

MONOKgraphia

Tanulmányok
Monok István
60.
születésnapjára

MONOKgraphia

**Tanulmányok
Monok István 60. születésnapjára**

Szerkesztette:
Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina

A kötet megjelenését támogatta:

Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ
Eszterházy Károly Egyetem
Szegedi Tudományegyetem

A borítót Kokas Károly tervezte

ISBN 978-963-09-8702-8

Minden jog fenntartva

© Kossuth Kiadó 2016

© Kokas Károly 2016

Felelős kiadó Kocsis András Sándor
a Kossuth Kiadó Zrt. elnök-vezérigazgatója
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Könyvkiadási igazgató Szuba Jolanta
Műszaki vezető Papp Miklós

www.kossuth.hu / e-mail: kiado@kossuth.hu

A nyomtatás és a kötés a Prime Rate Kft.-ben készült
Felelős vezető dr. Tomcsányi Péter

Tartalomjegyzék

Előszó	7
Köszöntők	
Géczi János (Veszprém): Szoros ábécérendben: <i>a hatvanas Monok Istvánnak</i>	9
Jankovics József (Budapest): A Monok István-univerzum	10
Ötvös Péter (Szeged): a Monok	14
Frédéric Barbier (Paris–Chatou): Avec István Monok, une page de l’histoire européenne, au tournant des XXe et XXIe siècles	15
Farkas Gábor Farkas (Budapest): Dudith András és Jethro Tull	17
Holl András (Budapest): Nomen rosae – Monok István köszöntése	22
Dušan Katuščák (Žilina/Zsolna): Priateľský pozdrav pre prof. Istvána Monoka – Friendly greeting to Professor István Monok	23
Kiss Barbara (Budapest): A nemzet könyvtárosa 1999–2009	24
Kis-Tóth Lajos (Eger): Köszöntő	27
Mader Béla (Szeged): Köszöntésfele	28
Németh S. Katalin (Budapest–Celldömölk): Példaképek: Szubjektív portré egy könyvtáros házaspárról	31
Gernot Nussbächer (Brassó): Ein Gruß- und Dankeswort aus Kronstadt	37
Csapó Mónika (Budapest): 60 szó	38
Tanulmányok	
Ács Pál–Petneházi Gábor (Budapest): Késre menő vita 1571-ben Murád Dragomán (Somlyai Balázs) és Arnoldus Manlius között	39
Balázs Mihály (Szeged): A Zrínyi-könyvtár három tételéről (Könyvjegyzékmérgezés ellen való orvosság)	46
Balázs Péter (Szeged): A „spinozista” Martinovics – értelmezési kísérlet (második nekifutás)	51
Barátné Hajdu Ágnes (Budapest): A Csongrád Megyei Általános Tanító Egyesület tevékenysége és illusztrációs pályázatai a két világháború között	56
Frédéric Barbier (Párizs–Chatou): Un exemplaire exceptionnel: le <i>Theuerdank</i> de Melchior Pfünzing à la Bibliothèque du château de Chantilly	62
Bene Sándor (Budapest): A sztoikus Zrínyi	69
Jan-Andrea Bernhard (Castrisch–Zürich): Die alte Klosterbibliothek Disentis: Ein buchgeschichtlich bemerkenswerter Fund	87
Bitskey István (Debrecen): Pázmány Péter és a Reihing-vita: Adalék az érseki könyvbeszerzéshez	98
Bujtás László (Budapest): Egy elfeledett 18. századi erdélyi főúri könyvtár nyomában: Kendeffi Elek hollandiai könyvvásárlásai (1761–1762)	102
Czibula Katalin (Budapest): Két kézirat: egy német nyelvű dráma és egy fordítás: Katona József <i>Jolánta a’ Jerusálemi Királyné</i> című drámafordításának szövegkiadásáról	109
Császtvay Tünde (Budapest): Az átlátszó, szomorú város modern fényei: Mikszáth Kálmán Budapest-élménye	114
Csepregi Zoltán (Budapest): A Barcaságtól Pennsylvaniáig: Lucas Rauss (1724–1788) önéletrajza	121
Csernus Sándor (Szeged): Jean de Joinville történetének kéziratai, első kiadásai és a könyvnyomtatók felelőssége	132

Csorba Dávid (Debrecen): Az Ország Ilona feletti hiányzó temetési beszéd esete	137
Andrea De Pasquale (Bologna): Bodoni in Ungheria: la corrispondenza con il conte Sámuel Teleki.....	143
Marisa Midori Deaecto (São Paulo): István Monok: un historien à l'échelle européenne	149
Deé Nagy Anikó (Marosvásárhely–Eger): Teleki Sámuel végakarata	154
Dukkon Ágnes (Budapest): Frölich Dávid humora: Időjósági kommentárok az 1641-ben Nürnbergben kiadott kalendáriumában.....	163
V. Ecsedy Judit (Budapest): Schauff pozsonyi könyvkiadó kényelvű hirdetése (1790)	170
Emődi András (Nagyvárad): A <i>Schola Rivulina</i> Nagybányán fennmaradt köteteiről	174
G. Etényi Nóra (Budapest): Aktualitás és reprezentáció: Matthäus Wagner (1648–1694) ulmi kiadó <i>almanach royaljai</i>	183
Fata Márta (Tübingen): „Dem Verdienst die Krone!": Bemühungen um die Ehrendoktorwürde der Universität Tübingen für den lutherisch-evangelischen Superintendenten István Czékus in den Jahren 1877 und 1889	190
Fazekas István (Budapest): Egy könyvjegyzék tanulságai: Heresinczy Péter győri püspök, kancellár és a hagyatékában összeírt könyvek (1590).....	195
Fekete Csaba (Debrecen): Csallóközi formula avagy református agenda a 16–17. századból	202
Font Zsuzsa (Szeged): A spiritualizmus és a radikális pietizmus irodalma Szebenben: Andreas Teutsch könyvei a Brukenthal-gyűjteményben.....	209
Géczi János (Veszprém): Az enciklopédikus Plinius a rózsákról.....	214
Granasztói Olga (Budapest): Litteris in Patria Augendis?: Könyvtártörténeti elmélgedések a „másik” Apponyi könyvtár sorsának apropóján, 1774–2011	220
Gudor Kund Botond (Gyulafehérvár): Bod Péter és a németalföldi peregrináció.....	228
Tatjana Guszarova (Moszkva): A hivatalos érintkezés nyelve Magyarországon a XVII. században	252
Hamvas Endre–Keserű Bálint (Szeged): Köleséri Sámuel tudományos-irodalmi fő művének sorsa	257
Hegyí Ádám (Szeged): Fábián János békési református tanító veszedelmes könyvei	260
Doina Hendre Biro (Gyulafehérvár): La vocation de mécènes des Batthyány : Résidences, palais et châteaux.....	268
Horváth Iván (Budapest): Egy régi metafora	280
H. Hubert Gabriella (Budapest): Az Evangélikus Országos Könyvtár korai történetének a vázlata	283
Hubert Ildikó (Budapest): Feljegyzés Károlyi Gáspár haláláról: Sóvári Soós Kristóf posztilláinak kéziratos toldalékában.....	289
Imre Mihály (Debrecen): Incunabula Hungarorum – a magyar őstörténet olvasata Wittenbergben, a gyászévtizedben	294
Jankovics József–Kőszeghy Péter (Budapest): Kisvárdai viszonyok – Telegdi Kata verses levele.....	305
Jankovits László (Pécs): Vizsgálódások Jacobus Piso és a bécsi Ausonius-kiadás körül	337
János Szabolcs (Nagyvárad): Magyar főúri családok Bécs 18. századi színházi kultúrájában.....	341
Káldos János (Budapest): „...egyig le kell vágni, hogy legyen egy hit”: Szilvási János beszéde Kolozsvárott 1593 októberében	347
Z. Karvalics László (Szeged): A múzsák a háborúban sem hallgatnak (Szempontok és példák egy furcsa fogalmi négyesög értelmezéséhez).....	353
Katona Tünde (Szeged): Kellemes szomszédság: Összetartozó emlékkönyv- bejegyzésekről.....	361

Olga Khavanova (Moszkva): Magyar hivatalnokok nyelvtudása és a felvilágosult abszolutizmus reformtörekvései	366
Király Péter (Kaiserslautern): Johannes Thesselius kottás bejegyzése Clemens Hizler emlékkönyvébe (1611)	371
Kiss Farkas Gábor (Budapest): Az első, részben magyar nyelvű nyomtatvány (Melanchthon: <i>Elementa Latinae grammatices</i> , Krakkó, Vietor, 1526)	375
Brigitte Klosterberg (Halle an der Saale): Hungarica in den Beständen der Bibliothek und des Archivs der Franckeschen Stiftungen zu Halle	380
Knapp Éva (Budapest): Egy ismeretlen mariánus ferences könyvtár a 18. században	385
Kokas Károly (Szeged): Digitális bölcsészet 2016: A bölcsészek és az informatikai megközelítés: régen és most	405
Klára Komorová (Turócszentmárton): Torzá súkromných knižníc z bratislavskej Kapitulskej knižnice	413
Kovács András (Kolozsvár): Gyulafehérvári séta Bethlen Miklós kancellárral	418
Krász Lilla (Budapest): Bibliofil főurak: gróf Festetics György orvostudományi könyvgyűjteményéről (Vázlat)	425
Sz. Kristóf Ildikó (Szeged–Budapest): „Indi legendi & scribendi usum mirantur”: Egy kulturális sztereotípiá múltjáról és régi magyarországi előfordulásáról	435
Kruppa Tamás (Szeged): Történetíró Róma(?) városában: Egy tervezett(?) Erdély-történet nyomában	447
Tuomo Lahdelma (Jyväskylä): Márai és Mannerheim	454
Lázár István Dávid (Szeged): „Melior fieri studeo, si possim”: A tudatlanság és morális következményei Petrarcánál	458
Christine Lebeau (Párizs): Négociers des savoirs d’État : les <i>Observations</i> de Jean-Claude Flachet sur le royaume de Hongrie	463
Lengyel Réka (Budapest): A visszanyert könyvtár: A Széll Farkas-gyűjtemény feldolgozásának lehetőségei a 21. században	472
K. Lengyel Zsolt (Regensburg): Bogyay, Borbándi, Molnár: Három hagyaték egy bajorországi magyar gyűjteményben	479
Jean-Michel Leniaud (Chartres): Viollet-le-Duc et les Vampires	485
Lipták Dorottya (Budapest): Szeletek az „erdélyi” könyves- és sajtóvilág 19. századi történetéből: Pályaívek, generációk, tendenciák várostörténeti és vállalkozástörténeti kontextusban	491
Eva Mârza–†Iacob Mârza (Gyulafehérvár): Alte rumänische Bücher in der Széchényi-Nationalbibliothek in Budapest	504
Mikó Árpád (Budapest): A Bibliotheca Corviniana és az aranyozott corvina-kötések	510
Elmar Mittler (Göttingen): Von der Bibliotheksgeschichte zur Bibliothek als Geschichte: Neue Konzepte kulturanthropologischer bibliothekshistorischer Forschung	515
Oláh Róbert (Debrecen): Adalékok az „et amicorum” possessorbejegyzésekhez	521
Orlovsky Géza (Budapest): Az Istvánffy-könyvtár egy kötete a Pálos Könyvtárban	527
Ősz Sándor Előd (Kolozsvár): A Vizsolyi Biblia eddig ismeretlen példánya a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában	533
Ötvös Péter (Szeged): Opitz Márton olvas	541
Pajor Enikő (Szeged): „Et musique est une science, Qui veut qu’on rit et chante et dance”: à la recherche des traces françaises de l’ars subtilior	546
Pálffy Géza (Budapest): Két elfeledett hungarikum keletkezéséről: Johann Probst munkái az 1681. évi soproni királyné-koronázásról és országgyűlésről (Bécs, 1682)	554
Péter Katalin (Budapest): A főnemesség olvasmányaitól a gyöngyösi rektorig a 16–17. században	562
Pintér Márta Zsuzsanna (Eger): Két pálos könyvjegyzék tanulságai	568

Ferenc Postma (Amszterdam): Warum Johannes Gele Debreceni bei Nacht und Nebel aus Franeker verschwunden ist: Die Franeker Inventarliste seiner dort hinterlassenen Bücher und Güter (1661).....	574
Ursula Rautenberg (Erlangen): Eine Inkunabel, die Johannes Sambucus besessen hat: Der „Herbarius latinus“ (Mainz: Peter Schöffer, 1484) im Besitz der Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg	586
Ritoókné Szalay Ágnes (Budapest): Egy római kő és könyvésze.....	593
Christian Rother (Gundelsheim): Zwanzig Jahre EDV in der Siebenbürgischen Bibliothek Gundelsheim: Erweiterter Aufsatz der auf der Jubiläumstagung des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde am 12.09.2015 vorgetragenen PowerPoint-Präsentation	599
Rozsondai Marianne (Budapest): Erdélyi kötések további csoportjai a 17. századból	604
Helena Saktorová (Turócszentmárton): Genealogické údaje k rodinám Zai a Petrőci.....	610
Sándor Klára (Szeged): Az OSZK (szerencsére nem kenyér)bogaras kéziratáról.....	613
Andrea Seidler (Bécs): Sámuel Teleki und Ludwig Höhnel in Ostafrika: Analyse eines Reiseberichtes.....	620
Simon Melinda (Szeged): Felgyűrt ingujj helyett vasalt köpeny: A nyomda- és nyomdászabrázolás átalakulása a 19–20. század fordulóján.....	630
Thomas Şindilariu (Brassó): Die Anfänge der siebenbürgischen Landeskunde im Umfeld der Freimaurer und Samuel von Brukenthals.....	637
Sipos Gábor (Kolozsvár): A <i>Kiss catechismus</i> ismeretlen kiadásának sajátos példányáról	649
†Soós Tamás (Eger–Mezőkövesd): كچى كى كى Kebikecs, a keleti kéziratok Dzsinnje és a könyvészet mágusai, a Szahafok	651
Szelestei N. László (Budapest): Bél Mátyás <i>Bars vármegye leírása</i> című kéziratának egyik bírálója: Pongrácz Gáspár esztergomi kanonok	656
Szentmártoni Szabó Géza (Budapest): Istvánffy Miklós feljegyzése Mátyás király egykori római lovas képéről	660
Szilágyi Emőke Rita (Budapest): <i>Epistolae familiares</i> – baráti (?) levelek: Oláh Miklós barátai levelezése tükrében.....	668
Szoliva Gábor OFM (Budapest): „...secundum modum Ecclesiae Zagrabiensis”: Egy középkori pszaltérium metamorfózisa	673
Szörényi László (Budapest): A Festetics-kódex Petrarca-fordításai a költőre vonatkozó újabb kutatások fényében: (Vázlat).....	680
Tóth Zsombor (Budapest): Cserei olvas...: Írásantropológiai és olvasástörténeti megfontolások az ifjú Cserei Mihály íráshasználati habitusában (Esettanulmány)	692
Tóth Zsuzsanna (Budapest): Egy könyvről... ..	700
Tusor Péter (Budapest): Trinkell Zakariás prímási gyóntató küldetése a bécsi udvarba (1664. augusztus)	706
Varga András (Szeged): A szegedi Rómeó és Júlia: Tóth Katalin levelei ifj. Horváth Istvánhoz	715
P. Vásárhelyi Judit (Budapest): Bibliaolvasó kalauz a 18. században.....	721
Véghseő Tamás (Nyíregyháza): Bacsinszky András munkácsi püspök könyveinek jegyzéke 1790-ből	726
Viskolcz Noémi (Szeged): A Bibliotheca Windhagiana: egy különleges arisztokrata könyvtár a 17. századból	745
Voigt Vilmos (Budapest): A vallási kultúra középkori fázisai a Kárpát-medencében	750
Ulrich Andreas Wien (Landau): Reformatorische Ideen auf dem Dorf: Interdisziplinäre Vielfalt im Werk von Damasus Dürr (ca. 1535–1586)	758
Tabula gratulatoria	769
Személy- és helynévmutató	771
Fremdsprachiges Inhaltsverzeichnis	843

Előszó

Monok István köszöntése

Monok István hitvallása: az állhatatosság. Emberien szólni az emberiről; *confessio*, mely a személyes sorsot vezérlő elvek tételes, tömör megfogalmazása.

A József Attila Tudományegyetemen, harmadéves korában hallott először Christoph Plantin antwerpeni nyomdászról. Nyomdászjelvénye az Alkotó kéz, ahogy a felhőkön átnyúlva, körzővel a kezében a teremtesen dolgozik. Körülötte a nyomdász jelmondata: *Labore et constantia*. Plantin egyik korrektora, a neves újsztoikus morálfilozófus Justus Lipsius egyik fő művének a címe is *De constantia*, vagyis *Az állhatatosságról*.

Az a gondolkodásmód, amely az aktív, cselekvő életet állítja az emberi erényesség középpontjába, a folytonos munkálkodást, a számunkra juttatott tér maradéktalan kitöltését, sőt annak megpróbálását is, hogy ez a tér valamelyest táguljon, szimpatikus és követendő életprogrammá vált benne. Magunk folytonos hasznossá tevése (legalábbis a hit abban, hogy fontos az, amit teszünk) családi örökség és gyermekkori falusi élménye is.

Úgy véli, hogy elkényeztették: a családja, a munkatársai Szegeden, Budapesten és Egerben, a régi magyaros szakma és a könyvtörténészek azt a tapasztalatot engedték átélnie, hogy ha lelkiismeretesen teszi a dolgát, akkor annak eredménye is lesz. Ez lehet alapja a szakmai, tudományos előmenetelének, hivatali pályájának. Talán (már) nem naiv. Magasabb posztokon megjelennek a nagyobb pofonok és annak a világnak a képviselői, akik születési jogon, genetikusan önző mivoltukból, vagy egyszerűen csak erkölcsi betegségből a munkát mint értéket tagadják, a maguk előbbre jutásához nem is gondolnak arra a lehetőségre, hogy dolgozni is lehetne, és hogy nekik valami „nem jár”.

Azért öregszik az ember, hogy tapasztaljon, még ha a tapasztalat keserű is. És ekkor újra vissza lehet nyúlni a gyökerekhez: *constantia*, állhatatosság. No és ott a munka (*labor*), ahova mindig vissza lehet vonulni. Hiszen azt is megtanulta, hogy a munkának önmagában is van értelme – mert: „*A kő van, az ember létezik.*”

Monok Istvánt saját gondolataival köszöntjük születésnapja alkalmából.

A szerkesztők

Köszöntők

Géczi János (Veszprém)

Szoros ábécérendben
– *a hatvanas Monok Istvánnak* –

Istenész! – mondta a vénülő könyvtáros
kinek volt egykor a keze ügyében könyvbölcső,
amelybe olyan szépen fektethetők be a kötetek,
élfény nélküli, olvasható gerinccel, miként
a gyermek fogantatására váró nők a ropogós
ágynemük közébe. Máskor annyit
tett hozzá a papírportól tüsszögve, állatember,
igazítva nadrágtartóján,
hogyan álljon függőlegesen – katonán
a piros csík – nadrágján a vasalt vonal.
A növény kapcsán, amelyet az asztalára
helyezett valaki, zöld üvegkancsóba,
Linnét emlegette, a rendteremtő svédet,
hiszen ő az, aki tudja mindennek a helyét.
Kicsit tovább nyílnak itt,
mint a faluszélen, ahol a bokra nő.
Kisded a világ, olvasni se tud.
Avagy agg, akinek a betűkhöz nincs világa.
Spekulál, két írásjegy közé miként kerülhetett
be az az eddig ismeretlen betű, s miért itt
bukkan fel a nevenincsen éppen, amely előlről nézve
szétterpedt H, oldalról és hátulról pálcikavékony I,
s miért nem ott.

A világ megismerhetetlen,
megismételhetetlen,
amiként a fog, amely tűzben nem ég el,
de a nyáltól kilyukad, megszuvasodik.
A fájdalom magasan lesz, mint a csillagok,
idéző, és hogy mindennek ideje van s helye, szoros
ábécérendben.

Jankovics József (Budapest)

A Monok István-univerzum

Kőember? Vasember? Márványember?
Könyvember!

Életének minden szféráját áthatja a könyvvel kapcsolatos tevékenység. A könyvírástól a könyvkészítésen át a tárolásig, az olvasóhoz való eljuttatásig – legyen az kis parokiális bibliotékában, közkönyvtárban vagy a Nemzet Könyvtárában –, a felhasználó, az olvasó öröméig, nincs olyan terület, amellyel személyesen, ugyanakkor tudományosan is ne foglalkozott volna gyakorlati és elméleti utakat egyaránt bejáró életművében. Ő még a szelektív szemétnben is értékes ritka könyvre lel, mint nagy előde, Sylvester János, aki csodálta a magyar nép tehetségét az „lelísben”, amikor ráébredt a metaforikában gazdag magyar világi szövegek képi jelentésvilágára, a virágénekek szerelmi utalásrendszerére.

Fogadni mernék, hogy nemritkán álmodik is a könyvekkel, könyvekről s könyveket, kíváncsok néki könnyű álmokat, noha ismervén gondjait, napi teendőinek szerteágazó szárait, el tudom képzelni, néha verejtékesen ébred. Ami valószínűleg nem a könyvek okán, hanem a körülöttük keletkező bonyodalmaktól származik.

Aki hatalmas munkásságát szeretné áttekinteni – nem nehéz feladat: lásd *monokistvan.hu* –, egyszerűen képtelen előszámlálni és elhinni, hogy a Gutenberg-galaxis, sőt már annak tagadásának, az internetes könyvtermésnek is mennyi gondja-baja nyugszik a vállán, vagy inkább a lábain – mint mitológiai elődjének –, amit, ha tántorodás nélkül visel el, az jórészt annak köszönhető, hogy ifjúkori kedvenc időtöltésével és idegnyugtató felhőjátékául a súlyemelést választotta vagy szabta ki magára. Innen származik az a tehetsége is – alább erről esik még szó –, hogy idősebb korában sem idegen tőle az általános teherbírásúakénál nagyobb mennyiségű könyvvel telt dobozok térben való elmozdítása. S amit nem rühellt, mint más a prófétaságot. Magam is részese voltam több ilyen szórakoztató happeningnek, amelyek egyikeként jut eszembe a párizsi „Boul Mich”-től, ahova éppen beszökött a tél, nem messzire, a könyv- és könyvtártudományi intézet kiadványai duplum-állagának jelentős mennyiségét menekítettük át hazai vizekre, mely könnyed metafora arról jut eszembe, hogy rá sem hederítettünk az üvöltő téli havas-jégesős viharra, amely fél Európán át készült zsákmányunkat eláztatni, s hálások voltunk a tehernek, mely a tudomány édes mézének nehezékével az úton tartott bennünket.

Megtestesült Philobiblonként irányította a kötetek ezreit új állomáshelyekre, legnagyobb mennyiségben Szegedre, Egerbe, az OSZK-ba és Erdélybe, valamint Európa legtöbb országába – magánszemélyként és intézményvezetőként közel százezer [sic!] kötetet adományozott; és „személyére való tekintettel” külföldről is több ezer mű jutott a hazai olvasók kezébe, leginkább Franciaországból, Németországból és Itáliából (utóbbiból a legnagyobb egy tizenkétezer kötetes adomány volt).

Ismeretségünk is egy ilyen vállalkozásához fűződik, valamikor a múlt század hetvenes éveinek közepén, amikor Keserű Bálint meghitt tanszéki szobájában valamilyen tudományos összeesküvésben vettem éppen részt – ott mindig ilyenek folytak az idő tájt, s általában sikerek is lettek –, midőn egy nagy könyvesdobozzal a hasán beállított Monok István; talán a későbbben általa is elhíresült *Adattár*-sorozat valamelyik kötetét hozta a nyomdából, mindannyiunk nagy örömére.

Később, már magas tudományos rangban és öblösebb székekben, mint az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójáé – másutt, nálunk szebb keblű országokban ez is jobban hangzik, mert ilyen tisztség csak egyetlen emberé lehet, akit úgy hívnak: „The National Librarian” – vagy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és Információs Központja vezetőjeként is megszólaltak kezének intésére a könyvek, „a néma barátok”, s ő és társai, egykori tanítványai, mostani kollégái, vezetettjei és kutatótársai munkássága nyomán egész könyvtárak kórusát hallottuk megzendülni. Hazaiakét, elzalanbolt Kárpát-medenceiekét és távolabbi szórványokét.

A kis, kézben hordozható „könyvecsék”-től az alig elbírható kódexekig, bibliákig. Hazatértüket nem csupán szellemileg irányította, hanem kutatóként és fizikai valóságukban is. Tevékeny feltárója is volt az irányítása alatt eredeti helyükre, Sárospatak polcaira megtért, Nyizsnyij Novgorod-i fogságban őrzött köteteknek. Máskor és másutt a kismartoni Esterházy hercegi könyvtár világba szóródottságát kutatóként is próbálta feltárni.

Ám a könyveket nem csupán hazafelé irányította, hanem ajándékként többek között Erdélybe, Franciaországba, Olaszországba is. Tudta, mikor, mi, hol hiányzik, s nálunk pedig a szükségesnél több is volt belőle. Meg is becsülték érte a magas szintű külhoni bibliotékárius kollégák! Ezért volt és van nemzetközi ismertsége és elismertsége. Nemcsak könyveket irányított, őrzött, hanem intéciókat: Magyarország legfontosabb könyv- és kéziratárát intézményességükben képviselve nemzetközi szinten és színvonalon. Nem csupán intézetvezetőként lett hiteles nemzetközi körökben, széles körű kapcsolatrendszerbe iktatva be a magyar könyv- és könyvtártudományt, hanem bámulatos alkotói frissességgel és termékenységgel figyeli és gazdagítja az európai, különös tekintettel a Kárpát-medencei érdekeltségű, de a széles világban művelt könyves kultúra, a könyv és kultúra szakirodalmát. Ez utóbbit művelheti főként azért, mert érdeklődési köre bőven túlterjed még magán a könyv- és könyvtártudományon is: a hungarológia, a művelődéstörténet vagy -tudomány jeles művelője is egyben.

S mert egy személyben: *iniciátor, kreátor, fundátor, koordinátor és diszpenzátor*. E fogalmak nem állnak nagy távolságban egymástól a gyakorlati életben sem, és ő mindeddig jeles mestere volt annak, miként lehet őket a tudományművelésben és a kutatásban is egybefogva művelni.

Iniciátor, kreátor:

Sorozati kiadványok kezdeményezése és megvalósítása, kutatási programok, a teljesség igénye nélkül:

- ❖ Adattár XVI–XVIII. századi mozgalmaink történetéhez (Könyvtörténeti vonatkozású kötetek)
- ❖ Könyvtártörténeti Füzetek
- ❖ Lymbus. Művelődéstörténeti Tár (Petneki Áronnal)
- ❖ Olvasmánytörténeti Dolgozatok
- ❖ A Kárpát-medence könyvtárainak régi könyvei
- ❖ Amor Librorum
- ❖ Res Libraria
- ❖ Nemzeti Téka (Kégli Ferencsel)
- ❖ Supplementum Corvinianum
- ❖ Libri de libris
- ❖ A helyi érték. Kulturális örökség tanulmányok

Fundátor:

- ❖ Könyvtártudományi Tanszék megalapítása (Szeged, Juhász Gyula Főiskola)
- ❖ Művelődéstörténet Intézet megalapozása öt tanszék közreműködésével (Szeged, Juhász Gyula Főiskola)
- ❖ A régi könyves-könyvtáros szak beindítása (Szeged, József Attila Tudományegyetem)
- ❖ Az egyetemi könyvtáros szak beindítása (Szeged, József Attila Tudományegyetem)
- ❖ Kulturális Örökség és Humáninformációtudományi Tanszék (Szeged, Szegedi Egyetem)
- ❖ Kulturális Örökség és Művelődéstörténet Tanszék (Eger, Eszterházy Károly Főiskola)

Kutatási programok:

- ❖ A kora újkori Magyarország olvasmányainak számítógépes adatbankja
- ❖ Az európai könyvkultúra és Magyarország
- ❖ A 16–17. század magyarországi olvasmányai
- ❖ A Kárpát-medence kora újkori művelődése
- ❖ A Kárpát-medence humanistái
- ❖ Régi magyar olvasmányok virtuális könyvtára
- ❖ A kulturális örökség digitális átalakulása
- ❖ Adattechnológia alkalmazása speciális bölcsészettudományi területen – Szuperszámítógép, a nemzeti kulturális laboratórium

Koordinátor:

- ❖ Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, főtitkár, társelnök
- ❖ Magyar Elektronikus Könyvtár Egyesület, elnök
- ❖ Magyar Tudományos Akadémia Művelődéstörténeti Bizottság, elnök
- ❖ Conference of European National Librarians, Executive Committee, tag
- ❖ Université de Paris-Sorbonne IV. Centre de Recherche sur l'Europe centrale, Conseil scientifique, tag
- ❖ Kuratorium des Ungarischen Institut München, elnök
- ❖ A Szlovák Nemzeti Könyvtár Tudományos Tanácsa, tag
- ❖ Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény, kuratóriumi tag
- ❖ Hungarnet Egyesület, elnökségi tag
- ❖ Rudomino Összorosz Állami Idegen Nyelvű Könyvtár Tudományos Tanácsa, tag (Moszkva)
- ❖ Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Tudományos Tanácsa, tag (Kolozsvár)
- ❖ Strasbourg Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Tudományos Tanácsa, tag
- ❖ BAVIC Tudományos Tanácsa, tag
- ❖ Elaboration of a Concept for European Academies Internet Gateway, Advisory Board, tag

Folyóiratok, szerkesztés, szerkesztőbizottsági tagság, a teljesség igénye nélkül:

- ❖ Magyar Könyvszemle, társszerkesztő, főszerkesztő
- ❖ Hungarológia, szerkesztőbizottság, tag
- ❖ Hungarológiai Értesítő (internetes változat), főszerkesztő
- ❖ Századok, szerkesztőbizottság, tag
- ❖ Lymbus, szerkesztőbizottság, tag
- ❖ Acta Comeniana Tudományos Tanács, tag
- ❖ Italia and Italy. La rivista centro-europea della cultura italiana, szerkesztőbizottság, tag
- ❖ Ungarn Jahrbuch, szerkesztőbizottság, tag
- ❖ Erdélyi Múzeum, szerkesztőbizottság, tag
- ❖ Histoire et civilisation du livre, Revue internationale, Genève, DROZ, szerkesztőbizottság, tag
- ❖ Livraisons d'histoire de l'architecture, Paris, szerkesztőbizottság, tag
- ❖ Gróf Mikó Imre Alapítvány az Erdélyi Múzeum Egyesület támogatására, elnök

Diszpenzátor:

Bármely vállalkozás csak akkor működhet jól, ha biztos anyagi alapokon nyugszik. Különösen igaz ez akkor, ha az eredmény több beavatott együttműködésével jön létre, mint általában történik a Monok István irányításával összedolgozó tagok esetében, amikor egy team végzi az anyaggyűjtést, sajtó alá rendezést, szerkesztést és lektorálást, korrigálást – vagyis minden

munkafázist és -folyamatot. Ilyenkor nemcsak a csapat tagjait kell egybefogni, hanem a pénzügyi alapokat is meg kell valakinek teremteni. Az esetek szinte mindegyikében ez is ő. Kell egy gazda, egy kincstárnok, aki a pénzügyi ügyeket magára vállalja, a munkálatoknak az első pillanattól az utolsóig nemcsak szellemi vezére, hanem pénzügyileg is felügyelője. Ebben a munkafázisban is kitűnőre vizsgázott már pályafutása kezdetétől. Mindig fiatal tanítványokat szervezett maga köré, akiket nagy odafigyeléssel szakértő tudósokká nevelt ki, s akiket igyekezett megtartani maga mellett, akár egy életre is az ügy, a könyvtörténet közös papjává és papnőjévé, szolgálójává téve őket. Így nőtt fel a Monok-tanítványok immár több generációja, akik neki köszönhetik tudományos pályájuk elindulását és sikeressé válását. Ma már jelentős önálló kutatók, s köztük több az olyan is, aki már saját tanítványokkal rendelkezik. De Monok István még mindig rajtuk tartja szemét és kezét, mert ezen a pályán nemcsak elindítani kell az ifjú kollégát, hanem be is kell építeni őket újabb és újabb csapatokba, amelyeknek már a XXI. századi könyvészeti kutatások, az informatika, az adatbázisok és a digitalizálás új és újabb kihívásainak kell megfelelniük. Meg még Monok István meg-megújuló kíváncsiságának. Aki eddigi munkásságáért többek közt az alábbi díjakat érdemelte ki: *Chevalier dans l'Ordre des Arts et des Lettres de la République Française*; *Cavaliere dell'Ordine al Merito della Repubblica Italiana*; *Diploma of Excellence (National Library of Romania)*; *Bolyai-díj (Bolyai János Alapítvány)*; *Széchenyi-díj*.

Van tehát mit meghaladni az utódoknak, s épp e jelen kötet a bizonyíték, hogy a tanítványok jó úton haladnak előre.

Születésnapj jókívánságaink mellé egy virtuális ajándékot szeretnék átnyújtani Monok Istvánnak, a Könyvtárosok Könyvtárosának a XVII. századból, Sennyei Ferenc felesége, Nyáry Erzsébet ingó marhái közül: „Egy könyv formára csinált tükör, olló és egyéb aprólék benne.” Használja sokáig egészséggel ezt a multifunkcionális tükröt, melybe ha belenéz, mindig a vidámabbik arcát lássa benne. Vagy, ha már megvan neki egy példány, hát „nézze” sztereóban, úgy még élvezhetőbb a hatás.

Ötvös Péter (Szeged)

a Monok

Majdnem tíz évvel vagyok idősebb nála, mégis, ahogyan emlékszem és ahogyan most is látom, mindig ő volt és ma is ő az érettebb, a tapasztaltabb.

1977-ben találkoztunk először, akkor már elmúlt huszonegy éves, letöltötte katonaidejét, járt a műszaki egyetemre, de könyvesbolti eladó is volt Budapesten. Én pedig egy lassan haladó, bizonytalan pályakezdő voltam Szegeden. Elsősöknek tanítottam (vagy inkább igyekeztem tanítani) akkor régi magyar irodalmat. Monok István, első éves magyar–történelem szakos hallgató, fölvette a kurzusomat (vagy inkább, akkor még, központilag beosztották abba a csoportba), és szorgalmasan járt az órákra. Ott ült a fiatalabbak között, mintha egy felső tagozatos kerülne vissza az alsóba: kitűnt természetével, szokatlanul nagy szakállával, de leginkább mégis műveltségével és szakmai nyitottságával. Semmit sem hagyott kérdés és szó nélkül, sem régebbi vagy éppen aktuális politikai megfontolást, sem irodalmi műfajt vagy izgalmasabb retorikai megoldást. Élénken vitatkozott néhány csoporttársával, akik többnyire a politikai populizmus érveit használták ellene (ezt most így elég finoman fogalmaztam), és igen céltudatosan gondolkozott. Nekem pedig sokat segített azzal, hogy nem fordult el az általam formált, de kevésbé sikerült szemináriumi kérdésektől sem, hanem átgondolta, újraformálta és érvényessé tette azokat. Ez sokszor megtörtént: világos, egyértelmű, nagyon konkrét kérdéseket várt, nem szerette (biztosan emlékszem) az obskúrus vagy bizonytalan, meditatív felvetéseket.

Még ugyanebben az évben, 1977-ben, publikálni is kezdett, alig valamivel később a bölcsészkar diák-irodalmi körhöz kapcsolódott (ez volt a *Bölcsész*), és tudományos diákköri előadásokból, társszerkesztőként, már kötetet is jegyzett.

Mindez azonban nagyon jól követhető kitűnően dokumentált publikációs jegyzékéből.

Nem beszelnék tehát most szakmai ambícióiról és tudományos sikereiről: ezt, barátai, kollegái, tanítványai és tisztelői, mind jól ismerik. Arról se szólnék bővebben, hogy személyes és szakmai okokból mennyi időt töltöttünk mi ketten, Monok István és Ötvös Péter, közös munkával együtt. Sokat, sok éven keresztül: Sopron, Kolozsvár, Jyväskylä, Brassó, Szeged, Zalakomár és Németújvár, a román határőrség őrizetes szobája, hogy csak igen kevés helyet említsek ezúttal.

Ezeket, közös kutatási eredményeinket és személyes élményeinket én most nem írnám meg itt, bár vannak emlékeim és fontos naplójegyzeteim. Nem írnám meg, mert a megtörtént események direkt elmesélése sohasem olyan tanulságos, groteszk vagy vicces, mint ahogyan az valójában megesett. Mert miért írnám meg e helyütt például azt (most esetleg éppen nyilvánvaló elismerésre is számítva), hogy egyszer a román határon három órán keresztül, erős napsütésben, a türelmes határőrökkel együtt végig kellett hallgatnunk a gyerekeim által az autó (Škoda 105) rádiójában felejtett *C. C. Catch-* és *Pa-dö-dö-kazettákat*, mert a határőrök (szerintem végül is jogosan) rejtett üzenetet kerestek a kazettákon. Régen volt. Semmiképpen sem bátor érdemeinkről, inkább kevés tapasztalatunkról és naivitásunkról szólhatnék tehát.

De amikor később ugyanott, Monok István testi átvizsgálása után, engem is kiengedtek a kabinból, István már felöltözve állt kint és mutatott tágas tenyerében nagyobb és kisebb csavarokat. Azt mondta, szerinte szétszedték az autót (az említett Škoda 105) karburátorát, mert kerestek ott is valamit, talán valamiféle csempészett gyógyszereket.

Nos, Monok István minden csavart helyére tudott tenni akkor, és (bármit jelentsen is és bármilyen legyen az a karburátor) folytathattuk az utat. A kreatív könyvtáros és a nagyszabású könyvtörténész kitűnő autószerelő is lett, egyúttal pedig jó példája az úgynevezett 'sokoldalúan képzett' reneszánsz embernek.

A tanítványból lett megbízható kollégát, az érzékenyen együttműködő barátot és a sokoldalúan képzett szakembert köszöntöm most.

Monok István hatvanéves. István: *részemről a szerencse!*

Frédéric Barbier (Paris–Chatou)

Avec István Monok, une page de l'histoire européenne,
au tournant des XXe et XXIe siècles

En quelle année ai-je pris contact réellement avec la Hongrie ? Les choses se perdent un petit peu à travers les décennies, et à travers les rêves. Je suis venu pour la première fois lorsque, jeune bachelier (à dix sept ans), je faisais de l'équitation. Pour moi, la Hongrie, pays mythique de la *puszta*, était le pays par excellence du cheval. Bref, cette année là, je gagnais (en groupe) Budapest par l'*Orient Express*, qui à l'époque circulait encore de Paris à Bucarest. Je me souviens d'avoir été frappé par le passage de la douane, bien sûr, à Hegyeshalom, par les vieux tramways de Budapest, par les traces des balles et des obus sur les façades grisâtres, mais aussi par la ville haute de Buda, par le Bastion des pêcheurs et par la vue somptueuse sur la ville. De Budapest, nous sommes allés dans la boucle du Danube, pour en effet faire du cheval (à l'époque, les maîtres de manège parlaient encore l'allemand), avant de rentrer en France deux ou trois semaines plus tard, avec le *Wiener Walzer* via Innsbruck et Bâle. Un trajet que j'ai refait à plusieurs reprises depuis lors, et le long duquel j'ai aussi entraîné, au fil des années, un certain nombre de collègues, d'amis et d'étudiants.

Mais d'abord, le cours des choses s'est déroulé : je me suis marié, et j'ai été nommé à la tête de la richissime Bibliothèque de Valenciennes, dans le nord de la France. Ce n'est qu'après quelques années que je me suis trouvé à nouveau en route vers l'est, en l'occurrence vers l'Allemagne. De fait, j'avais entrepris une thèse de doctorat d'État consacrée à l'histoire comparée des « librairies » allemande et française à l'époque de la Révolution industrielle, de sorte que j'ai été appelé à travailler dans ce qui était alors la République démocratique allemande, tout particulièrement à la Bibliothèque de Leipzig en 1985.

Par la suite, les événements se sont succédés, et beaucoup plus rapidement que je n'aurais pu le croire. La chute du mur, en 1989, nous a en effet ouvert des perspectives radicalement nouvelles – comme le dit Papageno, il y avait bien un autre monde au-delà de ces montagnes, et l'histoire du livre a commencé à pendre plus systématiquement en considération la géographie de l'Europe centrale et orientale... Une des choses pour moi les plus frappantes à cette époque a été et reste toujours le travail que doivent faire les historiens occidentaux pour se réapproprier une part importante de l'histoire européenne qui leur était le plus souvent restée étrangère : il leur faut se familiariser avec une géographie historique complexe, avec des entités politiques changeantes et parfois incertaines, et avec une toponymie difficile, s'ils veulent construire un certain savoir et se faire les médiateurs susceptibles de transmettre ce savoir à destination d'un plus large public.

Tout cela est considérablement facilité pour qui peut compter sur l'aide d'un guide d'une disponibilité si totale et d'une si extrême érudition, comme l'est notre ami István Monok.

C'est en 1994, à Neuhaus (Jindřichův Hradec, en Moravie), que j'ai rencontré pour la première fois István Monok. Au fond d'un couloir, au premier étage d'une auberge... morave et médiocrement éclairée, sa silhouette était rendue plus massive encore par les sacs eux-mêmes pleins de livres qu'il portait avec lui. Nous avons très vite sympathisé, et il m'a avoué ensuite avoir intellectuellement donné la préférence aux collègues qui emportaient les livres qu'il offrait, par rapport à ceux qui se plaignaient du poids et de l'encombrement des volumes, et qui lui demandaient de les leur envoyer...

Par la suite, j'ai appris à connaître István Monok. Que dirais-je à son propos que d'autres ont dit mieux que moi ? Il est malheureusement trop rare de disposer aujourd'hui, en Europe, d'un collègue qui soit à la tête d'un grand établissement de bibliothèque, et qui soit non pas un simple *manager*, mais à la fois un savant de haut vol (*ein Gelehrter*) et un gestionnaire avisé : d'une certaine manière, István Monok résout le dilemme de Max Weber, en associant l'homme d'études, le « savant », et l'homme d'action, le « politique ». Grâce à lui, j'ai appris à connaître

un petit peu mieux non seulement la Hongrie d'aujourd'hui, mais aussi la « Hongrie historique », y compris la « Haute Hongrie » et la Transylvanie. Nous avons de concert parcouru les routes de l'Est, découvert les paysages, exploré les villes et visité les bibliothèques historiques, de l'Autriche à la Tchéquie, à la Slovaquie, à la Hongrie bien évidemment, et à la Transylvanie, jusqu'à Kronstadt : toujours pèlerin de l'histoire du livre et des bibliothèques, et de l'histoire de la civilisation, István privilégie ce que j'appellerais les « voitures de grand parcours », puissantes et confortables, donc moins fatigantes à conduire sur des trajets parfois longs... et disposant d'un coffre assez vaste pour transporter des dizaines de volumes, voire davantage.

Nous avons depuis plus de vingt ans donné de concert des conférences et des communications, mis en place des séminaires, organisé des journées d'études et des colloques, assuré la publication de volumes en collaboration, échangé des connaissances et des informations... Je ne peux pas en dire plus : István est un grand savant, mais un savant toujours disponible (quelle que soit sa position éminente dans la hiérarchie administrative), en même temps qu'un collègue et un ami pleinement dévoué et d'une fidélité sans failles. Il met sa force de travail exceptionnelle au service des savoirs, de sorte que nous nous employons, chacun à son échelle, à faire circuler, et jusqu'au Nouveau Monde, les connaissances et les expériences sur une partie fondamentale de l'histoire de notre continent.

Nous ne pouvons qu'espérer que cette expérience puisse être partagée, comme elle l'a été entre nous. Les historiens, les historiens du livre et les bibliographes de haut niveau sont trop rares pour que l'on puisse se priver de leurs compétences. À l'heure du grand nivellement, l'exploration historique de l'Europe médiane suppose des compétences historiques et autres qui apparaissent comme spécifiques, ne serait que sur le plan linguistique, où nous devons aller bien au-delà de l'anglais, aujourd'hui omniprésent mais radicalement insuffisant, voire inutile et dangereux : on pense d'abord au latin et à l'allemand, dans une moindre mesure à l'italien et au français, mais il faudrait aussi des compétences dans une langue slave, et bien sûr en hongrois. Dans l'Europe nouvelle qui se cherche avec inquiétude, la connaissance des uns et des autres « dans le temps » constitue un enjeu fondamental de la démocratie du XXIe siècle. C'est peu de dire que cette problématique est d'actualité, et c'est peu de dire qu'István Monok est l'un de ceux qui travaillent à la réduire avec le plus d'engagement, de compétence et d'énergie. Tous les historiens qui s'efforcent de comprendre et qui en quête de la vérité lui en sont profondément reconnaissants.

Frédéric Barbier

Farkas Gábor Farkas (Budapest)

Dudith András és Jethro Tull

Az első nyom

Már régen szerettem volna rendet tenni a pincében, kiszórni mindenféle kacatot, megválni az egyetemi, majd a könyvtárosi életem során felgyülemlett sok vacaktól: fénymásolatok, különle nyomatok, jegyzetek heverték papírdobozokban, hogy már nem férünk el tőlük. Az egyik doboz alján igen régi fecniket találtam, elavult technológiával készült fénymásolatokat, melyeken jóformán minden olvashatatlanná vált negyedszázad elteltével. Hezitálás nélkül dobtam a szemétkébe, de az utolsó két lapon nehezen, de mégis olvasható szöveget leltem.

1988 tavaszán a kassai levéltárban dolgoztunk olvasmánytörténeti források után kutatva, amikor egy érdekes írásra lettünk figyelmesek. Nem is értettük, hogy miért került oda a Schwarzenbach-gyűjtemény dobozai közé, ugyanis valaki még a 17. században kijegyzetelt egy bírósági tárgyalásról készült jegyzőkönyvet. Az egykori másoló figyelmeztetése valószínűleg a jegyzőkönyv tartalma kelthette fel, mivel műfajától eltérően ez egy igen szórakoztató per lehetett. Zsolnai András városi jegyző Keviczky János kassai főbíró szidalmazta 1648. január egyik hideg szombatján a Szent Erzsébet-székesegyház előtt, kalapját a hóba vágva ekképpen üvöltött az arra haladó előljáróra: „Így vér meg az Isten, beste kurva fia, pernahájder huzó-vonyó, ördög fia!”, melyet tanúsított több tiszteletre méltó polgár is, akit a pörre megidéztek. Az nem derült ki, hogy Keviczky mivel érdemelte ki mindezt, de bosszúja – a természet rideg számításaként – nem maradhatott el: pár hónappal később, április 18-án az ő jelenlétében írták össze szegény Zsolnai javait, köztük pár vagyontárgynak tartott könyvét is. Az elhunyt Kata nevű lánya egy német nyelvű zsolnároskönyv és egy evangélium mellett Cicero valamelyik kiadását örökölhette meg édesapjától, amit a jegyző feltehetően külföldi peregrinációja közben vásárolhatott meg évtizedekkel korábban. Mivel ezek a kötetek már a 17. század közepén is siralmas állapotban voltak az összeírók szerint, így maga Zsolnai is olcsón juthatott hozzájuk európai vándorlása során. Franz Schwarzenbach szenátor szigorúan nézett le ránk a kutatóterem faláról, de a szemében ott bujkált a pajkosság: nem volt szíve kidobni 1760-ban ezt a jegyzetet, mikor a kassai városi levéltárat rendezte. Talán így akart történelmi igazságot szolgáltatni ennek a szegény jegyzőnek.

A másik fénymásolat-töredék egy sokkal korábbi kéziratról készült és pár szón kívül mást már alig lehetett elolvasni 2015-ben: „Tandem hanc vitam laboriosam derelinquens, mortuus in Hungaria die 4 Decembris 1574”. Végül ezt a küzdelmes életet hátrahagyva meghalt Magyarországon 1574. december 4-én. Egy másik kézzel odafirkantották alá: nequiquam, hiába, haszontalanul. Jozef K. (aki már akkor is a kassai levéltár igazgatója volt) magyarul fordult hozzánk – miután kinevette magát a Zsolnairól szóló jegyzőkönyvrészleten –, hogy ki kellene deríteni, kiről szólhat ez a beírás. Azt mondta, hogy neki nincsen erre tippje, s különben is fáj a feje a másolástól, mivel egy szűk, ablaktalan helyiségben volt felállítva a gép – 1988-at írunk –, és csak az igazgató használhatta a működése során iszonyatos bűzt termelő masinát. Nyilvánvalóan olyasvalakiről szólt ez a rövid bejegyzés, aki 1574 decemberében hunyt el Kassán. Hogy miért gondolta azt másvalaki, hogy ez az illető haszontalanul töltötte el a ráért időt, meg sem próbáltuk kitalálni.

Ám huszonhét évvel később az időpont egyből felkeltette a figyelmemet. Nyilvánvalóan sokan halhattak meg 1574. december 4-én Európában, és a sírásóknak is akadhatott elég dolga Kassán az év végéhez közeledve. De ilyen pontos dátum egyedül csak egy emberre vonatkozott, akit ismerhettem: Nikolausz Kopernikusz tanítványára, a tragikus sorsú Georg Joachim Rheticus matematikusra. A szakirodalom jó egy évszázada adós annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogy a sokak szerint fekete mágiával is foglalkozó tudós kalandor mit (vagy kit) keresett Kassán élete utolsó heteiben-hónapjaiban.

A levél

Pár nappal később egy furcsa levelet kaptam Gwen Gingerbread harvardi professzortól, akivel már régóta levelezésben álltam régi könyvek és Kopernikusz ügyeiben. Azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy egy bizonyos angol úr nemrégén előkerült 16. századi naplójában magyar nyelvű szövegrészek is olvashatók, különleges szerkesztésekkel, ábrákkal díszítve, és lefordítanám-e neki ezeket, segítve a textus értelmezését, illetve a későbbi sajtó alá rendezését. Leveléhez mellékelte a digitalizált képeket azzal a megjegyzéssel, hogy a kézirat provenienciája is meglehetősen zavaros. Ugyanis a legutolsó tulajdonosa egy aberdeeni bibliofiltől kapta ajándékba néhány évtizeddel ezelőtt, akinek a családja már évszázadok óta komoly műkincsgyűjteménnyel rendelkezett a Skót-felföldön. Végül ez a mostani tulajdonosa – annyit árult el róla, hogy jól menő antikváriuma van Londonban, és főként tudománytörténeti ritkaságokra specializálódott – egykori alma materének, az oxfordi St. John College-nak adományozta a kötetet 2015 nyarán. Az adományozó egyben azt is közölte, hogy a kézirat szerzője a College első hallgatói közé tartozott az 1550-es években és jó barátja volt Edmund Campion jezsuita atyának. Gingerbread szerint a napló kötetlábláján olvasható rövidítés feloldása ez lenne: „J(ethro) T(ull) 1595”.

Természetesen azt hittem, hogy ez egy rossz vicc, bár egy 80 év feletti amerikai professzortól nyilván nem ezt várja elsősorban az ember. Rögtön írtam neki egy e-mailt, hogy ez a híres angol rockzenekar lenne? Mire azonnal érkezett a döbrent válasz: „Milyen zenekar? Ő egy angol matematikus a 16. századból!” Elszégyelltem magam tudatlanságom miatt. A Google-nak hála, fent van ennek az oxfordi kollégiumnak a története William Henry Stevenson tollából, melynek címe: *The Early History of St. John's College* (Oxford, 1939). Megörülve a találatnak, azon nyomban a kollégium kezdeti évtizedeihez „lapoztam”. Valóban Jethro Tullnak, az 1674-ben született és 1741-ben meghalt agrónomusnak – akiről Ian Anderson együttese a nevét kapta 1968-ban – üknagyapja volt a kézirat szerzője (a keresztségben ő is a Jethro nevet kapta 1540-ben), Oxfordban tanult, és jó barátja volt a fent említett vértanú jezsuitának. A következő történetet részint az ő naplójából, részint Howard Montagu Colvin eddig még nem publikált gyűjtéséből – melyet a St. John College könyvtárában őriznek letétként – állítottam össze. Özvegyének, Mrs. Colvinnak ezúton mondok köszönetet, hogy önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta férje jegyzeteit és kutatási eredményeit.

Egy hiányos életrajz

Jethro Tull 1540-ben született Boars Hillben (Oxfordtól pár kilométerre). Szüleit korán elvesztette, de anyai nagybátyja – egy meg nem nevezett kanonok – támogatta, s valószínűleg neki köszönhetette oxfordi tanulmányait is. 1565-ben jelent meg első ismert munkája, jegyzeteket írt Johannes de Sacrobosco *De sphaera mundi* című művéhez. Ezután két évtizedig Európát járta be keresztül-kasul, felbukkant Párizsban, Rómában, Strasbourghban, Prágában és Bécsben, majd Krakkóban volt található 1572 végén. Úgy tűnik, hogy Dudith András meghívására érkezett, és együtt figyelték meg a szupernóva fellobbanását, illetve elhalványulását a következő hónapokban. Mire kitavaszkodott, elkészült traktátusa (*De stella nova*) első szövegváltozata is, amit egészen az év végéig csiszolgatott.

Dudith vendégeként komoly levelezésbe kezdett európai tudósokkal az új, égi jelenségről: Michael Maestlin, Thaddaeus Hagecius, Kaspar Peucer, Johannes Praetorius és Tycho Brahe szerepelt a címzettek között. Az első szövegváltozatban még egyetértett Dudithcsal az új csillag isteni csodaként való értelmezésében, ám az év végén a naplójában módosított álláspontján. Az 1572-es szupernóvát egy létező égi objektumként határozta meg, ami felülírta az addig érvényesnek tartott arisztotelészi kozmosz törvényeit. Tull úgy gondolta, hogy csak így válhat lehetővé a *létező* univerzum *valódi* megismerése. A később sajtó alá kerülő szövegében az 1572-es szupernóva már nem csupán egy égi jel – meg is korholta az olvasókhhoz írt előszavában a boldond asztrológusokat és más, jó szándékú laikus csillagvizsgálókat a mindenféle örült és hamis interpretációikért –, hanem egy figyelmeztetés arra, hogy az igazi tudós egyetlenegy, de nemes

feladata tulajdonképpen a körülöttünk lévő világban elrejtett jelek megtalálása és azok helyes értelmezése.

Tull naplójából kiderült, hogy az angol matematikus 1574 októberében érkezett Kassára, s Dudith pár héttel később csatlakozott hozzá. Ezt megelőzően, immár közel másfél éve egy új, a ptolemaioszi és a kopernikuszi rendszertől alapvetően eltérő kozmosz elméletén dolgoztak együtt a magyar humanistával Boroszlóban. Úgy tűnik, hogy az új csillag megjelenése adta meg a végső lökést Tullnak, hogy újragondolja a geo- és heliocentrikus modell hibáit, és helyettük egy egészen másikkal álljon elő. Miért hagyott ott mindent hirtelen és kerekedett útra, félbeszakítva Dudithcsal a közös munkát? A válasz nagyon egyszerű: Rheticusszal, Kopernikusz egyetlen tanítványával kívánt találkozni és megbeszélni vele az univerzum új elméletét. Mint azt már tudjuk: elkésett, mire találkoztak, addigra Rheticus ágynak esett, és a napló tanúsága szerint néhány nap múlva meg is halt. Tull feljegyzése szerint ez december 4-én következett be. Összehasonlítva a naplóban lévő kézírását az 1988-ban keletkezett fénymásolaton szereplőjével, megnyugtatóan állíthatjuk, hogy az iraton is az angol matematikus bejegyzése szerepel, mintegy hitelesítve, hogy Rheticus meghalt. És maga Dudith András írta Tull megjegyzése alá, hogy „nequiquam”. Vagyis nem sikerült Rheticust meggyőzni a kopernikuszi rendszer hibáiról.

A napló további részében Tull részletesen kifejtette, hogy mire jutottak Dudithcsal és egy fiatal sziléziai matematikussal, Paul Wittichhel. Mind a hárman azon az állásponton voltak, hogy sem a ptolemaioszi, sem a kopernikuszi rendszer modellje nem ad magyarázatot minden kérdésre, ennek megfelelően újat kell kidolgozni. Wittich dobta be azt az ötletet, hogy Martianus Capella 5. századi író geostatikus rendszerét (amelyben a Nap ugyan a Föld körül kering, de az úgynevezett belső bolygók, tehát a Merkúr és a Vénusz nemcsak a Föld, hanem a Nap körül is körpályán halad) kellene újra felhasználni. Ezt a kozmológiai rendszert, pontosabban annak sematikus rajzát Valentin Naboth német matematikus és asztrológus közölte is egy évvel előbb, 1573-ban megjelent könyvében. Tull és Dudith ezzel nem teljesen értett egyet. Bár ez a rendszer már jobban modellezte a megfigyelt égi mozgásokat, de nem adott tökéletes választ az összes kérdésre. Ahogyan Tull fogalmazott: „minden kérdésnek és válasznak érvényesnek kell lennie a Földön és az égen is”.

Kiszakított évek

Ezután sok minden hiányzik a naplóból. Pár oldalt ugyan durván kiszakítottak, de az előző évekhez képest mindenképpen kevés feljegyzés születhetett. Tull még pár évet Sziléziában tartózkodhatott, de később többször is megfordult a prágai udvarban és Ven szigetén, Tycho Brahe csillagdájában az 1570-es évek végén, és az 1580-as évek elején. Mikor és legfőképpen miért tanulhatott meg magyarul? A naplója közepén magyarul emlékezett meg erről: még Boroszlóban ismerkedett meg a nyelvvel, s homályosan szóba hozott egy hosszúra nyúlt magyarországi utazást, ami magában foglalta Felső-Magyarországot, Erdély egyes városait és néhány hódoltsági települést is. Ironikusan megjegyezte, hogy bár sok nyelvet elsajátított élete során (naplójában a latin, az ógörög és a héber mellett a franciát, a németet, az olaszt, a spanyolt és a lengyelt említette meg), mégis majdnem beletört a bicskája a magyarba, s csak jó nyelvtanárainak (itt kiemelte Dudithot) köszönhette az előrehaladást. Tull túlságosan szerényen fogalmazott, szövegei jól szerkesztettek, zamatosak, rengeteg ma már elhalványult, elfeledett nyelvi fordulatot tartalmaznak. Tulajdonképpen *túl* jóra sikerült.

És most jön az egyik legnagyobb tévedésem. Jobban megnézve a napló magyar szövegrészeit: ezeket biztosan nem Jethro Tull írta! Az Oxfordból pár héttel később megkapott újabb digitális képek (ezek Tull-autográfokról készült fájlok voltak) azt támasztották alá, hogy a magyar részeket olyasvalaki írta, aki azt szeretne volna, hogy a napló olvasója Tullnak tulajdonítsa ezeket a magyar nyelvű vendégzsövegeket. Ugyanis a napló angol nyelvű részeiben – és ezeket valóban az angol matematikus írta – a leghalványabb utalás sincs arra vonatkozóan, hogy Jethro Tull megtanult volna valaha bármilyen szinten is magyarul, és a kéziratban látható szerkesztések és a hozzájuk fűződő magyarázatok az ő munkái lettek volna. Viszont a kötet végén találunk egy

beírást a belső kötéstáblán: „Bathory uramhoz való buzgóságból köttette bé Paulus Forro de Haporthon” és egy helynevet, illetve egy évszámot „Cracovia 1595”. Ez alapján biztosnak látszik, hogy a kéziratoskat a magyar történetíró köttette össze Báthory András bíboros kérésére, amikor Krakóban tartózkodott. És ha jobban megnézzük a magyar nyelvű szövegrészeket, akkor felismerjük benne Háportoni Forró Pál kézírását.

Mi oka lett volna erre a remek Curtius Rufus-fordítónak? Ha alaposabban szemügyre vesszük a magyar nyelvű részeket és szerkesztésekhez fűzött magyarázatokat, akkor máris világossá válik. Dudith – ellentétben az angol matematikussal – úgy gondolta, hogy a platóni kör ideáján keresztüllépve egészen más pályán futnak az égitesteknek. A magyar humanista a Tycho Brahétól megszerzett mérési adatsorokat felhasználva – amelyeket alapvetően Tullnak köszönhetett – 1588 végére úgy gondolta (túllépve a ptolemaioszi, a kopernikuszi és a tychói rendszeren), hogy az égitestek egy ellipszis pályán mozognak, amelynek az egyik gyújtópontjában a Nap áll. Ezt a teóriát két évtizeddel később, 1609-ben Johann Kepler első törvényeként ismerte meg a művelt világ. Forró Pál nem csinált egyebet, mint 18 éves ifjúként (utánozva Tull kézírását) beírta magyarul az angol matematikus hátrahagyott naplójának üres részeibe Dudith kéziratban fennmaradt szerkesztéseit és a hozzájuk fűzött magyarázatait. Mivel pár hónappal később, 1589 februárjában Dudith örökre lehunyta szemét, Forró nyilvánvalóan el akarta rejtetni a kortársak számára igen merész gondolatokat. A könyvtestet pár évvel később szétbontatta Krakóban, és egy ügyes kezű mesterrel újrakötötte úgy, hogy a felületes szemlélő számára egy személy által írt naplónak tűnjön ez a kézirat. Ezután Forró Pál őrizte a kötetet egészen a végzetes skóciai útjáig. A magyar író ugyanis 1625 tavaszán szállt partra Dovernél, és néhány hónapot Londonban töltött. Majd állítólag valaki Skóciába hívta, hogy segítsen egy rejtélyes kassai domonkos kódex megfejtésében. Ám Forró ezúttal elhagyta a szerencséje, Edinburgh közelében egy Peebles nevű településnél rablók támadták meg, kifosztották, és halálosan megsebesítették. A gyilkosokat fellógatták egy héttel később, és a náluk megtalált napló egy környékbeli kereskedőhöz került. Tőle vásárolhatta meg a rejtélyes skót műgyűjtő egyik őse, valamikor a 18. század elején.

Ravaszdi Shakespeare

Sokáig az idősebb Jan Massys (Matsys) művének tartották az *Örömteli találkozás* fantáziacímű olajfestményt, amit a stockholmi Nationalmuseumban őriznek. Ám Dominik Baker-Smith nagyszerű könyvében (*Between Dream and Nature: Essays on Utopia and Dystopia*) közel három évtizede megpendítette, hogy ez a kép sokkal később, már a flamand mester halála (1575) után készült, s minden bizonnyal a szintén Jan keresztnevet viselő fia festette. Az ifjabb Massys 1580–1590 között Oxfordban élt, és a fennmaradt pár festményén életörömtől duzzadó, sörtől kipirult angol alakokat láthatunk – meglepő módon – flamand öltözékben és környezetben. Erre Baker-Smith szerint talán az lehet a magyarázat, hogy az angol szereplőket (utalva Morus Tamás kancellárra) a ködös Albion helyett Seholországba helyezte el, kiemelve a valóság keserűsége és az elképzelt világ gyönyöre közötti feloldhatatlan ellentétet. A fennmaradt öt festmény közül ez az egyetlen, amiről biztosan tudjuk, hogy Oxfordban készült a bal alsó sarokban olvasható írás szerint (OXONIA AD MDXC JM).

John Dixon Hunt korábbi munkájának (*Garden and Grove: the Italian Renaissance Garden in the English Imagination, 1550–1750*) bevezető tanulmányában megemlítette futólag, hogy az ifjabb Massys e festményén talán azonosítható a két férfi (addig allegorikusnak hitt) figurája: az egyik Jethro Tull lenne, az 1600-ban nyomtalanul eltűnt matematikus, a másik pedig az „elvezett éveiben” Oxfordban megbújó William Shakespeare. Tull azonosításában a fuvola segítette Huntot, mivel a fennmaradt oxfordi feljegyzések mindegyike kitért arra, hogy a 16. század végi angol matematikus mesterien bánt a fuvolával és sehová sem ment el nélküle. Az olajfestmény hátulján Massys kezével a következő szöveg olvasható: „Viventis potuit M ora Magistri Guilelmi mentem non potuit pingere docta manus M”, vagyis M(assys) képes volt lerajzolni Vilmos magiszter arcát, de hozzáértő keze nem tudta lerajzolni szellemét. Tehát a flamand szár-

mázású festő tisztában volt az Erzsébet-kori angol drámaíró tehetségével 1590-ben. Ez egyben magyarázat is lehet az évszázadok óta vitatott kérdésre: ugyan hol töltötte idejét Shakespeare az orvvadászata és az első londoni fellépése (1585–1592) között? A válasz egyszerű: magiszteri fokozatot szerzett Oxfordban huszonnégy éves korában. Két évvel később már Londonban találjuk mint kezdő színészt és drámaíró. Ez egyben megnyugtatóan cáfolja azt a hamis állítást is, miszerint Shakespeare egy műveletlen, iskolázatlan vidéki ripacs lett volna, aki nem írhatta meg az angol irodalom gyöngyszemei közé tartozó drámákat.

Ifj. Jan Massys: Jethro Tull és Vilmos magiszter egy oxfordi mulatságon (1590)

Végjáték

De mi történhetett Jethro Tull matematikussal Boroszlóból való távozása után? Innentől már csak találgatni tudunk. Az biztos, hogy még 1584-ben megismerkedett Giordano Brunóval a Magdalen College egyik rendezvényén (John Florio olasz származású nyelvész mutatta be őket egymásnak), majd innen Londonba utazott hirtelen, nem tudni, hogy miért. Ám 1590-ben Tull részt vett egy botrányba fulladt mulatságon (talán erről szól az ifjabb Massys festménye) Oxfordban, minek következtében – a St. John College évkönyvében csak egy szűkszavú beírás olvasható erről – nemkívánatos személlyé vált az egyetemi városban. Ezután egyre zavarosabban alakult a történet. Míg egy levél szerint (amelyet Thomas Digges angol matematikus írt Tycho Brahénak 1593-ban) elhajózott Amerikába, addig egy korabeli följegyzésben – William Camden történész *Annales*-kiegészítésében – azt híresztelték, hogy Japánt kereste fel. Egy szó, mint száz, Antonio Santorio érsek emlékezett meg róla legutoljára: Tull részt vett ugyanis Bruno kivégzésén 1600 februárjában. Az érsek pontosan felsorolta, hogy kik is álltak ott azon a végzetes napon a Campo de' Fiori kövezetén. Utána Jethro Tull nyomtalanul eltűnt, senki nem beszélt róla többet, senki sem idézett a műveiből. Mindenki elfelejtette.

Holl András (Budapest)

Nomen rosae – Monok István köszöntése

Nehéz munkája lenne annak, akinek Monok István művei bibliográfiáját kellene összeállítania – ha nem lenne a lista naprakész és nyilvános az MTMT-ben. Annak sincsen könnyű dolga, aki csupán végig szeretné nézni – e sorok írásakor 906 tételt tartalmaz. Aki megnézi, türelemmel ki kell várnia, amíg a lista elkészül. Nem romlott el a gép, az internetkapcsolattal sincs baj, az adatbázis is működik, csak éppen a lista hosszú. „Lassú tollú” – mondta István az egyik szerzőre egy könyvbemutatón. „Hozzád képest mindnyájan azok vagyunk” – válaszolta a résztvevők közül valaki.

Az MTMT-listájában a tételek mellett megannyi zöld lakat – a repozitóriumi közös kereső több mint négyszáz tételt mutat a névére keresve. István az Open Access bajnoka. Csekély, de fontos része ennek, hogy saját műveit szabadon olvashatóvá teszi. Vezetőként ennél többet is tesz az ügy érdekében, de most nem erről az oldaláról mutatom be. Cikkeinek repozitóriumi feltöltése nem kis feladat, tekintettel a mennyiségre és arra a tényre, hogy majd negyven évet publikál.

De Umberto Ecót parafrázálva István hozzátenné: ez csupán a rózsa neve, pusztán neveket markolok. Az MTMT csupán egy lista – de a REAL-ban ott vannak, oda kerülnek a lista mögé a könyvek, cikkek, könyvismertetések, katalógusok; olvashatjuk, ha győzzük. Ki-ki megtapasztalhatja a rózsa színét, illatát. Ám arra figyelmeztetnem kell a reménybeli olvasót, nem árt, ha bírja a németet, olaszt, franciát, deákot, szlovákot – és még ki tudja, hány nyelvet.

Kerek szám a hatvan, ahogy az óra számlapja is kerek. Ha egy óra betelt, a következő perccel új óra kezdődik. Monok István műveinek listája nem befejezett – mint ahogy azok a könyvek sem, amelyek a fiókjaiban vagy valamelyik számítógép merevlemezén várják, hogy előhúzza, befejezze őket. (A következő évek cikkei persze nincsenek sehol sem – úgy képzem, amikor eljön az idejük, István csak felnyúl a levegőbe és lekapja őket.) Kívánom mindnyájunknak, hogy még sok közleménye szülessen – legfeljebb szélesebbre kell vennünk a rubrikákat az MTMT táblázataiban.

Dušan Katuščák (Žilina/Zsolna)

Priateľský pozdrav pre prof. Istvána Monoka

Istvána si pamätám veľmi dobre z obdobia, keď bol v rokoch 1999–2009 generálnym riaditeľom Maďarskej národnej knižnice (Országos Széchényi Könyvtár). Ja som bol v rokoch 2000–2012 generálnym riaditeľom Slovenskej národnej knižnice. Na maďarskej strane som mal toho najlepšieho partnera a priateľa. Boli to roky, v ktorých stál na čele najvýznamnejšej maďarskej kultúrnej inštitúcie vynikajúci vedec európskeho formátu. Ako riaditeľ vykonal prof. Monok výnimočné činy, ktoré v tejto inštitúcii po ňom len veľmi ťažko môžu dosiahnuť niektorí politickí nominanti. Výsledkami jeho úžasnej aktivity sú desiatky pôvodných publikácií a projektov. Skvelý vedec, historik, bibliograf, pedagóg a výnimočný znalec európskej knižnej kultúry. Cením si na ňom, že nezostával vo svojej vedeckej a organizačnej práci len v histórii ale energicky podporoval a rozvíjal projekty digitalizácie. Takmer 10 rokov sme sa stretávali na Konferencii európskych národných knihovníkov (CENL). Stretnutia s ním boli pre mňa vždy zážitkom a väčšinou pri týchto stretnutiach a vzájomných návštevách vznikli unikátne projekty. Medzi nimi určite dominuje medzinárodný projekt *Modrá krv, tlačiarenská čerň*, ktorý inicioval István a viedol spoluprácu najlepších odborníkov z Maďarska, Rakúska, Slovenska a Chorvátska.

Želám Ti, milý István všetko dobré, veľa zdravia a silu do ďalšej tvorivej práce.

*Prof. PhDr. Dušan Katuščák, PhD.,
prodekan pre vedu a výskum, Fakulta humanitných vied, Žilinská univerzita v Žiline*

Friendly greeting to Professor István Monok

I remember István very well from the time when he was the Director General of the Hungarian National Library (Országos Széchényi Könyvtár) in 1999–2009. In 2000–2012 I was the Director General of the Slovak National Library. On the Hungarian side, I had the best partner and friend. These were the years in which one of the most important Hungarian cultural institutions was led by an outstanding scientist of the European format. As director Professor Monok has undertaken exceptional acts in this institution, hardly achievable by some political appointees. There are dozens of original publications and projects as results of his amazing activities. A great scientist, historian, bibliographer, teacher and an outstanding connoisseur of the European book culture. I appreciate very much about him that he has not left his scientific and organisational endeavours only in history but vigorously promoted and developed digitisation projects, too. For almost 10 years we used to meet at the Conference of European National Librarians (CENL). Meeting István was always a great experience for me and almost each meeting and visit led to creation of unique projects. Among them will certainly dominate the international project *Blue Blood, Black Ink*, initiated and managed by István, leading a cooperation of the best experts from Hungary, Austria, Slovakia and Croatia.

Dear István, I wish you all the best, perfect health and strength for more creative work.

*Professor Dušan Katuščák, PhD.,
Vice-Dean for Science and Research, Faculty of Humanities, University of Žilina,
Slovak Republic*

Kiss Barbara (Budapest)

A nemzet könyvtárosa 1999–2009

Soha nem felejttem első találkozásomat Monok Istvánnal. 1999. június 1-je volt, kedd. Az új főigazgató első hivatali napjának délelőttjén már kopogtatnom kellett a titkárságon, időpontot kérni Detre Ilditől, hogy muszáj beszélnem Monok úrral, mert határidős teendők vannak, munkák, amikkel haladni kell és dönteni, hogy merre tovább.

Főigazgató úr délután kettőkor fogadott, udvariasan, melegszívűen, egy bézs ingben, zakó nélkül. Elcsodálkoztam szakállkölteményén, ami ebben az országban annyira nem divat, de harmadik mondata után szakállá már nem terelte el a figyelmemet. Emlékszem arra, ahogy az akkor 29 éves lányt, aki az egyik legfiatalabb munkatárs volt a nemzeti könyvtárban, Monok István mennyire komolyan vette. Tettem fel a kérdéseimet, melyekre választ és iránymutatást kaptam, és elkezdtünk dolgozni.

Belehúztunk abba a nyárba, sokat dolgoztunk. Értettem és egyetértettem szándékaival, hogy mit és hogyan szeretne, s lehetőségeimhez képest igyekeztem megfelelni elvárásainak. István még azon az őszön kinevezett a Nemzetközi és Kulturális Kapcsolatok Irodájának osztályvezetőjévé, majd az elkövetkezendő 10 évben, amíg várandós nem lettem a kisfiammal, közös munkánk betöltötte az életem.

Ma már, 2016-ból visszanézve, tudom, hogy majdnem mindent, amit majd valaha eredményként elkönyvelek az életemben, Monok Istvánnak köszönhetek. Nemcsak a számtalan kihívást jelentő feladatot, a sok kiállítást, rendezvényt, könyvet, konferenciát, hanem végső soron még a férjemet is...

Amikor István átvette az intézményt Poprády Gézától, a főigazgatói irodában nem volt számítógép. Főigazgatói székéből irányítva következetesen átvitte a nemzeti könyvtárat a digitális korszakba. Gyakorlatilag megszüntette az írógépeket, kukába került a nyomtatott házi telefonkönyv. Mindemellett kirakatba tette a nemzeti gyűjteményt, mutogatta és nyitogatta, ahogy előtte senki más. Számtalan ötlete volt, amit együtt valósítottunk meg, s amelyekből a nemzet könyvtára a mai napig táplálkozik. Álljon itt ezekből egy kis felsorolás:

- az OSZK első tudományos ülésszakának ötlete és megszervezése 1999-ben, amely azóta is évente ismétlődő, kiemelkedő jelentőségű alkalom
- a Bibliothecarius Emeritus cím megalapítása, 2000
- az olasz–magyar könyvtáros-találkozók megszervezése, 2000-tól kezdve
- *Három kódex*-kiállítás, 2000 nyara
- külföldön élő magyar könyvtárosok szakmai találkozója, 2000
- muzeális könyvvállományt őrző gyűjtemények első találkozója, 2000
- digitalizált Mátyás-korvinák (*Bibliotheca Corviniana Digitalis*) program elindítása, 2001
- *Bibliotheca Eruditionis* program elindítása, 2001
- a Nemzeti Könyvtár alapításának 200. évfordulója alkalmából a Nemzeti Múzeummal közösen rendezett ünnepségsorozat 2002-ben, melynek legfontosabb elmei voltak:
 - *Kincsek a nemzet könyvtárából* című kötet megjelentetése
 - Széchényi Ferenc könyvtáralapító eredeti könyvtárának kiállítása
 - *Az Országos Széchényi Könyvtár Corvinái* CD megjelentetése
 - *Uralkodók és corvinák* kiállítás
 - „200 éves az OSZK” ezüst emlékérem kibocsátása a Magyar Nemzeti Bankkal
 - *Aere perennius – Légy tudatában értékidnek* kiállítás a Nemzeti Könyvtár 200. évéről
 - CENL-konferencia megszervezése: Európa nemzeti könyvtárainak főigazgatói értekezlete
 - a Kárpát-medence könyvtárainak főigazgatói találkozója

- Olaszországi magyar kulturális évad, 2002
- *A holló jegyében*, nemzetközi corvina-kiállítás, 2002 Modena
- *Közgyűteményi tudományos napok* konferenciasorozat, 2002-től
- MOKKA nyilvános átadás, 2003
- *Európa térképei* díszalbum megjelentetése, 2003
- *A régi Magyarország képeslapokon* kötet megjelentetése, 2003
- *A tíz bambusz csarnoka* – Könyv- és nyomdászattörténeti kiállítás a Kínai Nemzeti Könyvtár kincseiből, 2003
- a Kossuth Kiadóval közös *Amor Librorum* könyvsorozat elindítása, 2003
- *A holló jegyében: Fejezetek a Corvinák történetéből* című kötet, 2004
- *Benyovszky Móric madagaszkári naplójának* hasonmás megjelentetése, 2004
- *Magyar Helikon* sorozat bemutatója, 2004
- Európai könyvtörténeti gyűjtemény megalapítása, 2004
- *Kulturális örökség, társadalmi képzelet* konferencia, 2004
- Magyar könyvtárosok világtalálkozója, 2004
- *Pannóniai Fénisz* kiállítás, 2005
- *A Bibliotheca Corviniana* UNESCO Világemlékezet listára kerülése, 2005
- Az OSZK Örökös Tagja díj megalapítása és adományozása, első ízben Kosáry Domokos részére, 2005
- *Kék vér – fekete tinta: Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700*, Kiállítás 5 közreműködő országban, katalógus megjelentetése 5 nyelven, 2005
- *Cseh biblia*-kiállítás, 2005
- az OSZK Múzeum és a Széchényi Ferenc Könyvesbolt felavatása a Könyvtár V. emeletén, 2005
- *Edison Magyarországon* kötet megjelentetése, 2006
- *Modern Bibliofília – a hasonmás kiadványok művészete* kiállítás, 2006
- *Nemzeti Erekllye* kiállítótér ünnepélyes felavatása, 2006
- Corvin-kárpitok felavatása, 2006
- *Fragmenta codicum* kutatócsoport életre hívása, 2007
- *Mátyás graduálé* kötet megjelentetése, 2007
- *Reneszánsz év – Négyyszer a reneszánszról* programsorozat, 2008
- *Csillag a holló árnyékában* kiállítás és kötet, 2008
- *Biblia Sacra Hungarica* kiállítás és kötet, 2008
- *Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban* kiállítás és kötet, 2009
- Belga Nemzeti Könyvtár digitalizált dokumentumok átadása, 2009
- *Franckesche Stiftungen zu Halle Hungarica-gyűjtemény* bemutatója, 2009
- Magyar Digitális Képkönyvtár elindítása (48 magyar könyvtár összefogása), 2009
- *A modern magyar kereskedelmi plakát 1924–1942* (Valencia, Spanyolország), 2009
- Erdélyi Múzeum-Egyesület és OSZK közös digitalizálási projekt elindítása, 2009

Monok István újíto törekvései, rendkívüli elszántsága és szorgalma az OSZK-n belül, de azon kívül is, sokaknak nem tetszett. Pedig aki napi rendszerességgel dolgozott vele, az tudta, hogy minden munkát megköszönt, hogy a munkatársait soha nem hagyta cserben, meleg szívvel fordult minden személyes problémánk felé. Ha elkezdünk egy közös munkát, bár napi részletekről sosem tájékoztattam, mégis, valahogyan követte velem a fonalat, minden részletben képen volt. Sok embert mozgatott egyszerre, ezer szálát követett, mégsem felejtett el soha semmit. 25 éves munkaviszonyom alatt több ezer emberrel dolgozhattam együtt, de nála nagyobb munka- és teherbírási embert soha, de soha nem ismertem. Reggel 7-től este hétig a hivatalban volt, éjjel a saját kutatásait csinálta. Évente többször körbepert a Földet, két hét alatt adott le félévnyi anyagokat francia egyetemeken.

Hogy mikor aludt? Mikor pihent? Soha. Nem érdekelte. Hajtotta az ügyeket, a pénzt, hogy mindenre legyen külön kassza. Sosem álltunk meg, mindig azt mondta: „Barbara, maga dogozzon, a pénzzel ne törődjön, azt majd én intézem.” És volt pénz. Mindig mindenre, amire kellett. Ennek legszebb példája, hogy a könyvtár alapításának 200 éves évfordulóján majdnem 100 millió forintot költhettünk el a Nemzeti Múzeummal közös ünnepségsorozatunkra.

Talán éppen vehemens tempójának, kíméletlen emlékezetének, kiváló gazdasági érzékének, sokat akarásának lett az eredménye, hogy az ellene összefogó erők elválasztották harmadik főigazgatói ciklusától.

Monok István az egyik legnagyobb könyvtáros és az egyik legnagyobb ember, akit valaha ismertem. Isten éltesse még nagyon sokáig 60. születésnapján!

Őszintén remélem, hogy egyszer még valahol, valamilyen formában folytatni tudjuk 2008-ban félbehagyott közös munkánkat!

Kis-Tóth Lajos (Eger)

Köszöntő

Kedves István!

Tudom, hogy nem szokványos az a módszer, amellyel most előállok. Azonban úgy gondolom, hogy az ünnepelt sem egy átlagos ember, így a köszöntést sem lehet átlagos keretek között megtenni. Születésnapod alkalmából szeretnék megajándékozni egy olyan dokumentummal, amely bár nem egy régi korból származik, hanem éppen ellenkezőleg, a messzi jövőből. Talán nem árulok el nagy titkot, ha azt mondom, hogy ennek részese leszel. Bízom benne, hogy ezzel rövid és hosszú távon (úgy ezer év távlatában) sikerül hozzájárulnom eddigi munkásságod megőrzéséhez.

Hírtöredék 3016-ból – A világ talán legkülönösebb emberi agyára bukkantak

Az angliai Imperial College Agybankja folyamatosan vizsgálja az előző évezredben élt tudósok agyi kapacitását, jellegzetességeit, ugyanis ezzel egy olyan időkapzsula birtokába kerülnek, amely jól rekonstruálja a nagy géniuszok életét, kutatásuk körülményeit és azt a kort, amelyben alkottak.

Közhelyszerű megállapítás, hogy az emberi agy megértése a tudomány előtti utolsó korlátot jelenti. Semmi kétség nem fér ahhoz, hogy a szellemi fejlődés útján mindig lesz a tudomány számára valamilyen új horizont. Ezen az úton viszont rendkívül nagy lépést jelent majd az agy komplexitásának megfejtése. Úgy tűnik, hogy az agy megértését tekintve a tudomány jelentős előrelépések küszöbén áll.

Michael Smith, az angliai Imperial College Agybankjának igazgatója egy új lelet kapcsán olyasmit talált, amelyhez foghatót hosszú tudományos pályafutása alatt még soha. „Vannak olyan különös eseteink, ahol a tároló kapacitás kimagasló nagyságú, de közel sem olyan mértékben, mint ami ennél az agynál látható” – mondta Smith, akit azonban nem lep meg, hogy az agy tulajdonosa igen hosszú életkort élt meg, s ennek ellenére szellemi teljesítménye nem csökkent. Smith beszámol a kutatás további eredményéről is: „A kutatás során a tudós agyát több átlagos emberi aggyal hasonlítottuk össze, és kiderült, hogy annak formája és mérete összességében átlagosnak mondható. Ám a felépítése már kevésbé, hiszen az agytekervények rendszere igen bonyolult és terjedelmes. Véleményünk szerint minél hosszabb az agytekervény és minél vékonyabb a szürkeállomány, annál magasabb az ember intelligenciaszintje, ez megmagyarázhatja szellemi tevékenységének kiemelkedő mivoltát. Habár agyának mérete és aszimmetrikus formája átlagosnak bizonyult, azonban a prefrontális szomatoszenzoros, elsődleges motoros, parietális, temporális és occipitális agykérgei egyedülálló szerkezetet mutattak.

Az év elején az egyetem MRI-készülékével tovább vizsgáltuk e tudós agyának szerkezetét, és folytattuk annak dokumentálását, ami talán többet árul majd el erről a szokatlan darabról. A vizsgálatok szerint ennek az agynak a kapacitása nagyjából 100 millió terrabájtnak felel meg, ami nagyjából 100 milliárd könyv eltárolására volt elegendő. A neurológusok szerint ez a kapacitás jóval meghaladja a funkcionális mértéket. Korábban azt gondoltuk, hogy ez a hatalmas többletkapacitás nem létezik, csupán a mesterséges intelligencia és a számítástudomány vívmányaival tudunk ilyen adattárolási méreteket előállítani. Tévedtünk.”

Bizonyosnak látszik, hogy Monok István szellemisége és tudományos aktivitása iskola-példája a humán intelligencia egyedülálló csodájának.

*„Egy gép 50 átlagos ember munkáját tudja elvégezni.
De egy gép sem tudja elvégezni egy rendkívüli ember munkáját.”*

Elbert Hubbard

Mader Béla (Szeged)

Köszöntésfele

Kedves István, abban a megtiszteltetésben részesültem, hogy a hatvanadik születésnapod alkalomból készülő tisztelgő kötetbe köszöntőt írhatok. Persze, lett volna lehetőség arra is, hogy valami – nagyon tudományos – tanulmányt próbáljak tisztelgés címén elhelyezni, de elgondolt témámat illetően – a könyvtárak jövője – nem vagyok meggyőződve arról, hogy a tudomány mai állása szerint valami explicite megnyugtató eredményre jutó írás születne. Nem is szólva arról, hogy mivel a kötet minden bizonnyal örökbecsű és örök életű lesz, azt is kockáztatnám, hogy mondjuk száz év múltán olvasója arra a megállapításra jusson, hogy de nagy kretén is lehetett eme tanulmány szerzője.

Szóval marad a köszöntő. A nyolcvanas évek elején – amikor először találkoztunk s megismertelek – a köszöntő írása előtt elballagtam volna a régi egyetemi könyvtár folyosóin álló böhm nagy szekrényekhez, s fiókjaikat huzigálva, cédulákat pörgetve kerestem volna valami bölcs könyvet, hogy mondaná már meg, milyen is a köszöntő műfaja. Ezt követően lementem volna a vasállványos raktárba, ahol a milliónyi könyv várja, hogy egyszer kézbe kerüljön, s elővettem volna a polcra a könyvet. Na meg a mellette lévőkhöz is belenézegtem volna, függetlenül attól, hogy semmi közük a köszöntőhöz. Sose tudja az ember, mire lesz jó, ha véletlenül belelapoz egy dinoszauruszokról vagy éppen a lelki bajok gyógyításának lehetőségeiről szóló munkába, s miért ne tenné, ha már úgymint ott van ő is, és a könyvek is ott vannak. Nohát, ez változott meg mára, miért is fárasztanám a lábaimat, tölteném az időmet holmi könyvtárba mászkálással, mikor beírom egy képernyő szépen kijelölt téglalap alakú keretébe, hogy születésnapra köszöntő és 0,53 másodperc alatt 20 200 találatot kapok (és ez mind csak magyar nyelven). Ráadásul semmi zavaró dinoszaurusz, meg lelki baj kitérő sem csábít. Mondanom sem kell, ezt csináltam. Egy-egy találatot megnézve meg kellett állapítanom, hogy máris sokkal műveltebb lettem. Merthogy konkrét példákat is adnak, gyönyörű köszöntő mondatokat. Próbálgatom, ízlelgetem, hogy ugyan melyik is tetszene neked a legjobban. Talán ez (s most idézet következik): „Születésnapod egy új kezdet: annak az ideje, hogy frissen és bátran új célokat tűzz magad elé.” Vagy talán emez: „A múlt elmúlt. Figyeld előre, a jövőben a legjobb dolgokra, amik még várnak rád!” Megtudhatnád a következőket például: „A növekvő évszámok előnye, hogy egyre több embert ismersz, akiket szerethetsz.” A következővel (illő szerénységgel) még magamat is becsempészhetném: „Boldog születésnapot annak az embernek, aki tudós, tehetséges és szellemes, és aki annyira emlékeztet magamra!” Vagy talán ez a részben rigmusos tetszene: „Évek rohanók, napok suhanók, eltűnnek és nem maradnak. Tégy el emléket magadnak, néha állj meg egy pillanatra, gondold a szép tegnapokra. Ünnepe legyen a szívedben, mártózz meg a szeretetben, ráadásnak ideállok és őszintén gratulálok.” Nos, ezek után az ember elgondolkodik azon az ambivalencián, hogy egyrészt mekkora is Istenke állatkertje, s ezzel egy időben mennyi őszinte érzelem is lehet az adott alkalomból tollat ragadó vagy szájat nyitó köszöntő egyedben.

A tény az, hogy illik köszönteni, szokásunk köszönteni, főleg kerek (vagy ötten osztható) évfordulókon. Jó szokás, csak hogyan is éljünk vele? Függ az életkortól is. A köszöntő és a köszöntött életkorától egyaránt. Ha a célpont már korosabb (mondjuk hatvanéves), fel lehet sorolni élete főbb állomásait és elért eredményeit, utalva hivatalos elismertségének tárgyi bizonyítékaira (lásd a kitüntetések) is. Ilyenkor arra kell vigyázni, hogy az egész ne hasonlítson valamiféle nekrológra, azt meg kell hagyni a majd sok-sok évtized után ezt megfogalmazónak. Magyarul: objektívnek kell lenni. Az ilyen típusú megközelítés viszont teljesen haszontalan próbálkozás, a díszes köszöntőt megérdemlő címzettnek már úgymint van Wikipédia-cikke, amiben munkahelyei, címei, külföldi előfordulásai és eddig megírt nagyszámú munkája könnyen megtalálható. S ahogy mondtam, függ a köszöntő életkorától is (a jelen esetben mondjuk hetvenöt év), amikor is

arra kell vigyázni, hogy a köszöntő ne legyen tele az életkorból egyenesen következő (ál)bölcsességekkel. Most, ha mindezen előbb mondottakat betartom, akkor az lenne a legjobb, ha csak azt mondanám (s ezt tiszta szívből): Isten éltesse István!

Ez azért két okból is kevés lenne. Részben, mert hogy nézne ki a tekintélyes kötetben egy fecni köszöntő. Részben meg azért, s ez a komolyabb, mert hatvan évéd sokkal többet érdemel. Már utaltam arra, hogy a nyolcvanas évek elején (talán '82-ben, az évszámokkal mindig is rosszul voltam) találkoztunk. S azóta nem tévesztettelek szem elől. Lényegében végigkísérhettem életpályádnak eddig mindig felfelé ívelő szakaszát. Hogyan lett az ifjú diplomásból akadémiai doktor, s hogyan maradt a nagy ív megtétele közben is mindig könyvtáros. Az ember hajlamos arra, hogy legyenek ikonjai, olyan nagyságok, akiket kimondatlanul is szinte elérhetetlennek tart. Tűnődöm, nem esem-e túlzásba, ha azt mondom, megindultál az ikonná válás útján. Nem kell dicshimnusz a bizonyításhoz, elég csak egyszerű kijelentő módban közölni: a könyvtárosság területén elérted a csúcst. Legnagyobb rangú könyvtárosa (főigazgatója) voltál és vagy a szerintem három legértékesebb magyar könyvtár közül kettőnek, az Országos Széchényi Könyvtárnak és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának (a Pesti Egyetemi Könyvtárhoz nem volt hivatalosan közöd). A címekre adó tudományos világunkban megszerezted a tényleges tudományoskodással megszerezhető legmagasabb grádicson ülés jogát, akadémiai doktor vagy (akadémikus úgysem leszel, mert nem a klikkesedésről, meg kompromisszumkészségről vagy híres). Nem csak címeket vívtál ki, a címekkel arányos eredmények állnak mögötted. Nem sorolom (majd 40 év múlva a nekrológodban olvasható lesz). Ha a köszöntőt Neked írom, akkor inkább néhány kis mozzanatot említek pályáddal kapcsolatosan. Mindig irigyeltem, hogy a jó cél érdekében (nem sértés: szinte bulldogszerűen) nem ismertél megalkuvást. Nem volt jellemződ a „diplomatikus félelem”, ennek néha kárát is láttad. Kora ifjúságodtól ügyes szervező, forrásokat előteremteni tudó vagy. Emlékszem, hogy egy Klaniczay Tiborhoz mérten nyeretlen kétévesként a Rebakucs évi konferenciáin megjelenve, több, lassan szentként tisztelt tudós szemében csodálni való ifjúként jelentél meg, aki valahogy eddig soha szóba nem kerülhető sorozatok megjelentetésére kerített valahonnan pénzt. Amire ők évtizedek alatt nem voltak képesek. Ennek kapcsán jut eszembe, hogy amikor a '90-es évek elején – s a szegedi egyetem akkori (nagy meglepetésre bölcsész) rektora az egyetem főtitkárájának kért fel (rövid időre a földszinti könyvtári szobádból az emeletre költöztél), a teljes rektori hivatal engem (éppen pillanatnyi főnöködet) kérdezett, ki is, milyen is ez a Monok? Én őszintén mondtam nekik – bízván, hogy lényegre törő példabeszédet mondok –: ha ott lesz a Monok és a hivatal folyosóin nagyobb mennyiségű rizst, krumplit, gyümölcsöt, lombos faágat és több hektó vizet találjátok, csak semmi csodálkozás, mert hamarosan megjönnek az elefántok is, amelyek etetését, itatását a Monok azért vállalta el, hogy ki lehessen adni az ilyen vagy olyan szép latin nevű sorozatot.

Kedves István, sokat tettél közös, szeretett (ma már Klebelsberggről elnevezett) könyvtárunkért, régi könyveidért. Sokat tettél azért, hogy az ország (addig fejét kissé fenn hordó, írásban és elvileg a többi könyvtárat segítő, koordináló) nemzeti könyvtára valóban közel kerüljön a könyvtár valódi funkciójának beteljesítéséhez, nemzetközi hírnevének öregbítésén saját tudományos tevékenységeddel eredményesen munkálkodtál. A könyvtárak jövőjére nem csak gondoltál, több helyen is megalapoztad, majd szárba szökkenetted a könyvtárak működését majd biztosító ifjak képzésére alkalmas tanszékeket. Szegeden kívül Egerben is tisztelettel és hálával gondolnak rád e tevékenységedért. Tudományos munkáidnak (könyvek, tanulmányok egyaránt) száma hatalmas. Az ifjú, kezdő könyvtáros számos tekintetben példát vehet rólad, s ez nagy dolog. Igazgatás, koordinálás, szervezés, tudományos munka mellett ép és szép családban élsz, ha néha napokra távol is. Ez a háttér mindig is nagyon fontos számodra, tudom.

Sok időd van még hátra, még a hivatalosság által számodra is megállapított hetvenéves korig is. Nagyon kívánom, hogy – családdal együtt – töltsd az újabb évtizedet (és az utána következőket) ugyanolyan erőben, egészségben, mint eddig.

Habitus tekintetében nagyon nem hasonlítunk egymásra. Azonban egy egyezést mégis találok. Biztos vagyok benne, hogy Te is, amikor saját könyvtáradat, saját tanszékedet, saját munkásságodat tekintetted, mindig az egészre gondoltál. Hogy előrehaladjanak könyvtáraink, hogy képzetesebbek legyenek hallgatóink, hogy a könyvtárhoz (is) kötődő tudományosság eredményei sokasodjanak. Tartsd meg jó szokásod, s még egyszer: Isten éltesen hatvanadik születésnapodon!

Szeretettel
Mader Béla
Szeged, 2016. február 15.

Németh S. Katalin (Budapest–Celldömölk)

Példaképek
Szubjektív portré egy könyvtáros házaspárról

*Monok Istvánnak és
Keveházi Katalinnak*

2007-ben az Oktatási Minisztérium Pro Cultura Hungarica kitüntetést adományozott a wolffenbütteli Herzog August Könyvtár nyugalmazott igazgatójának, az akkor 80 esztendőes Paul Raabe professzornak. A kitüntetés odaítélésében szerepet játszott az Országos Széchényi Könyvtár akkori főigazgatójával tartott kiváló szakmai kapcsolat is, azonban a magyar kultúra érdekében kifejtett tevékenysége régebbi keletű. Amikor a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának jelenlegi igazgatóját, Monok Istvánt 60. születésnapján köszöntjük, nem céltalan felidézni egy kiváló könyvtáros/házaspár életútját, tudományos és magánéleti pályáját, a példaképpé vált együttműködést.

Paul Raabe

Paul Raabe 1927. február 21-én született az észak-németországi Oldenburgban. Utólag elmondhatta, véletlenül lett könyvtáros: filológiai tanulmányokat szeretett volna folytatni a göttingeni egyetemen, azonban a háború után nem volt számára férőhely. Álláskereső útjára édesanyjával indult, aki ismerte az oldenburgi takarékpénztár igazgatóját, ennek ellenére állást ő sem tudott ajánlani. A szomszéd épületben volt a tartományi múzeum, azonban ott sem volt üresedés a kezdő munkaerő számára, de az igazgatónak volt egy ötlete: ideiglenesen ugyanebben az épületben van a könyvtár, nézzen be oda. Az ottani igazgató érdekesnek találta, hogy valaki „csak beesik az ajtón” és könyvtárosnak jelentkezik, s elfogadta Paul Raabe kérését. Könyvtárosi munkagyakorlat után – közben feleségül véve az oldenburgi könyvtár gyakornokát, Mechthild Holthusent – lett Paul Raabe „Diplombibliothekar”, azaz képesített könyvtáros, majd Hamburgban történelem és germanisztika szakon szerzett diplomát, és 1957-ben már doktori címmel is büszkélkedhetett. Ismét csak a véletlen segített a továbblépésben: 1955-ben Marbachban létrehozták a Schiller Nemzeti Múzeum keretében működő Német Irodalmi Levéltárat (Deutsches Literaturarchiv), Raabe témavezető professzora pedig azt javasolta, hogy tudományos munkatársként alkalmazzák tehetséges tanítványát, Paul Raabét. (A lokálpatriotizmust megtestesítő sváb szellemiségű Schiller Múzeumban volt elég tennivaló. Hogy csak egy példányt mondjunk: a könyvtárban két betűrendes katalógus volt, az egyik tartalmazta a sváb írók műveit, a másik pedig a maradékot, például Goethe, Shakespeare, Dosztojevszkij céduláit!)

A korai könyves évek után, 1958-ban Marbachban kezdődött az a tíz év, amely a modern német irodalmi muzeológia számára a mai napig meghatározó jelentőséggel bír. Paul Raabe ezt a tíz évet önéletrajzában az „én expresszionista évtizedemnek”¹ nevezte, ami visszatekintve a kifejezetten régi könyvekkel foglalkozó életpálya későbbi szakaszaira, valóban különleges kezdet. A fiatal könyvtáros 1960-ban megrendezte azt az expresszionista kiállítást, amely rehabilitálta a náciizmus által a művészetből kiátkozott, a múzeumokból és galériákból elűldözött expresszionizmust, ami korábban nem volt kutatható akadémiai téma. Raabe felkereste az expresszionizmus elérhető képviselőit, gyűjtőket és muzeológusokat, kiadókkal vette fel a kapcsolatot, hogy antológiákat, elfeledett szerzőket adjanak ki. Miközben 1959-ben lezajlott a nagy Schiller-kiállítás is, folytak az előkészületek, és 1960-ban megnyílt az új korszaknyitányt teremtő expresszionizmuskiállítás, a Raabe és munkatársai által szerkesztett 350 oldalas katalógussal,² amely ma is a gyűjtők féltve őrzött kincse. A kiállítást később számtalan városban bemutatták, az újra felfedezett szerzők és kutatók visszaemlékezései, szövegújraközlései alapján az ex-

¹ Paul RAABE, *Mein expressionistisches Jahrzehnt: Anfänge in Marbach*, Zürich, Arche Verlag, 2004.

² *Expressionismus: Literatur und Kunst, 1910–1923: Ausstellungskatalog*, hg. Paul RAABE u. a., München, Langen-Müller 1960.

presszionizmus visszanyerte Németországban a sötét évek által eltiport rangját és külföldön is hivatkozási alappá vált. Írók és olvasók, művészek és műélvezők, sokan tekintették Paul Raabe munkáját irodalmi jóvátételnek.

A 20. századi irodalommal, a modern irodalmi hagyatékokkal foglalkozó Paul Raabénak, aki tübingeni habilitációja és a göttingeni irodalmi dokumentációs központ felállítása előtt állt, ismét egy véletlen változtatta meg radikálisan az életét. Egy hannoveri konferenciára utazva Manfred Koschlig barokk-kutató, Grimmshausen-specialista 1966 februárjában felvetette neki, hogy nem venné-e át az idő előtt nyugalomba készülő Erhart Kästnertől a wolfenbütteli könyvtár igazgatói székét.³ A kezdeti bizonytalanság után ugyan Paul Raabe igent mondott, Erhart Kästner pedig örömmel látta volna őt, mint tökéletesen alkalmas követőjét az igazgatói pozícióban, mégis, hosszú idő telt el, amíg mindezt a hivatalnoki bürokrácia is akceptálta. Ugyan Raabe közben habilitált a göttingeni egyetemen, de hiába volt képesített könyvtáros és egyetemi docens, hiányzott a közszolgálati hivatalnoki államvizsgálója. Végül is 1968 júniusáig tartott, amíg sikerült a hannoveri minisztérium hivatalnokait meggyőzni, hogy talán eddigi teljesítménye pótolni fogja a bürokrácia tökéletessé válásához szükséges papírt, és megkapta a hozzájárulást a kinevezéshez. Erhart Kästner, aki belefáradt a wolfenbütteli könyvtár átépítése körüli hercehurcába, szinte észrevétlen és nyilvános búcsúztatás nélkül költözött el Wolfenbüttelből, s Paul Raabe is ugyanolyan észrevétlenül, ünnepélyesség nélkül vette át a könyvtár vezetését. Felletesei még felesketni is elfelejtették, kinevezési dokumentuma és az eskütel csak néhány hét múlva realizálódott.

Wolfenbüttel leghíresebb könyvtárosáról, Gotthold Ephraim Lessingről volt nevezetes, akinek felesége, Eva König 1776-ban azt írta: „Wolfenbüttel az egyetlen hely, ahol úgy élhetünk, ahogyan szeretnénk.” Ez a mondat Paul Raabe családjának is jelszavává vált, azonban az elhanyagolt, „Csipkerózsika-álmát” alvó könyvtárban és az NDK határhoz közeli, alig fejlődő városban ez 1968-ban még nem volt érzékelhető.

Az Európa-szerte csodálatot kiváltó értékes barokk könyvgyűjteménnyel rendelkező könyvtár a 20. század közepén elhanyagoltabb volt, mint alapítója, Julius, és névadója, August braunschweig-lüneburgi hercegek korában. August herceg szenvedélyes könyvgyűjtő volt, majd gyűjteményét nyilvánossá is tette, azonban mindez a modern korban, különösen a 20. század háború utáni pénztelenségében eljelentéktelenedett. A nagy világégés közepette egyetlen szerencséje volt Wolfenbüttelnek, hogy ipara, nagy pályaudvara nem lévén, megmenekült a háborús bombázásoktól – ellentétben a közeli Braunschweiggel –, és a könyvtár sem került az érdeklődés középpontjába. A tíz munkatársat foglalkoztató hatalmas gyűjtemény éves költségvetése 1949-ben 2000 márka volt. Erhard Kästner megkezdte ugyan az új épületek renoválását, azonban hely és pénz hiányában, valamint mert kevésbé érdekelte az építésekkel, szakmunkásokkal és bürokráttákkal való harc, mint a régi könyvek feldolgozása, a könyvtár alig fejlődött. Mint visszaemlékezésében Paul Raabe találóan megfogalmazta a kettőjük közti különbséget: „A wolfenbütteli régi könyvek könyvtárosi kihívást jelentettek. Erhard Kästner számára a gyűjtemény esztétikai vonzerővel bírt, számomra morális elkötelezettséget jelentett.”

Paul Raabe elkövetkező húsz éve a könyvtár érdekében tett szüntelen erőfeszítések ideje volt, a meglévő épületek felújítása, könyvek elhelyezésére alkalmassá tétele, régi/új épületek megszerzése, átalakítása, és nem utolsósorban a gyűjtemény gazdagítása, korszerű feldolgozása önmagában is elegendő feladat lett volna; az igazgató azonban nem csupán egy kevesek által használt, féltve őrzött gyűjtemény vezetője akart lenni, hanem a gyűjtemény értékéhez méltó nemzetközi hírű kutatóközpontot is létre akart hozni. Mindehhez természetesen rengeteg pénzre volt szükség, de Raabénak sikerült nemcsak Alsó-Szászország tartományának támogatását maga

³ Paul Raabe wolfenbütteli életrajzi emlékeinél anekdotikus szerkezetű kötetére támaszkodom: *Bibliosibirsk oder Mitten in Deutschland: Jahre in Wolfenbüttel*, Zürich, Arche Verlag, 1992. – Ugyancsak személyes visszaemlékezések köszönhetők Angela Graf nekrológjának: *Ehrenbürger einer kulturellen Republik: Paul Raabe starb im 87. Lebensjahr in Wolfenbüttel*, Arbeitsgemeinschaft der Kunst- und Museumsbibliotheken: AKMB-News, Heidelberg, 19(2013), 2. Heft, 49–52.

mögött tudni, hanem a megfelelő tőkével és kulturális érdeklődéssel bíró mecénásokat szerezni, akik az épületek felújításában éppúgy támogatták, mint az aukciókon történő hatalmas értékű könyvek megvásárlásában és a kutatói ösztöndíjak megalapításában. A számtalan szponzor közül elég csak a wolfsburgi Volkswagen-Stiftungot vagy a wolfenbütteli Findel-Stiftungot (Mast-Jägermeister GmbH) említeni. A könyvtár értékes anyagát saját kutatói csoportok létrehozásával és nemzetközi munkaközösségek megszervezésével tette a reneszánsz és barokk kor kutatói számára nélkülözhetetlen kiindulóponttá. A muzeális anyagot hónapokon át mindenki előtt nyitva álló monumentális kiállítások és gyakran változó kamara kiállítások, tudományos dolgozatokat tartalmazó reprezentatív kiállítási katalógusok, írói felolvasások és kamarakonzertek tették vonzóvá. Az anekdotaként elmesélt történet – amikor a hatvanas évek elején a munkatársak fizetését aktatáskájában hozó hivatalnokot nem engedték be, mert azt hitték, „csak egy olvasó” – a távoli messzeségbe került, midőn évente több száz külföldi ösztöndíjas kutató és konferencia résztvevő fordult meg a könyvtárban. A nemzetközi kutatócsoportok által a történelmi környezetben megtartott konferenciák eredményeképpen elindultak a könyv- és folyóirat sorozatok, a *Wolfenbütteler Beiträge*, *Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung*, *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, *Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung*, *Wolfenbütteler Forschungen*, *Wolfenbütteler Mittelalterstudien*, *Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens* stb. A nyomtatott katalógusok különlegességeket tártak fel, így a *Portraitskatalog*, a *Deutsche Drucke des Barock*, a *Polonica* és a *Hungarica-Katalog*. Paul Raabe igazgatósága idején sikerült a könyvtárban elhelyezni „a világ legrágább könyvét”, Heinrich der Löwen *Evangelarium*-át a 12. századból, amelyet 32,4 millió márkáért Alsó-Szászország, Bajorország, a Porosz Kulturális Alapítvány és a Német Szövetségi Állam közösen vásárolt meg a londoni Sotheby's aukcióján. A német nemzeti könyvtári feladatot ellátó könyvtárak közül, történelmi hagyományai okán, a barokk könyvek gyűjtését a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek kapta meg, folyamatosan gyarapítva ezzel a világ egyik legértékesebb barokk kori gyűjteményét.

Noha Paul Raabe mint hagyományos könyvtári képzést szerző és gyakorló könyvtáros kezdetben nem lelkesedett a számítógépes feldolgozás iránt, mégis ő volt az első, aki német könyvtárba telepítette és megkezdte az EDV-feldolgozást, az elektronikus úton történő katalogizálást. Az építkezés, a ritkaságokra és nemzetközi kapcsolatokra építő tudományos munka mellett Paul Raabe igazgatósága alatt eleven élet is költözött a történelmi falak közé. Az évente megrendezett könyvünnepe, kirakodóvásárral és jövőmondókkal, ajándékok a könyvtár jellegzetes motívumaiból, megelevenedett könyvillusztrációkkal (például óriás sakk eleven bábukkal és sakk-nagymester szimultán játékkal), a nyári diákkurzusok és az évközi iskolai bemutatók egyaránt népszerűvé tették a könyvtárat a fiatalabb nemzedék, a jövő kutatói vagy csak érdeklődő olvasói előtt is. Raabe professzor a könyvtár komor szellemét mindig humorral vegyítette, a szakszerű kiállításokon megtúrta, sőt büszkén mutatta a fiatalabbak játékos megnyilvánulásait is. Ezért kerülhetett a korhűen berendezett Lessing-házba a megnyitó kiállításra egy hatalmas kötött pulóverbe öltöztetett bábu, amelyre készítője, egy wolfenbütteli kislány azt írta: „azért, mert Lessing a legnagyobb”.

A menedzser szellemet a könyvtár falai közé bevívó Paul Raabe azonban szakított időt saját tudományos munkásságára is. Hetvenötödik születésnapjára leghűségesebb munkatársa, Barbara Strutz összeállította a professzor bibliográfiáját, ami akkor, 2007-ben 197 oldalt tett ki. Ilyen terjedelmes életműnél még csak kiragadni sem lehet egy-egy művet, hiszen az expresszionizmustól a Goethe-kiadásokon át a könyvtörténeti kutatásokig számtalan terület képviselve van benne. Paul Raabe publikációinak két alappillére, az évtizedekig tankönyvként használt *Einführung in die Bücherkunde zur deutschen Literaturwissenschaft* – amely 1961-ben jelent meg először a stuttgarti Metzler Verlag kiadásában, hogy aztán számtalan kiadást érjen meg – és az ún. „Kékkönyv”. Ez azonban már egy új történet kezdete.

A berlini fal ledöntése után, a két német állam egyesítésekor a kulturális irányítás Paul Raabét bízta meg, hogy mérje föl és rangsorolja az újonnan felfedezendő kulturális örökséget.

„A világítótorony” vagy színe alapján „Kékkönyv”,⁴ amelyet minden fórum elfogadott, máig iránymutatója a kulturális emlékezet megismerésének és szponzorálásának.

Paul Raabe egyedülállóan gazdag könyvtárigazgatói pályafutása Wolfenbüttelben a német törvények szigorú betartása következtében 65 éves korában, 1992-ben véget ért. Egy mondatban és csupán számokkal kifejezve mindazt a változást, amit Paul Raabe Wolfenbüttelben véghezvitt, mondhatjuk: amikor átvette a könyvtárat, 30 munkatársa és 2 épülete, amikor pedig elhagyta, 200 munkatársa és 9 épülete volt (Bibliotheca Augusta, Lessinghaus, Zeughaus, Leibnizhaus, Anna-Vorwerk-Haus, Meissnerhaus, Direktorhaus, Kurt Lindner-Haus, Feierabendhaus).

Azonban a nyugalom évei helyett a nyugtalanság évei kezdődtek, Raabe szerint nem „Ruhestand”-ba, hanem „Unruhestand”-ba vonult. Hans-Dietrich Genscher külügyminiszter felkérte, hogy vállalja el a hallei Franckesche Stiftungen igazgatását, megújítását. És Paul Raabe elvállalta, fizetés nélkül, teljes jogkörrel, lelkesedésből és morális kötelességből; elnöke lett annak az alapítványnak, amelynek visszavonulása után Hans-Dietrich Genscher lett a fővédnöke. August Hermann Francke (1663–1727), a német pietizmus kiemelkedő képviselője 1698-ban alapította a ma is fennálló iskolát, oktatási és kutatási centrumot, a Franckesche Stiftungen néven közismert intézményegyüttest. Az árvaházként indult alapítvány az évszázadok során a felvirágzás és a teljes megsemmisülés minden fokozatát végigjárta, hogy csak a legaktuálisabb évekre tekintsünk vissza: az NDK-beli Halléban például egyáltalán nem működött. Paul Raabe tehát ismételten egy olyan feladatot vállalt magára, ahol szó szerint kellett épületeket és tudományos szellemet újraéleszteni, favázak házakat rekonstruálni, könyvtárat rendbe hozni, tudományos közösséget és nemzetközi kapcsolatokat teremteni. A Halléban eltöltött nyolc év volt Paul Raabe harmadik virágkora, nem véletlenül nevezték a díszpolgári cím odaítélésekor a Franckesche Stiftungen megmentőjének.⁵ A fáradhatatlan professzor Wolfenbüttelből „átjárt” Halléba, személyesen irányította az építkezést éppúgy, mint a szerveződő tudományos életet, a pietista kutatóközpont létrehozását és a külföldi kutatók bevonásával megindított kiadványsorozatok szerkesztését. Kimeríthetetlen munkabírását egyetlen luxussal kényeztette, kora délután a szobájában lévő nyugágyban – elmondása szerint – 12-13 percet pihenve regenerálódott, majd indult újra felülvizsgálni az épületeket, a könyvtári katalógizálást, a kiadványok szerkesztését.⁶ (Szabad idejében tagja és nagyon aktív tagja lett a klasszikus Weimar újjáélesztését felvállaló kuratóriumnak: „Klassik Stiftung Weimar und des Kuratoriums Weimar”).

Paul Raabét a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* „a legismertebb német könyvtárosnak” nevezte, aki a wolfenbütteli, hallei díszpolgári cím mellett számtalan állami és tudományos kitüntetés birtokosa is volt, több egyetem választotta díszdoktorává, nem véletlenül került a neve elé a felsorolás helyett a hivatalos rövidítés Prof. Dr. Dr. h.c. mult. Publikációit felsorolni, de még a legnevezetesebbeket kiemelni sincs elég hely, az irodalomtörténet, a könyvtári szakirodalom, a népszerűsítő irodalmi muzeológia, a textológia egyaránt alpműveket köszönhet neki. Ugyanakkor nem mulaszthatjuk el megemlíteni, hogy ez a hatalmas tudományos és menedzseri teljesítmény, a számtalan méltán megérdemelt kitüntetés és kitüntetői cím nem valósult meg konfliktusok nélkül. Paul Raabénak mindig határozott elképzelése volt a könyvtárról mint épületről és a könyvtárról mint tudományos, értékörző létesítményről is, és elképzelését súlyos konfliktusok árán is felvállalta. Elég csak utalni a kezdeti időkből arra, hogy a wolfenbütteli történelmi épületek belső modernizálása idején mennyi vitája volt a más elképzeléseket valló

⁴ *Blaubuch 2006: Kulturelle Leuchttürme in Brandenburg, Mecklenburg-Vorpommern, Sachsen, Sachsen-Anhalt und Thüringen: Mit einem Anhang Kulturelle Gedächtnisorte*, bearb. unter Mitw. von Manfred ACKERMANN und von Paul RAABE, auf Beauftragten der Bundesregierung für Kultur und Medien, Berlin, BKM, 2006.

⁵ *Der Retter der Franckesche Stiftungen ist tot*, Die Welt, 2013. július 5.; *Der Kenner als Retter*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2013. július 7.

⁶ A Franckesche Stiftungenre vonatkozó hatalmas szakirodalomból csupán egy összefoglaló művet idézünk Paul Raabe utolsó hallei évéből: Helmut OBST, Paul RAABE, *Die Franckeschen Stiftungen zu Halle (Saale): Geschichte und Gegenwart*, Halle, Fliegenkopf-Verlag, 2000.

városi műemlékvédőkkel – itt Raabe képviselte a modernizálás álláspontját –, majd a klasszikus Weimar egységének megőrzése érdekében milyen komoly kulturális botrányt váltott ki a 2007-ben megkapott Weimarer-Preis egy évvel későbbi visszautasítása. (A történet háttérében az rejlik, hogy a klasszikus Weimar egyik nevezetességét, Goethe múzsájának, Charlotte von Steinnek a házát a város egy spanyol befektetőnek adta el, aki Salvador Dalí-kiállítást tervezett az épületbe. A Dalí-gyűjtemény tulajdonjogi vitái miatt a spanyol befektető 2016 márciusáig még nem tudta tervét megvalósítani.)

A bevezetőben idézett magyar kitüntetés háttérében a wolfenbütteli könyvtárnak az MTA Irodalomtudományi Intézetével, személy szerint Klaniczay Tiborral kialakított együttműködése, majd az Országos Széchényi Könyvtárral és Monok Istvánnal folytatott sokirányú közös munkálkodása áll, amelyeknek többek között a Herzog August Bibliothek és a Franckesche Stiftungen Hungarica-anyagának katalógusa is köszönhető.⁷

Mechthild Raabe

Paul Raabe elválaszthatatlan társa, a hajdan az oldenburgi könyvtárban megismert könyvtáros gyakornok, Mechthild (Holthusen) Raabe volt, akinek nevéhez a wolfenbütteli könyvtár 17–18. századi olvasóközönségének tudományos feltárása fűződik: *Leser und Lektüre: Die Ausleihbücher der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 1714–1799*, 1–4. kötet,⁸ *Leser und Lektüre vom 17. und 19. Jahrhundert: Die Ausleihbücher der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 1664–1806*, 1–4. kötet.⁹ A több évtizeden át folytatott munka feldolgozta a könyvtár korai évszázadából fennmaradt kéziratos könyvkölcsönző naplókat, azonosította a könyvtárhasználókat, az olvasott könyveket, statisztikát készített az olvasók foglalkozásáról, az olvasmányok témájáról, nyelvi megoszlásáról, a kölcsönzési szokásokról. A nyolckötetes, több mint 5000 oldalas feldolgozás egyedülálló a német könyvtári szakirodalom történetében. A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár fennállásának 425. évfordulójára és a tudományos- és élettárs 70. születésnapjára, Mechthild Raabe magánkiadásban megjelentette a monumentális munka összefoglaló két bevezető tanulmányát, amelyek így nemcsak a drága, ám csupán szakkönyvtárakban tanulmányozható tudományos feldolgozás kutatói, hanem az érdeklődő olvasó számára is elérhetővé váltak.¹⁰ Hasonló gesztust Paul Raabe már csak Mechthild Raabe elvesztése után tehetett: a hatalmas, nyolckötetes feldolgozásból kiválasztott néhány érdekes olvasót, és felesége emlékére posztumusz kiadványként megjelentette a *Leserleben: Geschichten von Fürsten, Sammler, Gelehrten und anderen Lesern* című biográfiai kötetet.¹¹ Még wolfenbütteli közös éveik lezárásakor írta róla: „Feleségem minden gondomban és sikeremben osztozott, kritikus megértéssel és gyakorlatias támasszal kísért végig az úton. Levette vállaimról a hétköznapi gondjait, és eltakarította az utamból a kényelmetlenségeket. Maradandó része van mindenben, amit véghezvittem.”

⁷ *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720: Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, hrsg. von S. Katalin NÉMETH, Bd. I–III, München–New York–London–Paris, Saur, 1993; *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle: Historische Karten und Ansichten*, hrsg. von Brigitte KLOSTERBERG, István MONOK, bearbeitet von László PÁSZTI, Attila VERÓK, Halle, Verlag der Franckeschen Stiftungen, 2009 (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 22); *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle, Teil 1: Porträts*, hrsg. von Brigitte KLOSTERBERG, István MONOK, bearbeitet von Attila VERÓK, György RÓZSA, Tübingen, Niemeyer, 2003 (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien, 7); *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, hrsg. Zoltán CSEPREGI, Brigitte KLOSTERBERG, István MONOK, Teil 1–2, A–b, Handschriften, Bp.–Szeged, MTA Könyvtár és Információs Központ, 2015 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 39/1–2).

⁸ München, /stb./, Saur Verl., 1989,

⁹ München, /stb./, Saur Verl., 1997.

¹⁰ Lásd: NÉMETH S. Katalin, *Mechthild Raabe, Die Fürstliche Bibliothek zu Wolfenbüttel und ihre Leser, Wolfenbüttel*, 1997, MKsz, (1997), 343–345.

¹¹ Zürich, Arche Literatur Verlag, 2008.

A család – az utóélet

Paul és Mechthild Raabe tudományos munkásságát, a könyvtárak érdekében kifejtett fáradhatatlan tevékenységét áttekintve az őket személyesen nem ismerő olvasó méltán gondolhatná: az ő életükben csak a könyvek és könyvtárak játszottak szerepet. Ez is elismerést érdemelne, azonban röviden ki kell térni arra is, hogy a tudós házaspár mindeközben négy gyermeket nevelt fel, és ők sem kerültek ki a könyvek vonzásköréből. Legidősebb lányuk, a végrendelet végrehajtója, Katharina Raabe a berlini Suhrkamp Verlag kelet-európai szekciójának vezető szerkesztője, aki számos kortárs magyar szerző németre fordított munkájának gondozója is, Christiane Raabe a Nemzetközi Ifjúsági Könyvtár igazgatója Münchenben, Paul Raabe testvére, Elisabeth irodalomtörténész és könyvkiadó Zürichben.

Az utóélethez tartozik, hogy Paul Raabe halálának első évfordulóján a wolfenbütteli könyvtári negyedben emlékoszlop felállítására került sor, és az egyetlen, házszámmal jelölt kis tér a Paul-Raabe-Platz nevet viseli. A híres expresszionizmusgyűjteménynek a szülőváros adott méltó helyet, 2015 áprilisában Oldenburgban Katharina Raabe megnyitotta a Raabe-Archivumot, amely 1400 kötetes expresszionizmuskutatást segítő kézikönyvtárat, Paul Raabe 800 publikációját és tudományos munkásságának és személyes életének dokumentumait őrzi.

A Bárka

Paul Raabe könyveinek jelentős része, leginkább a személyes jellegű visszaemlékezések és dokumentumok a zürichi Arche Verlag gondozásában jelentek meg, amelynek tulajdonosa Elisabeth Raabe. Az Arche, a Bárka átmentett egy olyan kort és olyan tudósi életpályát, amely a 21. században, a digitalizált világban nehezen lesz megismételhető. A könyvtáros társadalom köszönheti neki, hogy volt, hogy sokan ismerhettük, olvashattuk, tanulhattunk tőle.

Gernot Nussbächer (Brassó)

Ein Gruß- und Dankeswort aus Kronstadt

Es ist mir eine Ehre und Freude zur Festschrift für Prof. Dr. Monok István anlässlich der Vollendung von 60 Lebensjahren am 10. Juli 2016 einen kleinen Beitrag leisten zu können, gehört der Jubilar doch zu meinen Wohltätern und Förderern. Mein Beitrag kann nur ein ganz kleiner Ausdruck meiner großen Dankbarkeit ihm gegenüber sein, da ich mich dabei jetzt nur auf meine Erinnerung stützen kann.

Zuerst lernte ich Prof. Dr. Monok István im Jahre 1998 kennen, als er mit einigen Mitarbeitern zum ersten Mal nach Kronstadt kam, um hier im Staatsarchiv und im Archiv der Schwarzen Kirche nach alten Bibliotheks- und Bücherverzeichnissen zu forschen. Als Archivar konnte ich ihm und seinen Mitarbeitern dabei helfen.

Kurz darauf hatte ich 1998 zum ersten Mal durch die freundliche Vermittlung von Dr. Borsa Gedeon die Gelegenheit, mit einem Stipendium der Stiftung „Domus Hungarica Scientiarum et Artium“ nach Budapest zu kommen und neben dem Landesarchiv war die Széchényi-Nationalbibliothek die wichtigste Forschungsstelle für mich, wo ich großzügigste Unterstützung und Förderung erfuhr.

Meine wichtigsten Forschungsthemen waren damals der große siebenbürgisch-sächsische Humanist und Reformator Johannes Honterus, das „Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen“ sowie die Geschichte meiner Heimatstadt Kronstadt. Es waren in den Jahren 1998–2005 sieben wunderschöne und erfolgreiche Aufenthalte in Budapest, in denen ich da nach Herzenslust forschen konnte. Jedesmal war ich öfters bei Dr. Monok und wir hatten gute Gespräche und er schenkte mir immer wieder neue Bücher – besonders aus der „hellgrünen Reihe“ zur Buch- und Bibliotheksgeschichte – und hatte reges Interesse auch an meinen Buchveröffentlichungen.

Er war und ist ein Bücherfreund mit Leib und Seele und sammelte Bücher nicht nur für die ihm unterstehenden öffentlichen Bibliotheken, sondern auch für seine reiche persönliche Bibliothek.

Dr. Monok förderte auch meine Arbeit an der Herausgabe der ältesten Matrikel des Kronstädter Honterus-Gymnasiums (1544–1810) für die in Szeged herausgebrachte Reihe „Fontes Rerum Scholasticarum“, die Prof. Dr. Keserü Bálint betreute. (Inzwischen habe ich die Stafette an eine jüngere Generation abgegeben.)

Was mich an Prof. Monok beeindruckt hat, ist, daß er es verstanden hat, seine Begeisterung für Bücher und Buchgeschichte vielen seiner Studenten zu vermitteln und gewissermaßen eine Schule gegründet hat, von der seine Forschungen weiter geführt werden.

Ich kenne leider viel zu wenig von Dr. Monok, aber ich bin sehr dankbar, daß ich ihn kennen lernen durfte und einer der Privilegierten bin, die ihm viel zu verdanken haben.

Zu seinem 60. Geburtstag wünsche ich ihm herzlich Gottes starken Schutz und reichen Segen für viele weitere schöne Jahre, viel Schönes und Freude für ihn und durch ihn im Kreise seiner Familie, seiner Mitarbeiter und Studenten.

Mutatis mutandis kann ich Goethe paraphrasieren: „es wird die Spur von seinen Erdentagen nicht in Äonen untergehn“.

Dr. Monok István hat Bleibendes für die Buch-, Bibliotheks- und für die Kulturgeschichte im weitesten Sinne geleistet, das für viele Anregung, Quelle und Vorbild ist. Diese Festschrift zu seinem Jubiläum ist auch eine Bestätigung dafür.

Kronstadt, 23. März 2016

Csapó Mónika (Budapest)

60 szó

neked írom e költeményt
kinek a polcok rendje szentség
s a könyvek halma áhítat
ki rangkórra immunis
s jó anyjának tűzifát hasogat
kiben ott a végtelen higgadtság
s egy ponton túl a kirobbanó vadság
kiből több nyelven tudomány s vaskos humor dől
ki merész, acélos és szavatartó
kollégáinak jégtörő és mentőhajó
60 éve megszületél
ezért itt e köszöntő

Tanulmányok

Ács Pál–Petneházi Gábor (Budapest)

Késre menő vita 1571-ben Murád dragomán (Somlyai Balázs) és Arnoldus Manlius között

1571 májusában egy témájában, hangvételében és végkimenetében is különleges vitára került sor Isztambulban egy keresztény és egy muzulmán értelmiségi között. A disputa pontos helyszíne ismeretlen, de jó – és filológiaiilag alátámasztott – okunk van feltételezni, hogy az oszmán főváros keresztény negyedének, Galatának valamelyik kocsmájában¹ történhetett. A beszélgetés latinul folyt, így, ha netán volt is fültanúja a szóváltásnak, aligha érthette, min kapott össze a két ivócimbora. Mi viszont abban a valószínűtlenül szerencsés helyzetben vagyunk, hogy végigolvashatjuk a kardrántásba fulladó szóváltást. A keresztény férfi ugyanis – az eset után – mindent lejegyzett naplóként is szolgáló *album amicorum*ába, Andrea Alciati *Emblematájának* Stammbuchként használt 1567-es kiadásába.²

Az album birtokosa flamand volt, Arnoldus Manliusnak (flamandul Arnout de Mannak) hívták, valamikor az 1530-as években született Gentben.³ Az 1560-as években Párizsban tanult, később Bolognába ment, ahol orvosnak készült. Tanulmányait Rómában folytatta, ottani stúdiumi során került szoros kapcsolatba Karel Rijm (Carl Rhym de Estebeck, Charles Rym, seigneur de Bellem) flamand államférfival és diplomatával, akit 1570-ben császári követnek neveztek ki Konstantinápolyba, ahol 1574-ig töltötte be ezt a tiszteletet.⁴ Arnoldus Manlius a követség orvosaként csatlakozott a portai misszióhoz.⁵ Később jeles humanista orvosprofesszor lett Kölnben, ott hunyt el 1607. december 4-én egy pestisjárvány áldozataként.⁶

Idősödő oszmán vitapartneréről sokkal többet tudunk. Murád dragomán névre hallgatott, magas beosztású szultáni tolmács volt, a szeráj négy-öt vezető tolmácsának egyike, s olyan oszmán értelmiségi, akit jól ismertek az Isztambulba látogató keresztény követségek tagjai.⁷ Tökéletesnek éppen nem mondható latintudását arra használta, hogy közel férközzön a keresztény idegenekhez, tanácsot, tájékoztatást nyújtson nekik, egyúttal információkat gyűjtsön tőlük.⁸

¹ Az Aranyszarv-öböl túloldalán fekvő Galata (görög néven Pera) városrész volt Isztambul európai, keresztény (görög) negyede, itt voltak a követségek, a templomok és a kocsmák – egészen a 20. századig.

² Andrea ALCIATO, Jeremias HELD, *Liber Emblematum/Kunstabuch*, Frankfurt am Main, 1566 (1567). Faksimile és kritikai kiadását lásd: Alciato in Glasgow <<http://www.emblems.arts.gla.ac.uk/alciato/emblem.php?id=A67a039>>

³ Sibylle PENKERT, *Zur systematischen Untersuchung von Emblematik-Stammbüchern: Am Beispiel des Kölner Professors der Medizin Arnoldus Manlius, phil. et med. dr. (gest. 1607) = Stadt – Schule – Universität – Buchwesen und die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert*, hrsg. von Albrecht SCHÖNE, München, 1976, 424–432.

⁴ Franz BABINGER, *Der flämische Staatsmann Karel Rijm (1553–1584) und sein verschollenes türkisches Tagebuch*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil. Hist. Klasse, 1965, 11–65; S. de VRIENDT, *Reyse van Bruussele vut Brabant te Constantinopels in Thracyen en Reyse van Weenen in Hoosteryc te Constantinopels in Thracyen: Twee reisjournaals uit de jaren 1570–1585*, Gent, 1971 (Koningsstraat, 18); Stéphane YERASIMOS, *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe–XVIe siècles)*, Ankara, 1991, 286–290.

⁵ PENKERT, i. m., 429. – Manlius valószínűleg Jacques de Braeckle (Bracle) flamand orvost váltotta fel ebben a tisztségben 1571-ben. De Braeckle 1570 májusától októberéig tartózkodott Isztambulban, ezután visszatért Bécsbe, és a következő évben meghalt. Ekkor kezdte meg szolgálatát a követség orvosaként Manlius. De Braeckle oszmán viseleteket bemutató, akvarellekkal gazdagon illusztrált kézírata, mely útinaplóját is tartalmazza, a könyvkereskedelemben bukkant fel 2014-ben: <<http://www.artcurial.com/fr/asp/fullcatalogue.asp?salelot=2495+++++13+&refno=10482788&image=0>> [2016. március 1.]

⁶ Uo., 430.

⁷ Életrajzát lásd: Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád Dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrincz, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedüs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei 1579–1588, kiad. Ács Pál, Bp., 1999 (Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei: Új folyam, 11 – a továbbiakban: RMKT XVI/11), 425–426; Ács Pál, *Bécsi és magyar renegátok mint szultáni tolmácsok: Mahmud és Murád = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György, Bp., 2002 (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2), 15–18 (további irodalommal).

⁸ Ács Pál, „Pro Turcis” és „Contra Turcos”: Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau (1541–1594) török históriájában = „Ez világ, mint egy kert”: Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére, szerk. Bubryák Orsolya, Bp., 2010, 85.

(A lepantói csatát megelőző feszült időszakban erre fokozottan rászorult az oszmán diplomácia. Carl Rhym császári követ rendkívül bizalmatlan volt a kirendelt tolmácsokkal szemben, ezért kezdeményezte, hogy fiatal keresztény értelmiségiek utazzanak Isztambulba a keleti nyelvek elsajátítására.⁹) Murád dragomán egyúttal kisebb-nagyobb szolgálatokat is tett a keresztény idegeneknek, beszerzett ezt-azt, amiben esetleg hiányt szenvedtek a hosszú és sokszor rendkívül unalmas portai évek alatt.¹⁰ A követek legtöbbször képzett humanisták is voltak, és számukra Konstantinápoly – még a 16. század második felében is – a ritka kéziratok utáni vadászat legfőbb terepének bizonyult.¹¹ Manliusnak is sikerült nagy értékű görög kódexekhez jutnia a Portán.¹² Murád dragomán – aki korábban már a régiséggyűjtő követek, Ogier Ghiselin de Busbecq és Verancsics Antal körül is ott legyeskedett, évi rendes fizetést húzott a Habsburg uralkodótól és állandó helye volt a követek asztalánál¹³ – feltehetően segítette Manliusnak összehozni az üzletet, ha éppen nem maga kínálta fel eladásra a kéziratokat.

A Manlius által Konstantinápolyban vásárolt kódexek – a flamand orvos követnaplójával együtt – sajnos elvesztek.¹⁴ Fennmaradt viszont a korábban már említett Stammbuchja, melyet Heidelbergben, az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őriznek.¹⁵ Ebben az emlékkönyvben olvashatók Murád dragomán saját kezű bejegyzései, melyekből fény derül származására: Nagybányáról származott, magyarnak született, keresztény neve Somlyai Balázs volt. A Manlius *album amicorum*-ában olvasható Murád-bejegyzésekről már évekkel ezelőtt hírt adtunk, és fakszimilében közöltük az emlékkönyv 26b oldalát, ahol a Murád tolmács keresztény származására vonatkozó adatok megtalálhatók.¹⁶ Murád – ekkor még Somlyai Balázs – Bécsben járt iskolába, majd II. Lajos király apródjaként részt vett a mohácsi csatában, ahol az oszmánok foglyul ejtették. Áttért a muszlim hitre, és a konstantinápolyi szerájiskolában folytatta tanulmányait. Később az arab, perzsa, török, latin, magyar és horvát nyelveket ismerő hivatásos tolmács lett belőle. Íróként, költőként, fordítóként is fontosat alkotott. Oszmán-török–latin–magyar nyelvű, Allahhoz intézett verses *Himnusa*,¹⁷ török és latin nyelvű iszlám katekizmus,¹⁸ török nyelvű

⁹ KERÉKES Dóra, *Az első „Keleti Nyelvek Kollégiuma” Bécsben – A császári tolmácsok képzése a 17. század végén = Osztrák–magyar felsőoktatási kapcsolatok*, szerk. K. LENGYEL Zsolt és mások, Székesfehérvár–Bp., 2010, 98.

¹⁰ ÁCS, „Pro Turcis” és „Contra Turcos”..., i. m., 85.

¹¹ Hans DERNESCHWAM, *Erdély, Besztercebánya, törökországi útinapló*, szerk. TARDY Lajos, Bp., 1984 (Bibliotheca Historica), 65; Zweder Rudolf Willem Maria von MARTELS, *Augerius Gislenius Busbequius Leven en werk van keizerlijke gezant aan het hof van Süleyman de Grote: Een biografische, literaire en historische studie met editie van onuitgegeven teksten*, Groningen, 1989, 406–423; ÁCS Pál, *Utazás Konstantinápolyba: Verancsics Antal I. Szülemán szultán udvarában = Uő, Átszítált idő: Tinóditól Tandoriig*, Bp., 2014, 244–245.

¹² PENKERT, i. m., 429.

¹³ A császári követeket Isztambul belvárosában, Konstantin császár piacterén, a Konstantin-oszlop mellett lévő karaván-szerájban szállásolták el. (Az épület akvarellábrázolása megtalálható Jacques de Braeckle nemrég felbukkant kéziratában, i. m., 5. j.). A francia, a velencei és a firenzei követek szállása viszont Galatában volt, ahová a császári követek gyakran ájtártak mulatozni. *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*, szerk. KOVÁCS József László, FENYVESI László, Bp., 1986 (Magyar Ritkaságok), 84, 135, 144; RMKT XVI/11, 426.

¹⁴ PENKERT, i. m., 429.

¹⁵ Universitätsbibliothek Heidelberg, Stammbuch Heid. Hs. 487

¹⁶ Murád dragomán eredeti magyar nevét – wolfenbütteli kutatások alapján – elsőként Varjas Béla közölte, de forrását nem jelölte meg: *Balassi Bálint és a 16. század költői*, kiad. VARJAS Béla, Bp., 1979, II, 1014. Manlius Stammbuchjára Szabó András hívta fel a figyelmet: ÁCS, *Bécsi és magyar renegátok*..., i. m., 24. A renegátkutatás legújabb eredményeiről lásd: SUDÁR Balázs, B. SZABÓ János, „*Independens fejedelem az Portán kívül*”: II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai: *Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez*, 1. rész, Századok, 146(2012/5), 1017–1048; Uők, *A hatalom csúcsain: Magyarországi származású renegátok az oszmán birodalom politikai elitjében*, Korunk, 25(2014/11), 24–30.

¹⁷ RMKT XVI/11, 141–153.

¹⁸ Muzulmán katekizmus török és latin nyelven: *Kitáb taszviyat attavaddzsuh ilál–hakk* (Coequalitas faciei versus Deum). A traktátus a Korán fensőbbiségét hirdeti a keresztény hitttel szemben. Török változatát 1556–1557-ben írta, a latin fordítás később, 1566–1569-ben készült. E hittankönyvnek két másolata is fennmaradt, mindkettő Murád keze írása. A londoni (British Museum Add. 19,894) kézirat teljes, a bécsi töredék: A. F. 180 (494). Franz BABINGER, *Der Pfortendolmetscher Murad und seine Schriften = Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit*, hrsg. von Franz BABINGER, Robert GRAGGER, Eugen MITTWOCH, Johannes Heinrich MORDTMANN, Berlin–Leipzig, 1927 (Ungarische Bibliothek, 14), 33–54.

Cicero-fordítása¹⁹ és Mehmed Nesrí 15. századi oszmán krónikájának kommentált fordítása²⁰ révén az oszmán kultúra és a keresztény világ közötti kapcsolatok egyik legjelentősebb 16. századi előmozdítójává vált.

Egy hibája Murádnak bizonyosan volt: igencsak szerette a bort.²¹ Időskorában ezért állásából is elbocsátották. Manlius Stambuchjába is beírta: „Az bor vín embernek szopni való teje”.²² Ezután – minden jel erre mutat – egy galatai kocsmában kötöttek ki. Az emlékkönyv következő két oldalán – stílszerűen és jelentőségteljesen a borról szóló, a „Borban az igazság” bölcsességét hirdető Alciati-emblémák²³ köré írva – olvasható a flamand orvos feljegyzése kettejük dialógusáról. A szóban forgó Manlius-emlékkönyv ezen oldalai ez idáig közöletlenek, sőt úgy tűnik, eddig senki sem próbálkozott meg a hevenyészett, alig olvasható írás kibetűzésével és értelmezésével.

A beszélgetés eleinte meglehetősen elvont teológiai témák körül forog. Szó esik szent életű muzulmánokról, Mohamed és Jézus lelkeinek hollétéről, az istenfiúság problematikájáról, minderről meglehetősen szabad szellemi légkörben, megnyugodva abban, hogy mindketten az igazságot kutatják, és nem üldöznék egymást pusztán vallása miatt. Ezután – feltehetőleg az ital hatása alatt – az eszmecsere kényesebb kérdések felé fordul, jóllehet továbbra is a vallások és a kultúrák különbségeit feszegetik. A zsidó és muszlim körülmetélés különbségéről, a muzulmán hálósobák és háremek titkairól, a keresztény fürdők és a muzulmán fiúkuperájok feslettségéről szólva már nehezen tudnak dűlőre jutni abban, hogy vajon melyikük szokásai erkölcstelebbek. Ekkor társalgásuk lélegzetelállítóan profán fordulatot vesz, immár nem válogatnak a szavakban, egyik a másikra licitál, mígnem a legvégén a flamand – akit a pergő nyelvű Murádnak már-már sikerült az asztal alá beszélni – előhúzza a végső tromfot: tiszteletlenül szól Mohamed prófétáról.

Nagyon is érthető, hogy Murád dragomán a kardjához kapott! Ha mi most nem határolódunk el kellőképpen Manlius meggondolatlan szavaitól, akkor joggal sújtának bennünket *fatwával*. Ezt elkerülendő – minden felelősséget órá hárítva – átadjuk a szót az iszákos orvosdoktornak.²⁴

Murat beg mihi Constantinopoli haec narrabat. Esse Kutsi 300 tamquam Mahometi cardinales aut potius apostolos, concionatores toto orbe oberrantes, usui soboles incognitos. Nescire se an ego Kuts essem. Christum	Murat bég ezeket mesélte nekem Konstantinápolyban. 300 „Kuts” ²⁵ van, mint afféle mohamedán bíboros, vagy inkább apostol, akik prédikálva járkák be a világot, haszontalan fajta. [Hozzátette még:] nem tudja, vajon én is Kuts
--	--

¹⁹ Ettore ROSSI, *Parafrasi turca del de Senectute. Presentata a Solimano Il Magnifico dal bailo Marino de Cavalli (1559)*, Rendiconti della R. Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche, 6(1936/12), 680–756.

²⁰ Murád kézírata, melyet *codex Hanivaldanus*ként ismer az oszmanisztika, az Oszmán Birodalom történetét tárgyaló legjelentősebb 16. századi, európai krónika fő forrása: Joannes LÖWENKLAU, *Historiae Musulmanae Turcorum*, Frankfurt am Main, 1591. Maga a Murád-féle kódex elveszett, tartalmát azonban Löwenklau könyve (átdolgozott formában) megőrizte.

²¹ A 16. századi muzulmánok iszákosságáról legújabbán: DAVID Géza, *Maximilian Brandstetter törökországi utazása és Isztambul 16–17. századi népeisége = Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, szerk. HORN Ildikó és mások, Bp., 2016, I, 77.

²² ÁCS, *Bécsi és magyar renegátok...*, i. m., 24.

²³ XXIX. Vino prudentiam augeri; XL. Πῆ παρέρης; τί δ' ἔρεξας; τί σοι δέον οὐκ ἐτελέσθης; az emblémák kiadását lásd: *Alciato at Glasgow*, i. m., (2. j.).

²⁴ A szöveg átírása és értelmező fordítása – KULCSÁR Péter korábbi, nem teljes átiratának a felhasználásával – PETNEHÁZI Gábor munkája.

²⁵ A „kuts” mögött szinte biztosan a *kudsz* szó áll, ami szentséget jelent. Ebből képezve a szent *kudszí* lenne. Prédikátor, szent, vallási méltóság értelemben azonban nem fordul elő, és ilyen személyek jelzőjeként sem. SUDÁR Balázs szóbeli közlése.

<p>animam ex corpore esse in tertio coelo, et animas in sepulchris suorum corporum degere, non in coelo, non in infernis. Mahometi corpus non Mechae sed Medinae Talnas (?) humi in sepulchro iacere, non pendere, animam quoque eius quidem esset tergiversatus, fossus est, in suo sepulchro agere. Cur ergo, inquam, Christo Mahometum praeponis? Uxores Mahometi novem fuisse, totidem Mahometistis, aut etiam quot alere possunt, diversis saltem cubiculis habere licere. Marito licitum esse ob suspicionem adulterii, ob sterilitatem, ob incommoditatem morum, hoc est, si verum fateri volumus, suo lubito repudiare uxorem. Non posse verum sodomiae cum puero, nisi cultro in vagina reperto (ita enim loquebatur) convinci. Idem habere locum de Turca cum Turcica muliere depraehenso, quum de Christianis longe se aliter res habeat. Adulterae cum adultero poenam esse submersio aqua, conquerere (!) se marito, qui nisi conqueratus (!), infamis habetur. Interea, inquam, omnia sunt apud vos zodomiarum et adulteriorum et scortationum permissio. Exemplo sunt exoleti sultani Selymi et mulieres tectae balneatum euntes et horti Galatenses et vestrae ipsorum domus et effututae sclavae. Se vetulae ob querulitatem etiam post filii partum super induxisse viduam virginem, cum qua iam 3 annis haud consuesceret, quum tamen ad sclavam virginem egregie arrigeret, nec uxor alii elocari vellet.</p>	<p>lennék-e. Krisztus mint testéből kiszakadt lélek a harmadik mennyben van,²⁶ a halottak lelke pedig a testükkel a sírban marad, nem kerül sem a mennybe, sem a pokolba. Mohamed teste nem Mekkában, hanem Medinában van, nem lebeg, lelkétől elvált, ami elásva szintén a sírban van.²⁷ Akkor, kérdeztem, ugyan mi okból helyezed Mohamedet Krisztus elébe? Mohamednek kilenc felesége volt, és ugyanennyit szabad tartania egy muszlimnak, vagy amennyit táplálni bír, de csakis külön ágyasházban. A férj megválhat asszonyától házasságtörés gyanúja, terméketlenség, vagy annak rossz természete miatt, vagyis lényegében kénye-kedve szerint. A fiúkkal elkövetett fajtalanságot azonban, hacsak (ahogyan mondta) nem érik tetten a tört a hüvelyében, lehetetlen bizonyítani. Ugyanez vonatkozik arra, ha egy török férfit egy török nővel kapnak rajta,²⁸ a keresztényekre viszont egészen más szabályok vonatkoznak. A házasságtörő nőnek és szeretőjének a büntetése vízbe fojtás,²⁹ elveszti becsületét azonban, aki pert indít férje ellen, hacsak nem ketten adják be a keresetet. Mindez tehát, mondtam én, azt jelenti, hogy nálatok a fajtalanság, a házasságtörés és a kurválkodás valamennyi fajtája megengedett. Tanúsítják ezt Szelim szultán³⁰ hímrinyói, a fürdőbe igyekvő elkendőzött nők, a galatai kertek,³¹ sőt a ti házaitok is és kiélt³² szolgálólányaitok. [Erre azt felelte, hogy] ő az öregecskéje mellé, pedig volt rá panasz, csak a fia születése után hozott egyetlen szüzet, de az eltelt három évben nem hált vele, bár a rabszolga-szüzre derekasan ágaskodik, de a felesége sem akar máshová költözni.</p>
---	--

²⁶ Jézust a Korán Allah küldöttének mondja, aki az idők végén visszatér majd a földre. A Korán határozottan tagadja, hogy Jézust megfeszítették (4:157–158). Az iszlám tanítása szerint Krisztus elevenen emelkedett a mennybe. Egyes Korán-magyarázók szerint mégis elképzelhető, hogy a halandók szemében olybá tűnt, hogy megfeszítették őt, ez azonban csupán káprázat volt, Jézus valójában nem halt meg.

²⁷ Mohamed próféta sírja Medinában van. A muszlimok hitük szerint testüktől elvált lelkük együtt várják koporsójukban az Utolsó Ítéletet. A „Lebeg, mint Mohamed koporsója” évszázados tévhitéről is szó van itt. Vö. CSEFKÓ Gyula, *Dárius kincse és Mohammed koporsója*, ItK, 56(1948/2), 100–102.

²⁸ Az iszlámban valóban nehéz a házasságtörést és a paráználkodást bizonyítani: négy szemtanút kell felsorakoztatni. SIMON Róbert, *Paráználkodás az iszlámban* = Uő, *Iszlám kulturális lexikon*, Bp., 2009, 331.

²⁹ Manlius itt a házasságtörés keresztény büntetési tételeiről beszél: MEZEY Barna, *Büntetőjog és szexualitás = Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 2002, 243–266.

³⁰ II. Szelim oszmán szultán (1524–1574), I. Szülejmán és Hürrem szultána fia. Hírhedt volt elpuhultságáról, élete nagy részét a háremben töltötte.

³¹ Lásd az 1. jegyzetet.

³² Szó szerint: *effututae* = szétkúrt.

Inter Mahometistas regnare 50 haereses de fato ac operis, 3000 dervisios et plerosque a populo idoliatrias ac sancticolos damnatos esse. Me licet Christianum non damnandum quod veritatis inquirendae studiosus essem, nec Turcas ob fidem maleficio ullo afficerem, sed potius eos erudire conarer. Gignere filium necessitatis esse, idcirco Deum non habere filium. Quid si inquam, Deus suum gignere voluntatis purae et non necessitatis esse vult, tu prohibebis? Nonne misereri nostrum ad necessitatem est et tamen Deus proprium habet misereri, quid sit ipsa misericordia? Et sol lucem gignit et radios, et omnis actio quasi praeponeratio est, quam sit productio. Et Deus producit quibus non egit ut mandatis // et orationibus. Sed Mahometi nihil sanctius Athae quod ταυτολογωειν μεσαι et plusquam monachalium inclinationum superstitionibus fatuescunt. Et circumcisionem ab Adamo non ab Abrahamo manasse. Quum enim sola virilia inter reliqua membra non obedire sibi videret sed sua sponte arrigi ac remitti, amputare volentem prohibuit Angelus, ac votum de amputatione totius membri in particulae nimirum praeputis amputationem mutavit, quod scortum.

Haec narrare non puderet quod Mahometus persuasit suis. Et circumcisionem Mahometicam abradere totum praeputium, Judaeos tamen, licet minus imbutos, si Mussulmanni fiant, non amplius circumcidi. Quosdam autem senes apostatas aut nunquam aut diu post circumcidunt. In

A muszlimok között ötven felekezet van, ami a sorsot és a teremtetést illeti, ezenkívül három-ezer dervisük van,³³ de a nép többnyire szenteskedőnek és bálványimádónak tartja őket. Engem sem ítélt el keresztény létemre, mivel az igazság kiderítésére törekszem, és hitük miatt nem büntetném a törököket, hanem inkább a tanításukkal próbálkoznék. Gyereket nemzeni szükségszerű [szerinte] és épp ezért nincs Istennek fia.³⁴ Erre én: és ha Isten úgy akarta, hogy a fiának a nemzése tisztán az akaratából következze be és ne szükségszerűségből, azt talán megtiltanád? Nemde szükségszerű az irántunk való irgalma, és ha Isten saját joga is irgalmazni, az irgalmasság maga micsoda?³⁵ A nap szüli a fényt és a sugarakat és minden cselekvés inkább csak szándék, semmint valódi tett. És Isten tette nyilvánul meg még azokban a dolgokban is, amelyekben nincs cselekvés, ahogyan a parancsban és az imában. De Mohamedből semmi sem szentebb *Athánál*³⁶ ami csupa felesleges szócséplés, és butább mindenféle szerzetesi babonaságnál. A körülmételés³⁷ [szerinte] nem Ábrahámától, hanem Ádám-tól származik. Amikor ugyanis észrevette, hogy a testrészek közül egyedül a nemi szerve nem engedelmeskedik neki, és magától felhorgad, illetve elernyed, le akarta vágni, ezt azonban egy angyal megakadályozta, fogadalmát pedig az egész szerv levágásáról annak csupán egy részére, vagyis az előbőrre korlátozta, ami a *scortum*.³⁸

Nem szégyellte ezt elmesélni, hiszen Mohamed is így tanította az övéinek. A muszlimok a körülmételésnél pedig az egész előbőrt leszedik, a zsidóknak pedig, jöllehet kevésbé fanatikusak [e tekintetben], ha muszlimokká lesznek, nem kell még jobban körülmételkedniük. Néhány idősebb hitehagyottat vagy sohasem, vagy csak

³³ A dervisrendről lásd: ÁGOSTON Gábor, SUDÁR Balázs, *Gül Baba*, Bp., 2002.

³⁴ Jézus az iszlámban próféta, de nem Isten fia: Korán, 3,49

³⁵ Manlius itt elég egyértelműen a katolikus kegyelemtan kategóriáit alkalmazza: *necessitas voluntatis divinae ad extra est...* stb. Luis de Molina (1535–1600) teológiájáról: SZABÓ Ferenc S. J., *A teológus Pázmány*, Bp., 1998, 263–264. – A doktor katolikus vallású lehetett, erre utal dél-németalföldi származása, kölni karrierje és Murád dragomán katolikusellenes gúnyolódása is.

³⁶ Összefoglalóan valószínűleg az atharista – a szunnita hagyományon belül a Korán szigorú textológiai elemzését a teológiai spekulációkkal szemben előnyben részesítő – szerzőkre értendő. Vö. Jeffry R. HALVERSON, *Theology and Creed in Sunni Islam: The Muslim Brotherhood, Ash'arism, and Political Sunnism*, New York, 2010, 36–44.

³⁷ Ádám különös jelentőségű alak az iszlámban. A közhiedelem ellenére a Koránban nincs említés a körülmételésről. Murád elbeszélése bizonytalan eredetű prófétai hagyományra támaszkodik, épp ezért érdekes. Vö. SIMON Róbert, *Ádám az iszlámban: Körülmételés az iszlámban = Uő, Iszlám kulturális lexikon...*, i. m., 21–22; 262–264.

³⁸ A latinban még a kurvákra használt közkeletű elnevezés is.

adolescentibus, festinanter auguriant ad res, rursum autem in circumcisione non poni salutem sed observari morem propheticum. At cur circumcisionem Judaicam retines, non autem baptismum Christianum? Et nos tectas ire iubemus mulieres, zelotypicum hoc est, ac occasio maioris scortationis, et redolet rationem Tertulliani de velandis virginibus, ne angelos Dei decipiant, et iniurium est ipsis foeminis. Habemus lotiones turpes nimirum quidem in propatulo et inverecundas et iudaizantes. Depilamus. Semper coleis, cunnis et culis estis occupati. O mysteria balneorum et pathicas puellas et fellatrices virgines. Ceremoniarum nulla apud lupanaria. O lustra gyneciorum et domus pedicas (?) ne a sclavis quidem aut Christianis satis tutas et hortos Galatenses. Mundissima seminalis D. Eduardi aqua, in qua Turca lavit magis quam in qua immundissimus se lavit Christianus foetor. Quid vobis avidius, quid tenacius, quid sordidius in victu, quid lascivius in vestitu praesertim iuenculorum et papassorum, quid fractius in gressu, quid crudelius, quid superstitiosius, quid imperitius commemoravit aliquando a Christianis. Sed in fine ante exterminandum totum domabimus orbem. O miseros inquam, quo latroni et moeche credidistis. Occidam te, inquit, arrepto gladio; ego vero arrepto agatho uni ex pacto ad mensam inquam impeto.

jóval később metélnék körül. Az ifjagnál viszont igyekeznek minél hamarabb elvégezni, még akkor is, ha a körülmetélés szerintük nem az üdvözülés hordozója, hanem csupán a prófétai hagyomány megőrzése. De ha a zsidó metélkedést megőrzöd, miért utasítod el a keresztény keresztséget? Hiszen mi is azt parancsoljuk az asszonyainknak, hogy elkendőzve járjanak, féltékenységből is, meg mert így több alkalom adódik arra, hogy kurvákhoz járjunk. Tertullianus érvelését idézi mindez a szüzek öltözkéről, és hogy ne okozzanak csalódást Isten angyalainak,³⁹ de jogtalanság magukkal a nőkkel szemben. Rút fürdőink nekünk is vannak, nyilvánosak, szemérmetlenek és zsidómódiak. Meztelenkedünk. [erre ő:] Egyre csak a herével, pinával, seggel vagytok elfoglalva. Ó, ha a fürdők beszélni tudnának! A feslett⁴⁰ szajhák és a szopós szüzek! A bordélyban bezeg lefoszlik rólatok a vallás! [erre én:] Ó a háremek és a fiúkuplerájok, ahová még a szolgák, sőt a keresztény szolgák is bemehetnek, és a galatai kertek! [erre ő:] amiben a törökök megfürödnek, az még mindig Szent Edvárd legtisztább teremő vize⁴¹ ahhoz képest, amiben a keresztény mocsok fürdőzik. Van-e nálatok kapzsiabb, mohóbb, erköcstelenebb, ki öltözik nálatok ledérebbe (főleg az ifjak és a pápisták), ki jár nálatok nőiesebben, van-e nálatok kegyetlenebb, babonásabb és tudatlanabb – szólt egyszer csak a keresztényekről. De [folytatta] végül, még mielőtt teljesen elpusztulna,⁴² az egész világ a miénk lesz úgyis. Ó, ti nyomorultak, mondtam erre, hogy egy ilyen rablóban és himringyóban hisztek! Megöllek – mondta erre, és kardot rántott. Én is tört rántottam erre, és az asztalhoz ugrottam.

³⁹ Tert. *De velandis virginibus*, XVII, 20–25.

⁴⁰ Szó szerint: seggbekúrt (*pathicas*).

⁴¹ Alighanem III. (Hitvalló, Szent) Eduárd angol király legendájához kapcsolódó Szent Eduárd vizéről (fons Eduardi) van itt szó. Vö. *Vitae Sanctorum*, Antverpiae, 1590, 193. A kifejezés alkimista kontextusban is előfordul, és ezen a helyen is lehet ilyen jelentésárnyalata. Vö. Ramon LULL, *Testamentum Raymundi Lulli...*, Madrid, 1573.

⁴² Az iszlám eszkatológia értelmében a világ vége és az Utolsó Ítélet bekövetkezte előtt az egész emberiség az „egy igaz vallásban” egyesül. FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben* = Uő, *A szultán és az aranyalma: Tanulmányok az oszmán-török történelemről*, Bp., 2001, 201–211.

Arnoldus Manlius beszámolója Murád dragománnal folytatott vitájáról. *Stammbuch Heid. Hs. 487, 27a*

Stammbuch Heid. Hs. 487, 27b

**A Zrínyi-könyvtár három tételéről
(Könyvjegyzékmérgezés ellen való orvosság)¹**

Tudomásom szerint még senki sem figyelt fel arra, hogy a Bibliotheca Zriniana állományában három olyan tétel is szerepel, amelynek köze van a radikális reformációhoz. Ezek közül a leginkább erdélyivel, Enyedi György híres *Explicationeseinek* Toroczkai Máté által készített magyar fordításával itt nem foglalkozunk. A szakértők ugyanis ezt a kötetet (537, BZ 275) a könyvtárhoz csupán esetlegesen hozzátartozónak tekintik, s ezt alátámasztani látszanak a bejegyzések is, amelyekben erdélyi unitárius közegekből ismerősnek látszó nevek szerepelnek.² Ebben az esetben tehát csak az a dolgunk, hogy besoroljuk az Erdélyből kivételesen kikerült kora újkori darabok közé.

Megállásra készíthet bennünket ugyanakkor a Zrínyi Miklós könyvtárában bizonyosan ott lévő további két kötet. Az első (*Biblia Sacra ex Sebastiani Castalionis postrema recognitione cum annotationibus eiusdem, et historiae supplemento ab Esdra ad Machabaos inde usque ad Christum, ex Josepho. Index praeterea, novus et is quidem locupletissimus*, Basileae, per Petrum Pernam, 1573) a bejegyzések szerint a 17. század elején az ausztriai Christoph Steidlmaier, majd Erhard Artner tulajdonában volt, s feltehetően ez utóbbit követően került valamilyen módon Zrínyihez (445, BZ 118). Ezt két szempont is a Zrínyi-kutatók figyelmébe ajánlhatja. A szorosabban vett eszmetörténeti a VI. Eduárd angol királyhoz címzett ajánláshoz köthető. A fiatalon, 1553-ban elhunyt uralkodó ugyan a bázeli humanistához, Sebastian Castelliohoz³ hasonlóan ekkor már nem élt, de a neki címzett ajánlás szövegét nem csupán a címben szereplő teljes bibliafordítás első, 1551. évi kiadása közölte, hanem több későbbi is, így a Zrínyinél meglévőt megelőző 1554-ben és 1556-ban, s persze az 1573-ban megjelent is. Régóta tudott az is, hogy a szöveg bekerült a vallási tolerancia európai történetében meghatározó jelentőségű, *De hereticis an sint persequendi* című antológiába is, amelyet a bázeli egyetem görög tanszékének professzora-ként tevékenykedő Castellio Miguel Servet megégetésén felháborodva állított össze. Mivel ezt a szöveget másutt részletesen elemeztem,⁴ most csak azt emelem ki, hogy a kereszténységet eluraló és a vérontásig is eljutó dogmatikai viták ellenszerét keresve a leghatározottabban tiltakozik az ellen, hogy bárki tűzzel és vassal lépjen fel egy-egy hittétel megvédelmezése és terjesztése érdekében. A kereszténység egészen eluralkodott romlottság (vitiositas) és istentelenség (impietas) megszüntetésére a visszatérést szorgalmazza a Krisztus által meghirdetett szelídséghez, istenfélelemhez és szeretethez, s ez szerinte a vallási és világi szféra elkülönítésével valósítható meg. Tisztában lévén azzal, hogy ebben a témakörben a *Mátyás-elmélgedésekig* eltelt több mint egy évszázadban hatalmas és egyre szakszerűbb irodalom született, a keresztény spiritualitás ottani eszményét olvasva talán mégsem fölösleges tudni, hogy a kora újkori alapvetés egyik összövege is ott volt a szerző könyvespolcán.

Zrínyi szempontjából nem érdektelen maga a latin nyelvű Biblia-kiadás sem. Nem a Vulgátától radikálisan különböző nyelvezet, amely mellé nagyon kevesen szegődtek el a 16–17. században. Ennek oka az, hogy a Szentírással való intenzív foglalkozás (1546-ban Mózes öt könyvét, 1547-ben a zsoltárokat adta ki latinul, majd az imént felsorolt teljes latin edíciók következ-

¹ Az alcím válasz arra a dedikációra, amellyel Monok István 1991. július 2-án átnyújtotta nekem a Zrínyi-könyvtár frissen megjelent kötetét: „Balázs Mihálynak azzal, hogy lassan mérgezősem van a könyvjegyzékektől, s kérve, ne találjon többet.”

² *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, kiad. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, Bp., Argumentum–Zrínyi, 1991, 389–390.

³ Róla alapvető monográfia: Hans R. GUGGISBERG, *Sebastian Castellio: Humanist und Verteidiger der religiösen Toleranz*, Göttingen, Vandenhoeck et Ruprecht, 1997.

⁴ BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., 1981 (Humanizmus és reformáció, 14).

tek, s közben 1555-ben közreadta a teljes francia fordítást is) során egy sajátos fordítási programot dolgozott ki. A köznyelvihez közel álló, a hebraizmusokat és a grécizmusokat programosan kiiktató nyelvi vízió kisebb viharokat kavart a francia fordítás esetében, amelyet különösen az utóbbi évtizedekben kifinomult irodalmárok is páratlan teljesítményként méltatnak. A hagyománysértő mozzanatok jóval markánsabban rajzolódtak ki a latin változatban, s ennek köteteit megújuló felháborodás fogadta. Castellio ugyanis eszményének következetes érvényesítése céljából latin szavakkal igyekezett helyettesíteni a Bibliában szereplő héber vagy görög eredetű kifejezéseket. Így lett nála *lotio* baptismus, *genius* angelus, *respublica* ecclesia, *collegium* synagoge, *senatus* presbiterium, *sequester* mediator, *furiosi* daemoniaci helyett. Bizonyos tekintetben az Erasmus- és a Bembo-követő itáliai humanisták közötti polémia éveit felelevenítve újmódi pogánysággal és a szent szöveg profanizálásával vádolták, jóllehet ő sohasem javasolta, hogy Cicero legyen az egyetlen imitálendő szerző.⁵ Arról a heves polémiáról, amely közte és a szinte állandó vitapartnerének tekinthető, ez esetben a *hebraica veritas* elvét védő Béza (Theodore de Bèze) között zajlott, másutt részletesen szóltunk.⁶ Itt csupán azt említjük meg, hogy ennek során a nyelvnek, illetőleg egy-egy szöveg nyelvi megformálásának a spiritualistákra jellemző instrumentális felfogása válik nála uralkodóvá, annak a szemléletnek a dominanciája, amely ott van már a VI. Eduárdhoz címzett ajánlásban is, amikor arról beszél, hogy „a szöveg nem más, mint öltözék, mi pedig szabók vagyunk.”⁷ Így jutunk el aztán a *verbalis inspiratio* tételes tagadásáig, annak hangoztatásáig, hogy az Isten igéje nem héber, nem görög, de nem is latin, hanem spirituális, s így aztán elkerülhetetlenül azt is ki kell nyilvánítani, hogy a Szentlélek nem nyelvet, hanem gondolatot sugall.⁸ A szakirodalomban Irena Backus mutatott rá arra, hogy a betűnek a fentiekben bemutatott szemlélete nemcsak azt könnyítette meg, hogy a héber szöveget a *Septuagintá*éval egészítse ki, hanem azt is, hogy a különbséget másodlagossá tegye a keresztény és a pogány betű között. Így jutunk el oda, hogy a latin Biblia második, 1554. évi kiadásával kezdődően már a címlapról is értesülhettek olvasói arról, hogy Ezsdrás, majd a Makkabeusok könyvei után felvett bizonyos részeket Josephus Flaviustól. S valóban ez történt, részben az *Antiquitates Judaicae*ből, részben a *De bello Judaico*ból szerepelnek részletek, s a legutolsó egészen Krisztus koráig beszéli el a zsidók történetét. Később a felfogást némiképpen enyhítve didaktikus magyarázatot is ad. Josephus Flavius szövegét nem azért vette fel kiadásába, mondja, mert Szentírásnak tekintené, hanem hogy megismertesse az olvasókkal az adott időszak eseményeit. Aligha lehetne ugyanis megérteni a Krisztussal történeteket, ha nem tudnánk, hogy a római fennhatóság alá került zsidók életében hatalmas változások következtek be.

A Biblia és a nagy költő viszonyával eddig legalaposabban foglalkozó tanulmány⁹ és jó néhány locus megvizsgálása alapján bizton kijelenthető, hogy a Castelliónál olvasható latin szövegváltozat nem érintette meg Zrínyit. Idézetei egyetlen esetben sem hoznak a bázeli kiadványra akárcsak emlékeztető változatot sem, s mint az említett tanulmány megállapította, ő latinul a Vulgátát idézi, illetőleg gyakran azoknak a szerzőknek (a legtöbbször Virgilio Malvezzinek) a szövegváltozatai kerülnek be műveibe, akik maguk is idéztek a Szentírásból. Sok régi magyar szerzővel rokonítja az is, hogy Heller Bernát megfigyelése szerint gyakran emlékezetből idéz, s ebből adódóan is teljesen önállóan látszanak magyaráításai is.

Talán nem csupán negatív eredményről beszélhetünk a második szempont esetében. Kardos Tibornak erre utaló megállapítását („Szerethette még Zrínyi Malvezziben azt is, hogy a szerző

⁵ Lásd: IMRE Mihály, *Cicero és/vagy Krisztus?: A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 125–166, 319.

⁶ BALÁZS Mihály, *Szent vagy profán? Adalék Sebastian Castellio erdélyi recepciójához = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, Debrecen, 2016, 106–114.

⁷ „Nam quoad latinitatem attinet, est oratio nihil aliud, quam rei quaedam quasi vestis, et nos sartores sumus.” *Biblia interprete Sebastiano Castalione [...]*, Basel, J. Parcus/Oporinus, 1551, a2r.

⁸ „Res enim dictat Spiritus, verba quidem et linquam loquenti aut scribenti liberam permittit.” Sebastiani CASTELLIONIS ... *defensio*, Basel, Oporinus, 1562, 15–16.

⁹ HELLER Bernát, *A Biblia a költő Zrínyi Miklós műveiben*, Magyar Zsidó Szemle, 42(1925), 65–106.

egyenértékű anyagként kezeli a szent írást és a római történelmet...”) ¹⁰ önmagában talán kevésnek találhatjuk, hiszen a pogány és szent forrásból egyaránt merítkező példatár, vagy a Bibliában és egyéb történeti forrásokban szereplő események együttes emlegetése széleskörűen alkalmazott eljárás volt már a középkorban is, s ezek együttes jelenlétét Tinódinál nem régen Papp Balázs monográfiája mutatta be igen invenciózusan. ¹¹ Ettől eltérő és „szabadosabb” az az eljárás, hogy a Szentírás szövegét tartalmazó kötetbe illesztünk be pogány szerzőtől származó részleteket. Zrínyi mintha osztozna ebben a játékosra szabott szabadosságban is, amikor Rucsics Jánosnak írott levelében a következőképpen fogalmaz: „Scio quid sis, licet tuam genealogiam et et egregios avos Bonfinius noster Antiqui Testamenti scriptor... dicet et Novi Testamenti praeclarissimus veiridicusque scriba Istvánffi....”. Szándékosan idéztük a latin szöveget, mert mint a szöveg legújabb kiadói nagyon pontosan megjegyzik Ráth Károly fordításában („Tudom ki vagy, származásod és dicső őseidet bemutatja a régi időkről tanúskodó szerzőnk, Bonfini, ...de előadja újabb történelmünk kiváló és igaz szavú tanúságtevője, Istvánffy is”) a szembeállítás nem adja vissza, hogy Bonfini művét magyar Ótestamentumnak, Istvánffyét pedig magyar Újtestamentumnak tekinti. A párhuzamba állítást aztán eltérően értelmezi a szakirodalom. Heller Bernát szerint egyfelől a két modern historikus kitüntetéséről van szó, „de egyúttal önkéntelenül vallomást tesz róla, hogy a megbízhatóságnak eszményét az Ó- és Új-Testamentumban látja”, ¹² míg Bene Sándor és Hausner Gábor a magyar nemzeti történelem megszenteléséről beszél, ¹³ magunk a fentiek fényében szívesebben kezelnénk az átjárhatóság Castelliónál is alkalmazott dokumentumaként.

A racionális dogmakritikában egész Európát tekintve is a legmesszebbre merészkedők közé tartozó, s negyedik katolizálása után életét a római inkvizíció börtönében befejező Christian Francken két művét tartalmazó kolligátumot kell még számba vennünk. A benne található két kései művecske (*Dolium Diogenicum strepitu suo collaborat dynastis christianis bellum in Turcas parantibus* és az *Analysis rixae Christianae, quae imperium turbat et diminuit Romanum*) egyaránt Prágában jelent meg 1594-ben, illetőleg 1595-ben. A további tételek, a 16. század végén a Hansa városok szövetsége érdekében politizáló Joannes Domannus egy Lipsiushoz intézett apológiája, valamint a Lipsiusszal ugyancsak kapcsolataban lévő Heinrich Rantzau történeti kalendárium az európai politikai történesekben való tájékozódás eszközeként láttatják a könyvkötői összeállítást. Erre mutat az is, hogy gerincére a könyvtár szakértői szerint talán beszédes tévedésből egy másik kolligátum tartalmára utaló *Caselli et aliorum orat* felirat került, amely Joannes Caselius, a késő reneszánsz időszakában élt helmstedti professzor alkalmi politikai írásait tartalmazza. Mindezek alapján talán arra gondolhatunk, hogy az egészen közvetlen politikai szándékú *Dolium* sodorta magával a másik Francken művet is, hiszen ez címéből is kikövetkeztethetően a török elleni háborúra és összefogásra biztató végtelen számú orációk egyike, amelyet persze már a beszédhelyzetet invenciózusan kijelölő cím is némileg egyedivé tesz.

Lech Szczucki szerint valószínűleg a prágai udvari körök által kezdeményezett és Anselm Vels udvari tanácsosnak ajánlott orációval ugyanakkor – talán az összefogásra ösztönző érvek topikus volta miatt – a szakirodalom nem foglalkozott alaposabban. Ám fontos egyéni mozzanatokat is tartalmaz, amelyek közül a törökök vallására és kultúrájára vonatkozó, hamarosan tárgyalandó megállapítások mellett most csupán azt a szembeállítást emeljük ki, amelynek értelmében a félelem vezérelte Török Birodalommal szemben a keresztény respublikában mindenki el van telve virtusa és bölcsessége földet és eget meghaladó nagyságával. Ő, bárcsak a filozófia

¹⁰ KARDOS Tibor, *Régi könyvjegyzetekről: Zrínyi lapszéli jegyzetei, avagy „moderator Hungariae”*, Könyvtári Szemle, 1(1934/1935), 142. Idézi: KOVÁCS Sándor Iván, *Utószó: A Zrínyi-könyvjegyzetek kutatástörténete és néhány irodalomtörténeti tanulsága = Bibliotheca Zriniana, i. m.*, 476.

¹¹ PAPP Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, 2014 (Pannónia könyvek), 205–219.

¹² HELLER, i. m., 66.

¹³ *Zrínyi Miklós válogatott levelei*, kiad. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., Balassi, 1997 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 6), 110, 273.

határtalanul nagy területeire tudnának koncentrálni ezek a végtelen bölcsességű elmék, mondja, akkor jobb, békésebb és szilárdabb állapotban lenne a keresztény világ. Ezután egy bonyolult fejtegetés következik arról, hogy a világegyetemhez hasonlóan, az egyes államok és individuumok is állandó mozgásban vannak az őket alkotó elemek széttartása miatt. Az államok esetében a görögök és rómaiak is azt példázzák, hogy a szétesés és pusztulás bennük lévő elve miatt, amikor egy állam fejlődése a csúcspontra ér, törvényszerűen bekövetkezik eltűnése, mivel egy másik erőszakkal magához ragadja, s így egy másik törzs uralma alá kerül. Ez a meghódítás megtörténhet nyíltan, mint most a törököknél és a szkítáknál láthatjuk, de megtörténik valamely tisztességes tartott ürügy leple alatt is, amelyek között az első helyen a vallás áll, mivel minden vallás úgy véli, hogy létéhez a másik kultuszát ki kell törölnie. Talán nem tévedünk, ha az utolsó mondatot közelinek tartjuk azokhoz a megállapításokhoz, amelyekről hangos lesz majd a ragione statónak a vallást Machiavellire és Guicciardinire építően instrumentálisan kezelő hatalmas irodalma, s amelyeket Zrínyi közismert módon elmarasztal a *Mátyás-elmékedésekben*. De nagyon fontos a tétel Franckennél látott felfeztetése is, amely szerint kikerülhetetlen törvényszerűség a csúcspontra eljutott államok összeomlása, s amint erre Lech Szczucki már felhívta a figyelmet,¹⁴ az egy évvel később megjelent *Analysis rixae Christianae*-ban¹⁵ meg is mondja, hogy a Pomponazzi iskolájából származó filozófusok (quidam ex Petri Pomponatii schola philosophi) szerint a kereszténység már elérte ezt a tetőpontját, és az összeomlás felé halad. Nincs most hely arra, hogy ennek az argumentációnak további részleteit, a két műben előhozott antik forrásait és analógiáit felmutassam, csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy a gonosz fátumnak az a determinatív erőként működő felfogása, amely élete utolsó éveiben roppant markánsan elhatalmasodott a nagy magyar költőn, s ráadásul önreflexiója szerint is Pomponazzira és a páduaiakra visszavezethető módon van jelen ezekben a Francken-szövegekben is. A Klaniczay Tibor által említett Forgách Ferenc,¹⁶ vagy a Bene Sándor által bemutatott 17. századi olaszok és franciák¹⁷ mellett tehát a Zrínyi-kutatóknak egy másik közvetítővel is célszerű lesz számolniuk.¹⁸

Szerzőnk persze egy inkább csak jelzett, mint kifejtett indoklás után (a Szentírásból és más filozófusok írásaiból más tanítást is ki lehet szűrni, de nem kíván sem sokat filozofálni, sem a teológiai határtalan terepein bandukolni) mégiscsak eljut a németek előtt álló teendők körvonalazásáig, de bármily érdekeseket is mond helyenként, ide most nem követhetjük. Az *Analysis rixae christianae* esetében sem tudjuk részletesen demonstrálni Lech Szczuckinak az újabb szövegtalálatok után is megálló észrevételét arról, hogy Francken a végleges katolizálás után óvatosabb megfogalmazásban ugyan, de kitartott a kéziratban ránk maradt művekben leírt alapelvek mellett. Zrínyi felől nézve kiemelendő a mohamedán vallás és a kereszténység összehasonlító elemzése. Az alaptézis szerint minél szigorúbb és félelmet keltőbb egy vallás, annál inkább alkalmas arra, hogy feladatok elvégzésére serkentse az embereket, ennek árnyoldala, hogy a lelket elnyomva nemtelenné és megalkuvóvá teszi az embert, amit a zsidóknál is láthatunk. Ugyanakkor a muszlim hit bizonyult a legalkalmasabbnak arra, hogy háborúskodásra ösztönözzön. A háborúskodáshoz sok harcos, vakmerőség és hadi ismeretek kellenek, s ez a vallás mindhármat biztosítja. Az első a barbár termékenységéből, a második a túlvilági nagy jutalom motiválta vakmerőségéből, a harmadik abból következik, hogy náluk csak a hadtudománynak van iskolája és akadémiája. A vallások közötti különbséget ugyanakkor a híres *Disputatio inter theologum et philosophum*-ban¹⁹ leírt módon arra vezeti vissza, hogy az emberek többsége

¹⁴ Lech SZCZUCKI, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó*, Bp., Akadémiai, 1980 (Humanizmus és reformáció, 9), 116–117.

¹⁵ Közölve: Christian FRANCKEN, *Opere a stampa*, a cura e con un saggio introduttivo de Mario BIAGIONI: *Christian Francken e la crisi intellettuale della riforma*, permessa di Gianni PAGANINI, Roma, 2014 (Temi e testi, 128), 287–296.

¹⁶ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964, 742.

¹⁷ BENE Sándor, *A Zrínyi testvérek az Ismeretlenek Akadémiáján*, ItK, 97(1993/5–6), 650–668.

¹⁸ Az utolsó éveknek erről az elkomorulásáról és kontextusáról lásd a 139. levélhez írott nagyon szuggesztív jegyzetet: *Zrínyi Miklós válogatott levelei...*, i. m., 136–138, 282–284.

¹⁹ A Keserű Bálint által felfedezett kézirat közölve: SIMON József, *Die religionsphilosophie Christian Franckens 1552–1610?: Atheismus und radikale Reformation im frühneuzeitlichen Europa*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2008, 151–182.

nem képes Isten végtelen tudását és hatalmát felfogni, s szüksége van a vallás nyújtotta segéd-eszközökre. A keresztény, a zsidó és a muszlim hit által egyaránt elfogadott elképzelés a testetlen, öröktől fogva létező és végtelen Istenről, aki mindent lát, aki az erényt jutalmazza, a vétket pedig bünteti, valójában elegendő arra, hogy a szeretet és félelem által vezérelt emberek egy közös vallást fogadjanak el, de az emberi elme arra vágyik, hogy ez emberi eszközzel jusson el hozzájuk. A vallások közötti különbség tehát abból ered, hogy az emberekben dolgozó phantasma különbségei következtében nem ugyanazt ismerik el Isten hírnökének, és ezek a különféle és kitalált küldöttek egymástól eltérő törvényeket és rítusokat szabnak meg Isten tiszteletére.

Igen figyelemreméltó az is, hogy ezek a gondolatok nem csupán magában az értekezésben szerepelnek, hanem a magyar nyelvű szakirodalomban még nem méltatott ajánlásban is. Ennek címzettjei annak a delegációnak a tagjai, amelyik az 1594. évi drámai események után azért érkezett Prágába, hogy az erőszakkal kikényszerített politikai irányváltásnak megfelelően megkösse a szövetséget Báthory Zsigmond Erdélye és Rudolf császár között. Francken a Bocskai István által vezetett delegáció két tagját, Csáky Gergelyt és Albert Huettet személyes emlékek felidézésével is megszólítja, az előbbi a Trauzner Lukács kolozsvári házában és másutt lezajlott találkozóira emlékezteti, míg a szebeni polgármesternek a városban vendégeként eltöltött 16 napért mond köszönetet.²⁰ Az ajánlást azzal zárja, hogy a tudásnak és humanitásnak szállást és otthont adó Erdély méltó arra, hogy megszabaduljon a törökkel való előnytelen szövetségtől, s a múzsák és gráciák szépséges helyeihez csatlakozzék. Ő, aki mintegy Diogenész lámpásával a kezében emberek után kutatva sokáig és sok helyen barangolt, ott talált rá a keresett emberekre, akik valójában nem is emberek, hanem a köznapi emberlét állapotát meghaladóan már-már istenek. Francken tehát szinte az istenek közé sorolja Báthory Zsigmondot és küldötteit, nem rettentette ettől vissza sem az, hogy korábban kétszer is azokat dicsőítette hasonlóképpen, akiknek zöme ellene volt a Rudolffal kötendő szövetségnek, sem az, hogy ezt Simone Simoni fel is róttá neki. Az ezeket a sorokat esetleg el is olvasó és az ilyen istenítéstől nyilvánvalóan idegenkedő²¹ Zrínyi azonban szerencsére nem tudott erről, ugyanakkor könyvbejegyzései szerint is tisztában volt az említett delegáció *hatalmas* jelentőségével.²²

²⁰ Pirnát Antal nagy tanulmánya írásakor még nyilvánvalóan nem ismerte ezt a szöveget. Lásd: PIRNÁT Antal, *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok: Gerendi János és a kolozsvári iskola*, Helikon, 17(1971), 389; SIMON, *Die religionsphilosophie...*, i. m., 13, 23147. ugyanakkor már utal az említett két epizódra.

²¹ Lásd a „Nádori emlékirat”-ban olvashatókat azokról, akik Lippay György érseket istenítették: Zrínyi válogatott levelei..., i. m., 175, 178.

²² *Bibliotheca Zriniana...*, i. m., 187, 206.

**A „spinozista” Martinovics – értelmezési kísérlet
(második nekifutás)**

Jelen írást egy korábbi – a *Világosság* hasábjain megjelent – dolgozatomban foglaltak továbbgondolásának szándéka szülte.¹ A 2007-ben írott tanulmányban amellet próbáltam érvelni, hogy az ellentmondásos politikai szerepléséről és finoman szólva is ingatag jelleméről ismert Martinovics Ignác életrajza bizonyos mértékben elhalványította életművének filozófiai vonatkozásait, elfeledtetve velünk, hogy olyan bátor és viszonylag eredeti gondolkodót ismerhetünk meg benne, akihez hasonlót nem sokat találhatunk a 18. századi Magyarországon. Mátrai Lászlónak a *Mémoires philosophiques*-hoz írott előszava és Makai Mártának a *Filozófiai Szemlében* megjelent tanulmánya² óta nagyon sok minden történt a 17–18. századi materializmus és ateizmus nemzetközi kutatásában, így többé nem látszik kielégítőnek az a megoldás, hogy a szászvári apátot egyszerűen d’Holbach minden eredetiséget nélkülöző magyar követőjeként aposztrofáljuk (ahogyan azt a századelőn a Martinovicsról meglepően szenvedélyes gyűlölettel beszélő Fraknói tette).³ Ezt már csak azért sem tehetjük, mert a 17–18. századi nyugat-európai vallástörténeti és vallásfilozófiai (akár apologetikus, akár kritikai célzatú) írásainak olvastán nyilvánvalóvá válik, hogy maga d’Holbach sem tekinthető különösebben eredeti szerzőnek, sokkal inkább az évszázados materialista–ateista tradíció érveit különösen agresszív formába öntő, jótollú, militáns filozófusnak.⁴ Ennek megfelelően a 2007-es tanulmányban arra tettem javaslatot, hogy Martinovics *Mémoires philosophiques ou la nature dévoilée* című munkáját a spinozai filozófiában gyökeredző (ám Spinoza komplex tanításához persze csak kismértékben hű, azt jelentősen leegyszerűsítő),⁵ úgynevezett „radikális felvilágosodás” kései termékeként próbáljuk olvasni.⁶ A szóban forgó Emlékiratokban ugyanis a newtoni–locke-i „mérésékelt felvilágosodással” szembeállított európai *radical enlightenment* számos gondolati eleme megtalálható, a gondviselő Isten tagadásától kezdve a mozgás képességével rendelkező anyag állításán keresztül a heves antiklerikalizmusig, illetve a radikálisan egalitárius és demokratikus politikai követelések megfogalmazásáig. A Martinovicsról írott tanulmányomnak, nagy sajnálatomra, nem lett különösebb visszhangja, nem érte el például az utóbbi években a szerzőnek folyóiratcikket és könyvfejezetet szentelő Romsics Ignác ingerküszöbét sem.

Makacs ember lévén, jelen írásban arra teszek újabb kísérletet, hogy a nemzetközi szakirodalmi tájékozódás bizonyos mértékű frissítésével és részleges irányváltásával, valamint Martinovics Ignác egy másik munkájának – a német nyelven írott *Physiologische Bemerkungen*-nek (1789), amely Heksch Ágnes magyar fordításában a *Fiziológiai megjegyzések az emberről* címet kapta – előtérbe helyezésével újra (ám a korábbtól némileg eltérő módon) bevezessem Martinovicsot mint radikális vagy „spinozista” bölcselőt a magyar tudományos köztudatba. A radikális felvilágosodás Margaret Jacob által kiötlött, majd Jonathan Israel által nagyszabású koncepcióvá fejlesztett fogalma az elmúlt években igen sok – részben jogosnak tűnő – kritikát

¹ BALÁZS Péter, *Materializmus és politikum Martinovics Ignác francia nyelvű értekezésében*, *Világosság*, 2007/10, 63–79.

² MAKAI Márta, *Martinovics filozófiája és a francia materialisták világlképe*, *Filozófiai Évkönyv*, 1956, 232–298.

³ FRAKNÓI Vilmos, *Martinovics élete*, Bp., 1921. Mályusz Elemér sem válogatta meg szavait, amikor „egy kísérteties, fekete kámzsás alakról” vagy éppen „a pokol küldötte romlott, ateista papról” beszélt. MÁLYUSZ Elemér, *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1926, 141.

⁴ Penke Olgának szintén igaza van, amikor Diderot *Pensées philosophiques*-jából származó gondolatokat vélt felfedezni Martinovicsnál: PENKE Olga, *Diderot hatása Magyarországon a XVIII. században*, Helikon 1984/1, 108–109.

⁵ Paul VERNIÈRE már korábban rámutatott arra, hogy a 18. századi spinozizmusnak viszonylag kevés köze van Spinozához, *Spinoza et la pensée française avant la Révolution*, Paris, 1954.

⁶ A radikális felvilágosodás ezen fogalmát Jonathan ISRAEL kitűnő könyvéből merítettem: *The Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650–1750*, Oxford, University Press, 2001. (Magam a francia kiadást használtam: *Les Lumières radicales...*, Paris, Éditions Amsterdam, 2005.)

kapott a kérdésnek szentelt tematikus kötetekben és folyóiratszámokban.⁷ Ezek közül most a jeles társadalomtörténész, Antoine Lilti megsemmisítőnek szánt kritikáját szeretném kiemelni, melynek fontos tartalmi eleme, hogy szerinte Israel Spinozája voltaképpen Descartes racionalizmusának beteljesítője, aki a *raison corrosive* kompetenciájának a vallás és a politikum szférájára való kiterjesztésével voltaképpen az individuumot a keresztény és az arisztoteliánus hagyomány nyomasztó elemei alól felszabadító, a politikai gondolkodást pedig kontraktualista alapon újjáépítő modernitás prófétájának szerepét tölti be. Ez Lilti szerint téves, vagy legalábbis bűnösen egyoldalú interpretáció, hiszen a radikális politika baloldali színterén szabad szemmel is látható Spinoza-renaisszánsz egyáltalán nem írható le ezekkel a terminusokkal, éppen ellenkezőleg: Alexandre Matheron, Gilles Deleuze, a Hardt/Negri-páros vagy éppen Frédéric Lordon a sokaság politikai erejének bölcselőjét, a radikális immanencia prófétáját és a teoretikus antihumanizmus megalapozóját látják a nagy 17. századi gondolkodóban.⁸ A Lilti által felidézett baloldali szociológusok, valamint filozófia- és gazdaságtörténészek talán legérdekesebb alakja az az Yves Citton, aki annak ellenére, hogy munkáiban (talán elsősorban a békesség kedvéért) kifejezetten dicsérő hangvételben emlékezik meg Jonathan Israel koncepciójáról, valójában szemlátomást teljesen más aspektusból közelít a kérdéshez, hiszen a „spinozizmus” 18. századi „invenciójáról” beszél, arról tehát, hogy a korszak francia természetbölcseletében és morálfilozófiájában milyen argumentációkban, formákban és műfajokban nyilvánulnak meg a jogosan vagy indokolatlanul Spinozára visszavezetett determinista/antihumanista/fatalista intuíciók.⁹ Amíg tehát a hagyományos esztétörténeti eszköztárral dolgozó Israel viszonylag egységes és koherens bölcseleti tartalmat (egymással szükségszerűen összefüggő metafizikai, valláskritikai és politikai üzenetet: azaz materialista monizmust, ateizmust és egalitárius politikai attitűdöt) azonosít spinozizmusként, addig a különböző posztmodern történet- és irodalomelméletek módszertani finomságaira nála jóval érzékenyebb Yves Citton inkább problematizálni próbálja az egyszerre túl sokat és túl keveset markoló fogalmat. Erről a fontos kérdésről a közeljövőben mindenképpen írni szeretnék majd részletesebben is, jelen írásban azonban – néhány téma némileg nyilván önkényes kiemelésével – mindössze azt kívánom röviden megvizsgálni, hogy Martinovics német nyelven írott értekezésében a determinista/fatalista/antihumanista gondolkör mely elemeit fedezhetjük fel, s hogy ezeket miképpen próbálhatjuk párhuzamba állítani szerzőnk politikai megnyilvánulásaival.

Emeljük ki elsőként a szöveg (s a Martinovics-életmű más textusai) legfeltűnőbb vonását, jelesül azt, hogy szerzőnk tudományba és bölcseletbe vetett hite szinte korlátlan: nagy számban idézhetnénk azokat az egyszerre patetikus és polemikus hangvételű mondatokat, amelyekben azt bizonygatja, hogy a világról való helyes ismeretek, illetve a vallásos hagyománytól örökölt illúziókkal való leszámolás szükségszerűen az emberi nem nagyobb (ha nem is teljes és korlátlan) boldogságához fognak vezetni. A tudomány és a bölcselet által életre hívott elméleti és gyakorlati tudás mindenkoron hozzájárult az államok és társadalmak virágzásához – ezt példázza az a tény, hogy az új dolgokra nyitott népek, a poroszok és az amerikaiak minden téren megelőzni látszanak a modernizálódni nem hajlandó országokat.¹⁰ Ez még akkor is vitathatatlan, ha a dolgok végső megismerhetőségével kapcsolatban Martinovics azért komoly kételyeket táplál: „...a tudás csúcsa az a pontos tapasztalás, megfigyelés és hosszas elmélkedés során szerzett meggyőződés, hogy a rejtőző igazságot teljesen sohasem lehet elérni.”¹¹

⁷ Az Irodalomtudományi Intézetben tartott előadásában Bíró Ferenc húzta alá a koncepció „dogmatikusan merevnek” ítélt aspektusait.

⁸ Antoine LILTI, *Comment écrit-on l'histoire intellectuelle des Lumières?*, Annales HSS, janvier-février, 2009, no, 1, 171–206.

⁹ Yves CITTON, Frédéric LORDON, *Spinoza et les sciences sociales: De la puissance de la multitude à l'économie des affects*, Paris, Éditions Amsterdam, 2008, 23–29; Yves CITTON, *L'envers de la liberté: L'invention d'un imaginaire spinosiste dans la France du 18e siècle*, Paris, Éditions Amsterdam, 2007.

¹⁰ MARTINOVICS Ignác, *Fiziológiai megjegyzések az emberről*, Magyar Filozófiai Szemle, 1984/1–2, 207.

¹¹ *Uo.*, 204.

A 18. századi „spinozizmus” ismertetőjeleinek felsorolását Citton annak kiemelésével kezdi, hogy konzekvens naturalizmusról van szó, amely az embert természeti létezőként, a természet részeként interpretálja, felszámolva ily módon a „*veluti imperium in imperio*” nevetséges illúzióját, melynek értelmében az ember, a teremtés koronája, valamiféle kivételes státuszra tarthatna számot a nagy egészen belül. Az ember ugyanis nem szubsztancia, hanem az egyetlen szubsztancia modifikációja (módusza). A „spinozizmus” alapvető naturalista intuícióit továbbvivő társadalomtudósok lesznek azok, utal rá Citton, akik a fenti alapokra építve megkérdőjelezik (vagy legalábbis árnyalják) majd a természettudományok és a humán tudományok közötti „kantiánus” szembeállítást. Az itt felidézett bölcséleti attitűd minden kétséget kizáróan jellemző Martinovics műveire is. Szerzőnk minden alkalommal kinyilatkoztatja, hogy a felületi különbségek ellenére minden természeti létezőre jellemző, hogy testének a „felbomlás és összetevődés áldozatává kell válnia.”¹² Az ember természeti entitás, létének igen számos közös vonása van az élettelen, az élő, ám tudattal nem rendelkező, végül az állati létezőkével. „Szerfelett hiú és fennhéjázó az ember, ha azt hiszi, hogy a természet – csupán azért, hogy kedvére tegyen – más fordulatot szokott adni az emberre ható okoknak.”¹³

Az előző ponttal nyilván jelentős mértékben összefügg a következő mozzanat: Citton értelmezésében a 18. századi „spinozizmus” radikálisan determinista és antihumanista, abban az értelemben legalábbis, hogy elveti a szabad akarattal vagy erkölcsi autonómiával rendelkező ember pusztító illúzióját és a téves alapokra épülő sztoikus antropológiát. Ezzel Martinovics is egyetért: a francia nyelvű értekezésben hosszasan védelmezett (és fentebb idézett tanulmányomban is elemzett) determinista koncepció jellemzi a németül írott szöveget is. „Az ember azoknak az okoknak a terméke, amelyek őt az érzéki természet általános tömegéből létrehozták.” Ebből az élesen antisztoikus emberképből egy etikai és politikai program alapvonalai is kirajzolódnak: Martinovicsnál szó sincsen arról, hogy az értelemnek és az akaratnak lehetősége volna kontrollálnia az emberi szenvedélyeket, ily módon megteremtve az emberek közötti együttélés lehetőségét. Éppen ellenkezőleg, kizárólag az akaratukban nem-szabad, külső tényezők által cselekvésre kondicionált emberek szenvedélyeinek okos felhasználásával, hatékony kiegyensúlyozásával lehetséges szabadnak nevezhető politikai rendszereket teremteni.¹⁴ Ennek megfelelően szerzőnk szerint mindenféle józan politikai reflexió egyetlen lehetséges kiindulópontja a természetes önszeretet: bármiféle közösségi elvárást csak ennek előzetes rögzítésével lehet megfogalmazni a polgárokkal szemben. „Az ember semmit sem tesz indítóokok nélkül”,¹⁵ s mivel az emberek életét más és más ingerek, érzetek és tapasztalatok határozzák meg, gyakorlatilag képtelenség két teljesen egyformán gondolkodó embert találni. A determinista emberképből szükségszerűen következik a nevelés (vagy kondicionálás) központi szerepe, ugyanakkor az embert érő ingerek és külső hatások elképesztő, már-már rémületes komplexitása Pierre Bayle vagy éppen Diderot műveit felidéző szkepszissel tölti el a tudóst: ha a világ rendszere ily mértékben átláthatatlan, hogyan volna lehetséges pontosan megtervezni, milyen hatást is vált ki az ifjából a nevelők tevékenysége? „Minden rajtunk kívülálló testnek közelebbi vagy távolabbi hatása van az emberi gépezetre: egyikük az emberi test felbontásán dolgozik és kellemetlenül ingerli annak részeit, mások segítőleg hatnak rá és elősegítik összetételét.”¹⁶ Ez egyértelműen felidézi a Citton könyvében foglalt eszmefuttatásokat a pillangó szárnycsapásáról, amely a világ egy távoli pontján jár következményekkel. A kép üzenete, hogy a világ egy iszonyatos komplexitású rendszer, amelyben minden hat mindenre, s amelyben az ember a kiszámíthatatlan ütemben érkező effektusoknak nagyban kiszolgáltatva éli életét. Azt aligha kell különösen kihangsúlyoznunk, hogy az

¹² *Uo.*, 186.

¹³ *Uo.*, 186.

¹⁴ Ebből persze egy sajátos, a rendi-nemesi alkotmányos ellenzék érvrendszerével tökéletesen összeegyeztethetetlen szabadságfelfogás következik. Lásd: BALÁZS Péter, *A valós szabadságnak igaz értelme: Martinovics Ignác Oratio ad proceresének eszmetörténeti vizsgálata*, Kommentár, 2010/1, 20–31.

¹⁵ MARTINOVICS, *Fiziológiai megjegyzések...*, i. m., 190.

¹⁶ *Uo.*, 191.

emberi életet determináló tényezők materiális jellegűek: Martinovics csak gúnyosan képes utalni „arra az állítólagos szellemi létezőre, melyet léleknek neveznek”.¹⁷ Az értekezés legfontosabb tanulságaként mindenképpen azt kell feljegyeznünk, hogy a társadalmi lét legfontosabb erkölcsi kérdései nem oldhatók meg, ha ragaszkodunk a szabad akaratára támaszkodva szenvedélyeit legyőzni képes és az erényes élet mellett „szabadon” döntő egyén illuzórikus eszményképéhez.

Feltétlenül „botrányos”, hiszen az emberek talán legmélyebben gyökeredző meggyőződésével nehezen összeegyeztethető eleme az értekezésnek az, ahogyan Martinovics Ignác a barátságot, a haragot, a bosszút és a sértődöttséget, a szeretetet és a szerelmet – a morálfilozófia klasszikus fogalmait – kizárólagosan testi (pontosabban idegi) aspektusokkal próbálja magyarázni, egyértelművé téve az emberlét materiálisan determinált voltát és a szabad akarat minden formájának illuzórikus voltát. A félelem például szerzőnkénél nem más, mint testünk idegeinek egy bizonyos feszültsége, amelynek jobb megértéséhez a papír gyűrődése vagy egy szilárd, rugalmas test meghajlítása szolgál illusztrációul. Ennek azonban nem feltétlenül kell pesszimistikus következtetésekhez vezetnie, hiszen, ahogy a Fontenelle-t parafrázáló Citton mondja, a *libre arbitre*-ként felfogott szabadság következetes tagadása egyáltalán nem számolja fel az emancipatorikus gesztusok lehetőségét. Erről tanúskodnak Martinovics – némileg paradoxnak tűnő – eszmefuttatásai arról, hogy a klasszikus műveltség elmélyítése és a tudományos ismeretek egyértelműen a boldogság növekedéséhez és szabadságfokunk emelkedéséhez vezetnek, hiszen a saját determináltságát megértő bölcs biztosan szabadabb a magát szabadnak hívó ostoba embernél. A jól kondicionált, a kívülről érkező ingerekre rugalmas válaszokat adni képes ember sokkal nagyobb hatásfokkal képes érdekei mentén cselekedni, s ebben az értelemben „szabadabb”, mint az életét hamis premisszákat mentén szervező keresztény hívő. E gondolatmenet folytatásában érdemes felidézni, hogy a 18. századi „spinozizmusnak” mennyire fontos eleme az emberi létezés relacionális felfogása: az ember önmagában semmi, hiszen kizárólag embertársain keresztül juthat kellemes érzésekhez vagy bármiféle boldogsághoz. Nem véletlen tehát, hogy német nyelvű értekezésében Martinovics kifejezetten a barátságnak szentel egy fejezetet, ám nyilvánvalóvá teszi, hogy az interszónális viszonyok alapja a (széles értelemben vett) érdek, amely még a hagyományosan kifejezetten szeretetvezéreltként leírt emberi kapcsolatokot is vezérli. Az individuum erkölcsi autonómiája megkérdőjelezésének etikai-politikai implikációi egyébként a francia nyelvű értekezésben bomlanak ki a maguk teljességében: a döntéseiben determinált egyén a hagyományos értelemben semmiképpen sem felelős bűneiért vagy éppen érdemeiért, ami végső soron azt jelenti, hogy Martinovics szerint a büntetés és a jutalmazás rendszereit teljességgel új alapokra kellene helyezni. A 18. századi „spinozizmusnak” ez a szociális attitűdje egyébként kitűnő magyarázatul szolgál arra, hogy miért nyúl vissza ehhez a hagyományhoz a 20–21. századi rendszerkritikus baloldali gondolkodás.

A teológiai és bölcséleti hagyomány főirányával való szakítás fontos eleme végül, hogy az állati vagy éppen emberi szervezetet alkotó és működtető alrendszerek a 18. századi „spinozizmusban” és Martinovics Ignác írásaiban egyaránt tökéletesen önszerveződőknek tűnnek. Az immanens rend létrejöttének nem feltétele sem a személyes teremtető vagy gondviselő Isten, sem a CIA (*Central Intelligence Agency*)¹⁸ valamely más formájának működése. A metafizikai jellegű kérdésre adott válaszból levezethető etikai és politikai következtetések ismét csak roppant súlyosak lehetnek, hiszen ha a politikum vagy éppen gazdaság működésére adaptáljuk a fentebbieket, az nyilvánvalóan egyfelől a tradicionális vallásosság és az egyházak, másfelől pedig a tradicionális társadalmi hierarchia megkérdőjelezésének lehetőségét hozza magával. Martinovics a *Bemerkungen*-ben ismét csak inkább felveti azt a problémát, amelyet a *Mémoires philosophiques*-ban fejt ki jóval alaposabban.

A párhuzamok felsorolását még lehetne folytatni, s terveim szerint folytatni is fogom. Jelen rövid írásban csak annak rögzítését tűztam ki célul magam elé, hogy Martinovics közéleti

¹⁷ *Uo.*, 192.

¹⁸ A tréfa Yves Cittoné.

tevékenysége egyáltalán nem nélkülözi a koherenciát: politikai írásaiban – bizonyos pontig legalábbis – általában hűséges marad a korai írásait meghatározó bölcséleti-tudományos alapvetéshez. Bár a politikai szabadságnak a naturalista-determinista („spinozista”) emberképből egyenesen következő felfogása nyilvánvalóan nem kompatibilis a nemesi ellenzék egészen más alapelvekből következő követeléseivel és az alkotmányos politika főirányával, meglátásom szerint mégis megengedhetetlen módon leegyszerűsítjük a helyzetet, ha Martinovicsot egyszerű politikai törtetőként vagy elvtelen opportunistaként láttatjuk.

A Csongrád Megyei Általános Tanító Egyesület tevékenysége és illusztrációs pályázatai a két világháború között¹

1. A körök szerepe Hódmezővásárhelyen

A társadalmi egyesületek története szorosan összefonódik az olvasókörök, egyletek, egyesületek fogalmával és történetével. Köztük gyakran nem célszerű nagyobb megkülönböztetéseket tenni, tárgyalásuk azonos elvek mentén történhet. Az olvasókörök története a felvilágosodás kori kezdeti formáitól a kiegyezés utáni felvirágzáson át egészen a második világháború utáni koalíciós időszakig folyamatosnak tekinthető. A vizsgálódásunk színteréül választott Hódmezővásárhely kitüntetett szerepet játszik ennek a magyar, bár nyugati előzményekkel is rendelkező, közösségi forma történetének elemzésekor. A hatalmas kiterjedéssel és külterülettel rendelkező alföldi város, a bérlői birtokszerkezet, vagy a Bibó Lajos által drámaian megjelenített hibások viselkedésformái mind-mind okai az egyesületi élet széles körben való elterjedésének, illetve gazdag megjelenési formáinak. A felnőtt lakosság mintegy fele kapcsolódott valamilyen helyi közösséghez, az 1920–1930-as évekre számosan többhöz is. Jelen voltak az egyesületek az ekkorra már erősen tagolt társadalom minden rétegében. A városi polgárság, iparosok, munkások stb. ugyanúgy létrehozták saját szervezeteiket, mint a zömmel tanyán élő parasztság. Nem hiányoztak azok a „Gregus Máték”, „Samecz Andrások”, akik hajlandók voltak vállalni az összefogás serkentését, a szervezőmunkát és még a válságos időkben is az anyagi áldozatokat, ezzel erősítve a kor társadalmának szövetét.

2. Csongrád Vármegyei Általános Tanítóegyesület

A Csongrád Vármegyei Általános Tanítóegyesület 1913. december 6-án alakult meg. A kor szokásainak megfelelően alapszabályát a vallás- és közoktatási miniszter csak később, 1915. augusztus 12-én hagyta jóvá. Az egyesület elődje az 1868-ban létrehozott Alföldi Tanítóegylet volt. A két egyesület közötti folytonosságot a pecséten megjelenő felirat és az 1868-as évszám is jelzi.

Az alapszabály szerint az egyesület célja a tanítás- és nevelésügyi ismeretek gyarapítása, az egységes közoktatásügyi szellem kifejlődésének elősegítése, tanítók segélyezése, az Országos Tanítói Szövetség támogatása, az iskola és a tanítók érdekeinek, szociális és társadalmi problémáinak megvitatása stb. Az egyesület tagjai a vármegyei állami tanítói voltak, felettes szerve Csongrád vármegye és Szeged szabad királyi város királyi tanfelügyelősége, székhelye Hódmezővásárhelyen az Endrei Gyula utcai állami népiskola volt. „A megyét járáskörökre osztották, ezek a területileg hozzájuk tartozó egyesületi tagok tagdíjaiból gazdálkodhattak (hódmezővásárhelyi, szentes-mindszenti, csongrádi, kisteleki, kiskundorozsmai, Szeged-belterületi, Szeged-felsőtanyai, Szeged-alsótanyai), élükön járásköri elnökök álltak.”²

Az egyesület tagja volt a budapesti székhelyű Magyar Tanítóegyesületek Egyetemes Szövetségének és az Eötvös Alapnak. Érdekességként 1940-ben megalakult a Községi Tanítók Országos Egyesülete is, ami szintén vármegyei tagozódásban szeretett volna működni.³

Az egyesület legfőbb irányító szerve az általában májusban összehívott évenkénti közgyűlés. Annak ellenére, hogy a Csongrád Vármegyei Általános Tanítóegyesület központja Hódmezővásárhelyen volt, a fennmaradt jegyzőkönyvek (1937–1941) tanúsága alapján az üléseket

¹ A tanulmány a szerző habilitációs dolgozatának, a témával kapcsolatos részleteire épül, de számos eredeti közlés, művelődéstörténeti újdonság, levéltári anyag egészíti ki és teszi teljessé.

² *Egyesületi iratok a Csongrád Megyei Levéltárban*, szerk. BERTA Tibor, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2003, 83 (A Csongrád Megyei Levéltár Kiadványai: Segédletek, 13).

³ Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára (a továbbiakban: CSML HF) Csongrád Vármegyei Általános Tanítóegyesület (a továbbiakban: CSVÁT) iratai X. 101. 1921–1943. 1941.

általában mégis Szegeden tartották. Kivéve az 1937. május 15-i összejevetelt, melyet a vásárhelyi városháza impozáns közgyűlési termében rendeztek, erős kontrasztjaként például a következő évi, 1938. május 7-én tartott Szeged-rókusi állami elemi népiskola tornacsarnokával. Az évközből jelentkező aktuális teendőket a vezetőség és a választmány a negyedéves választmányi üléseken beszélte meg.

A nagy létszámú egyesületnek (1937-ben 550 tag) viszonylag kis vezetősége volt, tagjai valamennyien a korabeli vármegyei tanítóság jól ismert alakjai:

elnök:	Csernai Mátyás (korábbi elnökök: Vass Mátyás, Vidonyi Elemér, Hermán János)
alelnökök:	Várhelyi József, Tokay József, Barcsay István
főtitkár:	Deli Lajos
titkárok:	Almási Ferenc, Barabás Jenő
pénztáros:	Korek Péter
könyvtáros:	Szabó János

A Csongrád vármegyére jellemző tanyás életforma természetes következménye, hogy az egyesület egyik legfőbb célja a tanyai tanítók helyzetének javítása, mellyel kapcsolatban a tanyai pótlék kérdésének az ügye csak egy, bár igen hangsúlyos pont volt, de természetesen bekapcsolódtak az országos kezdeményezésekbe is, mint például:

- Az 1938. márciusi országgyűlési határozattal megvalósult a tanítók főiskolai képzésére vonatkozó törvényjavaslat.
- Az 1937-ben elért tűzharcos törvény, ami a háborús szolgálatot ellátó tanítók, tanárok katonai idejének beszámítása és a hadipótlék kérdése volt.
- Ugyancsak ebben az évben adtak ki egy miniszteri rendeletet, hogy a körzeti iskola-felügyelők 30. szolgálati évük után automatikusan VII. fizetési osztályba kerülnek.
- Személyes családi biztonságukat segítette régi kívánságuk, hogy a tanítók gyerekei előnyt élvezzenek az álláshoz jutás szempontjából az állami állások, különösen a tanítói/tanári helyek tekintetében. Ebben a kérdésben, ha nem született is határozat, de a napi gyakorlat teljesíteni látszott ezt a kérést.

A Csongrád Vármegyei Általános Tanítóegyesület számos további javaslattal, előterjesztéssel élt, mint például:

- A helyettes tanítói intézmény rendezése. Javaslatuk, hogy a helyettes tanítót egy év után nevezzék ki.
- Megállapítják, hogy az állástalan tanítók száma csökkent, kántorokban már hiány is van. Az iskolák szaporításával, a leányképzők átszervezésével, a főiskolai képzés beindításával gyors fordulat várható.
- Indítványozzák, hogy a tanyai tanítók (egyházi és községi) kétholdas földje ne számítsanak be a jövedelembe. Úgy látják, hogy ennek megoldása a gazdasági irányú oktatás kérdésének megoldásával fog előtérbe kerülni.
- A gondnokságok megszüntetése vagy átszervezése nem mozdult. „Ez ügyben is kellemes valami egészséges, a mai életnek megfelelő pótlásról gondoskodni” – írják. Ez nem lehet más, mint az igazgatói hatáskör újraszabályozása, illetve kiterjesztése.
- Az igazgatói díjak rendezése.
- A tanítónők VII. fizetési osztályba történő sorolásának lehetősége, a férjes tanítónők lakbér és családi pótlék iránti igénye.
- Felterjesztéssel éltek a községi és felekezeti tanítók vasúti kedvezménye ügyében is.
- Sikeres megyei kezdeményezés volt a tanyai tanítók gyermekeinek létrehozott középiskolai internátust Szegeden, melyet Horthy Miklós avatott fel 1937. május 5-én.

A szakmai feladatok és megoldandó kérdések között a két legfontosabb: az írástanítás kérdésének megoldása, valamint a továbbképző iskolák ügye volt. 1937-ben pályatételt is tűztek ki a továbbképző iskolákra, hogy ötleteket merítsenek a kollégák javaslataiból.⁴

Érdemes megjegyezni, hogy az éves közgyűléseken, de a járásköri üléseken is, a beszámoló előtt egy-két, esetenként három szakmai, módszertani előadás volt, ezzel egyben továbbképzési lehetőséget biztosítva a kollégáknak, például a számtantanítás módszere az elemi iskola 2. osztályában; a reformírás; a tanyák iskolája és tanítója; gyakorlati tanítás 4. osztályos tanulókkal „Mi rontja a levegőt?” címmel; az illusztratív módszer; de „Szent István, a magyar tanítók eszményképe” címmel is tartottak előadást. Számos alkalommal rendeztek vitadélutánokat pedagógiai kérdésekről.

2.1. A pályázatok

Az egyesület a szakmai munka motiválására, a jó ötletek bemutatására és az aktuális kérdések kidolgozására évente 1-2 pályázatot hirdetett, melyek tovább emelték a tanítói munka hatékonyságát, lehetséges fejlődési irányokat jelöltek ki és igazi fórumát teremtették meg a tenni akaró pedagógusoknak. Ilyen témák voltak például: Hogyan végezze a tanító a továbbképző népiskolai nevelési munkát, különös tekintettel a gazdasági oktatásra?; Az írásbeli előkészületek kérdése, azok haszna a tanítás eredményességére; Mit tehet a tanító a szövetkezetek létesítésére, fejlesztésére és a szövetkezeti beszerzés, értékesítés érdekében?; Egyéni eljárásmodok a népiskola egy tantárgya tanításában; Teljes népművelési előadás hazánk sorsdöntő kérdéseiről; A tanítási vázlat jelentősége; Tanítási tervezet történelmi vagy gazdasági ismeretekből a népiskola 7. vagy 8. osztályában; Fiúk, leányok együttes vagy külön tanításának kérdése a 8 osztályos népiskolában stb. Az 1943-as pályázati tételek különösen összetettek:

1. Szabadon választott pedagógiai elméleti fejtegetés az iskolai gyakorlati neveléssel kapcsolatban
2. A ma tanítója a ma társadalmában
3. Érvek a tanyai pótlék kérdésében
4. A következő lépés a VIII. osztályos népiskola fejlesztésében

A dolgozatok jutalmazására pályatételenként 100 pengőt irányoztak elő.

A második témára két dolgozatot küldtek be. Az első díjat a „Van-e olyan tanító, kinek nincs mély ránc a homlokán s egy gúnykarcolta seb a szívéen...” jeligével beadott dolgozat nyerte el. Sajnos a dolgozat nincs meg a levéltári anyagban, de bírálója szerint: „Mesteri nyelvvezetettel megírt mű. Írója gondolkodó fő, sokat olvasott, képzett elme. [...] Érzékeny lélek. Lelkesültséggel és magasratörési [sic!] vággyal telített tanító [...] Az általa említett jelenségek igaznak látszanak, mégis mintha túl nagy fontosságot tulajdonítana minden apróságnak.”⁵

2.2. Az oktatás és vizualitás. A szemléltetés és vázlat

A pályázatok egy jelentős hányada a szemléltetés kérdésével foglalkozik, ami új módszerek bemutatását, összegyűjtését és megosztását célozza az oktatás hatékonyságának érdekében. Az egyik 1939-es felhívásban a tanítási vázlat jelentőségének kiemelését várják. A „Hazáért” II. számú jeligés módszertani pályaműben nyomon követhetjük a *vázlatok bevezetésétől* való félelem és a módszer praktikusságának felismeréséig tartó folyamatot:

„Amikor meghallottuk hírét a vázlatoknak, épp oly riadalom félelem fogott el bennünket, mint a kis pásztort, ki őrzi a nyáját a mezőn és hirtelen fergeteg támad. Menekültünk, félelmesen menekültünk volna előre: Meglepően ereszkedett fölénk. Szinte érez-

⁴ A Csongrád Vármegyei Általános Tanítóegyesület 1938. május 7-i közgyűlésének jegyzőkönyve, CSML HF CSVÁT iratai X. 101. 1921–1943.

⁵ DELI Lajos, *Bírálat a CSÁTE az 1943. évi pályatétéleire beérkezett munkákról*, 1, A CSVÁT iratai X. 101. 1921–1943.

tük lelkünkbe súlytó [sic!] villámait. Pedig a vázlatok viharának vélt fergetege nem pusztító villámokat, jégfellegetek küldött reánk, hanem a tavasznak langy esőjét, amely nyomán felébred a természet, minden bontogatja rügyeit, csiráit és fejlődésnek indul.

A vázlatok ezt az eredményt érték el azoknak a tanítóknak a lelkében, akikében megvolt az élet, a fogékonyság hívásuk – e legszebb hívás – iránt. [...] Ha úgy hozza a helyzet, hogy nem tudjuk elvégezni a tanítást, odaadjuk a gyermekeknek a vázlatot és leírják. Nem kell a könyv mellett gyötrődniük. [...] Nem tudunk zúgolódní, mert megértjük nemes törekvésüket, mellyel felszabadítottak bennünket a könyv bilincseiből, mely eddig megkötötte a tanítás kezét.”⁶

A sorok olvasása kapcsán szembesülünk azzal a ma is gyakran felmerülő dilemmával, ha nem is az ilyen típusú hagyományos vázlat mint tanítást könnyítő, emlékeztető segítő megoldással kapcsolatban, hanem a modern egyszerűsítő megoldások, minimalista törekvések használatának veszélyeivel. Amennyire örömmel fedezhetjük fel a sorok között az ismeretlen, hivatásszerep áthatott tanító többet, jobbat akaró vágyakozását, annyira bántó az, ahogyan a könyvhöz és a tanuláshoz köti a gyermekek gyötrődését. Végigolvasva a pályaművet azonban sokkal pozitívabb végkövetkeztetésre juthatunk. Az írás szerzője egy közös vázlatgyűjtemény felállítását javasolja, melyet folyamatosan bővíthetnének a kollégák az aktuális olvasmányaikból, tapasztalataikból, eltérő érdeklődésükre alapozva és ezzel egy gazdag információgyűjtemény jöhetne létre, ami mind a tanítóknak, mind a gyerekeknek nagy hasznára válna, ahogy a következő példázat is mutatja:

„A hombárból a búza a malomba kerül. Megőrlik. Az édesanya süti belőle a szép fehér kenyeret és úgy adja a gyermekeinek. Nékünk is a vázlatokban lévő gondolatokat agyunk malmában, dagasztó teknőjében és sütő kemencéjében el kell készíteni, hogy azt épp olyan vággyal várják ajkainkról a gyermekek, mint édesanyjuk kezéből a szép fehér kenyeret”.⁷

A Csongrád Vármegyei Általános Tanítóegyesület Kiskundorozsmai Járaskör 1942. május 16-i közgyűlésén a szokásoknak megfelelően több előadás is elhangzott. Kozáry Gyula *A szemléltetés* című értekezését olvasta fel. Örök probléma: Mit? Mennyit? Mikor? És hogyan szemléltessünk? – tette fel kérdéseit. Bemutatójában ma is érvényes megállapításokat tesz. Rámutat arra, hogy a tábla nélkülözhetetlen segédeszköze a tanításnak. Az előre elkészített táblai rajzok sokat veszítenek pedagógiai értékükből. Szemléltető képeket csak ott használjunk, ahol a való világban nem tudunk szemléltetni. A leghatásosabb szemléltetés az, amely érzékszerveinken alapul. Ezek között is sorrendet állít fel: szaglás, ízlelés, tapintás, hallás, látás.

A szemléltetés négy fő pontja:

1. a szemléltetés biológiai legyen;
2. a tantermi szemlélet tekintettel legyen a közel és a távol ülőkre, a gazdagabb és a szegényebb ismeretkörűekre;
3. a kétdimenziójú kép jobb az egydimenziójúnál, színes kép a nem színesnél;
4. ne történjék semmi sem túl korán, sem túl későn.

Következtetése: Az iskolai szemléltetés szerves része a falitábla, a szemléltetésnél arra ügyeljünk, hogy az soha ne álljon kihasználatlanul.⁸

Ugyancsak a Csongrád Vármegyei Általános Tanítóegyesület Kiskundorozsmai Járaskör közgyűlésén (1943. május 18.) hangzott el Czekus Frigyes *Az iskolai irkatáblák mint a magyar*

⁶ *A tanítási vázlatok*, 1–6, A CSVÁT iratai X. 101. 1921–1943.

⁷ *A tanítási vázlatok*, 3, A CSVÁT iratai X. 101. 1921–1943.

⁸ *Csongrád Vármegyei Általános Tanítóegyesület Kiskundorozsmai Járaskör 1942. május 16-i közgyűlésének jegyzőkönyve*, 6, A CSVÁT iratai X. 101. 1921–1943.

közművelődési kincsesbányák című előadása. Czékus régi kedves témájáról, a szemléltetés fontosságáról beszélt. „Hangsúlyozta, hogy a szemléltetést illetően a városi tanító a falusival, illetve a tanyáival szemben hatalmas előnnyel rendelkezik. A szemléltetés tökéletesítése terén az elmúlt évtizedekben nem sok történt. Megjelent a 20 történelmi képből álló sorozat, valamint a természetrajzi és természettani táblák is, azonban ezek nem elégítik ki a tökéletes szemléltetés feltételeit, illetve kívánalmait.”⁹ Bár Klebelsberg Kunó vetítőgépeket bocsátott az iskolák rendelkezésre, hogy tökéletesítse a szemléltetést, de ezekkel Czékus már nem találkozott a gyakorlatban. Ő már egy 20 évvel ezelőtti Néptanítók Lapjában megjelent cikkében leírta ezt az ötletét, majd a Palladis Fővárosi Könyvkiadó pályázatára is benyújtotta – igaz késve, és nem tud az eredményről. Javaslatra, hogy a füzetek borítóit használják fel szemléltetésre, hasonló módon a 40 évvel ezelőtti megoldáshoz, amikor képek voltak a borítókön. Nagy segítség lenne ez ma is a tanyai tanítóknak.

Javaslatra a Kalász tankönyvszerkesztő bizottságnak, hogy az új tanterv és útmutatás szellemében készüljenek művészi rajzok. Célszerű lenne erre pályázatot kiírni. Azért gondolt a Kalászra, mert „ezzel a mozgalommal sok özvegy és árva könnyeit törölhetnénk le a magyar közművelődés nemes szolgálata mellett. Magyar Pantheon kiválóságai: Kossuth, Aradi 13, költők, írók, hadvezérek, feltalálók, közgazdászok, gyárosok, iparosok, mezőgazdák, művészek stb. A régi 10 szobros irkák helyett, legyenek 100 vagy 1000 szobros irkák, lehetnének »megyei« irkák is. [...] ezen új szempontú irkákat nemcsak növendékeink, hanem azok szülei is szívesen fogják nézegetni. Az egyes hitfelekezetek talán hit- és erkölcsstani, bibliai képsorozataikkal kapcsolódhatnak be a mozgalomba. Rajz, kézimunka, testnevelési tanmenetek rajzokkal feldolgozva, olvasmánytartalmi rajzok (illusztrációk), képrejtvények, gyermekjáték, komoly célzatú fizikai, vegytani kísérletek stb. stb. rajzokban mind jöhetnének az irkatáblák. [...]”¹⁰

Csongrád Vármegyei Általános Tanítóegyesület Alsótanyai Járaskör 1943. május 22-i rendes közgyűlésén Szeged-Szentmihálytelken Tenk Imréné szentmihálytelki népiskolai tanítónő az illusztratív módszerről tartott értekezést. Előadását ugyancsak Czékus Frigyes dorozsmai tanító egészítette ki:

„Pedagógiai kívánság az, tanításunkat lehetőleg magyarázó rajzokkal kísérjük, már akinek megadta a Sors ezen tehetséget. Sajnos neki is hiányzik ezen készsége. Továbbképző tanfolyamokon többször élvezte nagy pedagógusok ebbéli művészi ügyességét. [...]”

Végül a következőket indítványozza:

1. Mondja ki a járásköri közgyűlés, hogy szükségét látná annak, hogy Szegeden a bel- és külterületi és a Szeged környéki nevelők részére 3–6 napos rajztanfolyam rendeztetnék, amelyen az 55000/1941. V. sz. rendelettel kiadott tanterv és útmutatások szellemében a lehetőségi feldolgoztatnának a nyolcosztályos népiskola összes magyarázó rajzai. A tanfolyam vezetőjéül valamelyik tanítóképző rajztanárja [sic!] volna felkérendő.
2. A királyi tanfelügyelőség felkérendő, hogy ezen hiánypótló rajztanfolyamhoz teljes erkölcsi támogatását nyújtsa. Ilyen tanfolyamot még sehol eddig az országban nem rendeztek. A kezdeményezés legyen Szegedé. Sok eszme indult már a Nap városából hódító országos útjára.
3. A magas Kultuszminisztérium (közelebbről: vagy a Népoktatásügyi osztály, vagy a Közoktatásügyi Tanács, vagy a Néptanítók Lapja Szerkesztősége) felterjesztésében felkérendő volna nyilvános pályázat útján képábrázolási rajztanítási segédkönyv elkészítésére – a tanításág használatára. Esetleg még a Néptanítók Lapjában minden

⁹ Csongrád Vármegyei Általános Tanítóegyesület Kiskundorozsmai Járaskör 1943. május 18-i közgyűlésének jegyzőkönyve, 2, A CSVÁT iratai X. 101. 1921–1943.

¹⁰ Uo.

számban jelennének meg ilyen szempontú könnyű rajzok. (Esetleg növendékek munkáiból.)”¹¹

A közgyűlés elfogadja és támogatja az indítványt.

3. A tanítók érdekvédelme és segélyezése

Az egyesület 1930 és 1933 között építkezésbe fogott, és egy üdülőházat létesítettek Mátrafüreden, ahol a tagság kedvezményesen üdülhetett. Az üdülő nagy közkedveltségnek örvendett, számos rászoruló vagy beteg tanító, illetve családtag pihenhetett itt, de nászútjukat töltő fiatal tanítópárok is tölthettek itt egy-két hetet. A ház bevételeiből fizették vissza az építkezéshez felvett kölcsönt, segítették az egyesületi munkát, de ebből fedezték a tagok és családtagjaik szociális és tanulmányi segélyezésének kisebb részét is.

A tanítók segélyezésére, a Péterfy Sándor kezdeményezésére 1878-ban megalakult Eötvös Alap volt hivatott, ami a magyarországi tanítók, tanárok önszegélyező szervezete volt. A kamatokból támogatta a tanítók gyermekeinek tanulását, az özvegyeknek és árváknak segélyeket utalt ki. Csongrád Vármegyei Általános Tanítóegyesület iratai között többször találunk utalást arra, hogy az egyesület nem volt elégedett az alap tevékenységével. Úgy találták, hogy az alap nem kellőképpen támogatja a tagság kérelmeit. 1938-ra azonban oldódni látszott a feszültség, és az Eötvös Alap mellett a Kalász Könyvkiadó R.T. is támogatta a rászoruló tanítókat.

3.1. A tanyai tanítók érdekvédelme

A tanyás szerkezetű településrendszer a hatalmas külterülettel rendelkező városokban dolgozó tanítók évtizedes problémája volt, hisz a tagság jelentős része ezen a vidéken élt és dolgozott. A kérdés további nyomatékot kapott azzal, hogy Csernai Mátyás a tanyai tanítók országos bizottságának elnöke is volt egyben. Már az első világháború előtti évektől folyamatosan hangoztatott kívánsága a tanítóknak, hogy az átlagnál sokkal nehezebb körülmények között dolgozó és élő tanyai kartársak erőfeszítéseit mind erkölcsileg, mind anyagilag jobban elismerjék. Az egyesület időről időre megújuló érvekkel kitartóan próbált eredményeket elérni a felettes hatóságoknál. Kiáltványokat jelentettek meg, interpelláltak a parlamentben, 1943-ban még pályátételt is kiírtak a témában, de a tagság különösebb indok nélkül is számos alkalommal felszólalt a kérdésben.

Bár kisebb részsikereket értek, például 1942-től a felekezeti tanítók is beléphetek az állami tanítók egyesületébe, mégis a megoldás 1942–1943-ig húzódott, és sajnos akkor is felemásra sikeredett, ahogy azt Csernai Mátyás feljegyzéséből megtudjuk. Pótlék helyett egy kiszámíthatatlan, ad hoc, egyetlen alkalomra szóló, nem nyilvános, és csak az állami tanyai tanítókra vonatkozó segélyezésről született döntés:

„A tanyák világában a legjobb és legkiválóbb tanítókra van szükség, akik hivatást látnak abban, hogy népünk felemelkedése érdekében munkálkodjanak. [...]”

Lemondás a kultúra előnyeiről, mert ő a kultúra fáklája. Nehéz közlekedés és legtöbbször nagyon mostoha környezet, melyben apostolkodnia kell. [...] Nem annyira a tanítók érdekében kell ez a pótlék, hanem a tanyai nép javát szolgálná az, ha állandó és kiváló tanítója lenne. [...] A felosztásnál egyedül az legyen a döntő körülmény, hogy az iskola hol fekszik és ne a tanító személyéhez kössék a pótlékot, hanem az iskolához. Tudja azt minden tanító, hogy Átokházán vagy Hatrongyoson mennyi a pótlék, és ne legyen kitéve annak, hogy valamelyik helyre kivetí a sors, akkor tudja meg, hogy bizony vékony, vagy semmi a »segély«.”¹²

Sajnos az 1943. április 10-én kelt levélnek nincs folytatása az anyagban, 1943-ból elég kevés irat maradt fent. Az egyesület 1944-ben már nem nagyon működött. Hivatalosan 1945. április 14-én oszlatták fel.

¹¹ Csongrád Vármegyei Általános Tanítóegyesület Alsótanyai Járáskör 1943. május 22-i rendes közgyűlésének jegyzőkönyve, 3, A CSVÁT iratai X. 101. 1921 CSVÁT 1943.

¹² CSERNAI Mátyás, *Tanyai pótlék*, Kézirat, Hódmezővásárhely, 1943, 1–3.

**Un exemplaire exceptionnel:
le *Theuerdank* de Melchior Pfinzing à la Bibliothèque du château de Chantilly**

Voici, déjà, quelques années que, au cours d'une visite avec nos amis István Monok et Sándor Csernus à la Bibliothèque du château de Chantilly, notre attention avait été attirée par un volume effectivement exceptionnel. Aujourd'hui, nous sommes heureux d'avoir pu retourner à Chantilly, pour répondre à l'appel des organisateurs du présent volume de *Mélanges* : si notre trop brève contribution rend impossible d'entrer dans les détails, nous nous réjouissons d'avoir l'opportunité de la dédier à István Monok, lui qui a tant fait pour le développement des travaux d'histoire du livre et pour une meilleure connaissance des réalités historiques de la Hongrie, en Europe occidentale en général et en France en particulier.

Le *Theuerdank* de 1517 est de longue date considéré par les historiens du livre et par les collectionneurs comme l'un des monuments de la typographie et de l'art du livre en Allemagne à l'époque de la Renaissance¹. En France, Henri-Jean Martin le présente rapidement dans *L'Apparition du livre*², et Alain Mercier lui consacre une notice dans le catalogue de l'exposition *Les Trois révolutions du livre* en 2002³. Pour autant, un certain nombre de points mérite d'être précisé. Rappelons, d'abord, que le *Theuerdank* est un poème épique conçu sur le modèle d'un roman de chevalerie, et qu'il décrit le voyage de l'empereur Maximilien (1459–1519), représenté sous la figure du héros Theuerdank, pour conquérir la main de sa jeune épouse Marie de Bourgogne. Après l'épître liminaire, le texte en vers le plus souvent octosyllabiques se présente en une suite de chapitres relativement courts, chacun illustré d'une gravure sur bois (118 gravures au total, dont huit portent le monogramme de Schäuffelein). Puis vient un feuillet blanc, avant la conclusion, signée de Pfinzing et datée du 1er mars 1517. Enfin, les derniers feuillets présentent une dédicace au futur Charles Quint (il ne sera élu qu'en 1519), suivie d'une table analytique de l'ensemble des chapitres explicitant la suite des figures et la clef des différents personnages⁴.

Sans nous arrêter ici sur l'histoire éditoriale ni sur le contenu du *Theuerdank*, il convient de revenir sur la conjoncture spécifique qui est pour les Habsbourg celle de la fin du XVe et du début du XVIe siècle. Né à Innsbruck en 1459, Maximilien est le fils de l'empereur Frédéric III de Habsbourg (†1493). C'est ce dernier qui, prenant de court Louis XI, a su négocier, après la mort de Charles le Téméraire (1477), le mariage de son fils avec l'héritière de Bourgogne : le duc a été tué devant Nancy le 5 janvier, et le mariage se déroule à Gand dès le 19 août suivant. Le traité de Senlis, en 1493, ne conservera à la France que le duché de Bourgogne proprement dit et la Picardie. Trois ans après la mort de l'empereur, le mariage de son petit-fils, Philippe le Beau, avec Jeanne la Folle prélude à la constitution de l'empire universel de Charles Quint. Le pivot des États des Habsbourg se déplace ainsi très profondément : de princes établis surtout en Europe danubienne, ils voient leurs intérêts se renforcer de plus en plus vers l'ouest du continent – la « Bourgogne », l'Italie et la péninsule ibérique. Dans le même temps, nous sommes dans

¹ Melchior PFIZING, *Theuerdank : die geuerlicheiten vnd einsteils der geschichten des loblichen streytparen vnd hochber[ue]mbten helds vnd Ritters herr Tewrdannckhs*, Nürnberg, Hans Schönsperger der Ältere, Burger zu Augsburg, 1517 (VD16 M-1649).

² Lucien FEBVRE, Henri-Jean MARTIN, *L'Apparition du livre*, 1ère éd., Paris, Albin Michel, 1958.

³ *Les Trois révolutions du livre. Catalogue de l'exposition du Musée des Arts et métiers*, Paris, Musée des Arts et Métiers, Imprimerie nationale, 2002, 247, n° 58 (donne la bibliographie complémentaire).

⁴ *Kaisers Maximilian Theuerdank*, Plochingen, Stuttgart, Müller & Schindler, 1968. Notamment : Heinz ENGELS, « Der Theuerdank als autobiographische Dichtung », 5–12; Elisabeth GECK, « Der Theuerdank als typographisches Kunstwerk », 23–27; H. Th. MUSPER, « Die Holzschnitte im Theuerdank », 13–21. Le *Theuerdank* est aussi considéré de longue date comme un monument de l'histoire littéraire allemande : cf *Theuerdank [...] mit einer historisch-kritischen Einleitung*, éd. Carl HALTHAUS, Quedlinburg, Leipzig, Druck und Verlag von Gottfr. Basse, 1836.

une phase d'affirmation de l'État impérial, et de développement d'une certaine bureaucratie dans les différents États et principautés de l'Empire.

Le *Theuerdank* est traditionnellement catalogué sous la vedette de Melchior Pfinzing, une figure emblématique des élites du patriciat urbain d'outre-Rhin à la fin du XVe siècle. Les Pfinzing, dont la fortune vient du négoce, sont en effet l'une des vingt familles dirigeant la puissante ville libre et impériale de Nuremberg depuis les premières décennies du XIIIe siècle – ils sont notamment apparentés aux Stromer. Le père de Melchior était architecte de la Ville et membre du Magistrat. Né vers 1466, le jeune homme s'inscrit en 1494 à l'université d'Ingolstadt : il y est l'élève de Conrad Celtis, qu'il suivra à Vienne pour faire carrière dans l'entourage du souverain. Introduit à la cour impériale, il reçoit bientôt la charge de secrétaire du roi. Muni du bénéfice de prévôt de Saint-Sébald de Nuremberg en 1512, il représente sa ville natale à Vienne et poursuit une carrière de conseiller et de diplomate. Il se retirera plus ou moins de l'action politique à la mort de Maximilien (1517), pour s'installer finalement à Mayence, où il jouit de plusieurs bénéfices jusqu'à la fin de sa vie.

Nous ne pouvons pas nous étendre ici sur la politique de Maximilien dans le domaine des lettres et du livre : la recherche de la gloire se combine avec la volonté d'illustrer la famille des Habsbourg et l'institution impériale, et avec le rêve d'acclimater au nord des Alpes certains éléments caractéristiques de l'humanisme – notamment, faire de la langue vernaculaire allemande une langue littéraire⁵. Tant par son contenu – un poème épique en langue vernaculaire – que par sa mise en livre, le *Theuerdank* répond à ce programme : son projet est sans doute celui de l'empereur, qui aurait lui-même travaillé à la rédaction en se faisant aider de quelques proches, dont Konrad Peutinger⁶ et surtout Melchior Pfinzing. L'empereur veut faire réaliser un modèle accompli de livre de cour, pour lequel on dessinera des caractères spéciaux sur le modèle de l'écriture de la chancellerie impériale. L'illustration abondante, le choix fréquent du vélin comme support et la mise en page à très grandes marges – autant d'éléments qui désignent un objet somptueux, lequel sera d'ailleurs surtout distribué en cadeau. Ce fait explique que l'ouvrage reste assez rare dans les bibliothèques, même en Allemagne, mais que la plupart des exemplaires en ait une provenance remarquable – soit une bibliothèque princière, soit la collection d'un grand amateur et bibliophile, les deux pouvant bien évidemment se combiner. Si le programme du volume reste marqué, même dans cette deuxième décennie du XVIe siècle, par une certaine forme de traditionalisme (avec la permanence de l'idéal chevaleresque, et le souvenir prestigieux de l'ancienne cour de Bourgogne), il faut souligner le fait que Maximilien a aussi voulu donner à l'imprimé une distinction nouvelle, alors même que le cœur des grandes bibliothèques princières de son époque était, et restera encore un temps, d'abord constitué par les fonds de manuscrits.

Il se pose, enfin, le problème de l'imprimeur libraire. L'ouvrage est publié à Nuremberg à l'adresse de Johann Schönsperger l'Aîné, lequel est connu comme imprimeur libraire à Augsbourg à compter de 1481⁷. La firme Schönsperger, qui avait dominé le marché augsbourgeois du livre à la fin du XVe siècle, est pourtant tombée partiellement en faillite en 1507, mais elle est sauvée grâce à la nomination de Schönsperger, en 1508, comme imprimeur privilégié de l'empereur, aux gages annuels de 110 florins (*Gulden*)⁸. S'agissant du *Theuerdank*, l'adresse de Nuremberg a parfois été considérée comme fictive, et simplement portée pour répondre au souhait du souverain : un travail aussi complexe aurait exigé de disposer sur place

⁵ *Maximilians Ruhmeswerk. Künste und Wissenschaften im Umkreis Kaiser Maximilians I.*, dir. Jan-Dirk MÜLLER, Hans Joachim ZIEGLER, Berlin, Boston, Walter de Gruyter, 2015, avec notamment l'article de H.-J. ZIEGLER, « Beobachtung zur Entstehungsgeschichte von Kaiser Maximilian *Theuerdank* », 211 et suiv.

⁶ Parmi les nombreuses études concernant la bibliothèque de Konrad Peutinger, signalons tout particulièrement : *Die Bibliothek Konrad Peutingers. Edition der historischen Kataloge und Rekonstruktion der Bestände*, éd. Hans-Jörg KÜNST, Helmut ZÄH, Tübingen, Niemeyer, 2003–2004, 2 vol.

⁷ Christoph RESKE, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet, auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2007, 27–28.

⁸ Il est probable que l'intervention de Peutinger, autre augsbourgeois, a été décisive.

d'un atelier parfaitement équipé, ce qui était le cas à Augsbourg, mais peut-être pas dans un hypothétique atelier temporaire établi pour exécuter une certaine commande.⁹

La bibliothèque du Musée Condé à Chantilly conserve un exemplaire absolument exceptionnel du *Theuerdank*, exemplaire déjà signalé par Léopold Delisle dans *Le Cabinet des livres* (n° 1452)¹⁰ :

Notre exemplaire, couvert de sa reliure primitive, en peau de truie estampée, est longtemps resté dans la famille de l'auteur. À l'intérieur du premier plat est fixé un grand ex-libris, de la taille des feuillets du livre, sur lequel sont figurées les armes de la famille des Pfintzing : c'est un très beau dessin, que l'artiste a signé des lettres C.P.V.

Le volume est aussi décrit dans le catalogue systématique manuscrit de la bibliothèque, où il prend rang dans la sous-classe de la « Poésie allemande »¹¹ :

1 vol. in fol., goth., fig. en bois, reliure du temps en peau de truie à fers froids, coins et fermoirs en cuivre.

Poème chevaleresque [...].

Très bel exemplaire sur vélin, d'une fraîcheur et d'une conservation parfaites, bien complet à 290 ff. dont les 8 complémentaires et le f. blanc (5e du cahier P), et avec les 218 [sic!] gravures parfaitement coloriées au 16e siècle.

L'auteur se l'était réservé et jusqu'à une époque toute récente il était resté dans les archives de sa famille. Ses armes se voyent encore à la garde.

[Vente] Solar, Xbre 1860.

Nous voici dans le monde des plus grands bibliophiles français du XIXe siècle : notre exemplaire est en effet entré dans les collections du duc d'Aumale à l'occasion de la vente de la bibliothèque Félix Solar en 1860¹². Solar (1811–1870) lui-même est un de ces coureurs de fortune dont la figure ne déparerait pas un roman de l'époque : ce journaliste originaire du Sud-Ouest a une activité d'éditeur de presse et de boursicoteur, dans le sillage parfois trouble de Jules Mirès et de Polydore Millaud. Les difficultés financières s'accumulent pourtant à son entour dans les années 1860 – précisément quand Solar vend sa bibliothèque –, tandis que des malversations le feront condamner et le pousseront à s'exiler en Italie, avant de revenir à Bordeaux, où il décèdera dans un oubli à peu près total...

La vente de la bibliothèque Félix Solar s'est déroulée à partir du 19 novembre 1860. Le *Theuerdank* y figure sous le numéro 1556 du catalogue, avec un prix d'adjudication de 4000f., ce qui le situe dans la fourchette supérieure des estimations. On sait que Félix Solar, dont le bibliothécaire était Pierre Ernest Charles Deschamps (1821–1906), avait constitué une bibliothèque « essentiellement française », mais avec « un petit nombre de brillants spécimens des langues anciennes et étrangères ». Il a en outre réuni une série de témoignages des chefs d'œuvre de la typographie, de la gravure et de la reliure, et il avait, sur le plan littéraire, un goût certain pour les romans de chevalerie – autant de caractéristiques auxquelles répond parfaitement notre exemplaire du *Theuerdank*. Sa fortune a permis à Solar de multiplier les acquisitions en France et à l'étranger, pour des exemplaires venant notamment des collections

⁹ La deuxième édition sera donnée à l'adresse d'Augsbourg en 1519, ce qui constitue d'ailleurs un argument *a contrario* (cf VD16 M-1650 et 1651).

¹⁰ Chantilly, XX II D. 4. Léopold DELISLE, *Chantilly. Le Cabinet des livres. Imprimés antérieurs au milieu du XVIe siècle*, Paris, Plon-Nourrit et Cie, 1905.

¹¹ *Catalogue [systématique] des livres imprimés (XVe–XIXe siècle)*, Belles-Lettres, 1.

¹² *Catalogue de la bibliothèque de M. Félix Solar*, préf. Paul LACROIX (Bibliophile Jacob), Paris, chez J. Techener, 1860. Une seconde vente sera organisée en 1861 pour les manuscrits et pour un certain nombre d'autres pièces.

de Camerata¹³, de Léon Tripier, de Longuemar, du Lyonnais Léon Cailhava¹⁴, de Coppinger et de Lacarelle¹⁵, outre « le cabinet entier de M. de Clinchamp »¹⁶. Nous n'avons pu poursuivre l'enquête pour essayer de remonter le fil des propriétaires successifs depuis que l'exemplaire du *Theuerdank* aujourd'hui à Chantilly a quitté Nuremberg, probablement dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle...

L'examen du volume confirme les informations fournies par les bibliographies, et permet de préciser certains points. La reliure en peau de truie blanche est effectivement contemporaine de l'édition. La décoration en est estampée à froid : au centre des plats, un ombilic de cuivre, puis une suite d'encadrements composés par des séries de filets et de frises à la roulette, faisant apparaître différents motifs (palmettes, etc.). Le dispositif réserve un espace vierge en haut et en bas : selon une pratique relativement courante, on aurait pu y apposer, en haut les initiales du propriétaire, et en bas, la date. Les trois biseaux sont aussi décorés, tandis que la reliure est renforcée de coins en cuivre, et qu'elle conserve deux très beaux fermoirs également en cuivre, avec leurs tenons. Le dos est à six caissons, les nerfs encadrés de triples filets, avec, dans le deuxième caisson, le titre manuscrit à l'encre noire : TEWRDANNCKH. La tranchefile est tressée en bleu et blanc¹⁷.

Le contreplat supérieur présente, comme le signale la notice de Léopold Delisle, un grand feuillet avec les armoiries de la famille Pfinzing, sous la devise « Patriæ et Amicis » et avec la signature G.F.V. Cet ex-libris est connu : il ne s'agit non pas d'un dessin, mais d'un cuivre réalisé à Nuremberg au XVIIe siècle et portant les armes des Pfinzing von Henfenfeld¹⁸. On a ensuite inséré sur onglet une note manuscrite du XVIIIe siècle, dont la rédaction laisse à penser qu'il s'agit d'une note de libraire, peut-être au moment où le volume s'est trouvé pour la première fois mis en vente. La note présente l'édition et décrit l'exemplaire, en soulignant le fait qu'il provient de la bibliothèque même de l'auteur :

Venalis extat Norimbergæ antiquus codex insignis, ut raritatis, sic elegantiae etiam nequaquam vulgaris, cuius in fronte seu titulo argumenti summa legitur his verbis quatuor occupantibus lineas expressa :

Die geuerlichkeiten und eintheils der geschichten des loblichen streytparen und hochberümbten helds und Ritters herr Tewrdannckhs.

Texta oratio rhythimice expressa, figuris in ligno incisis, coloribus, floridis aurore splendente inluminatis, octodecim supra centum numero, distincta, cernitur maiori typorum forma, qui quamquam adeo vetusti, de sua tamen primitiva elegantia pristinoque colore nigerrimo ne minimam quidem amisere partem – in membrana satis tenui alba candidave, cujus margini tantum valde spatioso latoque, labeculae a vetustate multoque usu ortae, at pauculae, adherent – impressa foliaq. 291 omnino complere numerando animadvertitur.

¹³ Elisa Napoleone, comtesse Camerata.

¹⁴ *Catalogue de la précieuse bibliothèque de Monsieur L. C.*, Paris, J. Techener, 1845.

¹⁵ *Catalogue d'une collection de livres rares et précieux. Ouvrages sur la chasse, anciens poètes français. Romans, contes et facéties, Voyages dans la Terre-Sainte et en Amérique, vieilles Chroniques françaises, etc.*, Paris, L. Potier, 1859. Le baron Sosthène de La Roche Lacarelle interviendra à la vente Solar en 1860.

¹⁶ La collection du marquis Maximilien-Louis de Clinchamp est rachetée en bloc par Félix Solar pour 125 000 francs en 1860, mais le catalogue en est lui aussi publié par TECHENER : *Catalogue d'une belle collection de livres rares et précieux surtout remarquable par le choix exquis des exemplaires provenant du cabinet de M. M. de C****, Paris, J. Techener, 1860.

¹⁷ Ernst KYRISS, « Deutsche Buchbinder der Spätgotik und Renaissance », *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel* (Frankfurt a/M.), 16,1(1960), 478–489. Id., « Deutsche Buchbinder der Spätgotik und Renaissance », dans *Arch. Gesch. Buch.*, 1961/3, 182–203.

¹⁸ Renate JÜRGENSEN, *Bibliotheca Norica. Patrizier und Gelehrtenbibliotheken in Nürnberg zwischen Mittelalter und Aufklärung*, t. I, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 2002, qui cite WARNECKE, *Bücherzeichen*, XX ; Leiningen-Westerburg, 180 ; Claudia VALTER, « Die Ex-libris der Nürnberger Patrizierfamilie Pfinzing », *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg*, 2013, 100, 227–256.

Præterea huic nostro exemplo reperitur adjecta carminis clavis, octo foliis, ejusdem typorum formæ ac opus ipsum, absoluta, quæ aliis in exemplis desideratur – cui præter ipsi operi præmissam iam dedicationem ad Carolum V. Imp. directam, alia brevior ad eundem præfixa, in cuius, ut et in prioris, clausula ann. 1517 addito autoris nomine – Melchior Pfintzing zu Sand Alban bey Mentz unnd Sannd Sebold zu Nurenberg Brobst – expressis legitur notatus verbis. In clavis fine scriptum et hoc : Gedruckt in der Kayserlichen Stat Nürnberg durch den Eltern Hannsen Schönsperger Burger zu Augsburg. Codex ipse, quod ad externam ejus conditionem, reperitur optime servatus. Involucrum, quo circumdatus ille, duabus constat ligneis tabulis corio suillo presso obductis instructisque bullis ac fibulis ex aurichalco factis.

Hoc nostrum exemplum hac de causa videtur in primis memorabile, quod in ipsa b. Autoris bibliotheca ad hoc usque tempus latitando adservatum, olim in hujus ipsum paratum fuit destinatumque – quam eandem rem eidem nostro exemplo apud antiquitatum vere amantes non parum fore adlaturam comendationis confidimus.

Accedunt denique et Insignia vetusta Pfinzingii genti dudum propria, quæ in integumentum parte interiori conspiciuntur calamo artificiose elaborata.

Au premier feuillet figure l'ex-libris du Musée Condé, estampé à chaud sur un oval de cuir bleu, ainsi qu'une étiquette imprimée et collée portant le numéro 648. Enfin, le volume, imprimé sur vélin, se signale par le fait que dans le corps du texte lui-même les illustrations sont très élégamment peintes, avec des rehauts d'or.

Les exemplaires conservés du *Theuerdank* sont rares, même en Allemagne. Sans en proposer un tableau exhaustif, signalons que le VD16 nous donne des références pour les exemplaires de Berlin, de Cobourg, de Gießen, de Göttingen, de Gotha, de Leipzig¹⁹, de Munich²⁰, d'Oldenbourg, de Schweinfurt, de Wurtzbourg et de Wolfenbüttel. On sait que la collection de Schweinfurt a été pour l'essentiel dispersée, mais on signalera en outre l'exemplaire d'Erlangen, présenté dans le cadre de l'exposition du jubilé à Mayence en 2000²¹.

Friedrich Christian Lessern signale, en 1740²², deux exemplaires du *Theuerdank* de 1517, le premier dans la collection de l'abbé Molan à Lockum (Loccum), le second dans la Bibliothèque royale de Hanovre²³. Mais nous avons aussi connaissance d'un exemplaire dans la bibliothèque Johann Heinrich von Prieser à Augsbourg à la fin du XVIIIe siècle : d'après Hirsching, il a été échangé avec le bibliothécaire royal Andreas Felix von Oeffele à Munich et déposé, en 1787, dans les collections du monastère de Rothenburg²⁴. Le grand libraire imprimeur Johann Gottlob Immanuel Breitkopf (1710–1794), à Leipzig, possède lui aussi le *Theuerdank* de 1517, vendu avec sa bibliothèque à la suite de son décès²⁵. Parmi les autres

¹⁹ Deux exemplaires aujourd'hui conservés, à la *Deutsche Nationalbibliothek* (un autre exemplaire est signalé comme détruit) et à la *Bibliotheca Albertina*.

²⁰ Celui de la Bibliothèque universitaire provient de la collection de Carl Heinrich von Kehling à la fin du XVIIe siècle.

²¹ *Gutenberg. Aventur und Kunst*, 411.

²² Friedrich Christian LESSERN, *Typographia iubilans, das ist : kurzgefaßte Historie der Buchdruckerey*, Leipzig, Michael Blochberger, 1740, ici 43 et 116. Johann Molan est décédé en 1722 à Hanovre, et le catalogue de sa bibliothèque, entré dans les collections royales de Hanovre, est publié en 1729 : *Bibliotheca Gerardina, sive Catalogus librorum selectissimorum*, [s. l., s. n.], 1729, 26–27, n° 356.

²³ Christoph Erich WEIDEMANN, *Geschichte des Klosters Loccum*, éd. Friedrich BURCHARD KÖSTER, Göttingen, impr. Baier, 1822, notamment p. 93. Johann Andrea FABRICIUS, *Abriß einer allgemeinen Historie der Gelehrsamkeit*, t. III, Leipzig, in der Weidmannischen Handlung, 1754. L'auteur confirme que la bibliothèque Molan a été rachetée par le roi George II en 1729 (p. 875).

²⁴ Friedrich Carl Gottlob HIRSCHING, *Versuch einer Beschreibung sehenswürdiger Bibliotheken Teutschlands nach alphabetischer Ordnung der Oerter*, t. II, Erlangen, Johann Jakob Palm, 1787, 166, n° 55.

²⁵ Leipzig, 1795, 434, n° 4471.

exemplaires repérés, signalons celui du comte Palm à Ratisbonne²⁶, et celui de John Towneley, dont la bibliothèque est dispersée à Londres en 1814²⁷.

Si nous gagnons la géographie de l'Europe centrale, nous remarquons trois exemplaires, dont deux sur parchemin, aujourd'hui conservés à la Bibliothèque nationale d'Autriche à Vienne. Un autre exemplaire figurait dans la collection viennoise de Johann Melchior von Birkenstock (1738–1809), collection dispersée en 1811²⁸. Une mention particulière sera réservée à l'exemplaire du comte Apponyi, vendu à Vienne en 1819, et dont le catalogue de vente signale qu'il possède quelques feuillets manuscrits²⁹. Aujourd'hui, la Hongrie ne possède apparemment qu'un seul exemplaire de cette édition, celui conservé par la bibliothèque de l'Université Loránd Eötvös de Budapest. Quant aux exemplaires français, ce sont ceux de Besançon³⁰, Paris (Bibliothèque nationale de France³¹ et Bibliothèque Ste-Geneviève³²), Compiègne³³ ... et Chantilly.

On le voit, c'est peu de dire qu'une étude systématique des exemplaires aujourd'hui conservés du *Theuerdank* de 1517 serait intéressante à conduire. Dans cette perspective, l'exemplaire de Chantilly, qui correspond très probablement à un exemplaire d'auteur, constitue, à n'en pas douter, une pièce maîtresse de l'histoire du livre à l'époque de la Renaissance allemande.

²⁶ *Bibliothecae instructissimae, quam illustrissimus quondam comes de Palm collegerat*, Regensburg, Heinrich Friedrich Augustin, 1812, 38, n° 238.

²⁷ *Bibliotheca Towneleiana*, Part I, London, R. H. Evans, 1814 : le *Theuerdank* figure p. 41, n° 858. Une note manuscrite de l'exemplaire numérisé à Evanston (Ill.) précise le prix d'adjudication, soit 25£ 4 sh.

²⁸ *Bibliotheca praestantissimos ad omnia literarum et artium genera septantes libros*, Wien, Math. Andreas Schmidt, 1810, 643, n° 6809.

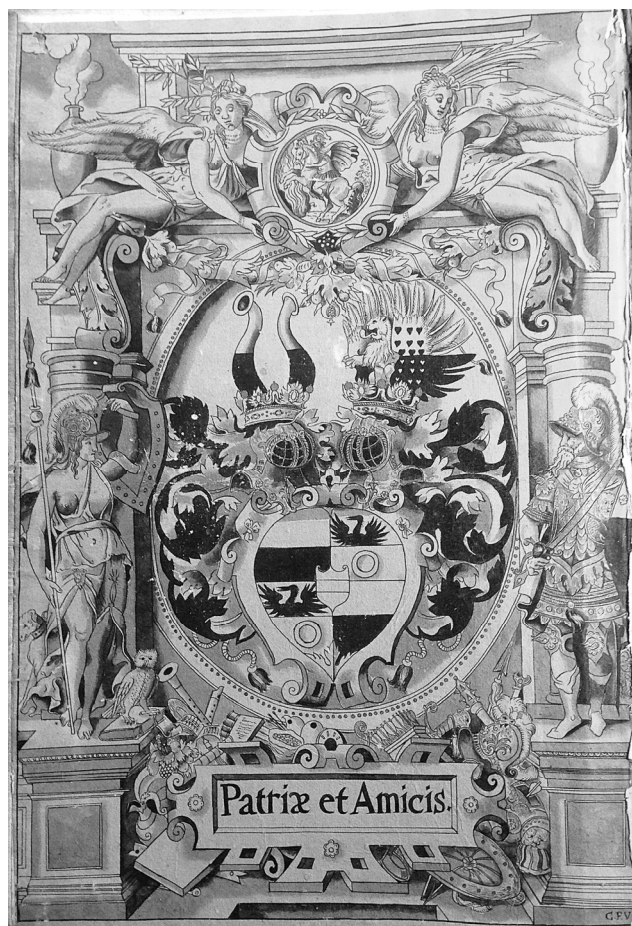
²⁹ *Catalogus duplicatorum et quorundam aliorum ex Bibliotheca Apponiana delectorum librorum*, Wien, Typis Schmildtianis, 1819, 51, n° 174.

³⁰ L'OPAC indique que le volume a été donné par Charles Quint à Granvelle, et Van Praet confirme qu'il provient « des Bénédictins de Saint-Vincent de la même ville ». Rappelons que Saint-Vincent est à l'origine de la bibliothèque publique de Besançon, à la suite du legs de l'abbé Boisot (1694). La bibliothèque du cardinal de Granvelle a été achetée par Boisot au comte de La Baume-St-Amour en 1664. Cf. *La Bibliothèque de Granvelle* Paris, Direction du livre et de la lecture, 1992, n° 6, p. 24 (« Mois du patrimoine écrit », 1992).

³¹ Joseph Van PRAET, *Catalogue des livres imprimés sur vélin de la Bibliothèque du Roi*. Tome quatrième : *Belles-Lettres*, Paris, De Bure, 1822, n° 347 et 348 : le titre est catalogué dans la sous-classe des « Poètes allemands », et le premier exemplaire a été acquis pour la Bibliothèque du Roi en 1786, 500 ll. 1 s., à la vente Camus de Limare (Catalogue, n° 1282). Le second exemplaire, enluminé, vient de la bibliothèque de Richelieu. Aretin signale ces deux exemplaires dans ses *Beyträge*, t. V. (München, in Komm. der Schererschen Kunst- u. Buchhandlung, 1805), 83, note 1.

³² EXV 61 Rés. Nous remercions notre confrère Yannick Nexon, directeur de la Réserve de Ste-Geneviève, pour les informations qu'il nous a très aimablement fournies sur cet exemplaire : « vierge de tout ex-libris, il possède une reliure de la fin du XVIIIe siècle (veau, encadrement d'un triple filet doré extérieur, double filet doré sur les coupes, roulette dorée au bord des contregardes de papier marbré, dos orné), ce qui semble exclure une provenance de l'abbaye. Il porte cependant, en tête et en fin de volume, un cachet parmi les plus rares de la Bibliothèque, reproduisant l'encadrement de l'abbaye (mitre et crose), avec au centre trois fleurs de lys et la mention « Ste-Geneviève ». Il y a une cote ancienne (correspondant à la classification Abbaye) ». Le savant bibliothécaire précise encore : « La solution, „livre provenant d'une confiscation révolutionnaire”, me paraît inenvisageable en raison du cachet aux fleurs de lys. Les 20 000 volumes pris dans les dépôts portent le plus souvent le cachet « Bibliothèque du Panthéon » ; ce choix a commencé vers 1795. À moins d'imaginer que le livre n'a été traité que sous Charles X... Je penche plutôt pour un don entré avant 1792. À cette époque, [...] Mercier de Saint-Léger cherchait encore des livres pour la bibliothèque (il avait surveillé pour elle la vente Soubise). Mais la note manuscrite n'est ni de son écriture, ni de celle de Daunou. Aucune provenance de « château » : nous avons le dépôt d'une grande partie de la bibliothèque du palais de Compiègne mais les ouvrages ont des cachets bien particuliers. Non, le volume provient d'un amateur de la fin du XVIIIe siècle ».

³³ Bibliothèque Saint-Corneille, RES XVI 4°3, exemplaire 1074698 : peut-être l'exemplaire provient-il de l'ancienne Bibliothèque du Palais de Compiègne ? Cet exemplaire est celui présenté à l'exposition du CNAM à Paris en 2002.

*Contre-plat supérieur
(© Bibliothèque du Musée Condé)*

*Feuillet a(5)r°, détail
(© Bibliothèque du Musée Condé)*

A sztoikus Zrínyi

Zrínyi forrásai

A „források” az író, költő Zrínyi Miklós esetében többértelmű kifejezés. Jelenti természetesen azokat a műveket, amelyeket Zrínyi forrásként használt költői és prózai munkáihoz. A harcok szünetében verset rögtönző katonaköltőről, a poézisre kedvtelésként időt szakító államférfiről szóló megkövesült (s jórészt maga által terjesztett) közhelyeket már régen megcáfolta a kutatás. Kazinczy óta sejtjük, s Arany János óta bizonyosan tudjuk: Zrínyi szorgalmasan cédulázó filosz volt.¹ Másfelől azonban a közhelyeknek is van igazságuk: a tervezett fő műhöz, saját hősi életéhez ugyanis valóban karddal készítette a jegyzeteket. Ez a kettősség egyéniségének különleges, egyedi, s talán nem is korszakfüggő vonása. A *Szigeti veszedelem* utolsó, tüntetően szabálytalan, ötsoros strófájában az *imitatio* Christinek egészen sajátos formáját látjuk: a dédapa kiomló vérével saját nevét írja fel, amely azonos a tetteit elbeszélő költő nevével – azaz még a megváltás / megváltódás is a „bötük”, az írás közvetítésével mehet csak végbe:

Vitézek Istene, ime az te szolgád
Nem szánta éretted világi romlását;
Vére hullásával nagy bötüket formált,
Illy subscribálással néked adta magát,
Ő vitéz véreért vedd kedvedbe fiát!²

Pontos tükörképe ez a műhelyforgácsként fennmaradt (de a kötetbe be nem került) epigrammának, ahol a költő Zrínyi saját magát írja:

Nem írom pennával,
fekete téntával,
de szablyám élivel,
ellenség vérivel
az én örök híremet.³

Ez a mediális szemlélet nem magyarázható pusztán intellektuális divattal, heroikus korszellemmel, a „self-fashioning” barokk változatával. Talán Szerb Antal szándékoltan anakronisztikus *bon mot*-ja közelíti meg legjobban az igazságot: „képzeld el, hogy az Iliászt Achilleus írja meg [...] vagy hogy Nagy Sándor maga megénekli indiai hadmenetét”.⁴ Zrínyi írói egyéniségének alapvető karakterjegye a szó és a tett, az írás és a harc egymásba érése, sőt azonossága; az azonosság alapmetaforája pedig a vérrel írás. Akár az ellenség vérével íródik a szöveg (győzelem, hírnév), akár a kihulló saját vérrel (mártírium, önáldozat), a „bötük” elsődleges címetjei

¹ Az „az kit írtam, multságért írtam” vagy „az én professiom avagy mesterségem nem az poesis” szerénykedő toposzai mögött a valóság a könyvek fölé görnyedő, napi többórás jegyzetelés volt; legplasztikusabb bemutatása: KISS Farkas Gábor, *A filológus Zrínyi és a reneszánsz olvasáskultúra* = Uő, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában*, Bp., L'Harmattan, 2012, 135–154. – A filológus Zrínyiről itt alkotott kép teljességéhez mindazonáltal hozzátartozik az a napi rendszeresség is, amivel a Csáktornyaán tartott török foglyok talpát akkurátusan megbotoztatta (hangosan jajgassanak, menjen híre a váltságdíjat gyűjtögető ellenséghez: megvannak mind hiánytalanul), meg hát a várkapu fölött karón száradó török fejek utánpótlását is biztosítani kellett időről időre. Vö. SZAMOTA István, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717*, Bp., Franklin, 1891, 285–286. (Jacobus Tollius holland utazó beszámolója); KARÁCSON Imre, *Török követség Zrínyi Miklósnál*, Századok, 34(1900), 942–946. (Evlia Cselebi beszámolója); összegzésül: KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964⁽²⁾, 604–605; újabban: KÖVÉR Lajos, *Jacobus Tollius magyarországi mozaikjai*, Aetas, 28(2013/3), 5–23.

² *Szigeti veszedelem*, XV. 109 = ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, 1, *Költői művek – Prózai művek*, s. a. r. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1958 (a továbbiakban: ZMÖM, 1), 360.

³ *Az idő és a hírnév* [2] = ZMÖM, 1, 400.

⁴ Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Révai, 1935⁽²⁾, 136.

az Örökkévaló és „mennyei udvara”, „az egész mennyei gyönyörű seregek”,⁵ s csak utánuk következik az univerzum színházának földi közönsége, a keresztény világ.⁶ Ehhez a heroikus írásmódhoz, ehhez az élet-(és halál-)formához keresi a költő Zrínyi saját öse, a szigeti várvédő mellé a további mintákat és előképeket, a méltó elődöket. Forrásai első renden nem szövegek, hanem egyéniségek,⁷ ha pedig forrásokat cédulázik, azt is azzal a céllal teszi, hogy valamiképpen saját egyéniségét is példaképeihez hasonlóvá formálja a segítségükkel. Az alábbiakban két olyan példát (vagy inkább példacsoportot) hozok könyvtárának sokat tanulmányozott, de még mindig nem kimerített anyagából, amelyek jól szemléltetik a kétféle „forrástípus” összefüggéseit.

Humanista hagyomány, reneszánsz előkép: Janus Pannonius és Balassi Bálint

Túl kézenfekvőnek, reflektálatlan, sőt ideologikus kánonépítésnek tűnhet éppen őket bevonni a Zrínyi-elődök közé – nem véletlen, hogy a szakirodalom rendre el is hárította a közvetlen imitáció vagy forráskövetés feltevéseit. Négyesy László még a múlt század eleji kritikai kiadás bevezető tanulmányában vetette fel,⁸ hogy Zrínyi ismerhette Janus Pannonius műveit, s főként az az elégiája hathatott rá, amelyben az isteni döntést a bűnös emberiség elpusztításáról végül Szűz Mára közbelépése függeszti fel – ezt a tanácskozást („consultatio”)⁹ vonatkoztatta volna Zrínyi a magyar nemzetre a *Szigeti veszedelem* Isten és Mihály arkangyal között zajló párbeszédében (Szv I. 11–28). Kardos Tibor elvetette az ötletet, s az általa hozott Marino-párhuzamok a *Gerusalemme distruttá*ból valóban meggyőzőnek tűnek,¹⁰ a filológiai kérdés mögött rejlő probléma azonban (Zrínyi teológiáját illetően) korántsem tekinthető megoldottnak.¹¹

Ami Balassit illeti, Klaniczay Tibor mértékadó Zrínyi-monográfiája magától értetődően utalt a Balassi-örökség jelentőségére, főként a lírában, még az eposz kulcsfontosságú jelenetében, a szigeti Zrínyi imájában is kimutatta Balassi istenes lírájának ismeretét és alkalmazását.¹²

⁵ *Szigeti veszedelem*, XV. 23: 4, 24: 2 = ZMÖM, 1, 342–343.

⁶ „Mindenfelől ránk néz az nagy kereszténység [...], / Azért rakva hírünkkel föld, tenger és ég.” *Szigeti veszedelem*, V. 24: 1, 4. = ZMÖM, 1, 124.

⁷ Természetesen az egyéniségeket is szövegekből rekonstruálhatjuk; ám ez nem jelenti azt, hogy nem is léteztek. Talán inkább azt kellene mondani: létezésüknek csak annyira korlátozott az érvényessége, mint a róluk tett állításainknak. Hiszen: Zrínyinek a korábbi egyéniségeket a sajátjába olvasztó eljárásáról is csak szövegekből (Zrínyi-szövegekből) lehet fogalmunk, sőt következtetéseinket mi magunk is szövegben (az éppen itt olvashatóban) vonjuk le, ezért a kijelentésrelevanciák ekvivalenciájának nincs plauzibilis negációja, lévén ha volna ilyen, az is csak szövegben volna megtehető, melynek relatív igazságérvényéről lásd a jelen lábjegyzetet, *da capo a fine*. (Monok István az efféle okoskodásokat már akkor is csak egy legyintéssel intézte el – „Haladjunk!”, vagy: „Dolgozni mikor fogunk?” –, amikor még divatban voltak. Isten éltesse hatvanadik születésnapján!)

⁸ NÉGYESY László, *Gróf Zrínyi Miklós = Gróf Zrínyi Miklós Művei*, I, *Költői művek*, kiad. NÉGYESY László, Bp., 1914 (A Kisfaludy Társaság Nemzeti Könyvtára, XIV/1), 57–58.

⁹ *Consultatio Dei Patris et Filii de perdendo hominum genere, quos tandem B. Virgo exorat* = IANI PANNONII *Poemata*, I, Utrecht, 1774, 437–449. A költemény hitelességével kapcsolatban kétségek is éltek a szakirodalomban (vö. MAYER Gyula, *Janus Pannonius műveinek utrechti kiadása*, kísérő tanulmány a Teleki–Kovácsnai-kiadás faksimiléjéhez [Bp., Balassi Kiadó, 2002], 10.), de a Zrínyi által nagy valószínűséggel ismert Zsámboky-féle kiadásban már benne volt, *De laudibus Pontificis et rerum humanarum conditione* címmel (IANI PANNONII *Opera*, Bécs, 1569, 42^r–46^r [RMK III. 585]). A benne örökített gondolatmenet közvetett úton, Tommaso Cortese Mátyás-panegyricusának közvetítésével is elérhetett Zrínyihez; lásd SZÖRÉNYI László, *Panegyricus és eposz: Zrínyi és Cortesius* = Uő, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., AmfipressZ, 1993, 30.

¹⁰ KARDOS Tibor, *Zrínyi a XVII. század világában*, ItK, 42(1932), 262–264.

¹¹ A régebbi szakirodalom Zrínyi felfogásának ortodox katolikus vagy protestáns rokonszenvű (főként lutheránus irányban ökumenikus) értelmezése körül vitázott (NÉGYESY, *Gróf Zrínyi Miklós*, i. m., 33–43; KLANICZAY, *Zrínyi... i. m.*, 214–225), az újabb egyfelől a pascali hagyományban jelöli ki a helyét (azon belül vagy a „Deus absconditus” racionalista negatív teológiájához [KISS Farkas Gábor, *Zrínyi, Marino és a 17. századi itáliai eposz* = Uő, *Imagináció... i. m.*, 179–182] vagy a passiómisztikához [ÁCS Pál, *A „helyettes áldozat” allegóriái a Zrínyiasz IX. énekében* = Uő, *Elváltozott idők: Irányváltások a régi magyar irodalomban*, Bp., Balassi, 2006, 140–157] kötve), másfelől viszont a VIII. Orbán által szorgalmazott katolikus megújulás trendjébe illeszti (SZÖRÉNYI László, *Zrínyi Miklós és Maffeo Barberini, azaz VIII. Orbán pápa költeményei*, kézirat, szerkesztés alatt a „Határok fölött” című 2014. évi nemzetközi konferencia előadásait közlő kötetben). Janus elégiájának követése bármely oldalról magyarázható: közös örökség, így beleillik az alábbiakban vázolt sztoikus irányba is.

¹² KLANICZAY, i. m., 63–66, 94–95.

Ehhez képest szinte meglepő, milyen kevéssé vette számba a szakirodalom a Zrínyire gyakorolt hatás lehetőségét, pontosabban a recepció sokrétű voltát. Kovács Sándor Iván az itáliai (főként a Marino-) hatásnak tulajdonít döntő súlyt a Zrínyi-líra formálódásában, és közhelyek ismétlésének minősíti az időközben felvetődött párhuzamok lehetőségét a *Szép magyar komédia* és a Zrínyi-idilliumok között.¹³

Én úgy vélem, mielőtt a szövegek esetleges viszonyáról, az intertextuális kapcsolatokról beszélünk, Zrínyinek a szerzők iránti érdeklődését szükséges hangsúlyozni. Az érdeklődésnél mélyebb érzelmi viszonyulásról van persze szó, amit legfeljebb paradoxonokban lehet formulálni: nem akar hozzájuk hasonlóvá válni, mert érzi, hogy máris hasonló; vagy: túl erősnek találja a végzetük vonzását. Erről az involváltságról azonban a művek helyett a könyvbejegyzések egyenesebben és egyértelműbben beszélnek. Bejegyzés és bejegyzés között pedig aszerint is van különbség, hogy hova, milyen kötet margójára vagy kötetáblájára kerülnek. Zrínyi egy méltán híres és sokat idézett, Ruchich Jánoshoz írott levelében, a magyar történelem szent könyveiként, Ó- és Újtestamentumaként emlegeti Bonfini és Istvánffy törtékeit.¹⁴ Az ezekben található bejegyzések tehát különösen nagy figyelmet érdemelnek az önarcképformálás kapcsán is.

Az egykori csáktornyai Zrínyi-könyvtár Bonfini-kötetének előzéklevele-rektóján, azaz a címlappal szemben, szinte mottó-pozícióban, az első helyen olvassuk a következő sorokat:

Nunquam fortem virum fortuna quiescere patitur, sed in dies vexat et exercet, ne impune laudibus et immortalitate coret. Praestantibus plerumque ingeniis fortuna invidet: et ne pro viribus emergant, intercedit.¹⁵

Magyarul:

A szerencse sosem hagyja nyugodni az erős férfit, hanem napról napra gyötri és próbálja, nehogy szenvedés nélkül nyerje el a dicsőséget és a halhatatlanságot. A kimagasló szellemekre általában irigy a szerencse: s hogy tehetségük ne érvényesüljön, közbelép.

A Zrínyi-könyvtár katalógusának apró mulasztása, hogy nem azonosítja az idézetek locusait,¹⁶ pedig mindkét mondat benne van a kötetben: az első Hunyadi János megpróbáltatásairól szól, a második Janus Pannonius szerencsétlen halálát kommentálja, aki, ha a közéleti gondok és a politika viharai nem akadályozzák meg, „az antik szónokokkal és költőkkel kelhetett volna versenyezre”.¹⁷ Az újdonság ebben nem egyszerűen a két szöveghely kiemelése, hanem az egybeszövésük. Zrínyi sajátos intarziát alkotott a Bonfini-locusokból. Az idézetekben egy költő és egy hadvezér találkozik, nyilvánvalóan Zrínyi szerencsekoncepciójának illusztrációjaként; mind az első (a fáradozással, szenvedéssel elnyert halhatatlanság), mind a második (a gonosz szerencse által elemésztett tehetség) gondolata az életmű számos pontján felbukkan, ennél azonban fontosabb, hogy a valaha élt legnagyobb magyar hadvezér és a magyar költészet ekkorra már kanonizált alakjának együtt szerepeltetése a *Szigeti veszedelem* konstrukciójának

¹³ LUDÁNYI Mária, *Balassi Szép magyar komédiájának közvetlen hatása a hazai udvari dráma fejlődésére*, ItK, 80(1976), 679–680; vö. KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 130. és 385 (16. j.).

¹⁴ „Bonfinius noster antiqui testamenti scriptor [...] novi testamenti praeclarissimus veridicusque Istvanfy” – Ruchich Jánosnak [1658] = ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, 2, *Levelek*, kiad. CSAPODI Csaba, Bp., Szépirodalmi, 1958 (a továbbiakban: ZMÖM, 2), 523 [258. sz. lev.].

¹⁵ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, írták és összeállították HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, Bp., Argumentum–Zrínyi, 1991 [Zrínyi-könyvtár, IV] 163 (113. sz., a *Rerum Ungaricarum decades* 1606-i hannoveri kiadása; zágrábi jelzet: BZ 264). A továbbiakban a kötet hivatkozása: *BiblZrin*.

¹⁶ Mivel az azonosítás elmarad, egy kis olvasati hiba is becsúszott („patitur” helyett „patit” szerepel a katalógusban, *i. m.*, i. h.).

¹⁷ BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades*, id. kiad., 476 (dec. III. lib. 7); *uo.*, 569 (dec. IV. lib. 3).

(katona előd – költő utód) talán legfontosabb lélektani párhuzama és előképe. Ráadásul, ismétlem, a Zrínyi által különösen nagy becsben tartott Bonfini-história élén.

A Hunyadira vonatkozó mondat még csak elveszhetett a Bonfini-szövegtengerben; Zrínyi ugyan felhasználja a *Mátyás-elmékedésekben* (szokása szerint kreatív módon a fiúra alkalmazva az apáról olvasottakat),¹⁸ de még Kulcsár Péter sem ismerte fel idézet voltát, holott ő korábban az egész Bonfini-t végigfordította.¹⁹ A Janus-utalás azonban sokaknak szemet szúrhatott volna. A zágrábi könyvanyag bejegyzéseit elsőként feldolgozó Drasenovich Máriának már idejekorán fel is tűnt az egyezés: mivel az inkriminált mondat mellé a Bonfini-példány megfelelő lapján Zrínyi egy magyar margináliát is elhelyezett, nem volt nehéz rájönni, hogy ez a Bonfini-mondat került ki az előzőklevélre.²⁰ Ám a későbbi kutatók, érthető módon, elmentek a megfigyelés mellett, mert már csak a magyar széljegyzet érdekelte őket, amit egyébként Drasenovich félreolvasott („a szerencse üstöke az hatalmas fiú kezébe”), Kardos Tibor rendkívül kreatívan félreértelmezett,²¹ Kovács Sándor Iván pedig még kreatívabban korrigált²² a helyes olvasattal („Az szerenche üstöke az hatalmas Isten kezében”). A fontos marginália fotója az új katalógusba is bekerült,²³ közben azonban teljesen elterelődött a figyelem a latin idézet megvilágító szerepéről.²⁴

Pedig az az értelmezési lehetőség, amelyet a Hunyadi Jánost és Janust összekapcsoló Bonfini-intarzia újra megnyit, igencsak termékeny: a korábbinál most erősebben valószínűsíthető, hogy Zrínyi ismerte, olvasta Janus Pannonius verseit, s azok hathattak az eposz alapszémájének kidolgozására. A Zrínyi-könyvtárban ugyan nem maradt fenn Janus-kiadás, de ez még önmagában nem bizonyít semmit (a leggyakrabban használt kötetek, mint Tasso *Megszabadított Jeruzsáleme* vagy Karnarutić *Szigeti veszedelme* is hiányoznak onnan); Zsámboky 1569-es Janus-kiadása nem volt ritkaság, és nehezen képzelhető el, hogy Zrínyi ne szerezte volna be, hiszen éppen a Zsámboky által gondozott Bonfini-edicióban adta ékes bizonyosságát Janus iránti mély érdeklődésének. Így újra felvetődik a *Consultatio*-elégia valószínűsíthető ismerete, de talán ennél is kézenfekvőbb, hogy a szigeti Zrínyi apoteózisának forrásai között kitéüntetett hely illeti meg azt az epigrammát (Hunyadi János epitáfiumát), amelyben Janus maga is megemlékezett a halhatatlan hadvezérről:

Pannonföld bátyája, török had mennyköve, János
álmodik itt, ha ugyan fedheti sír röge őt.
Mert ahogyan Belgrádnál győzött volt a pogányon:
lett a halálon is úr, s látta meg élve a mennyt.

¹⁸ „Ezeket a confusiókat, a háboruságokat a Fatum mind Mátyás szerencséjére hozta és fundálta, ne impune laudibus et immortalitate coronetur”. *Mátyás király életéről való elmékedések* = ZMÖM, 1, 598.

¹⁹ Csak mechanikus szövegegyezésként rögzítette a Bonfini-példány bejegyzését a Zrínyi-próza kritikai kiadásában a Mátyás-tanulmány szöveghelyénél: ZRÍNYI Miklós *Prózai munkái*, s. a. r. KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 2004, 416 („könyvbejegyzés: Zrínyi-kvt. 113. sz.”). A továbbiakban a kötet hivatkozása: ZMPM. – A Bonfini-fordítás: Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 1995.

²⁰ *Zrínyi Miklós könyvjegyzetei*, kiad., bev. DRASENOVICH Mária, Pécs, Kultúra, 1934, 31–32 (25. és 34. sz. tételek).

²¹ KARDOS Tibor, *Régi könyvjegyzetekről: Zrínyi lapszéli jegyzetei, avagy „moderator Hungariae”*, Könyvtári Szemle, 1(1934–1935), 142.

²² KOVÁCS Sándor Iván, *Tallózás Zrínyi Miklós könyvtárában és egy ismeretlen Zrínyi-arckép* = Uő, *Zrínyi-tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 163–165.

²³ *BiblZrin*, 46.

²⁴ A rend kedvéért soroljuk fel azokat a locusokat is, ahol a magyar marginália kifejezése (‘a szerencse üstöke’) szövegszerűen kerül elő: az eposz VI. énekében (Demirhám Zrínyihez: „gondolod, üstökön fogtad az szerencsét”): *Szigeti veszedelem*, VI. 48: 4 = ZMÖM, 1, 148; valamint a *Vitéz hadnagy* VI. („szerencse”) discursusában („Ez a szerencse és nem más; az Istennek kezében vagyon annak az üstöke, oda teszi, ahová akarja...”): ZMÖM, 1, 461. A metaforát végső soron a közismert, „elől hajas” szerencseemlékek ihlették; részletes leírás Zrínyinél: *Vitéz hadnagy*, 22. aforizmus, „Constantia, fortitudo in adversis” = ZMÖM, 1, 485. – A motívumról szélesebb kontextusban: KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században: Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 14), 119–158; Zrínyi szempontjából fontosnak tartom az itt említett Bacon-munkák (i. m., 153–154) további vizsgálatát.

Ős Capitóliumot koszorús diadalmenet élén
sok hős járta be – ám égbe csak e maga szállt.²⁵

A vers hatásának lehetőségével már Klaniczay Tibor, majd Szörényi László is számolt²⁶ – most azonban valószínűbbnek tűnik, mint valaha. S ezzel a szabad asszociációk sora még nem ért a végére. Van ugyanis Janusnak egy egészen különleges, szapphói strófában írott verse, amelyben elhárítja egy Henrik nevű német poéta túlzó dicséretét, aki Orpheus lantjához hasonlította költészetét. Janus magának a dicsérőnek jósol orpheusi magaslatra jutást – saját sorsáról viszont szikár mérleget von:

Engem a balsors viharos hazámnak
Sűrű gondjával rabul ejt, behálóz,
Elszakít Phoebusz gyönyörű dalától,
verseitől is.²⁷

Zrínyi Syrena-kötetének egyik alapmotívumává válik az Orpheus-szerep felvállalása, követése, majd a költő-én jelképes feláldozása, a Krisztus-követés és a hazáért hozandó áldozat jegyében; de elég az élettörténetére gondolni, abból is hasonló következtetés adódik: ő sem lehetett Orpheus, a Januséihoz nagyon hasonló okokból. A verset tartalmazó kódexet, amely a 20. században Sevillából került elő, Zágrábban másolták Janus eredeti kézírataiból, majd kalandos úton, Svájcban keresztül került a sevillai káptalan gyűjteményébe.²⁸ Szép lett volna, ha Zrínyi korában is maradt volna még másolata a kódex anyagának a zágrábi káptalanban, amihez akár hozzá is férhetett volna – ám ha nem így is történt, azt annál inkább elképzelhetőnek tartom, hogy a Janus halála kapcsán tömör életrajzot rögtönző Bonfini még első kézből ismerhette a verset. A Zrínyi által is kiemelt mondata ugyanis mintha éppen ennek a verszárlatnak prózai sűrítője lenne.

Áttérve most a magyar história „Újszövetségére”, Istvánffy Miklós monumentális művére, közismert adatokra emlékeztetek, de a fentiek fényében ezek is új helyi értéket nyernek. Az Istvánffy-história margináliáiban legtöbbször felbukkanó alak természetesen a szigetvári dédapa – ám a legszemélyesebb, érzelmileg legmagasabbra hangolt bejegyzés mégsem rá, hanem az esztergomi ostrom kapcsán megidézt, hősi halált halt költő-elődre utal: „Hei, szegheni Balassj Baljnt!”²⁹ Ismét egy nagy hadvezér („vitéz hadnagy”) és egy nagy költő találkozik a margón, ezúttal már közvetlenül az eposz előtanulmányainak eredményeképpen. Zrínyi felkiáltásának tónusa a Balassihoz fűződő közeli viszonyról árulkodik. Az újabb kutatások a korábban vártnál és elfogadottnál is szorosabbnak mutatják a kapcsolatot. Klaniczay Tibor eredeti elképzelése még az volt, hogy Zrínyinél a lírában bukkannak fel Balassi ismeretének első nyomai – konkrétan az időrendben elsőnek gondolt *A vadász és echo* című versben, amelyben Zrínyi nyilvánvalóan Balassi híres echós versét (*Ó, magas kősziklák...*) imitálja. Véleménye szerint az „echo-békó” rím ismétlése bizonyítaná, hogy „a magyar nyelv második nagy művésze az elsőnek a

²⁵ *Ad eundem [Henricum] ode* = JANUS PANNONIUS *Munkái latinul és magyarul*, kiad. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Tankönyvkiadó, 1972, 168–169 (CSORBA Győző fordítása).

²⁶ KLANICZAY, *i. m.*, 88; SZÖRÉNYI, *i. m.*, 30 (vö. 153).

²⁷ HORVÁTH János, *Janus Pannonius ismeretlen versei a sevillai kódexben*, ITK, 78(1974), 619 (JELENITS István fordítása). „Búcsúvers ez az élettől és a költészettől [...] Orpheusszal együtt már halott a költő. Elárvult lantjának zenéjét csak a ternger mormolása viszi tovább” – írja Janus utolsó versét kommentálva RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Janus Pannonius epigrammáinak új kiadásához* = Uő, *Kutak: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2012 (Humanizmus és Reformáció, 33), 129. A rejtélyes német poéta azonosítása Heinrich von Gundelfingennel: Uő, *Humanisták verses levélváltása* = Uő, „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2002 (Humanizmus és Reformáció, 28), 62–64.

²⁸ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Manoscritti di Janus Pannonius e Zagabria*, előadás kézírata, szerkesztés alatt a 2012. évi zágrábi „The Old and the New: Parallels and Contacts in Croatian and Hungarian Renaissance” című konferencia előadásait közlő kötetben.

²⁹ *BiblZrin*, 172. (115. sz.)

nyomdokain kezdte meg tökéletlen szárnypróbálgatásait”.³⁰ S a fejlődéstörténeti narratíva mozgásba lendül: Zrínyi az első versben „Balassitól még csak egy sablonos formát és motívumot vesz át, s első költői próbálkozása nagyon messze van még Balassi művészi tökélyétől. Mégis, néhány év múlva nem csak utoléri, túl is szárnyalja mesterét”.³¹ Klaniczay itt arra gondol, hogy a túlszárnyalás majd az eposzsal következik be, amelyhez Zrínyi már felhasználja a Rimay János által Balassi halálára összeállított gyászvers-kompozíció, az *Epicédium* egyes elemeit (az ebbe iktatott eredeti Balassi-szöveg, az L. zsoldár parafrázisát imitálja a szigeti Zrínyi imája a II. énekben), és a kompozíció egészének iránya, üzenete is jelentős hatást gyakorol majd a *Szigeti veszedelem* apoteózismechanikájára. Az „isteni elhivatottságú hős” itt maga a mártírhalt költő, Balassi, „akinek sorsát az égi hatalmak határozzák el, és akit Rafael arkangyal a megvidult, fényben úszó égbe visz az angyalok seregeinek hozsannázása közben. Balassi megdicsőülése mintául szolgálhatott a költőnek öse felmagasztalásánál...”³²

A Klaniczay által megállapított intertextuális kapcsolatok kétségtelenek, a költői teljesítmények esztétikai hierarchiáját azonban ma már másként látjuk. Balassi szabályos ekhózája csak a mintaformát adta: már Rimay János ekhós verse is az ezzel való versengés jegyében született,³³ Zrínyié pedig egyenesen a Balassi-ekhó játékos meghaladásának, parodisztikus kifordításának, a formai tökély legmagasabb szintjének (a szabályosság szándékolt megtörésének) kifejeződése. A fejlődéstörténeti elbeszélés is másként fest, miután valószínűbbnek tűnik, hogy a Syrena-kötet lírai anyagának végső formába öntésére az eposz keletkezése utáni években került sor. Sőt még a lírán belül is megfordulnak a kronológiai viszonyok: a korábban elsőnek vélt „Júlia-vers”, *A vadász és echo* éppenséggel az utolsók egyikének bizonyul.³⁴ Ekkorra Zrínyi a Balassi-allúziókat mélyen átgondolt poétikai koncepció keretében építette be saját szövegeibe. A Maffeo Barberini (VIII. Orbán pápa) által a Marino-iskola ellen indított támadás alapvetően rajzolta át a század 30-as és 40-es éveinek poétikai kontextusát: a költészettől klasszicizáló formát és hiteles vallási élményt elváró irányzattal Zrínyi kapcsolata személyesnek tekinthető – közismert tény, hogy költői pályakezdésének szimbolikus pillanatát a pápától magánkihallgatáson ajándékba kapott verseskötet jelöli ki.³⁵ A Rimay-féle Balassi-epicédium alapkoncepciója valóban mintául szolgált az eposz számára, de az eredeti intenciókkal (a költő megistenülésével) szemben itt hangsúlyosan a Krisztust követő hős apoteózisa kerül színre. Másfelől a kötet egészének kompozíciója ugyancsak színre visz egy narratívát (amelybe az eposz maga is beépül). Mint Janus kapcsán már esett szó róla, ez az elbeszélés a költészet és a költői szerep önmagában való elégtelenségét mutatja meg: az érzelmeinek kiszolgáltatott Orpheus lent marad az alvilágban, s Krisztus követéséhez a szigeti hősök szellemének megidézésén (epigrammák), az őszinte bűnbánaton (*Feszülethez*) és a hazáért hozandó áldozaton (*Peroratio*) keresztül vezet majd az út. Ilyen háttér előtt a Balassi-imitáció funkciója a szerelemideológia és a szenzualista poétika fölényes hangütésének, látszólagos győzelmének, majd végső vereségének bemutatása lesz. A vereséget a győzelem pillanata jelenti: Viola maga-megadása a textuális utalásokkal a *Szép magyar komédiához* fűzött *Fantasia poeticában* következik be, maga a hódító vers (*A vadász és echo*) pedig nem egyetlen motívumot idéz Balassitól, hanem valóságos Balassi-cento, a ’méhecske’ és a ’rózsa’ motívumai, Sámson és Hercules összekapcsolása, mind közismert Balassi-

³⁰ KLANICZAY, i. m., 64.

³¹ Uo., 66. A Balassi-kódex Rimay-részének bevezetőjére tett finom utalás egyúttal azt jelenti: Zrínyi teljesíti majd be a Rimay által mégiscsak beváltatlanul maradt ígéretet, ti. hogy nemcsak „elérkezik” a Mester nagyságával, hanem „meg is haladja” azt.

³² Uo., 94.

³³ SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30), 175–179.

³⁴ BENE Sándor, *Júlia, avagy az első vers legendája*, Irodalmi Magazin, 2(2014/4), 55–58.

³⁵ Maphaei S. R. E. card. BARBERINI, nunc Urbani PP. VIII. *Poemata*, Antverpiae, ex officina Plantiniana Balthasari Moreti, 1634. (*BiblZrin*, 261 [260. sz.]). Az ebben olvasható első költemény, egyszersmind az új költészetideál programatikusan kifejtése, éppen Orpheus alakjával példálózik (*Poesis probis et piis ornata documentis primaevae decori restituenda*). Jelentőségéről lásd Marc FUMAROLI, *L'inspiration du poète Poussin = Uő, L'école du silence: Le sentiment des images au XVII siècle*, Paris, Flammarion, 1994, 101–103.

versek parodisztikus, az eredeti beállítást kifordító utánpótlása révén kerülnek bele.³⁶ Visszafelé haladva a virtuális történetben, a szerelmi tematika öntudatos színrevitele az első *Idiliumban* poétikai szinten is határozott jelzést kap. Rimay politikai jeremiáját (*Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán*), a Kölcsey *Hymnus*áig vezető hagyományfolyam elindítóját, Zrínyi még Balassi-versnek vélhette, hiszen valamelyik rendezett Istenes énekek-kiadásból ismerte azt.³⁷ Az emelkedett felütéssel indító költemény első strófája:

Ó, szegény megromlott s elfogyott magyar nép,
Vitézséggel nevelt hírrel vagy igen szép,
Kár, hogy tartatol úgy, mint senyvedendő kép,
Elémentedre nincs egy utad is ép.³⁸

A rímtoposzt (nép-szép-kép-ép) Zrínyi a *Syrena*-kötet első „saját” megszólalásában teljesen más környezetbe illeszti – a reménytelen szerelméről kesergő vadász így lép be a történetbe:

Oh te szép Viola, te két szemed mely szép,
Annyira kegyetlen hozzám, mint márvány kép,
Mast vigaszik minden az kikeleti nép,
Csak az én örömöm te miáttad nem ép.³⁹

A technika az irodalmi paródia korai példájának tekinthető – a *Syrena*-kötet lírai elbeszélésében pedig ez a pozíció (a szerelem a költészet legfőbb, sőt egyetlen méltó témája, mint azt Marino programszerűen hirdette) végső soron vereségre ítéltetett. Zrínyi célja a marinizmus marinói eszközökkel történő meghaladása; a Balassi-korpusz parodisztikus kezelése a nagyon ritka eset, amikor ezt magyar anyagon tudja szemléltetni.⁴⁰

Úgy tűnik azonban, hogy a kötetkompozíció Balassi által (is) ihletett bravúros megoldásai mellett az igazán mély és maradandó hatást mindazonáltal továbbra is Balassi személye, személyes sorsa gyakorolta rá, méghozzá abban a formában, ahogyan az Rimay beállításában megjelenik. Az *Epicédiumban* a sztoikus Balassi szólal meg – a hazától búcsúzó szavai olyannyira megragadtak Zrínyiben, hogy a haza pusztulásával és saját halálával is számoló, „fatalista” irodalmi levelét is az innen vett idézettel zárja 1663-ban:

Oh, vezértől fosztott, rossz tanácsra oszlott, szegény, árva hajlékom,
Reménségével csalt, bolondságtul tilt s falt test nyugotó árnyékom,
Ha tér meg nyavalyád? hol gondodhoz az lát, ki nőtt fel csak játékon?⁴¹

³⁶ Az XV. (*Ad apes*), a XIV. (*Most adá virágom neked bokrétáját...*) és a XXX. (*Mire most, barátom...*) versekről van szó; lásd: BENE, Júlia..., i. m. A Zrínyi-könyvtár Balassi-tételeiről: *BiblZrin*, 286, 288 (Ms 318, 323).

³⁷ A félreértés eredetét feltáró szakirodalomról lásd SZILASI László, *A sas...*, i. m., 256 (515. j.). Szilasinak ez az alapvető, a monográfiában appendixként közölt (*Hajlam a bura: A régi magyar irodalom panaszos alaphangjának retorikai gyökerei a régiségben*, 254–264.) tanulmánya Döbrentei Gábor 1821-es *Kiben kesereg...*-újraközlésével veszi fel a szálát, így Zrínyi alább bemutatott Rimay-allúziójára nem tér ki. KOVÁCS, *A lírikus Zrínyi*, i. m., 169. rögzíti a rímtoposz átvételét, de értelmezést nem ad, pusztán Zrínyi Rimay-ismeretét adatolja vele.

³⁸ RIMAY János *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 83.

³⁹ *Idilium* I. 7. = ZMÖM, 1, 12.

⁴⁰ A Marino-hatásról lásd részletesebben: BENE Sándor, *Zrínyi Miklós* (mintafejezet a készülő új magyar irodalomtörténetből, szerkesztés alatt az ItK 2016. évfolyamában). A vadász és echo paródiajellegéről, műfaj történeti összefüggésben: BENE Sándor, *A sólyom szemétől a kétlábú méhig: A Balassi-univerzum paródiái a régi magyar költészetben*, megjelenés alatt a „Politikai humor a magyar irodalomban” című konferencia (Vaja, 2015. november 12–14.) előadásait közlő kötetben, szerk. MERCS István; az alap természetesen továbbra is TARNAI Andor, *A paródia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 94(1990), 444–469, későbbi példaanyaggal.

⁴¹ Ismeretlennek, 1663. május 15. = ZMÖM, 2, 329. Az *Epicédium* már a *Syrena*-kötet összállításakor is keze ügyében volt Zrínyinek, lásd: KOVÁCS, *A lírikus Zrínyi*, i. m., 255.

Régi és új sztoicizmus: Seneca és Lipsius

A most hivatkozott levél értelmezése mindig is fontos szerepet töltött be a Zrínyiről szóló irodalomtörténeti elbeszélésekben. Legalábbis a modern kutatásban, amelynek első fajsúlyos darabja Klaniczay Tibor 1947-es bölcsészdoktori értekezése volt. Itt jelenik meg először az az elképzelés, hogy Zrínyi utolsó éveit fokozatosan elsötétülő, a szó emelt értelmében reményvesztett (*desperatus*) világkép jellemezte, amely a korábbi évek aktivista, Machiavelli nyomán felépített szerencsefelfogásával szemben talán Pietro Pomponazzi filozófiájának a fortunát a fátummal azonosító gondolatára vezethető vissza, s mindenképpen a sorssal szembefeszülő erőfeszítések sorozatos kudarcának hatására kerül előtérbe Zrínyinél az utolsó években.⁴² A Zrínyi-mono-gráfia végén ez az elképzelés már egy „új eposz víziójává” fejlődik, ám Klaniczay ezalatt nem irodalmi művet ért, hanem arra gondol, hogy Zrínyi magát a valóságot, a végítéletként közeledő török háborút készült hőseposzá alakítani: „Zrínyi itt nem a hadvezér és a nagy vezető politikus, hanem az eposzi hős szerepébe éli bele magát”.⁴³ Az ismeretlennek írott levél fenséges (*gravis*) stílusa meg is engedi az ilyen következtetést:

Úgy látom, az gonosz Fátum minden jó tanácsokat az inevitabilis necessitással excludál mitőlünk, szegény magyaroktól. Imo venit summa dies et ineluctabile fatum Pannoniae [...] Hanem még egy gondunknak kellene super laborem lenni, hogy emberül, vitézül, magyar szívvvel, ellenségünk kimondhatatlan kárával vesz-nénk el, ne nevetnék senki az mi kimúlásunkon, mi penig az mi obligatióinkat, kivel az mi eleinkhez vagyunk, így dücsöségesen töltenők be. [...] Engem sem az, hogy nyíltan látom veszedelmét hazámnak, sem az, hogy kevés egy kakuk egy nagy erdőben, és hogy csaknem magam vagyok az, ki viriliter resolváltam magamat intentus in omnes occasiones, el nem ijeszt immár az én hazámhoz való obligatiómtól, hanem készen várom, az Isten mit ad és mit disponál felőlem, és annyira contemnáltam minden rettenetességeket, hogy ultro provocálok az Fátumot.⁴⁴

Súlyos szavak, még súlyosabbá teszik őket a közvetlenül őket követő, imént bemutatott Rimay-sorok. Helyes értelmezésük jórészt a háttérükben álló forrásoktól függ. Már Klaniczay rámutatott, hogy „a machiavellista felfogástól annyira távol eső fatalista nézet” oka talán a személyes sors és a politikai helyzet alakulása, formulázásában azonban – a már emlegetett padovai averroista filozófia mellett vagy inkább helyett – „a legvalószínűbb itt Justus Lipsius újsztoikus elméletének a hatásával számolni”.⁴⁵ Erre a számvetésre tulajdonképpen egész életében készült, de sosem kerített rá sort.⁴⁶ Az alábbi vázlat csak körvonalait adhatja egy alapos áttekintésnek, de a forrásismeretek jelenlegi szintjén mindenképpen itt az ideje, hogy az irodalomtörténeti elbeszélés tesztelésének szándékával feltegyük a kérdést: igaz-e, hogy Zrínyi világképe módosul az utolsó években, vagy az utolsó levelek csak egy állandóan jelen lévő sztoikus gondolatkör egyik határozott vonását mutatják?

⁴² KLANICZAY Tibor, *A fátum és szerencse Zrínyi műveiben*, Bp., Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara, 1947, 48–49.

⁴³ KLANICZAY, Zrínyi Miklós, 737. PERJES Géza nevezetes vitacikke (*Az interdiszciplinaritás védelmében: Vita Bene Sándorral*, Hadtörténelmi Közlemények, 110(1997), 797–813), mely igen megtisztelő módon engem emelt a címébe, valójában nem az én szerény dolgozatommal (*A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben*, ItK, 100(1996), 369–394), hanem Klaniczay abban hivatkozott – és itt most tárgyalt – víziójával szállt vitába; ezért is nem válaszoltam rá. Meg azért sem, mert személyesen folytatott beszélgetéseinkben az általam nagyon tisztelt és szeretett szerző azzal biztatott: mélyebbre kellene ásni, hogy a problémára megoldást találjunk. Ebben a fejezetben erre teszek kísérletet; s korántsem meglepő módon arra jutok majd, hogy bizonyos értelemben a Zrínyi-kutatás mindkét nagy alakjának igaza volt: egyazon jelenség két különböző aspektusát hangsúlyozták ugyanis.

⁴⁴ ZMÖM, 2, 329.

⁴⁵ KLANICZAY, Zrínyi Miklós, i. m., 742.

⁴⁶ A Zrínyi-könyvtár katalóguskötete ebben az esetben, azt hiszem, szándékoltan visszafogott, amikor Lipsius „aranyas könyvecskéjének” (*Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*) leírásakor csak a legszükségesebb szakirodalmi utalásokkal él. *BiblZrin*, 217 (172. sz.).

A levél forrásainak módszeres feltárására még nem történt kísérlet, ezúttal magam is csak a legfontosabbakra térek ki, kezdve az utolsóval: „ultro provocálo az Fátumot”. A „szándékosan hívom ki a végzetet” idézet, sztoikus szerzőtől: Seneca drámájából, a *Hercules az Oeta hegyén* című tragédiából. A darab a mitológiai hős önáldozatának története: a féltékeny feleség, Deianira a Nessus kentaurtól kapott vérrel itat át egy inget, s elküldi Herculesnek – a hős a bőrért égető fájdalomtól úgy szabadul meg, hogy hatalmas máglyát rakat az Oeta hegyén, és elégeti magát. A lelke azonban nem hal meg; maga jelenik meg a darab végén és elmondja: szenvedései jutalmául bebocsáttatást nyert a halhatatlan istenek közé. A Zrínyi által idézett rész a darab elején szerepel, az oechaliai nők kara mutatja be így a hőst: „a végzetet megveti, s fékezhetetlen bátorsággal hívja ki a halált” („fataque negligit et mortem indomito pectore provocat”).⁴⁷

Érdekes ezen a szálon továbbindulni, s az újsztoikus hatás előtt az antik sztoa tanítását összegző Seneca ismeretét keresni Zrínyinél. A könyvtár katalógusa itt minden érvelésnél meggyőzőbben tanúskodik: Zrínyi egyik legfontosabb szerzőjéről van szó, s még csak nem is a leggyőzendő szenvedélyekről érkező Senecát olvasta a legnagyobb figyelemmel,⁴⁸ hanem a nagy szenvedélyek színrevivőjét, a tragédiáiról.⁴⁹ Seneca tragédiáinak három kiadása is megvolt a csáktornyai könyvtárban,⁵⁰ s talán az sem érdektelen adalék, hogy Zrínyi Péter töredékes könyvjegyzéke ugyanennyinek a nyomát őrzi.⁵¹ Márpedig a Seneca-tragédiákból a fátum erejének bemutatása mellett a végzetet próbára tevő, a sorssal szembefeszülő cselekvés stratégiája, a sztoának egy heroikus változata bontakozik ki. Zrínyit ez az aktív sztoicizmus a kezdetektől kezdve vonzotta, a sors, a gondviselés és a véletlen problematikája, egymáshoz való viszonyuk összetett rendszere szinte minden írásában megjelenik, s ez a Seneca-recepció fázisaira is érvényes. Ha visszafelé haladunk a Zrínyi-szövegek keletkezési rendjén, az *Áfiumnak* rögtön az elején találunk egy idézetet a *Trójai nők*ből: „...gyeplő nem fékezi / meg a haragot, s kardot s az éjjeli győzelem / vad mámorát, [...] a vérbe kóstolt győztes kardnak tébolyult ölési vágyát.”⁵² A néhány évvel korábbi, 1658-ban Ruchich Jánosnak címzett levélben ismét egy jelöletlen *Hercules Oetaeus*-idézet: „Ha egyszer Isten elkezdte letörni a szerencséseket, akkor azt gyorsan végzi”, amit aztán még meg is ismétel egy újabb levelében.⁵³ Csak kicsit kell még visszább lépünk az időben: a Mátyás-tanulmány végén, tehát igen hangsúlyos helyen olvassuk, amikor Zrínyi a király halálakor keletkezett bécsi tűzvész okát próbálja adni:

⁴⁷ *Herc. Oet.* 154–155.

⁴⁸ A Zrínyi-könyvtár katalógusa a Seneca-hatásokat illetően florilegium-jegyzetelést valószínűsít (*BiblZrin*, 274). A drámákra ez nyilvánvalóan nem áll, ami pedig a filozófiai műveket illeti, a jövő kutatásainak feladata lesz a Zrínyi-könyvtár egy egészen különleges tételének, egy kis híján száz levél terjedelmű kéziratos jegyzetanyagnak a feldolgozása, amely nagyrészt az *Epistulae morales*t kivonatolja tematikus kategóriák alapján: *BiblZrin*, 379 (512. sz. kézirat).

⁴⁹ A „két” Seneca persze valójában egy – ám a szakirodalom egyik legfőbb problémája ma is a drámai korpusz és az *Erkölcsei levelek*, illetve a *Vigasztalások* sztoicizmusának, pontosabban sztoicizmusainak közös nevezőre hozása. Lásd: Gregory Allen STALEY, *Seneca and the Idea of Tragedy*, Oxford, Oxford University Press, 2010; vö. BENE Sándor, *Orpheus és Hercules (Francis Bacon, Zrínyi Miklós és a magyar felvilágosodás)*, sajtó alatt „A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)” című konferencia (Szeged, 2015. május 28–30.) előadásait közlő kötetben.

⁵⁰ *BiblZrin*, 274–275 (kat. 289–291. sz.). Az első (kat. 291) még egy 1619-es velencei kiadás, amelyet már az eposzra készülve tanulmányozhatott, a második (290) és az azóta elveszett harmadik (289: ez lehetett a jegyzetelt munkapéldánya) beszerzése legkésőbb a Syrena-kötet összeállításának idejére (1650–1651-re) tehető.

⁵¹ *Uo.*, 573 (6. sz. tétel), 574 (17. sz. tétel) és 576 (49. sz. tétel).

⁵² ZMÖM, 1, 643; vö. *Troades*, 279–280, 284–285; Eiler Tamás fordításának felhasználásával: SENECA *Drámái*, szerk. FERENCZI Attila, TAKÁCS László, Bp., Szentár, 2006, 73. A forrást Négyesy László azonosította, lásd: ZRÍNYI Miklós *Prózai művei*, Négyesy László hagyatékából s. a. r. KOVÁCS Sándor Iván et al., Bp., Zrínyi, 1985 (Zrínyi-könyvtár, 1), 411 (a továbbiakban: ZMPPr); vö. ZMPM, 422.

⁵³ „Semel profecto premere felices Deus cum coepit, urget”. ZMÖM, 2, 510 (250. sz.); vö. *Herc. Oet.*, 713–714 (Deianira szövege: „Ha az istenség haragja a szerencsés ellen fordul, gyorsan taszítja le”, SENECA *Drámái*, i. m., 385, FERENCZI Attila–KÖRIZS Imre ford.). Ugyanezt a Seneca-idézetet még egyszer használja Zrínyi, egy másik, Ruchichhoz írott keltezetlen levélben: ZMÖM, 2, 521 (258. sz.).

Talám ennek a királynak nagy geniusa nem szenvedhette az ő halálát valami bosszú nélkül, avagy onnan kezdte el az ország több veszedelmét, mintha immár nem kellenének többé ezek, elhalván Mátyás király. [...] Avagy talám mint Herculessel égett meg Oeta, úgy ezzel a királlyal Bécs, extremum operum.⁵⁴

A Zrínyi-próza, sőt megkockáztatom, az egész írói életmű egyik legfontosabb helye ez. Mint egy magaslati pontról látható be innen nemcsak általában a senecai heroikus sztoicizmusához való viszony, hanem a senecai Hercules-figurára formázott szerepideál kiépülése is. Az idézet első felének kifejezései („ha veszni kell hazámnak – kell pedig –, azon vagyok, rajtam kezdje el az veszedelmet; ez az én testamentumom és resolútióm”) és maga a gondolat (a hőrosszal együtt pusztuljon a hely is, ahol áldozatát hozta) az 1663-as fátum-levélből köszönnek vissza. A *Vitéz hadnagy* végére illesztett epigramma („Béfed ez a kék ég, ha nem fed koporsó...”) közvetlen forrása ugyan a Morus Tamás által átigazított Lucanus-idézet („Coelo tegitur, qui non habet urnam...”),⁵⁵ de a másik két epigrammával (*Az idő szárnyon jár, Nem írom pennával*) alkotott egység szervezője, mint már Csonka Ferenc figyelmeztetett rá, feltehetően ismét csak a *Hercules Oetaeus*, méghozzá annak záró sorai.⁵⁶ S végül – pontosabban kronológiailag legelőbb – ugyanezt a gondolatot találjuk a költői életmű csúcán, a *Syrena*-kötet zárlatában is: a nagyszerű temetkezést, a haza hamujával borítottatást! A *Peroratio* jelentésköre persze nem merül ki ebben az egy motívumban, hiszen jelen van benne a hazáért cselekvő önáldozat két útja, az erő mellett a költészeté is – Hercules mellett Orpheus is kulcsfigurája az egész *Syrena*-kötetet mozgató dinamikának,⁵⁷ ám már maga ez a kettősség is senecai előzményekre megy vissza. Az *Őrjöngő Hercules*ben a kar az alvilág megjárásának, azaz a halál legyőzésének két útját énekli: a herculesit és az orpheusit,⁵⁸ s a *Peroratió*ban ezek ugyancsak egyenrangúként, egymás kiegészítőiként jelenítődnek meg a dicsőségkeresés két jelképes eszközében, a pennában és a szablyában („De híreket keresem nemcsak pennámmal, / Hanem rettenetes bajvivó szablyámmal”). Külön is figyelemre érdemes a „vigan” határozó: ez az, ami az eposz elbeszélőjét összekapcsolja annak főhősével. Zrínyi több forrásában is azt találta, s eposzának csúcspontján nagy költői hitellel örökítette meg, hogy „Atyja” örvendő lélekkel ment a halálba, a mártíromságot csendes eksztázisban váró vitézeivel együtt:

Mind ennyi között is egy jajgatás nincsen,
Mert nagy vigassággal s örömmel hal minden.
Az mely helyen állnak, ugyanazon helyben
Bocsátják lelköket Isten eleiben.⁵⁹

Ezzel a vigassággal készült a költő is a nagyszerű halálra, s amint a szigeti őst a szó szoros értelmében porrá égett várának hamuja „burította”, úgy képzelte el ő is a „temetkezést”.⁶⁰ Az

⁵⁴ ZMÖM, 1, 634; vö. ZMPM, 199.

⁵⁵ Lásd erről KAPOSI Krisztina, *Zrínyi-paratextusok*, Első Század, 11(2012), 413–446.

⁵⁶ „Nunquam Stygias fertur ad umbras / Inclita virtus. Vivite fortes; / Vos Letheos saeva per amnes / Nec fata trahent. Sed cum summas / Exiget horas consumpta dies, / Iter ad superos gloria pandet.” *Herc. Oet.* 1983–1988. („A dicső virtus sosem végzi / a Styx árnyai közt. Éljetek vitézül, / s még a gonosz végzet sem sodor át / benneteket a Léthe vizein; ám amikor / a beteljesült élet meghozza a végső órát, / a dicsőség nyit számotokra utat az égiek közé.”) Lásd: CSONKA Ferenc, „Mindenütt feljül ég, a föld lészen alsó”: *Adalékok és észrevételek Zrínyi három epigrammájához* = *Tarnai Andor-emlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 1996 (*Historia Litteraria*, 2), 57–74 (itt: 64, 67).

⁵⁷ BENE Sándor, *Adriai tengernek Syrenaia Groff Zríni Miklos – a kötetkompozíció*, *Irodalmi Magazin*, 2(2014/4), 47–50.

⁵⁸ *Herc. fur.* 590–591: „Quae vinci potuit regia carmine, / haec vinci poterit regia viribus” („Dis házat, min a dal fegyvere győzhetett, / most nyers testi erő újra legyőzheti” – EILER Tamás ford., *SENECA Drámái i. m.*, 37).

⁵⁹ *Szigeti veszedelem*, XV. 105 = ZMÖM, 1, 359.

⁶⁰ A Zrínyi Péter fordításában szintén kulcsmotívum a víg halál, még inkább, mint a magyar eredetiben: a *Peroratio* utolsó sora, a „Vigan burítottam hazám hamujával” nála egész strofáá bővül, ami *vidáman* kezdődik és végződik: „Ne mislim ja strahom, neg vesel umriti, / suprotivnim mahom svitu glas pustiti, / doma moga s prahom ranice pokriti, / slavnim Božjim duhom vik se veseliti”: Petar ZRINSKI, *Adrijanskog mora sirena*, prir. Tomo MATIĆ, Zagreb, Jazu, 1957, 296), oda pedig a horvát forrásokból került, pl. az egyik legismertebb bugaršticából, ahol a védők „vigan kitörnek”: *Ban Miklouš Zrinski u Sijetu gradu* = Valtazar BOGIŠIĆ, *Narodne pjesme, iz starijih najviše primorskih zapisa*, Biograd, 1878, 97–100. (Vö. BAJZA József, *A szigetvári hős a horvát népepikában*, ItK, 47 (1937), 14.

ellenfél vezére, Szulimán szultán pedig, rögtön első színrelépésekor ugyancsak a Seneca-korpuszból kölcsönözött kifejezéssel („Nem hajlott, mint az ág, mint kőszikla állott”) nyer bemutatást – azzal a kősziklával, amely egyébként a szigeti Zrínyi állhatatosságának (sztoikus *constantia*jának) egyik legfontosabb jellemzője az eposzi nyelvben.⁶¹

Ha mindezek mellett számításba vesszük, hogy a Syrena-kötet címplapképén hajózó költő két mitikus archetípust idéz fel a korabeli ikonográfia nyelvén: az argonautákat hajóútjukon elkísérő s a sziréneket „túléneklő” Orpheust egyfelől, valamint a Prometheus kiszabadítására induló *Hercules navigans*⁶² másfelől – akkor a kép összeáll, a következtetés levonható: a sokat emlegetett utolsó irodalmi levél „fatalista” utalásai nem mások, mint a Zrínyit pályája kezdete óta foglalkoztató sztoikus gondolkör mozaikjai, melyek éppenhogy nem mondanak ellent a Machiavellire visszavezetett cselekvő etikának, hanem annak gyakorlati megvalósítását, a halált megvető „applikációs fázisát” jelentik. Ugyanezt a szerepideált építette Zrínyi már az eposzba rejtett Hercules-utalásokkal, az *Idő és hírnév* epigrammaciklusában, a *Vitéz hadnagy* emelkedett lezárásában („finis coronat opus”), a Ruchich-levelek Seneca-allúzióiban, ugyanezt vetítette a saját alteregójaként elképzelt Hunyadi Mátyás alakjába, és ugyanezen ideál követelményeinek készült halálával is megfelelni a török háború közeledtével írott levelei tanúsága szerint.

Ereszkedjünk azonban le a nagyívű általánosítás magaslatáról, s próbáljuk könyvtörténeti és könyvtártörténeti nézőpontból ellenőrizni az eddig mondottakat. Négyesy Lászlónak nagy érdeme, hogy a prózai műveket sajtó alá rendezve felhívta a figyelmet a közvetítő források (pontosabban a közvetett forráskövetés) jelentőségére; a prózaíró Zrínyiről tett sarkos kijelentése viszont, mely szerint „ő nem volt filológus, hogy a legelső forrásra menjen vissza”,⁶³ az utóbbi évek kutatásai nyomán nem tartható. Zrínyi mind költőként, mind prózaíróként nagyon is filológus alkat volt, s gyakori eset, hogy a közvetítő forrásban figyelmét megragadó szerzőre vagy műre azután eredeti kiadást beszerezve is „rákeresett”, elmélyedt benne. A dolog még bonyolódhatott, újabb fázissal gyarapodván, amennyiben olyan klasszikus szerzőről volt szó, akit már korábban olvasott, majd később közvetítő forrásban is találkozott a tőle származó idézetekkel, amelyeknek többnyire (bár nem mindig!) ismét csak visszakereste az eredeti kontextusát. Ez történhetett a Seneca-drámákkal is, amelyeket már egy kis tizenkettedrét 1619-es (Lipsius által kommentált) velencei kiadásban olvashatott Zrínyi, ám igazán mély érdeklődés a Syrena-kötet lezárása, kiadási előkészületei közben támadt fel benne, amikor két friss, magyarázatos kiadást is beszerezett a tragédiákból, majd az ötvenes évek végén s a hatvanasok elején az is előfordult, hogy csak a Senecát idéző közvetítő szerzőre – többnyire Justus Lipsiusra – hagyatkozott egy-egy sietős hivatkozásnál.

Lipsius, mint már a korábbi szakirodalom utalt rá, alighanem kulcsszerepet játszott a sztoikus érdeklődési irány elmélyítésében Zrínyinél. Ám módszeres, szövegközelí összehasonlító vizsgálatra még annak a Lipsius-műnek, a *Politicának* az esetében sem került eddig sor, amelyre Zrínyi konkrétan hivatkozik is a Mátyás-tanulmányban („Justus Lipsius a maga aranyas könyvecskéjében de politica administratione”).⁶⁴ Pedig már Négyesy László is megalapozott sejtésként fogalmazta meg az imént bemutatott *Trójai nők*-részletről: „az *Áfium*-beli Seneca-vers is alighanem az »aranyas könyvecskéből« való”.⁶⁵ Négyesy után egy évszázadot kellett várni, míg egy újabb kutató ugyanarra a jelenségre, Lipsius idézeteinek továbbidézésére hívta fel a figyelmet. Kiss Farkas Gábor a Zrínyi-próza kritikai kiadását korrigálva mutatott rá, hogy a Mátyás-tanulmány végén álló hosszú Homérosz-idézet⁶⁶ közvetlen forrása Justus Lipsius *Politicája*

⁶¹ *Szigeti veszedelem* II. 48–49. str., ZMÖM, I, 65–66; vö. *Oed.* 6–11. (Az észrevételért Amedeo Di Francescónak tartozom köszönettel.) – A kőszikla-képről: Amedeo Di FRANCESCO, *Kőszikla és forgósél: Jelképek a Szigeti veszedelemben* = Uő, *Kölcsönhatás, újraírás, formula a magyar irodalomban: Tanulmányok*, Bp., Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 19), 127–144; az állhatatosság és a szikla-metafora összefüggéséről: 141.

⁶² Vö. BENE, *Orpheus...*, i. m.

⁶³ NÉGYESY László, *Zrínyi prózai munkáinak új kiadása* = ZMPrt, 87.

⁶⁴ ZMÖM, I, 623.

⁶⁵ NÉGYESY, *Zrínyi prózai munkáinak...* i. m., 86.

⁶⁶ ZMÖM, I, 635.

(pontosabban az azzal 1596-tól egy kötetben kiadott kiegészítő jegyzetanyag, a *Notae*).⁶⁷ Az ő nyomán vettem kézbe én is a zágrábi nemzeti könyvtár Zrínyi-gyűjteményében az „aranyas könyvecskét”, s már az első átlapozás visszaigazolta Négyesy sejtését: az *Áfiumban* szereplő *Troades*-idézet pontosan azzal a háromsoros kihagyással olvasható benne, mint Zrínyinél.⁶⁸

Az elegáns kis kötet szöveges margináliái helyett (melyeket egy más alkalommal tervezek feldolgozni), ezúttal csak Zrínyi jellegzetes figyelemfelhívó jeleivel foglalkozom: egy három függőleges hurokkal áthorgolt vízszintes vonal mutat azokra a mondatokra, olykor bekezdésekre, amelyeket fontosnak tartott megjelölni. Nem jelölt meg mindent, amit átvett a kötetből, de szinte mindent felhasznált, amit megjelölt benne. A kölcsönzések, jelöletlen és jelölt idézetek vagy allúziók megvilágító ereje igen nagy, az intertextuális kapcsolódások a Zrínyi-szövegek egész rejtett hálózatát tárják fel; egy-egy rövid idézet, mint a gombolyagból kihúzott fonal, hozza magával az eredeti kontextusát, amelynek nyomán újabb Zrínyi-locusokra nyílik rálátás. Vegyük példának a már említett Ruchich-leveleket, bennük a *Hercules Oetaeus*-ból származó Seneca-idézettel: „Semel profecto premere felices Deus cum coepit, urget.”⁶⁹ A mondatot eredetileg Lipsius citálta, Zrínyi pedig a saját Lipsius-példányában természetesen megjelölte.⁷⁰ Lehetett ez a már ismert szerzőre és gondolatra utaló ráismerés nyugtázása, de valószínűbb, hogy fordítva történt: Lipsiust Zrínyi már a negyvenes évek végén elkezdte intenzíven tanulmányozni, amikor az eposzsal együtt a *Vitéz hadnagy* első „rétegét” írta, s nincs kizárva, hogy szeretett felesége halála után, a *Syrena*-kötet szerkesztésekor éppen Lipsius hatására fordult a drámaíró Seneca felé. Az eposzban, láttuk, még csak egy *Oedipus*-reminiscenciát találni, az utolsóként beillesztett *Peroratio* viszont már erős Seneca-hatás alatt született, s innen kezdve főként az *Oetaeus*-ból származó egyenes vagy parafrázis idézetek az 1663-as fátum-levél megkezdéséig meghatározó helyeken bukkanak fel az életműben. Eddig hasonló, az antik sztoa, s főként Seneca felé mutató tendenciát Zrínyi olvasmányai között Francis Baconnál lehetett kimutatni,⁷¹ most Lipsius is ebbe a sorba illesztendő.

Lássunk egy másik, kísértetiesen hasonló példát, ezúttal nem Seneca, hanem a sztoikus eposzsköltő, Lucanus kapcsán. Szörényi László kutatásait folytatva, Kiss Farkas Gábor fontos tanulmányban tárta fel a *Pharsalia* alapos olvasatának hatását a *Mátyás-elmélgedésekre*, s megállapította, hogy a Zrínyi által átvett helyek szinte mind meg vannak jelölve saját, 1539. évi kiadású Lucanus-példányában. Ám ennél korábbi és későbbi példákra is akadt, részben az *Áfiumban*, részben a *Szigeti veszedelemben*. Feltevése szerint, miután Zrínyi átküzdötte magát a régi kiadású, jegyzeteletlen 16. századi kiadáson, beszerezte az 1658-as modern, Grotius szövege mellett Farnabius kommentárját hozó Lucanus-edíciót is.⁷² Ez a példány ma nincs meg a Zrínyi-könyvtárban (akárcsak a leggyakrabban forgatott Seneca-kiadás sem, az okok hasonlóak lehetnek, az asztalán tartotta őket, ezért kallódtak el). Talán ebben volt megjelölve az a fontos Lucanus-hely, amelyet a régi kiadásban, Mint Kiss Farkas Gábor felhívta rá a figyelmet,⁷³ Zrínyi nem ceruzázott meg: ezúttal egy másik, keltezetlen (de bizonyára 1658 végi) Ruchich-levélből. A jókat, de legalábbis vétleneket sújtó balsors, az isteni igazságtalanság teológiai problémája („Nem tudom, foglalkozik-e vele a mi teológiánk, miért éri szerencsétlen sors a

⁶⁷ Justus LIPSIUS, *Ad libros Politicorum notae* = Uő, *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex [...] additae notae auctiores*, Antverpiae, Plantin–Moretus, 1596, 28–29. (A *Notae* külön lapszámozással indul újra a *Politica* után.) Zrínyi példánya: *BiblZrin*, 217 (kat. 172. sz.).

⁶⁸ 1596, 244.

⁶⁹ Vö. a 52. j.-ben id. helyeket.

⁷⁰ LIPSIUS, *Politicorum*..., i. m., 252. (V. könyv 20. fejezet.)

⁷¹ A *Syrena*-kötet koncepciójának és a címlapkép ikonográfiai programjának kialakítására főként a Zrínyi által Velencében, olasz fordításban beszerzett kis mitográfiai munkája, a *De veterum sapientia* (1609) gyakorolt döntő hatást (*Opere morali di Francesco Bacon*, Venetia, Bariletti, 1639; *BiblZrin* 346, kat. 441. sz.), annak is Szírén-, Orpheus- és Prometheus-fejezetei, lásd: BENE, *Orpheus*..., i. m.

⁷² Lásd KISS Farkas Gábor, *Zrínyi és Lucanus* = Uő, *Imagináció és imitáció*..., i. m., 185–203.

⁷³ Uo., 188.

jókat”) nem először bukkan fel a Ruchich Jánoshoz írott levelekben;⁷⁴ ezúttal a pusztuló haza képeinek sorolása, Rákóczi György kudarcra végződött lengyel hadjáratának, majd Erdély rá következő pusztulásának ecsetelése után, a kérdésként fogalmazott konklúzió pozíciójában áll: „Vajon istentelenséggel vádolnának, ha Lucanusszal azt mondanám: oh, istenek, ha már határozatok a pusztulásunkról, még ezt a bűnt is a mi hibáinkul rójátok fel?”⁷⁵ Az „aranyas könyvecske” alapján most már meghatározható a közvetítő (vagyis a közvetlen) forrás: Zrínyi ezt a Lucanus-idézetet is Lipsiustól, a *Politica*-hoz készített *Nota*-éből vette.⁷⁶ Ezek után „csak” filológiai aprómunka vár arra, aki nekiveselkedik, hogy a Zrínyinél szereplő összes Lucanus-citátumot visszakeresse Lipsiusnál (nem reménytelen munka, bár igen sok van belőle a *Politica*-ban). Bármennyi lesz is azonban a számszerű végeredmény, a következtetés minden bizonnyal megáll: Zrínyi filológusként dolgozott (a közvetítő forrásból visszakereste a helyeket a rendelkezésre álló *Pharsalia*-kiadásban), és eredeti módon kombinált (elmélyedve az alapforrásban, olyan locusokat is megjelölt, amelyeket Lipsiusnál nem olvashatott). Semmi nem módosítandó tehát abban, ami eddig Lucanus és Zrínyi viszonyáról megállapítást nyert (mindenekelőtt Zrínyi sorsfelfogásának és istenképének feszültségéről),⁷⁷ viszont ki kell egészíteni a mondottakat azzal a kontextussal is, amelyben Zrínyi Lipsiusnál találkozott a Lucanus-idézetekkel, azaz kettő helyett három kontextust kell figyelembe vennünk, mert az idéző (Zrínyi) szellemi horizontján egyszerre, teljes asszociációs mezővel együtt jelent meg az antik és az antikra reflektáló modern (a mi nézőpontunkból: kora újkori) forrás is. Ha csak az itt említett locusnál végezzük el ezt a vizsgálatot, abból is fontos következtetések adódnak mind Zrínyi sorsfelfogására, mind teológiai gondolkodására nézve.

A *Pharsalia*-idézet a *Politica* I. könyvének 4. fejezetéhez írott jegyzetek között található. A fejezet címe: *Fatum, appendix pietatis* (azaz: *A végzetről mint a kegyesség alkotórészéről*). A főszövegben (az eredeti műben) azonnal a cím is csillagos margináliát kap: a fátum a régiek kifejezése, mondja Lipsius, de nem az ő általuk adott értelemben kerül alkalmazásra: „tanúságot teszek róla, hogy semmi mást nem értek alatta, mint a keresztény értelemben vett isteni gondviselést”.⁷⁸ Ezek után biztosak lehetünk benne, hogy valódi szándéka ennek éppen az ellenkezője: a senecai sztoikus végzetfogalom egyeztetése a keresztény tanítással – amiről már a Lipsiust erős gyanakvással figyelő jezsuiták is jól tudták, hogy lehetetlen vállalkozás. De az íróniát félretéve: a sztoikus interkonfesszionalitás centrális kérdéséről van szó, s Lipsius, bár joggal vetették a szemére, hogy teológiailag következtelen, ide-oda csúszkál az értelmezések között,⁷⁹ valójában nem megoldást kínált, hanem a problémafelvetés modelljét adta. A kételkedő, észérvekkel nem meggyőzhető, de hinni akaró modern értelmiségi szkepszisének és hitre való éhségének biztosított nyelvet, érveket, rugalmas önkifejezési módot. A kétely és a voluntarista hit kettőssége számtalan mintázatban, hol ennek, hol annak a pólusnak a túlsúlyával jelenik meg a kor egy meghatározott szellemi elitjének írásaiban: azoknál, akik nem voltak hajlandók vagy

⁷⁴ A mljeti földrengés kapcsán kérde Zrínyi: „Si verum est, nescio, an nostra theologia attinget, cur rapiant mala fata bonos?” Ruchich Jánoshoz [1658] = ZMÖM, 2, 522 (258. sz.). A forrás ez esetben nem sztoikus, de a kérdésfeltevés igen: Ovidiusnak a Tibullus halálára írott, az emberi szenvedéssel nem törődő isteneket vádló elégiájából vette Zrínyi a kifejezést: „Cum rapiunt mala fata bonos – ignoscite fasso! – / sollicitor nullos esse putare deos”. (*Amores*, III. ix. 35–36.) – Megjegyzendő: a magyar fordításban hosszú idő óta hibás adat hagyományozódik: „Azt mondják, Málta szigetét földrengés rázta meg” (ZMÖM, 2, 284). Zrínyi viszont a Raguzával (Dubrovnikkal) szemközti szigetre, Mljetre gondolt („Melita insula dicitur terrae motu conquassata”, *uo.*, 522), amelynek Máltáéval azonos latin neve (Melita) sok zavart okozott már korábban is a szakirodalomban. (Az egybeesésre Szörényi László figyelmeztetett, köszönet érte.) A területen gyakoriak voltak a földmozgások, nem egész tíz évvel később, 1667-ben Dubrovnikot érte katasztrofális földrengés.

⁷⁵ Ruchich Jánoshoz, 1658. december = ZMÖM, 2, 519 (257. sz.). A magyar fordítást némileg módosítottam, vö. *uo.*, 281. A Lucanus-hely: *Phars.*, VII. 58–59.

⁷⁶ LIPSIUS, *Ad libros Politicorum notae*, i. m., 9.

⁷⁷ Lásd főként a tanulmány végét, az „emberek dolgát” „csak játéku” tartó Istenről, s a vitéz ember mégis szabad akaratból fakadó sorsválasztásáról: KISS, *Zrínyi és Lucanus*, i. m., 199–201.

⁷⁸ LIPSIUS, *Politicorum*..., i. m., 7.

⁷⁹ A teológiai vitákról, szakirodalommal: BENE Sándor, *Rimay vindicatus* (*Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről*) = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, 2012, 165–171.

alkatilag nem tudtak beállni a konfesszionizmus megbízható felekezeti lövészárkaiba. Zrínyi nyilvánvalóan ehhez a szellemi elithez tartozott, a történeti forrásokban emlegetett gyakorlati toleranciája innen fakadt, s végső soron ez a különös pozíciója eredményezte, hogy még a 20. századi szakirodalomban is késhegyig menő viták folytak „valódi” vallási hovatartozásáról, hiszen több tábor is magának érezhette.

Ami a végzet–gondviselés problematika aktuális filozófiai tálalását illeti, a kálvinizmusról a római egyházhoz frissen visszatért Lipsius egyik első dolga volt, hogy két korábbi bestseller írását, a *De Constantiá*t és a *Politica*t új konfesszionális környezete elvárásaihoz igazítsa. Sokat nem kellett módosítania. A főszöveg gondolatmenete a leginkább talán pszichológiaiak volna nevezhető: nem annyira a dogmatikai következetesség érdekli, mint inkább a lélektani koherencia.⁸⁰ Akár szerző oka Isten a bűnnek (tehát kegyetlen), akár szükségszerűen késztet a rosszra (vagyis maga is alá van vetve a Fátumnak), tény, hogy a romlást nem közvetlenül, hanem közvetve okozza. A gyenge vagy öntudatlan ember lelkébe ülteti el az indulatokat, amelyek felülke-rekednek a racionális önellenőrzésen és morális diszciplínán, és saját vagy mások veszedelmét, szenvedését okozzák. „Consilia corrumpit”, Laskai János hű fordításában: „el-vészi akkor Isten az emberek elméjét: ki valakinek szerencsését meg-akarja változtatni, tanácsát fordítva-el”,⁸¹ s így történik, hogy bármi rossz történik, az úgy tűnik, logikusan történik, azaz emberi hiba (vagy bűn) okozza. Nos, ehhez a gondolathoz csatolta Lipsius jegyzetként a Lucanus-idézetet: „Hoc placet, o superi, cum vobis vertere cuncta / propositum, nostris erroribus addere crimen?” – ugyanazt mondja vele (csak tragikus hangszerelésben, a nézőpontot megfordítva az Isten rész-vétlenségére utalva), mint a főszövegben, a *Politica* II/4-ben. A *Nota*ban adott magyarázat szerint:

Való igaz, az okok és következmények rendje olyan, hogy ami történik, emberi logika szerint sem történhetett másként. Ó, csodálatos bölcsesség! mely mégis mindent úgy irányít és mozgat, hogy olybá tűnjék: mi magunk tartunk éppen abba az irányba. Mi ez tehát? Vajon az Isten hajt minket a bűnre? nem, dehogya a bűnre: a hibára.⁸²

A gondolat (melyet a maga teljességében a *De Constantia* I. könyve 19–22. fejezeteiben fejt ki Lipsius) tehát itt oda konkludál, hogy jóllehet, a dolgok folyásának általános irányát a gondviselés szabja meg, az isteni szándék a másodlagos okok révén, az emberi cselekvésekben való-sul meg. Cselekedeteinket, látjuk, hogy a „tanácsok elfordításával” befolyásolja a gondviselés, ám nem teljesen, és nem mindegyiket. Van a másodlagos okok között szükségszerű, akarattól függő és véletlen is – ez a rendszer tekinthető a maga egészében a „végzet”, a fátum felségterü-letének, amelynek véletlen és akaratlagos elemei igenis befolyásolhatók. A sorsnak vagy vég-zetnek ebben a „szürke zónájában” a cselekvő ember ereje, elszántsága (Zrínyi terminológiájá-

⁸⁰ Az itt következő rövid utalások részletesebben kifejtve: BENE, *Rimay vindicatus...*, i. m., 139–188; különösen: 161–163.

⁸¹ LASKAI János *Válogatott művei – Magyar Iustus Lipsius*, szerk. TARNÓC Márton, Bp., 1978 (Régi Magyar Próza Emlé-kek, 2), 174. Vö. LIPSIUS, *Politicorum...*, i. m., 9. Lipsius itt Velleius PATERCULUS *Római történetének* egy sztoikus fá-tumhitéről elhíresült aforisztikus megfogalmazását idézi (*Hist. Rom.*, II. 57). A szöveghelyet Zrínyi feltehetően ugyan-azzal a filológiai elmélyüléssel tanulmányozta, mint a Lucanus-idézet szöveggörnyezetét. Könyvtárában megvolt Velleius munkája (mára elveszett: *BiblZrin*, 120 [kat. 21. sz.]), amelynek ez a része pontosan az öt Lucanus miatt is érdeklő köz-társasági összeesküvést, Caesar halálát tárgyalja, s azt mutatja be, hogy hiába figyelmeztettek előjelek a szerencsétlen végre, Caesar nem változtatott előzetes tervein, nem maradt otthon, ezért eshetett áldozatul: „Bizony kijátszhatatlan a végzet ereje, s akiről elhatározza, hogy rosszra fordítja sorát, annak elveszi a józan gondolkodását” („...profecto inelucta-bilis fatorum vis, cuiuscumque fortunam mutare constituit, consilia corrumpit”). A Lipsius által itt nem idézett kifejezést Zrínyi az 1663-as fátum-levél híres helyén használja, amikor a megmásíthatatlan magyar végzetről beszél („ineluctabile fátum Pannoniae”); Lipsius Paterculus-idézetét tehát visszakereste az eredeti műben – és saját példányának gazdag láb-jegyzetkommentárjában meg is találta a Lipsiust a sztoikusok necessitas-konceptiójának nem kielégítő kritikája miatt korholó Johann Heinrich BOECKLER eligazító szavait: *Velleius Paterculus cum selectis variorum notis*, Lugduni Batavorum, Hackius, 1659, 189.

⁸² LIPSIUS, *Ad libros Politicorum notae*, i. m., 9.

ban: vitézsége, virtusa, resolúciója) bizony képes befolyásolni a sorsot, s még a véletlent is magához hajlíthatja a határozott fellépés.

A konstrukciót kétféleképpen szokás félreérteni: ha a fátum (sors) zónáját a fölötte elhelyezkedő *providentiával* keverjük össze, vagy ha saját összetevői közül csakis a *fortunával* azonosítjuk. Akár az elsődleges és a másodlagos okok azonosításának, akár a másodlagos okok pusztá kontingenciára szűkítésének hibájába esünk: cselekvésképtelenség, passzivitás következik belőle. Lipsius azonban – s ez volt az a gondolat, ami megfoghatta Zrínyit – az aktivitást ajánlja: elképzelésének magja azonos Machiavelliével, ám morális rendszere gazdagabban kidolgozott, s bármennyire következtelen is dogmatikailag, nem zárja ki a transzcendens faktort sem, nyitva hagyja a lehetőséget egy akart, a ráció szabályain túli, voluntarista hit s a vele járó szabad akarat számára. A *Politicának* itt tárgyalt, a *De Constantiánál* sokkal szűkszavúbb fátum-fejezetében rövid indoklást kapunk az aktivitás szükségességére: „Akarod-e, hogy az Isteni-rendelés szerencsédre szolgáljon? igyekezzél rajta. Mert nem csak könyörgéssel, sem Asszony emberi suhajtásokkal nyerjük-meg az Istennek segítségét; a vigyázás és fáradság által mindenek boldogul következnek.”⁸³ Lipsius szerint győzelem, a szerencse a munka eredménye, a szomorúságot és a balsorsot pedig az „Isten el-távoztattya, azt mondod, se soha te éretted az égből le nem száll: szükséges, hogy te-néked adgyon okosságot, mellyel azt el-távoztassad”. A szerencse elnyerésének és a balszerencse elhárításának közös nevezőjét Tacitus-idézettel adja a szerző: „ez értelemmel igaz, hogy Isten az erősbeket segíti”. A „Deos fortioribus adesse” mellett ismét csak ott találjuk a háromszor áthurkolt Zrínyi-vonást – s nyilván nem véletlenül. A Lipsius-fejezet két kulcskategóriája (a Sallustiustól vett *vigilando, agendo*) már a *Vitéz hadnagyban* is fontos szerepet kap (éppen ’vigyázás–fáradság’ alakban), a nőnemű szerencsét befolyásolni képes férfias elszántság pedig az egyik leginkább sztoikus aforizmusban, a *Constantia: fortitudo in adversis* címűben nyer emblematisztikus megfogalmazást.⁸⁴ Végül: az égből le nem szálló Isten alapmótvuma mind az 1663-as fátum-levélnek, mind az *Áfiumnak*, s ha valahol, akkor ezen a ponton világosan látható, szó sincs a szó köznapi értelmében vett passzív fatalizmusról, vagy valamiféle reményvesztett sorsra-hagyatkozásról, mint egy kudarcos út végállomásáról. Dinamikus rendszerről van szó, amelynek pozitív pólusába is beépült a magasztos „desperatio”: az *Áfiumot* legföljebb az különbözteti meg a fátum-levéltől, hogy az „optimista” elképzelés szerint az önmagát Herculeként áldozó hőssel együtt valóban „egy ország vérben áll”, a pesszimista pedig főként saját halálára figyel, s számol vele, hogy az Isten nem fog az országért, a nemzetért leszállni az égből, s a nemzet egésze sem követi majd az ő önáldozatát.

Lássunk egy rövid példatárat az „aranyas könyvben” megjelölt helyekből annak igazolására, hogy nem az utolsó egy-két év reményvesztését táplálja a Lipsius-olvasat, hanem legalább a negyvenes évek végétől, a *Vitéz hadnagy* megkezdésétől és a *Syrena*-kötet szerkesztésétől kezdve az írói és közéleti szerepformálás talán legfontosabb filozófiai támaszának tarthatjuk az újsztoikus gondolkodást. A *Vitéz hadnagyban* még inkább közvetve van jelen Zrínyi szellemi horizontján a Lipsius-hatás. A már körüljárt Seneca-párhuzamokon túl meg kell említeni még egy összetevőt: az aforizmusok alapforrása, Alamos de Barrientos olasz fordításból ismert Tacitus-kommentárja a Lipsius szövegkiadásaira támaszkodó újsztoikus Tacitus-kultusz organikus termékének tekinthető, amelyben összefolyt a Machiavelli- és a Guicciardini-recepció is. Klaniczay Tibor nagy tanulmányban követte ennek az örökségnek a közvetlenül Guicciardinire visszavezethető szálaikat;⁸⁵ mindazonáltal, már ekkor is használja Zrínyi közvetlenül a Lipsius-féle *Politicát* mint segédletet. A *Vitéz hadnagyban* kétszer (102. af., 7. cent.) is citált Julius

⁸³ LASKAI, i. m., 175. Vö. LIPSIVS, *Politicorum...*, i. m., 9.

⁸⁴ „Az arany a tűzben, kormányos szélvészben, vitéz veszedelemben esmérszik meg, akkor mutassa meg magát, hogy ő játszik a szerencsével és nem az a vándorló asszony övéle [...] És mikor ilyen resolútiót vészen a vitéz magához, akkor az Isten nyakon fogja a szerencsét és oda küldi neki, akkor a Fortuna úgy mint asszony az embert megszánya s kiveszi veszedelemből.” *Vitéz hadnagy*, 22. af. = ZMÖM, 1, 485

⁸⁵ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában* = Uő, *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 153–211, itt különösen 154–162.

Caesar-idézetet, amely a hadvezér „mindenre vigyázásának”, az apró dolgokkal törődésének kötelmét írta elő, közvetlenül innen vette át.⁸⁶

A *Mátyás király életéről való elmélkedések* már elmélyült *Politica*-tanulmányozást mutat. Ennek is említettem közvetett példáját (Seneca *Hercules Oetaeusa* kapcsán) és közvetlent is (a Kiss Farkas Gábor által talált Homérosz-részlet lipsiusi fordítását). Ez utóbbiak száma tovább gyarapítható két locussal. Az egyiket Négyesy László is gyanúba hozta, ez ismét egy Homérosz-idézet, amit a Báthori Istvánnak ellentmondó „vakmerő szívű”, de túl indulatos Kinizsi Pálra alkalmaz Zrínyi: „Lingua in consilio valet, in certamine dextra” („A nyelv a tanácskozásban használ, az ütközetben kezek kívántatnak”).⁸⁷ Zrínyi megjelölte az idézetet saját példányában, így most már bizonyosak lehetünk benne, hogy innen vette ezt a Homérosz-sort is.⁸⁸ A másik hivatkozás eddig még nem került elő a szakirodalomban. Az elmélkedés végén Zrínyi a nagy király parancsolni tudását emeli ki mint uralkodói erényt, s exemplumot is hoz rá:

Régenten Iphicratest kérdezi egy valaki: Ki vagy te, hogy ily nagyra tartod magadat? micsodás rendű nagy vitézség nevű vagy-e? lovas-e? gyalog-e könnyű, nehéz fegyverzetű-e? Az lón feleletti ettől a nagy generálistól: Egyik sem vagyok egyem ezek közül, hanem a vagyok, aki mindezeknek tudok parancsolni.⁸⁹

Ezt a Plutarkhosz-anekdotát Zrínyi ugyancsak megjelölte a *Politica* V. könyvének első fejezetében, amelyben Lipsius áttér a hadviseléssel kapcsolatos tanácsokra és megfigyelésekre (e helynek még lesz jelentősége a későbbiekben).⁹⁰

A valódi meglepetést és újdonságot mindazonáltal Lipsius művének az *Áfiummal* való összevetése tartogatja. Zrínyi figyelemfelhívó jelei látványosan megsokasodnak a *Politica* V., a „vitézi okosságról” szóló könyvének margóin. A többségük olyan mondatokra mutat, amelyek felbukkannak a magyar szövegben is. Például Zrínyi felkiáltása („Oh egek! Oh Isten mért hoztál ki minket Scitiából, holott ottan avagy nem bomlottunk volna meg ennyire az Campaniában, avagy ha bomlottunk volna is, nem látott volna ennyi világ minket magunk rosszasa miatt veszni!”)⁹¹ csak akkor érthető, ha hozzáolvassuk a megelőző lapon hozott exemplumot: „Régenten amaz nagy Hannibálnak vitéz hadát Campania, egy olaszországi gyönyörűséges tartomány, a maga gyönyörűségével elvesztegette, ellanyhította és elerőtlenítette”.⁹² Azaz: a honfoglalással elnyert országunk számunkra, magyarok számára: Campania. A Lipsius szövegében megjelölt rész: „Una Annibalem hiberna solverunt, et indomitum illum nivibus atque Alpibus, enervaverunt fomenta Campaniae. Armis vicit, vitiis victus est.”⁹³ Az egybeesés teljes, és az már csak ráadás, hogy ezzel újabb Seneca-intarzia került Zrínyi szövegébe, hiszen Lipsius itt az *Epistulae morales*ből idéz!⁹⁴ Olykor még olyan gondolatok is Lipsius-átvételnak bizonyulnak, amelyeket eddig mint a magyar önkorholás emblematisztikus példáit idéztünk. Mint a következő:

⁸⁶ LIPSIVS, *Politicorum...*, i. m., 229. – a közvetlenül mellette szereplő Livius-idézetet (Laskai 367: Semmit a hadban meg nem kell vetni) Zrínyi megjelölte, ismét igazolódik tehát NÉGYESY feltevése, *A prózai munkák új kiadása*, i. m., 85–86, 368.

⁸⁷ ZMÖM, 1, 619; vö. LASKAI, i. m., 353

⁸⁸ LIPSIVS, *Politicorum...*, i. m., 212.

⁸⁹ ZMÖM, 1, 630

⁹⁰ „Iphicrates olim interrogatus [...] quis tu es qui tantos spiritus tibi sumis? utrum eques, an sagittarius, an veles, an legionarius? Nihil horum, inquit, sed qui his omnibus novi imperare”. LIPSIVS, *Politicorum...*, i. m., 172. vö. LASKAI, i. m., 317;

⁹¹ ZMÖM, 1, 655.

⁹² ZMÖM, 1, 654.

⁹³ LIPSIVS, *Politicorum...*, i. m., 211. Vö. LASKAI, i. m., 352.

⁹⁴ *Ep. mor.* LI, 6.

Csúfsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek, valahunnan jön reánk, prédájává. Miért? a vitézségnek disciplinája meg nem tartásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymás gyűlöléséért, és ezer ilyen vétünkért.⁹⁵

Lipsiusnál ezt olvasta és jelölte meg hurkos vonalakkal Zrínyi: „Nos, heu desides! Atque haec vera, haec pulchra militia: non ista nostra, ubi in agmine plus calonum, imo et scortorum est, quam militum.”⁹⁶ Lipsius a megelőző sorokban a régi germánok vitézségét, hadi fegyelmét dicsérte, akár Zrínyi a Corvinusok és más vitéz királyok alatti időkre utal, „míg az mi militaris disciplinánk in flore volt”.⁹⁷ Nem véletlen, hiszen Lipsius egész fejezetének (V. 13) a *De disciplina vera* címet adta. S amikor a „megismervén magad is, vesd ki ezt a mocskot lelkedből, reformáld vétkeidet” felszólítás elhangzik, Zrínyi Lipsius margón olvasható címszavát is aláhúzza: „Emendemus.” (Mellette a szövegtestben: „Sapiamus tandem et cum Pertinace: Militemus.”)⁹⁸ Az utóbbi példából jól látható, hogy ezúttal nem pusztán jól hangzó idézeteket szemelgetett Zrínyi, hanem nagyobb gondolati egységeket követett a forrásműben. S az *Áfium* központi gondolata, legalábbis katonai, hadvezetési (s majd ebből következőleg erkölcsi és politikai) szempontból: éppen a lipsiusi hadi fegyelem, a *disciplina militaris*: „jobbítsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak, tegyük régi helyére és méltóságára *militarem disciplinam*: egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók...”⁹⁹

S ha most már a szoros szövegek közti kapcsolatok sorjáztatásától ellépünk is, szembevetve, hogy az *Áfium* gondolatmenetének gerincét a *Politica* V. könyve adja. A fegyelem követelménye Lipsiusnál szoros kapcsolatban áll a hadseregállítás alapjával, a katonák kiválasztásával, a kérdés kapcsán pedig hosszú polémiát folytat a professzionális zsoldoshadsereg híveivel, s szakszerűen indokolja, miért előnyös a lelkileg és fizikailag erős, a haláltól nem félő paraszt ifjak kiképzése, mint a gyönyöröket már megtapasztalt városi népé.¹⁰⁰ Ezen gondolatok, a nemzeti hadsereg, a „pórból előállított” katonaság (s a többi, a gyalogság és a lovasság aránya, a hadsereg ideális mérete, az állandó és az alkalomra gyűjtött serege, az ellátmányozás feltételei stb.) – bizony nem közvetlenül Machiavellitől származtak át Zrínyi művébe (mint hosszú ideig szeretne volna hinni a szakirodalom jelentős része), hanem a kora újkori hadvezetés-tudomány forradalmi megújítójától,¹⁰¹ a Machiavelli egyes elképzeléseit (is, a teljes ókori hadtudománnyal együtt) szakszerű katonai diskurzusba beépítő Justus Lipsiustól. Nem véletlen, hogy Zrínyi Miklós beszerezte¹⁰² könyvtárába a németalföldi tudós hadtudományi műveinek legfontosabb darabjait, sőt nem sajnálta az anyagi áldozatot a teljes reprezentatív életműkiadásra sem.¹⁰³

⁹⁵ ZMÖM, 1, 652.

⁹⁶ LIPSIUS, *Politicorum...*, i. m., 209.

⁹⁷ ZMÖM, 1, 652. Ezzel a virágkorral Zrínyi ismét egy Lucanus idézet segítségével veti össze saját korának állapotait: „Dedecori est fortuna prior” (*Pharsalia*, VIII. 31) – ezt viszont maga céduálta, Lipsius ugyanis nem idézi.

⁹⁸ LIPSIUS, *Politicorum...*, i. m., 209. Vö. LASKAI, i. m., 350: „Jobbúllunk meg”.

⁹⁹ ZMÖM, 1, 656.

¹⁰⁰ LIPSIUS, *Politicorum...*, i. m., különösen 192–196, 200–201.

¹⁰¹ A kora újkori hadvezetés-tudományi (a mai magyar terminológiában: „hadügyi”) forradalom kezdetén Nassaui Móric Lipsiusnál folytatott leideni tanulmányai állnak. A kérdés könyvtárnyi szakirodalmáról összegző áttekintés: Geoffrey PARKER, *Military Revolutions, Past and Presents, Historically Speaking*, 4(2003), 2–7; az irodalomtörténeti és eszmetörténeti háttérrel lásd: Marcello FANTONI, *Il perfetto capitano: Storia e mitografia = Perfetto capitano: Immagini e realtà, secoli 15–17: Atti dei Seminari di studi, Georgetown University a Villa Le Balze, Istituto di studi rinascimentali di Ferrara, 1995–1997*, a cura di Marcello FANTONI, Roma, Bulzoni, 2001 (Biblioteca del Cinquecento – Europa delle corti, Centro studi sulle società di anticoregime, 98), 1–52. Zrínyi munkásságát ebbe a keretbe még csak most kezdi beilleszteni a kutatás: HAUSNER Gábor, *Márs könyvet olvas: Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom*, Bp., Argumentum, 2013.

¹⁰² A Zrínyi-könyvtár tulajdonoshoz kötött, nagyrészt saját beszerzésű tételeikre épülő jellegéről (mely ilyen módon egy szerre munkaterep és a modern értelmiségi önreprezentáció eszköze) alapvető: MONOK István, *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Kossuth, 2012, 71–86, különösen 73, 79.

¹⁰³ *BiblZrin*, 234 (kat. 205. sz.) és 398–399 (kat. 563–566. sz.). A kutatás logikus folytatása lesz viszont az egészen biztosan nem vásárolt, hanem örökölt *De Constantia*-példány és a vele egy kolligátumba kötött sztoikus munkák (Philippe de Mornay és John Stradling művei) esetleges hatásának felmérése: *BiblZrin*, 364–365 (kat. 482. sz.).

Zrínyi és a hazai sztoikus hagyomány

Formális következtetést talán nem is szükséges levonni a fenti szövegösszevetésekből, lévén hogy azok önmagukat értelmezik, és jóval túl is mennek a kiinduló kérdés (világképet váltott-e Zrínyi az utolsó éveiben?) megválaszolásán. Nem arról van pusztán szó, hogy ma már elképzelhetetlen olyan éles határt húzni a „machiavellizmus” és a sztoicizmus között, mint az még fél évszázaddal ezelőtt lehetségesnek tűnt, s Justus Lipsiust sem illendő már másodvonalbeli, az eszmetörténeti fejlődés „fővonalától” eltérő gondolkodónak,¹⁰⁴ még kevésbé retrográd, „gyökerében reakciós” és „polgárian képmutató” elemnek minősíteni.¹⁰⁵ Nincs már vita akörül, hogy az európai modernitás kibontakozásának kulcsmomentuma a sztoicizmus kora újkori feltűnése, s ebben Lipsius szerepe tagadhatatlan, több modernitáshagyomány is a magáénak vallja örökségét. A kimondandó tétel ennél – legalábbis ami Zrínyit illeti – súlyosabb: Zrínyi Miklós a sztoikus gondolkodás egyik legnagyobb és kétségkívül legeredetibb képviselője a kora újkori Magyarországon. Rimay János és Révay Péter¹⁰⁶ után annak a hagyománynak a rendkívül invenciózus honosítója, adaptálója és követője, amely minden belső ellentmondásával együtt a legszélesebb értelemben vett eszmetörténeti modernitás közvetlen előzménye. Zrínyinek sztoikus „fordulata” sosem volt; mély hite ellenére (vagy talán éppen azért) alkatilag volt képtelen a konfesszionalizáció harcaiba meggyőződéssel bekapcsolódni – viszont sztoicizmusának tudatosodását meg lehet határozni. Valamikor az 1640-es évek végén, legkésőbb a negyvenes-ötvenes évek fordulóján, verseskötetének szerkesztése, formába öntése közben talált rá a sztoikus hagyomány poétikai applikációjának új lehetőségeire. Ebben meghatározó szerepet játszott két sztoikus szerző, Francis Bacon és Justus Lipsius műveinek megismerése. Az előbbinek a Syrena-kötet koncepciójának kialakítására gyakorolt hatását döntőnek látjuk;¹⁰⁷ ám az utóbbi sem csupán a későbbi évek – nagyrészt prózai – írásait befolyásolta. A Syrena-kötet *Olvasónak* szóló bevezetőjében van egy már eddig is sok-sok feltevésre, töprengésre, kombinációra alkalmas fordulat: „Fabulákkal kevertem az historiát; de úgy tanultam mind Homerostul, mind Virgiliustul, az ki azokat olvasta, megesmerheti egyiket az másiktul.”¹⁰⁸ Hadd szaporítsam ezek sorát egy újabbal. Zrínyi akkor, amikor ezt írta, már nagy figyelemmel jegyzetelte Lipsius *Politicájának* V. könyvét. Ennek első fejezetében olvasta, hogy Nagy Sándor sem szégyellte Homéroszt „hadakozásnak tanító mesterének nevezni”. Több mint valószínűnek tartom, hogy a „fabulákkal kevert história” kifejezés Zrínyi előszavába az ezt követő Lipsius-mondatból származott át: „Nam vates ille (eximius sane et supra homines vates, sed tamen vates) quid nisi unum bellum, et idipsum *fabulis aspersum* decantavit?”¹⁰⁹

Arra persze sok példát gyűjtött az eddigi kutatás, hogy Lipsius és az ókori sztoikus filozófia (Seneca, Epiktétosz) milyen élénk recepcióra találtak a kora újkori Magyarországon. Arra viszont, hogy a sztoikus etikát és politikát hogyan lehetett poétikává alakítani, eddig csak Rimay János kínált példát.¹¹⁰ Most talán elmondhatjuk: Zrínyivel a sztoa másodszor alapított költészet Magyarországon.

¹⁰⁴ KLANICZAY Tibor, *A manierizmus politikai filozófiája: Paruta és Lipsius* (1985) = Uő, *Stílus, nemzet és civilizáció*, Bp., 2001 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 4), 225, 232; vö. PACZOLAY Péter, *Rimay János és korának politikaelmélete*, ItK, 86(1982), 677–678.

¹⁰⁵ BÁN Imre, *Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós* (1954), ItK, 58(1954), 359.

¹⁰⁶ Révay sztoicizmusáról fontos új tanulmány: TÓTH Gergely, *Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter Monarchiája = Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. Uő, Bp., MTA BTK, 2014 (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések), 117–147. A további kutatások feladata annak tisztázása, vajon láthatott-e ebből Zrínyi kéziratot; a Mátyás-tanulmány számos eleme ugyanis erős rokonságot mutat Révay Mátyás-képével.

¹⁰⁷ BENE, *Orpheus...*, i. m.; Bacon sztoicizmusáról (és tacitizmusáról) lásd újabban: Guido GIGLIONI, *Philosophy According to Tacitus: Francis Bacon and the Inquiry into the Limits of Human Self-Delusion*, Perspectives on Science, 20(2012), 159–182.

¹⁰⁸ ZMÖM, 1, 9.

¹⁰⁹ „Mert Homerus Poéta (úgy vagyon nagy és emberek felet-való Poéta, de ugyan csak Poéta volt) mit éneket egyebet az egy hadnál, és azt-is *költött dolgokkal meg-elegyítve?*” LASKAI, i. m., 316.

¹¹⁰ A korábbi szakirodalmi hivatkozások összegyűjtve: BENE Sándor, *Rimay Múzsája*, ItK, 115(2011), 271–340.

Die alte Klosterbibliothek Disentis Ein buchgeschichtlich bemerkenswerter Fund

1. Einleitung

Die Buchgeschichte ist dem Verfasser dieses Beitrages erstmals in Siebenbürgen, und zwar auf einem Kongress über den Polihistor Péter Bod (1712–1769) begegnet. Später sollte ich mich im Rahmen meiner Forschungsreisen auch in Ungarn, Mähren und Böhmen mit derselben Thematik regelmässig beschäftigen. In diesem Zusammenhang lernte ich nicht nur die verschiedenen wissenschaftlichen Reihen, die die Buchsammlungen und Bibliotheken in Ostmitteleuropa systematisch untersuchen, kennen, sondern auch den *spiritus rector* der ungarländischen Buch- und Lesegehistorie, Prof. Dr. István Monok. Seit der ersten Begegnung in Budapest am 8. November 2006 sollten viele Gespräche, Mails und Kongresse folgen, in denen wir uns gegenseitig kennen und schätzen gelernt haben.

Gewissermassen als „Ernte“ dieser wissenschaftlichen Freundschaft ist in Graubünden das buchgeschichtliche Forschungsprojekt *Das Buch in Graubünden. Herkunft, Gebrauch, Funktion, Sammlung und Wirkung von Büchern, Buchsammlungen und Bibliotheken in den Drei Bünden (1500–1800)* entstanden, das vom *Institut für Kulturforschung Graubünden* (Chur) und der *Kantonsbibliothek Graubünden* (Chur) verantwortet wird. Die teilzeitlichen Mitarbeiter an diesem Forschungsprojekt, dessen Projektdauer mit fünf Jahren (2013–2017) veranschlagt ist, sind alt Staatsarchivar Dr. Silvio Margadant und meine Wenigkeit; unterstützt werden wir durch Dr. Augusta Corbellini, die im Veltlin und den ehemaligen Grafschaften Chiavenna und Bormio Bibliotheken untersucht hat.¹ Damit sind auch bereits die Herausforderungen des Forschungsprojektes angesprochen: Graubünden war bis zum Ende des Ancien Régime ein unabhängiger Staat, der Freistaat der Drei Bünde, der als zugewandter Ort der damaligen Schweiz eigene Untertanenlande besass. Da es in diesem Land, das Friedrich Schiller in *Die Räuber* (1782) als „das Athen der heutigen Gauner“ bezeichnete, keine universitären Einrichtungen gab, ist die Frage nach dem tatsächlichen Bildungsstand Bündens besonders reizvoll. Sind doch Bücher, Buchsammlungen und Bibliotheken nicht nur Ausdruck der Gelehrsamkeit derer Besitzer, sondern widerspiegeln auch die geistesgeschichtliche Entwicklung einer Region.

Anders als in Ostmitteleuropa ist die Untersuchung von Buchsammlungen und Bibliotheken in der Schweiz noch in Kinderschuhen begriffen. Erst seit Ende der 90er Jahre werden an verschiedenen öffentlichen Bibliotheken die historischen Buchsammlungen und Bibliotheken erforscht.² Neben der Rekonstruktion von Bibliotheken aufgrund der Erfassung und Auswertung von Besitzvermerken wird auch versucht, erhaltene Bücherlisten (Bibliotheksverzeichnisse, Hinweise in Testamenten, Buchrechnungen etc.) zu sammeln. Bislang bestehen jedoch kaum Studien, die verschiedene Buchsammlungen und Bibliotheken einer genau definierten Region nicht nur zu rekonstruieren, sondern auch geistesgeschichtlich auswerten. Bei dieser Auswertung ist es besonders wichtig, immer auch den Weg des Buches,

¹ Vgl. Jan-Andrea BERNHARD, *Il cudisch en Grischun: Derivonza, diever, funcziun, rimnada ed effects da cudischs, collecziuns da cudischs e da bibliotecas ellas Treis Ligias (1500–1800)*, Annalas da la Societad retoromantscha, 2013, 58–64.

² Am intensivsten wird diesbezüglich an der Zentralbibliothek Zürich geforscht; es ist auf die zahlreichen bibliotheksgeschichtlichen Studien von Dr. Urs B. Leu, Leiter der Sammlung Alte Drucke, zu verweisen. Vor einigen Jahren erschien von Norbert Furrer *Des Burgers Buch: Stadtberner Privatbibliotheken im 18. Jahrhundert* (Zürich, 2012), in welcher Studie erstmals die handschriftlichen Bibliothekskataloge der Stadtberner Burger zugänglich gemacht werden. – Natürlich ist in diesem Zusammenhang auch auf das *Handbuch der historischen Buchbestände in der Schweiz* (Hildesheim, 2013) zu verweisen, das sich aber (abgesehen von Einzelfällen) nur sehr rudimentär mit Provenienzfällen beschäftigt; zudem sind – einem Handbuch entsprechend – viele Bibliotheken und Buchsammlungen gar nicht berücksichtigt.

sofern möglich, nachzuzeichnen, da die Herkunft des Buches nicht selten eine Aussage über die geistesgeschichtliche Prägung des Besitzers erlaubt. Schliesslich ist auch nach der regionalen und überregionalen Funktion der erfassten Bibliotheken zu fragen; dabei können auch bibliothekonomische Fragestellungen wertvolle Hinweise zum Aufbau und zur Benutzung einer Bibliothek geben.

Um dies alles leisten zu können, braucht es – die besondere Geschichte des dreisprachigen Landes respektierend – gute bis sehr gute Sprachkenntnisse in Lateinisch, Rätoromanisch (in verschiedenen Idiomen), Italienisch, Französisch und Deutsch, sowie Übung im Lesen alter Handschriften. Das Lesen und Verstehen der Marginalia setzt freilich auch ein fundiertes geistesgeschichtliches Wissen voraus, ja bedingt ein differenziertes Verständnis für theologische Probleme aus der Zeit des Ancien Régime. Das vorliegende Forschungsprojekt stellt damit ein Pionierprojekt in der europäischen Buchgeschichtsforschung dar. Die Forschungen sollen abgeschlossen werden mit einer zweibändigen Publikation: Der erste Band soll die Bildungsgeschichte Bündens (1500–1800) neu zeichnen, basierend auf den Erkenntnissen der Auswertung der Forschungsarbeit, im zweiten Band werden die einzelnen (teils rekonstruierten) Bibliotheken vorgestellt und Bücher- sowie Besitzvermerklisten gedruckt.

Nach Ablauf von mehr als der Hälfte der Projektzeit lassen sich einige grundlegende Erkenntnisse zusammenfassen. Insgesamt wurden etwas mehr als 80 Bibliotheken und Buchsammlungen besucht. Dabei wurden knapp 15'000 Bücher mit Besitzeinträgen erfasst; die Gesamtzahl der geprüften Bücher mit einem Druckdatum vor 1815 liegt bei etwa 60'000 (teils mehrbändigen) Titeln. Diese breite Quellenlage erlaubt nicht nur grundsätzlich in Frage zu stellen, ob das Gebiet der Drei Bünde – wie es in zahlreichen Lehrbüchern festgehalten wird – bildungsfern war, sondern lässt auch einige detailliertere Erkenntnisse zu:

Grundsätzlich lässt sich erkennen, dass die Lesefähigkeit und -fertigkeit in katholischen Talschaften einerseits und in deutschsprachigen Talschaften andererseits eindeutig weniger ausgeprägt war als in reformierten und romanisch- bzw. italienischsprachigen Gegenden. Die noch erhaltenen Buchsammlungen und Bibliotheken aus deutschsprachigen Tälern (wie Prättigau, Landwassertal oder Schanfigg) sind bescheidener als solche aus dem Engadin, dem Bergell oder dem Puschlav. Gleichzeitig umfassen Buchsammlungen von katholischen Junkerfamilien³ (z.B. de Latour, de Mont oder de Castelberg) meist nur etwa 20–40 Bücher, diejenigen der reformierten Junkerfamilien (z.B. von Salis, von Planta oder von Tscharnier)

hingegen mehrere hundert Bücher. Dasselbe Bild begegnet uns bei den Geistlichen: Reformierte Pfarrer haben oft Bibliotheken mit 100 oder mehr Büchern besessen, katholische Geistliche hingegen oft nur einige wenige Duzend Bücher. Natürlich gab es auch Priester wie z.B. Franciscus Damianus Gallin (1695–1762), die grössere Bibliotheken besaßen, doch war dies eher die Ausnahme.

Bekanntlich haben sich seit dem 16. Jahrhundert das katholische und das protestantische Bildungskonzept verschieden entwickelt. Während im Protestantismus die Laien den Katechismus und die Bibel lesen und lernen

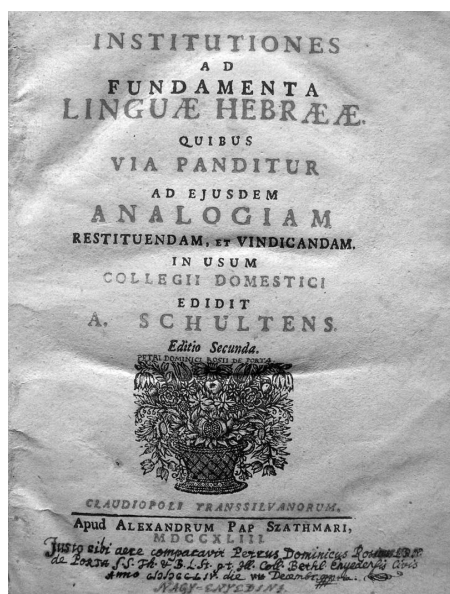

Abb. 1: Die Institutiones ad fundamenta linguæ Hebrææ (Klausenburg/Kolozsvár, 1743) von Albert Schultens; diese hat Rosius à Porta während seiner Studien (1754/1755) in Strassburg a.M./Nagyenyed gekauft

³ Mit Junkern sind in den Drei Bünden Aristokraten gemeint, die einen Adelsbrief besitzen; diese Familien haben das politische Geschehen von 1500 bis 1800 massgebend geprägt.

sollten, war dies im Katholizismus stärker den Geistlichen vorbehalten. In den Drei Bünden zeigen sich die Folgen dieser verschiedenen Bildungskonzepte recht deutlich: In protestantischen Talschaften sind nicht nur Katechismen sehr verbreitet gewesen, sondern haben auch viele Laien, insbesondere seit dem 17. Jahrhundert, lesen und schreiben können, wie Besitzeinträge in zahllose erhaltene Katechismen, Gebetsbücher, Gesangbücher und Bibeln belegen. Dabei ist es bemerkenswert festzustellen, dass auch viele Frauen und Mädchen ein bis zwei religiöse Bücher besessen haben. Grundsätzlich lässt sich sagen, dass die gemeine Bevölkerung Erbauungsliteratur in den Volkssprachen besass und las, Gelehrte, Junker und Adlige hingegen (neben den religiösen Büchern) allgemein humanistische Literatur, Jurisprudenz, Geschichte und – im 18. Jahrhundert immer mehr – Belle littérature.

Als Grunderkenntnis muss, nach Auswertung aller heute noch erhaltenen sowie zugänglichen Bibliotheken und Buchsammlungen, festgehalten werden, dass der Bildungsstand der Bevölkerung in den Drei Bünden weit höher war, als dies bislang angenommen wurde.⁴

2. Die Klosterbibliothek der Abtei Disentis (rom. Mustér)

Von alters her gab es im Benediktinerkloster Disentis eine Bibliothek. P. Iso Müller und P. Daniel Schönbächler haben darüber bereits Studien veröffentlicht.⁵ Wie gross diese Bibliothek um 1790 war, darüber widersprechen sich jedoch die Aussagen. Jedenfalls umfasste sie einen beachtlichen Anteil an Codices.⁶ Abt Adalbert II. de Medell (1628–1696) und Abt Bernhard Frank von Frankenberg (1692–1763) hatten ein besonderes Augenmerk auf die Bibliothek: Sie ergänzten die Bibliothek nicht nur mit wertvollen Büchern, sondern liessen auch nach ausgeliehenen und fehlenden Büchern fahnden.⁷ Hingegen berichtete P. Fintan Birchler 1785, dass die Bibliothek nur wenige Bücher besitze und diese hätten meist nur geringen Wert. Auch fehle ein Katalog.⁸ Schliesslich – und dies ist in nahezu sämtlicher Literatur nachlesbar – sei die Bibliothek (Bücher, Inkunabeln, Handschriften, Urbarien usw.) am 6. Mai 1799 ein Raub der Flammen geworden, als die französischen Truppen das Kloster in Brand gesetzt haben.⁹ In zwei Büchern wird in dem handschriftlichen Eintrag gar auf den Brand der Bibliothek explizit Bezug genommen.¹⁰

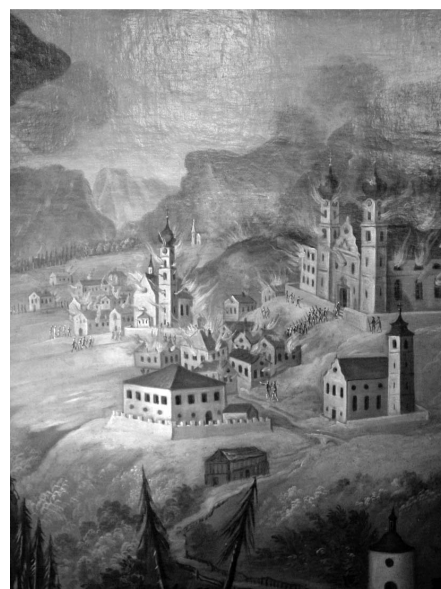

Abb. 2: Französische Truppen stiften in Disentis Brand (1799)

⁴ Vgl. Sabina-Claudia NOLD, „Das Buch in Graubünden“ – ein Projekt mit weitreichenden Folgen, Bündner Tagblatt, 20. September 2014, 8. Die detaillierten Forschungserkenntnisse sind momentan in noch keiner Publikation greifbar, werden aber zu gegebener Zeit veröffentlicht. Insofern stellt diese *Einleitung* eine erstmalige Präsentation der wissenschaftlichen Erkenntnisse des Forschungsprojektes dar.

⁵ Vgl. Iso MÜLLER, *Disentiser Bibliotheksgeschichte*, Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige, 1974, 548–558; Daniel SCHÖNBÄCHLER, *Über Bibliotheken und Sammlungen im Kloster Disentis*, Disentis [Vierteljahresschrift des Klosters Disentis], 3/1997, 50–56.

⁶ Vgl. MÜLLER, *Bibliotheksgeschichte*, 548ff.

⁷ Vgl. MÜLLER, *Bibliotheksgeschichte*, 553f.

⁸ Vgl. MÜLLER, *Bibliotheksgeschichte*, 555.

⁹ Vgl. BERNHARD, *Cudisch*, 59; Peter METZ, *Geschichte des Kantons Graubünden*, Chur, Calven-Verlag, 1989, 50–60; Iso MÜLLER, *Die Fürstabtei Disentis im ausgehenden 18. Jahrhundert*, Münster, Aschendorff, 1963, 185ff; IDEM, *Die Abtei Disentis und der Volksaufstand von 1799*, Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte, 1963, 130f; Johann Andreas VON SPRECHER, *Kulturgeschichte der Drei Bünde im 18. Jahrhundert*, neu hg. von Rudolf JENNY, Chur, Bischofberger, 1976, 415, 662f.

¹⁰ In den beiden Büchern *Giardino fiorito di varii concetti scritturali e morali* (Mailand, 1674) von Pietro ROTA, und *Fürtreffliche zwey Tractaten* (Regensburg, 1754) von Claudius FLEURY.

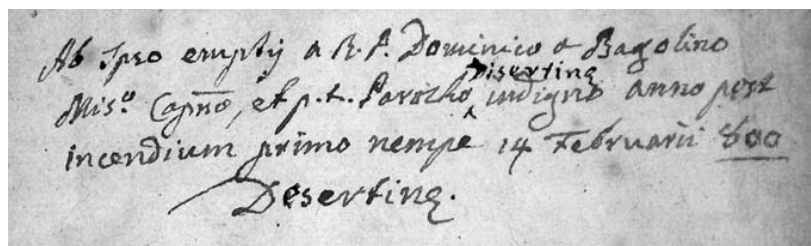

Abb. 3: Besitzeintrag in das Buch Giardino fiorito di varii concetti scritturali e morali (Mailand, 1674), mit einem Hinweis auf den Klosterbrand

Auf dieser Überzeugung basiert auch die allgemeine Meinung, dass – der mit Possessoreinträgen regelmässig auftretende – P. Mainrad Bircher (1775–1846) die Bibliothek neu angelegt und natürlich auch Bücher aus der Barockzeit angeschaffen hätte.¹¹ Die Altbestände der Disentiser Klosterbibliothek seien so von überall zusammengekommen. Tatsächlich finden sich Altbestände aus den Klöstern Einsiedeln, Engelberg, Pfäfers, Rheinau, Ottobeuren u.a. Auch Bücher vieler Geistlicher der Region und benachbarter Gebiete sowie aus verschiedenen Kapuzinerhospizen ergänzen die Sammlung.

Da die Bibliothek weder im elektronischen noch im Zettelkatalog vollständig erfasst ist, ist es auch schwierig den Altbestand zu beziffern. Es ist von etwa 4000–5000 Büchern mit einem Druckdatum aus der Zeit des Ancien Régime auszugehen; davon bilden etwa 1850 Bücher einen separaten Teil, umfasend vor allem Bücher des ehemaligen Kapuzinerhospizes Tiefencastel (vor 1815).¹² Zudem ist zu diesem Bestand noch die rätoromanische Bibliothek zu zählen, die einen Altbestand von etwa 300 Titeln vor 1815 aufweist;¹³ allerdings sind die *Raetoromanica* – rätoromanische Drucke aus der Zeit des *Ancien Régime* sind bekanntlich vor allem Bibeln, Katechismen, Gesangsbücher und Erbauungsliteratur¹⁴ – nicht in gleichem Masse spezifische Anschaffungen für die Klosterbibliothek gewesen, sondern zu einem guten Teil Schenkungen der Bevölkerung der Abtei an das Kloster.

Von den 2500–3000 Büchern, die heute den eigentlichen „Altbestand“ der Klosterbibliothek bilden, ist mit Gewissheit der grösste Teil von aussen gekommen, also nicht ursprünglich dem Kloster zugehörig. Die Untersuchung der Besitzeinträge zeigt aber, dass ein namhafter Teil aus der Surselva stammt. Insgesamt haben – ohne die Kapuzinerbibliothek mitzurechnen – etwa 810 Bücher einen Besitzeintrag. Neben den Geistlichen und namhaften Geschlechtern der Region finden sich auch Bücher, die im Beneficium in Rumein (Lugnez) gelagert waren. Das Beneficium Rumein ist eine 1669/70 erbaute Wallfahrtskapelle S. Antoni bei Degen (Igels) im Lugnez. Die Kapelle wurde samt ihren Gütern 1712 dem Kloster Disentis geschenkt. Seither wohnte ein Disentiser Mönch in Rumein und las zweimal wöchentlich die Messe.¹⁵ Aus diesem Grunde gab es auch eine Bibliothek in Rumein – gemäss dem Besitzeintrag *Beneficij Romeinensis* – mit einem Bestand von etwa 70 Titeln.

Am bemerkenswertesten ist aber doch wohl die Tatsache, dass etwa 160 Bücher den Eintrag *Monasterij Disertinensis* aufweisen, mehrheitlich mit einer Jahreszahl ergänzt.¹⁶

¹¹ Vgl. MÜLLER, *Bibliotheksgeschichte*, 555; Rudolf HENGGELE, *Professbuch der fürstlichen Benediktinerabtei zum hl. Martin in Disentis*, Zug, Eberhard Kalt-Zender, s. d. [nach 1955], 82; Adalgott SCHUMACHER, *Album Desertinense oder Verzeichnis der Aebte und Religiösen des Benediktiner-Stiftes Disentis*, Disentis, Condrau, 1914, 107.

¹² Die Kapuzinerbibliothek umfasst auch noch etwa 500 Bücher aus dem 19. Jahrhundert, die aber nicht berücksichtigt wurden.

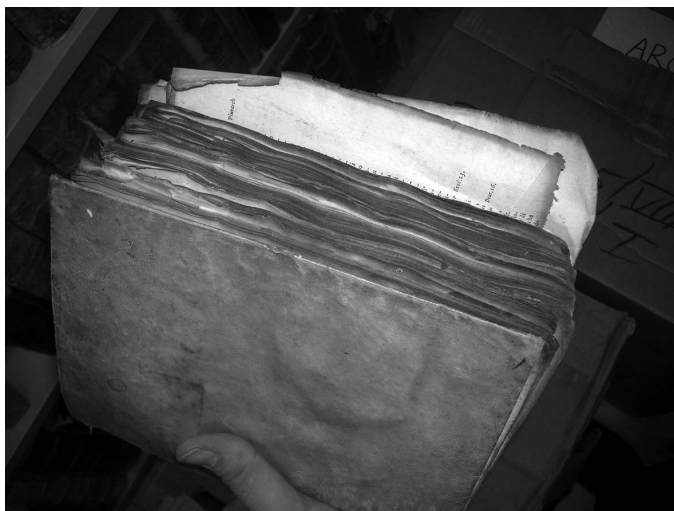
¹³ Da die romanische Bibliothek momentan nicht zugänglich ist, konnte nur der elektronische Katalog – der in diesem Fall vollständig ist – ausgewertet werden; Angaben über Besitzeinträge in den *Raetoromanica* haben wir demzufolge keine.

¹⁴ Vgl. Gion DEPLAZES, *Funtaunas: Istorgia da la litteratura rumantscha per scola e pievel*, I–II, Chur, Lia rumantscha, 1993–2001.

¹⁵ Vgl. Hans BATZ, *Die Kirchen und Kapellen des Kantons Graubünden*, Bd. 3, Kreis Lugnez und Kreis Ruis, Chur, Casanova, 2003, 110f. Über die Gründung des Beneficiums vgl. Vigil BERTHER, *Die Benediktinersiedlung im Lugnezertal*, Bündner Monatsblatt, 1954, 281–290; Leo SCHMID, *Bernhard Frank von Frankenberg, Fürstabt von Disentis 1742–1763: Ein Beitrag zur Politik und Geistesgeschichte Bündens im 18. Jahrhundert*, Chur, Gasser & Eggerling, 1958, 64.

¹⁶ Die Mehrzahl der Titel ist in Lateinisch (70%); der Rest teilt sich auf in Deutsch (15%) und Italienisch/Französisch (15%).

Abb. 4: Brandspuren bei einem „geretteten“
Buch

Dieser Fund widerlegt – gerade da es sich nicht nur um Bücher, sondern auch um Besitzeinträge vor 1799 handelt – die bisherige Überzeugung, dass die ganze Bibliothek 1799 abgebrannt sei. Einesteils waren natürlich mehrere Bücher in Rumein, anderenteils hatten wohl manche Mönche einzelne Bücher auf ihren Zellen. Bekanntlich blieben einige Zellen im 1. Stockwerk erhalten. Es ist aber auch möglich, dass nicht die ganze Bibliothek bzw. alle Bücher verbrannt sind. Spescha spricht einerseits davon, dass „300 der vortrefflichsten und auserlöstesten Bücher“ verbrannt seien, andererseits hält er fest, dass „die Bibliothek mottete“¹⁷ – tatsächlich finden sich noch heute mehrere Bücher, die Brandspuren aufweisen.

3. Die wiederentdeckten Bücher der alten Klosterbibliothek

Dieser Fund ist nicht nur einzigartig in der bibliotheksgeschichtlichen Forschung der Schweiz, sondern präzisiert auch das bisherige Wissen über die Disentiser Bibliotheksgeschichte. P. Iso Müller hat bekanntlich alle Hinweise zur Bibliothek, die aus der Zeit vor dem Brand waren, minutiös gesammelt und zusammengetragen.¹⁸ Von Ausnahmen abgesehen hatte er aber wenig Kenntnis davon, welche Bücher tatsächlich in der Klosterbibliothek standen. Es ist zwar davon auszugehen, dass die 160 gefundenen Bücher – unabhängig davon, wie man den Wert der Bibliothek um 1799 einschätzt – nur einen kleinen Teil der ehemaligen Klosterbibliothek ausmachten, dennoch erlauben sie einen interessanten Einblick darüber, was die einzelnen Äbte im 17. und 18. Jahrhundert anschaffen liessen.

Inhaltlich teilen sich die aus der alten Bibliothek noch erhaltenen Bücher auf in Dogmatik bzw. Moraltheologie (¼), Predigt- sowie Frömmigkeitsliteratur (¼), und Bibeln, Manualia, Breviere sowie katechetische Literatur (¼). Der verbleibende Viertel umfasst mehrere kontroverstheologische Titel aus der Auseinandersetzung mit dem Protestantismus und anderen „Häresien“, „Humanistisches“ (Enzyklopädien, Lexika, Editionen etc.) sowie Hagiographisches.

Während Bibeln, Liturgien, Manualia oder Breviere einerseits und Predigtliteratur andererseits gleichermassen aus beiden Jahrhunderten vorliegen, ist die Anschaffung anderer, spezifischere Themenbereiche betreffende Bücher stärker von kirchenpolitischen und geistesgeschichtlichen Umständen abhängig gewesen. So stammen moraltheologische Werke vor allem aus dem 18. Jahrhundert, hingegen wurden im 17. Jahrhundert im Nachklang des Tridentinums verschiedene Werke angeschaffen, die die tridentinische Reform, darunter auch das Kirchenrecht und die Heiligenverehrung, betrafen. Es ist ja bekannt, dass die Einführung der tridentinischen Reform in Disentis zu Beginn des 17. Jahrhunderts grossem Widerstand ausgesetzt war.¹⁹

Grundsätzlich lässt sich – zumindest gemäss der vorliegenden 160 Titel – sagen, dass eine nennenswerte Anzahl der Autoren den sogenannten „Bildungs-Orden“, insbesondere dem *Ordo sancti Benedicti* (OSB) sowie der *Societas Jesu* (SJ), angehörten. Es sind Namen zu

¹⁷ Vgl. MÜLLER, *Bibliotheksgeschichte*, 555; IDEM, *Abtei*, 130f.

¹⁸ Vgl. MÜLLER, *Bibliotheksgeschichte*, 553–555.

¹⁹ Vgl. Iso MÜLLER, *Die Äbte von Disentis = Helvetia sacra*, III/1, Bern, Francke, 1986, 479ff.

Abb. 5: Besitzeintrag in den Apparatus eruditionis tam rerum quam verborum per omnes artes et scientias (Sulzbach, 1680) von Michael Pexenfelder

nennen wie (OSB:) Placidus Spies, Anselm Fischer, Gallus Cartier, Thomas Erhardt, Ignatius Trauner oder (SJ:) Joseph Biner, Jean Croiset, Tobias Lohner, Michael Pexenfelder, Paolo Segneri – von all diesen Autoren sind mehrere Titel in dem noch erhaltenen Teil der alten Klosterbibliothek erhalten.

Bei der Mehrheit der Besitzeinträge ($\frac{2}{3}$) ist festgehalten, wann das betreffende Buch in die Klosterbibliothek gekommen ist. Dies ist darum wichtig, weil die Buchanschaffungen wertvolle Hinweise zu den Amtszeiten der einzelnen Äbte geben können. Erwähnenswert sind insbesondere vier Äbte, in deren Amtszeit Bücher angeschaffen worden sind. Es sind dies die beiden bereits erwähnten Adalbert II. de Medell (Abt: 1655–1696) und Bernhard Frank von Frankenberg (Abt: 1742–1763). Dazu gesellen sich zwei weitere Äbte, aus deren Amtszeit wir auch eine nennenswerte Anzahl an Büchern haben, nämlich Adalbert III. de Funs (Abt: 1696–1716) und Marian de Castelberg (Abt: 1724–1742).

Es ist bekannt, dass *Adalbert II. de Medell* einer der bedeutendsten Äbte des Klosters Disentis war. In seiner langen Amtszeit hat sich die Zahl der Mönche nicht nur von sieben auf 30 vermehrt, sondern Abt Adalbert leitete auch die barocke Bauzeit des Klosters ein: Er liess die Placiduskirche am Dorfeingang in barockem Stil neu erbauen, den herrschaftlichen Klosterhof in Truns und schliesslich das bis heute repräsentative Klostergebäude errichten.²⁰ Der promovierte Abt Adalbert war aber nicht nur ein „barocker Bauherr“, sondern hatte auch reges Interesse an der wissenschaftlichen Entwicklung. Er stand in Korrespondenz mit Mabillon und anderen Maurinern, und liess – damals war P. Maurus Cathrin (†1696) Bibliothekar – Werke der Liturgie, der benediktinischen Geschichte und der Patristik anschaffen. Für die 1661 errichtete philosophisch-theologische Schule, die P. Adalbert de Funs, der spätere Abt, leitete, wurden gar Werke französischer Gelehrter (Goudin, du Trieu, Gonet etc.) angeschaffen.²¹ Auch scheint die Bibliothek durch Ankauf bzw. Übernahme von Büchern aus dem Benediktinerkloster Einsiedeln vermehrt worden zu sein. Abgesehen von dem Gesamtwerk des jesuitischen Exegeten Kornelius de Lapide (†1637) haben wir – nach der Auswertung der heutigen Klosterbibliothek – Kenntnis davon, dass seit Mitte des 17. Jahrhunderts mehrere Werke aus dem Kloster Einsiedeln nach Disentis kamen. Aus der Amtszeit von Abt Adalbert II. ist unter anderem der *Tractatus de oratore christiano* (Köln, 1651) des Jesuiten Theodor Dulman zu erwähnen.²² Weit erwähnenswerter sind hingegen andere Anschaffungen des Klosters unter der Ägide von Abt Adalbert II. Erhalten haben sich 36 Bücher aus seiner Amtszeit, wobei deren 21 auch die Jahreszahl erwähnen, als das Buch angeschaffen wurde bzw. wann es ins Kloster gekommen ist. Neben mehreren Predigtsammlungen sind natürlich Werke, die Zeugen der tridentinischen Reform sind, zu nennen, so z.B. die *Sacrosancti et oecumenici Concilii Tridentini... canones et decreta* (Antwerpen, 1640), die dem Zizerser Pfarrer Johann Kriesbaumer gehörten, oder die *Concilii Tridentini canones* (Piacenza, 1591) aus dem Besitz des Kanonikers Georg de Mont, der das Buch an Conrad de Castelberg weitergegeben hatte – beide Werke kamen 1664 in den Besitz des Klosters.²³ Dasselbe trifft für den *Catechismus*

²⁰ Vgl. MÜLLER, *Äbte*, 481f., 503f; SCHUMACHER, *Album*, 42ff.

²¹ Vgl. MÜLLER, *Bibliotheksgeschichte*, 554; IDEM, *Die Disentiser Barockscholastik*, Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte, 1958, 13ff., 22f. 179f; SCHUMACHER, *Album*, 42ff.

²² *Titelblatt*: „Mon.ⁱⁱⁱ Disertinensis O.S.B. Ao. 1664. Ex libris D. Johannis Kriesbaummer Helvetiis Miss.ⁱⁱ in Retia parochi in Zizers Anno Dni. 1642.“ (Standort: Klosterbibliothek Disentis, hinterer Raum: ohne Sign.).

²³ *Vorsatzblatt*: „Ex libris Georgij de Monte C. & Cant. Curiensis. Nunc in usum Conradi à Castelberg Rhaeti Disertinensis A° 1638.“; *Titelblatt*: „Mon.^{ij} Disertinensis O.S.B. A° 1664.“ (Standort: Klosterbibliothek Disentis, hinterer Raum: ohne Sign.).

Romanus (Brixen, 1605) zu, der zur Zeit des Klosterbrandes wohl im Beneficium Rumein war.²⁴ Geistesgeschichtlich weit bemerkenswerter sind andere Werke, die eine Erwähnung verdienen, so z.B. der *Apparatus eruditionis tam rerum quam verborum per omnes artes et scientias* (Sulzbach, 1680) des bayrischen Jesuiten und Lexikographen Michael Pexenfelder. Der *Apparatus* stellt einen systematischen Grundriss des Wissens dar, das an den Lateinschulen des 17. Jahrhunderts vermittelt wurde. Die Darstellung zielt darauf, Wörter und Sachen zugleich zu erläutern und so eine umfassende Kenntnis des lateinischen Wortschatzes mit enzyklopädischen Wissen zu verknüpfen.²⁵ Es ist zu vermuten, dass P. Adalbert de Funs dieses Werk auch für die Schule angeschaffen hat. Bekanntlich hat das jesuitische Bildungskonzept auch die Ausbildung am Benediktinerkloster Disentis massgebend beeinflusst. Eine Art „kosmologische“ Universalenzyklopädie ist der *Welt Tummel- und Schaw-Platz* ... (München, 1617) von Aegidius Albertinus (1560–1620).²⁶ Dieses Werk ist in weiten Teilen eine Übersetzung von *De rerum proprietatis* des französischen Benediktiners Pierre Bersuire („Berchorius“, ca. 1290–1362), in welchem Werk der ganze Kosmos – in einem allegorischen Sinn auf die Heilsgeschichte bezogen, und tropologisch auf das Seelenheil der Menschen abzielend – gedeutet wird.²⁷ Albertinus als einflussreicher Schriftsteller der Gegenreformation illustriert das Spannungsfeld zwischen Traditionssicherung und neuer Akzentsetzung. So systematisiert und funktionalisiert Albertinus, unter Anwendung humanistischer Methoden, die lexikalische Sammlung von Bersuire, doch aber bewahrt er inhaltlich die Verpflichtung auf die Tradition. Als solcher ist er auch ein Befürworter der Hexenverfolgungen. Kaum erstaunlich, dass Abt Adalbert II. die Hexenprozesse der 1670 Jahre nicht nur zuließ, sondern dem „Haupt-Exorzisten“ P. Carli Decurtins (1650–1712) gar Vollmachten übergab²⁸ – war doch P. Carli sein Ziehsohn, der an der Wallfahrtskirche *Nossadunna dalla glisch* ob Truns von 1679 bis 1712 segensreich wirkte.²⁹

Abb. 6: Besitzeintrag vom Kloster Disentis und vom Beneficium in Rumein in dem Welt Tummel- und Schaw-Platz... (München, 1617) von Aegidius Albertinus

²⁴ Titelblatt: „Mon.^{rij} Disertini. O.S.B. A° 1664. Sed nunc Beneficij Romeinensis.“ (Standort: Klosterbibliothek Disentis, hinterer Raum: ohne Sign.).

²⁵ Titelblatt: „Mon.^{rij} Disertinensis; Monasterij Disertinensis Ord. S. Bened. ao. Dni. 1684.“ (Standort: Klosterbibliothek Disentis, hinterer Raum: ohne Sign.). Ein weiteres Werk von Pexenfelder, den *Concionator historicus rariorum eventuum exemplis* (München, 1680) wurde in der Amtszeit von Abt Adalbert II. angeschaffen (Standort: Klosterbibliothek Disentis, hinterer Raum: ohne Sign.).

²⁶ Titelblatt: „Monasterij Disertini. O.S.Ben. A° 1687.“ (Standort: Klosterbibliothek Disentis, hinterer Raum: ohne Sign.).

²⁷ Vgl. Guillaume von GEMERT, *Zur Verwertung mittelalterlichen Literaturguts im geistlichen Schrifttum der frühen Neuzeit = Das Berliner Modell der mittleren deutschen Literatur: Beiträge zur Tagung Kloster Zinna 29.9.–01.10.1997*, hg. von Christine CAEMMERER, Amsterdam, Rodopi, 2000, 125ff.

²⁸ Vgl. Hubert GIGER, *Hexenwahn und Hexenprozesse in der Surselva*, Chur, Desertina, 2001, 143f. Freilich stellt hier Abt Adalbert II. keinen Einzelfall dar – so herrschte in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts in der Surselva geradezu ein Hexenwahn, und dies auch bei den Protestanten (vgl. Jan-Andrea BERNHARD, Hans CAPREZ, *Castrisch en historia e preschientscha*, Chur, Desertina, 2016, 119ff).

²⁹ Hier betrieb P. Carli auch eine Druckerei, auf der unter anderem das bis 1945 mehrfach aufgelegte Gebetsbuch *Consolazioni della olma devoziusa* (Trun, 1690) erschien (vgl. DEPLAZES, *Funtaunas*, II, 74ff; Remo BORNATICO, *L'arte tipografico nelle Tre Leghe (1547–1803) e nei Grigioni (1803–1975)*, Chur, Gasser, 1976, 106ff).

Die exemplarischen Ausführungen zu Abt Adalbert II. zeigen, dass derselbe ein typischer Barockabt war, der für neue wissenschaftliche Entwicklungen reges Interesse signalisierte, doch aber der tridentinischen Reform verpflichtet blieb. Dieselbe Erscheinung begegnet uns auch bei seinem Nachfolger Abt *Adalbert III. de Funs* (1696–1716), der sich bereits unter Abt Adalbert II. als Lehrer hervorgetan hatte, wie P. Iso Müller in seinen Studien kenntnisreich aufgezeigt hat.³⁰ Auch er war um den weiteren Ausbau der klösterlichen Barockanlage besorgt. In seiner Amtszeit wurde 1712 schliesslich die neue Klosterkirche geweiht. Obwohl er selbst, wie erwähnt, als Lehrer der Klosterschule um die Äufnung der Klosterbibliothek besorgt war, erfüllte ihn der Mangel an Büchern in der Bibliothek zeitlebens mit Sorge. Noch 1713 beklagte er sich darüber, dass es an Schriften der deutschen Benediktiner mangle.³¹ Dies ist um so bemerkenswerter, wenn wir bedenken, dass er gleichfalls mit Mabillon und andern Maurinern in brieflichem Austausch stand.³² Insofern stellt der Fund von Büchern aus der Zeit vor dem Klosterbrand einen Glücksfall dar. Von sechzehn Büchern wissen wir, dass sie in der Amtszeit von Abt Adalbert III. angeschaffen worden sind; weitere elf Bücher haben zwar ein Druckdatum aus seiner Amtszeit, können aber auch später in die Bibliothek gekommen sein. Wie zur Amtszeit von Adalbert II. ist unter Abt Adalbert III. die Klosterbibliothek mit mehreren Predigtbänden der Barockzeit vermehrt worden. Erwähnenswert ist es jedoch, dass in der Amtszeit beider Äbte Adalbert neben den Predigtsammlungen auch Bibelkommentare angeschaffen wurden. Dies belegt ihr Anliegen, dass die Mönche bei ihren Predigten in den Gottesdiensten sich nicht nur an gedruckten Vorlagen orientieren, sondern sich gleichermassen mit der Bibel selbst auseinandersetzen sollten. Bemerkenswerterweise stammen fünf solche Bibelkommentare – beispielsweise des Jesuiten Jakob Tirinus³³ – aus dem Besitz des promovierten Weltgeistlichen Augustin Wendenzen (1622–1695), der unter anderem in Sagogn Pfarrer war und der dortigen reformierten Minderheit erlaubte, in der Kirche St. Maria Himmelfahrt nach der Messe die Predigt zu halten, ihre Kinder in der Kirche zu taufen und ihre Toten auf dem dortigen Friedhof zu beerdigen.³⁴

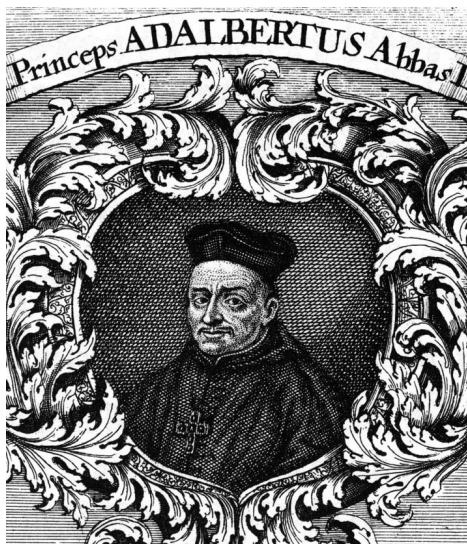

Abb. 7: Fürstabt Adalbert III. de Funs (1696–1716)

³⁰ Vgl. MÜLLER, *Barockscholastik*, 8–26, 151–180. Zu Abt Adalbert II. de Funs' Einsatz für Erbauungsliteratur in romanischer Sprache vgl. Iso MÜLLER, *Las scartiras romontschas digl avat Adalbert de Funs*, Igl ischi, 1951, 84–108; *Bibliografia retorumantscha (1552–1984)*, Chur, Lia Rumantscha, 1986, Nr. 2437–2441, 5193.

³¹ Vgl. MÜLLER, *Bibliotheksgeschichte*, 554.

³² Vgl. *Lexicon istoric retic*, 1, 261; MÜLLER, *Äbte*, 504; SCHUMACHER, *Album*, 44f.

³³ „P. Augustini Wendenzen Sacerdoti Ao. 1656. Mon.^{rij} Disert. Anno. 1699. Sed nunc Benef.^{ij} Romeinensis.“, in: Jakob TIRINUS, *In. S. Scripturam Commentarius duobus Tomus comprehendus*, Lyon, de la Garde, 1656 (Standort: Klosterbibliothek Disentis, hinterer Raum: ohne Sign.).

³⁴ Vgl. Martin BUNDI, *Sagogn di 16avel als 20avel tschentaner*, Annalas da la Societad retorumantscha, 1974, 73f.

Wie bereits festgehalten finden sich bei den Buchanschaffungen aus dem 18. Jahrhundert vermehrt moraltheologische Schriften, so auch in der Amtszeit von Abt Adalbert III. Unter anderem ist des Aquinaten *Summa theologiae moralis* (Antwerpen, 1681), herausgegeben von Francesco Ghezzeo, zu erwähnen – das Buch wurde 1699 der Klosterbibliothek beigeordnet, stand später aber im Beneficium in Rumein.³⁵

Neben liturgischen Büchern wie Manualia, Breviere oder Gebetsbüchern ist besonders auf den *Locupletissimus thesaurus* (Augsburg, 1716), ein katholisches Handbuch über Segens- und Beschwörungsrituale sowie über Exorzismus, hinzuweisen.³⁶ Dieses Buch, das in einem konfessionalistischen Ton gehalten ist, kam allerdings erst einige Jahre nach dem Tod von Abt Adalbert III. nach Disentis. Überhaupt scheint das konfessionelle Klima im 18. Jahrhundert frostig gewesen zu sein.³⁷ So sind in der Amtszeit von Abt *Marian de Castelberg* (1660–1742)³⁸ gleich mehrere Werke, die den Protestantismus und andere „Häresien“ im Blick haben, angeschaffen worden, unter anderem die *Historia Haereticorum et haeresum* (Venedig, 1735) von Franciscus Van Ranst.³⁹ P. Iso Müller hat in seiner Studie über die Abtei Disentis aufgezeigt, dass die politischen Unruhen dieser Zeit für die Vermehrung der Bibliothek und für gelehrte Studien alles andere als günstig waren.⁴⁰ Dies zeigt sich eben gerade in den Buchanschaffungen: Bei den rund 25 noch erhaltenen Büchern, die in seiner Amtszeit in die Bibliothek kamen, handelt es sich – abgesehen von den kontroverstheologischen Schriften – vor allem um Predigtsammlungen, Katechismen, Compendien und weitere moraltheologische Schriften.⁴¹

Die nur begrenzten Fähigkeiten von Abt Marian, das Kloster in dieser schwierigen Zeit zu führen, sind bekannt. Dieses „Nicht-Gewachsen-Sein“ führte letztlich dazu, dass der Abt auf seine Würden verzichtete und am 24. September 1742 der auswärtige, durch seine Gelehrsamkeit bereits bekannte promovierte P. *Bernhard Frank von Frankenberg* zu Marians Nachfolger gewählt worden ist.⁴² P. Bernhard war in St. Gallen ehemals Dozent für Philosophie und spekulative Theologie und hat auch die dortige Stiftsbibliothek betreut. Für diese zeigte der zeitlebens um Wissenschaft und Bildung⁴³ besorgte Abt nach seiner Wahl nach Disentis weiterhin ein lebhaftes Interesse. Und es erstaunt nicht, dass Abt Bernhard auch die Klosterbibliothek in Disentis ganz persönlich am Herzen lag. Er liess nach ausgeliehenen Büchern fahnden und hat die Bibliothek – so P. Placi a Spescha – mit schönen Werken aller Art geziert.⁴⁴ Dies bezeugte gar der Zürcher Maler Johann Balthasar Bullinger (1713–1793), der 1757 die Abtei besuchte: „Der Fürst von Disentis hat eine schöne Bibliotec.“⁴⁵ Für den Abt war es natürlich ein Glück, dass der gelehrte P. Martin Biart (†1774), nachdem derselbe seine seelsorgerliche Tätigkeit im Beneficium in Rumein aufgegeben hatte, bis zu seinem Ableben als Klosterbibliothekar wirkte und den Abt in seinen Bildungsbemühungen tatkräftig

³⁵ „Mona.^{rij} Desertinensis 1699 9. Sept. Nunc Beneficij Romeinensis.“ (Standort: Klosterbibliothek Disentis, hinterer Raum: ohne Sign.).

³⁶ „Ex Libris Jacobi Ignatij Bayer Parochi... 1716. Monasterii Desert.“ (Standort: Klosterbibliothek Disentis, hinterer Raum: ohne Sign.).

³⁷ Es sei auf den Sagenser Handel verwiesen (vgl. Felici MAISSEN, *Der Sagenserhandel*, Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte, 1972, 307–366).

³⁸ Vgl. *Lexicon istoric retic*, 1, 159; MÜLLER, *Äbte*, 505; SCHUMACHER, *Album*, 46ff.

³⁹ Standort: Klosterbibliothek Disentis, Compactus: H 7350.

⁴⁰ Vgl. Iso MÜLLER, *Die Abtei Disentis 1696–1742*, Freiburg, Paulusverlag, 1960, 560, 600f.

⁴¹ Das im 18. Jahrhundert bei katholischen Geistlichen weit verbreitete kontroverstheologische Werk *Conversio Iohannis Georgii Rhaeti... Etiam es ipsimet Reformatata Ecclesia...* (Einsiedeln, 1666) findet sich im 18. Jahrhundert auch in der Klosterbibliothek Disentis in mehreren Exemplaren.

⁴² Die Wahl erfolgte ausnahmsweise nicht durch das Kapitel, sondern durch die Visitatoren (vgl. MÜLLER, *Äbte*, 505f; SCHMID, *Frank von Frankenberg*, 22ff; SCHUMACHER, *Album*, 48).

⁴³ Dies zeigt sich beispielsweise in seinem Einsatz für eine Elementarschule in Disentis oder für ein Kollegium in Sondrio (vgl. SCHMID, *Frank von Frankenberg*, 85ff, 137ff).

⁴⁴ Vgl. SCHMID, *Frank von Frankenberg*, 51ff.

⁴⁵ *Zeugnis von Johann Balthasar Bullinger*, Disentis [Vierteljahresschrift des Klosters Disentis], 1944, 100; vgl. MÜLLER, *Bibliotheksgeschichte*, 554; SCHMID, *Frank von Frankenberg*, 165.

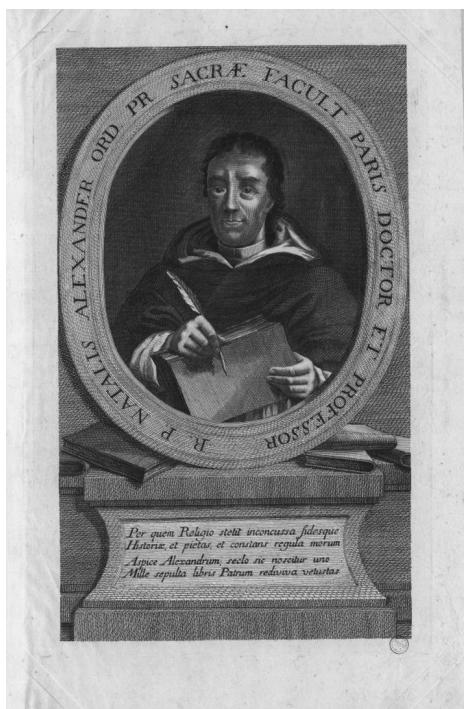

Abb. 8: Auch vom Jansenisten Noël Alexandre (1639–1724) fanden sich Bücher in der Klosterbibliothek Disentis

unterstützte.⁴⁶ Aus der Zeit von Abt Bernhard und seinem Bibliothekar P. Martin Biart sind 50 Bücher erhalten, die in die Bibliothek gekommen sind, wobei 33 eine genaue Zeitangabe aufweisen. Mehr als die Hälfte der Bücher ist lateinisch, etwa $\frac{1}{4}$ in Italienisch und die übrigen in Deutsch und Französisch. Der relativ grosse Anteil an italienischen Titeln lässt sich dadurch erklären, dass verschiedene Bücher, die ursprünglich im Besitz von italienischen Kapuzinerpatern waren, nach ihrem Ableben oder Wegzug dem Kloster bzw. dem Beneficium in Rumein übergeben wurden. Zudem ging ab Mitte des 18. Jahrhunderts europaweit die Anzahl Drucke in Lateinisch zurück – für die Predigtarbeit in der romanischen Abtei waren darum italienische Bücher geeigneter als deutsche. Neben Predigtbüchern und Erbauungsliteratur ist erneut auf eine bemerkenswert grosse Anzahl von moraltheologischen Werken hinzuweisen, ganz besonders

auf das neunbändige *Theologiae moralis compendium* (Mailand, 1752) des französischen Jansenisten Noël Alexandre (O.P., 1639–1724).⁴⁷

Alexandres Werke, die unter anderem wegen der von ihm vertretenen Gnadenlehre Augustins auf dem Codex waren,⁴⁸ wurden im 18. Jahrhundert nachgedruckt und hatten massgeblichen Einfluss auf die josephinische Aufklärung.⁴⁹ Das Werk Alexandres illustriert exemplarisch die geistige Entwicklung im Kloster Disentis unter Abt Bernhard – natürlich betraf dies auch die Bildungsbemühungen zu seiner Zeit. Abgesehen von einigen Lehrbüchern – z.B. die *Philosophia eclectica* (Augsburg, 1756) von Gallus Cartier⁵⁰ – ist davon aber wenig bewahrt worden. Schliesslich haben sich auch mehrere Manualia, Decretalia oder Katechismen erhalten. Besonders hinzuweisen ist auf die *Meditationes in regulam S. P. N. Benedicti* (Augsburg, 1623), die 1757 nach Rumein gegeben wurden.⁵¹ Dies mag ein Hinweis auf des Abtes Förderung des monastischen Lebens sein.⁵² Bedenkend die Bemühungen des Abtes um Wissenschaft und Bildung scheint es aufs Ganze gesehen jedoch so, dass nur ein kleiner Teil der zu seiner Amtszeit angeschafften Bücher den Klosterbrand überstanden hat, vor allem aber ist anzunehmen, dass die wissenschaftlichen Werke fast alle verbrannt sind. Die erhaltenen Werke sind vor allem pastoraltheologischer Art und mögen zumindest – abgesehen von den im Beneficium in Rumein gelagerten Büchern – zu Teilen auf den Mönchszellen gewesen sein.

4. Zusammenfassung und Ertrag

Die im Rahmen des Forschungsprojektes *Das Buch in Graubünden (1500–1800)* in Graubünden und den ehemaligen Untertanenlanden (Chiavenna, Veltlin, Bormio) untersuchten Bibliotheken erlauben mehrere grundsätzliche Erkenntnisse. Zweifelsohne lässt sich nach dem Fund von rund

⁴⁶ Vgl. MÜLLER, *Bibliotheksgeschichte*, 554f; BERTHER, *Benediktinersiedlung*, 302; SCHMID, *Frank von Frankenberg*, 64.

⁴⁷ „Mon.^{nij} Desertin. anno 1757.” (Standort: Klosterbibliothek Disentis, Kasten Zettelkatalogsaal: ohne Sign.).

⁴⁸ Als Jansenist wurde Alexandre 1709 nach Châtellerant im Jura verbannt und später wegen seiner Opposition gegen die Bulle „Unigenitus” gar seiner Pension beraubt (vgl. *Lexikon für Theologie und Kirche*, 7, 797).

⁴⁹ Vgl. Alois WOLKINGER, *Moraltheologie und Josephinische Aufklärung: Anton Luby (1749–1802) und sein Verhältnis zum Naturrecht, zur mathematischen Methode und zum ethischen Rigorismus (Jansenismus)*, Graz, dbv-Verlag, 1985, 47ff., 125 et passim.

⁵⁰ „Monasterij Disertinensis Anno 1756.” (Standort: Klosterbibliothek Disentis, hintere Bibliothek: ohne Sign.).

⁵¹ „Mon.^{nij} Disertin. Sed nunc Beneficii Romeinensis... 1757.” (Standort: Klosterbibliothek Disentis, Compactus: SI 746).

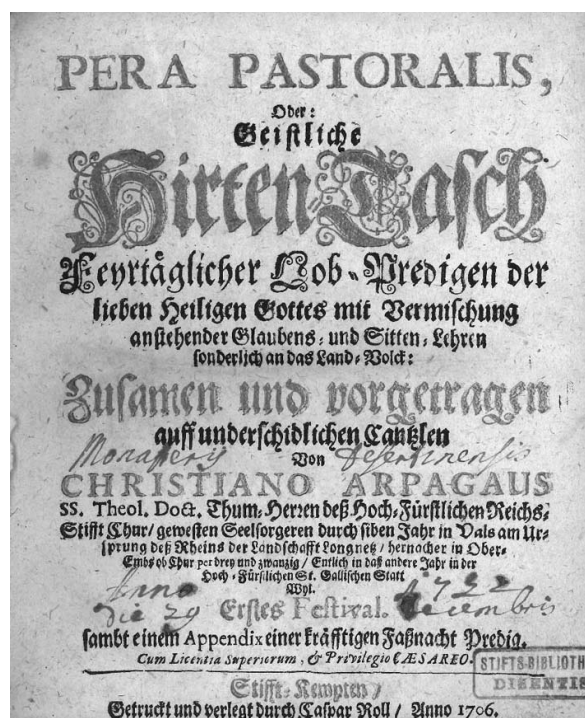
⁵² Vgl. *Historisches Lexikon der Schweiz*, 4, 668.

15'000 Büchern mit Besitzeintrag sagen, dass der Bildungsstand und die Lesefertigkeit in den Drei Bünden vor 1800 um ein vieles besser war, als dies bisher angenommen worden ist.

Eine grosse Überraschung war der Fund von 160 Büchern in der Klosterbibliothek Disentis, die den Besitzeintrag *Monasterij Disertinensis*, meist ergänzt mit einer Jahreszahl, aufweisen. Sie korrigieren unsere bisherige Überzeugung, dass beim Klosterbrand vom 6. Mai 1799 die ganze Bibliothek abgebrannt sei. Die Untersuchung der 160 Bände präzisiert somit unser Wissen zur geistesgeschichtlichen Ausrichtung des Klosters Disentis im 17. und 18. Jahrhundert.

Grundsätzlich lässt sich sagen, dass sich unter den 160 Titeln relativ wenig wissenschaftliche Literatur befand. Vielmehr handelt es sich dabei, von Ausnahmen abgesehen, vor allem um pastoraltheologische Schriften wie beispielsweise Predigtsammlungen, Heiligenkalender, Breviere, Decretalia, Katechismen, Bibeln, Erbauungsbücher etc. Die Moral- und Kontroverstheologie ist im 18. Jahrhundert stärker vertreten. Es ist davon auszugehen, dass die meisten der beim Brand von 1799 nicht versengten Bücher auf den Mönchszellen – abgesehen von den 49 aus der Klosterbibliothek stammenden Büchern in Rumein – waren, da es sich ja vor allem um „Gebrauchsliteratur“ und weniger um „Forschungsliteratur“ handelt. Dies muss daher gefolgert werden, da wir dank verschiedener Zeugnisse Kenntnis von bedeutenden wissenschaftlichen Büchern haben, die seit Mitte des 17. Jahrhunderts unter den verschiedenen Äbten angeschaffen worden sind. Die meisten Mönche dieser Zeit haben sich offenbar weniger für wissenschaftliche Literatur als für das religiöse Schrifttum des Hochbarock interessiert. Des einheimischen Weltgeistlichen Christian Arpagaus' Kanzelreden „mit Vermischung anstehender Glaubens- und Sitten-Lehren“ *Pera pastoralis, oder, Geistliche Hirten-Tasch* (Kempten, 1701; 1706), welches Werk in einigen Exemplaren vorliegt, ist dafür ein glänzendes Zeugnis.⁵³

Abb. 9: Christian Arpagaus' Kanzelreden *Pera pastoralis, oder, Geistliche Hirten-Tasch* (Kempten, 1706) war ein typisches pastoraltheologisches Werk des Hochbarock

⁵³ „Monasterij Desertinensis Anno 1722.“ (Standort: Klosterbibliothek Disentis, Compatus: Dt 666), und weitere Exemplare (ohne Sign.). Zu Christian Arpagaus und seiner Schrift *Pera pastoralis* vgl. Felici MAISSEN, *Ord la valischa pastorala da sur Crest Arpagaus*, Annalas da la Societad retorumantscha, 1975, 113–127, sowie 1976, 191–210.

Pázmány Péter és a Reihing-vita: Adalék az érseki könyvbeszerzéshez

Pázmány Péter érseki reprezentációjának egyik jól ismert megnyilvánulása volt intenzív könyvbeszerzési törekvése. Korábban, jezsuitaként még elsősorban a rendi könyvtárak – Bécs, Róma, Grác, Vágsellye, Pozsony – állományát használta, viszont a barokk főpapi udvartartáshoz hozzátartozott a frissen megjelent könyvek ismerete, birtoklása s a belőlük nyerhető naprakész tájékozottság. Érsekként már számos levele tartalmaz könyvek vásárlására vonatkozó adatot. Az európai könyvpiac újdonságainak beszerzésére, érthető módon, leginkább Bécs mutatkozott alkalmasnak, a 17. század elejére ott több olyan könyvkereskedő működött, aki európai kapcsolatokkal rendelkezett.¹ Pázmány bécsi megbízottját, Hmira Jánost, a Pázmáneum régensét számos esetben kérte egy-egy kötet megvásárlására. Ezúttal az egyik ilyen megbízatás háttérét kíséreljük meg feltárni, reményeink szerint ezáltal az érseki könyvbeszerzés indítékainak megismeréséhez is közelebb juthatunk.

1628. szeptember 20-án Pázmány Hmirának címzett levelében egyebek mellett könyvek beszerzését is kéri: „Si quae praeterea opuscula contra Reihing edita praeter duo opuscula ostensa, R. Va procuret”.² Az itt jelzett művek a német jezsuita 1621-ben történt konfesszióváltása után keletkezett vitairatok, amelyek a nagy vihart kavaráó eseményt követően a Jézus Társaság álláspontját igyekeztek tisztázni, magyarázni, védelmezni. Minthogy a német szakirodalom szerint Reihing a „legprominensebb jezsuita konvertitája” volt a 17. századnak,³ korántsem látszik érdektelennek esetének magyarországi ismertségét és visszhangját felmérni.

Jacob Reihing (1579–1628) Augsburgban született, Ingolstadtban a jezsuitáknál végezte a filozófiát és teológiát, 1597-ben testvérével, Konráddal együtt Landsbergben lett jezsuita novícius, 1606-tól Münchenben a kontroverzteológia tanára, majd Ingolstadtban professzor, teológiai doktor.⁴ Aktív részese lett a térség rekatolizálásának, 1618. június 22-én ő mondta el az első katolikus prédikációt Lavingen plébániatemplomában.⁵ Nagy szerepet játszott Wolfgang Wilhelmenek, Pfalz-Neuburg választófejedelemének áttérítésében, ami 1614-ben maga után vonta a hercegség csatlakozását a bajor katolicizmushoz.⁶ Reihing erre az alkalomra a római religió 12 alaptételét összefoglaló vitairatot adott közre, ebben felsorakoztatta a korban gyakran ismételt argumentumokat a katolikus vallás mellett (az egyház láthatósága, kronológiai folytonossága, zsinatok tanúsága stb.), hogy ezzel erősítse a választófejedelem döntését. A latin szövegnek német fordításáról is gondoskodott, majd egy azt védelmező további iratot is szerkesztett.⁷

¹ Norbert BACHLEITNER, Franz M. EYBL, Ernst FISCHER, *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, Wiesbaden, Harrasowitz, 2000, 34–38.

² Pázmány Péter *Összegyűjtött Levelei*, I, kiad. HANUY Ferenc, Bp., Királyi Magyar Tudomány-Egyetemi Nyomda, 1910, 737.

³ Thomas KAUFMANN, *Konfession und Kultur: Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2006, 281 (Spätmittelalter und Reformation: Neue Reihe, 29).

⁴ Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, VI, Bruxelles–Paris, 1895, col. 1627–1629; Thomas SPECHT, *Geschichte der ehemaligen Universität Dillingen (1549–1804) und der mit ihr verbundenen Lehr- und Erziehungsanstalten*, Freiburg, Herder Verlag, 1902, 474: filozófiai doktori promóciójára 1608-ban került sor, a matriculába utólag bejegyezték: „Factus apostata infeliciter Tubingae mortuus”. URL <<http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ihd/content/structure/1351397>>

⁵ SPECHT, i. m., 478.

⁶ Eric-Oliver MADER, *Die Konversion Wolfgang Wilhelms von Pfalz-Neuburg: Zur Rolle von politischem und religiös-theologischem Denken für seinen Übertritt zum Katholizismus = Konversion und Konfession in der Frühen Neuzeit*, Hgg. Ute LOTZ-HEUMANN, Jan-Friedrich MISSFELDER, Matthias POHLIG, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 2007, 136–137 (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, Nr. 205).

⁷ *Muri civitatis sanctae, hoc est religionis catholicae fundamenta XII, quibus insistens Ser. Princeps Wolfgangus Wilhelmus*, Köln, 1615. Conrad Vetter német fordításában: *Muri civitatis sanctae, das ist der katholischen Religion XII Grundfesten... aus dem Latein verteutscht*, Ingolstadt, 1615. Az ezt védelmező irat: *Excubiae angelicae civitatis sanctae pro defensione XII fundamentorum*, Nürnberg–Neuburg–Köln, 1617.

Mindezek a kiadványok Magyarországra is eljutottak, a pozsonyi és a kassai könyvlistákon szerepelnek, feltehetően Pázmány is tudott róluk.⁸ Minden bizonnyal a római Collegium Germanicum et Hungaricum könyvlistájának egyik tétele (Jacobi Reihing Motiva Ducis Neoburgici. Contr.) is a *Muri civitatis sanctae* című kötetet jelenti.⁹ A híres konverzió tehát Európa-szerte ismeretessé vált a német jezsuita kötete révén. A német szakirodalomban mindmáig élénk eszmecsere folyik az áttérés okairól: Kurt Schwindel monográfiája inkább a spirituális és vallásgyakorlási okokat hangsúlyozza, amelyeket maga Wolfgang Wilhelm is említett családtagjaihoz szóló leveleiben, míg ezzel szemben Kaufmann és Mader a politikai körülményekre vezeti vissza a konverziót.¹⁰

A protestáns fél azonnal meg is indította ellene a támadást, előbb Balthasar Meisner wittenbergi professzor jelentette meg ellenirátát, majd tanítványa, a holland Johann Rodenberg (Jan Rodenborch) adta ki a 12 tételt cáfolni igyekvő értekezését.¹¹ Ezt fordította magyarra Pálházi Göncz Miklós evangélikus püspök, felső-dunamelléki szuperintendens, aki munkatársa volt Magyar Istvánnak, a nevezetes Romlás-könyv elé az olvasók számára (ad lectorem) latin disztichonokat írt. Pálházi Keresztúron adta ki fordítását Thurzó György nádor özvegyének, Czobor Erzsébetnek ajánlva.¹² Ebben kárhoztatja a „Christus Jézussal ellenkező szerzetbeli Reihing Jánost”, ugyanakkor csodálkozását fejezi ki afelett, hogy az általa áttértített „kegyes és okos fejedelem” miképpen szánhatta rá magát ilyen lépésre. Mindez azt is jelenti, hogy így a Reihing-ügy a magyar protestáns hitviták szövegterébe is bekerült. A Pálházi-féle fordítás abba az evangélikus hitvitázó tradícióba illeszkedett, amely a wittenbergi gondolkodást – többek között Osiander, Hutten, Hafenreffer, Meisner írásait – terjesztette magyar nyelven.¹³

Reihing ezt követően is a protestánsellenes német hitviták keresztttüzében állt. 1620-ban élénk polémiát folytatott Matthias Höe von Hönegg (1580–1645) evangélikus teológussal, ellene bocsátotta ki katolikus kézikönyvét.¹⁴ Höe a régió és a korszak legádázabb hitvitázói közé tartozott, ortodox lutheránus oldalról a reformátusokat is kárhoztatta, *Evangelisches Handbüchlein* címmel kiadott műve (Leipzig, 1603, majd 1619) pedig a pápaság szidalmazása, vétkeinek elősorolása, ami érthető módon váltotta ki a jezsuiták – s köztük Reihing – ellenirátát.

Mindezek fényében érthető módon keltett nagy feltűnést és katolikus részről mély megdöbbenést, hogy 1621 januárjában a német jezsuita Stuttgartba, majd Tübingenbe menekült, s ott kifejezte áttérési szándékát a lutheranizmushoz. Erről még ugyanebben az évben terjedelmes német nyelvű költemény jelent meg, amely a „csodálatos megtérést” (wunderbare Bekehrung) széles egyháztörténeti keretbe foglalva mutatta be. A kiadványon a nevét fel nem tüntető versszerző szól az igaz keresztényi utat elhagyó pápaságról és a jezsuitákról, akik félrevezetik az embereket, majd méltatja Reihinget, a tekintélyes jezsuitát, udvari prédikátort, akinek azonban felnyílt szeme az igazságra, s a pápai vallásról áttért a Luther által járt útra, az igaz hitre.¹⁵

Reihing konverziós eltökéltségének megalapozottságát Johann Friedrich württembergi herceg, a tübingeni egyetem rektora a fiatalabb Lukas Osiander révén négy napon át vizsgálhatta,

⁸ Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, I, szerk. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, Szeged, Scriptum Kft, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/1), 64, 104, 106, 164.

⁹ SZÁRAZ Orsolya, *Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Germanici et Hungarici Romae*, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ; Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2015, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/3), 40.

¹⁰ Kurt SCHWINDEL, *D. Jacob Reihing: Ein Beitrag zur Geschichte der Gegenreformation*, München, Kaiser, 1931, 72–93; KAUFMANN, i. m., 282; MADER, i. m., 112–113.

¹¹ Balthasar MEISNER, *Murus Babylonis Romanae oppositus XII muris novae Jerusalem catholicae Jacobi Reihingi tum Jesuitae*, Wittenberg, 1615; Johann RODENBERG, *Dissertatio de muri Babylonis Romani demolitione*, Wittenberg, 1615.

¹² RMNy 1184.

¹³ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Universitas-OSZK, 2008, 142 (Res libraria, 2).

¹⁴ *Catholisches Handbuch wieder das vermeindte Evangelische Handbüchlein Matthiae Hoe*, Neuburg an der Donau, 1621.

¹⁵ *Gründlicher Bericht von der wunderbaren Bekehrung von dem Papstumb zum H. Evangelio, Herrn Jacobi Reihingi, der H. Schrift Doctor, weiland gewesten fürnembsten Jesuiten und Hofprediger zu Neuburg an der Donau, so im Jahr 1621 den fünften Januarii am Tage Simeonis das Christkindlein auf seinen Arm genommen und im Frieden daselbst aus dem Collegio abgescheden, weil seine Augen den Heyland gesehen*, [Tübingen], 1621.

erről részletes beszámolót adtak ki.¹⁶ A meggyőző eredmény után a korábbi jezsuita november 23-án a tübingeni egyetem doktorai előtt ünnepélyes fogadalmat tett újonnan választott felekezete mellett, majd az áttérésről nyilatkozatot adott ki.¹⁷ Rövidesen megtartotta székfoglaló prédikációját (Antrittsvorlesung) is, amely ugyancsak egyértelműen hitet tett a lutheri elvek mellett (*Dissertatio de vera Christi in terris Ecclesia*, 1622). Mindezt betetézte, hogy rövidesen meg is házasodott, feleségül vette Maria Welsert.¹⁸ A házasságot reprezentatív kiadvánnyal köszöntötte a régió evangélikus közössége, az ünnepi kötetben 22 carmina gratulatoria szerepelt, a latin mellett görög és héber nyelvű epigrammák és anagrammák is emelték a tekintélyét.¹⁹ ReiHINGET egekig magasztalták, tudományát és felesége kegyességét egyaránt laudálták, egyes szövegek összekötötték a konverzió, a professio és a conjugium fogalmait (pl. „Constans sit conversio, sit Professio felix / Conjugium concors, et multa prole beatum”). Nyilvánvaló, hogy a kiadvány az evangélikusok diadalát kívánta illusztrálni, s egyben a lutheri szellemű házasság intézményének dicséretét is szolgálta, nem fukarkodva közben a jezsuitákra tett csípős megjegyzésekkel sem.

Ingolstadt, Dillingen és München jezsuita közösségei a konverciónak ezt a szokatlanul látványos esetét nem hagyhatták szó nélkül, minthogy ez nem csupán a korban nem ritka felekezetváltások egyike volt, hanem aposztáziának, szerzetesi fogadalom megszegésének minősült. Sorra jelentek meg tehát az eseményt kommentáló, ReiHINGET mélyen elítélő és kárhoztató vitairatok a régió jezsuitáinak tollából. Közülük a legnevesebb alighanem Laurentius Forerius (Laurenz Forer, 1580–1659) ingolstadti kontroverzteológus professzor volt, aki élete során 65 művet adott ki, ennek mintegy fele éles polémia a protestantizmus, ezen belül főként az ortodox lutheranizmus ellen.²⁰ Már 1622-ben három kiadvánnyal reagált ReiHING tetteire. Előbb a házasságkötését ünneplő kötetet támadta meg, félkálvinista conviviumnak nevezve azt (*Convivium semicalvino-evangelicum, hymenaeo Jacobi ReiHINGi Patricii Augustani et Mariae Velserae sacrum*, Ingolstadt, 1622), majd a *Laquei pontificii contriti* ellen írta a *Laquei Lutherani ad veram Christi Ecclesiam contriti* (Dillingen, 1622) című válasziratát. Ez utóbbi németül is megjelent Thomas Vitus álneven, ellenpontozva és parodizálva a „hálaadást” az igaz vallásra áttérés miatt.

A vitairatok ezt követően is igen gyorsan követték egymást. ReiHING önéletrajzi jellegű művében adott számot az eseményekről, „pókhálós műveknek” titulálva az elleniratokat (*Aranearum operae*, Tübingen, 1623), amire Dillingenből megérkezett Forerius válasza (*Aranea Tubingensis stylo veritatis deiecta*, 1624) ugyanazon szóképeket használva.

ReiHING másik támadója Georgius Stengel (1584/5–1651) lett, a dillingeni rektor, akinek 85 művét jegyzik az adattárak.²¹ Először egy német és egy latin irattal lépett fel a konvertita exrendtárs ellen.²² Legádázabb műve azonban a ReiHING házasságát ünneplő poéták kötete ellen szólt: a 22 gratuláló versszerző kötetét az „új múzsák gyengélkedőjének, kórházának” nevezi, amelynek szerzői hideg, unalmas, üres, sánta, fogatlan, előregedett poéták,²³ akik mindhiába

¹⁶ Lucas OSIANDER, *Christliche Erinnerung bey dem Revocations-Actu... des D. Jacob ReiHING den 23. November 1621: gehängter Revocatio*, Tübingen, Werlin Verlag, 1622.

¹⁷ *Laquei Pontificii contriti, das ist schuldige underthänigste Dancksagung Jacob ReiHINGs: daß er durch Gottes Hülffe auß den Stricken der bápstlichen Irrthumben heraußergerissen worden*, Tübingen, Cellius, 1621.

¹⁸ SCHWINDEL, i. m., 72; Hugo ALTMANN, *ReiHING Jakob = Neue Deutsche Biographie*, XXI, 2003, 330–331. [Onlinefassung]; URL: <<http://www.deutsche-biographie.de/pnd119520737.html>> [megtekintve: 2015. dec. 20.].

¹⁹ *Hymenaeo Jacobi ReiHINGi, patricii augustani, Theologiae Doctoris et Professoris Tübingensis, sponsi et Mariae Velserae, Antonii Felicis, patricii augustani F. sponsae: Sacrum ab Amicis*, Tübingen, 1622.

²⁰ SOMMERVOGEL, III, 1892, col. 858–876. Franz WERNER, *Forer Laurenz*, = *Allgemeine Deutsche Biographie*, 7, 1878, 155 [Onlinefassung]; URL: <<http://www.deutsche-biographie.de/pnd116662069.html?anchor=adb>> [megtekintés: 2015. dec. 30.]. Későbbi, Luthert kifigurázó versei, pamfletjei miatt a kor legádázabb szitkozódói közt („Spezialisten für unflätiges Geschimpfe”) említették: Hans-Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der Frühen Neuzeit*, II (Konfessionalismus), Tübingen, Niemeyer, 1987, 157.

²¹ SOMMERVOGEL, VII, 1896, col. 1546–1559. Heinrich REUSCH, *Stengel Georg = ADB*, i. m., 36, 1893, 49. [Onlinefassung]; URL: <<http://www.deutsche-biographie.de/pnd118617672.html?anchor=adb>> [megtekintés: 2015. dec. 30.].

²² *Dissertatio de Laqueis Pontificis nomine*, Ingolstadt, 1622; *Vermeint Pápstische, eigentlich Lutherische Fallstrick, des armselig- und auss Göttlicher Verhängnuss ubel verstrickten Manns Jacobi ReiHINGi Augustani*, Ingolstadt, 1622.

²³ *Valetudinarium Musis novis et XXII Poetis vetulis, frigidis, nudis, edentulis, claudis etc. Hymenaeum [...] Jacobi ReiHINGi erecta*, Ingolstadt, 1622.

erőlködnek azon, hogy a rendjét csalárd módon elhagyó újdonsült férjet piedesztálra emeljék. Antik mitológiai nevek zuhatagával igyekszik bemutatni, hogy az exjezsuitát minden bizonnyal Venus csábítása tántorította el az igaz hittől.

Végül harmadikként Henricus Lamparter (Lampardus, 1591–1670) csatlakozott a polémiához, ő müncheni rendtag volt.²⁴ Latin nyelvű „aranykönyvével” (*Liber aureus... adversus Jacobum Reihingum*, München, 1624) nyitotta meg a vitát az aposztata ellen. A vita ezt követően német nyelvűvé vált. Reihing ugyanis saját korábbi munkáját támadó, kritizáló írást jelentetett meg, a jezsuita korában kiadott *Catholisches Handbuch* cáfolatát készítette el.²⁵ Erre válaszként Lamparter részletes elemzést adott a könyvről, bemutatta Reihing úrvacsoratanát, s kifejtette a szentségekről a szerinte helytálló katolikus tanítást (*Goldwag des katholischen Glaubens*, München, 1627), s azt egyenesen a katolikus vallás aranykocsijának titulálta.

Reihinget halálakor a tübingeni egyetem teológiai kara saját halottjának tekintette, ünnepélyes keretek közt Johann Martin Rauscher rektor búcsúztatta, a nyomtatásban is kiadott halotti beszédek a jeles teológust, a gerinces embert, a Biblia szellemében tevékenykedő lelkipásztort és tudós teológust méltatták személyében.²⁶ Ezzel szemben a dillingeni egyetem történeti monográfia éppen csak megemlíti a nevét, áttérését sajnálatosnak (infelicititer) minősítve.

A német szakirodalomban mindmáig jórészt csak találgatások folynak arról, mi motiválhatta Reihing (s még előtte Wolfgang Wilhelm Pfalzgraf) váratlan lépését: lelkiismereti válság? valamilyen teológiai belátás? anyagi érdekeltség? egzisztenciális okok? politikai háttér? családi vagy érzelmi motívumok? Talán nem tévedünk sokat, ha úgy véljük, a 17. században nem ritka felekezetváltásokban többé vagy kevésbé valamennyi tényező közrejátszhatott, s ezeket az utókor teljes bizonyossággal aligha tudja szétválasztani, legfeljebb az arányokat illetően lehet észrevételeket megfogalmazni.

Pázmány érthető módon figyelemmel kísérte ennek a látványos délnémet hitvitának a fejleményeit, a felekezetváltások, áttérések és áttérítések, a szerzetesrendek elhagyásának és a konverzióknak a lélektana, s mindezeknek teológiai megalapozása és retorikus feldolgozása őt nyilvánvalóan fokozottan érdekelhette, minthogy személyesen is átélt néhány lelkiismereti dilemmát.²⁷ Ebben az összefüggésben válik érthetővé, miért kérte Hmirától, hogy az Ingolstadt és Tübingen között egyre nagyobb hullámokat verő polémia kiadványait szerezzé be számára. Noha visszajelző adatunk nincsen a könyvek megérkezéséről, azok minden bizonnyal eljutottak a megrendelőhöz, mivel a különböző magyarországi jezsuita könyvlistákon szerepelnek, s tudjuk, hogy az érsek kötetei később nemcsak Pozsonyba, hanem a legkülönbözőbb helyekre kerültek. A három jezsuita, Laurentius Forerius, Georgius Stengel és Henricus Lamparter még ennek az 1620-as években lejátszódó vitának a lezárultával is töretlen lendülettel folytatta írói munkásságát, számos kiadványuk szolgálta a bajor katolicizmus erősítését. Könyveik a 17. század folyamán továbbra is nagy számban jutottak el a Kárpát-medence katolikus könyvtáraiba,²⁸ hatásuk, recepciójuk, felhasználásuk lehetőségeinek további feldolgozása a jövőben elvégzendő kutatási feladat lehet.

²⁴ SOMMERVOGEL, IV, 1893, col. 1435–1439.

²⁵ *In zween Theil abgetheilte Retractation und gründliche Widerlegung seines falsch genandten Catholischen Handbuchs*, Tübingen, 1626.

²⁶ Johann Martin RAUSCHER, *Laudatio funebris praeclari theologi Jacobi Reihingi*, Tübingen, Werlin, 1629. Későbbi gyűjteményes kiadásban: Henning WITTEN, *Memoriae theologorum nostri saeculi*, Frankfurt, 1685, 892–920.

²⁷ Pázmány gyermekkori katolizálásának indítékairól és körülményeiről igen kevés a biztos ismeretünk, viszont a Jézus Társaságból történő (formális) kilépésének története adatokban gazdag új feldolgozásban áll előttünk: TUSOR Péter, *Pázmány, a jezsuita érsek: Kinevezésének története, 1615–1616: (Mikropolitikai tanulmány)*, Bp.–Róma, 2016 (Collectanea Vaticana Hungariae, vol. 13).

²⁸ A teljesség igénye nélkül néhány példa előfordulásukra: Laurentius FORERIUS (Forerus) – Adattár 17/1: 38, 104, 105, 138, 164, 215, Adattár 17/2: 79, 104, 226, 227, Adattár 15: 95, 125, 148; Georgius STENGEL – Adattár 15: 125, 141, Adattár 17/1: 73, 74, 104, 117, 222, Adattár 17/2: 82, 318; LAMPARTER/LAMPERTER – Adattár 17/2: 106, 292. – Szélesebb közép-európai konverziótörténeti összefüggésben szól Reihing áttéréséről legújabbban: Marie RYANTOVÁ, *Raně novověká revokační kázání konvertitu k protestantismu*, Český Časopis Historický (The Czech Historical Rewiwe), Ročník 113 (2015), 669–213, főként: 677–678.

Egy elfeledett 18. századi erdélyi főúri könyvtár nyomában
Kendeffi Elek hollandiai könyvvásárlásai (1761–1762)

A 18. század főúri könyvtárai közül Kendeffi Eleké (1740–1783) szinte ismeretlennek számít: eddig egyedül Jakó Zsigmond foglalkozott vele röviden, megemlítve, hogy a főúr nagy könyvgyűjtő volt¹ és külföldi tanulmányai alatt és „Bécsben vásárolt össze magának korszerű könyvtárat”.²

A fiatal Kendeffi húgával, Rákhelllel korán árvaságra jutott, gyámjuk Lázár János volt, aki Dálnoki Teleki Mihályt adta melléjük nevelőnek.³ A fiú a Kolozsvári Református Kollégiumban megkezdett tanulmányai után előbb Svájcot kereste fel, majd Hollandiában, Utrechtben tanult, ahová Teleki Sámuellel együtt érkezett, végül Párizst látogatta meg. Nem sokkal hazatérte után, 1763-ban Hunyad vármegye főispánja után lett, a család az ő révén nyerte el 1765-ben a grófi címet, 1774-ben főkormányiszéki tanácsos lett.⁴ Gyöngyössi Jánost tanulmányaiban és lelkeszi állás megszerzésében segítette,⁵ udvarában papként, illetve nevelőként megfordult Benkő Ferenc,⁶ id. Szilágyi Ferenc,⁷ Bod Pétert pedig könyvei kiadásában támogatta.⁸ Nemcsak egyes személyeket, hanem alumnusi helyeket is finanszírozott a szászvárosi⁹ és a kolozsvári református kollégiumokban.¹⁰

Nevelőjüknek köszönhetően Elek és Rákhel már korán magukba szívták a könyvek szeretetét.¹¹ A két ifjú Teleki, Sámuel és József peregrinációjával kapcsolatos, eddig közzétett források azt mutatják, hogy Kendeffi már tanulmányútja során is foglalkozott könyvek vásárlásával és hazajuttatásával: a Bázelen tartózkodó Teleki Sámuel egy többkötetes sorozat megvételére kérte egy genfi könyvkereskedőnél,¹² a szerzőnek, Bod Péternek pedig hazahozott egy példányt Bázelen megjelent egyháztörténetéből.¹³

A kortársak többsége Kendeffivel kapcsolatban nem említi sem könyvszeretetét, sem könyvtárát. Rettegi György azt jegyezte fel róla, hogy tanult ember volt,¹⁴ Benkő József Erdély-történetében az európai nyelvekben való jártasságát emelte ki,¹⁵ és jöllehet Benkő a főúrral levelezett is,¹⁶ amikor Erdély híres könyvtáiról tudósított, nem Elek, hanem Rákhel könyvtárát

¹ RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok*, kiad. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1970, 524.

² JAKÓ Zsigmond, *A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története = Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, Kriterion, 1976, 234.

³ *Uo.*, 233.

⁴ Életútjára lásd legújabban: KESZEG Anna, *Gyöngyössi János: szövegek és kontextusok*, Bp., Ráció, 2011 (Ligatura, 5), 219–220.

⁵ *Uo.*, 27, 190, 191.

⁶ HUBBES Éva, *Benkő Ferenc egyetemjárása*, Érc- és Ásványbányászati Múzeum, Rudabánya, 2004, 6.

⁷ *Idősb Szilágyi Ferencz (1762–1828)*, Vasárnapi Újság, 19(1872/29), 1.

⁸ BOD Péter *önéletrésze*, a bevezető tanulmányt írta EGYED Emese, Marosvásárhely, Mentor, 2007 (Erdélyi ritkaságok, 2), 134.

⁹ DÁNÉ Veronka, *Az óraljboldogfalvi Kendeffy alapítású iskola (1805–1809; 1824–1848)*, Erdélyi Múzeum, 64(2002/3–4), 47.

¹⁰ *A kolozsvári ev. ref. főtanoda régiebb és legújabb története, egyszersmind értesítő az 1874/5. tanodai évről*, szerk. SZABÓ Sámuel, Kolozsvár, Stein, 1876, 144.

¹¹ JAKÓ, *i. m.*, 233–234.

¹² DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997, 233.

¹³ MIKÓ Imre, *Bod Péter élete és munkái*, Pest, Emich, 1862, 33.

¹⁴ RETTEGI, *i. m.*, 179, 420.

¹⁵ BENKŐ József, *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus olim Dacia Mediterranea dictus*, Vindobonae, 1778, Kurtzbök, II, 483.

¹⁶ BENKŐ József *levelezése*, összegyűjtötte és a jegyzeteket szerk. SZABÓ György és TARNAI Andor, az előszót írta SZABÓ György, Bp., Közgazdasági és Jogi–MTA Irodalomtudományi Intézet, 1982 (Magyarországi tudósok levelezése, 1), 46, 70, 73, 141, 162, 168, 181. számú levelek.

említette meg.¹⁷ Szintén nem foglalkozott a főúr bibliofil voltával a Marosvásárhely nevezetes személyiségeinek életrajzát közreadó kiadvány.¹⁸

A fiatalon elhunyt Kendeffi temetésére készült nekrológ szerzője viszont kitért arra, hogy amikor egy hozzá írt levelében a főúr „a matematika tudományát és a poézist, valamint a régi, görög és latin nyelven író szerzőket dicsérte, véleményét így foglalta össze: »Ami engem illet, ha én akár csak egy félórácskát is olvashatok valami régi latin auctort, bármennyit is értek belőle, több bölcsességet, több gyönyörűséget találok benne, mintha valamilyen mai német vagy francia könyvet sokáig olvasnék, akár a leghíresebbek, legcsiszoltabbak közül valót.«¹⁹ Az *Eruditio* című könyvtörténeti adatbázisban található néhány kötet a főúr egykori könyvtárából,²⁰ ezek azonban az előbbinél tágabb érdeklődési kört sejtetnek, érdemes tehát az általa Hollandiában vett könyveket szemügyre venni, mennyire erősítik meg vagy árnyalják a nekrológban elhangzottakat.

Az erdélyi főúr külföldi könyvvásárlásairól Szathmári Pap Mihály (1737–1812), későbbi kolozsvári professzor Utrechtből és Leidenből hozzá írt levelei tanúskodnak.²¹ Az utóbbi életrajzírója szerint Szathmári Kendeffivel együtt indult külföldre, majd Genfét maga mögött hagyva Hollandiába ment, ahol a két említett városban tanult.²² A levelekből kitűnik, hogy – mint Teleki Sámuel esetében is²³ – ő volt Kendeffi hollandiai könyvbeszerzője.

Szathmári 1760 végén Utrechtből értesítette először a főurat egy könyvaukcióról, melyen jogi és orvosi könyveket kínáltak megvételre, de mivel nem tudta, mi a kívánsága, nem tudott lépni.²⁴ Következő, 1761 tavaszán írt levelében arról számolt be: sajnálja, hogy Kendeffi még nem bízta meg könyvek vásárlásával, pedig számos aukciót tartanak, ahol magának már számos kötetet vett.²⁵ Egy újabb kapcsolatfelvételnél azt írja, hogy egy közelebbiről meg nem nevezett aukció meghirdetésére vár, és ha majd olyan könyveket is eladásra kínálnak, amelyeket a főúr korábban kért, megveszi azokat.²⁶

Mályusz Elemér már a múlt század első felében felhívta a figyelmet arra, hogy peregrinusaink főúri patrónusai könyvbeszerzését azzal segítették, hogy eljuttatták hozzájuk nevezetes könyvaukciók katalógusait. Erre éppen Szathmárit hozta fel példaként, aki 1764-ben, Hollandiából való hazatérését tervezve tudatja Teleki Sámuellel, hogy egy Hágában tartandó aukció katalógusát majd hazaviszi magával.²⁷

¹⁷ Uo., 105. számú levél.

¹⁸ FODOR István, *Akik százötven évvel ezelőtt szerepet vittek Marosvásárhely város társadalmi és kulturális életében*, Tírgu-Mureș, Marosmenti Élet, 1938 (Krónikás Füzetek, IV.9), 61.

¹⁹ Latzkovits Miklós fordítása a latin eredetiből: „...artes mathematicas et poetices, veteresque scriptores, utriusque linguae, Graecos et Latinos majorem in modum collaudasset, tale de suo sensu testimonium adjugendum putavit. Equidem quod ad me attinet, si quemlibet ego veterem Latinum auctorem, semihorae spatio legere possum; vel in quantum mihi intelligere datur, plus in eo sapientiae, plus voluptatis reperio, quam legendis quamvis diu hodiernis libris Gallica Germanicaeque lingua confectis, celebratissimis licet et politissimis quibusque”. Vö. *Consiliarius sapiens singulari animi lenitate, rara prorsus clementia, et inusitata mansuetudine praeditus. Id est Illustrissimus ac magnificus Comes Alexius Kendeffy de Malom-víz. Sacrae caesareae et apostolicae majestatis in curia transsilvaniensi consiliarius, dum viveret actualis, intimus, Claudiopoli, Kaprontzai, 1783, [B4r].* – A nyomtatvány azonos szöveggel megjelent nagy alakú halotti kártaként is. Köszönet V. Ecsedy Juditnak, hogy a kártáról készült fényképfelvételeket tanulmányozhattam.

²⁰ Pierre Louis Moreau de Maupertuis *Astronomie nautique ou Élémens d’astronomie* című műve (Párizs, 1743), id. Pieter Burman költeményei (*Petri Burmanni poematum libri quatuor*, Amszterdam, 1747), Polübiosz történeti műve francia fordításban Jean Charles de Folard gondozásában és jegyzeteivel (*Histoire de Polybe, [...] avec un commentaire au un corps de science militaire, enrichi de notes critiques et historiques par Folard*, Amszterdam, 1759) hét kötetben. Vö. <www.eruditio.hu/lectio>.

²¹ Lelöhelyük: Kendeffi család levéltára, Missiles (Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár). (Mikrofilmfelvételük: MTA KIK, Mf. 1487). Tárgyak megadása nélkül említi: KESZEG, i. m., 221.

²² SALAMON József, *Szathmári Pap Mihály rövid életrajza*, Erdélyi Prédikatori Tár, 5(1835), V.

²³ DEÉ NAGY, i. m., 161, 166.

²⁴ Szathmári Pap Mihály Kendeffi Eleknek. Utrecht, 1760. december 10.

²⁵ Szathmári Pap Mihály Kendeffi Eleknek. Utrecht, [1761 tavasza]. Kendeffinek a borítékra írt feljegyzése szerint március 13-án kapta meg Genfben.

²⁶ Szathmári Pap Mihály Kendeffi Eleknek. Utrecht, 1761. május 4.

²⁷ MÁLYUSZ Elemér, *A türelmi rendelet: II. József és a magyar protestantizmus*, Bp., 1939 (A magyar protestantizmus történetének forrásai), 49.

A Teleki József és Sámuel peregrinációjával kapcsolatos dokumentumok azt mutatják, hogy ebben az időben a könyvek aukciókon való beszerzése bevett gyakorlat volt. Teleki József 1760 augusztusában személyesen is részt vett egy amszterdami aukción és ott számos kötetet vásárolt,²⁸ Sámuel 1762-ben vett Abraham van Paddenburg utrechti könyvkereskedőtől az általa rendezett aukción felkínált könyvekből, 1763-ban pedig Szathmári szerzett be műveket az utóbbi számára a leideni Luchtmans fivérek által meghirdetett aukción.²⁹ Teleki József könyvtárában számos hollandiai aukciós katalógus volt,³⁰ Sámuelében szintén, melyekből számos ma is megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és a marosvásárhelyi Teleki Tékában.³¹

Sajnos a Szathmári Pap–Kendeffi-levelezésből csak az előbbi által írt leveleket ismerjük, így az egyik, 1761 őszén kelt levelében – látszólag minden előzmény nélkül, de nyilván Kendeffi korábbi kérése alapján³² – arról írt, hogy „elhozattam az Oudendorp auctiojan vett könyveket”, és mellékelte a könyvkereskedők, Johannes és Samuel Luchtmans által kiállított számlát. A számla aljára Szathmári utólag feljegyezte még a szintén Leidenben tanuló Bodoki József által ugyancsak a főúr számára megszerzett két másik könyvet³³ is. Szathmári soraiból az is kitűnik, hogy az aukció katalógusa³⁴ megvolt az akkor még Genfben tartózkodó Kendeffinél,³⁵ akit Szathmári arra kért: ellenőrizze a megvásárolt tételeket, és jelezze, ha hiányzik valami.³⁶

Frans van Oudendorp (1696–1761) holland klasszika-filológus a leideni egyetemen 1740-től volt a történelem és az ékesszólás tanára, 1761 februárjában hunyt el. Óráit korábban, leideni tanulmányai során Bod Péter is látogatta.³⁷ A professzor könyvtárának aukcióját 1761 októberében tartották az előbb említett nyomdász-könyvkereskedő Luchtmans fivérek. A Luchtmans dinasztia³⁸ már korábban is kapcsolatba került magyarokkal. A fivérek elődje, id. Samuel Luchtmans nyomtatta Debrecen városának a Komáromi Csipkés-féle Bibliát 1718-ban.³⁹ A következő kapcsolódási pont – Szathmári korábban már említett könyvvásárlása Teleki Sámuel számára – 1763-ból származik. Arra is van adatunk, hogy Ráday Gedeon – pesti könyvkereskedők közvetítésével – szintén a Luchtmans fivérektől vásárolt köteteket 1779-ben, 1780-ban és 1782-ben – részben egy ugyancsak általuk rendezett aukció könyveiből.⁴⁰ Végül 1782-ben és 1783-ban az Utrechtben tanuló Zilahi Sámuel, illetve a Leidenben tanuló Bodola János is

²⁸ *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759–1761)*, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a mutatót a magyarázó jegyzetekkel írta TOLNAI Gábor, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Próza Emlékek, 5), 135.

²⁹ DEÉ NAGY, i. m., 161.

³⁰ F. CSANAK Dóra, *Teleki József könyvtára = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 407.

³¹ DEÉ NAGY, i. m., 173. Lásd még: Karel BOSTOEN, Henk de KOOKER, *Nederlandse boekhandelcatalogi uit het bezit van de Hongaarse adellijke familie Teleki*, Acta Neerlandica, 2(2002), 101–126.

³² A szövegekből és a levelek számozásából – van olyan, amelyik a No. 16-os számot viseli, pedig csak tizenhárom maradt fenn – nyilvánvaló, hogy nem mindegyik Szathmári által írt levél őrződött meg.

³³ *Procopius Caesariensis, De aedificiis Justiniani de bello gothorum et aliis peregrinis historiis libri quinque de bello italico contra gothos de gentium quarundam emigrationibus de rebus gothorum de regnorum ac temporum successione liber [...]*, Basileae, Herwagen, 1531 és Abu al-Ghasi Bahadur művének francia fordítása: *Histoire Généalogique des Tatars*, Leide, Kallewier, 1726.

³⁴ *Bibliotheca Oudendorpiana, sive Catalogus librorum, viri celeberrimi Francisci van Oudendorp, dum vivebat, historiæ & eloquentiæ, in academia Lugduno-Batava, professoris, Lugduni Batavorum, Luchtmans, 1761.* – Az MTA KIK-beli és az amszterdami Egyetemi Könyvtárban levő példányt használtam. Az utóbbiba való betekintés lehetőségért köszönet Lesley Monfilsnek, a könyvtár munkatársának.

³⁵ Nyilván Szathmári juttatta el hozzá.

³⁶ Szathmári Pap Mihály Kendeffi Eleknek. Leiden, 1761. október 19.

³⁷ BOD, i. m., 84.

³⁸ Tevékenységükre lásd: Sytze van der VEEN, *De Leidse boekhandelaars Luchtmans: gedegen verlichting, 1683–1848*, Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman, 30(2008/1), 18–31.

³⁹ MARGÓCSY Dániel, *A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben*, MKsz, 124(2008), 17.

⁴⁰ SEGESVÁRY Viktor, *A Ráday Könyvtár 18. századi története*, Hága, Mikes International, 2005, 42–43.

kapcsolatba került Johannes Luchtmansszal,⁴¹ amikor Teleki Sámuel számára könyveket kerestek vele, illetve vettek tőlük köteteket a főúr számára.⁴²

A Szathmári által vásárolt könyvekről készült számla⁴³ sajátos módon csak a katalógus télszámait tartalmazza, azokat a könyvek mérete szerint csoportosítva. A tételek elé a holland írástól eltérő folyóírás alapján bizonyosan Szathmári írta be utólag az adott tételhez tartozó szerzők nevét, többnyire rövidítve. A tételek ezzel együtt sem lennének azonosíthatók, ha nem maradt volna fenn az aukció katalógusa, amely az egyes tételeket nagyrészt jól azonosíthatóan jelöli, de vannak benne olyanok is, amelyeknél csak a szerző, a kiadási hely, a kiadó és/vagy a kiadás éve szerepel, de a mű címe nem.⁴⁴

A számlán szereplő negyvenhárom tétel⁴⁵ nagyobbik része az ókori–kora középkori auktorokat (például Solinus, Caesar, Nepos, Curtius, Orosius, Eutropius, Hyginus, Plinius, Esopus) képviseli, némelyiküket több kötetrel is, de feltűnően sok művel szerepelnek a nem ókori–kora középkori történetírók és a segédtudományok, így a numizmatika körébe tartozó szerzők is. Az előbbiekre többek között Johannes Sleidanus, Olaus Magnus, Donato Gianotti és Macchiavelli, az utóbbiakra Cornelio Margarini és Edoardo Corsini, illetve Jean-Foy Vaillant egy-egy műve szolgál példaként, és megemlítendő, hogy a megvásárolt művek között van Leibniz egy munkája is.

A vételt követő levelekből Szathmáriról megtudjuk, hogy a tételek között volt néhány olyan, amelyeket magának szánt, de olyanok is, melyeket Kendeffinek felajánlott átvételre, és olyanok is, amelyeket a két személy egymásnak adományozott. Szathmári a beszerzett főlíó kötetek közül kettőt,⁴⁶ a nyolcadrét alakúak közül pedig négyet⁴⁷ ajánlott fel megbízójának, mivel azoknak kötése nagyon szép, és nincs pénze a kiváltásukra.⁴⁸ Kendeffi viszont a könyvek közül Stephanus Byzantinus *De Urbibus* című művét (Amszterdam, 1678) ajánlotta fel Szathmárinak „a’ Juliusért”⁴⁹ „viszsa ajándékol”.⁵⁰

Az aukción történt vásárlás után a főúr Szathmárit újabb kötetek, így Arnold Heinrich Westerhof *Terentius-kiadásának*,⁵¹ a *Bibliothèque des sciences et des beaux-arts* című folyóiratnak⁵² és Johannes Georgius Graevius (Gräve) *Thesaurus Antiquitatum Romanarum* című monumentális művének⁵³ megvételére kérte.⁵⁴ Mivel mindhárom mű megvolt a Van

⁴¹ Fivére, Samuel 1780-ban elhunyt.

⁴² DEÉ NAGY, i. m., 263–265.

⁴³ A számlát a Luchtman fivérek Szathmári nevére állították ki, és azt is feltüntették rajta, hogy a tételek a Van Oudendorp aukció anyagából származnak, illetve azt, hogy az összeget (30 gulden 14 stuiver 10 duit) a vásárló kifizette.

⁴⁴ A számlán szereplő tételek katalógusbeli megfelelőinek bemutatása és azonosítása meghaladná e közlemény kereteit, ezért arra más alkalommal keríték majd sort.

⁴⁵ Ebből negyvenegy a Luchtmansek által feltüntetett tételek száma, és ezekhez csatlakozik az a két tétel, amelyeket Bodoki vett Kendeffi számára.

⁴⁶ 147. tétel: Stephanus Byzantinus *De urbibus* című munkája (Amszterdam, 1678), 195. tétel: Julius Caesarnak a különböző háborúkról szóló munkáit tartalmazó kötet többek kommentárjaival (Frankfurt am Main, 1575). Vö. *Bibliotheca Oudendorpiana...*, i. m., 6, 8.

⁴⁷ 248. tétel: Julius Caesar különböző háborúkról szóló munkáinak egy másik kiadása (Bázel, 1531), 268. tétel: Cornelius Nepos *De excellentibus viris ac imperatoribus* című munkája Georg Caspar Kirchmayer gondozásában (Wittenberg, 1665), 269. tétel: az előbbi mű egy másik kiadása Johann Heinrich Boeckler gondozásában (Strassburg, 1648), 600. tétel: Leibniz *Otium Hanoveranum sive Miscellanea* című munkája (Lipce, 1718). Vö. *Bibliotheca Oudendorpiana...*, i. m., 64, 76.

⁴⁸ Szathmári Pap Mihály Kendeffi Eleknek. Leiden, 1761. október 19.

⁴⁹ A vásárolt könyvek között több tartalmazza Julius Caesar műveit, így ez a kötet nem azonosítható, de elképzelhető, hogy a 47. jegyzet elején említett két kötet valamelyikéről van szó.

⁵⁰ Szathmári Pap Mihály Kendeffi Eleknek. Leiden, 1761. október 29.

⁵¹ Arnold Heinrich Westerhof (Westerhovius) *Terentius-kiadása* kétféle (negyed- és nyolcadrét) formátumban jelent meg Hágában 1726-ban.

⁵² Az újonnan napvilágot látott könyveket ismertető folyóirat Hágában jelent meg 1754 és 1778 között.

⁵³ 1694 és 1699 között jelent meg tizenkét kötetben az utrechti François Halma és a leideni Pieter van der Aa nyomdász-könyvkereskedők közös kiadásában.

⁵⁴ Szathmári Pap Mihály Kendeffi Eleknek. Leiden, 1761. október 29.

Oudendorp-katalógusban,⁵⁵ Szathmári ezeket megvehette abból a könyvanyagból is. A későbbi levelezésben az első mű már nem bukkant fel újra, a folyóiratot Szathmári később megvette, a Graevius művel kapcsolatban pedig azt javasolta, hogy annak megvételét személyesen beszéljék meg, amikor Utrechtben találkoznak.⁵⁶ (Egy későbbi levélből az derül ki, hogy a mű megvolt neki, és a főúrral abban állapodtak meg, hogy mások tudta nélkül odaadja neki, de csak letétként, mert ő maga nem tudná nélkülözni.)⁵⁷

Szathmári nem csak a Van Oudendorp-aukción vett könyveket Kendeffi számára. 1761 októberében már birtokában volt Samuel Richardson *Pamelája*,⁵⁸ amelyet – mielőtt eljuttatja a főúrnak – igyekszik elolvasni, és szintén nála van „*Hayers*” műve,⁵⁹ amelyet szeretne megtartani, arra kérve megbízóját, hogy ennek fejében vegyen el az ő (Szathmári) könyvei közül,⁶⁰ vagy számítsa le az árát a Kendeffivel szemben fennálló tartozásából.⁶¹

Egy hónappal az előbbi könyvvásárlás után Szathmári újabb köteteket vett, amelyekről nem mellékelte ugyan a számlát, de részletesen felsorolta a szerzőket és a műveikért fizetett összegeket: „A könyvekről írhatom, hogy fizettem 65. Forintokat 6. Stifert.⁶² A’ *Cicerokért* oppgelder⁶³ és bé hozatásával edjűtt Kovasznai Uramnak⁶⁴ 35 Forintot 3 Stif. 2. dőjt.⁶⁵ a’ *Biblioth. de Sciens.* 14. For. 4 St. *Rapini* Poëm. 16. stif. *Dusae* 14. *Menagii* 7. Ezekre oppgelder 10. Stif. *Gelliusért* 8. For. 15. Stif. *Horatius* 3. for. 3 Stif. *Buchananus* és masok 9 Stif. *numero 183. in Duodecim.* 15. Stif. oppgel ezekre 9. Stifer. be hozás 2. Stifer.”⁶⁶

A könyveket elvben vehette volna a Van Oudendorp-aukcióból visszamaradt könyvekből is, de az itteni tételek és az említett aukció katalógusának összevetése azt mutatja, hogy a könyveket nem onnan szerezte be. A *Bibliothèque des Sciences* például az említett katalógusban csak két évfolyammal (1759–1760) szerepel, amiért Luchtmansék egy guldent és egy stuivert kértek,⁶⁷ ezek viszont nem lehetnek a Szathmári kimutatásában megadott összegért vett kötetek, mivel egyrészt nem logikus egy folyóiratból nem teljes sorozatot venni, másrészt egy hasonló folyóirat szűk másfél évtizedes időszakot felölelő sorozatának huszonhét kötetéért Luchtmansék kilenc guldent kértek.⁶⁸ Ezenkívül még két olyan momentum van, amely arra utal, hogy a vétel

⁵⁵ A Terentius-kötetből a katalógusban a negyedréti kiadás szerepelt, a folyóiratból csak két évfolyamot (1759–1760) kínáltak eladásra, Graevius művéből viszont valamennyi kötetet. Vö. *Bibliotheca Oudendorpiana...*, i. m., 14 (424. tétel), 39 (437. tétel), 94 (1144. tétel).

⁵⁶ Szathmári Pap Mihály Kendeffi Eleknek. Leiden, 1761. október 29. A levélíró ezt a levelet már Utrechtbe címezte, ekkor tehát a főúr már Hollandiában volt.

⁵⁷ „...ne communicálja a Meltosagos Urfi másokkal az Thesaurusoknak magához való váltatasokat, minthogy a’ nélkül éppen nem akarok el-lenni...” Szathmári Pap Mihály Kendeffi Eleknek. Leiden, 1761. november 20.

⁵⁸ A mű angliai megjelenése után a holland fordítás mellett hamar napvilágot látott a francia fordítás (*Pamela, ou La vertu recompensee*) is Hollandiában. Szathmári egy későbbi levélből kitűnik, hogy a műnek egy négykötetes kiadása volt nála. Ilyen kettő jelent meg (tizenkettődről alakban): mindkettő Amszterdamban, az egyik 1742–1743-ban, a másik 1744–1745-ben.

⁵⁹ Minden bizonnyal arról az 1757-ben Amszterdamban megjelent műről van szó, amely a Jean Nicolas Hubert Hayer francia katolikus (jezsuita) pap és David Renauld Boullier amszterdami francia református lelkész között a két felekezet hitének szkepticizmusáról folytatott vitát adta közre levélformában (*Le pyrrhonisme de l’église romaine, ou Lettres du. P.H.B.D.R.A.P. à mr. ***). A vitára lásd: Richard H. POPKIN, *The History of Scepticism from Erasmus to Spinoza*, Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1979, 16–17.

⁶⁰ A Van Oudendorp-aukción maga számára vásárolt könyvek.

⁶¹ Szathmári Pap Mihály Kendeffi Eleknek. Leiden, 1761. október 29. Tartozása abból adódott, hogy többször is kérte Kendeffit: Svájcban vegyen számára német nyelvű könyveket, mert azokból Hollandiában kevés van. Lásd: Szathmári 1761. május 4-i és 1761. július 7-i leveleit.

⁶² Holland forint, azaz gulden és váltópénze a stuiver. 1 gulden 20 stuivert ért.

⁶³ A könyvkereskedő jutaléka.

⁶⁴ Cicero műveit a szintén Leidenben tanuló Kovásznai Sándor vette meg Kendeffi számára. Kovásznai Sándor Kendeffi Eleknek. Leiden, 1761. november 11. Kendeffi család levéltára, Missiles.

⁶⁵ Duit, a stuiver váltópénze. 1 stuiver 8 duitöt ért, vagyis 1 gulden 160 duittel volt egyenértékű.

⁶⁶ Szathmári Pap Mihály Kendeffi Eleknek. Leiden, 1761. november 20.

⁶⁷ *Bibliotheca Oudendorpiana...*, i. m., 94 (1144. tétel). Az MTA KIK-beli példányban ennél a tételnél nincs megadva az ár, az amszterdami példányban viszont igen.

⁶⁸ *Nouvelle Germanique*, ibid. [= Amsterdam], 1746–1759 avec la Table 26 tom. 14 vol. Vö. i. m., 94 (1143. tétel). Erre a tételre is az előbbi megjegyzés érvényes.

forrása egy másik aukció lehetett. A „Buchananus és mások” kitétel azt jelzi, hogy az adott tételnél egy katalógusban más szerzők művei is találhatóak, végül a „numero 183 in Duodecim” szintén egy aukciós katalógusbeli tételt sejtet és arra utal, hogy Kendeffinek is megvolt az a könyvjegyzék, amelyre Szathmári hivatkozik.

Ebben az időszakban valóban volt egy másik, szintén a Luchtmans fivérek által tartott aukció is: 1761. november 4-én zajlott két személy, Conradus Hollebeek (1737–1761) haamstedei lelkész és Tiberius Reitsma (mh. 1760) lelkészjelölt, és két, név szerint nem említett jogász után hátramaradt könyvek árusítása, melyeknek szintén napvilágot látott a katalógusa.⁶⁹ Ebben a Bibliothèque des Sciences valóban több évfolyammal és több kötetel szerepel,⁷⁰ amelyek valóban kerülhettek a Szathmári által megadott összegbe,⁷¹ Buchanan művét az adott tételnél tényleg több szerző műve is követi,⁷² ezenkívül a tizenkettedrét formátumú könyvek között valóban van 183. számú tétel, melynél az első kötet Agrippa egyik műve, és mögötte több más szerző műve is sorakozik.⁷³ Egy későbbi levelében maga Szathmári erősítette meg közvetve, hogy ezt a katalógust használta: „...kivált a mostani auctioban nem tudom a Mlgos Urfinak igertem-é a Buchananust és a többit in 12mo, ugy az Agrippát és a többit.”⁷⁴

A Szathmári által említett szerzők mindegyike megtalálható az előbbi katalógusban, de mivel az általam használt példány csak elvétele tartalmaz árat, a művek nem azonosíthatók biztonsággal. Kontrollként használhatók viszont az említett szerzők műveinek árai a Van Oudendorp-katalógusban, de ott egyik tétel ára sem egyezett a Szathmári által megadottakkal, ami szintén azt mutatja, hogy Szathmári az említett műveket nem a Van Oudendorp-aukció (el nem kelt) anyagából vásárolta.

Szathmáritól arról is értesülünk, hogy Kendeffi a Leidenben vásárolt könyveket nem vitte magával Párizsba, hanem még odaindulása előtt kívánta hazaküldetni.⁷⁵ 1761 decemberében Szathmári a köteteket két csomagba rendezte, és levelével együtt átküldte a főúrnak Utrechtbe. Megvallja, nem emlékszik már pontosan arra, mely könyvekről írta meg a főúrnak, hogy átengedi neki az „elsőbb vásárlásban”, vagyis a Van Oudendorp-aukcióról vett kötetek közül, ezért reméli: az általa megjelölt könyveket küldi át, és azt sem tudja felidézni: felajánlotta-e neki az előbb említett, Buchanan és Agrippa művével kezdődő tételeket a második vétel anyagából és egy eddig nem említett, maga számára vett Plautus-kötetet.⁷⁶ Végül közölte: az a terve, hogy a nála maradt pénzből az aukción meghirdetett könyvekből vásárol még.⁷⁷

Ezt követően a főúr egy jegyzéket küldött Szathmárinak – a szövegösszefüggésből kikövetkeztethetően – azon könyvekről, amelyeket bár Szathmári átengedett neki, mégsem küldött át Utrechtbe. A felek ennek kapcsán egy félreértést is tisztáztak: Szathmári a Van Oudendorp-

⁶⁹ *Catalogus duarum bibliothecarum libros theologicos, philologicos, auctores, Gr. et Lat. antiquar. et miscellaneos, continentium en fraaye Nederduytsche boeken, quarum prima usus fuit Vir Plurimum Reverendus Conradus Hollebeek, dum in vivis erat Verbi Divini Minister in pago Haamstede. Alteram collegit Vir Reverendus Tiberius Reitsma, dum vivebat S.S. Ministerii Candidatus [...], Lugduni Batavorum, Luchtmans, 1761.* – Az amszterdami Egyetemi Könyvtárban levő példányt használtam. A betekintés lehetőségéért köszönet Lesley Monfilsnek, a könyvtár munkatársának.

⁷⁰ *Bibliothèque des Sciences en des beaux Arts 1754–60*, 14 voll. manque tom. 13. Jann–Juill 1760. Vö. *i. m.*, 39 (445. tétel).

⁷¹ A katalógus csak elvétele tartalmaz árat. A korábban említett *Nouvelle Germanique* című folyóirat árához képest, ami régebbi kötetekre vonatkozott, a *Bibliothèque des Sciences* évfolyamai azonos kötetszám mellett – újabb kiadványok lévén – valóban kerülhettek magasabb összegbe.

⁷² Buchananus Poemata. Pontani Poemata. J. Zevecotii Poemata. H. Drudonis Practica artis amandi. Vö. *i. m.*, 115 (178. tétel).

⁷³ Agrippa De vanitate Scientiarum. M. Palingenii Zodiacus Vitae. Mori Utopia, Gerhardi Meditationes Sacrae. J. B. Schuppius de Opinione. J. Owenii Epigrammata. J. Reusneri Aenigmatographia. Vö. *i. m.*, 115 (183. tétel).

⁷⁴ Szathmári Pap Mihály Kendeffi Eleknek. Leiden, 1761. december 3.

⁷⁵ És nyilván így tett az Utrechtben vásárolt könyvekkel is, hiszen nehezen képzelhető el, hogy ott ő maga ne vett volna könyveket. Amszterdamban adatolhatóan szerzett be könyveket, mivel fennmaradt két amszterdami kereskedő hozzá írt levele, amelyben könyvek Utrechtbe szállítása ügyében keresik meg. Amszterdam, 1761. december 17. Kendeffi család levéltára, Missiles.

⁷⁶ A második aukción a maga számára pénzhiány miatt csak ezt a kötetet tudta megvenni. Szathmári Pap Mihály Kendeffi Eleknek. Leiden, 1761. december 12.

⁷⁷ Szathmári Pap Mihály Kendeffi Eleknek. Leiden, 1761. december 3. A levél borítékjára Szathmári ráírta, hogy két csomagot küldött vele.

aukción vett Curtius⁷⁸ és a Vellejus-kötetet⁷⁹ – bár továbbította – nem engedte át Kendeffinek, mert saját öccsének szánta, remélve, hogy azokat a főúr saját könyveivel együtt eljuttatja Erdélybe. A két kötetet annak fényében küldte öccsének, hogy Kendeffi az előbb említett Plautus-kötetet és Leibniz korábban említett munkáját magának kívánta.⁸⁰ A Plautust átengedi a főúrnak, és arra kéri: azt számolják el a könyvek vásárlására nála maradt összeg terhére, megígérve, hogy a művet Richardson *Pamelájának* harmadik és negyedik kötetével együtt még átküldi Utrechtbe.⁸¹

Kendeffi elutazása után Szathmári adatolhatóan még egy aukción vett könyvet a főúr számára. 1762. március 9-én szintén a Luchtmans fivérek rendezték Pieter van Musschenbroek (1692–1761), a leideni egyetem hírneves matematika–fizika professzora könyvtárának aukcióját, melyen Szathmári jogi disputációk gyűjteményét szerezte meg megbízójának.⁸²

A Szathmári által vásárolt kötetek nagyobbik része nyilvánvalóan a főúr könyvtárába került. A megszorítás az egymás közti cserék, felajánlások, a Szathmári öccsének szánt könyvek miatt szükséges és indokolt is, mivel egyrészt a levelezés nem teljes, másrészt a főúr válaszait sem ismerjük Szathmári minden felvetésére, így néhány mű sorsát bizonytalannak kell tekintenünk, illetve Szathmári egykori könyvtárának rekonstrukciójánál is figyelembe veendők.

Az említett művek leszámítása után a bizonyosan Kendeffi könyvtárába került művek megerősítik a halálára írt nekrológ azon jellemzését, miszerint a görög és latin auktorok képezték érdeklődésének súlypontjait, de arról is tanúskodnak, hogy ezenkívül érdeklődött a neolatin költészet (Dousa, Buchanan, Rapin, Ménage), a történettudomány és segédtudományai (például a numizmatika), a korabeli könyvrecenzáló folyóiratok (*Bibliothèque des sciences en des beaux arts*), a korabeli filozófusok (Leibniz) művei és vallásfilozófiai kérdések (Hayer–Boullion-vita), sőt a korabeli szépirodalom (*Pamela*) iránt is.

Az erdélyi főúr könyvtárának alapját nyilvánvalóan a korábban Svájcban, majd Hollandiában és (a bizonyosan Párizsban is) beszerezett könyvek képezték, és ezt gyarapíthatták a Jakó által említett, később Bécsben vásárolt kötetek. Ezekre és a könyvtárra sajnos nem tért ki bővebben, így nem tudni, hogy annak állománya (vagy annak egy része) hova került (ha került egyáltalán).⁸³ Szathmári levelei és a Luchtmans fivérek számlája bő kétszázötven évvel a vételt követően Kendeffi Elek egykori könyvtárának állományába engednek bepillantást, jól szemlélítve a 18. század második felének külföldi könyvbeszerzési gyakorlatát, egyúttal rávilágítva arra, hogy a korabeli aukciós katalógusok haszonnal forgathatók korabeli könyvjegyzékek tételeinek azonosításánál.

⁷⁸ A kötet nem azonosítható, mivel a szerzőtől a számla szerint több (egy nyolcadrét és két tizenkettedrét formátumú) művet vásároltak. Vö. Luchtmans-számla, nyolcadrét könyvek: 289. tétel, tizenkettedrét könyvek: 59. és 60. tételek; *Bibliotheca Oudendorpiana...*, i. m., 65, 104.

⁷⁹ *C. Velleii Patriculi quae supersunt. Nicolaus Heinsius Dan. F. recensuit, et castigationum libelli addidit.* Amstelodami, Elzevier, 1678. (Katalógusbeli leírása: Vellejus Patriculus N. Heinsii, apud Elsevier 1678). Vö. i. m., 104 (61. tétel)

⁸⁰ Szathmári Pap Mihály Kendeffi Eleknek. Leiden, 1761. december 12.

⁸¹ Uo. A műről Szathmári egy korábbi, 1761. október 29-i levelében esik szó először. A fennmaradt levelekből nem derül ki, hogy az első két kötetet mikor juttatta el a főúrhoz.

⁸² Szathmári Pap Mihály Kendeffi Eleknek. Leiden, 1762. április 25. A disputációk pontosan nem azonosíthatók, mert ezeket az aukciós katalógusokban nem vették fel egyenként, hanem csak összefoglaló névvel illették (pl. *disputationes variae*). A fenti aukció katalógusában sincs ez másként: csak csomagokat említenek, amelyek orációkat, teológiai, jogi, orvosi stb. disputációkat tartalmaznak. Vö. *Bibliotheca Musschenbroekiana, sive Catalogus librorum Viri Celeberrimi Petri van Musschenbroek, dum vivebat A. L. M. Philosophiae et Medicinae Doctoris, Philosophiae Et Matheseos In Academia Lugduno-Batava Professoris [...]*, Lugduni Batavorum, Luchtmans, 1762, 76.

⁸³ Az őraljaboldogfalvi Kendeffi-kastély egy 19. századi leírásában még megemlíti „a ritka és fényes kötésű művekben gazdag könyvtárát” mint a kastély egyik ékességét, a kastély eredeti berendezéséből viszont mára csak néhány bútordarab maradt meg (vö. SÍDÓ Zsuzsa, *Az őraljaboldogfalvi Kendeffy-kastély 18–19. századi építéstörténete = Liber discipulorum: Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2011, 319, 321). Annyi bizonyos, hogy a Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár állományában, amelynek kapcsán Jakó a főúr könyvtárát említette, ma nem találhatók kötetek az egykori könyvtárból (Róth András Lajos szíves közlése). Kolozsvári könyvtárakban sem található olyan kötet, amely az erdélyi főúr könyvtárából származik. Vö. HAJÓS József, *Barangolás kolozsvári könyvtárakban*, Bukarest, Kriterion, 1999.

Két kézirat: egy német nyelvű dráma és egy fordítás

Katona József *Jolánta a' Jerusálemi Királyné* című drámafordításának szövegkiadásáról

Katona József munkásságának értékelésében az utóbbi évtizedekben egyre hangsúlyosabban jelentek meg a *Bánk bán* mellett más művei is, és további drámái is olvashatók népszerű formában,¹ nemzeti drámánk szerzőjének teljes életműve azonban ma sem olvasható kritikai kiadásban.² Ez a hiány eredményezi azt, hogy bár egyre több figyelmet kapnak egyéb, elsősorban drámai művei is, ezek olvasata, olvasása többnyire csak a *Bánk bán* függvényében történik, és csak olyan szövegszintű megközelítések mentén érvényesülhet, amely a szövegek filológiai vizsgálatát nem vagy kevéssé érintik. Különösen igaz ez azokra a drámai szövegekre, amelyek fordításként vannak számon tartva. Ezek a drámák két csoportban jelennek meg a Katona-recepcióban: azok az adaptációk, amelyek nem drámai művek alapján készültek, és amelyek így a modern, Kazinczy utáni értelemben nem fordításnak kezelendők; és azok, amelyek egy nem magyar nyelvű dráma magyar nyelvre való átültetései. Ez utóbbi csoport kapta eddig a legkisebb figyelmet, holott a fordítás fogalmának mai alakulása alapján³ ezek az átültetések is lényeges, önálló irodalmi produktumként tételezendők, és így nem a biográfia perifériáján kezelendők, hanem az életmű szerves, egyenrangú értéket, saját pozíciót képviselő darabjaként. A „Katona József korai drámáinak kritikai kiadása” címmel működő projekt célja,⁴ hogy a *Bánk bán* szerzőjének korábbi munkái is megjelenjenek kritikai kiadásban, és ezzel olyan szövegek is a kutatás fókuszába kerülhessenek, amelyek eddig háttérbe szorultak.⁵

¹ Legutóbbi kiadás: KATONA József *válogatott drámái*, vál., utószó OROSZ László, Bp., Unikornis, 1998 (A magyar dráma gyöngyszemei).

² Katona József összes műve 1959-ben jelent meg Solt Andor gondozásában (KATONA József *Összes művei*, I–II, kiad., utószó és jegyz. SOLT Andor, Bp., Szépirodalmi, 1959). Csak a *Bánk bánnak* létezik kritikai kiadása: KATONA József, *Bánk bán*, kiad. OROSZ László, Bp., Akadémiai, 1983.

³ Vö. HORNYIK Sándor, *Kulturális fordulat(ok) az irodalomtudományban és a művészettörténetben: (Az intézményesség és kulturális közvetítés című kötet kapcsán)* <http://www.balkon.hu/2006/2006_2/03hornyik.htm>, Doris BACHMANN-MEDICK, *Cultural Turns: Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 2006 (2. Aufl. 2007); *Übersetzung als Repräsentation fremder Kulturen* = *Göttinger Beiträge zur internationalen Übersetzungsforschung*, Hg. von Doris BACHMANN-MEDICK, Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1997, 13–17; Joachim RENN, *Einleitung: Übersetzen, Verstehen, Erklären: Soziales und sozialwissenschaftliches Übersetzen zwischen Erkennen und Anerkennen* = *Übersetzung als Medium des Kulturverstehens und sozialer Integration*, Hrg. Joachim RENN, Jürgen STRAUB, Shingo SHIMADA, Frankfurt/New York, Campus, 2002, 13–35. Fontosnak tartom Joachim Renn tanulmányából a kultúrák találkozásának a fordításban betöltött szerepére vonatkozókat pontosan idézni, hiszen a fordítás politikai motivációi Katona esetében is erőteljesen fellelhetők mind a fordítandó anyag kiválasztásában, mind éppen a politikai fogalmak átültetésének többször nyomon követhető folyamatában: „Wenn das wechselseitige interkulturelle Verstehen im Sinne der kreativen Übersetzung gedacht werden muss, kann die Verständigung der Kulturen nur als ein reziproker Veränderungs- oder Erweiterungsprozess beider Seiten begriffen werden. Der kulturelle Transfer in Gestalt der Übernahme von z.B. politischen Begriffen einer fremden Kultur muss dann von der Neukonstitution entsprechender Institutionen und Praktiken in der eigenen Kultur begleitet werden. Im Horizont von Machtasymmetrien liegt es dann nahe, eine vermeintliche Verständigung als das Ergebnis eines einseitigen Assimilationszwanges zu verstehen.” (Ua., 19.)

⁴ Katona József korai (*Bánk bán* előtti) drámáinak kritikai kiadása, OTKA K 81.791.

⁵ Bár tagadhatatlan, hogy az utóbbi időben is jeles kutatók foglalkoztak a Katona-életművel, illetve nem csak a *Bánk bán*-nal (a teljesség igénye nélkül: NAGY Imre, *A pusztulás tragikus látomása: Világkép, műfaj és tragikum összefüggései Katona József Jeruzsálem pusztulása című drámájában*, ItK, 1985/4–5, 514–520; Uő, *Nemzet és egyéniség: Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*, Bp., Argumentum, 1993 (Irodalomtörténeti Füzetek), 112–132, 141–152, 185–196; BÍRÓ Ferenc, *Katona József*, Bp., Balassi, 2002; OROSZ László, *Kérdőjelek: Egy Katona-kutató töprengései*, Bp., Balassi, 2007), és ezek a munkák tekintélyes filológiai kutatást is felmutatnak. Éppen a fellelhető említett projekt támogatta kutatások eredménye: NAGY Imre, *Katona József Jeruzsálem pusztulása című drámájának befogadás-története*, ItK, 2014/1, 118–134; DEMETER Júlia, *Az „egyműves” Katona József elfeledett drámája: a Luca széke*, ItK, 2015/4, 468–500; CZIBULA Katalin, *Szmolenszk ostromlása: Katona József fordítása egy osztrák színésznő nyomán* = *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára – Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, főszerk. LENGYEL Réka, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit, LÉNÁRT Orsolya, Bp., reciti, 2015, 467–478.

Az alábbiakban erre a hiányosságra reflektálva teszek kísérletet Katona József *Jolánta jeruzsálemi királyné* című drámája fennmaradt kéziratának vizsgálatára.⁶ A szöveg modern, népszerű kiadása Solt Andor gondozásában jelent meg 1959-ben. A kiadás célja alapvetően az volt, hogy széles körben ismertté tegye Katona életművét, és az irodalmi köztudatban kiszélesítse a *Bánk bán* horizontját. Ebben a gyűjteményben a *Jolánta* mint a fordítások egy reprezentatív típusa került a válogatásba, egyrészt például Katona drámáiról gyakorlatában az idegen nyelvű dráma magyar átdolgozására, másrészt a sűgőpéldányokban fennmaradt kéziratok egy darabjaként. A dráma színpadra kerülésének körülményeiről pedig olyannyira hiányoznak az ismereteink, hogy Katona drámáinak színházi bemutatóiról Kerényi Ferenc megkerülhetetlen és megjelenése óta is legalaposabb tanulmánya⁷ egyedül a *Jolánta* esetében nem vállalkozik arra, hogy a reformkor előadásait számba véve elkülönítse a Katona-fordítás színreviteleit. Ennek főként, de nem egyedül az az oka, hogy Ziegler *Jolantha Königin von Jerusalem* című német nyelvű drámájának más fordítása is készült akkoriban.⁸

A szöveg kiadását megnehezíti az a viszony, ami a dráma két fordítása és a fennmaradt kéziratok között áll fenn. Az OSZK Színháztörténeti Tára két *Jolánta*-szöveget őriz N.Sz. I. 10. és N.Sz. I. 11/1. jelzettel. Ezek a jelzetek arról informálnak, hogy mindkettő a Nemzeti Színház könyvtárából érkezett a mai gyűjteménybe, sőt a 10-es és a 11-es szám arra enged következtetni, hogy viszonylag korán kerültek a Nemzeti Színházhoz, mintegy a könyvtár alapját képezhették. Ezt az egyik esetben megerősíti az az 1837-es könyvtári jegyzék, amelyet a Pesti Magyar Színház készítettett Szigligetivel a színház tulajdonában lévő kéziratokról,⁹ és amely először alfabetikus sorrendbe gyűjti a birtokában lévő kéziratokat, sorszámmal látja el őket, majd többször bővíti, végül egy másik kötetbe az egészet újra alfabetikus sorrendbe másolja. E jegyzék a 170. sorszám alatt *Jolánta Jeruzsálemi Királyné* címmel vesz leltárba egy ötfelvonásos szomorújátékként megjelölt kéziratot, forrásul Zieglert, fordítóként Murányi Zsigmondot tüntetve fel.

A most tárgyalandó két kézirat a következőket tartalmazza:

I. N.Sz. I. 11/1. jelzet: A félvászon kötésű kézirat mérete 26x22 cm, a kötéstábla 20. századi, így a kézirat eredetéről nem ad információkat. A belső címlap a címen kívül: „*Jolánta a' Jerusálemi Királyné. Szomorú Játék négy Fel vonásban. Ziegler után fordította Katona Jósef. Országos Ügyész*”, ugyanezzel a kézírással a tulajdonost is közli: „Udvarhelyi Miklóse”. Megtalálható rajta a Nemzeti Színház pecsétje, és az OSZK oldalszámnyomtatása mellett hasonló nyomtatással egy '109'-es szám, ami szintén a 20. századból való, és egy kolligátumra utal. A kézirat keletkezési éve bizonytalan. A Katona-szakirodalom 1811-re datálja,¹⁰ ez azonban kétséges. Mivel a kéziron a fordító megnevezése: „Katona Jósef Országos Ügyész”, ennek alapján 1815 vége (Katona 1815. december 21-én tette le ügyési esküjét) és 1820 között keletkezhetett. A legvalószínűbb az, hogy még 1815 folyamán, nem sokkal az ügyési cím elnyerése után s Udvarhelyi kecskeméti szereplése idején (1815 végétől 1816 áprilisáig) készült. Waldapfel feltevése szerint Udvarhelyi fordította újra a Ziegler-darabot a korábban, 1811-től játszott

⁶ A dráma egyetlen kiadása a Solt Andor által sajtó alá rendezett szöveg, KATONA 1959, I. k., 357–436. Ebben a szövegváltozatban Solt olyan stratégiával következtet a kézirat több kéz által történt lejegyzése alapján az eredetire, amivel mi magunk is egyetértünk. A dráma szövegvilágával foglalkozott: KATONA 1957, II. k., 678–680; NAGY, *Nemzet és egyéniség...*, i. m., 116–118; BÍRÓ, *Katona József*, i. m., 96–98; BÍRÓ Ferenc, *A múzsák kertje és az igazság istennője: A gondolkodó Katona József*, Irodalomismeret, 2011/4, 28–36, különösen 33–34.

⁷ KERÉNYI Ferenc, *Katona József a magyar színpadok műsorán (1811–1837)*, ItK, 1992/4, 399–413.

⁸ Elég csak arra gondolnunk, hogy Lessing *Emilia Galottiját* közel egy időben fordította Kazinczy Ferenc és Kótsi Patkó János, a színpadra állítások zömében mégis nagy valószínűséggel meg tudjuk állapítani, hogy melyik fordítás alapján készült az előadás.

⁹ „A' pesti Magyar Színház' Könyvtára betűrendben. Tekintetes Bajza József ur' igazgatósága alatt szerkesztette Szigligeti 1837.” OSZK Színháztörténeti Tár, a Nemzeti Színház kötetes iratai, 849; „A' pesti magyar színház' könyvtára sorszáma szerint. Tekintetes Bajza József ur' igazgatósága alatt szerkesztette Szigligeti 1837.” *Uo.*, 850.

¹⁰ Legutóbb Kerényi Ferenc a *Bánk bán* gondozott szövege kapcsán (KATONA József, *Bánk bán: dráma: teljes, gondozott szöveg*, kiad. és jegyz. KERÉNYI Ferenc, Bp., IKON, 1992 (Matúra Klasszikusok, 11). Valószínűleg Gyulai Pál alapján: GYULAI Pál, *Katona József ifjúkori drámái*, Budapesti Szemle, 1882/70, 82–108, a *Jolántáról*: 83.

Murányi-féle fordítás helyett.¹¹ A tulajdonos személye arra is magyarázatot adhat, hogy miért nem szerepel Szigligeti jegyzékében: valószínűleg az 1830-as években Udvarhelyi még saját társulatával használhatta a szövegkönyvet, és csak később adta/ajándékozta a Nemzeti Színháznak, de valószínűleg korábban, mint ahogy a hagyatéka a Széchényi Könyvtárba került, erre utal a kolligátum színházas pecsétje is. A tulajdonos személye, illetve a kézirat nemzeti színházbeli hiánya abban adhat támpontot, hogy a színházi előadások vizsgálata során bizonyos előadásokat nagyobb valószínűséggel köthetünk Katona szövegéhez.

A kézirat a címlap szerint 109, a drámaszöveg valójában 42 számozott levelet tartalmaz, a szöveg a 41 levél verzóján ér véget, a 42 levél rektója már üres. A hozzá kapcsolódó kézirat N.Sz. I. 11/2. Kotzebue-fordításnak mondja magát: *A Spanyolok Peruban vagy Rolla halála* címmel, szintén Udvarhelyi Miklóst jelöli tulajdonosként, s a fordítás idejét és helyét is megadja: '1803. Kolozsvár'.

II. N.Sz. I. 10. jelzet. A kézirat mérete 26 × 21 cm. A kötéstábla 19. századi, a cím: *Jolántha jeruzsálemi királyné* fölött a 170-es sorszámot tünteti fel, ami, mint láttuk, a Szigligeti-féle könyvjegyzék sorszámát jelenti, gerincén az I.10. olvasható. A belső címlapon a cím így jelenik meg: *Jolánta Jerusálemi Királyné. Szomorú Játék 4 Felvonásban. – Zigler után, fordította Murányi Sigmund*. A Nemzeti Színház pecsétje mellett egy másik pecsét is látható: „Pest Vármegye tulajdona” felirattal. Szintén megjelenik az OSZK oldalszámmutatója, a 35. szám az oldalszámok összességét mutatja: a kézirat a 35. verzón ér véget.

Felmerül a kérdés, hogy miért foglalkozunk mindkét kézirattal, amikor láthatóan az egyik Katona József, a másik Murányi Zsigmond fordítását tartalmazza, a kéziratok birtokosai pedig vagy a másolók vagy a másolás kezdeményezői voltak. De a két kézirat a későbbiekben sajátos változtatásokon ment át, és ezek a változtatások egy mederbe terelik a fordítások sorsát, mert nem függetlenek egymástól: láthatóan a későbbiek folyamán a két kéziratból külön-külön olyan szöveget kívántak javításokkal előállítani, ami egymáshoz erőteljesen hasonlít (nem szó szerint ugyanaz!), és azonos terjedelmű.

Az alábbiakban a két kéziratban előforduló szövegeket, illetve bejegyzéseket vizsgálom aszerint, hogy hány kéztől valók és mikor keletkezhettek. Ebből látható, hogy mindkét kéziraton ugyanaz a két kéz alkalmazott javításokat, amelyek eredménye az lett, hogy a két kézirat egy új szöveg két változatát hozta létre az alábbiak szerint:

N.Sz. I. 10. (Murányinak tulajdonított szöveg):

A kézirat sok javítást tartalmaz – amelyek közelítik az N.Sz. I. 11/1. szövegéhez –, valamint egy sokkal későbbi, grafitceruzás javítássort. Többször hivatkozik ez a kéz a „másikra” (9 rektó, 12 rektó, 21 rektó), ami szerintünk az N.Sz. I. 11-es szöveget jelenti, mert szerkezetében itt az N.Sz. I. 11. részletei kiegészítik a Murányi-féle, rövidebb változatot. Tehát mintha a két szövegből hozna létre egyet, azaz egy harmadikat. A kézírásokat a következőképpen tudjuk elkülöníteni:

1. tollal írt főszöveg, feltételezhetően a 19. század első fele (A)
2. tollal írt javítások, feltételezhetően a 19. század első fele (B)
3. ceruzás javítások, feltételezhetően a 19. század második fele, hivatkozik a „másik”-ra (C)

N.Sz. I. 11/1. (Katonának tulajdonított szöveg)

A kézirat sok javítást tartalmaz, ehhez a javított szöveghez közelítenek az N.Sz. I. 10-ben a módosítások, de nem maradéktalanul, ugyanis ez a szöveg jóval terjedelmesebb. A grafitceruzás, későbbi kézírás itt is megjelenik.

1. tollal írt főszöveg, feltételezhetően a 19. század első fele (D/1)
2. tollal írt javítások ugyanattól a kéztől (D/2)

¹¹ WALDAPFEL József, *Katona drámái és kézírataik*, ItK, 1930, 341–353, a *Jolántáról*: 349.

3. Az 1. felvonás 3. színtől tollal írt javítások, feltételezhetően a 19. század második fele (C)
 3. ceruzás javítások, feltételezhetően a 19. század második fele (C)

Tehát az A kéz által írt kéziratot B kéz úgy javította, mintha előtte lenne a D kéz javított változata, majd a későbbiekben a két kéziratot felhasználták, és úgy változtatták a két szöveget, hogy azok majdnem megegyezzenek. Ez akkor képzelhető el, ha a kéziratok rendezői példányként funkcionáltak, és nem olvasásra, hanem egy előadás segédanyagának szánták. Mivel feltételezésünk szerint a szöveget nem tekintette változtathatatlanak a C javító, az általa kialakított változat azt is mutatja, hogy olyan színházi-szenikai gyakorlat húzódik meg mögötte, amely a szövegmondásban eltűri a kisebb változtatásokat, pontatlanságokat, illetve nem színész, hanem más színházi szakma számára készült.

Így látható, hogy bár a Murányi-fordítás közvetlen kapcsolatot nem mutat Katona munkájával, a kritikai kiadás készítésekor több szempontból is fontos segítséget nyújt a kézírások és az olvasatok, illetve a hipotetikus eredeti szöveg kialakításának tekintetében. Ennek elsősorban akkor van jelentősége, amikor azt akarjuk elkülöníteni, hogy mely javításokat tekintünk a Katona-szöveg „eredetijéhez” tartozónak, és mely javítások rakódtak később a szövegre. Ebből a szempontból azt a gyakorlatot alkalmazzuk, amit már Solt Andor is stratégiaként követett a népszerű kiadásban: az egykorú javításokat (D/2) figyelembe vette, de a későbbinek látszó javítások alól előásta a főszöveget, és azt tekintette a kiadása szövegének, tehát a Katonától származónak.

A kéziratok eredetije, a német nyelvű *Jolantha*-szöveg a korszak népszerű szerzőjének népszerű drámája. Friedrich Julius Wilhelm Ziegler 1761-ben Braunschweigben született. Pályafutása több ponton összekapcsolódott a magyarországi német színházzal: Johann Joseph Nourselnél kezdte működését, aztán a Mörisch társulattal bejárta Nagyszombatot és Sopront. Munkásságát ismét a Noursel társulattal folytatta a bécsi Theater am Kärthnerthornál 1783-tól. Ettől kezdve kis megszakítással – amikor Mainzban és Frankfurt am Mainban működött – nyugdíjazásáig, azaz 1783–1789 és 1791–1822 között a bécsi Hofburgtheater színésze, rendezője volt, és 1811-től irodalmi konzulense is. *Jolantha, die Königin von Jerusalem* című drámáját 1797. április 17-én mutatták be Bécsben.¹² II. József tanulmányútra küldte, így járt Mainzban és Frankfurtban. Szerepeiben hőseket, szerelmeseket és zsarnokokat is játszott. Később egyre inkább drámaíróként is előtérbe került, Iffland és Kotzebue mellett a legnépszerűbb szerzők közé tartozott, nemcsak Bécsben, hanem az egész német nyelvterületen. Több mint ötven eredeti drámáját tartják számon, ezek nyomtatásban is megjelentek, összegyűjtött műveit 13 kötetben adták ki. Leghíresebb művei: *Parteiwut*, magyarul *A pártosság dühe* (e drámáját Katona is lefordította, de a szövege nem maradt fenn), a *Die Temperamente* és a *Liebhaber und Nebenbuhler in einer Person*. Alig volt olyan német nyelvű színpad az osztrák birodalom területén, amely ezeket be ne mutatta volna. Igen jól ismerte a színpadi effekteket, szituációkat, rendelkezett drámai találékonysággal. Műveinek java része úgynevezett szerepdráma, amelyek jó szereplehetőségeket és szerencsés dramaturgiai szituációkat tartalmaztak. Elismert szerzőként is színpadra lépett, a *Parteiwuth* főszerepét maga is játszotta. Kedvenc témája a korszak dramaturgiai érdeklődésének megfelelően az elnyomott szenvedély, de a rémdrámák túlhajtott akcióinál és rémisztő szituációinál sokkal hitelesebben ábrázolja ezeket az erős érzelmeket, mint a korszak tucatdrámái. Színházelméleti műveket és dramaturgiai értekezéseket is írt.¹³ Ismeretes egy kritikaváltása Kratterrel a Magyarországon is játszott-fordított *Mädchen von Marienburg*

¹² Vö. *Deutsche Theater-Lexikon*, gegründet Wilhelm KOSCH, fortgeführt Ingrid BIGLER-MARSCHALL, Boston–Berlin, De Gruyter, 2011, Bd. 7, 3774.

¹³ Ludwig EISENBERG, *Grosse biographische Lexikon der Deutsche Bühne im XIX. Jahrhundert*, Leipzig, Verlagsbuchhandlung Paul List, 1903, 1163; Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Wien, 1858, Bd. 59, 47–50; Paul S. ULRICH, *Biographische Verzeichnis für Theater, Tanz und Musik – Biographical Index for Theatre, Dance and Music: Fundstellennachweis aus deutschsprachigen Nachschlagewerken und Jahrbüchern – Master Index = German-language*, Berlin, Verlag Arnold Spitz GmbH, 1997 (Biographical Directories and Yearbooks), Bd. 2, 2088.

kapcsán.¹⁴ Összesen harminc darabját mutatta be a két udvari színház, a Hoftheater és a Kärthnerthortheater, amelyeket 647-szer adtak elő.¹⁵ Nyugdíjazása után Pozsonyban telepedett le, és ott halt meg 1827-ben.

Katona Zieglerben tehát egy olyan osztrák, elsősorban a bécsi színpadon sikeres drámaíró láthatott, akinek történeti érdeklődése hasonló volt a sajátjához. Eredeti drámáihoz a helyszín, Jeruzsálem kapcsolja a leglátványosabban, és ez a kapcsolat csak még erősebbnek tűnik a dráma szövegének ismeretében. Az sem elhanyagolandó tény, hogy II. Endre Gertrudis utáni, második felesége is a Jolánta nevet viselte, bár rokonságát tekintve semmi köze a jeruzsálemi uralkodóhoz.

Dramaturgiai szempontból Jolánta királynő csak címszereplője, de nem főszereplője a drámának; alakja inkább egyfajta középpont, aki a szereplők közötti viszonyrendszert minden szinten befolyásolja. A drámai akció karakteres hátterét a helyszín adja: csak itt, Jeruzsálemben mehet végbe. A legszembevetőbb közös pont Katona többi drámájával, illetve történelmi érdeklődésével a helyszínben jelenik meg. De nem csak abban: a cselekmény több szálon fut, ami Katona dramaturgiai megoldásaiban többször megjelenik a *Bánk bántól* a *Lutza Székéig*, itt csak a heroikus-tragikus regiszteren. A több cselekményszál és a viszonyrendszer középpontjában a főszereplő áll, aki maga inkább passzív, nem aktív szereplője a drámának: Fulques, templomos lovag a rendből való kilépéséért folyamodott a pápához, hogy feleségül vehesse szerelmét, Jolánta királynőt. Őt viszont titokban szereti a másik templomos lovag, Fulques rokona, Fridolin is, aki egy ütközetben maradandó sérülést szenvedett egy fejébe fúródó lövedék miatt, így lelke és értelme épségét a környezete kétségbe vonja. A harmadik aspiráns Jolánta kezére a világi katonai fővezér, Tyrusi Grof Barcellona, bár a királynő visszautasítja ezt a vonzalmat. A jeruzsálemi királyi hatalom mellett, attól függetlenül, de a kölcsönös együttműködés jegyében működik a templomos lovagrend, amelynek alapító vezetője, Payensi Húgó atyai barátja a királynőnek és választott vőlegényének, Fulquesnek is, és aki a dráma kezdetén szaracén fogságban van. Végül a drámai viszonyrendszer fontos eleme Tyrusi Raymund személyéhez köthető, aki a nagymester távollétében annak helyére pályázik, rokona Grof Barcellonaának, és meg akar szabadulni a fogságban tengődő, bizonytalan sorsú Húgó bizalmasától, Fulquestól. Ez a bonyolult felépített viszonyrendszer alakítja a dráma többértű összeütközéseit a magán és a közösségi szférában, mind a világi, mind az egyházi hatalom gyakorlásában, felidézve dramaturgiai összefüggésében a *Bánk bán* hasonlóan bonyolult konstrukcióját.

Bár ezzel a szemponttal láthatóan az életmű vizsgálatának más aspektusaihoz és így egy másik dolgozat tárgyához érkeztünk, a kéziratok vizsgálata már mutatja, hogy a Katona-művek szövegközpontú komplex vizsgálata új, ismeretlen eredményekkel kecsegtet, ezt szolgálja egy az egész életművet felölelő korszerű kritikai kiadás.

¹⁴ Nyomtatásban: F. W. ZIEGLER, *Abgedrungene Vertheidigung gegen den Herrn Verfasser des Mädchen von Marienburg: und ein paar Worte an die Herrn Verfasser der Wienerischen Theaterkritik*, Wien, 1794.

¹⁵ *Das Burghtheater: Statistischer Rückblick auf die Tätigkeit und die Personalverhältnisse während der Zeit vom 8. April 1776 bis 1. Januar 1913: Gelegentlich das 25jährige Bestehen des neuen Hauses am 14. Oktober 1913*, zusammengestellt von Otto RUB, mit eigenem Geleitwort von Hugo THIMIG, Wien, Verlag Paul Knepler, 1913 (Wallishausser'sche k.u.k. Hofbuchhandlung), 283.

Az átlátszó, szomorú város modern fényei
Mikszáth Kálmán Budapest-élménye

Mikszáth Kálmán ráunt a HÉV-re¹ és sétál a nagyvárosban.

Bár Mikszáth (kétkedve) vagy mindinkább bizonyosnak vett modernizmusának kérdése az elmúlt években komoly szakirodalmi vizsgálatokat indított el, Eisemann György szerint pedig „Épp az önfeledten kanyargó fejlődésképp megkérdőjelezésének pozíciójából látható be, hogy napjainknak nemcsak sürgető, de igen különleges feladata az életmű újraolvasása, újraértelmezése. [...] – ennek fontos eleme Mikszáth *viszonya az urbanizációhoz* és annak jelenségeihez,”² talán nem tévedünk nagyot, ha a „Mikszáth sétál a nagyvárosban” kijelentés sokak számára mégis meglehetősen idegenül vagy kevésbé értelmezhetőnek hangzik.

Miközben az elmúlt egy-két évtized alatt a Mikszáth-értelmezések egészen új irányba fordultak, Mikszáth látásmódjának és írói megoldásainak újdonságára világítottak rá, és új megközelítések, új szempontok és új értelmezések alapján mind meghatározóbb pozíciót foglal el a modernitás felé mutató magyar irodalmi kánonban, néhány, alapvetően biografikus megközelítésű, illetve a Mikszáth-életút körén túl nem lépő vizsgálaton kívül keveset tudunk arról, hogyan is tekintett az író a nagyvárosiasodó Budapestre. Évtizedekkel a *Termelési regény* megírása után, azaz amelyben Esterházy – valószínűleg ráérezve ennek szimbolikus furcsaságára – a modern nagyváros tömegközlekedési HÉV-kocsijában utaztatta az időt kereső vidéki Mikszáthot,³ az író regionális hovatartozásának meghatározó elemét sokaknak alapvetően még mindig csupán származása, illetve az ismert íróvá avatását meghatározó elbeszélésköteteinek tájegysége, a palóc vidék adja.

A nógrádi kisvárosból a megélhetést, a felemelkedést, a hírnevet, a befolyást kereső és azok reményével kecsegtető, többszöri elhatározással a fővárosba érkező – a mesebeli királyfiéhoz hasonlatos –, végül sikerekkel és győzelemmel végződő életút vizsgálata már önmagában is érdekes lehet, sőt az írói hivatás és egzisztencia megteremtésének emblematis korabeli példaként tekinthetünk a nehéz pályakezdéssel induló, de végül írásából megélni tudó, a fővárost meghódító íróra. A hosszabb írások és regények, az elismerést elindító *A jó palócok* és *Tót atyafiak* című elbeszéléskötetektől a pályát záró *A fekete városig* a régiójához kötött identitása mellett azonban valójában nagyrészt hiányzik még annak felmérése és kontrollvizsgálata, vajon Mikszáth (vagy általánosabban, egy korabeli, az elfogadott társadalmi elitbe csak nehezen beérkező, szinte vagyontalan író, újságíró) társadalmi reprezentációjában ez a több élethelyzetben és életciklusban is kezdeményezett, időszakonként különböző attitűdű és eredményességű helyváltás a vidéki kisvárosból az urbanizálódó nagy(fő)városba hogyan és miben fogható meg. Továbbá Mikszáth városi léte, mozgása a nagyvárosban, valamint főváros-ábrázolása miként lehet lenyomata önnön társadalmi megítélésének, befogadottságának, identitásának és társadalmipozíció-behatárolásának ugyanúgy, mint azon modern írói vonásai megjelenésének, amely a nagyvároshoz – mint modern társadalmi helyszínhez – való viszonyából mutatható ki és értelmezhető. Mikszáth ilyen újraolvasása – az eisemanni megállapítás szerint – „Sokkal inkább a

¹ „A mester edzésre igyekezett, ezúttal héven. Orlovi ménjét Gitti asszony birtokolta egyre gyakrabban. Roppant melege volt. A mestert – mint értelmiségit – enyhe főfájás kínozt; az emberi testek párolgása, a nyirkosság mind-mind csak rosszabbította helyzetét. »Ekkor« odafordult hozzá Mikszáth Kálmán, és megkérdezte, hány óra van. A mester megmondta. »Köszönöm, fiam« – mondta Mikszáth úr, aki módfelett izzadt és szuszogott. Rövid haja közt, tengerszem módjára, izzadság csöppek csillantak (»szelíden!!!«), bajsza lucskos volt, mintha fürdőzött volna, domborodó mellénykéje föl-le járt, akár egy kovács-fűjtató.» ESTERHÁZY Péter, *Termelési-regény: (kisssregény)* =

<http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/ESTERHAZY/esterhazy00003a/esterhazy00003a_o/esterhazy00003a_o.html>

[Letöltés: 2016. február 4.]

² EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Bp., Korona, 1998, 21.

³ Vö. 1. láb.

hazai és az európai modernség szakaszainak átváltható, itt alkalmazható hagyományához fog csatlakozni.”⁴

Ha tüzetesen végignézzük a Mikszáth-életművet, váratlanul meglepő, hogy Budapest neve és a budapesti helyszínek mennyire magas arányban szerepelnek műveiben, szemben a „biztos” vidék előfordulásával, mely ennek csak a tizede. Mindezt azonban itt most nem a vidék–főváros párhuzam vagy ellentét szemszögéből tekintem elsősorban fontosnak, hanem mert eszerint Mikszáthnak bizonyosan volt mondandója a fővárosról, nem is kevés, és az általa használt városi terek társadalmi jelentőségének vizsgálata⁵ eredményesnek ígérkezik.

A kérdés tehát több irányból is válaszadásra csábít. A Budapestre és a budapesti helyszínekre vonatkozó számadatok kigyűjtése és összegzése nem pusztán az író érzelmi odafordulásának bizonyítéka a korszak legnagyobb magyar városához (bár azonosulása, elutasítása, esetleg közömbössége a fővárossal szemben is jól körvonalazható, és jócskán szolgál meglepetésekkel). A Mikszáth-írások ilyen irányú újraolvasásával végigkísérhető az a szociológiai folyamat is, ahogyan az író szövegeiből megismerhető a modern nagyváros kiépülése és fejlődése. Annak elemzésére is mód nyílik, hogy a Mikszáth-prózában „a fikciós-valóság viszony tematizált felcserélése”⁶ vagy a sajátos, bizonytalan-relatív műfaji határokkal dolgozó, a valóságból a fikcióba vagy a fikcióból a valóságba át-átcsúszó Mikszáth-szövegek (publicisztikai munkái feltűnően) miként rajzolnak ki egy komplex várostörténeti képet.⁷ Azonban elfogadva J. V. Punter⁸ alapelvét, mely szerint a tájtanulmányok célja leginkább az ember megismerése, úgy gondolom, hogy Mikszáth városi térhasználatának, a városban gyakorolt szokásainak vizsgálata, és hogy mindez hogyan hat vissza társadalmi-írói-politikusi stb. pozíciójának értelmezésére és írói látásmódjára, még ennél is hívogatóbb értelmezésekre sarkall.

Mikszáth a harmadik, a szegedi kisvárosból Budapestre érkezése után pár évvel ezt írta: „Hipp-hopp, itt legyünk Budapesten. [...] – De tán rossz helyre ugrottunk, mert Budapest *nem* nagyon alkalmas hely, hogy csodálatos dolgok történjenek benne, írók tollára méltók. Regények Budapesten is történnek, de azokat a város összes vénasszonyai tudják; paprikadrámák, szerelmi öngyilkosságok valamely szálloda külön szobájában, eltűnt fiúk, elszöktetett leányok, efféle elcsépelet sablonok.

Budapest átlátszó város; nem oly nagy, hogy a háztömkelegék végtelen homályából az írók fantáziája meghizlalja magát, de arra már *elég nagy*, hogy a gnómok, erdei manók, limfák, nimfák kiköltözködjének belőle. Még a kísértetekre is bajos ráfogni, hogy ekkor és ekkor, pont éjfélkor a *Váci utcán* jártak volna, míg ellenben Szentmihályfalván vagy Bágyonban bátran tehetik, hogy előlépkednek a temetőből. Itt a *miszticizmus* is száműzve van, mert a lóvonatú vasutak már nem közlekednek éjfélkor a *Kerepesi úton*, s a kísértetek nem jönnek el olyan messzire. A *poézis* kellékes kosarából *nagyon sok hiányzik*: nincs virágillat, nincs harmat, nincs

⁴ EISEMANN, i. m., 21.

⁵ Vö. SZÍJÁRTÓ Zsolt, *A hagyomány és a modernitás dichotómiája* =

<http://www.erikanet.hu/system/adatbazis_fajl.php?fajl_id=53151&meret=5> [Letöltés: 2016. április 10.]

Szijártó összefoglalásában ez olvasható: „Az utóbbi 10-15 évben vált egyre fontosabb kutatási témává a tér társadalmi jelentőségének vizsgálata, a társadalmasodásban és a közösségképződésben játszott szerepe, az önértelmezések és identifikációk stabilizációjaként betöltött funkciója; olyan területté, ahol a későmodern társadalmakban zajló transzformációs folyamatok megjeleníthetők.”

⁶ Uo., 43.

⁷ Ilyen vizsgálattal – igaz, csak érintőlegesen – megpróbálkoztam már évekkorábban, amikor Kiss József álneven, több évig folytatásokban írt rémregényének, a *Budapesti rejtelmeknek* a kérdéseivel foglalkoztam. Vö. CSÁSZTVAY Tünde, *A Hét bagoly esete a magyar irodalomban*, Budapesti negyed, 16–17(1997/2–3), <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00014/csaasz.htm> [Letöltés: 2016. április 10.]

⁸ J. V. PUNTER, *Landscape aesthetics: A synthesis and critique = Valued environments*, eds. J. R. GOLD, J. BURGESS, Boston, Allen and Unwin, 1982, 100–123.

madárdal. Harmat helyett *por van*, virágillat helyett *szappan- és petróleumszag*, madárdal helyett *verkli*.⁹

Kérdés, ha a fenti Mikszáth-idézetet olvassuk, vajon kapunk-e kiindulópontot és tényleges fogódzót – és ha igen, milyet – Mikszáth modern nagyváros-képének értelmezéséhez? Elsőként kínálkozik talán – mivel a kistelepüléssel szembeni, oppozíciós helyzetben jelenik meg a szövegben a nagyváros, azaz a főváros, Budapest – és mert az író a *rossz* jelzővel indítja a textust, hogy a pozitív-negatív érzelmi értékskálán próbáljuk elhelyezni az író megállapításait. Tehát a(nagy)város Mikszáthnál 1891-ben:

rossz, mert	jó, mert
rossz hely	
nem alkalmas hely, hogy csodálatos dolgok történjenek benne	regények Budapesten is történnek
nem írók tollára méltó dolgok történnek	azokat a város összes vénasszonyai tudják – <i>[inkább jó?]</i>
elcsépelt sablonok az emberi tragédiái	átlátszó város – <i>[ez most jó vagy rossz?]</i>
nem elég nagy, hogy a háztömkelegék végtelen homályából az írók fantáziája meghizlalja magát	elég nagy, hogy a gnómok, erdei manók... kiköltözködjének belőle <i>[ez most jó vagy rossz?]</i>
nem járnak temetői kísértetek a Váci utcán <i>[ez tényleg jó?]</i>	
miszticizmus is száműzve van <i>[ez inkább rossz?]</i>	a lóvonatú vasutak már nem közlekednek éjjélkor a Kerepesi úton <i>[ez most jó vagy rossz?]</i>
a kísértetek itt fáradékonyabbak vagy lustábbak, hiszen nem akarnak sokat járni <i>[ez inkább rossz?]</i>	
a poézis kellékeskosarából nagyon sok hiányzik: nincs virágillat, harmat, madárdal	harmat helyett por van, virágillat helyett szappan- és petróleumszag, madárdal helyett verkli

Talán ebből az összevetésből is megmutatkozik, hogy miközben értjük és valamiképpen érezzük is, hogy Mikszáth hogyan viszonyul érzelmileg egyértelműen az említett vidéki településekhez és hogy miként gondolkodik róla, addig a nagyvároshoz, azaz Budapesthez, még a szöveg – talán túlhajsolt – szoros olvasata alapján is folyamatosan elbizonytalanít és el is bizonytalanodunk, hogy mi is kerüljön a 'jó', illetve a 'rossz' oldalra, és aztán hogyan is értelmezzük mindezt. Még inkább kérdésessé válik, ha az értelmezést az író felvetette vidék, azaz a kistelepülés/vidék–nagyváros összehasonlításba fordítjuk vissza. Eszerint ugyanis az érzelmileg megérintő *kistelepülés/vidék*, **ellentétben** a várossal: **jó hely**, alkalmas hely, hogy csodálatos dolgok történjenek benne, tudjuk, hogy ott írók tollára méltó dolgok történnek (tehát olyanok, amelyeket nem tudnak a település vénasszonyai, azaz – talán – a városi közvélemény), az emberi tragédiák itt nem sablonosak, a település nem átlátszó és elég nagy, hogy az írók fantáziája meghizlalja itt magát az *egyes* házak *tisztán láthatóságából*, nem elég nagy, hogy a manók... stb. kiköltözködjének belőle, hogy temetői kísértetek járnak az utcán, hogy a miszticizmus nincs belőle száműzve, a kísértetei aktívak és sportosak, van virágillat, harmat és madárdal, ellenben nincs por, szappan- és petróleumszag és verkli.

A város – ezzel szemben – pedig **rossz hely**, *nem* alkalmas hely arra, hogy csodálatos dolgok történjenek benne, *nem* írók tollára méltó, elcsépelt sablon regényeit széles körben ismerik és terjesztik, *átlátszó* város, *nem* elég nagy, hogy a háztömkelegék homályától az írók fantáziája meglóduljon, de elég nagy ahhoz, hogy a mese- és regehősök kiköltözködjének belőle, *nem* járnak benne temetői kísértetek, a miszticizmus *száműzve* van belőle, a lóvonatú vasutak éjjel

⁹ MIKSZÁTH Kálmán, *Galamb a kalitkában* = Uő, *Regények és nagyobb elbeszélések*, 4, 1891–1892, *Galamb a kalitkában, A kis primás, Farkas a Verhovinán*, Függelék: *A romanticizmus*, kiad. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1956 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 4), 259. – *Galamb a kalitkában*: 5–68., az idézet: 31.

nem közlekednek a Kerepesi úton, *nem* poétikus hely, hisz *nincs* virágillat, *nincs* harmat, *nincs* madárdal, csak por, szappan- és petróleumszag meg verkli.

De vajon tényleg így kell ezt érteni? Vajon tényleg jó az, ami jó, és tényleg rossz az, ami rossz? És ha a háztömegek homálya tényleg paralizálja az írói fantáziát, akkor miért is nevezi átlátszó városnak Budapestet, és miért is ír folyton róla annyiszor és annyifélét? Ha az életút többi – most komolyabb elméleti körülbástyázás nélkül – nagyváros-szövegnek nevezhető textusát¹⁰ végigolvassuk, azt látni, hogy nagyon nehéz az eligazodás, hiszen míg a mikszáthi életműben a *város* és a városi helyszínek emlegetése számszerűen folyamatosan emelkedik a múltó évek során, egyes időszakokban pedig kirívóan meg is szaporodik (nyilván az életút kanyargása közrejátszik ebben, és a hosszabb vidéki tartózkodás utáni Budapestre érkezésekkor felerősödik), bizonyos műfajokban (például az országházi karcolatokban) állandósul, összességében pedig ezer fölötti, körülbelül ezerháromszáz-ezernégyszáz körüli hely esetében kerül elő, addig a *vidék* emlegetése még úgy sem sokkal lép túl a százon (még ha nyilván ez jóval nagyobb számot hozna, ha a településneveken emlegetett vidéki helyszíneket is hozzászámolnánk), ha a regényei és hosszabb lélegzetű kisregényei nagyrészt vidéki helyszíneken játszódnak is, és kimutatható, hogy a vidéki helyszínek jóval gyakoribban fordulnak elő a korai fikciós műveiben. Ez, egyrészt még ha tudjuk is, hogy nem feltétlen jelenthet automatikus eligazodási pontot, talán meglepő egy – legalábbis eddig úgy véltük – köztudomásúan nem nagyvároskedvelő és a közhiedelem által a magyar vidék, sőt egyes vidéki régiók emblematikus írójától, akinek ráadásul az irodalmi közéletbe való bejutást éppen két regionális térhez köthető novellafüzére biztosította, másrészt – a szövegek nagy száma és témáinak széttartása miatt – nagyon sokrétű, sok témájú és színes mikszáthi városképet eredményez, aminek nemhogy cizellált, de gyors átnézeti bemutatására sincs reményem egyelőre.¹¹

Már ebből az egyetlen idézetből is kiolvasható, hogy Mikszáth (vidék kontra) nagyváros-élménye meglehetősen összetett. Folyamatosan, egyetlen íráson, sőt, akár egy mondaton belül is relativizálódik, és különböző rétegek között vibrál: egyrészt külső szemmel is bemutatja a fővárosi tájat és annak fizikai valóságát (például lóvasút, Kerepesi út), de még inkább felrajzolja a táj belső, élményszerű képét (például városi pletykák, mítoszok, hangulat) is, azon túl, hogy ez a bonyolult érzelmi-hangulati élményanyag, ez a belső vibráció és az állandó attitűd- és nézőpontváltás a készülődő, modern 20. századi világ biztos határokat felbontó, relativizálódó voltát és annak konnotációit is dinamizálja, ezzel pedig Mikszáth modernitásának bizonyítékát szaporítja.

Az új kulturális földrajz egyik képviselője, Blotevogel¹² meglátása szerint a különböző kulturális rendszerek kialakulásában az időbeli és területi állandóság, valamint a természeti környezettel való kapcsolat alapján – ahogy Nikitscher Péter összefoglalásában¹³ olvashatjuk – a késő modern időszakban a következőket figyelhetjük meg:

„a társadalmi folyamatokra való egyre intenzívebb reflektálások jellemzik, a kultúra már egyre kevésbé egy zárt, egész rendszer, az egyes »kultúrák«, kulturális rendszerek területileg egyre nehezebben megfoghatók

a kultúra egyre inkább a *személyes identitások gyűjtőmedencéjeként* [kiemelés: Cs. T.] értelmezhető. Az egyén már nem beleszületik egy kulturális rendszerbe, hanem megválaszthatja,

¹⁰ A Mikszáth-szövegek hozzávetőlegesen 85%-át végigolvassuk (hisz például kései elbeszéléseinek és publicisztikáinak egy része még nincs kiadva) készítettem egy hosszú, táblázatos összefoglalást, melynek adataira támaszkodom.

¹¹ Mikszáth nagyvárosképének részletesebb vizsgálatára vállalkozom a Magyar Irodalomtörténeti Társaság szervezésében 2015 októberében megrendezett Mikszáth-konferencia készülő kötetében.

¹² Hans-Heinrich BLOTEVOGEL, *Neue Kulturgeographie* (2003) = <<http://www.uni-duisburg.de/FB6/geographie/Studium/Lehrveranstaltungen/SS2003/Blotevogel/Grundlagen-Humangeographie-uSo/08NeueKulturgeographie.pdf>> [Letöltés: 2016. április 13.]

¹³ NIKITSCHER Péter, *Paradigmaváltás a kulturális földrajzban* = <http://geography.hu/mfk2004/mfk2004/phd_cikkek/nikitscher_peter.pdf> [Letöltés: 2016. április 13.]

hogy milyen kulturális elemeket épít be identitásába. Az átadott kulturális rendszerek »kitaláltak«, »csináltak« minősítettnek

a személyes identitás már nem stabil forma, nem meghatározott kulturális elemekből (nem, kor, családi állapot, nemzetiség, osztálytartozás, foglalkozás) épül föl, hanem egy *sokkal változatosabb tárházból építkezik* [kiemelés: Cs. T.], ami egy változatosabb életformához/életstílushoz vezethet (»Patchwork-Identitát«)...

Mintha csak erre felelne Mikszáth, mikor azt írja a körötte alakuló modern és urbanizálódott tájról: „Mindig szerettem az utcát. A sürgő-forgó emberraj elszórakoztat és gondolatokat kölcsönöz. [...] Az utca sohasem fogy ki az új, változatos képekből, melyek hű tükre az egész társadalomnak. [...] De nemcsak az embereket lehet tanulmányozni az utcán, hanem a kort, nemzetiséget, erkölcsöket és számtalan ezzel összefüggő dolgot.”¹⁴ Mikszáth tehát – természetesen nem elméleti felkészültséggel, hanem – ösztönösen erős társadalom- és mentalitástörténeti érdeklődéssel, sőt (talán kényszerűségből, talán nem) kulturális földrajzi attitűddel fordult a nagyváros felé, és annak felkínált tárgyára pedig mint a látásmódját és az írásművészetét megújító témákra tekintett.

Az *Új Idők* egy 1910. évi tudósítása Mikszáthné szavait idézve azt írja, hogy Mikszáth „a horpácsi tuszkulomot – mint ahogy ő szokta nevezni – nagyon szereti. [...] Ősszel alig tudjuk behozni Budapestre, rendesen azzal jön be, hogy egy kicsit körülnéz a városban, és megint visszamegy falura, de aztán mégis csak itt marad.”¹⁵ Nyilván valami ilyen érzelmi oscillálásban alakulhatott Mikszáth nagyvárosi identitása. Ha az író nagyvároshoz való érzelmi viszonyulását itt most nem is vizsgáljuk behatóbban, annyi bizonyosan kijelenthető, hogy Mikszáthnak a városban való „körülnézése” olyan szövegeket hozott létre ebben az esetben is, amelyek mára mind „a prózapoétikai modernizmus felől való olvasást”, mind „a szinkron kontextust választó értelmezést” – ahogy Kucserka Zsófia írta T. Szabó Levente remek Mikszáth-monográfiájának kritikájában¹⁶ – nemcsak elbírják, de szinte megkívánják.

A cosgrove-i kettős táj-elmélet¹⁷ szerint a táj belső, élményszerű és a táj külső szemlélete (azaz a táj mint látásmód/way of seeing fogalma) érinti a bennünket körülvevő természeti és épített környezetet és azokat a mítoszokat, vagyis azt az emlékezetet, amely beépül a minket körülvevő tárgyi-fizikai világba, és maga is formálja, alakítja azt. Bár itt további elemzés nélkül csak a problémafelvetés tehető meg, de a kulturális földrajz felőli megközelítés és benne a cosgrove-i kulturális táj-elmélet vizsgálati módszerei – minden valószínűség szerint – rendkívül termékenynek mutatkozhatnak tehát a Mikszáth-szövegek újraértelmezésére és az egész Mikszáth-életmű egyes súlypontjainak átgondolására, hiszen egészen új olvasati lehetőségeket nyitnak meg.

Ezekben a város-szövegekben – lehet, hogy nem feltétlen vagy nem mindig szerethető, de – a korabeli nagyváros izgalmas, érdekes, a modern kor modern kérdéseit előhívó, néha pedig egyenesen kriminális vagy beteges, de mindenképpen izgalmaival és érdekességeivel teli metropolisz, s ez erőteljesen visszahat arra is, aki képes eszközt és módszert találni annak érvényes ábrázolásához: „Budapest az epidemiák városa. [...] Nemcsak hogy idelátogat minden ragályos betegség: tifusz, pestis, kolera, nátha és nem tudom mi, hanem a szembetegségek is bizonyos epidemikus jelleggel lépnek fel. Ha a párbajok áramlata kezd jönni, akkor egyszerre csak összevész mindenki mindenkivel, s amerre a szem lát, mindenütt kettésével lépkedő férfialakokon

¹⁴ MIKSZÁTH Kálmán, *A fővárosból: Az „utcan”*, Budapesti Napilap, 1877. július 16, 195. sz., 2.

¹⁵ Mikszáth Kálmán *otthon*, *Új Idők*, 1910, I, 10. sz., 229–230.

¹⁶ KUCSERKA Zsófia, T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*, BUKSZ, 2009/4, 372.

¹⁷ „Cosgrove a kulturális táj vizsgálatában a társadalomelméletek adaptációjának fontosságát emelte ki. Hangsúlyozta, hogy a táj fogalmához kapcsolódó kérdések az egyéni és kollektív cselekvés, a szubjektív érzékelés problémáihoz vezetnek. [...] Nála a táj mint ideológia jelenik meg, a fizikai valóságában létező táj mindig társadalmi szimbólumokat, jelentéstartalmakat hordoz.” TIMÁR Lajos, *Történelmi földrajz és társadalomtörténet = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Bp., Osiris, 2006, 226.

pihenhet, kik qua szekundánsok járnak nagy gesztusok közt az utcán...”,¹⁸ sőt itt „A levegő fejleszt ki bizonyos hajlamokat, lázakat. Hogyan? Miért? Senki sem tudja. Úgy van – mert úgy van. Egyszer például minden ember elkezd a Gerbeaudhoz járni és valóságosan verekszenek a székekért; a következő évadban meg már senki sem megy a Gerbeaudhoz – pedig, esetleg, jobb a konyhája. Ez mind epidemia.

A tavasszal pedig mi történt! A lapokban igen gyakran lehetett olvasni eltűnt emberekről, akiket a család keresett, de meg nem talált se élve, se halva. Eltűnt egy Trencsén megyei fake-reskedő, aki két napra lejött Pestre. Most nyoma veszett. Kevéssel rá egy idevaló bankár tűnt el csudálatos módon, mintha a föld nyelte volna el. Hasztalan kutatott utána család, rendőrség. Aztán eltűnt egy ügyvéd. Azt nem is igen keresték. Az semmi. Elvitte az ördög elevenen.”¹⁹

Mikszáth pokolian ismeri tehát ezt a nagyvárost, és ahogy írásaiban követjük az útját benne, úgy járjuk végig a kor – elsősorban a politikai, a hatalmi és a szellemi élet társadalmi és a korjellemző (elsősorban Pest) – reprezentatív, a modern kor változásait leginkább jellemző és annak erejét leginkább sugalló helyszíneit (Sándor utcai országház, a főrendiház Nemzeti Múzeum-beli tanácsterme és a Múzeumkert, a Lloyd-palota, a tőzsde, az Opera, az Andrássy és a Kerepesi út, az Angol királynő Szálloda, a Kammon Kávéház stb. stb.), mintha egyrészt egy korabeli bédekkert tartanánk a kezünkben (az 1870-es évek és 1910 között megjelent budapesti útikönyvek és bédekkerek kínálatával összeolvasva gyakorlatilag minden javasolt helyszínt sajátjaként ismer²⁰), másrészt mintha a másik kezünkben egy korabeli társadalomtörténeti elemzés legfőbb vázlatpontjait fognánk. Látható és érzékelhető, hogyan járkál Mikszáth mind otthonosabban a nagyvárosban, és mennyire ismerősként, így mindinkább sajátjaként is ábrázolja azt. Városszövegei összeolvasása végül azt eredményezi – még ha Mikszáth legmeghatározóbb érzelmi elköteleződését tekintve inkább az egyik irányba látszanak is mutatni –, hogy a szövegek korántsem ugyanazokat a köröket járják be, és nem ugyanazokat a megállapításokat mélyítik el, hanem egyre tágítva a kört, mind több aspektusát és oldalát mutatják meg annak, hogyan látta és hogyan tekintett a gyors ütemben változó nagyvárosra, és ezzel rétegzett és panorámaszerű képét nyújtja nemcsak a kor fővárosának, hanem egy történeti korszeletnek is. De talán még inkább az abban lakókének, hiszen az épített környezetet rendszerint nem önmagában jellemzi vagy ismerteti, hanem valójában ezek csak a helyszíneiként szolgálnak a benne megjelenő emberi viszonylatoknak és kapcsolatoknak, amik szinte mindig valójában valamely általános perszonális alaphelyzetre, egy emberi jellemvonásra vagy karakterre világítanak rá, s ezeket összeolvasva egy kor társadalmi problématérképe is fölrajzolódik, melyben az író társadalmi emelkedése és a felső politikai-szellemi elitben való helytálalása is végigkövethető.

„Bizony csak fényes város az a Budapest. – írja egy helyen egy árva virágáruslány történetében. – Aki meglátja ragyogó arcát, a tündéri palotákat, a gyönyörű kerteket, a gonddal készült kövezetet, a pompásan ragyogó kirakatokat ezer csecsebecséikkel, drága aranyos selymes portékáikkal, hát annak ugyan miként juthatna eszébe, hogy ott szegény emberek is laknak.

Pedig laknak elegenden; és sokkal szegényebb emberek, mint egyébütt hazánk tejjel-mézszel patakozó téerein, hol a koldusgyereknek is akad egy küszöb, ahol kialhatja magát, egy eldobott csont, amelyről lerághatja ami még rajta maradt, s egy résztvevő szív, melynek melegéből neki is jut egy elszálló sugár.”²¹

¹⁸ MIKSZÁTH Kálmán, *Új Zrínyiász*, VIII, *Az önkéntes detektív* (1898) = MIKSZÁTH Kálmán *összes művei*, 10. köt., *Regények és nagyobb elbeszélések*, s. a. rend. KIRÁLY István, Bp., 1957, 184.

¹⁹ Uo.

²⁰ Részletes bemutatása a 11. láb.-ben már jelzett írásban.

²¹ MIKSZÁTH Kálmán, *Egy fehér rózsza története* = MIKSZÁTH Kálmán *összes művei*, 29. köt., *Elbeszélések*, III, 1877, Bp., 1964, 176.

Máshol viszont így látta: „Budapest is kezd már nagyváros lenni. Akár egy Párizs. Fölpezsdül benne a vér, a szíve sebesebben kezd dobogni. Nem az a lassú, gondolatszegény város, ami Prága vagy Berlin, hanem az érzelmek városa...”²²

Ebben a hol közeledő, hol eltávolodó érzelmi regiszterben azonban a vidéki kisvárosból érkezett Mikszáth kapott (azaz a vidéki kisvárosból hozott) és választott (azaz a nagyvárosban szerzett) identitáselemei összekapcsolódva, a blotevogeli értelemben értett mozaikszerű identitássá ötvöződve, a vidéki identitáselemeket az újfajta identitáselemekkel felerősítve kifejezetten dinamikus erővé, a társadalmi és egzisztenciális emelkedésének is motorjává tudott válni. Könnyen igazolhatónak látszik, hogy ez a több irányból táplálkozó, sokfelől impulzust gyűjtő hovatarozás adott tehetségének, írásművészetében meghatározó, elemi erejűvé növekedő erőt, és nemcsak mind biztosabb helyet jelöl ki neki a modernitást ma a legmeghatározóbbnak tartó magyar irodalmi kánonban, a legnagyobbak között, de épp olyan biztonsággal kapaszkodhatott fel a HÉV-re is, mint a szekérre, a társzekérre, a hintóra vagy a vasúti fülkébe, a villamosra vagy az omnibuszra.

²² MIKSZÁTH Kálmán, *A népzavargások* = MIKSZÁTH Kálmán összes művei, 58. köt., *Cikkek és karcolatok*, VIII, 1880. január–május, s. a. r. NACSÁDY József, Bp., 1969, 97.

A Barcaságtól Pennsylvániáig: Lucas Rauss (1724–1788) önéletrajza

Az erdélyi szász Lucas Raussról, aki a barcasági Földváron született 1724-ben és az amerikai német lutheránusok lelkészeként halt meg a pennsylvaniani Yorkban 1788-ban, alig történik említés a magyarországi irodalomban. Jénai beiratkozását a peregrinációs adattárak becsületesen számon tartják ugyan,¹ de ahol leginkább keresnénk róla információt, Joseph Franz Trausch lexikonában csak néhány mondatot találunk.²

A brassói gimnázium anyakönyve, amely az alumnusok helyi karrierjét lelkiismeretesen rögzíti, Lucas Rauss esetében kifejezetten alulinformált: *Posonium tendit 1743, inde Ienam, ab inde patria neglecta Indiam Oriental[em] petiturus Hollandiam concessit*. Azaz a vándordíák Európából eljuttatott utolsó üzenetét őrzi meg, és nem ismeri a családjának jóval később küldött levél tartalmát.

Lényegesen többet tud hősről Charles H. Glatfelter pennsylvaniani életrajzi adattára. Eszerint az 1749 végén Philadelphiába érkező Rauss 1750-ben hitoktató volt Rhinebeckben, 1751-ben pedig Old Goshenhoppenben. 1752 avatták ugyanitt lelkésszé, majd szolgálati helyei Indianfield, Tohickon, Pikestown, Hill voltak. 1758-tól lett York papja, itt is halt meg.³ Személyéről a legadatgazdagabb nyomtatott forrás Heinrich Melchior Mühlberg leveleinek kiadása, köszönhetően annak, hogy amerikai kollégáival rendszeresen tengelyt akasztott, és a konfliktusok elsimítása rengeteg papírmunkával járt.⁴

Rauss vándoréveit, peregrinációját Lukács György-i terminussal *különösnek*, azaz a szokásostól, a mindennapitól ugyan eltérőnek, de mégsem teljesen rendkívülinek, hanem a korszakra jellemzőnek minősíthetjük. Ez a különös útvonal már hazájában megkezdődött, ahol evangélikus iskolák (Brassó, Pozsony, Besztercebánya) mellett református intézményeket is látogatott (Enyed, Losonc), és nem csak a magyar nyelv kedvéért. Terveit sokszor váratlan események (háború, járvány) húzták keresztül. Szövegéből kiderül, hogy még az olyan fontos döntések is (mint az egyetemválasztás), melyekben a mai kutatás tudatos mérlegelést, mintakövetést feltételez, véletlen találkozásokon múltak. Rauss önéletrajzának egyik értéke, hogy ezeket a meglepő kanyarokat igyekszik a történések pontos dokumentálásával és saját motívumai megvilágításával megmagyarázni.

A magyarul is megtanuló Rauss német szövege sok iskola-, társadalom- és kultúrtörténeti adalék mellett még egy magyar nyelvtörténeti adattal is kedveskedik. „Labanc” szavunkat, melyet *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* csak a 19. századig tud visszavezetni, *labantzen* formában hozza, és mindjárt jelentéssel is ellátja: ’deutsche soldaten’.

¹ 1747. május 5-én. SZABÓ, SZÖGI nr. 3196; TAR nr. 2052.

² „Sein ältester Sohn Lukas Rauß, hatte sich ebenfalls zum theologischen Stande in Kronstadt und von 1743 an in Jena vorbereitet. Im J. 1749 verließ er Jena mit dem Vorsatze, vor seiner Heimreise noch verschiedene Gegenden in Deutschland kennen zu lernen. Also reiste er auf den Harzwald, nach Hammeln, über die Weser hinab bis Amsterdam und Rotterdam, und wurde endlich von den damals auf dem Rhein hinab nach Amerika auswandernden Deutschen bewogen, nach Amerika mitzugehen. Im November 1749 gelangte er glücklich nach Philadelphia, und bequeme sich, als Helfer bei der lutherischen Gemeinde hier und Germantown Dienste zu nehmen, da ihm Mangel an Geld die Rückreise unmöglich machte. Verdrüßlichkeiten mit Halleschen Missionärs bewogen ihn endlich, den Entschluß zur Heimkehr aufzugeben, und zu heirathen. Er ging 1757 nach Yorktown, Susquehannaer Reviers in Pennsylvanien und stand bis 1781 etlichen Gemeinden A. C. treulich vor, in welchem Jahr er seinen Verwandten in Kronstadt die vorerwähnten Nachricht von sich gab, und von seiner Familie berichtete, daß ein 15jähriger Sohn und 4 Töchter von ihm am Leben, und der ältere Sohn Lukas nach harter Kriegsgefangenschaft in seinem Hause zu York den 1. Febr. 1777 verschieden sei. Er starb zu Yorktown im J. 1788.” TRAUSCH 3,85.

³ GLATFELTER 1,107–108; vö. Hungarica 2,898 (B 607).

⁴ *Die Korrespondenz Heinrich Melchior Mühlbergs: Aus der Anfangszeit des deutschen Luthertums in Nordamerika*, hg. Kurt ALAND, Berlin, 1986–1990 (Texte zur Geschichte des Pietismus, III/2), Bd. 1, 372–376, 291–402; Bd. 2, 266–278, 290–296, 484–523; Bd. 3, 107–118. Vö. Hungarica 2, A 1360, 1364, 1376, 1463, 1474, 1502, 1509.

A nyolc, sűrűn teleírt lapból álló irat a hallei Franckesche Stiftungen missziói levéltárában maradt fenn,⁵ kivonatos, textológiai igénytelen első kiadása a 19. században jelent meg.⁶ Az *editio princeps* sok hiányossága helyszűkével, olvasóközönségével ugyan magyarázható, és így megbocsátható volna, ám teljesen használhatatlanná teszi az a hibája, hogy a tulajdonnevek sokszor felismerhetetlenné torzultak benne. Ezért indokolt a szöveg újraközlése.

Hogy jelen kiadás sem teljes, nemcsak terjedelmi korlátokból fakad, hanem abból a körülményből is, hogy az önéletrajz több mint harmada a három hónapos hajóutat adja vissza hajónaplószerűen, a szél- és időjárási adatok lelkiismeretes rögzítésével. Ebből csupán a legeseménydúsabb két hetet választottam ki, amikor a hajó előbb bálnákkal, majd kalózzokkal találkozott, illetve egy újszülött keresztlőjére került sor. Ezen mutatvány alapján az olvasó valószínűleg könnyű szívvel lemond, mondjuk, a többhetes szélcsend megismeréséről.

Az átírásban a koraújkori történeti források kiadásánál általában alkalmazott szabályokat követtem. A jegyzetek kontraszelektív módon a közismert személyek esetében kevesebb, az ismeretleneknél viszont több életrajzi adatot tartalmaznak.

Életrajzi adattárak rövidítései:

ADB = *Allgemeine deutsche Biographie*, Bde. 1–56, Leipzig 1875–1912. <www.deutsche-biographie.de>

AGL = JÖCHER, Christian Gottlieb, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Bde. 1–4, Leipzig, 1750–1751.

AGL Erg. = JÖCHER, Christian Gottlieb, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Fortsetzungen und Ergänzungen von Johann Christoph Adelung [und Heinrich Wilhelm Rotermund], Bde. 1–7, Leipzig, 1784–1897.

BBKL = *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, hg. Friedrich Wilhelm BAUTZ, Bde. 1–35, Hamm, 1990–2015. <www.bbkl.de>

GLATFELTER = GLATFELTER, Charles H., *Pastors and people: German Lutheran and Reformed churches in the Pennsylvania field, 1717–1793*, Vols. 1–2, Breinigsville, 1980–1981.

HAAN = HAAN, Ludovicus, *Jena Hungarica, sive memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis Academiae Jenensi adscriptorum*, Gyula, 1858.

HECKENAST = HECKENAST Gusztáv, *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban?: Életrajzi adattár*, Bp., 2005 (História könyvtár. Kronológiák, adattárak, 8).

Hungarica 1–2 = *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle: Teil 1: Porträts*, hg. Brigitte KLOSTERBERG, István MONOK, Halle–Tübingen, 2003 (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien 7); *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle: Teil 2: A–B: Handschriften*, hg. Zoltán CSEPREGI, Brigitte KLOSTERBERG, István MONOK, Bp., 2015 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 39/1–2). <<http://real.mtak.hu/30077/>>

KLEIN = KLEIN, Ioannes Samuel, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn*, Bde. 1–3, Leipzig, Ofen, Pest, 1789–1873.

MAMŰL = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, 1–14. köt., Bp., 2003–2014. <<http://mamul.btk.mta.hu/>>

MÉL = Magyar Életrajzi Lexikon, főszerk. KENYERES Ágnes, 1–4. köt., Bp., 1967–1990.

MUH 1–2 = JUNTKE, Fritz, *Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 1690–1730*, Halle, 1960; PREÜß, Charlotte Lydia, *Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 1730–1741*, Halle, 1994.

MUJ = *Die Matrikel der Universität Jena*, hg. Reinhold JAUERNIG et al., Bd. 1., Jena, 1944; Bde. 2–3, Weimar, 1961–1992.

⁵ Mai jelzete: AFSt/M 4 C 3:39 [p. 171–185]. Leírása: Hungarica 2,618–619 (A 1352).

⁶ *Nachrichten von den vereinigten Deutschen Evangelisch-Lutherischen Gemeinen in Nord-America, absonderlich in Pensylvanien*, mit einer Vorrede von D. Johann Ludewig SCHULZE, Bd. 1, Allentown, Pa., 1866, 657–663.

- NAGY Iván = NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 1–12. köt., H. n., 1857–1868, reprint: Bp., 1987–1988.
- NDB = Neue deutsche Biographie, Berlin, 1953– <www.deutsche-biographie.de>
- Pozsony 1 = MARKUSOVSKY Sámuel, *A pozsonyi ág. hitv. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház multjával*, Pozsony, 1896.
- Pozsony 2–3 = SCHRÖDL József, *A Pozsonyi Ág. Hitv. Ev. Egyházközség története: az egyházközség háromszázados fennállásának emlékeztetere eredeti kútfők után*, Pozsony, 1906. SCHMIDT Károly Jenő et al., *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története*, II, *Az egyházközség belső élete és intézményei*, Pozsony, 1906.
- REZIK = Ján REZIK, Samuel MATTHAEIDES, *Gymnaziológia: Dejiny gymnazii na Slovensku*, Bratislava, 1971.
- RGG⁴ = *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4. Aufl., Bde. 1–9, Tübingen, 1998–2009.
- RMSz 1 = *Régi magyarországi szerzők: A kezdetektől 1700-ig*, összeáll. WIX Györgyné, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2008.
- SBS = *Slovenský Biografický Slovník (od roku 833 do roku 1990)*, zost. Augustín MAŤOVČÍK, 1–6, Martin, 1994.
- SZABÓ, SZÖGI = SZABÓ Miklós, SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok: Erdélyi diákok európai egyetemeken, 1701–1849*, Marosvásárhely, 1998.
- SZABÓ, TONK = SZABÓ MIKLÓS, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, 1992 (Fontes rerum scholasticarum, 4).
- SZINNYEI = SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 1–14. köt., Bp., 1891–1914.
- SZÖGI 2003 = SZÖGI László, *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1788*, Bp., 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 9).
- SZÖGI 2011 = SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*, Bp., 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17).
- TAR = TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789*, Bp., 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11).
- TRAUSCH = TRAUSCH, Joseph Franz, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, Bde. 1–4, Kronstadt, 1868–1902.
- TRE = *Theologische Realenzyklopädie*, Bde. 1–36, Berlin, 1974–2004.
- ÚMIL = *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, főszerk. PÉTER László, 1–3. köt., Bp., 1994.
- WAGNER = WAGNER, Ernst, *Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*, Bd. I., *Von der Reformation bis zum Jahre 1700*, Köln, Weimar, Wien, 1998 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 22/1).
- WURZBACH = WURZBACH, Constant von, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Bde. 1–60, Wien, 1856–1891.
- ZOVÁNYI = ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., 1977.

<171> Kurzgefaßter lebens-lauf, von mir Luca Raus aus Siebenbürgen auf veranlaßung des wohlehrwürdiegen herr pfarrers Peter Brunnholtz⁷ in Philadelphia aufgesetzt, um an die hochwürdigen väter derer evangelischen gemeinen in Pensylvania, he[rrn] hofprediger

⁷ Brunnholtz, Peter (Niebüll, 1717–Philadelphia, 1757). 1740-tól hallei diák, 1741-től ugyanitt informátor, 1744-ben avatják Wernigerodében a pennsylvániai németek másodlelkészévé, 1745–1751 Germantown, 1751–1757 Philadelphia német lelkésze. Heinrich Melchior Mühlberg közeli munkatársa, az észak-amerikai német lutheránus egyházszervezet létrehozója. GLATFELTER 1,23; Hungarica 2, B 101; MUH 2,46.

Ziegenhagen,⁸ herrn doctor und prof. Franck,⁹ he[rrn] pastor Meyer¹⁰ in Halle und herrn hofpr[ediger] Albinus¹¹ und übrige gönner und beförderer des werkes Gottes hiesiger gemeinden gehorsamst einzusenden. Im jahr 1750. m[onath] Mart.

Im namen der allerheiligsten Dreifältigkeit. Amen. Demnach es dem allweisen Gott nach seiner grundlosen barmherzigkeit gefallen, mich auch unter die einwohner des erdkreises zu setzen, mich durch mancherlei wege geführt, ob ich vielleicht in dieser wüsten seine hand erkennen und den rechten weg zum himmlischen Canaan gehen mögte, so kann ich mithin nicht unterlaßen, einen blick zurück zu thun und die wunderbaren führungen des Höchsten zu bewundern, welche ich von meiner kindheit an oft erfahren. Diese erinnerung treibet mich zugleich an, selbige schriftlich abzufaßen, um selbige in der ordnung um so besser betrachten zu können zur verherrlichung des großen Gottes.

Was demnach meine leibliche geburth anbelanget, so habe ich im jahre nach der heilwärdigen geburth unseres theuersten erlösers Jesu Christi 1724. d. 18. Oct. zuerst das licht dieser welt erblicket auf einem landgut nahmens Marienburg, einem großen markfleck und burg in dem sogenandten Burzenland, eine meile von Cronstadt in Siebenbürgen gelegen, allwohin sich meine liebe mutter¹² noch in der erndtezeit begeben, die fruchte einerndten zu laßen. Mein vater¹³ war erstlich pfarrer in der sogenandten Blumen-Au, von da er in die stadt Cronstadt bey die große pfarr kirche beruffen worden und nach 4 jahren daselbst 1734. verstorben und in dieser großen pfarr kirchen vor dem altar sein ruhkähmerlein angetroffen. Er war ein sohn des im Burzenlande sehr bekandten blinden pfarrers Martini Raus,¹⁴ der ein sohn des stadt praetoris Caspari Rauß¹⁵ war und in seinem vierten jahr sein gesicht in den sogenandten kinder pocken verlohren, weswegen ihm sein herr vater bei zunehmenden jahren immer einen jungen halten müßen, der ihn sowohl geführt als auch, weil er einen vortreflichen verstand blicken laßen, immer bücher vorlesen müßen, wodurch er eine solche wißenschaft erlangt, dass er viele studiosos, welche ein gesicht gehabt, übertroffen. Zu den geistlichen und theologischen büchern hat er eine sonderliche neigung und begürde getragen; deßwegen hat ihn auch sein herr vater Gott oder dem geistlichen ampte gewidmet. In Cronstadt als in seiner vater stadt ist er auf dem dasigen gymnasio togatus worden, die <172> collegia oder lectiones frequentirt und ist von allen bewundert worden, so daß weilen er wegen blindheit sich nicht hat können auf reisen begeben und deutsche universitäten besuchen, so haben die bürger in der alt stadt und auf dem berg kein bedenken getragen, ihn zu ihrem pfarrer in monte zu erwählen, allwo er biß an seinen todt sein ampt treulich und mit großem ruhm geführt. Ich beriere diese deßwegen, um die barmherzigkeit des lieben himmlischen Vaters desto mehr zu preisen und zu bewundern, daß er den stamm, woraus ich auch habe eine creatur werden sollen, so wunderbahr hat erhalten.

⁸ Ziegenhagen, Friedrich Michael (Naugard, 1694–London, 1776). 1714-től hallei, 1717-től jénai diák, 1718-tól házitánító Platen grófnál Hannoverben, 1722–1776 német udvari prédikátor Londonban. Hungarica 2, B 849; MUH 1,496; MUJ 2,922.

⁹ Francke, Gotthilf August (Glauchau, 1696–Halle, 1769). BBKL 2,85–90; Hungarica 2, B 216; NDB 5,322–325; RGG⁴ 3,209–212; TRE 11,312–320.

¹⁰ Meyer, Johann August (Weiltingen, 1700–Halle, 1759). 1720-től hallei diák, 1726-től a hallei Ulrichskirche diakónusa. AGL Erg. 4,397–398; MUH 1,287.

¹¹ Albinus, Samuel Theodor (Tremmen, 1718–Bevensen, 1776). 1738-től hallei diák és informátor, 1741-től a Pädagogium Regium tanára, 1743-től német udvari prédikátor Londonban, 1761-től lelkész Bevensenben. Hungarica 2, B 10; MUH 2,24.

¹² Rauss (szül. Sutoris), Justina (†Sárkány, 1748). 1713 ment férjhez id. Lucas Rausshoz. Hungarica 2, B 605.

¹³ Rauss, Lucas, id. (Brassó, 1683–Brassó, 1734). 1701-től tógás diák Brassóban, 1706-ban Thornban, 1707-ben pedig Königsbergben iratkozik be, 1724-ben a Brassó melletti Bolonya, 1729-ben a brassói Fekete Templom papja, 1713-ban házasodik össze Justina Sutorisszal. Hungarica 2, B 606; SZABÓ, SZÖGI nr. 3199; SZÖGI 2003. nr. 945, 1514; TRAUSCH 3,84–86.

¹⁴ Rauss, Martin (Brassó, 1643–Brassó, 1712). Gyermekkorában megvakul, 1660-től tógás diák, 1691-től tanár, 1694-től prédikátor Brassóban, végül lelkész a Brassó melletti Mártonhegyen. Hungarica 2, B 608; TRAUSCH 3,83; WAGNER nr. 2861.

¹⁵ Rauss, Caspar (1613–Brassó, 1674). Szabómester, városi előljáró (Stadthann).

Er hatt nur zwei söhne hinterlaßen, meinen vater Lucam Rauß und Johannem,¹⁶ den größeren, welche beide theologie studirt und nach Thoren und Königsberg mit dem herrn Smeizel,¹⁷ welcher als prof. historiarum in Halle gestorben, auf akademien ohngefehr um das jahr 1701. gereiset.¹⁸ Johannes der ältere ist im Burzenland 1736. als capitularis gestorben, hat zwei söhne, Johannem,¹⁹ der in Halle bei herrn prof. Baumgarten²⁰ theologie studirt und nun pfarrer in Sárkány in meines herrn großvaters stelle worden ist, und Martinum. Mein vater hat auch zwey söhne hinterlaßen, Casparum, meinen jüngern bruder und mich.

Meine liebe mutter war eine tochter des auch wohl bekandten pfarrers in dem markfleck Sárkány, 4 meilen von Cronstadt gelegen im Fogarascher district, Georgii Sutoris oder Christiani,²¹ der sehr vieles mit frau und kindern von dem Rákotzi- und Tökölyschen anhang und noch mehr von den in das land kommenden österreichischen deutschen soldaten hat ausstehen müßen; öfters biß auf das hemd ausgeplündert, vielmals in lebens gefahr gewest, als gefangener hin und her geschlept, da ers doch in Cronstadt, alwo er ein schönes haus gehabt, beßer hätte haben können und sicherer gewest, wenn er seine gemeinde in trübsal hätte verlaßen; aber so ist er lieber mit seiner gemein bald in diesen wald, bald in jene steinklippe geflohen, wenn man entweder von den kurutzen, d. i. Rakotzischen, oder von den labantzen, d. i. den deutschen soldaten gehöret. Denn diese trubblen haben etliche jahr gedauert. Ich bemerke hier noch, dass er meinen blinden herrn großvater als ein junger student auch öfters geführet und ihm bücher vorgelesen; hat uns kindern auch manches von ihm erzählet, welches wir sonst nicht würden gewußt haben. Ich könnte hier noch viele wunderbahre fälle erzählen, wenn es ratio instituti zuließ. Darum wieder auf mich zu kommen, so wurde ich gleich den andern tag nach meiner leiblichen geburth auch zur geistlichen reinigung der heiligen taufe gebracht, worin ich den nahmen Lucas zur erinnerung dieser großen gnade empfang, theils weil mein vater so hieß, theils weil eben am Lucas tage gebohren worden.

Meine lieben eltern ließen nichts an einer gutten erziehung mangeln. Ich wurde frühzeitig, nemlich so bald ich nur reden kont und 3 jahr alt war, zur schule gehalten. Im christenthum hätte auch gelegenheit genug gehabt, mich zu üben; aber es zeigte sich gar bald das unkraut der verderbten natur in mir; denn ich hatte mehr lust am spielen, denn am singen und bethen, und wenn mich gleich auch meine liebe mutter öfters mit sich in eine kammer nahm, mit mir auf die knie fiel und bethete, so that ich doch alles nur zum schein und meiner mutter zu liebe, weil sie mich vor andern kindern, deren noch 4 waren, <173> lieb hatte. Ich mußte öfters mit ihr singen und ihr aus dem Bunian²² seinem Reisenden christen etc., Joh. Arndt²³ und andere geistreiche bücher vorlesen, da ich doch manchmal lieber auf die gaße spielen gelaufen were. Noch wurde der liebe Gott nicht müde mir nachzugehen und weil ich auf seine väterliche lockungen nichts geben wolte, so versuchte ers auch durch schärfe, indem er mir meinen allerliebsten vater 1734.

¹⁶ Rauss, Johann (Brassó, 1679–Volkány, 1737). 1704-től tógás diák Brassóban, 1706-ban Thornban, 1707-ben pedig Königsbergben iratkozik be, 1713-tól lektor, 1717-től kántor Brassóban, 1718-tól lelkész Mártonhegyen, 1731-től Volkányban. Hungarica 2, B 603; SZABÓ, SZÖGI nr. 3199; SZÖGI 2003. nr. 944, 1513; TRAUSCH 3,83–84.

¹⁷ Schmeitzel, Martin (Brassó, 1679–Halle, 1747). Hungarica 2, B 661; ADB 31,633–634; AGL 4,284–285; MAMŰL 10,254–256; MUH 1,389; MUJ 2,701; SZABÓ, TONK nr. 1775; SZABÓ, SZÖGI nr. 3489; SZINNYEI 12,457–465; SZÖGI 2011. nr. 1307; TAR nr. 808, 1564; TRAUSCH 3,185–204; ÚMIL 3,1782; WURZBACH 30,158–162; ZOVÁNYI 529.

¹⁸ Johannes és Lucas Rauss 1706-ban iratkoztak be Thornban és 1707-ben Königsbergben. SZÖGI 2003. nr. 944–945, 1513–1514. Schmeitzel ekkor éppen Greifswaldban és Halléban tartózkodott.

¹⁹ Rauss, Johann (†Feketehalom, 1774). 1728-tól tógás diák Brassóban, 1734-ben Halléban iratkozik be, 1740-től brassói tanár, 1746-tól lelkész Sárkányban, 1752-től pedig Feketehalom, 1774-ben a barcasági káptalan dékánja. Hungarica 2, B 604; MUH 2,179; SZABÓ, SZÖGI nr. 3194; TAR nr. 1066; TRAUSCH 3,84.

²⁰ Baumgarten, Siegmund Jakob (Wolmirstedt, 1706–Halle, 1757). 1724-től hallei diák, 1726-tól az ottani gimnázium igazgatója, 1728-tól Francke segédlelkésze, 1730-tól a teológiai kar adjunktusa, 1734-től professzor. Christian Wolff filozófiájának követője. BBKL 1,423; NDB 1,660; RGG⁴ 1,1180–1181.

²¹ Sutoris (Christiani), Georg (Veresmart–Sárkány, 1745). 1681-től tógás diák Brassóban, 1685-től a Brassó melletti Földvár papja, 1692-től sárkányi lelkész. Hungarica 2, B 743; WAGNER nr. 3190.

²² Bunyan, John (Elstow, 1628–London, 1688). BBKL 1,812–813; RGG⁴ 1,1880–1881; TRE 7,416–419.

²³ Arndt, Johann (Ballenstedt, 1555–Celle, 1621). BBKL 1,226–227; NDB 1,360–360; RGG⁴ 1,788–789; TRE 4,121–129.

in der mittel fastzeit, als ich noch nicht völlig 10 jahr alt war, in die ewigkeit abforderte, damit ich nun Gott allein als den rechten vater erkennen solt. Allein ich schlug es leichtsinnig in den wind; ja, ich war noch froh, daß ich nun auch ein schwarzes kleid tragen konnte, und daß mich meine mutter und andere leuthe ein armes wäselein nendten.

Ich solte nun auch fremdes brot kosten; denn meine liebe mutter zog nach Sárkány, meinen alten 80-jährigen großvater und großmutter zu verpflegen, und ich must wegen der schul in Cronstadt bleiben. 1738. wurde auf gutt befinden meiner herren praeceptorum und freunde nach Ennyed lat. Annia via oder Ennyedinum, einem berühmten calviner ungrischen collegio, geschickt, um daselbst die latein und ungarische sprache recht zu erlernen. Ich war kaum ein halbes jahr hier, so hört ich, daß meine frau großmutter in Sárkány gestorben wäre. Ich verblieb hier noch biß 1740., da ich dann wieder nach haus kam und auf dem Cronstädter gymnasio unter dem herrn rector Johan. Filschtich²⁴ togatus²⁵ und bald darauf historiographus minoris iudicii wurde.

1743. als für gutt befunden worden mich nunmehr auch auf universitäten zu senden, so wurde von meinen lieben theuren freunden meine reise nach Halle beschloßen. Inzwischen als man beßer überlegte die beschaffenheit des universitäten lebens, so wurde vor beßer gehalten, noch ein paar jahr auf einem gutten gymnasio academico zuzubringen.

Das solte nun Görlitz seyn, allein als man hörte, wie es auch da ziemlich studenticos zugehe, die reise aber in diesem monath Augusti festgesetzt und der fuhrmann schon bestellt war, so muste mit der companie fortreisen bis nach Presburg, woselbst die andern nach Halle und Leipzig fahren und mich in den album der Presburgischen musen inscribiren ließ. Allein die damaligen zeiten waren den studirenden sehr müßgünstig. Mars blies allenthalben zum kriege, und wie man einen einfall von Preußen in Ungarn befürchtete und vor gewiß glaubte, so wurden allenthalben insurgenten und soldaten colligirt, der adel muste auf, und es hies: was mannbahre studenten wären, <174> solten auch die waffen ergreifen. Daher konnte kaum ein jahr der treuen information des herrn prof. Szászky²⁶ und herrn rector Beer²⁷ genüßen; weil ich dachte procul a love, procul a fulmine sey nunmehr das beste, so verließ die in gefahr schwebende stadt Presburg, ging die Donau hinunter, ohne selbst recht zu wissen, wohin. Nach haus durfte ich nicht, weil ich noch keine universitäten gesehen; zudem war ich auch nur eine kurze zeit von haus gewest. In solchen betrübten gedanken kam ich biß nach Pest, einer großen handels stadt gegen Oven oder Buda über jenseit der Donau. Hier wurde aber die große Leopoldner messe 1744. im Nov. gehalten, wohin von allen orten aus ganz Ungarn, Polen, Dalmatien, Croatien, Siebenbürgen kaufleuthe zu kommen pflegen. Ich wurde deswegen etwas getröstet, weil ich hoffte, hier einen bekandten Cronstädter anzutreffen; aber ich wurde in meiner hoffnung betrogen. Im wirzhaus war ich die meße über, woselbst es sehr theuer zu zehren. Hier verlies mich mein geld völlig, zehrte auf gutte hoffnung. In der fremde war ich und zwar an einem erz catholischen orth. Kein zehrgeld hatte ich mehr. Nun was solt ich anfangen? Ich ging die meße betrübt ab und wieder, fand aber keinen lands-mann, biß ich einige Losonzer antraf in willens nach Losonz, einem feinen ungrisch reformirten gymnasio, mich zu begeben, wohin ich auch von herrn Tomka Szászky, conrectoren in Presburg, brieffe zu bestellen hatte und zum glück

²⁴ Filschtich, Johann (Brassó, 1684–Brassó, 1743). Brassói, majd 1706-tól hallei diák, 1708-tól az ottani árvaház informátora, 1709-ben Lipcsében és Jénában iratkozik be, 1719-től a brassói gimnázium rektora. Hungarica 2, B 207; AGL Erg. 2,110; MAMÚL 3,127; SZABÓ, SZÖGI nr. 1149; TAR nr. 797, 1603, 2558; TRAUSCH 1,308–316.

²⁵ 1741-től.

²⁶ Tomka Szászky János (Szászka, 1692–Pozsony, 1762). Pozsonyban Bél Mátyás diákja, 1719-ben Jénában iratkozik be, 1721-ben a győri gimnázium konrektora, 1723-ban rektora, 1747–1760 rektor Pozsonyban. HAAN 44–45; Hungarica 2, B 780; KLEIN 1,223; MAMÚL 12,79–82; MÉL 2,879; MUJ 2,804; Pozsony 1,236–262, 355–356; REZIK 308, 429; SBS 6,97–98; SZINNYEI 14,281–282; TAR nr. 1697; ÚMIL 3,2106; ZOVÁNYI 572.

²⁷ Beer, Friedrich Wilhelm (Pozsony, 1691–Pozsony, 1764). Pozsonyban, Trencsénben, Győrött és Öttingben jár iskolába, 1709-ben iratkozik be Altdorfban és Jénában, 1712-ben a langendorfi árvaház informátora, 1715-től Pozsonyban konrektor, 1721-től rektor, 1747–1763 között pedig lelkész. AGL Erg. 1,1596; Hungarica 2, B 50; KLEIN 2,22–38; Pozsony 1,225–262, 351–355; Pozsony 2,239–267; Pozsony 3,10–12; SZINNYEI 1,751; ZOVÁNYI 60.

noch bei mir hat. Der brief war an he[rrn] Joseph Darvas,²⁸ einem vornehmen edelmann und inspectori der dasigen Losonzer Schule. So bald der Losonzer meine intention hörte, so bald war er willig, mich mit zu nehmen, streckte mir auch willig so viel geld vor als ich von nöthen hatte, weil er meynete, er würde dem herrn Darvas durch mich als einem deutschen informatore einen großen gefallen thun. Ich kam d. 17. Nov. 1744. nach vieler strapazi, bösem weg und wetter in Losonz an. Doch wolte mich der liebe Gott noch weiter führen. Denn es waren bei diesem gymnasio fast die helffte lutheraner, und weil der rector Guilielmus Beer wegen des pietismi bei allen evangelischen in Ungarn ausgeschrien war, auch die Losonzer studenten, so in Presburg wegen der deutschen sprach studirten, nach haus berichtet, wie übel, daß sie von den lutherischen professoribus in Presburg empfangen würden, da sie doch nur wegen ihres übelverhaltens und excessen halber von ihnen bestraffet worden, so dachten hier die Losonzer, es geschehe solches aus haß gegen ihre religion und deßwegen wolten sie hier auch repressalien gebrauchen, und das solt ich nun als ein in Presburg studirter luther. studente entgelten. Es wurde mir solches verfahren vorgehalten; weil mir aber dazumal die umstände unbewust, so konnte ich mich auch nicht verantworten. Nun war wieder gutter rath theuer. Mein creditor, wie er solches alles hörte, war sehr ungehalten auf mich und wolte, ich solte sein geld und seine mühe und unkosten bezahlen. Wo solt ichs hernehmen? Nach haus zu berichten war zu weit, über 100 deutsche meilen, auch keine gelegenheit. In dieser bedrängung half mir der Herr wunderbahr. Es wohnte daselbst ein vornehmer doctor medicinae, Daniel Perlitzius,²⁹ lutherischer religion. Ich nam mir die freyheit und ging zu ihm, erzählte ihm meine fatalitäten und bath um verzeihung, daß ich als ein ganz unbekandter mir diese kühnheit genommen, und was mir sonst noch meine betrübniß auspreste. Dieser vornehme herr bezeugte ein sonderbahres mitleiden <175> mit mir, erzählte mir auch noch mehr von der arglistigkeit der dasigen reformirten, unter andern, daß sie lutherische praeceptores mit in ihren schulen dociren ließen, um dadurch die hie und da zerstreuten und ohne schul und kirch seyende lutheraner dahin zu ziehen, damit sie theils sie prav [?] ziehen könnten, theils daß die junge studenten ihre principia einsaugen mögten; und wo sie nur könnten, da suchten sie die harten lutheraner, die nicht nach ihrer pfeiffe tanzen wollten, zu drucken, doch alles unter dem deckel einer brüderlichen liebe und w. dergl. m. Herr Daniel Perlitz wüschte selbst von da befreit zu werden. Ich konnte nicht begreifen, woher es käme, daß dieser herr sich so treuherzig gegen mich als einen noch ganz unbekandten herausließ; weil der teufel auch da das feuer des pietismi angezündet hatte, so daß alles, was in Presburg studirt hatte, vor pietistisch gehalten wurde. Aber ich erfuhr hernach, wie dieser gutte herr eine correspondens mit den Presburgischen prof. führte. Kurz, er verschaffte mir bald rath; ich solte nemlich mich nach Neusohl, einem auch feinen gymnasio lutherano, begeben; daselbst habe er einen schwieger vater, Otto Moller,³⁰ welcher stadt syndicus und zugleich inspector des dasigen gymnasii wäre; gab mir auch einen brief mit, und weil ich keine gelegenheit dahin wuste, so verschaffte er auch bald eine. Er schickt sobald in den Vozárischen kaufmannsladen und vernahm, daß eben aus Neusohl des herrn Vozár kaufmanns bedienter wie morgen nach haus reisen würde. Besagter herr Vozár hatte auch in Losonz seinen factor und laden. Meine kleine schuld wurde bezahlt und noch etwas auf die reise gegeben. Also kam ich d. 11. Dec. 1744. unter göttlichem schutz in Neusohl glücklich an, habe in drei jahren viele

²⁸ Darvas József, nagyréti. Nógrád vármegyének 1744-ben jegyzője, 1751-ben követe, 1756-ban másodalispánja, majd királyi tanácsos. *Hungarica* 2, B 148; *NAGY* Iván 3,246.

²⁹ Perlicius, Johann Daniel (Késmárk, 1705–Apátfalva, 1775). Jénai és wittenbergi diák, 1729-ben doktorál, 1731-től Nógrád vármegye orvosa, 1742-ben nemességet kap. Természettudósként a berlini akadémia és a hallei Academia Leopoldina tagja. *AGL* Erg. 5,1913–1914; *HAAN* 44–45; *Hungarica* 2, B 551; *MAMÜL* 9,137–138; *MÉL* 2,392; *SBS* 4,436; *SZINNYEI* 10,798–801; *TAR* nr. 1754, 3519; *ÚMIL* 3,1605.

³⁰ Moller, Karl Otto (Pozsony, 1670–Besztercebánya, 1747). 1693-tól altdorfi diák, 1696-ban doktorál, Pozsonyban, majd 1703-tól Besztercebányán orvos, Rákóczi tábori felcsere. 1711-től Zólyom és Turóc vármegyék orvosa, 1728-ban nemességet kap. *AGL* Erg. 4,1947; *HECKENAST* 291; *Hungarica* 1,136–137; *Hungarica* 2, B 483; *MAMÜL* 7,454–455; *MÉL* 2,228; *RMSz* 1,553; *SBS* 4,215; *SZINNYEI* 9,147–149; *SzÖGI* nr. 172; *ÚMIL* 2,1397–1398; *WURZBACH* 19,14–18.

freundschaft vom alten herrn Otto und seinem herrn sohn Godofredo Moller,³¹ herrn Johann Schreter de Szanda³² und andern genoßen.

N. B. In während meinem hierseyn vernahm ich von hauß, wie mein alter etlich und neunzig jähriger großvater in Sárkány zu seiner ruhe eingegangen sey und Johann Rauß in seinem platz pfarrer worden.

Ich wäre sobald nicht von Neusohl weggegangen, wenn meine liebe schwestern, mutter und gute freunde von haus mich nicht öfters ermahnet hätten, auf universitäten zu gehen. Und wie ich solches als einen befehl ansehen muste und bewerkstelligen wollte, so fandte sehr viele schwierigkeiten dabei, sonderlich wegen der königlichen erlaubniß und paßes. Der liebeiche Vater aber, deßen hände kein mensch, viel weniger ein päpstler binden kann, half mir auch diese überstehen, so daß ich 1747. d. 27. April ohne paß auf eine wunderbahre arth in Leipzig glücklich arrivirte, woselbst meinen wechsel und briefe von haus zu meiner grösten freude antraf und weil eben die ostermeße in Leipzig gehalten wurde, so waren ziemlich <176> viele landsleuthe von verschiedenen universitäten hier, mit welchen ich mich besprach. Nun solt ich eine universität wählen, wo ich meine studia fortsetzen könnte.

Von haus wurde solches in meinem freien willens gestellt, doch auch gerathen, lieber nach Halle zu gehen. Ich hörte von meinen he[rren] landsleuthen, wie einer diese, der andere jene universität rühmte, nachdem einer hier, der andere dort studirte; jeder erhub seine. Ich merkte fleißig auf, und weil ich vernahm, daß es in Jena sehr gesund und wolfeil sei, auch die collegia sehr fleißig gelesen würden, Halle aber sehr ungesund, auch etwas theuer sey, zudem auch die landsleuthe aus Halle sehr hager aussahen und zwei wirklich die hektick hatten, so erwählte die Jenaische vor dieser, um anfänglich ein halbes jahr nur zu probiren; solt es mir etwa da nicht gefallen, so wäre ja nicht dahin gebunden. Ich traf auch d. 1. Maii in Jena ein. Alles gefiel mir sehr wohl, wäre auch sonst vergnügt gewest, aber von haus kam eine traurige bothschaft über die andere. Meine liebe mutter Justina ging 1748. im Nov. zu ihrem theueren Erlöser. Doch ließen meine aufrichtigen schwestern, Justina Raabin und Anna Agneta Francisi [!], nicht ab, mir als rechte mütter beizustehen. Ich bekam alle meßen meinen wechsel richtig, wovor der barmherzige Gott sie ewiglich seegnen wolle. Aus Ungarn vernahm, wie bald diese, bald jene schul und kirche denen protestanten weggenommen worden. Daß der evangelische bischoffe³³ über alle lutherische kirchen in ganz Siebenbürgen nebst einigen geistlichen verarretirt weren und unsere königin nun keinen protestanten mehr gehör geben wollt, so daß alles auf eine verfolgung abgesehen sey. Ich war also noch nicht recht zwei jahr auf universitäten gewest, so wurde nach hause geruffen, und wenn ich nicht kommen wolt, so solte keine hülffe von haus mehr erwarten. Was solt ich nun anfangen? Nach haus ins feuer zu gehen, trug mir bedenken. Ich ging daher nach Nordhausen, um mich daselbst so lange aufzuhalten, biß ich sehe, was der liebe Gott mir vor wege zu gehen zeigen würde. Daselbst wurde mit verschiedenen herrschafften bekandt. Unter welchen mir sonderlich herr senator Meier rieth, entweder nach Moscau oder nach America zu gehen; weil wo ich auch nur hinkam, allenthalben fremde war, und die landeskinder zu ämptern vorgezogen werden, zudem waren die expectanten genug. Ich wagte es in Gottes nahmen und nachdem ich von Nordhausen abschied, auch von dem gelehrten

³¹ Moller, Johann Gottfried (Besztercebánya–Besztercebánya, 1780). 1728-tól hallei diák, 1730-ban doktorál, apja halála után városi orvos Besztercebányán. Hungarica 2, B 485; MAMÚL 7,454; MUH 1,298; SBS 4,214; SZINNYEI 9,146; TAR nr. 1008; ÚMIL 2,1397.

³² Sréter János, szandai (* 1693). 1708-tól rozsnyói és danckai, 1711–1713 wittenbergi diák, 1725-ben Nógrád vármegye szolgabírája, 1733-ban másodalispánja. Hungarica 2, B 721; NAGY Iván 10,348; SZINNYEI 12,1377; TAR nr. 3327.

³³ Schunn, Jakob (Nagyszeben, 1692–Berethalom, 1759). 1710-től hallei, 1712-től jénai diák, Nagyszebenben tanár, majd prédikátor, 1729-től Szászújfalú, 1732-től Nagydisznód lelkésze, 1741-től erdélyi szász püspök. Hungarica 2, B 681; MUH 1,409; MUJ 2,739; SZABÓ, SZÖGI nr. 3581; SZINNYEI 12,690–691; TAR nr. 853, 1367, 1635; TRAUSSCH 1,74; 3,265–267; ZOVÁNYI 553–554.

herrn pastor Frid. Christ. Leßer³⁴ briefe nach Amsterdam genommen, <177> so ging d. 6. Julii 1749., alwo ich mich vom 30. Mai an aufgehalten, mit der post weg, in willens mich nach Holland zu begeben, weil ich noch von meinem heimwechsel etwas hatte. Meine sachen ließ ich an einem sichern orth, weil ich die großen unkosten nicht hatte, selbige auf der post mitzunehmen.

Nach vielen fatiguen bracht mich der schutzensel Gottes d. 23. Julii 1749. nach Amsterdam; gab die briefe von he[rrn] Leßer ab, ging auch zu einem lutherischen geistlichen, he[rrn] Hagemann, welcher dieses jahr praeses der dasigen lutherischen consistorii war; ich bath um assistens. Er war aber sehr kalt. Doch ließ er das consistorium, wie es zusammen war, auch von mir wißen; da ich denn vorgerufen worden und vernahm, daß sie sich beschwerten, daß so viele fremden, sonderlich studiosi hinkämen. Doch wenn ich holländisch verstehen solt, so wolten sie mir nachhelfen; in ermangelung aber dieses könnnten sie mir nicht helffen. Ich bath denn um rath, was ich nun anfangen solt, ich sey allenthalben fremd, wüste weder wege noch stege, keine profession habe sonst erlernt. Aber vergeblich; denn die herren geistlichen in Holland haben mehr lust und liebe, ihre häuser schön auszuschmücken, als ihrem bedrängten armen nächsten zu helfen. Kurz, ich wurde nach Rotterdam abgewiesen.

D. 10. August ging ich von Amsterdam nach Rotterdam, woselbst den folgenden d. 11. Aug. ankam; all mein bemühen, daselbst einen aufenthalt zu bekommen, war vergebens. Die gestlichen waren hier noch kälter als in Amsterdam. Es war mir sehr kostbahr, lang in Holland auf eigene unkosten zu leben. Nach vielem hin und her denken faste endlich den schluß, entweder nach Ost oder West Indien zu gehen, ob ich mich gleich vor dem wasser sehr fürchtete, zumal da ich in meiner kindheit zu zweimalen im wasser fast ertrunken und auf eine wunderbahre arth errettet worden. Doch must ichs nun wagen, auf den Allmächtigen hoffend, der mir bißher aus mancher noth und trübsal geholfen, und weil ich vernahm, daß man nach Ostindien zum wenigst 6 monath beständig zur see zubringen müste, so faste die feste resolution nach Pensylvanien zu gehen. Ich muste fast biß 4 wochen warten, ehe ich ein schiff dahin antraf. D. 1. Sept ging von Rotterdam mit dem alten capitain und zweien englischen passagirs nebst dem obersteuermann auf einem kahn schiff, biß wir d. 2. Sept. bei Schwawendaal an den bord des großen schiffs kamen, welches schon d. 30. Aug. von Rotterdam abgefahren war. Nun will ich meine seefahrt, so wie ichs von tag zu tag bemerket hersetzen: [<178–181>]³⁵

<181> D. 18. Oct. Ist ein ziemlicher starker south west wind, so daß wir stark laviren müßen. Es regnet vormittag. Nachmittag scheint die sonne. Sehen eine große meer schild kröthe, wie ein großer habicht vogel, wenn er mit ausgespreuteten [!] flügeln auf dem waßer tod lieget. Ich hielte es auch anfänglich vor einen solchen ins waßer gefallen habicht, aber der capitain berichtete mich eines beßeren. Auf dem abend sehen wir biß 4 abscheuliche ungeheure meer wunder, eine arth von Behemoth, die im waßer leben. Sie waren entsetzlich groß und dick, länger wie ein hauß, sehr knottericht [!], am manchen orth dicker wie sonst, spritzten das waßer hoch über sich her durch ihren abscheulichen schlund. In der nacht haben wir einen entsetzlichen sturm, als wir noch nie gehabt, es blitzt und donnert sehr fürchterlich. Alle seegel werden zusahmen gezogen, doch that es unserm schiff nichts, es ist auch in der offenbahren see nicht so gefährlich, weil man sich da von den sand bänken und stein klippen nicht zu fürchten hat; nur das ist, wenn die wellen zu häufig auf das schiff fallen, so daß viel waßer ins schiff komt, oder die mast bäume leck werden, daß das schiff ein loch bekommt, so muß es vom vielen

³⁴ Lesser, Friedrich Christian (Nordhausen, 1692–Nordhausen, 1754). 1712-től hallei diák, majd nordhauseni lelkész, a fiziotológiai irányzat fő képviselője. Természettudósként a berlini akadémia és a hallei Academia Leopoldina tagja. Levezett Carl von Linnével.

³⁵ Szeptember 3-tól október 17-ig. Tömör, logbook-szerű naplóbejegyzések.

waßer versinken. Auf unserm schiff hatten wir zwei große pumpen und musten unsere matrosen wacker waßer pumpen.

D. 19. Oct. giebt der sturm etwas nach, contrairer wind.

D. 20. Oct. ist das meer sehr still und des nachts scheunt der mond anmuthig.

D. 21. Oct. auf den abend fängt der sturm wieder an und dauert biß den folgenden tag. Mittags um 12 uhr ist er so hefftig, daß wir wieder alle seegel aufziehen [!] müßen. Der wind ist auch sehr contr.

N. B. d. 19. Oct. als am sonntag um 4 uhr nach mittag wird dem he[rrn] Ruff, einem Wirtenberger, ein schöner, frischer sohn gebohren und um 6 uhr zur taufe befördert in des capitains caiutte unter währendem sturm und brausen des meers, daß der tauff actus kaum konte vollzogen werden, indem das schiff uns hin und her warf. Ein reformirter pfarrer aus Heidelberg war tauf administrator, ob wohl das kind lutherisch war, weil ich nocht nicht <182> ordinirt war, durfte und wollte es nicht taufen. Die eltern überließen auch alles meiner diposition. Ich und der capitain waren tauf zeugen.

D. 22. Oct. regnet es immer, contrairer west south west wind. Gegen abend wieder sturm und continuirt die ganze nacht.

D. 23. Oct. continuirt der sturm, daß wir die seegel wieder zusahmen ziehen müßen und uns den wellen ergeben.

D. 24. Oct. schönes wetter, schwacher wind, große meer stille.

D. 25. Oct. schöne morgen röthe, aber bald regen. Den ganzen tag doner und blitz, contrairer wind.

D. 26. etwas beßer, schwacher wind.

D. 27. regen und sonnen schein untermenget, gutter nord ost wind.

D. 28. extra schönes wetter, große stille, kein wind.

D. 29. continuirt das anmuthige wetter, aber schwacher wind.

D. 30. Oct. schönes wetter, nachmittag gewölkt es sich, auch beßer wind. Um 2 uhr sehen wir einen rauber caper mit drei masten, auf uns grade zu kommen, der capitain befahl ja nicht den cours zu ändern, auch keine seegel mehr aufzuziehen, ob gleich der wind solches erfordert hätte, damit die see räuber meinen mögten, wir fürchteten uns nicht vor ihnen und daß unser schiff ein krieges schiff sei. Das beste war, daß unser schiff auf der seite lag, so daß es von weitem sehr groß schien. Nachdem die räuber biß auf zwey oder drei canonen schüße von uns waren und immer grade auf uns zufuhren, wir aber auch unsern cours behielten, auch alle unsere leuthe auf das verdeck kamen, ob gleich sich alles sehr fürchtete, wie leicht zu erachten, so bemerkten wir, daß sie auf einmahl weiter gegen nordwest zuruck fuhren.

D. 31. Oct. und 1. Nov. gutter ost wind. [<182–184>]³⁶

<184> D. 22. Nov. kommen wir früh um 10 uhr mit der fluth glücklich vor Philadelphia. Schreibe so gleich einen brief an einem landsmann Petrum Mederum, den ich in Germantown anzutreffen vermeynte, als der 1743 in Presburg mit mir studiret und von da in willens hatte, nach Pensilvanien zu gehen. Nach seinem abschied aber aus Ungarn nichts mehr von ihm gehöret. Aber bald darauf erhielte nachricht, wie niemand etwas von ihm weder gehöret noch etwas von ihm wüste. Nun hatte ich keine seele, die mir wäre bekandt gewest.

Mein ganzer wechsel war draufgegangen und hatte nichts mehr, daß ich nur meine fracht völlig hätte können bezahlen; und wenn ich sie auch bezahlt hätte, wovon solte ich nun leben in einem so theuren land? Hierüber wurde mein gemüth ganz niedergeschlagen. Ich grämte mich, daß mich nicht lieber die see verschlung, da ich auf einmal von allem kummer wäre befreit gewest. Als mich solche und andere verzweifelte gedanken quälten, und ich mich in die caiutte

³⁶ November 2–21. Újra tömör, logbook-szerű naplóbejegyzések.

zwischen die küsten gesetzet und nun weder aus noch ein wuste, auch je mehr ich nachdachte, je mehr wurde meine vernunft verstrickt, siehe, so trat eben d. 24. Nov., eben den augenblick der schiffsjunge zu mir und berichtete mich, daß mich ein mann suchte. Wie ich aufs verdeck trat, so grüßte mich der mann freundlich und überreichte mir einen brief. Man kann sich leicht vorstellen, wie mir muß zu muthe gewest seyn, zumal bei deßen durchlesung. Ich wuste nicht, ob mir nur so träumete oder ob es wirklich so wäre. Ich las den brief noch einmal durch. Es war selbiger von seiner ehrwürden herrn Brunnholtz, pfarrern zu Philadelphia und Germantown, welchen mein tage weder gesehen noch gesprochen hatte. Es kam mir nicht anders vor, als ob Gott ein wunderwerk thäte und war auch gewißlich in ansehung meiner ein rechtes wunderwerk. Weil eine antwort <185> begehret wurde, so weiß nicht, was in dieser gemüths verfaßung geantwortet; kurz, ich kam d. 25. Nov. zu herrn Brunnholtz in seine behausung, genüße von der zeit seiner verpflegung, ein rechter vater in leib- und besonders in geistlichen; ein mann, der wahrhaftig Gott fürchtet. Ach Gott, wie soll ich dir vor deine grundlose barmherzigkeit, die du an mir nichtswürdigem wurm von kindheit an bewiesen, genugsam danken! Ach, mein Vater, lehre du mich selbst recht dankbar seyn und mach alles nach deinem heiligen willén. Amen!

Jean de Joinville történetének kéziratai, első kiadásai és a könyvnyomtatók felelőssége

Jean de Joinville-nek a Szent Lajos életéről és bölcs mondásairól írott műve kéziratban és több, régi nyomtatott változatban maradt ránk. Ez idilli állapotot sejtető megállapításnak tűnhet, ha azonban mélyebben vizsgáljuk meg a helyzetet, kérdőjelek sorával találkozunk. Joinville művének eredeti kézírata ugyanis nem áll rendelkezésünkre, s vele kapcsolatban kevés a bizonyosság, csak különböző teóriák léteznek.¹ Az a sajátos helyzet állt elő ugyanis, hogy a két legrégebbi kézírt másolat is több évszázadon keresztül lappangott, így kezdetben a Joinville-mű szövegét csupán az első, 16. és 17. századi nyomtatott változatokból lehetett megismerni.

Jelenlegi tudásunk szerint Joinville kéziratának négy meglévő másolata van, közülük egy a 14. századból való (valószínűleg 1330–1340 között készült), egy másik a 15. század második feléből, a harmadik a 16. századból, és van egy kései másolat, amely a 18. századból származik.² A nyomtatott változatok feltételezett forrásai alapján összesen 9 kézirat (Gaston Paris) és 12 kézirat (Jacques Monfrin) valamikori létezését vélelmezik, melyek 3 (Gaston Paris), illetve 4 (Jacques Monfrin) „leszármazási” rétegben helyezkednek el. Nincs teljes egyetértés abban sem, hogy Joinville műve egyetlen folyamatos, 1305–1309 közötti alkotótevékenység eredménye-e (mint Monfrin állítja), vagy létezett, legalábbis feljegyzés szintjén, egy korábbi változat, melyre támaszkodva készülhetett a teljes, X. Lajosnak átadott változat szövege (Gaston Paris).³

A 14. századi Joinville-kéziratok közül, amelyeknek létezéséről tudunk, egyetlenegy maradt ránk. Az eredeti, valószínűleg az, amelyet Joinville X. Lajosnak adott át, tőle fivéréhez, V. Fülöphöz kerülhetett, majd szerepelt V. Károly francia király (1364–1380) könyveinek 1373-ban a királyi könyvtáros, Gilles Malet által készített katalógusában. Viszont a VI. Károly francia király (1380–1422) halálát követően (1424) a Louvre könyvtáráról készített jegyzékben már nem találjuk.⁴ Feltételezik, hogy John of Lancaster, Bedford hercege (maga is neves kéziratgyűjtő) vehette magához, és vagy az angolok által uralt franciaországi területek központjába, Rouenba, vagy egyenesen Angliába vitte. (Ekkortól kezdve nincs több adat róla.)

Az első katalógus szerint azonban volt két további Joinville-kézirat is V. Károly könyvtárában: az egyiknek ugyancsak nyoma veszett, a másik (Malet királyi „könyvtárnoké”) még föllelhető a Louvre 1424. évi katalógusában is, majd továbbkerülhetett Jó Fülöp burgundi herceg gyűjteményébe, amiről a Fülöp herceg halála után készült (1467) inventárium bejegyzése tanúskodik. Mint írják, „*az igen régi és elavult*” könyveket ládába tették, melyeket csaknem három évszázaddal később (1746) találtak meg és nyitottak ki, amikor Saxe marsall elfoglalta Brüsszelt. Ezek a könyvek – köztük a ma ismert kézírt Joinville-másolat is – innen jutottak vissza Párizsba, a királyi könyvtárba.⁵

A 16. századi kézirat egy modernizált, díszes változat, melyet 1513–1540 közöttre datálnak, a Guise-ek címere díszíti, és nagy vonalakban követi a fenti „brüsszeli” kézirat szövegét.⁶

¹ *Vie de saint Louis*, texte établi, traduit, présenté et annoté avec variantes par Jacques MONFRIN, Paris, Dunod, 1995 (Classiques Garnier) (új, változatlan kiadása: 1998 és Le Livre de poche, « Lettres Gothiques », 2002), Introduction, XCVI–CX. Joinville művének magyar kiadása: Jean de JOINVILLE, *Szent Lajos élete és bölcs mondásai*, kiad. CSERNUS Sándor, ford. UŐ, CS. TÓTH Annamária, Bp., Balassi, 2016, 9–165.

² A kéziratok sorsát ismertető rövid összefoglalás Monfrin kiadásának előszava alapján készült. Ő elsősorban Léopold Delisle, Nathalis de Wailly és Gaston Paris korábbi elemzéseire – és természetesen saját, igen kiterjedt kutatásaira – támaszkodott: MONFRIN, *i. m.*, XC–XCII.

³ *Uo.*, CVI–CVII; JOINVILLE, CSERNUS, *i. m.*, 304–305.

⁴ A könyvekről több ízben készült jegyzék: 1380, 1411, 1413, 1424. V. Károly könyvtárára vonatkozóan lásd: Léopold DÉLISLE, *Recherches sur le librairie de Charles V*, Paris, 1907, I–II.

⁵ Ez az A jelzésű, úgynevezett „brüsszeli” kézirat (BnF, Manuscrit Français, 13568) digitalizálva is hozzáférhető, s ebben fontos szerepet játszott az Európai Bizottság által támogatott Europeana Regia program

<<http://www.europeanaregia.eu/fr/collections-historiques/librairie-charles-v-famille>> [2016. március 18.]

⁶ A B jelzésű kézirat, mely nem sokkal az A előtt (1740) került elő Lucca városából (BnF Français, 10148). A kézíraton Antoinette de Bourbon (leányágon Szent Lajos egyenes ági leszármazottja) és férje, Claude de Lorraine, Joinville ura címerei láthatók.

A harmadik kézirat 1500 előtti, és minden bizonnyal az eredeti kéziratnak egy Anjou Lajos vagy Anjou René számára készült változata.⁷ A 18. századi kézirat ugyancsak a „brüsszeli” kézirat másolata, és az egyik nyomdai kiadás számára készült.⁸ A feltételezett szövegek jó része tehát elveszett, és létezésüket csak a 16., 17. és 18. századi nyomtatott változatokból lehet – némi hibaszázalékkal – rekonstruálni.

Joinville két legkorábbi kiadása pedig jóval a ma ismert kéziratok megtalálása (Lucca, 1740, Brüsszel, 1746) előtt készült: Antoine Pierre de Rieux (Poitiers, 1547)⁹ és a tudós történész és könyvkiadó Claude Ménard (Paris, 1617)¹⁰ kiadásairól van szó. A toulouse-i illetékeségű Antoine Pierre de Rieux kiadásának van egy másik 16. századi, Genfben megjelent változata (Jacques I. Chouët, 1596), melyet a kiadó I. Ferenc királynak ajánlott, és amely tartalmazta a Bourbon-ház genealógiáját (Guillaume de la Perrière összeállításában) is.¹¹ A másik 17. századi kiadás a kor egyik legjelentősebb tudós személyiségéhez, kiadójához, Charles du Fresne du Cange-hoz kötődik, aki Antoine Pierre de Rieux és Claude Ménard munkáira támaszkodott, és Joinville művét alapos jegyzetapparátussal publikálta.¹²

A Joinville-életmű szakértői Claude Ménard kiadását megbízhatónak és *szövegűnek* tekintik.¹³ Az elveszett (de legalábbis máig föl nem lelt) kézirat Antoine Pierre de Rieux-féle edícióját viszont nagy gyanakvással kezelik, ugyanis a kiadó – büszkén bevallottan – hozzányúlt a kéziratához, szerkesztette (esetleg ki is egészítette) a szöveget.¹⁴ Emiatt a kutatók minden abban szereplő eltérést, melyek máshol nem találhatók meg (és számos ilyen van) megkérdőjelezhetőnek tartanak. Ezzel együtt is elgondolkodtató, hogy mind De Rieux, mind pedig Ménard kiadásának más a kezdete (ajánlása) és más a vége; ráadásul ezek egymástól is eltérnek. Vélemén-

⁷ Ez a kézirat a **B** jelzésűnek egy változata. Reimsben bukkant elő 1865-ben, Natalis de Wailly regisztrálta (BnF NAF 6273). Gaston Paris és Jacques Monfrin elképzelésére lásd: Gaston PARIS, *Jean, Sire de Joinville = Histoire littéraire de la France*, XXXII, Paris, Imprimerie nationale, 1898, 291–459, 398–402; MONFRIN, *i. m.*, CVI–CVII; CSERNUS Sándor, *A „super homo” és Joinville Szent Lajos* = JOINVILLE, CSERNUS, *i. m.*, 304–331.

⁸ Az alapjául szolgáló másolat jelzete: BnF Français 10150. *L’histoire de saint Louis par Jehan, sire de Joinville : les Annales de son règne par Guillaume de Nangis : sa vie et ses miracles par le Confesseur de la Reine Marguerite : Le tout publié d’après les manuscrits de la Bibliothèque du Roi et accompagné d’un glossaire*, éd. Anicet MELOT, Claude SALLIER, Jean CAPPERONNIER, Paris, Imprimerie royale, 1761.

⁹ *L’histoire et chronique de treschretien roy s. Loys, IX. du Nom, et XLIII. Roy de France : Escripte par feu messire Jehan Sir, seigneur de Joinville, et Seneschal de Champagne, familier, et contemporain dudit Roy S. Loys : Et maintenant mise en lumiere par Anthoine Pierre du Rieux [...] a Poitiers, a l’enseigne du Pelican, impr. Jean et Engilbert Marnef, 1547.* (Antoine Pierre de Rieux a kéziratot Anjou René kéziratárában találta, Beaufort-en-Vallée-ban.)

¹⁰ *Histoire de S. Loys, IX. du nom, roy de France par Messire Jehan sire de Joinville, Seneschal de Champagne, nouvellement mise en lumiere suivant l’original ancien de l’Auteur, avec diverses pièces du mesme temps non encore imprimées, et quelques Observations Historiques*, par Claude MENARD, Paris, Sébastien Cramoisy, 1617. (Claude Ménard a kéziratot – mely nem azonos az Antoine Pierre-féle kézirattal – Lavalban találta, és vele egy kötetben publikálta Geoffroi de Beaulieu és Guillaume de Chartres latin nyelvű Szent Lajos-vitáit, valamint VIII. Bonifác kanonizációs bulláját.)

¹¹ *Histoire et chronique de treschretien roy saint Loys, IX. du nom, et XLIII. roy de France : Escrite par feu messire Jehan Sir, seigneur de Joinville, et Seneschal de Champagne, familier, et contemporain dudit Roy S. Loys. Et maintenant mise en lumiere par Anthoine Pierre du Rieux : Avec la généologie de la maison de Bourbon par Guillaume de la Perrière*, Genève, Imprimerie Jacques I. Chouet, 1596. (második kiadás: <<http://www.e-rara.ch/gep-g/content/paperview/377768>, Bibliothèque de Genève>) [2016. március 18.] (I. Ferencnek ajánlva.); *L’histoire de saint Louis par Jehan, sire de Joinville; les Annales de son règne par Guillaume de Nangis : sa vie et ses miracles par le Confesseur de la Reine Marguerite : Le tout publié d’après les manuscrits de la Bibliothèque du Roi et accompagné d’un glossaire*, éd. Anicet MELOT, Claude SALLIER, Jean CAPPERONNIER, Paris, Imprimerie royale, 1761.

¹² *Histoire de S. Loys, IX. du nom, roy de France, écrite par Jean, sire de Joinville, seneschal de Champagne*, par Charles du FRESNE DU CANGE, Paris, 1668.

¹³ MONFRIN, *i. m.*, jegyzetben *i. m.*, XCVI–XCVII.

¹⁴ „Úgy két éve lehetett, amikor Beaufort-en-Vallée-ban, Anjou vidékén jártam, gondolván, hogy René szicíliai király némi régi jegyzékében valamely értékes régiségre akadok, melyeknek ő nagy kedvelője volt, akkor találtam Szent Lajos király krónikáját, melyet Joinville egyik ura, Champagne Sénéchalja írt, aki az idő tájt élt és elkísérte a mondott Szent Lajost minden háborújába. És mivel a történet nem volt valami jól összerendezve és elég közönséges nyelvezettel íratott; ezt látván, a lehetséges mértékig javítottam rajta: olvashatóbbá tettem és a korábbinál megfelelőbb sorrendbe állítottam, hogy még nagyobb ismertséget adjak neki és napvilágra tárjam a Legkeresztényebb Francia Uralkodóház nagy és erényes cselekedeteit” – írja kiadásának előszavában Pierre-Antoine de Rieux, ami némi borzongással tölti el ma is a kutatókat, akik ebből tudhatták meg, hogy a kor egyik legfontosabb szövegének az első kiadója – uralkodóinak dicséretét keresve – kissé sajátosan fogta föl feladatát. DE RIEUX, 9. jegyzetben *i. m.*, 13.

nyünk szerint ez a körülmény Gaston Paris hipotézisét erősíti, mely szerint létezhetett egy olyan kézirat, mely az 1305–1309 között készített változat előtt készült, melyet szerzője eredetileg „Lajos fiának, Fülöpnek” szánt, akivel viszont Joinville-nek – úgy is, mint a Szép Fülöppel szembeni bárói ellenállás részese – nem alakult ki jó kapcsolata,¹⁵ s talán ez lehetett az oka, hogy végül is nem jutott el hozzá. Ebben az esetben nem feltétlenül kellene az Antoine-Pierre által leírt ajánlást a kiadó „javító-pontosító” munkájának betudni. A De Rieux által publikált szöveg esetében ugyanis az ajánlás egyértelműen III. Fülöpnek szól, s a végéről hiányzik a befejező dátum, csupán azt az utalást tartalmazza, hogy csak olyan dolgokat írt le, „amiket látott, vagy amelyeket szavahihető emberektől hallott.”¹⁶ Pedig – az eltérések okán – ennek a változatnak a léte utalhat arra is, hogy *létezett* egy korábbi kézirat, s hogy Joinville az utolsó változat diktálása során mégiscsak támaszkodhatott egy régebbi (a 16. században még hozzáférhető) szövegre (de legalábbis jegyzetekre), mely az 1270-es években, vagy később, Szent Lajos kanonizációs eljárásával párhuzamosan kerülhetett volna lejegyzésre, mely felhasználható volt későbbi, a „brüsszeli kéziratként” ránk maradt történet eredetijének megírásakor. Nézetünk szerint semmi nem mond ellent annak, hogy Joinville-t Provence-i Margit (ahogy Antoine Pierre de Rieux-nél szerepel), majd Navarrai Johanna is felkérhette arra, hogy írja meg Szent Lajos történetét, miközben tudjuk, hogy a kanonizációs folyamatban való tanúskodásban kifejezetten támaszkodni kívántak ismereteire. Ez magyarázhatná a Ménard által használt, de Rieux-ével nem azonos szöveg kezdő és befejező részének vallásos hangvételét.¹⁷ Itt jegyezzük meg: az a körülmény, hogy De Rieux nemcsak kiadta, hanem átrendezte, sőt át is írta a ma már elveszett kézirat szövegét, a kortársak szemében nem feltétlenül jelentett problémát.¹⁸

A fentiekből az is következik, hogy Joinville Szent Lajosról írott művének – legalábbis a 16. század második feléig – viszonylag korlátozott lehetett az ismertsége, hatása csak később, a könyvnyomtatás elterjedésével, a 16–17. századi nyomtatott kiadások megjelenésével lesz majd jobban kimutatható, amikor Szent Lajosnak mint uralkodónak, a Francia Monarchia védőszentjének a kultusza már igen erős volt, hiszen a kanonizációból következő publicitás igen jelentős ismertséget hozott.

A Joinville- emlékiratok kiadói később többnyire a „brüsszeli” kézirat alapján dolgoztak. Jacques Monfrin felhasználta valamennyi változatot, hogy a lehetséges mértékig rekonstruálja az eredeti szöveget.¹⁹ Sok vita volt a mű megírásának időpontjával kapcsolatban is. Joinville művének záró mondata: „Leíratott a Kegyelem 1309. esztendejében, október havában.”²⁰ Azok az elképzelések, melyek szerint a szövegbe az *explicit*-ben szereplő dátumnál későbbi betoldások is

¹⁵ CSERNUS Sándor, *Tipikus és kivételes: A Joinville-ek: Egy champagne-i bárói család kiemelkedése* = JOINVILLE, CSERNUS, I. jegyzetben i. m., 298.

¹⁶ De Rieux kiadásában az ajánlás Fülöp királynak (1285–1317) szól („Phelippe Roy de France, fils de tresssainte memoire le Roy S. Loys”), és Provence-i Margit királyné (1234–1295) a megrendelő („feu madame vostre Mere”), aki kérte, hogy téssem írásba Szent Lajos, az ő hűséges férje és az Ön Apja („son loyal espous, vostre Pere”) történetét. JOINVILLE, DE RIEUX, 1596, 25, 320. Eszerint tehát a De Rieux által publikált kézirat ajánlása és zárása egyaránt eltér a „brüsszeli” kéziratétól. JOINVILLE, CSERNUS, i. m., 9, 263.

¹⁷ A kanonizációs vizsgálat, melynek során Joinville-t is meghallgatják, 1282-ben kezdődött és 1297-ben fejeződött be. Kínálkozó alkalom a Szent Lajossal kapcsolatos emlékek összefoglalására. JOINVILLE, CSERNUS, i. m., 260–261.

¹⁸ Hogy ez a korabeli elvárásoktól és igényektől nem eshetett nagyon távol, jól mutatja a szerzőtárs véleménye („Guillaume de la Perriere, tolozain”), aki a kiadót beköszöntőjében ezért külön elismerésben részesíti, mondván: „nem kisebb a dicsősége annak, aki megcsiszol egy gyémántot, vagy más drágakövet, mint azé, aki a nyers kőre rátalál. Hasonlóképpen [...] nem jár kisebb dicsőség annak a szerzőnek, aki megfelelő rendet és elegáns stílust adott ennek a történetnek, mint annak, aki első megalkotója volt.” DE RIEUX, i. m., 22.

¹⁹ MONFRIN, i. m., 383–482.

²⁰ JOINVILLE, CSERNUS, i. m., 263. Monfrin rámutat, hogy Joinville műve első és befejező mondatának megfogalmazása hasonlóságot mutat X. Lajosnak saját kezűleg írt levelével. Monfrin ebből arra következtet, hogy ezzel a keretformulával a szerző a mű tanúságtétel jellegét, vagyis *dokumentumként* való *hitelesítését* is sugallni kívánta. MONFRIN, i. m., LXXVI. Érvelésének erejét gyengíti, hogy a mára már elveszett kéziratok alapján készült nyomtatott változatokból ez a befejező formula teljesen hiányzik. A magyarázat viszont megállja a helyét, ha a *hitelesítésnek ez az aktusa* abban a kéziratban szerepel, melyet Joinville X. Lajosnak adott át (ami ismét csak azt a feltételezést erősíti, hogy a brüsszeli kéziratot a hivatalosan átadott példányról másolták). A korábbi változatokban viszont erre nem (vagy nem erre) volt szükség.

bekerülhettek, továbbra is elgondolkodtatók, bár egyértelmű bizonyítékot erre eddig nem lehetett találni. A Joinville-életmű kutatói – Wailly, Delaborde, Gaston Paris, Bossuat, Le Goff, Monfrin – a szövegben szereplő adatok elemzése alapján egyetértének abban, hogy a *meglévő legkorábbi* kézirat alapjául szolgáló szöveg elkészítését Champagne és Navarra örökösője, III. Fülöp felesége, Navarrai Johanna (1273–1305) rendelte meg, s hogy Joinville a felkérés követően szinte azonnal nekifogott a munkának, melyet 1309 októberében fejezett be. Ehhez Monfrin egy szellemes felismerést is kapcsol.²¹

Így azonban még inkább feltűnő, hogy Pierre-Antoine és Ménard szövegkiadásai teljesen más bevezetést és befejezést közölnek. Ménard esetében a történet egy fohással (*Szentháromság, Atya, Fiú, Szentlélek*) kezdődik, és *Amennel* végződik, melynek hangulata így leginkább a kanonizációs folyamathoz illeszkedik.²² Mindez ismét csak arra utalhat, hogy a szöveg első kiadói külön (és a brüsszelitől mindenképp eltérő) kéziratokra támaszkodtak.

Egyáltalában nem egyértelmű tehát, hogy az egész munka egyszerre készült-e el, vagy vannak benne olyan részek (hasonlóan a *Credóhoz*), amelyeket a szerző már korábban megírt vagy megíratott, s utóbb, amikor Johanna királyné kérésére nekilátott a történet egységbe foglalásának, beemelte őket a művébe. Gaston Paris ez utóbbi megoldást tartotta valószínűnek, s érvelésének néhány megállapítása mindmáig elgondolkodtató. Szerinte a szövegben meglévő, jól érzékelhető egyenetlenségek és ismétlések is arra utalnak, hogy a szentföldi keresztes hadjáratról Lajos király halála után, 1270–1272 táján (vagy hozzátehetnénk, 1282-körül, a kanonizációs per idején) készülhetett egy följegyzés, s ezt keretezik a későbbinek tekintett, tehát 1305 után írt bevezető rész és a zárófejezetek, illetve azok a szövegek (ezekre Joinville is utal), amelyeket a szerző „egy francia nyelven írt könyvből” vett át.²³

Mindemellett van egy – ráadásul közvetetten magyar vonatkozású – történet, mely ugyan csak amellet szól, hogy „kétgenerációs” kéziratokkal lehet dolgunk. Magyar vonatkozású utalás mindössze kettő van Joinville történetében. Az egyik a saumuri ünnepséggel kapcsolatos, mely Joinville művének a leggyakrabban idézett fejezete. Saumurben ugyanis fényes ünnepségre került sor Alphonse de Poitiers lovaggá ütése, és egyben poitoubéli birtokaiba történő beiktatása alkalmából. Ez az ünnepség két konfliktusokkal terhes időszak közé ékelődik, mely az Alphonse beiktatásával és a királyi hatalomnyeréssel elégedetlen poitoubéli lovagok angol támogatásra építő lázadásához, majd a francia király győzelmével végződő taillebourg-i ütközetéhez vezet.²⁴

Joinville leírása életszerű és részletes, sok évtized után is nyilvánvalóan tükrözi a közvetlen élmény hangulatát, kivált amiatt, hogy Joinville a díszünnepségen maga is jelen volt: a *sénéchal* méltóságából következő feladatokat láthatott el, vagyis ő szelte föl a húst ura, Thibaud gróf előtt. A zavart éppen a jelenlét élményét átadó természetes *frissesség* és egy kronológiai *bizonytalanság* közötti ellentmondás okozza. Az eseményt 1241. június 24-ére teszik, és Alphonse de Poitiers lovaggá ütésének ceremóniájához kötik. A fényes ünnepség külsőségeinek bemutatása közepette szerepel Joinville leírásában „egy tizenhét esztendő német ifjú, akiről azt mondták, hogy Tübingiai Szent Erzsébet fia. Úgy mesélték (!), hogy mély tisztelete jeléül az anyakirályné homlokán csókolt, mert úgy hallotta, hogy ezt tenni anyjának is szokása volt.”²⁵

Nos, amennyiben a saumuri ünnepségek 1241 júniusában (Szent János napjához, tehát június 24-hez közeli napokban) voltak, akkor Hermann nem lehetett jelen, mert 1241. január 3-án

²¹ MONFRIN, *i. m.*, LXXVI.

²² „Au nom de la tressainte & tressouverain Trinitee, le Pere, le filz le Saint Esperit, amen”[...] „Priant à Dieu, que par la priere de Monseigneur Saint Loys il lui plaise nous donner ce qu’il sait nous estre necessaire, tant au corps, que aux ames. Amen.” JOINVILLE, Ménard-kiadás, 9 és 277.

²³ JOINVILLE, CSERNUS, *i. m.*, 263.

²⁴ JOINVILLE, CSERNUS, *i. m.*, 50–54.

²⁵ „dont l’en disoit que la reine Blanche le baisoit au front...”: JOINVILLE, CSERNUS, *i. m.*, 53–54; MONFRIN, *i. m.*, 96. Azt egyébként Joinville nem mondja, hogy Erzsébet „Magyarországi” is lett volna.

meghalt.²⁶ Ha ez igaz, és a saumuri jelenet *valóban* megtörtént, akkor vagy azt kellene *egy teljes évvel korábbra* datálni, vagy Hermann halálát *későbbre*. Az sem kizárható, hogy a jelenetre más időpontban és esetleg más helyszínen került sor. Ha pedig nem (vagy nem ekkor) történt meg az eset, akkor talán az lehet a magyarázat, hogy Joinville a történetet azért *kreálta* vagy *komponálta*, mert *oda illett*, s mert párhuzamot akart vonni Kasztíliai Blanka és *fia*, Lajos, valamint az akkor már több mint öt éve kanonizált (1235) Szent Erzsébet és fia, a „tizennyolc esztendő német ifjú”, Hermann között. Mindenesetre furcsa az ünnepségen a királynő asztalánál az ifjú Hermann minden előzmény és egyéb kontextus nélküli jelenléte, melyet más forrás nem támaszt alá: az elbeszélés alapján pedig úgy tűnik, egyetlen funkciója az, hogy Kasztíliai Blanka megismergeti a fejét és homlokon csókolja. (Egyébiránt Hermann nem 1241-ben, hanem 1240-ben volt *éppen* 18 esztendő...) Erre az ellentmondásra a nagy monográfiák – Nathalis de Wailly, Jean Richard, Jacques Le Goff – és a különböző kiadások – Nathalis de Wailly, Albert Pauphilet, Jacques Monfrin – nem térnek ki.²⁷ S ami még elgondolkodtatóbb: a történetet csak egyetlen kézirat, a legkésőbb előkerült, valószínűleg a legkésőbb befejezett kézira támaszkodó „brüsszeli” variáns tartalmazza. Viszont az is igaz, hogy ebből készült a legtöbb modern kiadás.

Monfrin a Joinville-kiadás előszavában részletesen leírja, hogy melyek azok a fejezetek, amelyek Antoine Pierre „racionalizáló – modernizáló” tevékenységének áldozatul estek. Saumur nem tartozik egészében ezek közé, *csak* a Kasztíliai Blanka–Hermann-féle jelenet hiányzik. Ez a leírás Ménard szövegéből is hiányzik, aki „szövegű” kiadói koncepciót követett. A probléma megoldása további kutatásokat igényel, de a munkahipotézisünk az, hogy a saumuri epizód valójában Joinville későbbi kompozíciója (nem is azt mondja róla, hogy látta, hanem, hogy „mesélték”), mely tehát nem volt része a régebbi kéziratoknak, de a X. Lajos számára készült változatban már helyet kapott. Ha pedig ez így van, akkor a Szent Erzsébet-kultusz és a Szent Lajos-kultusz egy korai megjelenésével és sajátos összekapcsolásával állhatunk szemben.

²⁶ II. Hermann 1222. március 28-án született Creuzburgban, és 1241. január 3-án ugyanott halt meg. A halálára vonatkozó német források egységesek abban, hogy Hermann január 3-án halt meg, többségük 1241-et jelöli meg évként, egy forrás 1242-t mond, és egy pedig nem ad meg évszámot, csak hónapot és napot. Fondation for Medieval Genealogy, Thuringia <http://fmg.ac/Projects/MedLands/THURINGIA.htm#_Toc359859584_242-245> [2016. március 18.] jegyzete. Hermann sírja a tübingiai grófok családi kápolnájában, Reinhardsbrunn kolostorában található.

²⁷ Idevonatkozó jegyzetében Monfrin megjegyzi, hogy „Hermann, Magyarországi Szent Erzsébet és a tübingiai palotagróf fia; 1222-ben született, ő maga is palotagróf (1231–1241)” – de a születés és a halálozás *pontos* dátumát (noha ezek ismertek) nem adja meg. MONFRIN, *i. m.*, 96.

Az Országh Ilona feletti hiányzó temetési beszéd esete

Az RMNy 1723-as tétele egy két részből álló, Perényi Gábor feletti temetési beszéd, melyet Tiszabecsi Tamás tartott Túrterebesen 1638-ban, egyik felét a templomban, a másikat a kastélyban.¹ A bibliográfiai adatokat követő magyarázat egy vitába avatja be az olvasót egy elveszett könyvtári és/vagy kéziratári szöveg rövid címleírásának értelmezési kérdései kapcsán. Eszerint a tétel készítője cáfolja Harsányi István és Monok István egy-egy korábbi címazonosítását. A két könyvtáros egy sárospataki kéziratkötetben vélte megtalálni azt a beszédet, ami Perényi Gábor 1567-es temetésekor hangzott el, ezt azonban a névtelen szerző szerint ehhez a tételhez kell kapcsolni. Mindkét szöveg egy-egy Perényi-birtokon lezajlott temetésről beszél, mindkét kiadvány egy-két példányban maradt fenn, s mindegyik megtalálható a pataki könyvtárban. A hivatkozási alap egy kézirat, amely a két utóbbi leírás (1996 és 2000) pillanatában egyik kutató kezében sem volt: az azóta lappangó mű azonban 2006-ban előkerült, s emiatt ezt a vizsgálatot ennek a filológiai kérdésnek szenteltem.

A Rákóczi-könyvtár vitatott tétele („Két halotti Predicatio Prinyi Gábor felett”) ugyanis megfeleltethető a két István által azonosított címmel (*Orationes duae funebres, quarum prior: de vita et morte Gabrielis Pereny; Posterior: de vita et morte Helenae Ország* című kézirattal) és Tiszabecsi kiadványával is (*Két halotti praedicatziok, mellyeket praedikállott... Perenyi Gabornak megh hidegedett teste felett*). A névtelen kutató meglátása szerint az egykori Rákóczi-könyvtár tömör könyvcíme jobban illik az utóbbi műre, s ezért a korábbi kutatók attribúciói meglátása szerint érvénytelenek („nem Szikszai beszédét és még egy ismeretlen XVI. századi nyomtatványt vagy kéziratot kell keresni”). A katalógus 1913–1915-ös Harsányi-féle leírásában forrásként megadott pataki Kt. 402-es kéziratkötet 60 évig lappangott. Ez a Kollégium kézíratainak azon csoportjához tartozott, amely 1945 táján előbb Budára, majd Nyizsnyij Novgorodig utazott, s ismét csak ezen az úton 2006-ban hazatért.² Harsányi tehát könnyedén visszaellenőrizhette forrását, s általában precízen dolgozott. A Rákóczi-könyvtár félsoros rövid címének általa tett feloldását Monok István pedig elfogadta, amikor felülvizsgálta a katalógust. Az OSZK bibliográfusa szerint azonban a kora újkori leltári cím erre az RMNy 1723 alatt kiadványra vonatkozik. Eddig rendben is van: tertium non datur, egy állítás mellett lehet csak kiállnunk.

Az biztos, hogy a Perényi Gáborok felett elhangzott két-két beszéd referenciája más és más: az egyikben Országh Ilona, a másikban Salgai Kata a siralmas özvegy. Minthogy a két István a kézirati háttérrel a korábbi Perényi Gáborhoz kapcsolta (megh. 1567),³ az RMNy bibliográfusa pedig a későbbihez (megh. 1638), rögvést belátható, hogy két külön személyről van szó, s legfeljebb az egyikhez illik a pataki könyvtár egykori kézírata. Perényi Gábor névvel többen is éltek, ez elég nyilvánvaló. A 16. századi, fiatalon elhunyt házaspárt, a 35 éves országbíró és 31 éves feleségét, Országh Ilonát Szikszai Fabriczius Balázs pataki tanár temette (Sárospatakon 1567-ben, majd 1569-ben), 17. századi névrokonát pedig, aki a család bárói ágából származott és abaúji és ugocsai főispán volt, nem utolsósorban Salgai Kata házastársa, Tiszabecsi P. Tamás kolozsvári lelkész parentálta (Gyulafehérvár, 1638). A lelkészek személye nem vitatott: Szikszai Fabriczius (Kovács) Vazul/Balázs (1530–1576) kétségtelenül ekkor pataki tanár, Tiszabecsi P. Tamás (1616–1644) pedig kolozsvári lelkész volt. Előbbinek a 16. század ’70-es éveivel köthető létét megerősíti a Wittenberget megjárta magyarországi diákság irodalmi élete, éppen ebben

¹ RMNy 1723.

² *Translatio Librorum: Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatott könyvek kapcsán*, szerk. Jekatyerina Jurjevna GENYIJEVA, KISS Ilona, MONOK István, Bp., OSZK, 2007.

³ HARSÁNYI István, *A Rákóczi-könyvtár és katalógusa*, III, Magyar Könyvszemle, 21(1913/3), 239, 82. sz.; MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, Scriptum, 1996 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 1), 53.

az időszakban megjelentetett beszédek;⁴ utóbbira pedig a Szenci Molnár Albertet 1634-ben elparentáló beszéde, a heidelbergi peregrinus-kör kapcsolatai utalnak.⁵ Egyik fenti Perényi-beszédből sem maradt fenn túl sok példány, de jól elkülöníthető kiadványokról van szó. Két Perényi Gábor élt, 70 év különbséggel temették el őket református szertartás szerint, a korban megszokott úri módon két beszéddel, azaz minimum egy prédikációval és egy orációval.

Az RMNy bibliográfusa logikai menetét azonban megbontja egy mellékesen digresszióként az érvelésbe fűzött félmondat: „Ennek alapján kétségtelen, hogy a [Rákóczi-]katalógus adata mögött nem Szikszai beszédét és még egy ismeretlen XVI. századi nyomtatványt vagy kéziratot kell keresni, hanem Tiszabecsi e művét rögzítette a fenti formában a katalógus.” Tehát a Harsányi és Monok megállapításai kapcsán feltételezett filológiai lehetőséget kizárja ez a mondat. A „Két halotti Predicatio Prinyi Gábor felett” címhez ugyanis Harsányi megállapította, hogy „Ez idő szerint csak az egyik, a Szikszai Fabriciusé ismeretes”.⁶ Azaz az országbíró temetési beszédét azonosította ehhez a címhez, s nem találta a temetéseken szokásos másik beszédet, az egyházi, a lelkész által írt és mondott halotti prédikációt. A Kt. 402. kézirat címében szereplő feleség, Ország Ilona felett elhangzott szövegek 1570-es kiadását ismerte,⁷ de önálló nyomtatott kiadást sem ő, sem más azóta sem talált. Ekként utalt tehát Monok István a Szikszai-féle első kiadványra és annak RMK-számára,⁸ illetve megállapította, hogy az özvegy feletti beszéd „nyomtatott változata nem ismert, kézírata elveszett”.⁹ Kulcsár Péter egyébiránt kiváló kézirati katalógusa pedig jobb híján mindkét lelkészhez megadta ezeket az adatokat referenciaként: Szikszainál az Ország Ilona-beszéd kapcsán a Kt. 402. hiányzó példányára és egy másik RMK-számra utalt, hasonlóan Tiszabecsinél is erre a kézíratra és az inkriminált RMNy-tételre.¹⁰ Minthogy a Tiszabecsi temette ugocsaí főispánnak nem Ország Ilona volt a neje, ezért a két helyen is szereplő kézirat minimum az egyik esetben rossz referencia.

Így alapfeltevésként tehát ki kell jelenteni a következőket. Az 1638-as temetés körül a legkevesebb vita: azonosítható a lelkész, az elhunyt, éppen csak az elhalálozás körülményei nem ismertek. Úgy tűnik, hogy a szakirodalom állításai javítandók, de mindegyik más ponton. Bár a művelődéstörténeti adatok alapján feltehető, hogy mind a két Perényi temetésének szövegei megvoltak a pataki kollégiumi könyvtár állományában (jelenleg csak a kézirat van meg), tehát elvben bármelyikre utalhat a Rákóczi-könyvtár szalagcíme. De több érv szól ebben az esetben az RMNy és Kulcsár Péter véleménye mellett, azaz könnyebben elfogadható, hogy jobban illik a 17. századi Rákóczi-könyvtár rövid katalóguscíme a 17. századi Perényiére. Nem is beszélve arról, hogy ennek az első beszédét látványosan kiaknázták az utókor: több 17. századi református lelkész (Szatmári Lázár Miklós és Czeglédi István) is merített retorikai fogásaiból, tehát jobban ismertnek tűnik a másikinál.¹¹ A 16. századi Perényiné Ország Ilona temetésének filológiai adatait azonban nem szabad ezzel összekeverni, és ennek feltárását a két István vélekedése támasztja hitelesebben alá. A szellemi patthelyzet azonban csak az egyik kérdésre, a zavaros adatok egyeztetésére adott megoldást, a másik továbbra is nyitott: van-e eddig ismeretlen nyom-

⁴ SZABÓ András, *Melanchthontól Lipsiusig: Tanárok, diákok és prédikátorok Patakon 1562–1598*, ItK 90(1986/5), 484–490.

⁵ A Szenci-beszéd kéziratára lásd: KULCSÁR Péter, *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700: A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, szerk. HARCSÁR Magda, Bp., Balassi, OSZK, 2003, 2004,² 69. A Perényi-beszédhez: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Akadémiai, 1998 (Historia Litteraria, 5), 131, 169, 179, 197; HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 49; UŐ, *A szöveg tekintélyének forrásai Magyarországon a barokk kor elején = Hatalom és kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, II, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2004, 83; UŐ, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK–Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 69.

⁶ HARSÁNYI, i. m., II, MKSz 21(1913/2), 145.

⁷ Uo., III, i. m., 239; RMK III. 604

⁸ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Oratio de vita et obitu... Gabrielis Perenii*, Wittenberg, Joh. Crato, 1568 (RMK III. 579).

⁹ MONOK, i. m., 54.

¹⁰ KULCSÁR, i. m., 66, 69.

¹¹ KECSKEMÉTI, i. m., 197.

tatvány/kézirat a pataki Kt. 402-es anyagban? Arra már többen hivatkoztak, hogy a 16. századi országbíró temetési beszéde második kiadásban is megjelent: néhány évvel a férj halálát követően az özvegyet is temették, s közös, a házaspár felett elhangzott beszédeket egyaránt tartalmazó kötet örököltette meg emléküket.¹² Eszerint azonban kérdés, hogy az özvegyet temető Szikszai Fabriciusnak maradt-e kizárólag ehhez kapcsolódva, vagy ennél korábban született kézirat vagy nyomtatott önálló beszéde? Azaz létezett-e egy 16. századi ismeretlen nyomtatvány, de legalább önálló kézírata Országh Ilona funerációjának? Ennek eldöntéséhez rendelkezésünkre áll az a bizonyos pataki kéziratkötet.

A Kt. 402. számú negyedré méretű, vegyes állományú kötet számos kéztől, 16–18. századi, német, latin és magyar nyelvű szövegeket tartalmaz, papírkötésben, önálló cím nélkül. Ezek első egysége viseli a már sokszor idézett *Orationes duae funebres* címet, de ezt is minimum négy kéz másolta, és teljes összevisszaságban. A margináliákon néhol van lapszámozás, majd megint néhány lapnyi egyéb szöveg után ez újra folytatódik. A szöveg képi elrendezése sem mutat egységet, sok a beleírás, áthúzgálás, és csak ezt az első egységet is már többen vették könyvtárosi revízió alá: 17., 18. és 20. század végi könyvtárosi megjegyzések olvashatók itt-ott. Az első koraszakbeli olvasóját még nem tudtam azonosítani, de jellegzetes, apró betűs, fekete tintájú szöveg: Országh Ilona epitáfiumának disztichonjába írta bele a nemesasszony halálnak dátumát: „claudit vitam feliciter in arce Terebes, postr[idie]. Kal. Mai 20. 1569”. A második bejegyző ifj. Csécsi János, a harmadik pedig Harsányi István keze nyomát sejteti: utóbbira utal, hogy az RMK III/2. számát szerepelteti. Ez pedig 1898 utáni jegyzetet jelent, ami illik Harsányi pataki könyvtárosságának időszakához (1897–1899, 1905-től könyvtáros, 1910–1913 közt pedig a kéziratár rendezője volt).¹³

Az Országh Ilona feletti beszéd és a kéziratok filológiai megítéléshez szükséges egymás mellett látni a parallel szövegeket: mindegyik szerkesztése, nagyrészt az írása is Szikszai Fabricius Balázs pataki tanár nevéhez fűződik. Elsőként a férj feletti (Wittenberg, 1568), majd a közös temetési kiadvány (Wittenberg, 1570) szerkezetét ismertetem tömören, s aztán a pataki kéziratét, mely mindkettőjükéről tartalmaz szövegeket. Mivel a kézirat szövegében hűen, elrendezésében, szerkezetében azonban teljesen rendezetlenül követi a kiadványokat, ezért számoztam az egyes részeket (a címlaptól a kolofonig, mivel a kéziratba ezeket is egymástól elválasztva másolták be).

RMK III. 579 (I)¹⁴

0- Szikszai Fabricius Balázs, *Oratio de vita et obitu... Gabrielis Perenii* [Sárospatak, 1567. júl. 28.], Witebergae, J. Crato, 1568, 4°.

1- Pataki Monos Tamás, *Oratio ad Zoilum, Zoilus loquitur* (4 és 3 lat. diszt.),

2- Uő, *Epigramma in commendationem orationis funebres* (22 gö, diszt.),

3- Szikszai Fabricius Balázs, [Ajánlás] *Generosae... Dominae Helenae Orszag* („Quoniam Generositati Tuae sic placuit...”), Ex Sarospatak, Idibus Aprili 1568,

4- Uő, *Oratio funebres ad tumulum... Gabrielis Perenii* („Cum publicum istium provenire...”),

5- Uő, *Epitaphium ex utroque latere Sepulchri Marmorei exsculptum*,

- Uő, *Inscriptio Areae Sepulchralis*,

- Uő, *Vexilli ad tumulum Erecti Inscriptio*,

- Uő, *Altera facies vexilli*

¹² Adott egy hiányos leírás: RMK 604, és egy pótoltt, jó tételleírása: RMKP 5335. Lásd: KULCSÁR, *i. m.*, 66; SZABÓ, *i. m.*, 488.

¹³ Lásd: <http://www.patakarchiv.hu/wa_files/harsanyi.pdf>

¹⁴ A debreceni példányt használtam (jelzete: RMK 375), ezt ezúton köszönöm Oláh Róbertnek.

RMKP 5335 (= RMK III. 604) (II)¹⁵

0- Szikszai Fabricius Balázs, *Orationes duae funebres, prior de vita et obitu Gabrielis Perenii, posterior de vita et morte... Helenae Orszag, Witebergae, 1570, 4°.*

1- Caspar Peucer, *In orationes funebres Basilii Fabricii* (8 lat. diszt.),

2- Pataki Monos Tamás, *Epigramma* (24 gö. diszt.),

3- Szikszai Fabricius Balázs, [Ajánlás],

4- Uő, *Oratio funebris*,

5- Uő, *Epitaphium ex utroque latere Sepulchri marmorei exsculptum*,

- Uő, *Inscriptio Areae Sepulchralis*,

- Uő, *Vexilli ad tumulum erecti inscriptio*,

- Uő, *Altera facies vexilli*,

6- Uő, *Oratio altera de vita & morte... Helenae Orszag, Oratio funebris scripta et habita tertio Nonas Junias... Anno 1569*,

7- Uő, *Epistola, Generosae... Dominae Annae Pechrii de Petroviniia, nec non... Francisco Török... Nicolao Batorio et... Christophoro Hunganoto („Videor plerisque... Domini...”),*¹⁶
Ex Sarospatak, Calendis Octobris 1569,

8- Uő, *Oratio* („Non temere nec sine sapienti iuditio factum...”),

9- Uő, *Epitaphium... Helenae Orszag Consortis... Gabrielis Perenii* („Hic Helene moriens...”), 9 lat. diszt.,

10- kolofón: Witebergae, Excudebat Clemens Schleich et Antonius Schöne. Anno MDLXX.

Ebből megállapítható, hogy mindkét kötetet a pataki tanár szerkesztette, s küldte Wittenbergbe kiadni (feltehetően Pataki Monos Tamás segítségével).¹⁷ A második kötetbe az első kiadvány kis változtatással került bele: a kezdő versek változtak meg, ezeket tehát Pataki Monos változtatta meg. A kritikusokhoz szóló párvers helyébe felkérte Melanchthon vejét, Caspar Peucert (1525–1602), a szászországi iskolák kálvinista felügyelőjét egy köszöntő megírására.¹⁸ Ezen túl pedig a saját versét is átírta: annak kezdő s záró (első 2 s utolsó 3) disztichonját megtartotta, de a többi részt átalakította. A férfi esztét, erejét s a halál hatalmát jellemző szövegrész helyét átvették a Perényiek tekintélyére és a halál okozta fájdalomra vonatkozó antik és keresztény szimbólumok. A második rész, a feleségé ennek mintájára készült. Önálló címlappal indult, s a végén kolofonnal zárult. Közte ajánlólevél és latin temetési szónoklat olvasható, majd Országh Ilona sírjához készített 9 latin disztichon. Ezen kiadványok egyike sem tartalmaz tehát két-két beszédet, hiányzik mindegyikből a prédikáció. Harsányinak érthetően hiányérzete volt, amikor ezt a kéziratcsomagot megvizsgálta. Jöjjön hát a Kt. 402: ezt az előző számkódjaival szerepeltetem (az I/0-tól a II/10-ig, azaz az 1568-as címlapjától az 1570-es kolofónjáig).

Kt. 402.¹⁹

0- II/0 (variáció, rövidítve)

1- I/4 = II/4 (Harsányi kezével a címlapon: RMK III, 579; marginálián p. 1–33. számozással),
1r–15r

¹⁵ Az OSZK példányát használtam (jelzete: App. 2559), s ennek gyors eléréséért nagyon hálás vagyok Farkas Gábor Farkasnak.

¹⁶ Petrovinai Pekri Anna, Országh Ilona anyja, előbb Országh László neje volt, ekkor pedig már a temesvári várkapitány, Losonczi István özvegye. Sógora volt Ilonának Török Ferenc Török Bálint egyik fia, lévén, hogy felesége Országh Borbála volt. Féltestvérének férje volt ecsedi Báthori Miklós, aki Losonczi István lányát, Fruzsínát vette feleségül. A másik féltestvér, Losonczi Anna férje pedig a korban sokszor kifacsart alakban használt nevű Ungnád Kristóf, ekkor már egri várkapitány. Hiányzik a családból Országh Kristóf, Zrínyi Ilona férje, aki ezt megelőzőleg 1567-ben halt meg 32 évesen, a guthi Országh familia utolsó férfiági képviselőjeként. A családi adatokhoz lásd: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Losonczy Anna a források tükrében = Tiszaszentmárton*, szerk. SALLAI József, Tiszaszentmárton, Tiszaszentmárton Község Önkormányzata, 2014, 66–68.

¹⁷ SZABÓ, i. m., 487.

¹⁸ HELTAI, i. m., 67.

¹⁹ A pataki kézirat elérésében Éger Gábornak és Bálint Istvánnak köszönöm a segítőkészségét.

- 2- II/7, 15r–17v
- 3- II/8, 17v–25v
- 4- II/10, 26r
- 5- II/9, 26r–27r
- 6- II/10 (lehúzva korabeli tinta, duplum), 27r
- 7- II/6 („Oratione huic sequutus titulus cum dedicatone fuit praemissus” felvezetéssel), 27r
- 8- II/7 (Harsányi kezével: duplum), 27v–31v
- 9- II/0 (duplum), 32r
- 10- I/5 = II/5 (belső szám: p. 34–36), 32v–33v
- 11- I/3 = II/3, 33v–35r

Ezek szerint tehát egy többszöri nekifutással lemásolt kézirattal van dolgunk, ami mind a formát, mind a szöveget tekintve hűen követte az 1570-es kiadványt. Ebből tehát nem kapunk más választ az Országh Ilona halála után született önálló halotti kiadvány létre. Így tehát marad az az összegzés, amit Harsányi alapján Monok István már 1996-ban megállapított: lehetett, de nem maradt fenn a kéziratos változata, a nyomtatotról pedig nem tudunk. A Kt. 402. alapján csak az jelenthető ki, hogy volt 16. századi felső-magyarországi olvasója és másolója a Perényi házaspárnak szentelt közös kiadványnak, olyan, aki kiegészítette a kiadványt egy interlineáris bejegyzéssel a nemesasszony halálának általa ismert adatáról. Később is többeket foglalkoztatott még a szöveg: a beírások legalábbis ezt bizonyítják. Harsányin kívül még egyet név szerint ismerünk.

A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában (Debrecen), az úgynevezett Sinai-hagyatékban található egy újabb másolata ennek az utóbbi beszédnek.²⁰ Sinai Miklós (1730–1808) a debreceni református püspök és egyháztörténész híres és hírhedt volt a régiség kutatójaként, régi könyvek és kéziratok kerberoszi őreként. A magyarországi egyháztörténetet kutatva bukkan erre a Szikszai Fabricius-szövegre, és azonnal beszerezte magának. Az Országh Ilona temetési beszédét olvasta és jegyzeteltette ki (vagy később íratta át két íródeákkal): a különböző karakterek a sajátján kívül két, tanult kézre utalnak. A forrását erősen megválogatta: előbb a belső címlapot (II/6), majd a dedikációt tömörítve (II/7) íratta fel, s a tényleges beszédből (II/8) csak kivonatokat készítettett („Excerpta ex ipsa oratione” címmel) öt pontba szedve a számára érdekes korai magyar reformáció- és mecénatörténeti adatokról.

Ebből a levéltári forrásból az is kiderül, hogy Sinai nem a pataki példányt lapozta fel. Az egyik fólió bal sarkában látható, nehezen kibetűzhető sor a következőt jegyzi: „Ex exemplo typis impresso Primaty Cardinalis Pestini ad d. 20. Januar. 1793. exscriptum”.²¹ Azaz a tiszántúli kerület megválasztott református püspöke az esztergomi érsek, Batthyány József (1727–1799) magánkönyvtárában, Pesten olvasott egy ritka református kiadványt. Ekkor már túl vagyunk azon, hogy az érsek megkoronázta I. Ferencet Budán (1792 júniusában), de még éppen csak elkezdődött a református egyházi vezető „püspöki pöre”. Megválasztották, de ellenpüspököt is választottak a debreceni szenátus Domokos-párti tagjai, ő maga pedig egy évtizeden át járt egészen Bécsig támogatókat keresni szerencsétlen ügyében. A Sinai-naptár feljegyzései alapján tudjuk, hogy a tudós pap 1793. január 8. és február 22. közt nem tartózkodott Debrecenben, hanem 4–5 napnyi utazást leszámítva, Pesten intézkedett.²² A Helytartótanácsnál kilincsel, illetve Orczy József báró és mások segítségét igényelve kérdezett rá a debreceniek múlt félévi ellene szóló feljelentésére. Az érsek pedig – egyházpolitikai és egyéb megfontolásokból – engedélyt adott Sinainak a kutatásra,²³ amint azt rögzítette a január 17. és 31. közötti datálatlan bejegyzés.

²⁰ TTREL I. 24. a, Z 35, 219–223. A levéltári kutatásban és a szöveg értelmezésében nyújtott önzetlen segítségét köszönöm Szabadi Istvánnak.

²¹ Uo., 220.

²² *Sinay Miklós sajátkezű naptári jegyzetei*, kiad. RÁCZ Károly, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 4(1873/8–9), 420.

²³ Ifj. RÉVÉSZ Imre, *Sinai Miklós és kora: Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*, Bp., Akadémiai, 1959, 136.

zésében: „Ezalatt irom és extrahalom az Dunántúlvaló Superintendentia Protocollumát, mely foly ab Anno 1612. usque 1658 a Primas Cardinalis Bibliothecájában”.²⁴ Ezeket a jegyzeteket ma is megtaláljuk, mégpedig ugyanabban a vegyes állagú gyűjteményben, ahol az Ország Ilona feletti szöveg jegyzetei vannak; az eredeti jegyzőkönyv pedig az érsek hagyatékában található, melyet az esztergomi Főszékesegyházi Levéltár őriz.²⁵ Eszerint a tiszántúli püspök az egyik diplomáciai útját használta fel arra, hogy szakmai érdeklődését elmélyítse, s ennek járulékaként éljen az érsek jóindulatával: Ország Ilona temetési beszédéből is ekkor szemezgetett. Köztudott, hogy Batthyáynak köszönhető a Prímási Levéltár mai rendszerének kialakítása. A pesti magángyűjteményében pedig később Sinai ellenlábás püspökjelöltje, Hunyadi Szabó Ferenc is kutatótt.²⁶ Ennek anyaga azután a Főszékesegyházi Könyvtárba került, de ebben ma már nem található meg Szikszai 1570-es műve (csak az OSZK-ban és Pápán maradt belőle egy-egy példány).

A 16. század derekán a Wittenberget járt tudós tanár parentálásában, a fiatal mecénását és nejét temető beszéd argumentációjában és elocutív részeiben talált a 18. századi egyháztörténész maga és felekezete történelme számára hasznos üzenetet. Az emlékbeszédből a püspököt a Perényi-ösök hite érdekelte, s ehhez kereste az adalékokat: Gábor apjának, Perényi Péternek a bibliai szövegekkel díszített festményeit még látta; a pataki templomban lévő családi sírbolt fölötti „síriratot” is megidézte (ezt az epigrammát Szikszai Fabricius készítette, s mindkét kiadványában szerepeltette: itt I/5 és II/5 név alatt található).²⁷ A Sinai-féle *Historia ecclesiastica* első részének kiadója a debreceni levéltáros, Herpay Gábor lábjegyzetben ehhez a részhez az 1568-as szöveget jelölte, és azt is, hogy ennek kézirata „Miscellanea Hung. Collecta” névvel jelölt csomagban található a debreceni főiskolai könyvtárban.²⁸ Ennek jogutóda, a kerületi levéltár őrzi az ezer lapnál vaskosabb köteget. Herpay csak abban tévedett, hogy Szikszainak nem a korábbi, hanem mint látható volt, a későbbi, 1570-es kiadványából jegyzetelte ki a tudós egyháztörténész püspök a szöveget. Szabadi Istvánnak a Sinai-anyagról készített, helyben használható regesztái tanúsítják, hogy Szikszainak az 1568-as kiadványát nem találjuk meg benne. A kiváló latinos képzettségű Herpay mentségére legyen mondván, könnyű első látásra összekeverni a két kiadványnak ezt a részét: a Sinainál szereplő cím az ajánlásé, amely majdnem ugyanígy kezdődik mindkét esetben („Nemzetes és nagyságos Perényi Gábor feleségének...” formában), csak ami az elsőben még az özvegynek szólt, az a másodikban már az özvegyről volt olvasható.

Különös fintora az életnek, hogy a tiszántúli református püspök az esztergomi érseknek a magánkönyvtárában olvasgatott ritka és református forrásokat. Ami pedig a halotti beszédben a 16. században retorikai fogás lehetett a református tudósok külföldi taníttatását támogató, fiatalon elhalt család emlékezete fenntartásáért, kétszáz évvel később Sinai Miklós kezében pedig a magyarországi reformáció megőrzésre érdemes történelmi, tanúságtevő adalékává vált, az azóta elpusztított pataki vártemplomi Perényi családi kriptá és a szintén elporladt Perényi Pétert ábrázoló festmények mellett.

²⁴ RÁCZ, i. m., 420.

²⁵ A Sinai-féle másolat helye: TTREL I. 24. a, Z 35, 178–182. A kerületi jegyzőkönyv jelzete a Főszékesegyházi Levéltárban: Cat. VI. Relig. Tit. III. k/1. Ehhez lásd: SIMON Szilvia, *A Dunántúli Református Egyházkerület 17. századi zsinatainak protokolluma (1612–1658)*, MKSz, 122(2006/1), 72–78.

²⁶ RÉVÉSZ, i. m., 153.

²⁷ SINAY Miklós, *A magyar- és erdélyországi reformáció története 1564-ig*, ford. és kiad. HERPAY Gábor, revid. S. SZABÓ József, Debrecen, Hegedűs és Sándor, 1911, 227–229.

²⁸ Uo., 227.

Bodoni in Ungheria: la corrispondenza con il conte Sámuel Teleki

I contatti che il celebre tipografo Giambattista Bodoni (1740–1813), noto per le sue straordinarie edizioni di lusso, ebbe con l'Impero austroungarico sono sostanzialmente da collegarsi con i legami tra la dinastia degli Asburgo e la casa ducale di Parma sotto la cui protezione visse e lavorò. Sappiamo innanzitutto che l'imperatore Giuseppe II fu a Parma nel maggio 1769 in occasione del fidanzamento e dei preparativi per il matrimonio della sorella Maria Amalia con l'infante don Ferdinando di Borbone, futuro duca di Parma, e che egli probabilmente visitò la Stamperia Reale diretta da Bodoni.¹ Inoltre è noto che l'imperatore Francesco II d'Asburgo Lorena si associò alle opere stampate da Bodoni² e che l'arciduca Ferdinando d'Asburgo-Este, già governatore di Milano, a cui venne dedicata l'edizione di Esiodo del 1785 da parte del traduttore Bernardo Zamagna,³ visitò, insieme a sua moglie Maria Beatrice d'Este, la tipografia bodoniana il 15 giugno 1774,⁴ e così anche l'imperatore Leopoldo II d'Asburgo-Lorena il 1 giugno 1775, quando fu granduca di Toscana.⁵ Anche Ferdinando III d'Asburgo-Lorena, anch'egli granduca di Toscana, possedeva una ricca collezione di edizioni bodoniane, grazie anche all'acquisto della raccolta del bibliofilo Gaetano Poggiali (1753–1814), che conteneva una decina di esemplari su pergamena e due su seta.⁶

Poco conosciamo però della circolazione dei libri bodoniani verso il centro Europa e della presenza di edizioni parmensi nelle biblioteche dei collezionisti austroungarici. Pare certo che esse dovevano per lo più giungere attraverso il mercato di Milano grazie a librai collegati con colleghi attivi oltralpe o attraverso dignitari della corte di Vienna incaricati di seguire il trasferimento dei libri. Tra questi sicuramente figuravano il diplomatico Johann Joseph Maria Graf von Wilczek (1738–1819), plenipotenziario dell'Imperatore a Milano e consigliere imperiale alla corte di Vienna, con il quale Bodoni intrattenne corrispondenza tra il 1784 e il 1795;⁷ Ludovico Giuseppe Arborio di Gattinara, marchese di Breme (1754–1828), ministro plenipotenziario del Re di Sardegna a Vienna, editore del Longo bodoniano, anch'esso corrispondente del tipografo dalla capitale austriaca dal 1786 al 1791,⁸ il cardinale Giuseppe Garampi (1725–1792), bibliofilo, amico del marchese José De Azara e nunzio apostolico in Austria, corrispondente da Vienna tra il 1781 e il 1785.⁹

Il passaggio da Vienna fu sicuramente tappa obbligata per i libri bodoniani richiesti dagli aristocratici ungheresi, ben attenti alle mode italiane e frequentatori degli ambienti culturali e universitari dell'Italia del Nord.

Mentre è attestata nella celebre biblioteca Apponyi – che si trovava a Oponice (Appony, oggi in Slovacchia) – la presenza di edizioni bodoniane, probabilmente acquistate dal fondatore contemporaneo di Bodoni Antal György Apponyi (1751–1817), che nel 1939 andarono all'asta

¹ [V. PASSERINI], *Memorie aneddotiche per servire un giorno alla vita del signor Giovanbattista Bodoni tipografo di Sua maestà Cattolica e direttore del Parmense Tipographeo*, Parma, dalla Stamperia Carmignani, 1804, 29–30.

² [V. PASSERINI], *i. m.*, 45. La seconda citazione è tratta dalla lettera di accompagnamento del conte Manfredini, datata 17 settembre 1795.

³ Vedi nota 15.

⁴ Bodoni pubblicò per l'occasione due sonetti: Hugh Cecil BROOKS, *Compendiosa bibliografia di edizioni bodoniane*, Firenze, Tip. Barbera, 1927 (d'ora innanzi abbreviato in Brooks), nr. 51–52.

⁵ [V. PASSERINI], *i. m.*, 38–40. Bodoni stampò per l'occasione un'iscrizione: BROOKS nr. 68.

⁶ Una parte del catalogo di questa collezione è in Gaetano POGGIALI, *Serie de' testi di lingua stampati, che si citano nel vocabolario degli accademici della Crusca, posseduta da Gaetano Poggiali [...]*, Livorno, T. Masi e comp., 1813.

⁷ Parma, Museo Bodoniano, Epistolario Bodoni, lettere ricevute, cassetta 60; minute di lettere inviate, cassetta 7.

⁸ Parma, Museo Bodoniano, Epistolario Bodoni, lettere ricevute, cassetta 34; minute di lettere inviate, cassetta 1. Sull'edizione del Longo: Enrico GARAVELLI, *Storia del «Longo italiano»: (Crisopoli, impresso co' caratteri bodoniani, 1786) = La lettera e il torchio: Studi sulla produzione libraria tra XVI e XVIII secolo*, a cura di Ugo ROZZO, Udine, Forum, 2001, 382–392.

⁹ Parma, Museo Bodoniano, Epistolario Bodoni, lettere ricevute, cassetta 40; minute di lettere inviate, cassetta 3.

a Praga,¹⁰ ed è certa l'attenzione degli eruditi ungarici alla storia di Parma, per la pubblicazione nel 1781, proprio con i tipi della stamperia bodoniana, della biografia di Taddeo Ugoletto, bibliotecario parmense del re d'Ungheria Mattia Corvino, scritta dal padre Ireneo Affò, bibliotecario e poi dal 1785 direttore della Biblioteca Palatina,¹¹ si ha notizie di un unico corrispondente ungherese di Bodoni, il conte Sámuel Teleki.

Uomo colto, capace di parlare anche il latino, il tedesco e il francese, nato nel villaggio di Gernyeszeg il 17 novembre 1739, si era formato tra il 1759 e il 1763 in Europa, studiando diritto, storia e scienze naturali, frequentando le università di Utrecht, Leida, Basilea e Parigi dove soggiornò per cinque mesi. Nel 1787 si trasferì a Vienna, diventando consigliere privato dell'imperatore Giuseppe II e assistente del cancelliere di Transilvania, per poi assumere egli stesso tale carica nel 1791. Nella capitale dell'Impero morì il 7 agosto 1822.

Bibliofilo raffinato, durante la sua vita raccolse una straordinaria biblioteca di circa 36.000 volumi, ricca di edizioni rare risalenti dall'origine della stampa, di cui curò la pubblicazione del catalogo,¹² che allestì in apposito locale del suo palazzo a Târgu Mureș (Marosvásárhely). Imitando altri aristocratici ungarici (quale il vescovo Ignác Batthyány ad Alba Iulia nel 1798 o il conte Ferenc Széchényi che nel 1802 aprì a Pest-Buda con i suoi libri la *Bibliotheca Regnicolaris* del Regno di Ungheria¹³), egli la rese pubblica nel 1802, al fine di sostenere gli studi della Chiesa riformata di Transilvania, per la quale si era speso durante la sua vita incentivando l'istruzione pubblica, elargendo aiuti finanziari per studenti e scrittori e pubblicando nel 1784 la più completa edizione delle opere di Janus Pannonius.¹⁴

Se si esaminano i volumi del catalogo della raccolta, risulta ben evidente la presenza delle edizioni bodoniane, soprattutto nel primo volume, dedicato alle opere di autori classici greci e latini, che sono generalmente contraddistinte dalla qualifica „splendidissima editio”. I volumi attestati sono, in ordine cronologico, Esiodo del 1785 rilegato in un unico volume con coperta in marocchino verde;¹⁵ Anacreonte del 1785 in 4° grosso¹⁶ e del 1793 in 4° grosso;¹⁷ Teofrasto del 1786¹⁸ e del 1794 in 4° grosso;¹⁹ Longo del 1786;²⁰ Prudenzio tratto dai codici della Biblioteca

¹⁰ *Knihovna – Bibliothek comes Apponyi. 53. knižniakce. Dražba v Praze, 6-7. 6. 1939, Praha, K. Zink, 1939. Cf. Frédéric BARBIER, L'imprimé, les transferts et l'Europe centrale et orientale = Est-ouest: Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe-XXe siècle), a cura di F. B., Leipzig, Universitätsverlag, 2005 (L'Europe en réseaux: Contributions à l'histoire de la culture écrite, 1650-1918; Vernetztes Europa: Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens, 1650-1918, 2), 34.*

¹¹ Vedi nota 39.

¹² *Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék*, Pars. 1-2, Viennae, typis per Sam. Falka [...] in Typographeo Baumeister, 1796; *Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék*, Pars. 3-4, Viennae, typis Antonii Pichler, 1796-1819.

¹³ István MONOK, *Le projet de Ferenc Széchényi et la fondation de la Bibliothèque nationale hongroise = Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives*, a cura di Frédéric BARBIER, István MONOK, Leipzig, Universitätsverlag, 2005 (L'Europe en réseaux: Contributions à l'histoire de la culture écrite, 1650-1918; Vernetztes Europa: Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens, 1650-1918, 3), 87-100; István MONOK, *Identité culturelle, identité nationale: Les bibliothèques en Hongrie et en Transylvanie au XVIIIe siècle = Un'istituzione dei Lumi: la biblioteca: Teoria, gestione e pratiche biblioteconomiche nell'Europa dei Lumi: Convegno internazionale: Parma, 20-21 maggio 2011*, a cura di Frédéric BARBIER, Andrea DE PASQUALE, Parma, Museo Bodoniano, 2001, 209-228.

¹⁴ *Iani Pannonii ... Poemata ...*, Trajecti ad Rhenum, Bartholomaeus Wild, 1784.

¹⁵ BROOKS nr. 290: *Ἡσιόδου τοῦ Ἀσκραίου τὰ Εὐρισκόμενα: Hesiodi Ascranei Opera omnia*, [Parma], ex Regio Parmensi typographio, 1785; comprendente anche una seconda parte intitolata: *Hesiodi Opera omnia latinis versibus expressa atque illustrata a Bernardo Zamagna Ragusino*. Nel catalogo si dice: „tom. II. in uno vol. cor. turc. vir”.

¹⁶ BROOKS nr. 287: *Ἀνακρεοντος Τηίου Μελῆ: Anacreontis Teii odaria praefixo Commentario quo poetae genus traditur et bibliotheca Anacreontea adumbratur, additis Var. lectionibus*, Parmae, ex Regio Typographeio, in Regio Parmensi typographeio, 1785 XVII Kal. Apr. [16 marzo]

¹⁷ BROOKS nr. 487: *Ἀνακρεοντος Τηίου Μελῆ*, Parmae, in aedibus palatinis typis Bodonianis, 1793. La parte seconda reca il titolo: *Poesie di Anacreonte recate in versi italiani da Eritisco Pilenejo* [Giuseppe Maria Pagnini, al secolo Luca Antonio].

¹⁸ BROOKS nr. 315: *Characterum ethicorum Theophrasti eresii capita duo hactenus anecdota quae ex cod. ms. Vaticano saeculi XI. graecae edidit latine vertit praefatione et adnotationibus illustravit Iohannes Christophorus Amadutius*, Parmae, ex Regio Typographeo, 1786.

¹⁹ BROOKS nr. 561: *Θεοφραστου του Ερεσιου Χαρακτηρες ηθικοι*, Parmae, in aedibus palatinis typis Bodonianis, 1794. L'edizione contiene anche: *Theophrasti Eresii Characteres ethici*.

²⁰ BROOKS nr. 309: *Gli amori pastorali di Dafni e di Cloe di Longo Sofista tradotti dalla lingua greca nella nostra toscana dal commendatore Annibal Caro*, Crisopoli [i. e. Parma], impresso co' caratteri bodoniani, 1786.

Vaticana del 1788;²¹ Orazio del 1791,²² e, in quarto grande, del 1793 in carta cilindrata;²³ Teocrito con Mosco e Bione del 1791;²⁴ Callimaco greco e italiano in folio del 1792;²⁵ Cebete del 1793;²⁶ Epitteto del 1793;²⁷ Longino in greco e latino del 1793 (di cui possedeva una copia rilegato in marocchino rosso con fregi in oro;²⁸ Museo il Grammatico del 1793;²⁹ Virgilio del 1793;³⁰ Catullo, Tibullo e Propertio del 1794;³¹ Coluto Tebano in 4° grande del 1795;³² Tacito in folio piccolo del 1795;³³ Trifiodoro in 4° grande del 1795;³⁴ Boezio del 1798.³⁵

Nella raccolta compaiono pure le *Fabulae* di Faerno del 1793,³⁶ e alcune opere di contemporanei: le *Variae lectiones Veteris Testamenti* dell'abate Gianbernardo De Rossi del 1784,³⁷ il *Dell'origine, progressi, e stato attuale di ogni letteratura* di Juan Andrés del 1782–1799,³⁸ le *Memorie di Taddeo Ugoletto* dell'Affò, già ricordate,³⁹ la *Vita di Petrarca* di Angelo Fabroni del 1799.⁴⁰

Della corrispondenza tra Bodoni e Teleki si aveva notizia di una sola lettera, ancora esistente nella Biblioteca Teleki, dove è esposta al pubblico in vetrina, e pubblicata già nel

²¹ BROOKS nr. 361: *Aurelii Prudentii Clementis v.c. Opera omnia nunc primum cum codd. Vaticanis collata praefatione, variantibus lectionibus, notis, ac rerum verborumque indice locupletissimo aucta et illustrata*, Parmae, ex Regio Typographeo, 1788. Nel catalogo si dice: „edit. eleg.”.

²² BROOKS nr. 417: *Q. Horatii Flacci Opera*, Parmae, in aedibus Palatinis typis Bodonianis, 1791. Nel catalogo è chiamato „Specimen elegantiae typographicae omnibus numeris absolutum”.

²³ BROOKS nr. 493: *Q. Horatii Flacci Opera*, Parmae, in aedibus palatinis typis bodonianis, 1793. Nel catalogo è specificato: „ch. levig. ed. splend.”.

²⁴ BROOKS nr. 448: *Θεοκριτου, Μοσχου, και Βιωνος Ειδυλλια παντα*, Parmae, in aedibus palatinis typis Bodonianis, 1792; „edit. nitidiss.” nel catalogo.

²⁵ BROOKS nr. 440: *Οι του Καλλιμαχου Κυρηναίου Υμνοι τε, και Επιγραμματα*, Parma, nel regal palazzo co' tipi bodoniani, 1792. L'occhietto ha per titolo: *Callimaco greco-italiano ora pubblicato. Per le auguste nozze della r. principessa di Parma Carolina Teresa di Borbone con S.A.S. il principe Massimiliano di Sassonia*.

²⁶ BROOKS nr. 510–511: *Κεβητος Θηβαιου Πιναξ*, Parmae, in aedibus palatinis typis Bodonianis, 1793. La seconda parte ha per titolo: *La tavola di Cebete tebano*, Parma, nel regal palazzo co' tipi bodoniani, 1793.

²⁷ BROOKS nr. 489: *Επικτητου Εγχειριδιον*, Parmae, in aedibus palatinis typis Bodonianis, 1793. Il frontespizio della versione italiana reca: *Manuale di Epitteto volgarizzato da Eritisco Pilenejo p.a.*

²⁸ BROOKS nr. 507: *Διονυσίου Λογγίνου Περί υψους*, Parmae, in aedibus palatinis typis Bodonianis, 1793; il testo in latino ha per titolo: *Dionysius Longinus De sublimitate*. Nel catalogo: „cor. turc. r. deaur.”.

²⁹ BROOKS nr. 499: *Μουσίου του γραμματικου Τα καθ'Ερω και Λεανδρον*, Parma, nel Regal palazzo co' tipi bodoniani, 1793. La versione italiana ha per titolo: *Le avventure d'Ero e di Leandro di Museo grammatico trasportate in verso italiano da Girolamo Pompei veronese*.

³⁰ BROOKS nr. 486: *P. Virgilii Maronis Opera tomus I[–II.]*, Parmae, in aedibus Palatinis typis Bodonianis, 1793. Definito nel catalogo „Specimen elegantiae typographicae”.

³¹ BROOKS nr. 570: *Catulli, Tibulli, Propertii Opera*, Parmae, in aedibus palatinis typis Bodonianis, 1794.

³² BROOKS nr. 591: *Κολουθου Λυκοπολιτου Θηβαιου Αρπαγη Ελενης*, Parmae, in aedibus palatinis typis Bodonianis, 1795.

³³ BROOKS nr. 594: *C. Cornelii Taciti Opera tomus I[–III.]*, Parmae, in aedibus palatinis typis Bodonianis, 1795.

³⁴ BROOKS nr. 655: *Τρυφιοδουρου Αιγυπτίου του γραμματικου Ιλιου αλωσις*, Parmae, in aedibus palatinis typis Bodonianis, 1796; contiene la traduzione in italiano con titolo: *Trifiodoro La caduta di Troia*. Nel catalogo della biblioteca Teleki è erroneamente datato al 1794.

³⁵ BROOKS nr. 724–725: *Anitii Manlii Torquati Severini Boethii De consolatione philosophiae libri quinque ad optimarum editionum fidem recensiti*, Parmae, ex Regio typographeo, 1798. Essendo indicato nel catalogo della biblioteca Teleki la consistenza di due tomi era probabilmente anche compresa anche l'edizione coeva BROOKS 726: *Boezio Severino Della consolazione della filosofia tradotto in volgar fiorentino da Benedetto Varchi*, Parma, dalla Reale tipografia, 1798.

³⁶ BROOKS nr. 520: *Gabrielis Faerni Cremonensis Fabulae centum ex antiquis auctoribus delectae carminibusque explicatae, et eiusdem carmina varia*, Parmae, in aedibus palatinis typis Bodonianis, 1793.

³⁷ BROOKS nr. 279: *Variae lectiones Veteris Testamenti ex immensa mss. editorumq. codicum congerie haustae et ad Samar. textum, ad vetustiss. versiones, ad accuratiores sacrae criticae fontes ac leges examinatae opera ac studio Johannis Bern. De-Rossi ... Volumen I[–IV.]*, Parmae, ex Regio Typographeo, 1784–1788, 4 v.

³⁸ BROOKS nr. 294: *Dell'origine, progressi e stato attuale d'ogni letteratura, dell'abate d. Giovanni Andres socio della R. Accademia di Scienze e Belle Lettere di Mantova*, Parma, dalla Stamperia Reale, 1782–1799, 7 volumi. Un ottavo volume uscì poi nel 1822.

³⁹ BROOKS nr. 199: *Memorie di Taddeo Ugoletto parmigiano bibliotecario di Mattia Corvino re d'Ungheria raccolte dal padre Ireneo Affò ...*, Parma, dalla Stamperia Reale, 1781.

⁴⁰ BROOKS nr. 739: *Francisci Petrarchae vita auctore Angelo Fabronio*, Parmae, in aedibus palatinis, 1799. In catalogo dice che l'esemplare era su „ch. levig.”.

1959.⁴¹ In realtà nell'archivio del tipografo conservato nel Museo Bodoniano di Parma, le lettere tra i due sono in realtà nove, rispettivamente cinque indirizzate da Teleki a Bodoni da Vienna e quattro minute di altrettante lettere (tra le quali quella della lettera conservata alla Biblioteca Teleki),⁴² che permettono di ricostruire in buona parte la genesi della formazione della raccolta bodoniana di Teleki e i canali di invio dei volumi.

La più antica lettera nota, di Bodoni a Teleki, è del 14 giugno 1794. Non si tratta sicuramente della prima tra i due, perché essa fa riferimento ad una precedente richiesta di Teleki, in riscontro della quale Bodoni forniva le edizioni di Epitteto, Faerno, Cebete, Longino, Museo, Virgilio e Teocrito, dichiarando che lo avrebbe avvisato quando sarebbe state stampate le edizioni di Catullo, Tacito e Lucrezio.

Evidentemente Teleki sollecitò gli invii promessi in una missiva non sopravvissuta, citata però da Bodoni nella sua del 24 marzo 1795, nella quale fa riferimento ad una lettera del „20 del corrente”. In tale documento dovevano sicuramente trovarsi ampi elogi delle edizioni ricevute, visto che Bodoni terminava la lettera con queste parole: „Io non conchiuderò questa mia lettera senza professar a V.E. la mia più estesa e sincera gratitudine per le molte e non meritate lodi che si è degnata accordare alle mie tipografiche produzioni, le quali formano l'ornamento più bello delle odierne Biblioteche più insigni d'Europa; e mi chiamerei eternamente obbligato alla parziale di lei benevolenza se ottenessi di vederle per il di Lei mezzo divulgate e cognite agli amatori di Germania e di Ungheria, ove so che non mancano letterati ed eleonofili coltissimi”. Bodoni quindi pensa di ampliare le sue vendite nell'Impero Austroungarico attraverso il contatto del conte Teleki.

In tale occasione Bodoni informava Teleki che gli avrebbe inviato l'edizione di Catullo, Tibullo e Propertio, „in carta real fina levigata”, e quella in folio di Longino, non essendo terminata quella in 4°. Lucrezio invece non era stato stampato per mancanza di carta, mentre per Tacito avrebbe deciso di realizzarne tre versioni: in foglio mezzano, in foglio piccolo e in quarto.⁴³ Lo informava poi dell'avvenuta stampa della *Gerusalemme liberata* di Tasso, del Teofrasto in 30 esemplari e del Ratto di Elena di Coluto.

Teleki rispondeva il 22 aprile e gli ordinava un esemplare dell'edizione di Catullo, Tibullo e Propertio „ben condizionato”, e gli domandava pure l'edizione di Longino solo nel caso in cui l'edizione in folio avesse contenuto pure il testo latino; in caso contrario avrebbe aspettato l'edizione in 4°. Gli commissionava quindi „un esemplar bello” dei tre volumi dell'edizione di Tacito in folio mezzano, da poco stampati, e prenotava anche i tre tomi successivi dello stesso storico latino „subito che saranno usciti dai torchi”. Chiedeva quindi di includere nell'invio a Vienna la recente edizione di Teofrasto del 1794, dichiarando di possedere già quella del 1789.⁴⁴

Bodoni rispose solo il 30 giugno 1795, scusandosi per il ritardo dovuto al fatto di attendere un vettore sicuro. Ora l'occasione si sarebbe presentata con Pietro De Lama, direttore del Regio Gabinetto Numismatico di Parma. Egli si sarebbe recato a Vienna di lì a poco per istruirsi presso il celebre antiquario Joseph Hilarius Eckhel (1737–1798), direttore del Gabinetto numismatico imperiale, fondatore della moderna scienza numismatica e autore del *Catalogus Musei Cæsarei Vindobonensis nummorum veterum* (1779).

Egli quindi aveva consegnato a De Lama „una picciola cassetta” con le edizioni di Catullo con Tibullo e Propertio, Longino, Tacito, Teofrasto. Bodoni sottolineava che avrebbe potuto pure accludere l'edizione de *La Gerusalemme liberata* di Tasso che presumeva essere stata sottoscritta per Teleki dal defunto barone Schmidtfield, governatore di Mantova, ma alla quale il conte ungherese non aveva fatto alcun cenno nella sua missiva. Bodoni sottolineava che tale

⁴¹ Gabriella SOMKUTI, *Giambattista Bodoni levele Teleki Sámuelhez*, Magyar Könyvszemle, 75(1959), 200–202.

⁴² Parma, Museo Bodoniano, Epistolario Bodoni, lettere ricevute, cassetta 57; minute di lettere inviate, cassetta 7.

⁴³ BROOKS nr. 593–595. Nelle intenzioni del tipografo, agli Annali, come è evidente anche dal titolo che indica *Opera omnia*, avrebbe dovuto seguire la stampa delle *Historiae*, della Germania, della *Vita* di Agricola e del Dialogo sulla perduta eloquenza, per completare il *Corpus Tacitianum*, cosa che mai avvenne.

⁴⁴ Nella lettera per errore è indicata la data 1786.

edizione era stata stampata in soli 130 copie, „tutte numerate, ed hanno il nome del sottoscrittore impresso in una pagina avanti al frontespizio”, e ne sottolineava quindi la rarità. Chiedeva pertanto a Teleki di confermare il suo interesse per l’edizione tassiana.

Bodoni inoltre gli ribadiva che la stampa di Lucrezio era ferma non solo per mancanza di carta velina „che non si può avere da Annonay a qualunque prezzo”, ma anche per la „revisione di varj mss. romani” che il De Azara, finanziatore della collana dei classici latini, aveva affidato al padre Scio, precettore del Principe delle Asturie e autore della versione latina.⁴⁵

È significativo che ancora una volta Bodoni facesse elogio delle sue edizioni e chiedesse a Teleki di diffonderle: „Di tutte le opere perché da me pubblicate [in] pochissimi esemplari ne ho fatto stampare in grazia di pochi Ellenofili che amano di avere nelle loro biblioteche libri di lusso: e lo stesso proseguirò in avvenire. Rendo all’E.V. le mie più sincere ed estese azioni di grazie per l’ottima disposizione in cui trovasi di far conoscere a Bibliofili le mie edizioni, ed interessarsi a favor mio in codeste parti. Io certo abbisogno d’incoraggiamento, e se trovassi solamente cento sottoscrittori sicuri alle mie edizioni intraprenderei varie altre opere, due delle quali molto interessanti, e che verrà indicate nella nota inserita nelle accluse pagine, che sono di Monsignor de Nelis, vescovo di Anversa”.

Bodoni inoltre indicava come destinatari del prezzo di 26 ¼ zecchini gigliati i fratelli Smitmer, a disposizione di Alessandro Serventi di Parma.

Purtroppo l’invio dei volumi per tramite del De Lama ebbe un intoppo. Il 31 agosto Teleki scriveva a Bodoni dicendo di essere stato informato dal numismatico, arrivato da Vienna sei giorni prima, che „i libri a lui fidati gli sono stati levati, ai confini e sono stati mandati qui per la diligenza. Io mi sono subito informato nell’ufficio della gabella, ed ho sentito che i libri gli sono stati presi per cagione che nell’indirizzo erano indicati solamente libri sciolti, e nella cassa si sono trovati anche libri legati”. Teleki aveva quindi dovuto pagare una sovrattassa e aveva reso a De Lama i libri legati e i cataloghi acclusi ai suoi volumi ordinati. Inoltre informava di aver saldato il conto nelle modalità indicate. Faceva anche presente di ordinare i tre volumi in folio piccolo delle opere di Tacito che sarebbero usciti prossimamente, che avrebbe unito ai primi tre già posseduti, rinunciando quindi alla commissione di quelli in folio mezzano. Comunicava anche che la copia del poema di Tasso era stata ordinata per lui, ma per il barone di Spielmann,⁴⁶ il quale ancora era interessato a riceverla. Ordinava poi, per una prossima spedizione, copie di Coluto, Faerno, Trifiodoro e Lucrezio „una delle più belle copie, in memoria dell’ottima stampa di V.E.; di fissarmene il prezzo, e di darmi notizia di quei autori greci e latini, i quali lei vuole anche stampare; possedendo io già, per l’ornamento della mia Bibliotheca, tutti gli altri di lei stampati”.

Teleki, non avendo avuto risposta, scriveva nuovamente a Bodoni il 30 dicembre 1795, ribadendo le richieste di invio di Tacito, Coluto, Faerno, Trifiodoro e Lucrezio, „perché penso di far stampare il catalogo della mia Biblioteca classica, e mi dispiacerebbe assai, dovesse esser mancante di queste tanto pregievoli edizioni”. Ma Bodoni tardò ancora ad inviare i volumi, e il 17 aprile 1796 Teleki scriveva nuovamente, dicendo di aver incaricato il conte Arrivabene⁴⁷ di contattarlo e di aver da lui ricevuto un biglietto, che accludeva alla lettera, nel quale il tipografo dichiarava che avrebbe spedito i volumi di Tacito e Lucrezio non appena avrebbe avuto la disponibilità di carta. Mancava nel biglietto il riferimento ai primi tre volumi richiesti, Coluto, Trifiodoro e Faerno, e pertanto Teleki invitava Bodoni ad inviarli il prima possibile al conte Wiltzeck che avrebbe provveduto a farglieli recapitare.

⁴⁵ Il Lucrezio, iniziato nel 1793, si interruppe dopo il terzo libro in quanto il De Azara si dichiarava perplesso sulle difficoltà di stabilire un testo definitivo dell’opera, e non venne mai concluso: Antonio BOSELLI, *Corrispondenza di Antonio Agostino Renouard con Giambattista Bodoni*, Firenze, Olschki, 1931, 15.

⁴⁶ Si trattava di Anton Spielmann (1738–1813), colto bibliofilo, consigliere dell’Imperatore per le sue riforme.

⁴⁷ Da identificare con Giovanni Arrivabene (1764–1801), autore di tragedie, tra cui *l’Elettra*, rappresentata a Vienna nel 1795.

Bodoni finalmente rispondeva il 25 gennaio 1797, dicendo di aver ricevuto la lettera precedente tramite il conte di Valparaiso, ministro plenipotenziario spagnolo presso la corte di Parma, e annunciava la stampa sia di Coluto che di Trifiodoro e Faerno, „ma non so per qual canale farglieli provenire costà con sicurezza”. Di contro informava di aver sospeso la stampa di Tacito e di Lucrezio „sino a tempi migliori”, anche perché il committente De Azara era ormai „immerso in altri affari di maggior conseguenza”, e che lui si era dedicato alla stampa dei classici italiani Tasso e Dante, avendo anche in procinto di stampare Petrarca, cosa ancora impedita dalla mancanza di carta. Informava anche di avere trattenuto presso di sé la copia de *La Gerusalemme liberata* per il barone Spielmann, di cui ignorava ancora l’interesse, insieme a quella di Dante, „ma non so come mandargliela costà”.

Teleki rispondeva con una lettera non datata, dicendo di attendere ulteriori istruzioni per l’invio delle opere „pour en faire l’expédition à moins de frais” e l’esortava a concludere Tacito e Lucrezio: „Achevez au moins ce que Vous avez commencé pour vous immortaliser dans la république de Lettres par Vos chef d’oeuvres typographiques”.

Ma Bodoni non terminò mai tali opere. In compenso sia Coluto che Trifiodoro e Faerno arrivarono a Teleki ma ignoriamo per quali vie.

István Monok: un historien à l'échelle européenne

¿ Quién duda sino que en los venideros tiempos, cuando salga a luz a verdadera historia de mis famosos hechos, que el sabio que los escribiere no ponga, cuando llegue a contar esta mi primera salida tan de mañana, de esta manera?

Miguel de Cervantes, *Don Quijote*, 1605*

Los venideros tempos, qui ont rendu possible le succès des aventures chevaleresques de Don Quichotte, ne cessent de se renouveler. Temps heureux et éloignés que l'on cherche dans les livres et que l'on récrit dans l'imagination. Il va de soi que l'action même de récupérer les images d'un parcours jamais accompli et d'un temps jamais vécu, fait jusqu'à nos jours du voyage un geste chevaleresque. Parce que, dès la première sortie, comme le souligne bien notre héros, le voyageur, tout comme le chevalier, est toujours à la quête de l'insaisissable. Que ce soit un trésor, des sources, des livres, des bibliothèques, on est censé partir et repartir.

Il y a toujours des traits assez communs entre ce voyageur à l'allure chevaleresque et l'historien. Le vieil Hérodote, lui aussi, a été un voyageur exilé en déplacement perpétuel. On l'imagine naviguer à travers les eaux calmes de la Méditerranée : il regarde la surface de la mer, mais il n'ignore point ses courants; il voit les montagnes qui se dressent devant lui, et il sait que derrière le calme, il y a un paysage qui bouge, il y a une civilisation. D'où l'image célèbre de Braudel, l'historien qui se méfiait du caractère immobile du paysage, et qui ne se laissait pas séduire par la mansuétude de la mer. Il savait – parce que la tradition le lui avait appris – que le temps du paysage est le temps des changements les plus lents, et que celui-ci n'égale pas au temps des hommes. Il savait qu'il faut se plonger à travers l'écume, dans la mer profonde, insaisissable – ou presque – de l'histoire. Comme le voyageur, l'historien est à la quête de ce que l'on ne touche pas dans sa totalité. Ce qui justifie le constant « aller-retour » sur les mêmes terres et à travers les mêmes eaux, tout en sachant qu'elles ne sont plus les mêmes¹.

L'hommage à István Monok donne l'occasion de recréer les voyages à travers le Bassin des Carpates. Mais, le trajet ne se restreint pas à l'espace parcouru : l'historien des livres et des bibliothèques nous invite à interroger l'espace européen, tel qu'il se présente aujourd'hui et hier. Les routes partagées et les routes imaginées se confondent. Elles traduisent, en dernier lieu, l'effort du narrateur étranger pour se mettre à la hauteur d'un tel récit.

Itinéraire n°1 – routes et livres; livres et routes

L'itinéraire nous conduit de la grande plaine de Pest jusqu'aux Carpates, là où reposent les civilisations du livre, où les chrétientés se croisent, avec leurs cultures, leurs rites et leurs cassures. La civilisation des Lumières se propage dans les pays des Habsbourg, et au-delà, tout en dessinant une cartographie assez large de la société des savants, à l'aube de l'époque contemporaine.

Pour le voyageur qui traverse la Grande plaine de Pest en prenant la direction de la Roumanie actuelle, le premier défi de compréhension à la fois historique et linguistique relève de la toponymie. La curiosité s'accroît selon que l'on avance vers la frontière roumaine : le guide routier est toujours le même, c'est-à-dire que les noms des lieux sont en hongrois. Certes, ce guide avait été conçu par une maison d'édition nationaliste qui reprend dans son programme politique et, bien entendu, cartographique, le territoire magyar tel qu'il était avant la Guerre de 1914. Cependant, si l'on recule dans le temps, on va observer que ce même paysage est traversé

* Miguel de CERVANTES, *Don Quijote de la Mancha*. Edición del IV Centenario, San Pablo (Brasil), Alfaguara, 2004, 34.

¹ Fernand BRAUDEL, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 1ère éd., Paris, Armand Colin, 1949.

de frontières encore moins rigides, bousculées par les multiples batailles qui fondent, en dernier mot, la « nationalité » hongroise.

De son côté, la Transylvanie constitue une tranche de ce territoire perdu et retrouvé. Elle configure, au milieu des plaines qui l'entourent, un bastion s'élevant brusquement au-dessus des pays bas de la Valachie et de la Moldavie, et s'inclinant plus doucement vers le nord-ouest. Ses contours sont déterminés par les chaînes boisées des Carpates, depuis le massif de Maramureş–Bukovine jusqu'aux Alpes de Transylvanie et aux Monts du Banat, en passant par les Carpates moldaves puis par les monts du Bihor à l'ouest. De ces montagnes descendent les eaux qui vont nourrir le Danube : les fleuves coulant vers l'ouest, en direction de la plaine hongroise, tels que le Someş/Szamos, le Mureş/Maros – qui nous suit durant une bonne partie du voyage – et le Tisa/Tisza ; ou les eaux qui courent vers le sud, en allant à la rencontre de la plaine de la Valachie, tel que le Jiu et l'Olt².

La population de la Transylvanie témoigne des multiples éléments qui se sont sédimentés sur ses contrées. Au XIe siècle, la région a été prise par les Magyars, pour devenir une principauté du royaume de Hongrie ; ensuite, les émigrés de la « Saxe » ont fondé les villages, villes et églises fortifiées, dont les constructions présentent jusqu'à nos jours un des plus beaux ensembles historiques et architecturaux de la région ; à ces peuples on ajoute les Roumains, avec leurs multiples ethnies et cultures. Le flanc oriental s'est très mal défendu des invasions mongoles au XIIIe siècle, et de celles des Ottomans, encore aux XVIIe et XVIIIe siècles, déjà à l'époque des Habsbourg. En 1867, la région est partie de l'Empire austro-hongrois, et, en 1920, puis en 1947, elle sera annexée à la Roumanie. Outre cette formation démographique, politique et administrative complexe, et qui explique la non moins complexe toponymie de ce pays, on remarque que la Transylvanie concentre plusieurs chrétientés : la catholique, dont Alba Iulia représente le principal bastion ; la réformée, soit les calvinistes/réformés, les luthériens/évangéliques, et les antitrinitaires/unitariens, avec leurs écoles et leurs bibliothèques, lesquelles ont joué un rôle essentiel pour le devenir intellectuel du pays³.

Tous ces aspects – très résumés dans cette esquisse historico-géographique – font de l'observateur, même habitué à l'histoire non moins complexe de la formation des territoires nationaux de l'Occident moderne, un étranger sur un terrain inconnu. Loin des routes qui animent les villes occidentales, il découvre ici la lenteur des routes terrestres, où les villes et villages sont rares, au milieu d'un pays rural omniprésent, avec les bergers et leurs petites troupes d'animaux. Ces petites silhouettes annoncent que le passé n'est pas si lointain.

La simplicité de la vie rurale, où le paysage est souvent marqué par une église fortifiée, contraste avec la richesse de la vie intellectuelle et culturelle du pays, à Bistritz/Beszterce/Bistrița, à Hermannstadt/Nagyszeben/Sibiu, à Klausenburg/Kolozsvár/Cluj-Napoca, à Kronstadt/Brassó/Braşov, à Mediasch/Medgyes/Mediaş, à Mühlbach/Szászsebes/Sebeş et à Schässburg/Segesvár/Sighişoara... Nous sommes aussi devant des routes de pèlerinages, pour des populations dont les mœurs, les croyances, et les cultures trouvent leurs racines dans le monde rural. Ces routes structurent, d'ailleurs, une riche cartographie religieuse⁴. Et, comme il s'agit de religions appuyées sur la parole, nous voici, devant les traces des anciennes bibliothèques. [*Cliché n.1*]

² Larousse du XXe siècle, tome 6.

³ Pour une approche géo historique moins impressionniste, voir Frédéric BARBIER, *Introduction à l'histoire de la Transylvanie, des origines au XVIIe siècle*, Paris, [l'Auteur], 2015, 12.

⁴ Ainsi l'ancien monastère de Cârța constitue-t-il bien probablement le dernier exemple de l'ordre cistercien dans l'est de l'Europe, situé à Țara Făgăraşului, en Transylvanie méridionale. Le temple appartient aujourd'hui à la communauté luthérienne. Le couvent a été fondé en 1205–1206 par le roi de la Hongrie András II. Les frères cisterciens y ont eu un rôle actif du point de vue non seulement culturel, mais aussi économique. C'est à eux que l'on doit l'introduction de l'architecture gothique et des cépages de Bourgogne.

Cliché n.1

« Routes religieuses, routes intellectuelles », nous apprend Lucien Febvre⁵, les deux s'insérant dans des mouvements plus larges, à l'échelle européenne : la révolution de Gutenberg et la Réforme. C'est ce que l'on voit à Braşov/Brassó/Kronstadt, aux confins de la Transylvanie, où la civilisation de l'imprimé s'installe sous les auspices de la Réforme. Johannes Honterus (1498–1549) fonde au cœur de la ville, devant l'Église Noire⁶, un collège, une bibliothèque – *Bibliotheca Scholæ Coronensis* – et une typographie. Il ne s'agit pas d'une bibliothèque au seul usage scolaire, mais elle « remplit aussi la fonction de bibliothèque à l'usage commun ». Comme l'explique István Monok:

Le catalogue de 1575 montre qu'au lieu d'anéantir les collections des anciens ordres monastiques, la ville les reprend. De plus, les fondateurs et les enseignants sont des humanistes importants de la Hongrie du XVIe siècle et ont à cœur d' étoffer la collection. Cette bibliothèque n'a jamais été réduite au rôle de bibliothèque scolaire, même lorsqu'elle ne s'enrichit que d'ouvrages de théologie protestante au XVIIe siècle...⁷

Revenons à Târgu-Mureş/Marosvásárhely et à Alba Iulia/Gyulafehérvár : les bibliothèques s'y inscrivent dans une autre cartographie, celle de l'Europe des Lumières⁸. Sur l'évêque de Gyulafehérvár, Ignác Batthyány, notre auteur écrit :

Ce prélat, d'abord chanoine d'Eger (1767–1780), est ensuite nommé évêque de Transylvanie (1780–1798). Il suivit l'exemple d'Eszterházy et fonde à Gyulafehérvár une bibliothèque qui porte son nom, le Batthyáneum. Il acquiert des compétences de bibliothécaire à Rome, mais il réussit surtout à établir d'excellentes relations en Italie et à Vienne (1775–1776)⁹.

⁵ « Ce qui est vrai des routes commerciales l'est également des routes religieuses. Les hommes ne se déplacent pas seulement pour des raisons d'ordre matériel ou strictement économique ». Et, encore : « Notons que ces routes religieuses se doublent bien souvent de ce qu'on pourrait nommer des routes intellectuelles. Les grands jeux de la Grèce antique avaient lieu au moment des fêtes religieuses et comprenaient des spectacles littéraires, artistiques et musicaux ». Lucien FEBVRE, *La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*, Paris, La Renaissance du Livre, 1922 (« L'Évolution de l'Humanité »), 402–406.

⁶ Abattue en 1380, et probablement sur le même site que celui de l'ancienne chapelle détruite lors de l'invasion mongole de 1241.

⁷ István MONOK, *Les Bibliothèques et la lecture dans les Bassins des Carpates (1526–1750)*, Paris, Honoré Champion, 2011, 71.

⁸ Franco VENTURI, *Utopia e Riforma no Iluminismo*, Bauru, Edusc, 2003, 231.

⁹ MONOK, *ouvr. cité*, 186–187.

Le cas de Sámuel Teleki (1739–1822), héritier d'un lignage protestant, illustre ce mouvement plus large de la circulation internationale des livres et son rapport avec l'expansion de la culture encyclopédique du XVIIIe siècle :

[Il] se prépare à son voyage en Europe en apprenant les langues étrangères et en étudiant les sciences naturelles. Il commence ses études supérieures à Bâle, puis les poursuit à Utrecht. Après ses études, il s'organise un circuit européen en séjournant plus longuement à Paris et à Vienne. Au cours de son voyage, il achète méthodiquement des livres, avec une ambition encyclopédique. Il rentre après quelques années de pérégrination et débute une carrière qui le conduit, sous le règne de quatre empereurs, du comitat de Küküllő à la chancellerie de la cour de Transylvanie. Il installe ses livres d'abord à Sáromerke, puis à Marosvásárhely où, en 1799, a commencé la construction d'une bibliothèque (terminée en 1802)¹⁰.

Cliché n.2

Cette collection garde des rapports très étroits avec le Collège réformé établi de l'autre côté de la rue. Le temps et les circonstances ont doté la *Telekiana* d'autres fonds bibliographiques et archivistiques. La *Biblioteca Bolyai* rend hommage à deux mathématiciens de la région, Farkas (1775–1856) et János (1802–1860), père et fils : en 1948, lorsque les écoles confessionnelles seront fermées par le régime de Nicolae Ceaușescu (1918–1989), elle est transférée à la *Telekiana*. C'est à cette même époque que l'institution a reçu des livres d'autres écoles religieuses, telle que la curieuse collection franciscaine du couvent de Călugăreni¹¹. [Cliché n.2]

Le fonds Teleki comprend 40 000 volumes, et la collection Bolyai, 80 000. À ces deux ensembles, on ajoutera les 1500 volumes de l'ordre franciscain, et 7000 autres provenant des collèges confessionnels eux aussi fermés. Au total, une richissime bibliothèque de 200 000 volumes¹², conservée dans le cœur d'une ville de dimensions modestes, qui à l'époque des Lumières ne comptait guère que 6000 à 7000 habitants. Ainsi, l'histoire de « la ville du marché du fleuve (Mureș) » s'inscrit-elle dans le circuit européen de la circulation des livres et des savoirs¹³.

Ce que l'on apprend dans les livres, on le vit à travers les voyages. Voyager, c'est comparer ; et le comparatisme oblige l'historien à briser ses frontières, voire à se dépayser. Si comme l'affirme Michel Espagne, « les lieux de concentration des livres étrangers sont en même temps les lieux de concentration du savoir »¹⁴, les exemples tirés des villes et des bibliothèques visitées sont effectivement des espaces privilégiés pour les transferts culturels¹⁵.

¹⁰ *Ibid.*, 211.

¹¹ Le monastère franciscain de Călugăreni, dans la région de Mureș, a été fondé en 1636. La collection compte plus de 1600 volumes. Les titres des XVIe–XVIIIe siècles comprend des ouvrages de Philosophie, Philologie classique, de Droit, de Pédagogie et de Médecine. Les livres sont en bon état, dans la cave du bâtiment. Il y a de petites éditions de poche, conservées dans des étuis en cuir, et qui probablement servaient aux frères pendant leurs pèlerinages. Quelques notes en marge témoignent des multiples lecteur au fil du temps.

¹² <<http://telekitekita.ro/index.php?m=home>>

¹³ On y a compté 220 ex-libris documentant l'entrée d'exemplaires provenant d'autres collections. Anikó DEÉ NAGY, *A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei*, Budapest, Balassi; Kolozsvár, Polis, 2001.

¹⁴ Michel ESPAGNE, « Transferts culturels et histoire du livre », dans *Histoire et civilisation du livre, Revue internationale*, V (2009), 201–218.

¹⁵ L'érudition de István Monok est présente dans les moindres détails, lorsqu'il met en perspective les traits locaux et généraux des sources hongroises : « Une des plus importantes sources d'histoire de la lecture en Europe de l'Ouest est la lettre écrite le 10 décembre 1513 par Nicolas Machiavel à Francesco Venturi, dans laquelle sont présentées les pratiques du savant humaniste [...]. Des lettres semblables se rencontrent aussi dans l'histoire littéraire de la Hongrie : pensons aux lettres de János Zsámboky (1531–1584) ou d'András Dudith (1533–1589) » (*ouvr. cité*, 37).

Itinéraire n°2 – le voyage imaginaire

Ainsi l'historien du livre et des bibliothèques se plonge-t-il dans cette sorte de paysage vierge à la recherche de ses trésors. Qu'il finisse un jour le périple... rien ne peut l'en assurer. Une mer de livres l'attend partout, à chaque arrêt.

La traversée de la Grande Plaine ramène notre pensée aux campagnes de Matthias Corvin (1443–1490), le grand roi de la Renaissance, conduisant bravement l'armée des hussards. Le 20 janvier 1458, le fils cadet de János Hunyadi est élu par la Diète de Hongrie et, le 24, 40 000 Hongrois rassemblés sur le Danube pris par les glaces le proclament roi de Hongrie. Le 14 février, le jeune roi (il n'a alors que 15 ans) fait son entrée à Buda. Né à Cluj Napoca/Kolozsvár, il aura su non seulement protéger, mais même élargir son royaume¹⁶. Un roi fort, mais menacé sur plusieurs flancs : les Ottomans et les Vénitiens pressent le royaume au sud ; les rois Frédéric III de Habsbourg et Casimir IV de Pologne, qui contestent l'élection, le menacent au nord et à l'ouest. Les mercenaires tchèques commandés par Giskra, qui tiennent les comtés de Moravie, font régulièrement des incursions. Matthias répond en convoquant une grande armée de mercenaires, la *fekete sereg* ou « Cavaliers noirs de Hongrie », autour des vétérans hussites de Bohême. À l'origine corps de cavalerie légère créé en 1458 pour combattre les Turcs ottomans, ces « hussards » tirent leur nom du mot hongrois *húsz*, qui signifie « vingt » : dans le royaume de Hongrie, dès le Moyen Âge, chaque village devait fournir au souverain des cavaliers équipés et armés au nombre de un pour vingt hommes valides, d'où le nom de « houzard » devenu par la suite « hussard ».

La grande rupture date du 29 août 1526, et de la bataille de Mohács. À l'issue d'un affrontement de deux heures à peine, près de 18 000 hongrois sont écrasés par les 80 000 cavaliers ottomans sous l'ordre de Soliman le Magnifique. Victorieux, les hommes de Soliman poursuivent leur chevauchée le long du Danube jusqu'à Buda, à 170 km au nord, et sonnent l'heure du démantèlement du royaume indépendant de Hongrie. Sa grandeur a été perdue à jamais à Mohács, retiennent les manuels d'histoire, comparant ce traumatisme à celui causé par le traité de Trianon, en 1920, qui amputa le pays des deux tiers de son territoire.

Voici une géographie à long terme brisée par les guerres.

L'historien du livre traverse les mêmes campagnes des siècles plus tard. Il raconte sa propre histoire, celle des temps sombres du rideau de fer. Pourquoi oriente-t-on la signification des sources? Parce que l'histoire éveille les passions nationales, révèle les fragilités du présent, et prépare les temps à venir. Mais le Professeur Monok sait, comme Don Quichotte, que *en los venideros tiempos* les lecteurs auront connu toutes ces histoires. Comme le héros du roman espagnol, il nous a appris que voyager, c'est déplacer, c'est partir à la recherche *de los venideros tiempos*, des temps à venir – même si le voyage nous emmène, paradoxalement, vers le temps jadis.

(Et vive la révolution de Gutenberg !)

¹⁶ Mathias Corvin, humaniste, mécène des artistes et bibliophile, a légué à son royaume une richissime collection. Voir *Bibliotheca Corviniana*, Budapest, Magyar Helikon, 1967. A. de HEVESY, *La Bibliothèque du roi Mathias Corvin*, Paris, SRFMP, 1923.

Teleki Sámuel végakarata

A marosvásárhelyi Teleki Téka alapítója, gróf széki Teleki Sámuel Erdély egyik legtekintélyesebb főúri családjának tagja, 1787-től alkancellár, 1790-től Erdély főkancellárja. Köztudott, hogy vagyonának jó részét könyvek gyűjtésére fordította, gyűjteményét eleve a köznek szánta, majd Marosvásárhelyen megnyitott könyvtárát 1802 őszén végleg átadta a nyilvánosságnak. 1800 októberében végrendeletet készített, intézkedve könyvtárának, minden vagyonának halála utáni sorsáról, bár akkor nem tudhatta, hogy 22 év áll még rendelkezésére e világi életének folytatására.

A most közreadott kézirat Teleki saját kézzel írt végleges végrendeletének¹ fogalmazványaként készült.²

Teleki Sámuel feleségével együtt 1789-ben Bécsben már készített egy rövid végrendekezést.³ Egy évtized múltával azonban szükségesnek tartotta véglegesen hagyatkozni kiskorú gyermekének további neveltetéséről, vagyonának utódlásáról és mindenekelőtt könyvtára sorsáról. Utóbb, 1811-ben egy kiegészítő codicillust csatolt az 1800. évi végrendeletéhez, halála előtt két évvel, 1820 januárjában pedig egy újabb kiegészítéssel az iskolák és templomok javára tett alapítványairól rendelkezett.

Mi készítette Teleki Sámuel végakaratainak megfogalmazására? Feltehető, hogy feleségének 1797-ben bekövetkezett halála, nagyobb fiának, Domokosnak idő előtti elhunytá figyelmeztethette arra, hogy milyen felkészületlenül, váratlanul érhet el az ember életútjának végéhez. Ez sürgethette dolgai számbavételét, rendezését. Birtokain elrendelte ingó és ingatlan javainak összeírását, ő maga hozzálátott végrendeletének elkészítéséhez.

A közlésre kerülő impúrum példány sok betoldást, kiegészítést tartalmaz, ezek jelzik, hogyan formálódott a végleges szöveg, mit tartott fontosnak Teleki, mit akart még beemelni a szövegbe. Az így született végakarat lényegében Teleki Sámuel életéről, kötelességekről, erkölcsről, vallásról, családról vallott nézeteinek summájaként is tekinthető. Ugyanakkor tükrözi a vagyonáról intézkedő gazdának az öröklött és maga által gyűjtött javak iránti felelősségtudatát, az utódlás nagyon észszerű, felelősségteljes megtervezését. Ebben nyomon követhető a tradíciók figyelembevétele, az anyai és apai örökség sorsának alapos átgondolása, a fiú-leány öröklés gondos megtervezése. Az ingó és ingatlan javak felsorolása lényegében gazdálkodásának eredményességét tükrözi, azt, hogy mit sikerült saját és felesége örökségéből, meg az általa szerzett javakból gyermekeire testálni.

Figyelemre méltóak egyetlen életben maradt fia, Ferenc neveltetésére vonatkozó intézkedései. 1771 és 1783 között Teleki Sámuel és felesége, iktári Bethlen Zsuzsanna hat kiskorú gyermekét temette el. Három gyermekük, Domokos, Mária és Ferenc ért meg felnőttkort. 1798-ban azonban legnagyobb fiát, Domokost is elveszítette Teleki Sámuel. Nagy csapás volt a mindössze 25 esztendőes fiú halála, akinek pályája igencsak ígéretesen indult. Tevékeny tagja volt az Erdélyi Nyelv-mívelő Társaságnak, útirajza nyomtatásra került, halála előtt megválasztották a

¹ Lelőhely: Marosvásárhely, Teleki kt. Teleki Sámuel lt. II. d. 1017. A végrendeletet először 1857-ben tették közzé: SZÁVA Farkas, *Teleki Sámuel gr. collationalissa és Testamentuma...*, Magyar Sajtó, 1857, 105–106. Későbbi szövegkiadások: *Az erdélyi református egyházkerület igazgató tanácsának jelentése a „Teleki Théka” ügyében*, Kolozsvár, 1912; FODOR István, *Teleki-téka*, Târgu-Mures, 1938 = *Krónikás Füzetek*, III, 8, 15–20; *Teleki Sámuel végrendelete: Részlet* = DEÉ NAGY Anikó, *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka*, Bukarest, Kriterion, 1976, 220–227; *Teleki Sámuel végrendeletének a könyvtárra vonatkozó része* = DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997, 440–442.

² Lelőhely: MOL P 661. Teleki Sámuel oszt. 23. cs. 1–7. (Teleki saját kezű kézírata.)

³ Ennek egy másolata ma Marosvásárhelyen, a Román Állami Levéltár Maros megyei kirendeltsége gyűjteményében van. Az ott dolgozó Moldovan Péter, levéltáros-történész szíves közlése nyomán tudjuk, hogy a végrendelet szövegét ő maga készíti elő közlésre.

Jénai Ásványtani Társaság elnökének. Ezek után érthető, hogy az apa egyetlen életben maradt fiával, a család nevének továbbvivőjével, különös figyelemmel foglalkozik. A végrendelet írásának évében ez a fiú mindössze 13 esztendő volt. Teleki tehát hagyatkozott a fiú továbbtanulását illetően is. A nagyenyedi református kollégiumban végzett tanulmányok után németországi akadémiák valamelyikére küldené Ferencet. Rendelkezett afelől, hogy mindvégig becsületes, tiszta erkölcsű, nagy tudású mentorok, tanítók álljanak mellette, vigyázva tanulmányait, szellemi, lelki, erkölcsi fejlődését. Teleki azt kívánta, hogy a három évre tervezett külföldi tanulmányút után, 24 esztendő fia házasodjon meg, magához illő társat válasszon és éljen becsülettel, „de ne pompázzon, ne vesztegessen, és adósságot ne csináljon, játékra, ’s hivalkodó Társalkodásokra pénzt, ideit ne kölcsön, hanem jó Gazdasága, takarékosága által igyekezzék [...] a maga Házát gyarapítani [...] Vallását szeresse, a Tudományokat gyakorolja, Hazájának, Fejedelmének igyekezzék szolgálni, és Nemzetinek, Familiajának becsületet tenni”. Ezek az elvárások lényegében Teleki Sámuel életvitelének támpontjai is, és tudjuk, hogy végül ezek szerint kívánta maga felnevelni gyermekét.

Az utókor számára talán a legfontosabb a végrendelet 11. pontja, amely a könyvtára sorsát illető elképzeléseit tartalmazza. Tudjuk, hogy 1800-ban Marosvásárhelyen már folytak a Teleki Téka épületének építési munkálatai. A majdani közkönyvtárban a könyvek használatára, őrzésére vonatkozó hagyatkozásait már két évvel korábban lefektette. Ez a kilenc pontban összefoglalt latin nyelvű intézkedés (*Tabula Legum Bibliothecariorum*) a végrendelet készítésének évében, 1800-ban nyomtatásban is megjelent a könyvtárkatalógus második kötetében.⁴ A végrendelet írásakor a könyvtáralapító mögött már több mint négy évtizedes könyvgyűjtő munka állt. Teleki az 1759–1763 közötti külföldi tanulmányútja óta maga foglalkozott a könyvgyűjtéssel, megszervezte az Európa-szintű informálódás és könyvbeszerzés hálózatát, tudatosan válogatott, szem előtt tartva a majdani olvasó publikum igényeit. A gyűjtés minden szakaszában az állomány katalógizálását is maga végezte, ennek eredménye lett a Bécsben megjelentetett négykötetes könyvtárkatalógus. Az alább közölt végrendeletben intézkedett a könyvtár további sorsáról, részletesen kitért az állandó gyarapításra, a megőrzés, a használat részleteire, intézkedett a fenntartás költségeinek fedezéséről is. Végül az Erdélyi Református Főkonzisztóriumot kéri, „legyen különös gondja, hogy ezen Rendelésem teljesíttessék, és az egész Publicumra nézve hasznos Institutumom fenn állhasson”.

Teleki Sámuel végrendeletében már végső nyugalomra helyezéséről is intézkedett. Természetesen az volt a kívánsága, hogy felesége és elhunyt gyermekei mellé, a sáromberki temetőbe temessék el. Többfelé lévő birtokai, lakhelyi közül mindig is ez az erdélyi falu állt szívéhez legközelebb. Itt újítottatott fel magának egy udvarházat, ahova ifjú feleségét hozta, itt születtek gyermekei, s bár ő maga hivatali megbízatásai miatt sokat költözött, s a család gyakran vele tartott, az állandó otthon mindvégig a sáromberki kastély. Teleki a falu sorsát mindig is szíven viselte, iskolát, templomot építtetett, és már ebben a testamentumban is konkrétan rendelkezett a helyi tanító és református pap anyagi megsegítése felől.

A végakarata készítésének évében a könyvtáralapító Teleki Sámuel még csak 61 éves volt. Az eltelt évtizedek nagyon tevékenyek voltak: külföldi tanulmányút, komoly felkészülés tette alkalmassá arra, hogy könyvtárat hozzon létre, klasszika-filológiai érdeklődése eredményeként Janus Pannonius műveit újra kiadta. Komoly politikusként négy császár uralkodása idején foglalkozott erdélyi ügyekkel, jó gazdaként felelősséggel intézte vagyonának sorsát. A végrendelet végül is egy fajta arckép, ez volt, és így gondolkodott gróf széki Teleki Sámuel.

A Teleki Tékával kapcsolatos kézirat közlésével csatlakozunk Monok István köszöntőihez. Tesszük ezt azért is, mert Monok István hosszú évek óta a neves erdélyi gyűjtemény lelkes támogatói, sorsának ügyelői közé tartozik.

⁴ *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék. Pars Secunda...* Viennae, 1800, VII–XII. Magyar fordításban lásd: DEÉ NAGY, i. m. (1976), 227–231, és UÖ, i. m. (1997), 433–435.

A Váradolasziban, 1800-ban készült testamentum első fogalmazványa⁵

Én idősb Gróf Széki Teleki Sámuel első Sándornak fia, a nagy emlékezetű első Mihálynak utolsó Unokája, minekutánna a Mindenható Isten az én kedves hites Társamat, szelid szívű Gróf Iktári Bethlen Susánnámat, egész életében példa nélkül való békességes tűréssel szenvedett sok terhes nyavalyái után, ez előtt 3 esztendővel a halál által töllem el-szakasztotta, és engemet sok viszontagságokkal folyt világi életemnek estvéjén gyászos özvegyiségre juttatott; azután pedig tizen-egy hónapokkal, nagy reménységű, jó szívű, szép tudományu, és már 24. esztendőt bé-töltött nagyobb Fiamatis Domokost, a kiben vénségemnek Istápját reménlem vala; mellöllem el-vette; meg gondolván hátra lévő szomorú napjaimnak bizonytalan végét, és óránként ehez közelítésemet, azon Mutua Fassiohoz és Testamentaria Dispositiohoz képest, mellyet boldogult kedves Feleségemmel együtt köz-akarattal Bécsben 1789-ben Juniusnak 18-dik napján tettünk, kívánom, míg időm vagy, ép elmével és egészséges Testel Házamat el rendelni holtom utánra, és Utosó-akaratomat a következőkben meg-határozni; hogy Istennek irgalmatosságából életben maradott két kedves Gyermekeim között jövődöbenis semmi versengés ne légyen, és az Isten és emberek előtt kedves atyafiságos Szeretet fenn maradjon.

- 1-o Akárhól következék halálom, Lelkemet Teremtő Istenemnek, kitől eredetét vette, kezében és irgalmában ajánlom; annak egybe omlando Testi-sátorát pedig a Földnek, a honnét véte-tett, kérvén mindeneket, hozzám tartozokat 's körültem lévőket, és Lelkek idvességire kén-szerítvén, hogy meg hidegedett tetemeimet másutt ne temessék, hanem Koporsóban zárván vitessék Erdélyben Sáromberkére és ott minden pompa nélkül ének szóval 's egy Predikatzio-val, boldogult kedves Feleségimnek tetemei mellé örök nyugalomra.
- 2-do Atyai ősi Jozságaim, mellyek különösen csak Fiút illetnek egyetlen-egy Örökösömre Ferencz fiamra szállván, a több Leányt és fiut illető Anyai Jozságok oszoljanak két kedves Gyermekeim, Ferencz fiam, és Rhedei Ádámné Maria Leányom között egyenlőképpen, és igazságosan, mindenkinek Commoditásában.
- 3-o A néhai kedves Feleségemre, Wesselényi osztálybol, Kályánnak árrából, és Néhai G. Rhedei Sigmondné B. Wesselényi Kata defectussával jutott, fiút és Leányt egyaránt illető pénzek, az el-adott régimodi elegyes kőves, gyöngyös, arany portékáknak és ezüstöknek árrokkal együtt, téznek öszvességgel 52000's egy néhány M. forintokat; minthogy pedig én, a fiut és Leányt illető Jozságokban: M. Kölpényben, Csáváson, Gerebenesen, Szabédon, Felében, M. Madarosonn, Erdő Szent Györgyön, Krakóban, M. Szengyelben és A. Megyesenn, Acquisitiokat tettem, építettem, sokat melioraltam, N. Ipamrol G. Iktari Bethlen Domokos Urrol idvezült kedves Feleségemre szállott adosságotis Interesekkel együtt a magaméból fizettem, és mind ezekre tett Kölcségeim, Investitúráim öszvességgel többet tesznek 28000. M. forintoknál; marad még fenn a fellyebb irt 52000. M. forint Summából: Mfor. 24000. mely Summa helyett hagyom, az Néhai G. Teleki Josef Bátyám Özvegyénél és Maradékainál elocalt 24000 M. forint Capitalisomat; hogy a meg irt Jozságokkal, és Investitúrákkal együtt, egy aránt oszollyék két kedves Gyermekeim között. Mely szerint deducalva lévén a Néhai kedves Feleségemre osztály szerint jutott Pénzek, és el-adott Clenodiumok árrai; ezen felyül a mely Negyven-nyolcz-ezer M. forint Capitalis Nagy Méltóságú Herczeg Eszterhazinál vagyon elocalva, azt mint tulajdon magam keresményemet hagyom nevezett kedves Gyermekeimre, hogy oszszak aztis magok között egyaránt; azon Tizenkét Ezer M. forintokonn kívül, mellyeket alább, ezen Capitalisból a M. Vásárhelyi Piatzi Vendégfogadó Házamnak meg építésére rendelek és legalok, ha azt még életemben meg nem épithetném.

⁵ A szöveget betűhív másolatban közöljük, dőlt betűvel jelezve a betoldásokat, kiegészítéseket, csupán az áthúzott szövegeket hagytuk figyelmen kívül.

4-o Minthogy kedves Leányomat tisztességesen kiházasítottam, néhai kedves Feleségemnek drágább és szebb köntösseitis neki adtam; annakfelette idvezült Feleségemnek meg maradtott köves, arany és gyöngyös portékáitis mellyeket életében velem együtt szerzett, és nagyobb részben én ajándékoztam *több köves és aranyportékáimmal együtt /ki vétén csak a mindjárt specificalondokat/*, ezen Rendeléseim által két Gyermekeimnek egyenlő osztályban hagyom; különösen *a két nagy briliántos, egy Rubint, egy Opál, egy Crisopas, egy Granat briliantsokkal carmasirozott férfi Gyűrűimet, a pecsét nyomó arany Gyűrűmet, Gyűrű főben való kő Collectiomat, a hozzá tartozo brilliantos és arany Kastenekkel együtt-* a nagy briliántos kocsok-toll-tartómat, melyben 65 darab caratos kövek, és középbén az a briliántos gyűrűm vagyon, melyet második Josef Császár nekem ajándékozott *az egy pár brilliantos Brasseletet, melyben az én Kedves Domokos fiam képeinek vagynak, a hozzá tartozó oriental Gyöngyökkel együtt; egész kő pixis Collectiomat, aranyban és tompaékbán foglalva, és foglalatlan, azzalai kerek arany pixisekkel együtt, melyben néhai kedves Feleségemnek képe vagyon, Numismaimat, pecsét nyomoimat, köves, ezüst, aranyos és aczél Kardaimat, pálczáimat, minden Fegyvereimet, ezüstös, aranyos Nyergeimet és Lóra való Nyereg Szerszámaimat, és Buzogánomat Ferencz fiamnak legalom oly Conditioval, hogy mint Fidei Commissumot conserválya, használja, de el ne idegeníttse, hanem a Bibliotecámmal együtt Maradékira és Successoraira hagyja emlékezetemre. Ezek felett sebbeli és asztalra való arany és Bronz oráimat, ora lánczaimat, Nyereg-takaroimat, Hámjaimat, az egész Guarderobomat, kevés Ezüst apparatusommal együtt, nem külömben Bécsi Szállásomonn levő Házi Mobiliáimat és azokat, mellyeket Bécsből M. Wasarhelyre le küldöttem, különösen a Fiamnak hagyom.*

5-o Házi egyéb Mobiliáim 's eszközeim pedig maradjanak azon Házamhoz, melyekben találtattak; az asztali és ágyra való fejrénéműken, Szőnyegeken, Ón, Réz, és Porcallán edényekenn kívül, mellyeket *Várad Olasziban a Vármegyei Házamnál levő Porcellanaimmal, és a Bécsben 's Erdélyben található Városi és úti Szekereimmel együtt oszoljanak Gyermekeim között egy aránt.*

6-o Béres Szekereim, Ekéim, Ökreim, hasonlóképpen maradjanak azon Jozságokhoz a melyekben vagynak; egyéb Szarvas Marháim, Juhaim, Sertésseim pedig oszoljanak két gyermekeim között egyenlőképpen. Ménesimből és Istállóbeli Lovaim közül adattassék Leányomnak két szép Mag Ló, és Tizenkét anya-Kancza; a többit hagyom a Fiamnak.

7-o Halálamkor a mely kész-Gabonák, Borok, és pendens fructus, Jozságaimban találtattik, oszoljon egy aránt Gyermekeim között.

8-o A fiut illető Jozságokban tett minden építéseimet, adquisitioimat és melioratioimat hagyom és legalom Fiamnak, a Sárdi és Borbándi portioimmal 's Investituraiimmal együtt; hasonlóképen a Fiscalis Teleki Jozságokra superaddáltam hat-ezer M. forintokatis, és a N. Teleki Ádám defectussával a reám szállott fiu Jozságokért a Leányoknak fizetett Tizen-egy-ezer M. forint Investituromat, mint tulajdon keresményeimet, oly regulatioval: hogy mind ezen hagyományom, Fiu maradékimnak defectussán /melytől az Isten örizzen/ száljon Leány ágonn lévő Maradékimra, több adquisitumaimmal; Clenodiumaimmal, Fegyvereimmel, Marháimmal, és mindennemű Ingo Javaimmal 's Házi eszközeimmel együtt *NB.lásd túl:*

az őssi Teleki fiu-ág Familámat illető Jozságaim pedig, a közelebb levő Successor atyámfiaira, a kik tartozzanak mindennemű ingó és ingatlan Keresmény Javaimat és a Teleki fiu-ág Familiát illető Jozságokban tett építéseimet, malioratioimat, Leány ágon lévő Maradékimnak resigualni, és respective igazságos Aestimatio szerint ki fizetni; és addig míg őket ki nem elégítettik, az őssi Teleki Jozságokat Leány Successorim neis tartozzanak kezeiből 's birodalmokból ki-bocsattani.

Hogy ha pedig mind fiú mind Leány ágonn Maradékimban deficiálnék /melytől az Isten óltalmazzon/ mind ezek, vagy ezeknek Válorok az utolsó Deficiensről száljanak Teleki fiu tulajdon pénzemből. ág Atyámfiaira a Successionak rendi szerint. A Sárdi és Borbándi

portiokat ugyan a Néhai Édes Atyám acquiralta volt, de mint maga Keresményét, testamenuma által különösön nekem legalta volt, és az Erdélyi Királyi Tablais meg ítélte; ezért azokbanis ex Testamento Acquisitor lévén Törvény szerint, annyivalis inkább szabadosonn disponálok irántok, hogy N. Édes Atyámnak halála után ujj Királyi Donatit impetráltam, és superaddáltam reájok.

9-o Erdő Szengyelben és Szederjesen Torda Vármegyében, nem különben Kercsesoránn Fogarasi Districtusban, és Bánpatakánn Belső Szolnok Vármegyében, a mely Portiokat zálogosítottam, mint tulajdon Keresményemet hagyom és legálom a Fiamnak a Saromberki, Sorostélyi és Szent Péteri Jozságokhoz; a felső punctumban meg határozott regulatio szerint; hogy tudniillik: in casu defectus fiu-ág maradékomrol, leány-ág maradékomra, és erről Teleki fiu ágonn Successor Atyámfiaira száljanak.

10-o Nemes Bihar Vármegyében Varad-Olaszi nagy Házzamat, Major Kertemmel együtt, én acquiraltam, és építettem; melyekre harmincz-ezer M. forintoknál többet költöttem; azért ezeket, mint tulajdon magam Keresményemet, substitualom azon M. Wásárhelyi Szent Miklos Uttza-beli Háznak és Kertnek, mely a Néhai G. Rhédei Sigmondné B. Wesselényi Kata halálával idvezült kedves Feleségemnek résziban jutott; úgy hogy a Várad Olaszi Házzam és Majorom mennyen osztályra két Gyermekeim között, a M. Wásárhelyi Szt. Miklos uttzabeli Ház és Kert pedig mint Acquisitumom consideraltassék a Várad Olaszi helyett, és tartozzék a Bibliothecámhoz, azon ujj Épülettel és Kertel együtt, mellyet hozzá ragasztottam, és nagy Kölcséggel építettem, ezen Háznak tö Szomszédtságában acquiráltam két Fundusokra, meg oszthatatlanul és el-idegenithetetlenül mint Fidei Commissum, az alább meg irt móddal és regulatioval. Tudni-illik:

11-o Ifiuságomtól fogva nagy kölcséggel, szorgalmatossággal és fárattssággal szerzett, 's ezutánis a míg élek Isten segedelmivel szerzendő Könyveimet, ezekhez kötvén boldogult kedves Feleségemnek Könyves Gyűjteményétis maga kívánsága szerint és *Mineralogica Collectomat*, hagyom és rendelem mint *Házzam és Familiambeli* örökös Fidei Commissumot Maradékimnak és Successorimnak gondviselések és jót-állások alatt; kötelezván őket: hogy azokat és azoknak editioit Szám és Catalogussok szerint, nevezett M. Wásárhelyi Épületemben, az én Nevem alatt jó gondviselés alatt tarcsák és conserválják, azokbol soha semmit el-ne-adjanak, el-ne-idegenittsenek, egymás közöttis fel-ne-oszszanak.

E végre 1-o Maradékim közül mindenkor praeferenter az öregebbik fiu, a ki, ha arra alkalmas nem lenne, az utánna aetássára nézve következő, vagy ezek[ne]k Tutorok és Curatorok légyen ezen Fidei Commissumnak Conservatora és Gondviselője; a fiu ágnak defectussával pedig /melytől az Isten őrizzen/ az Erdélyi Reformatum Fő Consistorium, Teleki fiú ág Familiamnak meg-egyezésével válasszon mindenkor és rendelyen elsőbenis Léány ágonn lévő fiu Successorim közzül, ezeknek defectusokkal pedig /melytől az Isten őrizzen/ a Teleki fiu ágonn élő Atyámfiak közül a ki arra leg alkalmasabb 's érdemesebb leszen, ezen Fidei Commissum[na]k Administratort és Curatort Szám adásnak és Jót-állásnak terhe és a maga Superinspectioja alatt.⁶ 3-o A kire ezen Rendelésem szerint száll a Fidei Commissariusság, birja mindenkor és használja a Bibliothecam Épületihez ragadott több részeit is a meg nevezett Szent Miklos Uttzabeli egész Házzamnak a Kertekkel együtt, oly kötelességgel: hogy tartozzék minden Épületeket, Kerteket a Bibliothecával együtt jó és ép Statusban conserválni, úgy pedig hogy ha azokban az ő hibája, gondvisellelensége vagy fősvénysége miatt valami kár és deterioratio esnék, azt tartozzék, sőt a' Successorai-is tartozzanak a magokébol resarcialni és redintegralni. 4-o Annak a ki fellyebb irt Rendelésem szerint következik Fidei Commissariusnak, legyen jussa és kötelessége, a Fidei Commissumnak Statussara 's integritassara mellőslég vigyázni, az Épületeket, és Könyveket meg vizsgálni, és minden esztendőben egyszer Vacationak idein, a Supremum Consistoriumtól ki rendelendő két érdemes

⁶ A 2-o hagyatkozás hiányos, és Teleki át is húzta!

Professoroknak jelen létekben a Catalogusok szerint számban venni. 5-o Minden héten három napokon dél előtt és dél után, három, három óráig nyitva legyen a Bibliotheca, és a Museum az Olvasoknak, azon kivülis pedig azoknak a kik azt látni kívánnák, a Bibliothecariusnak jelen létében. 6-o A Könyvek, a Bibliotheca Catalogussának második darabjában ki-nyomtatott Törvények szerint Recepisse mellett adattassanak ki a Bibliothecarius által olvasás végett a Museumban /melyet Télen által a Fidei Commissarius tartozik fűttetni/ és ismét hiba nélkül reponaltassanak, onnét pedig egy Könyvetis ki adni, vagy ki vinni soha senkinek szabad ne legyen, az én töllem származott két ágonn lévő fiu Maradékimonn kívül, a kiknekis meg engedtetik, hogy a Könyveket bizonyos időig Recepisse mellett ergo restitutionem Házakhozis olvasás végett el-vihetik, de idegenek ki ne adják, *el se mocs-kolyák, s más editiokkal el se cserélyék*. Minden ember pedig személy válogatás nélkül a kiadott Törvényekhez tarcsa magát, és az olvasásra ki vett Könyvekért jót állani tartozik. 7-mo A Fidei Commissarius állícsion és tarcsion szüntelen egy biztos Bibliothecariust a ki mind Tudományára, mind erkölcsire, és fide diquitására nézve azon Kötelességre alkalmas legyen, és hittelis obligálja magát, a töllem ki adott Törvényeknek meg tartásokra, és a Bibliothecának *maga integritásában* hivséges gondviselésire; ennek pedig szabad Szállása legyen a Bibliotheca és Museum között a végre épített alsó Szobákban, Esztendönként 360 M. forint, Negyven Véka Buza, Negyven Veder Bór, és hat öl tűzi fa fizetéssel. *Minthogy pedig ezen hivatalra igen alkalmasnak ösmérem, a Fiamnak mostani Igazgatóját Ocsovszki Pál Uramot, szándékozom még életemben arra el-kötelezni, mihelyt a Bibliothecamat rendben ki rakathatom; hogy ha azért előbb meg halnék, holtom utánis, ha magának tettzik, el-köteleztethetik*. Ezen kívül fogadjon, és tarcsion a Fidei Commissarius a Bibliothecarius mellé egy hiteles és hiv embert, a ki Scriptor Bibliothecae legyen 140. M. for. fizetéssel, és egy hiv Szolgát, a ki a Könyveknek tisztogatásokban, rakásokban segicségül legyen, a Bibliothecára, Museumra vigyázzon, és azokat takarítsa, száz M. forint fizetésért; ezeketis a magok kötelességeknél hivséges tellyesítésekre meg esketvén. 8-vo A' fizetések Angariánként vagy Honaponként fogyatkozás nélkül adattassanak ki a Fidei Commissarius által; mely végre, pro stabili fundo hagyom rendelem, és a Fidei Commisumhoz külön el-válthatatlanul M. Wasarhelyen a Piaczon egy más mellett lévő két Házamatis, a rajtak fekvő épületekkel együtt; melyek közül az egyiket Néhai Petrityevith Horváth Boldisár Urtol, azon Vajda Szt. Iványi portiommal cseréltem, mellyet Néhai édes Atyám mint maga acquisitumát nékem legált volt, és még Ezer M. for. Superadditiovalis potoltam, 's azután megis építettem; a másikat pedig a Várostól Néhai Édes Anyám jussán, litis intermedio váltottam ki, és meg vásároltam. Szándékozom pedig Isten segedelmivel ezen két Fundusokra egy nagj Vendég fogadot, ujj fundamentumra, két Contignatoria építeni; melyet ha életemben meg nem építhetnék, meg építésére hagyok és rendelek Tizen-két-ezet M. forintokat, az Eszterházi Herczegnél lévő Capitalisomból; hogy ezen Vendég fogadonak jövedelméből, fizesse a Fidei Commissarius, a Bibliothecariust, Scriptor, és Szolgát, és a mi a fizetésektől, a Vendég fogadónak szükséges Conservatiojától, reparatiojától meg-marad esztendönként, fordítssa Könyves Gyűjteményemnek tökéletesítésére, szaporítására, és hasznos jó Könyveknek vásárlására. *Minthogy pedig ezen Háznak és Vendég fogadónak jövedelme sokkal többre menyen, ha jól administráltatik, mint a Bibliotheca kicsiny Personalis Statussának ki-rendelt fizetése, abban a Casusbanis ha tűz vagy egyéb szerencsétlenség által deterioraltatnék, tartozzék a Fidei Commissarius a nevezett Status personalist fogyatkozás nélkül fizetni, és a Házat ismét reparaltatni; annak jövedelméből annakutánna a maga reá tett kölcségit ki-foghatván. Kérem pedig az Erdélyi Reformatum Fő Consistoriumot, legyen különös gondja, hogy ezen Rende-
lésem tellyesíttessék, és az egész Publicumra nézve hasznos Institutumom fenn állhasson.*

12-o Passivum Debitumom, Istennek hálá, sem Bécsben, sem Magyar Országban, sem Erdélyben több nem lévén, Tiz-Ezer M. forint Capitalisnál, melyel tartozom Sármási G. Teleki Josef Öcsémnek; és a Mester embereknek, Kereskedőknek a folyo esztendőről valo Contoik, mint-

hogy az előbbeni esztendőkről, Cselédeimmel együtt, mindeneket ki-fizettem. Halálomkor a mi kész pénzem találtatik Ládámban és író- asztalomban, nem különben Jozságaimbanis Tiszteimnél; hozzá tévén Capitalissaimnak azon egész esztendőre tartozó Interesseket, és Cancellariusi fizetésemnek 's Fő Ispányi Honorariumomnak restans Angariait; abból fizettes-senek-ki nevezett adosságaim; mellettem lévő Udvari Cselédeimnek pedig Conventiojokonn kívül ajándékoztassék: minden Hausofficiernek külön külön annyi esztendőről a mennyit szolgálatomban töltött hús, hús Német forint, a Liberias Cselédeknek, és Hausknechteknek pedig hasonló proportioval, fél-annyi, az az tiz, tiz Német forint.

13-o Ennekfelette hagyok és legalok a Sáromberki Oskola Mesternek subsistentiojára, öt Száz M. forint Capitalist, a mely jó securitas alatt a Tractualis Curatoroknak, Esperest által interesre elocaltatván, annak Interesse fizetessék a nevezett Oskola Mesternek; nem különben hagyok és legalok a Sáromberki Oskola Háznak meg építésére /ha szándékom szerint életemben fel nem építhetném/ Hat száz M. forintokat; hogy azzal, a töllem ki-intézett helyre, u.m. a Templomonn aloll, annyi distantiaira, mint a Parochialis Ház a Templomtól, ezekkel az Uttza-felöll egy Lineaban, és különösképen a Parochialis Háznak formájára építtessék fel, de csak hat öl hosszsúságra, a hátulsó Szoba és Kamara el-maradhatván. A' mi pedig ezekenn felyül, és a Temetési Kölcségen kívül, a fellyebb irt moddal commassált kész pénzemből meg marad, oszoljon Gyermekeim között egy aránt.

14-o A' mely Ezer M.forint Capitalist a Sáromberki Reformatus Papnak subsistentiajára boldogult kedves Feleségemmel még 1774-ben conferaltunk volt, azt ugyan akkor nagyobb securitásnak okáért, magunk Obligatoriánk mellett kiis vettük vólt interesre az Ecclesiától, és annak Interessét esztendőnként a Papnak fizettük; azért továbbrais ezen Kötelességet kötöm Sáromberki Udvaromhoz *mellyet tulajdon magam Kölcségemmel többől pászíntra építtetem*, hogy Successoraim közül a ki ezeket birja a nevezett Capitalisnak Interessétis esztendőnként az odavaló Reformatus Papnak fogyatkozás nélkül ki-fizesse. *Hogy ha pedig fiú ágban deficiálna Maradékomb /melytől Isten őrizzen/ és Sáromberki őssi fiu Jozságom Collateralis Atyámfiaira szállana, abban a Casusban, tartozván Successor Atyámfiai, felyebb 8-dik szám alatt irt Rendeléseim szerint, Leány ágonn lévő Maradékimnak, a Sáromberki Épületeimet, és adquisitioimat ki-fizetni; ezeknek árrából Leány ágon lévő Maradékim, a nevezett Ezer M. for. Capitalist fizessék-ki a Sáromberki Reformatata Ecclesiának oly végre, hogy az elocaltas-sék bátorságos helyre, a Tractualis Curatorok és Esperest által, és annak Interessét vegye a Saromberki Reformatus Pap.*

15-o Ha az életnek és halálnak Ura, bölcs végezése szerint, elébb ki szollittana e Világból mint sem egyetlen egy Fiamat fel nevelhetném, míg a perfecta Aetast el-éri, kérem G. Teleki Domokos igen kedves Öcsémet, és Itélő-Mester Szent Páli Elek Urat, hozzám és Házamhoz tapasztalt jó indulattyokban, szivességekben 's egyenességekben helyheztetett különös bizodalommal, hogy Személyének, nevelésének, taníttatásának, és minden Ingó Javainak 's Ingatlan Jozzagainak Curateláját vállalják magokra, és együtt cointelligenter a fiam hasznára és javára jó Lelki ösmérettel viseljék, meg gondolván, hogy azt várhatták másoktól magok Árváira 's Házokra nézve, a mit szivekre kötött árva fiammal cselekesznek. Tarcsanak pedig mellette mindenkor, ösméretes jó Characterű, tanult, és ügyes Igazgatót, a ki szüntelen mellette legyen, egészségire, erkölcsire, maga viseletire, tanulására szorgalmatosan vigyázzon, ötet formálja, és okos moddal regálja 's oktassa *igyezzenek pedig olyant keresni, és illendő pensiovalis ha különben nem lehetne, kötelezni, a ki más ifiaknak jó nevelésekben és formálásokban már dicseretes Speciment adott.* Ennek szeme alatt végezze- el a Fiam Oskolai tanulását a N. Enyedi Reformatum Collegiumban tizen kilencz esztendő koráig; Professor Benke Mihály Uramnak Superinspectioja legyen reá; és Házamhoz jó indulattyát ösmérvén kérem bizodalmoson, hogy ha lehetséges adjon neki tisztességes asztaltis és szállást, illendő fizetésért 's remuneratioért, hogy inkább reá vigyázhasson. *Tarcsanak pedig a fiam mellett két hűséges, jozan életű, jó erkölcsű, ügyes, és nem Gyermekek Szolgátis.* Ha Oskolai tanulását

tökéletesen jól el-végzi Husz esztendő korában, az Igazgatójával, és egy biztos jó Szolgál, a Göttingai vagy Lipsiai Universitasban mehet, és ott két Esztendőig tanulván a szükségesebb tudományokat, a Curatoroknak consensussokkal utazhat experientianak okáért, a merre hasznosabb, szükségesebb, és bátorságosabb lészen. E végre pedig Joszágai Jövedelméből rendelek Esztendőnként Hat Ezer M. forintokat, és többet ne kölcsön. Isten segedelmével haza jövén, huszon négy esztendő korában, a nevezett Curatoroknak hirekkel, tanácsokkal, és jó Attyafiainak javallásokkal, magához illő Házas Társat választván és vevén magának, legyen maga Gazdaja, és adminisztrálja Joszágait. Éljen becsülettel, de ne pompázzon, ne vesztegessen, és adosságot ne csináljon, játékra, 's hivalkodó Társalkodásokra pénzít, ideit ne kölcsö, hanem jó Gazdasága, takarékosága által igyekezzék nem csak azt, a mi rollam reá szállott, conserválni, hanem azon kívül keresni, és a maga Házát gyarapítani. Mindenek felett az Istent félje, a tiszta erkölcsöt és jó Lelki ösméretet meg tarcsa, botránkozás nélkül való életet éljen, *rossz Társágokat [sic!] kerüljön*. Vallását szeresse, a Tudományokat gyakorolja, Hazájának, Fejedelmének igyekezzék szolgálni, és Nemzetinek, Familiajának becsületet tenni.

16-o Addig míg a fiam perfecta aetassát el-éri, minden Ingó-javai, Clenodiumai a mellyeket neki hagytam Inventarium mellett, az ő számára kár nélkül meg-tartassanak, Épületei, Malmai, Szőlői, Erdői, Marhái, Ménesse jó statusban conservaltassanak, és a Joszágai, az eddig való mód, és Systemam szerint, egy hiv és alkalmas Praefectus által az ő hasznára administraltassanak. Peres dolgai pedig egy biztos Jurium Inspector és Plenipotentarius által hivségesen procuráltassanak folytattassanak, illendő fizetés mellett. A Praefectus a Joszágokat szorgalmatosan circulálja, és minden esztendőben a Tisztektől hitelesen számot vegyen, és a hol szükséges a' Tiszteket a Curatoroknak, és a Plenipotentariusnak hirekkel változtassa; a Jövedelmeket Angarianként mindenütt hiven incassálja, jó Securitas alatt tarcsa, a míg erogaltatnak, vagy Capitalisokban interesre elocaltathatnak. A' Számadásokat, esztendőről esztendőre a Curatoroknak exhibeálja pro Superrevisione, és a perceptumokrol, erogatiokrol, 's elocált pénzekről Demonstratiot tévén, magát legitimalja, a Plenipotentariusnak jelen létiben. Minden extraordinaria erogatiokat, a fiamra szükséges Kölcségekkel együtt a Curatoroknak Assignatiojokra tegyen, és a mi azoktól meg-marad, esztendőnként bizonyos jó zálogos helyekre, jó Securitas alatt, a Curatoroknak Consensusokkal, és a Plenipotentariusnak hírével, a fiam számára és neve alatt elocalja ergo legale Interusurium.

Ezen elocalandó Capitalisoknak pedig 18. Procentumok fogattassék-ki a Joszágok jövedelmekből, és abból mindenik Curator végyen 6. pctot a Plenipotentarius 3. pctot a Praefectus 3. pctot titulo remunerationis.

16-o Leveleim registraltatván hiteles és biztos emberek által, conservaltassanak jó Securitas alatt M. Wásárhelyi boltomban, és a Leveles Ládák Kolcsai állyanak a Jurium Inspectornál, sub onere responsabilitatis, hogy azokbol semmi el-ne veszzen, el ne idegenedjék. Hasonlóképpenn a Joszágokban Praefectusomnál és Tiszteim Kezeknél lévő Leveleimis registraltatván, conservaltassanak ezeknek Számadások alatt.

18-o⁷ A' fellyebb denominalt Curator Urakot, constitualom egyszersmind, mostani Plenipotentariusommal S. Martonosi Gyujtó Sándor Urammal együtt Testamenti Executoroknakis; és minthogy most nevezett Gyujtó Sándor Uramban, és mostani Praefectusomban Kadácsi István Uramban tellyes Confidentiam vagyon, azt kívánom hogy mindenik maga Hivatalját holtom utánis a Fiam javára 's hasznára *fellyebb irt Rendelése szerint* folytassa; és a Fiamis hozzájok, sőt még Maradékjokhozis, érdemekhez való recognitioval légyen.

19-o Ha Bécsben következnek halálom, kérem Udvari Consiliarius Fabián Daniel Urat, mint a kiben különös bizodalomom vagyon; hogy ezen Dispositioimnak légjen Bécsben Executora; meg hidegedett tetemeimet Koporsóban záratván *a leg alkalmasabbik úti Tár-Szekeremenn,*

⁷ Hibás számozás, a 17-es pont kimaradt!

és négy ülésű zöld Hintomonn jó moddal, kísértesse-le biztos jó emberek és Cselédek által Erdélyben Sáromberkire; a szükséges Kölcséget, és a Bécsi fizetetlen Contoimat ki-fizetvén, az író Asztalomban és Ládámban található pénzemből. Meg maradó pénzeimet pedig, és Bécsben lévő Clenodiumaimat, Fegyvereimet, Köntösseimet, Fejér Néműimet, Könyveimet, Porcellán edényeimet /mellyeknek Leveleim közöttis Specificatioi vagynak/ minden Leveleimet, adosságokrol való Contractussaimat, és minden Irásaimat – szebb házi Mobiliáimat iro és jádzó Asztalaimmal együtt szám szerint, Inventarium mellett, jó moddal Ládákban, és Verschlagokban rakva, jó Securitas alatt szállíttassa M. Vásárhelyi Házamhoz a Praefectusomnak gondviselése és számadása alá; és az Inventariumokat a Ládáknak, Kasteneknek és Iró-Asztaloknak Kolcsaival pecsét alatt küldje a ki-nevezett Curatoroknak kezekhez. Az alább való Mobiliákat, és házi Eszközöket, Edényeket pedig mellyek a le-küldést nem érdemlik, jó moddal licitaltassa, árrokat incassalja, és trasponalja Praefectusomnak Quietantia mellett, a fiam számára. Bécsben lévő Szekereim közül az két ülésű hamú szín, ujj Úti Hintomonn, és az egyik Tár-Szekeren költöztesse-le minél hamarébb a Fiamat, Igazgatójával, Instructorával, és Bagage-ajával, és két biztos jó Szolgával együtt Erdélyben, Uti Kölcségetis adván neki; a több Bécsben lévő 's meg marado Szekereimet Kocsiimat pedig licitaltassa, vagy Kéz-alatt ennél jobb árron adassa- el és az árrokat, ad Massam Divisionis trasponalja a Praefectusomnak ergo Quietantiam. Ezen fáradságáért pedig, Köszönetemnek jeléül, hagyom, a sebbeli repetir arany Orámat, mely magától üt, és nap-számotis mutat, a nevezett Udvari Consiliarius Urnak Pinczémben található Boraimmal, Három üveges Könyvtartó Thecaimmal együtt – és kérem hogy vegye jó- néven.

20-o A' ki Gyermekeim és Successorim közül most vagy jövendőben, fellyebb irt Rendeléseimet hagyományaimat bontogatná, bontogatni 's változtatni kívánva, vagy engemet Vénségemben meg szomorittana, háborgatna, semminemű Ingo és Ingatlan Keresményemből ne részesüljön, hanem az ötlet Törvény szerint illető Aviticalis Atyai és Anyai rész Josszággal elégedjék-meg.

Míg pedig az Isten engemet éltet, fenn hagyom, és fenn tartom magamnak továbbra, magam Keresményimből a szabados-Dispositiot, és szükséges Kölcséget.

Mely utolsó akaratomnak és Rendeléseimnek bizonyosságára, ezen Testamentaria Dispositioimat, tulajdon pecsétemmel és Subscriptionnal meg erősítem; az alább Neveket le-írt hiteles Tanubizonyságok előtt.

Nagy-Várad-Olasziban Octobernek 10-dik napján 1800-dik Esztendőben.

Frölich Dávid humora

Időjósági kommentárok az 1641-ben Nürnbergben kiadott kalendáriumában

Frölich Dávid asztrológiával kapcsolatos nézeteiről az elmúlt negyedszázadban megjelent már néhány írás Pavercsik Ilona¹ és e tanulmány szerzője² tollából. A tudós késmárki matematikus és kalendáriumkészítő világnézetét a wittenbergi teológiai iskola, de főként Melanchthon szellemi hatása formálta. Apja, Frölich János (vagy a szepességi ungarn-deutsch kettős kötődésű értelmiségiek névhasználata szerint Johann Frölich) a XVI. század végének késő humanista nemzedékéhez tartozott, Wittenbergben szerezte meg a magiszteri fokozatot 1591-ben. Előtte és utána szülőföldje városaiban, Szalókon (Slavkov), Lőcsén (Levoča), Késmárkon (Kežmarok), Leibicben (Ľubica) látott el iskolamesteri, majd rektori feladatot. Fia, Dávid folytatta az apai életutat, az 1610–1620-as években német városok tanintézményeit látogatta, egyebek közt 1627–1628-ban Wittenbergben tanult.³ Azért említem hangsúlyosan a wittenbergi tanulmányokat, mert Frölich Dávid történelemszemlélete, a csillagászatra vonatkozó véleménye, s ezzel összefüggésben az asztrológiához való viszonya szorosan kapcsolódik a XVI. század derekának protestáns gondolkodásmódjához. Azzal a megszorítással, hogy Frölich az asztronómia és az asztrológia közti különbséget kultúrtörténeti alapon értelmezi, és nem veti el szigorúan az asztrológiát, mint például Luther, csak rámutat érvényességi körére: az egyik a matematikán, tehát egzakt számításokon alapszik, a másik pedig a mitológia és az asztronómiai megfigyelések vegyületéből jött létre, s ingatag talajon jár, aki feltétlenül hisz az ilyen jóslásokban. Elkötelezett protestáns (kriptokálvinista) vallásosságát következetesen megtartja, s naptárkészítőként a tudománynépszerűsítés programját és a kegyesség magatartását követi. Mindkét tényező arra predesztinálja, hogy a babonás hiedelmeket elutasítsa: a kalendáriumokra jellemző időjósági, horoszkópkészítési hagyományok vadhajtásait racionális kritikával és gyakran a nevetségessé tétellel igyekszik ártalmatlanítani.

A legtöbb Frölich-kalendáriumban több-kevesebb utalás található az asztrológiával kapcsolatos visszaélésekre, de a legrészletesebben azokban a naptárakban foglalkozik velük, amelyeket természettudományos toldalékkal látott el: az 1626-ra, 1632-re, 1637-re és 1640-re szóló kiadványokban.⁴ Ezekben tárgyalja a csillagmitológiát, a csillagászati felfedezéseket, például Kepler törvényeit, Galilei távcsövét és az általa fölfedezett Jupiter-holdakat, a Föld forgását, Kopernikusz és Kepler számításainak különbségeit. A meteorológiai jelenségek természeti okairól, a fizika egyes kérdéseiről, valamint a tudomány és az asztrológia kapcsolatáról is leírja véleményét, megfigyeléseit.

Az 1640-es évek első felében nemcsak Boroszlóban, hanem Nürnbergben, Wolfgang Endter nyomdájában is kiadtak Frölich-naptárakat, német és latin nyelven. Az 1641-es kalendáriumot a készítő Lőcse város bírójának és esküdtjeinek ajánlotta, továbbá „nagylelkű és tiszteltre méltó patrónusának, azaz jól ismert sógor urának (*Seinen allerseits großgünstigen Herren*

¹ PAVERCSEK Ilona, *David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről*, I–II, MKsz, 1996/3, 292–319, 1996/4, 429–449; Uő, „Az ilyen eszelős speciális jóslatoktól a legnagyobb mértékben irtózom.” (*David Frölich prognosztikonkritikája*), ItK, 1998/1–2, 10–30.

² DUKKON Ágnes, *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban: (Frölich Dávid)*, ItK, 1992/5–6, 594–606; Uő, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., ELTE Eötvös, 2003, 149–151.

³ Részletesebben lásd DUKKON, Ágnes, *Die Erbschaft des Späthumanismus: Der gelehrte Kalenderverfasser David Frölich (1595–1648) = Radikale Reformation: Die Unitarier in Siebenbürgen*, hrsg. von Ulrich A. WIEN, Juliane BRANDT, András F. BALOGH, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 2013, 341–53.

⁴ Ezek a kalendáriumok a boroszlói Baumann-nyomdában jelentek meg, a 2-es és 3-as lábjegyzetben említett tanulmányokban részletes értékelés olvasható róluk.

Patronis und respective wolvertrauten Herren Schwägern)”. Az általam forgatott példány⁵ üres lapjain olvasható bejegyzések azt tanúsítják, hogy az valóban az ajánlásban említett jeles személyek valamelyikétől maradt fenn: hivatalos összejövetelek, tárgyalások időpontjait követhetjük végig az egész év folyamán, semmi magánjellegű esemény nem került bele. A címlapról is érdemes szólnunk: díszes fametszet, asztrológiai témájú keret szegélyezi a közepén található címleírást. A felső sávban három medaillonban a Jupiter, a Nap és a Mars ábrája látható, az alsó sávban Merkur, Venus, Luna és Saturnus. Mindegyik figura a XV–XVI. században elterjedt felfogásban, kosztümösen jelenik meg, Saturnus kivételével, akit itt a szintén nagy hagyományra visszatekintő formában, félmeztelen öregemberként, falábbal, kaszával és a szájához emelt gyermekkel jelenít meg a fametsző. (Egyes lengyel kalendáriumokban a XVI. század elején Saturnust trónon ülő uralkodóként is ábrázolták – mint a reneszánsz kalendáriumi fametszetek Európa-szerte.)⁶ Érdekes részlete a címlapnak a két oldalon látható, két egész alakos tudósportré: baloldalt egy könyvre támaszkodó, prédikáló alak látható, jobboldalt pedig egy csillagász, éggömbbel és körzővel.

Az alábbiakban ezt a nyomtatványt szeretném bemutatni, különös tekintettel a prognosztikonban kigúnyolt népi időjósításokra, mert Frölich itt is tanúbizonyságot tesz tudósi ars poeticájáról: azt vallotta, hogy a fantáziát és a tapasztalatot el kell különíteni egymástól, ugyanis a természeti jelenségek pontos megfigyelését nem szabad összekeverni a babonás hiedelmekkel.

A kalendárium tartalmának rövid összefoglalása: ahogy a címlapon ígéri a szerző, új és régi naptárt ad közre, a lapok „a” oldalain a harmincéves háború eseményeit írja le 1624-től kezdődően, s különösen sok magyar vonatkozású adatot közöl (Bethlen Gábor hadjáratai). A „b” oldalon az adott év uralkodó bolygóit, a Jupitert és a Marsot mutatja be, irodalmi forrásait megnevezve (Hésziodosz, Homérosz, Platón, Sztrabón, Vergilius, Ovidius), de azt is elmagyarázza, hogy a görög-római mitológia isteneit miért hozták összefüggésbe bizonyos bolygókkal. Jupiter az antik mítoszokban mint „Jovis omnia plena” és „Juvans pater” szerepel, ezért egy szép fényes csillagot kezdtek róla elnevezni, majd Rómában szentélyeket építettek a tiszteletére. A Marsot ugyanezzel a módszerrel mutatja be. Hésziodosz és Gellius nyomán elmondja születését, származását (Juno és Jupiter fia), Homéroszra és Ovidiusra hivatkozva említi a híres leleplezési jelenetet, amikor Vulcanus rajta kapja, amint Venussal szerelmeskedik, és egy acélhálóban foglyul ejti őket, a többi isten nagy nevetségére. Vergilius *Aeneis*ének VIII. énekét idézi (a Vulcanus által készített pajzsleírást), amikor tulajdonságait és attribútumait felsorolja: kocsihajtója Bellona, véres korbács a kezében, kísérői Timor, Ira és Clamor. Kiemeli Mars vérszomjas, kegyetlen természetét, megemlíti kultuszát a régi rómaiak vallásában (Sztrabón és Livius alapján), továbbá azt, hogy a harmadik bolygót, az év harmadik hónapját és a hét harmadik napját nevezték el róla. Jordanes és Tacitus műveiből pedig a gótok és a germán törzsek Mars-tiszteletét idézi.

Az első és a második prognosztikon a hagyományos adatokat tartalmazza: az évszakok jellemzését, a betegségekre, a földi termésekre, a háborúra és a békére vonatkozó jóslatokat. Az aktuális évben a Mars befolyása erősen érvényesül, a Saturnus és a Mars együttállása háborút jelez (az 1640-es évek még a harmincéves háború jegyében teltek). A jóslatok csillagászati indoklásához, szokásához híven bőséges szakirodalmat idéz: az asztrológiai irodalomban „kötelezőnek” számító arab csillagászok, Albumasar (787–886) és Haly Albohazen (980–1037) munkáit, továbbá Jovianus Pontanus (1426–1503, vagyis a humanista Giovanni Pontano, Ptolemaiosz *Tetrabiblos*ának latinra fordítója) és Kaspar Peucer (1525–1602)⁷ műveit.

⁵ OSZK, RMK III. 1582: *Tag-Büchlein Oder New und Alt Schreib-Calender, Sampt vierfachen Prognostico [...] auffß Jahr Christi M.DC.XXXI. [...] Gestellet von Davide Froelich, Röm. Kais. Mai. Mathem. in der Königreich Ungarn [...]*, Nürnberg, Gedruckt bey Wolffgang Endttern.

⁶ Erről részletesebben és képekkel lásd DUKKON Ágnes, *Kép és Szó: Az illusztráció szerepe a reneszánsz és barokk kalendáriumokban = Irodalomtörténet, irodalomértés*, szerk. CS. VARGA István, VILCSEK Béla, Bp., ELTE TFK, 1994, 231–241.

⁷ Kaspar PEUCER, *Elementa Doctrinae de Circulis Coelestibus et Primo Motu*, Wittenberg, 1553. Peucer is Melanchthon wittenbergi követőjéhez tartozott, akik ellen, mint kriptokálvinisták ellen, az ortodox lutheránusok komoly támadásokat intéztek. Mivel Peucer nem adta föl vallási meggyőződését, 1574-től hosszú ideig fogságban töltötte életét.

Az úgynevezett harmadik prognosztikonban a babonás időjóslásról mondja el a véleményét, és terjedelmes példaanyaggal szemlélteti. Már a címben jelzi, mit gondol erről a témáról: „Das Dritte Prognosticon, Auss der nüchtigen Tagwehlung und falschen Einbildung zusammengelesen / Sonst Alter Weiber Prax genanndt.” (B_{4b}–C_{2b}) [A Harmadik Prognosticon, hamis beképzésekkel és bizonyos napokra szóló dőre jóslásokból összeválogatva, egyébként vénasszonyok praktikájának neveztetik.]

Frölich a bevezetésben leírja, hogy a mezőgazdasági munkák idejére, körülményeire vonatkozó hagyományok, hiedelmek sokszor ellentmondanak a természeti megfigyeléseknek; ezeket babonáknak, varázslásoknak tartja, Isten rendeléseivel is ellenkezőknek. Hogy egyes napok ilyen vagy amolyan tevékenységekre kedvezőbbek vagy ártalmasok, illetve hogy különféle előjelek és történések közt ok-okozati kapcsolat volna, az Frölich szerint vénasszonyok, boszorkányok hagyatéka: „Unter derselben Zahl aber gehören sonderlich die Dies critici oder Lösel-Tage, wenn nemlich nach Art der alten Weiber und Zauber-Hexen auch andere sowohl gemeine, als vornehme und sonst nicht ungeschichte Leute, sieh in ihrem häuslichem Thun und Wesen, in Acker- und Gärten Baw, und sonst in andern Zufällen eines gewissen Heiligen oder Märterers-Tage binden, vermeinende, daß ausserhalb demselben solche Dinge zu bestellen untüchtig und unglücklich sey: Welches ein schädlicher Aberglaube ist. [...]”. (C_{1a})

Frölich vitatja a napok babonás megkülönböztetését, egyik nap sem jobb vagy rosszabb bizonyos munkák elvégzésére, mint a másik, legalábbis az alkalmasság nem ilyen „misztikus” elrendeltségtől függ, hanem valóságos természeti jelenségektől. Egy szent vagy mártír emléknapja nem gyakorol hatást a természetre. Előfordulhat, hogy egy ilyen jeles nap valamely erős conjunctióval esik egybe, amelynek befolyása lehet a fizikai világra, de ez esetleges, és nem rendszeres jelenség. Ahogy a logika tanítóitól idézi: „à causis per accidens non valet consequentia”. Frölich tanácsa így hangzik: „Nun soll der Gottsfürchtige und Warheitliebende Leser folgende abergläubische und ungegründete Regeln verwerffen, auff dieselben im geringsten nicht bawen, sondern vielmehr auch andere davon auß Christliche Liebe abhalten.” (C_{1a}) [Az istenfélő és igazságszerető olvasónak el kell vetnie a babonás és megalapozatlan regulákat, ezekre a legkisebb mértékben sem szabad építenie, hanem sokkal inkább másokat is távol tartani tőlük keresztyéni szeretetből.]

Miután így előkészítette az olvasót, hogyan is kezelje az itt következő „vénasszonyok practicáját”, sorra veszi az egyes hónapok szerint a parasztkalendárium babonáinak ítélt hagyományait. Érdekessége ennek a résznek, hogy Frölich minden hiedelem után rövid kommentárt, csípős megjegyzést fűz, latinul vagy németül. Ez a „kétszólamú” prognosztikon humoros oldaláról mutatja be a szerzőt: kineveti a babonákat, ostobaságoknak tartja őket, és a jámbor olvasót mindenképpen meg akarja őrizni ezek követésétől. Az alábbiakban lássunk néhány példát erre a módszerre (Frölich beszűrésait vastagítással jelzem):

Januarius

„Wenn es am Tage Vincentii schön Wetter ist, So soll viel und guter Wein werden. (**Scilicet.**)” [Ha Vince-napkor szép idő van, sok és jó bor terem. (**Tudott dolog.**)]

Martius

„Wenn am Charfreytag regnet, so soll es ein Fruchtbare Jahr bedeuten.” (**Non credo.**) [Ha Nagypénteken esik, ez termékeny évet jelez. (**Nem hiszem.**)]

„Wirds am Ostertag wenig regnen,
So wird der dün Futter begegnen,
Ists aber schön am selben Tag,
So wird gut Schmaltz und wolfeil bey der Wag.
(**Reim dich, oder ich freß dich.**)”

[Ha Húsvétkor kevés eső esik / akkor silány a takarmány, / de ha szép idő van aznap, / úgy jó és olcsó lesz a zsír. (**Rímelj, vagy megeszlek.**)]

Aprilis

„Am Ambrosii Tag soll man Zwiebel säen.” (**Sed non semper.**) [Ambrus-napján hagymát kell vetni. (**De nem mindig.**) „Die Nachtigal kompt auff Georgii. (**Wenn sie will.**)” [A fülemüle György-napkor jön. (**Ha akar.**)]

Maius

„Wenn es am S. Walpurgis oder Philippi Jacobi Abend regnet, oder dieselbe Nacht thauet: so hoffet der gemeine Mann auf ein gut Jahr. (**Aber hoffen und harren, machet manchen zum Narren.**)” [Ha Szent Walpurga- vagy Fülöp- és Jakab-nap estéjén esik, vagy ugyan-ezen éjszaka olvad, akkor az ember jó évet remél. (**De a remény és a várakozás némelyeket bolonddá tesz.**)]

„Ist Pancratii Tag schön und hell: soll es ein gut Wein Zeichen seyn. (**Es kann seyn, es kann auch nicht seyn.**) [Ha Pongrác napja szép és fényes, jó bor jegye lehet néked. (**Lehet is, meg nem is.**)]

Junius

Wie es wittert am Tage Medardi: so soll es 4. Wochen nach einander wittern. (**Jedoch fehlet es vielmahl.**) [Amilyen idő van Medárd-napkor, olyan idő lesz még négy héten keresztül. (**Ámbár elég sokszor hibádzik.**)]

Julius

„Am Tag Kiliani soll man jedes Getreides etliche Körner nehmen, und dieselben ins Erdreich biß auff den Tag Eliae stecken, und welches Getreid alsdann am besten auffgangen und gewachsen, dasselbe geräth auch deß folgenden Jahres am meisten: Was aber in der Zeit nicht wohl auffgangen, daß geräth auch nit im folgenden Jahr. (**Wer leicht glaubet, wird leicht betrogen.**)” [Kilian napján minden gabonából magokat kell venni és Illés-napig elvetni a földbe, és amelyik gabonaféle a legjobban növekszik, a következő évben az fog jobban sikerülni. Amelyik ekkor nem jól fejlődik, a következő évben sem hoz jó termést. (**Aki könnyen hisz, az könnyen becsapódik.**)]

Augustus

Mariae Himmelfahrts klar Sonnenschein,

Soll bringen viel und guten Wein. (**Ist es nicht waar, so mag es falsch seyn.**)

[Mária Mennybevitele ha fényes, Sok és jó bort ígér ez. (**Ha nem igaz, akkor csak hamis lehet.**)]

September

„Wie viel Froste 3. Wochen vor Michaelis fallen, so viel fallen ihr auch 3. Tag vor oder nach Philippi Jacobi des folgenden Jahres. (**O Vanitas Vanitatum.**)” [Amennyi fagy lesz Szent Mihály-nap előtt három héttel, ugyanannyi lesz a következő évben Fülöp és Jakab napja előtt vagy után három nappal. (**Ó, hiúságok hiúsága.**)]

November

„Am S. Martini Abend schlachten die Bawren eine Ganß und lassen den Rumpf braten und essen ihn ab. Am Brust-Knochen können sie sehen, ob ein linder oder ein harter Winter seyn soll, und wie lang es hinaus schneyen und kalt werden soll. Sie betrachten aber damahln am selben Brust-Knochen oder Sprenckel, wie ihn auch etliche nennen, das förder Theil und das hinderste Theil. Darnach so betrachten sie auch die Farben. Die braune Farbe bedeutet große Kälte; Die weiße aber Schnee und Regen. Das obere Theil des obern Knochen bedeutet die Zeit vor Weinachten. (**Aber Thorheit uber alle Thorheit.**) [Szent Márton napján a parasztok ludat vágnak, a törzsét megsütik és megeszik. A mellcsontjából megláthatják, hogy enyhe vagy kemény tél lesz, és azt is, hogy milyen hosszan tart a havazás és a hideg. De megfigyelik ezen a mellcsonton, vagy ahogy némelyek nevezik, szöcskén az első és a hátulsó részt is. Ugyancsak nézik a színét is. A barna szín nagy hideget jósol; a fehér pedig havat és esőt. A felső csont felső része a Karácsony előtti időt jelenti. (**Ostobaság, mérhetetlen ostobaság.**)]

Frölich a decemberre vonatkozó jóslatoknál kitér arra, hogy a Karácsony után következő 12-13 nap alapján szokás az egész év időjárását megjövendölni: amilyen az idő ezekben a napokban, az egész évben olyan lesz. A jeles asztronómus vitatja ezt a hiedelmet is, és az 1629-es boroszlói kalendáriumára hivatkozik, amelyben részletesen kifejtette nézeteit a meteorológia és a naptári számítások kapcsolatáról. A Julianus- és a Gergely-naptár közti időeltolódás miatt a régi időkbeli származó megfigyelések, hiedelmek amúgy is bizonytalanná váltak, mert a jeles napok az új naptárban tíz nappal későbbre esnek. Így a paraszti kalendárium időjárási jóslatait is át kellene programozni az új időszámítás szerint. E témának külön fejezetet szentelt már korábban, az 1637-re szóló, Boroszlóban kiadott kalendáriumában:⁸ „Warum denn der Ackerbaw und dergleichen Arbeit nach dem Alten Calender fruchtbarlicher bestellt wird, als nach dem Newen” (B_{3b}–B_{4b}). Az egyszerű emberek – írja Frölich – panaszkodnak, hogy a jeles napokhoz kapcsolódó regulák a régi kalendárium szerint jobban összhangban vannak a természettel, mint az új naptárban. Ennek okát nem látják be, mert nem kapcsolják össze az időjárási jelenségeket a Nap mozgásával, hanem csak a kalendáriumban szereplő szent napjával. Frölich a Julianus- és a Gregorianus-naptár közti tíznapos eltolódásra utalva példákkal illusztrálja, hogyan lehetne a sok évszázados megfigyelésekből, tapasztalatokból kialakított regulákat a régi és az új változat szerint összehozni. Ez a javaslat logikus és racionális, de egyúttal mulatságos is, ha megpróbáljuk elképzelni használatát a mindennapi paraszti életmódban (rigmusokba véggképp nehéz lett volna belekényszeríteni az ajánlott megoldást): „New Gregorius oder Alt Mattheis bricht das Eis, findet er keins, so machet er eins.” [Régi Gergely vagy Új Mátyás megtöri a jeget, ha talál, ha nem talál, csinál.] „Umb New Ambrosii, oder Alt Mariä Verkündigung Tag, ists gut Zwiebel, Habern und Gersten zu seen.” [Új Ambrus-napján, vagy régi Gyümölcsoltó Boldogasszony-napján jó hagymát, zabot és árpát vetni.]

A hónapokra vonatkozó „vénaasszonyi jóslások” kritikája után az érvágás napjaihoz fűződő hagyományokat is kétségbe vonja, nevezetesen, hogy mely naptári napokon jó (Balázs-, Fülöp- és Jakab-, Bertalan-, Márton-, Bálint- és István-napkor), melyeken ártalmas (Visitatio-, Simon Juda- és András-napkor) eret vágatni. Aki ez utóbbi ártalmas napokon vágat eret, nem éli túl az adott évet. Frölich megjegyzi: „Jedoch weiss man dessen noch kein Exempel, mit dem es eingetroffen hätte.” [Ámbár nem ismerünk esetet, akivel ez előfordult volna.]

A következő fejezetben – Nun folgen andere Weiber Deuteleien und abergläubige Lappereyen [Most másféle asszonyi csürcsavarások és babonás koholmányok következnek] – a szerző további regulákat, hiedelmeket sorol fel, szám szerint tizenhetet, vegyesen a háztartásra, életmódra, gazdaságra vonatkozóan. A kalendárium mai olvasója számára ennek a groteszk csokornak folklorisztikai értéke van: érdekes képet kapunk arról, hogy milyen erősen tartotta magát a mágikus szemléletmód és gondolkodás az emberek tudatában, függetlenül a keresztyén tanítástól – és a képtelenség mennyire nem jelentett akadályt a mágikus eljárások követésében. Néhány konkrét példát érdemes idéznünk közülük:

„So eine Jungfrau gern gesotten Milch isset aus der Pfannen, oder stets Topff scharret, so wird es ihrer Hochzeit regnen, und sie überkommet einen unfreundlichen Mann.” [Ha egy leány szívesen issza a forralt tejet serpenyőből, vagy folyton a fazekat kaparássza, akkor az esküvőjén esni fog és barátságtalan férjet kap.]

„So ein Jüngling und Jungfrau zusammenkommen und seynd beyde noch Jungfrauen, das erste Kind, das sie zeugen, ist ein Narr.” [Ha egy ifjú és egy leány úgy kel egybe, hogy még mindketten szüzek, akkor az első gyermek, akit nemzenek, bolond lesz.]

„So einem seine Nase jucket: so wird er rothen Wein trincken, oder ein Gestanck riechen.” [Ha valakinek viszket az orra: vörösbort fog inni, vagy bűdöset szagolni.]

⁸ OSZK, RMK III. 1545

„Ein new gekaupte Henne soll man 3. mahl uber Ofen werffen, so wird sie nicht außn Haus verlieren. Der new gekauften Kuh soll man die Füsse waschen, und das Wasser hernach umb das Ofenloch giessen: So wird sie sich nicht verlaufen, sondern gerne vom Felde in die neue Herberg kommen.” [Egy újonnan vásárolt tyúkot háromszor át kell vetni a kemence fölött, akkor nem fog elkóborolni a háztól. Egy újonnan vásárolt tehénnek meg kell mosni a lábait, és a vizet a kemencelyuk köré önteni: így a tehén nem szalad el, hanem a mezőről örömet az új szállására megy.]

A kis fejezetet Frölich azzal zárja, hogy több babonát már szégyellne felsorolni, de inkább azoknak kellene szégyenkezniük, akik ilyen nem keresztyéni (Unchristliches) szabályokra alapozzák az életüket. Ezért az első parancsolt megtartására inti olvasóit. A kalendárium toldalék végén következik a negyedik prognosztikon, az igazi: „Das vierte warhafftigste und unfehlbareste PROGNOSTICON, Welches in sich begreiffet die Göttlichen Prophezeiungen, von der Beschaffenheit der vorstehenden Zeit und von der Gelegenheit allerley Standes Personen”. (C_{3b})

A szerző a Bibliából válogat idézeteket a hagyományos témákhoz (évszakok, hónapok, a termésről, a háborúról és békéről, a fogyatkozásokról stb.), s mindegyik idézet a bizonytalan emberi találgatások, hiedelmek helyett az istenfélelemre és a gondviselésre irányítja a figyelmet. Az idézetek többsége a *Zsoltárok könyvéből* származik, de más ószövetségi helyekre is hivatkozik. Néhány példát bemutatunk ebből a részből is:

Von Fruchtbarkeit (A termékenységről)

Gott, du suchest das Land heim, und wässerst es, und machest es sehr reich, du lässest ihr Getreide wol geraten, denn also bawes tu das Land. Psal. 65.

Von Finsternüssen (A fogyatkozásokról)

Der Herr wird behüten die Füsse seiner Heiligen; Aber die Gottlosen müssen zu nichte werden in Finsternüss. 1 Sam. c.2.

Vom Zustand der Armen (A szegények állapotáról)

Der Herr ist des Armen Schutz, ein Schutz in der Noth. Psal. 9.

A Prognosticon végén pedig könyörgés olvasható: a háborús állapotok miatt szenvedő német népert fohászkodik a szerző a 74., 75., és a 78. zsoltárból vett idézetekkel.

Ezzel Frölich ismét a XVI. századi protestáns hagyományokat eleveníti föl. Luther környezetének kalendáriumszerzői (például Paul Eber),⁹ majd a kálvini irányzatot követő francia kalendáriumok (melyekben Theodore de Bèze és Kálvin asztrológiaellenes írásait is közreadják a kiadók)¹⁰ igen határozottan elvetették az asztrológiai alapú jóslásokat, és a Biblia tekintélyére hivatkoztak, idézték a prófétai tilalmakat, intéseket, például a Jeremiás 10:2 verset: „Ezt mondja az Úr: a pogányok útját el ne tanuljátok, és az égi jelektől ne féljete, mert a pogányok félnek azoktól.” Ami viszont a „babonás asztrológia” kigúnyolását illeti, Frölich az említett „készlólamú” prognosztikonnal – a vénasszonyok praktikájával – a XVII. század második felétől kezdve meg-megjelenő asztrológiaparódiák egyik szellemes változatát képviseli.¹¹

⁹ *Calendarium Historicum conscriptum a Paulo Ebero Kittingensi*, Wittenberg, 1550. (Néhány további kiadás: 1553, 1579, 1582.)

¹⁰ Három kiadványt említek, amelyekben ez a szemlélet érvényesül: *Calendrier Historial*, A Lyon, par Ian de Tournes, MDLXIII (Oxford, Bodleian Library, Douce, CC. 173.); *Calendrier Historial*, A Lyon, par Charles Pesnot, 1563 (Bibl. Univ. Wrocław, 319946); *Calendrier Historial et Lunair [...]*, A Geneve, par Abel Rivery, 1577 (Bibl. Univ. Wrocław, 372664, 8r.). Részletesebben: DUKKON, i. m., (2. j.) 54–56.

¹¹ A lőcsei Brewer-nyomdában az 1677-re és 1678-ra szóló kalendáriumok tartalmazznak parodisztikus jóslatokat, lásd DUKKON, i. m., (2. j.) 155. Európában másutt is elterjedt az asztrológiakritika, például Angliában a XVII. század közepétől az asztrológia elleni támadások összekapcsolódtak a kor politikai eseményeinek sokféle álláspontból történő vitatásával. A Poor Robin név alatt megjelenő *almanacok* különösen híresek voltak humoros, satirikus jellegükről. Bernard CAPP, *Astrology et the Popular Press: English Almanacs, 1500–1800*, London & Boston, Faber and Faber, 1979, 39–40.

David Frölich: *Tag Büchlein Oder New und Alt Schreib-Calender*, Nürnberg, 1641.
(OSZK, RMK III. 1582)

Schauff pozsonyi könyvkiadó kétnyelvű hirdetése (1790)

A 18. század végi Pozsony könyvkultúrájában sajátos helyet foglal el Johann Nepomuk Schauuff (1757–1827), aki 1786-tól könyvkiadóként, majd 1792-től nyomdatulajdonosként működött. Ebben az évben ugyanis megvásárolta Anton Oderlitzky nyomdáját, és 1801-ig mintegy 110 nyomtatvány hagyta el sajtóját. Az a híradás azonban, amelyről alább szólunk, nem új könyv megjelenéséről tudósít, hanem egy rézmetszetről, két nyelven, németül és latinul.¹

A Schauffische Kunsthandlung hirdetése

„Anzeige.

Die Schauffische Kunsthandlung in Preßburg hat zum Denkmal der hohen Feierlichkeit des 15-ten Novembers ein sehr schönes allegorisches Kupfer durch den berühmten Meister Herrn Kohl verfertigen lassen. Dasselbst ist auf einem mit der Ewigkeit bezeichneten Altar das ungarische Wappen aufgestellt über welchem zwey Engel die königliche Krone in vollem Glanze empor tragen; rechts auf dem Altar liegen die königlichen Insignien auf einem Polster, links liegt auf

¹ Lelőhelye: OSZK Kisnyomtatványtár, 1790, 4-rét.

einer ungrischen Pferdedecke ein bloßer Säbel und ein Csako, die uralte adeliche Tapferkeit zu bezeichnen und mitten liegt das mit Siegeln versehene königliche Diplom; welches sämmtlich durch eine chronographische Unterschrift erklärt wird.

Der Preis davon ist in den schönsten Abdrucken 20 kr. auch sind in dieser Kunsthandlung zu haben, die Krönungszeremonien von der Herausgabe Artaria Komp. zu Wien davon bereits die Krönung, der Eid, und der Kreuzhieb, das Stück illum. pr. 2 fl. und schwarz pr. 1 fl. erschienen ist. Verschiedene Portraite, von Se. Majestät Leopold II. in Kupfer schwarz, und illum. von 4 fl. bis 7 kr. auch derselben in Oel gamahlt, von verschiedener größe sehr wohl getroffen von 2. bis 6. Dukaten.”

„Nuncium.

Officina Sculptoria Schauffiana Posonii in Memoriam solennis Coronationis Leopoldi Secundi in Regem Hungariae die 15. Nov. 1790. peractae Cuprum allegoricum per celebrem artis graphicae magistrum D. Kohl Sculpi curavit.

Representat vero dictum Cuprum Altare aeternitate signatum, super quo Regni Hungariae Insigne locatum cernitur, duobus Angelis coranam(!) Regni in pleno Splendore desuper portantibus. Dextrum altaris latus regia Insignia super pulvillo, sinistrum vero ornatissimum tegumentum Hungaricum Equi, evaginatus gladius, ac Csako ad designandam eatenus antiquam nobilitatis Hungariae generositatem occupant. Medium tenet regis sigillis munitum Diploma. Cum Inscriptione.

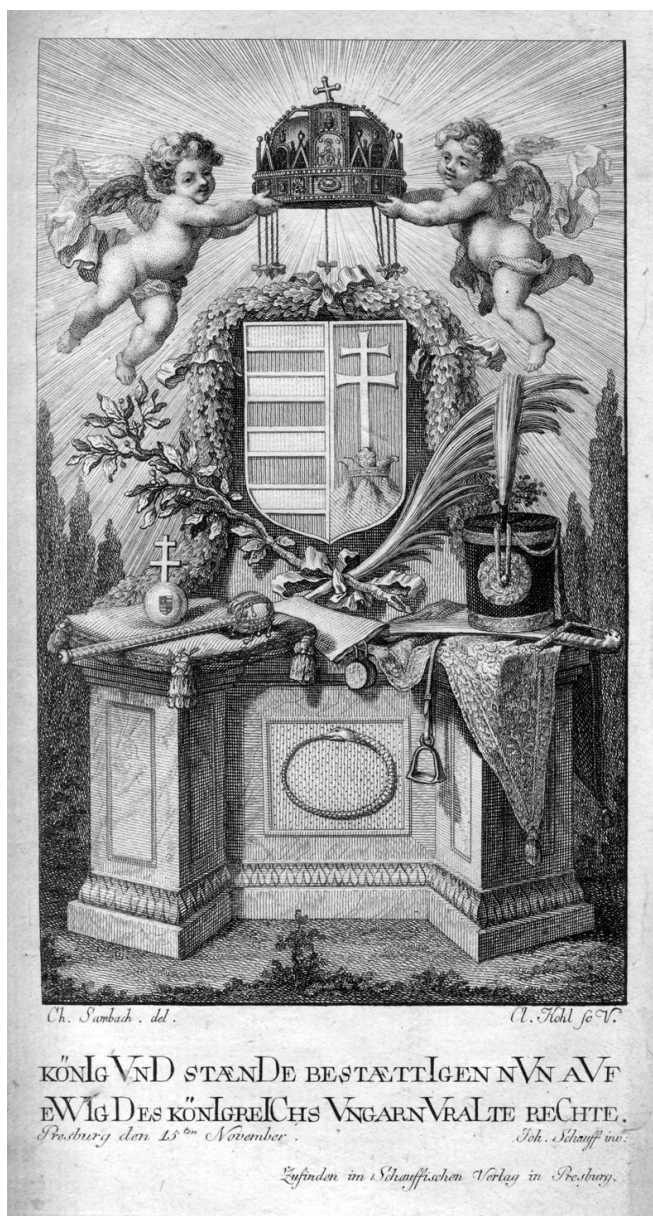
Prostat vero nominatum Cuprum in dicta Officina Schauffiana pro 20 kr.

Similiter in eadem Officina venales existunt 4 Prospectus per Societatem Artaria Viennensem extradati, qui actum Coronationis, fidei regiae, creationis Equitum Auratorum ac denique Vibrationis Ense Ducis Stephani designant. Singulus illuminatus prospectus duobus, non illuminatus autem 1 fl. venundatur.

Possunt quoque variae August. Imp. et regis Leopoldi Secundi effigies in Cupra a 4 fl. usque 7 kr. diversae item magnitudinis atque oleacis coloribus adumbratae a 2, 3, 4, 5 et 6 aureis haberi.”

Schauff ugyanis nemcsak mint könyvkiadó (és később nyomdatulajdonos) volt jelen Pozsony kulturális életében, hanem – amellett, hogy 1780-tól 1805-ig a helyi normáliskola kinevezett rajztanáraként állami hivatalt töltött be – rézmetszőként is. A bécsi rézmetsző akadémiát végezte el, majd 1785-ben könyv- és műkereskedést nyitott, amint erről a Pressburger Zeitung 1785. szeptember 3-i száma is tudósított.² Ebben a boltban könyvet, zeneművet, térképet és metszetekeket árult. Utcára nyíló üzlete Pozsony belvárosában, a Schneeweisschen utcában volt (ma Bielá ul.).

² PAVERCSIK Ilona, *Zeitungen als Kommunikationsmedium des Buchhandels am Ende des 18. Jahrhundert* = *Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn: Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert*, hrsg. Norbert BACHLEITNER, Andrea SEIDLER, Wien, Lit Verlag, 2007 (Finno-Ugrian Studies in Austria, 4), 58–59.

Ezt a metszetet hirdeti az 'Anzeige. – Nuntium.'

A híradás annak a rézmetszetű lapnak a megjelenéséről tájékoztat, amely II. Lipót magyar királlyá koronázása alkalmából készült. Az 1790. november 15-i nevezetes esemény emlékére ugyanis a Schauff-műkereskedés (Schauffische Kunsthandlung) egy szép allegorikus rézmetszetet bocsátott ki. Az itt közölt tudósítás részletesen le is írja, hogy mit ábrázol ez a metszet: az örökkévalóságot jelképező oltáron a magyar címer, amely felett két angyal a teljes fényében tündöklő magyar királyi koronát tartja. Jobbra az oltáron a koronázási jelvények fekszenek párnán, balra magyar nyeregtakarón kard és csákó jelképezi az ősi nemesi hősiességet, míg középen a pecsétel ellátott királyi diploma látható.

Ez az allegorikus rézmetszet nem ismeretlen a könyvészet számára: a magyar nemzeti oszloprendről írt reprezentatív, rézmetszetes ábrákkal is ellátott *Theorie der Säulenordnungen* című könyv címlapelőzékeként szolgál.³ A könyv szerzője maga Johann Nepomuk Schauff, akinek nem ez az egyetlen művészeti, illetve építészeti témájú önálló könyve. A könyv tárgya és a címlap-előzékként felhasznált metszet között nincs semmi összefüggés. A címlapon azonban olvashatjuk, hogy a szerző a nemzeti oszloprendekről szóló művét „Dem Könige und der Nation ge-

widmet am Tage der Krönung in Preßburg 1790”. A metszet alatt, amint azt a híradás is jelzi, bár nem részletezi, felirat van. A kép alján lévő szöveg árulja el, hogy Schauff itt az akkori értelmezésben helyreállított nemzeti egységet, a király és a nemzet egységét ünnepli és szuggerálja. Hazafias szövege a koronázás évszámát, az 1790-es évet is rejt: KÖNIG VND STÄNDE BESTÄTTIGEN NVN AVF EWIG DES KÖNIGREICHS VNGARN VRLTE RECHTE „Pressburg den 15ten November.” A metszetet készítő művészek közül a hirdetés csak „Kohl urat” említi, de a közreműködők teljes névsora a metszet alatt olvasható, vagyis Schauff elgondolása alapján Sambach rajzolta és Kohl metszette rézbe, Bécsben: Ch. Sambach del., Cl[emens] Kohl. sc. V[iennae]. és Joh. Schauff inv. Zufinden im Schauffischen Verlag in Presburg.

A kor szokása szerint Schauff a metszeteit önálló lapok formájában is terjesztette műkereskedésében. Ezt az oltárra helyezett magyar címert és a Szent Koronát ábrázoló, a könyvben címlapelőzékként felhasznált metszetet is hirdette és árulta. A híradás egyébként rávilágít arra is, hogy nem véletlenül jelent meg éppen a koronázás évében a nemzeti oszloprendekről szóló könyve. Ezt a koronázás kapcsán készült más metszetekkel együtt hirdette és árulta: így kapható

³ SCHAUFF, Johann Nep., *Theorie der Säulenordnungen sammt einer ungarischen Nationalsäulenordnung*, Pressburg, im Schauffischen Verlag, 1790.

volt többféle látkép a koronázásról, az esküről, az arany-sarkantyús vitézek avatásáról, színezett vagy fekete-fehér változatban. Emellett meg lehetett vásárolni II. Lipót rézmetszetű portréját fekete-fehér és színezett változatban is. Nem tudjuk, hogy itt az uralkodónak arról a mellképéről van-e szó, amelyet maga Schauff metszett rézbe, és az új uralkodót magyar ruhában ábrázolja (és amely a Schauff által összeállított *Die Feyerlichkeiten...* című kötet⁴ címlapelőzékeként szerepel), vagy a bécsi Artaria cég által terjesztett másik portréjáról, amelynek feltételezett alkotója Dormer bécsi művész.⁵

Schauff ugyanis a koronázás évében, sőt a királlyá koronázás pontos napjára datálva egy reprezentatív kötetet is megjelentetett, amelynek szerzője és rajzolója-metszője is ő. Ez a már említett *Die Feyerlichkeiten...*, amelynek alcíme hasonló a fent már idézett nemzeti oszloprendekről szóló könyvéhez. A pozsonyi királykoronázás – amely itt legutóbb 50 évvel azelőtt, Mária Terézia magyar királynővé koronázása alkalmából történt – valóban olyan alkalom volt, amely ünnepélyes külsőségeivel megihlette a rajzoló és rézmetsző Schauffot. Ehhez járult a Szent Korona hazahozatala fölött érzett öröm és lelkesedés: ennek köszönhető, hogy Schauff a koronát is megörökítette színezett rézmetszet formájában, kétféle nézetben, és a két kép szerepel az ünnepi kötet illusztrációi között. A koronát ugyanis ebben az évben hozták Bécsből Budára, majd II. Lipót koronázására Budáról Pozsonyba, ahol néhány napig a közönség meg is tekinthette.

Visszatérve a hirdetéshez, olvashatjuk, hogy az említett metszeteket nemcsak Schauff saját műkereskedésében, hanem a nevezetes bécsi Artaria cégnél is meg lehetett vásárolni, az árak is pontosan meg vannak jelölve. A Pozsonyban működő Johann Nepomuk Schauffnak számos bécsi kapcsolata volt, nemcsak a Kohlmarkton, a Michaelerkirchével szemközt üzletet fenntartó Artaria et Compagnie Kunst, Kupferstich, Landkarten und Musikalien-Händler céggel,⁶ hanem Ignaz Albertivel is, aki Schauffhoz hasonlóan a bécsi rézmetsző akadémián tanult és rézmetszőből lett könyv- és zeneműkiadó. A hirdetésen párhuzamosan futó német és latin szöveg között semmi lényeges különbség nincs, talán csak annyi, hogy a német szöveg első mondata nem mondja meg, hogy milyen ünnepélyes alkalomról van szó, míg a latinból megtudjuk, hogy II. Lipót magyar királlyá koronázása ez az emlékezetes esemény.

És végül: vajon miért kétnyelvű a hirdetés? A pozsonyi lakosság és a bécsi közönség szempontjából erre nyilvánvalóan nem lett volna szükség, de talán a koronázással egybekötött országgyűlésre érkező magyarok szívesebben olvasták a latin hirdetést, mint a németet.

⁴ SCHAUFF, Johann Nep., *Die Feyerlichkeiten bey der Krönung seiner kaiserlich-königlich-apostolischen Majestät Leopold des Zweyten als König von Ungarn zu Pressburg den 15-ten November 1790: Im Zusammenhange beschrieben von Johann Nepomuk Schauff ordentlichen Lehrer der Zeichenklasse an der königlichen Hauptnationalschule*, (Im Verlage der Schauffischen Kunsthandlung in Preßburg auch zu haben bey Ignaz Alberti in Wien.)

⁵ Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Digitale Porträtsammlung

⁶ FRANK, Peter R., FRIMMEL, Johannes, *Buchwesen in Wien 1750–1850: kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2008 (Buchforschung), 7.

A Schola Rivulina Nagybányán fennmaradt köteteiről

A hajdani nagybányai református kollégiumi könyvtár múltja és egykori állományának összetétele viszonylag jól dokumentált,¹ ám ami a bibliotéka utóéletét, fennmaradt köteteinek sorsát és számát illeti, számos kérdőjel, megválaszolatlan kérdés merült fel az idők folyamán.

A helyi református egyházközséggel igen szoros intézményi kapcsolatban álló városnak a 17. század utolsó harmadában kezdődő s a következő század első felében hangsúlyosabbá váló erőszakos rekatolizációja a könyvesház sorsát is jelentős mértékben befolyásolta. A többszöri kényszerű költözések, elrejtések nyomán vélhetően károk keletkeztek az eredeti állományban, majd a kollégium működésének 1755. évi hatósági beszüntetését követően tulajdonképpen homály fedi a könyvek sorsát. Szerencsésen fennmaradt azonban a gyűjtemény öt katalógusa, jegyzéke (1669, keltezetlen, 1696, 1699, 1723).² Morvay Győző 1896-ban az időrendben negyedik jegyzéket közölte tétélesen, és ebből kiindulva sikeresen próbálkozott az egyes katalógusok közötti konkordancia összeállításával is, majd alig néhány esztendő múltán Thurzó Ferenc, kiváló intézménytörténetének mellékleteként, mind az öt jegyzéket publikálta.³

A helyi ellenreformáció élharcosai a jezsuiták voltak, nagybányai rendházukban lévő könyvek a rend abolícióját követően, 1782-ben Budára kerültek. Morvay véleménye szerint legfennebb elenyésző mennyiségű kötet kerülhetett a Schola Rivulina könyvtárából hozzájuk, és valóban, az Egyetemi Könyvtár állományából mindeddig nem került elő az egykori református kollégiumi könyvtárra utaló adat. A minoriták 1687-től vetették meg lábukat Nagybányán, fennmaradt régi könyvállományukban hasonlóképpen nem találtunk kollégiumi eredetű köteteket.⁴ 1755 után a reformátusok szívós ellenállásának köszönhetően a kollégium el nem pusztult vagy pusztított javainak egy részét átmenthették, a könyvtár töredékei talán a Schola romjain, annak nyomán létrejövő triviális (elemi) iskola, és/vagy az egyházközség őrzetében maradhattak fenn.⁵ A Morvay Győző 1896. évi könyvtári bűvárlatáig eltelt közel másfél száz esztendő folyamán e töredék folyamatosan apadhatott, ő már csak „néhány” fennmaradt könyvről tudósított, majd Thurzó Ferenc 1905-ben 13, az egykori kollégiumi könyvtár állományához tartozó kötetet talált a nagybányai parókiális levéltár őrzésében. Ezeknek címléírásait a Soltész Elemér nagybányai lelkész által készített jegyzék nyomán közölte, a néhány hibásan kézhez kapott adattal együtt.⁶ Az azóta eltelt újabb száztíz esztendőt a levéltár – és e néhány kötet – a kutatás (és részben a hatóságok) elől egészen elszigetelve vészelte át. 1988-ban Monok István foglalta egybe a nagybányai református könyves múlt fennmaradt adatsorait, az akkori körülmények nem tették lehetővé számára a helyszíni kutatást, az esetlegesen fennmaradt kötetek utáni nyomozást.⁷

¹ A könyvtár történetére vonatkozó alapvető munkák: MORVAY Győző, *Két nagybányai régi könyvtár*, MKsz., (20)1896, 16–51; THURZÓ Ferenc, *A Nagybányai Ev. Ref. Főiskola (Schola Rivulina) története, 1547–1755*, Nagybánya, Morvay Gy. Ny., 1905.

² Ma a Román Nemzeti Levéltár Máramaros megyei Igazgatóságának (Nagybánya) őrzésében, a nagybányai református egyházközség részben államosított levéltárának részeként (Oficiul Parohial Reformat Baia Mare, Fond nr.114 / Inventar nr.78., nr. curent 796.). A könyvjegyzékeket is tartalmazó kéziratot a régikönyves szakirodalom *Matrix* néven ismeri.

³ MORVAY, i. m., 19–41; THURZÓ, i. m., 155–252.

⁴ MORVAY, i. m., 41–43; EMÖDI András, *A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye műemlékkönyvtárának régi állománya: Katalógus*, Nagyvárad, Szatmári Római Katolikus Püspökség–Varadinum Script K., 2010 (A Kárpát-medence Magyar Könyvtárainak Régi Könyvei, 5).

⁵ MORVAY Győző, *A középkorok története Nagybányán*, Nagybánya, Molnár Ny., 1896, 20; THURZÓ, i. m., 111.

⁶ THURZÓ, i. m., 114–116.

⁷ MONOK István, *Nagybánya: A református kollégium könyvtára = Partiumi Könyvesházak, 1623–1730 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*, kiad. FEKETE Csaba, KULCSÁR György, MONOK István, VARGA András, szerk. H. TAKÁCS Marianna, Bp.–Szeged, MTA Könyvtára, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14), 375–422.

2015 nyarán a nagybányai református esperesi és egyházközségi levéltárak rendezése, az ott végzett állományvédelmi munkálatok során azonosítottuk a Schola Rivulina fennmaradt köteteit,⁸ az utoljára tehát 1905-ben, Soltész Elemér által jegyzékelt 13 nyomtatványt. A lajstromhoz egy kéziratot is csatolhattunk, melynek bejegyzése a kollégiumi könyvtár maradékain létrejövő iskolai bibliotékának állít emléket. Örömmel vettük tudomásul, hogy a gyűjteményeink tekintetében végzetesen mostoha 20. század elmúltával legalább e néhány kötet hiánytalanul fennmaradt. A Királyhágómelléki Református Egyházkerület területén egykoron működött kollégiumi bibliotékáink régi könyvállományából ugyanis jelenleg mindössze e tucatnyi kötet található az egyház birtokában (!), a szatmárnémeti, máramarosszigeti és zilahi kollégiumi könyvtárak sorsa a második világháborút követően megpecsételődött, állományaik utóélete a szakma előtt ismeretes.⁹

Indokoltnak tartjuk a kötetek cím- és példányleírásainak közlését, hiszen a Thurzó által nem rögzített tulajdonosi bejegyzések és a kötések vizsgálata gazdagítja könyvtártörténeti, sőt egyháztörténeti ismereteinket is. Nem törekedtünk e 13 kötet hozzárendelésére a jelzett és többszörösen is publikált 17/18. századi katalógusok megfelelő tételeihez, annyit jeleznénk, hogy a bizonytalanságok ellenére kétséget kizáróan szerepelnek a 17. századi jegyzékek valamelyikében. A köteteink majd mindenikének előző- vagy címlapján látható, ám több alkalommal is módosított, átvitelt könyvtári helyrajzi számokat (jelzeteket) csak kivételes esetben tudtuk megfeleltetni valamely katalógustétellel. A könyvtár viszontagságos sorsa a már ismerteknél is gyakoribb újrendezéseket, állományátcsoportosításokat feltételez. A tizenegy kötetünkben előforduló, égtájak szerint elhelyezett tékára épülő jelzetek (*Theca Septentrionalis* ... *Theca Orientalis*...) vélhetően a XVIII. század, egy eddig ismeretlen rendezési epizódjának a le nyomatai.

A Schola Rivulina meglévő kötetei

I.

Szent Ágoston opera omniája a kötésen látható tulajdonjegy tanúsága szerint a Schola Rivulina birtokában volt már 1556-ban. A **S.E.R.** supralibros véleményünk szerint a **Schola Ecclesiae Rivulinae** rövidítése, ugyanis az 1552–1556 között Wittenbergben bekötetett könyvön látható rövidítés nem rendelhető egyetlen hazai vagy külföldi ott tanuló diák nevéhez sem.¹⁰ Hogy ki lehetett az a személy, akinek kezén Nagybányára került e kötet, jelen tudásunk szerint megválaszolhatatlan kérdés, ugyanakkor e könyv a nagybányai protestáns iskola legkorábbra datálható, kézzel fogható bizonyítéka! Az egyháztörténet-írás közvetett adatokból 1547-re teszi a város reformációját, Kopácsi István működésének itteni kezdetét.¹¹

Coll. I.: AUGUSTINUS, Aurelius, S.: [Opera. T. I.] Omnium operum __ primus tomus. – Basileae, Froben (per Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium), (1541)1543. [20] pag. + 846 col. + [1] pag. 2°

Coll. II.: AUGUSTINUS, Aurelius, S.: [Opera. T. II.] Secundus tomus operum... emendatus per Des. Erasmus Roterodamum. – Basileae, apud Hier. Frobenium et Nic. Episcopium, 1541. 896 col. + [4] pag. 2°

Coll. III.: AUGUSTINUS, Aurelius, S.: [Opera. T. III.] Tertius tomus operum... – Basileae, ex officina Frob., 1541. 1078 col. + [1] pag. 2° – VD16 A 4149 (Coll. I–III.), BNHCat. A 707

⁸ A levéltár ad otthont Czelder Márton (1833–1889) több száz kötetnyi, különgyűjteményként kezelt könyvtárának is, illetve a már Thurzó által jelzett, a kollégiumi állományon kívüli három régi kötetnek (THURZÓ, *i. m.*, 116).

⁹ KURTA József, *Az erdélyi református kollégiumi könyvtárak államosítása és visszaigénylése = Hagyomány, egység és korszerűség: Az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 2009. november 10-i, jubileumi konferenciájának előadásai*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Debrecen, Egyházi Könyvtárak Egyesülése, 2010, 326–328, 331.

¹⁰ SZÓGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17), 255–266; *Album Academiae Vitebergensis ab a. Ch. MDII usque ad a. MDLX*, hrsg. Karl Eduard FÖRSTEMANN, Lipsiae, 1841, 261–351.

¹¹ KATONA Lajos, *A nagybányai reform. egyház papjai 1547-től 1700-ig*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 1881, 236–237; THURZÓ, 1. jegyzetben *i. m.*, 2–4, 21–22; SOLTÉSZ János, *A nagybányai reformált egyházmegye története*, Nagybánya, Molnár Ny., 1902, 181–183.

A A Coll. III. vége csonka (utolsó levele, a col. 1072 után hiányzik).

B Fatáblás, vaknyomásos, rongált natúr bőrkötés, két pár rézcsat nyomával. Hans Cantzler wittenbergi műhelyében készült reneszánsz stílusú könyvkötés (datált bélyegző: 1552).

C S.E.R. 155(6) (supralibros)

(cl.) *Est Coetus Scholast. Rivulien.* (XVI/XVII. sz.)

(el.) *Scholae R. Rivuliensis.* (XVII/XVIII. sz.)

(el.) *Th. Septr. Or. I^s lib.2.* (könyvtári jelzet, XVIII. sz.)

A kötet irodalma: Thurzó 116/13. sz.

II.

A Dobronoki Fejér Miklós (?–1615) egykori könyvtárához tartozó Bullinger-kolligátum korábban egy általunk nem azonosított puhói (Pucho, ma Púchov, SK) tulajdonosé volt. Dobronoki a galántai zsinat végzése nyomán 1592-ben létrejött helvét irányultságú *felsődunamelléki* (más néven: *samarjai, csallóköz–mátyusföldi, komáromi*) református egyházkerület első püspöke volt, e hivatalát haláláig viselte. 1585-től vannak adataink lelkészi, esperesi és püspöki működésére, Komáromban, Galántán, Komjátiban, Érsekújváron szolgált.¹²

Coll. I.: BULLINGER, Heinrich: *Sermonum decades quinque, de potissimis Christianae religionis capitibus*, in tres tomos digestae. T. I.(–III.). – Tiguri, in officina Christoph. Froschoveri, 1567. [32] + 388 fol. 2° – VD16 B 9699

Coll. II.: BULLINGER, Heinrich: *Festorum dierum domini et servatoris nostri Iesu Christi sermones ecclesiastici.* – Tiguri, apud Christoph. Frosch. iuniorum, 1564. [28] + 215 + [1] pag. 2° – VD16 B 9611

B Fatáblás, vaknyomásos, natúr bőrkötés, két pár rézcsattal (egy horgas kapocs és egy záró csat hiányzik). Hátsó táblája rongált. Német reneszánsz stílusú kötés, datált bélyegzővel: 1558.

C (el., h.el.) *Johannes Puchouinus Chrenom(skj)* (XVI. sz.) / = **Iesus Pios** Confortat 1593

(cl.) *Nico. F. Dobronochinj* (XVI./XVII. sz.)

(el.) *Valet f. I.* (XVII. sz.)

(cl.) *Est Coetus Sch. Riv.* (XVII. sz.)

(el.) *Scholae R. Rivuliensis.* (XVII/XVIII. sz.)

(el.) *Sed.2 Lib.?* (utólag: *Lib.4*, majd 9.) (könyvtári jelzet beragasztott papírlapocskán, átragasztva egy korábbi, XVIII. sz.)

(el.) *Th. 7. O.2. I.9.* (könyvtári jelzet, XVIII. sz.)

A kötet irodalma: Thurzó 114/1. sz.

III.

Rudolf Gwalther zürichi prédikátor homíliáit 1578-ban Bécsben vásárolta – utólagos pontosítás szerint – Dobronoki Fejér Miklós, aki komáromi lelkészként jelenik meg a címlapon látható másik possessori bejegyzésben. A könyvet Hans Waiblinger augsburgi, a szakirodalom szerint 1589 után működő műhelyében kötötték. Nehezen képzelhető el, hogy a kötetet utólag visszaszállították volna Augsburgba kötetítés céljából. Dobronoki tanulmányairól nincsenek ismereteink, a külföldi egyetemjárás adatbázisaiban neve nem szerepel.

Coll. I.: GWALTHER, Rudolf: *In priorem D. Pauli ad Corinthios epistolam homiliae.* – Tiguri, excudebat Christophorus Froschoverus, 1572. [18] + 272 fol. 2° – VD16 W 1102

Coll. II.: GWALTHER, Rudolf: *In posteriorem D. Pauli apostoli ad Corinthios epistolam homiliae.* – Tiguri, excudebat Christophorus Froschoverus, 1572. [14] + 144 fol. 2° – VD16 W 1106

A A Coll. II. vége csonka (fol. 138 után hiányzik)

B Fatáblás, vaknyomásos, rongált natúr bőrkötés, két pár rézcsat nyomával (a rögzített és mozgó részei egyaránt hiányoznak). Reneszánsz stílusú kötés Hans Waiblinger augsburgi műhelyéből.

C (cl.) *Emptus Viennae f.3. Anno 1578.* / (utólag:) **ND** [Nicolaus Dobronoki]

(cl.) *Nicolaj F. Dobronokj pastoris eccl.iae Comaromiens.* (XVI/XVII. sz.)

¹² THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, sajtó alá rend. KONCSOL László, Pozsony, Kalligram, 1998, I, 131–158; *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai, 1526–1760*, szerk. KÖBLÖS József, KRÁNITZ Zsolt, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2009 (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések, 10) I, 382; CSEPREGI Zoltán, *Evangelikus lelkészek Magyarországon: Proszopográfiai rész, I, A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*, Bp., MEDiT, 2014, 384.

(el.) *Valet f.1 d.50.* (XVII. sz.)

(cl.) *Est Coetus Sch. Riv.* (XVII. sz.)

(el.) *Scholae R. Rivuliensis* (XVII/XVIII. sz.)

(el.) *Sed.2 Libr.2* (javítva: *Sed.1. Libr. 4.*, majd 3.) (könyvtári jelzet beragasztott papírlapocskán, átragasztva egy korábbi)

(el., cl.) *Th. Or. Ord.1^s Lib.3^s* (könyvtári jelzet, XVIII. sz.)

A mű egész terjedelmében bőséges magyar és latin nyelvű (XVI/XVII. sz.) széljegyzetek, részben Dobronoki kezétől.

A kötet irodalma: Thurzó 115/3. sz.

IV.

A harmadik, Dobronoki könyvtárából származó kötetet – Gwalther további homíliáit – ugyan-csak Bécsben vásárolták 1577-ben, a fent említett kötetési kérdőjellel. 1630 őszén Lévai János nagybányai lelkész vette meg a könyvet, tőle kerülhetett a Schola Rivulina könyvtárába. Lévai (?–1639) Heidelbergben és Tübingenben tanult, bizonytalan adat szerint már peregrinációját megelőzően (1619-ben) rektor, majd 1629-től kétséget kizáróan rendes lelkész volt Nagy-bányán.¹³

Coll. I.: GWALTHER, Rudolf: In acta apostolorum per Divum Lucam descripta, homiliae CLXXV. – Tiguri, excudebat Christoph. Froschoverus, 1569. [22] + 290 + [1] fol. 2° – VD16 W 1078

Coll. II.: GWALTHER, Rudolf: In D. Pauli apostoli epistolam ad Romanos homiliae. – Tiguri, excudebat Christophorus Froschoverus, 1572. [20] + 235 fol. 2° – VD16 W 1086, BNHCat. G 502

B Fatáblás, vaknyomásos, natúr bőrkötés, két pár rézcsattal (a horgas kapesok hiányoznak), hátsó táblája sérült. Reneszánsz stílusú kötés Hans Waiblinger augsburgi műhelyéből.

C (cl.) *Anno 1577 Viennae Emptus f.3. d.25 /* (utólag:) *Nicolai Dobronochinj*

(cl.) *Anno 1630. 18. 9bris Rivulini emptus: Johannes Levaj, pro tempore possessor hujus libri*

(rl.) *Scholae Rivulina* (XVII. sz.)

(el.) *Scholae R. Rivuliensis* (XVII/XVIII. sz.)

(el.) a korábban beragasztott, könyvtári jelzetet tartalmazó papírlapocska kivakarva

(el., cl.) *Th. Or. Ord.1^s Lib.2^s* (könyvtári jelzet, XVIII. sz.)

A mű egész terjedelmében bőséges latin (és néhány magyar) nyelvű széljegyzetek.

A kötet irodalma: Thurzó 115/2. sz.

V.

A franciaországi születésű heidelbergi professzor, Kálvin és Béza tanítvány Franciscus Junius (Du Jon) műveinek kolligátumát Dobronoki Fejér István vásárolta és köttette be 1606-ban. Bár a szakirodalom erről nem tesz említést, vélhetően a püspök Dobronoki Fejér Miklós fiáról lehet szó.¹⁴ 1598. március 30-án iratkozott be a debreceni kollégiumba, 1603 májusában pedig a wittenbergi egyetemre. Azon év júliusában Miskolci Csulyak István peregrinációs albumába is bejegyzett.¹⁵ 1610–1621 között Bereg és Szatmár vármegyék területén működött lelkészként (Mezővári, Fehérgyarmat, Óvári).¹⁶ Zoványi Jenő kutatásai szerint 1622 októberének végéig szatmári esperesi tisztséget is viselt.¹⁷ Nincs okunk kételkedni abban a tényben, hogy az 1615-ben, Komáromban meghalt Dobronoki Fejér Miklós püspök fentebbi három kötete is általa került a szatmári tájakra, majd Nagybányára.

¹³ KATONA, 11. jegyzetben *i. m.*, 240; THURZÓ, 1. jegyzetben *i. m.*, 17, 24; HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, Bp., OSZK, 1980, 298; SZÖGI, 10. jegyzetben *i. m.*, 901, 2554. sz.

¹⁴ Vö. ZSINKA Ferenc, *Oklevelek a reformáció első századából*, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 12(1928), 53.

¹⁵ *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium levéltárában*, szerk. SZABADI István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013 (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére, 1), I, 228; SZÖGI, 10. jegyzetben *i. m.*, 3899. sz. (tévesen Fejes); JAKÓ Zsigmond, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, Szeged, 1972 (Irodalomtörténeti Dolgozatok, 71), 67.

¹⁶ ZOVÁNYI Jenő, *Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett*, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 13(1929), 35, 92, 100.

¹⁷ UŐ, *A beregi és szatmári református egyházmegyék espereseinek névsorához*, Egyháztörténet, 3(1947), 99.

Coll. I.: JUNIUS, Franciscus: Sacrorum parallelorum libri tres: id est, Comparatio locorum Scripturae sacrae, qui ex Testamento vetere in Novo adducuntur... – [Heidelberg, Hieronymus Commelinus], 1588. [20] + 615 pag. 4° – VD16 ZV 4796

Coll. II.: JUNIUS, Franciscus: I. Defensio Catholicae doctrinae de S. Trinitate personarum in unitate essentiae Dei, adversus Samosatonicos errores specie inanis philosophiae in Polonia exundantes ... – Heidelbergae, [Hieronymus Commelinus], 1592. [12] + 121 + [2] pag. 4° – VD16 D 2882

Coll. III.: JUNIUS, Franciscus: II. Defensio Catholicae doctrinae de S. Trinitate personarum in unitate essentiae Dei, adversus Samosatonicos & alias errores specie aucteriorum Scripturae falso adductarum in Polonia exundantes ... – Heidelbergae, [Hieronymus Commelinus], 1591. [8] + 158 pag. 4° – VD16 D 2881

Coll. IV.: JUNIUS, Franciscus: III. Defensio Catholicae doctrinae de S. Trinitate personarum in unitate essentiae Dei, adversus Samosatonicas interpretationes & corruptions locorum in Scripturis sacris... – Heidelbergae, [Hieronymus Commelinus], 1591. [8] + 235 pag. 4° – VD16 D 2881

B Papírtáblás, vaknyomásos, natúr bőrkötés, hátsó táblája sérült. Reneszánsz stílusú kötés Georgius Kammerberger wittenbergi műhelyéből.

C S.F.D. 1606 (supralibros)

(cl.) *Servata fide ditat. Stephani F. Dobronochini Constat fl. I d. 80.* (XVII. sz.)

(el.) *Valet fl. I d. 50.* (XVII. sz.)

(cl.) *Est Coetus Sch. Riv.* (XVII. sz.)

(el.) *Scholae R. Rivuliensis* (XVII/XVIII. sz.)

(el.) *Sed 4. Lib. 25* (utólag: 3) (könyvtári jelzet beragasztott papírlapocskán; ráragasztva egy korábbira)

(el.) *Th. 7°. Or. 4. l. 3.* (könyvtári jelzet, XVIII. sz.)

A kötet irodalma: Thurzó 115/5. sz.

VI.

Szepsi Sartoris István 1613-ban váradi rektor, majd heidelbergi diák volt, 1620-ban nagybányai lelkész.¹⁸ Vélhetően az ő kötete került a helyi kollégium tulajdonába.

SCULTETUS, Abraham: Concionum in Iesaiam prophetam, ad populum Haidelbergensem habitarem, idea confecta studio & opera Balthazaris Tilesii... – Genevae, excudebat Petrus Aubertus, 1610 [tévesen: MCDX]. [16] + 526 + 391 + [25] pag. 8° – SWISSBIB, SUDOC, RERO

B Papírtáblás pergamenkötés (XVII. sz.), gerincén utólagos javítással.

C S.S.Sz 1615 (supralibros)

(cl.r.) *Est Coetus Sch. Rivulien.* (XVII. sz.)

A kötet irodalma: Thurzó 115/7. sz.

Az alábbi két kötetet talán Petri Zobas Ferenc vásárolhatta és költethette be. 1620-ban és 1621-ben Heidelbergben és Wittenbergben tanult, hazatérte után Gyulafehérváron, majd mindvégig Belső-Szolnok vármegyében, Désen működött.¹⁹

VII.

POLANUS VON POLANSDORF, Amandus: In librum prophetiarum Ezechielis commentarii. – Basileae, typis Conradi Waldkirchii, 1608. [28] + 900 pag. 4° – VD17 14:666456R

B Vaknyomásos, papírtáblás pergamenkötés, metszése díszített. (XVII. sz.)

C F.Z.P. 1621 (supralibros)

(el.) *Scholae R. Rivuliensis* (XVII/XVIII. sz.)

(el.) *Sed. 4 Lib. 16.* (utólag javítva: *Sed. 5 Lib. 1.*) (könyvtári jelzet beragasztott papírlapocskán)

(el.) *Th. 7° Ord. 5. Lib. 1.* (könyvtári jelzet, XVIII. sz.)

A kötet irodalma: Thurzó 115/11. sz.

¹⁸ KATONA, 11. jegyzetben *i. m.*, 239–240; HELTAI, 13. jegyzetben *i. m.*, 329–330; SZÖGI, 10. jegyzetben *i. m.*, 837. sz.

¹⁹ HEREPEI János, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Bp.–Szeged, MTA Irodalomtörténeti Intézet–JATE, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1), 257–258; HELTAI, 13. jegyzetben *i. m.*, 312; SZÖGI, 10. jegyzetben *i. m.*, 902, 4141. sz.

VIII.

CARTWRIGHT, Thomas: Commentarii succincti & dilucidi in Proverbia Salomonis... quibus adhibita est praefatio... Iohannis Polyandri ... – Lugduni Batavorum, apud Guilielmum Brewsterum, 1617. [12] pag. + 1514 col. + [26] pag. 4° – GBV, SWB, Copac

B A kötés pergamenborítása hiányzik, első papírtábláján láthatók a supralibros nyomai, metszése díszített.

C *F.Z.P. 1626* (supralibros)

(el.) *Scholae R. Rivuliensis* (XVII/XVIII. sz.)

(el.) *Th. 7°. Or.5. lib.10.* (könyvtári jelzet, XVIII. sz.)

A kötet irodalma: Thurzó 115/10. sz.

IX.

A heidelbergi pergamenkötések jellemzői alapján az alábbi kötetet bizton társíthatjuk Udvarhelyi Györgyhez, aki 1609-ben Debrecenben, majd 1618-ban Heidelbergben tanult.²⁰ Róla és e könyv közvetlen további sorsáról többet nem tudunk, a XVII. század folyamán a Schola Rivulina állományába került.

SCULTETUS, Abraham: Idea concionum in Jesaiam prophetam, ad populum Haidelbergensem habiturum, confecta studio et opera Balthasaris Tilesii... – [Genevae, excudebat Petrus Aubertus, 1618]. [16] + 526 + 391 + [24] pag. 8° – SWISSBIB, GBV, SWB

A Címlapja hiányos.

B Papírtáblás pergamenkötés, metszése díszített.

C *G.V. 161(.)* supralibros

(cl.) *(Sum) (Georgii) Udvarhelyi* (XVII. sz.)

(el.) *Scholae R. Rivuliensis* (XVII. sz.)

(el.) *Sed (...)* (leragasztott korábbi könyvtári jelzet)

(el.) *Sed.5 Lib. 5* (javítva: *Sed.6 Lib.6* vagy *8*) (könyvtári jelzet beragasztott papírlapocskán)

(el.) *Th. 7° Or.6. l.8.* (könyvtári jelzet, XVIII. sz.)

A kötet irodalma: Thurzó 115/8. sz.

X.

A Melanchthon iskolai tananyagként használt retorikai művében szereplő possessorok, bejegyzők közül Krizbai Istvánt tudtuk azonosítani, mint aki diákként 1684-ben írta alá a nagybányai iskolai törvényeket.²¹

MELANCHTHON, Philipp: Elementorum rhetorices libri duo, Martini Crusii quaestionibus explicati in Academia Tybingensi. Adiectis epistolis Pici Mirandulani et Hermolai Barbari contrariis, una cum Dispositione ... – Basileae, per Ioannem Oporinum, (1564). [16] + 502 + [50] pag. 8° – VD16 M 3125

B Papírtáblás bőrkötés. (XVIII/XIX. sz.)

C (rl.r.) *Est Jeremias Veresmarti habe(.)* (XVII. sz.)

(rl.r.) *Ego Step. Sz.* (XVII. sz.)

(p.446) *Stephanus Krizbai* (XVII. sz., görög betűkkel)

(p.496) *Stephanus Krizbajnak nagy busulasj vadnak de nem tudom hogj mikor jö megh az... / Én bizony nem tudom hogj hová mennek mer(t) bizony igen rossz állapotott vagyon itt de tal(an) valamit ad az jo szerentse (ne felljunk)*

(rl.v.) *Scholae R. Rivuliensis est.* (XVII/XVIII. sz.)

(cl.r.) *Th. Orient. Or.1 lib. 17* (javítva: *Or.2 lib.6*, majd *5^s*) (könyvtári jelzet, XVIII. sz.)

A kötet irodalma: Thurzó 115/6. sz.

XI.

Azonosítatlan tulajdonostól a kollégiumi könyvtárba került kötet.

Coll. I.: [Biblia. Lat.] Sacrae scripturae et divinarum literarum Byblia universa, cum diligentia, cura, studio singulari elaborata... D. Erasmi Roterod. [...] – Lipsiae, ex officina Nicolai Wolrab (apud Nicolaum Wolrab), 1544. [36] + 867 pag., plur.fig.xylogr. 2° – VD16 B 2617

²⁰ HELTAI, 13. jegyzetben *i. m.*, 339; SZÖGI, 10. jegyzetben *i. m.*, 887. sz.

²¹ THURZÓ, 1. jegyzetben *i. m.*, 73, 171, 193.

Coll. II.: [Biblia. Lat.] Novum Testamentum omne, ex versione utraque, hoc est, Des. Erasmi Roterodami & vulgata. – Lipsiae, apud Nicolaum Wolrab, 1543. 416 pag., plur.fig.xylogr. 2° – VD16 B 2617

A A Coll. II. vége csonka (p. 360 után hiányzik).

B Fatáblás, vaknyomásos, rongált natúr bőrkötés, két pár rézcsattal (a horgas kapsok és egy csat hiányzik). Ismeretlen német mester reneszánsz stílusú kötése (EBDB r004099).

C (cl.) *Samuelis G(alffi)* (XVII. sz.)

(el.) *Scholae R. Rivuliensis* (XVII/XVIII. sz.)

(el.) *Th. 7°. Or. I. l. 4.* (könyvtári jelzet, XVIII. sz.)

A kötet irodalma: Thurzó 115/4. sz.

Az alábbi két kötet címlapja hiányzik vagy csonka, a két supralibros tulajdonosait nem tudtuk azonosítani.²² Az előző századfordulón valószínűleg még megvolt a Schola Rivulina tulajdonosi bejegyzését tartalmazó címlevelük.²³

XII.

Coll. I.: CLENARDUS, Nicolaus: Institutiones ac meditationes in Graecam linguam... – Parisiis, apud Andream Wechelum, (excudebat Andreas Wechelus), 1572. [108] + 414 pag. 4° – SWB, GBV, SUDOC

Coll. II.: BERTRAMUS, Bonaventura Cornelius: Gal'ed: Comparatio grammaticae Hebraicae & Aramicae... – S. l. [Genève], (apud Eustathium Vignon, 1574). 440 + [24] pag. 4° – GLN-2491, SWB, GBV, HeBIS, SUDOC

A A Coll. I. címlevele hiányzik.

B Papírtáblás, vaknyomásos, natúr bőrkötés, 2 pár textilszalag nyomával. A reneszánsz stílusú kötés Thomas Krüger wittenbergi műhelyében készült.

C *I.C.Z. 1576* (supralibros)

A kötet irodalma: Thurzó 115/12. sz.

XIII.

PISCATOR, Johannes: Expositio brevis dictorum selectorum ex libris Veteris Testamenti. – Herbornae Nassoviorum, excudebat Christophorus Corvinus, 1598. [8] + 363 + [1] pag. 8° – VD16 P 2959

A Címlevele sérült, csonka.

B Papírtáblás pergamenkötés.

C *I.W.B. (...)* (XVII. századi supralibros)

(cl.) *(...)is(e)n Catharinae* (XVII. sz.)

A kötet irodalma: Thurzó 115/9. sz.

(XIV.)

A kéziratos kötet előzéklapján látható bejegyzés a könyvtárnak (a Schola Rivulinának) a hatósági beszüntetését (1755) követő időszakát örököltette meg. Bogdány Imre és Détései Ádám iskolai előjárók azonosak lehetnek a nagyenyedi kollégium 1751-ben és 1755-ben beiratkozott diákjaival.²⁴

[Filozófiai tárgyú oktatási anyag, XVIII. századi latin nyelvű kézirat] 483 + [?] pag. 4°

A *Eleje és vége egyaránt csonka.*

B Félbőrkötés, márványozott papírral. (XVIII. sz.)

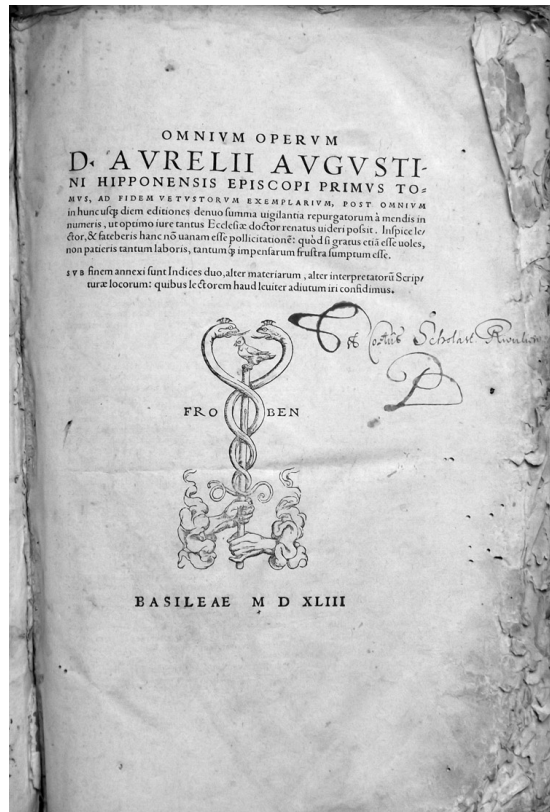
C (el.) *Th. 7°. Or. 4. lib. 12.* (javítva: 13) (könyvtári jelzet, XVIII. sz.)

(el.) *Monumentum aere pere(nniu)s / Quod in aeviternam sui memoriam, in Bibliotheca Scholae Ref. Rivulinae posuit(.) vir (...)bilis ac (...)sus D.nus (Emeri)cus Bogdány. Strenuus nuper hujus Gymnasii Rector [javítva: Lector] Anno 1762. Die 12ma Janu.us / Rectore Adamo Détései [utólag:] in aetate straminea.*

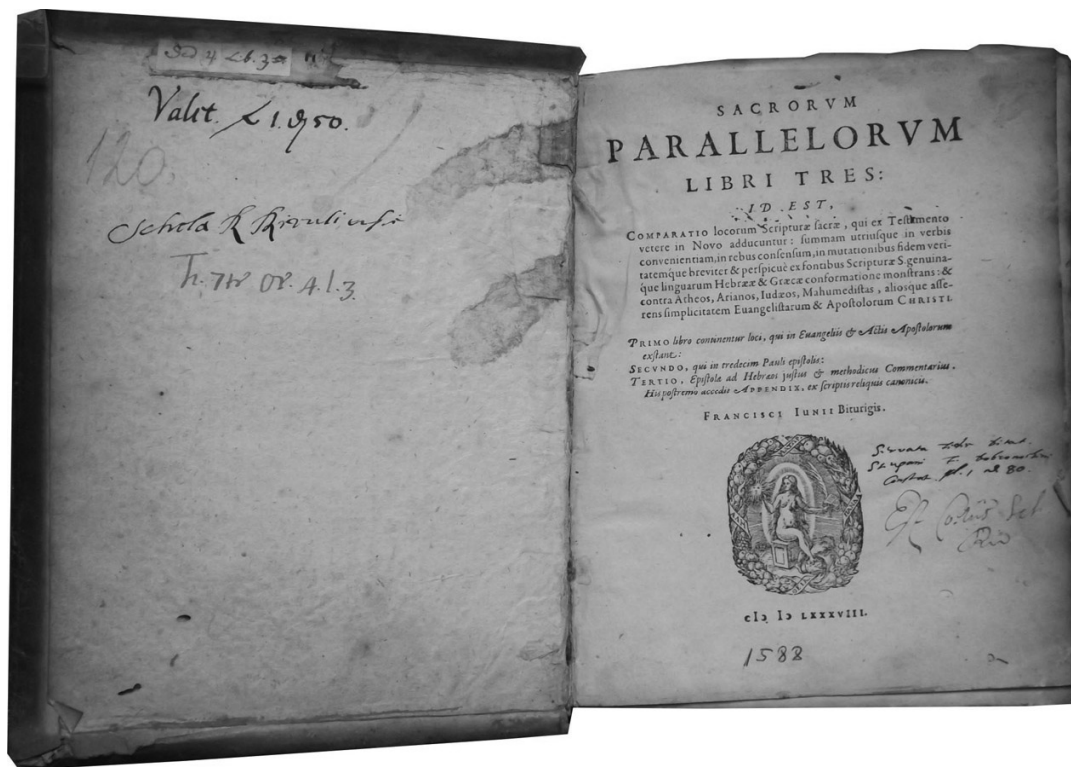
²² Az ICZ 1576 supralibros fenntartásokkal esetleg Károlyi János peregrinus diákhoz (a wittenbergi matrikulában Johannes Carolinus formában) köthető, bár róla semmiféle további információval nem rendelkezünk. 1575 elején iratkozott be Wittenbergben (SZÖG, 10. jegyzetben i. m., 3387. sz.).

²³ THURZÓ, I. jegyzetben i. m., 116: (*Mindezen 13 kötet el van látva a „Schola R. Rivuliensis” jelzéssel*). A levéltárban egyébként sem őriztek más provenienciájú könyveket.

²⁴ JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok, 1662–1848*, Bukarest, Kriterion, 1979, 161, 164.

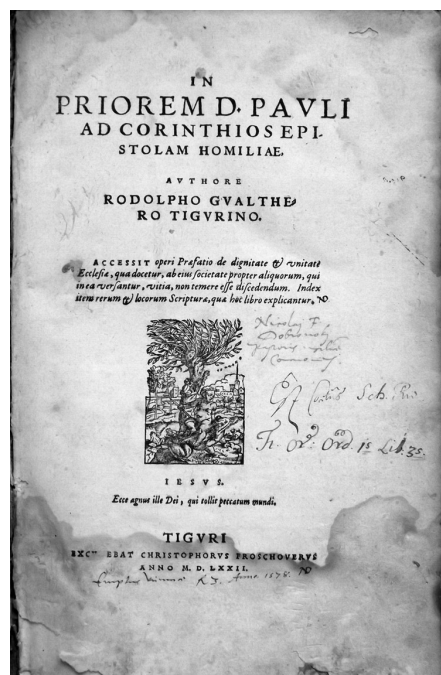
A Schola Rivulina könyvtárának legkorábban beszerezett és fennmaradt kötete

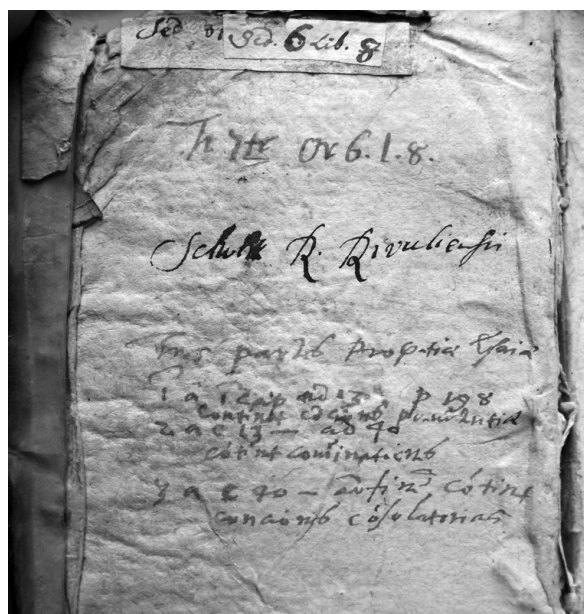
Dobronoki Fejér István kötetének előzéke és címlapja

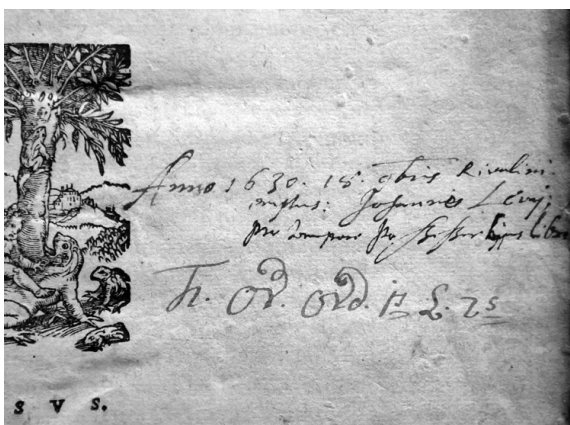
Dobronoki Fejér István supralibrosa

Dobronoki Fejér Miklós komáromi lelkész és felső-dunamelléki püspök bejegyzése

Könyvtári jelzetek

Lévai János nagybányai lelkész tulajdonosi bejegyzése

Aktualitás és reprezentáció

Matthäus Wagner (1648–1694) ulmi kiadó *almanach royaljai*

Matthäus Wagner (1648–1694) 1677-ben alapította könyvkiadó vállalkozását Ulmban. Hamarosan az egyre jelentősebb lipcsei könyvvásárok egyik állandó szereplőjévé vált. Sikerének titka abban rejlett, hogy ráértett a kor újfajta ismeretszerzési igényére és a modernizálódó nyomtatott politikai reprezentáció jelentőségére. Wagner kiadványai elsősorban a jól tájékozott nagyvárosi befogadó közönségre építettek,¹ olyan olvasókra, akik nemcsak a hírek ismeretét tartották fontosnak, hanem az összefüggések megértését, a kitágult politikai színtér feltérképezését, a politikai döntésmechanizmus mozgatórugóinak megismerését is. Matthäus Wagner történeti és földrajzi összefoglalások, egyházi művek mellett az 1680-as években sorra jelentette meg az európai történelmet és az aktuális változásokat szórakoztató kalandregénybe bújtató sorozatait, melyeknek főhősei Itáliában, Franciaországban, Angliában és természetesen a török elleni háború hadszínterein szembesültek a kor kihívásaival és lehetőségeivel.² A kiadók üzleti érdekei is azt diktálták, hogy minél nagyobb térben, rövid idő alatt eladható kiadványokkal, folyamatosan jelen legyenek az olvasóközönség előtt. A rendelkezésükre álló ismeretanyagot tudatosan rendezték a bejáratott műfajok mellett új, nem szokványos formába, keresve a hatékony közvetítés útjait és a hosszú távú információtezaurálás lehetőségeit.³

A Wagner kiadó működése sok párhuzamot mutat a szintén az 1670-es évektől felfutó, hatalmas kapacitású, elsősorban angol, holland, francia és svéd híreket közvetítő hamburgi Wiering kiadóval.⁴ Nem véletlen, hogy a Hollandiából Hamburgba telepedett Thomas Wiering (1640–1703) és az ulmi Matthäus Wagner császári privilégiummal biztosított „kompromisszumos” megállapodást kötött⁵ a kor bestseller szerzőinek⁶ egy időben történő közzétételéről. Mindkét friss szemléletű és éppen ezért hosszú távon virágzó kiadó kitüntetett figyelmet szentelt a nagy méretű, metszetekkel illusztrált, reprezentatív nyomtatványoknak. Az ulmi Wagner kiadónak e területen lépéselőnyt jelentett Augsburg közelsége, ami a különleges, akár nagy méretű és mindig kiváló minőségű metszetes kiadványok, így a tézislapok készítésének tradicionális központjának számított a 16–18. században.⁷

¹ Holger BÖNING, *Welteroberung durch ein neues Publikum: Die deutsche Presse und der Weg zur Aufklärung: Hamburg und Altona als Beispiel*, Bremen, Lumière, 2002; Daniel BELLINGRADT, *Flugpublizistik und Öffentlichkeit um 1700: Dynamiken, Akteure und Strukturen im Urbanen Raum des Alten Reiches*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2011 (Beiträge zur Kommunikationsgeschichte, 26).

² Eberhard Werner von HAPPEL, *Der Teutsche Carl, Oder so genannter Europaeischer Geschicht-Roman, Auf Das 1689. Jahr...*, Ulm, 1690; UÖ, *Italianische Staatssachen Geschichtsroman*, Ulm, 1686; UÖ, *Engländische Geschichtsroman*, Ulm, 1691.

³ Flemming SCHOCK, *Die Text-Kunstkammer: Populäre Wissenssammlungen des Barock am Beispiel der „Relationes Curiosae” von E. W. Happel*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 2011; Uta EGENHOFF, *Berufsschriftstellertum und Journalismus in der Frühen Neuzeit: Eberhard Werner Happs Relationes Curiosae im Medienverbund des 17. Jahrhunderts*, Bremen, Lumière, 2008.

⁴ Werner KAYSER, *Thomas von Wiering und Erben: Ein bedeutendes Kapitel hamburgischer Druckgeschichte*, Auskunft, 10(1990), 343–371; Christoph RESKE, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhundert im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2007 (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, 51), 344–345.

⁵ Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Reichshofrat (a továbbiakban: ÖStA HHStA RHR) Impressorien 75. f. 17.

⁶ Eberhard Rudolph ROTH, *Memorabilia Europae, Oder Denckwürdige Sachen, Welche Ein Reisende in den fürnehmsten Städten Europae heutiges Tages*, Ulm, 1682, 1690.

⁷ *Augsburg in der Frühen Neuzeit: Beiträge zu einem Forschungsprogramm*, hg. Jochen BRÜNING, Friedrich NIEWÖHNER, Berlin, Akademie Verlag, 1995; *Augsburg, die Bildfabrik Europas: Essays zur Augsburger Druckgraphik der Frühen Neuzeit*, hrsg. John Roger PAAS, Augsburg, Wissner, 2001.

A 17. század utolsó harmadában volumenét és műfaji sokféleségét tekintve is virágkorát élte a nyomtatott politikai reprezentáció.⁸ Különösen népszerű műfajnak számított a nagy méretű, egyleveles kalendáriumlap. Augsburgban már a 16. században készítettek metszetekkel gazdagon illusztrált, falra függeszthető naptárlapokat. A műfaj virágkora a 17. században köszöntött be, amikor elsősorban francia mintára egyre kvalitásosabb alkotások kerültek jó nevű metszőktől a kalendáriumlapokra. Az 1670-es években németalföldi metszők – mint az etalonnak tekintett Romein de Hooghe – Hollandia Franciaország elleni küzdelmét dicsőítették ebben a diplomáciai ajándékként is használt, országhatárokat gyorsan átlépő műfajban.⁹ A látványos hatalmi reprezentáció mellett alkalmanként szellemes gúnyrajzok is megjelentek a német nyelvű kalendáriumlapokon.¹⁰

XIV. Lajos uralkodása idején az uralkodói reprezentáció hatékony eszközeként gondosan komponált politikai programot közvetítettek évről évre az *almanach royalok*.¹¹ Ezt a minőségi váltást vette észre Matthäus Wagner és kapcsolódott be német területek számára készülő almanach royalok kiadásába.¹² Német nyelvterületeken a törököt kiűző háború időszaka alatt készültek a legnagyobb arányban összetett ismeretanyagot közvetítő metszetekkel közzétett, nagy méretű, tézislapokhoz hasonló színvonalú kalendáriumlapok.

Matthäus Wagner Bécs török ostromát követően jelentkezett az 1684. évre készített almanach royallal.¹³ Jól áttekinthető kiadványán kétszer is szerepelt a Szent István dómról és a védművek jellegzetes formájáról könnyen felismerhető ostromlott császárváros. A kép azonban elsősorban a szeptember 12-i fordulatot, a kahlenbergi lovasroham jelentőségét érzékelteti. A metszet az ellentámadás magyarországi eredményeit is bemutatja. Az égi szférában puttók tartják az 1683. október 9-i párkányi csata és az október végén elfoglalt Esztergom látképét. A metszeten hat kis medálképen szerepelnek Bécs védelmének legfontosabb szereplői, de még Kara Musztafa nagyvezír is. A kompozíció középpontjába I. Lipót császár és Jan Sobieski lovas portréját szerkesztette az ismeretlen alkotó. A fiktív jelenet az 1683 márciusában kölcsönös segélynyújtási szerződést kötött, két egyenrangú szövetséges találkozását érzékeltette. A III. János lengyel uralkodó, fiával együtt valóban személyesen harcolt a kahlenbergi csatában, jelentős segélycsapat élén. Kvalitásos művészekre építő, jól szervezett propagandája azonban túlságosan is nyilvánvalóan érzékeltette törekvését külpolitikai súlyának növelésére. Bár a Wagner kiadónál, metsző feltüntetése nélkül közzétett almanach royallon I. Lipót lova ugrat, míg a lengyel királyé csak lépked, ez a művelt kortársak számára érthető, túl finom különbségtétel nem egyezett a császári udvar elvárásaival.

A szintén augsburgi kiadó, Jacob Koppmayer (1640–1701) egyértelműen érzékeltette I. Lipót császár érdekeit az 1684. évre készült naptárlapján. A magyarországi hadszínterről sokféle kiadvánnyal tudósító kiadó nagyobb diplomáciai lényeglátással közvetítette a török elleni háború formálódó szövetségrendszerének erőviszonyait a Német-római Birodalom vonatko-

⁸ MONOK István, *Kék vér, fekete tinta: Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700: Nemzetközi vándorkiállítás katalógusa*, Bp., 2005; ÜÖ, *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp.–Eger, Kossuth, 2012; MONOK István, ZVARA Edina, *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. ÁCS Pál, Bp., reciti, 2015, 199–218.

⁹ John Roger PAAS, *The German Political Broadsheet 1600–1700*, Volume 10, 1671–1682, Wiesbaden, Harrassowitz, 2010 (The German Political Broadsheet), 450–451, 463.

¹⁰ John Roger PAAS, 9. jegyzetben i. m., 2010, 298–299.

¹¹ RÓZSA György, *Magyarország XVII. századi képe a francia népies grafikában*, Folia Historica, 4(1976), 35–90; Maxime PRÉAUD, *Les effets du Soleil: Almanachs du règne de Louis XIV: XVIIe exposition de la Collection Edmond de Rothschild*, Paris, Réunion des Musées Nationaux, 1995.

¹² 1682 körül a württembergi udvar „bevásárlási listáján” a luxuscikkek között szerepelt Matthias Wagner kalendáriuma. Vö. Ausgaben für Waren für das Schlossgewölbe bzw. Waren, die ausselhalb von Messen gekauft wurden Landesarchiv Baden-Württemberg, Abt. Hauptstaatsarchiv Stuttgart A 256 Landschreiberei. Bd. 165. Amstbücher. Rechnung 1681/1682 Kupferstichkalender von Matthäus Wagner, Buchbinder zu Ulm, Nr. 709. fol. 297v. <www.deutsche-digitale-bibliothek.de>

¹³ Almanach auff das Jahr nach unseres Einigen: John Roger PAAS, *The German Political Broadsheet 1600–1700*, Volume 11, 1683–1685, Wiesbaden, Harrassowitz, 2012 (The German Political Broadsheet), P-3417.

zásában.¹⁴ Koppmayer a „bejáratottabb” műfajban, röplapként is megjelentette a gondosan komponált jelenetet, melyhez kéthasábnyi részletes leírást és dicsőítő költeményt is csatolt. A röplapon olvasható – a naptárlapon már nem szereplő információ –, hogy a képet Melchior Haffner metszette. A fiktív térben I. Lipót császár baldachinos trónuson ülve fogadja a török feletti győzelem hadizsákmányait, a török hadi zászlókat és leláncolt törökök egy csoportját. Lipót trónja körül páncélba öltözve állnak az 1683-as sikerek hadvezérei és a segítséget nyújtó választófejedelmek, köztük előkelő helyen III. János lengyel király. A metszet felső részén két kisebb képben elhelyezett politikai szimbólum emeli ki a fordulópont jelentőségét és az új, offenzív háború programját: Herkulesnek sikerült az eddig sokfejű hidraként harcoló Oszmán Birodalom erejét megroppantani. A Koppmayer kiadó naptárlapjának felső harmadában ez a kompozíció jelent meg újra. A Nürnbergben, Johann Christoph Wagnernél készült naptárrész oldalán pedig hat kis képben a Bécs környékét ért rettenetes török pusztítás képe, a város hősi védekezése, valamint győzelem örömeire elrendelt egyházi és világi ünnepségek láthatók. Jacob Koppmayer a visszafoglaló háború alatt a későbbiekben is közzétett kvalitásos metszetekkel naptárlapokat.¹⁵

Matthäus Wagner ulmi kiadó 1686-ra kiadott naptárlapján már hatalmas stílusváltás érzékelhető.¹⁶ A minden részletében gondosan megkomponált 1686-os almanach royal zsúfoltsága mellett is érdemi információkkal közvetítette a 1685. év hadi eseményeinek katonai és politikai jelentőségét. A metszet középpontjában, római viseletben, a keresztény világot jelképező országalmán ülő Lipót császár látható, körülötte pajzsokon Érsekújvár sikeres ostromának hadmérnöki alaprajza a közelítő árkokat is pontosan feltüntetve, valamint 1685 augusztusának és őszének fontos győzelmei. Az összetett szimbólumrendszerrel is alátámasztott politikai reprezentáció már egyértelműen a császári hatalom elsődlegességét jelenítette meg. A metszet csataképeivel a Szent Liga tagjai közül Velence tengeri győzelmeire utalt. A Habsburg uralkodó mellett II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem reprezentációja ragadható meg. Az uralkodót körülölelő 12 csillagképet összegző égövben a Lipótot jelképező oroszán a bajor választófejedelemség színeiben tűnik fel, utalva az 1685-ös dinasztikus házasságra, amikor II. Miksa Emánuel I. Lipót lányát feleségül vette. Erre a korszerű politikai reprezentációt mozgalmas barokk képvilággal közvetítő almanach royalnak az elkészítésére a kvalitásos tézislapjairól közismert, híres metszőt, „kalendáriumspecialista” Johann Ulrich Kraust kérte fel a kiadó.¹⁷ A Melchior Küsel (1626–1683) műhelyében pallérozódott, a Küsel családba benősült Johann Ulrich Kraus (1655–1719) tudatosan törekedett a francia minták német területeken való megörökítésére, erről értekező mintakönyve néhány évvel korábban Párizsban, majd 1687-ben Augsburgban is megjelent.¹⁸ A képi programot Joannes Heiss (1640–1704) a fejedelmi udvarokban divatos, a württembergi udvarban, majd 1677-től Augsburgban alkotó barokk festő és metsző alkotta meg, akinek unokaöccse, Elias Heiss is sikeres, elsősorban portrémetsző volt.

Az almanach kompozíciója oly annyira jól sikerült, hogy a képet tervező és metsző művész, Heiss és Kraus több jellegzetes elemét is felhasználta egy valószínűleg az 1687. évre készített naptárlapon.¹⁹ A kalendáriumlap átvette a korábbi változat sorsfordító időszakot hangsúlyozó

¹⁴ John Roger PAAS, *Die Flugblattproduktion des Augsburger Druckers und Verlegers Jacob Koppmayer 1640–1701 = Gestochen in Augsburg: Forschungen und Beiträge zur Geschichte der Augsburger Druckgrafik: Hommage à Wolfgang Seitz zum 90. Geburtstag 2011 und Festgabe zum 40. Jahrestag des von ihm gegründeten Augsburger Forscherkreises 1973–2013*, hrsg. von John Roger PAAS, Josef H. BILLER, Maria-Luise HOPP-GANTNER, Augsburg, Wissner, 2013, 79–100.

¹⁵ Almanach auff das Jahr nach der Geburt Unseres C. H. U. Seeligmachers Jesu Christi 1689: John Roger PAAS, *The German Political Broadsheet 1600–1700*, Volume 12, 1686–1700, Wiesbaden, Harrassowitz, 2014 (The German Political Broadsheet), P-3639, 160 (Miksa Emánuel dicsőítve).

¹⁶ G. ETÉNYI Nóra, *I. Lipót császár változó arcai almanach royalokon*, Művészettörténeti Értesítő, 57(2008/2), 238–240.

¹⁷ *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, hrsg. Ulrich THIEME, Felix BECKER, Leipzig, 1923, XXI, 442.

¹⁸ Johann Ulrich KRAUS, *Tapisseries Du Roy On Sont Representez Les Quatre Elements Et Les Quatre Saisons, Königliche Französische Tapezereyen, Oder überaus schöne Sin-Bilder in welchen Die Vier element...*, Augsburg, (Koppmayer), 1687, 1690. Az előszóban Charles Le Brun és Sebastian Leclerc hatását emeli ki a francia művészek közül.

¹⁹ „Typus Plenilunii Ottomanno-ecliptici... J. Ulrich Krauss scul. Heiss delin. Anno 1686”, Kunstsammlung Vestung Coburg Inv. II. 447.720. 79,5 × 52 cm. Kalendáriumlap, de a naptárrész hiányzik, rajta korabeli kézzel: 1686, ami valószínűleg a készítés évére utal. Valószínűleg erre a kalendáriumlapra utal THIEME-BECKER, 17. jegyzetben i. m., 442.

elemeit, s a török elleni hadszíntér erőviszonyaiban bekövetkezett még jelentősebb változásokat ezekkel érzékeltette. A metszet jobb oldalán az látható, amint Kronosz – a kép szemközti oldalán nőalakként megjelenített – keresztény világ győzelmét képviselve végleg leszámolt a török világgal, mely a horoszkóp szerint az 1300-as években kezdődő látványos emelkedése, az 1500-as években átélt virágkora után az 1600-as évek végére végleg eltűnik. A küzdelem jelentős állomásait német kalendáriumokra jellemző világtörténeti emlékeztető sorolja fel, kiemelve a nagy fordulópontokat, megemlékezve Konstantinápoly török kézre kerüléséről, a nagy tengeri összecsapásokról, mint Rodosz eleste vagy a lepantói győzelem, illetve a magyarországi eseményekről, Buda, Esztergom, Gyula, Szigetvár, Kanizsa vagy Várad török kézre kerüléséről. A kalendáriumlapon az 1686. év jelentős győzelmei (Buda, Szeged, Pécs bevétele) földgömbre vetített térképről leolvashatók, de a Magyar Királyság nemcsak hadszíntérként, hanem megmenetendő politikai entitásként is megjelent. A világi hatalmak felett az égi szférában, a középpontban a megfordított félholdon taposó Patrona Hungariae, Szűz Mária látható, mellette kétoldalt az államalapító Szent István király és a bajor szent király, Gizella testvére, az egyetlen szent császár, Szent Henrik (973–1024), akinek 1668-tól tartották önálló ünnepét. A naptárlap a katolikus egyház török elleni küzdelemben való aktív szerepvállalását reprezentálta, de XI. Ince pápa személyes érdemeit nem emelte ki az ábrázolás.

A metszeten három sas érzékeltette, hogy a szövetséget a Habsburg uralkodó kovácsolta össze, de a Szent Liga tagjainak a szerepe is megragadható. Az I. Lipót babérkoszorús medálképe alatt látható földgömböt a Szent Liga tagjainak címerai övezik. Mellkasán a bajor választófejedelemség, illetve Lotaringia címerével ábrázolt két sas kapcsolja Lipót császár alakjához II. Miksa Emánuel és Lotaringiai Károly páncélos félalakos, allonge parókás portréját. Alattuk feltüntetett harci dobok teszik egyértelművé, hogy a török feletti győzelemben kimagasló hadvezéri érdemük mellett fontos a Habsburg dinasztiához fűződő családi kapcsolatuk is, hiszen Lotaringiai Károly I. Lipót testvérét vette feleségül.

Az 1688. évre készített kalendáriumlaphoz Matthäus Wagner szintén a korábbi sikeres alkotópárost, Joannes Heisst és Johann Ulrich Kraust kérte fel. Az 1687. év legjelentősebb eseményét értelmező kalendáriumlap középpontjában, trónuson ülve a gyermekként magyar királlyá koronázott I. József látható.²⁰ Az ifjú trónörökös ábrázolása sok vonásban emlékeztet a Wagner kiadónál, Johann Ulrich Krauss metszeteként rövid köszöntőverssel közzétett egész alakos portréra, mely a nürnbergi Lochner és a frankfurti Schnatz kiadónál is megjelent.²¹ Az 1688-as kalendáriumlapon ismét sikerült több hatalmi tényező politikai érdekeit együttesen reprezentálni. A kereszttel és koronával ékesített kétfejű, kiterjesztett szárnyú császári sas mellkasán I. Lipót portréja látható babér- és pálmaágakkal övezve. A metszet előterében – az előző évi kalendáriumra emlékeztető módon – páncélban és parókában II. Miksa Emánuel választófejedelelem és Lotaringiai Károly mellszobra hívja fel a figyelmet. A két hadvezér érdemei közül a naptárrészek közé illesztett metszet az 1687. augusztus 12-i nagyharsányi csatát emelte ki. A trón mellett Caritas, a Szeretet istennője emeli kezét a megvédett területek felé, míg a másik oldalon Justitia, az Igazság istennőjeként egy távolban felsejlő mecsetre (talán a Hagia Szophiára) mutat, jelezve a töröktől még veszélyeztetett területek (országzászlóival képviselt Horvátország és Bulgária)²² érdekét. A Lipót császár felett látható keresztet Nagy Konstantin-féle felirattal látták el. A trón bal oldalán, Caritas mögött a háttérben a bécsi Szent István-dóm tornya bontakozik ki, te-

²⁰ VAJDA László, *Johann Heiss – Johann Ulrich Kraus: Allegória I. Lipót győzelmeire = A Batthyányak évszázadai: tudományos konferencia Körnenden: 2005. október 27–29*, szerk. NAGY Zoltán, bev. R. VÁRKONYI Ágnes, Szombathely–Körnend, 2005, 87–88.

²¹ PAAS, 15. jegyzetben *i. m.*, 2014, P-3610, P-3611, P-3612, 132–134. A három változat közül ezen a legfinomabban kidolgozott változaton szerepel a metsző is a kiadók neve mellett.

²² Bulgária zászlaján már 1608-ban három futó vadászkutya szerepelt, a későbbiekben mégis többször felbukkan Virgil Solis (Wappenbüchlein) 1555-ös és Hans Francolin (Wappenbuch) 1565-ös tévedése a Szlavónia címerében szereplő futó nyest kapcsán. Ez esetben értelmezhető úgy is, hogy Horvátország és Szlavónia a Magyar Királysággal együtt hódolnak az uralkodónak. Vö. PÁLFFY Géza, *A Magyar Korona országainak koronázási zászlói a 16–17. században* = „Ez világ mint egy kert...”: *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, szerk. BUBRYÁK Orsolya, Bp., Gondolat, 2010, 25–26, 34.

tejéről ledőlő kereszttel. A szimbólum emlékeztet a katolikus egyház és a császári udvar Bécs török ostromától a kereszt nevében felvállalt küzdelmére, akár egészen az Oszmán Birodalom megdöntéséig. (Győztes csatákat és sikeres várostromokat hirdető korabeli emlékérmeken sokszor szereplő közérthető kép.)²³ A jelenet azonban utalhat a kortársak által jól ismert eseményre is, mikor 1686 júliusától több szakaszban a török ostromban megsérült templom csúcsán az addig ott látható csillaggal és félholddal díszített aranyozott rézgolyót – nagy érdeklődés közepette és sok röplapon megörökítve – rózsára és keresztre cserélték.²⁴ A kalendáriumlap előterében fegyvereken és zászlókon ülve Pax szerepel a középpontban, kezében bőségszarut, babér- és olajágat, valamint keresztet tartva. A Magyar Királyság zászlaja már a Béke istennője mellett látható, az országot jelképező térdeplő nőalak pedig a koronát a leendő uralkodónak nyújtja, jelezve az új korszak beköszöntét, a Lipót császár által biztosított örökséget, a török kiszorítása utáni békés fejlődést. A leendő uralkodóhoz hasonlóan hermelinpalástos nőalak mögött, a kép jobb szélén egy hasonló öltözetű fiatal nő tart tálcán kulcsokat. A metszeten nincs pontosított magyarázat, hiszen a kettős kulcs utalhat a Pápai Állam törököt kiűző háborúban vállalt meghatározó diplomáciai és pénzügyi szerepére. Mégis, a kiadvány koncepciója szerint a fején többtornyú várat viselő nőalak valószínűleg az Erdélyi Fejedelemséget képviseli. Egy 1692. évre készült, szintén Matthäus Wagner által kiadott és Johann Ulrich Kraus által metszett kalendáriumlapon²⁵ ismét felbukkan ez a nőalak, térdelve és megkötözve, már az egyértelműsítő Várad felirattal, jelezve, hogy a fejedelemséget védő kulcsfontosságú erődöt csak 1692-ben sikerült visszafoglalni a töröktől, s ezért is érte több politikai és katonai krízis is e területet 1687–1690 között.

Matthäus Wagner 1690-re kiadott naptárlapján²⁶ (*képmelléklet*) csak a kiadó neve olvasható, a metszőé és a rajzolóé nem, bár a szoros tematikai kapcsolódás és a portrék hasonlósága alapján feltételezhető, hogy itt is a korábban felkért művészek működtek közre. A kalendárium érdekessége abban rejlik, hogy a kiadvány egy hamarosan várható, jelentős politikai eseményt jelez előre a szimbólumok nyelvén. A kalendáriumlap minden részletében az 1690-ben ötvenedik születésnapját ünneplő I. Lipót császárt dicsőíti. Mégis fontosabb politikai aktualitásként jelent meg az 1690 januárjában bekövetkezett esemény: I. József római királlyá koronázása Augsburgban.

A metszet jobb oldalán baldachinos, felső részén kétfejű sassal, alul két sassal körülvett trónuson páncélban és babérkoszorúval I. Lipót látható, mellette magyaros viseletben a már magyar királlyá koronázott I. József.²⁷ A kalendáriumlap többszörös legitimációt felvonultatva törekszik bemutatni I. Lipót udvarának szándékát, hogy fiatal kora ellenére – az 1687-ben világi és egyházi szempontból is nagykorúsított trónörökös – még apja életében megkoronáztassa a császári korona biztos birtoklása érdekében. A metszeten több olvasatban is megjelennek I. Lipót császár győzelmei, melyek a Német-római Birodalom számára is pozíciónövekedést és békét teremtettek. A kép bal oldalán egy obeliszkuszon tíz csatajelenet és várostrom látható, melyek azonban nem azonosíthatók. A diadaloszlop tetején Viktória, a győzelem istennője áll török hadizsákmányon. Az oszlop mellett, az előtérben, mellvértjén a török elleni háború meghatározó hadvezéreinek – mint Lotaringiai Károly, Miksa Emánuel, Badeni Lajos – kis méretű címereivel Mars, aki tűzokádó sárkányon tapos. A mellette álló nőalakon – aki turbánokon és török harci

²³ Jutta SCHUMANN, *Die andere Sonne: Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I*, Berlin, Akademie Verlag, 2003, 327–329; G. HÉRI Vera, *A törökellenes háborúk emlékérméi*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2009, 128.

²⁴ PAAS, 15. jegyzetben i. m., 2014, 43, 81

²⁵ Uo., 212, P-3696.

²⁶ „Almanach auf das Jahr nach – unsers Einigen Heylandes und Seeligmachers Jesu Christi Geburth MDCLXXX.” Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, 9276. (75,5 × 50,8)

²⁷ Friedrich POLLEROS, *Austriacus Hungariae Rex: Zur Darstellung der Habsburger als ungarische Könige in der frühneuzeitlichen Graphik* = „Ez világ mint egy kert...” ..., i. m., 63–78. Az ábrázolás nem egyezik a korabeli legelterjedtebb megoldásokkal: TILCSIK György, *Újabb forrás I. József magyar királlyá koronázásáról*, Levéltári Szemle, 37(1987/2), 70–83; GYULAI Éva, *Gyermekkirály a Magyar Királyság trónján (Pozsony, 1687. dec. 9.) – I. József koronázásának ikonográfiai reprezentációja*, Történelem és Muzeológia, 2(2015/2), 18–46.

<http://www.hermuz.hu/hom/images/latogatoinknak/history-journal/pdf/2_2015_2/Gyulai.pdf> [2016. március 12.]

zászlókon nyugtatja a lábát – nincs semmi egyértelmű jelzés az azonosításhoz. Lehet Magyarországot jelképező nőalak – aki éppen leejti a félholdas buzogányt, esetleg – amint a másik kezében lévő római hadijelvénye mutatja – a Német-római Birodalom.²⁸ A háttal álló szereplő – aki palástjának jelképei a Német-római Birodalom választófejedelemre utalnak – a jellegzetes formájú Rudolf-koronát nyújtja I. Józsefnek. A metszet háttérében a Habsburg Birodalomhoz tartozó országok címerei is láthatók.

Az égi szférában Kronosz babérrel körbefont kaszája mellett egy telluriumban pálma- és olajággal koszorúzott római ötvenest mutat fel. A háttérben egy pilléreken nyugvó, falfülkés íves fal előtt septimákra bontva I. Lipót császár életrajza, illetve uralkodásának története bontakozik ki emblémákba tömörítve, de az egyértelműség érdekében rövid leírásokban is összegezve. Az első kisméretű emblémán a csillagos égbolton feltűnő átlótt szárnyú sas még csak jövendőlte az 1640-ben született Lipót várható nagy ívű életpályát. A második embléma összegezte, hogy Lipót neveltetése 1647 és 1654 között a harmincéves háborút követő béke korszaka, s a műzsák, művészetek világa jellemezte. Harmadik életszakaszát – a következő embléma és a felirat szerint – 1654 és 1661 között már dicsőség övezte, hiszen sikerült a birodalmat fenyegető viharfelhőket – mint a lengyelországi háború – távol tartania, s békét közvetítenie. 1661 és 1668 között az embléma összegzésében a sárkánnyal kellett megvívnia a császári sasnak. E küzdelmet azonban – a konkrétan meg is nevezett szentgotthárdi győzelem után – ismét békével tudta lezárni. Az ötödik embléma jelzi az igazán nagy krízis beköszöntét az 1668 és 1675 közötti időszakban. Míg az előző három emblémán a sas útját égi fény övezte, a Napot most viharfelhő takarta el, mert az uralkodónak Herkulesként a lernai hydrával, a belső ellenséggel kellett megküzdenie. Az 1675 és 1682 közötti időszakban az embléma által nyújtott értelmezés szerint a szétoszló felhők felett sas húzta diadalszekéren jár be egyre nagyobb tereket Lipót császár hatalma. A legutolsó embléma szintén a Habsburg Birodalom növekvő európai befolyását fogalmazza meg: a Dunát és a Rajnát átfogó sematikus domborzati térkép felett szárnyas Mercurius repül két római hadijelvényel. A kis képen a „Plus ultra bona causa vehet” felirat kapcsolja össze V. Károly jelmondatát és a hatalomgyakorlás felelősségét. Az emblémásor alatt I. Rudolftól IV. Ferdinándig I. Lipót őseinek és elődeinek idealizált és klasszicizált babérkoszorús, fiktív félalakos szoborcsarnoka vonul végig a Habsburg-dinasztia császárként játszott történelmi szerepét dicsőítve.

A sárkánnyal küzdő sas képére építő emblémák, asztrológiai szimbólumokkal ötvözve I. Lipót császárt és a trónörökös, I. Józsefet dicsőítő nyomtatványokban a későbbiekben is felfedezhetők, aktuálisan; 1687-ben pedig II. Miksa Emánuel tetteit megörökítő regensburgi politikai reprezentációjában szerepelnek hangsúlyosan, de a változásokra érzékeny mecénás, Esterházy Pál udvarában is használták.²⁹ A sokszor azonos művészeket, kiadókat használó szövetséges³⁰ és különösen a császári és a bajor választófejedelemi propagandát egyszerre jellemezte kooperáció és versengés.

Matthäus Wagner naptárlapjai tudatos politikai programmal, összetett szimbólumrendszerrel, kvalitásos kivitelezéssel elsősorban a párizsi Szent Jakab utcában készülő francia almanach royalokkal próbáltak versenyre kelni. XIV. Lajos sok összetevős uralkodói imázsába a török elleni háború eseményeit is belekomponálták mintaadó metszői és kiadói, különösen a regensburgi fegyverszünet érvényessége idején, 1684 márciusától 1688 szeptemberéig. Sőt – amint a

²⁸ Az augsburgi koronázás propagandájában címerekben feltüntetve a birodalmi kerületek török háborúhoz nyújtott segítsége is hangsúlyosan jelen volt. SCHUMANN, 23. jegyzetben i. m., 334–337.

²⁹ Matthäus EINMART, *Zodiacum Hunc Boiensem In Applausum Ob Regiam Hungariae Civitatem Budam Quae Anno MDCLI 11 Septembris Turcica...*, Regensburg, (Johann Georg Hoffman), 1687. I. Józsefre: GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet*, Bp., 1986, 116–119; DÉRI Eszter, *Asztrológiai szimbólumok Esterházy Pál halotti prédikációjában = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás...*, 12. jegyzetben i. m., 559–570.

³⁰ Martin WREDE, *Türkenkrieger, Türkensieger: Leopold I. und Ludwig XIV. als Retter und Ritter der Christenheit = Bourbon – Habsburg – Oranien: konkurrierende Modelle im dynastischen Europa um 1700*, hrsg. Christoph KAMPMANN, Katharina KRAUSE, Eva-Bettina KREMS, Anuschka TISCHER, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2008, 149–165; Hendrick ZIEGLER, *Stat sol. Luna fugit: Hans Jacob Wolrabs Josua-Medaille auf Kaiser Leopold I. und ihre Rezeption in Frankreich = Bourbon – Habsburg – Oranien...*, i. m., 166–181.

Német-római Birodalomban kiadott naptárlapokon – a Magyar Királyság és Erdélyi Fejedelemség közjogi helyzetének változása is megjelent francia almanach royalokon 1687–1688-ban.³¹

A választófejedelmi gyűjtemények mai napig tükrözik, hogy a francia udvarból e naptárlapokat is rendszeresen küldték diplomáciai ajándékként. A császári udvart, a Habsburg-dinasztiát dicsőítő naptárlapoknak is be kellett kapcsolódniuk ebbe az országhatárokat átlépő külpolitikai reprezentációs versengésbe. Magasan képzett metszők, felkészült kiadók évről évre folyamatos megújulással követték a változásokat. Nem kellett közvetlen alkalmankénti, minden tételre kiterjedő megrendelés a császári udvarból ahhoz, hogy a „fekete művészetből” élő elit az uralkodói reprezentációt hatékonyan megjelenítse. Matthäus Wagner ulmi kiadónak sincsen „levédetve” minden kalendáriumlapja. „Privilegium impressoriumot” Thomas Wieringgel kötött megállapodásához szerzett. A mechanizmust talán leginkább Johann Georg Fachner udvari könyvkiadó özvegyének és örököseinek 1714-es kérelme tükrözi, amely 1690-től sorolja férje érdemeit, aki a török háború alatt igényes és drága kalendáriumokkal dicsőítette a császári hatalmat, I. Lipót és I. József uralkodását.³² A sokoldalú műveltséggel, sokszor egyetemi végzettséggel rendelkező kiadók, nyomdatulajdonosok és alkalmanként művészeti és könyvkereskedők jelentős innovatív tényezőként játszottak szerepet a kora újkori nyilvánosság alakításában.

I. József római királlyá koronázására és I. Lipót császár 50. születésnapjára kiadott kalendáriumlap (1690)

³¹ RÓZSA, 11. jegyzetben *i. m.*, 55–56.

³² ÖSTA HHSTA RHR Impressorien 17-18.d. f. 141-150. 1714. 10. 18. „Kays. Hoff und Ehr-Calender”.

„Dem Verdienst die Krone!“

Bemühungen um die Ehrendoktorwürde der Universität Tübingen für den lutherisch-evangelischen Superintendenten István Czékus in den Jahren 1877 und 1889

Am 24. April 1877 wurden in der ungarischen Stadt Dobschau/Dobsina (heute Dobšiná) zwei Briefe verfasst, der eine adressiert an Karl von Weizsäcker, Rektor der Universität Tübingen und Professor für Kirchen- und Dogmengeschichte, der andere an das Dekanat der evangelisch-theologischen Fakultät der Universität. Der Absender war Antal Weisz, der seit 1870 als evangelisch-lutherischer Pfarrer in der oberungarischen Bergstadt wirkte. Er wandte sich an beide Universitätsorgane mit der Bitte, dem Superintendenten des evangelischen Theißer Kirchendistrikts, István Czékus, „die Würde eines ‚Dr. der Gottesgelehrtheit‘ als Ehren-Promotion“ zu verleihen.¹ Weisz und sein Ideengeber Károly Czundel, zugleich sein Schwager und Vorgänger im Amt, wollten das bevorstehende 400-jährige Gründungsjubiläum der Universität Tübingen im August 1877 nutzen, um für Czékus die Verleihung der Ehrendoktorwürde zu erreichen. Die Nachricht über die bevorstehenden Feierlichkeiten und die zu diesem Anlass vorgenommenen Ehrenpromotionen erhielten sie vom Faktor der Buchdruckerei Fues² in Tübingen, Lutz, der wie Czundel aus Ödenburg stammte und zu dem Czundel seit seiner Studienzeit in Tübingen zwischen 1848 und 1850 einen regelmäßigen Kontakt pflegte. Weisz war dessen bewusst, dass für die Universität nur die Ehrenpromotion solcher ehemaliger Studenten in Frage kommen könne, „die der Universitaet [...] zur Ehre und zum Ruhme gereichen“.³ Gerade deshalb empfahl er Superintendenten Czékus, der 1846/47 in Tübingen Theologie studiert und – nach Ungarn zurückgekehrt – sich dort um die evangelisch-protestantische Kirche und Schule große Verdienste erworben hatte. Weisz betonte in seinem Brief an das Dekanat der evangelisch-theologischen Fakultät, dass er um diese Ehre für seinen Superintendenten nicht „von niedriger captatio benevolentiae“ seinem Vorgesetzten gegenüber geleitet und auch nicht mit dessen Wissen bitte.⁴ Der Superintendent würde ihm dieses Ersuchen sogar strengstens verbieten, würde er darüber Kenntnis haben. Der wahre Grund für Weisz’ Vorschlag war – wie er schrieb – der Wunsch, „dem Verdienste [jenes Mannes] die Krone“⁵ aufzusetzen, der „die größte Liebe und Hochachtung und das unumschränkte Vertrauen“ seiner Kirchengemeinde, wie des ganzen Gömörer Seniorats und des Theißer Kirchendistrikts, als ein „eifriger Diener Jesu Christi, als treuer Lehrer und Seelsorger, als begeisterter Kanzelredner und als geistvoller, rastlos thätiger und unermüdlicher Mann“ genoss.⁶ Weisz lobte nicht nur seinen Superintendenten, sondern er stellte auch dessen vielfältiges Wirken dar.

Eine Monografie über Czékus fehlt nach wie vor, und die aus der bisherigen Literatur bekannten Angaben zu seiner Biografie und seinem Wirken sind zum Teil ungenau, wobei zum Teil nur einzelne Aspekte hervorgehoben werden.⁷ Deshalb sind Weisz’ Darstellungen ein wortwörtliches Zitieren wert: „Stephan v. Czékus, einer adeligen, jedoch in ärmlichen

¹ Universitätsarchiv Tübingen (im weiteren Verlauf: UAT) 130/356, Weisz an den Rektor vom 24. April 1877.

² Gemeint ist der 1763 von Ludwig Friedrich Fues gegründete Verlag Fues, wo diverse Schriften der Universität, aber auch Vorlesungen und Werke der Professoren gedruckt wurden. Auch nachdem der Hauptteil des Verlags 1863 L. W. Reiland verkauft wurde, der ihn im selben Jahr nach Leipzig verlegte, wirkte die Firma Fues in Tübingen als Fues’sche Buchdruckerei weiter. Vgl. dazu WIDMANN, Hans, *Tübingen als Verlagsstadt*, Tübingen, Mohr, 1971, 161–165.

³ UAT 130/356, Weisz an den Rektor vom 24. April 1877.

⁴ UAT 130/356, Weisz an das Dekanat vom 24. April 1877.

⁵ UAT 130/356, Brief an den Rektor vom 24. April 1877.

⁶ UAT 130/356, Brief an das Dekanat vom 24. April 1877.

⁷ Auch die bisher ausführlichste Darstellung von József Hörk berücksichtigt nicht alle Einzelheiten. Vgl. dazu HÖRK, József, *Czékus István. Superintendens = Az ev. Tisza-kerület püspökei. Superintendensek, eredeti források alapján*, hg. v. DEMS., Kassa, Bernovits Gusztáv, 1888, 119–126; ebenso auch der Nekrolog von STROMP, László, *Czékus István (1818–1890)*, Evangelikus Egyház és Iskola, 8(1890), 6, 41–43.

Verhältnissen lebenden Familie entsprossen, ist am 18ten Dezember 1818 zu Gömör-Panyit, im Gömörer Comitete in Ungarn geboren. Seine daselbst wohnhaften, sehr religiösen Eltern Martin v. Czékus und Elisabeth geborene Rusznyák, pflanzten frühzeitig in des Sohnes für alles Gute und Edle empfängliche Herz Religion und Gottesfurcht. Die Elementarschulen besuchte und beendete er in seiner Vaterstadt, allwo er auch die letzten 7 Jahre dieses seines Schulbesuches hindurch Choralist (Sänger bei Gottesdiensten in der Kirche und bei Leichenbegräbnissen) gewesen. Hierauf besuchte er die Schulen zu Rosenau, wo er 5 Jahre lang gleichfalls Choralist war und den Gymnasial-Cursus unter der Leitung der Professoren: Keblovsky,⁸ Farkas⁹ und Dr. Johann Pelech beendete. Die philosophischen Studien hörte er 3 Jahre hindurch in Leutschau, sodann die Theologie in Pressburg, wo man ihn, seiner Kenntnisse, seines Fleißes und seiner musterhaften Sitten wegen, das Roth-Teleky-sche Stipendium¹⁰ erteilte, im Alumneo die Senior-Stelle übergab und ihn mit der Secretair-Würde des ‚ungarischen Selbst-Bildungs-Vereins‘ beehrte. Nachdem er in Pressburg unter dem Superintendenten Samuel Sztromszky die Candidaten-Prüfung abgelegt, begab er sich im Jahre 1843 nach Pest, wo er im Hause des Großhändlers Wilhelm Forster 2 ½ Jahre lang auf dem Felde der Privaterziehung wirkte. Im Frühling des Jahres 1846 bezog er die Universitaet Tübingen, studierte daselbst 2 Semester hindurch,¹¹ und folgte im Frühling 1847, in sein Vaterland zurückgekehrt, dem Rufe des ungarischen evang. Pfarrers (später Superintendent im Montan-District Ungarns) zu Pest Dr. Joseph Székács, als Hilfsgeistlicher.¹² Nur ein halbes Jahr lang bekleidete er diesen ehrenvollen Posten und vertauschte denselben mit der Hilfsgeistlichen- und zugleich Lehrer-Stelle in Waitzen, wo er bis zum 1ten März 1850 verblieb. Um diese Zeit begab er sich nach Kecskemét, wo er das Amt eines Pfarrers und Seelsorgers bis zum Ende des Monats September des Jahres 1855 bekleidete, während welcher Zeit er auch am reformierten Collegium letztgenannter Stadt 3 Jahre hindurch als Supplent die deutsche Sprache vorgetragen und überdieß noch als Unter-Notair im Pester Seniorate fungirt hatte. Im September 1855 erwählte ihn die evang. Gemeinde in Sajó-Gömör zum Pfarrer, woselbst er vom October erwähnten Jahres bis Ende Juli 1858 verblieb. Während seiner Amtirung in Sajó-Gömör war er auch Schul-Decan der Gemeinden des unteren Rosenauer Thales. Am 1ten August des Jahres 1858 trat er das Amt des 1ten Pfarrers in Dobschau an und ging nach kurzer Wirksamkeit, bis zum 12ten April 1859, in der Dobschauer Gemeinde ein gesegnetes Andenken zurücklassend, vor Ostern desselben Jahres nach Rosenau als Pfarrer ab. Hier wirkt bis heute Czékus höchst segensreich. [...]

Es war böse Zeit über unser Land und über unsre evangel. protestant. Kirche hereingebrochen. Wir haben Tage gesehen, in denen das freie Wort des freien Mannes verpönt war und manche Lippe, die sich hätte öffnen sollen, verstummte. Nicht so die Lippe des Czékus. Als im Jahre 1859 die Streitigkeiten über das Patent unsere kirchlichen Rechte und Freiheiten erschütterten und die Lehrfreiheit in den Schulen unterdrückten, ja ganz und gar ersticken wollten, schwieg auch Czékus nicht, stand auch er unter den muthigen Streitem in vorderster Reihe und war kräftig bemüht durch unerschrockene Vertheidigung unserer Rechte das Verderben abzuwehren.

In schneller Folge ward er deßhalb mit kirchlichen Ehrenämtern, und selbst mit dem höchsten bekleidet. 1860 ist er zum Gömörer Consenior, am 1ten August desselben Jahres zum

⁸ János Keblovsky

⁹ András Farkas

¹⁰ Gemeint ist das von Johanna Királyfalvi Roth, Gattin des Grafen József Teleki, in ihrem Testament von 1813 gestiftete Stipendium zum Zweck der Ausbildung evangelischer Schüler. Vgl. dazu MORAVCSIK, Gyuláné, *Gróf Teleki Józsefné Róth Johanna 1741–1813*, Bp., Kókay Lajos, 1899, 14–16.

¹¹ Czékus studierte von Ostern 1846 bis Frühjahr 1847 an der evangelisch-theologischen Fakultät und wurde auf Anfrage des Generalkonvents zu Pest vom 15. August 1846 als „sehr fleißiger“ Student beschrieben. UAT 130/195.

¹² Czékus war aufgrund seiner deutschen Sprachkenntnisse Vikar der deutschen evangelisch-lutherischen Gemeinde von Pest. Hier machte er sich nicht nur mit Georg Bauhofer, Pfarrer der deutschen evangelischen Gemeinde in Ofen, sondern auch dessen Tochter, Wilhelmina, bekannt, die er kurz drauf heiratete. Vgl. dazu UAT 130/195, József Farbaký und András Dianiska an die evangelisch-theologische Fakultät der Universität Tübingen vom 5. April 1889.

Notair des Theiszer Kirchen-Districtes – welches Amt er 9 Jahre hindurch ohne jegliche Zahlung führte –, am 15ten Mai 1861 zum Gömörer Senior und durch den Districtual-Convent desselben Jahres zum geistlichen Praeses der evangel. Hilfsanstalt des Theiszer Districtes erwählt worden. Im Jahre 1865 legte der District das Cassier-Amt der Theiszer-Districtual-Pfarrer- und Lehrer-Witwen- und Waisen-Pensions-Anstalt, um die Czékus in Sonderheit glänzende Verdienste sich erworben, in seine Hände, welches mit vieler Arbeit und lästiger Schreiberei verbundene Amt er bis Juni 1871 mit der seltensten und größten Pünktlichkeit verwaltete. Seine rastlosen Bemühungen hat man es zum größten Theil, ja geradezu fast ausschließlich und allein zu verdanken, daß bis zum 10ten August 1876 das Vermögen erwähneter Pensionsanstalt – wie es aus dem Districtual-Conventa-Protokoll vom Jahre 1876 zu entnehmen ist – die Höhe von 91.312 Gulden und 26 Kreuzer in öster. Währung beträgt.

Am 26ten Maerz 1871 wurde Czékus zum Theiszer Superintendenten erwählt, und am 1ten Juni desselben Jahres, bei Gelegenheit des in Rosenau abgehaltenen Districtual-Conventes, durch den Herrn Superintendenten des Districtes jenseits der Donau, Sr. Hochwürden Alexander Karsay, Pfarrer zu Raab, feierlich inaugurirt. Wie damals sind auch heute dem trefflichen Oberhirten die mehr als 140.000 Seelen des Theiszer Districtes mit innigster Liebe und Hochachtung zugethan. Und mit vollstem Recht! Denn die Leitung und Hut ihrer heiligsten Angelegenheiten liegt in den besten und segenschaffenden und kräftigen Händen. Dieß beweist Czékus, seither er Superintendent geworden, immerfort durch seinen Hirtenbrief sowohl, welcher er, zum Superintendenten geweiht, an seine 128 Mutter- und an die 134 Tochtergemeinden erlassen, als auch durch die Kirchen-Visitationen, welche er von Jahr zu Jahr gewissenhaft hält, wirkte er mit glücklichem Erfolge dahin, daß nicht nur das Glaubensleben im Districte den erfreulichsten Aufschwung nimmt, sondern auch zahlreiche Gemeinden im Interesse ihres auferlichen Gedeihens, mit freudiger Opferwilligkeit die Salair oder die Stolar-Gebühren der Pfarrer und Lehrer erhöhten. Daß die evangel. Volksschullehrer-Praeparandie A. B. des Theiszer Districtes in Eperies neben den Staats-Schullehrer-Bildungsanstalten nicht nur besteht, sondern auch mit derselben in Ehren wetteifern kann, ist auch dem Herrn Superintendenten Czékus groentheils zu verdanken; da er in den Gemeinden die Herzen und Hände der evangel. Glaubensgenossen zur Opferfreudigkeit zu begeistern meisterhaft verstanden hat.

Daß Czékus im Jahre 1875 mit vollstem Vertrauen zum geistlichen Praeses der ungarischen allgemeinen evangelischen Hilfsanstalt erwählt worden – wie aus dem Berichte erwähneter Anstalt vom Jahre 1874/75 erhellt – beweist der Umstand, daß man in ihm den Mann erkannte, der in der Reihe derjenigen, welche die Hilfsanstalt begründet und mit dem besten Erfolge gefördert, stets obenan und vorne stand, und dessen Persönlichkeit, Vergangenheit, sowie thatkräftige Begeisterung und Vorliebe für die Hilfsanstalt die vollkommenste Bürgschaft gewährte, daß das seit Jahrzehnten entstehende, innige, brüderliche Verhältniß dem deutschen Gustav-Adolph-Verein gegenüber auch fernerhin durch die Gleichheit der Interessen und Zwecke befestigt aufs Wärmste gehegt, die Angelegenheiten unserer Hilfsanstalt aber unter seiner energischen Leitung aufs Pünktlichste verwaltet, sowie deren Entwicklung unter seiner sorgfältigsten und treusten Aufsicht ein neues und segenschaffendes Leben gewinnen werden.”¹³

Die Antwort des Dekanats der evangelisch-theologischen Fakultät vom 11. Mai 1877 ist nicht überliefert, doch aus Weisz' Antwortschreiben fünf Tage später geht hervor, dass Dekan Professor Ludwig Diestel die Bitte zu Czékus' Ehrenpromotion abgewiesen hatte. Der enttäuschte Weisz versuchte in seiner Antwort Diestel zur Veränderung seines Standpunktes zu bewegen, indem er unter anderem mit der Solidarität der deutschen Glaubensbrüder argumentierte, als er hervorhob, dass die Ehrenpromotion „den Ungarn abermals ein trefflicher und sehr glänzender Beweis dessen [wäre], daß Deutschland nicht nur mit Worten, sondern auch mit der That und Wahrheit die wärmste und brüderlichste Gemeinschaft den evang.

¹³ UAT 130/356, Weisz an das Dekanat vom 24. April 1877.

protestantischen Glaubensgenossen unseres Vaterlandes zuwendet und diese allzeit aufrecht zu erhalten eifrig bemüht [sei]“.¹⁴

In Tübingen musste diese von Ungarn eingeforderte Solidarität in Anbetracht dessen, dass – mit Ausnahme der Siebenbürger Sachsen¹⁵ – keine Institution der ungarischen evangelischen Kirche und kein einziger ehemaliger ungarischer Student die alma mater Tubingensis zu ihrem 400-jährigen Jubiläum beglückwünschte, später sicherlich fremd vorkommen. Die Zahl der siebenbürgisch-sächsischen Studenten nahm zwar seit dem 18. Jahrhundert kontinuierlich zu, doch von den 159 Studenten im 18. Jahrhundert kamen 91 aus dem Königreich Ungarn und auch noch im 19. Jahrhundert zählte man 158 Studenten aus West- und Nordungarn, wobei die Zahl der Siebenbürger Sachsen mit 217 Personen bereits deutlich überwog.¹⁶

1877 blieb der Wunsch auf die Ehrenpromotion für Czékus unerfüllt, so dass zwölf Jahre später die evangelisch-theologische Fakultät erneut ein Schreiben aus Ungarn in dieser Angelegenheit erhielt. József Farbaky, Pfarrer zu Nyíregyháza und zugleich Obernotar des Theißer Kirchendistrikts, sowie András Dianiska, Pfarrer zu Leutschau und zugleich Konsistorialrat des Kirchendistrikts, begründeten in ihrem Schreiben vom 5. April 1889 die Bitte mit keinem konkreten Anlass. Doch die beiden Kirchenmänner wurden mit Sicherheit durch den Umstand motiviert, dass Czékus anlässlich seines 70. Geburtstages als Anerkennung seiner langjährigen verdienstvollen Tätigkeit als Pfarrer auf der Sitzung des Ungarischen Ministerialrates am 21. Dezember 1888 für die Auszeichnung mit dem Mittelkreuz des Franz-Josephs-Ordens vorgeschlagen worden war,¹⁷ diese vom König Franz Joseph I. verliehene Auszeichnung aber schließlich nicht erhalten hatte. Deshalb wohl schrieben die beiden Bittsteller nach Tübingen, dass „trotz mancher Errungenschaften, die wir dem toleranten Geist der Neuzeit, dem Gerechtigkeitssinn Seiner Majestät des Königs und den billig denkenden Kreisen der kgl. ungarischen Regierung und Landesvertretung, sowie unserer eigenen Anstalten an dem guten Rechte des Protestantismus verdanken, ist die Stellung unserer evangelischen Kirche in dem regnum Marianum noch immer in mancher Beziehung eine gedrückte und ihre Gleichberechtigung durch die ultramontane Praxis so oft in Frage gestellt, daß unsere Bischöfe,¹⁸ welche die Sanierung dieser Übelstände zu vermitteln haben, und insbesondere Czékus, der als ein freimüthiger, unerschrockener Vorkämpfer für die Rechte und Interessen der evangelischen Kirche dasteht, vielfachen Anfechtungen ausgesetzt sind.“¹⁹ Sie erhofften von der Ehrenpromotion an der Universität Tübingen sicherlich eine Genugtuung für Czékus und durch ihn für die Evangelischen, zumal die Universität in Ungarn ein großes Renommee genoss. Farbaky und Dianiska schrieben dem Professorenkollegium der evangelisch-theologischen Fakultät: „Unter den evangelischen Universitäten Deutschlands hat nächst Wittenberg-Halle und Jena die Hochschule zu Tübingen seit alters her bis in unserer Zeit hinein auf die evangelische Kirche A. C. Ungarns durch die gastfreundliche Aufnahme und Heranbildung ihrer jungen Theologen den hervorragendsten Einfluß ausgeübt. Die in dem Archiv der Kirchendistricte

¹⁴ UAT 130/356, Weisz an Dekan Diestel am 16. Mai 1877.

¹⁵ Dagegen richteten das Landeskonsistorium der evangelischen Kirche in Hermannstadt, das Bezirkskonsistorium von Mediasch, das Kisdor Kapitel in Schäßburg und das Lehrerkollegium des Schäßburger evangelischen Gymnasiums ein Glückwunschschreiben an die Universität. Das Kisdor Kapitel und das Gymnasium in Schäßburg schickten auch Bücher als Geschenke. Darüber hinaus begrüßten über 30 Einzelpersonen aus dem Kreis der Siebenbürger Sachsen ihre ehemalige Alma Mater. Vgl. dazu *Die vierte Säcularfeier der Universität Tübingen im Jahr 1877*, hg. von Akademischem Senat, Tübingen 1878, Laupp, 126–130, 134.

¹⁶ FATA, Márta, *Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Tübingen. Eine 500 Jahre lange Beziehungs- und Wirkungsgeschichte = Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, hg. von DIESS., SCHINDLING, Anton, Stuttgart, Franz Steiner, 2006, 229–264.

¹⁷ Vgl. dazu die Tagesordnung des Ministerialrates vom 21. Dezember 1888 unter <http://adatbazisokonline.hu/en/adatbazis/minisztertanacs-jegyzoikonvev-1867-1944/adatlap/57243>, letzter Abruf am 11. Februar 2016.

¹⁸ Die Superintendenten waren seit 1886 Mitglieder des Oberhauses des ungarischen Parlaments und trugen den Bischofstitel.

¹⁹ UAT 130/356, József Farbaky und András Dianiska an die evangelisch-theologische Fakultät vom 5. April 1889.

unserer Landeskirche vorfindlichen 2-300jährigen ‚*Matricula ordinorum*‘, in denen sich die eigenhändig verzeichneten Lebensläufe unserer Kirchen- und Schulmänner bis zur Jetztzeit vorfinden, preisen [...] die alma mater Tubingensis als asylum atque receptaculum Hungarorum benignissimum‘ und gedenken mit inniger Dankbarkeit der erleuchteten Meister der Wissenschaft und der glaubenstreuen Lehrer, zu deren Füßen so viele an Ihrer Universität saßen.“²⁰

Die Verdienste von Bischof Czékus wurden auch diesmal aufgezählt, wobei besonders sein Wirken auf dem Gebiet der kirchlichen Verwaltung, der inneren Mission und des Gustav-Adolf-Vereins gewürdigt wurde. Ebenso hervorgehoben wurden seine Tätigkeit als Mitbegründer des ungarischen Luther-Vereins im Jahre 1884 und der ungarischen protestantischen literarischen Gesellschaft 1888 sowie die Zusammenarbeit mit den reformierten Glaubensbrüdern. Nicht unerwähnt blieben Czékus’ publizistische Arbeiten und die Herausgabe einer neuen ungarischen Kirchenagenda,²¹ die das württembergische Kirchenbuch zum Muster hatte.

Doch auch diesmal wurde der Bitte nicht nachgegeben, weil – wie es in dem Antwortschreiben des Dekans Professor Hermann Weiß hieß – die Fakultät mit der Verleihung der Ehrendoktorwürde „nach alter Praxis sehr sparsam in Erteilung dieser Würde auch an verehrte einheimische Theologen und Geistliche selbst an Glieder des württembergischen Kirchenregiments“ umginge, vor allem wenn sie sich nicht durch wissenschaftliche Arbeiten ausgezeichnet hatten.“²² Czékus konnte keine wissenschaftliche Leistung vorweisen, er war ein Mann der Praxis, oder wie Weisz formulierte: „Was Czékus [...] als Theologen betrifft, hat er zwar keine neuen Systeme aufgestellt und an dem Weiterausbau des inneren Organismus der schon bestehenden Systeme nicht mitgearbeitet – denn, wo in aller Welt, hätte er nur die Zeit hernehmen sollen zu solchem Werke, bei seiner, die tüchtigste Manneskraft oft übersteigenden, vielfältigen und sehr anstrengenden amtlichen Beschäftigungen?! – allein die Resultate theologischen Wissens hat er sich durch seinen nie wankenden Fleiß angeeignet und versteht dieselben richtig und aufs Beste anzuwenden.“²³

Bischof Czékus war es nicht vergönnt, für seine vielfältigen Verdienste um seine Kirche und damit um Ungarn eine hohe Auszeichnung oder die Ehrendoktorwürde der Universität Tübingen zu erhalten. Doch seine Zeitgenossen waren davon überzeugt, dass er „als treuer Sion seiner Kirche“ durch den Allmächtigen mit der Krone der Unsterblichkeit und des ewigen Lebens gekrönt werde.“²⁴

²⁰ Ebd.

²¹ Die zweibändige Agenda, die er zusammen mit Sándor Karsay herausgab, erschien unter dem Titel *Agenda vagyis az egyházi szertartások végrehajtásának módja*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1889/90.

²² UAT 130/356, Weiß an Farbaky und Dianiska vom 22. Mai 1889. – Die Mitteilung des Dekans entsprach der Tatsache, denn auch schon 1877 wurde die Ehrendoktorwürde der evangelisch-theologischen Fakultät lediglich an sechs Personen verliehen, die alle eine wissenschaftliche Laufbahn oder Tätigkeit vorweisen konnten. Vgl. dazu *Die vierte Säcularfeier der Universität Tübingen im Jahr 1877*, 37f.

²³ UAT 130/356, Weisz an das Dekanat vom 24. April 1877.

²⁴ Zit. nach *Emlékünnepély, melyet b. e. méltóságos és főisztelendő Czékus István volt evang. Tisza-kerületi érdemes püspök úr emlékére ült az eperjesi evang. Ker. Collegium Eperjesen, 1890. június 8, Eperjes, Kósch Árpád, 1891, 17.*

Egy könyvjegyzék tanulságai

Heresinczy Péter győri püspök, kancellár és a hagyatékában összeírt könyvek (1590)

A Magyar Udvari Kancellária tisztviselői mind a késő középkorban, mind a kora újkorban nem csupán tisztviselőkként játszottak jelentős szerepet, hanem a magyar művelődés- és kultúrtörténetnek is fontos szereplői voltak.¹ Elég legyen itt csupán néhány olyan személyre utalni, mint Oláh Miklós kancellár, Forgách Ferenc alkancellár, Dudith András alkancellár, Istvánffy Miklós kancelláriai titkár, Ferencffy Lőrinc kancelláriai titkár stb. A számos kiemelkedő személy mellett egy nem kevésbé magasan képzett réteg húzódott meg, ami azonban viszonylag kevés figyelemben részesült. E réteg tagjának tekinthető Heresinczy Péter (†1590) győri püspök, aki 1587 és 1590 között látta el a magyar kancellári feladatokat II. Rudolf mellett Prágában. A következő rövid tanulmányban az életút rövid összefoglalása után a püspök-kancellár műveltségével szeretnék foglalkozni a rendelkezésre álló könyvlistája alapján, amely éppen az ünnepezt közreműködésével látott ismételt napvilágot 1981-ben.²

Heresinczy Péter azon horvát egyháziak csoportjába tartozott, akik fontos szerepet játszottak a 15–16. század folyamán a magyar katolikus egyház életében.³ Sajnos fiatalkoráról nem sok biztos adattal rendelkezünk. Egyházi pályára lépését minden bizonnyal nagybátyja, pontosabban nagyapja testvére, Heresinczy György példája inspirálhatta, aki 1543 és 1571 között volt a zágrábi káptalan tagja, és aki örkanonok és helynök is volt egy időben.⁴ Heresinczy Péter valamikor 1550 körül születhetett, mivel 1584-ben a tinnini püspöki székre tett konzisztoriális előterjesztés abban az évben 35 év körülinek nevezte.⁵ Ugyanebből az előterjesztésből lehet tudni, hogy tanulmányokat folytatott Padovában, Bolognában és Bécsben a jezsuitáknál. Egyedül bolognai tanulmányairól állnak rendelkezésre részletesebb adatok. A bolognai *Collegium Croaticum et Hungaricum* évkönyvei szerint 1570 áprilisában érkezett a városba két másik társával együtt, és júniustól már a kollégium rektora volt.⁶ Ekkor már jó néhány éve élvezett zágrábi kanonoki javadalmat.⁷ Bolognai tartózkodásának nagybátyja halála vetett véget, már 1571. március 27-én távoznia kellett a városból és visszatért Zágrábba.⁸ Padovai és bécsi tanulmányairól a fenti egyetlen említésen túl további adat nem áll rendelkezésre, így egyelőre az sem tudható biztosan, hogy a tanulmányi helyek milyen sorrendben követték egymást.

¹ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség megoszlása: Magyar humanizmus*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1935, 180–233; FAZEKAS István, *Humanisten und Juristen: Das Personal der Ungarischen Hofkanzlei in der frühen Neuzeit (1526–1690) = Institutions of Legal History with special regard to the legal culture and history*, eds. by Gábor BÉLI, Diana DUCHONOVÁ, Anna FUNDÁRKOVÁ, István KAJTÁR, Zsuzsanna PERES, Pécs, Universitas Quinqueecclesiensis, 2011, 321–331.

² *A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, kiad. HERNER János, MONOK István, Bp., 1981 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11), 109–111; első megjelenése: IVÁNYI Béla, *Magyar Könyvszemle*, 39(1932/1934), 54–56.

³ Pályája legutóbbi összefoglalásai: Ante SEKULIĆ, *Petar iz Herešince = Zagrebački Biskupi i Nadbiskupi*, ured. F. MIROŠEVIĆ, Zagreb, 1995, 273–274; MIKÓ Árpád, PÁLFFY Géza, *A győri székesegyház késő reneszánsz és barokk sírkövei (16–17. század)*, Művészettörténeti Értesítő, 48(1999), 137–155, 140–141. Hasznos adatok nyerhetők Ljudevit Ivančan kéziratban maradt munkájából, amelyet a zágrábi érseki levéltár őriz, és amely vonatkozó részét Varga Szabolcs becsátotta rendelkezésemre, akinek ezúton is köszönöm baráti segítségét: Ljudevit IVANČAN, *Podatci o zagrebačkim kanonicima: Pretipkao Kamilo Dočkal*, Zagreb, 1912–1924, 391–396.

⁴ IVANČAN, *i. m.*, 339–340.

⁵ TUSOR Péter, NEMES Gábor, *Consistorialia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1526–1605)*, Bp., 2011 (Collectanea Vaticana Hungariae, classis 1, vol. 7), 174–175.

⁶ Gian Paolo BRIZZI, Maria Luisa ACCORSI, Damir BARBARIC, *Annali del Collegio Ungarico-Illirico di Bologna 1553–1764*, Bologna, Clueb, 1988, 20; VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1941 (Olaszországi Magyar Emlékek, 3), 104.

⁷ *Monumenta historica lib. Reg. Civitatis Zagrabiae XV. Diplomata 1565–1590*, ed. Emilij LASZOWSKI, Zagreb, 1929, 21.

⁸ „ob mortem patris sui Georgii Heresinczy, custodis canonici et vicarii ecclesiae Zagradiensis”. BRIZZI, ACCORSI, BARBARIC, *i. m.*, 21.

Heresinczy a zágrábi káptalanban gyorsan haladt előre, 1572-ben már biztosan olvasókanonok, ezzel párhuzamosan a horvátországi politikai életbe is bekapcsolódott.⁹ 1577-ben a horvát rendek képviselőjében vett részt a magyar országgyűlésen.¹⁰ 1580-ben már nagyprépostként került említésre.¹¹ A magyar püspöki karba 1582. február 21-én került be, amikor II. Rudolf császár tinnini püspökké nevezte ki, ezzel egy időben kinevezést kapott a Magyar Tanácsba is.¹² Valószínűleg jogi tanultságának köszönhető, hogy még az 1582. évi országgyűlésen a királyi tábla prelátsai közé jelölték, illetve a nádori helytartó mellé a fellebbviteli ügyek tárgyalására kiválasztott négy egyházi közé is bekerült Telegdi Miklós pécsi, Fejérvölgy István veszprémi, Mossóczy Zakariás váci püspök társaságában (1582: 5. tc.). Támogatója minden bizonnyal volt püspöke, idősebb Draskovich György (zágrábi püspök 1563–1578 között) királyi kancellár lehett. A kettejük közötti szorosabb kapcsolatra utal, hogy Heresinczy végrendeletében úgy intézkedett, hogy Draskovich tombája mellé temessék, aki neki patrónusa és „*vere pater meus observandissimus*” volt.¹³ Egyházi pályáján újabb fontos állomást jelentett zágrábi püspöki kinevezése (1585. március 8.), amivel az egyházmegye püspökök csoportjának tagja lett.¹⁴ Eddig levéltári adattal nem sikerült azt a különböző munkákban felbukkanó állítást alátámasztani, hogy Heresinczy zágrábi püspökként is ideje java részét Bécsben és Prágában töltötte, ahol Draskovichot segítette a kancellári munka ellátásában.¹⁵

További előrelépést jelentett, amikor 1586. szeptember 24-én az uralkodó magyar kancellárnak nevezte ki, amely tisztséget pártfogójának, Draskovich Györgynek lett az utóda, aki helytartóvá lépett elő.¹⁶ Hogy a hivatali kötelességeiből fakadó, udvarban tartózkodásnak nehézségek nélkül eleget tehessen, átmenetileg megkapta a Telegdi László halálával megürült, igen gazdag jövedelemmel rendelkező sasvári főesperességet.¹⁷ Erre azért volt szükség, mert a kancellárok nem rendelkeztek külön fizetéssel, hanem a taxajövedelmeken túl egyházi javadalmak bevételeire, illetve általában 400 forintra rúgó magyar tanácsosi járandóságukra voltak utalva. Tekintve, hogy a zágrábi püspöki jövedelem ezekben az évtizedekben nem tartozott a legnagyobb egyházi javadalmak közé, az egyik püspöki processzusból származó adat szerint bevételei mindössze 3000 tallér körül mozogtak, birtokosa részére egyéb bevételről kellett gondoskodni.¹⁸ Nem véletlen az sem, hogy Heresinczy kinevezését követően lépéseket tett, egyébként sikeresen, addig ki nem fizetett tanácsosi járandósága kiutalására.¹⁹

Néhány hónappal később újabb előléptetés várt rá, 1587. augusztus 13-án elnyerte a Draskovich György halálával megürült győri püspöki széket. A győri püspöki szék megszerzése jelentősen javította anyagi helyzetét. Bár a török előrenyomulás a győri püspökség jövedelmét is csökkentette, de az a maga 9–10 000 forintos bevételeivel messze meghaladta a zágrábiét, és a

⁹ *Monumenta historica lib. Reg. Civitatis Zagrabiae* XV., i. m., 103.

¹⁰ *Magyar Országgyűlési Emlékek*, szerk. FRAKNÓI Vilmos, Bp., 1883 (Magyar Történelmi Emlékek, III. osztály), VI, 418.

¹¹ *Monumenta historica lib. Reg. Civitatis Zagrabiae* XV., i. m., 237.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár [a továbbiakban: MNL OL] Magyar Kancelláriai Levéltár [MKL], A 57 Libri regii vol. 4. pag. 291; Österreichisches Staatsarchiv Allgemeines Verwaltungsarchiv Finanz- und Hofkammerarchiv Hofkammerarchiv Hofffinanz Ungarn [a továbbiakban: ÖStA AVA FHKA HKA HFU] r. Nr. 46. Konv. 1583. Dez. fol. 70–71. (1582. március 5.) A tinnini püspökségre 1584. május 28-án kapta meg a pápai megerősítést. TUSOR, NEMES, i. m., 174–175.

¹³ Végrendeletéből több példány is megmaradt: ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 57. Konv. 1590. Jul. fol. 1051–1064. (három példány). A szóban forgó részt idézi: PÁLFFY, MIKÓ, i. m., 141.

¹⁴ MNL OL MKL A 57 Libri regii vol. 4. pag. 419–420. A kancellári eskü letételére az uralkodó előtt Prágában került sor 1586. december 22-én (uo., pag. 464.).

¹⁵ Például: KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1000–1900*, Esztergom, 1900, 189.

¹⁶ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 50. Konv. 1586. Nov. fol. 187–191.

¹⁷ Az adománylevél fogalmazványa: ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 50. Konv. 1586. Sept. fol. 156–157. Vö. KOLLÁNYI, i. m., 189–190.

¹⁸ MOLNÁR Antal, *A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században*, Bp., METEM, 2012 (METEM-könyvek, 77), 63.

¹⁹ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 51. Konv. 1587. Febr. fol. 1–7; Uo., Ungarische Gedenkbücher Bd. 403. fol. 269v–270r.

gazdagabb magyar püspökségek közé tartozott.²⁰ A győri püspökség nagyobb presztízst is biztosított számára, illetve lényegesen közelebb is feküdt a birodalmi központokhoz, Prágához és Bécshez, így kormányzata is könnyebb volt. Igaz, Győr esetében komoly terhet jelentett, hogy a püspöknek a végvidék fenntartására át kellett engednie bevételei egy részét, Draskovich példája nyomán Heresinczy esetében ez 4000 forintot jelentett, amelynek megfizetését folyamatosan próbálta késleltetni.²¹ Végredelele tanúsága szerint zágrábi kanonokságát egészen haláláig megtartotta, testamentumában ugyanis úgy rendelkezett, hogy kanonoksága jövedelméből 50 forintot folyósítsanak a zágrábi székesegyház tetejének rendbetételére.²²

Magyar kancellárként Heresinczy a korabeli magyar politikai élet egyik fontos szereplőjévé vált, akinek hivatalából kifolyólag folyamatosan az uralkodó közelében kellett tartózkodnia. A kancellári tisztt nemcsak politikai befolyást hozott magával, hanem egyúttal komoly megterheléssel is járt együtt, bár az ügyek előkészítését és a döntések megfogalmazását a kancelláriai titkárok végezték, amely posztot Heresinczy idejében Verancsics Faustus (1582–1594) és Himelreich Tiburtius (1585–1610) töltötték be. Ennek ellenére a napi ügyintézésből a kancellár sem vonhatta ki magát, és a hetente sorra kerülő audienciákon is jelen kellett lennie.²³ Heresinczy számára további kihívást jelentett, hogy Rudolf császár 1583-ban udvartartásával véglegesen áttelepült Prágába, így ő is kénytelen volt urát követnie, illetve időnként ingáznia kellett a Prága–Bécs–Pozsony háromszögben. Bécsbe az ott működő főhercegi helytartóval való egyeztetések, Pozsonyba az országgyűlések miatt kellett utaznia. Prágában különösen fontossá vált a kancellár, illetve a kancelláriai titkár jelenléte, mert nagyon kevés magyar követte Rudolfot a cseh fővárosba, s emiatt nagyon lecsökkent azon személyek száma, akik magyar ügyekben kiismerték magukat, és ha szükséges volt, érdemi tájékoztatást tudtak adni. Prágai tartózkodását megkönnyítendő, a püspök a magyarok közül egyedülálló módon, a városban házat is vásárolt magának, amelyet azután két rokonára, Heresinczy Jánosra és Pálra hagyott.²⁴ Hivatalát három évig tölthette be, mert 1590. június 10-én Prágában egy bécsi és magyarországi tartózkodásra készülődve, miután holmiját és szolgáit már előre küldte, váratlanul elhalálozott.²⁵

A magyarországi főpapok végrendelkezési joga és gyakorlata sokáig rendezetlen volt, és csupán a Kollonich-féle konvenció megkötése, illetve annak 1715. 16. tc-ben történő törvénybe foglalása után jutott végleges nyugvópontra.²⁶ A kérdés megoldatlansága általában sok vitát váltott ki az örökösök és a különböző kamarák között, amelyek az uralkodót mint legfőbb kegyurat képviselték. Az örökösök többnyire biztosra mentek, és az örökhagyó halálhírének elterjedése után, amit lehetett, magukhoz vettek, a kamarai szervek pedig hasonló gyorsasággal igyekeztek az elhunyt javait zár alá venni és összeírni. Nem volt ez másképpen Heresinczy esetében sem, akinek hagyatéka kapcsán komoly mennyiségű irat képződött az Udvari Kamara levéltárában.²⁷ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a győri és rákosi püspöki kúria, a szombathelyi és a keszői vár, illetve a bécsi házban talált ingóságok egyaránt összeírásra kerültek. A külön-

²⁰ A püspökség jövedelmét a pápai konzisztóriumra készített előterjesztésben becsülik erre az összegre: TUSOR, NEMES, *i. m.*, 174–175. Egy 1577-ből származó kamarai becslés szerint a püspökség bevételei abban az évben 11709 forint 18 dénárra rúgtak, amelyhez még hozzájárultak a mosoni tizedek, amelyek évi 2000 forintot jelentettek. ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. NR. 52. Konv. 1587. Aug. fol. 147, 150.

²¹ A 4000 forintos hozzájárulásról: TUSOR, NEMES, *i. m.*, 183. 1. jegyzet. Az üggyöz kapcsolódó iratok az Udvari Kamara levéltárában találhatóak: ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. NR. 52. Konv. 1587. Aug. fol. 145–152. r. Nr. 52. Konv. 1587. Sept. fol. 102–108; r. Nr. 52. Konv. 1587. Okt. fol. 177–185; r. Nr. 53. Konv. 1588. Jan. fol. 181–188; r. Nr. 53. Konv. 1588. Febr. fol. 193–199.

²² „Ex proventibus canonicatus Zagradiensis in tecturam ecclesiae loci ejusdem florenos 50.” ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 57. Konv. 1590. Jul. fol. 1053v.

²³ A kancellária működéséről: FAZEKAS István, *A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században: hivatalnoki karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon*, Századok 148(2014), 1131–1155.

²⁴ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 57. Konv. 1590. Jul. fol. 1053v.

²⁵ Uo., Ungarische Gedenkbücher Bd. 405. fol. 56v–57r.

²⁶ BONCZ Ferenc, *A katolikus főpapi hagyatékok körüli eljárás és erre vonatkozó főbb rendeletek*, Bp., 1878, 59–63.; KOLLÁNYI Ferenc, *A magyar kath. főpapság végrendelkezési jogának története*, Bp., 1896.

²⁷ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 57. 1590. Jun. fol. 684–891, r. Nr. 57. Konv. 1590. Jul. fol. 1048–1071.

böző összeírások és a fennmaradt végrendelet egy kicsit közelebb visznek bennünket a horvát püspök személyiségéhez.

A hagyatékhoz kapcsolódó iratok és a végrendelet áttanulmányozása után jól látható, hogy erőteljes horvát környezetben élt. Udvertartásának nagyobb része közülük került ki, így horvát volt udvari káplánja (Georgius Makvinos), titkára (Joannes Samssinoczy, egyben a Magyar Kancellária regisztrátora), kamarása (Horváth Gáspár) és vicekamarása (Joannes Kuskoczy), lovászmestere (Michael Gredalj). A püspöki birtokok igazgatásában is találunk szép számmal horvátokat. A püspöki birtokigazgató unokaöccse Heresinczy János volt, akin azután majd nem kevesebb, mint 8000 forintot keresett a kamara nagybátyja halála után, a püspökség az évi teljes tizedbérletét.²⁸ János testvére, Heresinczy Pál keszői provizor volt, míg Hrasztoviczay György személyében horvát provizor volt a szombathelyi uradalomnak is, akit leváltása után egy másik horvát követett Matthias Zlaychich személyében.²⁹ Különösen erős horvát jelenlét figyelhető meg Szombathelyen, ahol még az iskolamester is horvát volt: nem más, mint Kitionich János, a későbbi jogügyigazgató és jogtudós.³⁰ A horvát világ kiépülése Szombathelyen nem Heresinczy idejében kezdődött, hanem még Draskovich György (győri püspök 1579–1587) idejére mehetett vissza, aki maga is szívesen tartózkodott a városban, nem véletlenül került sor itt 1579-ben egyházmegyei zsinat tartására.³¹ Két unokaöccsén kívül Heresinczyt Nyugat-Magyarországra nővére, Anna is követte, aki Maráczy László Vas megyei nemes felesége lett.³²

A végrendelet közelebbi szemügyre vétele személyes kapcsolataihoz is közelebb visz.³³ Kiderül belőle, hogy szoros kapcsolat fűzte Nicolaus Micatius (Migazzi) zágrábi kanonokhoz, akit „*ob suas singulares virtutes et ornamenta ingenii*” mintegy fiává fogadott. Végrendeletében Heresinczy lemondott javára a jáki apátságról, ráhagyta hintóját és mosdómedencéjét. Közelebbi kapcsolat gyanítható a végrendelkező és a végrendelet végrehajtói közé kijelölt személyek között is. Heresinczy négy egyházit és három világit jelölt meg ebben a minőségben. Az egyházak között a Draskovich-rokon Sztankovácsky Gáspár zágrábi püspök, Kutassy János pécsi püspök, Draskovics Mátyás szenttamási prépost és a már említett Nicolaus Micatius szerepel. A négy egyházi közül három horvát, amely azt is jelzi, hogy a 16. századi magyar egyházi társadalmon belül a horvát származású klerikusok között komoly összetartozás működött. Egyelőre nem tudható, hogy a későbbi esztergomi érsek, Kutassy János hogyan kötődött Heresinczyhez. A három világi közül kettő a kancellária alkalmazottja volt. Samssinoczy János püspöki titkár és kancelláriai regisztrátor neve már előkerült, Himelreich Tiburtius a Magyar Kancellária Prágában működő titkáráként legfontosabb munkatársa volt Heresinczynek, aki az egyik Himelreich-gyermek keresztpapaságát is elvállalta. Az utoljára hagyott, Paulus Fulcitius orvosdoktor személyéről az tudható, hogy filozófiai és orvosdoktori címét Bolognában, a horvát–magyar kollégium tagjaként szerezte, ahol 1577 és 1580 között folytatott tanulmányokat mint zágrábi sublektor. Későbbi pályáról csupán egyetlen adatot ismerek. 1611-ben bekövetkezett halála után a Pozsony megyei Báhomfalubeli birtokrésze a fiskusra háramlott, eszerint minden bizonnyal Pozsonyban élte le élete utolsó évtizedeit.³⁴ Az epitáfium felállításában játszott szerepe mindenesetre szorosabb baráti kapcsolatra utal.

Arra nincs hely, hogy az összeírások és a végrendelet egyes tételei részletes elemzésre kerüljenek. Ez alkalommal néhány sommás megállapításra kell csupán szorítkoznunk. A végrendeletben viszonylag kevés ötvöstárgy jelenik meg. Mindössze néhány kehelyről, egy kézmosóról

²⁸ MNL OL Magyar Kamara Levéltára [a továbbiakban: MKLev] E 15 Expeditiones Camerales [a továbbiakban: Exp. Cam.] 1590. júl. fol. 64–65.

²⁹ *Uo.*, 1590. júl. fol. 83–84, 1590. Aug. fol. 14.

³⁰ *Uo.*, 1590. Sept. fol. 266–267. Az egykor a Múzeumi Törzsanyagban őrzött eredeti példányról közzétette: ZSINKA Ferenc, *Oklevelek a reformáció első századából*, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 12(1928), 65–66.

³¹ Draskovich familiárisairól tájékoztat: MNL OL Magyar Kamara Archivuma E 210 Miscellanea 52. dob. (43. cs.) Ecclesiastica et religionaria 4. tétel, R. kath. püspökségek, székes- és társaskáptalanok fol. 22–33.

³² MNL OL MKLev E 15 Exp. Cam. Nr. 17. ex Okt. 1593.

³³ Az általam használt példány: ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 57. Konv. 1590. Jul. fol. 1051–1054.

³⁴ ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 99. Konv. 1610. Nov. fol. 163.

és egy ezüst írókészletről (*scriptorium argenteum*) van szó. Két aranyozott ezüstkelyhet kamarására, Horvát Gáspárra hagyott, az egyik kézmosó Fulcitius doktoré lett, míg az írókészletet Himelreich királyi titkár kapta, pontosabban kapta volna, mert sok ingósággal egyetemben ennek is nyoma veszett.³⁵ A nagy Büdy-féle kelyhet, amelyet talán valamely kancellárként tett szolgálata fejében kapott a kelet-magyarországi nagyúr Büdy Mihálytól, titkára Samssinóczy János nyerte el a püspök órájával egyetemben (*cuppam unam caeterum maiorem Bydianam*). Büdy Mihály valamiért nagyon hálás lehetett, mert még egy poroszka lovat (*gradarium Bywdianum*) is ajándékozott a püspöknek, amelyet az a vicekamarásának, Kuskóczy Jánosnak hagyott.³⁶ Verancsics Faustus, az ekkor hivatalban lévő másik királyi titkár egy kókuszdíóból kialakított kelyhet kapott. Az ötvöstárgyak iránt tehát nem mutatott a kancellárpüspök érdeklődést, vagy csak egyszerűen nem futotta beszerzésükre, viszont a ruhák és szövetek terén meglepően sokrétű örökség bukkant fel a végső akaratban. Legalább négy garnitúra felső- és alsóruhával rendelkezett, és hozzá legalább annyi bundával. Legértékesebb ruhadarabja egy arannyal átszőtt, selyemszövetből készült mente lehetett, amelyet a győri székesegyházra hagyott, más értékes, még fel nem dolgozott anyagokkal együtt, hogy azokból miseruhát készítsenek. Két nyestbundája közül az egyik Kutassy püspöké, a másik Monoszlai Andrásé lett, míg a 34 nyestbundájából készített gereznát Himelreich Tiburtius felesége, Anna asszony örökölte. Kanavász felsőruháit Draskovich Mátyás kapta, de szűkebb-tágabb környezetéből további kilenc ember részesedett valamifajta ruhaadományban.

Ingatlanvagyonot nem sokat gyűjtött, azokat kivétel nélkül családtagjaira hagyta, akikről igyekezett gondoskodni. Így Annára, nővérére hagyta a jáki allódium minden jövedelmét ez évből, további 100 aranyat, két kocsis lovat. Két, már említett rokona, Pál és János örökölte a pornói és a városkeszői allódium évi jövedelmét, illetve a prágai házát minden berendezésével együtt. Egyenlően elosztva rájuk hagyta a szombathelyi bor felét, Anna ezen túl még egy kanapét is örökölt (*conopeum ex rubro taffota*). Unokahúgának, Margitnak, Michael Philepouicz hitvesének 50 forintot hagyott, mivel már korábban gondoskodott róla. A Zágrábban birtokolt szőlőről úgy rendelkezett, hogy kerüljenek eladásra és az áruk oszoljon el Anna nővére és a két unokaöcs, Pál és János között.

Draskovich példája nyomán Heresinczy idejében is a győri püspök elsődleges rezidenciája Szombathely volt. Így érthető, hogy a szombathelyi várban a püspök felső lakoszobájában összeírt holmik között könyvek is szerepelnek, méghozzá egy ötvenöt tételes lista. Sajnos az összeíró eléggé általánosságban mozgott a címléírások terén, így azok azonosítása csak korlátozott mértékben lehetséges. Az ötvenöt munka között tíz jogi jellegű kötet található, amelyek között egyházi jogi vonatkozású kommentárok éppúgy találhatók, mint római jogiak: Gratianus egy műve,³⁷ a milánói Philippus Decius kommentárja, a Justinianus Institutióhoz készült magyarázatok, Sebastianus Brant kommentárja. További tizenöt tétel sorolható teológiai tárgyba, köztük olyan középkori klasszikusok szerepelnek, mint Petrus Lombardus *Sententiarium libri quattuor* egyik kiadása, Aquinói Szent Tamás-kommentár, Szent Ágoston (*Epitome omnium operum*)³⁸ és Szent Bernát (*Sermones*) egy-egy műve. A listán két bécsi püspök, Johannes Fabri (1478–1541) és Friedrich Nausea (1480–1552) is szerepel egy-egy munkával.³⁹ A szentírás-magyarázat csoportjába öt munka sorolható. Az egykori tulajdonos műveltségére és irányultságára némi fényt

³⁵ A Magyar Kamara összeírta azokat a tárgyakat, amelyek a püspök 1590. februárban készített végrendeletében szerepeltek, de a júniusi összeírásokban már nem bukkantak fel: ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 57. Konv. 1590. Jun. fol. 789–790.

³⁶ Szó lehetett a Bereg megyei főispáni címről készült uralkodói adománylevél taxájának ilyenfajta kiegyenlítéséről (vö. MNL OL MKL A 57 Libri regii vol. 4. pag. 471–472.), de Heresinczy egy közelebbiről nem ismert adomány megszerzésében is közreműködhetett. Talán a bodolói birtokrészre 1590. augusztus 1-jén, tehát már a püspök halála után kiállított adománylevél megelőlegezéséről van szó (vö. ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 57. Konv. 1590. Julii fol. 1035rv).

³⁷ *Decretum de tortis*, Venetiis, 1501.

³⁸ A könyvtulajdonos talán a munka ritkának mondott, 1551. évi genfi kiadását birtokolta.

³⁹ Johannes FABRI, *Opusculae quaedam*, Lipsiae, Nicolai Wolrab, 1538; Friedrich de NAUSEA, *De clericis ordinandis in ecclesia isagoges libri V*, Viennae, Adler, 1551.

vett, hogy a kommentárok között megtalálható Rotterdami Erasmus egyik munkája, illetve Theophilactus (†1107) bolgár érsek Erasmusra is nagy hatással lévő, és az 1531–1570 közötti években többször kiadott Újszövetség magyarázataiból egy kötet.⁴⁰ Magyar szerzőtől is található egy munka ebben a csoportban, a 16. század első felében élt és működött pálos Gregorius Coelius Apokalipszis kommentárja (Velence, 1547). Érdekes, hogy prédikációs kötet csupán egyetlen egy szerepel (*Postillae maiores totius anni*).

A görög–latin klasszikusok közé is legalább tizenöt tétel sorolható, köztük a legnépszerűbb szerző toronymagasan Cicero négy alkotással (retorikája két kiadásban is felbukkan, továbbá egy beszédgyűjtemény és filozófiai munkái). Mindkét nagy római vígjátékszerző, Plautus és Terentius is szerepel a könyvek között, utóbbi kétszer is, egy alkalommal művei olasz fordításával. A középkor és a humanizmus kedvelt szerzői közé tartozott Valerius Maximus és Aulus Gellius. Mind Valerius Maximus példatárát (*Facta et dicta memorabilia*), mind Aulus Gellius *Noctes Atticae*-jét szívesen forgatták a korban, nem utolsósorban a benne megőrzött, különben elveszett antik szerzők miatt is. A könyvlistán szerepelt Boetius neve, talán azt az 1546-os bázeli kiadást birtokolta a könyvek tulajdonosa, amely Hans Derschwam birtokában is megvolt, és amely Boetius minden akkor ismert munkáját magában foglalta, köztük a híres *De consolatione philosophiae* is.⁴¹ Az egykori tulajdonos filozófiai érdeklődését bizonyítja, hogy birtokolt egy kommentárokkal ellátott kiadást a neoplatonista Porphüriosz műveiből, talán Boethius egyik kommentárját. Talán Porphüriosz egyik munkája rejtőzik a lista „*Phorphini Dialectia*” tétele mögött is. A könyvlista utolsó előtti tétele ifjabb Plinius igen elterjedt levélgyűjteményének egyik kiadása volt.

Kifejezetten humanista szerzővel is találkozhatunk a jegyzék szerzői között. Rotterdami Erasmus nemcsak kommentárjával van jelen, hanem híres szólásgyűjteményével, az *Adagiával* is (első kiadás, 1500). Erasmus egyik kedvelt kiadója, Aldus Manutius is felbukkan, meghozza grammatikájával (*Institutionum grammaticarum libri quattuor*). Az Erasmus előtti humanisták közé tartozott Rudolphus Agricola, akinek egy műve, talán dialektikája szintén megvolt Heresinczy birtokában.

A történeti munkák csoportja meglehetősen szerény. Mindössze két munka sorolható ide, az egyik Türoszi Vilmos türoszi érsek keresztes háborúk történetét feldolgozó, szinte egykorú, alapforrást képező műve (*Historia rerum in partibus transmarinis*, 1170–1184), a másik Marcantonio Coccio Sabellico (1436–1506) átfogó, egyetemes történeti munkája (*Rapsodiae historiam Enneadum*, Venetiae 1498; talán az elterjedt bázeli kiadás egyik példányáról van szó, 1538). Az összeírt könyvek között van még egy közelebbről meg nem határozott orvosi munka, illetve egy kertépítő könyv (Antoine Mizauld).⁴² Továbbá akad három olasz nyelvű könyv, amelyek itáliai tanulmányokra utalnak, és amelyek meglete, tekintve Heresinczy bolognai és padovai tanulmányait, nem meglepő.

A kevés magyar vonatkozású könyv közé tartozik a Draskovich György által Szombathelyen tartott győri egyházmegyei zsinat határozatainak kiadása (*Acta et constitutiones dioecesis synodi Jaurinensis*, Prága 1579), amelyből egy példány talán praktikussági okokból volt megtalálható a püspök Szombathelyen őrzött könyvei között.⁴³

Ha a könyvlista szerzőit és az azonosítható tételeit együtt vesszük szemügyre, azonnal kiténik, hogy Draskovich *Constitutiones* (1579) és Antoine Mizauld kertépítő alkotását (1574) nem számítva, a könyvek többsége a 16. század első felében, vagy legkésőbb a század derekán

⁴⁰ ERASMUS, Desiderius, *Paraphrasis in evangelium secundum Joannem*, Basileae, 1524; *Theophylacti archiepiscopi Bulgariae in omnes D. Pauli epistolas enarrationes*, Coloniae, 1531.

⁴¹ A Derschwam-könyvtár: *Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*, kísérőtanulmánnyal közread. BERLÁSZ Jenő, kiad. KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, Szeged, 1984 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11), 19.

⁴² Antoine MIZAUD, *Historia Hortensium*, Coloniae Agrippinae, Gymnicus, 1574.

⁴³ A zsinatról újabban: KOLTAI András, *A győri egyházmegye 1579. évi szombathelyi zsinata = Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században*, szerk. BALOGH Margit, VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Bp.–Pécs, 2014 (Seriá Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, 10), 45–67.

jelenhettek meg. Ez érthetővé teszi, hogy miért hagyta őket Heresinczy Péter olyan helyen, ahol viszonylag kevés időt szándékozott tölteni. Az sem kizárt, hogy a könyvek egy jelentős része nem saját gyűjtés, hanem örökség volt, például örökölhette nagy-nagybátyjától, a tanulmány elején emlegetett Heresinczy Györgytől is.

Minden bizonnyal többet árulnának el személyiségéről azok a könyvek, amelyeket bécsi ingóságai között említene. Sajnos azonban a bécsi összeírók nem fárasztották magukat tételes jegyzék készítésével, az inventáriumból így csak annyi tudható, hogy huszonhárom könyvről van szó, illetve feljegyzésre kerül még egy kosár, amely tele volt könyvvel. Még szerencse, hogy négy kötetet, nyilván értéke miatt, külön is felvettek. Bonfini történeti munkája az egyik, ebben az esetben minden bizonnyal az 1568-as kiadásról lehetett szó, illetve két *Pontificale Romanum*, amelyből az egyik vörös bársonyba volt kötve, valamint egy *Missale Romanum*.⁴⁴ Az utóbbi kötetek meglétét Heresinczy főpapi működése indokolja, a Bonfini-munka viszont azért fontos, mert némi történeti érdeklődés meglétére enged következtetni.

Heresinczy püspök végrendeletében könyvei sorsáról is rendelkezett. Szombathelyen őrzött könyveit titkárára, Samssinóczy Jánosra, a Magyar Kancellária regisztrátorára hagyta. Sajnos, a kedvezményezett későbbi sorsáról nem rendelkezünk adattal, így a könyvek sorsát még csak találgatni sem tudunk. Könyvei magával hordozott részét végrendeletében kamarására, Horváth Gáspárra hagyta, akinek későbbi sorsa egyelőre szintúgy ismeretlen. Talán némi szerencséivel a possessorkutatások során fel fog még bukkanni Heresinczy Péter püspök könyvtárából könyv, amely hozzásegít szellemi portréja mélyebb megrajzolásához.

⁴⁴ „Historiae Bonfinij de rebus Hungaricis in folio. Pontificale Romanum in folio. Item Pontificale Romanum mit ainem rot sameten überzug in folio. Missale Romanum in folio.” ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 58. Konv. 1590. Juni fol. 815–820.

Csallóközi formula avagy református agenda a 16–17. századból*

Sok neves személy birtokolta könyv nincs meg a Monok István és csapata gyűjtötte jegyzékek tételeiben, de az azonosíthatókat más példányok alapján is vizsgálhatjuk. Elveszett kéziratos könyvek és jegyzetek így nem ismerhetők meg többé. Jobb prédikátorok szolgálatuk évtizedei során tíz-tizenöt kötetet is összeírtak, ezt a 16–18. századi kéziratosságot fölbecsülnünk sem lehet, tartalmát végleg nem. A liturgikus segédletek elhasználódása nagymértékű, pedig a protestáns szertartás történetét az 1540-es évektől a következő kétszáz esztendőn át ezen adalékokból vázolhatnánk. A most bemutatandó liturgikus kéziratnak néhány jellegzetessége kiegészíti az ismert és nyomtatásban megjelent műveket, s rávilágít arra, hogy a kiterjedt kéziratosság nélkül nem írhatjuk le a szertartások alakulásának teljes folyamatát.

Kéziratunk felöleli a prédikátor leggyakoribb tennivalóit, de csak négy szertartás rendjét és elemeit írja le (úrvacsora, keresztelés, esketés, egyházkelés), s nyolc könyörgéssel és nyolc latin prédikációval folytatja.¹

Teljes szertartás tárul-e fel a protestáns ágendákban? Távolról sem! A szertartásrendek hiánytalan összeállítása éppen ezért csak akkor lehet megközelítően hiteles, ha a szertartás élő gyakorlatára figyelünk. Itt azt tárgyaljuk, ami megvan kéziratunkban, azzal, hogy a tételek beágyazódása sem mellőzhető. Huszár Gál komjáti graduálja és a kéziratos graduálok rajzolják meg a szertartási kereteket, amelyekben az ágendák tételei élnek. Apró jele e gyakorlatnak a *confessio generalis* után: *Pater no.* Arra a szokásra utal, hogy minden imádságot be lehetett fejezni a Miatyánkkal. Ezt sokszor nem jelezték. Egyes szertartási elemek megléte vagy elhagyása helyi gyakorlat volt, vagy a prédikátor szabadságában állott, például az *Apostoli hitforma* beiktatása. Ezzel a kockázattal nem számolnak azok, akik végeredményként és perdöntő adatként meglegszenek egy pontokba foglalt szertartási vázlatlalt. A tagoló latin rubrikák sokszor nem különülnek el a szövegtől, mert az agenda a prédikátor mondandóit tartalmazza, itt az úrvacsorai és a keresztelési szertartás tanító részében: *Postea dicat minister, De secundo usus Baptismi*

* Benda Kálmán (1913–1994) történész, levéltáros bukkant a kéziraatra (Teleki Téka, Marosvásárhely; mostani jelzetét nem sikerült tisztáznom). Köszönöm, hogy Németh Balázs nyugdíjas református lelkész (Bécs) a fél évszázada készült mikrofilmmel megajándékozott.

¹ Agenda	1–31
<i>Ritus Coenae Dominicae</i>	5a
<i>Köz gyonat</i>	11b
<i>Formula Baptizandi</i>	13a
<i>Formula Copulandi Coniuges</i>	21a
<i>Introductio Mulieris Post Partum</i>	28a
Következnek szép könyörgések és hálaadások Istennek minden lelki és testi jótéteményért és viszont megh adásáért ...	32–47
[<i>Oratio septimana</i>]	32a
<i>Oratio Poenitentialis</i>	34a
<i>Alia Oratio pro Pace</i>	36a
<i>Alia Oratio</i>	37b
<i>Alia</i>	38b
<i>Oratio Matutina</i>	39b
<i>Alia Oratio Tempore Pestis Recitanda</i>	41b
<i>Pro Aegrotis</i>	41a
[Prédikációk, latinul, magyarul csak a textus fordítása következik a latin után]	47–71
<i>Verba Isaaci ad Filium Esau</i> Gen. 27. v. 2. usque 4.	47a
<i>Verba Davidis ad Jonathanum</i>	48b
<i>Omnis caro ut foenum et omnis gloria hominis</i> 1. Pet. 1. v. 24.	52b
<i>De luctu Davidis super obitu Abneri</i> 2 Sam. 3. v. 31. ad 33.	54b
<i>Nudus egressus sum ex utero matris nudus revertar</i> Hiob. 1. v. 21.	57b
<i>Exsurge Domine et exaltet manus tua</i> Psal. 10. v. 12.	59a
<i>Sicut cervus desiderat ad fontes aquarum</i> Psalm. 42. v. 2. et 3.	61b
<i>Historia de morte Elimelech</i> Ruth 1. a. v. 3. ad 18. [3–10!]	63b
[Latin és magyar versidézetek]	72a

ordine recitabuntur deinceps vagy *Explicatio supradictis*. Ez általános szokás a 18. századig, de szinte semmit nem árul el a szertartás egyéb összetevőiről, így például a kántor, a diákkórus és a gyülekezet énekléséről sem.

A kézirat előzményekre támaszkodó kompiláció. Nyelvállapota, kézírásának jellege és helyesírása 1600 körüli időre mutat. Nyelvi jellegzetességekből kevés példát válogathatok, hogy mutassák, az összeíró a Dunától északra, a Csallóközben működhetett, vagy onnan származott.² Enyhe *ö*-zése más, mint a baranyai nyelvjárású Beythe Istváné vagy a göcseji nyelvjárású Kulcsár Istváné: *böczwletes*, *szörzet* = szerzett, *szörzötte*, *Lelkötök*, *szömelj*. De Kulcsár Istvántól eltérően *gerießti* és nem *görjeszti*. Ingadozik a szóalakok és a helyesírás használata, nem ritkák az egymás mellett más-más módon írt szavak: *hifßszwc*, *hifzwc* és *hifzüc*. Ékezetet nem használ az *a* és *á*, *e* és *é* megkülönböztetésére; az *ö* és *ő* egyaránt *ö* alakú. Több hang jelölése vegyes: *hogi*, *hogj*, *hogy*, *hogj*. Az *ü* és *ű* hang jele szintén: *w* és *ű*; a harmadik személyű személyes névmás *w*, *w*, *w*, *w* alakú, ahogy a tollvonás sikerül. Néha *eö* is. Igen gyakori, de nem kivétel nélküli az *-enn* végződés: *ielenn*, *Mikeppenn*, *kivalkeppen*, *legienn*, *esmeretibenn*. Váltakozik a szóvégi *-c* és *-k*, az utóbbi ritkább: *halliuc*, *Christusnac*, *gondolkodic*, *kic* de *bwnöknek*, *Lelek*, *Felsegednek*, *vagiok*; hasonlóan: *-g'*: *harag'*, *meg'* és *-gh*: *Szentsegh*, *Jsmegh*, *kereftsegh*. Jellegzetes: *Jesus*; ez nem a mai kiejtés szerint értendő, mert egyes szavakat szintén így ír: *szok* = sok, *szereg* = sereg. Nem különbözik az *ff*, *fz* és *ß* írása; nem dönthető el világosan mindjárt az úrvacsorás szertartás első mondatában, hogy az olvasat *köröstyén* vagy *köröstyén*.

Leíró, összeíró

Az ifjú leíró a prédikációk végén elárulja nevét: *Istas, supra anno tales conciones funebres scripserat Georgius Budakeszi in juventute sua Anno Domini 1621 Czuzini* (f. 66a). Halotti beszédeit latinul írta. Magyarul is idézett textusaiban nem követte a magyar Biblia helyesírását: *Wr* → *Ur*, *czürbe* → *czwrbe*, *venhödtem* helyett *venhüdtem*, szövegét kevés változtatással idézi. Helyesírása a Vizsolyi Bibliánál régiesebb. Annyit tudunk még róla, hogy 1650-ben a Dunántúlon Für község (Komárom megye, udvardi járás) prédikátora. Tanulásáról, életéről, működéséről nincs számon tartott adat, a pápai diáknévsorok hiányoznak ebből az időből. A temetési beszédeket írhatta (másolhatta) azért, hogy későbbi szolgálatában legyen készlete. Nincs jele, hogy ezeket elmondta. Nem biztos az sem, hogy prédikátor volt 1621-ben (vagy előbb, a prédikációk később készülhettek az ágendánál és az imádságoknál), ezt nem írja. Lehetett nevelő vagy iskolarektor. Származási és nevelkedési helye is lehet az Érsekújvár melletti Csúz (szintén udvardi járás). Egy pályát kezdő ifjú arra alapozhatott, amit eltanult a szertartásból és a hozzáférhető mintákból, amelyek még 16. századiak, s nem vélhetjük, hogy testületi jóváhagyásra és bevezetésre szánt új liturgiát készített. Többet nem tudhatunk mesterei és könyvtára ismerete nélkül, és hogy mire támaszkodhatott a már nekilendült ellenreformáció légkörében.

A továbbiakban szemelvényekre szorítkozom, a részletes adatolásról és jegyzetelésről le kell mondanom, nem elemezhetem az esketés és egyházkelés szertartását és az imádságokat sem. Eme liturgikus kézirat hiányt betöltő fontosságának ismertetése így is lehetséges.

Felekezeti irány

Túl a Dunán, Huszár Gál is a reformáció lutheri ágát követte Mátyusföld–Csallóközben, azután Óvárott és Komáromban, majd Komjátiban, de voltak helvét hitvallású barátai is. 1612-ig a két ág szervezetileg sem különült el, szertartásban azután is soká voltak hasonló vagy azonos vonások; és emberi, felekezeteken átívelő kapcsolatok. Mit mutat kéziratunk ebben a környezetben?

² Kniezsa István (1898–1965) nyelvtörténész Benda Kálmán kérésére vizsgálta meg a kéziratot. Barsi vagy Somorjai környéki nyelvjárást állapított meg, NÉMETH Balázs ezért nevezte *Somorjai ágendának*: „...Isten nem aloszik, rejánk pislong...”: *Református életforma kialakítása a folyamatosság és a változások közepette – a 16. századi Magyarország mint példa*, Bp., Kálvin, 2005. – Magam a Délvidék graduáljait és Beythe ágendáját kiadva tapasztaltam, hogy a 17. századi graduálok 16. századi liturgikus anyaga nagyrészt korábbi nyelvállapotot és helyesírást őriz.

Teológiai iránya kitűnik az úrvacsorás szertartásból. Mi az Úrvacsora? Felelet: *Szent jegy*.³ Ez a keresztség is. Elég idéznünk Heltaitól a Luther kiskátéjának meghatározását: *A mi wrunc Chriftus Iefusnac igaz Szent Tefte es Vere a kenyernece es a bornac bömelyeuel, melly ő magarol Chriftus wrunktol a vegre fzerzetett, hogy a kereßtyenec egyéc és igyac*.⁴ Kéziratunk helyesírása sokban hasonlít az 1550-es könyvéhez, holott jóval későbbi; ezt korábbi minták, szokások követése magyarázza. Tetten érhető a helvét álláspont az egész tanításban, de nyílt polémia egyetlen mondatban sincs. Éppen ez teszi különösen érdekessé a kéziratot; mert más vonások is fölbukkannak, ezek távol állnak a szigorú kálvini iránytól, amilyenek a kései megítélés sokszor tekinti Magyarország nagyobb felét és Erdélyt. Ez a kézirat is mutatja, hogy ez nem így volt; némi fényt vet arra, hogy milyen kéziratosság előzte meg Samarjai Máté János csallóközi superintendens munkáját, a 17. század legrészletesebb és leggazdagabb ágendáját, szinte liturgikai kézikönyvét.⁵ Csak páterekre (egyházatyákra) és zsinatokra hivatkozik. Tekintetbe kell vennünk, hogy Beythe István ágendája⁶ sem szakad el a lutheri hagyománytól, de távol áll tőle minden szélsőség. Református gyülekezetek is használhatták azon politikai környezetben, mikor a szakramentáriusokat nem tűrték meg.

Meglepő és érdekes, hogy a pfalzi református fejedelemség szombat esti gyónó vecsernyéből átvett kérdésekhez képest ismeretlen, alighanem korai úrvacsorai kérdések változata bukkan föl. Budakeszi a kézirat liturgikus tételeit körülbelül egy időben, vagy inkább korábban írta le Milotai Nyilas István és Alvinci Péter ágendájának keletkezésénél, tehát nem igazodhatott egyikhez sem, mintáját vagy forrását nem ismerjük:

- I. *Hiszitek-é, hogy az Úr Jézusnak szent teste áldozatul adatott ti érettetek?*
- II. *Hiszitek-é, hogy az Jézus Krisztusnak szent vére kiontatott az ti bűneiteknek bocsánatjára?*
- III. *Hiszitek-é, hogy az Jézus Krisztus az ű szent testének és vérének egyszer való áldozatjával megengesztelte az ű szent Atyját tinétek, és titeket örökös fiakká tött?* (f. 8b)

Milotai Nyilas István úrvacsorai kérdései a Heidelbergi Káté nyomán *bűn, váltság, hála* szerkezetűek. Melius Juhász Péter szintén három kérdést használ, de szövegileg azoknak sincs közvetlen kapcsolata egyetlen itt említett változattal sem.⁷ A jelentés elhomályosult, emiatt hitvalló kérdések és fogadalom színezetét öltötték a későbbi használatban. Volt olyan szertartási változat is, amely régi időtől ismeretlen forrásra és szokásra támaszkodott. Még tovább színezi ezt a helyzetet, hogy Száki János mosoni prédikátor 1671-ben másik három hitvallónak mondott kérdést iktat a szertartásba, éppen egy fél évszázaddal később. Szövegük eltérő, de hasonló. Samarjai Máté Jánosnál nincsenek ilyen kérdések, bűnvalló imádsága Bornemiszt követi. Beythe István ágendájában sem találunk hasonló kérdéseket.

³ „Krisztus Jézustul szereztetett Szent Jegy kenyérből és borból, az ő engesztelő áldozatjának emlékeztire és bűnünk bocsánatjának bizonyására” (f. 5a). A keresztség pedig „az Ujj Testamentomnak első Sacramentoma Szent Jegye, melyet az mi Urunk Jézus Krisztus önnön maga szerzett, vízből” (f. 13a).

⁴ *Catechismus minor, az az a kereßtyeni tudomannac reuieden valo fumaya*, Colofuarba, 1550. – RMNy 86.

⁵ RMNy 1654.

⁶ RMNy 517; vö. *Beythe István Ágendája, Németújvár 1582*, s. a. r., szerk. és a tanulmányt írta FEKETE Csaba, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézete, 2014 (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének Kiadványai, 5).

⁷ Lásd a további részleteket: FEKETE Csaba, *Úrvacsorai kérdéseink történetéhez*, Theologiai Szemle, 58(2015), 74–77; Uő, *Igazán hiszen-é?: Szapora kérdezés*. (Megjelenik ugyanott.)

Gyónó imádság és bűnvallás

Kathona Géza és Bucsay Mihály vitatta egykor a református szertartásban öröklődő *confessio generalis* helyét és jelentőségét.⁸ Gyanították, hogy eredete visszanyúlik a magyar középkorba. Azóta valóban fölbukkant több adalék. Tekintsük meg összehasonlításként a 16. század elejéről ismert legkorábbi teljes változatot (az élő szóval elhangzásra gondolva tördeltem):⁹

Örök mindenható Atya Isten!

Gyónom és vallom én bűnössé magamat te áldott szent istenségednek
mert én bűnes vagyok és vétkeztem te szent istenségednek ellene
kilemb-kilemb gonosz gondolatomban,
gonosz beszédemben és gonosz cselekedetemben,
az te szent nevednek és az én hitemnek hiábavaló említésében,
felebarátomnak ártásában és megbotránkoztatásában.

De, örök mindenható Atya Isten!

mert az én bűneim valami módon, valamiképpen nyilván és tudván vannak
az te szent Istenségednek előtte ez óráig, egy szempillantásig,
mit én vétettem volna te szent Istenségednek ellene

gyermekségemtől fogva,
mindenben hagyom bűnössé magamat.

Mert én bűnes és gyarló vagyok.

De, ne gondold, Uram Isten, az én bűnes voltomat,
gondold irgalmasságodat, és hozzánk való szerelmedet, véghetetlen jóvoltodat!

Hiszem, Uram Isten,

hogy nem csak az én jócselekedetemért és az én érdememért
bocsátod meg az én bűneimet,
hanem csak az te szent Fiadnak, Krisztus Jézusnak általa,
az te szent irgalmasságodból. Ámen.

Liturgiánkban két gyónó imádság van. Mindkettő az úrvacsorás szertartás része, de a másodikat korábbi forrásból másolta az összeállító. A tanításba illesztett szereztetési ige, majd az intelem, és a föntebbi három gyónó kérdés után ez az imádság következik:

Confessio

Örök Atya, mindenható Úr Isten, minden irgalmasságnak kegyelmes Istene! Vallást tészek én te-néked, mint teremő Istenünknek, Atyánknek, és Megváltónknak. Vagyok bűnös te előtted és val-lom bűnösnek magamat teljes életemben; gonosz szómban, szándékomban, látásomban, hallá-somban, irigységemben, rágalmazásomban, szitkos-átkos voltomban, haragtartásomban, hami-san hitemet mondásomban, és teljes életemnek idejében; melyekért te Szent Fölségednek igaz ítéletit és az örök kárhozatot érdemlettem.

De kérlek tégedet, én mennyei Atyám, az te szent Fiadnak, az Jézus Krisztusnak érdeméért, kit ez világra az bűnösökért bocsátál, – bocsásd meg az én számtalan sok titkos és nyilvánvaló sok bűneimet, es adjad énnékem az vigasztaló és megszentelő Szentléleknek ajándékát, hogy általa

⁸ KATHONA Géza, *Samarjai János gyakorlati theológiája*, Theologiai Szemle, 16(1940), pótfüzet, Debrecen, 1940; Uő, *A római katolikus confessio generalistól a Melotai agenda gyónóimájáig* = Csikesz Sándor Emlékkönyvek, 2, Tudomá-nyos dolgozatok, szerk. MÓDIS László, Debrecen, 1941, 95–122; BUCSAY Mihály, *Méliusz, Bornemisza és a Melotai-agenda bűnvalló imádsága* = Csikesz Sándor Emlékkönyvek, 4, Tudományos dolgozatok, szerk. MÓDIS László, Debrecen, 1942, 217–224.

⁹ SZELESTEI N. László, *Magyar nyelvű közgyónásszöveg a XVI. század elejéről*, Magyar Nyelv, 77(1976), 502–503; Uő, *Rekatolizáció és barokk áhitat*, Bp., METEM, 2008 (METEM-könyvek, 64), 17–26. Betű szerinti átiratát is közöltem: FEKETE Csaba, *Beythe korabeli kiskaté*, Theologiai Szemle, 57(2014), 31–32.

igazán megesmérhesselek és mindenkor fölötte [igen] tégedet szerethesselek. Felebarátomat és atyámfiait is úgy szerethessem, mint szintén ennen magamat. Az mint te tanítottál engemet. Így tégy énvélem én mennyei Szent Atyám, az te Szent Fiadnak, az mi Urunk Jézus Krisztusnak érdeméért. Amen. (f. 9a)

Ez a szöveg csaknem szó szerint azonos Alvinciéval (*Kassai Ágenda*). Kéziratunk értéke és érdekessége, hogy némileg eltérő helyesírással és szóalakokkal egy korábbi és hosszabb változatot is beiktat a szertartás után:

Közgyónat

Gyóonom én tenéked, én édes Istenem, mert te vagy énnékem Uram, Teremtőm és én édes Megváltóm! Vagyok bűnös te Szent Felségednek előtte vakságomban, hitetlenségemben, békétlenségemben, és tebenned való kétséges voltomban, régi nagy sok bálványimádásomban, testemnek fertelmes voltában, te szentséges nevedet segítségül nem hívásomban, háládatlanságomban, te szentséges igédet buzgó lélekkel nem tanulásomban, és minden engedetlenségemben, szómban, szándékomban, látásomban, hallásomban, irégységemben, rágalmas voltomban, haragtartásomban, hamisan hitemet gyakran mondásomban, te szent parancsolatidat meg nem tartásomban, és minden-némű gonosz bűneimben. Hagyom te Szent Felségednek előtte bűnössé magamat, szánom-bánom minden gonosz bűneimet.

De kérlek téged, Fölséges Atya Úr Isten, mint Uramat, Teremtőmet és én édes Gondviselőmet, hogy az te áldot Szent Fiadnak, az mi Idvezítő Urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges szent haláláért, szent vére hullásáért, légy kegyelmes, légy irgalmas szegény nyomorodott bűnös embernek, es bocsásd meg az én bűneimet, kikkel te Szent Felségedet megbántottam volt, és adjad az te Szent Lelkednek ajándékát, kivel világosíts meg és építsd föl az én megromlott természetemet. Uram Isten, adjad az te szent ajándékokat, hogy az én bűneimet igazán meggyűlölhessem, tégedet, Örök Istent mindenkinek fölötte szerethesselek, és felebarátimat, mint ennen magamat. Adjad, Uram Isten, hogy rendelhessem életemet az te szent parancsolatod szerint, és élhessek ez világon tenéked tisztességedre, felebarátimnak előmenetelire, és énnékem idvességemre. Adjad, Uram Isten, hogy tenéked tisztességedre mind holtom-napiglan hálákat adhassak, holtom után mennyországban tégedet láthassalak, és örökkén dicsérhesselek.

Így tégy mivélünk mi kegyelmes Atyánk, az te Szent Fiadért, az mi Urunk Jézus Krisztusért, kivel élsz és uralkodol az Szent Léleknek egyességében, mind örökkén örökké. Amen.

Pater no[ster] (f. 11b)

E hosszabb változat csaknem szó szerint azonos Száki Jánoséval,¹⁰ aki főként Samarjai Máté Jánosra támaszkodik, de nevét nem említi, művére úgy utal, mint az *ágendára*! A két kézirat visszautal az előzményekre, valamint a folytatásra is rámutat. Összefüggéseinek jelzésére lássunk még egy részletet. Milotai Nyilas Debrecenben tanult gyónó imádsága 1621 óta nyomtatott alakban használatos, a Ravasz László-féle rendtartás is szinte szó szerint átveszi, máig használatos; az 1985. évi (Bartha Tibor-féle) és az 1998. évi (Csiha Kálmán-féle) rendtartás viszont elhagyta, nem ismerte értékeit. Ebben a közgyónatban találkozunk a föntiekből hiányzó mondattal:

„De mivelhogya egyedül csak Te vagy a megtérő bűnösökön könyörülő Isten: Annak okáért alázatosan könyörgök szent Felségednek, hogy a te ígéreted szerint – melyben azt fogadtad, hogy valamely órában a bűnös ember megtérvén tehozzád felkiáltand, meghallgatod őt és az ő álnokságáról többé meg nem emlékezel –, bocsásd meg az én bűneimet!” Ezékiel prófétának erre az egyébként is sokszor emlegetett szakaszából¹¹ való idézetnek van verses-strófikus alakú

¹⁰ Ráday-gyűjtemény, K. I. 172; előzetes tanulmányom *Szákiak nyomában* címmel a *Magyar Könyvszemlében* jelenik meg.

¹¹ Ez 18,21–23; a következő versek is, tágabb kontextusban 33,10–20

változata, az egyik korai káténak. Először Huszár Gál közölte énekeskönyve első részében, tehát elterjedt volt 1560 előtt. Elhangzik a kérés, hogy *El ne feledkezzél te ígéretedről*. Folytatása:

Ki nekünk megígértél te szent Fiad által,
és mondál Ezékiel prófétának által.
Hogy valamely órában szegény bűnös ember
tehozzád fohászkodik, mint elveszett ember,
Az ő gonoszságából ha ő is kitérend,
és fajtalanságának ha ő véget vetend,
Soha az ő bűnéről meg nem emlékezel,
sőt ő idvösségére te is igyekezel.

E részletet törölte az 1948. évi református énekeskönyv. Nekünk tanulságos. Milotai Nyilas István ágendája a 17. századtól a legjobban elterjedt szertartási segédlet, előszava szerint a Debrecenben tanult gyakorlatra alapozta. A közgyónatnak ez az alakja szerte ismert lehetett, ha az ország nyugati sarkában Huszár Gál is ismerte megverselt alakját. A *confessio generalis* két fő változatban élhetett a korai időktől. Erre mutat a két változat.

Imádságok

A további tennivalók sorába tartozik a nyolc imádság szövegkapcsolatainak kutatása, továbbá annak vizsgálata is, hogy tekinthetjük-e valamelyiket az ifjú prédikátor saját alkotásának, vagy nem. Az utolsó, a betegekért és gyógyulásukért könyörgés pásztori feladat, ugyanakkor liturgikus tevékenység, mert többnyire úrvacsoráztatással kapcsolódott, amelyet azonban egyes túlzó nézetűek helytelenítettek.

PRO AEGROTIS

Erős és hatalmas Isten, ki minden tebenned bizóknak oltalmok és minden szükségekben alkolmatos időben való segítségek vagy, könyörgünk tenéked az mi beteg atyánkfiaiért, kik testi gyötrelmekben megnehezítettvén, az halálnak fájdalmiban forognak. Add meg nekik, hogy megismerjék az te szent akarodat, és az higgyék, és békével is szenvedjék.

Erősítsd meg őket és vigasztald meg, az te Szent Lölköddel, és segítsd meg őket betegágyokban, és ilyen nagy szükségekben légy mellettük.

Könyörülj rajtok az te nagy jó voltod szerint, az te szerelmes Fiadnak, az Úr Jézus Krisztusnak keserves kinszenvedéséért bocsásd meg nekik minden bűnöket, melyekkel téged megbántottanak, avagy az betegséges találták. És ha sem az te szentséges akarodnak, sem az ű idvességeknek ellene nem léssen, add meg az ű testi egészségeket és lölköknek csöndességét. Mert ha te akarod, könnyen őket meggyógyíthatod, mert te vagy amaz mi jó orovosunk, ki főképpen akkor segítesz meg minket, [mikor] minden emberi segítség megfogytokzik.

Ha pedig hasznosb nekik az te akarod szerint kimúlni, mintsem ez Siralomnak Völgyében lenni, erősítsd meg őket az hitben és az reménségben, és bódog kimenetellel az örökkévaló öröme vigyed, és segítsd őket.

Az ű utolsó órájokban az te Szent Lölköddel légy jelen az te kegyelmedet tölök ne vedd el, hogy az halálhoz magokat jól készítsék, és innen kimúlván, tetűled az hívek seregében vetessenek. Rövidítsd meg azért testi fájdalmokat, adj erőt nékiek, hogy meggyőzhessék az haláljuk fájdalmát, és mehessenek az örök életre. Az ű szomorúságokat fordítsd oly öröme, melyet senki el ne vegyen űtölök. Az ű lölköket végved az te kezeidben, melyet megváltottál az Úr Jézus Krisztus által. Ámen. Úgy légyen. (f. 42)

Keresztelés

A szertartás rendje szintén eltér a Milotai Nyilas-félétől. Nem olyan irányultságú, mint az úrvacsorás szertartás. A tanításba foglalva hangzik a szereztetési ige. Utána következnek a kérdések (átírva idézem) és a gyermek megkeresztelése. Váltakozik ugyanannak a szónak az írása, míg a *responsum* akkor is változatlan, ha a mondatba helytelenül illeszkedik. A kérdezésnél másként van. Ötször is *Hifzede*. Pedig legelőször hiszel-é volna helyesen, a felelet pedig hiszek. Majd egymás után *Hifssze* [!] és *Hissze* következik (f. 19).

Hiszed-é az Atya mindenható Istenben, földnek és mennynek teremőjében? R: Hiszem.

Hissz-é az ű egyetlen egy született Fiában, az mi Urunk Jézus Krisztusban? R: Hiszem.

Hissz-é az Szent Lélek Istenben? R: Hiszem.

Péter! Hiszed-é az közönséges körösztyn anyaszentegyházat? R: Hiszem.

Hiszed-é az szenteknek egyességét? R: Hiszem.

Hiszed-é bűneidnek bocsánatját? R: Hiszem.

Hiszed-é testednek föltámadását? R: Hiszem.

Hiszed-é az örökéletet? R: Hiszem.

Az Apostoli Hitvallás felkérdezése a gyermektől (három vagy négy kérdésben) Heltai és Beythe ágendáját is jellemzi. A prédikátor a gyermek keresztnévét is mondja itt, holott csak utána kérdezi meg. A keresztapák (conpatres) a gyermek nevében (helyette) kötelesek felelni és fogadalmat tenni. A református ágendákban ez a szertartási elem ismeretlen.

Egy előzetes áttekintéshez elég e néhány vonás kiemelése, azzal a reménységgel, hogy a további kutatás eredményeként egyéb összefüggések is megrajzolhatók. Ha nem derül is több fény a leíró életére és munkásságára, az ágendák vonulatának ez a típusa az eddig ismertnél, illetve feltáratnál több színű és gazdagabb hagyományra utal. Lappanghatnak a homályban más kapcsolatok is. Az utolsó lapon, a latin szentenciák között ezt is olvassuk: *Számkivetésben járt ez földön Krisztus Urunk is, / Járjuk el ezt járást, hát mi is, ő tagai. Ő-ző nyelvjárás volt Szenci Molnár Albert anyanyelve és a Pozsony megyei Szencé. Szűkebb pátriája, vagy egyik működési helye Budakeszi Györgynek is a szomszédos területen volt, ez is vezethette tollát az ifjúnak, mikor a zsoltárváltó jelmondatát leírta.*

A spiritualizmus és a radikális pietizmus irodalma Szebenben

Andreas Teutsch könyvei a Brukenthal-gyűjteményben*

Az erdélyi szászok olvasmányaiiban sokáig csak a lutheránus reformortodoxia kritikai attitűdje érvényesült, s ilyen hazai kiadványok különösen ritkán fordulnak elő.¹ A profetikus és chillaszta váradalmak se gyakran jutnak nyomdafestékhez. Így a brassói lelkészjelölt, Johann Bayer esete sem, akit weigeliánus eretnokséggel vádoltak és ítélték el az 1670-es évek közepén.² A 18. század első évtizedeiben ugrásszerűen megnőtt a Halléban tanuló erdélyi szász diákok száma, ezzel párhuzamosan pedig az olvasmányok közt is a pietizmus sok alapműve jelent meg. Az egyházi vezetés elégedetlenségével találkozott ez a jelenség, de csak 1713-ban került sor a bolgácsi Johann Dietrich megvádolására pietista nézetei miatt. Ugyanez évben került sor a szebeni gimnázium megreformálására hívott pietista tanárok, Christoph Voigt és Johann Baptist Habermann kiutasítására is.³ Az első pietista kiadványok a század elején az erdélyi mozgalom világi patrónusához, Andreas Teutschhoz köthetők. Sokáig orvosi gyakorlatot is folytatott, 1710-ig szebeni polgármester majd Sachsencomes, és mint újonnan megtért ember 1708-tól levelezésben állt August Hermann Franckéval. A pietizmussal egyidejűen a németalföldi spiritualizmus iránti mély érdeklődéséről valló levélrészletek.⁴

1715 körül Teutsch és barátai elfordultak Spenertől és az egyházi keretekhez szigorúan ragaszkodó hallei pietistáktól, és az ókeresztény korban is fölbukkanó, de most, a 17. század végén továbbmunkált apokatasztaszis panton, a mindenek helyreállítása-tan híveivé váltak. A szász lutheránus ortodoxia körében ez az elhajlás még nagyobb nyugtalanságot keltett, az erről a tárgyról leveleket váltó, majd mint később kiderült, a szószékről is ilyen eszméket hirdető lelkészeket felelősségre vonták, és 1726-ban a már ismert Johannes Dietrichet zsinat vádolta és felmentette állásából. Feltehetően befolyásos világi patrónusa, Andreas Teutsch és az ügyben a külföldi egyetemekről kapott enyhe állásfoglalás hatására azonban tanai visszavonása után visszahelyezték eklézsiájába. Ez a dátum a pietizmussal kapcsolatos viták és a spiritualista perek végét is jelentette.

Az alább felsorolt könyvek kapcsán röviden csak arról szólunk, hogy a megjelenő auktorok milyen irányzat, eszme képviselői voltak, hogyan jelentek meg ezek dolgozatunk főszereplője, Andreas Teutsch munkásságában.

Pierre Poiret eredetileg református teológus, lelkész, az 1670-es évek közepén elhagyta hivatalát, felekezetét, és a rajongó prófétanő, Antoinette Bourignon hívévé, tanítványává vált. Művei nagy részét ez után írta, amelyekben karteziánus filozófiai képzettségét fokozatosan feladta, és a megismerés és világmagyarázat spiritualista irányát fogalmazta meg. Poiret írásai a 18. század első évtizedében nem csupán olvasmányai voltak a szebeni elitnek, hanem kiadványaiból, műveiből erdélyi redakciók is készültek. Andreas Teutsch *De vera methodo inveniendi verum* (Szeben, 1708) címmel, önálló előszóval adta Poiret-nak a megismerés menetéről szóló, a descartes-i kételkedést már kizáró módszertani művét arról, hogy igaz ismerethez csak a hit

* A tanulmány az OTKA 116234. számú kutatási pályázata támogatásával készült.

¹ Mégis lásd: FAJT Anita, *Nicolaus Müller, brassói könyvnyomtató kiadói programjához*, Magyar Könyvszemle, 2010/3, 398–404.

² FONT Zsuzsa, KESERŰ Bálint, *Egy brassói lelképásztör spirituális eltávolodása az 1670-es években = „Nem súlyed az emberiség!”...: Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., 2007, 485–491. <http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Font_Keseru.pdf> [2016. április 12.]

³ FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001, 84–88; Attila VERŐK, *Lutherische Buchzensur in Siebenbürgen um 1700: Der Fall Nikolaus Voigt = Libri prohibiti: La censure dans l'espace habsbourgeois, 1650–1850*, ed. par Marie-Elizabeth DUCREUX, Martin SVATOŠ, Leipzig, 2005, 129–140.

⁴ Hermann PITTERS, *Comes Andreas Teutsch: Ein sächsischer Pietist am Anfang des 18. Jahrhunderts*, Kirche im Osten: Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde, 14(1971), 83–114.

küszöbét átlépve juthatunk.⁵ Teutsch orvoskollégája, a református Köleséri Sámuel pedig a Pierre Poiret által ismertté tett skót teológus *Theologia pacifica* című munkájának volt szebeni megjelentetője 1709-ben.⁶ Andreas Teutsch, mint említettük, éppen ekkoriban vette fel a kapcsolatot August Hermann Franckével. Életének pietista fordulatáról vall, majd megjegyzi: „Ugyanakkor Poiret könyvei közvetítésével rátaláltam az igaz filozófia princípiumára... Antoinette Bourignon írásaira lelkesen vágyom, mert a kitűnő Poiret-t ezek építették olyan csodálatosan.”⁷ Az ő írásaik latin, illetve német kiadásai után érdeklődik. Halléban súlyos fenntartások voltak a pietizmustól meg sem érintett, az egyházi kereteket semmibe vevő spiritualista irányzat íróival szemben. S Francke aligha értékelte válaszában Teutsch vágyódását az egzaltált prófétanő munkái iránt. Teljesen bizonyos, hogy a Bourignon- és a Poiret-kötetek nem ilyen közvetítéssel kerültek Andreas Teutsch könyvtárába. A katolikusként felnőtt Bourignon végül az intézményes vallás minden formáját elutasította, a kvékerektől s más „különutas” szerveződésekől is megutálva – a világtól visszavonult kis közösség élén szerepelt Amszterdamban majd Schleswig-Holsteinban haláláig – rajongói szerint mint a „hívők anyja”, a „világ fénye”.⁸

Johann Wilhelm Petersen német lutheránus teológust, lelkészt, aki másfél évtizeden át a speneri pietizmus követője volt, 1692-ben bocsátották el lelkészi állásából írásban és prédikációiban hirdetett chiliasztikus nézetei miatt. Ettől kezdve feleségével, Johanna Eleonorával – a brandenburgi választófejedelem támogatását is élvezve – Magdeburg közelében vásárolt birtokon éltek és alkottak. A századukban nem ritka chiliasztikus koncepciójukat rövidesen új teóriává fejlesztették. Eszerint az ezeréves birodalom végén a gonoszokat sem az örök kárhozat, hanem végül – egy megtisztító processzus után – megváltás várja, mert Krisztus nem partikuláris, hanem univerzális megváltó. A Petersen házaspár mindkét tagja kivette részét ennek az elméletnek a propagálásában. Legkorábbi ilyen munkáik, Johanna Eleonora Petersen 1698-ban megjelent *Ewiges Evangeliuma*, majd Johann Wilhelm *Mysterion apokatastaseos panton, das ist: Das Geheimniss der Wiederbringung aller Dinge* (1–3, 1701–1710) főliókötetei – igen alapos történeti áttekintés után – az elmélet kimerítő bemutatását adják. A tudós teológus Órigenésztől kezdve sorakoztatja fel azokat, akik valamilyen módon a *restitutio omnium rerum* gondolatát, annak elemeit megfogalmazták a megelőző másfél ezer évben. Itt hívja fel a figyelmet arra is, hogy az angol Jane Leade műveihez saját felismerésük közben jutottak.⁹ Laede a szigetországi Böhme-követők ikonikus alakja, aki a helyreállítás gondolatára megvilágosodás útján jutott, míg Petersenék ezt a Bibliából igazolták. Leade kéziratát Dodo von Knyphausen, a porosz arisztokrata és államférfi, egy sajátos individuális vallásosság képviselője közvetítette Petersenéknek, és a század végén ő volt iniciátora az angol vizionárius szerző németre fordításának (korábban Bourignon is patronáltjai közé tartozott).¹⁰ A könyvek beszerzése, illetve a befogadás sorrendje valószínűleg hasonló volt, mint Bourignon esetében: itt Petersen műve hívta fel a figyelmet az angol hölgy munkáira. A művek erdélyi olvasójában külön érdeklődés mutatkozott a *Philadelphiai társaság* eszméje iránt, ez ugyanis a Jel 3,7-re visszamenő periodizáció szerint az egyháztörténet utolsó korszakát jelző gyülekezet, nem is feltétlenül materiálisan létező közösség, hanem a dogmákat meghaladó, pártatlan testvéri szeretet eszméje.¹¹

A radikális pietizmus két fontos szerzője (eredetileg német lutheránusok) szerepel még a könyvlistán. A spiritualista Georg Gichtel, az első teljes Jacob Böhme-kiadás közreadója (1682),

⁵ Marjolaine CHEVALLIER, *Pierre Poiret (1646–1719), du protestantisme à la mystique*, Genève, 1994, 132–133.

⁶ Ehhez újabban: FONT Zsuzsa, *Egyház- és dogmakritika Köleséri Sámuel Gardenius-edíciójában (1709) = Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás*, Kolozsvár, 2016 (Kölesériana, 3), 73–82.

⁷ PITTERS, i. m., 107.; FONT, *Erdélyiek...*, i. m., 109–110.

⁸ Bourignon művei német fordításainak bibliográfiáját lásd: John BRUCKNER, *A bibliographical catalogue of seventeenth century German books published in Holland*, The Hague–Paris, 1971.

⁹ FONT, *Erdélyiek...*, i. m., 115–121.

¹⁰ Új anyag alapján ad új koncepciót: Markus MATTHIAS, „Preußisches” Beamtentum mit radikalpietistischer „Privatreligion”: Dodo II. von Innhausen und Knyphausen (1641–1698) = *Der radikale Pietismus: Perspektiven der Forschung*, hg. Wolfgang BREUL et al., Göttingen, 2011 (Arbeiten zur Geschichte des Pietismus, 55), 189–209.

¹¹ FONT, *Erdélyiek...*, i. m., 127–128.

szélsőséges aszketikus életformát hirdetett Krisztus tökéletes követése érdekében. Ez lemondást kíván a polgári élet legtöbb eleméről, így a pénzért végzett munkáról, a házasságról. Ebben a szellemben folytatott levelezésének gyűjteménye a *Theosophische Sendschreiben*.¹²

Másképpen járt egyéni utat a természettudós, orvos, alkimista Johann Conrad Dippel. Az egyházi intézményrendszer totális kritikájával egyéni életutat és az üdvözülés egyéni formáját választotta. Pietista múltját is megtagadva az újjászületés alapjává a krisztusi megbocsátást tette és ezt szorosan összekötötte a protestantizmus körében idegen akaratszabadsággal.¹³

A következőkben csak azokat a műveket listázzuk, amelyeket vagy possessorbejegyzés, vagy a possessorbejegyzéssel megerősített jellegzetes kötés alapján Andreas Teutschhoz, illetve a köréhez tudunk kötni. Teuschtól könyvjegyzék nem maradt ránk. Tudomásunk szerint a Brukenthal könyvtárban önálló gyűjteményeket feltáró Gustav Gündischnek autopszia alapján erről is volt anyaga, de ezt a családdal való konzultáció után sem sikerült fellelni. A könyvekre szerzők sorát keresve találtunk.¹⁴ A közleményünk címében jelzett irányzatok fontos szerzőinek műveit kézbe vettük. Ám a radikális pietizmus néhány jelentős szerzőjének meglévő példányait nem sikerült – külső jegyek alapján – ehhez a tulajdonosi körhöz kötni, így Gottfried Arnold munkáit sem. Nem találtunk meg olyan könyveket, amelyeket Teutsch levelezéséből ismerünk, például Georg Paul Siegvölck művét a *mindenek helyreállítása* tanáról, amit a teória rövid, jó összefoglalásának tartott egykori olvasója, de az újabb kutatás is. Feltűnően kevés a Petersen-mű; Teutsch levelezőpartnere írja 1719-ben kollégájának: „Petersen írásaiból egyik traktátust a másik után kérje el tőle [ti. Teuschtól]”.¹⁵ – Az ily módon összeállt lista könyveinek possessorja majd mindig Andreas Teutsch, de női olvasót is találunk, Johanna Eleonora Petersen meditációit és profetikus megvilágosodását dokumentáló önéletírásának első redakciója Teutsch leányáé, Susanna Margaretáé volt. Poiret egyik művét (*Fides et ratio collatae*) a pietista küzdelmekben harcostársától, bécsi kancelláriai tanácsostól, a szebeni polgármesteri székben őt követő Johann Hossman von Rothenfelstől kapta. A mindenek helyreállítására kifutó üdvörtörténet költői művét, Petersen latin eposzát pedig Andreas Eckhard, szebeni diakónus ajándékozta a gimnázium könyvtárának. Ő talán családi/rokoni kapcsolatban is lehetett az 1710-es évek végétől a Teutsch levelezőköréhez tartozó Georg Eckharttal.¹⁶ A Gichtel-mű eredeti hallei tulajdonosát, Wilhelm Francust nem sikerült még azonosítani.

Az erdélyi századok könyvjegyzégeit¹⁷ vizsgálva igencsak feltűnő, hogy ez az olvasmányanyag szinte teljesen hiányzik a könyvtárjegyzékekről. Egyedül J. W. Petersen *Wiederbringung aller Dinge* művének 1. és 3. kötetét találjuk meg, illetve egy másik címet, az *Apologiat*, ez azonban a 3. kötet része. Egy tétel Johanna Eleonora Petersen műve, az *Auslegung der Offenbarung Johannis*. Mindezek a szebeni káptalan könyvei között vannak.¹⁸ A *Doctor Petersen guldene Rauch altaar* tételt nem tudtam Petersen műveként azonosítani.¹⁹ Egy Poiret-mű kereshető vissza a mutató alapján, egy 1749-es jegyzéken, ez valószínű, hogy Teutsch kiadványa.²⁰ Érdemes lesz az egyenként felbukkanó, a mi listánkon nem szereplő szerzőkre is figyelni majd, olyanokra, mint Anna Maria Schurmann vagy a nagyobb mennyiségben megjelenő Gottfried Arnold-művekre (a többségük Voigt könyvkészletében).

¹² Gertraud ZAEPERNICK, *Johann Gichtels und seiner Nachfolger Briefwechsel mit den hallischen Pietisten, besonders mit A. M. Francke*, Pietismus und Neuzeit, 8(1982), 74–118; FONT, *Erdélyiek...*, i. m., 93–94.

¹³ *Deutsche Biographie* <<http://www.deutsche-biographie.de/sfz10188.html>> [2016. április 12.]; Emanuel HIRSCH, *Geschichte der neuern evangelischen Theologie*, Gütersloh, 1951, II, 277–303.

¹⁴ Ezzel a módszerrel nyilvánvalóan szaporítható lenne az egykor a század comes tulajdonát képező könyvek száma, de a teljes könyvtárat illetően is csak részeredményre juthatunk.

¹⁵ FONT, *Erdélyiek...*, i. m., 115.

¹⁶ Hermann JEKELI, *Quellen zur Geschichte des Pietismus in Siebenbürgen*, Mediasch, 1922 (Beilage zum Jahresbericht der Stefan Ludwig Roth-Schule in Mediasch), 108–111; FONT, *Erdélyiek...*, i. m., 112.

¹⁷ *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen, 1575–1750: Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt*, hg. István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK, Bp., 2004 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/4–1).

¹⁸ *Uo.*, Nr. 620, p. 426, 427.

¹⁹ *Uo.*, Nr. 577, p. 386.

²⁰ *Uo.*, Nr. 686, p. 522.

Ennek a jelenségnek a magyarázata eléggé egyszerűnek tűnhet: nincsenek a könyvjegyzék tulajdonosai között azok a kevesek, akik a spiritualizmus ilyen iránya iránt érdeklődtek, és akik az Andreas Teutsch szűk értelmiségi köréhez tartoztak.

A rövid cíMLEÍRÁS után kurzívval a 18. századi betűhív possessorbejegyzést adjuk (nem jelezük a későbbi, 19. századi könyvtári tulajdonra utaló bejegyzéseket), utalunk – mert az azonosításhoz hozzájárult – a könyv kötésére és a könyvben fellelhető olvasásnyomokra is. Végül a Brukenenthal könyvtár jelzetét adjuk meg.

BOURIGNON, Antoinette: Die Berufung Gottes. Amsterdam, 1684; Der Neue Himmel. Amsterdam, 1680.

Poss.: *ATeutsch*

Kötés: barna bőrkötés, fekete kiemelő festésű keret, a gerincen a kötet méretétől függően három vagy négy borda

Jelzet: V I. 4372-73

BOURIGNON, Antoinette: Warnung durch Antoinette Bourignon allen Menschen vorgestellt wieder die Rotte der Quäker; Die Letzte Barmherzigkeit; Das Heilige Perspectiv. Amsterdam, 1684.

Poss.: –

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 6562-6564

BOURIGNON, Antoinette: Wunderwerthes Tractat. Amsterdam, 1679.

Poss.: a címlap verzóján áthúzott név és bejegyzés

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 6192

BOURIGNON, Antoinette: Die Erneuerung des Evangelischen Geistes. Amsterdam, 1681.

Poss.: a címlap verzóján áthúzott név, talán *A. T.*

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 6193

BOURIGNON, Antoinette: Das Grab der falschen Theologie. Amsterdam, 1682.

Poss.: *ATeutsch*

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 8489

BOURIGNON, Antoinette: Das Liecht der Welt. Amsterdam, 1681.

Poss.: *ATeutsch*

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 6446

[POIRET, Pierre]: Das Leben der Jungfrau Antoinette Bourignon. Amsterdam, 1684.

Poss.: –

Kötés: barna bőrkötés, mint fent; a könyvben margináliák, korrekciók

Jelzet: V I. 7022

POIRET, Pierre: De Christiana librorum e veris principiis educatione. Amsterdam, 1694.

Poss.: –

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 4208

POIRET, Pierre: Fides et ratio collatae. Amsterdam, 1708.

Poss.: 1) *Dono acceptum dono dedit: J. H. a Rothenfels*; 2) *Munus auro praestantius ab amicissimo meo J. H. a R. oblatum Andr. Teutsch Dr.*

Kötés: világos, dísztelen bőrkötés; margináliák A. T. kezével

Jelzet: V I. 11752

Petri POIRETI Posthuma. Amsterdam, 1721.

Poss.: –

Kötés: barna bőrkötés, mint fent; végig olvasásnyomok: aláhúzások, margináliák, korrekciók, utalások

Jelzet: V I. 11298

LEADE, Jane: Himmlische Volcke; Offenbarung der Bottschafft. Amsterdam 1700; Philadelphische Societät, 1698; Propositiones... einer Philadelphischen Societät, 1698; Der Philadelphischen Societät Zustand und Beschaffenheit, 1698; Der Himmlische Bottschaffter eines Allgemeinen Friedens, 1698; Die Kriege Davids, 1700; Ein Geistlicher Alarm, 1700; Die Glorie oder Herrlichkeit Sarons, 1700.

Poss.: *AT*

Kötés: barna bőrkötés, mint fent; benne aláhúzások, margináliák

Jelzet: V I. 11616-11622

LEADE, Jane: Auferstehung des Lebens. Amsterdam, 1705.

Poss.: –

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 4285

LEADE, Jane: Eine bey lebendigem Leibe gehaltene Leich-Predigt. Amsterdam, 1703.

Poss.: –

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 4284

PETERSEN, Johanna Eleonora: Hertzens-Gespräch mit Gott. Frankfurt und Leipzig, 1715.

Poss.: *Susanna Margaretha Teütschin 1719.*

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 13660

PETERSEN, Johann Wilhelm: Die Wiederbringung aller Dinge, III. [Offenbach], 1710.

(benne: J. W. Petersen: Sieg der Wahrheit; Apologia in qua majestas Sacrae Scripturae... contra Johannem Fechtium... a J. W. Petersen)

Poss.: –

Kötés: pergamen kódexlap; a kötetben korrekciók és margináliák majdnem bizonyosan A. Teutschtól

Jelzet: V III. 2766-2768

PETERSEN, Johann Wilhelm: Uranias. Frankfurt und Leipzig, 1720.

Poss.: *Pars Bibliothecae Publicae Gymn. Cibin. Ex munificentia Rev. Dn. Andr. Eckhardi p. t. Archid. Cibin.*

Kötés: korabeli papírkötés; korabeli kéz írásával sok marginália, korrekció

Jelzet: V II. 4483

CHRISTIANUS DEMOCRITUS (i. e. Conrad DIPPEL): Weg zum Friede mit Gott und allen Creaturen. Amsterdam, 1709.

Poss.: –

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 14163

GICHTEL, Johann Georg: Erbauliche Theosophische Sendschreiben. Bethulia, 1710.

Poss.: *Wilhelm Francus Halle, d. 10. April 1711.*

Kötés: barna bőrkötés, mint fent; két kéz vörös és fekete tintás olvasásnyomai, margináliák, a vörös tintás vsz. egykorú

Jelzet: V I. 10748

Az enciklopédikus Plinius a rózsákról

Monok Istvánnak szeretettel

Az antikvitás természettudománya többnyire az agronómia és a medicina gyakorlata mentén problematizálta kérdéseit, másrészt válaszai megszületéséhez felhasználta a kortárs társtudományok/bölcseletek, mindenekelőtt a filozófia ismereteit.¹ A rózsza esetében kertészeti-agronómiai keretek között vetődnek fel a növényvel kapcsolatos problémák, ugyanakkor ez esetben a növényhasználat indoklására az arisztotelészi–theophrasztoszi hagyomány teremt alkalmat.² Ugyanis a növényeket vegetatív lélekkel ellátottnak tudják, s az, hogy elemi világi valamennyi dolga rendelkezik (ha nem is azonos mértékű és milyenségű) lélekkel, a megnyilvánuló tulajdonságok mentén rokoníthatóvá teszi azokat egymással. A lélektartalom mértékére, a szellemvilághoz fűződő kapcsolatra utal a fény, a meleg, illetve a velük társított piros szín az, amelynek léte a rózsát oly sajátos szerephez juttatja.³

Arról a sokféle növényről, amelyet a rómaiak életükhöz, gazdálkodásukhoz, kultuszaikhoz és mindenekelőtt táplálkozásukhoz nyersanyagként felhasználtak, legyenek lakhelyeiken őshonosak vagy idegen, netán messzi tájakról származóak, Cato, Varro, Columella, Plinius és Vergilius művei révén tudunk a legtöbbet.⁴ Az emberi szempontból kitüntetett (táplálkozási, medicinai vagy szakrális) szerepű élőlényeknek 500 körüli a számuk, s köztük alapvetők és ritka, speciális alkalmakra szolgáló, sajátos értékeket képviselők is megtalálhatók. Mindezek között háromnak, az olajfának, a szőlőnek és a gabonának csoportjának a római kultúrában kiemelkedő szerep jutott, emiatt civilizációs élőlényeknek tekintjük ezeket. De civilizációs növény-e a rózsza is? Ahhoz, hogy válaszunkat megfogalmazzuk, át kell tekintenünk, milyen módon hasznosította ez a civilizáció a rózsát (azokat a *Rosa*-fajokat, amelyeket rózsának nevez, s amelyek biológiai mibenlétéről oly kevés és megbízhatatlan az ismeretünk), s milyen módokon hivatkoztak rájuk.⁵

Lucius Junius Moderatus Columella (4–70) és Caius Plinius Secundus (23/24–79) egyaránt az 1. században élt. Columella a római mezőgazdaság kiemelkedő alakja, Plinius pedig polihisztor, aki nem szakismerete mélységével, hanem enciklopédikus látókörével kápráztatta el olvasóit. Ők maguk – bár kortársak – egymásról nem írtak nyíltan semmit. Ez azért is érdekes, mert Pliniusnak több könyve is úgy foglalkozott az agronómiával, illetve a természet és vadon élő növényekkel, hogy közben kortárs és korábban élt szerzők és műveik százát említette, s nem

¹ G. ERDMANN, *Geschichte der Entwicklung und Methodik der biologischen Wissenschaften*, Berlin, 1958; Markus MÖBIUS, *Geschichte der Botanik von den ersten Anfängen bis zur Gegenwart*, Stuttgart, 1968; Charles SINGER, *A short History of Biology*, London, 1961.

² A. G. MORTON, *Pliny on Plants: His Place in the History of Botany = Science in the Early Roman Empire: Pliny Elder, his Sources and Influence*, eds. Roger FRENCH, Frank GREENAWAY, London–Sidney, 1986, 86–97; THEOPHRASTOS, *Historia plantarum*, ed. G. P. GOOLD, Cambridge, Harvard University Press, 1980.

³ Francis Joseph COLE, *A History of Comparative Anatomy from Aristotle to the 18. century*, London–New York, 1944; Christopher THACKER, *The History of Gardens*, London, University of California Press, 1979, 1985.

⁴ Frederick Simon BODENHEIMER, *History of Biology*, London, 1958; Marcus Porcius CATO Maior, *De agricultura: A földművelésről*, ford. KUN József, Bp., Akadémiai, 1966; Lucius Iunius Moderatus COLUMELLA, *De re rustica: A mezőgazdaságról*, ford. HOFFMANN Zsuzsanna, Szeged, Lectum, 2005; GRÜLL Tibor, *A Római Birodalom ökológiai hatásai*, Magyar Tudomány, 2013/9, 1026–1034; MORTON, i. m.; C. PLINII Secundi, *Naturalis historiae libri XXXVII.*, rec. Ludovicus JANUS, Lipsiae, Teubner, 1856–1870; Rudolph E. SIEGEL, *Galen's System of Physiology and Medicine*, Basel–New York, 1968; VARRO, M. TERENTIUS, *De re rustica*, ford. KUN József, Bp., 1971; Georg GÖRZ, Lipsiae, Teubner, 1929; P. VERGILII Maronis *Opera*, ed. Gualtherius JANELL, Lipsiae, Teubner, 1920.

⁵ Edwards GORDON, *Wild and Old Garden Roses*, New York, Hafner Press, 1975; Georg HARIG, *Biologische Wissenschaft und Naturphilosophie in der antiken Sklavereigesellschaft* = Ilse JAHN, Rolf LÖTHER, Konrad SENGLAUB, *Geschichte der Biologie*, Jena, 1982, 47–103; *Ancient Roman Gardens*, eds. Elisabeth Blair MACDOUGALL, Wilhelmina JASHEMSK, Washington, 1981; Roger PHILIPS, Martyn RIX, *The Quest for the Rose*, London, BBC Books, 1993, 21; Jerry STANNARD, *Medicinal Plants and Folk Remedies in Pliny*, *Historia Naturalis*, 1982/4, 3–23; K. L. STOCK, *Rose books: A bibliography of books and important articles in journals in the genus Rosa = English, French, German and Latin, 1550–1975*, privately published by the compiler; distributed by Wheldon & Wesley, 1984; THACKER, i. m.

egyszer hivatkozta is. Columella és Plinius között szakmai ellentét feszülhetett, s ennek köszönhetően ellenszenvvel viseltettek egymás iránt. Kortársaik számára ugyan mindkettőjük tekintélye kétségtelen; a hatalom és a civilizáció alapjául mind a római, mind az azt megelőző görög világ mezőgazdaságon alapuló gazdálkodását tekintették, azonban egészen eltérő módon viszonyultak a hagyományos terményekhez, az állat- és növénykultúrához, s különösen másként vélekedtek a földbirtokok gondozásáról. Columella körültekintő szakember és gyakorló mezőgazdász, ezzel szemben Pliniusban a rendszerező, nagy műveltségű gondolkodót értékeljük. S ugyan mindketten a római életerények követői, Plinius szerint például a kimerült föld aprólékos gondozása akár hátrányt okozhat a birtokosának, Columella ellenben az eddig ismeretlen földművelési gyakorlatok elfogadását szorgalmazta. Ennek a szemléletbeli különbségnek a következménye, hogy Columella *A mezőgazdaságról (De re rustica)* című, 12 kötetes szakkönyvében Pliniushoz képest szinte semmit sem beszél rózsákról, nyilván, mert nem hitt jelentős gazdasági hasznukban, s talán a rózsák igényelte bívelődést sem a római erényeknek megfelelőnek tartotta. Már-már mellékesen megjegyzi, hogy létezik sárga rózsza,⁶ hogy a növény termesztése a díszkertbe való, hogy a paestumi rózsákat ágyásokban nevelik és Bacchushoz, illetve a múzsákhoz illőek,⁷ továbbá, hogy összetett anyagokból előállított gyógyszerhez – a panaceához⁸ – a telt szíromkoronájú rózsza felhasználható. Columella sem ebben nem mond semmi újat, sem abban, hogy a rózsát a korán viruló növények közé sorolja. *A fákról (De arboribus)* című művében a dísznövények kapcsán az a legfontosabb megjegyzése, hogy a rózsát a szaporításához lábnyi mély barázdába szükséges ültetni.⁹ Annyi azonban e kevés adatból is kiderül, hogy a növény lehetséges hasznai közül egyszer a szakrális, másszor pedig a medicinális ok világlik elő. Plinius *Természettörténet (Naturalis Historia)* címet viselő, 37 egységből álló könyvében a rózsákat érintő leírásaiból, illetve apró megjegyzéseiből azonban e használati okok nemcsak árnyaltabbá váltak, de ki is egészültek.

A *Naturalis Historia* két kultúra, a görögség és a latinitás erősen eltérő két világképének a lenyomata. Arisztotelészi eredetű, ahogyan a kompilátor szerző a világot strukturálja, megkülönböztetve a csillagvilágot az elemi világtól. Az elemi világon belül három egységet, az ásványok, a növények és az állatok országát különíti el. Azonban a római szemlélet következménye az, hogy az elemi világ három egységének gyakorlati haszna felértékelődik, legyen az akár agronómiai vagy gyógyszerészeti jellegű. A sok kötet mindegyike jól körbehátrólt témakörökből áll, s a teljes könyv magában foglalja a kozmológiát, a négy őselem vegyülékéből képzett elemi világ szintjeit, s úgy épül koherens, a világképet is megjelenítő szerkezetűvé. Plinius a sztoikus filozófia követője lévén, a világot isteni erőttől áthatott egységnek tekinti, amelyben az ember az önzetlenül gondoskodó Földanya jótéteményeit élvezi. Ebben a világban a természet, s azon belül az élőlények megjelenései, megnyilvánulásai szüntelenül követendő példákat nyújtanak az értelmes ember számára. A föld is azért termi a gyógynövényeket, hogy gondját viselje az emberiségnek. A *Naturalis Historia* érzékletesen jeleníti meg a természet centrumában álló ember lehetséges szerepét, és az általa felhasználható élőlények tömegét. S az is megfelel a rómaiak gyakorlatias észjárásának, hogy Plinius külön könyveket írt a természetből nyert gyógyszerek bemutatására, s köztük ott található a humorálpatólogiai szemlélet nyomán a tűz őselem tulajdonságait képviselő rózsza is.

Az embert támogató univerzumból szóló, minden korábbi ismeretet összegezni kívánó, szerkezetében is komplex mű centrumába a botanika került. Nem véletlenül, hiszen a római világ alapvetően a növények használatára épült. A növényteni tudás többsége Arisztotelész tanítványától, Theophrasztosztól származik, s egyes elemei a hippokratészi alapú orvoslás elméletéből, a nedvkörtanból. A botanikai tárgyú 12–19. könyvek mellett a 20–27., a növényi orvosságokkal foglalkozó kötetek anyagában számtalan alkalommal szerepel a rózsza, illetve a belőle

⁶ COLUMELLA, 4. jegyzetben *i. m.*, IX, 4, 4.

⁷ *Uo.*, X, 34–40.

⁸ *Uo.*, X, 111–112.

⁹ Lucius Iunius Moderatus COLUMELLA, *De arboribus*, XXX. = UÖ, *De re rustica*..., 4. jegyzetben, *i. m.*

nyerhető termékek és alapanyagok sora. Az ókori rózsaismeret minden bizonnyal legteljesebb összegzése található a terjedelmes enciklopédiában, annak ellenére, hogy valamennyi, tudományosnak tekinthető mozzanat a görög botanikából származik. A latinitásból csak a praxis eredményei érkeztek. Ehhez illeszkedik az a növényeket gyógyszeralapként felsorakoztató példatár, amely a művet a későbbi korok számára oly hasznossá tette.

A Mediterráneum civilizációinak gazdasági alapját az olaj- és a szőlőművelés, illetve a gabonatermelés nyújtotta. E civilizációs élőlények termelése, amelyet a fejlett agronómia támogatott, Európa-szerte fontossá vált, s a klimatikus lehetőségeknek megfelelően terjedt el. Források bizonyítják, hogy a növényfélék esetében számos változat létezett, amelyek a helyi körülményekhez legjobban alkalmazkodtak. A szőlő-, az olajfa- és a búzafajtáknak a származási, illetve elterjedési helyükre utaló nevet adtak, s ennek a hagyománynak a meglétét mutatja több, Plinius által felsorolt rózsza neve is.

Plinius panteisztikus szemléletű. Elképzelése szerint a világot teljesen áthatja a szellem, s emiatt van az, hogy a természet bármelyik egysége képes az ember számára tanulsággal szolgálni. A gyönyörködtető virág jelentősége tehát elsősorban etikai jellegű, s minden más haszon ebből következik. De miféle módon hasznosítják Plinius kortársai a rózsákat? A virág a maga sorsával az ember tanulságára szolgál, hiszen megmutatja és értékeli az emberi élet szakaszait. A virág felhasználása is kötődik az egyes életszakaszok jellemzőihez. Másrészt a rózsza növényként, illetve illatszerként való hasznosítása a religio, a római vallás hagyományainak és a mindennapi élet követelményeinek megfelelően történik, miközben a rózsatermesztést az agronómiai eljárások teszik lehetővé. A rózsza ember által történő használatában elkülöníthető egymástól a szakrális és a profán, még akkor is, ha olykor párhuzamosan zajlik. A rózsza a koszorúnövények közé tartozik, s legértékesebb vonását illatanyaga jelzi, amely révén oly módon kerül az ember kapcsolatba az istenekkel, mint a számára fontos, isteni tulajdonsággal felruházott őseivel, kortársaival vagy éppen ideáival. Másrészt a rózsza szakrális használata értékelési lehetőséget ad a köznapi, akár étkezési, ételkészítési, esetleg halottkultusz eljárásaihoz is. A rózsza koszorúban történő felhasználása rokonságot mutat a perzsáknál szokásos, az illatos növényekkel történő szakrális eljárásokkal, az illatáldozatokkal, amely által a rómaiak világából az is megmutatható, hogy e növény felhasználásának alapvető oka a virág mindent átható kellemes szagában, illetve az illatot adó olajában rejtőzik.¹⁰ Erre a jellegre utal:

„Magam inkább arra a feltételezésre hajlok, hogy a legáltalánosabban elterjedt illatszer az, amelyik a rózsából készül.”¹¹ [...] „Koszorúkötésre alkalmas kerti virágot őseink nagyon keveset ismertek, jóformán csak a violát és a rózsát. A rózsza leginkább cserjetermetű, tüskés, hasonlóan a vadszederhez, kellemes, de gyenge illatú. Szemcsés héjba zárt rügye kisarjad, majd nemsokára kiegyenesedve a zöld rózsabimbó lassanként vöröses színűvé válva széthasad és kinyílik, a virág kelyhében a közepén láthatóvá válik a sok sárga csúcsú porzószál. Koszorúnak szinte alig használják. Homérosz tanúsága szerint már a trójaiak idejében olajban áztatták. Később, amint már mondtuk, illatos kenőcsökbe került. [A rózsza] önmagában kész tárháza az orvostudománynak, sebtapaszkba és szemészeti – enyhén maró – gyógyszerekbe adagolják. Kissé aszalt formában a terített asztalok gyönyöreit is fokozza.”

Továbbá: *„A mieink a rózsza leghíresebb fajtái közé a praenesteit és a campaniait tették, mások szerint a milesiai is nagyon híres, melynek legfeljebb tizenkét lángvörös színű szirma van. Mások ehhez hasonlítják a trachusit, amely kevésbé vörös, majd a jelentéktelen fehéres színű alabandicaít, melynek sok, de kicsiny tüskéje van. Ezek [a rózsák] a szirmok számában, keménységében, könnyedségében, színében és illatában különböznek egymástól. A legkevesebb az öt-szirmú, a többinek ennél több, sőt van olyan fajta is, melynek száz szirma van. Ez Itália Campania nevű területén fordul elő, Görögországban pedig Filippi környékén található, de ott nem őshonos: a szomszédos Pangaeus hegyen terem számos kicsiny szirmmal. A lakosok innen*

¹⁰ PLINIUS, 4. jegyzetben i. m., XXI. 11, 21, 18; XXI, 11, 15; XIII, 1, 2.

¹¹ Uo., XIII, 1, 9 (STIRLING János fordítása).

áthozva elvetik, amely azután magról kikel. Az így nőtt [rózsa] erős illatú és nagy, széles szirmai vannak. Röviden: az illat annál erősebb, minél rücskösebb a növény kérge. Tiberius caesar uralkodása idején Caepio azt állította, hogy a százlevelűt nem teszik koszorúba, hanem csak annak szélére, és hogy sem illatra, sem kinézetre nem tetszetős. Van egy olyan fajta is, melyet mi Graecának nevezünk, s a görögök lychnisnek, ez a viola nagyságú nem kizárólag nyirkos helyeken fordul elő, és a szirmainak száma soha nem több ötnél. Illata nincs. Egy másik, melyet Graeculának neveznek, behajló, cipócska formájú szirmokkal rendelkezik, amelyek nem nyílnak ki, hacsak nem erőltetjük. Emiatt mindig bimbószerű kinézetű; igen széles levelei vannak. A másik [rózsafajta], melyet mucetumnak neveznek, mályvaszerű virágkehelyből nyílik ki, nagy olajtartalmú szirmokkal. Ezek között egy közepes nagyságú őszi fajta is van, melyet coroniolának neveznek. Mindezek – a coroniolát kivéve, mely a szeder között is megterem, és sokféle módon hamisítják – nem illatosak. Egyébként az igazi [rózsa] erősen függ a talaj minőségétől. A cyrenei a legillatosabb, és a belőle készült kenet a legkellemesebb. A hispaniai Carthagóban egész télen már korán virágzik. Az időjárás is befolyásolhatja a rózsza tulajdonságait, egyes években ugyanis kevésbé illatos, mint máskor. A száraz helyeken növő rózsák illatosabbak, mint a nedves talajban élők. [...] A korai a Campana, a virágfüzérnek való a Milesia, ez legújabban azonban eltűnt Praenestinából.”¹²

A császár kori szerző elsőként a rózsza használatba kerülésének okára mutat rá. A rózsza kerti növény, vad alakjai kevésbé használtak, mint az ember által termesztettek.¹³ A koszorúkötésnél ugyan rámutat arra, hogy e művelethez szükséges nyersanyag nem a vadonból, hanem az ember által fenntartott kertből nyerhető, s arra is, hogy a viola mellett a rózsza lenne a legrégebből ismert koszorúnövény, de arról nem szól, hogy a koszorú elkészítéséhez miért találták alkalmasnak a növény virágát. Mivel hangsúlyozza, hogy koszorú helyett inkább olaj, kenőcs illatosítására használták, előtérbe állítja a virág intenzív szagát.¹⁴ Nem véletlenül, hiszen a koszorúkat többnyire magas illóolaj-tartalmú növények szerteiből kötötték, hogy az átfűlt testre kerülve, azt kipárolgásuk révén lehűtsék, mintegy így jelezve az isteni gondviselést, azaz az enyhítő, gyógyító hatást. Plinius a koszorú és a rózsás olaj megidézésével jelzi a növény kultikus felhasználását. Azt sem hanyagolja el, hogy a rózsza kész tárháza az orvosi, gyógyszerészeti szereknek, és hozzájárulhat az élvezetes táplálkozáshoz is.

Mi az, amit a rózsahasználat kapcsán olyannyira hangsúlyoz Plinius? Növényismertetője szerkezetét meghatározzák ezek a szempontok. Plinius a származási helyükkel, a virág sziromszámával, illetve illatosságával áttekinthető rendet teremt a rózsák között.¹⁵

Művében összesen 12 rózsaváltozatot sorol fel. Ezek mindegyike kerti növény,¹⁶ többségük származási helyet, illetve származási közeget nevez meg. A leghíresebb rózsza címért a praenestei, a campaniai és a milesiai vetélkedik. Lángvörös szirma van bármelyiknek, s legfeljebb 12 sziromból állnak. A trachusai rózsza azonban fakóbb, még jelentéktelenebb az alabandicai. Az illattalan rózsák egyikének a neve Graeca, a másik – amely a szirmait nem nyitja ki rendesen, s cipócska formájú virágot képez – a Graecula. A legillatosabb a kenetnek használt cyrenei, s a legkorábban virágzó a hispaniai Carthagóból származó változat. Az ekként megnevezett rózsák azonban botanikailag azonosíthatatlanok. A felsorolt egy-két tulajdonság jóvoltából a későbbi korok emberei ugyan igyekeztek azonosítani növényeiket a pliniusi növényekkel, de buzgalmuk többnyire nem járt sikerrel, s elképzelésük sosem nyerhetett igazolást. Az a tulajdonságok szerinti halmazképzési technika azonban, amelyet Plinius leír, a későbbi korok növénykutatói számára példát mutat. A származási hely és egy-két felhasználási mód szempontjából hangsúlyozódó rózsasajátosság összekapcsolása hagyománnyá válik, s a 16–17. századig a kéziratokban, illetve sokszorosított művekben a rózsák identifikálását ekként végzik.

¹² Uo., XXI, 10, 4, 1–21 (STIRLING János fordítása).

¹³ MACDOUGALL, 5. jegyzetben i. m.; THACKER, 3. jegyzetben i. m.

¹⁴ PLINIUS, 4. jegyzetben i. m., XXI, 18.

¹⁵ Uo., XXI, 18.

¹⁶ Uo., XXI, 40, 11, 69; XXI, 10, 4, 20–21.

A rómaiak nem a rózsavirágokból, hanem a virágról letépett szirmokból készítették a koszorúkat úgy, hogy vékony és hajlékony gallyra, indára, fonálra egymás mellé húzták a középen átszúrt, színes szirmleveleket. Számukra azok a rózsaváltozatok az érdekesekek, amelyek olajforrása nem a virág termőjében vagy egyéb helyeken található, hanem magukban a szirmokban. S talán leginkább a Paestum kapcsán felemlített változat lehetett koszorúfűzésre alkalmas. Pontos megfigyelésre utal az az észrevétel, hogy száraz helyeken illatosabb rózsák fejlődnek. Ez ismét csak arra utal, hogy az illat megléte mennyire fontos volt a rózsát felhasználóak számára.

Plinius a campaniai, a milesiai és a praenestei rózsza bemutatásakor a virágzás idejére is kitér. Az említett hispaniai változat az, amely már nagyon korán virágzik. Fontos sajátosság lehet ez, hiszen a növényt vagy növényváltozatokat így akkor is fel lehet lelteni, ha elmúlt a szokásos rózsavirágzás ideje.

A *Naturalis Historia* XXI. könyvéből idézett szöveg a származási helyek szerint megnevezett változatokon belül az alcsoportokat a szirmosság milyensége révén képezi, illetve az illat megléte vagy hiánya által. A termesztésbe bevont rózsákra az ötnél inkább több szirmúság a jellemző. Fontos az úgynevezett százszirmú rózsza – amely névben a szám csupán a sok szirm meglétére utal: ugyanígy hivatkozott az ilyen növényváltozatra Hérodotosz is –: a sokszirmú rózsát Plinius szerint Itáliában Campania területéről ismerik, illetve az északhellen területen található Filippi környékén. (Erről a magról is nevelhető, birodalomszerte kedvelt növényről a szerző hangsúlyozza, hogy erős illatú és feltűnően sokszirmú, annak ellenére, hogy illata és kinézete nem tetszetős.)

A rózsák gondozását illetően Plinius a különböző szöveghelyeken számtalan apró javaslattal él. Ezekből összerakható, hogy hol volt érdemes a rómaiaknak rózsákat termesztő helyeket létesíteni, milyen funkcióknak kellett megfelelni a rosariumoknak, a birodalom mely területéről szállították a luxusigényeket kielégítő rózsákat, s milyen praktikákban kellett otthonosnak lenni a kertészeknek. Javaslat szerint a virágkötéshez és illatanyaggyerítéshez alkalmas nyersanyagot szolgáltató rosariumi növényektől öt évig várható megfelelő minőségű termés. A gondos kertészeknek vagy meg kell nyírnia a tüskés bokrokat, vagy hathatósabb fiatalítást választ, és a talajig leégeti a gallyakat. Tud arról is, hogy nemcsak a magvak keltetésével nevelhető virágban gazdag növény, de oltás révén is. A rózsza megfelelően művelt talajon él meg, amelynek azonban száraznak és soványnak érdemes lennie, s ráadásul a szőlőültetvényeknél szokásos mélységnél sekélyebben kell csak forgatni. Számítása szerint egy hold rózsza megmunkálásához 70 munkásra van szükség. A rózsza előhajtathatónak is bizonyult olyankor, ha a tövébe árkot ásnak, s abba meleg vizet öntenek.

A koszorúba illeszthető rózsák kertészeti szerepét leggyakrabban a gyógyászati célú felhasználásuk indokolta. Ez lesz az a hagyomány, amelyre a humorálpatólogiai szemléletű orvoslás szereplői az elkövetkező másfél évezredben oly sokszor hivatkoznak.¹⁷

Plinius műve az első antik munka, amely szisztematikusan megokolja a rózsza emberi kultúrába vonását, s mindazokat a használati módokat áttekinti, amelyek az élő növényre, illetve a belőle nyerhető alapanyagokra és szerekre vonatkoznak. A rózsza ismert fajtáiról is tudósít iratában, s arra is tartalmaz jól követhető útmutatást, hogy miként kell az értékes növényeket agronómiailag gondozni. Elmondja, milyen környezeti, éghajlati, termesztési körülmények között nyerhető a virágból a legjobb minőségű anyag.

A Titusnak, a leendő császárnak 77-ben ajánlott enciklopédiát a megjelenése után hamarosan másolatokban terjesztették. A harmadik századtól kivonatokat készítettek belőle, amelyek többnyire az orvosi kézikönyvek részévé váltak. Az antik tudást krisztianizáló kései egyházatyák mindegyike fontosnak találta a mű sokszorosítását és kivonatolását. A népszerű írás hatása éppúgy megmutatkozott a keleti patrisztika hagyományait még tiszteletben tartó Tertullianus műveiben, amint a nyugati hagyományt és a pliniusi művet alapként kezelő Isidorus Hispalensis *Etimológiák* könyvében, illetve a skolasztika domonkos szerzője, Albertus Magnus életművében.

¹⁷ *Uo.*, XXI, 10, 4, 20–21; XXV, 2; XXV, 5, 17–18; XXI, 4, 21–19.

A rózsáról történő pliniusi összefoglalás útmutatója lett a középkor és a muszlim világ emberének. Európa szinte valamennyi kolostori könyvtárában fellelhető volt valamilyen szövegváltozata Plinius összegző művének, s nemcsak a tudós szerzetesek, hanem a szerzetesi iskolákban tanuló ifjak is forgatták olykor tankönyvként, olykor pedig orvosi vagy erkölcsbotanikai példázatok forrásaként.

Litteris in Patria Augendis?

Könyvtártörténeti elmélkedések a „másik” Apponyi könyvtár sorsának apropóján
1774–2011*

Nagyappony/Oponice 1846–2011

2011 őszén a szlovákiai Nyitra megyében, Oponice faluban, a romos Apponyi-kastély helyreállításának részeként a kastély egykori könyvtárának teljes rekonstrukciójával megnyitotta kapuit Szlovákia új műemlékkönyvtára, az *Aponiovská Knížnica – Bibliotheca Apponiana*.

A hajdani nagyapponyi kastély északi szárnyának meghosszabbításaként, 1846-tól egészen 1945-ig, egy kialakításában egyedülállóan hatalmas, körös-körül karzatos terem fényűző elhelyezést biztosított az Apponyiak gazdag könyvgyűjteményének. A II. világháború végén a szovjet hadsereg átvonulásának következményeképpen az épület súlyos károkat szenvedett, a könyveket azonban sikerült kimenekíteni. A karzatos berendezés ezt még túlélte, csak az 1950/60-as években pusztult el végleg. A megmentett könyvállomány a Szlovák Nemzeti Könyvtárhoz került, amely egyben tartva a megmaradt gyűjteményt, mintegy hetven év elteltével visszahelyezte régi-új otthonába, a megtévesztésig hűen rekonstruált oponicei könyvtárterembe, a Zay család egykori zayugróci könyvtárának állományával együtt. A kastélyszállóvá alakított épület fő látványossága a múzeumként működő reprezentatív könyvtár, amelyet ma Szlovákia egyik leglátogatottabb új kulturális nevezetességeként tartanak számon. A nyitás óta ott megfordult több mint ötvenezer látogatóra méltán büszke lehet az intézmény. A könyvtárba lépve elsőre nehéz eldönteni, mi tesz ránk nagyobb hatást: „a gyönyörű, ritka kényelemmel és ízléssel berendezett könyvtárhelyiség, melynek széles üvegportái, északnak és nyugatnak, a park gesztenyefáitól beárnyékolt kisebb kő terraszra nyílnak”¹ – ahogy azt 1846-ban Apponyi Antal, az alapító fia megálmodta, vagy az eredeti helyiség feltámasztásának eltökélt szándéka, és magas színvonalú megvalósítása. A tökéletes illúzióhoz azonban társul valami, amitől a gyönyörűen újrateremtett tér megtelik tartalommal, és az egész rekonstrukció valódi értelmet nyer: az 1774 óta gyűjtött könyvek, amelyek, ha mára már csak töredékét képviselik is az egykori, nagyszabású *Bibliotheca Apponiana*nak, a méretükhöz, és szakok szerinti elrendezésükhöz tervezett régi-új polcokon fenséges, és örök érvényű módon képviselik a könyves kultúra európai virágzását.

A szlovák könyvtáros és múzeumi szakma büszkesége érthető; a látogatók elragadtatásukban a „szlovák Oxfordként”, a fiatalabbak a „szlovák Hogwartsként” emlegetik a bibliotékát. A megnyitására készült tanulmánykötet bevezetőjében a gyűjteményfelelős szavai pedig arra utalnak, hogy a *Bibliotheca Apponiana* immár a szlovák szellemi örökség megfellebbezhetetlen részévé vált.²

Az Apponyi könyvtár megmaradása és kitüntetett státusza a szlovák könyvtártörténetben rendhagyó. Hátterében meghúzódhat az Apponyiak népszerűsége: több generációjuk fényes diplomáciai karriert futott be, az európai arisztokrácia legfelsőbb köreivel szoros kapcsolatokat ápolt (például Apponyi Geraldina I. Ahmed Zoga utolsó albán királyhoz ment feleségül 1938-ban), fényűző, kozmopolita életstílusuk pedig a 20. század első évtizedeiben Nagyapponyban érte el csúcspontját, ami nem mellesleg a községre is kedvező hatással volt. Fontos megjegyezni, hogy az Apponyiak „tündöklésére” a „bukás” nem a szokásos forgatókönyv szerint, a II. világháború alatt következett be. A hívságában is lenyűgöző, irigylésre méltóan pazar és kifinomult korszaknak már 1936-ban Apponyi Henrik váratlan halála véget vetett, nyomában a teljes eladósodás, a birtok elzálogosításának talán legszomorúbb következményével, a könyvtár egy részének

* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport támogatásával jött létre.

¹ JAMBREKOVICH László, *A Nagy-Apponyi Apponyi Könyvtár*, Magyar Bibliofil Szemle, 1925/3, 11.

² Peter KRÁLIK, *Foreword of the Custodian of the Historical Apponyi Library = The Apponyi Family in the History of Book Culture*, ed. Agáta KLIMEKOVÁ, Martin, Slovak National Library, 2015, 9–16.

pénzzé tételével.³ A gróf temérdek adósságát ugyanis nem fedezte a kastély eladása, amelyet Vit Slezák szlovák földbirtokos vásárolt meg, és használt 1948-ig. Az igazi kárvallott, gróf Károlyi Lajos, Apponyi Henrik legnagyobb hitelezője úgy döntött, hogy az adósság fennmaradó részét a könyvtár legértékesebb állományának elárverezésével fogja visszaszerezni. Így került 1939-ben Prágában árverésre tízezer kötet a Vencel téren található patinás Strusk árverési házban. Négy napon át lehetett licitálni az értékesebbnél értékesebb kiadványokra, de feltételezések szerint mindössze 1302 kötetet sikerült eladni, mert az árverés félbeszakadt a nem sokkal korábban, Hitler által létrehozott Cseh–Morva Protektorátus alatt elszaporodó terrorcselekmények miatt.⁴ Máig tisztázatlan, hogy mi lett a sorsa a fennmaradó 8700 kötetnek. A könyvtár későbbi szlovák kutatója, Vševlad Jozef Gajdoš kutatásai szerint az aukciós ház nem vállalta a visszaszállítást, így a hatalmas anyagnak nyoma veszett.⁵

A szlovák tulajdonoshoz került kastélyban a megmaradt további mintegy tizenötezer kötetet a helybeliek hathatós közreműködésével megmentették a háborús pusztításoktól. Később pedig a már említett Gajdoš, egykori ferences rendi szerzetes áldozatos munkájának köszönhetően a gyűjtemény maradványa, amely az 1950-es években a bajmóci kastélyba került, ismét megmenekült a szétszóródástól.⁶ Gajdoš szakzerű könyvtártörténeti munkásságáért a szlovák könyvtörténet a mai napig kiemelkedően nagyra becsüli.⁷ A Matica Slovenska alkalmazottjaként 1956-ban kapott megbízást a történeti könyvtárak feldolgozására, amelyet a Bajmócon tárolt Apponyi és Zay család gyűjteményeinek feldolgozásával kezdett. Elkészítette katalógusaikat és feltárta történetüket. Az Apponyi könyvtárban végzett kutatásainak eredménye 1959-ben jelent meg.⁸ A két gyűjtemény oponicei elhelyezésének szakmai előkészítése teljes egészében az ő kutatásaira alapult.

Az Apponyi-gyűjtemény jelenleg 7507 tételből áll, 15 042 kötetben. Ha szemügyre vesszük a kiadási idejük szerinti megoszlást, akkor jól látható, hogy a régi könyvek aránya nem olyan jelentős, mint amilyen régi időkre nyúlik vissza a gyűjtés kezdete: 254 tétel származik a 16. századból, 1057 17. századi, 2652 18. századi, 2969 19. századi, és 119 20. századi.⁹

Pontos számadatok nem állnak rendelkezésre abból az időből, amikor a gyűjteményt Pozsonyból Nagypapponyba szállították, viszont György Aladár 1885-ben készített országos könyvtárstatisztikai felmérésében hozzávetőlegesen 26 ezer kötetre becsülte az állományt.¹⁰ A gyűjtemény mai összetétele az alapításától (1774) számított első, mintegy ötven év tudatos gyarapítási elveihez képest erőteljesebben tükrözi a későbbi generációk könyvszeretetét, akik a 19. század közepétől, valamint a 20. század első évtizedeiben főként a szépirodalom, az útleírás, az életrajz műfajait kedvelték.¹¹ Az *Aponiovská knižnica – Bibliotheca Apponiana* ma már csak töredékeiben emlékeztet az egykori enciklopédikus igényű, a felvilágosodás szellemiségét tükröző nagyszabású könyvtárra, amelyet méltán soroltak a legjelentősebbek közé nemcsak a korabeli magyar, hanem a bécsi könyvgyűjtő főnemesség gyűjteményei között.

³ Gróf Apponyi Henrik (1885–1936) híres vadász és világutazó volt, Oxfordban végzett. Könyvet jelentetett meg indiai és himalájai útjairól. Nagyvilági életének hírét különleges vendégei is messze vitték: megfordult nála többek között Josephine Baker egzotikus táncosnő is. Apponyi Henrik titokzatos körülmények között halt meg Bécsben – a hivatalos verzió szerint súlyos influenza vitte el –, barátai levelezéséből azonban arra lehet következtetni, hogy hatalmas adósságai miatt lett öngyilkos. Tény, hogy akkor már a kastélyt is elzárkósította.

⁴ KRÁLIK, i. m., 14.

⁵ Uo., 15.

⁶ Augustín MATOVČÍK, *Article about Biography of Vševlad Jozef Gajdoš – A Bibliographer and Historian = The Apponyi Family...*, i. m., 100.

⁷ Vševlad Jozef Gajdoš (Mánya/Velká Maná, 1907–1978, Bratislava) 1924-ben lépett be a ferences rendbe, noviciátusát Nagyszombatban töltötte. Történelmet és filozófiát tanult Pozsonyban, majd ösztöndíjasként Münchenben, később a budapesti Pázmány Egyetemen és Velencében is megfordult. 1945-ig Malackán a ferences gimnáziumban tanított. 1947-ben egy koncepciós perben tízévi börtönrre ítélték, 1956-ban szabadult. Környezete közbenjárására jutott álláshoz a Matica Slovenskában.

⁸ Vševlad Jozef GAJDOŠ, *Katalógý Apponyiovskej knižnice v Oponiciach*, Martin, Slovenská národná knižnica, 1959 (*Z minulosti knihy na Slovensku*); *Oponická knižnica*, Martin, Slovenská národná knižnica, 1971.

⁹ Peter SABOV, *Spríevodca po historických knižniciach na Slovensku*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2009, I, 14.

¹⁰ GYÖRGY Aladár, *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*, Bp., Statisztikai Hivatal, 1886, 462–463.

¹¹ Jana CABADAJOVÁ, *The Analysis of the Apponyi Library = The Apponyi Family...*, i. m., 49–50.

Litteris in patria Augendis / a haza műveltségének emelésére, Pozsony 1827–1846

Az *Aponiovská knižnica* a szlovák könyvtártörténet narratívájába az 1827-es dátummal került be, amikor is gróf Apponyi II. Antal, apja, I. Antal György bécsi és högyészi könyvtárát Pozsony városának felajánlva, egy külön erre a célra készült új épületben nyilvános gyűjteményt hozott létre *Bibliotheca Apponiana* néven. Az egyemeletes, klasszicista stílusú épület egyszerű homlokzatán az Apponyiak címere alatt az alábbi felirat állt: „Litteris in Patria Augendis MDCCCXXVII”.

A magyar könyvtártörténet, és szélesebben véve a 20. századi művelődéstörténet-írás viszont mintha teljesen megfeledezett volna erről az epizódról, a régi, az „eredeti” Apponyi könyvtárról, annak jelentőségéről, és nem utolsósorban alapítójáról (Apponyi I. Antal György neve a Magyar Művelődéstörténeti Lexikonban már nem is szerepel). Elhomályosította a kiváló leszármazott, gróf Apponyi Sándor (1844–1925) több mint száz évvel később alapított európai hírű Hungarica-könyvtára, amelyet 1924-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozott. Ez a gesztus a köztudatban végképp összemosta a két Apponyi-gyűjteményt.¹² A felejtés a régebbi Apponyi könyvtár húsz éven át tartó, és akkor kivételesnek számító közkönyvtári működését szintén maga alá temette. A *Bibliotheca Apponiana* visszatérése a főnemesi kastélykönyvtárak magánvilágába egyszer s mindenkorra véget vetett annak a nagyszabású elképzelésnek, amelynek gyökerei az alapító, I. Antal György humanisztikus, szabadkőműves eszményeiben keresendők.

Máig nem tudjuk, pontosan milyen körülmények vezettek oda, hogy húszévi működés után, úgymond, a városvezetés ellenállása miatt a város első közkönyvtára bezárja kapuit, a könyveket összecsomagolják, és a több tízezer kötetnyi könyvet egy másik, újonnan, de magáncélra felépített könyvtárterembe továbbszállítsák. Az ügy hátterében egyedüli okként a pozsonyi városvezetés szűkkeblűségét szokás felhozni: Gruber Károly Antal (az Apponyi könyvtár tudós könyvtárosának, a gyűjtemény vezetőjének) halála után a város nem volt hajlandó („vonakodott”) eleget tenni a gróf kérésének, hogy a továbbiakban biztosítsák az intézmény számára a könyvtárosi állást.¹³ Ezért haragudott volna meg a gróf a városra, és döntött úgy, hogy bezárja az intézményt. Az üggyel kapcsolatos forrásdokumentumok feltárása bizonyára árnyaltabb képet festhetne az érintettek, és általában az egész város számára kínos végkifejletről.¹⁴

A már sokat emlegetett Apponyi II. Antal két fiútestvérével (György és József) osztozott apja halála után (1817-ben) annak hatalmas örökségén. A három fiú közül leginkább Antal, a másodszülött volt apjához mérhető.¹⁵ Neki köszönhető, hogy a legnagyobb részt Bécsben őrzött könyvtár megmenekült a szétaprózódástól vagy eladástól, amikor óriási összegért, 70 ezer forintért kivásárolta testvéreitől.

A könyvtár hatalmas állományának tárolása nagy gondot jelentett, egy részét ráadásul a Tolna megyei Högyészen tartották, amit Antal testvére, György örökölt. Ezek a körülmények is

¹² Végül Apponyi Sándor testvérének, Apponyi Lajosnak (a könyvtár örököse, Apponyi II. Antal unokája) 1892-ben tett lépésével – egy másik közjó nevében, kórházépítés ürügyén – a gyűjtemény kétezer legértékesebb kötetének árverésre bocsátásával olyan sebet ejtett az addig egységes állományon, ami a korabeli magyar közvéleményben felért a könyvtár megszűnésének hírével. (Vö. KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1996, 559.)

¹³ JAMBREKOVICH, i. m., 118.

¹⁴ Már az is bizonytalan, hogy Gruber Károly mikor hunyt el, de jóval 1846 előtt. Egyes források szerint 1833 táján (Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Wien, Zamarski, 1858, 3.), mások szerint 1840-ben <<http://www.szmit.sk>>. A szegedi születésű, de később német nyelven publikáló író életrajzárol kevés (megbízható) forrás áll rendelkezésre. Az általa 1824-ben készített német nyelvű önéletrajzából azonban kiderül, hogy a Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című lexikonában közölt adatok egy része téves: Gruber nem scriptora volt Széchényi Ferenc könyvtárának, hanem Széchényi közbenjárására lett a sümegi királyi tábla ülnöke 1804-ben, és ugyanabban az évben a bécsi Hofbibliothek alkalmazottja. Bécsben 1811-ben lett Apponyi könyvtárának őre. Vö. KOZMA Katalin, *Karl Anton von Gruber életrajza 1824-ből*, Lymbus, 2011, 374–379.

¹⁵ Apponyi II. Antal (1782–1852) mint Ausztria toscanai követe 1815-ben kezdte meg diplomáciai pályafutását. 1816–1817 és 1820–1826 között római követ, majd 1826-tól 1848-ig párizsi követ. Hosszú diplomáciai pályafutása alatt mindig az osztrák konzervatív iskola képviselője maradt.

közrejátszottak az 1825-ben meghozott döntésében, miszerint Pozsonyba szállíttatja, de nem a család városi palotájában, hanem a már említett, külön e célra készülő új épületben helyezi el a gyűjteményt, és mindenki számára hozzáférhetővé teszi. A nagy visszhangot kiváltó döntés emlékére 1827-ben egy szép kiadvány is megjelent *Collectio Monimentorum quae in Memoriam Bibliothecae Apponianae custodita sunt* címmel.¹⁶ Ebben gyűjtötték össze az épület alapkőletételekor elhangzott üdvözlő beszédeket, köszöntéseket, a könyvtárról szóló ismertetést, Apponyi II. Antal Pozsony város díszpolgárává avatásának hivatalos iratát stb. A kiadvány belső címlapját az épület homlokzatáról készült metszet díszíti. A latin, német és magyar nyelven is közölt beszédek, köszöntők Apponyi hazafiságát, és a közjó iránti kivételes elkötelezettségét emelik ki. Bartal György, Pozsony megyei alispán méltató beszédében három személyt említ azok között, akik „a’ nemzeti cultura gyarapodására új forrásokat nyitottak”: József nádort, Széchényi Ferencet és Apponyi Antalt.¹⁷

Különösen fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy a készülő könyvtár nemcsak külső szépsége és híre miatt (mint afféle látványosság), hanem „a’ Tudománynak valóságos előmozdítására az ifúságánál, és bölts Gyönyörködtetésére az korosabb Nemzetségnél” lesz a város kivételesen jelentős művelődési intézménye.¹⁸

Apponyi latin és magyar nyelven is megköszönte a hozzá intézett lelkes szavakat. Magyar nyelvű beszéde nem hagy kétséget afelől, hogy szándékát elkötelezettség és a művelődés terjesztése iránti hazafias lelkesültség vezérelte: „Ámbátor én szolgálatom mivoltához képpeszt édes hazám kebelétől el szakasztva idegen földön tartoszkodni kéntelenitem, mégis szívemnek lelkemnek leg buzgóbb hajlandóságai mindég tsak a’ hazám tulajdoni maradnak.”¹⁹

Az épület a vármegye háza mögötti utcában két év alatt készült el. A könyvtár egyetlen tágas teremből állt.²⁰ Belső berendezését tekintve a könyvpolcok, a padozat s a faldísz fénysített keményfából készült. A nagy terem közepén egy oszlopra állítva foglalt helyet az alapító fehér márványból faragott szobra.²¹

Húsz évi működése alatt a könyvtár a város nevezetessége lett, legalábbis erre utal egykori vendégkönyve, amelyet 1925-ben Jambrekovich László Nagyapponyban tett látogatása alkalmával áttanulmányozott. A páratlan érdekességű autogramgyűjteményben a könyvtár megnyitásától kezdve 1846-ig megtalálható az ország szinte valamennyi jelentős emberének aláírása.²²

A Pozsonyban megvalósított, szakok szerinti könyvtári elrendezést Gruber Károly könyvtáros végezte el. Gruber 1811-től állt Apponyi I. Antal György szolgálatában, Bécsben, és maradt a könyvtár élén Pozsonyban is, valószínűleg haláláig. Úgy tűnik, hogy Nagyapponyban sem változtattak a könyvek elrendezésén: az összes fő tudományterület képviseltette magát, a katalógusban és a polcokon található feliratok szerint a tudományok latin nevével. Ezt a felosztást egyébként a már idézett *Collectio* című kiadvány bevezetőjében részletesen ismertetik.²³ A fő szakok: klasszikus szerzők, teológia, jogtudomány, bölcsészet, orvosi és természettudomány, mennyiségtan, történelem, földrajz, nyelvészet és irodalomtörténet, életrajzi irodalom, bibliográfia, amelyek tovább tagolódnak a tudományok összes kisebb ágára, bámulatra méltó arányosságban.

Apponyi II. Antal egyetlen „vétkeként” szokás megemlíteni, hogy apja halálát követően a kezelhetetlen mennyiségű könyvanyagból négy árverést is rendezett, amelyek során számos inkunábulum, az aldinák másodpéldányai, és más becses dokumentumok is kalapács alá

¹⁶ *Collectio Monimentorum quae in Memoriam Bibliothecae Apponianae*, Posonii, typis Caroli Snischek, 1827.

¹⁷ *Uo.*, 14.

¹⁸ *Uo.*, 8.

¹⁹ *Uo.*, 20.

²⁰ JAMBREKOVICH, *i. m.*, 119.

²¹ *Schaller szobra Pozsonyban*, Művészet, 1903/5, 331–360. A szobor jelenleg Oponicében, a könyvtárban van kiállítva.

²² JAMBREKOVICH, *i. m.*, 118. Nem tudjuk, hogy a vendégkönyv milyen sorsra jutott, az sem kizárt, hogy az oponicei könyvtárban ma is megtalálható.

²³ *Collectio...*, *i. m.*, 2–3.

kerültek.²⁴ Az árverésekre még Bécsben, 1818–1819-ben került sor. Az első kettő alkalmával csak a duplum példányokat kínálták megvételre, minthogy Apponyi I. Antal több híres könyvgyűjtő könyvhagyatékát is megvásárolta.²⁵ A négy árverésen összesen 6738 művet sikerült eladni.²⁶

Bécs (1774–1827)

A méltatlanul elfeledett Apponyi I. Antal György (1751–1817) életútjához, sokoldalú műveltségéhez, és nem utolsósorban a kiemelkedően jelentős, tudományos igénnyel gyűjtött könyvtára keletkezésének méltóbb megismeréséhez sem az *Aponiovská Knižnica – Bibliotheca Apponiana* újrainyitása, sem az ennek alkalmából rendezett konferenciák friss publikációi nem vittek közelebb, a gyűjteményalapító személye továbbra is homályban van.

A magyar szakirodalom szintén Apponyi I. Antal könyvgyűjtését tekintve a legsoványabb, viszont a művészettörténet elég alaposan ismeri működését a högyészi uradalmi építkezések, főként a högyészi kastély és park nevéhez köthető 1784-ben megkezdett átépítése kapcsán.²⁷ A gróf páratlanul sokoldalú művészetpártolásának másik aspektusát, zene iránti rajongását a magyar és nemzetközi zenetörténeti kutatások már régóta számon tartják. Saját kutatásaim során Apponyi híres, de halála után azonnal eladásra került képgyűjteményének történeti rekonstrukciójára törekedtem.²⁸

Apponyi I. Antal György (Pozsony, 1751–Bécs, 1817) a bécsi Teréziánus diákja volt 1762–1771 között. 1779-ben feleségül vette Lodron Laterano M. Karolinát (1756–1825). Tanulmányai elvégeztével mindjárt állami szolgálatba lépett. Várnagy Antal *Högyész községtörténeti monográfiájában* kiemeli, hogy négy uralkodó alatt szolgált: Mária Terézia idején a galíciai kormányshéknél, majd a fiumei igazgató széknél tanácsosi és refensi hivatalt viselt. II. József alatt egy ideig a Helytartótanácsnál tanácsosi rangban volt, utána a pécsi kerületben mint főispán és kormánybiztos. 1782–1790 között a szolgálat alól felmentést kért és kapott sürgős családi ügyek miatt (apja 1782-ben halt meg, ekkor lett a högyészi uradalom utóda). Lipót uralkodása idején, 1790-ben újra szolgálatba lépett: Tolna vármegye főispánja lett 1793–1811 között. Ferenc alatt a Bács megyei csatornaépítés elnöke és királyi kormánybiztosa. 1793–1801 között készült el a Ferenc-csatorna, amely a tiszai és déli vidék Pesttel való közlekedésének főere lett.²⁹

Apponyi a kastély átépítésén kívül a köz javára is építkezésbe kezdett Högyészen és a högyészi uradalomban: templomot építtetett Pálán (1789) és Bonyhádvarasdón (1793); Högyészen szegényházat (1785), templomot (1799), emeletes „kávéházat” (1805), gyógyszerteret (1806), valamint a közszékházat (1806), és a börtönt. Felújította az iskolát (1803), latin iskolai osztályokat létesített (1812) és zeneiskolát (1813), 1800 körül pedig egy vadaskertet hozott létre.³⁰ A kastély és park leírásához érdemes egy korabeli beszámolóból idézni: „Högyész helyes Mező város, Gróf Apponyi Familiának tulajdona; ékesíti ezen várost [...] az Uraságnak egy emeletű frantzia izlésre épült, és a’ nagy Anglus kertnek tsak nem közepén helyheztesett pompás négy szegletű és régiségekkel megtömött Kastélyja [...] A kastélyban találkozó régiségek, eleven bizonyosági

²⁴ Az Országos Széchényi Könyvtárban az első árverés katalógusa van meg: *Catalogus duplicatorum et aliorum quorundam librorum, qui ope auctionis publicae 19. et seqq. Diebus mensis Januarii 1818 venduntur*. A másik három árverés katalógusát Gajdos József ismertette (Vševlad Jozef GAJDOŠ, *Katalóg Apponyiovskej knižnice v Oponiciach, i. m.*), minden bizonnyal az Apponyi-gyűjteményben található példányok alapján.

²⁵ *Collectio...*, i. m., 3.

²⁶ EVA AUGUSTINOVÁ, *Catalogues of the Apponyi Library = The Apponyi Family...*, i. m., 62.

²⁷ SIMON Zoltán, KERESZTESZ Csaba, *A högyészi Apponyi-kastély építéstörténete*, Magyar Műemlékvédelem, 2002/11, 313–333; ALFÖLDY Gábor, *Apponyi Antal högyészi kastélyparkja*, Művészettörténeti Értesítő, 2001/50, 57–83; ÖRSI Károly, *A högyészi volt Apponyi-kastély parkjának és helyreállításának története*, Műemlékvédelem, 2002/46, 24–30.

²⁸ GRANASZTÓI Olga, *Antal György Apponyi's Collection of Paintings in Light of his Library = The Apponyi Family...*, i. m., 87–95.

²⁹ VÁRNAGY Antal, *Högyész községtörténeti monográfiája*, Högyész, Önkormányzat, 1998, 86.

³⁰ VÁRNAGY, i. m., 87–88.

annak, hogy a 'boldogult Gróf a' régiségek és Tudományoknak különös kedvellője és betsülője volt.³¹

Éppen az 1784-ben megkezdett kastélyátépítés idején lépett be a szabadkőművesek bécsi „elitpáholyába” a „Zur wahren Eintracht”-ba. A legmagasabb szintű szabadkőműves „intézménynek”, a tudományok és a művészetek szabadkőműves akadémiajának tartott páholy, és tagjainak kiválósága döntő hatással lehettek rá. Ennek első, és leglátványosabb megnyilvánulása a kastély belső díszítésének markáns szabadkőműves motívumai.³²

Apponyi páholyba való felvételekor állítólag jelen volt Mozart is, aki szintén 1784-ben lépett be a rendbe, de egy másik bécsi páholyba, a „Zur Wohlthätigkeit”-ba.³³ Apponyi Mozart egyik fontos jóakarója, támogatója volt. A bécsi páholyokban a zene különleges szerepet játszott: Apponyi páholytaggá válása után nem sokkal, az ő ajánlására vették fel Haydnt. A zeneszerzővel szoros kapcsolata alakult ki, anyagilag támogatta a *Teremtés* és az *Évszakok* című oratóriumainak megjelenését. Száz dukátot adott a zeneszerzőnek, hogy neki dedikálja hat (később Apponyi-Kvartett néven ismertté vált) vonósnégyesét (Op. 71/74, 1793), amely felett egy évig csak ő rendelkezhetett.³⁴ Apponyit Bécs egyik legjelesebb zenepártolójaként tartották számon. A Gottfried van Swieten köré szerveződő bécsi főnemesi mecénáskör, az „Associirte Cavalliere” tagjaként főleg a hegedűművek és vokális zene pártfogására szakosodott, palotájában rendezett estélyein vonósnégyeseket és kórusműveket adtak elő.³⁵ A bécsi zenebarátok egyesületének (Gesellschaft der Musikfreunde in Wien) alapító tagjai között volt, 1814–1817-ig pedig az elnöke. Kiválóan játszott hegedűn, hagyatékában értékes hangszerek is fennmaradtak: két Amati hegedű, és egy-egy Amati, illetve Stradivari mélyhegedű.³⁶ Páratlanul értékes kép- gyűjteménye és egyéb műkincsei mellett ezek is kalapács alá kerültek halála után, 1818-ban.³⁷

Apponyi könyvtárát 1774-ben alapította Bécsben. Az alapítás dátuma megegyezik Agostino Michelazzi, egykori jezsuita szerzetes könyvtárosi kinevezésével, aki korábban Apponyi tanára volt a Teréziánumban.³⁸ Kimagasló műveltségének köszönhetően a tudós könyvtáros döntő szerepet játszott a gyűjtemény kialakításában, az állomány gyarapításában. Az 1780–1806 közötti időszakból négy különböző kéziratos katalógus maradt fenn Michelazzi jóvoltából.³⁹

A könyvtár Bécs egyik különös utcájában, a Hohe Brückén található épületben volt elhelyezve. Az utca hídként keresztezte a lejtős Tiefe Grabent. Pótolhatatlanul fontos adatokat köszönhetünk Apponyi könyvtáráról az egyre népszerűbbé váló bécsi útikalauzoknak. Első említése Johannes Pezzl osztrák író *Beschreibung von Wien* (1806) című, sok kiadást megért művében fordul elő.⁴⁰ Pezzl szabadkőművesként bizonyára ismerte Apponyit: 1785-től a „Zum Palmbaum” páholy tagja lett, de rendszeres látogatója volt a „Zur wahren Eintracht” össze-

³¹ MOLDOVÁNYI József, *Tolna Vármegyének Geographiai, statistikai, és Topographiai esmértetése*, Tudományos Gyűjtemény, 1824/10, 77.

³² SIMON, KERESZTESSY, i. m., 328.

³³ Mozart gyakran látogatta a „Zur Wahren Eintracht”-ot, mert ez a páholy a munkáját különösen szabadon végezte, és Born vezetése alatt rituálisan mutatták be a zenei mesterműveket. Vö. Gustav KUESS, Bernhard SCHEICHELBAUER, 200 *Jahre Freimaurerei in Österreich*, Wien, Verlag O. Kerry, 1959, 50.

³⁴ *Das Haydn-Lexikon*, Hrsg. Armin RAAB, Christine SIEGERT, Wolfram STEINBECK, Laaber, Laaber-Verlag, 2010, 47.

³⁵ „...galt als grosser Musikliebhaber, welcher die Violine sehr gut spielet, vorzüglich aber wegen seiner wahren Kunstliebe viele für die Musik thut.” Johann Ferdinand von SCHÖNFELD, *Jahrbuch der Tonkunst von Wien und Prag*, Faks.-Nachdr. d. Ausg. Wien 1796, Hrsg. von Otto BIBA, München, Katzbichler, 1976.)

³⁶ VÁRNAGY, i. m., 88.

³⁷ GRANASZTÓI, i. m., 89.

³⁸ Agostino Michelazzi (1732–1820): két évig a bölcselet tanára volt Görlitzben, hat évig olasz nyelvet tanított a bécsi Teréziánumban. A rend 1773-as feloszlata után lépett szolgálatba Apponyinál. Vö. SZINNYEI, i. m., 8. köt. 1228; *Österreichisches Biographisches Lexicon 1815–1950*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1983, VI, 262. <www.biographien.ac.at> [2016. március 20.]

³⁹ *Catalogus alphabeticus bibliothecae Apponianae*, 3 kötet, 1780 előtt; *Catalogus alphabeticus bibliothecae Apponianae*, 6 kötet, 1805–1806; *Bibliotheca Apponiana Catalogus systematicus criticus*, 3 kötet, 1797; *Catalogus librorum rariorum bibliothecae Apponianae*, 2 kötet, 1799–1800.

⁴⁰ Népszerűségét mutatja, hogy 1826-ig hét ízben jelent meg, javított bővített kiadásban: Johann PEZZL, Franz ZISKA, *Beschreibung von Wien*, 7. Ausg. verb. und verm. von Franz ZISKA, Wien, Armbruster, 1826.

jövedeleinek is.⁴¹ Ő volt az első, aki Bécs látnivalóinak, nevezetességeinek sorában, a jelentős magánkönyvtárak felsorolásakor említi Apponyi gyűjteményét. Ezt követően Franz Heinrich Böckh, jóval később (1823-ban) megjelentetett, szintén népszerű *Merkwuerdigkeiten der Haupt- und Residenz-Stadt Wien* című útikönyvében található egy valóban részletes ismertetés, amelyet azt követően egészen az 1830-as évek közepéig – még a könyvtár elköltöztetése után is – több bécsi útikönyv is átvett némi kiegészítéssel. Apponyi gyűjteménye azon ritka kivételek közé tartozott, ahová beengedték az érdeklődőket, de hogy pontosan mikortól, azt egyelőre nem tudni. Pezzl városkalauzában első kiadásában még csak szűkszavúan annyi áll a könyvtárról, hogy minden szak képviselteti magát benne.⁴² Ebből a szempontból különösen is fontos, hogy a Högyészen elhelyezett könyveket az 1810-es években már használhatták az uradalmi tisztviselők, helybeli és vidéki papok.⁴³ A högyészi uradalmi levéltárban fennmaradt kölcsönzési jegyzékben feltüntették a könyveket kölcsönzők nevét. A bécsi könyvtár megnyitására legkésőbb közvetlenül I. Antal halála után kerülhetett sor. Ennek megvalósítása szorosan összefüggött Karl Anton Gruber könyvtáros működésével: először Böckh városkalauzában találunk erre vonatkozó utalást.⁴⁴ „Vorsteher der Bibliothek ist Carl A. von Gruber. Gelehrten oder kunstliebenden Individuen ist der Zutritt offen: vom 1. mai bis letzten September Vormittags von 9 bis 12 Uhr, und Nachmittags von 3 bis 6 Uhr offen. Vom 1. october an bis letzten April aber nur Vormittags von 9 bis 12 Uhr. Dem Vernehmen nach soll dieser Bücherschass jedoch nach Pressburg verlegt werden.”

1835-ben jelent meg Adrien Balbi *Essai statistique sur les bibliothèques de Vienne* című, forrásértékű könyvtártörténeti kiadványa. Bécs legjelentősebb magánkönyvtárainak sorában előkelő helyen szerepel Apponyi gyűjteménye (Böckh, Pezzl leírásai és adatai nyomán). Nagyságában, az értékes kiadványok gazdagságában közvetlenül a Lobkowitz-, Metternich-, Esterházy-gyűjtemények után sorolja, részletekbe azonban nem bocsátkozik, utalva arra, hogy időközben már átszállították Pozsonyba.⁴⁵

A könyvtár egykori, több mint négy évtizeden át gyarapított állományáról egészen ritka kivételnek számít, hogy a fennmaradt katalógusok tükrében szinte teljes képet alkothatunk: Oponicében az *Aponiovská Knižnica – Bibliotheca Apponiana*-ban ma is kézbe vehetők Michelazzi kéziratos katalógusai, amelyek közül az első – amint arról már szó esett – nem sokkal az alapítás után (1774–1780 között) indult, és egészen 1806-ig vette számba a beérkező könyveket. A következő összeírás pedig I. Antal gróf halála után Grubertől, 1819-ből származik *Catalogus librorum bibliothecae Apponiana* címmel.

A könyvtár legjelentősebb időszakának gyarapítástörténetéhez tartozik négy jelentős magánkönyvtár megvásárlása az 1800-as évek első évtizedeiben. A már említett Melchior von Birkenstock tudós, udvari tanácsos, Anton von Spielmann szintén udvari tanácsos,⁴⁶ valamint a ragúzai köztársaság ügyvivője Ayala gróf mind Apponyi páholytársai voltak a „Zur wahren Eintracht” páholyban.⁴⁷ Brandau báró könyvtára pedig valószínűleg azonos azzal a gyűjteménnyel, amelyet Pezzl mint ritka értékes gyűjteményt mutat be *Beschreibung von Wien* című könyvének 1809-es kiadásában.⁴⁸ Ezek anyagát a Gruber féle, 1819-ben keletkezett katalógus

⁴¹ *Österreichisches Biographisches Lexicon*, i. m., 8. köt., 22.

⁴² Johann PEZZL, *Beschreibung und Grundriss der Haupt- und Residenzstadt Wien*, Dritte, vermehrte Ausgabe, Wien, Degen, 1809, 224.

⁴³ VÁRNAGY, i. m., 88.

⁴⁴ Franz-Heinrich BÖCKH, *Merkwuerdigkeiten der Haupt- und Residenz-Stadt Wien und ihrer nächsten Umgebungen: ein Handbuch für Einheimische und Fremde*, I, Wien, Bauer, 1823, 88. Némi változtatással, de lényegében ugyanezzel a szöveggel jelent meg az Apponyi könyvtár leírása a Pezzl könyvtár jelentősen kiegészítő Franz Ziska féle, 1826-ban megjelentetett kiadásban is: PEZZL, ZISKA, *Beschreibung von Wien*, i. m., 338–339.

⁴⁵ Adrien BALBI, *Essai statistique sur les bibliothèques de Vienne*, Vienne, 1835, 96.

⁴⁶ Valószínűleg Anton Freiherr von Spielmann (1738–1813), aki polgári születésű volt, de 1791-ben az országgyűlésen honfűsítást nyert (báró Spielmann Antal).

⁴⁷ Ludwig ABAFI, *Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn*, Bp., Ludwig Aigner, 1893, IV, 308, 316, 317.

⁴⁸ PEZZL, *Beschreibung...*, i. m., 224. A történeti művekre specializálódott gyűjtő lehetséges, hogy nem más, mint Franz Freyherr von Prandau történész, a *Kritische Geschichte Wiens* címmel 1789-ben megjelentetett mű szerzője.

bizonyára tartalmazza, amely felbecsülhetetlenül értékes kiindulásul szolgálhat négy, személyében is különleges gyűjtő, és állományában pedig az osztrák főváros könyves kultúrájára nézve jelentős könyvtár feltáráshoz.

Apponyi I. Antal György a nagy műveltségű, humanista és műkedvelő főúr, műértőként, műgyűjtőként és műpártolóként, úgy tűnik, korának valóban egyik kivételesen sokoldalú, tudományokat és művészeteket pártoló magyar főura volt. Műveltségesezménye s az ennek nyomán követett életformája leginkább az angol lord Shaftesbury gentleman eszményéhez közelít, amelynek középpontjában a csiszoltság áll, a jó ízléssel, kifinomultsággal, jó modorral, jólneveltséggel jellemezhető erényes ember, a kultúrában és művészetekben jártas virtuoso. A csiszoltság (politeness) Shaftesbury-féle eszmerendszerének magyarországi hatását a hazai eszmetörténeti kutatások az utóbbi években komoly eredményességgel tárták fel, valódi „virtuosók” portréjának megrajzolásához pedig – amennyiben Apponyit elfogadjuk annak – a korabeli Bécs szabadkőműves elitpáholyaiban is érdemes szétnézni.

Bod Péter és a németalföldi peregrináció

Bod Péter (1712–1769), aki egy személyben fordító, tudós, könyvtáros, teológus és a magyar református egyház főjegyzője, a teológia, a bölcsészettudomány és a történelem terén szerzett érdemeinek köszönhetően a 18. századi erdélyi művelődéstörténet egyik kiemelkedő alakja. Tudós fejlődésében jelentős szerepet játszott a nagyenyedi Bethlen-kollégium,¹ az abszolutista reformok hatása alatt álló erdélyi társadalom, kiemelkedő oktatói révén a leideni egyetem,² valamint a hároméves tanulmányút (1740–1743) idején megismert különféle európai – teológiai és ideológiai – áramlatok.

Nagyenyedi tanulmányait befejezve a kollégium könyvtárosaként tevékenykedett, később a héber nyelv tanára lett. Külföldi tanulmányait a leideni egyetemen,³ a kor legjobban felszerelt holland felsőoktatási intézetében folytatta.⁴ Tanulmányainak anyagi háttérét az enyedi kollégiumtól kapott ösztöndíj, illetve a Bethlen Katától és Türi Mihálytól szerzett juttatás biztosította.⁵ Enciklopédikus tudását a korabeli református pedagógia jellegzetes légköre és a kollégium oktatói⁶ által képviselt coccejanista és karteziánus⁷ nézetek befolyásolták. A nagyenyedi tanárok a protestáns Európa teológiai elveit maguk is nagyrészt a leideni peregrináció idején sajátították el.

1740-től 1743-ig tartózkodott Hollandiában, ezalatt nemcsak a teológia, történelem, jog és filológia terén képezte magát, hanem tekintélyes méretű, 4-500 kötetből álló, 700 kg-ot nyomó könyvvállományt is vásárolt,⁸ ami saját könyvtárának alapját is képezte.⁹ A könyvgyűjtemény miatt, hogy a Habsburg cenzúrárt elkerülje, Erdélybe csak jókora kerülővel tért vissza.¹⁰ A peregrinációra való visszaemlékezéseiben Bod elmondja, hogy azt „Hollandia és Wesfrisia tekintélyes és hatalmas rendei teológiai kollégiumába a növendékek sorába az 1740. évi augusztus 23-án felvétetvén, lelkem legnagyobb gyönyörűségével három évet töltöttem el tanulmányok közt.”¹¹ A három Leidenben töltött év döntőnek bizonyult karrierjére, életművére, és kivált történelmi munkásságára nézve.¹² Egyháztörténeti és teológusi képzése mellett könyv és könyvtártörténeti szempontból is fontos rávilágítanunk arra, honnan ered Bod Péter erőteljes könyvszeretete. Tanulmányunk azokra a peregrinációval eltöltött egyetemi évekre világít rá, amelyek hatása a tudós férfiportré könyv- és tudományszeretetére, intézményteremtő kedvére is magyarázatot ad.

A nagyenyedi Bethlen-kollégium hallgatói számára peregrinációs vonzerőt leginkább a Leideni Állami Egyetem képviselt. A németalföldi oktatási intézmény jelentős oktatástámogatási

¹ BOD Péter, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)* = *Magyar Athenas*, Bp., Magvető, 1982 (Magyar Hírmondó), 16–18.

² *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, Kampen, 1978–2001, 1–5.

³ A leideni magyar peregrinációra vonatkozó részletes adatokat lásd: BOZZAY Réka, *Die peregrination Ungarländischer studenten an der Universität Leiden 1595–1796*, Bp., 2009 (Felsőoktatástörténeti kiadványok: Új sorozat, 8).

⁴ GUDOR Kund Botond, *State University Leiden (Netherlands): formative space of the Transylvanians students through peregrination academica: the case of Péter Bod (1712–1769)* = *Schimbarea de paradigm din istoria ecleziastic i cea laic n Transilvania secolului al XVIII-lea: Paradigm change of the Ecclesiastic and Laic History of the Transylvania in the 18th Century*, Alba Iulia-Gyulafehérvár, 2009 (Annales Universitatis Apulensis Series Historica), 113–185.

⁵ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, i. m., 7–79.

⁶ VITA Zsigmond, *Bod Péter könyvtára* = *U, Mvelds s npszolglat*, Bukarest, Kriterion, 1983, 65–80.

⁷ ZOVÁNYI Jen, *A coccejanizmus története*, Bp., 1890, 115–175.

⁸ BUZOGÁNY Dezső, *Előszó* = BOD Péter, *Erdélyi református zsinatok vgzsei 1601–1762*, Kolozsvár, 1999, 21.

⁹ A tartalmával kapcsolatosan lásd az 1770-ben összeállított, a könyveinek árverésre bocsátása céljából készült katalógust: RADVÁNSZKY Béla, *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*, Magyar Könyvszemle, 1886, 59–86.

¹⁰ HARGITTAY Emil, *Előszó* = BOD Péter, *Szent Hlrius*, Bp., 1987, 9.

¹¹ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 23.

¹² GUDOR Kund Botond, *Istoricul Bod Péter (1712–1769)*, Cluj Napoca, Editura Mega, 2008.

engedményeket tett az erdélyi protestánsok számára.¹³ A Habsburg ellenreformáció nyomása alatt élő erdélyi magyar protestánsoknak a holland hitsorsosok segítségképp ingyenes oktatást biztosítanak „gratis quia Hungarus”.¹⁴ Az erdélyiek számára az „igazi akadémiákon” szerzett ösztöndíj a hazai oktatás elesettségének külföldi orvoslását is jelentette.¹⁵ Míg a németalföldi egyetemek terve az, hogy képzett tanerővel lássák el az erdélyi kollégiumokat, az erdélyiek célja ennél általánosabb és gyakorlatiasabb. A külföldi peregrináció révén a minőségi lelkesítő szolgálatot látták ez által biztosítottak, s ezzel a hazai művelődési-oktatási hiányosságokat is próbálták kiküszöbölni. A peregrináció erdélyi szempontból pragmatikus gyakorlati célokat fogalmazott meg, míg Németalföld protestantizmusa általános oktatási és egyházpolitikai eszközt látott benne.

Az ellenreformáció nyomása alatt élő kelet-európai protestánsoknak felajánlott leideni ösztöndíj két nagyenyedi diák tanulmányaival kapcsolatos kiadásokat fedezi.¹⁶ Nemesi támogatóinak köszönhetően Bod Péter szerezte meg a két enyedi diáknak járó ösztöndíj egyikét.¹⁷ Bod 1740-ben hagyta el Erdélyt, hogy három éven át a leideni egyetemen tanulhasson.¹⁸ Az ottani egyetemen meglehetősen jól ismerték az Erdélyben uralkodó állapotokat, a protestánsok és kollégiumaik helyzetét. A kuratórium levéltárából származó egyik irat, melyet az egyetemi szenátusi üléseken használtak, meglepő pontossággal sorolja fel Erdély és Magyarország protestáns kollégiumait. Leidenben tehát nemcsak a protestáns kollégiumok nevét ismerték alaposan, hanem azok helyzetét is.¹⁹ A fent említett irat a nagyenyedi kollégiumról Bethlen–Brandenburgi-kollégiumként tesz említést. Ezt az elnevezést csak rövid ideig, Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) professzorsága idején használták, így ebből következtetni lehet a leideni egyetemhez eljuttatott enyedi támogatási kérelmek időpontjára, valamint a frankfurti egyetemről szerzett ösztöndíjak idejére is.²⁰ A nagyenyedi tanárok 1714. december 6-án kérelmezték a leideni egyetemről az ösztöndíjakat, amelyek érdekében 1715-ben az akkor ott tanuló ifjabb Pápai Páriz Ferenc is köz-

¹³ A németalföldi peregrináció egyetemi központokra lebontott bibliográfiáját lásd: LADÁNYI Sándor: *Ungarische Studenten an der Universität Frankfurt an der Oder = Frankfurter Beiträge zur Geschichte*, 12, Frankfurt/Oder, 1983, 27–32; Uő, *Ungarische Studenten an der Universität Heidelberg = Der deutsche Protestantismus und die Kirchen Südosteuropas im 16. und 19. Jahrhundert*, Heidelberg, 1984, 26–31; Uő, *Magyar diákok a franekeri egyetemen – franekeri hatások a magyar református egyházban a XVII. és XVIII. században*, Confessio, 10(1986/4), 70–73; Uő, *Ungarische Studenten an der Universität von Franeker auf die ungarische reformierte Kirche im XVII. und XVIII. Jahrhundert*, It Beaken, 47(1985/4), 195–199; Uő, *Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten = Nederlanders en Hongaren ontmoeten tussen twee volken*, Bp., 1987, 72–81; Uő, *Székely ifjak peregrinációja = A székely művelődés évszázadai*, szerk. BALÁS Gábor, Bp., 1988; Uő, *Magyar református kollégiumok európai kapcsolatai Mátyás István korában = Mátyás István emlékkönyv*, szerk. TUNGHI Gyula, Pécs, 1991, 11–13; Uő, *Magyar református diákok nyugat-európai peregrinációja a XVII–XVIII. században – különös tekintettel az orvosi tanulmányokat is folytatókra = Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből: Szabadvány Ferenc 70. születésnapja tiszteletére*, szerk. VAMOS Éva, KOVÁCS Gy. István, Bp., 1993, 199–207.

¹⁴ Willem FRIJHOFF, *Academic relations in Europe at the time of Boerhaave: a structural approach = Hungarian–Dutch Contacts in Medicine since the Epoch of Herman Boerhaave*, red. I. E. BONTA, Amsterdam, 1995, 27.

¹⁵ Az enyedi kollégium 1714-ben kelt, a leideni egyetemnek címzett levelében így indokolja az ösztöndíj igénylését: „Lugubrem Collegij nostri ante hac aliquod igne et ferre ab hortibus vastati, adhucdum in sicis cineribus sedentis, et cum periculo reformatae religionis apud nos agonisantis statum”. Universiteitsbibliotheek Leiden, Acta Curatores 1714, 694. sz.

¹⁶ Universiteitsbibliotheek Leiden, Acta Curatores, Briefen 649, ms.

¹⁷ G. Hendrik van de GRAAF, *Az erdélyi theologusok és a Staten College XVIII. századi kapcsolatának néhány vonatkozása*, Református Szemle, 62(1969/3–4), 264–285.

¹⁸ „Miután összegyűjtöttem a szokás szerint valamelyes alamizsnát, és mindent elkészítettem az útra, az 1740. év május 23. napján elindultam végre Enyedről. Főként méltóságos Bethlen Katalin grófnő pártfogása által nyertem segítséget, aki 50 magyar forintot adományozott, és nemes Türi Mihály uram által, ki ugyancsak 50 magyar forintot adott, és azonkívül a felesége is 50 magyar forintot.” BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 5.

¹⁹ „Collegia Transylvanica: 1. Collegium Bethlenio-Brandenburgico-Enyedinum in oppido Enyed, 2. Collegio Claudopolitanum in Urbe Claudiopoli, 3. Collegium Maros-Wasarhelyinum in urbe Wasarhely. Collegio in Hungaria: 1. Collegium Debreczinum in urbe Debreczin, 2. Collegium Saros-Patakinum in Urbe Saros-Patak”. Brieven en stukken, 1604–1800, Universiteitsbibliotheek Leiden, Acta Curatores, 694. sz.

²⁰ Az enyedi ösztöndíjkéréseket 1716-ban nem csupán Leiden egyeteme vizsgálta, hanem a kérés Ernst Jablonsky professzor közvetítésével Frankfurt an der Oder egyetemére is eljutott. Vő. ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Bp., 1977, 456.

benjárt.²¹ Az erdélyi református kollégiumok eme kimerítő, a holland egyetem levéltárában levő jegyzéke rámutat arra a küzdelemre is, amelyet az egymással versengő erdélyi tanári testületek a külföldi ösztöndíjakért vívtak, hiszen a holland egyetem kuratóriuma általános érvényű megoldást keresett a protestáns kollégiumok problémáira.²² A Gyulafehérvár–Sárospataki Kollégiumnak Gyulafehérvárról való kitiltása (1716) zavart keltett a leideni egyetem oktatóinak körében, hiszen ők az ellenreformáció győzedelmes erdélyi előretörését tisztes távolból figyelték. A földrajzi távolság okozta zavar és a pontos információk hiánya ellenére a protestáns Leiden tanulmányi politikája világosan követi a jezsuita térítés földrajzát, nem titkolva, hogy ezzel az ellenreformációt próbálja gyengíteni.

A holland és nyugat-frízöldi tartományok által a leideni egyetem keretében magyaroknak felajánlott ösztöndíjak első mentora, a politikus főnemes, gróf Bethlen Miklós kancellár, aki 1703. január 15-én, a Gyulafehérvár–Sárospataki Református Kollégium tanáraival és Veszprémi István református (1637/1638–1713) püspökkel együtt levelet intézett a holland rendekhez. Ebben egy ösztöndíjas hely létrehozását kérte a kollégium számára.²³ Ugyanabban az évben Németalföld bécsi nagykövete, Jacob Jan Hamel Bruyninx (1662–1738) ajánlólevéllel támogatta és kedvezően méltatta a holland és nyugat-frízöldi tartományok rendjeihez intézett kérést. 1712-ben a leideni egyetem tanáraihoz írott levelében idősebb Pápai Páriz Ferenc, a nagyenyedi Bethlen-kollégium tanára a korábban Gyulafehérvárnak felajánlott ösztöndíjat az enyediék számára is kérelmezte.²⁴ Később, 1715–1716 között a Bethlen-kollégium, a leideni ösztöndíj lehetőségét a fejedelmi székhelyről előzőtt Gyulafehérvári–Sárospataki Református Kollégium nagyenyedi örökségének tekintette.

A 18. századi peregrináció az erdélyi protestáns társadalom körében elsősorban újító jellegével hódított, és szinte szent ügynek számított: „introducata peregrina Sacra, supra duo secula, fatali”.²⁵ Ilyen szempontból a leideni egyetem látogatása nemcsak az ellenreformációs törekvésekkel szemben tanúsított ellenállás egyik formája, hanem két évszázad háborúinak, járványainak és vallási torzskodásainak kulturális gyógyírja is egyben. A középkori úticélokot kiegészítő új leideni egyetem lassanként az erdélyi peregrináció elsődleges célpontjává fejlődött, és nemcsak új egyetemi központként, hanem a protestáns könyvkiadás fellelegváraként vált híressé.²⁶

Sajnos nem áll rendelkezésünkre az a diáknapló (*Album amicorum*), amely – ha egyáltalán létezett – pontos képet nyújthatna Bod Péter peregrinációs tapasztalatairól. A Bod önéletírása (*Descriptio de sua vitae*)²⁷ alapján rekonstruált útvonal, az elvégzett tanulmányok azonban még így is hű képet nyújtanak a leideni és az erdélyi protestáns kollégiumok (Nagyenyed, Gyulafehérvár, Kolozsvár) között fennálló tanulmányi kapcsolatokról és azok szükségességéről, mélységéről és tartalmáról. Annak ellenére, hogy az Erdélyből a Németalföldi Köztársaság fele a peregrináció egyirányú, az erdélyiek és hollandok kulturális és teológiai kapcsolatának köszönhetően²⁸ mindkét fél érdeklődéssel viszonyult egymás hétköznapi, illetve felekezeti életéhez.

²¹ BUJTÁS László Zsigmond, *Bethlen Miklós és a sárospatak-gyulafehérvári kollégium leideni stipendiuma (1703–1709)*, Lymbus, 2004, 99.

²² *Actorum Codex Decimus Tertius* ab 8 febr. 1704–1733: „Collegium theologicum. Curatores ecclesiarum in Transylvania eternis petant ne admittandur alumni, Transylvani in collegium theologicum, nisi muniti fuis septimo miis Decretum in pleniori Senatum Deliberare 21 aug. 1717.” *Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates*, Leiden, 1717, 274. sz.

²³ BUJTÁS, *Bethlen Miklós...*, i. m., 95.

²⁴ *Uo.*, 99.

²⁵ *Universiteitsbibliotheek Leiden, Acta Curatores*, ms, 694.

²⁶ Cornelius Wourdanus Plantin után a második legismertebb nyomdász és kiadó. 1625-ben kiadta Csanaki Máté teológiai, pedagógiai, filozófiai munkáit. Az erdélyi fejedelem anyagi támogatásával megjelent kötet Keckermann (1571–1608) könyvének, a *Controversiae logicae* magyarra fordított kiadása, mely nagy népszerűségnek örvendett a fejedelemség protestáns kollégiumaiban. Ezt a kötetet követi az ugyancsak Leidenben, Wourdan nyomdájában, 1627-ben kiadott Erasmus-fordítás, melyet Salánky György leideni peregrinus készített.

²⁷ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 1–28.

²⁸ SIVIRSKY Antal, *A holland–magyar kulturális kapcsolatok öt évszázada*, Bp., 1986, 10.

A politikai, társadalmi és vallási gondok ellenére az erdélyi peregrináció azt sugallja, hogy Erdély lépést kívánt tartani a fejlődésének virágkorát élő Európával.²⁹ A peregrináció egyik célja a külföldi könyvek beszerzése, a modern tudomány és az új, a 18. századi erdélyi viszonyoktól eltérő világ tapasztalatainak „hazaszállítása”. A peregrinus vágya az, hogy tanulása révén hozzájárulhasson saját nemzete fejlődéséhez. A peregrinációnak már kezdetben is több akadálya volt, így a betegségek, járványok, háborúk, útonállók és az ellenreformációhoz köthető peregrinációt akadályozó birodalmi döntések. 1725-ben Habsburg VI. Károly elrendelte, hogy utazni csak útlevéllel lehet.³⁰ A háborúk ellehetetlenítették a peregrinációt, hiszen Hollandia ebben az időszakban ellenségnek számított.³¹ Bod Péter maga is a nagyszebeni egészségügyi hatóság által kibocsátott *salvus conductus*szal indult el, amely azt igazolja, hogy birtokosa egészséges, hiszen a fertőző betegségben szenvedő peregrinusokat hetekig, hónapokig nem engedték a hatóságok továbbutazni.³²

A különböző városok és könyvtárak látogatása már önmagában is az ismeretlen akadémiai, politikai és gazdasági valósággal való szembesülést jelenti. Az egyetemekkel, új kiadványokkal, kísérletekkel, tanárokkal, irattárakkal, művészettel való találkozás lényegében a magukat a tudománynak szentelő, kiválóan képzett tanárokkal való találkozás az erdélyi diák számára egyedülként megélt életlehetőséget jelentettek. Az ösztöndíjlehetőség kihasználása sem egyszerű. A Református Főkonzisztórium engedélye, az erdélyi teológiai tanárok előtt letett teológiai alkalmassági vizsga (*Universa Theologia, Philosophia, Historia Ecclesiastica, antiquitates Hebraicae et Graecae, nec non ex linguae Hebraica, et Graeca*)³³ és nem utolsósorban az utazáshoz beszerzett pénzösszeg megléte döntötte el az utazás pillanatát. Az előzmények nem zárták ki azonban a leideni akadémia felvételi vizsgáját sem, ahol újabb próba mérte fel az erdélyi teológia időszerűségét és alkalmasságát.

A harmadik, elég gyakori módszer a főúri támogatók szerzése. Bod Péter is ez utóbbi lehetőséget választotta,³⁴ az utazáshoz és a tanulmányok elkezdéséhez szükséges pénzösszeget gróf Bethlen Kata és Türi Mihály, a kollégium gazdatisztje szerezte meg számára. Ez azonban azt jelentette, hogy a peregrinusok visszatérésük után támogatóik udvarában lekipásztori szolgálatot vállaltak, ha pedig hazaérkezésük után könyvet publikáltak, annak előszavában barokkos fordulatokkal kellett megemlékezniük támogatóik nagylelkűségéről. A szükséges pénzösszeg (*viaticum*) megszerzése után az útlevél és az egészségügyi igazolás beszerzése következett, majd közlekedési eszközt kellett bérelni és útnak indulni. Az enyedi tanárok által kiállított ajánlólevél a külföldi egyetemen a *salvus conductus* szerepét tölti be. Mivel az „útlevelet” Bécsben lehetett beszerezni vagy érvényesíteni, a levéltárak sok adatot szolgáltatnak az úti ok-

²⁹ Hagen SCHULZE, *Stat și națiune în istoria europeană*, București, Polirom, 2003.

³⁰ A bécsi központi hatóságok által kiállított útlevelet a kancellár ellenőrizte és írta alá. ZSILINSZKY Mihály, *A magyar-honi protestáns egyház története*, Bp., 1907, 494. Az útlevél használata Bod elutazásának évében (1740), az örökösödési háború kezdetekor vált kötelezővé. 1747-től az utasnak kötelező volt áthaladni Bécsen [*Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltárának mutatója 1700–1750*, szerk. DÁNÉ Vera, Kolozsvár, 2002 (Erdélyi Református Levéltári Kiadványok, 2), no. 29, 297.], ami megmagyarázza azt is, hogy a 18. század eleji peregrinusoknak miért volt idejük meglátogatni a várost. Lásd: G. Hendrik van de GRAAF, *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795*, Kolozsvár, Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, 1979, 19.

³¹ GRAAF, *Az erdélyi theologusok...*, 17. jegyzetben *i. m.*, 265.

³² „Mivel a pestis még nem szűnt meg mindenütt, a Szebenben felállított Egészségügyi Bizottság levelével kellett menni. Ennek elnyerése után minden lépésnél figyelve és körültekintve, a biztosok tanúsítványával Károlyba jöttünk méltóságos Károlyi Sándor grófhhoz, s az ő levelével megerősítve Debrecenbe és innen Pestre, majd átkelvén a Dunán, Székesfehérvár felé fordítottuk utunkat, [...] Öten voltunk; hármán debreceniek: Kardos István, Kulin Demeter, Losonczy János és mi ketten enyediek: Bodoki József és én. [...] Kiszabadulván a vesztgezárból, egyenesen Bécs felé indultunk, ahova július 3-án be is léptünk. Miután meglátogattuk a császári könyvtárat és más megtekintésre érdemes helyeket, és megvásároltuk az útra szükséges dolgokat egy becsületes ifjú, Dömjén Gergely közbejöttével, aki akkoriban Tarczali Zsigmond ügynök mellett behajtó volt, július 7-én a nürnbergi követtel útra keltünk, és Melken, Linzen, Passaun, Straubingon és Regensburgon át végre július 14-én Nürnbergbe érkeztünk, ahol mindent meglátogattunk, ami megtekintésre méltó volt.” BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben *i. m.*, 5.

³³ GRAAF, *Az erdélyi theologusok...*, 17. jegyzetben *i. m.*, 268.

³⁴ A Szigeti püspöktől és Ajtai professzortól kapott ajánlólevél. Kiad. SÁMUEL Aladár, *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei*, Bp., 1899, 13–14.

mányok megszerzését közvetítő reformátusokról. Bod számára a bécsi tartózkodás nem csupán a peregrináció első állomáshelyét jelentette, hanem Bécs könyvtárai és művelődési intézményei az európai kultúra kapuját tárták ki.

Leidenben az ösztöndíjas diákok évi 1680 guldenben és 100-150 guldenes viaticumban részesültek. Az egyetemtől kapott juttatás fedezte a peregrinusok *Staten College*-beli bentlakásának és étkezésének költségeit, az előadások és a megvásárolni kívánt könyvek árát, és a visszatéréshez szükséges utazási költséget, *viaticumot*. 1726–1750 között 54 erdélyi diák tanult Leidenben, köztük Bod Péter is.³⁵

A Bod Péter által választott egyetem Európa protestantizmusának akadémiai fellekvára és egyben az ellenreformáció terhe alatt élő reformátusok támogatója is. Johann Friedrich Böckelmann, az egyetem rektora és jogot oktató professzora Európa különböző országaiból érkező, mintegy 1355 számban jelenlevő peregrinus diák előtt mondott beszédében megállapítja: „Quod hoc tempore [...] quo nobis occlusa est Gallia et Suecia, quo suas tenet Polonia, Hungaria, Bohemia, quo misere laborat Germania”.³⁶ Az 1676–1690 közötti időszakot az egyetem pre-karteziánus vagy barokk³⁷ időszakának tekintik, az 1702–1712 közötti kor a felvilágosodás korai periódusaként van számon tartva. 1740-ben Bod már a felvilágosult szellemiségnek adózó teológián tanulhatott.

A tudomány számára kedvezőtlen, háborús időszakban a leideni egyetem nagy felelősséget vállalt fel. A középosztálybeli holland kereskedők tevékenységének köszönhetően felvirágzó város lakói a kereskedelemről származó jövedelmüket a tudomány szolgálatába állították. A felsőfokú oktatásba való hosszú távú befektetés nemcsak elismertté teszi a várost, hanem jövedelmez is, és a település kereskedelmi jelentőségét is megnöveli. Leiden rövidesen a kontinens protestantizmusának egyik leglényegesebb központjává válik. Az egy időben protestáns és humanista, városi és állami intézmény Voltaire szavaival a peregrináló diákság számára első rangú európai intézmény (*la première de l'Europe*).³⁸ A leideni egyetemen tanulnak a tudomány és botanika olyan kiemelkedő személyiségei, mint Linné (Svédország) vagy van Swieten (Ausztria).³⁹ Toleráns jellege miatt a teológia is jelentős vonzerőt képvisel. Példa erre a Bod Pétert oktató Johann van den Honert és Albert Schultens professzorok új pedagógiai módszere, akik elvetik a merev felekezeti keretekben való gondolkodást.⁴⁰

A könyvnyomtatás, könyvkiadás és könyvkereskedelem szoros kapcsolatban áll az egyetemmel: a Plantin, Elsevier, van der Aa, Luchtmans, Wourdan nyomdák közvetlenül az egyetem közelébe helyezik székhelyüket.⁴¹ A művészetek, a teológia és filozófia terén való elmélyülést Daniel Heinsius, Gerhard Vossius, Claudius Salmasius, Johann Frederik Gronovius, Perizonius, Alberti, a Schultens család és Tiberius Hemsterhuis szavatolja. A tanárok a görög, latin és keleti tanulmányok majdnem minden területét lefedik. Az oktatók magas képzettségének és kiváló pedagógiai módszerének köszönhetően az egyetem Európa szerte hamarosan kiemelkedő hírnevet szerez a jogi⁴² teológiai és orvostudományi oktatásban. 1592-ben *hortus botanicus*, az

³⁵ Herman Theodor COLENBRANDER, *De herkomst der Leidsche studenten = Pallas Leidensis MCMXXV*, Leiden, Bij S. C. van Doesburgh, 1925, 294.

³⁶ J. F. BOCKELMANN, *Oratio de foelici statu Academiae Leidensis*, Leiden, 1676, 12.

³⁷ Willem OTTERSPEER, *Groepsportret met Dame II. De vesting van de macht: De Leidse universiteit 1673–1775*, Leiden, 2002, 95–107.

³⁸ Uő, *Groepsportret met Dame I. Het bolwerk van de vrijheid: De Leidse universiteit 1575–1672*, Leiden, 2000, 74.

³⁹ W. T. STEARN, *The influence of Leyden on botany in the seventeenth and eighteenth centuries*, Leiden, Universitaire Pres Leiden, 1961, 1–41.

⁴⁰ GRAAF, *Az erdélyi theologusok...*, 17. jegyzetben i. m., 271.

⁴¹ Peter de CLERQ, *At the sign of the oriental lamp: The Musschenbroek workshop in Leiden 1660–1750*, Rotterdam, Erasmus Publishing, 1997 (Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen, 53), 26.

⁴² A bourgeois-i iskola mintájára Hugo Donellus alapította meg a jogi iskolát Leidenben, ahol alapos római jogi ismereteket oktattak. Heinz SCHNEPPEN, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert*, Münster Westfalen, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1960 (Neue Münstersche Beiträge zur Geschichtsforschung, 6), 6.

orvostudományt tanulmányozók számára pedig *teatrum anatomicum*ot építenek, melyet a 18. században a híres Boerhaave is használt. A csillagvizsgáló (1632), a laboratóriumok (*teatrum chemicum*, 1669 és *phasicum*, 1675), a mechanikai jelenségek kutatását szolgáló laboratórium létesítése már a középkori skolasztika fölött diadalmaskodó, egyre szélesebb körben terjedő karteziánus pedagógiai elvek akadémiai győzelmét jelzik.⁴³ Descartes első publikációja, a *Discours de la méthode* is Leidenben jelent meg.⁴⁴ Newton hatása kiterjedt Leidenre, főleg a kísérleti fizika terén elért kutatások fejlesztése révén.⁴⁵ Az új, newtoni fizikát művelő Jacob's Gravesande (1688–1742) és Petrus Muschenbroek a 18. század derekán megváltoztatta az egyetemen uralkodó légkört. Az egyre nagyobb teret hódító kísérleti fizikának és empirizmusnak köszönhetően a tudományok változatosabbá váltak, és lassanként elkülönültek egymástól. A metafizika és a kísérleti fizika közötti kapcsolatot előszeretettel kutatták, már csak azért is, mert Newton számos, a karteziánizmus által meg nem válaszolt kozmológiai kérdésre, a matematika és a kísérleti fizika szempontjából egzakt válaszokat sejtet. A 18. század első felében megjelent sokféle „*historia naturalis*”, „*theologia naturalis*” a teológiai gondolkodás racionalizálódására enged következtetni, amely kiegészül a teológiának a kísérleti fizika, filozófia és filológia iránti érdeklődésével.⁴⁶ Az újszerű teológiai gondolkodással párhuzamosan a teológia a hagyományos kálvini szellemiségben oktat, amely kétségkívül vonzó az erdélyi ortodox kálvinizmus számára. A 18. századi teológiai oktatás a dordrechti zsinat szellemében folyik. A leideni teológiai fakultás lényegében a németalföldi egyetem szíve, ahol a „három nyelv”, a görög, a latin és a héber tanulmányozása kötelező.⁴⁷

A leideni teológiai oktatás fontos kiegészítője az egyetemen folyó orientalisztikai és görög filológiai kutatás. Az Új- és Ótestamentum exegetikai vizsgálata a protestáns teológia alapvető követelménye lett. Scaliger révén ez a fajta vizsgálat, melyet az egyetem kurátorai is erőteljesen támogattak, európai hírnévre tett szert és megalapozta a *linguarum orientalium* hagyományát. A Schultens család, Hemsterhuis és Alberti meghatározó személyiségei a 18. századi orientalisztikának és görög teológiai klasszicizmusnak, hiszen ez a periódus a Coccejus-féle *philologiae sacrae*⁴⁸ tanulmányozásának virágkora. A 18. században a római jog mellett Leidenben oktatni kezdték a nemzeti jogot is,⁴⁹ Grotius természetjogi érvelése a római jog elsődlegességét kérdőjelezte meg. Európai szemszögből a holland joggyakorlat jótékony befolyást gyakorolt a Habsburg jog fejlődésére.⁵⁰ A leideni egyetem orvostudományi fakultása kétségkívül Herman Boerhaave (1668–1738)⁵¹ hatása alatt állt. A református lelkészből a felvilágosodás Európájának egyik leghíresebb orvosává fejlődő Boerhaave az emberi testről alkotott mechanista elképzelését coccejanista-karteziánus szellemben fogalmazta meg. A leideni egyetem orvostudományi fakultása a 18. században Európa legfontosabb orvosi fórumává nőtte ki magát. Bod Péter vegyészettanárát, Gaubiust vegyészeti és gyógyszerészeti kísérleteinek köszönhetően a farmakológia atyjának tekintik, Jacob's Gravesande professzor, a kísérleti fizika megszállottja pedig a klinikai gyakorlat és a fiziológiai kutatás kiemelkedő európai személyisége. Boerhaave szellemisége van Swieten bécsi munkásságában teljesebbé ki, ezt tükrözi az oktatási reform, illetve az orvostudománynak a „*praxis exercitacio clinica viva ad methodum Leydenssem*” szerint való továbbfej-

⁴³ Descartes = OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben i. m., 28–32.

⁴⁴ Leiden, Maire, 1637.

⁴⁵ A newtonianizmus terjedése a „nova philosophia” mellett elkötelezett tanároknak, az új Newton-munkák nyomtatásban való megjelenésének, valamint az Anglia és Németalföld közötti kapcsolatoknak köszönhető. 1704 után az optika és a matematikai filozófia (*Optiks* és a *Philosophiae Naturalis principia mathematica*) a boerhaaviánus szellemiségű tanárok kötelező tankönyveivé váltak. Newton = OTTERSPEER, *Groepsportret...*, i. m., 34–36.

⁴⁶ F. L. R. SASSEN, *The intellectual climate in Leiden in Boerhaaves time = Boerhaave and his time*, ed. Gerrit Arie LINDEBOOM, Leiden, Brill, 1970, 14.

⁴⁷ Laurentius KNAPPERT, *Theological instruction in the Netherlands = Science in the Netherlands*, Netherlands Ministry of Agriculture, Industry and Commerce at the Hague, The Hague, 1915, 27.

⁴⁸ SASSEN, *The intellectual climate in Leiden...*, i. m., 4.

⁴⁹ J. van KUYK, *A review of the law of the Netherlands = Science in the Netherlands*, The Hague, 1915, 49.

⁵⁰ SCHNEPPEN, *Niederländische Universitäten...*, 42. jegyzetben i. m., 102.

⁵¹ *Collegium medico-practicum* = OTTERSPEER, *Groepsportret...*, i. m., 131–135.

lesztése. A leideni orvosi gyakorlat nemcsak a bécsi reformokra, hanem a göttingeni, nagyszombati és csehországi egyetemekre is nagy hatást gyakorolt.

A leideni teológia fejlődésében volt egy átmeneti szakasz is, amely Bod tanulmányi éve alatt is fellelhető. Az egyetemi kutatás keretében Volder, Boerhaave és Gravesande, később Muschenbroek révén, az akadémiai newtonianizmus elérte tetőfokát.⁵² Az átalakulás a mosheimianus szellemiségben gyökerező történetírást is jellemezte, amely együtt járt az egyház egyetemi befolyásának fokozatos csökkenésével, amely az oktatás szekularizációját is jelentette.⁵³ Ennek az átalakulásnak a következtében a teológia helyét lassan átvette a jogtudomány. Az 1740 és 1742 közötti egyetemi években ezt az átalakulást jelezte az a két teológiai disputa, amely a 15 jogi akadémiai vitával szemben a teológiai oktatás térvesztését sejteti.

Bod Péter ilyen körülmények között kezdhette meg leideni tanulmányait. Az egyetemre néhány hét fárasztó, de izgalmas és tapasztalatokkal teli utazás után ért célba 1740. augusztus 6-án. Korábban meglátogatta Nimwegen, Utrecht és Amszterdam városait és az ottani akadémiákat. Augusztus 30-án iratkozott be az egyetemre az 1740–1741-es tanévre. Megjelent a kollégiumi vizsgabizottság előtt, amely arra volt hivatott, hogy felmérje az otthonról hozott tudását, és megvizsgálja képességeit egy ösztöndíjas hely elnyerése céljából a Staten College-ban.⁵⁴

Ottléte jelentős bonyodalmakkal kezdődött. Kollégái, Szigeti Gyula István és Bardócz Pál, akiknek kézbesíteniük kellett volna Albert Schultens professzornak az 1740-es évi peregrinusok számára kiállított értékes ajánlóleveleket, feladatukat elfelejtve, az ajánlólevelekkel együtt visszaindultak Erdélybe. Bod csupán egyetlen ajánlólevéllel rendelkezett, amit Shultens megvizsgált, majd a Rendekkel tartott rövid tanácskozás után úgy döntött, hogy Bod „barátságából és tiszteletből” társával együtt felvételt nyerhet az egyetem kollégiumába a Staten College-ba.⁵⁵ Tényleges beiratkozásukra azonban csak akkor kerülhetett sor, ha az át nem adott ajánlólevelek, visszakerülnek Leidenbe.⁵⁶ Tulajdonképpen Bodnál nem volt más, mint egy orvosi bizonyítvány, melyet Szeben városának kormányhatóságai állítottak ki, és egy útlevél, melyet gróf Károlyi Sándor hitelesített,⁵⁷ olyan iratok, melyek csupán politikai és egészségügyi szempontból könnyítették az odautazást. Természetesen Bod is aláírta a teológus diákok azon kötelező esküjét, amely kitartást és tiszteletben tartást követelt a dordrehti zsinat határozataival, a kollégiumi szabályzattal és a Szentírással szemben.

A kollégiumban a diákoknak szigorú kötelezettségeik voltak.⁵⁸ Bod három évet töltött a Cellebroersgracht utcai Állami Kollégiumban, a Staten College-ban, melyet a 16. század végén (1592) alapítottak a holland rendek (Collegium Theologicum Illustr[um] Ord[inum] Hollandiae et Westfrisiae).⁵⁹ A kollégium 1801. június 1-jéig működött, akkor ugyanis a napóleoni politika nyomása alatt felszámolták.⁶⁰

A College, melyet teológusok számára hoztak létre, biztosította az ösztöndíjasok – majd később a rendkívüli ösztöndíjasok – elhelyezését. 1740-ben 40 bentlakó diákot szállásoltak el.

⁵² *Science in the service of Enlightenment 1700–1790 = A history of science in the Netherlands: Survey, Themes and Reference*, ed. Klaas van BERKEL, Albert van HELDEN, Leiden, Lodewijk Palm, 1999, 69–70.

⁵³ Willem FRIJHOFF, *Patterns = A history of the University in Europe*, ed. Hilde de RIDDER-SYMOENS, Cambridge, Cambridge University Press, 1996 (Universities in Early modern Europe (1500–1800)), 46.

⁵⁴ Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, 64. szám, 357–358: „1740, 23 aug. Iosephus Berzetzi et Bod Péter Hungaro Transilvani commendati a Reverendo vero B. Borosnyai Professor Enyediensis examinati sunt in catechetica a Cl. Van den Honert, fungente pro rectore Cl. Weselio in Rhetoricis a Cl. Havercamp fungente pro Cl. Burmannus in logicis a Cl. Muschenbroek fungente pro Cl. Gravesande praefentibus pro rectore W. Actuariae Regente et pro Regente in collegium admissi sunt.” Vö. BOZZAY, *Die peregrination Ungarländischer studenten...*, 3. jegyzetben i. m., 272.

⁵⁵ Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, Volumen inscriptionum 14, ms.: „gratis causa hungarus” esetükben: „gratis amicitiae causa et honoris 1743- Bod Péter, hungarus theol. stud. Aan 26 in het Staten College, 86. Iosephus Bersetzai, Hungarus theol. Stud aan 28 ibidem”.

⁵⁶ MIKLÓS Ödön, *Magyar diákok a leideni Staaten Collegeben*, Theologiai Szemle, 4(1928/5–6), 311.

⁵⁷ SÁMUEL, *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei*, 34. jegyzetben i. m., 18.

⁵⁸ *Leges quibus alumni illustrium ordinum Hollandiae et Westfrisiae ae parere tenentur excerptae ex Statutis Collegii Theologici*. Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, 370. sz.

⁵⁹ G. D. J. SCHOTEL, *De academie te Leiden in de 16, 17, 18 eeuw*, Haarlem, Kruseman, 1875, 23–24.

⁶⁰ MIKLÓS, *Magyar diákok...*, 56. jegyzetben i. m., 319.

Az erdélyieket „gratis causa hungarus”, „gratis amicitiae causa et honoris” vagy „gratis pauperitas causa” fogadták. 1740-ben, amikor Bod fel lett véve a Staten College-ba, a leideni teológiára 268 személy volt beiratkozva, akik közül 19 ösztöndíjasként volt jelent: „Hoc anno inscripti sunt 268. Ex quibus 19 gratis, partim honoris, partim pauperitatis causa.”⁶¹ A kollégium 40 lakójának gyakori szilenciumot írtak elő. Szigorúsága miatt a Staten College-t sokszor egy kolostorhoz hasonlították.⁶² A teljes 18. század folyamán ideális egyetemi épület volt a magyar, lengyel, litván zarándokok, és általában az ösztöndíjasok elszállásolása számára, de nyitva volt német és a holland diákoknak is. A Staten College diákjainak etnikai megoszlása 1740-ben a következő volt: 20 holland, 2 lengyel, 2 litván, 4 erdélyi magyar, akiket a tartomány rendjei és a kurátorok adományán kívül rendkívüli alapítványok is támogattak, mint például a „Stichting Abraham, Isaac, en Iacov”, melyet 1591. április 25-én alapítottak, valamint a Honert és Alberti vezetésével 1745-ig működő, de még 1642-ben alapított „Iacov van Brouhoven Stichting”. Az ösztöndíj odaítélésének feltétele a dordrehti zsinat határozatainak kötelező betartása és református egyházhoz való tartozás volt.⁶³ A kollégiumba való felvételkor le kellett tenniük egy esküt, miszerint kijelentik, hogy tanulmányaik befejezése után visszatérnek hazájukba: „Peregrini, tam Hungari quam Poloni, promittunt, se ex decreto Illustrium Curatorum et Amplissimorum Consulum, continuo post absolutum studiorum cursum in Collegio, patrios Lares esse repetituros. Ita me Deus adjuvet.”⁶⁴

Az épület négy részből állt: a régens, az alrégens és a gazdasági igazgató épületrészből, valamint az egyetemi auditoriumból. A diákszobák részben az említett épületrészekben voltak, részben pedig az épületek között helyezkedtek el.⁶⁵ Az alrégens a diákokkal lakott, felügyelte őket, és a teológia előadásokat ismételte velük. David Knibbe leideni lelkészről-alrégensről Bod is megemlékezik. Az alrégens együtt tanulmányozta a teológiát a peregrinusokkal.⁶⁶ A Staten College-ban volt diákszallás, konyha, fürdőszoba, tanulószoba, ahol a diákok tanulmányaikat folytatták. A diákok számára minden reggel prédikációt tartottak, amelyen a részvétel kötelező volt. Az olvasószobában a felkészüléshez szükséges, klasszikus nyelveken írott bibliák és bibliai lexikonok álltak rendelkezésükre. A kollégiumnak orvosi, gazdasági, betegellátó és gyógyszerészeti célokat ellátó épületei is voltak.⁶⁷ Minden diáknak, így Bodnak is egy ágy, egy polc, egy asztal és egy szék állt rendelkezésére. A peregrinus diák itt fejthette ki tevékenységét, de főképp itt pihenhetett a kurzusok után.⁶⁸ Ezekért nem kellett fizetnie, tehát nem vonták le az ösztöndíjából.⁶⁹ Mivel ez a hely az európai protestánsok találkozóhelye is volt, a kommunikáció többnyire latinul folyt. Ahhoz, hogy az egyetemi tanulmányokhoz elengedhetetlen latin nyelv minél jobban érvényesüljön, az anyanyelven történő beszélgetéseket nem ajánlották. A kollégiumban hozzá kellett szokniuk – ami láthatóan nem volt könnyű dolog – az erdélyitől eltérő konyhához, és részt kellett venniük az igen zsúfolt akadémiai életben, ami egyesek számára végzetesnek bizonyult.⁷⁰

A Staten College régense a mindenkori leideni református lelkész volt. Adriaan van Royen (1704–1779) titkár idejében, aki Bod számára a visszainduláskor ajánlólevelet állított ki, a

⁶¹ Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, Volumen inscriptionum 14, 1727–1755, 256. szám, és UBL-Album studiosorum VIII, 1727–1754 ahol csak „gratis” jelenik meg, Albert Schultens régenssége alatt, 283.

⁶² KERESZTESI József, *Akadémiai utazásai a külföldön, naplójegyzet akadémiai útjáról*, Theologiai Szemle, 1930, 60–61.

⁶³ *Stukken rakende het Collegium Theologicum-List fan de Naamen der Beursalen het Staaten Collegie Polen, Lithuanien, Hungaren*. Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, 526. szám.

⁶⁴ GRAAF, *A németalföldi akadémia...*, 30. jegyzetben i. m., 42.

⁶⁵ MIKLÓS, *Magyar diákok...*, 56. jegyzetben i. m., 291.

⁶⁶ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 24.

⁶⁷ SCHOTEL, *De academie te Leiden...*, i. m., 40–45.

⁶⁸ Rainer A. MÜLLER, *Student education, student life = A history of the University in Europe*, II, *Universities in Early modern Europe (1500–1800)*, ed. Walter RÜEGG, Hilde de RIDDER-SYMOENS, Cambridge, 1996, 326, 345.

⁶⁹ DEZSŐ Béla, *Külföldi Stipendiumaink*, Protestáns Közlöny, 7(1877), 99.

⁷⁰ Ismerünk néhány neuropszichiátriás esetet és súlyos betegségeket. GRAAF, *A németalföldi akadémia...*, 30. jegyzetben i. m., 97.

kollégium régense a már említett David Knibbe (1671–1748) volt, aki a kollégiumban főképp az öregdiákok otthoni, *pro domo* felkészítésével foglalkozott. Az ösztöndíjasokat „szigorú felügyelet”⁷¹ alatt kellett tartani, ami azt jelentette, hogy felvigyázták az egyetemi szabályzat betartását, a lefekvés idejét, a diákok magatartását. Bod Péter tanulmányai alatt Albert Schultens professzor volt az, aki odafigyelt a peregrinus diákokra. Kötelességei közé tartozott a bármilyen akadémiai szabályzat megszegése esetén való jelentéstétel az egyetem szenátusának.

Bod Péter korában a magyar és a lengyel ösztöndíjasokat kiemelten kezelték a leideni ösztöndíjpolitika szemszögéből.⁷² A teológiatanárokat olyan tevékenységekért fizették, mint: a fiatalok befogadása, látogatása, vizsgáztatása, disputálás stb: „praesentia in examinibus 8 alumnorum”, „praesidia in 2 disputationibus ut profesori”, „visitatio collegii theologici”, „examinibus in collegio”, „7 iuramentis in collegio auditis”, „disputatio habilis”. Az akadémiai órarend (*Rationes Academicae*) szerint az 1740-es egyetemi évben a teológusok csupán két akadémiai vitát rendeztek (Weselius és Honert vezetésével), összehasonlíthatatlanul kevesebbet, mint a joghallgatók, akik 5–15 disputát szerveztek évente.⁷³

Bod az akadémia jeles diákjának volt tekintve, ahogyan az őt hazakísérő egyetemi ajánlólevelekből ez kétség nélkül kiderül. A három tanulmányi év során soha nem szerepelt a tiltások vagy az egyetem fegyelmi, illetve pénzügyi kihallgatásainak listáján. Az ajánlólevelek közlésén túl azonban Bod szűkszavúan írt a tanulmányairól. Bod a későbbiekben is megtartotta kiváltságos kapcsolatait leideni tanáraival, főként azoknak a peregrinusoknak a segítségével, akik az ő egyházi és szakmai felemelkedését követően mentek tanulmányútjukra.⁷⁴ Akadémiai peregrinációjában számára a teológia tanulmányozása jelentette a legfőbb célt. Amiatt, hogy hasznos tagjává válhasson erdélyi társadalmának, a számára legkedvesebb teológia mellett tanulmányozta a fizikát, kémiát, történelmet, klasszikus irodalmat és orvostudományt is.⁷⁵ Tanúja volt az egyetemi szaktudományok korszerű osztódásának.⁷⁶ Számára a legnagyobb kihívást a teológia és a történelem értelmezésében a klasszikus nyelvek újszerű, segédtudományként alkalmazott használata volt.⁷⁷ A leideni teológia ebből a szempontból az első olyan fakultás volt Európában, ahol a teológiai exegézist a filológiai-analógia módszereivel, a klasszikus nyelvek segítségével gyakorolták. Ennek az új tanulmányozási módszernek kötelező részét képezte a könyvtár látogatása. Az egyetemi könyvtár mellett más városi könyvtárak is tartoztak az akadémiához, melyeket Bod tanulmányozási céllal látogatott.⁷⁸ Nem csoda, hogy pontos információkkal rendelkezett az új *Bibliotheca Thysiana*ról, mivel ez már 1741-től része volt az Akadémiai Könyvtárnak. Abban az évben Bod már az egyetem diákja volt, és gyakran látogatta a könyvtárakat van Royen könyvtáros professzor irányításával.⁷⁹

Az enyedi kollégiumban végzett könyvtárosi tevékenysége (1738–1740) döntőnek bizonyult abban az érdeklődésben, amelyet a *Bibliotheca Thysiana* vagy az egyetem könyvtára iránt érzett. Úgy tűnik, könyvtárrendezési ismereteit a város könyvtárainak rendszeres látogatása alkalmával szerezte. A könyvtár, van Royen könyvtáros-titkár adminisztrációja idején 1741 és 1743 között számos új kiadványt szerzett be. A legtöbb közülük teológiai tematikájú volt, de

⁷¹ OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben i. m., 84.

⁷² „Buyten eenige Hungaaren of Poolen, nauwelycks een beursaal in tien jaaren sal werden geadmittert”, akiknek jelenléte kiegészült Európa más részéből érkezettekkel, *uo.*, 85.

⁷³ *Relationes Academicae VIII. Febr. 1740–1741*. Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden 303. szám, 216–218.

⁷⁴ Például Deáki Pál: BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 21; Teleki Sámuel: Ferenc POSTMA, *Frustula Telekiana: Einige bisher unbekannte Briefe von Sámuel Teleki (1739–1822) in niederlandischen Sammlungen = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*, szerk. DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd, Marosvásárhely, 2002, 215–229.

⁷⁵ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 17–18.

⁷⁶ *A history of science in the Netherlands...*, 52. jegyzetben i. m.; STEARN, *The influence of Leyden on botany...*, 39. jegyzetben i. m.

⁷⁷ GRAAF, *A németalföldi akadémiák...*, 30. jegyzetben i. m., 218.

⁷⁸ Daniel Cornidesnek küldött levél 1768-ból. Kiad. Erdélyi Múzeum, 1907, 390.

⁷⁹ OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben i. m., 387.

1743-ban, a kor didaktikai szelleméhez híven, voltak fizika teológiai kötetek is.⁸⁰ A rendszeresen újranyomtatott katalógusok, a különféle alapokból származó kötetek bemutatásának sorrendje újfajta könyvtárszervezési módszereket sugallt, melyeket Bod a későbbiekben leginkább Árva Bethlen Kata könyvtárának rendezésénél használt fel.

A könyvtár, a teológia tanulmányozása új értelmet kapott Albert Schultens (1686–1750) professzor és fia, Johann Jacob⁸¹ irányítása alatt. A keleti nyelvek, a héber, a szíriai, az arab, a káldeus hasznos nyelvekké váltak az Ótestamentum alapos tanulmányozásában. Bod bibliáinak bejegyzései arra engednek következtetni, hogy az exegézis alapossága nem csupán annak tulajdonítható, hogy már a Bethlen-kollégiumból alaposan ismerte a hébert, hanem annak is, hogy élete folyamán elmélyült irodalmi kutatást végzett a bibliai szövegeken. Ezt a fajta teológiai megközelítést professzora, Johann Alberti is gyakorolta, aki a görög klasszikus irodalmat alávetette az Ó- és az Újtestamentum alapos tanulmányozásának. Ezzel azt jelezte, hogy a teológia nemcsak dogmatikát követel, hanem alapos klasszikus irodalmi ismereteket is.⁸² Bod Péterre leginkább Johann van den Honert hatott, aki katekizmust, egyházi tipológiát és egyháztörténelmet tanított Friedrich Adolf Lampe nyomán.⁸³ Ez magyarázza azt, hogy Bod lampianus szellemiségű magyar egyháztörténelmi kéziratát Honert-nek küldte kiadásra.

Jacob Vitriarius, Johann Conrad Rucher, Gerlach Scheltinga és Ioachim Schwartz segítségével Bod a természeti jog, római jog és a Justinianus kódex jogi rejtelmait tanulhatta. Tanulmányainak eredménye a két protestáns egyházjogi kézikönyv, a *Iudiciaria fori ecclesiastici praxis* és *Iure connubiorum*, valamint a zsinati törvénykezés egyházjogi rendszerezésének elkezdése.⁸⁴ A 18. századi erdélyi társadalom és az oktatás helyzetéhez képest a newtoni fizika és kémia elképzelhetetlenül széles körű távlatokat nyitott meg számára. Muschenbroek,⁸⁵ Gravesande,⁸⁶ Johann Lulofs,⁸⁷ David Gaubius voltak azok, akik bebizonyították a filozófia gyakorlati, kísérleti oldalának teológiai hasznát.⁸⁸ Az ilyesfajta kurzusok hatása sok évvel később, 1752-ben mutatkozott meg, amikor Bod egy temetési prédikáció alkalmával felkiáltott, hogy Muschenbroek, a filozófus „nemrégiben” beszélt valamit a feledékeny „ignoráns intellektusról”.⁸⁹ A „nemréginek” mondott idézet valójában Bod Péter első tanévnyitóján hangzott el, 1740-ben, amikor Bod még fiatal és tudásra szomjazó diákként, izgatottan ült a leideni egyetemen aulájában.⁹⁰

Albert Schultens (1686–1750) professzor volt Európa legismertebb orientalistája. Annak köszönhetően, hogy Schultens Adrian Reeland (1676–1718) orientalista professzor diákja volt

⁸⁰ *Uo.*, 111–116.

⁸¹ Schultens kurzusa korábban része volt Bod enyedi tanulmányainak Ajtai Abód Mihály tanár vezetése alatt. A kurzus struktúrája, illetve a szigorú szakmai követelmények megmagyarázzák Bod tájékozottságát a héber nyelvben, és alátámasztják az egyedi kollégiumban könyvtárossá és tanárrá való megválasztásának előzményeit. Ehhez lásd: *Observationes Philologico-Critices in Psalmos dictatas a Viro. Celeb. Alberto Schultens S.S. Th. Dr. Et LL. OO. Professore Leidensi ab anno 1732 mense octobri ad annum 1735 mensem julium quibus suo loco sunt etiam quodam Hebraicae ex Arabismo vocum a M. Ajtai Dictata Radices*: Franciscus DÁLNOKI, *Miscellanea*, Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagynyed, ms, 1–55.

⁸² Hubertus Waltherus Maria van de SANDT, *Joan Alberti een Nederlandse theoloog en classicus in de achttiende eeuw*, Utrecht, 1984.

⁸³ Gerrit SNIJDERS, *Friedrich Adolf Lampe*, Harderwijk, 1954.

⁸⁴ BOD Péter, *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762*, sajtó alá rend., bev. BUZOGÁNY Dezső, SIPOS Gábor, Kolozsvár, 1999 (*Erdélyi Református Egyháztörténelmi Füzetek*, 3).

⁸⁵ CLERQ, *At the sign of the oriental lamp...*, 41. jegyzetben *i. m.*; C. de PATER, *Petrus van Musschenbroek (1692–1761) een newtoniaans natuuronderzoeker*, Utrecht, 1979.

⁸⁶ Willem Jakob's GRAVESANDE, *Introductio ad philosophiam Methaphysicam et Logicam continens, Editio altera 1737*, ed. J. ECOLE et al., Hildesheim, Zürich, New York, Georg Olms Verlag, 2001 (*Christian Wolf Gesammelte werke materialien und dokumente*, 67); C. de PATER, *Willem Jacob's Gravesande: Welzijn, wijsbegeerte en wetenschap = Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*, Gouda, Ambo, 1988.

⁸⁷ Ferdinand SASSEN, *Johan Lulofs (1711–1768) en de reformatorische verlichting in de Nederlanden*, Amsterdam, 1965.

⁸⁸ G. Edward RUESTOW, *Physics at seventeenth and eighteenth century Leiden: Philosophy and the new science in the university*, The Hague, Martinus Nijhoff, 1973.

⁸⁹ Muschenbroek munkája alapján: Petrus van MUSSCHENBROEK, *Oratio inauguralis de mente humana semet ignorante, Publice habita in auditorio majori Academiae Lugduno-Batavae cum Ordinariam Philosophiae ac Mathesios (sic!) professionem auspicaretur. A.D. XXV, Lugduni Batavorum*, 1740.

⁹⁰ *Uo.*, 1–28.

Utrechtben, érthető, hogy az ő pedagógiai módszereit használta későbbi tanári tevékenységében.⁹¹ Mint a Staten College régense és igazgatója, Salomon van Til *Katekhizmusát* oktatta szerdán és vasárnap. Ez a kurzus kötelező volt a peregrinusok számára.⁹² „*Doctor linguarum orientalium*” minőségében az orientalista dokumentumgyűjtemény magyarázójává vált, melyet „*interpres legatum Warneriani*”⁹³ neveztek, 1732-től a keleti nyelvek, majd 1740-től a zsidó régiségek professzora is. Utóbbi tanári funkciója jól tükröződik mind az órarendben, mind a teológus diákoknak, köztük Bod Péternek 1740-ben tartott kurzusaiban is.⁹⁴ A kurzusok sokrétősége úgy mutatják be, mint a keleti filológiai valóságok kiváló ismerőjét, de úgy is, mint az európai modern teológia követőjét. A „*collatio attentissima locorum inter se*” analógiai módszer használata a Szentírás tanulmányozásában, és az elmélyült összehasonlító nyelvészeti módszereket érvényesítő exegézis megszerezte számára a jeles, görögöt tanító leideni professzor, Hemsterhuis barátságát, akivel egy ideig együtt oktatott. Mint tanár, már 1732-től kezdődően jelentős munkát végzett a bibliai héber nyelv és a sémi nyelvek filológiai összefüggéseinek felfedezésében.⁹⁵ Az ilyenfajta kutatás számára elengedhetetlen volt a könyvtár használata, mivel a 18. század Európájában, Leidenben volt megtalálható a legnagyobb arab dokumentumgyűjtemény (Warner-gyűjtemény). A filológiai exegézis által szerette volna átalakítani az Ótestamentum kutatásának régi és kényelmes módszerét („*vetus et regia via*”) a modern teológia számára hasznosabb új metafizikai kutatássá („*Via moderna et metaphysica hodierna*”). Számára a modernitás a „keleti dialektusok” tanulmányozásának szükségességét jelentette a fent említett módszerekkel, de az exegézis végső célja a hagyományos protestáns tanítás megerősítése volt. Teológiai vonalvezetése visszafogott volt, biblikus, látható szimpátiát mutatott a kor pietisztikus vallásosságának irányával, de elutasítva minden merev konzervatizmust. Mivel Bod peregrinációja idején a Teológiai Kollégium igazgatója is volt, a napi, állandó kapcsolata a magyarigeni lelkésszel jelentős hatást gyakorolt Bod teológiai látásmódjára és későbbi könyvbeszerzéseire. Bod rendkívüli módon érdeklődött a zsidó antikvitások, de a héber, a szír, az arab és a kaldeus nyelv tanulmányozása iránt is. Schultens határozott véleménye az volt, hogy csak a jól képzett teológusok szállhatnak harcba a jezsuiták ellenreformációs törekvéseivel.⁹⁶

Schultens kurzusai elmélyültek Izrael régi történelmének tanulmányozásában, ugyanakkor az Ótestamentum és a Septuaginta exegézisét és összehasonlító tanulmányozását Homérosz klaszszikus ógörög nyelvének, és Salomon van Til⁹⁷ természetes teológiája által ajánlott új metafizikai megközelítés segítségével gyakorolta. Arab kurzusaiban Schultens az Erpenius által 1620-ban kiadott *Rudimenta linguae arabicae* alapozott, a héber nyelvtan tanításában pedig az *Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae* kiadványt használta. Csütörtöktől szerdáig a diákok az „*in questionibus Philologiam Sacram spencantibus*”, csütörtökön és pénteken pedig a *Salamon közmondásairól* szóló exegézist hallgatták. Kurzusai alatt Bod órákat töltött el a zsidó antikvitások megismerésével, betekintve az Ótestamentum történetébe is.⁹⁸ Kedden és csütörtökön a héber nyelv tanulmányozását folytatták: az „*origines radicum Hebraeorum*”-ot.⁹⁹ Termé-

⁹¹ *Biografisch lexicon...*, 2. jegyzetben i. m., 330.

⁹² A szabályzat 3. pontjának értelmében a régensnek és az alrégensnek kötelessége volt, hogy: „Az alumnusokkal együtt gyakorolja a teológiai előadásokat és prédikációkat, szerdán és vasárnap magyarázza a katekizmust.” Lásd: MIKLÓS, *Magyar diákok...*, 56. jegyzetben i. m., 291.

⁹³ A Warner-gyűjtemény az akadémiák által használt legteljesebb keleti dokumentumgyűjtemény Európában.

⁹⁴ *The Leiden professors of the Schultens family and their contacts with british scholars = Een richtingstrijd in de Gereformeerde Kerk: voetianen en coccejanen 1650–1750*, ed. W. J. van ASSELT, F. G. M. BROEYER, E. G. E. van der WALL et al., Zoetermeer, Boekencentrum, 1995, 146–164; vö. Johannes van den BERG, *Religious currents and cross currents: Essay on Early Modern Protestantism and The Protestant Enlightenment*, ed. Jan de BRUIJN, Pieter HOLTROP, Ernestine van der WALL, Leiden–Boston–Köln, Brill, 2000 (Studies in the history of Christian thought), 231.

⁹⁵ P. J. BLOK, *De senaatskamer der Leidsche Universiteit*, Leiden, Van Doesburgh, 1932, 122.

⁹⁶ Peregrinusait Schultens a jezsuita politika ellenszerének tekintette. OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben i. m., 86.

⁹⁷ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 24.

⁹⁸ A zsidó történetírás kurzusának egy része tette lehetővé Hornius, Ellias du Pin, Scaliger, Spanheim, Iustus Lipsius megismerését. Lásd: DÁLNOKI, *Auctores Antiquitatis Judaicae*, ms, Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, ms, 1–4.

⁹⁹ OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben i. m., 340–341.

szetes, hogy Bod könyvtárában, akárcsak sok más erdélyi könyvtárban,¹⁰⁰ szótárakat, nyelvtanokat és lexikonokat – köztük Jan Schultens, Albert fia: *Grammatica Hebraeica*, Leiden, 1767, Buxdorf, *Grammatica Hebraeica*, Erpenius, *Grammatica hebraeica*,¹⁰¹ és egy *Lexicon Hebraicum* – találunk, ami bizonyítja a leideni egyetem volt diákjának és az enyedi kollégium volt héber tanárának fokozott érdeklődését a keleti nyelvek iránt.¹⁰² Érdeklődése az összehasonlító nyelvészet iránt visszaköszön bibliáinak lapjairól, ahol az Ó- vagy az Újtestamentum lapjain gyakran találkozhatunk összehasonlításokkal az arab és a zsidó bibliai versek között, melyeket a prédikációk heti exegézisében használt.

Teológiai kurzusokat a mérsékelt voetanista Johann Weselius (1671–1745)¹⁰³ is tartott, aki ugyan már idős volt, de szellemileg rendkívül frissnek bizonyult. Ő tanította Bodnak a svájci tudós Benedict Pictet¹⁰⁴ szisztematikus teológiáját, ami tulajdonképpen a kálvini tanítás metódikus rendszerezése.¹⁰⁵ Ugyanakkor az ékesszólás professzora is volt. A retorika kurzusának általános szempontjai megtalálhatók a *De prudenti simplicitate in oratore sacro requisita* című művében. 1745-ben bekövetkezett halálakor az egyetem rektora így jellemezte: „eximium, doctrina, probitate, placidis simis moribus et prudentia insignem.”¹⁰⁶

Johann van den Honert (1693–1758) professzort, Taco Haio van den Honert fiát, az egyetem „legigazibb coccejanistájának” nevezték. Ő volt az a professzor, aki Bodban elültette a tipológia, a katekizmus, a retorika, a polemika, és főként az egyháztörténet iránti szeretetet, amelyet a Lampe által kidolgozott modell alapján tanított. Barátságuk, amely Bod későbbi kiadói munkájára vonatkozik, közzismert.¹⁰⁷ 1719–1727 között Johann van den Honert Katwijkban volt lelkész, majd az utrechti egyetem teológiai professzorává választották. 1738-tól egyháztörténelmet tanított, 1746-tól pedig a leideni egyetemen homiletikát.¹⁰⁸ Mivel Bod egyik legkedveltebb tanára volt, részleteket közlünk a professzor napi tevékenységéből: „Reggel 4 és 8 között zsolnárokat olvasott, 8 és 12 között a heidelbergi kátét, 12 és 2 között ebédelt és pihent, 2 és 4 között olvasta és héberre preparálta a Bibliát, 4 és 5 között görögre, szírre, és hollandra preparálta, 5 és 8 között az egyház történetét, görög és latin írókat tanulmányozott. Sok egyháztörténeti szöveget olvasott, de a zsidó Misnát is tanulmányozta. A katekumenusokkal kint játszott a természetben.”¹⁰⁹

Honert professzor tevékenysége leginkább a szisztematikus teológia tanulmányozásához fűződött. Mivel dogmatikus volt, közéről érdekelte a protestánsok viszonya a hernhutiakkal, lutheránusokkal, unitáriusokkal, akikkel aktívan polemizált.¹¹⁰ A szpinózista bibliakritika kemény ellenfele volt.¹¹¹ A kurzus, melyet egyetemi előadásain használt, az 1736-ban közölt

¹⁰⁰ Ferenc POSTMA, *Hebraische Grammatiken in Ungarn und Siebenbürgen 1635–1992* = „Een boek heeft een rug”: *Studies voor Ferenc Postma [...] ter gelegenheid van zijn vijftigste vergaardag*, Zoetermeer, 1995.

¹⁰¹ Schultens kiadása 1748-ban: *Biografisch lexicon...*, 2. jegyzetben i. m., 330.

¹⁰² VITA, *Bod Péter könyvtára...*, 6. jegyzetben i. m., 55.

¹⁰³ GRAAF, *A németalföldi akadémiák...*, 30. jegyzetben i. m., 180.

¹⁰⁴ *La théologie chrétienne et la science du salut ou l'exposition des vérités que Dieu a révélées aux hommes dans la Sainte Ecriture, avec la refutation des erreurs contraires à ces vérités, l'histoire de plupart de ces erreurs, les sentimens des anciens Pères et une abrégé de ce qu'il y a de plus considérable dans l'histoire ecclésiastique* = Antony ROCHAT, *La théologie chrétienne de Bénédict Pictet*, Genève, 1879, 8.

¹⁰⁵ Uo., 87.

¹⁰⁶ P. C. MOLHUYSEN, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, 's Gravenhage, 1913–1924, V, 255.

¹⁰⁷ Az erdélyi és magyarországi egyháztörténete kiadásának problémáiról, Honertnek címezve: MIKLÓS, *Magyar diákok...*, 56. jegyzetben i. m., 316.

¹⁰⁸ Lásd: *Mutua christianorum tolerantia* = Joris van EIJNATTEN, *Mutua christianorum tolerantia*, Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1998 (Studi e testi per la storia della tolleranza in Europa nei secoli XVI–XVIII, 2), 90. Első egyetemi székfoglaló beszéde a korszerű „angol stílusú prédikációról” szólt. Lásd: *Oratio inauguralis de Sapientia et arte Oratoricis Ecclesiastici*, Leiden, 1746. november 23-án. Ebben Cicerót tekintette az egyházi ékesszólás atyjának, aki Isten dolgainak a világban igazi „memoria naturalis”-a volt.

¹⁰⁹ *Praktijk van het christelijk leven in de achttiende eeuw, De dominee, Dagprogrammavan dominee Johannes van den Honert 1719* = *Reformatiorica: Teksten uit de geschiedenis van het Nederlandsche protestantisme*, Den Haag, 1996, 189.

¹¹⁰ BLOK, *De senaatskamer der Leidsche Universiteit...*, 95. jegyzetben i. m., 64.

¹¹¹ *Biografisch lexicon...*, 2. jegyzetben i. m., 252.

Institutiones theologiae didactico-elencticae címmel kompédiumára építette.¹¹² Könyve egy integrált polémikai és dogmatikai kézikönyv kívánt lenni. Bod később felhasználta Honert *institutiones*beli előadásaiból a profetikus teológiáról, a polémiáról és az emblematikáról írt fejezeteit. Természetesen a teológia eme polemizáló, profetikus és emblematikus oldala meggyőzte Bodot, hogy megalkossa első coccejanista művét, az *Újszövetségi lexikont*. Ebben bőségesen hivatkozik a Honert professzor által a lexikon összeállításában nyújtott teológiai segítségre. Édesapja nyomdokain haladva, diákjai számára, igazi kartézianusi-coccejanista intellektuális alapokat biztosított Honert oktatási módszere.¹¹³ Kollégái a 18. századi coccejanizmus utolsó markáns egyéniségnek tekintették.¹¹⁴ Hozzáértő vezéregyénisége volt a németalföldi református egyháznak, kiváló professzora az egyetemnek, amelyet adományokból és vásárlásokból, számos egyháztörténeti, profetikus teológiai és homiletikai tárgyú könyvvvel szerelt fel. Az sem meglepő, hogy Honertet elnevezték „Leiden pápájának”, mi több, „Hollandia pápájának”.¹¹⁵ Professzor kollégája, az asztrológus-filozófus Johann Lulofs részletesen jellemezte, mondván: „Ingenium acutum promptumque; iudicium acre et solidum; sagacitas mentis minime vulgaris, qua multa cellerime cogitabat; felicissima et prodigiose vigens memoria.”¹¹⁶ Teológusként nyitott volt a közvitára és a teológia fejlesztésére, ugyanakkor nagyon kritikus íróként lépett fel. Egyháztörténet iránti érdeklődése tükröződik a cseh–morva protestánsok történetéről írott *Oratio inauguralis de Bohemorum et Moravorum Ecclesia*¹¹⁷ című munkájában, amellyel tulajdonképpen az utrechti egyháztörténet tanítását indította. Egyháztörténeti felfogásában, amely az *Oratio* című művében jelentkezik, a történelem nem képviselhet mást, mint az ellenőrizhető igazságot, világosságot, méltóságot, közérthetőséget („veritas certissima”, „intelligere, lumini, dignitate”). Legnagyobb befolyása Bodra az egyháztörténeti kurzusain keresztül volt, melyeket Lampenak a *Synopsis Historiae ecclesiasticae*¹¹⁸ alapján tartott. A *Synopsis* által Honert nem csupán az ókori egyház történetét ismertette meg, amit egyébként kurzusaikon Schultens, illetve Alberti is bemutatott, de az egyháztörténet legújabb irányzatait is: az ateizmust, a deizmust, és a francia történelmi jezsuita iskolát. Honert 1732-ben az utrechti egyetem nagy aulájában tartott beszédében fogalmazta meg egyháztörténeti programját.¹¹⁹ Ebben azt állítja, hogy a történelem megköveteli az ok és az okozat ismeretét, a hamis szétválasztását a helyestől, az igazság térben és időben való helyes ismertetését a tiszta lelkiismeret segítségével: „definire recte, rectes temporum, lux veritatis, vitae memoriae, magistra vitae, munitia deniquae vetustatis: uti de omni res historia Marcus Tullius Cicero docuit liberrime dicere adcuratissime enarrare, prudentissime, fidelissime docere historiae legem observans, nec quid falsi dicere audeat.”¹²⁰ Művein keresztül a kronológia, a jelentős személyiségek és az antikvitás tanulmányozása teszi hitelessé az egyháztörténetet: „Historia ecclesiasticae in augustissimis illis scientiae nostrae partibus, utilitas quod diligentissimum Antiquitatem studium [...] chronologiae et Geographiae Sacrae et Eruditissimorum virorum”.¹²¹ Bod, művei alapján, a honertiánusi egyháztörténeti meglátásokkal

¹¹² Johannes van den HONERT, T. H. filio, *Institutiones theologiae didactica elencticae in usum auditorii domestici conscriptae ac publicis juris factae, nec non Orationis duae, Altera de regeneratione, altera de Historia Ecclesiastica theologis maxime neccesaria*, Lugduni Batavorum, Samuelem Luchtmans, 1749.

¹¹³ Johannes van den BERG, *Een achttiende-eeuws coccejaan over de kerek van zejn tijd*. Johan van den Honert, eds. C. G. F. de JONG, J. van SLUIS, Leiden, 1991 (De kerk in Nederland in Gericht verleden), 159–180.

¹¹⁴ *Biografisch lexicon...*, 2. jegyzetben i. m., 251.

¹¹⁵ EIJNATTEN, *Mutua christianorum tolerantia...*, i. m., 90–91.

¹¹⁶ Johan LULOFS, *Oratio funebris, in orbitum viri clarissimi Johannis van den Honert, T. H. filii*, Leiden, Luchtmans, 1758, 45.

¹¹⁷ Joannis van den HONERT, *Oratio inauguralis de Bohemorum et Moravorum Ecclesia*, Leiden, 1739, 1–31.

¹¹⁸ Friderico Adolpho LAMPE, *Synopsis Historiae Sacrae et ecclesiasticae ab origine mundi ad praesentim tempora, secundum seriem periodorum deductae a Friderico Adolpho Lampe SS th. in Academia et Ecclesia Ultraiectina Doctore publico*, 3. ed. Traiecti ad Rhenum, 1735.

¹¹⁹ Johan van den HONERT, *Oratio de Historia Ecclesiastica theologis maxime neccesaria, habita Auditorio Majori*, Pridie Kal. Aprilis, 1732, Annum Academiae Traiectini.

¹²⁰ Uo.; HONERT, *Institutiones theologiae didactica elencticae...*, i. m.

¹²¹ HONERT, *Oratio de Historia Ecclesiastica...*, i. m., 293.

majdnem mindenben egyetértett. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy Bod az *Erdélyi unitáriusok történetéről* (1778) írt műve Leidenben jelent meg.¹²² 1758-ban bekövetkezett halálakor Lulofs úgy vélekedett a professzorról, hogy a teológiai oktatás oszlopa, az igazság védelmezője, jó vitázó, gondos történész és filológus volt, aki megghiúsította az ateisták tervét: „primae magnitudinis stella”, „theologiae columna, veraeque Orthodoxiae stator”, „veritatis defensor”, „viros ex Historiarum monumentis diligenter”, „acsi rerum Philosophicarum notitia facile careret sacrarum Literarum interpres, et non revelatione tantum, sed et ratione sana mixae Religionis Doctor-inutilis plane labor, acsi denique Atheorum”.¹²³

Johann Alberti (1698–1762) volt Bod apológia (hitvédelem) és szisztematikus teológia (dogmatika) professzora, akinek kurzusait három évig látogatta. Az a rendszeresség, amellyel Bod Péter Alberti előadásait három évig látogatta, arra kötelez, hogy részletezzük a professzor 1740 és 1762 közötti tanári tevékenységét. Alberti 1740 és 1762 között a leideni teológiai kar tanára, valamint Hemsterhuisel, Schultensel és van den Honertel együtt a görög nyelv kiváló ismerője és előadója. 1735-ban adta ki a *Glossarium Graecumot*, amely *Chyrrill glossáját* is tartalmazza. Leghíresebb műve a *Lexicon van Hesychius* volt, amely egy Kr. u. 5. századi szótár. A lexikon átírása és feldolgozása után, 1746-ban adta ki. Mivel az Újtestamentum szövegkritikájával is foglalkozott, ő volt az első olyan holland teológus, aki a kései ortodox protestanizmus korában az Újtestamentumot a görög klasszikusok segítségével vizsgálta. Mind az *Observationes Philologicae Novum Testamentum*-ban (1725), mind a szövegkritika határaitól szóló művében (*Periculum criticum*, 1727), Alberti a klasszikus filológia alapján tárgyalta az Újszövetség bibliai exegézisét.¹²⁴ 1740. október 5-én tartott akadémiai székfoglaló beszéde rendkívül aktuális volt a század közepének teológiai összefüggésében (*De theologiae et critices connubio*).¹²⁵ Ebben kiemelte a filológiai exegézis fontosságát a Szentírás megértésére nézve, valamint Schultenshez hasonlóan kérte az új módszer, a *nova modus* Biblia tanulmányozásába való szükségszerű bevonását. A képviselt újszerű filológiai háttérű bibliakritika csupán a bibliai igazság minél jobb felderítésére szolgált. Székfoglalójában meghatározta, hogyan lehet szétválasztani a Biblia tanulmányozásában az igazat a hamistól. Alberti ezáltal új akadémiai távlatokat nyitott meg Bod számára is a filológia exegézisben és a teológiában.

Johann Alberti kurzusai 1742-ben *Series lectionum* összefoglaló cím alatt a *Selectis Nova Foederis Loca* tárgyalásával kezdődtek. Ugyanabban az évben a leckék az Újtestamentum általános magyarázatával folytatódtak, pénteki napokon pedig az újtestamentumi szövegek lehetséges gyakorlatba ültetéséről tárgyaltak: „Tíz óra: J. Alberti doktor és a szent teológia professzora, az Újszövetségből vett részeket elemez hétfőn, kedden és csütörtökön, pénteken pedig a teológia szempontjából jobb, és hasznos könyveket ismerteti.”¹²⁶ A pénteki kurzusok rendkívülinek tűnnek, mivel „jobb”, hasznosabb könyvek, melyek időszerűek voltak a teológiában, együtt lettek bemutatva azzal az új kurzussal, melyet Alberti vezetett be Leidenben, és amely a diákoknak bemutatta teológiatudomány fejlődésének történetét főképp a bibliai exegézis szempontjából: „Az exegézis mellett a diákokkal az irodalom történetét tárgyaltuk, a leendő teológusok szemével. Ezen az úton haladva megmagyaráztam a görög és latin egyházatyák műveit, főleg azokat, akik az első nyolc században éltek. Mindezt a legújabb, általam ismert könyvkiadások segítségével tettem meg. Fokozatosan a teológiai tudományok ismeretét gyarapítottam, amely olyan új horizontok kibontakozását segítette elő a teológusok számára, amelyek felé a mai időkben sokszor szükséges tekinteni”¹²⁷ – mondta a professzor. A legtöbb diák leg-

¹²² BOD Péter, *Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza*, Basel, 1760, 533–534.

¹²³ LULOFS, *Oratio funebris...*, i. m., 5–34.

¹²⁴ SANDT, *Joan Alberti een Nederlandse theoloog...*, 82. jegyzetben i. m., 1–2.

¹²⁵ *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, 3, Kampen, 1988, 17.

¹²⁶ Alberti kurzusai: SANDT, *Joan Alberti een Nederlandse theoloog...*, 82. jegyzetben i. m., 78.

¹²⁷ Alberti levelében Valckenaarhoz: *uo.*, 78. Alberti Leidenben töltött első időszakáról és az egyetemi előadások tartalmáról olvasni lehet abban a levelezésben, amelyet L. C. Valckenaarral folytatott, akivel tudományos együttműködési kapcsolatban állt. 1741-ben Valckenaart görög előadótanárnak hívták meg a franekeri egyetemre. Levélváltásukból kiderül az Alberti előadásain tartózkodó ledeni diákok száma, valamint a kurzusok tartalma is.

szívesebben őt hallgatta, annál is inkább, mivel az általa leadott teológia tantárgy újszerű volt. A diákok száma kurzusonként a 198-ból 35 és 50 között váltakozott, egy sokkal motiváltabb és számosabb hallgatóság kíséretében. Az 1742–1743-as évek nyarán és őszén az órarend (*Series Lectionum*) olyan kurzusokra világít rá, ahol „Alberti professzor a teológia doktora, több egyháztörténeti korszakot nézett át, és folytatta a képzést arra nézve, hogy a Szentírást minél jobban értelmezzék.”¹²⁸ Egyik Valckenaarnak írt levelében megmagyarázza, hogy ez a „jobb értelmezés” valójában a felekezeti szempontokat érvényesítő exegézis meghaladását, és egy új, részrehajlás nélküli történetteológiai elemzés meghonosítását jelentette. Ezt a módszert tulajdonképpen az *Observationes Philologiae*-ban már korábban használta. Ezáltal Alberti felhagyott a Szentírás tanulmányozásának kizárólag felekezeti módjával. Alberti az értelem, a dolgok helyes megítélésére való képességünk szempontjából ajánlotta, hogy „el kell választani az igazat a tévestől, azáltal, hogy megítéljük, kiválasztunk és összehasonlítunk dolgokat és gondolatokat”.¹²⁹ Az „ex ratione” logikai argumentumokat közelebb követték azok a bibliai hivatkozások, amelyek feladata volt, hogy kiemeljék az „ex Sacra Scriptura” nézőpont igazolását. Felfogásában mindkettő, a „Szentírás és a ráció Isten által adott világosság”, „a világosság nem mondhat ellen a világosságnak”, összegezte gondolatait.¹³⁰ Exegézis leckéiben át akarta adni a diákjainak – a filológiai információk mellett az erős bibliaismereti alapokat is. A svájci Jean Alfonz Turettini teológus segítségével ki akart alakítani egy olyan egységes, korszerű protestáns teológiai gondolkodásmódot, amelyet a radikális teológiai gondolkodás és a radikális felvilágosodás ellen irányíthatott. Ami a homiletikát illeti, fontosnak látta a prédikáció szövegéből kiinduló történeti bizonyítást. Ez a nézőpont visszaköszön a Bod által gyakorolt prédikáció stílusából is.

A holland akadémiákon előszeretettel alkalmazták a német fejedelemségekből származó professzorokat. Ezek száma Leidenben, 1750-ig, 186 volt,¹³¹ közöttük a 18. századi teológia, történelem, és jogfilozófia olyan nagy nevei, mint Schwartz, Coccejus, Albinus, Heineccius. A jogi karon 1670-ban Friedrich Böckelman professzort Philipp Reinhard Vitriarius követte, akinek a fia tanította 1719 után a „Juris civilis et practici”-t¹³² az erdélyi diákoknak – köztük Bod Péternek – is.¹³³ A jogászprofesszorok második generációja, akiket a 18. század közepén hívtak meg, szintén a német fejedelemségekből érkeztek. Johann Conrad Rucher, egykori leideni peregrinus Windesheimből származott,¹³⁴ Joachim Schwartz (1686–1759)¹³⁵ pedig Magdeburgból. Ők az európai polgári jog oktatásának történetében jelentős szerepet töltek be. Schwartz polgárjogot tanított,¹³⁶ de a hangsúlyt Grotiusra, Puffendorfra és a Jusztiniánusz-féle jogra fektette. Mivel nagyon jó latinos volt, akár csak Bod Péter, érthető, hogy az erdélyi egyházzal és Bod jogi tanulmányairól írt testimoniális levelében elismerésének ad hangot.¹³⁷ Gerlach Scheltinga (1708–1765) római jogot és a németalföldi polgárjogot tanította Bod Péternek.¹³⁸ Akadémiai beszédeiben Scheltinga, Grotiusra támaszkodva, a természeti jogot méltatta leginkább. A jog oktatása két különböző módon történt: a jogtörténeti kurzust váltotta a joggyakorlat-hoz tartozó szövegek felolvasása és megértése. Rücker jogprofesszor, a jusztiniánus és prejusztiniánus jog forrásainak oktatásakor kollégájával, Scheltinga professzorral együtt a „historia

¹²⁸ SANDT, *Joan Alberti een Nederlandse theoloog...*, 82. jegyzetben i. m., 78.

¹²⁹ *Uo.*, 161.

¹³⁰ *Uo.*, 168.

¹³¹ SCHNEPPEN, *Niederländische Universitäten...*, 42. jegyzetben i. m., 68.

¹³² *Uo.*, 72.

¹³³ „Vitriarius, genevensis primum in Heidelbergensi deinde Ultraiectina, nunc vero in Academia Lugduno Batavorum Iuris publice et privata professor ordinata 15/1 1720, natus 8 iun. 1679.” Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, 303 szám, 149.

¹³⁴ OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben i. m., 271.

¹³⁵ A római jog professzora: BLOK, *De senaatskamer der Leidsche Universiteit...*, 95. jegyzetben i. m., 125.

¹³⁶ „8 mai 1737. Ioachim Schwartz-juris utrisque doctor [...] lector in het jus civile op de universiteit alhier”. Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, 303 szám, 138. 1738. július 3-i nyilvános orációja a „Deo summo rerum omnium Domino”.

¹³⁷ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 28.

¹³⁸ BLOK, *De senaatskamer der Leidsche Universiteit...*, 95. jegyzetben i. m., 116.

literaria”-t használta a jogi analízis bevett módszereként. A római jog kurzuson az előadások főleg olyan forrásokból merítettek, mint Irnerius, Bulgarus, Philips van Leiden, Viglius, Cujacius, Grotius, Vinnius.¹³⁹ Scheltinga sokszor végzett összehasonlítást a jog különböző forrásai között ahhoz, hogy a különböző jogértelmezés a leghelyesebb döntéseket eredményezze.

Fizikatanárait Bod Péter a legjelentősebb európai filozófusok közé sorolta. Az egzakt tudományok művelőit a fizika területén elért eredmények ismeretében hívták meg Leiden egyetemére. Boerhaave tevékenysége a newtonianizmus és a kísérleti fizika vezető intézményévé tette Leident, olyan kísérletek segítségével, amelyet „az új kor csodáinak”¹⁴⁰ tartottak. 1750 körül maga Voltaire mondta az orvos-lelkész Boerhaaveról, akit „communis praeceptor totius Europae” neveztek, hogy „Boerhaave utilior, Hippocrate, Newton tota antiquitate, Tassus, Homero, sed gloria primis”.¹⁴¹ Erdélyi szempontból Boerhaave után Muschenbroek, Jacob’s Gravesande és Lulofs professzorok voltak azok a tudósok, akik az elméleti filozófiai gondolkodást gyakorlatiassá tették.¹⁴² A metafizika és reál tudományok mezsgyéjén haladó tudósok a teológiát a fizika és matematika nyelvén keresztül szemléltették. Kétségkívül ez a fajta tudományosság ismeretlensége mellett az újszerűség erejével hatott az érdeklődő diákságra.

A filozófia fakultás első két társult professzora¹⁴³ Petrus Muschenbroek és Jacob’s Gravesande voltak. Gravesande 1717-ben lett kijelölve „astronomiae professor”-nak, és 1742-ben bekövetkezett haláláig jelentős egyetemi és tudományos tevékenységet fejtett ki. Egyéniségét a newtoni gondolatok, és főként a fizika–matematika gyakorlati haszna befolyásolta. 1713-ban társalapítója volt a *Journal Litteraire de la Haye* című irodalmi lapnak, és több írást is közölt a newtonianizmusról. Szoros kapcsolatokat ápolt Angliával és a *Royal Society*-vel, ugyanakkor az orosz és porosz felvilágosult abszolutista monarhizmussal is kapcsolatban állt. Londonban részt vett a *Royal Society* elnökének híres kísérletein, aki abban az időben nem volt más, mint Isaac Newton. Visszatérése után ő lett Leidenben az új newtoni gondolatok és a kísérleti fizika leglelkesebb híve. Könyve, a *Physices elementa mathematica experimentis confirmata* az első olyan tankönyv volt, amely a szisztematikus kísérleti fizikai tanulmányozását tartalmazta.¹⁴⁴ Az *Introductio ad philosophiam newtonianam* összefoglalta mindazt, amit Newtontól tanult,¹⁴⁵ míg a *Philosophiae Newtonianae institutiones, in usus academicos* és *Physices elementa mathematica* összefoglalta a fizikai auditóriumban végzett kísérletek folyamatait és eredményeit.¹⁴⁶ A *Physices elemente* időről időre való újrakiadása is bizonyítja fejlődését, amelyet alátámasztott a leideni fizikálaboratórium felszerelésének 1742-ig történő fejlesztése. Gravesande soha nem volt megelégedve a kísérletekhez használt eszközökkel. Rengeteg eszközt rendelt ahhoz, hogy korszerűsítse a fizikai laboratóriumot, főleg Muschenbroek műhelyéből. Utóda a katedránál, Petrus van Muschenbroek (1692–1761) egy jól felszerelt laboratóriumot talált, melynek eszközei saját testvére, Jan van Muschenbroek (1687–1748)¹⁴⁷ műhelyéből származtak. Petrus van Muschenbroek, akit Bod is hallgatott, a filozófia fakultás professzora lett Bod Leidenbe érkezésének évében. Egy mechanikai és optikai eszközöket készítő kézműves családban született. Kollégája és barátja volt Jacob’s Gravesande, majd később, 1742 után, Lulofs, az asztrológus. Az orvostudományok doktora volt, de főleg a fizikai jelenségek kutatója és kísérletezője. Könyveiben jelentős írásokat közölt a kísérleti fizikáról, művei rövid idő alatt egész Európában népsze-

¹³⁹ OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben i. m., 363.

¹⁴⁰ RUESTOW, *Physics at seventeenth and eighteenth century Leiden...*, 88. jegyzetben i. m., 115.

¹⁴¹ Peter GAY, *The Enlightenment an interpretation: The Rise of Modern Paganism*, New York, Northon Library, 1977, 7.

¹⁴² „A bölcsészetet tanították: Van Musschenbroek, akit a fizikából és Euclidesről hallgattam, és megnéztem a kísérleteit a fizikai előadóteremben, Gravesande P. Jakab és végül ennek utóda, Lulofs János [...] a csillagok és a hold foltjainak bemutatásánál.” = BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 25.

¹⁴³ GUDOR KUND Botond, *State University Leiden (Netherlands)...*, 4. jegyzetben i. m., 164.

¹⁴⁴ BLOK, *De senaatskamer der Leidsche Universiteit...*, 95. jegyzetben i. m., 53–54.

¹⁴⁵ C. de PATER, *Willem Jacob’s Gravesande: Welzijn, wijsbegeerte en wetenschap = Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*, Gouda, Ambo, 1988, 18.

¹⁴⁶ RUESTOW, *Physics at seventeenth and eighteenth century Leiden...*, 88. jegyzetben i. m., 117.

¹⁴⁷ *Uo.*, 142.

rűek lettek. Megjelenésük után azonnal lefordították angol, olasz, német és francia nyelvre is. Ő volt tulajdonképpen az, aki Gravesande kísérleteihez szállította az eszközöket, a gépeket és a műszereket. Bod jelen volt székfoglaló beszédénél, amelyet a feledékeny elméről tartott (*Oratio inauguralis de mente humana semet ignorante*).¹⁴⁸ Az akkor érdeklődéssel hallgatott információt egy Gyulafehérvár melletti kistelepülés, Borosbocsárd temetőjében idézte 1752-ben. Ebben említette, hogy az értelem képes a kutatásra, alkalmas megérteni a világegyetemet, a mértékeket, a földrajzi távolságokat. A csodálatos isteni intelligenciát azonban nem lehet összehasonlítani az emberi feledékenységgel, butasággal, az ignoranciával, az ember lezüllésével.¹⁴⁹ A fizikai auditoriumot Bod Péter tanulmányi ideje alatt szerelték fel újfajta mechanikai kísérletek oktatásához használt eszközökkel. Pontosan tanulmányainak idején közölték az *Elementa physicae conscripta in usus Academicos a Petro van Muschenbroek*¹⁵⁰ eszköz- és kísérletleltárát, amely kötet ugyanazokat a fizikai kísérleteket mutatta be, amelyeket a peregrinusok is érdeklődéssel figyelték, mint például a mágnesesség, kapillaritás, súlyt és tömeget kutató kísérletek (*Physicae experimentales, et geometricae, de magnete tuborum capillarum vitreorumque speculorum attractione, magnitudine terrae, cohaerentia corporum firmorum dissertationes*). Bod egyébként a mágnes csodálatos és megmagyarázhatatlan vonzásától volt elbűvölve. Petrus van Muschenbroek a kísérletek adatgyűjtésének volt híve, Gravesande az adatok matematikai feldolgozásának.¹⁵¹ A tudomány és a kutatás, a filozófia és a fizika tudatos elválasztása nem homályosította el azt a felfogást, miszerint Isten saját törvényei szerint vezeti a világot,¹⁵² és az ő kijelentése a Szentírásban található.¹⁵³ Mindkét kutató, Muschenbroek mint antikartézianus Newton követő, és Gravesande, newtoniánus, a matematikai fizika híve, példás módon képviselték protestáns hitüket.

A kurzusok híre nem kerülhette el Bod tudomány iránti érdeklődését sem, ahogyan ezt a mágnesességről a *Históriákra utat mutató magyar lexikonban* írott szócikk is bizonyítja.¹⁵⁴ Úgy tűnik, ezt a fajta érdeklődését elégítette ki később egy mikroszkópnak a megvásárlása is. Sokféle ilyen eszközt gyártottak 1730–1740 között Muschenbroek műhelyében, tehát pontosan a Bod peregrinációját megelőző években. Ezek az egy üveglencsével rendelkező mikroszkópok voltak a legismertebb optikai eszközök, amelyeket Muschenbroek leideni műhelyében gyártottak.¹⁵⁵ Vonzó csomagolásban árulták őket, és hasznos eszköz volt azok számára, akik a tárgyakat valamivel nagyobbnak szerették volna látni.

A David Gaubius által bemutatott kémiai kísérletek, melyeket Bod is látogatott, részei voltak az orvostudományi és fizikai oktatásnak. Ezek a kísérletek részben a gyógyszerkészítés, részben a fizikai kísérletek ismertetése miatt lettek bemutatva („partim circa praeparationes

¹⁴⁸ Az akadémia meghívása a beszédre: „Oratio 25 ian. 1740. Omnes litterarum, fauctores ac cultores Praesentim Academiae cives út adessee velut etiam utque etiam Rogantur.” Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, no. 303, 183.

¹⁴⁹ MUSSCHENBROEK, *Oratio inauguralis...*, 89. jegyzetben i. m., 1–4.

¹⁵⁰ Petrus van MUSCHENBROEK, *Elementa physicae conscripta in usus Academicos a Petro van Muschenbroek*, Lugduni Batavorum, 1741.

¹⁵¹ C. de PATER, *Petrus van Musschenbroek (1692-1761) een newtoniaans natuuronderzoeker*, Utrecht, 1979, 346.

¹⁵² „And thus with respect to us, laws are simple effects which are the same on all similar occasions and for which, though they may perhaps follow from other simpler or more general law, no other law from which they follow as from a cause is perceived. The laws of which we speak, to be sure, do not reveal whether a thing derives from the will of God directly, or is brought about by an immediately preceding but unknown intermediate cause, or by a long series of other causes. It can hardly be doubted, indeed, that some laws are primary laws, proceeding immediately from the will of God, while others are secondary, deriving, in turn, from the primary laws. But all laws are unfailingly constant, for God is always the same being, absolutely perfect, wise and immutable, and the divine will and providence, therefore, is unfailingly constant and flawless. These laws can be invoked as often as similar phenomena occur, and in this way the laws are illustrated and confirmed by examples. Since their causes are hidden, the philosopher can scarcely advance any further with certainty.” RUESTOW, *Physics at seventeenth and eighteenth century Leiden...*, 88. jegyzetben i. m., 129–130.

¹⁵³ Petrus van MUSSCHENBROEK, *Oratio de Sapientia Divina*, Lugduni Batavorum, 1744.

¹⁵⁴ BOD Péter, *Históriákra utat mutató magyar lexikon*, 1748. Biblioteca Telekiana, ms.

¹⁵⁵ CLERQ, *At the sign of the oriental lamp...*, 41. jegyzetben i. m., 115.

medicamentorum, partim circa rariora physices experimenta”).¹⁵⁶ A kései kartézianus iskola fel-lendítette a kémiát mint az orvostudomány egyik segédeszközét. Boerhaave volt az, aki szét-választotta az önálló kémiai kísérleteket az orvostudománytól.¹⁵⁷ A kémiai kabinetet 1669-ben hozták létre „az orvosi egyetem szükségeinek betöltésére”.¹⁵⁸ Gaubius professzor, követve Boerhaavet, próbálta megfejteni az emberi testnedvek természetét („naturam humorum corporis humani experimentis chemicis”). Kutatásai legfőképpen a vizelet (lotium hominis) elemzésére irányultak, később pedig a vizeletben található köveket és foszfort kutatta. Egyik kísérlete a következőképpen van leírva: „ebből származik a primum succum, ami után szilárd halmazállapot marad (partes solidae). Ezt összehasonlította azzal a kocsonyával, amelyet az ember a hús főzése után kap.”¹⁵⁹ A *Históriákra utat mutató magyar lexikon* című kéziratában a kémia címszó alatt Bod leírja ezeknek a kísérleteknek a lényegét.¹⁶⁰

Johann Lulofs (1711–1768) filozófia–fizikaprofesszor majdnem egyidős volt Boddal (1712–1769), és ugyanannyit is élt, mint ő. A németalföldi protestáns korai felvilágosodás képviselőjének tartották. Az égitestek kutatásával lett híres,¹⁶¹ amiben a karteziánista filozófiára támaszkodott, s ezt a newtoni fizika és Locke elméletével egészítette ki.¹⁶² A newtonianizmus iránti érdeklődése érthető, hiszen Lulofs Utrechtben Muschenbroek (1692–1761) tanítványa volt (1729). Ott védte meg doktori címét a *De aurora boreali* című munkájával. Egyetemi karrierje, aminek egy éven át Bod Péter is kedvezményezettje volt, kollégája és barátja Jacob’s Gravesande (†1742) halála után kezdődött. Az asztronómiáról szóló székfoglaló beszédében,¹⁶³ ismertette az asztronómiai kutatást, a differenciálokat, a matematikai logaritmusokat, és azokat az eszközöket, melyeket a 18. században, egészen Gravesande-ig és Isaac Newtonig (1642–1727)¹⁶⁴ az űrkutatás céljaira használtak. Bod is élénken érdeklődött a titokzatos és ismeretlen világűr kutatásának új csodái iránt. A gyakorlati oktatásba tökéletesen illeszkedett az a csillagvizsgáló, melyet 1632-ben hoztak létre, majd kiegészítettek Muschenbroek és Gravesande optikai eszközeivel, és amelynek fatornyából Bod is kissé csodálkozva kémlelte a csillagokat és a Hold foltjait. 1742-től Lulofs naponta megtartotta kurzusait a *Series lectionum*, azaz az órarend alapján. Előadásai az égitestek természetét, az égitestek megfigyelését és az űrmatematika és fizika kérdéseit érintették („de natura corporum caelestium”, „selecta astronomica”, „astronomica physico-mathematica” és „de vero methodo observandi sidera”). Az előadásokat kiegészítette a *teatrum astronomicum*ban folytatott kutatás. Ezek a kurzusok egyébként megmagyarázzák Bod rendkívüli érdeklődését a megmagyarázhatatlan, érdekes vagy katasztrofális természeti jelenségek iránt, amelyeket kora gyakran „kuriózumként” kezelt. Miután Bod elhagyta Leident, Lulofs kifejlesztette a matematika–teológia elméletét, amelynek hasznáról könyvet is írt a következő címmel: *De utilissimo sed hactenus raro matheseos ac metaphysices connubio*, Leiden, 22 iunii, 1744.¹⁶⁵ A newtoni eszmeiségben gyökerező leideni matematika–fizika kísérletek analógiákat kerestek Isten természetbeli létének bizonyítására. A természeti teológia fejlődésének fontos pillanata a matematikai módszerekkel való leképezhetetlen örökkévalóság képletekbe való

¹⁵⁶ OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben i. m., 353.

¹⁵⁷ *Leiden University in the seventeenth century: An Exchange of Learning*, szerk. Th. H. LUNSINGH SCHEURLEER, Leiden, Brill, 1975, 342.

¹⁵⁸ „tot completer luyster der medische faculteijt”: COLENBRANDER, *De herkomst der Leidsche studenten...*, 35. jegyzetben i. m., 20.

¹⁵⁹ OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben i. m., 354.

¹⁶⁰ *Históriákra utat mutató magyar lexikon*, 1748, Biblioteca Telekiana. Vö. GUDOR, *Istoricul Bod Péter*, 12. jegyzetben i. m., 326–327.

¹⁶¹ Kurzusainak egyik kézirata a *Principia prima Astronomicae et Geographicae* című kötetben van, amit megőriztek az Enyedi Dokumentációs Könyvtárban, és amelyet Németalföldön szerkesztettek a 18. század első felében. Ez a kéziratkurzus – Lulofs szellemében – az égi tárgyakkal, a csillagászati, természeti és fizikai jelenségekkel foglalkozik. Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, ms, év nélkül, 1–139.

¹⁶² Ferdinand SASSEN, *Johan Lulofs (1711–1768) en de reformatorische verlichting in de Nederlanden*, Amsterdam, 1965, 11.

¹⁶³ J. LULOFS, *De causis astronomiae promotae*, Leiden, 1742. szeptember 18-án.

¹⁶⁴ SASSEN, *Johan Lulofs...*, i. m., 16.

¹⁶⁵ *Uo.*, 394.

tömörítésének vágya. Az általa folytatott teológia, „keresztyény filozófia” elnevezéssel, egyrészt kísérleti kutatásának metafizikai irányultságát, másrészt a megújulásra mindig nyitott teológiai gondolkodásmódot jelezte. Ennek a kutatásnak elképesztő eredménye volt, hogy 1768. április 29-én Lulofs az egyetem kurátoraival együtt megfigyelte a Vénusz bolygó elhaladását a Nap mellett. A leideni asztronómiai kutatás szerencsétlenségére Lulofs még annak az évnek a tavaszán elhunyt.¹⁶⁶ Azok közé a korai felvilágosodás idején élt tudósok közé tartozott, akik a fizikát és az űrkutatást a „keresztyény filozófia”, azaz a teológia részének látták. Lulofs hatása Bod Péterre az erdélyi tudós élénk földrajzi érdeklődésében tűnik ki. Lulofs emléke, ahogyan kurzusainak emléke is, visszaköszön a *Szent Júdás Lebbeus apostól levelének magyarázatjában*, amelyben a 18. század ateizmusának leírásához Bod a „vándorcsillagok” hasonlatához folyamodik.¹⁶⁷ Az égitestek fényének eredete, a bolygók közötti kapcsolatok, az üstökösök, mind Lulofs tanításainak teológiai emlékei, amelyeket Bod öt évvel azután dolgozott fel, hogy befejezte leideni tanulmányait.¹⁶⁸

Szakszerű teológiai kutatás nem létezhet az eredeti bibliai nyelv alapos ismerete nélkül. Bod, aki egyébként mestere volt a klasszikus nyelveknek, rendszeresen részt vett Tiberius Hemsterhuis (1685–1766) professzor kurzusain, aki az akadémián a történelem, az ékesszólás, a görög és a római antikvitások előadója volt.¹⁶⁹ Az Újtestamentum klasszikus filológia segítségével való tanulmányozása Bodot arról győzte meg, hogy Schultens, van den Honert és Alberti tulajdonképpen csak teológusok, de Hemsterhuis inkább filológus és történész. Az összehasonlító filológia szekularizált görög tudósát látta benne. A kutatások Tiberius Hemsterhuist (1685–1766) a leideni klasszikus görög filológiai iskola élére helyezik.¹⁷⁰ Ő volt a görög nyelv legnevesebb holland kutatója a 18. században, a nyelv-etimológia kutatási módszerének megalapítója, ami a nyelvészeti rekonstrukció elvén alapult.¹⁷¹ 1704-től az *Academiae Illustre* filozófia- és matematikaprofesszora volt Amszterdamban, 1705-ben, Harderwijk egyetemén nyerte el doktori címét a filozófiában, majd magiszteri címét a művészetekben. Bod Leidenbe való érkezésének évében görög nyelvprofesszor volt a leideni Akadémián. Székfoglaló beszédében (*De literarum humaniorum studiis ad mores emendatos virtutisque cultum conferendis*) felvázolta előadásainak főbb témáit.¹⁷² Az egyetem keretében megalapította a híres *Schola Hemsterhusianát*, azt a filológia iskolát, amely az *analóg módszert* alkalmazta a nyelvészeti kutatásban. Tette ezt egyetértésben a teológus Albert Schultens (1686–1756) professzorral.¹⁷³ Órarendjében a *Series Lectionum*-án, a görög nyelv eredetéről (*Originis linguae graecae*) 1740-től kezdődően az egyetemi auditoriumban hetente kétszer tartott sikeres előadást. A görög régiségek, Hemsterhusius meglátásában, az értelem sóját, az európai és ázsiai népek eredetének, megismerésének lehetőségét jelentik. A nyelv számára egy analógiákra épülő rendszer, amelyben összehasonlításokkal az összes elem fejlődése kutatható, és ezek megfejtik az emberi gondolkodás útját („cogionum nostrarum interpres”).¹⁷⁴ Hemsterhuis a nyelvészet strukturális beállítottságát vallotta,¹⁷⁵ amelyben a nyelv múltja és értelme a történelmi-összehasonlító módszer az analógiák segítségével strukturálisan megérthető. A leideni diákoknak tartott előadások felidéztek Arisztophanész

¹⁶⁶ *Uo.*, 52.

¹⁶⁷ Lásd a bevezetést BOD Péter, *Szent Júdás Lebbeus apostól levelének magyarázatja* (Nagyszeben, 1749) című művében.

¹⁶⁸ *Uo.*, 163.

¹⁶⁹ „A történelemnek, szónoklattannak, görög és római régiségeknek tanárai voltak: [...] Hemsterhuis Tiberius. Őt is látogattam néha, amikor az újszövetség görög szövegét fejtegette és a görög régiségeket adta elő...”. BOD, *Önéletírás* (*Descriptio de sua vitae*), 1. jegyzetben *i. m.*, 25.

¹⁷⁰ David RUHNKENIO, *Elogium Tiberii Hemsterhusii = Bibliotheca Scriptorum latinorum recentioribus aetatis*, ed. Josephus FREY, Lipsiae, Teubneri, 1875; *Lectio publica Tiberii Hemsterhusii De originibus linguae graecae*, ed. J. H. HALBERTSMA, Münster, Stichting Neerlandistiek Vrije Universiteit Amsterdam, 1997 (Cahiers voor Taalkunde, 16).

¹⁷¹ Jan NOORDEGRAAF, *Tiberius Hemsterhuis the linguist = Lectio publica...*, *i. m.*, 10.

¹⁷² Jan Gerard GERRETZEN, *Schola Hemsterhusiana, de herleving der grieksche studien aan de nederlandsche universiteiten in de achttiende eeuw van Perizonius tot en met Valckenaer*, Utrecht, 1940, 94.

¹⁷³ *Verwantschap met Albert Schultens, uo.*, 111–112.

¹⁷⁴ OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben *i. m.*, 343.

¹⁷⁵ NOORDEGRAAF, *Tiberius Hemsterhuis the linguist...*, *i. m.*, 12.

Plutosz komédiáját,¹⁷⁶ valamint a „Dictatam de Historia patriam”-ban¹⁷⁷ Németalföld történelmét.

Természetesen egy olyan diák számára, aki jól ismerte a 18. századi erdélyi egészségügy kezdetleges és katasztrofális helyzetét,¹⁷⁸ a Boerhaave neve által nemzetközi hírnévre szert tett orvosi egyetem rendkívüli vonzóerővel rendelkezett. Az orvosi fakultásnak is voltak német hírességei. Herman Boerhaave utódja Siegfried Bernhard Albinus (1697–1770) orvosprofesszor volt. Bod a következőket írta róla: „láttam Albinus Bernát Siegfriedet holttesteket boncolni”.¹⁷⁹ Bod számára tehát a bonctan kihívást jelentett. A Boerhaave által alapított híres iskola előadásait látogatva – ahol van Swieten, a Habsburgok felvilágosult reformátora is tanult – részt vett néhány Siegfried Bernhard Albinus¹⁸⁰ által végzett boncoláson. Albinus a csont- és izomrendszer legkiválóbb ismerői közé tartozott Európában. Bod, akinek számos betegsége volt az Erdélyben széles körben elterjedt empirikus gyógy mód mellett, gyakran folyamodott a hivatásos orvosok szolgálataihoz, jelentős összegeket költve gyógyszerekre is. Albinus professzor Frankfurt am Mainból származott, és 1719-től lektor, majd 1721-től anatómia- és sebészprofesszor a leideni egyetem orvosi fakultásán,¹⁸¹ s a boerhaaviánus orvosi iskola követője volt. Leghíresebb műve *Tabulae sceleti et musculorum corporis humani* (1747) címet viselte, ami művészeti szempontból a 18. század legsikerültebb anatómiai atlaszának számított. Megkísérelte azonosítani az olyan élettani funkciókkal ellátott mikroszkopikus testrészeket, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a testműködés mechanikus modelljének kifejlesztésében. Felfogásában az emberi test tökéletes („homo perfectus”), elméletét nyilvános boncolásain be akarta bizonyítani.¹⁸² Nem meglepő, hogy Bod 1765. január 15-én, Maksai Mihály gyulafehérvári orvos temetési prédikációjában kijelentette, hogy az orvostudományt áldásként Isten osztotta ránk, de nem a babonákat.¹⁸³

Bod ókor iránti érdeklődését professzorainak, Francisc van Oudendorpnak, Tiberius Hemsterhuisnak¹⁸⁴ és Sigebert Havercampnak köszönhet. Műveiben, könyvgyűjtésében visszaköszön az ókor iránti szeretet, a régi kö- és sírfeliratok tudatos gyűjtése.¹⁸⁵ Sigebert Havercamp (1684–1742) az első antik tárgyakat kutató tudós, akivel Bod megismerkedett.¹⁸⁶ Havercamp ugyanakkor történelemprofesszor volt, később pedig görögöt is tanított a filozófiai fakultáson. 1742-ben hunyt el.¹⁸⁷ A görög ókorról tartott kurzusa a diákokat Karthágó, Athén

¹⁷⁶ E célból lásd Tiberius HEMSTERHUIS, *Dictata in Aristophanis Plutum viri celleberimi Tiberii Hemsterhusii opera ac studio* van Helmont másolatát, amely 1749. augusztus 15-én készült. Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, ms, 1–346. A *Callimachi himniiről* (egyetemi kurzus 1752-ből), Nemesgyei János másolta 1781-ben. Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, ms, 1–254.

¹⁷⁷ GERRETZEN, *Schola Hemsterhusiana...*, i. m., 101–102.

¹⁷⁸ VITA Zsigmond, *Orvostörténeti vonatkozások Hermányi Dienes József munkáiban* = Uő, *Művelődés és népszolgálat*, 6. jegyzetben i. m., 80–88.

¹⁷⁹ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 25.

¹⁸⁰ *The medical enlightenment of the eighteenth century*, ed. Andrew CUNNINGHAM, Roger FRENCH, Cambridge, Cambridge University Press, 1990; *Medicine and the reformation* = Ole Peter GRELL, Andrew CUNNINGHAM, *The welcome Institute series in the history of medicine*, New York, Routledge, 1993; Ashworth UNDERWOOD, *Boerhaave's men at Leyden and after*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1977; Charles SINGER, E. Ashworth UNDERWOOD, *Short history of medicine*, Oxford, Clarendon Press, 1962; Lester S. KING, *The medical world of the Eighteenth Century*, Huntington, Robert E. Krieger Publishing Co. Inc., 1971; G. A. LINDEBOOM, *Boerhaave and his time*, Leiden, Brill Academic Publishers, 1970; H. PUNT, *Bernard Siegfried Albinus (1697–1770) on 'Human Nature': Anatomical and physiological ideas in eighteenth century Leiden*, Amsterdam, B. M. Israel, 1983; *Hungarian–Dutch contacts in Medicine since the Epoch of Herman Boerhaave*, ed. Royal Netherlands Academy of Arts and Science, Amsterdam, 1995.

¹⁸¹ BLOK, *De senaatskamer der Leidsche Universiteit...*, 95. jegyzetben i. m., 26.

¹⁸² PUNT, *Bernard Siegfried Albinus...*, i. m., 1–8.

¹⁸³ NAGY Géza, *Bod Péter*, *Református Szemle*, 55(1962/5–6), 277.

¹⁸⁴ David RUHNKENIUS, *Elogium Tiberii Hemsterhusii* = *Bibliotheca Scriptorum latinorum recentioribus aetatis*, ed. Josephus FREY, Lipsiae, Teubneri, 1875.

¹⁸⁵ BOD Péter, *Hungarus Tymbaules seu grata ac benedicta hungarorum quorundam principium, heroum, magnatum, toga et sago, domi militiaeque insignum, virorum eruditione ac prudentia clarorum, feminarum honestatis fama, ac pietatis studio illustrium ex epithaphiis renovata memoria*, Enyed, 1764.

¹⁸⁶ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 25.

¹⁸⁷ BLOK, *De senaatskamer der Leidsche Universiteit...*, 95. jegyzetben i. m., 56–57.

görög feliratainak, és az Újtestamentum szövegének csodálatos világába vezette be. Kurzusa tudományos kutatási módszer akart lenni, de a görög feliratok sokaságával megküzdve a diákok valójában egy szórakoztató paleográfiai és egyben etimológiai előadáson vehettek részt: „[...] quasi ita haec sua historia variegata pariter delectaret”.¹⁸⁸ Francisc van Oudendorp (1696–1761) Tursellinus¹⁸⁹ alapján tanította a történelmet, és az egyetem egyik legjobb latinosa volt, előadásai Caesarról és Suetoniusról szóltak. Ókori latin feliratgyűjteménye, a Papenbroeck-gyűjtemény¹⁹⁰ a latin paleográfia 18. századi jeles ismerőjének mutatja.¹⁹¹ A világtörténelem tanításában Oudendorp Horatius Tursellinus *Epitome Historiae Universalis*át az olasz jezsuita tízkötetes világtörténelem kompilációját használta. Az első kötet az „ab orbe condito ad Romam conditam”-mal kezdődött, és a 10. kötetig tartott – „a Robert Bavaro usque ad finem Rudolphi II”, naprakészen frissítve a világtörténelem eseményeivel.¹⁹² A világtörténelem kurzusa rendkívüli népszerűségnek örvendett Nagyenyeden,¹⁹³ megismerését a jezsuita történetírás biztosította, amelyet sajátos módon a németalföldi protestantizmus közvetített: „Messze a hazámtól, a tudományok szent helyein, egy kifejezhetetlen égő vágyat éreztem egyházi egyháztörténetünk megismerésére. Megszerezve azokat a könyveket, amelyek erről szóltak, amiután megismerési vágyamat nem olthattam el, a régi krónikáink miatt megkerestem a legfontosabb könyvtárakat, leginkább a magyarok körüli népek írásainak megismerése céljából, úgy mint a bizánci, osztrák, német, cseh, sziléziai és lengyel krónikákat. Ezekből elolvastam a régi és az új közléseket, megalkotván a magam számára saját gyűjteményemet.”¹⁹⁴

Bod a vásárolt könyvek, könyvtári jegyzetek és a megszerzett tudomány nemes terhével három tanulmányi év után 1743. november 29-én érkezett haza pártfogója, Árva Bethlen Kata grófnő fogarasi udvarába.

Peregrinusévei alatti tanulmányai elismerést váltottak ki professzoraiból, akik a hagyományokhoz híven kellőképpen felvértezték ajánlólevelekkel. Az őszinte és meleg hangú jellemzések úgy mutatják be, mint „remek fiatalember”, „aki kitartóan és lelkiismeretesen dolgozott”, aki „úgy az Akadémiának, mint a Teológiai Kollégiumnak tiszteletbeli tagja volt, nem feledvén sokszorozni és összegyűjteni a tudást, melynek segítségével, és saját életével, világítson mások előtt is”.¹⁹⁵ Az egyetem szenátusa titkárának, Gerlachus Scheltingának a levele – ami egyben útlevele és tanulmányi igazolás (testimonia) is volt – sem óvta meg a hazatérés nehézségeitől:

¹⁸⁸ Zigebertii HAVERCAMP, *Virii Clarissimi Graeca Lingua, Historiae et Eloquentiae Professorem Ordinum Collegium in Aemiliani Historiam variam Heliana, auctor idem est, qui nobis Historiam animat reliquit*, Leiden, 1745. Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, ms, 1–148. p. Havercamp exegézisének elokváns példája, és utalásai a művészet történetre, az elefánt szó: „ἐλέφαντος = cuius res statuaria ad perfectionem artis esset deducta, non modo ex marmore et ligno, verum etiam ex ebore simulacra faciebant, ita ut murum locis eminentioribusque interseverunt: tale celeberrimum illud inter mundi miracula Olympii Jovis huius et a Phidia confectum. Et hic narrat Aristophanes C4, pag. 357 Damophontem quendam olympia simulacrum Jovis Salutis jam eboris compaibus ad nanquem exactissime coagmentasse.” Zigebertii HAVERCAMP, *Virii Clarissimi Graeca Lingua...*, i. m. Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, ms. 74, 130.

¹⁸⁹ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 25.

¹⁹⁰ Frans van OUDENDORP, Gerard Van PAPENBROECK, *Oratio de veterum inscriptionum et monumentorum usu, legatoque Papenbroekiano, ejusdemque brevis descriptio*, Franciscus van Oudendorp, Luctmans, 1748.

¹⁹¹ BLOK, *De senaatskamer der Leidsche Universiteit...*, 95. jegyzetben i. m., 93.

¹⁹² OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben i. m., 346.

¹⁹³ Tursellinus egyháztörténetét Burmann professzor adta elő. A világi és egyháztörténet-írás rövid ismertetése volt, amelyet századokra és példák ismertetésére alapozta (*De scriptoribus ecclesiasticis*). Petrus BURMANN, *Historia universalis epitomae Horatii Turselinii*, (Leiden). Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, ms, év nélk. II. kötet, 230–421. MS 96, I. kötet, 1–225. Jacobus PERIZONIUS, *Historia universalis epitomae Horatii Turselinii*, (Leiden). Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, Ms 72, III. köt. 1–297. Vö. TURSELLINUS *Historia Universalis* (1781) művével, és a Nemegyei János által másolt kötetekkel: *Historia universalis per Johannem M. Nemegyei elaborata ac propria manu scripta*. Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, Ms 223, Leiden, 1781.

¹⁹⁴ BOD Péter, *Historia Hungarorum ecclesiastica inde ab exordio Novi Testamenti ad nostra usque tempora ex monumentis partim editis, partim ineditis, fide dignis, collecta studio et labore Petri Bod de Felső-Csernáton V. D. Ministri M. Igeniensis et Synodi Generalis Reformatorem in Transylvania Notarii*, ed. L. W. E. RAUWENHOFF, Carolus SZALAY, Utrecht, 1888–1900, I, 4.

¹⁹⁵ Albert Schultens levele, 1743. július 23: BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 26.

kerülő utaktól, cenzúrától, tolvajoktól, és a könyvek szállításának gondjaitól.¹⁹⁶ Visszaútja a lengyel borkereskedők útvonalát követte, akik ismerték a Habsburg cenzúra kikerülésének és a poggyász határon való biztonságos átvittetésének módját. A Leidenből hozott könyvek képezték olthévízi, majd magyarigeni könyvtárának alapját, amelyet élete végéig újabb kötetekkel gazdagított. A könyvek szerzői között megtaláljuk volt leideni professzorainak műveit, de fellelhetők Locke, Christian Wolff, Descartes stb. kötetei is.¹⁹⁷ Az erdélyi népek szolgálatában végzett lelkészi hivatása ugyan különbözött a leideni akadémiai élettől, de Bod mindig gondosan ápolta külföldi akadémiai kapcsolatait. A svájci történész-teológus Rosius a Porta (1734–1806)¹⁹⁸ magyarigeni látogatása jelezte, hogy Bod egyháztörténeti hírneve már a svájci akadémiai közösségig is eljutott. Deáki Pál leideni peregrinus számára újabb németalföldi köteteket vásárolt. A későbbiekben Teleki József és Sámuel, Bod Péternek jelentős tudományos szolgálatot tett Svájcban¹⁹⁹ és Hollandiában.²⁰⁰ A felvilágosult Teleki grófok Bodtól tanulták meg, mit is jelenthet Európa egy 18. századi erdélyi peregrinusnak. Könyv- és könyvtárszeretete mindvégig jelen volt életében. Az utókorra maradt könyvtárrészeinek ma is gazdag németalföldi könyvritkaságai kerülnek elő.²⁰¹ Bod magyarigeni könyvtárának elemzése, levelezése is jelzi, hogy Németalföldről peregrinációját követően is rendszeresen szerzett be könyveket – főképp az új erdélyi peregrinusok segítségével.²⁰²

Tudományos tevékenységre vágyva, 1749-ben a Gyulafehérvár melletti Magyarigenben vállalt lelkészi szolgálatot. Lelkipásztor hivatása mellett a tudománynak szentelte idejét, és ezzel a 18. századi erdélyi református egyház egyik legismertebb tudós személyisége lett. Egyháza, 1767-ben egyházkerületi főjegyzőnek (generalis notarius) választotta meg,²⁰³ amely tisztség előrevetítette a püspöki méltóság elnyerésének lehetőségét is. Ezt a megbízatását haláláig példásan betöltötte.²⁰⁴

Hazatérve Bod számára is fájdalmas volt viszontlátni egy olyan országot, amely sokkal elmaradottabb volt Németalföldnél. Ez a nyomasztó érzés minden Erdélybe visszatérő peregrinus szívében fellángolt, miután szembesült az itteni középkori szokásokkal, a romos épületekkel, az fejletlen oktatással, a könyvek, nyomdák hiányával, a politikai, társadalmi és vallási bizonytalansággal, és a gyengén fejlett orvosi ellátással. Azonban minden akadémita, így Bod is tudatában volt társadalmi és egyházi kötelezettségeinek. Feladatát sikerrel tölthette be, hiszen egy félfeudális, korlátolt lehetőségű falusi, nemesi értelmiség és többnyire konzervatív klerikális társadalom közepette fejtette ki az erdélyi korai felvilágosodásra kevésbé jellemző, de oly karakteres vidéki, még barokk, de már felvilágosult tudós lelkész szerepét. Tette ezt a magyarigeni parókia látszólagos árnyékából, de alázattal, egy olyan lelkészi-nemesi társadalomban, ahol a tehetősebb peregrinusok néhány külföldi tanulmányi év után, sokszor gögösen építették a mára

¹⁹⁶ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 31–33.

¹⁹⁷ RADVÁNSZKY Béla, *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*, Magyar Könyvszemle, 1886, 59–86.

¹⁹⁸ Petrus Dominicus ROSIUS à PORTA, *Album Amicorum, egy Magyarországon és Erdélyben tanult svájci diák emlékkönyve*, ed. Jan Andrea BERNHARD, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2001, 27; Uő, *Rosius à Porta (1734–1806): Ein leben im Spannungsfeld von Orthodoxie, Aufklärung und Pietismus*, Zürich, 2005.

¹⁹⁹ *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában: Teleki József utazásai 1759–1761*, kiad. TOLNAI Gábor, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi magyar prózai emlékek, 7), 86.

²⁰⁰ Teleki Sámuel Daniel Gerdes-Groningenhez: „Monsieur Bod, Ministre de mon Pays, lequel m'avoit prié de Vous le donner en propre main, et de le recommander á votre protection. C'est un homme qui a dévoué sa plume au public, et qui travaille sans relâche.” POSTMA, *Frustula Telekiana...*, 74. jegyzetben i. m., 3.

²⁰¹ DEÉ NAGY Anikó, *Dutch cultural remains in Marosvásárhely = „Een boek heeft een rug”...*, 100. jegyzetben i. m.; KELECSÉNYI Gábor, *Múltunk neves könyvgyűjtői*, Bp., 1988, 173–199; DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, 1997. Bod szétszóródott könyvtárának maradványait a következők dolgozták fel: JAKÓ Zsigmond, *A székelvudvarhelyi Tudományos Könyvtár története* = Uő, *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, 1976, 219–252; OLÁH Róbert, *Bod Péter könyvei a Debreceni Református Kollégiumban* = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem: Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára, szerk. GÁBORJANI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 243–269.

²⁰² VITA, *Bod Péter könyvtára...*, 6. jegyzetben i. m., 53–59.

²⁰³ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 63.

²⁰⁴ SIPOS Gábor, *Bod Péter mint generális nótárius*, Confessio, 2002/2, 41–44.

elfeledett „jól megérdemelt” egyházi vagy politikai karrierjüket. A peregrinációnak köszönhetően Bod Péterből nemcsak kiváló teológus vált, hanem személyében a magyar irodalomtörténet megalapozóját, könyvtártudományi szakembert, elismert történészt, kartográfust, lelkipásztort és mezőgazdászt is tisztelhetünk.²⁰⁵

Gazdag tudományos tevékenysége, erdélyi, holland²⁰⁶ és svájci²⁰⁷ publikációi meghozták számára a hírnevet. Magyarigen „különös csendje” megengedte számára, hogy több mint 50 művet alkosson anélkül, hogy elvesztette volna érdeklődését Németalföld és a holland nép iránt.²⁰⁸ Tudós tevékenysége emiatt elválaszthatatlan attól az *iter hollandicum*tól, amely számos erdélyi diák életében meghatározó, tudományos élményt jelentett.²⁰⁹ Bod kiadványaira, főleg a *Magyar Athenasra* és *Szmirnai Szent Polikárpuszra (Az erdélyi püspökök élete)* a nagypolitika is felfigyelt. Az erdélyi cenzúra által kezdeményezett, művei ellen kiadott birodalmi rendelet négy nappal halála után érkezett Magyarigenbe.²¹⁰ Mária Terézia 1768. november 28-án keltezett levelében arra szólította fel az erdélyi Guberniumot, hogy kiadványai miatt büntesse meg Bodot.²¹¹ A cenzúra nyomása miatt a protestánsok ismételten a nyugati akadémiák védelmét kérték.²¹² Bod halála 1769. március 2-án nem csupán egy erdélyi tudós lelkipásztor életének végét jelentette, hanem általa az erdélyi protestáns történetírás egyik legkiemelkedőbb egyénisége távozott az élők sorából. Élete és munkája élő bizonyíték arra, hogy az egyetemi peregrináció

²⁰⁵ BOD Péter, *Házi diárium*, Magyarigen, 1750–1769. Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, ms, 132.

²⁰⁶ BOD Péter, *Historia unitariorum in Transylvania inde a prima illorum origine ad recentiora usque tempora ex monumentis authenticis concinnata per Petrum Bod de Felső Csernáton Dum vineret, Ecclesiae Reformatae Magyar Igeniensis V.D.M. in Transylvania, ac primum quidem Dioceseos eiusdem nominis, mox Synodi Generalis Notarium, es Msto Auctoris nunc primum edita*, Leiden, 1776; BOD Péter, *De Reformationis Hungaricae patronis dissertatio* = Daniel GERDES, *Scrinium antiquarium, sive Miscellanea Groningiana nova, ad historicam Reformationis ecclesiasticam praecipue spencantia*, Tomus VII/ Pars I, II, Groningae-Bremae, 1763, 133–174.

Megjelenésének évétől ő maga is használta ezt a kötetet Szenci Molnár Albert tervezett nagymonográfiájában, lásd BOD Péter, *Redivivus Albertus Molnár Sentiensis sive Grata et immortalis apud Hungaros viri eruditione clari ac laborissimi Alberti Molnár memoria quam ex libris in publicum editis ac litteris varionem, ab ipsomet, primum curiose collecti, ab aliis vere red praesens usque semper sollicitate conservatis magna cura ac diligentia renovavit*, ms. 1, 1100 B, 1763, Biblioteca Telekiana, Marosvásárhely ms, 67.

²⁰⁷ BOD Péter, *Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza*, Basel, 1760.

²⁰⁸ Bizonyítja ezt későbbi kapcsolattartása a franekeri Daniel Gerdesszel, van den Honerttel, volt tanárával Leidenből, vagy azokkal a diákokkal, akik Németalföldről érkeztek Erdélybe. A hollandok iránti érdeklődése visszaköszön egyik 1754-ben Ráday Gedeonnak küldött levelében: „A tegnapi megtudtam, hogy Kolozsváron van egy holland, aki azt állítja, hogy lelkésznek megy a konstantinápolyi nagykövethez.” SZABÓ Ágnes, *Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, X, 2002, 210–211.

²⁰⁹ Lásd: Mobility = Hilde de RIDDER-SYMOENS, *A history of the University in Europe, 2, Universities in Early modern Europe (1500–1800)*, ed. Hilde de RIDDER-SYMOENS, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 440.

²¹⁰ Irodalomtörténeti Közlemények, 22(1912), 120–121.

²¹¹ HARSÁNYI István, *Eddig ismeretlen feljegyzés Bod Péter Szent Heortokrátészéről*, Theologiai szemle, 1925, 538–539.

²¹² „Amplissima Theologica Facultas (!) Duodecim circiter sunt anni, quo Revisio Librorum a Iesuitis ad Seculares translata fuit, a quo etiam tempore tutius longe nostri libros suos secum ferre poterant; antea enim nisi per Poloniam Aenopolarum ope eraserint, e minibz Iesuitarum nullo modo liberabantur. Cum autem post prohibitionem, ne quis nostrum oras exteriorum peteret, veniam iterum tribus abhinc annis obstruissimus: Revisio Librorum Iesuitis iterum concessa est. Accidit autem ante duos annos ut Lutheranae Religioni addictus L. B. Samuel Brukenenthal (quod nunquam antea contigit) in Transylvanicae Cancellarium Viennae residentem constitueretur, hic dum conaeretur Secularibus Revisionem restituere, lite inter Iesuitas et Seculares orta, nescimus quo casu, multi nostrum omni absque Revisione dimissi sunt. Nos vero res nostras Agenti Ecclesiarum nostrarum Nob. Samueli Türi Serio, ut par erat, commendavimus, qui cum omnia nobis tuto perscribere non possit: Studiosus Medicinae Reformatus Samuel Wásárhelyi, qui dicto Agenti semper adest, in Litteris suis 4ta Novembris Vienna ad Petrum Zalányi datis de Revisione sic scribit: „Quod adtinet ad Revisionem Librorum, sciatis hoc anno ab initio veris multos admodum absque omni examine fuisse liberatos. Nunc autem non observare intellexi, Cancellarium (L. B. Brukenenthal) brevi officio Suo privatum iri, inque ejus locum L. B. Bajtai Episcopum Transylvanicae Successurum, quae cum evenient Iesuitas voti compotes futuros nullum est dubium, res enim nostrae maxime a Cancellario pendent, rebus sic stantibus aliud vobis consuli non potest, quam rationibus prudenter expositis ab Ill. ac Praepotentibus Ordinibus pro uno vestrum veniam impetretis, qui reliquorum Libros quantocius secum ferendo, spes aliqua superest vos etiam aliquo modo erasuros. In hoc periculo tam proximo, tamque praesenti Amplissima Theologica Facultas ! Si quid intercessionem Vestra apud Illustrissimos Curatores pro nobis efficere possitis, opem vestram enixe rogamus. Celeberrimorum Vestrorum Nominum Cultores perpetui. Hungari e Coll. Theol. bid. Acta Facultatis a. 1768.” Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden 370–371. szám.

alapvetően formálja azon közösség életét, amelyben a tudósi életpálya kiteljesedhet. Az erdélyi magyarság nemzetté válásának útján különösképp Németalföld járult hozzá a kultúra, a könyvek és tudomány terjedéséhez,²¹³ amely folyamatnak Bod Péter tevékenysége is jelentős résztvevője. Így válhatott a németalföldi Athenasból, Magyar Athenassá élete. Ezt a kiérdemelt társadalmi szerepet az erdélyi arisztokrácia felvilágosult tagja, Teleki Sámuel, de a franeker–groningeni egyháztörténész Daniel Gerdes is tudomásul vette és értékelte. Francia nyelvű méltatásban nem sok 18. századi magyar tudósunk részesült, Bod azonban kiérdemelte: „Tekintetes Bod úr, hazámnak lelkipásztora [...] egy olyan ember, aki írását a közösségének szentelte, akiért fáradhatatlanul dolgozik:” („Monsieur Bod, Ministre de mon Pays [...] c’est un homme qui a dévoué sa plume au public, et qui travaille sans relâche.”).²¹⁴ Tanulmányai után fáradhatatlanul használt annak a hazának, amely ma sem felejtette el.

²¹³ „Hier haben sich die Leute, die Bücher und die Ideen aus verschiedenen Landern in einen geistigen Austausch zusammengefunden, wie er anderwo in diesem Zeitalter nicht verwirklicht war = Johan HUIZINGA, *Der Mittlerstellung der Niederlande zwischen West und Mitteleuropa*, Haarlem, 1948 (Verzamelde Werken), II, 296.

²¹⁴ POSTMA, *Frustula Telekiana...*, 74. jegyzetben i. m., 3.

A hivatalos érintkezés nyelve Magyarországon a XVII. században*

A magyar nyelv és a magyar nyelvű írásbeliség, amely a Mohács előtti korszakban úgy is lassabban fejlődött a más európai nemzeti nyelvekhez képest, a Habsburgok magyar trónra jutása után még nehezebb helyzetbe került. Talán nem is annyira azért, mert a Habsburgok idegenek voltak Magyarországon – hiszen idegen királyokból Magyarországnak a középkorban sem kevés jutott –, hanem azért, mert éppen ebben a korszakban Európa-szerte a nemzetállamok, a nemzetek nyomultak előre, és ezzel együtt hivatali téren a nemzeti nyelvek is. A Habsburgok nem tudtak magyarul, a magyarok németül, talán mindkét fél különböző okok miatt hosszú ideig nem is nagyon szorgalmazta a másik nyelv elsajátítását. Így előtérbe került a latin.

Kis tanulmányomban a nyelv használatának csak egy hivatalos területét szeretném felvetni, mégpedig az országgyűlésekét. Ez a téma (a kora újkori országgyűlések általános történetével együtt)¹ még mindig elhanyagolt terület a történetírásban.² Nem könnyű feladat, mert a kortársak talán nem látták a hivatalos nyelvhasználat különlegességét, és emiatt nem emelték ki ezeket a kérdéseket – még azok sem, akik személyesen tevékenykedtek az országgyűléseken, sőt leírták azokat. Az országgyűlések munkanyelve a latin volt. De mit jelentett ez?

Elsősorban, milyenek voltak a központi hatalom és az „ország” (azaz az országgyűlésen képviselt nemesség) közötti érintkezési lehetőségek a nyelv szempontjából? Hogyan érintkezett egymással egyfelől a király és az udvar, másfelől az országgyűlés? Ezen a téren az állami szerződést, a protokollt, amelyben a magyar államiság érvényesült, el kell választani a mindennapi ügyintézésről.

Az országgyűlések nem számítottak Magyarország belső ügyének. Az előkészítés Bécsben kezdődött: sűrű tanácskozások folytak az udvar (Titkos Tanács, Udvari Kamara, Hadi Tanács stb.) és a magyar állam és egyház főméltóságai, a Magyar Kamarával, a magyar tanácsosokkal stb. E tanácskozások eredményei a királyi előterjesztések (propositiones) voltak, amelyek a közeledő országgyűlésen tárgyalandó kérdéseket tartalmazták. Természetesen latin nyelven. Latinul írták a királyi kancelláriában a meghívóleveleket (litterae regales) a mánásoknak, a megyéknek, a városoknak, az egyházi intézményeknek. A latin nyelvű megbízóleveleket (credentiales) a követek átadták a nádornak vagy a személynöknek, amikor az országgyűlésre érkeztek. A királyi előterjesztések latin szövegét a király az országgyűlés résztvevői előtt ünnepélyesen átadta a főkancellárnak, a nádor felolvasta azokat az országgyűlésnek, a szöveget átírták. Utána kemény, több hónapos munka alatt sorban következtek az ország sérelmei (gravamina), az ország többször előadott véleménye (opinio) a királyi előterjesztésre, és erre szintén a többször megfogalmazott királyi válaszok (benigna resolutio) – ezek száma egy országgyűlésen is tucatnyi volt. Végül jöttek az országgyűlés törvényei (articuli), amelyeket az alsótábla által választott

* A tanulmány a Domus Hungarica Alapítvány támogatásával készült, előadásként hangzott el a VII. Hungarológiai Kongresszuson, 2011-ben Kolozsváron.

¹ Az országgyűlések történetének kutatása csak az utolsó években indult el Magyarországon. A teljesség igénye nélkül: Jean BÉRENGER, KECSKEMÉTI Károly, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*, Bp., Napvilág, 2008; SZIJÁRTÓ M. István, *A Diéta: A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*, Keszthely, Balaton Akadémia, 2010; *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*, szerk. DOBSZAY Tamás és mások, Bp., Országgyűlés Hivatala, 2013; *Egy új együttműködés kezdete: Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés*, szerk. DOMINKOVITS Péter, KATONA Csaba, Sopron–Bp., MNL Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014; PÁLFFY Géza, *A Szent Korona Sopronban: Nemzeti kincsünk soproni emlékhelyei*, Sopron–Bp., MNL Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014; Tatjana GUSZAROVA, *A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői*, Levéltári Közlemények, 76(2005), II, 93–148.

² Az országgyűlésekre vonatkozóan a nyelvhasználat kérdését a mai napig csak néhány kutató érintette: FERDINANDY Geyza, *A magyar nyelv szerepe a múlt idők országgyűlésein*, Budapesti Szemle (1894), 254–272; KÉRÉSZY Zoltán, *Országgyűléseink tanácskozási módja: (Jogtörténeti tanulmány)*, Kassa, 1906; SZIJÁRTÓ M., i. m., 132–136.

bizottság állított össze, és amelyek megfogalmazásait nemegyszer változtatta meg a bécsi kancellária és az országgyűlés.

Így, a külső kapcsolatok (vagyis a dinasztia és az udvari intézmények közötti kapcsolatok) szintjén az írásbeli ügyintézés az országgyűlésen kizárólag latin nyelven történt. Világos, hogy ezen a szinten a szóbeli érintkezés nem lehetett más, mint latin nyelvű. A magyar országgyűléseken mindig több külföldi megfigyelőt láthattunk a vendégek között. A királlyal együtt nem ritkán nemcsak a családtagjai jöttek, hanem a császári udvar főméltóságai, azok között a Titkos Tanács tagjai, sőt nem ritkán elnökei is, például Trautmannsdorf, Puchaim (1637/1638),³ Kurz (1642),⁴ Pricklmayer, Khevenhüller (1646/1647).⁵ A király távollétékor ők képviselték az uralkodót, ők tárgyaltak a rendekkel. Vajon milyen nyelven folytak ezek az ülések? Biztos, hogy nem magyarul.

Mégis voltak bizonyos kivételek, amikor magyar szó is elhangzott a király előtt. Az országgyűlések fontos része volt a király érkezése és fogadása. Az országgyűlések naplóírói megörökítették ezt a szertartást, bár nem egyformán, hanem egymástól eltérően, kihagyva egyes mozzanatokat. A magyar rendek többször üdvözlötték a királyt: a határon, az országgyűlés színhelye előtt és a királyi rezidenciában. Ez a főkancellár és a kancellár feladata volt, akik a rendek nevében magyarul, ékes beszéddel (*hungarice eleganter salutavit, oratiuncula brevi Ungarico [...]* concepta, cancellarius urammal peroraltatott magyarul) fordultak a királyhoz.⁶ De az ilyen alkalom nagyon ritka eset volt a király és az ország közötti érintkezésben. Mivel a királyok nem értették a magyar szót, a beszédet lefordították nekik. A királyok válaszul latin nyelvű beszéddel léptek fel (*latina oratione habita*), szavaikat magyarra fordították. Tolmacsként a források szerint a kancellárok szerepeltek. Ezek után az ország nevében a királynak hálát már latinul a főkancellár mondott, és a szavait szintén magyarra fordították.⁷ Ezt a rendet már I. Ferdinánd koronázása országgyűlésén látjuk, és ezt követték később is. Nem lehet biztosan tudni, eltértek-e ettől a gyakorlattól a különböző országgyűlések, mert – ahogy már megjegyeztem – a források nem követik szigorúan a témát. Néha megemlítik, hogy a főkancellár a király előtt latin beszéddel a rendekhez fordult, és röviden jellemezte az ország helyzetét és az országgyűlésre váró feladatokat.⁸ Ez szabály volt vagy kivétel? Vagy például, ha az egyik országgyűlés naplóírója kihagyja a magyar beszédeket, ez mit jelent: egy bonyolult, valóságos helyzetet, vagy csak a szerző emlékezetének sajátságát?

A nyelvek ilyen használatának a királyi fogadás szertartásában az országgyűlés alatt kettős jelentősége volt. Egyrészt segítségül szolgálhatott azoknak az országgyűlési követeknek, akik nem tudtak latinul. Másrészt – és ezt sokkal fontosabbnak tartom a XVI–XVII. században – a magyar nyelv ebben a szertartásban a magyar államiság jelképe volt, ugyanúgy, mint például a magyar zászlók és szőnyegek II. Mátyás magyar koronázásának idején.⁹ Ugyanúgy értelmezhetjük a koronázásoknak azt a jelenetét, amikor a királyválasztásokon a nádor által a rendeknek magyarul, háromszor feltett kérdésre: „Akarjátok-e az illetőt királyotokul?“, a rendek háromszor

³ BERÉNYI György *naplója az 1634/5-ik soproni és az 1637/8-ik évi pozsonyi országgyűlésekről*, kiad. KOMÁROMY András, Történelmi Tár (1885), 133.

⁴ SZEMERE Pál *abauji és sárosi követ naplója az 1642. évi országgyűlésről: Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka (1640 december–1643 március)*, szerk. HAJNAL István, Bp., 1930 (a továbbiakban: SZEMERE 1642), MNL OL N 114, DD, II: Pauli de Szemere Diarium Diaetae Poseniensis a die 20. Januarii usque diem 20. Junii A 1649. deductum (a továbbiakban: SZEMERE 1649), s. p., die 24. Martii.

⁵ MNL OL N 114, DD, II: Diarium Diaetae Poseniensis anni 1647 ... PETRI SZIRMAY Abligati Comitatus Zempliniensis (a továbbiakban: SZIRMAY 1646/47), s. p., die 1. Octobris.

⁶ SZIRMAY 1646/1647, s. p., die 22. Septembris.

⁷ BERÉNYI 1634/1635, 118; MNL OL N 114, DD, I: Georgii BARNA et Pauli DE ZEMERE Diarium Diaetae Poseniensis a die 6. Novembris A. 1637 usque ad 7. Septembris A. 1638 deductum (továbbiakban SZEMERE 1637/1638), s. p., die 1. Decembris; SZEMERE 1649, s. p., die 23. Martii.

⁸ SZIRMAY 1646/1647, s. p., die 22. Septembris.

⁹ BARTONIEK Emma, *A magyar királykoronázások története*, Bp., A Magyar Történelmi Társulat kiadása, 1987, 2 (Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata), 139.

felkiáltottak magyarul: „Akarjuk!”¹⁰ (Most kihagyom ennek a szertartásnak egyéb jelentőségét). De ezzel be is fejeződött a magyar nyelv szereplése a Habsburg királyok és a magyar rendek közötti érintkezésben. A Habsburg királyok nem beszéltek magyarul. De az ország előtt nem szólhattak németül sem. Így a latin nyelv lett az egyetlen lehetőség a hatalom és az ország közötti dialógusban. Ha az országgyűlés alatt a rendek követeket küldtek a királyhoz – ez nagyon gyakran történt –, latinul beszéltek: a követek is, a király is.¹¹

Nem volt ilyen egyértelmű a helyzet az országgyűlésben. A magyar főhatóságok (a nádor vagy a főkancellár) általában írott latin szövegekkel fordultak a rendekhez az országgyűlés előtt és alatt. Az írásbeli érintkezés a felső- és az alsóház között latin nyelven zajlott. A szóbeli tárgyalások közöttük és a táblákon belül inkább magyar nyelven folyt, nem beszélve a magánjellegű gyűlésekről a követek szállásain. Az országgyűlési naplóírók közül, például Szemere Pál, aki kizárólag latinul írta naplóit, néha átugrott a magyar nyelvre. Ez akkor történt, amikor a felső- és az alsóházban a katolikusok és a protestánsok között lezajlott vitákról szólt, és elmondta mindkét oldal javaslatait és az ellenvetéseket; vagy amikor leírta a nádornak a makacs protestánsokhoz intézett indulatos, haragos szavait, fenyegetéseit, feltételeit.¹² Amikor Szemere a fórumon uralkodó hangulatokat akarta jobban éreztetni, akkor áttért az anyanyelvre. Nem lehet kizárni azt sem, hogy – legalább néha – a rendek előbb magyarul állították össze javaslataikat, sérelmeiket, és csak utána fordították latinra. Klobusiczky András, II. Rákóczi György követe az 1655. évi országgyűlésről azt írja patrónusának, hogy küldi neki a katolikusok és a protestánsok sérelmeit: „most íratom le deákul az mienket”.¹³

Az országgyűlési követek kapcsolata az őket küldő megyékkel a nyelv szempontjából is vegyes volt: a követutasításokat a megyei közgyűlések egyaránt latinul és magyarul állították össze.¹⁴ Ugyanezt láthatjuk a megye és a követek közötti levelezésben, a követek beszámolóiban.¹⁵ Mégis, ezen a téren nem kevésbé különböztek egymástól a Magyar Királyság részei. (Egyébként ez egy külön téma lehet a kutatás számára.)¹⁶

A latin nyelv elterjedésének a XVI. század második felében és a XVII. században a hivatalos érintkezés mezején (így az országgyűléseken is) több körülmény kedvezett. Elsősorban az, hogy lényegesen megváltozott az országgyűlés résztvevőinek összetétele. A XV–XVI. század elején a törvények érzékeny anyagi büntetés terhe alatt (egyébként ezek az előírások távol álltak a valóságtól) előírták a nemesek tömeges jelenlétét az országgyűléseken.¹⁷ Viszont a követek tömegei nemhogy latinul nem tudtak, nagyrészt jobbra analfabéták voltak. A XVI. század második felétől kezdve változott a helyzet. A tömeges megjelenés elve helyét a képviselő, a követküldés foglalta el (az alsótáblán). A megyék, a városok, az egyházi testületek kiválasztott követeket, képviselőket küldtek az országgyűlésekre: két személyt – általában a helyi elithez tartozókat, akik leggyakrabban a megyei vagy a városi önkormányzati tisztikar tagjai voltak: alispánok, szolgabírák, jegyzők, ritkábban esküdtek. Ezek a személyek nemcsak a legjobban tájékozottak voltak a helyi ügyekben és azokat sorra hozták az országgyűlésre (emiatt Esterházy Miklós nádor ellenezte is az alispánok és megyei jegyzők részvételét az országgyűléseken).¹⁸ Azonkívül

¹⁰ FRAKNÓI Vilmos, *A magyar királyválasztások története*, szerk. BÁRÁNY Attila, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2005 (Historia incognita: az elfeledett magyar társadalomtudományok tára: 1. sorozat: történettudomány, 14), 158.

¹¹ BERÉNYI 1637/38, 127, 137.l.

¹² SZEMERE 1637/1638, die 14. Decembris, 12. Januarii, 15. Januarii.

¹³ PETTKÓ Béla, *Az 1655-iki Pozsonyi országgyűlés történetéhez*, Történelmi Tár (1891), 172.

¹⁴ MNL BAZ lt., Borsod, Borsod vármegye közgyűlések jegyzőkönyvei, 7. köt., fol. 240–254.

¹⁵ Így Barna György, Borsod megye követe az 1646/47. évi országgyűlésen csak magyarul levelezett a megyével (MNL BAZ lt. Borsod, Acta politica IV (501/16. Mat. V. Fs. I, 199 stb.).

¹⁶ A kutatások legfrissebb eredményei az utolsó évtizedben: DOMINKOVITS Péter, *A 17. századi nyugat-dunántúli magyar nyelvű mezővárosi hivatali írásbeliség (Szombathely) = Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*, szerk. KOROMPAY Klára, TERBE Erika és mások, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009, 81–90; KENYERES István, *Magyar nyelvű források a 16–17. századi kamarai levéltárakban*, Uo., 100–108.

¹⁷ CJH 1000–1526. évi törvénycikkek, magy., utalás. MÁRKUS Dezső, Bp., Franklin-Társulat, 1899, 578 (1495. évi tc.).

¹⁸ SALAMON Ferenc, *Rendi országgyűléseink jellemzéséhez* = S. F., *Kisebbségi történelmi dolgozatai*, Bp., Ráth, 1889 (A magyar nemzet családi könyvtára, 67), 402–405.

ők a helyi művelt, iskolázottnak mondható réteget képezték. Számukra a latin nyelv tudása kötelező volt. Ezt számukra az iskola (kollégium) adta, amelyben az oktatás éppen a latin nyelvre épült.¹⁹ Az iskolázottság lehetőséget adott a társadalmi előrelépésre, amit segítettek a tisztségek a megyei és a városi önkormányzatban, az állami apparátusban az országgyűléseken való részvételre. Gyakran ez a három tényező egybeesett. A letehetségesebb és legaktívabb országgyűlési követekből különböző bizottságok alakultak meg: azok, amelyek a királyhoz mentek, amelyek az ország sérelmeit állították össze, amelyek a törvényeket fogalmazták, amelyek nap mint nap összekötötték a felső- és az alsóház munkáját.

Ilyenekhez tartozott Barna György, aki mint Nógrád megyei jegyző kezdte a pályáját. 1626-ban Alaghy Menyhért országbíróhoz került titkárként, az 1630–1650-es években ő lett az egyik leghíresebb országgyűlési politikus: többször is képviselte Abaúj megyét és az erdélyi fejedelmet.²⁰ Hírnevet szerzett magának mint remek szónok, ezért többször megbízták a latin beszéd elkészítésében a királyhoz indított követségekben.²¹ 1647-ben már országbírói ítélőmesterként említik a források.²² Egy másik ragyogó példa Berényi György: a kiváló képességű, magas műveltségű, köznemesi családból származó ifjú katonai szolgálattal kezdte pályáját, az 1630-as, 1640-es években Nyitra megye követeként tevékenykedett az országgyűléseken (1634, 1637/8, 1642), közben Nyitra megye alispánjának választották, egy ideig I. Rákóczi György szolgálatában állt. Ami nem gyakori eset, érdemeiért báróságot kapott I. Lipóttól.²³ Nem lehet kihagyni ebből a listából Aszalay Istvánt sem. Pályafutását Esterházy Miklós familiárisaként kezdte, támogatásával tanult külföldön és haladt előre a hivatalban. Több éven keresztül Esterházy mellett végzett titkári munkát, közben – Esterházy nádorsága alatt – néhány évig a nádor ítélőmestere is volt. Egy ideig dolgozott Cziráky Moyses személynök bírósági apparátusában. 1645-ben Draskovich János nádor ítélőmestere lett. Később (1650-től 1657. évi haláláig) a Magyar Kamara tanácsosának tisztségét vállalta el.²⁴ Az országgyűléseken, nemcsak mint Esterházy titkára és nádori ítélőmestere szerepelt, hanem mint követ is.²⁵ Kiváló jogász volt, szerzője egy jogi tanulmánynak is.²⁶ Az egyik legérdekesebb figura az országgyűléseken viszont Szemere Pál volt, aki 1625-től 1649-ig egyetlen országgyűlésből sem maradt ki. Minden diaetáról latin nyelvű naplót vezetett. Három megyének – Bars, Abaúj, Sáros – és a jászói konventnek is jegyzője volt, Abaúj megyének alispánja, I. Rákóczi György követe, a királyi tábla ülnöke, és végül a Szepesi Kamara tanácsosa.²⁷

¹⁹ Szemere Pál az egyik naplójában büszkén megemlíti, hogy mikor hazatért az 1646. évi országgyűlés befejezése után, birtoka határán a 12 éves kislány az apja elé ment, és egy szép latin beszéddel üdvözölte őt (MNL OL N 114, DD, II: Georgii Barnaet Pauli de Zemere Comitatus Abaujvariensis Ablegatorum Diarium rerum gestarum tempore Diaetae Poseniensis Anno 1646 celebrata a die 23. Augusti 1646 usque ad diem 3. Julii Anni 1647 per Paulum Zemere deductum (a továbbiakban: SZEMERE 1646/47), fol. 200.

²⁰ NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, Pest, Beimel és Kozma Vazulnál, 1857, I, 202.

²¹ *Abauivármegye monográfiája*, szerk. KORPONAY János, Kassa, Kosch és Scharp, 1878, II, 168.

²² SZEMERE 1646/47, die 23. Januarii.

²³ Lásd Tatjana GUSZAROVA, „A nagy réghy dicsiretes magyar győkérből ky nőtt szép ágh...”: Berényi György báróságára írt Gratuláció = *A történettudomány szolgálatában: Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*, szerk. BARÁTH Magdolna, MOLNÁR Antal, Bp.–Győr, Magyar Országos Levéltár, Győr-Moson-Sopron megye Győri Levéltára, 2012, 149–165.

²⁴ Aszalay életútját alaposan csak Csizi István kutatta, aki megjelentette naplóját: (CSIZI István, *Egy nagyvívű hivatali karrier kezdetei a XVII. századi királyi Magyarországon: Aszalay István naplója (1624–1631)*, Fons, 2005, 2. sz., 163–255.

²⁵ SZEMERE 1637/1638, s. p., 15. Januarii; SZEMERE 1642, 426; BAZ lt., Borsod, Acta politica IV (501/16. Mat. V. Fs. I. 198).

²⁶ Aszalayról mint jogászáról T. П. ГУСАРОВА, «Трипартитум» Иштвана Вербеци глазами венгерского юриста 1-ой половины XVII в. Иштвана Асалая = *Право в средневековом мире*, под ред. И. И. ВАРЬЯШ и Г. А. ПОПОВОЙ, Москва, ИВИ РАН, 2007, 255–271.

²⁷ Az egyetlen magyar nyelvű tanulmány a Szemere nemzetségről csak futólag érinti Szemere Pál személyét: Szemere: *Huba vére*, összeáll. ZARÁNDY A. Gáspár, Bp., Hornyánszky, 1910; közelebbi Szemere Pálról T. П. ГУСАРОВА, *Непридуманная жизнь комитатского нотариуса XVII в. интерьере эпохи = Искусство и культура Европы эпохи Возрождения и раннего нового времени*: (Сборник трудов в честь Всеволода Матвеевича Володарского), Отв. ред. О. Ф. КУДРЯВЦЕВ, Москва–Санкт-Петербург, Центр гуманитарных инициатив, 2016 (Серия «Humanitas»), 205–221.

Ettől a gárdától egy kicsit külön állt a horvát származású híres jogász, Kitionich János, aki 1608-ban a horvát tábor követeként került a pozsonyi országgyűlésre. Grazban tanult és ott szerezte doktori címét, ügyvéd lett, a győri püspök szombathelyi várának várnagyaként szerzett magának tekintélyt, és aktív szerepet játszott Vas megye nemesi társadalmában. Ez idő alatt Kitionich sikeresen védte Varasd szabadságait és jogait a mindenható Erdődy Tamás (Varasd megye örökös főispánja és Horvátország bánja) ellen. Ezek után Varasd megjutalmazta Kitionichot a város polgárságával és egy telkes házzal. A bécsi béke előkészítésében is részt vett és jelen volt a béke aláírásánál. Ezek után, miután még továbbra is képviselte Horvátországot a magyar országgyűlésben, karrierje felfelé ívelt, amit megkoronázott királyi jogügyigazgatói és korona ügyészi (causarum regalium director et coronae fiscalis) kinevezése.²⁸ Talán jól tudott magyarul, mert magyar környezetben nőtt fel és tevékenykedett, de feltételezem, hogy számára, mint a többnyelvű birodalom összekötője számára, a latin nyelv volt a legfontosabb.

Ezt a listát vég nélkül lehetne folytatni, de már ezekből a konkrét példákból is jobban lehet látni, kik formálták annak idején az országgyűlés életét. Visszatérek a nyelvhez. Ezeknek a felsorolt politikusoknak a latin nyelv, mondhatom, egy másik anyanyelv is lehetett. Annyira jól és szabadon érezték magukat ebben a nyelvben, mint hal a vízben. Szemere Pál megyei jegyzőként több éven keresztül a megyei közgyűlés jegyzőkönyveit vezette – mindig latinul. Az általa vezetett Abaúj megyei jegyzőkönyvekben egy helyen, ami magyarul van írva, a következő megjegyzés áll: *notario absente*.²⁹ Úgy értelmezem, hogy Szemere távollétében egy másik jegyző vezette a protokollumot – és valamilyen ok miatt magyarul. Az országgyűlésekről írt naplói mind latin nyelvűek, csak ritkán tért el tőle – ha citált, akkor magyarul tette. Senki nem kényszerítette őt, írhatott magyarul is, mint Berényi György. Kényelmesebb volt a latin nyelvet használni azért is, mert az országgyűlési résztvevők között sokan dolgoztak jogi téren és jogot tanultak. A magyar nyelv a jogtudomány szempontjából abban a korszakban még nem érte el a latin nyelv színvonalát.

Így a XVII. századi Magyarországon a latin nyelvnek a hivatalos érintkezés nyelveként nagyon fontos szerep jutott. Elsősorban összekötötte a különböző nemzetiségeket, hiszen a törökök előrenyomulása miatt a Magyar Királyság etnikai képe bonyolultabb lett, mint korábban. Másodikként: különböző társadalmi rétegeket kötött össze egy külön, művelt, szakmailag jól felkészült, politikai szempontból aktív csoportban, aminek státusát a nemesi társadalomban a fejlett írásbeliségükön és vagyonukon kívül a jó egymás közötti kapcsolatok (családi is) és nem ritkán a mánások udvarainál elfoglalt pozíciójuk erősítették meg. Harmadikként: a latin nyelv használata a hivatalos érintkezésben a magyar társadalom (elsősorban nemesi) integrációját segítette az osztrák Habsburgok összetett (composite) monarchiájában.³⁰

RÖVIDÍTÉSEK

MNL BAZ lt.	Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-, Abaúj- Zemplén megyei Levéltára, Miskolc, Acta politica. IV
CJH	Corpus Juris Hungarici
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
N 114 DD, I, II	Magyar regnicolaris levéltára, Magyar Regnicolaris Archivuma Kovachich Márton György gyűjteménye. Diaria Diaetalia, vol.1,2.

²⁸ Т. П. ГУСАРОВА, *Хорватские дворяне на службе у государства и церкви в Венгерском королевстве на рубеже XVII века: (Иван Китонич: портрет на фоне эпохи) = Этносы и «нации» в Западной Европе в Средние века и раннее Новое время*, под ред. Н. А. ХАЧАТУРЯН, Санкт-Петербург, Алетейя, 2015б, 265–292.

²⁹ *Abaújvármegye monográfiája*, szerk. KORPONAY János, Kassa, Kosch és Scharp, 1878, 434.

³⁰ PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, Bp., História–MTA Történettudományi Intézete, 2010 (História könyvtár, monográfiák, 27), 102–136.

Köleséri Sámuel tudományos-irodalmi fő művének sorsa¹

Az 1663 és 1732 közt élt Köleséri Sámuel puritán meggyőződésű tiszántúli református családból származott. Az atyai, nagyatyai hagyományt megtagadva és a németalföldi (frankei) teológiai doktorátus nyomán is elvárható lelkészi hivatást elhagyva, az 1680-as évek vége táján gyakorlati pályákra lépett. A bécsi udvar szolgálatát is fölvállalta egy életre, anélkül, hogy valaha is katolizált volna. Erdély akkori központjába, Nagyszebenbe költözésétől fogva a város és alkalmilag a hadsereg vezetőinek orvosa, az erdélyi és olténiai ércbányászat teljhatalmú felügyelője volt.² Utóbbiból következő tudományos ambíciójának fontos gyümölcse az 1717-ben saját költségen kinyomtatott *Auraria Romano-Dacica*.³ Itt forrásértékű részleteket is találunk a térség történetére (sok frissen föltárt leletet mutat be, antik föliratokat közöl), de természetesen az arany bányászata, földolgozása, sokféle fölhasználása van a középpontban. Igen hamar jelentkezik azonban, főleg levelezésében, a megjelent munka sokirányú kiterjesztésének terve.

A legkorábbi jelek arra, hogy egy nagyobb, teljesebb vállalkozásra Köleséri már készül, a Károlyi család levéltárából mutathatók ki. A családdal intenzívebben az 1710-es évek végétől került kapcsolatba.⁴ Köleséri ekkoriban – már csak második, Bethlen Judittal kötött házassága révén is – igen jómódú embernek számított, s összegyűjtött egy hatalmas könyvtárat is. A szatmári béke után császári közreműködéssel is roppant birtokokat szerzett. Károlyiék mégsem csodálkoztak, amikor – minden jel szerint az orvosi honorárium részeként – drága könyveket, külföldi szakirodalmat kért és kapott a rendszeres lengyel kapcsolatokat ápoló család révén. Károlyi 1721. május 20-án Pestről már megnyugtatta feleségét: „A lengyel históriákról kétfelét is írtam, meglesz bizonyosan, azon felül, Szivem, ha maga nem issza is a bort, másokkal megitatja asztalánál, s valamely aranyokkal is kedveskedhetel, Szivem.” Ha kételkednénk, hogy itt kinek a honorálásáról volt szó, a július 13-i, 226. számú levélből kiderül: „Köleséri Uram számára már két könyvre szert töttem, úgymint: Sawatzki Casimir históriájára, Zdrantzki epistoláira. Ezen utolsó 24 forintba került.”⁵ 1722. február 26-án jelzi Köleséri, hogy „a három könyvet, be jöven az Ur Haller Gábor Uram ide Szebenbe, meg adta... Az ígért Bethlen Farkas csonka históriáját leg első alkalmatossággal reménlem ki küldhetem. *Ha az enyim is elkészülhet*, merek vele udvarolni Excellentiának.”⁶ A Károlyiának közlül különösen fontos az 1722. január 16-án, Szebenből Károlynak küldött levél, mert itt hangot kap a szerzői öntudat: „Vagyon kezem alatt való munkám, mellyet ha elkészíthetnék a sok foglalatosság között, talám lenne mind ennek a hazának

¹ Jakó Zsigmond a tudományos-irodalmi ambíciót tükröző korrespondenciát gyűjteményében a többitől elválasztja. Vö. *Köleséri Sámuel tudományos levelezése*, szerk. FONT Zsuzsa, a latin szöveget gondozta, a regesztákat írta MAGYAR László András, Kolozsvár 2012 (Kölesériana, 1), a továbbiakban *Tudlev*.

² JAKÓ Zsigmond, *A XVIII. század eleji román művelődési élet és a korai német felvilágosodás kapcsolatai Köleséri Sámuel levelezésének tükrében*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 13(1969), 55–65; Uő, *Társadalom, egyház, művelődés*, Bp., 1997, 391–401; *Erdély története*, főszerk. KÖPECZI Béla, Bp., 1986, II, 1010 és passim; FONT Zsuzsa, *Az erdélyi felvilágosodás kezdeteinek kulcsembere, ifjú Köleséri Sámuel*, Keresztény Magvető, 2014/3–4, 252–263.

³ *Auraria Romano-Dacica*, Cibinii, 1717. Magyarul: KÖLESÉRI Sámuel, *Erdély aranybányászata*, ford. MAGYAR László András, Kolozsvár–Szeged, 2015 (Kölesériana, 2); *Auraria Romano-Dacica una cum Valachiae Cis-Alutaniae descriptione a Michaelis Schendo [...] iterum edita curis Ioannis Seivert*, Posonii et Cassoviae, 1780.

⁴ Ettől fogva nemcsak a feleség, Barkóczy Krisztina orvosa, hanem Károlyi Sándor udvari megbízásaival összefüggő, jogelméleti és filológus feladatokat is vállalt. (A szatmári béke aktáinak elemzésével a nemrég grófi rangra emelkedett „békeszerző” irodalmi önigazolási kísérleteiben is – úgy tűnik – volt része. Lásd: TAKÁTS Sándor, *Szalai Barkóczy Krisztina, 1671–1724*, Bp., 1910, 192, 266; *Károlyi Sándor levelei feleségéhez*, szerk. KOVÁCS Ágnes, Debrecen, 1994, passim.)

⁵ *Károlyi Sándor levelei...*, i. m., 213. lev., 226. sz. levél. A 230. sz., 1721. július 24-i levélben is említi „a könyvek lajstromá”-t; lásd még TAKÁTS i. m., 264–265. A megnevezett címek egyike megtalálható Köleséri könyvtárjegyzékében: Casimiri Zavadzki Historia Arcana seu libr[i] 7. Annalium Polonicor[um] Cosmopoli 1699 1/- (Libri Historiae Part[icularis] Poloniae. In Quarto.). Vö. BERTÓK Lajos, *Ifjabb Köleséri Sámuel könyvgyűjtéke*, Könyv és Könyvtár, A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve, 1955, 5–330.

⁶ TAKÁTS, i. m., 265–266. Kiemelés: K. B.

mit köszönni, mind idegeneknek olyat látni, a mineműt még nem láttak. Erre ugyan a szomszéd országok dolgainak tudása is igen szükséges, a magunkét pedig akar melly Novellakból író authornál jobban tudom.”⁷

A Köleséri-nyilatkozatok középpontjába egy olyan nagy vállalkozás került, amelynek tárgya – szavai szerint – a régi és az új Dácia. Tudományos tárgyú levelei együttesének kiadásra előkészítője, Jakó Zsigmond az apparátus készítése közben erre többször fölfigyelt, de korai tanulmányaiban nincs szó erről, csak egy kései, román nyelvű publikációjában.⁸ Érthető, hiszen a levelezésben tükröződő *kapcsolatépítés* ennek a korrespondenciának és az arról hírt adó tanulmánynak is a fő mondandója: Erdély és a román fejedelemségek Nyugat-Európa tudományos életének legjavával kerültek így érintkezésbe, a *Frühauflklärung* világával ismerkedhetett meg az itteni intellektuális elit.

Nem sok konkrétumot tudunk meg a nyilatkozatokból, de ha alaposan újraolvassuk ezeket, akkor többet, mint eddig. Nem figyeltünk föl eléggé arra, hogy az *Aurariát* több helyen sietősen készült, első kísérletnek állítja be,⁹ s ez nem szerzői szerénykedés, mert mindjárt hozzáteszi, hogy benne, Kölesériben már megfogalmazódott egy sokkal komolyabb paleontológiai, minero-lógiai alapvetés az egész tájegységről, fölszínéről és mélyeiről. Pieter Burmannhoz 1721. január 21-én írt levelében is arról beszél, hogy az *Auraria* csak bevezetés a római kori Dacia-törté-riájához.¹⁰ Úgy gondolja, hogy tervezett nagyobb művében tud újdonságot írni Erdély természeti kincseiről, főleg különlegességekről, és itt konkrétumok tucatjait sorolja, így ír arról az aprómunkáról, amivel ismert leletek magyar terminusait az érvényes nemzetközi rendszerbe építi, Johann Jacob Scheuchzer fossziliákról és ásványokról készülő poliglott lexikonát is föl-használva.¹¹ A Royal Society elnökének, Hans Sloane-nak írt levelében Wales múltjáról, illetve a régi walesi nyelvről fordult hozzá olyan kérdésekkel, amire a választ majd föl tudja használni könyvében a román nyelv walesi rokon voltát bizonygatva.¹²

Ezekben az esetekben mindig van utalás arra, hogy arról a háromrészes műről van szó, amit minden együttműködéstől féltett a szerző (alkotói szuverenitását akarta megőrizni): *De Dacia Romana, Hunno-Dacia, ac hodierna Dacia Augusta*. A Pozsonyban dolgozó Bél Mátyás¹³ fő művével való összeolvadás szóba került, de Köleséri több nyilatkozata szól arról, hogy ő a Daciát félkészben, részletekben nem akarta kiadni a kezéből.¹⁴ Tóth Gergely ezt így fogalmazta meg: „...a pozsonyi polihisztor – szokásos tudósi mohóságával – azt kérte Köleséritől, hogy amennyiben hivatali teendői nem engedik, hogy művét folytassa, adja át neki az összegyűjtött anyagát, amely Bél állítása szerint műve 3. kötetét képezné”.¹⁵ Ami eddig szóba került, az

⁷ Tudlev, 20. sz. levél.

⁸ JAKÓ Zsigmond, *Istoria poporului român și istoriografia Europei Centrale din epoca luminilor = In honorem Paul Cernovodeanu*, ed. Violeta BARBU, București, 1998, 187–200.

⁹ „Auraria Romano Dacica celeri manu Typothetae data, lucem vidit” – Tudlev, 13. sz. levél. J. J. Scheuchzerhez, 1720. november 16.

¹⁰ Tudlev, 15. sz. levél.

¹¹ Tudlev, 17. sz. levél. 1721. augusztus 10. „Lexikon tuum polyglotton”.

¹² Tudlev, 76. sz. levél. 1725. június 20. „si tua fida ac genuina informatione nixus, Vallachorum origines pro complemento Daciae nostrae antiquae, quam sub manibus teneo, ex collatione desiderata illustrare valero.” – A levél talán elő-készítője annak, ami 1729 októberében bekövetkezik, hogy Köleséri a társaság tagja legyen.

¹³ Bél és Köleséri személyesen ismerték egymást, legalább egyszer találkoztak is: 1728. szeptember 28-án Bécsben Köleséri beírt Bél albumába egy Cicero- és egy Seneca-idézetet („Nihil quod a culpa abest, in malis numerandum vero/ Optimus virtutis finis est, antequam deficiat desinere.”), mint „Consiliarius Gubernialis Transilvanicus”. *Inscriptiones Alborum Amicorum*, 4710. rekord. Lásd még: SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa*, Bp., 1984, 194. Nr. 649/4.

¹⁴ A témát Bél szempontjából dolgozta föl TÓTH Gergely, *Meddig terjed Magyarország?: Történelmi jogok és politikai realitások küzdelme Bél Mátyás Notitiájában = Archivariorum historicorumque magistra*, Bp., 2013 (A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai, 13), 143–612, itt: 147–149.

¹⁵ „Si inquam tempus te, quippe arduis rebus districtum, defecerit, ne consummare possis opus praeclarum, fac collectanea tua et apparatus universum mecum communices, ut tertium operis mei tomum queat constituere.” Tudlev, 21. sz. levél, p. 60.

hónapokkal megelőzte a *Prodromus* megjelenését¹⁶ (s majd csak Köleséri halála után nyomtatták ki azt a Bél-művet, a *Notitiát*, amelyről Kölesérről egyezkedtek!). És a *Prodromus*ban – aminek példányához Köleséri egy külföldi kollégától jutott hozzá 1724 elején – szó sincs „harmadik könyvről”, önálló Erdély-kötetről.

Bél gróf Teleki Mihály közbenjárását is kérte: érje el Kölesérinél, hogy engedje át anyaggyűjtését.¹⁷ Majd 1725-ben mostohafia, Lázár János bécsi utazásáról visszafelé Bélnél tett látogatást, aki őt is Köleséri meggyőzésére kérte. Köleséri azonban egyértelműen elutasította, mondván, nem biztos, hogy előbb akarja Béllal megosztani, mint nyilvánosságra hozni a *Hunno-Daciát*, amin egyébként még dolgozik.¹⁸

Bél Mátyás tehát előbb önzően, megalázóan akarta kihasználni Köleséri gyűjtését, s valószínű, hogy nemcsak az elutasításon múltott korai tervének kudarca. A lényeg, hogy Bél *Notitiájának* végül nem készült érdemleges erdélyi része.¹⁹ A Kölesérről vonatkozó adatok közt viszont semmi sem utal arra, hogy a nagy trilógia befejezésén életének utolsó, zaklatott szakaszában dolgozott volna. Ha újabb levéltári anyag vagy nyomtatvány nem kerül elő, akkor akár azt is mondhatjuk: a fontosnak látszó, ambiciózusan megkezdett munka majdnem bizonyosan nem készült el. Részletei fantomként léteztek még sokáig.²⁰ Tudjuk, a 18. század utolsó negyedében is téma volt, Wespriemi István felhívást is intézett Bél könyvtárainak ismerőihöz, hogy segítsenek a kutatásban.²¹

¹⁶ *Hungariae antiquae et novae prodromus*, Norimbergae, 1723. Határozottan azt állítja, hogy Köleséri megígérte *Dacia antiqua* című munkájának átengedését.

¹⁷ „Perillustris Dominus Kölesery iam iteratis vicibus ad me scripsit, cui hodierna die respondeo, rogoque eum, ut collectanea sua, quae de Dacia habet, ad meum opus transferre dignetur. Qua in resi Illustrissima Dignitas V[est]ra meas preces sua cohortatione voluerit comitari, tam mihi accideret gratum quam quod gratissimum.” *Tudlev*, 21. sz. levél függeléke, p. 62.

¹⁸ „de manuscriptis nuntium titulato domino Köleseri annexiis iis, quas ex Te percepi rationibus, sed resolvit vix quam dubie, ut incertum sit, an prius ea tecum communia esse velit quam in opera sua referat, quae nunc dein Hunno-Dacia fabricat.” Lázár János Bél Mátyásnak, Baca, 1725. április 13. *Tudlev*, 100. sz. levél függeléke, p. 191.

¹⁹ Különösen, ha nem számítjuk be a tiszántúli, részben a Partiumhoz számító megyék – hiányos – leírását.

²⁰ A *Köleséri Sámuel tudományos levelezése* utolsó darabjában fatális félreolvasás szintén fantomjelenséghez vezetne, ha nem igazítanánk ki: a J. P. Ludewignek írt App. 14. sz. levél (p. 227.) első mondata Daciát emleget, helyesen ez olvasandó: „... mitto Decium [ti. Baranyai Decsit], unicum juris scriptorem Transylvanicum”.

²¹ WESPRIEMI István, *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia* (Lipce, 1774) – *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, Bp., 1960, I, 179.

Fábián János békési református tanító veszedelmes könyvei

A református lelkészek olvasmányműveltségének rekonstruálását jelentősen megnehezíti, hogy könyvtáraik elkallódtak, szétszóródtak. A kiemelkedő értelmiségi pályát befutott lelkipásztorok esetében is sokszor esetleges egykori gyűjteményeik megtalálása, az átlaghoz tartozóké pedig sokszor lehetetlen. Az ilyen forrásadottságok erősen hátráltatják, hogy átfogó képet alkossunk a kálvinista könyvkultúráról. A 18. század második feléről még kevesebb információval rendelkezünk, mert a Monok István vezetésével irányított kutatások 1750 utáni forrásokat nem dolgoznak fel módszeresen. Ennek ellenére Monoknak a 18. század második felével kapcsolatban is sikerült több eredményt felmutatnia, mert Bod Péterről és környezetéről, valamint a hazai református értelmiség Németalföldre kötődő olvasmányairól több tanulmányt is közölt.¹ Vezetésével elindult a Tiszántúli Református Egyházkerület református olvasmányműveltségének feltárása is, ami egyelőre a hódmezővásárhelyi és a mezőtúri partikulák, valamint a beregi oskolamesterek könyvkultúrájáról nyújt új információkat, de a kép még távolról sem teljes.² Ezért is fontos, hogy a Békés Megyei Levéltárból előkerült Fábián János békési rektor 1800-ban összeállított könyvjegyzéke. A jegyzék két példányban készült, amelyek közül az egyiket a nagyváradi cenzor, Szerdahelyi Antal kapott kézhez 1804-ben.³ A cenzúra által veszélyesnek tartott könyvek ügye nem folytatódott országos szinten, mert Fábián megőrült, és 1804-ben a bécsi bolondházában meghalt.⁴

Nem véletlen, hogy a könyvvellenőrzés hivatalos képviselője is részt vett a Fábián ellen lefolytatott büntetőperben, mert Fábián igencsak kilógott az átlagos vidéki tanítói társadalomból. Kálvinista lelkészjelölt létére a református hitelvek, az állam és általában a kereszténység ellen is komoly kirohanásokat intézett. Annak érdekében, hogy pontosan megértsük a helyzetet, nézzük meg, miért került a hatóságok figyelmébe. Vajon könyvtárában találunk olyan műveket, amelyek a 18–19. század fordulóján a cenzor rosszallását válthatták ki?

Fábián János személyére már korábban is felfigyelt a történetírás, ezért életéről viszonylag sokat tudunk. Tiszapüspökiben született és Derecskén kezdett iskolába járni, majd 1788. április 18-án írta alá a debreceni kollégium törvényeit. A tógás diákok szokásához hasonlóan néhány évet vidéken, egy partikulában töltött, ahol igyekezett külföldi tanulmányaihoz készpénzt összegyűjteni, illetve felkészülni a lelkészi vizsgára. Ismereteink szerint Békésen lett rektor, ami azt jelentette, hogy egy nagynak számító gyülekezet iskoláját vezette.⁵ Fábián János békési működését botrányok kísérték. A kálvinista tanítói karban valószínűleg nem ő volt az egyedüli, aki tanítás helyett érdekesebb elfoglaltságot is talált magának. Az viszont már egyáltalán nem volt általános,

¹ MONOK István, *Minister reformatus doctus: Bod Péter és a vele kortárs református értelmiség műveltsége*, Theologiai Szemle, 55(2012), 218–223; Uő, *A németalföldi kiadványok aránya a 18. századi református értelmiség olvasmányaiiban = Történetek a Mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, Debrecen, Printart-Press, 2014, 280–295.

² *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége*, szerk. MONOK István, Bp.–Eger, Kossuth–Eszterházy Károly Főiskola, 2012 (Kulturális örökség).

³ Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, Békés vármegye levéltára. Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok (a továbbiakban: MNL BML IV.A.1.b), nr. 765/1800: *Inventarium Librorum Joannis Fábián apud Mathiam Szabó Incolam Oppidi Gyula Germanici repertorium*.

⁴ MNL BML IV.A.1.b 381/1804: *Tomcsányi Kristóf járási főbíró jelentése, Gyula, 1804. április 16. A helytartótanács cenzúrabiztosságának mutatókönyve alapján tiltott könyveit egyszer sem említették 1797 és 1804 között. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, C 60, Helytartótanácsi levéltár, Departamentum revisionis librorum, 219–228. kötet, Regestrum et index 1797–1805.*

⁵ DARVAS Tibor, JUHÁSZ János, *A békési Szegedi Kis István Református Gimnázium története*, Békés, Református Egyházközség, 1996, 10; SZABADI István, *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium levéltárában*, I, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013 (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére, 1), 709.

hogyan a rektor a tanítási időben folyton csak olvasott és fordításokat készített: „Barkó Mihály praeceptor: Hogy estvéneként széjjel járt, reggel sokaig szeretett aludni. Könyveket fordított, s akart kiadni... Kiss Mihály precceptor: Tudom hogy csomó könyvel járt bé a Klassisba, ott pipázott, olvasgatott háttal a gyermekek felé, akik osztán azt tselekedték a mit akartak. Bányai Mihály (szülő): ...akárhányszor kaptam 9 s 10 orakor az ágyába délelőtt. Találtam a Klassisába is többször a kementzére borulva, Claudius életet fordítván versekre.”⁶

Noha az iskola szempontjából egyáltalán nem nevezhető hasznosnak a ténykedése, de a tanúvallomások alapján egy olyan rektor képe rajzolódik ki előttünk, aki folyamatosan képezte önmagát. Más források szerint viszont az egyház számára igen kínossá vált békési működése. 1796-ban a Békési Református Egyházmegyében egyházfegyelmi vizsgálatot folytattak le ellene. Az eljárás során az egyházi bíróság vádjai szerint a következőkkel vádolták meg: azt hirdette, hogy a Szentírást az emberek töltötték meg olyan tartalommal, amiből aztán a kereszténység kialakult. A vallást csak emberi kitalációnak tekintette. A keresztény dogmákat nem tartotta bebizonyíthatónak. Szerinte Szűz Mária nem volt szűz, és úgy gondolta, hogy a pokol nem létezik. Állítólag azt is kijelentette, miszerint teljesen mindegy, melyik felekezet templomában hirdeti az igét. Mindezt még azzal is megtette, hogy véleménye szerint az összes létező vallás közül az unitárius áll a természetes valláshoz legközelebb. Tanításait a lakosság között terjesztette, és az egyházi feljebbvalóival engedetlen volt.⁷

A tanúkihallgatási jegyzőkönyvekből kiderült, hogy a békési lakosok között Fábián valóban megszervezett egy csoportot, akiket a tanúk (főbíró, lelkész, presbiterok, preceptorok, helybeli lakosok) ateistának és naturalistáknak tekintettek. A csoport egyik tagja, Barkó Mihály segédtanító kijelentette, hogy a franciák egytől egyig naturalisták, ezért ők a legderekabb emberek egész Európában. Fábián védekezésében azt állította, hogy nem ő maga terjesztette ezeket a tanokat, hanem egy este egy vándorló diák állított be a házához, ahol a többi tanító jelenlétében vitatkoztak a kereszténységet támadó naturalista tanokról. Az egyházmegye határozata alapján Fábiánt azonnal megfosztották állásától, és megtiltották számára, hogy a kereszténységgel ellenkező tételeket hirdessen.⁸

A vallással kapcsolatban tett megnyilatkozásai közül a katolikus–református unióra utaló kijelentése a legérdekesebb, mert a 18. század végén a Magyar Királyságban nem volt elképzelhető, hogy egy református lelkész katolikus templomban hirdessen igét.⁹ Figyelembe kell venni, hogy ezzel kapcsolatban egyik forrás sem Fábiántól származik, hanem a vádiratból és egy tanúvallomásból. Fábián védekezésében egyáltalán nem reagált a katolikus–református együttműködést illető vádakra, ezért a saját véleményét nem ismerjük ezzel kapcsolatban.¹⁰ Nagyon valószínű, hogy ezeket a vádpontokat ejtették a tárgyalás során, mert az ítéletben sem szerepelnek.¹¹

Annak ellenére, hogy a rendelkezésünkre álló periratok szerint nem sikerült az összes vádpontban rábizonyítani a bűnösséget, a felvilágosodás századában Magyarországon az ilyen kijelentések nemcsak az egyház, hanem a világi hatóságok rosszallását is kiváltották, ezért Fábiánt bebörtönözték. A történészek azonban nem ezért, hanem kiszabadulása utáni tetteiért figyeltek fel rá. Alig egy év múlva szabadult, de egyáltalán nem tanult a történetekből, mert ott folytatta, ahol abbahagyta. 1797-ben Gyuláról elindult Debrecen felé. Útja során több településen is

⁶ Az ekklezsia meglátogatásakor felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyv, Békés, 1796. december 9. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, I.1.b. Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok (a továbbiakban: TtREL I.1.b.), 37.658. nr. 5.

⁷ TtREL Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközsegekre vonatkozó iratok I.29.i.6: Egyházkerületi jegyzőkönyv 1796. október 11-én kelt kivonata, nr. 80. Fábián János elleni vádak és ítélet. Másolat.

⁸ TtREL I.1.b.36.64: Fábián János békési iskolamester fegyelmi, 1796. TtREL I.1.b.37.658: Fábián János békési iskolamester fegyelmi, 1797.

⁹ BALÁZS László, *A felekezetek egymáshoz való viszonya 1791–1830*, Bp., Medika, 1935, 14–16.

¹⁰ TtREL I.1.b.37.658 nr. 6, 9: Fábián János válaszai a vádakra 1796. december 19. és Fábián válaszai, Békés, 1797. január 4.

¹¹ TtREL I.1.b.37.658 nr. 10: Az egyházmegye ítélete Fábián János ellen, 1797. január 12.

megállt, ahol tovább hirdette tanait. A körösladányi tanítónak átadott egy kézzel írt kátét, amelyben a nemesi kiváltságok eltörlése, a közteherviselés és a természeti vallás bevezetése mellett érvelt. Természetesen ezért a tevékenységéért ismét börtönbe került, ahol már nem folytatta tovább radikális gondolatok terjesztését, mert megöregült.¹²

Könyveinek jegyzékét ez utóbbi eljárás során írták össze. A jegyzéket már Elek László is ismerte, de csak annyit közölt róla, hogy 207 latin, 75 francia, 5 német és 3 magyar művet tartalmazott, amelyek közül a cenzor huszonnégyet talált veszélyesnek.¹³ Tanulmányunk keretében nincs lehetőségünk a teljes könyvtárat elemezni, ezért most csak a cenzor által veszélyeseknek talált művekre koncentrálunk.

Néhány éve módszeresen kutatom a Békési Református Egyházmegye könyvkultúráját, de munkám során könyvjegyzék alig került elő. Az 1781 és 1821 közötti időszakban Fábián jegyzékén kívül semmilyen más lelkipásztori (tanítói) könyvjegyzéket sem sikerült találnom, de másfajta jegyzékek is alig bukkantak fel. Ezért is érdekes, hogy egy tanító könyvtáráról ilyen sok adat áll rendelkezésünkre.

Annak ellenére, hogy Fábián igen erősen kikelt a református – és általában a keresztény – hitelvek ellen, még a legradikálisabb 18. századi materialisták könyvtáraiban is jelentős arányt képviseltek a klasszikus teológiai művek. A francia felvilágosodás legjobban ismert ateista gondolkodói, mint például Baron D'Holbach és Jacques-André Naigeon könyvtáraiban túlnyomó részt teológiai munkákat találunk, amelyek közül nem egy kimondottan ortodoxnak számított.¹⁴ Fábián esetében is ezzel állunk szemben. A 24 veszélyes tételen kívül az összes többi valóban egy szokványos lelkészi könyvtár részének volt tekinthető, mert bibliakiadásokat, prédikációs köteteket, bibliamagyarázatokat és a szent nyelvek grammatikáit sorolja föl a jegyzék.

A könyvvizsgáló alaposságára utal, hogy azokat a könyveket is bekérte megvizsgálásra, amelyeknek bibliográfiai adatai nehezen voltak megállapíthatók. A jegyzékben ezeket cím nélküli példányként, vagy elrongyolódott kötetként tüntették fel (102., 211., 275. és 290. tételek). Nyilván a teljes ellenőrzés érdekében érdemes volt ezeket kézbe venni, és személyesen meggyőződni arról, tartalmaztak-e valamilyen vallás- vagy államellenes nézetet. Sajnos Fábián könyvtára nem maradt ránk, és egyelőre a cenzori vizsgálat eredményét sem sikerült megtalálnom, így nem tudjuk eldönteni, valóban veszélyeseknek, tiltottaknak találta-e azokat a cenzor.

Néhány tétel esetében túl általános volt a jegyzék készítője által adott cím, ezért nem egyértelműen lehetett azonosítani. Mégis nagy valószínűséggel több esetben is Komáromi Csipkés György műveiről van szó. A jegyzékben csak „Igaz Hit” címmel megjelölt könyv minden bizonnyal az 1666-ban Nagyszébenben megjelent prédikációs kötetre utal.¹⁵ Feltételezhető, hogy a magyar nyelvű könyvként, de latin címmel megjelölt kötet szintén egy Komáromi Csipkés művet, a *Concionum sacrarum centuria prima* kötetet jelöli.¹⁶ Vajon miért találta Szerdahelyi gyanúsaknak a Komáromi Csipkés-műveket?

Közismert, hogy a Komáromi Csipkés György által Leidenben kiadott bibliákat 1789-ig nem kaphatta meg a református egyház, ami jól jellemezte a katolikus egyház korabeli tevékenységét, mivel alapvető célja a protestánsok visszaszorítása volt.¹⁷ Úgy tűnik, itt is erről van szó: a katolikus–református ellentétek Fábián könyvtárára is rányomták bélyegüket. Ez az ellentét még a 19. század elején sem meglepő, mert az 1791. évi 26. törvénycikk változatlanul biztosította a katolikus vallás elsőbbségét a többi felekezettel szemben, ami azt jelentette, hogy a

¹² ELEK László, *A jakobinus mozgalom és a felvilágosodás két üldözött Békés megyei képviselője: Réz József és Fábián János = Uő, Művelődés és irodalom Békés megyében, I, A XVI. századtól a XIX. század derekáig*, Békéscsaba, 1985, 64–77.

¹³ ELEK, i. m., 71–72.

¹⁴ Alan Charles KORS, *The Atheism of D'Holbach and Naigeon = Atheism from the Reformation to the Enlightenment*, ed. Michael HUNTER, David WOOTTON, Oxford, Clarendon Press, 1992, 275.

¹⁵ RMNy 332.

¹⁶ RMNy 2888.

¹⁷ MONOK István, *A magyarországi könyvbehozatal ellenőrzése a 18. század elején – esettanulmány = Vándorutak – Múzeumi örökség: Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*, szerk. VIGA Gyula, HOLLÓ Szilvia Andrea, Cs. SCHWALM Edit, Bp., Archaeolingua, 2003, 555–556.

katolikus hitelveket támadó, vagy azokat cáfoló írásokat be lehetett tiltani.¹⁸ Feltételezésünket támasztja alá az is, hogy Szerdahelyi Antal nemcsak Komáromi Csipkés György műveit jelölte meg, hanem más református és evangélikus szerzőket is.

A könyvjegyzék 15. számú tétele Johann Heinrich Alstednek Gyulafehérváron megjelent műve, a *Prodomus Religionis Triumphantis*, amelyben Alsted részletesen cáfolta az unitárius hittételeket.¹⁹ Ehhez hasonlóan a cenzor veszélyesnek tartotta a németalföldi professzor, Alexander Hermann Röell egyik művét is (226. tétel). Szintén híres protestáns szerző volt Caspar Peucer (95. tétel), aki Philipp Melanchthon tanítványa volt Wittenbergben, és a kortársak kryptokálvinistának tartották. Fábián jegyzékében főműve, az 1553-ban megjelent *Commentarius de praecipuis divinationum generibus* szerepelt.²⁰ A protestáns teológusok közül nemcsak reformátusokat vizsgált meg a cenzor, hanem Johann Gustav Reinbeck német evangélikus teológus és filozófus egy francia nyelvű munkáját is, amely megvolt Fábián könyvtárában (244. tétel). Reinbeck közismert volt arról, hogy mereven ragaszkodott a lutheri hitelvekhez, és ellenezte a református–evangélikus unió tervét.²¹ Az anglikán püspök, Joseph Hall hitbuzgalmi műve szintén ebbe a csoportba tartozik, mert az 1662-ben Genfben megjelent francia nyelvű könyve tipikus példája a protestáns–katolikus ellentétnek (146. tétel).²²

Nem tudjuk, tisztában volt-e a cenzor azzal, hogy milyen protestáns műveket jelölt meg. Az mindenesetre feltűnő, hogy ezek nem a radikális felvilágosodás vallásellenességét képviselték, hiszen például Alsted munkája alapvetően az unitárius egyház ellen irányult. Komáromi prédikációi pedig a református hitelveknek megfelelő tanokat hirdettek. Úgy gondolom, ezeket a könyveket azért tartotta veszélyesnek Szerdahelyi, mert csak arra lett figyelmes a jegyzék olvasásakor, hogy több ismert protestáns teológus is szerepelt a listán, akik a katolikus egyház szempontjából kockázatosnak is voltak tekinthetők. Ez viszont azt jelenti, hogy a könyvvizsgáló nemcsak azokat a könyveket tartotta veszélyesnek, amelyek Fábián radikális állam- és vallásellenességét táplálhatták, hanem azokat is, amelyek csak a katolicizmus ellen irányultak.

A könyvjegyzék tanúsága szerint a cenzor még két másik dolgora figyelt az ellenőrzés során: kiszűrte azokat a könyveket, amelyek a keresztény hitelvek eltörlését hirdették, valamint azokat, amelyek a hugenották sorsával voltak összefüggésbe hozhatók.

1685-ben XIV. Lajos visszavonta a nantes-i ediktumot, aminek következtében a hugenották saját hazájukban jogfosztottakká váltak. Európa protestáns országai ezt erősen nehezményezték, ezért Lajos ellen 1686-ban Augsburgi Liga névvel egy protestáns liga alakult. A liga erejét növelte, hogy 1688-ban az angolok elűzték a katolikus II. Jakabot és helyére protestáns uralkodót választottak. Az új király, Orániai Vilmos háborút kezdett Franciaország ellen, ami 1697-ben a rijswijki békével ért véget.²³ A cenzor által megjelölt tételek közül több is ehhez az időszakhoz kapcsolódik.

François Gaultier de Saint-Blancard a kortársak szemszögéből írta meg az események történetét, hiszen személyesen volt jelen Orániai Vilmos megkoronázásán. A vallásháborúkról írt könyvét valószínűleg Pierre Bayle segítségével adta ki Hollandiában (276. tétel).²⁴ Az angol John Locke filozófiai munkásságának egyik legfontosabb része a vallási türelem hirdetése. Az angliai és franciaországi véres vallásháborúk miatt ez a megbékélést hirdető filozófia igen

¹⁸ FELHŐ Ibolya, VÖRÖS Antal, *A helytartótanácsi levéltár*, Bp., Akadémiai, 1961 (Magyar Országos Levéltár Kiadványai: Levéltári leltárak, 3), 223; SASHEGYI Oszkár, *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*, Bp., Dunántúl Pécsi Egyetemi Kiadó, 1938 (Minerva-könyvtár), 14–15; SCHERMANN Egyed, *A protestáns cenzúra teljes kialakulása*, Pannonthalmi Szemle, 1931, 220.

¹⁹ RMNy 1877.

²⁰ *Neue Deutsche Biographie*, 20. Band, 2001, 278. [elektronikus kiadás] <<http://www.deutsche-biographie.de/pnd118790676.html>>

²¹ *Allgemeine Deutsche Biographie*, 28. Band, 1889, 2–5. [elektronikus kiadás] <<http://www.deutsche-biographie.de/pnd115843647.html>>

²² *Világirodalmi lexikon*, főszerk. KIRÁLY István, 4. köt., Bp., Akadémiai, 1984, 174–175.

²³ *Franciaország története*, szerk. Georges DUBY, I, *A kezdetektől a Bourbon-restaurációig*, Bp., Osiris, 2005, 618–621.

²⁴ Fiammetta PALLADINI, *Die Berliner Hugenotten und der Fall Barbeyrac: Orthodoxe und 'Sozinianer' im Refuge (1685–1720)*, Leiden, Brill, 2011 (Brill's studies in intellectual history, 204), 197–199.

népszerű lett. Tudjuk, hogy William Popple angol író az 1680-as években angolra fordította Locke vallási türelemmel foglalkozó latin nyelvű műveit. Popple fordításából készült 1732-ben az a francia fordítás, amelyen sem Locke, sem Popple nevét nem tüntették fel (204. tétel).²⁵ Fábíán figyelme viszont nemcsak ezekre a művekre terjedt ki, hanem William Scherlock angol íróra is, aki a dicsőséges forradalom idején Orániai Vilmos támogatója volt, és röpiratokat is kiadott a protestáns uralkodó támogatása érdekében (90. tétel).²⁶ Úgy gondolom, a 17. század végén lezajlott protestánsüldözések történetéhez kapcsolódik Gatien de Courtilz de Sandrasnak több kiadást is megért könyve, amely az európai uralkodócsaládok érdekrendszerét tárgyalta (207. tétel).²⁷ Ehhez hasonlóan XIV. Lajos tevékenységét ismerteti az 1688-ban szerző nevének feltüntetése nélkül megjelent gúnyirat is (288. tétel).

A könyvjegyzékben francia nyelvű folyóiratok is megtalálhatók, amelyek részben szintén a hugenottákhoz kapcsolódnak. Justus van Effen holland író, újságíró, hugenotta szimpatizáns volt, aki 1711 és 1712 között adta ki a *Le Misanthrope* című folyóiratot, amelyet az angol *Spectator* mintájára szerkesztett (230. tétel).²⁸ Fábíán könyvtárában háromszor is szerepel a *Spectator* francia nyelvű változata (178., 181., 187. tétel), amit Hollandiában fordítottak le angolról franciára 1714 és 1754 között. A békési rektoron kívül Mikes Kelemen is forgatta ezt az újságot, mert Mikes a francia kiadást használta *Törökországi leveleinek* írásakor.²⁹

Ezek szerint Szerdahelyi Antal számára a vallásháborúkkal és a hugenottákkal foglalkozó iratok mind egytől egyig gyanúsak számítottak, holott ezekben olyan tanítások nemigen fordultak elő, amelyek a természetes vallást igyekeztek volna a kereszténységgel szembe állítani, vagy akárcsak valamelyik alapdogmát (például szentháromság) kétségbe vonták volna. Az persze igaz, hogy ezekben a művekben az államegyház létjogosultságát már megkérdőjelezték: Locke például azért utasította el az államegyház rendszerét, mert szerinte az nem alkalmas az emberek vallási igényét kiszolgálni, hiszen az nem tudja számukra a túlvilági életet biztosítani.³⁰ Az ilyen és ehhez hasonló gondolatok veszélyesek voltak az állam szemszögéből nézve, ezért a cenzor felléphetett ezek ellen.

Még mielőtt rátérnénk a ténylegesen radikálisan vallásellenes könyvek ismertetésére, röviden meg kell magyaráznunk, miért jelölt meg a cenzor veszedelmes olvasmányként egy francia nyelvű könyvet (247. tétel). Igazából ez a napóleoni háborúk idején nem volt feltétlenül furcsa, hiszen Békés vármegyében Fábíán esete előtt néhány évvel Domokos Lőrinc egyházmegyei főgondnokot és Juhász István gyulai református lelkészt azzal vádolták meg, hogy francia nyelvű újságokat olvastak. Nyilvánvalóan ebben az esetben a francia nyelv azért számított veszélyesnek, mert a francia forradalom hivatalos kiadványát, a *Moniteur*-t olvashatta Domokos és Juhász.³¹ Mivel Fábíán könyvjegyzékében igen nagyarányú a francia nyelvű művek részesedése, ezért a francia forradalommal való szimpatizálására gondolhatott Szerdahelyi, amikor a francia nyelvű könyvet is gyanúsak jelölte meg.

Ezek után nézzük meg, melyek voltak azok a könyvek, amelyek a könyvvizsgáló szerint Fábíán radikális vallásellenességét táplálhatták. Érdekes, hogy ezek közül több is a hitújítás köréhez kötődik.

Pietro Galatino itáliai ferences szerzetes a 16. század elején publikálta főművét *De arcanis catholice veritatis* címmel (20. tétel). Humanista filológiai újjátásai miatt munkássága nagy

²⁵ Caroline ROBBINS, *Absolute Liberty: The Life and Thought of William Popple, 1638–1708*, *The William and Mary Quarterly*, 24(1967/2), 190–191.

²⁶ PÁLFFY Margit, A „Dicsőséges forradalom” legitimitása a gondviselés isteni jogalapja szerint, *Világtörténet*, 2007/2–3, 68.

²⁷ Benjamin M. WOODBRIDGE, *Biographical Notes on Gatien De Courtilz, Sieur Du Verger*, *Modern Language Notes*, 30(1915)/5, 136–139.

²⁸ D. J. CULPIN, *Review of Le Misanthrope*, *The Modern Language Review*, 84(1989/1), 171–173.

²⁹ ZOLNAI Béla, *Mikes Törökországi leveleinek keletkezéséhez*, *Egyetemes Filológiai Közöny*, 40(1916), 98–99.

³⁰ JOHN LOCKE, *Levél a vallási türelemről*, ford. HALASY-NAGY József, GECSE Gusztáv, Bp., Akadémiai, 1982 (Filozófiai írók tára: Új folyam, 34), 75.

³¹ ELEK, i. m., 68.

vihart kavart, a reformátorok is sokszor hivatkoztak eredményeire.³² Ez a munka viszont még nem tekinthető radikálisan vallásellenesnek, de a helyzet jobb megértését segíti, ha figyelembe vesszük, hogy a szintén humanista Jacob Acontius főműve is szerepel a jegyzékben (254. tétel). Ez azért érdekes, mert ő a 16. században az egyházszakadás hatására éppen arról írt egy könyvet, hogyan lehetne a keresztény felekezeteket egymással összebékíteni. Gondolatai nem tűntek el a süllyesztőben, mert a 17. században a karteziánusok előszeretettel hivatkoztak rá, és Spinoza is számon tartotta őt. Spinoza személye fontos a számunkra, hiszen ő kimondottan azért emlegette Acontiuszt, mert foglalkoztatta az egységes (természetes) vallás megteremtésének lehetősége.³³ A korábbiakban láttuk, hogy Fábián is eljátszott ezzel a gondolattal, és könnyen lehet, hogy a cenzor helyesen figyelt fel arra, miszerint a jegyzékben vannak olyan humanista – akár ferences szerzőktől származó – művek, amelyek ennek a gondolatnak a kifejlődésében közrejátszhattak.

Fábián János vallási radikalizmusa viszont nemcsak a humanisták munkásságából táplálkozott, mert a könyvtárában megvolt Diderot 1746-ban névtelenül megjelent vallásgúnyoló könyve is, amely néhány év alatt igen nagy vihart kavart (132. tétel). A könyvjegyzékből egyértelműen nem azonosítható, melyik kiadásról van szó, de úgy tűnik, Fábiánnak megvolt Diderot műve és az ellene írt cáfolat is, mert a jegyzékben az eredeti Diderot mű címe és az ellene írt cáfolat is szerepel.³⁴

Ezek után próbáljuk meg összefoglalni, mit tudunk Fábián János veszedelmes könyveiről. Megállapíthatjuk, hogy olvasmányai meghaladták az átlagos vidéki lelkipásztorok és tanítók érdeklődési körét, mert olyan műveket is forgatott, amelyek nem csak a napi lelkészi, tanítói szolgálathoz voltak szükségesek. Személyében olyan embert ismerhettünk meg, aki élénk figyelemmel kísérte a kortárs szellemi irányzatokat. Egyértelműen frankofón volt, mert például a német evangélikus teológus Reinbeck munkáit is franciául olvasta. Ezek szerint valóban érdekelték a francia forradalom eseményei, amit a hugenották iránti érdeklődése is alátámaszt. Végül kijelenthetjük, hogy összesen két olyan könyve volt (Acontius és Diderot), amelyek a deizmus által hirdetett természetes vallás irányába terelhették gondolatait, az összes többi könyve nem foglalkozott ezzel a témával.

Fábián Jánosnak a cenzor által megjelölt könyvei, 1804³⁵

Libri in praestuti consignatione specificati exceptis Rubro substactis utpo se No. 15. 20. 80. 90. 95. 102. 132. 146. 159. 178. 181. 187. 204. 207. 211. 226. 230. 244. 247. 254. 275. 276. 288. et 290. Qui sine uberiotis Revisionis ac Examinis Officio huic Revisoratus Regio exhibendi sunt, ut publice vencl[?] possuit admittit. MVaradini 11a Aprilis 1804. Antonius Szerdahelyi mpria Regius Librorum Revisor.

15. *Prodromus Religionis Triumphantis.*

Johann Heinrich ALSTED, *Prodromus religionis triumphantis, in quo methodice repetuntur et breviter examinatur libri sex de vera religione, quorum primus a Johanne Crello, quinque reliqui a Johanne Volkelio sunt conscripti...*, Albae Juliae, typis celsissimi principis Transylvaniae, 1635. – RMNy 1877

³² SZILY Kálmán, *Elnöki megnyitó beszéd*, Magyar Nyelv, 9(1913), 55.

³³ Bruno BECKER, *Satanae Stratagematum libri octo, Editio critica: Curavit Gualtherus Koehler by Jacobi Acontii*, Historische Zeitschrift, 138(1928/3), 582–584; BOROSS Gábor, *Spinoza levelezésének újonnan előkerült darabjai*, Magyar Filozófiai Szemle, 30(1986/3–4), 436.

³⁴ Anne SAADA, *Der doppelte Diderot = Jenseits der Diskurse: Aufklärungspraxis und Institutionenwelt in europäischer komparativer Perspektive*, Hg. Hans Erich BÖDEKER, Martin GIERL, Göttingen, Vandenhoeck et Ruprecht, 2007, 170.

³⁵ MNL BML IV.A.1.b nr. 765/1800: *Inventarium Librorum Joannis Fábián apud Mathiam Szabó Incolam Oppidi Gyula Germanici repertorium.*

20. *Petri Galatini Opus de Arcanis Catholicae Veritatis.*

Pietro GALATINO, *Opus de arcanis catholicae veritatis...*

Több kiadása is ismert.

80. *Igaz Hit*

KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Igaz hit, az az olly CCXLI magyar predikaciok, melyekben a' keresztyéni igaz hitnek és vallásnak minden ágazati ugy bé-foglaltatnak, hogy mind a' tanítók... megtanulhatták*, Szebenben, Szenczi Kertész Abraham, 1666. – RMNy 3322

90. *De L'Immortalité De L'ame*

William SHERLOCK, *De l'immortalité de l'âme et de le vie éternelle par Guillaume Sherlcok...*

Több kiadása is ismert.

95. *Commentarius de praecipuis Divinationum generibus.*

Caspar PEUCER, *Commentarius de praecipuis divinationum generibus...*, Wittebergae, typis excudebat Johannes Crato, 1553. – VD16 P-1972

Több kiadása is ismert.

102. *Liber Latinus absque Titulo*

Feloldását nem tartjuk lehetségesnek.

132. *Pensees Philosophiques, et pensees Chretiennes mises en parallele ou en opposition.*

Denis DIDEROT, *Pensées philosophiques*, [S. l.], [s. n.], 1746.

Denis DIDEROT, Georges Pierre G. POLIER DE BOTTENS, *Pensées Chrésiennes mises en parallèles ou en opposition avec les pensées philosophiques*, Rouen, Aux Depens De La Compagine, 1747.

Mindkét műnek több kiadása is ismert.

146. *Comparaison Du Pharisiasme(sic! Pharisaïsme) et Christiansime*

Joseph HALL, *Comparasion du pharisaïsme et christianisme. Nouvellement tirées de l'Anglois...* par Theodore JAQUEMOT, Genève, pour Pierre Chouët, 1662.

159. *Liber Hungaricus absque titulo Continens Conciones Varias*³⁶

KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Concionum sacrarum centuria prima...*, Varadini, apud Abrahamum Kertész Szencium, 1659. – RMNy 2888

178. *Le Spectateur ou Le Socrate moderne*

181. *Le Spectateur Le Socrate moderne*

187. *La Spectateur ou Le Socrate moderne*

Le spectateur, ou le Socrate moderne, ou l'on voit un portrait naïf des moeurs de ce siecle, traduit de l'anglois Joseph ADDISON, Richard STEEL, Amsterdam, Arkstée, 1714–1754.

204. *Entretien Instructif D'Un pere avec son Fils*

John LOCKE, *Entretien Instructif d'un Pere avec son fils, sur les premiers principes de la Religion et de la Morale, Ou Catechisme raisonné*, traduit de l'Anglois par MILORD, Amsterdam, Wettstein, 1732.

207. *Nouveaux Interets des Princes de L'Europe*

Gatien de COURTILZ DE SANDRAS, *Nouveaux intérêts des princes de l'Europe...*

Több kiadása is ismert.

211. *Liber latinus absq(ue) Titulo Classicus*

Feloldását nem tartjuk lehetségesnek.

³⁶ Komáromi több kötetben tette közzé prédikációit, nem egyértelmű, hogy a tételben melyiket jelölik.

226. *Dissertatio de Religione Rationali*

Alexander Hermann RÖELL, *Dissertatio de religione rationali...*

Több kiadása is ismert.

230. *Le Misanthrope pour L'Annee 1711*

Justus VAN EFFEN, *Le Misanthrope*, 1711–1712.

244. *Reflexions Philosophiques sur Le Immortalité*

Johann Gustav REINBECK, *Reflexions philosophiques sur l'immortalité de l'ame raisonnable. Avec quelques remarques sur une lettre dans laquelle on soutient que la matière pense. Tr. de l'allemand*, Amsterdam et Leipzig, Arkstee et Merkus, 1744.

247. *Institutio Lingvae Gallicae*

Feloldását nem tartjuk lehetségesnek.

254. *Libri Octo de Stratagemmatibus Satanae*

Jacob ACONTIUS, *Stratagematum Satanae libri octo...*

Több kiadása is ismert.

275. *Liber Lacer Classicus*

Feloldását nem tartjuk lehetségesnek.

276. *Historie Apologetique ou defense des Libertez*

François GAULTIER DE SAINT-BLANCARD, *Histoire apologetique ou défense des libertez des églises reformées de France*, Mayence, 1688.

288. *L'esprit de La Francé, et les maximes de Louis 14.*

L'esprit de la France et les maximes de Louis XIV. decouvertes à l'Europe reveu corrigez et augmentez, A Cologne, chez Pierre Marteau, 1688.

290. *Comment(arium) in Evangelistas*

Feloldását nem tartjuk lehetségesnek.

La vocation de mécènes des Batthyány : Résidences, palais et châteaux

1. Les demeures comme signe de pouvoir

Les Batthyány construisaient pour la famille, ses sujets, pour la gloire personnelle, pour accentuer le rayonnement de la famille. Toutefois, construire restait un acte hautement civique qui relevait de l'éthique, plus que de l'esthétique¹.

On verra, en détail, comment les Batthyány appliquèrent eux aussi cette théorie, d'une manière propre, car selon eux, il fallait afficher la grandeur par tous les moyens. Certains, comme Joseph et Ignace, l'accompagnèrent de la piété. Ainsi, par le même syntagme, on pourrait même définir les Batthyány en ce qu'ils vécurent dans la grandeur et dans la piété, tout au long du XVIIIe siècle. Cependant pour eux, vivre dans le confort se traduisait aussi par le besoin de léguer. Car les monuments d'architecture civile, militaire et religieuse détenus par les Batthyány, restèrent à jamais des biens du patrimoine universel.

Faut-il rappeler qu'à Vienne, à l'épicentre de la vie politique des Habsbourg se trouvaient les plus belles demeures des Batthyány apparentées avec les Strattmann, comme à Graz, dans le cas de ceux apparentés avec les Saurau ? Désormais on peut affirmer avec Jean Béranger que « l'aristocratie avait le siège de sa puissance à la campagne et elle couvrit la province d'églises et des châteaux », imposant comme en ville le décor et l'apparence typiques au Baroque².

Avec la multiplication des routes terrestres, la noblesse généralisa au XVIIIe siècle la pratique de la double résidence. Certes, la cause principale des déplacements avait un rapport direct avec les institutions situées en ville, comme les collèges et les universités pour ceux qui poursuivaient des études et les établissements pour les nobles qui exerçaient des fonctions et charges. Ainsi ceux-ci se rapportaient en permanence à une résidence permanente et une deuxième temporaire.

Cependant le comte Louis Ernest Batthyány, changeait plus fréquemment l'endroit de son séjour, selon les saisons, les attributions et les événements exceptionnels. Cela ne lui posait pas des problèmes, car il avait les meilleurs moyens de voyage et plusieurs propriétés comme nous avons déjà souligné, à part sa maison de Vienne où il est né. En tant que Chancelier du Royaume de Hongrie, il habita sa maison de Vienne, jusqu'en 1741. Mais afin de mettre en place son Majorat, il quitta Vienne et la fonction aussi, pour habiter Rohonc, la résidence administrative de sa mère. Deux ans après, il déplaça sensiblement son centre d'intérêt vers la petite ville de Körmend, qu'il avait choisit comme siège administratif du Majorat.

Enfin, après avoir été investi avec la plus haute fonction de Palatin, il habitait à Presbourg, capitale du Royaume, siège de la Diète et de l'Église Primatiale, et aussi à Vienne quand il était sollicité à la Cour, en tant que conseiller intime de la Souveraine. Toutefois, il ne faut pas éluder sa fonction de comte suprême héréditaire du comitat de Vas ni celle pour la période de son mandat de Palatin de comte suprême de Pest-Pils, donc le fait qu'il résidait temporairement à Körmend, à Szombathely ou à Pest avec une certaine régularité.

2.1 Le Palais Batthyány – Schönborn

A Vienne³ domina jusqu'aux années 1760 l'architecture du Baroque tardif relayée par le Rococo. Synthèse de monumentalité, d'intimité, par les paysages créés, centralisés et ouverts à la fois, l'architecture se développa grâce à quelques architectes qui créèrent non seulement pour

¹ Gérard de CORTANZE, « Le Baroque », Muséart, no. 7, février 1991, 55.

² Jean BÉRENGER, *Histoire des Habsbourg, 1273–1817*, Paris, Fayard, 2004, 383.

³ Günter BRÜCHER, *Barockarchitektur in Österreich*, Cologne, 1983; Wolfgang KRAUS, Peter MÜLLER, *Les palais de Vienne*, Paris, 1993 ; *Vienne : Art et architecture*, dir. Rolf TOMAN, Cologne, 1999.

les Habsbourg, mais aussi pour l'aristocratie de la Cour, y compris pour celle hongroise. Une certaine simplification caractérise les plans architecturaux qui réduisent la puissance de persuasion et le dynamisme du Baroque à des relations géométriques élémentaires, cependant le nouvel aspect de la ville offre une synthèse de tradition et d'innovation appliquée même dans les maisons aristocratiques⁴.

Si le palais des Esterházy, à Budapest, reste le plus représentatif de tous les bâtiments construits par cette illustre famille, pour les Batthyány le plus représentatif reste le palais Batthyány-Strattmann de Vienne. On sait déjà que pendant quelques années les jeunes mariés, Eléonore Strattmann et Adam II Batthyány, habitèrent à Vienne, dans le Palais Strattmann, à part les quelques vacances qu'ils passaient annuellement à Rohonc. Ensuite dans le Palais localisé aujourd'hui, à la proximité de l'église des Ecossais, de la Freyung, un des marchés de Vienne⁵.

Ce palais avait été acheté par Adam II en 1698, tandis que les travaux de restauration, réalisés par l'architecte Johann Bernhard Fischer von Erlach, furent surveillés par Eléonore elle-même, jusqu'en 1706. Les Batthyány ne sont pas ici les premiers. Ils prennent la suite d'un précédent propriétaire, comme les Schwarzenberg dans le palais-jardin qui désormais porte leur nom⁶.

Dans ce cas le premier propriétaire a été Johann Gasser et le deuxième le comte Michael Sizendorf, qui l'avait employé plutôt comme résidence administrative. Donc l'architecte Fischer effectua les travaux pour les jeunes Batthyány, tout comme l'avait fait à sa première œuvre, pour le comte Strattmann, le père d'Eléonore. En analysant ce palais dont l'aspect est conservé dans une gravure qui permet sa reconstitution et rend le concept très élaboré⁷, des historiens ont souligné le rôle tout aussi important accordé par l'architecte, à la décoration des intérieures : « *i l'on se réfère à la gravure du palais Strattmann et aux quelques exemples rescapés des transformations Néo Rococo, on peut supposer qu'ils étaient pour l'essentiel blancs, accroissant ainsi la luminosité souvent faible des appartements, et rehaussés de stucs. De puissantes corniches, de larges volutes, des guirlandes et des lambrequins couraient sur une grande partie du plafond, ménageant de vastes cartouches contenant des scènes mythologiques, l'évocation des vertus aristocratiques ou les armes du propriétaire* »⁸.

Donc, le comte Batthyány avait confié à son tour à Fischer von Erlach⁹ la transformation de son palais d'hiver. Après le monumental Palais de ville d'Eugène de Savoie, Himmelpfortgasse, le Palais Batthyány est encore plus proche du modèle de Bernin : l'avant-corps central ne forme qu'une très légère saillie et sa façade peut être considérée comme un mur continu, traité en bossage, où les cinq travées centrales se trouvent mises en valeur par la même application des ordres colossaux et par une judicieuse distribution du décor de la façade¹⁰.

⁴ Éric HASSLER, « *Stemmata quid faciunt ? Représentations et idéologies familiales des maisons aristocratiques entre cour et provinces austro-bohèmes* », *Revue historique*, 2007, n° 643 : 595–621 ; Wolfgang KRAUS, Peter MÜLLER, *Les palais de Vienne*, Paris, 1993, passim.

⁵ Renngasse, 4A, 1010 ; Métro : U Bahn : U2, Schottentor. Bus : 1A et 3A.

⁶ Martin KRUMHOLZ, *Les résidences des Schwarzenberg à Vienne*, traduit du tchèque par Jana FRANKOVÁ. En note : Hans AURENHAMMER, « *Begegnung der Rivalen. Zur Baugeschichte des Palais Schwarzenberg* », *Alte und Moderne Kunst*, 1957, Heft 7/8, p. 7–9. Avec un point de vue révisé voir : *Fischer von Erlach und die Wiener Barocktradition*, hg. Friedrich POLLEROSS, Wien, 1995. Avec la bibliographie complète : *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich. Barock*, hg. Hellmut LORENZ, Munich–Londres–New York, 1999.

⁷ Voir la gravure dans les annexes.

⁸ Éric HASSLER, « *Dans l'ombre de la cour impériale : les palais aristocratiques viennois. Distribution, ameublements intérieurs et collections, 1683–1750.* », *Bulletin du Centre de recherche du château de Versailles* [En ligne], Articles et études, mis en ligne le 06 septembre 2011, consulté le 17 août 2012. URL : <<http://cercv.revues.org/11542>> ; DOI : 10.4000/cercv.11542>

⁹ Andreas KREUL, *Johann Bernhard Fischer von Erlach: Regie der Relation*, Salzbourg–Munich, 2006 (comprenant une liste complète de la bibliographie sur Fischer). Voir aussi : Franz MAREŠ, « *Johann Bernhard Fischer von Erlach nach dem Urteile des Fürsten Adam Franz von Schwarzenberg* », *Kunstgeschichtlichen Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission*, 3/1909, 177.

¹⁰ Christian NORBERG-SCHULZ, *Architecture du Baroque tardif et Rococo*, Paris, 1983, 261.

« *Façade de l'édifice que fit ériger Son Excellence Adam de Batthyan, conseiller privé royal et impérial et ban de Croatie, sur la Schottenplatz. A. 1700* ». Telle est la mention que l'on peut lire sur une gravure de J. A. Delsenbach, d'après un dessin de Johann Bernhard Fischer von Erlach, qui avait terminé la construction du palais débutée un an plus tôt.

La façade est très originale. L'architecte a placé au-dessus de la porte d'entrée une fenêtre encadrée de pilastres et couronnée d'un fronton surbaissé au niveau de l'étage noble. Des figures allégoriques tenant les armoiries du comte reposent sur les corniches en saillie du fronton. Les pilastres qui s'amincissent vers le bas soulignent les cinq axes de l'avant-corps, et le décor des chapiteaux déborde sur les fûts des pilastres.

Conseillée par Eugène de Savoie, en 1718, Eléonore, la veuve d'Adam II Batthyány acheta les deux grandes maisons placées à la gauche et la droite du palais et, en 1720, aidée par l'architecte Christian Oedtl, elle les réunit dans un bâtiment somptueux, de style néo-classique. Elle et ses fils y résidèrent car Eléonore avait choisi ce palais¹¹ comme résidence centrale, principalement à cause de la proximité de la Cour, de laquelle elle était très proche.

Plus tard, en 1740, la veuve du comte Batthyány vendit la propriété à l'évêque de Würzburg, le comte Friedrich Karl von Schönborn, qui fit à son tour d'autres transformations, surtout à l'intérieur, pour exposer sa collection de tableaux et installer sa bibliothèque de 18 000 volumes précieux. L'escalier central, orné de statues, et le Salon rouge compte parmi les plus beaux endroits du palais. Les ornements rouges, presque classiques, les tapisseries, le poêle rococo et les lourds lustres de cristal du Salon rouge sont uniques dans « *l'architecture de salon* » de Vienne¹².

Un autre monument qui a un rapport direct avec les Batthyány, ne serait-ce que celui d'être le siège pour les fonctions exercées, fut le Palais Windischgrätz qui abrite de nos jours l'Ambassade de Hongrie à Vienne. Il fut acquis en 1747 par les Ordres et les Villes libres hongrois, comme siège de la Chancellerie du Royaume de Hongrie, et ultérieurement, après des travaux d'agrandissement, ici s'installa parallèlement la Chancellerie de la Transylvanie, qui fonctionnait séparément.

Le bâtiment fut organisé d'après les plans de l'architecte Franz Anton Hillebrandt, et eut essentiellement sa forme actuelle, jusqu'en 1784. La décoration de l'intérieur du palais était en liaison directe avec l'esprit des hongrois fidèles qui, servant la reine Marie-Thérèse, s'entourèrent des symboles des Habsbourg.

D'ailleurs, la Souveraine même, reconnaissante la participation des hongrois à la Guerre de Succession, nomma comme chancelier François Esterházy. Issu d'une famille de mécène, il sut faire appel aux meilleurs architectes, comme Niccolo Pacassi, pour mettre en évidence le pouvoir des Habsbourg. Par les matériaux typiques du Baroque, comme le marbre polychrome et l'or, et par les moyens artistiques, tels la peinture et la tapisserie, il suggéra le faste et la grandeur du Royaume d'abord et de la monarchie ensuite. Le peintre Franz Messmer réalisa les peintures dans la salle Presbourg, avec les scènes du sacre de Marie-Thérèse, pendant que Maulbertsch, lui, peignit les fresques de la Salle du Chancelier, représentant un double portrait intitulé, « *Marie-Thérèse en offrant au Palatin Louis Ernest Batthyány l'Ordre de Saint Etienne* ».

Toutefois, l'ensemble de bâtiments situé à Vienne, au 19, rue Herrengasse, et au 2, rue de la Banque, se compose des deux palais, Batthyány-Strattmann et Orsini Rosenberg, qui appartinrent aux deux fils d'Eléonore et furent achetés après la vente du Palais d'Hiver d'Adam Batthyány. Cet ensemble fut habité par Louis Ernest pendant ses séjours à Vienne et par Charles, entre 1748 et 1763.

¹¹ Le nom de Schönborn fut, après 1741, celui de l'acheteur. Plus intéressant est le fait qu'une des filles des Batthyány, Irène, se maria plus tard avec Arthur, comte de Schönborn.

¹² Rolf TOMAN, *Vienne art et architecture*, Cologne, Konemann, 1999 ; Rolf TOMAN, *Néoclassicisme et Romantisme. Architecture, Sculpture, Peinture, 1750–1848*, Paris, Ullmann, 2007.

2.2 Et très loin, un château

Au XVIIIe siècle, Farciennes était célèbre pour la splendeur de son château, bâtis dans le style Louis XIII, de ses jardins et de son parc. Les domaines furent honorés de la visite de Louis XIV en 1666 1667 ou 1668, pas 1666. Ferdinand de Longueval continua l'aménagement du château, considéré comme « *la plus belle propriété de la région* ». L'héritière de la seigneurie, fut Marie Philippine et son époux, Octave Wenceslas de Waldstein, ensuite leur fille Anne Marie Borbala de Waldstein, la première épouse de Charles Joseph Batthyány. Celui-ci devient le 15 avril 1733 le seigneur du domaine, présentait ainsi :

« *le Très Noble et Très Illustre Seigneur Charles, Comte Batthyány, chambellan de S.M.I. et C. , colonel et commandant du régiment de cuirassiers Caraffa, relève Farciennes, Tergnée et Bucquoy au nom de monseigneur le comte Eugène Batthyány, issu de son premier mariage avec Haute et Puissante Dame Anne Barbe, fille du comte Octave Ladislas de Waldstein, et de Marie Philippine, comtesse de Bucquoy* ». ¹³

Le 21 juin 1735, Charles comte des Fours épousa à Farciennes Jeanne de Monthessy, fille de Charles Warest, baron de Monthessy et de Jeanne van der Wools, sous la haute présence de S.A.I. Marie-Élisabeth d'Autriche, qui gouvernait les Pays-Bas autrichiens. Quatre ans plus tard, le 12 février 1739, par le codicille du testament de Marie Philippine, comtesse de Bucquoy, tous ses biens passèrent à son époux. ¹⁴ Malgré la Guerre de Succession, et la détresse de celui qui avait perdu sa femme et plus triste encore, son unique fils Eugène, Charles Batthyány tenta de garder le Château de Farciennes. Le 6 septembre 1742, le seigneur devenu déjà « *conseiller actuel d'Etat, colonel d'un régiment dragon, général de la cavalerie des armes de S.M. la reine de Hongrie, fait relief comme héritier du comte Eugène, son fils* ». L'année suivante, un procès éclata entre Charles Joseph, comte des Fours et de Bucquoy et le comte de Batthyány. Nous ne savons pas encore qui d'entre les deux eut gains de cause, toujours est-il que le premier donna la seigneurie comme caution dans le procès. Le cas de Charles Batthyány est inédit par rapport aux autres magnats hongrois : car il était le seul, d'après nos connaissances qui a détenu des propriétés assez lointaines, comme ce château. Donc on se demande à juste titre, comment l'administrait-il et pour combien de temps ?

Peut-être le fait de recevoir et d'accepter deux fois des attributions militaires dans les Pays-Bas autrichiens, avait une liaison avec ce château ? Les questions vont dans le sens, que là-bas il avait des liens, il connaissait les endroits, et il avait même de choses à résoudre, comme ce procès, par exemple.

Même si pendant plusieurs années, sur la liste des ministres plénipotentiaires des Pays-Bas autrichiens figurait pour la période comprise entre 1744–1746, le nom du futur chancelier Wenzel Anton, comte de Kaunitz-Rittberg, conformément aux documents de Plein-pouvoir de Marie-Thérèse, nous savons qu'il fut Charles Batthyány celui qui le remplaça. Et aussi qu'entre 1748–1749, le comte Batthyány exerça sa propre investiture pour cette haute fonction. Reste à savoir s'il possédait toujours le château mentionné.

2.3 Güssing/Németújvár. Le fief des comtes de Batthyány, un complexe architectural plurifonctionnel

L'historien d'art Tibor/Tibère Koppány a effectué des recherches passionnantes sur l'architecture des Batthyány, entre autre celle réalisée au début du XVIIe siècle, par Ferenc/François II Batthyány et son épouse, la très instruite Eva Popel-Lobkowitz. Ensemble ils bâtirent des constructions imposantes, à Németújvár, Szalónak, Dobra, Rohonc, Torony, Csákány,

¹³ Les Délices du pays de Liège, 1741

¹⁴ Famille aristocratique étudiée par Olivier CHALINE dans *Les Bucquoy, d'Artois en Bohême*, dans *Revue des Études Slaves*, Paris, LXXVIII/4, 2007, 431–450. Voir aussi : « *Familles, châteaux et seigneuries en Bohême XVI–XIXe siècle* », dans *Histoire – Économie – Société*, no. 3, Paris, Armand Colin Editeur, 2007, 3–6.

Rakicsány, Körmend, Bozsok et Szentgotthárd, et dans beaucoup de cas ils durent restaurer en maintes reprises, les places fortes et les châteaux fortifiés¹⁵.

Le nom du fief, Némétújvár/Güssing se retrouve dans la titulature de tous les comtes des Batthyány, en commençant avec Adam I, en 1630. En réalité une place forte, placée en altitude, qui déjà au XVe siècle faisait partie de la première ligne de défense, avec son donjon à deux niveaux d'influence romane et les deux bastions taillés dans le rocher. Elle fut renforcée à partir du XVIe et élargie au XVIIe siècle par des architectes italiens. En 1571, fut construit un puits d'une profondeur de 47 mètres et une citerne, par l'italien Giovanni Battista Orsoli¹⁶. En même temps, il commença l'assèchement de la zone marécageuse et au XVIIIe siècle aménagea un étang. Un des bastions porte l'inscription : *ADB, 1646 : Adamus de Batthyan*. L'ancienne tour isolée du château proprement dite fut transformée en tour d'église¹⁷.

Puisque nous avons déjà présenté dans le premier chapitre de la thèse l'évolution de la place forte et du château des Batthyány, nous tentons de fixer les transformations qui eurent lieu au XVIIIe siècle, quand le château était habité plutôt par la branche des comtes.

Au début du siècle, la place forte de Némétújvár/Güssing servait aux Impériaux d'arsenal et de point d'approvisionnement pour leurs troupes. En 1708, le château fut équipé de 67 canons, de calibre 24. Cependant plusieurs membres de la famille y avaient leurs résidences. La partie nordique appartenait à la branche des comtes devenus princes, dès 1764, et ce fut notamment Louis II, le petit-fils du palatin Louis Ernest Batthyány, qui entretint les bâtiments de l'intérieur, à savoir la maison du châtelain, le dépôt d'armes et l'ancienne poudrerie, auxquels s'ajoutèrent plus de vingt-deux maisons.

Il installa dans une ancienne tour une horloge, et décora trois pièces d'anciennes peintures et une galerie avec les portraits de ses ancêtres. On trouve encore des casemates et des caves sous l'emplacement de la première cour. De la hauteur de la tour on voyait à l'ouest la plaine qui s'étendait dans la direction du comitat de Vas, au nord les collines couvertes de vignobles et de forêts. Dans l'église de style gothique qui servait jadis de chapelle sont conservés le plafond et le cœur voûté. L'abside est aussi couverte d'une voûte à croisée d'ogives, cependant que les parties gothiques offrent un contraste avec les arcades en plein centre de la tour. Les blasons de baron et celui de comte, réalisés en bas-relief, sont fixés sur les murs, ainsi que les faire-part mortuaires avec le blason. Le prince restaura et remplaça plusieurs autels, de même plaça-t-il dans le château les portraits grandeurs nature des Batthyány, dont un signé par William Hogarth.

Au pied de la colline, se voit toujours le couvent franciscain, fondé en 1643 par Adam I Batthyány et par son épouse Aurora Formentini. Dans cet endroit est conservée sa bibliothèque, toute aussi importante, comme celles des autres Batthyány¹⁸. Toutefois, ce qui fait l'importance de ce couvent, c'est la chapelle familiale, avec les sarcophages de presque tous les membres, entre autre grâce aux travaux de restauration de cette chapelle mortuaire, entamés avant 1825, par Jean Népomucène Batthyány, avec l'accord du prince Philippe. Preuve du grand intérêt absolu de la famille tout entière, tous ses membres participèrent au financement des travaux. Depuis, l'ensemble de la famille élargie s'y retrouve annuellement, à la fête de la Toussaint. Tout près de l'église franciscaine se trouve le palais bâti par le Palatin et agrandi par Louis II, son petit-fils. Quant à Philippe, il construisit un manoir et aménagea un jardin d'été au début du XIXe siècle.

¹⁵ KOPPÁNY Tibor, « *Batthyány Ferenc és Poppel Éva építkezései, 1590–1640* [Les constructions de François Batthyány et d'Éva Poppel, 1590–1640] », dans *A Batthyányak évszázadai* [Les siècles des Batthyány], dir. NAGY Zoltán, Körmend–Szombathely, 2006, 89–114.

¹⁶ Budapest, MOL P 1322, Építészeti iratok [Papiers relatifs aux constructions], ff. 41–50. Voir aussi : KOPPÁNY Tibor, « *17. századi építési megállapodások a Batthyány levéltárból* », [Contrats de construction, du XVIIe siècle, dans les archives des Batthyány], dans *Lymbus: Művelődéstörténeti Tár*, Szeged, 1990, 93.

¹⁷ MOL P 1322, cs. 17, contient des documents relatifs à Némétújvár et des informations sur l'architecte Filiberto Lucchese qui avait désigné et envoyé deux plans à Adam I. Batthyány.

¹⁸ Bibliothèque étudiée par András Koltai et István Monok : KOLTAI András, *Batthyány Ádám és könyvtára*, ed. MONOK István, Budapest–Szeged, 2002.

Dans le même temps la forteresse de Némétújvár se transforma aussi, grâce à l'influence du vice maréchal Charles Joseph Batthyány, tout comme Siklós, la place-forte et fief hérité de sa mère, qu'il restaura surtout à partir de 1749, une fois devenu le précepteur de l'archiduc Joseph. Néanmoins, après la mort des deux frères, la fortification perdit de son importance : d'abord à cause de la modernisation de l'artillerie, qui eut comme effet la suppression en 1777 des anciens canons, et aussi à cause des coûts qui devinrent presque insupportables. Ainsi les héritiers préférèrent les défenses plutôt que d'y faire des investissements supplémentaires que l'éloignement de la frontière achevait de rendre désormais sans objet.

Parce que le prince Philippe mourut sans héritier, et sa nièce épousa le comte Charles Draskovich, une grande partie des domaines de Güssing entra en possession de la famille Draskovich. Toutefois, le même prince Philippe Batthyány avait établi par son testament une fondation visant à l'entretien obligatoire du château.

Parmi les places fortes détenues par les Batthyány, il nous faut énumérer aussi celle de Kanizsa, libérée par Adam II Batthyány en 1690, et qui avait appartenu jusqu'en 1743 à la Couronne des Habsbourgs. Le comte Louis Ernest Batthyány, le futur Palatin, l'acquiert la même année, et l'inscrit dans son Majorat. C'est ici qu'il fit bâtir un lycée, en 1765, dans sa dernière année de vie. Il profita des qualités du sol et du climat propice pour pratiquer dans cette région la viticulture et l'élevage de porcins. Cependant, des métiers artisanaux et le commerce prirent un essor considérable, d'autant plus que les corporations fonctionnaient depuis le début du siècle. D'où en résulte l'essor de Kanizsa jusqu'à la fin du XVIIIe siècle.

Quand aux lieux de mémoire des Batthyány, doit-on citer la crypte familiale de Güssing/Némétújvár placée sous l'Abbaye franciscaine de Güssing fondé par Adam I au milieu du XVIIe siècle, que nous avons présentée dans le chapitre précédent. Désormais il y a une parfaite ressemblance entre cette fondation des Batthyány et celle des Esterházy à Eisenstadt. Là aussi la nécropole familiale est située dans un couvent des franciscains, tout comme un sanctuaire de Lorette, fondé par le palatin Miklós/Nicolas Esterházy (1582–1645). Peut-être il ne s'agit pas d'une simple coïncidence, car rappelons que le comte Adam I avait promis déjà en 1641 la main de sa fille Eléonore à Ladislas Esterházy, le fils aîné du palatin. Malheureusement, Nicolas mourut en 1645, tout comme les deux époux, très peu de temps après leur mariage¹⁹.

2.4 Körmend : château fortifié et siège administratif du Majorat des Batthyány

Une partie du château fortifié de Körmend avait appartenu aux Batthyány dès 1610, mais il fut endommagé à plusieurs reprises, par les Turcs, par les soldats de Gabriel Bethlen et par les Mécontents de Rákóczi. Ainsi se fait-il qu'Adam I le rebâtit en 1650, d'après les plans de l'architecte italien Filiberto Lucchese et avec la contribution de Carlo della Torre, qui surveilla tous les travaux. Il acheva la partie du nord-est, cependant que l'architecte suivant, toujours un italien, Donato Felice de Allio, fit le reste. Entre autre, il dut élargir et hausser le pavillon central, aménager les intérieurs dans le corps haut de deux étages, avec son salon somptueux à l'intérieur et avec l'escalier tournant²⁰.

Dès 1730, le jeune Louis Ernest Batthyány, alors au service de Charles VI, fut préoccupé par la reconstruction du château de Körmend et par l'aménagement des jardins, après avoir construit un grand pont sur la rivière de Rába et financé une école des métiers pour soutenir les commerçants de la ville. En conséquence, les architectes commencèrent par édifier la façade,

¹⁹ MOL P 1314, *Correspondance d'Adam I Batthyány avec les Esterházy : Missiles 12201 et 12551*. Publiées par KOLTAI András, dans son étude : « Egy főúri lakodalom előkészületei : Esterházy László és Batthyány Eleonóra menyegzője Rohoncon 1650-ben » [Les préparatifs d'un mariage d'aristocrates à Rohonc en 1650: Ladislas Esterházy et Eléonore Batthyány] <http://epa.oszk.hu/01500/01500/00001/pdf/Koltai_Andras.pdf> [12.03.2016].

²⁰ Celui qui consacra sa vie à étudier l'architecture de Körmend, l'historien d'art Koppány Tibor, est aussi l'auteur de nombreuses études, parmi lesquelles *La reconstruction du château de Körmend au milieu du XVIIe siècle*, dans *Les siècles des Batthyány*, Körmend, 2005 ; voir aussi l'étude de DOBROVITS Dorottya, *L'architecture au XVIIIe siècle en Hongrie. L'architecture de la noblesse*, Budapest, 1983.

composée d'un portique central, surmontée d'un fronton (attique) et raccordée à deux galeries basses, qui forment les terrasses au premier étage, et se prolongent jusqu'à d'importants pavillons d'angle auxquels devaient s'accrocher les ailes en retour de l'immense construction. Les axes des fenêtres constituèrent initialement l'unique articulation du palais, car le portail et le fronton en triangle furent ajoutés plus tard. L'harmonie parfaite est donnée par la structure architecturale : l'avant-corps en forme de la lettre U, qui renferme par les deux bras latéraux les anciennes écuries et la cour des cochers, une deuxième cour carrée facilitant l'accès dans un autre corps de bâtiment, lui-même permettant l'accès vers les jardins du château. En réalité, le motif central, une fois amplifié, a équilibré cette juxtaposition de bâtiments disparates, formant un long alignement terminé dans les jardins d'inspiration française, si on pense au Pavillon de Pomone trouvé dans les jardins du Château de Körmend²¹.

Bien que les jardins de Körmend aient été aménagés d'après les plans de l'architecte Fischer, ils furent achevés plus tard. Ici se firent remarquer deux architectes paysagistes : un Allemand, Peter Noypauer et un Hongrois, György/Georges Zalay, qui se nommait *uradalmi kertész*/jardinier domanial. A part l'obélisque surmonté du blason des Batthyány, représentant le pélican, se trouvent là deux statues en marbre œuvres du sculpteur Johann Martin Fischer²². Il s'agit des deux allégories sur quatre, le Printemps et l'Été, pendant que les deux autres ont disparu.

En réalité Louis Ernest décida de faire aménager Körmend pour y installer d'abord son siège administratif, avec les archives, ensuite de créer une résidence secondaire pour sa famille, surtout pendant l'été, quand il y venait lui-même, pendant des périodes variables. Ce fut en même temps l'endroit où la famille se réunissait annuellement, autour de son chef de file. C'est pourquoi la construction des logements prit ici une importance prioritaire. Il s'agit des maisons avec un confort nécessaire. Toutefois, Louis Ernest cultiva ses passions : celle pour la nature et pour le beau ne tarda pas à se manifester par l'architecture de ses jardins, tandis que celle pour les armes, par le rangement de sa vaste collection à Körmend. La finesse des incisions des épées, fusils, carabines, mousquets et pistolets, gravés d'or et d'argent, confirme les provenances diverses, turques, japonaises, allemandes, italiennes, espagnoles ou hollandaises, et en même temps, les ateliers dans lesquels les armes avaient été réalisées : à Damas, Barcelone, Munich ou Maastricht²³.

Filiberto Lucchese fut le même architecte, qui entama les projets d'architecture pour Rohonc, la troisième résidence de la branche princière comme il l'avait fait pour Körmend et Schlaining. Durant les travaux, il fut assisté par le contremaître Karl Paumeister, qui avait un groupe de douze tailleurs en pierre, dont deux exceptionnels, Abondio Bolla et Ruprecht Rosenberg²⁴. A Rohonc il bâtit non seulement un château mais aussi, une chapelle, avec les colonnes en marbre blanc et l'autel en marbre polychrome²⁵.

3. La vocation héréditaire de mécène

Les fils reçurent de leurs parents l'idée qu'il ne suffisait pas d'être riche, mais qu'il fallait partager sa richesse, construisant et apportant des offrandes, en échange de l'immortalité. Eléonore Batthyány-Strattmann donnait toujours les bons exemples, d'une manière personnelle. On verra comment un geste commencé par la mère fut poursuivi par le fils, plus de trente ans plus tard. Nous présentons comme exemplification, le cas de Ludbreg qui appartenait à la famille. En 1721, Eléonore commanda à Augsbourg un ostensor pour y mettre la relique du

²¹ Plus exactement d'André Lenôtre (1613–1701), l'auteur entre autre des Jardins de Tuileries, de Versailles, de Chantilly, de Saint-Cloud et de Meudon.

²² KOPPÁNY Tibor, « *A körmendi kastélypark építéstörténete* [L'histoire de la construction du jardin du Château de Körmend] », Vasi Szemle, no. 33, 1979, 367–369.

²³ HORVÁTH László, *Batthyányak ideje Halogyon, 1732–1848: történelmi riport* [Les Batthyány à Halogy], Budapest, 2007, 17.

²⁴ MOL P 1322, cs. 122, ff. 16–17.

²⁵ MOL P 1322, cs. 122, ff. 48–50.

Très Précieux Sang, trouvée dans l'Eglise de Ludbreg²⁶. Les habitants de Ludbreg avaient promis une chapelle en signe de remerciements, mais ils oublièrent par la suite la promesse, jusqu'au moment d'une épidémie de peste qui ravagea le nord de la Croatie. Dans ces circonstances, Louis Ernest et la famille firent peindre, en 1753, une fresque dans la chapelle de leur château, par le peintre Michael Peck. Il s'agit d'une série représentant *Le miracle de l'Hostie profannée*.

Les mérites de mécène du Palatin furent reconnus de son vivant mais aussi après sa mort, survenue en 1765. Dans le discours d'adieu adressé à la mémoire de Louis Ernest Batthyány, Ferenc/François Galgóczi fit de lui cet éloge : « *Il voulut embellir son pays avec de beaux édifices, le château de Bicske, les palais de Buda et de Körmend, les jardins de Presbourg, la reconstruction et la décoration de beaucoup d'autres, pas pour lui-même mais surtout pour le bien-être des autres* »²⁷. Cet éloge prouve non seulement la reconnaissance des hongrois, mais aussi la responsabilité et l'intérêt du Palatin pour les constructions réalisées dans plusieurs comitats, dans lesquelles se retrouvent les acquis des mouvements artistiques européennes. Les constructions coûtaient une fortune et tous les nobles n'avaient pas les revenus nécessaires pour entreprendre la construction de tels édifices, ce qui excluait la concurrence²⁸.

Toutefois, une partie d'entre eux restaient fermés pendant des années, loués à l'occasion à des membres de la famille élargie ou, en tout cas, très peu habités par le Palatin, comme dans le cas du palais de Pest construit par lui-même. D'autres demeures des Batthyány furent dressées à Cseklész, Csákánydoroszló, Királyfalva, Köpcsény, Ivánka, Nagycenk, Sopron. Les architectes qui les construisirent furent des Italiens comme Filiberto Lucchese ou des Hongrois comme Antal Grassalkovich, József Jung et Ferenc Faludi²⁹.

En ce qui concerne l'intérêt de Charles Batthyány pour ses bâtiments situés dans le comitat de Baranya et en Autriche, nous l'avons trouvé tout aussi motivé que son frère. Prioritairement il restaura, renforça et élargit la place forte de Siklós, pendant qu'à Bóly, il aménagea le château. Au XIXe siècle ce château passa dans la propriété des Batthyány-Montenuovo, par le mariage de Guillaume de Neipperg/Montenuovo, le deuxième fils de Marie-Louise duchesse de Parme, avec Julianna Franciska Batthyány.

A Pécs, toujours dans le comitat de Baranya, il fit construire en 1752, un petit château, tandis qu'à Újpetre, l'église Saint Emmerich, construite en 1762 et consacrée en 1763. L'Autel central, représentant des saints, fut achevé en 1771, toujours à ses frais. Cependant en Autriche, Charles détenait le château de Transmanndorff, anciennes propriétés des Strattmann, qu'il avait transformé en résidence centrale. Parmi ceux qu'il y recevait fréquemment se trouvait les archiducs et notamment Joseph.

A Peuerbach, près de Linz, il détenait la place forte et le château de XIIe–XIIIe siècle, qui avaient été achetés en 1684 par le chancelier Théodore Heinrich von Strattmann et légués à sa fille Eléonore. A son tour elle les légua en 1735 à son deuxième fils. Au XVIIIe siècle, il fut transformé en un complexe architectural de facture baroque, décoré avec une double colonnade d'ordres colossaux et surmonté comme tous les bâtiments des Batthyány, du blason de la famille. Au XIXe siècle, le château du prince Charles Batthyány, passa par héritage à la même nièce Julianna, épouse de Guillaume de Montenuovo. Les deux maisons, de Schlössen qui existaient déjà en 1770, et qui avec leurs propriétés constituaient une unité économique furent léguées par Charles à sa dernière épouse, la princesse Antonia Batthyány. Nous l'avons trouvé en tant que propriétaire parmi les documents d'archive de l'année 1785, consultés.

²⁶ La légende voulait qu'en 1411, quand un prêtre officiant dans la chapelle du château des Batthyány de Ludbreg, doutant de la vérité de la transsubstantialisation, le vin du calice se transforma en sang. Le prêtre mura cette relique derrière le maître-hôtel. Mais à cause des pèlerinages la Relique fut transportée à Rome, enquête démarra à la demande du Pape Jules II. Léon II. publia une Bulle, le 14 avril 1513 approuvant la vénération de la Sainte Relique. Après cette résolution, la relique fut portée en procession à Rome et rendue après, en Croatie. <www.therealpresence.org>

²⁷ Le discours en trente-trois pages fut présenté en 1765 par Ferenc Galgóczi.

²⁸ MOL P 1317, fasc. 6, p. 22, *Les Documents du Palatin Louis Ernest Batthyány*.

²⁹ *Magyarországi művészet* [Histoire de l'art de Hongrie], Tome I, réd. Lajos FÜLEP, Budapest, 1956, 291–360.

3.1. *Quelles étaient les résidences de la branche des comtes ?*

A partir de 1527, Schlaining/Szalónak, fut une des possessions des Batthyány avec un château transmis en même temps que le titre aux héritiers successifs de la branche des comtes. Malgré le fait qu'entre 1727–1777, il était habité par le chef de fil de la branche Zsigmondi des comtes Batthyány, après des négociations avec ceux-ci et après la constitution du Majorat de Louis Ernest, le château fut géré par ce dernier, qui eut l'intérêt à le détenir même si les comtes en étaient les propriétaires. Il s'agissait en effet d'un château fortifié entouré d'un véritable complexe de bâtiments. L'accès se faisait par un pont en pierre de 70m de longueur et par un portail portant le blason de la famille, flanqué de douze colonnes et orné des deux statues, réalisées par le sculpteur Johann Piringer, et représentant Saint Jean Népomucène et l'*Immaculé conception*.

Une première enceinte formait une grande cour irrégulière, suivie à l'intérieur d'une deuxième. Comme composants on peut citer, au centre, la tour de forme carrée avec des éléments gothiques et l'escalier en colimaçon, le puits avec le rôle de citerne de 90 mètres de profondeur et les trois bastions, dont le deuxième construit par les Batthyány ainsi que le couloir qui les reliait. Les éléments de décoration de facture gothique furent complétés au XVIIIe siècle par ceux de facture baroque. Signalons également l'existence d'une église de style roman, qui fut élargie par la construction d'une nouvelle abside et d'un nouveau portail dans le transept.

Le château de Pinkafeld/Pinkafő, construit par Königsberger, était déjà au XVIIe siècle dans la possession d'Adam I Batthyány, car il apparaît dans plusieurs documents, autour de l'héritage de sa deuxième épouse³⁰.

Toujours est-il qu'au milieu du XVIIIe siècle, le château appartenait à Imre/Emmerich, chef de fil de la branche de Pinkafő des Batthyány, et père de l'évêque de Transylvanie, Ignace. Imre y vécut jusqu'à sa mort, survenue en 1772, avec sa nombreuse famille. Dans cette période il entama des travaux d'entretien permanent du château et de l'église. En même temps il dressa une chapelle et commanda une statue, représentant le Saint Antoine de Padoue, qu'il mit à l'entrée. Par ailleurs, un des fils d'Emmerich porta ce prénom.

Entre 1805 et 1817, le château de Pinkafeld devint un point de rencontre des importantes personnalités culturelles et scientifiques du moment. Les salons romantiques, très à la mode, y étaient organisés par le comte Nicolas Batthyány et son épouse, autour de personnalités littéraires et artistiques du moment. Un tel invité était le pasteur Zacharias Werner, dont il avait fait la connaissance pendant le déroulement du Congrès de Vienne, et qui avait noté dans ses papiers cette information : « *Pinkafeld en Hongrie, un voyage d'un jour de Vienne* », ainsi que le peintre Léopold Kupelwieser Steinle, l'évêque de Graz-Seckau, Roman Sebastian Zagerle, ou le médecin et l'auteur spirituel Johann Emanuel Veith.

Mais pendant ces rencontres l'épouse de Nicolas, Franciska Batthyány, née de Széchényi (1802–1861), appelée Fany, avait toujours le rôle le plus important. Elle éleva Pinkafő en le transformant en un véritable épiscentre, d'abord culturel, par l'activité créative de son salon littéraire et artistique, ensuite social et religieux, elle-même étant une mécène, car elle y fonda une abbaye de religieuses avec une école, un orphelinat et un hôpital en 1851.

3.2. *Tatzmannsdorf, Jormannsdorf et Meierhof. L'effet bénéfique des eaux thermales*

Les eaux thermales furent les ressources naturelles que les Batthyány, valorisèrent durant plus de deux siècles, sur un lieu qui était déjà connu à l'époque des Romains. Il s'agit de Tatzmannsdorf/Tarcsafürdő. Toutefois, la première attestation documentaire se trouve dans une chronique de Ratisbonne en 1621, elle relève l'existence de la source d'eaux minérales, pendant qu'en 1650 apparut la première mention d'un médecin sur l'effet bénéfique de ces eaux. Ce fut le Palatin Louis Ernest Batthyány qui acquit en 1752 les bains et l'inclut dans son Majorat.

³⁰ Barbara (Corbelli) Witthman, poursuivie en justice par Christophe et Paul, ses deux beaux-fils. Les détails dans le premier chapitre de cette thèse.

Toujours lui commença les premiers aménagements. Ainsi se fait-il que plusieurs études de médecine mirent en valeur les qualités traitantes, par des recherches publiées déjà dans les années 1763 et 1777³¹. Vers la fin du XVIIIe siècle, les bains furent réaménagés, plusieurs bâtiments dressés dont un de facture néoclassique, inspiré d'un temple octostyle.

Achetés par Ádám I, les domaines furent attachés à Pinkafő/Pinkafeld et Bernstein et attribués par lègue à la branche représentée par Pál/Paul Batthyány, devenue celle des comtes au XVIIIe siècle. Pour l'inclure dans son majorat, Louis Ernest les racheta avec tous les terrains, et parce qu'il y avait déjà des puits d'eaux thermales, qui furent étudiés comme à Tatzmannsdorf par le même Wetsch, il y installa quelques auberges. Le fils du Palatin, Théodore, avec sa claire vision économique, suivi par son fils Antoine-Joseph, y aménagea des bains, exploitant les ressources naturelles. Cependant, des nouveaux bâtiments furent dressés à la fin du XVIIIe siècle.

En 1763, Zsigmond/Sigismond et son fils Philippe, qui résidaient plutôt à Graz, coupa une partie de la forêt, pour envisager de nouvelles constructions. Ajoutons ensuite, que le comte Joseph-Emmanuel finit par fonder une dynastie locale, par son mariage avec Marianne Ottenfels-Gschwind. On peut leur reconnaître le mérite d'avoir embelli la place forte de style Renaissance qui y existait déjà, et d'avoir aménager un jardin anglais et une serre de plantes. Toutefois, vers le milieu du XIXe siècle, les bains étaient loués aux entrepreneurs Klauzal, Czilchert et Toperczer par le chef de fil de la branche des princes, le Gustave Batthyány³², puis vendu à Franz Batthyány, l'héritier du comte Joseph-Emmanuel. Franz, qui était passionné des longs voyages, visitant après la mort de sa femme le Levant et l'Alger, se remaria avec la comtesse Caroline Batthyány, de la lignée de Pinkafő. Donc en 1863 il acheta les bains trouvés dans la propriété de son cousin, changea son aspect en le transformant en une véritable station. Désormais à ses acquis s'ajoutèrent ceux de son fils Carl, qui fonda une église et unifia ainsi les deux communautés voisines, celle de Tatzmannsdorf et de Jormannsdorf.

3.3 Le Palais du Gouverneur de Rijeka

Toutefois, s'impose la présentation d'un dernier exemple qui concerne un autre membre de la famille impliqué dans un très grand projet architectural. Il s'agit de Louis Batthyány, celui qui avait été gouverneur de Rijeka/Fiume (1892–1896) et à qui il convient d'attribuer le grand mérite d'avoir construit l'édifice central de la ville.

Il s'agit du Palais du Gouverneur, situé à l'emplacement de l'ancienne l'église des Capucines. La construction avait été annoncée pour 1890, mais les travaux démarrèrent sous la faute surveillance de Batthyány. Par une parfaite collaboration avec le maire Giovanni Ciotta, ancien ingénieur militaire qui voulait systématiser la ville, le gouverneur fit recours à l'architecte Hauszmann, celui qui parmi les bâtiments conçu à Budapest comptait le Parlement mais aussi le Palais Batthyány. Le journal qui rapportait la nouvelle parlait d'un projet audacieux³³. Pour un meilleur aperçu, nous nous sommes arrêtés à cette description, justement pour souligner la monumentalité et le faste rarement atteint à ce point, à la fin du XIXe siècle³⁴.

L'anecdote qui suit se veut une des conclusions possibles à notre étude concernant l'architecture comme forme d'expression favorite des Batthyány. Quand en 1896, le Gouverneur

³¹ Ignaz Josef Wetsch et Heinrich Johann von Crantz ont beaucoup contribué à la promotion du bain par leurs publications.

³² Dans un moment où celui dépensait beaucoup à cause de sa passion pour les chevaux.

³³ *La Bilancia*, le 8 novembre 1892 : « Aujourd'hui à midi l'illustrissime gouverneur le comte Lajos Batthyány, l'honorable maire Giovanni de Ciotta, le conseiller du département L. Szobovich, l'architecte le professeur A. Hauszmann et le chef du bureau de la construction municipale monsieur I. Wauchnig s'en sont allés jeter un coup d'oeil sur l'ancien domaine Persich tout près de la Place Stajo où l'on va construire le nouveau Palais du gouverneur. Le professeur Hauszmann, l'auteur du plan du Palais royal et du palais du Parlement à Budapest, a été chargé d'élaborer le plan du nouveau palais ».

³⁴ Igor ZIC, « Une brève histoire de la ville de Rijeka » (5) : XIII. Maire et architecte. Les négociations entre la Croatie et la Hongrie ; XIV : Palais du Gouverneur, Rijeka, 2001, 87–95. Idem : <<http://dicocroate2.over-blog.com/article-une-breve-histoire-de-la-ville-de-rijeka-5--39716413.html>>

Louis Batthyány laissa la commande à Géza Szapáry qui lui succéda (apparenté au siècle précédent avec les Batthyány), le nouveau venu, qui avait vécu pendant son enfance à Fiume, se montra surpris en arrivant au palais et fit remarquer à Batthyány que la nouvelle construction était trop grande. Batthyány aurait lui répondu avec morgue, triste de devoir quitter la ville : « *Le palais n'est pas trop grand, c'est toi qui est trop petit* »³⁵.

4. Joseph Batthyány, un mécène de la famille : le Palais archiépiscopal de Kalocsa et le Palais primatial de Presbourg

On a observé pendant l'étude des documents d'archive que dans cette famille ceux qui ont embrassée la carrière ecclésiastique, ont été tout aussi, voir encore plus appliqués dans les projets entamés en tant que mécènes. Prenons l'itinéraire de Joseph Batthyány qui a collaboré avec les plus grands architectes, sculpteurs et peintres, les mêmes qui desservaient la Maison des Habsbourg, tels Melchior Hefele³⁶, Maulbertsch³⁷ et Messerschmidt³⁸. Parmi les projets qui lui tinrent à cœur, citons le Palais Primatial de Presbourg, réalisé par la transformation du château primatial. Ajoutons aussi d'amples ouvrages de restauration, d'aménagement et de décoration de ses jardins ainsi que la construction et la décoration de nombreuses églises de style Baroque³⁹.

Mieux connu par les descriptions de Mátyás/Matthieu Bél⁴⁰ (1684–1749), le palais de Kalocsa a été restauré à maintes reprises à cause des dégâts provoqués au XVIIe siècle pendant les luttes contre les Ottomans et contre les Mécontents de Rákóczi. L'église archidiocésaine aurait dû se trouver dans un meilleur état, car l'archevêque Pál/Paul Széchényi (1696–1710), la restaura aussitôt. Toutefois, elle fut restaurée une deuxième fois, par Imre/Emmerich Csáky en 1728.

Le bâtiment principal du palais archiépiscopal complété par les annexes, le réfectoire, la chapelle, les chambres et les ateliers des moines, était fortifié par un mur d'enceinte, des bastions et des fossés remplis d'eau. Cependant à partir de 1739, se mit en route la construction d'un nouveau palais archiépiscopal de style baroque, tandis que temporairement le château de Hajós fut mis à la disposition de l'archevêque Gábor/Gabriel Patachich, comme résidence. Mais bientôt les travaux cessèrent pendant la Guerre de Succession.

Ce fut Marie-Thérèse qui pressa l'achèvement des travaux, sous la haute surveillance de Joseph Batthyány, devenu archevêque de Kalocsa. En 1773, en accord avec le piariste Gáspár Oszwald, directeur des constructions de l'évêché de Vác, Joseph entama la transformation complète du palais de Kalocsa, tout en commençant par la démolition des annexes et la reconstruction dès 1775⁴¹.

Par l'avènement de Joseph Batthyány en 1776, au siège d'archevêque d'Esztergom, donc de primat, les travaux cessèrent temporairement, car le nouvel archevêque de Kalocsa Ádám Patachich, venu de Nagyvárad/Oradea, licencia Oszwald. Il nomma l'architecte Lucas von Hillebrandt et l'ingénieur Lipót Antal/Léopold Antoine Kronovetter qui achevèrent le palais en 1780. Ensuite, il invita le peintre Franz Anton Maulbertsch pour réaliser les fresques.

Cependant, l'impressionnant palais primatial de style classique, teint en rose, construit à Presbourg entre 1778–1781, selon les plans de l'architecte viennois Melchior Hefele, avait

³⁵ Igor ZIC, *Une brève histoire de la ville de Rijeka*, Op. cit., Rijeka, 91.

³⁶ (1716–1794), œuvres : les palais primatiales de Batthyány à Presbourg et Buda, démolit en 1783, de l'archevêché de Győr, de l'évêché de Szombathely, le palais d'Esterházy à Fertőd.

³⁷ Franz Anton (1724–1796), peintre, il réalisa plusieurs fresques à Vienne, Prague, Bicske.

³⁸ Franz Xavier (1736–1783), sculpteur expulsé de l'académie de Vienne, fameux pour ses têtes grimaçantes créées à Vienne et à Presbourg.

³⁹ KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok* [Chanoines d'Esztergom], Esztergom, 1900.

⁴⁰ Géograph et historien, rédacteur du premier journal hongrois à partir du 15 mars 1721, intitulé « *Nova Posoniensia* ». Son ouvrage de référence est : *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, Vienne, 1735, en 5 volumes. Après sa mort, survenue en 1742, ses manuscrits et sa fameuse bibliothèque furent achetés par Joseph Batthyány en tant qu'archevêque de Kalocsa. C'est régrétable qu'une partie de ses manuscrits furent endommagés pendant le transport en bateau sur la Danube.

⁴¹ MOL, Theca II : le seul document d'archive conservé, et signé par Oszwald, est le plan d'un jardin français qu'il voulut aménager par la suite.

fortement marqué l'architecture civile de la ville. Construit entre 1778 et 1881 pour le futur cardinal Joseph Batthyány, le palais est connu en France pour avoir servi de cadre, à la signature du traité de Presbourg, consécutivement à la bataille d'Austerlitz entre Napoléon et François II de Habsbourg-Lorraine⁴². Sur l'attique du toit furent placées les statues allégoriques de J. Kögler et F. Prokop ainsi que les vases de J. A. Messerschmidt. Au sommet du tympan se trouve toujours le blason du primat surmonté du chapeau de cardinal. A l'intérieur se trouve une mosaïque due à Ernest Zmetak. Les statues des anges situées sur la façade, portent la devise de Joseph Batthyány, JUSTITIA ET CLEMENTIA. Dans la cour du palais se trouve une fontaine avec une sculpture représentant le chevalier *Saint Georges terrassant le Dragon* à têtes multiples.

Le palais ouvre sur une petite place par la façade principale. Le bâtiment exprime le souhait de conjuguer symétrie et fonctionnalité et donne une impression d'ensemble assez composite : son plan général est plutôt médiéval, avec son bâtiment central rectangulaire cantonné aux angles de quatre tourelles carrées, alors que le parti d'organiser l'espace de manière rationnelle et symétrique témoigne de préoccupations résolument modernes. La salle la plus importante est la Salle des Glaces, d'une conception originale. La lumière se reflète dans les miroirs disposés sur les murs de façon à ce qu'il ne soit pas nécessaire d'utiliser d'éclairage artificiel.

Lors de la rénovation du palais en 1903, dans une niche recouverte de papier peint, fut découverte une série de six tapisseries tissées dans la première moitié du XVIIe siècle, ayant pour thème l'*Histoire d'amour de Léandre et de la prêtresse Héro*. Selon certains historiens d'art, elles étaient tissées par la manufacture royale anglaise à Mortlake à Londres, mais d'après d'autres elles auraient appartenu à la collection du cardinal Mazarin⁴³.

L'architecte avait repris les plans du château du cardinal situé dans les environs, plus renommé pour ses jardins, dont l'aménagement avait été particulièrement soigné. Les plans de la fontaine du jardin et la plantation d'une petite forêt pourraient accréditer l'hypothèse de la construction d'une résidence d'agrément. La durée même des travaux et le faste des bâtiments et des jardins devaient rassurer les fidèles quant à sa richesse.

Joseph Batthyány était en permanence préoccupé par l'aménagement de l'espace, surtout en ville, pour créer des jardins et des parcs. Passionné par la nature, et ayant une certaine instruction, car il avait commencé ses études en sciences naturelles et humaines à Kőszeg, avant d'entamer l'étude de la religion. On a vu qu'il réagissait d'autant plus y compris à Pest où il détenait entre autre un palais entouré de jardins.

Le Primat Batthyány fit aussi bon accueil à la demande du maire de la ville de Buda, János/Jean Boráros, et prit en fermage pour 24 ans à la ville afin de poursuivre les projets audacieux d'aménagement d'un jardin public. Mais auparavant pour cela il a fallu réaliser l'assèchement des marais et ensuite, planter les arbres selon le plan de son architecte. Ainsi prit naissance ce qu'on appelle de nos jours le *Városliget*, le plus beau jardin de Budapest, appelé autrefois *Sylva Batthyaniana*⁴⁴. Pour clore, affirmons que Joseph comme tous les Batthyány aient eu depuis toujours le plaisir de construire et le bonheur de transmettre.

⁴² Il fut signé dans la Galerie des Glaces, par le prince Liechtenstein et le baron Ignác/Ignace Gyulai, du côté autrichien, et par Charles Maurice Talleyrand-Périgord, du côté français.

⁴³ ZELLIGER Alajos, *Egyházi írók csarnoka* [Atelier des écrivains de l'Église], Nagyszombat, 1893.

⁴⁴ Il se trouve à la même endroit que le Nemzeti Múzeum [le Musée national] de Budapest.

Egy régi metafora

„Az univerzumot (amelyet mások Könyvtárnak neveznek) meghatározatlan és talán végtelen számú, hatszög alakú galéria alkotja, melyeknek közepén alacsony korláttal körülvett nagy szellőzőaknáknak vannak. Minden hatszögből láthatók lefelé és felfelé az emeletek – sehol sincs végük.”¹ Vajon hasonlít-e Borges képzeletbeli könyvtára arra a virtuális nemzeti könyvtárra, amelyet az Országos Széchényi Könyvtárban szeretnének létrehozni?

A virtuális könyvtár könyvei

Az egyszerűség kedvéért ne törődjünk most az OSZK kép-, térkép-, hang- és filmállományaival. Maradjunk a szöveges dokumentumoknál, lényegében a – nevezzük így őket – könyveknél. A könyvári dokumentum jelentéstartománya a 'könyv' jelentése körül szóródik, ha a könyvvel szemben nem állítunk fel sem terjedelmi, sem tartóssági, sem a sorozatosságot korlátozó előírásokat. A könyv pedig: a szöveges információ megőrzésének és terjesztésének szokásos eszköze, amely régen agyagtábla, papirusztekercs, pergamenkódex, nyomtatott kiadvány volt, ma pedig főleg weblap.

Olyasféle a helyzet, mint 1500 körül volt. Akkor még bőven készültek díszes kódexek, s a könyvtárak még főleg ezeket gyűjtették. Voltak ősnymtatványok, amelyek nevetségesen utánózták a kódexeket (rövidítésjelek, ligatúrák, iniciálék, a címlap hiánya, méret és kötés). És voltak már mai jellegű könyvek is: Aldus Manutius velencei kiadványai. Ma mindezek megfelelőit megtaláljuk. Itt vannak körülöttünk a közelmúlt papírkönyvei – ezt a formát szoktuk meg, a könyvtárak főleg ilyeneket gyűjtenek –, itt az őket utánzó ősnymtatványok, vagyis a pdf-kiadványok és e-bookok, amelyek mindenfélét megőriznek a papírmúltból, a nyomdai tükörtől egészen a gépi másolás megnehezítéséig. Gyűjtésüket repozitóriumok végzik. Végül itt vannak a korszerű kiadványok, a weblapok. Gyűjtésükhöz a legtöbb könyvtárban ma még hozzá sem fogtak. (Majd az önműködő frissítést megkönnyítő könyvtári szabványokhoz való önkéntes csatlakozás lesz az ára annak, ha valaki a kulturális örökség részévé óhajtja tenni az általa létrehozott weblapot.)

A weblapokat gyűjtő, rendszerező és szolgáltató könyvtár hamarosan általános jelenség lesz. Minden közgyűjtemény szükségképpen könyvtárrá válik, a múzeum és levéltár is, amint digitalizálja (vagyis szöveggé alakítja át) és a hálózaton szolgáltatja anyagát. Még a könyvkiadó is könyvtár attól a pillanattól fogva, hogy megszűnik árusítani könyveit. 16 éve, amikor a Bábel-könyvben² ismertettem azt a látomást, hogy a könyvkiadás helyébe könyvszolgáltatás lép, a jövőről beszéltem, de ma ez a jelen. Az Európai Bíróság úgy döntött, hogy a hálózati könyvkiadó nem árusít, hanem szolgáltat. A köteles példány kérdését új módon kell megközelíteni.

Végtelen-e a Bábeli könyvtár?

A Bábeli könyvtár annyiban végtelennek tekinthető – és bármely nemzeti könyvtár ugyanilyen –, hogy sohasem telik meg. Minden nemzeti könyvtár bővíthető, minden katalógusba be lehet csúsztatni további tételt. A nagy könyvtárak fejlődésének elvileg nem kell véget érnie. A valóságban azonban véges a nemzeti könyvtár is, a Bábeli könyvtár is. Az utóbbiban hiába elég egy könyv létezéséhez annak pusztja lehetősége, hiszen épp a könyvek lehetősége az, ami a Bábeli könyvtárban nem végtelen. Meg van adva terjedelmük betűkben, sorokban, lapszámokban, és meg van adva a jelkészlet – nagyon korlátozott – elemszáma. Ebből könnyen kiszámítható az összes kombináció, a Bábeli könyvtár összes lehetséges könyvének száma, persze, ha a több

¹ Jorge Luis BORGES, *Körkörös romok*, ford. BOGÁR Lajos, Bp., 1972 (Kozmosz fantasztikus könyvek), 32.

² HORVÁTH IVÁN, *Magyarok Bábelben*, Szeged, 2000, 128 <<http://magyar-irodalom.elte.hu/babel/>> [2016. március 18.]

példányban előforduló, azonos szövegű könyvektől eltekintünk. Óriási szám, de nem végtelen, hanem $1956 \cdot 10^{1834097}$.³ Borges elbeszélője – aki könyvtárát végtelennek hiszi – ezen a ponton avatkozik be hiedelmével. A Bábeli könyvtár az elbeszélő szerint végtelen, de csak azért, mert szerinte minden egyes könyvből önmagában is végtelen példány áll rendelkezésre. A megoldás talán nem túl elegáns, de az elbeszélő ehhez folyamodik: „Akik pedig határtalannak képzelik, elfelejtik, hogy a könyvek lehetséges száma nem végtelen. E régi problémára én ezt a megoldást bátorodom sugallni: *a Könyvtár határtalan és periodikus*. Ha egy örökké élő utazó bármely irányban átutazna rajta, évszázadok múltán meggyőződhetne róla, hogy egyazon kötetek ismétlődnek egyazon rendetlenségben (amely így, ismétlődve renddél, a Renddélé válik).”⁴

Az író és matematikus Guillermo Martínez két ponton is átalakítja Borges elgondolását, a cantori végtelen halmazokhoz közelítve azt. Először felszámolja a jelkészlet és a könyvterjedelem korlátozását – ezzel most ne törődjünk. Aztán arra hivatkozik, hogy Borgest lenyűgözte a halmazelméletben az a képtelen lehetőség, amikor az egész nem nagyobb, mint egy része.⁵ Ez valóban lenyűgöző. Georg Cantor úgy határozta meg a végtelen halmazt, hogy a halmaz és egy valódi részhalmaza között kölcsönösen egyértelmű megfeleltetés létesíthető.⁶ Vagyis a végtelen halmaz ugyanakkora, mint egy valódi részhalmaza. Én David Hilbert szállodapéldáján értettem meg a dolgot. A végtelen szobát tartalmazó szállodában végtelen utas lakik, minden szoba foglalt. Megérkezik egy turistabusz végtelen sok új utassal. A szállodaigazgató nem esik kétségbe, hanem más szobákba költözteti át korábbi vendégeit. Az 1. szoba lakóját a 2.-ba, a 2.-ét a 4.-be, a 3.-ét a 6. szobába és így tovább, mindenkit a soron következő páros számú szobába helyez át. Ezzel megürül az 1., a 3., az 5. stb. szoba, vagyis az összes páratlan számú. Ezekben végre elhelyezheti új vendégeit. És ha végtelen sok busz jön, mindegyikben végtelen utassal, ők is mindannyian elhelyezhetők a páratlan számú szobákban, mert páratlan számból is ugyanolyan sok van, mint ahány természetes szám.⁷

Martínez a végtelen halmaz (a végtelen sok szobából álló szálloda) és annak ugyancsak végtelen részhalmaza (a páratlan számú szobák) közötti megfeleltetést a novella végén olvasható lábjegyzetben találja meg: „Letizia Álvarez de Toledo megfigyelte, hogy a hatalmas Könyvtár felesleges; tulajdonképpen elegendő volna *egyetlen kötet* szokványos formátumban, kilenc- vagy tízpontos betűből szedve, amely kötet végtelen számú, végtelenül finom lapokból állna. (Cavalieri a XVII. század kezdetén azt mondta, hogy minden szilárd test végtelen számú egymásra helyezett sík.) E selymesen finom ’zsebkalauz’ kezelése nem lenne kényelmes; minden látható lap ugyanolyan lapokká válna szét; a megfoghatatlan középső lapnak nem lenne hátsó oldala.”⁸ Borges a *Homokkönyv* című novellájában ezt a könyvet írta meg, teszi hozzá Martínez.

Elismerem, hogy Martíneznak igaza lehet abban, hogy Borgest a halmazelmélet, közelebbről a végtelen halmazoknak ez a fantasztikus tulajdonsága ihlette meg, de a párhuzam szerintem nem kielégítő. A cantori meghatározás értelmében a megfeleltetésnek a végtelen halmaz és annak egy valódi részhalmaza között kellene megtörténnie, de Letizia Álvarez de Toledo képzeletbeli könyve nem része a Bábeli könyvtárnak, nem annak egy polcán foglal helyet. (A *Homokkönyv* végül könyvtárba kerül, de szokványos méretűbe.)

Martíneznél az *Alef* című novella is kapcsolatba kerül a végtelen halmazokkal. A végtelen halmaz a világ, valódi részhalmaza pedig az Alef, amely az egész világmindenségről, a világ legkisebb eleméről is tartalmaz információt. Így fennáll a halmaz és valódi részhalmaza közötti szigorú megfeleltetés – hiszen az Alef is része a világnak –, de ez nem könyvtári história.

³ <https://es.wikipedia.org/wiki/La_biblioteca_de_Babel> [2016. március 18.]

⁴ BORGES, i. m., 42.

⁵ Guillermo MARTÍNEZ, *Borges és a matematika*, ford. KUTASY Mercédesz, Bp., Európa, 2010, 19.

⁶ Ian STEWART, *A matematika problémái*, ford. FREUD Róbert, Bp., Akadémiai, 1991, 74.

⁷ Uo., 70.

⁸ Uo., 43.

Borges 1941-ben közölte a *Bábeli könyvtárt*, weblapokról még nem tudhatott. Martínez azonban talán felvethette volna a lehetőséget. A hiperhivatkozásra és a beágyazásra való képesség a weblapoknak nagyon érdekes tulajdonságai.

Vegyünk például egy weblapokból álló képzeletbeli könyvtárat. A weblapok között mindenféle lehet, de mindegyik formailag hasonló metaadatokkal felszerelt, hasonló kinézetű címlappal kezdődik – elvégre mindegyikük könyvtári egység –, és mindegyikük a könyvtár valamelyik tartalmára való rámutatással végződik. Ez a tartalom lehet digitalizált könyv, digitális papírkönyv-utánpótlás, és lehet, persze, eleve weblap. Az egyik weblap azonban különleges kötet: ez a könyvtár katalógusa. Olyasféle címlappal kezdődik, mint a többi (mi is ez, ki csinálta, mikor stb.). A tartalma azonban a könyvtár többi kötetének metaadatait sorolja fel, hiszen katalógus. Ma már elvárható lenne egy weblapalapú katalógustól, hogy a benne leírt kötetek tartalmát is – beágyazás vagy hiperhivatkozás révén – egyetlen egérgattintással előhozza. Fennáll a teljes halmaz – a könyvtár – és részhalmaza – a katalógus – közötti megfelelés. A megfelelés annyira szoros, hogy igazából meg sem tudjuk különböztetni a katalógust a könyvtártól magától. Ha a könyvtárban megvan a saját katalógusa, az azt jelenti, hogy a könyvtár az egyéb könyvtári tételek között önmagát is tartalmazza.

A nagy, hagyományos könyvtárak gyűjtőkörébe a többi nagy könyvtárak nyomtatott katalógusai is beletartoznak. Nincs akadálya, hogy képzeletbeli weblapkönyvtárunkba akár tucat számra besoroljuk más könyvtárak webkatalógusait, természetesen az illető könyvtárak anyagaira mutató hiperhivatkozások özönével egyetemben. Könyvtárunk ettől kezdve jóval nagyobb, mint ő maga.

Persze, nem végtelen. A valóságos tárgyak között talán nincs is végtelen. A világegyetem összes elemi részecskéinek száma bizonyára nagyon nagy szám, de nem végtelen, sőt talán ugyanolyan messze esik a végtelentől, mint az 1. De egy nagy weblapkönyvtár, amely hasonlít a végtelen halmazhoz abban a tulajdonságában, hogy vannak olyan valódi részhalmazai, amelyek nem kisebbek, mint ő maga, felveti azt a kérdést, hogy hová tegyük, fizikailag hol helyezzük el ezeket a részhalmazokat.

Az Evangélikus Országos Könyvtár korai történetének vázlata

A könyvtárak 21. század eleji története szólhat majdan arról, hogyan illeszkedtek bele a gyűjtemények a digitális világba, milyen átalakulásokon, illetve integrációkon mentek keresztül, hogyan tudták korszerűen elhelyezni helyigényes állományukat, hogyan tudták szakmai munkájukat végezni a látogató- vagy tudásközpont részeként, hogyan tudták megőrizni és fejleszteni az egyedi és máshol el nem érhető szolgáltatásaikat.

A nagy változások előtt többek között két szakmai szempontot nem szabadna figyelmen kívül hagyni: az adott könyvtár évszázadok alatt kialakult gyűjtőkörét, és az ezzel kapcsolatos őrzés–feltárás–szolgáltatás feladatát. A könyvtár törzsanyagát (nem csak a szorosabb értelemben vett muzeális anyag értendő ezen!) fokozottan kell védeni és megfelelően kell szolgáltatni. A törzsanyagban lévő dokumentumok ugyanis legtöbbször a legszorosabb gyűjtőkörbe, a történetileg kialakult állományba és nemzeti kulturális örökségünkbe tartoznak. A törzsanyag részét képezhetik azok a hagyatékok is, amelyek ugyan nem tartoznak a könyvtár gyűjtőkörébe, de valamilyen szempontból a történetileg fokozatosan kiépülő állomány szerves részévé váltak. A könyvtár történetének és állományának minél mélyebb feltárása segítheti a tisztánlátást és egy-egy könyvtár jövőképeinek a helyes megalkotását.

Mályusz Elemér 1952-ben úgy látta, hogy lehetőség nyílt olyan evangélikus központi könyvtár létrehozására, amely a „lehető teljességgel magába foglalja mindazt, ami a magyar evangélikusság életére vonatkozik.”¹ Ezt a központi könyvtárat ma Evangélikus Országos Könyvtárnak nevezik. Mátyóki János legutóbbi könyvtártörténeti összefoglalásában utal az EOK küldetésnyilatkozatára: „...a könyvtár a hazai és a magyar nyelvű evangélikusságra vonatkozó könyvek és periodikumok lehető legteljesebb begyűjtésére törekszik.”² Az EOK céljának és feladatának megfelelően tehát elsősorban a magyar evangélikusság múltjára és jelenére vonatkozó, nyomtatásban megjelent magyar és idegen nyelvű dokumentumokat gyűjti.³ Noha sok a hiány és nem volt szerves a fejlődés, az EOK gazdag evangélikus és művelődéstörténeti anyagával jelentős történeti gyűjteménnyé vált az évszázadok során.⁴

Az evangélikus országos gyűjtemények jelenleg folyó átalakítása kapcsán a Magyarországi Evangélikus Egyház szakértőnek Monok Istvánt kérte fel. A jelenlegi evangélikus gyűjteményi helyzet és infrastrukturális lehetőségek ismeretében Monok István részletes szakvéleményt készített, amelyben többek között leírja, hogy a három gyűjteménynek (a könyvtárnak, a levéltárnak és a múzeumnak) Evangélikus Országos Gyűjteményekké kell egyesülnie.⁵ A jövőben ez az intézmény, mint „a Magyarországi Evangélikus Egyház *nemzeti* könyvtára, levéltára és múzeuma” működik.⁶

Az evangélikus egyház történetében kimutathatók az *evangélikus nemzeti könyvtár* eszméjének és a gyűjteményi integráció történeti előzményei. Az EOK alábbi könyvtártörténeti vázlata az 1812–1957 közötti éveket idézi fel.

¹ MÁLYUSZ Elemér, *Központi könyvtárunk*, Lelkipásztor, 27(1952), 317.

² MÁTYÓKI János, *Az Evangélikus Országos Könyvtár = A Magyarországi Evangélikus Egyház*, szerk. KOLLEGA TARSOLY István, KOVÁCS Eleonóra, Bp., Tarsoly, 2015 (A reformáció kincsei, 1), 219.

³ *Gyűjtőköri szabályzat*, 2007.

⁴ MÁTYÓKI János, *Beköszöntő = Bivio: tanulmányok az Evangélikus Országos Könyvtár műhelyéből: 2012*, szerk. MÁTYÓKI Gábor, PINTÉR Gábor, Bp., EOK, 2013, 5–16, ebben a gyűjtemény jellegéről is olvasható összefoglalás. A könyvtár történetével kapcsolatos egyéb publikációk: <<http://konyvtar.lutheran.hu/a-koenyvtarrol/publikaciok>> [2016. január]

⁵ 2008-ban maguk a gyűjteményvezetők kezdeményezték az integrációt, de akkor nem valósulhatott meg.

⁶ MONOK István, *Vélemény a Magyarországi Evangélikus Egyház közgyűjteményeinek küldetéséről, működéséről és elhelyezéséről*, Kézirat, 3. A részletesen kifejtett szakmai célokat és feladatokat remélhetőleg megvalósítják/megvalósíthatják a gyűjtemények munkatársai.

Az evangélikus egyház közgyűlési jegyzőkönyvei, valamint az EOK jelenlegi állománya szerint az EOK törzsanyaga az egyetemes könyvtár, az Országos Luther-Könyvtár és Múzeum (LKM), valamint az 1945 után megmentett iskolai, intézményi és magánkönyvtárak állományából alakult ki.

I. Egyetemes Könyvtár

Az egyetemes (azaz országos) könyvtár és levéltár története a kezdetektől, 1812-től szorosan összefüggött egymással. Egyetemes könyvtárat és egyetemes könyvtárost már ettől a kezdeti időtől említene az egyházi jegyzőkönyvek. Az egyetemes levéltáros és könyvtáros legtöbbször (de nem mindig) ugyanazon személy volt. Schedius Lajost, az első levéltárost egyben könyvtárosnak is nevezték.⁷ Halála után kettévált a két terület és a jegyzőkönyvek külön-külön tárgyalták a levéltárnak és a könyvtárnak jelentését. Levéltárosnak Kánya Pált, könyvtárosnak pedig Bauhofer György budavári lelkészt választották meg (1848–1864). Bauhofer halála után a könyvtárat átvitték a Pesti Evangélikus Egyház új gimnáziumi épületébe, s az egyetemes könyvtárnokok pedig a gimnázium tanárai lettek: Horváth Zsigmond (1865), Szénássy Sándor (1866–1872)⁸ és Elischer József (1873–1883).⁹ Utánuk újra, egészen 1952-ig minden egyetemes levéltáros egyben könyvtáros is volt: Doleschall Sándor (1883–1893), Góbi Imre (1893–1926), Scholtz Oszkár (1926–1944), átmenetileg Vargha Sándor egyetemes főtitkár (1944–1946)¹⁰ és Mályusz Elemér (1947–1952). Az egyszemélyes gyűjtemény a nagyobb munkákhoz mindig segéderőket vett igénybe.

A kezdetben egyetemes könyvtárnak nevezett gyűjtemény elnevezése az 1920-as évektől kezdve megváltozott: a levéltár kiegészítő részét képező könyvtár,¹¹ egyetemes levéltár és könyvtár,¹² az egyetemes egyház levéltára és könyvtára.¹³ Virág Jenő 1953-as könyvtári jelentésében „personális unió”-nak nevezte a két gyűjtemény több évtizedes együttélését.¹⁴

I. 2. Az egyetemes könyvtár állománya

Jelentős különgyűjtemény, nevezetesen Mária Dorottya főhercegnő 1847-es teológiai könyvado-mánya (571 kötet, a továbbiakban: MDK) alapozta meg az egyetemes könyvtárat.¹⁵ A 19. században és a 20. század elején lassan, évente mindössze pár kötet teológiai könyvvel és folyó-irattal gyarapodott az állomány. A lassú gyarapodás fő oka, hogy a 18–20. század első felében az evangélikus könyvtáraknak, s így a gyarapodásnak is fő helyszínei elsősorban az iskolai és a gyülekezeti könyvtárak voltak.

Az EOK küldetésnyilatkozatának előzményeként is felfoghatjuk, hogy 1884-ben a közgyűlés felszólította az evangélikus szerzőket, hogy munkáik egy-egy példányával gyarapítsák az egyetemes könyvtárat.¹⁶ Nyomatékosan kérték az iskolákat, hogy küldjék be a nyomtatott iskolatörténeteket és értesítőket.¹⁷ Lassan, de megindult a könyvek beáramlása, sőt ekkortól már vétel útján is gyarapítottak. Elkezdtek vásárolni Luther műveinek weimari összkiadását. Az egyetemes felügyelők feladatuknak tartották a levéltár és a könyvtár fejlesztését, így például Prónay Dezső báró, egyetemes felügyelő megszerezte Baltik Frigyes püspök gyűjteményét.¹⁸ Az

⁷ Egyetemes [=Országos] Közgyűlési Jegyzőkönyv (a továbbiakban: EKJ), 1848, 5. Interneten elérhető: <<http://medit.lutheran.hu/>> vagy <<http://library.hungaricana.hu/hu/>>.

⁸ Egyben a gimnázium könyvtárnoka, 1869-től kezdve pedig egyetemes levéltáros is volt.

⁹ Egyben a gimnázium könyvtárnoka, 1877-től kezdve pedig egyetemes levéltáros is volt.

¹⁰ EKJ 1946, 84.

¹¹ EKJ 1927, 47.

¹² EKJ 1930, 108.

¹³ EKJ 1933, 49.

¹⁴ EKJ 1954, 6. melléklet; lásd még: BÖRÖCZ Enikő, *Az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*, Bp., OSZK, 1993 (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 10), 8–10.

¹⁵ EKJ 1848, 5.

¹⁶ EKJ 1884, 12.

¹⁷ EKJ 1897, 22.

¹⁸ EKJ 1918, 27.

1920-as évektől kezdve évente átlagban már két-háromszáz kötettel gyarapodott a könyvtár,¹⁹ de Mályusz Elemér 1952-ben még úgy ítélte meg, hogy ez a gyűjtemény nem volt könyvtárnak nevezhető.²⁰

Az LKM 1921-es létrejötte után kimutatható a törekvés az egyetemes egyházhoz beérkező levéltári és könyvtári anyag szétválasztására: az egyetemes levéltárba kerüljenek a levéltári anyagok, míg a könyveket az LKM gyűjtse. Ezért például az egyetemes egyház átadta az LKM-nek kezelésre Szlávik Mátyás teológiai tanár és Szontagh Tamás geológus könyvtárát.²¹ Ez a törekvés azonban maradéktalanul nem valósulhatott meg, ugyanis az egyetemes egyház 1929-ben olyan, csak neki szóló nagy könyvadománnyal, mintegy 28 000 kötettel gazdagodott, amely a 19. századi egyetemes (országos) könyvtári eszme újbóli megerősödését eredményezte. Az örökös, Degenfeld Pál gróf az egyháznak ajándékozta Podmaniczky Géza báró és Degenfeld-Schomberg Berta grófnő kiskartali könyvtárát (a továbbiakban: PDK). A Prónay Sándor báró tóalmási és Podmaniczky Lajos báró aszódi könyvtárát is magába foglaló muzeális gyűjteményt az adomány- és alapítólevél szerint az egyetemes egyház köteles megfelelően és elidegeníthetetlenül őrizni, valamint a köz rendelkezésére bocsátani (PDK irattára).

1932-ben kiemelkedően nagy számú könyvvel, 804 kötettel gyarapodott a könyvtár.²² 1935-ben megszületett „A magyarhoni ág. hitv. ev. egyetemes egyház könyv- és levéltári szabályzata”, 1936-ban pedig „Az evang. egyetemes egyházi könyv- és levéltár őrzési, kezelési és használati ügyrendje”. A könyvtár neve „A magyarhoni ág. hitv. evang. egyetemes egyház Podmaniczky–Degenfeld könyvtára” lett. Könyvállománya a PDK-ból és a kiegészítésére szolgáló úgynevezett levéltári könyvtárból állt. Ez utóbbi elnevezés az 1812-től gyarapodó egyetemes könyvtárat takarja. A két könyvtárrész külön- és együttállásának gyakorlati szempontú felépítése kezdődött el. A főleg teológiai és evangélikus eredetű műveket hozzáillesztették a PDK-hoz, de továbbra is a levéltári pecsétet nyomták bele ezekbe a kötetekbe. A könyvekről szürke színű cédulákat írtak, hogy azok beilleszthetők legyenek a PDK fehér színű cédulái közé, illetve szakrendjébe. Scholtz Oszkár szakkönyvtárrá szeretne volna fejleszteni a gyűjteményt: célul tűzte ki az evangélikus egyházzal és általában a reformációval kapcsolatos valamennyi mű beszerzését, hogy az egyház kulturális örökségét a jövőben az olvasók elsősorban ebben a könyvtárban keressék és találják meg.²³ A könyv- és levéltáros hetenként két nap, délelőtt 9–12 óra és délután 17–20 óra között tartott hivatalos órát, az egyik napon a levéltár, a másik napon a könyvtár állt az érdeklődő kutatók, illetve olvasók rendelkezésére.²⁴ 1938-ban a teológusoknak és kutatóknak már könyveket is kölcsönöztek, a gyarapítás pénzügyi fedezetéül pedig létre kívánták hozni az „egyetemes könyvtár és levéltár barátainak társaságát”. Újól felhívták az egyházközségeket arra, hogy a történelmi értékű okiratokat és könyveket adják be a levéltárba.²⁵ Adott esetben külföldi látogatóknak kisebb kiállítást rendeztek be a PDK termeiben.²⁶

A könyvállomány nagysága 1945-ben mintegy 40.000 kötetből állt: 28.000 (PDK) és kb. 6000 kötet („levéltári könyvtár”), valamint a külön kezelt Saxlehner-féle hagyaték,²⁷ Kovács Sándor püspök,²⁸ Sztéhlo Kornél lelkész és Szigethy Lajos tanár könyvtára.²⁹

¹⁹ EKJ 1928, 54.

²⁰ MÁLYUSZ, *i. m.*, 313.

²¹ EKJ 1926, 39; 1927, 41–42.

²² Placskó István és Kaczián János lelkészek hagyatékából vásárolt teológiai könyvek, az egyetemes felügyelői irodából küldött könyvek és folyóiratok.

²³ EKJ 1930, 62–63.

²⁴ EKJ 1934, 52; 1935, 61; 1936, 57–58.

²⁵ EKJ 1938, 45–46.

²⁶ EKJ 1937, 41.

²⁷ Saxlehner András (a Buda környéki keserűvíz felfedezője) és örököseinek könyvtára 2984 kötetből állt, és külön folyószámozást kapott (EKJ 1937, 41; EKJ 1939, 26).

²⁸ EKJ, 1943, 60–61. Az EOK Augustinus, Johann Brenz, Caspar Huberinus egy-egy antikvája, Bornemisza Péter *Folio-postillája* (RMNy 541) ebből a könyvtárból származik. Férje kívánságának megfelelően Kovács Sándor özvegye ajándékként adta át az egyháznak a könyvtárát. Huszár Gál 1574-ben kiadott énekeskönyve csak ideiglenes letétként került 1950-ben az evangélikus könyvtárba (EKJ 1951, 55), végső őrzési helye az OSZK lett (RMK I. 332).

I. 3. Az egyetemes könyvtár székhelye

Az egyetemes könyvtár kezdetben a Pesti Evangélikus Egyház Deák téri épületében kapott helyet. Amikor elkezdték építeni a gimnázium új épületét (1863), figyelembe vették azt a szempontot is, hogy ott elhelyezhető legyen az egyetemes levél-, könyv- és képtár is.³⁰ A gimnáziumi könyvtár mellett külön szekrényben kezelték az egyetemes könyvtárat.³¹ 1908-ban az egyetemes egyház Üllői úti székháza Szentkirályi utcai szárnyába vitték át az egyetemes levéltárat és könyvtárat, valamint a velük együtt kezelt 16 festményt és 2 mellszobrot.³²

A Podmaniczky–Degenfeld Könyvtár 1930-ban történt elhelyezése az Üllői úti épület Szentkirályi utcai udvari szárnyában új helyzetet teremtett. A tervek szerint teológiai műveket is tartalmazó olvasótermet rendeztek be a PDK nagyobb, úgynevezett barna termében. Ebben a PDK összes teológiai könyvein kívül helyet kapott Luther műveinek weimari kiadása, valamint az úgynevezett levéltári könyvtárból és az MDK-ból kiválogatott teológiai könyvek gyűjteménye.³³ A többi könyv és az egyháztörténeti kézikönyvtár a levéltár irodáiban maradt. Ugyancsak a levéltárban, a földszinti, úgynevezett tűzmentes teremben helyezték el a könyvtár legértékesebb részét, az ősnymtatványokat és a 16–17. századi köteteket, ezzel megteremtve az EOK Régi és Ritka Könyvek különgyűjteményének az alapját.³⁴ Egy évszázad alatt először a könyvszekrények, majd a könyvraktárak az egyházi székház szinte valamennyi helyiségében megfordultak.³⁵

II. 1. Országos Luther-Könyvtár és Múzeum (LKM)

A Luther-Társaság hozta létre 1921-ben, majd annak 1951-es megszűnésével az LKM is beolvadt az egyetemes könyvtárba.³⁶ Hétagú felügyelőbizottság ellenőrizte a működését. Az evangélikus egyház felügyeleti jogot kapott, és segéllyel rendszeresen támogatta. Az igazgatóőr, az LKM egyszemélyes munkása haláláig Kovács Sándor (1869–1942), az egyháztörténet professzora (1935-től dunáninnen püspök) volt. Teológusok csekély díjazásért segítették az épületen belüli könyvtárköltöztetést és a rendezési munkákat.³⁷

Az LKM-et a reformáció 400 éves jubileuma emlékére (1917) alapították. Célja „a reformáció történelmi, s különösképpen magyarországi emlékeinek, általában a magyar protestantizmus történetére vonatkozó emlékeknek összegyűjtése, rendezése, nyilvántartása” volt. Fontosnak tartották az egyház iránti ragaszkodás ébrentartását és élő emlék állítását: „a jövő üres káprázatként oszlik szét, ha múltunk, történelmünk köveit porladni engedjük.” A Trianon előtti Magyarország egész területéről gyűjtötték a magyar, német, szlovák és vend emlékeket.³⁸ Az LKM gyűjtőkörébe könyvek, aprónymtatványok, folyóiratok, kéziratok, vidéki (történeti) levéltári anyagok, fotók, emléktárgyak, klenódiumok, evangélikus írók és tudósok arcképei tartoztak. Az LKM tevékenységi köre a gyűjtésen kívül kiterjedt gyűlekezeti időszak kiállítások, emlékünnepek szervezésére, az evangélikus írók, tudósok, papok életrajzi adatainak összegyűjtésére is.³⁹ 1922–1944 között megjelentették a Luther-Könyvtár és Múzeum füzeteit. A Luther-Társaság pedig gyűlekezeti könyvtárak alapítását és fejlesztését indította el.⁴⁰

²⁹ EKJ 1940, 27–28.

³⁰ EKJ 1862, 14–15.

³¹ EKJ, 1866, 4. A könyvtár többször vándorolt a pesti egyház, illetve a gimnázium különböző helyiségei között. A pesti egyház egy idő után bért kért a tárolásért (EKJ 1897, 22).

³² EKJ 1908, 26.

³³ EKJ 1936, 38.

³⁴ EKJ 1930, 62.

³⁵ 1927-ben például a könyvek nagy részét az I. emeleti tanácsterem könyvszekrényeibe helyezték el (EKJ 1927, 47).

³⁶ EKJ 1951, 54–55. Már Kovács Sándor halálakor, 1942-ben felmerült, hogy átadják az LKM-et az egyetemes egyháznak (EKJ, 1942, 61).

³⁷ EOL Luther-Társaság, 17. doboz: LKM. 1930-ban éppen a PDK elhelyezése miatt kellett az LKM-nek kiürítenie és elhagynia a Szentkirályi utcai szárnyat (EOL, az Egyetemes Egyház iratai, 402/1930).

³⁸ *Felhívás az Országos Luther-Könyvtár és Múzeum ügyében*, Ösvény, 5–8(1917–1920), 232.

³⁹ *A Luther-Társaság igazgatása alatt álló Országos Luther-Könyvtár és Múzeum szervezeti szabályzata*, EOL, az Egyetemes Egyház iratai, 248/1927.

⁴⁰ EKJ 1924, 32; 1931, 39; 1938, 47.

II. 2. Az LKM állománya

A jegyzőkönyvekben folyamatosan olvashatjuk a felhívást, hogy az evangélikus szerzők küldjék be az LKM-be kiadványaikat. Az LKM kötelespéldányként kérte az összes egyházi nyomtatványt is.⁴¹ Kiemelték, hogy már jelentős az egyházi ünnepek meghívóinak és műsorainak, valamint a nyomtatott családi jelentéseknek a gyűjteménye, amely idővel értékes történelmi forrássá válhat.⁴²

Pénzadományokból és egyházi segélyből könyveket vásároltak,⁴³ például a Ranschburg-antikváriumtól.⁴⁴ Nem folytathattak mindig tervszerű gyarapítást, ugyanis a raktárban ládaszám álltak azok a könyvek, amelyeket az LKM-nek kellett megvásárolnia azért, hogy az özvegy pap-nék és papi árvák sanyarú sorsán segítsen.⁴⁵ Ajándékképpen kapták meg például Perlaky Dávid,⁴⁶ Solymosy Lajos egyetemes felügyelő⁴⁷ és a Pest megyei esperesség ezerkötetes könyvtárát,⁴⁸ Székács József irodalmi hagyatékát,⁴⁹ Mágócsy-Dietz Sándor botanikus adományát, Thébusz János és Taubinger Rezső lelkészek könyveit. Vásároltak többek között Dax György mezőberényi és Kálmán Rezső orosházi lelkész hagyatékából, valamint Rác Gyula dunavarsányi lelkész könyveiből is.⁵⁰

Az LKM éves jelentéseiben mindig szerepel, hogy az állomány rendezése és katalogizálása folyamatban van. Mind a gyűjtés, mind a rendezés azonban csak elkezdődött, és Kovács Sándor halálával (1942) nagyrészt meg is szakadt. 1945-re az állomány nagysága kb. 8500, főként evangélikus tematikájú kötet volt.

II. 3. Az LKM székhelye

Kezdetektől fogva az egyetemes egyház székházában (Üllői út 24.) őrizték a gyűjteményt. Lingel János egy nagy állványt ajándékozott a könyvtár számára.⁵¹ Helyszűke miatt egyes felajánlott könyvtárakat nem tudtak beszállítani vidékről.⁵²

III. Az 1945 utáni könyvtári helyzet

Az evangélikus egyház Üllői úti székházába folyamatosan áramlottak be a megszűnt evangélikus iskolák és intézmények könyvtárai. 1949-ben az egyház ajándékként megkapta Radvánszky Béla báró sajkázai értékes, mintegy 15 000 kötetes művelődéstörténeti szakkönyvtárát, s vele együtt a mai EOK egyik legértékesebb dokumentumát, a *Balassa-kódexet*.⁵³

1952-ben az „illetékes állami szervek” kívánságára a könyvtár és a levéltár intézményileg szétvált. Az Országos Könyvtári Központ szemléje nyomán elindult a polcok építése, és az ömlesztett állapotban lévő állomány polcokra helyezése. Élére önálló könyvtáros, Virág Jenő lelkész került.⁵⁴ 1953 közepétől második könyvtárosként H. Gaudy László lelkészt nevezte ki az egyház.⁵⁵ Mivel az Üllői úti székház üres helyiségei iránt többen is érdeklődtek, ezt kivédendő,

⁴¹ EKJ 1924, 32; 1929, 49 stb.

⁴² EKJ 1932, 43; 1935, 53.

⁴³ EKJ 1939, 25.

⁴⁴ EKJ 1939, 25.

⁴⁵ Kovács Sándor levele Borbély Pálhoz, 1935. július 9. EOL, Luther-Társaság, 17. doboz: LKM.

⁴⁶ EKJ 1925, 35.

⁴⁷ EKJ 1927, 41.

⁴⁸ EKJ 1926, 39.

⁴⁹ EKJ 1929, 41.

⁵⁰ EOL, Luther-Társaság, 17. doboz: LKM. Itt található például Molitorisz János esperesnek Ostffyasszonyfáról Kovács Sándorhoz írt levele, amelyben megkérdezi, hogy az LKM átvonná-e az esperesség régi levéltárának 1600–1860-ig terjedő időből származó iratait. Később, 1934-ben örök letétként, három ládába csomagolva elküldte, s ahogy írta: „Borzalmas rendetlenség fog a ládából napvilágra jönni.”

⁵¹ EKJ 1925, 35.

⁵² EKJ 1928, 52.

⁵³ H. HUBERT Gabriella, *A sajkázai Radvánszky-könyvtár története*, Szeged, JATEPress, 1998, 92–97.

⁵⁴ EKJ 1954, 24–25, 6. melléklet.

⁵⁵ 1953 őszén Vető Béla egyetemes egyházi lelkész hivatalosan is a könyvtári-levéltári költözésekben vett részt (EKJ 1954, 6. melléklet). 1954-ben Virág Jenő a Teológiai Akadémia könyvtárosa, utóda pedig 1955 végéig Ferdinánd István teológiai akadémiai tanár lett. Az 1957-es jelentésben H. Gaudy László szerepel egyetemes könyvtárosként (EKJ 1957, 23).

az alkalmas helyiségekbe elkezdtek kiépíteni a levéltári és a könyvtári raktárakat, elkezdtek a pincében és a székház számos helyiségében lévő, sokszor ömlesztett könyvanyag elhelyezését és rendezését.⁵⁶ Lelkészek, tudományos kutatók és egyházi alkalmazottak már könyveket is kikölcsönözhettek.⁵⁷ A tényleges és teljes különválás azonban csak 1957-ben fejeződött be.⁵⁸

Az országos (egyetemes) könyvtár eszméjének kialakulását és az alapítási évet, ahogy a vázlat mutatja,⁵⁹ több dátumhoz is köthetjük: 1812, 1921, 1930, 1952 vagy 1957. H. Gaudy László egyetemes könyvtáros az 1957. július 10-i közgyűlésen bejelentette, hogy megtörtént a könyvtár és a levéltár teljes szétválasztása.⁶⁰ Ekkortól először Országos Evangélikus Könyvtárnak, majd pedig mai nevén, Evangélikus Országos Könyvtárnak nevezték az egyesült könyvgyűjteményt.

IV. Kitekintés

Az evangélikus egyház nemzeti könyvtára kialakítására, ahogy látható, különböző történelmi vagy egyéb okokból többször is történtek kísérletek. Ahogy az Országos Széchényi Könyvtár is csak törekedhet a teljesség elérésére, így a meglévő alapokon az EOK is csak törekedhet a hiányok pótlására.⁶¹ A magyar evangélikus jelenkori dokumentumokat viszont kötelezpéldányként és vásárlás útján ma már a teljesség igényével beszerezheti. A virtuális térben a Magyar Evangélikus Bibliográfia (MEB) folyamatos építése és a Magyar Evangélikus Digitális Tár⁶² segítheti a teljességre való törekvést.

Az EOK 1812–1957 közötti története azt mutatja, hogy a könyvek szakszerű feldolgozására szinte sohasem volt lehetőség ebben az időszakban.⁶³ Ugyanakkor elmondható, hogy az egyház és mindenkor könyvtárosa többnyire minden történelmi változást kivédve erőfeszítéseket tett arra, hogy az egyre gyarapodó könyvanyagot méltó módon elhelyezze, megőrizze, könyvtárrá fejlessze és mind nagyobb kör számára elérhetővé tegye.

Két évszázad alatt az országos (egyetemes) könyvtár a mintegy százhuszezer kötetével az evangélikus könyvtárügy legnagyobb gyűjteményévé, a többi egyház könyvtára és a világi gyűjtemények mellett a magyar kulturális örökség nélkülözhetetlen és életképes részévé vált.

⁵⁶ Ahogy Virág Jenő az 1954. március 8-i jelentésében írja: „Így majd az állami levéltári és könyvtári szervek állanak mögöttünk az igénylőkkel szemben.”

⁵⁷ EKJ 1954, 6. melléklet.

⁵⁸ Még 1953-ban is a két gyűjteményt pénzügyi egységként kezelte az egyház (EKJ 1954, 6. melléklet).

⁵⁹ A jövőben kronológia formájában részletesen szeretném feldolgozni az EOK kialakulásának a történetét.

⁶⁰ EKJ 1957, 23.

⁶¹ A hiányok egy része pótolható az EOK feldolgozatlan (nagyreszt duplumokat vagy nem evangélikus műveket tartalmazó) állományából, vétel útján (például az antikváriumokkal való rendszeres kapcsolattartásból) vagy az OSZK főlőspéldány-jegyzékeiben felajánlott kötetekből.

⁶² <<http://humanus.bibl.u-szeged.hu/human/meb>>, <<http://medit.lutheran.hu/>>

⁶³ Az EOK irattára ma már egy helyen őrzi mindazokat a könyvjegyzékeket, különböző formájú katalóguscédulákat, címfelvételeket, amelyek a beáramló könyvekkel együtt érkeztek be, illetve a levéltári könyvtár rendezése során keletkeztek. Az 1960-as évek elejétől kezdődött meg a katalógus építése, a könyvek numerus currens szerinti feldolgozása. A különgyűjteményekben lévő könyveknél a numerus currenshez külön betűjel is társul (PD, MD, R).

Feljegyzés Károlyi Gáspár haláláról
Sóvári Soós Kristóf posztilláinak kéziratossaldalékában

A 16. század végi, prédikációkat író felföldi nemes, Sóvári Soós Kristóf műveihez vissza-visszatérek más prédikátor szerzőkhöz hasonlítható párhuzamért, mostanában az áhítati irodalom ürügyén imádságaihoz, s nemcsak könyveinek margóin bukkannak új, eddig figyelmemet elkerülő adatokra, bejegyzésekre (az általam nem használt példányok forgatása közben), hanem prédikációiban is.¹ Mielőtt a posztillás kötet példányainak egyikéről szólnék, visszautalok Monok István (több társszerkesztővel) kiadott *Könyvtártörténeti Füzetek* sorozatára,² amelyben a könyvjegyzékek közé besorolta a Soós Kristóf által szepesi káptalantól kölcsönzött, s azokért száz magyar forintot biztosítékként letevő listát is.³ Monok Istvánnak ez a közlése szolgál nekem köszöntés-ürüggyel, hogy Soós Kristóf prédikációinak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában őrzött Sóvári Soós Kristóf posztillás kötetét⁴ – amely Vigyázó Ferenc gyűjteményéből került 1928-ban az MTA Kézirattárába – kézbe vegyem, s bizonyos részét bemutassam.

A prédikációs kötet példányához kéziratmásolatokat kötöttek, amelyek a nyomtatvány végén találhatók. Hogy mikor és miért épp ezeket a másolatokat fűzték egybe Sóvári Soós Kristóf kötetével, csak találgatni tudom. Talán a 16–17. század fordulóján íródott másolat tulajdonosáé volt a posztillakiadás,⁵ és már ő egybekötötte azokat, vagy esetleg egy új tulajdonos együtt tartva találta/vásárolta a nyomtatvánnyal. A későbbi összekötést nem tartom valószínűnek, a kötet későbbi újrakötésekor már együtt lehetett a nyomtatvány a kéziratokkal.

Tehát valójában most egy 16. század végi–17. század eleji kéz másolatairól és másolójáról írok, aki használhatta Sóvári Soós Kristóf prédikációit.

E másolatok egyikéről, illetve margójának újdonságot jelentő bejegyzéséről Ritoókné Szalay Ágnes már hírt adott az 1982. évi Rimay-konferencián.⁶ A kéziratok (a konferencia témájához nem kapcsolódó) bemutatásával azonban nem foglalkozott. Az általa felfedezett írás: Károlyi Gáspár gönci prédikátor *Két könyvének* nem teljes egészében leírt másolata és annak egyik magyarázata mellett, a lapszélre írt Rimay János-versstrófa volt. Ritoókné Szalay Ágnes a Rimay-verstördék bemutatásakor e másolat keletkezési időpontját a 16. század végében határozta meg.

Jelen írásomban bemutatom a kötet többi másolatát. A másoló kéz Károlyi műve mellett két prédikációt is leírt, esetleg szerzője is lehetett az elsőnek és/vagy a harmadiknak. Néhány azonosítást lehetővé tevő sort a két prédikációból kiírok.

1. ff. 1–6v.

In nomine tvo Iesu Christe. Psal. 81. Deus astat in congregatione Dei, in medio deorum iudicat etc.

Az Isten megh allapodek az Istenek giülekezetiben [...]

¹ HUBERT Ildikó, *Sóvári Soós Kristóf (1566–1620) és művei*, Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000.

² *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721: Könyvjegyzékek bibliográfiája*, szerk. MONOK István, Szeged, JATE, 1981. (Könyvtártörténeti Füzetek, 1), 43.

³ A könyvkölcsönző levél felfedezésének érdeme BENCZE Imre nevéhez kapcsolódik, nekem csak kiegészítenem sikerült az ő adatait: *Sóvári Soós Kristóf irodalmi ambíciói*, ItK, (1981), 181–183.

⁴ SÓVÁRI SOÓS Kristóf, *Postilla az az: Epistolának, mellyek eztendő által minden vasarnap és főfő innepeken [...] szoktanak oluastatni, praedikációk szerint riuid magyarázatja*, Bartfa, 1598. [RMNy 828] – MTAK Kézirattári jelzete: RMI 8r 432.

⁵ A 470. lapon ugyanaz a tinta, betűformálás megjegyzése olvasható Soós Kristóf prédikációja mellett – „vide Orat.in Engesztelő Aldozat. Pagina. 310 [?] –, mint például a másolatéban.

⁶ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *RIMAIANA*, ItK, (1982), 660–667, i. h.: 660–661.

Rövid értelme ez igiknec. Ez meg hallot igikben nagy rettenetességgel es keminsiggel önnön maga az hatalmas Isten feddi az kegetlen feiedelmeket, es az Istentelen birakot [...]” (ff. 1–6v),

Loci quatuor sunt istius Psalmi.

Az első részben írja meg az Szent Dávid [...] [A negyedik részben, f. 3v:] De it lassuk megh, honnet esmerhetjük megh, hogj az bironak Istennek szent lelke ligien uezere. Imigien, ha meg gondoljuk, hogj az biro Istennek szent lelketől uezereletetik, Io es hasznos gondviselőie az Varosnak, es az kössegnek, az kiben ez het dolog, ez het uirtus talaltatik.

3v: Első virtús az birodalom[! biroban?], Timor Dei, seu pietas, az az Isteni felelem [...]

4. Masodszor kiuntatik az biroban az fortitudois, az az erősség es alatatosság [...]

4v: Harmadszor kiuntatik az biroban peritia iuris, az törően tiszteletben ualo eszessegh [...]

5: Negiedszer kiuntatik az biroban az fidelitas, az az, az hiüsiges es az pernek szorgalmatos halgatasa [...]

Ötödször kiuntatik az biroban az batorsag [...]

5v: Hatodszor kiuntatik az biroban, hogj az fösüenségnek giülölőie ligien [...]

Hetedik virtús, ki igen kiuntatik az biroban az temperantia, az az, mertekletesseg mind etelben, italban [...]

6: Sommaia ez Predikationak [...]

2. ff. 7–33v.

KÁROLYI Gáspár, *Két könyv*.⁷

3. Öt üres, beíratlan levél (amely a *Két könyv* másolatának kihagyott hely) után a rektón kezdve: [5] pp.

„In nomine tuo Jesu Christe.

In die palmarum Joan. 18. v. 19. Cap. Haec cum dixisset.

Hogj ez ielen ualo historiat, melliet mostan *kegyelmeteknek* megh magiarazunk Vilagos ertelemmel megh magiarazhassuk [...]

[Az utolsó sorokban új beszéd kezdése:] „Secunda contio // Így szól immar az Szent János. Ezeket mikor az Jesus megmondotta volna, ki mine aző tanítvánijual stb. Mint hogj az minemű dolgokrol.” [Ezzel a másolat befejeződik a verzón, vagy később nincs folytatása.]

4. Gerogius[!] Trocsani tollpróbái (1 lap, 4 bekezdés, magyar–latin, 17/18. század)

„ora et labora dabit tibi deus oniaj [recte: omnia] bona, az az imatkoszal es dolgozal es megald az Isten minden joval mert azkinek az Isten jo akaroja az egisz világ sem arthat anak [...]

[A lap alján:] Scripsit Gerogius Trocsani.

Az 1. és a 3. szám alatt leírt prédikációk forrását, szerzőjét nem sikerült azonosítanom, bár azt sem tartom kizártnak, hogy a Károlyi *Két könyv*ének másolójával esetleg szerzőként is számolhatunk. Maga a kézírás annyira gyakorlott, finom és apró betűs, hogy olyan művelt, esetleg papi személyt feltételez, aki nemcsak az üres papírt használhatta fel a számára hasznos bibliai textusok magyarázatának megőrzésére, hanem esetleg saját gondolatainak lejegyzésére, megőrzésére is gondja volt. Az 1. szám alatti beszédben a Szentlélektől vezérelt bíró bemutatása áll a középpontban, a 3. szám alatt pedig Jézus szenvedésének eszközeihez kapcsolta a szerző a versek értelmezését: a gyengék, elesettek pártfogolására, a bosszúállás elkerülésére, és a keresztyén lelkiismeret szerinti élésre biztat. A két ismeretlen szerzőjű írás fogja közre Károlyi Gáspár művét.

⁷ Casparus CAROLI, *Keet könyv*[!] [...], Debrecen, 1563. (RMNy 192) Újabb kiadások: KÁROLYI Gáspár, *Két könyv*, s. a. r., bev. HARSÁNYI András, Bp., Királyi Magyar Egyetemi nyomda, 1940, 1–141. Harsányi átirta kora helyesírásával a szöveget, megadva átirási elveit a bevezető tanulmányban. A bibliai idézeteket a margón feloldotta, a Károlyi-féle Bibliában lévő lelőhelyüket megadta. A mű újabb kiadása: Károlyi Gáspár, *a gönci prédikátor*, vál., s. a. r., utószó és jegyz. SZABÓ András, Bp., Magvető, 1984 (Magyar Hírmondó), 5–144.

A két prédikáció azonos, ritkán használt formulás kezdete: „In nomine tuo Iesu Christe.” Az első szám alatti prédikációban gyakori az í-zés (a harmadikban is akad ilyen), az elsőben mellékjeles mássalhangzós írás is előfordul. Ha a másoló nyelvjárása volt í-ző, az erősítene azt a feltételezést, hogy az első számú prédikációnak lehetett szerzője, a harmadiké nem. A másoló í-ző nyelvjárását támasztanák alá a Rimay-strófa í-zős szavai. (Amennyiben persze nem egy í-zős kézirat volt előtte másolás közben, vagy nem í-zős formában elterjedt változatot jegyzett fel.)

Károlyi 1562–1563-ban írta a *Két könyvet*. Írásának egyik oka Európának a törököktől való félelme lehetett, s valamiféle keresztény összefogásban való reménykedés.

A másoló, mint fentebb utaltam rá, nem írta le végig a Károlyi-szöveget. (A „Második könyv. Micsoda jegyekből esmérjük meg az Istennek ítéletinek közel való voltát című rész: „Az Isten hiuattatik Abrahamnak, Isaáknak es Jacobnak Istenenek [...] Azert Abraham, Isaak, es Jakob elnek, de testben nem elnek, hat lelekben elnek.” bekezdésig⁸ másolt.) Valószínűleg tervezte másolásának későbbi folytatását is, hiszen üres lapokat hagyott ki a Károlyi-szöveg befejezéséhez. Másolása a vége felé már pontatlanabb, például a „micsoda jegyekből...”⁹ helyett: „michoda ielekből”-t írt; kihagyott szót: „Az Dániel igyen könyörög Babilóniában”¹⁰ címből elhagyta az „igen”-t. Ám megjegyezhetjük, hogy törekedett a pontosságra, de nem a betűhívségre.

A másoló kéz a lapszálon a főszövegre vonatkoztatott megjegyzéseket is tett. Rimay verstőredéke a margón az alábbi Károlyi-szöveg mellett található:

„Ha ezeket mivelik, ketseg nélkül szerenczesek lesznek, az Isten el veszi az poganiokot rúlunk, az mi orszagunkot megh agia, nem felünk az vtan az Pogan fejveretől, nem felönk rabsagtol, batran niughatunk agiünkban, az mi öröksegeinketis birhattiúk.

Hogj ha penig meg nem terönk, ennelis nagioib szerenczetlenseget hoz mi reank, a mi keues orszagunkban vagion, aztis az pogannak adgia, mi magunkot felesegestől, giermekestől el vitet rabsagba, uagj le vagat, es eckepen az Sidoknal semmivel sem leszünk iobbak <alabualok>, kic mind ez egez vilagon vlatatosok.”¹¹

Rimay versstrófája Ritoókné Szalay Ágnes olvasatában:¹²

*Illik tisztességgel
Hires vitesseggel
Minniaian inkább hálnunk,
Hognem gialazattal,
Sok karomlasokkal
Poganiok elot futnunk,
Nagi sok siralommal
Es pusztulasunkal
Vass iga alat niögnünk.*

A Rimay-verssel – a Károlyi-szöveg párhuzamával – a másoló egyértelműen hangsúlyozta a pogányokkal szemben elvárható helyes magatartást.

⁸ 4. pontban *i. m.* kéziratoldalak, 33v.

⁹ HARSÁNYI, *i. m.*, 111. – Kéziratban: 32v.

¹⁰ HARSÁNYI, *i. m.*, 108. – Kéziratban: 31v.

¹¹ HARSÁNYI, *i. m.*, 103. – Kéziratban: 30.

¹² RITOÓKNÉ, *i. m.*, 660. A nehezen olvasható szöveg olvasatunkban: Illik tisztességgel / Hires vitizsiggel / Minniaian inkább hálnunk / Hognem gialazottal / Sok karomlasokkal / Poganiok elot fűtnünk / Nagi sok siralommal / Es Püsztlulasunkal / Vass iga alat niognünk.

Nem akarunk belemagyarázó következtetéseket tenni a szövegmásolatokról s arról, hogy talán van valami kohézió, amely mindezt összetartja és a nyomtatványhoz kapcsolja, de megfigyelhető, hogy mindhárom másolatban fellelhető az a szándék, amely hangsúlyozza, hogy a bírakra, a hatalom-viselőkre bízottakat (árvákat, elesetteket stb.), a hatalom képviselőinek mindenkor pártfogolni kell. A keresztény sors elfogadásának gondolata ugyancsak felbukkan. A prédikációkat író, magyarázó főúr prédikációs kötete utolsó posztillájának utolsó bekezdéseiben például ezt olvashatjuk:

„Tanúllyuk meg szerelmes atiamfiaij ezeket, ne zugolódgyunk sem ne morgolódgyunk, az Wr ellen. Ha későnek látzik, hidgyük azért hogy el iö az büntetésre: ha késedelmes, engedelmes, ezt czeleköszi az Istentelenekért, hogy ö vélök iöl tegyen. Meg emléközünk rólla, hogy az Wr Isten nem boszszuálló, de nagy türhető és igen irgalmas Istenis [...]”¹³

Mindez azonban fikció, egy olvasat, amely a nyomtatvány használójában a kéziratmásolót tulajdonosnak véli.

Károlyi *Két könyve* Dobó Domokosnak írt ajánlólevelével kezdődik, amelyben 1563-as keltezéssel ajánlja munkáját szerzője:¹⁴ 'Nagyságodnak alázatos szolgája Gaspar Carolius Gönczi Plebanus'. Károlyi Gáspár nevével egy sorban a margón, ugyanazon tintával, másolói kézírással, amellyel a Rimay-verset a kéz később lejegyezte, ez áll:

„Qui mortuus est Goncini Anno 15<8>9[.], in mense Decembris ante ferias S. Thomae Apostoli, cuius memoria sit in benedictione.” [Utána talán névjegy áll.]

Azaz Szent Tamás apostol december 21. előtti napon, december 20-án halt meg Károlyi Gáspár.

Végignézve a neves bibliafordító haláláról megjelent időpontokat, a szakirodalomban kétféle idő-megjelöléssel talákoztunk: 1591 vége és 1592. január 3. (vagy hónap megjelölése nélkülivel).

Álljanak itt példák mindkettőre:

Balogh Ferenc 1872-ben írta: „Az 'istenes vén ember', a fordító, két évre, a vizsolyi biblia megjelenése után, 1592-ben meghalt s Gönczön temették el.”¹⁵ 1592. évet adott meg Toldy Ferenc,¹⁶ az 1890-ben megjelentetett Károlyi-emlékkönyv,¹⁷ és az 1891. évi Egyetemes Philológiai Közlöny¹⁸ Károlyi Gáspárról közölt életrajza, vagy Szinnyei József lexikona,¹⁹ és folytatnánk a sort. Ennek az évszámnak valószínű az az adatátvétel lehetett a forrása, amely a hagyatéki leltár időpontját adta meg. Iványi Béla közlése:

„Actum in oppido Geoncz 3 die januarii, anno Domini 1592.”

¹³ Soós Kristóf, 4. pontban *i. m.*, 505.

¹⁴ „Nagyságodnak en nem offeralhatok kazdag aiandekkol, hanem ez kis könjuet aiandekozom Nagyságodnak: Kit Nagyságod uegien tülem io neuen. Az Vr Isten az ö Szent Fiaert tartsa megh Nagyságodot. Ex Göncz, die Natiuitatis Domini Nostri Iesu Christi. Anno Domini 1563.” [4. jegyzetben *i. m.*, toldalék, 8r.]

¹⁵ BALOGH Ferenc, *A magyar protestáns egyház történelem részletei a reformatio korától jelenig*, Debrecen, 1872, 164.

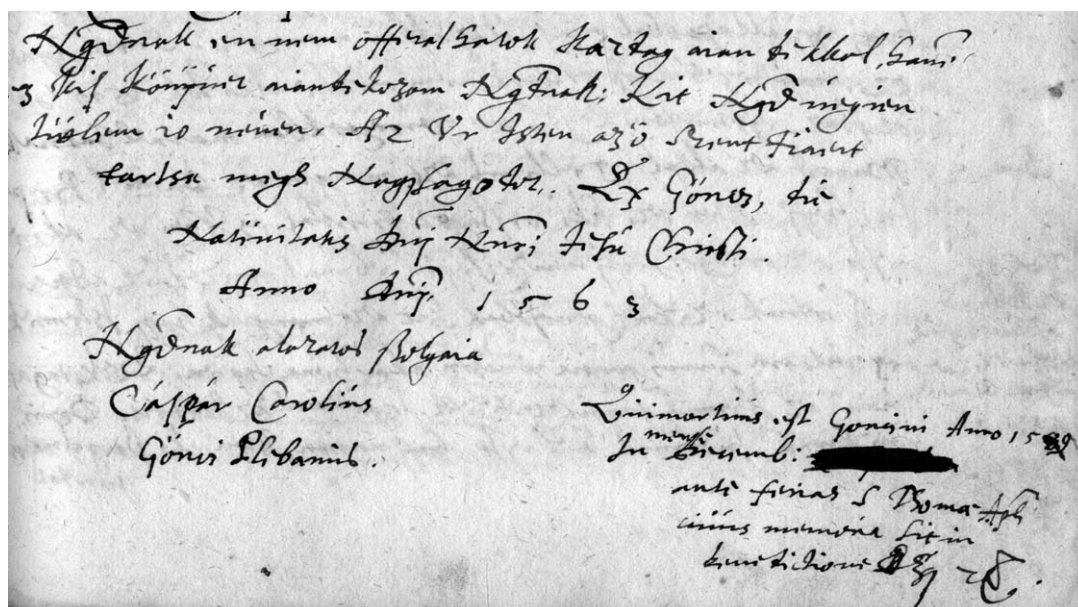
¹⁶ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időkől a jelen korig*, I, Pest, Athenaeum, 1872, 43.

¹⁷ *Károlyi-emlékkönyv*, szerk. KENESSEY Béla, Bp., Hornyánszky, 1890, 5. (H. KISS Kálmán, *Károlyi Gáspár életrajza*.) Egyetemes Philológiai Közlöny, (1891), 637.

¹⁹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, V, Bp., Hornyánszky, 1897, 1083.

Károlyi Gáspár öccse, Gönczi Miklós diák ekkor vette számba a hagyaték könyveit.²⁰ Gulyás Pál is Iványi Bélára hivatkozott, amikor a Károlyi-hagyatékban megtalálható 20 Bibliát emlegette,²¹ s megadta az 1592. január 3. napot.

Erdős Károly 1591. december 31-re tette a halál időpontját.²² Szabó András, Károlyi Gáspár életművének elismert kutatója²³ az 1591. év végére teszi, ezzel is jelezve a dátum bizonytalanságát.

Feljegyzés Károlyi Gáspár halálának időpontjáról

Visszatérve a másolat bejegyzésére.²⁴ A halál időpontjának beírása egyértelműen Károlyi Gáspárra vonatkozik. A dátumban a kéz áthúzta a 8-as számot (15<8>9[.]) aztán pedig nem írta ki az évszám utolsó számjegyét, az 1-est, amely számára egyértelmű lehetett a halál napjával együtt. Károlyi Gáspár elhalálozásának dátuma erősíti azt a feltételezést is, hogy a kéziratok másolója/szerzője (?) a 16–17. század fordulóján élhetett, talán Göncztől nem túl távoli vidéken.

Summázva a tanulságot: valamennyi 18. század előtti nyomtatvány valamennyi példánya őrizhet olyan kéziratos, lapszéli bejegyzést, amely eddig ismeretlen adatokkal egészíti ki a már feldolgozottakat. A margóra vetett megjegyzések kisilabizálása, még ha legtöbbször érdektelen is számunkra, régmúlt idők értő olvasóját, olvasóit képzelhetjük betűik mögé. Soós Kristóf posztilláinak akadémiai példánya nemcsak két nem ismert (vagy csak nem azonosított) prédikációt őrzött meg üres lapjaira írt másolatában a 16–17. század fordulójáról, hanem Károlyi Gáspár halálának dátumát is: 1591. december 20.

²⁰ A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és adatgyűjtése, s. a. r. HERNER János, MONOK István, Szeged, JATE, 1983 (Adattár 16–18. század szellemi mozgalmaink történetéhez, 11), 112–113.

²¹ GULYÁS Pál, A könyv sorsa Magyarországon, 2. rész, kézirat gyanánt, OSZK KMK, 1961, 73–74. (Forrása: IVÁNYI Béla, Göncz szabad mezőváros története, Karcag, 1926, 116.)

²² ERDŐS Károly, A kálvini reformáció hatása hazánkra, Debrecen, 1908, 8.

²³ SZABÓ András, A rejtőzködő bibliafordító, Károlyi Gáspár: Nagykároly, 1535 körül–Gönc, 1591. december vége, Bp., Kálvin, 2012, 162.

²⁴ Köszönöm a MTAK Kézirattára munkatársainak a közölt másolat gondos elkészítését.

**Incunabula Hungarorum –
a magyar őstörténet olvasata Wittenbergben, a gyászévtizedben**

1676. szeptember 16-án délután, a wittenbergi egyetem filozófiai auditóriumában tartotta meg előadását Johann Majerus, Paulus Platani respondenseként. Az előadás címe: *Gentis Hungaricae prima incunabula*. Az incunabula kifejezés itt nem ösnyomtatványt jelent, hanem őskor, ősi eredet jelentésű: vagyis a magyarok legkorábbi eredetéről szólt az előadás. A munka 26 lap terjedelmű, bár két változatban készült. Az egyikben csak az előadás szövege olvasható, a másikban ezt tizennégy verses ajánlás követi, bár az ajánló verseknek komoly jelentésalakító szerepe van. Hiányuk így az egész munka szándékát befolyásolja. A nyomtatvány mindkét változatából hazai könyvtárainkban nyolc példány maradt fenn.¹ Ehhez hozzászámíthatjuk a külföldi gyűjteményekben őrzötteket is, legalább egy tucatnyi példány található a nagy német könyvtárak állományában (Halle-Wittenberg, München, Jéna, Wolfenbüttel, Lipcse, Drezda őriz belőle példányokat, Halle-Wittenberg három kötettel rendelkezik. A Karlsruher Virtueller Katalog adatai szerint két helyen hálózati kiadás formájában is hozzáférhető). Az ajánló versek szerzői sorrendben: Tobias Masnicius latin, Johann Simonides latin, Georgius Peucker latin, Mazar Kristóf magyar, Daniel Roxer német, Christoph Friedrich Grattenauer német, Georgius Michaelis latin, Gabriel Trusius szír, Johann Georg Weiler német, Thomas Dentulini szlovák, Johann Georg Kraudi német, Johannes Hackstock görög, Johannes Magerus latin és Elias Buchner latin nyelvű ajánló verset írt. A kiadványt érdekessé teszi a megjelenés dátuma, a kiadás helyszíne, az egyetemi disputa témaköre, a szerző, illetve a szerzők személye, mivel gondolamenetünkbe be kell vonni a verses ajánlások szerzőit és munkájukat is.

A szerző, Johann Majer evangélikus lelkész és igazgatótanár, Paul Majer és Sartorius Judit fia, jolsvai (Gömör vármegye) származású. Középiskoláit itthon végezte, majd Briegben tanult; 1675. május 29-én a wittenbergi egyetemre iratkozott be, ahol bölcséletet és teológiát hallgatott. 1677-ben hazájába visszatérve, Lónyabányán (Nógrád vármegye), majd Körmöcbányán volt lelkész és az iskola rektora; a 18. század elején a beszercebányai iskola igazgatója; innét Lónyabányára, majd Kövibe (Gömör vármegye) hívták meg evangélikus papnak, ahol haláláig, 1722-ig szolgált.² Itteni disputációján kívül kisebb jelentőségű műveket publikált még Németországban, ezek között van propempticum, verses ajánlás a wittenbergi, magyar(országi) kötődésű exulánssok, volt gályarabok különböző kiadványaiba. (Például Christoph Mazarius több kiadványában.) Latin és német nyelvű funerációs verseskötete még Briegben látott napvilágot. Az *Affectus Aureus* című versantológia 1677-ben jelent meg ugyancsak Wittenbergben, az egykori gályaraboknak, a haza induló Nikléczi Sámuelnek, Leporini Miklósnak és Zsedényi Istvánnak írtak pro-

¹ Teljes címe: Johann MAJER, *Gentis Hungaricae Prima Incunabula, Quae ex Clarissimis monumentis praeses M. Paulus Platani, Muotova & Autor Respondens, Johannes Majerus, Alnovia-Hungari. Ad diem XVI. Septembris, horis post meridianis A. O. R. MDCLXXVI. In Auditorio Philosophico publice repetent, Wittebergae, Typis Christiani Schrödteri* (RMK III. 2785). A következő könyvtárakban található: OSZK, MTA, egykori Erdélyi Múzeum Kolozsvár, Kalocsa, Esztergom primási könyvtár, Somogyi-könyvtár Szegeden, az Apponyi-gyűjteményben és Ráth Györgynél.

² Munkái: 1. *Trauer-Säule, Über den unverhofften doch seligen Tod. Desz Edlen, Wol-Ehrenvesten und Wolbenambten Herrn Jonas Thinels, Ihro Römischen Kaiserlichen auch zu Hungarn und Böheimb Königlichen Mayt. Wolverordneten Ober-Accis-Einnehmers, Wie auch Proviant-Verwalters in hiesigem Posto Brieg, Als Selbrer den 3. Martii Anno 1675. bey Volkreicher Versammlung in Briegischer Pfarr-Kirchen zur Erden bestattet worden, Von Höchstschmerzlich betrubtem Sohne, und treuem Haus-Genossen auffgerichtet. Brieg* (Latin és német versek. Aláírva az utolsó lapon: Johannes Majerus, Alnov. Hung. Ducat. Gymn. Breg. Alumnus.); 2. *Carmen Propempticum Qvo Per Eximium, Clarissimum Atque Doctissimum Dn. Georgium Milde, [...] Patriam repetiturum, Amicum & Fautorem Fraternali amore prosequendum Anno M.DC.LXXVII. Die 30. Augusti. Ornare voluit, Wittenberg, 1677.* Verseket írt a *Palma Pressa, [...] (Lipsiae, 1675), Christophorus Mazarius, Synopseos Logicae (Wittebergae, 1675), De Catastrophe Laeta (Wittebergae, 1676), Honor Triumphalis (Wittebergae, 1676), és Affectus Aureus (Wittebergae, 1677) című munkákba (RMK III. 2693, 2992, 2780, 2864).*

pempticumokat.³ Majer propempticuma a szokásos útra indító és búcsúztató hang mellett igen harciasan katolikus- és pápaellenes: „Quos Patria pepulit *Meretrix Babilonyca* terra, / Quos tetricus carcer, rasaque turba premit, / Quos *Pelago* addixit *Papalis* dextra *Tyranni* / Hos tandem Patriae Coelica causa dabit. Teque etiam *pia Triga* soluta triremibus atris; / Patritiis Numen reddat ut, opto, focus. – Akiket a haza földjéről elűzött a babiloni szajha, Akiket a sötét börtön és a gyötrő falka szorongatott, Akiket a pápai hatalom kiszolgáltatót a nápolyi türannusnak, Ezeket mégis a hazának a mennyei akarát engedi vissza. Téged is – kegyes három férfiú (*pia Triga*) – a gályák sötétjéből az isteni kegyelem visszaad az ősök földjének, ahogyan kívánom, otthonaitoknak.” A propempticum azt bizonyítja, hogy Majer beilleszkedett a wittenbergi peregrinusok közösségébe, akik között voltak exulánsok, a pozsonyi per elítéltei, rabságot szenvedettek. Szellemi közösségükhöz is csatlakozott, amely az üldöztetés irodalmi kifejezésének számos formáját működtette. (Megjegyzendő, hogy az *Affectus Aureus* antológiának ugyan talán egyetlen magyar anyanyelvű szerzője sincs, a versírók valamennyien magyarországi, felvidéki, német, szlovák ajkúak, műveik mégis a hungarus-tudat markáns kifejezői. Már a címlapon Krisztus legállhatatosabb mártírjainak nevezik őket, akiket a hátrahagyott, elhagyatott magyar Sion (*reliquiae desolatae Sionis Hungaricae*) hazai barátai, támogatói köszöntenek most Wittenbergben abból az alkalomból, hogy hazaindulnak. (A verseskötet határozottan érvényesíti a mártirológiai látásmódot, Nikléczit, Leporinit és Zsedényit Krisztus élő mártírjának tekinti.)⁴ Ráadásul azért is érdekes ez a versgyűjtemény, mert Nikléczi, Leporini és Zsedényi valóban végigszenvedték a gályarabságot, Ruyter szabadította ki őket, Svájcban időztek sokáig, onnan indultak Németországba. Vagyis történetük a „nagyobbik narratíva”, a Nápolyt megjártak, a mártírium teljes története. A versgyűjtemény is tükrözi ezt a jellemzőt. A három volt gályarab mindegyike evangélikus, az őket búcsúztatók is azok, de a legkisebb utalás sincs arra, hogy szenvedéstörténetük elkülönülne református – vagy magyar anyanyelvű – társaiktól, azonos egyéni és közösségi identitást formáló *szenvedéstapasztalat* fűzi őket össze (*Leidenserfahrung*).⁵ Nápolyi kiszabadítójuk, Ruyter admirális isteni akaratot betöltő kiváló hős, magasztalóan emlékeznek meg róla. Ez azért figyelemre méltó, mert a német közegben kibontakozó mártirológiai-exuláns irodalom – sok szempontból érthetően – a legtöbbször mellőzi a nápolyi szabadítás történetét.

A kronológiára pillantva: Majer disputája 1676. szeptember 26-án hangzott el Wittenbergben. A Nápolyból kiszabadított gályarabok 1676. május 19-től 1677. október 20-ig tartózkodtak Zürichben, ahol nagyszabású és reprezentatív köszöntésük zajlott, kiterjedt elméleti mártirológiai irodalom született róluk, kiemelkedő figyelem irányult rájuk.⁶ Csak 1676-ban, Wittenbergben tizenhat olyan nyomtatvány jelent meg, amelyek szorosabban vagy lazábban kapcsolódtak az exuláns irodalomhoz, szerzőik Magyarországról menekültek el, száműzöttek, volt gályarabok. Tárgyuk is ehhez kapcsolódik szövegszerűen, vagy paratextusaik illesztik ebbe a kontextusba. (Mindehhez még hozzáadhatjuk a Drezdában megjelent két, a Lipcsében megjelent hat, a Halléban megjelent öt, a Jénában megjelent két művet, ami újabb tizenöt kötetre rúg.) Ugyanez a témacsoport 1677-ben, összegezve a következőképpen fest: huszonhét kiadvány jelent meg ugyanilyen jelleggel. Ebben a két évben ez összesen *ötvennyolc kiadvány*, ami hihetetlen nagy és erős kommunikációs kezdeményezést és aktivitást jelent. A Zürichben és általában a Svájcban időzők publikációs teljesítménye ekkor alig mérhető, legalábbis lényegesen kisebb. E két év wittenbergi kiadványain áttekintve azok tematikája viszonylag koherens: a száműzetés eseményei, élményei, egyházpolitikai értékelése jelenik meg, néhány esetben a személyes sors

³ RMK III. 2846.

⁴ IMRE Mihály, *Johann Simonides Nápolyban: A mártirológiai elbeszélés egy változata a 17. században = Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 121–137.

⁵ Vö. Peter BURSCHEL, *Sterben und Unsterblichkeit: zur Kultur des Martyriums in der frühen Neuzeit*, München, Oldenbourg, 2004, 41.

⁶ IMRE Mihály, *Consolatio és reprezentáció – mártírok vigasztalása Zürichben = Protestáns mártirológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor, *Studia Litteraria*, 51(2012/3–4), 161–189.

értekező jellegű, olykor polemikus vagy szépirodalmias ábrázolása, de számos esetben találkozunk egyetemi disputákkal is. Kiválasztott disputánk ugyan tágabban ebbe a kiadványcsoportba tartozik, viszont egyedinek mondható témakörét illetően, mivel az történelmi jellegű. Minden más esetben a jelen vagy a közelmúlt tűnik fel, legfeljebb a reformáció korszakának eseményei bukkannak elő a vallási polémia gondolatmenetében, annak érvrendszeréhez igazodva. Johann Majerus munkája viszont egészen különleges témaválasztásával, mert *a magyarok őstörténetét vizsgálja*.

Áttekintve a Wittenbergben publikált hasonló tematikájú kiadványok sorát, megállapíthatjuk, hogy mindössze egyetlen olyan nyomtatvány született, amely hasonlóképpen a legrégebbi magyar történelemmel foglalkozik. Az 1551-ben kiadott *De Matthia Rege Hungar.[orum]* címmel megjelent latin nyelvű szónoklat respondense ugyan Sebastian Mattheus, azonban minden kétséget kizáróan sikerült bizonyítani, hogy az érdemi szerző maga Melanchthon.⁷ Johann Majerus értekezése, témaválasztása még mindig fontos a 17. század második harmadában is, bár az alapkérdés értelmezésében jelentős hangsúlyeltolódások következtek be.

A magyar protestantizmus történelmi identitásának a 16. század közepére már két tartóoszlopa létezett. Ennek egyike a korábbról átvett hun–szkítiai származástudat, a másik pedig a humanista historiográfiában megteremtett Hunyadiak és Mátyás király kultusza. Ehhez járul harmadik elemként, fokozatosan megerősödve a zsidó–magyar sorspárhuzam erősen eszkatologikus tartalmú és dimenziójú gondolata. A hun–szkítiai származástudatnak és a Hunyadi-kultusznak léteztek latin nyelvű – Nyugat-Európában is nyomtatásban többször kiadott, széles körben ismert – historiográfiai változatai. (Elegendő arra utalni, hogy Thuróczy János művének csak a 15. században két latin nyelvű kiadása volt Brünmben és Augsburgban, de német nyelvű fordítása is megjelent német nyelvterületen. Ezt pedig majd számos Bonfini-kiadás követte a 16–17. században latinul és németül is.) Wilhelm Dilich 1600-ban kibocsátott *Ungarische Chronica* című munkája később még kétszer megjelent, amelyben a hun–magyar rokonság, azonosság meghatározó szerepet játszott.⁸ A zsidó–magyar sorspárhuzam – tudomásunk szerint – sohasem jelent meg nyugat-európai közegben. *Mattheus–Melanchthon declamatioja ennek a történelmi önértelmezésnek egyik lényeges elemét eltiünteti, ez pedig a hun–szkítiai–magyar őstörténet.* Így a magyarok korai története teljesen átalakul, egy mitológiai fikció világába helyeződik, márpedig a közösségi identitásnak fontos eleme a származástudat. Különösen fontos volt ez a 16. században, amikor a magyarság egyik legsúlyosabb megpróbáltatását élte át, a török–magyar háborúk nem szűnő sorozatát. E történelmi identitásnak fontos műve Bencédi Székely István 1559-ben, Krakkóban megjelent műve, a *Chronica ez vilagnac yeles dolgairól*.⁹ Jóllehet a magyar reformáció alkotói bonyolult, egyensúlyozó játékot folytattak, hiszen „meg akarták menteni” a hun–magyar rokonságtudatot és Attila dicsőségét, hogy azt valahogy beilleszhék a protestantizmus történetteológiai rendszerébe. Ezt bizonyítja Bencédi Székely István, Batizi András, Farkas András, Szkhárosi Horváth András, Heltai Gáspár, később Szenci Molnár Albert számos műve. Ezekben az évtizedekben formálódott és erősödött meg a hazai magyar nyelvű protestáns kultúrában a zsidó–magyar sorspárhuzam átütő erejű gondolatmenete. Tudjuk, ennek során „A zsidó néppel vont bibliai párhuzam sokszor azonossággá válik, és a magyar nép lesz a bibliai ígéret népe”, olykor „[...] teljesen egyértelmű a magyar nép azonosítása Isten választott népével.”¹⁰ Ez a konstrukció – mivel alapvetően biblikus, eszkatologikus idődimenziót működtet –, leértékeli, mellőzi a reneszánsz historiográfia múltértelmező és feltáró szerepét, annak interpre-

⁷ IMRE Mihály, *Melanchthon paeonjai és magyarjai: Adalékok a magyar protestantizmus történelmi identitásának alakulásához* = Uő, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, Tiszáninneni Református Kiadó, 2012 (Nemzet, egyház, művelődés, 7), 119–173.

⁸ Vö. IMRE Mihály, *Wilhelm Dilich 1600-ban megjelent hesseni magyar krónikája* = „Szirt a habok közt”: *Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, S. VARGA Pál, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 59–72.

⁹ Vö. Josef TROSTLER, *Die Anfänge der ungarischen Geschichtsprosa*, Ungarische Jahrbücher, 1934, 116–134.

¹⁰ ÖZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., 1991 (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico digesta, 2), 139–140.

tatív eljárásait. Jó példa erre Károlyi Gáspár 1563-as *Két könyv* című művének gondolatmenete, amely deklaráltan szinte teljesen elutasítja a humanista historiográfia tanulságait, de a hun-szkítiai származástudatot is kiiktatja, amint a Mátyás-hagyományról is hallgat. Ugyanakkor Károlyi – és mások – történetteológiai rendszere wittenbergi eredetű, Luther és Melanchthon műveiből származik az eszkatologikus–apokaliptikus konstrukció a három világkorszak és négy monarchia, kettős Antikrisztus gondolatával, de ezt magyar nyelven szólaltatják meg. Nem is találunk példát sehol a reformáció korszakában arra, hogy a magyar reformáció sajátos történetteológiai rendszerét latinul tették volna közzé. Ez a magyar történetteológiai konstrukció nem jelenhetett meg wittenbergi közegben, helyette a humanista örökség erősen alakított, krisztianizált és protestáns érvrendszerhez igazított változata szerepel Melanchthon–Mattheus gondolatmenetében. Ez a szemlélet nem tűrte meg a magyar előidő (hun–magyar azonosságot is hangoztató, szkítiai eredetet vállaló) – nemzettudatunkban pedig határozottan hősinek és kiemelkedő értékűnek tekintett – méltányolását. Átalakítására a wittenbergi közegben szükségképpen került sor úgy, hogy ugyanakkor helyet kapjon a hitújítás értékszemponja. Melanchthon történetszemléletében a magyarok egyértelműen pozitív történelmi szerepe csak a törökök ellen vívott harcokban rajzolódik ki, *ezáltal illeszthető egy szinkretikus történetfelfogásba vagy az apokaliptikus–eszkatologikus történetteológiai rendszerbe*. Azonban mindkét változat csak a közelmúlt eseményeit vonja be gondolatmenetébe, bár az apokaliptikus–eszkatologikus narratíva olykor még így is negatív mozzanatokat, megítélést tartalmaz a magyarokra vonatkozóan, hiszen Magyarország – legtöbbször megrendítő, avagy ritkábban: megérdemelt – pusztulása éppen a végidő eljövételének bizonyossága.¹¹ A magyar protestantizmus történelmi identitásának értéktudata több alternatíva mérlegelését végzi el és alakítja ki álláspontját. *A wittenbergi történetteológiai rendszer eszkatologikus–apokaliptikus látásmódjához csak a magyar előidő – krónikáiról és humanista historiográfiai örökségének – teljes feláldozásával csatlakozhatott*, ezt az utat választotta Károlyi Gáspár, hozzá hasonlóan több prédikátor és énekszerző. (Ennek fontos eleme volt a zsidó–magyar sorspárhuzam érvényesítése, amit azonban többen összeillesztettek a hun–magyar azonossággal és a szkítiai származástudattal.)¹² A hun–magyar azonosság és a zsidó–magyar sorspárhuzam is érvényesít, alkalmaz valamely *eredetközösségi narratívát*, ami ugyan tartalmában alapvetően különböző, ám szerepét tekintve azonos.¹³ Melanchthon paeon–magyar „eredettörténete” semmilyen tekintetben nem illeszthető az addig és akkoriban ható – vagyis releváns – kollektív emlékezetbe, eredetközösségi narratívaként a magyarok (de még a magyarországiak) számára is bizonyára nehezen értelmezhető és irreleváns. Pedig Melanchthon sokoldalúan érvényesülő magyarországi hatása közismert és részletesen dokumentált, de ez az egyetlen olyan műve, amely erősen reprezentatív pozícióban, kiemelt kommunikációs helyzetben és hatékony műfaji lehetőségekkel markáns és áttekinthető eredetközösségi narratívát, kulturális emlékezetet mutat be és kínál fel – a (német) protestáns kulturális nyilvánosság számára általában és a magyarok számára különösen.

A Mattheus–Melanchthon declamatio történetszemlélete több ponton sem fogadható el a magyarok számára. 1551-ben már igen jelentős volt a wittenbergi magyar peregrináció, tagjai maguk is nagy jelentőséget tulajdoníthattak saját nemzeti identitásuk képviseletének, de számukra is nagyon fontos lehetett a wittenbergi környezetnek a magyarságról (hazai protestantizmusról)

¹¹ Ebben a tekintetben igaza van Öze Sándornak: „A melanchthoni apokaliptikus modell előkelő helyet nyújtott Magyarországnak és lakossága számára. Mintegy szereplői, helyszíne, de mindenképpen [...] eszközei lettek általa Isten világtörténeti tervének. Az avarokkal, hunokkal való leszármazási rokonság, a török front helyszíne és kereszténnyé vált egykori Kaukázuson túli nép, a reformáció gyors terjedése arra ösztönözte Melanchthont, hogy kiemelt figyelmet fordítson a térségre, ahogy kiterjedt levelezése és információs hálózata mutatja. Ezt támasztja alá a Wittenbergben tanuló magyarországi diákok nagy száma is. Második helyet foglalnak el az egyetemen a német hallgatók után.” ÖZE SÁNDOR, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarorszáján (1526–1566)*, Akadémiai doktori értekezés, 2011, kézirat, 293.

¹² Vö. ÖZE, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet” ..., i. m.

¹³ Vö. S. VARGA PÁL, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005 (különösen a Bevezetés, *A nemzet mint szimbolikus értelemvilág* és a *Hungarusok végnapjai* című fejezetek).

kialakított képe.¹⁴ Amennyire meghatározó volt konfesszionális szempontból a wittenbergi közeg mértékadó szerepe, éppúgy feltételezhetjük, hogy történelmi tudatuk és önértelmezésük is igazodni kívánt ugyanennek a környezetnek a látásmódjához. Azonban az is bizonyos, hogy a wittenbergi környezetben születő, a német protestantizmus történeti identitását megteremtő művek szemlélete *számos tekintetben elfogadhatatlan a magyarok számára*, legalábbis csak erős fenntartással, vagy korrekcióval tekinthettek azokra. Az 1530-as évektől a magyar protestantizmus fokozatosan formálta meg történelmi identitását; e folyamat jellemzői abban is eltérnek, hogy magyar nyelven, vagy latinul került arra sor, vagyis hazai olvasóknak, vagy nyugat-európai, német befogadók számára készültek. Mivel a wittenbergi közeg sok tekintetben mértékadó számukra, így annak súlya, tekintélye is feltételezhető. Ugyanezt feltételezhetjük az 1551-es Mátyás-szónoklatról is. A benne megfogalmazódó, magyarokra, Magyarországra kialakított történelmi identitás Melanchthon legszűkebb környezetének „ajánlásaként” is felfogható, amellyel a Praeceptor Germaniae megkínálta tanítványait, de az egész – történelmi önazonosságát ekkoriban kereső-építő – magyar protestantizmust is az európai nyilvánosság előtt. Ez a javaslat önmagában is jelentős, de nem kevésbé fontos, hogy a magyarok hogyan reagálnak a szónoklatban megfogalmazott történelmi-kulturális konstrukcióra. Melanchthon emellett több fontos művében is kedvezőtlen képet rajzol a hunokról, de később a magyarokról is.¹⁵

Majer a szkíta nép eredetét kívánja feltárni és bemutatni, ebben egyik fő forrása Nadányi János műve, a *Florus Hungaricus Sive Rerum Hungaricarum [...] Compendium* (Amstelodami, ex officina Joannis a Waesberge, 1663).¹⁶ További felhasznált források: Justinus, Hérodotosz, Strabón, Annius Witerbiensis, Goropius Becanus, Seneca, Bonfini, Sigebertus Gemblacensis, Johannes Claus, Paulus Diaconus, Jordanes (akit állandóan Jornandesként emleget), Agathiasz, Menander, Walesius, Thuróczy János, Callimachus Experiens, Aventinus, Erycius Puteanus, Johann Pistorius, Elias Reusnerus, Abraham Bucholtzerus, Oláh Miklós, Michael Ritius (*De regibus Ungariae libri II.*), Jo. Matth. a Sudetis, Stephanus Szekely, Szenci Molnár Albert *Grammaticájának* Praefatiója, Liutprandus. A főszövegben viszont idézi egyszer Frölich Dávidot is, bár a jegyzetekben nem adja meg a hivatkozott helyet. Ez azt bizonyítja, hogy a nem régi szász historiográfia műveire is tekintettel volt a szerző. Frölich német nyelvű munkája 1641-ben jelent meg Lőcsén.¹⁷ Forrásait Majer a szövegben mindenütt görög betűvel jelzi, a lap alján adja meg a hivatkozást, legtöbbször a lapszám pontos megjelölésével. Ez igen tekintélyes névsor, bár azt nem tudjuk, hogy ebből mi az elsődleges és mi a másodlagos forrás. A névsorból látszik, hogy felhasználta a témakör legfontosabb magyar forrásait, a szkíta–hun–magyar származástudat fő műveit: Thuróczyt, Bonfinit, Nadányit, Oláh Miklóst. A 16–17. századi wittenbergi historiográfiai irodalom jó nevű képviselői voltak Johann Pistorius és Elias Reusner (a kiváló történész, Nicolaus Reusner testvére), Abraham Bucholzer. Az olasz historiográfiából pedig Michele Riccio, latinosan Michael Ritius van jelen, akinek művét Frobenius adta ki Bázelen, 1517-ben. A szerző forrásait legtöbbször latinul citálja, azonban egyetlen forrását eredeti, magyar nyelven idézi. Ez pedig Bencédi Székely István *Chronica ez világnak jeles dolgairól* című, 1559-es kiadású műve, amelynek három részlete szerepel itt. (Igaz, a szerző számol a magyarul

¹⁴ A wittenbergi magyar diákközösség kulturális jellemzőiről legújabbán írt és áttekintette a közelmúlt eredményeit: SZABÓ András, *Coetus – natio – respublica – politia – societas – congregatio – collegium – gens (A wittenbergi magyar diákegyesület az újabb kutatások fényében, 1555–1613)*, ItK, 2011/2, 229–235. Meglátása szerint „A társaságnak volt még egy funkciója, egyfajta speciális tudós társaságként, akadémia-kezdeményként is működött.” (230.) Ez a funkció nyilván módosult a 17. századra, a felekezeti elkülönülés ezt megváltoztatta, azonban éppen ebben az évtizedben újra szoros szellemi, alkotói kötelékek szövődtek a menekültek, száműzöttek körében. Igaz, a magyar ajkúak létszáma jelentősen lecsökkent ebben a csoportban és főként lutheránusok voltak, de a hungarus-tudat még erős identitásformáló erőnek tekinthető.

¹⁵ Így a Carion-krónika vagy a Dániel-kommentár apokaliptikája sem kedvez a magyarok kedvező megítélésének.

¹⁶ RMK III. 2192. – Legújabb szövegkritikai kiadása és magyarázata: JOHANNIS NADÁNYI, *Florus Hungaricus = A Magyar Florus*, a latin és magyar szöveget, az angol kiadás bevezetőjét és kiegészítő történeti áttekintését sajtó alá rend. HAVAS László [et al.], Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Agatha, 11).

¹⁷ FRÖLICH Dávid, *Der Vralte Deutsch-Ungerische, Zipserische und Siebenbürgische Landszmann Dasz ist: Vorlauffer Der Newen Ungerischen Chronic [...]*, Leutschau, Lorentz Brewer, 1641 (RMK II. 576).

nem tudó olvasókkal is, ezért a magyar idézetet mindig pontosan latinra fordítja.) A magyar nyelvű idézetek minden esetben kifogástalan pontosságúak, ami azért megjegyzendő, mert ennek ellenkezőjét tapasztaljuk a külföldön megjelent magyar nyelvű szövegek esetében: általában azokban hemzsegnak az értelemzavaró hibák. Itt azonban magyarul jól tudó(k) gondosan ellenőrizték a kinyomtatandó szöveget. Bencédi Székely István világkrónikájának első részlete 367-nél beszél a magyarok Szkítiából való kijöveteléről. A 803. évnél Nagy Károly pannóniai hadjáratáról beszél, aminek során németek ugyan benyomultak ide, azonban a magyarokon nem arattak győzelmet, mivel a magyarok egy része Csaba királyfival Erdélybe települt, részben pedig vissza Szkítiába. A harmadik idézetben Székely István a németek Magyarországra telepítését Nagy Károlynak tulajdonítja, eszerint így jöttek volna a felvidéki és erdélyi szászok, és alapították városaik. Azonban ez nem maradt a németek birodalma, mivel a magyarok második bejövetele után „ezek mind Németestől a Magyaroc birodalma alá jutnának.”¹⁸ Bencédi történeti munkája nemcsak azért jelentős, mert az első magyar nyelvű magyar és világkrónika, de azért is, mivel a magyar protestantizmus történeti identitásának megformálásában fontos szerepet játszott. Ennek során viszont részben rejtett, részben pedig nyílt polémia is folytatott a wittenbergi, magyar történelemre vonatkozó megállapításokkal.

Tekintsük át Majer értekezésének főbb gondolatmenetét! A tündöklő királyságnak, a hanyatló Magyarországnak a dicsőségét ugyanennek a sírhalmán emlékezve, visszaidézve, a kettős sorsról kell beszélni, elnyomva a lélek fájdalmát, amelynek mindegyike az öröm és a bánat kettőssége. Az egyik érzés valóban Hungariát, egykor a szerencse által védelmeszt leányát mutatja, az egyik a királyságok királynőjét (Regnorum Reginam), a másik azonban már a rabnőt, az egyik a legyőzhetetlen királyságot, de most a háborútól pusztított áll a szemünk előtt. (Az ábrázolásban érzékelhető a 16. században gyakran látott allegorikus heroida szemlélete, amely Magyarországot szenvedő, elhagyatott királynőként láttatja. Ez jelent meg a *Querela Hungariae* toposz látásmódjában is.) „Ó, az emberi dolgokban mindig irigy szerencse, az egykor legnemesebb szerencsének a látványát annyi végzetes és halált hozó katasztrófával meggyalázod. Virágzott egykor Hungaria, amikor a fejedelmeket, akiknek a vitézségét, a bíborszegélyű tógáját az egész világ tisztelte, szerette, tógában, hadra kelve dicsőítette. Mégis uralkodjék a vágy, hogy a legédesebb haza legkiválóbb őseit dicsőítsem, és teljesen a hősöknek, fejedelmeknek, királyoknak, fenségeknek a ragyogásán ujjongjak, de a hazának hatalmas fájdalma is gyötörjön, az annyira a nyomorúságos időknek hallatlan szigorúsága, semmilyen korszak a visszahozott évszázadokkal nem tudná azt igazán elsíratni. Győz mégis a vágy a fájdalommal viaskodva, szolgálatot téve a kegyesség kötelességével, hogy azoknak, akiket akkor élőként nem lehetett igazán megbecsülni, vagy a holtaknak kijáró engedelmisséget teljesítem és azoknak a dicsőséges szellemeit az örökkévalóságba helyezett hírében kegyesen tiszteljem.” A szerző a bevezető után §-ra osztja munkáját.

Először a szkítákról, Szkítiáról kell beszélni. Hérodotosz a szkítákat Hercules hasonló nevű fiától eredezteti. Mások pedig Noé leszármazottainak tekintik azokat, amely állásponthoz a szerző is csatlakozik. („Hunnos Noe posteros esse dicimus.”) A szkíták a zordon háborúban a legbátrabbak és legkeményebbek, legjáratosabbak voltak, dicsőségre és zsákmányra vágyók, földet nem műveltek, házakat nem építettek, hanem a műveletlen pusztaságban disznók legeltetésével foglalkoztak és a szekereket háznak használták, amelyekben a gyerekeiket és asszonyaikat magukkal vitték. Nem voltak írott törvényeik, hanem – ahogyan azt Hérodotosz is mondja – a törvénykezés náluk tanúskodáson alapult. A lopásnál náluk semmi sem volt súlyosabb gonoszított, sem aranyat, sem ezüstöt maguknak nem kívántak, ez a mértékletesség és önzetlenség az ő erkölcsüket és törvényeiket – ahogyan Seneca mondja – megszabta. Sőt, még inkább, mint a görög filozófusok szabályai és előírásai, mert ezzel a természet adta bölcsességgel, jobban igyekeztek megszerezni a tudást és filozófiai bölcsességet elsajátították, hogy alig volt ebben nekik vetélytársuk vagy követőjük. Szkítiából népek megszámlálhatatlan sokasága indult Európába,

¹⁸ BENCÉDI SZÉKELY István, *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol*, Krakko, 1559, 143 (RMNy 156).

három csoportban. Ezek a germánok, a hunok és a szarmaták. Mátyás király 1474-ben az egykori, Meotisz környékén maradt szkíták, mint vérrokon népek (*cognatam gentem*) megnyerésére – akik még értettek ekkor magyarul – és háborúba való bevonására, követeket küldött a szkíták egykori szállásterületére. Kiváltképpen helyesen állapítja meg Brenner Márton, hogy a hunok és a velük rokon utódaik, a magyarok, a szomjúság, az éhezés, a hőség és a fagy megpróbáltatásait egyformán túrték, és hozzászoktak életüket áldozni és súlyos sebeket szerezni és elviselni. Mégis, elhatározták, hogy keresnek kényelmesebb és szebb életet, ezért elvándoroltak innen. Majer idézi Nadányit és Bonfini, akik szerint erre a kitelepülésre 370-ben vagy 377-ben került sor. Tőlük eltérően Székely István már 367-re teszi ugyanezt az eseményt és magyarul idézi: „A Magyaroc ez vdöbe kezdenec mozgodni Scithiabol, es feel kelven tiz száz ezeren altal kelenec Europaba a Tanais vizen, kic vgan ottan hon capitaniul valaßtac CHELET, KEVET, es CADICZAT a BENDEGUZ fiait.”¹⁹

A szerző elbeszéli a rómaiakkal vívott küzdelmeket, majd Attila királyságra jutását. A hunok államának kormányzása szabad és a nép által gyakorolt volt, korlátozták a rossz szándékú, önző hajlamot és azt visszatartották, megváltoztatták. Az Isten szava és a közösség határozata egyetemes és általános volt, és bárki bármit kezdeményezett, meg kellett hallgatni a közösség tanácsát. Csodáljuk Attilát, aki abban a nemzetségben született, maga inkább az Istenek akaratóból, mintsem emberi képességgel lett kiválasztva a birodalom felemelésére. A gót és római történetírók sok rágalmat mondanak róla, de Jordanes tárgyilagosabban mutatja be számos erényét.²⁰ Zászlaján megkoronázott sas volt látható, amit a magyarok Gézától átvettek és a mai napig azt használják. Budát méltán öli meg Attila, mert az trónjára tört. Nyugati és itáliai hadjáratai után a dicsőséges király szomorúan, saját vérebe fulladva halt meg. Semmi kétség, a magyarok a hunokkal azonos nemzet, bizonyítja ezt az is, hogy a régi magyarok háborúikban olyan zászlókat használtak, ahol Attila címere mellett Attila arcképe is látható volt. („Regis Attilae effigie, in vexillis utuntur.”) Még az isteni István király korában is voltak Attila szobrok és bálványképek. Ugyancsak a hunok szokása volt, hogy veszedelem esetén véres kardot hurcoltak körbe, ezzel hívták hadba a népet: tőlük vették át ugyanezt a magyarok. Biztosan a hunok utódai a székelyek, így a hunok–magyarok nem tűntek el egykori országukból. Székely István erre bizonyítékkul krónikájának újabb idézetét hozza. A szászok Magyarországra történő betelepítését Nagy Károlynak tulajdonítja, erre újabb Székely-idézet szolgál. A hét vezér vezetésével tértek vissza a magyarok másodszor, részben elhagyott hazájukba. A XVIII. § részletesen elmondja a fehér ló történetét, Kusid küldetését, a ravasz honfoglalás históriáját. Suathesnek hívják a rászedett és gyáva pannóniai vezért, aki méltán veszíti el birodalmát, amit a magyarok nem a szerencse kedvezése folytán, hanem régi, a korábbi évszázadok jussán szereznek vissza („...verum non tam causae, quam fortunae iniquitate victus Hungarorum potentia cessit, ac Principatum cum vita in rapidissimo Danubii flumine amisit, Pannoniaeque possessionem ante aliquot secula amissam, jure belli Hungaris restituit”).²¹ Ezt követően a hét törzs letelepedik: elmondja szálláshelyeiket, székhelyeiket.

A XXI. § már a szerző laudatív szónoklata, annak zárlata. Nincs még egy nép, nincs még egy nemzet sem, amely örök szerencséivel virágzott, sőt az Isten igazságos ítéletét megtapasztalta. A virágzó Hungaria mégsem tudott annyi kivívott diadal és az ellenségein aratott hadi dicsőség után megmaradni, mert a korábban győztes magyarok vesztesek lettek. Nincs olyan nemzet, amelyik mindig a szerencse kegyeltje, ez mostanában a magyarokra is vonatkozik, de a keresztény népek segíthetik a jelen megpróbáltatásaiban. A leghatalmasabb istenségnek könyörögek, hogy a mi édes hazánkat a mindeddig a legsúlyosabb háborúktól gyötörtet vagy alig kíméltet irtalommal szemlélje, az országnak és vallásának régi szabadságát állítsa helyre, polgárainak a

¹⁹ MAJER, I. jegyzetben i. m., B_r.

²⁰ Uo., B₂: „Jornandes tamen dicit, eum, licet aliquando nonnulla gessit insolentius, moderate vixisse, qui ulterius scribit haec verba: *Bellorum quidem amator, sed ipse manu temperans, consilio validissimus, supplicantibus exorabilis, propitius in fidem semel receptis de quo pluribus vid. Bonfinius.*”

²¹ Fröllich Dávid ezt a történetet élesen elutasítja.

nyugalmát, Magyarországnak a békéjét a legkegyesebben ajándékozza meg, Isten dicsőségére gyarapodjék. Adja Isten és a császár, hogy Magyarország annyi nehézségben elnyomva, kívánt jótéteménnyel gyarapodjék. A befejező gondolat már a birodalmi környezetnek szól, ezért kap benne helyet a császári jóakarát és segítség kérése. A legvégén meglepő módon a *Soli Deo gloria* szólás áll, ami a helvét irányzat köztudott jellemzője.

A *Corollaria* három pontban összegezi a disputa legfontosabb állításait: 1. Hungari oriundi sunt ex barbaris, sed non sunt barbari: A magyarok ugyan barbároktól eredtek, azonban ők maguk nem barbárok; 2. Hungari priores sunt incolae Germanis: A magyarok hamarabb voltak lakói országuknak, mint a németek. Ennek abban a tekintetben van jelentősége, hogy a hazai szász historiográfiában találkozunk azzal a véleménynel, miszerint a szászok a gótok leszármazottaiként voltak igazán Pannonia őslakosai, a magyarok előtt. (Ezt hangoztatta ekkoriban Laurentius Töppelt [Toppeltinus] is, de David Frölich is hajlik erre az álláspontra.);²² 3. Hunni & Hungari non differunt: A hunok és a magyarok nem különböznek egymástól. A disputa szövege – mint láttuk – önmagában is érdekes, azonban feltétlenül meg kell vizsgálni az utána következő verses ajánlásokat. Szerzőik szinte kivétel nélkül hazai felvidéki értelmiségiek, evangélikus papok, tanárok. Szinte valamennyien kötődnek ahhoz a kapcsolati hálózhoz, amely ekkoriban szövődött az exulánsok, száműzöttek, volt gályarabok németországi, főként wittenbergi környezetében.

Tobias Masnicius verse az *In Insignia Hungariae*, vagyis a magyar koronáról.²³ A korona mutatja, ami a hunok királyságának a dicsősége volt: kapcsold össze a Drávát és a Szávát a Dunával és a Tiszával. Micsoda engedékenységre és türelemre számíhattak itt a később érkezők, ezt a kettős kereszt mutatja. Egyedül Krisztus keresztyével van üdvösség, bizony. A vad török körülzárta ezeket a gazdag folyókat, de a kereszt elnyomja a dühöngő török és a pápistaság gyötrelmét. Magyar vagy, bárki is vagy („hungarus es quisquis”) és a tudós pannoniái Majer segítségével a haza szentségét állhatatosan szeresd. Johannes Simonides tizenkét sornyi disztichonja a hazaszeretet ünneplése, amihez hozzájárul Majer műve. A birodalmak keletkezését és pusztulását, a sérült Pannoniának a börtönnel kijelölt határvonala bizonyíthatja. Mégis, dicsőséges munkával és fáradozással megszületett Magyarország dísz, a földön nincs másik hely, ami hasonló hozzá.

Georgius Peucker termékeny író, a témakör számos jelentős műve fűződik hozzá.²⁴ Saját népének az eredetét tagadni, az méltán a becstelenségnek a szégyene, kiváltképpen annak, aki saját lelkét kiváló adományokkal gondozta és töltötte meg. Saját népének eredetét felkutatni méltó fáradozás és saját dicsőségére szolgál, ahol különösen nem annyira hozzáférhető kezdeti források vannak, Majerem, ez marad a te híres dicsőséged, ez a dicsőség egyedül neked szól. Te így a hazának a dolgairól megérdemelten, jól és örökké, méltán leszel híres, megbecsült.

²² Vö. BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975.

²³ Tobias Masnicius Johann Simonides társaként járta végig az utat Pozsonytól Capracottáig, majd Nápolyban, Itáliában időzött, Svájcban keresztül Németországba jutott, ahol évekig tartózkodott, több műve itt jelent meg. *Hallatlan börtönper* című művében foglalja össze rabságuk és megmenekülésük történetét. Kinyomtatott művei mellett számos kéziratban is ránk maradtak munkái.

²⁴ Az evangélikus beszercebányai tanár 1673-tól a lipcsei, wittenbergi, majd a jénai egyetemen folytatott tanulmányokat, csak 1686-ban tért haza. Az itthoni vallásüldözés eseményeit nyomon követte és több műve is ezekre reagált. Különösen a mesterkedő költői formákat kedvelte, 1674-ben jelent meg Wittenbergben az *Ecclesia, praeprimis in Hungaria, gravem Persecutionem patiens, triste suum Fatum deplorat, ac Misericordiam Divinam implorat Centone Virgiliano* című verses műve (RMK III. 2678). A mű panasz és vádbeszéd kettősségére épül. Az 54 lapos *Lamenta et soteria Hungariae, Deo Triuni, vindici severo & iustissimo, Patri ac vicissim benignissimo & misericordi [...]* a florentissimo caeteroquin Regno Hungariae [...] interprete Georgio Peucker/ Neosolio-Hungaro, una cum dulcissima Patria sua ex animo lugente 1681-ben, Jénában jelent meg (RMK III. 3111). Vad török és kegyetlen pápista önkény sanyargatja Hungariát, aki *elhagyatott, szenvedő királynő* képében jelenik meg a vergiliusi centóban; ez tulajdonképpen a Querela Hungariae toposz – ekkor már közel százötven éve – jól ismert formája. Új elemként jelenik meg a protestantizmus sérelme és panasza: elszenvedve a pápista üldöztetést és a török könyörtelenségét. A történelmi áttekintés mellett *hat lapnyi bőséges leírást kapjuk a termékeny Magyarországnak*. Ennek az a különlegessége, hogy Vergilius műveinek – néhol többé-kevésbé – átalakított részleteiből ügyeskedni össze a Magyarországra illő gondolatmenetet (28–34). Az exilium a gondolatmenet legfőbb eleme, mártíriumról szó sem esik. Erőteljes szinkretizmus érvényesül ebben az esetben is, szerzője nyilván irodalmias olvasmánynak szánta művét, mint a korábbi is. A magyar(országi) protestáns szerzőktől német környezetben születő panaszirodalom tehát erősen támaszkodik a korábbi irodalmi hagyományokra; valamennyiben érvényesül még a „hungarus-tudat” identitása.

Mazarius Kristóf (Christophorus) evangélikus író, versszerző. Rimatamásfalván született, 1674-ben Wittenbergbe peregrinált, ahol a kezdődő protestánsüldözések tárgykörében számos alkalmi kiadvány szerkesztője vagy szerzője. Maga ugyan elkerülte a száműzetést, azonban apja révén súlyos veszteség érte. Apját, Daniel Mazariust a pozsonyi törvényszék elítélte, kilenc hónapig raboskodott a leopoldvári börtönben, Nápolyban eladták gályarabnak, ahonnan továbbvittek Szicíliába. Az elszenvedett gyötrelmek miatt itt is halt meg. Kristóf fia széles körű propagandát folytatott apja történetének megismertetése, irodalmi feldolgozása érdekében. 1682-ben tért haza, Lónyabányán, majd Zsolnán volt evangélikus lelkész. Verses és publicisztikai, polemikus írásaiban Kristóf egyedülállóan egyesíti a családtörténetet a hazai protestantizmust ért sérelmek ábrázolásával. Németországi tartózkodása alatt elsősorban Lani Georgius (Lányi György) kapcsolatrendszeréhez csatlakozott, ami hevesen ellenezte a Magyarországra való visszatérést elutasítók álláspontját, vagyis csak ideiglenesen fogadta el a kényszerű száműzetést. Ugyanis heves vita zajlott a felvidéki, Németországba menekült, a pozsonyi perben elítéltek körében a hazatérés értelmezéséről, Lani elutasította a „reversalisták” (Reversunterschrift) álláspontját. Lani is szabadulása után, száműzetésében határozottan elutasította a „Reversalisten”, a reverzalist aláírók érveit és magyarázatát, amellyel a pozsonyi per idején lemondtak egyházi állásukról (papi, tanári hivatás), ezzel az egyházat, a hazát és magát Krisztust súlyosan megsebeztek.²⁵ Műveiben kiterjedt polémia folytat a katolikus német közvéleményben megjelenő, a magyarországi pert elfogadó, azzal egyetértő szerzőkkel, de a hazai szerzőkkel is hevesen vitázik (például Labsánszky Jánossal). Elutasította a németországi exulánsok azon csoportját is, akik lemondtak elhagyott hazájuk egyházának és iskoláinak megtartásáról. Üdvözlőverset írt a gályarabságból kiszabadult Nikléczi Sámuelhez, Leporinus Miklóshoz és Zsedényi Istvánhoz. Alkalmi költeményei német, latin és – számos esetben – magyar nyelvűek. Ugyancsak sokszor írt magyar nyelven kortársai album amicorumába, mindez azt mutatja, hogy magabiztosan használta és jó színvonalon ismerte a magyar nyelvet:

„Hires Magyar Nemzet, volt eleitől fogva,
 Pallossal, Pallással minden Országokba.
 Noha Szabatságért, voltak nagy énségben;
 De Győzték azokat, bízván az Istenben.
 Frissen Te-is Frissen ékes Földi Uram,
 Ötkezzél²⁶ Cathedran, mint Magyaroc mostan
 Igy Eleid felől irod Historia,
 Hazadnak, magadnak lészen nagy hasznára.
 Igy gyönyörű erkölccsekkel, és szép Tudemánnyal megh ikesitetett Földinek Szivessen Kivánnya,
 MAZAR KRISTOF,
 midőn az Attaya igaz hűtért megholt, halálát siralmassan meg sirta volna.”

A versezet a magyarok kettős erényéről szól, a hadakozásban és a tudományokban való kiválóságukról. E kettős attribútum felbukkan olykor Magyarország jellemzése során, mint

²⁵ Vö. Ewa KOWALSKÁ, *Günther, Klesch, Lani und die anderen: Zur Typologie der ungarischen Exulanten des 17. Jahrhunderts*, Acta Comeniana 20–21, XLIV–XLV, Praha, 2007, 49–64; Uő, *Georg Lani – Ideolog des ungarischen lutherischen Exils* (sajtó alatt lévő tanulmány), <http://www.academia.edu/6119821/Georg_Lani_Ideolog_des_ungarischen_lutherischen_Exils>; Uő, *Das Reformiertentum in Ungarn zwischen Annahme und Ablehnung am Beispiel von Slowaken und Deutschen vom 16. bis 19. Jahrhundert = Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, Hrg. Márta FATA, Anton SCHINDLING, Münster, Aschendorff Verlag, 2010, 91–110.

²⁶ A verset közli: *Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)*, sajtó alá rend. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1986 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 11), 341, 815–816. A szövegmagyarázat nem vizsgálja a kötet jellemzőit, Majer művét, vagy a többi verses ajánlást. Az ’Ötkezzél’ szó jelentése nem eléggé világos, bár lehet, hogy sajtóhiba csúszott be.

például Johann Hellenbach 1656-os wittenbergi orációjában (*Oratio pro Hungaria*).²⁷ Azonban inkább a hadi erényekben való kiválóság az elterjedtebb a nemzetközi közvéleményben is, amint Majer disputája sem beszél a tudományokban való nemzeti érdemeikről. Úgy látszik, ennek az egyensúlyozására dekorálta ki a magyarokat Pallas ékességeivel is Mazar Kristóf.

Christoff Friedrich Grattenauer és Daniel Roxer ugyancsak felvidéki evangélikus szászok, mindketten száműzöttek. Német nyelvű versük a Vaterland szomorú sorsának elpanaszolása, dicsérik a szerzőt, hogy a dicső múlt értékeit megőrzi és bemutatja.²⁸ Thomas Dentulini szlovák nyelvű verse hasonlóképpen a gyász és szomorúság, panasz verse, némi allegorizálással, amely a *Querela Hungariae* hagyomány elemeit használja fel.²⁹

„Tuzení Zeme Uherské – Magyarország sóhaja

Já bidna *Uherska Zeme*, – Én szerencsétlen Magyarország,
Procz sem v posmeh uvedena? – miért lettem gúny tárgya?
Kvetla sem v Lete y v zime – Virágoztam télen, nyáron
Y byla mnohjm Prigemna, – Sokaknak kedves is volt[am].
Ach! nesstástna. – Ó [én] boldogtalan.
Kvet giz Spadl meg mylosty, – virágkorom, fénykorom virága már lehullott,
A proto sem opusstena, – ezért elhagyatott vagyok
Wzdicham, truchlím v meg uskostj, – sóhajtozok, bánkódom kétségbeesésemben,
Tak welice ponizena? – Ily nagyon megaláztattam?
Promena! – [Hogy meg]változtam!
Kdiz *Turek* lupi Plundruge, – Mikor a török prédát zsákmányol,
Krestane z sebu bog wedu. – keresztények egymással harcolnak.
A *knezstwo* prenasleduge, – a papság feláldozza,
tec ktery mylugi prawdu: – azokat, akik szeretik az igazságot:
Csinic krywdu: – sérelmes dolgok történnek.
By mne wssicknj opustily, – Ha mind el hagynátok is engem,
ze gest *Buh* semnu pozname: – tudjátok, hogy Isten velem van,
Wy Sinowe mogj mily, – Kedves fiaim,
Na mne nezapominegte, – Ne feledkezzetek el rólam,
Pozor degte. – figyelmezzetek.
Takto psal, oplakawgic mylu wlasty swemu pryteli milemu Thomas Dentulini
Ezt írta kedves hazáját siratva kedves barátjának Thomas Dentulini”³⁰

Mindezek után néhány általános megállapítást tehetünk. 1676-ban a témakör már kifejthető a humanista historiográfia forrásanyagának felhasználásával. A szerző ugyan alapvetően valamely hungarus értéktudat szerint értelmezi mondandóját, de ekkor már nem szükséges megfelelni annak az eszkatologikus célnak az őstörténet elbeszéléséhez, amint az a 16. században még elengedhetetlen volt. A verses ajánlások között mindegyik szerző esetében ugyanaz a szemlélet jelenik meg. A különleges történelmi pillanatban (üldöztetés, száműzetés, gályarabság) a szerző és a verses ajánlásokat író szerzőtársaiban felértékelődik az ekkoriban sok sérelmet elszenvedett

²⁷ Vö. *Retorikák a reformáció korából*, a szövegeket és az illusztrációkat vál., sajtó alá rend., a kötetet szerk., a bevezetőt, a zárótanulmányt és a jegyzeteket írta IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Könyvtár: Források, 5), 455–466.

²⁸ „Dem Anfang deiner Jahr lehrt diß gelehrte schreiben/ Du werthes Vaterland / daß jetzt ans Licht gebracht: / Der Helden Tapfferkeit/ muß bey der Nach-Welt bleiben [...].”

²⁹ A szerzőről csak nagyon keveset sikerült megtudni; ugyancsak felvidéki származású, magát hungarusnak valló peregrinus, aki Paulus Platani tanítványaként disputált 1677-ben Wittenbergben (RMK III. 2872). Medicinát tanult, ebben a tárgykörben még egy disputája ismeretes Lipcseből (RMK III. 3193). Hosszabban időzött még Németországban, mert 1680-ban és 1682-ben újabb disputái jelentek meg Wittenbergben (RMK III. 3065, 3209).

³⁰ A vers fordítását Kovács Eszter (OSZK) készítette, amit itt köszönök meg.

hungarus származástudat, amely a nemzetfogalom *államközösségi* változatát jelentette, de ez valamely *eredetközösségi* mozzanattal is vegyül, amint ennek a közös identitás-érzetnek meghatározó eleme a konfesszionális rokonság, azonosság. (Érdemes megemlíteni, hogy a Daniel Mazart, vagyis a Kristóf apját sirató funerációs kötetben, 1677-ben Abraham Calovius azt írta, hogy „elesett a Luthernak szentelt magyar föld, íme az már alá van vetve a pápa igájának. – Proh Dolor! en cecidit LUTHERO Terra sacrata / Hungara, jam Papae subjacet ecce jugo.”)³¹ Ebben a fokozottan átélt, elszenvedett veszteségtudatban valamennyien elfogadták a távoli történelmi múlt rég volt, igaznak gondolt dicsőítését, amelyet pedig a nyugat-európai közvélemény a legtöbbször nagy gyanakvással, fenntartással szemlélt. A múlt itt a jelenben elszenvedett kudarcok kárpótlásaként válik jelentőssé. Ez a dicsőséges – vagy annak vélt – őstörténet ugyanúgy büszkeséggel és ragaszkodással, szeretettel, a szomorú jelen pedig ugyanúgy aggodalommal és bánattal töltheti el a magyarul nem vagy erősen eltérő mértékben tudó szerzőket, akiknek azonban rokon identitástudata ekkor múlt és jelen azonos értékszimbólumain keresztül érvényes és szinte zavartalan.

³¹ *Vade Daniel, Et requiescas a Laboribus tuis sive, pretiosa mors, in conspectu Dei, Viri desideriorum Servique Dei viventis, Martyris Hungarici, qui non dilexit vitam suam usque ad mortem, [...] DANIELIS MAZARI, Wittenberg, 1677, A₁ (RMK III. 2879).*

Kisvárdai viszonyok – Telegdi Kata verses levele¹

A 16. században Magyarországon a nőköltők szerepe meglehetősen szerény. Telegdi Kata rafinált szerkesztésű verses levelét azonban több irodalomtörténész kiemelkedő költői alkotásnak tartja. Legújabban Sárdi Margit, aki szerint „Nagyfokú poétikai tudatosságra vallanak a vers–próza átmenetek, a szöveg tartalmával egybevágó, modern versritmus, amelynek alapja a rövid soros, erős nyomatékú, nem strofikus szerkezetű, a recitált ritmikus prózával rokon szövegvers”.²

A levelet Lukcsics Pál³ fedezte fel a Zichy-levéltárban és tette közzé az *Irodalomtörténet* lapjain 1930-ban. Ismét kiadta és újranyomozta Eckhardt Sándor (1944),⁴ majd a kutatásnak mintegy újrafelfedezte és igen magasra értékelte Horváth Iván (1979, szövegközléssel).⁵ A későbbi írások többsége az ő tanulmányára megy vissza.

Telegdi Kata levelét azután közölte a Jankovics–Köszeghy–Szabó-féle egyetemi szöveggyűjtemény⁶ Szentmártoni Szabó Géza sajtó alá rendezésében,⁷ 2004-ben pedig kritikai kiadásban is megjelent, az Orlovsky Géza sajtó alá rendezte RMKT 16. századi sorozatának 12. kötetében.⁸

A levél szövege, modernizált olvasatunkban:

Szolgálatomat írom kegyelmednek mint szerelmes Asszonyomnak, Ángyomnak. Istentől minden jókat kívánok kegyelmednek megadatni, mind az kegyelmed javain örülökkel egyetemben.

Magam állapotja felől, szerelmes Asszonyom, azt írhatom, Istennek hála, mind Erzsókkal öszve, jó egészséggben vagyok, de uram ükegyelme igen beteges, most mégis jobbadon vagyok.

Szerelmes Asszonyom, az kegyelmed mesterségesen gondolt, jó akaratjából formált és bölcsességesen írt levelit megolvastam, kiben úgy gyönyörködöm, *mint az gyöngyhalászlók, mikor ű hálójok gazdag szép prédával, megtelik gyöngyökkel; azok között, alig hiszi, örömben melyiket kaphassa, tégye kebeliben. Azvagy mint az szép parlagon sétáló kis nyulakat kik[et], nagy mulatsággal vadásszák ebekkel, mikor félisekben egynéhányat látnak, viletlen talál, ű nagy*

¹ Ez az írás a korábban már megjelent, hasonló témájú tanulmány kibővített, újabb kutatásokra épülő, de még korántsem befejezett változata. Vö. *Erdély reneszánsza: A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai*, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2009, I, 118–140.

² S. SÁRDI Margit, *A magyar női költészet történetének első fejezete = A magyar irodalom története*, I, *A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza, Bp., 2007, 545. A Horváth Iván–Sárdi Margit-konceptió része, hogy a 16. századi női magasirodalomhoz hasonlítják a levél íróját, igaz, mindketten hangsúlyozzák a különbségeket is: „a hivatalos irodalmi élettől elszigetelt, de messze nem provinciális, távoli rokonság fűzi össze Louise Labé költői leveleivel” – írja például Sárdi Margit. (Vö. http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/16_szam/06.htm; továbbá: HORVÁTH Iván, *Telegdy Kata verses levele = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1979 (Memoria Saeculorum Hungariae, 3), 176–177, jegyzetben.) Igazuk lehet, sőt a hasonlatosság talán nem is olyan távoli. Louise Labéról ugyanis egy ideje úgy tudjuk, hogy nevében férfiak írtak verseket. Vö. Mireille HUCHON, *Louise Labé: Une créature de papier*, Genève, Droz, 2006.

³ LUKCSICS Pál, *Költői vetélkedés két főnemesi udvar között a XVI. század végén*, Irodalomtörténet, 1930, 95–99.

⁴ *Két vitéz nemesúr: Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről*, közzétette ECKHARDT Sándor, Bp., 1944, 195–198.

⁵ HORVÁTH, i. m., 161–180.

⁶ JANKOVICS József–KÖSZEGHY Péter–SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, II, *A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*, Bp., 2000, 1057–1058.

⁷ *Telegdy Kata (Szokoly Miklósné) verses levele ángyához, a Beregszentmiklóson lakozó Várdai Katához (özv. Telegdy Pálnéhoz), Kisvárdai, 1599. szeptember 18. előtt.* – Mint látni fogjuk, csak azt nem lehet bizonyosan tudni, hogy kihez szól a levél, s azt még kevésbé, hogy keletkezésekor Várdai Kata Beregszentmiklóson lakott volna.

⁸ *Régi Magyar Költők Tára*, XII, *Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők története*, *Telegdy Kata verses levele*, *Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek 1587–1600*, sajtó alá rend. ORLOVSKY Géza, Bp., 2004 (XVI. századbeli magyar költők művei: Új folyam), 477–478, 749–751 (a továbbiakban: RMKT XVI/12). A levél jelzete: MOL, Zichy család levéltára, Missiles, P 707, 543. cs., Ismeretlennek, 12014.

örömben nem tudják hamarban, melyiket költhessik, indítsák üzésben. Azvagy csak házunknál (tudom, voltál annál), mikor kertcskémbe megyek bé kedvembe, hogyha megtekintem, melyeket két kezem ültetett vagy vetett az sovány homokban; nem tudom, melyiket szakasszam elébben.

Így én az kegyelmednek gyönyörűséggel, hozzámvaló jóakaró szeretettel megrakott levelit olvastatván, ugyan nem tudom, melyik ríszibe gyönyörködtessem szegény honn lakos szívemet, vagy melyik ríszit végyem elő, kire választ írjak kegyelmednek. Gondolván azt is, hogy parasztembernek Rómába menni, bölcsök közt bolondnak vetekedni, az bölcsességnak istenasszonyi: Pallas és Minerva oltalma alatt lívökkal válasszal igyekezni nem különben, mint jó táncost ingerleni, azvagy ugrásra kecskét tanítani.

Látom, szerelmes Asszonyom, és értem, hogy immár kegyelmed Pallas és Minerva istenasszonnak (az szegény Diana asszont, vadászó seregivel hátrahagyván) kedvit találta, *szíp csergő patakú, gyönyörű folyású, minden szíp füvekkel, fákka, virágokkal; zúgó, csorgó folyás mellett sok szép szavú, kiterjedt szép [ág]ú és gyönyörködtető fákon nagy ékesen szóló madarakkal; megékesített forrással, szép kúttal, mint egy áldozattal, holott firedjenek, tisztelvin szép barlanggal, kiknek tudom, hogy az kegyelmednek énhozzám való szeretetiért kegyelmed engem is esméretibe, kedvibe juttat. Noha az szíp forrás, firedís, tisztaság; erdei szép barlang, hegyeken, völgyeken mulatság, nyájasság nem Pallast, Minervát, hanem csak Dianát illeti mint asszonyát. Mert Pallas, Minerva, ezt minden jól tudja, kulcsos városokat laknak, szíp várakat, erdőket, hegyeket, völgyeket, mezőket nem járnak, búdosnak. Hanem Dianának, mint nagy fűvadásznak, az ű seregivel, Hamadri Nimphákkal engedték lakóul mint atyjokfiának. Nem filek azért, hogy azok az istenasszonyok ott, az kegyelmed csinálta forráskút mellett találtassanak, kiknek lakóhelyek az szép kulcsos városok, királyok, urak házai, palotái. Annál inkább, hogy kegyelmedekért énnékem választ tehessenek, csak azt lássa inkább meg kegyelmed, szerelmes Asszonyom, hogy az az kegyelmed csinálta forrás mellett Dianát, az erdőknek, hegyeknek, forrásoknak istenasszonyát úgy ne találja kegyelmed, mint írják, hogy egy Acteon nevű ember találta volt. De ezeket az köztünk való mulatság kedvéért írák csak, hogy az kegyelmednek secretariusa is – kinek az Úristentől, kegyelmeddel egyetemben, hosszú életet, minden jót kívánok – ne alítsa, hogy csak az forrás mellett laknak az poéták. Mert sütnék az homokba is néha tyúkmonyat, noha csak ritkán azért. Mert én orosz poétát Tivadarnál, szentet Ricnél, orosz vitézt sem hallottam többet Ignáténál, kiket tudom, hogy egyik sem i[v]utt az kegyelmed forrásából.*

Ím, kegyelmednek, szerelmes Asszonyom, az vont aranyat is elküldöttem, de az én életemben, az Isten látja, soha rosszabbal nem volt igyem, ím, azmint megtekerhettem, elküldtem kegyelmednek. Ezzel az jó Istennek ajánlom kegyelmedet mind az kegyelmed javain örülők[el] egyetemben. Írtam Kisvárdában, ma pínteken [...]

Kegyelmednek tiszta szíből szolgál

Telegdi Kata

Kegyelmed ez levelet senki kezibe ne adja!

A leányasszonyoknak kegyelmed én szómmal mind fejenkint szolgálatomat mondja. A leányim is kegyelmednek-mint szerelmes Asszonyoknak és mind az leányasszonyoknak szolgálátjokat ajánlják.⁹

Orlovsky Géza némileg eltért a Horváth Iván–Sárdi Margit nevével fémjelezhető állásponttól, s inkább az Eckhardt-féle, óvatos, kevésbé lelkes koncepciót tette magáévá. Így ír: „Véleményem szerint a verses betét inkább tűnik ösztönös, játékos rögtönzésnek – Eckhardt találóan »bájos dadogásként« jellemzi –, mint valamilyen átgondolt poétikai kísérletezés végtermékének. Még a vers poétikai újításait rendkívül magasra, Balassiéval egy szintre értékelő Horváth Iván is elismeri, hogy Telegdi Kata a nyomtatott irodalomtól és a hivatalos irodalmi élettől »elit elszí-

⁹ A rímes részek kurzívval.

geteltségben» tevékenykedett. A szokatlan, párhuzamok nélküli prozódiai alakítás tehát a XVI. századi magyar poétikai hagyomány nem ismeretéből fakad. Megfontolást érdemel még az a körülmény is, hogy Telegdi Kata nem volt gyakorlott író, többnyire diktált: nem papíron, hanem hangzás szerint, »fejben« szerkesztett.¹⁰

Ehhez rögtön tegyük hozzá: *nem hogy nem volt gyakorlott író, hanem elképzelhető, hogy nem tudott írni.*¹¹ Fennmaradt – részben publikált vagy hivatkozott, részben kiadatlan – levelei között egy *sincs*, amely ne az íródeák kezével készült volna, s az aláírás is kivétel nélkül a deáktól származik. Ezzel szemben pl. sógornője, Várdai Kata, talán már 1593 körül¹² megismerkedett a betűvetéssel, második házassága idején, Nyáry Pál feleségeként, 1600 tájt pedig bizonyosan tudott írni, s ha íródeákkal íratott levelet, az aláírás többnyire akkor is saját kezű, alatta ott a *manu propria*.¹³

Szentmártoni Szabó Géza szóbeli közlése, hogy a levél szerzőjét Telegdi Kata férjével, a nagy műveltségű Szokoly Miklóssal azonosítja.¹⁴ Ő elsősorban azzal érvel, hogy képtelenség ilyen, a levél szerzőjére jellemző mitológiai tájékozottságot a 16. század végén nőről feltételezni.

Itt van tehát az állítólagosan *első magyar költőnő*, akiről egyrészt olyan állításokat olvashatunk, hogy „Balassihoz hasonlóan, de tőle függetlenül” (S. Sárdi Margit), egy más hagyomány alapján, ő is mintegy megteremti a magyar nyelvű szövegverset, másrészt írása „bájos dadogás” (Eckhardt Sándor), harmadrészt *valószínűleg nem tud írni*, sőt esetleg nem is nő, hanem nő nevében író férfi (Szentmártoni Szabó Géza).

Ezek nem összeegyeztethető vélekedések.

Horváth Iván mintegy harminc évvel ezelőtt nagyon optimistán nyilatkozott, szerinte „a levéltári kutatások megkezdése előtt” már sok mindent meg lehetett állapítani a verses levélről. Most, ennyi idő múltán, kissé pesszimistábban konstatálhatjuk, hogy a levéltári kutatások ezzel a roppant fontos szöveggel kapcsolatosan valójában éppen csak elkezdődtek, s még sokáig eltarthatnak, valahol az út elején járunk, a magyar nőköltők legkorábbi alkotásairól szinte semmit nem tudunk. A forrásokhoz való visszatérés, a minden eddiginél alaposabb kézirat- és kézírás-vizsgálat elkerülhetetlen. A Telegdi Katától ismert egyéb írások tartalma, nyelvezete nem árulkodik különleges írói tehetségről, műveltségről, inkább a gazdatisztek, várnagyok vagy más litterátusok hangján szólal meg – mint szinte az összes korabeli levél. A női levelek hangneme, stílusa, invenciója, írásképe arra vall, hogy a levélíró ugyan megtanult írni-olvasni (többnyire csak olvasni),¹⁵ de mélyebb műveltséget nem szerzett.¹⁶ Ugyanazok a témák ismétlődnek: a ház körüli események, gazdálkodási beszámolók, az egészségi állapotra vonatkozó kérdések vagy az ilyenek iránti érdeklődés. Képi kifejezőkészséget, a köznapi nyelvi megoldásokon túllépő, játékos, ironikus, gazdag mitológiai ismeretekről tanúskodó s azokat találóan használó, a verses próza megfelelő ritmusát érző szöveget nem ismerünk. Koherens, intellektuálisan magas szín-

¹⁰ RMKT XVI/12, 719.

¹¹ Olvasni viszont valószínűleg igen. A tanulmányokat csupán esetlegesen folytató nemesi származású vagy főrangú hölgyeknél ez a korban igen gyakori. A férfiak rendre korholják a feleségeket, hogy restek az írásra, pedig többnyire nem erről van szó, hanem egyszerűen a képzés hiányáról.

¹² Ekkori férje, Telegdi Pál, gyakran szemére hányja, hogy nem értesíti őt semmiről, még csak egy cédulát sem ír, noha több, betűvetésre alkalmas ember is forog körülötte. Péter Katalin szíves szóbeli közlése, hogy Várdai Kata csak elhitette második férjével, Nyáry Pállal, hogy a kedvéért tanult meg írni. Valójában már korábban is birtokában volt eme tudománynak.

¹³ Báthory István levele Várdai Katához, 1600. január 19. „Egy kicsikét írj, jó leányom, nekem, hogy lássam minémő író vagy.” Vö. ECKHARDT, i. m., 50, illetve TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., 1996 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 17), 142.

¹⁴ Vö. ÁCS Pál, *A késő reneszánsz meglazult pillérei: sztoicizmus és manierizmus az irodalomban = Mátyás király öröksége: Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*, szerk. MIKÓ Árpád, VERŐ Mária, Bp., 2008 (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2008/3), 49, 97. jegyzet.

¹⁵ Egy példa: Péchi Judit arról értesíti Szokoly Katát, hogy olvasni már tud, de írni még nem – ezért van, hogy a levél szövege íródeák kezére vall, a kezdetleges aláírás pedig a kislány átabota írása (MOL P 707, 09135–37).

¹⁶ Telegdi Kata lánya, Szokoly Erzsébet pl. már tud írni – ha írásnak nevezhetjük azt a macskakaparást, amelyet elkövet. Nehéz elhinni, hogy anyja sokkal magasabb képzettségű volt. Vö. Szokoly Erzsébet levele három fiának, 1620, Kisvárdai (MOL, P 707, 515–2677), Szokoly Erzsébet fiának, Melith Ferencnek, 1622, Kisvárdai (MOL, P 707, 514–207).

vonatkozó, láthatóan szellemi játékot űző, megfejtést kívánó, a keletkezési és a befogadási folyamatra reflektáló, aktív dialógust megjelenítő szövegek nem születnek a 16. századi női tollakból. Sőt Magyarországon általában a férfiakéból sem. (Kivétel Balassi, Rimay stb.: a legnagyobbak.)

A szóban forgó levelet Telegdi Kata nevében írták, *fizikailag bizonyosan nem Telegdi Kata, hanem egy íródeák*, s hogy tartalmához van-e, s ha igen, milyen mértékben van köze Kata asszonynak, fogós kérdés. Nem ismerjük a címzettet. Nem ismerjük azt a levelet sem, amelyre ez válaszol. Eddig nem tudtuk, mikor íródott,¹⁷ csak azt, hogy Kisvárdán. Igaz, meglehet, a levél, amikor papírra vetették, datálva volt: a szöveg záróformula előtti utolsó szava ki van szakadva, itt esetleg állhatott dátum, bár valószínűbb az ellenkezője.¹⁸

Szokoly Miklós I. és II.

Az elbeszélés nagymértékben függ attól, hogy ki volt Szokoly Miklósnak, Telegdi Kata férjének az apja. Többek közt ez dönti el ugyanis, hogy hány Szokoly Miklós volt a korban. Telegdi Kata férjének, ezt számos forrás bizonyítja, Várdai Anna volt az anyja. Az apját Nagy Iván (1863) vagy (id.) Szokoly **Miklósnak**, vagy Szokoly **Istvánnak** gondolja.¹⁹ Radvánszky Béla (1867), aki a saját levéltárában fellelhető dokumentumok alapján összeállította a Szokoly-családfát, **István** mellett voksol.²⁰ Lukcsics Pál (1929)²¹ ellenben Szokoly **Miklóst** (értelemszerűen: id. Szokoly Miklóst) teszi meg Várdai Anna férjének, Balassi Bálint perbéli ellenfelének. Dávid Zoltán, Telegdi Anna (Telegdi Pál és Várdai Kata lánya, Nyáry István felesége) verseinek kiadója szerint pedig Balassi Bálint azzal, hogy feleségül vette Dobó Krisztinát, Várdai Mihály özvegyét, Várdai Kata mostohaapja lett,²² azaz Várdai Mihályt tartja – nyilvánvalóan tévesen – Kata apjának. A történészek egységesek: szerintük Szokoly Miklós atyja, Várdai Anna férje: *István*; ám abban is egységesek, hogy csak *egy* Szokoly Miklósról tudnak. A Várdai-családfát összeállító Hegyi Géza (2005) „Szakolyi” **István** nevezi meg Várdai Anna férjének,²³ Simon Zoltán (2008) szintén: „Szakolyi Miklós, Szakolyi **István** és Várdai Anna fia, Várdai Mihály unokaöccse.”²⁴ Néző István (2010) rendkívül gazdag, több mint ezer oldalas kisvárdai forrás-gyűjteményének adatai alapján is „Zokoly István” Szokolyi Miklós atyja.²⁵ Telegdi Kata verses levelének kritikai kiadása (2004)²⁶ szerint viszont id. Szokoly **Miklós**, akiről a kiadó azt is tudni véli, hogy 1586-ban halt meg.²⁷ Szivák Gábor (2000) kétszer is, hangsúlyozottan, Szokoly Miklós fia Szokoly Miklósról ír, s ő is úgy tudja, hogy id. Szokoly Miklós 1586-ban hunyt el.²⁸

A forrásokban többször is, világosan: „*Nicolaus Zokoly, filius quondam Stephani...*”²⁹ – ez a történészeket igazolja. Az azonban már a valamiféle anomáliát is észlelő, és (tévesen) az egyik Miklóst a másik apjának megtévő, többnyire irodalomtörténész kollégákat, hogy tény: a korban *két Szokoly Miklós* volt. Azonban id. Szokoly Miklós nem az apja (mint a kritikai kiadás nyomán

¹⁷ Tanulmányunk, remélhetőleg, ezt a kérdést megválaszolja.

¹⁸ Több példa bizonyítja, hogy Szokoly Miklósnak és környezetében másoknak is volt olyan levéldatalási formája, amelyből hiányzott az évszám – hiszen aki kézhez vette a küldeményt, az úgyis tudta, hogy az Úr hányadik esztendejében járnak.

¹⁹ NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, X (S–SZ), Pest, 1863, 787.

²⁰ RADVÁNSZKY Béla, *A Zokoli és kis-várdai Zokoly család*, Századok, 1867, 510. „V. István, 1578 néhai” – írja.

²¹ LUKCSICS Pál, *Balassa Bálint levele Melith Istvánhoz, a szepesi kamara főnökéhez*, ItK, 1929, 103. Vö.: „A levélben említett Zokolyi nem más, mint Z. Miklós, felesége Várdai Anna révén közeli rokona a költőnek.”

²² DÁVID Zoltán, *Telegdy Anna (1591–1635) ismeretlen versei*, ItK, 1998/1–2, 240.

²³ HEGYI Géza, *Bálványosvár és a nagypolitika (1456–1463) – A Várdai és a losonci Dezsőfi család küzdelme a bálványosi uradalomért*, Erdélyi Múzeum, 2005/3–4, 112.

²⁴ SIMON Zoltán, *A kisvárdai vár inventáriuma: Adalékok a kisvárdai vár történetéhez és helyrajzához*, Kisvárdai vár, 2008, 22.

²⁵ NÉZŐ István, *Kisvárdai olvasókönyv*, kézirat, 314.

²⁶ RMKT XVI/12.

²⁷ Ez az adat bizonyára innen: KOROKNAY Gyula, *Losonczy Anna Tiszaszentmártonban*, ItK, 1963, 734. „Zokoly Miklós alispán, Várdai Kata gyámja az előző évben meghalt” – írja Koroknay az 1587-es év tárgyalásánál. Noha a kötetet Orlovsky Géza jegyzi, a Várdai- és a Szokoly-családfa a sorozatszerkesztő, Szentmártoni Szabó Géza munkája.

²⁸ SZIVÁK Gábor, *Telegdy Kata, egy XVI. századi magyar verselő nő*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 2000/2, 140.

²⁹ MOL, O 66, 5003. filmtekercs, 6a. kötet, Z/No. 155, 221 (1583).

korábban mi is gondoltuk),³⁰ hanem a nagybátyja vagy unokabátyja volt ifj. Szokoly Miklósnak. Id. Szokoly Miklós (†1586, felesége Görbédy Kata)³¹ tevékenységét ifj. Szokoly Miklós (†1599, felesége Telegdi Kata) tetteivel semmiképpen sem szabad egybemosni. Még akkor sem, ha ezt a kor is megtette... A források hol megkülönböztetik a két férfit egymástól, hol nem. Van adatunk rá, hogy pl. 1585-ben „Nicolaus Zakoly junior”-t írnak,³² s arra is, hogy 1582-ben „Nicolaus Szokoly senior”-t³³ emlegetnek. Mivel azonban a különbségtevés nem következetes, nyilvánvaló, hogy a keveredés már ekkor elkezdődött, s a junior – erről majd később – *ezt tudatosan ki is használta*.

Egy olyan elbeszélést vízionálunk tehát, ahol van egy idősebb generáció – Várdai Mihály, Várdai Miklós, Várdai Anna, Várdai István, id. Szokoly Miklós stb. – s egy fiatalabb, az 1580-as években frissen házasodott: Balassi Bálint, Dobó Krisztina, Várdai Kata, Telegdi Kata, Telegdi Pál, ifj. Szokoly Miklós stb. Ez már csak azért is logikus, mert Szokoly Miklós szerepei – a kisvárdai vár fegyveres védelme a császári katonasággal szemben, a Várdai Kata fölötti gyámság (sőt: Dobó Krisztinának is gyámja) – egy idősebb Szokoly Miklóst valószínűsítene.³⁴ Márpedig az 1580-as évek elején az a Szokoly Miklós, aki majd perek során védi meg a maga és Várdai Kata számára a Várdai-örökséget, még csak huszonéves lehetett, hiszen 1572-től legalább 1578-ig a jezsuiták bécsi főiskolájára járt.³⁵ Csak a két Szokoly Miklós koncepció esetén nyer értelmet, hogy ifj. Szokoly húgának szólítja Várdai Katát, míg Kata bátyjának ifj. Szokolyt, s ecsedi Báthory István is hűg/báty relációban kezeli őket. A továbbiakban 1586-ig, amíg id. Szokoly Miklós meg nem hal, megkülönböztetjük (id., ill. ifj.) a két Szokoly Miklóst.³⁶

Várdai Mihály (Dobó Krisztina első férje) 1582. január 6-án végrendelezett, és 1583. december 11-én halt meg.³⁷ Örökösének Várdai Jánost és Várdai Katát, Miklós nevű testvérének kiskorú gyermekeit tette meg. Gyámul ecsedi Báthory Miklóst és Dobó Ferencet jelölte ki, úgy, hogy Várdán id. Szokoly Miklós („atyafi”) legyen a gondviselő. Id. Szokoly Miklós tehát gyámja mind Dobó Krisztinának, mind Várdai Katának, akinek apja az 1573-ban elhunyt Várdai Miklós volt (felesége Losonczy Dóra, Losonczy Anna unokatestvére), Várdai Anna és Várdai Mihály testvére. Előírja, hogy id. Szokoly hűséges legyen Dobó Krisztinához és a kiskorú örökösökhöz. Saját maga és Várdai János magtalan halála esetére pedig úgy rendelkezik, hogy a kisvárdai vár és annak uradalma négy részre legyen osztva: az egyik rész Várdai Katáé, a második ifj. Szokoly Miklóse („öcsém”), a harmadik Serédynéé,³⁸ a negyedik pedig az Alaghyaké³⁹ legyen. Várdai Mihály, a család utolsó felnőtt férfi tagja 1583. december 11-én⁴⁰ halt meg, majd hamarosan, 1586-ban követte őt a sírba testvérének fia, János is.⁴¹

És itt tegyük egy kis kitérőt. A végrendeletet figyelmesen olvasva⁴² észre kell vegyük: a végrendelező **két** Szokoly Miklósról tud. Az egyik, id. Szokoly Miklós **atyámfjának** neveztetik,

³⁰ RMKT XVI/12, 722.

³¹ 1588: Szamosujlaky Mihály, Hodossy Zsófia, Szakolyi Boldizsár, Reszegei Kata és Zokoly Jánosné megintetik Uray Sándorné Görbédy Katát, ki Zokoly Miklós özvegye.

³² MOL, O 66, 5003. filmtekercs, 6a. kötet, Z/No. 254–255 (1585).

³³ MOL, 38. kötet, Tomus LV. fasc. 1003–1016 (4395–4396. tekercs) 10. irat, p. 27–30.

³⁴ A Szokoly Miklósról rakódott zavarokhoz hozzájárult a Dudith-kritikai kiadás is, vö. a 146. jegyzettel!

³⁵ Ez hozzávetőlegesen meghatározza az életkorát, ekkor 18–24 éves lehetett, több nemigen. Szokoly tanulmányairól, életpályájáról lásd a továbbiakban.

³⁶ Miként tették a kortársak is. Lásd a korábban a „junior”, ill. „senior” Szokoly Miklósról idézett forrásokat!

³⁷ MOL, E 244, 1464/177. December 5-én, nem egész egy héttel a halála előtt még kiegészítette végrendeletét, ám az örökhoagyás rendjén nem változtatott. Ügyelt rá, hogy ez utóbbi testamentum minden formai követelménynek megfeleljen, 9 tanú látta el kézjegyével. Vö. Ács Zoltán, *Kisérletek a Várdai-vagyon megszerzésére: Egy XVI. századi háramlási per története*, Borsodi Levéltári Évkönyv, szerk. ROMÁN János, Miskolc, 1985–1986, 174. A tanulmányban téves adatok (Báthori Miklós országbíró felesége *nem* Losonczy Anna volt, hanem Losonczy Fruzsina; Várdai Mihály *nem* 1584-ben halt meg, hanem 1583-ban; Várdai Mihálynak *nem* sógora Szokoly Miklós stb.).

³⁸ Várdai Klára, Serédy Istvánné. Simon Zoltán (*i. m.*, 22) szerint: ő Várdai Ambrus leánya, Várdai Mihály nagynénje.

³⁹ Uo. Alaghy György és Várdai Fruzsina (Várdai Mihály unokatestvére) gyermekei: Alaghy István és Ferenc.

⁴⁰ MOL, E 244, 1464/177.

⁴¹ Vö. SIMON Zoltán, *i. m.*, 21–22.

⁴² RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, III, Bp., 1879, 119 („Várdai Mihály végrendelete”).

tudjuk, hogy Szabolcs megye leendő tekintélyes alispánja,⁴³ s idősebb korhoz illő feladatokat kap: gyám, tutor; a másik mindig „Szokoly Miklós öcsém”. Ezt a két Szokoly Miklóst az eddigi szakirodalom a végrendelet szövegében is egynek gondolta. Sok minden érthetővé válik, ha azzal a preconcepcióval közeledünk a szövegekhez, hogy tudva tudjuk: két Szokoly Miklós volt.

*Harc Kisvárdáért*⁴⁴

Az udvar 1584 májusában Nogarola Ferdinánd kassai főkapitányt küldte ki Várda elfoglalására,⁴⁵ meghagyva, hogy tartsa tiszteletben az özvegy (Dobó Krisztina, Balassi Bálint leendő felesége) és a leány (Várdai Miklós lánya, Várdai Kata) jogait.⁴⁶ Augusztusban Rudolf is elrendelte, hogy – mivel a vár nem maradhat asszony kezében – fizessék ki az özvegyet, a várat pedig vegyék vissza a királyi birtokok közé. Nogarola 100 főnyi német katonával jelent meg, de nem jutott be a várba, ahol ekkor már idősebb Szokoly Miklós volt az úr, aki magát Várdai özvegyének gyámjával is kinevezte, s Várdai Mihály végrendelete alapján, saját és gyámleánya jogán, a vár többségi tulajdonosaként viselkedett.⁴⁷ 1585-ben felmerült, hogy az udvar nevezze ki Ungnad Kristófot és nejét, Losonczy Annát gyámul. Sőt szóba került az is, hogy fegyverrel vegyék be a várat, ezt azonban Illésházy István javaslatára elvetették.⁴⁸ Eközben ifjú Szokoly Miklós felvette a „kisvárdai” előnevet, s a hűségesküt ugyan letette, de Várdát nem adta át.

A fenti, egy bekezdésbe sűrített történet a valóságban sokkal bonyolultabb volt. Nyilvánvalóan a királyra háramlási jog állt szemben a végrendeletben foglaltakkal, a hivatalosság, a kamarák, a királyi ügyész (és a királyi érdek) az előbbi, a magyar szokásjog egy vonulata (és a leányági örökösök érdeke) az utóbbit támogatta.

Lényegében Várdai Mihály halálától (†1583) mintegy 1611-ig tart a bizonytalanság, hogy kié is lesz a Várdai-örökség, kire száll Kisvárdra vára a hozzá tartozó birtokokkal. Az eseményeket csak vázlatosan ismertetve is világos, hogy egy jogi-ügyintézői zseni, ifj. Szokoly Miklós éri el, hogy a vár az övé és Várdai Kataé (az ő révén Telegdi Pálé) legyen. A Szepesi Kamara, a királyi ügyész, a Habsburg főhercegek s maga a király is kezdetben egyszerű ügynek tekintette a Várdai-örökséget, ahol nyilvánvalóan – mivel a férfiág kihalt – öfelségére száll minden, miután a törvényes lánynegyedek és a jegyajándékot az özvegy és az unokahűg megkapta. Jellemző Ernő főhercegnek a Szepesi Kamarához 1584. június elsején írt levelének⁴⁹ magabiztos hangja: a Várdai-javakat úgy kell lefoglalni, mint az Ország-, a Podmaniczky- meg a Gyulaj-javakat foglaltuk le a múltban.⁵⁰

Július végén a főherceg már türelmetlen, most ecsedi Báthory Istvánt utasítja Kisvárdra elfoglalására.⁵¹ Aztán augusztusban úgy véli, lezárhatják az ügyet: valaki hozzon a kincstárból 400 forintot, amellyel ki lehetne fizetni Várdai Mihály özvegyének a hozományát, illetve jegyajándékát. Tehát ünnepélyes megidéző levelet küldjete az özvegynek, s gondoskodjatok arról, hogy ezt meg is kapja, el ne vesszen, s emiatt az örökösödési per el ne húzódhasson.⁵²

⁴³ 1584. nov. 23-án nevezik ki, vö. KOROKNAY, *i. m.*, 733.

⁴⁴ Erről ÁCS Zoltán, *i. m.*

⁴⁵ Az első parancslevél kelte: 1584. 05. 03., Bécs, aláírója Ernő főherceg. MOL, E 249, 2967/13.

⁴⁶ MOL, E 244, 1464/201–202. Az udvar álláspontja részletesebben: várbeli ház nem adható át az özvegynek, de a városbeli igen. Várdai Mihály nővérei révén vannak még jogos követelők, pl. Szokoly Miklós. Várdai Mihályé volt még a Losonczy-örökségből Szalánc [Kassától 13 km-re délkeletre] vára és a szentmártoni birtok. Losonczy Antal lányai Homonnai Gáspárhoz és Várdai Miklóshoz mentek feleségül, Losonczy István lányai pedig Báthori Miklóshoz és Ungnad Kristófhöz. A Losonczy lányok fiúsítottak, tehát nem a leányági örökösödés vonatkozik rájuk. Várdai Mihály özvegye és Serédy István özvegye, továbbá Szokoly Miklós és Melith István között örökösödési szerződés is fennáll, ez a kincstárra káros, meg kell vizsgálni a leleszi konventben, hogy is van ez.

⁴⁷ *Uo.*; vö. még: SIMON Zoltán, *i. m.*, 22.

⁴⁸ *Uo.*

⁴⁹ MOL, E 249, 2967.

⁵⁰ Az eredetiben latinul. A latin levelekből idézve nem használunk idézőjelet, mivel sohasem szó szerinti fordítást adunk, hanem rövidített tartalmi kivonatot.

⁵¹ 1584. 07. 31., Bécs, latinul, Ernő főherceg a Szepesi Kamarához. MOL, E 249, 2967/45.

⁵² 1584. 08. 25., Bécs, latinul, Ernő főherceg a Szepesi Kamarához. MOL, E 249, 2967/58.

Felmerül, hogy a várat csellel, Ungnad Kristóf gyámmá kinevezésével, vagy akár fegyveres erőszakkal kell bevenni. Tanácsadói mindezekről általában óva intik Ernő főherceget.⁵³ Az is kiderül: ecsedi Báthory István az, aki eldönthetné a kérdést, a királyi személynök szerint őt kellene gyámul kinevezni.⁵⁴ Báthory, ha akarná, nyilván meg tudná szerezni a Habsburgoknak Kisvárdát. De hát: nem ezt akarja.

A következő év elején a főherceg már jóval bizonytalanabb, sokadszor kér tanácsot kamaráisaitól: Báthori Miklós halálával [1584. december 17.] Kisvárdára vára, amelyet azon a címen vett birtokába a megboldogult, hogy Várdai Miklós leányának a gyámja, felszabadult, de nem világos előttünk, hogy ez a vár a kincstárra háramlik-e, vagy a nőági örökösökre.⁵⁵ Márciusban újabb nehézség merül fel: ...Kisvárdára bárói birtok, vajon erre nézve meddig terjed a kincstár örökösödési joga?⁵⁶ A két Szokoly Miklóst szemmel láthatóan a főherceg is keveri, ami éppen-séggel nem lehetett ellenére ifj. Szokoly Miklósnak: ...Miután Várdai Mihály özvegyének gyámja Szokoly Miklós, bár erre a tisztre nem öfelsége nevezte ki, s mivel a Várdai leánykának is ő a tutora, ennek hozománya érdekében Szokolyt is meg kell hívni a hagyatéki tárgyalásra [1585].⁵⁷ Itt természetesen a leányágon anyja révén az öröklésben érdekelt Szokolyról van szó, de a gyám, a tutor – Várdai Mihály végrendelete szerint – nem ő volt, hanem a nagybátyja. Végre 1586-ra az ügyről döntés születik: az országgyűlés fogja tárgyalni.⁵⁸ Ernő főherceg március–augusztus között is a Várdai-hagyaték ügyében buzgólkodik – kevés sikerrel. 1586. október végén aztán Istvánffy Miklós nádorhelyettes kap megbízást, hogy lefoglalja a magvaszakadt Várdai család javait, mivel azok a koronára háramlottak. A női ág kielégítésére most is 400 forintot szánnak.⁵⁹ Istvánffy idézést küld az érdekelteknek az országgyűlésre – ennél több nem történik. 1587 nyarán Ernő főherceg már csak a „menteni, ami még menthető” álláspontot képviseli, mint írja: Gróf Nogarola Ferdinánd jelentéséből tudjuk, hogy Szokoly Miklós miként akarja Kisvárdára várat birtokolni, illetve nekünk a hűségesküt letenni. Miután ez a vár a királyra szállt vissza, megparancsolom, hogy Nogarolával együtt alaposan mérlegeljétek Szokoly reverzálislevelét. Tegyetek erről jelentést, hogy eldönthessük, megengedhető-e Szokoly részére a kisvárdai (elő)név használata.⁶⁰ Még ugyanaznap egy másik levelet is ír, hasonló tartalommal, láthatólag nem tudván megemésztetni, hogy Szokolynak valójában nincs jogalapja a birtokláshoz.⁶¹ A Szepesi Kamara válaszüzenetében azon a véleményen van, hogy miután Szokoly Miklós megkaparintotta Kisvárdát, reverzalist kell adnia, amelyre tegyen hűségesküt. Jogcíme a vár megszerzésére az volt, hogy anyja Várdai lány, továbbá Várdai Miklós leányának is ő a gyámja.⁶²

Eleinte Szokoly nem hajlandó a neki átadott esküformát aláírni, majd ecsedi Báthory István közbenjárására mégis lerakja az esküt, mind szóban, mind írásban.⁶³ A következő évben tovább húzódik az ügy, 1588 szeptemberében a Szepesi Kamara így summázza véleményét: jóllehet ennek a vidéknek a jogászai inkább a kincstári ügyész ellen, mint mellette éreznek, a következőt jelenthetjük: a kisvárdai várat jelenleg birtoklók azt hangoztatják, hogy Várdai Mihály, aki

⁵³ Ács Zoltán, *i. m.*, 176–177.

⁵⁴ Ács Zoltán, *i. m.*, 179.

⁵⁵ 1585. 01. 09., Bécs, latinul, Ernő főherceg a Pozsonyi Kamarához. MOL, E 21, 746/17.

⁵⁶ 1585. 03. 13., Bécs, latinul, Ernő főherceg a Pozsonyi Kamarához. MOL, E 21, 746/30. Mint később kiderül, ez tévedés, a Várdaiak nem mágnások. Szokoly ezt is a maga javára tudja fordítani, erre hivatkozva nem lehet rendkívüli, nádori bírósággal (ami a mágnásokat megilleti, és aránylag gyors) tárgyaltatni a hagyatéki ügyet, marad a sokkal lassabb, nagyon sokáig elhúzható szokásos út.

⁵⁷ 1585. 04. 16., Bécs, latinul, Ernő főherceg a Pozsonyi Kamarához. MOL, E 21, 747/82.

⁵⁸ 1586. 02. 27., Bécs, latinul, Ernő főherceg a Pozsonyi Kamarához. MOL, E 21, 750/81.

⁵⁹ 1586. 10. 29., Pozsony, latinul, Pozsonyi Kamara a Szepesinek. MOL, E 250, 3022/68.

⁶⁰ 1587. 07. 30., Bécs, latinul, Ernő főherceg a Szepesi Kamarához. MOL, E 21, 597/157v.

⁶¹ Szokolynak a birtokláshoz mi a jogcíme? – kérdezi már sokadszor a kamarától. 1587. 07. 30., Bécs, latinul, Ernő főherceg a Szepesi Kamarához. MOL, E 21, 756/174; MOL, E 249, 2971/29.

⁶² 1587. 08. 21., Kassa, latinul, a Szepesi Kamara jelentése. MOL, E 244, 1464/400, 485. (A Szepesi Kamara feje Melith István.)

⁶³ 1587. 11. 01., Bécs, latinul, Ernő főherceg a Szepesi Kamarához. MOL, E 249, 2971/1 és 1587. 11. 11., Bécs, latinul, Ernő főherceg a Szepesi Kamarához. MOL, E 249, 2971/23.

báróságot szerzett, Várdai Jánossal együtt utolsó fitagjai voltak a Várdai családnak. A kamarai ügyész azt hangoztatja, hogy Várdai Mihály prelátus volt [tehát halála után a kincstár örökölt!]. A magyar jogászok erről hallani sem akarnak, s a leányági örökösödési [magyar] jogba kapaszkodnak, mondván, hogy Várdai Mihály nemes volt. Legjobb lenne ezt az ügyet az országgyűlés ítéletére bízni, az talán érvényt tudna szerezni a kamarai ügyész törekvéseinek.⁶⁴

Megint eltelik egy év, a Szepesi Kamara megint jelent: nem sikerült a leányági örökösökkel megegyezni.⁶⁵ 1589-ben Szokoly már olyan erősnek érzi magát, hogy ellentámadással próbálkozik, bepanaszolja Ernő főhercegnél a Szepesi Kamara vezetőjét (Melith Istvánt) és a királyi ügyészt, hogy állandóan újabb vizsgálatokkal zaklatják.⁶⁶ Az Eperjesen, 1589-ben, Istvánffy nádori helytartó jelenlétében lezajlott per szerint a Várdaiak főnemesek (veri barones), ezért vonatkozik rájuk a háramlási jog (későbbi álláspont szerint ez tévedés), de az udvar keresetének a bíróság mégsem ad helyt, mert Várdai Mihály nem örökös nélkül hunyt el (Várdai János még élt). Ezért a király újabb perben érvényesítheti jogait.⁶⁷

1590-ben a Pozsonyi Kamara felszólítja a Szepesi Kamarát, hogy idézzék meg Kisvárdá-ügyben a Várdai család élő tagjait a leleszi konvent által a nádor bírósága elé.⁶⁸ Még ebben a hónapban a Pozsonyi Kamara ismét ír a Szepesi Kamarának, hogy a Kisvárdá-ügyben megidézettek *feltétlenül jelenjenek* meg a nádori oktavás törvényszék előtt, amely már megkezdődött. Írják meg az utolsó férfi Várdai (Várdai János) halálozásának napját.⁶⁹

Nincs itt terünk részletezni, de időközben a Várdai-örökségre, vagy legalábbis egy részére, mások is áhítoznak. Mind a gyámság, mind a különböző birtokok kérdésében Szokoly Miklósnak (szinte mindig Várdai Kata képviselőjében is) számos pere, csetepatéja támad többek közt Ungnad Kristóffal, majd Losonczy Annával, Dobó Ferencsel, Dobó Krisztinával, Balassi Bálinttal.⁷⁰

Az udvar által elért eredmény édeskevés. A leleszi konvent jelenti, hogy Wanyay Mózes pap kiküldött a kisvárdai várban, szokott lakóhelyén kereste fel Szokoly Miklóst, akit nem talált otthon, csak feleségét, de a várba nem engedték be. Telegdi Pált és feleségét, Várdai Miklós Katalin nevű leányát szervienseik (András deák, Doby András udvarbíró) jelenlétében felszólította, hogy adják át a várat a kincstár számára a kincstári jogügyi igazgatónak, Bereley Miklósnak, a vár minden birtokával együtt, addig is, míg a bíróság nem dönt néhai Kisvárdai Mihály királyi pincemester hagyatéki ügyében.⁷¹ Az eredmény ugyanaz, mint egy hét múlva, 1590. április 20-án: Wanyayt most sem engedik be a várba, s az átadást megtagadják.⁷² Szeptemberre a Szepesi Káptalan – időközben Szokoly benyújtotta a megfelelő bizonyítékokat – kénytelen azt írni a Pozsonyi Kamarának, hogy a Várdaiak nem bárók, csak nemesek, s ezért a gyors, rendkívüli, nádori bíróság alá tartozó eljárás velük szemben nem alkalmazható.⁷³

1591-ben a Szepesi Kamara így foglalta össze a történeteket: a kisvárdai ügyet eddig a Pozsonyi Kamara utasítására intéztük, a rendes jogi úton, bár ez így hosszadalmas, de törvényes forma. Öfelsége kívánsága ugyan az volt, hogy az ügyet rendkívüli bírói testület tárgyalja, mégpedig a nádori ítélmester, de a felek ezt visszautasították, s így a királyi tábla elé került mint soron kívüli ügy, s ez ellen jogszerű kifogást mi sem tehattünk. Ha azonban itt nem nyerne végleges ítéletet, akkor a királyi tábla Szent György-napi nyolcados törvényszéke elé kerül stb.

⁶⁴ 1588. 09. 15., Kassa, latinul, Melith István, Gersei László, Hoffmann György, Földváry István a Szepesi Kamarához és a Szepesi Kamara véleménye. MOL, Kam. Scep., E 23, f. 1196 (276–279, 282–287).

⁶⁵ 1589. 05. 30., Kassa. MOL, E244, 1465/42–43.

⁶⁶ 1589. 08. 12., Bécs, latinul, Ernő főherceg a Szepesi Kamarához. MOL, E 249, 2973/30.

⁶⁷ Ács Zoltán, *i. m.*, 181.

⁶⁸ 1590. 03. 03., Pozsony, latinul, Pozsonyi Kamara a Szepesi Kamarához. MOL, E 250, 3023/26–27.

⁶⁹ 1590. 03. 29., Pozsony, latinul, Pozsonyi Kamara a Szepesi Kamarához. MOL, E 250, 3023/94–95. Várdai János valamikor 1584 márciusában halt meg. Vö. Ács Zoltán, *i. m.*, 174.

⁷⁰ Vö. KOROKNAY, *i. m.*; Ács Zoltán, *i. m.*, 180.

⁷¹ 1590. 04. 13., latinul. MOL, E 152, fasc. 410, No. 48.

⁷² 1590. 04. 20., Pozsony, latinul. MOL, E 162, fasc. 411, No. 5.

⁷³ 1590. 09. 23., Kassa, latinul. MOL, E 23, 1196/283.

Ajándék a nőági örökösöket nem illeti meg, csak a kincstárat, a haldokló Várdai Mihály is kijelentette, *hogy javai a leányági leszármazottakat nem illetik.*⁷⁴ [Több, mint csúsztatás, vö. Várdai Mihály végrendeletével. A kamarai urak mindent megpróbáltak!]

De Szokoly Miklóst nem kell féltetni. Jogi ügyességére csak egy példa, 1591-ből: a nádori helynök előtt kisvárdai Szokoly Miklós a maga és Telegdi Pál (felesége: Várdai Katalin, néhai Várdai Miklósnak, Várdai István testvérének leánya) nevében azzal vádolja Gyarmati Balassa Menyhértet, hogy ágyús seregével ostrom alá fogta Kisvárdát, összelődözte, leégette a házak nagyobb részét, a környező falvak népét kifosztotta, világgá kergette, mindezzel több mint 50 000 forint kárt okozott, további 5000 forintra becsülhető a jobbágyság kifosztása. *Mindezt 1563-ban cselekedte.* Most már Balassa Menyhért meghalt, tehát unokáját, Menyhért fiának István nevű fiát perlik kártérítésért, amelyet a bíróság 1200 forintban állapított meg, s amelyet Balassi István ki is fizetett a Várdai-örökösöknek, akik ezzel megelégedve, a Balassákkal szemben mindenemű keresetükkel felhagynak, s a pert megszüntetik.⁷⁵ Nem nagyon lehetett több olyan ügyvéd-zseni ekkor, aki a 28 évvel korábban történeteket így hasznosította volna.

Az időhúzás 1592-ben is folytatódik. Istvánffy Miklós nádori helytartó bizonyítja, hogy a kincstári főügyész, Andreassyek Mátyás megbízottja, Thernyey László, vagyis a kincstár mint felperes és néhai Várdai Miklós leánya, Katalin mint alperes közti örökösödési perben a tárgyalásra a feleket a Szent György hetével kezdődő nádori ítélőszékre megidézte, de az alperesek a határnapig nem jelentek meg.⁷⁶

És így tovább, azzal a különbséggel, hogy a tizenöt éves háború eseményei egy időre Kisvárdai örökösödési kérdését is háttérbe szorítják.

1597-ben és a következő évben a Habsburg-adminisztráció ismét felmelegíti az ügyet.⁷⁷ Figyelmeztető levelek mennek a Várdai-örökség ügyében. Kiderül (a korábbi kamarai átiratokkal ellentétben), hogy özvegy Telegdi Pálné Várdai Katalin a leánynegyedet még – az indokolás szerint a háborús idők miatt – nem kapta meg. Bécs információt kér arról, hogy kik is birtokolták voltaképpen Kisvárdát.

1599. szeptember 18-án meghalt Szokoly Miklós. Hogy mennyire az ő személyéhez kötődött Kisvárdai birtoklása, azt II. Mátyás reakciója bizonyítja ékesen: a kisvárdai várbirtoknak – mint írja – már Várdai Mihály halálakor a kincstárra kellett volna szállnia, de Szokoly Miklós ezt megakadályozta. Most, hogy Szokoly meghalt, tessék gyorsan intézkedni!⁷⁸

Rokonsági viszonyok

Várdai Kata először (talán) Szokoly Miklós jegyese,⁷⁹ s frigyükkel a kisvárdai vár két örököse egyesíthette volna vagyonát. Nehézséget jelenthetett azonban, hogy a jegyesek egymás elsőfokú unokatestvérei voltak. Elképzelhető, hogy a közismert s a családot közvetlenül is érintő (hiszen Várdai Mihály második felesége, Dobó Krisztina volt az egyik szereplő) Balassi Bálint–Dobó Krisztina házassági botrány miatt nem valósult meg a frigy. Várdai Kata aztán ahhoz a Telegdi Pálhoz megy hozzá, akinek testvérét, Telegdi Katát Szokoly Miklós vette nőül. A két család tehát nemcsak együtt él Kisvárdán, de a sógorok, sógornők (s az egykori jegyesek?) igen-igen jól ismerik egymást. Várdai Kata hároméves korától együtt nevelkedett Szokoly Miklóssal, ecsedi Báthory István pl. Szokolyt következetesen Várdai Kata bátyjának nevezi. Szokoly Miklós pedig „szerelmes húgomasszony”-ként címezi neki 1594 májusában a hatvani táborból írott levelét.⁸⁰

⁷⁴ 1591. 02. 16., Kassa, latinul, a Szepesi Kamara a Pozsonyinak. MOL, E 23, 1196/284–286.

⁷⁵ 1591. MOL, P 707 (Várdai 2. csomó), fol. 6. (220–221).

⁷⁶ 1592. 05. 03., Eperjes, latinul. MOL, E 162, fasc. 410, No. 49.

⁷⁷ 1597. 12. 31., Bécs, latinul. MOL, E 250, rsz. 3024 (1592–150/151); 1598. 05. 09., Pozsony. MOL, E 250, 3025/48–51.

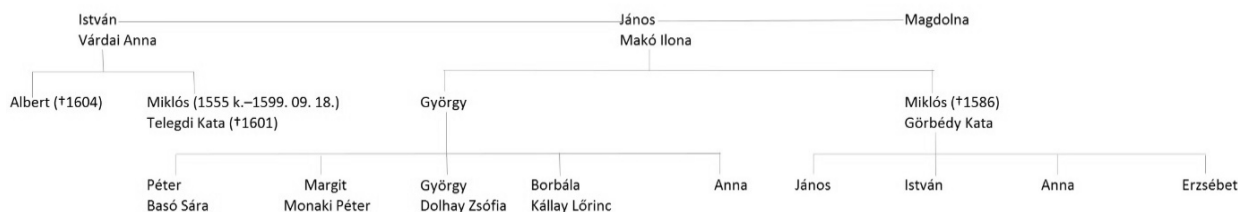
⁷⁸ 1599. 10. 02., Bécs, latinul. MOL, E 21, 608/118/v.

⁷⁹ Vö. ZUBÁNIC László, *Víz tükrére történelmet írni...*, Ungvár, Intermix Kiadó, 2007 (Kárpátaljai Magyar Könyvek, 157), 24–30. Fogalmunk nincs, a szerző honnan veszi adatát.

⁸⁰ *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)*, sajtó alá rend. JANKOVICS József, Bp.–Szeged, 1981 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 5), 62.

A rokonsági viszonyokat az alábbi családfarészletek foglalják össze:⁸¹

Szokoly család

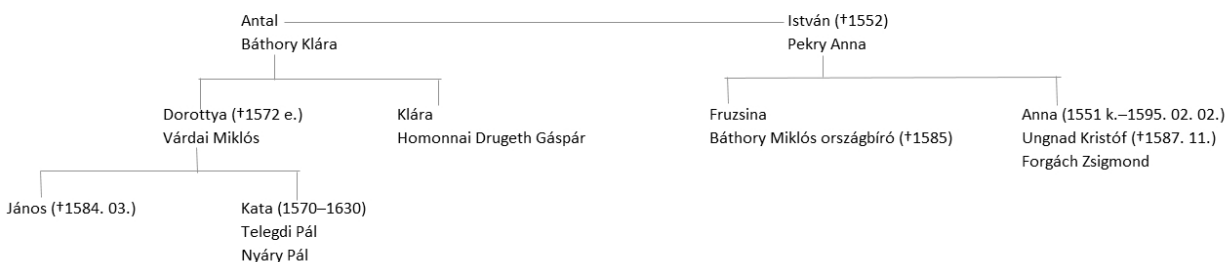
Telegdi család

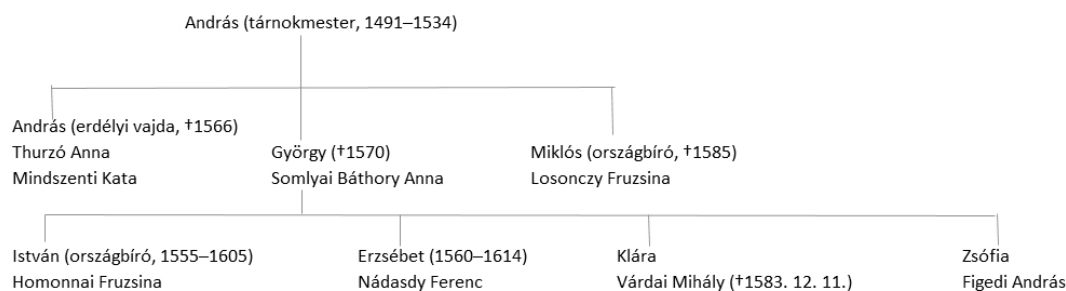
(Kis)Várdai család

Losonczy család

⁸¹ Az évszámok és egyéb adatok csak akkor vannak feltüntetve, ha az elbeszélés szempontjából jelentőségük lehet.

Báthoryak ecsedi ága*Ki az ángy, azaz a levél címzettje?*

Egyelőre abból a mégiscsak valószínűbbnek látszó feltételezésből kiindulva, hogy a Telegdi Kata aláírású levélnek van köze Telegdi Katához, ecsedi Báthory Istvánné Homonnay Fruzsínát⁸² – egyetértve Eckhardtal – bizonyosan kizárhatjuk a címzettek közül. Nemcsak azért, mert nem ángy, azaz sógornő (noha e szó tágabb értelemben egyszerűen idősebb nőrokont jelentett!), hanem leginkább azért, mert a házaspárnak sohasem született gyereke, egy ilyen durva tréfát, hogy üdvözlük a lányait, a korban soha, senki nem engedett volna meg magának a nagyúrral szemben. Marad tehát Telegdi Kata két sógornője, Várdai Kata és Sennyey Anna. Mind Szentmártoni Szabó Géza a *Szöveggyűjteményben*, mind Orlovsky Géza a kritikai kiadásban Várdai Kata mellett, méghozzá a szerintük bizonyosan Szentmiklóson élő Várdai Kata mellett teszik le a voksot. Az Orlovsky-féle érvelés szerint a levélben lévő orosz vonatkozások miatt esik a választás az 1594 tájt⁸³ (szerintünk: talán) Szentmiklósról,⁸⁴ a Telegdiék birtokára költöző Telegdi Pálné Várdai Katára, holott, mint Orlovsky helyesen írja, Sennyey Anna is orosz (ruszin) környezetben élt. Tény, hogy Telegdi János 1593-as végrendeletében Szentmiklóst átengedte öccsének, Telegdi Pálnak,⁸⁵ s tény, hogy itt Pál (és János) építkezéseket folytatott, innen keltezett adománylevelet, s itt van eltemetve, tehát valószínűsíthető, hogy idővel Várdai Katával együtt Szentmiklóson is éltek, de az igen kérdéses, hogy állandó tartózkodási helyük lett volna. 1594 júliusában Potherinből⁸⁶ ugyan azt írja öccsének Telegdi János, hogy „...az Szentmiklósról menés, valamikor kegyelmed akarja, meglehet, mert az házakban senki nem lakik”, de gondoljon bele Pál, hogy az ő háza, ahova elköltözne,⁸⁷ még nincs kész, s itt áll előttük az aratás, kaszálás, takartatás... Melith Pál is biztatja Telegdi Pált, hogy költözzön Szentmiklósról, „menj úgy, mint saját házában”.⁸⁸

Ha a következő években többet és hosszasan tartózkodhatott is Várdai Kata Szentmiklóson, mégsem valószínű, hogy éppen 1599 tájt (amikor a levél szerintünk íródott, erről később) itt lett volna. Leginkább azért nem, mert Telegdi Pál s főleg Szokoly Miklós halálával bizonytalanná váltak a birtokviszonyok.⁸⁹ 1604 március közepén második férje, Nyáry Pál, Várdai

⁸² A levelet elsőként publikáló Lukács Pál őt vélte a címzettnek, vö. LUKÁCS, *Költői vetélkedés*, 3. jegyzetben i. m., 97.

⁸³ 1594-ben ecsedi Báthory István még úgy tudja, hogy egy helyen, Várdán laknak, vö. MOL, P 707, 538. cs., 09889.

⁸⁴ (Bereg)Szentmiklós község a Latorca völgyében, Munkáctól északkeletre. Telegdi Mihály zálogbirtoka volt, aki 1574-ben a zálogot 22 ezer forintért megváltotta. I. Rudolf király 1578-ban kiadott oklevelében 8 ezer forinttal növelte az összeget. (A beiktatásnál ellentmondott Mágochy Gáspár tornai főispán, a munkácsi vár ura és a Perényi család.) Telegdi Rudolf király 1583. május 6-án kelt engedélye alapján jelentősen megerősítette és kiépítette a szentmiklósi várkastélyt, és itt rendezte be udvartartását. Feleségétől, Losonczy Bánffy Zsófiától 4 gyermeke született: János, Kata, Bora, Pál.

⁸⁵ ECKHARDT, 4. jegyzetben i. m., 124–132. Lásd még: KESERŰ Bálint, *Adalékok Rimay és a Báthoryak kapcsolatához*, Acta Universitatis Szegediensis, I, 1958, 48.

⁸⁶ Potherin/Podhrin/Podhering, Munkáctól délre, Bereg megyében, Telegdi János birtoka.

⁸⁷ ECKHARDT, i. m., 136.

⁸⁸ MOL, P 707, 538. cs., 09930.

⁸⁹ A leányági örökösök és a kincstár közötti jogvita még sokáig eltartott, Nyáry Pál azzal igyekezett erősíteni pozícióit, hogy az erdélyi fejedelemtől szerzett Kisvárdai felére adománylevelet, amely a bécsi béke értelmében jogilag érvényes volt. Az ügy 1611/12-ben zárult le, amikor is Várdai Katától–Nyáry Istvántól és Melith Pétertől 32 ezer forintot és Kisvárdai védelmére 200 lovas tartását igényelte a kincstár. Különböző engedményekkel, alkukkal, de a felek kifizették a vételárat, vállalták a feltételeket.

Katát Pozsonyból arról értesíti, hogy Kisvárdát el akarják tőlük perelni. Ugyanezen év augusztus 12-én pedig Prágából nyugtatja feleségét, hogy a „szentmiklósi jószágot ez héten reménlem örökben nekünk adják, immár megkínáltak vele. Bizonyos légy benne, édes Katám, nem leszen kölömben, csak 2000 forinton vagyon immár az veszekedés. Úgy adják minden határral, azmint az Priniak birták, minden erdejével és minden hegyeivel, kit megbizonyíthatunk, hogy Prinj birt firul-fira. Nekem és teneked ezten ez napig kiveszem a levelet, azután magam szolgájátul aláködöm. Immár bízvást készítheted⁹⁰ Szentmiklóst.”⁹¹

Alaghy Ferenc Pácínból egy 1600-ban, „ma cseterteken” kelt, Várdai Katához írott levelében pedig így fogalmaz: „Ha Szentmiklóstra mennének lakni...”⁹² Ezek szerint az özvegy nem ott lakik. Alaghy leveleiben egyébként többször is említi Szokoly Miklóst: a szövegek azt sejtetik, hogy ecsedi Báthory István 1597-ben Nádasdy Lászlóhoz akarta volna Kata asszonyt férjhez adni, de Szokoly Miklósnak nem tetszett az ötlet.

Más érvek alapján, de egyetértünk mind a kritikai kiadás készítőjével, mind Szentmártoni Szabó Gézával: a címzett valószínűleg Várdai Kata. Azért gondoljuk, mert Telegdi Kata mindenképpen idősebb lehetett Várdai Katánál (Várdai Kata 1570. május 5-én született). De nem volt idősebb a másik ángynál, Sennyey Annánál,⁹³ aki Várdai Kata anyja lehetett volna (1570 előtt ment férjhez Telegdi Jánoshoz). A levél hangja idősebb címzett esetén túlságosan is frivol, kioktató, míg egy fiatalabb ánggyal szemben semmi kivetnivalót nem lehet találni benne. Ugyanakkor az „ángy” általános jelentése (= idősebb nőrokon) jobban illik Sennyey Annára.

A helyzetet nem kevésbé bonyolítja, hogy van még egy ángy, akiről idáig egyáltalán nem vett tudomást a szakirodalom. Szokoly Miklósnak ugyanis volt egy fiútestvére, Albert (életkorát pontosan nem ismerjük, valószínű, hogy fiatalabb volt Miklósnál). Albert a hozzá írt levelek tanúsága szerint leggyakrabban hol Kállón, hol Kisvárdán tartózkodott. Vele Telegdi Kata mindig, férje halála után is, jó viszonyban volt, mint ez leveleiből kiderül. Albertnek fiúgyermek született, ezt szintén egy misszilis tanúsítja,⁹⁴ tehát vélhetőleg felesége is volt: ő az újabb ángy.⁹⁵ Ám személyét – egyelőre – nem ismerjük. Szokoly Albert gyermeke 1604-re azonban már halott, különben az ebben az évben Verancsics Faustus csanádi püspök előtt végrendelező Albert nem testvérének, Szokoly Miklósnak a leányára, Szokoly Erzsébetre (aki ekkor már Melith Péter felesége) hagyná minden vagyonát.⁹⁶

Ha a verses levél Szokoly Albertnéhez íródott, a szakirodalom összes korábbi fejtegetése és az általunk leírandó továbbiak: *tévút. És akkor is az, ha az általános „idősebb nőrokon” értelmet tekintjük: ilyen ugyanis számtalan volt.*⁹⁷

⁹⁰ BENDA Kálmán, *Nyáry Pál és Várdai Kata levelezése 1600–1607*, szerk. MAKAY László, Debrecen, 1975. (A Kisvárdai Vármúzeum kiadványai, 7), 1975, 33. A szövegközlésébe itt hiba csúszott: „készítheted” helyett az eredetiben „építheted” állt.

⁹¹ BENDA, *i. m.*, 32–33; MOL, P 707, 540. cs., 10743.

⁹² MOL, P 707, 539. cs., 10140–10143.

⁹³ Sennyey Anna – ennek van jelentősége a továbbiak szempontjából – 1599. 12. 20-án még élt. Vö. Várdai Kata levele Melith Pálhoz, 1599. 12. 20., Kisvárd. MOL, P 707, 516, No. 2843. „Telegdi Jánosné beteg volt, de mostanra meggyógyult.”

⁹⁴ MOL, P 707, 535. cs., 08715. A levél némileg rejtélyes. A címzés: *Ez levél adassék az vitézlő Szokoly Albert fiának [...]*. Mivel a levélben nincs aláírás, nem derül ki, hogy mi volt Szokoly Albert fiának a neve, s hogy ki írta a levelet. A címzés állítása, hogy a címzett Szokoly Albert fia, viszont megismétlődik a levélben. Az is nyilvánvaló, hogy a fiú ekkor már felnőttkorú. Szokoly Péter (†Pozsony, 1612. április 27.) és Mihály több közösen írt levelét is ismerjük, Péter unokatestvére volt Miklósnak. Péter özvegye Basó Sára.

⁹⁵ Vö. RADVÁNSZKY, *A Zokoli és kis-várdai Zokoly család*, 20. jegyzetben *i. m.*, 510–511. Szokoly Albert végrendeletét is ismerteti.

⁹⁶ RADVÁNSZKY, *uo.*

⁹⁷ Az „idősebb nőrokon” elképzelésnek azonban ellentmond, hogy a Telegdi-levelezésben és Báthory István leveleiben is az „ángy” következetesen sógor.

Mikor íródott a levél?

Erről eddig két állítás volt, egy bizonyos és egy bizonytalan. Bizonyos, hogy 1599. szeptember 18. előtt, hiszen ekkor hunyt el Szokoly Miklós, Telegdi Kata férje, a levél pedig, bár betegként, de még élőként említi. Az is bizonyos, hogy a levélben említett Erzsók leányasszony születése után néhány évvel, tehát az 1590-es évek eleje-közepe *után*. Bizonytalanul, Eckhardt nyomán, 1596 előttre is szokás datálni, abból kiindulva, hogy a levél címzettje Telegdi Kata valamelyik ánya, Telegdi Pálné Várdai Kata vagy Telegdi Jánosné Sennyey (Segnyey) Anna, márpedig mindkettőjük férje 1596-ban meghalt. Eckhardt szerint ilyen évődő hangot semmiképpen sem illett volna használni a férj – ő inkább Sennyey Annát gondolja a címzettnak – halála után. Mint Orlovsky Géza helyesen megállapítja, igaz ez az érvelés Várdai Katára is, hiszen a Telegdi fivérek 1596-ban két hét eltéréssel haltak meg, János október 28. körül, a mezőkeresztesi csatában, Pál november 13-án (az ónapár szerint), 32 évesen.

De miért ne tréfálkozhattak volna a sógornők özvegyen is? Horváth Iván éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy Telegdi Kata az ánya férjét – pedig mindkét ány férje a testvére – *nem* üdvözli levelében, miközben a gyerekeket igen; ez inkább azt valószínűsíti, hogy a férjek már nincsenek életben. (Ez szempont lehet Szokoly Albertné kizárására a szóba jöhető ányok közül, hiszen Szokoly Albert túlélte Telegdi Katát.)

Akkor és csak akkor, ha elfogadjuk, hogy a levél udvariassági formulája kizárólag azokat említi, akik élnek, azt gondolhatnánk, jó közelítéssel meghatározhatjuk a levél keletkezésének idejét. Várdai Kata ányom-asszonyomnak valóban voltak lányai, közülük azonban csak Nyáry Istvánné Telegdi Anna (1590–1635) érte meg a felnőttkort. Telegdi Pál sírfelirata 1596-ból⁹⁸ egy fiú- és két lánygyermekről tud, a levél a férjet és a fiút nem említi, csak a lányokat, tehát akkor íródott, amikor a fiú már *nem élt*, az 1595-ben, utolsónak született és kisgyerekként meghalt Telegdi Kata viszont *még élt*. Báthory Istvánnak egy 1602-ben kelt leveléből tudható, hogy Kata ekkor halt meg,⁹⁹ s ugyancsak az ő 1599. február 17-én írt leveléből az derül ki, hogy még a kis-fiú is él, de súlyos beteg, éppen orvost keresnek neki.¹⁰⁰ Ám felgyógyul, és él még 1600-ban is,¹⁰¹ így az a (korábban általunk is vallott) feltételezés, hogy akit a levélíró a levél megírása idején nem említ, már nem él, vagy téves, s a levél ily módon nem datálható, vagy nem téves, *de akkor nem Várdai Kata a címzett*.

A levél *post quem*je elvileg 1596 körülre tehető (Telegdi János halála), *ante quem*je 1599 szeptembere. Az ilyen tájbeli időpont mellett szólna, hogy – mint Eckhardt megjegyzi¹⁰² – Telegdi Kata levelének íródeákjától még egy levelet ismerünk, ezt is úrnője nevében írja, 1600-ban. *Ez azonban tévedés, a két levél más-más kéz írása*. Fogódzó lehet még, hogy Telegdi Kata „leányaim”-ról ír, holott úgy tudjuk, hogy csak egy lánya volt, Szokoly Erzsók. Ennek a magyarázata csak az lehet, hogy Telegdi János halála után és felesége, Sennyey Anna betegsége idején kiskorú leánygyermekük a legközelebbi rokonokhoz kerültek. Telegdi Kata egy 1600-ban hét-főre keltezett levelében, amely mindenképpen Várdai Kata és Nyáry Pál házassága (1600. május 9.) után íródott, hiszen Várdai Katát Nyáry Pálnénak nevezi, számol be arról, hogy „Nyári Pálné asszonyom az öcséimet elvitte, mindeniket elvitte, mert mind az ura, mind ő maga eleget példázódának, de minthogy édes asszonyom ilyen beteges állapattal vagyok, senki dajkálása énnekem nem kell.”¹⁰³ A gyermekek tehát 1600 második feléig Telegdi Katánál, utána Várdai Katánál – Nyárynéénál – voltak. *Ez az adat 1599-re datálja a levelet (ennél későbbi Telegdi János halála miatt nem lehet), amikor még az „öcsém” Telegdi Katánál laknak.*

⁹⁸ LEHOCZKY Pál, *Telegdy Pál sírköve*, Századok, 1869, 279.

⁹⁹ MOL, P 707, 539. cs., 10234.

¹⁰⁰ MOL, P 707, 539. cs., 10206.

¹⁰¹ Mint ezt egy később idézendő levél, amelyet Alaghy Ferenc írt Várdai Katának (Pácin, 1600. máj. 1.) bizonyítja.

¹⁰² ECKHARDT, *i. m.*, 204.

¹⁰³ ECKHARDT, *i. m.*, 202.

Érzelmi és szellemi viszonyok

1. Két házaspár: Szokoly Miklós–Telegdi Kata és Telegdi Pál–Várdai Kata

Szokoly Miklós és felesége, Telegdi Kata jól ismerhette Balassi Bálintot s kiváltképpen annak feleségét, Dobó Krisztinát, özvegy Várdai Mihálynét, hiszen Kisvárdán, *egy várban laktak*. Amikor 1586-ban Istvánffy Miklós nádori helytartó a Várdai-örökség ügyében idézést küld a házaspárnak a következő országgyűlésre, az idézés megfogalmazása szerint *szokott lakóhelyükön*, Kisvárdán keresik fel őket.¹⁰⁴ Itt lakik Várdai Kata is, férjével, Telegdi Pállal.¹⁰⁵ Jegyezzük azonban meg, hogy ezt az adatot nem szabad túlértékelni. Balassi Bálint mind az idősebb, mind az ifjabb Szokoly Miklóssal kemény pereket-küzdelmet folytat, nem valószínű, hogy félretéve az ellentéteket (Balassi emberei megölik Szokoly egyik emberét), esténként, a kandalló előtt ülve, intellektuális csevegéseket folytatnak. S talán az is sokatmondó, hogy Balassinak ebből az időszakból egyetlen olyan levele sincs, amelyet Kisvárdáról keltezett volna. Pár napnál többet a költő nem tölthetett itt, életvitelszerűen sohasem élt Kisvárdán, az otthon számára mindig Liptóújvár volt.

A kritikai kiadás Szentmártoni Szabó Géza által összeállított stemmája Szokoly Miklós és Telegdi Kata házasságát ugyan 1589 tájra teszi, ez azonban Szokoly Erzsébet (a házaspár leánya) életkorából következően nagyon nem valószínű.¹⁰⁶ Mint Nyáry Pál leveléből kiderül,¹⁰⁷ 1601 januárjában már Erzsébet lakodalmára készülnek, ehhez a leányasszonynak legalább 13–15 évesnek kellett lennie, azt is feltételezhetjük, hogy fogantatása a házasság idejére (s nem korábban) esett, 7–9 hónap terhesség is valószínű.

Mindezek alapján a házasság 1586 előttre vagy még korábban (esetleg jóval korábban) tehető, még abban az esetben is, ha Erzsók a nászéjszakán fogant. Más adatunk is van Erzsók életkorára: Tatai István Ecsedről, 1593. december 26-án hívja lakodalmába Telegdi Pált.¹⁰⁸ Ecsedi Báthory erre a levélre saját kezűleg ráírta, hogy Szokoly lányát nyoszolyólánynak kérték fel, ehhez legalább 5-6 évesnek kellett lennie (a Szentmártoni Szabó Géza-féle koncepció szerint 2-3 éves volt), azaz eszerint is 1587 körül vagy korábban született. Erre a levélre még ezt is ráfirkálja ecsedi Báthory István: „*asszonyom húgomat kérjed, édes sógorom, hevertesse(?) el az két tanolatlan szüzet, talám jobb szerencséjek leszen első éjjel az ustromhoz*”.¹⁰⁹

Legalábbis érdekesnek tarthatjuk, hogy a törökellenes hadban a halálra készülő két férfi, Telegdi Pál és Szokoly Miklós, *ugyanannak* a nőnek ír egyfajta búcsúlevelet, ugyanazt a hölgyet kéri, hogy imádkozzon érte, s ez a hölgy Várdai Kata.¹¹⁰

Az újdonsült katolikusok (mind Balassi Bálint, mind Dobó Krisztina 1585 márciusa és szeptembere között katolizált),¹¹¹ vallási szempontból sem a Szokoly–Telegdi házaspár, sem Telegdi Pálék részéről – szemben a legtöbb e tájon élő főúri családdal – nem számíthattak ide-

¹⁰⁴ Vö. ILLÉSSY János, *Balassi Bálint Annája*, Századok, 1898, 33; Uő, *Adatok Balassi Bálintról*, ItK, 1900, 446–447.

¹⁰⁵ Az ő házasságuk időpontja 1589. február 2. Ez év március 4-én adja át Szokoly Miklós „sógor uram” Várdai Katának javait. MOL, Fasc. H, Nr. 314, Rep. 26. Vö. MERÉNYI Lajos, *Várdai Kata ingóságai*, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1905, 261–263. Várdai Kata ekkor 19 éves, Telegdi Pál 25. 1588 óta jegyesek.

¹⁰⁶ Az esküvő 1589 elején lehetett – írja KOROKNAY, 27. jegyzetben i. m., 734. Valószínűleg ez az adat került be a kritikai kiadásba is. De: Telegdi Mihály 1586-ban Szentmiklóson, az „Úr színe változása estéjén az ő kalendarium szerint” kelt végrendeletében Telegdi Katát olyanként említi, mint akinek már kiadták a hozományt, ám Pál fia és Borbála lánya még nem házas, „Szokoly Miklos fiamnak hagyok egy ezüstös aranyas hegyestört, ki Thelegdy Istváné vala, énnálam másfél-száz forintban vagyon.” (MOL, P 108, 14. d. D-29-31. A Telegdy család tagjainak végrendeletei.) Azaz Szokoly Miklós 1586 előtt vette feleségül Telegdi Katát.

¹⁰⁷ BENDA, i. m., 20.

¹⁰⁸ MOL, P 707, 538. cs., 09966.

¹⁰⁹ Báthory István itt talán az ifjú szüzek esküvő előtti elhálására gondol?

¹¹⁰ Telegdi Pál Nyírbátorból 1594 márciusában írja Várdai Katának: „Imatkozzal írettünk, En testamentumomban mjnd fiaimat lejaniomat neked ajánlom.” ECKHARDT, i. m., 49. Szokoly Miklós a keresztesi táborból ír ugyanannak, 1596-ban, Szent Gál napján: „Asszonyomnak, húgomnak szolgálatomat ajánlom, ü k. imátkozék én érettem, kérem ü k.” Jelzete: P 707, 538. cs., 09950.

¹¹¹ KŐSZEGHY Péter, *Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi, 2008, 271. A szakirodalomban esetenként felbukkanó 1586-os dátum a hivatalos konverzió időpontja.

genkedésre. Szokoly Miklós öt éven keresztül a bécsi jezsuitáknál nevelkedett,¹¹² fölényes latintudását is nyilván itt szerezte, s élete végéig hithű katolikus maradt. Felesége ugyancsak katolikus hitben nőtt fel: apja, Telegdi Mihály¹¹³ azok közé tartozott, akik sohasem hagyták el vallásukat, János Zsigmond szolgálatában is őrizte katolikus hitét, s valóságos hitvitaháborúkat folytatott testvéreivel, Miklóssal. Telegdi Borbála, Mihály másik lánya, Kata testvére, második férje, a református Rákóczi Zsigmond oldalán is megmaradt buzgó katolikusnak, olyannyira, hogy végrendeletében javai egy részét a jezsuitákra hagyta. Várdai Kata vallását ezekben az években nehéz megítélni, a főszereplők közül ő talán rokonszenvezhetett a protestáns hittel. Az bizonyos, hogy csak később, katolikus (és szintén a bécsi jezsuitáknál tanult)¹¹⁴ első férje halála után, amikor második férje, Nyáry Pál is református hitre tért (1601-ben), vált buzgó kálvinistává – nyilvánvalóan ecsedi Báthory István hatására.¹¹⁵ Báthory 1603-ban kelt végrendeletében mind-

¹¹² VIRÁGH Ferenc, *Adatok Kisvárdai történetéhez*, sajtó alá rend. ÁCS Zoltán, Nyíregyháza, 1981 (A Jósa András Múzeum kiadványai, 20), 94. Bécsi tanulmányairól és arról, hogy Olaszországba készült, levelei tanúskodnak. 1572. július közepén írja Várdai Istvánnak, hogy logikát, Arisztotelész *Etikáját*, németet, latint, practica arithmetice-t tanul. Egyben kéri a címzettet, adja át üdvözlését Ecsedben lakó (unoka)bátyjának, Szokoly Györgynek. (MOL, P 707, 358. cs., 10118.) Egy latin nyelvű, szépen kiírt betűkkel formált levelében itáliai útjára próbált pénzt szerezni. (Dátum nélkül, MOL, P 707, 358. cs., 10120.) Arra azonban nincs adatunk, hogy járt volna Olaszországban. Vö. még: SZELESTEI NAGY László, *Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban 1578-ban (Rekreációs album)*, ItK, 1997, 146–158. Az album jelzete: MOL, P 707, Fasc. 285 et B. Nr. 2. ff. 21–28. Szerzője ismeretlen, 1578. május 1.–június 5. között a poétikai vagy retorikai osztályt végezte, olyan társakkal, mint Náprágy Demeter, Révay István, Alaghy Ferenc, Melith István és Szokoly Miklós. A Szokolyt említő részek: 152. „...obuius factus est mihi Nicolaus Szokoli quem salutans excepi, cuius petitioni morem gessi, eundo ad aulam, quem tamen ibidem reliqui.” (máj. 5.); 153. „Nicolaus Szokoli ueniens eo satis sunt iocati, Dominus Ladislaus Caroli ueniens quoque nostri causa locutus est Domino Jo qui distulit solutionem ad 1. uel 2. Julij.” (máj. 1.) A bécsi jezsuiták matriculájában Szokoly neve nem fordul elő, nyilván azért, mert nem bentlakó volt. Két, Várdai Mihálynak írt levelét ismerjük Prágából, 1575-ből (csak az egyikén van év). A fejedelem betegségeiről és a császárné szobájában való gyógyulásáról szól, humanista kapcsolatait már ekkor építgette. Szokoly szintén a jezsuitákhoz küldte alumnusait. Egy Lipcsey Péter nevű diákot pl. a grazi jezsuitáknál taníttatott, a grammatikai osztályba járó ifjú azt kéri tőle, hogy externus lehessen, vö. MOL, P 707, 515 cs., 2681. A várdai skóla támogatásában már nem volt ilyen lelkes. Gyarmathy Imre iskolamester egy latin versben (*Tristis querela scolae küs Vardinae*) 1593-ban panaszkolt fel iskolája nyomorúságos helyzetét. A versből ugyan nem egyértelmű, hogy katolikus vagy protestáns szellemű iskoláról van-e szó, de mivel Gyarmathy a forrásokban később rendre protestáns prédikátorként tűnik fel, az utóbbi a valószínűbb. Emellett szól az is, hogy az iskola alapítója, Várdai Mihály végrendelete tanúsága szerint protestáns volt (vö. RADVÁNSZKY, *Magyar családélet és háztartás...*, 42. jegyzetben i. m., 118). Gyarmathy munkáját Várdai Katának ajánlotta (és nem Telegdi Katának, ahogy a kritikai kiadás írja, vö. RMKT XVI/12, 720); a vers első közlése: ECKHARDT Sándor, *Balassi kortársai*, ItK, 1943, 43–47, innét: MOL, Zichy Lt., Fasc. 144 NB., újra kiadva: RMKT XVII/1, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., 1959, 521–522. Magyar fordítása GERÉBY Lászlótól, in NÉZŐ István–SZIVÁK Gábor, *Kisvárdai források tükrében: Szemelvénygyűjtemény*, Kisvárdai, 1999, 101. Szokoly Miklósról és Telegdi Pálról így vélekedik Gyarmathy: *Oltalmat többé nem nyújt ma e Várda határa, / támogatást sem ad im nekem a várdai vár. / Hasztalanul kérem gyakran, de lakói elűznek, / Csak süketen tűrik, bárhogyan esdekelek. / Hej, híres Szokoly Miklós, be csekély, / amit ő nyújt; ostromlom, de talán elfeledé bajomat. / Szinte csekély, amit ad Pál is, nagy hírű Telegdy: / sorsomról semmit ő se tud im netalán.* A szűkmarkúság összefügghetett a két férfiú katolikuságával, Telegdi Pál pl. 1594. március 12-én írt végrendeletszerű levele szerint elég sok mindent hagyott a katolikus egyházra. Vö. ECKHARDT, i. m., 44.

¹¹³ A Telegdi családról vö. még: EMÓDI Tamás, *A Telegdi család és a reneszánsz művészet néhány emléke a 16. századi Bihar és Bereg vármegyékben*, Művészettörténeti Értesítő, 47(1998)/3–4, 177–198.

¹¹⁴ Vö. KISSNÉ BOGNÁR Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben (1526–1789)*, Bp., 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 13), 73. A jegyzék 544. sz. beírása szerint *Telegdi Paulus, Ungarus, Baro. 1576. 10. 13-án iratkozott be.* (Forrás: Universitätsmatrikel, 1576, WH 1.)

¹¹⁵ Érdekes fényt vet a vallási viszonyokra, hogy Várdai Katának katolikus férjétől született lánya, Telegdi Anna, anyjához hasonlóan harcos protestáns lett (és vallásos verseket írt), míg a református hitre tért Nyáry Páltól született Nyáry Krisztina – nyilvánvalóan utólag másítva az eseményeken – így kezdi naplóját: „Én bedegi Nyáry Krisztina löttem ez világra az 1604. esztendőben, 31. Octobris Kis-Várda várában az igaz római hitben megmaradván holtig.” Fakszimilében közli: IPOLYI Arnold, *Bedegi Nyáry Krisztina 1604–1641*, Bp., 1887 (Magyar Történeti életrajzok), <http://mek.niif.hu/05600/05698/html/index.htm#d1e194>

ezt busásan jutalmazta.¹¹⁶ 1605-ben a kisvárdai plébánia és a templom is – Nyáry Pál és Várdai Kata hallgatólagos támogatásával – a reformátusoké lesz.¹¹⁷

Általánosságban elmondható, hogy az országbíró kiváló és érzelmes kapcsolatokat ápolt Várdai Katával (egy 1600-ban írt levelének utóirata szerint: „...*mintha édes gyermekem voltál volna*”)¹¹⁸ és katolikussága ellenére őszintén kedvelte Kata férjét, Telegdi Pált (Szentmiklós megtartásában is segíti, erre mind Mágochy Gáspár, mind Rákóczi Zsigmond áhítozott), ugyanakkor Telegdi Katával és férjével, Szokoly Miklóssal hűvös viszonyban volt. Telegdi Pálnak írt leveleiben Báthory kifejezetten hangsúlyozza a bizalom különbözőségét. 1591-ben, november elején írt levelében Báthory például a szófogatatlanságot rója fel Szokolynak, továbbá politikai tájékozódása sem nagyon tetszik az országbírónak: „*Mi [de] én jól tudom, hogy önéki az német uraimtól vagyon bíztatása, de félő, hogy úgy ne járjon, mint Esopus, hogy az koncot az árnyékért elvetette volt. Bizony, sógor, bánnám, ha ezt cselekedné, mert tudom, hogy tinektek is elég bántástokra lenne. Mert ez azminemű ember, félig német s félig magyar.*”¹¹⁹ A számos fenntartás ellenére abban Báthory is bizonyos, hogy Szokoly Miklós mindig jót akar egykori hűgának és sógornőjének, Várdai Katának, leveleiből ez egyértelmű.¹²⁰

2. Szokoly Miklós

A levelekből egy katolikus, Béccsel szemben nem ellenséges, igen magas intellektuális színvonalú, Szokoly Miklós szellemi irányítása alatt álló kisvárdai udvar s vele részben szemben, hatalmi szempontból természetesen fölérendelten, egy református, más típusú műveltséget képviselő, már-már fejedelmi Báthory-udvar körvonalazódik; semmiképpen sem (csak) Ecsed a szellemi központ. Nem (csak) Báthory István körül alakult ki „Egy humanista műveltségű késő-renaisszánsz írói kör [...], amelybe Rákóczi Zsigmond, Homonnai Bálint, Szokoly Miklós, Kátai Mihály, Petki János, Telegdy Kata és Rimay János is beletartozott”,¹²¹ hanem, legalábbis némely vonatkozásban, az „írói kör” éppen a nagyúr *ellenére* szerveződött, a felsorolt nevek többsége pedig csak Báthory hatalmának, de nem szellemének vetette alá magát. Mintha az újabb szakirodalom hasonlóan gondolná.¹²² Igaz, amit Jenei ír, hogy Szokoly „*vice iudex curiae*” mi voltában az országbíró első munkatársa volt”,¹²³ és hogy „Ő az, aki az eperjesi octavákon Báthoryt helyettesíti”,¹²⁴ de *nem igaz*, hogy az országgyűléseken vallási-politikai daczból meg nem jelenő Báthory nézeteit Szokoly mintegy első szolgaként, kritika, önálló vélemény nélkül képviselné. Nem véletlen, hogy 1598-ban a „félig német” Szokoly Miklós királyi megintésben

¹¹⁶ *Ecsedy Báthory István végrendelete, 1603*, bevezetéssel közreadja VADÁSZ Veronika, Szeged, 2002 (Fiatal Filológusok Füzetei. Korai újkor, I); *Báthori István országbíró pótvégrendelete, Ecsed, 1603. jún. 19.* = RADVÁNSZKY, *Magyar családélet és háztartás...*, i. m., 216–227.

¹¹⁷ IPOLYI, i. m. Forrása a kisvárdai plébánia anyakönyvei: „Anno 1605 Bocskay – milites exeuntes oppidum Kis-Várda noctu invadunt, dominos non deprehendentes, capiunt plebanum loci, P. Stephanum Cszaszlay cum dnobus religiosis in domo Ladislai de Kis-Várda, quam Ladislaus minor, Ladislai filius dono dedit cnm omnibus appertinentiis et utilitatibus in perpetuum plebanis – captumque Cszaszlay cum duobus religiosis illa nocte mirandis tormentis quassantes, calvinistica tyrannide furentes, abscissis pedibus et manibus in villa Anarts Jesu Christo immolarunt. Ego quoque fuissem particeps, in fuga me salvassem in domo Kovács András calvinistae.” „a katolikus lelkészt, Cszaszlay István pálos szerzetest, ki ott két társával tartózkodott, elfogták, megkínózták, aztán kezét és lábát elvágva, a szomszéd Anarcs helységbe hurczolták; hol a tóba fullasztva, kivégezték.” Közölte GYÖRGYÉNYI [Ignác], *Kis-Várda*, Magyar Sion, V(1867), 273–279.

¹¹⁸ MOL, P 707, 538. cs., 09890.

¹¹⁹ *Uo.*

¹²⁰ Vö. ECKHARDT, i. m., 171.

¹²¹ JENEI Ferenc, *Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter*, ItK, 1965, 139.

¹²² „Vannak tehát eredmények, s ezek egésze az ecsedi udvarnak a késő renaisszánsz magyarországi kultúrájában betöltött szerepéről Klaniczay Tibor és Keserű Bálint között lezajlott polémia szempontjából is értelmezhető. Most úgy látszik, inkább Keserű Bálintnak volt igaza, amikor kérdőjeleket tett fel az ecsedi udvart az interkonfesszionális humanizmus egyik fontos centrumának láttató elképzelés mellé. Ma már több jel mutat arra, hogy inkább a Partiumban különösen erős bástyákat kiépítő református felekezet meghatározó jelentőségű központja volt Ecsedi Báthori István környezete.” BALÁZS Mihály, *Újabb szempontok Ecsedi Báthori István meditációinak értelmezéséhez = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály és GÁBOR Csilla, Kolozsvár, 2007 (Egyetemi füzetek, 3), 130.

¹²³ JENEI, i. h.

¹²⁴ JENEI, i. h.

részesül, felszólítják, hogy e háborús időkben ne keltsen ellentétet az udvar és a rendek között. Szerintünk: csak önállóan gondolkozott, sem Bécset, sem Ecsedet nem képviselve kritikátlanul.¹²⁵ A maga és a legtagabb értelemben vett hozzátartozói érdekeit következetesen érvényesítette, ennek legjobb példája – mint vázoltuk – Kisvárdai megszerzése és mindenkiel szembeni megtartása. Akik közel állnak hozzá, a Telegdi fivérek és feleségeik, Kisvárdai népe, az ország humanista műveltségű értelmisége, általában ezért szeretik, tisztelik; ellenségei ezért gyűlölik.

1588-ban Rudolf Szokoly Miklós kérelmére ad Kisvárdai mezővárosának engedélyt országos vásárokra, Szent Bálint (február 14.), Szent Jakab (július 25.) és Szent Ferenc (október 10.) napjára s az ezt követő napokra.¹²⁶

A Telegdi fivérek egyfajta jogi tanácsadóként, fontos gazdasági-politikai levelek megfogalmazójaként tartották számon, aki ezekhez elismerten jobban értett náluk, nem véletlen, hogy diplomáciai feladatra is felkérték. Ugyanakkor, legalábbis Telegdi János szemében, időnként könnyelmű, megbízhatatlan, olyan, aki egy kis bajkeveréstől (Szokoly talán trufának mondotta volna) sem riadt vissza. Telegdi többször is panaszkodik rá; egyszer azért, mert megkérte, hogy hetvenkét forintnyi küldeményét, mint megbízható rokonuk, adja át egyik szolgájuknak, ő azonban nem adta a címzett kezébe, hanem „*elkeltette, oly emberségtelenül cselekedett velünk...*”¹²⁷ Máskor Telegdi egy lovat akart ecsedi Báthory Istvánnak száz forintért eladni, ám a nagyúr megsértődött és visszaküldte a lovat a gazdájának; Telegdi Szokolyt hibáztatta, aki szerinte úgy akarta behízelegni magát Báthorynál, hogy azt állította: az eladó azt csak ötven forintért vette. „...*ki hamis e féle mondásnak békét hagyott volna a jámbor. Én azt hiszem, hogy annak örült, hogy összeveszessen az Úrral, hogy én velem is úgy cselekedjék az Úr, mint övele.*”¹²⁸

Szokoly Miklós udvara egészen kivételes lehetett. Az 1599–1612 közötti időpontban Várdai Kata családja és Szokoly Miklós örökösei közötti, valamint az 1612-es, a Nyáry és a Melith család közötti megállapodást rögzítő iratokban előfordul a külső várban levő „Táncoló ház”, amelyet egykor Szokoly Miklós birtokolt.¹²⁹

Mi lehetett a „Táncoló ház”? Elképzelhető, hogy színpad. Néhány évtizeddel később, 1628. március 8-án Bethlen Gábor erdélyi fejedelem saját kezűleg írja Balázsfalváról az erkölcsi kérdésekben meglehetősen szigorú Alvinczi Péternek: „az fejedelem asszony instituált volt egy *tánczot*, kiből 30 persona volt, igen szép inventio vala, maga Mars volt a fejedelem asszony; Alvinczinek imponálta volt Mercurius tisztinek repraesentálását, ő jövén be elől, szép gestusokkal és illendő perorálással hozta hírt az egész actus felől, öltözeti is illendő lévén; császár előtt is nevezetes lőtt volna az a balleth.” Az adatot Szabó Károly közlésére¹³⁰ hivatkozva Szilády Áron a régi farsangi szokások ismertetésénél használja fel,¹³¹ s így kommentál: „Tehát egy másik, már protestáns magyar fejedelmi udvarban, szintén a farsang idején adatik elő egy *táncz*, melyben mythologiai alakok szerepelnek, a személyesítőket illendő öltözetet viselnek s perorálnak. Az egész actus felől való hírhozás, mi lehetne egyéb prológusnál?”¹³² Az első magyar szerelmi komédia írójának, Balassi Bálintnak jó ismerőse, Szokoly Miklós, tehát valószínűleg zenés-táncos darabokban

¹²⁵ Magyar Országgyűlési Emlékek, IX, 1598–1601, kiad. FRAKNÓI Vilmos–KÁROLYI Árpád, Bp., 1885, 18–19, Nr. 7, 1598. jan. 14. (68–69).

¹²⁶ 1588. 01. 23., Prága, latinul. MOL, Kanc. A. 57, fol. 4 (631).

¹²⁷ ECKHARDT, i. m., 144.

¹²⁸ ECKHARDT, i. m., 91.

¹²⁹ SIMON Zoltán, 24. jegyzetben i. m., 51.

¹³⁰ Erdélyi Protestáns Közlöny, 1878, 540.

¹³¹ RMKT (XVI/4), V, 332.

¹³² Uo.

(mitológiai szereplőkkel) lelte kedvét, olyanokban, amelyekről az 1560-as évekből Bécsből, a császári környezetből,¹³³ a 17. század elejéről az erdélyi fejedelmi udvarból van adatunk.¹³⁴

A 16. századi főúri udvarok közül *tánc házzal* nem sok rendelkezhetett. Szokoly táncszere-tetere s egyben politikai táncoslábúságára gúnyosan-ironikusan ecsedi Báthory is utalt, amikor Telegdi Pált szerette volna rábeszélteni, hogy ő képviselje az országbíró 1595-ben Báthory Zsigmond lakodalmán Erdélyben: „...tudom, hogy sógorod el is menne az Erdéli táncra, de igen drága lépése vagy. Nincs is semmi szándékom öfelőle, hanem ugyan kdet választottam, attyámfia, erre ez útra...”¹³⁵ Az „Erdéli tánc”-ot talán nem is kell nagyon metaforikusan érteni: a Bethlen-levél fényében elképzelhető, hogy Báthory lakodalmi ünnepségén is volt „igen szép inventio”.

Várdai Kata férje, Telegdi Pál, jó barátságban volt ecsedi Báthory István titkárával, Rimay Jánossal, a kor egyik legműveltebb magyarjával.¹³⁶ Mivel Telegdi Pál, szellemi kérdésekben, jó esetben, Szokoly Miklós famulusa, valószínűleg nem tévedünk, ha Rimay és Szokoly között szellemi rokonságot tételezünk fel.

Hogy mennyire más kultúrát képviselt Ecsed és Kisvárdá, azt legjobban az az ismert adat bizonyítja, hogy 1588 szeptember/októbertől, Erdélybe tartva, Szokoly Miklós vendége volt Kisvárdán Christian Francken filozófus. Mintegy négy hónapig, mivel 1589 februárjában érkezett Kolozsvárra.¹³⁷ Az azonban csak Simon József¹³⁸ a tárgyban alapvető fontosságú könyve óta tudott, hogy Francken Kisvárdán, Szokolyval együtt, Marsilio Ficinót olvasgatta; a szöveg-összefüggésből úgy látszik, hogy a kitűnő könyvtárral rendelkező Szokoly példányát.¹³⁹ Francken egykor ugyanúgy a jezsuitáknál (Rómában és Nápolyban) tanult, mint Szokoly – Bécsben pedig ő volt Szokoly egyik tanára.¹⁴⁰

A Ficino-olvasmányokról tehát maga Francken tudósít, abban a művében, melyben Ficinónak a híres Pazzi-összeesküvéssel (1478) kapcsolatos egyik levelét parafrázálja (*Spectrum diurnum Genii Christiani Francken, apparens malo Simonis Simonii Genio*). E Báthory Zsigmondnak ajánlott fejedelmi tükörben – idézzük Simon Józsefet – „a firenzei neoplatonizmus politikai konzervatizmusát a későiskolasztikus metafizika fogalmi arzenáljának felhasználásával formálja át egy sajátosan összetett humanista tolerancia-eszme jegyében”,¹⁴¹ az ateizmus iránti toleranciát hangoztatva. A mű létrejöttében Szokoly Miklós könyvtárának bizonyosan, személyének esetleg lehetett szerepe.

¹³³ A közismert esemény, szintén Szilády leírásában: „1568 deczember 29-én a bécsi udvarnál is ilyennemű komédiát adtak elő, melyről Nádasdi Ferencz ezeket írja anyjának decz. 19-én: »Az császár ű felsége fiaí akarátja lén, hogy én komédiában vélek egyetemben legyek; mester uram és Ádám uram akaratóból elígérkezém, és egy istenasszonynyá tevének; ű magok is benne lesznek és egyéb sok fű embör gyermekei«. Deczember 28-án még ezeket: »Megszolgálok kdnek, mint szerelmes asszonyomnak és anyámnak, ha az úristen az ű kegyelmességéből éltetend, hogy kd fölküldte az fegyverderekat, az kéziat, az tegzet és az arany lánczot. Tegnap hozák meg, de szinte jókor érkezétnék meg vele, mert az játék meg holnapra haladott«. (Nádasdy Tamás nádor családi lev. Budapest. 1882. 205. l.)” Uo.

¹³⁴ A 17. század folyamán aztán az adatok gyarapszanak. II. Rákóczi György esküvőjén (vö. II. Rákóczi György esküvője, Bp., 1990, s. a. r. VÁRKONYI Gábor, sorozatszerk. HORN Ildikó, KREUTZER Andrea, a kutatócsoport vezetője VÁRKONYI Ágnes, Régi magyar történelmi források, II) van szó táncolóházról stb.

¹³⁵ ECKHARDT, i. m., 168.

¹³⁶ Erről lásd a költő levelét, amelyet az itáliai Velencébe vezető útja során Vidócról írt Telegdi Pálnak 1590. június 10-én. Vö. RIMAY János *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 222 (a továbbiakban: RJÖM), valamint ECKHARDT Sándor, *Rimay János ismeretlen levele*, ItK, 1942, 302–304.

¹³⁷ Vö. PIRNÁT Antal, *Arisztoteliánusok és antitrinitáriusok: Gerendi János és a kolozsvári iskola*, Helikon, 17(1971), 385–386.

¹³⁸ József SIMON, *Die Religionsphilosophie Christian Franckens (1552–1610?): Atheismus und radikale Reformation im Frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2008 (Wolfenbütteler Forschungen, 117).

¹³⁹ Christian Francken, *Spectrum*: „Evolve volumen Ficini, et rem ita se habere comperies. Demonstraret tibi illam epistolam, si ei nunc ad manus liber ille esset. Recentem autem habet Francken eius doctrinae memoriam, ex recenti et attenta illius voluminis lectione in arce Kyswarda, apud generosissimum et incredibili morum suavitate Dominum Nicolaum Zokoly, qui liberalitate corpus, humanitate ac bibliotheca sua genium meum quatuor mensibus pavit, et invitatus tandem a se demisit Transylvaniam.” (SIMON, i. m., 189–190.)

¹⁴⁰ SZELESTEI NAGY, i. m., 150.

¹⁴¹ www.iti.mta.hu/Gyula/Simon%20Jozs.doc

S figyeljünk fel arra, hogyan méltatja Francken Szokolyt: „a legnemesebb és magaviseletére nézve hihetetlenül szeretetreméltó Szokoly Miklós úr” (*generosissimum et incredibili morum suavitate Dominum Nicolaum Zokoly*), olvashatjuk, aki engem magamat (*testemet*) nagylelkűen, elmémet *emberséggel* és könyvtárával négy hónapig táplált (*qui liberalitate corpus, humanitate ac bibliotheca sua genium meum quatuor mensibus pavit*). Nagyon hasonló ez ahhoz, ahogy Hunyadi Ferenc erdélyi orvos jellemezte Szokolyt. Ő Baranyai Decsi Jánosnak ajánlgatta, hogy költözzön Szokoly Miklós udvarába, ott bizonyosan szívesen látnák. Még hozzá nem akárhogyan ajánlgatta. Idézzük Hunyadi levelét, Csonka Ferenc fordításában: „Midőn a minap Prágából visszatérve Magyarországon keresztül utaztam, gyakran és kellemesen társalogtam nagyságos Szokoly Miklós úrral. Nem lehet ezt a dicsőségre született férfit eléggé dicsérni, egész élete, erkölce és tettei tele vannak tisztelettel és erénnyel. [...] nemcsak megismert, hanem ajánlásom alapján meg is szeretett téged. S mivel jelleme és műveltsége rendkívüli, *embersége*¹⁴² [kiemelés tőlünk] pedig szinte hihetetlen, erős vágy fogta el, hogy lásson téged, máris nagymértékben helyesli terveidet, s nem kétséges, hogy ragyogó törekvéseidet tanácsal és segítséggel támogatni fogja.” Majd később így ír: „Lelked minden igyekezetével arra törekedj, hogy a tudomány eme mecénását, Szokolyt, Magyarország igazi főnixét, tetteiddel és alkalmazkodásoddal magadnak lekötölezd, alkalmazkodj szokásaihoz és gondolataihoz, mert az ő tekintélyével, tanácsával és pártfogásával mindent el fogsz érni, ezt tanácsolom én neked.”

Baranyai Decsi János Marosvásárhelyt 1596. augusztus 16-án kelt válasza is ismert, s épenséggel nem elutasító: „S mert engem távollétemben érdemtelenül oly kedvesen, oly ragyogóan ajánlottál a nagyságos Szokoly úrnak” – írja, majd így folytatja: „Nekem úgy tetszik, [...] több szempontból helyesebb lesz ezen reményteljes alkalommal Magyarország említett főurait meglátogatnom [...]. Ilyen és más hasonló okok juttattak engem arra a *megmásíthatatlan* [kiemelés tőlünk] elhatározásra, hogy elköltözzöm innét. [...] én mégis véglegesen elhatároztam, hogy október eleje táján útra kelek, és Szokoly uramat is, meg a többi nagyurat is felkeresem [...] ne vonakodj ajánlólevelet írni nagyságos Szokoly úrhoz, s szeretném, ha benne arra buzdítanád őt, hogy bár patrónussága biztos reményében vállalom az utazást, mégis tegyen meg mindent, hogy ez a fáradozásom ne legyen káromra; a másik az, hogy a fenséges fejedelemtől szabad távozási és utazási menlevelet méltóztassál számomra kieszközölni [...]”¹⁴³ A Baranyai Decsi-életrajzok nem tudnak róla, hogy a „megmásíthatatlan elhatározást” valóban tett követte volna. Azt azonban szinte bizonyosra vehetjük, hogy Bártfán, 1598-ban megjelent adagiumgyűjteményét a szerző eljuttatta valós vagy potenciális pártfogójához, Szokoly Miklóshoz.

Szokolynak egy latin nyelvű verse, amellyel a magyar követség tagjaként III. Zsigmond lengyel király előtt tisztelgett, nyomtatásban is többször megjelent (1595).¹⁴⁴ Lengyelországi

¹⁴² A „humanitas – emberség” képzetről vö. KÖSZEGHY Péter, *A magyar Gróbián* = CSÁKTORNIAI Mátyás, *Gróbián*, a szöveget gond., a jegyzeteket és az utószót írta KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 1999 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 9), 100.

¹⁴³ A Hunyadiól és Baranyai Decsitől származó idézetek innét: *Hunyadi Ferenc levele Baranyai Decsi Jánosnak* [1596], ford. CSOKA Ferenc = *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, vál., gond., jegyz. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982 (Magyar Remekírók), 801–803; *Baranyai Decsi János levele Hunyadi Ferencnek* – 1596. augusztus 16., ford. CSOKA Ferenc, *uo.*, 804–807.

¹⁴⁴ RMNy I 762.

AD SERENISS. SIGISMUNDUM TERTIUM, POLONIAE ET SVECIAE REGEM ETC.
Nicolai Zokoli, de KisVarda

Haec sunt Pannonidos patriae tristissima nostrae,
Jam iam labentis vota precesqus tibi,
Rex vicine malis, fer opem: nam flamma propinquat
Sarmatiae; nostris, Rex pie, disce malis.
Flammas vicino conceptas igne moratur
Intacta arsurus qui sua tecta cupit.
Perfurit Odrysus gladiis immanibus hostis,
Et quatit Ungarici moenia pulchra soli.
Barbaricis aras manibus funestat, honores
Divorum sacros impietate premit:
Omnia succendit, vastat, debellat, inundat

Ezek a mi pannóniai hazánknak, a már-már dűledezőnek,
Keserves óhajtásai és könyörgései Tehozzád,
Vészekkel szomszédos király; segíts, mert a tűz közeledik
Sarmatiához; kegyes király, ismerd meg veszedelmeinket!
A szomszédos tüztől fogant lángokat feltartóztatja
Az égni készülő, aki a maga sértetlen házaira vágyik.
Folyvást dühöng az odrysi ellenség roppant nagy kardokkal,
És a magyar föld szép várfalait összedönti.
Idegen istenekkel oltárokat szennyez be, a mennybéliek
Szent tiszteletét kegyetlenül elnyomja.
Mindent felgyújt, pusztít, elűz, ellep

tudóskapcsolatairól tanúskodik, hogy 1592. január 9-én kéri Kereki Jánost, a kor és a vidék egyik központi figuráját, ecsedi Báthory István gazdaságának irányítóját: „*Az lengyel királ Historica ki vala, Brutus, azki az magyarországi históriákat írja most is csuda szépen, és császártól is nagy fizetése vagyona reá, mostan Erdélbe megyen, kegyelmed ne hagyja, valami gazdasággal legyen neki. Megszolgálom kegyelmednek.*”¹⁴⁵ A Báthory András környezetében élt humanista, Háportoni Forró Pál, latin üdvözlő versben méltatta Krakkóból Szokolyt, e szöveg unikum példánya egykoron Szentpétervárott volt, szövegét ma sem ismerjük.¹⁴⁶

És hát van a másik oldal: akik utálják Szokolyt mint a birtokügyekben ellenérdekelte felet. Ilyen többek közt Ungnad Kristóf, aki így ír feleségének, Losonczy Annának: „*Az Szokoli dologról nincs mit írnom. Várnunk kell. Elég hazug lator ember, az ördögnek is néha gyertyát kell gyújtani, az idő megtanít.* [Kiemelés tőlünk.]”¹⁴⁷

3. Várdai Kata

Szokoly mellett Kisvárdra másik leányági örököse Várdai Kata. Pártfogója, ecsedi Báthory István úgy véli, hogy Telegdi Pál halálával elérkezett az idő Várdai Kata megreformálására. Ecsedről 1597. november 25-én írt levelében óvja az özvegyet a „páristák” tanácsainak elfogadásától, Telegdi Pál sírkövének kiválasztásáról és szállításáról ad útmutatást, majd így folytatja: „*Az zászlójának megcsinálással is kegyelmed szabad legyen. Annyi mint ötvenhat forint. De ezért kegyelmedet intelek, hogy a párista uraim tanácsján ne járjon ked. Zászlót, mind koporsót keresztyén módra csináltasson kegyelmed. Sőt, ha az kögyelmednek volnák, ugyan mostan kihányatnám ama apró bálványakat, ha most nem is, de üdvövel [...] egyszeris másszeris kihányatnam. Mert jó húgom, senki nem köteles ember lelkével, hanem csak Istennek.*”¹⁴⁸

Az első jel a katolikus Szokoly–Telegdi pár és Báthory István közötti, hitbéli okok miatt kirobbant konfliktusra egy 1599-ben kelt, ecsedi Báthorytól az immár özvegy Várdai Katának Kisvárdára írt levél. Idézzük: „*Szerelmes húgom, mostan kegyelmednek csak erről akarnék írnom: közhírral esék értenem, hogy az ördög nem lehte az kegyelmed bátyja nélkül, Szokoly Miklós nélkül, ki mind istennek lelkét, köteles urát, sógorát elárulá; hanem úgy írtam, hogy az ördög arra vitte, hogy az várdai prédikátornak búcsút adott, ki ha így vagyona, csudálom, hogy kegyelmed nekem semmit felőle nem ír, mert jó húgom, az mennyei Isten hozzásegít bennönket is, erőt, módot hozzá ad, az istennek az országát és az ő igazságát kell követnünk; úgy értem, párista papot akar odaszállítani. Kérlek azokáért, írd fölőtte avagy izenj mentől hamarabb,*

Vulcano, telis, Marte, cruore, Geta.
Tolle decus regni, Regum fortissime, sceptrum,
Et prosterne hostis colla superba trucid.
FINIS

Vulcanussal, dárdákkal, Marssal, vérrel a Géta.
Vedd fel jogarod, országok disze, királyok legerősebbike,
És törjed meg a vad ellenség gögös nyakát!
(Szentmártoni Szabó Géza fordítása)

(Odrys = trák néptörzs; Géta = trák, itt mindkét név a törököket jelenti)

A kritikai kiadás indokolás nélkül Szokolynak tulajdonítja azt a szónoklatot, amely minden kiadásban megelőzi a fenti verset. Ez valószínűleg tévedés, az oráció szerzője Náprágy Demeter. Vö. JENEI, i. m., 140. Az 1595-ös krakkói latin nyelvű kiadás megjelent még ugyanabban az évben lengyelül, cseh nyelven és Kolozsvárott is, Heltai Gáspár műhelyében: *Hungariae periclitantis legatorum reverendi domini Demetrii Napragi [...] Nicolai Zokolii de Kis Varda et Michaelis Kellemesi [...] ad serenissimum potentissimumque Sigismundum tertium Poloniae et Sueciae regem [...] oratio*, Claudiopoli, 1595 (RMNy 762 → RMK III 857, 858, 859, 869, 870). Az égő házról a szomszédra is áterjedő láng a magyar helyzet jellemzésének korabeli (Vergiliustól eredő) toposza. Vö. IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Universitas Könyvtár, 5), 158–159. A versnek több 18. századi kiadása van, és kéziratokból is ismert (például a Szepesi Levéltárban is van ilyen kézirat).

¹⁴⁵ MOL, P 707, 514. cs., 01893.

¹⁴⁶ RMK III 856. További érdekes adatként említhetnénk, hogy a kritikai kiadás tanúsága szerint Dudith András is írt levelet, méghozzá bizalmas hangú levelet Szokoly Miklóshoz. Ez azonban a kiadás (*Andreas Dudithius epistulae*, Pars II, 1568–1573, editae cur. Lecho SZCZUCKI et Tiburtio SZEPESSY, Akadémiai–Argumentum, 1995, 320–321) tévedése. Dudith nem Szokolynak, hanem Várdai Miklósnak címezte levelét. Vö. LUKSICS Pál, *Irodalomtörténeti vonatkozású levelek a XVI. századból*, ItK, 1929, 361–362. 1571-ben, a levél írásakor, ifj. Szokoly Miklós még tinédzser volt.

¹⁴⁷ ÖTVÖS Péter, *Meg alkuszunk talán, csak szólhassak veled fél óráig: Levél szerelmes Losonczy Annához = Mihály napi köszöntő: Írások Ilia Mihály születésnapjára*, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2000, 205–209.

¹⁴⁸ MOL, P 707, 539. cs., 10202.

érthessem, igaz-e, nem-e.”¹⁴⁹ Valószínű, ugyanerre az esetre vonatkozik az a címzés, dátum és címzett nélküli, a Zichy család levéltárában a verses levéllel azonos csomóban található, talán az országbírótól származó levéltöredék, amely szerint „Nagyságtok ugyan az kisvárdai házában az várba hallja meg vagy három prédikációját prédikátor uramnak, mindjárt megkedveli nagyságtok, úgy ítélők.”¹⁵⁰

Bizonyos, hogy a három udvar, a kisvárdai Szokoly-kör, a szintén kisvárdai/(bereg)szentmiklósi Telegdi Pál udvartása és ecsedi Báthory udvara között mindig szoros kapcsolat volt. Erre vall például az az 1594. szeptember 26-án kelt, igen bizalmas hangú levél, amelyben Báthory betegségéről számol be Telegdi Pálnak: „nyögés, fíngás, jajgatás et hurítás et non gyakás.”¹⁵¹ Kiderül továbbá ebből a levélből, hogy Telegdi Pált orvosa eltiltotta Venustól, azaz esetünkben Várdai Katától. A levél többi része is igen közeli kapcsolatról árulkodik.

A Szokoly–Telegdi- vagy női oldalról nézve Telegdi Kata–Várdai Kata-udvar egymással tréfálgató-vetekedő jellegét illusztrálja Tatai István 1593. január 2-án Telegdi Pálnak írt levele: „...Megszolgálom uram, hogy tekegyelmed üdvözl ez új esztendőben engemet is, de addig tréfáltok Szokoly urammal, hogy én tikegyelmetek mia szintén úgy járok, mint az ageb apám, Rettey Imre, övele is addig tréfálának, hogy ám Imre szinte elaggott az tréfában. Hadnátok hátrább, viselnétek valaha ugyan gondot (tudod-e uram, én végén) sapientibus satis.”¹⁵²

Ugyanebben a levélben még egy érdekes kitétel: „Az Szokoly uram meséjét – írja Tatai – az úr [azaz Báthory] prédikátora, Márton pap megfejtette. Ha többet nem tudtok, ez igen kevés, Szokoly uramnak kegyelmed ajánlja szolgálatomat az új esztendőben ükegyelmének istentől minden jót kívának adadni.” Ha jól értjük, a mese itt ’aenigma’ jelentésben szerepel, s egyfajta humanista certamenről van szó. Mint ahogy certamen a tárgyalt levél is.

Egy 1599 virágvasárnapján, Báthory Istvántól Várdai Katának íródott levél már közvetlenül Telegdi Katára vonatkozik: „Akarék kegyelmednek erről írnom: im, látom, hogy kegyelmed az kegyelmed véráruló, sőt istenem és lelkem áruló bátyjától hiti ellen is megcsalatkozott, kiben ángyodat is ebbe részetlennek nem mondom, sőt társnak, mibe ott fordétá ő Miklóst elébben is, ahol akarta. Etc.

Ím, látja kegyelmed, ángyod mit ír, ki nekem is, mint az urának, látom, szemem be akarná kötni és kegyelmeden feljül járni.

Ez látható dolog, hogy amaz asszonyembernél is alábbvaló Rákóczi viseli [irányítja], kinek leveléből is megtetszik, mint hízelkezik meg lelke istenh[ez], illen is az asszonyembereknek, de fél[ő?], hogy olyan tanácsi adó ne legyen ő Szokolynénak, mint az ördög Évának, ki mind uras-tol nyakát szakasztá végén Ádámmal össze.

[...] Ne írj, sem várj semmit Szokolynétől, abból látod álnak cigánságát, hogy csak rajtad akar függeni(?) [...].

Ez alatt rá vigyázz Szokolynéra, [...] mert vagy férhezmenésével, vagy leána eladásával nászt tartón megszáll, de az Úristen, azki az igazságot szereti, gondunkat viseli. Ez leveleket tartsa meg kegyelmed. Czeh Jánost¹⁵³ küldje ide mindjárt kegyelmed sietséggel. Isten kegyelmed éltesse.”¹⁵⁴

Elég zavaros-rejtélyes levél, itt nincs terünk értelmezni. Az azonban minden elemzés nélkül nyilvánvaló belőle, hogy Báthory nemcsak Szokoly Miklóst, de éppenséggel Szokoly Miklósné Telegdi Katát sem látszik kedvelni. A „nászt tartón megszáll” kitételrel valószínűleg egyenesen Balassi Bálint sárospataki vármegyszálló esküvőjére utal az országbíró.

¹⁴⁹ MOL, P 707, 539. cs., 10217.

¹⁵⁰ MOL, P 707, 543. cs., 12125.

¹⁵¹ MOL, P 707, 538. cs., 9888.

¹⁵² MOL, P 707, 538. cs., 09967.

¹⁵³ Czeh János mind az ecsedi, mind a kisvárdai, mind pedig a szentmiklósi udvar ügyeibe be volt avatva, tehát nagyon is jól ismerte a Báthory és a Losonczyak, a Várdaiak és a Telegdiek, illetve a Habsburg-udvar ellenségeskedésének minden mozzanatát.

¹⁵⁴ MOL, P 707, 539. cs. 10218.

Várdai Kata műveltségét vizsgálva elgondolkodtató, hogy Gyarmathy Imre iskolamester latin nyelvű versben (*Tristis querela scolae kius Vardinae*, 1593)¹⁵⁵ panaszolja fel neki iskolája nyomorúságát. Igaz, az utóirat magyarul van: „Hogy ezeket ez néhány verseket tisztelendő Asszonyom oda küldeném; kívánta az scholának nyomorult állapotja. Annakokért (sic!) könyör-günk asszonyságodnak mint tisztelendő Asszonyomnak, hogy ne feledtkezzék kegyelmed az mi nyomorult állapotunkrul. Istennek áldását kívánom asszonyságodnak mint tisztelendő asszonyom-nak.” Továbbá 1609 újév napján Bornemisza Váci Menyhért prédikátor is verset ír Várdai Kata nevében (a versfők: Vaardai Kata asson), amelyben az asszony férjét, az 1607. december 21-én meghalt Nyáry Pált, és tutorát, az 1605. július 25-én elhunyt Báthory Istvánt siratja el.¹⁵⁶ Mind-két adat Várdai Kata verskedvelő hajlamát mutatja. Erről tanúskodik Gergely deák gyönyörű, nyomtatványt utánzó kézírással írt levele is, amelynek legvalószínűbb címzettje Várdai Kata: „Immáron Istennek engedelmeből, Nagyságos Asszonyom, a Nagyságod parancsolatja és kíván-sága szerént, én minden, Nagyságodtul megjegyeztetett isteni ájtatos imádságokat írásommal el-végeztem: amelyekből, engedje az mennynek, földnek Ura és Istene, hogy Nagyságod tiszta buz-gósággal imádkozván, a dicsőségnek koronáját az örök életben nyerhesse meg, ámen. Én is immár, Nagyságos Asszonyom, az írásomért való Nagyságod ígéretit bizodalommal várom: hogy többször is szolgálhassak Nagyságodnak:

Nagyságod szegény szolgálja

Gergely deák

És ha ezután is parancsoland Nagyságod, avagy ismét többet is írat velem, hogy jó szívvel viszontag a Nagyságod jó akaratját látván írhasak a Nagyságod szerelmes könyvébe.”¹⁵⁷

4. Telegdi Kata, Báthory István, Várdai Kata, Nyáry Pál

A nagyúr és az 1600-ban már özvegy Telegdi Kata közötti rossz viszonyt példázza az az aláza-tos, bocsánatkérő levél is, amelyet Telegdi Kata írt 1600. január 7-én ecsedi Báthorynak.¹⁵⁸ Azt gondolhatnánk, hogy birtokügyi viszályokról, a Szokoly halála utáni örökségen osztozkodásról van szó. Részben igen. A döntő ok azonban ecsedi Báthory vallási intoleranciája.

Egy 1602 februárjában írt memoriále szól erről, amelyből kiderül: Báthory – s nyilvánva-lóan ő, Nyáry Pál és Várdai Kata itt mellékszereplők – nem engedi Telegdi Kata holttestét elte-mettetni, a gaz pápistának a végtisztességet megadatni. Idézzük. „Primo. Miérthogy az árva asszonynak testét Báthory uram segítségével Nyáry Pál uram ő felesége, egyebek is, nem hatták eltemettetni ezideiglen, hanem elrekesztve, mint egy rabot, úgy tartották és tartják is [...].”

„Secundo, miérthogy Rákócziné asszonyom [Telegdi Kata testvére, Telegdi Borbála] Kis-várdára menvén akarván Szokolyné testét eltemettetni, és leányát is vele onnadjd elhozni: nem-hogy tisztességesen hatták volna attyafiát eltemettetni avagy exejuriát celebráltatni és az árva leánt is elvinni, de gyalázattal inkább illették.”¹⁵⁹ Azaz Telegdi Kata már közel egy éve temet-etlen holt. Guthy Ferenc 1601. május 23-án ír Nyáry Pálnak mentegető levelet Matyócról: megér-tette ugyan Nyáry „levelét és parancsolatát Kisvárdában az Zakolyné Asszonyom eltemetése felől”, de betegsége és nyomorúsága miatt jártányi ereje sem lévén, nem tudott az utazásra vállalkozni.¹⁶⁰ Úgy látszik, kezdetben Nyáryék meg akarták adni a halottnak a végtisztességet, ebből – többek közt – nyilván Báthory engesztelhetetlen haragja miatt nem lett semmi.

¹⁵⁵ Vö. ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint kortársai*, ItK, 1943/1, 43–47.

¹⁵⁶ LUKSICS Pál, *Bornemisza Vak Menyhért verse 1609-ből*, ItK, 1929/2, 225–227. A forrásközlésben tévesen Bornemisza Vak Menyhért – Bornemisza Váci Menyhért helyett. Vö. ECKHARDT Sándor, *Egy szerelmesvers-fogal-mazvány a XVII. század elejéről*, ItK, 1953, 236.

¹⁵⁷ MOL, P 707, 11732. Az utóirat szerelmes szavát értelmezhetjük úgy, hogy a szeretett ájtatos imádságoskönyvbe másolhat újabb darabokat, de esetleg úgy is, hogy egy másik, világi, szerelmes tematikájú gyűjteménye is van a címzettnek.

¹⁵⁸ MOL, P 707, 509. cs., 00198.

¹⁵⁹ MOL, P 707, Fasc. 218, 239.

¹⁶⁰ MOL, MF 4561, 08154.

Szokoly Miklós és Telegdi Kata halála után gyermekük, Szokoly Erzsébet a Nyáry Pál–Várdai Kata házaspár gyámsága alá került, ám azok akarata ellenére ahhoz a Melith Péterhez¹⁶¹ ment feleségül, aki még anyja életében jegyezte el, s akit Nyáry Pál nemes egyszerűséggel bolondnak titulált.¹⁶²

Nyáry Pál 1601. január 10-én [Bendánál elírás: július 10.] arról értesíti feleségét, hogy Telegdi Kata őt „Vizköröszt napjára menyegzőben” hívta.¹⁶³ Azt gondolta, folytatja Nyáry, hogy „az kisasszonyt adta el, kit bännék [ha] hírem nélkül lenne. De ha őkegyelme az új szerint 23. napjára halasztja, Isten egészségemet engedi, talám az istentelen ember miatt hozzád mehetek, édes Katám.” Március 12-én pedig már Pozsonyból örömmel közli feleségével, hogy a lány gyámságát megszerezte neki, akár így rendelkezett Szokolyné a végrendeletében, akár nem. A pozsonyi urak szerint azt illeti a tutorság és a kurátorság, „kire a jószág néz”, vagyis aki a birtok várományosa. Ugyanebben a levelében arról is tudakozik, „Mint lett temetése Zolokinénak [sic!], örömet érteném.”¹⁶⁴ Április–májusban pedig arra utasítja, Várdai Katát, hogy édesgesse magához „a Zokoly leányt”, a körülötte levőket pedig pénzzel és ígérettel vegye rá, hogy idegenítsék el Rákóczinétól, azaz az anyja nővérétől, Telegdi Borbálától.¹⁶⁵

Itt tegyük egy kis kitérőt. A *szerelemének* ekkortájt és később is, *kivétel nélkül*, mint bűnös, tiltott dolog említetik, katolikus gyónótükrökben és protestáns kánonokban,¹⁶⁶ házasság-

¹⁶¹ Melith Péter (†1644) és Szokoly Erzsébet (†1640) Csengeren éltek, nem teljesen önszántukból, ugyanis Várdai Kata kizárta őket Kisvárdáról.

¹⁶² BENDA, i. m., 22, 23.

¹⁶³ BENDA, i. m., 21.

¹⁶⁴ Uo.

¹⁶⁵ BENDA, i. m., 22. Mint már említettük, Nyáry első házasságából származó fiát, Nyáry Istvánt szánta férjül Szokoly Erzsébetnek. A Melith Péterrel való házasság vezetett a kapcsolat olyan fokú megromlásához, hogy bár közösen bírták a várat, 1602-től Nyáryék kizárták a várból Melithéket, s csak 1612-ben egyezett meg Várdai Kata és veje, Nyáry István, valamint Melith Péter és Szokoly Erzsébet. A villongások azonban oda vezettek, hogy 1619 őszén Várdai Kata – az erdélyi fejedelem udvarában általános felháborodást keltve – egyszerűen elzavarja Kisvárdáról Szokoly Erzsébetet, férjét és fiukat, ifjabb Pétert, s majd csak egy évtized múlva térhetnek vissza. Melith Péter 1619. október 30-án Rakamazon kelt, Szabolcs vármegye alispánjának és ítéltáblájának írt felháborodott levele szerint: „Tudom kegyelmeteknél nyilván lenni, minemő halhatatlan, országunk törvényivel ellenkező dolgot cselekedett legyen Nyáry Pálné asszonyom, Wárdai Kata, vér szerint való atyjafiával, szerelmes társommal, édes gyermekinkkel, Wárda várából kihányatván őket, csak egy-egy rajtok valójokban szekerire rakatván, az város bírja házához gyalogival kiküldvén, ott hagyatta, sőt oda is megüzente, ott ne késnék, elmenne, mert onnét is kiűzetnéje, fia, Nyáry uram fölrakodtatván, jánki hitván házukhoz vivén, otthagytá, és mostan is minden jónktól, várunktól kívül vagyunk.” Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, IV. A. 1. 104. 1619, M 55. Vö. még: SIMON Zoltán, 24. jegyzetben i. m., 21–24.

¹⁶⁶ Az alapvető attitűd: „Az asszonyállathoz férfinak szava az ördögnek tüzes nyila. És az férfiú nyelve mérgöt ad asszonyállatnak, mert az hatalmas ördög az nyomorú szüzet megsebhethi kísérteteknek nyilaival, bujaságnak buzogányával.” (*Virginia-kódex*, 1529 előtt) Pázmány Péter imádságoskönyvének (Graz, 1606, 156) gyónótükrő részében „Gonosz tekintetekkel, fajtalan könyvek olvasásával, ocsmány énekekkel, képekkel, fajtalan beszéddel, buja illetésekkel, játékokkal, táncokkal, álorcázással ölelésekkel bántottad-e Istenedet? [...] Szorgalmaztattál-e leveleddel, ajándékiddal, cifra öltözetteddel, beszédeddel valakit gonoszra?” A protestánsok esetében a Komjáti kánon IV/7 (1623) így fogalmaz „A szerelmeskedők és a szerelmi dalok kiküszöböléséről”:

„Némely kicsapongó tanítók és tanuló ifjak, mivel nincs jó lelkiismeretük, és sem Istent nem félik, sem az embereket nem tisztelik, nemcsak szerelmes dalokban gyönyörködnek gyalázatosan, hanem szeretőket is szerezvén éjjel-nappal azok házához járnak: Istentől az egyházak üdvös igazgatására vett hatalmunknál fogva komolyan megparancsoljuk azért, hogy a szerelmi dalok tűzbe vettétvén végképp megsemmisíttessenek, s mind a tanítók, mind a tanulók tisztességes életet igyekezzenek élni, különben az ilyen, minden emberi szeméremből kivetkőzött ifjak, ha egyszer az iskolából kitiltattak, mint becstelének az egyházi szent szolgálatra később sem léphetnek, sem ifjúságukban más iskolák vezetésére nem bocsáttatnak, mint a világ szemetei s az egyház megrothadt tagjai.” (Thury Etele fordítása, vö. THURY Etele, *A dunántúli református egyház története*, I, Pozsony, Kalligram, é. n. [1998], 478.) Még a 20. században kiadott imakönyvek gyónótükrő részében is hasonlóképpen tiltott a szerelmi, érzéki téma. „Nem keltettél-e fel magadban szándékosan tisztátalan dolgokat és kívánságokat erkölcstelen, sikamlós beszédek, elbeszélések, regények, költemények, szindarabok hallgatása vagy olvasása által – érzékies, szemérmetlen képek vagy táncok szemlélése által – közeli, titkos viszonyok és illetlen társalgás által? Nem vétkeztél-e fajtalan beszédek, tréfák, játékok, célozgatások és dalok által?” *Órangyal. Keresztény katolikusok imádságoskönyve*, Nagykanizsa, 1922, 63–64. A 21. században, az interneten (<http://tisztaszivvel.blogspot.hu/2014/04/lelkitukor-szentgyonashoz.html>): „– Olvastam-e erkölcstelen regényeket, néztem-e ilyen képeket, filmeket, videókat? – Akarattal kerestem-e a tisztátalan gondolatokat, kívánságokat, vágyakat, tekinteteket, tapintásokat, beszédeket, vicceket, énekeket? – Hallgattam-e ilyeneket?”

törési perekben egyaránt. Alaghy Ferenc Várdai Katának, Pácinból, 1600. május 1-jén kelt levelében *alapvetően más a kontextus*. A levél egyéb szempontból is tartalmaz fontos információkat, például világos belőle, hogy Nyáry Pál lakodalma Várdai Katával 1600. május elseje (a levél kelte) után volt, s világos az is, hogy Telegdi Zsigmondka még él.

[...] *hazajöttömben, aznap, mikor kegyelmetektől elválám, írja Alaghy, találkoztam Paczoth urammal a nagytárkányi mezőn, paripákon jött vót ki, ott megállata az útban, és nagy sokáig beszille velem, annakutána nem hagyta békét, hanem ebédre házához híva és visszatéríte, ott még az ebéd kisére, sokat beszéllett nekem, az kegyelmed dolgát is igen kérdezte, azt is, kik lesznek ott a lakodalomban. Én mindeneket megmondtam neki, énnekem azt mondta, hogy ő el nem jű a menyegzőben, mert igen beteges, vagyon két heti, hogy mind feleségestül feküdt.*

Az nyilvánvaló, hogy itt Várdai Kata és Nyáry Pál menyegzőjéről van szó. Paczoth uram pedig nem más, mint Balassi Bálint sógora, Balassi Anna második férje, Paczoth Ferenc (†1602).¹⁶⁷

A levél a továbbiakban leírja, hogyan lehetne egy udvarias meghívólevéllel Paczothot mégis rávenni arra, hogy elmenjen az esküvőre, ami mindenkinek hasznos lenne. „*Ez nekem tetszenék, ha kegyelmednek jó akarátja vóna, mert látom én azért, hogy jó szívvel vagyon, csak hogy megvárja azt, hogy becsületet tegyenek neki, az ő szokása szerint*” – zárja a levél ezen részét Alaghy. Majd, s számunkra ez a fontosabb, így folytatja:

„*Az kis öcsém, Telegdi Zsigmond, nem tudtam, hogy megházasodott, de Paczot uram azt mondá, hogy neki adta az ő kis leányát, az kis leán is azt mondja, hogy hozzáment, és igen szereti, énnekem kezét is beadta [a korban ez a szokás a házassági szándék kifejezését jelentette] az kis leány, csókot is küldött neki, ugyan az asztalnál litiünkben. Azért ő se fusson, a jó öcsém tüle, mert a leány szép, sok jószága, sok pénze lészen, nem tudtam akkor meg is gondolni, mikor az után szereleméneket mondott vala, de nem hiába mondhatja vót, mert én hiszem, akkor is az az szép leány jutott vót eszébe.*”¹⁶⁸

E részlet értelmezéséhez tudni kell, hogy ekkor Telegdi Zsigmond talán ha 7 éves lehet, Paczoth Juditka olyan 3 év körüli.¹⁶⁹

Tehát nyilvánvalóan a felnőttek tréfájáról van szó, s bár a mondat kissé zavaros, arról, hogy a kisgyermek Telegdi Zsiga – nyilván akkor, amikor pár nappal ezelőtt Alaghy még Várdai Katáéknál vendégeskedett – a felnőttek előtt szereleméneket adott elő, s Alaghy akkor még – úgymond – nem tudta, hogy a gyermekcse nem egyszerűen színészi produkciót nyújt, hanem „*akkor is az az szép leány jutott vót eszébe*”. Az úri gyerekek papás-mamást játszanak, s a felnőtteknek ez tetszik.

Ebből az aprócska adatból bizonyosan következik, hogy adott társadalmi körökben a szereleméneke-mondás úgy tartozott hozzá az udvari jó módhoz, miképpen azt, mondjuk, Balassi Bálint is vallotta, akinek énekei, Zrínyi Miklós könyvtárának leltárából közismert: *fajtan énekek. S oly elterjedt volt, s az udvarlári kánon oly természetes – vagy kötelező? – elemének tartották, hogy még a gyermekcsék is énekelték*. Az udvariság, a szellemes, illő élet része, játék is, ebben a társadalmi körben (de csak ebben!) minden, csak nem elítélendő.

¹⁶⁷ Böki Paczoth Ferenc zempléni alispánnak Balassa Annától két gyermeke született, az 1623-ban meghalt ifjabb Ferenc, valamint Judit. Balassi Annáról lásd Szenci Molnár Albert naplója, közléteszi SZABÓ András, Bp., 2003 (Historia Litteraria, 13), 191.

¹⁶⁸ MOL, Zichy cs. lt., P 707, 535. cs., 10.141 (Pácin, 1600. május 1.).

¹⁶⁹ Paczoth Judit első férje nagylucsei Dóczy András kassai főkapitány, a második Sennyey Sándor lett.

Így kerültek Balassi Bálintra vonatkozó iratok is a Sennyey-levéltárba. Vö. GYULAI Éva, *Nagytárkány birtokosai és adózói a 16–17. században (Vlastnici a daňvnici Vel'kich Trakán v 16.–17. storiči) = Nagytárkány, I, Tanulmányok a község településtörténetéhez és néprajzához*, szerk. VIGA Gyula, Somorja–Komárom, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Etnológiai Központ, 2006 (Lokális és regionális monográfiák), 77.

Várdai Kata és Nyáry Pál, illetve gyermekeik (és egymás házastársai) Nyáry István és Telegdi Anna a hitirodalom mecénatúrájából sem vonta ki magát.¹⁷⁰

Ne feledjük: a fentebb vázolni próbált szellemi-hétköznapi élet, a Ficino-olvasgatás, a szellemes certamenek, a birtokviszályok és házassági tervszövegetések, valamint a táncház: éppen a tizenöt éves háború időszakára esnek, fölöttébb zilált viszonyok közé.

A levél

A kontextus fenti vázlatát, a családok-udvarok közötti viszonyt is szeretnénk majd a levél értelmezéséhez felhasználni. Most azonban csupán vázlatos áttekintésre vállalkozhatunk.

A szöveg alapvetően két részre oszlik: egyik a szokásos nyitó és záró formula, az üdvözlések, *ez teljesen megfelel egy korabeli szokásos misszilisnek, a Telegdi Katától ismert más levelek megfelelő helyeinek*, a másik rész ebben a keretben helyezkedik el, a „mesterségesen [artistikusan] formált és bölcsességesen” írt levélre adott válasz, részben prózában, részben – szerintünk – nem versben, hanem rímes prózában. Mint erre Horváth Iván is figyelmeztet, itt a szöveg a *Szerelmes Asszonyom* megszólítással mintegy újrakezdődik, az üdvözlő formula utáni újrakezdés azonban *más korabeli leveleknél is gyakori*.

A példasorozat – gyöngyhalászó, vadász, veteményező háziasszony –, amely a kapott levél fölötti örömet hivatott illusztrálni, nyilvánvaló ironikus descensio. A roppant poétikus gyöngyhalászt (tudunkkal magyar szövegben majd csak a 18. század végén fordul elő újra a szó, a régi szótárak nem ismerik)¹⁷¹ követi a vadászás már köznapibb, de még mindig ünnepélyes képe, míg a harmadik hasonlat a szó szoros értelmében a földre visz: egy háziasszony – aki nem más, mint a levélíró – örvendezik konyhakertjének bő termésén. A maga jelentéktelenségét ecseteli a „szegény honn lakos”, aki nem érhet fel a Pallas és Minerva pártfogása alatt lévő tudós elmével, helyzete ezekkel szemben szinte reménytelen. Következik az ángy idilli, a szó minden értelmében „mesterséges-artistikus” kertjének leírása, amelyet a levélíró maga is vágyik megismerni. A levélnek ezen a pontján már akaratlanul is (vagy inkább nagyon is akarva) mulatságos ellentét alakul ki a konyhakert, a „szegény honn lakos” és a művészi liget, továbbá annak tudós megalkotója között.

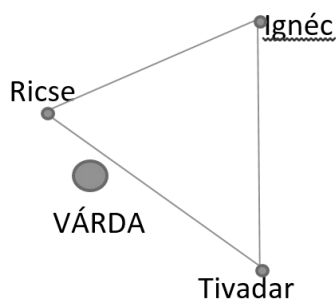
S most jön a fordulat: a természeti szépségek (forrás, erdei barlang, hegy-völgy stb.) nem az urbánus Pallas–Minerva, hanem a természetkedvelő (és szüzességőrző) fővadász, a tiszta szerelem és a házasság védnöke, Diana fennhatósága alá tartoznak, következésképpen Pallas–Minerva, a tudomány, a bölcsesség nincs jelen az ángy alkotásainál. Ott lehet azonban a kompe-

¹⁷⁰ Bakai Péternek, Várdai Kata varannói „egyházi szolgájának”, káplánjának asszonyához írt négy levele is fennmaradt a Zichy-levéltárban, Helmechről, Varannóról címezve. De írt Várdai Katához Jánki Törös János és Pataki Imre is. Lépes Bálintnak, Kisvárdai Eh Mihálynak, Kiskapusí Mihálynak Nyáry Istvánhoz írt leveleit ismerjük. Pázmány Telegdi Annához címzett két levele található ugyanott. Várdai Kata két református kötet nyomdai előállítását is támogatta. Az egyikből, Margitai Péter református prédikációból, *Az Apostoli Credonak az Szentírás szerint való igaz magyarázatjából*, mely Debrecenben jelent meg 1622-ben, maga Várdai Kata is hallott a szerző által a nagykállói templomban előadott részleteket (RMK I 537, RMNy 1300). A másik Kecskeméti C. János fordítása, a *Szép és ájtatos imádságos könyvecske*, ez 1624-ben Bártfán, ifj. Klösz Jakab nyomdájában készült, szintén fordítás, fordítója Lónyay Zsigmond udvari prédikátora volt Vásárosnaményben (RMNy 1295). Elképzelhető, hogy már erre a kötetre vonatkozott Csicseri Ambrus Vaján, 1613. március 19-én kelt érdeklődése, melyben Várdai Katát egy prédikátor és az ő Bártfán megjelenendő könyve sorsáról kérdezi. (Vö. KOVÁCS Sándor Iván–KULCSÁR Péter, *Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei*, A. Hist. Litt. Hung. A. Univ. Szeged, VII, 1967, 49–51, VIII, 1968, 45–51, IX, 1969, 91–101.) S tudomásunk van még több, a család tagjai által támogatott, külföldi protestáns egyetemeken elmondott disputációról. Várdai Katának, Telegdi Annának és Nyáry Istvánnak: KISFALUDI F. Urbanus, *Disputatio Theologica de Antichristo*, Franeker, 1624 (RMK III 1360); THURI Petrus, *Tractationes...*, Francfurt, 1627 (RMK III 1408). Telegdi Annának, Nyáry Istvánnak: TOLMÁCSI M. Georgius, *Disputatio Theologica Decima-tertia. De modo satisfactionis pro nostris peccatis per Iesum*, Leyden, 1633 (RMK III 1496). Telegdi Borbálának: SÁRKÖZY D. Valentinus, *Oratio de Modo Considerationi*, Wittenberg, 1588 (RMK III 783). A patrónusok között szerepelnek még a család vonzáskörében működő tisztségviselők, környékbeli prédikátorok, iskolamesterek is, mint Csuta Miklós, 1627-ben várdai kapitány, Válaszúti Pál várdai, Kaposi R. István helmecei, Borbély István helmecei, Iratosi T. János toronyi, Kisfaludi Orbán gönci, Szántai Mihály nagyszőlősi lelkész, Jenei Mihály debreceni iskolamester, Fejérvári István sárospataki kántor. A diáktársak pedig üdvözlő versekkel járultak hozzá a szerzők dicsőítéséhez.

¹⁷¹ A gyöngyhalászt semmiképpen. A gyöngyhalászó alak a 16. század végén is elképzelhető.

tens istenség, Diana, és – inti az ángyot a szerző – ez komoly veszélyforrás, emlékezzék csak a szerencsétlenül járt Acteon (Aktaión)¹⁷² esetére. Szóba kerül az ángy titkára is, vélhetőleg a küldötte levél írója, az arkádiai liget ihletője, aki megintetik: ne vélje, hogy csak „forrás mellett laknak az poéták”. „Mert sütnék az homokba is tyúkmonyat, noha csak ritkán azért.” Ugyanezt a tételt illusztrálja a többi hasonlat: „Mert én orosz poétát Tivadarnál, szentet Ricsnél, orosz vitézt sem hallottam többet Ignáténál, kiket tudom, hogy egyik sem ivott az kegyelmednek forrásából.” Az a gyanúnk, hogy ebből a mondatból az eddigi értelmezők keveset értettek. A kritikai kiadás készítője nem értelmezi, Eckhardt, nagyon becsületesen, próbál valami értelmet adni a mondatnak, így magyarázza: „[...] maga Telegdi Kata utal arra, hogy ángya lakóhelyén oroszok laknak, s utal bizonyos Tivadar orosz poétára, Szent Riczre, vagyis Hricre, ami Gergely kisorosz alakja (Kniezsa István szíves szóbeli közlése) és valami Ignáé nevű orosz vitézre.”¹⁷³ Utal, de miért utal? A megfejtéshez elengedhetetlen egy felismerés: Tivadar, Rics (amit nem kell Hricre javítani), mai neve, mint már egy 1612-es okmányban is, amely Telegdi Kata lányának, Szokoly Erzsébetnek az osztozkodásáról tudósít, Ricse,¹⁷⁴ továbbá Ignéc: *mind Szatmár-Bereg megyei, a Szokolyak, Telegdiek és Várdaiak érdekkörébe tartozó helységek. Ricse: Kisvárdától kb. 12 km-re északra, a Bodroghözben, a Tisza árterében, mocsaras vidéken. Tivadar ugyancsak a Tisza mellett, Vásárosnaménytől délkeletre kb. 10 km-re, az egykori Bereg megye nyugati szélén. Ignéc*¹⁷⁵ kisközség Bereg vármegye munkácsi járásában, ma Ukrajnában, ruszin/rutén lakosokkal.

A személynevek tehát helynevek. Körülhatárolják a várdaiak érdekszféráját, ezt az alábbi méretarányos rajz mutatja:

Tivadar, Rics, Ignáé a ritkán elsülő kapanyél szerepében lép fel: költő, szent, vitéz az említett helységekben nem éppen gyakori, de – meglehetősen ironikus állítás ez – előfordulhat. Miképpen a tyúkmony sütése a homokban. Az „orosz”-nak meg legalább két jelentése van: természetesen jelentheti azt, amit, tehát, hogy rutén, mint Ignéc lakossága vélhetőleg már a 16. században is. De eszünkbe juthat Balassi *Füves kertecskéje* 1572-es kiadásának, annak az egyetlen fennmaradt példánynak, amely egyébként ecsedi Báthory István tulajdona volt, a címlapjára tett bejegyzés: „rossz vagy orosz tipográfus munkája”.¹⁷⁶ Az orosz tipográfus a tipográfiához nem értő tipográfust, az orosz poéta a verset írni nem tudó költőt jelenti stb. Telegdi János 1595-ben ír öccsének az oroszok szófogadatlanságáról,¹⁷⁷ ugyanő említi öccsének 1589-ben, hogy „...az orosz palotára mohot is hordattam, azt is Isten velem livín az héten reá tölttettem. És az

¹⁷² Akit, mivel megleste a meztelenül fürdőző Dianát (Artemiszt), az istennő büntetésül szarvassá változtatott. Saját vadászutyái sem ismerték fel az üldözött vadban, ezért halálra hajszolták és széttépték. A levélíró ezt a történetet Ovidius *Átváltozásainak* III. részéből ismerhette. Felhasználta Balassi Bálint is, a *Negyvenegyedik*, Angerianus nyomán írt versében.

¹⁷³ ECKHARDT Sándor, *Két vitéz nemesúr*, 4. jegyzetben i. m., 198.

¹⁷⁴ VIRÁGH, i. m., 125.

¹⁷⁵ Znyacevo (Ukrajna).

¹⁷⁶ Lásd a hasonmás kiadást: BALASSI Bálint, *Beteg lelkeknek való füves kertecske. Krakkó, 1572*, hasonmás, sajtó alá rend., utószó KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2006 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 39).

¹⁷⁷ ECKHARDT, i. m., 148.

hasadikokat mohval csináltatom be”, majd önteti be aztán mésszel.¹⁷⁸ Itt az orosz jelző nem csupán az építmény állapotára, hanem valószínűleg lakóira is vonatkozik.

Nehéz elképzelni itt bármiféle orosz vagy rutén költészetet. A helységnevek utalnak a belőlük keletkezett személynevekre, ugyanazon családok egymást követő generációira. A levelekben többször olvasható, hogy fát a birtokukról, a *ricsei* erdőről kell hozatni, vagy ott lehet legeltetni. Az onnan elszármazott szolgálkat csak *ricseinek* vagy a hangtörvénynek megfelelően *ricsinek*, még kényelmesebben csak *ricsnek* hívták.¹⁷⁹ A Tivadariból származó szolgálk neve sem ismeretlen a levelezésben. Csuta Miklós, a másik kisvárdai intéző is ír 1634. december 15-én Nyáry Istvánnak paphívás ügyében egy tivadari származású vagy Tivadari nevű emberről.¹⁸⁰ Az orosz vitéz Ignate sem ismeretlen. Ignéczi András neve 1632-ben felbukkan Csuta Miklós Telegdi Annához írt levelében vagy 1639. november 5-i, Nyáry Istvánnak a tokaji bor szállításiának gondjairól szóló misszilisében.¹⁸¹ 1638 folyamán többször is emlegeti Telegdi Gáspár. Szokoly Miklós és Telegdi Kata lányának Zétényből írja ez év március 20-án: „...*nincs annyi élesem, hogy egyszer az számban tennék, vagy egy ebédre való, az az Tolvaj Ignéczi András Nyári Istvan urammal megemésztették szintén, elrontották, pusztították jószágomat...*”¹⁸² Augusztus 18-án: „*rossz tóvaj Ignéczi András*”.¹⁸³ Tíz nappal később, ugyanonnan, ugyanannak: „...*torkon verne egy rossz orosz.*”¹⁸⁴ Egy deák szerint: „...*csudálatos lelkű emberek, Uram, az oroszok, [...] mert gonosz lelkek ismérete vagyon [...]*.”¹⁸⁵

Az ángy ugyan ide képzelheti a Múzsák és Nimfák bármiféle intellektuális szálláshelyét, e környezet eleve nem alkalmas ezek befogadására és élvezésére: orosz, azaz rutén jobbágyok, rabló katonák állnak szemben a mitológiai istenekkel, hadvezérekkel, és ha vannak is nimfák, ezek nem Diana gráciás kísérei, hanem a hamadriak fajtájából valók: tölgyekben lakó durva külsejű nők, akik fejükön ékességet nem viselnek, hajuk moha és zuzmó, öltözkük sötétzöld, cipőjük fakéreg. Akaratlanul is Szokoly Miklós ifjúsága, bécsi tanulmányai juthatnak eszünkbe: mintha Bécs és Várda metaforikus különbözőségéről írta a levél szerzője.

Szubtilis irodalmi játék ez, amely a korban nem egyedülálló. Míg a levélíró a Várdán lakozók birtokait írja körül a helynevekkel, Johannes Bocatius, hiszen ő a nádor fiának esküvőjére szerez költeményt, már a Thurzó-birtokokat szimbolizáló folyókat, ám esetében is a folyók: ilyen nevű személyek.

Nyáry Krisztina és Thurzó Imre lakodalma a lehető legnagyobb pompával zajlott. Ipolyi Arnold – többek közt – így jellemzi (kiemelések tőlünk): „...nem hiányzott a szellemi fényűzés se, a *verseket és pásztori játékokat* értjük, melyekkel e kor költői ünnepelték a nagy eseményt. Igy Spielenberger Sámuel menyekzői ódát küldött előre, mely azonban csak kéziratban maradt; valószínűleg hasonló sors érte Rimay költeményét is; fönnmaradt ellenben a kassai Bocatius (sajátlag Bock) János verse. Bocatius akkor a leghíresebb latin költő volt az országban, [...] A Thurzó Imre és Nyáry Krisztina lakodalmára írt eclogájának sajtóságos címe «A menyekzői lúd», melyre valószínűleg a Márton lúdja szolgált reá.”¹⁸⁶ *A pásztori vers szereplő személyei a Tisza, Bodrog, Vág és Árva folyókat személyesítő kocsisok. Meglehetősen pongyola és ízléstelen munka.*”¹⁸⁷ (A 19. századi történetíró esztétikai értékítéletét nem osztjuk.) Úgy látszik, létezett

¹⁷⁸ ECKHARDT, i. m., 80.

¹⁷⁹ Természetesen a Hricz név önmagában is orosz/rutén utalást jelez.

¹⁸⁰ MOL, P 707, 529. cs., 07454.

¹⁸¹ MOL, P 707, 529. cs., 07464, 09460.

¹⁸² MOL, P 707, 536. cs., 09266.

¹⁸³ MOL, P 707, 536. cs., 09265.

¹⁸⁴ MOL, P 707, 536. cs., 09267.

¹⁸⁵ 1625. 07. 04., Kisvárdai Chintás Miklós deák Bátori Márton szentmiklósi provizorhoz. MOL, P 707, rsz. 529, fasc. NB. No.1 (141).

¹⁸⁶ Az esküvő időpontja Márton-napra esett.

¹⁸⁷ IPOLYI, i. m. Vö. RMNy 1156, BOCATIUS (Ioannes), *Anser Nuptialis, Ecloga. Collocutores: Tibiscus, Bodrogus, Vagus & Arva, Aurige. De Nyptiis Illustriss. Comit. ac Domini Dom. Emerici Thvrzo de Arva &c. Celebratis magná solemnitate in P. Helmetz. Cvm Magnifica et Generosissima Domina Virgine Christina Nyári. &c. Author Ioan. Bocatius Consular. Cass. Cassoviae, MDCXVIII.*

egy irodalmi hagyomány, amelyet mind a verses levél írója, mind Bocatius ismert és hasznosított. Ez pedig nem más, mint a német-osztrák humanista költészet, ezen belül is Conrad Celtis munkája, az *Amores*. Ez Celtis fő műve. Már az alcím is érdekes: *Quattuor libri amorum secundum Quattuor latera Germaniae*.¹⁸⁸

Az ókori szerelmi költészet hatását (elsősorban Ovidius, Propertius, Tibullus) mutató erotikus elégiáiban Celtis bevezet egy alapvető újdonságot: *ötvözi a szerelmet és a geográfiát (továbbá az életkort)*. Úgy mondja el négy részre osztott szerelmi életét, úgy komponál szerelmi lírai életrajzot, hogy összeköti a földrajzi helyszínnel.¹⁸⁹ A négy sarokpont jelzi a fiktív, a kulturális Germánia (az ókori Germániához hasonló kiterjedésű) határait, a Sodalitas Litteraria Danubiana¹⁹⁰ lehetséges tevékenységének helyszíneit. Ez egyben a humanista szemlélet nemzeti – magyar viszonylatban: főúri-birtokosi – kontextusba helyezése. Celtis Germánia, Bocatius a Thurzó-birtokok, a levélíró Várda érdekeltségének határait húzza meg.

És kijelöli, meglehetősen ironikusan, a maga kulturális sarokbástyáit, szubtilisen bizonyítva: *Telegdi Kata (vagy a nevében író) is van olyan szellem, mint Várdai Kata (vagy a nevében író)*.

Verses levél? Rímes próza?

Korábban már utaltunk rá: a Telegdi Kata nevében írt levél szerintünk nem versbetéttel rendelkező próza, hanem egy részben rímes prózában írt szöveg, amely a vers egyéb kötelmeit (főképpen: strófába szervezettség) nem követi. Telegdi Kata legközvetlenebb környezetében is találunk hasonló példát, például férje, Szokoly Miklós egyik levelében:

senki ez országba
mását soha nem látta,
s talám másutt is az keresztyénségbe,
kedvek
mind fejedelmeknek,
minden rendeknek,
nagy az viadalra.
Hisszük az mi kegyelmes Istenünket,
Megáldja igyünket.
Szent angyalát jártassa nekünk,
S megsegyeníti az hiti végett
Felfuvalkodott ellenséget.
Amen, amen.¹⁹¹

¹⁸⁸ „Szerelmek négy könyvben Germania négy határát követve”. Celtis e művéről lásd: *Amor als Topograph: 500 Jahre Amores des Conrad Celtis*, Hrsg. Claudia WIENER, Robert JÖRG, Günter HESS, Ursula HESS, Schweinfurt, 2002 (Catalogue Bibliothek Otto Schäfer). A tanulmánykötetből különösen: Robert JÖRG, *Celtis' Amores und die Tradition der Liebeselegie*, 9–26.

1502. április 5-én jelent meg Nürnbergben Conrad Celtis összegyűjtött írásainak első kötete és benne a *Quattuor libri amorum secundum Quattuor latera Germaniae*. Tartalmazott 12 fametszetet is, melyek közül kettőt Dürer metszett. A címloldal úgy mutatja be Celtist mint az első németet, aki megkapta a poeta laureatus címet a császár kezéből („primo inter Germanos Imperatoris Manibus poete laureat”). Az ajánlásban a szerző egyrészt köszönetet mond a poeta laureatus címért, amelyet még Miksa császár atyjától, III. Frigyes német-római császártól kapott, másrészt Miksának a „Collegium poetarum et mathematicorum” megalapításáért és támogatásáért. A könyv, érthető módon, a császár környezetében, Bécsben (ahol mind Szokoly Miklós, mind Teleki Pál tanult) különösen népszerű volt.

¹⁸⁹ A négy könyv címszavakban: I. A krakkói férjes asszony, Hasilina–pubertás–Visztula–Németország keleti része; II. Elsula–serdülőkor–Duna–Németország déli határa; III. Ursula a Rajna partjáról–ifjúság–Németország nyugati része; IV. Barbara–idős kor–Észak–Németország.

¹⁹⁰ Conrad Celtis alapította irodalmi társaság (1497–1544), Bécs és Buda székhellyel.

¹⁹¹ JANKOVICS József, *Literátor-politikusok...*, 80. jegyzetben *i. m.*, 65.

Az úgynevezett verses levél második „strófája” így hangzik:

*Az vagy mint az szép parlagon sétáló kis nyulakat,
Kik[et] nagy mulatsággal vadásszák ebekkel,
mikor félisekben egynéhányat látnak,
viletlen találtnak,
ű nagy örömeiben nem tudják hamarban,
melyiket költhessik, indítsák űzésben.*

Ha ez vers, Szokolyé is az, de hát – szerintünk – *mindkettő rímes próza*. Úgy gondoljuk, hogy a levél legelső kiadója, illetve a szöveggyűjtemény Szentmártoni Szabó Géza-féle szövegközlése a helyes. A levél az, ami. Nincs ok belőle az úgynevezett versbetétet kiemelni. Ajánlásunk egyik nagy előnye, hogy ez esetben fölöslegessé válna a Telegdi Kata-féle levél verses részének bármifajta emendálása, amelyre a kritikai kiadás többször is rákényszerül.

Szó nincs itt arról, hogy az énekverssel szembeállítva a levél írója is eljutna – miképpen Balassi (bár ez a folyamat is sokkal bonyolultabb)¹⁹² – a szövegvershez. Ez a fajta rímes próza pontosan olyasmi, mint Baranyai Decsi *Adagium*ának némely sora: „*Nincs oly rakott szekér / Kire egy vella széna fel nem fér.*”¹⁹³ „*Szép dolog az jüzte / de nem tud[ni] mire.*”¹⁹⁴ A közmondások halmozása is – amelyet Horváth Iván szintén versnek tekint – mintha az *Adagium* hatására vallana: „Gondolván azt is, hogy parasztembernek Rómába menni, bölcsek közt bolondnak vetekedni, az bölcsességnak istenaszonyi: Pallas és Minerva oltalma alatt lívökkal válasszal igyekezni nem különben, mint jó táncost ingerleni, az vagy ugrásra kecskét tanítani.” Az efféle bölcsességekhez hasonlóak vannak az *Adagiumban*: „Nem minden ember mehet Rómába”, „Nyulat izgat az futásra”¹⁹⁵ stb. S ki tudja, a kortársak, a hozzá közel állók mennyit ismerhettek ecsedi Báthory István *Meditációinak* – mint Keserű Bálint megfogalmazta – „zsoltáros fohász-kodás sorozatából”, a „lázasan lüktető, szokatlanul formált”¹⁹⁶ prózájából, amelyet az RMKT (XVII/1) szintén versbe tördelt, nem biztos, hogy helyesen.

Egy pár évtizeddel későbbi példánk is van a verses levél divatjára. Batthyány Ádám 1627. május 13-án kelt, anyjához írt levelére gondolunk.¹⁹⁷ A prózában írt/tördelt szöveg kiadója szerint egy más olvasatban 26 soros vers, szerintünk inkább rímes próza, bár kétségtelen, hogy az utóbbi kettőt nem világok választják el egymástól, inkább egyfajta filosznezőpont. A kiadó, Tarnóc Márton, helyesen írja: „A vers alapján Batthyány Ádámot a XVII. sz.-i verselők sorában is számon kell tartanunk. Valószínű, hogy nem egyedülálló eset az övé, de ezt csak a családi levelezések átvizsgálása után vehetjük bizonyosra. A XVI. századból is van hasonló adatunk, Telegdi Kata.”¹⁹⁸

A Telegdi Kata szignójú levél írójának azonosításához megpróbáltuk az írásképet a Várdai–Telegdi–Szokoly–Báthory-környezetben előforduló levélírók, deákok írásával azonosítani. Számos meggyanúsított kéz után mindig be kellett látnunk, hogy nem lehet azonos a levélíróéval. Egyvalamit azonban megfigyeltünk: a pataki diákok, pl. Miskolci Csulyak István, a humanista műveltségű református versszerző, és más egykori pataki diákok írása van legközelebb az írás-

¹⁹² Vö. KÖSZEGHY Péter, *Énekvers/szövegvers – a vers létmódja = Ghesaurus: Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., rec.iti, 2010, 459–468.

¹⁹³ BARANYAI DECSI János, *Adagiorum...*, *Bartphae 1598*, hasonmás kiadás, a szöveget gondozta MOLNÁR József, Bp., ELTE, 1978, 323.

¹⁹⁴ *I. m.*, 326.

¹⁹⁵ A fentebbi hasonmás kiadásban a számozás a 129. lappal kezdődik, ezért hivatkozunk így: Chiliadis I, Centuria VI, Decas X/2.

¹⁹⁶ *Ecsedi Báthory István Meditációi*, sajtó alá rend. ERDEI Klára, KEVEHÁZI Katalin, Bp.–Szeged, 1984 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 8), 301, 304.

¹⁹⁷ MOL, Batthyány családi lt., P 1313, 02340. TARNÓC Márton, *Batthyány Ádám levele Lobkovitz Poppel Évához*, ItK, 1957, 402–403.

¹⁹⁸ TARNÓC Márton, *i. m.*, 403.

képhez. És az is nyilvánvaló, hogy az ún. verses levél nem valami spontán alkotás, nem a szokásos misszilis, hanem egy gondos *fogalmazvány tisztázata*. Erről tanúskodik a feltűnően szép írás, a zárójelek (gondolatjelként való) hibátlan használata stb. Az egész – a században szokatlan – gyöngybetűs levélben nincs egyetlen áthúzás, két-három azonnali, alig észrevehető betűkorrekciónál nincs több javítás.¹⁹⁹

A levélíró

Tegyük fel végül az alapkérdést: vajon tényleg a két 16. századi sógornő között zajlott le a *szellemi vetélkedő*, a certamen? Írásban nem jeleskedtek, vagy legalábbis az állítólagos levélíró-költőnőről nem tudjuk ezt bizonyítani, de a mitológiában olyannyira otthonosan mozogtak, hogy egymás közt a *Hamadri Nimphákkal* példálóztak? Mely nimfák a klasszikus szövegekben is eléggé ritkán bukkantak fel, s csak az olyan ínyenc olvasók számára voltak értelmezhetők, mint például Istvánffy, aki pásztori költeményeiben maga is emlegeti őket. Szerintünk – s ebben csatlakozunk Szentmártoni Szabó Géza korábbi véleményéhez – ez teljességgel valószínűtlen.

Az egyik lehetőség, hogy a két *secretarius*, a két íródeák folytatott *szellemi párbajt*, ők a *levelek tényleges írói*, nemcsak fizikai (ez bizonyos), hanem szellemi értelemben is. Úrnőjük csak – a szó szoros és tág értelmében egyaránt – a keretet (és a két kertet) adta munkájukhoz. De nem valami önkényes certamenre gondolunk, a megbízóknak, Várdai Katának és Telegdi Katának éppenséggel volt oka csipkelődő hangra biztatni a deákokat.

Egyrészt, mint láttuk, erre az időre ugyancsak megromlott a viszony Szokoly Miklós és a nagyúr, Báthory István között, az utóbbinak pedig nem más, mint Várdai Kata jelentette Szokolyékról a jelentendőket. Másrészt elgondolkodtató a levél Dianára hivatkozása. Ő mégiscsak és mindenekelőtt (mint Gyöngyösi is értelmezi) a szüzesség védelmezője. Vannak a világon irreverzibilis folyamatok, a hat gyermeket világra hozó Várdai Katát a szüzesség értékére figyelmeztetni – nem sok értelme lehetett. De ha kicsit enyhítünk a megfogalmazáson, s a szüzességet behelyettesítjük a morálisan illendő viselkedéssel, a levél meglehetősen aktuálisá válik.

Telegdi Pálné Várdai Kata özvegy, s udvarlója van: leendő második férje, Nyáry Pál, akivel ekkortájt, az 1590-es évek végén ismerkedhetett meg,²⁰⁰ s aki majd 1600-ban veszi feleségül.²⁰¹

Amíg azonban Várdai Kata nem lett Nyáry felesége, tehát pontosan 1598–1600 körül, a levél írásának eddig is feltételezett idején, ugyancsak ügyelnie kellett az illő látszatra. Az árkádiai idillnek éppen hogy van szerelmi konnotációja, *a kert mindig a szerelem, méghozzá az udvari típusú szerelem színhelye*, Euripidész *Hippolitosz*ának Phaedrájától a középkori gyönyörök kertjén keresztül az Árgirus-történet „drága, szép ékes kert”-jén át (ahol az Árgirus ölébe dőlő tündérasszony olyan, mint szép Diána) ángyomasszonyom ligetéig. Valószínűleg emiatt (is) olvasható a levél végén az óvatoskodás: „Kegyelmed ez levelet senki kezibe ne adja.” És hát a Nymphák, például a korabeli olasz költészetben, a bájos lánykáknak, szeretőknek, sőt a kurtizánoknak is megfelelői.²⁰²

Egyszer mintha Báthory István is figyelmeztetné kedvenc unokahúgát az erkölcsös viselkedésre. Talán Nyáry Pál és Várdai Kata házassága nem volt minden szempontból idilli. Egy olyan levélben, amely egyébként meglehetősen szomorú, a kis Telegdi Kata haláláról van benne szó: „*Immár kegyelmednek nem tudok mit írni, mert ez kis vendég Isten közében vagyon, kivel mint cselekeszik, az ő hatalmában vagyon.*” Majd így folytatja: „*Avval kegyelmed szabad legyen, ha*

¹⁹⁹ Eckhardt elitélő megállapítása megkérdőjelezhető: „Érdekes, hogy a szövegben a másoló deák több hibát ejtett, ami talán arra vall, hogy magának Telegdi Katának fogalmazványából írta át.” ECKHARDT, *i. m.*, 199. Igen kevés hiba van, az esetenkénti tévedések (pl. az *-et* rag elmaradása) a fogalmazást mellőző, gondos másolás rovására irandók.

²⁰⁰ BENDA, *i. m.*, 6.

²⁰¹ BENDA, *i. m.*, 6 adata az 1599-es esküvőről téves.

²⁰² Vö. Claudio FRACCARI, *Le parole per dirlo. Glossario = El più soave et dolce et dilectevole et gratioso bochone: Amore e sesso al tempo dei Gonzaga*, ed. Costantino CIPOLLA, Giancarlo MALACARNE, Milano, Franco Angeli, 2006 (Laboratorio sociologico), 350. „nimpha: donna facile, prostituta”, azaz „könnyűvérű hölgy, prostituált”. Boccaccionál: „fanciulla graziosa, amante”, azaz „bájos/kegyes lányka, szerető” – némi pejoratív éllel.

kegyelmed elmegyen is az szemtelen áruló előtt, akinek az ű álnaksági az rest gondviselést meghaladák. Kivel kegyelmednek sem táncalni – urad híre és honnlétele nélkül – nem méltó, sem beszélgetni, nyájaskodni nem gyönyörűséges.”²⁰³ (1602) Az országbíró a férjet is inti: maradjon hosszabb ideig Várdai Kata szoknyája mellett, mert már pletykálnak a népek, Váradra – amelynek Nyáry a kapitánya – ráér visszatérni, most nem fenyeget a török.²⁰⁴

És hát a diák és az úrnő arca egybemosódik. Minden nem saját kezű levélre igaz, hogy a (fizikailag) levélíró és a (szellemileg levélíró, a leírtakat nevével vállaló) között olyan mértékű a szimbiózis, hogy az egyéni fordulatok, a „versszerzőség” kibogozhatatlan.

Egy másik megoldási javaslat szerint elképzelhetőnek tarthatjuk, hogy e fennkölt tematikájú levél mögött a Telegdi Katánál és környezeténél sokkal műveltebb egyén rejtőzik, a „meséről” már korábban is ismert, humorérzékéből is valamit megsejtető, irodalmi tájékozottsága és talán verselői készsége miatt „Pallas magyar ivadéka” közé hiteles tanú²⁰⁵ révén besorolt férj: Szokoly Miklós (mint ezt már korábban Szentmártoni Szabó Géza vélte). Ennek azonban némileg ellentmond, hogy a levél írójának és Szokoly Miklósnak a kézírása bizonyosan különböző – bár Szokoly is vehetett igénybe diákokat. Az íráskép egyúttal azt is sugallja, hogy a betűvető igyekezett a mindennapi folyóírástól erősen eltérő, kivételesen jól olvasható, de mégsem a nyomtatványt utánzó betűket rajzolni.

A felesége nevében író udvarló esete egyébként nem lenne példa nélküli a 16. században. Isabella Morra (1516/20–1545) olasz költőnőt bátyjai gyilkolták meg, mert rajtakapták, hogy levelezést folytat Diego Sandoval de Castro spanyol petrarkista költővel. Don Diego levelei alá következetesen felesége nevét írta...²⁰⁶

A copyright, a szerzői szöveg védelme nagyon mást jelentett a korban, mint ma. Pragmatikus okokból egyáltalán nem volt ritka a más nevében írás. A szereplők közül a legismertebb példa, amikor Telegdi Pál mintalevelet ír Várdai Kata számára: ezt kell saját kezűleg lemásolnia és elküldeni Losonczy Annának...²⁰⁷

Várdai Kata fiának, Nyáry Istvánnak, és Nyáry második feleségének, Kapy Klárának a levélváltása is érdemes figyelmünkre. A feleség Kisvárdáról autográf aláírású, ám deákkal íratott, 1638. augusztus 7-i levelében kéri férjét: „Im én is azféle pogány pénz arannokban kettőt küldtem kegyelmednek, Lasztochy János szolgáktól. Kérem kegyelmedet, Édes szerelmes Uram, hogy kegyelmed mentől *szebb levelet lehet, fundallja az én nevem alatt, és úgy praesentállyá bé kegyelmed Cancellarius Uramnak*”²⁰⁸ az *pogány* pénzeket. Kegyelmednek ezbéli fáradságát meg szolgálom. Az pecsétnyomot is oda küldtem.”²⁰⁹ Vagyis az írni kevésbé tudó nő még majd fél évszázad múltán is a férjével íratja a levelét, a saját neve alatt, s még saját pecsétnyomójával is hitelesíti azt!

A címzett pedig a titokzatos ángy és/vagy secretariusa. Az utóbbiról tételezhető fel, hogy igazán érti és értékeli azt a szellemi municiót, amelyet valójában az ő levele indukált. Ha ez

²⁰³ MOL, P 707, 539. cs., 10234.

²⁰⁴ MOL, P 707, 532. cs., 08040. „Azmi az Váradba menés dolgát illeti, uram kegyelmed nekem megbocsásson, de az igen illetlen és alkolmatlan dolog volna, hogy kegyelmed félesztendeig még húgomnál nem lakott, hol ide s hol tova kellett menni, nem tagadhatom, hogy embereknek is sok itiletek vagyon, s magam is látom, hogy mind nekem s húgomnak és gyermekinek igen derogál. Ennekem azért semmi úton nem tetszik, az isteni és atyafiúi szeretet sem engedi, hogy kegyelmed üdönnap előtt, Váradnak is mostan semmi bántása nem lévén” – stb. („Ex Bathor, ma szeredan 23 7bris.” – Valószínűleg 1600.)

²⁰⁵ Rimay János a Balassi-epicédium előszavában Balassi-követőként tartja számon Istvánffy Miklóst, Forgách Mihályt, Révay Pétert, Káthay Mihályt és Szokoly Miklóst is. RJÖM, 136. jegyzetben *id. kiad.*, 35.

²⁰⁶ VÍGH Éva, *Híres hölgyek az itáliai reneszánsz és barokk korban*, Bp., 2008, 138. Magyarországi példát is hozhatunk: Christianus Schesaeus erdélyi szász költő latin elégiában írta meg Kendi Anna házasságtörését, majd kivégzését. A műben Kendi Anna férje, Török János, *felesége nevében írt szerelmes levéllel* csapja be a csábítót.

²⁰⁷ ECKHARDT, i. m., 27–29.

²⁰⁸ Kancellárius uram: Ferencffy Lőrinc (1577–1640).

²⁰⁹ MOL, P 707, Missiles, Mikrofilm, 4560. 07694.

netán Rimay²¹⁰ lenne, akkor Diana jelenléte esetleg visszautalna Rimay Balassi Ferencet sirató soraira a Balassi-epicédiumból: „*Delos szigetéből ez minap Dianna / Jöve Nyír földére, rongyossan, fáradva.*”²¹¹

*

Javasoljuk, hogy Telegdi Katát mint nagy formátumú, a szövegverset Balassitól eltérő módon létrehozó, első magyar költőnőt felejtjük el. Ellenben őrizzük meg jó emlékezetünkben szegény temetetlen holtat, aki ilyen szellemes csipkelődést mert íratni deákjával, vagy nevében ilyen furmányos levelet írt férje, a nagy műveltségű Szokoly Miklós (vagy más). És emlékezzünk a műveltségével, kultúrájával a 16. század végén olyannyira kiemelkedő kisvárdai udvarra, Szokoly Miklóstra és környezetére.

Valószínűnek tartjuk, hogy a szóban forgó levelet, amelynek egy része *rímes próza*, 1599 szeptembere táján egy nagy műveltségű férfi írta, ő lehet a játékos-mitologikus szerelmi utalások szerzője.

Hogy ki a levélíró (Telegdi Kata mellett?), s hogy ki a címzett, kellő bizonyossággal nem tudjuk, ám az utóbbi szerintünk is, nagy valószínűséggel: Várdai Kata. Erre utal a három helységgel körülírt birtoktest, amelynek tulajdonosa a 16. század végén – mai tudásunk szerint – a Várdai család volt.

²¹⁰ Aki a legfőbb ceremóniamester Várdai Kata lányának, Nyáry Krisztinának a lakodalmán (Thurzó Imre vette feleségül 1618. november 11-én). IPOLYI (i. m.) szerint: „Így indult meg e násztábor Magyarország egyik végétől, a trencsényi és árvai várból az ország másik szélére, Zemplénbe, a Vágtól a Bodrogig, Király-Helmecze, hol Nyáry Pál és neje Várdai Kata akkor laktak. A menetet nem kisebb főember intézte, mint Rimay János, Bocskaynak egykor udvari belső embere, kamarása, ki az ilyen tábori menetekben tapasztalt ember volt; sokszor forgott ezekben a fejedelem hadaival és udvarával táborozva.”

²¹¹ RJÖM, *id. kiad.*, 26.

Vizsgálódások Jacobus Piso és a bécsi Ausonius-kiadás körül

A Jagelló-kori humanizmushoz köthető első nyomtatásban megjelent munka Decimus Magnus Ausonius *Hajnali imádságának* Jacobus Piso ajánló verseivel ellátott bécsi kiadása, amely 1502. március 3-i keltezéssel jelent meg a Winterburger-nyomdában.¹

A 4. századi költő és szónok-tanár verses imádsága az *Ephemeris* című, egy nap teendőinek leírását tartalmazó versciklus harmadik része. A vizsgált kiadásban a vers szövege az Ausonius-filológiában Z sziglával jelölt kódexcsaládot és az annak nyomán keletkezett nyomtatott kiadásokat követi abban, hogy hiányzik belőle kilenc sor (8–16). Címében ugyanakkor egyaránt eltér a kéziratos és nyomtatott szövegektől. Ezek ugyanis a *Precatio matutina* címet tartalmazzák, Pisonál viszont az *Oratio matutina* cím található. Ebben igen hasonlít az a 8–16. sort is tartalmazó, de Piso korábban kiadásra még nem használt kódexekhez: a V kódex (Vossianus Lat. 111., Leiden) családjához. Ezekben a kéziratokban az *Oratio*, a Δ (Cambridge, Kk. v. 34.) kódexben egyenesen az *Oratio matutina* cím áll. Adódik a kérdés: honnan a teljes szöveg címe, ha nem állt rendelkezésre ilyen című teljes szöveg? A válasz keresése során érdemes áttekinteni a korábbi nyomtatott kiadásokat, az imádságok címének hagyományát a nyomtatott kiadásokban, s nem tekinthetünk el Piso ajánló verseinek vizsgálatától sem. Mindezen vizsgálódások pedig legalábbis határozottabban körvonalazzák Piso szerepét a *Hajnali imádság* kiadásában.

Piso számára a *Hajnali imádság* javarészt gyűjteményes vagy összkiadásnak szánt Ausonius-kiadásokból volt elérhető. Egyetlen korábbi kiadást ismerünk, amely Ausoniustól csak ezt a verset tartalmazza, ez Lipcsében, a Thanner-nyomdában jelent meg 1500-ban, *Precatio matutina ad omnipotentem deum* címmel. Mind a bécsi, mind a lipcsei kiadás nagyobb sorközzel van szedve, mint az összkiadásokban. Ennek az lehet az oka, hogy mindkettő csak ez egy verset tartalmazza, illetve az a célja, hogy a kiadás alkalmas legyen sorközi jegyzetek készítésére. A lipcsei kiadás fraktúr betűket használ, míg a bécsi kiadás, akárcsak a korábbi Ausonius-kiadások, antikvában van nyomtatva. Ez az eltérés azonban magyarázható a lipcsei Thanner-nyomda betűkészletével. A szedéstükör és a betűtípus tehát nem perdöntő.

Határozottabb választ eredményez, ha összevetjük a szövegváltozatokat.² Az alábbi táblázat a Piso számára elvileg elérhető nyomtatott kiadások változatait tartalmazza. Készítésekor nem vettem figyelembe a szedés miatt egybe- vagy különcsúszott szavakat, mivel ezekben az egyes kiadások nem követik egymást. A bécsi kiadásban egy helyen találunk sajtóhibát: a 26. sorban „adopertum” helyett „adopertum” olvasható.

Sor	Prete	E	Med.	Ven.2	Ven.3	Ug.	Lip.	Piso
36	letifer	letifer	loetifer	loetifer	loetifer	loetifer	letifer	loetifer
45	libamina	labamina	labamina	labamina	libamina	libamina	libamina	libamina
57	patiturque	patiturque	patiturque	patiturque	patiturque	patitur quae	patiturque	patiturque
58	da	da	dat	dat	dat	dat	da	da
71	pace	pace	parce	parce	pace	pace	pace	pace

¹ AUSONII Peonii poetae preclarissimi *Oratio matutina ad omnipotentem Deum heroico carmine deducta feliciter incipit* [szerecsénen kezdetét veszi Ausonius, a kitűnő paioniai költő hősi versekben alkotott *Hajnali imádsága*], Bécs, [Winterburger], 1502. március 3.

² A Piso számára elvileg elérhető nyomtatott kiadások szigláiban Prete kiadását követem: Decimi Magni AUSONII Burdigalensis *Opuscula*, ed. Sextus PRETE, Lipsiae, Teubner, 1978, lxxiv–lxxv. Prete kiadása nem veszi figyelembe az 1500-as lipcsei kiadást, a továbbiakban ezt a Lip. sziglával jelöltem: Lipsiae, Thanner, 1500, elérhető például itt: <http://dfg-viewer.de/show/?set%5Bmets%5D=http%3A%2F%2Fdaten.digital-sammlung.de%2F~db%2Fmets%2Fbsb00041137_mets.xml> [2012. 10. 17.] (Bayerische Staatsbibliothek, Inc. c. a. 4° 1752 c. A Prete által feldolgozott kiadásokat az Österreichische Nationalbibliothekben néztem át. Ottani jelzeteik a következők: E.: Ink. 3. F. 42; Med.: Ink. 17. F. 13; Ven.²: Ink. 7. E. 28; Ven.³: Ink. 11. E. 3; Ug.: Ink. 6. G. 19. A Pisonához köthető kiadást a továbbiakban a Piso rövidítéssel jelölöm, jelzete az ÖNB-ben 68. F 34. (2).

71	fruar	fruar	fruar	fruar	fruar	fruat	fruar	fruar
74	occultis	occultus	occultis	occultis	ocultis	occultis	occultis	occultis
77	saeuum	saeuo	saeuo	saeuo	saeuo	saeuo	queso	saeuo

A táblázatban láthatók alapján Piso forrásai közül több eltérés miatt kizárható a velencei editio princeps (E), a milánói (Med.) és a második velencei (Ven.2) kiadás, vagyis azok a kiadások, amelyek a 45. sorban a „labamina” változatot tartalmazzák. Az E kiadás a 74. sor „occultus” a Med. és Ven.2 kiadás a 71. sor „parce” változata miatt is kizárható. Két eltérés miatt kizárható a pármái kiadás (Ug.), amely az 57. sorban a „patitur quae”, a 71. sorban a „fruat” változatot tartalmazza. Ugyancsak kizárható a lipcsei kiadás (Lip.), a 77. sorban egyedül ott található „quaeso” változat miatt.

A bécsi kiadáshoz a legközelebb a harmadik velencei kiadás (Ven.3) szövege áll, mindössze két eltéréssel. Az egyik, a 74. sorban található „ocultis” könnyen javítható sajtóhiba. A másik az 58. sor eltérése, ott a velencei kiadás „dat”, a bécsi (akárcsak E) a „da” változatot adja. Mivel a „da” felszólítás a *Hajnali imádság*ban többször szerepel sor elején (31, 43. „da, pater”; 49. „da, genitor”), lehetséges, hogy a mechanikus ismétlés miatt változott meg a bécsi kiadásban. Lehetséges azonban az is, hogy az imádság személyes karaktere miatt került az egyes szám harmadik személy helyett az egyes szám második személyű felszólítás ebbe a sorba is.

A legközelebbi szöveg, a valószínű minta tehát a harmadik velencei kiadás *Precatio matutinája*.³ Ennek ismeretében is megmarad a probléma: mi okozta a cím megváltoztatását?

Szent Ágoston 149. levelében fejti ki, hogy a *precatio* és az *oratio* általában véve szinonimák, s csak a szentmisén belül ad a két szónak speciális, egymástól külön jelentést.⁴ Egy meglehetősen kezdetleges eljárást választva, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* adatbázisában rákértem arra, hogy a verses imádságok az egyes nyomtatott kiadásokban mikor jelennek meg az „oratio ad...”, s mikor a „precatio ad...” címmegjelölés.⁵ Az előbbire 15 adatot találtam, ebből 6 vers.⁶ Az utóbbira, a valakihez intézett *precatióra* azonban mindössze egy példa akadt, a lipcsei kiadásé. A keresés felületessége kétségtelen, hiszen nem veszi számba például azt, hogy az Ausonius-összkiadásokban is szerepel a *Hajnali imádság* a „precatio ad...” címmegjelöléssel, és a feldolgozás mélysége az egyes adatok esetén az adatbázisban változó. Mindazonáltal ez alapján legalábbis nem zárhatunk ki egy olyan feltételezést, amely szerint a szöveg kiadása során a cím e hagyomány alapján változott meg.

Vajon milyen mértékben vett részt a kiadás címében koszorús költőként hirdetett Piso a kiadás gondozásában? Az ajánló versek írása mellett valószínűleg az ő feladata volt a szöveg gondozása, valamint a nyomtatás felügyelete, olyasféle munka, mint amelyet Augustinus Moravus kért Celtistől 1500. január 29-ei levelében.⁷ A szöveggondozás során születhetett az *Oratio* cím, amely alighanem véletlenül esik egybe a V kódex családjának címváltozatával. Ennek során került a vers elé a „Ihesus Maria” fohász, amely a kiadott szöveg imádságkarakterét hangsúlyozza – itt azonban érdemes megemlíteni, hogy ez a kiegészítés a dominánsan egyházi célra dolgozó Winterburger-nyomda érdekeit is szolgálta.⁸ Végül pedig mint frissen koszorúzott

³ *Incipit precatio matutina ad omnipotentem deum* = AUSONII Peonii poetae disertissimi *Epigrammata*, Venetiis, Tacuinus, 1496, 30a–31a.

⁴ Aug. epist. 149, 15–16. (A klasszikus szerzők műveinek rövidítésében itt és a következőkben is a *Thesaurus Linguae Latinae* rövidítéseit követem.)

⁵ E célból a <<http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>> [2016. 02. 25., a továbbiakban GW] mellett kerestem a *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* <<https://www.bsb-muenchen.de/literatursuche/spezialbestaende/alte-und-seltene-drucke/16-jahrhundert-vd-16/>>, [2016. 02. 25.] adatbázisában, ott azonban az 1502-es bécsi *Oratio*-kiadáson kívül nem találtam adatot.

⁶ GW 0301210N, 0383020N, 03907, 04070, 05795, 08333, M13429, M13012, M15111, M2037816, 7904, M35864.

⁷ „Tu modo curato, ut interdum impressoribus adsis, ne aliqua vel immutent vel falso invertant.” (Te csak viselj gondot arra, hogy eközben légy a nyomdászok mellett, nehogy valamit megváltoztassanak, vagy hamisra fordítsanak.) *Der Briefwechsel des Konrad Celtis*, hrsg. Hans RUPPRICH, München, Beck, 1934, 386.

⁸ Christian GASTGEBER, *Der Wiener Druck an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert: Spiegelbild des Wiener Humanismus*, előadás a *Vadian und die Universität Wien am Anfang des 16. Jahrhunderts* című konferencián, 2014. november 11-én.

költő⁹ ajánló versekkel látta el a kiadványt – ideje ezekre rátérni, megvizsgálni, hogy miként járulnak hozzá a kiadott szöveg értelmezéséhez:

Iacobus Piso Transsilvanus, poeta laureatus

Az erdélyi Jacobus Piso, koszorús költő

Lectori salutem.

Üdv az Olvasónak

Mente deum pura placidisque requirito verbis.
Sermo dei donum, mens rationis opus.
Caetera praestat homo facunda animantia lingua.
Verbane secreti reris habere nihil?
Falleris: est verbo spatiosi machina mundi
facta: poli, tellus, ignis et aer, aqua.
Adde quod in verbo nostrae stant tempora vitae,
ex uno trini quod volat ore dei.
Simplicior res nulla deo: mirabere nuncquid,
si velit integra simplicitate coli?¹⁰

Tiszta elmével és kegyes szavakkal keresd Istent.
A beszéd Isten ajándéka, az elme az értelem műve.
Az ember felülmúlja a többi lelkes lényt ékes nyelvével.
Úgy véled, nincs a szavakban semmi titok?
Tévedsz: benne van a szóban a téres világ alkotmánya:
a pólusok, a föld, a tűz, a levegő és a víz.
Add hozzá, hogy életidőnket az az ige határozza meg,
amely a háromságos egy Isten ajkáról száll.
Nincs Istennél egyszerűbb: vajon csodálad-e,
ha azt akarja, hogy sértetlen egyszerűségben imádják?

Az első ajánló vers harmadik sorának utalása Quintilianus *Szónoklattanának* ama részéhez vezet, amelyben a császárkori szónok-tanár az értelemnél is fontosabbnak tartja a szó, a műves beszéd adományát – azt az isteni adományt, amely egyedül emeli ki az embert a többi élőlény közül. A *Hajnali imádság* (bárha hősi versekbe szedett) beszéd, *oratio* jellegének kiemelése olyan értelmezés, amely a fentiek mellett megint csak az *Oratio* címadást indokolja.

A második vers talányos kétsoros, *distichon*:

Non est in nostro Semeleia fabula versu.
Est sacra tardipedi mensa negata deo.¹¹

Nincs versemben Semelé fiának meséje.
A szent asztal tiltott a lassú lábú istenség számára.

Miért kerül egybe Szemelé és a sánta isten, vagyis Héphaisztosz/Vulcanus mitológiai figurája ebben a disztichonban, s mi az allegorikus jelentése ennek a kétsorosnak? Nehéz kitalálni. A mitológiai figurák jelentésének típusai Piso korában nagyjából általánossá váltak: a természeti, a történeti és a morális jelentés olykor összefüggő fajtáira oszlanak.¹² Ha a közös jegyet keressük a két mitológiai figuráról szóló költői hagyományban, talán a tűzben találjuk meg. Szemelé, Dionüszosz anyja abban leli halálát, hogy meggondolatlan kérésére Zeusz úgy egyesül vele, ahogy Hérával, s a belécsapó villámtól ég szét. Héphaisztosz mint kovácsisten figurája szintén a tűzhez kapcsolódik. De mit jelenthet a tűz? Az Ausonius-vers ismeretében csupán találgatni tudunk, amely a lélek megtisztulását kéri a vele született bűnöktől avégett, hogy elkerülje a halál utáni pokoltüzet. A mitológiai alakok morális értelemben képviselhetik a tüzet, mint a testhez kötődő indulatokat. Lehetséges ugyanakkor, hogy az égő áldozat hiányáról van szó. A disztichon talán Hildebertus Lavardinus szentostyáról szóló verse e sorainak parafrázisa:

⁹ Költővé koronázásáról lásd: JANKOVITS László, *Jacobus Piso életpályájának első szakasza: 1496–1503 = Classica, mediaevalia, neolatina: Acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habitii*, edd. Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYEY, Debrecini, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2006, 65.

¹⁰ 1 mente pura] Cic. Mil. 61; Aug. vera relig. 8 | placidis verbis] Ov. fast. 1, 227–228. | requirito verbis] Rufin. sent. Sext. 160 || 2 dei donum] Vulg. Ioh. 4, 10 | rationis opus] Manil. 1, 3 || 3 cf. Quint. inst. 2, 16, 12–17 | facunda lingua] Hor. carm. 4, 1, 35–36; Auson. 294, 4 | cetera praestat homo animantia] cf. Cic. fin. 2, 110 || 5 machina mundi] Lucr. 5, 96 || 7 stant tempora vitae] cf. Vulg. Dan. 7, 12 || 8 trini Dei] cf. Ven. Fort. carm. 7, 12, 34. | volat ore] cf. Iuv. 10, 232 || 10 integra simplicitate coli] cf. Iord. Rom. 55 | simplicitate coli] cf. Ps. Apul. Ascl. 14.

¹¹ 1 Semeleia] cf. Ov. met. 5, 329, cf. 3, 253 sqq. || 2 tardipedi deo] Catull. 36, 6 | mensa negata] Ov. rem. 228.

¹² Jean SEZNEC, *The Survival of the Pagan Gods: The Mythological Tradition and Its Place in Renaissance Humanism and Art*, New York, Bollingen, 1953.

Perfectos valdeque malos nil vota suorum,
nil impensa precum, nil holocausta iuvant.
Nam nec iustus eget, nec pessimus ista meretur:
in medio est, veniam cui sacra mensa parat.¹³

A *mensa sacra* krisztianizált antik hagyományának jelenléte arra utal, hogy olyan oltárról van szó, amelyen csak tömjént égettek, s olyan áldozati ajándékokat helyeztek el, amelyeket nem égettek el.¹⁴ Mindenesetre ahhoz, hogy ezt a kimódoltan talányos kétsorost megértsük, érdemes alaposan megnézni mind Szemelé, mind Héphaisztosz szerepét a 15. század végéig tartó allegorézis hagyományában.

Az eddigieket összefoglalva: a betűtípus, a szedésminta és a szövegváltozatok alapján Piso kiadása az 1496-os velencei Ausonius-kiadáshoz áll a legközelebb. A Celtis-kör és a Winterburger-nyomda céljai összehangolásának köszönhető, hogy egyszerre imádságos (erre utal a kezdő „Ihesus Maria” fohász) és oktatási (erre utal a szedéstükör) célnak megfelelően lett kialakítva. Elképzelhető, hogy Piso a hasonló, korábbi nyomtatott imádságok hagyománya szerint, valamint a beszéd fontossága jegyében alakította a címet *precatióból oratió*vá. Lehet, hogy ebben tévedünk, a kérdés tisztázása további kutatásokat igényel. Az azonban a kutatás jelen állásában is valószínű, hogy Pisót a szöveg gondozójának, az első magyarországi humanista szövegkiadóknak érdemes tartanunk.

¹³ HILDEBERTUS, *Versus cuius supra quare dominicum corpus in tres partes frangatur* = Uő, *Carmina minora*, ed. A. Brian SCOTT, Lipsiae, Teubner, 1969, n. 45, ll. 7–10.

¹⁴ A. A. BARB, *Mensa Sacra: The Round Table and the Holy Grail*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 19(1/2), (Jan.–Jun., 1956), 40–67.

Magyar főúri családok Bécs 18. századi színházi kultúrájában

A 18. század végén intézményesülő magyar nyelvű színjátszás mintaképe és iskolája az az idegen nyelvű színházi kultúra volt, amely elsősorban latin, illetve francia és német nyelven működött az iskolai színjátszás keretei között a főúri kastélyszínházakban, majd pedig a városi színházakban. A magyar színjátszás előzményeinek tekinthető színházi formákat olykor csak a tudományos absztrakció révén különíthetjük el egymástól, mert adott egy bizonyos folytonosság és átfedés a színjátszás e formái között.¹ Ez különösen erős Erdélyben: az első erdélyi társulat tagjai között ott találjuk az egykori iskolai színjátszókat, maga a társulat arisztokrata patronátus alatt állt, tagjai is jó házból való, filozófiát végzett nemesifjak.²

A színházszerető és pártoló magyar főurak kastélyaikban elsősorban a francia udvari színjátszás mintáját követve, többé-kevésbé rendszeresen vagy alkalmi jelleggel állítottak színpadra különböző tárgyú és műfajú darabokat, elsősorban a nemesi reprezentáció céljából, és ezzel szoros összefüggésben a maguk és a meghívott előkelő közönség szórakoztatására. Az előadások ugyanakkor a teljes udvarra kiterjedő események voltak: a szerződött színtársulatok mellett, esetenként velük együtt, főúri műkedvelők játszottak, de arra is van adatunk, hogy az előadásban az udvar teljes személyzete részt vett.

Ugyanakkor az is ismert tény, hogy a kastélyszínházakban ugyanazok a társulatok játszottak, amelyek a városi színházakban, repertoárjuk gazdagításához, a művészi színvonal emeléséhez pedig döntő módon járult hozzá a kifinomult ízlésű, sok esetben külföldi színházi kultúrán nevelkedett udvari közönség. Nem véletlen, hogy a történelmi Magyarország első állandó színházai az Esterházy család rezidenciáján működtek, ahol olyan társulatok játszottak, mint a Menninger, Passer, Hellmann és Koberwein, Wahr, Diwald, Seipp, Mayer által vezetett együttesek.

A kastélyszínpadok tehát sokrétű kapcsolatot tartottak fenn a német nyelvű városi-polgári színjátszással: a professzionális társulatokat foglalkoztató főúri játszóhelyek előadásait az egyes városi színházakban is játszó, alkalmi vagy egy teljes szezonra szerződött német vándortársulatok adták elő, amelyek esetenként a nyári idényt egy kastélyban, míg a téli szezont valamelyik német lakossággal rendelkező városban töltötték. Az egyes társulatok műsorrendjét nagyrészt ugyanazok a darabok alkották, függetlenül attól, hogy ezeket a kastélyszínházban vagy a városi színházban mutatták be. A korabeli magyarországi és erdélyi városok ugyanakkor nem biztosíthattak olyan rendkívül jól felszerelt, díszletekkel és kellékekkel gazdagon ellátott színházépületeket, mint a főúri udvarok, ahol az egyes társulatok ideális körülmények között, kifinomult és gazdag színházi díszletek között tarthatták meg előadásaikat.

A főúri színházi kultúra legfontosabb jellemzője a feudális, udvari jelleg, ami elsősorban abban nyilvánult meg, hogy működésük szoros kapcsolatban volt a teljes udvartartással, annak részét képezték; ennek megfelelően pedig a műsorrend összeállítása, a társulatok és művészek alkalmazása, a társulat belső működési szabályzatainak kidolgozása a színházpártoló főúr személyes akaratától függött. Ennek eklatáns példáját Kótsi Patkó János erdélyi társulatának működése szolgáltatja: az *Erdélyi Magyar Nemes Színjátszó Társaság* id. Wesselényi Miklós báró 1797–1809 között tartó patronátusa alatt gyakran játszott a zsigódi kastélyban, itt mutatták be először a patrónus eredeti vagy fordított műveit. A publikum a báró vendégeiből, meghívottaiból állt, így tulajdonképpen a nyilvános színház intézménye – legalábbis időlegesen – átváltott a főúri színjátszás formájába. Wesselényi ugyanakkor jóval több volt, mint mecénás, patrónus, valójában tulajdonos-igazgatóként működtette zsigódi kastélyában feudális magánszínházát. A Kolozs-

¹ KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon*, Bp., 1981, 17.

² Ferenczi is a színészek által használt megkülönböztetést alkalmazza: „Ők hazafiak voltak, nem komédiások; a mulattatás másodrendű céljuk volt...” FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári színészet és színház története*, Kolozsvár, 1897, 78.

váron játzó, vagy épp turnékra induló társulatot egy távol eső birtoktestként igazgatta, a színész-művészeti vezető révén.³ A hosszabb vándorutak megszervezésével jelentős anyagi bevételekkel gazdagította a társulatot, fontosabb volt azonban az, hogy a különböző erdélyi városok színházszerető publikuma megismerkedhetett a kolozsvári társulat akkor igen színvonalas műsorrendjével. A minél sikeresebb kiszállások megszervezése érdekében saját tekintélyét is latba vetette, maga fordult a különböző városok tanácsaihoz a játékgengedély megszerzése, az előadások feltételeinek megteremtése érdekében.⁴ Emellett a báró átvizsgálta a társulat számadásait, új működési szabályzatot állított fel (1803), alkalmat kerített a színészek szerződéseinek megkötésére, több esetben a próbafolyamatba is beleszólt, sőt – látványos vadászjelenetek közepette – ő maga is megjelent a színpadon. Idősebb Wesselényi báró zsidói kastélyszínházáról, az előadások helyszínéről és körülményeiről, a színjátszás reprezentációs funkciójáról Mezőkövesdi Újfalvi Sándor emlékiratai tudósítanak: „Az év kedvezőbb részein a Solymos alatti vadaskertben fölállított színpadon adtak színdarabok, rendesen ünnep és sokadalmi napokon. A Szilágyiak, a Szamosmentiek mind meghívtak belépti díj nélkül és rendesen igen nagy sokaság gyűlt össze. [...] A színdarabban ritkán hiányzott valamely vadászati jelenet; amikor Wesselényi a színpad feletti szálaskertbe meghajtatván, ő maga a színpad hátulján rejtve állt löfegyverrel a kezében s midőn a színpadi vadászat kifejlődött, a hátulsó függöny felgördülvén, egyszerre a nézők előtt állt a többé már nem színi, hanem valódi vadászjelenet...”⁵

A főúri színházak tehát alapvetően személyfüggők voltak, a főúri mecénás státusza, vagyona, műveltsége, személyisége alapjaiban határozta meg az általuk fenntartott színházi kultúra működését és jellemzőit, a különböző udvari színházakban megvalósuló előadások művészi színvonalát, a repertoárt, valamint a színházi infrastruktúra minőségét is.

Esterházy Pál Antal herceg az első ismert színházfenntartó főurak közé tartozik, akinek kismartoni udvarában 1749-től adatolható a színház működése. Esterházy volt az, akinek kultúra- és színházpártoló tevékenysége megalapozta öccse, Miklós herceg pompás udvartartását, többek között azzal, hogy 1761-ben szerződtette Joseph Haydnt, aki biztosította az udvar zenei és színházi életének magas színvonalát. Pál Antal utóda, Esterházy „Fényes” Miklós herceg már a család hatalmas vagyonának birtokában, kiváló művészek és német vándortársulatok szerződtetésével egy rendkívül igényes, érett, gazdagon felszerelt épületekkel rendelkező színházi kultúrát alakított ki.

Zajezdai Patachich Ádám báró, nagyváradai püspök a korabeli magyar udvari színjátszás egyik legszínvonalasabb, legérdekesebb színházát hívta életre Váradon. Lényegét tekintve udvari, zárt jellegű színjátszás volt, működésének alapfeltételét a nagyvonalú mecénás által nyújtott támogatás biztosította. Patachich, akit Mária Terézia 1759. augusztus 29-én nevezett ki Várad püspökének, majd 1760-tól Bihar megye főispáni tisztségét is átvette, művészetet szerető, európai műveltséggel rendelkező főúr volt, aki rendszeresen megfordult Bécsben, utazásai során megismerte az európai főúri és főpapi udvarok életét is. A művelt európai ízléshez igazodva új, reprezentatív püspöki palota építését sürgette, ezért Váradra hívta Franz Anton Hillebrandot, a bécsi barokk egyik jelentős mesterét, s ennek tervei alapján kezdték meg 1762-ben a barokk püspöki palota kivitelezését. Patachich ugyanakkor élénk művészeti életet is álmodott Nagyváradra, a különböző európai udvarok mintájára, így nagyváradai püspöki tevékenységének első éveiben fellendítette a város zenei-színházi életét, köszönhetően ezt elsősorban olyan elismert muzsikusként meghívásának, mint Michael Haydnnek (Joseph Haydn legidősebb öccse) és Karl Ditters von Dittersdorfnak.⁶ Patachich udvari operája latin nyelvű volt, amit elsősorban a 18. századi viszonyok magyaráznak: a század közepén ugyanis a Nagyvárad környéki nemesség egy része nem tudott magyarul, a magyar nemesség pedig még nem ismerte a német nyelvet,

³ KERÉNYI Ferenc, *Az erdélyi és a magyarországi hivatásos színjátszás kezdeteinek tipológiai egybevetése*, Színháztudományi Szemle, 30–31(1996), 5–10.

⁴ ENYEDI Sándor, *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei 1792–1821*, Bukarest, 1972, 52–74.

⁵ Mezőkövesdi Újfalvi Sándor emlékiratai, s. a. r. GYALUI Farkas, Kolozsvár, 1941, 54–55.

⁶ KELEMEN István, *Várad színészete*, Nagyvárad, Literator Kiadó, 1997, 15–24.

olaszul a nemesség és a papok többsége sem tudott. Így a latin egyfajta *lingua franca* szerepét töltötte be, az olasz és német operák, kantáták, oratóriumok latin nyelvű előadásai pedig úgy értékelhetők, mint az udvari színház működését biztosító döntés, és mint a köznemesi rétegnek tett gesztus, hisz a művészeknek olyan nyelven kellett játszaniuk, amelyet mindenki ismert.

Az Esterházy hercegekhez hasonló pompás udvartartást, valamint színvonalas színházi kultúrát működtetett a Batthyány család. Batthyány Fülöp gróf Hainburgban, az általa befejezett kastélyban színházat létesített, ahol az 1780-as évektől rendszeres színházi élet folyt, elsősorban német színtársulatok szerződötése révén. Batthyány József gróf, hercegprímás az 1770-es és 1780-as években négy helyszínen működtetett adatolható módon kastélyszínházat: Németújváron, Körmenden, Rohoncon és Püspökiben.

A Grassalkovich család az 1780-as években három udvari színházat is működtetett, Gödöllőn, Pozsonyban és Pozsonyivánkán.

Erdődy Nepomuki János gróf 1785-ben alapította meg zenekarból és énekesekből álló operaegyüttesét Pozsonyban, a Herrengassén található palotájában.

Ugyanígy jelentős szerepet töltött be a magyarországi színházi kultúra fejlődésében a Pálffy grófok pozsonyi színháza, a Károlyi család tótmegyeri és nagykárolyi udvari színháza.

A hivatásos együttesek szerződötése elsősorban azokra a főúri udvarokra, kastélyokra volt jellemző, ahol legalább néhány évre biztosítható volt a színházi előadások megtartása. A rendelkezésünkre álló színháztörténeti adatok szerint a hivatásos színészek által bemutatott, egyfajta folytonosságot felmutató színházi előadások a császári család holicsoni kastélyában kezdődtek meg. Tudjuk azt, hogy a Holicson szolgáló lotharingiai lakájok 1746. augusztus 22-én az ott nyaraló császári család jelenlétében bemutatták francia nyelven Molière *Kotnyeletek* (*Les fâcheux*) című bohózatát.⁷

Míg az Esterházy és a Pálffy család, a Grassalkovichok magyarországi kastélyaiban működött színjátszásról bőséges adatokkal rendelkezünk Staud Géza *Magyar kastélyszínházak* című könyvének megjelenése óta, addig azonban a magyar főúri családok részvételéről a bécsi színházi kultúrában jóval kevesebbet tudunk, pedig a Mária Terézia környezetében élő magyar arisztokrata családok mecénásként, közönségként és műkedvelő színészekként is részesei voltak a császári udvar színházi eseményeinek, látványosságainak és mulatságainak. Egy ilyen irányú kutatás számára kiváló kiindulópontot jelenthetnek Johann Joseph Khevenhüller-Metsch herceg, Mária Terézia főudvarmesterének emlékiratai.⁸ A herceg, aki feljegyzéseivel 1742-től 1776-ban bekövetkezett haláláig kísérté Mária Terézia uralkodását, maga is bérelt páholyt a Burgtheaterben, ugyanakkor Mária Terézia tanácsadójaként egyik oszlopos tagja volt annak az elit nézőközönségnek, amelyik élesen elkülönítette magát a „Publico” névvel jelölt nagyközönségtől, az egyszerű néptől. Az emlékiratíró a királynő azon tágabb köréhez tartozott, amelyhez az Esterházy, Pálffy, Batthyány, Grassalkovich családok tagjai is.

Amikor bécsi magyar főúri színjátszásról beszélünk, mindenekelőtt néhány pontosítás szükséges: természetesen nincs itt szó magyar nyelvű főúri színjátszásról, s arról sem rendelkezünk adatokkal, hogy a Bécsben élő magyar arisztokrácia valamilyen módon elkülönült volna akár műkedvelőként, akár publikumként. A magyar főúri családok tagjai legtöbbször az udvar számára rendezett mulatságokon, teátrális eseményeken vettek részt, leginkább francia nyelvű előadások szereplőiként, közösen az udvari arisztokráciával.

Ennek a periódusnak az udvari színjátszása azért is érdekes, mert jól megfigyelhető az átmenet a Mária Terézia uralkodásának első éveit jellemző barokk udvari életformák utolsó megnyilvánulásaitól II. József felvilágosult abszolutizmusába. A kalapos király már nem volt az az igazi színház- és ünnepségrajongó, mint elődei. Ha mégis a színház érdekében cselekedett, ez nem személyes érdekből történt, sokkal inkább azért, mert felismerte a színházban rejlő

⁷ *Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., 1990, 28.

⁸ *Theater, Feste und Feiern zur Zeit Maria Theresias 1742–1776*, nach den Tagebucheinträgen des Fürsten Johann Joseph KHEVENHÜLLER-METSCH, Oberhofmeister der Kaiserin; eine Dokumentation von Elisabeth GROSSEGER, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987 (a továbbiakban: K-M).

lehetőségeket felvilágosult abszolutizmusa számára. S ezzel a színháztörténet egy új korszaka kezdődött: az udvari ünnepeket, a reprezentáció célját szolgáló előadásokat felváltotta a színház mint morális intézmény.

Ennek a folyamatnak az egyik fontos állomását képezi az a momentum, amikor az udvar számára rendezett nagy ünnepi operabemutatókat (sok esetben Mária Terézia közreműködésével) felváltották a Burgtheater opera-előadásai, amelyek széles tömegek számára voltak elérhetőek. A nyilvános színház előadásait ugyanakkor Mária Terézia csak kivételes alkalmakkor látogatta, bár az itt összegyűlt közönség a királynő számára ideális publikum volt politikai sikereinek bejelentésére.

Ennek megfelelően ebben az időszakban (1742–1752) a schönbrunni és laxenburg kastélyokban bemutatott előadásoké lett a főszerep. Tíz év alatt 27 gyermekszínházi előadást, illetve 22 felnőttek által létrehozott előadást jegyzett fel Khevenhüller-Metsch, s ezek mellett még további 9 lakajelőadást a nyári rezidencián.

A magyarországi főúri színjátszás magas színvonalának egyik oka abban is kereshető, hogy a bécsi magyar arisztokrácia nemcsak színházkedvelő volt, hanem – főleg a gyerekek és ifjak – rendszerint színészekként is felléptek, és ezáltal egy európai színvonalú színházi kultúrában specializálódtak. 1745. február 28-án a főúri családok sarjai (Kinder Comoedi) egy kis egyfelvonásos francia komédiát mutattak be, *Zeneide* címmel.⁹ A főszerepet Mária Anna főhercegkisasszony alakította, a szereplők között ott találjuk azt a Pálffy Károly József Jeromost (Karl Hieronymus Pálffy), aki 1757-ben császári és királyi kamarás lett, és ezen tisztségében 13 évig állt II. József szolgálatában, aki 1787-ben Magyarország és Erdély udvari kancellárjává nevezte ki. Maga a bemutatott komédia a Burgtheater repertoárjában csak 1752-ben jelent meg először. A darab végén a kisasszonyok és egy másik gyerekcsoport (amelynek tagja volt Pálffy Miklós országbíró fia is) egy balettet adott elő. A tíz évnél nem idősebb gyerekek csodálatosan alakítottak, mint Khevenhüller-Metsch megjegyzi „verwunderlich gut exequiret”. 1747. január 26-án az ifjú uraságok egy francia darabot mutattak be, a szereplők között ott találjuk Esterházy Miklós bátyját, Pál Antalt, aki egy ezredes fiát alakította.

Az udvari színjátszás másik sajátossága, hogy viszonylag korán kialakul az a szerzői kör, amelyik a főúri színpadok kedvelt, már-már saját szerzőjévé vált. 1749 októberéből jegyzi fel Khevenhüller-Metsch, hogy Mária Terézia „indispozíciójából” olyannyira felépült, hogy megtekintette az ifjú urak által bemutatott *Zamin et Zenize* című kis darabot.¹⁰ A darab szerzője Madame de Graffigny, Voltaire jó ismerőse volt, akinek szalonjában sűrűn megfordultak a kor írói és filozófusai. Madame de Graffigny rendszeresen írt drámákat az osztrák császári udvar hercegei és hercegnői számára, és ezáltal a bécsi császári udvar gyermekszínházának kedvelt szerzőjévé vált. A *Zamin et Zenize* című előadásban fellépett Batthyány Károly József egyik leánya és Esterházy Pál Antal, aki egy évvel halála előtt, 1761-ben Joseph Haydnt szerződtette udvari másodkarmesternek.

Az előadásokon részt vevő közönség összetétele megfelelt az udvari színjátszás reprezentatív jellegének, az egyes előadásokon részt vevő publikum összetételét az udvari etikett szabályai

⁹ „Den 28. fuhr der Herzog in Mantl zun Jesuitern ins Profeßhaus zur gewöhnlichen Faschings-Andacht. Die Ordonnanz war um halb 11 Uhr. Nachmittag um 6 Uhr war die kleine französische Kinder Comoedi, *Zeneide* genant, worauf die ältere Ertzherzogin die Haubtrôle gehabt; die übrige agirende Persohnen waren die älteste Tochter des Leopold Kinsky, meine Nièce die Josephrl Dietrichstein, ein Sohn des Fürst Christian Lobkowitz, welcher den Amanten, und ein Sohn des Graffen Friderich Harrach, welcher den Arlequin gemacht; mein zweites Mädel, die Carline, hatte bein Schluß der Piece eine Vaudeville en honneur de la reine zu singen.” (K-M, 38.) A dráma adatai: *Zeneide: französische Komödie*, I Akt, von CAHUSAC.

¹⁰ „Den 9. befanden sich I. M. die Kaiserin von der gehalten Indisposition so gutt hergestellt, daß sie einer von der jungen Herrschafft producirt kleinen Pièce, *Zamin et Zenize* genannt (welche von einer Dame in Lothringen, namens Madame de Graffigny, die auch die bekante Lettres peruviennes geschriben, componiret und noch niemahlen repraesentirt worden), mit beigewohnet. [...] Die Acteurs und Actrices waren: die fünff ältere Herrschafften (der Ertzherzog Carl hatte nur etwas wenigens zu sagen und solte dessen Apparition ein Mystere für dem Kaiser sein, so aber vor der Zeit transpiriret), eine Tochter vom Ayo, ein Sohn des General Nickerl Esterhasy, einer vom Reichs Vice Canzler und ein junger Cobenzl.” (K-M, 97.)

határozták meg, bár a császári udvarhoz való tartozás nem feltétlenül jelentett mindenki számára belépőt az előadásra. Ennek jó példája Regnard 1747 júniusában bemutatott Plautus-átdolgozása, a *Les Ménechmes ou les jumeaux* című francia nyelvű komédia. A komédiában Esterházy Ferenc gróf is fellépett, és egy bizonyos Gascon márkít alakított. Az előadáson a színészek magas rangjára való tekintettel csak válogatott közönség vehetett részt, Khevenhüller-Metsch feljegyzése szerint nagyjából tizenöt személy.¹¹

A közönség szelekciójának gyakorlata érvényesült az 1752. február 5-én, a Mária Anna hercegnő által vezetett, udvarhölgyekből és lovagokból álló társaság által bemutatott *Le prix du silence* című Boissy-komédia esetében is. A belépés meghívásos úton történt, a színészek hat, a táncosok négy meghívót oszthattak ki. Az előadásban az egyik főszerepet, Leandre szerepét az az Esterházy Ferenc alakította, akit „Quinquin” néven ismertek a szalonokban és fontos szerepet játszott a bécsi udvari körökben.¹²

A repertoár összeállításában meghatározó szerepet töltött be a francia minta: amikor a színházi intendántúra 1752-ben Durazzo kezébe került, megkezdődtek a francia komédiák előadásai. Ebben az évben Khevenhüller-Metsch 18 francia komédia bemutatóját jegyezte fel, ugyanakkor nincs opera. Mindez teljesen megfelelt Durazzo intencióinak, aki a bécsi színház színvonalát francia társulatok szerződtetésével és francia drámák színpadra állításával akarta emelni. 1755-től a nagy opera-előadásokat (kivéve azokat, amelyeket Mária Terézia gyerekeinek lakodalma alkalmából mutattak be) felváltotta az újonnan bevezetett „opéra comique”. A műsorrendben a klasszikus francia tragédia is helyet kapott, az egyik ifjú Esterházy gróf például Racine *Iphigénia*-jának előadásában lépett fel.¹³

A repertoár összeállítása két érdekes aspektusra mutat rá: a schönbrunni és laxenburgi rezidenciákon hivatásos színészek által bemutatott előadások nagyjából identikusak a bécsi Burgtheater előadásaival; míg a császári ház műkedvelő előadásai – már ami a darabok kiválasztását illeti – korban megelőzik a bécsi Burgtheater darabjait. Így például arra is van példa, hogy egy darab bemutatása a Burgtheaterben a schönbrunni premier után tíz évvel történt meg. Az udvari repertoárban továbbra is jelen van a császári udvar házi szerzője, a „Poeta Cesareo”, azaz Pietro Metastasio: 1749. december 30-án az ifjak a *Demetrius*¹⁴ című előadást mutatták be Friedrich

¹¹ „Nachmittag wurde die dem heutigen Actu zu Ehren von der Princesse und Printz Carl angestellte französische Comédie, *les Ménechmes* genant, produciret, welche aus besonderer Distinction für die hohe Acteurs niemand sehen dörffen ausser der Obrist Hoffmeisterin Gräffin Fuchsin, Frede Hoffmeisterin, Gr. Frantz Khevenhüllerin, denen zwei Cammerfreilen, denen zwei Hoff Dames, die der Erzherzogin Marianna zugegeben seind, nemmlichen Strasoldo und Goes, der Cammerfreile der Princesse Mad^{elle} Bouzay, ihrem Obristhoffmeister Marchese Spada und Obristhoffmeisterin Mad. de Belrupt, unß Hoffämtern, denen zu Schönbrunn wohnhaft seienden Dames, Gräffin Losi, Marquise de Steinville und Gräffin Kiinigl und Tarocca, dem Baron Pfötschner, Fürst Joseph Wenzl v. Lichtenstein und Graffen Tarocca und der Cammerherr im Haubtdienst.” (K-M, 60–61.)

¹² „Weillen mann aber der Anständigkeit halber die Zahl deren Zusehern beiläufig auf hundert Persohnen beschräncken wollen, so wurde der Platz für das Auditorium hiernach adjustiret und das Theatrum desto größer und tieffer zubereitet. Denen Hoffamtern und Conferenz Ministris wurde heut und alle folgende Mahl der Zutritt verstattet, sonsten aber niemanden, der nicht von denen Acteurs oder Danzern ein Billet hatte; und dörfften dise leztere vier Zettel, die erstere aber sechß (naturellement nur Leuthen, so in das Appartement kommen können), jedoch für heut keinem fremmden Ministro oder sonstigem Ausländer distribuiren...” (K-M, 108.)

¹³ „Den 29. ware zu Schönbrunn ... Spectacle, so in einer Tragédie des Racine, genant *Iphigénie*, bestanden und bereits disen Winter sous les auspices de la maison de Colloredo in dem Saal des Althannischen Harten aufgeführt worden. Die dermalige Acteurs und Actrices waren die zwei Freilen Tochter des Fürsten Therese und Charlotte und dessen Enckelin Comtesse Czernin, sodann von Männern der Cämmerer Graf von Salburg, Graf Louis Hartig, ein Rheingraf aus dem Reich, ein Officier Graf Esterhasy und ein junger Bruder der Freilen von Czernin.” (K-M, 283.)

¹⁴ „Heut abends wurde in einem erst neu zugerichteten Zimmer, so vorhero zur Reichs Canzlei gehöret, von der jungen Herrschafft eine deutsche Tragédie, *Demetrius* genant, vorgestellet, worzu mann aber wegen Enge des Raumes nur die Helffte deren Hoff Dames, die Hoff Ämter, Oonferenz, deren Agirenden Eltern und Dienst Cammerherrn zugelassen. Meine Theresl hat nach den ersten Act als Schäfferin mit des General Nickerl Esterhasy und des Frantz Antoni Lamberg Söhnen gedanzet, und ist die Piece besser herausgekommen als mann es vermuthet.” (KM, 103.) A dráma adatai: *Demetrius: ein Schauspiel in drey Aufzügen*, aus dem Italiänischen des Hnr. [!] Abb. Peter METASTASIO gezogen, Wien, Krauß 1741 (= Die deutsche Schaubühne zu Wienn, nach Alten und Neuen Mustern, 1. Theil, 2.), 81–168. Vorlage von Pietro METASTASIO, *Il Demetrio: dramma per musica*, Wien, 1731. Az ősbemutatóra 1748-ban került sor a Kärntnertortheaterben.

Wilhelm Weiskern fordításában, aki maga is a Kärntnertheater színésze, vígjátékiró és rendező volt. Helyszűke miatt csak az udvarhölgyek, hivatalnokok, illetve a szereplők szülei vettek részt nézőként az előadáson. Metastasio művei továbbra is különös presztízzsel bírtak. Erről árulkodik például az, hogy 1754. október 15-én Mária Terézia névnapja alkalmából nyilvános misét celebráltak, este pedig a *La clemenza di Tito* (Titus kegyelmessége) című négyfelvonásos Metastasio-operát mutatták be. Október 24-én az operát a császár parancsára ingyen adták elő a Burgtheaterben, a szervezéssel Esterházy Ferenc intendánst bízták meg.¹⁵

Metastasio az erdélyi főúri színpadok kedvelt darabjait is szolgáltatta: id. Wesselényi Miklós báró a neoklasszicista színházi program jegyében tűzette az erdélyi társulat műsorára Kazinczy Metastasio-fordításait, a *Titusnak szelídségét* és a *Themisztoklészt*;¹⁶ báró Patachich Ádám nagyváradai püspök latin nyelvű operájának kedvenc darabjai közé tartoztak Metastasio művei: az *Isacco figura del Redentore* című oratóriuma, az *Amore in musica*, a *Certamen Deorum in omando Amynta pastore*, az *Olympia jovi Sacra* és a *Pythia, seu ludi Apollo* a Dittersdorf-féle operatársulat repertoárjának fontos elemeit képezték.

Német nyelvű előadást viszonylag keveset örökít meg az emlékirat, ez majd csak a Burgtheater repertoárjában válik rendszeressé, főleg Sonnenfels munkásságának eredményeként. Köréje szerveződött az az írogató hivatalnoki kör, amelyik drámákkal és teoretikus írásokkal a rögtönzés és főleg a Hanswurst ellen lépett fel, illetve a francia komédia ellenében a német nyelvű színjátszás primátusát hirdette. Az udvar preferenciáinak korántsem egységes voltáról árulkodik egy 1767. évi előadás: február 26-án gróf Batthyány Ádám egy „nemes” gyermekünnepséget rendezett, amelyet az udvari szokás szerint bál követett. Ezután a Burgtheaterben a Christian Gottlob Glemm-féle *Die Apologie des Grünen Huts* című előadást mutatták be. Ez valójában a Prehauser-féle Hanswurst (Prehauser volt az, aki a híres Hanswurst-színész, Stranitzky visszavonulása után ezt a szerepet átvette) védelmében született, Sonnenfels ellenében, aki a *Der Mann ohne Vorurteile* címmel megjelenő morális hetilapjában ezt az ónémet színházi figurát, a vásári színjátékok kedvelt alakját – Khevenhüller-Metsch szerint – jó szándékkal ugyan, de azért túlzott hevességgel ítélte el. A mű valódi címe *Der auf den Parnaß versetzte grüne Hut*, műfaja valójában irodalmi szatíra, amely Sonnenfels hanswurstiádákat és rögtönzést elítélő álláspontja ellenében született.¹⁷

A magyarországi nemesi színjátszás szempontjából tehát meghatározóak a bécsi tapasztalatok: az arisztokrata családok gyerekei élénk színházi kultúrában nevelkedtek, később pedig – minden bizonnyal ennek hatására is – a magyarországi műkedvelő színjátszás mecénásaivá váltak. A kastélyszínházak előadásai is magukon hordják a bécsi ízlés jellemzőit: kedvelt szerző volt Metastasio, Molière, előszeretettel alkalmaztak osztrák díszlettervezőket, zeneszerzőket és zenészeket.

¹⁵ „Den 24. wurde auf Befehl des Kaisers die Opera auf dem Théâtre nächst der Burg gratis gespielt; jedoch wollen I.M. nicht, daß mann sich (wie sonst üblich gewesen) von seiten des Hoff's in die Distribution deren Logien und übrige Entree mehrer solle, sondern überliessen es lediglichen der de la part de la police aufgestellten Commission, die dermalen von denen Graffen Frantz Esterhazy (Cammerherrn und Directorial-Rath) und Conte Durazzo dirigiret wird, welcher letzterer aus einem genuesischen Abgesanten kaiserlicher königlicher würcklicher geheimlicher Rath und quasi Intendant des plaisirs geworden ist.” (K-M, 134.)

¹⁶ Id. Wesselényi báróról Kerényi Ferenc a következőket állapítja meg: „A szerzőt mi drámatörténeti válaszüton láthatjuk. Olyan témában, amely már a 18. században, Metastasio nálunk iskoladramaként játszott műveiben (Regulus, Temistocle) publikus volt Magyarországon, folytatja – az Ágis-történetet is feldolgozó Cronegket fordítva, újraírva az Attila-témát – a Bessenyei Györggyel kezdődött magyar klasszicista drámahagyományt; ugyanakkor több vonatkozásban, elsősorban drámai hősei jellemformálásában a romantika felé mutat.” KERÉNYI Ferenc, *Hagyomány és újítás az 1810-es évek magyar drámairodalmában = Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc, MARGÓCSY István, Bp., 1990, 94–115.

¹⁷ „Den 26. [...] Hiernächst wurde auf dem Théâtre beim Kärnthner Thor eine neue von einem sichern Glem verfertigte Comédie: die *Apologie des grünen Huts* benannt, aufgeführt, welche in der That zur Verthätigung des Prehauser und dessen comischen Caractère als Hannßwurst oomponirot worden, nachdeme der Professor von Sonnenfels in seinem wöchentlich herausgebenden Blättern diese altdeutsche Personage sowohl, als überhaupt unsere hiesige deutsche Schaubühne immer critisiret und zwar mit gutter Absicht, aber auf eine gar zu sehr übertriebene Art attaquiret hatte.” (K-M, 260.)

„...egyig le kell vágni, hogy legyen egy hit”
Szilvási János beszéde Kolozsvárott 1593 októberében

1593 szeptemberének végén vagy októberének legelején Szilvási János visszaérkezett Kolozsvárra.¹ A városban voltak olyanok, akik örültek visszatértének, sőt támogatták, ösztönözték is azt, s voltak sokan, akiknek volt elszámolni valójuk vele. Visszatértére két esemény is alkalmat adhatott. Kolozsváron ezekben a napokban (1593. szeptember 25.) iktatták be a város új szász plébánosát, Erasmus Johannist. A beiktatási ünnepségekre sokan voltak hivatalosak, s lehetséges, hogy az akkor éppen szászvárosi papként tevékenykedő Szilvási erre az alkalomra érkezett Kolozsvárra. De az is elképzelhető, hogy az egy héttel később, október 3-án, vasárnap a „kincses városba” érkező fejedelem, Báthory Zsigmond nagyszámú kíséretével együtt érkezett meg.

Mielőtt az eseményeket tovább követnénk, Szilvási János addigi életéről kell néhány mondatot szólni. Désen született, születésének időpontját nem ismerjük, valószínűleg az 1560-as évek második felében lehetett. A kolozsvári unitárius kollégiumban tanult, ahol Johann Femmich és Enyedi György is tanították. Az 1586-ban elhunyt Femmich halálára epicediumot írt (*Epicedion de morte [...] Ioannis Femmigeri*).² Enyedi Györgyöt – mint tanárát – pedig egy később írt levelében említi meg. A kolozsvári tanács igen jelentős támogatásával 1587 tavaszán indult el külföldi tanulmányútra. Még indulása előtt Kolozsvárott találkozott a szintén tanulmányútra induló George Deidrichhel,³ aki elragadtatással ír Kolozsvárról, az ott töltött néhány napról és Szilvásival való találkozásáról:

„Létezik egy nagy város a jázig tájon, amerre
Mossa a kék Szamos az ősi falak köveit...
Erdély még sose látott várost, mely ilyen ékes,
Itthoni földön ilyen még sohasem született.
Nézzed bár ragyogó kövű nagy palotáit, akár a
Termékeny talaját s változatos piacát.
Hogy odaértünk, és kapuját átléptük, egy újabb
Nap rózsás fogaton tűnt fel az ég közepén,
S végigment ragyogón a nap ifjú sarja az égen,
És pár napra a láb itt elidőzni megállt.
És a legújabb társak⁴ nem szokván utazáshoz,
Értük időztem ilyen hosszú időkig e helyt.
Itten társamul érkeztél Szilvási barátom,
Aki hazádnak még csöppnyi reménye lehetsz...”⁵

Együtt indultak Germania felé. Életútjuk a későbbiekben is hol összefonódott, hol szétvált.⁶ Szilvási 1587. június 30-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre, de a szokások szerint bizonyára más egyetemeket is meglátogatott. Heidelbergi tanulmányainak elején több levelet is küldhetett haza tanárainak. Enyedivel folytatott levelezéséről maga az unitárius püspök emlé-

¹ Jelen tanulmány folytatása a „Látván az időnek szörnyű állapotát...” (Enyedi 60. beszédének előzményei) címmel megjelenés előtt álló tanulmányomnak és előzménye egy Enyedi 60. beszédéről készülő írásomnak.

² RMNy 587

³ *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, XIII, *Vizkeleti-kódex-Zombori: Pótlás*, Bp., Balassi, 2012, 348–350.

⁴ Utalás Sombori Sándorra és kíséretére, akikkel együtt indultak tanulmányútjukra.

⁵ TÓTH István, *Műzsák fellegvára: A kolozsvári latin nyelvű humanista költészet antológiája*, Bukarest, 1977, 114–115.

⁶ BINDER Pál, *Három unitárius értelmiségi életútja a XVI. századvégi Erdélyben*, Keresztény Magvető, 1982, 139–144.

kezik meg későbbi vitáirátában.⁷ Szentmargitai Jánosnak, a kolozsvári iskola tanárának írt levelében (1587. augusztus 1.) pedig úgy nyilatkozott, hogy a heidelbergi tanárok tanulhatnának Enyedi Györgytől.⁸ Egyetemjárásának éve alatt – nem tudni milyen okokból⁹ – elpártolt kolozsvári tanárainak és támogatóinak vallásától. Peregrinációjának befejezése után visszatért Kolozsvárra, ahol vallási nézeteiről nem nagyon akart nyilatkozni világi és egyházi előjárói előtt.¹⁰ Rövid idő múlva elhagyta Kolozsvárt. Nem sokkal távozása után már az „ortodox” nézeteket valló gyülekezet – akiket ma reformátusoknak nevezhetünk – lelkésze volt Marosvásárhelyen, majd a marosi egyházmegye esperese lett. Az 1591 júniusában tartott marosvásárhelyi zsinaton mondott beszéde nyomtatásban is megjelent (*Oratio Ioannis Zilvasii praemissa disputationi ppublicae in synodo orthodoxorum Vngarorum Vasarhelyini celebratae, anno 1591. mensis Iunij die 13.*).¹¹ Később Szászvárosba került lelkésznek. A következő ismert adatunk pedig éppen az előzőekben említett kolozsvári megjelenése.¹²

A kolozsvári tanácsnak tehát lehetett elszámolni valója Szilvásival, hiszen a város fizette peregrinációját,¹³ és joggal vélhették úgy, hogy nem éppen arra fordította a pénzt, amire kapta. A kolozsvári értelmiség nagy része, s az iskola tanárai sem örültek egykori tanítványuk megjelenésének. Enyedi György püspök mint egykori tanára pedig megvetéssel gondolt rá, de tudta – hiszen az ő tanítványa volt és ismerte őt –, hogy veszélyes ellenfél érkezett a városba. Az, akire néhány évvel ezelőtt még „hazájának csöppnyi reménységeként” gondoltak Kolozsváron, arra most úgy tekintettek, mint hitehagyott, becsületét veszített emberre.

Szilvási nem vesztegette az idejét. A fejedelem érkezése után nem sokkal beszédet tartott valahol a városban.¹⁴ Nem tudjuk sem a pontos helyszínt és azt sem, hogy milyen felhatalmazás-

⁷ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, Kolozsvár, 2005 (a továbbiakban: EUET) I, 352: „Nem szólok hozzám intézett számtalan hízelgő leveléről.”

⁸ EUET I, 352. „Az idevaló tanárok tudománya olyan, hogy sokukról szeretném, ha hallhatnák Enyedi előadását.”

⁹ Közvetlen bizonyíték nincs arra vonatkozóan, hogy miért változtatott vallási nézetein. Életének későbbi fordulóit nem látom elégséges bizonyítéknak arra, hogy bármilyen következtetést vonjak le a heidelbergi évek alatt történt változásra.

¹⁰ EUET I, 353 Enyedi így ír erről *Defensiój*ának előszavában: „Ez az ember ellenben nagyon távol állott visszatérte után attól, hogy a maga vallásáról nyilatkozzék. Hiszen kihívás és gyakorta való kényszerítgetés után is mindig makacsul hallgatott, és vagy megfutott, vagy azt hajtogatta, hogy nincs kedve vitatkozni. Végre hittestvérei valóságos átkává lőn, és oly nagy buzgósággal próbálta a kolozsváriakat az igaz hitre téríteni, hogy éjt-napot mindig csak azon fáradozott, miképpen szabadulhatna innen minél előbb. Rimánkodással és ravasz mesterkedéssel elérte, hogy végre lőtávolon kívül került, ahonnan már nagyobb biztonságban nyelvelhetett reánk.”

¹¹ RMNy 675.

¹² A következő években áttért a katolikus hitre, részt vett a gyulafehérvári nagytemplom újraszentelésén és 1595-től katolikus pap lett Gyalun. Az 1597-ben nyomtatásban megjelent *Antiquitas et perpetua duratio fidei catholicae* című művére (RMNy 808) szintén Enyedi György válaszolt kéziratban terjesztett munkában. 1597-ben részt vett Náprágyi Demeter erdélyi katolikus püspökké való avatásán.

¹³ EUET I, 355. Enyedi így ír a kolozsvári tanács támogatásáról: „A város tanácsától kapott valami hatszáz forintot.”

¹⁴ Szilvási János beszéde egy Enyedi Györggyel folytatott, éveken át tartó polémia kezdete volt, főbb szakaszainak vázlatos ismertetése szükséges, hogy az olvasó könnyebben értelmezhesse a tanulmány gondolatmenetét. Enyedi György Szilvási ellen írt művei összefüggő gondolatmenetté szerkesztett szöveggé kerültek az úgynevezett Enyedi-kódexbe (Kolozsvár, Acad. MSU 474 [1]–[141]). A későbbiekben ennek a kéziratnak a lapszámaira hivatkozom.

1. Szilvási János kolozsvári beszéde (1593. október első fele) – Nem maradt fenn. A vita további részleteiből rekonstruálható fő mondanivalója és gondolatmenetének néhány részlete.

2. Enyedi György 60. beszéde (1593. október 17.), 1–3. A beszéd több változatban is fennmaradt, magyar szöveggel: Kolozsvár, Acad. MSU 737/III, (K3), 102v–111r; Kolozsvár, Acad. MSU 736/IV. (K4) 97r; Marosvásárhely, Teleki Téka, 0439 (Sz), 343(243)–368(268).

3. Enyedi György beszédének latin fordítása – Kolozsvár, Acad. MSU 474, 3–32. p.

4. Enyedi levele Szilvási Jánoshoz (1593. október 28.) – Kolozsvár, Acad. MSU 474, 1–3.

5. Szilvási János közzétesszi védőiratát (*Apologia*) – Az *Apologia* nem maradt fenn. Az Enyedi György által idézett ajánlás és a közzétételre utaló megjegyzése (publicata est) alapján lehet, hogy nyomtatott formában jelent meg 1593. november és 1594 januárja között.

6. Enyedi György választ írt Szilvási *Apológiájára* *Defensio* címmel (1593. december–1594. február), – Kolozsvár, Acad. MSU 474, 37–75.

7. Enyedi *Examen concionis* című művében részletesen elemzi Szilvási beszédét (1594. február), – Kolozsvár, Acad. MSU 474, 75–141.

8. Enyedi egységes gondolatmenetbe szerkeszti Szilvási János ellen írt műveit (1594. február 23.).

sal, milyen funkcióban tartotta beszédét, de biztos, hogy valaki a „nagyságosok urak” közül felkérte rá, sőt megparancsolta neki.¹⁵ Enyedi György elárul valamit Szilvási beszédének hallgatóságáról, amikor azt írja később tárgyalandó levelében, hogy az ország előkelősége előtt (*proceribus regni*) és „egész Erdély előtt” (*toti Transylvaniae*) beszélt,¹⁶ s az előkelőségek között felsorolja a katonákat, vezéreket és fejedelmeket. A fejedelem szó Enyedi értelmezésében és a korabeli szóhasználatban valamilyen közjogi méltóságot jelent. Ez pedig sejteti, hogy Szilvási hallgatóságának egy részét a fejedelemmel Kolozsvárra érkező erdélyi hadvezetés és vezető méltóságok tették ki, s talán ott lehetett maga a fejedelem is. Nagy valószínűséggel hallhatta tehát Szilvási prédikációját Báthory Boldizsár, Bocskai István, Kovacsóczy Farkas, Kakas István, Kendi Sándor, Kendi Ferenc és sok más erdélyi méltóság. Egyelőre nem tudjuk, hogy ki lehetett Szilvási patrónusa, de csaknem bizonyos, hogy ott volt a hallgatóság között.¹⁷ Ilyen jeles közönség számára akkoriban csak a két piactéri templom adhatott helyet. Feltehetően a Kis-templomban tartotta beszédét, mivel a Kolozsvárott tartott országgyűléseket is ott tartották.

Szilvási beszéde nem maradt fenn, azonban Enyedi György október 17-én elmondott válaszbeszédéből (*Concio* 60.), október 23-án kelt leveléből, illetve Enyedi és Szilvási vitájának később keletkezett irataiból következtethetünk tartalmára és főbb állításaira. De az a tény, hogy csak ellenfelének írsaiból ismerjük tartalmát, bizonyára torzítja a kialakítható képet.

Az Enyedi által idézett, összefoglalt és vitatott részletek alapján Szilvási János erősen politikai tartalmú beszédet mondhatott, amelyben a vallási egység kérdését Erdély történelmével és politikai jövőjének összefüggésében tárta hallgatósága elé. Az a korábban említett tény, hogy valaki felkérte Szilvásit a Kolozsvárott összegyűlt vezetők előtt tartandó beszédre, még inkább megerősíti, hogy szerepet kapott az 1590-es évek első felének erdélyi politikai játszmáiban. A kortársak és az utókor is ebben az összefüggésben tekintettek Szilvási szerepére.¹⁸ Uzoni Fosztó István így foglalta össze Szilvási beszédének tartalmát: „Azt hirdette, hogy karddal kell megbüntetni azokat a vitapartnereit, akik nem írták alá az általa javasolt hitvallást, s azt hangoztatta, hogyha ezt nem teszik meg, 40 esztendőn belül eljön az utolsó ítélet.”¹⁹ Simon József értekezésében elfogadja a politikai értelmezés lehetőségét, azonban rámutat arra is, hogy a Szilvási beszédével elkezdődött, több szakaszból álló politikatörténetileg jelentős „kéziratban maradt vita-anyag” a vita későbbi szakaszaiban egyre „erősebb filozófiai jelleget mutat”, s kiemelkedően fontos állomása a magyar filozófiai gondolkodás történetének.²⁰

Szilvási János 1593 októberének első felében elmondott beszédét támogatói politikai gestusnak szánták és politikai provokációként értelmezték a kortársak is Kolozsvárott. Már kolozsvári megjelenése is provokatív volt, akár csak vallásváltása után játszott szerepe. Az országos politikai játszmák területére ezzel a beszéddel került be.

Ekkoriban is több síkon zajlottak a belpolitikai játszmák. 1593 nyarán elkezdődött a később tizenöt éves háborúnak nevezett időszak. A török fél felrúgta a régóta tartó kompromisszumos

¹⁵ Enyedi György idézi vitájuk későbbi szakaszában a Szilvási által írt ajánlás szövegét, kigúnyolva benne a nyelvtani hibát: „Íme, Nagyságos uram, amint azt nekem meghagyta volt, küldöm az én feleletem vagy védőíratom, s ezt minthogy Kolozsvárt az ő (!) parancsára mondtam volt azt a bizonyos prédikációt, azért ha megengedi, nagyságodnak ajánlom.” (*EUET* I, 355.) „En, misi M. D. sicut jussus sum responsionem meam, seu apologiam, quam si pateris, quandoquidem suo jussu concio Claudiopoli habita a me est, tuae magnificentiae dedico.”

¹⁶ *EUET* I, 346. mikor „...az ország jóléte érdekében egészen másfajta biztatásra és fegyelmezésre volna szükség, amikor bőjtöt, könyörgést, bűnbánatot, megtérést kellene prédikálnod; mikor a katonákat, vezéreket, fejedelmeket hivatásukra kellene figyelmeztetned, hogy miképpen hadakozzanak, hogyan szerezzenek maguknak hasznos segítőtársakat, amikor tehát a Szentírásból ilyen, s ehhez hasonló dolgokat kellene előhoznod, neked van képed éppen akkor az ország előkelősége előtt a felekezetek között időszerűtlen, gyűlölködő, véres visszavonást szítani, és agyad ostoba sületlenségeivel előhozakodni.”

¹⁷ Nem zárható ki, hogy Báthory Zsigmond fejedelem is felfigyelt Szilvására és Georg Deidrichre. Deidrich szebeni rektor-ként 1591-ben dicsőítő verset írt a fejedelemnek (*RMNy* 674). 1594–1595-ben pedig a fejedelem támogatta Szilvásit Szászváros katolizálási kísérletében. – *BINDER Pál, Három unitárius értelmiségi..., i. m., 142 (24, 25, 26. jegyzet).*

¹⁸ *SIMON József, Explicationes explicationum: Filozófia, irodalom és exegétika Enyedi György életművében, Bp., 2016, 14.*

¹⁹ *EUET* I, 345, *UEHT* I, 291: „Omnesque, qui collocutorum suorum confessioni non subscriberent, gladio concidendos esse declamavit, et nisi facerent regno intra quadraginta annos ultimum excidium denunciavit...”

²⁰ Enyedi 1593 őszén egy másik teológiai témájú, de filozófiai is jelentős művet is írt Cserényi Mihály tézisei ellen.

békét és háborút indított a Habsburgok ellen. Az erdélyi politika egyik – a fejedelem és a hadvezetés több tagja által képviselt – csoportja elérkezettnek látta az időt, hogy szakítson a Török Birodalomhoz fűződő vazallus állapoton, és elég felkészültnek érezte az erdélyi erőket arra, hogy csatlakozzanak az egyre határozottabban kirajzolódó európai törökellenes tervekhez. Az erdélyi politikai elit másik csoportja nem látta megalapozottnak ezt az elképzelést, és Erdély viszonylagos függetlenségét szem előtt tartva elkerülhetetlennek tartotta a törökkel való kompromisszumos viszony fenntartását. A politikai erők egyre jobban polarizálódtak a két elképzelés mentén, s ehhez a fő kérdéshez kapcsolódtak a további jelentősebb politikai kérdések is. Ilyen volt annak az egységnek fenntartása, illetve megbontása, amely 1588-ban jött létre és a protestáns politikai erők konszenzusával biztosította a fejedelmi hatalom viszonylagos korlátozását és a katolikus vallás visszaszorítását, különös tekintettel a jezsuita rend Erdélyből történő kitiltására. A fejedelem mindent megtett a korlátozás csökkentésére és saját, katolikus hitének gyakorlása, valamint a jezsuita rend visszahozása érdekében. Ebben a kontextusban pedig a vallási kérdések szorosan összefonódtak a belpolitika és külpolitika kérdéseivel.

Szilvási beszédének alapja, textusa az Ef 4, 1–7 volt. Ezt bizonyítja Enyedi válaszbeszédének érvanyaga, valamint az Enyedi beszédeit tartalmazó úgynevezett K3 kódex megjegyzése Enyedi 60. beszédéről: „Contio LX. Ephe. Cap. III. Eph. 4:1. Opposita contioni Joh. Zilvasii apostatae, quam ex hoc loco sumserat. 1593. Claudiopoli.”²¹

Szilvási beszédének több olyan részletét is felidézi Enyedi, amely sejtetni enged annak lényegi mondanivalóját. Az Ef 4,5 alapján Szilvási kifejtette a hit egységéről alkotott elképzelését, amelynek fundamentuma a Szentháromság elfogadása volt. Támogatói is ezt az álláspontot képviselték.²²

Akkoriban Kolozsvár vallási vezetői és lakosságának döntő többsége tagadta a Szentháromságot. Folytak ugyan viták Krisztus segítségül hívásának szükségességéről, s voltak olyanok, akik Krisztus Messiás voltát is tagadták és visszatértek a szombat ünnepléséhez. De a vallási egység útjait olyan doktrinális rendszerben keresték, amelyben nem játszott szerepet a Szentháromság elfogadása.

Szilvási beszéde azonban nemcsak teológiai tanításaikkal fordult szembe, hanem a vallás társadalmi szerepéről kialakított szemléletükkel is. Éppen a beszédének elhangzása előtti napokban foglalta el a kolozsvári plébánosi állást Erasmus Johannis, annak ellenére, hogy nem mindenben osztotta az egyház vezetésének és a zsinatnak a nézeteit.²³ A doktrinális kérdésekre adott válaszok kisebb különbségei alá voltak rendelve a közösség érdekeinek, különösen „látván az időnek szörnyű állapotját”, a súlyos történelmi helyzetet. Szilvási beszédében azonban mélyen sértette ezt a szemléletet, mikor – Enyedi szerint – azt mondta, hogy „Mikor, úgymond, a collocutorok valami bizonyos hitet írnak és rendelnek, aki annak nem enged, egyig le kell vágni, hogy legyen egy hit.”²⁴

Mélyen sértette az antitrinitárius elit történelemszemléletét is, mikor Dávid Ferencet és János Zsigmond fejedelmet olyan szöveggörnyezetben említette, vagy legalábbis utalt rájuk, amely – véleménye szerint – az erdélyi történelem negatív sorsfordulói közé tartozott. Szilvási párhuzamot vont saját jelene és János Zsigmond és Dávid Ferenc működésének időszaka között. Enyedi összefoglalja Szilvási tézisének és saját reflexióit: „Comparatíve szólott [ti. Szilvási], hogy nem úgy kellene, mint ezelőtt szolt volt. Bizony a boldog emlékezetű király idejében voltak olyan eszes fő emberek, mind az egyházi rendben, mind egyebek között, mint ő.” „Szemtelenséged legékesebb bizonyítéka, hogy a magad undok koholmányával belekotnyeleskedni merészeltél az ókor legbölcsebb és legtudósabb férfiai véleményébe; továbbá azon utakba-módokba is,

²¹ Kolozsvár Acad. MSU 737/III. 102v.

²² EUET I, 346 – Enyedi Szilvásinak szóló levelében utal „a háromság megvallása miatt kedvedben járók” csoportjára.

²³ A plébánosválasztás körülményeit egy korábbi tanulmányomban ismertettem: KÁLDOS János, *Az erdélyi unitárius egyház Enyedi György püspöksége idején (1592–1597) = Europa: Balcanica – Danubiana – Carpathica: Annales*, 2/A, Bp., 1995. 138–156.

²⁴ EUET I, 347.

melyeken mások mindig, a mieink pedig boldog emlékezetű királyunk ideje óta haladnak a vallási egyenetlenség elsimítása felé...”²⁵ Az antitrinitárius gondolkodók vallásszemléletében „a vallási egyenetlenség elsimítása” hosszú történelmi folyamat, amelyben a jó- vagy rosszhiszemű tévedésektől, tévutaktól, hamis tanításoktól megtisztítható a hit. Ebben a folyamatban szerepet játszottak az „őkor legbölcsebb és legtudósabb férfiai”, a reformáció gondolkodói, János Zsigmond és Dávid Ferenc pedig kiemelkedően fontos azáltal, hogy a vallási megosztottság – általuk legsúlyosabbnak vélt – okát, a szentháromságtant bírálták, támadták, tévedésnek nyilvánították és kiiktatták vallásukból.²⁶ A szentháromság bírálatának következménye Jézus Krisztus teológiai szerepének megváltozása is, ami elvezet a tévedésektől mentes, „igazi keresztény” hithez. Szilvási valószínűleg Calvin és Bèze tevékenységét és tanítását állította szembe a János Zsigmond idejétől kibontakozó antitrinitárius irányzatok vallási útkeresésével. A kolozsváriak előtt Szilvási mondatai felidézhatték Miguel Serveto sorsát és a genfi máglya képét, vagy Valentino Gentile berni végzetét.

Enyedi hosszabban cáfolja Szilvásinak azt az állítását, hogy ha nem fogadják meg a hitbeli egységről alkotott javaslatát, akkor negyven év múlva Erdély sorsa hasonló lesz Görögország, Moldva, Havasalföld sorsához.²⁷ Enyedi szerint „Kolozsvárt még a gyerekek is mind azt beszélték utcaszerte, egy pap azt prédikálta, hogy Erdély csak negyven évig fog állani.”²⁸ Mivel Enyedi csak a prófécia időbeli vonatkozásait kritizálja és nem tér ki közvetlenül annak földrajzi, politikai részleteire, csak feltételezhetjük, hogy Szilvási a három országot az Oszmán Birodalomnak való teljes alávetettség miatt említette. Ha az Enyedi által kritizált gondolat valóban elhangzott Szilvási beszédében, akkor az megerősíti, hogy beszédének fő üzenete a fejedelem, a rendek és a kolozsvári polgárok számára a vallási és politika kérdések együttes kezelése volt.

Szilvási gondolatmenetéről, érveiről, érveléstechnikájáról csak nagyon keveset tudhatunk meg a források alapján. Enyedi ugyan több helyen von be érvelésébe általánosságban megszólított hallgatót vagy vitapartnert, az adott beszédhelyzetben azonban ezekről nem dönthető el egyértelműen, hogy fiktív vagy valóságos szereplők, s az említett érveket sem azonosíthatjuk kizárólagosan Szilvási beszédének gondolataival. Az Enyedi által említett, vitatott érvek tematikailag a következő csoportokba foglalhatók: a Szentháromsággal összefüggő és az egyház jellegével kapcsolatos témakörök.

A Szentháromság körüli viták valószínűleg soha nem maradtak abba Kolozsvárott, de 1593 őszén különösen nagy hangsúlyt kaptak. Amint láttuk, Szilvási egyik fő tétele is az volt, hogy a Szentháromságban való hit lehet az alapja a vallási egységnek. Feltehetőleg beszédével közel egy időben kezdték el újra terjeszteni Cserényi Mihály korábban írt művét is,²⁹ hiszen Enyedi 1593. november 23-án fejezte be az *Assertiones*re adott válaszait, amelyhez egy hónappal később (1593. december 24.) hozzámásolta Christian Francken korábban írt válaszait is.³⁰

Szilvási valószínűleg az Ef 4,5-ben található „Egy az Úr...” kijelentés alapján építhette fel a Szentháromság bizonyítását. Ebbe a témakörbe tartozott az Atya és Krisztus viszonyát tárgyaló érvekészlet is. A „unus dominus” és „unum dominium”³¹ kifejezéseket úgy értelmezhetette,

²⁵ EUET I, 347.

²⁶ Az antitrinitárius történelemszemlélet az 1560-as évek második felének kiadványaiban fogalmazódott meg legrészletesebben. Az Enyedi által említett tudós férfiak, akik „a vallási egyenetlenség elsimításán” dolgoztak, megféleltethetők az 1560-as évek kiadványaiban (RMNy 232, 233, 254) szereplő „reclamatores” vagy „exploratores” között felsorolt személynékek. Vö. BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., 1988, 30–32.

²⁷ „De még azzal is fenyegetett, hogy [ha] szavát nem fogadjuk, 40 esztendő múlva úgy leszen Erdély dolga, mint Görögországnak, Moldvának, Havasalföldnek.” (EUET I, 348.)

²⁸ EUET I, 354.

²⁹ CSERÉNYI Mihály, *Assertiones scholasticas de sanctissima et individua trinitate* (RMNy 720) = János KÁLDOS, unter Mitw. von Mihály BALÁZS, *Ungarländische Antitrinitarier*, II, György Enyedi, Baden-Baden, 1993 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana), 103–105.

³⁰ ENYEDI György, *Responsio ad Michaelis Chyreny de Balasfalva assertiones scholasticas de sanctissima et individua trinitate* (MSU 474 253–313.) = *Ungarländische Antitrinitarier*, II, i. m., 103–105.

³¹ Kolozsvár, Acad., MSU 474 13. „Tercium argumentum habet, quod habeant unum dominum, inquit enim unus dominus.”

hogyan azok Jézus Krisztus és az Atya egységét fejezik ki. Nem tudjuk biztosan, hogy beszédében milyen érveket használt, de bizonyára beleszötte bizonyításának gondolatmenetébe az „egyenlőség” (aequalitas), hasonlóság (similitudo) fogalmait, amely fogalmak később vitájuk középontjába kerültek,³² s megjelenhetett a bizonyítás során a természet szerinti uraság (dominium naturale) gondolata is, utalva Krisztus kettős természetére. Később Enyedi ebben a szillogizmusban foglalta össze Szilvási állítását: „Az úr egy. Krisztus és az atya úr. Tehát Krisztus és az atya egy úr.”³³

A keresztények egységét Szilvási az Ef 4,4 (Egy a test és egy a Lélek...) alapján fejtette ki. Úgy tűnik, hogy az „egy test” (corpus unum) és „egy lélek” (unus spiritus) kifejezések értelmezése ellentmondásos volt Szilvási beszédében, legalábbis Enyedi szerint. „Mondanád: Nam, most azt mondanád, hogy az apostol nem azt kívánja a hívektől, hogy testben legyenek egyek, hanem lélekben, hát hogy mondja itt, hogy egy test és egy lélek?” Szilvási beszédében elhangozhatott az az állítás is, hogy az egyház megjeleníthető egy olyan test érzékelhető képében, „amelynek feje az annak minden integráns tagját összetartó Krisztus volt, melynek keze Pál apostol, többi tagja a többi hívő volt”.³⁴ Szilvási a „test” (corpus) fogalmát érzékekkel felfoghatónak, megérinthesz, láthatónak tartotta (corpus sensibile). Úgy tűnik, hogy beszédében kizárta a corpus spiritualis vagy corpus intelligibile (lelki test) lehetőségét,³⁵ mivel – véleménye szerint – „Az érzékelhető részekből csakis érzékelhető egész állhat össze.”³⁶ A „rész” és „egész” filozófiai problémája két témakörben is az Enyedi–Szilvási-vita központi elemévé válik. Egyrészt az egyházzal mint érzékelhető vagy spirituális létezőről szóló részekben, másrészt a szentháromságról (trinitas) szóló érvekben.

Jól számítottak a Szilvási kolozsvári fellépését támogatók. Szilvási beszéde válaszra készítette egykori tanárát, az antitrinitáriusok püspökét. Enyedi György a kolozsvári Nagytemplomban október 17-én délelőtt mondta el beszédét. A beszéd Szilvási János declamatioja ellen irányult, azonban az ország jóléte érdekében az alázatról, a szelidségről, a szenvedésről és egymás elszívásáról, a toleranciáról szólt, melyek biztos alapjai a társadalmi békének, az egységnek, a concordianak. A legfőbb feltétel azonban a „hitnek egysége”: „Kérem azért a híveket, hogy egy kevéssé legyenek csendességben és hallgassák meg, amíg vagy két szóval szólok az egy Isten felől. Mert bizony nem azért akarok szólni, hogy a versenkezésben gyönyörködjem, de vagy három oka van, amiért nem hallgathatok. Első, mert erre ingerlettettünk. Ha pedig szabad minket valakinek vádolni, szabad legyen minékünk magunkat mentenünk. [...] Másodszor tisztunk mutatja. [...] Harmadszor ugyan illik az igazságról tanúbizonyságot tennünk...”³⁷

A két beszéd egy elhúzódozó – a magyar filozófiatörténetben is számon tartandó – személyes indulatokkal is átfűtött hitvita kezdete és az 1590-es évek erdélyi nagypolitikai játszmáinak ha nem is fordulópontja, de fontos eleme lett.

³² „Szilvási a Philippibeliekhez írt levél 2:5–6 hely alapján az „ő az Istennel egyenlő” (esse se aequalem Deo) kifejezéssel támasztja alá azon meggyőződését, hogy Krisztus, mint aki az Atya Istennel egyenlő, természetes dominiummal bírt.” SIMON, i. m., 31. – A *Concionis examen* részleteit Simon József fordításában közlöm.

³³ „Dominus unus est. Atqui et Christus et Pater est Dominus. Ergo Christus et Pater sunt unus Dominus.” (Kolozsvár, Acad. MSU 474, 85.)

³⁴ „Sed audiat iste Philosophus. Quaero an corpus illud quod dicitur esse Ecclesia, sit tale quod videri et tangi possit? Ubi quis vidit illud corpus, cuius caput fuerit, integris membris constans totus Christus, et cuius manus fuerit Paulus Apostolus, caeteri pii, caetera membra? Monstrum hoc sane et quidem horrendum esset, quale nunquam a quoquam est visum, neque videbitur.” Kolozsvár, Acad. MSU 474, 82.

³⁵ „Corpus (inquit) est quod tangi et videri potest, quod si non possit, iam non erit corpus.” Kolozsvár, Acad. MSU 474, 82.

³⁶ „Ex sensibilibus partibus non nisi sensibile totum consurgit.” Kolozsvár, Acad. MSU 474, 82.

³⁷ Kolozsvár, Acad. MSU 737 (K3), 109r.

A mûzsák a háborúban sem hallgatnak
(Szempontok és példák egy furcsa fogalmi négyszög értelmezéséhez)

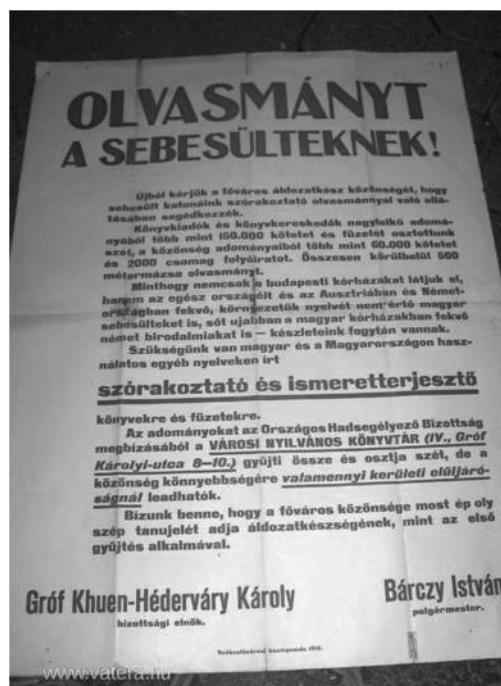
Hogyan kapcsolható össze *tömeghadsereg*, *tömegműveltség*, *olvasáskultúra* és *információs társadalom*? Ebben az erősen absztraktnak tűnő fogalmi és problématerbe vezetünk hevenyészett expedíciót, miközben észrevétlenül hozzájárulunk a Cicerónak tulajdonított „Inter arma silent musae” szállóige dekonstruálásához (amiben persze nincs semmi újdonság, hiszen számos szerző régóta és kedvvel kérdőjelezi meg ezt az ókori bölcsességet,¹ legfeljebb nem úgy, ahogyan mi tesszük nemsokára).

Elrugaszkodás: könyvek és újságok a katona kezében

Az első világháború hátországának magyar Švejkje, a közel félszáz éven át vezetett bizarr naplójával elsőrendű társadalomtörténeti forrást kezünkbe adó Lowetinszky János József (1866–1935) egyike volt a hazafias érzelmeit aktív cselekvésbe fordító polgároknak.² Lojalitását úgy fejezte ki, hogy „amíg a felesége hősapkát és csuklóvédőt kötögetett a katonáknak, ő a sebesülteknek használt könyveket ajánlott fel, és büszkeséggel töltötte el, hogy emiatt még az újságban is ott volt a neve a többi adakozóé között”.³

Ajándékkönyvek és folyóiratok nem csak a kórházban fekvő sebesültekhez kerültek és nem csak a „Könyvet a harctérre” mozgalom keretében.⁴

A harcoló vagy a fronttól távolabb állomásozó alakulatok mindennapi életének is része volt az olvasás. Aki a polgári életben is ezt tette, és módjában állt, a fronton is járatott magának újságokat. Berde Károly, egy már ekkor is „jelentős irodalmi műveltséggel bíró” fiatal katonaorvos (szinte) napi rendszerességgel érkező postájának többségét az általa előfizetett *Pesti Hírlap*, *Az Újság*, *Új Idők*, *Orvosi Hetilap* tette ki. Gyakran került kezébe a *Meraner Zeitung* és a *Salzburger Volksblatt* is. „De tájékozódik a hadi jelentésekből is, melyeket időközönként szó szerint idéz naplóiban. Az újságokon, folyóiratokon kívül nagyon sokat olvasott szépirodalmat és orvosi szakirodalmat is. Mindig magával vitte útjaira a *Bibliát* és *Az ember tragédiáját*. Ismerőseitől sokszor kért újabb és újabb olvasnivalót, mely kéréseket igyekeztek is teljesíteni.”⁵

Könyv- és folyóiratgyűjtésre buzdító plakát Budapestről (1915)

¹ Ezen az úton járnak a Monok István magisztrális munkáját ajánló kiadói ismertető is. MONOK István, *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp.–Eger, Kossuth–Eszterházy Károly Főiskola, 2012.

² BALOGH János Mátyás, *A magyar Švejk: Egy naplóíró kisember mindennapjai a 19–20. századi Budapestben*. Blogon szerkesztett és gondozott forráskiadás 2009-től: <<http://magyarsvejk.blog.hu/>> Az első világháborús bejegyzések 2014-től jelentek meg. [2015. március 14.]

³ KOLOZSI Ádám, *Pacal, propaganda és parázna asszonyok*: Nagy Háború, Index, 2014. szeptember 18.

<http://index.hu/tudomany/tortenelem/anagyhaboru/2014/09/18/mankokkal_a_ringlispilre/> [2015. március 14.]

⁴ KREUTZER Andrea, „Könyvet a harctérre!” mozgalom = *Magyarország az első világháborúban: lexikon A–Zs*, főszerk. SZIJJ Jolán, Bp., Petit Real, 2000, 383. A mozgalommal már a korabeli könyvtári szakirodalom is alaposan foglalkozott, lásd például: Könyvtári Szemle, IV(1916/2).

⁵ DEZSŐ Krisztina, *Egy csapatorvos hétköznapijai az első világháborúban: Szemelvények Berde Károly hadinaplóiból*, Kaleidoscope, 6(2015/11) <<http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=236>> [2015. március 14.]

Tábori könyvtár

A nagy hagyományú tábori újságokat a közkatonák is forgatták,⁶ akár csak annak a néhány tábori könyvtárnak az anyagát,⁷ amely (a frontszínházak és a filmforgalmazás mellett) a Sajtóhadiszállás belföldi csoportjának felügyelete alatt működött.⁸

Sőt még a szerencsésebb hadifoglyoknak is módjában állt olvasni. Orosz és olasz területen őrzött hadifoglyainak könyvet a Vöröskereszt Hadifoglyokat Gyámolító Bizottsága révén lehetett küldeni. A Bizottság a hozzájuk forduló hadifoglyok hozzátartozóit felkutatta, és a könyvkéréseket eljuttatta hozzájuk. Ha

rokonokat nem talált, vagy ha azok szegények voltak, a rendelkezésre álló alapból ajándékkönyveket biztosított. Emellett „azokba a hadifoglytáborokba, ahol nagyszámú magyar katona volt, szépirodalmi és tudományos művekből, valamint tankönyvekből álló könyvtárakat küldött”.⁹

Az első világháború hazai irodalmának „katona és könyv” tárgyban rendelkezésünkre álló szórványadatai és feldolgozásai elsősorban a levéltári kutatással megrajzolható intézményi, irányítási háttér rekonstrukciójában jeleskednek, s ezt olykor mikrohistóriai feltárások tudják kiegészíteni személyes történetek tanulságaival. Egy alapos kutatás akár tanulmány méretűvé is növelhetné ezt a rövid összefoglalást, sőt néhány szakdolgozat nyersanyagát is megláthatjuk akár benne, de kétségtelen, hogy *a befogói oldal és a hatáskövetkezmények* vizsgálata már jóval inkább embert próbáló kutatói kihívás, különös tekintettel arra, hogy a forrásanyag jelentős része megsemmisült. Olyan kérdésekre kellene tudni választ adni, mint hogy a könyv- és újságforgalom volumene mekkora volt a fronton; hogy miként viszonyult egymáshoz a hátszág laktanyáiban békésen lapozgató és a fronton áram hiányában a betűket befőttesüvegbe zárt szentjánosbogarak fényénél silabizáló katonák olvasásteljesítménye; hogy a békeidők könyv- és újságfogyasztásához képest az egyes olvasótípusok esetében azt meghaladó, avval egyenértékű vagy azt alulmúló mennyiséget találunk-e. De ugyanilyen érvényes és izgalmas kérdés, hogy mi a belső tematikai megoszlása az olvasott könyveknek, s azok miként vettek részt abban a szocializációs és megismerési mixben, amelytől valamilyen(ebb)é lettek a fronton olvasó katonák.

Mindenesetre bárhonnan is közelítünk ilyen és ehhez hasonló kérdésekhez, annak kitüntetett iránya egyértelmű: a háború felől nézünk az – esetünkben – olvasmányokkal reprezentált kultúrára. Az első világhézagástól mint konkrét eseménytől immár elszakadva: arra vagyunk leggyakrabban és elsősorban kíváncsiak, hogy miként gazdagítják, illetve árnyalják a háború történetére vonatkozó leíró tudásunkat annak a „háború és művelődés” tárgykörébe tartozó elemei („A hadtörténelem művelődési fejezete”).

Létezik azonban egy fordított irány is. Ahol a nagy távlatú kulturális trendek és művelődésmintázatok változásai jelentik a lényegi tárgyat, és ezt gazdagítja, illetve árnyalja mindaz, ami éppen a háborús időkre vezethető vissza („A háború szerepe a művelődéstörténetben”).

⁶ SZÖTS Zoltán Oszkár, *Katonai tábori újságok az első világháborúban – 16-os honvéd, Négyes Honvédek Háborús Lapja, Cibo Viccek = Az első világháború információitörténetéhez*, szerk. Z. KARVALICS László, Bp., Gondolat, 2016, 323–336. Előzménye: Uő, *Katonai tábori újságok az első világháborúban*, Nagy Háború Blog, 2013. november 13. <http://nagyhaboru.blog.hu/2013/11/13/katonai_tabori_ujsgok_az_elso_vilaghaboruban> [2015. március 14.]

⁷ KREUTZER Andrea, *Sajtó, könyv, könyvtár, papírellátás az I. világháború idején = „Boldogtalan hadiüldök...”: avagy: ami a „boldog békeidők” után következett 1914–1918*, szerk. RAVASZ István, Bp., 2004, 267–277.

⁸ BALLA Tibor, *Az osztrák–magyar sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban*, Hadtörténelmi Közlemények, 2005/1–2, 141–151.

⁹ PAÁL Vince, *A sajtóirányítás rendszere = A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989*, szerk. Uő, Bp., Wolters Kluwer, 2015, 33–34.

Itt azonban erős egyoldalúságot tapasztalunk. Szinte az egyetlen tárgykör, ami a művelődéstörténeti kézikönyvekben a háború kapcsán megjelenésre, említésre érdemes, az a kultúrjavak aktuális pusztulása: a könyvtárakban, levéltárakban, múzeumokban, iratórzk helyeken esett károk számbavétele. Nem véletlen, hogy – példánkhoz visszaugorva – amikor 1914 augusztusában a németek tisztázatlan körülmények között elégették Louvain (Leuven) városának és egyetemének híres könyvtárát, ez Európa-szerte óriási felháborodást okozott, és mintegy a szimbólumává vált annak, milyen antagonistája is a háború a kultúrának.

Csak hogy még ez a pusztulás-tárgykör is sokkal többértébb, mint amilyennek tűnik. Magyarországon „a közművelődési könyvtárakból nagyon sok elpusztult az első világháború és a forradalmak idején”,¹⁰ de ritkábban emlegetjük, hogy a külföldi könyvbeszerzések is szinte teljesen leálltak, és később óriási nehézséget okoztak a pótlások. A könyvcenzúra számos működő (elsősorban nemzetközi) terjesztési-áramlási csatornát blokkolt hosszú éveken át. A még extenzívebb második világháborús könyvpusztulásnak ugyan önálló, kiterjedt irodalma lett, ám mindkét háború esetében sokkal kevesebb figyelem esik a „humán oldalra”: a kultúra besorozott és a fronton eleső munkásai révén elszenvedett vesztesége, amely a tárgyasított kultúrjavakon túlmenően az azokra vonatkozó tudás hordozóit iktatta ki tömegesen a kultúra újratermelési folyamatából.

Az alábbi tanulmányban a fenti, szerteágazó problémakör majdani kibontásához kívánok szempontokkal, ötletekkel, rendszerezéssel szolgálni. Háború és művelődéstörténet kapcsolatának mindkét irányát igyekszem vázlatosan feltérképezni, az adott kontextusokhoz tartozó témakörök szemléjével. Itt a háború minden mítosz- és szimbólumcsaládban férfi princípiumként tárgyalt „szelleme” a művelődés és kultúra tipikusan mindig női princípiumként kezelt „szellemével” találkozik, s ezt legjobban talán az egymásba ágyazódó, mégis kettéválasztható Jin és Jang képi toposzának szerkezete tükrözi leginkább modellszerűen. Minden, háborús időben megvalósuló művelődési esemény mögött ott találjuk ugyanis a békeidők szokásszerű kulturális televényét, amelynek sajátos aktualizálódása teremt tárgyat, a békeévek mindennapjaiban pedig ott rezeg mindaz, ami a fegyveres konfliktus során kulturálisan feldolgozandó marad.¹¹

Ezt követően két tézist osztok meg az olvasókkal, immár kifejezetten a két világháborúhoz igazodva. Az első néhány szempontot tartalmaz azzal kapcsolatban, miként járult hozzá általában a tömeghadseregek világa a tömegművelődés változásához; majd még konkrét formában megjelenítem azt a véleményemet, hogy a pionírnak mondható amerikai információs társadalom kialakulásának rekonstrukciójakor a jövőben nem elhanyagolható szerepet kell játszania annak, hogy bemutassuk, milyen formában járultak hozzá az átmenethez a két világháborúra visszavezethető műveltségi gyorsítópályák.

Jang: nevezetes művelődéstörténeti tárgyak a hadtörténelem részeként

Elmúlt idők háborúi és hadseregei (mint tudományos vizsgálódás kiválasztott témakörei) csakis azért nem tekinthetők művelődéstörténeti szempontból „fekete lyukaknak”, mert a túlnyomórészt hadműveleti vonatkozásokra és eseménytörténetre épülő irodalom fősodra mellett érintőlegesen azért megjelennek, sőt olykor kisebb könyvtárnyivá is duzzadnak olyan izgalmas részmák, amelyek többféleképpen rendelkeznek átfogóbb értelemben vett kulturális relevanciával.

A hadművészet/hadtudomány elméleti és gyakorlati irodalma az intellektuális történelem egy jól körülhatárolható, reprezentatív osztálya – elsősorban azért, mert e szöveghagyomány és a hozzá kapcsolódó praxis kiemelkedő alakjainak erudíciója és innovativitása csakis az adott

¹⁰ BÉNYEI Miklós, *A művelődéstörténet könyvtári vonatkozásai*, II, online tankönyv, Eger, EKTF, 2011 <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0005_05_muvtorteneti_ii_scorm_10/adatok.html> [2015. március 14.]

¹¹ Minek is tagadnánk, a két princípium összekapcsolása Monok István személyében és életművében is megvalósul. Igazi Mars típusú tudós férfi ő, akinek azonban műzsák fogják a kezét, közülük is elsősorban Kalliópé, Erato és Klió. A két pólus közti teremtő szikrázás mindig meg is valósul, amikor ez az elnyűhetetlen erejű és energiájú, nagy szakállú humanista az intézményi lövészárkoktól szabadulva olvasmányélmények vagy műveltségi mintázatok asylumaiban mulathatja az időt, akárcsak kedves arisztokratái, akik könyvtárakban hadtudományt vagy a csatamezőn antik auktorokat olvastak.

korszak szellemi horizontjának részeként tárgyalható, a tudás egymásba érő, diszciplináris határokkal alig szabdalta korabeli „kisvilágainak” ismeretében, felkészültséget és kreativitást igénylő gondolkodástörténeti rekonstrukciókkal. Hozzájuk társulnak a *hadtörténetírás* monumentális korpuszai, amelyek nemcsak kutatástörténeti források, hanem legtöbbször önálló kutatási tárgyak is egyúttal.

A *hadmérnökség* természetes módon kerül rendre fedésbe a tudomány- és technológiatörténet adott korszakaival, és erős kölcsönviszonyba a haditechnika mindenkorai „polgári” ikermegoldásaival (legyen bármilyen irányú is az átvétel). A fegyvertípusokban, szállítóeszközökben, ostromgépekben megtestesülő gépészeti, mechanikai, anyagtudományi vagy kémiai tudás azonban nem az egyetlen tudományos és technológiai „domain”. Gondoljunk csak a *logisztikára*, a szervezéstudomány egyik forrásvidékeként – felidézve például azt, miként lehetett XIV. Lajos hadmérnöke, Vauban márki (1633–1707) az univerzális hálózat-fogalom egyik atyja, azt az „elágazások rendszerének” nevezve.¹² Vagy még inkább az *információtechnológiára*, a megfigyelést szolgáló optikai eszközöktől a szteganográfia és a kriptográfia alkalmazásán vagy a kezdetleges adatbázis-használton át¹³ a mindenkorai geográfiai kultúra élvonalába tartozó katonai térképekig.¹⁴ Soroljuk még ide az iparszerű információszerzést,¹⁵ finoman utalva rá, hogy a fennmaradt kémjelentések mint szövegek sokszor elsőrangú művelődéstörténeti források. Ne feledkezzünk meg a kommunikációs céllal bevezetett hangjelzés-technológiáról, amelyből aztán 16. századi előzményei után a modern laktanyák 18. századi megjelenését követően kialakult a *katonazene*, és létrejöttek az első katonazenekarok.¹⁶

S végül hiba volna nem kiemelni, mennyire túlmutat önmagán a hadvezetés teljesítményét növelni képes *tudástechnológia* alkalmazása és fejlesztése. Itt elsősorban a kockázatelemzés, a véletlen és a valószínűség fogalmaival operáló *praxeológiára*, a döntések és racionális cselekvések elméletének kezdeményeire kell gondolnunk,¹⁷ amely szétszakíthatatlanul kapcsolódik az adott korok ismeretelméleti tudásához, illetve diskurzusaihoz. Nem kevésbé meghatározó továbbá az a *didaktikai metatudás*, amely a kiképzés gyorsasága és mélysége, illetve a katonai viselkedés sikeres automatizálása és koordinációja révén tudott rendre eredményességbe fordulni. S végül idesorolhatjuk az *orvoslás* (különösen a sebészet) történetében önálló fejezetet író tábori orvosok, frontsebészek, szanitécek tevékenysége köré felépülő alkalmazott tudás korpuszait,¹⁸ amely egyszerre vonja be adott korok gyógyító tudományának state of artját a praxisba, miközben a különleges körülmények miatt számos járványtani, fájdalomcsillapítási vagy műtéti újítás köszönhető nekik, ami később elterjed a polgári életben. És ezzel máris ott vagyunk azon a ponton, ahol az irány fordítottá válik, és szinte észrevétlenül átkerülünk a másik princípium fennhatósága alá.

Jin: a háborúk és hadseregek hatása a művelődéstörténetre

Célszerű úgy feltennünk a kérdést, hogy miben ragadhatók meg azok a *többletek*, amelyeket a kultúra a háborúnak köszönhet?

A háború mint sorseseemény a társadalmi lét különleges pillanata. Azoktól a korszakoktól és vidékektől eltekintve, ahol a katonaság jelenléte és a harc (legyen az száz-, harminc-, tizenöt vagy akárhány éves) állandó alapélmény, s emiatt nincs benne semmi rendkívüli, jellemzően a magán-, családi és közösségi történelem nevezetes, különleges, egyedi és kiemelt fejezete. A természeti katasztrófák és a súlyos betegségek mellett ez a harmadik szituációtípus, ami az

¹² Armand MATTELART, *Az információs társadalom története*, Bp., Gondolat–Infonia, 2004, 27.

¹³ GELLÉRFI Gergő, *A pridianum-típusú dokumentumok mikro- és makrostruktúrájáról*, Aetas, 27(2012/4), 22–30.

¹⁴ GÁBOR Imre, HORVÁTH Árpád, *A haditérképek története*, Bp., Zrínyi 1979.

¹⁵ PILCH Jenő, *A hírszerzés és kémkedés története*, I–III, Bp., Franklin-Társulat, 1936.

¹⁶ MAROSI László, *Két évszázad katonazenéje Magyarországon*, Bp., Zrínyi, 1994.

¹⁷ PERJÉS Géza, *Clausewitz és a háború praxeológiája*, Bp., Zrínyi, 1988.

¹⁸ *Háború és orvoslás: Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete: Orvostörténeti tanulmányok*, szerk. KAPRONCZAY Károly, Bp., Magyar Orvostörténelmi Társaság, 2015.

élet közvetlenül megtapasztalt fenyegetettsége révén a túlélésre kondicionálja a cselekvést, a túlélés sikerének feldolgozásával pedig átprogramozza azt a teret, amelyben a saját személyes sors értelmének keresése egy konok következetességgel változó világmodell részeként zajlik. Mivel a reflexió így szükségszerűen metafizikai kontextusokat kap, a háború mint téma tökéletes tárgy ahhoz, hogy a művészet a megjelenítés fegyverével közvetítse ezeket a tartalmakat mindazok számára is, akik a megélt tapasztalat híján a műalkotások befogadása révén érintkezhetnek a valóságnak csak ezzel a tartományával. A művészi hatás kéz a kézben jár a megismerő folyamat sűrítettségével és intenzitásával, s a végső kérdések irányába terelt figyelemmel. Az erkölcsök, az értékek, valamint a célok és normák egymásra rétegződő világához kialakított időszakos viszony szükségszerűen az emberi lényegre kérdez rá. Ezen nem változtat az sem, ha a találkozás művészileg alacsonyabb értékű stilizált formákon keresztül történik (ahol a csaták és hősök története csak eszköz, hogy a bátorság és a helytállás allegóriáin keresztül lojalitást erősítsen) vagy az ideológiai mezőbe szorul, ahol emlékezetpolitikai játszmák részeként már szétválaszthatatlan, mi az általános és mi az egyedi, vagy mi az autentikus és mi a mesterséges. Ám kétségtelen, hogy a háborús tematikát kibontó alkotások a képzőművészetben, az irodalomban, a szimfonikus zenében, majd később fényképen és filmen *a művelődéstörténet legragyogóbb fejezeteit* írták – és írják a mai napig.

Ehhez az általános (és magas) szinthez képest jelentéktelenebbnek tűnnek azok a közvetlen, praktikus hatások, amelyek szintén a megismerési horizont háborús eseményekhez köthető kitágulását eredményezik. A katonai egységek mobilitása elkerülhetlenné teszi a kulturális sokszínűség különböző formáinak különböző csatornákon zajló felfedezését, korábban ismeretlen vagy csak hallomásból ismert kultúrtájak, (város)építészeti formák és közterületi műalkotások képében. A más nyelvek, más viselkedésmódok, más tárgykultúrák szokatlan vagy otthonos gyakorlataival való szembesülés az új képzetek, kategóriák és struktúrák rendjével szakadatlanul bővíti a jelentésteremtés „befoglaló” mintázatait. Olyasmi játszódik le „nagyban”, mint ami egykor, mondjuk, a római légiókban, a brit gyarmati hadseregekben vagy II. Frigyes porosz alakulatainál „kicsiben”. A besorozott provincialakók, bennszülött katonák vagy pomerániai ifjak számára ugyanis részben egyfajta civilizációs „alapiskolát” is jelentett a „másik világ”, amelybe ugyan kényszerből kerültek, de amelynek szabályaihoz alkalmazkodva mégis egy átfogóbb művelődési erőter részévé, különböző kultúrtechnikák (főleg az írás és a formális katonai nyelv) elsajátítóivá válhattak.

Ez a képlet a 19. század végéig érvényes. Ekkortól azonban egy csapásra minden megváltozik, és a modernitás művelődési háterszágát maga mögött tudó tömeghadseregek világában már új kulturális természetrajz íródik.

1. Tézis: az első világháború hatalmas lökést adott a tömegkultúrának

Noha a 18. század végétől Európa centrumországaiban már joggal beszélhetnek egyes szerzők olvasási forradalomról, olvasási dühről,¹⁹ az addig „exkluzív kultúrtechnika” gyors társadalmi terjedéséről, vagy éppen az intenzív olvasásról az extenzívre váltásról – mindez csak relatív olvasótömeg-növekedést jelent, az abszolút számok továbbra is kicsik. Az olvasó arisztokraták és a nagypolgárok mellé hiába kerülnek immár tetőfedők és szobalányok is, hiába nő így rövid idő alatt háromszorosára az olvasók aránya, ha ez mindössze annyit jelent, hogy Németországban például 1,5%-ra emelkedik a korábbi 0,5-ről. Annyi történt, hogy kialakult egy, a társadalmi határokat átvágó „olvasó elit”, ahová minden rendű, rangú, korú és nemű polgár tartozhat – anélkül, hogy maga az olvasás tömegjelenség volna.

A közoktatás forradalma és a modern tömegsajtó részben erre ráépülő kialakulása és népszerűvé válása (nagyjából az 1870-es porosz–francia háborútól) azonban a 19. század végére elkezd felfelé röpíteni az írástudók és olvasók számát, az elit kiszélesedik annyira, hogy immár

¹⁹ Reinhard WITTMANN, *Az olvasás forradalma a 18. század végén = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Roger CHARTIER, Guglielmo CAVALLO, Bp., Balassi, 2000, 321–379.

eltart korlátozott kulturális piacokat – de a társadalom jelentős csoportjaiban az elvi lehetőség az írásra és olvasásra még mindig nem feltétlenül jelent tényleges, a mindennapok részévé váló kulturális praxist.

Az első világháború által a családokra és a frontkatonákra együttesen nehezedő kapcsolat-tartási és eseménykövetési kényszer azonban az *írás és olvasás soha korábban és soha később nem tapasztalt mértékű, robbanásszerű elterjedését eredményezték*. A legfőbb médium a levelezés, egyedül Angliából hetente 12 millió levél érkezett a frontra. A franciákra kifejezetten jellemző volt, hogy napi egy, sőt akár több levelet is írtak. Később a Vöröskereszt és más segélyszervezetek az anyagi-fizikai támogatás mellett heroikus munkát végeztek a hadifoglyok levelezésének biztosításával, ami a mentális egészség megőrzésének különösen fontos tényezője maradt mindvégig. A számok, amelyekkel a fizikailag egymástól eltávolodó családtagok és ismerősök információcseréjének új nagyságrendje jellemezhető, szinte elképzelhetetlenül nagyok. A talán még a levélnél is népszerűbb képeslapok forgalma megugrott a háborús évek alatt: Franciaországban és Németországban is 6-7 milliárd képeslapot adtak ki. A franciák napi másfél millió képeslapot adtak postára.

Eközben a sajtó is elképesztő növekedést mondhat magáénak. A távíró a harctérrel szinte idővesztés nélkül a városokba továbbította a legfrissebb híreket, az újságok pedig (ha kellett, extra kiadásaikkal) azonnal szállították azokat az olvasóhoz.²⁰ Az extra hírérség eredményeként kialakult egy „hozzászokás” a gyors hírekhez, a majdnem azonnalisághoz és a részletgazdagsághoz. Csillapíthatatlan az igény a hír mellé szerkesztett képre és térképre. A Nagy Háború emiatt alapvetően változtatta meg a hírfogyasztó nagyközönség térképhasználatát is: a háború előtt kevesen foglalkoztak ilyesmivel, de a személyes érintettség nagy ereje miatt a földrajzi neveket, a nyilakat, rajzokat böngészgetve a háborús hírekhez immár geolokációt is tudtak kapcsolni, s ezek az ismeretek a harci helyzetek eltűnése után is megmaradtak.

Ne feledjük: a katonák nemcsak a némi késéssel érkező hazai sajtótermékeket várták híréhesen, hanem saját orgánumaik is voltak, amelyek másfajta érintettségeket és érzékenységeket erősítettek, s azáltal, hogy sokak szerzőként is bekerülhettek, e lapok presztízse, kedveltsége, közösségi jellege különös meghittséget kölcsönzött nekik. A tábori újságok (és később a hadifogolyújságok) a szóbeliség formáira ráépülő saját információs „kisvilágokat” és védekező mechanizmusokat teremtettek, s közben egészen sajátos műfajokat is létrehoztak, mint például az angol nyelvű kanadai frontképregényeket.²¹

A fronton készült fényképeknek szintén óriási a száma, hiszen roppant népszerű foglalkozkodás lett az immár erre alkalmas kamerákkal számolatlanul örökíteni meg a mindennapok érdekesnek tűnő pillanatait. Ennek a fénykép-tömegnek azonban csak egy kis része került azonnali forgalomba (a haditudósító fotóriporterek révén eseményfotók újságokba, a hadseregek saját csapatfotói buzdító céllal a málhazsákokba, szabadságon lévő katonák családtagjaikkal közös portréfotói a cipős dobozokba vagy a falakra). A magánkészítésű fotográfiák nagyobb részét csak a háború után hívták elő, ezek megosztása is ritka holló volt, s mai napig tömegesen kerülnek elő soha elő nem hívott negatívok. Nem maguk a fényképek tehát, speciális információs tartalmukkal, hanem a fényképezés mint szabadidős tevékenység lett a háborús évek messzire mutató hozadéka.

S miközben a harcok szünetében levelet olvasó, levelet író, fényképet készítő, fényképész előtt pózoló tisztek, tisztések és közlegények, valamint a hátszágban a frontról érkező üzenet elolvasására összegyűlt család képénél talán csak a háborús híreket böngésző polgár vagy az újságot mohón lapozgató katona képe tűnik tipikusabbnak, valójában a betű és a kép mellett a multimedialitás korát is a Nagy Háború hozta el, a hang és a mozgókép forradalmával.

²⁰ SIPOS Balázs, *Az első világháború médiahatásai*, Média kutató, 2010/1, tavasz,

<http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/10_elso_vilaghaboru_mediahatasai/> [2015. március 14.]

²¹ Marcelle CINQ-MARS, *L'Écho du front: Journaux de tranchées (1915–1919)*, Outremont, Athena, 2008.

A gramofont köztudomásúlag a lövészárkokban operát hallgató brit katonák tették népszerűvé, és állították a hangzó tartalom lejátszását, illetve az azt lehetővé eszközt a termelés és a fogyasztás fősodrába. Tudjuk, hogy a mozi mint szórakozási forma iránt is a háborús tudósítások miatt nőtt meg az érdeklődés. A mérsékelt sikerű filmhíradórészletek után az emblematis fordulat-hozó a *Somme-i csata* (Battle of Somme) című brit propaganda-film volt, amelyet 1916 augusztusi bemutatását követően másfél hónap alatt összesen húszmillió néző (közel a lakosság fele) látott az angliai mozikban, s további 18 országban mutatták be. S noha a háború sokáig szinte csakis nehézségeket hozott a filmszínházaknak, azok, amelyek túl tudták élni az első éveket, a háború vége felé és utána már a filmgyártás és filmfogyasztás megállíthatatlanul robbogó sikervonátán találták magukat.²²

Az első világháború teszi iparszerűvé a katonák ütközetek közti mentális regenerációjának eszközeként a szórakoztató célú vetítéseket, színelőadásokat és zenei programokat is.²³ Mindez megismétlődik majd a második világháborúban, ám akkor már, az addigra elért írástudás és olvasáskultúra bázisán már nincs akkora jelentősége sem ennek, sem a továbbra is intenzívnek mondható levelezésnek.

2. Tézis: a világháborúk gyorsító hatással voltak az amerikai információs társadalom kialakulására a katonák tudatosan fejlesztett műveltségén keresztül is

A világot évtizedekkel megelőzve a huszadik század hatvanas éve fordulóján kialakuló amerikai információs társadalom előtörténetének számos gazdasági, technológiai és kulturális részletét feltárta már a szakirodalom. Az általam „koraszülött információs társadalomnak” nevezett harmincas évek kapcsán²⁴ a New Dealnek azt a sajátosságát szokták gyorsítópályaként emlegetni, hogy rendkívül sok szellemi munkakör betöltését tette az állami foglalkoztatáspolitikai részeként lehetővé. Az így tömegesen munkához és jövedelemhez jutó tanárok, muzeológusok, régészek, kérdezőbiztosok, könyvtárosok, szerkesztők és mások a válságból való kilábalás után az információs szektor gyorsan bővülő „élcsapatának” lettek tagjai. Ebben a kontextusban azonban ismereteim szerint soha nem esik szó az első világháborús katonai könyvtárak szerepéről. Pedig az élcsapat mellett a „derékhad” szempontjából ugyancsak nagy jelentősége volt a katonák világháborús könyvfogyasztásának. Az olvasás amerikai tömegkultúráját ugyanis kritikus pillanatban érte a háború. A monotype technológiának, a vállalkozások éleződő árversenyének (1910-ben mintegy 400 cég kereste a boldogulást a kiadói szakmában), a szerzői jogi kérdések elhanyagolásának és a meredeken zuhanó papíráraknak köszönhetően az igénytelen megjelenítésű, puha fedelű könyveknek a század végére látványosan fel-futó piaca nem egyszerűen megtorpant, hanem egyenesen összezuhant. Részben óriási, eladhatatlan készletek halmozódtak fel, részben a silánysággal szemben a drágább, de jobb papírra nyomott minőségi könyvek korszaka kezdődött el, ám

*Amerikai tábori könyvtár (Camp Library)
az első világháborúban*

²² E fejezet néhány bekezdése kisebb vagy nagyobb részben megegyezik egy jóval terjedelmesebb tanulmány szövegével, vö. Z. KARVALICS László, *Az információ-történelem találkozik a Nagy Háborúval = Az első világháború információ-történetéhez*, szerk. Uő, Bp., Gondolat, 2016, 7–62.

²³ Ebből a kínálatból jutott a magyar bakáknak is rendszeren. A Sajtóhadiszállás égisze alatt önálló alakulattá szerveződtek a zenészek (akiket Bartók Béla és Kodály Zoltán irányított) és a festők is. Róluk lásd: KATONA Anikó, *A háború képe: A hadifestők és a Sajtóhadiszállás viszonya az első világháborúban – a bécsi Állami Levéltár iratai alapján = Esemény és narratíva: történetiség, elbeszélés(ek), interpretáció*, szerk. KÖTÉL Emőke, RAINER M. János, Bp., OSZK–Gondolat, 2013, 270–287.

²⁴ Z. KARVALICS László, *Az amerikai információs társadalom különössége: Szempontok és modellezési lehetőségek*, Információs Társadalom, 2010/1, 35–48.

emiatt a könyvvásárlási kedv megcsappant, miközben meredeken felfelé kezdett ívelni a köz-könyvtárak látogatása. A világháború így már egy különösen aktív amerikai könyvtáros-társadalommal találkozott. Jellemző, hogy az ő szakmai szövetségük hozta létre önálló részlegként a harctéri könyvellátással foglalkozó szervezetet (*Library War Service*), nem a katonák próbáltak „beletanulni”. A becslések szerint közel 10 millió könyvvel töltötték fel a kiképzési és harchelyszínek könyvtárait, sok tucat új intézményt hozva létre. Az európai kontinensre kb. 1,5 millió könyv utazott át, s ezeket saját könyvtáros-egyenruhával rendelkező könyvtáros-katonák kezelték.²⁵ (A kontinensen maradó törzsállományból jött létre a háború után, 1920-ban a The American Library Párizsban.)

A háború adott nagy lökést annak is, hogy a könyvtárarosszakma megkezdje az „átbillenést” a rohamos „elnőiesedés” irányába. Hogy a harcolni behívott férfi könyvtárosok helyett nők végezzék a könyvek gyűjtésével, osztályozásával kapcsolatos feladatokat, az szinte kézenfekvő volt. Ám az, hogy a frontra mehessenek vagy az anyaország katonai táboraiiban vezethessenek könyvtárat, nem ment harc nélkül: az első kinevezésre 1918 májusában került sor. Ehhez az is kellett, hogy hét könyvtárosnő petíciója palotaforradalmat robbantson ki az amerikai könyvtáros társaság (ALA) 1918. évi nyári konferenciáján, Saratoga Springsben.²⁶

A kölcsönkönyvet először a fronton olvasni kezdő amerikai katonák közül sokan a leszerelés után is könyvtárhasználók maradtak. Ne feledjük el: közülük nem kevesen első generációs bevándorlók Amerikában született olyan gyermekei, akiket korábban éppen az addigra elért és százalékban kifejezett írás-olvasási adatok „lerontásának” kontextusában tárgyaltak. Ha pontosan akarunk fogalmazni, akkor a háborús könyvfogyasztás jelentőségét elsősorban ennek az erózióknak az ellensúlyozásában kell látnunk.

Érdekes, hogy a bevándorlás (immár brain dranként, agyelrablásként) a második világháború előtt, alatt és után pontosan fordított előjellel kerül elő, mert a legmagasabb végzettségűek tömeges immigrációja a tudományos-technológiai elit mennyiségi gyarapodásának különlegesen fontos összetevője volt. És itt jut ismét óriási szerephez a derékhad: az 1944 nyarán elfogadott *GI Bill of Rights* a több mint 15 millió hazatérő veteránnak biztosított pénzügyi segítséget és közvetlen utat a középfokú, illetve felsőoktatásba, hogy ne a munkanélküliek tömegét növeljék. Mintegy ötmillióan kezdték meg vagy folytatták középiskolai tanulmányaikat, és körülbelül hárommilliónyan jutottak be így az egyetemre. 1947-ben a felsőoktatásba felvetteknek közel a fele veterán volt! A *GI Bill* nagyban hozzájárult, hogy a diplomások aránya a háborús időszakra elért 5%-ról a 60-as évek elejéig 25%-ra növekedjen – miközben ismét hatalmas lendületet adott például a puhafedelű, olcsó könyvek kiadásának, hiszen valahogyan el kellett látni olvasnivalóval a sokmillió, betűre éhes sereget. Immár az információs társadalom kultúrafogyasztóit²⁷ és kultúraalkotóit.

²⁵ Linton WEEKS, *When America's Librarians Went To War*, NPR History Dept., 2015, July 4.

<<http://www.npr.org/sections/npr-history-dept/2015/07/04/418840245/when-americas-librarians-went-to-war>> [2015. március 14.]

²⁶ Arthur P. YOUNG, *Books for Sammies: The American Library Association and World War I*, Pittsburgh, Beta Phi Mu, 1981; Joanne E. PASSET, *Cultural Crusaders: Women Librarians in the American West 1900–1917*, Albuquerque, University of New Mexico Press, 1994.

²⁷ Alvin TOFFLER, *The Culture Consumers*, Baltimore, Penguin, 1964.

Kellemes szomszédság: Összetartozó emlékkönyvbejegyzésekről

Az emlékkönyvekben a bejegyzések alapvető elemein, mint a dedikáció, keltezés, jelmondat és az „inscriptio”,¹ túl nem ritkán találkozni egyéb fakultatív szöveges vagy ábrás kiegészítésekkel. Ezek a Stambuch-hagyomány kezdeteitől megtalálhatók, bár mennyiségükben, minőségükben és funkciójukban a kordivatnak, vagy éppen az egyéni intenciónak megfelelően az évszázadok során változtak. Werner Wilhelm Schnabel monográfiájában az autográfok lehetséges szöveges vagy képi kiegészítései között megkülönböztet rövid, akár egyszavas vagy piktogramszerű nyitó elemeket (Exordialsignale), utólagos, emlékezést támogató megjegyzéseket (Memorabilien), valamint az egyes bejegyzéseket összekötő szövegeket (Konjunktionsformeln).² Nem kétséges, hogy az autográfok többsége formálisan és tartalmilag zárt egységet képez, hiszen annak is szánták, és ez minden későbbi olvasó számára nyilvánvaló is volt. Ugyanakkor számolni kell azzal is, hogy jó néhány bejegyző tudatosan választotta ki a helyet autográfja számára, a Stambuch lapjain is kereste ismerősök, barátok, (honfi)társak közelségét. Ezáltal a bejegyzés, a tulajdonos és a bejegyző közti „dialogus”, további „hangokkal” bővül, hiszen rezonál a választott szomszédos autográfokra. Ez egyértelműen tetten érhető, ismerjük a grata vicinitas³ esetét, amely a Schnabel-féle ’Konjunktionsformeln’ elnevezésű kiegészítő szövegek alcsoportja. Jelen tanulmányban grata vicinitas-szöveggel összekötött bejegyzéseket vizsgálok, valamint olyan eseteket, amikor az összekapcsolódás nem szöveges módon fejeződik ki.

Ebben a vizsgálatban a csaknem 12 000 feldolgozott hungarika-bejegyzést tartalmazó Inscriptiones Alborum Amicorum (IAA) adatbázisra támaszkodom, amelynek anyaga mennyiségénél fogva már reprezentatívnak tekinthető. Az adatbázisban a rengeteg önmagában álló autográf⁴ mellett szép számmal található teljes egészében feldolgozott album is, ezek vizsgálatával lehetővé vált, hogy az említett módon egymással jelzett kapcsolatban álló bejegyzések példájából kiindulva felismerhessük ezt a szerveződési mechanizmust.

Az elsősorban a bejegyző és az albumtulajdonos közötti interakciót dokumentáló albumbejegyzések elemző értékelése során az inherens szempontokon túl figyelemre méltó, ha az adott autográfot tartalmazó lapon egyértelmű utalást találunk arra, hogy kapcsolódik egy (vagy több) másikhoz az albumban.⁵ Jól ismert jelenség, amikor a bejegyzők többnyire az összekötni való lapok felső részén kifejezésre juttatják, hogy az adott bejegyzéseket érdemes egymásra vonatkoztatva olvasni. Ezek a szöveges kiegészítések⁶ nagyon gyakran panelszerű kifejezések, amelyek azt hivatottak jelezni, hogy a két jelölt autográf olyanoktól származik, akiket igencsak szoros barátság fűz össze.⁷

¹ A hungarika-bejegyzéseket összegyűjtő és ezek minden elemét feltáró internetes adatbázis terminusát alkalmazom. Vö. az Inscriptiones Alborum Amicorum (a továbbiakban: IAA) adatbázis anyagával <<http://iaa.bibl.u-szeged.hu>>. Werner Wilhelm Schnabel a Stambuchról szóló monografikus munkájában ezzel szemben a teljes bejegyzésre vonatkoztatja az „Inskription” kifejezést, ezen belül pedig értékmeglegetően „Textteil”-ről beszél. Werner Wilhelm SCHNABEL, *Das Stambuch: Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts*, Tübingen, Niemeyer, 2003 (Frühe Neuzeit, 78).

² SCHNABEL, *i. m.*, 102–103.

³ Vö. „A „grata vicinitas” esetei. (Azon esetek, amikor egy nem magyarországi származású albumtulajdonos emlékkönyvének valamely magyarországi bejegyzőtől származó inscriptiója valamilyen felirat – például a „grata vicinitas”, „hae paginae jungunt amicos” – segítségével összefüggésbe hozható egy szomszédos oldalon található, nem magyarországi bejegyzőtől származó inscriptióval. Ilyenkor ezeket a nem magyarországi bejegyzőktől származó bejegyzéseket is feldolgozzuk.)

⁴ A Latzkovits Miklós kezdeményezte projekt célja a 16–18. századi hungarika-bejegyzések összegyűjtése, feldolgozása.

⁵ Az autográfokban, azokon belül az inscriptióban található intertextuális utalásokat most nem tárgyalom.

⁶ „Sic pagina jungit Amicos.”; „Amici.”

⁷ Olyan példákra, amikor kifejezetten nem a rokonszenv kifejezésére kerül sor a kiegészítő szövegekben, most nem térek ki.

Az IAA-ban eddig regisztrált több mint 270 ilyen módon összekötött bejegyzéspáros tanúsága szerint a többség a mind tartalmukban, mind nyelvükben hagyományosnak tekinthető kiegészítő szövegeket alkalmazza. Jelen tanulmányban 18. századi példákat vizsgálunk, amely időszak az emlékkönyvek történetében jellemzően az egyetemi ifjúság által vezetett emlékkönyvek, azaz a peregrinációs albumok időszeke.⁸ Ami a grata vicinitas-szövegek nyelvét és tartalmát illeti, ahogy mindinkább terjed a vulgáris nyelvek használata a bejegyzésekben, úgy váltják le a kezdetben ilyen esetekre szívesen használt formulákat⁹ a népnyelvi megfogalmazások,¹⁰ bár a latin nyelvű alakok kétségtelenül végig jelen vannak. Külön figyelmet azok érdemelnek, amelyek ezektől a sztereotip megfogalmazásoktól eltérnek, minthogy ezek adott esetben további egyedi információt hordozhatnak a bejegyzők viszonyával kapcsolatban, vagy érdekes adalékot szolgáltathatnak a bejegyzés körülményeit illetően.¹¹

*Grata vicinitas-esetek Samuel Coellnberger és Molnár Sándor albumaiban*¹²

Samuel Coellnbergernek két albumát is ismerjük, amelyek összesen tizenöt (jelölt) grata vicinitas-esetet tartalmaznak. A Modorból származó Coellnberger még külföldi tanulmányai megkezdése előtt nyitott egy emlékkönyvet, amelyben 295 bejegyzés található, míg a németországi tanulmányai alatt vezetett albumba 97-en írtak be. Az összesen tehát mintegy 400 bejegyzésből a grata vicinitas-esetek nagyjából fele-fele arányban képviseltetik magukat. A peregrináció alatt vezetett albumba bejegyzők csoportjának összetétele professziójukat, társadalmi helyzetüket tekintve eleve homogénebb, mint az úgynevezett albizálás időszakában vezetett emlékkönyvbe bejegyzőké. A kiutazást megelőzően vezetett emlékkönyvben hét grata vicinitas-páros található, jobbra lelkészek, prédikátorok, rektorok kapcsolódnak ily módon össze a lapokon. A peregrináció ideje alatt keletkezett albumban nyolc grata vicinitas-kiegészítés olvasható, amelyek (egy kivétellel) két-két németországi diák bejegyzését kötik össze.

Molnár Sándor albuma¹³ igen színes képet nyújt arról, hányféleképpen jelölhették a grata vicinitas-eseteket. Az emlékkönyv 191 bejegyzése hat kivételével mind külföldi tanulmányai ideje alatt keletkezett, nagyrészt Jénában. Kilenc esetben egy-egy bejegyzést köt össze szöveges kiegészítés, de ebben az emlékkönyvben találhatunk három, sőt négy bejegyzést is összekapcsoló jelzést. A kiegészítő szövegek túlnyomó részt német nyelvűek. Egy grata vicinitas-szöveg szlovák nyelvű,¹⁴ egy pedig latin. Molnár albuma tartalmaz olyan példákat is, amikor a kiegészítő szöveg ugyan a szokott helyen (lapok teteje) helyezkedik el, de a szokásostól eltérően fejjel lefelé írva és kiegészítve egy szaggatott vonallal,¹⁵ ezzel három bejegyzést is összekötve. Az összetartozást jelző egyszerű, lendületes vonal a lap tetején, vagy egy esetben a lap alján is (!) felbukkan. Ez az album többszörös grata vicinitas-eseteket is tartalmaz.¹⁶

⁸ SCHNABEL, i. m., 337.

⁹ Például: „Sic conjungunt/ur/, quos bene junxit AMOR.” (IAA, 6534. és 6535.); „Junguntur placide, non disrumpantur Amici.” (IAA, 1593. és 1594.)

¹⁰ Néhány példa a német nyelvű összekötő szövegekre: „Mein lieb, dein lieb.” (IAA, 46. és 10243.); „Sein Diener Herr Stubenbursche!” (IAA, 6179. és 2440.); „Vivant die Jenische Hausspurschen, hoch und abermahls hoch!” (IAA, 9652. és 9651.); „So finden wir uns hier?” (IAA, 2862. és 2863.); „Auch hier beysammen, zum Andenken an jene vergnügten Abendstunden.” (IAA, 7281., 7282. és 7283.); angol nyelvű: „Friends.” (IAA, 10302. és 10303.); francia: „bon jour mon frère” (IAA, 9410. és 9411.); magyar: „Régi barátságtól messzeség sem válozt.” (IAA, 8232. és 8233.); „Fogagy Isten Eöcsém.” (IAA, 10088. és 10089.) Kevert nyelvű kiegészítés: „Lejdából Lejdába. Videmur adhuc posse conjungi.” (IAA, 5316., 5317. és 5318.); „Farewell my best friends! Series conjunctissimorum amicorum! Trés á chers amis.” (IAA, 4963., 4964., 4965, 4966., 4967. és 4968.) „Pagina iungit amicos und Landsleute.” (IAA, 11473. és 11474.)

¹¹ Például: „Haec pagina jungit Praeceptorem cum Discipulo.” (IAA, 11978. és 11979.); „Ad latus Praeceptoris.” (IAA, 4714., 4715. és 4716.); „Ad latus Amici et Com/m/ilitonis quond/am/ Sopr/oniensis/.” (IAA, 7167. és 7168.); „Socii periculosissimi itineris.” (IAA, 7235. és 7233.); „Alter Theseus et alter Pyrrhous juncti.” (IAA, 5368. és 5369.)

¹² A tárgyalt albumok: Samuel Coellnberger két albuma (OSZK, Oct. Lat. 111., futamidő: 1761–1762; és Oct. Lat. 117., futamidő: 1762–1766), valamint Kaposi Molnár Sándor albuma (OSZK, Oct. Germ. 596., futamidő: 1792–1794).

¹³ OSZK, Oct. Germ. 596.

¹⁴ IAA, 10210. és 10211.: „Kedý že mý pugdeme sused djurko?”

¹⁵ IAA, 10245., 10246. és 10247.: „- Wären wir doch imer so nahe, Bester Bruder!”

¹⁶ IAA, 10160., 10161., 10162. és 10163.: „Beyde in Wien als Expektanten! Auch hier so nahe, lieber Gottlieb.”

Johann Samuel Kriebel és társai

A következőkben arra hozok példát, hogy egyetlen személy különböző albumokban milyen grata vicinitas-helyzetekbe kerülhet bele. A személy, akinek a bejegyzései grata vicinitas-kiegészítéssel kapcsolódnak a szomszédságukban találhatókhoz, Johann Samuel Kriebel.¹⁷ Az életrajzi lexikonokban felvázolt pályája folyamatos tanulásról, széles körű szellemi érdeklődésről árulkodik, vagy legalábbis ez a kép élt róla a kortársakban. Mint számos hasonlóan szerény anyagi helyzetben lévő, tanulni vágyó fiatal, már igen korán vállalt házitanítói munkát, és tehetségét jelzi, hogy hamar alkalmazták előkelő családok nevelőként, vagy éppen magántitkárként. Életének nagy részében lelkészi hivatásának élt, de emellett is megszakítás nélkül folytatott pedagógusi tevékenységet. Egyetlen fennmaradt műve is ebben a tárgyban keletkezett írás.¹⁸

Az IAA-ban eddig hat olyan bejegyzést ismerünk, amelyek vagy Kriebeltől magától származnak,¹⁹ vagy Kriebel bejegyzésének szomszédságában,²⁰ azzal grata vicinitas-kapcsolatban állnak. Egy három tagból álló bejegyzéscsokor²¹ Joseph Freysmuth albumában²² található és jól mutatja, hogyan alakulhat akár évek távlatában is az albumbejegyzések pozicionálása. Időrendben az első bejegyző a modori származású Gottlieb Ruprecht²³ teológushallgató, aki az album 111r oldalára ír be.²⁴ Ehhez a bejegyzéshez igazítja Kriebel a sajátját néhány hónappal később és egy másik városban ugyanannak a lapnak a verző oldalára.²⁵ Ez elé a páros elé kerül be időrendben harmadikként egy német diák bejegyzése.²⁶ Egy bizonyos Johann Sebastian Wiss nevű schmalkaldeni teológushallgató, más lehetőség nem lévén, kénytelen a verző oldalt választani: a Kriebel-autográf közelében kívánja elhelyezni a saját bejegyzését, és ezt még meg is erősíti a grata vicinitas-szöveggel, amelyet szokás szerint a saját lapján kezd el. A folytatásra a szemben lévő oldalon nyílik lehetőség, amely ugyan nem Kriebelé, viszont Kriebelhez kapcsolódik a maga grata vicinitas-kiegészítésével.

Kriebel következő autográfját Johann Thomas Ludwig Wehrs²⁷ albumában találjuk,²⁸ egy saját korában élt német szerzőtől idéz a 133r oldalon. Kriebel már hazatérőben van, erre utal a dátum mellé fűzött megjegyzés, miszerint a bejegyzésre az elutazása előtti estén került sor. Ehhez kapcsolódik egy magyar nyelvű grata vicinitas-szöveggel²⁹ majd' másfél évvel később

¹⁷ *Annalen der Literatur und Kunst in dem österreichischen Kaiserthume*, Wien, Doll, 1811/1, 401–403; Jakob MELZER, *Biographien berühmter Zipser*, Kaschau, Ellinger, 1832, 269–273; TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Bp., 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11), 629.

¹⁸ Johann Samuel KRIEBEL, *Ansichten der jetzigen Erziehung der Jugend, ihrer Mängel und Fehler, nebst Vorschlägen diese zu verbessern*, Leutschau, Mayer, 1809. (Egy 1810-ben megjelent recenzió a szerző nevét nem ismeri, csak annyit állít róla, hogy magyar evangélikus lelkész: *Neue Leipziger Literaturzeitung*, 1810/37, 577–583.)

¹⁹ IAA, 5524., 8136., 7993.

²⁰ IAA, 5522., 5523., 8135.

²¹ Az összekötő szöveg két elemből áll: 1. „Leben Sie wol, Herr Kriebel.” 2. „Sic pagina jungit amicos!”

²² OSZK, Duod. Lat. 118. Lőkös Péter még ismeretlen tulajdonos albumaként tárgyalja ezt az emlékkönyvet. LÖKÖS Péter, *Ein autographen Stammbucheintrag von Johann Martin Miller aus 1772 (OSZK, Duod. Lat. 118.) = Ars longa, vita brevis*, szerk. BERZEVICZY Klára, LÖKÖS Péter, Bp., OSZK, 2009, 81–86. Freysmuth egyetemjárásának matrikulaadatai: TAR, i. m., 634, 2784.

²³ A pozsonyi és modori illetőségű Ruprechtől, aki végül Modorban és Bazinban volt lelkész (és a jénai hercegi tudóstársaság rendkívüli tagja, s több mint ezer kötetes könyvtárában jobbára latin nyelvű teológiai értekezésekről tudunk), eddig ismert hat bejegyzésből négy peregrinációja idején keletkezett Jénában, illetve Wittenbergben, majd már lelkészként jegyzett be külföldi tanulmányok előtt álló fiatalok emlékkönyvébe. IAA, 7901., 5523., 4464., 6931., 7885., 6689. Ruprecht könyvtárához lásd: *Bibliotheca literatissimi viri Theophili Ruprecht* (Posonii, 1784), valamint LUKINICH Imre, *A magyar bibliográfiáról első kísérletei*, Magyar Könyvszemle, 1925, 15.

²⁴ IAA, 5523.

²⁵ IAA, 5524.

²⁶ IAA, 5522.

²⁷ Wehrs (a göttingeni híres Hainbund nevű poétikai és nyelvművelő társaság alapítója) és Kriebel együtt tanultak teológiát Göttingenben.

²⁸ IAA, 8136.: „Wann es der Himmel will, / Erzittert mehr kein Strauch u/nd/ Welt u/nd See wird still. Ein Weiser bleibet noch, auch wenn er einsam weint, / Beglückter als der Thor, der jausend fröhlich scheint. / Ihm wird der Schmerz zur Lust, u/nd/ dem die Lust zum Schmerz. / O Freund! Das wahre Glück giebt uns das Herz.” (Johann Friedrich von CRONEGK, *Einladung aufs Land*, 187–192. sor)

²⁹ IAA, 8135.

ugyanebben a városban (Göttingen) Joseph Freysmuth a szemben lévő 132v oldalon.³⁰ Ez az egyedi grata vicinitas-szöveg („Isten hozta Kegyelmedet Sogor Uram!”) vélhetően úgy jött létre, hogy Freysmuthot meglep(het)te, amikor régi ismerősének bejegyzésére bukkant Wehrs albumában, és ennek adott hangot a kiegészítő szövegben.

Összetartozást mutató bejegyzések Anton Heinrich Walbaum albumában

A magát Schaumburgo-Westphalusnak nevező Anton Heinrich Walbaum (1696–1753) Stamm-buchjában³¹ a legkorábbi bejegyzések 1714-ből, a legkésőbbiek 1720-ból származnak. Tipikus példánya az egyetemi tanulmányok ideje alatt vezetett albumnak: tulajdonosa 18 évesen nyitotta meg, ekkor kezdte tanulmányait a hallei Pädagogiumban.³² Walbaum végül nem a lelkészi hivatást választotta, hanem 1717-ben beiratkozott a hallei egyetem jogi fakultására. A Pädagogiumból való távozása és a jogi tanulmányok megkezdése között eltelt mintegy másfél évet Jénában töltötte. A tizenöt magyarországi bejegyző, egy kivételével, mindegyike ekkor és itt írt be az albumba. Az, hogy a fiatal Walbaum albumában viszonylag nagyszámú magyarországi bejegyző található, indokolja azt, hogy magáról az albumtulajdonosról is bővebben szóljak. A pietizmusnak a magyarországi (elsősorban dunántúli és erdélyi) vonatkozásait tárgyaló, az utóbbi években megjelent szakmunkák³³ a szóban forgó bejegyzőkről kevés információval szolgálnak. A bejegyzők közül származási helyüket tekintve négyen erdélyiek, egy személy származik a Dunántúlról, míg a felső-magyarországi régiót kilencen képviselik. Az egyik bejegyzőről (Johann Maleter) biztosan tudjuk, hogy hazatérte után is kapcsolatban állt Walbaummal, mégpedig kifejezetten olyan céllal, hogy tájékoztassa őt a szepességi pietisták helyzetéről a lutheránusokkal való konfliktusban.³⁴

Magyarországi bejegyzők egymás szomszédságában

Az IAA-ban eddig feldolgozott teljes albumok ismeretében feltételezhető, hogy az összetartozás-tudat kifejezése lehet az is, ha egymás közelébe, sőt egyazon lap két oldalára, vagy éppen két szemben lévő oldalra jegyeznék be. A mi esetünkben a következő párosokat találni.³⁵ Az első helyen szereplő páros, Maleter/Milleter, illetve Schmeizel ismert tekintélyes alakjai a tudományos közéletnek: *Johann Maleter (Milleter) 1717. 10. 11 (120r) – Martin Schmeizel 1717. 11. 10. (119v)* A továbbiakban kevésbé ismert személyek párosai következnek: két brassói

³⁰ IAA, 8135.: „Ars manet et virtus, caetera mortis erunt.” (John OWEN, *Epigrammata*, XII, 1.)

³¹ Az album magyar bejegyzőinek feltárásakor még az Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt (Halle) állományában volt, akkori jelzete: Stlb.-Wern. Yd 35 k. Azóta az album magántulajdonban van. Az új tulajdonos személyéről nincs információ. Ismerjük viszont Walbaum későbbi albumait is, amelyeket 1721 és 1750 között vezetett. Vö. Eduard JACOBS, *Die Stammbücher der Fürstlichen Bibliothek zu Wernigerode, welche sich allermeist auf die Grafschaft Wernigerode und deren Umgebung beziehen*, 3 Teile, Wernigerode, Vierthaler, 1914.

³² A fiatal Walbaum hamar megtalálta a kapcsolatot a Nikolaus Ludwig von Zinzendorf körül képződött kegyességi-szellemi körhöz. A Senfkorn-Ordenként ismertté vált csoportról legújabbán lásd: FONT Zsuzsa, *Kegyesség és önreflexió: Nikolaus Ludwig Zinzendorf esete = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Kiadó, 2007, 203. Walbaumról lásd még például: N. L. Zinzendorf: *Materialien und Dokumente*, szerk. Erich BEYREUTHER, Gerhard MEYER, Hildesheim–New York, Olms, 1975, 296; *Pietismus und Neuzeit: Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, szerk. Udo STRÄTER et al., Bd. 39, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2013, 93.

³³ CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus 1700–1756: Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36); FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001; SZELESTEI N. László, *Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról*, Bp., Universitas, 2010 (Historia Litteraria, 26).

³⁴ Az iglói Johann Maleter (Milleter) szepességi főorvosként levelet írt Walbaumnak, amelyben arról számol be, hogy a megüresedő löcsei lelkészi állás betöltése körül milyen viaskodások keletkeztek a lutheránusok és a pietisták közötti viszállyból adódóan. A levél jelzete a hallei Franckesche Stiftungen levéltárában: AFrSt. D 58:983. Lásd még: *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle: Teil 2A/2B*, szerk. Brigitte KLOSTERBERG, István MONOK, Zoltán CSEPREGI, Bp., MTA KIK, 2015 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 39). Maleter levele itt: A 768.

³⁵ A felsoroláskor a páros egyes bejegyzéseinek időrendjét vettem figyelembe, illetve a teljes lista felállításakor pedig arra voltam tekintettel, hogy az albumon belül milyen sorrendben követik egymást.

teológushallgató bibliai helyeket idéző bejegyzése áll egymással szemközti oldalon, akik közül Fronius³⁶ már hazatérés előtt áll, hogy átvegye a lelkészi hivatalt, míg Ziegler³⁷ tanulmányai befejeztével először Heydendorfbán (Besenyő; Vișoara) lesz prédikátor, majd a Segesvár melletti Neudorfbán (Szászújfalú; Nou Săseș) lelkész: *Petrus Fronius*³⁸ 1717. 09. 29. (130r) – *Johann Ziegler* 1717. 10. 03. (129v). A modori származású Kolb³⁹ héber és görög nyelvű bejegyzésére ugyanazon lap másik oldalán szerepel a későbbi lőcsei lelkészi hivatalt betöltő Günther német bibliai idézete: *Georg Adam Kolb* 1717. 04. 18. (169r) – *Samuel Günther* 1717. 10. 06. (169v) Szintén két felvidéki, Sáros megyéből és a szomszédos Szepességéből származó bejegyzés zárja a párosok sorát: az eperjesi Schobertől⁴⁰ és a merényi Czeldertől⁴¹ két sztereotip bejegyzést találni ebben az albumban: *Martin Schober* 1717. 04. 09. (171v) – *Caspar Czelder* 1717. 04. 18. (172r)

Spekulatív ugyan a megfontolás, de a döntésben, hogy ki mellé írjon be Schmeizel, Ziegler, Günther és Czelder, minden bizonnyal szerepet játszott az is, hogy Maleterrel, Fronius-szal, Kolbbal vagy éppen Schoberrel közösséget kívántak vállalni. Figyelemre méltó adalékkal szolgálhatna többek között ebben a vonatkozásban is egy másik (sajnos időközben valószínűleg megsemmisült) album. A Walbaum-féle albumban felbukkanó magyarországi bejegyzők közül bejegyez ugyanis Martin Schober, Samuel Günther, Caspar Czelder, Andreas Fucker, Georg Adam Kolb, Georgius Aegidius Artner is Karl Friedrich Löwnek⁴² a 1716–1721 között vezetett albumába.⁴³ Az album tulajdonosa, a későbbi orvos, botanikus és természettudós 1717-ben kezdte meg orvosi tanulmányait Jénában, és a Walbaum-albummal közös bejegyzők is Jénában keltezték bejegyzéseiket. Sajnos azonban sem a dátumok, sem a bejegyzések egyéb elemei nem ismereteseek, de nagyon valószínű, hogy időben is közel keletkeztek.

³⁶ TAR, 17. jegyzetben i. m., 1644.

³⁷ SZABÓ Miklós, SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok: Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*, Marosvásárhely, 1998, 4533; TAR, 17. jegyzetben i. m., 2213.

³⁸ A brassói Fronius családról lásd: George Michael Gottlieb von HERRMANN, *Das alte Kronstadt: Eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800*, hg. Bernhard HEIGL, Thomas ȘINDILARIU, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2010 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 32).

³⁹ TAR, 17. jegyzetben i. m., 1659. Kolbot Daniel Krmann nevezi ki a Tolna megyei Varsád lelkészévé. CSEPREGI Zoltán, *A puszták papja, avagy Jeremias Schwartzwalder esete a protestáns unióval = Megújulás és megmaradás*, szerk. KORÁNYI András, Bp., Luther, 2009, 117.

⁴⁰ TAR, 17. jegyzetben i. m., 1672.

⁴¹ Uo., 1667.

⁴² Löwről lásd még: HEIMLER Károly, *Loew (Loevius) Károly Frigyes*, Soproni Szemle, 1941, 139–140; NÉMETH Sámuel, *A soproni evangélikus liceum történetének egy százada 1681–1781*, Sopron, 2007, 235–237.

⁴³ A Löw-albumnak az IAA-ban is rögzített adatait lásd még: CSATKAI Endre, *Régi licisták albumai: A Soproni Evangélikus Liceumi Diákszövetség Emlékkönyve 1918–1938*, Sopron, 1938, 190–196.

Magyar hivatalnokok nyelvtudása és a felvilágosult abszolutizmus reformtörekvései*

„Többé hallani sem akarok róla, mindenben kövessék a rendeletemet”¹ – írta Mária Terézia királynő az 1773. október 18-án kelt kamarai előterjesztés margójára. Mi okozta az uralkodónő elégedetlenségét?

Fél évvel korábban, 1773. május 21-én a királynő a következőképpen rendelkezett: „Felsőges szolgálatom számára nagyon előnyös lesz, ha a magyar kamarai ügyeket német nyelven fogják vezetni [...]. Ez nem érinti azt, hogy az országban működő hivatalokhoz intézett rendeleteket, ha szükséges, továbbra is latin nyelven adjuk ki; ám a hozzánk címzett feliratokat ezentúl csakis németül terjesszék elő”.² Ennek értelmében a Magyar Királyi Kamara³ felszólította a városi hatóságokat, a nekik alárendelt hivatalokat és személyeket, hogy mérjék fel saját német-nyelv-tudásukat, hogy képesek-e a német nyelvű ügyintézésre és a felelős szervekkel történő levezetésre.⁴

Az eredmény nem volt megnyugtató: a 15 szabad királyi városból mindössze hatnak, név szerint Nagyszombatnak, Szent-Györgynek, Besztercebányának, Sopronnak, Kékkőnek és Győrnek a válasza adott tanúbizonytságot felkészültségről és hajlandóságról, kilenc város azonban, többek között Trencsén, Varasd és Esztergom, elutasító választ adott. Varasd jelentésében az szerepelt, hogy a városi alkalmazottak vagy latinul és horvátul, vagy egyáltalán csak horvátul tudnak, és a városban élő németek is szívesebben kommunikálnak horvátul.⁵ Esztergomi szenátorok emlékeztettek arra, hogy iratforgalmuk csak latin és magyar nyelven zajlik, és kértek egy létszám fölötti aljegyzőt, akinek a Helytartótanáctól kapott fizetése mellé hajlandók lettek volna évente még 100 forintot biztosítani.⁶ Tizennyolc harmincad-hivatalból mindössze nyolc – többek között Buda, Szeged és Zágráb – számolt be az ott dolgozó hivatalnokok szükséges nyelvismeretéről és a biztonság kedvéért levélmintákat kért. A soknyelvűségéről híres Szepességben 6 kamarai adminisztrátor, illetve prefektus közül egyik sem volt hajlandó németül vezetni az ügyeket. Az összesen 54 megkérdezett hivatalból és személyből (azaz több mint 70 válaszból) 45 nem tartotta megfelelőnek saját szakmai kompetenciáját német nyelven. Ez nem tette boldoggá a királynőt.

A többnyelvűség évszázadok óta jellemző volt a magyar hivatalnoki karra, sőt az egész magyar társadalomra. A *Ratio educationis*⁷ szerzői 1777-ben hangsúlyozták, hogy a királyság területén sok nép él együtt, amelyek sok nyelven beszélnek, és ha az országban lakók sok nyelvet tudnak, abból a hazának sok haszna lehet. Fiatalemberek, akik hivatalnoki pályára szándé-

* E témáról először a VII. Nemzetközi Hungarológiai kongresszuson, 2011-ben Kolozsvárott tartottam előadást, utána az Orosz Bölcsészettudományi Alap (RGNF) 14-04-00592a számú projektje keretében dolgoztam ki véglegesen. Az idegen nyelvű forrásokból vett idézeteket saját fordításomban közlöm. Ezúton mondok köszönetet Blaskó Katalinnak jelen cikk lektorálásáért.

¹ Österreichisches Staatsarchiv, Wien (továbbiakban: ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: FHKA), Ungarisches Camerale (a továbbiakban: UC), Fasz. r. Nr. 591, Subd. 1, Nr. 139 ex Oct. 1773, fol. 182v.

² ÖStA, FHKA, UC, Hofresolutionsprotokolle Ungarn & Siebenbürgen, Bd. 110: 1772–1773, fol. 261v.

³ Lásd Fallenbüchl Zoltán alapvető munkáit: FALLENBÜCHL Zoltán, *A Szepesi Kamara tisztviselői XVII–XVIII. században*, Levéltári Közlemények, 38(1968/2), 193–236; Uő, *A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században*, LTK 41(1970), 3, 259–336.

⁴ Az önértékelésre a felkérés és az erre érkezett válaszok az alábbi jelzet alatt találhatók: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) E 47, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamarának regisztraturája, Cancellariae et registraturae necnon postae negotia negotia, item honorifica et gremialia, necnon extraordinaria (továbbiakban E 47), 14. cs., 162 ex Dec. 1773. Minden megérkezett válasz egy sorszámot kapott 1-től 54-ig, ez alatt majd az alábbiakban azonosítható.

⁵ MNL OL E 47, 14. cs., 162 ex Dec. 1773, 15. sz.

⁶ Uo., 21. sz.

⁷ *Ratio educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*, ford., jegyzetekkel és mutatókkal ellátta MÉSZÁROS István, Bp., Akadémiai, 1981, 76.

koztak lépni, a kötelező latin nyelv mellett gyakran említették, hogy beszélnek még a magyart, a németet és egy vagy több szláv nyelvet. Ez egyrészt garanciát jelentett arra, hogy a hivatalnokok képesek a többnyelvű lakossággal kommunikálni. Például Csathó Ádám, a Magyar Királyi Kancellária titkára, amikor megpályázott egy állást a máramarosi kamarai adminisztrációnál, azzal érvelt, hogy „nemcsak az egész politikai és kamarai [német] manipuláció fogalmazását, hanem a rutén nyelvet, ennek a népnek gondolkodásmódját és természetét” is ismeri.⁸ Másrészt, a soknyelvűség a jelölt tehetségének, szellemi képességének, szakmai ambícióinak közvetett bizonyítéka is volt. Ritter József Ignác, aki 1768-ban egy sóhivatali állást pályázott meg, büszkén közölte: „Az összes eddig szerzett tapasztalatom alapján, melyet pedig a német, magyar, rutén, szlovák és román anyanyelvek által szereztem, sokkal, de sokkal többre volnék képes, mint egy kamarai állás megkövetelt volna”.⁹ Wlassics Andrásnak, Batthyány herceg magántitkárának pályája is erre az összefüggésre világít rá. A fiatalember 1767-ben a következőt írta magáról: „Egyformán fogalmazok és írok latinul, németül és magyarul, írok horvátul, franciául és olaszul is”.¹⁰ Tehát nem a véletlennek, hanem a nyelvtudás által megerősített szakmai felkészültségének köszönhető, hogy 1773-ban Mária Krisztina főhercegnő közbenjárására a Magyar Királyi Kamarához került számfeletti fogalmazónak, 1779-ben pedig tanácsos lett, 1781-ben azonban korrupcióval vádolták és elbocsájtották a hivatalból.

A 18. század folyamán a németnyelv-tudás egyre fontosabbá vált a hivatalnoki karrier szempontjából. Azok a fiatalemberek, akik a kancelláriai vagy kamarai állások betöltésére pályáztak, részletesen számot adtak nyelvtudásukról. 1748-ben Teissl József Ignác, a brucki harmincad-hivatalnokok egyik leszármazottja, aki 15 év hadi szolgálat után elődei állását szerette volna „megörökölni”, úgy mutatkozott be, mint „nemes honfi, aki a Magyar Királyságban beszélt szláv, illír, román, német és magyar nyelvet tudja, és emellett még olaszul is”.¹¹ (Az állást azonban mégis egy másik jelölt, a sziléziai, német ajkú Franz Spindler kapta meg, aki elmene-kült a II. Frigyes porosz király által megszállt Sziléziából és a királynőhöz folyamodott hivatalért vagy nyugdíjért.¹²) Egy másik hivatalnokdinasztia képviselője, Kákonyi Mátyás 1762-ben büszkén közölte: „Különféle nyelveket, azaz a latin mellett még a magyar, német, szláv nyelvet tudom, németül írásban és aritmetikában járatos [vagyok] és ezt az országot, amelyet beutaztam, jól ismerem”.¹³ Nem véletlen, hogy 1773-ban éppen ő lett annak a hat harmincad-hivatalnoknak az egyike, akik hajlandók voltak áttérni a német nyelvű ügyintézésre.¹⁴

A kompetenciák jellege és fokozata természetesen minden egyes esetben különbözött. Fabiani Ferenc adószedő a Nyitra vármegyei Lipótvárról (szintén a megkérdezett hivatalnokok egyike) így írta le kommunikációs stratégiáit: „Hivatalomban alig fordulnak meg más emberek, mint parasztok, és ezek is nagyrészt szlovákok; ha pedig egyik vagy másik ügyfélről kiderül, hogy német, ezek rendszerint katonák, vagy nemesek. El kell fogadnom, hogy nem vagyok német születésű, és a némettudásom nem annyira tökéletes, hogy a hatóságokkal megfelelő módon tudnék leveleket váltani, mindazonáltal nyelvismeretem arra alkalmas, hogy engem minden ember megértsen, és szakmai teljesítményemmel mindenki meg is van elégedve”.¹⁵ Érdekes és hasonló esetről számolt be Richard Bright brit utazó, aki 1818-ban a dél-magyarországi Bátán járt: „A postamester egy idős úr volt [...] ő nem beszélt németül és azt javasolta, hogy én válasszam

⁸ ÖStA, FHKA, UC, Fasz. r. Nr. 592, Subd. 1, Kaschauer Cameral-Administrations-, Ratsgremium, und agenda. Nr. 93 ex Apr. 1779, fol. 59v, 61r.

⁹ ÖStA, FHKA, UC, Fasz. r. Nr. 181/2, Subd. 1, Nr. 76 ex Apr. 1768, fol. 562r.

¹⁰ ÖStA, FHKA, Österreichisches Cameralae, Fasz. 3, r. Nr. 3, Subd. 1, Nr. 102 ex Jun. 1767 (föliószám nincs).

¹¹ ÖStA, FHKA, Hoffinanz Ungarn (továbbiakban HFU), Fasz. r. Nr. 813 (Aug. 1748), 1748 aug. 21., fol. 449r.

¹² Uo., fol. 432v.

¹³ ÖStA, FHKA, HFU, Fasz. r. Nr. 921 (Mai. 1762), 1762 május 6, fol. 81r.

¹⁴ MNL OL E 47, 14. cs., 162 ex Dec. 1773, 10. sz. (föliószám nincs).

¹⁵ Uo., 5. sz. (föliószám nincs).

ki, melyik nyelven szólhatok hozzá; ezek voltak a latin, magyar, szláv és oláh, és én hamar ki is választottam [a latint]”.¹⁶

Mindazonáltal hosszú ideig sehol sem szerepelt hivatalosan, hogy a német nyelv tudása nélkülözhetetlen feltétele lenne egy állásra pályázó kinevezésének. A bécsi kamara nemegyszer kérte magyar ügyfelét, hogy pontosítsa az információt az általa javasolt jelölről: rendelkezik-e megfelelő németnyelv-tudással vagy sem. Ennek eredményeképpen 1766 májusában, amikor Mária Terézia elé került egy kamarai felterjesztés, amely szerint a királynőnek két jelölt közül kellett az egyiket kiválasztania, a következő rendelkezést hozta: „Azoknak, akik kamarai szolgálatot kívánnak vállalni, a német nyelvben és szépírásban való jártassága, mely minden előléptetés szükséges feltétele, mindig ismeretes legyen, és azok, akik ennek a feltételnek eleget tesznek, a többiekkel szemben előnyben részesüljenek”.¹⁷ Tehát a bécsi udvar már legalább tizenöt évvel a II. József által 1784-ben aláírt híres nyelvrendelet¹⁸ előtt megkövetelte a magyar hivatalnokkar jelentős részétől a német nyelv ismeretét és szakmai használatát.

Mária Terézia csakúgy, mint később fia, II. József, nem kételkedett abban, hogy pragmatikus okok miatt a német nyelv válik majd a Habsburg Monarchia közigazgatásának nyelvévé, és a magyarok számára sem lesz más út, mint az, hogy ők is áttérjenek erre a közös közigazgatási nyelvre. A királynő azonban hajlandó volt arra, hogy ezeket a reformokat fokozatosan vezessék be, és arra is, hogy figyelembe vegyék a Királyi Kamara argumentumait. Ennek eredményeképpen 1773 júliusában a Magyar Királyi Kamara javaslatára Mária Terézia jóváhagyta a német nyelv használatát a királyi birtokok igazgatásában, a gazdasági szférában, a vám- és sóhivatalokban, a pénztárnál és hitelügyekben, egyúttal megengedte azonban, hogy fiskális, privilégium-, adomány- és perügyekben, privilégiumok és birtokok kiadásánál, a Magyar Udvari Kancelláriával, a Királyi Helytartótanáccsal és a Királyi Jogügyek Igazgatóságával folytatott levelezésben továbbra is használják a latin nyelvet.¹⁹ A „türelmetlen” királynő a következő szavakkal fenyegetőzött: „Latinul nem fogok semmit aláírni, a rendeletek állhatnak csupán egy-két sorból, a mellékletek pedig, ha szükséges, lehetnek latin nyelvűek”.²⁰ A kamarai hatóságok a maguk részéről figyelmeztették az uralkodónót, hogy ez a szándéka nem lehet általános, mert ha rendeletének bírósági ereje van, a latin változat aláírása nélkül érvénytelen lehet és ennek nem lesz megfelelő „dekóruma” sem. Így kompromisszumok hosszú sorával sikerült húzni az időt, és megmenteni a latin nyelvben járatos hivatalnokok további alkalmazását.

A Magyar Kamara másik vótumában arról is szó esett, hogy „a legközelebbi jövőben a fiatalokat egész Magyarországon németre fogják oktatni, mert jelenleg az uralkodói szolgálatban álló személyek, akik korábban végezték iskoláikat, alig beszélik ezt a nyelvet”.²¹ Valóban jól nyomon követhető, hogy a magyar hivatalnoki karban két generáció és két karrier-típus találkozott össze. A régi gárda felkészültségét találóan jellemzi Kruspér Pál, aradi kamarai adminisztrátor: „A mostani század húszas éveiben születtem, abban az országrészben végeztem tanulmányaimat, ahol ifjúkoromban semmi esélyem sem volt arra, hogy a német nyelv alapjait megtanuljam. Felnőttkoromban mindent megtettem, hogy elsajátítsam ezt a nyelvet, de nem jutottam többre, mint hogy egyszerűen beszélek, ám nyomtatott és kéziratos szövegeket tudok olvasni, még akkor is, ha fentebb stílusban vannak írva. Németül írni nem tudok, még kevésbé tudnék egy fogalmazványt szerkeszteni”.²² Ezek a szorgalmas, alacsonyabb beosztású alkalmazottak óriási gyakorlati tapasztalatokkal rendelkeztek, jól ismerték a királyság közjogi és gazdasági rendszerét, általában rokonságban álltak a megyei nemességgel, vagy szoros kapcsolatok fűzték

¹⁶ Richard BRIGHT, *Travels from Vienna through Lower Hungary with some remarkson the sate of Vienna during the Congress in the year 1814*, Edinburgh, Archibald Constable and Co., 1818, 138.

¹⁷ ÖStA, FHKA, UC, Hofresolutionsprotokolle Ungarn & Siebenbürgen, Bd. 107, fol. 167v.

¹⁸ Soós István, *II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. Bíró Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 261–301.

¹⁹ ÖStA, FHKA, UC, Fasz r. Nr. 4, Nr. 4 ex Sept. 1773, fol. 150r–166v.

²⁰ ÖStA, FHKA, UC, Hofresolutionsprotokolle Ungarn & Siebenbürgen, Bd. 107, fol. 296v.

²¹ ÖStA, FHKA, UC, Fasz. r. Nr. 4, Nr. 4 ex Sept. 1773, fol. 154r.

²² MNL OL E 47, 14. cs., 162 ex Dec. 1773, 22. sz. (fóliaszám nincs).

hozzá, és főúri patronátust élveztek. Annyira nélkülözhetetlenek voltak, hogy például 1774-ben, amikor a Magyar Kamaránál megüresedett egy titkári állás, a tizenkét jelölt közül a kinevezést a korosabb Hávor Imre nyerte el, aki már 22 éve szolgált a Kamaránál, kivételesen járatos volt a jogi ügyekben, de kora miatt nem rendelkezett németnyelv-tudással.²³

Hávor azzal indokolta pályázata megalapozottságát, hogy a császári rendelet értelmében a jogi szférában folytatott levelezés egy ideig továbbra is latinul fog zajlani.²⁴ Hasonló módon keresett ürügyet gróf Erdődy János, a Magyar Kamara elnöke, hogy alkalmazhassa Sáros vármegye alispánját, Pécsy Zsigmondot: „Az egyetlen akadályt a német nyelv okozhatná, amelyet ért és jól is beszél, csak írni nem tud rajta. Erre a célra pedig lehetne mellette egy titkárt alkalmazni”.²⁵ Egy másik alkalommal Török József, a Szepesi Kamarai Adminisztráció elnöke a következőt jegyezte meg: „Azóta, amióta bevezették az új manipulációt, és a tanácsosok kénytelenek lettek maguk dolgozni, Pallócsay báró sose sincs az irodában. Ez pedig kár, hogy ő részben a nagy birtokai igazgatásával foglalkozik, részben a német nyelv és a mai napon szükséges tudományok tudása hiányában nem tud tovább szolgálni, mivel veleszületett ésszel és jó ítéletképességgel rendelkezik”.²⁶

Mindazonáltal a régi típusú hivatalnokok többsége nem volt eléggé rugalmas, hogy a felvilágosult abszolutizmus egyre keményebb szakmai követelményeinek – melyek között fontos volt a németnyelv-tudás – megfeleljen. Nem véletlen, hogy a kamarai állásokra a bécsi udvar minden alkalommal nyugdíjazott katonatiszteket alkalmazott, akik – attól függetlenül, hogy a magyar korona alattvalói voltak, vagy más tartományokból származtak – szélesebb látókörrrel és jobb németnyelv-tudással rendelkeztek. Jó példa erre a cseh származású és német ajkú Podivin von Kutschersfeld pályája. Édesapja a Csehországban fekvő úgynevezett „Toszkánai birtokok” igazgatója volt, és minden valószínűség szerint megtanította fiát a gazdálkodás alapjaira. A fiatalember az osztrák örökösödési háborúban harcolt, hadifogságba került, majd kiszabadulása után is sok csatában részt vett, számos sebesülést szerzett, és többek között időről időre teljesítette a parancsnokság kisebb-nagyobb privát pénzügyi megbízásait. Nyugdíjazását követően állást szerzett a magyar Szepesi Kamaránál, bár nem lehet tudni, hogy kinek a protekciójával. A bécsi Udvari Kamara elnöke, gróf Rudolf Chotek dicsérte gazdasági génuszát; s tíz év múlva a cseh nemes Podivin von Kutschersfeld a magyar nemesi rangot is elnyerte.²⁷

Az erre tévedt külföldiek mellett többnyire ambíciózus fiatalok kerestek állást az adminisztratív szférában. Ők büszkéek voltak a teljesítményükre, precízen sorolták a megszerzett ismereteiket és az elsajátított nyelveket. Zajgar Antal árvaként került a Szenczi *Collegium Oeconomicum*-ba,²⁸ ahol németül folyt az oktatás. Az úrbérügyekben járatos, frissen végzett fiatalember 1771-ben a Magyar Kamara Levéltárába került. Saját alkalmasságát a következőképpen indokolta: „A fent említett Szenczi alapítványnál különös szorgalommal törekedtem arra, hogy a német nyelvet, helyesírást és fogalmazást megtanuljam, és magamat ebben gyakoroltam”.²⁹ A kamarai levéltárban egészen az 1818-ban bekövetkezett nyugdíjazásáig dolgozott, 1796-tól sorjegyzői rangban.³⁰

A hivatalnoki állásokra pályázók másik csoportját a kiszolgált magyar testőrök jelentették, akik a Bécsben szerzett németnyelv-tudást nem alaptalanul tekintették jövődjükbe való befektetésnek. A szintén a Magyar Kamarai Levéltárnál alkalmazott volt gárdista, Lendvay

²³ MNL OL E 47, 15. cs., 366 ex Mar. 1774. Hávor húsz év alatt képtelen volt a német nyelvet elsajátítani, lásd: ÖStA, FHKA, HFU, Fasz. 870, 1757 jún. 6., fol. 32r.

²⁴ MNL OL E 47, 14. cs., 430 ex Sept. 1773 (fóliószám nincs).

²⁵ ÖStA, FHKA, UC, Fasz. r.Nr. 591, Subd. 1, Nr. 101 ex Nov. 1774, 715v–716r.

²⁶ ÖStA, FHKA, UC, Fasz. r. Nr. 591, Subd. 1, Nr. 49 ex Jul. 1774, fol. 459v.

²⁷ Az életrajzi adatait lásd: ÖStA, FHKA, HFU, Fasz. r. Nr 917, 1762 jan. 15., fol. 442r.

²⁸ Lásd: HEGYI Ferenc, *A Szenci Collegium Oeconomicum, 1763–1776–1780*, Irodalmi Szemle, 26(1983), 531–554.

²⁹ MNL OL E 47, 15. cs., 278 ex Jun. 1774. (fóliószám nincs).

³⁰ FALLENBÜCHL Zoltán, *A Magyar Kamara tisztviselői II. Józseftől a polgári forradalomig: 1780–1848*, Ltk, 43(1972), 375.

Ignáz ezt írta 1773-ban: „Rendelkezem a mai körülmények között nélkülözhetetlen németnyelv-tudással, ezért a megpályázott sorjegyzői állásra rátermettnek tartom magam”.³¹

Mindezeket figyelembe véve azt feltételezhetjük, hogy az 1760-as évek és 1781 között, amikor II. József császár türelmi rendeletével megszüntette a protestánsok elleni diszkriminatív korlátozásokat, a fiatal és jól iskolázott katolikusok gyakorlatilag monopolhelyzetben voltak a munkaerőpiacon. Például 1778-ban, amikor megüresedett a máramarosi kamarai adminisztrátor helye, a posztra nem a Bereg vármegyei alispánt, Bessenyei Györgyöt (a költő névrokonát) nevezték ki, aki „érdemes ember, ám alig beszél németül, de legalábbis németül írni nem tud”, hanem Szatmár vármegye szolgabíráját.³² Hogy mennyire „veszélyes” lett 1781 után a protestáns konkurencia, jól illusztrálja Zmeskáll Miklós (aki később a Beethovennel való barátsága révén vált híressé) 1784. évi kérvénye, amelyben a Magyar Királyi Kancelláriánál megüresedett fogalmazói állást pályázta meg. Többek között ez áll a szövegben: „Alulírott... a német, latin, magyar, cseh és francia nyelveket tudja... Zmeskáll Miklós ágostoni felekezetű magyar nemes”.³³

Összegzésül azt kellene hangsúlyozni, hogy a felvilágosult abszolutizmus reformszándékai a nyelvpolitika terén nem azt jelentették, hogy a németül nem tudó magyarországi bürokráták helyére a dinasztia hűséges szolgálóit kívánta volna helyezni, hanem azt a sikeres törekvést, hogy a németnyelv-tudás követelménye által a hivatalnoki kar szélesebb látókörű, jobb iskolázottságú és szakmailag jobban felkészült személyekkel gazdagodjon.³⁴

³¹ ÖStA, FHKA, UC, Fasz. r. Nr. 1/2, Konv. 3, Nr. 59 ex Apr. 1765, 94r.

³² ÖStA, FHKA, UC, Fasz. r. Nr. 591, Subd. 1, Nr. 6 ex Sept. 1778, fol. 28r.

³³ MNL OL A 39, Magyar Királyi Kancellária Levéltára, Magyar Királyi Kancellária Regisztratúrája, Acta generalia, 4632/1784.

³⁴ KHAVANOVA Olga, „Kitűnő tehetséggel ellátott, különböző nyelveket tudó, jogok tudásával rendelkező...”: hivatalnoki pályafutások a Magyar Kamaránál a felvilágosult abszolutizmus idejében, Századok 148(2014/5), 1209–1228.

Johannes Thesselius kottás bejegyzése Clemens Hizler emlékkönyvébe (1611)

A magyarországi könyvtártörténeti kutatást évek óta nagy odaadással szervező és irányító Monok István – munkatársával, Zvara Edinával együtt – ez ideig hét Clemens Hizler tulajdonából származó könyvet és kolligátumot azonosított az Esterházy-könyvtár anyagában.¹ Az egykori tulajdonos, Clemens Hizler (Hitzler), a Nördlingenből származó Michael Hizler ravensburgi evangélikus lelkész fia,² 1601 májusában beiratkozott a tübingeni egyetemre. Előbb filozófiát tanult, és 1604-ben megszerezte a magisteri fokozatot, majd utóbb a teológiával folytatta.³ Ez idő tájt több latin nyelvű alkalmi verset is publikált egyetemi köszöntő kiadványokban.⁴ 1601 és 1634 között vezetett emlékkönyve segítségével megismerhetők Hizler életének további állomásai.⁵ Az 1606 előtti bejegyzések színhelye a Bodeni-tó melletti Ravensburg és Lindau, azonkívül Ulm, valamint főként Tübingen (1602–1606). 1603. április–májusban röviden megfordult Altdorfban és az ahhoz közeli Nürnbergben is. 1609-től a felső-ausztriai Steyr városa alkalmazta iskolamesterként.⁶ Ottlétéről az 1609. január és 1625. március közötti időszak számos bejegyzése tanúskodik. A jelek szerint Hizler II. Ferdinándnak a felső-ausztriai protestáns lelkészeket és iskolamestereket kitiltó, 1624 októberében kiadott ediktuma után is a tartományban maradt: emlékkönyvének 1626–1629 közötti bejegyzései részben a Duna túloldalán, a Melkkel szemben lévő Leiben mezővárosban íródtak, egy 1627-es beírás Urfahrtból (ma Linz része) származik, néhány 1628-ra keltezett emléksor pedig Steyrben került az albumba. Ebben az időszakban azonban már újra felbukkannak a dél-németországi bejegyzések: Nürnberg (1626, 1629, majd 1631), Memmingen és Ravensburg (1630), valamint Regensburg (1629–1634). Hizler tehát 1629–1630 tájára visszatért délnémet területre. Élete utolsó éveiben a számos felső-ausztriai

¹ Hizler könyveire korábban röviden már utalt egy lábjegyzetben Stefan KÖRNER, *Bibliotheca Esterházyana = Kék vér, fekete tinta: Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700* (Kiállítási katalógus), szerk. MONOK István, Bp., 2005, 108, 22. j. – Hizler könyveinek részletes leírását MONOK István, ZVARA Edina, *Possessorok, exlibrisek és supralibrosok az Esterházy-gyűjteményből* című publikálatlan jegyzékéből ismerem. A segítséget ezúton is köszönöm!

² Michael Hitzlert 1576-tól diakónusként alkalmazták Ravensburgban. Lásd: Johann Georg EBEN, *Versuch einer Geschichte der Stadt Ravensburg von Anbeginn bis auf die heutigen Tage*, 2, Ravensburg, 1835, 228. Clemens Hizler azonban a jelek szerint nem Ravensburgban született. Az 1561–1597 közötti ravensburgi evangélius anyakönyvekben (Stuttgart, Landeskirchliches Archiv) neve nem található.

³ *Die Matrikel der Universität Tübingen*, 2, 1600–1710, közread. Adalbert BÜRK, Wilhelm WILLE, Tübingen, 1953, 6. p. Nr. 1921. immatrikuláció 1601. 05. 04.: „Clemens Hitzlerus Rauenspurgensis ministri ecclesiae ibidem filius”; A filozófiai magister fokozat megszerzését Hizler barátai verses kiadvánnyal köszöntötték: *Corona Magisterii Suprema, Qua Clemens Hitzlerus Ravenspurgensis Almangavus, In Illustri Academia Tubingensi*, 15. Febr. Anno M. DCIII. [...] Ritu veteri, et publica solemnitate decoratus et insignitus fuit: popularium et amicorum eulogiis decantata, Tübingen, 1604.

⁴ Az előző jegyzetben említett tübingeni kiadványban Hizler versben fordult apjához. Szintén egyetemet végzett testvérének, Hieronymus Hizlernek a wittenbergi egyetemről való eltávozásáról egy kis kiadvánnyal emlékezett meg. Clemens HIZLER, *Propemptica in honorem et felicem discessum, M. Hieronymi Hizleri [...] ex celeberrima Academia Witebergensi [...] A Fatre, amicis et commensalibus, scripta*, Wittenberg, 1607. A kiadvány egy példányát Hizler magánál tartotta, és az Esterházy-gyűjtemény egyik kolligátuma őrizte meg. Lásd: MONOK, ZVARA, *Possessorok, exlibrisek és supralibrosok...*, i. m., (1. j.); Két további tübingeni alkalmi kiadványban is megtalálhatók Hizler latin köszöntő versei: *Solemnibus Honoribus Ingenui Et Ingeniosi Iuvenis Dn. Michaëlis Weiningeri Tubingensis, Cum Summus illi in Philosophia gradus...*, Tübingen, 1603; *Vota Gamica In Nuptias Nobilis Viri, Dn. Petri A Molsdorf, Dicti Weller...*, Tübingen, 1605. Ezek a 3. j. említett kiadvánnyal együtt a wolffenbütteli Herzog August Bibliothek egyik kolligátumában található: Sign. 287.23 Quod. (45, 42, 49) Az interneten is elérhetők [Hozzáférés: 2016. 02. 08.]:

<<http://diglib.hab.de/drucke/287-23-quod-42s/start.htm>>, <<http://diglib.hab.de/drucke/287-23-quod-45s/start.htm>>,

<<http://diglib.hab.de/drucke/287-23-quod-49s/start.htm>>

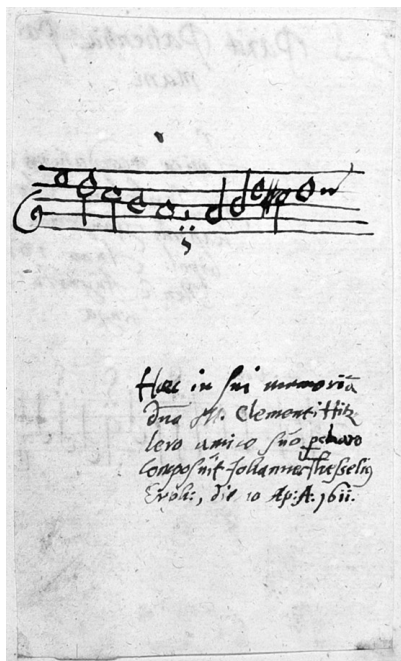
⁵ Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Sammlung Frommann; lásd: *Die Autographensammlung des Stuttgarter Konsistorialdirektors Friedrich Wilhelm Frommann (1707–1787)*, közread. Ingeborg KREKLER, Wiesbaden, 1992, 706–708, Nr. 84. A kézirat- és aláírásgyűjtő Frommann a hozzá került emlékkönyveket és más iratokat szétvágtá, majd az így nyert lapokat (illetve néha mindössze a kivágott aláírásokat) új lapokra ragasztva saját szempontjai szerint újrendezte és egybekötötte. Ennek következtében az emlékkönyvek – köztük Hizleré is – az eredeti formában már nem léteznek.

⁶ Anton ROLLEDER, *Die Schulen der Stadt Steyr in der Reformationszeit*, Beiträge zur österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte, 1918, Heft 18, 46, 48.

exuláns menekültet befogadó Regensburgban tartózkodott. Ott is halt meg 1634. augusztus 14-én.⁷

Hizler Esterházyakhoz került – teológiai és gyógyászati témájú – könyveit, miként a kiadási évek alapján gyanítható, javarészt alighanem még tübingeni diákként szerezhette be. Rendelkezett azonban olyan könyvvel is, amit ugyanezen az alapon már 1617/1618 utánra, vagyis a steyeri időszakra kell keltezni. Ezenkívül Hárich János, az Esterházyak levéltárosa 1937-ben feljegyezte Hizlernek egy 1628-ból származó tulajdonosi bejegyzését is. Mindez azt sejteti, hogy könyvei valószínűleg csak az 1634 nyarán bekövetkezhetett halála után jutottak idegen kézre. Hogyan és mikor szerezték meg az Esterházyak, ma még tisztázatlan.⁸

Clemens Hizler életútja steyeri iskolamestersége idején érintkezik az Erdélybe került, 1625 ősztől Bethlen Gábor udvari zenészegyüttesét vezető Johannes Thesselius életével. Az 1580/1590 között Erfurtban született zenész-zeneszerző, miután 1604 nyarán sikertelenül próbált bejutni a

Thesselius emléksora Clemens Hizler emlékkönyvében (Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Sammlung Frommann)

hesseni udvar zenészei közé, 1605-től a lipcsei egyetemen jogot tanult, majd legkésőbb 1609-től egészen 1620/1622 tájáig Linz közelében a felső-ausztriai protestánsok egyik vezéralakjánál, Carl Jörger bárónál szolgált udvari zenészként. Jörger elfogatása (1620 októbere) után Thesselius holléte egy ideig tisztázatlan. Az erdélyi udvarba Bécsből (vagy Bécs érintésével) került. Bethlen Gábor fejedelem 1629 novemberében bekövetkezett halála után Thesselius Nagyszebenbe költözött. Ott nősült meg (talán másodszor?), és úgy tudni, ott is halt meg 1643-ban.⁹

A 16–17. századi Magyarországon megfordult nagyszámú külföldi zenész legtöbbször eltérően Thesselius szerzeményeiből legalább valami kevés ismert – igaz, ezek még mind az erdélyi éveket megelőző korszakából származnak. Egy teljes egészében fennmaradt táncgyűjteménye, a Carl Jörgernek ajánlott *Neue Liebliche Paduanen Intradan und Galliarden* (Nürnberg, 1609)¹⁰ mellett a zenetudomány számon tartja több töredékes darabját.¹¹ Mindezek alapján legalább valamennyire fogalmat alkothatunk ennek az Erdélybe került német muzsikusként alkotásairól és képességeiről.

Ismereteink most a Hizler-féle album amicorumnak köszönhetően úgy az életútra vonatkozóan, mind a zenét illetően kis mértékben tovább bővülnek. Ugyanis 1611. április 10-én Thesselius bejegyzett Hizler emlékkönyvébe egy rövid kottát

⁷ Nürnberg, Landeskirchliches Archiv der Evangelisch-Lutherischen Kirche in Bayern, PfA Regensburg-Gesamtgemeinde, KB 1 46, B. (1634. 08. 14.): „Clemendt Hitzler von Steuer derzeit beysitzer Alhie”. Hitzler halálát említi: Manfred ENZNER, Eberhard KRAUB, *Exulanten in der Reichsstadt Regensburg: Eine familiengeschichtliche Untersuchung*, Nürnberg, 2008 (Quellen und Forschungen zur fränkischen Familiengeschichte, 20), 533. – Ezt az adatot dr. Cristel Gottfriedsennek (Regensburg, Evangelisch-Lutherisches Kirchenarchiv) köszönhetem.

⁸ Stefan Körner Esterházy Miklósról gondolt: KÖRNER, i. m., (1. j.). Ezzel szemben Viskolcz Noémi személyes közlése szerint (e-mail: 2016. 02. 8.) inkább Esterházy Pál lehet a beszerző. Esterházy Pál könyvtára lásd: MONOK István, ZVARA Edina, *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás*, szerk. ÁCS Pál, Bp., 2015, 199–218. Protestáns lelkészeknek az Esterházyak könyvtárába került könyveire lásd: Edina ZVARA, *Bücher protestantischer Pfarrer in der Esterházy-Bibliothek*, Burgenländische Heimatblätter, 75(2013/1), 21–29.

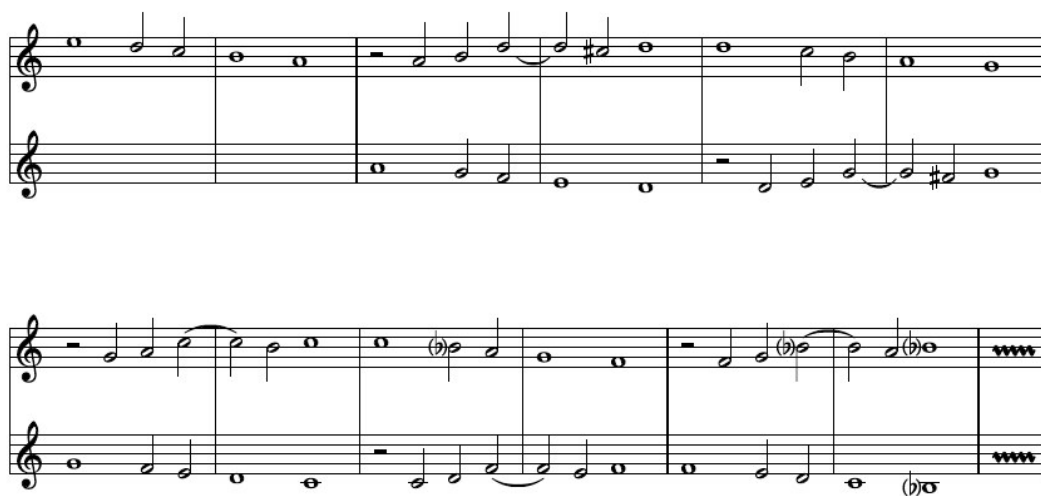
⁹ Thesselius életútjára és műveire lásd: KIRÁLY Péter, *Bethlen Gábor udvarának zeneéletéről*, I, *Johannes Thesselius kapellmester*, Muzsika, 33(1990/8–9), 37–43; UÖ, *Johannes Thesselius, Kapellmeister von Gabriel Bethlen*, Ungarn Jahrbuch, XXI(1993–1994), München, 1995, 19–31; UÖ, *Johannes Thesselius = Die Musik in Geschichte und Gegenwart, Personenteil*, 16, Kassel, 2006, 739–740; UÖ, *Thesselius = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, XII, Bp., Balassi, 2011, 14–15.

¹⁰ Johannes THESELIUS, *Neue liebliche Paduanen, Intradan und Galliarden (1609)*, közr. KIRÁLY Péter, Kludenbach, Gehann-Musik-Verlag, 1997.

¹¹ Lásd a 9. jegyzetet.

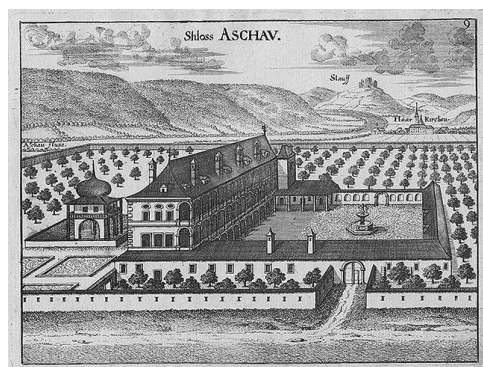
pár soros ajánlás kíséretében.¹² A darab – talán az emlékkönyv tulajdonosa miatt – igen egyszerű iskolás bicinia, egy egész hanggal lejjebb folytatódó végtelen kánon.

A kánonmotívum kétrészes, egy ereszkedő hangsorból és azt követő kadenciából tevődik össze.

Thesselius, végtelen kánon

A kottasor alatti ajánlásából – „Haec in sui memoria d[omi]no M[agistro] Clementi Hizlero amico suo p[rae]claro composuit Johannes Thesseli[us] Erph[ordiensis] die 10 Apr: A: 1611” – a már eddig is ismert életrajzi tényeken túl más nem derül ki. Nem tudjuk meg, hogy Thesselius vajon Jörger báró fő rezidenciájától, a Duna-menti Aschach kastélyától bő ötven kilométerre lévő Steyrben találkozott-e az ajánlásban hírneves barátjának nevezett Hizlerrel és ott írt az emlékkönyvébe,¹³ vagy pedig a steyri iskolamester járt Aschachban, illetve esetleg Jörger valamelyik másik közeli birtokán.

Carl Jörger kastélya Aschachban

Mindenesetre Clemens Hizler emlékkönyve még egy további szempontból érdekes Thesselius kapcsán. Ez alapján ugyanis felsejlik Thesselius és az 1609 ősze óta Steyrben orgonistaként és orgonakészítőként aktív Paul Peuerl (Peyrl, Bäwerl/Bauerl) valamiféle kapcsolata.¹⁴ Peuerl ugyanis 1615. március 18-án szintén megörökítette Hizlerrel való ismeretségét az emlékkönyvben.¹⁵ A két zenész lehetséges kapcsolata pedig azért lényeges, mert a korábbi szakirodalom Peuerlhez és az 1611-ben publikált, *Neue Padouan, Intrada, Däntz vnnd Galliarda...* című kiadványához¹⁶ kapcsolta az úgynevezett monotematikus variációs szvitt kialakítását. Thesseliushnak a *Neue Liebliche Paduanen Intraden und Galliardenben* megjelent és némiképp hasonló jellegű darabjai azonban két évvel megelőzik Peuerl kiadványát. Az elsőség – igencsak hiábavaló – latolgatásánál sokkal fontosabb az a tény, hogy mindkét muzsikusként ugyanab-

¹² Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Sammlung Frommann, Cod. hist. fol. 913, fol. 106^v. Lásd még az 5. j.

¹³ Thesselius előtti beírás: Wolfgang Pensold (1610. nov. 14.), utána: Georg Calls (1611. jún. 01.), Christian Colerus (1611. aug. 10.) és Lorenz Schütter von Klingenberg (1611. okt. 24.), az utóbbi három mind Steyrben keletkezett.

¹⁴ A valószínűleg Stuttgartból származó Peuerl 1601-től a Kremstől északra fekvő Hornban volt orgonista, majd 1609 októberében onnan érkezett Steyrbe. Lásd: ROLLEDER, *i. m.*, (6. j.) 45–46.; Othmar WESSELY, *Neues zur Lebensgeschichte Paul Peuerls*, Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins, 95(1950), 299–306; Rudolf FLOTZINGER, *Nachforschungen zu Paul Peuerl*, Veröffentlichungen des Kulturamtes der Stadt Steyr, 1978, Heft 34, 5–31.

¹⁵ *Die Autographensammlung...*, *i. m.*, (5. j.) 707.

¹⁶ *Neue Padouan, Intrada, Däntz vnnd Galliarda mit vier Stimmen ... componiert durch Pauln Bäwerl*, Nürnberg 1611.

ban a régióban, egymáshoz viszonylag közel élt és dolgozott. Ráadásul Hizlerrel együtt mindhárman az egyre erősödő ellenreformációs nyomásnak kitett felső-ausztriai protestáns miliőbe tartoztak. Mindezen túl úgy az erfurti Thesselius, mint a – feltehetően – stuttgarti Peuerl, valamint a ravensburgi Hizler Németországból bevándorolt értelmiségi volt, igaz, mindegyikük más-más vidékről származott. Az emlékkönyv és a most vázolt egyéb körülmények mindenestre azt sejtetik, hogy valamiféle kapcsolat adódhatott Thesselius és Peuerl között. Egyelőre nyitott kérdés, hogy hatottak-e egymásra – akár közvetlenül, akár közvetve –, és ha igen, miként és mennyiben.

Az első, részben magyar nyelvű nyomtatvány
(Melanchthon: *Elementa Latinae grammatices*, Krakkó, Vietor, 1526)*

Leonard Cox, az angol származású, Krakkóban tanuló, majd Kassán is oktató humanista tevékenységének fontosságáról már régóta vannak ismereteink, de erasmusi ihletésű pedagógiai programjának átfogó voltát és újszerűségét igazából csak azóta lehet értékelni, hogy Andrew Breeze és Jacqueline Glomski 1991-ben kiadták a *De erudienda iuventute* című értekezését.¹ Erazmista nevelési traktátusa egyetlen egy példányban maradt fenn Bukarestben (Román Akadémia Könyvtára, jelzete: I 40344), és többi művéből is – ahogy az gyakran megesik a régiókon kívül nem terjesztett kelet-közép-európai nyomtatványokkal – csak egy-két példány ismert. Épp ezért vállalkoztunk egy kutatási terv keretében Juhász-Ormsby Ágnessel (Memorial University, Kanada), hogy felkutadjuk a megmaradt példányokat, és ezeknek paratextusaiból az eddieknél alaposabban próbáljuk rekonstruálni Cox humanista kapcsolatrendszerét.²

A Cox által paratextus-verssel ellátott nyomtatványok között a szakirodalom eddig is számon tartotta Philipp Melanchthon *Elementa Latinae grammatices*át, amelynek egyetlen fennmaradt példánya a svéd–lengyel háború során a 17. század közepén került Uppsalába.³ Ezt a kiadást Hieronymus Vietor bécsi, majd krakkói nyomdász adta ki 1526-ban egyszerű, fametszetes címlapkerettel. Melanchthon latin nyelvtani összefoglalója ekkoriban indult európai hódító útjára: első kiadása 1525-ben jelent meg Wittenbergben Kilian Goldstein 1525 januárjából, Wittenbergből datált előszavával.⁴ Goldstein itt elmondta, hogy Melanchthonnak nem állt szándékában közzétenni ezt a latin nyelvtant, csak magántanítványai használatára állította össze, és Goldstein hosszú vívódás után, a szerző tiltakozása ellenére, de a diákok hasznára adta ki a szöveget. Ezt követően gyors egymásutánban jelentek meg Európa-szerte utánnyomásai: 1525-ben Hagenauban,⁵ 1526-ban Hagenauban (Johann Setzer, VD16 M-3340), Kölnben (Johann Soter, VD16 M-3341), Nürnbergben (Johann Petreius, VD16 M-3342), Strassburgban (Johann Knobloch, VD16 ZV-10660), Antwerpenben (Michael Hillenius, *Netherlandish Books* 20985),

* Készült az OTKA PD-104316 és az MTA Lendület pályázat támogatásával.

¹ Andrew BREEZE, Jacqueline GLOMSKI, *An Early British Treatise upon Education: Leonard Cox's De erudienda iuventute*, Humanistica Lovaniensia, 40(1991), 112–167.

² A korábbi kutatásokra lásd Jacqueline GLOMSKI, *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons: Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck and Leonard Cox*, Toronto, University of Toronto Press, 2007; Martin MURPHY, *Thame, Tübingen, Kraków and Reading: The Itinerary of Leonard Cox, Humanist and Schoolmaster (c. 1495–1550)*, Humanistica Lovaniensia, 64(2015), 75–95. Lehetséges magyarországi recepciójának fontosságát hangsúlyozza KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., Universitas, 1998, 70–71. E kutatás során már előkerült Sylvester János legkorábbi verse, amelyet tanárához, Coxhoz intézett Statius Sylvaének kiadásában (Krakkó, Vietor, 1527). Lásd: KISS Farkas Gábor, *Sylvester János első verse*, Magyar Könyvszemle, 132(2016) (saját alatt).

³ Józef TRYPUĆKO, *Polonica vetera Upsaliensia: Catalogue des imprimés polonais ou concernant la Pologne... conservés à la bibliothèque de l'Université Royale d'Upsala*, Uppsala, Almqvist & Wiksells, 1958, 104 (n. 1681). Csak említi e kiadást Maria CYTOWSKA, *Od Aleksandra do Alwara: Gramatyki łacińskie w Polsce w XVI w.*, Wrocław, Ossolineum, 1968, 22. Másolatának jelzete az OSZK-ban: RMK I. 1c, RMNy jelzete: S 6D

⁴ *Elementa Latinae grammatices*, Wittembergae, per Lotheros Iuniores, 1525 (VD16 ZV-25502). Példányok: Zwickau, Brno MZK. Heinrich BINDSEIL (Philippus MELANCHTHON, *Opera quae supersunt omnia*, Braunschweig, Schwetschke, 1854, 20. kötet, 193–194) és az ő nyomán Kristian JENSEN, *The Latin grammar of Philipp Melanchthon = Acta conventus Neo-Latini Guelpherbytani*, ed. Stella P. REVARD et al., Binghamton, 1988 (Medieval and Renaissance Texts and Studies), 514; valamint Aino KÄRNÄ és Lauri MARJAMÄKI <http://diglib.hab.de/ebooks/ed000171/id/ebooks_ed000171_007/start.htm> [2016. február 28.] azt állítja, hogy a hagenai, 1525. évi kiadás lenne az első. Mivel mind Melanchthon, mind Goldstein ekkor Wittenbergben tartózkodott, nem valószínű, hogy Elzászban akartak volna nyomtatni. Bindseil 1854-ben még nem ismerte a ritka, 1525. évi wittenbergi első kiadást (csak két példányról tudok: Zwickauban és Brnóban), és emiatt terjedhetett el ez a tévedés.

⁵ Ezt a kiadást már Bindseil (*i. m.*, 193) sem látta, csak régi bibliográfiákból (Panzer) hivatkozta, modern katalógusokban nincs nyoma. Könnyen lehet, hogy csak elírás eredménye az 1526-os hagenai kiadás nyomán.

Deventerben (Albertus Pafraet, *Netherlandish Books* 20986), és Vietor nyomdájában, Krakkóban. Ezt újabb kiadások követték: 1527-ben Antwerpenben (Hillenius, *Netherlandish Books* 20989), Kölnben (Hero Alopecius, Manchester, John Rylands Library), Wittenbergben (Joseph Klug, VD16 ZV-25501).

A fentebb említett krakkói kiadást az eredeti, wittenbergi kiadás Kilian Goldstein által írt előszava vezeti be (A2^{r-v}), a végén pedig két rögtönzött ajánlászöveg olvasható Leonard Coxtól és Ioannes Rullustól. Cox verse címében jelzi, hogy az ajánlászöveget „ex tempore” írta, valószínűleg Vietor felszólítására (K5^v), a Rullus által jegyzett ajánlólevél pedig a maga nemében is ritka őszinteséggel ecseteli egy oldalon keresztül, hogy Hieronymus Vietor kérte meg arra, töltsen meg az utolsó ívfűzet hatodik lapjának legalább egyik oldalát bármivel, amit odaillőnek (non ἀπροσδιόνυσον) gondol. Mind Cox, mind Rullus szövege arról árulkodik, hogy inkább Vietor üzleti szándéka állhatott a szöveg kiadása mögött, és ennek mindketten szívesen engedelmességek, hiszen a kiadó régi munkatársai voltak. Coxnak 1518-ban Vietornál jelent meg dicsőítő beszéde a krakkói akadémiáról (*De laudibus celeberrimae Cracoviensis academiae*), majd ettől kezdve több Vietor-kötet nyomtatásánál működött közre: csak 1526-ban e köteten kívül kísérőverse jelent meg Erasmus *Hyperaspistes*-ében, idősebb Plinius *Naturalis historia*-ja hetedik könyvében, Stanislaus Zaborowski lengyel *Orthographia*-jában, Donatus grammatikájának kiadásában és Nicolaus Shadkovius (Mikołaj z Szadka) 1527. évi *Iudicium astronomicum*-ának kiadásában.⁶

Ioannes Rullus is a fiatal krakkói erasmisták köréhez tartozott. Családja az elzászi Weissenburgból (Wissembourg) került Krakkóba, tanulmányait szülővárosában és Bécsben (1517) végezte. Krakkóban Valentin Eck tanítványa volt,⁷ és 1522-től számos ajánlókölteménye jelent meg a helyi nyomtatványokban, többek között Johann Virdung egy prognosztikonjában (1522), Valentin Eck *Vita Pauli primi heremita*-jében (1522), és Erasmus (valójában William Lily) *De constructione octo partium* krakkói kiadásában (1523) is. Bár Erasmusszal nem állt kapcsolatban, barátja, Andreas Trecesius megemlíttette nevét mint krakkói rajongóját a németalföldi mesternek.⁸ Coxszal való együttműködését jelzi ajánlóverse a brit humanista *De erudienda iuventuté*-jához (1526), és az a szintén 1526-ban megjelent Donatus-kötet (*Grammaticae methodus, ut succinctissima, ita et utilissima*), amelyet Rullus ajánlott Ioannes Bonernek, Severinus Boner krakkói szenátor fiának: ehhez paratextusként Rullus három verset, Cox egyet írt. 1527-től a Mária Magdolna-iskola tanára lett Boroszlóban, és ott halt meg 1532-ben; halálakor könyvtára 14 Erasmus-kötetet tartalmazott.⁹

A Cox és Rullus által kiadott *Elementa Latinae grammaticae* egy sajátos latin nyelvtan; első, és korai kiadásában még csak a latin betűk felsorolását (*Orthographia* cím alatt) és az alaktant (*Etymologia* néven) öleli fel.¹⁰ Kilian Goldstein is jelezte előszavában, hogy Melanchthon elsősorban a házába fogadott magántanulók számára állította össze, és nem terjed ki a

⁶ Ezek felsorolását és lelőhelyeit lásd: Andrew BREEZE, *Leonard Cox, a Welsh Humanist in Poland and Hungary*, *The National Library of Wales Journal*, 25(1988), 399–410.

⁷ Gustav BAUCH, *Schlesien und die Universität Krakau*, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens*, 41(1907), 166–167; Halina KOWALSKA, *Johannes Rullus = Contemporaries of Erasmus*, ed. Peter G. BIETENHOLZ, Toronto, Toronto University Press, 1985, T. 3, 178.

⁸ „Salutat te Ioannes Rullus, conteranus (!) meus, tui nominis, si quisquam est, studiosissimus.” ERASMUS ROTTERDAMUS, *Opus Epistolarum*, vol. 7, 1527–1528, Oxford, Clarendon, 1928, 202 (Ep. 1895).

⁹ Végrendeletét lásd: Gustav BAUCH, *Drei Denkmäler zu älteren schlesischen Schulgeschichte*, Breslau, Grass, 1901.

¹⁰ Az első kiadás részletes tartalmát lásd: Karl HARTFELDER, *Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae*, Berlin, Hofmann, 1889, 260–266. Később Melanchthon maga és számos követője is kibővítette, illetve átalakította ezt a nyelvtant, hozzácsatoltak további részeket (*Syntaxis, De periodis, Prosodia*); többek között Molnár Gergely évszázadokon át használt és újraírt *Elementa Latinae grammaticae*-s is erre vezethető vissza. Lásd: BARTÓK István, *A humanizmustól a klasszicizmus felé: Molnár Gergely nyelvtanának 1700 előtti kiadásairól*, *Magyar Könyvszemle*, 111(1995), 349–360. Melanchthon magyarországi kapcsolatairól: KEVEHÁZI Katalin, *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig*, Szeged, JATE, 1986. Könyvtárának Magyarországon fennmaradt példányairól legutóbb: MONOK István, *Philipp Melanchthon bejegyzése az Országos Széchényi Könyvtár egyik Lucianus-kötetében*, *Magyar Könyvszemle*, 119(2003), 325–327.

nyelvtan minden részletére. Tartalmában és mélységében jóval meghaladja a Melanchthon által ugyanakkoriban összeállított, alapfokú alfabetizációt segítő *Elementa pueriliat* (1524), amely csak az ábécét, a krédót, egy zsoltárt, bölcs mondásokat és néhány újszövetségi részletet tartalmazott. Az *Elementa Latinae grammatices* alakotani összefoglalása már egy rendszeres nyelvtan elvei alapján épül fel, de nem fejti ki az alakotani összes részletét, hanem a deklinációk és konjugációk ismertetésénél Donatushoz utasítja az olvasót (például H3^v, I1^v, I3^v). A szófajtni bevezetőknél a fogalmak megértésére koncentrál, az alakotannál a kivételekre: sok tekintetben egy tanári kézikönyvre hasonlít, és a megszólított olvasó is tanár, akinek tanácsot ad a kötet a nyelvtani problémák elmagyarázásához. Melanchthon egy levele szerint a művet a házában lakó Erasmus Ebner számára írta, aki 11 évesen, 1522-ben került Wittenbergbe, és 1525-ig nála tanult.¹¹ Ez a 11–14 éves generáció, a humanisták által tutorált magántanulók lehettek ennek a haladó, donatusinál magasabb szintű latin grammatikának a közvetett célközönsége.

A népnyelvű magyarázatok jelenléte is a pedagógiai célra vezethető vissza. A 78 lapos, jelentős terjedelmű nyelvtanban összességében csak mintegy húsz-harminc helyen adott meg Melanchthon népnyelvi magyarázatot. Néhol csak a ritkább szavakat fordította le németre a következtettség igénye nélkül, néhol magyarázó mondatokat fűzött németül a latin nyelvtani szabályokhoz. Az előbbire jó példa a hónapok nevének felsorolása, az utóbbira pedig a főnév és a melléknév közti különbségtétel magyarázata. Itt Melanchthon eltekint az elméleti definícióktól, és azt a praktikus segítséget ajánlja, hogy főnév az, amihez nem lehet hozzátenni azt, hogy „man, weib, ding” (férfi, nő, dolog), míg a melléknévhez kapcsolni lehet e szavakat: „albus vir, alba mulier, album pecus”, tehát „fehér férfi, fehér nő, fehér marha”. Vietor és munkatársai ezekkel a népnyelvi magyarázatokkal szembesülve dönthettek úgy, hogy Melanchthon német megjegyzéseit és példamondatait lengyelre és magyarra is lefordítják, hiszen a potenciális vásárlóközönség, a krakkói egyetemen tanuló fiatal hallgatók között a német mellett ez a két nyelv volt a legelterjedtebb. Így született meg az alábbi főnévdefiníció:

Substantium cui non potest addi (Alma) man, weib, ding (Pol) maż, nyewyasta, rżecz (Vng) Fyrfyw, assonember, alath. Ut campus.

A főnév az, amihez nem lehet hozzáadni, hogy (ném.) man, weib, ding, (lengy.) maż, nyewyasta, rżecz, (magy.) Fyrfyw, assonember, alath. Mint a mező.

Melanchthon hasonlóképpen, példák által magyarázza el az öt legfontosabb igeidő közti különbséget (G6^v: „Praesens ich Kom. Pol. Przychożę. Vn. *Mostan iwek*.”), és a latin személytelen igék használatát. A „kell” kifejezésére a latinban ragozatlan vezérigét igenévi szerkezet követi („oportet me ediscere Virgilium”), a németben és lengyelben viszont személyraggal ellátott igék fejezik ki ugyanezt („Ich muß Vergilium außen lernen, Pol. muszę ssie Virgiliusza zewna nauczicz”). A magyar változatban („Vnga. *Zwksegh hogy en korde megthanuliam a Virgiliusth*”) a fordító érzékelte a különbséget a német és lengyel *muß/muszq*-hoz képest, és a személytelen „szükség” szóval fejezte ki a kellést. A fordítás nem minden részletre terjedt ki, például a német hónapnevek mellett sajnos nem adták meg a lengyel és magyar variáns. Tulajdonképp Melanchthon népnyelvi, nyelvtani magyarázatainak köszönhető, hogy kötetünk tartalmazza a legkorábbi, nyomtatásban megjelent magyar mondatokat – szám szerint hatot,¹² és emiatt az RMNy definíciója szerint a legkorábbi, részben magyar nyelvű nyomtatványnak tekinthető.

Kérdés, hogy kitől származnak a kötet magyar fordításai. Bár nyilván Cox kassai és lőcsei évei alatt valamennyire megtanult magyarul,¹³ nem valószínű, hogy olyan ritka kifejezések

¹¹ Lásd: MELANCHTHON, *Opera*, vol. 20, 193–194.

¹² Ha a „mondattatik” és „olvastatik” alakokat is idevesszük, akkor nyolcat.

¹³ Erre utal, hogy a *De erudienda iuventutē*-ben a latinban előforduló germanizmusok és gallicizmusok kárhóztatása után azt mondja, hogy a magyarok az *abiit, aufugit* (elment, elfutott) ige helyett gyakran használják a *saltum dedit/fecit* (elugrott) kifejezést. BREEZE, GLOMSKI, i. m., 144.

magyar fordításai, mint a *ganglionra* a régiségben használt „holttetem”, tőle eredhetnének. Sokkal valószínűbbnek tűnik Sylvester János közreműködése, akinek a hozzájárulása az egy évvel később megjelent, Christoph Hegendorff által jegyzett *Rudimenta grammatices Donati*-hoz, (Krakkó, Vietor, 1527. június 30. után) és Sebald Heyden *Puerilium colloquiorum formulaejához* (Krakkó, Vietor, 1527. augusztus) közismert.¹⁴ Hegendorff német, lengyel és magyar értelmezésekkel ellátott latin nyelvtanához Sylvester kísérőverset írt az ifjúsághoz (*Studiosae iuventuti*), és a kötet végén a Miatyánk és az Üdvözlégy szövegét is közölte magyarul. Sebald Heyden latin–német–lengyel–magyar beszédgyakorlataihoz szintén latin dedikációs verset írt a gyermek Geszti Mihálynak (*Ad Michaelem Geszthi puerum*). Sylvester azonban csak 1526. október 26-án iratkozott be a krakkói egyetem anyakönyvébe, és a magyar bursa tagja is ezen az őszön lett.¹⁵ Részt vehetett-e Vietor 1526-ban megjelent kiadványának előkészületeiben? Bár egyértelmű bizonyítékunk nincs rá, lehetséges. Ugyan a Melanchthon-kötet csak az évet adja meg, a hónapot nem, de Ioannes Rullus ajánlása talán a mohácsi vészre utal az „in tam calamitoso rerum statu” (*a dolgok ily baljós állásában*) kitéttel. Emiatt legkorábban 1526 októberében jelenhetett meg az *Elementa Latinae grammatices*, és Sylvester ekkor már Krakkóban volt. Közreműködése ennél az 1526-os kiadványnál egyúttal magyarázatot nyújt arra is, hogy Hegendorff grammatikájának címében miért szerepel az „accessit nunc *denuo* triplex, videlicet *Almanica, Polonica et Vngarica exemplorum interpretatio*” (*követi most ismét a példák háromnyelvű, német, lengyel és magyar értelmezése*) kitétel. Az első alkalmat a háromnyelvű értelmezésre Melanchthon grammatikája adhatta, és Sylvester már ennek magyar fordításaiban szerepet vállalhatott. A későbbi kutatás feladata annak eldöntése, hogy ez a Melanchthon-kiadás, amellyel az ifjú Sylvester elsőik között találkozhatott, mennyiben határozta meg nyelvszemléletét.¹⁶

A kiadásban előforduló magyar szavak és mondatok:

A4^r: Nomen est pars orationis quae rem significat non actionem.

Nomen est duplex: 1. Proprium

2. Adpellativum, quod est multis commune.

Substantivum cui non potest addi (Alma) man, weib, ding (Pol) mąż, nyewyasta, rzecz (Vng) *Fyrfyw, assonember, alath. Ut campus.*

Adiectivum, cui addi potest (Alman man, weib, ding. (Polo) mąż, nyewyasta, rzecz (Vng) *Fyrfyw, assonember, alath. Ut albus uir, alba mulier, album pecus.*

B3^v-B4^r: haec acer pro arbore ahorn, Pol. iassyen, Vn. *Kewresfa* apud Priscianum. (*-er végű főnév nem hímnemű*)

B5^r: hic uerres, eber, (Pol) Kyernoß, (Vng.) *Kan. (es, -is azonos szótagszámú genitivus femininum kivétele)*

B5^v: haec cassis, eyn helm. Pol. Kapalyn. Vng. *Sisak. (nőnemű)*

E2^r: hic uarix uaricis. uberbeyn. Pol. Martwa kostcka. Vng. *Holthtetem. (rövid utolsó előtti szótag a genitivusban)*¹⁷

¹⁴ BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Bp., Universitas, 2007, 89–92. Kiadásuk: MELICH János, *A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány*, Bp., 1912 (RMNy 7–8).

¹⁵ BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., Tankönyvkiadó, 1958, 21–22.

¹⁶ Vö. BARTÓK István, *Az interiectio meghatározása Sylvester Jánosnál*, Magyar Nyelv, 95(1999), 456–459; LÖRINCZI Réka, *Előmunkálatok és adalékok az igeírás történetének vizsgálatához*, Magyar Nyelvőr, 126(2002), 220–230. Könyven lehet, hogy az ifjú Sylvester saját latin nevére is Melanchthon nyelvtanában bukkant, a háromvégű harmadik deklinációs melléknévek felsorolásában („Syluester”, i. m., A6’).

¹⁷ A latin *varix* jelentése ’ganglion’, a német *Überbein* és a lengyel *martwa kostka* ennek pontos fordítása, ahogy a régi magyar *holttetem* is („Panus, atheroma, steatoma, ein erstarrtes Glied”, lásd: SZENCI MOLNÁR Albert, PÁPAI PÁRIZ Ferenc, BOD Péter, *Dictionarium Ungaro-Latino-Germanicum*, kiad. Iosephus Carolus EDER, 2. kötet, Pozsony, Landerer, 1801, 145.)

- E2^r: Hic spadix spadicis. Folium palmae significat et colorem eius folii, castaneen braun. Pol. podbrunacie. Vn. *Gheztenye zyn*.
- F3^v: Intybus, intyba, wegwart. Pol. podrosznik. Vng. *Katang*. (*nőnemű fn. a többes számban semleges*)
- G5^v: Nam aut inchoari significant, ut lucescit, der tag bricht an, Pol. dnia ye, Vng. *meg wyrrad*, aut certe gliscere et intendi, ut apud Virg. Expleri mentem nequit ardescitque tuendo. (*az – sco inchoatív formáról*)
- G6^v: Haec vero est propria verborum natura, indicare discrimina temporum. Sunt autem quinque et communi sensu dijudicari possunt.
- Praesens ich Kom. Pol. Przychodzą. Vn. *Mostan iwek*.
- Praeteritum imperfectum ich Kam. Pol. Przychodzalem. Vn. *Iwek wala*.
- P. perfectum ich byn Kommen. Pol. przyszedlem. Vn. *Eliwthem*.
- P. plus quam perfectum ich war Kommen. Pol. Przyszedlem byl. Vng. *El iwthem wala*.
- Futurum ich wurd Kommen. Pol. Przyde. Vng. *El iwek*.
- H7^v: Insero inseui insitum, cum significat ympfem ἐμφοτεῖν Pol. Szczepycz. Vng. *Olthatni*. (*-ro-végű igék perfectuma*)
- I5^v: Impersonalia dicuntur quae personam certam nominatio casu in indicatio non recipiunt, sed mutatur nominatio personae in obliquis, ut quod germanice personaliter dicimus, Ich muß Vergilium außen lernen, Pol. muszą ssie Virgiliusza zewna nauczyć, Vnga. *Zwksegh hogy en korde*¹⁸ *meghtanuliam a Virgiliusth* latine impersonaliter effertur, oportet me ediscere Virgilium.
- I6^r: Passivae vocis impersonalia fiunt ab omnibus uerbis actiuis, et neutris, ut docetur, scribitur. Virgilius: Vsque adeo turbatur agris. Et germani habent hoc genus impersonalia, sic enim efferunt 'legitur', man list, Pol. *czcie*¹⁹ *ssia*, Vng. *olwasthatik*. Dicitur, man sagt, Pol. Biwa powyedano. Vng. *mondattthatikh*. Ex his figuris germanici sermonis facile intelligent pueri naturam horum uerborum sentientque nullam certam personam impersonalibus praeponi.
- I8^v: In loco significant hic, illic, istic, ibi, ubi, ubicunque, ubique, ubiuis, alibi, intus, foris, supra, droben, Pol. *wisschi*, Vn. *phen*. infra drunden, Pol. *nischi*. Vng. *Alath*. (*az adverbiumokról*)
- K2^v: Supra droben. Pol. nad. Vn. *pheleth*.

¹⁸ A „kordé” (*corde*) szó jelentésfejlődéséről: WALDAPFEL József, *Corde > kordé*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 58(1934), 189–190, aki a *Domonkos-kódexből* (1517) és a *Jordánszky-kódexből* (1519) idézi legkorábbi előfordulásait, az itt is látható „emlékezetből”, „memoriter” értelemben.

¹⁹ Erre a formára lásd: *Słownik staropolski*, szerk. Stanisław URBAŃCZYK, Varsó, PAN, 1955, I. kötet, 359.

Hungarica in den Beständen der Bibliothek und des Archivs der Franckeschen Stiftungen zu Halle

Die Beziehungen zwischen den Franckeschen Stiftungen zu Halle und Ungarn gehen in das frühe 18. Jahrhundert zurück. Sie spiegeln sich heute in den Beständen des Archivs und der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen wider. Prof. Dr. István Monok erkannte schon in den 90er Jahren, als er zu regelmäßigen Besuchen in die Franckeschen Stiftungen kam, dass diese Bestände bereichende Zeugnisse für den deutsch-ungarischen Kulturkontakt in der Frühen Neuzeit bereithalten und es sich lohnen würde, die Hungarica in den Beständen der Bibliothek und des Archivs genauer zu verzeichnen und zu untersuchen. Deshalb lud er im Jahr 2000 den damaligen Direktor der Franckeschen Stiftungen Prof. Dr. Paul Raabe (1927–2013) nach Budapest ein. Raabe war nach seiner Pensionierung als Direktor der berühmten Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel nach Halle gekommen, um die vom Ruin bedrohte Schulstadt des 18. Jahrhunderts wiederaufzubauen. Seine letzte Reise als amtierender Direktor der Franckeschen Stiftungen führte ihn nach Budapest. In seinen Erinnerungen *In Franckes Fußstapfen: Aufbaujahre in Halle an der Saale* (2002) hat er die Begegnung mit István Monok eindrucksvoll beschrieben: „Eine meiner letzten Amtshandlungen kurz vor meinem Ausscheiden war eine Reise nach Ungarn in Begleitung meiner Frau und unserer Bibliothekarin Dr. Britta Klosterberg. Der neue Generaldirektor der Nationalbibliothek Budapest, unser langjähriger Freund Professor István Monok, hatte uns zur Unterzeichnung eines Vertrags über die Zusammenarbeit zwischen den beiden Institutionen eingeladen. In dem hoch über der Stadt gelegenen Burgkomplex empfing er uns in seinem großzügigen Dienstzimmer. Auf dem Rundgang waren wir von der monumentalen Gestaltung der Lesesäle und Arbeitsräume, der Schatzkammern und der riesigen Flure beeindruckt. An diesem Ort wird der nationale Anspruch des oft unterdrückten ungarischen Volkes hervorragend repräsentiert. Daß gerade die Franckeschen Stiftungen einen Brückenkopf der ungarischen Kulturbeziehungen zu Deutschland werden, ist ein besonderes Zeichen des Vertrauens. Ungarische Kollegen und Nachwuchswissenschaftler führen Seminare in Halle durch und arbeiten als Stipendiaten in den Sammlungen der Stiftungen.“¹

Der von Paul Raabe und István Monok unterzeichnete Kooperationsvertrag ging über den üblichen Informations- und Schriftentausch hinaus und bezog ausdrücklich die Erschließung der Bestände ein. Es ist das große Verdienst von István Monok, alles erdenklich Mögliche dafür getan zu haben, dass Wissenschaftler aus Ungarn zu Forschungsaufenthalten nach Halle kamen, um die Hungarica in den Beständen zu ermitteln und zu verzeichnen, und finanzielle Mittel zur Bewältigung dieser Aufgabe zur Verfügung standen. Vier Bände sind bis jetzt unter dem Titel *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle* erschienen.

1. Die Franckeschen Stiftungen

Der pietistische Theologe und Pädagoge August Hermann Francke (1663–1727) gründete vor 300 Jahren vor den Toren Halles eine Armen- und Waisenanstalt, deren beeindruckendes Gebäudeensemble bis heute erhalten geblieben ist. Getragen von pietistischer Frömmigkeit setzte Francke mit seinen Stiftungen, die aus einem mehrgliedrigen Schulsystem, aus Wirtschaftsbetrieben, Gütern und wissenschaftlichen Instituten bestanden, den sozialen Problemen seiner Zeit ein Beispiel praktischer Nächstenliebe entgegen. Die pädagogischen Anstrengungen und die religiöse Erziehung begründeten den Ruf des halleschen Waisenhauses als „Neues Jerusalem“ in ganz Europa. Die erste protestantische Mission, die Diakonie, die Realschule in Deutschland, Millionen deutschsprachige Volksbibeln und eine Vielzahl der

¹ Paul RAABE, *In Franckes Fußstapfen: Aufbaujahre in Halle an der Saale*, Zürich u. Hamburg, 2002, 267.

gängigen evangelischen Kirchenlieder haben ihren Ausgangspunkt in den Franckeschen Stiftungen. Im 19. Jahrhundert und über die Zeit des Nationalsozialismus bestanden die Stiftungen als christlich geprägte und humanistische Schulstadt fort. In der DDR verloren sie ihre Selbstständigkeit und verfielen baulich.²

Nach ihrer rechtlichen Wiederherstellung 1992 konnten mit großzügiger Unterstützung von Bund, Land, Stadt sowie privaten Spendern die historischen Gebäude saniert werden. Über 4.000 Menschen lernen, arbeiten und leben heute wieder auf dem Gelände der historischen Schulstadt. Die Franckeschen Stiftungen zählen heute zu den kulturellen Leuchttürmen von nationaler Bedeutung in Deutschland. Das historische Waisenhaus bildet das kulturelle Zentrum mit jährlich über 30 Ausstellungen sowie Veranstaltungen für Kinder. Die historische Bibliothek von 1728, die barocke Kunst- und Naturalienkammer sowie das Archiv beherbergen Quellen aus allen Wissensgebieten, die im Studienzentrum August Hermann Francke in zahlreichen Projekten erschlossen und erforscht werden.³ Die Bestände spiegeln den Aufstieg, die Blütezeit und den Niedergang des Halleschen Pietismus wider und konzentrieren sich auf die zweite Hälfte des 17. und die erste Hälfte des 18. Jahrhunderts. Aber auch Drucke aus dem 15. und 16. Jahrhundert, darunter zahlreiche Traktate der Reformationszeit, befinden sich in der Bibliothek, deren Bestand durch zahlreiche Sondersammlungen, unter anderem eine umfangreiche graphische Porträtsammlung, ergänzt wird.

2. Die Beziehungen zwischen den Franckeschen Stiftungen und Ungarn im 18. Jahrhundert

Die Vielfalt der internationalen Kontakte, die August Hermann Francke Anfang des 18. Jahrhunderts anbahnte, gehört zu den spannenden, in weiten Teilen noch zu erforschenden Themen, die die Franckeschen Stiftungen in den letzten Jahren zu einem zentralen Schwerpunkt ihres Wissenschaftsprogramms erhoben haben. Die reichhaltigen Bestände in Bibliothek und Archiv der Franckeschen Stiftungen zeugen von den Beziehungen nach England und in die Niederlande, nach Mittel- und Osteuropa, nach Indien und nach Nordamerika. Ihnen lagen sowohl interkulturell-wissenschaftliche als auch theologisch-missionarische Intentionen zugrunde. Das Waisenhaus in Halle sollte Fundament und Ausgangspunkt für eine universale, religiös fundierte Verbesserung aller Stände in- und außerhalb Deutschlands werden. Das war August Hermann Franckes Vision von einer weltweiten Verbreitung des halleschen Pietismus. In diesen Kontext sind auch die Beziehungen zu Ungarn einzuordnen.⁴

An der 1694 gegründeten Friedrichs-Universität in Halle studierten protestantische Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen. Sie lernten August Hermann Francke und die von ihm begründeten Anstalten kennen und wurden so von seiner pietistischen Gesinnung beeinflusst.kehrten die Studenten in ihre Heimat zurück, korrespondierten sie häufig noch lange mit Francke oder seinen Mitarbeitern.⁵ Sie wurden damit Teil des weltweiten hallischen Korrespondenznetzwerks.⁶ In ihren Briefen nach Halle baten sie vor allem um Übersetzungen

² Vgl. Helmut OBST, *August Hermann Francke und sein Werk*, Halle, 2013; *Die Welt verändern: August Hermann Francke – ein Lebenswerk um 1700*, hrsg. v. Holger ZAUNSTÖCK, Thomas MÜLLER-BAHLKE, Claus VELTMANN, Halle, 2013.

³ Brigitte KLOSTERBERG, *Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen*, mit Fotografien von Klaus E. GÖLTZ, Halle, 2007; Thomas MÜLLER-BAHLKE, *Die Wunderkammer der Franckeschen Stiftungen*, Fotografien von Klaus E. GÖLTZ, 2., überarb. u. erw. Auflage, Halle, 2012.

⁴ *Pietas Hallensis Universalis: Weltweite Beziehungen der Franckeschen Stiftungen im 18. Jahrhundert: Ausstellung und Katalog*, hrsg. Paul RAABE unter Mitarbeit von Heike LIEBAU (Indien), Thomas MÜLLER (Amerika), Halle, 1995; István BITSKEY, *Die Wirkung des deutschen Pietismus in Ungarn = Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn: Beiträge zur mitteleuropäischen vergleichenden Kulturgeschichte*, Frankfurt am Main [u. a.], 1999, 137–146; Zoltán CSEPREGI, *Magyar pietizmus 1700–1756: Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Budapest, 2000; Zsuzsa FONT, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001; Zoltán CSEPREGI, *Pietismus in Ungarn 1700–1758*, Beiträge zur ostdeutschen Kirchengeschichte, 6(2004), 25–38.

⁵ Zsuzsanna FONT, *Ungarische reformierte Studenten in Halle bis etwa 1733 = Halle und Osteuropa: Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus*, Hrsg. v. Johannes WALLMANN, Udo STRÄTER, Tübingen, 1998, 283–298.

⁶ Brigitte KLOSTERBERG, *August Hermann Francke und das hallische Kommunikationsnetzwerk: Bedeutung, Überlieferung, Erschließung = Die Welt verändern..., i. m., (2. j.) 157–165.*

geistlicher Werke in ungarischer Sprache. Francke ging auf die Wünsche ein, denn die Vermittlung von Büchern in der jeweiligen Landessprache gehörte zu dem Erfolgskonzept seiner interkulturellen Bemühungen. Als Vater des ungarischen Pietismus gilt András Torkos (1669–1737), der auf Anraten Philipp Jakob Speners (1635–1705), des Begründers des lutherischen Pietismus, bei August Hermann Francke studierte. Er übersetzte u. a. Luthers *Kleinen Katechismus* ins Ungarische und ließ ihn in Halle drucken. In der Folge fanden auch Franckes Schriften ihren Weg nach Ungarn, übersetzt von den Schülern Torkos', den ungarischen Theologiestudenten Márton Vázsonyi (1688–1737) und György Bárány (1682–1757).⁷ Später publizierten die beiden Theologen, die als hoch angesehene pietistische Geistliche in ihrer Heimat wirkten, gemeinsam mit János Sartorius (Szabó) (1695–1756) in vollständiger Übersetzung Johann Arndts *Vier Bücher vom wahren Christentum*. Dieses zum Klassiker protestantischer Erbauungsliteratur avancierte und in zahlreiche Sprachen übersetzte Werk war für die Pietisten von großer Bedeutung.⁸ Szabó eröffnete 1724 in Nemescsó (früher Tschobing) ein Waisenhaus nach halleschem Vorbild.

Unter den vielen Pietisten des Karpatenbeckens, die in ihrer Heimat im Sinne August Hermann Franckes wirkten, ragt besonders der bedeutende Gelehrte Mátyás Bél (1684–1749) hervor, der in die Geistesgeschichte seines Landes als Verfasser der *Notitia Hungariae historico-geographica* einging. Er studierte von 1704 bis 1708 in Halle und unterrichtete in dieser Zeit sogar Franckes Sohn Gotthilf August (1696–1769). Er wirkte danach viele Jahre als Gemeindepfarrer, Schulrektor und Gelehrter in Pressburg, heute Bratislava, das zu seinen Lebzeiten auch "Klein-Halle" genannt wurde. Seine Schule organisierte er nach dem Vorbild des Halleschen Waisenhauses.⁹ Er übersetzte die Schrift *Compendium oder kurtzer Begriff der ganzen christlichen Lehre in 34 Articulen* (Halle, 1705) von Johann Anastasius Freylinghausen (1670–1739), dem engen Mitarbeiter und Schwiegersohn Franckes, ins Ungarische.¹⁰

3. Die Erschließung der *Hungarica* in der Bibliothek und in dem Archiv der Franckeschen Stiftungen

Dank des Interesses der halleschen Pietisten an Ungarn befinden sich in der Bibliothek und dem Archiv der Franckeschen Stiftungen zahlreiche, vor 1800 erschienene Bücher, Landkarten, Ansichten und Porträts mit Bezug zu Ungarn sowie Briefe von und an Personen, die im Gebiet des Karpatenbeckens ansässig waren. Seit 2001 werden diese Bestände sukzessive von Wissenschaftlern aus Ungarn gesichtet und erschlossen: Von 2001 bis 2006 hat Attila Verók in den Sommermonaten den gesamten Altbestand der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen, etwa 90.000 Bände und 13.000 Porträts, nach *Hungarica* durchsucht und in einer Datenbank erfasst. In einem der Sommer kam László Pászti hinzu und verzeichnete die historischen Karten. Die Archivalien mit *Hungarica*-Bezug sind von Zoltán Csepregi in mehreren Forschungsaufenthalten recherchiert und formal und inhaltlich verzeichnet worden. Auf diese Weise ist ein imposanter Datenpool entstanden, aus dem Veröffentlichungen unter dem Titel *Die Hungarica Sammlung*

⁷ August Hermann FRANCKE, Übers. v. Márton VÁZSONYI, *Írás szerint való életnek regulai [...]*, Halle, Orban, 1711. Die Schrift erschien auf Deutsch erstmals 1691 unter dem Titel *Schriftmäßige Lebens-Regeln*. August Hermann FRANCKENAK, *Oktatása a gyermek nevelésről az igaz isteni félelemre és kegyességre [...]*, Hrsg. v. György BÁRÁNY, Halle, Orban, 1711. <urn: http://digital.francke-halle.de/mod3/content/ titleinfo/2094> [letzter Zugriff: 17.02.2016]. Die Schrift erschien auf Deutsch erstmals 1705 unter dem Titel *Unterricht wie die Kinder zur wahren Gottseligkeit und christlichen Klugheit anzuführen sind*; August Hermann FRANCKE, Übers. v. Márton VÁZSONYI, *Rövid és együgyű de fundamentomos ut mutatása*, Halle, Orban, 1711. Die Schrift erschien auf Deutsch erstmals 1695 unter dem Titel *Kurze und Einfältige, jedoch gründliche Anleitung zum Christentum* (nicht nachgewiesene Erstausgabe 1695).

⁸ ARND Jánosnak *Az Igaz Keresztységről [...]*, Jena, 1741, Hrsg. János SZABÓ, Übers. v. Márton VÁZSONYI, György BÁRÁNY; Márta NAGY: „*Pietas Hungarica*”: *Die ungarischen Übersetzungen des Wahren Christentums und des Paradiesgärtleins von Johann Arndt = Halle und Osteuropa...*, i. m., (5. j.) 275–282.

⁹ Daniel VESELY, *Matthias Bel und der Einfluß des hallischen Pietismus auf Kirche und Schulwesen der Slowakei = Halle und Osteuropa...*, i. m., (5. j.) 243–261.

¹⁰ Johann Anastasius FREYLINGHAUSEN, Übers. v. Mátyás BÉL, *Compendium avagy Rövid Summaja az egész Keresztény Tudomanyinak XXXIV. Articulusaiban foglaltatott [...]*, Halle, Zeitler, 1713.

der *Franckeschen Stiftungen zu Halle* sukzessive hervorgehen. Dabei handelt es sich nicht um eine geschlossene, eigene Sammlung, sondern die „Hungarica“ sind über die Bestände des Archivs und der Bibliothek verstreut und mussten in mühevoller Arbeit erst ermittelt werden. Die Bezeichnung „Hungarica“ bzw. „Hungaricum“ wird dabei auf sämtliche Völker und Kulturen angewendet, zu denen August Hermann Francke, seine Mitarbeiter und Nachfolger im Gebiet des Karpatenbeckens Beziehungen unterhielten, also auch zu Deutschen, Slowaken und Rumänen. Dass es sich wirklich lohnt, die „Hungarica“ in den Beständen der Franckeschen Stiftungen zu ermitteln, hat bereits die erste gemeinsame Publikation über die Porträtstiche gezeigt.¹¹ Von den 198 Porträts war lediglich ein Anteil von 27% in der Historischen Bildergalerie des Ungarischen Nationalmuseums, der wichtigsten historischen ikonographischen Sammlung Ungarns, vorhanden. Der Unterschied zwischen den Sammlungen in Ungarn und der vergleichsweise bescheidenen Porträtsammlung in Halle ist darauf zurückzuführen, dass das Material der ungarischen Sammlungen primär aus Wien stammt, folglich porträtierte Personen katholischer gegenüber denen lutherischer Konfession überwiegen. Die Porträtsammlung in der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen hingegen wurde von dem Pietisten Jacob Gottfried Bötticher (1692–1762), dem Buchhändler des Halleschen Waisenhauses, angelegt und beinhaltet daher hauptsächlich die Bildnisse protestantischer Gelehrter.¹² Dazu zählt etwa auch ein repräsentatives Porträt von Mátyás Bél, das ihn als Historiker in einem zeittypischem Rock gekleidet, eine Feder in der Hand und in ein Buch schreibend, zeigt. Dieses mit dekorativem Rahmen und mit Wappen gestaltete Bildnis gehört zu den herausragenden Porträts der Porträtsammlung der Franckeschen Stiftungen: Das Schabkunstblatt wurde nach einem Ölbild des in Ungarn geborenen böhmischen Malers Jan Kupecký (1667–1740) von dem Augsburger Stecher Johann Jakob Haid (1704–1767) 1730 gestaltet.¹³

Der nächste Band über die Hungarica in den Sammlungen der Franckeschen Stiftungen erschien 2009 und versammelt die Historischen Karten und Ansichten. Dieser Band bietet nicht nur Angaben zu Atlanten, Kartenwerken und Einzelkarten, sondern auch „verborgene“ Landkarten und Ansichten, die sich in den Büchern der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen befinden.¹⁴ Ursprünglich war geplant, die Verzeichnung der Landkarten und Stadtansichten als Annexum in der geplanten Publikation über die alten Drucke mit Hungarica-Bezug abzdrukken. Dank der unermüdlichen Spurensuche der beiden Bearbeiter Attila Verók und László Pásztí kamen aber so viele Karten und Ansichten zu Tage, dass es sinnvoll erschien, die Landkarten und Ansichten mit Bezug zu Ungarn in den Beständen der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen in einer eigenen Publikation zu versammeln. Um die zum Teil farbigen Karten und Ansichten auch wirkungsvoll präsentieren zu können, wurde ein Katalog mit professionellen Fotografien herausgegeben. Der Band umfasst 152 Landkarten und 292 Ansichten. Sie stammen aus 72 Büchern mit geografischen oder historischen Themen und aus 33 Atlanten bzw. Kartensammelbänden, darunter den bekanntesten Werken der holländischen Kartographie des 17. Jahrhunderts von Willem Blaeu (1571–1638) und Jan Janssonius (1588–1664). Nur fünf Landkarten lagen als Einzelblätter vor. Und wie erhofft, brachte die Erschließung auch Material zum Vorschein, das bis jetzt in der ungarischen Fachliteratur gänzlich unbekannt ist. So finden sich beispielsweise in einer Sammelmappe von Heinrich Milde (1676–1739), einem Mitarbeiter August Hermann

¹¹ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, Hrsg. v. Brigitte KLOSTERBERG, István MONOK, Teil 1, *Porträts*, Bearb. v. Attila VERÓK, György RÓZSA, Halle, 2003.

¹² Rhea MATSCHKE, „Du fragst wen stellet doch dis schöne Kupfer für...“: *Die Porträtsammlung der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen*, Halle, 2003.

¹³ Porträt von Mátyás Bél. Schabkunstblatt, gestochen von Johann Jakob Haid nach einem Gemälde von Jan Kupecký, [1730]. Halle, Bibliothek der Franckeschen Stiftungen, Porträtsammlung C 122; *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, Teil 1, *Porträts*, i. m., (11. j.) 12–13.

¹⁴ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, Hrsg. v. Brigitte KLOSTERBERG, István MONOK, Teil 2, *Historische Karten und Ansichten*, Bearb. v. László PÁSZTI, Attila VERÓK, Halle, 2009.

Franckes, der für die Beziehungen nach Mittel- und Osteuropa zuständig war,¹⁵ zwei Karten in Federzeichnung, einmal von Ungarn und einmal von Siebenbürgen, die beide auf 1712 datiert sind. Unter den 292 Ansichten befinden sich sogar 52 Blätter – das ist ein Anteil von 18% –, die in der Fachliteratur gar nicht oder nur in abweichenden Varianten bekannt sind, darunter zahlreiche Stadtansichten aus dem Werk *Annehmliche Merkwürdigkeiten derer an ober und unter der Donau gelegenen Königreiche*, gedruckt in Nürnberg 1685.¹⁶

Seit Ende 2015 liegt nun auch ein zweibändiges, von Zoltán Csepregi bearbeitetes Kompendium über die Handschriften mit Hungarica-Bezug vor.¹⁷ Csepregi hat alle historischen Archivabteilungen des Archivs der Franckeschen Stiftungen nach Hungarica durchsucht und 1.556 Dokumente, darunter 1.240 Briefe, ermittelt, chronologisch geordnet sowie formal und inhaltlich beschrieben. Der zweite Band enthält vor allem 853 Biogramme von den in den Quellen erwähnten Personen und Register (Orte, Personen, Sprachen). Das älteste Schriftstück ist ein 1543 verfasster Brief von Andreas Batizi (1510–nach 1545) an Philipp Melancthon (1497–1560). Die Mehrheit der Dokumente stammt aber aus der Blütezeit des Halleschen Pietismus in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, als viele Studenten aus Ungarn nach Halle kamen. In der Korrespondenz zwischen August Hermann Francke und seinen Schülern aus Ungarn lässt sich gut die Wirkung seiner pädagogischen Ideen auf Ungarn nachweisen, denn die Quellen überliefern „biographische Daten zur Bildungs- und Schulgeschichte sowie zum Forschungsfeld *Peregrinatio academica*“.¹⁸ Einen Schwerpunkt der Überlieferung bildet die Korrespondenz zwischen dem Halleschen Waisenhaus und den Predigern an den Kapellen der schwedischen oder dänischen Gesandtschaften in Wien, die über Ereignisse im Habsburgerreich nach Halle berichteten und dabei häufig ungarische Themen aufgriffen. Die Überlieferung im Archiv der Franckeschen Stiftungen ist deshalb – wie Zoltán Csepregi in der Einleitung zu den beiden Bänden eindringlich dargestellt hat – von nicht zu unterschätzender Bedeutung für die Forschung, weil in Wiener Archiven über die Funktion der evangelischen Gesandtschaftskapellen, deren Gesandte und den von ihnen unterhaltenen geheimen Beziehungen kaum Quellen vorhanden sind.¹⁹

In den nächsten Jahren wird die Arbeit von Attila Verók über die alten Drucke mit Hungarica-Bezug erscheinen. Es ist zu erwarten, dass zahlreiche alte Drucke im Altbestand der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen vorhanden sind, die in ungarischen Sammlungen nicht sehr verbreitet oder sogar gar nicht vorhanden sind. Attila Verók hat etwa 3.500 Titel mit Ungarn-Bezug in eine Datenbank katalogisiert. Er hat nicht nur Titel verzeichnet, die auf Ungarisch geschrieben, von einem Ungarn verfasst oder in Ungarn gedruckt worden sind, sondern auch solche, die ungarische Themen enthalten, einem Ungarn gewidmet sind oder den Provenienzeintrag eines Ungarn aufweisen. Prominentestes Beispiel ist ein Autogramm des humanistischen Gelehrten und Bischof András Dudith (1533–1589) in einem Exemplar des *Epistolarum opus complectens* des Erasmus von Rotterdam (1469–1536), gedruckt bei Froben in Basel 1538.²⁰ István Monok wird alles dafür tun, dass auch diese Arbeit publiziert werden wird, denn er ist nicht nur ein tatkräftiger, sondern auch ein äußerst zuverlässiger Kooperationspartner, der immer wieder den wissenschaftlichen Austausch sucht, mit Studenten nach Halle kommt und damit die Kenntnisse über den hallisch-ungarischen Kulturkontakt des 18. Jahrhunderts vermittelt und weiterträgt. Dafür gebühren ihm großer Dank und Anerkennung.

¹⁵ Brigitte KLOSTERBERG, *Die Bücherschenkung des Slavisten Heinrich Milde (1676–1739) an die Bibliothek des Halleschen Waisenhauses* = Dmitrij I. TSCHIZEVSKIJ, *Impulse eines Philologen und Philosophen für eine komparative Geistesgeschichte*, Hrsg. v. Angela RICHTER, Brigitte KLOSTERBERG, Berlin u. Münster, 2009, 31–41.

¹⁶ Joh. von M[AUERER], *Annehmliche Merkwürdigkeiten derer an ober und unter der Donau gelegenen Königreiche Fürstenthümer Grafschaften [...] Worinnen [...] Ungarn Siebenbürgen Wallachey und ein Theil der Europäischen Turkey [...] beschrieben*, Nürnberg, Hoffmann, 1685. Halle, Bibliothek der Franckeschen Stiftungen: 99 G 2.

¹⁷ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, Hrsg. v. Brigitte KLOSTERBERG, István MONOK, Teil 2A–B, *Handschriften*, Bearb. v. Zoltán CSEPREGI, Budapest, 2015.

¹⁸ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, Teil 2A–B, *Handschriften* [s. Anm. 14], XVI.

¹⁹ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, Teil 2A–B, *Handschriften* [s. Anm. 14], XVII.

²⁰ ERASMUS Desiderius, *Epistolarum opus complectens [...]*, Basel, Froben, 1538. Halle, Bibliothek der Franckeschen Stiftungen: 33 B 1.

Egy ismeretlen mariánus ferences könyvtár a 18. században

A 18. századi szerzetesrendi könyvtárak történetének feltárása a könyv- és könyvtártörténet ígéretes kutatási területe.¹ A Somogy megyei Mesztegyről a földbirtokos Hunyadi család 1744. október 13-án a középkor végi domonkos kolostor egykori meglétére hivatkozva mariánus ferences kolostort alapított.² A mariánus ferencesek tényleges bevezetése (introductio) Mesztegyőre – Mária Terézia, Padányi Bíró Márton veszprémi püspök és Somogy vármegye előjárósága egyetértésével – 1747. január 15-én történt meg.³

Könyvtártörténeti források

A kolostor alapítólevelében a Hunyadi család tizenkét szerzetes ellátására tett ígéretet. Az alapító iratban könyvtárról vagy könyvadományról nem esik szó.⁴ Ugyanakkor közismert tény, hogy a szerzetesi regula szerint a szerzetesi életmódtól elválaszthatatlan a könyvek használata. A mesztegyői mariánus ferences könyvtárról a szerzetesi élet beindulását követően – mivel a szerzetesek közül egyvalaki folyamatosan plébánosi, azaz világi papi feladatokat is ellátott – először az 1748. november 21-i egyházmegyei canonica visitatio tájékoztat: a szükséges megjegyzés szerint a szerzetesi közösségnek vannak könyvei, melyek birtokosa (tulajdonosa) a mariánus ferences provincia, továbbá a szerzetesek vezetik a plébánia működéséhez elengedhetetlenül szükséges hivatali kéziratokat is.⁵ Tehát az alig két év alatt (1747. I. 15. – 1748. XI. 21.) létrejött könyvtárnak nem volt köze a világi alapítóhoz, a könyvekről a provincia előjárósága gondoskodott, a plébániai anyakönyvek vezetésére pedig a veszprémi egyházmegye kötelezte a ferenceseket.

A következő egyházmegyei vizitáció alkalmával (1778. május 28.) felvett jegyzőkönyvből már nem csupán a szerzetesi könyvtár létezéséről értesülünk, hanem megismerhetjük a könyvtár összetételét is. A plébánosi feladatkört ekkor a ferences superior, Krancsics Marcián töltötte be, a könyvtárról is ő nyilatkozott. Az irat szerint a mesztegyői ferenceseknek nincsenek magántu-

¹ Vö. pl. KNAPP Éva, *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században, I–II, Rekonstrukciós kísérlet*, MKSz, 108(1992), 193–216, 313–331; *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon, 1526–1726, Jegyzékszerű források*, s. a. r. ZVARA Edina, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptum Rt., 2001; EMÖDI András, *A pálos rend tövisi kolostorának könyvtára a 18. században = Könyves műveltség Erdélyben*, összeáll. BÁNYAI Réka, Marosvásárhely, 2006, 51–73; Uő, *Kapucinusok és könyvtárak Nagyváradon a 18. században (1727–1785)*, Nagyvárad-Bp., 2006; *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon: ferences könyvtárak, 1681–1750*, s. a. r. ZVARA Edina, Bp., OSZK, 2008.

² A templom és a kolostor történetéhez lásd KNAPP Éva, *Egy rejtőzködő középkori templom és kolostor: Mesztegyő*, Műemlékvédelem, 58 (2014), 15–30. A településen az 1748. november 21-i veszprémi egyházmegyei canonica visitatio adatai alapján 42 család élt. Canonica visitatio, Mesztegyő 1748, Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár, Veszprém (= VÉL), A8/9, (c.) 188–204, itt: 193–202.

³ Stephanus Lenthly veszprémi kanonok jelentése (relatio) a mariánus ferencesek bevezetéséről (introductio) Mesztegyőre, 1747. január 15. Ministerstvo Vnútra Slovenskej Republiky Štátny Archív v Bratislave, Archiv Mariánskej Provincie Františkánov v Bratislave (1253–1918) (= Ministerstvo Vnútra [...]), Ladula 28 (183), Kláštor v Mesztegyői fasc. 3. nr. 1; LENTY István, *Nova plantatio eucharistica. Titkos értelmű feláldozott Plantálás [...] Mellyet [...] vitt végben [...] Mesztegyői ó Templomban, Boldog Aszszony havának 15-dik napján 1747-dik Estendőben [...]*, Posen, Royer Maradéki, (1747).

⁴ A mesztegyői mariánus ferences konvent alapító levele Hunyadi Antaltól, Ürmény, 1744. október 13. Ministerstvo Vnútra [...], Ladula 28 (180), Kláštor v Mesztegyői extraordinaria nr. 3c. Ugyanitt megtalálható az alapítólevél P. Sidorius Vászolics guardianus saját kezű másolatában is. Az alapítólevél részleges közlése: P. Odoricus BALÁZSOVITS, *Brevis Historia conventuum Ordinis S. Francisci Seraphici Reformatae Provinciae S. Mariae Hungariae ex authenticis fontibus in Archivo Provinciae existentibus*, Posonii, typis Fr. R. Mayer, 1869, 181–183.

⁵ „Habet libros ad Almam Provinciam spectantes, Matriculam autem, cui inseruntur Baptisatorum, Copulatorum ac De mortuorum nomina, et cognomina.” Canonica visitatio, Mesztegyő 1748, i. m., (2. j.) 192.

lajdonban lévő könyveik, s a könyvtárban megtalálható műveket röviden, tételesen felsorolták.⁶ A megadott bibliográfiai adatok ugyan korlátozódtak a szerzőkre, a rövid címekre, illetve a tartalom körülírására, és a szűkös adatok mindössze néhányszor egészültek ki a mű nyelvének jelzésével, ennek ellenére a nyomtatványok jelentős része azonosíthatónak bizonyult. A csupán vesszővel, vagy azzal sem elválasztott tételek szerint a könyvtárban őrzött művek száma 71, s ezekhez számították a mindössze két, hivatalból vezetett kéziratot.⁷

A könyvtárral kapcsolatos következő forrás egy részletező katalógus, melyet 1788. június 11-én kezdtek el összeírni. Ekkor került sor a mariánus ferencesek II. József kori újabb részleges feloszlására, a keszthelyi és a mesztegnyői rendház megszüntetésére.⁸ A mesztegnyői konvent könyvjegyzéke nyolc nap alatt, 1788. június 19-re készült el, ekkor írták alá hivatalosan.⁹ Az első cellában elhelyezett könyvtár állományát az elhelyezési rendben, szekrényenként foglalták jegyzékbe, mindegyik mű önálló sorszámot kapott, melyet a következő adatsorok követtek: példányszám, cím, szerző, megjelenési hely és idő, a mű köteteinek száma és a formátum. Az utolsó adatsort egy-egy műnek a könyvtárban megtalálható példányai pénzben kifejezett értékének szánták, de a rovat kitöltetlen maradt. Az összesen 209 sorszámmal ellátott mű a példány- és a kötetszámok figyelembevételével 356 kötetet tett ki. A katalógus összevethetőnek bizonyult a könyvtár korábban rögzített canonica visitatiós jegyzékével: az 1778. évi felsorolásból 42 művet ez a katalógus is tartalmaz, a további 29 művet ebben a katalógusban – ismeretlen okból – nem vették számba.

1788. június 19-e után a szerzetesek továbbra is Mesztegnyőn maradtak az 1790. február 19-i „szétköltözésig”, s néhány héttel később (1788. július 4.) került sor a rendház teljes inventáriumának elkészítésére,¹⁰ melyben a leltár a szerzeteseket már tulajdonnal bíró világi személyekként kezelte. A cellák többségében a berendezési tárgyakon kívül könyvek is voltak. Ezeket röviden (szerző, cím, tulajdonos, a mű köteteinek száma, méret) tételesen felsorolták. Összesítve az adatokat, a tizenkét cella közül hét cellában (1, 3, 4, 7, 8, 9, 10) voltak változó számban könyvek (3 a cellánkénti legkevesebb, 43 a cellánkénti legtöbb könyv),¹¹ s összesen 110 művet vettek számba 125 kötetben. Az inventáriumot a Mesztegnyőn tartózkodó szerzetesek írták alá.¹²

A könyvtárra vonatkozó két forrásból származó 1788. évi összesített adatok a következők. Mivel a cellákban számba vett művek (110) közül 45 mű már a korábbi (1788. VI. 11.) könyvtárkatalógusban is fellelhető, az újonnan inventarizált művek száma 65 volt 71 kötetben, azaz ekkor a konventben található művek száma 274 (209 + 65), ami a példányokat és a többes

⁶ „P. Martianus Krancsics pro tempore superior conventus, qui per subalternos religiosos Parochiam administrat, libros proprios nullos habet, conventus autem quibus utitur sunt sequentes [...]” Canonica visitatio, Mesztegnyő 1778, VÉL, A8/13, (c.) 431–435, itt: 432–433.

⁷ „Matricula, in quam nomina baptisatorum in matrimonium conjunctorum ad fidem Catholicam conversorum, et mortuorum Item Protocollum, in quorum B. Resolutiones Regias, Episcopales constitutiones, et consistoriales ordinationes diligenter inscribit.” Canonica, i. m., (6. j.) 433.

⁸ Mária Terézia 1770-ben a mariánus ferences provinciának 28 rendházat engedett fenntartani 953 szerzetes számára. II. József ezt lecsökkentette 368 főre és további 9 kolostort, köztük a mesztegnyőit is, feloszlatta. NAGY BÉNI, *A mariánus ferencesek 1790-től az 1822-iki nemzeti zsinatig*, Bp., Szent István Társulat, 1914, 7, 15.

⁹ Az iratot a mesztegnyői ferencesek részéről Kramarics Péter gárdián írta alá. Ministerstvo Vnútra [...] Ladula 28 (185), Kláštor v Mesztegnyí, Catalog, fasc. 5. nr. 4.

¹⁰ Inventarium Supellectilium, et religiosorum mobiliu in cellis reverendi fratris Franciscanorum in conventu Mesztegnyíensi tam propriorum quam ad comunitatem invenibilium, Ministerstvo Vnútra [...] Ladula 28 (184), Kláštor v Mesztegnyí, Catalog, fasc. 4. nr. 6.

¹¹ A cellák lakói: 1. P. József Adolf, 3. P. Derkics Szaniszló, 4. P. Zsidanics Adrián, 7. P. Kramarics Péter, 8. meg nem nevezett concionator, valószínűleg azonos Rumi Mihállyal, 9. Fr. Takács Antal, 10. P. Földes Konrád, P. Balásy Bálint könyveit a 3. cellában, Bellovics Lőrinc könyveit az 1. cellában őrizték. Azaz, a laikus fraterok kivételével minden szerzetesnek voltak saját könyvei.

¹² Kramarics Péter gárdián, Zsidanics Adrián, Aingen Lampert, Farkas Mátyás, Balásy Bálint, József Adolf, Rumi Mihály, Derkics Szaniszló, Bellovics Lőrinc, Takács Antal és egy további aláírás nem olvasható. Közülük heten a nevük elé a P. (= Pater), négyen a Fr. (Frater) rövidítést írták. A tizenkettedik, ekkor nem Mesztegnyőn tartózkodó szerzetes Pater Földes Konrád volt, aki éveken át Csombárdon teljesített szolgálatot capellanus aulicusként. A fraterok közül a két laikus testvér Farkas Mátyás (a sütőházban lakott) és az olvashatatlan aláírású, az íráskép alapján idős, reszkető kezű frater volt, nekik egyáltalán nem volt magántulajdonuk.

köteteket összeszámolva 373 kötet. Ha a 65 újonnan leírt művet összevetjük az 1778. május 28-i könyvtárjegyzék azon 29 tételével, mely az 1788. júniusi katalógusban nem található meg, további négy mű (= 5 kötet) azonossága nyilvánvaló. Ezeket az előbbi adatsorból értelemszerűen leszámítva a mesztegnyői mariánus ferencesek könyvtára a feloszlásukkor 270 műből, összesen 368 kötetből állt. Mi lett ezekkel a könyvekkel? A cellákban összeírt „propria” jelzésű könyveket (1788. VII. 4.) a cellák lakói magukkal vihették kiköltözésükkor. A könyvszekrényekben őrzött könyvtár (1788. VI. 11.) sorsára két további forrásból következtethetünk. A szerzetesek egy személy, P. Rumi Mihály¹³ kivételével, aki plébánosként maradhatott a településen, 1790. február 19-én költöztek ki a rendházból. Ezen időpont előtt alig egy hónappal, 1790. január 15-én ismeretlen céllal egy újabb katalógus készült a kolostor könyvtáráról. A „Katalog” című irat „követi” az 1788. VI. 11-i könyvtárkatalógust,¹⁴ és nem vesz tudomást a cellákban 1788. július 4-én összeírt, magántulajdonként kezelt könyvekről. Az úrlapokon ugyanazokat a könyveket kívánták aktualizálva feltárni, mint korábban. A művekhez rendelhető tételszámok sorozata azonos (209), a rubrikák is, mindössze egyetlen oszlop, a korábban is kitöltetlen pénzbeli értékre vonatkozó nem lelhető fel, s hiányzik az utalás a könyvszekrényekre. Ebben a jegyzékben összesen 42 művet vettek számba korábbi tételszámaikon, a többi tételszámon a „de est”, „de est ex toto” megjegyzések olvashatók. Ezt a katalógust is hitelesítette egyrészt a kiküldött állami hivatalnok, Bakó Mihály, másrészt a mariánus ferences provincia megbízottja, P. Balogh Bernát. Jelenleg egyetlen olyan irat sem ismert, amelyben bármelyik részről hiányolták volna a korábban összeírt könyveket, ezekre 1790-ben valószínűleg már sem az állam, sem a mariánus provincia nem tartott igényt, sorsuk jobbára ismeretlen.

Az 1790-ben még meglévő 42 műből a későbbi plébániai könyvtárban 1815. szeptember 21-én, egy újabb veszprémi egyházmegyei canonica visitatio¹⁵ során mindössze három volt fellelhető.¹⁶ Ezek alapján feltételezhető, hogy az 1790-ben még kézbe vehető szerzetesi könyvtár maradékát továbbra is Mesztegnyőn őrizték. Ezt támasztják alá azok a további könyvadatok is, melyek az 1778-ban, illetve 1788-ban felsorolt művek közül 1815-ig kontinuusak (ezek jobbára – ismeretlen okból – nem azonosak az 1790-ben még meglévő kötetekkel).¹⁷

Az 1815. szeptember 21-i canonica visitációban Mesztegnyőn két könyvtárat különítettek el, a plébániai könyvtárat és a plébános saját könyveit.¹⁸ A mesztegnyői plébános ekkor Buday János volt, ebben a tanulmányban be nem mutatandó könyvei jelentős részben tankönyvek voltak.¹⁹ A plébániai, azaz a katolikus intézményi könyvtár 1815-ben mindössze 19 nyomtatványból és két kéziratos tételből²⁰ állt. A 19 kötetből 17 megtalálható a ferences szerzetesi könyvtár 1788. VI. 11-i katalógusában is. Egy további kötet két másik, korábbi (1778. V. 28., 1788. VII. 4.) katalógusban is fellelhető,²¹ s mindössze egyetlen, eddig még számba nem vett mű volt, a „Theol. Radicalis a Joanne Sbogar Vetero Pragae 1725 T. 1”²² (= Johannes Maria Sbogar *Theo-*

¹³ Rumi Mihály (†1805) egy helybeli család szülötte vagy rokona lehetett, azé a Rumi családé, akiket az 1748. november 21-i canonica visitatio is megemlíti a faluban élő 42 család egyikeként. A településen mai napig él a 'Rumi' család. A névalak jelzi, ez a család a török hódoltság idején is itt élt.

¹⁴ Ministerstvo Vnútra [...] Ladula 28 (186), Kláštor v Mesztegnyí, Katalog, fasc. 6. nr. 8.

¹⁵ Canonica visitatio, Mesztegnyő 1815, VÉL, A8/20, (c.) 113–140, itt: 134–137.

¹⁶ Nr. 7, 135, 146.

¹⁷ Ilyen mű például a Káldi György által magyarra fordított Biblia második kiadásának (Nagyszombat, 1732) az 1788. VI. 11-én leírt négy példányából egy példány.

¹⁸ Vö. HERMANN Egyed, EBERHARDT Béla, *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvtárája a XIX. század elején*, Veszprém, Egyházmegyei Könyvnyomda, 1942 – az itt közölt mesztegnyői könyvtáradatok ismeretlen okból jelentős részben nem azonosak a forrásként megjelölt 1815. évi canonica visitatio könyvtárra vonatkozó adataival, ezért a canonica visitatióból dolgoztam.

¹⁹ Canonica visitatio, Mesztegnyő, 1815, i. m., (15. j.) 136–137.

²⁰ Ezek: „Libri Protocollares sunt 2, in quo ordinationes tam Regiae, quam episcopales annuate inscribuntur”, illetve „Matriculares existant ab A° 1744. ubi tam baptisati, quam copulati ac mortui juxta rubricas inscripti habentur”. Mindkettőt folyamatosan vezethették.

²¹ PADÁNYI BÍRÓ Márton, *Enchiridion, Jaurini*, Streibig, 1750.

²² Canonica visitatio, Mesztegnyő, 1815, i. m., (15. j.) 135.

logia Radicalis, in qua fundamentaliter Veritas propugnatur (Vetero-Pragae, typ. C. J. Hraba, 1725). Ez az egyetlen mű, melynek eredetét, Mesztegyőre jutását jelenleg teljes homály fedi.

A mariánus ferences könyvtári és könyvhasználati előírások érvényesítése

A ferencesek könyvtári reguláiról Mezei Zsolt tett említést 2000-ben.²³ Őt követően 2008-ban Zvara Edina foglalkozott e témával.²⁴ Megállapította, hogy a ferencesek konzervatív módon a régi könyv- és könyvtárhasználati szabályokat folyamatosan érvényesítették és ezeket időről-időre újra kiadták.²⁵ Szerinte az 1750 előtti ferences könyvtárak közül közepes nagyságúnak tekinthetők a 400–600 kötetes gyűjtemények, s jelentős könyvtári szakrendszer kialakításáról a ferencesek esetén²⁶ nem beszélhetünk, mert a könyveket általában betűrend szerint rendezték el. Ettől némileg eltérnek a mesztegyői katalógusok (1778, 1788), mert ezekben ugyan nincs említés szakrendről, de nem is betűrendesek. A Pozsonyban 1730-ban megjelent mariánus ferences rendelkezéseket ismételten áttekintve²⁷ megállapítható, hogy a *De modo laborandi* című V. fejezet több pontjában található, könyvekre és könyvtárakra vonatkozó szabályok közül az első (V. § 1, 5.) ugyan példaként állítja a kolostorok gvárdiánjainak a könyvtárak felállításához a pozsonyi mariánus ferences könyvtárat, de annak rendjét ismeretlen okból nem részletezi.²⁸ E pozsonyi ferences könyvtár katalógusa közöletlen és számomra ismeretlen, ezért a budai ferencesek (kapucinusok)²⁹ 1735. évi közölt katalógusának szakrendjét³⁰ vettem össze a mesztegyői 1778. évi jegyzékkel. Megállapítottam, hogy a visitatiós jegyzőkönyv részeként fennmaradt mesztegyői könyvtári katalógus az elhelyezés rendjében közli a könyvek leírását,³¹ s ez a budaihoz hasonlítható, de annál egyszerűbb, a helyi adottságokhoz és a konkrét állományhoz igazított szakrend. A 71 mű általam rekonstruált szakrendje a következő (zárójelben az általam adott tételszámmal).

Biblia et Concordantiae (1–2)
 Canonistae (3–4)
 Theologia speculativa (5)
 Theologia morales (6–11)
 Controversistae et Catechetica (12–18)
 Concionatores (19–26)
 Historici Sacri (27–28)
 Libri precatorii (29–30)
 Diction. Rhet. Poetae ac Gramm. (31)
 Liturgici (32–41)
 Historici Profani (42–49)
 Manuscripti (50–51)³²

²³ MEZEI Zsolt, *Ferences kolostori könyvtárak Veszprém megyében*, Veszprém megyei honismereti tanulmányok 18(2000), 97–105.

²⁴ *Katolikus intézményi [...] ferences könyvtárak*, i. m., (1. j.) XI–XIV.

²⁵ Így pl. 1718-ban: *Constitutiones, et Statuta generalia Cismontanae familiae Ordinis Sancti Francisci de Observantia et decreti Capituli generalis Romani Anni 1639 et Toletani Anni 1658 [...]*, Venetiis, A. Bortoli, 1718.

²⁶ Zvara 1750 előtt 5 szakrendben felállított ferences könyvtárat említ meg: Buda, Csíksomlyó, Mikháza, Németújvár és Szakolca. *Katolikus intézményi [...] ferences könyvtárak*, i. m. (1. j.) XI–XIV.

²⁷ *Statuta constitutiones et decreta Provinciae S. Mariae Hungariae Ordinis Minorum Strictioris observantiae in capitulo Provinciali Posonii [...] die 18. Junii Anno 1730 [...]*, Posonii, Typis J. P. Royer, (1730) 23–26.

²⁸ *Laborabunt Patres Guardiani pro viribus, ut formales Bibliothecas instituant ad instar Posoniensis, cum nihil adeo necessarium sit et utile. Statuta*, i. m., (27. j.) 24.

²⁹ EMÓDI, *Kapucinusok*, i. m., (1. j.) XIII.

³⁰ *Katolikus intézményi [...] ferences könyvtárak*, i. m., (1. j.) 17–43.

³¹ Erre utal az a megjegyzés, mely az adott kötet többi könyvtől eltérő, funkcionális elhelyezését közli: „Martyrologium Romano Seraphicum **pro refectorio**” – kiemelés tőlem. *Canonica visitatio, Mesztegyő 1778*, i. m., (6. j.) 432. A kötetet a jegyzékben a liturgikus könyvek elején írták le, mivel étkezés alatt ebből olvasott a Lector. A Lector személyére vonatkozó szabályozást lásd *Statuta*, i. m., (27. j.) 41–42.

³² A kéziratok a plébánosi feladatkör során hivatalból vezetett kéziratok, a matricula és a protocollum.

- Libri linguarum – „Praeterea Hungarici Libri sunt” (52–60)
 – „Germanici” (61–64)
 – [Latini, sérült könyvek „sine titulo et tabula”] (65–68)
 – „Croatici”³³ (69–71)

A rekonstruált szakrendből egyrészt arra következtethetünk, hogy Mesztegyőn 1778 előtt ismertek egy, a budai szakrendhez hasonlító könyvtárrendezési mintát. Másrészt talán nem elharmkodott arra gondolni, hogy ez a közös szakrendi minta nem lehetett más, mint az említett, könyvtárakra vonatkozó szabályban példaként szolgáló pozsonyi mariánus ferences könyvtári rend.

A könyveket az 1788. évi katalógusban (1788. VI. 11.) is az elhelyezés rendjében írták le, de itt nem fedezhető fel sem szakrendi minta, sem a korábbi szakrend használata. Emiatt előfordul például, hogy ugyanazon szerző ugyanazon művének azonos kiadását, ha annak néhány tétellel később egy újabb példánya került kézbe, automatikusan egy újabb tételszámon újra leírták. Így például Benjamin Elbel *Theologia moralis* (Augsburg, Veith, 1733) két tételszámon (nr. 76, nr. 111) szerepel, s ugyanígy Francisco de Toledo *Summa casuum conscientiae [...]*-je (Coloniae, 1639) is két tételszámon (nr. 47 és nr. 144) található meg. Az abolíciós könyvjegyzék az I. és II. szám feltüntetésével jelezte, hogy a könyveket két szekrényben őrizték. Ezek a szekrények az 1788. VII. 4-i inventárium szerint az első cellában voltak, bennük méret szerint rendezték el a könyvállományt. Az I. szekrényben az 1–45. tételszámú fólió alakú könyvek és a 46–75. tételszámú negyedréti könyvek voltak. A II. szekrényben két fólió kötet (76–77.) után a negyedréti állomány folytatódott (78–110.), majd egy nyolcadréti (111.) és egy negyedréti (112.) kötet után következtek a nyolcadréti (113–203., 205–209.) kötetek, közéjük ékelődve egy negyedréti kötet (204).³⁴ Erre a teljesen formális, helykihasználásra törekvő rendre ösztönözte a szerzeteseket az állomány gyarapodásával szemben a rendelkezésre álló hely változatlanul maradása. A szakrend mellőzésére feljogosította őket a már idézett szabályozás egy másik pontja, amely a méret szerinti tárolás lehetőségére hívja fel a figyelmet (V. § 1.6).³⁵

Zvara Edina a mikházi és a csíksomlyói ferences katalógusok ismeretében fogalmazta meg, hogy a cellákban tartott kötetek révén egy rendház könyvtárát nemcsak közösségi, hanem magánkönyvtárként is lehet értelmezni, s e körülmény figyelembevételével válik egy könyvösszeírás olvasmányjegyzékké.³⁶ Az érvelés kapcsán megjegyzem, hogy a pozsonyi 1730. évi mariánus ferences szabályozás egyértelműen rendelkezett a cellákban tartott kötetekről is. A könyvtárosnak szabadságában állt korlátozás nélkül annyi könyvet szerzetestársai használatára bocsátani, amennyire nekik egyéni érdeklődésből vagy hivatali tisztségük ellátásához szükségük volt (V. § 1.6).³⁷ A privát használatra igényelt könyveket a szabályozás értelmében folyamatosan számon kellett tartani (V. § 1.7).³⁸

A mesztegyői könyvtár gyarapodása 1778 és 1788 között jelentős volt. A 71 kötetes könyvtár tíz év alatt 368 kötetes állománnyá alakult át. Ez a gyarapodás összességében 518%, azaz évenkénti átlagban csaknem 30 kötet. Az adat messze meghaladja a pozsonyi statútumokban kötelezően előírt évi egy-két kötetes bővítést (V. § 1.5).³⁹ A gyarapodás konkrét összetevőit és részleteit nem ismerjük. Valószínű, hogy a rendház által évente igényelt új könyveken kívül a könyvtár más forrásból is bővült. Feltételezhető, hogy a már 1770-től elkezdődött, a mariánus rendtartományon belül érvényesített szerzetesi létszámkorlátozás és egyes rendházak feloszlása könyvtáraik megszűnését eredményezte, s ezek könyvanyagából részesült a mesztegyői

³³ Canonica visitatio, Mesztegyő 1778, i. m. (16. j.) 433.

³⁴ Összesítve: folio 46, quarto 66, octavo 97 mű.

³⁵ Statuta, i. m., (27. j.) 24.

³⁶ Katolikus intézményi [...] ferences könyvtárak, i. m., (1. j.) XII.

³⁷ Statuta, i. m., (27. j.) 24.

³⁸ Statuta, i. m., (27. j.) 24–25.

³⁹ Statuta, i. m., (27. j.) 24.

könyvtár is. A gyarapodás egy további rétegét Padányi Bíró Márton veszprémi püspök könyv-adományai jelentették, aki megajándékozta egyházmegyéje könyvtárait saját műveivel.⁴⁰ A könyvtári állományok értéket képviseltek, s szabályszerűen előírták a könyvek inventárium-beli felsorolását. Könyvtári állományellenőrzésre a rendtartományon belül háromévente kellett sort keríteni, ennek eredményét inventáriumban rögzítették és aláírással hitelesítették (V. § 1.8).⁴¹ Ilyen jellegű könyvtári inventáriumok Mesztegnyő esetében nem maradtak fenn.

Az 1788-ból megismert könyvállomány nemcsak mennyiségében, hanem tartalmi tekintetben is sokkal összetettebb és bővebb, mint az 1778-ban számba vett könyvtár. Példaként a korábban teljesen hiányzó orvosi, gyógyszerészeti művek 1788. évi meglétére utalok.

A könyvtári állomány jellegzetességei

Mesztegnyőn 1788-ban a teljes könyvállomány 270 mű (368 kötet) volt. A biztonsággal azonosított művek szerzőinek száma összesen 169. Megoszlásuk 40 magyar és 129 külföldi szerző könyvtári jelenlétét bizonyítja, azaz a 24%-os magyar szerzői arányhoz 76%-os külföldi szerzőség társult. A szerzők közül egynél többet több mű is reprezentál. Eltekintve az 1778-ban még meg nem jelent munkáktól, e szerzők betűrendben a következők.

1778 / mű	Szerző	1788 / mű
2	Antoine, Paul Gabriel	3
–	Avancinus, Nicolaus	2
3	Bíró Márton, Padányi	5
3	Claus, Joseph Ignatz	4
1	Csuzy Zsigmond	2
–	Dorn, Franz Xaver	2
3	Faber, Matthias	3
–	Ferenc, Szalézi, Szent	2
–	Ginther, Anton	3
–	Heimbach, Matthias	2
–	Illyés András	2
1	Kazenberger, Kilian	2
–	Letins, Constantin	2
1	Leo a Sancto	2
	Laurentio	
1	Lohner, Tobias	2
2	Pázmány Péter	2
1	Segneri, Paolo	3
–	Steinsiess, Antonius	2
1	Szabó István	2
–	Tamburini, Tommaso	2
–	Woyts, Johann Jacob	2

A táblázat szerint a könyvtári állományban egynél több művel 1778-ban öt, 1788-ban huszonegy szerző volt jelen. 1778-ban három mű reprezentálta Padányi Bíró Márton, Joseph Ignatz Claus és Matthias Faber munkásságát, két-két mű Paul Gabriel Antoine-t és Pázmány Pétert. Műveik tartalmuk szerint a teológia, hitvita, társulati kézikönyv és a prédikáció műfajába tartoznak. 1788-ban a többműves szerzők számának huszonegyre bővülése egyaránt figyelmeztet az állomány minőségi és mennyiségi bővülésére. Padányi Bíró Márton öt művével vezeti a listát.

⁴⁰ Vö., KNAPP Éva, *Pietás és literatúra, irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas, 2001, 102, 105.

⁴¹ Statuta, i. m., (27. j.) 25.

Joseph Ignatz Claus négy művének tartalma kivétel nélkül prédikáció, e műfaj kiemelkedő szerepét a könyvtárban további adatok is bizonyítják. A háromműves szerzők közül kiemelkedő fontosságú Paolo Segneri, jelenléte tovább finomítja magyarországi befogadás történetét.⁴²

A biztonsággal azonosított művek nyelvi megoszlását 1778-ban, illetve 1788-ban a latin nyelv kivételével⁴³ a következő összefoglalás tartalmazza.

1778	Nyelv	1788
5	magyar	24
4	német	17
0	szlovák	2
2	horvát	0

A magyar nyelvű művek csaknem megötszöröződése a szerzetesek magyar anyanyelvű társadalmi közegben végzett rendszeres prédikációs tevékenységével áll kapcsolatban. Érdekes jelenség, hogy a földrajzi közelség miatt indokolt horvát nyelvű művek jelentősége lecsökkent. A Hunyadi család által észak-magyarországi birtokaikról áttelepített szlovák lakosság és a szlovákul is tudó szerzetesek jelenléte magyarázza a két szlovák nyelvű mű megjelenését.

Jellemző a művek példányszámainak alakulása, 1778-ból a legritkábban van adat,⁴⁴ ezért az 1788-as adatsorokat elemzem.

Példányszám	Művek száma
2	21
3	10
4	5
7	3 (Beer, Johann Christoph, <i>Concionator extemporaneus</i>) (Nieberle, Aemilianus, <i>Octava Seraphica [...] exercitia</i>) (Steinsiess, Antonius, <i>Aphorismi juris praxaeos</i>)
9	1 (Reiffenstuel, Anacletus, <i>Theologia moralis</i>)
10	1 (Claus, Joseph Ignatz, <i>Conciones dominicales</i>)

Az összesen 41, egynél több példányban meglévő mű a használat intenzitására utal. A hét, illetve ennél nagyobb példányszámú művek (összesen 5 mű) lehettek azok, amelyeknek egyidejű használatát biztosította a könyvtár a szerzeteseknek.⁴⁵ Az 5 műből 2 prédikációs kötet volt (Beer, Claus), további 2 (Steinsiess, Reiffenstuel) egyházi jogi, teológiai vonatkozásaiban segítette a tájékozódást. Az ötödik Nieberle, Aemilianus, *Octava Seraphica [...] exercitia* (Posonii, Royer, 1746) című munkája egy ferences lelkigyakorlatos mű, melyet évente legalább egyszer, nyolc egymást követő napon használtak a ferencesek.

A felsoroltak mellett 1788-ban összesen 10 teljes szövegű, részben eltérő kiadású *Bibliát* (Vulgata) használtak, melyek közül 6 latin, 4 magyar nyelvű volt. A további bibliai ismeretek elmélyítését szolgálta még 2 magyar és 1 horvát nyelvű evangéliumos könyv, 1 bibliai concordantia, 1 evangéliumkommentár és 1 bibliai kompendium (*Flores Bibliae*). Azaz összesen 16 mű szolgálta a bibliaismeretet.

A hungaricum nyomtatványokat elkülönítve és a szerzőknél maradva, 1778-ban összesen 11 magyar szerző⁴⁶ munkája (15,5%) volt az ekkor 71 tételes könyvtári állományban (egyikük,

⁴² SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.

⁴³ A latin nyelvű művek a kor egyházi könyvtárainak legjelentősebb alaprége, vezető szerepük ebben a könyvtárban is magától értetődik.

⁴⁴ A Bibliák példányszámát ismerjük 1778-ból. Négy példányt őriztek és használtak a Káldi György-féle magyar fordítású szentírás 1732. évi második kiadásából, továbbá két latin nyelvű (Velence, 1765) Bibliát vettek számba.

⁴⁵ A rendelkezésre álló adatok szerint laikus fraterok általában ketten, hárman voltak Mesztegyről.

⁴⁶ Padányi Bíró Márton, Csúzy Zsigmond, Esterházy Pál, Illyés István, Josephus a S. Maria, Káldi György, Landovics István, Pázmány Péter, Prileszky János, Szabó István, Timon Sámuel.

Káldi György, fordító). Műveiből 7 a prédikációirodalomhoz, 1-1 a *Bibliához*, az aszketikához, a hitvitához, az egyházi és világi történelemhez sorolható. Egy szerző kivételével (Esterházy Pál) műveik 1788-ban is fellelhetők voltak. Utóbbi évre a magyar szerzők száma csaknem négy-szeresére nőtt (39).⁴⁷ A reprezentatív névsor a korábbihoz képest bővülő tartalmi választékot is jelent. A prédikációszerzők száma 11 lett, a világtörténelmet 9, az egyháztörténetet 2 szerző képviseli. E hangsúlyos témák mellett jobbra új vonulat a világi költészet, a szótárirodalom, a gyóntatási segédlet, a tankönyvek és az aszketika. A hungaricum művekhez tartoznak a magyarországi nyomdahelyeken megjelent nem magyar szerzőjű művek is. 1778-ban 12 szerző,⁴⁸ 1788-ban összesen 29 idegen szerző⁴⁹ különíthető el.

A biztonsággal azonosított műveknél megvizsgáltam a magyarországi nyomdákhoz rendelhető műveket. Az összesítés szerint 1778-ban 9, 1788-ban 21 nyomda termékei találhatók az átlományban. Az egynél több munkát szolgáltató nyomdák 1788-ban a következők voltak (kitekintéssel 1778-ra).

1778	Nyomda	1788
18	Nagyszombat, typ. S. J.	42
4	Győr, Streibig	9
1	Pozsony, Landerer	3
1	Buda, Landerer	2
1	Pozsony, Royer	2

Megvizsgálva a külföldi nyomdahelyek gyakoriságát, a következő eredmény rajzolódott ki.

1778	Nyomdahely	1788
3	Augsburg	44
4	Köln	30
4	Velence	16
1	Bécs	7
1	Róma	3
3	Grác	2
1	Prága	2

Ez a nyomdahelymutató összevethető a nagyváradi kapucinusok könyvtára alapján készült mutatóval.⁵⁰ A felsorolt helyeken jelentős európai nyomdák működtek, amelyek termékei Magyarországra is eljutottak. További sajátosságokra utal a nyomdahelyek és a biztonsággal azonosított nyomtatványok megjelenési adatainak összerendezése.

⁴⁷ Ez a szám az összesen 270 mű arányában 14,4%, kissé alatta marad az 1778. évi állapotnak. Ambrosius a S. Spiritu, Baranyi Pál, Benger Miklós, Beniczky Péter, Padányi Bíró Márton, Cetto Benedek, Csúzy Zsigmond, Foglár György, Hellmár Antal, Hevenes Gábor, Illyés András, Illyés István, Jambresics András, Janus Pannonius, Josephus a S. Maria, Kollenicz András, Káldi György, Landovics István, Lanzmar Ferenc, Makó Pál, Molnár János, Nádas János, Nagy Ferenc, Palma Ferenc Károly, Pápai Páriz Ferenc, Papanek György, Paxy Lajos, Pázmány Péter, Prileszky János, Pray György, Reviczky Antal, Schmitt Miklós, Schwandtner János György, Steinsies Antal, Szabó István, Thuróczy László, Telek József, Timon Sámuel, Vajda Sámuel.

⁴⁸ Gabriel Antoine, Augustinus, Martinus Becanus, Casparus Biesmann, Cyprianus Caecilius, Matthias Faber, Franciscus Hertzog, Kempis Tamás, Tobias Lohner, Ambrosius Marlianus, Franciscus Pelzhoffer, Seneca.

⁴⁹ Ludovicus M. Abelly, Andreas Hieronymus Andreucci, Gabriel Antoine, Augustinus, Nicolaus Avancinus, Martinus Becanus, Augustin Calmet, Petrus Chrysologus, Casparus Biesmann, Cyprianus Caecilius, Joannes Damianus, Matthias Faber, Szalézi Szent Ferenc, Joseph Haberkorn, Benedikt van Haeften, Franciscus Hertzog, Hieronymus Stridonensis, Kempis Tamás, Tobias Lohner, Ambrosius Marlianus, Bernardinus Mercator, Tiburce Navar, Aemilianus Nieberle, Franciscus Pelzhoffer, Andreas Pierstl, Franciscus Pomey, Radziwill, Salvianus Massiliensis, Seneca.

⁵⁰ Vö. EMÖDI, *Kapucinusok, i. m.*, (1. j.) 127–131.

1778

Idő	Magyarországi nyomdahely	Külföldi nyomdahely
XVII. század 1. fele	0	2
XVII. század 2. fele	2	2
1701–1748	16	14
1749–1778	14	9

1788

Idő	Magyarországi nyomdahely	Külföldi nyomdahely
XVII. század 1. fele	1	12
XVII. század 2. fele	6	17
1701–1748	34	69
1749–1778	35	41
1779–1788	4	3

A két táblázat bizonyítja, hogy a XVIII. században alapított könyvtár állománya túlnyomórészt aktuális, XVIII. századi nyomtatványokat tartalmazott. Míg 1778-ban a magyarországi nyomdahelyek száma megelőzi a külföldi tipográfiákat, ez az arány – ismeretlen okból – 1788-ra megváltozott.

Érdemes áttekinteni a művek tartalmi megoszlásának alakulását is.⁵¹

1778 (71 mű)	Tartalom	1788 (270 mű)
4	Biblia, concordantiae	4
–	expositores Bibliae	4
2	canonistae	9
–	juristae	2
1	theologia speculativa	10
6	theologia morales	24
8	controversistae, catechetica	13
–	gyóntatási segédlet	10
–	sancti patres	2
18	concionatores	82
2	historici sacri	3
8	historici profani	13
4	libri precatorii, spirituales, ascetica, meditatio	26
1	dictionaria, rhetores, poetae, grammaticae	7
11	liturgici	5
2	manuscripti	2
1	vitae (szentek)	12
1	regula	6
–	philosophici	2
–	medici	6
–	libri infirmorum	2
–	tankönyv	3
–	geographia	2
–	florilegia, compendia	20
–	exemplum	1
2	? (sine tabula)	–

⁵¹ Tartalmi kategóriákhoz rendeltem az 1778. évi könyvjegyzék „Libri linguarum” besorolásait (Hungarici 9, Germanici 4, Latini 4, Croatici 3) is.

Az arányok megváltozása mellett szembevetendő a tartalmi változatosság bővülése. A kategóriák finom differenciálódása az állomány mennyiségi változása mellett minőségi átalakulást tükröz. A könyvanyag segíteni látszik a ferenceseket napi feladataik ellátásában, ugyanis a mesztegnyői szerzetesek elsősorban koldulóterületükön⁵² folyamatosan végeztek lelkigondozást, prédikáltak és gyóntattak. Így az is érthető, hogy a könyvtárban miért találhatók kimagasló számúan prédikációs könyvek (1788-ban 82 mű, 30,4%), gyóntatási segédletek, szentéletrajzok, áhítati munkák és a különböző témákban a gyors tájékozódást elősegítő kompendiumok. 1788-ban elkülönül az állományból korábban hiányzó világi tartalmú könyvréteg (pl. juristae, historici profani, philosophici, medici, geographia), amiből talán nem elhamarkodott következtetni az egyházi felvilágosodás hatására. Többek között erre utal Janus Pannonius életműve és Beniczky Péter verseskötetének felbukkanása.

Végül röviden kitérek az 1788-ban a cellákban számba vett „privát” könyvekre. A konvent gvárdiánja ekkor Kramarics Péter (1747–1819), aki korábban a szombathelyi gimnázium professor grammaticaeje, majd a pozsonyi rendi teológia professzora volt. A konvent feloszlatása után Szöllősgyőrök plébánosa lett, később az andocsi rendházba vonult vissza. Cellája a 7. számú volt, melyben mindössze 3 művet vettek számba, Reiffenstuel *Theologia moralis*át, Dorn *Diurnale concionatorum*át és egy gimnáziumi arithmetica tankönyvet. Az 1. cella Józán Adolfé volt, aki a feloszlatás után Káptalanfa plébánosa lett. Könyvei közé 22 munka tartozott, a prédikáció, teológia, aszketika, világi történelem, liturgia és orvostudomány témakörben. Cellájában őrizték – ismeretlen okból – a németül is beszélő, tudományos érdeklődésű, ugyanakkor nyugtalan természetűként jellemzett 42 éves Bellovics Lőrinc 43 – Józán könyveivel szinte teljesen egyező témájú – könyvét.

A 3. cella lakója az 50 éves, beteg, magyarul, németül és horvátul beszélő Derkics Szaniszló volt, a feloszlatást követően Somogyvár káplánja. Öt könyve között megtalálható Reiffenstuel *Theologia moralis*a, egy-egy prédikációs kötet, katekizmus, evangéliumos könyv és Padányi Bíró Márton egyházmegyei szervezésű szentháromság-társulati kézikönyve. Cellájában őrizte az ekkor somogyfajsi adminisztrátor, Balásy Bálint 13 könyvét is, aki a szétköltözés után Somogyfajsz plébánosa lett. Balásy könyvei között a latin nyelvű munkák (teológia, prédikáció, gyóntatási segédlet, aszketika, Szent Jeromos levelei) mellett, nyelvtudásának megfelelően magyar és részben horvát munkák voltak, utóbbi Jambresics többnyelvű szótára. A 4. cellában a mesztegnyői konvent javaiból élő, 31 éve ferences szerzetes, Zsidanics Adrián lakott. 12 saját könyve között több prédikációs könyv, teológiai mű és kompendium mellett Beniczky Péter verseskötetét is inventáriumba vették. A 8. cellában a falu első számú ferences prédikátora, a minden valószínűség szerint helyi rokonságú, csak magyarul beszélő 40 éves Rumi Mihály, a falu későbbi plébánosa, ekkor vicarius és coadjutor lakott, aki tíz éve élt a konvent javaiból. Összesen 16 könyves privát „könyvtára” egy-egy evangéliumos könyvből és Biblia-kommentárból, kompendiumokból, aszketikus, teológiai és liturgikus könyvekből állt, melyet egy világi tárgyú történelmi munka, Schwandtner *Scriptorese* (Tyrnaviae, 1765) egészített ki.

Takács Antal (1727–1805), 1786-ban a konvent gvárdiánja, a fordítói tevékenységéről ismert,⁵³ németül, horvátul és szlovákul is beszélő, 24 éve Mesztegnyőn élő szerzetes 9. cellájában mindössze 5 könyvet vettek számba, Reiffenstuel *Theologia moralis*a mellett három prédikációs kötetet (Szabó István, Casimirus Füsslin, Philipp de Hartung) és egy magyar nyelvű passiót. A nyugdíjas,⁵⁴ beteges, de a hívek gyóntatásában aktív Földes Konrád 10. cellájában hat könyv volt, egy teljes magyar Biblia, két teologia moralis, Ignatius Claus prédikációi, egy katekizmus és egy aszketikához sorolható munka.

⁵² KNAPP Éva, *A mesztegnyői ferencesek koldulókörzete a 18. században = Amicitia: tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára – Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, szerk. LENGYEL Réka, Bp., reciti, 2015, 102–113.

⁵³ Aemilianus Nieberle egyik művét fordította magyarra *Lelki-Ismeretnek ösztöne [...]* (Győr, Streibig, 1770) címmel (Petrík II 881).

⁵⁴ Csombárdon volt capellanus aulicus, 50 forint nyugdíjat kapott.

A cellákban őrzött könyvek összetételéből nehéz következtetni a szerzetesek műveltségére és érdeklődésére. Míg például a tudós tanári múltra visszanevező gvárdián cellájában mindössze három kötet volt, a legtöbb, 43 könyv a tudományos érdeklődésű Bellovicsé, akinek 1788. évi tartózkodási helyét nem jegyezték fel.

Összegzés

A mesztegnyői ferences könyvtár arculata elsősorban funkcionális, helyi és rendi sajátosságokat hordozott. Segítette a szerzetesi áhítatgyakorlatok végzését, a regula betartását, a rendi szentek tiszteletét, továbbá a templompatrónus Nepomuki Szent János kultuszának terjesztését.⁵⁵ A könyvek tartalma a ferencesek szóbeli közlései révén eljutott az általuk gondozott hívekhez is, ezért ők méltán tekinthetők a könyvtár másodlagos befogadóinak. A felosztatáskor készült jegyzékek bizonyítják az egyházi felvilágosodás hatását, a szerzetesek világiasabb érdeklődését. A könyvek szerzőit összevettem a földrajzilag távoli, de hasonló időszakban gyarapodó nagyváradi kapucinus állomány szerzőivel.⁵⁶ A mesztegnyői biztosan azonosított művek 169 szerzője csaknem felének (82 szerző, 48,5%) művei megtalálhatók a nagyváradi kapucinusok katalógusában. Tehát – eltekintve az eltérő állományméretektől – Mesztegnyőn jelentős részben ugyanazon szerzők műveit forgatták a ferencesek, mint Nagyváradon. Valószínűleg nem lehetett ez másként a többi ferences regulát követő rendház könyvtára esetében sem.

⁵⁵ *Innocentia laesa* [...], (Tyrnaviae, 1749); *Officium* [...], (Tyrnaviae, 1741).

⁵⁶ Vö. EMÖDI, *Kapucinusok, i. m.*, (1. j.).

1. táblázat

A könyvtári állomány azonosítása az 1788. VI. 11-i állapot alapján

[illegible]

[illegible]

Faber , Matthias	Opus concionatorius	Coloniae, 1739		van	nr. 26	1, 3	0	van
Faber , Matthias	Conciones Festiv. et Funebres	Coloniae, 1739		van	nr. 41	1, 1	0	
Faber , Matthias	Conciones Dominicales	Budae, 1739	Petrik 0	van	nr. 12	1, 1	0	
Ferenc , Szalézi, Szent	Philothea az az [...]	Nagyszombat, Akad. S. J., 1764	Petrik III 489	0	nr. 192	1, 1	0	
Franciscus Salesius	Sermones familiares de poeniten.	Augsburg, Wolff, 1769		0	nr. 174	1, 1	0	
Francisco de Toledo	Summa casuum conscientiae [...]	Coloniae, 1639		0	nr. 47	1, 1	0	
Francisco de Toldeo	Summa casuum conscientiae [...]	Coloniae, 1639		0	nr. 144	1, 1	nr. 144	
Fridericus a Jesu	Flores Bibliae	Tymnaviae, Acad. S. J., 1743	Petrik I 802	0	nr. 202	1, 1	0	
Fridericus a Jesu	Quaestiones sacrae	Augsburg, 1771		0	nr. 177	2, 4	8/1	
Foglár , Georgius	Quaestiones sacrae	Augsburg, 1771		0	nr. 189	1, 2	0	
Gailler , Franciscus Salesius	Hortus Divinorum eloquiorum	Cassoviae, J. H. Frauenheim [1723?]	Petrik I 808	0	nr. 115	1, 1	4/1	
Gallmart , Jean	Samuel ecclesiastes	Augsburg, 1740		0	nr. 34	1, 2	0	van
Gavant , Bartholomaeus	Concilium [...] Tridentinum	Tridenti, 1745		0	nr. 173	3, 1	0	
Ginther , Anton	Opera theologico-canonica [...]	Venetiis, Remondini, 1760		van	nr. 38	1, 2	0	
Ginther , Anton	Currus Israel [...] conciones [...]	Augsburg, G. Schlöter, 1722		0	nr. 78	2, 1	1/1	
Ginther , Anton	Unus pro omnibus [...] Christus	Augsburg, G. Schlöter, 1726		0	nr. 89	1, 1	4/1	
Ginther , Anton	Speculum amoris et doloris [...]	Augsburg, Lotter, (1731)		0	nr. 106	2, 1	0	van
Girard ad Fanum S Lupi in Gallia	Conciones usui parochorum [...]	Augsburg, Veith, 1766		0	nr. 178	1, 4	0	
Graff , Johannes Andreas „Jacobi Gregl ”	Marianischer Ehren-Schall [...]	Augsburg, 1721		0	nr. 50	1, 1	nr. 50	
Grossing , Franz Rudolf, von	„Conc. Funebres Lat.”	Coloniae, 1691		0	nr. 120	1, 1	0	
Haberkorn , Joseph	Jus publicum Hungariae [...]	Halae Saxonium, 1786		0	nr. 195	1, 1	0	
Hackhoffer , Arnold	Sermones sacri [...] Pars 1–3	Posonii, Doll, 1784–1785	Petrik V 182	0	nr. 116	1, 3	0	
	Compendium [...] iudicium [...]	Lincii, F. A. Ilger, 1744		0	nr. 141	2, 1	nr. 141 /1, 1	
Haeften , Benedikt van	Prawá cesta kříže [...]	W Uherskeg Skalicy, Skamyl, 1767	Petrik V 184	0	nr. 155	1, 1	nr. 155	
Hanapis , Nicolaus de	Exemplorum [...] Ss. Scripturae	Herbipoli, J. Hofin, 1703		0	nr. 201	1, 1	0	
Hartung , Philipp de	Problemata Evangelica [...]	Augsburg, Bencard, ² 1695		0	nr. 94	1, 1	4/1	
Hehel , Peter	Christliche Glaubens-Lehre [...]	Augsburg, 1735		0	nr. 9	1, 1	9/1	
Heimbach , Matthias	Catechismus [...] in Cathedram	Coloniae, Huisch, 1730		0	nr. 96	1, 1	3/1	
Heimbach , Matthias	Rhetorica Christiana [...]	Coloniae, Thoma–Huisch, 1730		0	nr. 73	1, 1		
Hertzig , Franciscus	Manuale Confessarii [...]	Tymnaviae, Typ. Acad. S. J., 1750	Petrik V 196	van	nr. 181	3, 1	3/1; 1/1	nr. 181
Hieronimus Stridonensis	Epistolae selectae	Tymnaviae, Typ. Acad. S. J., 1735	Petrik II 119	0	nr. 160	2, 1	2, 1 /2, 1	nr. 160
Holzmann , Apollonius	Jus Canonicum [...]	Campidonae, Stadler, 1749		0	nr. 10	1, 1	1, 1	
Illyés András	Hora zlatá seraffinská [...]	Tymnaviae, Typ. Acad. S. J., 1746	Petrik V 204	0	nr. 165	1, 1	0	
Illyés András	Keresztvéni életnek példája	Nagyszombat, Akad., 1743	Petrik II 208	0	nr. 107	1, 1	0	
Illyés István	Megrovíditetett Ige [...]	Bécs, 1696	RMK I 1485	0	nr. 85	1, 1	0	
Illyés István	Sertum [...] Ünnepek napokra [...]	Tymnaviae, Akad., 1708	RMK I 1755	van	nr. 95	1, 1	0	
Illyés István	Sertum [...] Ünnepek napokra 1–2	Tymnaviae, Akad., 1708	RMK I 1755	0	nr. 65	1, 2	0	
Janus Pannonius	Poemata	[Traiecti ad Rhenum, 1784]	Petrik II 266	0	nr. 180	1, 1	0	

Joannes a S. Felice Joannes a S. Geminiano Jonghen, Henricus	Ad flores sanctorum [...] Sermones fnebres [...] Medulla S. Evangelii [...]	Coloniae, Metternich, 1741 Antverpiae, Bellerus, 1611 Coloniae, Huisch, 1734		0 0 van	nr. 35 nr. 149 nr. 7	1, 1 1, 1 2, 1		0 nr. 149 nr. 7	van
Josephus a S. Maria Josephus Flavius Josephus de Barzia Junk, Jacobus Kazenberger, Kilian	Festivale Tynaviense [...] Historiae variae Christianus animarum excitator Xeniothecion [...] Concionum Liber vitae [...]	Tynaviae, Acad. S. J., 1743 Parisii, é. n. Augsburg–Dilingae, Bencard, 1744 Coloniae, Friessem, 1683 Augsburg, Wolff, 1734		van 0 0 0 van	nr. 31 nr. 16 nr. 30 nr. 59 nr. 123	1, 1 1, 1 1, 3 2, 1 2, 1		0 0 0 nr. 123 /1, 1	van
Kazenberger, Kilian Kempis, Thomas Knellinger, Peter Balthasar Knittel, Caspar Kollenicz, Andreas „Jos. Kukenheisen”	Scientia [...] Controversiae De imitatione Christi Lait- und Schreck-Stem [...] Conciones Dominicales [...] Sermones indifferentes [...] „Historic. Moralis Lat.”	Augsburg, 1751 Tynaviae, Acad. S. J., 1717 München, Gelder, 1691 Pragae, Typ. Univ., 1722 Tynaviae, Typ. Acad. S. J., 1722 „Coloniae, 1750”		0 van 0 0 0 0	nr. 179 nr. 159 nr. 207 nr. 63 nr. 164 nr. 143	1, 1 1, 1 1, 1 1, 1 1, 1 2, 1		0 nr. 159 0 0 0 nr. 143 /1, 1	
Lambertinus, Prosperus Lamet, Adrien Augustin de Bussy de – Fromageau, Germain Landovics István Lanzmar, Franciscus Laselve, Zacharias Laselve, Zacharias Laymann, Paulus Letins, Constantin Letins, Constantin Letins, Constantin Leo a Sancto Laurentio Leo a Sancto Laurentio	Casus conscientiae Dictionarium casuum conscientiae [...] Novus succursus, az az Uj [...] Mauseleum [...] Annus apostolicus [...] Annus apostolicus [...] Theologia moralis universa Theologia concionatoria Theologia concionatoria Conciones Dominicales Favus Samsonis [Conciones fest.] Conciones adventuales et quadragesimales „ Libellus asceticus Lat.” „ Liber moralis Lat.”	Augsburg, Rieger, 1762 Venetiis, Bortoli, 1761 Nagyszombat, Akad. S. J., 1689 Pottendorf, 1667 Coloniae, Putz, 1728 Coloniae, Putz, 1748 Venetiis, 1726 Trajecti ad Mosam, L. Bertus, 1730 Coloniae, 1740 „Lovany, 1710” Coloniae, Metternich, 1723 Coloniae, 1729		0 0 van 0 0 0 van 0 0 0 0 van	nr. 197 nr. 23 nr. 51 nr. 129 nr. 98 nr. 93 nr. 1 nr. 125 nr. 97 nr. 62 nr. 60 nr. 32	1, 1 1, 1 1, 2 1, 1 1, 1 1, 1 1, 5 1, 1 1, 2 1, 1 1, 2		0 0 0 0 nr. 1 0 0 0 0 0 0 0	
Lohner, Tobias Lohner, Tobias Lohner, Tobias Löseke, Johann Ludwig Leberecht Luca, Franciscus	„ Libellus asceticus Lat.” „ Liber moralis Lat.” Instructio practica de confession. Instructissima Bibliotheca [...] Instructissima Bibliotheca [...] Abhandlung der auserlesensten Arzneymittel [...] Sacrorum Bibliorum [...]	„H. n., é. n.” „H. n., é. n.” Tynaviae, Typ. Acad. S. J., 1743 Venetiis, J. Bertella, 1756 Venetiis, J. Bertella, 1756 Berlin, Nicolai, 1763 Venetiis, N. Pezzana, 1741		0 0 van 0 0 0 van	nr. 209 nr. 139 nr. 158 nr. 25 nr. 203 nr. 167 nr. 24	1, 1 1, 1 1, 1 1, 2 1, 1 1, 1 3, 1		0 nr. 139 nr. 158 0 0 0 0	
Ludovicus Granatensis Major, Johannes	Concordantiae, Hugonis Cardinalis Opuscula Spiritualia et valde pia Magnum speculum exemplorum	Coloniae, Demen, 1693 Coloniae, Friess, 1718		0 0	nr. 45 nr. 171	1, 1 2, 1	4/1	0 0	

Marianus ab Angelis	Examen Theologico-Morale	Augsburg, Rieger, 1779	Petrik II 678	0	nr. 102	1, 1	0	0
Marianus , Ambrosius	Theatrum politicum	Tymaviae, Typ. Acad. S. J., 1757		van	nr. 132	1, 1	0	0
Matare , Joannes	Dialogus Chronologio-Charitativus	Coloniae, Drimbom, 1743		0	nr. 127	1, 1	0	0
Mayr , Leonhard	Mariae Stammen-Buch [...]	Dillingen, Bencard, 1741		0	nr. 206	1, 1	0	0
Mercator , Bernardinus	Nucleus Catecheticus	Coloniae, 1645		0	nr. 175	4, 1	3/1	0
Molnár János	Egész esztendőnek vasárnapi	Pozsony-Kassa, Landerer M., 1777	Petrik II 774	0	nr. 92	2, 1	0	0
Navar , Tiburce	Manuductio [...]	Tymaviae, Typ. Acad. S. J., 1742	Petrik V 339	0	nr. 198	1, 1	0	0
Nepveu , Franciscus	Considerationes Christinae	Ingolstadtii, LaHaye, 1774		0	nr. 191	1, 1	0	0
Neumayr , Josephus	Funiculus triplex [...]	Augsburg, 1739		0	nr. 57	1, 1	0	0
Nieberle , Aemilianus	Octava Seraphica [...] exercitia	Posonii, Royer, 1746	Petrik V 349	0	nr. 152	7, 1	nr. 152	0
Osorius , Joannes	Concionum epitome [...]	Coloniae, Mylius, 1613		0	nr. 118	1, 1	1/2	0
Palma , Franciscus Carolus	Notitia rerum Hungaricarum [...]	Tymaviae, Typ. Acad. S. J., 1775	Petrik III 26	0	nr. 188	1, 2	0	0
Pápai Páriz Ferenc	Dictionarium Latino-Hungaricum	Cibinij, S. Sárdi, 1767	Petrik III 45	0	nr. 87	1, 1	0	0
„Patris a S. Jesu”	„Libellus controversiarum Lat”	„Vatensis, 1655”		0	nr. 200	1, 1	0	0
Paulus Hieronymus a S. Helena	Sacrae theologiae moralis [...]	Coloniae, 1754		0	nr. 36	1, 1	0	van
Paxy , Ludovicus	Florilegium sponsalium [...]	Comaromii, N. J. Schmid, 1740	Petrik III 59	0	nr. 79	2, 1	0	0
Pázmány Péter	Isteni igazsága [...] Kalauz	Posonii, [Typ. archiepiscopalis], 1613	RMK I 443	0	nr. 37	1, 1	0	0
Pázmány Péter	Hodoegus [...] Kalauz	Nagyszombat, Akad. S. J., 1735	pld. OSzK I	van	nr. 39	1, 1	0	0
Pázmány Péter	A római anyaszentegyház [...]	Nagyszombat, Akad. S. J., 1695	RMK I 1482	van	nr. 29	1, 1	0	0
Pierstl , Andreas	Compendium controversiarum	Tymaviae, Acad. S. J., 1761	Petrik III 93	0	nr. 114	1, 1	0	0
Pistorius , Georg	Himmliches Wunderwerk	Dillingen, Mayer, 1662		0	nr. 54	1, 1	0	0
Plattl , Jacobus	Synopsis [...] Theologiae specul.	Coloniae, Ketteler, 1688		0	nr. 142	1, 1	nr. 142	0
Pock , Johann Baptist Caspar	Locustae de puteo Abyss [...]	Salisburgae, Haan, 1720		0	nr. 105	1, 1	0	0
Pomey , Franciscus	Syntaxis ornata [...]	Tymaviae, Acad. S. J., 1773	Petrik III 119	0	nr. 130	1, 1	0	0
Pontas , Joannes	Dictionarium [...] casuum [...]	Venetiis, 1757		0	nr. 22	1, 3	0	0
Prileszky , Joannes Baptista	De praecipuis ecclesiae ritibus „ Precatorius Lat”	Jaurini, G. J. Streibig, 1753 „H. n., é. n.”	Petrik III 228	0	nr. 126	1, 1	0	0
	Notitia Sanctorum Patrum [...]	Tymaviae, Typ. Acad. S. J., 1753	Petrik III 142	van	nr. 157	2, 1	nr. 157	0
Pusch , Sigismundus	Theologiae speculativae tractatus	Gracii, Widmanstadius, 1736		van	nr. 163	3, 1	nr. 163	0
[Radziwill, M. K.] – Treter , Thomas (ford.)	Jerusalemiana peregrinatio [...]	Jaurini, Streibig, 1753	Petrik III 417	van	nr. 133	1, 2	nr. 133	0
Reiffenstuel , Anacletus	Theologia moralis	Moguntiae, 1748		van	nr. 15	1, 1	0	0
Reiffenstuel , Anacletus	Theologia moralis	Mutinae, Albritii, 1739		van	nr. 2	3, 6	3/2;7/1; 8/1	0
„Reinchart, Prosopij”	„Explanatio in Evangelia Lat”			van	nr. 46	6, 1	10/1;9/ 1;1/1	nr. 46
Ribadeneyra , Pedro de	Flos Sanctorum	„Viennae, 1780”		0	nr. 77	1, 1	0	0
Riedl , Sebastian	Controversiae canonico-morales	Coloniae, Metternich, 1741		0	nr. 21	1, 1	0	0
Rodríguez , Alonso	Exercitium perfectionis [...]	Olomucii, F. A. Himle, [1737]		0	nr. 112	1, 1	0	0
Rosignoli , Carlo Gregorio	Ausserlesene Waffen wider die sieben-köpfige Schlange [...]	Augsburg, Müller, 1739 Augsburg, Wolff, 1729		0	nr. 74	1, 1	0	0
				0	nr. 208	1, 1	0	0

Salvianus Massiliensis „ Sanctorum [S. Patrum ”	Opera omnia [...] „Breves sententiae Lat”	Tymaviae, Typ. Acad. S. J., 1752 „Posony, 1499”	PetrikIII 271 ?	0	nr. 187	2, 1	0	nr. 55	
Schnell , Anselmus	Ius canonicum abbreviatum	Augsburg, Strötter, 1742		0	nr. 55	1, 1	0	nr. 55	
Schwägerle , Karl Ignaz	Alte Leyer [...] Fasten Predigen	Lincii, Ilger, 1744		van	nr. 86	1, 1	0	0	
Schwandtner , Joannes Georgius	Scriptores rerum Hungaricarum	Tymaviae, Typ. Acad. S. J., 1765	PetrikIII 355	0	nr. 4	1, 1	8/3	0	
Scupoli , Laurentius	Certamen spirituale	H. n., 1590		0	nr. 184	1, 3		0	
Segneri , Paolo	Panegyrici sacri	Augsburg, 1750		0	nr. 131	1, 1	1/1	0	
Segneri , Paolo	Homo Christianus [...] discursus	Augsburg, 1749		0	nr. 61	1, 1		0	
Segneri , Paolo	Homo Christianus [...] discursus	Bambergae, Göbhardt, 1756		van	nr. 91	1, 3		0	
Stanyhurst , Guillaume	Dei immortalis in corpore [...]	Coloniae, Friessem, 1694		0	nr. 83	1, 3		0	
Steinsiess , Antonius	Aphorismi juris praxeos [...]	Pest, Fr. A. Eitzenberger, 1761	PetrikIII 439	0	nr. 122	1, 1		0	
Steinsiess , Antonius	Aphorismi juris praxeos [...]	Pest, Fr. A. Eitzenberger, 1761	PetrikIII 439	0	nr. 146	6, 1		nr. 146	van
Steinsiess , Antonius	Panoplia dogmatica [...]	Jaurini, Gr. J. Streibig, 1755		0	nr. 169	1, 3		nr. 169	
Strobl , Andreas	Das geistliche teutsche Karten-Spiel [...]	Sultzbach, Bleul, 1691	PetrikIII 439	0	nr. 48	2, 1		/1, 1	
Szabó István	Prédikációk [...]	Sopron, Rennauer F. J., 1744	PetrikIII 476	0	nr. 80	1, 1		0	
Szabó István	Három esztendőre-való [...] prédikációk [...]	Nagyszombat, Akad. S. J., 1746	PetrikIII 476	van	nr. 14	1, 1	4/1	0	
Tamburini , Tommaso	Expedita [...] moralis expositio	Coloniae, Busaeus, 1665		0	nr. 70	1, 1	9/1	0	
Tamburini , Tommaso	Theologia catechetica	Dillingae, 1647		0	nr. 145	1, 1		nr. 145	
Tauses , Elzear	Virtuti religionis vitia opposita	Zagrabiae, J. Weitz, 1749		0	nr. 199	1, 1		0	
Taverne , Jean Baptist	Synopsis theologiae practicae	Coloniae, Rommerskirchen, 1732		0	nr. 136	1, 1		nr. 136	
Telek József	Tizenkét-tsillagú korona [...]	Buda, Landerer, L., 1769	Petrik III 613–4	0	nr. 33	1, 2		0	
Timon , Samuel	Imago antiquae Hungariae [...]	Viennae, J. Th. Trattner, 1754	PetrikIII 642	van	nr. 193	1, 1	1/1	0	
Vajda Sámuel	A mi urunk Jesus [...] élete [...] „Varia conciones Germ”	Pozsony, 1772–74, Landerer M. J. „H. n., é. n.”	PetrikIII 737	0	nr. 84	1, 3	3/1	0	
Venedien , Henricus	Fruchtbarer Himmels-Thaw [...]	Coellen, Engelert, 1726		van	nr. 81	1, 1		0	
Vieira , Antonio	Maria Rosa mystica	Augsburg, Bencard, 1701		0	nr. 56	1, 1		0	
Vogler , Josephus	Vita et elogia Sancti Antonii [...]	Soproni, J. J. Siess, 1757	Petrik III 799	van	nr. 64	1, 1		0	
Wissingh , Antonius	Juris consultor theologus [...]	Ingolstadt, la Haye, 1733		0	nr. 124	1, 1		0	
Woyts , Johann Jacob	Abhandlung aller [...] Kranckheiten [...] und [...] Artzney-Mittel [...]	Coloniae, Schlebusch, 1710		0	nr. 137	1, 1		nr. 137	van
Woyts , Johann Jacob	Gazophylacium [...] medicinale Kunst-Wörter [...]	Leipzig, Lanckisch, 1753		0	nr. 104	1, 1		0	
Woyts , Johann Jacob		Leipzig, J. Fr. Junius, 1767		0	nr. 82	1, 1		0	
				0	nr. 75	1, 1		0	

2. táblázat

További, 1778. V. 28-án a canonica visitációban szereplő könyvek

Szerző / azonosítatlan: „	Mű / azonosítatlan: „	Megjelenés	Hivatkozás	Későbbi katalógusban szerepel
Biesmann , Casparus	Doctrina moralis [...] compendium [...]	0/ [pl. Tynnaviae, Acad. S. J., 1741]	0	0
Biró Márton , Padányi	Dussu csuvaiche [...]	0/ [Buda, Landerer, 1750]	Petrik IV 19	0
Biró Márton , Padányi	Enchiridion	0/ [Jaurini, Streibig, 1750]	Petrik I 291	1788. VII. 4.
	„Breviaria antiqua”	0	0	1788. VII. 4.
	„Diurnalia”	0	0	1788. VII. 4.
Esterházy Paulus	Litaniae omnium Sanctorum [...]	0/ [Viennae, L. Voigt, 1700]	RMK III 4168	0
	Extractus ex Rituali Romano Passaviensi	0/ [Passavii, Mangold, 1756]	0	0
	„Evangelium Croaticum”	0	0	0
	Flores poetarum	0/ [pl. Pragae, Typ. S. J., 1739]	0	0
	Historiarum ex Trogo Pompeio libri XLIV	0/ [sok kiadás, oktatási célra is]	0	0
	Innocentia laesa [...] in [...] Joanne Nepomuceno	0/ [pl. Tynnaviae, Acad. S. J., 1749]	Petrik II 219	0
	Novus annus [...]	0/ [Graecii, Widmanstadius, 1688]	0	0
Lessius , Leonardus	„Liber sine titulo et Tabula”	0	0	0
	Martyrologium Franciscanum [...]	0/ [Paris, D. Moreau, 1638]	0	0
	Officium novum in festo S. Joannis Nepomuceni	0/ [Tynnaviae, Acad. S. J., 1741]	Petrik V. 361	0
	Origo SS. Rosarii Jesu Christi [...]	0/ [Sopronii, J.J. Siess, é. n.]	Petrik II 942	0
	„Papulum Spirituale ovium Croaticarum, pars 1–3”	0	0	0
Pelzhoffer , Franciscus	Lacon politicus [...]	0/ [pl. Pest, Eitzenberger, 1765]	Petrik III 67	0
	„Precatorius latino”	0	0	0
	Problema philosophicum	0/ [Cassovia, Typ. S. J., 1731]	Petrik III 145	0
	„Regula S. P. N. Francisci”	0	0	0
	„Regula S. P. N. Francisci” Germ.	0	0	0
Ricci , Flavianus	Theologia moralis Reifenstueli instauravit [...]	0/ [pl. Roma, Remondini, 1764–5]	0	0
	„Rituale Franciscanorum Patris Sauigh”	0	0	0
	Rituale Strigoniense	0	0	0
	Rituale Wesprimiense	0/ [pl. Tynnaviae, Acad. S. J., 1745]	Petrik III 229	0
Seneca , Lucius Annaeus	Flores Senecae [...]	0/ [pl. Tynnaviae, Acad. S. J., 1772]	Petrik III 230	0
	„Typo Cantionale antiquum”	0/ [Posonii, Landerer, 1761]	Petrik VII 472	1788. VII. 4.
Vornholz , Werner	Trifolium [...] Das ist [...] für alle Sonntage [...]	0	0	0
	Engelbrecht, 1735]	0/ [München – Salzburg, Endter – Engelbrecht, 1735]	0	0

3. táblázat

További, 1788. VII. 4-én az egyes cellákban összeírt, a korábbi katalógusokban nem szereplő saját könyvek

Szerző / azonosítatlan: „	Mű / azonosítatlan: „	Megjelenés	Hivatkozás	kötet	cella
Adrianus a Nanceio	Liber argumentationum super praecipuas theologiae [...]	0/ [pl. Bamberg, 1729]	0	1	1
Alphonsus de Liguorio	Theologia Moralis	0/ [I. kiad. 1748 / Venetiis, 1763]	0	2	3
Avancinus, Nicolaus	Arca sacrarum precum	0/ [Tynaviae, Acad. S. J., 1701]	0/RMKIII2075	1	1
Beniczky Péter	Orationes de Deo et Deo Homine B. Virg. [...].	0/ [Coloniae, Demen, 1693]	0	1	1
	Magyar rhythmusok [...]	0/ [pl. Nagyszombat, 1664; Lőcse, 1696; Kolozsvár, 1700]	0/RMK I 1015; 1491; 1554	1	4
Bíró Márton, Padányi	Enchiridion	0/ [Jaurini, Streibig, 1750]	0/Petrik I 291	2	1
	Breviarium	0/?	0	1	1
	Breviarium	0/?	0	1	1
Cabussitius, Joannes	Notitia Conciliorum sanctae ecclesiae [...]	0/ [Lugduni, 1670]	0	1	8
„Camp., P. Sthi”	„Conc. Dom. et Fest.”	„Zagrab”	0	1	3
Cetto, Benedictus	Catechismus Romanus	0/?	0	1	1
	De origine Hungarorum dissertatio („Dissertatio de Hungar. Origine”)	0/ [Pest, 1780]	0/Petrik I 407	1	1
	Conjectura prognostica Physico moralis	0/ [Augsburg, Wolff, 1767]	0	1	1
	„Disputatio Theolog.”	0/?	0	1	1
	Diurnale	0/?	0	1	1
	„Ephemerides variae”	0/?	0	1	1
	„Examen Theol. Morale”	0/?	0	1	1
	„Exercitia spiritualia incerti auctoris”	0/?	0	1	1
	„Expositio propositiorum damnatorum”	0/?	0	1	1
Füsslin, Casimirus	Theatrum gloriae Sanctorum	0/?	0	1	1
	„Geographica Descriptio Univ. Orbis”	0/ [pl. Sulzbach, 1696; 1726]	0	1	9
„Gruther, Ant.”	„Index concionat.”	0/?	0	1	1
Hellmár, Antonius	Series banorum Dalmatiae, Croatiae [...]	0/ [Tynaviae, Acad. S. J., 1737]	0/Petrik II 98	1	1
Hevenes, Gabriel	Ungaricae Sanctitatis indicia [...]	0/ [pl. Tynaviae, Acad. S. J., 1692]	0/RMK II 1718	1	1
	„Historia Passionis Xti Hungarice”	0/?	0	1	3
	„Historia portae Ottomanicae”	0/?	0	2	1
	„Historia Universalis”	0/?	0	1	1
	„Institutiones Metaph.”	0/?	0	1	1
	„Instructio practica curatorum”	0/?	0	1	1
	„Instructio Practica de Conversione Apost.”	0/?	0	1	1
Jambresicus, Andreas	Lexicon Latinum interpretatione Illyrica [...] Germ. Hung.	0/ [Zagrabiae, 1742]	0/Petrik II 259	1	3
Leuckart, Andreas	Calendarium veritatis [...]	0/ [pl. Viennae, 1719, 1720, 1726]	0	1	3
	„Liber de Sacramento et ministri paenitentiae”	0/?	0	1	1

Lipsin, Ludovicus [Makó Pál]	„Liber incerti nominis de Sig. Judicij E.” „Liber moribundorum Hung.e” „Liber Sacerdotum morientium assisstantiae” Catechismus [...] Institutiones Arithmeticae in usum Gymnasiorum „Mathesis Theoriae” „Memoriale Publicus” Nucleus Catecheticus „de morte” [melyik? pl. Annus morientium, Tyrnaviae, Acad. S. J., 1650; etc.]	0/? 0/? 0/? 0 0/Petrik V 309 0 0 0/Petrik II 717 0/ melyik mű?	1 1 1 2 1 1 1 1 1	1 1 1 7 1 1 1 1 1	
Mercator, Bernardinus Nadasi Joannes	Az egy, igaz, és boldogító hitnek elei [...] („Catechismus Hung.”) Geographica descriptio Comitatus Baranyensis „De Passione Xti Hung.e” „Philosophia in compendio” „Philosophia recognita” „Questiones de praecipuis Fidei dogmatis” „Questiones ex Univers. Theol.” „Liber”	0/ [Eger, 1771] 0/ [Quinque-Ecclesiensis, 1783] 0/? 0/? 0/? 0/? 0/? 0/? 0/?	1 1 1 1 1 1 1 1 1	1 1 9 1 1 1 1 1 1	
Nagy, Ferentz Papanek, Georgius	Elementa philosophiae naturalis [...] Pars II. Physica [...] Archi-Episcopi Strigoniensis [...] („Vita Archiepiscoporum Strigon.”) Exedra ecclesiasticae sive Concionum [...] Dom. et Fest., 1–3. „Selectae sententiae incerti authoris” Flores Senecae ex [...] epistolis [...] („Epistolae Senecae”) Conciones [...] Schola Salernitana Conciones duae [...] („Con.”) „Synonyma” Flores doctorum [...] Hungaria cum suis regibus [...] „Instructio confessarii” (A <i>Tribunal confessariorum</i> [...] címének részlete!)	0/ [Tyrnaviae, Acad.S.J., 1758] 0/ [Tyrnaviae, Acad. S. J., 1752] 0/ [Coloniae, 1687–1690] 0/? 0/ [Posonii, Landerer, 1761] 0/[pl.Dillingen,Bencard,1695;1727] 0/[Rotterdam, Leers, 1649] 0/[Amsterdam, Blaeu, 1650] 0/? 0/[pl.Coloniae,1606; Viennae,1736] 0/[pl. Tyrnaviae, Acad. S.J., 1768] 0/[vö. <i>Tribunal confess.</i> [...]]	0/Petrik III 219 0/Petrik III 320 0 0 0/Petrik VII472 0 0 0 0 0 0/Petrik III 701 0	1 1 3 1 1 1 1 1 1 1 1 1	1 1 1 4 1 1 1 1 3 8 1 1 1
Pray, Georgius Reviczky, Antonius Schmitt, Nicolaus Schrötter, Joannes	„Theologia Mor.” (A <i>Tribunal confessariorum</i> [...] címnek részlete!)	0/[vö. <i>Tribunal confess.</i> [...]]	0	3	
Seneca, Lucius Annaeus Segneri, Paolo Silvius, Zacharias (ex rec.) M. Simonis Episcopii	Tribunal confessariorum [...] „Vita et Passio Jesu Xti”	0 0	0 0	1 1	
Thomas Hybernicus Thuróczy, Ladislaus Wigandt, Martinus					
Wigandt, Martinus Wigandt, Martinus					

Digitális bölcsészet 2016

A bölcsészek és az informatikai megközelítés: régen és most¹

„S akkor mindig megnyomom... F1 ... Q...”²
(Monok István, 1986)

Ez a dolgozat (talán inkább esszé?) azt próbálja körvonalazni, hogy az angol nyelvterületen honos *digital humanities* mit is foglalhat valójában magában? A manapság igen divatos téma új diszciplína lenne talán? Vagy kutatások egészen új módszertana? Esetleg a technikai fejlődés által inspirált alapos szemléletváltás? Netán mindezek keveréke?

Felülnézetből legalább kétféle szélsőséges megközelítés veszélye rajzolódik ki: az informatikusok hordják az újabbnál újabb megoldásokat, lehetőségeket és eszközöket, mi bölcsészek pedig próbálunk „képben maradni” és azokat megérteni és használni, vagy a „csillagok háborújának” bölcsész fiaí álmokat szönek arról, hogy az általuk zömmel triviálisnak képzelt és informatizálható problémáikat a számítógép gyorsan megoldja, vagy legalábbis nagyban segíti.

Könnyű lenne mindezt feloldani azzal, hogy az igazság valahol középen van, esetleg hogy mindkét megközelítésnek van értelme és haszna. Azt gondolom, ahhoz, hogy legalább „madártávlatból” világosabban lássunk, érdemes áttekinteni, hogy a bölcsészet informatizálása honnan is indult, milyen folyamatok zajlottak le és most hol is tartunk. Ez a rövid áttekintés vállaltan szubjektív lesz, remélhetőleg annak néhány előnyével és – sajnos – annak minden hátrányával is (amennyiben nem ad monografikus és kimerítő képet a témáról). Ennek a megközelítésnek velejárója, hogy erős hangsúlyt kapnak a szegedi és a könyvtári jellegű projektek és megközelítések, s az is, hogy a példák – beszűkítve a témát – tipikusan történelmi, irodalomtörténelmi jellegűek lesznek.

Analógiák: ősemberek, tűzhányók és forradalmak, meg tengeralattjárók...

A *Campi Flegrei* olasz elnevezés magyarul „lángoló mezőket” jelent, hiszen ez a Nápolytól és a Vezúvtól északnyugatra fekvő nagy terület több mint kéttucatnyi vulkáni kúpnak ad otthont, s igen intenzív földtörténelmi múlttal büszkélkedhet. Ezen igen régi események sorából is kiemelkedik az a kb. 40 ezer éves kitörés, ami miatt a szakemberek „szupervulkáni” kitörésről beszélnek, s amelynek hosszan tartó hatása az akkori világra elképesztő lehetett. Ma már többé-kevésbé elfogadott a szaktudományban, hogy a sztratoszférába került nagy mennyiségű kén-dioxid és hamu minimum 2–4 °C-kal csökkentette az átlaghőmérsékletet és erőteljesen hozzájárulhatott mindez a *neander-völgyiek kihalásához és a crô-magnoni ember elterjedéséhez*. Ha a folyamat okai és összefüggései most nem is fejthetők ki, az azért rendkívül figyelemreméltó, hogy mindennek valódi bizonyítékát a grönlandi jég alatt, s a természetben máshol is föllelhető *látványos hamurétegek* biztosították, csakúgy, mint a dinoszauruszok jóval korábbi kihalását magyarázó elméletek esetében.³

Amikor 2010 tavaszán az izlandi *Eyjafjallajökull* vulkán kitört, s hatalmas korom és füstfelhője az északnyugati légteret kis híján teljesen használhatatlanná tette a repülés számára,

¹ Ez a dolgozat a Szegeden az SZTE Klebelsberg Könyvtárban 2015. október 12-én megrendezett „Digitális bölcsészet Szegeden” című minikonferencia előadásaira és tanulságaira is támaszkodik. Vö. <<http://digibolcsesz.ek.szte.hu/>>

² A közlés műfaja okán, talán idefér egy *szubjektív jegyzet* is: amikor mintegy harminc éve Monok Istvánnal, a kis Commodore 64 géppel adatbázis-kezelési kísérleteket folytattunk a Suberbase 64 nevű programmal, még álmunkban sem gondoltuk, hogy az informatikának akkora szerepe lesz egy viszonylag konzervatív tudományban, mint a könyvtár- és bölcsészettudomány. Akkor már az is boldoggá tett minket, ha ki tudtunk lépni a programból, a fent leírt módon. (Ezt azóta is sokat emlegetjük.)

³ Minderről számtalan cikk tudósít az interneten vagy a szaksajtóban is, például William DAVIES, Dustin WHITE, Mark LEWIS, Chris STRINGER, *Evaluating the transitional mosaic: frameworks of change from Neanderthals to Homo sapiens in eastern Europe*, Quaternary Science Reviews, 118(2015), 211–242.

sokaknak eszükbe juthatott egy másik, talán még vadabb és egyben híresebb izlandi vulkánkitörés, az 1783-as. A vulkánkitörés elképesztő és elnyúló hatásáról sok kortárs megemlékezik (köztük 1784-ben *Benjamin Franklin* is), de a meteorológiai, földtani vizsgálatok eredményét a tudomány csak közvetlen korunkban kapcsolta össze a nagy francia forradalom kitörésével. Ennek egyik oka az volt, hogy a történészek jelentős és kiterjedt kvantitatív kutatások után egyértelműen bizonyítottak látták, hogy nemcsak rettenetesen fenyegető élmény volt az embereknek a kitörés, hanem ténylegesen iszonyatos gazdasági károkat is okozott. S ennek egyik legexponáltabb területe éppen Észak-Franciaország volt. Így az *ancien régime* elleni elkeseredett haragnak bizonyára jelentős gyúanyagot adott a nyomor és nincstelenség, néhol éhezés, ami a vulkánkitörés utáni terméketlen év(ek)ben következett be.⁴

Ebben az esetben már világos volt, hogy nem csupán a vékony sötét színű hamuréteg megtalálásáról, azonosításáról és a humán történelmi eseményekhez való közvetett kapcsolódásáról beszélhetünk, hanem arról is, hogy a *tömeges adatfeldolgozás* a hipotézist alátámasztotta.

Ennek a módszernek persze volt már akkor előképe is, mégpedig a második világháború titkainak megfejtésében, amikor is 1959-ben nem kis szenzációt keltve megjelent Alexander L. George *Propaganda analysis: a study of inferences made from Nazi propaganda in World War II* című könyve.⁵ Ez a híres monográfia azt próbálta bemutatni, hogy a háború alatt a szövetséges hírszerzés hogyan kísérelte meg kikövetkeztetni a *háborús náci propaganda tartalom-elemzésével* a német U-Bootok elleni harc sikerességének mértékét. A háború utáni adatok és a kielemezett trendek összehasonlítása később megmutatta, hogy a nagy tömegű „adatfeldolgozás” segítségével be lehetett látni a háborús kulisszák mögé, a német propaganda tengeraltjáró-témától való elfordulása egyenes arányban volt a szövetségesek harcmodorának sikerességével.

Vagyis az adatelemzés mindkét utóbbi esetben bizonyította, hogy a geológus-történészek módszeréhez hasonlóan *a szövegvilágokból is kinyerhető a „vékony fekete csík”, ami olyan következtetésekre ad alkalmat, amit maga a szövegek egyszerű olvasása, ismerete nem biztosít.* (A „vékony fekete csík” a föld rétegződésében is ott volt, csak nem láttuk, mert nem tudtuk, hogy kell néznünk azt. Hasonlóan, mint a vulkánkitörés nyoma az iratanyagban, s a tengeraltjáró-háború sikere a goebbelsi propagandagépezet teljes termésében...)

Történeti előzmények

Az iménti gondolatmenetben már tulajdonképpen megjelent néhány a történeti előzmények közül, de mégis érdemes kitérni további, más jellegű körülményre. A *digital humanities* jelentős nemzetközi szakirodalma komoly kísérleteket tett arra, hogy tisztázza a digitális bölcsészet kezdeteit és fejlődésének főbb mérföldköveit. Nem szeretném ezeket a stációkat újrásorolni, inkább pár olyan elődöt és előképet említenék, amelyek nem igazi történelmi előzmények, de az eddig vezető gondolkodásban nagyon fontos állomások voltak. Természetesen ezek csak példalózások és illusztrációk, de talán megvilágítják, hogy *a digitális bölcsészet – paradox módon – nem a számítógépek bölcsészeti kutatásokba való bevonásával kezdődött el.* Mindkét példám szinte közhelyszerűen ismert történész és filológusi körökben, ezért nem is igényel hosszabb kifejtést.

A 19. század végi könyvtárosi, lexikográfusi eredmények egyik ékköve *Szinnyei József* (1868–1913) elképesztő teljesítménye, amivel feldolgozta az addigi magyar tudományosság anyagát. A kortársak által „gőzhangyaként” is emlegetett szakember milliós cédulaanyagot készített a teljes magyar szakirodalmi repertoárból, amely egyenként tartalmazta az egyes művek bibliográfiai adatait, legyenek azok bár könyvek vagy egyszerű sajtócikkek. Kézenfekvő volt ezt a nagy mennyiségű cédulát a szerzők betűrendjébe összerendezni, és így kialakult a majdani *Magyar írók élete és munkái* című művének nyersanyaga, ami alapján a több mint 30 ezer írói,

⁴ Vö. például <<https://en.wikipedia.org/wiki/Laki>>

⁵ Alexander L. GEORGE, *Propaganda analysis: a study of inferences made from Nazi propaganda in World War II*, Evanston, Row, Peterson, 1959.

tudósi portrét és munkásságot feldolgozó sokkötetes kézikönyv elkészülhetett (1891). Kevésbé ismert, hogy a cédulaanyag korábban már egyszer életre kelt, hiszen 1874-ben Szinnyei kiadta a *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertóriumát* is. Ha valaki ismeri az anyagot, s kicsit könyvtáros, lexikográfus szemmel tekint rá, világossá válik, hogy nagyrészt az történt, történhetett, hogy Szinnyei „kifordította” a meglévő hatalmas cédulaanyagát, s amit tematikusan már egyszer elrendezett, azt most – sok adattal kiegészítve persze – új sorrendbe, szerzői betűrend szerint „újrahasznosította”. Véleményem szerint az óriási adatmennyiség és a módszer együtt nyugodtan tekinthető a hazai digitális bölcsészet egyik, számítógép előtti előzményének. (Más hasonló példák is vannak a gondolkodásmód kialakulására a pozitívizmus korában, de ez talán eklatánsan mutatja, mire gondolok.)

Egy másik, a tartalmi vonatkozáshoz még közelebbi példa a számítógép előtti korból. 1929-ben francia történészek egy csoportja új szaklapot hozott létre. Lucien Febvre (1878–1956), Henri Hauser (1866–1946) és Marc Bloch (1886–1944) alig volt fiatalabb, mint a szeretve tisztelt és most mégis meghaladni kívánt Henri Pirenne mester nemzedéke, de aztán a másodiknak induló csoport, Fernand Braudel (1902–1985), Georges Duby (1919–1996), Pierre Goubert (1915–2012), Robert Mandrou (1921–1984), Pierre Chaunu (1923–2009), Jacques Le Goff (1924–2014) és Ernest Labrousse (1895–1988) munkássága már a 20. század derekára esett. Történész berkekben ez a névsor hatalmas tisztelettel övezett, mint ahogy a lap is, amiről szó van, az *Annales d'histoire économique et sociale*. A szakfolyóirat és köre iskolaként is ismert, a híres *Annales Iskoláról* van szó.⁶

Az *Annales* nemzedéke, nemzedékei sok tekintetben forradalmasították a történettudomány módszertanát, szemléletét, témaválasztását, sőt előadásmódját is. Itt most az első, a módszertani változás érdekes a számunkra. Lényegében arra szeretnék utalni, hogy sajátos, a gazdaság és a társadalom mozgásait megragadó és leíró szempontjaikhoz az út a korábban ismeretlen mértékű alapadatgyűjtésen és feldolgozáson keresztül vezetett. Ez értelemszerűen azzal járt, hogy történészként az elsők közt szembesültek a nagy adattömegek elemzésének problémáival, a statisztikai módszerek, korrelációk alkalmazásával, illetve mindezek eredményeinek grafikus ábrázolásaival. Nem hiszem, hogy bővebb magyarázatra szorul, hogy miért jönnek számításba a digitális bölcsészet kapcsán már 1950 előtt írott műveik is. (Érdekes megnézni például a talán legnagyobb alak, Fernand Braudel fő művét a *Mediterránumot*, amelynek már első kiadása is ebbe az irányba mutatott, 1949-ben.⁷)

Különösen az *Annales* utóbbi példája mutatja, hogy a gondolkodás, a szakmai munka kihívásai vezettek el oda, hogy olyan módszerek alkalmazása kezdődött meg, amelyek aztán magától értetődően *megtalálták a számítógépet, a modern adatfeldolgozás legújabb útjait*. Ebben az összefüggésben kimondhatjuk, itt a tojás volt előbb és nem a tyúk. Ezzel semmiképpen nem tagadnám, hogy a későbbiekben az informatikai lehetőségek ne implikáltak volna olyan bölcsész metodikusokat, amelyekre korábban gondolni sem igen lehetett.

Magára a módszer kifejlődésére aztán már az informatika használatának korszakában került sor, amelyre olyan széles hatású, szakmai körökön is túlmutató könyv lehet a kitűnő példa, mint például John Naisbitt első jelentős műve (*Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives*, 1982).⁸ A szerző ebben a művében tíz olyan folyamatot és változást (*megatrend*) tárt fel, amelyek nem az adott társadalmak vagy a kormányok akaratából keletkeztek föltétlenül, és nem is a látható felszínen, hanem a mélyben bontakoztak ki, de később mégis mindennél erősebben meghatározták a gazdaság és a társadalom jövőjét. Mai szemmel is lenyűgöző olvasni, hogy az akkor feltárt megatrendek szinte mind meghatározták a 20. század végének változásait. Naisbitt jelentősége tehát a mostani kontextusban az, hogy a széles körű sajtóelemzés jelentőségét ilyen

⁶ Vö. TÓZSA RIGÓ Attila cikke a *Klió*-ban Peter Burke könyve kapcsán. <<http://www.c3.hu/~klio/klio991/klio006.htm>>, illetve az *Annales* lap 1929 és 2001 között online: <<http://www.persee.fr/collection/ahess>>. [Letöltés: 2016. március 1.]

⁷ Magyar kiadása: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*, I–III, Bp., Akadémiai–Osiris, 1996.

⁸ Akkor meglepően friss hazai kiadása az OMIKK-ban készült el, szintén 1982-ben. A könyv igen széles hatása miatt is fontos, mert 57 országban és 14 millió példányban jelent meg.

sikeresen – és tulajdonképpen a mai úgynevezett *big data* módszereket is használva – ő tudatosította sokakban. Ahogy Naisbitt a jövőt szerette volna kiolvasni *adatbányászati módszereivel*, úgy magától értetődő volt, hogyha a múlt minél inkább számítógépen volna, úgy a történeti trendek (vagy a „vékony fekete csíkok”) abból is kiolvashatók.

A módszer, a gondolkodásmód alkalmazása

E rövid dolgozat messze nem alkalmas arra, hogy bemutassa, hogy ma hol és milyen széles spektrumban található fel a „bölcsész” területeken a digitális bölcsészetnek nevezett módszer, gondolkodás. Itt csak néhány példával érzékeltetni szeretném a tipikus és új területeket, amelyek már felbukkantak, esetleg bevettnek számítanak, vagy éppen napjainkban kerülnek elénk mint lehetőségek.⁹ A példák nem a konkrét projektek kataszterét, hiszen azok száma még Magyarországon is nagyon nagy, hanem a *lehetséges szakterületek* körét mutatják, mégpedig úgy, hogy a hozzám közelebb álló könyvtárosi és könyvtári szolgáltatási körben mozgunk leginkább. Ezeket a témákat az alapozástól, a kezdetektől a legújabbak felé haladva szeretném megemlíteni, röviden tipizálni:

a) a virtuális kiállítás

A virtuális kiállítások ötlete spontán jelent meg könyvtáros és muzeológus körökben, amikor az internet már multimediális lehetőségeket is kínált. Így viszonylag egyszerűen lehetővé vált a szöveges és képes, hipertexttel egymásba ágyazott oldalak egész rendszerét publikálni a nyilvánosság felé, ráadásul úgy, hogy azok a nap 24 órájában elérhetők, egymással és az egész világháló tartalmával összekapcsolhatók, s nem utolsósorban részben vagy egészben letölthetők, anyagaik felhasználhatók. (Most tekintsünk el a szerzői jogi aspektustól.) Nyilvánvaló, hogy ez a digitális bölcsészet szempontjából anyagközlő, prezentációs, ismeretterjesztő lehetőségekkel egyként rendelkező megoldás volt. Tipikus példája ennek a 2001-ben készült és a Magyar Elektronikus Könyvtárban megjelent „*Arany János: Őszikék*” kiállítás,¹⁰ amely az illető Aranykorpusz feldolgozásához szükséges „kellékeket” gyűjtötte össze, úgymint hasonmás kiadás, teljes szövegű művek és kommentárok, tanulmányok, adatközlések, képanyagok stb.

b) szövegkorpuszok létrehozása és használata

A másodikként megjelölt téma tulajdonképpen logikailag meg is előzhette volna az előzőt, részben így is lett, ha például a *Magyar Elektronikus Könyvtár* úttörő munkájára gondolunk, amely az internet mulandóságával harcolva a világháló magyar vagy magyar vonatkozású (és értékesebbnek tűnő) szövegeit kezdte begyűjteni még a kilencvenes évek elején. A *Neumann-ház* már nem csupán könyvtárosi szempontból gyűjteményezett, de ki is adott szövegeket, mégpedig minőségileg a tudós társadalom által is respektált módon. Még ezeket is megelőzve, vagy e projektekkal egy időben (s időnként össze is dolgozva) kezdte birtokba venni az irodalmi, történelmi szövegek, források és kiadványok teljes szövegű közlését az *Arcanum Kft.*, ekkor még persze CD-ROM, majd DVD kiadványok formájában, hogy aztán ők is felköltözzenek a világhálózatra.

Mindez természetesen felvetette és szakmai körökben vitatottá tette, hogy filológiai, sőt textológiai szempontból ezek a könyvtárosi és vállalkozói törekvések hasznosak-e és megnyírnak?¹¹ Ennek ellenére a szövegkorpuszok nőttön nőttek, s a felhasználók száma is, amatőr és professzionális oldalon egyaránt. Mindezen folyamat aztán sokban professzionizálódott is,

⁹ Csak az EBSCO szakirodalmi adatbázisában több mint 7000 (!) könyv található, amelyek címében vagy tárgyszavában megtalálható a kifejezés. Ezen művek közt nagyon sok a konferenciaanyag és tanulmánykötet, amelyekben ezrével találni a legkülönbözőbb területekről alkalmazási példákat.

¹⁰ KOKAS Károly és TÓTH Margit: <<http://www.bibl.u-szeged.hu/oszikék/>>

¹¹ Vö. például KOKAS Károly, *Az elektronikus könyvtáros textológiai gondjai* (1997 Networkshop) <<http://www.niif.hu/rendezvenyek/networkshop/97/tartalom/NWS/3/10/index.htm>>

gondoljunk csak a modern magyar irodalom digitális forrásaira a *Digitális Irodalmi Akadémia* projektben.

Természetesen itt (és az egész problémakör szempontjából) alapvető változást hozott az SGML szövegjelölő „filozófia” megjelenése, s az, hogy az eddigi *HTML megjelenítési szabvány* mellett megjelent a jóval precízebb *XML*, majd a kifejezetten irodalmi szövegek elektronikus publikálására kifejlesztett *TEI szabvány*. Nincs arra most tér, hogy ezt sorban kifejtsük, az érdeklődő rengeteg helyen talál erről információt.¹² Legyen szabad csak arra utalni, hogy ez azt jelentette, hogy a pusztán elektronikus szöveg „öntudatlan” állapotából öntudatra ébredt, vagyis a szöveg nem csupán a megjelenítés (lásd *HTML*), hanem a feldolgozás és keresés szempontjából is kapott egy erőteljes struktúrát, így a tudományos munka szempontjából óriásit nőtt, nöhetett annak értéke.

c) közös keresőrendszerek

Trivialitásnak tűnik, de egyáltalán nem az, hogy az informatikai fejlesztések és a hálózat révén lehetővé vált a szabványos interfészekkel ellátott tartalmak összekapcsolása, együttes keresése, így olyan szövegtörzsek, adatbázisok kerülhettek egy „virtuális” térbe, ami önmagában véve is jelentős hozzá adott értékeket tudott produkálni. A szöveges adatbázisok például *OAI-PMH protokoll*-al való „leáratása” és máshova való betöltése és annak közös indexelése rendkívüli lehetőségeket adott a virtuális térben kutakodóknak, így például a „*Bodza*” projekt keretében történő magyar levéltári és szakirodalmi alkalmazások,¹³ vagy az Arcanum hatalmas indexelt állományai.¹⁴

d) képi adatbázisok

A képpel való illusztrálás mellett megjelent a pusztán vagy jelentősen képi információt tartalmazó adatbázisok tömege is, amelyek már nem pusztán kataszterei voltak például a művészeti alkotásoknak, hanem lehetővé tették azt is, hogy azokban descriptorok mentén kifinomultan keresni is lehessen. Ez azt jelentette, hogy a képi adatbázisok metaadatai kiterjedtek a hagyományos formai leíráson túl a képek tartalmára is, lehetővé téve például a motívum, tárgy és személy keresését.¹⁵

e) származtatott valós idejű adatok

Az intelligens szerver oldali megoldások lehetővé tették, együttműködve a fejlettebb *HTML 5.0* szabvánnyal és más grafikai alapú XML szabványokkal, hogy az úgynevezett „big data” adatbázisokból a lekérdező valós idejű származtatott adatot is megkapjon, vagyis összekapcsolja azokat, tulajdonképpen tetszés szerinti kombinációkban, s *facettákkal* megsűrve. Nagyon érdekes megoldásokat mutat ezen a téren például a Monok Istvánhoz kötődő hazai *Eruditio projekt*, amely az adatok vizualizációjában is hazai úttörő volt a 2000-es évek elején a bölcsész területen.

f) adatábrázolások és a földrajzi tér

A nagyon nehezen tanulmányozható és elérhető régi térképek digitalizálása a laikus közönséget is lázba hozta, de a történelmi adatok térképekre, sokszor akár történelmi térképekre vetítve történő ábrázolása szakmai berkekben is elismerést okozott. Hiszen például egy százötven éves, vagy még régebbi részletes térkép rétegátmenetes ábrázolása, keresési szempontokkal össze-

¹² Pl. BÍRÓ Szabolcs, *A szövegfeldolgozás modern eszközei – az SGML és XML nyelvek*, Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 2004/10: <http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=3733&issue_id=455>

¹³ Zawiasa Róbert fejlesztői munkái, lásd például: <<http://bodza.bibl.u-szeged.hu>>

¹⁴ <<http://arcanum.hu/hu/>>

¹⁵ Az ezer példából csak egy-egy, a San Franciscó-i szépművészeti kollekció hatalmas kereshető adatbázisa: <<https://art.famsf.org>> vagy a magyar készítésű, s világhírű világképtár és annak hazai képtári párja a hálózaton: <<http://www.wga.hu/index1.html>> és <<http://www.hung-art.hu>>.

kötve mondjuk a mai Google-alapú térképekkel valóságos történeti térképtani felderítő tevékenységnek adott, adhat alapot. Hazai és mégis úttörő példák erre az Arcanum térképtárai.¹⁶

g) *korrelációs módszerek és vektorgrafikus ábrázolások*

Ez az irány viszonylag újabb, s a legmisztikusabb a bölcsész közönség számára, hiszen itt már a szövegekből, képekből és adatokból olyan új összefüggések merülhetnek fel, amelyek jelentősen új ötleteket adhatnak. Lehetetlen összefoglalni ezeket a törekvéseket, s összegezni pár sorban működési modelljüket, de annyit talán le lehet szögezni, hogy itt lényegében arról van szó, hogy a pusztán statisztikai és visszakeresési eljárásokon jelentősen túlmutatva igen korszerű *matematikai eljárásokat alkalmaznak* a háttérben, amelyek a megfelelő paradigmasorokkal leírt adatok egymáshoz való viszonyát gráfokkal ábrázolják, mégpedig akár térbeli szerkezetben. A legizgalmasabb ebben a metódusban az, hogy új összefüggések jelenhetnek meg: például az MTA SZTAKI egyik kísérleti modelljében a Wikipédia szócikkeinek szerkezetét feldolgozva a *LODmilla projekt* keretében bármely szócikk bármelyik másikkal való összefüggéseit feltárhatjuk, vizualizálhatjuk. Természetesen ez még önmagában nem tudományos eredmény, hanem egy felkiáltójel lehet abban a vonatkozásban, hogy az adott összefüggés az valós, érdekes és kutatóképes-e?¹⁷

h) *virtualizációs módszerek*

A legújabb terület divatos beszédtema, s a digitális bölcsészlet területén mint kutatási módszer ingoványos is, ugyanakkor a közönség számára határtalan lehetőségeket rejt. Van ennek egy része, ami például *3D modellalkotás*, s amelynek segítségével csak történetileg létező terek teremthetők újra a virtuális térben, lehetővé téve azt, hogy a bevitt adatok tömegének vizualizálásával látványos élményt, de kutatási felületet is hozunk létre. Hiszen a kutató számára átélhetővé, „láthatóvá” válik például a római Fórum császárkori rekonstrukciója úgy, hogy az térben bejárható, a valóságos viszonyok plauzibilisen érzékelhetők. Ez még akkor is inspiráló lehet, ha tulajdonképpen egyetlen új adatot sem tartalmaz, de maga a virtualizáció új összefüggéseket sugallhat.¹⁸ Természetesen absztrakt „terek”, például információs galaxisok is létrehozhatók, ahol az információk sűrűsödési pontjai, vagy egymáshoz való térbeli elhelyezkedésük, méretük és távolságuk önmagában összefüggéseket rajzol fel a kutató előtt a virtuális térben.

i) *big data és internetarchiválás itthon*

A szakirodalomban a „Big Data” a cégek, a tudományos intézmények és eszközeik, az intelligens hálózatok, a magánszektor és az egyéni felhasználók által világszerte és napi szinten előállított óriási adatmennyiséget jelentik. Az igény pedig úgy fogalmazódik meg, hogy strukturáltan tárolva és rendezve, aztán kielemezve ez a rengeteg információ könnyen egészen új eredményekhez vezet, a következtetések általa meghatározottabbak lesznek. Ennek összefüggései a fentiekkel és a digitális bölcsészettel azonnal átláthatók, ha a digitalizált, kereshetővé tett, állandóan elérhető és soha nem látott mennyiségű bölcsész jellegű adattömegre gondolunk.

Persze az, hogy a történelemtudomány, irodalomtudomány stb. számára nagyon hasznos, ha a múltból nagy tömegű adatot tud gyorsan és sokféleképpen kielemezni, szinte magától értetődő. De azt se felejtsük el, hogy a jelenünk minden pillanatban múlttá válik. *Kosáry Domokos* így fogalmazott, sok évvel az internet hazai megjelenése előtt: „A történelem totális [...] mindazt, ami a társadalom és az egész emberiség életében ma végbemegy, holnapra vagy már ma estére mindenesetül, minden részével és részletével együtt elnyeli a nagy Moloch: a történelem.”¹⁹ Félő, hogyha nem gondoskodunk ennek (az egész keletkező és részben eltűnő kultúrának) egyik meg-

¹⁶ <<http://mapire.eu/hu/>>

¹⁷ <<http://lodmilla.sztaki.hu/lodmilla/>>

¹⁸ Hasonlóra volt nagyon korai hazai kísérlet 2001-ben az Eruditio program keretében a ma már meghaladott VRML technikával elkészített Zrínyi-könyvtár térbeli rekonstrukciója, ahol az elképzelt könyvtárhelyiségben az eredeti sorrendben váltak láthatóvá Zrínyi Miklós 17. század közepi könyvespolcai, lásd: <<http://www.eruditio.hu/zrinyi3d/>>.

¹⁹ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1983, 14.

határozó adatmennyiségéről, magáról az internetről, akkor a jövő bölcsészeinek is nagy hiányérzetei lesznek. A hazai internet, a mi internetünk jelenleg nem archiválódik sehol. Lassan könnyebb lesz egy 20. század elei mikrotörténeti mozzanat rekonstrukciója, mint azt kinyomozni, hogy például 15 évvel ezelőtt mi volt a Nemzeti Színház honlapján, ami akkor óriási sajtó- és médiavisszhangot keltett. Bizony, a jelenlegi *magyar internetet archiválni kellene* (még hozzá szemantikusan, vagyis felcímkézve mindenféle automatikusan/félaautomatikusan előállítható metaadattal). Ennek módszerének kidolgozása és a munka irányítása biztosan közös digitális bölcsészeti és közgyűjteményi feladat lenne.²⁰

A digitális bölcsészet „Szent Gráljai”

Sokféle módon lehet meghatározni, hogy a digitális bölcsészet rövid történetének vágyálmai, kutatási *leading edge* projektjei éppen miben álltak. Az mindenesetre látszódik, hogy vannak olyan sarokkövek, amelyekre építve hatalmas lehetőségek bontakoztak ki.

A fenti példálózást más aspektusból nézve láthatjuk, hogy a *digitalizálás* magában óriási lehetőségekhez juttatott minket. Aztán maga a *hálózatba kerülés*, az, hogy amit digitalizáltunk vagy digitalizáltak, az folyamatosan és bárhol elérhető.²¹ A digitalizálás egyik külön aspektusa volt, és meghatározó eredmény, a nyomtatott szövegek analógból digitálissá való visszaalakítása, az *optikai karakterfelismerés (OCR)* révén. Aztán újabb fordulópont, az említett szövegkódolási iniciatívák, az SGML nyomában: az XML és TEI lehetőségei. A következő állomás a szintén vázolt „élek és csúcsok” korszak, a *gráfok, korrelációk* és ábrázolásaik megjelenése. Ez már a ma problémája. Mi hát a digitális bölcsészet legújabb Szent Grálja? Ami ma még talán hihetetlennek tűnik, de mégis lehet, hogy a küszöbön áll? Véleményem szerint az, amikor a számítógép nem csupán olvasni tanul meg, hanem megtanítjuk a szöveget is megértetni vele. Mindezt úgy foglалhatnánk össze, hogy az *AI- (mesterséges intelligencia) alapú szövegértés*, ami magában foglalja a szövegek klaszterálását és tárgyszavazását is. Ez a digitalizálás révén létrejött óriási és vegyes szöveg-galaxis értelmezését és feltárását tenné lehetővé, hiszen emberi munkával ez ebben a méretben aligha képzelhető el. Úgy is mondhatnánk, azt, amit a digitalizálási technikák segítségével könnyedén elő tudunk állítani, akár sok millió oldalas szövegvilágokat, az is egy jelentős feladat volt, de azokat metainformációkkal ellátni, s így jelentős hozzáadott értéket termelni, a digitalizálás tempójában biztosan nem tudunk.

Ebben az aspektusban is felmerül a digitális bölcsésszel partner szakmák és intézményi rendszerek szerepe. Azt gondolom, ahogy eddig is, az említett „nyersanyagok” feldolgozásában és szolgáltatásában a digitális könyvtáraknak és múzeumoknak, valamint levéltáraknak (amelyek nem új dolgok, az eddigiek hálózati és digitális másai) igen jelentős tennivalói vannak és lesznek. Úgy tűnik, a digitális bölcsész még a korábbiaknál is erősebb partnerkapcsolatba kerül az öt kiszolgáló, anyaggal és információval ellátó könyvtárossal, levéltárossal és muzeológussal. Arról nem beszélve, hogy talán megnyílik a lehetőség arra, hogy például *a könyvtárak három-ezer év után újradefiniálhatják magukat*, alapvető feladataikat.²²

Diszciplína, módszer vagy szemléletváltás?

A dolgozat elején azt a kérdést tettem fel, vajon a digitális bölcsészet hogyan írható le leginkább? Reményeim szerint a dolgozat elárulja azt is, összességében mit érdemes minderről vélekedni ma.

²⁰ A hazai internetarchiválásnak egyik ötletadója, Drótos László és sokan mások is leírták, leírtuk, hogy mekkora hátrány már ma is, hogy nincs hazai internetarchiválás. Ezzel kapcsolatban lásd például: DRÓTOS László, *Mi a MIA? – Javaslat egy Magyar Internet Archivum létrehozására*, Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 2006/6: <http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=4431&issue_id=473>.

²¹ Ennek könyvtári aspektusairól, de az egész digitális bölcsészetre is kiterjeszthető értelmezéséről lásd: SENNYEY Pongrácz, KOKAS Károly, *Könyvtárak a hálózatban*, Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 2011/10: <http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=5548&issue_id=531>.

²² KOKAS Károly, *Könyvtárak a Rubiconnál: A tudományos szakirodalmi információellátás új könyvtári paradigmái*, Educatio, 2013/ 3: <<http://folyoiratok.ofi.hu/educatio/konyvtarak-a-rubiconnal>>.

A bölcsészettudományok művelésének háttérében ezred évekig az *emlékezet és az eruditio* állt. A „nagy tudós” egyik legfontosabb attribútuma volt mindig is az anyagismeret, a széleskörű olvasottság, amely lehetővé tette, hogy az ötletek, kérdések megfogalmazódjanak. Nagy a kísértés, hogy a digitális bölcsész mindezt „tárolt memóriával” és visszakereső rendszerrel pótolja. Tévedés, nem a pótlásra, s a régi típusú felkészültség elvetésére van szükség, hanem annak jelentős *megtoldására*. De az, aki nem rendelkezik a kellő szakmai előképzettséggel, szakirodalmi eruditióval és forrásismerettel, nem fogja tudni sem a jó kérdéseket feltenni, sem a kapott válaszokat helyesen értelmezni. S pláne nem tud digitális bölcsészeti háttéradatbázisokat tervezni, létrehozni és azokat hatékonyan használni.

A modern természet- és műszaki tudományok a 20. században civilizációnk fejlődésének/fejlesztésének meghatározó eszközei lettek. Valószínűleg a 19. és a 20. század fordulója körül történt meg velük a váltás, amikor igazán azokká lehettek: biztos, hogy ebben nagy szerepet játszott az is, hogy a gondolati konstrukciókon túl az adatok gyűjtése és teljes körű feldolgozása erre alkalmasabbá tette őket. Az úgynevezett kemény társadalomtudományok már jócskán megindultak ezen az úton, ezt persze jellegük (közgazdaság, szociológia stb.) is indokolta. Nem mellesleg az itt használt csoportképző nevet („kemény”) is ezért kapták. A „lágy” társadalomtudományokkal kapcsolatban az volt a vélekedés, hogy a művészethez állnak közelebb (*arts and humanities*), illetve hogy nem kvantitatív a megközelítésük. Ha ez lényegében nem is változik meg, az jól látható, hogy a bölcsészettudomány – az informatika segítségével – most megy át ezen a változáson, aminek következtében például a múlt kérdéseivel kapcsolatban (például társadalom-, eszme- és gazdaságtörténeti területek makró szintjén) objektívebb, tényekkel sokkal jobban alátámasztott válaszaink szülehetnek.²³

Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy az *alapszinten* nem föltétlen és elsődleges tudományos eredményekről van szó, amelyek a módszerek nyomán csak úgy adódnak. Amelyeket a számítógép felfedez vagy elénk tár. Régen is így volt ez. Gondoljunk arra, hogy egy monumentális oklevélkiadás, sok ezer regesztával vagy egy áhított és alapos kritikai kiadás mennyivel tette kényelmesebbé és innovatívabbá a kutatást. Az alapok tekintetében itt sincs szó többről: a számítógép és informatika nyújtotta lehetőségek nyomán új és mélyebb ismeretek szerezhetők. De természetesen az, aki ezeket használja, aki a következtetéseket levonja, az továbbra is a bölcsész kutató. A digitális bölcsészet ehhez rengeteg és a régmúltból sokkal kényelmesebben elérhető materiát kínál, új keresési és megjelenítési lehetőségeket, amelyek új vagy biztosabban megalapozott eredményekhez vezetnek.

S ne feledkezzünk meg arról sem, azért a kapu másfelé is nyitva van. Innen *van még tovább is*. A digitális bölcsészeti módszertan az egyes tudományok esetében olyan kérdésfeltevésekhez is elvezethet, amelyeket eddig nem is tehattünk fel. Könnyen lehetséges, hogy új összefüggések merülnek fel a hatalmas adattengerből. S az sem elképzelhetetlen, hogy maga a kutatási segédlet, módszer vezet megkérdőjelezhetetlen eredményhez, ott, ahol ez korábban elképzelhetetlen volt.²⁴ Elő fog fordulni velünk, hogy *a vékony fekete csík*, lerakódva láthatóvá lesz és előbukkan az eddig feldolgozatlan/feldolgozhatatlan adattömegből.

De ezt meglátni, és még előtte az adatokat összegyűjteni, strukturálni, s nem utolsósorban a módszereseket kitalálni, mindehhez új típusú ismeretek bevonására van szükség. Mivel a módszertan egyre komplexebb és nem fejlődhet maguk nélkül a bölcsészek nélkül a kíváncsi irányba, a „diszciplínát” magát is kutatni és fejleszteni, és persze tanítani is kíváncsi.

²³ Ezt a gondolatmenetet Drótos László barátom vetette fel nekem. Köszönöm.

²⁴ Hogy ez nem merő fantáziálás, mutatják például az olyan, most itt csak éppen említhető vizsgálatok, amelyek például részletes – számítógép számára feldolgozható – paradigmákkal ellátott ismeretlen vagy vitatott szépirodalmi szövegekről „döntötték el”, hogy azok ma még ismeretlen szerző művei vagy egyértelműen valamely ismert szerzőhöz tartoznak. Vagy gondoljunk bele az ókori kétoldalas papirusztöredékek azonosításába, ahol a számítógépes alkalmazás, például az összes ókori szöveg ismeretében, egy-egy verzón-rektón meglévő szó alapján a töredéket egyértelműen egy bizonyos mű részének állítja. Nyilván ez újra felveti a tudomány mint emberi emlékezet, illetve olvasottság – dolgozatban említett – problematikáját is.

Torzá súkromných knižníc z bratislavskej Kapitulskej knižnice

Bratislavská kapitula, ktorá fungovala pri Dóme sv. Martina, patrila už od stredoveku k dôležitým cirkevným a intelektuálnym strediskám. Bola založená pravdepodobne v 12. storočí a členovia kapituly mali už od stredoveku priazeň na panovníckom dvore, kde pôsobili ako radcovia, sekretári a pod. V druhej polovici 15. storočia vzrástla úroveň kapitulsko-mestskej školy a najmä po vzniku Academie Istropolitany, pretože členovia kapituly po odchode zahraničných profesorov mali na starosti zabezpečovanie činnosti univerzity a pôsobili na nej ako pedagógovia.¹ Pre tieto aktivity, liturgické potreby a praktické činnosti boli potrebné knihy, čo sa odrazilo v budovaní knižnice.² Kapitulská knižnica patrí medzi najstaršie a najvzácnejšie knižné zbierky na Slovensku a prvé začiatky tejto knižnice siahajú do 14. storočia. O rozsahu knižnice v 15. storočí dokladá inventár z roku 1425, kedy kapitula kvôli vojnovým pomerom dala svoje cennosti do depozitu mestu.³ Knižnica sa rozrastala novými prírastkami, kúpou, ale najmä darmi kanonikov, prepoštov, resp. iných cirkevných i laických osobností. V roku 1633 musela byť pravdepodobne v knižnici prevedená revízia, snád' na základe Pázmáňovej vizitácie, pretože väčšina dodnes zachovaných kníh má rukopisný záznam *Capituli Posoniensis 1633*. Knižnica dlhý čas bola uložená vo veži Dómu sv. Martina, počas komunistického režimu sa dostala pod správu bratislavského archívu a v súčasnej dobe je uložená v depozite v Slovenskom národnom archíve v Bratislave. O dôkladné usporiadanie knižnice sa na základe požiadaviek kanonikov zo dňa 29. júla 1699 zaslúžil Otto Ján Volkra (1656–1720),⁴ teológ, doktor práv, kráľovský radca a bratislavský prepošt. Knihy boli roztriedené do 15 odborov, z ktorých sa zachovali nasledovné skupiny: 1. Scripturiscitae, 2. Ascetici, 3. Concionatores, 4. Sancti Patres, 5. Iuristae, 6. Theologi morales, 7. Theologi speculativi, 8. Polemici, 10. Historici, 11. Humanistae, 12. Philosophi, 14. Haeretici, 15. Rubricistae. Zápisy na niektorých knihách dokladajú ešte dve skupiny – 9. Medici a 13. Miscellanea.⁵

Zoznam najvzácnejšej časti knižnice – stredoveké kódexy, ktoré sa zachovali na Slovensku, sú publikované v Sopkovom súpise.⁶ V ďalšom Sopkovom súpise⁷ je registrovaných 23 kódexov, resp. rukopisov, z ktorých väčšina pochádza zo 16. storočia, viaceré sú autografom Ondreja Monosloioho, resp. nesú jeho vlastnícky zápis vo forme rukopisného posesorstva, napr. – Sum Andreae Monozloj et amicorum. Viennae 6 8bris 1576,⁸ alebo iníciaľového supralibrosu s datovaním na väzbe knihy – A. M. 1577,⁹ A. M. 1582.¹⁰ Uvedené rukopisy sú v súčasnej dobe uchovávané v Slovenskom národnom archíve v Bratislave. Z Kapitulskej knižnice sa viaceré kódexy počas historických zmien dostali do zahraničia a sú publikované v Sopkovom súpise *Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a Rumunsku*¹¹ a väčšinu uchováva Országos Széchényi Könyvtár v Budapešti. Z nich môžeme spomenúť aspoň jeden

¹ Július SOPKO, *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach*, Martin, Matica slovenská, 1981, 9.

² Miriam HLAVAČKOVÁ, *Kapitula pri Dóme sv. Martina – intelektuálne centrum Bratislavy v 15. storočí*, Bratislava, Pro Historia, o.z., 2008.

³ Jozef ŠÁTEK, *Najstaršia bratislavská knižnica = Z bratislavských knižníc: Sborník k 30. výročiu Knižnice Slovenskej univerzity*, Bratislava, Tatran, 1950, 45–51.

⁴ SZINNYEI József, *Magyar irók élete és munkái*, XIV, *Telgárti–Zsutai*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1914, 1319.

⁵ Jozef ŠÁTEK, *Najstaršia bratislavská knižnica = Z bratislavských knižníc...*, i. m., 49–50.

⁶ SOPKO, *Stredoveké latinské kódexy...*, i. m., 1981.

⁷ Július SOPKO, *Kódexy a neúplne zachované rukopisy v slovenských knižniciach*, Martin, Matica slovenská, 1986 – ďalej Sopko II a číslo záznamu v katalógu.

⁸ SOPKO II/511.

⁹ SOPKO II/513.

¹⁰ SOPKO II/517.

¹¹ Július SOPKO, *Stredoveké latinské súpisy slovenskej proveniencie v Maďarsku a Rumunsku*, Martin, Matica slovenská, 1982 – ďalej Sopko III a číslo záznamu v katalógu.

kódex z 15. storočia,¹² ktorý nás zaujal vzácnym dedikačným zápisom: *Illustrissimi ac Magci domini domini Comitis Georgij Thurzo de Betlehemfalua. Regni Hungariae Palatini, Judicis Cumanorum, nec non de Arua, eiusdemq3 Comitatus perpetui Comitis Sacr. Regiae Mattis Consiliarij, & per Hungariam Locumtenentis, &c. Bibliothecae Bitcensi, Inscriptus Demetrius Napragi Archiepiscopus Colocen, Administrator Episcopatus Jauren. Locorumq3 eorundem Comes perpetuus, & Sacry Regiae Maiestatis Consiliarius, &c. Anno Dñi MDCXI.*¹³

Z Kapitulskej knižnice sa viaceré inkunábuly popísané v Kotvanovom súpise zachovali na Slovensku¹⁴ a deväť inkunábul v zahraničných knižniciach.¹⁵ Vo väčšine je len rukopisný zápis *Capituli Posoniensis 1633*, avšak na viacerých nachádzame vlastnícke zápisy významných osobností.

V našom príspevku chceme venovať pozornosť knihám 16. storočia nachádzajúcich sa v súčasnej dobe vo fonde Kapitulskej knižnice, hlavne so zreteľom na významných vlastníkov. Budú to pohľady na torzá súkromných knižníc Ondreja a Gabriela Monosloioho, Demetera Náprádiho, Mikuláša Oláha a Antona Vrančiča.

Mikuláš Oláh (1491–1568),¹⁶ humanistický vzdelanec, zastával vysoké cirkevné a štátnické posty – 1542 kráľovský radca, 1543 záhrebský, 1548 egerský biskup a roku 1553 sa stal ostrihomským arcibiskupom so sídlom v Trnave. Od roku 1562 zastával úrad uhorského miestodržiteľa. S jeho menom sa spája rekatolizácia krajiny. Počas svojho života si vybudoval súkromnú knižnicu, ktorú zanechal testamentom manželovi svojej netere Lukrécii Jánovi Listimu a jeho synovi.¹⁷ Cez nich sa niektoré knihy dostali do knižných zbierok rodiny Esterháziocov v Eisenstadte a potom k tamojším františkánom, kde sa dodnes uchovávajú. Vo fonde bratislavskej Kapitulskej knižnice sme doteraz objavili jedinú knihu z Oláhovej knižnice. Sú to výklady kresťanskej viery dominikánskeho teológa, inkvizítora Silvestra Mazzoliniho (1456/7–1527).¹⁸ Na spodnej časti titulného listu je Oláhov vlastnícky zápis *Rxmi D. Nicolai Olahi ArchiEpi Strigonieñ*.

Počas heuristiky vo fonde Kapitulskej knižnice sme objavili štyri knihy zo súkromnej knižnej zbierky ďalšieho humanistu a predstaviteľa cirkevného života v Uhorsku v 2. polovici 16. storočia Demetera Náprádiho (o. 1556–1619),¹⁹ ktorý pochádzal z Gemera, základy štúdií absolvoval na dvore pécsskeho biskupa Mikuláša Telegdiho a potom pod jeho mecenátom študoval teológiu na univerzite vo Viedni. Zastával rôzne cirkevné úrady – egerský a bratislavský prepošt, győrsky a veszprémsky biskup a roku 1613 sa dostal na arcibiskupský stolec v Kalocsi. Patril k aktívnym rekatolizátorom v krajine. Na jeho knihách sa nachádza iba strohý posesorský zápis *Demetrij Napragj*. Najstaršia kniha, ktorú sme tu objavili, bola vytlačená roku 1501, s príväzkom z roku 1503 a pochádza z pera Petra Tartareta, významného francúzskeho filozofa a teológa, v ktorom podáva výklady k teologickým spisom Petra

¹² Franciscus Barbarus, Petrus Paulus Vergerius. XV. ex., perg. (tenký, jemný), II f. + 53 f., 220 x 163 mm, ilum., väzba novšia plátenná – SOPKO III/233; Francesco BARBARO, *Francisci Barbari Patricij Veneti de re vxoria manu scriptum : Francisci Barbari liber manuscriptus de re uxoria*. – Budapest, OSZK, Clmae 294.

¹³ Helena SAKTOROVÁ, *Turzovské knižnice*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2009, 46.

¹⁴ Imrich KOTVAN, *Inkunábuly na Slovensku*, Martin, Matica slovenská, 1979 – ďalej Kotvan s priradeným poradovým číslom.

¹⁵ Imrich KOTVAN, Eva FRIMMOVÁ, *Inkunábuly zo slovenských knižníc v zahraničných inštitúciách*, Martin, Matica slovenská, 1996 – ďalej Kotvan – Frimmová s priradeným poradovým číslom.

¹⁶ *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*, IV, M–Q, Martin, Matica slovenská, 1990, 327; SZINNYEI József, *Magyar irók élete és munkái*, X, Mircse–Oszwaldt, Bp., Hornyánszky Viktor, 1905, 1267–1272.

¹⁷ IVÁNYI Béla, *A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, kiad. HERNER János, MONOK István, Szeged, JATE, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11), 56–57: uvádza úryvok z Oláhovho testamentu datované vo Viedni 14. septembra 1562: *Libros quos hic Viennae in bibliotheca mea habeo, lego Joanni Listhio et filio suo Joanni ea conditione, ut quos ex eis voluerit, pro se retineat. Alios autem studiosis Tirnaviensibus pro salute animae meae distribuat, ut ex eis discant*.

¹⁸ Silvestro MAZZOLINI, *Sūma summarum que Sylvestrina dicitur*, (Argentorati, imp. Joannis Grieninger, 1518). fol. <<https://www.bsb-muenchen.de/literatursuche/spezialbestaende/alte-und-seltene-drucke/16-jahrhundert-vd-16/>> – ďalej uvádzame ako: VD16, VD16 M-1759.

¹⁹ *Slovenský biografický slovník...*, IV, i. m., (16. j.) 261; SZINNYEI, X, i. m., (16. j.) 812–814.

Hispánskeho, neskoršieho pápeža Jána XXI,²⁰ ďalej od talianskeho filozofa Girolama Balduiniho je tu výklad jeho filozofických myšlienok a definícia logiky stredovekého arabského filozofa, lekára a právnika zo Španielska Averroesa.²¹ Spisba talianskeho jezuitu, humanistu a poéta Bartolomeo Ricciho je zastúpená výkladmi k rečníckemu umeniu srarovekých rímskych rétorov Cicerona, Sallustia, Caesara.²² Poslednou knihou, ktorú sme objavili z knižnej zbierky Nápradiho, je úvod do latinskej gramatiky od španielskeho humanistu a jazykovedca Elia Antonia de Nebrija.²³

V poradí ďalším majiteľom kníh zastúpený torzom svojej knižnice je uhorský vzdelanec, humanista, cirkevný hodnostár Anton Vrančič,²⁴ ktorý v rokoch 1569–1572 zaujal post ostrihomského arcibiskupa so sídlom v Trnave, od roku 1572 bol uhorským kráľovským miestodržiteľom v Bratislave a 5. júna 1573 ho pápež Gregor XIII. menoval za kardinála, avšak skôr ako mohol nastúpiť úrad, zomrel. V knižnici sme objavili dve knihy s jeho posesorskými znakmi. Zo súboru 10-zväzkového vydania²⁵ spisov sv. Hieronyma na dvoch zväzkoch (na 5. zväzku a na 8. spolu s 9. zväzkom zviazanom) sa na pôvodnej renesančnej bordovej väzbe zachoval supralibros majiteľa – Ant: Verancivs Epis: Agriensis a v skalickej františkánskej knižnici sa uchovalo teologické dielo²⁶ poľského humanistu, Marcina Kromera s rukopisným zápisom *Rssimo dño Ant. Wrancio Agreñ episcopo author donauit*.

Najväčší počet kníh sme objavili s posesorskými záznamami Ondreja Monosloiho,²⁷ významnej osobnosti najmä cirkevného života Uhorska. Zastával rôzne vysoké posty a patrí k významným uhorským humanistom, cirkevným spisovateľom. Od mladosti budoval svoju súkromnú knižnicu, ktorú testamentom zanechal svojmu bratovi, bratislavskému kanonikovi Gabrielovi. Cez neho knihy následne zakotvili v bratislavskej Kapitulskej knižnici. Počas výskumu sme tu našli 43 kníh s vlastníckymi znakmi týchto dvoch cirkevných predstaviteľov a päť kníh vo františkánskych knižniciach uložených v Slovenskej národnej knižnici v Martine. Súbor Monosloiho kníh môžeme rozdeliť podľa obsahu a tematického zamerania na nasledovné oblasti: spisy patristov, biblické výklady, teologické spisy všeobecne, výklady k Aristotelovi, cirkevná história, spisy odborné a antická literatúra a autori heretického zamerania. Patristická literatúra je tu zastúpená dielami gréckych i latinských cirkevných otcov, napr. dielo²⁸ sv. Bazila Veľkého s vlastnoručným zápisom O. Monosloiho *Sum Andreae Monozloj Eppi Weszprimieñ ac ppsito posonien 1597 9 maj*, ktorý je zaujímavý z pohľadu datovania, nakoľko biografické lexikóny udávajú, že za vesprímskeho biskupa bol vymenovaný Monosloi roku 1599; ďalej sú

²⁰ Pierre TARTARET, *Expositio magistri Petri Tatereti in summulas Petri hispani summa accuracione atq3 lucubratione penitus innouata atq3 reposita vna cũ toto textu: summaq3 aīduersiōe impressa*, [S. l., s. typ.], 1501. 4° – OCLC 43176964; Adl. 1: Pierre TARTARET, *Expositio magistrtri Petri Tatereti super textu logices Aristotelis*, [Lyon], impr. industria Nicolai VVolf Alemanni, 1503. 4°.

²¹ Girolamo BALDUINI, *Varii generis in logica quaesita ... Expositio super proemium epitomatum logicalium Averrois : Super additae ... ponderationes ... Vincentii Collae*, Venetiis, apud Hieronymum Scotum, 1569. fol. – Edit16 CNCE-4032.

²² Bartolomeo RICCI, *Apparatus Latinae Locutionis : Ex M.T. Cicerone, Caesare, Sallustio...*, Arghentorati, apud Mathiam Apiarium, 1535. 4° – VD16 R-2171.

²³ Elio Antonio de NEBRIJA, *Introductiones in latinā grammaticen*, Lugduni, sumpt. Iohannis Cleyne Alemanni, 1510. 4° – Worldcat-492473284.

²⁴ *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*, VI, T–Ž, Martin, Matica slovenská, 1994, 322–323; *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*, Bratislava, Lúč, 2000, 1485–1486; Jozef KUZMÍK, *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu*, 2, N–Ž, Martin, Matica slovenská, 1976, 799; SZINNYEI, XIV, i. m. (4. j.), 1075–1078; NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, XIV, Pest, Ráth Mór, 1865, 273–275.

²⁵ HIERONYMUS Sophronius Eusebius, *Opera Omnia*, Apud Inclytam Basileam, ex off. Frobeniana, 1516. fol. 10 tomi – VD16 H-3482.

²⁶ Marcin KROMER, *De Vera Et Falsa Religione Colloqviorvm Liber Tertivs : Qvi Est De Ecclesia Christi, in duo diuisus Colloquia*, Dilingae, excud. Sebaldu Mayer, 1561. 4° – VD16 K-2440; GK III/1162.

²⁷ *Slovenský biografický slovník*, IV, i. m., (16. j.) 218; SZINNYEI, X, i. m., (16. j.) 275–278; NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, L–O, Pest, Ráth Mór, 1860, 554–555.

²⁸ BASILIUS Magnus, *Qvae ad nos extant opera*, Basileae, apud Hier. Frobenium et Nic. Episcopium, 1551. fol. – VD16 B-644.

to biblické komentáre sv. Cyrila Alexandrijského, dielo sv. Ján z Damašku, sv. Ambróz, súborné dielo sv. Hieronyma, o ktorých vlastnenie jednotlivých zväzkov sme spomenuli pri Antonovi Vrančičovi, avšak sa na nich nachádzajú aj rukopisné zápisy O. Monosloiho. Z autorov, ktorí sa venovali výkladom a komentárom Biblie, sú tu zastúpení svojimi dielami Philo Alexandrijský, scholastik Dionýz Kartuziánsky,²⁹ na titulnom liste s dedikačným zápisom *Sum Andreae Monozloi et Amicor donatus a Rsmo dno dno locumtoru Stephano Radetio 20 Maj 1573*, ďalej holandský františkán Antonius Broickwy von Königstein, španielsky jezuita Francisco Toledo svojimi komentármi k evanjeliu sv. Matúša. Zo súboru spisov najväčšieho predstaviteľa katolíckej filozofie, nazývaného doctor angelicus, scholastika sv. Tomáša Akvinského sa tu zachoval 15. a 16. zväzok³⁰ s podpisom Gabriela Monosloiho *Ex Libris Gabrielis Monoszloi* a i. V knižnici Ondreja Monosloiho sa nachádzali tiež spisy najväčšieho starogréckeho filozofa Aristotela a jeho Fyzika³¹ nesie provenienčný zápis *Sum Andreae Monozloj & Amicorũ dat9 A Nicolao Arnddo Amicitiae ergo [...] 1580 6 7bris*, tiež komentáre a výklady Aristotelovej filozofie od autorov 16. storočia – Friedrich Sünzel, Jacques Charpentier, Antonius Khemerer, Johannes Bernhardi aus Feldkirch, Ermolao Barbaro. V žiadnej väčšej humanistickej knižnici nemohli chýbať diela cirkevnej histórie. Doteraz sme objavili troch autorov, a to súborné dielo otca cirkevnej histórie Eusebia Pamphila s rukopisným zápisom *Sum Andreae Monozloj Ppositi Ecclam posonieñ ac felhevizieñ. die [?] 8bris 1595 Empt9 Tall. 4*. Z pera dominikána Sista da Siena pochádza Bibliotheca sancta,³² s posesorským znakom *Sum Andreae Monozloi Ppsiti posoñ et Amicor Ao 1588 die 28 Januarij*. V knižnici Ondreja Monosloiho sa nachádzali aj práce protestantov označené ako heretické. Sú to napr. spisy Johanna Sleidana, Simona Pauliho, Martina Chemnitza atď. Záverom uvedieme najväčšieho predstaviteľa zaalpského humanizmu, holandského mysliteľa, filozofa Erazma Rotterdamského a jeho dielko *Concio de puero*.³³ Z knižnej zbierky Ondreja Monosloiho sa zachovali v Kapitulskej knižnici tiež diela antických autorov. Filozofický spis *De officiis*³⁴ Marka Tullia Cicérona v dvoch exemplároch. Tieto si Monosloi pre seba a priateľov kúpil vo Viedni roku 1577.³⁵ Posesorský záznam z roku 1572³⁶ sa zachoval na konvolúte obsahujúcom Senecove tragédie, Boccaciovu alegorickú interpretáciu gréckej a rímskej mytológie a listy, epigramy Antonia Urcea. Z antickej spisby je tu zastúpený ďalej židovský kňaz a historik Josephus Flavius so svojim súborným dielom,³⁷ ktoré do latinčiny preložil a zredigoval český humanista Zikmund Hrubý z Jelení pôsobiaci od roku 1524 vo Frobenovskej tlačiarňi ako korektor. Knihu si Monosloi zadovážil asi v čase svojho pôsobenia v Trnave, čo dokladá rukopisný záznam na titulnom liste *Andreae Monozloi ac Amicorũ Tyrnaviae Anno 1580 die junij 9*. Vedný odbor astronómie vo fonde prezentuje dielo Markusa Fritscheho³⁸ o nebeských útvaroch, meteoroch, rôznych úkazov, ktoré sa udiali nad jednotlivými mestami a krajinami Európy. Na prednej väzbe sa zachoval iniciálový supralibros *A & M 1577* a na titulnom liste rukopisný zápis *Andreae*

²⁹ LEEWIS Dionysius de, *Enarrationes Piae Ac Eruditae, In Qvinque Mosaicæ Legis Libros : Hoc est, Genesim, Exodum, Leviticum, Numeros, Deuteronomium...*, Coloniae, apud haer. Ioannis Quentel et Geruinum Calenium, 1567. fol. – VD16 D-1889.

³⁰ THOMAS Aquinas, *Opera omnia*, Romae, apud haer. Antonij Bladij, & Ioannem Osmarinum Liliorum, 1570. fol. – Edit16 CNCE-48116.

³¹ ARISTOTELES, *Libri octo physicorum...*, Vienne, impr. per Io. Winterburg, [um 1508]. 4° – VD16 A-3560.

³² SISTO da Siena, *Bibliotheca sancta...*, Venetiis, apud Franciscum Franciscum Senensem, 1566. fol. – Edit16 CNCE-27938.

³³ ERASMUS Desiderius, *Concio de puero*, Viennae Pannoniae, excud. Michaël Zimmermannus, 1555. 8°, A8–B6 [=14] p.

³⁴ Marcus Tullius CICERO, *Libri Tres De Officiis*, Basileae, ex off. Hervagiana, per Eusebium Episcopium, 1569. fol. – VD16 C-3211; ďalšie vydanie: Marcus Tullius CICERO, *In M. T. Ciceronis Libros De Officiis, De Amicitia, De Senectute, Commentaria...*, Basileae, per Iohannem Oporinum, 1544. 4° – VD16 C-5563.

³⁵ *Andreae Monozloj & Amicor Viennae Austriae 16 Maj 1577; Andreae Monozloj et Amicor Viennae Austriae Anno 1577 die 30 9bris in festo Andreae [...] emptus.*

³⁶ *Sũ Andreae Monozloj 1572 23. martij.*

³⁷ JOSEPHUS Flavius, *Opera*, Basileae, ex off. Frobeniana, 1567. fol. – VD16 J-964.

³⁸ Markus FRITSCH, *Meteororum: Hoc Est, Impressionum Aerearum Et mirabilium naturae operum, loci ferè omnes...*, Noribergae, in off. Ioannis Montani, & Vlrici Neuber, 1555. 8° – VD16 F-3027.

Monozloj & amicor 1577 27 maj. Ešte by sme mohli uviesť ďalšie knihy z knižnice Ondreja Monosloiho, s ktorými sme sa stretli v rámci heuristiky aj v iných knižných fondoch na Slovensku. To by si však vyžadovala rozsiahlejšia štúdia.

Záverom spomenieme dekréty z koncilov a dekréty ortodoxných otcov, ktoré zostavil biskup z Wormsu Buchard (o. 965–1025).³⁹ Kniha sa zachovala vo fonde provinciálnej františkánskej knižnice a nesie vlastnícke zápisy troch významných cirkevných osobností Uhorska 16. storočia: Mikuláša Oláha *Nicolai sum Olahi ArchiEp̃ Strigonieñ*; Ondreja Monosloiho *Sum Andrei Monozloi [...]* a tiež Demetera Nápradiho *Demetrij Napragj El. Epi. Jaurien*.

Počas krátkej heuristiky vo fonde bratislavskej Kapitulskej knižnice sme objavili jeden vzácny exemplár z knižnej zbierky významného banského odborníka, humanistického vzdelanca a veľkého bibliofila 16. storočia Jána Derschwama.⁴⁰ Ján Derschwam počas svojho života si vybudoval znamenitú humanistickú knižnicu, ktorá sa podľa dostupnej literatúry celá dostala do Rakúskej národnej knižnice. Preto je dosť prekvapujúce, že niektoré jej knihy zakotvili aj v iných zbierkach. V desiatom zväzku zo súboru diel sv. Augustína⁴¹ sa nachádza na prednom prídošti tlačený heraldický exlibris *Ioannes Derschwam De Hradiczin*.

Štúdia je len čiastkovým prehľadom vytypovaných vlastníkov a vykresľuje pohľad na ich jednotlivé knihy, ktoré sa nachádzajú v bratislavskej Kapitulskej knižnici a podáva základ pre ďalší hlbší posesorský výskum vo fonde tejto knižnice.

³⁹ BURCHARD von Worms, *Decretorum Libri XX. ex Concilijs, & orthodoxorum patrum Decretis, tum etiam diuersarum nationum Synodis, ceu loci communes...*, Coloniae, ex off. Melchioris Nouesiani, 1548 – VD16 B-9812.

⁴⁰ *Biografický lexikón Slovenska*, II, C–F, Martin, Slovenská národná knižnica, Národný biografický ústav, 2004, 241–242; Jozef KUZMÍK, *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu*, I, A–M, Martin, Matica slovenská, 1976, 175–177; BERLÁSZ Jenő, *Derschwam János könyvtára: A hazai humanizmus történetéhez*, Magyar Könyvszemle, 79(1963), Nr. 4, 301–316; 80(1964), Nr. 1, 1–32; FAUST Ovidius, *Prvý muzeolog a zberateľ starožitností na Slovensku: Život a dielo Jána Derschwamma z Hradiczin*, Sborník krajského múzea v Trnave, 1(1955), Nr. 1, 27–35; Ján KÜHNDEL, *Ján Dersschwam, vzdelaný faktor Fuggerovcov na Slovensku*, Historické štúdie, 1(1955), 168–187.

⁴¹ AUGUSTINUS Aurelius, *Tomus Decimus Operum Divi Avrelii Avgvstini Hipponensis episcopi, continens reliqua tractata apud populum, quorum summam indicabit haec pagina uersa*, Basileae, in off. Frobeniana, 1529. fol. – VD16 A-4148.

Gyulafehérvári séta Bethlen Miklós kancellárral*

Bethlen Miklós (1642–1716) legfontosabb művei életének utolsó, rabságban, illetve bécsi kényszerlakhelyen töltött éveiben keletkeztek. Akárcsak *Élete leírása*, *Imádságoskönyve* is a bukott politikus gondolatgazdag, önigazolás szándékával fogant alkotása. Mindkettőt 1705-ben kezdte írni a fogolyként Nagyszebenből Bécsbe szállított erdélyi kancellár.

Az *Imádságoskönyv* első részének egyik betétjében rabságának második esztendejében, 1705. január 23-án, reggel hét és nyolc óra között, őrségváltás idején látott nagyszebeni álmát írta le: „Én Fejérváratt lévén álmomban látám: hát én a Kendervár felől jövök egy becsületes nagy főemberrel, ki is balkezem felől jő vala; mikor a Prépost-kapu és Frumentaria Domus között jövünk vala a templom felé, csak hirtelen kapák az ördögök azt a főembert mellőlem..., a templom s a vár¹ között úgy elvívék..., mint mikor a héja elviszi a pislent, irtóztató volt nézni. [...] szót hallék, mely ez vala: Látod-é amott (nem messze a templom sanctuariuma mellett kívül a fejedelmek temetése aránt² mutata) ama zöld pázsitos halmocskán áll egy ember, az a Jézus Krisztus...³ A leírt hely szomszédságát, a Gálfi- és Frumentaria-ház előtti „piacot”, azaz teret *Élete leírásában* is említi.⁴

Évtizedekkel ezelőtt az előbb idézett szöveg szolgáltatta a bizonyítékot a korábban egészen másutt keresett gyulafehérvári fejedelmi ágyúöntőház, a Kendervár, illetőleg a Prépostság és a Prépost-kapu tényleges helyének meghatározására, s akkori felfedezéséről elsőként éppen szegedi barátaim és jóakaróim, köztük az Ünnepelet előtt számolhattam be, de az ő körükhöz köt első jelentősebb, Gyulafehérvár történeti helyrajzához kapcsolódó próbálkozásom, amiben a római feliratokat gyűjtő humanisták helyrajzi vonatkozású megjegyzéseit igyekeztem értelmezni.⁵ Az idézetben szereplő másik épületről, a Domus Frumentariáról, azaz a Gabonás-házról hosszú ideig hittem, hogy a palota és a székesegyház együttesét észak felől védő földmű részeként, terményraktárként emelhették az 1687 utáni években. E tévedésemet kívánom az alábbiakban helyesbíteni.

Giovanni Morando Visconti császári hadmérnök 1711-ben készült, mellékelt felmérésén nagyjából azonosíthatók a Bethlen Miklós által emlegetett helyrajzi részletek: a Frumentaria-ház (K), a Kendervár (1), az általa várnak nevezett fejedelmi palota keleti istállóudvarán a Prépost-ház (C4), a középső udvar (C3), a templom, azaz a székesegyház (A), valamint a Gálfi-ház (9) is. A kancellár által leírt álomlátásnak egyedül a felmérésen látható, a palotát és a székesegyházat védő, valamikor 1687 és 1696 között emelt, s 1705-ben is létezett földmű (L) mond ellent, bejárhatatlanná és beláthatatlanná téve az álombéli útvonalat, jóval korábbi, „békeidőkre” keltezve a látomásban felmerült emlékfoszlányokat is.

* A tanulmány az OTKA által támogatott, 108744 számú, *Reprezentáció és anyagi kultúra a 17. századi erdélyi fejedelmi udvarokban* című projekt keretében készült.

¹ A fejedelmi palota.

² A kereszthajó déli szárának apszisa, amelyben a fejedelmi síremlékek egyike állott.

³ BETHLEN Miklós *Művei* = KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók), 1026–1027 (kiemelés tőlem).

⁴ *Uo.*, 895.

⁵ KOVÁCS András, *Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár közép- és koraiújkorai helyrajzához* = SZAMOSKÖZY István, *Analecta Lapidum*, 1593; *Inscriptiones Romanae*, 1598, kiad. BALÁZS Mihály, MONOK István, bev. Mihai BĂRBULESCU, KOVÁCS András, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 33), 25–35; KOVÁCS András, *Carlsburg, città delle iscrizioni romane* = *Epigrafi romane di Transilvania raccolte da Giuseppe Ariosti e postillate da Scipione Maffei: Biblioteca Capitolare di Verona. Manoscritto CCLXVII*, Studi e ricerche a cura di Gian Paolo MARCHI, József PÁL, Verona, Szegedi Tudományegyetem–Università degli Studi di Verona, 2010, 99–124.

A Frumentaria-ház mibenlétét a gyulafehérvári fejedelmi birtokközpont Bethlen Miklós álmához időben közeleső, nemrégiben előkerült 1696-os leltára⁶ világította meg. Kiderült, hogy az összeírók a fejedelmi palota Prépost-kapuja előtt megviselt, de igényes építetőre utaló, boltozott pincéjű és faragott kőkeretes ajtókon át megközelíthető, boltozott „mennyezetű” (!), földszinti helyiségekből álló nagy épületet találtak. Ezt, akárcsak a leltározás idején már elpusztult melléképületeit gabona tárolására használta a megszálló hadsereg, hihetőleg korábban, még az Apafi-korban kialakult funkciójának megfelelően. A leltározók feljegyzése örökölte meg ugyanakkor az épület másik, figyelemreméltó Báthory-ház elnevezését is, a somlyói Báthoryak valamelyikének nevéhez kapcsolva az együttest.⁷

Évekkel Bethlen Miklós születése előtt, ugyanazzal a házzal kapcsolatban David Fröhlich azt jegyezte fel a *Medulla geographiae*-ban,⁸ hogy a Gyulafehérvárott talált római feliratok nagy részét a fejedelmi istálló meg a Báthory-ház épületébe falazták volt be. Az utóbbiban – mint írta – régebben a pénzverő és a nyomda működött, ottjártakor, 1630 táján azonban már a kollégium professzorai laktak. Kijelentéseivel kapcsolatban fel kell figyelünk arra, hogy a fejedelmi pénzverőt 1620-ban egy oklevél a Szent György utca északi során, a későbbi kollégium szomszédságában említi (19b). Ugyanaz az épület korábban, 1607 előtt a fejedelmi istálló szerepét is betöltötte; oda telepítette később, 1622-ben Bethlen Gábor a fejedelmi nyomdát is.⁹ Ezen kétséghatáratlan adatok világánál a tudós eperjesi geográfus kijelentése félreértésnek tűnik: az általa a Báthory-házzal együtt emlegetett fejedelmi istálló ugyanis ottjártakor már a palota harmadik, keleti, a húszas években éppen Bethlen Gábor által kialakítani kezdett udvara, a Báthory-ház déli szomszédja volt, aminek magját az erdélyi prépost emeletes, ma is mutatós, késő gótikus kapualjból nyíló középkori palotája alkotta (C4).

A Herbornból érkezett kollégiumi professzorok és családjuk, személyzetük befogadására, valamint jelentős természetbeni jövedelmeik tárolására alkalmasnak ítélt együttes Fröhlich általi jellemzése arra is utal, hogy a megszokottnál tágasabb, igényesebb épületről volt szó. Egykori mibenlétét, kinézését illetően nem sokat árulnak el egy mentőátsátásról szóló, felületes közlemény megállapításai sem.¹⁰

Az épület 17. századi történetére vonatkozó néhány adat csak arról győz meg, hogy a makacsul továbbélő elnevezés az előző század végén létrejött nevezetes épületet jelölhetett.

Keresésében kiindulópontunk az egykori prépostság lesz. Az idős Szeremlyéni (Zeremlyéni) Sztás (Zitás) Ferenc prépost, egykori királyi titkár által 1523 táján újjáépített vagy bővített emeletes épület reprezentatív pontja lett a késő középkori Gyulafehérvárnak, s az

⁶ „Bathori avagy Frumentaria ház. Ezen megnevezett háznak kapuja és azon belől jobb kéz felől lenni szokott szekérszínye a mostani változások alatt minden nemű fa épületek résziből egészen elpusztultanak, találatván fenn állani csak pusztán maradtott kőfalai. Ez megemléített szekérszín helyével azon egy udvaron átalellenben vagyon a Frumentaria ház szakadozott és igen elsovadozott sendely fedél alatt, melynek régi, jó tornácza mindenestől fogva elpusztult, sendely fedelét mind léczestől leszagztatván a németek, az míg elérhették, hagyván fedelének csak pusztá szarufáit. Innét nyílik arra csak pusztá ajtó, melynekis bemenőleg jobb kéz felől való faragott kőmellyékét kitörték. Ennek mennyezeti, mind penig alatta pinczéje igen jó bolthajtásosok.” – Az utóbbi években bukkant fel a gyulafehérvári fejedelmi birtokközpont 1696-os leltára (Magyar Nemzeti Levéltár. Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. F 3. Centuriae H. h. 53.) Értelmezése és kiadása az egykori fejedelmi palota épületeinek kutatásával párhuzamosan folyik.

⁷ Gyulafehérvár helyrajzának régebbi kutatói valószínűleg éppen e helynévből kiindulva jutottak téves következtetésekre. Vö. VESZÉLY Károly, *Képek Gyulafehérvár múltjából*, Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat Évkönyve, 1894, 35. Az általa „Báthoryak palotájának” nevezett épületet tévesen azonosította a fejedelmi palota tüzlérlaktanyává alakított keleti istállóudvarával. – BITAY Árpád (*Az Alba Iulia-i Római katolikus Székesegyház és környéke*, Gyulafehérvár, 1936, 4) szerint János Zsigmond és Apafi Mihály a Báthoryak régi palotájának kaszárnyává alakított részén laktak.

⁸ *Castrum passim vetustissimorum palatiorum rudibus, et antiquitatum Romanorum monumentis scatet, quorum tamen praecipua translata sunt in stabulum principis, domumque Bathorinam, quae et Typographiam et officinam monetariam antehac continebat, nunc vero habitationi Professorum inservit. Medulla geographiae practicae [...] X. De Transsylvania*, Bártfa, 1639, 375 (RMNy 1758).

⁹ Vö. KOVÁCS András, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda és szomszédsága*. (Megjelenés előtt.)

¹⁰ Gheorghe ANGHEL, *O locuință din secolul al XVII-lea descoperită în Alba Iulia*, Apulum, 1967, 361–378.

maradhatott a következő évtizedekben is.¹¹ Verancsics Antal prépost távozását (1549) és a szekularizációt követően akkor említik ismét forrásaink, amikor Báthory Kristóf akaratából időlegesen, a szemközti kolostor lakhatóvá tételéig, az Erdélybe érkezett jezsuita szerzeteseket helyezték el benne; ők később, még 1582 februárjában is ott laktak.¹² Forrásaink tanúsítják, hogy közvetlen összeköttetés híján a serdülő Báthory Zsigmond a tanórákra is csak a fejedelmi palotából kiindulva és a székesegyházat észak felé megkerülve mehetett.¹³

A jezsuita szerzetesek távozása után a prépostság új lakója Erdély kormányzója, Ghiczi János lett, s rezidenciája – úgy tűnik – időlegesen a fejedelmi székváros tényleges hatalmi központjává, kiemelt jelentőségű helyévé lépett elő a kiskorú fejedelem lakta egykori püspöki palotához viszonyítva. Ezt a benyomást legalábbis megerősíteni látszik az a tény, hogy röviddel Báthory Zsigmond nagykorúsítása után éppen a prépostság szomszédságában kezdett építkezésbe a korabeli Erdély két önjelölt hatalmassága, az István király utódlásáért folyó verseny egyik veszteseként immár erdélyi pozícióinak kiépítésére, talán a kormányzói tisztség megszerzésére is törekvő Báthory Boldizsár¹⁴ (1555–1594) meg egykori pártfogoltja az ifjú fejedelemhez pártolt, s a hatalomért vívott harcban a fejedelem unokatestvéreivel is szembeforduló, törtető Jósika István (megh. 1598).

Amennyire ma megítélhetjük, a Frumentaria helyén korábban nem rendelkeztek ingatlannal a Báthory család tagjai. Somlyói Báthory András árva fiainak házáat 1570-ben említi egy oklevél a „székesegyházzal szemben”,¹⁵ tudunk Boldizsárnak az 1594-es kivégzéséig lakott gyulafehérvári rezidenciájáról is a Kendervárhoz vezető utcában¹⁶ (24), s az övével nagyjából szemben állhatott az a ház, amellyel 1589. április 5. előtt testvére, István, akkor még krasznai főispán „pro hospitio” rendelkezett a Kendervár és néhai Bánffylosonczy György árvái házának szomszédságában.¹⁷ Nagybátyjuk, Báthory Kristóf a Szent György-kapu utcájában fekvő Szent András-oltár házáat (D) kapta adományba János Zsigmond fejedelemtől 1568-ban,¹⁸ később bizonyára öccsével egy fedél alatt, a fejedelmi palotában lakott.

Volt azonban Boldizsárnak 1594-ben egy másik, épülő, az előbb említetténél nyilván igényesebb háza is a Prépostság közelében. Ennek az épületnek az unokatestvérek hatalmi vetélke-

¹¹ KOVÁCS, i. m. (1992), 27–28. – KOVÁCS András, *Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök középkori székhelye* = *Márton Áron Emlékkönyv: Születésének 100. évfordulóján*, szerk. MARTON József, Kolozsvár, Glória, 1996, 197–198; KOVÁCS, i. m. (2010), 110–112.

¹² BALOGH Jolán, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek: XVI. század*, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1985, 270, 273.

¹³ Báthory Zsigmond neveltetése kapcsán esik szó arról, hogy ösvényt keríttessenek el a fejedelmi palota és Báthory nevelőjének, Leleszi János atyának lakhelye, a rendház között. Erre nem lett volna szükség, ha a prépostságban található jezsuita rezidencia és a palota között közvetlen összeköttetés lett volna. Vö. BARTÓK István, *A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Gondolat, 1987, 142.

¹⁴ HORN Ildikó, *Báthory András*, Bp., Új Mandátum, 2002, 158–159.

¹⁵ GÁLFI EMŐKE, *Az egyházi javak szekularizációja és az erdélyi fejedelmek székvárosának születése* (megjelenés előtt: Erdélyi Múzeum, 2016, 1, 73. jegyzetben) id. oklevél regesztája: 1570. március 23. II. János a királyi embereknek: Hűség szolgálatai jutalmául Beregzo-i Hagmas-i Kristóf (m) tanácsúrnak adományozza néhai Mosdossy Ambrus (e) kőházát, amely egykor a Szent Kereszt oltár igazgatóságához tartozott, és amely Gyulafehérváron (in hac civitate nostra Alba Iulia) a falakon belül a katedrálissal szemben fekszik (intra muros ex opposito templi cathedralis), szomszédságában néhai Somlyó-i Bathori András (m) árváinak háza, másfelől Wysseleni Miklós (e) ítélmester és az ítélszék esküdt ülnökeinek háza áll. A ház Mosdossy Ambrusnak élethossziglan volt eladományozva, és halálával szállt vissza a kincstárra. Tartozéka három szőlő a gyulafehérvári szőlőhegyeken, úgymint az Eleomal-on, Pappataka-n, és a Chyatarimal-on. Elrendeli a kedvezményezett bevezetését az általa adományhozott ház és szőlők birtokába. Fejedelmi emberek: Chanadi Demeter, Zekesfeyerwary András, Gálffi János, Benkeo János, Feltoty András kancelláriai írnokok.

¹⁶ KOVÁCS András, „Egy kőhajításonyira kollégiumunktól és templomunktól...”: *Néhai Csáki (VII.) István gyulafehérvári házáról (1648)*, Erdélyi Múzeum, 2011, 3–4. sz., 4–5, 9–10.

¹⁷ *Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602*, kiad. FEJÉR Tamás, RÁCZ Etelka, SZÁSZ Anikó, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2005 (Erdélyi Történelmi Adatok VII, 3; a következőkben: ETA VII, 3.) 1000. sz.

¹⁸ GÁLFI, i. m., 82–83. jegyzet.

dését is megvilágító történetét kortársak, Somogyi Ambrus¹⁹ és Szamosközy István,²⁰ illetve az előbbieket szövegét felhasználó Bethlen Farkas művéből²¹ ismerjük.

Az építkezést Báthory Boldizsár kezdte, de befejeznie nem sikerült. Somogyi Ambrus egyrészt a vállalkozás nagyszerű módját (*magnificentissime*) hangsúlyozza, másrészt azt, hogy ez a rezidencia a Ghyczy János kormányzó által 1584-től haláláig, 1589 januárjáig lakott prépostság épületének szomszédságában épült.

Az építkezés kezdetét tekintve irányadó lehet a fejedelmi unokatestvérek pályafutásának alakulása a kormányzó halála után: ifj. Báthory Istvánból váradi főkapitány (1589. április), Boldizsárból pedig ugyanabban az évben Fogaras örökös ispánja és „korengedményes” tanácsúr lett.²² Somogyi Ambrus az 1590. évvel kapcsolatban összegezte az építkezéssel kapcsolatos mondandóját, s hangsúlyozta, hogy mindez Boldizsár és Zsigmond első, éppen Jósika Istvánnal kapcsolatos összecsúszása után történt. Nem sokat segítenek a pontosabb keltezésben az építkezésre vonatkozó adatok sem: Szamosközy István 1594-re keltezett feljegyzéseiben csak arról olvasunk, hogy előbb Boldizsár gyulafehérvári házának a boltozata omlott be, azután pedig „röviddel a halála előtt” az általa Fogarasban építtetni kezdett „palota”, azaz nagyobb terem boltozata is. Somogyi Ambrus feljegyezte ugyan, hogy az épület alapozásának elkészülte után valamennyire előrehaladt a gyulafehérvári építkezés, de nem ejtett szót a Szamosközy által rögzített, a segédkező kék darabontok életét követelő szerencsétlenségről; előadását pedig azzal zárta, hogy Boldizsár műve félbemaradt, és feljegyzései készítésének idején, legkorábban tehát 1604-ben is félben állt.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy a tanácsúr új rezidenciájának az építése 1590-ben kezdődhetett, de folytatása, az elkészült és fedél alá került földszint boltozása, így a Szamosközy által leírt szerencsétlenség is a következő évek fejleménye volt. Báthory Boldizsár egyik építkezésére 1591 augusztusában küldtek tizenegy kolozsvári kőművest, úti céljuk azonban a kőművesek nagy számát tekintve inkább Fogaras lehetett.²³

A Báthory-ház építésének időrendjére világít rá az a szerződés is, melynek értelmében Jósika István 1591. május 6-án megvásárolta mindszei Boronkay János (megh. 1604) vízaknai sókamrás és testvérei sarokházát a gyulafehérvári várban, Kovácsóczi Farkas kancellár házában szomszédságában, Gálfi János tanácsúr házával szemközt.²⁴ Az építési szezon kezdete (Szent György-nap) után nem egészen két héttel kelt oklevél megerősíteni látszik Somogyi Ambrus állítását, hogy Boldizsár házában építése már az előző évben elkezdődhetett. Minthogy Jósika Istvánnak korábban is volt fejedelmi adományból szerzett háza a várban, Tálköti/Tollköti Péter és Szeben városházájának szomszédságában, a Szentegyház és a Szász utca sarka táján,²⁵ s újabb házában vásárlásánál a távol lévő (?) fejedelmi kamarást Zikzai Imre deák fejedelmi számvevő képviselte – ő fizette ki az eladónak a gyulafehérvári viszonylatban magasnak számító, 800 magyar forintos vételárat. Nem nehéz hitelt adnunk Somogyi Ambrus és Bethlen Farkas állításának, hogy Jósika István valóban az ifjú fejedelem biztatására kezdett Boldizsárral versengve

¹⁹ Ambrosii SIMIGIANI *Historia rerum Ungaricarum et Transsilvanicarum ab anno 1490 usque 1606*, ed. Josephus Carolus EDER, I, Cibinii, Hochmeister, 1800, 121; Fordítása: SOMOGYI Ambrus, *História Magyar- és Erdélyország dolgaival az 1490-es évtől 1606-ig*, II. kötet, 3–4. könyv, ford. SZABÓ György, Máriabesnyő, Attraktor, 2013, 16–17.

²⁰ SZAMOSKÖZY István, *Történeti maradványai*, kiad., bev. SZILÁGYI Sándor, IV, Bp., 1880 (MHHS, 30), 41; BALOGH, i. m., 294.

²¹ Wolfgangi de BETHLEN *Historia de rebus Transsilvanicis*, tomus III, ed. Josephus BENKŐ, Cibinii, Hochmeister, 1788², 3–4; BETHLEN Farkas, *Erdély története*, III. (6–7. könyv), ford. BODOR András, jegyz. KRUPPA Tamás, Bp.–Kolozsvár, Enciklopédia–Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004, 194.

²² *Erdélyi Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae (1576–1596)*, III, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1877. 266; *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei (1222–1599)*, kiad. BOGDÁNDI Zsolt, GÁLFI Emőke, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006 (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1; a következőkben: ETA VIII. 1.) 606–607. sz. 1589. febr. 1. előtt.

²³ BALOGH, i. m., 260. A számadáskönyvi bejegyzés szerint Tordáig, a következő postaállomásig vitték őket, így nem dönthető el, hogy Gyulafehérvár vagy Fogaras felé utaztak-e.

²⁴ ETA VIII. 1. 829. sz.

²⁵ ETA VII, 3. 909. sz., 1589. febr. 15.

építkezni. Ez a sarokház, mint láhattuk, szomszédos volt Kovacsóczi Farkas kancellár házával, vele szemben pedig, az utca másik oldalán (e regione, platea interiacente) Gálfi János tanácsúrnak, a fejedelem egykori nevelőjének a rangos háza (9) állott.

A vonatkozó oklevélnek ez a részlete a késő középkori és kora újkori Gyulafehérvár helyrajzában egy mindeddig ismeretlen részletére vet fényt. Kovacsóczi Farkas kancellár különlegesen igényes, könyvesházat, ebédlőházat, kincstartó boltot is magában foglaló rezidenciája²⁶ ezek szerint nem azonos a korábban feltételezett, a Kendervár szomszédságában álló épülettel, ami valójában János nevű testvére háza volt. A rendelkezésünkre álló adatokból az is kiderül, hogy 1583-ban három különálló épület állott itt egymás szomszédságában: Kovacsóczi Farkas háza,²⁷ szomszédjában Sombori Lászlónak, a másik *praeses*nek a frissen vásárolt, „kanonoki kőháza” és végül Boronkai Lászlónak, János vízaknai sókamarás testvére háza. Az említettek közül ki kell emelnünk az első kettőt, ugyanis a 16. század elején Megyericsei János római feliratokat talált a Szent György- és a Ker. Szent János-oltár házában, s ezek később, Szamosközy *Analectája* keletkezésének idején már a kancellár házát díszítették.²⁸ Arra kell tehát gondolnunk, hogy legalább két oltárosház állhatott itt egymás szomszédságában, ezek idővel Kovacsóczi Farkas és Sombori László házai lettek, sőt Sombori László halála (1589) után, a Sombori árvák gyámjaként mindkét épület a kancellár kezelésébe került. A birtokosok személye ugyanakkor rávilágít egy másik vonatkozásra is: somlyói Báthory András árváinak fentebb már említett, 1570-ben a székesegyházzal „szemben állónak” minősített házában éppen Sombori László későbbi házában kellett lennie. Az egyetlen ellentmondás, ami az „ex opposito templi cathedralis” kifejezés ilyen értelmezésének ellentmondana, a korábbi, Szent Kereszt-oltáros házzal való azonosítás; ez származhat kancelláriai, vagy olvasási hibából, amennyiben valaki összekeverte Ker. Szent János- és a Szent Kereszt-oltár házát, de megtörténhet, hogy Megyericsei halála után, a reformációt megelőző utolsó évtizedekben az épület valóban a másik oltár beneficiuma lett. A házsor harmadik épülete jutott Jósika István tulajdonába 1591 után.

Hol lehetett ez az épület? Ha az 1711-es felmérésre tekintünk, akkor meg kell állapítanunk, hogy a 17., 9. és 26. számmal jelölt épületek, köztük Gálfi János háza a 16. század végétől kezdve összefüggő házsort alkottak, ismert tulajdonosokkal (1648-ban a nyugat felé kiugró épület még nem létezett). Kézenfekvő tehát, hogy a Prépostságot tengelynek tekintve, a fejedelmi unokatestvérrel versengő *homo novus* házát nyugat, azaz a székesegyház irányába keressük. Minthogy az idézett oklevél sarokházzal beszél a Gálfi házzal szemközt, olyan épületsorra kell gondolnunk, amely az Olasz- vagy Szentegyház utca nyugati sorának a meghosszabbításában szelte át a várkapukat összekötő, Szent György, illetve Szent Mihály utcát. Ez az épületsor 1711-ben már nem létezett, ide tartozó épület adásvételéről pedig utoljára 1614-ben szól adat.²⁹ Ezeknek az eredetileg oltáros vagy kanonoki házaknak a jelentőségére és kiugróan magas értékére is rávilágít 16. századi ismert tulajdonosaik sora, köztük a fejedelemség két, egymást követő kancellárja, valamint Sombori László praeses is. Nem kívántatik sok fantázia annak belátásához sem, hogy éppen ez a házsor képezhette a középkori káptalani város nyugati, a püspöki város felé eső határát.³⁰

Báthory Boldizsár vállalkozását, derül ki idézett forrásainkból, szerencsétlenség is lassította: az építés során összedőlt boltozat omladékai maguk alá temették az apróművesként segédkező testőrgyalogokat. Hasonló baleset később, még Boldizsár halála előtt, az általa átépített Fogarasban is bekövetkezett. Az építkezési balesetek e gyanúsak tűnő ismétlődését rossz ómen gyanánt jegyezte fel a kortárs Szamosközy István, valójában – úgy tűnik – csupán az építési technika korabeli, a késő reneszánsz építészetre jellemző változásáról van szó. Erdélyben a 16. század utolsó negyedében váltotta fel az addig előnyben részesített donga-, illetve kereszt-

²⁶ SZÁDECZKY Lajos, *Kovacsóczi Farkas kancellár, 1576–1594*, Bp., MTT, 1891, 70; BALOGH, i. m., 293.

²⁷ ETA VIII.1. 355. sz.

²⁸ KOVÁCS, i. m., (1992), 29.

²⁹ ETA VII, 3, 382. sz.

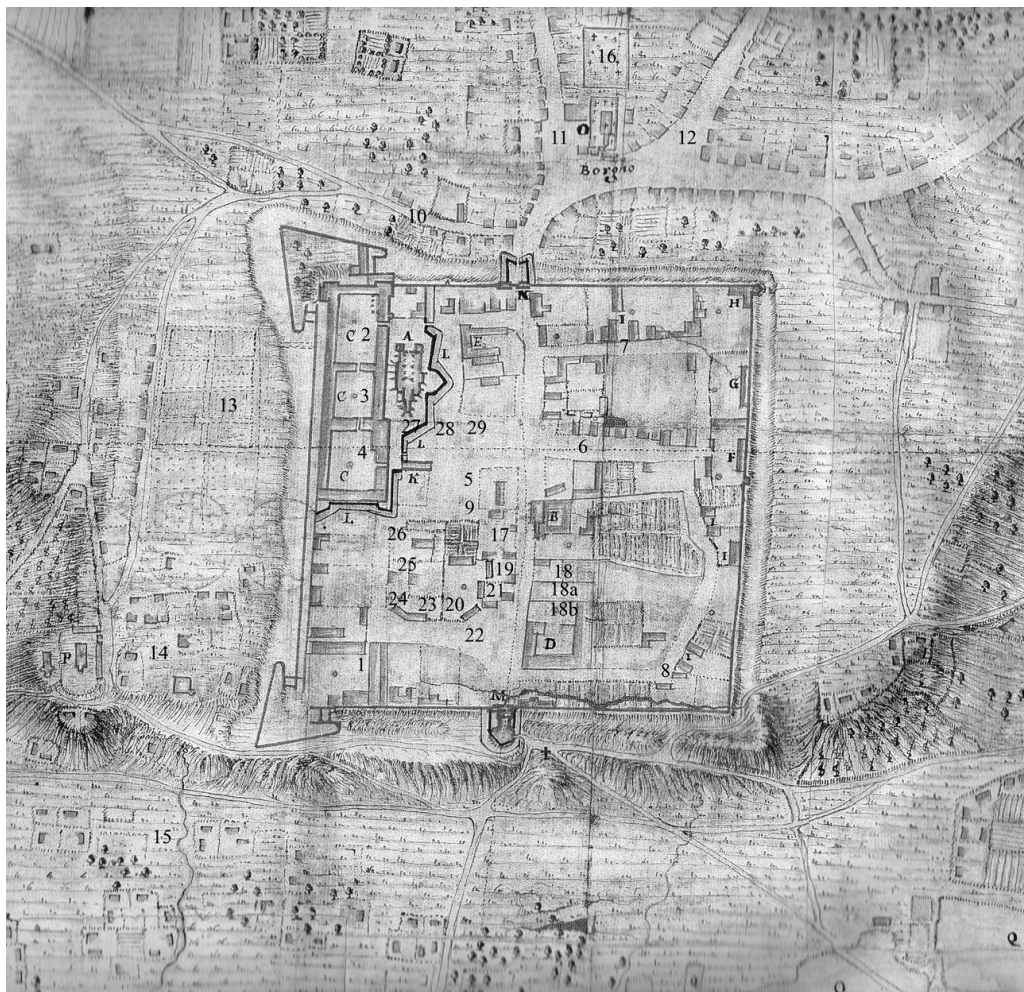
³⁰ KOVÁCS, i. m., (1992), 198.

boltozatos szerkezeteket a fiókos dongaboltozat. A régi megoldás szigorú szerkezeti követelményeiről lemondó újításokat alkalmazó erdélyi kőművesek egyre-másra okozták a baleseteket, így 1588 januárjában a kolozsvári tanács arra kényszerült, hogy visszavonja az ottani kőműves céh 1524-ből származó kiváltságait, helyette azután a következő év folyamán megszületett a mesterré válás követelményeit szigorító, előbb a kolozsvári tanács, 1591-ben pedig a fejedelem által is megerősített új céhlevél.³¹

Báthory Boldizsár építkezéseit ezek a szerencsétlenségek lassították, aligha hihető azonban, hogy meg is állították. A gyulafehérvári Báthory-ház földszintjét szintén boltozottnak mondja az idézett leltár. Ma már nem dönthetjük el, hogy mikor épült a leltárban emlegetett boltozat, az építkezések szokásos menetéből kiindulva azonban arra kell gondolnunk, hogy a tervezett épület egyik helyiségének a boltozata okozhatta a fentebbi balesetet. A boltozott földszint ugyanakkor emeletet feltételez, így jelentős tömegű, a Prépost-házzal magasságában is versengő épület volt készülöben. Báthory Boldizsár lengyelországi szerepléséből, kétéves nyugat európai peregrinációjából, továbbá az Erdélyi Fejedelemség vezető rétegében elfoglalt helyéből, de az általa Fogarasban átépített épületrészekből ítélve is, gyulafehérvári építkezése az erdélyi késő reneszánsz építészet jelentős és igényes alkotása lehetett, ahogyan kiemelkedően igényes építészeti alkotás lehetett a vele versengő egykori páduás, az 1591-ben leánykérő követséggel Firenzébe küldött Jósika István háza is. Ez bizonyára elpusztult a századfordulón. Bethlen Gábor fejedelem vízvezetékének építése során a várban állított első csorgót a székesegyháztól nyugatra, a fejedelmi palota kapuja elé telepítették, ahonnan a vízvezeték „a templom oldala mellett elővívén, az város belső piac[á]ra deriválódott, és a várnak azon piacrúl a fejedelem istállóí udvarára bemenő alsó kapuja előtt, nem messze az öreg templom faránál öntődött ki” – írja Szalárdi János.³² Fogalmazása arra látszik utalni, hogy a székesegyház szentélye és a Prépost-kapuhoz vezető út között a 17. század második negyedében már nem álltak házak. Valószínű továbbá, hogy Bethlen Gábor városrendezési elképzeléseibe a Báthory-ház sem illett, lebontására azonban már nem került sor a nagy fejedelem életében, így maradhatott fenn a 18. század elejéig, s válhatott a kancellár álombéli útjelzőjévé.

³¹ 1589. jan. 3. [31] „Az keomyvesek Ceh lewelereöl Eghez warosul igr vegheztenek. Myerthogj Az tanachbol ilj bizonios okert Adattatot volt az keomyvesek Ceh levele, hogj eók Reghten elegedendeo es tudos keomiwes mestereknek profitealtak maghokat lennj, vgj annyra hogj minden fele keomwre, Epitesnek [!] elegedendeoknek haznosul, eoreokeosewl Epiteoknek vallottak magokat [31°] ilyen biztatasokra Attak volt Attiaink nekik az levelet, Mely constal az eönneön Ceh leweleknek eleyteol. De Immar eö kgmek varosul el untak az sok feo feo Nemes zemeliéknek panazolkodasat az varosra valo zidalmakat, azonkeppen varosbelj Attiankfianak az keomywesek tudatlansaga miat Nagj karwallasokat es keserwes veszedelmeket. Mert ha mit Epitnekis Sacczolltatassal Epitik conduiseletlenewl, es hol vgjan Az Epites ideie keozt le omol, zegheny Iffiakat, keomywes Inasit, seot Neha eö magokbanis [!] oda eölik, Nehol penigh ket vagy harom eztendeigh Epiteseok megh Indul, vgj annjera hogj teob Reze zarent nem allando, amit chinalnak. Melybeol vilagoson latzik, seot vgjan zemekel lattiak eo kgmek varosul hogj nem elegedendeo mesterek es nem erdemelnek semmikeppen olj leuelet, hogj Ideghen, Jo, tudos mestereket kj rekezthessenek es az tudos mesterek be ne jeöhessenek megh ne telepedhessenek. Azert io Itiletbeol Az Waros Jouara es hogj kilseo Nemessegis az Varost ne zidalmazza ekteleneol az mostanj keomjweseknek tudatlansaga miath, vegeztek egienleo Voxal eo kgmek, hogj Ceh leuelek ben Maradgion, nekik megh ne Adassek, hanem minden Ideghen keomiwesek zabadon be jeöhessenek ez Varosba, Epithessenek, seot ez illien tudos Mesterekteol ez It valo keomiwesekis tanolhassanak.” A Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Igazgatósága. Kolozsvár Város Levéltára. Kolozsvár Város Tanácsi Jegyzőkönyvei, 1585–1605. Vö. Samuil GOLDENBERG, *Chujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, Academiei, 1958, 113; BALOGH, *i. m.*, 94–95; Gheorghe SEBESTYÉN, *O pagină din istoria arhitecturii României, Renașterea*, București, Tehnică, 1987, 64–65.

³² SZALÁRDI János, *Síralmas magyar krónikája*, kiad. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Helikon, 1980, 96.

Giovanni Morando Visconti: Gyulafehérvár térképe, 1711 (részlet)

Az eredeti jelmagyarázat

- A. Chiesa Cathedrale posseduta da Reformati
- B. Chiesa de R^{di} Padri Gesuita (!)
- C. Palazzo o sia Residenza de S^{mi} Principi di Transilvania
- D. Colegio de Reformati – [korábban: Szent András-ház, Megyericsei János, Báthory Kristóf, iktári Bethlen Farkas, Geszthi Ferenc, Bethlen Gábor]
- E. Casa del su sig^r Governatore [ti. Bánffy György]
- F. Casa del su sig^r Conte Apor.
- G. Casa del sig^r Nicola Bethlem (!)
- H. Casa de sig^{nt} conti Teleki.
- I. Case spetanti alle Sedi Sassone.
- K. Magazeno al presente di farina. [korábban: Báthory-ház]
- L. Trinciamento fatto per conseruazione de Magazeni che sono nel Palazzo.
- M. Porta din St Giorgio.
- N. Porta di St Michele.
- O. Chiesa din St Michele a P^{ri} Gesù.
- P. Chiese Valacche.

Javasolt azonosítások

- 1. Kendervár (a fejedelmi fegyvertár)
- 2. A fejedelmi palota konyhaudvara
- 3. A fejedelmi palota középső udvara
- 4. Prépostság, a palota istállóudvara
- 5. A várbeli „piac”, Szent Mihály utca
- 6. Olasz utca
- 7. Piacszeg utca (?)

- 8. Szász utca
- 9. Gálfi-ház
- 10. Vinci, Nyíró vagy Szent Miklós utca
- 11. Tégla utca
- 12. Boldogasszony utca
- 13. A fejedelmi kertek
- 14. Felső Major
- 15. Alsó Major
- 16. A jezsuiták 16. századvégi Szent Mihály-kápolnája és temetője (?)
- 17. Csáki-ház
- 18. Szatmári főesperesség – Apafi-ház
- 18a Szent Anna – Alia – Kemény-ház
- 18b Istállók (1604–), pénzverő (1620), nyomda (1623–)
- 19. Kapi-ház
- 20. Udvarhelyszék háza (1643) = Küküllő vármegye háza (1703)
- 21. Bethlen János háza (1643)
- 22. Kendervár utcája (1620) = Pap utca (1643)
- 23. Sibrik Gáspár háza (1607)
- 24. Báthory Boldizsár háza (1607)
- 25. Bedegi Nyári Pál háza (1607)
- 26. Petrichevich Horváth Kozma háza = Tornyi Tamás háza (1606–1607)
- 27. Szent György-oltár (1517 e.), Kovacsóczi Farkas háza (1583–1594)
- 28. Ker. Szent János-/Szent Kereszt-oltár/Báthory árvák/Sombori László háza
- 29. Boronkai László/Jósika István háza

Bibliofil főurak

Festetics György gróf orvostudományi könyvgyűjteményéről
(Vázlat)

Európa-szerte a 18. századra regisztrálható az addig egységes művelődés és a tudományok szakosodása, a fokozatosan önálló diszciplínává váló szaktudományok rendszerének, felosztásának, szemléleti kereteinek, fogalmi készletének, módszertani eszköztárának, beszédmódjának, tudományos önreflexiójának átalakulása. Az általános közjó megteremtését hangsúlyozó államépítkezés szükségleteihez, a változó társadalmi igényekhez is igazodó folyamatban különösen fontos és látványos a korszak természettudományok felé forduló tudás- és tudományszervezési gyakorlatainak megjelenése. Ezt a természettudományok felé fordulást a 18. században, s különösen annak második felében jelentkező innovatív tudományos tendenciák iránti, a főúri körök részéről is megnyilvánuló érdeklődést jól mutatják az arisztokrata magánkönyvtárak enciklopédikus gyűjteményein belül az egy-egy diszciplínához köthető szakkollekciók kialakítása. A 18. századi főúri magánkönyvtárakban fellelhető különböző természettudományos diszciplínákhoz kapcsolódó gyűjtemények könyvvállományának összetétele kevésbé kutatott területét képezik a magyarországi gyűjtés- és könyvtörténetnek. E tekintetben külön is figyelemre méltó a magyarországi agrártudományok instrumentalizációjában, a Georgikon regionális képzési és tudásközponttá alakításában meghatározó szerepet játszó, s mindezen túl saját korának egyik legnagyobb, máig közvetlenül is hozzáférhető enciklopédikus könyvtárát létrehozó keszthelyi gróf, Festetics György (1755–1819) orvostudományi könyvgyűjteménye.

Mivel a család egyes tagjainak halála után nem készült tételes könyvjegyzék, ezért az állomány gyarapításának a könyvtáralapító Festetics Kristófhöz (1696–1768), Festetics Pálhoz (1722–1782), illetve Festetics Györgyhez, majd az utódokhoz köthető fázisai nagyobbreszt csak közvetett források alapján rekonstruálhatók. A gróf medicina tárgyú szakkollekciójának megismerését elsődlegesen a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a Festetics család levéltárának különböző fondjaiban fennmaradt, különböző időszakokból származó könyvtártöredékek, a majorátus direktorátusának 1792 és 1819 közötti ügyiratai között található könyvbeszerzéseket dokumentáló, sok esetben a beszerzett és bevételezett könyvek szerző és cím szerint összeállított listáit mellékletként tartalmazó számlák, feljegyzések és misszilisek teszik lehetővé. A direktorátusi ügyiratok azt mutatják, hogy a gróf elsősorban lipcei, bécsi és pesti könyvkereskedőkön keresztül szerezte be a számára szükséges és őt érdeklő, illetve a korszak enciklopédikus könyvtárépítő szempontrendszerét szem előtt tartó köteteket. A legkorábbi könyvjegyzék, amely a fiatal gróf olvasmányait dokumentálja, 1778-ból származik.¹ Festetics Györgyöt korának látványosan fokozódó könyvtermelésében történő tájékozódásban és a megfelelő kötetek kiválasztásában a korszak jelentős értelmiségei, sok esetben orvosok által küldött ajánlások, könyvlisták segítették. A könyvkereskedőkkel és könyvkötőkkel való kapcsolattartás és információáramlás pedig jellemzően a gróf László fiának két, egymást követő nevelője, Péteri Takáts József (1767–1821) és Kultsár István (1760–1828), valamint a direktorátus alkalmazottainak közreműködé-

¹ A Pesten, majd Zágrábban hivatalnokként szolgáló ifjú Festetics György 1778-ból származó, 388 saját beszerzésű tételt tartalmazó, hivatali idejére magával vitt privát könyvtárának a 'Livres Politiques', 'Livres Belles Lettres', 'Livres Historiques', 'Livres Philosophes', 'Livres Militaires' címszavak alatt rendszerezett jegyzéke elsősorban állambölcseleti, filozófiai, hadügyi, pénzügyi és közigazgatástani, szépirodalmi tárgyú, francia, angol, latin és német nyelvű műveket tartalmazott, de szerepelt rajta két orvostani munka is (Johann Georg ZIMMERMANN, *Erfahrung in der Arzneykunst*, Zürich, 1762. és Samuel TISSOT, *Anleitung für den gemeinen Mann*, Mannheim, 1772). A könyvjegyzéket lásd: MNL OL, Festetics Lt., P 274. 246. doboz, ff. 533–567. (Bücher Catalog des Gnädigen Herrn Grafen George v. Festetics 1778.) A könyvjegyzékről lásd: KURUCZ György, *Könyv és főnemesi műveltség: Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén*, Aetas 21(2006), 93–108.

sével történt.² Mindezek alapján 1778 és a gróf 1819-ben bekövetkezett haláláig terjedő időintervallumra nézve ez idáig mintegy 1070, a medicina területéhez sorolható tételt sikerült azonosítani.

Az eddigi kutatásaink azt mutatják, hogy a korszak ismert főnemesi, nemesi gyűjteményeivel összehasonlítva Festetics György könyvtárának orvostudományi szakkönyvvállománya mind a mennyiségi, mind a minőségi mutatókat tekintve egyedülálló. A kortárs bibliofil főurak közül Festetics sógora, Széchényi Ferenc (1754–1820), miután 1802-ben a magyar és magyar vonatkozású könyveinek gyűjteményét a nemzetnek adományozta, a külföldi klasszikus szépirodalmi és tudományos művekből álló, soproni házában elhelyezett könyvtárát képező kollekciónak továbbra is saját tulajdonában tartotta. Ez a gyűjtemény 9205 kötetben 5085 címet tartalmazott, amelyből a fennmaradt betűrendes katalógus szerint 230 kötet tartozott a korabeli taxonómiai hagyományt követve a matematika, csillagászat, fizika, vegytan, historia naturalis, valamint az orvostudomány és a materia medica körébe. Ez utóbbi két tudományág alig két tucat, főleg laikusok számára a 18. században kiadott orvosi felvilágosító munkát számlált.³ Jóval nagyobb orvosi-gyógyszerészeti könyvgyűjteménye volt id. Teleki László grófnak (1764–1821), akinek közel 30 000 kötetes könyvtárát fia, Teleki József (1790–1855) 1826. március 17-én kelt adománylevéllel adta át a Magyar Tudós Társaságnak. A Teleki-könyvtár orvostudományi állománya mintegy 370, elsősorban a nagy 18. századi német, olasz, holland, francia, svájci orvosok, anatómusok, fiziológusok szakszerűen válogatott és összegyűjtött munkáit tartalmazta.⁴ Az előbbieknél nagyságrendekkel kisebb anyagi erőforrásokkal, ám annál nagyobb gyűjtőszennvedéllyel rendelkező Ráday család gyűjteménye egy 1792 utánra datálható katalógus szerint 4873 tételben 10 302 kötetet tartalmazott, amelyből 259 cím 319 kötetben zömmel 18. századi szerzőktől származó orvostudományi és természetrajzi munkákat foglalt magában. Bár sem Ráday Pál (1677–1720), sem Ráday Gedeon (1713–1792) nem értett különösebben az orvosi tudományokhoz, de jól megválasztott könyvbeszerzőik révén, amilyen Ráday Gedeon idejében az orvosi tanulmányokat is folytató református teológus Nagy Sámuel (1730–1802) volt, sikerült e tekintetben is igényes és innovatív szakkollekciót felépítenie.⁵

Ebben a kontextusban vizsgálva Festetics György a hasonló rendű-rangú főúri gyűjteményeket számszerűleg feltétlenül meghaladó, tartalmát tekintve szakszerű gyűjtési stratégiát tükröző és ugyanakkor korszerű orvostudományi szakkönyvtárát, kirajzolódik egy kép, amely

² A könyvtártörödékeket lásd: MNL OL, Festetics Lt., P 274. 246. doboz. Festetics György lipcsei, bécsi, pesti könyvvásárlásait dokumentáló, a beszerzett kötetek tételes lajstromát is esetenként tartalmazó számlák, a könyvbeszerzések kapcsán keletkezett misszilikék a gróf által 1792-ben a teljes birtokállomány ügyeinek intézésére felállított központi hivatali ügyiratai között találhatók: MNL OL, Festetics Lt., P 279 (Direktorátusi ügyiratok) 1–111. doboz/1792–1819. Péteri Takáts 1791 és 1799 között állt „Laci gróf” nevelőjeként Festetics György szolgálatában, ebből mintegy hét évet Bécsben töltött, miután 1793-ban az ifjú gróf anyjával együtt a császárvárosba költözött. Kultsár pedig, aki 1799-ben vette át Laci gróf nevelését, hatéves szolgálatának nagy részét Pesten töltötte az egyetemen jogi tanulmányokat folytató ifjú mellett. (Festetics László neveléséről lásd: KURUCZ György, *Keszthely grófja, Festetics György*, Bp., Corvina, 2013, 180–194.) Festetics György jellemzően Karl Schaumburg (1770–1833) bécsi és a Kilián testvérek (Kilián Ádám és György) pesti könyvkereskedéseivel a Bécsben tartózkodó Péteri Takáts és később a fia mellett Pesten működő Kultsár közvetítésével tartotta a kapcsolatot. Az 1800-as évek elejétől dokumentálhatóan Kilián György pesti könyvkereskedése közvetítette a gróf Lipcséből megrendelt könyveit.

³ SOMKUTI Gabriella, *Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1963–1964, Bp., 1966, 87–209 (különösen: 187–188). A tanulmány a két könyvtár orvostudományi állagának elemzését is tartalmazó résszel kibővített formában megjelent: Ponticulus Hungaricus, 15(2011), 7–8 [oldalszámozás nélkül] I, X. fejezetek.

⁴ *Uo.*, I, X, XI. fejezetek.

⁵ A Ráday Könyvtár 18. századi történetéről, gyűjtőköréről, könyvbeszerzői hálózatról és a könyvbeszerzés útvonalairól a legteljesebb áttekintés: SEGESVÁRY Viktor, *A Ráday Könyvtár 18. századi története*, Bp., 2002. A könyvtár számára a könyvek szakszerű kiválasztásában és beszerzésében Ráday Pál és Gedeon idejében Szatmári Paksi Mihály (1683–1744), Gyarmathi Sámuel (1751–1830) és Wesszprémi István (1723–1799) mellett a legaktívabb Nagy Sámuel volt. Nagy bécsi ágensi tevékenységéről, a kurrens orvostani munkákban való tájékozódásáról: SOMKUTI Gabriella, *Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzője (Nagy Sámuel 1730–1802)*, Magyar Könyvszemle, 1968/2, 147–170. A könyvtár orvostudományi kollekciónak: VIDA Mária, *A Ráday Könyvtár orvostörténeti jelentősége a XVIII. században*, Orvostörténeti Közlemények, 1972, 64–65, 61–84 (különösen 73–78).

azt mutatja, hogy tulajdonosa – bár az orvosi tudományok nem tartoztak fő érdeklődési körébe – jó érzékkel tájékozódott korának könyvtárépítési és -rendszerzési alapelveit rögzítő elméleti irodalmában,⁶ szakirányú bibliográfiáiban és recenziós folyóirataiban. Ez utóbbiak sorában kiemelt helyen szerepeltek Festeticsnél a kora újkori tudásmanagement legfontosabb európai kommunikációs médiumainak számító, elsősorban német nyelvű periodikumok.⁷

A Festetics-könyvtár impozáns orvosi szakkönyvgyűjteményének legrégebbi darabja Aetius Amidenus (502–575) bizánci orvos által az antikvitás híres görög orvosdoktorairól enciklopédikus igényességgel írott, 1542-ben Frobenius bázeli nyomdájában kiadott munka.⁸ A gyűjtemény tematikus súlypontját a 18. századi medicina különböző irányzataihoz tartozó orvostudományi művek képezik. A szisztematikus, szakszerű gyűjtési stratégiát tükröző állomány alapján jól nyomon követhető az orvostudományi diskurzusban a 17. századtól a korai 19. századig terjedő időintervallumra nézve a humorálpatólógiai egészség–betegség-konceptióktól a szolidárpatólógiai megközelítés kialakulásához vezető szemléletváltás folyamata. Ugyanígy rekonstruálható a 18. század utolsó harmadától fokozatosan differenciálódó orvosi szakdiszciplínák (sebészet, szülészet, belorvostan, fiziológia, patológia, gyógyszerészet, törvényszéki orvostan stb.) kialakulása.

A könyvtár orvosi tudományokkal és gyakorlati orvoslással foglalkozó legnagyobbreszt latin és német nyelvű gyűjteménye ugyan túlnyomórészt 18. és 19. század eleji szerzők munkáit tartalmazza, de reprezentatív jelleggel megtaláljuk benne a korábbi korszakok meghatározó, rendszerező alapműveit is. Ez utóbbiak sorában az antik medicinát többek között a két nagy görög orvos, Hippokratész (i. e. ?460–?370) és Galénosz (?129–200) 16. századi gyűjteményes kiadása képviseli (*Medicae artis principes post Hippocratem et Galenum*, 1567), amely az egész középkoron át a skolasztika alapvető kézikönyvének számított. A középkori orvostudomány néhány rendszerző kézikönyve mellett a gyűjtemény részét képezte az arab orvosi iskola legjelesebb alakjának, Avicennának (980–1037) kánonja, szintén 16. századi, velencei kiadásban (*Libri in re medica omnes*, 1564). Az emberi test megismerésében, különösképpen a galénoszi anatómia meghaladása és felülírása tekintetében látványos fordulatot hozó reneszánsz medicinát a korszak két paradigmatisztikus alakja, a brüsszeli származású anatómus, Andreas Vesalius (1514–1564) és a jatrokémiai betegségkonceptiójával az antikvitás nedvelméletét először megkérdőjelező orvostermészettudós Paracelsus (1493–1541) képviselik: Vesalius 1543-ban közzétett korszakalkotó anatómiai munkája a 16. századi bajor orvos-polihisztor Leonhart Fuchsnak (1501–1566) a

⁶ Festetics számára a könyvtárépítés elvi rendszerének kialakítása vonatkozásában az alapokat még a bécsi elitképző tanintézetben, a Theresianumban folytatott tanulmányai alatt szerezte meg, amikor 1773-ban a jezsuita költő, az udvari könyvtár őre, Michael Denis (1729–1800) professzor könyvtártani kollégiumait hallgatta. Ez irányú tanulmányairól és Denis könyvtártani képzési programjáról: KURUCZ, *Keszthely grófja...*, i. m., 79, 199; WALLESHAUSEN Gyula, *Denis professzor és tanítványa, Festetics György*, Könyvtári Figyelő, 54(2008), 64–74. A gróf az 1790-es évek végén számos könyvtárfejlesztéshez, a gyűjtemény rendszerezéséhez szükséges korszerű német nyelvű kézikönyvet szerzett be, köztük Denis először 1777-ben kiadott kétkötetes kézikönyvének második, bővített kiadását: Michael DENIS, *Einleitung in die Bücherkunde*, Th. 1, *Bibliographie*, Th. 2, *Literaturgeschichte*, Wien, 1795.

⁷ A korszak, a 18. és 19. századforduló kurrens publikációiról a német tudományosság szűrőjén keresztül tájékoztató 'gelehrte Zeitschrift' típusú periodikumok sorában kiemelt helyen szerepelt Festetics György könyvtárában a valódi kommunikációs intézménnyé formálódó *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*, a göttingeni professzor Johann Andreas Murray által kiadott *Medicinisches-Praktische Bibliothek*, a jénai alapítású recenziós folyóiratok, mint az *Allgemeine Literatur-Zeitung*, illetve a *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung*, az *Allgemeines Repertorium der Literatur*, vagy Friedrich Nicolai *Allgemeine deutsche Bibliothek* sorozata. A német nyelvterület recenziós folyóiratai által működtetett európai kommunikációs hálózat tudománytörténeti jelentőségéről tárgyalt korszakunk vonatkozásában újabban: Martin GIERL, *Zeitschriften – Stadt – Information – London – Göttingen – Aufklärung = Jenseits der Diskurse: Aufklärungspraxis und Institutionenwelt in europäisch komparativer Perspektive*, hrsg. Hans Erich BÖDEKER, Martin GIERL, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, 243–264. Ha felütjük ezen periodikumok a gróf életének mintegy 30 esztendejére eső számaikat, gyakran találkozunk aláhúzott bibliográfiai tételekkel és hozzáfűzött margináliákkal. Kultsár István például az 1800-as évek elején rendszeresen tájékoztatta Festeticset arról, hogy a fent említett újságok aktuális számai a gróf számára megérkeztek a pesti Kilián könyvkereskedéshez: MNL OL, Festetics Lt., P 279, 25. doboz.

⁸ Festetics György medicina tárgyú szakkollekciójának alább következő bemutatása során – a rendelkezésünkre álló terjedelmi korlátok miatt – az egyes szóban forgó köteteket csak abban az esetben adjuk meg pontos bibliográfiai leírással, amennyiben analízisünk szempontjából kiemelten fontosak.

galénoszi anatómiával való összehasonlító átdolgozásában és kiadásában (*De humani corporis fabrica, ex Galeni & Andreae Vesalij libris concinnatae*, Tübingen, 1551), Paracelsusnak pedig három német nyelvű munkája a podagráról, a sebek gyógyításáról, valamint farmakológiai kezelésekről. A 17. századi, a medicina területén is számos új elméleti és gyakorlati tudáselem megjelenését hozó tudományos forradalmat képviselő orvosok közül a vérkeringést felfedező, egyúttal a fiziológiát mint orvosi szakdiszciplínát szilárd alapokra helyező William Harvey (1578–1657), valamint a klinikai orvostan egyik legjelesebb képviselőjeként számon tartott Thomas Sydenham (1624–1689) munkái emelendők ki. Jellemző, hogy a gyűjteményben a két angol orvos írásai 18. századi kiadásokban kerültek be: Harvey 1628-as munkája (*Exercitationes anatomicae de motu cordis et sanguinis*) egy 1737-es és egy 1751-es, Sydenham klinikai opusza (*Opera medica*) pedig egy 1749-es kiadásban.

A 18. század kevésbé bővelkedett a megelőző két évszázadra jellemző, valódi áttörést hozó, s ennél fogva hosszú távon alapvető szemléletváltáshoz vezető nagy felfedezésekben, viszont annál gazdagabb volt az emberi test működésére vonatkozó elméletek kidolgozása, valamint a rendelkezésre álló tudásanyag modern taxonómiai elvek mentén történő rendszerezése tekintetében. Ha tüzetesen végignézzük a gróf könyvtárának 18. és 19. századi szerzők munkáit tartalmazó tekintélyes orvostudományi gyűjteményét, két tendencia rajzolódik ki: szisztematikusan gyűjtötte egyrészt a betegségek kór- és gyógytanára vonatkozó legkülönbözőbb teóriákat kidolgozó tudósok, vagy a korszak európai tudás- és tudományos kultúráját alapvetően meghatározó orvosi iskolák jeles képviselőinek munkáit. Másrészt jelen vannak a 18. század vezető orvosi fakultásain oktató professzorok az orvostudományok legkülönbözőbb területein tankönyvként is használt művei, ami jól mutatja, hogy a keszthelyi gróf figyelemmel kísérte a tudásáramlás főbb európai útvonalainak változásait és ezen mozgások mögött álló személyi meghatározók munkásságát. Mindemellett megtaláljuk az orvosi alapismereteket, a könnyen elsajátítható terápiás törekvéseket közvetítő, különösen az 1750-es évektől Európa-szerte igen népszerűvé váló orvosi felvilágosító irodalom jeles európai és magyarországi képviselőinek munkáit, csakúgy, mint a 18–19. századforduló időszakának divatos betegségmagyarázó elméleti és gyakorlati tanításairól szóló kiadványait.

A gróf gyűjteményének részét képezték azok a jatrokémiai vagy jatrofizikai hagyományokhoz kapcsolódó, vagy éppen ezekkel vitatkozó (neo)vitalista koncepciókat megfogalmazó teoretikai és gyakorlati orvostani munkák, amelyek az évszázadokon át uralkodó humorálpatólógiai szemlélet ellenében a felvilágosodás és a korai romantikus medicina számára új utakat, új gondolkozási sémákat jelöltek ki.⁹ Ezek sorából kiemelendő a hallei egyetem anatómia, sebészet és kémia professzora, Friedrich Hoffmann (1660–1742) munkássága, aki a Paracelsusig visszavezethető, az alkímiát, asztrológiát és jatromágiát egyesítő jatrokémiai modellnél jóval radikálisabban szállt szembe még a 18. és a 19. századi medicinára is jellemző humorálpatólógiai kór- és gyógytannal. Jatrofizikai és karteziánus hagyományokhoz kapcsolódó kórtani szemléletében sikeresen egyesítette korának az emberi test működésére vonatkozó mechanisztikus és dinamikus elképzeléseit. A Festetics-gyűjteményt két német (*Gründliches Unterricht: Wie ein Mensch nach den Gesundheits-Regeln der Heil. Schrift und durch vorsichtigen Gebrauch weniger Auserlesener Arzneyen [...] sein Leben und Gesundheit lang conserviren könne*, 1722; *Abhandlung von der gewissen Vorhersagung des Todes in Krankheiten*, 1777) és egy latin nyelvű (*Exercitatio medico-chymica de cinnabari antimonii*, 1746), tónuselméletére alapozott farmakológiai munkája gazdagította.

A jatrokémiában és a jatrofizikában kialakuló, az emberi test működésére vonatkozó, anyagelvű elméletekben manifesztálódó partikuláris struktúrákkal magyarázó elméletekkel szemben jöttek létre már a 17. századtól az arisztotelaiánus lélekelméletet egy újfajta materializmussal egyesítő holisztikus koncepciók. Ezek a vitalista megközelítések olyan immanens erőket

⁹ A 18. és 19. századi egészség- és betegségkonceptiók értelmezéséről kiváló áttekintő, rendszerző munka: Karl E. ROTHSCUHL, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, Stuttgart, Hippokrates Verlag, 1978.

tételeztek fel az élet jelenségeinek értelmezésére, amelyek az élő anyag kizárólagos tulajdonságai, s nem vezethetők le közvetlenül fizikai vagy kémiai jelenségekből. Ez a neovitalista irányzat először a flamand orvos-fiziológus, természettudósnál, Jean Baptiste van Helmontnál (1580–1644), majd Friedrich Hoffmann nagy ellenfelénél és egyúttal a hallei egyetemen professzoránál, az animizmuskoncepció kidolgozójánál, Ernst Georg Stahlnál (1660–1743) mutatható ki. Míg van Helmont minden fontos munkája 17. és 18. századi kiadásokban megtalálható a Festetics könyvtárban, addig Stahl meglepő módon nem került be a gyűjteménybe. A vitalista koncepciók sorában a későbbiekre nézve a legnagyobb hatást a svájci származású költő, orvos-természettudós, a göttingeni egyetem anatómia, sebészet és botanika professzora, Albrecht von Haller (1708–1777) által kidolgozott irritabilitás-szenzibilitás elmélet gyakorolta. Haller két vitális reakciót feltételezett: az egyik az izmok ingerelhetősége (irritabilitás), a másik az idegek érzékenysége (szenzibilitás), amit experimentális úton a kísérleti állatok fájdalomérzéséből vezetett le. Haller nyomdokain járt a skót orvos, az edinburghi egyetem kémia és orvostan professzora, William Cullen (1710–1790), aki minden betegséget a fokozott vagy csökkent idegmozgásra, az általa „idegerőnek” nevezett jelenségre vezetett vissza. Elmélete átmenetet képzett Haller fiziológiai betegségkoncepciója és a 18. század utolsó harmadának szintén skót orvosa, John Brown (1735–1788) által képviselt betegségkoncepció között. Brown végletekig leegyszerűsített és mechanikusan alkalmazott elméletének Hallertől kölcsönzött fő fogalmait, az érzékenységet és az ingerelhetőséget a hatások és ellenhatások viszonyaként határozta meg és ezeket valamennyi életjelenségre általánosította. A szervezetet stimuláló külső hatásokat ingerlő potenciáknak nevezte, s úgy vélte, hogy ezek bősége vagy hiánya, vagyis az inger mennyisége és az ingerület egyensúlyának megbomlása okozza a betegségeket.

Festetics mindhárom orvos alapmunkáit beszerezte könyvtára számára. Albrecht von Haller több verseskötetén kívül bekerült a gyűjteménybe a 18. század második felében Európa vezető orvosi fakultásain tankönyvként is használt fiziológiai alapmunkája (*Elementa physiologiae corporis humani*, Lausanne–Bern, 1757–1766), valamint az a hétkötetes gyűjtemény (*Disputationes ad morborum historiam et curationem facientes*, Lausanne, 1757–1760), amelyben a svájci orvos az általa legoriginálisabbnak talált orvosdoktori disszertációkat különböző kategóriák szerinti csoportosításban publikálta, köztük több magyarországi orvosét is. Ugyanígy megtaláljuk Cullen egyik gyakorlati orvostannal foglalkozó, eredetileg 1777-ben angolul kiadott fő művének latin nyelvű, Leidenben megjelent változatát (*Primae lineae medicinalis: Ex anglico idiomate latine vertit*, Leyden, 1779) és háromkötetes gyógyszerészeti munkájának francia nyelvű kiadását (*Traité de matière médicale*, Pavia, 1791). A Brown-féle teóriák a legátfogóbb hatást nem az angol orvoslás területén, hanem a német kora romantika közegében fejtették ki.¹⁰ Brown német recepciójának nyitányaként 1790-ben a göttingeni orvos Christoph Girtanner (1760–1800) az *Observation sur la physique* című folyóirat hasábjain több részletben egy plágium jellegű összegzést jelentetett meg a browni rendszerről, majd 1798-ban könyv formájában is kiadta e cikksorozat átdolgozott, bővített német nyelvű változatát. Brown eredetileg latinul írt, *Elementa medicinae* címmel 1780-ban, Edinburghban megjelent fő művét először 1795-ben Melchior Adam Weikard (1742–1803) német orvos fordította le. A teljes mű német fordításának két évvel később több kiadásban is megjelent egy populárisabb, rövidített változata. Német nyelvterületen a brownizmus népszerűségét mutatja, hogy 1796-ban a kielii orvosprofesszor, Christoph Heinrich Pfaff (1773–1852) az általa elnagyoltnak ítélt Weikard-féle fordítással szemben kiadta a skót orvos munkájának egy újabb, a szövegkritika és -korrekció igényével, a korábbinál jóval árnyaltabb értelmezését megvalósító német fordítását. A Pfaff-féle adaptáció lényegében három szöveg, Brown eredeti latin textusa, annak Weikard-féle átültetése és egy 1795-ben kiadott angol kritikai fordítás (*The Elements of Medicine*, ed. Thomas Beddoes, London, 1795) egybedolgozásának eredménye. Festeticsnél – a korabeli tudástranszfer kelet-közép-

¹⁰ A browniánus medicina fogalomkészletéről és annak német filozófiai recepciójáról: GURKA Dezső, *A browniánus orvoslás fogalmainak hatása Schelling korai korszakára*, Passim, 2008/1, 71–87.

európai útvonalaira jellemző módon – Brown német recepciójának minden fázisa jól nyomon követhető.¹¹ Brown eredeti latin nyelvű fő művének egy 1794-es német földön megjelent kiadásán (*Elementa medicinae*, Hildburghusae, 1794) kívül megtaláljuk a Weikard-féle fordítás summázott, népszerűsítő változatának harmadik átdolgozott kiadását (*Medizinisch-practisches Handbuch auf Brownische Grundsätze und Erfahrung gegründet*, Heilbronn, 1802–1804), valamint a Pfaff-féle kritikai fordítás három különböző bécsi és koppenhágai kiadásait 1796-ból, 1798-ból és 1807-ből (*System einer Heilkunde*). Ezekén kívül beszerzésre került a Girtanner által 1798-ban megjelentetett Brown-féle teóriák kézikönyvszerű feldolgozása is (*Ausführliche Darstellung des Brownischen Systemes der praktischen Heilkunde, nebst einer vollständigen Literatur und einer Kritik desselben*, Wien, 1798).

Lényegében a Stahl által meghirdetett, majd Halleren keresztül Brown feldolgozásában a 18. század végére különösen német nyelvterületen a legnépszerűbbnek számító vitalista-életerő koncepciókra alapozta tanításait Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836). Hufeland előbb a jénai egyetem professzoraként, majd a berlini Charité és a Collegium medico-chirurgicum igazgatójaként, végül az 1810-ben alapított Humboldt Egyetem orvosi fakultásának első dékánjaként működött. Hatalmas szakirodalmi munkásságának nagy részét az egészségügyi nevelésnek, a himlőoltás népszerűsítésének szentelte, de írt több kórtani egyetemi tankönyvet, s több tekintélyes orvostani szakperiodikumot is szerkesztett. A gróf könyvtára 12 tételben tartalmazza műveit, amelyek közül az „élet meghosszabbításának művészetéről” szóló, először 1796-ban publikált írása a 18–19. századfordulójának Európájában a legolvasottabb és legtöbb kiadást megért egészségtani munkák közé tartozott. Festeticsnél a kötet 1798. évi kiadását találjuk (*Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, Frankfurt–Leipzig, 1798), amit megbízásából és anyagi támogatásával az a Kováts Mihály (1768–1851) orvosdoktor fordított magyarra, akit egyébként fia, Festetics László pesti tanulmányainak időszakában Samuel Glosius mellett az ifjú gróf házi orvosaként is alkalmazott.¹² Kováts doktor a kor fordítási gyakorlatának megfelelően Hufeland szövegét értelmezi, sőt helyenként, hogy a magyar olvasóközönség számára értelmezhetőbbé tegye, sűrű lábjegyzetekkel látja el, és a kétkötetes munkát a szerző tematikáját követő, a magyarországi viszonyokat bemutató toldalékkal egészíti ki (*Az ember' élete meg-hosszabbításának mestersége*, Pest, 1799). A könyvtár részét képező, további kötetek közül kiemelendő Hufeland 1795 és 1835 között 83 kötetben *Journal der practischen Arzneykunde* címmel kiadott szakfolyóiratának első hat darabja, két egyetemi tankönyvnek szánt patológiai, illetve gyakorlati orvostani munka, egy németországi gyógyforrások orvosi hasznáról szóló kötet, a gyermekgyógyászat kapcsán a himlőoltást népszerűsítő írás, valamint a pihenés, az alvás és ébrenlét állapotait taglaló, a korszakban szintén nagyon népszerű egészségtani kötet (*Der Schlaf und das Schlafzimmer in Beziehung auf die Gesundheit*, Weimar–Wien, 1803).

A 18. század végén virágkorát élő újvitalista irányzat egy spekulatív kiágazásaként értelmezhető a badeni származású Franz Anton Mesmernek (1734–1815) az állati magnetizmus tanára épített, jatrodinamikus elemeket is magába olvasztó, a középkori kézrátétellel és a mágnessel történő gyógyítással rokon koncepciója.¹³ A gróf korának divatirányzatai vonatkozásában

¹¹ Brown német nyelvterületen regisztrálható recepciójáról: Michler MARKWART, *Melchior Adam Weikard (1742–1803) und sein Weg in den Brownianismus: Medizin zwischen Aufklärung und Romantik: Eine medizinhistorische Biographie*, Leipzig, Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina, 1995; GURKA Dezső, *Schelling élettrajzájának és filozófiájának browniánus relációi*, Kaleidoscope, 2011/3, 16–33 (különösen: 20–22).

¹² Az ifjú Festetics László betegségeiről és az alkalmazott orvosdoktorok személyéről, az általuk alkalmazott kúrákról Kulcsár István Festetics Györgyhöz intézett leveleiből értesülünk. Például 1801. július 3-án kelt levelében arról számol be, hogy Kováts doktor már két esztendeje minden héten meglátogatta az ifjú grófot, ezért illendő lenne őt 200 forinttal megjutalmazni: MNL OL, Festetics Lt, P 279. 25. doboz, f. 370–370v. Kulcsár 1802. január 20-án Festetics Györgyhöz címzett levelében arról írt, hogy Laci gróf torokfájása miatt Glosius doktort hívta, aki lábvizet és gyomortisztítót, a testet „párazásba hozó” szereket javasolt: MNL OL, Festetics Lt., P 279. 28. doboz, f. 133.

¹³ Az eredeti, francia nyelvű kiadás: *Mémoire sur la découverte du magnétisme animal*, Paris, 1779; német nyelvű verziója: *Abhandlung über die Entdeckung des thierischen Magnetismus*, Karlsruhe, 1781; a bővített német nyelvű szintézis: *Mesmerismus: Oder System der Wechselwirkungen...*, Berlin, 1814.

mutatkozó nyitottságáról árulkodik, hogy gyűjteményében Mesmer állati delejességről szóló, már saját korában is sokat vitatott értékezésének hat különböző német és francia kiadásait szerezte be. Ugyanígy megtaláljuk a könyvtárban a 19. századelő másik orvosi divatirányzatának, később Magyarországon is számos követőre talált képviselője, a Samuel Hahnemann (1755–1843) által kidolgozott homeopátia rendszerét taglaló munkát (*Organon der rationellen Heilkunde*, Drezda, 1810).

A fentiekben taglalt különböző betegségmagyarázó modellek gyakorlati alkalmazása, valamint a rendelkezésre álló ismeretek rendszerezése területén a 18. század legnagyobb hatású orvosa a leideni egyetem gyakorlati orvostan, kémia és orvosi botanika professzora, Herman Boerhaave (1668–1738) volt. Thomas Sydenhamhoz hasonlóan, ám nála jóval hatékonyabban a betegágy melletti oktatás fontosságát hangsúlyozta. A medicina oktatásában először a leideni egyetemen bevezetett rendszere, amely a természetrajz köréből propedeutika, anatómia és fiziológia, valamint a klinikai gyakorlat hármasságára épült, a 18. század végéig kiterjedt tanítványi hálózatának közvetítésével Európa vezető orvosi fakultásainak curriculumában alapvető szemléletváltást hozott. Két nagy rendszerező fő műve közül az *Institutiones medicae* (1708) elméleti kérdésekkel, tünettannal, egészségtannal és terápiával foglalkozik. Aforizmáit a következő évben adta közre (*Aphorismi de cognoscendis et curandis morbis*), amelyben többek között az akut és krónikus betegségek karakterisztikumait tárgyalja. Boerhaavénak e két műve a század folyamán számos kiadást ért meg, s Európa legkülönbözőbb orvosi fakultásain oktató tanítványainak kommentárjaival kiegészítve Göttingentől Bécsig, Edinburghtól Nagyszombatig tankönyvként használták. Festeticsnél jól nyomon követhető Boerhaave európai recepciójának útvonala és személyi meghatározói. Többek között beszerzésre került a fentiekben taglalt két munka egybedolgozásából a leideni professzor három tanítványa által kommentált és kiadott három különböző egyetemi tankönyv. Az egyik Albrecht von Haller munkája, amelyet előbb a göttingeni egyetemen, majd több más európai orvosi fakultáson, így Bécsben és Nagyszombaton is használtak (*Praelectiones academicae in proprias institutiones rei medicae*, Velence, 1751). Ugyancsak az állomány részét képezi a bécsi egyetem orvosi fakultását megreformáló, minden idők egyik legbefolyásosabb orvosaként számon tartott tanítvány, a szintén holland származású Gerard van Swieten (1700–1772) által kiadott Boerhaave-kommentár (*Commentaria in Hermannii Boerhaave aphorismos de cognoscendis et curandis morbis*, Leiden, 1766–1776). Van Swietennel egy időben, szintén Leidenből került Bécsbe a kórlapírás és a boncolások ma is érvényes gyakorlatát bevezető Anton de Haën (1704–1776), akinek Boerhaave *Institutiói*hoz írott ötkötetes kommentárját a 18. század utolsó harmadától mind Bécsben, mind a pesti egyetemen tankönyvként használták (*Praelectiones in Hermannii Boerhaave Institutiones pathologicas*, Wien, 1780–1782).

Boerhaavén kívül a 18. század nagy rendszerezőinek sorában külön figyelmet érdemelnek azok az anatómusok, akik a Thomas Sydenhamig visszavezethető jatromorfológiai hagyományokhoz kapcsolódva, az emberi test partikuláris struktúráihoz kötött új kórbonctani szemléletet dolgozták ki. Ezek sorában a Festetics-gyűjtemény részét képezte a kórbonctan mint orvostudományi diszciplína alapítójaként számon tartott itáliai anatómus, Giovanni Battista Morgagni (1682–1771); több műve között az organopatológiai rendszerét összefoglaló, 1761-ben Páduában publikált alapművének második kiadása (*De sedibus et causis morborum per anatomen indagatis libri quinque*). Ugyanígy jelen van a Morgagnit több ponton is bíráló és kiigazító francia orvos, pszichiáter Philippe Pinel (1755–1826) egyik kórbonctani, jellemzően német fordításban kiadott munkával (*Philosophische Krankheits-Lehre*, Koppenhága, 1799–1800) és a szintén francia orvos François Xavier Bichat (1771–1802) egy kevésbé ismert szövettani értekezéssel (*Abhandlung über die Häute im allgemeinen und über die verschiedenen Häute insbesondere*, Tübingen, 1802), szintén német fordításban.

Festetics orvostudományi gyűjteményének más kortárs főúri könyvtárakkal összehasonlítva egyedülálló specifikuma, hogy a 18. század második felének vonatkozásában pontosan kirajzolódnak az Európa vezető orvosi fakultásaihoz köthető orvosi iskolák. E tekintetben külön kieme-

lendő – Festeticset más tudományok szempontjából is érdeklő – a göttingeni és bécsi egyetemek orvoskarain működő professzorok szakirodalmi munkásságában való tájékozottság. Az 1734-ben német és brit tradíciók szellemi szimbiózisának eredményeként alapított göttingeni egyetem (*Georgia Augusta*) speciális, a korszak Európájában egyedülállóan innovatív oktatási és kutatási programja a tudományok empirikus és holisztikus megközelítésének együttes jelenlétére épülő tudaseszményt alakított ki, amelyben a természetkutatás, s ezen belül is a gyakorlati tudományok, mint ahová az orvostudományt is sorolták, kiemelt helyet foglaltak el.¹⁴ Így nem meglepő, hogy a gróf orvostudományi gyűjteményébe beszerezte a Georgia Augustán működő orvos-professzorok tankönyv gyanánt is használt kompendiumait és egyéb műveiket. A fentebb taglalt, a göttingeni egyetem egyik legmeghatározóbb alakján, Albrecht von Halleren kívül megtaláljuk a gyűjteményben Georg Gottlob Richter (1736–1773) és unokaöccse, August Gottlieb Richter (1771–1812) sebészeti, a Linné-tanítvány Johannes Andreas Murray (1769–1791) botanikai, Johann Friedrich Gmelin (1778–1804) kémiai, Rudolph Augustin Vogel (1760–1774) sebészeti, valamint az orvos-antropológus Johann Friedrich Blumenbach (1778–1840) fiziológiai és antropológiai tárgyú munkáit is.

Ugyancsak kiemelt helyen szerepelnek a kollekcióban a Gerard van Swieten-féle reformok után a bécsi egyetem orvoskarán oktató orvosprofesszorok, egyúttal az első bécsi orvosi iskola tagjainak művei, amelyek közül több később a nagyszombati, majd a Budára és 1784-től Pestre költözött orvoskaron is tankönyvként voltak használatban. Ezek sorában a fentebb említett van Swieten- és Anton de Haën-féle Boerhaave-kommentárokon kívül beszerzésre került a bécsi orvosi fakultás szülészeti professzorának, Johann Nepomuk Krantznak (1722–1799) a Monarchia, s benne Magyarország gyógyvizeiről szóló munkája (*Gesundbrunnen der oesterreichischen Monarchie*, Wien, 1777), egy latin nyelvű gyógyszerzeti, sebészeti kézikönyve (*Materiae medicae et chirurgicae juxta systema naturae digestae*, Wien, 1765), valamint szülészeti tankönyvének Weszprémi István (1723–1799) debreceni tiszti orvos által 1766-ban magyarra fordított változata (*Bába mesterségre tanító könyv*, Debrecen, 1766). Előbb a nagyszombati egyetem, majd a II. József által alapított bécsi Katonai-Sebészeti Akadémia (Medizinisch-Chirurgische Josephs-Akademie, vagyis a Josephinum) tanáraként működő Joseph Jacob Plenck (1735–1807) sebészeti tankönyvei 12 tételben, a van Swieten-tanítvány és utód Anton Störck (1731–1803) klinikai orvostani munkái 11 tételben, vagy a szintén II. József alapította bécsi Általános Közkórház (Allgemeines Krankenhaus) első igazgatója, Johann Peter Frank (1745–1821) hatkötetes orvosrendészeti tankönyvének első négy darabja (*System der vollständigen medizinischen Polizey*, Wien, 1786–1790) szerepelnek a gyűjteményben.

Végül, ha a 18. század második felében kibontakozó, a felvilágosodás tudásnépszerűsítésének pedagógiai programjába illeszkedő orvosi felvilágosító irodalom könyvtári jelenlétét vizsgáljuk, kirajzolódik egy kép, amely azt mutatja, hogy a gróf ezen a területen is a korszak európai és magyarországi kínálatából a legszínvonalasabb munkákat szerezte be. A magyar nyelvű orvosi felvilágosító irodalom jellemző sajátossága, hogy az 1750 után egyre növekvő számban a köznép egészségügyi kultúrájának emelését szolgáló, diétetika, szülészeti, elsősegélynyújtás, gyermekgyógyászat, himlőoltást népszerűsítő tematikákban megjelent írások, rendszerint hasonló célzattal a korabeli Európában kiadott népszerűsítő munkák német nyelvű változatainak „magyar viszonyokra szabott”, sok esetben toldalékkal vagy lábjegyzetekkel „megbővített” fordításai. De vannak önálló munkák, különösen az egészséges életmódra nevelés és a század

¹⁴ A göttingeni egyetemről és a göttingeni tudaseszményről, specifikusan az orvosi fakultásról: *Vom Medizinstudenten zum Doktor: Die Göttinger medizinischen Promotionen im 18. Jahrhundert*, hrsg. Ulrich TRÖHLER, Sabine MILDNER-MAZZEI, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1993; Ulrich TRÖHLER, *Wer studierte welche Medizin im Göttingen des 18. Jahrhunderts?: Herangehensweisen in der Medizin um 1750 = Albrecht von Haller im Göttingen der Aufklärung*, hrsg. Norbert ELSNER, Nicolaas A. RUPKE, Göttingen, Wallstein, 2009, 245–282; Hubert STEINKE, *Science, practice and reputation: The University of Göttingen and its medical faculty in the 18th century = Centres of excellence?: Medical travel and education in Europe, 1500–1789*, eds. Ole Peter GRELL, Andrew CUNNINGHAM, Jon ARRIZABALAGA, Aldershot, Ashgate, 2010, 287–304.

végén a himlőoltás népszerűsítésének tematikaiban. Festetics orvostudományi gyűjteményében – hogy csak a korszak legsikeresebb, legtöbb nyelvre lefordított, egész Európában cirkuláló szerzőket említsük – megtaláljuk a svájci orvos Simon André Tissot (1728–1797) egészségügyi alapismereteket népszerűsítő könyvét Marikowszki Márton fordításában (*A' néphez való tudósítás*, Nagykároly, 1772), a szászországi Görlitz orvosa, Christian August Struve (1767–1807) két egészségtani munkáját a Nógrád vármegyei tisztiorvos Bérczy János (*Az egészség' baráttya az öregségben*, Pest, 1806), illetve a pesti orvosdoktor Kováts Mihály fordításában (*A' gyenge élet' meg-hosszabbításának, és annak a' gyógyíthatatlan nyavalyákban való húzásának a' mestersége*, Pest, 1802), vagy Nils Rosen von Rosenstein (1706–1773) svéd királyi orvos pediátriai alapművét a Borsod vármegyei tisztiorvos Domby Sámuel átültetésében (*Orvosi tanítás a' gyermekek' nyavalyáiknak megesmerésekről, és orvoslásokról*, Pest, 1784). A könyvtár szakállományából az önálló felvilágosító munkák sorában külön kiemelendő az erdélyi Marosszék tisztiorvosa, Mátyus István (1725–1802) által kiadott hatkötetes dietetikai, enciklopédikus igényességgel összeállított kézikönyve (*Ó és új Diaetetica, az az: az Életnek és egészségnek fenntartására és gyámolgatására*, Pozsony, 1787–1793), valamint a Veszprém vármegye tisztiorvosa, Zsoldos János (1767–1832) által írott egyszerű nyelvezettel megfogalmazott, sommás életmódtanácsadó (*Diaetetika vagy Az Egészséget fenntartó, és a' betegségtől tartóztató Rendszabások*, Győr, 1814).

A magyar nyelvű kötetek kapcsán több vonatkozásban rekonstruálható Festetics György mecénási tevékenysége is. A Batthyány, Széchényi, Károlyi, Dessewffy, Keglevich családok mellett Festetics György volt az, akinek sok irányú, kiterjedt támogatói tevékenységében helyet kapott egyfelől az orvosok külföldi tanulmányútjainak, másfelől szakirodalmi és felvilágosító jellegű írásainak finanszírozása is. Ez derül ki a Festetics-levelezésből, valamint a magyar nyelven megjelent egészségtani munkák ajánlásaiból. A fentebb említett pesti orvos, Hufeland-fordító Kováts Mihály munkásságán kívül a gróf erkölcsi és anyagi értelemben is támogatója volt a pesti egyetem kór- és gyógytan professzorának, Bene Ferencnek (1775–1858), aki egyúttal a himlőoltás magyarországi népszerűsítésének is egyik legkiemelkedőbb alakja volt. Bene 1801. március 10-i keltezéssel Festetics Györgyhez intézett levelében ajánlja néhány hónappal korábban a himlő veszedelmeiről és az oltás szükségességéről szóló, később bővített formában számos kiadást megért munkáját (*A himlő veszedelme ellen való rövid oktatás*, Pest, 1800).¹⁵ Ugyanebből a levélből megtudjuk azt is, hogy az orvos tervezett külföldi tanulmányútjához is támogatást remél: „Esmérvén méltóságodnak nagy érdemeit Hazánk boldogságának előmozdításában, merészlettem ezen Könyvetskével kedveskedni, melly által hazámfiainak nyomorúságait valamiképen enyhíteni igyekeztem. Szívből óhajtom, hogy ez iparkodásimnak első tsekély zsemege Méltóságának tetzene, hogy ez által én azon különös szerentséhez juthatnék, mellyel hallatik, hogy Méltósága egy ifjú magyar orvost meg akar ajándékozni, hogy tudniillik az Európának leg híresebb Orvosi Oskoláit meg járhassa, és így idegen Országokból a leg hasznosabb tudományt Édes Hazánkba által hozza.” Bene végül megkapta a támogatást, s 1807-ben két hónapot töltött Párizsban, majd ezt követően végiglátogatta a német egyetemi városokat és híres kórházakat. A Laci gróf nevelőjeként Pesten tartózkodó Kultsár István egyik, 1802. február 18-ra datált, Festetics Györgyhez intézett levelében jelzi, hogy Bene a „himlő elleni munkájából” 30 példányt fog küldeni kiosztásra a grófnak.¹⁶ Ez egyúttal a korszak orvosi felvilágosító munkák tekintetében jellemző könyvterjesztői gyakorlatát is jelzi.

Festetics bécsi ágenciális kasszájának kimutatásaiból tudjuk, hogy 1812-ben ugyancsak külföldi, jelesül bécsi tanulmányaihoz nyújtott pénzügyi támogatást annak a Birly Edének

¹⁵ MNL OL, Festetics Lt., P 279, 24. doboz.

¹⁶ Uo., 28. doboz, f. 9.

(1787–1854), aki orvosi diplomájának megszerzése után a pesti egyetemen 1812-ben önállóságot nyert szülészeti tanszéken volt évtizedeken keresztül vezető professzor.¹⁷ Ugyanígy a gróf támogatottjainak sorában foglalt helyet Sopron, majd Veszprém vármegye tisztiorvosa Háiszler György (1761–1841) is, aki háromkötetes, a hideglelésről, a krónikus betegségekről és a gyermekkori, valamint a női nyavalyákról szóló munkájának első darabját (*Háiszler György orvosi munkája*, I. darab, *A főbb hideglelésekről, a pestisről és a hideglelés kiütésekről*, Veszprém, 1801) egy 1801. július 29-i levelében a következőképpen ajánlja: „Kötelességbeli foglalatosságaim után üres óráim szüleménye: orvosi Munkámnak első Darabja, melyet Nagyságodnak, ki-ben az egész Nemes Haza a magyar Tudományok hasznos Pártfogóját tiszteli, alázatosan ajánlom. Fogadgya nagyságod kegyesen, és engedgyen néki ujjonnan emeltt Könyv-Tárjában bár utolsó helyet, bőven dicsekedhetem a Kegyelemben, mellyben meg tartatni mély alázatossággal könyörgök [...]”¹⁸

¹⁷ Uo., 76. doboz, f. 502.

¹⁸ Uo., 26. doboz.

„Indi legendi & scribendi usum mirantur”

Egy kulturális sztereotípiát múltjáról és régi magyarországi előfordulásáról

A történetileg az Európán kívüli másság jellemzőivel foglalkozó kulturális antropológia – valamint azon keresztül más európai tudományágak – egyik központi sztereotípiájaként funkcionált hosszú évszázadokon keresztül az a szembeállítás, amelyet egy (elsősorban) írásbeliségre épülő (nyugat-)európai kultúra és egy (elsősorban) szóbeliségre épülő, Európán kívüli többiek között alkottak meg.¹ A korábbiakban többször volt alkalmam tárgyalni ennek a sztereotípiának a különböző megjelenési formáit, feldolgozásait, mind a magyarországi társadalom- és kultúratudományok – mindenekelőtt az alfabetizáció kora újkori formáival foglalkozó tudományágak – történetében,² mind egyes kora újkori populáris elképzelések, képzetek (például a boszorkányhit, az ördöggel kötött paktum stb.) megformálódása és elemzésének lehetőségei, különböző történeti diskurzusok és jogszokások kapcsán.³ Legutóbb a „pogányság” diabolizálásának – az amerikai indiánok és más kisebb-nagyobb, Európán kívüli őslakos népek keresztény hitre térítésének és azzal párhuzamosan megalkotott démonizáló leírásának, értelmezésének – történetében mutathattam rá e szembeállítás implicit jelenlétére, elsősorban a nagyszombati jezsuita egyetem régi könyvtárának vizsgálata kapcsán.⁴

Már ez utóbbi, főként a 17. század második felére vonatkozó kutatásaim során jelentkezett annak igénye, hogy minél pontosabban felmérhető és feltérképezhető legyen, mikor, kiknél és milyen specifikus formában jelent meg ez a kulturális sztereotípiát a régi európai olvasmánykultúrában, s hogy mindez hogyan érintette – mert érintette – Magyarországot, a kora újkori nyomtatásban hozzáférhető tudásanyag itteni disztribúcióját és hatásait. Előzetes vizsgálataim azt jelzik, hogy az e kérdésekre adható válaszok csak egy sokszorta nagyobb terjedelmű munkában lennének kifejtethetők, mint amekkorára e tisztelegő kötetben lehetőségem adódik. Egy ilyen nagyobb áttekintő munkát a közeljövőben tervezek elkészíteni. Az alábbiakban – Monok István köszöntésére – csak azt a néhány művet szeretném bemutatni, fontosabb jellemzőiket számba venni, amelyek e sztereotípiát *Amerikával, az amerikai őslakos kultúrákkal kapcsolatos, legrégebbi* megjelenési formáját, rétegét képezik, s amelyek Magyarországon is megtalálhatók, hozzáférhetők voltak körülbelül a 16. század közepétől a 17. századba nyúlóan.

Ezek a munkák az Újvilágról és bennszülött lakosairól szóló, legkorábbi felfedezés- és hódítástörténeti beszámolók – történeti, földrajzi, etnográfiai jellegű találkozás- és életmód-leírások – közé tartoznak. Olyan olvasmányok tehát, amelyek egy igen összetett, európai keresztény interpretív szűrőn keresztül közvetítenek információkat a felfedezett kisebb-nagyobb

¹ Jack GOODY, *The Logic of Writing and the Organization of Society*, Cambridge–New York, etc., Cambridge University Press, 1986; Uő, *The Interface Between the Written and the Oral*, Cambridge–New York, etc., Cambridge University Press, 1987; Sz. KRISTÓF Ildikó, *A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?*, Acta Papensia, 2(2002/1–2), 3–29.

² Uo.; Uő, *Statisztikák, használatok, olvasatok: Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16–18. század)* = *Történeti forrás – néprajzi olvasat: Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*, szerk. FÜLEMILE Ágnes, KISS Réka, Bp., L'Harmattan–MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2008 (Documentatio Ethnographica, 23), 209–224.

³ Uő, *„Istenes könyvek – ördögös könyvek”: az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján*, Népi kultúra – Népi társadalom: Az MTA Néprajzi Kutató Intézetének Évkönyve XVIII, Bp., Akadémiai, 1995, 67–103; Uő, *A számoktól a (jogi) szövegekig...*, i. m.; Uő, *Misszionáriusok és démonok: Az amerikai indiánok démonizált ábrázolása a felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban a 17. és 18. századokban* = *Az elkerülhetetlen: Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*, szerk. LANDGRÁF Ildikó, NAGY Zoltán, Pécs–Bp., PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék–MTA BTK Néprajztudományi Intézet–L'Harmattan–Könyvpont, 2012, 309–345.

⁴ Uo.; Uő, *A Távoli Másik szövegekben és képekben a kora újkori Magyarországon: historia naturalis és antropológia a nagyszombati kalendáriumokban 1676–1709 (1745)*, Ethno-lore: az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve XXXII, szerk. FÜLEMILE Ágnes, ISPÁN Ágota Lidia, MAGYAR Zoltán, Bp., Akadémiai, 2015, 11–68.

öslakos népekről, s a velük való kontaktus történetének erőszakosabb, illetve békésebb eseményeiről. Mielőtt bepillantánk e munkák közül néhányba, hadd mutassak rá a bennük fellelhető, írásbeliséggel kapcsolatos információ- és tudásanyag néhány általánosabb jellemzőjére, illetve arra a kontextusra, amelyben ez utóbbi rendszerint megjelent.

A korai, a 16. század első és második harmadából ismert felfedezés- és hódítástörténeteknek az Európán kívüli bennszülöttek írásbeliségével, írás- és könyvhasználatával kapcsolatos részletei általában egy olyan diskurzusba ágyazódnak, amely – antropológia-, utazás-, valamint kommunikációtörténeti szempontból tekintve – két szembevetendő sajátossággal rendelkezik. Utóbbiak közül az egyik igen nagy jövő előtt áll; a másik kevésbé, ám azt is mindenképpen inkább hosszabb, mintsem rövid távon hatónak értékelhetjük.

E korai etnográfiai leírások mindenekelőtt egy többé vagy kevésbé *démonizáló* diskurzusba illeszkednek, annak szerves részét képezik. Ez a diskurzus elsősorban felfedező, konkvizistádorok, misszionáriusok és történetírók produktuma volt: keresztény (mind katolikus, mind protestáns) alapú és szemléletű, amely szükségszerűen – és a korszaknak megfelelően sokszor igen erőteljes hangsúlyok mentén – alkalmazott explicite diabolikus (az öslakos népeket a keresztény ördöggel és démonaival kapcsolatba hozó) interpretációkat, leírásokat, érveket és magyarázatokat.⁵ Ez a sajátosság meglehetősen sokáig fellelhető még a 17. század folyamán is: a régi Magyarország területén, annak tudásközpontjaiban is, így például a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtárában és egyes nyomtatványában (kalendáriumokban, geográfiákban stb.).⁶ A 18. század folyamán háttérbe szorult: a század végén s a 19. század elején az antropológia tudományának a megformálódásával – s ezzel párhuzamosan egy újabb, szekulárisabb tudományos diskurzus kiemelkedésével – érzékelhetően csökken a szerepe.⁷ Úgy tűnik, magán a vallásos diskurzuson belül is visszahúzódni látszik.⁸ Jóllehet, ezen a téren még igen sok kutatásra van szükség, talán nem túlzás azt mondani, hogy a diabolizáló interpretáció egy idő után jószerivel el is tűnik az etnográfiai jellegű életmódleírásokból.

A korai felfedezés- és hódítástörténetek, a földrajzi–etnográfiai beszámolók másik szembevetendő sajátossága, hogy úgy jelenítik meg az Európán kívüli bennszülött népcsoportokat, mint akik *csodálkoznak* az európaiak íráshasználatán. Felnéznek arra, megcsodálják a tollat, a fekete betűkkel teleírt papírt, a nyomtatott könyveket. Mintegy az érem másik (bár voltaképpen ugyanazon) oldalaként, európai szerzőink, leíróink csodálatra méltónak, csodálni valónak tekintik, hogy az Európán kívüli öslakosok egyáltalán ismerhetnek *bármiféle* írást, s hogy maguk is előállíthatnak – másféle, ám mind technikai, mind kulturális szempontból elismerésre méltó – könyvszerű tudáshordozókat. A rácsodálkozó kételkedés, amely mindkét szemszögből, illetve megjelenítési módból előtűnik, nem másról árulkodik, mint arról, hogy európai leíróink

⁵ Lásd például: Carmen BERNAND, Serge GRUZINSKI, *De l'idolâtrie: Une archéologie des sciences religieuses*, Paris, Éditions du Seuil, 1998; Fernando CERVANTES, *The Devil in the New World: The Impact of Diabolism in New Spain*, New Haven–London, Yale University Press, 1994; Jorge CAÑIZARES-ESGUERRA, *Puritan Conquistadors: Iberianizing the Atlantic 1550–1700*, Stanford, CA, Stanford University Press, 2006.

⁶ SZ. KRISTÓF, *Misszionáriusok és démonok...*, i. m.; Uő, *A Távoli Másik szövegekben és képekben...*, i. m.

⁷ Uő, *The Uses of Natural History: Georg C. Raff's Naturgeschichte für Kinder (1778) in its Multiple Translations and Multiple Receptions = Le livre demeure: Studies in Book History in Honour of Alison Saunders*, eds. Alison ADAMS, Philip FORD, Genève, Droz, 2011, 309–333; Uő, „Szep, majom, fekete ember, matska kepeket mutat neki”: a természet-történelem színtereinek textuális és figurális konstrukciója G. C. Raff tankönyvében 1778/1799–1846 = *Tudósok a megismerés színterein: A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudóssztereotípiák*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2012, 160–176; Uő, *The Representation of the Australian Aborigines in Text and Picture: Dr. Med. Pál Almási Balogh (1794–1863) and the Birth of the Science of Anthropology in Central Europe/Hungary*, Caiana Revista academica de Historia del Arte y Cultura Visual de Centro Argentino de Investigadores de Arte, No 5, 2014, Segundo semestre, dossier special „Ciencia y Cultura Visual”, eds. Piroska CSÜRI, Mercedes GARCÍA FERRARI, 126–140; Uő, *Az ausztrál bennszülöttek teste: Almási Balogh Pál ismeretlen kézírata és az etnológia (egyik) születése Magyarországon = Egymásba tükröződő emberképek: Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2014, 127–144.

⁸ Joan-Pau RUBIÉS, *Travellers and Cosmographers: Studies in the History of Early Modern Travel and Ethnology*, Aldershot, Hampshire, GB and Burlington, VT, Ashgate Variorum, 2007, különösen 246–247; SZ. KRISTÓF, *Misszionáriusok és démonok...*, i. m.

valójában „Másoknak”, maguktól különbözőnek, sőt maguknál *alacsonyabb rendűnek* tekintik a megjelenített őslakos népeket.⁹ Ez a valamely képzelt kulturális–társadalmi hierarchián, a társadalmak rangsorba állításán alapuló kételkedés pedig úgy látszik, igen mélyen meggyökerezett, igen sokáig élt tovább az európai tudományos – antropológiai, történeti stb. – diskurzusban. Szerves részévé vált a 19. század progresszista, majd evolucionista antropológiájának, s egészen a 20. századba nyúlóan fel-feltűnedezett.¹⁰

Lássuk akkor, hol, mikor és hogyan fordult elő ez a kulturális sztereotípiára régi utazási–földrajzi irodalmunkban. Milyen olvasmányokon keresztül, mely könyvtárakban találkozhatott vele a kora újkori magyarországi olvasó?

Kiindulásnak vegyük Girolamo Benzoni (1519 k.–?) milánói kereskedő, utazó és kalandor *Novae Novi Orbis Historiae, id est rerum ab Hispanis in India Occidentali* című munkáját, amely először 1565-ben jelent meg Velencében.¹¹ Végigtekintve és újraírva az amerikai spanyol hódítások történetét Kolumbusztól Pizarróig – szerzőjének körülbelül tizenöt évi közép- és dél-amerikai tartózkodása után –, e mű tizenhetedik (illetve más kiadásokban tizennyolcadik) fejezete hosszabb leírást foglal magába egyes spanyol uralom alá került közép- és dél-amerikai indián népeknek az írásbeliséghez és a könyvkultúrához való viszonyáról, mégpedig oly módon, hogy a fent említett kulturális sztereotípiát mindkét variánsát alkalmazza. Ezt találjuk a munka egy évvel későbbi, népszerűsítőbb bázeli kiadásában, egy német nyelvű, háromszerzős kolligátum tizennyolcadik fejezetében, a margón kurzív szedésű tematikus alrészecskékként is kiemelve.¹² A két alcím tömör, leszűrt formában adja az olvasó elé a feltételezett kulturális különbség lényegét: „az indiánok csodálják az írást és olvasást” („Indianer verwundern sich ab dem schreiben vnd lesen”) és „az indiánok a könyveket élőlénynek / lélekkel bíró lénynek és ördögi kísértetnek / szellemnek hiszik” („Indianer halten die Bücher für lebendige Seelen vnnd Teuffels Gespänst”).¹³ A vonatkozó bekezdésekben – mind a latin, mind a német nyelvű kiadásokban – Benzoni több példát is hoz arra nézvést, mennyire csodálkoznak a (közelebbről nem mindig megnevezett és földrajzilag sem mindig elhelyezett őslakosok azon, hogy a (közelebbről úgyszintén nem mindig megnevezett) spanyolok – általában a gyarmati adminisztráció funkcionáriusai – milyen hatékonyan „írnak és olvasnak”. „Schreiben und lesen”, „legendi & scribendi usus”: szerzőnk többnyire így, párban, lehet mondani, *modern európai módra* használja ezt a megfogalmazást. Szerinte „az indiánok” (Indi) – tudatlanságukban nem értve az írásbeliség működését – meg vannak győződve, hogy a spanyolok levelei „élnek és beszélnek”.¹⁴ Benzoni példáin jól látszik, hogy szerzőnk egyrészt keresi a hasonlóságot a különböző megfigyelésekben, igyekszik kimutatni azt; másrészt viszont nem mindig talál ilyet, s így az apróbb, ám etnográfiai szempontból igen lényeges kulturális különbségekre is felfigyel. Benzoni tehát egyrészt *sztereotipizál*, másrészt egyfajta *komparatív etnográfia*t gyakorol, mégpedig oly módon, hogy

⁹ Tzvetan TODOROV, *La conquête de l'Amérique. La question de l'autre*, Paris, Éditions du Seuil, 1982.

¹⁰ Marvin HARRIS, *The Rise of Anthropological Theory*, New York, Crowell, 1968; SZ. KRISTÓF Ildikó, *A demonológia funkciói: misszionáriusok és indiánok az amerikai Délnyugaton (17–18. század) = Démonok, látók, szentek: Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Bp., Balassi, 2008 (Tanulmányok a transzcendensről, 6), 115–134; Uő, *The Uses of Natural History...*, i. m.; Uő, „Szep, majom, fekete ember, matska kepeket mutat neki” ..., i. m.; Uő, *The Representation of the Australian Aborigines ...*, i. m.; Uő, *Az ausztrál bennszülöttek teste ...*, i. m. – A bennszülött kultúrák szemszögéből megfogalmazott átfogó kritikai értékelését lásd: Edward W. SAID, *Orientalism*, New York, Pantheon Books, Random House Inc., 1978; Mary Louise PRATT, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, London–New York, Routledge, 1992.

¹¹ Girolamo BENZONI, *Novae novi orbis historiae, id est, rerum ab Hispanis in India Occidentali hactenus gestarum ... libri tres: De Gallorum in Floridam expeditione*, trad. Urbain CHAUVETON, Genf, apud Eustathium Vignon, 1578. – Jómagam az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető, későbbi kiadásokat használtam.

¹² Girolamo BENZONI, *Der newenn Welt und Indianischen Königreichs neue und wahrhaffte History*, trad. Nicolaus HOENIGER, Basel, durch Sebastian Henricpetri, 1579 = Uő, Petrus Martyr ANGLERIUS, Levinus APOLLONIUS, *Erster (–dritter) Theil der newen Welt und indianischen nidergängischen Königreichs neue und wahrhaffte History*, trad. Nicolaus HOENIGER, Basel, Sebastian Henricpetri, 1582, cxlvj–cxlvj.

¹³ *Von der Indianischen Völckern Farb vnd Gestalt des Leibs ... Das Achtzehende Capitel* = BENZONI, *Der newenn Welt...*, 1579, i. m., cxlvj.

¹⁴ BENZONI, *Novae novi orbis historiae...*, 1578, i. m., 246.

aligha van a tudatában mindennek.¹⁵ Ahogyan más kulturális sajátosságokkal kapcsolatban, az írásbeliség kapcsán is Közép- és Dél-Amerika több különböző őslakos népének szokásairól, kultúrája sajátosságairól értekezik. A(z akkori) Mexikó, Guatemala, a Karib-szigetek, Peru, Brazília stb. bennszülötteinek szokásai terén igyekszik általánosításokat megfogalmazni: egy átfogó „amerikai bennszülött ŐK/Mások” kategória látszik kidomborodni leírásaiból, amelynek az írásbeliséghez való viszony is fontos részét képezi. Utóbbinak a tárgyalásához, megkonstruálásához több kortárs szerző anyagát is felhasználja. Francisco López de Gómara (lásd később) és mások spanyol vonatkozású történetei mellett Benzoni egyik konkrét példája éppenséggel egy francia protestáns lelkipásztor és utazó elbeszéléséből származik, nevezetesen „Leriusnak”, azaz Jean de Lérynek (1536–1613), a braziliai tupinambá indiánok között szerzett tapasztalataiból. Benzoni egyrészt hangsúlyozza, mennyire meglepődtek Léry indiánjai, amikor utóbbi papírra vetette, majd onnan felolvasni, ismételni volt képes nyelvük szavait. Másrészt pedig nyomatékosítja, hogy mindezt a tupinambák nem másnak, mint az „ördög munkájának” (Teuffels werck), illetve valamely „szellem” (Gespänst) beavatkozásának vélték.¹⁶ Más példái spanyol-őslakos találkozásokot tárgyalnak, ám Benzoni olykor mintha nemigen tudna mit kezdeni azzal a ténnyel – amit, mint hű elbeszélőnek (és jó etnográfusnak, mondhatnánk) ugyancsak meg kell örököznie –, hogy egyes indián népeknek mégiscsak vannak valamiféle „könyveik”. Egy Corales nevű „Antiqua Darien szigeti” (lásd később) előjáró elbeszélésére hivatkozva például szerzőnk elmeséli, hogy egyszer egy indián mennyire megcsodálta a kezében látott levelet és tollat, elmondván, hogy az ő (meg nem nevezett) népe „csak fák leveleiből” készít könyveket, ilyenek lapjaira ír; s hogy a spanyolok betűi bizony nem ismerősek, idegenek számára. Benzoni azzal zárja a történetet, hogy „ilyen könyveket küldött Cortez haza, Spanyolországba”.¹⁷ Mind-ebből az olvasó arra következtethet, hogy valamilyen helyi (karib) szokást örökít meg, hiszen éppen azokról beszél, vagy hogy valamelyik nagy közép- vagy dél-amerikai államszervező indián nép saját írásbeliségére gondol, hiszen a rögzített kommunikáció e sajátos bennszülött formái fel kellett hogy keltsék a leírók érdeklődését. Fel is keltették. Benzoninál csakúgy, mint a másik két tárgyalandó munkában, az őslakosok írásbeliséghez és könyvkultúrához való viszonyáról szóló részek nem külön fejezetekként jelennek meg. Mégis úgy tűnik, szerves részét képezik annak a kulturális „érdekesség-” és sztereotípiá-halmaznak, amelyet a bennszülött szokások kapcsán a korai európai megfigyelők feljegyzésre méltónak ítélték. Az őslakosok esetleges írás- és könyvhasználatának – vagy éppen nem-használatának – a megfigyelése és leírása legalább olyan megszokott (kötelező?) része már e korai „Sitten und Gebrauchen” jellegű, általánosító, a dolgokat az „Ők így és így tesznek” formájában megjelenítő életmódleírásoknak, mint az öltözködés – a meztelenségtől az átfűrt ajkakig és fülekig, s a színpompás tolldíszekig –, a vallásos ceremóniák – például az úgynevezett „bálványimádás” (idololatria), az ördögnek és démonainak (úgymond tudatlanságból űzött) „tisztelete”, s a velük kapcsolatos orgiasztikus szertartások, bódító italok készítése stb. Vagy éppen a létfenntartási/gazdálkodási módok – a vadászatól a kukorica feldolgozásáig (Benzoni aprólékosan leírja például a „kukoricakenyér” készítésének több módját), illetve a táplálkozás – a krokodiltojás-evéstől a kannibalizmusig stb. Hogy ezekben az egyrészt naturalisztikus-részletező, másrészt exotizáló-démonizáló életmód-leírásokban, ősetnográfikában gyakorta a bennszülött kommunikáció rögzített formái is helyet kapnak, az azt jelzi egyrészt, hogy nagyon is *volt mit* megfigyelni, volt miből általánosítani a bennszülött írásbeliség és könyvhasználat terén, másrészt hogy a „civilizáltság” ilyen jeleire – hiszen az írást és a könyvek használatát európai szerzőink explicite annak tartották, mint látni fogjuk – nagyon is odafigyeltek.

¹⁵ A korai leírók Amerikára vonatkozó sajátos komparatív etnográfijáról lásd például: Anthony PAGDEN, *The Fall of Natural Man: The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology*, Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sydney, Cambridge University Press, 1990 [1982].

¹⁶ BENZONI, *Novae novi orbis historiae...*, 1578, i. m., 246.

¹⁷ *Uo.*

Nincs lehetőségem itt mélyebben elmerülni az egyes munkákban. Benzoni művének a tárgyalt sztereotípiára építő részét végül egy rövid bekezdés zárja. Ez kicsit mintha enyhíteni volna hivatott az európaiak = írásbeliség *versus* amerikai őslakosok = szóbeliség kulturális szembeállítás érvényét: „Meg kell azonban itt jegyeznünk, hogy minden olyan tartományban, amelyet a spanyolok mindeztáig elfoglaltak és benépesítettek, az írás és olvasás szokásában és gyakorlatában erőteljes változások következtek be, azaz az indián férfiak nagyobb része immár tud írni és olvasni, úgy mint Új Spanyolországban, Yucatán, Guatemala, Nicaragua tartományokban és a Mexikói Királyság több helységében is.”¹⁸ Szerzőnk a maga korára nézve tehát mintha megkérdőjelezné a tárgyalt szembeállítást, ugyanakkor azáltal, hogy igazi, tulajdonképpen írás-olvasásnak csak az *európai* tekinti – ahogyan ebben a konklúzióban is teszi –, valójában nem tesz mást, mint megerősíti ezt a sztereotípiát.¹⁹

Benzoni történeti-etnográfiai beszámolója, mint említettem, mások munkáira is épített. A mű népszerűsítő, német nyelvű bázeli kiadásából ugyanakkor kihagyták a hivatkozások, forrásmegjelölések jó részét, s ez az írásbeliséggel kapcsolatos bekezdésekre is igaz. Utóbbiak forrásainak a felleléséhez, a hivatkozások azonosításához a latin nyelvű kiadásokhoz kell fordulnunk. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirat- és Régi Nyomtatványok Tárában több latin nyelvű kiadást is összevetettem a német nyelvűvel. A tanulmányom címében idézett korai etnográfiai „megfigyelés” – „Indi legendi & scribendi vsum mirantur” –, mely ugyanúgy magában foglalja, tömörítve közvetíti az itt tárgyalt kulturális sztereotípiát, az 1578. évi latin nyelvű genfi kiadásból, Urbain Chauveton francia protestáns lelkész latin fordításából származik, annak egyik margón olvasható alrészcímét képezi.²⁰ Benzoni leírásának az írásbeliséggel kapcsolatos bekezdései három figyelemre méltó referenciát tartalmaznak, melyek lehetővé tették, hogy tovább nyomozhassam a korai antropológia tudománytörténetének ezeket az izgalmas mikrofilológiai szálait. „Cuius rei lepidam historiam narrat Gomara”,²¹ „Lerius [...] Nauig. Brasil. cap. 16.”, valamint „Petr. Mart. Mediol. Ocean. dec. 3 li. 10”²² voltak azok a hivatkozások, melyek három másik, igen fontos, a korabeli Amerikáról szóló felfedezéstörténeti munkához, illetve geográfiai-etnográfiai beszámolóhoz vezettek tovább. Vizsgálataim során kiderült, hogy ezek a művek egyrészt ugyanúgy tartalmazzák (egyebek mellett) az itt tárgyalt kulturális szembeállítást az európai *versus* őslakos írásbeliség és íráshasználat terén, másrészt pedig – mint tanulmányom végén látni fogjuk – eljutottak Magyarországra, egyes itteni magánkönyvtárakba, könyvgyűjteményekbe is. A spanyol történetíró Francisco López de Gómara (1511 k.–1566 k.) Mexikó és Peru meghódításáról írott művével (*Historia general de las Indias*, I–II, 1553) itt és most nem foglalkozom. Ez a munka, ha szórványosan előfordulhatott is némely könyvgyűjteményünkben – Zsámboky János (1531–1584) 1587-ből származó könyvkatalógusában például ott

¹⁸ „Hie aber ist zu mercken das in allen Landtschafften / so die Spanier bißher besessen vnd Eingewohnet / der Brauch vnd vbung zuschreiben vnd lesen hefftig ist in schwanck kommen / also das der mehrer theil vnder den Indianern auß den Manns personen kan schreiben vnnd lesen / Als nemblich in New Spanien / in der Landtschafft Iucata, Guattimala, Nicaragua, vnd in vielen Orthen des Mexicanischen Königreichs.” Von der Indianischen Völckern Farb vnd Gestalt des Leibs... Das Achtzehende Capitel: BENZONI, *Der newenn Welt...*, 1579, i. m., cxlvj. (A magyar fordítás a sajátom: SZ. KRISTÓF Ildikó.)

¹⁹ Benzonirol és művéről: Frank LESTRINGANT, *Le Huguenot et le sauvage: L'Amérique et la controverse coloniale, en France, au temps des guerres de Religion (1555–1589)*, Troisième édition, Paris, Droz, 2004 [1990], 129–204; CANIZARES-ESGUERRA, i. m., 160–161; SZ. KRISTÓF, *Misszionáriusok és démonok...*, i. m., 322–323.

²⁰ BENZONI, *Novae novi orbis historiae...*, 1578, i. m., 243. A szembeállítás a mű vonatkozó, ugyanúgy az indiánok bőrszínének a tárgyalásával kezdődő tizenhetedik fejezetének címébe is belekerült a következő formában: „Indicarum gentium color: Vinum et ferrum in precio habent. Legendi & scribendi in nostris peritiam mirantur. Hispanicum iugum excutere cupiunt.” lásd: *uo.*, 242.

²¹ *Uo.*, 246. (n. I)

²² *Uo.*, 247. (n. I)

volt, egy 1564-ben Velencében kiadott olasz fordításban²³ –, nagy valószínűséggel inkább kolligátumok részeként terjedhetett, bár egyelőre csak igen kevés nyomára bukkantam). Akkor ismertséggel és súllyal bizonyosan nem bírhatott kora újkori könyves kultúránkban, mint a másik kettő, illetve – Benzoni saját művével együtt – a többi három.

A következő hivatkozás – „Lerius... Nauig. Brasil. cap. 16.” – nem másra vonatkozik, mint a már említett francia hugenotta lelkész és utazó, Jean de Léry *Historia Navigationis in Brasiliam quae et America dicitur* című művére, melyet először 1578-ban adtak ki Genfben, francia nyelven (*Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil*).²⁴ Ennek tizenhatodik fejezete a szerző által részletesen leírt, bemutatott braziliai tupinambá indiánok – illetve más, meg nem nevezett „perui” népek – kapcsán ugyancsak az írásbeliség amerikai bennszülöttek között betöltött szerepét járja körül (*Quid de scriptura sentiant; Scripturae ars excellentissimum Dei donum* stb. alrészcímek).²⁵ A rögzített kommunikáció – illetve ez esetben egészen pontosan ennek nem-használata – Lérynél is egyik összetevőjét, „csodás” elemét képezi az „India occidentalis”-t lakó „barbár” indiánok világának. Utóbbi ugyanakkor mélyen beágyazódik a helyi *historia naturalis* színes szövetébe, a természetbe: mind a növényvilágba (Léry leírja például a maniókagyökeret, amiből az indiánok hosszadalmas méregtelenítő eljárással lisztet, majd „kenyeret” készítenek), mind pedig az állatvilágba (különbféle, többé-kevésbé „monstruózus” amerikai állatokról, kígyókról, madarokról, halakról olvashatunk). Amerika e távoli csodás világának az emberi világ – így a tupinambá indiánok szokásai és életmódja – hangsúlyozottan csak az egyik részét képezi. Ami magukat a tupinambákat illeti, Léry igyekszik áttekinteni mind hétköznapi, mind pedig szertartásos szokásaikat, vallásukat, használati tárgyaikat, még a zenéjükről, énekeikről is szót ejt.²⁶

Az írásbeliség, a bennszülöttek íráshoz való viszonyának tárgyalása Lérynél is szervesen beépül tehát az etnográfiai leírás egészébe. Szerzőnk észrevesz bizonyos kulturális különbségeket az egyes őslakos népcsoportok között, egyebek mellett például az írásbeliség vonatkozásában. A tupinambákat olyan népként írja le, ami „nem ismer” isteneket – sem hamisakat, sem igazit, sem égieket, sem földieket –, s nincsen elképzelése a világ teremtéséről sem (mármint európai szemmel nézve). Tőlük megkülönbözteti a szomszédos „Peru provinciában lakó indiánokat”, akik, mint mondja, „napjaink bálványimádói”: ők a napot és a holdat tisztelik, azoknak áldoznak. Az indiánok közötti ilyen és hasonló belső, kulturális különbségek az írásbeliség vonatkozásában is megjelennek, bár ezen a téren Léry, úgy tűnik, inkább általánosítani igyekszik: ő is sok tekintetben foglya az európaiak = írásbeliség *versus* amerikai őslakosok = szóbeliség sztereotípiának. A bennszülött írásbeliség vonatkozásában szerzőnk a következőket mondja. Az írás (scriptura) nem teljesen ismeretlen számukra, de nincsenek betűik, amikkel értelemmel bíró feljegyzéseket tudnának készíteni. Elmeséli a Benzoni által is hivatkozott történetet, hogy mennyire meglepődtek (bizonyos, közelebből meg nem nevezett) indiánok, amikor megérkezvén közéjük, leírta bizonyos szavaikat és mondataikat (verba & sententias), majd később felolvasta nekik azokat. Beszél bizonyos, Hispaniola (Haiti) szigetén lakó „barbárokról”, akik – szerinte – ámulattal néztek a spanyolok írására, s azt hitték, hogy vagy maguk a spanyolok rendelkeznek valamilyen természetfeletti hatalommal, vagy a levelek képesek – ugyancsak valamilyen félelmetes, természetfeletti úton-módon – szólásra.²⁷

²³ *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában*, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/2), 180: „510/2. Historia delle noua Indie occodontalj (r. occidentali) parte 2. [con tutti li discoprimenti et cose notabili che in esse sono successe, da che si acquistono fine hora.] Dompsta da Francesco Laepoz (r. Lopez) [de Gomara, tradotta per Agostino di Cravaliz.] in Venegia Gronamij (r. Giovanni) Bonatio (r. Bonadio) 1564. [in 8°].”

²⁴ Jomagam az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető későbbi, latin nyelvű kiadást használtam. Lásd: Jean de LÉRY, *Historia navigationis in Brasiliam, quae et America dicitur [...] Villagagnonis in America gesta...*, Genevae, apud haeredes Eustathii Vignon, 1594.

²⁵ *Uo.*, 220–222.

²⁶ Léryről és művéről: LESTRINGANT, *i. m.*, 77–204; SZ. KRISTÓF, *Misszionáriusok és démonok...*, *i. m.*, 322.

²⁷ LÉRY, *i. m.*, 220–222.

Az idézett példák tanulságait összegzendő, szerzőnk aztán hosszabb elmélkedésbe fog az írás társadalmi hasznairól általában, és – az amerikai bennszülötteket használva konkrét példának – bemutatja hiányának a következményeit is. „Az írás Isten legnagyobb adománya” – szögezi le Léry, ahogyan a margón az alrész cím is megerősíti: „Scripturae ars excellentissimum Dei donum” –, amely által Isten az „írántunk, európaiak, ázsiaiak és afrikaiak” iránt való jóakaratát kívánta kifejezni, „akiket (ezáltal) a föld e negyedik részének barbárjai elé helyezett”.²⁸ Az írás számos haszonnal bír a szóbeliséggel szemben, például az emlékezet, a történetírás számára, s Léry itt Szókratészre, Plutarchosra, valamint Ciceróra alapozva fejti ki elgondolásait.²⁹ Nincsen lehetőségem ezeket a gondolatokat most bővebben tárgyalni,³⁰ de főbb tételei a következőkben összegezhetők. A szó elszáll, az írás megmarad: a történelem, a történetírás (historia) nem más, mint az „idők édesanyja” (mater temporum), s könyvek nélkül (sine librorum) nem lehetséges. Léry szerint a tupinambák feltételezett műveletlensége összefügg az írás körükbeni hiányával, valamint mindazoknak a „jóra való mesterségeknek/művészeteknek” (bonas artes) a hiányával, amelyek a könyvkultúrából (ex libris) származnak. *Ezért* is van az – magyarázza ez az ízig-vérig reneszánsz, ám ugyanakkor szigorú protestáns etnográfia – hogy szokásaik és vallásuk (= ma úgy mondanánk, kultúrájuk), amint a fejezet többi része és az illusztrációk is alátámasztani hivatottak, a létfenntartás egyszerű napi műveletei mellett jószerivel különféle démonok tiszteletéből, az állatok halhatatlanságába vetett hitből, értelmetlen szavak, szótagok kántálásából, bódító italok fogyasztásából, orgiasztikus szertartásokból, valamint emberevésből áll. Mindehhez még hozzátehetjük, hogy Léry szerint az „amerikai” nők lelkükre nézvést olyanok, mint „a mi boszorkányaink”.³¹ *Ezért* van az, hogy amikor aztán Léry és európai társai úgy mond az egy igaz istenről, mennynek és földnek teremtetőjéről beszéltek nekik, azon az indiánok ugyanúgy elámultak, elcsodálkoztak, mint az írás használatának a tényén, lehetőségén. Sajátságos ugyanakkor, hogy Léry egyetlen szóval sem említette azokat az oralitáshoz tartozó emlékezzettechnikákat, amelyek pedig nagyon is léteztek az indiánok körében, csak az európaiak nem vették észre, és/vagy nem tartották említésre méltónak azokat.³² Szerzőnk munkájának itt tárgyalt része még egy fontos momentummal, illetve érveléssel szolgál. Léry – az előbb említett klasszikus szerzőkre támaszkodva – *időben, kronológiailag* is egymás mögé helyezte a szóbeliséget és az írást/írásbeliséget. Megalkotott tehát egy társadalomfejlődési sémát, ami a *kommunikáció módján*, illetve annak változásán alapult. Fordulópontnak Mózes és a zsidó törvények írásba foglalását tekintette: az előtt – mint mondja – „nem kommentárok, hanem gondolkodás és emlékezet útján” („non commentariis sed menti & memoriae”) hagyományozódott tovább a történelem, az után viszont már „kéz által... amiből létrejött az írás” („per manus... ex quo obtinuit scriptura”).³³ Érdemes rámutatni, hogy ebbe a sémába helyezve az amerikai indiánok immár nemcsak térben kerültek igen távol a központnak tekintett eurázsiai térségtől, hanem *időben* – s azzal azonosítva: *kulturálisan* – is.

Végül, Benzoni harmadik hivatkozása – „Petr. Mart. Mediol. Ocean. dec. 3 li. 10.” – egy igen népszerű, korabeli amerikai felfedezéstörténeti beszámolóra, az olasz származású spanyol történetíró, Petrus Martyr Anglerius (1457–1526) *De rebus oceanicis et orbe novo decades tres*

²⁸ Uo., 221: „tum ad demonstrandum quanto nos Deus affecerit beneficio, nos, inquam, Europaeos, Asiaticos, & Afros, prae Barbaris istis quartá orbis partem incolentibus”.

²⁹ Uo., 222–223.

³⁰ Léry művének és az általa alkotott etnográfiai sztereotípiáknak az értékeléséhez lásd: Michel de CERTEAU, *The Writing of History*, transl. by Tom CONLEY, New York, Columbia University Press, 1988; Uő, *Ethno-Graphy: Speech, or the Space of the Other: Jean de Léry = Uő, The Writing of History*, transl. by Tom CONLEY, New York, Columbia University Press, 1988, 209–244.

³¹ LÉRY, i. m., 205: „Americanae mulieres eodem cum veneficiis nostratibus ducuntur spiritu.”

³² Uo., 222–223.

³³ LÉRY, i. m., 222.

című munkájára utal, amit először Alcalában adtak ki 1530-ban, majd Bázelen 1533-ban, és számos további kiadása, fordítása is keletkezett.³⁴

Ahogy Benzoni, Petrus Martyr is sorra veszi a „nyugat-indiai” utazások történetét: Kolumbusz s az őt követő spanyol konkvisztádorok cselekedeteit Közép-Amerikában. Munkájának egyik fókusz a Karib-szigetek, s igazi tárházát nyújtja az Amerikával kapcsolatos, egyrészt „csodáktól” csillogó, másrészt igen sötét, démonikus értelmezéseknek, tulajdonításoknak, mítoszoknak. Arannyal teli gödrök, aranyfolyók, jukka pálma, krokodilok, barbárok, kannibalizmus, bálványimádás, démonok kultusza stb. Stephen Greenblatt értékelését Petrus Martyr őslakos-reprezentációiról mindkét felvetett szempontból helytállónak tekinthetjük: „Az indiánoknak az egyik pillanatban nincs kultúrájuk; a másik pillanatban olyan, mint a miénk.”³⁵ Vagyis Európa sok tekintetben a *saját* vágyálmait és félelmeit vetíti ki Amerika bennszülött világára. Ugyanakkor, közelebbről megnézve, konkrétan etnográfia- és antropológiatörténeti szempontból ennél jóval komplikáltabb az a tudásanyag, amelyet Petrus Martyr szövege közvetít. Bármennyire is tele van csodás (ámulatra méltó és rémisztő) elemekkel, ami az őslakosok leírásának a *hogyanját* – szerkezetét és összetevőit – illeti, Petrus Martyr művének egyes részei egész kis etnográfákat – meglehetősen átfogó és részletekbe menő életmódleírásokat – tartalmaznak. Ilyesmit ígér például az 1582. évi német nyelvű bázeli kiadásának alcíme is: „Az indiai népek és vad emberevők csodálatos szokásairól, előírásairól, babonáiról, szertartásairól, áldozatairól, istentiszteletéről, feljebbvalóival szembeni engedelmességéről, belső és külső felépítéséről, házairól, az evésben és ivásban gyakorolt szokásairól, mesterségeiről (kézi munkáiról), iparairól, és hasonlókról.”³⁶ Ami pedig tárgyunkat, az írásbeliséget, a bennszülöttek íráshoz való viszonyát illeti, azt találjuk, hogy az már Petrus Martyrnál is ott van, s ilyen tágabb, aprólékosabb életmódleírás(ok)ba ágyazódik. Szerzőnk szövege ugyanúgy tartalmazza az európaiak = írásbeliség *versus* amerikai őslakosok = szóbeliség sztereotípiát, ha nem is kiemelten.

Petrus Martyr műve harmadik *decas*ának 10. könyve elsősorban a Karib-szigetek bennszülötteiről (kinézetükről, szokásaikról stb.) szól, de bizonyos, közelebbről meg nem nevezett „nyugati indiánok” kapcsán hosszabban is részletezi, hogy azok „tudnak olvasni és írni”.³⁷ Erre példát is hoz. Az ő szövege a forrása annak a történetnek, amit Benzoni, mint láttuk, átvett, s ami egy bizonyos Corales nevű városi tisztségviselővel (*praetor urbanus*) kapcsolatos. Ez a Corales „Darien szigetén”³⁸ találkozott egy nem onnan való indiánnal, aki nemcsak megcsodálta a spanyolok könyvét – valamely könyvet, amit Corales éppen olvasott –, hanem elmondta, hogy önekik is vannak „ilyenjeik”, csak kicsit mások, mint az európaiakéi. Petrus Martyr eredeti latin szövege ezt az indiánt – szemben a mindaddig tárgyalt (és megvetéssel, lenézéssel kezelt, mert

³⁴ Petrus Martyr ANGLERIUS, *Ander Theil der Newen Welt vnd Indianischen Nidergängischen Königreichs... Deßgleichen Von der Indianischen Völckern vnd Wilden Leutfressern wunderbarlichen Sitten...* 158y = Petrus Martyr ANGLERIUS, Levinus APOLLONIUS, *Erster (-dritter) Theil der newen Welt und indianischen nidergängischen Königreichs neue und wahrhaffte History*, trad. Nicolaus HOENIGER, Basel, Sebastian Henricpetri, 1582; ANGLERIUS, APOLLONIUS, *i. m.* – Jömagam az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető későbbi latin és német nyelvű kiadásokat használtam. Petrus Martyrról és művéről lásd többek között: Urs BITTERLI, „*Vadak*” és „*civilizáltak*”: *Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*, ford. BENDL Júlia, Bp., Gondolat, 1982 [1976], 338–339.

³⁵ Stephen GREENBLATT, *Marvelous Possessions: The Wonder of the New World*, Chicago, University of Chicago Press, 1991, 95: „One moment the Indians have no culture; the next moment they have ours.”

³⁶ ANGLERIUS, *Ander Theil der Newen Welt...*, *i. m.*, címlap: „Von der Indianischen Völckern vnd Wilden Leutfressern wunderbarlichen Sitten / Regiment / Aberglauben / Ceremonien / Opffern / Gottesdienst / Gehorsamkeit gegen jhrer Oberkeit / Gestalt / Form / Häuser / Gebräuch in Essen und Trincken / [H]andthierung / Gewerbschafft / vnd dergelichen.” (A magyar fordítás a sajátom: SZ. KRISTÓF Ildikó.)

³⁷ A német nyelvű kiadás vonatkozó alrészcíme szerint „Occidentalische Indianer können auch schreiben vnnd lesen” alrész cím, vö. ANGLERIUS, *Ander Theil der Newen Welt...*, *i. m.*, dxlix. Ez az átnézett latin nyelvű kiadásokban így nem szerepel.

³⁸ „Darien” minden bizonnyal nem sziget, hanem azonos a panamai–kolumbiai határon fekvő Santa María la Antigua del Dariénnal, ami az egyik első város volt, amit a spanyolok (Vasco Núñez de Balboa) 1510-ben a dél-amerikai kontinensen, annak északnyugati csücskében alapítottak:

<https://en.wikipedia.org/wiki/Santa_Mar%C3%ADa_la_Antigua_del_Dari%C3%A9n> [2016. február 14.]. Petrus Martyr maga is „antiqua Darien”-nek nevezi: ANGLERIUS, *Ander Theil der Newen Welt...*, *i. m.*, cxlvj.

szinte teljesen meztelenül járó és „emberevő”) karibokkal³⁹ – „a nagy belső nyugati földekről való menekültnek” (fugituo ex internis occidentalibus magnis terris) mondja. Ez az indián igen kíváncsinak bizonyult a Corales által olvasott könyv iránt, s kérte, hogy belenézhesen. Amikor viszont megengedték neki, csalódottságának adott hangot: az ő népe „nem ilyen” könyveket használ.⁴⁰ Petrus Martyr művének ugyanazon évben kiadott népszerűsítő, bázeli német fordítása további részleteket is elárul menekült indiánunk közelebbi hazájáról. Utóbbi itt elmondja, hogy népe erődített, falakkal körülvett „városokban” él, az ott lakó „polgárok” között törvény uralkodik, ők nem járnak meztelenül, tisztas életet élnek. Írásbeliségüket a német fordító „Bücher und Buchstaben”-ként adja vissza.⁴¹ A leírás egyértelműen idealizálja ezt a népet, mint kivételt a „barbárok” tömegében: *európai* kategóriákba és fogalmakba öltözteti, s felhívja rájuk a Szent- atya és a spanyol korona figyelmét, mint olyanokra, akiket érdemes volna a szolgálatukba állítani, azaz meghódítani.⁴² Indiánunk esetében nagy valószínűséggel valamelyik *kontinentális*, közép- vagy dél-amerikai bennszülött kultúra látszik relevánsabbnak: talán a nahuatl (azték) vagy a maya képirás-, illetve kódexhagyomány. Tudjuk, hogy Petrus Martyr már az 1510-es évek alatt írta és gyűjtögette azokat a leveleket, amelyekből összeállították és 1530-ban kiadták munkáját. Nem tudjuk viszont, hogy a kérdéses történet hogyan viszonyul Hernán Cortés mexikói hadjáratához (1518–1520): előtte vagy utána esett meg. Annyi bizonyos, hogy hírek nyilvánvalóan terjedtek otthon, Spanyolországban is egy nagy, nyugati/kontinentális bennszülött birodalomról, vagy éppen annak valamelyik, aztékok által leigázott népcsoportjáról, amely ugyanúgy városszerű településeken élt és ugyanúgy készített és használt „könyveket”.⁴³ Hozzá kell még tennem, hogy Petrus Martyr művének ezekben a részeiben magát Cortést sem a latin, sem a német szöveg nem említi. Az a megjegyzés, hogy Cortés ilyen könyveket küldött haza Spanyolországba, valószínűleg Benzoni későbbi – és távolról sem biztos, hogy helytálló – betoldása lehet.

Hogy ez az indián valójában ki volt, soha nem fogjuk megtudni. Kíváncsi volt, mert egy olyan kultúrából érkezett, amelyik – valamilyen formában – ismerte az írást és a könyvet. A története megörökítődött, mert a másik, hódító kultúra felfigyelt rá – éppenséggel a rögzített kommunikáció, az írás és a könyv okán; annyira ugyan nem, hogy népének a nevét (vagy az övét) feljegyezze, annyira azonban igen, hogy terjeszkedésének újabb irányát megjelölje benne.

Az itt bemutatott három amerikai felfedezés- és hódítástörténeti összefoglalás, mint láttuk, egyrészt egy sztereotipizáló, másrészt egy aprólékos, összehasonlító etnográfiai közvetített, terjesztett Európa-szerte, amelynek az írásbeliség témája csak egy kicsinyke részét alkotta. Nézzük meg végül, mennyire voltak ismertek ezek a munkák a kora újkori Magyarországon. A nagyobb magánkönyvtárak kiadott 16–17. és kora 18. századi könyvjegyzékeinek a vizsgálata alapján a három mű hazai elterjedtségéről – egyelőre a teljesség igénye nélkül – a következőket mondhatom.

A legnépszerűbb, legelterjedtebb, szemmel láthatólag Petrus Martyr utóbb említett munkája volt. Fellelhető volt mindenekelőtt a nagyszombati jezsuita kollégium legrégibb könyveinek (Antiquissima) sorában, egy kolligátum részeként, mint 1615-ből származó beszerzés („Anglerius, Petrus Martyr: De rebus oceanicis et orbe novo decades tres. Legationis Babylonicae libri tres. Basileae, 1533, apud Ioannem Bebelium”),⁴⁴ ott szerepelt a kassai jezsuita rendház könyv-

³⁹ Az emberevés szokásának kora újkori koloniális felnagyításáról, az Európán kívüli világra vonatkozó egyik legelterjedtebb irodalmi és vizuális sztereotípiává válásáról lásd: *Cannibalism and the Colonial World*, eds. Francis BARKER, Peter HULME, Margaret IVERSEN, Cambridge, Cambridge University Press, 1998; a szinte teljesen kiirtott karib népekről és kultúrájukról: Peter HULME, *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean 1492–1797*, London–New York, Routledge, 1992 [1986].

⁴⁰ ANGLERIUS, *Ander Theil der Newen Welt...*, i. m., 65.

⁴¹ *Uo.*, 8xlix.

⁴² *Uo.*

⁴³ Az azték birodalom leigázásának máig egyik legjobb társadalom- és kommunikációtörténeti összefoglalása: Serge GRUZINSKI, *La colonisation de l'imaginaire: Sociétés indigènes et occidentalisation dans le Mexique espagnol, XVIe–XVIIIe siècles*, Paris, Éditions Gallimard, 1988 (Bibliothèques des histoires).

⁴⁴ FARKAS Gábor Farkas, *A nagyszombati egyetemi könyvtár az alapításkor 1635*, Szeged, Scriptorum, 2001 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 3) (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 23), 94.

tárának 1660-ban írott *catalogus librorum*ában a „Historici sacri et prophani” megnevezésű szakcsoportban egyszer az „M” betű alatt („Petri Martyris de Rebus Oceanicis, et nouo orbe, Decades tres”),⁴⁵ aztán az „O” betű alatt, ugyancsak a „Historici Sacri et Profani” szakban („Petri Martyris de Oceano et Orbe nouo. Coloniae 1574. in 8o, Membr(ana) alba et margine”),⁴⁶ majd ugyanezen rendház későbbi, datálatlan katalógusa is magába foglalta („Petrus Martyr De rebus oceanicis libri 3. in alba in 8o Coloniae 1574”).⁴⁷ Még mindig Kassán maradva: megvolt a Szent Erzsébet-templom könyvei között az 1671-es összeírás szerint („Petri Martyris de rebus oceanitis [sic!] et orbe novo”),⁴⁸ valamint beírták a város nyilvános könyvtárának az 1670-es évekre datált könyvjegyzékébe is, az in folio „libri philologici” közé („Petri Martyris de rebus Oceanicis et Orbe Novo Decades 13 [sic!]. Ejusdem Legationis Babylonicae Libri Tres”).⁴⁹ A Délvidékre tekintve: megvolt Zrínyi Miklós csáktornyai könyvtárában az 1662-es jegyzék szerint, legalábbis részben („Petri Martyris Angli Mediolanensis etc. Oceanae (!) Decadis liber primus ad Ascanium etc. Liber in integra filera lacer”).⁵⁰ Erdélyben – a protestánsoknál – pedig ott szerepelt a nagyenyedi református kollégium 1679–1680 között keletkezett állomány-jegyzékében, a „mostani” kisebb keleti tékában („Petri Martiris de rebus oceanicis et orbe novo”),⁵¹ s magában foglalta a debreceni református kollégium 1706-ból származó egyik könyvjegyzéke is, mint „in Thecae Octawae” található könyvet („Petrus Martyr de rebus Oceanicis et Novo Orbe”).⁵²

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányai között is előfordulnak magyar vonatkozású possessorbejegyzéssel ellátottak. A *De rebus oceanicis et orbe novo decades tres. Legationis Babylonicae libri tres* (Basileae, apud Ioannem Bebelium, 1533) kolligátumok részeként lelhető fel: [Ant. 372 (2)] jelzetű példányán a címlapon kéziratos bejegyzés: „Collegij Societatis Jesv Tyrnaviae Catalogo inscripus...N° 931 Anno Christiano 1636”; [Ant. 1498 (2)] jelzetű példányán beragasztott, 19. századnak látszó kis nyomtatott cédulán: „A vácsi kegyes – tanítórendi ház könyvtára i. betű 144. szám”, dátum nélkül; a címlapon keresztül futó kéziratos bejegyzések szerint a váci piaristákon kívül több korábbi possessor is volt (1763-ban és 1809-ben például az erdélyi Besztercéről (Bistrița) származók, de voltak még korábbiak is, egészen a 16. századba visszanyúlóan). Egy másik kiadása, *De rebus oceanicis et nouo orbe, decades tres. De Babylonica legatione, libri III* – GOES, Damião da: *De rebus Aethiopicis. (Cum aliis eiusdem opusculis; Coloniae, apud Gervinum Calenium et haeredes Quentelios, 1574)*, az [Ant. 5600] jelzetű példány „Ex libris Caroli David, de Thúrócz Szent Péter, Anno Domini 1742, Sub Numero 62”, valamint „Gróf Sándor Moricz Könyvtárából 1866 szept 1” származik, de ennek is

⁴⁵ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, I, Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár, sajtó alá rend. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/1), 55.

⁴⁶ *Uo.*, 60. Hasonló címmel, de más szerző neve alatt és másfajta kötéssel találunk egy munkát a későbbi, datálatlan könyvjegyzékben, a „Historici” szakban a „D” betű alatt is: „Damianus a Gomes De Rebus Oceanium et nouo orbem in rubro c(oreo) in 8. Coloniae 1574”, lásd: *Uo.*, 194. Valamely kolligátumra gyanakodhatnánk, aminek Petrus Martyr munkája is része volt, ha a kötés említése nem lenne eltérő. Mivel valóban létezett ilyen kolligátum (lásd az OSZK possessorbejegyzéssel ellátott példányainak fenti felsorolását), a kötés itteni leírása esetleg téves.

⁴⁷ *Uo.*, 198.

⁴⁸ *Kassa város olvasmányai 1562–1731*, sajtó alá rend. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15), 92.

⁴⁹ *Uo.*, 172.

⁵⁰ *Magyarországi magánkönyvtárak*, II, 1588–1721, sajtó alá rend. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2), 11.

⁵¹ *Erdélyi könyvesházak*, II, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely, Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2), 161.

⁵² *Partiumi könyvesházak 1623–1730 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*, sajtó alá rend. FEKETE Csaba, KULCSÁR György, MONOK István, VARGA András, Bp.–Szeged, MTA Könyvtára, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14), 178.

voltak korábbi tulajdonosai (így például „Georgius Thurzo Comes Comitatus Arvaiensis Anno 1587” stb.).

Benzoni Újvilág-története ugyancsak számos könyvjegyzékünkben fordult elő. Megtalálható volt a trencsényi jezsuita kollégium könyvtárában (majd a nagyszombati egyetemében), valamint az észak-magyarországi és az erdélyi reformátusoknál. A trencsényi kötet egy tízrészes kolligátum, amelyet a címlapon található bejegyzés szerint 1673-ban írtak be az itteni jezsuiták könyvjegyzékébe, azelőtt, 1653-ban pedig Illésházi György (1625–1689) birtokában volt („Americae pars quinta: Nobilis & admiratione plena Hieronymi Benzoni Mediolanensis secundae sectionis Hispanorum etc, Francofurt, 1595, Theodor de Bry; és Americae pars sexta sive Historiae ab Hieronymo Benzon Mediolanense scriptae sectio tertia, etc, Francofurt, 1595, Theodor de Bry”).⁵³ A protestánsok tekintetében pedig ott szerepel az Ölyvesi Balázs által a nagyenyedi református kollégiumnak adományozott könyvekről 1676-ban írott jegyzékben („Nova orbis Historiae libri 3. Urbani Calvetonis opera ex Italicis Hyeronimi Benzonis commentariis descripti et illustrata”),⁵⁴ ott van Tofeusz Mihály (1624–1684) erdélyi református püspök, Apafi Mihály udvari papja 1697-re datált *Catalogus Librorum*ában („Nova novi orbis historia Hyer(onymi) Bentori(!)”),⁵⁵ megtalálható ugyancsak az Apafi család, közelebbről II. Apafi Mihály házastársa, Bethlen Kata (?–1725) egyik, 1707-ből származó könyvjegyzékében („Novi Orbis Historiae Urbani”).⁵⁶ Fellelhető továbbá a sárospataki református kollégium könyvtárában Rákóczi II. Zsigmond (1622–1652) könyvtárából származó könyvei között, az 1660 körül írt könyvkatalógusban mint az egyik – mindeddig azonosítatlan – in 8 kolligátum negyedik része („Novi Orbis historia = Recentes Novi Orbis Historiae, hoc est [...] III. Rerum ab Hispanis in India Occidentali hactenus gestarum, libri tres primum ab Hieronymo Bencone [sic!] Italico sermone conscriptae, nunc in Latinum translatae per Urbanum Calvetum. [...] Coloniae Allobrogum, 1612”).⁵⁷

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött régi nyomtatványok között Benzoni művének is akad egy magyar vonatkozású possessorbejegyzéssel ellátott példánya. A *Novae novi orbis historiae, id est, rerum ab Hispanis in India Occidentali hactenus gestarum [...] libri tres. De Gallorum in Floridam expeditione* (trad. Urbain Chauveton; [Genève] Apud Eustathium Vignon, 1578) [Ant. 5864] jelzetű példányában a címlap utáni „Epistola” első lapján, alul, kézírással olvasható: „Ex libris Francisci Revay”, év nélkül, és a margón ex libris pecsét: „Báró Révay Ferenc könyvtára.” Ugyan nem magyarországi, de közép-európai vonatkozású adat, hogy Benzoni és Petrus Martyr művének fent említett, háromszerzős német nyelvű kolligátumban szereplő kiadása, [Benzoni, Girolamo] – Anglerius, Petrus Martyr – Apollonius, Levinus: [*Erster (-dritter) Theil der neuen Welt und indianischen nidergängischen Königreichs neue und Wahrhaffte History*, (trad. Nicolaus Hoeniger.)], (Basel, Sebastian Henricpetri, 1582), azaz az [Ant. 1614 (2)] jelzetű példány címlapján olvasható: „Conventus S(ancti) Michaelis Ordinis

⁵³ Az eredetileg Theodor de Bry és fiai által 1590 és 1644 között Frankfurtban kiadott kolligátum (*Historia Americae ex Revelationibus diversorum*) elemzését lásd: SZ. KRISTÓF, *Misszionáriusok és démonok...*, i. m., 317–323.

⁵⁴ Uo., 125.

⁵⁵ *Erdélyi könyvesházak, III, 1563-1757: A Bethlen-család és környezete: Az Apafi-család és környezete: A Teleki család és környezete: Vegyes források*, sajtó alá rendezte MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptorum, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3), 89.

⁵⁶ Uo., 110.

⁵⁷ MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, Scriptorum, 1996 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 1), 66 (143. tétel), 68 (151. tétel). Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy Benzoni munkája, valamint az utána szereplő másik két mű (V. *Brevis insularumquae Canariae appellantur descriptio*, VI. *De Gallorum expeditione in Floridam historia*) ugyanígy, ugyanebben a sorrendben található meg az OSZK Régi Nyomtatványok Tárában őrzött más kolligátumokban is, amelyek az Urbain Chauveton-féle latin fordítást adják, lásd például: BENZONI, *Novae novi orbis historiae...*, 1578, i. m.; BENZONI, *Novae novi orbis historiae...*, 1581, i. m. Ezt külön is ajánlom Monok István szíves figyelmébe: Rákóczi Zsigmond könyvtárának azonosítatlanként feltüntetett tételei bizonyosan Benzoni fent nevezett, Amerikára vonatkozó művét tartalmazzák, és minden valószínűség szerint a Chauveton-féle fordítás szerkezeti felépítése szerint.

Servorum B(eatae) M(ariae) V(irginis) veteris Pragae”, legalul: „1649”, a jobb felső sarokban pedig a szak: „Hist(orici) Prof(ani) P. 13.”.

Mind ez idáig a legkevesebb adatot Léry tupinambá etnográfijának önálló előfordulására nézve találtam. Úgy tűnik, e mű önálló kiadásai hozzánk alig, illetve csak igen csekély mértékben juthattak el. Ugyanakkor megvolt a felvidéki jezsuitáknál, a trencsényi kollégium könyvtárában (ahonnan aztán a nagyszombati egyetem könyvtárába került). A trencsényi kötet egy tízrészes kolligátum, amelyet 1673-ban írtak be a jezsuita kollégium könyvjegyzékébe, azelőtt, 1653-ban pedig Illésházi György (1625–1689) birtokában volt („Americae tertia pars: Memorabilem provinciae Brasiliae Historiam continens... Addita est Narratio profectionis Ioannis Lerij in eandem provinciam... etc, Francofurt, 1592, Theodor de Bry”).⁵⁸ Az ungvári jezsuita rendház könyvtárában is megvolt az 1707-ben keletkezett könyvjegyzék szerint („Historia Navigationis in Brasiliam semilacera in fol.”).⁵⁹

Ha ezek a korai amerikai felfedezés- és hódítástörténetek – s egyben etnográfiaiak – tömeges elterjedést nem is mutatnak a kora újkori Magyarországon, a fentiek alapján azt sem mondhatjuk, hogy alig voltak ismertek. Egyaránt megjelennek mind a katolikus/jezsuita, mind pedig a protestáns/református műveltségben, ahogyan hatásuk is dokumentálhatóan *volt* mind a katolikus, mind pedig a protestáns földrajzi-etnográfiai irodalomban. Ennek feldolgozása, értékelése érdekében régóta gyűjtöm az adatokat. A katolikusok vonatkozásában mind Benzoni, mind Léry szövegének és illusztrációanyagának a diabolikus jellemzőiről, az általuk terjesztett „démoni indián”-kép hazai recepciójáról volt már alkalmam írni a nagyszombati jezsuiták kapcsán.⁶⁰ Hamarosan a protestáns recepció következik. Mindezzel az a célom, hogy valamikor lehessen majd egy Európán kívülre, *nyugati* irányban is kitekintő, könyv- és olvasástörténeti szempontokat is érvényesítő – s a vallásos értelmezéseket és felekezeti különbségeket inkább *kívülről*, a tudományfejlődés nézőpontjából számba vevő – etnográfia- és antropológiatörténetünk.

A könyvjegyzékek áttekintéséből nyert adatok azt mutatják, hogy ezek a munkák fizikailag-materiálisan eléggé elterjedtek voltak a régi Magyarországon. Megvolt tehát a lehetőség arra, hogy nálunk is befogadják, *appropriálják*⁶¹ őket, s olykor éppenséggel az írásbeliséggel foglalkozó részeit. Ilyesmire utalnak például a Benzoni művének egyik latin nyelvű kiadásában szereplő aláhúzások.⁶² Az Országos Széchényi Könyvtár példányában [Ant. 5864] – többek között – éppen azok a részek vannak kézírással, tintával aláhúzogatva, amelyek az amerikai indiánok írni-olvasni *nem-tudását* foglalják össze, vagyis azt a sztereotípiát jelölik meg, amelyet a jelen tanulmányban körüljárni próbáltam.

Ezt a kutatást továbbra is folytatom, most csak ezt a kicsiny szeletét kívántam átnyújtani Monok Istvánnak, köszöntésül.

⁵⁸ Elemzését lásd: SZ. KRISTÓF, *Misszionáriusok és démonok...*, i. m., 317–323.

⁵⁹ Adattár 17/1, 55.

⁶⁰ SZ. KRISTÓF, *Misszionáriusok és démonok...*, i. m.; Uő, *A Távoli Másik szövegekben és képekben...*, i. m.

⁶¹ *Les usages de l'imprimé*, sous la direction de Roger CHARTIER, Paris, Fayard, 1987; Uő, *Laborers and voyagers: From the Text to the Reader*, Diacritics, 1992(22:2), 49–61.

⁶² BENZONI, *Der newenn Welt*..., 1579, i. m., 246–247.

Történetíró Róma(?) városában: Egy tervezett(?) Erdély-történet nyomában

A cím első fele nem túl sikerült célzás lenne Monok István és Balázs Mihály közös tanulmányára, ami az R. Várkonyi Ágnes szerkesztette *Magyar reneszánsz udvari kultúra* tanulmánykötetben jelent meg anno.¹

A tanulmányban közölt levélnek hiányzik a megszólítása, nem ismeretes a címzettje, sőt mutatkozik némi zavar a levélíróról illetően is: jóllehet a levél eleje egyértelműen Giovanni Battista Gengát jelöli meg, a katalógus szerint éppen fordítva van. Ugyanakkor a levélből egyértelműen kiderül, hogy a szöveg íróját azzal keresték meg, hogy fejtse ki az erdélyi háború megörökítésének megírásával kapcsolatos véleményét:² nem tudunk azonban arról, hogy Gengának – akiről létezésén túl szinte semmi ismeretünk nincs – történetírói ambíciói lettek volna. Ráadásul ebben az esetben feltételeznünk kellene némi elméleti jártasságot, olvasottságot és (történet-)írással kapcsolatos gyakorlottságot is. A szöveget persze értelmezhetjük úgy is, hogy az ismeretlen Gengának címzi intéseit és tanácsait, ámde nem ő lenne, aki papírra is veti a művet. Ennek a levél csupán azon helye mondana némileg ellent, ahol írója egyik alkalommal éppen a könyv írásával kapcsolatban megszólítja a címzettet: *Nel che Vostra Signoria haverà grandissimo campo [kiemelés tőlem – K. T.] d'allargarvi per la religione et per la grandissima pietà dimostrata verso Dio da quel gloriosissimo prencipe*. Ezt tehát tulajdonképpen nem egy szöveget előállítani szándékozó konkrét személyt megcélzó tanácsként, hanem általános instrukcióként is olvashatnánk. Ez a dolgok jelen állásában eldönthetetlen, ezért mindkét problémát félretolnám, és inkább abból indulnék ki, hogy a másolónak – a levél ugyanis másolatban maradt ránk – van igaza, illetve, hogy tényleg Giovanni Battistának állt szándékában históriát írni. Utaltam rá, hogy kúriabeli címét leszámítva nem sokat lehet tudni róla, csupán öt iratot sikerült személyével kapcsolatban találnom és kiadnom, amelyek arról tanúskodnak, hogy az erdélyi eseményeket, már csak családi indíttatásaiból kifolyólag is, figyelemmel kísérte. Mind-egyik levél, talán nem véletlenül, 1595-ből datálódik, kettőt Báthory Zsigmond írt a kamarásnak, kettőt testvére, Simone, egyet pedig a másik testvére, Flaminio. Mindegyik levél Szinán havasalföldi hadjáratának nyári előkészületeiről, illetve az őszi hadi eseményekről, a havasalföldi hadjátról tudósít. Arra is van nyom, hogy ezt a különleges jól értesültséget Erdély, illetve a fejedelem érdekében kamatoztatta, amiről VIII. Kelemen november 8-i brévéje tanúskodik, amelyben arról tájékoztatja a fejedelmet, hogy az eseményekről bőségesen értesült familiárisa útján.³ Ugyanakkor az a tény, hogy 1595 után semmilyen adat nincs róla, óvatosságra int, mert a hallgatás oka lehet iratmegsemmisülés, de elhalálozás is.

A tájékoztatásban minden bizonnyal sokat segített testvére, Fabio Genga 1594. és 1596. évi római követségei alatt. Elképzelhetőnek tartom, hogy az egyébként keltezés nélküli levél éppen a második követség idején/alkalmából született, mert úgy tűnik, a levél írásának idején Báthory még hatalmon van, ez pedig az 1595–1598 közti időszakra illik a leginkább, Genga pedig 1596-ban járt másodízben az Örök Városban.⁴

A datálást illető második, konkrétabb fogódzó lehetne egy a levélírás időpontja előtt nem sokkal (*ultimamente*) született munka Flandria történetéről, amelyet nem éppen követendő

¹ BALÁZS Mihály, MONOK István, *Történetírók Báthory Zsigmond udvarában = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1985, 249–263.

² Lásd a levél lezárását.

³ A leveleket lásd: *Erdély és a Szentszék a Báthory korszakban (1574–1595)*, kiad. KRUPPA Tamás, Szeged, 2004 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 34), n. 53, 65, 77; *Erdély és a Szentszék a Báthoryak korában: Okmánytár II (1595–1613)*, kiad. KRUPPA Tamás, Bp.–Róma, 2009, n. 2, 3, 5.

⁴ KRUPPA Tamás, *Erdély és a Szentszék kapcsolatainak ismeretlen kérdésköréhez: (Fabio Genga római tárgyalásai 1594 és 1596-ban)*, Hadtörténelmi Közlemények, 2004/4, 1166–1193.

mintaként állít a levélíró Genga elé. Azt írja, hogy az uralkodók tetteinek megemlékezésekor ki kell domborítani a vallás érdekében tett erőfeszítéseiket, nem úgy, mint többek közt az (a szerző), akinek a legutóbb megjelent latin nyelvű Flandria története. Nevet nem említ, helyette azt írja, hogy az (*quello*), amit itt érthetünk lekicsinylő, sőt akár megvető hangsúllyal, de az is elképzelhető, hogy itt pusztán arról van szó, hogy a címzett is ismeri a szerzőt és a művét. Protestáns szerzőt mindenesetre kizárnék, mivel tőlük nehezen elvárható, amit a levélíró számon kér, vagyis a katolikus vallás jelentőségének méltatását és kidomborítását, különösen a vallásháború által ekkor már évtizedek óta feldúlt Flandria történelmében.

Jóllehet eredetileg nem állt szándékomban, hogy az ünnepeltet, akinek vélhetően sejtelve sem volt arról, hogy tiszteletére tanulmánykötet készül, éppen az egyik, ebbe a kötetbe készülő szöveg érdekében megdolgoztassam, végül mégis úgy döntöttem, hogy ez a dolgozatnak kárára nem, javára annál inkább szolgál. Ezért kikértem a tanácsát: mondjon nekem egy katolikus szellemű, 1596-ban megjelent Flandria-történetet! A feltételeknek leginkább Jacobus Marchantius *Flandria commentariorum libri IV descripta*⁵ című műve felelt meg. A könyv valóban igen részletesen tárgyalja az ország földrajzát, lakóinak nyelvét, társadalmát, különösen városait, a nemességet, az állam felépítését, és persze uralkodóit, illetve azok tetteit, ezzel összefüggésben pedig, természetesen, háborúikat. Átlapozva az uralkodók életrajzeit, a vallás szerepét valóban nem különösebben domborítja ki a szerző. Elkerülni azonban nem tudja. Az előszó vége igazi *querela pacis*: Marchantius azt írja, hogy Flandriát, amelyet kereskedelme gazdaggá tett, és mindenki irigyelte, már régóta polgárháború dúlja. Azt kéri Albert főhercegtől, a kormányzótól, akinek művét ajánlotta, rajta keresztül pedig a királytól, II. Fülöptől, hogy teremtsen végre békét, amit könyörögve kér az ország, a nemesség. És hogy még egyértelműbb legyen az ajánlás gondolati kifutása, és a szerző szándéka, a végére odabiggyesztett még egy II. Fülöpnek ajánlott elégiát *Pro publica pace* címen. Marchantius, jóllehet katolikus, tartózkodik a protestánsok ostorozásától, és ehhez a legegyszerűbb megoldást választja: Flandria története II. Fülöp uralomra kerülésével véget ér, de úgy, hogy a polgárháború már nem szerepel benne.⁶ Ha valóban erről a munkáról van szó, akkor ebből az is következik, hogy a levél dátumát az általunk felállított kereteken belül 1597(–1598)-ra kell kitolnunk.

A levélíró amellet, hogy érdekelték a háború eseményei, érett ítélőképességgel és megglehős tájékozottsággal rendelkezett, amire a levélnek az a része utal, amelyben felhívja a címzett figyelmét, hogy a háborúról született sok-sok *avvisót* kritikával kell kezelni, mert a neveket illetően sok bennük a hiba, a tévedés. Ez arra az egyébként ismert tényre vet újólag éles fényt, hogy a korabeli újságírás termékei milyen nagymértékben épültek bele a korszak történetírói munkáiba. Egyúttal azt is megtudjuk, hogy nemcsak a levél nyelve, hanem a levélíró is olasz, ugyanis azt írja, hogy az arra a részre, értsd ezen a Magyar Királyságot és Erdélyt, vonatkozó ismeretek *miközöttünk* nagyon bizonytalanok/kétségesek (*incerta*). A levél sajnos nem nyújt további fogódzót még ahhoz sem, hogy a levélírók közül kizárjuk valamelyik Gengát: a levélben szereplő megszólítást (*Vostra Signoria*) ugyanis használhatták egymással rokoni kapcsolatban állók, és vonatkozhatott egyházi személyre is. (Genga ugyanis kúriai tisztségviselőként egyházi személy volt, ez a többi neki címzett levél *reverendo fratello* megszólításából egyértelműen kiderül.) Tehát meggyanúsítható Flaminio, Fabio, de Simone is. Én mégis úgy gondolom, hogy nem közöttük kell kutakodnunk.

Ezek után természetesen kénytelen vagyok válaszolni arra a kérdésre, hogy ha nem valamelyik Genga, akkor ki? Két név jut eszembe, mindkettő jól ismert szerző, egyikük egy ideig a fejedelem titkára volt, Giorgio Tomasinak hívták, a másikuk pedig Ciro Spontone, szintén titkári

⁵ Jacobus MARCHANTIUS, *Flandria commentariorum libri IV descripta...*, Antverpiae, ex off. Plantiniana, apud viduam, et Joannem Moretum, 1596.

⁶ Erősíti a gyanút az előszóban található soványka utalás Magyarországra Fülöp és Albert főhercegek származásával kapcsolatban: „imprimis Philippus dux Aerschotae ex Hungariae vestrae regibus oriundus, in aula avi tui Ferdinandi imperatoris eductus”. MARCHANTIUS, *i. m.*, előszó, 5r.

minőségben járt Erdélyben, csak egy másik Giorgio, Giorgio Basta hadvezér szolgálatában. Kezdjük először Tomasival!

Két műve ismeretes, az egyik az 1609-ben Coneglianóban megjelent *La Batorea*. Ezt rögtön ki is zárhatjuk, mert nem Erdély történetével foglalkozik, és egészen más műfajba tartozik, a másik a tizenöt éves háború eseményeiről beszámoló *Delle guerre et rivolgimenti...* Ez utóbbi 1621-ben, tehát jóval a feltételezett levélírás után jelent meg Velencében, ráadásul II. Ferdinánd hatalomra kerüléséig, a harmincéves háború kitöréséig tárgyalja az eseményeket.⁷ A mű valóban kimerítően foglalkozik a tizenöt éves háború előzményeivel, mind a császár, mind a fejedelem oldaláról, pontosan úgy, ahogy a levél is ajánlja, ugyanakkor nemcsak a környező népek, hanem Erdély népeinek, illetve a földnek a részletes leírására sem fordít figyelmet, amiket pedig a folyók, a települések, illetve ezek neveinek pontos leírása mellett ugyancsak melegen ajánl a levélíró. Tomasi művére tehát nem igazán illenek a história szerkezetével kapcsolatban a levélben lefektetett alapelvek, ráadásul időben jóval túlterjeszkedik az erdélyi háború eseményeinek tárgyalásán.

Ami Spontonét illeti, tőle szintén ismerünk két erdélyi vonatkozású művet. Az egyik az 1602-ben megjelent *Attioni de're'dell'Ungheria*, amely a magyar királyok tetteinek (*attioni*) bemutatása után II. Rudolffhoz érve bőségesen ismerteti a háború eseményeit, természetesen magában foglalva az erdélyi történéseket is. Ez sem foglalkozik azonban Erdély földrajzi leírásával, sem lakóival, ami egyébként már a mű elején olvasható tartalomjegyzékből is kiderül. A mű ki-mondottan az ideális hadvezér – *capitano* – számára a magyar történelemből, illetve a tizenöt éves háborúból készült példatár, ami arra nézve nyújt eligazítást, hogy mit kell tenni, milyen *attionékat* kell végrehajtani hasonló szituációkban. Megjegyzem, hogy a levélíró ezzel kapcsolatban többször is szintén az *attione* szót használja, ami arra csábít, hogy valamiféle összefüggést keressünk a bolognai és a Gengának írt levél szóhasználatára között. Ezt még alá is támasztaná Spontone másik, az események után szintén jóval később, 1638-ban Velencében megjelent műve, a *Historia della Transilvania*. Erre a könyvre tökéletesen illenek a fentebb többször említett alapelvek. Van kitekintés a környező népekre, még Franciaországra is, szerepel benne Erdély részletes leírása lakóival együtt, illetve hosszan kitér a háború előzményeire, majd az eseményeire. Még *avvisót* is felhasznál a művében.⁸ Az első két könyv címében szintén felbukkan az említett kifejezés (*prime attioni del prencipe Sigismondo Battori*).

A levélíró hangsúlyozza, hogy Báthory tetteinek megörökítésénél nemcsak a török, hanem az eretnekek elleni harcban elért sikereire is ki kell térni. A *Históriát* olvasva szembetűnő az a széles körű európai panoráma Franciaországtól Németországon és Flandrián át Magyarorszáig, amely azt demonstrálja, hogy az eretnokség milyen megosztottságba taszította a kereszténységet. Spontone mélyen elítéli az erdélyieket is emiatt, amire rögtön a mű elején, Erdély leírása után sort kerít.⁹ A könyv Basta 1607-ben bekövetkezett halálával ér véget, nem sokkal Bocskai és a magyarok lázadásának elbeszélése után.¹⁰ Körülbelül ekkor kellett befejeznie a munkáját,

⁷ Életének legutóbbi összefoglalása Grazer Nuntiatur, 5. Band, *Die Nuntiatur des Girolamo Portia 1599–1602*, bearb. Elisabeth ZINGERLE, Wien, 2012, 528. E szerint Tomasi 1597–1599 és 1606–1609 között Báthory Zsigmond, 1599–1605 közt Girolamo Portia gráci pápai nuncius szolgálatában állt, mindkét esetben titkári beosztásban.

⁸ Lásd például: Ciro SPONTONE, *Historia della Transilvania*, Venetia, 1638, 27.

⁹ Erről lásd: KRUPPA Tamás, *Magyarország és a magyarok a 16–17. századi itáliai közvéleményben: A tizenöt éves háború hatása a magyarságtoposzokra és sztereotípiákra*, Obeliscus, 2014/1, 65–81.

¹⁰ A *Históriában* olyan erőteljesen jelen van Basta személye, hogy a mű a tábornok színre lépésétől kezdve legalább annyira az ő, mint Zsigmond tetteinek elbeszélése. Erre az egymásmellettségre utal, hogy az első két könyv alcíme szerint a történetíró Zsigmond *attioni* mellett Basta *impresáit* (vállalkozásait) örökíti meg. Sőt az arányok a könyv végére teljesen felborulnak, amit az jelez, hogy a *Históriát* Girolamo Sirleto Miksa főhercegnek ajánlott és Basta halála alkalmából készült gyászbeszéde zárja le. SPONTONE, *i. m.*, 339–351. Lehetséges, hogy ez nem is annyira Spontone szándéka, mint inkább Ferdinando Donno nem teljesen sikerült szerkesztői tevékenységének következménye? Ne feledjük, a mű Velencében jelent meg, ahol a tábornoknak volt némi kultusza, amit nemcsak a velencei állás vállalásának adatai, hanem műveinek velencei megjelentetése is alátámasztani látszanak. Lásd még a 19. jegyzetet.

mivel néhány évvel később, 1610-ben halt meg.¹¹ Spontone két művében tehát erőteljesen domborodik ki a vallás szerepe: róla elképzelhető, hogy a fentebb idézett Marchantiust, vagy valaki mást vallási lagymatagságáért kritizálja.

Basta előtti életéről nem sokat lehet tudni: életrajzi adataiból kiderül, hogy több észak-itáliai herceget szolgált titkári minőségben, majd 1593-ban patrónusa, Rodolfo Gonzaga halála után Vincenzo szolgálatába állt.¹² A herceg háromszor is járt Magyarországon, először éppen 1595-ben, ezzel kapcsolatban fontosnak tartom megjegyezni, hogy a Gonzagák is aspiráltak az erdélyi trónra, persze csak Zsigmond lemondása után.¹³ Spontone tehát a Gonzagák környezetéből került általam ismeretlen időpontban és módon Basta szolgálatába. Kilenc levelét ismerem a mantovai Gonzaga Levéltárból, egy kivétellel, amely 1595-ben kelt, amikor még a Gonzagák szolgálatában állt, az összes többi 1605-ben született és a Bocskai-felkeléssel foglalkozik. 6 levelet Vincenzo Gonzagának címeztek Bécsből és Pozsonyból.¹⁴

Bár Spontone a tizenöt éves háború kitörésekor még Észak-Itáliában tartózkodott, ez azonban nem jelentette azt, hogy ne lehetett volna tudomása a mantovai hercegség és a Báthoryak közti kapcsolatról.¹⁵ Báthory András 1584. évi első római követsége idején megfordult Mantovában, féltucatnyi levele a bizonyíték, hogy ezután is tartotta a kapcsolatot a herceggel.¹⁶ Fabio Genga 1594-ben szintén járt a hercegségben, utána Gonzaga 1595. évi magyarországi expedíciója következett: azonban rajta kívül ekkor már sok mantovai is harcolt a magyarországi hadszíntéren. Sőt a hercegség követei ebben az évben megjárták Erdélyt is, amelynek legérdekesebb dokumentumait Veress Endre kiadta.¹⁷ 1596-ban Alfonso Carrillo,¹⁸ majd újra Gonzaga következett. Basta ugyanebben az évben, azaz 1597-ben került Magyarországra, majd a következő évben Erdélybe. Feltételezem, hogy Spontone ekkor csatlakozott hozzá, de erre nem találtam adatot. Erdélyre vonatkozó ismereteit tehát már Itáliában elkezdhetette összeszedni.¹⁹ A Spontonéval kapcsolatos nehézségeket jelzi, hogy tudomásom szerint a róla beszámoló legrészletesebb 18. századi(!) biográfia nem tud sem a *Historia della Transilvaniáról*, sem a Basta szolgálatában eltöltött időről.²⁰ Az újabb összefoglalások főképpen irodalmi-filozófiai,²¹ illetve az antimachia-vellista államreazon irodalomban²² játszott szerepével foglalkoznak, két történetírói munkája,

¹¹ Jászay tévesen az 1638-at megelőző pár évben határozza meg halálát. JÁSZAY Magda, *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel*, Bp., 1996, 310.

¹² Giovanni FANTUZZI, *Notizie degli scrittori bolognesi*, tom. VIII, Bologna, 1790, 32.

¹³ Erről részletesen KRUPPA Tamás, *Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601–1602-ben: Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján*, Hadtörténelmi Közlemények, 2002/2, 281–308.

¹⁴ Archivio di Stato di Mantova, Archivio Gonzaga (a továbbiakban: ASMn AG), busta 484, Diversi, n. 105–110; busta 533, lett. di Spontone, n. 1–2; busta 559, fol. 288rv, 289v.

¹⁵ Példának okáért Carlo Emanuele savoyai herceg titkáráként akár olvashatta azokat a leveleket, amelyeket ura írt Báthory Istvánnak vagy Zsigmondnak. ASMn AG, busta 729, n. 30–35.

¹⁶ Báthory első útja alkalmából ajánlotta neki a kor híres antimachia-vellista szerzője, a jezsuita Giovanni Botero egyik művét *Del dispregio del mondót*. Spontone Botero tanítványa volt, ami újabb közvetett kapcsolatot jelenthet közte és a Báthoryak, illetve Erdély között. BARLAY Ö. Szabolcs, *Romon virág: Fejezetek a Mohács utáni magyar reneszánszból*, Bp., 1986, 157–158; Gian Luigi BETTI, *Botero e la ragion di stato in autori bolognesi del seicento = Botero e la 'ragion di stato' Atti del convegno in memoria di Luigi Firpo (Torino 8-10 marzo 1990)*, a cura di A. Enzo BALDINI, Firenze, 1992, 303.

¹⁷ *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei, și țării-românești*, vol. IV, București, 1932, 310–311, 316–317.

¹⁸ ASMn AG, busta 558, n. 88–89, 91–95.

¹⁹ A *Historia* alcímében az áll, hogy „raccolte dal cavalier Ciro Spontone et registrate dal cavalier Ferdinando Donno”, azaz gyűjtötte Spontone, lejegyezte Donno. Valószínű, hogy Donno (korának ismert velencei költője), aki 1591-ben született, és majdnem biztos, hogy nem ismerte Spontonét, csak a formába öntésben működött közre, például a mű mutatójának összeállításában játszott szerepet. Róla lásd: <[http://www.treccani.it/enciclopedia/ferdinando-donno_\(Dizionario-Biografico\)/>](http://www.treccani.it/enciclopedia/ferdinando-donno_(Dizionario-Biografico)/>) [2016. 02. 19.]

²⁰ FANTUZZI, i. m., (12. j.) 34.

²¹ Az orfikus, pithagoreus, platonista szövegeket Enzo Baldini szerint éremlyítő módon a hivatalos egyházi ortodoxia szája íze szerinti kommentárokkal látta el: Enzo BALDINI, *Ragion di stato e platonismo nel dibattito politico italiano di fine cinquecento = Studi in memoria di Enzo Sciacca*, vol. 1, *Sovranità, democrazia, costituzionalismo: Atti del convegno di studi Catania 22–24 febbraio 2007*, a cura di Franco Biondi NALIS, Milano, 2008, 68–69.

²² Fontosnak tartom megjegyezni, hogy Spontone ebben is a hivatalos egyházi vonalat követi, amit többek közt Antonio Possevino jelölt ki.

nyilván külföldi kutató számára nyelvileg nehezen hozzáférhető témájuk miatt kívül esik az érdeklődési körön.²³

Ez nem mondható el a korabeli erdélyi tudományosságról. Szamosközy István töredékben megmaradt *Erdély története* haragosan utasítja vissza egy Spontone nevű olasz rágalmaikat,²⁴ ami azt bizonyítja, hogy az *Attioni* már szinte rögtön a megjelenése után, tehát nagyon gyorsan a figyelem középpontjába került a leginkább érintettek részéről. Érdekes lenne tudni, hogy ez a gyorsaság nem függ-e össze a Bocskai-felkelés eseményeivel, amelyet Spontone mélyen elítélt, illetve Szamosközynek a lázadó bihari nagyúr mellett afféle udvari történetíróként játszott (propagandista) szerepével?

Érdekes és nagyon jellemző, hogy a levélíró Genga figyelmébe ajánlja, hogy mindenképpen emlékezzen meg a fejedelemség antik római múltjáról, annak az utókorra maradt emlékeiről. Spontone művének első fejezetében a főváros, Gyulafehérvár és Torda kapcsán, bár ez utóbbi esetében elég röviden, szintén kitér a római múltra.²⁵ Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy Erdély korabeli imázsa a nemesfémekben és antik emlékekben gazdag ország formájában jelent meg külföldön, amiben nagy szerepet játszott az udvari propaganda: Báthory Zsigmondnak a toszkán nagyfejedelemmel és a mantovai herceggel folytatott levelezésében például többször olvashatunk a gazdag aranybányákról és fantasztikus formájú termésaranyokról.

Az antik emlékekkel Szamosközy is behatóan foglalkozott: Erdély római kori feliratairól Padovában könyvet is kiadott, történetírói művében pedig hosszan megemlékezik szülőhazája múltjának erről a humanista számára oly fontos szeletéről. Az *Analecta lapidum* 1593-ban jelent meg Padovában.²⁶ Egyáltalán nem kizárt, hogy az egyébként velencei fennhatóságú Veronában született, és kapcsolatát a Köztársasággal a továbbiakban is fenntartó Spontone ismerte a művet.

Voksomat tehát Spontone mellett tenném le: eléggé hipotetikus és áttételes, amit mellette fel tudtam hozni. De a levél nagyobbik részét kitevő és a történetírással kapcsolatos elméleti fejtegetések (a történelem négyes funkciója) olyan személyre utalnak, aki nemcsak a tollat tudja forgatni, nemcsak a történeti irodalomban tájékozott, hanem tisztában van a történetírás, hogy úgy mondjam, szakmai-módszertani kíváncsiságai mellett annak morális-filozófiai hátterével is. Erdélyi relációban nem sok ilyen olasz szerzőt ismerünk: sőt, ha a fentiek alapján esetleg nem lett volna egyértelmű, leszámítva az erdélyi kortársakat, főleg Szamosközyt, Spontone az egyetlen, akinek a nevét ezzel kapcsolatban fel tudom hozni.²⁷

Eljátszhatunk a gondolattal, hogy vajon Genga terve találkozott-e Báthory Zsigmond egyetértésével, egyáltalán tudott-e róla? Tekintve, hogy családja meglehetősen szoros kapcsolatokat ápolott az udvarral, és mondhatjuk azt is, hogy a fejedelem bizalmasai közé tartoztak, arra hajlanék, hogy egy ilyen nagy lélegzetű munkába bizonyára nem a remélt támogatás kilátása nélkül vágja az ember a fejszéjét. Baranyai Decsi és Brutus művének sorsa²⁸ azonban arra figyelmeztet, hogy ezt korántsem vehetjük egyértelműnek.

A néhány évvel később megjelent Erdély történetek, vagy a *La Bathorea* ajánlásai arról árulkodnak, hogy szerzőik nem számíthattak az egykori fejedelem támogatására: ennek persze

²³ A bolognai politikai szerzőkről készült monográfiában sem kapott önálló fejezetet: Gian Luigi BETTI, *Scrittori politici bolognesi nell'età moderna*, Genova, 2000.

²⁴ Vö. Szamosközy módszertani szempontból egészen bizonyosan alaptalan vádjait: „Valami Ciro Spontone nevű olasz azt írta, hogy a bíboros seregéből nyolcezen, a vajdáéból kétezren estek el. De hát mit kezdjünk az olyan emberekkel, akik az utca sarkáról és hiú híresztelésből vett adataikat mázoljaák hanyatt-homlok papírra, és mintha a világosan kiderített igazság letéteményesei volnának, ilyenekkel tömik tele mások fülét?” SZAMOSKÖZY István, *Erdély története (1598–1599, 1603)*, vál. SINKOVICS István, Bp., 1981, 269.

²⁵ SPONTONE, i. m., 7. Meg kell jegyezni, hogy a fejedelemséggel foglalkozó egyéb munkák szintén megemlékeznek erről.

²⁶ SZAMOSKÖZY István, *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum: [Patavii], 1593*, sajtó alá rend. BALÁZS Mihály, MONOK István (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 33), Szeged, 1992.

²⁷ Spontone életműve Tomasiéval összehasonlítva nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is más kategóriába tartozik, és leginkább Szamosközyével, illetve Baranyai Decsiével rokonítható.

²⁸ Például Szamosközy Zsigmond fejedelemnek talán át sem adott javaslata Brutus művének kiadásáról: BALÁZS Mihály, MONOK István; TAR Ibolya (ford.), *Az első magyar ars historica: Szamosközy István Giovanni Michaele Bruto történetírói módszeréről (1594–1598) = Lymbus: Művelődéstörténeti Tár, IV*, Szeged, 1992, 47–85.

lehettek anyagi okai is, Báthory Zsigmond sem Spontone, sem Tomasi műveinek kiadásakor nem igazán volt abban a helyzetben, hogy megtámogasson ilyen műveket, gondoljunk csak el-számolási vitáira a Habsburg-udvarral. 1610. évi bebörtönzését követő egzisztenciális helyzetéről már nem is szólva. Mindenesetre az összes olyan kézirat, amely a század utolsó éveiben született a magyar-erdélyi történelemről, kéziratban maradt: Brutus, Baranyai Decsi, Szamosközy szövegei elsősorban politikai és nem anyagi okokból nem kerültek nyomdába. Spontone szerencsésebb volt, bár az ő munkája is csaknem harminc évvel a halála után látott napvilágot. *A Historia della Transilvania* kapcsán ugyanakkor feltehetünk még egy kérdést: mi az oka, hogy bár a történetírás műhelytitkait illetően Spontone adott tanácsot Gengának, végül mégiscsak ő írta meg helyette a művet?

1595–1598 között

Ciro Spontone mantovai hercegi titkár(?) Gianbattista Genga apostoli kamarásnak
BAV Ms. Ottob. Lat., vol. 2482/1, fol. 35r–39v – másolat

Al signor Giovanni Battista Genga camerario di honore di sua santità sopra lo scrivere
l'istoria di Transilvania

Tra le molte laudi, le quali vengono date dagli huomeni savi, all'istoria quattro sono le prime cioè che sia madre della verità; maestra della vita, lume di tempi et giudice delle attioni: sopra ciascuna di esse io ne discorrerò quanto potrà bastare all'informatione, che Vostra Signoria desidera per l'istoria, la quale ha risoluto di scrivere della guerra di Transilvania.

È madre della verità, per ciochè conviene che l'historico si privi d'ogni passione, et procuri di scrivere il vero di tutti gli eventi con molta fede, quello che e l'occhio al corpo e la verità all'istoria et si come la madre è più certa del proprio parte così l'historico deve procurar di sapere quanto può la più sicura certezza delle cose. Ciò si potrà fare in più maniere. Et prima non si potendo saper i fatti meglio che da quelli ch'hanno operato convien intenderli da essi principalmente dopo, essendo credibile che quel serenissimo prencipe seguendo il costume de valorosi capitani, et spetialmente di Cesare di cui egli è grande imitatore haverà fatto scrivere, o scritto tutte l'attioni principali di tal guerra, Vostra Signoria procurerà d'haver detto diario di più parlando frequentemente con quelli i quali ritornaranno ne' nostri paesi da quella guerra non le potrà esser, se non di molto giovamento. Finalmente col procurar gl'avvisi che si dissemineranno di quelle parti, tra noi, potrà andar colla commodità del tempo il qual manifesta tutte le cose occolte osservando di mano in mano il vero, et la buggia, et così preparar meglio la materia che per ben scrivere historicamente è necessaria.

È maestra della vita, per ciochè si come è un cadavero il corpo senza spirito così la semplice narratione de fatti senza allegar la ragione d'essi è una cosa inutile et tediosa come per lo più sonno gl'annali (se ben pare ch'altramente sentisse Cornelio Tacito nel 3° di quello ch'egli scrisse) non ammaestrando con i documenti politici la posterità con quella portione ch'è sola propria dell'huomo. Onde l'istesso Tacito parlando di ciò nel primo dell'istoria così dice ut non modo casus eventusque rerum, sed ratio etiam causaeque noscantur perciò Polibio, Tacito, et il Guicciardini hanno meritato dal consenso commune tra gli storici il primo luoco. Cotali ragioni si potranno saper dal prencipe, o da consiglieri, o da quelli ch'haveranno maneggiato la guerra sarà anco lecito a Vostra Signoria in scrivendo di cavar dagli eventi alcune ragioni più principali acciochè servendo per documenti tanto più grata riesca l'istoria et massime in questi tempi ne quali si fa tanta professione di politica. Onde Polibio chiama l'istoria verissima disciplina, et essercitatione delle cose civili et Aristotile nel primo della Retorica utilissima alle publiche deliberationi.

È lume di tempi per la narratione, et per l'ordine et raccontando di tempo in tempo gl'egregii fatti degl'huomeni grandi, et insegnando col ordine la chiarezza delle cose, et con una

proportionata elocutione oratoria non affettata ornando come di tante gioie la sua oratione, acciochè essendo in tal maniera come diceva Lucretio più volentieri letta, tanto più facilmente riprenda et insigni.

Le parole vogliono esser gravi meno che sia possibile metaforice, i concetti proportionati la narratione pura et non fucata et l'ordine semplice et chiaro, et che sieno collocate, ne' suoi deliti luochi le consulte l'orationi rette, et oblique, il perché, il quando, et la fine come insegna Polibio nel terzo, et che tutto ciò sia fatto secondo gl'insegnamenti della vera arte oratoria, et con quelle regole le quali sono state prescritte da molte scrittori a quelli che vogliono scriver historie con quel decoro, et con quella laude che si conviene et massime per non confonder l'ordine di tempi, il quale è necessarissimo nell'historie come dimostra Agostino Santo nel secondo della dottrina christiana.

È finalmente giudice dell'attioni, per il giuditio^a haver l'historico tanto desiderato da Tacito nel terzo degl'annali in quelli che scrivono historie per informar utilmente la posterità de detti, et fatti i quali meritano biascimo o laude. E ben vero che a me sempre è piaciuto che nelle cose arbitrarie l'historico sia piuttosto benigno che no et che soprattutto l'attioni pertinenti ad illustrar la religion cattolica per gloria di Dio, et per consolatione degl'animi pii non lascino mai come tra gl'altri ha fatto quello che scrisse ultimamente in istile latino l'historie di Fiandra. Nel che Vostra Signoria haverà grandissimo campo d'allargarvi per la religione et per la grandissima pietà dimostrata verso Dio da quel gloriosissimo prencipe non solamente dichiarandosi tanto opportunamente per la salute del christianesimo aperto inimico di Turchi ma perciochè cacciando et castigando gl'heretici si è dimostrato vero campion di Giesù Christo.

Aggiungosi alle cose dette che facendosi i fatti in qualche luoco, et con qualche persona convien che procuri d'intender anco i fatti della nemica è insieme i luochi dove si sono fatti, avvertendo che tal informatione le venga data molto diligentemente et con particolar descrizione di siti, di fiumi dell'avantaggio et del disavantaggio et della lontananza riducendo quelle leghe ai nostri migli et soprattutto che non siano errati i nomi come bene spesso accade negl'avvisi che vengono da quelle parti poi che dalle carte non si cava quanto basta, et la cognitione tra noi di quelle parti è molto incerta.

Converrà anco saper l'attioni, et le ragioni del prencipe confinante con quello stato di Transilvania cioè di tutti quelli i quali o direttamente o indirettamente haveranno havuto et haveranno che fare in questa guerra con quel prencipe come Polacchi, Cosacchi, Rasciani, Tartari, Ongari, Valacco, Moldavo, et imperiali perciochè sapendosi bene i particolari di tutte quelle natione, come cose nuove, et fuori della cognitione ordinaria accompagnate con i monumenti romani dell'antica Dacia, riusciranno d'utile, et di diletto grandissimo a lettori. Potendosi ripeter tutte le loro attioni per via d'episodii nella narratione principale con quella modestia però la quale conviene ad un historico il qual scriva l'attione d'un solo, o una attione di molti.

Sarà anco necessario saper l'origine della guerra de Turchi col imperatore per poter brevemente far l'introdutione a quella parte la qual ha risoluto di scrivere come anco tutti i più degni particolari del prencipe fatti da lui prima di questa guerra acciochè servendosene ai suoi luochi possa più facilmente far passar alla posterità l'eterna memoria della sua gloria.

Questo è quanto io rispondo a Vostra Signoria correnti calamo a quello che m'ha ricercato questa mattina mi commandi sempre et le bacio le mani.

Per scrivere l'historie di Transilvania

^aLehúzva: di Tacito

Márai és Mannerheim

2000-ben finn nyelvre fordítottam Márai Sándor 1942-ben megjelent, *A gyertyák csonkig égnék* című regényét. A könyv, Márai egyik legismertebb regényének első finn fordításaként, 2001 januárjában látott napvilágot az Atena kiadó gondozásában. A fordítói munka folyamán szerzett tapasztalataimról *Márain lukemisen dokumentti. A gyertyák csonkig égnék – romaanin suomentamisen päiväkirjaa* [Márai olvasásának dokumentuma. A gyertyák csonkig égnék című regény finnre fordításának naplója]¹ című cikkemben is beszámoltam. Igyekeztem bemutatni mindazokat a nehézségeket, különféle problémákat, amelyekkel a Márai-mű finnre történő átültetése során szembesültem.

Az egyik legnagyobb nehézséget a regény főszereplőjének, Henriknek, a nyugdíjba vonult tábornok alakjának finn nyelvű újrateremtése jelentette számomra. A fordítás során ugyanis nemcsak az bizonyult rendkívül fontosnak, hogy a mű szereplői a külföldi olvasóközönség számára is érthetők legyenek, hanem az is, hogy a szereplők a fordító számára is közelivé váljanak, s hogy a fordítás folyamán tulajdonképpen saját „teremtényeinek” érezhesse őket. A mű többi szereplőjével szemben Henrik nem csupán érdekesnek, hanem egyben titokzatosnak, külön figurának is tűnt, akinek a motivációi, bizonyos cselekvéseinek az okai homályban maradtak előttem mindvégig, a regény feldolgozása folyamán.

Márai Sándor életművének magyar kutatója, Szegedy-Maszák Mihály hangsúlyozza *A gyertyák csonkig égnék* című művel kapcsolatban, hogy a regényalakokban nincs folytonosság és mindezt Márai egyik központi témájával, az egyén saját közösségével szembeni kívülállóságával kapcsolja össze.² Szegedy-Maszák mindenekelőtt a lélektani folytonosság hiányára céloz, de figyelemre méltó, hogy Márai regénye, a regényalakokon keresztül egyfajta *társadalmi* folytonosságot is vizsgál. Ebből a szempontból a regény mindkét főszereplője, vagyis Henrik és Konrád is, igen érdekesnek bizonyulnak. Amikor ugyanis Konrád elmenekül Henrik és egyben a katonai pálya elől, akkor társadalmi feladatairól és bizonyos jogairól is lemond, és – Althusser terminusával élve – egy új társadalmi szubjektumot is elkezd felépíteni magának, amihez hozzátartozik az is, hogy az új szubjektum kialakítása egy teljesen új társadalmi környezetben megy végbe. A tábornok korábbi társadalmi szubjektuma azonban javarészt fel is számolódik, amikor idő előtt nyugdíjba vonul, és ezt nem követi új szubjektum felépülése, mert Henrik igyekszik a társadalmon kívülre helyezkedni.

Henrik minél teljesebb magányt és elkülönülést választ magának. Nemcsak a többi ember társaságából nem kér, de a levelek és egyéb kommunikációs eszközök jelenlétét sem tűri meg környezetében. Magánya mégsem passzív magány, hanem a bölcsesség keresőjének aktív magánya. Az a fajta magány, amelyet betölt az olvasás és a meditálás.

A regény 13. fejezetében a tábornok maga számol be széles körű olvasottságáról, egészen pontosan arról, hogy magányában milyen művekből igyekezett bölcsességet meríteni. Elsőként Platón munkássága jöhet itt szóba, mégpedig azért, mert Platón szövegei világították meg Henrik számára a barátság lényegét. Még ennél is pontosabb képet kapunk Henrik olvasottságáról, amikor a tábornok azon medítál, hogy a barátságba vajon belefér-e az igazságtalanság miatt érzett sértettség vagy akár a bosszúvágy érzése is: „A magány természetesen nem adott választ. A könyvek sem adtak tökéletes választ. Sem a régi könyvek, a kínai, a zsidó és latin gondolkodók dolgozatai, sem az újak, a szókimondók, melyek inkább csak szavakat mondtak ki, nem pedig az igazságot? De elmondtá-e, leírta-e az igazságot valaki, valaha is?... Erre is sokat gondoltam,

¹ Tuomo LAHDELMA, *Márain lukemisen dokumentti: A gyertyák csonkig égnék – romaanin suomentamisen päiväkirjaa*, *Hungarologische Beiträge*, 13(2001), 71–86.

² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, Bp., Akadémiai, 1991 (Kortársaink), 118.

mikor egy napon kutatni kezdtem lelkemben és a könyvekben. Múlt az idő, és az élet homályosodott körülöttem. A könyvek és az emlékek fölgyűltek, sűrűsödtek. S minden könyvben volt egy szemernyi az igazságból, s minden emlék azt felelte, hogy az ember hasztalan ismeri meg az emberi kapcsolatok igazi természetét, nem lesz bölcsebb semmiféle ismerettől.”

A fenti idézetből világosan látható, hogy hiába választottam kiindulópontnak a tábornok olvasottságát: viselkedésének, jellemének alapvonásait olvasmányai sem tették érthetőbbé. Úgy tűnik, hogy a regény maga nem nyújt magyarázatot főszereplője viselkedésére. Henrik beszámolója a saját olvasottságáról ebben a tekintetben túlzottan is nagyvonalú. Mintha félrevezetésről vagy talán egy öreg ember feledékenységének ábrázolásáról lenne szó...

De mégsem adtam fel és nem hagytam annyiban a nyomozást, hanem vizsgálatomat Márai egyéb műveire is kiterjesztettem. A *gyertyák csonkig égnek* című elbeszélést a Márai-életműben közvetlenül körülvevő írások máris több magyarázattal szolgáltak. Kulcsfontosságúnak bizonyult ebből a szempontból az 1943-ban megjelent *Füveskönyv* című meditációs gyűjtemény. Különösen figyelemreméltó a munka ajánlása,³ ami így hangzik: „Ezt a könyvet ajánlom Senecának, mert arra tanított, hogy erkölcs nélkül nincs ember. És Epiktétosznak, mert megtanított arra, mi van hatalmunkban. És Marcus Aureliusnak, aki megtanulta Epiktétosztól, mi az, ami hatalmunkban van – és türelmes volt. És Montaigne-nak, mert jókedvű volt és nem törődött vele, mi lesz művével a halál után. És a sztoikusoknak általában, akik megvigasztaltak, amikor nem volt vigasz a földön, és megtanítottak, hogy ne féljek a haláltól, sem a rabszolgaságtól, sem a szegénységtől, sem a betegségtől. És egy-két férfinak, akik barátaim voltak és igaz férfiak. És egy-két nőnek.”

A *Füveskönyv* ajánlása teljes egészében a sztoicizmust helyezi előtérbe és ugyanakkor olyan filozófusokat és írókat nevez néven, akik mindnyájan, legalább munkásságuk egy részével a sztoicizmus képviselői voltak. Ebben a tekintetben a *Füveskönyv* is a sztoikus erkölcsfilozófia kései letéteményesének bizonyul. De nem csak a *Füveskönyv*, hanem ugyanígy a Márai által 1938-ban megjelentetett prózavers gyűjtemény, *A négy évszak* is, valamint az 1942-ben megjelent másik meditációs gyűjtemény, az *Ég és föld*. A *Füveskönyv* bizonyos formai megoldásaiban is Marcus Aureliust idézi, amennyiben ajánlása rájátszik a római filozófus meditációs könyvének kezdő soraira, amelyekben a beszélő oly módon fejezi ki háláját mestereinek, hogy minden egyes mester esetében részletezi a köszönetnyilvánítás okait.

Mindezekre alapozva kísérletet tettem Márai regényének és különösen Henrik, a tábornok alakjának a sztoicizmuson keresztüli olvasására. Ebben a megvilágításban ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy magányában a tábornok elsősorban a *Füveskönyv* ajánlásában is említett filozófusokkal folytatott párbeszédet. Tehát a római sztoikus gondolkodókkal, vagyis éppen azokkal a filozófusokkal, akiken keresztül Zénon öröksége is megőrződött számunkra. Ettől kezdve a tábornok a sztoicizmus megtestesítőjévé kezdett válni a szememben, és úgy tűnt, hogy számos jellemvonását a sztoikus életfelfogás determinálja. Ilyenek voltak például a szkepszis a fejlődésbe vetett mindennemű hittel szemben, a szellemi távolságtartás az egyén saját gazdagságával, jómódjával és hatalmával szemben, a felelősségtudat, az alázatos beletörődés abba a sorsba, amit az egyén „osztályrészéül” kapott, valamint annak a gondolatnak a visszatérő hangsúlyozása, hogy a tett önmagában nem is annyira fontos, mint a tettet megelőző szándék. A regény erkölcsi kulcsdilemmája, vagyis a kérdés az, hogy mi a helyes hozzáállás ahhoz a sérelemhez, amelyet egy baráttól kell elszenvednie az embernek, ugyancsak sztoicista megoldást nyer. Mégpedig olyan megoldást, ami a sztoicizmus felsőbbségét hangsúlyozza az epikureizmussal szemben. Sztoikus értelmezés szerint ugyanis az Epikurosz által felmagasztalt barátság igen értékes ugyan, de mégsem lehet olyannyira értékes, hogy a barát viszontagságai aláássák az egyén lelki békéjét.⁴

³ Vö. SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 45.

⁴ Bertrand RUSSELL, ford. J. A. HOLLO, *Länsimaisen filosofian historia, 1, Vanhan ajan filosofia, Katolinen filosofia*, Porvoo, WSOY, 192, 307.

Russell megállapítja,⁵ hogy a sztoikus erkölcsszemlélet jó talajra hullt Epiktétosz és Marcus Aurelius korában, mivel akkoriban szükség volt egy olyan új erőre, amelynek a segítségével át lehetett vészelni a viszontagságokat. Ugyanezt elmondhatjuk Henrik tábornok helyzetéről és a háborús időszak életérzését közvetítő *Füveskönyvről* is.

Az előbbieken igyekeztem röviden összefoglalni mindazokat a felfedezéseket, amelyekre szükségem volt *A gyertyák csonkig égnék* című regény finnre fordításához. Lényegében tehát arra a rövidprózára és azokra az elmélkedésekre támaszkodhattam, amelyeket Márai az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején írt és publikált. Közben megszerettem mindezeket a rövid írásokat és lefordítottam *A négy évszak*, az *Ég és föld* és a *Füveskönyv* című kötetekből egy terjedelmes válogatást is, ami *Mietteiden kirja*⁶ címmel jelent meg.

Azonban nem kis meglepetésemre, évekkel később egy újabb fejezettel gazdagodott ez a történet, avagy úgy is fogalmazhatnánk, hogy Márai Sándor még egyszer meglepett engem. Egy finn történész kollégámmal, Anssi Halmesvirtával együtt készülünk finnül kiadni mindazokat a Finnországra vonatkozó újságcikkeket, tudósításokat, amelyeket Márai 1939-ben és 1940-ben a *Pesti Hirlap*ban újságíróként publikált. Ezek között szerepel egy portré a finn hadsereg legendás főparancsnokáról, Mannerheim marsallról (akkoriban tábornok). Az írás címe *Egy ember a ködben*.⁷ Amennyiben ezen a cikken keresztül vizsgáljuk meg a regénybeli Henrik alakját, akkor az ő figurája hirtelen „finn gyökerekre” tesz szert! Mintha Márai Mannerheim finn hadvezér alakját alapul véve mintázta volna meg regénye főszereplőjét...

Márai Mannerheimről szóló cikkének háttere: az 1939–1940-es finn–szovjet háborúban, az úgynevezett téli háborúban a finnek a háború első heteiben az egész világ nagy meglepetésére megállították a szovjet csapatok benyomulását. Márai cikke voltaképpen tisztelgés a finn hadsereg vezére, Carl Gustaf Emil von Mannerheim (1867–1951) előtt: „Neve összeforrott e hetekben népe sorsával és történelmével, s a világ legelső hadvezérei és szabadsághősei között emlegetik majd, mint az ókor hőseit. Mannerheim, mondják, s e név hallatára önkéntelenül tisztelni kezd a világ.”

A cikk címét adó „Egy ember a ködben” metafora egyben azt is hangsúlyozza, hogy a cikk megírása idején Magyarországon csak nagyon nehezen lehetett információt szerezni Mannerheimmel kapcsolatban. „Köd rejti, homály borítja, mint az északi mondák hőseit.” Márai szűkös forrásai alapján a következőképpen vázolja fel Mannerheim életrajzát: „Finn nemes, lovastiszt a cári hadseregben, a világháború idején dandártábornok, a forradalom idején hadtestparancsnok. E tisztségről, éppen, mert nem forradalmár, leköszön... Mannerheim visszavonul Svédországba, szótlanul és sértődött nyilatkozatok nélkül, s idegenben akarja befejezni életét.”⁸

Már ez a miniatűr életrajz összeköti Mannerheimet Henrik alakjával: idő előtti leköszönésével Márai cikkének Mannerheimje is megszűnteti társadalmi szubjektumát, és egy új szubjektum felépítése helyett a társadalmon kívülre helyezkedik.

A továbbiakban pedig Márai olyan portrét rajzol Mannerheimről, ami sok vonásában igen közeli rokonságot mutat Henrik alakjával. Márai Mannerheimje is büszke, egyedüllétet és vidéki csöndet preferáló, magányos katona és arisztokrata: „Ezek az életrajzi tények. Az emberről alig tudni valamit. Olvastam egy leírást, mely így mutatja be a tábornokot: »Reggelenként fehér lován nyargalt végig a parkban. Igen szép férfi, katonás testtartású, sűrű haja feketén fénylik, rövidre vágott fekete szakállt visel. Nehezen sikerült arra bírni, hogy magáról és emlékeiről beszéljen. Csak akkor lehetett felkelteni érdeklődését, ha vadászatra, kutyákra és lovakra tereltük a szót. A városban keveset tartózkodott, inkább vidéki nemes emberként élt. Pályafutását befejeztnak tekintette és ezt igyekezett éreztetni is...« Látjuk az embert, aki egyszer megmentette a hazáját az ellenségtől, aztán csendesen visszavonult a közéletől, s vidéken él, a finn magányban és némaságban, tavak és erdők között, lovagol, kutyákkal vadászik, udvarházban lakik, nem kér

⁵ *Uo.*, 315.

⁶ Sándor MÁRAI, ford. Tuomo LAHDELMA, *Mietteiden kirja*, Jyväskylä, Atena, 2003.

⁷ MÁRAI Sándor, *Vasárnapi krónika: Egy ember a ködben*, Pesti Hirlap, 1940. január 6.

⁸ *Uo.*

a város izgalmaiból és csalódásaiból, engedi történni a világ dolgait, rejtélyes és bonyolult törvényei szerint, s a kiválasztottak előkelőségével áll félre, mikor nincs szükség reá.”

Márai cikkének Mannerheimje még abban is emlékeztet Henrik tábornokra, hogy az ő csöndje sem passzív, hanem szellemi aktivitással teli: „De ez a magányos, szakállas úr, ez a vidéki *gentleman* a csöndben, a ködben, a finn táj magányában nem csak emlékeinek él. Művéről legbizalmasabb munkatársai tudnak csak. Ismer és megtanul valamit, pontosan és oly aprólékosan, mint a finn pásztorok, vadászok és halászok: megtanulja Finnországot.”

Az imént eljátszottam a gondolattal, hogy Márai Mannerheim finn hadvezér alakjából kiindulva hozta létre *A gyertyák csonkig égnék* Henrik tábornokát. Ez azonban ebben a formában nem pontos. Tudniillik elsősorban úgy fogalmazhatunk, hogy Márai egy néhány évvel korábbi írásához nyúlt vissza Henrik alakjának megalkotásakor. Mindennek annyi köze lehet Mannerheim történelmi alakjához, mint általában egy a történelemre vonatkozó elbeszélésnek a saját tárgyához. Ezt azért is érdemes hangsúlyoznunk, mivel így egyúttal ahhoz a belátáshoz is közelebb kerülünk, amihez Henrik és Konrád eljuthattak végtelen beszélgetésük folyamán: a múlt titkaihoz nincs közvetlen hozzáférésünk, csak a róluk szóló, egyéni szempontokhoz kötött elbeszéléseken keresztül. És ezt a megállapítást akár a Márai-regény fő mondanivalójának is tekinthetjük.

A Mannerheimről szóló *Egy ember a ködben* cikk új hangsúlyt kap Márai munkásságában, amikor észrevevesszük, hogy ennek az írásnak a meghatározó összetevői egyben Márai-toposszá is érték: olyan elemmé, amihez a szerző még a későbbiek folyamán is visszanyúlt. Jól tudjuk, hogy a toposzokból történő építkezés Márai Sándor írásmódjának egyik fontos jellemzőjévé vált, ami a folyamat irodalmi beágyazottságán túl, valahol talán Márai szokatlan termékenységének is a velejárója. A toposzokból történő építkezés már magában *A gyertyák csonkig égnék* regénycímében és egyben ismétlődő metaforájában is tetten érhető, mivel ugyanezzel az idő múlására utaló metaforával találkozhatunk például a *Zendülők*, a *Szindbád hazamegy* és az *Eszter hagyatéka* című regényekben is.

„Melior fieri studeo, si possim”

A tudatlanság és morális következményei Petrarcánál

A fenti idézet Petrarca első invektívájából, az 1352–53-ban írott *Invective contra medicum*ból¹ származik, s habár csupán kiragadott részlet egy hosszabb mondatból, mégis kiolvasható belőle a költőnek az életművében számos alkalommal kifejezett törekvése arra, hogy erkölcsös, a többi ember számára hasznos életet éljen. E törekvés a tudáshoz és tudatlansághoz látszólag nem kapcsolódik szorosan, hiszen az *ignorantia* alapvetően nem filozófiai és morális kategória. A következőkben azt igyekszem bemutatni, hogy az *ignorantia* fogalma, amely különböző, egymással akár nem is harmonizáló gondolatmenetekben igen gyakran előkerül Petrarcánál, hogyan válik morálfilozófiájában olyan, alapvető fontosságú kategóriává, melynek következményei az egyes ember üdvözlésére is döntő hatással bírnak.

A tudatlansággal Petrarca önálló írásban foglalkozik: *De sui ipsius et multorum ignorantia*² című művét 1371-ben fejezi be és küldi el barátjának, Donato Albanzinak.³ A *De ignorantia*-nak, amely egyik utolsó, leginkább kiforrott írása, műfaji besorolása nem egyszerű, ugyanis több kutató morálfilozófiai értekezésnek tekinti,⁴ ugyanakkor megírásának körülményei, tartalmi elemei miatt felfogható invektívaként is.⁵ Létrejöttének közvetlen kiváltó oka, hogy Petrarca barátjától (akinek később művét ajánlja) értesült arról, miszerint négy ifjú, akik korábban gyakran felkeresték őt, és hosszas beszélgetéseket folytattak, s akiket barátainak, tisztelőinek vélt, azt terjesztik róla, hogy „jó ember ugyan, de műveletlen”.⁶ Egy Boccaccióhoz 1369-ben írott leveléből⁷ is értesülünk az esetről, és arról, hogyan érintette az Európa-szerte elismert, nagy tekintéllyel rendelkező idősödő költőt ez a vád. Ebben a levelében – mint később a *De ignorantia* bevezetőjében is – azt állítja, hogy nem foglalkozott a négy ifjú rosszindulatú híresztelésével,⁸ s csak barátai unszolására jóval később írta meg válaszát, s azt is csak akkor, amikor éppen nem volt jobb dolga (alkalmasint a Pón hajózott),⁹ azaz nem tulajdonított komolyabb jelentőséget az ügynek. Ennek ellentmond azonban a levél egyik korábbi helye, ahol azt mondja, hogy habár sokat gondolkodott az eset kapcsán, mégsem jutott semmire,¹⁰ továbbá a *De ignorantia* gondolati tartalma, filozófiai, illetve retorikai kimunkáltsága is jelzi, hogy alaposan elmélyült a témában.

Petrarcának nem először kellett szembenéznie az *ignorantia* vádjával, illetve ellenfelei tudatlansága miatt személyét ért támadással, hiszen korábban már több ízben került ebbe a helyzetbe, s kényszerült védekezésre. A már említett *Invective contra medicum* létrejöttének

¹ Francesco PETRARCA, *Invective contra medicum* (a továbbiakban: *C med.*) = *Opere latine di Francesco Petrarca*, a cura di Antonietta BUFANO con la collaborazione di Basile ARACRI e Clara KRAUS REGGIANI, Torino, Unione Tipografico-Editrice Torinese, 1987 (újnyomás, eredeti kiadása: 1975), 817–981.

² Francesco PETRARCA, *De sui ipsius et multorum ignorantia* (a továbbiakban: *De ignorantia*) = *Opere latine di Francesco Petrarca*, i. m., 1025–1151.

³ 1328 körül született Pratovecchióban, Ravennában tanított grammatikát. 1357-ben Velencébe költözött, és itt ismerte meg személyesen Petrarcat. Szoros barátságukra – amelyről igen meleg hangon emlékezik meg Petrarca ajánló levelében – jellemző, hogy Velencéből való távozásakor könyveit nála hagyta (vö. *De ignorantia*, 166.).

⁴ Lásd pl. Ugo DOTTI, *Vita di Petrarca*, Roma–Bari, Laterza, 1992, 390–395.

⁵ Amint pl. a már idézett *C med.* is, ahol a személyét ért támadás ürügyén a költészet és az *artes* viszonyáról értekezik.

⁶ „...sine literis virum bonum.” – *De ignorantia*, 32.

⁷ *Epistulae seniles*, XV, 8.

⁸ Non in furorem sed in risum egit me meorum iudicum sententia; utcunque enim vera illa, iudices ipsi erant ineptissimi. – *Epistulae seniles*, XV, 8, 2.

⁹ Neque vero statim, sed anno pene elapso, calamum responsurus cepi, cum in Padi alveo ascendens et tedio affectus quid aliud agerem non haberem... – *Epistulae seniles*, XV, 8, 2.

¹⁰ ...dum multa cogito, nichil efficio. – *Epistulae seniles*, XV, 8, 1.

követlen előzménye Petrarcának a 1352. március 12-én VI. Kelemen pápához írt levele,¹¹ amelyben óvja a betegségben szenvedő egyházfőt az őt körülvevő orvosoktól, akik versengve hízelegnek ugyan, ám egymásnak ellentmondó javaslataikkal, hozzá nem értésükkel, ostobaságukkal többet ártanak a betegnek, mint használnak, s a pápa gyógyulása nem kezelésüknek köszönhető, sokkal inkább ténykedésük ellenére következik be. E levél feltehetően a seregnyi orvos egyikének kezébe kerülhetett, aki erőteljesen támadó választ fogalmazhatott meg. Ez az írás nem maradt fenn, csupán az invektíva I. könyvének szövegéből következtethetünk rá, amelyre ismét csak válaszolt az orvos, ezzel készítve Petrarcat a II–IV. könyv megírására, majd a mű terjesztésére.¹² Nem áll módomban itt részletesen taglalni az invektíva gondolatmenetét, csupán néhány, jelen tanulmány tárgya szempontjából lényeges mozzanatot emelek ki. Petrarca lehengerlő gúnnyal, szellemi fölényének biztos tudatában semmisíti meg az orvos érveit, s mutatja be teljes tudatlanságát, amelyhez ráadásul ostoba önteltség is járul. Nem elég, hogy ártalmas ténykedésével megszegyeníti az orvostudományt, de még a költészet ellen is támadást intéz azzal, hogy a retorikát a *medicinának* rendeli alá, felborítva ezzel az *artes* hierarchiáját,¹³ s ily módon: „*subicias [...] ancillae dominam*”.¹⁴ Az orvos teljes tudatlanságára mutat rá az is, hogy – bár Boëthius¹⁵ idézi a költészet ellenében – nem érti, miről beszél, az allegóriát nem tudja felfogni. Így a Szentírás is megközelíthetetlen számára, hiszen az is tele van allegóriával. Petrarca gondolatmenetében innen már egyenesen következik az orvos istentelensége: „Miért is méltatlankodnék, hogy valamit ellenem merészelsz szólni, hiszen – ha büntetlenül tehetnéd – Krisztus ellen is szólnál, akinél Averroëst – bár nem hangoztatod nyíltan – többre tartod.”¹⁶

Az orvos óvatlanul említést tehetett arról is, hogy ért a logikához. Ez ismét alkalmat biztosít Petrarca számára, hogy rámutasson ellenfele teljes tudatlanságára, s az ebből származó istentelenségére. Az említett „logika” a költő szerint valójában a dialektika, pontosabban szillogizmusok faragása, amiben az orvos írása bővelkedik. A szillogizmusok kitalálása azonban gyerekeknek való játszadozás, idővel túl kell lépni rajta, az igazi filozófiához nem sok köze van. Petrarca ezen a ponton igen kemény váddal illeti az orvost. Szerepébe képzelve magát, szillogizmusokkal tagadja Isten létét az antik filozófusokra, majd Averroësre hivatkozva, majd az orvos nevében levonja a következtetést: „Mit fenyeget engem ez a Krisztus, akit maga Averroës is büntetlenül szidalmazott...”¹⁷ A gőgös tudatlanság tehát szükségképpen elvezet az istentelenséghez.¹⁸

Ez a jelenség, vagyis Arisztotelész félreértése, a logika félreértelmezése, üres szillogizmusok farigcsálása és az ezzel együtt járó gőg már korábban is bosszantotta Petrarcat. Egyik Tommaso da Messinához címzett levelében¹⁹ – amelynek a *Contra senes dyalecticos* téma-megjelölést adja – kárhoztatja az öncélúan, csupán a vita kedvéért vitatkozó úgynevezett arisztotelésziánusokat, akik teljesen félreértik a dialektikát (miként az orvos is): elérendő célnak tekintik, noha csupán eszköz: „*Brevi omnes adversoque tempore [...] longum ac difficile iter agimus; cuius dyalectica pars esse potest, utique terminus non est.*”

Egy „magas hivatalt betöltő, ám mindenféle tudás és erény híján lévő ember” is megvádolta tudatlansággal Petrarcat, továbbá még azzal is, hogy „zsarnokok”, azaz a Viscontiak pártfogása

¹¹ Francesco PETRARCA, *Familiarum rerum libri V*, 19 = Francesco PETRARCA, *Opere: Canzoniere – Trionfi – Familiarum rerum libri*, Firenze, Sansoni, 1992. (A továbbiakban: *Familiars*.)

¹² A *Contra medicum* korában igen elterjedt lehetett – egyik példányát maga Petrarca küldte el barátjának, Boccacciónak (*Epistolae extravagantes*, 40.) –, hatása pedig a későbbi évszázadokban is tetten érhető az orvosok ellen írott szatirikus művekben.

¹³ Az *artes liberales* (grammatika, retorika, dialektika, aritmetika, zene, geometria, asztronómia) és a Hugo de St. Victor által bevezetett *artes mechanicae* (szöveg, kovácmesterség, kereskedelem, földművelés, vadászat, orvostudomány, színjátszás) közül a hagyomány az előbbit tekinti magasabb rendűnek.

¹⁴ *C med.*, I, 9.

¹⁵ BOËTHIUS, *De consolacione philosophiae*, I, 1, 8.

¹⁶ Cur autem indignar audere te aliquid adversum me, cum adversus Cristum, si impune liceat, sis ausurus, cui Averroim, tacito licet iudicio, pretulisti? – *C. med.*, I, 16.

¹⁷ Quid michi autem nescio quis Cristus comminatur, quem ipse Averrois diffamavit impune... – *C med.*, II, 8.

¹⁸ Hasonló érveléssel találkozhatunk a *De ignorantia*ban is.

¹⁹ *Familiars*, I, 7.

alatt él Milánóban. Ezt a vádaskodást utasítja vissza és cáfolja az 1355-ben írott *Invectiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientie aut virtutis*²⁰ címet viselő művében. Vádolója – amint a kutatás nagy valószínűséggel igazolta²¹ – Jean de Caraman, aki korábban apostoli protonotárius, 1350-től pedig bíboros volt az avignoni udvarban, s 1361-ben hunyt el. Apjának, aki XXII. János pápa (1316–1334) unokaöccse volt, maga a pápa eszközölt ki vicomte-i méltóságot 1331-ben. Jean de Caraman „magas hivatala” tehát nem annyira érdemeinek, tehetségének, mint inkább családi kapcsolatainak volt köszönhető. Petrarca ebben az invektívájában is szellemesen, műveltségbeli fölényének biztos tudatában cáfolja a vádaskodást, és maró gúnnyal mutatja be ellenfelének tudatlanságát, dicséretre egyáltalán nem méltó jellemét, életmódját. Értetlenkedve fogadta a bíboros elmarasztalását, hiszen régóta ismerték egymást, s korábban egészen más volt a véleménye Petrarcáról. Barátja, Agapito Colonna²² mutatta be egymásnak őket. Az akkor még egyszerű protonotárius egyáltalán nem tett rá kedvező benyomást: „Meglehetősen vonakodva léptem barátságra egy műveletlen emberrel, akiben nem volt semmi remény arra [...], hogy akár tanuljon, akár tanítson bármit is.”²³ Agapito kérlelésére azonban mégsem utasította el teljesen a protonotáriust, akiben egyetlen dicséretes vonást fedezett csupán fel, az alázatosságát a tudás iránt, amely abból fakadt, hogy valamelyest fel tudta mérni tudatlanságát. Ezt követően Petrarca feltétlen tisztelőjévé vált. Csodálata és állítása szerint barátsága még akkor is tartott, amikor „hosszú idő után, de érdemeihez mérten túl korán”²⁴ bíborossá nevezték ki. Bár ekkor már „ábrázatán felismerhetők voltak az örűtség jelei”,²⁵ biztosította Petrarcát arról, hogy baráti érzelmei változatlanok.

Caraman tudatlansága – talán társadalmi pozíciójuk különbözősége miatt is – részben más következményekkel járt, mint az orvosé. Miután bíborosi méltóságra emelkedett, teljesen megváltozott, elvesztette önértékelési képességét, ennek következtében „úgy véli, hogy képes mindenről véleményt alkotni”,²⁶ azaz immár nem ismeri fel tudatlansága korlátait. Ehhez járul még esztelen fényűzése,²⁷ továbbá életkorához, hivatalához nem illő kedvtelése. Az ehhez szükséges anyagi javakat pedig a neki alárendelt szegények verejtékéből szerzi meg minden lelkiismeretfurdalás nélkül. Életmódja teljesen ellentétben áll Krisztus tanításával, így végső soron a tudatlanságából fakadó elvakultsága őt is szembeállítja Istennel.

Már az eddig elmondottakból is egyértelműen kiderült, hogy Petrarca számára a tudatlanság nem önmagában elítélendő, sokkal inkább az abból fakadó morális defektusok, mint az önteltség, az alázat teljes hiánya stb., s végső soron az istentelenség, ami egyértelműen kárhozatra vezet. Az *ignorantia* tehát számára a *summum malum*, amit így fogalmaz meg már meglepően korán, 1337-ben egy Giovanni Colonnához írott levelében: „...quid ignorantia peius est?”²⁸ – majd már ekkor rögtön hozzáteszi, hogy a tudás megszűntével az erények is elillannak: „...non ignorantiam solam fleo [...] sed virtutum fugam exiliumque multarum”.²⁹

Vajon, ha szerinte a *summum malum* a tudatlanság, következik-e ebből, hogy a *summum bonum* a tudás, a széles körű műveltség? Egy 1350–1351-ben Tommaso da Messinához írott

²⁰ Francesco PETRARCA, *Invectiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientie aut virtutis* (a továbbiakban: *C. magni st.*) = *Opere latine di Francesco Petrarca* a cura di Antonietta BUFANO con la collaborazione di Basile ARACRI e Clara KRAUS REGGIANI, Torino, Unione Tipografico-Editrice Torinese, 1987 (újnyomás, eredeti kiadása: 1975), 1014–1016.

²¹ DOTI, *i. m.*, (4. j.) 309.

²² Agapito egyes feltételezések szerint azonosítható Giovanni Colonna testvérével. Lásd Pio Rajna recenzióját (*Zeitschrift für romanische Philologie*, XXXIV(1910), 588–603.)

²³ Ibam nempe invitus in amicitiam illiterati hominis, in quo nulla [...] vel discendi vel docendi aliquid spes esset. – *C. magni st.*, 7.

²⁴ ...post longum tempus, multo tamen ante meritum – *C. magni st.*, 8.

²⁵ ...in fronte tua multa signa dementie licentioris agnovi... – *C. magni st.*, 8.

²⁶ ...tibi videaris posse de omnibus iudicare. – *C. magni st.*, 8.

²⁷ A főpapok kapzságát – amit minden bizonnyal elsősorban Avignonban tapasztalt meg – több alkalommal pellengérre állítja Petrarca. Lásd pl. *Familiars*, VI, 1. (Contra avaritiam pontificum).

²⁸ *Familiars*, VI, 2, 14.

²⁹ *Uo.*

levelében ezt olvashatjuk: „...omni vigilantia et summis viribus animi tenebras, ignorantiam depellamus, enitmurque in terris aliquid addiscere, quo via nobis ad celum fiat.”³⁰ E kijelentését pontosítja, árnyalja testvéréhez, Gerardóhoz 1353-ban írott egyik levelében: „Quamvis enim in literis non sit salus, est tamen fuitque iam multis ad salutem via.”³¹

Nem egyértelmű tehát, hogy az ismeretek elsajátítása elvezet az üdvösséghez (ami az igazi *summum bonum*), azonban lehetőséget, esélyt ad, hogy az ember oda jusson. Petrarca mindenestre egész életében ezen az úton járt, ahogyan a *De ignorantia*-ban mondja: „...totum pene vite tempus in studiis trivi. Raro ulla unquam sano michi dies otiosa preterit, quin aut legerem aut scriberem, aut de literis cogitarem aut legentes audirem, aut tacitos sciscitarer.”³²

A tudás–tudatlanság, erkölcsösség–erkölcstelenség összefüggését tovább árnyalja Petrarca-nak az a nézete, mely szerint a tudás nem feltétlenül jár együtt az erkölcsösséggel, a tudatlanság pedig az erkölcstelenséggel, azaz a tudatlanság nem feltétlenül vezet a kárhozatra, a tudás pedig nem feltétlenül juttat el az üdvösséghez. Petrarca, aki saját bevallása szerint élete során azért keresett fel folytonosan újabb és újabb helyeket, mivel ezek megismerésétől remélte *ignorantiája* megszűnését,³³ ennek, illetve a róla kialakult képnek látszólag ellentmondva többször kijelenti: számára fontosabb az, hogy jobb ember legyen, mint az, hogy tudós: „...semper optaverim, melior potius esse, quam doctior”,³⁴ valamint: „maluerim bonus esse, quam doctus”.³⁵

1366-ban tehát tulajdonképpen „kapóra jött” Petrarca számára korábbi tisztelőinek, a négy ifjúnak a fentiekben már említett „ítélete”, mely szerint ő „...sine literis virum bonum”, mivel ily módon a *De ignorantia* megírása során az előzőekben felvázolt kérdéskomplexumot – amely élete során folyamatosan foglalkoztatta, s egyes elemeiről különböző írásaiban közölte is véleményét – lehetősége nyílt rendszerezni, s nézeteit részletesen kifejteni.

Sajnos, nem áll módomban itt részletesen ismertetni a *De ignorantia* bonyolult szerkezetét, kifinomult retorikával felépített argumentációját, ismét csak tanulmányom gondolatmenetéhez szorosan kapcsolódó mozzanatait emelem ki.

Petrarca nem védekezik a vád ellen, elismeri tudatlanságát. Ez a magatartása, mellyel „elfogadja” vádlói ítéletét, célravezetőnek bizonyult. Így nem kell ugyanis bizonygatnia tudását, igazolást keresnie műveltségére – amelyet természetesen ellenfelei saját gondolatrendszerük alapján rögtön cáfolnának –, hanem szabadon, a „tudatlanok magabiztosságával” állíthat bármit, felépítheti érvelését, nem vehetnek már el tőle semmit, hiszen mindentől megfosztották. „Quicquid dixero, aut id erit quod amici mei iudicant, aut plus aliquid: minus nichilo, nichil est.”³⁶ Természetesen már abból is, hogy csupán ismerteti élettörténetét, tanulmányai jellegét, helyszíneit, az őt ért elismeréseket, egyértelműen kiderül az olvasó számára, hogy Petrarca tudatlansága – tudás, műveletlensége – műveltség. Amit a négy ifjú „korszerűtlensége” miatt negligál, valójában éppen a „korszerű”, kialakulóban lévő világszemléletet megalapozó *studia humanitatis*.

Ezzel szemben az ifjak – akiknek ismereteit szintén szinte száraz tárgyszerűséggel ismereti – valós tudással nem rendelkeznek. Tanulmányaikban megmaradnak a kuriozitások szintjén, ismereteik vannak például az elefántok szexuális életéről, a krokodil állkapcsáról és számos hasonló, valójában lényegtelen dologról.³⁷ Mindezek elsajátítása közepette a lényegyet elvesztik szemük előtt. Az ő tudatlanságuk tehát – valóban tudatlanság, műveletlenségük – valóban műveletlenség. Ismereteik ugyanis meglehetősen felszínesek, meglévő természettudományos felkészültségük, azon túl, hogy megalapozatlan, az élet végső célját tekintve lényegtelen is. Filozófiai tájékozottságuk is hiányos, ebből következően nem értik azokat a tanításokat sem, amelyekre hivat-

³⁰ *Familiars*, I, 8, 8.

³¹ *Familiars*, XVII, 1, 3.

³² *De ignorantia*, 46.

³³ Lásd *Familiars*, XV, 4.

³⁴ *C magni st.*, 9.

³⁵ *De ignorantia*, 34.

³⁶ *De ignorantia*, 161.

³⁷ A példák zöme Pliniustól és Isidorustól származik.

koznak. Mivel az antikvitásból kizárólag Arisztotelészt ismerik (úgy-ahogy) és ismerik el, továbbá az egyházatyákról (és ezzel összefüggésben a platóni hagyományról) nem vesznek tudomást, értékítéletük szükségképpen eltorzul. Mindezek következménye pedig az istentelenség.

Mindeddig nem fedezhető fel újdonság a korábban már említett két invektívához képest; ugyan más módszerrel és érveléstechnikával, de itt is egyértelművé válik az ellenfelek tudatlansága, s ennek következményeképpen istentelensége, valamint Petrarca széles körű műveltségén alapuló szellemi fölénye. A *De ignorantia*-ban azonban nem elégszik meg ezzel az eredménnyel, hanem tovább halad, s igyekszik megoldani a fentebb vázolt problémát. A megoldáshoz gondolatmenetébe bevonja az isteni tudás és az emberi tudás összefüggését: „Alioquin quantulum, queso, est, quantumcunque est, quod nosse uni ingenio datum est? Imo quam nichil est scire hominis, quisquis sit, si non dicam scientie Dei, sed sui ipsius ignorantie comparetur?”³⁸ Hasonlóan szól jóval később is, a mű befejezését közvetlenül megelőzően: „...quamque exilis rerum portio omnium hominum scientia vel humane ignorantie vel divine sapientie comparata”.³⁹ Ha ehhez még hozzávesszük, amit az örökkévalóságról, azaz egy másik fajta végtelenről mond: „Illa enim supra modum, hinc maxima et hinc parva, utrinque certe finita sunt. Hec autem contra, hinc infinita, hinc finita, licet maxima, que illis admota non exigua existimanda esse, sed nulla...”⁴⁰ – talán Petrarcával együtt eljuthatunk a megoldáshoz. Ezek szerint ugyanis mind a „bírák”, mind Petrarca tudása valójában semmi még az emberi tudatlansághoz képest is, Isten végtelen tudásával összevetve, tehát az emberek tudásának különbsége lényegét tekintve indifferens. Ez viszont azt jelzi, hogy a megoldás kulcsa nem a minél nagyobb tudás megszerzése, hanem a jámborság. Habár a tudás segíthet annak felismerésében, hogy az erkölcsös életmód vezethet el az üdvözüléshez, saját üdvözülésében senki sem lehet biztos, a jámborság azonban reményt adhat rá.

³⁸ De kérlek, milyen kicsinyke, bármily nagynak is látszik az az ismeret, ami megadatik egyetlen embernek? Sőt az ember, bárkiről legyen is szó, mennyire nem tud semmit, ha ismereteit még csak nem is Isten tudásával, hanem saját maga tudatlanságával vetjük össze? *De ignorantia*, 42.

³⁹ ...milyen kicsinyke, valójában szinte semmi, [...] mennyire jelentéktelen az összes emberi tudás, összehasonlítva az emberi tudatlansággal vagy az isteni bölcsességgel. *De ignorantia*, 199.

⁴⁰ Mert ez [ti. az örökkévalóság] minden mérték feletti, a legnagyobb és a legkisebb azonban bizonyosan behatárolható. Szembeállítva egyfelől a végtelent, másfelől a végest, ami legyen bár a legnagyobb, ha megpróbálnánk összehasonlítani, nem csupán kicsinek, de semminek kellene tartanunk... *De ignorantia*, 132.

Négocié des savoirs d'État :
les *Observations* de Jean-Claude Flachât sur le royaume de Hongrie¹

L'étude de l'image du royaume de Hongrie demeure un thème en faveur chez les historiens hongrois. Trois volumes lui ont été consacrés récemment qui s'inscrivent dans une longue succession de travaux². Cette vision à la fois politique et historique dont Béla Köpeczi avait en son temps tracé les grandes lignes, est encore étayée par la liste des titres recensés dans la *Bibliographie de la Hongrie en langue française*³. La Hongrie suscite pourtant d'autres formes d'intérêt au tournant des XVIIe et XVIIIe siècles. On pourrait ainsi évoquer les travaux sur le Danube publiés par le géographe impérial et ingénieur militaire Luigi Ferdinando Marsigli⁴. Le médecin Edward Brown est envoyé par la Royal Society de Londres pour rapporter des connaissances sur les mines de Haute-Hongrie⁵. Si finalement l'activité minière n'occupe qu'une place restreinte dans son récit, il n'en demeure pas moins que les remarques sur les curiosités chimiques deviennent un lieu commun qui suscite un royaume de Hongrie plus ou moins imaginaire : « ce qu'il y a de plus rare est une fontaine qui change le fer en cuivre et quelques mines d'or et d'argent que je n'ay point veuës »⁶.

Au milieu de ces témoignages de militaires et d'ingénieurs, les *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe* de Jean-Claude Flachât occupent une place à part⁷. L'ouvrage se présente comme un voyage commercial dans l'empire ottoman, illustré, comme l'ouvrage de Brown, de planches. Une centaine de pages sont consacrées au royaume de Hongrie que Flachât traverse au cours de son périple. Pourtant les *Observations* ont échappé au considérable travail bibliographique mené par les historiens hongrois, notamment Sándor Apponyi et Géza Petrik, depuis le XIXe siècle⁸. Leur entreprise s'inscrivait dans le cadre de cette mission particulière de la bibliothèque Széchényi, encore défendue et illustrée par István Monok, qui consiste à recenser les livres sur la Hongrie sans les posséder nécessairement⁹. De fait, il est étonnant que le comte Apponyi qui s'est largement fourni à Londres, n'ait pas

¹ Je remercie tout particulièrement István Monok de m'avoir encouragée, par le livre et le voyage, à me lancer sur le terrain hongrois.

² *A Divided Hungary in Europe : Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699*, dir. Gábor ALMÁSI, Szymon BRZEZIŃSKI, Ildikó HORN, Kees TESZELSZKY, Áron ZARNÓCZKI, I–III, Oxford, 2014. Contribution de István MONOK dans le volume I, voir infra.

³ Béla KÖPECZY, *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle*, Budapest, 1971 ; *Bibliographie de la Hongrie en langue française*, éd. Henri TOULOUZE, Erzsébet HANUS, Paris–Budapest–Szeged, 2002.

⁴ *Monumentale Description du Danube depuis la montagne de Kalenberg en Autriche jusqu'au confluent de la rivière Jantra dans la Bulgarie : Contenant des observations géographiques, astronomiques, hydrographiques, historiques et physiques*, La Haye, 1744, 6 volumes.

⁵ Edward BROWN, *A brief account of some travels in divers parts of Europe, viz. Hvngraria, Servia, Bvlgaria, Macedonia, Thessaly, Avstria, Styria, Carinthia, Corniola, and Frivli, through a great part of Germany, and the Low-Countries, through Marca Trevisana, and Lombardy on both sides the Po. With some observations on the gold, silver, copper, quick-silver mines, and the baths and mineral waters in those parts : As also, the description of many antiquities, habits, fortifications and remarkable places*, Londres, 1673, traduction française *Relation de plusieurs voyages faits en Hongrie, Servie, Bulgarie, Macédonie, Thessalie, Autriche, Styrie, Carinthie, Carniole et Friuli : Enrichie de plusieurs observations, tant sur les mines d'or, d'argent, etc, que sur des bains et eaux minérales qui sont dans ces pays*, Paris, 1674.

⁶ *Lettres curieuses, ou Relations de voyages, qui contiennent ce qu'il y a de plus rare & de plus remarquable dans l'Italie, la Hongrie, l'Allemagne, la Suisse, la Hollande, la Flandre, l'Espagne et l'Angleterre ;... Ouvrage très-curieux accompagné de plusieurs petites aventures, & histoires galantes*, Paris, 1670, 135.

⁷ Jean-Claude FLACHAT, *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique, et même des Indes Orientales*, Lyon, Jacquenod & Rusand, 1766, 2 vol., 16 planches.

⁸ Géza PETRIK, *Magyarország bibliográfiája, 1712–1860*, vol. I–IV, Budapest, 1888–1892 ; Sándor APPONYI, *Hungarica : Ungarn betreffende in Ausland gedruckte Bücher und Flugschriften*, Munich, 1903, 2 vol.

⁹ István MONOK, « Préface », dans : *Hungarica : Ungarn betreffende in Ausland gedruckte Bücher und Flugschriften*, revu par József VEKERDI, Budapest, 2004, VII–VIII.

identifié les *Observations*. En effet, si l'ouvrage n'est pas conservé à la bibliothèque Széchényi, comme plus largement dans les bibliothèques germaniques, il s'agit pourtant d'un titre largement diffusé dans les bibliothèques de l'Europe occidentale qui semble bien entrer dans les critères définis par Apponyi¹⁰. Pourtant cet ouvrage « sur » la Hongrie n'est finalement répertorié que par Sándor Haraszti et Tibor Pethő dans leur bibliographie des récits d'aventure¹¹.

Les *Observations* de Jean-Claude Flachet sont en revanche bien connues des historiens des techniques¹². Contre une histoire économique qui identifiait révolution industrielle et innovation technique et les situait dans le domaine du coton et de la sidérurgie, l'histoire de l'innovation et de l'intelligence technique revisite cette perspective en soulignant le rôle des métiers et des savoir-faire¹³. La part de l'écrit technique avec le genre du théâtre de machines, celle des mobilités humaines et des circulations de produits et de plantes ou encore des pratiques en réseaux par la copie, la collection, la visite ou le voyage sont diversement soulignées dans les processus d'invention et de circulation des savoir-faire techniques. Jean-Claude Flachet, fabriquant et négociant de la région lyonnaise, se tourne ainsi vers l'Orient quand Marseille peut construire son monopole sur les affaires du Levant contre Venise et les Anglais, mais aussi contre les Grecs. L'empereur qui a reçu l'Italie espagnole au traité d'Utrecht entre également dans le jeu commercial en Méditerranée en transformant Trieste en port franc et en ouvrant un chemin entre Styrie et Carniole¹⁴. Cette concurrence accrue donne alors au voyage une utilité nouvelle pour trouver de nouveaux procédés, produits et débouchés et embaucher des spécialistes, activités qui font de Flachet, selon le terme retenu par Todericiu Doru et Liliane Hilaire-Perez, un technologue, mais, ce faisant, ils ignorent tous deux la part hongroise du périple.

Dans l'un de ses articles dédiés au commerce du livre entre la Hongrie et l'Europe et aux bibliothèques privées, István Monok souligne qu'il fallait un intérêt commercial pour que la Hongrie soit intégrée dans l'édition européenne¹⁵. Le titre complet des *Observations* qui a sans doute induit en erreur les bibliographes, situe le voyage dans le genre des voyages orientaux, soulignant par là le caractère « global » de l'espace observé ou raconté, « en Turquie, et surtout à Constantinople, sur les côtes d'Afrique et d'Italie, dans quelques Etats du Nord et de l'Allemagne, et même dans une partie des Indes »¹⁶. Le récit inclut cependant un double voyage hongrois, en Basse-Hongrie et en Esclavonie (Slavonie) dans un premier temps, puis le long du Danube vers Constantinople. L'objectif de cet article est donc de s'interroger sur la structure et la fonction d'un récit « sur » la Hongrie dans un ouvrage « utile et plaisant », qui « contient plusieurs objets qui paroissent devoir mériter l'attention des curieux » et veut « indiquer aux Négociants français les branches de commerce qu'ils peuvent revendiquer ou faire en concurrence avec les autres Commerçants de l'Europe »¹⁷.

¹⁰ S. APPONYI, *Hungarica*, 2004, préface, XIII.

¹¹ Sándor HARASZTI et Tibor PETHŐ éd., *Útikalandok a régi Magyarországon*, Budapest, 1963. Voir aussi Lajos KÖVÉR, « Egy lyoni 'hasznos polgár' a 18. századi Magyarországon », dans : *Távolabbra tekintve: Tanulmánykötet J. Nagy László 65. születésnapjára*, dir. FERWAGNER Péter Ákos, KALMÁR Zoltán, Szeged, 2010, 175–185.

¹² Todericiu DORU, « Jean-Claude Flachet (1700–1775), voyageur, industriel et technologue lyonnais », *Revue d'histoire des sciences*, tome 26, n°2, 1973, 137–143 ; Liliane HILAIRE-PEREZ, « Cultures techniques et pratiques de l'échange, entre Lyon et le Levant : inventions et réseaux au XVIIIe siècle », *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, 2002/1 (n°49–1), 89–114.

¹³ Voir particulièrement Hélène VERIN, *La gloire des ingénieurs. L'intelligence technique du XVIe au XVIIIe siècle*, Paris, 1993.

¹⁴ Franz Anton MAYER, *Die Anfänge des Handels und der Industrie in Österreich*, Innsbruck, 1892, 28–30 ; Antonio di VITTORIO, « Porti e porto franco. Un aspetto della politica commerciale austriaca nel mezzogiorno continentale d'Italia 1707–1737 », *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte*, 25, 1972, 257–269 ; Eva FABER, *Litorale Austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland 1700–1780*, Graz, 1995.

¹⁵ István MONOK, « Hungary and Transylvania and the European Publishing Centres in the Sixteenth century : the case of Paris, Basel and Venice », dans : *A Divided Hungary*, I, Study Tours and Intellectual-Religious Relationships, 229.

¹⁶ Pour une analyse rhétorique du genre, Sophie LINON-CHIPON, *Gallia orientalis. Voyages aux Indes orientales, 1529–1722. Poétique et imaginaire d'un genre littéraire en formation*, Paris, 2003.

¹⁷ *Observations*, I–II.

Voyager en négociant ?

Que savons-nous de Jean-Claude Flachat ? Originaire de Saint-Chamond près de Lyon, il est réputé se trouver de 1740 à 1755 à Constantinople, tandis que sa mère et son jeune frère gèrent la maison de commerce à Saint-Chamond. Protégé à Constantinople par le chef des eunuques (*Kislar Aga*), l'un des principaux personnages du sérail, Flachat devient chef de la guilde des marchands de la ville. En 1753, il reçoit une mission officielle de l'intendant Daniel Trudaine et dispose donc de facilités pour s'instruire sur les colorants et les procédés de teinture. Pendant son séjour à Constantinople, il voyage à Smyrne et à Andrinople, embauche des spécialistes qu'il ramène à Saint-Chamond, où il crée en 1756 les établissements levantins de Saint-Chamond dédiés à la filature et à la teinture du coton en rouge puis à l'impression en petites fleurs des tissus de soie à destination du Levant¹⁸.

Pour saisir le périple hongrois, il faut en quelque sorte faire un arrêt sur image. De retour d'un premier voyage en Italie, Flachat repart immédiatement par Bâle et Stuttgart et arrive finalement à Vienne au moment où l'empereur Charles VI vient de mourir (20 octobre 1740). Il proteste alors de son intérêt pour la Hongrie, un royaume qu'il désirait voir¹⁹.

Se jetant dans la première voiture, Flachat raconte comment, en passant par Wiener Neustadt, il atteint le « lac d'Edimbourg » (Ödenburg/Sopron) puis Eisenstadt (Kismarton) et Győr qu'il rebaptise en Visinstat et Giovar. Il se serait ensuite dirigé vers Giget (Szigetvár) en passant par Egersseg (Szala/Zala) puis aurait longé la Drave de Canise (Kanizsa) à Cinq Églises (Pécs). Flachat serait finalement entré en Slavonie par Esseg (Eszék/Osijek) et aurait atteint la Save au niveau de Brod en passant ou repassant par Petervaradin (Peterwardein). Le voyage de retour « par de vastes plaines où il ne manque que des cultivateurs », le lac Balaton et Presbourg (Pozsony) est quasiment éludé.

Le récit fourmille d'imprécisions qui font douter de la réalité d'un voyage entrepris en automne et poursuivi en hiver dans un pays dont il faut d'abord démontrer l'inaccessibilité : « on est toujours dans des bois immenses et fort épais » et « la contrée est aussi impraticable pour les naturels du pays que pour les voyageurs »²⁰. De fait, les plus importantes zones de marais se rencontrent dans le comitat de Baranya près de la Drave, mais aussi sur les rives de la Save qui forme également de nombreux marais et bras morts. Une chaîne de montagne, couverte de forêts de chênes et difficilement pénétrable, complique la route d'Osijek à Brod. Commencé dans une voiture à cheval et fini dans les convois militaires, le voyage est finalement décrit comme une souffrance et le récit veut prouver qu'on ne peut voyager en Basse-Hongrie et en Esclavonie (Slavonie) par curiosité²¹. Il s'agit en même temps d'en garantir l'irréductible altérité²². L'auteur multiplie les détails d'arriération : les chemins sont hérissés de bois qu'il faut couper à la hache au fur et à mesure de l'avancée de la voiture, des feux de bois de chêne sont allumés pour réchauffer bêtes et bergers, des passerelles de planches sont posées par-dessus les marais, les habitants toujours pieds nus s'enfuient dans les bois à l'arrivée des voyageurs et boivent l'eau boueuse des citernes²³. Monde sauvage ou civilisé ? L'auteur hésite : le refus de l'impôt place les paysans du côté des nations civilisées²⁴. Mais le lecteur doit surtout être persuadé de la réalité exotique d'un espace demeuré ottoman, même s'il est situé en deçà de la frontière militaire. L'architecture des villes fortifiées conserve des éléments turcs. L'auteur note le dédain des habitants pour les étrangers, même allemands, qu'il compare à celui des musulmans envers les chrétiens. L'épisode de la capture du jeune militaire allemand par des Turcs qu'il a cru être des pêcheurs, inclus dans le récit, nourrit le morne séjour de Brod mais aussi

¹⁸ L. HILAIRE-PEREZ, *Cultures techniques*, 11–12.

¹⁹ *Observations*, 202.

²⁰ *Observations*, 204, 211.

²¹ *Observations*, 250.

²² S. LINON-CHIPON, *Gallia Orientalis*, 233.

²³ *Observations*, 210, 212, 214, 217.

²⁴ *Observations*, 213.

l'imaginaire du lecteur, tout comme la présence des Egyptiens ou Bohémiens qui sortent de leurs tentes pour attaquer les voyageurs²⁵. Finalement l'épisode du petit monstre ou serpent sorti d'un œuf renvoie la Slavonie dans les contrées mythiques²⁶.

Assurément l'auteur proteste de son inexpérience, de son « style de négociant »²⁷. Des contenus remarquables procurent cependant du plaisir au lecteur tout au long d'un récit discontinu qui ménage constamment la surprise, à distance de la relation linéaire du journal. En fait, Flachat maîtrise parfaitement les règles du genre du voyage oriental qui inclut aussi la volonté de rompre avec le monopole du beau langage et d'affirmer la primauté de la vérité sur le style²⁸.

L'ouvrage doit donc devenir « intéressant par un grand nombre d'observations »²⁹. C'est aussi le titre que Flachat retient pour son ouvrage. Il affirme donc faire siens les impératifs de la science baconienne et veut se limiter à ce qu'il peut voir, plutôt que d'avoir recours à des interlocuteurs spécialisés³⁰. Il ne communique qu'en allemand, essentiellement avec des militaires, sans jamais recourir à une quelconque expertise hongroise ou esclavonne. Au passage, il renonce ou se refuse à indiquer de nouvelles ressources minières³¹. Le récit embrasse cependant des espaces fort divers, de la Hongrie royale à la partie du royaume de Hongrie plus ou moins récemment reconquise sur les Ottomans pour se rendre dans la frontière, comme si Flachat voulait finalement passer dans l'empire ottoman.

L'Esclavonie apparaît comme un espace frontière, découvert à Szigetvár, puis parcouru à partir d'Osijek, un entre-deux entre les possessions de l'Empereur et celles du Sultan³². Le caractère obligatoire des quarantaines est rappelé en dépit des conditions difficiles de vie, mais aussi leur rôle dans la lutte contre la maladie par divers procédés dont l'emploi de la thériaque³³. Ceux qui ne s'y conforment pas sont punis de mort : par deux fois, l'anecdote vient à l'appui qui évoque aussi une justice pour le moins expéditive que le gouvernement de Vienne s'efforce pourtant de contrôler³⁴. Flachat ne livre en même temps qu'une descriptions sommaire des conditions sociales et économiques du pays, dominé soit par les « hussards » c'est-à-dire les cavaliers, soit par les voleurs : on y attribue des terres aux étrangers qui s'y installent en échange du défrichement et de la fourniture de bœufs ou de chevaux ; l'habitat consiste en quelques cahutes dispersées³⁵.

En 1739, à la suite d'une nouvelle guerre avec l'Empire ottoman, la limite entre la monarchie des Habsbourg et l'empire ottoman a été fixée sur la Save et le Danube. Au-delà du topos d'un désert de marais et de forêts où prévaut une lutte pour la vie et la rapine, les *Observations* donnent à voir des confins militaires complètement restructurés depuis 1699 par la création d'un généralat à Osijek et par trois commandements de forteresses, dont Brod, placés sous la responsabilité directe du Conseil de guerre à Vienne qui écarte les états du royaume de Hongrie³⁶. Elles mettent en scène des paysans-soldats organisés en communautés dont la

²⁵ *Observations*, 219, 222, 230.

²⁶ *Observations*, 258.

²⁷ *Observations*, II.

²⁸ S. LINON-CHIPON, *Gallia Orientalis*, 293.

²⁹ *Observations*, I.

³⁰ S. LINON-CHIPON, *Gallia Orientalis*, 409.

³¹ *Observations*, 213.

³² *Observations*, 225.

³³ *Observations*, 251.

³⁴ *Observations*, 204, 232, 248–249.

³⁵ *Observations*, 212, 220 ; Voir Karl KASER, *Freier Bauer und Soldat : die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slavonischen Militärgrenze (1535–1881)*, Vienne, Cologne, Weimar, 1997, 303–352.

³⁶ Pour une synthèse en français, Jean NOUZILLE, *Histoire de frontières. L'Autriche et l'Empire ottoman*, Paris, 1991, 135–145. Pour une analyse dynamique des confins slaves, Géza PÁLFFY, « *The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary (Up to Early Eighteenth Century)* », dans : *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, Géza DÁVID et Pál FODOR dir., Leyde–Boston–Cologne, 2000, 3–70, particulièrement 68–70 et Szabolcs VARGA, « *Die Stellung Kroatiens innerhalb des Königreichs Ungarn in der Frühen Neuzeit* », dans : *Ein Raum im Wandel. Die osmanisch-habsburgische Grenzregion vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, dir. Norbert SPANNENBERGER et Szabolcs VARGA, Stuttgart, 2014, 53–74 sur la relation des trois comitats de Virovitica (Verőce), Požega (Pozsega) et Srijem (Szerém) au royaume de Croatie et à la diète de Hongrie.

fonction est de fournir des bœufs et des chevaux et d'assurer le logement des officiers : un quart de l'armée impériale après 1748 est cantonnée sur cette limite³⁷.

Le caractère principalement militaire et secondairement commercial de la relation doit nous inviter à prendre davantage en compte la situation de Flachat : sujet du roi de France, il séjourne dans le royaume de Hongrie au moment où le roi de Prusse envahit la Silésie (décembre 1740) pour contester la succession d'Autriche et alors que le roi de France soutient la prétention de l'électeur de Bavière à la couronne impériale avant de contribuer militairement aux opérations aux côtés de la Prusse et de la Bavière (juin 1741). Ce faisant, le témoignage du négociant Flachat, même façonné à la manière des récits de voyage orientaux, rejoint celui des diplomates, ingénieurs et militaires européens qui l'ont précédés³⁸.

Le voyage en Basse-Hongrie et Slavonie, véritable ou supposé, n'est toutefois qu'une parenthèse dans un périple qui le ramène de Vienne, d'où il part vers Constantinople en empruntant cette fois la voie du Danube. Flachat réintègre ainsi le monde marchand en se plaçant dans la suite de l'ambassadeur ottoman. Le séjour de Flachat à Vienne correspond de fait à l'ambassade de Janibi Ali Pacha venu négocier entre 1740 et 1741 la neutralité de l'empire ottoman dans la guerre de Succession d'Autriche comme suite au traité de Belgrade³⁹. Ce dernier traité a confirmé les clauses commerciales du traité de Passarowitz de 1718 qui établissaient un commerce sûr et réciproque entre la monarchie des Habsbourg et l'empire ottoman, moyennant le paiement par les marchands autrichiens d'un droit unique de 3% à l'entrée de l'empire ottoman et réciproquement de 5% pour les marchands ottomans à l'entrée de la monarchie des Habsbourg⁴⁰. Même si ce commerce reste soumis aux aléas politiques, les marchands ottomans sont d'ores et déjà bien implantés à Vienne et Flachat emprunte donc une route bien balisée⁴¹. De fait, contrairement au précédent périple, les toponymes sont correctement restitués et, à peine arrivé à Constantinople, Flachat se rend chez l'ambassadeur du roi. Quant à indiquer de nouvelles branches de commerce aux négociants français, il nous faut encore discuter ce point.

Un savoir d'Etat ?

Flachat affirme d'emblée que son ouvrage « contient plusieurs objets qui paroissent devoir mériter l'attention des curieux » et enchaîne sur le « coup d'œil sur les machines et les métiers dont il donne le plan exact ». Il s'agit donc bien d'offrir du neuf par rapport au savoir disponible, mais aussi des notions utiles à destination d'abord « des artistes et fabricants » et ainsi de repousser les limites du possible et du réel qui définissent l'horizon intellectuel du lecteur⁴². Nous voulons aussi montrer que l'action du technologue est située dans l'espace qu'il prétend parcourir et qu'il nous livre aussi un savoir « sur » la Hongrie.

Le propos de Flachat apparaît assurément en complet décalage avec la description des articles hongrois décrits dans le *Dictionnaire universel du commerce* de Savary⁴³. Si les logiques d'importation, rouge turc, bleu de chypre, prévalent, un produit dit de Hongrie est bien connu des sciences négociantes : le cuir de Hongrie ou cuir hongroyé. Pourtant cet article ne vient plus de Hongrie, depuis que son secret de fabrication a été percé par un certain Larose au début du

³⁷ Jean BÉRENGER, *La Hongrie des Habsbourg*, Rennes, 2010, I de 1526 à 1790, 236.

³⁸ Outre l'ouvrage de Charles KECSKEMÉTI, *Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie 1717-1809*, Paris-Budapest-Szeged, 2006, 11, voir aussi Lajos KÖVÉR, « Soldats, colons et voyageurs français en Hongrie au XVIIIe siècle », *Cahiers d'études hongroises*, 9, 1997-1998, 179-194.

³⁹ David DO PAÇO, *L'Orient à Vienne au dix-huitième siècle*, Oxford, 2015, 67.

⁴⁰ Pour une synthèse sur le contexte européen de la paix de Passarowitz, *The Peace of Passarowitz, 1718*, dir. Charles INGRAO, Nikola SAMARDŽIĆ, Jovan PEŠALJ, West Lafayette (Ind.), 2011.

⁴¹ Traian STOIANOVICH, « *The Conquering Balkan Orthodox Merchant* », *The Journal of Economic History*, 20-2, 1960, 234-313.

⁴² *Observations*, II.

⁴³ *Dictionnaire universel de commerce, contenant tout ce qui concerne le commerce qui se fait dans les quatre parties du monde...* Ouvrage posthume du Sr Jacques SAVARY DES BRUSLONS... continué... et donné au public par Philémon-Louis SAVARY, 1726-1732, II, 1963.

XVIIe siècle⁴⁴. Le même dictionnaire précise encore que l'eau de la reine de Hongrie, ainsi nommée à cause de ses merveilleux effets sur une reine de Hongrie, n'est en fait qu'un esprit de vin excellent qui emprunte ses qualités au romarin⁴⁵. Finalement restent les vins, « comparables à ceux de la Rivière » et donc susceptible de concurrencer le vignoble de Bordeaux et des produits tirés de la mine, comme l'alun, le sel et le vert de Hongrie⁴⁶.

Parenthèse écrite en style négociant, le voyage en Basse-Hongrie joue cependant sur le connu et l'inconnu pour à la fois réitérer et compléter un savoir sur la Hongrie. Flachat note que la Hongrie est un royaume « qu'il désiroit de voir pour ce qu'il avoit appris de ses productions en vins, laines, fruits, métaux, bleds, etc... »⁴⁷. Isabelle Turcan rappelle qu'un récit de voyage est toujours une compilation de plusieurs textes remaniés⁴⁸. Comme tout récit de voyage, les *Observations* respectent une grille cognitive qui caractérise une entité toujours perçue comme particulière au milieu du XVIIIe siècle et comme une marge de l'Europe qui ouvre vers un Orient étranger⁴⁹. On y retrouve ainsi tous les éléments constitutifs des notices de dictionnaires, du *Grand Dictionnaire* de Moreri au *Grand Dictionnaire géographique et critique* de Bruzen de la Martinière⁵⁰. Si les eaux sont mauvaises, le terroir n'en est pas moins extrêmement fertile en grains, vins, fruits et pâturages et compte une grande quantité de bœufs⁵¹. Flachat reprend l'image de la *Felix Pannonia*, pays d'une fertilité extraordinaire, regorgeant de tout ce que les hommes ont besoin, qu'il applique également à la Slavonie⁵². Le jugement sur les Hongrois n'est pas moins usuel : ils ont plus d'inclination pour la guerre que pour le négoce et pour les arts⁵³. Les maisons à demi enterrées, représentées dans l'ouvrage de Brown, sont ici « confondues avec les champs sur lesquelles le voyageur ou le voleur marchent par inadvertance »⁵⁴. Même la remarque sur le caractère sonore de la langue esclavonne renvoie à un savoir de référence dont le *Dictionnaire Universel de Trévoux* (1704–1771) attribue l'autorité au père Bernier, « Jésuite, qui a vu à Constantinople beaucoup de Hongrois et de Tartares, dit ...que les Hongrois sont en commerce avec les peuples qui les environnent et qui parlent tant de langues différentes ; le Turc, l'Arabe, l'Esclavon et ses dialectes, le grec, l'Italien, l'Allemand »⁵⁵.

⁴⁴ Sur la fabrication du cuir hongrois en France et ses enjeux commerciaux méditerranéens (alun), Eva HALASZ CSIBA, « Le cuir de Hongrie en France entre les XIVe et XVIIIe siècles. Histoire et problématique d'un transfert technique basé sur l'usage de l'alun », dans : *L'alun de Méditerranée*, Philippe BORGARD, Jean-Pierre BUN et Maurice PICON dir., Publications du centre Jean Bérard, 2005, 311–322. <<http://books.openedition.org/pejb/612?lang=fr>> [Consulté le 21 février 2016.]

⁴⁵ *Dictionnaire universel de commerce*, 1428.

⁴⁶ *Dictionnaire universel de commerce*, 1523. Voir aussi *L'art du peintre, doreur, vernisseur, ouvrage utile aux artistes et aux amateurs qui veulent entreprendre de peindre, dorer et vernir toutes sortes de sujets en bâtimens, meubles, bijoux, équipages, etc...* par le sieur Watin,... 2e édition revue, corrigée et... augmentée... – 1773.

⁴⁷ *Observations*, 202.

⁴⁸ Isabelle TURCAN, « Références bibliographiques et emprunts aux textes de relations de voyages dans les dictionnaires français sous l'Ancien Régime. Diversité des motivations et démarches pré-scientifiques au service de savoirs à vocation de sciences », dans : *Relations savantes. Voyages et discours scientifiques*, dir. Sophie LINON-CHIPON et Daniela VAJ, 2006, 79–106, 97.

⁴⁹ Larry WOLFF, *Inventing Eastern Europe. The map of civilization on the mind of Enlightenment*, Stanford, 1994. Voir aussi Maria TODOROVA, *Imagining the Balkans*, Oxford, 2e éd., 2009.

⁵⁰ Louis MORERI, *Le Grand Dictionnaire historique ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*, Paris, 1732, H–Me, 166–170 ; *Le grand Dictionnaire géographique et critique* par M. BRUZEN 1732, IV G–I, 180–181. Voir aussi Lajos KÖVÉR, « La réception de la Hongrie d'après Bruzen de la Martinière », dans : *Mille ans de contact, Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours*, dir. Marie PAYET et Ferenc TÓTH, Szombathely, 2001, 205–212.

⁵¹ *Observations*, 204.

⁵² Ch. KECSKEMÉTI, *Notes*, 12. Également Orsolya LÉNÁRT, « The fertilitas Pannoniae Topos in German Literature after the Second Siege of Vienna in 1683 », dans : *A Divided Hungary, III The Making and Uses of the Image of Hungary and Transylvania*, Kees TESZELSZKY dir., Cambridge, 2014, 45–60.

⁵³ *Observations*, 225 ; MORERI, H–ME, 167, 435 ; BRUZEN, III, 311.

⁵⁴ *Observations*, 208. Voir les « mauvaises cabanes creusées en terre » décrites par le marquis de L'Hopital et « Notes sur le Banat, l'Esclavonie et la Hongrie, avant 1778 », dans : Ch. KECSKEMÉTI, *Notes*, 40, 106–107. Également dans Emericus PRAUDICH, *Descriptio provinciae Bosnae Argentinae*, Buda, 1766.

⁵⁵ Cité par I. Turcan, 97.

De son passage à Venise après un périple sur la côte orientale de l'Italie, Flachat n'a retenu aucune information concernant le commerce de la monarchie des Habsbourg et se contente de signaler l'effacement du monopole commercial vénitien dans l'Adriatique et au Levant sans mentionner le développement de Trieste⁵⁶. Alors qu'il est censé chercher en Hongrie des produits et des débouchés, il n'appréhende jamais la limite militaire comme une route qui pourrait mener non vers le Danube mais vers Fiume et Trieste⁵⁷. Il ne dit mot de l'administration camérale placée sous la responsabilité directe de la chambre aulique (Hofkammer) de Vienne qui gère pourtant les douanes, les domaines, l'exploitation et le commerce du sel, la répartition et la perception de l'impôt, ni du commerce encore structuré par la Compagnie orientale de Vienne qui vient de faire faillite⁵⁸. Il ne prend aucun contact avec l'administration des comitats qu'au demeurant, il ne nomme jamais⁵⁹. Pourtant, l'expertise existe localement : un rapport rédigé par les députés du comitat de Baranya à la diète de 1763–1764 décrit les vastes marécages mal drainés, les fréquentes épizooties, la consommation des céréales sur place, en partie par le bétail dont de nombreux porcs et déplore que les domaines ne produisent peu pour le marché, même si le vin rouge de Villány est réputé de qualité – Flachat ne mentionne que ceux de Tokay⁶⁰. En dépit d'un séjour à Cinq Églises, Flachat ignore la noblesse moyenne qui gère le comitat de Baranya. Tout en soulignant la fertilité des plaines, il tait également la distribution des grands domaines à l'évêque, aux ordres religieux, au prince Eugène ou aux familles Esterházy et Batthyány par la commission des *Neoquistica*.

La Hongrie que rencontre Flachat n'est encore que faiblement intégrée dans la croissance économique de la monarchie des Habsbourg et l'information disponible à Vienne pouvait encore être restreinte, même si les compagnies de marchands « grecs » y étaient fort actives⁶¹. Le tarif sur la frontière intérieure entre États héréditaires et Hongrie n'est mis en place en 1754. Les produits exportés sont essentiellement agricoles : bœufs, vins, bleds et, en moindre quantité, laine, porc, cuir, cire, miel, tabac, soude⁶². Mais, après les approximations topographiques, le caractère répétitif de l'information délivrée par Flachat fait encore davantage douter de la réalité du voyage.

Pour le lecteur familier des dictionnaires, le récit de Flachat est d'abord une opération de visualisation qui fait émerger un autre monde⁶³. Passionné de machines, il se « fixe donc uniquement au mécanisme. Il pouvait (lui) faire beaucoup d'honneur dans un pays de manufactures »⁶⁴. Pas moins de seize gravures, dont la liste est donnée en préambule aux *Observations*, figurent dans le premier tome dont cinq sont censées concerner le périple hongrois. Le décalage est évident dans la description de l'habitat : alors que Flachat semble d'abord, comme ses devanciers, suggérer que les Hongrois et Slavons vivent comme des bêtes,

⁵⁶ *Observations*, 137. Voir aussi Marco DOGO, « Merchants between two empires : the Ottoman colonies of Trieste in the XVIIIth century », *Études balkaniques*, 3–4, 1997, 85–96.

⁵⁷ Voir la carte de la « route caroline » (Karoliner Weg) dans E. FABER, *Litorale Austriacao*, 265.

⁵⁸ D. DO PAÇO, *L'Orient à Vienne*, 77. Voir aussi Josef DULLINGER, « Die Handelskompagnien Österreichs nach dem Orient und nach Ostindien in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts », *Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte*, 7, 1900, 44–83.

⁵⁹ Sur les pouvoirs locaux dans les Neoquistica, claire mise au point à partir de l'historiographie hongroise dans : Benjamin LANDAIS, *La colonisation intérieure de la Hongrie du sud-est (1750–1800)*, mémoire de master 2, Université de Paris 1 Panthéon-Sorbonne, 2007 en attendant la publication de la thèse *Nations, privilèges et ethnicité à l'époque des Lumières : l'intégration de la société banataise dans la monarchie habsbourgeoise au XVIIIe siècle*, Université de Paris 1 Panthéon-Sorbonne, 2013.

⁶⁰ Marie-Françoise VAJDA, *L'administration du comitat de Baranya sous le règne de Marie-Thérèse (1740–1780)*, mémoire de maîtrise, Université de Paris IV, 1998.

⁶¹ Olga KATSIARDI-HERING, « The allure of red cotton yarn, and how it came to Vienna : associations of Greek artisans and merchants operating between the Ottoman and Habsburg empires », dans : *Merchants in the Ottoman empire*, dir. Suraiya FAROQHI et Gilles VEINSTEIN, Paris, 2008, 97–131.

⁶² István György TÓTH dir., *Mil ans d'histoire hongroise. Histoire de la Hongrie de la Conquête jusqu'à nos jours*, Budapest, 2003, 356.

⁶³ Alain GUYOT, *Analogie et récit de voyage : voir, mesurer, interpréter le monde*, Paris, 2012, 32.

⁶⁴ *Observations*, 323–325.

la description de l'incendie à Győr et la planche consacrées aux habitations des *Grenzer* lui servent à introduire les critères de simplicité, de coût et de praticabilité. A la suite d'un incendie, la reconstruction est ainsi rapide et peu coûteuse⁶⁵. Moulin à blé, presse à vin et surtout alambic pour distiller le « raki de pommes, poires, prunes, plus agréable et moins forte que l'eau de vie » (Figure 1 Atelier à distiller le raki) permettent encore de poser la question de la valorisation des ressources naturelles d'un pays, tout en tenant compte de l'absence de main d'œuvre spécialisée et des difficultés de transport⁶⁶: « Je partis de S. Chamond, petite ville du Lyonnais, assez connue pour ses fabriques et son commerce. Le hasard me fit apercevoir dans un hameau, où je ne me serois pas attendu de rien trouver de remarquable, un moulin moins utile que ceux de la Hongrie et de Constantinople, mais beaucoup moins dispendieux que les moulins à eau ou à vent »⁶⁷.

A l'instar des produits « de Hongrie », Flachats fait surgir une catégorie technique hongroise et ottomane qui désigne en même temps un procédé utile et aisément transposable⁶⁸.

Le théâtre de machines des *Observations* suggère finalement une géographie fluide de l'invention qui nous invite à reconsidérer le statut d'un récit sur la Hongrie, moins destiné à l'information du public français qu'à la médiation d'une culture technique⁶⁹.

Un honnête espion ?

Quand le Marquis de l'Hopital se rend à Saint-Petersbourg par la Hongrie en 1756, il semble qu'il n'ait reçu aucune instruction⁷⁰. En revanche, quand les *Observations* de Flachats sont publiées, l'Impératrice et le roi de France sont unis par un traité d'amitié et d'alliance signé à Versailles en 1756 et ont mené la guerre de Sept ans de concert, tandis que le projet d'un traité de commerce entre la monarchie et la France est envisagé dès 1757 sans jamais aboutir toutefois⁷¹. Entre les deux, Flachats a su s'introduire dans l'administration royale et dédicace ses *Observations* à l'intendant de Lyon Henri-Léonard Bertin dont le département comprend entre autres l'agriculture, les mines, les canaux et la navigation intérieure, les carrosses publics et les fiacres, les messageries, le roulage et la petite poste, les manufactures de toiles peintes et de coton⁷². Une dernière lecture du périple hongrois proposé par Flachats est encore possible qui tienne compte des différentes étapes du développement de son entreprise.

De retour à Lyon après son voyage d'Italie, Jean-Claude Flachats évoque la possibilité d'obtenir un poste à la Cour de Vienne⁷³. Alors qu'il évolue entre entreprise et sphère étatique à la recherche d'inventions utiles, Flachats doit faire la preuve de sa qualité de spécialiste.

⁶⁵ *Observations*, 206–207.

⁶⁶ *Observations*, 215, 226, 246.

⁶⁷ *Observations*, 7.

⁶⁸ Sur la nécessité d'évaluer en contexte local et de comparer, L. HILAIRE-PEREZ, *Cultures techniques*, 26.

⁶⁹ Voir par exemple Marie-Noëlle BOURGUET et al., *L'invention scientifique de la Méditerranée. Egypte, Morée, Algérie*, Paris, 1988.

⁷⁰ Ch. KECSKEMÉTI, *Notes*, 27.

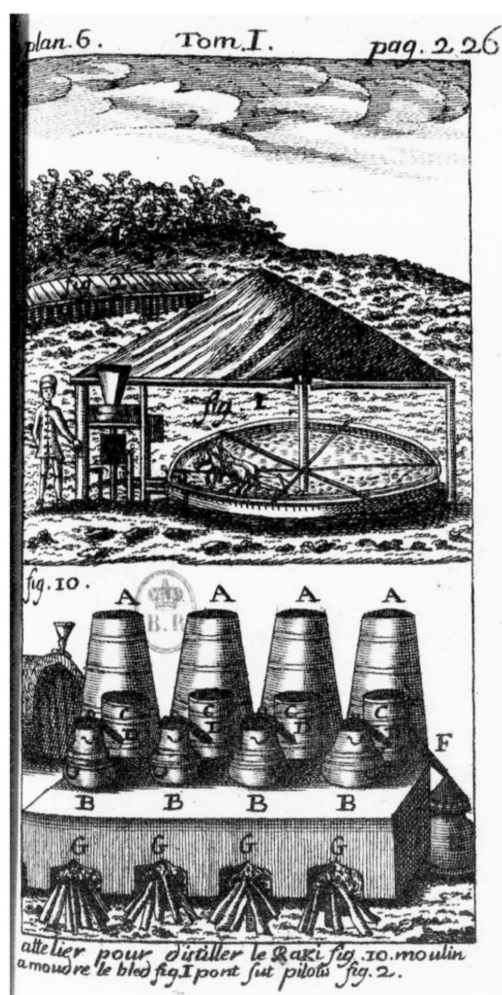
⁷¹ « Description de l'étendue du littoral de l'Impératrice sur la mer Adriatique, des abus qui existent depuis longtemps, et de ceux qui se sont introduits dans l'administration de son commerce, des moyens d'y remédier à peu de frais, de l'utilité dont l'Impératrice jouiroit en pareil cas, et des avantages considérables que la France pourroit en retirer », dans : Ch. KECSKEMÉTI, *Notes*, 55–92, 92.

⁷² Henri Léonard Jean Baptiste Bertin (24 mars 1720–16 septembre 1792), maître des requêtes en 1741, intendant de Roussillon en 1749, puis lieutenant général de police de Paris en 1757, contrôleur général des finances en 1759 et ministre d'État en 1762. Il est élu la même année à l'Académie royale des Sciences. Il devient titulaire en 1763 d'un département créé sur mesure qui comprend la Compagnie des Indes, les manufactures de coton et de toiles peintes, les haras et les écoles vétérinaires, l'agriculture et les sociétés d'agriculture, les mines, la navigation intérieure, les canaux, les carrosses publics, fiacres et messageries, le roulage, les petites postes, les dépôts et collections de chartes, les loteries, l'échange de la principauté de Dombes, et, comme les autres secrétariats d'État, les dons, pensions, brevets et expéditions dépendant de son département. Celui-ci, assez étendu, incluait la Guyenne, la Normandie, la Champagne, la principauté de Dombes, la généralité de Lyon, le Berry, les îles de France et de Bourbon et tous les établissements de la Compagnie des Indes.

⁷³ *Observations*, 157.

Connaître les procédés de mise en valeur de la frontière militaire peut être utile aux Amériques. Mais, loin d'atteindre le degré de précision et d'utilité d'un mémoire destiné à l'administration française, l'information semble davantage croiser les notices de dictionnaires français avec la rumeur viennoise. A-t-il pu exister un texte caché qui envisage sérieusement les débouchés commerciaux, destiné à l'administration, en creux du texte public destiné à l'édition ? Ou les *Observations* suffisaient-elles à qualifier leur auteur non comme homme à projet mais comme spécialiste détenteur de secrets, expert d'un espace quasi inconnu ?

Finalement Flachat ramène à Saint-Chamond procédés et artistes qui lui permettent de développer sa manufacture de colorants⁷⁴. Avec la publication des *Observations*, une dizaine d'années après son retour en France, Flachat donne une honorable publicité à son entreprise de Saint-Chamond sans finalement livrer les secrets de son voyage dans l'Orient de l'Europe. Sans doute le récit des aventures hongroises pouvait-il faire vendre ses produits, assurer sa notoriété de patriote technologue et encourager d'autres vocations viatiques dans le contexte de la « Grande Alliance » entre la France et la monarchie des Habsbourg et d'un traité de commerce toujours à venir.

Atelier à distiller le raki, in : Jean-Claude Flachat, *Observations sur le commerce et les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique, et même des Indes Orientales*, Lyon, Jacquenod père et Rusand, 1766, tome 1, p. 226.

⁷⁴ L. HILAIRE-PEREZ, *Cultures techniques*.

A visszanyert könyvtár

A Széll Farkas-gyűjtemény feldolgozásának lehetőségei a 21. században

2013–2014 folyamán nagy mennyiségű, egyetlen gyűjtemény részét képező régi magyarországi nyomtatvány vált elérhetővé a Google-könyvtár online felületén. A digitalizált kötetek első lapjainak valamelyikén kivétel nélkül ott látható a „Knihovna Kubelíkova–Szélllova” pecsét, valamint sok esetben egy másik bélyegző is, melynek felirata: „Széll Farkas könyvtárából”. A 19. század egyik legjelentősebb magyar könyvgyűjtője, gyűjteményének összetétele és Prágába kerülésének története ma kevésbé ismert a kutatók előtt, s az állománynak mind ez ideig csupán részleges feltárása történt meg. A gyűjtemény, melyet ma a Prágai Nemzeti Könyvtár őriz, s melynek egy része egy nagyszabású digitalizációs projektnek köszönhetően ma már könnyen hozzáférhető a magyar kutatók számára is, egyedülálló, kiemelt fontosságú forrásul kínálkozik a 16–19. század művelődés-, könyv- és irodalomtörténetének kutatásához.

A gyűjteményt létrehozó Széll Farkas 1844-ben született Hódmezővásárhelyen. Nagypja, Széll György és édesapja, Sámuel református lelkészek voltak, édesanyja, Bessenyei Anna pedig az író Bessenyei György testvérének unokája. Széll Farkas ügyvédként, 1878-tól állami szolgálatba lépve bíróként tevékenykedett. 1891 és 1907 között a debreceni ítélőtábla tanácselnöke volt. Hivatali munkája mellett történeti, genealógiai és régészeti kutatásokat végzett, és ásatásokat irányított Közép- és Dél-Magyarországon. Tagja és elnöke volt több tudományos társaságnak. Verseket írt, melyeket folyóiratokban és egy gyűjteményes kötetben adott ki. Rendszeresen publikált művelődés-, nyelv- és irodalomtörténeti, régészeti vonatkozású tudományos dolgozatokat, továbbá kisebb terjedelmű monográfiákban feldolgozta a debreceni büntetőjogi hagyományok történetét. Történeti, irodalomtörténeti forrásokat gyűjtött és adott ki, melyek közül kiemelten fontosak például Csokonai, vagy anyai ági rokona, Bessenyei György hátrahagyott dokumentumai. Mindemellett egész életében szenvedélyesen gyűjtötte a régiségeket és a könyveket. Az ásatásokon talált leleteket és az általa vásárolt régi tárgyakat múzeumoknak ajánlotta fel, e tárgyak egy része ma a debreceni Déry Múzeumban található. Könyvtárában több mint 3000 kötet volt, közülük több ritka vagy egy-egy példányban fennmaradt nyomtatvány. E példányok adatait és az ezek tanulmányozása során tett megfigyeléseit rendszeresen publikálta könyv- és irodalomtörténeti folyóiratokban.

Széll Farkas 1907-ig Debrecenben, majd haláláig, 1909-ig Budapesten élt. Halála után a könyvgyűjteményt feltehetően felesége, Vály Mária (Szeged, 1850–Opatija, 1924) örökölte, haláláig az ő birtokában volt. A házaspárnak nem született saját gyermeke, de 1881-ben örökbe fogadták Széll Farkas unokahúgát. Széll Marianne (1880?–1940?) édesapja Széll Lajos (1851–1881), Budapest helyettes főorvosa volt, édesanyja a feltehetően lengyel származású színésznő, operaénekes Laborszky Anna (1858–?). Széll Farkas és felesége saját lányuként nevelték Marianne-t, aki 1898-ban feleségül ment gróf Csáky Kálmánhoz. A házasság azonban nem tartott sokáig, egy újabb szerelem vetett véget neki. Az 1900-ban első alkalommal Magyarországon turnézó cseh hegedűművész, Jan Kubelík debreceni koncertje alkalmával találkozott Csáky-Széll grófnővel, aki maga is jó hegedűs volt. Saját bevallása szerint első alkalommal beleszeretett, és a grófnő válása után, 1903-ban összeházasodtak.¹ A fiatal pár Csehországban telepedett le, eleinte a Býchoryban található kastélyukban éltek, de gyakran tettek hosszú utazásokat Európában, Amerikában és Ausztráliában. Később több palotát, házat is vásároltak, Býchoryban, a mai szlovákiai Piešťanyban és a horvát tengerparton, Opatijában. Nyolc gyermekük közül heten

¹ Lásd erről: *Kubelík János*, Vasárnapi Ujság, 1900. január 7., 10–11; *Kubelík's Marriage*, The Argus (Melbourne), Saturday 10 October 1903, 5. Jan Kubelík életrajzához lásd: Miroslav VILÍMEC, *Velký český houslista a skladatel Jan Kubelík* <<http://operaplus.cz/velky-cesky-houslista-a-skladatel-jan-kubelik-1/>> [2016. április 28.]

érték meg a felnőttkort, mindannyian zenei pályára léptek, Rafael Kubelík világszerte ismert karmester lett. Feltehetően 1924-ben, Csáky-Széll Marianne nevelőanyjának halála után került birtokukba Széll Farkas könyvgyűjteménye. A család néhány évvel később, minden bizonnyal anyagi okokból úgy döntött, megvált az értékes gyűjteménytől. Széll-Kubelík Marianne 1928-ban adta át a Széll-könyvtárat a cseh Kulturális és Népművelésügyi Minisztériumnak.² A kéziratok köteteket, kódexeket, nyomtatványokat a minisztériumból 1932-ben átvitték az akkori Állami és Egyetemi Könyvtárba.

A magyarországi művelődés-, könyv- és irodalomtörténet szempontjából rendkívül fontos gyűjtemény értéke korábban sem volt ismeretlen a magyar kutatók előtt. Klaniczay Tibor az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiben számolt be arról a kutatásútjáról, melynek során Prágában áttekintette az akkor még az egyetemi könyvtárban őrzött Széll-gyűjtemény kéziratok anyagát is. Célkitűzéseit, eredményeit a következőképpen összegzi: „A Magyar Tudományos Akadémia jóvoltából 1954 őszén alkalmam volt kéthónapos tanulmányút keretében számba venni a Csehszlovákia könyvtáraiban és levéltáraiban őrzött, ismert, illetve ismeretlen magyar nyelvű verses kéziratokat, kéziratok énekeskönyveket. Ezt a munkát a Régi Magyar Költők Tára folytatásának munkálatai tették szükségessé, akárcsak egy évvel ezelőtt a hasonló jellegű romániai anyaggyűjtést. Csehszlovákia közgyűjteményeiben részben a kutatás által már eddig is felhasznált, vagy említett kéziratokat kellett újra megkeresnem, részben pedig új verses kéziratok felkutatására kellett törekednem. Ez a munka itt is eredményes volt: a legtöbb már említett kéziratot vagy sikerült megtalálnom, vagy pontosan meg tudtam állapítani, mi lett a sorsa; új, teljesen ismeretlen verskéziratot pedig mintegy 50-et találtam.”³ Klaniczay áttekintette a Széll-gyűjtemény kéziratok anyagát vagy annak egy részét is, és részletes leírást készített húsz olyan kézirat kötetéről, melyekben régi magyar versek találhatók.⁴ A kéziratok egyrészt családi örökségként maradtak Széll Farkasra, így például apja és nagyapja énekgyűjteményei, másrészt különböző gyűjteményekből szedte össze, vásárolta meg őket. A verses műveknek, énekeknek nemcsak a lejegyzői, hanem a szerzői között is nagy számban vannak debreceni kötődésű személyek, sok esetben a Református Kollégium volt diákjai, így például Csokonai, vagy a költő egykori tanára, Kovács József. Vári Szabó Sámuel dalgyűjteményében Petőfi néhány korai versét is lejegyezte. A kéziratok munkák egy részének további másolatai is ismertek, de nagyobbik részüknek csak a Széll-gyűjteményben lévő változata maradt fenn. Tudomásunk szerint ilyen például Kazinczy Gábor jegyzetkönyve, melynek címlapján a „Selectae variorum auctorum sententiae, et quaedam ex iisdem notata per Gábrielem Kazinczy Anno 1825. 13 oct.” cím olvasható, és amelyben az idézeteken kívül latin és magyar nyelvű alkalmi versek szövege található. Figyelemre érdemes továbbá egy 18. századi, feltehetően erdélyi eredetű énekgyűjtemény, és benne Aranka György és Teleki József verses levelezése.

A Klaniczaynál közölt adatok később beépültek a kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények Stoll Béla által összeállított bibliográfiájába.⁵ Stoll ellenőrizte és javította a Klaniczay által néhol pontatlanul közölt bibliográfiai adatokat, és részletesebb tartalmi kimutatást készített a húsz kézirat kötetéről, valamint a Széll-gyűjteménynek már korábban ismert, egyik legértékesebb darabjáról. Ez utóbbi az 1630-as évekre datált, úgynevezett Széll Farkas-kódex, melyben Istvánfi Pál *Volter és Grizeldiszen* kívül további öt széphistória szövegét jegyezte fel az

² Vö. Dagmar KUKUČOVÁ, Julius BREDÁR, *Oddělení 66 – Knihovna Kubelíkova (Szélllova) = Rukověť tištěných knihovních fondů Národní knihovny České republiky od prvních do konce 19. století*, ed. Vlasta FALTYSOVÁ, Národní knihovna České republiky, Praha, 2006, 156–157. Ugyanez a közlemény változatlan formában: D. KUKUČOVÁ, J. BREDÁR, *Abteilung 66 – Bibliothek Kubelík (Széll) = Handbuch deutscher historischer buchbestände in Europa*, Band 1.1, *Tschechische Republik, Prag*, Teil 1, bearb. von Vlasta FALTYSOVÁ, Pavel POHLEI, red. Claudia BLUM, Hildesheim–Zürich–New York, Olms–Weidmann, 1999, 137–138.

³ KLANICZAY Tibor, *Magyar nyelvű verses kéziratok Csehszlovákia könyvtáraiban és levéltáraiban*, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, VII(1954), 3–4, Budapest, MTA, 1955, 429.

⁴ *Uo.*, 433–436.

⁵ *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, szerk. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2003.

ismeretlen másoló. A Klaniczay és Stoll által regisztrált kéziratok ének- és versanyagának egy része bekerült az utóbbi évtizedekben megjelent különböző gyűjteményes és kritikai kiadásokba, de feltehetően vannak bennük olyan darabok, amelyek mind ez ideig nem kaptak elegendő figyelmet.⁶

Az állomány anyagának egy részéről Klaniczay kezdeményezésére az 1960-as években mikrofilm-másolatok készültek, melyek az MTA Könyvtárában találhatók. Az 1950-es, 60-as, 70-es években részben a mikrofilmek alapján, részben prágai kutatóutak alkalmával megindult az eredeti kéziratok és kötetek tanulmányozása. A 60-as években Borsa Gedeon, majd Wix Györgyné kutatott a Széll-gyűjteményben, akik a régi magyar nyomtatványok egyes darabjait tanulmányozták.⁷ Később, 1975-ben Szilágyi Ferenc közölt újabb adatokat a Széll-könyvtár kéziratosa és nyomtatott anyagáról.⁸ Közleményében megállapítja, hogy a gyűjtemény állományának felmérése és ismertetése „a XVIII. századi kutatások szempontjából [...] elodázhatatlan feladat”, valamint, hogy az „a XVIII. századi hazai történetre, különösen a debreceni Kollégium életére vonatkozóan tartalmaz értékes anyagot”. A gyűjtemény összetételét illetően felhívja a figyelmet arra, hogy „az egykorú kiadatlan, ismeretlen versek és prózai művek mellett több teológiai, protestáns egyháztörténeti mű található a kéziratok között” és „akad a gyűjteményben [...] XVIII–XIX. századi napló, útleírás, önéletrajz, levél is, amelyeknek már mint gyűjtő juthatott birtokába Széll Farkas”. Szilágyi a kéziratok részletes ismertetését más alkalomra hagyta; de tudomásunk szerint ezt később nem végezte el. Ebben a közleményében egy olyan kolligátumkötet leírását adja, mely egykor Csokonai tulajdonában volt, és a költő saját kezű bejegyzéseit tartalmazza. Korábbi szakirodalmi adatok alapján megemlíti továbbá egy Plinius-kötetet, amely szintén járhatott Csokonai kezében, de amelyet neki magának nem sikerült megtalálnia Prágában.

1975 után tudomásunk szerint csupán egyetlen prágai kézirat kapott komolyabb figyelmet a kutatás részéről. *A holmihoz tartozó darabok* címet viselő, XXII C72 jelzetszámon őrzött forrás Bessenyei *Holmijának* egy korai szövegváltozatát tartalmazza. A kéziratot, melyet a mű kritikai kiadását sajtó alá rendező Bíró Ferenc vetett össze a többi ismert *Holmi*-változattal, Széll Farkas saját bevallása szerint nem édesanyja révén örökölte, hanem egy „félreeső gyűjteményben” talált rá.⁹ Jóval később, egy más vonatkozású kutatás keretében Knapp Éva a Széll-gyűjtemény 19. századi állománya alapján gyűjtötte össze és adta közre a Berei Farkas András által kinyomtatott kiadványok ott őrzött példányainak adatait.¹⁰

Ahogy fentebb már említettük, Széll Farkas gyűjteménye ma a Prágai Nemzeti Könyvtárban található: 333 darab kéziratosa kötet a Kézirattárban a 22-vel kezdődő jelzeteken, a nyomtatványok a Bibliothek Kubelik (Széll) elnevezésű, 66-os számú szekrényben. Az újabb cseh szakirodalom megközelítőlegesen, feltehetően több helyütt pontatlan adatokat közöl a könyvtár állományáról.¹¹ Egy 2004-es kimutatás szerint a kéziratosa állományban 333 tétel található, filozófiai, történeti, politikai munkák, liturgikus szövegek, szépirodalmi művek, személyi, családi iratok. A rövid közlemény szerzője összesen 15 tétel adatait tüntette fel, melyek a következők

⁶ Vö. a Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi sorozatának közköltészeti forráskiadásait: *Közköltészet*, 1: *Mulattatók*, 2: *Társasági és lakodalmi költészet*, 3/A: *Történelem és társadalom*, 3/B: *Közerkölc és egyéni sors*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas–Editio princeps, 2000–2015.

⁷ BORSA Gedeon, *Régi magyarországi nyomtatványok a cseh- és morvaországi gyűjteményekben*, MKsz, 79(1963/4), 344–347; WIX GYÖRGYNÉ, *Egy XVIII. századi „Typographia privata”*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965–1966, Bp., 1965, 168–181.

⁸ SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai könyvtárának egy kötet a prágai Egyetemi Könyvtárban*, MKsz, 91(1975/2), 164–174.

⁹ Lásd erről: BESSENYEI György, *A holmi*, s. a. r. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, 23–25. Széll egyébként megjelenítette a *Holmi* egy másik szövegváltozatát, vö. BESSENYEI György, *A bihari remete vagy A világ így megyen, Holmi*, kiad. SZÉLL Farkas, Debreczen, 1894. Vö. továbbá SZILÁGYI Ferenc, *Bessenyei megtalált „Ósholmi”-ja*, ItK, 1990/2, 256–271.

¹⁰ Vö. KNAPP Éva, „*A Lói Tanács Zabolázója*”, 2, *Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2007.

¹¹ Vö. *Průvodce po rukopisných fondech v České republice: Díl IV. Rukopisné fondy centrálních a církevních knihoven v České republice*. red. Marie TOŠNEROVÁ, Praha, 2004, 139–140; KUKUČOVÁ, BREDÁR, i. m.

(a bibliográfiai adatokat a közleményhez képest rövidítve adjuk meg, az egyes tételek végén a jelzetszámok olvashatók):

- *Sermones de tempore quadragesimali*, 14. század közepe, pergamen, 34 ff. (XXII C49)
- *Historiás énekek*, 1572, papír, 152 pp. (XXII C11)
- *Vera et deducta descriptio criminalium processum et secuti supplicii in tres reos Hungariae comites Franc. de Nadasd, Petrum de Zrin, Frac. Christ. Frangepány, 1680, latin (XXII B 11)*
- *Historia poetica seu Brevis affictorum apud gentiles deorum cognitio Debreceni...*, 1790–1791, latin (XXII C56)
- Miklós Sinai, *Diarium* (a végén könyvei listája), 1792–1801, magyar, latin (XXII A4)
- Joseph Török, *Bonaparte, heroicus Galliae civis...*, 1797, latin (XXII C40)
- Andrej Schmal, *Syllabus litteratorum Thurocziensium...*, 1755 (másolat 1798-ból), latin, cseh, (XXII B16)
- György Bessenyei, *A társaságnak eredete és országlása*, 1825 (XXII C17)
- Mihály Csokonai Vitéz, *A' Magyar-ország Polgári Historiájára való Lexiconna...*, 1829, magyar, latin (XXII C52) [Budai Ferenc, 1804–1805]
- István Gáti, *A természet historiája, melyben az ásványoknak, plántáknak és állatoknak Három világát...*, Pozsonyban, 1795 (másolat 1844-ből), magyar (XXII C25)
- Imre Vachott, *Sorsjáték*, 1844, magyar (XXII B26)
- János Arany, *Toldi* (autográf), 1847 (XXII D62)
- György Bessenyei, *Toldalék Magyar Országnek törvényes állásához...*, 1804 (19. századi másolat) (XXII B9)
- Ézsaiás Budai, *Magyarország históriája*, 1805–1812 (19. századi másolat) (XXII C26)
- István Széchenyi, *Stadium*, az 1833-as kiadás másolata (XXII B5)
- Gyula Sárosi, *Arany Trombita*, 19. század közepe (XXII B10)

A 15 tétel közül a *Historiás énekek* címet viselő kötet feltehetően azonos a Széll Farkas-kódexszel. A *Vera et deducta descriptio...* című forrás az azonos című, 1671-ben Bécsben megjelent munka bővített változata, melynek egy további másolata megtalálható Bél Mátyás gyűjteményében, valamint a Klimó Könyvtár kéziratárában (ms. 382).¹² A lista tartalmaz továbbá több olyan kéziratot, melyek nyomtatásban napvilágot látott verses, drámai és prózai munkák másolatai. Feltűnik továbbá Arany János *Toldi*-jának egy állítólagos autográf változata; erről a prágai kollégák segítségével már sikerült kideríteni, hogy nem Arany kézírása, és nem a Toldi-szövege, de az igazi szerző és a mű azonosítása még várat magára.¹³ Ez a téves adat maga után vonja a feltételezést, miszerint a rövid listában lehetnek további hibák, tévedések is. Köztudott, hogy *A Magyarország Polgári Históriajára való Lexiconna* című munka szerzője nem Csokonai, hanem Budai Ferenc, így minden bizonnyal ez az adat is korrigálandó. Ez alapján nyilvánvaló, hogy az e listában felsorolt kéziratok kötetek a gyűjtemény többi, hasonló dokumentumával együtt részletes vizsgálatra várnak, hogy felmérhetővé váljon valós értékük, és kijelölhető legyen helyük és jelentőségük a 16–19. századi magyarországi irodalom- és művelődéstörténet forrásai között.

¹² *Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus liceum könyvtárában (Katalógus) – Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*, összeállította – composuit TÓTH Gergely, Bp., OSZK–Gondolat, 2006, 89; *A pécsi püspöki könyvtár (Klimó Könyvtár) Kézirattára*, 71.

<http://www.lib.ptt.hu/tgyo/system/files/Kezirattar_katalogus.pdf> [2016. április 28.]

¹³ Itt szeretném megköszönni Marek Jindřichnek, a prágai *Národní knihovna* munkatársának a Széll-gyűjteményre vonatkozó cseh szakirodalom összegyűjtésében és az állítólagos Arany-kézirat rendelkezésünkre bocsátásában, valamint Korompay Jánosnak és Csörsz Rumen Istvánnak a kézirat vizsgálatában nyújtott szíves segítségét.

Sajnálatos tény, hogy ez idáig mind a gyűjtemény kéziratos anyagát, mind a régi nyomtatványok vizsgálatát illetően csupán részeredmények születtek.¹⁴ Sem magyar, sem cseh vagy más nyelven nem készült, nem jelent meg a Széll Farkas-könyvtár katalógusa, mely a kutatás alapvető segédletül szolgálna. Ezt a feladatot, a Kubelík–Széll-gyűjtemény teljes katalógusának összeállítását a lehető leghamarabb elvégzendő feladatnak tartjuk. A kéziratos kötetek katalógizálása a 333 tétel egyenkénti, alapos vizsgálata, részletes leírása révén végezhető el. A 2000-es években elérhetővé vált újfajta segédeszközök, elsősorban az interneten elérhető elektronikus könyvtári katalógusok nagyban megkönnyítik a régi nyomtatványok katalógusának összeállítását. A könyvtár honlapján található adatbázisban (aleph.nkp.cz/cze/stt) a 'Kubelíkova' kulcsszóra rákeresve listába rendezve kapjuk meg, ha a gyűjtemény összes kötetének adatait nem is, de legalább 1797 tételt. A nyomtatványok közül 21 darab a 16. században, 179 darab a 17. században, 1528 darab a 18. században jelent meg, 69 darab pedig 1800 után.¹⁵ A 19. és 20. századi kiadványokat nem lehet ilyen egyszerűen egybegyűjteni. Ezek eléréséhez a nagykönyvtári állomány elektronikus adatbázisában egy másik keresési módszert választva, annak a szekrénynek a sorszáma alapján tudja kilistázni a program a köteteket, amelyen azok a könyvtárban megtalálhatók, tehát a Széll-gyűjtemény esetében a 66-os számú szekrényre kell rákeresni.

Néhány évvel ezelőtt lezajlott továbbá egy olyan projekt, amely lehetővé teszi, hogy ne is elégedjünk meg csupán a Széll-gyűjtemény katalógusának összeállításával. A projekt eredményeként lehetőségünk van saját, személyes könyvtárba rendezni az egykor Széll Farkas könyvtárban található kötetek jó részének digitális változatát, vagy akár egyetlen online adatbázisba vagy korpuszba rendezhetjük a kötetekre vonatkozó adatokat, sőt azok teljes szövegét. Az *Information Systems to Make Accessible Libraries of Leading Personalities as a Part of the National Cultural Heritage* című nagyobb vállalkozás keretében valósult meg az a digitalizálási projekt, amely a jelentős cseh személyiségek könyvtárainak online formában való közzétételét célozta meg. A prágai Károly Egyetem Informatikai és Könyvtártudományi Tanszékén 2007 és 2009 között lezajlott munkálatokat a cseh kulturális minisztérium finanszírozta. A projekt honlapján olvasható célkitűzésük a következő volt: „az érdeklődők széles körét kívánjuk tájékoztatni arról, mely jelentős cseh személyiségek könyvtárait őrzik könyvtári, múzeumi vagy magángyűjtemények. Ezek a könyvtárak magukban őrzik egykori tulajdonosaik életét és művét, részei a nemzeti kulturális örökségnek, amit meg kell őrizni és meg kell védeni”.¹⁶

A digitalizálási projekt eredményeként a Széll-gyűjtemény értékesebb része, a régi nyomtatványok állománya valódi közkinccsé vált, hiszen a kötetek több mint 70%-ának online, digitális verziója bárki számára, bármikor elérhető. Tudomásunk szerint ez a legnagyobb, valaha egybe tartozó, magyar vonatkozású gyűjtemény, mely nagy részben digitális feldolgozásra került. Emellett az Osztrák Nemzeti Könyvtár és egyes amerikai vagy brit egyetemi könyvtárak szintén nagy számú magyar vonatkozású 16–19. századi nyomtatvánnyal rendelkeznek, amelyek jó részét már beszkenelték, és digitálisan is elérhetővé tették. Sajnálatos, hogy ezekhez a kiváló kezdeményezésekhez a magyarországi könyvtárak elsősorban anyagi támogatás hiányában nem tudnak csatlakozni, régi nyomtatványok szisztematikus digitalizálásába eddig egyetlen nagyobb könyvtár sem fogott bele. Emiatt is jelentenek rendkívül értékes kutatási segédeszközt a külföldi könyvtárak által digitalizált és az interneten elérhetővé tett magyar vonatkozású, magyar, latin vagy német nyelvű könyvek és folyóiratok.

¹⁴ A *Régi magyarországi nyomtatványok*-sorozat köteteiben nem szerepel a Széll-gyűjtemény állományának példányaira vonatkozó összes adat, s a példányok lelőhelyének leírásából csak annyi derül ki, hogy azok a prágai Nemzeti Könyvtárban vannak, Széll Farkas személyére utaló adatot nem találunk. A Széll-könyvtár egyik darabja Bartha Boldizsár *Rövid chronica* című munkája, mely az RMNy-ben 3272-es számmal szerepel, de a fennmaradt példányok lelőhelyei között Prágát nem sorolták fel. Vö. *Régi magyarországi nyomtatványok, 1656–1670*, szerk. HELTAI János, PAVERCSIK Ilona, PERGER Péter, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai, 2012, 611–612.

¹⁵ A vonatkozó cseh szakirodalomban ettől eltérő adatok szerepelnek, vö. KUKUČOVÁ, BREDÁR, *Oddělení 66...*, i. m., 156.

¹⁶ Lásd: <<http://www.osobniknihovny.cz/detail.do?articleId=1131>> [2016. április 28.]

A Széll-gyűjtemény köteteinek elektronikus katalógusát lapozgatva első pillantásra is jól látszik, hogy a szenvedélyes gyűjtő egykori könyvtára egyaránt tartalmaz szépirodalmi és tudományos munkákat, valamint folyóiratokat és ponyvanyomtatványokat, melyek nagy része hungarológiai vonatkozású. A tervezett katalógus összeállítása során természetesen egyenként kell kézbe venni a köteteket, s mindazok esetében, amelyeknek készült digitalizált változata, ez elektronikusan is elvégezhető. A munkálatok során egyrészt ellenőrizni kell, hogy a prágai Nemzeti Könyvtár online katalógusában feltüntetett bibliográfiai leírások pontosak-e, vagy tartalmazznak téves adatokat, másrészt rögzíteni kell a kötetekben található tulajdonosi, olvasói bejegyzéseket is.¹⁷ Bizonyos például, hogy téves az a kérdőjeles évszám, mely az elektronikus katalógusban *A Mi Urunk Iesus Christusnak Ui Testamentoma* című nyomtatvány kiadási dátumaként van feltüntetve: ez a tétel ugyanis nem a vizsolyi biblia, hanem Bél Mátyás 1726. vagy 1727. évi, lipcsei Újszövetség-kiadásának egy példánya.¹⁸ A tulajdonosi, olvasói bejegyzések feldolgozása számos új művelődés-, irodalom- és esztétörténeti adattal gazdagíthatja tudásunkat, és lehetőséget biztosít a szakirodalomban olvasható tévedések helyreigazítására is. A digitalizált kötetek között ott van például Plinius *Panegyricusa* 1756-os debreceni kiadásának az a példánya is, melyet Szilágyi Ferenc annak idején nem talált meg, és amelyről Barcsa János 1908-ban azt írta, hogy hátsó lapján a gyermek Csokonai aláírása látható. A kötetet fellapozva azonban kiderül, hogy a hátsó lapon lévő bejegyzések egyike sem azonosítható Csokonai aláírásaként.¹⁹

Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi Osztályon 2016-ban új kezdeményezésbe fogtunk. A Széll Farkas-gyűjtemény digitális változatát felhasználva megkezdődött egy online adatbázis és szövegtörzs összeállítása. E munka első fázisában egy fordításirodalmi törzs készül el, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a 18. századi magyarországi fordításirodalom egyelőre jórészt feltáratlan, a korszak kutatói részéről mind ez idáig csak kisebb részterületek kapták meg az őket megillető figyelmet, és az e területekre vonatkozó szakirodalom adatai is sok tekintetben további árnyalásra, frissítésre szorulnak. Az elvégzendő feladatok körébe egyaránt beletartozik a vizsgálatba bevonandó szövegek feltárása és összegyűjtése, valamint azok rendszerezése, komparatív vizsgálata és az adatok átfogó értékelése. A 2016. év végéig egy erre a célra készülő honlapon legalább száz kötet szövegének közzétételét tervezzük. Munkánkhoz a Széll-gyűjtemény digitális kötetei szolgálnak alapul, ezek képanyagát alakítjuk át a weben megjeleníthető szöveges formátumba. Tervezzük továbbá a fordítások alapjául szolgáló eredeti művek közzétételét is szöveges vagy pdf formátumban. A fordításirodalmi adatbázis kiépítése mellett további cél lehet a Széll-gyűjtemény összes digitalizált kötete szövegének adatbázisba rendezése.

A szövegtörzs összeállítása lehetőséget biztosít nagy mennyiségű adat együttes kezelésére. Az efféle alkalmazások közül különösen látványos eredményeket hozhatnak egyes szövegek, kisebb vagy akár egészen nagy szövegcsoporthoz szókészletének konkordanciavizsgálatai. A statisztikai elemzések nagy mennyiségű adattal, új szempontokkal gazdagítják egy-egy műnek, de akár hosszabb korszakok irodalmi termése összességének tanulmányozását is. Általuk nemcsak egyes szerzők nyelvhasználata, stílusa, műveltsége válik nagy biztonsággal elemezhetővé, de szemünk elé tárulnak hosszabb hatótávú folyamatok, nagyobb időbeli, térbeli kiterjedésű jelenségek is. Egy-egy szerző szókészletének önálló, illetve összehasonlító vizsgálata akár megfejthetetlennek tűnő rejtélyek megoldásához is elvezethet: elképzelhető, hogy mai tudásunk szerint ismeretlen szerzőségű, vagy álnéven írt művek alkotói lépnek elő a névtelenség homályából, az álnév biztosította rejtekhelyről. A Google Bookson elérhető kötetek szövegén elvégezhető ke-

¹⁷ E bejegyzések összegyűjtésének, feldolgozásának fontosságáról lásd például MONOK István, *A magyarországi könyvtörténeti kutatásokról*, Iskolakultúra, 1998/1, 115.

¹⁸ Vö. SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás Újtestamentom-kiadásáról = Gesta typographorum*, szerk. BORSA Gedeon, VÁSÁRHELYI Judit, HAIMAN GYÖRGY, Bp., Borda Antikvárium, 1993, 119–134.

¹⁹ Itt szeretnék köszönetet mondani V. Ecsedy Juditnak, Csörsz Rumen Istvánnak és Debreczeni Attilának a nyomtatványok vizsgálatában nyújtott segítségükért.

resési eljárásokról már az eddigi tapasztalatok alapján is egyértelműen kijelenthető, hogy minden korábbi módszernél egyszerűbben elvégezhetők, és látványosabb eredményekkel szolgálnak. Így például a 2009 és 2015 között elkészült, összességében kb. 2500 oldalas, kétkötetes 18. századi bölcsészettudományi antológiában olvasható szövegek nagy részét olyan nyomtatványokból vagy kéziratokból vettük át, melyeknek korábban nem készült jegyzetelt kiadásuk. Ebből adódóan a jegyzetek összeállítása kiterjedt kutatómunkát igényelt, melynek során az interneten, és elsősorban a Google Books-adatbázisban lefuttatott kereséseknek köszönhetően számos esetben új, korábban ismeretlen adatokat tártunk fel.²⁰

Széll Farkas könyvtárát eddig kétszer veszítettük el és kétszer nyertük vissza. Először akkor vészett el, amikor Prágába került, noha ezt tarthatjuk nyereségnek is, amennyiben így nem esett áldozatául a magyarországi könyvtárak nagy részét a későbbiekben ért pusztulásnak. Részben visszanyertük a 20. század második felében, amikor a magyar kutatók megkezdték a gyűjtemény feltárását. Másodjára akkortájt vesztettük el, amikor elmentek azok a kollégák, akik – noha tisztában voltak a gyűjtemény értékével, a feltáró munka folytatásának szükségességével – ezt a munkát lehetőségek híján nem tudták véghezvinni. De néhány éve újra visszanyertük, amikor a csehországi kulturális örökségvédelem elég fontosnak ítélte ahhoz, hogy esetében is a digitális állományvédelem mellett döntsön. Zárásul idekíváncozik egy párhuzamos történet. 1995-ben Benyovszky Móric elhivatott kutatója, Cséke Zsolt Madagaszkárra utazott, és emlékművet állított a híres magyar feltételezett sírjának helyén. Amikor tizenöt évvel később, 2010-ben újra lehetősége nyílt odautazni, megdöbbenve látta, hogy az emlékművön már egy szlovák tábla hirdeti, hogy itt nyugszik a szlovák Benyovszky Móric. Szlovákiában ugyanis az utóbbi években nagy kultusza van a híres utazónak, és a kormány erőteljesen támogatja a rá vonatkozó kutatásokat. Cséke Zsolt újra felerősített egy magyar, malgas és francia nyelvű táblát, de beszerzett helyben kapható piros, fehér és zöld festéket is, és az egész emlékművet három sávban lefestette.²¹

Úgy véljük, a csehekkel nem fogunk összeveszni Széll Farkas-könyvtárán, inkább örülhetünk, hogy annak állománya – legalábbis a régi nyomtatványok – újabban ilyen könnyen hozzáférhetők. De az semmiképp nem árt, ha minél többször adunk hangot annak, hogy tisztában vagyunk az értékével, igyekszünk folytatni az évtizedekkel ezelőtt abbamaradt munkálatokat, mert a gyűjtője szellemiségét őrző könyvtárat mi is a magunkénak érezzük.

²⁰ *Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok I–II*, szerk. TÜSKÉS Gábor, LENGYEL Réka, Bp., Kortárs, 2010, 2015.

²¹ Vö. <http://nol.hu/archivum/20120121-az_o_benyovszkyja-1295901> [2016. április 28.]

Bogyay, Borbándi, Molnár
Három hagyaték egy bajorországi magyar gyűjteményben

1.

A hungarikumok önmagukon túlmutató jelentést is hordoznak, gondozásuk nem merülhet ki a gyűjtésben és a raktározásban. Anyanyelvünk határain kívül, illetve onnan, nem magyar környezetből nézve hatványozottan fontos tudományos értékelésük, és eszményi esetben közzétételük. Ebből az elképzelésből alakult ki a kilencvenes évek folyamán az a baráti együttműködés, amely a Münchener Magyar Intézet (MMI) és jelen kötet ünnepeltje között azóta is töretlenül él. A szerencsés véletlen műveként könyvelhettük el, hogy 1999 kora nyarán jóformán egy időben nevezték ki Budapesten Monok Istvánt az Országos Széchényi Könyvtár élére, és kezdődött meg Münchenben az MMI bajor–magyar tudományos-kulturális intézetté való fejlesztése. Főigazgató úr azután 2002-től 2013-ig az egyetemen kívüli egyesületként, a Münchenben működő intézet kuratóriumának, 2015-től pedig a 2009-ben Regensburgba költöztetett, immár egyetemi Magyar Intézet tudományos tanácsának a tagja.¹ Időközönként ebben a tisztségében is értesülhetett arról az intézeti tevékenységről, amelynek elmúlt bő negyedszázadából az alábbiakban egy bizonyos vonulatot emelünk ki. A főszerepben három emigráns értelmiségi jelenik meg: Bogyay Tamás (Kőszeg, 1909–München, 1994), Borbándi Gyula (Budapest, 1919–Budapest, 2014) és Molnár József (Budapest, 1918–München, 2009) éltükben, és most már holtukban is alakítják az MMI arculatát. Szép és tanulságos üzenet húzódik meg jelképesen abban a körülményben, hogy az első intézetvezetővel a kilencvenes évek közepén meghonosult író–alkotó emigráns mintát a regensburgi átköltözés után immár ez a háromtagú csoport, az MMI hagyatéktárának *triász*a jegyzi.²

2.

Bogyay Tamás történész, művészettörténész, az MMI alapító igazgatója és élete végéig egyik fő irányítója,³ a kilencvenes évek elején átnyújtotta szakmai levelezésének néhány kötegét az intézetnek, amelyet egyik késői életútinterjújában hagyatékának leendő kezelőjeként nevezett meg.⁴ Könyv-, periodika-, fotó-, dia- és levelestárból, kéz- és gépiratokból, tudományos cikkgyűjteményből, valamint további csoportokból álló iratgyűjteményét halálának évében saját és családja kívánságát teljesítve kettéosztottuk. Tíz tematikai csoport, a különlenyomat-gyűjtemény egy része és főleg a német nyelvű könyvek Wehli Tünde közreműködésével a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetébe,⁵ a jóval terjedelmesebb, többi anyagot több száz tételre rúgó könyvtárrészeivel együtt az MMI-be került. A müncheni állag egy évvel később kiegészült Bogyay két legismertebb, az évek során többször megismételt szabad európás rádióműsorának, a „Kalendárium” és a „Történelmünk útja” 1981–1985, illetve az 1975–1980. évi adásainak gépiratmásolataival, amelyeket egykori rádiós munkatársnője, a 2015-ben elhunyt Farkas Marlene a SZER müncheni irattárának felszámolása során az eredeti átiratokról készített és

¹ A formailag kettévált, de továbbra is egyazon eszmei közegben működő müncheni és regensburgi Magyar Intézet honlapjai: <http://www.ungarisches-institut.de/> és <http://www.uni-regensburg.de/hungaricum-ungarisches-institut/> [mindkettő 2016. március 20.].

² A többi személyi hagyatékhoz lásd: Zsolt K. LENGYEL, *Hungarica–Bestände im Ungarischen Institut München*, = 19. *ABDOSD-Tagung: Budapest, 11.–14. Juni 1990: Referate und Beiträge*, Hg. Franz GÖRNER, Berlin, 1990, 52–62, valamint újabban az intézeti leltárat: <http://www.ungarisches-institut.de/sammlungen.html> [2016. március 23.].

³ BORBÁNDI Gyula, *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*, Bp., 1992, 60–61.

⁴ Televíziós interjú Bogyay Tamással: Budapest, 1988. augusztus 16, készítette SZÉNÁSI Sándor, MAROSI Ernő, LACZKÓ Ibolya, *Ars Hungarica*, 22(1994), 273.

⁵ A hagyaték átvételének folyamatát vázolja: WEHLI Tünde, *Bogyay Tamás és Johannes Aquila*, *Ars Hungarica*, 38(2012), 341.

ezáltal megmentett az elkallódástól vagy megsemmisüléstől.⁶ A rádió bezárásakor Bogyay úgy vélte, hogy két sorozata már aligha gyűjthető össze hiánytalanul.⁷ Szerencsére tévedett. Így továbbra is érdemes mérlegelni könnyed stílusban és lényegre törő vonalvezetéssel megírt két fő publicisztikai művének a könyv alakú kiadását.

Az 1994-től állagmegóvási céllal raktározott müncheni hagyatékrész első körben 2000 és 2002 között, Bogyay saját irattározási szempontjainak figyelembevételével, Eva Frantz gyakor-nok segédkezésével rendszereztük, 2005 és 2007 között pedig több alcsoportjának számos da-rabját feldolgoztuk „Az újkori német–magyar tudományos kapcsolatok és hatásuk a politikai, gazdasági és társadalmi modernizációra” című, a Hamburgi Egyetem Hungarológiai Központja nevében Holger Fischer által szervezett kutatási terv keretében, illetve annak nyomán.⁸ A Hóman Bálint-tanítvány Deér József (1905–1972) és Bogyay 1945 utáni személyes kapcsola-tának feltérképezése a 2010. évi székesfehérvári Hóman Bálint-konferenciáig tovább gyarapí-totta ismereteinket a 20. századi magyar és közép-európai, illetve magyar–német tudománytör-ténet egyik kevésbé ismert fejezetéről.⁹

E munkálatoknak jóleső lökést adott 2009-ben a művészettörténész családjának újabb ado-mánya: Münchenben élő leánya, Pießkalla, született Bogyay Emese, valamint unokája, Michael Pießkalla mennyiségileg és minőségileg egyaránt jelentős fényképsorozatot juttattak a családi gyűjteményből – egyelőre letétként – az MMI Bogyay-hagyatékába: 248 családi és szakmai jellegű, zömmel fekete-fehér fényképet. A legkorábbi felvétel a kezdeti 1930-as évekből, a legkésőbbi az 1990-es évek elejéről származik. 2011-ben Uhri Nóra intézeti gyakornok vala-mennyit digitalizálta. Több tucat fölkerült már a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társu-lat, valamint az MTA Művészettörténeti Intézete által 2009. december 14-én, Budapesten ren-dezett Bogyay Tamás-emlékülés vetítőjére, majd meg is jelent az *Ars Hungarica* 2012. évi, Bogyay-centenárium emlékszámban.¹⁰ Az egész új fotócsoport leltározása és raktári besoro-lása azonban még hátravan.

A 2009-es esztendő azért is bizonyult egyfajta mérőöldkőnek a müncheni Bogyay-hagyaték számára, mivel azon a nyáron, az MMI regensburgi átköltözését megelőző hetekben, megálla-podtunk az öreg Bogyay Tamást Budapesten rendszeresen vendéglátó Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetével, hogy közös erőfeszítéssel igyekszünk a Münchenben és a Budapesten őrzött hagyatékot lépésről lépésre a magyar és a nemzetközi kutatás számára hozzáférhetővé tenni. Első nagyobb ütemű lépésként megkezdtük a müncheni könyvtári külön-gyűjtemény művészettörténeti jelentőségű képanyagának digitalizálását. A budapesti partnerin-tézményben Beke László és Sisa József igazgatókkal, valamint Wehli Tünde hagyatékkezelői utódjával, Havasi Krisztina tudományos munkatárssal egyetértettünk – és egyetértünk – abban, hogy a digitalizált tételek katalógusának előbb vagy utóbb a világhálón is a helye. Azokban a hetekben leltároztuk a régi münchen-schwabingi irodáiból kiköltöző, könyveit meg iratait dobozoló MMI-ben a Bogyay-hagyatékot, amelynek így kialakult az intézet immár regensburgi

⁶ Farkas Marlene különleges érdeme, hogy a „Történelmünk útja” 46. adásának elveszett gépiratát a műsor hangfelvéte-lének szalagjával pótolta: Müncheni Magyar Intézet, Regensburg, Könyvtár, különgyűjtemények [a továbbiakban: MMI Kvt], Bogyay Tamás hagyatéka, 162–171.

⁷ Zsolt K. LENGYEL, *Umwege eines Gelehrtenlebens: Aus der Biographie Thomas von Bogyays (1909–1994)*, Ungarn-Jahrbuch, 27(2004), 93.

⁸ Uo.; Uő, *Thomas von Bogyays Hungarologie im Exil 1945–1994. Reichweite und Wirkungen: Eine Fallstudie über grenzüberschreitende Wissensvermittlung zwischen Deutschland und Ungarn = Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung: Das deutsch-ungarische Beispiel*, Hg. Holger FISCHER, Mirja JUELICH, München, 2005, 483–565. Az utóbbi tanulmány rövidített, magyar nyelvű változata: Uő, *Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékeny-sége az emigrációban*, *Ars Hungarica*, 35(2007/1)118–172.

⁹ K. LENGYEL Zsolt, *Emigráns magyar tudománypolitika Bogyay Tamás és Deér József levelezésének a tükrében = Tör-téneti áttértelezés: Hóman Bálint, a történész és a politikus*, szerk. UJVÁRY Gábor, Bp., 2011, 229–244.

¹⁰ K. LENGYEL Zsolt, „Annyi bizonyos, a tudósok nem rohamcsapat, de a jövőnek mégis ők dolgoznak”: Pillanat- és hely-zetképek Bogyay Tamás életútjáról, *Ars Hungarica*, 38(2012), 308–327.

helyszínén érvényes, 186 egységre bontott raktári rendje, mintegy 21 folyóméter terjedelemben.¹¹

2015 tavaszán befejeződött a Bogyay-hagyaték 2009 nyarán Budapestre kölcsönzött, válogatott négy raktári fotóegységének,¹² összesen 1944 darab pozitív és negatív, üvegnegatív és képeslap digitalizálása. Havasi Krisztina ebből a gyűjteményi részlegről is kiválogatott számos fényképet az *Ars Hungarica* Bogyay Tamás emlékére kiadott 2012-es évfolyamába.¹³ A nem túl távoli jövőben ennek a fotóanyagnak a katalógusát illenék megjeleníteni a világhálón. Eközben érdemes folytatnunk ezt az intézetközi munkatervet a Regensburgban őrzött Bogyay-hagyaték másik nagy mennyiségű képanyagával, a diákkal.¹⁴ Ugyanakkor továbbra is hasznosnak ígérkezik az a feladat, amelyben 1994-ben, a müncheni hagyaték elosztásakor, elvileg megállapodtunk Wehli Tündével: a bajorországi és a magyarországi hagyaték rész virtuális egyesítése egy – lehetőleg nyilvánosan is – hozzáférhető összesítő katalógus révén.¹⁵ Becses feladatnak ígérkezik a magyar és a nemzetközi levelezés digitalizálása is, illetve további elemzése szerzők és tartalmi súlypontok szerint.¹⁶

3.

Borbándi Gyula közíró, történész, szerkesztő, 1942-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem államtudományi doktora, 1941–1949 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tisztviselője, a Nemzeti Parasztpárt tagja. 1949-ben emigrált. 1951-től 1984-ig a müncheni Szabad Európa Rádió munkatársa, 1979-től a magyar osztály helyettes igazgatója, 1950-től a *Látóhatár*, a későbbi *Új Látóhatár* főmunkatársa, majd utóbbi főszerkesztője a lap 1989. évi megszűnéséig.¹⁷ Az MMI-vel a nyolcvanas évek közepén került egyre közelebbi kapcsolatba. Az *Új Látóhatár* utolsó két évében az intézetben tartotta szerkesztőségi üléseit.

A Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság 2006-ban a magyar emigráció történetének és irodalmának feltárásáért, valamint évtizedes szerkesztői munkájáért a Lotz János-emlékéremmel tüntette ki.¹⁸ Többezres nagyságrendű könyvtárának körülbelül háromnegyedét és iratgyűjteményének legjavát négy évvel halála előtt maga adományozta az MMI-nek, mielőtt Münchenből Budapestre költözött. A 2010 szeptemberében Regensburgba szállított anyag rendszerezését és katalógizálását, valamint tudományos feldolgozását Baumgartner Bernadette, az OSZK munkatársnője 2012-től végzi – előbb Klebelsberg-ösztöndíjasként, 2015-től a Balassi Intézet pályázatán nyertes vendégkutatóként.¹⁹

A hagyaték legértékesebb része a levelezés. Enyhe túlzással állítható, hogy Borbándi rádió- és folyóirat-szerkesztőként jóformán az egész magyar emigrációval levelezett, mégpedig folyamatosan. Emigrációjának kezdetétől, 1949-től 2006-ig több ezer levelet gyűjtött évenként

¹¹ *Der Nachlass von Thomas von Bogyay in der Regensburger Bibliothek des Ungarischen Instituts München*, zusammengest. von Zsolt K. LENGYEL, <http://www.ungarisches-institut.de/images/content/projekte/bogyay/bogyay_tamas.pdf> [2016. március 18.].

¹² MMI Kvt Bogyay Tamás hagyatéka, 15, 16, 17, 18.

¹³ HAVASI Krisztina, *Árpád-kori építészeti emlékek kutatása az 1930–1940-es években: Bogyay Tamás és Csemegi József munkássága levelezésük (1939–1950) tükrében*, I, *Ars Hungarica*, 38(2012), 391–435.

¹⁴ MMI Kvt Bogyay Tamás hagyatéka, 20–47. WEHLI, 5. jegyzetben *i. m.*, 341: vélhetően félreértésből állítja, hogy a „fénykép- és iratgyűjtemény teljes egészében elkallódott” a Bogyay-hagyaték rész 1994-es Budapestre szállításakor.

¹⁵ WEHLI, 5. jegyzetben *i. m.*, 341.

¹⁶ WEHLI, 5. jegyzetben *i. m.*, 341: valószínűleg azt is félreértésből írja, hogy a „kéziratos hagyaték feldolgozása várat magára”, hiszen ez már jó ideje zajlik, sőt, megtörtént az idézett mondatot közlő folyóirat ugyanazon évfolyamában is: HAVASI, *i. m.*; K. LENGYEL, „*Annyi bizonyos ...*”, *i. m.* A Bogyay-hagyaték korábbi feldolgozásait lásd a 7., 8. és 9. jegyzetben.

¹⁷ Saját életrajzának épp olyan hiteles, mint szenvtelen összefoglalója: BORBÁNDI, *Nyugati magyar irodalmi lexikon...*, *i. m.*, 62.

¹⁸ <<http://hungarologia.net/about-iahs/prizes-and-awards-of-the-international-association-of-hungarian-studies/the-janos-lotz-medallion/>> [2016. március 20.].

¹⁹ A Borbándi-hagyaték feldolgozásának előmunkálatairól és kezdeti szakaszáról: BAUMGARTNER Bernadette, *Néhány találkozás margójára* = „... elvégeztem, amire elrendeltem”: *Emlékek Borbándi Gyuláról*, szerk. SZEREDI Pál, Pilisszentkereszt, 2014, 119–121; UÖ, *Borbándi Gyula hagyatéka a Müncheni Magyar Intézetben* = *Magyar Látóhatár: Borbándi Gyula emlékkönyv*, szerk. ALEXA Károly, Lakitelek, 2015, 215–222.

irattartókba, ezek között nem keveset saját tollából, másolatban. A későbbi keltezésük a 2010. évi budapesti hazaköltözésekor kötött szóbeli megállapodás szerint egyelőre magántulajdonában maradtak. Amint az előbb bemutatott Bogyayét és az alább szóba hozandó Molnár Józsefét, úgy Borbándi levelezését is a szakmai, illetve közéleti ügyek hatották át. Úgy tűnik, mindhárom alkotó emigráns csak hivatásának élt; magánéletükről alig akadt levélbeli közölnivalójuk.

Borbándi a maga legfontosabb közügyeinek könyveket, könyvfejezeteket is szentelt: az emigráció életrajzának, így a magyar menekültek kezdeti politikai útkeresésének, valamint a Szabad Európa Rádió és az *Új Látóhatár* történetének.²⁰

A politikai szervezkedés igénye az emigráció első szakaszában parasztpárti vonalon ragadható meg mindaddig, amíg a levelezőtársakkal, például Kovács Imrével (1913–1980) együtt bízott abban, hogy a magyarországi politikai viszonyok megváltozásával hazatérhetnek a számkivetésből és közösen folytathatják a kommunista hatalomátvitelkor abbahagyott munkájukat. Az 1956-os forradalom leverésével ez a reménysugár kihuny.

A Borbándi-levelezésből kirajzolódnak az *Új Látóhatár* történetének publikálatlan részletei is, például a kezdeti korszak szerkesztőségi vitái, amelyek belső szakításhoz és a – folyóirat közismert neve alatt – az 1958-as újrainduláshoz vezettek. E témakörrel kapcsolatban mások mellett Határ Győző (1914–2006), Szabó Zoltán (1912–1984) és Sztáray Zoltán (1918–2011) voltak a postai viszontküldemények szerzői. Tartalmilag idecsatolandó a hagyaték „Látóhatár – Új Látóhatár” alegysége, amely elsősorban a közlésre elfogadott, avagy elutasított kéziratokat, az előfizetők névsorát és a folyóirattal kapcsolatos újságcikkeket tartalmazza. Mindez a Molnár József hagyatékában található, hasonló műfajú és tematikájú anyagokkal együtt valóságos folyóirat-történeti forrástárrá terebélyesedik.

A harmadik megemlíthető közéleti téma jelentőségét a levelezés azon 1957. évi darabjai példázzák, amelyek a Szabad Európa Rádió felelősségét tárgyalják az 1956-os forradalom kibontakozásának és bukásának függvényében. Borbándit és Molnárt öregkorukban, az 50. évforduló alkalmából is foglalkoztatta ez a probléma.²¹

A SZER, csakúgy, mint az *Új Látóhatár* és a magyar emigráció, mind az időrendi bontású levelezésben, mind külön tematikus alegységként meghatározó súllyal van jelen Borbándi 20 folyóméternyi, 13 tárgykörbe osztott és 170 levéltári dobozba, illetve raktári egységbe rendezett irathagyatékában.²² Baumgartner Bernadette vendégkutató a levelek feldolgozása során eddig több mint 8000 ezer darabnak a legfontosabb adatait vette egyelőre belső nyilvántartásba, az 1980-as évvel bezáróan. Florian Bucher, az intézet egyetemi gyakornoka e munkálattal párhuzamosan végzi a levelek digitalizálását, ami előbb-utóbb lehetővé teheti legalább a világhálós közlést.

4.

A 20. századi magyar irodalmi élet és művelődéstörténet-írás látszólagos rejtélye, hogy Molnár József író, folyóirat-szerkesztő, könyvkiadó és nyomdász²³ 2002-ben még csak második könyvét jelentette meg, mégpedig a magyar parasztmozgalmak és szociáldemokrata munkásszerveződések kapcsolattörténetéről, s benne a főalakról, Achim L. Andrásról (1871–1911).²⁴ Csak két évvel volt fiatalabb, amikor napvilágot látott első könyve, Misztótfalusi Kis Miklós életrajza, Monok

²⁰ BORBÁNDI, *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*, Bern, 1985; Uő, *Emigráció és Magyarország: Nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995*, Basel–Bp., 1996; Uő, *Magyarok az Angol Kertben: A Szabad Európa Rádió története*, Bp., 1996; Uő, *Nem éltünk hiába: Az Új Látóhatár négy évtizede*, Bp., 2000.

²¹ Gyula BORBÁNDI, *Die Tätigkeit des Münchener Senders Freies Europa während des Ungarnaufstandes 1956: Quellenbericht eines Zeitzeugen*, Ungarn-Jahrbuch, 29(2008), 427–432; MOLNÁR József, *A Szabad Európa Rádió a forradalom napjaiban: Részlet a szerző életrajzából*, Bp., 2006.

²² Borbándi Gyula irathagyatéka a Münchener Magyar Intézet regensburgi könyvtárában, összeáll. BAUMGARTNER Bernadette <http://www.ungarisches-institut.de/images/content/projekte/borbandi/Borbandi_hagyateka.pdf> [2016. március 16.].

²³ BORBÁNDI, *Nyugati magyar irodalmi lexikon...*, i. m., 260.

²⁴ MOLNÁR József, *Achim L. András élete és halála 1871–1911*, Bp., 2002.

István lektori és szerkesztői gondozásában, Zvara Edina ajánló bibliográfiájával.²⁵ Harmadik könyve, amely – mint a második – 84 éves korában hagyta el a nyomdát, rávilágított e művek késői kiadásának legfőbb okára: „A betű szolgálatában. Negyven év az Új Látóhatárért és a nyugati magyar irodalomért” fő- és alcím nem is fejezhetné ki pontosabban azt az eltökéltséget, amellyel szerzője pályafutásának leghosszabb szakaszában elsősorban mások betűit csiszolta, gondozta – saját müncheni nyomdájában.²⁶ Kapcsolatát az MMI-vel 1988-ban fűzte szorosabbra, amikor az intézetbe helyezte át a folyóirat műszaki előállításának központját. Azóta az eszmei viszonyítási támpontok belső körébe tartozott.

Erről az életútról tájékoztat több lényeges és eddig ritkán értékesített szempontból, ama látszólagos irodalom- és művelődéstörténeti rejtélyt helyenként bizonyára fel is oldva, az *Új Látóhatár* kiadó-szerkesztőjének nem csak iratokból álló hagyatéka, amelyet a 2011 januárjában elhunyt özvegy végrendelkezése alapján ezernél több tételt tartalmazó könyvtárával együtt azon év májusában a felszámolás alatt lévő müncheni Molnár-lakásból Regensburgba szállítottunk. A több tucat dobozt megtöltő, irattári részében hat folyóméternyi anyagot 2014 tavaszán és 2015 telén Kovács Tamás pécsi, illetve Baumgartner Bernadette budapesti vendégkutató rendezte. Az ideiglenes leltár²⁷ 17 fejezetéből az *Új Látóhatár* és a SZER alegységei érdemelnek kiemelt, a Borbándi-hagyaték fennebb említett anyagaira is kiterjesztendő kutatói figyelmet, mivel nemcsak ismeretlen dokumentumokat tartalmaznak, hanem ugyanakkor fogódzókat kínálnak a két müncheni emigráns párhuzamos pályafutásának és nem minden lényeges témában azonos nézeteinek a tanulmányozásához.²⁸ E munkálatok során elmaradhatatlanul fáradságos, de izgalmas feladat lesz majd felkutatni és hasznosítani az *Új Látóhatár* kiadóhivatali levelezését, amelyet Molnár magánközlése szerint személyes levelezésének javával, már a kilencvenes években a Petőfi Irodalmi Múzeumban helyezett el.

Erre az ajándékozásra utal, és a Münchenben maradt levelezésből is idéz Molnár József önéletrajza, a hagyaték további értékes része. A kéziratos javításokkal teletűzdelt gépiratkötegekből a szerző egyik müncheni híve röviddel az elhalálozás után magánúton kiadta az 1955-ig terjedő öt fejezetet.²⁹ Ennek ellenére érdemes komolyan megfontolni új és bővített kiadását. Ez a mű a tekervényes életút irodalom- és tudománytörténeti jelentősége folytán megérdemli a szakszerű, filológiai megbízhatóságra igényt tartó, legalább részlegesen kritikai szöveggondozást.³⁰

²⁵ Uő, *Misztótfalusi Kis Miklós*, Bp.–Berlin, 2000.

²⁶ MOLNÁR József, *A betű szolgálatában: Negyven év az Új Látóhatárért és a nyugati magyar irodalomért: Válogatott írások*, Bp., 2002.

²⁷ Molnár József hagyatéka a Münchener Magyar Intézet regensburgi könyvtárában, összeáll. KOVÁCS Tamás, BAUMGARTNER Bernadette <http://www.ungarisches-institut.de/images/content/projekte/molnar/molnar_jozsef.pdf> [2016. március 18.].

²⁸ Amolyan nyomravezetőként is szolgálhatnak egy ilyen vizsgálat során a Molnár-könyvtárral megörökölt Borbándi-könyvek, amelyekben az egykori possessor, azaz Molnár kritikai be- és megjegyzései olvashatók.

²⁹ MOLNÁR József, *Életem* [München, 2009/2010]. Az előzéklap tanúsága szerint 50 példányban, 978–3–00–031787–3 ISBN-szám alatt, „Molnár József 2009” szerzői jogával, hely, kiadó és évszám feltüntetése nélkül nyomtatott kötet lapszámmozgása nem folyamatos. Nincs tartalomjegyzéke. Az egyes fejezetek címei: „Fiúnevelő intézet a Sztrázsa-hegy aljában” (41 oldal); „A Munkás utcától az Upor palotáig” (92 oldal); „Nyugati utazás menekült módra” (16 oldal); „Három év Zürichben” (68 oldal); „A Lech mezejétől a Hudson partjáiig” (46 oldal). Az említett ajándékozásra való utalás és idézet a Münchenben maradt levelezésből az utóbbi fejezet 33. lapján. A belső borítón a szerző fényképe is látható, születésének és halálának az évszámával. A <http://www.jozsef-molnar.com/hu_index.html> [2016. március 18.] webloldal ottani közlés szerint utolsó, 2011. évi változata több ismeretlen fényképet és rövid életrajzi jegyzeteket azzal a megjegyzéssel közöl „kizárólag Molnár József emlékének szentelve”, hogy az „információk vagy adatok sokszorosítása, különösképpen a szövegek, szövegrészletek és a képanyag felhasználása tilos”. Ezen a honlapon elérhető az „Életem” nevezett öt fejezetének ismeretlen kéz szerkesztői beavatkozásáról is tanúskodó, folyamatos lapszámozású, a papírfarmájú kiadással tehát nem teljesen azonos példánya: <http://www.jozsef-molnar.com/Autobiografie_Jozsef%20Molnar_2009.pdf> [2016. március 19.].

³⁰ MMI Kvt Molnár József hagyatéka, 14. A majdani kiadásba beillesztendő a már életében publikált önéletrajzi részlet: MOLNÁR, *A Szabad Európa Rádió...*, 21. jegyzetben i. m. A hagyatékban egyelőre nem látszik annak nyoma, hogy Molnár 1956 után tovább írta volna emlékiratát.

5.

Bogyay Tamás, Borbándi Gyula és Molnár József hagyatéka a hidegháború és az enyhülés korszakának tág elemzési keretébe illeszkedően a magyar emigráció-, illetve diaszpóratörténet fő tárgyköreinek megannyi megvilágítatlan szempontjához kínál ismeretlen és egyedi forrásokat. A Bogyay-gyűjtemény ezenfelül gazdag tárháza a külső, főleg német kapcsolattörténeti viszonylatú elemeknek. Mindhárom esetben az örökhagyó helye világosodhat meg az elemzett politika-, irodalom- és tudománytörténeti folyamatban, de egyúttal fény vetülhet a három személyiség kedvelt témáira is. Bogyay hagyatéka mindenekelőtt a középkori magyar és kelet-közép-európai művészet- és építészettörténet, Borbándié a magyar népi mozgalom és a SZER, valamint az *Új Látóhatár* folyóirat történetének, Molnáré a SZER és az *Új Látóhatár* mellett a magyar nyomdászattörténet kutatóinak külön-külön is ajánlható nagyobb lélegzetű értekezések forrásainak a feltárására. A minél nagyobb és hitelesebb hozam érdekében csak üdvözlendő, ha lehetőség nyílik e hagyatékok legalább katalógusszintű, digitális formájú egyesítésére az említett magyarországi, Molnár esetében erdélyi részeivel is.³¹

Az más lapra tartozik, hogy ennek a kíváncsú egységnek a virtualitása elképzelhető hosszú távra, de átmeneti érvénnyel is. Olyan hungarikumoknak, amilyenekről fennebb szó volt, hol van, hol lehet az eszményi őrzési helyük: egy németországi, avagy egy magyarországi gyűjteményben? Hol hajtható nagyobb tudományos haszon belőlük: külföldön-e vagy belföldön? Ezt a kérdést a kötet ünnepeltjének, Monok István mérlegelő együttgondolkodásában bízva, az MMI-ben őrzött többi hagyaték méltatására készülődve, egyelőre megválaszolatlanul kell hagynunk.

³¹ Tisztázatlan, hogy pontosan melyik és mekkora hagyatéki részek kerültek a Molnár József által 1991-ben alapított Misztótfalusi Kis Miklós Múzeum (Misztótfalu) és a Debrecenben bejegyzett Misztótfalusi Kis Miklós Múzeumi Alapítvány gondozásába. Vö. PERSOVITS József, *Misztótfalusi Kis Miklós Múzeum Erdélyben*, Magyar Grafika, 2011/5, 76–77; Misztótfalusi Kis Miklós Múzeumi Alapítvány <http://ceginformacio.creditreform.hu/cr9310281319_DE>; <<http://www.helyicivil.hu/r/misztotfalusi-kis-miklos-muzeumi-alapitvany-debrecen>> [mindkettő 2016. március 22.].

Viollet-le-Duc et les vampires

*Souvenir d'un voyage érudit
depuis la Hongrie jusqu'en Transylvanie*

Eugène Viollet-le-Duc (1814–1879), qu'une historiographie engagée a voulu ranger dans la catégorie des rationalistes, se passionnait pour la figure du vampire. Eugène Trélat, son compère dans la fondation de l'École spéciale d'architecture, l'avait désigné dans l'éloge funèbre qu'il prononça de lui, comme une figure « grande » et « troublante ». C'est le second versant de cette personnalité que je souhaite évoquer : Viollet-le-Duc, comme beaucoup de personnalités issues du romantisme, combine une tournure d'esprit positiviste avec le goût de l'étrange, du bizarre, voire de l'obscur. Ce versant-là, le moins connu de cette figure complexe, justifie pourtant une exploration attentive. L'homme, on le sait, aimait s'entourer de symboles auxquels il s'identifiait et qui mettaient en évidence son ambition de voyant : le grand duc, allusion éponyme à son propre nom ; le chat, dont il appréciait tant la compagnie ; la chauve-souris, dont il admirait la structure anatomique ; le serpent qui, comme les précédents, voit clair dans la nuit. Viollet-le-Duc s'identifiait aux êtres vivants qui voient clair dans la nuit¹.

On rencontre sous sa plume une expression expressément ésotérique : *lever le voile d'Isis*. Il l'emploie notamment au *VIe Entretien*, p. 224 : « Comment se fait-il que, lors de l'établissement de l'Empire d'Orient, les Grecs se trouvent en mesure d'appliquer des forces nouvelles à la structure romaine sans transition apparente ? Poser cette question et la résoudre, c'est trouver la clé des arts du Moyen Âge en Orient comme en Occident. Essayons de le lever le voile. » Rien ne justifierait de prendre l'expression comme une simple métaphore littéraire ou une coquetterie de style : l'architecte, comme il le montre à l'œil nu pour celui qui sait voir, travaille « sous la rose », c'est-à-dire à l'abri du secret compagnonnique, c'est ce que révèle l'analyse des innombrables figures dont il signe les figures du *Dictionnaire raisonné* faites d'une rose et des lettres ELD (Eugène Viollet Leduc).

L'image du voile d'Isis, ainsi que l'a souligné Agnès Spiquel dans son étude sur « Isis au XIXe siècle », publiée dans les *Mélanges de l'École française de Rome*, consacrés à l'Italie et à la Méditerranée (1999, vol. 111, n° 111–2, p. 541–542) mais aussi, après elle, Pierre Hadot, *Le Voile d'Isis. Essai sur l'idée de nature* (Gallimard, 2004), occupe une place significative dans la littérature romantique. Leconte de l'Isle la développe dans *Le Voile d'Isis* (1846), de même que, dans *Les Filles de feu* (1853), Gérard de Nerval à qui l'on doit un extraordinaire conte maçonnique dans *Voyage en Orient* (1851). Victor Hugo donne la clé de la figure, lui qui a fait hommage d'un exemplaire de *La Légende des siècles* à l'architecte (dans le catalogue de sa bibliothèque au numéro 1290) : Isis voilée s'analyse comme la figure de l'obscurantisme, « Isis voilera la raison ». Celui qui voit la nuit voit au-delà du voile d'Isis.

Parmi les éléments qui se révèlent à celui qui a levé le voile d'Isis, le triangle de Pythagore, ou dit triangle égyptien, occupe une place singulière. Compris entre trois côtés qui font chacun 3, 4 et 5, unique succession de nombres entiers dans l'ensemble des nombres entiers qui soit susceptible d'être employée en l'occurrence et dont l'addition donne 12, il forme un triangle rectangle. À l'aide d'une corde à douze nœuds et de deux piquets, il est possible en traçant les

¹ Voir sur la question l'ouvrage dont j'ai assuré la co-direction avec Laurence de FINANCE, *Viollet-le-Duc. Les visions d'un architecte*, Paris, éd. Norma, 2014 ; la figure du vampire a été étudiée par Jean MARIGNY dans *Le Vampire dans la littérature du XXe siècle*, Paris, éd. H. Champion, 2003 ; et dans *Les Femmes vampires*, Paris, éd. J. Corti, 2010 ; ainsi que par Estelle VALLS DE GOMIS, *Le Vampire au fil des siècles : enquête autour d'un mythe*, s. l., éd. Cheminements, 2005 ; on renverra aussi le lecteur à trois romans de Paul FÉVAL (1816–1887) : *La Vampire*, Paris, Charlieu et Huillery, 1856 ; *La Ville vampire ou bien le malheur d'écrire des romans noirs*, Paris, E. Dentu, 1875 ; *Le Chevalier Ténèbre : seule édition revue et corrigée*, Paris, Albin Michel, 1925.

cercles appropriés de dessiner, sans le moindre repère, un carré ou un rectangle. Employé couramment à des fins d'arpentage, il n'est pas surprenant de le rencontrer fréquemment dans les projets d'architecture depuis l'ancienne Égypte jusqu'à l'époque romane. Viollet-le-Duc le met en évidence comme une sorte de tracé régulateur qui aurait été mystérieusement transmis de l'Orient à l'Occident à la fin de l'Antiquité.

La transmission se fait, selon l'architecte, par l'intermédiaire du temple de Salomon. Viollet-le-Duc prisait les ouvrages de Louis de Saulcy. Cet ancien polytechnicien, proche de Napoléon III et spécialiste d'antiquités hébraïques, avait souligné l'importance des expériences architecturales réalisées dans le territoire correspondant à la Phénicie, à la Judée et à la Syrie et la singularité de cette construction. Par la suite, la transmission aurait été assurée, pense-t-il, par les Nestoriens. Il possédait dans sa bibliothèque², au numéro 934, *l'Histoire critique du gnosticisme* de Jacques Matter et de son influence sur les sectes religieuse et philosophiques des six premiers siècles de l'ère chrétienne (Paris, 1828, 3 vol.) et se passionnait pour ce qui touchait au monophysisme. Probablement considérait-il plus « rationnelle » la figure d'un Christ réduite à une seule nature, la nature humaine. Mais il s'intéressait aussi au dualisme, le progrès contre le conservatisme, le masculin contre le féminin. Son *Histoire de l'habitation humaine* (1875) met en évidence les deux figures contradictoires d'Epergos et de Doxi, de la confrontation desquelles procède de façon quasi dialectique le mouvement de l'histoire.

Cette confrontation dialectique des deux principes est exprimée avec une force étonnante dans un texte inédit que Martin Bressani a partiellement cité dans un ouvrage récent³. Il s'agit probablement d'une esquisse destinée au cours qu'il devait prononcer à l'École des beaux-arts : *Esthétique appliquée à l'histoire de l'art*. Il y fait parler le diable⁴, celui qui, à en croire l'étymologie de ce mot, fait profession de diviser : « Ce que vous appelez la puissance divine ne s'affirme que par les contraires. Le travail a été rude pour avoir su tirer de la nature brute, inerte, l'activité, la décomposition, la recomposition, l'antagonisme, la lutte des agents physiques et intellectuels. » Et un peu plus loin, il ajoute : « La liberté ne s'affirme qu'en présence de l'oppression ; c'est l'oppression qui en est le père. » En ces quelques lignes se trouve l'argumentaire de *l'Histoire de l'habitation humaine* : le progrès naît d'un conflit entre la tradition et la novation. Autrement dit, la lumière naît d'une lutte contre les ténèbres.

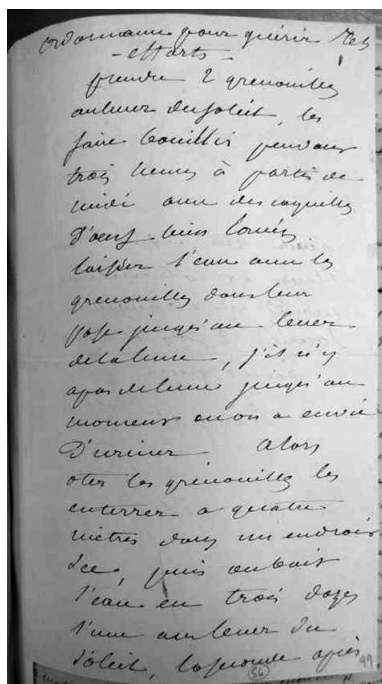
L'attrait pour l'occulte fonde pour une part la démarche révolutionnaire et progressiste du XIXe siècle : Philippe Muray l'a montré dans son livre *Le XIXe siècle à travers les âges* (Denoël, 1984) : l'occultisme va de pair avec l'expression de la « Raison » et progresse à la faveur du retrait du catholicisme. Tel est bien ce en quoi s'ancre la réflexion de Viollet-le-Duc : il accède directement à la connaissance par un processus de révélation intérieure – c'est ce qui ressort de sa contemplation du Palais des doges à Venise en 1836 : il développe une conception dualiste de l'histoire humaine qui oppose l'obscurantisme et la théocratie à la raison, la laïcité et la démocratie. Rien d'étonnant que l'architecte qui accorde tant d'importance à la corde à douze nœuds comme symbole d'union compagnonique ait consacré tant de temps à peindre les chaînes de montagne.

C'est dans ce contexte qu'il faut comprendre l'intérêt que Viollet-le-Duc porte aux vampires. *L'Ordonnance pour guérir les morts* (« Prendre deux grenouilles, les faire bouillir pendant trois heures à partir de midi avec des coquilles d'œufs bien lavées... ») (*ill. 1*) qu'il a rédigée le 16 décembre 1855 pourrait inciter à n'y voir qu'une sorte de plaisanterie pour intellectuel, une amusante parodie. On aurait tort de croire ainsi : Viollet-le-Duc s'intéressait très sérieusement à la question des vampires. Il possédait dans sa bibliothèque (n° 859)

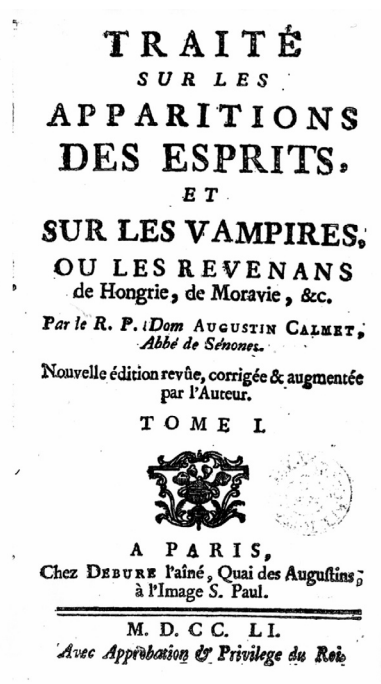
² *Catalogue des livres composant la bibliothèque de feu M. E. Viollet-le-Duc, architecte, dans la vente qui aura lieu du mardi 18 au lundi 31 mai 1880...*, Paris, Adolphe Labitte, 1880.

³ Martin BRESSANI, *Architecture and the historical imagination. Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc. 1814–1879*, Ashgate Publishing Limited, 2014, 402, n°77.

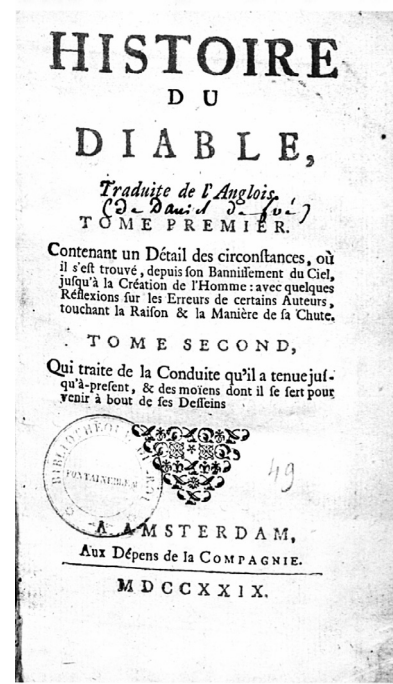
⁴ Max MILNER, *Le Diable dans la littérature française. De Cazotte à Baudelaire. 1772–1861*, Paris, José Corti, 2007.

Ill. 1: Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, Ordonnance pour guérir les morts, 19 novembre 1855.

Ill. 2: Dom Calmet, *Traité sur les apparitions des esprits, et sur les vampires ou les revenans de Hongrie, de Moravie, &c.* Page de titre. 1751. Bibliothèque nationale de France. Crédit photo : gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

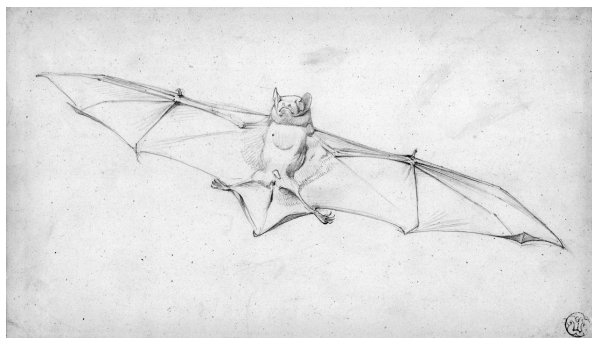

Ill. 3: *Histoire du Diable*... Page de titre. 1729. Crédit photo : gallica.bnf.fr/Bibliothèque nationale de France

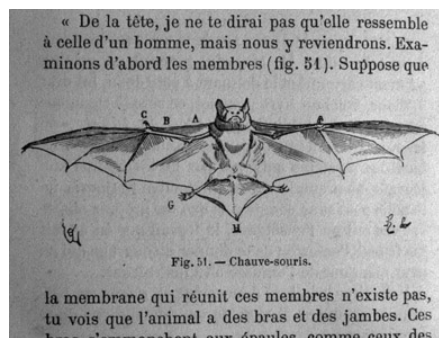
l'ouvrage fameux de dom Augustin Calmet, *Dissertation sur les apparitions des esprits et sur les vampires*, dont le titre ajoute *ou les revenans de Hongrie, de Moravie, etc.*, paru à Einsiedeln en 1749 (ill. 2). Calmet caractérisait les vampires comme « revenants en corps » et les distinguait ainsi des revenants immatériels tels que les stryges et les fantômes. Il possédait aussi (n° 920) *l'Histoire du diable, traduite de l'anglais, contenant un détail des circonstances où s'est trouvé depuis son bannissement du ciel, etc.*, ouvrage anonyme paru à Amsterdam en 1730 (ill. 3).

On comprend l'attrait que la chauve-souris exerce sur lui, version « normale » du vampire, et l'énergie créatrice que l'architecte a consacrée à dessiner d'innombrables monstres hybrides pour les gargouilles des édifices qu'il restaurait ou autres éléments sculptés. Il en analyse les structures dans *Comment on devient un dessinateur* (1885) (ill. 4–5) et la fait représenter au pied des escaliers du château de Roquetaillade (ill. 6). Les clés d'arc de la galerie couverte du corps de logis au château de Pierrefonds représentent de prodigieuses chauves-souris, les ailes repliées, la gueule ouverte, se tenant la queue et dotées de cinq seins doivent être appréciées comme d'énigmatiques vampires (ill. 7–8). Ces figures prolongent le travail que l'architecte avait entrepris au début des années 1850 avec le Stryge (ill. 9), ainsi l'a désigné le graveur Charles Méryon, qui se penche du haut de la tour nord au-dessus de l'entrée de Notre-Dame de Paris. On rappellera ici ce qu'est un stryge : démon femelle, mi-ange, mi-oiseau, qui suce le sang des nouveaux nés ou les enlève de ses serres crochues. Ségolène Le Men⁵ a consacré une étude à cette image conçue par Viollet-le-Duc et réinterprétée, cette fois de façon non équivoque,

⁵ « De Notre-Dame au Stryge : l'invention d'une image », *Livraisons d'histoire de l'architecture*, n° 20, 2010, 49–74.

Ill. 4 : Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, chauve-souris en vol, non daté. Dessin, mine de plomb. Charenton-le-Pont, MAP, 2012/024 – 50029. Crédit photo : Charenton-le-Pont, Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine

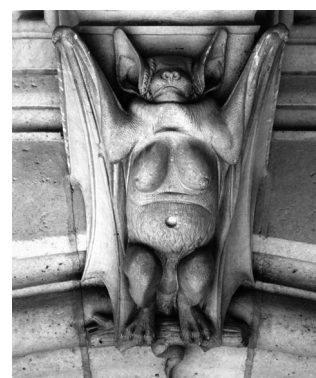
Ill. 5 : Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, chauve-souris. Crédit photo : Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, *Comment on devient un dessinateur*, Paris, J. Hetzel, 1885, 311 p., p. 106, fig. 51

Ill. 6 : Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, chauve-souris. Chapiteau sculpté, château de Roquetaillade, Gironde. Crédit photo : cliché Marie-Anne Sire (libre de droits)

Ill. 7 : Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, animal fantastique. Clé d'arc de la galerie ouverte du corps de logis, château de Pierrefonds. Crédit photo : Jean-Michel Leniaud, Laurence de Finance, Viollet-le-Duc : les visions d'un architecte, Paris, Cité de l'architecture, Éditions Norma, 2014, 239 p., p. 16, fig. 2

Ill. 8 : Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, animal fantastique. Clé d'arc de la galerie ouverte du corps de logis, château de Pierrefonds. Crédit photo : Jean-Michel Leniaud, Laurence de Finance, Viollet-le-Duc : les visions d'un architecte, Paris, Cité de l'architecture, Éditions Norma, 2014, 239 p., p. 19, fig. 5

par le burin du graveur et par ses vers : « L'insatiable Vampire, l'éternelle Luxure/Sur la Grande Cité convoite sa parure. » L'œuvre de Méryon a été conçue en 1853 (ill. 10) et achevée l'année suivante, ce qui donne une indication sur la confection et la pose du travail sculpté : il était en place depuis deux ou trois ans lors du baptême du Prince impérial (1855). Cette même année 1853, Charles Nègre entreprit de le photographier, contribuant à en faire l'un des œuvres les plus populaires de Viollet-le-Duc (ill. 11–12).

L'historiographie des vampires reste à faire. En 1828, le théâtre municipal de Leipzig donne la première représentation d'un opéra d'Heinrich Marschner, *Der Vampyr*. Vraisemblablement sur la base d'une nouvelle écrite en 1819 par John William Polidori d'après une esquisse de Byron, l'action se déroule en Angleterre. L'œuvre fascinait, paraît-il, Richard Wagner. Dans le domaine des arts plastiques, distinguons le *Satan* de Jean-Jacques Feuchère, bronze daté de 1833 dont un exemplaire est conservé au Louvre (ill. 13) ; la *Chimère* d'Antoine-Louis Barye, en bronze également, sorte de chouette aux ailes déployées de façon maléfique

Ill. 9: *Reproduction par Victor Pyanet [?] d'un dessin de Viollet-le-Duc, collection particulière, d'après Michael Camille, The Gargoyles of Notre-Dame : Medievalism and the Monsters of Modernity, Chicago et Londres, The University of Chicago Press, 2009, p. 36, fig. 48. Crédit photo : Cliché Ségolène Le Men*

Ill. 10: *Charles Méryon, Le Stryge, 1853, estampe à l'encre brune sur papier vert, 26,7 × 20 cm. Metropolitan Museum of Art, New York. Crédit photo : Metropolitan Museum of Art, online database : entry 360188*

Ill. 11: *Charles Nègre, Le Stryge, 1853, épreuve sur papier salé à partir d'un négatif ciré sec, 32,5 × 23 cm, Paris, musée d'Orsay. Crédit photo : RMN-Grand Palais (Musée d'Orsay)*

Ill. 12: *Charles Nègre, Portrait présumé de Charles Nègre sur la tour sud de Notre-Dame de Paris, 1853 (?). Photographie, contretype moderne d'après un négatif sur plaque de verre. Paris, Bibliothèque des Arts décoratifs, Charenton-le-Pont, MAP, 0080/115 – 001P10. Crédit photo : Charenton-le-Pont, Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine*

Ill. 13: *Jean-Jacques Feuchère, Satan, vers 1836, exemplaire en bronze, 78,74 × 53,34 x 31,75 cm. Crédit photo : Los Angeles County Museum of Art*

(ill. 14) ; *L'Ange de la mort* d'Horace Vernet (1851), huile sur toile conservée au musée de l'Ermitage à Saint-Petersbourg (ill. 15), qui représente un gigantesque ange entièrement voilé de noir en train d'emporter l'âme d'une défunte sous les traits d'une jeune femme blonde vêtue de blanc. En 1875, Paul Féval fait de Paris dans *La Ville vampire* la figure même du vampire. Le goût de Viollet-le-Duc pour les vampires, êtres fabuleux, intermédiaires entre deux mondes et

entre plusieurs espèces animales, participe de sa fascination pour l'hybride, qu'ils correspondent à une étape inachevée de l'évolution des espèces depuis les origines jusqu'aux temps actuels ou à l'idée qu'il se fait du monstrueux. Pourtant, comme on l'a souvent remarqué, les monstres qu'il conçoit sont pacifiques, voire bienveillants. Ils ne semblent pas combattre la raison, encore moins prétendre faire triompher les ténèbres. Ils ne dorment pas : ils veillent.

Ill. 14: Antoine-Louis Barye, Chimère, vers 1875, exemplaire en bronze ; 12 × 6 cm. Paris, collection particulière. Crédit photo : Michel Poletti, Alain Richarme, Barye. Catalogue raisonné des sculptures. Paris, Gallimard, 2000, p. 464–465

Ill. 15: Horace Vernet, L'Ange de la mort, 1851, huile sur toile, 146 × 113 cm, Saint-Petersbourg, musée de l'Ermitage. Crédit photo : Saint-Petersbourg, musée de l'Ermitage

Szeletek az „erdélyi” könyves- és sajtóvilág 19. századi történetéből
Pályáívek, generációk, tendenciák várostörténeti és vállalkozástörténeti kontextusban

A vizsgálat a „Városfejlődés Erdélyben, a Partiumban és a Bánátban 1850–1940” című, a kétezres évek közepén zajlott kutatási projekthez egy szakmaspecifikus társadalmi csoport, a könyvkereskedők, könyvkiadók és nyomdatulajdonosok pálya- és presztízselemzésével kívánt hozzájárulni.¹ Kiindulópontunk szerint az urbanizálódás és egyes kulturális jellegű iparágak és kereskedelmi szolgáltatások elterjedése, minőségi változása között kerestünk összefüggést úgy, hogy bizonyos szakmákat és azok képviselőit helyeztük a fókuszba.

A 18. század végétől a fenti szakmák első jeles nemzedékeit elsősorban a kereskedelmi, kulturális értelemben már központi szerepet betöltő Pest-Budán, az akkor fővárosnak számító Pozsonyban, valamint a jelentősebb német polgársággal bíró Győrben, Sopronban, Pécsen, továbbá a felvidéki városokban, Kassán, Selmecbányán, Rozsnyón, Lőcsén lelhetjük fel. A 19. század közepétől e városok súlya számos funkciójukat tekintve jelentősen csökkent, míg Pest-Buda az 1848-as forradalmat követő évtizedekben fővárossá nőtte ki magát. Egyes vidéki városok, mint Arad, Debrecen, Kolozsvár, Nagyvárad, Szeged, Temesvár regionális központokká fejlődtek, erőteljes kulturális szereppel. Épp ezért vizsgálat céljára az Erdély fővárosának számító, hagyományos szerepkörrel bíró Kolozsvárt, a Bánság központját, Temesvárt és a Partium dinamikusan fejlődő városát, Nagyváradot választottuk ki. A tanulmányban folyamatosan utalunk Budapestre mint országos szakmai központra, amely egyszerre lett mintaadó, követendő példa és adott esetben a vidék fejlődésére nézve gátló, korlátozó tényező.

Funkcionális megközelítés, városhierarchia: Kolozsvár, Temesvár, Nagyvárad

A 18–19. századi magyarországi városfejlődést középpontba állító, az elmúlt három évtizedben folytatott vizsgálatok a funkcionális szemlélet jegyében fogantak, és a központi szerepkör megállapításánál a jogállás tradicionális meghatározó szempontja mellett, a népességkoncentrációt, az iparosok, kereskedők számarányát, valamint az igazgatási és a kulturális intézményeket vonták be az elemzésbe.

A 19. század elején létező városok funkcionális meghatározására Bácskai Vera vizsgálatai az irányadók. Az 1828. évi összeíráson alapuló első vizsgálat a központi szerepkör betöltésénél elsősorban a piacközponti funkciót tekintette mérvadónak, majd ezen a bázison a vizsgálat később a városi népesség nagyságára, társadalmi szerkezetére is kiterjedt. Bácskai Vera a legfejlettebbeket jelölő elsőrendű kereskedelmi központok mellett (köztük Kolozsvár) az úgynevezett gyűjtő és elosztó központba sorolja Nagyváradot. Ebbe a kategóriába általában azok a városok tartoznak, amelyek 20 000 főt meghaladó lakossággal rendelkeztek és jelentős kereskedelmi központnak, kézműves településnek számítottak, valamint már ekkor az elsőrendű kereskedelmi központokhoz hasonlóan magasabb rendű igazgatási és egyházközponti funkciót is elláttak.² Másodrendű kereskedelmi központ minősítést kapott Temesvár, mert bár a fenti funkciókat ellátta, de kézművesipara ekkor még valamelyest csekélyebb, vonzáskörzetének adottságai szerényebbek voltak.

Beluszky Pál a 19. század végének városhálózatát vizsgáló tanulmányában megállapította, hogy a magyarországi városodásban a 19. század második felében nem következett be strukturális

¹ Ez az összegző tanulmány az eredeti kézirat nyomán készült az MTA-OSZK Res Hungaria Librariae Kutatócsoport projektjének keretében.

² BÁCSKAI Vera, NAGY Lajos, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*, Bp., 1984; Uő, *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*, Bp., 1988, 7–11, 30–45; Uő, *Városfejlődés és városhálózat Magyarországon a 19. században* = *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*, szerk. ANGI János, BARTA János, Debrecen, 2000, 125–132.

áttörés, a folyamat továbbra is túlnyomórészt agrárjellegű országban zajlott. A városhálózat azonban új arcot öltött magára, amelynek átformálásában ő magyar karaktervonásként a növekvő állami beavatkozást véli megtalálni, az adott városban a közigazgatási-állami funkciók megtelepítését, a katonai állomáshelyek létesítését, az állam által befolyásolt és olykor vezényelt vasútépítést és ipartelepítést. A városhálózatot elsősorban a városhierarchia oldaláról vizsgálta, a város központi funkciói (közigazgatási-adminisztratív, kereskedelmi, pénzügyi, forgalmi, ipari, oktatási és kulturális) és intézményei (mintegy 75 típus) gyakorisági sorrendjét alapul véve. A városhierarchia csúcán az úgynevezett regionális központok helyezkednek el, ahol a jogállás, valamint a funkció és a „társadalmi viszonyok” (foglalkozási szerkezet, legnagyobb adózók száma) egymással összhangban állnak. A századfordulóra tíz magyarországi város sorolandó ide: Zágráb, Kolozsvár, Pozsony, Szeged, Kassa, Debrecen, Pécs, Temesvár, Nagyvárad, Arad. A városi funkciók mennyiségi értékei alapján teljes értékű és részleges regionális centrumokat különböztetett meg. Az előbbi kategóriába nyert besorolást Kolozsvár, az utóbbiba Nagyvárad és Temesvár.³

A két vizsgálat eredményét egymásra vetítve már az első pillantásra szembeszökik, hogy Bácskainál az 1828-ban elsőrendű központi szerepkörű városokként megnevezettek és Beluszkynál 1900-ban a hierarchia csúcán elhelyezett városok között jelentős egyezés tapasztalható. Bár a sorrend természetesen változik, hiszen a komplex szempontrendszerben más és más volt az indokolt irányadó tényező (mezőgazdasági-kereskedelmi, illetve polgári-igazgatási), de annyi megállapítható, hogy a századfordulói városhálózat vezető állományához tartozók döntő többsége már a század első évtizedeiben is központi szerepkört töltött be. Érvényes ez Kolozsvárra éppúgy, mint Temesvárra és Nagyváradra. Mindez arra utal, hogy a magyarországi városállomány és a városfejlődés esetében a felső szinteken minden gátló tényező ellenére beszélhetünk valamilyen mértékű szerves fejlődésről, ha ez természetesen nyugat-európai mértékkel nézve meglehetősen viszonylagosnak is tűnik.

Nézzük meg röviden a század második felére tekintve, mit takar ez a hierarchia? Melyek azok a szempontok, amelyek a vizsgált városok helyzetét, lehetőségeit, bővülését közvetlenül befolyásolták, miközben maguk is átalakuláson mentek keresztül, és amelyek a városok társadalmának átalakulását és urbanizálódásának gyorsuló ütemét segítették. Célunk, hogy az általunk vizsgált szakmák képviselőit az adott közegben elhelyezhessük. Nem szükséges itt bizonyítanunk, hogy az urbanizálódás, a polgárosodás, az iparosodás, a hitelviszonyok, az infrastruktúra fejlődése, a demográfiai változások között milyen korrelációs együtthatók működnek. Elegendő néhány elemet mint bizonyos társadalmi és közigazgatási tényezőt kiemelve erre utalást tennünk.⁴

Etnikai-felekezeti összetevők, foglalkozási szerkezet

A városi lakosság etnikumai közötti összefüggést kutatva a különbségek jól érzékelhetők. A török alatt elnéptelenedő Bánátban és középpontjában, Temesváron több hullámban került sor elsősorban birodalmi német, főként katolikus, illetve örökös tartományokbeli és magyarországi német városokból származó parasztok és kézművesek betelepítésére, amely folyamat az 1760–1780-as évek alatt érte el tetőpontját. Temesvár a századfordulón túl is őrizte németes jellegét. Az 1910-es népszámláláskor a lakosság 43,6%-a vallotta magát német anyanyelvűnek, bár számarányuk évtizedről évtizedre csökkent a magyarok javára, akiknek száma elérte a 39,4%-ot.

³ BELUSZKY Pál, *A polgárosodás törékeny váza: Városhálózatunk a századfordulón*, Tér és Társadalom, 1990/3–4, 13–56.

⁴ Magyar Statisztikai Közlemények, Bp., 1916 (Új sorozat, 61), 33–35; THIRRING Gusztáv, *Magyar városok statisztikai évkönyve*, Bp., 1912, 225; GYÁNI Gábor, *Iparosodás és urbanizáció Magyarországon = Kőfallal, sárpalánkkal...*, szerk. NÉMETH Zsófia, SASFI Csaba, Debrecen, 1997 (Rendi társadalom–polgári társadalom, 7), 20–21; BELUSZKY, *A polgárosodás...*, i. m., 4. táblázat, 24; EGYED Ákos, *Falu, város, civilizáció*, Bukarest, 1981, 290–291; *Temesvár szabad királyi város statisztikája 1898. évben*, szerk. GEML József, Temesvár, 1900, 31–32; FLEISZ János, *Város, kinek nem látni mását*, Nagyvárad, 1997, 6–10; BELUSZKY Pál, *Budapest – zászlóshajó vagy vízfej?: A főváros és az ország – történeti-földrajzi áttekintés*, Gödöllő, 2014, 52–90.

A város lakosságának 10,4%-át tették ki a románok és 4,8%-át a szerbek. A magyarság növekedésének forrásai a német és a túlnyomórészt neológ zsidó lakosság akkulturációs törekvéseivel hozhatók összefüggésbe. Etnikai-felekezeti szempontokat kombinálva a foglalkozási szerkezettel – jobb híján az 1910-es népszámlálás még meglehetősen elnagyolt kereső foglalkozású kategóriáit alapul véve – megállapítható, hogy a törvényhatósági jogú városok közül a bányászatban, iparban és kereskedelemben, valamint a közlekedésben foglalkoztatottak számát tekintve az összkereső népességben a fővárost Fiume (65,5%) megelőzi, de Győr és Pozsony mellett igen előkelő helyen találjuk Temesvárt és Nagyváradot is (55,4, illetve 52,9%). Esetükben közismerten magas a kereskedelmi és hiteléletben és az iparban foglalkoztatott zsidók száma, mindenképp az önálló keresők és a tisztviselők körében. A kiemelkedő nagyváradi mutatók betudhatók annak is, hogy az országos emancipációs folyamatot messze megelőzve a város már az 1740-es évektől segítette az izraeliták letelepedését és gazdasági térnyerését, fokozatos integrálódásukat a helyi társadalomba, s ezáltal válhattak a város modernizációjának motorjává. A nagyváradi zsidóság több mint 90%-a már 1880-ban magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Vagyis az etnikai, nyelvi, kulturális és felekezeti keveredés az előzőekben felvázoltak értelmében úgy tűnik, nem hátráltatta, hanem kifejezetten segítette a városban és vonzáskörzetében kibontakozott gazdasági és társadalmi modernizációs folyamatokat, hozzájárult a benne résztvevők homogenizációjához és integrációjához, a modern városi polgárság megteremtéséhez.⁵

Az etnikai, felekezeti, foglalkozási szerkezet összefüggéseit tovább boncolgatva fontos tényező Kolozsvár esetében a közszolgálatban alkalmazottak és az értelmiségiek részesedése a város kereső népességén belül. Kolozsvár tradicionálisan magyar városnak tekintendő, hiszen 1910-ben lakóinak 81,4%-a magyar, 12,4%-a román anyanyelvű. Kolozsvár, a regionális centrumok közül a fővárost és Zágrábot leszámítva, potenciálisan az ország leginkább értelmiségi városának minősült, ahol az állami, vármegyei és városi közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, a közegészségügyben, az egyházi hivatalokban, az oktatási, tudományos intézményekben, a szabad művészeti ágakban a legtöbb kultúrára és civilizációra fogékony ember összpontosul. Egyre jobban felzárkózik Nagyvárad, főként a kereskedelmi és hiteléletben összpontosuló jelentős magántisztviselői réteggel (6,2%). Valamelyest kisebb a köztisztviselői, közalkalmazotti, értelmiségi réteg súlya Temesváron, de a magánalkalmazotti tisztviselő réteg nem elhanyagolható aránya miatt, országos viszonylatban az élmezőnyben helyezkedik el (5,3%). Ezek a mutatók új értelmezést kapnak, ha összehasonlítjuk például az ország második legnagyobb népességével rendelkező várossal, Szegeddel, amely az adminisztratív-kulturális szerepkörre utaló mutatók alapján a regionális centrumok rangsorában az utolsó helyre szorul (3,5%).⁶

Közigazgatási, urbanizációs, kulturális tényezők

A modernizáció, urbanizáció jellege mindenütt a közigazgatás egységesítésével mint segítő és gátló tényező egyaránt összefüggésbe hozható. Temesvár példáján ezt plasztikusan végig tudjuk követni. Ennek kezdőpontja a pozsareváci békét követően a térség Bécs általi közvetlen katonai

⁵ BERKESZI István, *Temesvár szabad királyi város monographiája*, Temesvár, 1900, 47–48, 82–90; *Magyar Statisztikai Közlemények*, Bp., 1920 (Új sorozat, 64), 128–133; BORSI-KÁLMÁN Béla, *Polgárosodott nemes, avagy (meg)nemesedett polgár*, Pécs, 2002, 57–63; KARÁDY Viktor, *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás: Tanulmányok*, Bp., 1997; VICTOR NEUMANN, *Istoria evreilor din Banat*, Bukarest, 1999; LAKOS Lajos, *A váradi zsidóság története hiteles levéltári adatok alapján*, Nagyvárad, 1912, 92–93, 126–128; CSÍKI Tamás, *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon*, Bp., 1999, 17–23, 52–60, 126–130.

⁶ Vö. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 64. köt. i. m., 52–54, 216, 278–279, 310–316; *Magyar Statisztikai Közlemények*, Bp., 1904 (Új sorozat, 2), 30–31; THIRRING, i. m., 132; BELUSZKY, *A polgárosodás...*, i. m., 3. táblázat, 22; EGYED, *Falu, város, civilizáció*, i. m., 288–289; UÖ, *A korszerűsödő Kolozsvár három évtizede (1867–1900) = Kőfallal, sárpálánkkal...: Várostörténeti tanulmányok*, szerk. NÉMETH Zsófia, SASFI Csaba, Debrecen, 1997 (Rendi társadalom-polgári társadalom, 7), 93–96; CSÍKI, i. m., 79–87; *Erdély története*, szerk. SZÁSZ Zoltán, 3. Bp., 1986, 1604–1615; MAKAI Zoltán, PÁSZTAI Ottó, *Nagyvárad ipartörténete*, Nagyvárad, 2008, 15–18; LÖWY Dániel, *Az úri város zsidó lakosai: A nagyváradi zsidóság története*, Bp., 2015, 40–41, 49. A virilis-jegyzékek alapján a legtöbb adófizetők vizsgálata: GYÁNI Gábor, *A középosztály és a polgárság múltja különös tekintettel a dualizmus kori Erdélyre = Erdélyi várostörténeti tanulmányok*, szerk. PÁL Judit, FLEISZ János, Csíkszereda, 2001, 169–172.

irányítás alá vonása Temesi Bánság névvel. Ekkor számos civilizációs kezdeményezés indult el, mint az elvadult területek rendezése, a mocsarak lecsapolása, a Bega szabályozásának elindítása, az első manufaktúrák létesítése, a telepítések megkezdése. 1790-ben Temesvár ismét szabad királyi város rangjára emelkedett. A bánati kamarai uradalom kisebb birtokokra tagolva kiárúsításra került, ami túlnyomórészt kormányzati tisztviselők, gazdag kereskedők kezébe jutott, kialakult az új bánati földbirtokos osztály. A terület igen korán, az ötvenes években vasúthoz jutott. A kereskedelem és ipar révén megindult a belső tőkefelhalmozás. A kereskedelmi tőke az 1860–1870-es évektől az iparban talált beruházásra (szeszipar, malomipar, fa- és építőanyagipar), így vált a város az 1880-as évektől a magyar gyáripár egyik meghatározó centrumává. Temesvár adminisztratív központi szerepkört is betöltött, majd a Vajdaság és Bánság felszámolásával (1860) ismét Temes megye székhelyévé vált. A kiegyezést követően a város vezetése országosan élen járt a különböző civilizációs és infrastrukturális beruházások alkalmazásában, amihez külföldi tőke is hozzájárult.⁷ Ezek a kihívások a század utolsó évtizedében Temesvárt iskolavárossá is tették. A város társadalmában, a legnagyobb adózók listáját tekintve, elsősorban az iparos, illetve a kereskedő, vállalkozó polgárság dominált.

A Kolozsvár urbanizációjára hatással lévő, az ipari forradalom beköszöntéig döntő közigazgatási mozzanatként kell kiemelnünk az erdélyi főkormánysszékek visszatelepülését Nagyszebenből, 1790-ben. Ettől kezdve tudta a város az erdélyi országrészek feletti fővárosi funkcióit ismét gyakorolni és a hagyományos városi-polgári intézményeit új funkcionális feladatokkal ellátni. Mint az erdélyi országgyűlések színhelye politikai és társadalmi központtá vált és bár nem konfliktusoktól mentesen, de ráállt egy magasabb civilizációs, fogyasztói, művelődési pályára.⁸ A város életében az iparfejlődés jelentőségét nem lehet elvitatni, de országos gazdasági centrummá nem tudott válni. Kolozsvár legnagyobb ereje a kiegyezést követően kulturális-szellemi örökségében, három nagy kollégiumában, iskoláiban, színjátszásában, városlakó elit értelmiségében rejlett. Erre a bázisra alapozódva rajzolódott ki modern arculata. 1872-ben itt létesült az ország második tudományegyeteme négy fakultással, klinikai tömbbel, iskolaváros jellege kiemelkedő. Kolozsvárt elsősorban mint közigazgatási, oktatási, kulturális központot tartjuk számon, jellegét meghatározó középosztályi közhivatalnoki, tisztviselői, értelmiségi réteggel.

Nagyvárad és a Partium a török uralom alól felszabadulva szintén Habsburg katonai közigazgatás alá került, majd a város helyzetét a váradi káptalannal kötött 1722-es accorda rendezte egy időre. Az úgynevezett protoindusztériális korban az 1828-as összeírás szerint a városok rangsorában Várad mint szabad királyi város a 19. helyet foglalta el. Ellentmondásai ellenére az abszolút birodalom modernizációt szolgáló centralizációs rendszere, amely 1849 végén rendeleti úton egységesítette a négy városrészt, hosszú távra segítette a település gyors ütemű városiasodását. Nagyvárad az abszolutizmus éveiben helytartósági kerületi központként működött, Észak- és Dél-Bihar, Arad, Csanád, Békés, Szabolcs és Szatmár megye tartozott fennhatósága alá. Nagyvárad 1870-től törvényhatósági jogú város. A városrendezés fellendülő szakasza a kiegyezéstől a kilencvenes évekig követhető, és az első világháborúig tartó időszak a nagyváradi urbanizáció virágkorát jelentette.⁹ Az utolsó békeévben induló tanévkor az iskolahálózat az egyetemi képzés kivételével valamennyi szinten képviselve volt. A három várost összevetve

⁷ SZÁSZ Zoltán, *A magyar Manchester*, História, 1992/1, 15–19; JOHANN PREYER, *Monographie der königlichen Freistadt Temesvar*, Temesvár, 1853, 64–66; LENDVAI Jenő, *Temesvár város közigazgatási leírása*, Bp., 1908; BERKESZI, i. m., 40–51; BÖHM Lénárt, *Dél-Magyarország vagy Az úgynevezett Bánság különös történelme*, 3, Pest, 1867, 431–433.

⁸ SONKOLY Gábor, „...édes Hazánknak ezen első Magyar fővárosa...”: Az átmenet problémái: Kolozsvár 1790–1848 között = *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*, i. m., 122–130, 138–142; *Erdély története*, szerk. SZÁSZ, i. m., 1280–1289; JAKAB Elek, *Kolozsvár története*, 3, Bp., 1888, 968–990; KÖVÁRI László, *Kolozsvár szabad királyi város lakosai és lakásai az 1869–70-ki népszámlálás szerint*, Kolozsvár, 1870, 35; EGYED, *Falu, város...*, i. m., 96–98, 109–115; PÁL Judit, *Unió vagy „unificáltatás”? : Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*, Kolozsvár, 2010, 223–250.

⁹ KÖSZEGHY József, *Nagyvárad város közintézményeiről és közműveiről*, Nagyvárad, 1913; LAKOS Lajos, *Nagyvárad múltja és jelenéből*, Nagyvárad, 1904, 265–270, 288–290; FLEISZ János, *Nagyvárad közigazgatási egységesítése (1850) és fejlődésének néhány sajátossága a XIX–XX. században* = *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*, i. m., 254–268; FLEISZ, *Város...*, i. m., 86–110.

Nagyvárad mutatja a legkiegyensúlyozottabb jelleget. Kulturális, oktatási központi funkciói ugyancsak a reformkorra, sőt az előző század végére nyúlnak vissza. A vállalkozói polgárság, azon belül is a kereskedői, valamint az értelmiségi réteg egyaránt a város jellegét meghatározó vezető szerepet töltött be.

Az eredmények a számok nyelvére is lefordíthatók. Nagyvárad a regionális centrumok közül a huszadik század első évtizedére a harmadik legtöbb írni-olvasni tudó város lakót (75,4%) mondhatta magáénak, a fővárost leszámítva, tradicionálisan Pozsony és az előretörő Pécs előzte meg. A növekedés dinamikája Temesvár esetében is kézzel fogható. De ha a differenciáltabb tudást, a magasabb ismereteket eláruló mutatókat vizsgáljuk, vagyis a középiskola bizonyos osztályaiban végzetek arányát a városi lakosság egészéhez viszonyítjuk, akkor országos viszonylatban, a regionális centrumokat tekintve, valamint a régió belül, Kolozsvár egyaránt kiemelkedik. Ez igaz a négy osztályt végzettekre, ami egyben szocializációs határvonalat jelöl, éppúgy, min a hat és a nyolc osztályt végzetteket tekintve. 1910-ben Kolozsvárt csak Zágráb előzte meg és Kassa tudott hasonló eredményeket felmutatni. Ezzel tartott lépést Temesvár és Nagyvárad is.¹⁰

A fenti folyamatok arra engednek következtetni, hogy az a vállalkozó, aki erre a fejlődési pályára ráálló kereskedelmi, iparúzó tevékenységet kívánt folytatni, egyben bizonyos kulturális feladatot ellátni – nevezetesen könyvkereskedelemmel, kiadással és nyomdászattal foglalkozni – helyesen kalkulált: az 1867-es kiegyezés nyomán létrejövő liberális törvénykezési alap, az iparúzás és kereskedelem bekövetkező szabadsága, a gazdasági klíma, és a tovább élő tradíciók biztatónak tűntek.¹¹

A könyvesszakma: pályáívek és a modernizáció az 1860/1870-es években

A kereskedelmi és iparkamarai jelentések, továbbá a könyvkereskedelmi jegyzékek alapján mind a cégek számát, üzleti forgalmát, mind az általuk kiadott művek számát tekintve Magyarországon, Erdélyt és Horvátországot is ideértve, 1875-ben 104 helységben 243 könyvkereskedésről tudunk. Számuk a század második felétől folyamatosan növekedett, mégis, a korabeli szakírók szerint még 1868-ban is bátor vállalkozónak számított, aki vidéken, 10–20.000 lakosú városban könyvesboltot akart fenntartani. A forgalmazási és megélhetési nehézségek ellenére láthatjuk, hogy az országban az ilyen nagyságrendű települések le vannak fedve. Könyvterjesztéssel és kiadással is foglalkozó cég a vidéki Magyarországon (Horvátországgal együtt) 1878 végén az ország 113 helységében lelhető fel, ebből négy Nagyváradon, kettő Kolozsváron, négy Temesváron. Egy városban négynél több cég tevékenységéről csak Pozsony (8), Pécs (6), Kassa és Versec (4) esetében tudunk, bár számuk rövid távon is fluktuált.

Országos viszonylatban a legnagyobb forgalmat lebonyolító első 20 cég között (bizományszi és saját kiadványok) Buzárovits esztergomi kereskedésén kívül nem találunk vidékit. A 20–30. hely között fedezhetjük fel Maurert Kassáról, Wajditsot Nagykanizsáról, Csáthyt és Telegdit Debrecenből, Steint Kolozsvárról. Megerősítik ezt a tételt azok az adatsorok, amelyek a könyvet kiadó könyvkereskedők és a nyomdászok számát mutatják főváros és vidék viszonylatban (1877). Az arány első pillantásra nem tűnik olyan rossznak, 38: 29, de ha figyelembe vesszük, hogy közülük hány adott ki az adott évben három vagy ennél kevesebb könyvet, akkor a vidék hátránya szembeszökővé válik. A 29 vidéki cégből 21 ide sorolandó. Az általunk vizsgált városok közül egyedül Kolozsváron Stein szerepel négy saját kiadvánnyal. Az országban zajló modernizációs folyamat jellege jól leképezhető a kiadványok összetétele által. Míg az 1850–1860-as években, a század első felének trendjéhez hasonlóan, a szépirodalom dominál, és a vallásos irodalom tartja magát, addig a kiegyezést követően az ország közigazgatási egysé-

¹⁰ Vö. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 64. köt., i. m., 166–169, 180; Sós Endre, *A nagyváradzi zsidók útja*, Bp., 1943, 36–37; MÓZES Teréz, *Várad zsidók*, Nagyvárad, Literátor, 1995, 108–112.

¹¹ A törvényi szabályozásról és könyves világbeli hatásáról: LIPTÁK Dorottya: *Kihívások és vonzások: Heckenast könyves vállalkozásainak története és pályáíve az egyéni vállalatától a részvénytársaságig = A vállalkozó és a kultúra*, szerk. Uő, Bp., 2012, 66–67, 76–77.

gének helyreállításával fellendült a jogi-közigazgatási irodalom, minden szakmának kialakult a speciális szakirodalma és az 1868-as népiskolai törvény hatására ugrásszerűen megnőtt a tankönyvkiadás – túlnyomó többségében magyar nyelven. A fejlődés minden téren kézzelfogható, de nem egyenes ívű.¹²

A vizsgálat 29 cégre terjedt ki, ebből villantunk fel néhány karakteres példát. Kolozsváron a Tilsch és Fia cég, valamint Stein János könyvkereskedő, könyvkiadó Barra Gábor tradícióit vitte tovább. Stein 1835-től dolgozott Barra Gábor könyvkerekedésében, majd Barra halálát követően gyakorlatilag ő vezette az üzletet, Barra özvegye mellett társtulajdonossá vált. Élénk bizományosi kereskedelmi forgalmat bonyolított le, sőt a vidéki könyvkereskedőkre ekkor még egyáltalán nem jellemzően 1843-tól külfölddel is közvetlen bizományosi kapcsolatot tartott fenn: Lipcsében Friedrich Ludwig Herbiggel, Bécsben Konrad Adolf Hartlebennel. Üzlete kezdetől magasabb szellemi igényeket elégített ki, főleg tudományos könyveket, ezenkívül ifjúsági irodalmat, regényeket és antikvár könyveket egyaránt forgalmazott. Az 1840-es évektől önálló kiadói tevékenységet is folytatott. Cserepartnerei a főváros vezető kiadói, azaz Emich, Heckenast és Geibel. Német gyökerei ellenére a forradalom alatt aktívan tevékenykedett, úgy is mint nemzetőr és mint kiadó. Az ekkor már Lipcsében működő Wigand Ottó és Philipp Reclam, valamint a hamburgi Hoffmann és Campe által kiadott magyar forradalmi röpiratokat titokban terjesztette. Ebben az évben lett a református kollégium kö- és könyvnyomdájának bérlője is. Az abszolutizmus idején nehézségek árán, de üzletmenetét tovább tudta fejleszteni. 1855-től a könyv- és zenemű-kereskedés, valamint az antikvárium egyedüli tulajdonosa lett. Kölcsönkönyvtárat, 1876-ig papír- és írószer-kereskedést is fenntartott. Az 1860-as évek második felében teljesedett ki vállalkozása, nyomdászként és kiadóként egész Erdély-szerte ismertté vált, elsősorban mint a református egyházi irodalom kiadásának specialistája. Egy ideig a *Kolozsvári Közlöny* és a *Magyar Polgár* kiadója is. Ezenkívül tudományos műveket, ifjúsági és szépirodalmat, számtalan tankönyvet jelentetett meg, 1864-ig összesen 345 kiadványt – köztük néhány kiemelkedő munkát is, mint Mikó Imre *Erdélyi történeti adatok* és Kriza János *Vadrózsák* című műve. Bizományban főleg magyar nyelvű munkákat, idegen nyelvűek közül kizárólag német műveket tartott. Könyvkereskedése a város főutcáján, a Középutcán volt található, amely a város életében évtizedekig fontos szellemi találkozóhelynek – vagy „szellemi kocsmá”-nak, ahogy Gyulai Pál nevezte – számított. Az Erdélyi Múzeum-Egyet könyvára címet joggal viselte, hiszen egész Erdély közművelődésének egyik meghatározó személyisége volt. Évtizedekig családi és magánkönyvtárak, kaszinói könyvtárak, olvasóegyletek, iskolai és népkönyvtárak szállítója. Az 1870-es években a nyomdát két gyorsajtóval és 2-2 kézi vas- és fasajtóval működtette. A nyomda virágzása halálával (1886) megszakadt, veje, Ormós Ferenc csődhelyzetbe juttatta, majd új bérlőt kapott és az 1890-es évektől részvénytársasági formában működött tovább. Könyvkereskedését és kiadóját fia, Stein Gábor, majd a század elején unokája, Stein Gusztáv sikeresen vitte tovább, aki a magyar királyi egyetemi könyvtárus címet viselte.¹³

A gazdasági dinamizmust és az új társadalmi-etnikai csoportok térnyerését érzékelhetjük a temesvári könyves vállalkozók pálya- és üzletmenetét követve. A városban az izraelita Magyar

¹² Az összevetésben alapvetően a Corvina 1879-től közétett adatsoraira és Varga Sándor összesítéseire támaszkodunk, amelyek csak a magyar nyelvű, kereskedelmi forgalomba kerülő könyvekre vonatkoznak. Bizonyára más lenne a sorrend, ha bevonnánk a vizsgálatba az egyéb kiadványokat, periodikákat, amelyek a vidéki vállalkozók tevékenységének jelentős részét képezték, de az országos tendenciát ez nem kérdőjelezi meg. VARGA Sándor, *A magyar könyvkereskedők együletének alapítása*, Bp., 1980, 42–43, 73–76, 122, 147–153.

¹³ Ferenczi tévesen a református kollégium nyomdájának bérletét 1855-től datálja. A Kolozsvári Állami Levéltárban megtaláltuk a nyomda haszonbérletbe történő átadásának jegyzőkönyvét, amely 1848. október 1-jei keltezésű. Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókja (a továbbiakban: RNL Kolozsvár), a Református Kollégium Kolozsvár Nyomdászati iratok, 1808–1848. Fond 289. Dos. 192; Erdélyi Református Egyház Levéltára (a továbbiakban: ERE Levéltár), a református kollégium nyomdájával kapcsolatos iratok. Stein idején 1868/370, 1868/2415, 1875/362, 1884/1124, 1901/1440, 1901/4309, 1902/50, 1902/4268; Deutsches Bucharchiv Leipzig (a továbbiakban: DBSM) GR/B. 281, 279; FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári nyomdászat története*, Kolozsvár, 1896, 100–103; Stein János *könyvjegyzéke (1835–1883)*, Kolozsvár, 1883. 46 oldalon jelent meg és a saját kiadású, valamint bizományosi könyvei felölelik a könyvészet valamennyi területét; *A kölcsönkönyvek névsora Stein Jánosnál*, Kolozsvár, 1875; JAKAB, 8. jegyzetben i. m., 3. köt., 968.

Menáchem az ötvenes években még csak papírkereskedést tudott fenntartani, utódai József és Salamon már könyvkötő műhelyt, könyvnyomdát két gyorssajtóval, egy kézi és egy úgynevezett Amerikai sajtóval, vonalzóintézetet két vonalzógéppel, valamint könyomdát is üzemeltettek.¹⁴ Termelési kapacitása évi 36 millió nyomtatott ív 216.000 forint értékben, amiből az 1880-as évek elejére évi 100 000 forintot realizáltak. Egy faktort, egy gépmestert, 25 szedőt, négy könyvkötőt és tanoncokat alkalmazott. Testvérével üzletkörét már egész Erdélyre és részlegesen Szerbiára, Romániára és Törökországra is kiterjesztette. Elsősorban nyomtatványok és üzleti könyvek speciális szállítója. Erdemeiért a szerb király Takova-renddel tüntette ki, a bécsi világkiállításon elismerésben részesült, a temesvári iparosok takaré- és hitelegyletének igazgatója volt, akinek azonban főleg sajtókiadványai érdemelnek figyelmet. Nála nyomták a *Temesvarer Lloydot*, a *Temesi Lapokat*, majd utódját, a *Délmagyarországi Lapokat*. Ez a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság területén az első jelentős magyar nyelvű politikai-közgazdasági hetilap, amely Temes, Torontál, Krassó és Szörény megye politikai-gazdasági és egyházi elitjének anyagi támogatásával jött létre. Egy időben a Magyar testvérek a lapot tulajdonosokként is jegyezték. Fővárosi mintára jó nevű szerkesztők irányították, úgymint Áldor Imre, majd Tábori Róbert, írt bele Porzsolt Kálmán és az ifjú temesvári ügyvédjelölt, Herczeg Ferenc is. A lap cikkeivel, felhívásaival tevékenyen járult hozzá a magyar színészet délvidéki meggyökereztetéséhez, s felkarolta a közművelődési egyletek megalapításának ügyét. Azonban Magyar Salamon cégét is utolérte a családi vállalkozások egyik csapdája: utódai, özvegye és fia nem tudták megfelelő színvonalon tovább irányítani, és 1891-ben megszűnt tovább létezni.¹⁵

Az 1870-es években a város gazdasági pezsdülésével Nagyváradon is erősödött a konkurenciaharc, s olyan, több generáción át megbízható szolid vállalkozások nem bírták a versenyt, mint az 1808 óta működő Tichy cég. A győri születésű Hügel Ottó személyében új típusú, dinamikus vállalkozó jelent meg. A szabadságharc leverése után a könyvkereskedői mesterséget Bécs jó nevű könyvkereskedésében, Jaspers özvegyénél tanulta ki, aki ez időben bátyjával, Eduard Hügelrel társas céget vezetett, majd segédként működött Pesten Emichnél, Brünbnben Karafiat könyvkereskedésében, majd ismét Bécsben. Debrecenből Csáthy Lajos üzletéből került át Nagyváradra, 1861-ben. Elsőként Moll Gusztáv litográfiai üzemét és Demjén József könyv- és papírkereskedését vette meg. Némi huzavona után helytartótanácsi engedéllyel, a koncesszió letétele után, könyv-, zenemű- és műkereskedést nyitott a belvárosban. Kezdetektől fogva nemcsak Pesten Ráth Mór révén, hanem Bécsben Eduard Hügelrel és Lipcsében Franz L. Herbiggel közvetlen bizományos kapcsolatba lépett.¹⁶ Üzletmentét az évek folyamán jelentősen bővítette, és komoly költséggel 1868-ban könyvnyomdát alapított. Hügelé a városban az első olyan nyomda, melynek felszereltsége, gépeinek, betűkészletének értéke felvette a versenyt a fővárosiakkal.¹⁷ A nagyváradi írók, hírlapírók már helyben nyomtatták műveiket.

Ez a technikai bázis tette lehetővé legnagyobb vállalkozásának beindítását, a *Nagyvárad* című napilap megjelentetését. Ezt megelőzően azonban az innovatív szellemű Hügel már két lapot alapított. Az 1860-as évek elején a politikai légkör átmeneti enyhülésével, az urbanizált életforma terjedésével a városi és megyei tisztviselőréteg, és a táguló iparos-kereskedő polgárság mindjobban igényelte az országos, de főként a helyi eseményekről való közvetlen tájékoztatást. Ekkor indult a megye egyetlen lapja, a *Bihar*, de még csak kétheti megjelenéssel (a *Debrecen-*

¹⁴ A kiegyezés teremtette meg a zsidóság emancipációját, a teljes egyéni és kollektív jogbiztonságot. Mint ismeretes, addig ki voltak zárva az ingatlanszerzésből, a céhes iparüzésből, közhivatal viseléséből. Így tevékenységük főként a kereskedelemre, az értelmiségi szakmák közül az orvoslásra és a jogi pályákra korlátozódott. Ugyanakkor az e pályák során felhalmozódott szakmai-kereskedelmi ismeretek, a tőke és a vallási eredetű műveltség lehetővé tette számukra új érvényesülési technikák kidolgozását, gyors és eredményes alkalmazását. Különösen érvényes ez az úgynevezett félértelmiségi-félművészi szakmák esetében, mint a nyomdászat, a könyv- és újságkiadás.

¹⁵ BERKESZI István, *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története*, Temesvár, 1900, 25–27, 119–129; Felix MILLECKER, *Geschichte des Buchdruckers und Zeitungslesens im Banat 1769–1922*, Weißkirchen, 1926.

¹⁶ DBSM Archiv. Lipcse GR/H. 1620, 1940; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IV, Bp., 1896, 1485–1486; *Nekrológ*, Nagyvárad, 1890/81, 1; INDIG Ottó, *A nagyváradi újságírás története*, Nagyvárad, 1999, 25–29.

¹⁷ A Heckenast cég régi berendezését vették meg, darabját 25–100 forintért. LIPTÁK, i. m., 91.

Nagyvárad mint száraz közlőnyt leszámítva). A Schmerling provizórium alatti betiltás nem ártott Hügelnek, hiszen 1865-ben újra indította a lapot. Majd váltott, és jogutódként megjelentette a szabadabb szellemű, függetlenebb szerkesztett Deák-párti szellemiségű *Nagyvárad* *Lapokat*. Ekkor még mindkettőt a Tichy-féle nyomdában állították elő.

Egyértelmű üzleti sikert, társadalmi elismertséget a harmadik újság, a *Nagyvárad* (1870–1944) hozta meg számára, amelynek tulajdonos-kiadója. „Független társadalmi és közéleti gazdasági lap”-ként nevezte önmagát, és a hetvenes évek vidéki újságírására jellemző módon még kizárólag helyi érdeklődések szerkesztették és írták.¹⁸ Jelentős bevétel származott a hirdetések-ből, bár a századfordulókig ezek után bélyegilletéket kellett leróni. A hetvenes évek közepétől a közjogi ellenzék város- és megyeszerte tapasztalható előretörésének ellensúlyozására – amely a konkurens *Szabadságon* keresztül hatékony propagandát folytatott – a *Nagyvárad* átalakult a Szabadelvű Párt lapjává. 1873 októberétől Hügel vette át a felelős szerkesztő posztját is, és ezt élete végéig gyakorolta. Kiváló kapcsolatokat ápolt országos és megyei befolyásos politikusokkal, és maga köré gyűjtötte a helyi intelligenciát, a jogakadémia tanárait, jó nevű ügyvédeket, városi vezető tisztviselőket, és így várospolitikai akciók sora indult meg a társadalmi lap hasábjain. A *Szabadsággal* való versengés mind a lap szellemi színvonalának, mind a kiadó-tulajdonosnak jót tett. Példányszáma vidéki viszonylatban meglehetősen magasnak tekinthető, 1876-ban 1650–1900 példányszám között mozgott. A gyümölcsöző és rugalmas együttműködés eredményeként Hügel lapja a Szabadelvű Párt helyi irányítóival egyeztetve helyet cserélt a rivális *Szabadsággal*, és 1887-től, bár a kormányzó párthoz lojális maradt, de hivatalos jellege helyett ismét szabadabb szelleművé vált. Virágzó cége működésének 1890-ben bekövetkezett, váratlan halála vetett véget, a *Nagyvárad* című lap azonban egészen a második világháborúig fennállt.

Egyéni aspirációk, közösségi attitűdök, hálózatok a századfordulókig

A század utolsó évtizedeiben a nyomdatulajdonosok számára a nagyvállalkozóvá váláshoz vezető lehetséges utat szinte egyedül az újságkiadás jelenthette. A századvégre Kolozsvár közel 50 000 lakossal rendelkezett, és ez érződött az üzleti vállalkozások jellegén és súlyán is. A meglévő kettő mellett három újabb könyvkereskedés is nyílt, vagyis a város polgárai keresletükkel egy időben több üzletet is el tudtak tartani.¹⁹ Fejér Vilmos és Gombos Ferenc mellett, akik a nagy múltú református kollégium és a katolikus líceum nyomdáit bérelték és korszerűsítették, Ajtai Kovács Albert 1882-ben új nyomdát alapított. Mind jobban élesedett a harc a vállalkozók között a megbízások elnyeréséért. A különböző hivatalok, intézmények versenyeztették a cégeket. Jól érzékelhető ez az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának iratanyagából, ahol megbízás elnyerésért a Gombos-féle nyomda, az 1860-as években alapított, majd az 1880-as évektől újból fellendülő vállalkozás, Gámán János örököseinek nyomdája, az *Ellenzék* című napilapot kiadó Magyar Mihály nyomdája, és egy újonnan alapított cég, Stief Jenő könyv- és lapkiadó vállalata egyaránt versenybe szállt. Nem ritka az „önkéntes” felajánlás, a konkurens cég nem egészen tiszta eszközökkel kipuhított ajánlata alá ígérés, a rágalmozás.²⁰

Ajta Kovács Albert cége a századfordulóra a város legjobban felszerelt nyomdájává vált, két gyorssajtóval, minőségi betűkészlettel, ahol egyszerre 20–25 szedő működött. A tulajdonos üzemét „Magyar Polgár” nyomdának nevezte el, mivel ennek a lapnak egyben tulajdonosa is volt. A *Magyar Polgár* K. Papp Miklós, örmény kereskedőcsaládból származó, irodalmi ambíciókat is ápoló termékeny közíró és szépíró, valamint szerkesztő indította el 1867-ben. Első szerkesztője és tulajdonosa élvezte a Balközép Párt helyi vezetőinek, nemkülönben Tisza

¹⁸ FLEISZ János, *Az erdélyi magyar sajtó története (1890–1940)*, Pécs, 2005, 71–74; INDIG, i. m., 31–39; LÁNG József, *A „Nagyvárad” huszonhat éve = Hírlapjaink*, II, Bp., 1896, 1–10; *A Nagyvárad hatvanéves jubileumi albuma 1870–1930*, Nagyvárad, 1930, 11–12.

¹⁹ Demjén és Stein mellett Horatsik János, Fabritius Henrik, és a Lehmann–Baldi cég nyitott üzletet. DBSM GR/F 14, GGR/L 329. GR/H 1792.

²⁰ ERE Levéltár I.101/97 iratcsomó; GÁMÁN József, *Kolozsvári kereskedők és iparosok név- és lakásjegyzéke*, Kolozsvár, 1890, 25, 66; *A Kolozsvári kereskedelmi- és Iparkamara jelentése 1878*, Kolozsvár, 1879, 193–195.

Kálmánnak, Bartha Miklósnak, Ugron Gábornak politikai, eszmei támogatását. A lap pártpolitikai szerepén túlmenően fontos szócsovévé vált az Erdély gazdasági és társadalmi felzárkóztatását igénylő csoportoknak. Kifejezésre jutatta ezt a lap címdalán megjelenő jelszó, „a mi végcé-lunk az elpolgárosodott magyarság”. Egész Erdély-szerte, de a fővárosban és Romániában is olvasták. Az alapító K. Papp Miklós halála (1880) után vette át a lapot Ajtai K. Albert, aki egyébként addig a K. Papp-féle nyomda, azaz a katolikus líceumi nyomda helyettes vezetője volt. Apja még könyvkötőmester, ő a nyomdász mesterséget kitanulva mintegy öt és fél évig járta Európa nagy könyves városait. Megfordult Berlinben, Stuttgartban, Zürichben és Párizsban is. Pesten műkönyvkötészetet nyitott, és 1871-ben tért haza Kolozsvárra. Ő csak névleg volt az újság szerkesztője, a tényleges szerkesztést Hegyesy Vilmos végezte. Kolozsvár két vezető napi-lapja, a *Kolozsvári Közlöny* és a *Magyar Polgár* – mindkettő kormánypárti lévén, egyesült 1887-ben *Kolozsvár* néven, amely ezentúl szintén itt jelent meg. A *Magyar Polgár* nyomdájából került ki a századvégi Erdély tudományos könyvszerkesztésének és folyóiratanyagának gerince. Ajtai nyomdája a kolozsvári egyetem fő nyomtatója volt.²¹

1880 közepétől Temesváron a fellendülés újabb jelei markánsan rajzolódtak ki. 1848 táján a városban mindössze egy nyomda és 2 könyvkereskedés létezett, 3 hírlap jelent meg. A század végére a nyomdák száma tizenkettőre emelkedett, a városban számos könyvkereskedés műkö-dött, 26 lap, folyóirat jelent meg. Kétségkívül mindhárom területen érezhető a túlszaporodás és ebből következően a hullámvész, de a tendencia egyértelmű. A családi vállalkozások íve rajzoló-dik ki Uhrmann Márton tevékenysége nyomán. A tekintélyes lippai patrícus családból származó Uhrmann a városban először mint üvegkereskedő működött és az első Temesvári Takarékpénz-tár megalapításából tevékenyen vette ki részét (1846). Az ötvenes évek végén papírkereskedést nyitott és Hazay Vilmos nyomdással szövetkezve lapkiadásba kezdtek. Legtekintélyesebb vál-lalkozása a *Temesvarer Zeitung*, amelynek tulajdonjogát 1864 végén 12 000 forintért vásárolta meg. A *Temesvarer Zeitung* a legnagyobb múlttal rendelkező lap volt és 1860-ig a Szerb Vaj-daság és a Temesi Bánság fennállásáig a kormány hivatalos lapjaként működött. A térség visszacsatolása után elvesztette ezen jellegét. Uhrmann többszöri megszakítással a szerkesztést irányította is. A lap egyértelműen a Deák-párt irányvonalát követte és ez idő tájt fő feladata az volt, hogy a Bánság német többségű lakosságát megnyerje a liberális szellemiségű magyar tö-rekvéseknek. A helyi Lloyd Társulat, a Bánsági Kereskedelmi- és Iparbank révén az újságnak a kiegyezés idején az egész Délvidéket érintő kérdésekben nagy befolyása volt. Az újság nemcsak szerkesztőt, hanem nyomdát is többször váltott, mivel időközben Uhrmann nyomdát is szerzett. A lapot egy időben nyomdatulajdonos társával, Blau Manóval állították elő. Idővel a lap tulaj-donjogát átruházta leányára, Máriára és vejére, Heim Antalra.²² A kiadóhivatal vezetését azon-ban megtartotta magának, és élete végéig felügyelte a lapot (1897). Kis szünet után az újságot fia, Uhrmann Henrik nyomdájában nyomták. Ő a családi vállalkozás részeként a jól bejáratott papírkereskedést vezette, és egy kisebb *à la minute* amerikai típusú nyomdával is rendelkezett. 1888-ban árverés útján újabb nyomdát vett és a kettőt egyesítve a város egyik fontos üzemévé fejlesztette. A belvárosi, Balázs téri épületben két gyorssajtó, két lábmeghajtású taposósajtó működött, s több mint 2 millió ív papírt használt fel. A családi tulajdonban lévő *Temesvarer Zeitung* a vej, Heim Antal a nyolcvanas évek közepén újra fellendítette. 8000 forintért meg-vette a *Südungarischer Lloyd*ot és beolvasztotta az előbbibe. Megnyerte a lapnak a Lloyd eddigi agilis szerkesztőjét, Barát Ármint. Az újság a Délvidék német nyelvű, de magyar érzelmű sza-badelvű középosztályának, elsősorban értelmiségieknek, az iparos-kereskedő vállalkozóknak a vezető lapja. 1912-ig maradt az Uhrmann–Heim család tulajdonában, amikor is Heim a több mint három évtizeden át tartó vállalkozást felszámolta. A nyomdát és a lap tulajdonjogát eladta,

²¹ FERENCZI, 13. jegyzetben *i. m.*, 107, 114; SZINNYEI, *i. m.*, X. köt., 352–356; GYALUI Farkas, *A kolozsvári napisajtó a nyolcvanas években = Újságíró almanach*, Kolozsvár, 1927, 105–110; GULYÁS Pál, *Magyar írók élete és munkái*, I, Bp., 91–92.

²² Heim Antal nagyszentmiklósi iparoscsaládból származott. Tisztként szolgált, majd a temesvári postánál töltött be hiva-talt. *Temesvarer Zeitung*, 1864/242, 1; 1867/100, 1; 1897/191, 1–2; *Neue Temesvarer Zeitung*, 1873/220, 3.

és tisztes öregségben visszavonult. Az újság a *Neue Temesvarer Zeitung*gal fuzionált, és ezentúl jogutódként továbbra is *Temesvarer Zeitung* néven jelent meg. Ekkor alakult a Temesvári Lapkiadó Rt. 40 000 korona alaptőkével, amelynek fő részvényesei a város nagyiparosai és nagykereskedői.²³

Nagyváradon a kereskedő családból származó Laszky Ármin Budapesten az Athenaeum nyomdájában kezdte meg pályafutását, majd művezetőként Hügel nyomdájába került. De nagyobb tervei is voltak. Nagybátyja, Haas Gottlieb örökségének köszönhetően 10 000 forint tőkével nyomdát alapított és lapkiadáson gondolkozott. A Szabadelvű Párt helyi vezetőivel megállapodva 1874-ben létrehozta a város második modern napilapját, a *Szabadságot*. Változatos gazdag hírárral, pontos rovatolással, színvonalas gazdasági-pénzügyi rovattal, helyi vonatkozású, színes újdonságokkal indulásakor heti négyszer négy oldalon 6 krajcárért jelent meg. A váradi szerkesztőségekben először itt használtak távirót és telefont. A tulajdonos kezdettől fogva tudatosan élt a reklámfogásokkal, lapja utolsó oldalán a nyomdáját reklámozta, amely a kor csúcstechnológiájának megfelelően több rotációs géppel működött. Ezenkívül 2 gyorsajót, 1 kézisajót üzemeltetett. Személyzete 32 főből állt. Az újság első oldalán teljesen szokatlanul, a vezércikken és a tárcán keresztül átlós irányban vörössel szedve ez állt: „aki olvassa, fizessen elő”, illetve „aki előfizet, terjessze tovább”. Merész újítással a szerkesztőség Kossuth utcai épületének homlokzatán a századforduló idején, fénytranszparensen a legújabb hírek voltak olvashatók.

Az 1877-es választásokat követően – amikor megerősödtek a Szabadelvű Párt pozíciói – mint hivatalos pártlap a város legelterjedtebb és legnagyobb súllyal bíró napilapjává vált. Ettől kezdve önálló vezércikkírói is voltak a lapnak, így Beksics Gusztáv, jó nevű nemzetgazdasági író és Hegedüs Sándor. A modern újságírói műfajokat gyakorolták, és riportban leplezték le a városi takarékpénztár üzelmeit, vezércikkben és külön tudósításokban emelték ki a tiszaezlári perben a várvád tarthatatlanságát. A század utolsó évében Laszky Nagy Endrét szerződtette először törvényszéki tudósítónak, majd színházi referensként. Hegyesi Márton szerkesztő mellett Bíró Lajosra bízta a szerkesztés napi munkáját, a lapnak másfél évig munkatársa lett Ady Endre. Míg a többi helyi lapnak a fővárosban külön tudósító dolgozott, addig a *Szabadság* fiókszerkesztőséget tartott fenn. Laszky nagyvonalú kiadó volt, nem sajnálta az anyagi áldozatot Mikszáth vagy Jókai egy-egy eredeti kéziratának a megszerzéséért. Idővel mindenki, akinek valami köze volt a nyilvánossághoz, valamilyen módon kapcsolatban állott a lappal. A három legjelentősebb váradi napilap közül a *Szabadság* – elsősorban mint pártlap – a legnagyobb hirdetési bevételekkel rendelkezett. Ezek főleg állami megbízások (például a MÁV-tól), valamint megyei, főszoigabírói és jegyzői hirdetések. Ezenkívül átalányok a bankoktól és biztosítótársaságoktól, amelyek éves pénzügyi mérlegüket, közgyűléseik időpontját tették közre, és ez évi 500–600 korona hasznot hozott.

Laszky a Szabadelvű Párt országos prominens politikusaival, elsősorban a Tiszákkal ápolit szoros kapcsolatot. A városi politizálásban törvényhatósági bizottsági tagként, főleg pénzügyi és közzgazdasági kérdésekben vitt irányító szerepet. Váradon történő megtelepedésétől kezdve a Kereskedelmi és Iparkamara tagja, 10 évig pénztárosa volt. A Kereskedelmi Csarnok igazgatótanácsában is tevékenykedett, valamennyi jelentős országos szakmai szervezetben aktív szerepet töltött be, alapító tagja volt a Vidéki Hírlapírók Szövetségének, tagja az Otthon Írók és Hírlapírók Körének, és a Magyar Lapkiadók Országos Szövetségében Wolfner Tivadar mellett, vidéki-ként ő volt a másik alelnök. A nyomdatulajdonosok Országos Árszabály Bizottságában fontos egyensúlyozó szerepet töltött be. Úgy a városi, mint a hitéleti jótékonyági egyesületekben is

²³ Az újság 40 éves jubileuma alkalmából a lapnak a magyarosodásban, a német lakosság akkulturációjában, asszimilációjában betöltött jelentőségét a *Pressburger Zeitung*hoz mérik. Vö. *Temesvarer Zeitung*, 1891/1, 1; 1891/3, 1; 1901/1, 1–2; 1912/220, 1; 1920/6, 3; *Geschäftsadressbuch von Südungarn 1890*, kiad. STRASSER Albert, TOKÁR János, Temesvár, Temesvári Kereskedelmi és Iparkamara, 1890, 255, 361; Alexander KRISCHAN, *Die Temesvarer Zeitung als Banater Geschichtsquelle 1852–1949*, München, 1969, 24–49; BERKESZI, *A temesvári könyvnyomdászat...*, 15. jegyzetben i. m., 27–28, 77–83.

tevékenykedett, árvaházaknak, iparosok segélyező egyletének, népkonyhának aktív segélyezője volt. Cégét 1915-ben 100 000 korona alaptőkével részvénytársasággá alakította át.²⁴

Összegző gondolatok

Eddigi kutatásaink nyomán bizonyos tendenciák körvonalazódnak, amelyek megengednek óvatos megállapításokat.

Elsőként említendő mindhárom város befogadó jellege, évtizedeken átívelő, országosan is jelentős szívó hatása. Mint láttuk, mindhárom városban a század első felének könyveseire a családi alapon működő vállalkozások a jellemzőek. Legtöbbjük kereskedőként indult és az első három évtizedben a megélhetés miatt, a könyv mellett nemritkán egyéb portékák (gyógyszer, pipere, kávé) árusítására is kényszerültek. Később a profil letisztult és az újdonságokra alapozó könyvüzlet mellett antikváriumot és kölcsönkönyvtárat is üzemeltettek. Kiegészítő tevékenységként leggyakrabban papír- és írószerkereskedést tartottak fenn. Azok tudtak hosszabb távon fennmaradni, akik a kereskedést az 1840-es évektől iparúzó tevékenységgel fejlesztették tovább, nyomdát alapítottak vagy béreltek. Vállalkozásaik volumene ekkor nem lépte túl a kiskereskedelmi-kisüzemi szintet. Üzletükben 2-3 segédet alkalmaztak, a nyomdában a személyzet nem haladta meg az 5-7 főt (2-3 szedő és nyomtató, 1 korrektor), ezzel el tudták látni a városi igényeket. A kalendáriumok, naptárak és imádságoskönyvek mellett saját kiadású munkák megjelentetésére törekedtek. Ezek szerzői a helyi tudósok, tanárok, tisztviselők, a városi, megyei nemesi-értelmiség. Ez a helyi intelligencia, karöltve a megyei birtokos arisztokráciával, a polgárosodó városi lakossággal Kolozsváron és Nagyváradon az 1840-es években több könyvüzletet tudott fenntartani, kiadványaik többsége is magyar nyelvű. A legbátrabbak már lapkiadással is próbálkoztak.

Ezeknek a cégeknek a többsége, még azok is, amelyek a forradalom idején politikai értelemben kiadványaikkal exponálták magukat, túlélte az azt követő, válságos másfél évtizedet. Az első nagyobb átrendeződés jelei, összhangban az országos tendenciával, a gazdasági fellendüléssel a generációs váltásban, a szakmai utánpótlás merítési bázisában az 1860-as, 1870-es évektől érzékelhetők. A több generáción át működő szolid vállalkozások egy része a kibontakozó konkurenciaharcban nem tudott alkalmazkodni, nem bírta a versenyt. Ebben számos egyéni, személyi döntési tényező, sorsmotívum is közrejátszott (Klapka, Fölk), de legtöbbször azon múlt, hogy a cégalapító utódai, özvegye, fia nem kívánt, vagy nem tudta a vállalkozást megfelelő színvonalon továbbvinni. Ennek esett áldozatul Nagyváradon a háromgenerációs Tichy-féle nyomda, Temesváron Beichel József és a Hazay Testvérek vállalkozása. A vállalkozók új nemzedéke van előretörőben, amelyek egy része változatlanul a német etnikumhoz tartozó bevándorló, többségük másodgenerációs zsidó.

A gründolási folyamat új kihívásokat és kitörési pontokat kínált a szakma számára, hogy megteremthessék a nagyobb volumenű vállalkozás alapjait. A különböző kereskedelmi, ipari vállalatok, hitelintézetek, az állami, megyei és városi hivatalok, kulturális, oktatási intézmények tömeges méretekben igényelték a legkülönbözőbb nyomtatványok, üzleti számlakönyvek, fuvarkönyvek, élelmiszercímkék, hirdetmények, plakátok előállítását. Nem véletlen, hogy ezt a profilt a könyvkiadásban ekkor élen járó, nyomdával rendelkező legsikeresebb fővárosi cégek, mint Emich, Légrády, Heckenast és társai nagyvállalati működésük idején is megőrizték, mint állandó megrendelést hozó, szilárd bevételt jelentő ágazatot. Míg azonban a fent nevesített cégek az ebből származó jövedelmeiket az 1840–1850-es évektől következetesen, és eleinte nem kis kockázatvállalással könyvkiadásba fektették, megteremtve az ipari méretű modern magyar könyvkiadás alapjait és ennek eredményeként vállalatbirodalmaikat, addig ezek a lehetőségek a vidéken élő vállalkozó számára nem voltak adottak. A könyvkiadás az 1870-es években a hazai

²⁴ LAKOS Lajos, *Laszky Ármin = A Szabadság negyvenéves jubileumi albuma 1874–1914*, Nagyvárad, 1914, 3–146; INDIG, 16. jegyzetben *i. m.*, 34–39, 45, 49–50, 83–84, 88–89; *Magyar Pénzügyi Compass 1917–1918*, 2. rész, 798; FLEISZ, *Város...*, 4. jegyzetben *i. m.*, 157–160; FLEISZ, 18. jegyzetben *i. m.*, 69–70; LÖWY, 6. jegyzetben *i. m.*, 85–86.

piac felvevő kapacitásának viszonylag szűk keresztmetszete miatt egyre jobban Budapestre összpontosult. A legjelentősebb fővárosi vállalkozók az üzemszerű tervezésre álltak át, amelynek során a könyv előállításának szellemi, technikai, kereskedelmi forgalmazási fázisait egyesítették, tervszerűen felépítették, összehangolták. Az évente maximum 10-25 kiadvánnyal megjelenő vidéki kiadó eleve lépéshátrányba került, nem képződött elegendő tőkeereje beruházásra, újabb munkák piacra bocsátására. Ilyen jellegű tevékenységük továbbra is a helyi munkák megjelentetésére korlátozódott.

Ezek száma ugyan a három város közül leginkább Kolozsváron, a városban működő nagyszámú felsőoktatási intézmény, kiváltképp az odatelepülő egyetem, a tudományos műhelyek, egyesületek, társaságok, egyházmegyei intézmények révén bővült, spektruma is szélesedett, de a fővárossal ellentétben a nagyvállalkozói lét megteremtéséhez nem biztosított kellő alternatívát. Erre tipikus példa a kolozsvári Stein cég esete, amely mint családi vállalkozás 1835-től a világháborúig folyamatosan jelen volt a város életében.

A súlypont az 1870-es, 1880-as évektől a kereskedelemről egyértelműen az ipari tevékenységre tevődött át. A nyomdák kapacitása az ipari-kereskedelmi cégek megrendelése révén bővült, már nemcsak a várost és a megyét látták el nyomtatványaikkal, hanem egy egész régiót. Temesvár esetében ez a teljes Délvidéket jelentette. Temesváron és Nagyváradon ekkor több nyomda kezdte meg működését, közel azonos kapacitással. Átlagban 2-3 gyorsajtot működtettek, 20–40 munkást alkalmaztak, elérték a középüzemi szintet. Viszont nehézséget jelentett, hogy a hetvenes évek végétől az állami intézmények hivatalos nyomtatványaik előállítását a fővárosba központosították, és ezáltal a vidéki könyvnyomdák jelentős megrendelésektől estek el. Bár ezen a vidéki nyomdatulajdonosok tiltakozása ellenére átmenetileg enyhítettek, de egészen a világháborúig a fővárosi nyomdák erős konkurenciát jelentettek – elsősorban utazó ügynökeik révén, akik az újfajta nyomtatványok terítésében megelőzték a kevésbé mozgékony vidéki nyomdákat.

A vidéki vállalkozások számára a kiteljesedést, megizmosodást a század vége felé egyértelműen a lapkiadás jelentette. A nyitott szellemű, polgárosodó városi közönség, a vidéki városok sorában, talán Pozsonyt leszámítva, egyedülálló módon, évtizedeken át párhuzamosan el tudott tartani 3-4, olykor 5-7 napilapot, hetilapok, folyóiratok tucatjait. E tekintetben Nagyvárad vitte az úttörő szerepet, ahol az 1870-es években innovatív szellemű, céltudatos vállalkozó laptulajdonos típusok jelentek meg, mint Hügel (*Nagyvárad*), Laszky (*Szabadság*), Fehér Dezső (*Nagyvárad*), többségük zsidó származású volt. A közkeletű vélekedéssel szemben, amely az egész szakmára általánosít, az első megközelítésben úgy tűnik, hogy Temesváron ezeket a pozíciókat részben német patricius családok sarjai tartották kézben, például Uhrmann-Heim (*Temesvarer Zeitung*), a Steiner testvérek (*Délvidéki Ellenőr*), míg Kolozsvár vezető lapjainak tulajdonosai, például a *Magyar Polgár*nak Ajtay Kovács Albert, az *Ellenzék*et pedig Magyary Mihály adta ki.

A lapkiadás a század végére jó üzletnek bizonyult. Jelentős bevételek származtak a hirdetések, főleg az állami, megyei megbízásokból, a városi jegyzőség közleményei, hirdetéseinek révén. A bankok, biztosítótársaságok, ipari vállalatok itt tették közzé éves közgyűléseik időpontját, pénzügyi mérlegeiket, és ezért tekintélyes évi átalányt fizettek a lapoknak, ily módon a város gazdasági ereje, súlya tükröződött és visszahatott erre az üzletágra. A lapok emellett még párttagmozgatókat is élveztek. Mindez azt is jelentette, hogy a kiadó-tulajdonos érintkezésbe lépett országos, megyei, városi prominens politikusokkal, jelentős kapcsolati tőkét épített ki a legbefolyásosabb ipari és bankkörökkel, maga köré gyűjtötte a helyi intelligenciát, a jó nevű ügyvédeket, tudósokat, felső szintű iskolák tanárait, a város vezető tisztségviselőit. Ez utóbbi réteget, mint külső és belső munkatársat is megnyerte a lapnak. Így váltak a lapok a legkülönbözőbb megyei, városi, olykor a regionalitáson túlmutató társadalompolitikai akciók elindítójává, szervezőjévé, koordinátorává, a polgári nyilvánosság hordozóivá.

A századvég laptulajdonosai vagyonosodásuk mellett jelentős társadalmi presztízsrre is szert tettek. Számosan közülük mint virilisek, városi törvényhatósági bizottsági tagként a városi poli-

tizálásban vették ki részüket, főként közgazdasági-pénzügyi kérdésekben hallatták szavukat. Vezető pozíciókat töltöttek be a kereskedelmi és iparkamarákban. A régió lapjainak súlyát jól reprezentálja, hogy tulajdonosai országos szakmai szervezetekben (Magyar Lapkiadók Országos Szövetsége, Otthon Írók és Hírlapírók Körében) vezető tisztségeket töltöttek be, kezdeményezői, alapítói a Vidéki Hírlapírók Szövetségének, a Vidéki Nyomdatulajdonosok Szövetségének (Laszky Ármin, Láng József, Sas Ede). Mint a város prominens polgárai, mind a városi, mind a hitéleti jótékonyági egyletek aktív segélyezői. Félig ipari-kereskedelmi, félig értelmiségi szakmájukból adódóan, egyeseknél személyes inspirációk által hajtva (szépírói, fordítói, tudomány-népszerűsítő tevékenység) meghatározó egyéniségeivé váltak a helyi kulturális egyesületeknek (Nagyváradon például a Szigligeti Társaságnak), útjára bocsátották a modern irodalmi kezdeményezéseket (Holnap Társaság), támogatták állandó városi színtársulat megteremtését és önálló színházépületek megépítését. (K. Papp Miklós, Fehér Dezső).

A század utolsó harmadában mind Temesváron, mind Kolozsváron és Nagyváradon könyvkereskedés és nyomda, tehát kereskedelmi és ipari vertikum működtetése a vállalkozó számára középosztályi státuszt jelentett. Középszintű nyomdaüzem fenntartása, kiegészülve napilap tulajdonlásával a felső középosztályba való emelkedés lehetőségét biztosította. De mint a példák sorozatán láttuk, a nyomdász-kiadók a családi vállalkozás keretei között a legritkábban váltak kulturális nagyvállalkozókká, a legsikeresebbek is megmaradtak a közepes üzemvitel keretei között.

Eddigi kutatásaink alapján mindössze néhány kivételt ismerünk. Mindegyik Nagyváradhoz kötődik, ahol a tőkés gazdaság ereje ötvöződve a város szellemi örökségét is hordozó századfordulós pezsgéssel, ismételten nem elhanyagolható tényezőként megemlítve a zsidók korai gazdasági térnyerését és társadalmi integrációját elősegítő mikroklímát, úgy tűnik, a másik két vizsgált városhoz viszonyítva mintegy kitermeli, illetve egy ideig a fővárosból is bevonzza az ilyen személyiségeket. Ketten közülük vállalkozásuk gerincét tekintve a sajtóhoz kötődnek és nyomdával rendelkeznek: egyikük a papírkereskedés, nyomda és papírdoboz-vállalat révén emelkedik nagyvállalkozóvá (Laszky, Sas, Sonnenfeld).

A századfordulót követő két évtizedben a vállalkozások újabb átrendeződésen mentek keresztül. E területen is terjedőben volt a kereskedelmi és banktőke bevonásával a nagyobb tőkekoncentrációt elősegítő részvénytársasági forma, de az impériumváltás alapvetően behatárolta pozícióikat.

Alte rumänische Bücher in der Széchényi-Nationalbibliothek in Budapest

Voraussetzungen

Die rumänischen und ungarischen Forscher haben im Laufe der Zeit kulturelle Kontakte zwischen den rumänischen Intellektuellen aus Buda und Pest (Budapest, der heutigen Hauptstadt Ungarns) erörtert. Die Reformen des Wiener Hofes öffneten den siebenbürgischen Rumänen neue Wege für ihre Ausbildung in den wichtigen Kulturzentren der Donaumonarchie, in Wien, Trnava, aber auch in Buda. Das Jahrhundert der Aufklärung bedeutete verschiedene Beziehungen der Mitglieder der sogenannten Siebenbürgischen Schule („Școala ardeleană”) mit der Druckerei in Buda (z. B. Petru Maior, Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Ioan Molnar Piuaru, Ioan Teodorovici), aber auch die Anwesenheit rumänischen Studenten in der hiesigen Universität. Hundert Jahre später, im 19. Jahrhundert, hörten rumänische Studenten insbesondere die Vorlesungen an der theologischen Fakultät in der ungarischen Hauptstadt; gleichzeitig organisierten sie sich in kulturellen Gesellschaften, wie z. B. die „Rumänische Nationale Gesellschaft” („Societatea națională română”), „Petru Maior” oder „Die literarische Kette” („Salba literară”). Die Bibliotheken spielten für diese Gesellschaften eine wichtige Rolle.¹

Es ist eine bewiesene Sache, dass sich die meisten Tätigkeiten der Rumänen in Buda und Pest auf Bücher stützten. In den letzten Jahren sind einige Forscher den Spuren der Bücher nachgegangen, die sich heute in Budapest befinden. Als Grund für dieses Unternehmen stand der Gedanke, dass in den ungarischen Bibliotheken mehrere Bücher zu finden sind, die in Rumänien oder für Rumänen gedruckt wurden. Ioan Chindriș veröffentlichte die Ergebnisse seiner Forschungen in der Széchényi-Nationalbibliothek in Budapest in seinem Buch *Cartea românească la Budapesta (I)* (Das rumänische Buch in Budapest).² Rodica Elena Colta nahm am 7. Symposium von Gyula teil, mit dem Vortrag *Circulația cărților vechi românești în Ungaria* (Der Umlauf der alten rumänischen Bücher in Ungarn).³ Neulich unternahm der junge Forscher der Astra-Bibliothek in Sibiu/Hermannstadt, Bogdan Andriescu, eine Dokumentation im Bücherfonds der Eötvös-Loránd-Universität in Budapest. Er versuchte, die rumänischen Bücher darin zu identifizieren und veröffentlichte demzufolge einen selbstständigen Katalog.⁴

Auf Grund des Katalogs von Ioan Chindriș begangen wir in den letzten Jahren eine Dokumentation in der Széchényi-Nationalbibliothek, mit der wichtigen Fachunterstützung des damaligen Direktors, Dr. Monok István.⁵

Hier möchten wir aus Platzmangel nur einige alte rumänische Bücher vorstellen, die in den vergangenen Jahrhunderten in der Széchényi-Bibliothek angelangten. Wir werden der Liste von Ioan Chindriș einige handschriftliche Notizen hinzufügen, die auf den Seiten der Bücher identifiziert wurden und die zeigen, dass sie, bevor sie in den ungarischen Bibliotheken gelangten, auf rumänischem Gebiet aufbewahrt wurden. Es kann sich um Schenkungen handeln

¹ Eugenia GLODARIU, *Înființarea, organizarea și activitatea culturală desfășurată de Societatea „Petru Maior” a studenților români din Budapesta*, Acta Musei Napocensis, Cluj, 1976, 506; Maria BERENYI, *Cultura românească la Budapesta în secolul al XIX-lea*, Giula, 2000, passim.

² Ioan CHINDRIȘ, *Cartea românească veche la Budapesta (I)*, Acta Musei Napocensis, Istorie, 33(1997), 221–229. Ioan Chindriș gibt in seinem Aufsatz die Liste der identifizierten Bücher wider und öffnete somit den Weg für andere Forscher; er gibt dort den Autor, den Titel, das Erscheinungsjahr, die Bibliotheksignatur und die Konkordanz mit Ioan BIANU, Nerva HODOȘ, Dan SIMONESCU, *Bibliografia românească veche*, I–IV, Bucharest, 1903–1944, an (im Folgenden: BRV). Chindriș gibt keine Angaben zu Herkunft und Umlauf der Bücher in seiner Liste.

³ Das Symposium fand im Jahre 1997 (am 22.–23. November) statt.

⁴ Bogdan ANDRIESCU, *Carte românească veche în colecțiile Bibliotecii Universității Eötvös Loránd Budapesta: Catalog*, Sibiu, Armanis-Verlag; Cluj-Napoca, Mega-Verlag, 2013.

⁵ Aus objektiven Gründen wurden die Ergebnisse dieser Forschung noch nicht veröffentlicht. Wir möchten sie als Huldigung des Gründers der Bibliologieschule in Ungarn darbringen, des großen Bibliologen und guten Freundes, Herrn Professors Monok István, des Direktors der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in Budapest.

– wie z. B. die von Iuliu Todorescu –, Aufkäufe, oder einfach um den normalen Umgang der Bücher in den vergangenen Jahrhunderten. Wir haben vor, zur Zeit nur die Bücher zu diskutieren, die auf dem Gebiet des heutigen Rumänien im 16. und 17. Jahrhundert erschienen sind. Wir möchten die Bedeutung dieser Bücher insbesondere deswegen hervorheben, weil es sich – wegen der bestimmten historischen Entwicklung und ihrer Abnutzung – um ziemlich wenige Exemplare handelt. Wir werden 24 rumänische bzw. slawisch–rumänische Bücher in Betracht ziehen, die wegen des Umlaufs der Bücher in dieser Zeit in kurzer Form dargestellt werden.

Gedruckte Bücher aus dem 16. Jahrhundert

Hier diskutieren wir vier Exemplare aus dem 16. Jahrhundert aus der oben genannten Bibliothek, die in Braşov/Kronstadt gedruckt wurden, in der wichtigsten Druckerei dieses Jahrhunderts im heutigen rumänischen Raum – die des Diakons Coresi und seiner Mitarbeiter. Das erste Buch ist ein *Tetraevangelh* (Evangeliar) von 1561.⁶ Die älteste Notiz (aus 1567, auf Deutsch), erwähnt die heutige slowakische Stadt Prešov, in der Form „Stadt Eperjes“. Das Buch war im Besitz des griechisch-katholischen Klosters in der Nähe von Mukačevo, wie aus der Anmerkung *Inscriptus Cathalogo Libri M. Montis Csernek ord. S. Basilij Magni 1787* hervorgeht, und darauf folgt die Schenkunginschrift „A Magyarországi Szt. Vazul-rend Csernekhegyi klastrom ajándéka Acta anni 1893. K.I.228 sz. Budapest 1893, apr. 20“.⁷ Sollten wir darüber spekulieren, könnten wir den slowakischen griechisch-katholischen Zentrum von Prešov mit dem nicht sehr weit entfernten Kloster in der Nähe von Mukačevo in Verbindung bringen.

Der Mitarbeiter des Diakons Coresi, der Diakon Lorinc, druckte in Braşov/Kronstadt im Jahre 1567 einen *Osmoglasnic slavonesc* (Kirchenslawischen Oktoechos).⁸ Das Exemplar aus Budapest ist in schlechtem Erhaltungszustand, aber es wird von einem modernen Umschlag geschützt. In dem Buch gibt es fragmentarische Anmerkungen in Kirchenslawisch, die seinen Umlauf im rumänischen Raum im 17. Jahrhundert bezeugen. Eine zum Teil beschädigte Notiz aus der Zeit des Fürsten Michael Apafi: „vo dni craiu Apafii Mihaiu roc Boji AXOS“ [1676] erwähnt einen Pop Pătru von Bârgu [?] und die Seelen des Sofronie und der Frasină.⁹ Eine andere Notiz, auf den 30. September 1659 datiert, berichtet, dass eine Maria Popii lui Lazăr (Maria Pop, Tochter eines Lazarus) ein Kind gebär – es handelt sich hier um eine Familienereignis. Manchmal wurden die Seiten der alten Bücher wie unsere Tagebücher verwendet.

Der *Sbornicul slavonesc* (Slawischer Sbornik – eine Sammlung von Heiligenleben) von 1580 wurde von demselben Diakon Coresi in Sebeş/Mühlbach gedruckt, aber davon befindet sich in der Széchényi-Bibliothek nur ein Fragment,¹⁰ aus der Sammlung von I. Todorescu.

Unter den wertvollsten rumänischen Büchern aus dem 16. Jahrhundert in den Budapester Bibliotheken ist die *Palia de la Orăştie* (Das Alte Testament aus Orăştie/Broos), gedruckt im Jahre 1582 von dem Sohn des Diakons Coresi, Şerban, und von seinem Mitarbeiter Marien, zu nennen.¹¹ Das Buch wurde der Széchényi-Bibliothek von dem gelehrten rumänischen Ophthalmologen der Klausenburger Akademie, Ioan Piuaru Molnar, am 26. Juli 1814 geschenkt. Darauf befindet sich der Stempel „A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára“. Es soll hier bemerkt werden, dass man das Bestehen von nur fünf Exemplaren dieses *Alten Testamentes* vermutet.¹²

⁶ Signatur RMK II. 82. BRV, I, Nr. 10, S. 43–46. RMNy 168. (SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*, I–II, Budapest, 1879–1885, im Folgenden: RMK.)

⁷ Auf den Seiten des Buches befindet sich der Stempel „A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára“.

⁸ Signatur RMK II. 103a. BRV IV, Nr. 6, S. 9–10. RMNy 224.

⁹ F. [8–16].

¹⁰ Signatur RMK II. 161. BRV I, Nr. 28, S. 81–85. RMNy 519.

¹¹ Signatur RMK II. 170. BRV I, Nr. 30, S. 93–98. RMNy 519.

¹² Der Untertitel des Buches lautet *Cele cinci cărţi ale lui Moise* (Die fünf Bücher Mose). Das Exemplar ist sehr gut erhalten.

Drucksachen aus dem 17. Jahrhundert

Die Zahl der Druckereien auf dem Gebiet des heutigen Rumänien wuchs im 17. Jahrhundert und infolgedessen gibt es mehrere Bücher aus dieser Zeit, die bis auf uns gelangt sind. Nichtsdestotrotz besitzt die Széchényi-Nationalbibliothek wenige Exemplare rumänischer Bücher, die in Siebenbürgen gedruckt wurden, im Vergleich zur großen Zahl rumänischer und slawisch-rumänischer Bücher aus den Druckereien der Moldau und der Walachei.

Zu den Seltenheiten des rumänischen Druckkunst in Budapest gehört die *Evangelia cu învățătură* (Das kommentierte Evangelium), im Jahre 1641 in Alba Iulia/Karlsburg vom Priester Dobre gedruckt.¹³ Es handelt sich um eine Rarität sowohl wegen der geringen Zahl der Exemplare wie auch weil es, wie von den Forschern V. Ecsedy Judit¹⁴ und Borsa Gedeon¹⁵ gezeigt wurde, durch die rudimentäre Methode der holzgeschnitzten Buchstaben gedruckt wurde. Das Exemplar aus der Széchényi-Bibliothek kommt aus der Sammlung Todorescus und trägt den Stempel der Bibliothek des Ungarischen Nationalmuseums. Auf den Blättern [2–6] sind Listen mit rumänischen Namen geschrieben. Innerhalb des Bandes gibt es unvollständige Notizen mit Jahreszahlen in kyrillischer Schrift: 1778, 1780. Auf dem Blatt 117 erscheint eine Anmerkung auf slawisch mit kyrillischen Buchstaben: „Milostiu Bojiu io arhiepiscop Atanasie [stol] Belgrad eșteje iporciaia.”¹⁶ Es könnte sich um Atanasie Anghel, den letzten rumänischen Bischof von Alba Iulia vom Ende des 17. und Anfang des 18. Jahrhunderts, handeln.

Aus der Sammlung Todorescu gelang auch das Buch *Evangelia învățătoare* (Das lehrende Evangelium) nach Budapest, das in Govora im Jahre 1642 gedruckt wurde.¹⁷ Das Buch ist in Fragmenten und ohne Aufschriften erhalten.

Das gewaltige *Carte românească de învățătură* (Rumänisches Lehrbuch, auch *Cazanie, Ucitelna, Poucenie* genannt), erschienen in Iași im Jahre 1643,¹⁸ wird in der besprochenen Bibliothek in sechs Exemplaren aufbewahrt,¹⁹ davon einige in gutem Zustand, andere aber nur in Fragmenten. Fünf Exemplare weisen ausführliche Notizen auf, einige in slawischer, andere in rumänischer Sprache; alle beginnen im 17. Jahrhundert. Unter der Signatur RC 10 wird ein Exemplar registriert, das der Kirchengemeinde von Mogoș/Koliben (im siebenbürgischen Westgebirge) gehörte; das Buch wurde 1874 von dem griechisch-katholischen Priester Demeter Ghitta unterzeichnet. Am 1. September 1647 wurde es, unter zahlreichen Verwünschungen, damit es nicht gestohlen werde, einer Kirche mit dem Namen der Hl. Erzengel Michael und Gabriel (der Name des Ortes ist unlesbar) geschenkt, für die Andacht eines Ion Faur; eine andere Hand hat das Jahr 1653 dazu geschrieben. Unter der Signatur RC 11 befindet sich das Exemplar, das von der Kirchengemeinde aus Pinticu/Pintak/Tekendorf (Kreis Bistrița-Năsăud) gekauft wurde: „banii bisericii 14 florinți [...] la Sas Pintik [Pinticu, jud. Bistrița-Năsăud]” („das Geld der Kirchengemeinde 14 Gulden [...] in Sas Pintik”). Es erscheint auch eine andere Schenkung aus dem Jahr 1689, als das Buch von einem gewissen Ursul für 15 Gulden und 20 Kreuzer („15 florinți și 20 de bani”) für die Gemeinde von Pentic (Pinticu/Pintak/Tekendorf, Kreis Bistrița-Năsăud) gekauft wurde und unter Verwünschungen in der Kirche aufbewahrt werden sollte²⁰. Interessanterweise weist das Buch eine Notiz, ebenso in kyrillischer Schrift wie die anderen zwei, von einem gewissen Bischof Anastasie, aus dem weit entfernten Bacău auf.²¹

¹³ Signatur RMK II. 573/a. BRV, I, Nr. 40. Dem Exemplar fehlt das Titelblatt; es wurde restauriert.

¹⁴ V. Ecsedy Judit, *Dobre mester erdélyi nyomdaja 1640–1642*, MKSz, 1993/2, 146–166.

¹⁵ Gedeon Borsa, Judit V. Ecsedy, *Eine typographische Offizin ohne Blei und ohne Druckpresse (Siebenbürgen 1640–1642)*, Gutenberg-Jahrbuch, 67(1993), 131–139.

¹⁶ Die Stadt Alba Iulia hieß in der Vergangenheit Bălgrad auf Rumänisch. Man kann vermuten, dass es sich in der Notiz um den rumänischen Metropolit Atanasie Anghel (?–1713) von Alba Iulia/Karlsburg handelt.

¹⁷ BRV, I, Nr. 42, S. 120–123. Cota RC 6.

¹⁸ BRV, I, Nr. 45, S. 137–143.

¹⁹ RC 10–15: sämtliche Exemplare kommen aus der Sammlung Todorescus (Tod. 5024/1–6).

²⁰ Im selben Buch erscheinen zwei verschiedene Namen für dieselbe Ortschaft im Kreis Bistrița-Năsăud.

²¹ Im Buch befinden sich auch Handnotizen auf Rumänisch. Einige unidentifizierte Namen wurden auf Lateinisch geschrieben: „Parocho Papp Moldvai Gabor”, „Petrus Criszan”.

Die Signatur RC 12 gehört zu einem Exemplar, das im Juni 1718 [1673] einem „Teofan ot Moldavia“ gehörte; es folgen unvollständige Notizen in Kirchenslawisch mit kyrillischen Buchstaben. Das Buch mit der Signatur RC 13 weist den Stempel der Széchényi-Bibliothek auf. Auf 20 Seiten befindet sich die Aufzeichnung einer Schenkung von einem gewissen Ioan, der das *Ucitelna* (Lehrbuch) für die Kirche in Bărgău [wahrscheinlich Prundu Bărgăului] in Siebenbürgen gekauft hatte, da der Fluch gegen der Entfremdung des Buches, der am 13. Juli 1673 geschrieben wurde, lautet: „Ioan diacon ot trâm Suceavskii și o am și legat în zilele craiului Apafi Mihaiu ca să știe“ („Johannes, Diakon aus der Stadt Suceava, und ich habe es in den Tagen des Königs Apafi Michael gebunden, damit alle wissen“)²². Es ist nicht ohne Weiteres zu verstehen, warum der Diakon Ioan, sehr wahrscheinlich aus Suceava (Moldau), den siebenbürgischen Fürsten Michael Apafi in der Notiz erwähnt. RC 14 trägt den Stempel „Magyar Nemzeti Múzeumi Könyvtár“. An der oberen Seite des Buches wurden die Aufzeichnungen durchgestrichen und sind demzufolge unlesbar. Auf dem Blatt 384 befindet sich eine fragmentarische Notiz, die den Ankauf des Buches *Ucitelna* in Câmpulung (Moldau) bezeugen könnte; es wurde im Jahre 1658 als Almosen für die Eltern eines Mönches „ot Dorna“ vergeben, der das Buch durch Verwünschungen an den Ort zu binden versuchte. RC trägt den Stempel „Magyar Nemzeti Múzeumi Könyvtár“, befindet sich in schlechtem Erhaltungszustand und hat keine Notizen. Wir müssen hier die Zugehörigkeit aller dieser Bücher zur ehemaligen Todorescu-Bibliothek unterstreichen. Die Exemplare des *Cazania lui Varlaam* (das Homilienbuch des Varlaam) hatten einen weiten Umlauf sowohl in der Moldau, wo sie gedruckt wurden, als auch im siebenbürgischen Westgebirge und im Gebiet von Bistritz. Diese Bemerkung wird durch die meisten heute in Rumänien bekannten Exemplare bestätigt, die sich in Pfarreibibliotheken, aber auch in öffentlichen Bibliotheken oder im Privatbesitz befinden.

Das *Antologhionul slavonesc* (Slawisches Anthologion) erschien im Jahre 1643 in Câmpulung²³ und hat dasselbe große Format wie das weiter oben erwähnte Buch. Das hier besprochene Exemplar befindet sich in schlechtem Konservierungszustand, mit mehreren fehlenden Seiten. Es enthält eine Notiz, die über den Wunsch der Einwohner des Dorfes Cârțisor²⁴ berichtet, das Buch für die Dorfkirche zu kaufen. Die Aufzeichnung erzählt über die Anstrengungen, um das nötige Geld zu sammeln und enthält die Liste der Beitragenden, mit den jeweiligen Summen. Das Buch konnte am Weihnachtsabend im Hause des Priesters Iosef („în casa lui Popa Iosif“) gekauft werden und die Notiz trägt das Datum vom 25. Dezember 1691.

Șapte Taine (Die Sieben Sakramente), Iași 1644,²⁵ befindet sich in der Széchényi-Bibliothek in ziemlich gutem Erhaltungszustand. Es hat nur einige Handaufschriften, ohne historischen Wert. Aus demselben Jahr stammt *Evanghelia învățătoare* (Das lehrende Evangelium), gedruckt im Kloster Dealu (heute Târgoviște).²⁶ Das Buch weist keine Aufschriften oder Benutzungsspuren auf.

Das *Noul Testament* (Neues Testament) von Alba Iulia [im Original „von Bălgrad“ genannt], erschienen im Jahre 1648,²⁷ ist wegen der von den Übersetzern verwendeten literarischen Sprache ein außergewöhnlich wertvolles altes rumänisches Buch. Es handelt sich um die erste rumänische Übersetzung des Neuen Testaments. Das Exemplar trägt den Stempel „Dr. Todorescu Gyula és neje Horváth Aranka Könyvtára“ und jenen der Bibliothek des Nationalmuseums von Budapest. Aus den rumänisch geschriebenen Notizen geht eine einzige Nachricht hervor, über einen gewissen „Puiuț Toma [...] 1728“, der das Buch am 29. Februar kaufte.

²² Der Ausdruck „am legat“ („ich habe gebunden“) kann sowohl bedeuten, dass das Buch gebunden wurde, als auch, dass es durch Verwünschungen in der Kirche an den Ort gebunden wurde.

²³ Signatur RC 33 (INC 1241). BRV, I, Nr. 44, S. 128–136.

²⁴ Wir konnten die Ortschaft nicht identifizieren. Es könnte sich um Cârțisoara/Oberkerz in Kreis Sibiu handeln.

²⁵ Signatur RC 136. BRV, I, Nr. 47, S. 147–150.

²⁶ Signatur RC 7; BRV, I, Nr. 46, S. 144–147. Das Buch gehört zur Sammlung Todorescus.

²⁷ Signatur RMK II. 684; BRV, I, Nr. 154, S. 165–170; RMK II. Nr. 648.

Das slawische Exemplar mit dem Titel *Triodion* und *Pentikostarion* wurde 1649 in Târgoviște gedruckt.²⁸ Es enthält eine interessante Notiz über die Einwohner des Dorfes Turdaș (ungarisch Tordos, deutsch Tordesch, Kreis Hunedoara). Der Autor der Aufschrift erinnert daran, dass im Jahre 1582 die Dorfkirche, samt ihres Besitzes, den Calvinisten übergeben wurde und dass die Einwohner ihren Namen magyarisieren lassen sollten. An einem anderen Ort, wieder auf Rumänisch in kyrillischer Schrift, wird über eine große Hungersnot im Jahre 1740 berichtet.

Ein Gegenstück des *Neuen Testaments* von 1648 ist das *Psaltirea* (Psalterium), das ebenfalls in Alba Iulia im Jahre 1651 gedruckt wurde.²⁹ Es trägt den Stempel der Bibliothek des Nationalmuseums, jenen von I. Todorescu und einen Aufkleber „Szalatnai és Weichner utóda Weichner Géza könyvkötészete Budapest IV“. Auf mehreren Seiten befinden sich verschiedene *probationes calami*, mit kleinen Zeichnungen oder kurzen Notizen. Im Jahr 1676 wurde das Buch von einem gewissen Andrei unterzeichnet und ein Exlibris wurde von einem Priester Simeon von Hașfalu (heute Vânători, Kreis Mureș) geschrieben.

Weiter in chronologischer Reihenfolge wurde 1651 das *Mystirio sau Sacrament* (Mystirio oder Sakrament) in Târgoviște³⁰ veröffentlicht; es ist mit einem anderen Buch aus 1720 zusammengebunden, *Învățătura preoților* (Die Lehre der Priester), bekannt auch als *Învățătura de șapte taine* (Die Lehre der sieben Sakramente), erschienen in Buzău.³¹ Das Exemplar gehört ebenfalls zur Sammlung Todorescus, trägt aber auch den Stempel der Bibliothek des Nationalmuseums. Die zwei Bände waren zusammen in Umlauf, wie die Handaufschrift aus den Jahren 1796–1797 bezeugt, die auf beiden läuft (auf den ersten Seiten des *Mystirio* und auf den ersten von *Învățătură*). Es handelt sich um eine lange, schwer verständliche Beschreibung eines Prozesses, der zur Verhaftung eines gewissen Barbu führte; er wurde nach Brașov/Kronstadt gebracht und letztendlich am 16. Januar 1797 gehängt. Weiter erzählt der Priester Rad Verzea im Jahre 1826 über seine Abenteuer, als er die Kirche und die Schule bauen ließ. Am Ende des zweiten Bandes befindet sich ein Exlibris aus 1782, ebenfalls von einem Radu Verza aus Satul Lung (heute Satulung, ung. Kővárhosszúfalu, Kreis Maramureș) geschrieben. Diese Bücher also, die in Târgoviște und Buzău gedruckt wurden, gelangten in den Nordwesten Rumäniens, nach Maramureș, und danach wurden sie in Brașov/Kronstadt empfangen.

Aus dem Jahre 1652 befindet sich in der Széchényi-Bibliothek das *Îndreptarea legii* (Berichtigung des Gesetzes), gedruckt in Târgoviște; es enthält kirchliche Gesetze, aber auch einige weltliche juristische Prinzipien.³² Es gelangte in die Bibliothek durch die Sammlung Todorescu und hat den Stempel der Bibliothek des Nationalmuseums; es enthält verschiedene Personennamen, *probationes calami* und ununterschiedene Notizen, ohne besonderen historischen Wert.

Die Signatur RC 27 wurde von der Bibliothek dem Buch von Dosoftei, *Viața sfinților* (Das Heiligenleben), Iași 1682–1686³³, zugeschrieben. Das Band enthält die vier in der Fachliteratur verzeichneten Teile. Das originale Titelblatt fehlt und wurde mit einer Fotokopie ersetzt, zahlreiche andere Blätter des Buches wurden mit schönen handschriftlichen Kopien ersetzt. Das Buch ist voll mit Notizen, die insbesondere von Irimie Țărcă stammen, vom Ende des 19. Jahrhunderts (1865, 1866, 1870) – Einladungen zum Lesen an verschiedenen Stellen des Buches. Aus dem Jahr 1786 stammt das Exlibris eines gewissen Rad, Sohn des Lehrers Dimitrie, und am 5. März 1794 hat ein Martin Popa unterzeichnet. Die wertvollste historische Aufschrift wurde von Irimie Țărcă geschrieben und nennt Iacov Zugravu, der die Ikonostase der Kirche von Satul Lung/Satulung (siehe oben) im Jahre 1792 gemalt und ihm das Buch

²⁸ Signatur RC 4; BRV, I, Nr. 55, S. 171–175.

²⁹ Signatur RMK II. 752; BRV, I, Nr. 60, S. 184–190.

³⁰ Signatur RC 122; BRV, I, Nr. 59, S. 178–183.

³¹ Zusammengebunden mit RC 122; BRV, I, Nr. 131, S. 433–435.

³² RC 17; BRV, I, Nr. 61, S. 190–203.

³³ BRV, I, Nr. 73, S. 240–246.

geschenkt hat.³⁴ Die Schenkung wird von einem „Rad sin Dascăl Dimitrie“ bestätigt. Ein Iacov hat im zweiten Teil des Buches unterschrieben, als er bei einem „jupânu Pătru ot Scheai Braşov [Herr Peter aus dem rumänischen Viertel Scheii Braşovului/Belgerei, in Kronstadt]“ am 13. April 1720 wohnte. Am 30. April 1803 hat auch ein Iacov Popovici Zugrav das Buch gelesen.³⁵ Später, im Jahre 1865, wurde notiert, dass das Buch von Hagi Radu Boghici der Kirche geschenkt wurde und danach, dass Iacov Zugravu die Ikonostase in 1802 gemalt hat. Mangels anderer Erklärungen sind die auf den Seiten des Buches erwähnten Ereignisse schwer anzuordnen. Es könnte sein, dass die Namen der Iacob Zugravu und des Iacov Popovici Zugrav die den Forschern bisher bekannten Nachrichten ergänzen.

Dosoftei, *Dumnezeiască liturghie* (Die göttliche Liturgie), Iaşi 1679³⁶ kommt aus der Sammlung Todorescus. Es weist den Stempel der Bibliothek des Nationalmuseums und einige kurze rumänische handgeschriebene Notizen auf.

Die letzten rumänischen Bücher, die wir auserwählt haben, um den Schatz der rumänischen Bücher aus der Bibliothek Széchényi zu ergänzen, sind *Evanghelia* (das Evangelium) und *Apostol* (Die Apostellesungen), beide in Bucharest, das erste 1682,³⁷ das zweite 1683³⁸ erschienen. Die beiden Bücher liefen im rumänischen Raum zusammen um: sie wurden vom Fürst der Walachei Şerban Cantacuzino, der ihre Ausführung betreute, den rumänischen Kirchen in Siebenbürgen geschenkt.³⁹ Das *Evanghelia* kommt aus der Sammlung Todorescus und enthält keine Daten über seinen Umlauf. Das *Apostolul* ist in zwei Exemplaren erhalten. Jenes mit der Signatur RC 25 ist in der Kirche des Dorfes Vaidei (Kreis Hunedoara) bezeugt und wurde von einer Frau namens Paraschiva geschenkt. Es gibt hier eine Liste von Personennamen, denen während des Gottesdienstes gedacht werden sollte. Das Exemplar unter der Signatur RC 26 trägt den Stempel der Bibliothek des Nationalmuseums und gehörte der nichtunierten Kirche in Făgăraş/Fogarasch. Aus derselben Ortschaft stammt „Téflán János [!] aus Fogaras geboren war nagy Méltóságos Főispán úr“. Im Jahre 1817 hat Ioan Popp Zugrav auf dem Buch unterschrieben.

Schlußfolgerung

Um Ioan Chindriş zu zitieren: „Ungarn ist der größte Aufbewahrer von alten rumänischen Büchern, nach Rumänien“;⁴⁰ es handelt sich nicht nur um die bemerkenswerte Zahl der Exemplare, die die Széchényi-Nationalbibliothek enthält, sondern auch um die historischen Informationen, die diese uns liefern können. Auch wenn sich in der Vergangenheit Siebenbürgen, die Moldau und die Walachei in verschiedenen politischen Umfeldern befanden, bezeugen die Notizen auf den Rändern dieser Bücher, dass sie diese Grenzen umgangen haben. Die rumänischen Bücher aus dem 16.–17. Jahrhundert, die wir hier analysiert haben, beweisen ihren Umlauf im rumänischen Raum und, dank des rumänischen Sammlers Iuliu Todorescu, befinden sie sich heute in Sicherheit in einer großen europäischen Bibliothek. Die Liste von I. Chindriş enthält über 200 Titel, einige in mehreren Exemplaren, zu denen die oben vorgestellten Exemplare aus dem 16. Jahrhundert hinzukommen. So erweist sich die Széchényi-Bibliothek wieder einmal als ein Verwahrer der wichtigen bibliographischen und dokumentarischen Materialien für die rumänischen Forscher.

³⁴ Ana DUMITRAN u. a., *Iacov Zugravul*, Alba Iulia, Altip, 2010. Die Kirchenmaler aus Satulung: Iacov Zugravu, aus dem Jahr 1792, und Iacov Popovici Zugrav, von 1803, sind in diesem Buch nicht zu finden.

³⁵ Die merkwürdige Notiz von Imirie Țărcă berichtet, dass dieses Buch im Jahre 1865 von Hagi Radu Boghici der Kirche geschenkt wurde; sein Exlibris befindet sich auf dem Blatt f. 110, das nicht mit der Schenkungsaufschrift des Iacov Zugravu übereinstimmt. Es gibt auch einen anderen Widerspruch zwischen den Jahren der Bemalung der Ikonostase: 1792 und danach 1802.

³⁶ RC 122. BRV, I, Nr. 69, S. 222–225.

³⁷ RC 24. BRV, I, Nr. 74, S. 246–251.

³⁸ RC 25. BRV, I, Nr. 76, S. 258–262. Beiden Exemplare kommen aus der Sammlung Todorescus.

³⁹ Eva MĂRZA, *Donății de cărți Șerban Cantacuzino pentru Transilvania = Biblioteca și cercetarea*, Cluj, 1986, X, 293–297.

⁴⁰ CHINDRIȘ, *Cartea românească veche* (wie Anmerk. 2.), 221. Wir beziehen uns hier auf eine einzige Bibliothek.

Mikó Árpád (Budapest)

A Bibliotheca Corviniana és az aranyozott corvina-kötések

A Bibliotheca Corviniana aranyozott bőrkötései nagy hatást gyakorolnak mindenkire, aki megpillantja őket, még azokra is, akiket csak a miniatúrák bűvölnek el. Az erős barnásvörös szín, a dús aranyozás – és persze a koronás címer – már a csukott könyvről is bizonyítja, hogy fejedelmi kincset lát a néző.¹ Tipológiájukat már régen kialakította a kutatás. A tradíció szerint van hangsúlyozott középdíszes, területi mustrás, öt körből alakított kompozíciójú és architektonikus díszű, de igazából nem lehet őket mereven kategorizálni.² Készítésük kétségtelenül összefügg a kódexek belső díszítésével, de szabályokat itt sem lehet felállítani. Az úgynevezett „első címerfestő” kódexeit – mintegy negyven kézirat viseli a király általa festett címerét – például gyakran borítják az aranyozott bőrkötések, de vannak kivételek. Az biztos, hogy a kötések látványa hozzátartozott a könyvtár külső megjelenéséhez, és datálásuk problémája elválaszthatatlan a Bibliotheca Corviniana keletkezésének problémáitól. A datálás azonban kényes művelet.

Miután a bécsi Lucretius-kódex (Cod. 170.)³ kötésének 1481-es dátumáról kiderült, hogy hamisítvány (és voltaképp 1451-nek szánta alkotója, az 1510-es években),⁴ a ma ismert corvina-kötések közül mindössze egy datálható pontosan közvetlenül, kettő pedig plauzibilis következtetéssel.

Az első – az egyetlen abszolút pontosan datálható – a bécsi Hieronymus-kódex (Cod. 930.)⁵ Ennek másolását 1488. október 19-én fejezte be Sigismundo de Sigismundis. A miniálását – a stíluskritika segítségével – a Gherardo és Monte di Giovanni testvérpárnak attribuíjuk; a kötet rendkívül gazdagon díszített. A kettős címlapon (fol. Iv és 1r) kívül még öt nagy méretű iniciálé és hozzá tartozó lapszéldísz, valamint még egy duplaoldal (fol. 147v és 148r) található a kódexben. A díszítés hihetetlenül gazdag és igényes; két kéz különíthető el benne nagy biztonsággal. A kötésen ott van Mátyás király magyar és cseh királyi címere; a kötet a kódex 1490. április 6. előtt kapta. A másolás befejezése és a kötés készültének terminus *ante quem*je között másfél év sincs. Díszítés után a kötetlen könyvet Firenzéből Budára kellett szállítani, s ott bekötni még Mátyás életében.

A másik – már bizonytalanabban – datálható kötet a Milánóban őrzött Porphyrio-kódex (Lat. No. 818.)⁶ Scriptorum nem datálta; miniálása az Attavante-műhelyben készült Firenzében, s mivel a címerek között ott van az osztrák címer is, amelyet Mátyás 1485 után vett fel, ezzel a kódextest terminus *post quem*je adott. Mindkét kötéstáblán koronás, négyosztatú címerpajzs van, üresen hagyott mezőkkel, s ez azt sugallja, hogy a kötés 1490. április 6-án még nem volt készen, de II. Ulászló címere sem került már rá. A terminus *ante quem* Ulászló megválasztása (1490. július 15.) vagy székesfehérvári koronázása (1490. szeptember 18.) lehet.

¹ Lásd e kérdés felbukkanásáról a tudományos kutatásban ZSUPÁN Edina és MIKÓ Árpád kettős tanulmányát: *Egy archeológus a művészettörténetben*, I–II. = *Archaeologia és műtörténet: Tanulmányok Rómer Flóris születésének 200. évfordulóján*, szerk. KERNY Terézia, MIKÓ Árpád, Bp., 2015, 163–192, 193–221.

² MIKÓ Árpád, *A Corvina-könyvtár 1490 körül = Maradandóság és változás: Művészettörténeti konferencia, Ráckeve 2000*, szerk. BODNÁR Szilvia, JÁVOR Anna, LÖVEI Pál, PATAKI Gábor, SÜMEGI György, SZILÁGYI András, Bp., 2002, 105–107.

³ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 170. Csaba CSAPODI, *The Corvinian Library: History and Stock*, Bp., 1973 (Studia Humanitatis, 1), 279. (No. 410.) A vélhető tulajdonos Johannes Gremp. Erről lásd a következő jegyzetben idézett irodalmat! Képe: *Matthias Corvinus und die Bildung der Renaissance*, Hrsg. Ernst GAMILLSCHEG, Brigitte MERSICH, Wien, 1994, 25. kép.

⁴ ROZSONDAI Marianne, *A Corvin Mátyás számára készített aranyozott bőrkötésekről = A holló jegyében: Fejezetek a corvinák történetéből*, szerk. MONOK István, Bp., 2004, 200–203.

⁵ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 930. CSAPODI, i. m., 246. (No. 330.) A kötés képe: GAMILLSCHEG, MERSICH, i. m., 27. kép.

⁶ Milano, Biblioteca Trivulziana, Lat. No. 818. CSAPODI, i. m., 331. (No. 541.) A kötés képe: ROZSONDAI, *A Corvin Mátyás számára...*, i. m., 201.

A harmadik, hasonlóan némiképp bizonytalanul datálható kódex a bécsi Theophylactus-corvina (Cod. 656.).⁷ A scriptor itt sem nevezte meg magát; a minialás az Attavante-műhely munkája, de pusztán a címersorok alapján a díszítést nem lehet 1485 utánra datálni. A kötés architektonikus kompozíciós sémát követ; az előtáblán és a háttáblán ugyanaz a koronás, négyosztatú címerpajzs látható, üres mezőkkel, mint a Porphyrio-kódexen. Vagyis ezen abszolút *argumentum ex silentio* alapján a kötet újfent Mátyás halála és utódja megválasztása, illetve koronázása közé tehetjük. Vannak persze más érveink is, ezek azonban átvezetnek a kötések belső, stiláris, kompozicionális összefüggéseihez. Mielőtt azonban ezekre térnénk rá, lássunk néhány, még bizonytalanabban datálható kötésű corvinát.

Ezek is firenzei miniátoroktól kapták festett díszüket. Az Attavante-műhelyben kettő: a Stuttgartban őrzött Augustinus-kódex (Cod. theol. et philos. 2°, 152)⁸ és az Országos Széchényi Könyvtárnak a Damaszkuszi Szent János műveit tartalmazó kézírata (Cod. Lat. 345.).⁹ Mivel a közel harminc Attavante-corvinából a scriptorok által datált hat kötet 1487–1488–1499-ben készült (illetve a maga a mester által datált brüsszeli Missale 1485 és 1487 között), és mivel a biztosan későbbre datáltakban sincs benne Ausztria címere, föltehetjük, hogy az említett két corvina is 1485 után kapta Mátyás-címeres bőrkötését. A Gherardo és Monte di Giovanni által díszített kódexek esete is hasonló: a nekik attribuírt hat kötetből négyet 1488-ra datált a scriptor (a Firenzében maradt monumentális, háromkötetes Bibliát 1489-re);¹⁰ közülük kerül ki a bécsi Hieronymus-kódex is, amelyet már említettem (Cod. 930.). A prágai Szent Tamás-kódex az egyetlen a Gherardónak attribuírtak közül, amelyet a scriptor nem jelzett, ennek viszont van címeres bőrkötése, amit nagy valószínűséggel datálhatunk az eddigiek alapján: 1488 után.

Ez összesen hat aranyozott corvinakötés a ma ismert negyvenhárból. Több közös vonásuk is van, kezdjük a kompozicionális különbségekkel. A bécsi Hieronymus-kötet (Cod. 930.) a nagy számárhátívekből alakított középmezős típushoz tartozik, közepén azonban, a címer körül, nagy méretű, színes alapú bőrátörés ékeskedik. A prágai Aquinói Szent Tamás-kódex középmezeje egyetlen, hatalmas körbe metsződő négyzet, bőrátöréssel.¹¹ A stuttgarti Augustinus-kódex terülő mustrás, szintén bőrátöréssel. A budapesti Damaszkuszi Szent János-corvina (Cod. Lat. 345.) középmezejét öt, egymásba metsződő kör- és körívekből álló bonyolult kompozíció borítja, csekély bőrátöréssel. A milánói Porphyrio-kódex középmezejét egymásba hurkolódó nyolcasok alkotta csillag tölti ki. Ez egészen egyedülálló kompozíciós forma, kicsit a labirintusszövevényekre emlékeztet. Ezen nincs bőrátörés, a többiekén van; az azonban valamennyi közös vonása, hogy a fonadékkal kerített középmező sarkai díszítetlenek.

Ugyanez a hiány megvan a Theophylactus-kódex kötéstábláin is, a kompozíció azonban egészen más. Érdemes kicsit részletesebben leírni. Különös, absztrakt építmény tölti ki a középmezőt. Talppárkányon álló két pilaszter tartja a koronázópárkányt, amely fölött lunetta ível. A talppárkány és a koronázópárkány profilja (pontosabban a két végén látható kontúrja) tükörképes: alul szima, negyedpálca, keskeny lemez; felül keskeny lemez, negyedpálca és szima. Míg

⁷ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 656. CSAPODI, *i. m.*, 369–370. (No. 637.) Képe: GAMILLSCHEG, MERSICH, *i. m.*, 30. kép.

⁸ Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. theol. et philos. 2°, 152. CSAPODI, *i. m.*, 146. (No. 81.) A kötés képe: *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541*, Schriftleitung: KLANICZAY Tibor, Gottfried STANGLER, TÖRÖK Gyöngyi, Schloß Schallaburg, Wien, 1982 (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge, 118), 448. (441. sz.) (SZ. KOROKNAY Éva).

⁹ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 345. CSAPODI, *i. m.*, 200–201. (No. 220.) Képe: CSAPODI CSABA, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Corviniana*, Bp., 1990⁴, 144–145. (XXX. tábla).

¹⁰ Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana, Plut. 15. Cod. 15–17. CSAPODI, *i. m.*, 399. (712. sz.) Lásd még: *Hunyadi Mátyás, a király: Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490*, szerk. FARBAKY Péter, SPEKNER Enikő, SZENDE Katalin, VÉGH András, Bp., 2008, 484–486. (11.20. sz.) (Angela DILLON BUSSI); *Mattia Corvino e Firenze: Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria*, a cura di FARBAKY Péter et al., Firenze, 2013, 278–285. (75–76. sz.) (Magnolia SCUDIERI).

¹¹ Prága, Státní knihovna, Universitní knihovna, Cod. VIII. H. 73. CSAPODI, *i. m.*, 371–372. (640. sz.) A kötés színes képe: *Renesancia: Dejiny Slovenského výtvarného umenia*, 3, szerk. Zuzana LUDIKOVÁ, Bratislava, Slovenská národná galéria, 2009, 57. (II.2.22. sz.) (Zuzana LUDIKOVÁ).

azonban alul az ekként határolt talppárkány mezőt egyetlen, hatszirmú rozetta köré szerveződő, síkba terített virágos mustra borítja, a tektonika iránt teljesen érzéketlenül, addig a koronázópárkány tagozatai hiteles utánzatai az ihlető építészeti tagozatoknak. A keskeny lemezen astragalossor fut végig: ennek bélyegzője egy kettős vonalú hosszú orsóból s két végéhez illeszkedő kicsiny gömböcskéből áll. A negyedpalcát (ennek kellene a lemeznek lennie) fogrovat tagolja, ennek bélyegzője keskeny téglalapot formáz. A szimát a más kötéstáblákról jól ismert, nagy méretű tulipán dekorálja. A lunetta tagozatai még szigorúbbak. Alul itt is astragalossor fut végig, fölötte apró levélkékből álló levélsor. A levélsor fölött tojássor, két bélyegzővel nyomva: egyik a tojást és keretét, a másik a közükbe illeszkedő nyilacsát, igen pontosan. A kétoldalt álló pilaszterek díszje is követi az architektonikus rendet: alul pici vázákból sarjadnak ki a fölül palmettával záruló virágos ágak.

A koronázópárkány két végéről egy-egy hosszú zsinór csüng, rákötött levélcsomókkal. (Ugyanígyenek függnek a párkány fölött is.) Az építmény keretében különös látvány: egy monstrancia foltja, közepén az üres, négyosztatú címerpajzzsal. A monstranciamotívum közepét a más kötéstáblákról jól ismert, ívekből álló középdísz kicsinyített mása alkotja, szárát és talpát pedig kettős körök sora. A kettős körök az építmény valamennyi körítő vonalát kísérik, s időnként csoportokba rendeződnek, feloldódva, elanyagtalánítva, a kötésdekorációhoz adaptálva az összes építészeti motívumot.

A Theophylactus-corvina építészeti tagozatokat utánzó bélyegzői igen fontosak. Rendkívül ritkán fordulnak ugyanis elő a corvinákon: a Theophylactuson kívül csupán az Országos Széchényi Könyvtár Quintilianus-kódexén (Cod. Lat. 414.)¹² és az ugyancsak a nemzeti könyvtárban őrzött Victorinus-kódexen (Cod. Lat. 370.)¹³ Egyiken sem alkotnak azonban architektonikus keretet. Mindkét kódex kötéstáblája a leggyakoribb középmézös típust követi; a középméző keretmotívumai egyikeként tűnnek fel az architektonikus bélyegzők: a Victorinus-kódexen a tojássor, a Quintilianus-kódexen az astragalos-, a levélsor és a fogrovat. Úgy tűnik fel, hogy e motívumok a középméző kompozícióját is befolyásolták, amelyek nem két irányban hajlított ívek rafinált sziluettjeként jelennek meg, hanem négy, lendületesen formált körív határolja őket. Nyilvánvaló, hogy ezek a bélyegzők eredetileg az építészeti kompozíciók kedvéért születtek meg, s a középdíszes típusra való adaptálásuk másodlagos. Relatív későbbiek a középmézös típusú kötéseknel, pontosabban azoknak egy bizonyos fázisa után jelennek csak meg, s későbbiek az architektonikus kötéseknel is, de szintén csak relatíve. Az abszolút kronológia meghatározását nem teszik lehetővé.

Nyilvánvaló persze, hogy nem a Theophylactus-corvina volt az egyetlen, amelynek architektonikus kötése volt, de ritka típusa, abszolúte kései volta azért valamit sejtet. A Quintilianus- és a Victorinus-kódexek valamikor a nyolcvanas évek végén kaphatták mai kötésüket. Ami azért is furcsa, mert egyikük sem Mátyás kései megrendeléseik közül való. A Quintilianus-kódex egyszerű, fehér indafonatos kézirat, amit általában 1470 elé szoktak datálni, a Victorinus-kódex emendálását pedig Vitéz János váradi püspök 1462. szeptember 27-én fejezte be Nagyszebenben.¹⁴

Az architektonikus bélyegzők közül az astragalossor a legérdekesebb. Nemcsak ezen a három kötésen jelenik meg ugyanis, hanem egy negyediken is. Csakhogy ott másféle bélyegzővel nyomva. Vékony vonalú, lapított rombuszok, amelyeknek mindkét végére egy-egy kisebb méretű kettős kört illesztettek. Az egészen határozottan kísérleti jellege van. Ez a kísérleti jellegű astragalossor a bécsi Aquinói Szent Tamás-kódex középmézejében díszlik. Ez a középméző

¹² Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 414. CSAPODI, i. m., 339. (561. sz.) *Pannonia regia: Művészet a Dunántúlon, 1000–1541*, szerk. MIKÓ ÁRPÁD, TAKÁCS IMRE, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1994, 408. (IX–2. sz.) (ROZSONDAI MARIANNE).

¹³ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 370. CSAPODI, i. m., 391–392. (697. sz.) *Pannonia regia...*, i. m., 408–409. (IX–3. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD).

¹⁴ JAKÓ ZSIGMOND, *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben* = Uő, *Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest 1977, 159, 332. (18. sz.).

mind közül a legelképezetűbb. A kettős körök alkotta, szeszélyesen hajladozó, hullámzó keret – amint ezt Koroknay Éva felismerte – egy fedeles serleget (cibóriumot) fog közre, rajzol körül, amelynek talpa három szfinxen nyugszik. Maga a kehely, fedelestül, síkba terített ornemens.¹⁵ Felületén virágindák, levelek alkotta szimmetrikus háló. A nódusz helyén van a címer, a talp és a száj pereme is kettős körökkel díszített, a fedél peremén fut a nevezetes astragalossor. Mint már mondtam, kétféle bélyegzőből „barkácsolták”: egy lapított rombuszból s az egyébként is használatos kisebb körből. Talán van némi ok feltételezni azt, hogy ez a kötés korábbi az architektikus kötésekénél. Legalábbis relative. Vagyis a középdíszes kötéseknek van egy olyan rétege, amely az architektikus kötésekénél korábbi. A bélyegzők között kétségtelenül van olyan – az astragalos –, amely relative datál. Ez azért lényeges, mert az összes többi bélyegző képtelen erre.

Nehéz és főleg vakmerő vállalkozásba kezdene az, aki az egyes corvina-kötések bélyegző-táblázatainak ismerete nélkül tipologizálásra vállalkoznék, mégis bizonyos következtetések talán levonhatók. A bécsi Szent Tamás-kódex kötésén szereplő szfinx is igen ritka motívum. Megvan az erlangeni Biblián¹⁶ és az egyik veronai Livius-kódexen,¹⁷ másutt nem fordul elő. Pillanatnyilag egyik kötés sem datálható. A veronai Liviuson azonban együtt fordul elő a hollóval, ami szintén ritka, karakterisztikus bélyegző. A Livius-köteten aranyló lombok között búvik meg; egyébként címerpajzsban jelenik meg. Különös e heraldikus madár feltűnése. A New Haven-i Tacitus-kódex kötésén síkban van,¹⁸ szintúgy a budapesti Boccacción is.¹⁹ Az oxfordi Seneca-kódex kötéstábláján azonban külön bőrlемеzen helyezkedik el, amelynek felülete homorodik,²⁰ talán azért, mert a ragasztó vagy a paszta kiporlott mögüle. A manchesteri Aulus Gellius-corvinán egy bőrkivágás mélyén,²¹ a stuttgarti Augustinus-kódex terülő mustrás tábláján pedig a bőráttöréses mustra közepén üldögél. A hollós címerpajzs tehát a bőráttöréses kötések környékén jelenik meg. Ennél többet azonban nem lehet megállapítani. A kép zárt, ám azon belül eléggé kaotikus. Annak a mechanizmusát, hogy miként cirkáltak a kéziratok Budán a miniatör(ok) és a könyvkötő(k) között, egyelőre nem tudjuk megközelíteni.²²

Sok tudományos cikk született a Corvina Könyvtár aranyozott bőrkötéseiről. Ami relative rövid történetükben az igazán meglepő, hogy nincs folytatásuk. Ugyanennek a mesternek a működését nem tudjuk másutt kimutatni; ugyanezek a bélyegzők ilyen együttesben többé nem fordulnak elő. Pontosabban szólva, ismerünk két könyvet, amelyen azonban nincs sem címer, sem üres címerpajzs. Az egyik – Rozsonдай Marianne nagyszerű találata – egy architektikus kötésű Augustinus-ősnymtatvány (Róma, 1470), amelynek semmilyen possessorra utaló jele nincs – hacsak magát a kötetet nem tekintjük annak.²³ A kötéstábla közepén a Theophylactus-corvina tabernákulummotívuma ismétlődik meg, mutatis mutandis: a koronázó- és a talppárkány egyaránt hordozza a tojássort és a fogrovaot (a bélyegzők is azonosak), ezen viszont a szegmensívű koronázóelem díszítése atektonikus. A középmező keretének bélyegzői nem fordulnak elő az „igazi” corvinákon. Nincs nyoma annak sem, hogy címerpajzsot szántak volna rá. A másik könyv kötését ellenben csak corvina-bélyegzők díszítik. Ez Nagylucsei Orbán psalteriuma,

¹⁵ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Lat. 656. CSAPODI, *i. m.*, 369–370. (637. sz.) Színes képe: GAMILLSCHEG, MERSICH, *i. m.*, 26. kép (fejjel lefelé közölve).

¹⁶ Erlangen, Universitätsbibliothek, MS. 6. CSAPODI, *i. m.*, 389–390. (711. sz.) Képe: CSAPODI, CSAPODINÉ GÁRDONYI, *i. m.*, 222–223. (LXIX. tábla).

¹⁷ Verona, Biblioteca Capitolare, Cod. Lat. CXXXVII. CSAPODI, *i. m.*, 277. (405. sz.) Képe: MIKÓ Árpád, *Rómer Flóris és a Corvina Könyvtár = Archaeologia és műtörténet...*, 1. jegyzetben *i. m.*, 181. (9. kép).

¹⁸ New Haven, Yale University Library, F. 92. 145. CSAPODI, *i. m.*, 362–363. (620. sz.).

¹⁹ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 425. CSAPODI, *i. m.*, 162. (119. sz.) Képe: CSAPODI, CSAPODINÉ GÁRDONYI, *i. m.*, 144–145. (XXX. tábla); CSAPODI, CSAPODINÉ GÁRDONYI, *i. m.*, 196–197. (LVI. tábla).

²⁰ Oxford, Bodleian Library, 2481. 599. MS. Auct. F. 1. 14. CSAPODI, *i. m.*, 352. (590. sz.).

²¹ Manchester, Cetham's Library, Cod. No. 27900. CSAPODI, *i. m.*, 230–231. (293. sz.).

²² Vö. András NÉMETH, *Wilibald Pirckheimer and his Greek codices from Buda*, Gutenberg Jahrbuch, 2011, 175–198.

²³ Västerås, Stadsbibliotek, Ink. 21. ROZSONDAI Marianne, *Kinek készült valójában Nagylucsei Orbán Psalteriuma? = Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére*, szerk. ROZSONDAI Marianne, Bp., 2002, 233–248; ROZSONDAI, *A Corvin Máttyás számára...*, 4. jegyzetben *i. m.*, 196.

amelyet Budán illumináltak az egri püspök, Mátyás kincstartója számára, valamikor 1490 körül, s ez után kapta aranyozott kötését. Ezen sincs semmilyen címerpajzs.²⁴

Van a végkifejletnek másik ága is, ez sem kevésbé tanulságos. Mind az ötkörös, mind az architektonikus, mind a középdíszes típusnak biztosan volt folytatása a Corvina Könyvtárban. A müncheni Beda Venerabilis-kódex a középdíszes,²⁵ a bécsi Hieronymus-kódex (Cod. 644.) az ötkörös,²⁶ a budapesti Philostratus-kódex pedig az architektonikus típust ismétli meg,²⁷ de egyiken sincsenek eredeti corvina-bélyegzők. A kompozíciók tehát azonosak, a bélyegzők viszont nem; mindhárom kódexen II. Ulászló címere van. Nem amiatt tűnt el Budáról a corvina-mester, mert a munkájára itt nem volt igény.

Nem tudjuk, hová távozott az aranyozott bőrkötések mestere Mátyás halála után, csak azt látjuk, hogy megpróbálták folytatni, utánozni a munkáját, de nem voltak meg hozzá az eszközeik. Arról nem szoktunk beszélni, hogy a történet kezdete nem kevésbé rejtélyes, sőt talán még érdekesebb. Sem a bélyegzőkészlet, sem a stílus nem található meg korábban sehol. A feliratok olasz ortográfiával íródtak; a kötésteknika nyugati típusú. A kompozíciók az itáliai reneszánsz kötésekhez kapcsolódnak, de kétségkívül van orientalizáló vonásuk is. Az arabeszk mezőkkel díszített könyvkötés ekkor Itáliában divat;²⁸ ami Budán új, az az egyedi stílus és a pazarló aranyozás.

Főleg a kötések stílusgenezisének kellene tisztázni. Nem lehetetlen, hogy a kötések kompozíciójának orientalizálása mögött eredeti orientális kötések – mint minták – ismerete állt. A Wolfenbüttelben őrzött Beatrix-psalterium kötéstábláinak közepén hatalmas, bórdomborítású Mátyás-címer van, a kódex címlapján pedig az Aragóniai-címer látható (Cod. Guelf. 39. Aug. 4°).²⁹ A finom arabeszkkel borított bőrkötés alapja egy eredeti perzsa kötéstábla, másodlagosan felhasználva. Anthony Hobson Felice Felicianónak tulajdonította megalkotását,³⁰ aki egyébként 1479 telén Magyarországon járt, Giovanni d'Aragona, Beatrix testvére, az esztergomi érseki szék várományosa kíséretében.³¹ A kódex címlapját firenzei mester festette (talán Francesco Rosselli, aki szintén ekkortájt időzött Magyarországon: 1478/79–1481), a többi miniatura azonban az észak-itáliai stílusban alkotó mesterek egyikének munkája.³² A kódex kétségtelenül Beatrix királyné személyéhez kötődik. A perzsa kötéstábla párja egy másik díszkódexre került, Giovanni d'Aragona Livius-kódexére.³³ Egészen biztos, hogy a budai királyi könyvtár reprezentatív megjelenésére, mondhatni, látványos funkcióváltására is hatással volt Beatrix érkezése 1476-ban. Miként oly sok minden másra, a budai udvar művészeti kapcsolataiban és kultúrájában.

²⁴ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 369. MIKÓ ÁRPÁD, *Nagylucsei Orbán psalteriuma = Három kódex: Az Országos Széchényi Könyvtár millenniumi kiállítása*, szerk. KARSAY Orsolya, FÖLDESI Ferenc, Bp., 2000, 123–139., 60–83. kép. Vö. ROZSONDAI, *Kinek készült valójában...*, i. m., 233–248; MIKÓ ÁRPÁD, *A reneszánsz Magyarországon*, Bp., 2009, 56–57; UÖ, *Über den Miniator der wolfenbütteler Tolhopff-Corvine = Corvina Augusta: Die Handschriften des Königs Matthias Corvinus in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, Hrsg. von Edina ZSUPÁN unter Mitarbeit von Christian HEITZMANN, Bp., 2014 (Supplementum Corvinianum, 3), 236–240.

²⁵ Edina ZSUPÁN, *Die Bibliotheca Corviniana im Kleinen: Beschreibung der lateinischen Corvinen der Bayerischen Staatsbibliothek = Ex Bibliotheca Corviniana: die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*, Hrsg. von Claudia FABIAN, Edina ZSUPÁN, Bp., OSZK, 2008 (Supplementum Corvinianum, 1), 81; Marianne ROZSONDAI, *Über die Einbände der in München aufbewahrten Corvinien = Ex Bibliotheca Corviniana...*, i. m., 146–149.

²⁶ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 644. CSAPODI, i. m., 244–245. (328. sz.) Képe: GAMILLSCHEG, MERSICH, i. m., 29. kép.

²⁷ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 417. CSAPODI, i. m., 316–317. (No. 503.) MIKÓ ÁRPÁD, *Ekphraseis: (A budapesti Philostratus-kódex és a Bibliotheca Corvina) = Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára: A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1991*, Bp., 1991, 69–77.

²⁸ Vö. Hans BELTING, *Florenz und Bagdad: Eine westöstliche Geschichte des Blicks*, München, 2008², 51–53.

²⁹ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 39. Aug. 4°. *Corvina Augusta...*, 24. jegyzetben i. m., 114–121. (Edina ZSUPÁN)

³⁰ Anthony HOBSON, *Humanists and Bookbinders: The Origins and Diffusion of Humanistic Bookbinding, 1459–1559*, Cambridge, 1989, 48–50.

³¹ ZSUPÁN Edina, *A Beatrix-psalterium geneziséhez*, Művészettörténeti Értesítő, 59(2010), 233–260. Feliciano magyarországi útjához: RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A római fölirat gyűjtői Pannoniában = UÖ, „Nympha super ripam Danubii”: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2002 (Humanizmus és reformáció, 28), 78–82.

³² MIKÓ ÁRPÁD, *Beatrix királyné psalteriumának helye: Kérdések a Bibliotheca Corvina könyvfestői és könyvkötői körül*, Művészettörténeti Értesítő, 59(2010), 261–273.

³³ ZSUPÁN Edina: *A Beatrix-psalterium...*, i. m., 237–239.

Von der Bibliotheksgeschichte zur Bibliothek als Geschichte Neue Konzepte kulturanthropologischer bibliothekshistorischer Forschung

Traditionell sind bibliothekshistorische Publikationen an den Einrichtungen orientiert, die insbesondere mit ihren Beständen, den Methoden ihrer Bearbeitung und Bereitstellung sowie den handelnden Personen dargestellt werden. Damit waren sie weitgehend eine Domäne der Bibliothekare selbst. Doch die Themen und ihre Bearbeiter haben sich geändert und ausgeweitet: Bücher und Bibliotheken sind, wenn nicht bevorzugte, dann doch mindestens wichtige Gegenstände kulturwissenschaftlicher Forschung geworden. In diesem Beitrag soll gezeigt werden, mit welchen Mitteln die Bibliotheken diese Forschung unterstützen und welche Themenstellungen dabei eine bevorzugte Rolle spielen. Es wird sich zeigen, dass István Monok dabei auf vielen Gebieten als Vorreiter gewirkt hat.

1. Der „cultural turn“ und die kulturhistorische Anthropologie

Die Verwendung des Kulturbegriffs hat sich in den letzten Jahrzehnten geändert. Kultur sieht man nicht mehr allein als menschliche „Hoch“-kultur in Abgrenzung zur Natur, sondern Kultur ist Lebensform, die alle Aspekte menschlichen Handelns einschließt. Es ist die „Stunde der historischen Anthropologie“,¹ in der ethnologische Methoden wie die „dichte Beschreibung“² eines Clifford Geertz dazu dienen „das Geflecht von Bedeutungen, in denen Menschen ihre Erfahrungen interpretieren und nach denen sie ihr Handeln ausrichten“, zu analysieren.³ Der Wert den die historischen Bibliotheksbestände, wobei das Hauptaugenmerk auf das Buchmaterial gerichtet wird, für eine historische Anthropologie haben können, ist noch kaum erkannt und noch weniger reflektiert.

Forscher wie Foucault dekonstruieren das Buch als Objekt als diskursive Einheit, indem sie es nur als Knoten im Netz semantischer Bezüge und Zitate anderer Werke sehen.⁴ Andererseits ermöglichen für Burke die systematisch aufgestellten Bestände der historischen Bibliotheken, die Foucaultsche Archäologie des Wissens zu studieren.⁵

Auch Foucault sieht das Buch im Diskurs wesentlich als Text. Diesen auf den informationellen Inhalt fokussierte Sicht sucht Shevchenko in ihrer *Anthropologie des Buches* am Beispiel der Untersuchung des Verhältnisses zum Buch bei der preußischen Herzogsfamilie in der Reformationszeit zu überwinden.⁶ Das Buch wird im anthropologischen Sinn behandelt als Gegenstand, der in einen Satz von Praktiken und sozialen Verhältnissen einbezogen wird und im historischen Kontext von Werteinschätzungen und Handlungsmustern seine praktische und symbolische Bedeutung bekommt.⁷ Die Bedeutung eines Objektes ist Teil der Interaktion und der Erfahrung der Person.⁸ Bücher sind also nicht mehr nur neutrale Werkzeuge zum Transport von Information oder Teil des Diskurses, sie sind kulturelle Objekte, mit denen die Personen interagieren – Teil eines heterogenen offenen und dynamischen Polysystems und eines

¹ Peter BURKE, *Was ist Kulturgeschichte?*, Frankfurt am Main, 2005.

² Clifford GEERTZ, *Dichte Beschreibung: Bemerkungen zu einer deutenden Theorie von Kultur = Dichte Beschreibung: Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme*, ed. DERS., Frankfurt am Main, 1983 (Theorie), 7–43.

³ Clifford GEERTZ, *Ritual und sozialer Wandel: ein javanisches Beispiel* = GEERTZ (op. cit.), 96–132, 99.

⁴ Michel FOUCAULT, Ulrich KÖPPEN, *Archäologie des Wissens*, Frankfurt am Main, 1973 (Theorie), 35f.

⁵ Peter BURKE, Matthias WOLF, *Papier und Marktgeschrei: Die Geburt der Wissensgesellschaft*, Berlin, 2002, 114.

⁶ Nadežda N. SHEVCHENKO, *Eine historische Anthropologie des Buches: Bücher in der preußischen Herzogsfamilie zur Zeit der Reformation: mit 5 Tabellen*, Göttingen, 2007 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 234).

⁷ SHEVCHENKO (op. cit.), 19f.

⁸ Edward P. THOMPSON, *Das Elend der Theorie: Zur Produktion geschichtlicher Erfahrung*, Frankfurt am Main, 1980, 46 ff.

Repertoires von Aktionsmöglichkeiten.⁹ Eine solche Möglichkeit kann z. B. auch der Besitz von Büchern als kulturelles Kapital im Sinne Bourdieus sein, die dazu dienen, den „kleinen Unterschied“ zu anderen Personen herzustellen.¹⁰

Ein wesentliches Merkmal der kulturwissenschaftlichen Theorie ist der Konstruktivismus, der auch für die gesellschaftlichen Verhältnisse Verwendung findet.¹¹ Die Konstruktion von Klasse, Geschlecht, Gemeinschaften und individueller Identitäten sind weitere wichtige Themenbereiche.¹² Bücher und andere Medien spielen eine besonders wichtige Rolle in der kommunikativen Konstruktion sozialer und kultureller Realitäten.¹³ Aber auch das scheinbar rezeptive Lesen des Buches wird nicht mehr als passive Aufnahme sondern konstruktiver Akt gesehen.¹⁴

2. Die Erforschung von Bibliotheksbeständen und Bibliotheken.

Nach diesem kurzen Blick auf neuere kulturwissenschaftliche Forschungsansätze,¹⁵ soll geprüft werden, wie Bibliotheksobjekte in diese Forschungslandschaft integriert werden können. Dabei sollte man sich bewusst machen, dass Bibliotheken wohl die umfangreichsten, weitgehend noch unbekannten Sammlungen an Kulturobjekten enthalten.¹⁶ Vier Bereiche sind von besonderem Interesse.

2.1 Bestand und bibliographische Beschreibung

Die alphabetischen Kataloge der Bibliotheken dienen vor allem der textorientierten Bereitstellung der am Inhalt der Bücher interessierten Nutzer. Sie bieten in der Regel auch zusätzliche Informationen, über die sich Umfang, sprachliche oder auch sachliche Zusammensetzung der Bestände ermitteln lassen. Da die professionell geführten Bibliotheken heute in der Regel an – teilweise weltweiten – Netzwerken¹⁷ beteiligt sind, werden statistische Erhebungen z.B. über den Umfang erworbener Literatur in einzelnen Perioden oder aus anderen Ländern auf globaler Basis möglich. Die Schule der Annales hat den Wert quantitativer Untersuchungen gezeigt.¹⁸ Haben die von Bernhard Fabian initiierten Handbücher der historischen Buchbestände schon den Wert von Bestandsbeschreibungen gezeigt,¹⁹ so ist jede zusätzliche Erfassung der Bestände

⁹ Itamar EVEN-ZOHAR, *Factors and dependencies in culture: A revised outline for polysystem culture research*, Canadian Review of Comparative literature – Revue Canadienne de littérature comparée, 24(1997/1), 15–34.

¹⁰ Pierre BOURDIEU, *Die feinen Unterschiede: Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*, Frankfurt am Main, 1982. u. ö.

¹¹ Peter L. BERGER, Thomas LUCKMANN, *The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge*, New York, Garden City, 1966.

¹² BURKE (op. cit. 1.), 120–133.

¹³ Nick COULDRY, Andreas HEPP, *Conceptualizing Mediatization: Contexts, Traditions, Arguments*, Communication Theory, 23(2013/3), 191–202.

¹⁴ Wolfgang ISER, *Der Akt des Lesens: Theorie ästhetischer Wirkung*, München, 1994 (UTB für Wissenschaft Uni-Taschenbücher Literaturwissenschaft, 636).

¹⁵ Vgl. die umfangreichere Darstellung bei Elmar MITTLER, *Historische Bibliotheksforschung = Handbuch Methoden der Bibliotheks- und Informationswissenschaft: Bibliotheks-, Benutzerforschung, Informationsanalyse*, Hg. K. UMLAUF, Berlin, 2013, 483–524, 497–505.

¹⁶ Armin SCHLECHTER, *Textträger, archäologisches Objekt und historischer Mosaikstein: Was bleibt vom Alten Buch? = Das Ende der Bibliothek?: Vom Wert des Analogen*, Hg. U. JOCHUM, Frankfurt am Main, 2011 (Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie Sonderbände, 105), 101–114, 115.

¹⁷ < <https://www.worldcat.org/> >

¹⁸ Henri Jean MARTIN, *Print, Power, and People in 17th-Century France*, Metuchen, NJ, 1993.

¹⁹ Inzwischen elektronisch zugänglich: *Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland, Österreich und Europa*, Hrsg. von Bernhard FABIAN, digitalisiert von Günter KÜKENSCHÖNER, Hildesheim, Olms Neue Medien 2003 <<http://fabian.sub.uni-goettingen.de/fabian>> [12. Apr. 2016]; für die Schweiz: *Handbuch der historischen Buchbestände in der Schweiz: Répertoire des fonds imprimés anciens de Suisse = Repertorio dei fondi antichi a stampa della Svizzera*, Hg. Urs B. LEU, Hildesheim, 2011.

kaum bekannter Bibliotheken von besonderem Wert. István Monok hat mir seinen Aktivitäten in dieser Hinsicht Vorbildliches geleistet.²⁰

2.2 Materialität des Buches: Analytische Bibliographie und exemplarspezifische Beschreibung

Die analytische Bibliographie untersucht die materiellen Eigenheiten textueller Artefakte wie die verwendeten Drucktypen, Tinten, Papier aber auch Formate und Layout. Dabei dient die Erhebung dieser Daten nicht nur der buchhistorischen Forschung.²¹ „Forms effect meanings“ ist die Überzeugung von McKenzie, der deshalb an unterschiedlichen Präsentationsformen gleicher Inhalte interessiert ist.²² Welche dieser Formen sich in der Bibliothek befinden, lässt auch Rückschlüsse auf seine Besitzer zu. Das ist noch mehr bei den besonderen individuellen Kennzeichen einzelner Exemplare der Fall, die in ihrer Materialität vom ihm bestimmt worden sind. Dies gilt besonders in älterer Zeit - für die Einbände der ungebunden gelieferten Bücher.²³ International gibt es verschiedene Ansätze, Datenbanken für die Einbandforschung wie die EDBD zu entwickeln,²⁴ die aber noch der Koordinierung bedürfen. Die Auswertung von Marginalien bietet besondere Chancen des Einblicks in die Nutzung durch den Besitzer,²⁵ die auch für umfassendere Analysen der Rezeption von Werken genutzt werden kann.²⁶ Die systematische Erfassung exemplarspezifischer Merkmale wird in den Bibliotheken zunehmend als Aufgabe erkannt.²⁷ Die internationale Kooperation wird durch das Consortium of European Research Libraries (CERL) für die Inkunabeln in der Datenbank MEI (Material Evidence in Incunabula) beispielhaft unterstützt,²⁸ deren Ausweitung geprüft wird.

2.3 Provenienz

Die exemplarspezifischen Erfassungsarbeiten in den Bibliotheken bieten wesentliche Hinweise für die Provenienzforschung.²⁹ Daneben sind Informationen aus dem Umfeld der Bestände heranzuziehen wie Bibliotheks- und Auktionskataloge oder einfache Bücherlisten, Erwerbungslisten, Bibliotheks-Reiseberichte von Gelehrten, Briefwechsel, in denen Bücher genannt werden, Autobiographien, sowie generell archivalische Quellen (z.B. Inventarlisten, Testamente, Urkunden, Tagebücher) und ggf. zeitgenössische Darstellungen.³⁰ Manchmal ist geradezu detektivische „Rasterfahndung“ erforderlich, wie das Beispiel der Suche nach Beständen der ehemaligen Heidelberger Bibliotheca Palatina anschaulich zeigt.³¹ Auch andere

²⁰ Z.B. Erdélyi könyvesházak IV/1–2: *Bibliotheken in Siebenbürgen IV/: Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen, 1575–1750: Schäßburg, kleinere Orte: Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt*, Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÖK, Budapest, OSZK, 2004 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/4/1–2).

²¹ Ursula RAUTENBERG, *Methoden der buchwissenschaftlichen Forschung* = UMLAUF et al. 2013 (op. cit. 15.), 461–482, 461–472.

²² BOURDIEU (op. cit. 10.), 4.

²³ Vgl. z. B. die beeindruckende frühe Studie von Schunke für die Einbände der Bibliotheca Palatina, Ilse SCHUNKE, *Die Einbände der Palatina in der Vatikanischen Bibliothek*, Città del Vaticano, 1962.

²⁴ Einbanddatenbank <<http://www.hist-einband.de/>>; einen Überblick gibt Rahel BACHER, *Historische Einbände im Internet: Datenbanken im Vergleich*, Bibliotheksdienst, 44(2010/3–4), 245–258.

²⁵ Vgl. z. B. *Überlieferungs- und Gebrauchsspuren in historischen Buchbeständen: Symposium in Düsseldorf am 10. November 2009*, Hanns Peter NEUHEUSER, Köln, 2012 (Kleine Schriften der Universitäts- und Stadtbibliothek Köln, 34).

²⁶ Henrik OTTO, *Vor- und frühreformatorische Tauler-Rezeption: Annotationen in Drucken des späten 15. und frühen 16. Jahrhunderts*, Gütersloh, 2003 (Quellen und Forschungen zur Reformationgeschichte, 75).

²⁷ Bettina WAGNER, Marcia REED, *Early Printed Books as Material Objects*, Berlin, New York, 2010 (IFLA publications, 149).

²⁸ <<https://www.cerl.org/resources/mei/main>> [12. Apr. 2016]

²⁹ Vgl. zusammenfassend für den englischen Kulturkreis: David PEARSON, *Provenance Research in Book History: A handbook*, London, 1998 (The British Library studies in the history of the book); für die deutsche Situation: Tanja KLÖPFEL, *Provenienzforschung in Bibliotheken – buchhistorische Kür oder bibliothekarische Pflicht?*, München, Bayerische Staatsbibliothek, 2005.

³⁰ Joseph M. M. HERMANS, *Ex origine lux: Besitz- und Benutzerangaben als Schlüssel zum Verständnis von Handschrift und Frühdruck*, Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte, 29(2004/1–2), 6.

³¹ Elmar MITTLER, *The Bibliotheca Palatina: a scattered library reconstructed = Virtual visits to lost libraries: Reconstruction of and access to dispersed collections: papers presented on 5 November 2010 at CERL Seminar hosted by the Royal Library of Denmark, Copenhagen*, Hg. I. BOSERUP, D. J. SHAW, London, 2011 (CERL papers, 11), 1–20.

Bibliotheken sind bis in die Napoleonische Zeit immer wieder gesuchte Kriegsbeute gewesen, wie die ehemals polnischen Bestände in Schweden, insbesondere in Uppsala zeigen.³² Man sieht deutlich, dass internationale Zusammenarbeit bei der Verzahnung der Buchbestände insbesondere in Europa unumgänglich ist; CERL bietet hier Hilfestellungen durch Informationsangebote und Konferenzen.³³

Zur politischen Pflichtaufgabe ist Provenienzforschung nach Raubgut aus der Zeit des Nationalsozialismus geworden, insbesondere seit der Washington Erklärung Dezember 1998³⁴ und der 1999 folgenden Erklärung der Bundesregierung, der Länder und der kommunalen Spitzenverbände zur Auffindung und zur Rückgabe NS-verfolgungsbedingt entzogenen Kulturgutes, insbesondere aus jüdischem Besitz.³⁵ Mit kaum zu rechtfertigender Verspätung haben sie zu umfangreichen Recherchen mit dem Ziel der Restitution von Bibliotheksbeständen geführt, über die insbesondere bisher vier Symposien in Hannover berichtet haben.³⁶

2.4 Sammlungen

Erfreulich angewachsen ist die Zahl monographischer Arbeiten über einzelne Bibliotheken, die in vielfältiger Facettierung den aufschließenden Wert der Bibliotheken für die Erkenntnis der persönlichen Identitätsbildung ihrer Besitzer zeigen. Hier sei aus Platzmangel nur auf die Überblicksbeiträge von Adam³⁷ und das neue Forschungsprojekt Marburg–Weimar–Wolfenbüttel zu Autorenbibliotheken³⁸ verwiesen. Die Informationen, die durch exemplarspezifische Katalogisierung und das Sammeln von Provenienzinformatoren bereitgestellt werden, ermöglichen es, in einzelnen Bibliotheken ehemals zusammengehörige Bestände eines Besitzers aufzufinden oder teilweise weltweit verstreute Bestände einer Bibliothek nicht nur in ihrem ehemaligen Bestand zu erfassen, sondern im Idealfall durch Digitalisierung virtuell wieder zusammen zu führen. Dafür ist das von István Monok beförderte Projekt der Bibliotheca Corviniana ein herausragendes Beispiel.³⁹ Es ist auch sein Verdienst, die Bibliothek des Matthias in den Zusammenhang der europäischen Fürstenbibliotheken des Humanismus gestellt zu haben, bei deren Entwicklung der oft nur als Bibliophilie verstandene Aufbau prachtvoller Buchbestände als Ausweis des Geistesadels der Erreichung, Befestigung oder Sicherung fürstlicher Macht dienen sollte (Medici, Federico da Montefeltro, Matthias Corvinus).⁴⁰

³² Einen zusammenfassenden Überblick gibt Ulf GÖRANSON, *War Booties: A Peaceful Polish-Swedish Co-operation = Bibliothek der Zukunft: Zukunft der Bibliothek: Festschrift für Elmar Mittler*, Hg. A. DEGWITZ, Berlin, 2016, 64–77.

³³ <<https://www.cerl.org/resources/provenance/main>> [12. Apr. 2016]

³⁴ <www.lostart.de/Web/DE/Datenbank/Grundlagen/WashingtonerPrinzipien.html> [12. Apr. 2016]

³⁵ <www.kmk.org/fileadmin/Dateien/veroeffentlichungen_beschluesse/1999/1999_12_09-Auffindung-Rueckgabe-Kulturgutes.pdf> [12. Apr. 2016]

³⁶ Stellvertretend sei auf das vierte Symposium verwiesen: *NS-Raubgut in Museen, Bibliotheken und Archiven: Viertes Hannoversches Symposium: 9. bis zum 11. Mai 2011 in Hannover und Bergen-Belsen*, Hg. Regine DEHNEL, Frankfurt am Main, 2012 (Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie Sonderbände, 108).

³⁷ Wolfgang ADAM, *Privatbibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert: Fortschrittsbericht (1975–1988)*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 15(1990/1), 123–173; DERS., *Bibliotheken als Speicher von Expertenwissen: Zur Bedeutung von Privatbibliotheken für die interdisziplinäre Frühneuzeit-Forschung = Tagungsband zum Interdisziplinären Workshop Repräsentation, Wissen, Öffentlichkeit: Bibliotheken zwischen Barock und Aufklärung, Bad Arolsen, 30. September bis 1. Oktober 2010*, Hg. Claudia BRINKER-VON DER HEYDE, Jürgen WOLF, Kassel, 2011, 61–69.

³⁸ <www.mww-forschung.de/forschungsprojekte/autorenbibliotheken/> [12. Apr. 2016], sowie *Autorenbibliotheken: Erschließung, Rekonstruktion, Wissensordnung*, Hg. Michael KNOCH, Wiesbaden, 2013 (Bibliothek und Wissenschaft, 48).

³⁹ <www.corvina.oszk.hu> [12. Apr. 2016]

⁴⁰ *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne: le présent volume contient les contributions au Colloque International „Matthias Corvin, les Bibliothèques Princières et la Genèse de l'Etat Moderne”, Paris 15–17 novembre 2007*, Hg. Jean-François MAILLARD, István MONOK, Budapest, 2009 (Supplementum Corvinianum, 2); Bernd ROECK, Andreas TÖNNESMANN, *Die Nase Italiens: Federico da Montefeltro, Herzog von Urbino*, Berlin, 2005.

3. Themenfelder kulturanthropologischer Studien

Kulturwissenschaftliche Studien sind entweder durch ihre Methoden – wobei es als typisch gilt, dass sie nicht eine festgelegte Methode, sondern durchaus auch einen Mix unterschiedlicher Methoden verwenden können⁴¹ – oder durch ihre Themenstellungen gekennzeichnet. Ein innovatives Feld sind Untersuchungen auch über einfache Persönlichkeiten. Epochenmachend war dafür die mikrohistorische Studie von Hans Medick über die Weber in Laichingen, für deren Mentalitätsbeschreibung ihm ganz wesentlich deren Bücher dienten.⁴² István Monok beschriftet in ähnlicher Weise Neuland, wenn er das kulturelle Niveau des niederen Klerus anhand ihrer Lesestoffe u.a. aufgrund von Visitationsberichten in internationaler Zusammenarbeit anging.⁴³ Hier seien kurz noch einige weitere bibliothekshistorisch relevante Themenbereiche gestreift.

3.1 Gender studies

Als eines der fruchtbarsten Forschungsfelder der *gender studies* hat sich die Untersuchung der Bücher und Bibliotheken von Frauen erwiesen. Das gilt für ihre Rolle in der religiösen Welt der Klöster⁴⁴ wie der Höfe des Mittelalters⁴⁵ und der Frühen Neuzeit.⁴⁶ Ihre vermittelnde Rolle adeliger Frauen zwischen Oralität und Literalität wird ebenso wie ihre mäzenatische Rolle für die „muttersprachliche“ Literatur des Mittelalters immer deutlicher.⁴⁷ Welche Wechselfälle zwischen Macht und Ohnmacht Frauen erleiden können, zeigt sich beispielhaft am Schicksal (auch der Bibliotheken) der Welfischen Fürstinnen Elisabeth von Braunschweig bzw. Sophie von Polen: arbeitet die eine ihre Leiden im „Witwentrostbuch“ auf, so kann die andere auch als Witwe ihre Ansprüche durchzusetzen.⁴⁸ Fürstinnen werden – wie Anna Amalia von Wolfenbüttel in Weimar oder Katherina, die Große in St. Petersburg – auch zu Begründerinnen großer Bibliotheken.

3.2 Gedächtnis und Kulturtransfer

Die Sicherung der Überlieferung ist in oralen Gesellschaften auf das Gedächtnis lebender Personen angewiesen. Je umfangreicher das zu sichernde Material wird, desto wichtiger wird es, dieses schriftlich festzuhalten. Die Bibliotheken in literalen Gesellschaften bieten die Chance, als Institutionen des kulturellen Speichergedächtnisses die akkumulierten verschriftlichten Gedächtnisinhalte jederzeit als abrufbares Wissen für künftige Nutzung im Funktionsgedächtnis bereitzuhalten.⁴⁹ Diese Funktion war zu keinem Zeitpunkt deutlicher, als in der Renaissance, in

⁴¹ Roger BROMLEY, *Cultural studies gestern und heute = Cultural studies: Grundlagentexte zur Einführung*, Hg. R. BROMLEY et al., Lüneburg, 1999, 9–24, 23f.; Kathleen CANNING, *Problematische Dichotymien: Erfahrung zwischen Narrativität und Materialität*, *Historische Anthropologie*, 10(2002/2), 163–182, 169.

⁴² Hans MEDICK, *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900: Lokalgeschichte als allgemeine Geschichte*, Göttingen, 1997 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 126).

⁴³ *Lesestoffe und kulturelles Niveau des niederen Klerus, Jesuiten und die Nationalen Kulturverhältnisse: Böhmen, Mähren und das Karpatenbecken im XVII. und XVIII. Jahrhundert: Internationales Symposium Lesestoffe und kulturelles Niveau des niederen Klerus, Jesuiten und die nationalen Kulturverhältnisse [...] Szeged (Ungarn) 23.–24. März 1999*, Hg. István MONOK, Péter ÖTVÖS, Szeged, 2001 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok: Különszám, 3).

⁴⁴ Z.B. *Rosenkränze und Seelengärten: Bildung und Frömmigkeit in niedersächsischen Frauenklöstern: Ausstellung der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel [...] vom 3. März bis zum 25. August 2013*, Hg. Britta-Juliane KRUSE, Wiesbaden, 2013 (Ausstellungskataloge der Herzog-August-Bibliothek, 96).

⁴⁵ Joachim BUMKE, *Höfische Kultur: Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter*, München, 1986, 102–107.

⁴⁶ Z.B. *Sammeln, Lesen, Übersetzen als höfische Praxis der Frühen Neuzeit: Die böhmische Bibliothek der Fürsten Eggenberg im Kontext der Fürsten und Fürstinnenbibliotheken der Zeit*, Hg. Jill BEPLER, Helga MEISE, Wiesbaden, 2010 (Wolfenbütteler Forschungen, 26).

⁴⁷ BUMKE (op. cit. 45.), 668–670.

⁴⁸ Andrea LILIENTHAL, *Die Fürstin und die Macht: Welfische Herzoginnen im 16. Jahrhundert: Elisabeth, Sidonia, Sophia*, Hannover, 2007 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens, 127).

⁴⁹ Jan ASSMANN, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, 1977; Aleida ASSMANN, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München, 2010, 133–142, insb. 140.

der die „Bücherjäger“ die Klosterbibliotheken auf unbekannte oder – wie sie meinten – original überlieferte Texte aus der Antike durchsuchten.⁵⁰ Nicht nur bei einem derartigen innerkulturellen Transfer spielen die Bibliotheken eine wichtige Rolle. Auch bei dem zunächst so erfolgreichen Versuch⁵¹ des Transfers europäischer Kultur (und des Christentums) im 17. Jahrhundert nach China, spielten die Bibliotheken der Jesuiten mit ihren rund 2000 Titeln, von denen nicht weniger als 500 ins Chinesische übersetzt wurden, eine entscheidende Rolle.⁵² Eine weitere Blüte erlebten die Bibliotheken als Zentren kulturellen Austauschs im 17.–19. Jahrhundert⁵³ – István Monok hat sich auch dieser Thematik gewidmet.⁵⁴

3.3 Monumente

Bibliotheken gewinnen in ihren Bauten und Bildprogrammen auch symbolische Bedeutung. Die Fresken der Vatikanischen Bibliothek Sixtus V. unterstreichen den führenden Rang des Papsttums, die Apotheose Karls VI. im Deckengemälde der Hofbibliothek in Wien die führende Stellung des Kaisers in Europa. In der von Naudé als Monument der Toleranz aufgebauten Bibliothek Mazarins sind nur die bewusst kontroverse Texte enthaltenden Bücher der wesentliche Schmuck der Wände – Beispiele der kulturhistorischen Bedeutung der Bibliotheken, wie sie im Symposium *Ikographie und Dekor der Bibliotheken in der Zeit des Barock und Klassizismus* vorgestellt wurden, das István Monok 2013 in Eger (Ungarn) veranstaltet hat.⁵⁵ Die Kraft, die von Bibliotheken als Gedächtniseinrichtungen ausgeht, macht sie auch zu einem wesentlichen Symbol nationaler Identitätsbildung.⁵⁶

4. Von der Bibliotheksgeschichte zur Bibliothek als Geschichte

Die kulturelle Wende der Geschichtswissenschaft macht bibliothekshistorische Forschung zu einem Feld von wachsendem Interesse. Ein Beispiel dafür ist das Forschungskolleg an der Universität Osnabrück *Wissenspeicher und Argumentationsarsenal. Funktionen der Bibliothek in den kulturellen Zentren der Frühen Neuzeit*.⁵⁷ Die Bibliotheken sind „fast uferlose Quellenfonds“⁵⁸ für kulturanthropologische Untersuchungen. Dabei ist aber nicht mehr allein die Bibliotheksgeschichte in Fokus, sondern die Bibliothek als Geschichte – als Teil einer Geschichte menschlicher Interpretationen der Welt. István Monok ist ein Vorreiter auf diesem Weg.

⁵⁰ Horst RÜDIGER, *Die Wiederentdeckung der antiken Literatur im Zeitalter der Renaissance = Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, Zürich, 1961, Bd 1, 511–580.

⁵¹ BEPLER, MEISE (op. cit. 46).

⁵² Noël GOLVERS, *Libraries of Western learning for China: circulation of Western books between Europe and China in the Jesuit Mission (ca. 1650 – ca. 1750)*, Leuven, 2013 (Vol. 2, Formation of Jesuit libraries).

⁵³ *Frühneuzeitliche Bibliotheken als Zentren des Europäischen Kulturtransfers*, Hg. Claudia BRINKER-VON DER HEYDE, Stuttgart, 2014; BEPLER, MEISE (op. cit. 45).

⁵⁴ István MONOK, *Influences françaises des lectures hongroises 1660–1760 = Est–Ouest: Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe–XXe siècles)*, ed. Frédéric BARBIER, Leipzig, 2005 (L’Europe en réseaux: Vernetztes Europa, 2), 235–254, vor allem ab 241.

⁵⁵ Die Beiträge von Elmar MITTLER, *Kunst oder Propaganda?: Bibliothekarische Ausstattungsprogramme als Spiegel kultureller Entwicklungen und Kontroversen in Renaissance, Gegenreformation, Aufklärung und Klassizismus*; Yann SORDET, *D’un palais (1647) l’autre (1688): la Bibliothèque Mazarine et son décor*, sind im Druck.

⁵⁶ Vgl. dazu *Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives*, Hg. Frédéric BARBIER, István MONOK, Leipzig, 2005 (L’Europe en réseaux: Vernetztes Europa, 3).

⁵⁷ <http://www.ikfn.uni-osnabrueck.de/promovieren_am_ikfn/graduertenprogramm_wua/forschungsidee_methode.html> [12. Apr. 2016]

⁵⁸ Armin SCHLECHTER, *Textträger, archäologisches Objekt und historischer Mosaikstein: Was bleibt vom Alten Buch? = Das Ende der Bibliothek?: Vom Wert des Analogon*, hg. v. Uwe JOCHUM, Frankfurt am Main, 2011 (Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie Sonderbände, 105), 101–114, 113.

Adalékok az „et amicorum” possessorbejegyzésekhez

Monok István hívta fel a hazai kutatók figyelmét az „et amicorum” típusú tulajdonosi bejegyzések jelentőségére, Bethlen Miklós könyveit vizsgálva összefoglalta a külföldi szakirodalom megállapításait és kijelölte megjelenésének csomópontjait. A könyvhiány miatt a nyugat-európainál feltehetően gyakrabban, a közös könyvtárhasználat jeleként ott bukkannak fel hasonló bejegyzések, ahol kimutatható valamilyen tudós közösség együttműködése. A pozsonyi humanisták (Zsámboky János, Radéczy István, Nicasius Ellebodus, Istvánffy Miklós, Georg Purkircher), a németújvári Beythék (István, András és Imre)¹ köre mellett főként a Felvidéken (Nagyszombat, Nyitra) működtek a formulát alkalmazó csoportosulások. Erdélyből a Padovában képzett „humanista baráti társaság” (Szamosközy István, Bogáti Fazekas Miklós és Korniss György) példáját hozta.²

Az alábbiakban a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában (TtRENkt) fellelhető 10 kötet (17 mű) hasonló bejegyzéseit elemezve igyekszem újabb részletekkel gazdagítani az általa megrajzolt képet. A kötetek adatait a *Mellékletben* közlöm.

Újabb ismeretlen személyek

A korábbi kutatáshoz hasonlóan a possessorok egy része most sem volt pontosan azonosítható. 1659-ben Kölcsei Pál³ jegyezte az „et amicorum ejus” formulát Heerbrand tübingeni professzor teológiai *Compendium*ába (1577), amelyet a wittenbergi Bernutz-dinasztia egyik tagja kötött bőrbe (1578).⁴ A pápai kollégium vonzáskörzetében működhetett Szentmiklósi Pál és Mórággy Miklós, utóbbi Pápán, 1636-ban szerezte meg Alsted két munkáját egy kötetben. Mindketten barátaikkal együtt bírták a kolligátumot.⁵ Ladislaus Scultetus („et Amicorum”) 1639-ben a Franciscus Polygranus (OFM) postilláit tartalmazó kötetrel gazdagodott,⁶ amit a 18. század elején az eperjesi minoriták vettek állományba, addig a Felvidéken vándorolhatott. Cipós István egy Melanchthon-kötetet⁷ szerzett a Pozsony vármegyei Szencen 1642-ben, majd a címlapra is felírta a nevét az „et amicor(um) ejus” megjegyzéssel. Szalkai Cipós Istvánt a címerképe szerint katonai érdemeiért nemesítette meg II. Rákóczi György Kolozsvárott, 1649-ben, az armálist Bihar vármegyében hirdették ki.⁸ Nem zárható ki, hogy az övé volt a kötet, ám nem tudjuk, hogy kikre utalhatott a közös könyvhasználat jelzésével.

Református lelkészek, tanárok, diákok

Johannes Cibenius *Lexicon*ának⁹ megkopott bőrkötésén olvasható supralibros (I. S. (?) 1548) alapján elképzelhető, hogy egykor a reformáció egyetemén tanuló diáké (talán Sárvári Jánosé)

¹ ZVARA Edina, *Nyugat-Dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, szerk. MONOK István, Bp.–Szeged, Szegedi Tudományegyetem–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 9), 42–45, 80.

² MONOK István, „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum”: Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról = *Szolgáltatokat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 2009 (Humanizmus és gratuláció), 266–276.

³ Több hasonló nevű diák is feltűnik a 17. század elején a református kollégiumok anyakönyvében, egyikük 1653. május 9-én subscribált Debrecenben. Lásd: *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, szerk. SZABADI István, Debrecen, TtREK, 2013, 275.

⁴ Jelzete: C 387.

⁵ Jelzete: O 1039.

⁶ Jelzete: I-3209.

⁷ Jelzete: C 270.

⁸ SZÁLKAI Tamás, *Armálisok és armalisták a kora újkori Biharban: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár egyéni címeres nemeslevelei (1535–1811) és nemesi iratai alapján*, PhD-értekezés, Debrecen, DE, 2010, 85–86.

⁹ <<https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/97140/ertekezes.pdf?sequence=6&isAllowed=y>> (2015. 11. 13.)

⁹ Jelzete: G 2230.

volt.¹⁰ Bakai Benedek (a későbbi pataki rektor) még egyetemjárása első állomáshelyén, Wittenbergben juthatott hozzá 1615 és 1621 között.¹¹ Külföldi beszerzésre utal, hogy „Cassoviensis Hungar(us)”-nak vallotta magát; a legvalószínűbb, hogy Bakai wittenbergi társait rejtette az „et Amicorum ejus omnium” formula.

Szegedi Kis István *Loci communes*ének 1608. évi kiadását¹² első tulajdonosa, Tölcséki (Tölcséki/Töltszéki) M. István köttette be Frankfurtban 1625-ben, a beiratkozása évében.¹³ Bethlen Gábor unokaöccsének praeceptoraként jutott el Németországba, az „et Amicorum” bejegyzése a Bethlen Péter kíséretében tartózkodó magyarokra utalhatott: tótváradjai Korniss Mihályra, iktári Bethlen Jánosra, vargyasi Daniel Jánosra, Abaffy Lászlóra és Tornai Gáspárra. Tölcséki társasága 1626 júliusától Leidenben tartózkodott. Az ifjú gróf előmenetelével elégedetlen fejedelem és idősebb Bethlen István azonban hamarosan leváltották az addigi kíséretet. Az 1627 decemberében érkező Cseffei László, Bornemisza Ferenc és Pálóczi Horváth János vették át a nevelők szerepét.¹⁴ A két kompánia jó kapcsolatára jellemző, hogy üdvözlő verseket írtak egymás munkáihoz. A legtöbb éppen Debreceni Simonides Gáspár *Compendium Biblicum*ához készült: Cseffei, Pálóczi Horváth, Tornai és Tölcséki is a szerzők között szerepelt.¹⁵

Debreceni Simonides Gáspár fejedelmi alumnusként 1623-tól szintén Frankfurtban tanult,¹⁶ majd továbbment Franekerbe (1625. április 10.) és Leidenbe (1625. május 21., 1626. június 21.).¹⁷ Az átjavított supralibros és egy kéziratos bejegyzése szerint 1632-től ő volt a *Loci communes* tulajdonosa. Simonides „et Amicor(um)” bejegyzése már hazatérése után, Váradon született, ahol a kollégium rektoraként, majd lelkészként szolgált,¹⁸ s itt kaphatta ajándékba Tölcsékitől Szegedi Kis munkáját. Ebben az esetben a váradi tanári-lelkészi kar alkothatta az olvasói közösséget. Valamikor a század második harmadának elején (Simonides távozásának vagy feltételezett halálának időpontja: 1637) jegyezte be a nevét Medgyesi Pál a címlapra. I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna későbbi puritán prédikátora 1637–1638 folyamán Váradon lelkészkedett, így feltehetően az ő példányáról van szó.¹⁹ 1638-ban, talán Medgyesi udvari papságra való távozásakor jutott hozzá Decsi N. Péter Váradon, tőle kerülhetett Kaszonyi Mihály („et fratris ejus”) tulajdonába. A *Loci communes* tehát a fejedelmi alumnusok útján az Odera partjáról Németalföldre, majd a Partiumba érve kézről kézre járhatott az együtt peregrináló diákok, váradi tanárok és lelkészek körében.

Laskai Csókás Péternek az emberi test méltóságáról írott munkáját²⁰ Miskolci P. Boldizsár küldte Wittenbergből Szepesi Lentulus/(Szívós?) Jánosnak 1586-ban. 1657 szeptemberében Benedeki Márton ugyanezen példányba „egy kamarába(n) az Fejervari Scholába(n)” keltezte az

¹⁰ Johannes Sárvári 1546-ban iratkozott be. Lásd: SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700: Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Akademien, 1526–1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17), 2787.

¹¹ SZÖGI, i. m., 4061. Bakai 1624 májusától (majd 1625 októberétől ismét) Leidenben tanult (BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918: Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten, 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 2493.), innen Oxfordba ment tovább (GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789: Hungarian Students in England and Scotland, 1526–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2005 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14), 7, majd Baselen fejezte be körútját.

¹² Jelzete: RMK 234.

¹³ SZÖGI, i. m., 438.

¹⁴ MONOK István, *Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez*, I, *Idősb Bethlen István levelei, 1625–1628 = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, 6, szerk. BENDA Kálmán (et al.), Bp., Ráday Gyűjtemény, 1989, 193.

¹⁵ RMK III. 1425. A művet Simonides 1628 februárjában a fejedelemnek ajánlotta. A disputálók egymást üdvözlő verseit őrző kolligátumra lásd: MONOK István, *Johannes Polyander magyar kapcsolataihoz = Tudóslevelek művelődésünk külföldi kapcsolataihoz, 1577–1797*, szerk. HERNER János, JATE, Szeged, 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 23), 100–105.

¹⁶ SZÖGI, i. m., 390.

¹⁷ BOZZAY, LADÁNYI, i. m., 42, 2500.

¹⁸ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, 3. jav., bőv. kiad., Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 139.

¹⁹ ZOVÁNYI, i. m., 397.

²⁰ Jelzete: RMK 594.

„et amicum(um) ejus” bejegyzését. A kollégium egyik kamarájában írott formula a gyulafehérvári diák vele együtt lakó társaira utalhatott.

A Johannes Angelus Politianus Bellarminusszal vitázó munkáit őrző kolligátum a 17. század utolsó évében jutott Nádudvari P. István („et Amicum(um) ejus”) tulajdonába.²¹ Nádudvari 1694-ben iratkozott be a debreceni kollégiumba,²² majd 1704 októberétől Franekerben peregrinált.²³ Nádudvari tógás diák társait, a coetus tagjait jelezheti a bejegyzés, Németalföldre már nemigen vitte magával a kötetet.

Egy másik példa debreceni vonatkozása bizonytalanabb, nem tudjuk ugyanis, hogy Csomay F(utamot) Bálint mikor szerezte Augustinus eretnekekről írott munkáját Lambertus Danaeus genfi professzor kiadásában.²⁴ 1637 májusában lett tógátus Debrecenben,²⁵ négy évre rá Franekerben subscribált, ahol Vedelius elnökletével disputált (1642).²⁶ Hazatérve 1645-ig a szatmári kollégium rektoraként működött.²⁷ Akár az iskolai, akár a tanári közösségből kikerülhettek a tulajdonos „hűséges barátai”, az újrakötéskor elveszett előzőklapok és a kötés sem segítenek tisztázni a provenienciát.

Zabolai Mihály²⁸ (egykori székelyudvarhelyi diák?)²⁹ „et Amicum(um) ejus” bejegyzését a Milotai-ágenda 1713. évi debreceni kiadásának címlapján olvashatjuk.³⁰ Fekete Csaba azt feltételezte, hogy a kolligátum második darabját, a borsodi tractusban az ordinációkor mondott „Idvességes imádságok”-at egy ismeretlen szuperintendens a felszentelése alkalmából ajándékozhatta Zabolainak.³¹ Mivel a kiadott külföldi egyetemi anyakönyvekben nem szerepel a neve, domidoctus lelkész lehetett (az ágendákat ők használták), baráti körének tagjait a prédikátori karban kereshetjük.

Konklúzió

Tartalmilag vegyes munkákra bukkantunk az „et amicum”-ot jegyző possessorok köteteiben, főként teológiai (dogmatika, polemika, homiletika, liturgika) és filozófiai, valamint irodalmi tartalommal. Két 18. századi hazai nyomtatvány mellett nyolc művet a 16., hetet a 17. században adtak ki, vagyis nem volt túlzottan friss a minta. Új közegek: a lelkészi-tanári utánpótlást biztosító református kollégiumok (Várad, Gyulafehérvár, Debrecen, Szatmár), valamint németországi (Wittenberg, Frankfurt an der Oder) és németalföldi akadémiák (Leiden, Franeker) jelentek meg a közösségi könyvhasználat lehetséges tereként. Az olvasók a kollégiumi coetus tagjaiból, az együtt peregrinálókból, tanárokból és lelkészekből kerülhettek ki. Időkorlátként a 17. század és a 18. század első évtizedei szolgáltak.

Nem jutottunk közelebb annak tisztázásához, hogy volt-e különbség az „et amicum” és az „et fratrum christianorum” formulák között. Meglehet, hogy csak szinonimaként alkalmazták őket, időnként talán csak egy humanista toposz tovább élésnek lehettünk tanúi. Ám ez ellen szól, hogy minden felderíthető háttérű példa kapcsán hozzárendelhetünk egy szűkebb kört a bejegyző személyéhez.

²¹ Jelzete: C 436.

²² *Intézménytörténeti források... i. m.*, 352.

²³ BOZZAY, LADÁNYI, *i. m.*, 652.

²⁴ Jelzete: C 396.

²⁵ *Intézménytörténeti források... i. m.*, 259.

²⁶ BOZZAY, LADÁNYI, *i. m.*, 160; Ferenc POSTMA, Jakob VAN SLUIS, *Auditorium Academiae Franekerensis: Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Univ. und des Athenäums in Franeker, 1585–1843*, Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995 (Fryske Akademy, 760), 126. Az RMK III. nem ismeri.

²⁷ *Szatmári diákok, 1610–1852*, közread. BURA László, Szeged, JATE, 1994 (Fontes rerum scholasticarum, 5), 9.

²⁸ A korábban említett Alsted-kolligátum (Jelzete: O 1039) hasonló nevű tulajdonosának kézírásától eltérő.

²⁹ *Székelyudvarhely református és katolikus diáksága, 1670–1871*, bevez., közléteszi ALBERT Dávid, sajtó alá rend. MÁTÉ Ágnes, Szeged, SzTE, 2005 (Fontes rerum scholasticarum, 8), 297.

³⁰ Jelzete: B 1370.

³¹ FEKETE Csaba, *Ortodoxa Eklésiáknak tetszésekből...: Helyesbítések és adalékok a II. Helvét Hitvallás hazai kiadásaihoz*, MKSz, 2013/3, 318–319.

Melléklet

TtRENkt C 387

Coll. 1. HEERBRAND, Jacob: *Compendium theologiae, methodi quaestionibus tractatum*. Lipsiae, excudebat Johannes Rhamba, 1577, 8°. – VD16 ZV-7525

Coll. 2. LOSSIUS, Lucas: *Catechismus, hoc est christianae doctrinae methodus*. Witebergae, [s. n.], 1573, 8°. – A VD16 nem ismeri.

Kötés: Német típusú reneszánsz bőrkötésben. Emberalakos görgetővel díszített kötés, a táblákon lemezről nyomott képek. Az elsőn angyalok, felirata: „Os homini sublimē dedit, coelumque videre iussit et erectos at(!) coelum tollere vultus I. Bernutz. (Ovidius: *Metamorph.*, I, 84–86.). A hátsón az Utolsó ítélet, felirata: „Venit hora in qua omnes qui in monumentis sunt audient vocem Filii Dei [...] Bernutz” (Ján 5:28).

Supralibros: S. P. 1578.

Poss.: 1) Hunc librum dono dabat Dominus Clarissimus Petrus Debreczeni Michaeli Sasvari [...] anno 1641. In aedibus suis. (előzéklap); 2) Est Pauli Kölcei et amicor(um) ejus. Anno D(omi)ni 1659. die 14 Junii. (előzéklap)

TtRENkt C 270

MELANCHTHON, Philipp: *Corpus doctrinae Christianae*. Lipsiae, in officina Ernesti Voegelini, 1565, in 8°. – VD16 M-2888

Kötés: Német típusú reneszánsz bőrkötésben. A kötéstáblákon Fides-Spes-Caritas görgető (C. G. 1562). Az első táblán a keresztre feszítés, felirata: „Sic Deus dilexit mundum ut omnis qui credit in eum, non pereat, sed habeat” (Ján 3:16). A hátsón ószövetségi jelenetek (Teremtés, rézkígyó, Mózes), felirata: „Maledictus qui non permaserit(!) in omnibus que scripta sunt” (5Móz 27:26).

Supralibros: I(ohannes?) A(nthemius?) P(esthi?) 1569.

Poss.: 1) Sum Stephani Cipos Szentsini A(nno) 1642. (kötéstábla); 2) Est Andreae Kalnai ab Anno 1693. val(et) flor(enum) 1. (kötéstábla); 3) Ex libris (Michaelis?) Szabo A(nn)o (1756?) die 18. Aprilis (kötéstábla); 4) Liber Scholae Reformatae Debrecinensis, donatus eidem a Praest(antissime) Juvene Michaelē Szabo Manyiense, dum ad regendam Scholam Ótsodiensem a nobis emit, teretur. Signatum die 2 Mart(ii) Anni 1762 per Nicol(aum) Sinai Biblioth(eca) Praef(ectum) mpr. (kötéstábla); 5) Sum Stephani Cipos, et amicor(um) ejus (címlap); 6) Imo Georgii B. Körmendi ab Anni 1665. 3. Februar(ius).

Megj.: aláhúzásokkal és lapszéli jegyzetekkel.

TtRENkt G 2230

CIBENIUS, Johannes: *Lexicon historicum ac poëticum*. Franc., Chr. Egenolphus, [1543], in 8°. – VD16 C-2808

Kötés: Német típusú reneszánsz bőrkötésben. A kötéstáblákon Pál apostolt és Krisztust ábrázoló görgető. A középmezőben egyes bélyegzők lenyomata (ötszirmú virág, Aldus-levél).

Supralibros: (I. S.?) 1548.

Poss.: 1) Est Josephi Zákány Debrecini 1808. 15. (Maii?) (kötéstábla); 2) Est Benedicti Bakai Cassoviensis Hungari et Amicorum ejus omnium (címlap); 3) Zákány József Debr(ecen) 1807. (címlap); 4) Joannes Turgoni compar(avit) Szabadszállásini A.R.S. MDCCLXXXIII. (címlap); 5) Benedictus Bakai (hátsó kötéstábla); 6) Possidet Stephani Bekényidés. (hátsó kötéstábla)

Megj.: aláhúzásokkal.

TtRENkt C 436

Coll. 1. POLITIANUS, Johannes Angelus: *Philosophiae vel potius sophisticae eucharisticae Rob. Bellarmini Jesuitae, ad pios et sapientes partes duae...* Ambergae, ex officina typographica Schönfeldiana, 1606, 4°. – VD17 39:133958Z

Coll. 2. POLITIANUS, Johannes Angelus: *Philosophiae vel potius sophisticae eucharisticae Roberti Bellarmini Jesuitae, ad pios et sapientes pars tertia...* Ambergae, ex officina typographica Schönfeldiana, 1610, 4°. – VD17 39:133967Y

Coll. 3. POLITIANUS, Johannes Angelus: *Philosophiae vel potius sophisticae eucharisticae Rob. Bellarmini Jesuitae, ad pios et sapientes pars altera...* Ambergae, ex officina typographica Schönfeldiana, 1606, 4°. – VD17 39:133965H

Kötés: Pergamenkódex lapjába kötve.

Poss.: 1) Numerum Librorum B(iblio)th(e)cae Collegii Ref(ormat)orum B(iblio)thecae publicae opusculo Politiani [...] Nicol(aus) Menyhárt B(iblio)thecarius A(nn)o 1776 2 Novembris (kötéstábla); 2) Jam Stephani P. Nádudvari et Amicor(um) ejus. /:quos inter et ego saltem in usu hujus et similium:/ A(nn)o 1699. d(ie) p(rae)sent(e) [...] (címlap); 3) Suis annumerat libris (...) 1765 die 18 8bris (címlap); 4) Est Petri Nadudvari (hátsó kötetstábla).

TtRENkt O 1039

Coll. 1. ALSTED, Johann Heinrich: *Physica harmonica, quatuor libellis methodice proponens*. Herbornae Nassoviorum, [Corvinus], 1616, in 12°. – VD17 23:280723M

Coll. 2. ALSTED, Johann Heinrich: *Metaphysica, tribus libris tractata*. Herbornae Nassoviorum, [Corvinus], 1622, in 12°. – VD17 7:644261H

Kötés: Erősen kopott vörösre festett pergamenkötésben.

Poss.: 1) Est Geor(gii) Thallyai (kötéstábla); 2) Est Mar(tini) Kabai (kötéstábla); 3) Sum ex libris Gregorii H. Füleki (más kézzel: Anno 1729. 1730.) (előzőklap); 4) Michaël Zabolai (címlap); 5) Sum Pauli Sz. Miklósi et amicor(um) (címlap); 6) Sum Nicolai Moragyi et fratrum chr(isti)anorum ejus A(nn)o 1636, Papae (címlap); 7) Liber Ampliss(imi) Coetus Debr(ecinensis) (címlap).

Megj.: Mórágyni Miklós lapszéli jegyzeteivel.

TtRENkt Rmk 594

LASKAI CSÓKÁS Péter: *De homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus, lib. II.*, Witebergae, per heredes Johannis Cratonis, 1585, 8°. – RMK III. 744

Kötés: Zöldre festett hártakötésben.

Supralibros: I(ohannes) L(entulus) Sz(epsius) 1586.

Poss.: 1) Liber I(llu)stris Collegii Ref(ormatorum) Debrecinensis proprio B(iblio)thecae aere emtus ex th(e)cae Cl(arissimi) et D(ocissimi) Dni Petri Bód(!) V. D. M. in Transilv(aniae) dum viveret fidelissi(mi) laboriosissi(mi). Illatus in B(iblio)thecam Debrecinam Die 8 Dec(embris) A(nn)o Salutis 1770. B(iblio)thecario Nicolao Menyhárt mp. (kötéstábla); 2) Docto ac erudito juveni D(omino) Joh(anne) L. Szepsino diligenti Scholae patriae informatori Balth(asar) P. Miscolcinus declarandi (animi?) erga [...] grati ergo Witebergae mittebat Anno a natali Christi 1586. (előzőklap); 3) Sum Petri Gidoffalvi (előzőklap); 4) Est Martini Benedeki et amicor(um) ejus Anno 1657 Die 22 7br(is) irta(m) egy kamarába(n) az Fejervari Scholába(n) (címlap); 5) In perpetuus sui nominis et gratitudinis memoriam dedicabat dabat, atq(ue) offerebat hunc libr(um) Coll(egii) N(agy) Enyed(ini) 1716. Th(eca) minor ord(o) 6 Lib(er) 34. (címlap); 6) Johannes Szaszi amico suo Martino Benedeki Anno 1657 Die 1 Decembr(is) (címlapverző); 7) Sum Martini Benedeky (439. p.); 8) P(etri) B(od) (hátsó kötetstábla).

Megj.: az előzőklapon történelmi és teológiai tárgyú feljegyzésekkel.

Említi: OLÁH Róbert, *Bod Péter könyvei a Debreceni Református Kollégiumban* = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”: Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert, Debrecen, TtREk Gyűjtemények, 2015 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai), 263.

TtRENkt Rmk 234

Coll. 1. SZEGEDI KIS István: *Theologiae sinceræ loci communes de Deo et homine cum confessione de trinitate*. Ed. 5., Basileae, per Conrad Waldkirchium, 1608, in fol. – RMK III. 1052

Coll. 2. SZEGEDI KIS István: *Tabulae analyticae, quibus exemplar illud sanorum sermonum de fide, charitate, et patientia [...] fideliter declaratur*. Basileae, typis Conradi Waldkirchii, 1610, in fol. – RMK III. 1082

Kötés: Német típusú reneszánsz bőrkötésben. A kötetstáblákon 4 keretben liliomos, palmettás, férfi- és női fejcs medallionos, láncfűzéses görgetők. A középmezőben nemesi címer. Metszése poncolt.

Supralibros: S(tephanus) M. T(olcseki) 1625. (jav.: C(aspar) S(imonides) D(ebrecinus))

Poss.: 1) Materia const(at) t(alleris) Imperialib(us) 2. et Argent(eis) 12. Compactio Imperial(is) 1. et Argent(eis) 6. Francofordiae Cis Viadrum (kötéstábla); 2) Est Casp(aris) S(imonides) Debreceni et Amicor(um) ejus 1632. (kötéstábla); 3) Est Michaelis Kaszoni et fratris ejus (kötéstábla); 4) Est Michaelis Kaszoni et fratrum ejus (előzéklap); 4) Ex Testamentali legatione A(nn)o. 1709. Die 1. Martii pie defuncti D(omi)ni Michaelis Kaszoni obtinet Stephanus Soos mp. (előzéklap); 5) Stephani M. Teolceki et Amicorum. Francofordiae cis Viadrum Anno IehoVa benIgne, In te speraVI non ConfVnDar In aeternVM [1625] 17. Septembr(is) juxta V. festes (címlap); 6) Nunc Petri N. Decsii An(no) 1638. Váradini (címlap); 7) Pauli Medgyesi (címlap).

TtRENkt 1-3209

Coll. 1. POLYGRANUS, Franciscus: *Postillae enarrationes in Evangelia, prout ivxta ritum sanctae ecclesiae per singulas anni totius sanctorum ferias distributa sunt ... pars tertia*. Coloniae, apud haeredes Arnoldi Birckmanni, 1570, in 8°. – VD16 P-4116

Coll. 2. *Passio Domini nostri Jesu Christi secundum quatuor evangelistas, cum commentariis F. Francisci POLYGRANI*. Coloniae, apud haeredes Arnoldi Birckmanni, 1571, in 8°. – VD16 B-4745

Kötés: Német típusú fatáblás reneszánsz bőrkötésben. A táblákon reformátorok portréit ábrázoló görgető. A középmező lemezről nyomott, az elsőn Angyali üdvözet, felirata: „Ave maria gratia plena Dominus te cum” (Luk 1:28), a hátsón Krisztus megkeresztelése, felirata: „Hic est Filius meus dilectus, in quo mihi bene” (Mát 17:5).

Poss.: 1) Convent(us) Eperjesiensis Ord(o) Fr(atrum) Minor(um) Conventuali(m) 1719. (címlap); 2) Ex libris Joann(is) [...] Anno 1618. (címlap); 3) Ladislai Sculteti et Amicorum A(nno) 1639. (címlap); 4) Con(ven)tus Eperjes(iensis) O(rdo) Min(orum) Con(ven)tuali(m) (1. p.).

Megj.: az előzéklapokon kéziratos bejegyzésekkel.

TtRENkt B 1370

Coll. 1. *Agenda az az: Az anyaszent-egyházbeli szolgálat szerint való tselekedet...* [Debrecen], [Miskolci Csulyak Ferenc], 1713, 8°. – Petrik I. 27

Coll. 2. *Idvességes imádságok, melyeket a' Borsodi szent társaság, az egyházi szolgának a' Szent Ministeriumra való fel-szenteléskor szokott mondani*. [Az előzővel együtt kiadva.]

Kötés: Sávozott barna bőrkötésben.

Poss.: 1) Liber B(iblio)thecae I(llu)stris Coll(egii) Ref(ormatorum) Debr(ecinensis) proprio aere emtus die 1^a Febr(uarius) 1808. B(iblio)thecario Ord(inario) Andr(ea) Ari mpr. (előzéklap); 2) Possidet hunc Librum [...] Georgius Kovács (előzéklap); 3) Ladislaus G. de Ónika de Had-Pataka possidet ab A(nn)o 1775. Conc(ionator?) p. t. Benkienfís indignus. Res age quae profunt (előzéklap); 4) Michaëlis Zabolai et Amicor(um) ejus (Coll. 1. címlap); 5) Sum Michaëlis Zabolai Ex donatione Clarissimi Superintendentis (Coll. 2. címlap).

Megj.: az előzéklapokon kéziratos bejegyzések (imádság, Ritus Caenae Dominicae); Debreczenben Rim(a)Sz(ombati) Mihály a' Borsodi Sz(ent) T(ársaság) Seniora által (A coll. 1. címlap alján az impresszum kieg.)

Lásd: FEKETE Csaba, *Ritus Caenae Dominicae – borsodi imádságokkal (1713 – ante 1775)*, Egyháztörténeti Szemle, 2008/2, 3–25.

TtRENkt C 396

D. Aurelii Augustini [...] *Liber de haeresibus, ad quod vult Deum*. Lamberti DANAËI opera emendatus, et commentariis illustratus. Genevae, apud Eustathium Vignon, 1576, in 8°. – Adams A-2202

Kötés: Félpergamen kötésben, színes papírborítással (18. sz.).

Poss.: 1) F. P. A. (címlap); 2) Su(m) Georgii Gönci (címlap); 3) Valentini Csomay et amicor(um) eius fidelium usu (címlap); 4) Valentinus Csomay mp. (címlap); 5) Est Steph(ani) Enyedi Compa(ravit) d(ena)r(ii) 118 1715 (címlap).

Megj.: marginálisokkal.

Az Istvánffy-könyvtár egy kötete a Pálos Könyvtárban

A budapesti Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárában Gc.8. jelzet alatt található Sienai Sixtus (1520–1569) dominikánus szerzetes *Bibliotheca sancta* című, 1575-ben Leidenben kiadott művének első kötete.¹ A könyv a gyűjtemény régi könyvtártermében foglal helyet, ahol a kötetek elhelyezkedése, polcrendje gyakorlatilag kétszáz év óta nem változott. A régi Pálos Könyvtár a főváros egyik legszebb, egyszersmind az egyik legkevésbé ismert könyvtárterme. Eredetileg a belvárosi Kisboldogasszony – ismertebb nevén Egyetemi – templom mellett, egy török dzsámi helyén 1715–1770 között épült pálos rendház könyvtáraként szolgált. Maga a terem a mai Papnövelde utca 7. szám alatti épület második és harmadik emeletén található. A magas, téglalap alaprajzú, mennyezetfreskóval díszített könyvtár legfőbb ékessége a díszesen faragott bejárati ajtó és a négy falat beborító, faragott könyvespolcrendszer, amelyet Anton Rutschmann laikus fráter fafaragó mester irányításával maguk a pálos barátok készítettek. A könyvespolc kétszintes, a fent körbefutó karzatra csigalépcsők vezetnek fel. A bútorzat érdekessége, hogy a polcok között kihúzható írólappal, szekrénykével, írószertároló rekeszekkel felszerelt kis munkahelyeket alakítottak ki. A terem olyannyira őrzi az eredeti állapotot, hogy az itt kutatni vágyó látogatónak nélkülöznie kell a fűtés és a világítás kényelmét.

A pálosok 1770 után kezdhették a polcokat feltölteni, nagyrészt az elefánti rendházukból származó könyvanyaggal. Néhány évvel később azonban, a rend 1786-os feloszlását követően a könyveket átadták a Budáról Pestre, a Ferenciek terén lévő ferences rendházba költöző Magyar Királyi Tudományegyetem könyvtárának. Érdekesség, hogy az 1802-ben alapított Országos Széchényi Könyvtárnak ez az üresen álló terem lett az első otthona. Az 1803. december 8-i ünnepélyes megnyitó után azonban a könyvtár nem sokáig maradhatott ezen a helyen; két év múlva a gyűjtemény legértékesebb részét Napóleon elől Temesvárra menekítették.²

Így a Széchényi-téka, majd az ideiglenesen itt működő Magyar Királyi Kúria kiköltözésével ismét megüresedő épület még abban az évben a tizenöt év szünet után feléledő Hittudományi Kar keretében I. Ferenc rendeletével újonnan felállított Központi Papnevelő Intézet otthona lett. A könyvtártermet az Egyetemi Könyvtárba szállított, de a könyvtár állományába még nem integrált rendi abolíciós könyvanyagból válogatott kötetekkel töltötték fel.³ A kiválogatott kötetek több mint százhatvan felszámolt kolostori könyvtárból származtak, jellegüket tekintve zömmel teológiai munkák; az anyag magvát a pozsonyi jezsuita kollégium protestantikagyűjteménye képezte.

Visszatérve a Gc.8. jelzetű kötetre, a mű szerzője eretnekséggel megvádolt, majd ferencesből kényszerűségből domonkossá és inkvizítorrá vedlő zsidó konvertita, a tudományos bibliai egzegetika egyik megalapozója.⁴ Ez a műve a zsinati reformok támogatásaként először 1566-ban jelent meg. A Pálos Könyvtár példánya puha pergamenkötéses fóliókötet, a címlapon, a nyomdászjelvény mellett kétoldalt possessorbejegyzés: „Coll. Soc[ietat]is JESU Sopronij cat. inscriptus Anno 1678.” A címlap előtti üres előzőklével rektóján: „Nicolai Isthuanffy 1575. Viennae”, alatta közepén:

¹ *Bibliotheca sancta a F. Sixto Senensi ordinis praedicatorum ex praecipuis catholicae ecclesiae autoribus collecta [...]*, Tomus primus, Lugduni, apud Carolum Pesnot, 1575.

² BERLÁSZ Jenő, *Az Országos Széchényi Könyvtár története, 1802–1867*, I, Bp., 1981, 65–75; TÓTH András, *Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek feloszlása korában (1773–1791)* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, III, Bp., 1966, 101–145.

³ *Magyar Katolikus Lexikon*, X, szerk. DIÓS István, VICZIÁN János, Bp., 2005, 545 („Pálos Könyvtár” szócikk).

⁴ John Warwick MONTGOMERY, *Sixtus of Siena and Roman Catholic Biblical Scholarship in the Reformation Period*, Archiv für Reformationsgeschichte, 54(1963), 214–234.

„Carmina in effigiem auratam Matthiae Regis
Ung[ari]ae Romae in palatio Car[dina]lis Farnesii.

ANGELUS

Deberis caelo, Matthia invicte, sed ipsa
Relligio in terris usque tuenda tenet.
Hanc victor defende diu, caelumque mereri
Mortales possint qua pietate, doce.

DAEMON

Tartara te cupiunt sed te sibi vendicat aether;
Diis adeo virtus, Rex bone, chara tua est
Dum neque te sperant mea regna, nequ astra reposcunt:
Imperio terras inter utrumque rege.”

A latin versek alatti görög disztichon:

„Θεοῦ διδόντος μηδὲν ἰσχύει φθόνος;
καὶ μὴ διδόντος μηδὲν ἰσχύει πόνος.”⁵

Az Istvánffy névbejegyzés – összevetve hiteles aláírásaival – kétségkívül autográf. A vele egy lapon szereplő latin és görög szöveg szépen kiírt humanista írás, szintén egyezik Istvánffy írásának sajátosságaival, nagy valószínűséggel tehát ezek a sorok is a történetírótól származnak.

Legutóbb Monok István foglalta össze az Istvánffy-tékára vonatkozó ismereteinket.⁶ Értékelése szerint Istvánffy Miklós könyvtára a legjelentősebb kora újkori magyar főúri könyvtárak sorába tartozhatott. A könyvek száma elérhette a háromezret. A könyvtár történetére vonatkozó információk összegyűjtését Berlász Jenő kezdte meg. Feltételezése szerint a könyvtárat a tulajdonos gyakori tartózkodási helyén, a Zágrábtól húsz kilométerre fekvő Paukovecen helyezhette el. A könyvtár másik feltételezhető őrzési helye a Varasd vármegye varasdi járásában található Vinica vára lehetett. Az alnádor-történetíró itt halt meg 1615-ben, és a falu templomában jelölte ki végső nyughelyét is, a feleségéé mellett. A paukoveci birtokkal kapcsolatban ismeretes, hogy azt Istvánffy 1608 szeptemberében a zágrábi jezsuitáknak adományozta.⁷ Az adományozás során minden bizonnyal a könyvtár jelentős része is a Jézus Társaság tulajdonába került. A horvát tudományosság számon tartja, hogy az Istvánffy-adománnyal megalapozott jezsuita kollégiumi könyvtár a később létrejövő zágrábi Akadémiai Könyvtár (ma Egyetemi és Nemzeti Könyvtár) állományát gyarapította.⁸

Az adományozás azonban nem érintette a teljes könyvtárat. 1608 után a közélettől vinicai rezidenciájára visszahúzódó, történetírói munkásságát folytatni szándékozó Istvánffy Miklós elsősorban a történeti és a filológiai tárgyú köteteket tarthatta meg további használat céljából. A történetíró halála után a vagyont három lánya – Orsolya (Lipcsey Jánosné), Éva (Draskovich Jánosné) és Katalin (Keglevich Györgyné) –, illetve azok családja örökölte. Bizonyítható módon

⁵ A bejegyzés fotóját lásd ebben a kötetben, Szentmártoni Szabó Géza tanulmánya mellékleteként.

⁶ MONOK István, *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp.–Eger, 2012, 57–65. Isten éltesse még sokáig a szerzőt!

⁷ Az ajándékozásról megemlékezik a zágrábi kollégium *historia domusa*. Idézi: BERLÁSZ Jenő, *Istvánffy Miklós könyvtáráról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959, Bp., 1961, 230. Az ajándékozás tényét egy állítólag Istvánffyt ábrázoló donációs festmény is megőrizte: Iva MANDUŠIĆ, *Ugarski povjesničar Nikola (Miklós) Istvánffy (1538.–1615.) i njegovo djelo Historiarum de rebus Ungaricis u hrvatskoj historiografiji*, *Croatica Christiana Periodica*, 64(2009), 39–40 (a festmény reprodukciójával).

⁸ Iva MANDUŠIĆ, *O Nikoli Istvánffyju, Vinici, isusovcima i knjižnici = Biobibliografica*, ur. Trpimir MACAN et al., Zagreb, 2003, 91–102.

a középső lány, Éva kapott örökségül könyveket, ugyanis a fia, Draskovich György (1599–1650) győri püspök az általa alapított soproni jezsuita kollégiumnak Istvánffy Miklóstól származó könyveket ajándékozott 1636-ban. Dobronoki György házfőnök egykorú bejegyzése szerint Draskovich püspök „[b]ibliothecam ab avo suo materno, Nicolao Istvánffy ad se devolutam Collegio donavit Sopronii”.⁹

Pajkossy Györgyné már 1983-ban felhívta a figyelmet arra, hogy a soproni kollégium könyvtárából a rend feloszlatása után a budapesti Egyetemi Könyvtárba került számos kötet, amely Nicasius Ellebodius possessorbejegyzését és jegyzeteit őrzi. Feltételezése szerint ezek Istvánffy Miklós, majd Draskovich György közvetítésével jutottak a soproni jezsuita kollégium (majd az Egyetemi Könyvtár) tulajdonába. Újabban Boross Klárának sikerült meggyőzően igazolnia ezt a feltételezést, és ennek nyomán azonosítania és leírnia 36, egykor Istvánffy Miklós tulajdonát képező kötetet.¹⁰

A Pálos Könyvtár Gc.8. jelzetű kötete ugyanezt az utat járhatta be. Istvánffy Éva révén férje, Draskovich János horvát bán tulajdonába került, majd György fiuk az általa alapított soproni jezsuita kollégiumnak adományozta, ahol 1671-ben katalogizálták.¹¹ A különbség annyi, hogy a rendház felszámolása során Pestre küldött abolíciós anyagból ezt a könyvet nem az Egyetemi Könyvtárba sorolták be, hanem duplumként, vagy a témája miatt azok közé a kötetek közé került, amelyeket a Központi Papnevelde könyvtára számára kiválogattak. Az Istvánffytéka maradványai utáni kutatást tehát a jövőben érdemes kiterjeszteni a Pálos Könyvtár anyagára is.¹² Az általam leírt kötetrel kapcsolatban némi bizonytalanságra ad okot, hogy az Istvánffy-könyvek Monok István által jellemzett sajátosságait nem mutatja: nincs a kötésen a címeres supralibros, nem őrzi a tulajdonos nyomtatott ex librisét, és nem látható sehol az egykori könyvtári jelzet sem. Ez utóbbi persze lekophatott, eltűnhetett az idők során. Szokatlan Istvánffy névbejegyzése is – nem tartalmazza az „ex libris” formulát, láthatóan nem tulajdonjegyként, hanem inkább az alatta bejegyzett szöveg hitelesítéseként szolgál.

A latin párvers a bejegyzés szerint a Rómában „in palatio Car[dina]lis Farnesii” őrzött, Mátyás királyt ábrázoló aranyozott képről származik. A párverset és az azt hordozó festményt jól ismeri a művészettörténeti szakirodalom.¹³ A falfestményen szereplő, angyal és ördög figura alá festett verspár legkorábbi ismert hazai rögzítése térben és időben is nagyon közel áll Istvánffyhoz. A kolozsvári születésű Jordán Tamás orvosdoktor jegyezte fel 1566-os kiadású Bonfini-példányába két másik Mátyás témájú verses adalékkal.¹⁴ Jordán 1562-től éveket töltött Itália különböző egyetemein. Orvosi tanulmányait Rómában fejezte be, itt is avatták orvosdoktorrá 1565-ben, tehát jól ismerte az Örök Várost, a bejegyzésben megörökített feliratot saját maga is lejegyezhetette.¹⁵ Jordánról tudjuk, hogy Georgius Purkircher barátjaként¹⁶ kapcsolódott

⁹ BERLÁSZ Jenő, *Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972, Bp., 1975, 215. Lásd még: PAYR Sándor, *Draskovich György, győri püspök a soproni jezsuita kollégium alapítója*, Protestáns Szemle 16(1904), 77–92, 153–163. A horvát kutatási eredményeket összefoglalja: Željko VEGH, *Knjižnica plemićke obitelji Drašković*, Kolo 3(2007), 1–5.

¹⁰ PAJKOSSY Györgyné, *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban*, MKSz, 99(1983), 225–242; BOROSS Klára, *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, XIII, Bp., 2007, 157–185.

¹¹ Érdekes, hogy a Boross Klára által leírt Istvánffy-könyvek katalogizálásának dátuma leggyakrabban 1640 és 1651 (vagy 1681), de van 1715-ös dátum is.

¹² 1987–1988 között a Pálos Könyvtár antikvaállományát kutattam az Országos Széchényi Könyvtár számára. Emlékeztetem szerint a gyűjteményben számos kötet található Mossóczy Zakariás bejegyzésével.

¹³ Dániel PÓCS, *I'affresco di Mattia Corvino a Campo de' Fiori: Quesiti stilistici e iconografici*, Arte Lombarda, 2003/3, 101–110. Legutóbb Szentmártoni Szabó Géza foglalta össze a festmény kutatástörténetét: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Mátyás király egykori lovas képe Rómában, a Campo de' Fiori sarkán*, Jelenkor, 57(2014), 583–590. Újabb kutatási eredményeit a téma részletes szakirodalmával lásd ebben a kötetben.

¹⁴ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Hortus Musarum: Egy irodalmi társaság emlékei = Uő, „Nympha super ripam Danubii”*: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből, Bp., 2002 (Humanizmus és Reformáció, 28), 219–241.

¹⁵ MAGYAR László András, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Jordán Tamás = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, IV., főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., 2005, 489–490.

Radéczi István egri püspök pozsonyi humanista köréhez – melynek Istvánffy volt az egyik vezető egyénisége.¹⁷ Jordán bécsi egyetemi professzori éve (1566–1570) során számos alkalom lehetett a személyes találkozásra is. Kézenfekvő tehát a feltételezés, hogy Istvánffy értesülésének Jordán Tamás lehetett a forrása. Szentmártoni Szabó Géza vélekedése szerint a két könyvbejegyzés két különböző római ábrázolásról szól, Jordán Tamásé a Via del Pellegrinón látható falfestményről, Istvánffyé egy a régi Farnese-palotában őrzött (tábla?)képről. Az ellentmondás talán feloldható, ha Istvánffy bejegyzését úgy értelmezzük, hogy a Mátyás-kép Farnese bíboros *palotájánál* található, hiszen ez a ma Palazzo della Cancelleriaként ismert épület a sarkával érinti a Campo de' Fiorit, és déli ablakaiból a Via del Pellegrinóra, tehát a mára elenyészett, latin versfelíratos Mátyás-freskóra vagy -sgraffitóra lehetett látni.¹⁸ Akár egyetlen, akár két külön alkotásról van szó, a pozsonyi humanisták érdeklődését minden bizonnyal felkeltette az itáliai Mátyás-kultusz emléke, és méltónak találták könyvbejegyzés formában is felhívni rá egymás figyelmét.

A könyvbejegyzés görög párverse kissé átalakított formában Nazianzi Szent Gergelytől származik.¹⁹ Az eredeti alak:

„Θεοῦ διδόντος, οὐδὲν ἰσχύει φθόνος,
Καὶ μὴ διδόντος, οὐδὲν ἰσχύει κόπος.”

A bejegyzésnek teret adó kötetben számos Szent Gergely-passzus található, ez azonban nincs közöttük. A görög verssorok a 127. zsoltár átiratának tekinthetők. Káldi György fordításában: „Ha nem az Úr építi a házat, építői hiába dolgoznak rajta. Ha nem az Úr őrzi a várost, őre hasztalan virraszt felette. Hiábavaló hajnal előtt kelnetek, és késnetek a lefekvéssel, akik a fáradtság kenyerét eszitek, hiszen ő álmában is megad mindent annak, akit kedvel.”

A Nazianzi Szent Gergelytől származó verssorok önállósulva, szentenciaként is nagyon elterjedtek, a bejegyző talán emlékezetből idézi őket.²⁰ Az Istvánffy által használttal megegyező formában tüntette fel ezt a két görög verssort Bonaventura Vulcanius (1538–1614) leideni professzor²¹ számtalan *album amicorum* bejegyzésében. 1583 és 1606 között legalább 17 esetben írta be ezt a gnómát egyetemi hallgatók emlékkönyvébe.²² Néhol kiegészítette saját latin fordításával is:

„Deo juvante liuor officit nihil
Et non juvante profficit nihil labor.”

Nem lenne meglepő, ha Vulcanius és Istvánffy között felfedezhetnénk valamilyen kapcsolatot. Elképzelhető, hogy leideni magyar peregrinusok révén közvetítődött a két humanista között a görög párvers ismerete.

¹⁶ 1565-ben Purkirchernek dedikált egy Dioscorides-kötetet, később Purkircher üdvözlőverset írt Jordán pestisről írott tudományos értekezése elé; lásd: BOROSS, *i. m.*, 163.

¹⁷ RITOÓKNÉ SZALAY, *i. m.*; lásd még: BARLAY Ö. Szabolcs, *Radéczy püspök híres hársfája: Egy négyszáz évvel ezelőtti irodalmi kör*, Vigilia, 41(1976), 744–748; CSEHY Zoltán, *Radéczy István, a költő*, ItK, 115(2011), 217–224.

¹⁸ A kancellária épületében dolgozó Paolo Gioviót egy Mantegna-képre emlékeztette az ablakából gyakran látott falfestmény. Erről lásd Ginevra BENTIVOGLIO, *Il „monumento equestre” di Mattia Corvino attribuito al Mantegna dipinto su una facciata in via del Pellegrino a Roma*, Quaderni PAU, 35(2008), 105–110.

¹⁹ *Carmina moralia* I, 2, 32, 127–128. (Patrologia Graeca 37, 926).

²⁰ A szentencia elterjedtségét jelzi, hogy saját iskolai görög nyelvkönyvemben is megtaláltam mint a feltételes mellérendelést szemléltető példamondatot (MAYVALD József, VAYER Lajos, MÉSZÁROS Ede, *Görög nyelvtan*, Bp., 1981, 274).

²¹ *Bonaventura Vulcanius, Works and Networks*, ed. Hélène CAZES, Leiden, 2010 (Brill's Studies in Intellectual History, 194). Az *album amicorum*okban használt görög szentenciáról: *uo.*, 8.

²² Tudományszervező munkásságáról lásd: *Facebook in the Sixteenth Century?: The Humanist and Networker Bonaventura Vulcanius: Catalogue of an exhibition in Leiden University Library*, eds. Kasper van OMMEN, Hélène CAZES, Leiden, 2010, 9–30.

Az Istvánffy által bejegyzett görög gnóma Mátyásra vonatkoztatva a király nagyratörő terveit meghiúsító végzetserű korai halál rezignált értelmezése. A Via del Pellegrino Mátyás-lovasképe talán a császári korona felé vezető út fontos állomását, a római királyságot előkészítő politikai propaganda terméke lehetett – száz évvel később a pozsonyi humanisták már csak az isteni gondviselés kifürkészhetetlen akaratából megvalósulatlan történelmi álom emlékét láthatták benne.

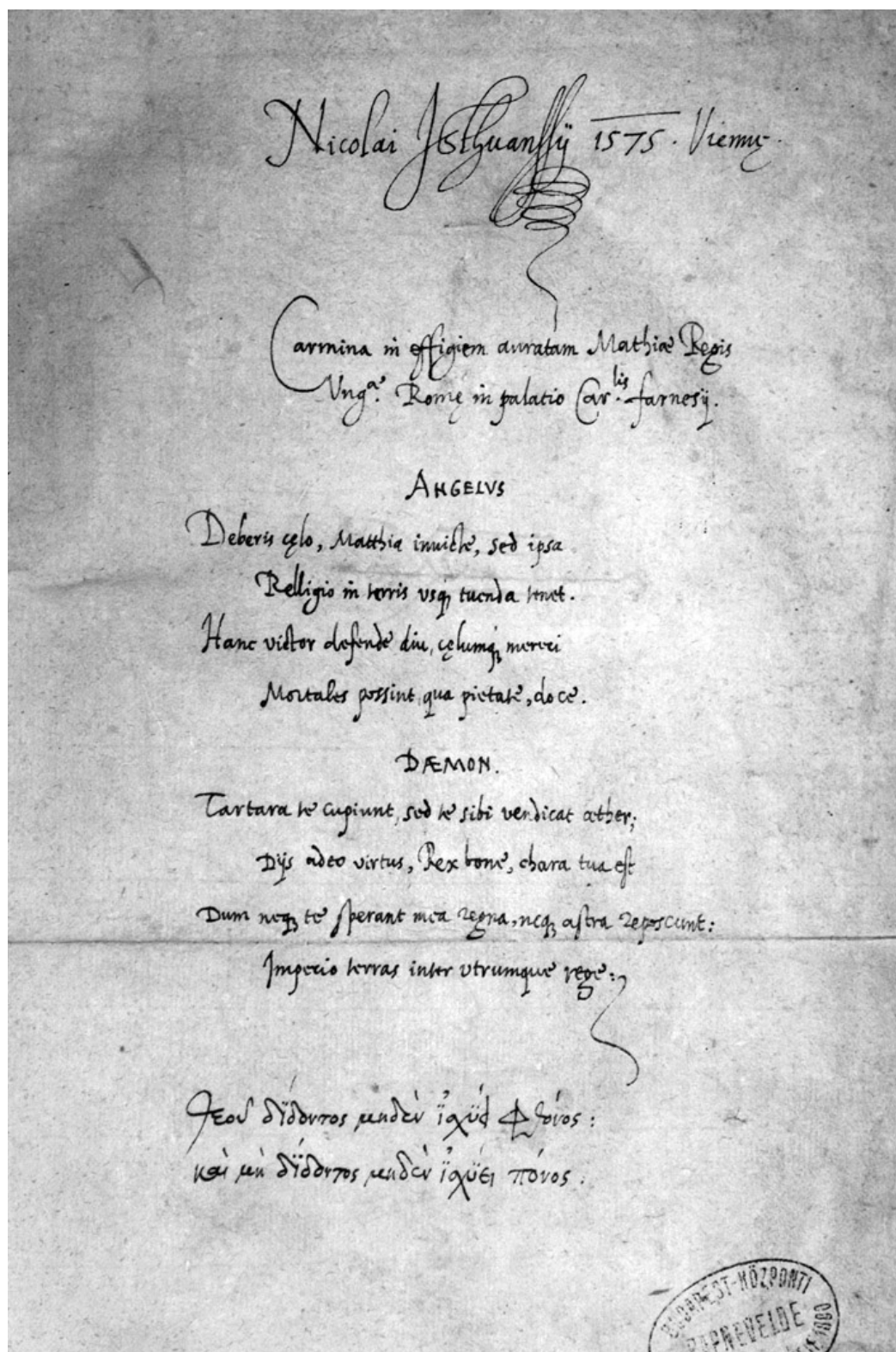
Végül egy jelképesnek is tekinthető véletlenre szeretném felhívni a figyelmet. 1803-ban Széchényi Ferenc, hogy az általa alapított Nemzeti Könyvtár méltó helyre költözhessen, a könyvek otthonául kiszemelt egykori pálos könyvtártermet az új funkcióhoz illő ikonográfiai program alapján készült díszítéssel szándékozott ellátni. Az eredeti pálos program szerinti freskó a terem négy oldalán a négy nyugati egyházatyát ábrázolta, középen pedig a teológia szolgálólányaiként értelmezett művészetek és tudományok allegóriáit. Széchényi az eredeti díszítés helyébe a négy tudományt jelképező alakokat, valamint Magyarország és a társtartományok címereit ábrázoló mennyezetfestményt rendelt meg. A faragott szekrénysor fölötti falfelületre körbefutó medallionsort tervezett harminc kiemelkedő magyar tudós arcképével. A munkálatokkal megbízott Pietro Rivetti milánói festő azonban nagyon lassan haladt, így a rendelkezésre álló rövid idő alatt (az év decemberében József nádor ünnepélyesen meg is nyitotta a nemzet új könyvtárát) csak a mennyezetfreskó készült el.²³ A tudósgalériához csak a medallionok keretei készültek el kartonpapíron a falra szögelve. A keretekre emlékeztetőül szerencsére felírták az oda szánt tudós nevét. Az utcai front felőli falon a Révay Péter („politicus”) és Beythe András („botanicus”) közötti medallion arcképe nem más lett volna, mint „NICOL. ISTVÁNFY. HISTORIC. M. 1615.”²⁴

A soproni jezsuita kollégium possessorbejegyzése a Bibliotheca sancta címnapján

²³ Az eredeti mennyezetfestményt Rivetti kartonpapírral takarta el, és erre festette rá a címereket és a tudományok allegóriáit. A könyvtár 1988–1992-es restaurálása során a kartonokat – beleértve a tudósportrék üres medallionjait – eltávolították, és az eredeti pálos mennyezetfreskót állították helyre. Ma ebben az állapotában látható a könyvtárterem.

²⁴ FARBAKY Péter, *Pálos Könyvtár vagy Nemzeti Könyvtár? = A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára*, szerk. TAKÁCS Imre, BUZÁSI Enikő, JÁVOR Anna, MIKÓ Árpád, Bp., 1991, 23–243.

Istvánffy Miklós bejegyzése

**A Vizsolyi Biblia eddig ismeretlen példánya
a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában**

Alig két hónapja dolgoztam az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban, amikor 2008 novemberében Sipos Gábor bevitt a püspöki irodába, kinyitotta az egyik könyvszekrényt és rámutatott egy könyvdobozra: „Ez egy Vizsolyi Biblia, amiről nagyon kevesen tudnak, a levéltárosnak rajta kell tartania a szemét.”

Amikor 2013 őszén Kató Béla püspök rám bízta a dolgozószozájában található könyvtár rendezését, már tudtam, hogy számolni kell ezzel a kötettel is. Közös megegyezéssel a szobájában található történelmi értékű könyvanyagot a Vizsolyi Bibliával együtt a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának adtuk át, ma ott őrzik.

A Biblia értelemszerűleg mostanáig nem szerepelt az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartásában sem, és a tudományos közvélemény sem ismerte, annak ellenére, hogy számos érdekes adatot őriz.

A Vizsolyi Biblia (RMNy 652, RMK I. 236) Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában őrzött példányának (jelzete még nincs) kötése 18. századi egész bőr kötés, hátsó táblája hiányzik, az első tábla is meglehetősen rossz állapotban van. A kötés során körbevágták, így a korábbi margináliák egy része csonkult. Nyolc előzéklapot tartalmaz, hátvédlapja nem maradt fenn. Az újrakötéskor már valószínűleg csonka volt. Jelenleg az első rész címlapja és kezdeti 74 fóliója hiányzik, a 75–686. lapok hiánytalanul megvannak. A második rész sértetlen (címlap + 275 folio). A harmadik, az Újszövetséget tartalmazó rész 236 + 1 fóliójából az első 174 van meg. A kötet elejéről tehát 75, végéről 63 lap (25, illetve 31 ívfűzet) hiányzik.

Eredetileg is nyomdahibás példánnyal van dolgunk, a második rész H²–H⁵ ívéről teljes mértékben, az I³–I⁴ ív egyik oldaláról hiányzott a nyomtatott szöveg és azt kézírással pótolták. A pótlás szolgai módon követi az eredeti tördelést, csupán a széljegyzetekben figyelhetők meg kisebb eltérések.

Valamikor 1945–1948 között a Vajdahunyaddal szinte összeépült, akkor még magyar többségű falu, Hosdát lelkipásztora, Bartha Endre – megérezve az államosításoknak és a műértékek elkobzásának előszelét – Kolozsvárra szállította és Vásárhelyi János püspök kezébe adta a gyülekezet Vizsolyi Bibliáját. (A történetet a lelkipásztor unokája, Jenei Tamás, az Erdélyi Református Egyházkerület katekétikai előadója mesélte el.) Eddigi tudomásunk szerint ez az egyetlen olyan 1590-ben megjelent magyar Biblia, amelyet évszázadokig valamelyik erdélyi református gyülekezet őrzött, és megérte a 20. századot. Vásárhelyi János saját irodájában tartotta a kincset, és utódai is ott érezték biztonságban.

Vizsolyi Bibliánk 1800-ban már Hosdátan volt. Valószínűleg a gyülekezet akkori lelkipásztora, Kovásznai Gotz József köttette újra, hiszen a kötéstáblák belső oldalain, illetve az előzéklapokon az ő bejegyzései olvashatók. Az első táblára Bod Péter *A Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon*, illetve Gombási István *Harmincnégy prédikációk* című műveinek előljáró beszédeiből származó idézeteket másolt. Az első előzéklap verzójára a következő szöveget írta: *Ezenn Szent Biblia Kristus Mátkájáé Az Hosdathi Nms Szent Ekklesiájé. Nota bene: Ez a Károli Gáspár fordítása szerint való Szent Biblia, melyet a Nyomtatásnak helyéről Visoli Bibliának is neveznek, ezzel élünk mi Protestánsok máig is. Ezen Bibliáról ha többet akarsz látni, tekintsd meg B[od] P[éter] B[iblia] Hist[oriája] 143-dik levelét és olvasd a Károli Gáspár fordításáról ad annum 1590. Ezt a jegyzést azért tettem, hogy az olvasó egyszeribe tudhassa, hogy e nem a Váradi Biblia némelyeknek vélekedések ellen. Ki ajándékozta, én úgy hiszem, hogy az, akinek nevét olvashatni az Új Testamentum Sz[ent] Í[rás] kezdetiben. Írta K[ovácsnai] G[otz] J[ózsef] mtk. H[osdathi] R[eformátus] P[redikátor] 1800.*

Kovácsnai a Biblia elé bekötött hat lapnyi kéziratot a következő címlappal: *Az Ó Testamentomi Szent Írá/sokból a Jesus Kristusra / mutató nevezetesebb / PÉLDÁZOLÁSOK / és / ÁBRÁZOLÁSOK / melyeket /Régi Római nyelvből / Magyarra általtett / KOVÁCSNAI G. JÓSEF / mostan / Hosdát Ref. Prédikátor. / Nyomtatassék ki, mert készült a végre.* Sajnos a szerzőt nem nevezte meg, így a fordítás alapjául szolgáló munkát sem sikerült azonosítani. Az ívfüzetnyi fordítástöredékben az Ádámról és a Noéról szóló prédikációkat olvashatjuk.

A fordító lelkipásztor személye sem érdektelen. Köblös Zoltán 1912-ben a *Genealógiai Füzetek* hasábjain közölte utrechti bibliája tábláján található önéletrajzi feljegyzéseit: 1773-ban Szárazajtán született Gotz Gábor lelkipásztor fiaként. 1783-tól Székelyudvarhelyen tanult, 1789-ben subscribált Nagyenyeden. 1794-ben ordinálták. Hariban (1794–1799), Hosdát (1799–1801) és Magyarbényén (1801–1836 mh.) volt lelkipásztor. 1816-tól haláláig az újonnan alakult Nagyszebeni egyházmegye jegyzője volt.¹ Három műve jelent meg nyomtatásban: *XVI elmélkedések* (Kolozsvár, 1808), *Édes anyai búsongás, elhervadt két ékes virágszálaknak, egy pár néhai testvéreknek emlékezetekre* (Kolozsvár 1820) és az 1825-ös székelyudvarhelyi generális zsinaton elmondott prédikációja (*Szentegyházi beszéd, melyet G[eneralis] Sz[ent] Synodus alkalmatosságával a nemes Sz[ékely]Udvarhely városabéli ev. reformátusok templomában 1824. eszt. tartott.* – Nagyszeben 1825).²

A Kovácsnait megelőző 170 esztendőből egyetlen bejegyzést sem olvashatunk a Bibliában. Az Újszövetség címlapján található a legrégebbi datált beírás: *Francisci L[it]terati? de Hosdát Provisoris Hunyadiens[is] ab Anno 1629. ft. 12.* Kovácsnai feltételezésénél mi sem mondhatunk többet: Ferenc deák, Vajdahunyad várának hosdát szarmazású udvarbírója vásárolta 1629-ben 12 forintért, és valószínűleg ő adományozta szülőfaluja eklézsiájának. A Biblia ára a korabeli könyvpiac áraihoz képest is tetemes. Kálvin kora újkori kiadásait tartalmazó katalógusunk szerkesztése során összegyűjtöttük néhány hasonló méretű, fólió nagyságú, 1000 oldalnál terjedelmesebb könyv árát: eszerint 1640 körül a négy nagyprófeta (Ézsaiás, Jeremiás, Ezékiel és Dániel) könyveihez írott kommentárok 1000 fóliónál nagyobb kolligátumát 4 forintért, a 17. század közepén Mózes öt könyvét és Ézsaiás prófeta könyvét magyarázó, 1800 oldalt tartalmazó kiadványt 3 forint 25 dénárért, 1660-ban az Ézsaiás és a tizenkét kispófeta magyarázatát tartalmazó kolligátumot 2 forintért vásárolták.³ Hermányi Dienes József feljegyzéseiből tudjuk, hogy 1647-ben a harasztosi (Aranyosszék) eklézsiába hoztak a *Hadi expeditioból visszajöttek egy Chaldi[!] Bibliat, s adták az Ecclesianak, az Ecclesia pedig eladta 12 flr.*⁴ Ezek szerint a bibliák ára jóval magasabb volt az egyéb könyvekénél. Sajnos Ferenc deákról ez idáig semmit sem sikerült kideríteni. Reményeink szerint a gyulafehérvári káptalan jegyzőkönyveinek feldolgozása során előkerülhetnek róla adatok.

Hosdát református gyülekezete a hunyad–zarándi egyházmegye 1668-ban készült gyülekezet-lajstromában tűnik fel először mint Rákosd filiája.⁵ A hagyomány szerint mindkét falut a középkorban telepítették a Székelyföldről. Katonai státusú lakosai a vajdahunyadi vár védelmét látták el. A gyülekezet a 18. század közepén önállósodott.⁶ Jelenleg ismét Rákosd filiája.

A kalandos történetű Bibliában szám szerint 444 értelmezhető széljegyzet található, ezenkívül körülbelül száz marginália az újrakötés során annyira sérült, hogy tartalmát nem tudjuk rekonstruálni. Emellett számos aláhúzás, macskakörmözés és másfajta kiemelés is található benne. A jegyzetek ugyanattól a kéztől származnak, és az írásképp, illetve a kronológiailag datálható bejegyzések alapján a 16–17. század fordulóján keletkeztek. Hozzávetőlegesen kétharmaduk magyar, a többi – két héber és négy görög kivételével – latin nyelvű.

¹ KÖBLÖS Zoltán, *Kovácsnai Gotz József családi följegyzései 1773–1836*, Genealógiai Füzetek, 1912, 14–15.

² SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, III, Bp., Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1894, 1323.

³ ŐSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Erdélyi Református Egyházkerület, 2014 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 21), 301, 327, 330.

⁴ HERMÁNYI Dienes József *szépprózai munkái*, szerk. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai–Balassi, 1992, 36.

⁵ A hunyad–zarándi egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban van. Protokollumok I/1. p. 3.

⁶ *A hunyad–zarándi református egyházközsegek történeti katasztere*, II, szerk., előszó, BUZOGÁNY Dezső, ŐSZ Sándor Előd, Kolozsvár, 2005, 492.

A továbbiakban e glosszákat szeretnénk tematikusan ismertetni. Helytakarékosság céljából csak a legszükségesebb esetekben idézzük a bibliai szöveget, mégpedig a Vizsolyi Bibliából. A lokusokra mindenhol a protestáns gyakorlatban bevett rövidítésekkel hivatkozunk. A könyvebb megkülönböztetésért a Vizsolyi Bibliából vett citátumokat idézőjelbe tettük, a kézzel írott margináliákat pedig kurziváltuk.

1. Datálást segítő széljegyzetek

Négy olyan margináliát találtunk, amelyek – az írásképen túl – segítenek meghatározni a bejegyzések korát. A Jer 48,33a („Es el vétettetic az öröm és az vigaság az te termett mezedről”) mellett a következő bejegyzést olvassuk: *Taliter factum cum Agria a Turcis capta foret. (Így történt, amikor a törökök elfoglalták Egert.)* Eger várát 1596-ban foglalták el a törökök, a várat védő zsoldosokat lemészárolták, a magyar katonaságot fogságra vitték. Szintén a török veszedelemre utal az Ez 33,4 („Valaki hallandgya a Trombita szót, és magára gondot nem visel, és az fegyver el iő, és el veszti őtet: az ő vére az ő feién lészen”) mellé írott glossza is: *[H]át szabad elfutni [...] ellensegh ellen, Teoreok Tatar ellen.*

A századforduló háborús pusztításainak részesei voltak a hajdúk is. A Hós 2,8-ban megfogalmazott ítélet („Miucl hogy te megfosztottál sok nemzetséget, megfosztnac tégedet az népnek maradéki az embereknek ártatlan vérekért, és az föld népén tött kegyetlenségedért, városokon és az ő lakóin tött...”)

mellé azt írta: *Contra nostros haydones.* A legérdekesebb bejegyzést az Ézs 49,14–16 mellett olvassuk: *Erről az Locu[s]ról p[rae]dicállott az Fejérvári püspök az fejedelem teste felett.*

A fejedelmi temetések elhangzó prédikációkról szinte semmit nem tudunk. Egyedül a Bethlen Gábor felesége, Károlyi Zsuzsanna felett elhangzott gyászbeszédet adták ki halála után két évvel (*Exequiae principales...*, Gyulafehérvár, 1624, *Exequiarum coeremonialium...*, Gyulafehérvár, 1624 – RMNy 1306, 1307). Az erdélyi fejedelmi temetésekkel kapcsolatos adatokat Jakó Klára szemlélte és összegezte.⁷

Ezek segítségével próbáltuk megállapítani, hogy melyik erdélyi fejedelem temetéséről lehet szó. 1590-ben megjelent kiadvány széljegyzetéről van szó, tehát a *fejérvári püspök* megnevezés minden kétséget kizáróan a Gyulafehérváron működő református püspökre vonatkozik. Római katolikus püspök 1556-tól másfél évszázadig nem szolgált Erdélyben, az unitárius és lutheránus püspökök egyike sem köthető Gyulafehérvárhoz.

1599-ben Báthori András Náprágyi Demeter, a rövid időre helyreállított katolikus egyházmegye püspöke jelenlétében temették el Gyulafehérváron, sőt ekkor az erdélyi református egyház püspöke, Ungvári János is éppen gyulafehérvári lekipásztor volt.⁸ A továbbiakban látni fogjuk, hogy a széljegyzetek ismeretlen szerzője intenzíven polemizál a „pápastákkal”, így kevésbé valószínű, hogy a bíboros temetéséről emlékezett volna meg. Őt egyébként is inkább *cárdinálként* emlegették a korabeli források.

Két további esetről tudunk, amikor az erdélyi fejedelem ünnepélyes temetésekor gyulafehérvári (gyülekezeti vagy udvari) lekipásztor volt a református püspök: 1629–1630-ban Bethlen Gábor halála és temetése idején Keserői Dajka János, I. Rákóczi György végtisztességekor, 1648-ban pedig Geleji Katona István viselte e tisztségeket. Kizárhatjuk a sorból Báthori Gábort és II. Rákóczi Györgyöt, hiszen őket már nem fejedelemként temették. Utóbbi temetéséről viszonylag részletes leírás maradt fenn, így ismerjük a szolgálattevőket, Csulai György püspök nem volt közöttük.⁹

⁷ JAKÓ Klára, *Adalék fejedelmeink temetkezésének kérdéséhez = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 233–238.

⁸ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., Magyarországi Református Egyház, 1977, 177; BOD Péter, *Szmirnai szent Polikárpus*, [Nagyenyed, 1766], 45, 48.

⁹ SVÁBY Frigyes, *II. Rákóczi György temetése*, Történelmi Tár, 1880, 582–584.

Keserői Dajka János Bethlen Gábor vagy Geleji Katona István I. Rákóczi György felett mondott prédikációjának alapigéjéről van tehát szó. Az írásképp alapján inkább a Bethlen Gábor temetésén elhangzott igehirdetés mellett tennénk le voksunkat. A bibliai szöveg tartalma is ezt erősíti: „Hogy ha ezt mondgya a Sion: el hagyot engemet az WR, és az WR el feletkezett én rólam. Vallyon el feletkeziké az Annya az ő kis gjermekéről, úgy hogj ne könyörüllyen az ő méhé-nec fián? Ha azoc el feletkeznek is, de én nem feletkezem el te rólad. Imé az én kezeimre irtálac tégedet: a te kő falaid szüntelen én előttem forognak.” (Ézs 49,14–16). Erre a vigasztalásra sokkal inkább szükség volt a Bethlen halálával elkezdődő pártoskodás idején, mint az öreg Rákóczi halála utáni békés és régóta előkészített dinasztikus trónutódláskor.

Tóth István György 1997-ben közölte Francisci András pálos szerzetes satirikus beszámolóját Bethlen temetési menetéről. Tóth szerint Francisci nem vett részt személyesen a végtisztességen, hanem katolikus főurak beszámolójából ismerte az eseményeket. A beszámoló 1630. január 13-án, a temetés időpontja (január 25.) előtt született, ezért valószínűleg a holttestnek a gyulafehérvári palotából a szomszédos templomba való ünnepélyes átvitelét örökíti meg. Utolsó mondata számol be az akkor elhangzó prédikációról: *Minister quidaem[!] supremus inter alios Caluinei nomine praedicantium maximus, cum concionem haberet in funere super illo, (cum) propheta Mane Techel, Phaues[!] dixit valde se dolere principatum Transilvanicum papisticum futurum.*¹⁰ A *minister quidaem supremus* valószínűleg Keserői Dajka János püspök volt, aki a Belszár lakomáján feltűnő feliratról és Isten ítéletéről (Dán 6) prédikált. Ez nem zárja ki az Ézs 49,14–16 alapján elmondott prédikációt, ugyanis hét évvel korábban Károlyi Zsuzsanna teste felett Keserői négy prédikációt mondott a temetés különböző momentumain.¹¹

A fent idézettek alapján a Bibliánkban található széljegyzeteket Eger 1596-os elfoglalása és Bethlen Gábor temetése (1630) köré csoportosíthatjuk. A két esemény közé belefér a hajdúk garázdálkodása, illetve a töröktől való folyamatos rettegés.

2. Tájékozódást megkönnyítő jegyzetek

A Bibliában való tájékozódást számos módszerrel kívánta megkönnyíteni tulajdonosa/olvasója: A nyomtatott szöveg egy-egy szavát, szókapcsolatát vagy mondatát 75 esetben szó szerint átirta a lapszélre, 29 esetben pedig latinra fordítva jegyezte be ugyanoda. A legtöbb ilyen jellegű bejegyzést Sámuel első könyvében találjuk, szám szerint öt magyar és tíz latin nyelvűt, a Zsoltárok könyvében tízet (kizárólag magyar), a Bírak könyvében kilencet (hat magyar, három latin), Mózes harmadik könyvében pedig hetet (kizárólag magyar). Meglepő, hogy a teljes Újszövetségben mindössze négy szövegismétlést olvashatunk.

Szintén saját stúdiumát könnyítette meg a négyszáz évvel ezelőtti felhasználó azzal, hogy a bibliai könyvek nevét tartalmazó élőfej fölé beírta a megfelelő fejezetek tartalmi kivonatát. Összesen 49 kéziratos élőfejet találunk. Legkövetkezetesebben Sámuel első (az 1–7, 11, 14, 15, 17, 21, 22, 25, 28 részek), illetve a Királyok második könyvében (1–7, 9–10, 12–14, 19–25 részek) alkalmazta ezt az eljárást. Sámuel második könyvének öt, Ezsdrás második könyvének négy, a Királyok első, illetve a Bírak könyvének két-két, Mózes negyedik könyvének és Nehémiás könyvének egy-egy oldalán találunk kéziratos élőfejet.

Egy vagy több bibliai vers kivonatát 129 esetben jegyezte lapszélre az ismeretlen lelkipásztor, 82 esetben magyar, 39 esetben latin nyelven. Legtöbb, szám szerint 15 a Királyok második könyvében (mind magyar), 12–12 Sámuel első (8 magyar, 4 latin), második (11 magyar 1 latin, illetve Jeremiás könyvében (2 magyar, 10 latin), kilenc a Zsoltárokéban (7 magyar, 2 latin) található. Feltűnően magas a tartalmi kivonatok száma néhány protestáns szempontból „apokrif”, a Szentírás magyar nyelvű protestáns kiadásában 1608 óta külön corpusban,¹² később egyáltalán nem szereplő könyvekben. Nyolcat-nyolcat találunk Jézus Sirák fia könyvében (mind latin),

¹⁰ Tóth István György, *Bethlen Gábor mókás temetési menete*, Történelmi Szemle, 1997, 130.

¹¹ RMNy 1307.

¹² P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai*, Bp., Universitas, 2006 (Historia Litteraria, 21), 43–46.

illetve a Makkabeusok első könyvében (7 magyar, 1 latin), de összefoglalta Ezsdrás negyedik, Tóbiás, a Makkabeusok második és harmadik könyve egy-egy passzusának a tartalmát is. Az Újszövetségben itt is meglehetősen kevés, mindössze hat bejegyzéssel találkozunk.

3. Kiegészítések, javítások a szövegben

A Biblia intenzív használatát bizonyítja, hogy bejegyzőnk számos esetben kiegészítéseket fűzött a szöveghez vagy javította azt.

A bibliakiadások általános gyakorlatának megfelelően a Vizsolyi Bibliában is szerepelnek az úgynevezett párhuzamos szentírásbeli lokusok, amelyek esetenként magyarázzák az illető részt. A nyomtatott változatban szereplő igehelyek mellé Bibliánk használója további 56 újabb párhuzamos lokust jegyzett a lapszélre.

Ezen túl a szövegben is számos javítást eszközölt: Az 5Móz 28,42 *sáska* szavát kihúzta és melléírta: *az siderario éghi száraság, háború*. A 2Kir 24 tartalomismertetésében kihúzta a Joacim nevet és *Joachimra* javította. Az Eszt 8,10-ben és 8,14-ben az *ösvéreket* kijavította *postatlovak*-ra. Magyarázatként mellé írta a 10. vers héber szövegét, fölé írta a fordítást (sajnos az újrakötés során sérült, csak az egyik sora látszik) és hozzáfűzte, hogy *רמבה arabicus*-t és *רמך equa*-t (kanca) jelent. A Jób 31,13 hibásan szedett részét (*kic én pöröltene, velem meg vetettem*) korrektúrajelekkel *kic én velem pöröltene, meg vetettem*-re javította. A Zsolt 118,12 („Környül vöttec vala engemet, mint az mellyec el oltattac...”) szedése során becsúsztott hibát is javította: *Környül vöttec vala engemet, mint az méhek és éghnek, el oltattac*. Ezékiel könyvének végére pedig bejegyezte az utolsó vers héber szövegét is. (A szöveg tökéletesen egyezik a Biblia Hebraica Stuttgartensiával.)

4. A prédikációra való készülés nyomai

Bibliánk olvasója kétségtelenül lelkipásztor volt. Negyven bibliai passzus mellett olvasható a *pro concione* megjegyzés. Időnként a prédikáció tematikáját is megjegyezte. Adataink azért nagyon becsesek, mert a kora újkori református egyház mindennapjaiból éppen az istentiszteletéről tudunk a legkevesebbet. Ránk maradt néhány jeles igehirdető nyomtatott prédikációs kötete, de az egyházlátogatási, parciális zsinati vagy éppen gyülekezeti iratok jellegüknél fogva nem szenteltek különösebb figyelmet az istentiszteleti alkalmaknak. A prédikációról szóló egyetlen forrástípust a bibliák, prédikációs kötetek, kommentárok margináliái jelentik. Éppen ezért tételesen feljegyezzük őket:

Pro concione vagy a *concio* feliratot találunk az alábbi textusok mellett: 2Kir 13,2; 2Krán 30,6b; Zsolt 12; Zsolt 80; Zsolt 94; Sirák 10,4–5; Ézs 22,12–13; Ézs 31,4; Ézs 63,15–16; Ez 16,3–13; Ez 22,1–17; Ez 33,14–16; Ez 45; Dán 4,14; Hós 3,1–5; Hós 7; Hós 8,7–8; Jóel 1,14; Ám 3,10–11; Ám 8,4; Ám 8,10; Ám 9,8; Mik 2,8–10; Mik 4,11; Zak 10; Mal 3,5; Mt 16–17.

További textusoknál a prédikáció témáját is megjelölte: *Pro concione funebri* megjegyzést olvasunk a 2Kir 17,17, a Jób 27,13–18 és a Jn 12, 23–25 mellett, *Pro concione de bello*-t a 2Kir 19,21 és a Joel 2,21 mellett. Szintén hadi eseményeket kísérő textusoknak szánta a Neh 4,14b-t (*szép hadi intés*) és a Mik 4,11-et (*Táborban való concio*). A Nehémiás önzetlenségéről szóló versek (Neh 5,14–15) mellé ezt írta: *Urok ellen való praedicatio*, a Jób 31,13 után pedig ezt: *Nemesec Uroc ellen ki[k] szolgálóckal [...] begyeckel nem [a]karnac peorleni*. Három olyan prédikációnak a textusát is megjelölte, amelyekben hallgatóinak erkölcsi életét bírálta: A Zsolt 37,6 mellett ezt olvassuk: *concio dehortatoria*, Ez 33,14–15 mellett ezt: *Pro concione de modernorum hominum et morum perversitate*, Sof 3,1–7 mellett pedig ezt: *Concio contra indiscipulatos*. Különleges alkalomra szánt prédikáció textusát is megjelölte. A Bír 6,23 mellé ezt írta: *Concio ubi refor[ma]tur templum papis[ta]rum ad vers. 3[...]* Valószínűleg olyan alkalomra gondolhatott, amikor a reformátusok átvették a római katolikus templomot (esetleg eltávolították belőle az oltárokat vagy a képeket), és ezt istentisztelettel ünnepelték meg. A bejegyzés azért érdekes, mert ilyen szertartásról nincs tudomásunk.

A prédikációra vonatkozó 40 bejegyzés cáfolja azt a nézetet, miszerint a kor lelkipásztorai nem használták igehirdetői szolgálatuk során a magyar bibliafordításokat, hanem maguk fordították azt a latin, esetleg héber vagy görög bibliákból. Misztótfalusi Kis Miklós így emlékezik vissza erre a gyakorlatra az *Apologia Bibliorum*-ban: *Miközöttünk a tanult emberek, akár ha a tanárokat, akár magukat a lelkészeket tekintjük, [...] a legtöbben vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon ritkán követik pontosan a magyar fordítást. Sokan azért, mert nincsen magyar bibliájuk, vagy pedig azért, mert nem tetszik nekik az a fordítás, az eredeti héber vagy görög nyelvű Bibliát, vagy ennek latin és más fordításait használják. Ezekből olvassák fel a szöveget a templomi szószebből, és ki-ki a saját tetszése szerint szabadon fordítja le azt magyarra.* (Jakó Zsigmond fordítása.)¹³

5. A Szentírás applikációja különböző élethelyzetekre

A névtelen glossarius jó lelkipásztorként gyakran alkalmazta az olvasottakat saját korára. Ezek a bejegyzések talán a legérdekesebbek. Sajnos sokuk a csonkulás miatt nehezen vagy egyáltalán nem értelmezhető. A továbbiakban tematikusan csoportosítva ismertetjük ezeket.

A korabeli egyházi személyek életmódját és életkörülményeit érintők: A Józs 23,7b („az ő [pogányok] isteneknek nevére meg ne emlékezzetec, arra ne esküdjötek”) mellett ezt olvassuk: *Nem jó hát így tenni az deákoknak.* Josafát király egyik kortárs prófétáról, Mikeásról, Jimla fiáról mondta: „De én gyűlölöm azt, mert soha nem iövendöl én nékem iöt csak gonoszt” (1Kir 22,8). Glossariusunknak saját korának igehallgatói jutottak eszébe róla: *Ez mostani halgatóink is gyűleolnec minket, mert iöt nem jeovendeolhetönk mi[nd?] gonoszoc és meg térhetelenec lévén.* A Zak 11,17 („Iay az haszontalan páztornac, melly el hadgya az nyaiat”) mellett ezt jegyezte meg: *Az Isten azokat az [prae]dicatorokat fenyegeti, az kik nyáiokat elhadgyák.* Az Ezsd 4,24b („kic az Istenec házában szolgálnac, adót, fizetést, sem eztendei iövedelmet egy tiztartó se vessen”) alapján igazolta az egyházi szolgák adómentességét: *Nem szabad az egyházi renden fizetést vennj.* Az 1Kor 9,13 („az kik az szent dölgookban munkáloznak, a mellé rendeltetett iövedelemből élnek”) kapcsán a lelkési fizetésekről is írt: *az az minémő [á]ldozatot tesznek az oltára[!], részek vagyon abban [az] egyházi szolgáknak, és kik az oltárnál szolgálnak, részesülnek az oltáréban. It az oltár az áldozatért [...]vételik.*

Korának nagy veszedelmei sem maradtak ki a széljegyzetekből. A háborúkra és a pusztításokra úgy tekintett, mint Isten büntetésére. Az 1Kir 17,20 („El idegenüle azért az WR az egész Izraelnek maguától, és meg sanyargatá őket, és koborlóc kezébe adá őket mignem mind el vetné őket szemei elől.”) mellé ezt írta: *Kobolók[!] kezé[b]en Adá, [m]int mink[e]t Isten.* Az Ézs 36,10-ben a Jeruzsálem alá vonuló asszír hadvezér, Rabsaké ezt mondta: „De mostan auagy az Isten hire nélkül jöttemé és ez tartománra hogy azt el pusztítsam? Az WR mondotta nékem, eregy ez tartománra, és pusztits el azt.” Névtelen lelkipásztorunk a következőt fűzte hozzá: *Mégh az pogán Rabsaces[!] is eszébe veotte hagi Istentül vagyon az hadboczátság.* Az apokrif 1Makk 3,29 Antiochus Epifánész törvénysértéséről szóló passzusa („Továbba mikor látná hogy az ő kencze[!] el fogyna, és hogy az országnac iövedelme igen keués volna, az vissza vonyásnac és veszedelemnec miatta, kinec ő vala szerzőie az országban, azokáért mert az régi időben szerzett igaz törvényeket meg vetette volna.”) mellé beírta: *Notandum pro n[ost]ro tempo[re].*

A hitviták, felekezeti polémiák hangulatától sem mentesek a széljegyzetek. Elsősorban a római egyház tanításával és szervezetével „hadakozott”. Valószínűleg a szentek közbenjárását vitatta több olyan bejegyzésben, amely arról szól, hogy a halott ember nincs többé kapcsolatban a földi világgal. A 2Kir 22,29-ben Isten megígéri Jósias királynak, hogy nem látja meg Jeruzsálem pusztulását: *Lelkipásztorunk hosszan elemezte a szakaszt: Azért ha Josiasnac halála után nem láttác szemej Jerusálem veszedelmét, Sidóságnac el pusztulását, hogy láttác az hallotac szükségünket. Mert az meg holt Josiasról mondgya az Isten, hogy nem láttya, nem tudgya az nagy veszedelmet etc. Ha szemtelen[ek] nem volnánac az papistác, cziak innen is meg tanul-*

¹³ Erdélyi féniks: Misztótfalusi Kis Miklós öröksége, szerk. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1974, 106.

hatác vol[na], hogy az holtac nem láttýác ez világi dolgok[at] etc. Illés próféta Jórám királyhoz írott leveléről (2Krón 21,12) pedig így vélekedik: *Kit életében írt vala és nem elragatataása után. Hazudnac [...] az pápistác, kic [...] akariák el[...] az megholt sz[en]teknec segítség[ül] való hívás[...].* A Jób 14,21 azt írja a halottról: „Ha meg boldogúlnak is az ő fiai, nem tudgya: ha meg szegényölnék azt sem veszi eszébe.” A lapszálon ezt olvassuk: *Contra papistas.*

A katolikusokkal vitatkozik több ekléziológiai kérdésben is: Az Ez 34-et így foglalta össze: *Contra pontificios pastores.* A Hós 2,1 kapcsán (ahol Isten a próféta hűtlen feleségéhez hasonlítja az elpártolt Izráelt: „nem én feleségem ő, én sem vagyok férje ő néki”) megjegyezte: *Hát az Papisták Eccl[esia]ia nem felesége az Istennek etc.* A Jn 7,48 („Nem de az fő emberec közzül vagy az Phariseusoc közzül hitté ő benne valaki?”) melletti széljegyzetben ezt olvassuk: *Tarcz megh ezt az papisták ellen: az kik azt mondgyák hogy az pápa, cardinalok, királyok etc. nem az mi hiteonket vallyák, ha nem papista hitet.* A Barjézus nevű hamis próféta jellemzéséről (ApCsel 13,10: „álnoksággal és gonosz tselekedettel tellyes, [...] minden igasságnac ellensége”) is ellenfelei jutottak eszébe: *Bizony ilyenek az papisták.* A Róm 6,23a („Mert az bűnnec solgya az halál, az Istennek pedig aiándoka az öröc élet.”) mellé a reformáció egyik alapvető tanítását írta be: *Eoreok élet Isten aiándéka, hát nem az jó czelekedetért adatatik[!].*

A szentháromságtagadók tanításai sem kerülték el figyelmét. Krisztus istenségéről a Jn 10,30 („Én és az atya, egy vagyunc.”) kapcsán így ír: *Eo maga bizonyítýa Istenségit.*

A teológiai tartalmú bejegyzések közül kiemelkednek azok, amelyek valamely őszövétségi személyben vagy eseményben Krisztus előképét látták vagy éppen az ő hiányát konstataáltak. Az 1Sám 2,25b („de ha valaki az WR ellen vét, vallyon ki lészen közbe iáró?”) mellé ez írta: *Úgy tetzene, hogy az o testamentombelieknek nem volt Isten eleot keozbenjárójok.* Az 1Sám 23,15-ben Dávid király vizet kért a katonáitól: „kitsoda hozhatna nékem italt a Betlehemi forrásról”. Ezt is krisztológiailag értelmezte: *Ez uiz péd[á]zta az m[es]siast.* A jeruzsálemi templom belül széles, kívül szoros ablakról (1Kir 6,4) pedig ezt írta: *Kétségh nél[k]wl példázta az eoreok életet, mert beleol szeles, sok hazakbóláll, [kív]ül szoros keskeny [...]hely abban nincsen.* Az Ézs 33,15–16 (a Messiás országáról szóló jövendölés) mellé ezt írta: *[...] akkor mikor Ch[ris]tus az eo országát kezdi. Ch[rist]us országának [bé]kességes állapotya.* A Dán 3,92-ben (ma Dán 3,25) szereplő, a tüzes kemencébe vetett három zsidó ifjú mellett álló negyedik személyről (akinek „ábrázattya hasonló az Istennek fiához”) megállapította, hogy *Ch[rist]us volt az.* A Zak 6–12 részeit is úgy értelmezte, mint az *Ch[ristus]ról való jeovendeo mondást.* Az Ez 36,25a-t („És hintec ti reátoc tiszta vizet, és meg tisztultoc”) pedig egyenesen a keresztség előképeként értelmezte: *[...] hic locus reffert[!] ad baptismum.*

Érdekes módon az úgynevezett apokrif könyvekben is találunk teológiai vonatkozású bejegyzéseket: A 4Esdr 8,41 („Mert miképpen a szántó ember noha a földbe soc magot vét, és soc fákat plántál, de az idő iártába nem mindenec tartatnac meg az mellyec el vettettec, sem minden el plántáltattac gyökerezne meg: azonképpen ez világban is a kic löttene, nem mindnyáian tartatnac meg.”) mellé ezt írta: *Praedestinatio illustratur.*

A Szentírás szövegéhez kortörténeti információkat is fűzött: Az 1Sám 28,23-ban arról olvasunk, hogy Saul felült enni az ágyra. A textust így magyarázza: *Az réghiek az ágyon eottek.* A Keresztelő János táplálékául szolgáló sáskákról (Mt 3,4) így vélekedett: *Az sáskán némelyek értenek fwuet mely termet Jordán visze mellyett.* A Mt 17,24-ben szereplő pénznemeket is megmagyarázta: *drachma tíz pénzt teszen, stater 40 pénzt téssen.*

A prédikációra kiválasztott textusok ismertetése során láttuk, hogy kritikusan viszonyult kora elitjéhez. Ez a kritikus, sokszor parainetikus hang más széljegyzetekben is megjelenik: A Péld 29,12 („Azmelly wralkodó az hamisságnac beszédire halgat, annac minden szolgálai latroc.”) mellé odaírta: *Contra modernos dominos etc.* Az Ézs 32-t így foglalta össze: *Boni magistratus descriptio.* A Hós 3,10-ről („Fel bontottác az Iudánac feiedelmi az Isten törvényének határát, de kiontom reáioc mint az vizezőnt, ez én nagy búsulásomat.”) ezt írta: *Feiedelmek ellen.*

A mostanáig lappangó Vizsolyi Biblia értékét növeli, hogy feltehetően három évszázadnál hosszabb ideig ugyanabban az eklézsiában őrizték. Nemzedékek adták kézről kézre, és némelyik használójának keze nyomát is őrzi. A 16–17. század fordulóján élt ismeretlen prédikátor széljegyzetei is figyelemre méltók. A névtelenségben rekedt glossarius tulajdonosbejegyzését valószínűleg az időközben elkallódott címlap őrizte, így csupán szellemi profiljának körvonalazására vállalkozhatunk: héberül, görögül és latinul egyaránt tudó, alighanem külföldi akadémián tanult lelkipásztorról van szó. Leggyakrabban az elitek erkölcstelenségét ostromozta, illetve a „pápis-tákkal” perlekedett. Valószínűleg harcolnia kellett adómentességéért, illetve fizetését is nehezen gyűjtötte be. A temetési, a háborúról szóló, illetve a táborban elhangzott prédikációk arra utalnak, hogy korának fegyveres konfliktusait a saját bőrén érezte, és kereste rájuk a teológiai magyarázatot. Széljegyzetei értékes kordokumentumok.

Opitz Márton olvas

Ismeretes, hogy a németországi (és természetesen a sziléziai érdekű) germanisztika folyamatos érdeklődése mellett a hazai magyar és német nyelvű, valamint az erdélyi magyar, német és román nyelvű irodalom- és művelődéstörténet legalább másfél évszázada igen intenzíven foglalkozik Martin Opitz gyulafehérvári működésével. A kutatást mindig is élénken érdekelték a meghívás körülményei, Opitz erdélyi élményei, a római sírfeliratok gyűjtésére kialakított programja és ottani költői teljesítménye.¹ Mert hiszen az a mintegy 13 hónap, amit a nagyon fiatal – 25 esztendő – Martin Opitz (a magyar nyelvű szakirodalomban inkább Opitz Márton) Gyulafehérváron töltött, a Bethlen Gábor-féle akadémia megalapítása és működése szempontjából is, de a nagy hírnévre törekvő ambiciózus fiatal vendégtanár karrierjét tekintve is nagyon fontos időszak. Professzorként és koszorús költőként üdvözölték Gyulafehérváron, ám ő maga, mint tudjuk, soha nem szerzett akadémiai fokozatot és koszorús költő is csak később, 1625 őszén lett.²

Az *Összes Művek* kritikai kiadásának megindulása óta (ez kb. az elmúlt huszadik század utolsó harmada) nagyon megélné a „német költészet atyjának”³ elsősorban német nyelvű szakirodalma: a sokszor ellentmondásos írás- és viselkedésmód több tanulmányban és gyűjteményes kötetben tematizálódott már.

Megbecsült vizsgálatok után a hazai kutatást most legújabbban a gyulafehérvári meghívás körülményei érdekelték: magyar szerzőtől származó fontos, gyakran hivatkozott német nyelvű tanulmány is született erről a kérdéssel.⁴ Saját kérdésem korábban az volt (ma is inkább ez érdekel), hogy Opitz, miközben igazán gyorsan kellett felkészülnie a gyulafehérvári küldetésre, milyen olvasmányokat talált és e rövid idő alatt milyenekhez nyúlt. Ez a felkészülés, úgy következtettem, hogy nem csak poétikai előformákra és költői átvételekre irányult, sokkal inkább a népkarakterológiát közvetítő toposzokra, a körülményekhez való alkalmazkodás problémáira. Olvasmányai nyomán könnyen talált kliséket épített várakozásaiba.⁵ A propagandagépezet által felkínált klisék ismeretét és használatát mindenestre jól példázza a Károlyi Zsuzsanna felett elmondott gyászbeszéd (1622. július 1.) számos eleme.⁶ Kitűnő tanulmányában Detlef

¹ Opitz erdélyi működésére vonatkozó korábbi és újabb forrásokat legújabbban kritikusan újraolvasó Achim Aurnhammer azt a véleményt fogalmazta meg, hogy a szerző éppen Gyulafehérváron találta meg saját költői hivatását és hangját (*poetische Selbsterfindung*): Achim AURNHAMMER, *Trisia ex Transilvania: Martin Opitz' Ovid-Imitatio im siebenbürgischen Exil (1622/23) = Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Anton SCHINDLING, Stuttgart, Steiner, 2004 (CONTUBERNIUM, Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 62), 253–272.

² „in Collegio Albano Poësis et Oratoriae professor doctissimus”, vö. Bojti Veres Gáspár jellemzését Martin Opitz Károlyi Zsuzsanna temetésén (1622. július 1-jén) elmondott beszédének (*Oratio D. M. Martini Opicii*) és elégiájának (*Tu post ampla*) közlésekor: *EXEQUARIUM coereemonialium serenissimae principis ac dominae dñae. Svsannae Caroli [...] libelli dvo, in quibus orationes et carmina eorum, qui funebrem pompam lucubrationibus suis ornarunt, Albae-Ivlae, MDCXXIV*, 146–153, illetve 173–175 (RMNy, 1307); a kritikai kiadásban: Martin OPITZ, *Gesammelte Werke, kritische Ausgabe*, hrsg. George SCHULZ-BEHREND, II/1–2, Werke von 1621 bis 1626, Stuttgart, Hiersemann, 1978–1979, 48–56. (A továbbiakban: MOGW.)

³ Johann Christoph GOTTSCHED, *Lob- und Gedächtnißrede auf den Vater der deutschen Dichtkunst, Martin Opitzen von Boberfeld, Nachdem selbiger vor hundert Jahren in Danzig Todes verblichen, zur Erneuerung seines Andenkens im Jahre 1739 den 20. August auf dem philosophischen Catheder zu Leipzig gehalten*, Leipzig, bey Bernhard Christoph Breitkopf, 1739 = Johann Christoph GOTTSCHED, *Schriften zur Literatur*, hg. von Horst STEINMETZ, Stuttgart, Reclam, 1972, 213.

⁴ János HELTAI, *Martin Opitz und sein intellektuelles Umfeld in Siebenbürgen = Martin Opitz 1597–1639: Fremdheit und Gegenwärtigkeit einer geschichtlichen Persönlichkeit*, hg. von Jörg-Ulrich FECHNER, Wolfgang KESSLER, Herne, Stiftung Martin-Opitz-Bibliothek in Kommission, 2006, 79–103.

⁵ Vö. ÖTVÖS Péter, *Egy vers nemének módja = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek, Humanizmus és gratuláció*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 2009, 288–296.

⁶ Legnyilvánvalóbban az orációba ügyesen és hízelkedően beépített *Pannónia-dicséret*: „Ac ut inde nostrorum sumamus initium, unde foeminarum illustrissima suum, Pannonia eam raro Dei munere nobis donavit, illa omnibus coeli ac soli bonis tellus refertissima, quae frumenti luxuria, vini bonitate, nemorum et saltuum frequentia, fluminum amoenitate, metallorum divitiis quotquot usquam sunt regiones provocat etc.” Vö. MOGW, II/1, 50, a beszéd 18–23. sorai.

Haberland e gyászbeszéd Zsámboky Jánosra és Dudith Andrássra egyszerre hivatkozó mondatait egyfajta vallási tolerancia jegyében értelmezi, noha, szerintem, ezek is a gyors tájékozódás topikus termékei.⁷

Heltai János idézett, sok forrást felhasználó következtetése az, hogy Opitz gyulafehérvári meghívása a fejedelem, Bethlen Gábor tudatos és távlatos művelődéspolitikájának eredménye volt, ottani működése pedig egyenesen megerősítette az erdélyi udvar európai jelenlétét.⁸

Ha tudunk is (bátortalanul) következtetni a magyarokra vonatkozó sablonok európai (főleg német nyelvterületen markáns) működésére, az igazán sajnálatos, hogy Martin Opitz saját könyvtárát nem ismerjük. Halála után (1639. augusztus 20-án halt meg pestisben)⁹ 1640 áprilisában apjának adták át a fertőzésveszély miatt erősen megcsonkított hagyatékát. Így bibliotékája (vagy annak maradványa) feltehetően szintén apjához került. Vannak viszont közvetett, főleg levelezésekből nyert források arról, hogy könyveit elárverezték.¹⁰ A *német költészet atyjának* ez a minden bizonnyal rendkívül gazdag és szép tudós könyvtára „a szélrózsa minden irányába szét-szóródott”, írta szép szavakkal sajnálkozva a német barokk költészet valószínűleg legjobb ismerője, az éppen tíz éve elhunyt Martin Bircher.¹¹ Állományát több mint egy évszázada próbálják rekonstruálni, ám sem a véletlen, sem a rendszeres kutatás nem hozott még igazán használható újabb eredményt. Az aukció néhány vásárlóját (bizonytalanul ugyan) ismerjük, Martin Bircher nagy szorgalommal és kivételes erudícióval azonosított több tételt is, a könyvek további sorsa azonban még nem tisztázott.¹² A gdański akadémiai könyvtárban (Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk) Bircher tíz kötetben húsz nyomtatványt és egy kéziratot talált meg Opitz gyűjteményéből. A nyomtatványok intenzív használatról tanúskodnak, Opitz jegyzetelt, utalásokat és kiegészítéseket fűzött olvasmányaihoz. Saját possessorbejegyzésével látta el Quintilianus retorika tankönyvének 1544-es lyoni (*Institutionvm oratoriarvm libri XII*) és 1549-es párizsi (*De institutione Oratoria*) kiadását. Azonosítható még: *Problema Aristotelis* (hely nélkül, 1554), Hugo Grotius: *Poemata Collecta* (Leiden, 1617), Theophrastus: *Characteres Ethici* (Rostock, 1604), Matthias Bernegger: *Tvba pacis* (Straßburg, 1623), Lucanus: *Pharsalia* (Leiden, 1626). Továbbá Ovidius *Fastijának* 1581-es antwerpeni kiadását 1619-ben szerezte meg, valószínűleg Heidelbergben. Tacitus Lipsius által kiadott munkáit (Leiden, 1619) viszont éppen Erdélyben ajándékozta el (az előzéklapra írott dedikáció szerint 1623. június 8-án, Gyulafehérváron) Weickard Schulitz (Weickard Schulitz von Schulitzau) nemesembernek, a fejedelem udvari

⁷ Detlef HABERLAND, *Gelehrtenleben zwischen Humanismus und „Häresie“: Eine Anmerkung zu Andreas Dudiths früher Rezeption = Kultur und Literatur der Frühen Neuzeit im Donau-Karpatenraum: Transregionale Bedeutung und eigene Identität*, hrsg. von Tünde KATONA, Detlef HABERLAND (Acta Germanica, 14), Szeged, Grimm, 2014, 148–163.

⁸ HELTAI, i. m., 97: „Die Einladung von Opitz nach Siebenbürgen war Teil einer bewußten, weitblickenden Bildungspolitik. Seine Anwesenheit verstärkte den Prozeß, mit dessen Hilfe die siebenbürgische Kultur sich mit den europäischen protestantischen Zentren verbinden sollte. Diese Bildungspolitik trug in großem Maße dazu bei, daß Siebenbürgen in der europäischen Politik jahrzehntelang eine wichtige Rolle spielen konnte.”

⁹ Még az sincs kizárva, hogy szándékosan fertőzték meg. Kortársai között népszerű volt ez a vélemény, azért, mert svéd kémnek és ügynöknek gondolták. Vö.: „Der Tod kam mit den Schritten einer Bettlerin. Man munkelte, Opitz’ Tod sei mit Absicht herbeigeführt worden. Er sei auf der Straße mit Absicht infiziert worden, weil man diesen ’schwedischen Agenten’ beseitigen wollte.” Bolesław FAC, *Martin Opitz’ Danziger Jahre = Martin Opitz 1597–1639: Fremdheit und Gegenwartigkeit...*, i. m., 20; Jörg-Ulrich Fechner óvatosan fogalmaz, nem említi, de nem is zárja ki a szándékosságot: „Opitz steckt sich an, als er einem Pestkranken mit christlicher Nächstenliebe zu Hilfe kommen will.” Jörg-Ulrich FECHNER, *Martin Opitz = Martin Opitz 1597–1639: Fremdheit und Gegenwartigkeit...*, i. m., 46.

¹⁰ „Wegen Ansteckungsgefahr wird sein Nachlaß zum Teil vernichtet. Immerhin wissen wir aus Briefen, daß die Freunde bei einer Auktion seiner Bibliothek dies und jenes in ihren Besitz bringen konnten. Ein Katalog dieser Auktion hat sich bis heute nicht auffinden lassen.” Jörg-Ulrich FECHNER, i. m., 46.

¹¹ Martin BIRCHER, *Bücher aus dem Besitz von Martin Opitz = Martin Opitz: Studien zu Werk und Person*, hrsg. von Barbara BECKER-CANTARINO, Amsterdam, Rodopi, Daphnis 11(1982), 689: „Es muß eine ungewöhnlich reichhaltige und schöne Gelehrtenbibliothek gewesen sein, zu der, nebst den eigenen Arbeiten und Manuskripten, auch eine Sammlung alter Handschriften gehörte [...] Auf diese Weise ist die gesamte Bibliothek des ’Vaters der deutschen Dichtung’ in alle Winde zerstreut worden.”

¹² Uo., 689. A német barokk költők könyvtárai általában nem maradtak meg, és sajnálatos módon könyvgyűjteményeik jegyzéke sem. Andeas Gryphiusnak is például mindössze öt könyvét sikerült eddig azonosítani, uo., 690.

orvosának.¹³ Az eredményeit mindenkor rendkívül megbízható tudós alapossággal közlő Martin Bircher kutatási programot is megfogalmazott itt: „[T]ovábbi fáradságos munkaterület kínálkoznék azzal, ha vállalnánk az Opitz által megkapott összes levél és autográf regisztrálásának és feltárásának a fontos és egyben szükséges feladatát.”¹⁴

Azóta a levelek kritikai kiadásának hatalmas munkáját kézbe vehetjük, a már eddig is idézett nagy vállalkozás regisztrálta a levelekben említett saját művekre való hivatkozásokat és külön feltüntette a tulajdonában lévő könyvek említéseit is.¹⁵ Érdekes és fontos tanulságokat rajzol ki a *levelezésből* kinyerhető – sajnos mégis meglehetősen szűkös – könyvlista, amely Bircher eredményeivel részben egyezik. Quintilianus mindkét kiadására, Arisztotelész, Ovidius és Grotius könyveire találunk hivatkozásokat.¹⁶

Opitz possessorbejegyzéssel (*Mart. Opitius*) és jegyzetekkel látta el az 1619-ben megszerzett Ovidius-kommentár kötetet,¹⁷ amely fontos olvasmánya volt. Bizonyosan még diákként jutott hozzá Quintilianus *Institutiones oratoriájának* 1549. évi kiadásához (tulajdonos-bejegyzése: *Opitii*); egy korábbi, 1544-es *Institutiones* beszerzésének ideje (tulajdonosbejegyzés: *Mart. Opitii*) pedig nem állapítható meg ilyen pontossággal.¹⁸ Ugyancsak tulajdonosbejegyzéssel ellátott (*M. Opitii*) kolligátumkötetben volt a *Problemata Aristotelis* (Frankfurt/Main, 1554), margináliák, egyéb bejegyzések itt nincsenek.¹⁹ Janus Gruterustól még egészen fiatalon, 1619 körül (a levél nincs datálva) Julius Scaliger költeményeit kéri.²⁰ 1626. március 24-én Matthias Bernegger arról értesíti Straßburgból Opitzot, hogy igazán értékes ajándékát (ez feltehetően a *Klagelieder Jeremia* volt)²¹ viszonzva megküldi neki Barclay költeményeit (*Interim in vicem pulcherrimi mihique valde preciosi muneris tui, mitto munusculum, Barclajana carmina forsitan tibi necdum visa*).²² Opitz még ebben az esztendőben kiadja Barclay *Argenis* című művét saját fordításában, Boroszlóban.²³

Saját kezű tulajdonosbejegyzést tett a Fruchtbringende Gesellschaft programját, tajgainak neveit etc. tartalmazó nagy vállalkozás ajándékba kapott kötetének címlapjára (*Ex dono Celsissim[i] Principis Anhaltini Ludouici. M. Opitius*).²⁴ 1629. június 29-én Boroszlóból levelet írt August Buchner wittenbergi professzornak, többük nagyra becsült barátjának, hogy bár a legutóbbi könyvvásáron alig jelent meg érdemleges könyv, Philip Sidney angolból fordított *Arcadia* című pásztorjátékát mindenesetre várja (*Libelli comparuerunt superioribus nundinis*

¹³ Uo., 692–698; az ajándékkönyv részletes történetét lásd: Leonard FORSTER, *Opitziana im Brukenthal-Museum Sibiu/Hermannstadt*, Wolfenbütteler Barock-Nachrichten, 3(1976), 254–256.

¹⁴ Martin BIRCHER, i. m., 690: „Ein weiteres und mühsames Arbeitsfeld öffnete sich, wollte man sich der ebenso wichtigen wie notwendigen Aufgabe unterziehen, sämtliche von Opitz erhaltenen Briefe und Autographen zu verzeichnen und zu erschließen.”

¹⁵ OPITZ, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse*, i. m., III, Martin-Opitz-Register, Erwähnte Bücher, 1957–1960, illetve Bücher in Opitz’ Besitz (außer Pamphletten und eigenen Werken) 1960–1961.

¹⁶ A levelezés kétnyelvű kritikai kiadásának szerkesztői, Klaus Conermann és Harald Bollbuck, természetesen ismerték és hivatkozzák Bircher könyv- és olvasmánytörténeti tanulmányát.

¹⁷ HERCVLIS / CIOFANI / SVLMONENSIS / IN / P. OVIDII NASONIS / METAMORPHOSIN / EX XXIII. ANTIQVIS LIBRIS / Observationes. ANTVERPIAE, Ex officina Christophori Plantini / M.D.LXXXIII. Vö. OPITZ, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse*, i. m., I, 190600, 243–244.

¹⁸ M. FABII QVINTILIANI, *Oratoris eloquentissimi, de Institutione Oratoria Libri XII* [...] Parisiis, 1549; M. Fabii Quintiliani Institutionum oratoriarum libri XII. [...] Lugduni, 1544. Vö. OPITZ, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse*, i. m., I, 150000, 209–210.

¹⁹ OPITZ, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse*, i. m., I, 150000, 211.

²⁰ OPITZ, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse*, i. m., I, 200000 ep, 250.

²¹ Marian SZYROCKI, *Martin Opitz*, Berlin, Rütten & Loening, 1956, 171–172.

²² Opitz két Bernegger-nyomtatványt is tulajdonosként jegyez, mindkettőt vélhetően 1623 után: PROAULIUM / TUBAE PACIS, / OCCENTAE / SCIOPIANO / BELLI SACRI / CLASSICO [...] ARGENTORATI Anno M. DC. XX. (Opitii) és TVBA PACIS / OCCENTA, / SCIOPIANO / BELLI SACRI / CLASSICO [...] ANNO M. DC. XXIII. (Opitij). Vö. OPITZ, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse*, i. m., I, 230000 p[ost] q[uem] insc, illetve 260324 ep, 453.

²³ Johann BARCLAYENS *Argenis Deutsch gemacht durch Martin Opitzen* [...] Inn Verlegung Daud Müllers, Buchhändlers Inn Bresslaw, 1626.

²⁴ *Der / Fruchtbringenden / Gesellschaft / Vorhaben / Nahmen / Gemälde / Vnd / Wörter* [...] Frankfurt am Main, 1629–1630; OPITZ, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse*, i. m., II, 290629 ep, I, 715–725.

multi, sed pauci bonae fruges. Arcadium tamen Sidneij praestolor, ex Anglico sermone conversam).²⁵ Várta, talán meg is szerezte a fordítást, hiszen éppen ez időben foglalkozott a bukolikus prózaekloga témájával, és 1630-ban ki is adta az első német nyelvű pásztorjátékot, ami ugyan – a vonatkozó kutatások szerint – elsősorban Jacopo Sannasaro *Arcadia* című művére támaszkodott, de Opitz Sidney-ismerete semmiképp sem zárható ki. A fordítást egyébként sokáig neki is tulajdonították.²⁶ Hugo Grotiust nagyon jól ismerte. A *Syntagma Arateorum* (Leiden, 1600) kötet címdalán saját kezű tulajdonosbejegyzés olvasható (*Mart. Opitii*), a *Poemata Collecta* 1617-es leideni kiadását pedig ajándékba kapta (*ex dono Mart. Opitius*).²⁷ 1629. március 23-én levelet írt Christophorus Colerusnak (Christoph Köhler),²⁸ s tőle anyagot kért a tervezett (és végül mégsem elkészült) *Dacia antiqua* számára. Stephanus Taurinus *Stauromachia*-jából remélt további adatokat (*Stauromachiam Taurini si reperire poteris, ea excerpes, quae ille de Dacia in illum Librum, qui hactenus oculos meos fugit, congenisse fertur*), az 1519-ben Bécsben nyomtatott könyv bizonyosan nem szerepelt a könyvtárában, ám tudomása volt róla.²⁹ Ugyanitt közli fájdalmasan, hogy a kitűnő könyvek hiánya rendkívül kínozza őt (*Magnopere me torquet penuria optimorum librorum*). A topikusnak látszó humanista mentegetőzés most nem teljesen valótlan: Grotiustól nem is olvasta még az *Apologiát* (*Apologeticvs Eorum VVestfrisiaeqve Et Vicinis quibusdam nationibus ex legibus praefuerunt ante mutationem quae evenit anno MDCXVIII*. Sriptvs A. B. Hvgone Grotio [...] Heidelbergae, 1629), holland nyelven megírt, irénikus hangolású, igen népszerű könyvét is csak olvasásra kapta kölcsönbe, de később, 1631-ben, maga is lefordította.³⁰ Jó barátja, Colerus, aki – saját nagyzóló tervei szerint – épp ez időben dolgozott tervezett Dudith András és Johann Matthäus Wacker von Wackenfels életrajzán, 1630. november 13-án Briegből keltezett levelében könyveket kér a *Germaniae delictum*nak szólított Opitztól (*Denique si tibi Sylva Grotii ad Fran. Thuanum, et Poemata Simonidae, rogo meis usibus transmittas, aut ipse tecum afferas*).³¹ Opitz, miután megkapta Colerustól a régóta várt Grotius-fordítást,³² és mivel az ő nagy fáradsággal végzett fordítása is éppen megjelent, 1631. május 9-én számolt be Colerusnak arról, hogy Grotius – affektált szerénységi formula után – tulajdonképpen nagy szabadságot ad a fordítónak: „Azt tanácsolom

²⁵ 1629-ben az őszi frankfurti könyvvásárra megjelent Sir Philip SIDNEY, *The Countess of Pembroke's Arcadia* című pásztorregényének német fordítása (*ARCADIA / Der Gräffin von Pemrock. / Das ist; / Ein sehr anmüthige / Historische Beschreibung / Arcadischer Gedicht vnd Geschichten / mit eingemängten Schäffereyen vnd / Poesien [...] in vnser Hochteutsche Sprach / fleissig vnd trewlich übersetzt / Durch / VALENTINVM THEOCRITVM von Hirschberg [...] In Verlegung Matthäi Merian / Anno M.DC.XXIX.*). A nevét eltitkoló és álnévbe (Valentinus Theocritus von Hirschberg) rejtőző fordító nagy valószínűséggel a rózsakeresztes Daniel Mögling udvari matematikus volt.

²⁶ Martin Opitzen *Schäfferey Von der Nymfen Hercinie*, Breßlaw, David Müller, 1630. OPITZ, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse*, i. m., II, 290629 ep, 713 és 719.

²⁷ OPITZ, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse*, i. m., I, 170000A ins., illetve 170000 p[ost] q[uem] ins, 227.

²⁸ Christoph Köhler (Bunzlau, 1602. 12. 01. – Breslau, 1658. 04. 19.): iskoláit Bunzlauban és a boroszlói Erzsébet Gimnáziumban végezte, 1624. május 19-én honfitársával, Caspar Senflebbennel (megh. 1643), beiratkozott a strasburgi egyetem jogi fakultására. Opitz után őt tartották a legtehetségesebb költőnek, kapcsolatuk azonban csak lassan alakult barátsággá. 1629-ben visszatért hazájába, házitanítóként működött. 1634-ben a filológia és az ékesszólás tanára lett a boroszlói Erzsébet Gimnáziumban, 1637-től haláláig *Professor Historiarum et Eloquentiae* ugyanott. 1639-től megbízták a Maria-Magdalena-Könyvtár vezetésével is. Ugyanezen évben állította össze és olvasta fel (november 11-én) az első Opitz-életrajzot.

²⁹ OPITZ, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse*, i. m., II, 290324 ep, 683–684.

³⁰ *Bewijs van den waren Godsdienst / In ses Boecken gestelt by Hugo de GROOT, o. O., 1622*. Később latin próza fordítása is megjelent: *Sensvs Librorum Sex, Qvos Pro Veritate Religionis Christianae Batavice scripsit Hugo Grotius*, Lugduni Batavorum 1627; Hugo GROTIUS / *Von der Warheit / der Christlichen / Religion / Auß Holländischer / Sprache Hoch / deutsch ge- / geben. / Durch Martin Opitzen*, In Verlegung / David Müllers. 1631, Gedruckt in der Fürstlichen / Stadt Brieg / durch Augustinum / Gründern, 1631.

³¹ OPITZ, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse*, i. m., II, 301113 ep, 889–892. A szóban forgó kötetek: Hugonis GROTHII *Silva, ad Franciscum Augustum Thuanum*, Lutetiae Parisiorum, 1621 és 1622, illetve Szymon SZYMONOWIC, *Poemata aurea cum antiquitate comparanda edita ex bibliotheca Morsi*, Lugdunum Batav., 1619.

³² HUGONIS GROTHII *Von der Wahrheit der Christlichen Religion*: Von Ihm Selbst. Auß dem Holländischen inn Latein, Vnd Auß Diesem in das Deutsche gezogen: Durch CHRISTOPH COLERVM, Breslau, David Müller, 1631.

neked, itt is cselekedj szabadon és ne érezd magad megkötve a megadott szavakhoz.”³³ Tacitus kötetről már tettem említést: Opitz hízelkedő tisztelettel dedikálta Weickhard Schulitz von Schulitzau úrnak (*viro ad praeclara quaeque nato, fautori suo singulari, et amico unico*) 1623. június 8-án Albae Dacor[omanae], azaz Gyulafehérvárról való távoztakor.³⁴

Opitz elveszett (*szétszóródott*) könyvtárának megmaradt köteteit újra átvizsgálni, a levelekben említett olvasmányokat a meglévő könyvekkel szorosan összevetni olyan jelentős tudományos program, amely a német tudományossággal harmonizáló hazai kutatásnak fontos feladata lesz. Úgy gondolom, az erdélyi művelődéstörténet 17–18. századi fejezeteihez is nyújthat fontos tanulságokat.

³³ „Librorum nostrorum pro veritate Religionis Cristianae quod a scriptore est non meretur tantum interpretem: de ipso argumento idem dicere sine impietate non possim. Sed tamen hic quoque memineris suadeo liberum te esse, nec ita alligatum praeuntibus verbis vt non liceat res easdem melius tibi dicere.” OPITZ, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse*, i. m., II, 310509 ep, 1011–1012.

³⁴ TACITUS, *Opera quae exstant* I. Lipsius postremum recensuit, Leiden, 1619. OPITZ, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse*, i. m., I, 230608, 297–298.

„Et musique est une science, Qui veut qu'on rit et chante et dance”¹
à la recherche des traces françaises de l'ars subtilior

„En fait, s'il y a eu une descendance, on la trouve plutôt chez
quelques compositeurs du XXe siècle, à l'image des canons de l'étude
Automne à Varsovie de Ligeti...”²

La période présentée s'écoule durant les XIII–XIVe siècles et ne dure qu'à peu près soixante ans, seulement le temps d'une génération, mais suffisante pour que quelques artistes, théoriciens et musiciens éminents révolutionnent l'annotation, la structuration et la représentation de la musique. Leur effort intellectuel et artistique se redécouvrent de nos jours, et se reflètent ainsi dans la musique des XX–XXIe siècles.

Dans la „Musique” – une des revues musicologiques hongroises – une interview publiée³ avec le compositeur György Ligeti (1923–2006), qui, en parlant de son oeuvre des *Études pour piano*, a affirmé : „...le style de Palestrina fut donné [...], par contre j'ai connu très peu la musique antérieure, et quand j'exécutais les mouvements mentionnés d'Ockeghem, pour moi tout un monde s'ouvrait à mes yeux : je me suis rendu compte qu'il y avait différents types de polyphonies que celle de Palestrina. Pour cela, dans mes *Études pour piano*, se retrouve au lieu de celle d'Ockeghem plutôt l'influence d'une époque antérieure, que l'on connaît sous la forme de l'ars subtilior [...]”.⁴

Des antécédents historiques

„Les compositions de l'Ars Nova continuent de sembler surprenantes de nos jours
par leur modernité et audaces rythmiques.”
(Sydney d'Agvilo)

La musique de l'Ars Nova – dont un phénomène tardif est l'ars subtilior – naît au XIVe siècle. Elle commence avec les premières décennies du siècle et inclut les années suivantes (1320–1380). Durant ce temps en France ne travaillaient que des générations successives de deux compositeurs, alors qu'en Italie le compositeur Francesco Landini (c.1325–c.1397) était déjà de la troisième génération à pratiquer la composition de ce style, connus de nos jours comme „Génération de la musique du Trecento”.

La papauté d'Avignon (1309–1377) fut le centre de ce mouvement et avait un rôle important sur les arts du sud de la France, du nord de la Péninsule Ibérique, de l'Italie et dans toutes les cours aristocratiques qui étaient influencées intellectuellement par Avignon. Le pape

¹ Guillaume de MACHAUT, *Prologue* = *Les oeuvres de Guillaume de Machaut*, p. 3.

<<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5429360m/f46.image.r=Guillaume%20de%20Machaut%20prologue>>; Médiéval Music Database <<http://www.lib.latrobe.edu.au/MMDB/composer/COM003.htm>> [25.02.2016.] et „à la recherche...”, parce que étant professeur de la recherche informatique, „information literacy”, c'était un sujet de recherche avec mes étudiants dans la formation médiathécaire.

² ZODIAC Disc compact : *Ars Nova et Ars Subtilior aux Pays-Bas et en Europe*, Eufoda, 2004. Capilla Flamenca, Livret du CD, S. n. p. 8.

³ Cette découverte m'a sensibilisée à faire connaître cette époque à mes étudiants, finalement m'aidant à jeter les bases de cette étude.

⁴ „De a Palestrina-stílus [...] adva volt, a korábbi zenékből viszont nagyon keveset ismertem, s amikor az említett Ockeghem-tételeket játszottam, csak úgy magamnak, akkor egy egész világ nyílt meg előttem: rájöttem, hogy létezik másfajta polifónia is, mint a Palestrina-féle. Az Etűdjeimben nem annyira Ockeghem, mint egy régebbi korszak, az *ars subtilior* hatása érvényesül.” VARGA Bálint András, FEUER Mária, *A komponálás nem bátorság kérdése. Születésnap-i beszélgetés Ligeti Györggyel*, Muzsika, 41, 1998, 5. sz., 3. <<http://epa.oszk.hu/00800/00835/00005/1613.html>> [05.07.2010.]

et ses cardinaux disposaient de chanteurs à leurs services et attiraient les compositeurs les plus fameux de l'époque. En générale les jongleurs (juglares) étaient espagnols et les ministriles, menestres des étrangers, en majorité français et flamands qui se présentaient aux maisons de la noblesse locale.

Changements de la perception musicale

„La place de la musique dans sa double subordination à la physique d'une part, et à l'arithmétique de l'autre, développant ainsi l'idée d'une musique comme science du nombre rapporté au son”.⁵

La musique fut une des disciplines enseignée aux écoles. Non seulement le chant, mais la doctrine profonde de la musique, qui s'est convertie en science, comme les autres disciplines⁶ intégrées dans le quadrivium. Mais à la question : qu'est-ce que c'est la musique ? Est-elle un art ou une science ? Appartient-elle à l'art ou à la science ? la science quant à elle est-elle un art ? – se posaient régulièrement. La plupart des philosophes étient d'accord que la pratique de la musique à un niveau élevé, rend la musique à la science. Ceci n'est seulement, qu'une pratique vertueuse supérieure, mais ses éléments scientifiques peuvent être découverts dans la création, dans la composition aussi bien que dans la structure musicale et dans sa présentation. Déjà dans l'antiquité, ils parlent, cherchent, expliquent la « Proportion Divine » qui devient le berceau de la théorie de « l' Harmonie des Sphères » des pythagoriciens, devenant plus tard futur carrefour de l'astronomie, de la religion et surtout de la musique reliée aux mathématiques⁷. Le phénomène le plus marquant, est, que selon ces systèmes la musique est une des composante des mathématiques à l'égal de l'arithmétique, de la géométrie et de l'astronomie. Durant l'expansion de la doctrine des arts libéraux – y compris la musique –, les autres auteurs helléniques, romain chrétiens, comme Boèce (c. 480–524) dans son ouvrage intitulé « *De institutione musica* » met en oeuvre ses propres pensées et celles importantes des anciens philosophes à partir des pythagoriciens, et, constate : „Le rapport entre la musique et des mathématiques dans le curriculum donne à la théorie musicale une dimension scientifique”⁸. Par conséquence les œuvres musicales étaient examinées à partir du point de vue de la science de « l'esthétique des nombres » : peuvent-elles être représentées et expliquées mathématiquement ou non ? Celles qui peuvent l'être, appartiennent aux „formes mesurables». Celles qui n'appartiennent pas à l'organisation et à la représentation mathématique, sont des « formes inmesurables ». Il est évident que la tradition relie le sens des nombres harmoniques, principalement en effet perceptible de la musique. L'observation et l'analyse de la musique d'une manière mathématique sont réduites aux concepts fondamentalement élémentaires, utilisant les nombres 6, 8, 9, 12. Ainsi faisant des relations entre les consonnances premières, leurs proportions et les nombres, qui leur ont donnée une certaine pondération. La poursuite du

⁵ „Dans sa *Notitia artis musicae* rédigée à Paris en 1321, peut-être à l'invitation de musiciens soucieux de consolider l'héritage de la notation musicale forgée par Francon de Cologne, Jean de Murs illustre de manière exemplaire”, cf Christian MEYER, *Musica est indita nobis naturaliter : Musique speculative et philosophie de la nature*, Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge, 1/2005 (Tome 72), p. 277. <<http://www.cairn.info/revue-archives-d-histoire-doctrinale-et-litteraire-du-moyen-age-2005-1-page-277.htm>> [01.02.2016.]

⁶ L'Arithmétique, la Geometrie et l'Astronomie.

⁷ Pythagore (c. 580 av. JC–c. 495 av. JC) a découvert que tout phénomène du monde oscille, ainsi pouvait être expliqué uniquement par les nombres. Il a décrit aussi que les 7 astres émettent des sons en se déplaçant et chaque astre se tient une note (Do, Ré, Mi, Fa, Sol, La, Si). Ce prédicament donne le fond de la Gamme de Pythagore, ainsi de la théorie mentionnée ci-dessus, cf Stephen GERSH, *Concorde in Discourse : Harmonics and Semiotics in late classical and early medieval Platonism*, Berlin–New York, Bouton de Gruyter, 1996; et le transcription de Christian MEYER, „Quinto quibus nominibus appellantur nerui secundum Albinum quemdam musicum. Sexto quibus neruis septem planete comparentur.” <<http://www.lml.badw.de/info/f-ch397.htm>> [01.02.2016.]>

⁸ Nadine HENRARD, Paula MORENO, Martine THIRY-STASSIN ed., *Convergences médiévales : épopée, lyrique, roman*. Bruxelles, De Boeck Université, 2001, 29.

développement de « notation mesurée » est la capacité de ce système pour indiquer des rythmes complexes avec une grande précision et de flexibilité. La mesure est la manière d'ordonner les notes et les silences. Pourquoi ce phénomène fut-il si important ? Parce que jusqu'à 1280 le système de la représentation ou de la notation musicale a utilisé le „rythme–mode” sur la base de pieds métriques de la poésie classique. Les métriques des versets utilisés dans l'antiquité se composaient de différente combinaison de syllabes longues et brèves, résultant de différents modèles ou de pieds. Ce fut dans la célèbre école de Notre-Dame, où ils ont commencé à appliquer dans la musique ces schémas rythmiques de mesure grec classique. Au Moyen Age, essentiellement, les chanteurs interprétaient des œuvres de chant grégorien, dont le rythme a été « la lettre », c'est à dire, le texte lui-même; donc pour eux utiliser le « système rythme–mode », fut naturel. Comme nous le savons d'après la description de Garavaglia et Rescigno⁹, pour un chanteur il suffisait de voir les mots de gregorian « Humanator Verbum Patris », par exemple, il savait qu'il fallait chanter comme un verset trochaïque. Mais cette forme de notation a changé après l'édition de l'oeuvre célèbre du théoricien de musique de Franco de Cologne (Franco Teutonus, c. 1215?–1270?). Dans son travail « *Ars cantus mensurabilis* » (1260) il présente le système de « notation mesurée = notation mesuré », le système que l'on connaît à nos jours comme « notation de Franconie ». Dans ce système, la durée d'un son est déterminable quelque soit le contexte musical dans lequel ils se trouvent, il n'y avait plus besoin de « modus » du rythme classique. Le principe était inventé, qui visait à diviser le temps en unités égales, dont une telle unité s'appelle tactus. De ce moment le rythme de la musique, n'a plus été déterminé par la poésie antique, mais par cette métrique. Cependant au XIIIe et au XIVe siècle, avec l'apparition de la musique à deux, trois, quatre voix, c'est à dire la polyphonie, un autre problème s'est présenté : la question de l'harmonie. La solution était inventée en France, où à cette époque Philippe de Vitry (1291–1361) et Jean de Muris (Johannes de Muris, c.1300–c.1350) étaient des théoriciens les plus importants de musique mesurable. Jean de Muris philosophe, ecclésiastique, mathématicien et astronome¹⁰, en tant que musicien, cultivait la musique spéculative, sur laquelle il a publié quatre livres¹¹. Parmi eux, le plus connu est son « *Libellus cantus mensurabilis* », dans lequel il a appliqué les proportions numériques musique polyphonique. Sa théorie resume les pensées de Boèce et repose sur l'idée qu'il existe des relations entre les notes, les proportions numériques de la musique et de l'univers.

Vers l'Ars Nova et son apparition tardive : l'Ars subtilior

Philippe de Vitry pour résoudre le problème de l'harmonie dans la musique polyphonique, a défini les treize intervalles de la musique¹², les rapport numériques de ces intervalles musicaux, la mutation des notes, la musique fausse, la mesure du temps parfait, temps imparfait etc. Il a établi des règles à l'emploi des intervalles admis ou interdits. « On a notamment décidé qu'aux moments cruciaux, tels le début ou la fin d'un fragement, les voix devaient se rejoindre à l'octave, à l'unisson ou à la quinte », parce que ce sont des intervalles qui donnent l'harmonie pour l'ouï. Les intervalles harmonieux sont les parfaits (ou consonnants). Entre eux on peut utiliser des intervalles plus ou moins harmonieux : les demi parfaits ou les imparfaits ou dissonants. Pour la musique polyphonique avec tous les développements – melodie, rythme,

⁹ Eduardo RESCIGNO, Renato GARAVAGLIA, *A keresztény és világi ének a középkorban [Le chant chrétien et la monodie profane au Moyen Age]*, Budapest, Zeneműkiadó, 1987, 57.

¹⁰ Jean de Muris le 14 mai 1333 en présence de la reine Jeanne II de Navarre (1312–1349) ont observé une étrange éclipse avec de nouveaux éléments. Depuis lors, De Muris, par lequel le pape Clément VI (1291–1352) était aussi intéressé, a commencé à travailler régulièrement à la cour royale en tant que musicien et astrologue. La Maison de Navarre bientôt a suivi l'exemple des Aragonais d'inviter des musiciens célèbres. Cf María del Carmen GOMEZ MUNTANE, *La música en la casa real catalo-aragonesa, 1336–1432*. Vol. I., *Historia y documentos*, Barcelona, 1979, 219.

¹¹ Ces oeuvres sont : *Ars novae musicae* (1319), *Musica speculativa secundum Boethium* (1323), *Beellus cantus mensurabilis* (1340–1350, reprise de Philippe de Vitry, *De sonis musicis in Quadripartium opus numerorum* (1343).

¹² Les 13 intervalles de Vitry : unisson (une unité), octave, quinte, quarte, ton, sesquioctave, tierce mineur, tierce majeure, demi ton, sixte mineure, sixte majeure, septième mineure, septième majeure, triton.

talea, mesure, tactus, contrepoint, harmonie –, Guillaume de Machaut (c. 1300–1377) et Vitry ont constitué un complexe « nouvel art musical »¹³. On peut parler d'une construction rigoureusement mathématique, car une ou plusieurs voix étaient basées tant pour le rythme que pour la mélodie, sur la répétition systématiques de schémas fixes récurrents. La théorie de tout cela, Vitry, l'a écrit dans son oeuvre fondamentale et célèbre au monde entier, intitulé « *Ars nova* » (c. 1322). Et la mise en pratique de la théorie s'est passée dans des motets isorythmiques ou isopériodes de Machaut et Vitry. Tout ce que Muris et Vitry décrivaient théoriquement s'accomplit dans l'oeuvre important du compositeur, poète, clerc de Guillaume de Machaut, qu'on désigne comme le premier grand compositeur français de la musique religieuse et profane¹⁴. Sa vie fut partagée au service de trois cours royaux et d'autres maisons princières, entre autre Jean Ier de Luxembourg (1296–1346), roi de Bohême, Charles II de Navarre (1332–1387), Jean de Berry (1340–1416), ce qui lui a permis de connaître plusieurs styles de vie et de milieux artistiques. Ces circonstances lui offraient des possibilités pour se réaliser littérairement ainsi que, musicalement. Messe et toutes sortes de motets, ballades, virelais, complaintes, rondeaux gardent son talent et prouvent l'existence du mouvement de „laïcisation” et de „profanisation” de la musique. Tout cela s'est passé avec la „vulgarisation” au détriment du latin, comme il ressort du développement de la littérature en langue vernaculaire¹⁵. Grâce à la personnalité charismatique de compositeurs, la profession a gagné prestige et petit à petit peut être indépendante des ateliers de l'église, en particulier en France. La musique a commencé à se séparer de la musique d'église et de la liturgie, malgré que les genres musicaux soient restés les mêmes. Autrement dit : auprès de la musique écrite pour l'Eglise en latin, les mêmes genres musicaux ecclésiastiques sont devenues polytextuelles en tant que langue et langage. S'apparaît le chant en français avec un texte, en langage profane, ou ambigu, quelquefois vulgaire. À l'orbite de ces musiciens et leurs adhérents, cette musique eût une telle prospérité, et dans l'Eglise elle était utilisée avec une telle liberté, que le pape Jean XXII (1316–1334) en 1325 a édité son fameux décret « *Docta Sanctorum Patrum* »¹⁶, condamnant les pratiques de ces écoles de musique où les élèves utilisaient avec une grande diligence les nouvelles formes et mesure du temps musical. Le pape a écrit : « *Mais certains disciples d'une nouvelle école, s'appliquant à mesurer le temps, inventent des notes nouvelles, [...] Ils chantent les mélodies de l'Eglise avec des semi-brèves et des minimes, et brisent ces mélodies à coup de notes courtes. Ils coupent ces mélodies par des hoquets, les souillent de leur déchant, et vont même jusqu'à y ajouter des triples et des motets vulgaires, de sorte que, perdant de vue les fondements de l'antiphonaire et du graduel, ils méconnaissent les tons qu'ils ne savent pas distinguer, mais confondent au contraire, et sous la multitude des notes, obscurcissent les pudiques ascensions et les retombées du plain chant, au moyen desquelles les tons eux – mêmes se séparent les uns des autres. Ainsi ils courent sans se reposer, ils enivrent les oreilles au lieu de les apaiser, ils miment par des gestes ce qu'ils profèrent, et, par tout cela, la dévotion qu'il aurait fallu rechercher est ridiculisée, et la corruption qu'il aurait fallu fuir est propagée. „...ayant pris conseil de nos frères, nous ordonnons que personne désormais n'ose perpétrer de telles choses ou de semblables, dans les dits offices, particulièrement dans les heures canoniales et la célébration des messes. Si quelqu'un agit contrairement, il sera puni par l'autorité de ce canon, de la suspension de sa charge pour huit jours, par les ordinaires des lieux où ces choses auront été commises, ou par leurs délégués, pour ceux qui ne sont pas exempts, et pour les exempts, par*

¹³ Richard H. HOPPIN, *The Medieval Music*, New York, WW Norton & Company Inc, 1978, 356.

¹⁴ Cf Isabelle BÉTEMPS, *L'imaginaire dans l'oeuvre de Guillaume de Machaut*, Paris, H. Champion, 1998, 1. vol.; Deborah MGRADY, Jennifer BAIN ed., *A companion to Guillaume de Machaut*, Leiden, Brill, 2012.

¹⁵ Ignace BOSSUIT, *De Guillaume Dufay à Roland de Lassus : Les très riches heures de la polyphonie franco-flamande*, Paris, Éditions du Cerf, 1996, 40–41.

¹⁶ Dom Prosper GUÉRANGER, *Institutions Liturgiques*, Chapitre XIII., paragraphes 349–352. <http://www.abbaye-saint-benoit.ch/gueranger/institutions/volume01/volume0113.htm#_Toc126112784>[23.02.2016.]; Corpus iuris canonici, ed. a. 1582, 1879), Vol. I. 1256–1257. <http://www.cengage.com/music/book_content/049557273X_wrightSimms/assets/ITOW/7273X_10b_ITOW_John_XXII.pdf> [23.02.2016.]

leurs prévôts ou leurs supérieurs, à qui il appartient de reconnaître les excès de ce genre et autres semblables, ainsi que la correction et punition des fautes”¹⁷. Mais la Bulle n’a pu dissuader personne, encore moins les adhérents fidèles de Philippe de Vitry, qui deux ans avant le décret déjà a édité son livre intitulé « *Ars Nova* » (1322), jetant les bases de cette théorie de l’art musical¹⁸.

Après le décès de Machaut (†1377) dans la musique il n’y a plus d’innovation structurale. Ce qui change d’abord, la mode de l’interprétation musicale, puis la notation se complète encore avec des éléments qui la mettent encore plus légère, plus subtile. Peu à peu, cette méthode unique de composition musicale devenait à la mode, permettant de créer une plus sensible et plus sophistiquée musique que la précédente. Le style *Ars Nova* donne lieu à une forme maniériste, au présent connu comme *Ars Subtilior*¹⁹.

Caractéristiques de composition

„Curieusement, les innovations de l’*Ars nova* semblent porter presque exclusivement sur des principe de notation”²⁰.

Ce qui est tellement nouveau dans l’*ars nova/subtilior*, est la façon d’aborder leur représentation complexe²¹ et l’utilisation inhabituelle de divers éléments musicaux, tels que :

- Les compositions monodiques changées et la polyphonie sont apparues dans une mélodie précédente qui a servi de base, appelée *cantus firmus*, où contre-ténor et ténor solos souvent croisés, mais l’équilibre harmonique de base est resté. Nous pouvons considérer qu’à l’origine, c’était un trope (*tropus*), et au lieu d’ajouter successivement au chant grégorien, il a été ajouté simultanément. Ainsi, a commencé à se développer un intérêt (harmonie) relation verticale de voix. L’émergence de la polyphonie est l’un des facteurs qui a conduit à l’émergence de la notation mesurée, permettant la différenciation à la fois de la hauteur des sons, et la durée des notes.
- L’utilisation fréquente de syncopes, d’ interruptions intermittentes dans les phrases musicales, les divers changements dans les divisions, intervalles parfaits et imparfaits. Il semble que les compositeurs reflétaient la libre interprétation (en *rubato*) du chanteur.
- Dans la notation mesurée la complexité du rythme, des modifications et des changements nécessitaient l’utilisation fréquente de notes rouges.
- Dans la représentation musicales il y avait des formes inhabituelles. Les deux plus connues : l’oeuvre de Baude Cordier en forme de cœur (Cordier Baude), Jacob Senleches (c. 1378–1395), compositeur et harpiste français²², avait développé de nombreuses innovations rythmiques et de notations. Son oeuvre la plus connue est « *La harpe de mélodie* » qui dispose de deux voix supérieures à canon, avec des figurations

¹⁷ <http://www.musicologie.org/publirem/docta_sanctorum.html> [23.02.2016.]

¹⁸ Les compositeurs qui n’ adoptaient pas cette méthode de composition, étaient appelés *tradicionalists* ou *obscurantists*. Leur musique fut nommé plus tard *Ars Antiqua*. Leurs opposés qui ont créé ces nouveaux genres et procédures, s’appelaient *progressistes* ce qui les a conduit à la musique *Ars Nova*.

¹⁹ C’est la musicologue allemande, Ursula Günther, qui a fait changé l’expression „*mannered notation*” (Willi Apel, 1945) à l’*ars subtilior*, pour effacer la mauvaise connotation du mot „*manière*.” Cf Ursula GÜNTHER, *Die Anwendung der Diminution in der Handschrift Chantilly 1047*, Archiv für Musikwissenschaft, 1960, 17, 1–21; Ursula GÜNTHER, *Das Ende der Ars Nova*, Die Musikforschung, 16, 1963, 105–120; Ursula GÜNTHER, *Zur Biographie einiger Komponisten der Ars Subtilior*, Archiv für Musikwissenschaft, 21, 1964, 172–199.

²⁰ Richard A. HOPPIN, *La musique au moyen Age*, 1. vol. Bruxelles, Editions Mardaga, 1991, 406.

²¹ Donald GREIG, *Ars Subtilior repertory as performance palimpsest*, Early Music, 2003, May, 197–209; Anne STONE, *Self-reflexive songs and their readers in the late 14th century*, Early Music, 2003, May, 181–194; <<http://www.em.oupjournals.org>> [29.02.2016.]

²² Jacob Senleches a ensuite travaillé pour le cardinal Pedro de Luna (1328–1423), plus tard, élu pape en Avignon sous le nom de Benoît XIII ou le « pape Moon » (1394).

irrégulières, et un ténor prétendument instrumentale. La pièce a été écrite en forme de harpe, utilisant les cordes comme lignes pour la rédaction des notes.

- La forme circulaire est aussi fréquemment utilisée, suggérant un double sens : comme symbole de la perfection divine, et comme canon circulaire qui est réitérable à l'infini, comme le pouvoir infini et éternel de Dieu. Voilà comment étaient liés musique, la foi et l'art.

Dans tous ces modes de représentation, il n'est pas difficile de découvrir l'effort de l'artificialité. Cela explique aussi la signification de « l'ars subtilior » à l'origine » de notation maniérée, maniériste.

*Manuscrits français gardant des oeuvres de l'ars nova et ars subtilior*²³
Le Roman de Fauvel (Paris, Bibliothèque nationale, MS n° 146)

„Ce texte est un violent réquisitoire contre
la corruption et les abus de pouvoir...”

Parmi les manuscrits de l'ars subtilior, l'un des plus reconnu est ce manuscrit du début du XIVe siècle. C'est *Le Roman de Fauvel*²⁴, une satire allégorique caractéristique de tous abus de l'Eglise catholique et de l'Etat aussi bien dans le passé comme de l'époque du temps de l'auteur. Ainsi les actes du roi contemporain Philippe le Bel (1268–1314) et du pape Clément V. (c. 1264–1314) peuvent être reconnus. Par une énigme – caché dans la première partie de l'oeuvre –, il est supposé que son auteur est Gervais de Bus (début XIVe s.), un clerc, chapelain, ministre, enfin notaire de la chancellerie royale. C'est à dire, aussi une personne proéminente, qui eut bien la possibilité de connaître les différentes formes de la corruption à tous les niveaux des classes sociales. Dans son poème composé de 3280 vers satirico-allégorique, il utilise la métaphore d'un âne ambitieux, nommé FAUVEL/FAVVEL qui a fait un pèlerinage. Il est de couleur fauve : couleur de symbole de la vanité. Et ce symbole se redouble avec le nom : Fauvel, signifiant « chaise vaine » et comme acrostiche, chaque lettre représente une chose vaine, c'est à dire un péché capital :

„Flaterie si se en dérive ...
Et Puis la descente Avarice
Vileine
et Variété
Et Puis Envie
et la Lacheté ...”

Fauvel sur son chemin rencontre plusieurs personnages qui représentent Le Mensonge, La Corruption, L'Hypocrisie... etc. Tous les péchés de l'humanité. À la fin du monde Fauvel voyage au Macrococosmos espérant se rencontrer avec La Gentillesse. Mais au-delà non plus, il

²³ Selon Ursula Günther « La plupart des sources sont maintenant situées en France (25), Italie (21) et en Espagne (18), avec un peu en Belgique, en Angleterre et en Allemagne; il y a quelques autres aux Pays-Bas, en Suisse, aux Etats-Unis, la Pologne et la République Tchèque. Les stocks et les descriptions de presque toutes les sources sont en RISM, B / IV / 1– 2 (avec supplément) et B / IV / 3– 4, et des informations supplémentaires concernant le début du 15ème siècle se trouve dans le recensement de catalogue des manuscrits Sources de musique polyphonique, 1400–1550, éd. C. HAMM et H. KELLMAN, RMS, i (1979–1988). Les principales sources étaient connues Ludwig et Besseler. » *French Polyphony Sources* <http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/50158pg7?type=article&search=quick&q=codex+A+PT&pos=3&_start=1#firsthit> [23.02.2016.]

²⁴ Dans l'OPAC de bibliothèque numérique Gallica se trouvent les différentes versions, exemplaires, en dehors de No 146. <<http://www.gallica.bnf.fr/>> [02.02.2016.]; cf Rebecca FIEBRINK, Anna ZAYARUZNAYA, *Reimagining the facsimile : project report on The Digital Fauvel*, Early Music, 2014, november, 599–604.

n'y a pas de meilleure vie. Les habitants sont : La Haine, La Paresse, La Gourmandise, La Cupidité, La Mesquinerie, La Fierté etc. À la fin du poème Fauvel propose le mariage à La Fortune, qui le refuse, mais pas sa fille, ainsi Fauvel épouse Vaine Gloire, fille bâtarde de Fortune.

L'attention des musicologues fut attiré par les 169 pièces musicales qui se trouvent intercalées entre 3000 versets du texte. Ce sont des ballades, des rondeaux, des motets et des lais avec accompagnement musical, écrits dans le style ars nova/ars subtilior. Ces dernières années l'oeuvre interpelle de plus en plus de jeunes chercheurs²⁵ aussi bien que la musique, qui est régulièrement jouée et enregistrée dans le monde entier²⁶. Selon les experts, ce manuscrit est une anthologie importante de la musique profane et religieuse, effectuée entre 1170–1316.

Codex Chantilly (Chantilly, Musée Condé, MS 564)

Dans le musée de la ville française Chantilly se garde un des plus célèbre manuscrit de la seconde moitié du XIVe siècle, période dans laquelle le style ars subtilior eût beaucoup de succès en France, en Italie et la péninsule ibérique. Ce manuscrit est réputé et formé par sa complexité de 112 pièces musicales polyphoniques de divers genres de son temps. 70 ballades, 17 rondeaux, 13 motets izorythmiques et 12 virolis. Probablement les plus connues d'entre tous, les deux oeuvres du compositeur français Baude Cordier (c. 1380–avant 1440) dont les notations sont très uniques. Non seulement ils représentent les altérations, les troubles du rythme, mais prennent une forme calligraphique visualisant ainsi le sens du texte. Dans la partition de son rondeau « *Belle, bonne, sage* » les notes rouges indiquent les altérations, et toute la notation prend la forme d'un cœur pour accentuer le contenu du texte de plaisanterie. Ici aussi, comme dans le Roman de Fauvel, les premières lettres des versicules de la première strophe créent l'acrostiche du nom Baude :

« Belle, bonne, sage, plaisante et gente,
A ce jour cy que l'an se renouvelle
Vous faites le don d'une chanson nouvelle
Dedens mon cœur qui a vous se présente »²⁷.

L'autre oeuvre, le canon est analysée depuis longtemps, par conséquence il est interprété de différents façons²⁸. Sa forme suit la forme « divine », « la parfaite ». Il est écrit en forme de cercle. « Le texte du rondeau s'adapte seulement en faisant violence à la notation originale et en interrompant à plusieurs reprises la circonférence du cercle »²⁹.

Codex Apt et Codex Ivrea

« En Avignon il ne reste aucune trace du répertoire ordinaire, qui était la plupart du temps largement improvisé sur le super librum. Mais deux manuscrits, de Ivrea (écrite après 1350) et

²⁵ Thèses sous préparation : Mathilde DALBION, *L'homme qui fait la bête et la bête qui fait l'homme. Au miroir animalier des gens de cours dans les textes castillans du XIIIe au XVe siècle*. (Sous la dir. Françoise Laine, Bordeaux 3); Laura DUMITRESCU, *La construction de l'identité dans le Roman de Fauvel* (Sous la dir. Michelle Szkilnik, Katalina Gîrbea, Paris 3); Marine SORIANO, „La satire et le roi” à partir du Roman Fauvel (Sous la dir. Elisabeth Lalou, Rouen). <<http://www.theses.fr/>> [23.02.2016.]

²⁶ Quelques Roman de Fauvel audio CD enregistrements : 1992 : René Clemencic and Clemencic Consort (Harmonia Mundi, ASIN : B0000007LL); 1995 : Ensemble Project Ars Nova, Joel Cohen (Erato-Elektra-Wea, ASIN : B019GRBY8O); 2005 : Anonymus (ASIN : B0007TF12G); 2005 : Ensemble Project Ars Nova, Anne Azéma (Warner Classics, ASIN : B01AXL6QPS)

²⁷ Le texte complet en français-anglais accessible non seulement dans les bases de données spécialisées (p. ex. <http://www.harmoniamundi.com>), mais dans le Choral Wiki aussi, qui prouve sa popularité. <http://www3.cpd.org/wiki/index.php/Belle_bonne_sage_%28Baude_Cordier%29> [25.02.2016.]

²⁸ Avis d'Ursula Günther et Gordon Greene cf. : *Codex Chantilly : ballades & rondeaux*, Compact disc, Harmonia Mundi, 2011, HMA 1951252, Livret du CD

²⁹ Ursula GÜNTHER op. cit., 2.

d'Apt donnent une idée du type de musique qui était à la mode : des fragments de masse polyphoniques à trois voix, en utilisant des techniques Ars Nova; motets, ballades, rondeaux et Virelais parfois écrites à Ars sur le style, qui a prospéré de 1380; et hymnes, dans lequel la mélodie liturgique, sous forme décoré, apparaît dans la voix supérieure de la polyphonie, anticipant le style du 15ème siècle. Johannes de Muris a écrit un motet en l'honneur de Jean XXII, et Philippe de Vitry est resté à Avignon à plusieurs reprises sur les missions du roi français, et composé d'un motet isorythmique en l'honneur du pape Clément VI (1342–1352). Le manuscrit d'Apt, d'autre part, contient un Gloria de Baude Cordier qui est tout à fait différente dans le sentiment et beaucoup plus proche du style du 15ème siècle »³⁰.

L'italien codex IVREA (Italie, Ivrea, Biblioteca Capitolare, 115) entre ses 81 compositions de l' Ars nova garde de Vitry probablement 9 motets, de Machaut 4 motets et 1 rondeau et les autres sont représentés chaque un par une composition.

« *Clauses finales* »

La fin de l'ars subtilior le style coïncide, un peu de manière appropriée, avec la fin de la période médiévale de la musique. À la fin de XIV siècle les élèves de Machaut, comme F. Andrieux et les autres Gilles Binchois, Solange, Jean Galiot, Jean Vaillant etc. forment la première génération de l'ars subtilior. La deuxième génération – Baude Cordier (Reims), Johannes Cesaris (Anger), Tapissier (Bourgogne), Johannes Carmen (Paris) etc – vivent et travaillent déjà au début de XVe siècle. Bien qu'il n'y ait jamais une frontière exacte entre la fin d'une période stylistique et le début d'une autre, on voit nettement, quand l'ars nova subtilement donne sa place à la renaissance...

Étant enseignante de « l'information literacy », formant les bibliothécaires, médiathécaires, chaque thème peut m'intéresser comme un « candidat-sujet » pour une nouvelle recherche à étudier. Entre eux les moins connus – comme celui-ci l'ars subtilior – pour les non professionnels, sont particulièrement importants et intéressants, parce qu'ils demandent vraiment un large éventail de technique et technologie de recherche.³¹ Le grand rapport de ce travail commun est, que mes étudiants, les futurs médiathécaires ou musiciens-bibliothécaires ont étudié non seulement l'utilisation de sources telles que profonde ou invisible Web, ou le Web sémantique, mais ils ont compris qu'il ya encore des moyens et des styles musicaux qui peuvent survivre aux siècles. Ils renaissent et influencent les compositeurs de nos jours, parmi lesquelles se trouvent Alexander Zemlinsky, Paul Hindemith et le hongrois György Ligeti.

* Pour Monsieur Le Professeur Monok István, mon ancien responsable à l'Université de Szeged, en remerciements d'avoir eu la possibilité d'études post-doctorales en France, et de nos années professionnelles.

³⁰ L'article de Marcel FRÉMIOT et Charles PITT,

<http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/01595?q=ars+subtilior&search=quick&pos=42&_start=26#firsthit> [27.02.2016.]

³¹ Une collection de sources électroniques de la musique médiévale (DIAMM, RILM, RISM etc.), cf <<http://medieval.org/emfaq/scores/sources.html>> [07.03.2016]

Két elfeledett hungarikum keletkezéséről

Johann Probst munkái az 1681. évi soproni királyné-koronázásról
és országgyűlésről (Bécs, 1682)¹

A 16–17. századi magyar országgyűlésekről és koronázásokról viszonylag kevés egykorú vagy közel egykorú önálló kiadvány jelent meg – nem számítva természetesen ezek közé a ceremóniákról a 17. századtól fokozatosan gyarapodó különféle röplapokat, nyomtatott hírleveket és *Neue Zeitung*okat, amelyek a Magyar Királyság legfőbb reprezentációs eseményét számos nyelven mutatták be a kontinens akkori nagyközönségének. Sőt, miként az újabb kutatások részben már felhívták a figyelmet,² I. József magyar király 1687 végi pozsonyi koronázása – Magyarországon sikeresen megkezdődött török uralom alóli felszabadítása közepette – a korabeli propagandában már több nyelven közzétett önálló kötetek formájában is kiemelkedő figyelmet kapott. Ám ugyanerről tanúskodnak a koronázás apropóján a korábbiaknál jóval tekintélyesebb számban készült érmek és emlékérmek is.³ Ezt megelőzően viszont csupán néhány olyan, önálló kiadványként napvilágot látott koronázási és országgyűlési beszámoló maradt fenn, amelynek szerzőjét is ismerjük. Ilyen például a II. Mátyás király 1608. novemberi pozsonyi szertartásáról Jeszenszky (Jesenius) János orvosprofesszor és politikus latin nyelvű kötete (Bécs, 1609),⁴ vagy Gonzaga Anna Eleonóra királyné 1622. július végi szertartásáról, az első soproni uralkodókoronázásról a császári történetíró, Sebastiano Forteguera olasz nyelvű leírása (Bécs, Matteo Formica, 1622).⁵

E sorba tartozik az a két hungarikum, amelyek a következő soproni királyné-koronázás, Pfalz-Neuburgi Eleonóra Magdolna Terézia 1681. december 9-én tartott szertartása kapcsán egy bizonyos Johann(es) Probst tollából 1682-ben, Bécsben láttak napvilágot. Míg a Leopold Voigt (1650–1706) egyetemi nyomdájában megjelent német nyelvű kötetecske 10 főlíó terjedelemben magát a királyné-koronázást mutatja be (címlapját lásd az első képen),⁶ addig a meg nem nevezett bécsi nyomdából kijött latin nyelvű kötet több mint másfél száz oldalon a teljes soproni koronázódiétát és közel harmincoldalnyi terjedelemben a királyné-koronázást tárgyalja.⁷ Bár

¹ A tanulmány az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület kutatási projekt támogatásával készült.

² G. ETÉNYI Nóra, *A császári udvar nyilvánosságpolitikája I. József magyar királlyá koronázásakor*, Történelmi Szemle, 54(2012), 543–576; Rostislav SMÍŠEK, *Uherská korunovace Josefa I. jako prostředek symbolické komunikace*, Český časopis historický, 112(2014), 624–654; GYULAI Éva, *Gyermekkirály a Magyar Királyság trónján – I. József koronázásának (1687. dec. 9.) ikonográfiai reprezentációja*, Történelem és Muzeológia – Internetes Folyóirat Miskolcon, 2(2015), II, 18–46. = <http://www.hermuz.hu/hom/images/latogatoinknak/history-journal/pdf/2_2015_2/Gyulai.pdf> [letöltés: 2016. február 27.].

³ Géza PÁLFFY, Ferenc GÁBOR SOLTÉSZ, Csaba TÓTH, *Coronatus in regem Hungariae...: Medaliile de încoronare ale regilor Ungariei / Coronatus in regem Hungariae...: A magyar uralkodókoronázások érmei*, ed./szerk. Krisztina BERTÓK, Cluj Napoca–Bp., Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei și Muzeul Național Maghiar, 2015, 117–141.

⁴ Johan[nes] JESSENIUS a Jessen, *Regis Vngariae, Matthiae II. coronatio*, Vienna, Ludovicus Bonnoberger, 1609 (App. H. 705/1). A műről újabban részletesen: Kees TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*, szerk. CZIBERE Mária, Pannonhalma, Bencés Kiadó, 2009, 205–214.

⁵ Sebastiano FORTEGUERA, *Raggvaglio Della Felicissima Coronatione della Avgustissima Imperatrice Eleonora in Regina d' Vngheria segvita In Edemburgh alli 26. di Luglio 1622*, Vienna, Matteo Formica, 1622 (App. H. 802). Részletes feldolgozása: Otto G. SCHINDLER, *Egy „Commedia in musica” 1622-ben Sopronban – A Habsburg Birodalom első operaelőadása?*, Magyar Zene, 41(2003), 337–372.

⁶ [Johann PROBST], *Königliche Ungarische Krönung Der Allerdurchleuchtigsten, Grossmächtigsten Fürstin und Frauen Frauen Eleonora Magdalena Teresia, Römischer Kayserin, auch zu Ungarn und Böhmeim Königin... Auff dem allgemeynen Ungarischen Landtage in der Königlichen freyen Statt Edenburg, den neunnden Tag Christmonats im Jahr Ein tausend Sechs hundert Ein und achtzig*, Wien, Leopold Voigt, 1682 (App. H. 2130).

⁷ Joannes PROBST, *Comitiologia Hungarica Sempronensis, Hoc est Regia inauguratio Augustae Imperatricis Eleonorae Magdalенаe Teresiae, Cum succincta recensione eorum, quae Sempronij Comitiorum tempore usque ad finem Anni M.*

nem tudjuk, hogy a két munka eredetileg hány példányban jelent meg, mindkettő számos közép-európai gyűjteményben fennmaradt. Sőt az utóbbinak nemrég egy olyan példányára is rábukkantunk, amelyben 18. századi Révay- és Esterházy-ex librisek olvashatók.⁸ Az előbbi – teljesen érthetően – Révay Péter koronaőr 1613-ban Augsburgban megjelent latin koronatorténetének, azaz a Szent Korona históriája első összefoglalásának a címlap verzőjén olvasható idézete alatt foglal helyet.⁹ Ám a következő oldalra bejegyzett Esterházy-ex libris sem igényel sok magyarázatot,¹⁰ hiszen a magyar arisztokrata família számára a soproni koronázódiéta örökre kiemelkedő jelentőséggel bírt. 1681. június 13-án Esterházy Pált ugyanis itt választották nádorrá, miként erről maga a kötet is részletesen (a 25–32. oldalakon) beszámol.

Noha a magyar országgyűlésről készült legfrissebb bibliográfia nem tud a két munkáról,¹¹ ezek nem ismeretlenek a kutatás számára. A soproni evangélikus egyháztörténész, Payr Sándor (1861–1938) a hosszabb latin összegzést több munkájában idézi, és mindkét kötetéről tud Kulcsár Péter (1934–2013) monumentális lelőhelyjegyzéke is.¹² Az utóbbi évtizedekben érdemi említés szintjén azonban csupán G. Etényi Nóra foglalkozott a német kötettel, amikor a 17. soproni országgyűléseknek a korabeli német sajtóban való megjelenését vette alapos vizsgálat alá. Megállapítása szerint „az udvar által kézben tartott propaganda utólagosan is megjelentette az 1681-es koronázás részletes leírását a bécsi könyvkiadónál, Leopold Voigntnál, Johann Probst előszavával. A királyné koronázásáról szóló művet I. József 1687. évi, szintén decemberi magyar királlyá koronázásával és Lipót feleségének császárnévá koronázásával egybefűzve is kiadták 1690-ben.”¹³ Probst latin kötete néhány éve egy reprinteket megjelentető amerikai kiadónál utánnyomásban is napvilágot látott.¹⁴

Mindezek ismeretében érdemes nyomába erednünk, ki is az a rejtélyes Johann Probst, akinek a nagy könyvtári adatbázisok szerint is csupán e két, napjainkra nagyobbreszt elfeledett műve maradt az utókorra? S miként keletkezett a magyar uralkodókoronázások históriája szempontjából oly fontos német és latin nyelvű munkája? Egy a bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*-ban nemrég felfedezett, a tanulmány végén közölt levél segítségével – amelyet a koronázást megelőző napon, 1681. december 8-án Albrecht Graf von Zinzendorf ideiglenesen megbízott bécsi főudvarmester (*Verwalter des Obersthofmeisteramts*) saját kézírással magához a szerzőhöz intézett (lásd a második képet) – e rejtélybe, azaz a két nyomtatvány születésének körülményeibe pillanthatunk be. Sőt nyomozásunk eredményeként a német kötet szövegének, úgymond,

DC. LXXXI. acta, & Articulis conditis transacta sunt..., Vindobonae, [s. n.], 1682, a koronázás leírása: 100–128 (App. H. 2128/1. és App. H. 2128/2).

⁸ A kötet egy salzburgi antikváriumból került 2013 tavaszán az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport Szakkönyvtárába. Jelzete: 169.150/LP1.

⁹ „Ex Libris Caroli de Réwa.” – feltehetően Révay Károly, a neves bárói család szklabinjai-blatnicai ágából, akinek kéziratosszámlálási emlékezései az 1740–1750-es évekből maradtak fenn.

¹⁰ „Ex Libris Comitissae Sophiae Ludovicae Amaliae Wilhelminae Crescentiae Eszterhazy de Galantha.” – Galántai Esterházy Zsófia Ludovika Amália Wilhelmina Kreszcencia grófnő bejegyzése – az írásképet alapján – a 18. századból, akit azonban a hatalmas Esterházy-családfán, sajnos, nem sikerült azonosítanunk.

¹¹ *Bibliográfia az Alkotmányról, az államról, az Országgyűlésről, a központi állami szervekről és a választási rendszerekről (1000–2014)*, összeáll. SOLTÉSZ István, 5., átdolg., bőv. kiad. Bp., Országgyűlés Hivatala, 2015.

¹² PAYR Sándor, *A soproni evangélikus egyházközség története: A reformáció négy százados jubileumára Gamauf Teofil soproni lelkész kézírati hagyatékának felhasználásával, I. A reformáció kezdetétől az 1681-ik évi soproni országgyűlésig*, Sopron, a soproni ág. hitv. evang. egyházközség, 1917. és *Diétai szállás Sopronban 1681-ben. Különlenyomat a „Soproni Napló” politikai napilap 94–102. számából*, Sopron, é. n., passim; *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700 / A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, comp./összeáll. KULCSÁR Péter. Bp., Balassi–OSZK, 2003, 421. A latin kötetet legújabbban használták: PÁLFFY Géza, *A Szent Korona Sopronban: Nemzeti kincsünk soproni emlékhelyei*, Sopron–Bp., MNL Győr–Moson–Sopron megye Soproni Levéltára–MTA BTK TTI, 2014, 101., és PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Ünnep és teatralitás: Esterházy Pál nádorrá választása = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. ÁCS Pál, BUZÁSI Enikő, Bp., reciti, 2015, 460–463.

¹³ G. ETÉNYI Nóra, *A 17. századi soproni országgyűlések a korabeli német sajtóban*, Soproni Szemle, 54(2000), 50–51, illetve újabb változata: *Sopron a 17. századi nagypolitikában = Sopron térben és időben (Sopron kapcsolatrendszerének változásai)*, szerk. TURBULY Éva, Sopron, Győr–Moson–Sopron megye Soproni Levéltára, 2002, 110–111.

¹⁴ A Nabu Public Domain Reprints kiadásában, év nélkül. 2014. évi szerzeményként egy példánya az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport Szakkönyvtárában: 170.261/LP1.

kézírtas eredeti példányát is sikerült azonosítanunk. E felfedezésekkel szeretnénk köszönteni a kora újkori könyvkultúra kutatásának egyik legfőbb magyarországi irányítóját, Monok István barátunkat hatvanadik születésnapja alkalmából.

Probst szerencsére nem rejtette el magát olvasói elől. Bár a császár- és királynénak dedikált német nyelvű kiadványban nem nevezte meg tisztét, az I. Lipótnak ajánlott latin nyelvű diétakötet címlapján elárulta magát: „*Scripsit Suae Majestatis Aulae Secretarius Joannes Probst*”. A két hungarikum szerzője tehát nem volt más, mint a bécsi Habsburg-udvar akkori udvari titkára (*Hofsekretär, Hofsecretarius*). Ezt megerősíti az is, hogy Zinzendorf megbízott főudvarmester is ekként (*Herrn Secr[etario] Probst*) címezte neki soproni levelét. Az udvari titkárt viszont az újabb igazgatás- és udvartörténeti kutatások alapján nem nehéz azonosítani, különösen, hogy állandó fizetett udvari tisztviselőként az udvari fizetőmester éves számadáskönyveiben (*Hofzahlamtsbücher*) rendszeresen felbukkan. Probst titkári tisztét 1676. július 1-jétől 1686. április 30-i haláláig töltötte be, amikor szívroham végzett vele Bécsben.¹⁵

1636 táján született szerzőnk származásáról és tanulmányairól jelenleg sajnos semmit sem tudunk. Latin nyelvű munkája viszont komolyabb tanulmányokat feltételez. Ugyanezt valószínűsíti az is, hogy 1682 tavaszától a Birodalmi Udvari Kancellárián (*Reichshofkanzlei*) a latin titkári állást töltötte be, amihez 1684 októberétől a német titkári poszt is társult. Ez döntő jelentőségű információ számunkra, hiszen megmagyarázza, hogy az 1681. évi soproni eseményekről miért nem jelentett Probstnak semmiféle problémát két nyelven is beszámolnia. Egyrészt ő mind a bécsi udvartartás és a központi kormányzatok legfőbb nyelvén (németül), mind a magyar országgyűlés és a rendek hivatalos nyelvén (latinul) problémamentesen érintkezett. Másrészt udvari titkárként a diéta nagy részén és a koronázás idején is a nyugat-dunántúli szabad királyi városban tartózkodott. Azaz, a munkáihoz szükséges feljegyzéseket a bécsi Habsburg-udvartartás tagjaként az események egészen közvetlen szemtanújaként vethette papírra. Ez utóbbinak egyébként legkésőbb már 1671 nyaratól külső tagja volt, hiszen ekkortól Wenzel Eusebius von Lobkowitznak, a Titkos Tanács, majd a Titkos Konferencia elnökének (1665–1673), egyúttal Lipót császár akkori főudvarmesterének német titkáráként szolgált. Sőt az 1680-as években maga is részt vállalt a Titkos Konferencia jegyzőkönyvének vezetésében.¹⁶

Zinzendorf megbízott főudvarmester Probstnak Sopronban írt, alább közölt levele segítségével még a királyné-koronázás azon kulisszatitkaiba is betekintenünk, amelyekről a diéta nyomtatott forrásai hallgatnak. Eszerint a bécsi udvartartás vezetője 1681. december 8-án elrendelte az udvari titkárnak, hogy Johann Georg Lenger udvari ceremóniáriussal és főkaplánal (*Zeremoniär und Obersthofkaplan zu Hof*) ebéd után keresse fel Szelepcsényi György esztergomi érseket, hogy vele a koronázás egyházi rituáléját előre eligazítsák és gondosan rögzítsék. Levelében azt is tudatta, hogy I. Lipót szerint az *actum impositionis coronae* [regni Hungariae] az érsek feladata, míg az ünnepi szentmise többi részét Széchényi György kalocsai érsek végezheti. Levelét azzal zárta, hogy „es mus alles *exacte* beschrieben werden, damit morgen kein *disputat* ist.”

Erről a vitáról egyik hungarikumunk, ám ismereteink szerint az eddig feldolgozott korabeli nyomtatott hírlvelek sem tesznek említést, miként a diéta 20. század eleji alaposabb összefoglalója sem.¹⁷ Sőt Probst latin nyelvű beszámolója a koronázás előnapja kapcsán – a koronázási jelvényeknek a városházáról a császári szállásra való átszállítása mellett – egyenesen gondos előkészületről beszél.¹⁸ Pedig az udvari titkár természetesen tudott azokról a komoly nézeteltérésekről, amelyek az egyházi ceremónia kapcsán a magyar főpapok között szinte fellángoltak.

¹⁵ E forrásokra is építve részletesen Stefan SIENELL, *Die Geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I. Personelle Strukturen und Methoden zur politischen Entscheidungsfindung am Wiener Hof*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2001, 246–248.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Vö. NÉMETH Sándor, *Az 1681. évi országgyűlés*, Bp., „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, 1915.

¹⁸ „*fiebat ad tantae celebrationem festivitatis diligens apparatus*”: PROBST, *Comitiologia Hungarica Semproniensis...*, i. m., 100.

Egyfelől ezek elsimítását a rituálékban jártas udvari főkaplán segítségével éppen a főudvarmesteri levél rendelte el számára, másfelől a magyar püspökök vitájának leírását eddigi ismereteink szerint érdemben – nem tévedés – egyedül ő rögzítette. Mégpedig nem másutt, mint a Habsburg-udvar legfontosabb eseményeit és ceremóniáit dokumentáló, 1652-től induló bécsi *Zeremonialprotokoll*-sorozat¹⁹ negyedik kötetében, amelyet a korabeli gyakorlatnak megfelelően udvari titkárként ekkor épp maga vezetett. Azaz Probst eleget tett a főudvarmester parancsának és mindent gondosan dokumentált.

Eszerint december 8-án reggel heves vita robbant ki az idős Szelepcsényi esztergomi és Széchényi kalocsai érsek között a másnapi királyné-koronázás kapcsán. Ez azonban már a második vitasorozat volt a magyar főpapok között. December első napjaiban ugyanis már hosszasan egyeztettek arról, hogy egyrészt a királynéi házi korona fejre tétele a Szent Koronával való vállérintést – amely a szertartásban ugyancsak kiemelkedő ceremóniaelemnek számított²⁰ – megelőzi-e, vagy sem; másrészt az előbbi ki végezze el, hiszen Sennyey István veszprémi püspök (1659–1681) áprilisi halála után még nem nevezték ki utódját, pedig e feladat ellátása a középkori hagyományok szerint Veszprém püspökét illette. A vita során nemcsak az előző pozsonyi királyné-koronázás (Gonzaga Eleonóra Magdolna, 1655. június 6.) ceremóniális iratait, sőt Matthäus Cosmerovius róla megjelent német nyomtatványát, de Révay Péter koronaőr latin korona-, illetve országtörténetét (Augsburg, 1613 és Frankfurt, 1659), sőt a történetíró Franz Christoph Khevenhüller (1588–1650) évkönyveit is átnézték – miként mindezt ugyancsak Probsttól tudjuk, aki e tárgyalásokon szintén aktívan részt vett.²¹ A már szinte történeti kutatásnak nevezhető egyeztetés után végül úgy döntöttek, hogy a veszprémi püspök feladatait a nyitrai püspök és magyar kancellár (1679–1686), Gubasóczy János veheti át. A helyettesítés miatt azonban a korábbi szokásokkal ellentétében a házi koronát csupán a Szent Koronával való érseki vállérintés után helyezhette a magyar királyné fejére. Szelepcsényi érsek ugyanis makacsul kitartott amellett, hogy őt mint az ország első főpapját más püspök nem előzheti meg a ceremónián. I. Lipót végül engedett az idős primás akarátának, s a bekövetkező változtatást nem tudták be ceremóniális hibának.

A december 8-i, újabb vita ugyancsak az esztergomi érsek miatt robbant ki. A már nyolcvanadik évéhez közeledő főpap ugyanis annyira beteg volt, hogy sem állni, sem menni nem volt képes. Emiatt nem mutatkozott más megoldás, minthogy az általa másnap celebrálandó koronázómise alatti feladatait részben püspöktársainak engedje át. A Szent Koronával való vállérintést azonban mint „*coronans vel consecrator*” még e körülmények között is magának kívánta megtartani, a néhány nappal korábbi megegyezésnek megfelelően a házi korona feltételét viszont a kancellár–nyitrai püspöknek engedte át, sőt a mise celebrálásának túlnyomó részét is. A kalocsai érseknek csupán a császár melletti asszisztálást, tehát nem sok feladatot szánt. Az esztergomi érsekkel ugyan közel egy idős, ám még jobb karban lévő Széchényi György kalocsai érsek erre nagyon felháborodott, hiszen a magyar katolikus hierarchia második embereként rangon alulinak érezte mellőzését és a nyitrai püspök szerepének túlzott kiemelését. Ezért azt javasolta, hogy korábbi szokásoknak megfelelően a veszprémi püspököt helyettesítő kancellár csak a királynének asszisztáljon, a misét az érsek mozgásképtelensége miatt pedig maga celebrálhassa.²²

¹⁹ A forrásegyüttesre részletesen Mark HENGERER, *Die Zeremonialprotokolle und weitere Quellen zum Zeremoniell des Kaiserhofes im Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv = Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert): Ein exemplarisches Handbuch*, hrsg. Josef PAUSER, Martin SCHEUTZ, Thomas WINKELBAUER, Wien–München, Oldenbourg, 2004, 76–93. és *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, hrsg. Irgard PANGERL, Martin SCHEUTZ, Thomas WINKELBAUER, Innsbruck–Wien–Bozen, StudienVerlag, 2007, az 1681. évi diéta kapcsán: 233.

²⁰ Frissen vö. PÁLFFY Géza, *A magyar királynék koronázása a mohácsi csatát követő évszázadokban*, Veszprémi Szemle, 17(2015), IV, 11–14.

²¹ Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv [a továbbiakban: ÖStA Wien, HHStA], Hofarchiv, Obersthofmeisteramt, Zeremonialprotokolle [a továbbiakban: ZA Prot.] Bd. 4, fol. 7v–9v.

²² Uo. fol. 18r–v.

A vita az idős főpapok között december 8. délelőttjén annyira elmérgesedett, hogy a főudvarmester segítségével egyenesen az uralkodónak kellett közbelépnie, hiszen a másnapi koronázás nyugodt lebonyolítása került már-már veszélybe. Ezt a pillanatot rögzítette a Zinzendorf-levél, amelynek tartalmát a *Zeremonialprotokoll* is teljességgel megerősíti számunkra. Eszerint a császár elrendelte, hogy ebéd után Lenger főkáplán mellett Probst udvari titkár keresse fel Szelepcsényi érseket, és állapítsák meg a mise alatti püspöki feladatköröket, nehogy másnap ebből zűrzavar támadjon.²³ Lenger és Probst hosszas gyözködésére Szelepcsényi érsek végül engedett, így az uralkodó akaratának megfelelően a koronázómise nagy részét a primás betegsége miatt a kalocsai érsek celebrálhatta. Hogy semmi félreértés ne lehessen, a főudvarmesteri rendeletnek megfelelően délután három órakor – a megbántott Széchényi érsek kivételével az összes magyar főpap jelenlétében – Probst mindent írásban rögzített. Nevezetesen egy 12 pontból álló latin nyelvű összesítésben (*Munia ecclesiastica obeunda*) foglalták össze a koronázómise alatt az egyes püspökök feladatait.²⁴ Szelepcsényit meghátrálásra bírták: így a nyitrai püspök csak a királynénak segédkezhett, a misét túlnyomórészt a kalocsai érsek celebrálhatta. Az utóbbi második helye a magyar katolikus elitben így nem kérdőjeleződött meg, ám a régi szokások szerint a felkenés és a Szent Korona-érintés megmaradt a primás privilégiumának, aki a ceremónia során ráadásul mindvégig a szentély heraldikai jobb oldalán, azaz előkelőbb helyen ülhetett (bár köszvénye miatt egy biztonságosabb, hordozható karosszékben), mint a bal oldalon feladatait végző kalocsai érsek. Mindezeknek megfelelően véglegesítették a koronázás latin nyelvű rendtartását (*Series coronationis...*) is.²⁵ Lenger és Probst tehát eredménnyel járt, a botrányt sikerült elkerülni.²⁶

Az udvari titkár másnap is alapos munkát végzett. A december 9-i koronázási ceremóniát német nyelven igen részletesen dokumentálta: az esemény bemutatása a *Zeremonialprotokoll*ban végül *Coronatio Hungarica Imperatricis Eleonorae Magdalenae* címmel kerekén harminc oldalt kapott.²⁷ Míg azonban a magyar főpapoknak az udvar számára is igen kellemetlen vitája – teljesen érthetően – nem került széles körben nyilvánosságra, ezt a szöveget hamarosan Közép-Európa-szerte olvashatták. Probst német nyelvű, nyomtatott koronázástörténetének ugyanis ez a kézirat vált törzsszövegévé. Az udvari titkár a következő hónapokban csak a saját magára vonatkozó néhány utalást hagyta el belőle, miután a császárnénak szóló másfél oldalas előszóval és az előkészületeket (elsősorban a Szent Korona Pozsonyból való átszállítását és soproni közszemléljét)²⁸ összefoglaló néhány oldalas bevezetővel egészítette ki; elsősorban azzal a céllal, hogy – miként ajánlásában fogalmazott – a pompázatos magyar koronázás dicsősége és emléke az utókor számára is mindörökre fennmaradhasson.²⁹

Az udvari titkár tehát a *Zeremonialprotokoll*ban hivatalosan rögzített királyné-koronázási leírást tette közzé a német nyelvű nyomtatványban, 1682-ben. Majd ezt latinra átültetve, illetve az országgyűlésen elhangzott különféle beszédekkel és egyéb dokumentumokkal (sérelmek

²³ Zinzendorf levelét Probst szinte regeszta jelleggel kivonatolta: „Haben Ihr Kayserliche Majestät gnädigst befohlen, daz neben dero *Ceremoniario* und obristhoffcapelan Lenger der hofsecretarius zum ertzbischofe gehen und die geistliche *functiones* in eine andere richtige ordnung bringen solte, auf daz folgendes tags keine *Confusion* darauß entstünde...” *Uo.* fol. 18v.

²⁴ *Uo.* fol. 19r–v.

²⁵ Különféle példányaira lásd: PÁLFFY Géza, *Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon: Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról*, *Századok*, 138(2004), 1089.

²⁶ Az esztergomi és kalocsai érsek 1681 végi *praecedentia*-vitája nem egyedi példa uralkodókoronázásaink történetében. Hasonló zajlott le 1741-ben Mária Terézia királynő pozsonyi koronázása kapcsán is, amikor megromlott egészségi állapota miatt a közel nyolcvanesztendő Esterházy Imre hercegprimás-esztergomi érsek ugyancsak képtelen volt a hosszú koronázási mise celebrálására. Vö. újabban TÓTH Tamás, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1784)*, Bp.–Kalocsa, METEM–Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2014, 239–243.

²⁷ ÖStA Wien, HHStA, ZA Prot. Bd. 4. fol. 20r–34v.

²⁸ Erre újabban PÁLFFY, *A Szent Korona Sopronban...*, i. m., 53–56.

²⁹ PROBST, *Königliche ungarische Krönung...*, i. m., fol. 2v.

jegyzékeivel,³⁰ a rájuk adott válaszokkal, a végső dekrétumokkal stb.) kiegészítve, azaz a teljes diétára kibővítve jelentette meg *Comitiologia Hungarica Semproniensis* címmel. Mivel pedig udvari tisztségviselőként és hivatalnokként meghatározó szerepet játszott az országgyűlés eseményein, a magyar főpapok vitáinak rendezésében és a ceremónia előkészületeiben egyaránt, azon már semmi csodálkoznivalónk sincs, hogy latin kötetében Révay Péter mindkét említett művére, sőt még Antonio Bonfini országtörténetére is több ízben hivatkozott.³¹ Hogy valóban közvetlen kapcsolat mutatható ki a három szöveg között, arra a számos, szinte szó szerinti szövegegyezésből terjedelmi okokból most csupán egyet emelnénk ki. Nevezetesen azokat a lokusokat, amelyek a királyné-koronázás csúcspontját, azaz a Szent Koronával való vállérintést, majd a házi korona fejre tételét mutatják be.

A Zeremonialprotokollban:

„Auf verrichtete abwaschung kamen Ihr Mayestät vor dem altar, knieten daselbst abermahl nider, und raichete der herr *Palatinus* dem herrn *Metropolitano* die Heilige Ungarische Kron, der solche Ihr Majestät eine kleine weille mit zuthun des herrn *Palatini* auf die rechte achsel gestellet, und nachdem er die gebether sambt dem *clero* darüber gesprochen, sie wider hinweg genohmen, und dem herrn *Palatino* zuruckhgegeben, der solche auff einem roth sammetten polster gehalten. Unterdessen hat der Fürst von Dietrichstein die haußkron von dem tische erhoben und dem herrn bischoffe von *Neutra*, ungarischen hoffcantzler dargeraichet, der nunmehr an statt und im nahmen des bischoffs von *Vesprim* als der königin cantzler der kayserin, die noch immer gekniet, auf das haubt gesezet. Und Ihre so dan der *consecrator* mit der gewöhnlichen *oration* in die rechte hand den scepter und in die linckhe den reichsapfel gegeben.”³²

A német koronázáskötetben:

„Als nun dises heilige Oel durch die Obstrist Hofmeisterin abgewaschen worden / kamen Ihr Mayestät wider zum Altar, knieten daselbst in der Mitte nider / und reichete der Herr *Palatinus* die Königliche Ungarische heilige Kron dem Herrn Erzbischoffe von *Gran*, der solche mit zuthun sein deß *Palatini*, (dem Ungarischen alten Herkommen gemäß) nur eine kleine Weile Ihr Mayestät, der neuen Königin auf die rehcte Achsel gestellet / und als die gewöhnliche Gebetter darüber gesprochen / sie wider hinweg genommen. Unterdessen haben Ihr Fürstliche Gnaden von Dietrichstein die kostbarliche Hauß-Kron von obbedeuteten Tische erhoben / und dem Herrn Bischoffe von *Neutra* Königlichen Ungarischen Hof-Cantzler dargereicht / der alsobalden an stat und im Namen deß abwesenden Herrn Bischoffs von *Vesprim* (deme sonst dis Verrichtung / als der Königin ordentlichen Cantzlern / von Alters hero gebühret) auf das Haupt gesezet; der Herr Ertz-Bischoff von *Gran* hat darauf mit gewöhnlichem Gebette / Ihr Kayserlichen und Königlichen Mayestät in die rechte Hand den Königlichen Scepter / und in die lincke den Reichs-Apfel gegeben.”³³

A latin diétaleírásban:

„Quo peracto, rediens coram Consecratore Metropolitano noviter in genua procubuit. Tum Palatinus SACRAM CORONAM ex ara depromptam Metropolitano porrexit, atque una cum ipso dextro REGINAE humero (usu scilicet Pallonibus frequentato, ea

³⁰ Vö. Jean BÉRENGER, *Les « Gravamina » : Remontrances des diètes de Hongrie de 1655 a 1681*, Paris, Presses universitaires de France, 1973, 269–317.

³¹ A teljesség igénye nélkül PROBST, *Comitiologia Hungarica Semproniensis...*, i. m., címlap verző, 92. és 98–100. (Révay, 1613); 97. (Révay, 1659), 4. és 27. (Bonfini).

³² ÖStA Wien, HHStA, ZA Prot. Bd. 4. fol. fol. 26r.

³³ PROBST, *Königliche ungarische Krönung...*, i. m., fol. 6v.

ratione quae supratradita est) paulisper applicuit, removitque. Interea PRINCEPS DIETRICHSTEINIUS, Diadema familiare, e mensa memorata sublatum, Episcopo Nitriensi Regis in Aula Cancellario commisit, qui illud suis manibus loco Antistitis Besprimieensis (cui id officii tanquam Reginae cancellario, antiquitus competere notum est) vertici REGINAE AUGUSTAE imposuit. Consecrator autem dixit: *Accipe Coronam gloriae, ut scias Te esse Consortem Regni, populoque DEI semper prospere consulas, et quanto plus exaltaris, tanto amplius humilitatem diligas et custodias, in Christo JESU Domino Nostro. Tunc quoque ex Altari desumptum Sceptum, Reginae manui dextrae, et auream cum eminente cruce sphaeram, sinistrae inseruit, ajens: [...]*³⁴

Így született meg a Magyar Királyság történetében újabban a 17. század negyedik kiegészítésének tartott³⁵ 1681. évi koronázódiéta latin nyelvű részletes leírása, illetve az udvar és a rendek kompromisszumát különleges módon megpecsételő királyné-koronázás önálló, német nyelvű kötetben megjelent bemutatása. S noha a ceremóniák háttérében lezajlott, olykor kellemetlen vitákat és heves konfrontációkat az udvari titkár, Johann Probst – teljesen érthető módon – nem teregette a nagyközönség elé, munkái mind a magyar parlamentarizmus- és koronázás-, mind a bécsi udvar- és propagandakutatás, sőt még a hazai historiográfia és könyvtörténet számára is kiemelkedő jelentőséggel bírnak. Egyfelől latin kötete az egyik legkorábbi részletes és összességében hiteles nyomtatott beszámoló – természetesen elsősorban a Habsburg-udvar szemszögéből – egy kora újkori magyar diétáról. Másfelől német nyelvű koronázásleírása az egyik legrészletesebb forrás 17. századi királyné-koronázásaink megismeréséhez, miközben latin munkája elsőként közli egy magyar koronázási ceremónia templombeli alaprajzát,³⁶ amely a *Zeremonialprotokoll*-ban ekkor ráadásul nem maradt fenn. Sőt, bár a 18. században már gyakran előfordult, hogy a bécsi udvar törekvéseinek megfelelően a *Zeremonialprotokollok* csaknem szó szerint megjelentek a korszak egyik legfontosabb sajtóorgánuma, a *Wienerisches Diarium* lapjain, jelenlegi ismereteink szerint ez a legkorábbi olyan önálló kötet, ami bécsi udvartartás e kiemelkedő jelentőségű forrássorozatából nyomtatott formában egy terjedelmes részt a nagyközönség számára is elérhetővé tett. Végül a magyar történetírás története szempontjából kiemelendő az is, hogy Révay Péter 1659-ben megjelent, nemrég új szellemben értékelt³⁷ országtörténetének egyik korai, bécsi udvarbeli recepciója is kimutatható Probst latin művében, amihez különleges módon éppen a magyar főpapok vitái járultak alapvetően hozzá. A napjainkra csaknem elfeledett 1682. évi hungarikumok így a magyar és közép-európai történetírás és könyvkultúra számára joggal érdemelnek figyelmet. Monok István előtt tisztelve tanulmányunk ezt szeretne volna felkelteni.

Albrecht von Zinzendorf ideiglenesen megbízott bécsi főudvarmester (*Verwalter des Obersthofmeisteramts*) német nyelvű levele Johann Probst udvari titkárhoz (*Hofsekretär*),
1681. december 8., Sopron

Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchiv,
Obersthofmeisteramt, Alte Akten Karton 5. fol. 394–395.
[Kurzíválva a német forráskiadási gyakorlatnak megfelelően
a gót betűs szövegben latin betűkkel szereplő szavakat jelöltük.]

³⁴ PROBST, *Comitiologia Hungarica Semproniensis...*, i. m., 112.

³⁵ Vö. PÁLFFY Géza, *A szakítások és kiegészések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban*, Történelmi Szemle, 57(2015), 59.

³⁶ Ez sajnos nem mindegyik példányban található meg. Egy szép, fennmaradt metszet: App. H. 2128/1. a 108. és 109. oldalak között.

³⁷ TÓTH Gergely, *Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter Monarchiája = Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. Uő, Bp., MTA BTK TTI, 2014, 117–147.

Insonders geliebter herr Probst!

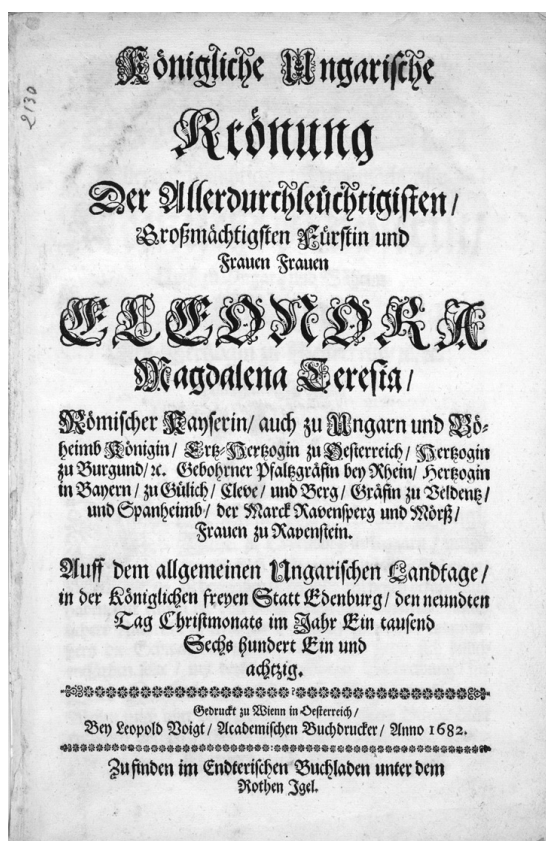
Ich bitte, der herr wolte gleich nach dem essen mit dem herrn *Caeremoniario*³⁸ zu dem herrn ertzbischofen³⁹ [sic!]⁴⁰ gehen und den *actum Coronationis* recht einrichten und bestendig beschreiben. Ihr Majestät vermein, herr ertzbischoff könnte den *actum impositionis Coronae* verrichten. Das ambt und die übrigen *caeremonien* konnte der ertzbischoff von Calaza⁴¹ verrichten. Es mus alles *exacte* beschrieben werden, damit morgen kein *disputat* ist. Gegen dem abend wolte ich selbst mit dem herrn reden.

Des hernn untertänigster

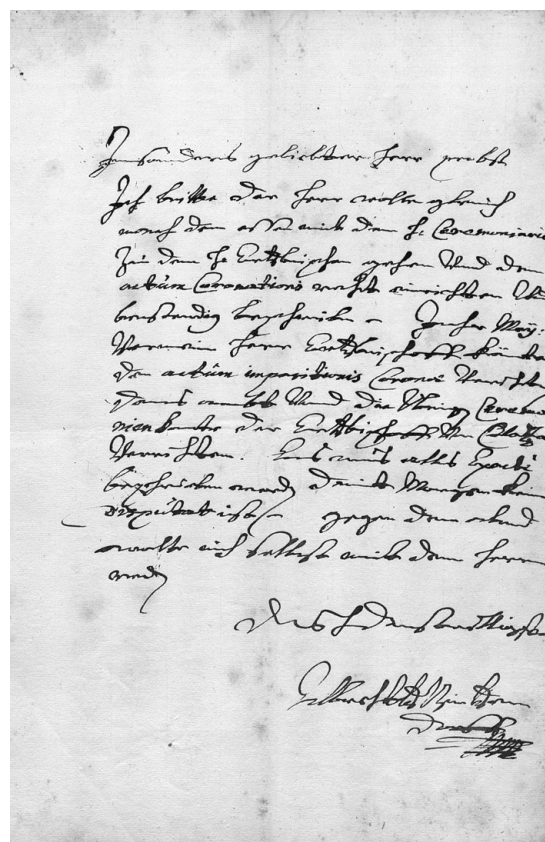
Albrecht von Zinzendorff manu propria⁴²

[A külzeten:] Herrn Secr[etario] Probst.

[Más kéztől, valószínűleg magától Probsttól:] NB. 8. Decembris 1681, praesentatae in prandio.

Johann Probst bécsi udvari titkár Eleonóra Magdolna Terézia 1681. december 9-i soproni királyné-koronázásáról beszámoló német nyelvű kötetének címlapja (OSZK Budapest, App. H. 2130.)

Albrecht von Zinzendorf megbízott bécsi főudvarmester levele Johann Probst udvari titkárhoz, 1681. december 8., Sopron (ÖStA Wien, HHStA Obersthofmeisteramt, Alte Akten Kart. 5. fol. 394–395.)

³⁸ Johann Georg Lenger (Langer) udvari ceremóniárius és főkáplán (1677–1684). Cölestin WOLFSGRUEBER, *Die k.u.k. Hofburgkapelle und die k.u.k. geistliche Hofkapelle*, Wien, Verlag Mayer und Comp., 1904, 154–159, 620.

³⁹ Szelepcsényi (Szelepcény) György esztergomi érsek (1666–1685)

⁴⁰ Tollhíza Erzbischof helyett a következő szóra már előregondolva.

⁴¹ Széchényi György kalocsai érsek (1668–1685)

⁴² Albrecht VII. Graf von Zinzendorf (1619–1683) titkos tanácsos, bécsi udvari marsall (Obersthofmarschall) (1679–1683), aki 1681–1682-ben ellátta a beteg Johann Maximilian Lamberg főudvarmester (Obersthofmeister) (1675–1682) posztját is. Eduard STROBL, *Das Obersthofmarschallamt S. k. u. k. Apostol. Majestät*, Innsbruck, Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1908, 174. és SIENELL, i. m., 173–175.

A főnemesség olvasmányaitól a gyöngyösi rektorig a 16–17. században

Monok István akadémiai doktori védésén rövid, de érdekes társadalomtudományi vita alakult ki. A dolgozat ugyanis a 16–17. századi főnemesség könyvesműveltségéről szólt.¹ Ebből következtek a kérdések. Akörül forogtak, hogy mi a főnemesség. Most, amikor ennek a születésnapjához szövegnek a témáján gondolkoztam, és mivel manapság az egyszerű emberrel foglalkozom, a társadalomnak az arisztokráciával ellenkező végén élő népesség meghatározása jutott eszembe. Azt írom le vázlatosan, hogy a 16–17. századi jobbágyságot legalább olyan nehéz meghatározni, mint az akkori főnemességet. A végén az is kiderül, miszerint Monok néhány odavetett adata alighanem cáfolja az egész nehezen felépített gondolatmenetet.

A 16–17. századi jobbágyok között nem nehéz egyedet találni, mert ők maguk ritkán írtak ugyan, de róluk rengeteg adat maradt fenn. Az egymás mellé helyezett adatok pedig azt tanúsítják, hogy a társadalomnak ez a túlnyomóan nagyobb része, amelyet rendszerint kívülről nézünk, és egyszerűen mint jobbágyságot emlegetünk, rendkívül sokféle emberből állt.

A sokféleséget a legfeltűnőbb ismerv felől nézve, voltak szegény jobbágyok és gazdagok. Szegény volt például Mészáros Pongrácné a Vas megyei Micskén, akiről a jobbágyszolgáltatásokat rögzítő urbáriumba 1608-ban ezt jegyezték be: „Semmi marhája nincsen. Gyalog szolgál, noha velágtalan, szegény özvegyasszony.”² Vagy az ugyancsak Vas megyei Kapornakon Kraniacz Orbán. Róla ez áll az urbáriumban: „miser mendicans”.³ Gazdag volt viszont Székergyártó György, aki 1528-ban Lékán amiatt emelt panaszt, hogy a földesúr embere egy aranygyűrűt „ragadott el” tőle.⁴ És gazdag volt jóval később a szepességi Csütörtökhelyen az a kislány, akinek a nagyapjától kapott vagyonát a magisztrátus kezelte.⁵

Lehet aztán a szerint is megkülönböztetni a jobbágyokat, hogy szokványos vagy szokatlan módon alakították-e az életüket. A szokatlanra kiáltóan jó példa két jobbágy a szalónaki uradalomban, Kovács Márton és unoka-menyéje, Kovács Györgyné.⁶ Kovácsék telkét még a 16. század közepén Mihály és fivére, Tamás együtt szerezte, és a továbbiakban sem alapítottak külön-külön gazdaságot, nem osztották el a vagyont egymás között. Életük azonban nem egyformán alakult. Tamás megnősült, majd gyermekei is születtek, Márton viszont nem vett feleséget. Majd Tamás még fiatalon meghalt, és öt gyereket Márton egyedül nevelte fel. Felnövekedésük után pedig „tartotta” őket, vagyis ő teljesítette a telket terhelő szolgáltatásokat.

1618-ban már huszonöt éve éltek Tamás utódai Mártonnal, az egyik fia meg is nősült anélkül, hogy elköltözött volna. A dátumokból következtethetően a kor egyik legsúlyosabb megpróbáltatását, a tizenöt éves háborút éltek át ilyen módon együtt, és valószínűleg nem volt közöttük ellentét. Abban a perben mindenesetre, amelynek 1618-ban felvett jegyzőkönyvéből Márton életét megismertem, semmi korábbi nézetellentétre nem történik utalás. Akkor azonban újabb haláleset történt a családban. Meghalt Tamás egyik fia, és a fiatal özvegy, aki várandós volt, az úriszék előtt pert indított Márton ellen születendő gyereke jussáért. Nyilván el akart költözni néhai férje rokonaitól. Ez a szándék érthető. Az adott helyzet közelebbi ismerete nélkül is

¹ Kiadásra átdolgozott változata: MONOK István, *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Eger, Kossuth, 2012.

² A lékai és borsmonostori uradalom 1608-ban felvett urbáriuma. Kiadása: *Urbáriumok: XVI–XVII. század*, szerk. MAKSAY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1959, 95.

³ A németújvári uradalom 1588-ban felvett urbáriuma. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Filmtár 4315. doboz. (Az eredeti elégett.)

⁴ Jegyzék a lékai uradalom parasztjainak sérelmeiről és szolgálatairól. Kiadása MAKSAY, i. m., 80.

⁵ A kislány tárgyal az előjárásán: Matricel [...] des königlichen Marecks Donnersmark. MNL OL P 73 Csáky család illésházi levéltára, cist. 3. 1695. (A bejegyzés dátuma szerint lehet benne keresni.)

⁶ A Kovácsék történetét fenntartó úriszéki jegyzőkönyv kiadása: *Úriszék: XVI–XVII. századi perszövegek*, szerk. VARGA Endre, Bp., Akadémiai, 1958, 145–147.

könnyen el lehet képzelni, hogy egy energikus nő más sorsot szánjon magának, mint egy öregember gyámkodása alatti életet. És Kovács Györgyné bizonyosan nem volt tehetetlen egyéniség, ha az örökösödési eljárást rögtön a férje halála után megindította. Talán már a férjével együtt sem élt szívesen a sok családtagtól hemzsegő háztartásban.

Éppen ennyire érthető azonban az is, hogy Kovács Márton nem kívánt a vagyontól megválni egy még meg sem született örökös kedvéért. Így jegyezték fel a szavait: „...szépen tartottam őket, magamnak pedig semmit sem vettem, sem feleségemnek, sem gyermekemnek, mert nem volt feleségem.” Az ítélet szerint végül kezén maradt az egész telek, de egyébként minden más ingatlannak vagy ingóságnak a felén meg kellett osztoznia az özvegygel, és „az gyermek tartására” a fiatalasszonynak egy fejős tehenet ítélték. Nem tudjuk, mennyit szerzett Márton Tamás halála óta, vagyis mennyivel volt több a „minden”, aminek a felén osztozni kellett, mint amennyi a születendő gyerek nagyapjától valamikor ténylegesen maradt. Így az sem világos, jól járt-e Kovács Györgyné, vagy kisemmizték. Bizonyos viszont, hogy az úriszék figyelembe vette azt a kivételesen nagy teljesítményt, amellyel Kovács Márton nőtlenül nevelt fel öt gyereket.

Egy másik nagyon jó példája a szokatlannak egy jobbágylány, Asztalos Zsuzska, akit hol így, hol Zsuzsának, Zsuzsannának neveznek a források.⁷ Rendkívüli egyéniség lehetett, mert bár fivére is volt, nő léte önállóan gazdálkodott. Sárospatakon élt, nem ment férjhez, de azt hiszem, legalábbis átmenetileg volt élettársa, mert egy időben nála lakott bizonyos Mészáros Mihály. Zsuzska még mint kislány vesztette el a szüleit, s „Asztalos András árvája” meghatározással szerepelt az 1693. évi urbáriumban. Akkor néhai apja telkének közelében, vagyis szomszédoknál, vagy talán rokonoknál élt, de hamarosan önállósította magát. A család telkére költözött, sőt saját házat épített. Ezt onnan tudjuk, hogy az 1704. évi urbárium a telek tulajdonosaként tüntette fel, és azt jegyezte meg, miszerint a lány adómentes, mert „ez idején”, azaz nem régen épített házat.

Az önállósággal Zsuzska nehezen boldogult, de helytállt. 1707-ben – elképesztően szokatlan módon – találkozott az uradalom akkori tulajdonosával, II. Rákóczi Ferencel is, aki a szabadságharc egyik nehéz időszakában, az év őszén rövid ideig Patakon tartózkodott. Zsuzsának sok urasági emberrel kellett jó kapcsolatban lennie ahhoz, hogy ezt elérje. A legbékésebb időkben sem volt úzus jobbágyokat szolgáltatásaik ügyében a földesúr elé engedni. Asztalos Zsuzsannáról mégis az úr által aláírt levél tudatja az uradalom illetékesével azt, miszerint „nyomorult és majdnem koldushoz hasonló volta” miatt szőleje élete végéig mentes a dézsmafizetés terhe alól. A helyzet ábrázolása kissé túldramatizáltnak látszik. Zsuzska aligha volt valóban koldusszegény, ha néhány évvel korábban saját házat épített és szőlőt tudott fenntartani. Az bizonyos, hogy olyan esztendőket vészelt át önállóan, sárospataki telektulajdonosként, amelyeknek során sok férfi ment tönkre vagy menekült el erről a vidékről.

A különbözőség ismervének tűnhet aztán az is, hogy keveset vagy sokat lehet-e megtudni valakiről. Logikus lenne arra gondolni, miszerint minél többet teljesítettek emberek, annál több adat maradt fenn róluk. Ilyen összefüggés azonban valóságosan nem létezik. Főként jobbágyoknál nem lehet rá számítani. Róluk az esetek többségében a nevükön túl nem tudunk semmit, sokszor még azt sem. Általában a legmagasabb szinten teljesítő jobbágyokról is legfeljebb egy-két adat maradt fenn. Ilyen értelemben szabályos az, ami Galambos Bálintné esetében történt. A 17. század elejéről származó néhány adata szerint több telekből álló jobbágygazdaságot tartott fenn. Tárgyalt róla az urasággal is, de semmi közelebbit nem tudunk róla. Még arról sincs fogalmunk, hogyan építette fel Galambosné a bonyolult gazdaságot.⁸ Másoknál, és rendszerint, az sem derül ki, kellene-e róluk a nevükön vagy az életkorukon, esetleg más, véletlenül megismerhető jellemzőjükön kívül többet is tudnunk. Ilyen például a hatvanéves Sarka Gergely a

⁷ A szövegben említett források Asztalos Zsuzskáról: MNL OL U et C 41/22, 1693; *Uo.*, 11/13, 1704; II. Rákóczi Ferencnek a lány szőleje felszabadításáról a pataki provizorhoz írt 1707. október 8-án kelt levele: MNL OL E 197 Rákóczi-Trautson levéltár 19. cs. 2. f., számozatlan.

⁸ Galambosné levelei Batthyány Ádámhoz: MNL OL P 1322, Batthyány család levéltára, 43. Kérvények: 347, 349.

Komárom megyei Császáron.⁹ Vagy a negyvenesztendő Szalai Mátyás a Nyitra megyei Csetényben és Kasok András felesége, Katarina a Sáros megyei Kurimán.¹⁰ Ugyanígy Bencze Anna, akit harminchat évesen a „honesto virgo” meghatározással illették.¹¹ Sok lánynéven emlegetett nőről viszont kiderül, hogy nem hajadonok, hanem férjes asszonyok vagy özvegyek. Még olyan eset is előfordult, mint Bakai Katáé, akit a városi könyv Patakon így, lánynéven nevezett meg, de hozzátette: „néhai vitézlő Ferenczy Gergelynek, mostan pedig vitézlő Dékány Lőrincnek felesége.”¹²

A Bakai-jelenség

Erről a Bakai Katáról a férjek nevén kívül nem sokat tudok, mégis az ő családjának egyébként gyér adatai döbbsengettek rá arra, hogy a jobbágyok családait nem lehet a társadalom más egységeiről leválasztani, a jobbágyok családi viszonyait, mindennapjaikat nem lehet a társadalom más egységeinek viszonyaitól és mindennapjaiktól elválasztva tárgyalni. Mert Kata családjához hasonló kétségtelenül sok volt.

A kiindulás az, hogy Bakaiék jobbágyok voltak. Sárospataknak a vártól délre fekvő városrészében, az Alsóhóstáiban lévő jobbágytelken gazdálkodtak. Azonban úgy látszik, nem voltak megelégedve társadalmi státusukkal, vagy talán csak a véletlen vezette őket. Két Bakai mindenesetre, az itt emlegetett Kata és egy Péter nevű Bakai bizonyosan kikerült a jobbágyi állapotból. Nemrégén még úgy írtam volna, kitörtek a jobbágyi létből, ma már tudatosan nem használok a két Bakai társadalmi helyzetének változására drámai fordulatot jelentő szót. Az ő esetükből ugyanis ugyanazt lehet érzékelni, mint sok másból: a jobbágyi lét és a nemesi lét a 16–17. században sok ponton érintkezett.

A gyéren fennmaradt adatok szerint Kata kezdte, aki két nemesi állapotú férfival kötött házasságot. Vitézlő Ferenczy Gergely és Dékány Lőrinc ugyanis, mivel a kortársak csak nemeseket illették a vitézlő címmel, nem lehetett más, mint nemes ember. Ez azt jelenti, hogy a jobbágy lány Bakai Kata nem vált ugyan nemessé, de nemesi családok szerves tagja lett. Az ő gyermekei pedig nemesnek születtek. Werbőczy István, a jogtudós, aki az ilyen, egyenlőtlen felek között kötött házasságból származó gyerekek társadalmi státusáról is tájékoztat, így írta: „...a nemes apától és nem nemes anyától született utódokat valóságos és igaz nemeseznek tekintjük.”¹³ Ez a tényállás azért gondolkodtatott el, mert bár nem tudom, születtek-e Katának gyerekei, az a nemesekkel kötött házasságainak pusztán ténye alapján is világos, hogy jobbágy lány létére nem volt a nemesség társaságában idegen, és a nemesek vagy egyes nemesek sem tekintették őket maguktól idegennek. A jobbágy lány, valószínűleg a szülei is, nemesek környezetében forogtak, különben már Kata első házassága sem jött volna létre. A második viszont, nemes özvegye és nemes ember között, mintegy természetesen adódhatott.

A kortársak talán már Kata első házasságát is természetesnek tekintették, mert az övéhez hasonló házasságok gyakran fordulhattak elő. És itt nemcsak a jobbágy lányok és nemes férfiak házasságaira gondolok, hanem a fordított irányban egyenlőtlen kapcsolatokra, a jobbágy férfiak és nemes lányok közöttiekre is. Ott a gyerekek státusa fordítva alakult. Ahogyan Werbőczy írja: „...azokat, akiknek csak anyjuk nemes, de apjuk nem nemes, valóságos nemeseznek nem mondhatjuk, hacsak a király az asszonyt a királyi jogok valóságos örökösévé nem tette és nem fiúsította.”¹⁴ Vagyis a nem nemes apák gyerekeit végső soron éppen úgy királyi kegy tehetette nemessé, ahogyan a nemesi állapot általában királyi adományból származott.

⁹ Úriszéki tanúkihallgatás jegyzőkönyve, 1631. *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*, I, kiad. SCHRAM Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, 431.

¹⁰ Úriszéki tanúkihallgatás jegyzőkönyve, 1531. *Ua.*, Uő, III, 1982, 249.

¹¹ Úriszéki tanúkihallgatás jegyzőkönyve, 1531. SCHRAM, *i. m.*, 1983, 31.

¹² *Protocollum Iudicis Primarii et Oppidi Saros Nagy Patak*. Sárospataki Református Kollégium Levéltára SD I. 4./TJ 1-5. 1. 152.

¹³ Stephanus WERBŐCZY, *Tripartitum opus Iuris consuetudinarii incltyti regni Hungariae*, 1, 7 (sok kiadás).

¹⁴ *Uo.*

Egyébként úgy látszik, hogy a társadalmilag vegyes házasságok között ezek az utóbbiak, a nemes nők és nem nemes férfiak házasságai lehettek a másik fajtánál, a nemes férfiak és nem nemes lányokéinál gyakoriabbak. Vagy talán csak ezek kívántak több szabályozást. A magyar törvények mindenesetre többször is foglalkoztak a nemes lányok lefelé férjhez menéséből adódó problémákkal.

A lányoknak kötelezően járó örökségről, a leánynegyedről rendelkező törvények és a szokásjog következetesen, vagyis az ügy valamennyi előfordulása esetében, szól a rangjuk alatt házasságra lépő lányok helyzetéről. Részint a lány házasság utáni társadalmi státusát, részint a férj birtokjogi viszonyait tisztázzák. A megfelelő cikkelynek 1435-ben ez volt a címe: „A nemeseknek olyan leányairól, akik paraszt emberhez mennek férjhez”, és azt mondta ki, hogy – ha a házasság a család jóváhagyásával kötött, akkor – a férjnek „országunk szokása szerint az ilyen leánynegyed fejében járó birtokba örökös joggal kell belépnie és benne maradnia.”¹⁵ 1486-ban, Mátyás király egyik országgyűlésén a rangjuk alatt férjhez menő lányok státusára került a hangsúly: „az ilyen leányt apjának vagy fivérének nemes módjára kell ama leánynegyed birtokában hagyni és megtartani.”¹⁶ Majd egészen a 18. század végéig ismétlődtek a hasonló tartalmú törvények, amiből először is arra lehet következtetni, hogy a társadalmi értelemben lefelé férjhez menő lányok esetei gyakoriak voltak, különben az országgyűlések nem foglalkoztak volna velük. Ezeknek a törvényeknek az ismétlődéséből részint az világos, hogy a mindennapokban voltak viták a szóban forgó lányok, illetve a férjek birtokjogáról.

A társadalmi értelemben vegyes házasságok tehát a külvilág, a környezet szemében távolról sem lehettek problémamentesek. Érdekes volna külön is foglalkozni velük. Érdekes azonban, hogy nincsenek jelek arra, mintha a származás különbsége a házasságon belül szokatlan feszültség forrása lett volna. Mert sok házasság volt tele ellentétekkel, férjek és feleségek sokféle viszálját lehet leírni, de nincs közöttük olyan, amelynél azt éreztem volna, hogy az ok a felek társadalmi különbségéből adódott.¹⁷ Nem éreztem továbbá azt sem, mintha ennek a feszültségforrásnak a hiánya magyarázatra szorulna. Ahelyett a Bakai Kata házasságairól szólóan itt többször leírt következtetést hangsúlyoznám, miszerint a jobbágyi létet nem szabad a társadalom egészének életéről leszakítva szemlélni.

Ugyanerre a következtetésre, a jobbágyság és a társadalom más részeinek kapcsolatára utal a Kata fivérééről, Bakai Péterről összeálló kép. Ő, miután a sárospataki Alsóhóstatban lévő jobbágytelken felnőtt, a wittenbergi egyetemre ment, ahova 1590-ben két másik magyar diákkal együtt iratkozott be.¹⁸ Előzőleg minden valószínűség szerint a már akkor is magas szinten oktató pataki kollégiumba járt. Ott a kisiskolások, rendszerint helybeliek, nem bennlakók voltak, hanem naponta hazamehettek. Csak azt kötötték a lelkükre, hogy otthon is fegyelmezetten viselkedjenek.

Nem tudjuk, aztán Bakai Péter hol volt, mit csinált Wittenberg után, de az bizonyos, hogy valamikor 1631 előtt visszatért Sárospatakra. Az 1631-es urbárium szerint „skólamester” volt, aki természetesen nem tartozott földesúri szolgáltatásokkal, a kollégiumhoz közel lakott, de akkori lakásától nem messze saját háza is állt.¹⁹ Megint nem tudjuk, honnan volt pénze a jó helyen, nyilván nagy költséggel épített házra. Talán valami jövedelmező állása volt valahol az egyetem után, talán a családjától kapott anyagi segítséget. Ez a feltételezés abból a tényből adódik, hogy a Bakai család többi tagja továbbra is az alsóhóstatí telken élt. Péter oda nem költözött vissza: mielőtt saját háza felépült volna, másutt vett szállást. De nyilvánvalóan nem szakította meg kapcsolatait a családjával. Ha múltját vagy származását meg akarja tagadni, egyszerűbb lett volna nem visszatérnie Patakra. Mert azt sem tudjuk ugyan, mennyi ideig volt

¹⁵ 1435. II. XIX. tc.

¹⁶ 1486. XXVI. tc. 11. §.

¹⁷ Lásd: PÉTER Katalin, *Házasság a régi Magyarországon: 16–17. század*, Bp., L'Harmattan, 2008.

¹⁸ *Album Academiae Vitebergensis [...] ex autographo editum*, II, 375. <<https://archive.org/albumacademiae>> [2016. 03.07.]

¹⁹ Sárospatak 1631-ben felvett urbáriuma: MNL OL E 156 U et C 40/39.

távol, 1631-et megelőzően ugyanis sokáig hiányoznak az összeírások, de sok értelmiségi személy pályaképe alapján köztudott az, miszerint egyetemjárás után az emberek gyakran itthon is különböző települések között vándoroltak.

A jobbágyi származású „skólamester”, Bakai Péter hazatért, de hazament több, külföldi egyetem látogatásával értelmiséggé vált jobbágy is. Más jobbágyszármazású értelmiségiek viszont esetleg a környéken vagy másutt tevékenykedtek. Itt most csak a pataki jobbágyok közül egyetemen megfordult értelmiségieknek a 16–17. századból ismert eseteit veszem számba. Daru János egy felsőhóstáti jobbágycsalád fia volt, Wittenbergben tanult, majd – az 1568-as uradalmi összeírás szerint – prédikátorként szolgált Sárospatakon.²⁰ Két külföldi egyetem, Heidelberg és Marburg látogatása után jött vissza átmenetileg Sárospatakra az irodalomtörténetben is ismert kiválóság, Pataki Füsüs János, egy felsőhóstáti jobbágy, az 1593-ban főbíróvá tett Füsüs Miklós fia.²¹ Heidelbergből tért haza Körösi Sámuel, akinek családtagjai 1560 óta éltek jobbágyként Sárospatakon, ő pedig mint megbecsült kollégiumi professzor lakott, ahogyan egy 18. század elején felvett összeírás tanúsítja, a pataki várat körülvevő, előkelő Belsővárosban.²²

Legjobb tudomásom szerint viszont nem tért vissza Sárospatakra Monos Tamás, egy felsőhóstáti jobbágycsalád fia, aki 1568-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre.²³ Aztán csak a keresztnéve ismert annak a pataki jobbágyfiúnak, Demeternek, aki a szepességi lelkészek testületétől kapott 50 dénár segélyt 1567-ben ahhoz, hogy Wittenbergbe menjen egyetemre.²⁴ A sok Kádas nevű sárospataki jobbágy közül bizonyos Ferencről a Sárospataki Kollégium anyakönyvébe utólag tett megjegyzésből derül ki, hogy külföldi egyetemről hazatérve a szülőhelyéhez közeli Keresztúron tanított, majd ott halt meg 1702-ben.²⁵

Ezek tehát a Bakai Péterhez hasonlóan Sárospatakról a 16–17. században külföldi egyetemre kijutott jobbágyok ismert esetei. A kört az egyetemek névsorainak módszeres áttekintésével bizonyosan lehetne még tágítani. Vagy más helységek ugyanilyen természetű adatai is tanulságosak lennének. Ezt az utóbbi tényről azért említettem, mert – ha a jobbágyok egyetemre járása szempontjából nézi valaki a patakiak adatait – könnyen felmerülhet az a meggondolás, miszerint Sárospatak nem volt tipikus; az itteni magas színvonalú iskola sajátos művelődési igényeket támasztott.²⁶

Én azonban itt nem a jobbágyok egyetemre járását mint olyat kívántam bemutatni. Ahelyett a Bakai Péter külföldi tanulásával indult gondolatmenetet a Bakai Kata két házasságából következő tanulságok kiegészítésének szánom. Kata és sok más jobbágylány nemesekhez ment férjhez, általuk házassággal került más társadalmi minőség egyes jobbágycsaládokba. Péter és sok más jobbágyfiú magasan képzett értelmiséggé vált, és akár szülőhelyükre tértek vissza, akár nem, az ő tanulásukkal értelmiségi minőség került családjukba. Egyes jobbágycsaládoknak

²⁰ Daru nevű jobbágycsalád az 1554-ben felvett sárospataki urbáriumban: MNL OL E 156 U et C 13/36. Johannes Daru Wittenbergben: *Album Academiae Witebergensis*, II, 310. Daru János pataki prédikátor járandósága: MNL OL E 210 Miscellanea 114 t. nr. 2. 1568.

²¹ Füsüs János pataki főbíró: *Protocollum Saros Nagy Patak* I. 109. Pataki Füsüs János minden irodalomtörténetben és megfelelő témájú lexikonban szerepel, de nincs saját életrajza.

²² Körösivel az iskolatörténetek nem foglalkoznak. Az 1704-ben felvett urbárium szerint a Belsővárosban lakott mint professzor: MNL OL E 156 U et C 11/13.

²³ Monos tevékenységéről Patakon az egyetem előtt: SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598)*, Debrecen, Hernád, 2004, 44–45.

²⁴ A szepességi huszonnégy királyi plébános társulatának jegyzőkönyvét idézi: *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, II, szerk. BUNYITAY Vince, RAPAICS Rajmund, KARÁCSONYI János, Bp., Szent István Társulat, 1904, 427.

²⁵ HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998, 189.

²⁶ Kubinyi András az egyetemjárás alapján korábbi viszonyokról szólva állapított meg a városfejlődésben csoportokat. Sárospatakot bármilyen sajátosság jelzése nélkül az utolsóba sorolta. Gondolom, becsléssel dolgozhatott, mert Patak lakói-ról nincsenek a középkorból származó névsoraink, úgyhogy nem lehet egyetemi anyakönyvekben akkori sárospatakiakat felismerni. Kubinyi városhálózat-koncepciója az érlelés különböző fázisaiban, többször is megjelent. Utolsó verziója: KUBINYI András, *A magyarországi városhálózat XIV–XV. századi fejlődésének néhány kérdése*, Történelmi Szemle, 46(2004/1–2), 1–30.

lettek értelmiségi tagjai. És talán Sárospatakon több ilyen eset volt, mint másutt, de a lényeg nem a számokban, hanem az elvben van, abban, hogy a jobbágyok elmehettek, és el is mentek külföldre tanulni.

A jobbágyok társadalmi és művelődési kapcsolatai bonyolult összefüggésekre utalnak. Jó lenne valamilyen számokat ismerni róluk, a nemesekhez férjhez ment jobbágy lányok, illetve a nemes lánnyal házasodó jobbágy férfiak számát, vagy azokét a jobbágy fiatalokét, akik külföldi egyetemeken jártak. Jó volna, ha legalább nagyjából ismernénk a társadalmilag vegyes házasságot nem kötő és egyetemre nem járó társaikhoz viszonyított arányukat. Ezek azonban reménytelen vágyak. A korból fennmaradt források természete kizárja a teljesülésüket. Azért merem azonban bizonyosan állítani, hogy az ilyen kapcsolatok inkább mindennaposak, mint kivételesek voltak, mert egyetlen jobbágycsalád gyér adataival is meg lehetett fogni őket. Ebből a meggondolásból akasztottam azokra a bonyolult összefüggésekre, amelyek szerint a jobbágyság sok szálon kapcsolódik a társadalom más egységeihez, a Bakai-jelenség nevet.

Ez az elnevezés logikusnak látszik és helyesnek. Csupán annyi hibája van, hogy Monok István adatai szerint az a Bakai Péter, aki 1590-ben beiratkozott Wittenbergben, erősen gyöngyösi kötődésű volt. Míg egyetemre járt, többször közvetített a gyöngyösi és a wittenbergi magyar bursa között, valamint egy máig fennmaradt forrás „scholarcha Giöngyösiensis”-nek nevezi őt.²⁷ Márpedig Gyöngyös és Patak között különös kapcsolatokról nem tudok, ami Bakai sárospataki eredetét, majd később ottani tanárságát és lakását nem zárja ugyan ki, de az adatok diszharmóniája erősen elgondolkoztat. Nincs itt valami zavar az idővel? Lehetett két Bakai Péter egyszerre Wittenbergben? Működhetett két Bakai Péter tanár itthon nagyjából egyidejűleg? Vagy tévesen azonosítottam Bakai Kata fivérét mint wittenbergi diákot? A kérdéseket hosszan lehetne sorolni. Nem tudom, kísérletezem-e valaha a megválaszolással. Azt hiszem, egyszerűbb más nevet adni annak, amit itt Bakai-jelenségnek nevezek.

²⁷ MONOK István, *A gyöngyösi gyülekezet lelkészei és tanítói 1557–1710*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1986 (A Ráday Gyűjtemény Füzetek, 1), 15.

Két pálos könyvjegyzék tanulságai

Miközben a magyarországi könyvjegyzékek többsége – éppen a Monok István vezette kutatásoknak köszönhetően – kiadásra került az elmúlt évtizedekben az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozatban, a fennmaradt mintegy 20 pálos könyvjegyzék¹ együttes megjelentetésére még nem került sor. Elsőként Knapp Éva mutatta be a rend máriavölgyi kolostorának könyvtárát,² újabban Emödi András elemezte a tövisi, a lepoglavai, a máriavölgyi, a nagyváradai és a tordai rendházak abolíciós könyvjegyzékét.³

Tanulmányomban két újabb abolíciós könyvjegyzéket szeretnék bemutatni, a pápai⁴ és a sátoraljaújhelyi rendházból. A két anyag jelentőségét az adja, hogy ezekben a városokban volt a rend két legfontosabb középfokú oktatási intézménye, így a könyvjegyzékek nemcsak a kolostori könyvkultúrába adnak betekintést, hanem az iskolai könyvtárak sajátosságait is felmutatják, azzal együtt, hogy – ahogy Emödi András figyelmeztet rá⁵ – ezek a jegyzékek csak a lefoglalásra kijelölt állományrészt tartalmazzák, így a teljes könyvállományról nem kapunk hiteles képet. Ismertetésemben elsősorban azokra a könyvekre térek ki, amelyek az iskolai oktatásban játszhattak szerepet, illetve amelyek a két gimnázium iskolai színjátásához (s annak történelmi drámaihoz) kapcsolódtak. Ez a vizsgálati szempont lehetőséget teremt arra is, hogy összevessük a két könyvjegyzéket az általam korábban vizsgált jezsuita könyvjegyzékekkel is.⁶

Bár a rend tagjai több gimnáziumban is tanítottak a jezsuita rend feloszlása után (például Szatmárnémetiben, Székesfehérváron, Zágrábon, Varasdon, Körösön),⁷ saját alapítású gimnáziumuk csak Pápán (1638-tól) és Sátoraljaújhelyen (1646-tól) volt. A rend gimnáziumainak történetéről több tanulmány is megjelent, legutóbb Medgyesy-Schmikli Norbert foglalkozott a rend középfokú oktatási tevékenységével, és ismertette mindkét iskola történetét.⁸

Pápán több mint száz évig csak kisgimnáziuma volt a rendnek, de 1761-ben felépült az új iskola és a rend engedélyt kapott arra, hogy az intézményt nagygimnáziummá fejlessze, így megindulhatott a poétikai és a retorikai osztály is 1762-ben. A gimnáziumi könyvtár is jelentős gyarapodásnak indult: Bundesi (Bindési) János nemes 444 könyvet adományozott a könyvtárnak.⁹ 1777-től újra csak háromosztályos volt az iskola.

Sátoraljaújhelyen is kisgimnáziumot alapított a rend, de már 1719-től nagygimnázium működött itt öt tanárral, sőt 1742 és 1778 között itt volt a rend noviciátusa is. Az itteni gimnáziumot (szemben a pápaival), nem zárták be azonnal, hanem még három évig megtúrták a pálo-

¹ EMÖDI András, *A XVII. századi erdélyi és partiumi pálos rendi könyvtárak fennmaradt kötetei és könyvjegyzékei = Decus solitudinis: Pálos évszázadok*, szerk. ÖZE Sándor, SARBAK Gábor, Bp., 2007 (Művelődéstörténeti Műhely: Rendtörténeti konferenciák, 4/1), 338.

² KNAPP Éva, *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században*, I–II, Magyar Könyvszemle, 108(1992), 193–216; Uő, *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a XVIII. században: (Rekonstrukció kísérlet)* = Uő, *Libellus: Válogatott könyv- és könyvtártörténet tanulmányok*, Bp., Balassi, 2007, 197–246. Ugyanő kiváló kiállítást is készített a rend történetéhez kapcsolódva, amelyben a könyvjegyzéket is bemutatta: KNAPP Éva, *Et tu Hungaria cum Paulinis crescis – és te Magyarország a pálosokkal virulsz: (kiállítási kalauz) = Decus solitudinis...*, i. m., 709–720.

³ EMÖDI András, *A pálos rend tövisi kolostorának könyvtára a 18. században = Könyves műveltség Erdélyben*, Marosvásárhely, 2006, 51–73; Uő, *A XVII. századi erdélyi és partiumi...*, i. m., 335–376.

⁴ Pápán 1737-ben már készült egy jegyzék: *Liber rationum conventus Papensis O. S. Pauli primi eremitae [...] ab Anno 1722 ad A. 1737*. Lelőhelye: ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ab 189, ennek bemutatására jelen tanulmányban terjedelmi okok miatt nincs mód.

⁵ „Feltétlenül megjegyeznénk azonban, hogy könyvtártörödékeket és abolíciós jegyzékeket (tehát csak lefoglalásra kijelölt állományrészeket) ismerünk, nem teljes könyvállományokat!” EMÖDI, *A XVII. századi erdélyi és partiumi...*, i. m., 343.

⁶ PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A budapesti Egyetemi Könyvtár jezsuita könyvjegyzékeinek drámakötetei*, Magyar Könyvszemle, 106(1990), 139–147.

⁷ EMÖDI, *A XVII. századi erdélyi és partiumi...*, i. m., 335.

⁸ MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A pálosok működése a gimnáziumi oktatásban = Decus solitudinis...*, i. m., 377–387.

⁹ MEDGYESY-SCHMIKLI, i. m., 381.

sokat az iskolában, és csak 1789-ben adták át a tanítást a piaristáknak. Mindkét városban volt kétéves filozófiai stúdium is bizonyos időszakokban.

Mindkét pálos jegyzék 1786-ban készült,¹⁰ a rend feloszlatásának kihirdetése 1786. március 20-án történt. A sátoraljaújhelyi jegyzéken levő felirat szerint a könyveket 1787. március 13-án szállították fel Pestre az Egyetemi Könyvtárba, így a jegyzék a két dátum közötti időben készülhetett.¹¹ A pápai jegyzék hitelesítői Rába Baltázár veszprémi nótárius, Bittó Tádé Somlóvásárhelyről¹² és P. Kereszt Pál, a convent rektora. Az újhelyi jegyzéket Magosházy Ferenc nótárius, kelemenfalvi Hakucha János, és P. Vidi Ferenc¹³ „emeritus prior” láttamozta.

A pápai jegyzékben összesen 804 tétel szerepel. Ahogy a többi pálos abolíciós könyvjegyzéknél, úgy itt sincs tematikus beosztása a könyveknek (bár a rendházak katalógusaiban gondosan csoportosították őket),¹⁴ és nincsenek betűrendben sem. A füzött, ívrét nagyságú jegyzék egy kéz írása. A sebtében készített leírás nagyon szűkszavú, sok benne a hiba, s valószínűleg diktálás után készült (legalábbis erre utal a szerzői névalakok fonetikus írása, például Naymájer esetében). A hibák miatt nehéz az egyes kötetek azonosítása: például a 178. tételnél a „*Historia Furmanni, Romae 1542.*” leírás Mathias Fuhrmannak a (Rómában, 1742-ben(!) megjelent) *Historia sacra de baptismo Constantini* című kötetét rejti.¹⁵

A jegyzékben csak tételszám, a könyv példányszáma, címe, szerzője, kiadásának helye és éve, kötetszám, a könyv formátuma (mérete) és ára szerepel, gondos táblázatban. A jegyzék végén felsorolják azokat a tételeket, amelyek valamilyen okból kimaradtak: a 134 könyvet, ami a nyomdában, illetve a könyvkötőnél van, a 66 kéziratos kötetet és a 11 antik breviáriumot, amelyet már nem is használnak.¹⁶ Mindez jól mutatja az abolíciós jegyzékek közös vonásait, például a máriavölgyi jegyzékkel való hasonlatosságot, amelyről Knapp Éva ezt írja: „az 1786-os forrás inventárium jellegét a könyvek pénzbeli értékének megadásán kívül az is mutatja, hogy csak az éppen megtalálható, illetve fontosnak tartott könyveket tartalmazza. Az aszketika állomány feljegyzése végén az a valószínűleg utólagos megjegyzés áll, hogy még további tíz ládában vannak könyvek, amelyeket ebben a jegyzékben nem részleteznek.”¹⁷

A jegyzékben feltűnően nagy számban vannak (jezsuita) történeti munkák. A magyar történelemmel kapcsolatban Stillingius János S. J.¹⁸ Szent István királyról szóló művét (ez két példányban is megvolt), Szentiványi Márton S. J.¹⁹ *Dissertatióját* (valószínűleg a magyar történelemről szóló művét takarja ez a cím, és nem a korábbi, azonos című hitvitázó-polemikus

¹⁰ *Catalogus Librorum in Bibliotheca aboliti Die 20^a Martii 1786 P.P. Paulinorum conventus Papensis repertorium*. Lelőhelye: ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára, jelzete: J 13/6; *Catalogus Librorum in Bibliothecadie 20a Marty Anno 1786 aboliti Conventus P.Paulinorum S.A. Ujhelyiensium repertorium*, jelzete: J 13/9.

¹¹ A máriavölgyi kolostor (jóval nagyobb) könyvtárából is 1787 júliusában szállították el a könyveket. KNAPP, *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára...*, i. m., 213.

¹² A falu plébánosa ekkor (1784–1809 között) Henyei Pál volt, Thadeus Bitto nevét nem sikerült azonosítanunk. <http://www.somlovasarhelyplebania.hu/pdf/somlovasarhely_templom.pdf> [2016. március 2.]

¹³ Nyomtatásban megjelent műve *Sol obscuratus* (Lucae 23. u. 45.): *Meghomályosodott nap, az az... gróf Klobusiczki Ferencz kalocsai érsek... 1760. Pünkösöd hava 19. napján... temetésének solennitása alkalmatosságával... hirdetett*, Buda, 1760.

¹⁴ KNAPP, *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára...*, i. m., 201–202; EMÖDI, *A XVII. századi erdélyi és partiumi...*, i. m., 343.

¹⁵ 178. *Historia Furmanni*, Romae, 1542.

¹⁶ „In cruda reperiuntur plures Authores, atque integrum opus nullis, ideo aestimari non possunt. Item libri manuscripti partim ex Philosophicis, partim aliis excerpti, nulli amplius usui deservientes N 66, qui pariter affirmari non possunt. Item alii in Typo N 134 saceri, quorum jam antea, jam posterior pars vetustate defecit. Sum adhuc Breviaria antiqua N 11 Choralia sacra, dimideata, nullius proinde quemadmodum usus, ita pretii.” 32.

¹⁷ KNAPP, *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára...*, i. m., 201.

¹⁸ 16. *Vita S. Stephani regis, Stilling, Jaurinum*, 1747. Rekonstruált címe: STILTINGUS, Joannes, *Vita Sancti Stephani... ex Latinis et Graecis aliarumque gentium monumentis collecta*, Jaurini, 1747, amelyet liber graduálisként terjesztettek 1767-ben: ...commentariis et observationibus illustrata, in qua Joannis Schwartzii... calumniae refutantur a – – ...continuatore Joan[ne] Bolandi, auditoribus oblata, dum in... Societatis Jesu Collegio Jaurinensi anno... 1767. mense. Augusto assertiones ex universa philosophia publice propugnaret... Georgius Gergeli, metaphysicae auditor... praeside... Michaele Milkovics, Jaurini, 1767.

¹⁹ 276. *Dissertationes* Sz. Iványi, 1770. Tyrn. Rekonstruált címe: *Dissertatio Paralipomenica Rerum Memorabilium Hungariae: Ex Parte Prima Decadis Tertiae, Curiosorum...* Első kiadása: Tyrnaviae, 1699.

disszertációt), és Gánóczy Antal Szent Lászlóról szóló művét²⁰ említi a pápai jegyzék (név nélkül), az egyetemes történeti munkák száma több tucatnyi. Külön figyelmet érdemelnek a rend alapítójáról, Szent Pálról szóló művek.²¹ Orosz Ferenctől, a jeles pálos szerzőtől, aki 1735–1741 között a pápai rendház priorja volt,²² összesen hat könyv volt a könyvtárban: rendtörténeti munkája, a *Synopsis* (1747)²³ négy példányban (kétféle címleírással), és egy fordítása.²⁴ Az egyetemes történelemről szóló művek között ott van Prileczky (Prileszky) János S. J.²⁵ *Annales regiuma*, Kéri Ferenc S. J. *Epitome Historiae* című műve,²⁶ és jó néhány olasz és francia szerző történeti munkája, például a drámaíró Giulio Cordara 1770-ben újra kiadott *Historiája*.

Az iskolai színjátszás elméleti alapját teremtette meg Giulio Cesare Scaligero 1560-ban kiadott *Poetica libri septem* című műve,²⁷ és Jacobus Pontanus *Dialogusa*,²⁸ a nagy számban jelen lévő dramakötetek pedig a repertoár kialakításában voltak a szerző-rendező tanárok segítségére. A jegyzékben szereplő színjátékok: Seneca tragédiáinak egy 1626-os müncheni kiadása,²⁹ Carpanius S. J. tragédiái (1745, 1750),³⁰ Franz Neumayer S. J. tragédiái (1760),³¹ Jacobus Pontanusnak a kisiskolásoknak szóló dramakötete (1712),³² Gabriel Le Jay S. J. drámái (1753)³³ és négy olasz drámaantológia.³⁴ Volt a könyvtárban három vígjátékkötet is.³⁵

A sátoraljaújhelyi repertóriumban 818 tétel található, a könyvek száma körülbelül 950. Ez a jegyzék különbözik az eddigiektől: tematikus beosztása van, ebben azonban a sietség (és a diktálás miatt) több hiba is van. A legfeltűnőbb, hogy a jegyzék Illei János 1767-ben megjelent

²⁰ 217. *Dissertatio de S. Ladislao* (szerző nélkül), Viennae 1775. Rekonstruált címe: *Dissertatio historico-critica de S. Ladislao Hungariae rege fundatore Episcopatus Varadiensis*, Viennae, 1775.

²¹ 349. *S. Paul primum erem.* Boslij, Viennae, 1746(!)

²² Életről és műveiről lásd Knapp Éva új adatokkal szolgáló tanulmányát: KNAPP Éva, *Historia-oratio-exegesis: a XVIII. századi Bonfini- és Istvánffy-recepció történetéhez*, ItK, 112(2008), 3–36, és annak kibővített változatát: *Historia-oratio-exegesis: a XVIII. századi Bonfini- és Istvánffy-recepció történetéhez* = KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Sedes Musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 344–394.

²³ 386. *Synopsis Eremi*, Orosz, Sopronii 1747, *Synopsis Annalium*, Sopronii 1747. Rekonstruált címe: *Synopsis annalium eremi-coenobiticorum ff. eremitarum ordinis S. Pauli primi eremitae primum anachoretarum authoris et magistri vitam, translationes et miracula complectens; dein sacri, et candidi ejusdem ordinis originem, progressum et in complura regna cum foundationibus monasteriorum propagationem, vitasque fratrum suorum sanctimonia illustrium, pietate item et doctrina clarorum, nec non quaedam alia scitu digna referens; ex primo et secundo volumine concinnata*, Sopronii, 1747.

²⁴ *Spiritual. Hung.* Tyrnaviae 1743. Ezt a címet nem tudtam azonosítani. Két olyan fordítása is van, amelyben a lelki kifejezés előfordul, de a korábbinak (*Első Remete szent Pál lelki elmélkedésekre gerjedezettő barlangja*, Nagy-Szombat, 1755) sem tudni 1743. évi kiadásáról. A másik mű: *Lelki kincsekkel rakott tárház az az ó, és új törvénybéli sz. írásnak sok részre terjedett titkos rejtek-helyeiből szorgalmasan össze-szedezett jeles példákkal telyes könyv, melyet a magyar nemzetnek lelki javára Hanapi Miklós után deákiból magyarra fordított*, Kassa, 1769.

²⁵ *Annales compendiarum regum et rerum Syriae, numis veteribus illustrati, deducti ab obitu Alexandri Magni, ad. Cn. Pompeji in Syriam adventum cum amplis prolegomenis. Inscripti honoribus... Mariae Theresiae... dum sub ejusdem auspiciis in... universitate Tyrnaviensi, ex praelectionibus R. P.... universam philosophiam publice propugnaret, et munificentia regia cruce gemmata donaretur... comes Carolus Eszterházy de Galantha*, Viennae, 1744.

²⁶ 544. *Epitome Historiae*, Turóczy, Tyrnaviae, 1760. A teljes cím: *Epitome historiae Byzantinae, e compluribus Graecis praesertim scriptoribus concinnata, ab Heraclio ad Theophilum imperatorem: honoribus... Michaelis Eszterházy dum... promotore Josephus Turoczy... philosophiae laurea ornaretur... dicata*, Tyrnaviae, 1760.

²⁷ 466. *Commentarius Julii Caesaris*, Basilea, 1560.

²⁸ 338. *Dialogi Pontanus*, Ingolstadt, 1600. A teljes cím: *Poeticae insitutiones*, ebben: *Immolatio Isaac*, *Dialogus* (két felvonásban), Ingolstadt, 1600.

²⁹ 720. *Tragoediae Seneca*, Monachij, 1626.

³⁰ 12. *Tragoedia Carpanii*, Roma, 1745, ibid. 1750. A teljes cím: *Josephi CARPANI e Soc. Jesu, Tragoediae Sex, Lusitaniae, Et Algarbiorum Regi Joanni V. Dicatae*, Romae, Palladis, 1745.

³¹ 238. *Tragoedia Naymájer*, Aug. Vind. 1760: Franz NEUMAYER, *Tragoediae* [első kiadása: 1748].

³² 336. *Progymnasmata Pontanus*, Dilingae, 1712. Pontanusról újabban lásd: TÓTH Sándor Attila, *Jacobus Pontanus poétikája*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2009.

³³ 551. *Dramaticus Lejay*, Aug. Vind., 1753. Teljes cím: *Gabriel LE JAY, Bibliothecae Rhetorum, Liber Dramaticus*, Aug. Vind., 1753.

³⁴ 566. *Tragoedia Italica*, Julii Colonna, Romae 1763; 568. *Tragoedia Italica*, Reffeij, Roma, 1764; 570. *Tragoedia Italica*, Dentii, Dresdae, 171; 580. *Tragoedia Italica*, Gilly, Venetiis, 1704.

³⁵ 571. *Comediae Italicae*, Cryptonidis, Venetius 3 tom. 1758; 574. *Comoediae Italica*, Braesepii, Florentiae, 1728; 575. *Comedia Sranchii*, Romae, 1668.

tragédiakötetét (név nélkül!) a történelmi könyvek közé sorolja be.³⁶ A 818. tétel 38 darab számadáskönyv (*libri mercantiles*). A sátoraljaújhelyi jegyzék, bár eredetileg ezt tervezték, nem közli a könyvek árát. A táblázat adatai: tétel, példányszám, cím, szerző, a kiadás helye, éve, kötet-szám, formátum, de az utolsó oszlop, amely a könyvek árát tartalmazná, végig üresen maradt. A jegyzék valóban csak egy válogatott anyagot tartalmaz, erre utal, hogy például a drámakötetek és az antik irodalmi művek jóval kisebb számban vannak jelen, mint ahogyan az természetes volna, gyakorlatilag csak két mű sorolható ide: a *Humanistae*³⁷ címszó alatt leírt Terentius kötet,³⁸ és az utolsó részben, a *Miscellanei* címszó³⁹ alatt felsorolt drámakötet *Comoedia Italica* címmel, 1626-ból.⁴⁰ Erre valószínűleg az a magyarázat, hogy a gimnáziumi oktatáshoz szükséges könyveket nem vették be a jegyzékbe, mivel azokat még az oktatáshoz használták.

A *Historici sacri et profani* címszó⁴¹ alatt nagyon gazdag magyar történelmi anyagot találunk: Anonymus *Gesta Hungarorum*-át,⁴² Thuróczy János krónikáját, Pethő Gáspár magyar krónikáját,⁴³ Bél Mátyás,⁴⁴ Katona István,⁴⁵ Palma Károly,⁴⁶ Turóczy László⁴⁷ műveit. Illyés Andrásnak a magyar szentekről szóló műve is itt van.⁴⁸ Az iskolai oktatásban használták Franz Wagner *Rudimenta historica, sive brevis, facilisque methodus juventutem orthodoxam notitia historica imbuendi, pro gymnasiis Societatis Jesu* című, 1731–1735 között Nagyszombatban megjelent, hat kis kötetből álló értekezését, amelynek négy kötetét jelzi a könyvjegyzék. A pálos rendtörténetet itt is Orosz Ferenc *Synopsisa* képviseli,⁴⁹ a nevével a *Miscellanae* részben is találkozunk, a 809. tételnél: „Orosz Ferenc: Thesaurus animae diversa exempla etc.” A rövid latin cím a *Lelki kincsekkel rakott tárház*at rejti, amelyből több példánya is volt a rendháznak. Külön figyelmet érdemel a 475. tétel: Szabó István jezsuita szerzetes *Cassovia Vetus et Nova* (Kassa, 1732) című könyve, amelyet név nélkül tüntettek fel a jegyzékben.

Az 1992-ben megjelent adattár szerint a rend mindkét középiskolájában, Pápán⁵⁰ és Sátoraljaújhelyen is rendszeresen tartottak iskolai előadásokat: összesen 17 előadásról tudunk az 1761–1792 közötti időszakból (még a rend feloszlata után is rendeztek előadásokat, például Pápán, 1792-ben).⁵¹ Összesen három magyar nyelvű drámaszöveg, négy magyar nyelvű drámaprogram és egy magyar nyelvű közjátéksorozat maradt ránk.⁵² Bár ezek a számok nem vethetők össze a kb. 6–7000 jezsuita előadási adattal és a piaristák több mint 1200 előadási adatával, de a

³⁶ 439. *Tragoediarum Salamonis Ptolemaei*, Cassoviae, 1767.

³⁷ A 64–69. oldalon a 636–682. tétel, összesen 47 könyvcím.

³⁸ 661. *Novus Commentarius in comoedias Terrentii* (sic!), Tomus secundus, Stefani Ricci, Ingolstadt, 1582.

³⁹ 75–76. oldal.

⁴⁰ 777. *Comoedia Italica*, Michaelis Brugneris, Bononiae, 1626.

⁴¹ A 41–49. oldalon 396–484. tétel, tehát összesen 89 könyvcím tartozik ide.

⁴² 458. *Historia de septem primis Ducibus Hungariae*, Anonymus, Cassovia, 1747.

⁴³ 437. *Chronica Ung.* Gregorii Pethő, Viennai 1660.

⁴⁴ 406. *Apparatus ad Historiam Hungariae*, Mathiae Béll (sic!), Posonii, 1735: Matthias BELIUS, *Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium*, I–II, Posonii, Royer, 1735.

⁴⁵ 431. *Historia critica rerum. Hung.*, Katona 1779.

⁴⁶ 429. *Notitia rerum Ung.* Franc. Carl. Palma, Tyrn. 1770.

⁴⁷ 412. *Hungaria suis cum Regibus*, Kassa, 1745. P. Ladislai Turóczy.

⁴⁸ 434. *Historia de vita Sanctorum Ung.* Andrea Illyés, Francofort. 1568.

⁴⁹ 408. *Annalium Ordinis S. Pauli Primi Eremitae*, Pozsony, 1743.

⁵⁰ Vö. PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Színjátékok a pápai pálos gimnáziumban a 18. században = Szerzetesrendek a veszprémi egyházmegyében*, szerk. KARLINSZKY Balázs, Veszprém, 2015 (A veszprémi egyházmegye múltjából, 26), 271–290.

⁵¹ A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma: *Fontes ludorum scenicorum in scholis institutisque catholicis Hungariae*, szerk. VARGA Imre, kiad. KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre, Bp., 1992, 151–164.

⁵² *Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai*, kiad., szerk. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1990. A szövegek: Péntek István: *Pál*, 15–64, Tancz Menyhért: *József*, 79–102, Borss Dániel: *Bacchus*, 103–140. A közjátéksorozat: *Kocsanya Mihály házassága*, 164–170, 183–189, 197–200. A színlapok, vagy más néven drámaprogramok: *Nova et vetus Hungaria – Új és Régi Magyarország*, 65–70, *Pápa városának vittatása*, 71–78, *Harmadik István*, 213–220. *Maga magán győzedelmeskedő Tamerlán*; KNAPP Éva, *Tamerlán: Egy pápai pálos magyar nyelvű iskoladráma programja 1761-ből* = Uő, „Judít képit én viseltem”: *Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok*, Bp., 2007, 166–170.

magyar nyelvű drámák számát tekintve kivételesnek tűnik a pálos iskolai hagyomány. A jezsuita színjátszásból körülbelül 35, a piaristából pedig körülbelül 50 magyar színjáték szövege maradt fenn, tehát ez a négy dráma arányait (és a pálos színjátszás időbeli és földrajzi kereteinek szűkösségét tekintve is) figyelemre méltó. Úgy tűnik, hogy nagyon erős kölcsönhatás volt a pápai és a sátoraljaújhelyi színházi gyakorlat között: a (filozófiai tanfolyamot elvégzett) fiatal tanárjelölteknek kötelező volt négy évet tanítaniuk a két iskolában, s mivel általában az ő feladatuk volt (a sok fáradsággal járó) drámaírás-adaptálás és a bemutatók megszervezése, továbbá rendezése is, darabjaikat magukkal vitték Pápáról Sátoraljaújhelyre, illetve átvették a másik iskolában már bevált, sikert aratott szövegeket. Táncz Menyhért, akinek a fennmaradt négy drámaszöveg lejegyzését köszönhetjük,⁵³ több mint húsz hasonló dramakéziratról tud, ezeket minden bizonnyal mindkét iskolában bemutatták. Valószínűleg ez a szoros kapcsolat kihatott a két rendház könyvtára is.

Pápán az új épületben már volt egy színházi előadásokra is alkalmas nagyterem, így a nagygymnázium megnyitásának évében megkezdődött a rendszeres színjátszás, de a következő évekből nincsenek adatok. Csak Táncz Menyhért ír 1767–1768-ban összemásolt gyűjteményének bevezetőjében arról, hogy több mint 20 pápai színjátékról van tudomása ebből az időszakból,⁵⁴ tehát a rend betartotta azokat az előírásokat, amelyek szerint az iskolaév során minden osztálynak kötelessége volt egy színielőadást tartani. Az iskolai törvények szerint az I. és a II. osztálynak magyarul kellett színjátékot bemutatnia, a III. osztálynak pedig két deklamációt latinul. Ezenkívül akár a prefektus, akár a retorikai osztály tanárának engedélyével további egy-két vígjátékra is sor kerülhetett farsang idején.⁵⁵ Erre vonatkozóan Sátoraljaújhelyről több adatunk is van: 1763-ban 10 forintot fizettek egy farsangi darabért, 1765-ben pedig egy magyar és egy latin nyelvű darabot is eljátszottak farsang idején (*Omnia vincit amor, Bacchus*). Pápán a felsőbb osztályosok is anyanyelven játszottak, amit a város magyar nyelvű lakossága indokolt, ugyanakkor a három latin nyelvű deklamációról szóló adat⁵⁶ azt jelzi, hogy a latin nyelv oktatására is igyekeztek hangsúlyt fektetni.

Ha közelebbről megnézzük az előadások témáit és címeit, azt látjuk, hogy a könyvtárban meglévő kötetek közvetlen forrást jelentettek a színdarabokat író tanároknak. Ezt mutatja a történelmi témájú darabok nagy száma is: Pápán az első, ünnepi előadás Péntek Istvánnak a rend alapítójáról szóló ünnepi darabja volt (az előadást Sátoraljaújhelyen is előadták néhány évvel később), *Pál* címmel. A darab három forrásra vezethető vissza, kettőre hivatkozik maga a szöveg is: az egyik Szent Jeromos,⁵⁷ a másik pedig Mathias Fuhrmann (Fuhrmann Mátyás) Szent Pál életrajza.⁵⁸ A *Játéknak Allapottyá* című bevezető (argumentum) végén ennyi olvasható: S[anctus] Hier[onymus]. Fuhrmannra a dráma 961. sorában, egy szerzői utasításban van fontos utalás: „Centauri et alia monstra in posteriori Theatri parte appareunt, ut in P. Furman sunt expressa”.⁵⁹ Mivel a könyvtárban megvolt Orosz Ferenc *Első Remete szent Pál lelki elmélkedésekre gerjedeztető barlangja* (Nagyszombat, 1721), a darab írója valószínűleg ebből is dolgozott. 1772. június 8-án *Nova et vetus Hungaria azaz Új és Régi Magyar-ország, melyet Comediai Játékképpen Le-ábrázolt az Ötödik és Hatodik Iskolabéli Iffiuság*⁶⁰ címmel játszottak egy darabot Pápán. A koncepció vagy a már említett Fuhrmanntól való, aki 1734 és 1737 között Bécsben megjelentetett egy Régi és új Ausztria („Alt- und Neu-Oesterreich oder compendiöse

⁵³ *Actiones Scholasticae*, MTA Könyvtár Kézirattára, jelzete: Rui 4° 56. *Pálos iskoladrámák...*, i. m., 12.

⁵⁴ KILIÁN, PINTÉR, VARGA, i. m., 156–157.

⁵⁵ *Uo.*, 160–161; *Pálos iskoladrámák...*, i. m., 12–13.

⁵⁶ NÁDASDY Lajos, *A pálosok iskoladrámái és iskolai színjátszásuk Pápán*, Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 17(1985), 437.

⁵⁷ HIERONYMUS Sanctus, *Decus solitudinis, sive vita et obitus gloriosissimi patriarchae divi Pauli Thebaei eremitarum principis et magistri*, Viennae, 1732.

⁵⁸ Mathias FUHRMANN, *Acta sincera Sancti Pauli Thebaei cognomento primi Eremitae graeco-latina cum variantibus lectionibus et notis variorum*, Neostadii, 1760.

⁵⁹ *Pálos iskoladrámák...*, i. m., 53.

⁶⁰ A színlap lelőhelye: OSZK Színháztörténeti Tár, jelzete: Pro. 112.

Universal-Historien) című négykötetes művet,⁶¹ vagy Szabó István jezsuita szerzetes *Cassovia Vetus et Nova* című – korábban már idézett – könyve ihlette a színdarab íróját. A darab témája szerint Attila és az általa legyőzött rómaiak visszatérnek az alvilágból, hogy megszemléljék a mai Pannoniát, és ámulva látják a hadtudomány és a kultúra fejlődését. Attila alakja már Thuróczy krónikájában átértékelődött (ez a krónika is megvolt Pápán),⁶² de Orosz Ferenc egyik műve is ott lehet a dráma háttérében: az *Orationes Regum et Principium magni Regni Hungariae Ab Atilae primi Hunnorum Regis temporibus usque Annum Christi 1598 inclusive* (Ginsburgi, 1754, 1756) című fiktív történelmi beszédgyűjtemény 84 beszéde közül 10 Attiláról szól. Attila alakjának „humanista” vonásokkal való felruházása Otrokócsi Fóris Ferenc és Bél Mátyás műveiben jelenik meg először, de Orosz Ferenc Attila-képe is hangsúlyozza a pozitív elemeket: a hun–magyarok harci erényeit és dicsőségét.⁶³

1772. szeptember 8-án, a tanévzárón a *Pápa városának vittatása*⁶⁴ című történelmi drámát adták elő. A háromfelvonásos darab a vallon zsoldosok 1600. évi lázadásáról szól, a hivatkozott forrás Istvánffy Miklós krónikájának⁶⁵ 32. könyve.

A következő magyar történelmi tárgyú darab a *Harmadik Istvánnak vissza nyert királyi birodalma*. Sátoraljaújhelyen mutatták be 1775 augusztusában. *A' játék állapotja* című bevezetőben, a dráma pretextusában a forrásról ezt írja az ismeretlen szerző: „Igy irnak ezen történet felül a' többiek közöt Bonfinius és Palma hiteles írók.” Bonfininél nincs meg a cselekmény forrása, Palma Ferenc Károly (akinek a történeti művét felsorolja a jegyzék) azonban tényleg ír III. és IV. István trónviszályáról. A szerző szabadon kezeli ezt a forrást is: IV. Istvánt „a' neveknek különböztetésére és a' játéknak könyebb értelmére” Gejzának nevezi, valóban megkönnyítve ezzel a nézők dolgát. A könyvtárakban meglevő 16–18. századi drámapoétikák (és a kötetekben megjelenő) drámaírói gyakorlat egyaránt igazolta a szerzőnek azt a vélekedését: „Mellyek ha mind úgy nem vóltanak is, 'a' Játéknak rendesbb ki menetére álléttatnak.”⁶⁶

1765-ben Pápán Timur Lenkről (Tamerlán szkíta (hun) uralkodóról) volt előadás. A magyar nyelvű színlapon⁶⁷ az ismeretlen drámaszerző Láonicus könyvének 46. levelére hivatkozik forrásként. A 15. századi bizánci történetíró, Laonicus Chalcocondylas *Historiarum libri decem* című műve több kiadásban is megjelent, népszerű munka volt, innen való a történet és a szereplők neve is. A könyvjegyzék azonban azt mutatja, lehetett közvetlen forrása is a darabnak, egy (valószínűleg itáliai) Tamerlán-dráma.⁶⁸ Ennek nem mond ellent a szöveg pretextusa: a fordítás tényét általában nem közlik a színlapon. A szerző neve is hiányzik, így a cím alapján a *Tragoediae de Tamerlanus* című színjátékot ez idáig nem sikerült azonosítanunk.

Összehasonlítva a két jegyzéket a nagyváradi és a tordai pálos abolíciós jegyzékkel, azt látjuk, hogy Pápán a (dráma)poétikai, Sátoraljaújhelyen pedig a történeti művek jóval nagyobb számban voltak meg, mint az iskolai oktatásban részt nem vevő kolostorok jegyzékében,⁶⁹ tehát a könyveknek volt egy olyan szegmense, amelyet speciálisan a tanításhoz használtak. A pápai könyvjegyzék viszont nagyon hasonló a jezsuita gimnáziumok abolíciós könyvjegyzékeihez. A jezsuita adatokból azt láttuk, hogy a három tanárral működő kisgimnáziumokban átlagban 3–7 elméleti mű és 12–24 drámakötet volt a könyvtárban.⁷⁰ Pápán két drámaelméleti kézikönyv és 13 drámakötet volt polcokon. Ugyanazoknak a szerzőknek a műveit őrizte ez a pálos könyvtár is, mint a jezsuita könyvtárak: Seneca, Neumayr, Pontanus, Le Jay, Carpanus drámaköteteit, bizonyítva ezzel is a jezsuita tanterv és a jezsuita iskolai színjátszás mintaadó szerepét.

⁶¹ Mathias FUHRMANN, *Alt- und Neu-Oesterreich oder compendiöse Universal-Historien*, I–IV, Wien, 1734–1737.

⁶² 414. *Historia Hungariae defectus*, Brunae 1488.

⁶³ KNAPP, *Historia-oratio-exegesis...*, 2009, i. m., 373.

⁶⁴ *Pálos iskoladrámák...*, i. m., 70–78.

⁶⁵ Nicolaus ISTHVANFI, *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*, Coloniae Agrippa, 1622.

⁶⁶ *Pálos iskoladrámák...*, i. m., 219.

⁶⁷ Lelőhelye: ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára, MIN A. 71, A szöveg kiadása: KNAPP, *Tamerlán...*, 52. jegyzetben i. m., 165–171.

⁶⁸ 305. *Tragoediae de Tamerlanus*, Roma, 1717.

⁶⁹ EMÖDI, *A XVII. századi erdélyi és partiumi...*, i. m., 351–363.

⁷⁰ PINTÉR, *A budapesti Egyetemi Könyvtár...*, i. m., 142.

Warum Johannes Gele Debreceni bei Nacht und Nebel aus Franeker verschwunden ist
Die Franeker Inventarliste seiner dort hinterlassenen Bücher und Güter (1661)

Über die Zeit, welche Johannes Gele Debreceni [Debreceni Gele János] als ungarischer Student der Theologie damals in Franeker verbracht hat,¹ beschaffen die Archivalien der damaligen friesischen Universität uns recht wichtige und wertvolle Informationen. Was uns dabei aber fast dauernd ins Auge fällt, ist sein ständiger Mangel an Geld, wodurch er all seine Schulden nicht, jedenfalls nicht rechtzeitig, bezahlen konnte. Dies sollte sogar der Grund dafür sein, dass er letztendlich – Ende April 1661 – die friesische Kleinstadt bei Nacht und Nebel verließ – und zwar ohne die Zahlung seiner langfristigen, immer noch rückständigen Zimmermiete, und ohne die Restitution der insgesamt 81 „Floreni“, welche er noch kurz zuvor von Johannes Valckenier,² seinem immer hilfsbereiten Theologieprofessor, geliehen hatte.

Selbstverständlich blieb das alles nicht ohne Folgen. Der Zimmervermieter, oder besser sein Hospes, meldete das heimliche Verschwinden seines Studenten sofort bei dem Rektor der Universität, und so wurde in dessen Beisein eine vollständige Inventarliste aller in seinem Zimmer hinterlassenen Sachen verfasst von Jacobus Kroll, dem derzeitigen Sekretär der Universität.³ Dabei handelte es sich nicht allein um die Wollen- und Leinengüter (Anzüge, Mützen, Beffchen, Manschetten, Hemden usw.), sondern vor allem um die kostbaren Bücher, welche seitdem sorgfältig, gar versiegelt in seinem eigenen ungarischen Reisekoffer, bei dem Hospes zu Hause aufbewahrt blieben – als Pfand, oder besser als eine finanzielle Garantie, für den Fall, dass sein Student aus Ungarn nie wieder zurückkommen würde.

Zugleich schrieb der Rektor, zugunsten seines Kollegen Johannes Valckenier, einen offiziellen Brief an den Senat der Universität Utrecht,⁴ mit der dringenden Bitte, Johannes Gele Debreceni dort an Ort und Stelle festzuhalten, bis er die ganze geliehene Summe zurückbezahlt hätte.⁵ Letzteres aber blieb ohne Erfolg, wie uns die verspätete Antwort des dann amtierenden Utrechter Rektors, Prof. Johannes Leusden,⁶ Ende Juli 1661 informiert: Noch bevor der Brief in Utrecht angekommen war, hatte er bereits die Stadt verlassen, ja war er weggegangen nach Amsterdam, und von dort her schon unterwegs nach Ungarn („hinc Amsterodamum discesserat, et Amsterodamo in Ungariam“). Und auch dessen Bürge („fidejussor“), Valentinus Keresztúri [Keresztúri G. Bálint], der gerade aus England wieder in Utrecht zurückgekehrt war,⁷ konnte sich – wegen eigenen Geldmangels – nicht für die Restitution der geliehenen „Floreni“ verbürgen, versprach aber, dass er höchstpersönlich dafür sorgen würde, dass der Professor

¹ Wie bei ZOVÁNYI, LADÁNYI 1977 (s.v.) setzen wir das Datum seiner Einschreibung hier endgültig fest auf den 7. Juni 1658. Siehe dazu: *ASTF*, Nr. 5873: Joannes de Breceñij, Hungarus. – N.B.: Andere Meinungen gibt es u.a. bei SZABÓ, TONK 1992 (Nr. 1320) und bei BOZZAY, LADÁNYI 2007 (s.v.). Vgl. dazu: *RMSz*, Band I (s.v.).

² Johannes Valckenier war 1654–1668 Professor der Theologie in Franeker. Bei ihm studierten viele Studenten aus Ungarn/Siebenbürgen, siehe dazu: *Auditorium*, 191–194.

³ Siehe dazu: Appendix I. – Der derzeitige Rektor war der Prof. Ulricus Huber (1636–1694). Jacobus Kroll war seit dem 16. November 1660 als Sekretär der Universität tätig. Siehe dazu: Van NIENES 1985, 310, bzw. 331.

⁴ Der Rektor schrieb den Brief als Vorsitzender des sog. *Senatus Judicialis*. Siehe über dieses *Forum academicum* und namentlich über seine Befugnisse: POSTMA 2014, 83–89.

⁵ Siehe dazu: Appendix II. – Man könnte also vermuten, dass Johannes Gele Debreceni zuvor auch Student in Utrecht gewesen ist und zwar zusammen mit Ladislaus Gyöngyösi [Gyöngyösi László]. Die in Csurgó aufbewahrten Exemplare seiner beiden Franeker Übungsdisputationen sind ja ihm – persönlich, handschriftlich – gewidmet (Titelblatt). – Gerne danken wir an dieser Stelle Frau Ibolya Violáné Bakonyi für ihre großzügige Hilfe bei unserem Besuch an der Bibliothek des Reformierten Gymnasiums „Csokonai Vitéz Mihály“ in Csurgó, den 28. August 2014.

⁶ Johannes Leusden (1624–1699) war seit 1653 *Professor ordinarius* für Hebräisch an der Universität Utrecht.

⁷ Siehe über Keresztúri: *RMSz*, Band I (s.v.). Er war Ende Februar 1660 *Theologiae Doctor* geworden in Groningen, siehe dazu: *RMK* III. 2109, bzw. MIKLÓS 1917. – N.B.: György Gömöri meint, dass auch unser Johannes Gele Debreceni England damals besucht hat, siehe dazu: GÖMÖRI 2005 (Nr. 120). Letzteres aber halten wir im Licht des Utrechter Antwortbriefes für völlig ausgeschlossen.

Valckenier diesen gesamten Betrag hinterher „ex patria” – also von seinem Heimatland Ungarn aus – wieder zurückbekomme.

Damit endete seine Franeker Studienzeit, sozusagen, in einer Finanzkrise – eine Krise aber, welche nicht nur ihn traf bzw. betraf, sondern auch all seine damaligen ungarischen Kommilitonen in den Niederlanden. Politische Unruhen und feindliche Einfälle von Tataren derzeit in Ungarn verzögerten, verhinderten sogar den regulären Geldverkehr, was ihre finanzielle Situation hierzulande kompliziert und ganz schwierig machte. So berichtet der Utrechter Rektor uns am Ende seines Antwortbriefes konkret über den Umfang der Geldhilfe, welche ihnen dort bereits in den letzten zwei Jahren geleistet worden war, nicht allein von ihm persönlich, sondern auch von allen anderen Professoren und Utrechter Pfarrern. Es erklärt zugleich, warum unser Johannes Gele Debreceni in Franeker fast von Anfang an auf finanzielle Unterstützung angewiesen war. Das Kassenbuch der Universität meldet, dass er schon am 24. November 1658, und zwar mit Gutbefinden des akademischen Senats, leihweise Geld aus der Universitätskasse („aerarium”) bekommen hat⁸ – eine Summe, welche er erst den 5. Juni 1660 wieder zurückzahlen konnte.⁹ Dabei soll noch bemerkt werden, dass es dann gerade der Professor Johannes Valckenier gewesen war, der sich für diese ganze geliehene Geldsumme verbürgt hatte. Dass sein Student jetzt, nachdem er ihm diesmal noch vor kurzem ganz privat Geld geliehen hatte, so plötzlich, gar heimlich aus der Stadt war weggegangen, hat den hilfsbereiten Professor ohne Zweifel recht peinlich getroffen.

Trotz allem hat Johannes Gele Debreceni in Franeker allerdings eifrig und mit gutem Erfolg studiert. Soviel wir wissen, verteidigte er dort – „publice” – mindestens zwei Übungsdisputationen: Die erste 1658 unter der Anleitung von Prof. Christianus Schotanus (*De decreto, consilio & creatione Dei*),¹⁰ und die zweite 1659 unter dem Prof. Nicolaus Arnoldus (*De cognitione Dei naturali*).¹¹ Es macht klar, dass er auch die Vorlesungen von beiden Professoren mit großer Regelmäßigkeit besucht hatte. Wie mit dem Professor Valckenier, unterhielt er gleichfalls mit diesen beiden recht gute Beziehungen. Der Professor Schotanus hatte ihm sogar einen Folioband aus seiner eigenen Bücherei ausgeliehen,¹² wie uns die Inventarliste zeigt. Daneben hat zweifellos auch der unmittelbare Umgang dort mit seinen talentierten, ungarischen Kommilitonen – z.B. mit Georgius Martonfalvi [Martonfalvi T. György],¹³ Caspar Enyedi [Enyedi R. Gáspár],¹⁴ Johannes P. Debreceni [Debreceni Pellionis

⁸ „Tresoar”, Leeuwarden: *Archief Universiteit Franeker*, Inventar Nr. 83, Fol. 95 [24.11.1658]: „Jussu R. Magn. et decreto Senatus Academici solvi Johanni Gele Debrecenij intercedente fidejussore Rev. Dn. Valckenier ::: 62–10–0.”

⁹ „Tresoar”, Leeuwarden: *Archief Universiteit Franeker*, Inventar Nr. 84, Fol. 7 [05.06.1660]. Hier wird gemeldet, dass der Professor Valckenier diese ganze Geldsumme [62–10–0] – „ex sponsione” – wieder ins „Aerarium” der Universität retourniert.

¹⁰ Siehe dazu: *RMK* III. 2013, bzw. *Auditorium*, 131: 52/1658.2. – Es handelt sich hier um seine erste akademische Übungsdisputation („Has exercitii sui Academici primitias”, Titelblatt verso). – N.B.: Diese *Disputatio* wurde später Teil (S. 355–370) einer Gesamtausgabe von Schotanus: *Scholarum theologicarum, in librum primum „Medullae theologiae” Gulielmi Amesii, tomus et annus primus, qui est de prolegomenis et sufficientia Dei, complectiturque primi libri capita quinque prima. Quae disputatae sunt a studiosis juvenibus, quorum nomina indicantur post dedicationem*. Amsterdam, Johannes Janssonius, 1659. 4to; [10], 3–266, 267–704 S. Ein vollständiges Exemplar befindet sich in der Stadtbibliothek, Soest (D). Vgl. dazu auch: *Auditorium*, 131: 52/1659.1.

¹¹ Siehe dazu: *RMK* III. 2054, bzw. *Auditorium*, 184: 64/1659.1. – Johannes Gele Debreceni ist hier der „Author & Respondens” dieser Übungsdisputation (Titelblatt verso). – Wie es der Fall war bei Johannes Valckenier, hatte auch der Prof. Nicolaus Arnoldus (1618–1680) einen engen Kontakt zu seinen ungarischen Studenten, siehe dazu: *POSTMA* 2015, 51 (Note 12), 63–66.

¹² Wie uns das Kassenbuch der Universität meldet, hatte der Prof. Christianus Schotanus (1603–1671) sich am 16. April 1656 verbürgt für den Debrecziner Studenten Andreas Egres Patacky [Egrespataki András: *AStF*, Nr. 5499], siehe dazu: „Tresoar”, Leeuwarden, *Archief Universiteit Franeker*, Inventar Nr. 83, a.l.

¹³ Siehe über Martonfalvi: *RMSz*, Band I (s.v.). – *AStF*, Nr. 5619. – Er wurde – als erster ungarischer Doktorand – am 23. Juni 1659 *Theologiae Doctor* in Franeker, siehe dazu: *RMK* III. 2056, bzw. *Auditorium*, 438: G/1659.5. Der Prof. Nicolaus Arnoldus war dabei sein Doktorvater (*Promotor*).

¹⁴ Siehe über Enyedi: *RMSz*, Band I (s.v.). – *AStF*, Nr. 5854. – Als Freund von Johannes Gele Debreceni schrieb er ein Lobgedicht (in lateinischer Sprache) in dessen erster Franeker Übungsdisputation (1658).

János]¹⁵ und Nicolaus J. Tétsi [Técsi J. Miklós]¹⁶ – wesentlich zu seiner theologischen Ausbildung beigetragen. Dabei war ihm vor allem die Freundschaft mit Georgius Martonfalvi besonders wichtig, für wen er am 11. August 1659 – gerade noch vor dessen Rückkehr nach Ungarn – eine persönliche Eintragung schrieb in dessen *Album Amicorum*, „amico suo nunc & in sempiternum amando, nunc in Patriam iturienti“.¹⁷

Offensichtlich ist er selber kurz darauf noch nach Groningen verreist, wo er sich an der Universität am 2. September 1659 – „gratis“ – immatrikulieren ließ.¹⁸ Weitere Spuren seiner Anwesenheit dort haben wir dagegen nicht auffinden können. Es wäre aber durchaus möglich, dass er, als „Alumnus“ der königlichen Freistadt Nagybánya,¹⁹ erst in dieser Zeit die finanzielle Unterstützung empfangen hat, warum er die Stadtverwaltung vorher so dringend gebeten hatte.²⁰ Das würde zugleich erklären, warum er – wieder zurück in Franeker – imstande war, dort am 5. Juni 1660 die ganze, aus der Universitätskasse geliehene Geldsumme wieder zurückzuzahlen. Trotzdem blieb er in Franeker, wie wir gesehen haben, bis zu Ende auf finanzielle Hilfe angewiesen.

*

Zurück in Ungarn arbeitete Johannes Gele Debreceni noch kurze Zeit am illustren Reformierten *Collegium* in Debrecen,²¹ wo er damals (1651) auch das Studium angefangen hatte.²² Danach wurde er reformierter Pfarrer in Vámospercs, nicht weit von Debrecen entfernt. Seit Ende 1662 aber diente er der reformierten Gemeinde in Bihardiószeg, wo er bis zu seinem Lebensende tätig war. Wann genau er dort verstorben ist, lässt sich nicht mehr mit Sicherheit feststellen. Weil 1668 aber ein Nachfolger als Pfarrer berufen wurde,²³ kommt das Jahr davor, d.h. 1667, als sein Todesjahr am meisten in Frage.

Hat die Nachricht seines Todes von Ungarn her letztendlich auch die friesische Kleinstadt Franeker noch erreicht? Letzteres könnte man tatsächlich vermuten, weil sein Name – *mirabile*

¹⁵ Siehe über ihn: *RMSz*, Band I (s.v.). – In beiden Franeker Übungsdisputationen von Johannes Gele Debreceni schrieb er ein Lobgedicht, bzw. auf Griechisch (1658) und in lateinischer Sprache (1659). – N.B.: Er war den 22. Januar 1657 Student in Franeker geworden, siehe dazu: *AStF*, Nr. 5728. Danach studierte er in Utrecht, wo er auch seine ungarische Übersetzung des *Conciliatorium Biblicum* veröffentlichte (1658). Im Oktober 1658 ist er aber wieder in Franeker zurück, siehe dazu: *AStF*, Nr. 5946.

¹⁶ Siehe über ihn: *RMSz*, Band I (s.v.). – *AStF*, Nr. 5912. – Auch er schrieb ein Lobgedicht (in lateinischer Sprache) für Johannes Gele Debreceni, in dessen zweiter Franeker Übungsdisputation (1659).

¹⁷ Das *Album Amicorum* von Martonfalvi befindet sich in der *OSzK* Budapest, Signatur: Ms. 458 Oct. Lat. – darin auf Fol. 155 *recto* die Eintragung von Johannes Gele Debreceni, unterschrieben mit seinem *Symbolum*: „Justis Gratosus est Dominus“. – Seinerseits hatte Martonfalvi für ihn ein Lobgedicht – in hebräischer Sprache – geschrieben in dessen erster Franeker Übungsdisputation (1658): „Ad Praestantissimum ac Doctissimum D. Johannem G. Debreceni“. – N.B.: Die zweite Franeker Übungsdisputation (1659) sollte man also noch vor Martonfalvis Heimreise datieren, d.h. sogar noch vor seiner Promotion am 23. Juni 1659, weil Johannes Gele Debreceni – in der gedruckten Widmung dieser Übungsdisputation (Titelblatt *verso*) – Georgius Martonfalvi noch als *Theologiae Studiosus* bezeichnet, und nicht als *Theologiae Doctor*.

¹⁸ Siehe dazu: *AStG*, Sp. 83: Johannes G. Debreceni, Ungarus. Gratis.

¹⁹ Seine zweite Franeker Übungsdisputation (1659) ist auch der Stadtverwaltung, oder besser, dem Senat der „Liberæ ac Regiæ Civitatis R[i]vuliensis“ gewidmet (Titelblatt *verso*). – Nagybánya: heute Baia Mare (Rumänien).

²⁰ Darüber berichtet uns Ferenc Thurzó, siehe dazu: THURZÓ 1905, 133 (vgl. dazu: 67 und 148).

²¹ József S. Szabó schreibt, dass Johannes Gele Debreceni noch als „koll[égiumi] tanár“ am Reformierten *Collegium* tätig gewesen ist, siehe dazu: S. SZABÓ 1926, 60. – N.B.: Sein Freund Martonfalvi hatte dort im Jahre 1660 eine Professur angetreten.

²² Siehe dazu: BOROVSKY 1898, 452, bzw. THURY 1908, 120: 16.07.1651. – Idem: ZOVÁNYI, LADÁNYI 1977 (s.v.). – N.B.: Seine erste Franeker Übungsdisputation (1658) hat Johannes Gele Debreceni auch dem Senat der „Florentissimæ Civitatis Debrecinæ“ gewidmet (Titelblatt *verso*). Es macht klar, dass seine *Peregrinatio academica* in erster Linie von der Debreciner Stadtverwaltung finanziell unterstützt wurde – „Dominis ac Fautoribus filiali semper observantia venerandis“. Später leistete der Senat von Nagybánya ihm finanzielle Hilfe (siehe dazu oben), wie uns die gedruckte Widmung seiner zweiten Franeker Übungsdisputation (1659) unmittelbar zeigt – „Dominis, studiorum suorum Fautoribus eximiis, omni observantiae genere in æternum prosequendis“ (Titelblatt *verso*).

²³ Darüber informiert uns János Molnár, siehe dazu: MOLNÁR 1885, 195. Über die Amtszeit von Johannes Gele Debreceni als Pfarrer in Bihardiószeg ist leider wenig bekannt. Gerade in diesen Jahren (1658–1668), so schreibt Molnár, machten feindliche Einfälle von Tataren die Gegend unsicher. – Bihardiószeg: heute Diosig (Rumänien).

dictu – mehr als sieben Jahre nach seinem heimlichen Verschwinden noch einmal in den Archivalien der dortigen Universität auftaucht. Am 24. Oktober 1668, so lesen wir, meldete sich Berent Berents, sein Hospes und vormaliger Zimmervermieter – in dessen Wohnung er damals zweieinhalb Jahre lang gelebt hatte – bei dem akademischen Senat, mit der Bitte um eine letzte, endgültige Nachzahlung der immer noch ausstehenden Zimmermiete („kamerhuir”) – was dann von dem Senat genehmigt wurde. Dabei wurde er bezahlt mit Geldern („penningen”) aus dem – öffentlichen – Verkauf („verkoping”) aller Güter, welche sein ungarischer Student damals bei ihm zu Hause hinterlassen hatte.²⁴

So endete seine Studienzeit in Franeker für Johannes Gele Debreceni in einer Krise, und fand seine hinterlassene Büchersammlung ein Ende in einer Zwangsversteigerung. Die Inventarliste seiner Bücherei jedoch bestätigt zugleich, dass er während seiner *Peregrinatio* ständig über ganz wenig Geld verfügen konnte: Nicht nur ist die Zahl seiner Bücher relativ gering, außerdem gehört die Mehrheit (mindestens 20 Titel) zu den – sogenannten – kleineren Formaten („in Octavo”, usw.) – darunter auch die drei (!) Exemplare des *Conciliatorium Biblicum* (Utrecht, 1658), welche er ohne Zweifel von seinem Kommilitonen Johannes P. Debreceni geschenkt bekommen hatte.²⁵

Appendix – I.

Die Inventarliste der Bücher und übrigen Güter von Johannes Gele Debreceni.

* Diese Liste wurde aufgestellt in Franeker zwischen dem 26. April und dem 3. Mai 1661.

* Fundort:

„Tresoor”, Leeuwarden: *Archief Universiteit Franeker*, Inventar Nr. 17, Fol. 232–233.

Vgl. dazu: BOELES 1878–1889, Band I, 293.

Vgl. dazu: Van NIENES 1985, 125 (Nr. 978).

Vgl. dazu: BAJÁKI 2009, 106–107.

232 Inventarium van de goederen
Johannis Gele Debreceni door
versoeck van sijn Hospes Beren Be-
rents ten overstaan van den Heer
Magnificus beschreven ende bevonden
als volgt.²⁶

Voor eerst de Boeken.²⁷

In Folio [01.] Ravanellij Bibliotheca Sacra.²⁸

²⁴ Siehe dazu: Appendix III. – N.B.: Im Sommer 1651 hatte auch Martinus Szilvási [Szilvási Márton: *AStF*, Nr. 4897] Franeker „stilswijgens”, d.h. heimlich, verlassen. Auch seine Büchersammlung wurde dann öffentlich versteigert. Leider gibt es davon keine Inventarliste mehr. Siehe dazu: „Tresoor”, Leeuwarden, *Archief Universiteit Franeker*, Inventar Nr. 17, Fol. 84–85 [04.08.1651]. – Letzteres ist auch der Fall bei der Bücherei von Stephanus „Brederatoni” [= Rátónyi Broda István: *AStF*, Nr. 4580], welche am 1. Juli 1653 versteigert wurde. Siehe dazu: „Tresoor”, Leeuwarden, *Archief Universiteit Franeker*, Inventar Nr. 17, Fol. 146.

²⁵ Von den Büchern, welche die ungarischen *Peregrini* damals in den Niederlanden gesammelt haben, bieten die buchhistorischen Forschungen von István Monok uns nicht nur einen fast kompletten Überblick, sondern auch eine gründliche und wertvolle Evaluierung. Siehe dazu: MONOK 2015, passim.

²⁶ In Übersetzung: „Inventar, d.h. Inventarliste der Güter von Johannes Gele Debreceni, welche auf Verlangen seines Wirtes, Beren Berents, im Beisein des Herrn [Rector] Magnificus, wie folgt, beschrieben und befunden wurden.” – N.B.: Der Wirt (oder besser: der Hospes) heißt in den Archivalien der Universität auch Beern Beerns. Seine eigene Unterschrift aber lautete: Berent Berents.

²⁷ „Vorerst die Bücher.”

²⁸ Gemeint ist wohl: Petrus RAVANELUS, *Bibliotheca sacra seu thesaurus Scripturae canonicae amplissimus*. Eine Ausgabe in zwei Bänden (Genf, 1660) gab es damals in der Franeker Universitätsbibliothek, vgl. dazu: Hrsg. Jacobus AMERSFOORDT, Henricus AMERSFOORDT, *Novus catalogus bibliothecae publicae Franequeranae: Partis primae sectio prior, libros theologicos complectens*, Leovardiae, 1842, 90. – N.B.: Auch in den Büchersammlungen von Paulus/Pál

	[02.]	Anton: Walei Opera van welkers beide een de Professor Schotanus is toebehoorende. ²⁹
In Quarto	[03.]	Metaphisicum Scheibleri. ³⁰
	[04.]	Maccovius Redivivus. ³¹
	[05.]	Maresij Systema. ³²
	[06.]	Regij Physica. ³³
In Octavo	[07.]	Lexicon Pasoris. ³⁴
	[08.]	Institutiones Th. Hoornbeeckij. ³⁵
	[09.]	Colloquia Corderij. ³⁶
	[10.]	Terentius Mureti. ³⁷
	[11.]	Horatius.
	[12.]	Photinianismus Stegmanni. ³⁸
	[13.]	Debrezeni Janos Altas [sic] Conciliator: Biblicum Ungar[ice]. ³⁹
	[14.]	Noch een. ⁴⁰
	[15.]	Noch een Ungaars Boeckie Wollebij. ⁴¹
	[16.]	Noch een vantselfde. ⁴²
	[17.]	Noch een Conciliator: Biblicum Ungarice. ⁴³
	[18.]	Meditationes Triglandij. ⁴⁴

Jászberényi (1670) und Sámuel Vilmányi (1779) findet man ein Exemplar von Ravanellus' *Bibliotheca sacra*, siehe dazu: POSTMA 2006, 487, bzw. POSTMA 2007, 237.

²⁹ „Anton. Wal[a]ei Opera: Ein der beiden Folio-Bände gehört dem Professor [Christianus] Schotanus.” – Auch von Antonius Walaeus' *Opera omnia* (Leiden, 1643) gab es damals ein Exemplar in der Franeker Universitätsbibliothek, vgl. dazu: AMERSFOORDT, AMERSFOORDT, *Novus catalogus* (siehe oben), 101.

³⁰ Gemeint ist wohl: Christophorus SCHEIBLERUS, *Opus metaphysicum, duobus libris, universum hujus scientiae systema comprehendens*. Eine *Editio novissime recognita* erschien 1657 in Giessen.

³¹ Gemeint ist wohl: Hrsg. Nicolaus ARNOLDUS, *Johannes Maccovius redivivus, sive manuscripta ejus typis exscripta*. Ein Exemplar der ersten Ausgabe (Franeker, 1647) befand sich damals in der Franeker Universitätsbibliothek, vgl. dazu: AMERSFOORDT, AMERSFOORDT, *Novus catalogus* (siehe oben), 102. – Siehe dazu auch: *Auditorium*, 75: 28/1647.1. – Spätere Ausgaben: Franeker 1654 (WILLEMS 1176) und Amsterdam 1659 (WILLEMS 1249). – N.B.: Im Jahre 1668 erwarb Thomas Gyarmati [Gyarmati Tamás] widerrechtlich ein Exemplar dieses Buches in Amsterdam, siehe dazu: POSTMA 2014, 105.

³² Gemeint ist wohl: Samuel MARESIUS, *Collegium theologicum, sive breve systema universae theologiae*. Die erste Ausgabe erschien Groningen 1645. In der Franeker Universitätsbibliothek gab es damals ein Exemplar der *Editio secunda* (Groningen, 1649), vgl. dazu: AMERSFOORDT, AMERSFOORDT, *Novus catalogus* (siehe oben), 102.

³³ Gemeint ist wohl: Henricus REGIUS, *Fundamenta physices* (Amsterdam, 1646). – WILLEMS 1043.

³⁴ Höchstwahrscheinlich handelt es sich hier um das Lexikon von Georgius PASOR, *Lexicon graeco-latinum in Testamentum Novum domini nostri Jesu Christi*. Von diesem Lexikon gibt es mehrere Ausgaben, z.B. Amsterdam, 1641.

³⁵ Gemeint ist wohl: Johannes HOORNBECK, *Institutiones theologiae ex optimis auctoribus concinnatae*, Leiden, 1658.

³⁶ Gemeint ist wohl: Mathurin Corderius/Mathurin Cordier (1479–1564). Von seinem *Colloquia*, oder auf Französisch *Colloques*, gibt es mehrere Ausgaben, z.B. Lyon, 1576.

³⁷ Zweifellos handelt es sich hier um eine Ausgabe der *Comoediae* von Publius Terentius Afer, besorgt und annotiert von Marcus Antonius Muretus/Marc-Antoine Muret (1526–1585). – N.B.: Eine Ausgabe „in Octavo“ erschien 1619 bei Elzevir in Leiden (WILLEMS 166).

³⁸ Gemeint ist wohl: Josua STEGMANNUS, *Photinianismus, hoc est succincta refutatio errorum Photinianorum*. Eine *Editio altera* dieses Buches erschien 1626 in Frankfurt, die dritte Ausgabe ebenda im Jahre 1643.

³⁹ Siehe dazu: *RMK* I. 937, bzw. *RMNy* IV. 2809: Johannes [P.] DEBRECENI (Übersetzer ins Ungarische), *Conciliatorium Biblicum*, Utrecht, 1658. – N.B.: Eine niederländische Fassung, mit dem Titel *Bybelsche vereeniging*, erschien 1658 in Amsterdam, ins Niederländische übersetzt von D. van der Meer. – Der Verfasser des lateinischen Originals (1648) war Johannes Thaddaeus (ein Pfarrer gebürtig aus Böhmen).

⁴⁰ „Noch ein Exemplar (desselben Buches).”

⁴¹ Siehe dazu: *RMK* I. 877, bzw. *RMNy* III. 2498: Johannes WOLLEBIUS, *Compendium theologiae christianae* (die erste Ausgabe: Basel, 1626), übersetzt und veröffentlicht auf Ungarisch von Georgius/György Komáromi Csipkés (Utrecht, 1653).

⁴² „Noch ein Exemplar desselben Buches.”

⁴³ „Noch ein Exemplar des *Conciliatorium Biblicum* auf Ungarisch.” – Siehe dazu oben.

⁴⁴ Gemeint ist wohl: Jacobus TRIGLAND Sr., *Meditationes in opiniones variorum de voluntate Dei et gratia universali*, Leiden, 1642.

- [19.] Institutiones Riveti en Heidanus de Sabbatho.⁴⁵
 [20.] Noch een Ungaars Boeckie Wollebij.⁴⁶
- 233 [21.] Prae Adamitae.⁴⁷
 [22.] Sulpitius Severus cum Sleidani et Schotani continuatione.⁴⁸
 [23.] Psalterium Coccei Hebrae.⁴⁹
 [24.] Meditationes Sacrae Joh: Gerrardi.⁵⁰
 [25.] Psalterium Belgicum.⁵¹
 [26.] Meditationes Philolog: Joh: Terent.⁵²
 [27.] Enige packetten van Disputationes, manuscripta ende andere kleine saaken.⁵³

Alsmede enige wollen ende linnen goederen.⁵⁴

Een olde Rock met ruig gevoerd.⁵⁵
 Een Pack Nieuwe swarte kleren.⁵⁶
 Een Pack olde swarte kleren.⁵⁷
 Een paar Nieuwe Roode muilen.⁵⁸
 Een Ruige muts.⁵⁹
 VI Beffen.⁶⁰
 V paar ponietten.⁶¹
 3 paar Ungarse hembden.⁶²
 Een duits hembdt.⁶³

⁴⁵ Gemeint könnte hier ein Sammelband sein, der unter andern: Abrahamus HEIDANUS, *De sabbatho et die dominica disputatio* (Leiden, 1658) enthielt. – Vgl. dazu: WILLEMS 823.

⁴⁶ „Noch ein Exemplar von Wollebius' *Compendium* auf Ungarisch.“ – Siehe dazu oben.

⁴⁷ Gemeint ist wohl: [Isaac de la PEYRERE], *Praeadamitae, sive exercitatio* ... [S. l., s. typ.], 1655. – WILLEMS 1189. – Das Büchlein wurde damals von den staatlichen Behörden verboten.

⁴⁸ Von Sulpicius SEVERUS' *Historia sacra* gibt es mehrere Ausgaben. Im Jahre 1626 erschien in Leiden, bei Elzevir, SEVERUS' *Historia sacra, continuata ex Johannis Sleydani libro De quatuor summis imperiis* (WILLEMS 264). – Die Erweiterung *Continuationis Historiae sacrae Sulpicii Severi libri tres*, verfasst von dem Franeker Prof. Christianus SCHOTANUS, wurde erst dreißig Jahre später publiziert: Franekerae, Idzardus Alberti, 1656. – Es handelt sich hier also um – mindestens – zwei unterschiedliche Büchlein, d.h. in einem Sammelband eingebunden.

⁴⁹ Gemeint ist wohl: Hrsg. Johannes COCCEJUS, *Psalmi Davidis CL: Hebraeus textus ex optimorum codicum fide editus est, cum versione [latina]*, Franeker, 1646. – N.B.: Einige seiner beliebtesten Studenten aus Ungarn („Nationis Hungaricae studiosi quidam mihi charissimi“) hatten Coccejus damals um diese Textausgabe des hebräischen *Psalterium* gebeten, siehe dazu: POSTMA 2015, 40.

⁵⁰ Von Johann GERHARDS (Johannes Gerhardus') *Meditationes sacrae* erschien 1627 eine *Editio postrema, prioribus emendatior* bei Elzevir in Leiden (WILLEMS 275).

⁵¹ Möglicherweise handelt es sich hierbei um *De CL Psalmen Davids, overgeset [...] door Philips van Marnix [...] ende [...] in dichte gestelt door Petrus Dathenus*. – Vgl. dazu: WILLEMS 122.

⁵² Gemeint ist wohl: Johannes Gerhards' *Meditationum philologicarum Hebraearum trias prima/trias altera*, Bände I–II, Franeker, 1654. Siehe dazu: *Auditorium*, 191: 67/1654.1–2.

⁵³ „Einige Pakete von Disputationen, Manuskripten und anderen kleinen Sachen.“

⁵⁴ „Sowie einige Wollen- und Leinengüter.“

⁵⁵ „Ein zottig bekleideter, alter Rock.“

⁵⁶ „Ein neuer, schwarzer Anzug.“

⁵⁷ „Ein alter, schwarzer Anzug.“

⁵⁸ „Ein Paar neue, rote Pantoffeln.“

⁵⁹ „Eine zottige Mütze.“

⁶⁰ „Sechs Beffchen.“

⁶¹ „Fünf Paar Manschetten.“

⁶² „Drei Paar ungarische Hemden.“

⁶³ „Ein deutsches Hemd.“

Een wijn keldertie.⁶⁴
Een olde Reissack.⁶⁵
Een deel olde knopen.⁶⁶
Een kalottie met een bont linnen mutsie.⁶⁷
Een Vuirschlach.⁶⁸

Dese boven geschreven sijn te samen ijn de kiste
besegelt ende bij de Hospes gelaten, doch het wollen
goedt onbesloten ende onbesegelt.
Ende is niet meer bevonden.⁶⁹

Quod Testor
J. Kroll, Acad. â Secretis.⁷⁰

Appendix – II.

Der Antwortbrief von Prof. Johannes Leusden in Bezug auf Johannes Gele Debrececi.
Utrecht, den 25. Juli 1661.

* Fundort:

„Tresoar“, Leeuwarden: *Archief Universiteit Franeker*, Inventar Nr. 33.

Vgl. dazu: Van NIENES 1985, 39.

—
Adresse:

[1661 – No. 6.]

Reverendis, Clarissimis
Doctissimisque Viris D.D.
Rectori Magnifico, caeterisque
D.D. Professoribus Academiae
Franekeranae.

—
Franekeram.

—
Text:

Magnifice D. Rector, Reverendi, Clarissimi
et Consultissimi Viri D.D. Professores.

Literas Vestras, in gratiam Viri clarissimi D[omin]i Johannis
Valkenier, S.S. Theologiae Doctoris et Professoris scriptas,
probe accepimus, quibus a nobis petit ut Johannem
Gele Debrezini, Ungarum, hic moneamus, vel
detineamus donec 81 florenos mutuo acceptos
restituatur. Statim petitioni Vestrae satisfacere

⁶⁴ „Eine kleine Weinkiste.“

⁶⁵ „Ein alter Reisesack.“

⁶⁶ „Ein Teil alte Knöpfe.“

⁶⁷ „Ein Käppchen mit einer bunten Leinenmütze.“

⁶⁸ „Ein Feuerschläger.“

⁶⁹ „Diese oben genannten Güter sind alle in der Kiste (des Studenten) versiegelt, welche bei dem Wirt hinterlassen wurde. Die Wollengüter sind jedoch unversiegelt geblieben. Und mehr wurde nicht befunden.“

⁷⁰ „Was ich, der Wahrheit gemäß, bezeuge. J. Kroll, Sekretär der Universität.“

volentes supra dictum Ungarum quaesivimus, sed frustra: nam ante acceptas Vestras literas hinc Amsterdamum discesserat, et Amsterdamo in Ungariam. Citius haec significassemus, sed unus ex Collegis acceperat literas ex Anglia a Valentino Keresturi, S.S. Theol[ogi]ae Doctore, hujus supra dictae summae fidejussore (uti ex apochis sive literis obligatorijs Nobis a quodam studioso traditis apparet), quod intra paucissimas hebdomadas Ultrajectum rediret. Quod etiam factum est. Monuimus eum Doctorem, et ostendimus ejus literas, confessus quidem est se fidejussisse pro Debrecino, sed aiebat se jam non posse promissis stare. Verum sancte promittebat se ex patria procuraturum, ad quam jam etiam discessit, ut supra dicta summa Clarissimo D[omin]o Valkenier restitueretur. Eidem Doctori ego solus meo nomine ante 9 menses concessi ducentos et duodecim florenos, sed eadem promissione debui esse contentus. Etiam caeteri Professores et Pastores circiter bis mille florenos alijs Ungaris concesserunt, et ante biennium totus noster Senatus Academicus quadringentos florenos duobus Ungaris // mutuo dedit. Voluissemus quidem Clarissimo Viro aliter secundum Votum inservisse, sed non fuit in nostra potestate. Interim si alia data occasione Vobis inservire poterimus, semper ostendemus nos esse paratissimos. Deus Vestram Academiam incolumem conservet. Valete

Viri Reverendi, Consultissimi,
Experientissimi et Acutissimi,
Magnifice D[omin]e Rector et
Professores Clarissimi.

Nomine Senatus Academiae Ultrajectinae

25 Julij 1661.

Johannes Leusden,
Academiae Ultrajectinae
p.t. Rector.

Appendix – III.

Die Bitte des vormaligen Zimmervermieters (Hospes) von Johannes Gele Debreceni – mit Namen Berent Berents – bei dem akademischen Senat, um eine letzte, endgültige Nachzahlung der immer noch ausstehenden Zimmermiete – was dann von dem Senat genehmigt wurde. Franeker, den 24. Oktober 1668.

* Fundort:

„Tresoar“, Leeuwarden: *Archief Universiteit Franeker*, Inventar Nr. **129**, Fol. 9 *recto*.
Vgl. dazu: Van NIENES 1985, 49.

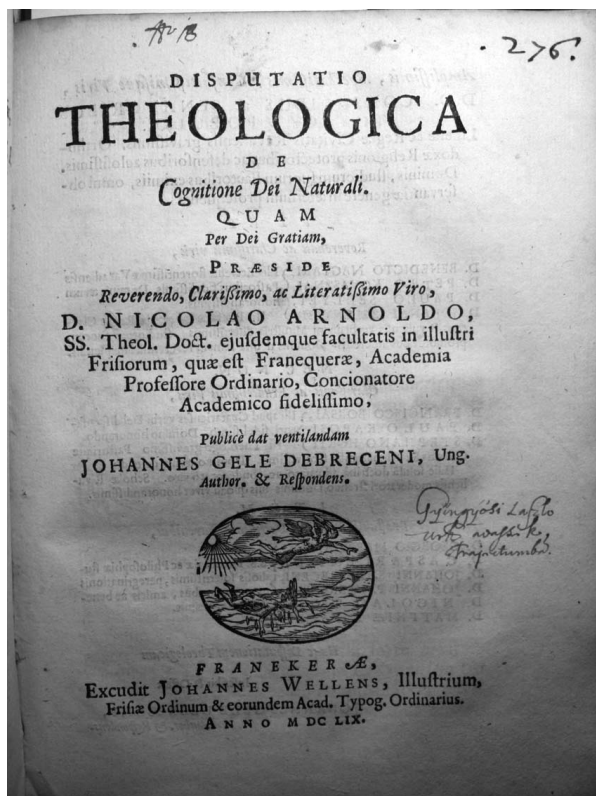
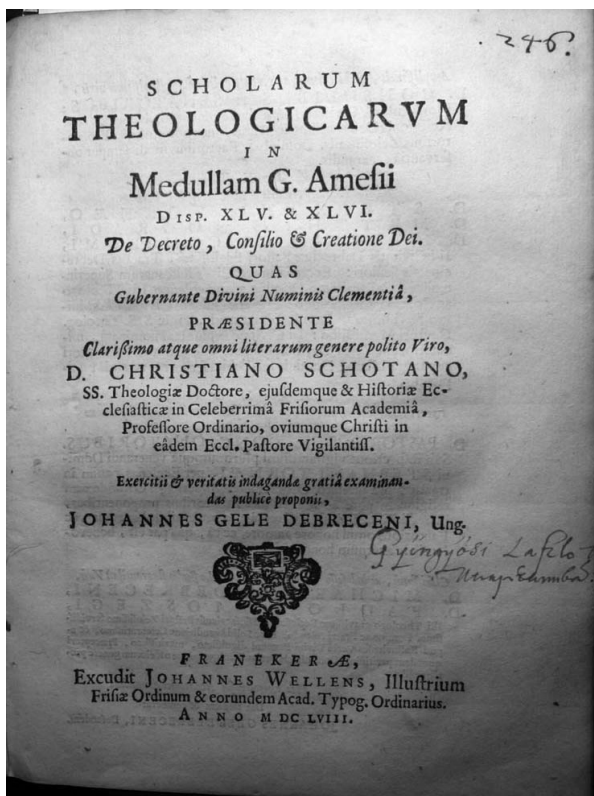
Den 24en Octobris 1668 is gecompareert in
Senatu Judiciali Beern Beerns, Burger
alhier, ende heeft verzocht, dat hem mochten wor-
den toegestaan de penningen onder de wed[uw]e
van de Secretaris Kroll berustende, ge-
procedeert uit de verkopinge der goederen
van Jo[hann]es Gele Debrezeni Ungarus, eer-
tijts Studiosus alhier, ter summa van
veertien Car. g[ulden]s, alsoo hem veel meerder
competeerde speciael van derdehalf jaer
kamerhuir. Welck versoeck de Se-
natus heeft toegestaan, mits dat de
Comparant Beern Beerns, bij acte
van zijn handt aenneeme te responderen
voor andere creditores, die naeder recht
op dese penningen mochten praetenderen.
tWelk hij heeft aengenomen. Oir-
conde zijn handt. Actum den 24en
Octobris 1668.
– [Unterschrift:]
Berent Berents

Quellen und Literatur

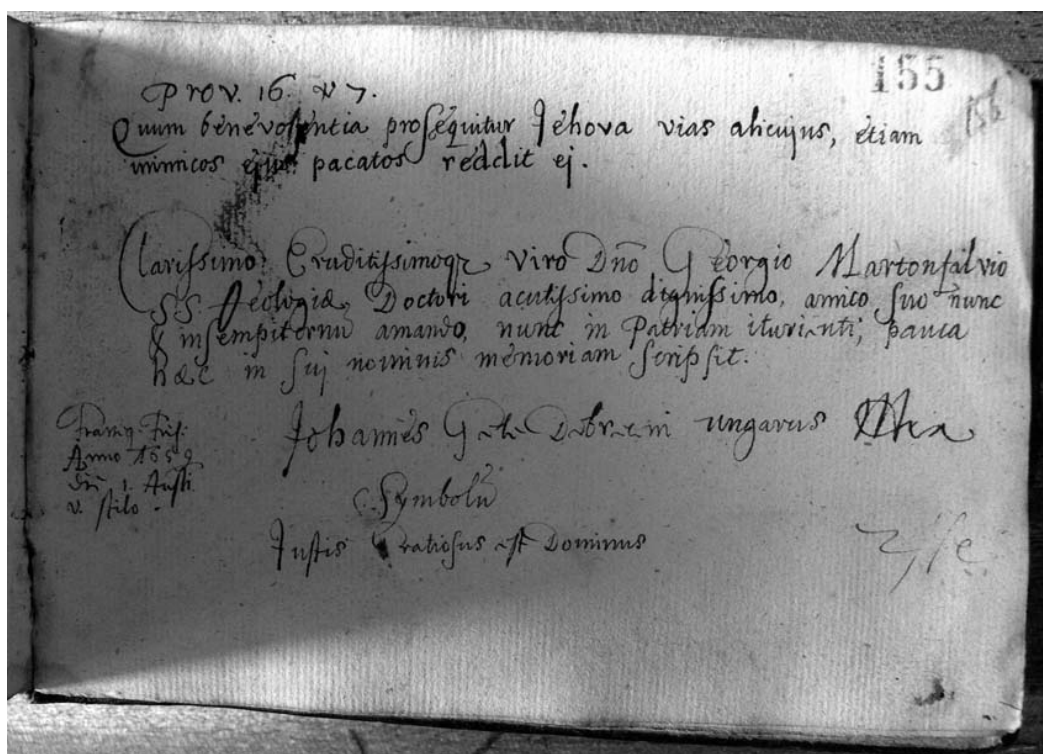
- AStF – Hrsg. S. J. FOCKEMA ANDRAE, Th. J. MEIJER, *Album Studiosorum Academiae Franekerensis, 1585–1811; 1816–1844*, Band I, *Naamlijst der studenten*, Franeker, [1968].
- AStG – *Album Studiosorum Academiae Groninganae*, Groningen, 1915.
- Auditorium – Hrsg. F[erenc] POSTMA, J. van SLUIS, *Auditorium Academiae Franekerensis: Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843*, Leeuwarden/Ljouwert, 1995 (Minsken en Boeken, 23).
- BAJÁKI 2009 – BAJÁKI Rita e.a., *Magyarországi magánkönyvtárak: Private libraries in Hungary*, Band IV, 1552–1740, Budapest, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4).
- BOELES 1878–1889 – W. B. S. BOELES, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*. Bände I–II/1–2, Leeuwarden, 1878–1889.
- BOROVSKY 1898 – BOROVSKY Samu, *Debreczeni írók és tanárok, 1588–1700*, Irodalomtörténeti Közlemények, 9 (1898), 448–465.
- BOZZAY, LADÁNYI 2007 – BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918 [Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten, 1595–1918]*, Budapest, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15).
- GÖMÖRI 2005 – GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526–1789 [Hungarian students in England and Scotland, 1526–1789]*, Budapest, 2005 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14).
- MIKLÓS 1917 – MIKLÓS Ödön, *Keresztúri Bálint doktori vizsgálja (1660)*, Dunántúli Protestáns Lap [Pápa], 28 (1917), 210–212.
- MOLNÁR 1885 – MOLNÁR János, *A bihar-diószegi Ev. Ref. Egyház multja és jelene: Egyháztörténeti monográfia*, Nagyvárad, 1885.
- MONOK 2015 – István MONOK, *The Readings of Hungarian Students during their Studies in the Netherlands in the Early Modern Period* = Hrsg. Margriet GOSKER, István MONOK,

- Peregrinus sum: Studies in History of Hungarian–Dutch Cultural Relations in Honour of Ferenc POSTMA on the Occasion of his 70th Birthday*, Budapest–Amsterdam, 2015, 93–120.
- VAN NIENES 1985 – Hrsg. A. P. van NIENES e.a., *De archieven van de Universiteit te Franeker, 1585–1812*, Leeuwarden, 1985.
- POSTMA 2006 – Ferenc POSTMA, *Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670)*, Magyar Könyvszemle, 122 (2006), 483–491.
- POSTMA 2007 – Ferenc POSTMA, *Das Franeker Bücherinventar des verstorbenen ungarischen Studenten Sámuel Vilmányi (Januar 1779)*, Magyar Könyvszemle, 123 (2007), 233–241.
- POSTMA 2014 – Ferenc POSTMA, *Warum der ungarische Student Thomas Gyarmati [Gyarmati Tamás] im Februar 1669 aus der Provinz Friesland verbannt wurde, oder: Das recht peinliche Ende seiner Studienzeit an der friesischen Universität in Franeker* = Hrsg. BOZZAY Réka, *Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, Debrecen, 2014, 82–115.
- POSTMA 2015 – Ferenc POSTMA, *De Hongaren en het onderwijs aan de Friese universiteit te Franeker*, Acta Neerlandica: Bijdragen tot de Neerlandistiek [Debrecen], 10 (2015), 33–80.
- RMK I–III – SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár*, Bände I–III, Budapest, 1879–1898.
- RMNy I–IV – Hrsg. BORSA Gedeon e.a., *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, Bände I–IV, 1473–1670, Budapest, 1971–2012.
- RMSz I – WIX Györgyné, P. VÁSÁRHELYI Judit, *Régi Magyarországi Szerzők*, Band I, *A kezdetektől 1700-ig*, Budapest, 2007.
- S. SZABÓ 1926 – S. SZABÓ József, *A debreceni Református Kollégium tanárai és kiválóbb növendékei, 1549–1925*, Debrecen, 1926.
- SZABÓ, TONK 1992 – Hrsg. SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, 4).
- THURY 1908 – THURY Etele, *A debreczeni református főiskola tanulóinak névsora, 1588–1792* = THURY Etele, *Iskolatörténeti Adattár*, Band II, Pápa, 1908, 96–466.
- THURZÓ 1905 – THURZÓ Ferenc, *A nagybányai Ev. Ref. Főiskola (Schola Rivulina) története, 1547–1755*, Nagybánya, 1905 (Művelődéstörténeti Értekezések, 13).
- WILLEMS 1880 – Alphonse WILLEMS, *Les Elzevier: Histoire et annales typographiques*, 's-Gravenhage–Bruxelles, 1880; Reprint Nieuwkoop, 1991.
- ZOVÁNYI, LADÁNYI 1977 – ZOVÁNYI Jenő, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 3. kiadás, Budapest, 1977.

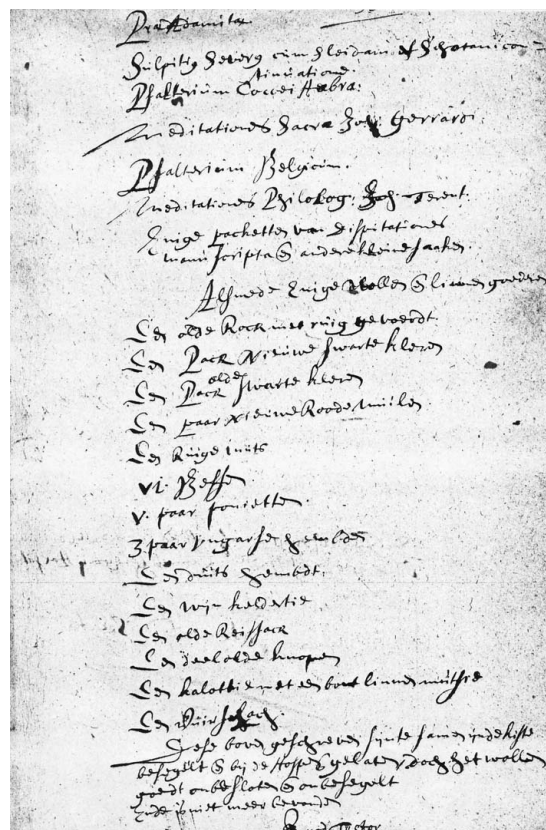
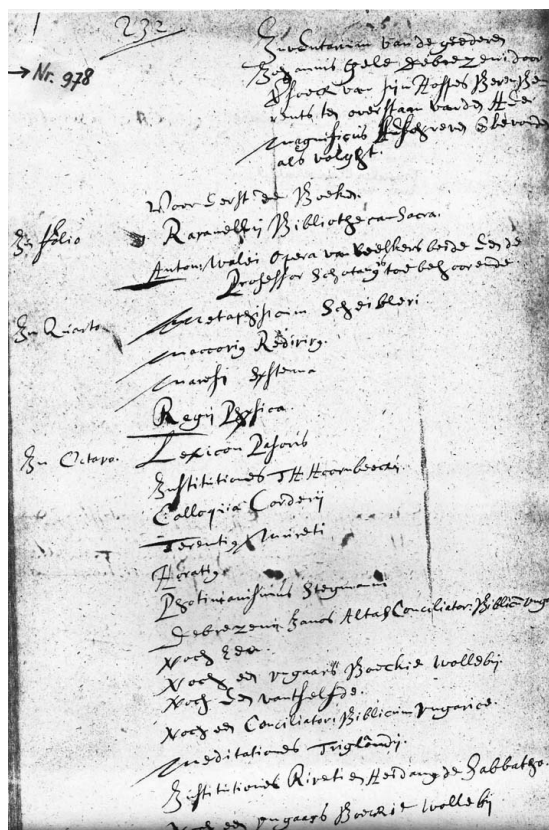
–
* Gerne danken wir an dieser Stelle Herrn Dr. Péter EREDICS (Rijswijk) für seine deutsche Übersetzung der Inventarliste und die gründliche Korrektur des ganzen deutschen Textes.

Die beiden Franeker Übungsdisputationen von Johannes Gele Debreceni, bzw. 1658 und 1659.
Exx.: Csurgó (Bibliothek des Ref. Gymnasiums)

Die Eintragung von Johannes Gele Debreceni im Album Amicorum von Georgius/György Martonfalvi.
Franeker, den 11. August 1659. OSzK Budapest, Ms. 458 Oct. Lat., Fol. 155 recto

*Die Franeker Inventarliste von Büchern und Gütern von Johannes Gele Debrececi (1661).
Tresoor, Leeuwarden, Archief Universiteit Franeker, Inventar Nr. 17, Fol. 232–233*

Eine Inkunabel, die Johannes Sambucus besessen hat: Der „Herbarius latinus“
(Mainz: Peter Schöffer, 1484) im Besitz der Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg

1. Fragen der Leserforschung

Wer zu welcher Zeit und an welchem Ort ein bestimmtes Buch besessen und vielleicht auch gelesen hat, gehört zu den interessantesten Fragen der Buchforschung. Handschriftliche Besitzeinträge und andere in einem Buch vorhandene Hinweise wie Exlibris, Stempel und Widmungen helfen, die Besitzverhältnisse einer Handschrift oder eines gedruckten Buches zu erschließen. Bibliotheken mit Altbeständen erfassen seit längerem im Rahmen von exemplarspezifischen Beschreibungen Provenienzen in standardisierter Form, die in Verbundkataloge von Bibliotheken oder in spezielle Provenienzdatenbanken eingespeist werden.¹ Diese enthalten inzwischen eine große Zahl empirisch erschlossener und elektronisch recherchierbarer Daten, die zu unterschiedlichen Zwecken genutzt werden. Bibliotheken dokumentieren ihr kulturelles Erbe, führen zerstreute historische Sammlungen virtuell zusammen. Der empirischen historischen Leseforschung steht Material für vielfältige quantitative und qualitative Fragen nach dem Buchbesitz realer Leser, von Leserschichten und -gruppen in unterschiedlichen Epochen zur Verfügung. Die Buchhandelsgeschichte kann Vertriebswege an der geographischen Verbreitung und der Wanderung von Exemplaren nachvollziehen.

Der vorliegende Beitrag widmet sich nicht diesen übergreifenden Fragestellungen, sondern erzählt die Geschichte eines einzigen gedruckten Buchexemplars, eines „Herbarius latinus“ aus der Mainzer Offizin des Peter Schöffer, das heute in der Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg aufbewahrt wird.²

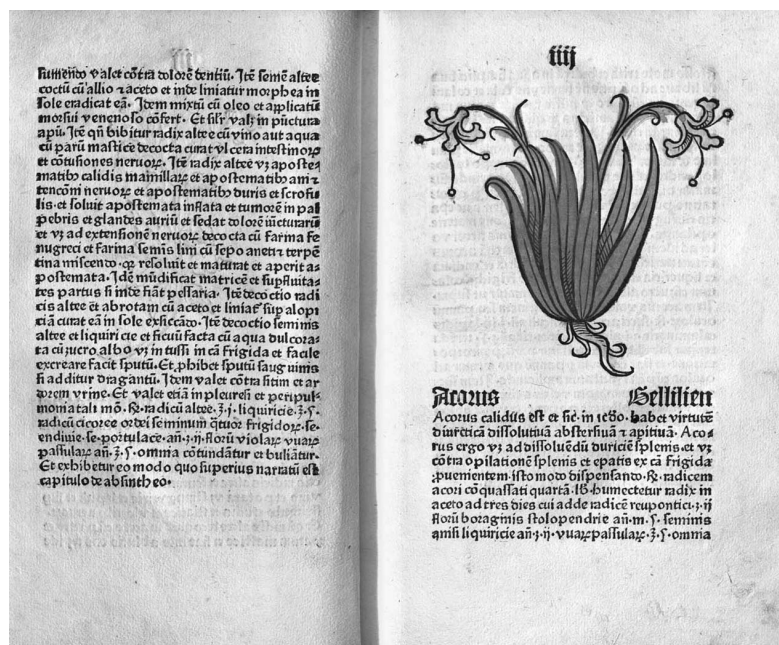

Abb. 1: Doppelseite aus dem „Herbarius latinus“ mit Abbildung und Beginn der Beschreibung der „Gelblilie“, *Acora* (Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg, Cim. P 51, 4.Trew R 403)

¹ Deutscher Bibliotheksverband: Empfehlungen zur Provenienzverzeichnung der Arbeitsgemeinschaft Handschriften und Alte Drucke: <http://provenienz.gbv.de/DBV-Empfehlungen_zur_Provenienzverzeichnung vom 13.12.2012> [eingesehen am 29.02.2016].

² Dieser Beitrag beruht auf einem Vortrag, der am 7. April 2016 in der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel im Rahmen der Tagung „Biographien des Buches“ gehalten wurde.

2. Exemplarspezifische Beschreibung

Der Mainzer Herbarius wurde, vermutlich von einem Arzt, aus älteren Quellen für die Publikation bei Peter Schöffer kompiliert. Schöffer hatte eine recht klar umrissene primäre Zielgruppe vor Augen, lateinkundige Ärzte und Apotheker, die ein medizinisch-pharmazeutisches Fachbuch für die Apotheke benötigten. Es enthält im Hauptteil 150 nach dem Alphabet geordnete Beschreibungen von heimischen Arzneipflanzen mit ihren pharmakologischen Wirkungen (s. Abb. 1). Das Layout zeichnet sich dadurch aus, dass jede Pflanze auf einem einzigen Blatt beschrieben wird: mit einer Abbildung, dem lateinischen und deutschen Namen sowie dem Kapitelbeginn auf der Vorderseite, der restliche Text folgt auf der Rückseite. Der Herbarius ist ein handliches Nachschlagewerk in Quart, für das Schöffer ein starkes und helles Papier guter Qualität verdruckte. Im Folgenden gebe ich die exemplarspezifische Beschreibung der Erlanger Inkunabel.

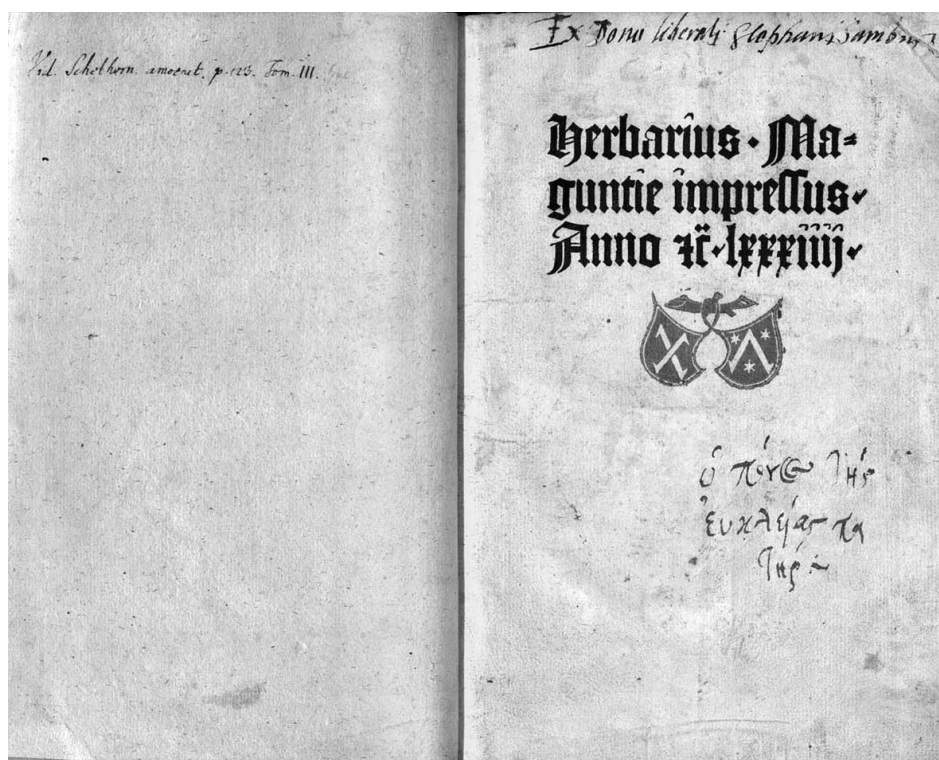

Abb. 2: Titelseite mit Provenienzvermerk und griechischem Eintrag
(Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg, Cim. P 51, 4.Trew R 403)

Herbarius. Maguntie impressus. Mainz: Peter Schöffer, 14[84]
4°. 174 Bl., Bl. a1a: Druckermark; 150 Holzschnitte

Bibliographischer Nachweis: GW 12268

Signatur: UB Erlangen-Nürnberg, Cim. P 51, alt: 4.Trew R 403

Druckvarianten: Die erhaltenen Exemplare unterscheiden sich durch mehrere Druckvarianten, die während des Druckprozesses erzeugt wurden.³ Das Erlanger Exemplar hat eine Titelseite, und zwar mit dem Text in schwarzer und dem Allianzsignet Schöffers in roter Farbe. Der Buchblock zeigt die richtige Reihenfolge der Abbildungen in Kapitel 42 und 48 sowie die korrekte Kapitelnummerierung 73 und 75. Es gehört damit zu den sehr seltenen Exemplaren mit einer Titelseite in Zweifarbendruck und richtiger Kapitelzählung und Reihenfolge der Holzschnitte.

³ Vgl. Reimar Walter FUCHS, *Die Mainzer Frühdrucke mit Buchholzschnitten 1480–1500*, Archiv für Geschichte des Buchwesens, 2(1960), 70f.

Kolorierung: Holzschnitte altkoloriert in den Farben hellgrün, hellbraun, gelb, schwarzgrau und in verschiedenen Rottönen von rosa bis violett. – Das Exemplar ist nicht rubriziert, die Leerstellen für Initialen wurden nach dem Druck nicht eingezeichnet.

Einband: Pergamentband aus Ziegenhaut, gebunden um oder nach Mitte des 17. Jahrhunderts, vermutlich in einer Nürnberger Werkstatt. Wie am knappen oberen Beschnitt des Buchblocks zu sehen ist (s. Abb. 2), handelt es sich höchstwahrscheinlich nicht um den ersten Einband des Exemplars. Ein älterer zeitgenössischer dürfte bei der Nürnberger Bindung verloren gegangen sein, und damit vielleicht auch Hinweise auf frühe Besitzer.

Das Buch wurde 1973 in der Staatsbibliothek München restauriert. Die Buchdecke wurde abgenommen und Makulatur ausgelöst. Neben drei schmalen Falzstreifen aus Pergament aus einer Handschrift des 15. Jahrhunderts kam ein Druckfragment zu Tage, das für die Kaschierung des Buchrückens verwendet worden war. Das Fragment enthält keine Angaben zum Drucker, Druckort oder Druckjahr. Nach Text und Layout lässt sich das Fragment jedoch als Teil eines Anhangs zu einem Schreibkalender des Pfarrers Georg Kresslin (1563–1628) identifizieren, der nach dessen Tod mehrfach von Wolfgang Endter in Nürnberg aufgelegt wurde. Vier Kalender aus den Jahren 1638, 1639, 1641 und 1644 lassen sich noch aus dieser Serie nachweisen.⁴

Provenienz: „Ex dono liberali Stephani Sambucus“ (oben auf der Titelseite, von einer breiten Feder in schwarzer Tinte)

Weiterer Eintrag auf dem Titelblatt: ὁ πόνος τῆς ἐγκλείας [! Recte: ἐν] πατὴρ (übersetzt: Mühe ist der Vater des Ruhms). Es handelt sich um ein Zitat aus dem „Florilegium“ des Johannes Stobaios (frühes 5. Jahrhundert) nach dem verlorenen „Likymnios“ des Euripides. Der genaue Wortlaut bei Stobaios ist: „Die Mühe ist nämlich, so sagt man, der Vater des Ruhms.“⁵

Benutzungsspuren: Der Buchblock enthält keine Spuren einer intensiven Lektüre wie Randbemerkungen oder Annotationen. Zu finden sind lediglich eine Unterstreichung im Vorwort, eine schematisch gezeichnete Schmuckinitiale am Bundsteg einer Seite sowie kleine Platzhalterbuchstaben, alle mit dünnem Strich in brauner Tinte geschrieben.

Literaturangabe in brauner Tinte auf dem fliegenden Vorsatzblatt gegenüber der Titelseite: „Vid. Schelhorn amoenit. p. 132. Tom. III.“ Dieser Verweis bezieht sich auf: Johann Georg Schelhorn: *Amoenitas litterariae*. Frankfurt und Leipzig 1730. Bd. 2, S. 132, mit einem knappen Eintrag zum Schöfferschen Herbarius.

Weitere Hinweise: Alte Signatur im vorderen Deckel in schwarzer Tinte „157.“, wohl 18. Jahrhundert. Das vordere Vorsatzblatt stammt vermutlich aus der Nürnberger Neubindung. Auf dem Buchrücken nicht mehr zu entziffernde Beschriftung in brauner Tinte (18. Jahrhundert) sowie ein ovales Papierschildchen mit Bleistiftsignatur (20. Jahrhundert) „Herbari[us] K9“.

Eingeklebter Notizzettel im vorderen Innendeckel, geschrieben 1962 von Armin Dietzel, Leiter der Handschriftenabteilung der Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg:

„Dieser Herbarius Trew R 403 wurde zwischen Ende Nov. 1959 und 19. Dezember 1960 von Mehringer gestohlen und an den Antiquar Vetter, München, verkauft; von ihm hat Antiquar Lauter, München, die Inkunabel erworben und an H[errn] Schäfer, Schweinfurt, um 13.000.- verkauft. Nach Bekanntwerden dieser Vorgeschichte hat Antiquar Lauter das Buch zurückgekauft und der UB Erlangen am 9.1.1962 wieder zugestellt. Seitdem im gr. Pz.[Panzer]-Schrank aufzubewahren! Erlg. [Erlangen], 9.1.1962 Dietzel.“

⁴ Für Hinweise danke ich Anja Voeste (Marburg) und Christoph Jensen (Erlangen), der in einer Dissertation die Buchproduktion Wolfgang Endters untersucht.

⁵ Vgl. *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, Vol. 5,1, *Euripides*, Hrsg. Richard KANNICHT, Göttingen, 2004, 521, Nr. 474 (Stobaios 3, 29, 7). Für die Transkription und Übersetzung aus dem Griechischen danke ich André Schnyder (Bern) und Christine Luz (Zürich).

3. Von der Mainzer Offizin in die Erlanger Bibliothek der Friedrich-Alexander-Universität

Exemplarspezifische Beschreibungen gehen empirisch vor und sammeln und erschließen alle Druckvarianten, Veränderungen, Hinzufügungen etc., die ein Buch erfahren hat, nachdem es die Offizin verlassen hat. Eine lückenlose Rekonstruktion der Aufenthaltsorte, Besitzer und Nutzungen eines Exemplars über einen langen Zeitraum ist nur selten möglich. Auch das Erlanger Exemplar ist sparsam mit Hinweisen, und diese wenigen müssen mühsam erschlossen werden, auch mit der Hilfe von Experten. Der empirische Befund bietet allenfalls erste Zipfel, an denen wir ziehen können. So erfahren wir über eine der wichtigsten Stationen des Erlanger Herbarius aus dem Exemplar selbst nur etwas aus der mit Bleistift von einem Erlanger Bibliothekar im Innendeckel eingetragenen Signatur „Trew R 403“. Die Signatur des Herbarius verweist auf seine Herkunft aus der Nürnberger Bibliothek des Arztes und Naturforschers Christoph Jakob Trew (1695–1769). Dazu komme ich später.

3.1 Erste Station: im Besitz des Johannes Sambucus

Nachdem der „Herbarius latinus“ die Mainzer Druckerei verlassen hatte, verliert sich seine Spur für fast ein Jahrhundert. Die erste für uns erkennbare Station auf seinem Weg erschließen wir aus dem kryptischen Provenienzvermerk auf dem Titelblatt, der zudem noch wegen des unklaren Schlängels am Ende in der Papierfalte verwirrt. Der Kringel kann auch als „Sambuci“ im Genitiv statt „Sambucus“ gelesen werden, also Stephani Sambuci, ein Stephan Sambucus, den man nicht findet. Die Lösung stammt vom Sambucus-Kenner István Monok. Verteilt man den vermeintlichen Vornamen und den Nachnamen auf zwei verschiedene Personen, erhält man mit zwei Konjekturen die überzeugende Lesung: „Ex dono liberali Stephani [,] Sambucus [possidet]“. Frei formuliert: Als großzügiges Geschenk von Stephanus besitzt Sambucus dieses Buch.

Der ungarische Humanist und Arzt Johannes Sambucus (1531–1584) hat das Buch also von Henri II. Etienne, latinisiert Henricus Stephanus (1528–1598), erhalten. Stephanus war der Sohn des berühmten Pariser Verlegers Robert Etienne. Leider fügt Sambucus dem Schenkungsvermerk keine Jahreszahl bei, so dass wir über die Umstände der Übergabe des Buches nichts wissen. Sambucus studierte 1551/52 in Paris, Stephanus siedelte 1551 wegen der Angriffe Pariser Theologen mit seinem Vater nach Genf über. Es ist möglich, dass beide sich in Paris getroffen haben und als junge Humanisten befreundet waren. Im März 1560 reiste Sambucus zum zweiten und letzten Mal nach Paris und nahm die alten Beziehungen wieder auf, auch zu Henricus Stephanus. Im Spätsommer des folgenden Jahres reiste er nach Italien ab.⁶ Stephanus könnte das Buch beim ersten oder zweiten Pariser Aufenthalt seinem Freund Sambucus geschenkt haben. Für den Mediziner Sambucus – er erwarb das medizinische Lizentiat 1555 in Padua und war seit 1567 unter anderem als Arzt am Wiener Hof unter Maximilian II. tätig – war das pharmakologische Fachbuch eine passende Gabe.

Von wem und wann das Stobaios-Zitat auf das Titelblatt geschrieben wurde, ist ebenfalls nicht belegt. Sambucus besaß in seiner Wiener Bibliothek eine Stobaios-Handschrift. Spätestens seit Januar 1568 bemühte er sich um eine Ausgabe der beiden Bücher „Physica“ nach seiner Handschrift bei Plantin in Antwerpen. Sambucus sorgte für die Textbearbeitung und beteiligte sich an den Papierkosten, die lateinische Übersetzung fertigte der niederländische Gräzist Wilhelm Canter in Löwen an. Die Erstausgabe erschien schließlich 1575 in Antwerpen unter dem Titel „Johannis Stobaei Eclogorum Libri Duo, quorum prior Physicas, posterior Ethicas complectitur: nunc primum Graece editi, interprete Guilermo Cantero [...]. Ex bibliotheca C. V. I. Sambuci.“⁷ Das Zitat auf dem Titelblatt stammt aus dem dritten Buch, dem „Florilegium“, das in dieser Ausgabe nicht ediert wurde. Die Florilegen oder „Sermones“ waren bereits 1536 in Venedig publiziert worden.⁸ Es steht zu vermuten, dass das Zitat im Umfeld eines

⁶ Vgl. Hans GERSTINGER, *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsamboky) 1554–1584*, Wien, 1968, 27 und 16.

⁷ Zur Geschichte der Ausgabe vgl. GERSTINGER, ebd., 315.

⁸ Vgl. Charles Peter MASON, *Stobaeus, Johannes = Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Hrsg. William SMITH, Band 3, Boston, 1870, 814f.

humanistischen Stobaios-Interesses den Weg auf das Titelblatt gefunden hat. Vielleicht als Widmung des Stephanus und als Ermutigung an den Freund zu gelehrten Studien als Mittel zum Ruhm, der für Sambucus ja tatsächlich eingetroffen ist.

Der Wiener Hofbibliothekar Hugo Blotius kaufte nach Sambucus' Tod dessen Handschriften und Druckwerke für die Wiener Bibliothek und fertigte ein Inventar an.⁹ Der Schöffersche Herbarius ist darin nicht verzeichnet. Allerdings sind mehr als 100 Bücher der Provenienz Sambucus bekannt, die nicht in Blotius' Katalog stehen. Mit dem Erlanger „Herbarius latinus“ kann dieser Liste ein weiteres hinzugefügt werden.

3.2 Zweite Station: in der Gelehrtenbibliothek des Christoph Jacob Trew in Nürnberg

Spätestens um die Mitte des 18. Jahrhunderts befand sich der Herbarius in der Nürnberger Bibliothek des Arztes und Naturforschers Christoph Jakob Trew (1695–1769).¹⁰ Da das Buch um Mitte 1650 in Nürnberg gebunden worden war, ist es wohl nicht weit gewandert. Trews Leben steht exemplarisch für die gelehrten Praktiken des Sammelns, Forschens und Publizierens an der Schwelle zur Aufklärung und zur frühmodernen Naturwissenschaft. Trew war Forscher und Arzt, vor allem aber Büchersammler. 1768, ein Jahr vor seinem Tod, besaß er etwa 60 mittelalterliche Handschriften, 33.000 Drucke des 15. bis 18. Jahrhunderts, 11.000 medizinische Dissertationen und eine 19.000 Stücke umfassende historische Briefsammlung von Gelehrten aus dem 15. bis 18. Jahrhundert.

Auf welchem Weg und wann genau der Schöffersche Herbarius in Trews Haus „Im Wespennest“ gelangt ist, ist ungewiss. Der alte Standortkatalog von ca. 1760 führt ihn in der Signaturengruppe R 700 bis R 706 als Nummer 703 an vierter Stelle auf, eingestellt im Regal R für Quartformate. Bereits vorher, 1752, ist das Buch zum ersten Mal als Teil der Sammlung dokumentiert, und zwar in einem von Trew bei Fleischmann in Nürnberg publizierten gedruckten Katalog seiner medizinisch-botanischen Bücher vom Beginn der Buchdruckzeit bis 1550.¹¹ Der Katalog zeigt Trew als Sammler mit antiquarischen und bibliographischen Interessen, blendet aber aus, welches fachlich-naturhistorische Interesse er an diesem frühen botanischen Werk gehabt haben könnte. Ob er das Buch gelesen hat?

Weitere Stationen: in den Universitätsbibliotheken Altdorf und Erlangen

Noch zu seinen Lebzeiten hatte Trew Vorsorge für den Erhalt seiner Bibliothek getroffen. Er vermachte sie der Universität Altdorf, die 1571 auf Initiative des Nürnberger Rats gegründet worden war. Nach 1770 wurde die Schenkung in eigens geschaffenen Räumen in der alten Ordnung aufgestellt. Die Einverleibung in den Studienbetrieb einer Universität veränderte die Funktion der ehemals privaten Gelehrtenbibliothek. Schon 1777 sah sich die Universitätsleitung zu einer harschen Rüge genötigt: „Es hat Rector und Senatus academicus mißfällig vernehmen müssen, wasmaßen der den hiesigen Studiosis vergönnte Gebrauch der Trewischen Bibliothek in einen großen Mißbrauch dergestalt ausgeartet, daß dieselben nicht nur die Bücher aus den Repositoriis, auch mit Hinaufsteigung auf die Bücherleitern willkürlich herausgenommen, solche aber nicht allezeit an seinem gehörigen Ort wieder hineingestellt; einige auch die ihnen nach Hauß verabfolgten Bücher andern Commilitonibus, und diese weiter an andere, verliehen, so daß solche Bücher auf vielen Stuben herumgewandert, und öfters sehr beschmutzt

⁹ *Die Bibliothek Sambucus: Katalog*, nach der Abschrift von Pál GULYÁS, Hrsg. von István MONOK, Szeged, 1992.

¹⁰ Zur Trew-Bibliothek vgl. bes. E. SCHMIDT-HERRLING, *Die Bibliothek des Arztes Christoph Jacob Trew* = Hrsg. G. WERNER, E. SCHMIDT-HERRLING, *Die Bibliotheken der Universität Altdorf*, Leipzig, 1937, 88–138; Hans-Otto KEUNECKE, *Die Trewschen Sammlungen in Erlangen = Natur im Bild: Anatomie und Botanik in der Sammlung des Nürnberger Arztes Christoph Jacob Trew*, Hrsg. Thomas SCHNALKE, Erlangen, 1995 (Schriften der Universitätsbibliothek Erlangen–Nürnberg, 27), 131–166.

¹¹ *Librorum botanicorum catalogi duo quarum prior recentiores quosdam posterior plerosque antiquos ad annum MDL usque excusos ad ductum propriae collectionis breviter recenset conscripti a D. Christophoro Iacobo Trew*, Nürnberg, Fleischmann, 1752.

zurückgekommen; manche aber, ohne die erhaltenen Bücher zurückzugeben, gar von hier weggezogen [...]“.¹²

1806 fiel die Freie Stadt Nürnberg und damit die Reichsstädtische Universität Altdorf an das Königreich Bayern. Die Altdorfina wurde 1809 von König Maximilian I. Joseph aufgelöst. Am 20. August 1818 wurden Trews Sammlungen mit Königlich-Bayerischer Verfügung der Universität Erlangen zugesprochen, die 1743 als neue Landesuniversität durch Markgraf Friedrich von Brandenburg-Bayreuth gegründet worden war. Nach einer Aufstellung im Provisorium konnte die Bücherschenkung 1825 mit den anderen Erlanger Buchbeständen im ehemals markgräflichen Schloss untergebracht werden, das kein Gas und Strom hatte. Die medizinisch-botanischen Bücher standen im sog. Medizinischen Saal. 1913 zog die Universitätsbibliothek in einen repräsentativen und funktionalen Neubau um. Seitdem sind Trews Bücher nicht mehr frei zugänglich in Schausälen, sondern im Magazin untergebracht. Der medizinisch-naturwissenschaftliche Teil der Bibliothek mit ca. 26.000 Bänden wurde unter Beibehaltung der alten Signaturen und der damit verbundenen Regalordnung wieder geschlossen aufgestellt.

Zwischenspiel: Ein Ausflug nach München und Schweinfurt

Die in der Exemplarbeschreibung zitierte Notiz von Armin Dietzel zeigt den Herbarius erstmals in prekären Umständen: aus der Pariser Verlegerfamilie verschenkt und mit Sambucus nach Wien gezogen, dann Teil einer europaweit berühmten Gelehrtenbibliothek, geordnet, katalogisiert und beschrieben. Es folgte die unsichere Zeit in Altdorf, die mit dem Übergang in Königlich-Bayerischen Besitz beendet wurde. Zuletzt war das weit gereiste Exemplar in den sicheren Hafen staatlich-bayerischen Besitzes übergegangen. Aber nur scheinbar: 1960 wurde es von dem drogensüchtigen Bibliothekar Max Mehringer gestohlen.¹³ Aus dem Referendariat für den wissenschaftlichen Bibliotheksdienst in der Bayerischen Staatsbibliothek 1953 als Querulant entlassen, klagte er sich ein und wurde 1955 nach Erlangen versetzt. Mehringer hielt in einem Tagebuch seine Drogensucht minutiös fest. Im August und September 1955 schreibt er: „...der Kampf um das Recht [die Wiedereinstellung] geht weiter“; „...nichts gearbeitet, die Zeit totgeschlagen, Tabletten, Alkohol, Frauen, Kino, Kaffee, Pervitin.“ „...alles Geld ausgegeben. [...] vollkommene Pleite [...] komme aus diesem circulus nicht mehr heraus...“. In Erlangen hatte er die Aufgabe, den 28-bändigen alten Bandkatalog und die historischen Kataloge der Trew-Bibliothek von ca. 1760, die immer noch benutzt wurden, in einen bereits bestehenden sog. Allgemeinen Zettelkatalog einzuarbeiten. Mehringer besaß einen Schlüssel zum Magazin und mit der Katalogrevision die Möglichkeit, Bücher fast spurlos verschwinden zu lassen. Um seinen Geldbedarf für Drogen, Alkohol und ein lockeres Leben zu decken, stahl er von Juli 1960 bis Anfang 1962 Inkunabeln, illustrierte Drucke und Tafelwerke, die er zerlegte, um die Kupferstiche einzeln zu verkaufen. Sein Raubgut bot er Münchner Antiquaren an, arbeitete aber überwiegend mit dem Antiquar Heinrich Vetter, den er seit Studienzeiten kannte. Am 24. Oktober 1960 ging der Erlanger Herbarius für 4.500,- Mark an Vetter, und von diesem bereits wenige Tage später für 6.000,- Mark an den Münchner Antiquar Adalbert Lauter. Lauter betreute seit 1951 die Bibliothek des Industriellen und Bibliophilen Otto Schäfer in Schweinfurt. Ein Sammlungsschwerpunkt Schäfers waren illustrierte europäische Druckwerke, an denen die Entwicklung des Buchholzschnitts im europäischen Vergleich studiert werden konnte. Der Schöffersche Herbarius kann als zentrales Stück eines solchen Schwerpunkts gelten. Lauter verkaufte das Buch für 13.000,- Mark an Schäfer weiter, wann genau, geht aus den Unterlagen nicht hervor. Der Gewinn betrug 7000,- Mark, also mehr als Doppelte des Betrags, zu dem Lauter das Exemplar gekauft hatte.

¹² Zitiert nach SCHMIDT-HERRLING, 132.

¹³ Der Fall ist in mehreren großen Archivkästen dokumentiert, die sich in der UB Erlangen–Nürnberg befinden, darunter auch die ausführliche Urteilsbegründung, aus der ich im Folgenden zitiere; AUBE XII, 12, 9–12 „Fall Mehringer“.

Abb. 3: Die Ausgaben des „Herbarius latinus“ der Sammlung Trew im Magazin der Universitätsbibliothek Erlangen (Photo: Sigrid Kohlmann)

Anfang Februar 1961 flog Mehringer auf. Im anschließenden Prozess wurde Vetter freigesprochen, Mehringer zu einer Geldstrafe und fünf Jahren Haft verurteilt. Der Herbarius kehrte am 9. Januar 1962 unversehrt nach Erlangen zurück. Die alten gedruckten Papierschilder, die noch heute fast alle Bücher der Sammlung Trew tragen, vielleicht auch ein Exlibris, hatte er vermutlich entfernt, um die Herkunft des Exemplars zu verschleiern. Nach seiner Rückkehr in die Bibliothek wurde das Buch aus seiner ursprünglichen Umgebung im Regal mit den anderen Inkunabelausgaben des „Herbarius latinus“, die zweihundert Jahre bestanden hatte, herausgenommen (s. Abb. 3). Mit dem neuen Zusatz zur alten Signatur „Cim. P 51“ steht die Inkunabel im Magazin im Panzerschrank. Im Regal wird der Herbarius durch einen Repräsentanten vertreten.

Egy római kő és könyvészete

A *Tudományos Gyűjtemény* olvasóit 1820-ban Kölesy Vince egy Pécsett újonnan előkerült római kőről értesítette: „A talált Emlékek és egyéb Régiségek’ Literatura baráti ’s különösen a’ honnyi története’ kedvelői előtt mindenkor nagy betsben fognak maradni; mert azok az Elő-világnak homályos időszakasaiból vont Történetekhez leg hihetőbb, leg biztosabb tanúbizonyságai; ’s a’ hol a’ Történetírásban a’ legszorosabb vizsgálódás sikertelen marad; hol minden törekedések, elme feszítések a’ kétség és gyanú buborék habjában el oszlnak: ott gyakorta egy talált, azon időket tárgyazó Emlék elegendő, ’s kívánt világosítást adhat. – Én e’ szerént kötelességemnek tartom a Régiségek kedvelőit egy talán nem megvethető Római Emlékkőről tudósítani, melly 1818 esztendőben, Május hónapban Pécsen az ottani Cathedralis Templom környékében a földből ki vétetett.” A következőkben Kölesy pontos leírást ad a kő állapotáról, az „közel ép és sérelem nélkül van”. Anyaga „úgy nevezett vad fejtér márvány”. Fölíratát is lemásolta, úgy, ahogyan az látható volt:

VIRTVTI
ET
HONORI
L VILIIVS
MARCELL'S
LEG.AVG
PR.PR
PANNON INF
V. S.¹

A másolat pontos. A negyedik sor sérült szövegét az akkor látható állapotban adta vissza. Az ötödik sorban a fölirat egykori vésője takarékoskodni kényszerült a hellyel, ezért LV helyett L’ ligaturát alkalmazott. Kölesy ezt is jelezte. Az oldallapokat is leírta. Szerinte ezeken Victoria, illetve egy római vitéz és lábánál a legyőzött barbár látható. Olvassuk tovább a tudósítást. „A homlokoldal hátulján egy Medentze láttatik, mellyből két egymásba tekeredett szőlő vesszők nyúlnak fel szőlő gerézdekkel megrakva. Fellyül egy nyúl szemlélhető, melly fekvé egy gerézden rágódik.” Kölesy az „áldozati oszlop” vagy „hit oltár (ara pro votis)” igen pontos rajzát is mellékelte öt nézetből. És bár, amint írta, „a régiségnek megfejtésére sem időm sem eszmérségem nincsen”, ókori szerzők szövegeinek ismerete segítségével mégis megnevezte az oltár föltételezett állítatóját és az állítás idejét is. A negyedik sort helyreállítva, két Ulpus Marcellusra gondolt a második századból: az ismert jogászra vagy a Britanniában ugyanilyen néven legatusként szereplőre. A kő állítatásának idejét Antoninus Pius (138–161) uralkodásának idejére tette. Még arról is tudott, hogy „Katánczy Úr 249 évek előtt egy Eszéken talált Emlékkövet le írt, mellyen hasonló Fellyülírás olvasható.”²

A kő a székesegyház „környékében” került elő a földből. A templom helyreállítása az 1800-as évek elején már halaszthatatlan volt. Az oltár a terep rendezése során (1820-tól rendelet tiltotta a templom körüli temetkezést) kerülhetett a felszínre. Állapotán igyekeztek javítani: „szénnel a

¹ *Tudományos Gyűjtemény*, 4(1820), 54–63; Kölesyről: VASS Éva Tünde, JANKOVITS László, *Nemzeti Plutarkus = Tudomány és kutatás a Klimó Könyvtárban: Konferencia a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában, 2006. szeptember 26.*, szerk. SCHMELZER-POHÁNKA Éva, 2., átdolg. elektr. kiad., Pécs, 2014.

² A jegyzetben: KATÁNCZY, *Dissertatio...*, Eszék, 1782, 81. A mű: Matthias Petrus KATANCSEICH, *Dissertatio de Columna Milliaris in Essekum reperta*, Eszék, 1782. Autográf kézírata 1781-ből: Bibliotheca PP Franciscanorum Conventus Budensis. Katancsich a föliratot ismét közölte: *Istri adcolarum geographia*, I, Budae, 1826, 386, Nr. CXIX.

betűknek héanosságát éppen oly hibás betűkkel pótolták”, majd a püspöki palota egy kertté alakított bástyáján helyezték el. Fél évszázad múltán, 1873. tél elején, Kovács Zsigmond püspök ajándékaként, innen szállították Pestre a Nemzeti Múzeumba. Az akció mögött Rómer Flóris, 1869-től a Régiségtár őre állt, aki az országban bárhol fölbukkant régiségeket figyelemmel kísérte. Kiterjedt szervező-levelező munkával igyekezett azok védelmét biztosítani, és ha lehetett, velük a pesti gyűjteményt gazdagítani. Pécsen ifj. Horváth Antal joghallgatóban talált törekvéseinek támogatójára, ezért 1870-ben gyakornokként maga mellé is vette. Horváth volt a szállítás lebonyolítója Mohácsig, onnan az Első cs. k. sz. Dunagőzhajózási Társulat díjmentesen szállította a több helyről összegyűjtött köveket a Dunán Pestig.³ A pécsi követ még ebben az évben Rómer besorolta a 352. számon a Múzeum fölírtos gyűjteményébe, és ugyanezen a számon szerepel az ebben az évben megjelentetett katalógusban is.⁴ A sietség oka az volt, hogy éppen 1873-ban jelent meg Theodor Mommsen nagy vállalkozásának, a Corpus Inscriptionum Latinarumnak a harmadik kötete, amely a pannóniai fölírtos köveket is számba vette. A pécsi követ is közölték, részben a *Tudományos Gyűjtemény* ismertetése alapján.⁵ A Nemzeti Múzeum újonnan megjelent katalógusára fölfigyelve Mommsen és munkatársa, Alfred Domaszewski hamarosan Pestre látogattak, hogy ezt az anyagot is bedolgozhassák a pótlásokra megindított Ephemeris Epigraphica kötetekbe. Pécsi kövünk 1875-ben már a második kötetében szerepel is, a 10285-ös számon.⁶

Kölesy Vince idézett tudósításában megemlíttette, hogy „Katánczy Úr (249 évek előtt) egy Eszéken talált Emlékkövet le írtt mellyen hasonló Fellyül írás olvastatott”. Az említett mű Katancsich Matthias Petrus, később pesti egyetemi tanár és könyvtárőr, ekkor még eszéki tanár disszertációja a városban nem régen talált római mérföldkőről. Katancsich ebben egy, szerinte, ugyancsak Eszéken talált római emlék fölírtát is közölte:

VIRTVTI
ET
HONORI L.
VLPIVS MARCELLVS
LEG. AVG
PR. PR.
PANNON INF
V. S.⁷

Összevetve ezt a változatot a Kölesy közölte pécsivel, csak kevés formai eltérést látunk a sorok elosztásában. Ez a másolat a ligatúrát sem jelöli. Szembetűnően nem a köről készült a leírás. Katancsich meg is adta forrását: ez Wolfgang Lazius nagy történeti munkája a meghódított római tartományokról az írott és az előkerült régészeti anyag alapján. Először 1551-ben jelent meg Oporinusnál Bázelen, majd 1598-ban Frankfurtban.⁸ Kitűzött céljának megfelelően a birodalom legtávolabbi tartományait, Hispániát és Pannóniát, meg az emlékanyagban nagyon gazdag Dáciát tárgyalja részletesen. A XII. könyv 6. fejezete foglalkozik Colonia Mursiával, ebben Mursa municipiummal, amely „hodie Essekium”. A helység Lazius szerint Európa-szerte

³ Pulszky Ferenc levelezése: MNM Központi Adattár 1873/331, 340, 341. Rómer Flóris és Horváth Antal kapcsolatára: Archaeologiai Értesítő, 2(1869), 115.

⁴ Ernest DESJARDIN, RÓMER Flóris, *A Magyar Nemzeti Múzeum római felírtos emlékei*, Bp., 1873; DEBRECZENI DROPPÁN Béla, *Rómer Flóris a Magyar Nemzeti Múzeumban*, Honismeret, 43(2015), 34–45.

⁵ *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III, ed. Theodor MOMMSEN, Berlin, 1873, 427, Nr. 3307.

⁶ Ephemeris Epigraphica, 2(1875), 359, Nr 582. „Contulimus ego et Mommsen”; *CIL*, III, Suppl., Berlin, 1902, 1680, Nr. 10285. Ettől kezdve a pécsi Virtus-oltár hivatkozási száma: *CIL*, III, 3307 = 10285.

⁷ Lásd a 2. jegyzetet.

⁸ Wolfgang LAZIUS, *Commentariorum Reipublicae Romanae illius in exteris provinciis [...] constitutae*, libri XII, Basileae, 1551, 1114; Uő, *Reipublicae Romanae in exteris provinciis bello aquisitis constitutae commentariorum libri XII*, Frankfurt, 1598, 944.

ismertté vált Katzianernek a töröktől 1537-ben elszenvedett veresége miatt. A vidék ismertetése során említi Sopianaet, középkori püspökeit és a Mecsek hegyet, ahol az Aureus Mons nemes bora terem. Végül, mintha legfrissebb értesüléséről lenne szó, hozzáteszi: „Superest ut exemplum antiquitatis in Essekio, hoc est Mursiae reliquiis erutae, subiecimus, nobis ab optimo ac religioso viro D. Ioanne Verbero sacerdote communicatum.”⁹ Itt közli a fölíratot olyan formában, ahogy azt már Katancsichtól idéztük.

Lazius adatközlőjét, Ioannes Verber sacerdotist ismerjük, ő magát Joannes Ferber Budensisnek írta. Az 1520-as évek elején, Budán Brandenburi György titkára és káplánja volt. Mohács után Ferdinándnak a János király ellen fölvonultatott seregében tábori lelkészként szolgált Johann Katzianer mellett.¹⁰ A seregben mint orvos volt ott ugyanakkor a Bécsben frissen diplomázott Wolfgang Lazius. Innen ismerték egymást. Annak is a nyomára jöhetünk, hogy a prédikátor hogyan került kapcsolatba a római fölíratokkal. Még Brandenburi György környezetében volt alkalma találkozni annak két testvérével, Johann Albrecht és Gumprecht örgróffokkal, akiket római tanulmányaik mentora, Mariangelo Accursio kísért Magyarországra. Accursio Rómában Johann Goritz humanista köréhez tartozott, lelkes híve volt az ókori emlékek ápolásának. Budán is találkozott ekkor a római kövek kultuszával. Ennél többel is. Innen juttatták Megyericsei János fölíratgyűjteményének másolatát Itáliába, nyilvánvalóan a közreadás tervével. A gyulafehérvári káptalanban őrzött kéziratról Accursio is kapott egy másolatot,¹¹ s ebben a Megyericsei gyűjteményben szerepelt a Virtusnak és Honosnak ajánlott oltár fölírata is pécsi lelőhellyel: „Quinque Ecclesiae in arce ad latus ecclesiae maioris”. A másolás során romlott a szöveg sorbeosztása, a ligatúrára se figyeltek. Hogy Megyericsei leírása tükrözze a szöveget, azt Hans Dernschwam másolata bizonyítja. Dernschwam mint Fugger-megbízott járt Magyarországon 1528–1529-ben. A római emlékekkel ő is kedvteléssel foglalkozott, de kis gyűjteményének az a része, ahol a Virtus-oltárt írja le, Megyericsei gyűjteményéből való. A sorbeosztást pontosan adja vissza, a ligatúrát is jelöli. A fölírat szövegének hagyományozására azért nem volt befolyással, mert Mommsen szerint a kézirat hosszú lappangás után csak a 19. század második felében került Bécsbe, a már három évszázada ott őrzött Dernschwam-gyűjteménybe.¹²

Wolfgang Lazius műve mint forrás ezután évszázadokra meghatározta a kő föltalálásának vélt helyét, a Dráva-parti Eszéket. Ez a lelőhely és a rontott sorbeosztás is változatlanul öröklődött tovább az egyre gazdagabb fölíratgyűjteményekben.

A lelőhely kérdése szoros összefüggésben van az állítató személyével és az állítás idejével is. Kölesy Vince 1820-ban fölvetette az ókori irodalomból ismert két Ulpus Marcellus személyét, és az időt a második század derekára tette. A forrásokra való hivatkozással Mommsenék és Römer is egyetértettek, így a datálással is.

1882-ben új elmélet merült föl. Vécsey Tamás, a kiváló jogtörténész a két Ulpus Marcellust egy személynek tartotta, és a fogadalmi oltárról is volt véleménye: „A hátulsó lapon

⁹ Az 1551-es kiadásban 1113–1114: „ubi est hodie Essekium Dravi, notissimum vel clade Christianorum anno Domini 1537 a Turcis accepta [...] transeo ad Mursiam coloniam cuius vestigia in Essekio Dravi municipio superesse prefatus sumus: id quod clade insigni Christianorum militum, ductore Kazianero, a Turcis, eorumque praefecto Ulambego accepta, orbi iam celebratur [...] Aureum montem, qui hodie est Mehek supra Quinqueecclesias vitifer [...] ubi hodie est Mecsek mons vinoso generoso nobilitatus, quod Simigiense, sive Quinqueecclesiense, vulgo Schwinater wein vocamus.”

¹⁰ Johannes Verber/Ferber Budensisről: CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve*, Bp., 2013 (Humanizmus és reformáció, 34), 104, 105, 116. A 2016. februárban kapott további adatot itt köszönöm meg.

¹¹ Augustino CAMPANA, *Mariangelo Accursio*, Dizionario Biografico degli Italiani, 1(1960), 126–132. Kézirata: Milano, Bibl. Ambrosiana cod. O. 125 sup. „Exemplar vetustarum inscriptionum ex archetypo libello olim ad me ex Dacia et Hungaria misso”.

¹² Wien ÖNB cod. Lat. 13821 (olim suppl. 1601) f. 18v. Nr 60. Mommsen, *CIL*, III. 154. A néhány összehajtott lap Dernschwam kézírásával „Romanae antiquitates in Transsylvania adscripta” címmel könyvtárának betűrendes mutatójában szerepel, az utalt 6820/79 fölió kolligátumban nincs föltüntetve. Valószínűleg kiesett és elkallódott 19. századi (vissza)vásárlásáig. Vö. *A Dernschwam-könyvtár*; kísérettanulmánnyal közread. BERLÁSZ Jenő, sajtó alá rend. és a mutatót összeáll. KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, Szeged, 1984 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12), 250, 25.; TARDY Lajos, *Dernschwam Erdélyben* = Hans DERNSCHWAM, *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*, ford. és kiad. TARDY Lajos, Bp., 1984, 25–27.

szőlőtőke látható, melynek fűrtjei alatt nyugodalmasan pihen egy nyúl. Kölesy szerint a dús termésű szőlőtőke, és az ennek gerezdeinél pihenő nyúl a győzelem által megszilárdult békére emlékeztet. Még a nyúl se fél, kiki bátorságban élvezheti a béke gyümölcseit. Ez emblema azonban, a mit dr. Hampel collegamtól hallotam, nem római, hanem, 11–12. századi faragás, nem pogány hanem keresztény alkotás, nem Marcellus, hanem Krisztus győzedelmét jelképezi. Lát-szik, hogy barbár munka, a mely az oltár felső és alsó párkányzatának határoló vonalain szembántólag túlterjeszkedik, de annyiban mégis érdekes, hogy Árpádkori kőfaragó mestereink ízlésére és ügyességének mértékére enged következtetnünk. Marcellus az ő oltárát valamelyik égi isten templomában a fal mellé állíttatá, ezért nem volt építve az oltárnak hátsó lapja. A keresztény építő mester, szerencsénkre, befalazta az oltárnak három pogányvésetű oldalát s az előre fordított negyedik oldalra faragtatta a bibliából ismert szőlőtőkét, a nyulat és az edényt, egyenlőtlen s formátlan két fülével.”¹³ Hampel József a tőle származó (?) ötletnek írásos nyomát nem hagyta ránk.

Alfred Domaszewski, aki a Nemzeti Múzeumban látta a követ, 1895-ben a lelőhelyek közül mind Eszék, mind Pécs lehetőségét elvetette. Szerinte a második században egyik se volt olyan jelentős helye Pannóniának, ahol egy helytartó oltárt állíttatott volna. A vonatkozó korban a pécsi római emlékek csekély számával támogatta ezt a nézetét. Szerinte talán Aquincumból került Pécsre a kő, és egy későbbi gyűjtő hurcolta oda.¹⁴ Ezzel egy új hely versengett az eredet jogáért, s Aquincum gazdái ettől kezdve szívesen tekintették sajátjuknak az oltárt.

A helyet illetően Mócsy András nem foglalt állást, de az időt illetően a korábbi gazdag irodalomra támaszkodva 1962-ben Marcus Aurelius uralkodását (161–180) tartotta valószínűnek.¹⁵

Új megoldást vetett föl Fitz Jenő 1978-ban azzal, hogy egy harmadik Ulpius Marcellusnak tulajdonította az oltár fölállítását. Ez a harmadik közszereplő a harmadik században élt.¹⁶ Ekkor Sopianae már jelentős települése volt Pannóniának. Valóban, az ebből a korból származó leletek száma már jelentős. Ma Pécs és 260 tájéka az általánosan elfogadott a Virtus-oltár eredetét illetően.¹⁷

Pannónia római uralom alatti századaiból sok száz köemlék maradt ránk. Itt egyetlen oltár viszontagságos sorsát és változó megítélését kísértük figyelemmel. Miért? Azért, mert mint századok tanúságtévő követ szemlélhetjük mai állapotában is. Már az anyaga is, az itt bányászható „ügynevezett vad fejrő márvány”, az időjárás viszontagságainak nem nagyon ellenálló mészkő. Nyugatabbra egy helytartó ezt az ott előforduló márványból csináltatta volna.

A maga korában az oltár tanúságtévője volt annak a virtusnak és a vele járó honornak, amely a Birodalom keleti határát védte Aquincumtól, akár Eszékig. Hogy később, a 11–12. században faragták volna a hátoldalán a keresztény szimbólumot, a szőlőfürtöt, ehhez a Vécsey–Hampel föltevéshez nem mernék csatlakozni. Hasonló szőlőfürt-ábrázolásokat jócskán ismerünk pannóniai köveken, a Nemzeti Múzeum Lapidáriumában is találkozhatunk velük. Az egyiken például egy kecske „rágódik”. Kövünkkel kapcsolatban viszont megfontolandónak tartom Szabó Ádám észrevételét. Szerinte az oltár tetején lévő mélyedés rendszeres víz tárolásáról tanúskodik. Ez arra engedne következtetni, hogy az oszlopot talán szenteltvíztartónak használták.¹⁸ Ha megfordították a követ, a hátulján lévő szőlőtő valóban alkalmas lehetett a Krisztus-szimbólum megjelenítésére. Óbuda/Aquincum több temploma is római kövekből épült. A szenteltvíztartó akármelyik bejáratánál állhatott. Ugyanez áll a pécsi székesegyház oldalkápolnáira (a temető-

¹³ VÉCSEY Tamás, *Lucius Ulpius Marcellus*, Bp., 1882, 19–20.

¹⁴ Alfred DOMASZEWSKI, *Die Religion des römischen Heres*, Trier, 1895, 43, 184. jegyzet: „Der Altar kann nach Fünfkirchen nur durch einen Sammler verschleppt sein. Überhaupt ist Fünfkirchen als Fundort irgendwie bedeutender Inschriften mehr als zweifelhaft.”

¹⁵ MÓCSY András, *Pannonia = Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Supplementband 9, Stuttgart, 1962, 592.

¹⁶ FITZ Jenő, *L. Ulpius Marcellus*, Alba Regia, 16(1978), 369–370.

¹⁷ KOVÁCS Péter, *Tituli Romani in Hungaria reperti, Supplementum*, Bp.–Bonn, 2005, 196–197, 371, Nr. 196.; NAGY Mihály, *Lapidárium: A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője*, Bp., 2007, 104, Nr. 182.

¹⁸ Köszönöm Szabó Ádámnak szóbeli tájékoztatását.

kápolnára?) is. Már csak azért is, mert Megyericsei 1507 táján a székesegyház mellett „ad latius Ecclesiae maioris” látta. És ugyanott került elő 1818-ban „a Cathedralis templom környékében”, ahol csak 1820-ban szüntették meg a temetkezéseket.

Itt érdemes figyelni Domaszewski fölvetésére, aki föltételezte, hogy egy gyűjtő hurcoltatta a követ a pécsi várba, a székesegyházhoz. Megyericsei 1507 táján járt Pécsen. A száznál is több dáciai fölirata mellett csak néhány pannóniai akad. A Dunántúlon csak Buda, Győr és Székesfehérvár köveiről készített másolatokat, Pécsen pedig csak a Virtus-oltárt írta le. Látogatásának okát sejtjük. Ismert, hogy az ország bizonyos köreiből ekkor nagyon jelentős a Janus Pannonius-kultusz, a költő hagyatékának közreadása. A pécsi költő-főpapot megillető, méltó és díszes síremlék készítése nyughelyén az emlékezés részét képezte. Megyericsei a költő írásos hagyatékának őrzője volt, magát Janus rokonának vallotta. Ezt éppen 1507-ben vésette kőbe közös síremlékükön, Gyulafehérvárra. Az ottani és a pécsi alkalom összefügg, és ez indokolja Megyericsei látogatását is. Ekkor tűnhetett szemébe a Virtus-oltár, amely akár Ernuszt, akár Szatmári püspök műpártolásának bizonyosságaként került a székesegyház közelébe. Ha korábban talán a szőlőindás véset, akkor most megint az ókori föliratos oldala vált időszerűvé.

Az oltár azután háromszáz évre eltűnik szemünk elől, osztozik a török megszállta Pannónia sorsával. Nem úgy a róla való emlékezet. Megyericsei kéziratát a Gyulafehérvári Káptalan őrizte. Innen kapott másolatot 1524 táján a budai udvarban időző Mariangelo Accursio. Az 1530-as évek derekán a két király viszálya és a török hadszíntérre tette az országot. Valahol mégis budai Verber János tábori lelkész és a bécsi Wolfgang Lazius tábori orvos itt talált arra lehetőséget, hogy az előbbi az utóbbinak, amint láttuk, átadja a pécsi oltár föliratának másolatát. Ezzel gyarapította a készülő nagy ókortörténeti mű forrásanyagát. Mire a közreadásra sor került (1551), a hely tragikusan emlékezetessé vált. Pécs környéke, az ókori Colonia Mursia Eszéket is magába foglalta. Ennek közelében Diakováron, 1537-ben a törökök megsemmisítették a keresztény sereget. Európa ekkor megtanulta Eszék nevét, Pannónia térképén ez tájékozódási pont volt. Gyaníthatóan Lazius emlékezetében csúsztak össze a helységek. Ettől kezdve századokon keresztül ő a forrása annak, hogy az oltár fölirata Eszékről származik. Egy olyan helyről, ahol már az ókortól kezdve fontos átkelőhely volt a Dráván, ezt megfelelően védték is, de helytartó itt ünnepélyes alkalommal nem tartózkodott.

1818-ban a romok alól, a földből emelték ki az oltárt Pécsen. A helyreállítás korszaka volt ez országszerte, a nagy megújulásé. Intézmények és az azokat szolgáló épületek emelésének kora. Fölzárkózás a kényszerű lemaradásból a tudományok területén is. Ezt kellett segítenie a magyar nyelv gazdagításának, megújításának is a szaknyelvek területén. A föladatnak eleget tenni, ezt tűzte céljául az Akadémia is. A régészettudomány terén Kölesy Vince meg is tette a kezdő lépéseket, amikor ilyen szakkifejezéseket találunk nála: emlékkő, fellyülírás, homlokoldal, áldozati oszlop, hit oltár és végül még a valpói Katancsich-ból is Katánczy-t magyarított.

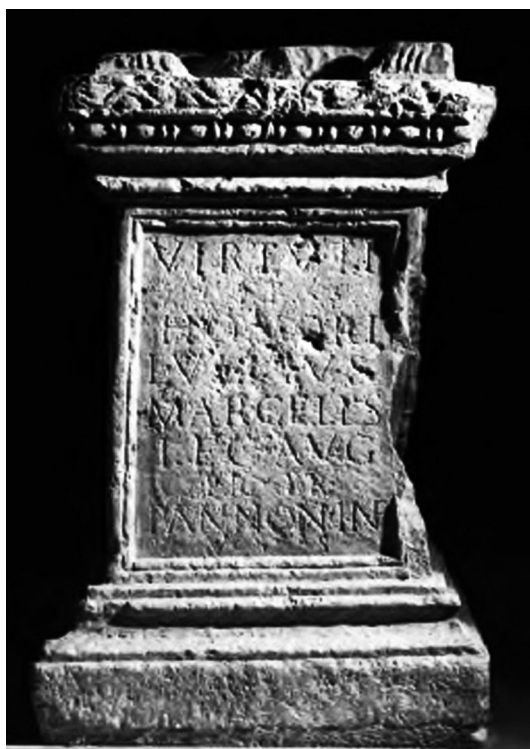
Kövünk a kiegyezés utáni békés gyarapodás időszakának is tanúságtévője lett. Amikor első vagy második generációs értelmiségi főpapok és főnemesi származásúak egyaránt alapítványokkal járultak hozzá a hazai művelődéshez, esetünkben a Nemzeti Múzeum értékeinek gyarapításához. Amikor a maga módján ezt segítette az Első cs. és kir. szabad Dunagőzhajózási Társulat „hazafias áldozatkészsége (patriotische Liberalität)” is. Amikor Rómer Flóris szakértelme, ügyszere-tete biztosította az ókorból származó magyarországi leletek naprakész ismeretét Mommsen nagy vállalkozásának, a Corpusnak, és ezzel a tudományos világnak.

Az Ulpius Marcellus Virtusnak és Honornak ajánlott fogadalmi oltár ma a Nemzeti Múzeum újonnan és szépen kialakított Lapidariumában látható. Kiemelt helyet kapott, minden oldala jól megvilágítva várja a műítész, aki megfelelő „esméretséggel” rendelkezik ahhoz, hogy végre mint műalkotást helyezze el az oltárt Pannónia római emlékei között.

Egy régi, 1818-^{as} Est. Kiadású Római emlékek ábrázolása.

Kölesy Vince rajza a pécsi római köről

A pécsi oltárkö elő- és hátlapja (CIL, III, 10285)

Zwanzig Jahre EDV in der Siebenbürgischen Bibliothek Gundelsheim

Erweiterter Aufsatz der auf der Jubiläumstagung des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde am 12.09.2015 vorgetragenen PowerPoint-Präsentation

Mit ihren 84.000 Medieneinheiten, 2900 Periodikatiteln, ca. 3000 Landkartenblättern, 1000 Regalmetern an Archivalien und etwa einer Viertel Million Fotografien besitzt die Siebenbürgische Bibliothek in Gundelsheim/Neckar die größte Transylvanica-Sammlung westlich von Budapest. Von der Steinzeit angefangen wird die Kulturgeschichte sämtlicher in diesem Landstrich siedelnder oder durchziehender Völker¹ sowie die Geographie und Geologie Siebenbürgens, Ungarns, der Donaumonarchie und Rumäniens dokumentiert. Die Siebenbürgische Bibliothek ist somit keine explizit „siebenbürgisch-sächsische“ Bibliothek, allerdings bilden die Siebenbürger Sachsen den Sammlungsschwerpunkt.

Gegründet im Jahre 1955 ist die wissenschaftliche Spezialbibliothek ein Anlaufpunkt für jährlich knapp 2000 Nutzer aus Deutschland, Rumänien, Ungarn, den USA, Kanada, Australien oder Japan, wobei im Durchschnitt 25% des Gesamtbestandes benutzt wird. Eingesehen werden dabei Bestände aus sämtlichen Systematik-Gruppen.²

Bis 1995 wurden die Titel ausschließlich auf den klassischen Karteikarten nachgewiesen, die lediglich in den Räumen der Bibliothek zugänglich waren. Mit Einführung eines EDV-Systems in 1995 erfolgte der Anschluss an den Südwestdeutschen Bibliotheksverbund (SWB). Unabhängig vom Erscheinungsjahr werden alle ab diesem Zeitpunkt eingegangenen Titel (Neuzugänge) im SWB nachgewiesen und sind somit über den Karlsruher Virtuellen Katalog (KVK) und durch den Anschluss an die Universitätsbibliothek Heidelberg über deren Online-Katalog HEIDI im Internet recherchierbar. 2001 wurde damit begonnen, den sogenannten Altbestand (Titel, die vor 1995 im Bestand waren) elektronisch zu erfassen. Gemäß der alphanumerisch aufgebauten Systematik wurde bei Signaturgruppe A begonnen. Aktueller Stand: Signaturgruppe P III. Es fehlen die Signaturgruppen P IV (Siebenbürgische Autoren zu nichtsiebenbürgischen Themen), R I + R II (Belletristik, Romane, Gedichte), V–K und V–P (Nachlässe Karl Kurt Klein & Erich Phleps) und A VII (Karten). Bei den Signaturgruppen der sogenannten Non-Book-Materialien (Schallplatten, MCs, CDs und DVDs) sind lediglich die Neuzugänge erfasst.

Seit 2010 gab es zwei Katalogisierungs-„Zwischenprojekte“: 2010 das Projekt „Erfassung der Periodika“, dem ein heftgenauer Nachweis der Signaturgruppen S und T zu verdanken ist – etwas, was der SWB nicht leisten kann.

Ende 2014, Anfang 2015 ein mit Mitteln des Kultusministeriums des Landes Baden-Württemberg gefördertes vorbereitendes Projekt zur „Ordnung, Digitalisierung und Archivierung der Sammlung historischer Landeskarten des Siebenbürgen-Instituts in Gundelsheim/Neckar“ (Signaturgruppe A VII). Hier lag die Betonung auf der „Ordnung“, da die letzte eingehende Bearbeitung der Kartensammlung Mitte der 1980er Jahre erfolgte. Die einzelnen Kartenblätter waren in eigenen Passepartouts und diese wiederum in Sammelmappen untergebracht. Das eigentlich Schützenswerte, das Kartenbild, war durch einen – der jeweiligen Größe angepassten – Ausschnitt sichtbar und somit im Grunde ungeschützt. Ob Passepartouts und Mappen tatsächlich säurefrei waren, konnte nicht bestimmt werden. Auch variierte die Stärke der einzelnen Passepartout-Bögen bis hin zu 2 mm. Neuzugänge bzw. Kartenblätter mit Erscheinungsjahr nach 1900 waren lose in den Schubladen der Planschränke untergebracht.

¹ U.a. Cucuteni-Leute, Daker, Römer, Goten, Wandalen, Ungarn, Szekler, Deutsche, Rumänen, Juden, Armenier, Zigeuner, Türken, Slawen, Petschenegen, Polen, Italiener, Griechen.

² Landes-, Rechts-, Kunst-, Kirchen-, Orts- und Schulgeschichte, Ethnographie, Ethnologie, Soziologie, Linguistik, Wirtschaftsgeschichte.

Dank den vom Kultusministerium bewilligten Projektmitteln konnten von der Firma Hans Schröder, Karlsdorf-Neuthard, gefaltete, säurefreie Bögen in drei Formaten (A2, A1, A0) mit einheitlicher Stärke von max. 0,75 mm erworben und alle Kartenblätter in diese eingelegt werden. Kleinformatige Karten wurden hierbei mit säurefreien Fotoecken fixiert. Kartenwerke wurden in ebenfalls von der Firma Schröder angefertigte passgenaue Mappen umgebettet.

2003 erfolgte die Anschaffung des von der TU Braunschweig entwickelten und frei auf die Verhältnisse vor Ort anpassbaren Bibliotheksprogramms Allegro-C, unter dem mittlerweile hausintern mehrere Datenbanken laufen: das Zugangsbuch mit dem Nachweis der Herkunft der Bibliotheksbestände, eine Archiv-Datenbank für den Pertinenzbestand (Persönlichkeiten, Ortsgeschichte, Musikgeschichte, Soziologie, Wirtschaft, Kirchen- und Schulgeschichte, Geschichte, Ethnographie) sowie für Teile des Provenienzbestandes (Aktenbestände von Institutionen und Vereinen). Die größte und wichtigste Datenbank jedoch ist mit seinen 86.000 Datensätzen (Titeldaten, Personen- und Körperschaftsstammsätze) der hauseigene OPAC, der seit 2010 über die Homepage des Siebenbürgen-Instituts (<http://siebenbuergen-institut.de/>) ans Internet angebunden ist. Die mit Pica in den SWB katalogisierten Datensätze werden in jährlichen Updates unter Verwendung modifizierter Importroutinen aus dem vom Bibliotheksservicezentrum (BSZ) erhaltenen MAB2-Diskettenformat reimportiert; heutiger Stand: September 2014. Häufigere Updates rechtfertigt der (Zwischen-)Bearbeitungsaufwand spätestens nach Abschluss der Retrokonversion nicht, da, prozentual gesehen, die Anzahl der neu erfassten Titel pro Signaturgruppe vernachlässigbar ist.

Die erweiterte Suche des OPACs (<http://siebenbuergen-institut.de/de/bibliothek-und-archiv/siebenbuergische-bibliothek/online-recherche/>) erlaubt durch ihre fünf Eingabefelder und den jeweils 13 vordefinierbaren Suchkriterien umfangreiche und stark differenzierbare Recherche- und Kombinationsmöglichkeiten. Die voreingestellten Suchkriterien umfassen: „Person“, „Titel“, „Verleger“, „Körperschaft“ und „Signatur“. Über Letztere ist eine inhaltliche Recherche der Bestände durch Eingabe der Grundsignatur bzw. der Systematik Gruppe möglich. Das Signaturschema der Bibliothek ist über die Homepage des Siebenbürgen-Instituts einsehbar (vgl. „Signaturschema“ unter <http://siebenbuergen-institut.de/de/bibliothek-und-archiv/siebenbuergische-bibliothek/signaturschema-der-siebenbuergischen-bibliothek/>). Bei Eingabe von beispielsweise B III-a [schreib: B Spatium III-a] werden alle Reiseführer bzw. Titeldatensätze angezeigt, die diese Zeichenkombination in der Haupt- oder Zweitsignatur enthalten (zz. 1202). Kombinationsmöglichkeit: Person: Heltmann, Signatur: B III-a, Ergebnis: „Reiseführer Siebenbürgen“. Natürlich werden, sofern bekannt, bei Eingabe einer vollständigen Signatur (z.B. B III-a/174) die dazugehörigen Titeldatensätze angezeigt.

Anhand der Reiseführer sollen noch kurz die Begriffe Systematik, Haupt-, Grund- und Zweitsignatur erläutert werden. Die systematische Aufstellung der Bestände erfordert eine mehr oder weniger stark differenzierte Systematik. In der Siebenbürgischen Bibliothek werden die Begriffe Systematik, Haupt- und Grundsignatur (fast) synonym verwendet. Hierbei handelt es sich um eine alphanumerische Zeichenfolge, die in Kurzform bzw. als Abkürzung Bücher ähnlichen Inhalts widerspiegelt, die im Regal an der gleichen Stelle eingestellt werden. Die Zeichenfolge großes lateinisches B, römisch drei, Bindestrich kleines lateinisches a, also B III-a, zeigt demnach an, dass es sich bei den Titeln, die unter dieser Systematik-Gruppe eingeräumt sind, um Reiseführer handelt. Die Systematik-Gruppe bzw. die Grundsignatur ist also B III-a. Die vollständige Signatur setzt sich aus Grundsignatur, einem Schrägstrich und einer laufenden Nummer zusammen. Danach können, sofern nötig, noch Angaben zu Auflage, Ausgabe oder Bandnummerierung folgen. Von Haupt- und Zweitsignatur wird dann gesprochen, wenn das Buch inhaltlich an zwei verschiedenen Systematikstellen stehen könnte. Ein Reiseführer Siebenbürgens ist bei den Reiseführern zu finden. Ein Reiseführer zu Hermannstadt könnte inhaltlich bei den Reiseführern, genauso gut aber auch bei der Ortsgeschichte stehen. Die Hauptsignatur wäre demnach B III-a/..., die Zweitsignatur O II-h für die Ortsgeschichte Hermannstadt (bzw. für die Ortsgeschichte sämtlicher Orte, deren deutsche Namensform mit H

beginnen). Natürlich könnte auch O II-h die Haupt- und B III-a die Zweitsignatur sein, der Auffindbarkeit tut das keinen Abbruch.

Das Suchkriterium „Dokumentenart“ erlaubt das starke Einschränken der Ergebnismenge auf das ausgewählte Kriterium. Eingegeben werden lediglich die Kürzel, z.B. sodr = Sonderdrucke.³ Als eine der wenigen Bibliotheken weist die Siebenbürgische Bibliothek Sonderdrucke (selbständig erschienene/gebundene Zeitschriftenaufsätze) nach, zz. sind es knapp 8000, Tendenz steigend. Möchte man sich beispielsweise nur die Aufsätze eines Verfassers anzeigen, so gibt man im Suchfeld Person den gewünschten Namen und bei Dokumentenart „sodr“ (ohne Anführungszeichen) ein. Natürlich kann auch kombiniert werden: Person + Dokumentenart + Name der Zeitschrift im Suchfeld Titel oder Dokumentenart + Name der Zeitschrift oder Dokumentenart + Name der Zeitschrift + Erscheinungsjahr etc., etc. Durch einen Klick auf „vollständige Information (ein/aus)“ wird der vollständige Datensatz bzw. die vollständige Titelaufnahme angezeigt oder wieder ausgeblendet. Mit dem Punkt „Druckergebnisse“ können alle gefundenen Titel der Ergebnismenge exportiert und beispielsweise in eine pdf-Datei umgewandelt werden.

Seit 2014 sind als Neuerungen durch die Verbünde zum einen die GND (Gemeinsame Normdatei von Personen- und Körperschaftsstammsätzen) sowie die daraus resultierende normierte Ansetzung der Stammsätze für Persönlichkeiten und Körperschaften eingeführt worden. Die von der Bibliothek bearbeiteten bzw. angelegten Stammsätze, wobei der Schwerpunkt vorrangig auf den Persönlichkeiten liegt, zeichnen sich durch Ausführlichkeit und die Quelle „Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen Bd. 1–10“⁴ bzw. „Archiv siebenbürgischer Persönlichkeiten“⁵ aus. Diese Datensätze sollen als rudimentäres Personenlexikon dienen. Die Siebenbürgische Bibliothek ist unseres Wissens nach DNB und Deutschem Literaturarchiv Marbach die dritte Bibliothek im Verbund, die die Datensätze, soweit vorhanden, auch anzeigt. Recherchierbar sind sie in der erweiterten Suche des OPACs durch Eingabe der Dokumentenart „stam“ sowie dem Namen der gesuchten Person.

Als weitere Neuerung, diesmal durch die Universitätsbibliothek Heidelberg, ist eine auf dem Thesaurus der Bibliothekssystematik basierende Verschlagwortung zu nennen. Ein Arbeiten mit der RSWK wurde im Hause schon immer abgelehnt, da die Regel des engsten zu vergebenden Schlagwortes lediglich dazu führt, dass im Grunde genommen, der Titel ein weiteres Mal abgeschrieben wird – und ob ein Buch dadurch besser auffindbar ist bleibt fraglich. Bei der Verschlagwortung werden in den Lokaldaten der Verbund-Aufnahme beginnend mit einer Raute numerische Codes eingegeben, also beispielsweise #63.18, die dann beim Reimport von Allegro in einen oder mehrere Thesaurusbegriffe umgewandelt werden (hier: Geschichte der Sachsen; Quelle. – Vgl. Tab. 1). Dabei werden sowohl Haupt- als auch Zweitsignatur berücksichtigt. Lautet erstere C III-1 und letztere O II-m (= Ortsgeschichte für Orte deren deutscher Name mit

³ Dokumentenarten sind: sodr = Sonderdrucke, zd = Periodika allg., zs = Zeitschriften, zt = Zeitungen, zj = Jahrbücher, zk = Kalender, swal = Schulprogramm, druck = Druckwerke, se = Serien, mb = mehrbändige Werke, od = einzelnen Bände der mehrbändigen Werke, muno = Musiknotendrucke, aust = Ausstellungskataloge, medi = Medienkombinationen, dvdv = DVD-Videos, vika = Videokassetten, crom = CD-ROM, dvdr = DVD-ROM, cdda = CDs, dvda = DVD-Audio, ad15 = Dokumente des 15. Jahrhunderts 1401 – 1500, ad16 = Dokumente des 16. Jahrhunderts 1501–1600, ad17 = Dokumente des 17. Jahrhunderts 1601–1700, ad18 = Dokumente des 18. Jahrhunderts 1701–1800, a19a = Dokumente aus der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts 1801–1850, a19b = Dokumente aus der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts 1851–1900, stam oder stamp = Personenstammsatz, stam oder stamk = Körperschaftsstammsatz, stam oder stamg = Geographika, kart = Karten (Bestand zu den letzten vier im Aufbau befindlich).

⁴ *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen: bio-bibliographisches Handbuch für Wissenschaft, Dichtung und Publizistik*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, Bd. 1–4; Unveränd. Nachdr. der unter dem Titel: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, Kronstadt, 1868, ersch. Ausg., mit einer Einf. von Hermann A. HIENZ; Bd. 4 verf. von Friedrich SCHULLER, ab Bd. 5 verf. von Hermann A. HIENZ, ab Bd. 10 Hrsg. von Harald ROTH.

⁵ Das „Archiv siebenbürgischer Persönlichkeiten“ ist in die Bereiche „Persönlichkeiten“ und „Künstlerarchiv“ gegliedert und besteht aus etwa 300 Aktenordnern mit Zeitungsausschnitten bzw. -artikeln, Biographien, Bibliographien, Werkverzeichnisse der jeweiligen Person und Fotos der Kunstwerke. Zu einem bedeutenden Teil wurde und wird bei der Erstellung des „Schriftstellerlexikons“ auf diese Ordner zurückgegriffen.

M beginnt), so werden die Zeichenfolgen #63.18; #64.27 eingetragen. Beim Reimport erfolgt die Trennung der Begriffe jeweils beim Semikolon, so dass gesondert nach „Geschichte der Sachsen“; „Quelle“; „Ortsgeschichte“ gesucht werden kann. Die Vorteile liegen auf der Hand: es kann entweder nach einem einzigen Schlagwort mit entsprechend großer Ergebnismenge oder gleichzeitig nach mehreren Schlagworten mit unbegrenzter Variationsmöglichkeit und entsprechend genauer Ergebnismenge recherchiert werden. Sowohl der Aufbau der GND-Normsätze als auch die Verschlagwortung der Titel befinden sich im Aufbau. Beides geschieht bei den Neuzugängen automatisch, sukzessive beim Altbestand.

Die Gundelsheimer Bestände sind folglich über zwei Katalogsysteme recherchierbar. Zum einen über den Heidelberger Bibliothekskatalog HEIDI, der den Anschluss an die Verbund- und internationalen Kataloge ermöglicht und über den hauseigenen OPAC. Während über HEIDI die jüngsten Neuerwerbungen einsehbar sind und der OPAC nicht dem tagesaktuellen Stand entspricht, führt ersterer bei den Nutzern durch die Standortangabe „Präsenznutzung“ zu Fehlschlüssen, die sich auf das praktische Ausleihverhalten auswirken. Sie folgern, dass die gesamten Bestände der Siebenbürgischen Bibliothek Präsenzbestand sind und nur vor Ort eingesehen werden können. Laut einschlägiger Auskunft ist in HEIDI ein Abrücken von dem Begriff „Präsenznutzung“ technisch nicht machbar. In der Siebenbürgischen Bibliothek sind daher oftmals beratende Einzelgespräche für Nutzer notwendig. Die Resonanz zeigt, dass diese, einmal auf die Homepage der Siebenbürgischen Bibliothek hingewiesen, den hauseigenen OPAC auf Grund seiner Besonderheiten (u.a. stark differenzierbare Recherchemöglichkeiten, heftgenauer Periodika-Nachweis) HEIDI und KVK gegenüber vorziehen. Ein weiterer Anreiz soll durch die Darstellung der GND-Stammdatensätze geboten werden.

Tabelle 1

Auszug aus der Bibliothekssystematik mit Übersicht über die Grundsignatur, der Systematik, dem in den Lokaldaten einzutragenden Zahlencode und den daraus generierten Schlagwörtern

Signatur	Systematik	Code	Schlagworteintrag
C III	Geschichte der Sachsen	#63	
C III-1	Quellen	#63.18	Geschichte der Sachsen; Quelle
C III-2	Gesamtdarstellungen, Allgemeines, Überblicke, Betrachtungen	#63.19	Geschichte der Sachsen; Gesamtdarstellung
C III-3c	Mittelalter (12. Jh.–1526 [Mohács])	#63.21	Geschichte der Sachsen; Mittelalter <476–1526>
C III-3d	Neuzeit (1526–1918)	#63.22	Geschichte der Sachsen; Neuzeit <1526–1918>
C III-3e	Neueste Zeit (1919–1944)	#63.23	Geschichte der Sachsen; Neueste Zeit <1919–1944>
C III-3f	Neueste Zeit ab 1944	#63.24	Geschichte der Sachsen; Neueste Zeit <ab 1944>
C III-3g	Landler, Durlacher, Württemberger etc.	#63.25	Geschichte der Sachsen; Landler; Durlacher; Württemberger
C III-4	Siebenbürger Siedlungen außerhalb Siebenbürgens	#63.26	Geschichte der Sachsen; Siebenbürger Sachsen außerhalb Siebenbürgens
C VIII	Geschichte Südost-, Ostmittel-, Osteuropas (auch Habsburg, Osmanen, Balkan, Balkanhalbinsel)	#63.75	Geschichte Südosteuropas

Tabelle 2

Funktionsübersicht der Recherchemöglichkeiten der drei elektronischen Kataloge, in denen die Bestände der Siebenbürgischen Bibliothek nachgewiesen sind. OPAC bezeichnet den hauseigenen, auf Allegro basierenden Katalog

Funktion	KVK	HEIDI	OPAC
Titelnachweis	tagesakt.	tagesakt.	jährl. Updates
Recherchierbarkeit Autor/Titel	Ja	Ja	Ja
Inhaltliche Suche über Signatur	Nein	Ja	Ja
Inhaltliche Suche über Schlagwort	Nein	Nein	Ja
Kombinierte Suche (Autor/Quelle)	Nein	Nein	Ja
Heftgenauer Periodika-Nachweis	Nein	Nein	Ja
Darstellung Stammsätze Persönlichkeiten	Nein	Nein	Ja
Darstellung Stammsätze Körperschaften	Nein	Nein	Ja

Erdélyi kötések további csoportjai a 17. századból

Amikor a gyulafehérvári fejedelmi nyomda mellett működő könyvkötő műhely kötéseit kutattam és igyekeztem meghatározni, több más kötécsoport is kialakulni látszott.¹ E kötések egy része a gyulafehérvári fejedelmi nyomda (1623–1658) kiadványait borítja, de sokat más nyomdákban, főleg Váradon nyomtattak. A kérdés az, hogy a kötések mely mesterek és hol készítették.

Számos tipográfus könyvkötőként kezdte pályáját: a több helyen működő Johannes Manlius, Debrecenben Fodorik Menyhért és Töltési István, Gyulafehérvárt Lignicei Effmurd Jakab, Kassán Gevers Bálint (Valentin), Kolozsvárt Abrugi György és Veresegyházi Szentyel Mihály, aki Nagybányán dolgozott könyvkötőként, mielőtt Kolozsvárra települt. E mesterek mellett biztosan több kiváló, ma név szerint ismeretlen könyvkötő tevékenykedett. Mint látni fogjuk, némely esetben görgetőbe vésett monogramjukat ismerjük.

A könyvkötők a bélyegzőket és görgetőket, de legalábbis egy részüket korábban külföldről, elsősorban német nyelvterületről szerezték be. Ezek mintájára aztán itthon is vésettek könyvkötést díszítő szerszámokat. Sokat évtizedekig használtak.

A 17. században saját könyvkötő műhelye volt a lőcsei, a gyulafehérvári, a váradi és a kolozsvári nyomdának, de könyvkötő műhely biztosan működött Brassóban is. Az erdélyi kötések egyik központja mindenestre Kolozsvár volt.

A következőkben legalább három további kötécsoportot vagy könyvkötőt lehet elkülöníteni. Valószínűsíthető, hogy Gyulafehérváron is nem csak az az egy könyvkötő műhely működött, amelynek kötéseit a Jakó Zsigmond-féle ünnepi kötetben tárgyaltuk.

1. kép. MTA KIK: RMK II 2rét 58b előtáblája.
Fotó: Láng Klára

I. Az első műhely kötésein a jellegzetes reformátor görgetőt (I/g1) használták, természetesen egyéb díszítőszerszámok mellett. Egyelőre a három nagy könyvtár, az OSZK, az ELTE Egyetemi Könyvtára és az MTA KIK egy-egy kötését sorolom ebbe a műhelybe. A kötések elő- és háttáblája azonosan van díszítve, csak annyi az eltérés, hogy esetenként az előtáblán a tulajdonos nevének kezdőbetűi és a bekötés dátuma látható.

1–2. Geleji Katona István: Praeonii evangelici tomus secundus, seu pars aestivalis et autumnalis... Albae Iuliae 1640, principis... G. Rakoczi... typis et impensis.

2 példány:

MTA KIK: RM II 2rét 58b = RMNy 1825;
a kötés mérete: 335 × 200 × 87 mm

díszítés: g1, g2, g3, b1, b2; tulajdonos névbetűi: A. B. – datált kötés: 1642 (1. kép)

¹ ROZSONDAI Marianne, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda kiadványainak eredeti bőrkötései = Jakó Zsigmond 100*, szerk. SIPOS Gábor, DÁNÉ Veronka, Kolozsvár, 2016, 365–385.

ELTE EK: RMK II 82a = RMNy 1825; a kötés mérete: 323 × 194 × 93 mm

díszítés: g1, g2, b2; tulajdonos névbetűi: P. S. T. – datált kötés: 1642. Ő lehet a könyv első tulajdonosa, s valószínűleg ugyanaz a Petrus S. Torjai, akinek a bejegyzése a röplő előzéklapon olvasható 1647-ből.

3. Geleji Katona István: Válság titka... Várad 1645, Szenci Kertész Á.

OSZK: RMK I 779/1. pld = RMNy 2124; a kötés mérete: 193 × 150 × 106 mm

díszítés: g1, b1, b2

Az **I. műhely** díszei: három görgető és két egyesbélyegző (2. kép):

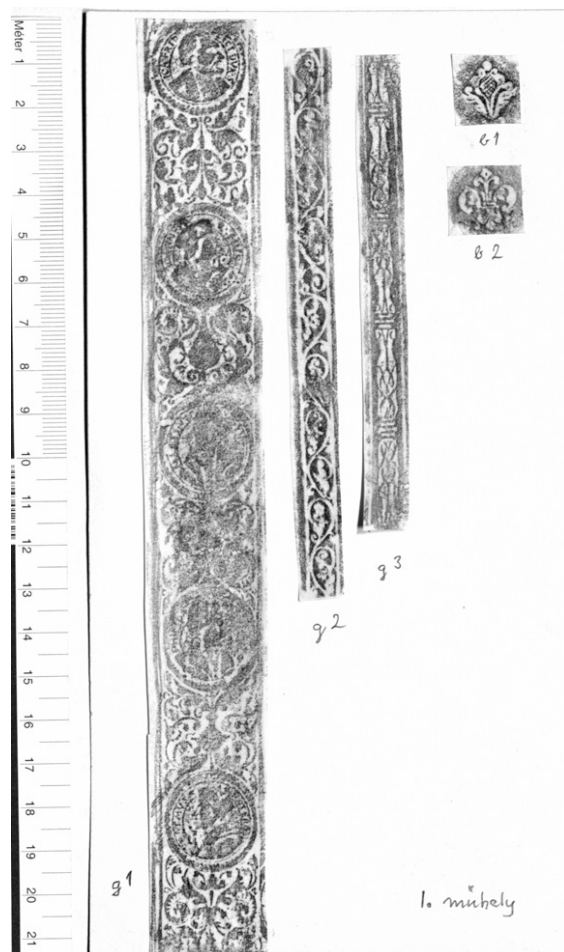
g1: 220 × 24 mm lombdíszek között medallionban a reformátorok és János Frigyes választófejedelem: Ioa.Frid.- elect.dvx – Ioannes Hvs – Martin Lvth – Philip Melan – Erasmvs Rotero

g2: 8 mm indadíz

g3: 7 mm kandelábergörgető

b1: gránátalmavirág

b2: liliom

2. kép. Az I. műhely díszítő szerszámai

II. A második csoportba négy kötést sorolok. Ezek díszesebbek az előzőeknél, s a kötések elő- és háttáblája itt is azonosan van díszítve.

1. Maros-Vásárhelyi Gergely: Vilag kezdetitől fogva iosagos es gonosz czelekedeteknek... summai. Cassa – [Kolozsvár 1622–]1623, [Festus-typ. Heltai.]

MTA KIK: Ráth 113 = RMNy 1289; a kötés mérete: 203 × 156 × 51 mm (e példány címlapja hiányzik).

díszítés: g1, g3, b1, b2, b4; tulajdonosbejegyzés, fol. A₁: Bibliothecae Lycei R. Claudopol. 1631. A röplő előzék verzóján: Domus RR. PP. Claudipolitanorum 1699.

2. Geleji Katona István: Praeconium evangelicum... vulgo Dominicalia vocitata... explicantur. Albae Iuliae 1638, [typis et impensis Transsylvaniae principis.]

ELTE EK: RMK II 77/2. pld. = RMNy 1720; a kötés mérete: 311 × 194 × 68 mm

díszítés: g5, g1(?), b1, b2, b3, b4. A kötés nagyon kopott, a középmezőt körülvevő keret alig kivehető, talán a g1. A könyvet 1995-ben restaurálták.

3. Exequiae principales, az az Halotti pompa... Karolyi Susannanak. Feier-Varat 1624, Valasz-uti A. es Mezleni M. (Még egy nyomtatvány van a könyv végére kötve, amely három halotti prédikációt tartalmaz 1641-ből. A kötés tehát csak ez után készülhetett.)

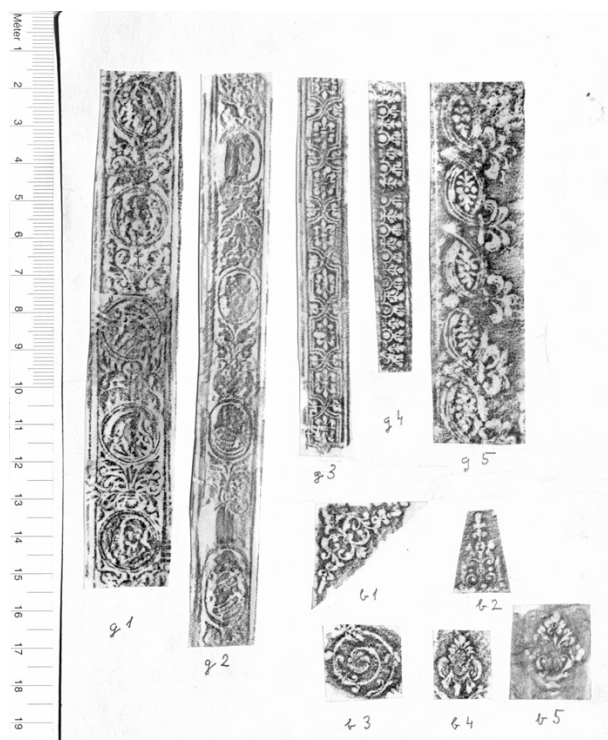
MTA KIK: Ráth 118/1 = RMNy 1306; a kötés mérete: 195 × 150 × 30 mm

díszítés: g1, g4, b1, b5; tulajdonosbejegyzés a címlapon: Joan. Toldalagi; Kriza

4. Geleji Katona István: A valtság-titkanak masodik volumenje... Várad 1647, Szenci Kertész Á.

OSZK: RMK I 799/1. pld. = RMNy 2197; a kötés mérete: 200 × 145 × 98 mm

díszítés: g2, g3, g4, b1, b2

A II. műhely díszei: öt görgető és öt egysebélyegző (3. kép):

- g1: 140 (?) × 18 mm lombdíszek között medalionban reformátorok – nincs felirat
- g2: 160 (?) × 13 mm lombdíszek között medalionban harcosok feje
- g3: 10 mm apró liliomos görgető
- g4: 8 mm stilizált apró leveles görgető
- g5: 24 mm német palmettás görgető
- b1: összetett liliom bélyegző
- b2: stilizált növényi ornamentika
- b3: csavart inda
- b4: diadémós fej
- b5: virág vázában

III. műhely: Ebbe a csoportba nyolc kötet sorolok. A görgetők közül három szignált M. G., B. G., illetve egy variáns SZ. M. monogrammal.

3. kép. A II. műhely díszítő szerszámai

1. Werbőczy István: Decretvm iuris... Debrecen 1611, Lipsiai [Rheda] Pál.

MTA KIK: RM I 8rét 442a = RMNy 1011; a kötés mérete: 206 × 155 × 50 mm

díszítés: g1, g2, b1, b3; Az előtáblán belül nyomtatott ex libris: Ex Bibliotheca Ladislai Victoris de Kiss-Kovalocz et in Horocz. Vigyázó könyvtár.

2. Geleji Katona István: Praeonii evangelici tomus secundus, seu pars aestivalis et autumnalis... Albae Iuliae 1640, principis... G. Rakoczi... typis et impensis.

OSZK: RMK II 552/1. pld. = RMNy 1825; a kötés mérete: 323 × 197 × 80 mm

díszítés: g2, g3, g4, b1, b2; tulajdonos névbetűi: B. SZ. A. – datált kötés: 1642. Az előtáblán belül az első bejegyzés: Illustrissimus Dominus Dominus Georgius Rakoczi Princeps Transilvaniae, Partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes gratiose dabat pastoribus in Transilvania Orthodoxam religionem profitentibus. Inter eos et mihi Bartholomeo Nagi Zarazatjon [!], vagyis Szárazajtai Nagy Bartolomeus/Bertalannak készült a kötés, amelybe a Rákóczi György fejedelem által a lelkészeknek küldött könyv neki szánt példányát kötötték. Szárazajta református kisközség az egykori Háromszék (ma Kovászna) megyében.

3–4. Geleji Katona István: Titkok titka... Gyula-Fejir-Varatt 1645, [typ. principis.] Koll. 1. – (Geleji Katona István: Magyar gramatikatska.) Gyula-Fejir-Varatt 1645, [typ. principis.] Koll. 2. Két példány:

MTA KIK: Ráth 197 (csak koll. 1.) = RMNy 2103; a kötés mérete: 201 × 152 × 64 mm

díszítés: g1, g3, b4, b5; tulajdonos névbetűi: L. S. – datált kötés: 1648. A címlapon az első tulajdonos neve tintával beírva: Lucas Sandorfalvi. A röplő előzéken több 18. századi tulajdonosbejegyzés olvasható még.

MTA KIK: RM I 8rét 494a = RMNy 2103; a kötés mérete: 196 × 148 × 67 mm

díszítés: g1, g2, b2, b4; a tulajdonos névbetűi: M. B. K. – datált kötés: 1647. A gerinc újrakötött, restaurált.

5. Geleji Katona István: Valtság-titka... Várad 1645, Szenci Kertész Á.

MTA KIK: RM I 8rét 496 = RMNy 2124; a kötés mérete: 196 × 152 × 73 mm

díszítés: g1, g3

6–7. Geleji Katona István: A valtság-titkanak harmadik volumenje... Várad 1649, Szenci Kertész Á.

Két példány:

MTA KIK: RM I 4rét 324 = RMNy 2298; a kötés mérete: 197 × 154 × 106 mm (címlapja hiányzik).

díszítés: g1, b1, b2; a tulajdonos névbetűi: I. B. TS. – datált kötés: 1655. A kötés restaurálása során kikerült töredékek: T 1044 kottás missale töredék, T 1045 latin verstan töredék (brassói nyomtatvány?), T 1046 német nyelvű ó és új kalendarium 1648-ra.²

MTA KIK: RM I 8rét 839 = RMNy 2298; a kötés mérete: 192 × 151 × 95 mm

díszítés: g1, g4; restaurált kötés.

8. Graduale Romanum. Ed. Franciscus de Brugis. Venezia 1499–1500, Johannes Emericus de Spira pro Lucantonio Giunta. Csak az I. kötet.

MTA KIK: Inc. 1022 = CIH 1437³ = INC-MTA 415;⁴ a kötés mérete: 557 × 342/380 × 85 mm (a gerinc a táblákra mintegy majd 4 cm-re benyúló újabb bőrrel van beborítva).

díszítés: a Graduale kötésének szélén látható 1. keret nagyon hasonló az I. műhely g2-es inda-díszes görgetőjéhez. A 2. keret variánsa a német palmettás (g1) görgetőnek. A 3. keret g3 B. G.-vel, az 5. keret g4 M. G. monogrammal van szignálva. A 4. keret: g6. A középső centrumában teljes kör alakban, a sarkokban negyed körös legyezőmotívum (III/b6) látható.

A **III. műhely** díszei: öt görgető és hat egyebélyegző (4. kép). A g5 nem tartozik e műhelyhez, de mint variáns, típus, amit máshol is kedveltek, összehasonlításukkal érdekes:

g1: 25 mm német palmettás görgető

g2: 9 mm S idomú mintás görgető

g3: 15 mm rozettás-indás görgető B. G. monogrammal⁵

g4: 14 mm makkos-virágos görgető M. G. monogrammal

(g5: 14 mm makkos-virágos görgető SZ. M. monogrammal)⁶

g6: 9 mm csipkedíszes görgető

b1: hármás virágzat

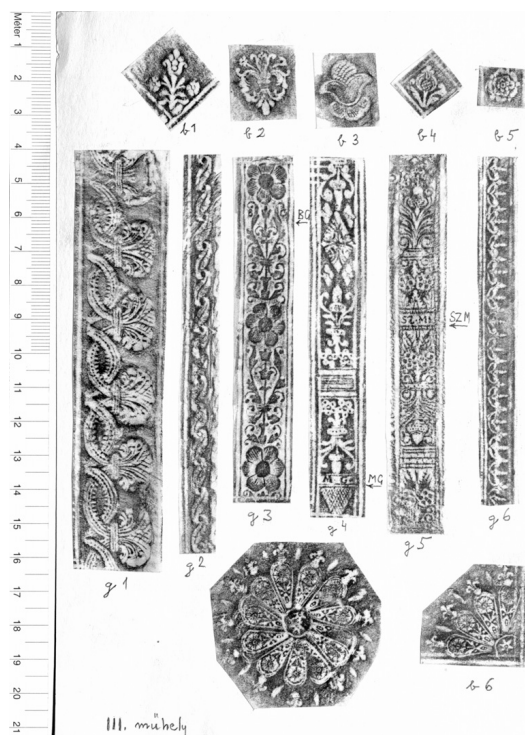
b2: liliom

b3: nagyobb gránátalmavirág

b4: kisebb gránátalmavirág

b5: szabad rozetta

b6: legyezőminta (negyed, amelyből a teljes kört is képezik)

4. kép. A III. műhely díszítő szerszámai

² V. Ecsedy Judit meghatározása 2000-ben.

³ *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, ed. Géza SAJÓ, Erzsébet SOLTÉSZ... socii fuerunt Csaba CSAPODI et Miklós VÉRTESY, 2 vols., Bp., 1970. Mivel e Graduale 1. kötetét 1976-ban vette az MTA Könyvtára, e példány nincs benne az 1970-ben megjelent CIH-ben.

⁴ *Catalogue of the Incunables in the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences*, INC-MTA, compiled by Marianne ROZSONDAI, Béla ROZSONDAI, Bp., Argumentum, 2013: Inc. 1022 = INC-MTA 415 kötése és a kötés díszítő motívumai láthatók az interneten az MTA KIK honlapján (konyvtar.mta.hu).

⁵ GYÁRFÁS Tihamér, *A brassai ötvösség története*, Brassó, 1912 című könyvében nem találtam B. G. és M. G. monogramokhoz illő nevet. Igaz, hogy a szerző csak egész ötvöskötéseket említ, bőrkötés díszítésére szolgáló szignált fémszerszámot láthatóan nem vizsgált.

⁶ MIKOLAI HEGEDŰS János [transl.], *Az mennyei igasságnak tüzes oszlopa [...]*, Ultrajectom, Väsberg [= Waesberge] János, 1648. MTA KIK: RM I 8rét 299 = RMNy 2249; a kötés mérete: 127 × 70 × 22 mm; díszítés: g5; ez a g4 makkos-virágos görgetőnek variánsa, SZ. M. monogrammal. Vajon rejtheti-e a monogram (Veresegyházi) Szentyel Mihályt?

Az I. műhelybe/csoportba sorolt három, majdnem azonos kötés mindegyike Geleji Katona-művet tartalmaz, s időben is közeli egymáshoz (1640, 1645). E három kötés alapján nem lehet eldönteni, hogy hol készültek, de biztosan erdélyiek, a két datált kötés évszáma: 1642. Az erősen a német reformátor-görgetőkhöz hasonló I/g1 inkább egy Kolozsvárott működő könyvkötőt enged sejteni. További, ezekkel a szerszámokkal díszített kötések felkutatása segíthet majd tisztázni a kérdést.

A II. műhely négy nyomtatványa közül egy kassai, illetve kolozsvári, egy váradi, kettő gyulafehérvári. A nyomtatványok 1622–1647-ig egy negyedszázadot fognak át. A II/3 *Exequiae principales, az az halotti pompa... Károlyi Susannának* című kötetben a hozzákötött nyomtatványok datálják a kötetet, vagyis 1641 utáninak kell lennie. Marosvásárhelyi Gergely: *Világ kezdetitől fogva...* című könyvében (II/1) korai kolozsvári tulajdonosbejegyzés van: Bibliothecae Lycei R. Claudiopol. 1631, ezt tehát ekkorra már bekötötték.

Geleji Katona István: *Praeconium evangelicum* című, 1638. évi gyulafehérvári kiadása (II/2) kötésének díszei és a középmező kompozíciója szinte azonos Telegdi Miklós: *Az evangeliomoknak... magarazattyanak masodic része... hvsvetvl fogva adventig*, Nagyszombat 1578, Telegdi M. hazanal: MTA KIK: RM I 4rét 298 = RMNy 418 kötése kompozíciójával. Minthogy ennek kötéstáblájából a restaurálás folyamán ugyanebből a Telegdi-nyomtatványból való töredék került ki (T 681 = RMK I 145 = RMNy 418), a kötés minden bizonnyal Nagyszombatban készült, ahol a töredéklap makulatúraként rendelkezésre állhatott a kötéstáblához. A Telegdi-könyv kötésén látható a II. műhely franciás „fanfáros” csavart indája (II/b3), az ehhez jól illő diadémós groteszk fej (II/b4), továbbá a b1, sőt két görgető is: g1 és g4. Ez arra enged következtetni, hogy amikor Bethlen Gábor fejedelem parancsára 1621-ben a nagyszombati nyomdát Kassára költöztették, majd 1622 novemberében továbbszállították Gyulafehérvárra, akkor a korábban a nagyszombati nyomda mellett működő könyvkötő műhely megmaradt szerszámaiból is került néhány Gyulafehérvárra, amelyeket ott tovább használtak. Így e négy könyv bekötését Gyulafehérvárra lokalizáljuk.

A legizgalmasabb a III. műhely. Tudjuk, hogy legtöbbször nem ott kötötték be a könyvet, ahol nyomtatták, hanem ahol a könyv tulajdonosa, olvasója élt. Azok az azonosítható tulajdonosok, akikkel e kötések kapcsán találkoztunk, mind magyarok, legalábbis Hungarusok, sőt leginkább erdélyiek. Az RMK I., azaz a magyar nyelvű nyomtatványok eleve feltételezik a magyarul tudó tulajdonost.

A III. csoportba/műhelybe sorolt kötésekben lévő nyomtatványok időhatára 1611–1649. Egy „lóg ki” a sorból, több szempontból is: a Velencében nyomtatott ősnymtatvány, a *Graduale Romanum* (III/8) – ugyanis másfél száz évvel korábbi Geleji Katona 1649-ben, Váradon megjelentetett *Váltságánál* és nem magyarországi nyomtatvány. E csoport datált kötéseinek időhatára: 1642–1655. A *Graduale* katolikus szerkönyv, míg a többi – a Werbőczy-törvénykönyvön kívül – protestáns irányultságú. Ezek Debrecenben, Gyulafehérváron és Váradon kerültek ki a sajtó alól. Az nem vitás, hogy a *Graduale* kötése közel másfél évszázaddal megjelenése után készült. Hogy átkötésről van-e szó, vagy ez az első kötése, nem derül ki. (Bizonyára egy alapos restaurátori elemzés eldöntheti.) Viszont a *Graduale* e példányának II. kötetét a csíkszeredai Csíki Székely Múzeumban őrzik 3928 leltári számon. Ennek kötése teljesen azonos az Akadémia Könyvtára *Gradualéja* I. kötetének kötésével. A két kötet egykor összetartozott! E kötések görgetős keretei közül kettő szignált: a rozettás indás (III/g3) BG-vel, a makkos-virágos (III/g4), amely a legyeződiszes középmezőt veszi körül, MG-vel. Ha a görgetők „hazáját”, a német nyelvterületet tekintjük, akkor mindig a második betű rejtje a családnevet. Ez esetben a G betű az, s ez a két görgetőnél ugyanaz, a keresztnév betűje más (B, illetve M). Vajon apáról és fiáról van szó? Ez elég általános gyakorlat. De hol működtek, hová helyezhető tevékenységük? Igaz, a könyvkötést díszítő szerszámok még inkább vándoroltak, mint maguk a könyvkötő szerszámokat tulajdonló könyvkötők. A csíki ferencesek könyvtárában található Bonaventura Hocquardus: *Perspectivum Lutheranorum et Calvinistarum...* Viennae Austriae, typis M.

Cosmerovii 1648-ban megjelent könyve.⁷ E kötés keretét az MG monogramos III/g4 makkos-virágos görgető alkotja, a középső mezőt pedig a III/b2 és b4 egyesbélyegzők díszítik. Ami még fontosabb, az előtáblán olvasható tintás kézírásos bejegyzés szerint: *Anno Domini 1652 die 5 Julii Coronae Transilvaniae compactus pro Joanni Benkes Parocho Sz.lelekiensi vivat possideatque...* vagyis 1652-ben, Brassóban, Benkes János szentléleki plébánosnak kötötték be, aki élvezi és birtokolja. A címlap verzóján olvasható bejegyzés szerint Benkes plébános 1660-ban elhunyt.

Feltételezhetjük-e, hogy a III. csoportba sorolt könyveket mind Brassóban kötötték be? A nagyfólió méretű *Graduale* egyértelműen katolikus papi vagy szerzetesi közösség közös éneklésére készült. Valószínű, hogy ez a példány a csíki ferenceseké volt, talán nem túlzás arra gondolni, hogy eleve is nekik kötötték be. E két kötésen (ideértem a *Graduale* Csíkszeredában őrzött második kötetét) meglepő a legyeződísz korai alkalmazása, amely a 17. század második felében Kolozsvárt, Apafi fejedelem idején vált nagyon divatossá. (Az erdélyi legyeződíszes kötések a magyar könyvkötéstörténet külön, önálló csoportját alkotják.)

A csíki ferencesek könyvtárában őrzött Bonaventura Hocquardus: *Perspectivum Lutheranorum et Calvinistarum...*, Viennae Austriae 1648-ban megjelent könyv bekötésre vonatkozó bejegyzése fontos érv Brassó mellett. Ehhez járul még V. Ecsedy Judit feltételezése, miszerint a III/6-os Geleji Katona István: *A valtság-titkanak harmadik volumenje...* Várad 1649 (MTA KIK: RM I 4rét 324 = RMNy 2298) kötéséből a restaurálás során kikerült töredékek egyike, a T 1045 jelzeten őrzött latin verstani töredék, brassói nyomtatvány lehet. Sőt, nincs kizárva, hogy a T 1046-os német nyelvű kalendáriumtöredék is az. S amint a II/2 sorszámú Geleji Katona: *Praeconium evangelicum* 1638-as gyulafehérvári nyomtatvány e példányának kötésével egyező Telegdi: *Az evangeliomoknac... magarazattyanac* (MTA KIK: RM I 4rét 298 = RMNy 418) kötéséből kikerülő nagyszombati nyomtatványtöredék nagyszombati könyvkötő műhelyt feltételez, ugyanúgy a III/6-osból kikerülő nyomtatványtöredék Brassóra mutat, mint ahol e kötés, s a vele rokon többi kötés készülhetett.

⁷ E fontos könyvre Muckenhaupt Erzsébet (Csíkszereda) hívta fel figyelmem, s küldött szkennelt képeket a címlapról, a bejegyzésekről és a kötés elő- és háttáblájáról 2015 decemberében. Ezúton is hálásan köszönöm neki. Továbbá azt is, hogy elolvasta a kéziratot, és köszönöm észrevételeit.

Genealogické údaje k rodinám Zai a Petrőci

Pri spracovaní tlačí 16. storočia z fondu šľachtickej knižnice Zaiovcov sme identifikovali knihu nemeckých reformačných kázni *Predigten* (Frankfurt, 1561)¹ od anhaltského kniežat'a a podporovateľa reformácie Georga III. (1507–1553) so vzácnymi genealogickými zápismi zo života šľachtického rodu Zai (Zay) a Petrőci (Petrőczy). Je známe, že takéto genealogické údaje si šľachtické a meštianske rodiny zapisovali do kalendárov, Biblie alebo do kníh, ktoré mali pre rodinu dôležitý význam. A takou sa stala v rodine Mikuláša Petrőciho nemecká zbierka kázni, ktorú dostal cisársky hodnostár Mikuláš Petrőci² v roku 1573 od svojho starého priateľa českého baróna, politického hodnostára, trenčianskeho župana Ladislava Poppela z Lobkovic (1502–1584), čo dokumentuje zápis na prídošti knihy: „*anno 1573 15 mensis Junij. Hoc Insigne et preclarum opus veteris amititiae ergo generoso domino Nicolao petretzj Ladislaus poppel baro de Lobkowitz Comes Cottus Trentsiniensis mpp.*”

Historickú hodnotu tejto knihy podčiarkujú genealogické zápisy na konci tlačeného textu o manželskom zväzku Mikuláša Petrőciho a Barbory Zaiovej a o narodení ich detí.³

„1569 4. die Januarij feria tertia Juramente ac fideus Coniugatum fui, Cum Coniuge mea Charissima Barbara Zaij. Nuptiarum autem mea[...] Celebratio fiebat 1570 15 Januarij die Anniverso.

Paulus Petrewczj filius meus Natus est Anno 1571, vigesima tertia februarij die veneris circiter horam decimã. Baptisatus est 4. die Martij, sub signo Piscis Natus.

Susanna Petrewczj Nata est 18 die aprilis 1572 Circiter horam duodecimã, die veneris Baptisata est 4 die Maj sub signo Causis [?] Nata.

Martinus Petrewczj filius Meus Natus est Anno 1574 vigesima prima Junij, die lune Circiter Horam duodecimam Noctis, Baptisatus 30 Junij sub signo Leonis Natus.

Georgi9 Petrewczj fili9 Me9 Nat9 est Anno 1575 uicesima quarta octobris die Lune in festo Emerici hora Nona in signo Cankris. Baptizatus est 3. Nouebris. die Jouis. Georgius Petrewczj, Mortuus est feria sexta, Anno 1576. Vesperij Circiter hora septimã sepultus vltimo Septembris.

Emericus Petrewczi natus est secunda die Maj Anno 1578, Baptisatus 14 die Maj.

Laurentius Petreczj natus est 8 die Junij feria secunda quinta Hora Anno a Christo Nato 1579. Inductus est Baptismo 24 Junij feria quarta, hoc est in festo S. Johannis Baptistae. In signo Sagitarij Natus est.

Nicolaus Petreczi Natus est 15 die Septembri feria quinta hora sexta matutina, Anno a Christo nato 1580. Inductus est Baptismo 2 Octobris die Dominico. Natus est sub signo Sagitarij.

Daniel Petreczj filius meus, natus est in oppido Kazza in domo mea 18 octobris die Veneris, vesperi circiter horam decimã. Baptisatus decima die Nouembris. Anno 1583. Anno 1639 die 22. Mensis Februarij Dominus.

¹ GEORG, III, Anhalt, Fürst, *Des Hochwirdigen... Herrn Georgen Fürsten zu Anhalt/ Graffen zu Ascanien/ vnnd Herrn zu Zerbst vnnd Bernburg/ Thumbprobst zu Magdeburg vnnd Meissen/ Predigten vnd andere Schrifften... Aber jetzunder allererst durch den Truck an das Liecht mit allem fleiß zůsamen gebracht/ welche von stück zů verzeichnet sind nach der Vorred*, mit einer Vorred Philippi Melanth., Franckfurt am Mayn, Weygand Han, Georg Raben, 1561, 404 p. Fol. (VD16 G-1326); Slovenská národná knižnica Martin, sign. Zai 762.

² NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 9, Pest, Ráth Mór, 1862, 278; Frederik FEDERMAYER, *Lexikon erbov šľachty I, Trenčianska stolica*, Bratislava, Hajko & Hajková, 2000, 179.

³ NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 12, Pest, Ráth Mór, 1865, 331.

Paulus Petroczy, inter horam 5 et 6. matutinam animam Curatori suo commendando pie obdormivit Aetatis suae Anno 68.”⁴

Rod Petrőci pochádzal z Chorvátska. Od 16. storočia členovia rodu pôsobili v kráľovských službách Ľudovíta II. a Ferdinanda Habsburského, od ktorého Pavol Petrőci (u.okolo 1541), otec Mikuláša, za svoje zásluhy dostal Košecké panstvo v Trenčianskej stolici.⁵

Zaiovci, pôvodom zo Slavónska, v 14. storočí získali majetky v Peštianskej stolici, v roku 1547 hrad Uhrovec, neskôr mali majetky v 23 uhorských stolicích. Barbora Zaiová bola dcérou kráľovského hodnostára Františka Zaia (1505–1570).⁶ Mikuláš a Barbora uzavreli manželstvo 4. januára 1569, avšak kvôli úmrtiu Barborinej matky Anny⁷ svadba sa konala 15. januára 1570.

V manželstve Barbary Zaiovej a Mikuláša Petrőciho sa narodilo 8 detí v nasledovnom poradí:

„Prvým dieťaťom v rodine bol Pavol, narodený 23. februára, pokrstený 4. mája 1571; zomrel bezdetný 22. februára 1639

Zuzana narodená 18. apríla, pokrstená 1572;

Martin narodený 21. júna, pokrstený 30. júna 1575;

Juraj narodený 24. októbra, pokrstený 3. novembra 1575; zomrel v útlom veku, pochovaný bol posledný septembrový deň v roku 1576;

Imrich narodený 2. mája, pokrstený 14. mája 1578;

Vavrinec narodený 8. júna, pokrstený 24. júna 1579;

Mikuláš narodený 15. septembra, pokrstený 2. októbra 1580;

Daniel narodený v Košeci 18. októbra, pokrstený 10. novembra 1583.”

Genealogické záznamy v knihe nezapísal jeden pisateľ, líšia sa typom písma, ako aj farbou atramentu. Zo štylizácie textu zápisov vieme, že narodenie Martina, Juraja a Daniela zaznamenal otec Mikuláš Petrőci.

O osudoch detí Mikuláša a Barbory nachádzame v odbornej literatúre len skromné zmienky. Najviac informácií sa zachovalo o Pavlovi, ktorý v rokoch 1592–1606 patril medzi účastníkov protitureckých bojov, v rokoch 1625 a 1635 bol vyslancom na uhorskom sneme za Trenčiansku stolicu. V rokoch 1601–1621 udržiaval písomnú korešpondenciu s palatínom Jurajom Turzom a jeho synom Imrichom. Pavol bol ženatý s Juditou Ostrožičovou, roku 1639 umrel bezdetný. Martin a Mikuláš sa spomínajú v majetkových listinách začiatkom 17. storočia. Daniel v roku 1639 ešte žil, čo je známe z pohrebnej reči nad Pavlom Petrőcim,⁸ v roku 1646/47 jeho vdova bola majiteľkou Košeckého hradného panstva.⁹ Chýbajú informácie o Zuzane, Imrichovi a Vavřincovi, za jedinou zmienku o nich môžeme považovať horeuvedený zápis. Rodina Mikuláša Petrőciho pokračovala v línii vnuka Štefana, ktorý v roku 1647 získal barónsky titul. Oženil sa s Alžbetou Tököliovou, s ktorou mal troch synov a dcéru, známu poetku Katarínu Sidóniu (1662–1708).¹⁰

Cenné genealogické údaje, ktoré sme na tomto mieste predstavili, sú doplnkom pre poznanie kontextov v rodoch Petrőci a Zai. Bohatá knižná zbierka Zaiovcov obsahujúca vyše 22.000 zväzkov, určite ukrýva aj ďalšie zaujímavé údaje dokumentujúce rodinné vzťahy v prostredí príbuznených rodov.

⁴ O genealogických zápisoch v tlači Predigten sa zmieňuje Valéria FUKÁRY v práci *Felső-magyarországi főúri családok: a Zayak és rokonaik: 16–19. század*, Bratislava, Kalligram, 2008, v ktorej uverejňuje aj fotokópiu časti zápisu (s. 29).

⁵ FEDERMAYER, i. m., 178–179.

⁶ *Uo.*, 288; FUKÁRY, i. m., 11–19. a nasl.

⁷ FUKÁRY, i. m., 20.

⁸ Pavol HORVÁTH, *Slovenská genealógia rodu Petrőci z Košec z roku 1640*, Genealogicko-heraldický hlas, 2(1992/1–2), 12–19.

⁹ FEDERMAYER, i. m., 178.

¹⁰ *Slovenský biografický slovník*, IV, Martin, Matica slovenská, 1990, 452.

1589 7 die Januarii fuit hinc Janus in
 ne fides coniugatus fuit, cum coniuge mea
 Charyfina Barbara Zai.
 Nuptiarum aut nuptiarum celebratio fuit 1570
 15 Januarii die Amos.

Petrus Petrovich filius meus natus est Anno
 1571, Viginti prima Februarii die Veneris
 Circa horam decima Baptizatus est 4 die
 Martij, sub signo Picti Nati.

Susanna Petrovich Nata est 18 die Aprilis, 1572
 Circa horam duodecima, die Veneris.
 Baptizata est 4 die Maij, sub signo Canis Nati.

Maximus Petrovich filius meus natus est Anno 1574 Viginti prima
 Junij, die Lune Circa horam duodecimam Natus, Baptizatus 30 Junij
 sub signo Leonis Natus.

Georgius Petrovich filius meus natus est Anno 1575, viginti
 quarta octobris die Lune in festo Emerci hora nona in signo
 Canis. Baptizatus est 3 Novembris die Jovis.

Georgius Petrovich, Mortuus est fuit sexta,
 Anno 1578. Vixit Circa hora septima,
 sepultus ultimo in phanibus.

Emericus Petrovich Natus est secunda die Maij Anno
 1578, baptizatus 14 die Maij.

Laurentius Petrovich Natus est 8 die Junij, feria secunda
 quinta hora Anno a Christo nato 1579. Inductus
 est Baptismo 24 Junij, feria quarta, hoc est in festo S. I.
 hannis Baptista. In signo Sagittarij natus est. Inter quatuor
 Nicolaus Petrovich Natus est 10 die Septembris, hora sexta
 matutina Anno a Christo nato 1580. Inductus
 est Baptismo 2 Octobris die Dominica. Natus est
 sub signo Sagittarij.

Genealogické zápisy rodu Petröci a Zai 1.

Daniel Petrovich filius meus, natus est in oppido Lassa
 in domo mea, 18 octobris die Veneris, Vespere,
 circiter horam decima. Baptizatus decima die
 Novembris. Anno 1583.

Anno 1639. die 27. Mensis Februarij Dominus
 Paulus Petrovich, inter horam 5 et 6 matutinam
 animam Gratia suo commendanda fuit obdormit.
 Etatis sue Ann 68.

Genealogické zápisy rodu Petröci a Zai 2.

anno 1573. 15 mensis Junij
 Hoc Insigne et preclarum opus
 Interis amicitie ergo generoso domino
 Nicolao Petrovich Ladislavo pappo
 Baro de Lobko Vitz. Comiti Cottus
 Frantz Sinianus C. 1573.

Posesorský záznam o venovaní knihy Mikulášovi Petröcimu

Az OSZK (szerencsére nem kenyér)bogaras kéziratáról

1933. október 28-a volt, szombat. Jakubovich Emilhez, a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának főigazgatójához izgatott fiatalember kopogtatott be: Ranschburg György, a nemzeti gyűjtemény régiségszakértője. Ranschburg aznap lapozta át a leghíresebb bécsi könyvkereskedés, a Gilhofer és Ranschburg friss katalógusát, amely arról adott tájékoztatást, mit bocsátanak árverésre a Dietrichsteinek nikolsburgi várának könyvtárából. A katalógus 529. tétele egy ősnymtatványt ismertetett, Bartholomaeus Anglicus munkájának nürnbergi kiadását 1483-ból, s az alapos ismertetésből kiderült, hogy a kötet pergamenből készült hátsó védőlapjának hátoldalára negyvenhét „rovásforma” betűt írtak.

Hiába tudta a kiváló filológus Jakubovich, hogy kincset találtak, s hiába tettek meg mindent a kötet árverésre bocsátása előtt, hogy megszerezzék, sajnos csak annyit sikerült elérniük, hogy a székely ábécét tartalmazó pergament leválasszák a kötetről, s a nemzeti könyvtár megvehesse – azóta is az OSZK örzi.¹

A kötet aztán hosszú időre eltűnt a magyar kutatók szeme elől, de nemrégiben szerencsésen megkerült, s kiderült, hogy a székely – s az alatta látható héber – ábécé lejegyzője a könyv tulajdonosa, Philipus de Penczicz volt.² A morva fiatalember, aki vélhetően Filipecz János révén került Mátyás Párizsba küldött 1487-es követségébe, minden bizonnyal az udvar révén ismerte meg a székely ábécét, s maga a Nikolsburgi Ábécé is valamikor az 1480-s évek vége felé keletkezhetett.³

A Nikolsburgi Ábécé

Mit tartalmaz az az egyetlen lap, amelyet Jakubovich Emil „a székely rovásírás ... hasonlíthatatlan becsü tanúbizonyságának” nevezett?⁴

A kötetből kiemelt pergamenlap 30 × 21 centiméter, a följegyzéseket a védőhártya verzójára írták. A pergamenlap jobb oldalán, a kötet gerince felé eső részen széles margót hagytak, a bal oldalon viszont egészen a lap széléig futnak a betűk. Szintén a bal oldalon lyukak és rozsdás foltok láthatók, a lapon hosszanti irányban végigfut egy gyűrődés, és ragasztónyomok is vannak a lapon.⁵

A pergament megcímezték, piros tintával, gondosan kivitelezett „törtsarkú gót írással”⁶ áll rajta középen a felirat: *Littere Siculorum quas sculpu(n)t / vel cidunt in lignis*. A cím alatt két teljes és egy rövidebb sorban futnak a székely jelek, a rövid sornak és a betűsorrendnek köszönhetően azonnal látjuk, hogy a lejegyző tudta, a székelyek jobbról balra írják betűiket. A betűk fölött apró latin betűkkel áll az egyes székely jelek hangértéke. A negyedik sorban középen egy furcsa, hatlábú rovarhoz hasonlító jel látható – ez okozott is bonyodalmat. A felsorolt negyvenhat – valójában tehát nem negyvenhét – jel után, kissé elkülönítve még további négy székely jel áll: az *amen* szó betűi, a szerző ezzel fejezte be munkáját. A betűk sorrendje és a föléljük írt latin betűs föloldás a következő:⁷

¹ Jelzete MNy 70. Az emlék fölfedezéséről és a kötet megszerzésére tett kísérletről: JAKUBOVICH Emil, *A székely rovásírás legrégibb ábécéi*, Magyar Nyelv, 31(1935), 1–17.

² SZELP Szabolcs, *A Nikolsburgi ábécé szerzősége és keletkezési ideje*, Magyar Nyelv, 107(2011), 407–428.

³ SÁNDOR Klára, *A székely írás nyomában*, Bp., Typotex, 2014, 220–225; részletesebben lásd: Uő, *A székely írás reneszánsza*, Bp., Typotex (megjelenés előtt).

⁴ JAKUBOVICH, *i. m.*, 11.

⁵ Uő., 4–5.

⁶ Uő., 5.

⁷ Nagybetűkkel a székely jel átbetűzése, fölötté a latin betűkkel írt föloldás. Az aláhúzás ligatúrát jelöl.

ecź encź															
a	eb	ecz	encz	eczk	ech	ench	ed	and	eÿ	e	f	egh	eg	eng	athÿ echech eh
A	B	C	<u>NC</u>	<u>CK</u>	CS	<u>NCS</u>	D	AND	J	E	F	G	GY	<u>NYGY</u>	TY TY H
i	ac	unc	l	elÿ	m	n	enÿ	nÿe	o	ep	emp	ek	er	efch	Js J eth
I	AK	?	L	LY	M	N	NY	<u>NYI</u>	O	P	MP	K	R	ZS	S T
enth	v	we	^v ee	^v w	s	ez	ezt	eft	t(m)pr(us)	a m e n					
NT	U	V	Ö	Ü	SZ	Z	<u>ZT</u>	<u>ST</u>	?	AMEN					
										t(m)pr(us)					
										NT?					

Az utolsó sorban álló egyetlen jel előtt apró, keresztszerű jel látható, a fölötté lévő két betű között lévő párja jelzi, hogy az ábécé lejegyzője eltévesztett valamit, s hogy a negyedik sorban álló jel valójában betoldás, amelyet a szerző az áthúzott földoldású jel helyett akart írni.

A székely betűk érdekessége, hogy a rövid mellékvonalak csaknem mindegyikét úgy írták, hogy egyik végét „kiszélesítették”: vagy megvastagították, vagy – nyilván az egyszerűség kedvéért – kicsi vonallal zárták le. Erre a sajátosságra már Jakubovich is fölfigyelt, s úgy vélte, a lejegyző a fába rovott jelek alakját akarta minél inkább visszaadni.⁸ Véleményét a szakirodalomban senki nem vitatja – már csak azért sem, mert az ábécének adott cím szintén hangsúlyozza, hogy a székelyek fába róják betűiket.

A pergamen alsó negyedére a héber betűsört jegyezték két sorban, szintén jobbról balra haladva, fölöttük ugyanúgy megadták latin betűkkel a héber jelek hangértékét, ahogy fõntebb a székelyekét. A héber betűk latin átbetűzésükkel a következők:⁹

1. sor

Alleph (álef) bez (bét) gimel (gimel) daled (dálet) he (hé) wof (váv) Sain (zajin) ches (hét) tes (tét) Jud (jod) koph (khaf) choph (kaf) lameth (lámed) mem (mém) mem (mém) nun (nun) nun (nun) Jamech (száneh) ayn (ajin) phe (fé) pe (pé)

2. sor

Czadech (cádi) quof (kof) refs (rés) Sfin (sin) tof (táv)

A harmadik sorban ismét héber betűk következnek, párokba csoportosítva, ebben a sorban a betűk számértékét jelezték fölöttük arab számokkal – három fölött római számmal (*l*, *lx*, *lxx*).

A héber ábécé alatti területet három hasábban írták tele: középen a fõnti címmel azonos gót betűkkel, de fekete tintával azt írták címként, hogy *Littere Judeorum / et menses*.

A cím két oldalára valóban a héber hónapneveket írták, de latin betűkkel és szintén fekete tintával, melléjük pedig az adott hónap latin nevét. A hónapnevek elé piros római számokat írtak, és szintén piros tintával sorokat vonalaztak nekik. Az emlék héber részét részletesen elemző Dán Róbert szerint a lejegyzőnek csak az ábécé és a hónapnevek lejegyzése után támadt az az ötlete, hogy a héber résznek is címet ad.¹⁰ Ez azonban nem látszik valószínűnek, mert az ábécé alatti pergamenrészt a hónapnevek két oszlopa és a címnek fennhagyott középső rész nagyon szabályosan harmadolja.

A hónapnevek olvasását a bal oldali oszloppal kell kezdenünk, legalábbis a hónapnevek elé pirossal odaírt római számok rendjét követve.¹¹

⁸ JAKUBOVICH, *i. m.*, 8.

⁹ Az ábécé lejegyzőjének átbetűzése után zárójelben következik a pergamenen alatta álló héber betű neve.

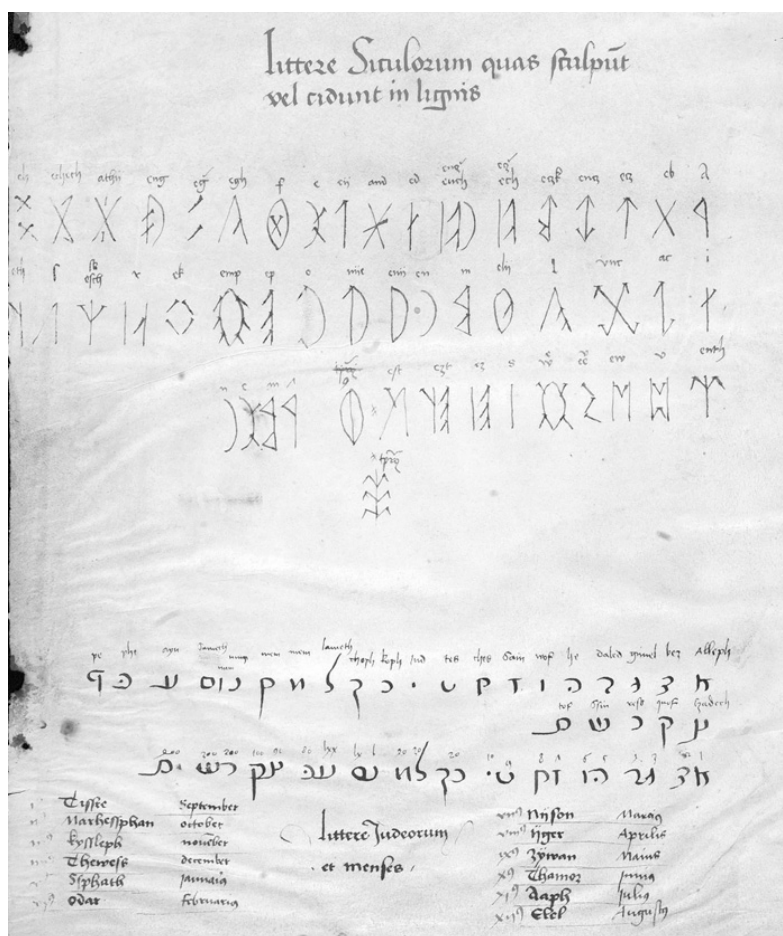
¹⁰ Robert DÁN, *Cursive Hebrew alphabet from the fifteenth century*, *Studies in Bibliography and Booklore* 6(1964), 150.

¹¹ A számok mögötti 9 'us' rövidítést a számoknál nem jelzem, a hónapneveknél zárójelben oldom föl.

I	Tiffre	September	VII	Nyson	Marci(us)
II	Marcheffspan	october	VIII	Yger	Aprilis
III	Kyffleph	noue(m)ber	IX	Zywan	Maius
IIII	Thewefs	december	X	Thamoz	Juni(us)
V	Sjphath	janua(r)i(us)	XI	Aaph	Juli(us)
VI	Odar	februari(us)	XII	Elel	August(us)

A piros vonalazás és a számozás azonban később kerülhettek a papírra, mint a hónapnevek, erre nemcsak a számok elhelyezkedéséből lehet következtetni,¹² hanem abból is, hogy a piros vonalak többször megtörnek, két vonásból állnak, és a november héber megfelelőjében, a *Kyffleph*-ben a piros vonalazás kihagyja a *k* fölső hurkát.

A héber betűk és a fölējük írt földoldások sötétebb tintával készültek, mint a székely ábécé és az ahhoz készült latin betűs részek, erre már Dán is fölhevta a figyelmet, s arra is, hogy ebből az következik, a székely betűket a héber előtt írták a papírra.¹³ Ebben egészen biztosak lehetünk, s abban is, hogy nem is közvetlenül a székely ábécé után kerültek a héber részek a pergamenre: nemcsak a tinta más, de a két szövegegység elhelyezése is azt mutatja, hogy eredetileg csak a székely ábécét szánták ide. Ha a függőleges elhelyezést nézzük, a pergamenen csaknem éppen középen van. Sorvégi jelei a későbbi kötéskor csaknem áldozatul estek a lapok körbevágásának, a héber részek viszont láthatóan már a bekötött, megkisebített oldal arányaihoz illeszkednek. A székely ábécét az AMEN is lezárja.

A Nikolsburgi Ábécé (OSZK, MNy 70)

¹² A bal oldali hónapnévoszlopot próbálták a héber betűsor bal széléhez illeszteni, a piros számok kilógnak ebből az illesztésből.

¹³ DÁN, i. m., 151.

A háromféle stílusú latin betűs írás – a címekben használt gót betűs, a betűk hangértékének megadásában használt apró latin betűs és a hónapnevek héber és magyar nevében használt nagyobb latin betűs – Jakubovich szerint ugyanattól a kéztől származik, ezt erősítette meg az ősnymtatvány egyéb bejegyzései alapján Szelp is.¹⁴

Hüllő és bogár? A Nikolsburgi Ábécé betűkészlete

A Nikolsburgi Ábécében tehát összesen – a katalógusban tévesen szereplő negyvenhét szemben – negyvenhat székely jel látható. A többségükkel semmi nehézség nem adódik, ugyanolyan formában szerepelnek itt is, mint a székely írás többi emlékében.

Az ábécé harminckét egyszerű betűjelet tartalmaz, de ezek csak harmincegy hangot jelölnek: a *ty* jelölésére az ábécében két betűt találunk. Jakubovichnak nem volt igazán jó ötlete rá, hogy ez miért lehet, Németh Gyula viszont, noha némi bizonytalankodással, de azt tartotta legvalószínűbbnek, hogy az egyik az *ety*, a másik az *aty* hangkapcsolatot jelölte.¹⁵ Éppenséggel ez is lehet. Nem valószínű azonban, hogy valóban ilyen jelentőséget kellene tulajdonítanunk a kétféle <ty>-nek: a <ty> a székely írás egyik legkésőbb kialakult jele lehet, az emlékekben sokféle alakváltozatban fordul elő. Inkább arról lehet szó, hogy a még kevésbé megszilárdult betűt a Nikolsburgi Ábécé készítőjének forrása több változatban is föltüntette. Ráadásul ez a két jel a <h> előtt áll, a jelsorban elfoglalt helyük és latin betűs föloldásuk alapján arra lehet következtetni, hogy vagy a Nikolsburgi Ábécé forrása, vagy a lejegyző szerint ez a németből ismerős *ach*, illetve *ich* jele volt, így értelmet nyerne az is, miért szerepel két alakváltozatban: a magyarul gyengén tudó beszélő füle számára talán ismerősebb volt a két német hang (ezek közül az *ich*-ben hallható fonetikailag igen közel áll a *ty*-hez), és a két alakváltozatnak rögtön kétféle jelentést is tulajdonított.¹⁶

Némiképpen szokatlan a <h> alakja, mert a középső vonalak más emlékekben összeérnek (rombuszt zárnak be), de egyrészt az itt álló betűalak könnyen összefüggésbe hozható a <h> megszokottabb változataival, másrészt a vonalak a Nikolsburgi Ábécében más esetekben sem mindig érnek össze, amikor a többi emlékekben igen: a <k> négy vonala nem éri el egymást, az <f> középső keresztvonalai nem futnak ki a betű „keretéig”, az <r>, <cs>, <z> rézsútos vonalai sem érintik a bal oldali betűszárat. Jakubovich ezt azzal magyarázta, hogy ha nem így lett volna, az egymást elérő vonalak közötti farészek könnyen kieshetek volna, amikor rótták a betűket¹⁷ – ez a magyarázat tetszetős, de megbicsaklik azon, hogy más betűknél (például az <a>, <m>, <ny>) miért nem okozott ez gondot.

Igencsak furcsa az ábécé <gy> betűje: hiányzik a függőleges szára. Németh szerint ez nem tévesztés lehet, noha, teszi hozzá, az <ngy> ligatúrában megvan a <gy> szára is.¹⁸ A mondat első felében igaza lehet, a másodikban inkább nincs: valójában ugyanis ez talán nem is <ngy> ligatúra, hanem – a kiejtést követő módon – <nygy>, s ez esetben a függőleges egyenes nem a <gy>, hanem az <ny> része. Az <ngy> ligatúra az <n> köríve volna két rézsútos vonallal, ahhoz hasonlóan, ahogyan az <nd> látható a Bolognai Rovás emlékekben.¹⁹ Az viszont nincs kizárva, hogy az ábécé valamelyik forrásának szerzője éppen ebből az <nygy> ligatúrából vonta le azt a

¹⁴ JAKUBOVICH, *i. m.*, 6; SZELP, *i. m.*

¹⁵ JAKUBOVICH, *i. m.*, 10; NÉMETH Gyula, *A magyar rovásírás*, Bp., 1934 (a Magyar nyelvtudomány kézikönyve, II/2. füzet), 4.

¹⁶ A Nikolsburgi Ábécé forrásában viszont nem azért kerülhetett erre a helyre a betűrendben, mert a német hangokkal tévesztették össze, hiszen a végső forrás készítői nyilván magyarok voltak, hanem azért, mert így a <gy> mögött áll, és a latinból hiányzó magyar hangokat jelölő székely betűket más helyen is zöngésség szerinti párjuk mellé írták (lásd a <zs> – <s>, <sz> – <z> helyét). Lásd alább.

¹⁷ JAKUBOVICH, *i. m.*, 8.

¹⁸ NÉMETH, *i. m.*, 4. JAKUBOVICH (*i. m.*, 9) szintén így véli.

¹⁹ SÁNDOR Klára, *A Bolognai Rovás emlékek*, Szeged, Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, 1991, 69.

téves következtetést, hogy a <gy>-nek nincs függőleges szára, merthogy az itt világosan az <ny> tartozéka. Látjuk majd azonnal: az <nd>-vel sem igazán sikerült megbirkózni.²⁰

A <ly> sem egyezik teljesen meg más emlékek <ly> betűivel, de ebben semmi kirívó nincs: ennek a betűnek a székely írásból több alakváltozata ismert, ezek csak minimálisan különböznek egymástól.²¹

A Nikolsburgi Ábécé és a Bolognai Rovásemlék sokat emlegetett közös tulajdonsága, hogy az <ö> és az <ü> jelek hangértéke éppen fordítottja a más emlékekben lévőeknek. Azaz: ami más-hol az *ü* hangot jelöli, az ebben a két emlékből az *ö*-t, és fordítva. Jakubovich és Németh is úgy gondolta, hogy ez az azonosság a két emlék egykorúságának bizonyítéka.²²

Térjünk át a ligatúrákra. Hét „valódi” – azaz világosan elemeire bontható – betűösszevonást tartalmaz az ábécé, ezeket a fentebbi átbetűzésben aláhúzás jelzi. Jakubovich szerint az ábécében szereplő ligatúrák a leggyakoribb hangkapcsolatokat jelölik²³ – ez nem így van, hiszen például a *ck* vagy a *nyi* hangkapcsolat biztosan nem tartozik a leggyakoribbak közé. A könnyen elemekre bontható betűösszevonások szerepeltetésének egyébként sem igen lehet sokkal több szerepe, mint hogy mintát adjon a székely írást használóknak – a ligatúrák használata valójában mindig az adott emlék készítőjének egyéni fölismerése, ízlése, meglátása szerint történik.

A Nikolsburgi Ábécé forrása szerzőjének ráadásul nem volt nagy erőssége a ligatúrákésztés. Az <nc> ligatúra valószínűleg tévedés: alul nem kellene nyílban végződnie, viszont félkörívesnek kellene lennie (mint az <n>-nek), talán a félkörív alsó, balra futó részét nézte a fölső „nyílhegy” tükörképének. (És adott hozzá persze jobb oldalon egy fölsőleges mellékvonalat.) A <ck> szintén furcsa, mert csak a <◊ k> felét tartalmazza, de van rajta egy fölsőleges mellékvonal. Az <ncs> valójában nem is ligatúra: mindkét betűnek megvan minden vonala, egyszerűen csak érintkeznek egymással a jelek – noha az <◊ n>-t és a <◊ cs>-t akár lehetne is éppenséggel ligálni: ha a <cs> jobb oldali függőleges szára helyett állna az <n> köríves vonala. Mind Jakubovich, mind Németh elfogadta az <ny> után álló jel hangértékét annak, ahogyan a latinbetűs föloldás értelmezi, azaz egyszerűen egy másik <ny>-nek.²⁴ Azonban sokkal inkább <nyi> ligatúrának látszik ez a jel: az <i> eredeti alakja az „l” formájú jel lehetett, amit a Nikolsburgi Ábécé már a *j* jeleként tüntet föl, de a Bolognai Rovásemlékben még mindkét hangot, az *i*-t és a *j*-t is ugyanez a betű jelölte.²⁵

Az *and* hangkapcsolattal átirat ligatúra szintén hibás. Ha valóban <and> volt valaha, aminek a latinbetűs föloldás alapján lennie kellene, akkor egy jobb oldali rézsútos vonal, az <a> kis háromszögének fölső vonala minden bizonnyal elmaradt, az X alakú jel jobb alsó szára pedig fölsőleges. Azaz egy valódi <and> ligatúra alapja az <◊ n> volna, ez venné át az <◊ a> függőleges szárának a szerepét, az <a> fölső háromszöge pedig ez esetben jobbra fordulna, ezzel jelezve a betűk sorrendjét.²⁶ A <◊ d> függőleges szárának szerepét szintén az <◊ n> köríve töltené be, ezt met-

²⁰ Elképzelhető, hogy a Bolognai Rovásemlékből és Telegdi Jánostól ismert „kis r”, azaz az <r> függőleges szárák nélküli, csak az őket összekötő rézsútos vonallal jelölt alakja is hasonló téves elvonás eredménye, olyan helyzetből, amikor az <r> mindkét oldalán egyenes szárú betű állt.

²¹ A Bolognai Rovásemlékben a középső mellékvonal szintén a középpontból indul ki, de nem jobbra fölfelé fut, mint a Nikolsburgi Ábécében, hanem balra lefelé. A 13. század végére keltezett Vargyasi Feliratban a <ly> mellékvonala a betű bal oldali félkörének bal alsó részéből indul, és jobbra fölfelé fut, a jobb oldali félkör vonaláig (azaz teljes egészében végigfut a mandula alakú jel fővonalai között). Ebből a betűformából mind a Nikolsburgi Ábécé, mind a Bolognai Rovásemlék változata könnyen levezethető – legkényelmesebben egy olyan alakból, amely nem érinti a félköríves oldalsó vonalakat, hanem középen van, ez kiindulópontja lehet az egészen rövid, írásban lényegében pontszerű középső mellékvonalnak is, amellyel szintén találkozunk a székely írás emlékeiben.

²² JAKUBOVICH, *i. m.*, 9; NÉMETH, *i. m.*, 3, 25. Lásd még: SÁNDOR, *A Bolognai Rovásemlék, i. m.*, 64. Németh lehetségesnek tartja, hogy az *ö* és az *ü* jelölésének kettőssége esetleg összefügg az *ü* > *ö* hangváltozással. Ez azt jelentené, hogy a betűhasználati kettősség igen korán alakult ki. Inkább az tűnik valószínűnek, hogy az *ü* <ü> betű – ez valószínűleg a más emlékekben megszokott gyakorlat szerinti <ü> betű, azaz a jóval egyszerűbb, „villám alakú” jel lehetett – eredetileg az *ü* és az *ö* hangokat is jelölte, s később az <ö> megjelenésével alakult ki a kétféle hangjelölési hagyomány. Ugyanakkor ez a jelhasználati hasonlóság az egykorúságnál szorosabb kapcsolatot is mutathat a két emlék között.

²³ JAKUBOVICH, *i. m.*, 10.

²⁴ JAKUBOVICH, *i. m.*, 5; NÉMETH, *i. m.*, 4.

²⁵ SÁNDOR, *A Bolognai Rovásemlék, i. m.*, 62, 64.

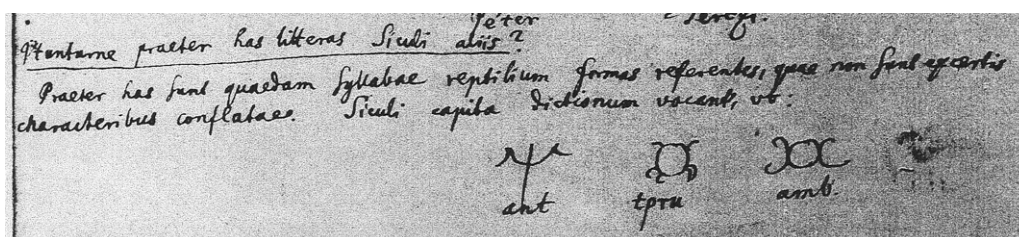
²⁶ Ahogyan a bolognai naptár *Albert* nevében ligálták (lásd: SÁNDOR, *A Bolognai Rovásemlék, i. m.*, 131).

sené a † <d> mellékvonala. Az is lehet viszont, hogy eredetileg egy egyszerű <nd> ligatúra állt itt, ebben az esetben a körív megint csak tévedésből törik meg, és az X mindkét jobb oldali szára fölösleges. Ezek a tévesztések természetesen nem föltétlenül a Nikolsburgi Ábécé forrásának készítőjétől származnak, az emlék másolója is hibázhatott, de az utóbbi kevésbé valószínű, éppen mert úgy látszik, nem sokat konyított a székely ábécéhez, ezért nagy gonddal rajzolgatta át valahonnan a betűket.

Van az ábécében két nehezen értelmezhető jel is. Az egyik az, amelyik eredetileg az utolsó volt, és az áthúzott *tprus* van fölé írva. Ez leginkább a <ly> betűhöz hasonlít, de az ábécében a megfelelő helyen szerepel egy <ly>, amelynek a formája sokkal jobban emlékeztet a többi emlék <ly> betűire.

Az emlék belső logikája szerint az <ak> után következő, *unc* föloldású jelnek elvileg valóban lehet köze az <ak> jeléhez. Az <ak> eredete egyelőre tisztázatlan, mindenesetre a <k>-val az egyetlen olyan betűpárt alkotják, amely emlékeztet a keleti ötörök írás párhuzamos magas–mély mássalhangzópárjaira.²⁷ Egyáltalán nem meglepő, hogy éppen a <k> és az <ak> az egyetlen magas–mély megkülönböztetésben részt vevő páros, a kettősség nyilván nem a székely ábécé újítása, hanem az arameus örökség megőrződése.²⁸ Minthogy ennek a megkülönböztetésnek a magyarban (de akár korábban a törökben) fonematikus funkciója nem volt, a mély hangrendű szavakban használatos <q> idővel az *ak* hangkapcsolatot kezdte jelölni. Bizonyos elhomályosult ligatúrákban azonban megőrződhetett a betű eredeti, mély hangrendű *k* funkciója. Ezzel együtt sem tudjuk elemeire bontani az *unc* alatt álló betűösszevonást: az <n> még csak-csak belemagyarázható, de az <u> csak igen nagy képzelőerővel.²⁹

A legtöbb fejtörést a kutatóknak a legvégül betoldott, negyedik sorban álló furcsa jel okozta. A jel alakja egy hatlábú rovarhoz hasonlít, Telegdi János és Kájoni János ábécéjébe is bekerült. Fölötte a *tprus* föloldás olvasható, ez azért különös, mert Telegdinél és a Telegdire visszamenő Kájoni-ábécében egy másik, bár szintén bogárszerű jel latinbetűs megfelelése a *tpru*, illetve *Pthru*. Föltűnő viszont, hogy a Nikolsburgi Ábécé hatlábú rovarjának kitépott lábú változata szintén ott szerepel a gömbölyded „bogár” mellett. Ezekről a jelekről Telegdi azt írta, hogy „van ezeken kívül még néhány hüllőkhöz hasonló szótagjegyük, amelyek nincsenek valódi betűkből összetéve. Ezeket a székelyek a szavak fejének nevezik.”³⁰ A jelek így néznek ki:³¹

Telegdi „bogari”

Kájoni csaknem azonosan emelte át Telegditől ezeket a jeleket, nála a rövidítéseket felsoroló jelsor végződik velük:³²

²⁷ A keleti türk írás sajátosságairól és az írás eredetére vonatkozó nézetekről magyarul lásd: SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, i. m., 71–75.

²⁸ *Uo.*, 118.

²⁹ Ha az <u> két, egymás felé néző belső csúcsa összeér, a betűszárak viszont jórészt eltűnnek – de akkor az <n> tűnik el a ligatúrából.

³⁰ SEBESTYÉN Gyula, *A magyar rovásírás hiteles emlékei*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1915, 103. Az eredeti: *Praeter has sunt quaedam syllabae reptilium formas referentes, quae non sunt ex certis characteribus conflatae. Siculi capita dictionum vocant.* A magyar szöveg Sebestyén Gyula fordítása.

³¹ SEBESTYÉN, i. m., 17. melléklet.

³² *Uo.*, 126.

A „bogárjelek” Kájoninál

A fura „hüllőszersűségekkel” – vagy fűgyszerűségekkel, bogarakkal –, a szakirodalom sokáig nem tudott mit kezdeni, ezért Jakubovich nyomán elfogadta azt az egyébként igen meglepő véleményyt, hogy a szokatlan jelek a régi magyar nyelvben meglévő bilabiális tremuláns (azaz két ajakkal képzett pergőhangot) jelölték volna.³³ Azaz: ahogy a gyerekek berregnek, mikor helikoptert utánoznak. Ennek a nézetnek a terjedése nemigen magyarázható mással, mint a kutatók zavarával a szóban forgó betűt illetően: a bilabiális tremuláns ugyanis, ismereteink szerint, soha nem volt önálló fonéma a magyarban. Németh Gyula nem osztotta a berregés-elméletet, de csak addig jutott, hogy van közös a fűlsorolt jelekben, mindegyik egy nazális (*m*, *n*) és egy vele azonos helyen képzett zárhang (*t*, *p*, *b*) kapcsolata, de igazából mégsem tudjuk, miért került egy csoportba ez a néhány jel, talán csak furcsa alakjuk miatt sorolták egybe őket. Ez a jelsor „valami tréfás eleme az írásnak”, tette még hozzá.³⁴

Az elegáns – és meggyőző – megfűjtéssel végűl Máté Zsolt állt elő. Kiindulópontja az volt, hogy Telegdi és Kájoni ábécéjében, illetve a Nikolsburgi Ábécében eltérő jelek mellett látjuk ezt a furcsa hangértékűoldást. Innen indulva jutott arra a következtetésre, hogy a Nikolsburgi Ábécében még jól, Telegdinél és Kájoninál már torzultan olvasható *tprus* a ’korábban’ jelentésű latin *temperius* vagy *temporius* rövidítése: a Nikolsburgi Ábécében még megvan a ki nem írt nazálist jelző kis hullámvonal, s azzal együtt a rövidítés valójában *tmprus*-ként értelmezendő. Azaz: Telegdinél a „kétlábú csápos bogár” formájú <mb> jel újabb, egyszerűbb változat, mint az eredeti négylábú csápos. Kájoni némiképpen túlzásba esett a bogárjelekkel, nála az új hat-, a régi tízlábú – igaz, csápjuk meg nincs.

A Nikolsburgi Ábécében azonban nem ugyanerre a jelre, hanem az <nt> jelére vonatkozik a kitétel, hogy régebben más, bonyolultabb volt: vagyis a betoldott „hatlábú” rovar az <nt> régebbi változata.³⁵ Ez azt is jelenti, hogy a negyedik sorba betoldott jelet a másolónak a sor elején, az <nt> után, s nem a sor végén kellett volna pótolnia. Máté tehát tévesen írja, hogy jó helyen, az <nt> után áll a régebbi változat,³⁶ ennek azonban Máté megoldása szempontjából nincs jelentősége, hiszen a másolót megzavarhatta a latin írás iránya – a bal oldali első, nem a jobb oldali első jel után írta a betoldást –, s minthogy nem ismerte a székely írást, nem is vette észre a hibát.

Eddig a székely betűk körűli filológiai pöszmögés – aminek jelentős részét a kézirrattal foglalkozók érdekes módon nem végezték el korábban, sem a kéziratot először kiadó Jakubovich Emil, sem mások, noha valóban fontos emlékről van szó. Volna még számtalan szebbnél szebb gondolat, amit szívesen ajánlanék a nemzeti könyvtár későbbi főigazgatójának – hogy miért kerülhetett a héber ábécé a székely alá, hogy valóban fába rótt ábécét másolhatott-e Pencsicei Fűlöp úrfi, s hogy mi volt a Mátyás-udvar szerepe a székely írás kultuszának megformálásában –, de minthogy erre most nincs mód, tartalékolom mindezt az ünnepelt hetvenedik, nyolcvanadik és kilencvenedik születésnapjára készítendő kötetekbe.

³³ JAKUBOVICH, *i. m.*, 10–11. Szerinte az olyan hangutánzó szavakban, mint a *ptrűcsők*, *ptrűsszentés*, szintén ezt ejtették egykor.

³⁴ NÉMETH, *i. m.*, 23.

³⁵ MÁTÉ Zsolt, *A székely rovásírás latin rejtélye*, Nyelvtudományi Közlemények, 98(2001), 186–192.

³⁶ *Uo.*, 190.

Sámuel Teleki und Ludwig Höhnel in Ostafrika: Analyse eines Reiseberichtes

Das Reisen unter ungarischen Adeligen und Gelehrten folgte im 17. und 18. Jahrhundert traditionell dem Modell der Bildungsreise, der Kavalierstour. Begüterte und weniger begüterte Interessierte machten sich auf den Weg in Teile Europas, die ihnen bislang fremd gewesen waren, und die aus verschiedenen Gründen bis zum 19. Jahrhundert stetig an Attraktivität zunahmen: entweder durch das verlockende Angebot an Universitäten und Fortbildungsinstitutionen, an denen es im Königreich Ungarn mangelte, oder aber wegen der wichtigen Kontakte, die adelige Sprösslinge mit ausländischen Höfen knüpften, die mitunter dort sogar wertvolle Kenntnisse auf dem Gebiet der Hofhaltung und politischen Führung in der Praxis erlernten. Im 19. Jahrhundert erfolgte ein Bruch mit dieser Tradition. Europa war auch den Ungarn allmählich zu eng geworden, es galt, im Zuge der nunmehr populären, oft im Rahmen der Kolonialisierung der Welt getätigten Reisen den Anschluss zu finden.

Graf Sámuel Teleki ist der ungarischen Forschung wenig bekannt, und wenn, dann vor allem aus Beschreibungen seiner Reise nach Afrika, die als Abenteuergeschichten gleich für ein junges Lesepublikum aufbereitet wurden. Mit den Schriften Telekis, seinem Nachlass und auch dem Reisebericht, der nach dem Ende des afrikanischen Abenteuers in Wien erschien, befasste sich die ungarische Forschung bisher wenig. Diese Reisen nach Ostafrika und deren Niederschrift in Form eines Reiseberichtes sind der eigentliche Untersuchungsgegenstand dieses Beitrages

Sámuel Teleki, 1845 geboren, stammte aus einer hoch angesehenen, politisch einflussreichen ungarischen Adelsfamilie und verbrachte die ersten Jahrzehnte seines Lebens auf seinen Gütern in Siebenbürgen (im heutigen Rumänien). 1881 zog er ins ungarische Parlament ein. Er wurde Mitglied der Magnatentafel des ungarischen Oberhauses.

Telekis Familie besaß riesige Güter in Siebenbürgen und der Graf selbst verbrachte einen Teil seiner Zeit dort mit der Bärenjagd. Einer seiner Jagdfreunde war Erzherzog Rudolf von Habsburg, der Teleki häufig auf seinem Gut besuchte und ihm bei der Jagd Gesellschaft leistete.

Als Teleki den Plan fasste, mit einer Expedition nach Afrika zu reisen, so tat er dies in erster Linie als Jäger. Er war an Großwild interessiert. Erzherzog Rudolf, selbst den Naturwissenschaften und dem Reisen zugetan, unterstützte den Plan und stellte den Kontakt zwischen dem Grafen und dem Marineleutnant Ludwig von Höhnel her. Er schlug den beiden Männern vor, die Expedition doch gemeinsam anzutreten.

Auch für Ludwig von Höhnel war dies die erste Afrika-Reise. Er hatte die Marineakademie in Rijeka (damals Fiume) besucht und trat 1887 in den Rang eines Linienschiffsleutnants. Er wurde zum geographischen Leiter der ersten Afrika-Expedition Telekis ernannt und sollte für die Infrastruktur, das Personal und die Festlegung der Reiseroute verantwortlich sein.

Höhnel reiste übrigens in der Folge in den 90er Jahren ein zweites Mal nach Afrika, nicht mehr mit Teleki, sondern mit dem Amerikaner William Astor Chanler,¹ der ihn auf eine Expedition in das heutige Gebiet Kenias einlud. Später unternahm er als Flügeladjutant Kaiser Franz Josephs I. große Schiffsreisen nach Abessinien, Australien und Polynesien. Höhnel starb 1942 hochbetagt in Wien.

1887 brachen die beiden Männer von Zanzibar aus auf, bald schon erreichten sie den Fuß des Kilimandscharo, setzten ihre Route zum Baringosee im heutigen Kenia fort und entdeckten im Norden einen neuen See, dem sie den Namen *Kronprinz-Rudolph-See* gaben. Ein zweites, kleineres Gewässer taufte sie nach der Erzherzogin *Stephaniesee*. (Kronprinz Rudolph, der sich

¹ Siehe dazu: Franz KOTRBA, *William Astor Chanler (1867–1934) und Ludwig von Höhnel (1857–1942) und Afrika*, Wien, 2008, Diplomarbeit; William Astor CHANLER, *Through Jungle and Desert: Travels in Eastern Africa*, New York, Macmillan & Co., 1896; Ludwig von HÖHNEL, *The Lake Rudolf Region: Its Discovery and Subsequent Exploration, 1888–1909*, Part I, *Journal of the Royal African Society*, Vol. 37, No. 146, (1938), 21–45. <<http://www.jstor.org/stable/717477>>

1889 in Mayerling das Leben nehmen sollte, hatte 1881 die Tochter des belgischen Königs Leopold II., Stephanie geheiratet.) Beide Seen befinden sich an der Grenze zwischen dem heutigen Kenia und Äthiopien. 1888 gelangte die Expedition nach Mombasa und von dort zurück zu ihrem Ausgangspunkt Zanzibar. Unterwegs hatte Teleki unter anderem versucht, den Kilimandscharo zu besteigen, scheiterte aber an der Höhe und den klimatischen Bedingungen.

1895 besuchte Teleki Afrika ein zweites Mal, versuchte erneut, den Kilimandscharo zu bezwingen, war allerdings auch diesmal nicht erfolgreich. Teleki verbrachte die Jahre bis zu seinem Tod 1916 auf seinen Gütern in Siebenbürgen, es zog ihn kein drittes Mal nach Afrika.

Vom Ablauf der ersten Ostafrika-Reise wissen wir aus umfangreichen Aufzeichnungen, die Ludwig von Höhnel verfasst hatte. Auch Teleki zeichnete seine Eindrücke der Expedition auf, allerdings in einem Tagebuch, das leider im Original derzeit nicht zur Verfügung steht. Es gibt Hinweise darauf, dass es sich in der Bibliothek der Michigan State University befindet.² Bekannt ist mir eine maschineschriebene Kopie des Tagebuches, das im Geographischen Museum in Erd, Ungarn liegt. Das Manuskript ist lückenhaft und kann im Augenblick nur als Vergleichsfolie zu den gedruckten Reisebeschreibungen herangezogen werden.³ Telekis aus Afrika geschriebene Briefe an den Kronprinzen Rudolf sind ebenfalls erhalten.

Ich beziehe mich in diesem Beitrag in erster Linie auf Höhnels an die 800 Seiten umfassende Schilderung der Reise, die er mit dem Grafen Teleki in der Zeit von 1887 bis 1888 durchgeführt hatte und die den Titel *Zum Rudolph-See und Stephanie-See: Die Forschungsreise des Grafen Teleki in Ost-Aequatorial-Afrika 1887–1888 geschildert von seinem Begleiter Ludwig Ritter von Höhnel, k.u.k. Linienschiff-Lieutenant*⁴ trägt. Das Werk erschien 1892 und wurde in der Folge auch ins Ungarische und Englische übersetzt.⁵

Reisen als Exploration

Das Reisen bot im 19. Jahrhundert die einzige Möglichkeit, mit fremden Kulturen in nahen Kontakt zu treten, Mensch und Natur kennen zu lernen, aber auch, um politische Machtsphären auszuweiten. Reiseberichte der vorliegenden Art dienten einerseits der reinen Dokumentation – zum Beispiel aus ethnologischer, zoologischer, botanischer, geologischer Sicht –, aber auch der Repräsentation. Sie führen dem Publikum die politischen und ökonomischen Bedingungen vor, die im gegenständlichen Fall die Reise überhaupt erst ermöglichten und bedingten. Sie sind Teil eines kolonialen Diskurses, dessen Konstruktion des Fremden immer ideologisch ist. Der Hintergrund, vor dem diese Texte im 19. Jahrhundert entstanden sind, ist ein imperialer, der die ökonomische Ausbeutung ganzer Staaten und Individuen abbildet. Es geht um koloniale Begegnungen, die grundsätzlich meist weit entfernte Welten betreffen, und die Texte, die aus diesen Begegnungen entstehen, geben „hermeneutische Prozesse wieder, Prozesse des Verstehens oder auch des Nichtverstehens von Kultur(en), die nicht nur deren Verfasser bei der Reise und

² Michigan State University, Library, Special Collections: The diaries of count Samuel Teleki/East African diaries, in Hungarian, 1886–95; with English translations, 1961–1965.

³ *Teleki Sámuel afrikai naplójának gépelt másolata*. 177 számozott oldal. Folder 1 és 2 [Maschineschriebene Abschrift von des Grafen Teleki afrikanischem Tagebuch, 177 Seiten, Folder 1 und 2]. Das Manuskript ist nicht nur hinsichtlich der vorhandenen Seiten unvollständig, auch die Abschrift ist mangelhaft und unkorrigiert. Textteile und einzelne Wörter fehlen.

⁴ Ludwig von HÖHNEL, *Zum Rudolph-See und Stephanie-See: Die Forschungsreise des Grafen Teleki in Ost-Aequatorial-Afrika 1887–1888*, geschildert von seinem Begleiter Ludwig Ritter von HÖHNEL, k.u.k. Linienschiff-Lieutenant, mit 179 Original-Illustrationen und zwei Karten in reichem Farbdruck, Wien, Hölder 1892.

<<https://ia801406.us.archive.org/18/items/zumrudolphseeun00telegoog/zumrudolphseeun00telegoog.pdf>> [eingesehen am 8.11.2015]. Zudem publizierte Höhnel eine Kartensammlung über die bereisten Gebiete: Ludwig von HÖHNEL, *Bergprofil Sammlung während Graf S. Teleki's Afrika Expedition 1887–88 aufgenommen von Linienschiffsleutenant*, Wien, 1890. (Als Manuscript gedruckt im K. u. K. Milit. Geogr. Institute.)

⁵ Die englische Version der Reisebeschreibung trägt den Titel: *Discovery of Lakes Rudolf and Stefanie: A Narrative of Count Samuel Teleki's Exploring Hunting Expedition in Eastern Equatorial Africa in 1887 & 1889 by his companion Lieut. Ludwig von Höhnel*, transl. by Nancy BELL, London, Longmans, 1894. Die ungarische Version online: *Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887–1888-ban* <<http://mek.oszk.hu/04900/04915/html/>> [eingesehen am 12.11.2015].

später bei der Berichterstattung durchlaufen, sondern auch ihre Leser bei der Lektüre.”⁶ Bis in die siebziger Jahre des 20. Jahrhunderts konnten die Literaturwissenschaft, aber auch die historischen Wissenschaften, die Soziologie und Anthropologie mit Texten dieser Art kaum etwas anfangen. Das Genre der Reisebeschreibung und gar der Dokumentation schien vom ästhetischen Gesichtspunkt her zu weit entfernt zu sein von den Ansprüchen, die die philologische Forschungen an literarische Texte stellten, und zu fiktiv für Wissenschaftsbereiche, die sich gerne auf empirisch belegbares Material stützten. Erst im Zuge der kultursemiotischen Wende hielt auch diese Textsorte Einzug in den Kanon der berücksichtigungswerten Werke. Dabei tat sich eine Vielfalt an neuen Perspektiven auf. Reisebeschreibungen bieten die Möglichkeit der Analyse von Identität, Alterität und Hybridität, sie bieten auch die Möglichkeit, die Frage zu stellen, wie die Differenz zwischen Zentrum und Peripherie im Text verhandelt wird. Höhnels Reisebericht und Telekis Tagebücher bieten für Analysen dieser Art reichlich Stoff.

Das koloniale Afrika des späten 19. Jahrhunderts

Die Lektüre von Höhnels Reisebericht führt uns in das koloniale Ostafrika des späten 19. Jahrhunderts, zeitlich gesehen in die Jahre knapp nach der berühmt-berüchtigten Berlin-Konferenz (1885), auf der sich Europa an Afrika gleichsam selbstbediente. Die Grenzen der Einflussphären wurden auf dem Reißbrett gezogen. Tansania, die Vereinigung von Tanganyika und Zanzibar gab es damals noch nicht, das Gebiet hieß auf der Landkarte Deutsch-Ostafrika,⁷ die Insel Zanzibar wurde durch den Sultan von Oman regiert und das heutige Kenia von den Briten kontrolliert. Es trug damals den Namen Britisch-Ostafrika. Der Sultan von Zanzibar kontrollierte zudem einen beträchtlichen Teil der ostafrikanischen Küste, Mombasa und Dar Es Salaam mit einbezogen, sowie bedeutende inländische Handelsrouten. Den europäischen Mächten war dieser Einfluss des Sultans ein Dorn im Auge. Er wurde von Bismarck gezwungen, den Vertrag von 1885 anzuerkennen, der Küstenstreifen, der den Zugang zu den Häfen von Dar es Salaam und Pangani bedeutet, wurde von den Briten in Pacht genommen. Der im Grunde genommen enteignete Landstrich wurde zum „Schutzgebiet“ der Kolonialisten.

Die afrikanischen Kolonien waren für die europäischen Machthaber in ökonomischer Hinsicht äußerst wertvoll. Gewürze, Elfenbein, Kautschuk und Menschen waren die begehrtesten Exportwaren aus Afrika. Der Hafen von Malindi auf Zanzibar war im Laufe des 19. Jahrhunderts der bedeutendste Umschlagplatz für den Handel mit afrikanischen Sklaven geworden. Jährlich wurden im Schnitt 50.000 Sklaven von diesem Punkt aus vor allem nach Asien verschifft. Einer der bekanntesten Akteure auf diesem Gebiet war Tippo Tip, ein arabischer Sklavenhändler, der mit großen Expeditionen in den afrikanischen Kontinent vordrang, Kinder und Männer ganzer Dörfer aufkaufte und die Gefangenen auch noch dazu benutzte, das erjagte Elfenbein, sein zweites Handelsgut, an die Küste zu schleppen. Tippo betrieb zudem auf Zanzibar Gewürzplantagen und soll allein dort an die 10.000 Sklaven beschäftigt haben. Tippo Tip übrigens wurde seinerzeit von dem Afrikareisenden und Entdecker Henry Morton Stanley hoch geschätzt. Stanley hatte sogar vorgeschlagen, Tippo Tip zum Gouverneur des *Stanley Falls Districts* im Kongo zu machen, ein Amt, das dieser gerne annahm (1887).⁸

Neben den versklavten Afrikanern war Elfenbein das zweite begehrte *Handelsgut* der Kolonialherren, die sich durch dessen Export hohe Renditen auf ihre Investitionen erhoffen konnten. Ende des 19. Jahrhunderts war der gesamte afrikanische Handel mit Elfenbein fest in europäischer Hand. Erinnert sei dabei an die Handelspolitik des in seiner Kolonie extrem grausam vorgehenden Königs Leopold II. von Belgien, des Vaters von Erzherzogin Stephanie. Er bereicherte sich nicht nur durch Sklaven- und Elfenbeinhandel, sondern auch durch den

⁶ Barbara KORTE, *Der englische Reisebericht: Von der Pilgerfahrt bis zur Postmoderne*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996.

⁷ Eine in der Zeit von 1885 bis 1918 bestehende Kolonie, die die Länder Tansania, Burundi, Ruanda und einen Teil Mozambiques umfasste – die doppelte Fläche des damaligen Deutschen Reiches.

⁸ Siehe zum afrikanischen Sklavenhandel z.B. Egon FLAIG, *Weltgeschichte der Sklaverei*, München, Beck, 2009.

Abbau und die Vermarktung von Kautschuk. Bekannt wurde seine Bestrafungspolitik der abgehackten Hände: zapfte und lieferte ein Sklave nicht genügend Kautschuk von den Bäumen, wurde ihm zur Strafe eine Hand abgehackt. Laut einer modernen Hochrechnung hat König Leopold II. im Kongo auf gnadenlose Weise Werte von 700 Millionen Euro erbeutet. Er selbst hat dabei niemals seinen Fuß in dieses Land gesetzt. Soviel stichwortartig zum politischen Hintergrund, vor dem sich die Afrikareise Telekis und Höhnels abspielte. Die beiden hatten davon allerdings wenig bemerkt, zumindest nichts, das sie in ihrem Bericht dokumentieren hätten wollen.

Höhnel war 1787 nach Zanzibar, dem Ausgangspunkt der Expedition aufgebrochen, kam dort einige Wochen vor dem Grafen Sámuel Teleki an, um sich vor Ort ein Bild zu machen und vor allem, um die spätere Karawane, bestehend aus Zanzibaris, Somalis und Festlandbewohnern, noch vor der Ankunft seines Gefährten zusammenzustellen. 283 Träger sollte er in der Folge rekrutieren. Seine erste Begegnung mit Zanzibar beschrieb er folgenderweise:

„Zu viele Forschungsreisende haben bereits die Insel Sansibar zum Gegenstande mehr oder minder begeisterter Schilderungen gemacht, als daß auch ich mich dazu versucht oder nur berechtigt fühlen könnte. Mich wenigstens mutheten sowohl die beiden Sultanspaläste mit dem daranschließenden, dem Verfall nahe Fort, als auch die diesem gegenüberliegenden Zollschuppen mit ihren bunt durcheinanderwogenden Schaaren fremdländischer Typen wie alte Bekannte an; ebenso das lebensvolle Getriebe des Marktplatzes mit seinen reichen Lagern tropischer Früchte, das geschäftige, winkelige Inderviertel und schließlich auch Ngambu, die Negervorstadt. Da schritten ja, vor uns, neben uns, die oftbeschriebenen, in lange, schneeig weiße Hemden gekleideten, schwarzen Dandies und auch manch' schelmisches Bibi⁹ – ein lebend gewordenes Traumgebilde – lachte uns schalkhaft entgegen.“¹⁰

Der erste Eindruck Höhnels war nicht anders als erwartet: alles auf Zanzibar mutet ihm zunächst idyllisch an, die Stadt, der Hafen, die Gastfreundschaft, das Aussehen der Einheimischen, offenbar vor allem die muslimischen Glaubens, all das schien dem zu entsprechen, was er schon zuvor gelesen, über die Insel schon gewusst hatte. Es hätte so schön sein können, wären da nur nicht jene störenden, notorisch lauten Einwohner von dunkler Hautfarbe gewesen:

„Eines der vielen Fahrzeuge, welche sofort herangekommen waren, brachte Herr Dehnhardt und mich an den nahen Strand, von wo uns eine Schaar dienstfertiger Neger entgegengestürzt kam, um uns unter viel unnöthigem Geschrei aufs Trockene zu tragen; dann konnten wir, geleitet von einer gaffenden Menge farbiger Müßiggänger, uns auf den Weg zum „Hotel Criterion“ machen.“¹¹

Es überrascht den Leser nicht, dass ein Reisebericht des 19. Jahrhunderts rassistische Vorurteile vermittelt, ja geradezu beispielhaft veranschaulicht, wie bestehende Stereotype von Afrikanern traditionell von Reisenden genährt worden waren. Höhnel betrat 1887 zwar erstmals afrikanischen Boden, doch hatte er sich vorher schon eine feste Idee über seine zukünftige Erfahrung, untermauert durch Reiseberichte, Dokumente, Erfahrungsberichte zurechtgelegt: ablehnende, verurteilende Projektionen des Afrikaners, die er in der Folge auch nicht revidieren sollte. Die Attribuierungen, die Höhnel für „die Afrikaner“ bereit hält, ziehen sich nicht nur durch seinen Text. Es sind allgemeine Observanzen, die wir in der Literatur der Kolonialisten zu Hauf finden: die angebliche „Faulheit, Illoyalität, Gier“, das „Nutznießertum“ der Kolonialiserten, die das Glück und die Chance haben, durch das Zusammentreffen mit Zivilisierten doch noch den rechten Weg zu finden. Höhnel beschreibt beispielsweise einen

⁹ Bedeutet „Frau oder Mädchen“ [Fußnote im Original].

¹⁰ HÖHNEL, *Zum Rudolph-See* (wie Anm. 4), 4.

¹¹ Ebenda, 3.

jungen Teilnehmer der Expedition, Maktubu, einen „Nyassa-Sclaven“, der keinen Rang in der Karawane einnahm, der ihm aber von früheren Expeditionsleitern empfohlen worden war. Er beschreibt ihn als „ausgezeichnet verwendbar, entschlossen“, aber auch als „gewalttätig“.¹² Teleki wusste den Jungen erfolgreich zu zähmen:

„Maktubu erwies sich in der That Anfangs als wilder, unbändiger Geselle, eine wahre Tigernatur, wenn seinem Willen entgegengetreten wurde; er fand jedoch in Teleki seinen Mann. Und einmal seiner Herr geworden, schätzten wir uns glücklich, ihn in unseren Diensten zu haben, denn er wog alle anderen Anführer zusammen auf. Von ungewöhnlicher Körperkraft und unverwüstlicher Ausdauer, dabei energisch, verlässlich und findig, war er als Gehorsamster der Gehorsamen immer bereit einzutreten, wo es galt – der Erste bei der Arbeit, der Letzte, der zur Ruhe ging.[...] Die übrigen Anführer [...] waren [...] keinen Schuß Pulver werth.“¹³

Maktubu steht hier stellvertretend für all die gar nicht bis unterbezahlten, körperlich häufig misshandelten, mitunter im Zuge von missglückten Ausbruchversuchen getöteten, auf jeden Fall aber ausgebeuteten und menschlich gedemütigten späteren Träger der Karawane. Sie mussten erst zurechtgebogen werden: paternalistische Heroik, ein stets Haltung bewahrender Europäer, das waren die Vorbilder, die Höhnel der einheimischen Bevölkerung entgegenhielt. Gefordert wurde zivilisiertes, dienstfertiges Verhalten, Gehorsam in allen Lebensbereichen. Höhnel demonstrierte hier das, was unter „gesunder“ Erziehung zu einem „gesunden Arbeitsethos“ zu verstehen war, Ziele, die mitunter nur durch schwere Disziplinierung und Züchtigung zu erreichen waren. Die Legitimität der Verwertung schwarzer Arbeitskraft durch die Europäer, der ungehinderte Zugriff auf Menschen, der Entzug ihrer Freiheit wurde an keinem Punkt des Reiseberichtes hinterfragt. Er schien natürlich. Zu dieser exekutierten Herabwürdigung gesellte sich die konsequente Infantilisierung der Einheimischen, die diesen autoritären Zugriff auch rechtfertigte, diente er doch letzten Endes dem Wohl des gesamten Volkes.

Höhnel verstand sich aber auch auf ein anderes Register der Selbst- und Fremddarstellung: das der freundlich-jovialen Kooperation. Es gibt in der Reisebeschreibung auch einen ganz anders wahrgenommenen Afrikaner, jenen, auf den Höhnel und Teleki während ihrer Expedition intellektuell angewiesen sind, jenen, der den Weg durch das unbekannte Territorium weisen, die Karawane anführen und die Träger disziplinieren kann und muss: den kundigen Logistiker.

Sie finden ihn in zwei erfahrenen ostafrikanischen Expeditionsleitern, in den beiden durch europäische Reisende empfohlenen und von internationalen Expeditionen gefragten Elfenbeinhändlern Jumbe Kimemeta und Qualla Idris. Kimemeta leitete die Teleki'sche Expedition, war aber gleichzeitig als Elfenbeinhändler in eigener ökonomischer Mission, mit eigenen Trägern unterwegs. Das Honorar, das Höhnel Kimemeta für seine Expertise bezahlte, belief sich immerhin auf 2000 Dollar.

Und „schwarz“ war für Höhnel auch nicht gleich „schwarz“. Er wusste ethnisch zu differenzieren. Da gab es einerseits die gemeinen „Afrikaner“, die „Bantu-Neger“ des Südens und ihnen gegenüber das Volk der Massai im Norden, das als gefürchtetes, schlaues, traditionsbewusstes Kriegervolk und vor allem als beinharte Händler beschrieben wurde. Die Massai stellten sich den durch ihr Gebiet ziehenden Karawanen, den unerwünschten Eindringlingen trotz ungleicher Bewaffnung in den Weg und forderten ihre Rechte ein. Dieses Selbstbewusstsein verlieh ihnen Macht auch über die Kolonialisten. Das nötige Grundwissen über dieses Volk hatte sich Höhnel bei Joseph Thomson und dessen Werk *Through Masailand* angelesen.¹⁴ Höhnel bewunderte vor allem deren Eloquenz und Haltung:

¹² Ebenda, 35.

¹³ Ebenda, 36.

¹⁴ Joseph THOMSON, *Through Masailand: a journey of exploration among the snowclad volcanic mountains and strange tribes of eastern equatorial Africa: Being the narrative of the Royal Geographical Society's Expedition to mount Kenia and lake Victoria Nyanza, 1883–1884*, London, 1887. (Das Buch war mehrfach aufgelegt worden.)

„Reden hören und Reden halten, scheint für die Masai nächst dem Viehraub das höchste Vergnügen zu sein, das sie kennen; darin aber sind sie in der That geborene Meister. Sie verstehen es mit vollendeter Dialektik ihre Angelegenheiten zu vertheidigen, wenn auch ihre Logik auf ganz eigenartigen, meist einseitigen Voraussetzungen fußt.“¹⁵

Die Ankunft der Karawane im *Masai-Land* wurde durch Freudentänze und Gesänge der Massai begrüßt.

„Die Masai – sie nennen sich Otmasai – sind der interessanteste und gleichzeitig mächtigste Volksstamm unserer Forschungsreise. Selbst dem Laien müssen die hervorstechenden Unterschiede auffallen, zwischen diesem Volke und den südlicher wohnenden Negerstämmen. In der That haben wir es mit einer verschiedenen Negerrasse zu thun. Während die südlichen Völker zur großen Bantufamilie gehören, bilden die Masai das südlichste Glied der weiter nach Norden reichenden, nilotischen Völkergruppe. Diese ragt wie ein Keil mitten zwischen die Bantustämme hinein; [...] Die Masai halten fest an ihren eigenthümlichen Sitten und Gebräuchen und haben sich ihre Ursprünglichkeit zu bewahren gewußt, in dem sie die Mischungen mit anderen Völkern nicht eintreten lassen. In ihrer äußerlichen Erscheinung haben sie wenig vom Negertypus.“¹⁶

Höhnel konstruiert hier eine ihm sympathische kulturelle Einheit. Die Massai als Kollektiv zeichnet vor allem ist ihr „Anderssein“ aus, begründet durch ihren Mut, ihre attraktiven Körper, ihre Besinnung auf traditionelle Werte, und nicht zuletzt ihr politisches Verhandlungsgeschick, das sie in der europäischen Wahrnehmung von anderen afrikanischen Völkern unterscheidet. Sie waren zu klug, um sich nur mit einer Handvoll Glasperlen abfertigen zu lassen, sie diktierten die Regeln des Viehhandels und wurden deshalb in Ruhe gelassen. Teleki schreibt über sie in seinem Tagebuch: „Jó barátságos félénk nép sokkal magasabb faj mint a többi fekete, szófogadó mindennel meg van elégedve, az asszonyok csinosak a férfiak jól vannak növe és szerény magaviseletük.“¹⁷

Die in den afrikanischen Kontinent vordringenden Karawanen und somit auch Höhnel und Teleki waren auf Frieden mit den Ethnien, auf die sie trafen, mit ihren Führern und Sultanen angewiesen, zogen sie doch durch ihre Gebiete, mussten auf ihrem Land kampieren, und durch den Handel mit ihnen den Bedarf an Versorgungsgütern wie Obst, Gemüse und einen Großteil des Fleisches, aber auch der Lasttiere decken. Diese Oberhäupter, durch europäische Reisende wie durch die Sklavenkarawanen häufig korrumpiert und zu Kollaborateuren gemacht, werden bei Höhnel – sofern es sich nicht um die Massai handelte – als bedauernswerte Kreaturen, die man zwar mit Stoffen, billigen Uhren und wertlosem Schnickschnack abspeisen konnte, die ihre Macht allerdings dennoch schamlos ausnützten, beschrieben. Das geschilderte Verhalten unterscheidet sich für uns natürlich durch nichts von dem der europäischen Vorbilder. Sultan Sembodja, einen für seine Dienste mit Alkohol und nutzlosen, wertlosen Waren, Nippes europäischer Provenienz abgespeisten Führer aus der Siedlung Masinde, der Hauptstadt Usambaras, erleben wir in der Beschreibung als lächerlichen, infantilen Dummkopf und Säufer:

„Zeitlich am nächsten Morgen – ich war eben im Begriffe aufzustehen – erschien Sembodja [...] im Lager, diesmal mit einem Turban auf dem Kopfe, einem färbigen Tuche um die Lenden und mit einer blauen, mit den verschiedenartigsten Knöpfen besetzten Jacke bekleidet. Um den Hals trug er [...] die Uhr, welche ich ihm

¹⁵ HÖHNEL, *Zum Rudolph-See* (wie Anm. 4), 142.

¹⁶ Ebenda, 262–264.

¹⁷ „Ein Volk, das uns wohlgesonnen ist, eine viel höhere Rasse als alle anderen Schwarzen, genügsam, die Frauen sind hübsch, die Männer gut gebaut und bescheiden im Verhalten.“ (TELEKI, *Tagebuch* (wie Anm. 3), 41, dt. A. Seidler.)

geschenkt hatte, in einem Knopfloch steckte ein Suppenschöpflöffel wie eine Rosenknospe, und aus den Taschen seiner Jacke guckten die Hälse etlicher leerer Flaschen heraus.”¹⁸

An anderer Stelle kam es zur Begegnung mit Sultan Sedenga vom Stamm der Waruvu in Nkarama. In der Hoffnung auf gute Geschäfte und Gastgeschenke bot er der Karawane dienstfertig an, in der Nähe seines Dorfes zu lagern. Teleki aber zog weiter zur Residenz des imperialen Beamten Brasche. Tags darauf tauchte Sultan Sedenga dennoch auf und erwartete Gastgeschenke von den europäischen Durchreisenden. Die angebotenen Stoffe und Kopfbedeckungen lehnte er als unwürdig für einen Sultan erbost ab. Er war später aber bereit, nach Erhalt von beträchtlichen Tauschwaren und barem Geld abzuziehen und zeigte nun auch den Willen, sich mit der ‚Gesellschaft‘ und Brasche als deren Stellvertreter zu versöhnen. Sedenga und Sembodja werden hier zum unberechenbaren kolonisierten Subjekt „– halb fügsam, halb widerspenstig, aber nie vertrauenswürdig – schafft es für die Zielrichtung der kolonialen kulturellen Autorität ein unlösbares Problem kultureller Differenz”, schreibt Bhabha über diese Protagonisten des Kolonialgefüges.¹⁹ Sie sind bemüht, dem Kolonialherren so ähnlich wie nur möglich zu werden, ein Prozess, der selbst ganz im Sinne des Kolonialisten liegt. Die Kolonisierten sollen dabei aber nicht vollkommen europäisiert werden, sie sollen nur europäische Werte zu schätzen lernen. Dieser Akt der Nachahmung ist aber gleichzeitig ein nicht unbedeutender Machtfaktor, den die Beherrschten in der Hand haben, denn der Kolonialist kann sich nie sicher sein, die wahre Absicht des Kolonisierten erkannt zu haben: ist sein Handeln Ausdruck der Unterwürfigkeit oder bloß Maskerade? Menschen wie Sedenga und Sembodja brachten jedenfalls zuweilen Instabilität in die hegemoniale Struktur der kolonialen Macht.

Großwildjagd

Die Wanderung durch den Kontinent, die Begegnung mit fremden Ethnien und das geschickte Ausloten des gesellschaftlichen Umgangs mit den Afrikanern beruhte für Höhnel und Teleki auf zwei Zielen, der Großwildjagd und dem Stillen der Entdecker- und Sammellust. Die ursprüngliche Motivation, die den Grafen Teleki nach Afrika geführt hatte, war die Großwildjagd. Die Tiere Afrikas – exotisch und scheinbar im Überfluss vorhanden – stellten für den europäischen Jäger, dessen wildeste Beute vermutlich der in Siebenbürgen beheimatete Braunbär gewesen war, eine Herausforderung dar. Anders als durch die Einheimischen, die einst mit Pfeil und Bogen jagten, wurden die Tiere Afrikas durch die europäischen Großwildjäger mit modernen Jagdwaffen erlegt – Waffen, die sie übrigens auch den afrikanischen Expeditionsteilnehmern ihres Vertrauens überließen.

„Die enge Assoziation des Tötens von Tieren mit Männlichkeit und politischer Autorität deckte sich mit europäischen Auffassungen von Jagd und Herrschaft und bildete den kulturellen Resonanzraum für die Inszenierung des europäischen Jägers. Erfolgreiche Elefantenjäger genossen in afrikanischen Gesellschaften hohes gesellschaftliches Ansehen,”

schreibt Bernhard Gissibl über den grenzenlosen Jagdtrieb europäischer Kolonialherren.²⁰ Die Kolonialismusforschungen des letzten Jahrzehnts räumen auch dem kolonisierten Tier Platz in der Kritik an den Herrschaftsbeziehungen in Afrika ein, ausgehend von der These, dass die einstige Landnahme nicht nur die Nutzbarmachung menschlicher Lebewesen, sondern der Bodenschätze, der Flora aber auch der Fauna beinhaltete. „Der koloniale Herrschaftsanspruch

¹⁸ HÖHNEL, *Zum Rudolph-See* (wie Anm. 4), 78.

¹⁹ Homi BHABHA, *Die Verortung der Kultur*, Tübingen, Stauffenburg, 2000, 51.

²⁰ Bernhard GISSIBL, *Das kolonisierte Tier: Zur Ökologie der Kontaktzonen des deutschen Kolonialismus*, Werkstatt Geschichte, 56(2010), 16 <http://www.werkstattgeschichte.de/werkstatt_site/archiv/WG56_007-028_GISSIBL_TIER.pdf> [eingesehen am 8.11.2015].

realisierte sich auch über die Körper von Tieren; tierisches Handeln forderte menschliches Handeln heraus und war an der Schaffung von für den Kolonialismus als Herrschaftssystem konstitutiven sozialen und kulturellen Realitäten beteiligt“ argumentiert Gissibl seine Analysen zum Jagdbedürfnis der Kolonialisten.²¹ Er spricht von globaler Ausrottung und beispiellosen Massakern an Großwild im Gefolge der europäischen Expansion in Afrika. Dieses Gemetzel ging einher mit dem Willen, dieser sinnlosen Jagd ein Ende zu bereiten und Großwild zu domestizieren, also für den Menschen nutzbar zu machen und so den Wert des kolonialisierten Territoriums noch zu steigern. Diesen Versuchen waren Experimente in Indien vorangegangen, Elefanten abzurichten und als Arbeitstiere einzusetzen, war man doch infrastrukturell in der Zeit kolonialer Erschließung auf Lastenträger – bisher Menschen und Esel – angewiesen. Menschliche Trägerkarawanen waren allerdings teuer, sie mussten gepflegt werden und verfügten trotz „guter Haltung“ (Höhnel) eben nur über mäßige Kraftkapazitäten. Die Zähmungsdiskussion hatte also auch den Zweck, die massive Ausrottung der Tiere zu stoppen, wurden doch in den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts jährlich an die 65.000 Elefanten allein wegen ihres Elfenbeins getötet. Der materielle Ertrag der Elefantenjagd war eine der wichtigsten Finanzressourcen der kolonialen Herrschaft. Die Jagd war einerseits Symbol der Landnahme, sie diente aber andererseits auch der Ernährung, der zoologischen Forschung und vor allem dem Zeitvertreib gelangweilter Kolonialbürokraten.²² Mit der reichen Beute, die Teleki und Höhnel einfuhren, versorgten die Expeditionsleiter natürlich auch die Karawane. Das Fleisch unzähliger erlegter Elefanten wurde von den Afrikanern jedoch nicht sehr geschätzt und nur in äußerster Not verspeist. „Die große Menge Elephantenfleisch kam leider nicht der Gesamtheit unserer Leute zu Gute, weil selbes von allen [...] verschmährt wird. Am wenigsten wäherische erwiesen sich in dieser Hinsicht unsere Wasanguleute; diese kannten keinen Ekel und aßen selbst schon halb verfaultes Fleisch.“²³ Elefanten schoss die Expedition ohnehin nicht wegen des Nährwertes, sondern wegen des wertvollen Elfenbeins tot. „Die weiblichen Elfenbeinzähne sind im Handel weit geschätzter als die männlichen, weil sie aus weicherem, elastischerem Stoffe bestehen und sich zum kostbarsten Elfenbeinerzeugniß, den Billardballen, am besten eignen. Eine Frassilah = 17½ Kilogramm weibliches Elfenbein kostet in Sansibar [...] 110 bis 140 Dollars.“²⁴ Elfenbein – von den Afrikanern angeboten – wurde aber auch gegen Waren getauscht, wobei Messingdraht und Ukutaperlen als begehrteste Handelsgegenstände eingesetzt wurden.

Ein großer Teil der Tiere, auf die Teleki es abgesehen hatte, wurde nicht erlegt, sondern nur verwundet und dem Schicksal überlassen: angeschossene Elefanten, Nilpferde und Löwen wurden Opfer der eitlen Waffenschau und Jagdlust des europäischen Grafen. Die Aufzeichnungen Höhnels und Telekis zeugen von einer sich immer obsessiver entwickelnden Jagdleidenschaft:

„In der That tauchte bald, kaum zehn Schritte von meinem Standorte entfernt, der Riesenschädel eines Flußpferdes voll und ganz aus dem Wasser auf; mein Schuß aus dem 500 Expreß, mitten auf die Stirne gezielt, krachte und mit einem fürchterlichen Aufschrei stürzte das Thier, wohl tödtlich getroffen, rücklings über, wieder zurück in die Tiefe. Ich bekam es jedoch nicht wieder zu sehen.“²⁵

Höhnel und Teleki waren im Erlegen der Tiere nicht zimperlich. Die anfänglich fast liebevoll anmutende Beschreibung des Treibens einer Elefantenherde, Muttertiere und Junge samt einigen Bullen auf einer Lichtung, beendeten die beiden, denen die Beobachtung allein bald langweilig wurde, mit einem Blutbad.

²¹ Ebenda, 9.

²² Ebenda, 15.

²³ HÖHNEL, *Zum Rudolph-See* (wie Anm. 4), 564.

²⁴ Ebenda, 624.

²⁵ Ebenda, 68.

„Eine lange Weile hatten wir den Thieren in größter Spannung zugesehen, so daß wir es schließlich beinahe als Erlösung begrüßten, als uns der Aufbruch der Weibchen das Signal zur Eröffnung des Feuers gab. Auf unsere gleichzeitigen Schüsse hin war das vom Grafen Teleki aufs Korn genommene Thier gefallen – und ich der Länge nach auf den Boden hingestreckt; so hatte mir wieder einmal die Büchse mitgespielt, mit der ich einem der Elefantenbullen nach der Schläfe gefeuert hatte. [...] Wir glaubten das Thier im Verenden begriffen und traten nun ganz nahe an dasselbe heran, um seinen Tod zu beobachten. So standen wir volle zehn Minuten an seiner Seite und überlegten, ob wir ihm noch einen Gnadenschuß geben sollten, da der zuckende Körper noch immer einiges Leben verrieth, als der Elephant so plötzlich, [...] vor uns wieder auf den Beinen stand. Selbstverständlich krachten in demselben Augenblicke auch unsere beiden Gewehre Kaliber 8. Graf Teleki's Schuß fuhr in den Leib, meiner in den Hinterfuß, doch all' Das schien den Elephanten nicht im geringsten zu geniren. Mitten zwischen uns drehte er sich um, schritt langsam den Hang zum Bache hinab [...] Nach kurzer Zeit schon blieb er stehen. Augenscheinlich war durch das Gehen der durchschossene Fußknochen gebrochen, und nun erst streckte ihn Graf Teleki durch einen nahen Schläfenschuß vollends nieder.“²⁶

Am Ende der Beschreibung gibt Höhnel eine Summe der erlegten Tiere an, darunter allein 99 Nashörner. – Die verletzten und gnadenlos ihrem Schicksal überlassenen werden zahlenmäßig nicht erfasst.

Der Band enthält reichlich Bildmaterial, zum Teil Stiche aber auch Fotografien, die Höhnel und Teleki selbst angefertigt hatten. Wenige Expeditionen hatten bis dahin richtiges Fotomaterial aus Afrika geliefert, teils weil die Rahmenbedingungen für die Fotografie schwierig waren: die nötige Statik der Motive – sowohl der Menschen als auch der Tiere – war nicht gegeben, teils weil das Material zudem unter den extremen klimatischen Bedingungen der Tropen litt.

„Auch photographirt mußte werden und natürlich ebenfalls nicht ohne Schwierigkeiten; denn sobald sich der Apparat nur von Weitem zeigte, stob auch die dichteste Menge Eingeborener auseinander. Es blieb schließlich nur der eine Weg übrig, den Apparat auf irgend einen häufig betretenen Punkt einzustellen, bereit zu machen und nun geduldig zu warten. Der Ort wurde von den Eingeborenen dann wohl längere Zeit ängstlich gemieden, doch vergaßen sie mit der Zeit darauf und konnten durch Momentaufnahmen überrascht werden. Häufig jedoch war der Apparat in der Zwischenzeit verschoben worden oder waren die Platten zu lange dem Sonnenbrande ausgesetzt gewesen und hatten dadurch gelitten; viele dieser Aufnahmen erwiesen sich daher nachträglich als unbrauchbar.“²⁷

Die beiden fotografierten vor allem sich selbst, Menschen, ihre Zelte, die Expeditionsteilnehmer bei der Arbeit. Die Begegnungen mit Tieren und Jagdszenen sind häufig durch Stiche illustriert. Der vorliegende Band enthält eine Vielzahl von Stichen, die laut Legende den Fotografien nachempfunden worden waren. Das Zusammenspiel von Bild und Text sorgt in der Reisebeschreibung grundsätzlich für zusätzliche Dramatisierung und Authentisierung der geschilderten Situation. Die Fotografien Höhnels und Telekis über die Expedition sind jedenfalls sehr frühe, wertvolle Dokumente in der Geschichte der ungarischen Fotografie.

²⁶ Ebenda, 567f.

²⁷ Ebenda, 114.

Am Ziel

Teleki und Höhnel brauchten mit ihrer Gefolgschaft ein volles Jahr, bis sie schließlich an ihrem Bestimmungsort, an den beiden Seen im Norden des heutigen Kenia ankamen. Dankbarkeit und Loyalität ergriff sie, als sie das Ziel ihrer Forschungsreise erblickten und bis zur Huldigung des Kronprinzen und seiner Gemahlin war es nur noch ein kleiner Schritt. Die Seen nach ihnen zu benennen war das Geringste, das ihnen die beiden Entdecker schuldig waren:

„In dem Augenblicke hatten wir alle Gefahren und alle Mühsal vergessen, [...] und waren einzig von der stolzen Freude beherrscht, unsere Forschungsreise von Erfolg gekrönt zu sehen. Getragen von diesem Gefühle, und von dankbarer Erinnerung erfüllt an das huldvolle Interesse, mit welchem weiland Seine kaiserliche und königliche Hoheit, Erzherzog Kronprinz Rudolph unserer Expedition von allem Anfange an zur Seite gestanden hatte, gab Graf Teleki dem See vor uns, der glanzvollen Perle in dem wunderbaren Landschaftsbilde [...] den Namen *Rudolph-See*.“²⁸

Am 24. Oktober 1888 erreichte die Karawane nach einem flotten Rückmarsch letztlich wieder die ostafrikanische Küste, brach von dort nach Zanzibar auf und erreichten am Neujahrstag 1889 schließlich per Schiff den Golf von Aden. Im Reisegepäck führten Teleki und Höhnel zahllose Seiten an persönlichen Aufzeichnungen des Erlebten mit, ebenso Erinnerungsstücke an ihre Zeit in Ostafrika sowie unzählige Jagdtrophäen. Die Sammlung zierte zunächst die Wände der Teleki'schen Güter in Siebenbürgen und verlor sich im Trubel der Geschichte des 20. Jahrhunderts.²⁹

²⁸ Ebenda, 581.

²⁹ Ein ähnlicher Text zu Teleki erscheint 2016 in der Festschrift für Norbert Bachleitner: *Zurück in die Zukunft – Digitale Medien, historische Buchforschung und andere komparatistische Felder*, Hrsg. Julia DANIELCZYK, Murray G. HALL, Christine HERMANN, Sandra VLASTA, Wiesbaden, Harrassowitz, 2016.

Felgyűrt ingujj helyett vasalt köpeny

A nyomda- és nyomdászábrázolások átalakulása a 19–20. század fordulóján

A nyomdászjelvények különleges típusát képezik azok az ábrázolások, amelyek magát a műhelyt és az ott dolgozó szakembereket mutatják be. Ezek általában a nyomdászoknak munkájukkal szemben érzett büszkeségét hivatottak ábrázolni – például az általuk választott mottókkal is. Ilyen volt többek között az *Ex fumo in lucem*,¹ vagy a rendkívül elterjedt *Vitam mortuis reddo*, amelyet holland, német és svájci cégek is használtak jelvényeiken a 18. században.²

Ezek a jelvények kiváló művelődéstörténeti adalékokkal szolgálnak a nyomda berendezéséről, az egyes munkahelyek elhelyezkedéséről és a munkafolyamatokról. Ezt a kutatási lehetőséget az 1920-as években Annemarie Meiner vetette fel először egy rövid cikkben.³ Jó fél évszázaddal később Abraham Horodisch is foglalkozott a témával és gyűjtését először folyóiratban,⁴ majd könyvben közölte.⁵ A kérdéssel a közelmúltban érintőlegesen foglalkozott Rosa Margarita Cacheda Barreiro, ám ő inkább azt elemezte, hogy milyen ikonográfiai elemekkel fejezte ki a nyomdász az egyéniségét, a világképét. Ennek megfelelően az általa közölt harminckét ábra egyikén sem szerepel nyomda vagy nyomdász.⁶

A Horodisch által közzétett képek túlnyomó többségén (nyolcvan ábrázoláson) nyitott vagy csukott könyv szerepel, és csupán tizenöt ábrázolja a nyomdát. Ez utóbbi csoport pedig kizárólag a párizsi Jodocus Badius (Josse Bade) három közismert jelvényéből és azok különböző 16. századi utánzataiból áll.

Jodocus Badius (Párizs, 1529)

Michel de Roigny (Párizs, 1587)

¹ Johann BRUNNEMANN, *Commentarius in codicem justinianum*, Leipzig, Tarnov, 1717 (OSZK 501.596).

² Humphrey PRIDEAUX, *Histoire des juifs et des peuples voisins*, Tome quatrième, Amsterdam, Henri du Sauzet, 1722 (OSZK B. hist. 442.y.); Paolo ZACCHIA, *Quaestionum medico-legalium tomi tres*, Nürnberg, Johannes Georg Lochner, 1726 (OSZK 501.585); Johann Jakob ZIMMERMANN, *Opuscula theologici, historici et philosophici argumenti*, Tomi prioris pars I, Zürich, Gessner, 1751 (OSZK Th. u. 843.).

³ Annemarie VOGT-MEINER, *Signete der Frühzeit mit Buchdruckerpressen*, Archiv für Buchgewerbe und Gebrauchsgraphik, 1925, 105–111.

⁴ Abraham HORODISCH, *Buch und Buchdruckpresse im Druckersignet des 15. und 16. Jahrhunderts*, Philobiblon, 1974/3, 166–194.

⁵ Abraham HORODISCH, *The book and the printing press in printer's marks of the fifteenth and sixteenth centuries*, Amsterdam, Erasmus, 1977 (Safaho monographs, 7). Magyarul megjelent: *Kiadói és nyomdászjelvények: szakirodalmi szöveggyűjtemény*, II, szerk. SIMON Melinda, Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2010 (Habent sua fata libelli, 6), 9–48.

⁶ Rosa Margarita CACHEDA BARREIRO, *Aproximación iconográfica a la figura del impresor a través de sus marcas tipográficas: Una visión emblemática del siglo XVI*, Cuadernos de arte e iconografía, 2002/21, 49–76.

A nevezetes, számtalanszor reprodukált fametszeten három alak látható: a présnél dolgozó nyomó, egy festékező labdákat tartó legény és háttérben a szedő. A fő szerep az előtérben mindig a nyomóé, és mind a három alakot többnyire fiatal, erőteljes férfiként ábrázolják (egyiküket néha nőnek értelmezik a források). Nagyon ritkán jelenik meg egy negyedik személy is⁷ – ez valószínűleg a korrektor figurája, hiszen vagy egy kész kinyomott ívet tart a kezében, vagy a szedő mellett ül. A számos kortárs és közel kortárs utánérzés sem mutat jelentős ikonográfiai változást, egyedül a sajtó karjának olykor meghajlított vonalából lehet következtetni arra, hogy később ez az elem már fémből készült.

Könyvének bevezető tanulmányában Horodisch megállapította, hogy 1500 előtt egyetlen nyomdászjelvény sem ábrázol könyvsajtót. Szerinte ez annak tulajdonítható, hogy „a szimbolikus jelentéstartalom évszázadok során érik be, míg egy újonnan felfedezett gép még nem hordoz annyi gondolattársítási lehetőséget, amennyire ahhoz lenne szükség, hogy alkalmas legyen emblémának”.⁸ Ezért véleménye szerint „majdnem forradalmi hozzáállást jelentett”, amikor Jodocus Badius mellőzte a klasszikus szimbolikát és „az erkölcsi maximákat vagy a jól bevált kereskedelmi és családi jeleket felcserélte egy modern gép funkcionális képével”.⁹

A Badius által választott új ikonográfiai típus rendkívül sikeres lett: nem csupán az említett nyomdászok utánózták jelvényeikkel, de a 17–18. századi emblémás könyvekben és hasonló illusztrált tankönyv jellegű művekben is ugyanezt az ábrázolástípust követték és variálták.¹⁰ Ugyanez a kompozíció szerepel Johannes Amos Comenius képes tankönyvének mindegyik kiadásában; még a 19. századiakban is, annyi különbséggel, hogy itt már teljes egészében vasból készült sajtó és festékező henger látható.¹¹

Tanulmányomban azt próbálom megvizsgálni, hogy ezen a hagyományos képtípuson kívül milyen új ikonográfiai elemek jelennek meg a 19. század végi és a 20. századi magyar és más európai nyomdászjelvényekben?

Természetesen a 20. század nyomdásza is előszeretettel alkalmazták jelvényeiken a jól bevált Badius-féle típus bizonyos elemeit. Sok helyen szerepel sajtó karját húzó nyomólegény, jellemzően szintén a jelvény bal oldalán. Az ábrázolt alakok kivétel nélkül feltűrt ingujjban dolgoznak és testtartásukkal mindig a munka nehézségét hangsúlyozzák.

Markovits és Garai
(Budapest, 1907–1910)

H. Bouillant
(Saint-Denis, 1911)

Tipográfiai Műintézet
(Budapest, 1930)

⁷ Dirk Van Der Borne (Deventer, 1510–1519) és Enguibert de Marnef (Poitiers, 1567) jelvényén.

⁸ HORODISCH, *The book and the printing press*, 5. jegyzetben i. m., 7.

⁹ Uo., 24.

¹⁰ Csupán néhány kiragadott példa: Jan LUYKEN, Caspar LUYKEN, *Spiegel van het menselyk bedryf*, Amsterdam, 1704, 123; Hendrik GRAAUWHART, *Christelijke bedenkingen en voorbeeldelijke zedelessen...*, Amsterdam, 1756. 200; Christoph WEIGEL, *Abbildung Der Gemein-Nützlichen Haupt-Stände*, Regensburg, Weigel, 1698, 69.

¹¹ Johann Amos COMENIUS, *Neuer Orbis pictus für die Jugend, oder Schauplatz der Natur, der Kunst und des Menschenlebens*, Reutlingen, Macken, 1835. (Az 516–517. oldalak között levő 229. ábra.) – Magyarországon is Comenius művének 1685-ös löcsei kiadásában találkozhatunk először ezzel a típussal, lásd TIMKÓ György, *1685-ben jelent meg először Magyarországon a könyvnyomtató műhely ábrázolása*, Magyar Grafika, 1998/6, 110–111.

*Rákosi Jenő Budapesti Hírlap
(Budapest, 1903–1925)*

*Bocskay Nyomda
(Budapest, 1922)*

*Közművelődési Kft.
(Budapest, 1940)*

Ugyanezt az ábrázolástípust találjuk – egészen kis méretben, a jelvény fő alakjai alatt – a Körjegyzői nyomda (Trencsén, 1912), Krammer és Erhardt (Budapest, 1905) és Molnár Mór (Szekszárd, 1908) jelvényein.¹²

A készen vásárolható betűöntődei klisék között is voltak ilyen képek, s ezek felhasználásával is többen készítettek maguknak nyomdászjelvényt, néhány lénia és szedett felirat hozzáadásával téve kissé egyénibbé.

*Sajóvidék
(Rozsnyó, 1904)*

*Buschmann Ferenc
utódai (Budapest, 1931)*

*Otto Maas' Söhne
(Bécs, 1906)*

*Részvénynyomda
(Pécs, 1909)*

Főiskolai Nyomda (Pápa, 1928–1929)

A szedőszekrény fölé hajló legény sokkal ritkábban szerepel a jelvényeken, hiszen ez nem annyira erőteljes szimbólum, ráadásul nehezebben is ábrázolható, egyszerűsíthető.

Másik alapvető típust képvisel az a kompozíció, amelyen a nyomda vezetője munkatársaival együtt szemléli az elkészült levonatot. Ezek közül a Pestvidéki Nyomda egyik ügyes kezű alkalmazottja szintén egy betűöntődei klisé szétfűrészelve készített gyorsan, olcsón jelvényt.

¹² Az első kettőt reprodukálja: SIMON Melinda, *A jelvényrajzoló Butkovszky Bertalan*, MKsz, 2014/3, 353–366.

Giacomo Agnelli (Milano, 1931)

PESTVIDÉKI NYOMDA

*Pestvidéki Nyomda
(Vác, 1928–1940)*

Sylvester Rt. (Budapest, 1944)

Külön csoportba sorolhatók azok a jelvények, amelyeken csak a nyomdász keze látható, egy öntött betűt vagy egy festékezőlabdát tartva, ezzel szimbolikusan utalva a szakmára.

*Győri Hírlap
nyomdai vállalat
(Győr, 1930–1937)*

*Kellner Ernő
(Budapest, 1932–1936)*

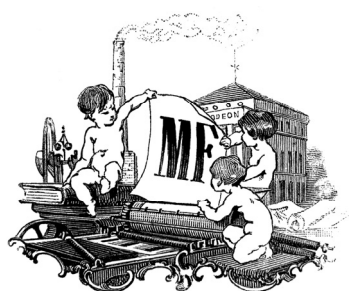

*Otthon Nyomda
(Budapest, 1927–1944)*

*Pápai Ernő
(Budapest, 1927–1930)*

Hasonló allegorikus jelleget mutatnak azok a nyomdai jelvények, amelyeken a nyomdászokat puttók helyettesítik. Változatos helyzetekben rajzolták meg őket a grafikusok: a nyomdagép hengerei közül kicsúszó papírvet szemlélik, a könyvkötő prés karját húzzák vagy azon ülnek, illetve a már elkészült könyveket cipelik.

*Charles Marpon et Ernest
Flammarion
(Párizs, 1865–1887)*

*Wilhelm Sebald
(Nürnberg, 1919)*

*Weisz Márton
(Budapest, 1915)*

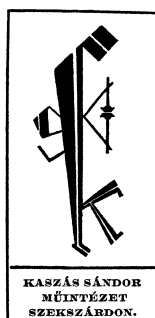

*Merkantil Nyomda
(Havas Ödön)
(Budapest, 1932–1935)*

A művészek fantáziájából olykor egészen egyéni ábrázolások is születtek, de ezek is mindig valamilyen klasszikus attribútum használatával teszik felismerhetővé a főszereplő kilétét. Az első három bemutatott példán a nyomdász legjellegzetesebb eszközeit, a festékezőlabdákat mutatja fel, míg a második kettőn már a labdákat helyettesítő hengert tart vagy gurít.

Löbl Dávid és Fia
(Budapest, 1936)

Kaszás Sándor
(Székeszárd, 1927)

Carl Flemming
(Glogau, 1872–1898)

Bíró Miklós (Budapest, 1929)

Turcsány Nyomda Kft.
(Budapest, 1937–1939)

A festékezőhengerek igen gyakran csupán önmagukban, emberi jelenlét nélkül töltik be szimbolikus funkciójukat a 20. századi nyomdai jegyekben. Legtöbbször a szedés festékezésére szolgáló zselatinhengert ábrázolják, de előfordul litográfiai (Fejér és Glatter), illetve a végletekig leegyszerűsített nyomóhenger is (Kultúra).

Faragó Sándor
(Szolnok, 1930)

Fejér és Glatter
(Budapest, 1914)

Nagy Károly és Társai (Debrecen,
1937)

Kultúra (Budapest, 1921)

Klein és Ludvig (Miskolc, 1914)

**UHRMANN
TIMIŞOARA**

Uhrmann (Temesvár, 1937)

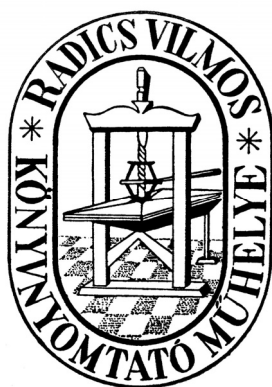

Somogymegyei Nyomda Rt. (Kaposvár, 1942)

Néhány 20. századi nyomda vezetője azonban ennél merészebb ikonográfiai újításra is vállalkozott: Jodocus Badius „forradalmi” lépéséhez hasonlóan ők is az üzemeikben használt legújabb technikai eszközöket szerepeltették jelvényeiken. Ilyen volt az immár teljes egészében vassajtó, illetve a Typograph szedőgép is. Ez utóbbi nem csupán látványos és könnyen felismerhető matricakosára miatt válhatott szimbólummá, hanem azért is, mert a 19–20. század fordulóján a legelterjedtebb szedőgéptípus volt Magyarországon. Ekkoriban ugyanis egy Linotype soröntőgép hozzávetőleg 7700 forintba, egy Monotype 15.000 német márkába, míg egy Typograph mindössze 3500 forintba került,¹³ és az ekkoriban megjelent reklámokban is kiemelten a „legolcsóbb, legegyszerűbb” jelzőkkel hirdették.¹⁴

*Government Printing Office
(Washington, 1912)*

Radics Vilmos (Budapest, 1946)

Uránia (Budapest, 1907–1909)

A legnagyobb változás azonban magának a nyomdásznak az alakjában következett be. A 20. századi jelvények immár nem a klasszikus, felgyűrt ingujjú, sajtónak feszülő legényt ábrázolják, hanem sokkal inkább egy jól képzett, köpenyt viselő műszaki szakembert. Az egyes munkakörök ugyan változnak, de ikonográfiai jellemzőik azonosak. A regális mellett álló sematikus vagy részletesen megrajzolt szedők, a festékezőhengerral dolgozó litográfus (Wiko), illetve a tégelyes sajtó (Gerő Zsigmond) vagy a gyorsajtó (Heisler és Kószol) lenyomatát ellenőrző gépmester mind-mind komoly tanulmányokat végzett szakember benyomását kelti. Ennek az új ábrázolástípusnak a tökéletes ihletője lehetett például Pápai Ernő nyomdatulajdonos, akit egyik alkalmazottja így írt le 1935-ben: „Ha megjelenik a szedőteremben tiszta fehér köpenyében, mindennap simára borotválva, órá igazán illik az a jelző: »úgy néz ki, mintha skatulyából vették volna elő«.”¹⁵

¹³ FRANK Lajos, *Szedőgépek*, Szekszárd, Molnár Mór, 1905, 99, 117, 133.

¹⁴ AUGENFELD M. Miksa, *A mesterszedés: Gyakorlati útmutatások a mestermunkák szedéséhez és nyomásához*, Gyoma, Kner Izidor, 1903, 16–17.

¹⁵ Pápai Ernő Műintézete huszonöt éves fennállásának megemlékezésére, Bp., a nyomda személyzete, 1935, 34.

Általános Nyomda, Könyv- és Lapkiadó Rt. (Budapest, 1934–1940)

Buschmann Ferenc könyvnyomdája (Budapest, 1907)

Röttig Gusztáv és Fia (Sopron, 1911)

Heisler és Kószol (Budapest, 1911–1917)

Wiko (Kassa, 1940–1943)

Gerő Zsigmond (Kaposvár, 1903–1906)

Az itt bemutatott új ábrázolástípusok mellett természetesen a 20. században is tovább él a Gutenberg-ikonográfia hagyománya. André Thevet közismert 1584-es fiktív portréja¹⁶ és annak széles körben elterjedt utánzatai – a történelmi hitelesség hiánya ellenére – egyértelműen a fekete művészet európai megalapítójára utalnak. Ezt a közkeletűvé vált ábrázolást számtalan 19–20. századi nyomdai jelvényen, betűöntődei klisén, illetve nyomdai kellékeket gyártó cégek reklámjain is viszontláthatjuk.

A korabeli magyar szaklapokban rendszeresen találkozhatunk például a Rust J. H. és Társa betűöntőde és gépműhely hirdetéseivel, amelyen a Thevet-féle portré hű mása áll egy sajtó mellett. Ugyanezt az arcot láthatjuk viszont a Joseph Göbl által vezetett bukaresti Gutenberg-nyomda két jelvénytípusán,¹⁷ Németországban a Hofer testvéreknél (Saarbrücken, 1914),¹⁸ Julius Klinkhardtnál (Lipce, 1899),¹⁹ Lengyelországban Karl Prohaskánál (Cieszyn, 1882),²⁰ Magyarországon pedig Roth Antal nyomdászjegyén.²¹ Ezeket azonban itt nem mutatom be, hiszen nem hoznak semmilyen újdonságot, csupán egy jól bevált képi hagyományt használnak cégük gyors vizuális azonosítására.

Azaz egyet mégis, a szép szakáll kedvéért:

Karl Prohaska (Teschen, 1882)

¹⁶ André THEVET, *Les vrais pourtraits et vies des hommes illustres*, Paris, Veuve Jacques Kerver et Guillaume Chaudière, 1584, 514.

¹⁷ Grigore MANIU, *Importanța caracterului național în progresul omenesc*, București, tipografia «Gutenberg», Joseph Göbl, 1892 (OSZK Pol. g. 1045.ds.); George COȘBUC, *Dintr'ale neamului nostru*, București, tipografia «Gutenberg» Joseph Göbl, 1903 (OSZK P. O. rel. 170.qa.).

¹⁸ OSZK 106.530.

¹⁹ OSZK 52.999.

²⁰ OSZK Biogr 228m.

²¹ DOBÓ Ferenc, *Sportthorgászat*, Hódmezővásárhely, Roth Antal könyvnyomdája, 1932 (OSZK 127.634).

Die Anfänge der siebenbürgischen Landeskunde im Umfeld der Freimaurer und Samuel von Brukenthals

Joseph Franz Trausch (1795–1871), Vorsitzender des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 1858–1869 gehörte zu den fleißigsten Kopisten und Handschriftensammlern um die Mitte des 19. Jahrhunderts in Siebenbürgen.

Vier Bände von respektablem Umfang macht in der Serie der Quellen Kronstadts diejenige Abteilung aus, die den Chroniken und Tagebüchern gewidmet ist. Durchblättert man sie, so kommt man schnell zur Erkenntnis, dass im Verlauf von nur rund vierzig Jahren, die zwischen dem Ableben Trauschs und dem Erscheinen des ersten Bandes der Chroniken und Tagebücher liegen, erschreckend viele Originale, aus denen Trausch seine handschriftlichen Chronikensammlungen angelegt hatte, in Verlust geraten waren. Aus diesem Aspekt der Überlieferungsgeschichte erwächst der enorme Wert der Handschriftensammlung Joseph Franz Trauschs, die ein Kernstück des Archivs der Honterusgemeinde in Kronstadt ausmacht.¹ Dass dies so ist, verdanken wir einem mutigen Presbyterium der Gemeinde, das es in den 1970er und 80er Jahren wagte, den Enteignungsgelüsten des Ceauşescu-Regimes nicht zur Gänze nachzugeben.² Um den Wert seiner Sammlung vollends zu umreißen, bringen wir einen letzten Aspekt ins Spiel: sie war das Fundament und der Handapparat für das Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen, das Trausch in einem ersten Durchgang auf Johann Seivert aufbauend allein schulterte und das uns im dritten Durchgang heute noch beschäftigt.³

Trausch wäre als Sammler und Vereinsvorsitzender nicht er selbst gewesen, wenn er nicht auch einen Band angelegt hätte zu „Statuten, Programme u. andere Schriften Gelehrter Gesellschaften u. Vereine in Wien, Ungarn und Siebenbürgen nebst Briefen von vaterländischen Gelehrten“,⁴ der es auf stattliche 759 Blatt bringt. Gleich auf den ersten Seiten des Bandes können wir verfolgen, wie Trausch einer von Johann Seivert⁵ und Joseph Carl Eder⁶ gelegten Spur nachgeht,⁷ der zufolge Stephan Piso, der Bruder des aus Mediasch gebürtigen Humanisten Jakob Piso, Mitglied in einer von Conrad Celtis um 1500 gegründeten gelehrten Gesellschaft mit Namen *Sodalitatis Septemcastrensis* gewesen sein soll.

Demnach wären Bemühungen zur Errichtung von gelehrten Gesellschaften mit Bezug zu Siebenbürgen keine Erscheinungsform der Aufklärung in Siebenbürgen, sondern weit älter, rund ein halbes Jahrtausend alt. Der Klärung der genauen Zusammenhänge steht Quellenmangel,

¹ Rainer KRAMER, *Die Handschriften-Sammlung Trausch*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde (im Folgenden: ZfSL), 29(2006), 1–19. Es sei auch an dieser Stelle darauf hingewiesen, dass der als Handschriften-Sammlung Trausch im Archiv der Honterusgemeinde in Kronstadt geführte Bestand den über weite Strecken erfolgreichen Versuch der Rekonstruktion nach 1945 darstellt. Ehemals von Trausch besessene Bände sind aber, so sie nicht verloren gegangen sind, auch in anderen Beständen zu suchen, etwa der Handschriftensammlung der Honterusgemeinde IV.F. (über weite Strecken ins Kronstädter Staatsarchiv enteignet) oder der Serie Handschriften im Bestand des ehemaligen Honterus-gymnasiums im Kronstädter Staatsarchiv (Bestand 104, seria manuscrise).

² Thomas ŞINDILARIU, *Kriegsverluste, Wiederaufbau und Enteignung: Zur Archivgeschichte der Honterusgemeinde in Kronstadt ab 1944*, ZfSL, 28(2005), 40–56, hier bes. 54f.

³ *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, Bde. 1–3, Hg. Joseph TRAUSCH, Kronstadt, 1868–1871; *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen*, 4. Bd., Hg. Friedrich SCHULLER, Hermannstadt, 1902; *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen: Bio-bibliographisches Handbuch für Wissenschaft, Dichtung und Publizistik*, Bde. 5–10, Hg. Hermann HIENZ, Harald ROTH, Köln, Weimar, Wien, 1995–2012 (im Folgenden: SL).

⁴ Archiv der Honterusgemeinde (im Folgenden: AHG), IV.F.1.Tq.166.

⁵ Johann SEIVERT, *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*, Pressburg, 1785, 338.

⁶ Joseph Carl EDER, *Observationes criticae et pragmaticae ad historiam Transilvaniae sub regibus Arpadianae et mixtae propaginis*, Hermannstadt, 1803, 260.

⁷ Seivert und Eder dürften ihre Informationen aus Pál WALLASZKY, *Tentamen Historiae Litterarum sub Rege Matthia Corvino de Hunyad*, Leipzig, 1769, 68–75, übernommen haben, was wir aber nicht überprüfen konnten, vgl. SL, Bd. 3, 61, Anm. 1.

dieses Grundübel historischer Neugierde, entgegen. Denn weder Seivert in seinen *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften* noch Eder in seinen *Observationes criticae et pragmaticae ad historiam Transsilvaniae* hat einen Quellenbeleg für die Mitgliedschaft von Stephan Piso in der *Sodalitatis Septemcastrensis* erbracht. Tausch ist der Sache auf dem Wege brieflicher Korrespondenz mit dem Hofkammersekretär Baron Carl Geringer in Wien⁸ und Georg Gyurikovits in Pressburg⁹ ohne befriedigendes Ergebnis nachgegangen. Tauschs vorsichtige Zusammenfassung seiner Ermittlungsergebnisse kann man in seinem Lexikon-Eintrag über Stephan Piso nachlesen, die auf eine vermutete Identität von *Sodalitatis Septemcastrensis* und der besser dokumentierten, ebenfalls von Celtis gestifteten Donaugesellschaft hinaus läuft, zumal Celtis selbst diese in einer Aufzählung der sieben von ihm gegründeten gelehrten Gesellschaften als *Septem Castrensis Danubianus coetus* bezeichnet. Gedankenspiele ob die *septem castres* einen siebenbürgischen oder gar siebenbürgisch-sächsischen Charakterzug, Anteil oder Untergliederung der bzw. an der Donaugesellschaft zum Ausdruck bringen sollen, sind bei Tausch nicht zu finden, obwohl er für Siebenbürgen nur sächsische Korrespondenzpartner von Conrad Celtis nachweisen kann.¹⁰

Im Sinne der hier vorzustellenden wissenschaftsorganisatorischen Bestrebungen als Vorformen landeskundlicher Vereinsgründungen des 19. Jahrhunderts sind unsere Betrachtungen auf die Zeitspanne ab Mitte des 18. Jahrhunderts zu konzentrieren.

Der Zugang zu protestantischen Universitäten war seit der Reformation für all jene Siebenbürger, die in einer protestantischen Kirche eine geistliche Laufbahn anstrebten, insbesondere für die Siebenbürger Sachsen, wo etwa für das Burzenländer Kapitel überliefert ist, dass der Hochschulbesuch seit 1444 gemäß der Statuten des Burzenländer Kapitels Voraussetzung für die Zulassung zu einer Pfarrstelle ist,¹¹ eine Frage von überlebenswichtiger Bedeutung. Mit Beginn der Zugehörigkeit Siebenbürgens zum Habsburgerreich setzten von Rekatholisierungsbestrebungen getragene Behinderungen des Universitätsbesuchs in protestantischen Ländern ein. Befand sich die Monarchie in einer kriegesischen Auseinandersetzung, was etwa mit Preußen bis 1763 wiederholt der Fall war, so war der Besuch sämtlicher protestantischer Universitäten für Wien unerwünscht bzw. verboten. So verhinderten Pest und Siebenjähriger Krieg den Universitätsbesuch von George Michael Gottlieb von Herrmann, um eines der prominentesten Opfer dieser Rahmenbedingungen zu erwähnen.¹² 1761 und 1764/65 wurde im Staatsrat in Wien in Anbetracht der zahlreichen siebenbürgischen Studenten, die ins Ausland auf protestantische Universitäten drängten, ernsthaft in Erwägung gezogen, durch eine protestantische Universität in Siebenbürgen, kostspielige Studienaufenthalte im Ausland überflüssig zu machen. Die Stellungnahme Samuel von Brukenthals hob sich von den auf Hinhaltetaktiken bedachten Positionen der restlichen Gutachter ab.¹³ In seinen „Vorläufige[n] allunterthänigste[n] Gedanken über die Errichtung einer Universität im Fürstentum Siebenbürgen“¹⁴ versuchte Brukenthal durch die Zusicherung eines substantiellen finanziellen Beitrages der Sächsischen Nationsuniversität nicht nur eine vollwertige Universität mit vier Fakultäten für alle Protestanten Siebenbürgens durchzusetzen, sondern auch zwei rechtliche, für den Fortbestand der Nationsuniversität bedrohliche Probleme aus der Welt zu

⁸ AHG, IV.F.1.Tq.166/Nr. 6.

⁹ AHG, IV.F.1.Tq.166/Nr. 5.

¹⁰ SL, Bd. 3, 63, Anm. 2.

¹¹ Vgl. Friedrich TEUTSCH, *Aus der Zeit des sächsischen Humanismus*, Archiv N.F., 16(1880/81), 229; Georg Daniel TEUTSCH, *Das Zehntrecht der evangelischen Landeskirche in Siebenbürgen: Eine rechtsgeschichtliche Abhandlung*, Schässburg, 1858, 21.

¹² Thomas ŞINDILARIU, *Eiführung* = Hg. DERS., Bernhard HEIGL, George Michael Gottlieb von HERRMANN, *Das Alte Kronstadt: Eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800*, Köln, Weimer, Wien, 2010 (Schriften, 32), XII.

¹³ Georg Adolf SCHULLER, *Samuel von Brukenthal*, München, 1967–1969, Bd. 1, 150–152.

¹⁴ Georg Adolf SCHULLER, *Brukenthals Hochschulplan = Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt*, Hermannstadt, 1921, Nr. 14496, 14498, 14500, 14502, zit. nach: *Aufklärung: Schrifttum der Siebenbürger Sachsen und Banater Schwaben*, Hg. Carl GÖLLNER, Heinz STĂNESCU, Bukarest, 1974, 118–120.

schaffen. Im Gegenzug für die jährliche Erbringung von 14.000 Gulden zum Unterhalt der Universität sollten die angeblichen Steuerrückstände der Nationsuniversität, die sich nach dem Verständnis des Fiskus in der Fürstentumszeit angehäuften, und die Auseinandersetzung um Zehntanteile der Burzenländer Pfarrschaft ad acta gelegt werden – soweit der von Maria Theresia eigenhändig genehmigte Resolutionsentwurf.¹⁵ Die protestantischen Oberbehörden, ferner das Burzenländer Kapitel taten sich schwer, in der von Brukenthal vorgezeichneten Weise die einmalige Gelegenheit zur Lösung dreier Großprobleme für die Siebenbürger Sachsen im 18. Jahrhundert zu erkennen. Hinhaltender bürokratischer Widerstand von katholischer Seite, etwa durch die Studienkommission oder durch den siebenbürgischen katholischen Bischof Bajtay, taten ein Übriges, so dass die Angelegenheit einer protestantischen Universität in Siebenbürgen 1767 im Staatsrat endgültig ad acta gelegt wurde.¹⁶

Über einen Hauptzweck der geplanten Universität, der im Staatsrat eingehend beraten wurde, sollte Brukenthal nicht unterrichtet werden: sie sollte verhindern, „neue Irrtümbe und verderbte Sitten“¹⁷ nach Siebenbürgen vordringen zu lassen. Angesichts dieser Kontrollfunktion und angesichts der bedeutenden Rolle, die dem Universitätsbesuch siebenbürgischer Studierender in den Zentren der deutschen Aufklärung in den 1770er Jahren für die geistige Blüte Siebenbürgens v.a. in den 1790er Jahren zukommt, kann man das Scheitern der Universitätspläne auch mit Erleichterung zur Kenntnis nehmen. In Anbetracht der Zählebigkeit institutioneller und insbesondere universitärer Gründungen, muss letztlich aber doch die Einsicht überwiegen, dass hier eine einmalige Chance vertan wurde, dem intellektuellen Leben Siebenbürgens frühzeitig einen dauerhaften Kristallisationspunkt zu geben. Mit Blick auf die Entwicklung sowohl der darauf folgenden Jahrzehnte als auch der beiden Jahrhunderte, die seither vergangen sind, kann über die siebenbürgisch-deutsche Wissenschaftsgeschichte gesagt werden, dass ihre gesellschaftlichen Kohäsionskräfte lediglich für die Ausbildung wissenschaftlicher Vereine ausgereicht haben, die jedoch beachtliche publizistische Leistungen vorweisen können. Die Etablierung institutioneller Einrichtungen mit hauptamtlichen Mitarbeitern¹⁸ hat sich jedoch mit der Zeit zur Achillesferse des deutschsprachigen Segments der siebenbürgischen Wissenschaftslandschaft entwickelt – Initiativen dazu wurden spät, eher zu spät¹⁹ oder unter bedenklichen ideologischen Vorzeichen²⁰ ergriffen. Fazit: man hätte besser beizeiten auf Brukenthal hören sollen!

Die besagten „neue[n] Irrtümbe und verderbte[n] Sitten“ blieben also weiterhin fester Bestandteil des geistigen Gepäcks, das die siebenbürgischen Studierenden von protestantischen

¹⁵ Die Zustimmung Maria Theresias hatte folgenden Wortlaut: „Ich begnehmige den Antrag, womit die Sächsische Nation, ohne jedoch den nach 99 Jahren wiederum zurückfallenden Fogarascher District darzu zu widmen, vorbereitet und veranlaßt werden könne, den beiläufig auf 14.000 Rfl. berechneten Aufwand zum Unterhalt einer vollständigen Universität zu übernehmen, und damit selbe um so ehender dazu gebracht werden möge, will ich verwilligen, daß die Forderung des Fiscus auf den Censum Sti. Martini ihr völlig auf den Fall nachgesehen und die angebrachte Action darauf auf immer eingestellt und abgeschafft werde. Nicht minder will ich gestatten, daß mit dem Burzenländer Capitul wegen Abtretung eines Teils seines Zehnds ein Vergleich getroffen und das Abgetretene jährlich zu diesen 14.000 fl. geschlagen werden könne. Nach diesen Sätzen wird also das Werk auszuarbeiten und zur vollständigen Einleitung die gehörige Vorbereitung zu machen sein. Maria Theresia m.p.“, zit. nach: Julius GROB, *Das Burzenländer Kapitel und Brukenthals „Nota“ zur Errichtung einer vollständigen Universität in Hermannstadt*, Kronstädter Zeitung, 85(1921), Nr. 207.

¹⁶ SCHULLER (wie Anm. 13), Bd. 1, 152f.

¹⁷ *Ebenda*.

¹⁸ Franz ZIMMERMANN, *Mehr Fachmänner für unser Schrifttum*, Hermannstadt, 1925.

¹⁹ Siehe etwa die Pläne Georg Eduard Müllers für die Errichtung einer deutschen Universität in Hermannstadt sowie einer Hermannstädter Sektion des Instituts für Südosteuropäische Studien (Bukarest). Harald ROTH, *Deutsche Universität Hermannstadt: Pläne zur Gründung einer deutschen Universität in Siebenbürgen in den Jahren 1918 bis 1920*, Halbasien, 2(1992), 50–56; Vasile CIOBANU, *Die Hermannstädter Sektion des Instituts für südostdeutsche Studien, 1922–1936*, Forschungen, 26(1983), Bd. 1, 82–86.

²⁰ Zur Gründung des Forschungsinstituts der Deutschen Volksgruppe in Rumänien sowie der Hermannstädter Sektion der Klausenburger Filiale der Akademie der Rumänischen Volksrepublik siehe: Harald ROTH, *Wissenschaft zwischen Nationalsozialismus und Stalinismus: Vom Forschungsinstitut der Deutschen Volksgruppe in Rumänien zum Forschungsinstitut für Gesellschaftswissenschaften der Rumänischen Akademie = Südostforschungen im Schatten des Dritten Reiches: Institutionen, Inhalte, Personen*, Hg. Mathias BEER, Gerhard SEEWANN, München, 2004, 123–133.

deutschen Universitäten heimbrachten. Doch worin eine ängstliche Staatsmacht ein Verderben sieht, verorten aufgeschlossene Naturen den europäischen Zeitgeist – die Aufklärung. Es sei in unserem Zusammenhang nur darauf hingewiesen, dass während der Herrschaft Maria Theresias der Wiener Hof eine ambivalente Haltung gegenüber der Aufklärung an den Tag legte: einerseits eine in der katholischen Staatsdoktrin begründete Skepsis gegenüber dem aufklärerischen Zeitgeist, was einmal mehr verständlich wird, wenn man berücksichtigt, dass die Propagierung der Aufklärung das Kennzeichen des preußischen Feindes aus dem eben erst beendeten Siebenjährigen Krieg gewesen ist. Andererseits war der Erneuerungsbedarf der Monarchie auf das Know-how aufgeklärter Köpfe angewiesen, so dass etwa in der Person Gerhard van Swietens oder Joseph von Sonnenfels' darauf zurück gegriffen wurde.²¹

Im Rahmen der Vereinsgeschichtsforschung kommt dem 18. Jahrhundert nicht nur die Ausbildung der Vorformen des bürgerlichen Vereinswesens des 19. Jahrhunderts zu, sondern es ist die Zeitspanne, in der Geselligkeit an einem abstrakten Vereinigungszweck entwickelt und kultiviert wird. Die Hupterscheinungsform des „geselligen Jahrhunderts“, wie Ulrich Im Hof²² das 18. Jahrhundert treffend apostrophiert hat, ist europaweit die Freimaurerei gewesen. Bereits vier Jahre nach Ende des Siebenjährigen Krieges kommt es 1767 in Hermannstadt zur Gründung der Freimaurerloge „St. Andreas zu den drei Seeblättern“.²³

Beziehen wir nun eine ältere Erkenntnis der bundesdeutschen Sozialgeschichtsschreibung ein: Reinhart Koselleck brachte einen Hauptaspekt der Freimaurerei bereits 1959 sinngemäß wie folgt auf den Punkt: Die Umsetzung des freimaurerischen egalisierenden Brüderlichkeitsideals sei nur im „Arcanum“ der Logen möglich gewesen. Ein Ideal, das angesichts der äußeren ständischen Segregation der Gesellschaft einer inneren Gegenhierarchie der freimaurerischen Grade bedurft habe, um sich entfalten zu können.²⁴ Bei einer ethnisch bunt gemischten Mitgliedschaft von rund 250 Personen drängt sich im Falle der Hermannstädter Freimaurer die Frage auf, inwiefern überethnische Begegnung Programm war und welche Nachwirkungen zu verzeichnen sein werden, nachdem die Loge 1790 ihre Tätigkeit einstellte.

Die Nachwirkungen im wissenschaftsorganisatorischen Bereich werden wir in der Folge detaillierter vorstellen. Den ersten Teil der aufgeworfenen Frage kann jedoch knapp beantwortet werden: gesellschaftliches Zusammenkommen jenseits der ethnisch-ständischen und konfessionellen Trennlinien der siebenbürgischen Bevölkerung war im Falle der Freimaurer problemlos möglich, da bis zum Restitutionsedikt Josephs II. von 1790 der bürokratische Absolutismus die politische Bedeutung dieser Trennlinien stark in den Hintergrund gedrängt hatte.²⁵ Mit dem Klausenburger Landtag von 1790/91 änderte sich dies schlagartig, was auch für die Entwicklungen in der wissenschaftlichen Landschaft von großer Bedeutung war.²⁶

Doch zunächst sei ein Blick auf die Zusammensetzung der Logenmitgliedschaft geworfen. Ab 1776 entwickelte sich die St. Andreas-Loge von einer siebenbürgisch-sächsischen Gründung zu einem Sammelpunkt von Vertretern der Eliten aus Militär, Verwaltung, Adel und Pfarerschaft des Großfürstentums. Zehn Jahre, ehe er 1787 die Nachfolge Brukenthals als Gouverneur

²¹ H. M. SCOTT, *Reform in the Habsburg Monarchy, 1740–1790 = Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*, Hg. DIES, Michigan, 1990, 164.

²² Ulrich IM HOF, *Das gesellige Jahrhundert: Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*, München 1982.

²³ Vom Alter einer Loge wurde das Abhängigkeitsverhältnis zu anderen Logen bestimmt, was auch finanziell von Bedeutung war. Die Kronstädter Loge „Zu den Drei Säulen“ nahm für sich in Anspruch bereits 1749 gegründet worden zu sein, obwohl Hinweise für ihre Aktivität nur für die Zeit ab 1777 vorliegen. Sie konnte sich mit dieser Ansicht weitgehend gegenüber der Hermannstädter Loge durchsetzen. Vgl. dazu: Thomas ŞINDILARIU, *Iluminism şi francmasonerie la Braşov: Loja „La cele Trei Coloane”*, Țara Bârsei, 10(2011), 36; der Beitrag wurde vermehrt um Illustrationen der Logensiegel auch von der Zeitschrift Trivium. Revistă de gândire simbolică übernommen, 4(2012), Nr. 1, 47–54.

²⁴ Reinhart KOSELLECK, *Kritik und Krise: Ein Beitrag zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*, Freiburg, 1959, 55f.

²⁵ Thomas ŞINDILARIU, *Freimaurer in Siebenbürgen: Die Loge „St. Andreas zu den drei Seeblättern” in Hermannstadt (1767–1790): Ihre Rolle in Gesellschaft, Kultur und Politik Siebenbürgens, Kronstadt*, Heidelberg, 2011, 38–51.

²⁶ DERS., *Ein Ansatz zur Überwindung ständischer Segregation und ein Impuls für die Historiographie Siebenbürgens: Die Freimaurerloge „St. Andreas zu den drei Seeblättern” in Hermannstadt*, Zeitschrift für Internationale Freimaurer-Forschung, 8(2006), 32–44.

Siebenbürgens antrat, wurde Georg Graf Bánffy in Hermannstadt Freimaurer und zog eine ganze Reihe siebenbürgisch-ungarischer Adliger nach sich. Einen Mitgliederzustrom weit größeren Umfangs löste das religiöse Toleranzedikt von 1781 aus. Abgesehen von einigen monarchieweiten organisatorischen Einschnitten in die Entwicklung der Freimaurerei, auf die hier nicht eingegangen werden soll, war die Anzahl der Hermannstädter Freimaurer bis 1790 in stetem Zunehmen begriffen. Da Freimaurerei allgemein als Indikator für die Verbreitung aufgeklärten Denkens gilt, sei noch darauf hingewiesen, dass weit über 100 Aufnahmeanträge in den Unterlagen der Loge aus der Zeit 1789/90 überliefert sind, die jedoch keine Berücksichtigung mehr finden konnten.²⁷

Die Statistik der insgesamt 279 Hermannstädter Logenmitglieder ist wie folgt zu konturieren: Nach konfessionellen Gesichtspunkten: römisch-katholisch: 149; evangelisch: 73; reformiert: 37, griechisch-orthodox: 7; unitarisch 2; griechisch-katholisch (uniert) 1; bei 10 Personen fehlt die Angabe der Konfession.²⁸

Problematisch bleibt die daraus zu bestimmende ethnische Struktur, da die Loge mit ihrer weltbürgerlichen Veranlagung gerade auch für Menschen mit sich aufweichendem ethnischen Zugehörigkeitsgefühl attraktiv war, so dass etwa 10 Zweifelsfälle bestehen bleiben müssen. Hinzu kommt, dass auch griechische und armenische, evtl. auch aromunische Händler unter den Mitgliedern zu finden bzw. zu vermuten sind, die allein über Namen und Konfession nicht zweifelsfrei bestimmt werden können.²⁹

Ferdinand von Zieglauer versucht es trotzdem und kommt zu folgendem Ergebnis, dass ich der Vollständigkeit halber anbieten möchte:

„Aus Siebenbürgen:	Deutsche	76	
	Ungarn und Szekler	65	
	Griechen	3	[= 144 Siebenbürger]
Aus Ungarn und Kroatien:		26	
Aus der Westhälfte der Monarchie:	Deutsche	45	
	Slawen	2	
	Italiener	4	
	Belgier	4	
Aus dem Auslande:	Deutsche	21	
	Italiener	6	
	Franzosen	5	
	Griechen	3	[= 116 Nicht-Siebenbürger]

Bei 16 Brüdern mangelt die Angabe eines Geburtsortes.³⁰

Es bleibt anzumerken, dass etwa der rumänische Augenarzt und wichtige Vertreter der sog. „Siebenbürgischen Schule“, Ioan Piurariu-Molnar, von Zieglauer nicht als Rumäne erkannt wird, da ihn das Mitgliederverzeichnis lediglich als Johann Molnar ausweist.

²⁷ ȘINDILARIU (wie Anm. 25), 158–179.

²⁸ Ferdinand von ZIEGLAUER, *Geschichte der Freimaurerloge St. Andreas zu den drei Seeblättern in Hermannstadt (1767–1790): Nach den Quellen des Archivs der bestanden Loge dargestellt*, Archiv N. F. 12, 13(1874/1875, 1876), Heft 3, 508.

²⁹ Das Streben von Carl Göllner, den Anteil der Rumänen möglichst hoch erscheinen zu lassen, treibt ihn, ohne erhärtende Belege zu erbringen, dazu, aus dem griechischen Dolmetscher Demeter Marco Dimitrie Marcu zu machen, obwohl Marcos Bruder Mitglied der griechischen Handelskompanie war; aus Kanzleidiener Johann Bulia wird Ioan Boilă, obwohl er katholisch ist; aus dem Arzt Ladislaus Burutz wird Ladislau Buruț, obwohl er reformierter Konfession ist. Carl GÖLLNER, *Aspekte der Aufklärung in Siebenbürgen im 18. Jahrhundert = Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa: Freimaurer, Gesellschaften, Clubs*, Hg. Éva H. BALÁZS, Berlin, 1979, 154.

³⁰ ZIEGLAUER (wie Anm. 28), 508.

Welche tatsächliche Kohäsionskraft einer solchermaßen transethnisch und überständisch angelegten Vereinigung innewohnte, kann nur mit einem Blick auf die handlungsbezogenen Impulse der Loge beantwortet werden. Dazu bieten die in der Mitte der 1780er Jahre in der Loge entwickelten inhaltlichen Initiativen Gelegenheit, da sie den Rahmen rein freimaurerischer Betätigung teils sprengen sollten. Die Tatsache, dass dafür dennoch der freimaurerische Rahmen beibehalten wurde und zunächst keine wie, andernorts üblich, eigene Organisationsformen geschaffen wurden, ist meines Erachtens dem Pragmatismus der Peripherie zuzuschreiben, der nicht nur hierin bei der Hermannstädter Loge beobachtet werden kann.³¹

Dem allgemeinen Bildungsbedürfnis der Hermannstädter Freimaurer ist 1784 die Initiative zur Errichtung eines Lesekabinetts zuzuschreiben, das wir 1787 in voller Tätigkeit beobachten können.³²

Die landeskundlich orientierten Initiativen innerhalb der Hermannstädter Loge entspringen meines Erachtens dem Zusammentreffen von einheimischen Wissensträgern und auswärtigen Interessierten an dieser Thematik. Unter arbeitsorganisatorischen Gesichtspunkten betrachtet, kann hier eine Orientierung der Hermannstädter Freimaurer an dem Konzept der Übungslogen festgestellt werden, das Ignaz von Born in Wien eingeführt hatte, um von genuin freimaurerischen Inhalten entfernter liegende, v.a. wissenschaftliche Gegenstände behandeln zu können. Born bemühte sich, die von ihm geführte Loge „Zur wahren Eintracht“ ab 1781 als Vorstufe einer Akademie der Wissenschaften auszubauen. Inwiefern man in Hermannstadt im Detail darüber unterrichtet war, lässt sich nicht nachvollziehen, belegt ist jedoch der Bezug des „Journal[s] für den Freimaurer“, das Borns Loge 1784–1786 herausgab und das sich unter den Freimaurern der Habsburgermonarchie großer Beliebtheit erfreute.³³

1785 ließ die St. Andreas-Loge ein Rundschreiben drucken, das v.a. auch die ortsabwesenden Mitglieder erreichen sollte. Darin wird zur Sammlung von siebenbürgischen Mineralien und Pflanzen aufgerufen.³⁴ Während ersteres erfolgreich umgesetzt wurde und gewissermaßen eine Lieblingsbeschäftigung der Logenbrüder wurde – es war vorgesehen, dass hierzu jedermann durch eigenes Sammeln beizutragen hatte, was offensichtlich auch in gewissem Umfang geschehen ist. Die Pflanzensammlung jedoch ist im Projektstadium verblieben.³⁵

Der einzige bisher bekannte Anstoß zur Gründung wissenschaftlich ausgerichteter Vereinigungen, der im Verlauf der 1780er Jahre außerhalb der Freimaurerei zu verzeichnen war, besteht aus einer Initiative von Ignaz Graf Batthyány, dem katholischen Bischof Siebenbürgens 1781–1798. Die Geisteshaltung des Bischofs geht aus seiner „Einladung zu einer Siebenbürgischen litterarischen Gesellschaft“³⁶ hervor, wo gleich in der ersten Zeile des Textes der Zweck der Vereinigung festgelegt wird, nämlich „Licht und Aufklärung zu verbreiten“. Die Einladung ist undatiert, ist aber auf die Zeitspanne 1781–1785³⁷ einzugrenzen. Joseph Carl Eder vermerkte auf seinem Einladungsexemplar: „Ich hatte auch die Ehre, ein ordentliches Mitglied dieser Gesellschaft zu sein; aber sie war ein tot geborenes Kind.“ Das geplante

³¹ ŞINDILARIU (wie Anm. 25), 93f.

³² Weiterführend, wenngleich aufgrund der vertretenen marxistischen Geschichtsphilosophie nicht immer ausgewogen in Wahrnehmung und Analyse: Heinz STĂNESCU, *Deutschsprachige wissenschaftliche und Lesegesellschaften der achtziger Jahre des 18. Jahrhunderts in Siebenbürgen und im Banat = Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa: Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*, Hg. Erik AMBURGER, Essen 1987, 187–194.

³³ ŞINDILARIU (wie Anm. 25), 66f., 123f., 129f.

³⁴ Das darauf bezügliche Rundschreiben an alle Brüder von 1785 ist abgedruckt in: GÖLLNER; STĂNESCU (wie Anm. 14), 321f.

³⁵ ŞINDILARIU (wie Anm. 25), 120–125.

³⁶ So der exakte von Trausch verzeichnete Titel der Gesellschaft, vgl. AHG: IV.F.1.Tq.166, Nr. 7. Der Text wurde mit einigen Abweichungen von der Vorlage veröffentlicht: Heinz STĂNESCU, *Eine geplante Siebenbürgische Literarische Gesellschaft*, Südost-Forschungen, 31(1972), 335–337.

³⁷ Vgl. die Rezension Johann BINDERS von, *Initia astronomica speculae Batthyanianae Albensis in Transsilvania [etc.]*, Albae Carolina, 1798, Siebenbürgische Quartalschrift, 7(1801), 154.

Veröffentlichungsmedium – „Schriften der Gesellschaft literarischer Freunde in Hermannstadt“ – verraten Namen und Sitz der Vereinigung. Mit Blick auf spätere Nachahmung bzw. Abwandlung lohnt ein Blick auf die wissenschaftliche Konzeption der Gesellschaft: „1. die Beleuchtung der ungarischen und siebenbürgischen diplomatischen Geschichte und Geographie, 2. die Bearbeitung der Naturgeschichte Siebenbürgens“. Die Gesellschaft solle „eine physikalisch–geographische Beschreibung Siebenbürgens als auch eine vollständige Geschichte dieses Landes bearbeiten, worin sie sich nicht das Leben der Fürsten als die eigentliche Geschichte des Landes wird angelegen sein lassen. Jeder Zeitraum soll ein treues Gemälde der Sitten, Gebräuche, Gesetze der Einwohner, ihres stufenweisen Fortschritts in der Kultur, in den Wissenschaften und Künsten, ihres politischen und kirchlichen Zustandes usw. darstellen. Da solchen Werken ein Mann kaum gewachsen ist, so werden die Mitglieder der Gesellschaft gemeinschaftlich die Materialien dazu sammeln.“³⁸

Anfang 1787 wurde in der Loge die Erweiterung der wissenschaftlichen Beschäftigung angeregt. Bemerkenswert ist das sich in der Begründung widerspiegelnde aufklärerische Selbstverständnis der Hermannstädter Logenmitglieder: „Da unstreitig einer der vorzüglichsten Hauptzwecke unserer brüderlichen Verbindungen darinnen besteht, daß wir Verbesserung, Veredelung, Aufklärung aller Art bei einem jeden insbesondere, aber auch bei der gantzen Versammlung der Brüder und sogar in der profanen Welt möglichst zu befördern haben [...]“. Das solchermaßen eingeleitete Desiderat wird wie folgt weiterentwickelt: „eine *Geographie* von unserem Vaterland, die den Kenner befriedigt, haben wir nicht, und eine diplomatisch, physisch, politisch, statistisch und ökonomisch richtige und allgemein brauchbare *Geschichte von Siebenbürgen* ist nie und kann nie das Werk eines einzelnen werden.“ Daher sollten beide als „Probe ächter Maurerarbeit“ über die Jahre als „zusammenhängendes Ganzes“ erreicht werden.³⁹

Dazu ist es nicht gekommen, wir müssen aber auch feststellen, dass es in der hier angedachten Form bis heute nicht erreicht werden konnte. Denn die geplante historische Monumentalmonographie Siebenbürgens, die über jeden Zweifel erhaben ist, fehlt immer noch und es muss auch weiterhin fraglich bleiben, ob sie je geschrieben werden kann.⁴⁰ Auffallend sind jedoch die konzeptionellen Ähnlichkeiten zur Einladung Batthyáns.

Auf die neuerliche Politisierung der ethnisch-ständischen Lager in Siebenbürgen durch den Landtag 1790/91 haben wir bereits hingewiesen.⁴¹ Infolgedessen wurde versucht, die wissenschaftsorganisatorischen Impulse v.a. im eigenen ethnischen Rahmen umzusetzen – die meist ethnozentrisch ausgerichtete Forschungsliteratur der drei Haupthistoriographien Siebenbürgens betont diesen Eindruck einmal mehr.⁴²

Am wenigsten erfolgreich in dieser Hinsicht war Ioan Piuariu-Molnar. Er scheiterte 1795 mit einem Versuch zur Gründung einer „Philosophischen Gesellschaft des rumänischen Volkes in Siebenbürgen“.⁴³

³⁸ AHG, IV.F.1.Tq.166, Nr. 7. bzw. STĂNESCU (wie Anm. 36), 335–337.

³⁹ Zit. nach ZIEGLAUER (wie Anm. 28), 520f. Ziegler merkt an, dass sich die zitierte „Nota“ 1874 im Besitz der Familie Bedeus in Hermannstadt befand. In den Masonica-Bestand in der Brukenthal-Sammlung des Hermannstädter Staatsarchivs fand es jedoch nicht Eingang.

⁴⁰ Vgl. zur Thematik einer umfassenden Geschichte Siebenbürgens die Beiträge von Daniel BARBU, François BOCHOLIER, Lucian BOIA, Elek CSETRI, Lajos DEMÉNY, Ioan DRĂGAN, Ákos EGYED, Ovidiu GHITTA, Mihaela GRANCEA, Klára JAKÓ, Zsigmond JAKÓ, Béla KÓPECZI, Gyula KRISTÓ, Zsolt K. LENGYEL, Radu MÁRZA, Camil MUREȘANU, Sorin MITU, Lucian NASTASĂ, Toader NICOARĂ, Judit PÁL, Ovidiu PECICAN, Doru RADOSAV, Harald ROTH, Cosmin RUSU, Zoltán SZÁSZ, Sándor TONK, Ágnes R. VÁRKONYI, Alexandru ZUB = *Provincia 2001: O antologie a articolelor anului 2001*, Hg. Elek SZOKOLY, Târgu-Mureș, 2003 (erschieden auch als ungarische Parallelausgabe).

⁴¹ Rolf KUTSCHERA, *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen 1688–1869*, Köln, Wien, 1985, 92–117.

⁴² Harald ROTH, *Über die Utopie einer modernen Geschichtsschreibung über Siebenbürgen: Oder: Ein Plädoyer gegen die Erste Person Singular und Plural*, ZfSL, 23(2000), 265–268.

⁴³ In den Quellen heißt die Gesellschaft: Societatea filosofică a Némului Rumânescu in mare Principatulu Ardélului. Ihr war auch eine Zeitschrift mit dem Titel: Vestiri Filozofesci si Moraliceci (Philosophische und moralische Nachrichten) zugeordnet. Zit. nach: Emanuel TURCZYNSKI, *Konfession und Nation: Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf, 1976, 218, Anm. 138.

Das oben erwähnte Lesekabinett der Freimaurerloge tagte nach Schließung der Loge 1790 im Bordolischen Kaffeehaus und folgte dann der Einladung Samuel von Brukenthals, die Zusammenkünfte in einem Nebenraum seiner Bibliothek abzuhalten.⁴⁴ Die Mitgliederbasis erweiterte sich im Zuge dieser Entwicklung.⁴⁵ Um die Zusammenkünfte im Lesekabinett einem möglichst konkreten Zweck unterzuordnen, verfasste Johann Filtsch 1790 bis spätestens 1792 „Gedanken in Ansehung eines festzusetzenden Reglements für unsere Freundschaftliche Gesellschaft“.⁴⁶ Ohne das Ziel der Veröffentlichung zu nennen, sollten die Mitglieder zu regelmäßiger Bearbeitung und Vortragung wissenschaftlicher Fragen angehalten werden. Da Filtsch ab dem zweiten Jahrgang die 1790 begründete Zeitschrift Siebenbürgische Quartalschrift im Alleingang herausgab, ist der Zweck seines Mobilisierungsversuchs offenkundig.

Wenn es um genuin sächsische Probleme ging, etwa um die Abwehr der neuerlichen Angriffe auf das ausschließliche Bürgerrecht der Sachsen auf dem Königsboden, die trotz Aufhebung der so genannten Konzivilität 1790 wieder spürbar wurden, stand im Brukenthalpalais ein anderer Rahmen für Zusammenkünfte bereit: Brukenthal hatte seinem Schlafgemach ein vertrauliches Beratungszimmer, eine „camera charitatis“⁴⁷, vorgelagert. Hier dürfte auch Filtschs „Idee zur Errichtung einer Siebenbürgisch-Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften“⁴⁸ in den Sommermonaten des Jahres 1790 erörtert worden sein. Sie sollte „zur inneren Stärkung sowohl, als auch zum äusseren Wohlstande unseres von jeher von seinen Mitnationen angefochtenen Sachsenvolkes etwas beitragen“⁴⁹. Auch hier sind regelmäßige Aufsätze als Aufgaben für die Mitglieder vorgesehen, allerdings mit der klaren Zweckbestimmung der Veröffentlichung. Wie in der Einladung Batthyánys stehen Geschichte, hier allerdings nur die siebenbürgisch-sächsische, und Naturwissenschaften auf den ersten beiden Positionen der zu bearbeitenden Themenfelder. Mit der Aufnahme von Ökonomie und angewandter Philosophie kommt neben dem wissenschaftlichen ein volksaufklärerisches bzw. -erzieherisches Anliegen zum Ausdruck. Die Absicht, Preisfragen auszuschreiben und jährlich große Versammlungen abzuhalten deutet bereits auf den Verein für siebenbürgische Landeskunde hin. Die Namensliste potentieller Mitglieder am Ende des Entwurfes gleicht einem Namensverzeichnis der Träger von aufgeklärtem Gedankengut unter den Siebenbürger Sachsen.⁵⁰ Obwohl etliche darunter Beiträge für die Siebenbürgische Quartalschrift geliefert haben, kann allenfalls von einer informellen Verwirklichung der von Filtsch entworfenen „Siebenbürgisch-sächsischen Societät der Wissenschaften“⁵¹ gesprochen werden. Entscheidend für diesen Entwicklungsverlauf mögen zwei Faktoren gewesen sein, die beide in der politischen Konjunktur des Moments zu suchen sind, welche die Privilegien der sächsischen Nation in Frage stellte. In Punkt VII des Entwurfs hatte Filtsch mit Blick auf eine anzustrebende behördliche Genehmigung einen Protektor und einen Präsidenten der Gesellschaft vorgesehen, die beide angesehene und einflussreiche Persönlichkeiten sein sollten.⁵² Da nicht nur der Landtag, sondern auch zunehmend das Gubernium unter dem Einfluss der Forderungen des ungarischen Adels standen, ist man wohl in Hermannstadt von der Umsetzung des Planes abgekommen. Als zweiter Faktor ist die Notwendigkeit zur Bündelung der Kräfte anzusehen, um angemessene publizistische Reaktionen auf die Angriffe des Landtags gegen die Privilegien der sächsischen Nation erzeugen zu können.

⁴⁴ Georg Adolf SCHULLER, *Johann Filtsch: Ein sächsisches Pfarrerleben*, Hermannstadt, 1912, 73f.

⁴⁵ SCHULLER (wie Anm. 13), Bd. 2, 303–305; Stefan SIENERTH, 200 Jahre „Siebenbürgische Quartalschrift“, *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 34(1991), 18–25.

⁴⁶ „Gedanken in Ansehung eines festzusetzenden Reglements für unsere Freundschaftliche Gesellschaft“ = GÖLLNER; STĂNESCU (wie Anm. 14), 245–248.

⁴⁷ SCHULLER (wie Anm. 13), Bd. 2, 302.

⁴⁸ Vollinhaltlich abgedruckt in: Friedrich TEUTSCH, *Zur Vorgeschichte des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Kbl. VfSL, 37(1914), 129–132 und 38(1915), 33–35.

⁴⁹ *Ebenda*, 130.

⁵⁰ *Ebenda*, 37 (1914), 130–132 und 38 (1915), 33–35.

⁵¹ SCHULLER (wie Anm. 44), 74.

⁵² TEUTSCH (wie Anm. 48), 132.

An der Euphorie innerhalb der intellektuellen Führungsschicht der Siebenbürger Sachsen über die Wiederherstellung der Sächsischen Nation als Landstand 1790⁵³ und an dem Eifer, mit dem sie in rechtshistorischen Abhandlungen ihren Fortbestand zu sichern suchte, lässt sich ablesen, wie sehr die Aufhebung der Nationsuniversität sich außerhalb des Vorstellbaren, der kollektiven Mentalität befand. Man kann insgesamt daran aber auch sehr deutlich erkennen, dass die Beibehaltung der aus dem Mittelalter herrührenden Gebietskörperschaft der Nationsuniversität und ihre Modernisierung nach aufklärerischen Kriterien für die siebenbürgisch-sächsische Elite keinen Widerspruch darstellten.

Es ist aber nicht nur Euphorie und Eifer im Spiel gewesen, sondern auch ein beträchtliches Maß an Koordination, so dass die oben angesprochene informelle Verwirklichung der sächsischen Sozietät der Wissenschaften sich in zahlreichen Einzelheiten nachvollziehen lässt.⁵⁴

Zu erwähnen sind hier die sich teils in Korrespondenzen niederschlagenden Schritte zur Festigung des ständischen Nationsbewusstseins der Siebenbürger Sachsen im Inneren und als Faktor siebenbürgischer Politik im Rahmen der europaweiten wissenschaftlichen öffentlichen Meinung.

Jakob Aurelius Müller wurde angespornt, sein Werk „Die Siebenbürger Sachsen. Eine Volksschrift“ rechtzeitig bis zur feierlichen Eröffnung der Nationsuniversität am 24. Mai 1790 abzuschließen. In dieselbe Kerbe schlug die streng rechtshistorisch ausgerichtete anonym veröffentlichte Schrift „Der Verfassungszustand der sächsischen Nation in Siebenbürgen, nach ihren verschiedenen Verhältnissen betrachtet, und aus bewährten Urkunden bewiesen“, für die das Imprimatur am 16. April 1790 erwirkt wurde.⁵⁵ Der Konsens des sächsischen Führungskreises um Samuel von Brukenthal hinsichtlich der Legitimierung der wiedererstandenen Nationsuniversität kreiste um den gegenwartsbezogenen Wert ihrer großen Vergangenheit. Sie sollte bei Müller in volksaufklärerischem Sinn das Bürgerengagement stärken, während die genannte sowie weitere rechtshistorisch orientierte Abhandlungen, etwa von George Michael Gottlieb von Herrmann⁵⁶ oder Joseph Carl Eder⁵⁷ stabile Zukunftsperspektiven sichern sollten.

Wissenschaftsorganisatorisch bedeutsamer als eine vollständige Aufzählung der sächsischen rechtsgeschichtlichen Arbeiten der Zeitspanne ab 1790, ist die Rezeption der ersten beiden Werke durch den Göttinger Universitätsprofessor und Begründer der deutschen Osteuropahistoriographie August Ludwig Schlözer. Im Oktoberheft 1791 seiner im deutschsprachigen Raum viel beachteten „Staatsanzeigen“ begnügte er sich nicht mit einer schlichten Rezension, sondern brachte eine Zusammenfassung der beiden Werke unter dem Titel: „Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen vom Jahr 1143–1550 und Bestand ihrer von Joseph II. vernichteten, aber von Leopold II. wieder hergestellten Rechte“. Bereits am Titel ist zu erkennen, dass Schlözer die Sicht der sächsischen Gelehrten teilte.⁵⁸ Die Begeisterung über die wohl unverhoffte publizistische Unterstützung von prominenter Stelle lässt sich an Brukenthals Reaktion ablesen: „Es wäre zu wünschen, dass ein Autor wie Schlözer etwas Ausführlicheres über unser Volk schreiben sollte; ja er wünsche sogar, dass er auf seine Kosten nach Siebenbürgen käme und sich Data zu einem solchen Werke sammelte.“⁵⁹ So zumindest hält Johann Filtsch den Impuls zur Korrespondenz mit Schlözer fest, die er als ehemaliger Göttinger

⁵³ Bemerkenswert ist in diesem Kontext auch die Tatsache, dass auf Anregung von Brukenthal in Hermannstadt eine festliche Zeremonie veranstaltet wurde, in deren Rahmen 1790 das Archiv der Sächsischen Nation aus dem Archiv des Guberniums in jenes des Hermannstädter Stadtrates als Sitz der Nation überführt wurde, SCHULLER (wie Anm. 13), Bd. 2, 303.

⁵⁴ Georg Daniel TEUTSCH, *Rede zur Eröffnung der 45. Generalversammlung des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Archiv VfSL, 24(1893), 413–437.

⁵⁵ *Ebenda*, 419, Anm. 1 das Erscheinungsjahr gibt G.D. Teutsch irrigerweise mit 1791 hier an. TRAUSCH (SL II, S. 15) schreibt das Werk dem Hermannstädter Archivar und späteren Senator Daniel Gräser zu, der es bereits 1776 angefertigt haben soll, was TEUTSCH jedoch anzweifelt (422, Anm. 2).

⁵⁶ *Ebenda*, 426, 1792.

⁵⁷ *Ebenda*, 431, von 1792.

⁵⁸ *Ebenda*, 422.

⁵⁹ SCHULLER (wie Anm. 13), Bd. 2, 303f.

Student auf sich nahm, über die Jahre hinweg führte, respektive koordinierte, bis das rund 700 Seiten starke Grundlagenwerk Schlözers („Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen“) 1795–1797 bei Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen erscheinen und von der Zensur in Wien gut geheißen werden konnte.⁶⁰

Obwohl Kosten nicht gescheut werden sollten, kam Schlözer nicht nach Siebenbürgen, sondern wurde von Filtsch und seinen Mitstreitern mit Material versorgt. Die 1792 im Bereich des Möglichen befindliche offizielle Beauftragung Schlözers mit der Abfassung der Kritischen Sammlungen durch die Sächsische Nationsuniversität war aufgrund der politischen Veränderungen bis zum Abschluss des Werkes nicht mehr denkbar. Desgleichen hatte sich der finanzielle Spielraum der Beteiligten verkleinert, so dass Filtsch die anfangs angestrebte Beauftragung und Bezahlung Schlözers durch die Nationsuniversität in eine Geste des guten Willens umwandeln und diese Schlözer schmackhaft machen musste.⁶¹ Dies gelang ihm mittels einer von Brukenthal angeregten Geldsammlung, bei der 300 Gulden zusammen kamen, für die Filtsch 50 Flaschen Tokajer Weins kaufen und sie zusammen mit dem Restbetrag an Schlözer schicken ließ. Während Filtsch die für Siebenbürgen bestimmte Teilaufgabe wegen seines Umzuges von Heltau nach Urwegen in der Hermannstädter Wohnung seines Bruders lagern musste, konnte Schlözer mithilfe des Tokajer Weins seinen Freunden gegenüber doch beweisen, seine „Kritischen Sammlungen“ im Auftrage der siebenbürgisch-sächsischen Führungsschicht geschrieben zu haben.⁶²

Zu den geschilderten Details ist noch hinzuzurechnen, dass es besonders Filtsch gelang, die deutschsprachigen Wissenschaftler Siebenbürgens um die Siebenbürgische Quartalschrift (1790–1801) und die Siebenbürgischen Provinzialblätter (1805–1824) zu scharen. Er konnte so über 34 Jahre in insgesamt 12 Bänden eine wissenschaftliche Kontinuität trotz aller Unterbrechungen schaffen, die als Brückenschlag von der Aufklärung in den Vormärz und zum Verein für siebenbürgische Landeskunde gewertet werden kann.⁶³

„Stille Zeit“ überschreibt Friedrich Teutsch den Abschnitt seiner Sachsen Geschichte, der die Zeit nach dem Wiener Kongress von 1815 behandelt.⁶⁴ Diese Stille kann auch auf das Interesse der Forschung an diesem Zeitabschnitt bezogen werden. Über die Rezeption nationaler Regungen, etwa der Reformationsfeier respektive des Wartburgfestes 1817 in Siebenbürgen, liegen keine Untersuchungen vor.⁶⁵ Dies ist umso verwunderlicher, da das Jahr 1817 für die Siebenbürger Sachsen mit der Eröffnung des Brukenthal-Museums am 25. Februar, dem Besuch des Kaiserehepaares im August und der Reformationsfeier ein recht ereignisreiches war.⁶⁶ Jedenfalls appellierte Johann Filtsch, inzwischen Stadtpfarrer von Hermannstadt, an patriotischen Gemeinsinn und formulierte einen Sammelauftrag im Moment der Eröffnung „unsere[s] Brukenthalischen oder – wie wir es nennen möchten – Sächsische[n] Nationalmuseum[s]“. ⁶⁷ Der Bistritzer Rektor (1809–1817) und Heidendorfer ev. Pfarrer (1817–1827) Joseph Traugott Klein⁶⁸ vermerkte am 28. Februar 1817 den Erhalt eines Rundschreibens, das von Hermannstadt ausging und das den folgenden Titel trug: „Ideen zur Organisation eines für vaterländische Geschichte und Litteratur thätigen Gelehrten-Vereins“. ⁶⁹ Die exakte Erinnerung an die

⁶⁰ SCHULLER (wie Anm. 44), 82.

⁶¹ Bereits das Gerücht möglicher Zahlungen an Schlözer durch die Nationsuniversität hatte als Grund für eine eingehende Kontrolle der Nationskasse gedient, SCHULLER (wie Anm. 44), 83.

⁶² SCHULLER (wie Anm. 44), 83.

⁶³ Vgl. auch SL, Bd. 1, 319–325.

⁶⁴ Georg Daniel TEUTSCH, Friedrich TEUTSCH, *Geschichte der Siebenbürgischen Sachsen für das sächsische Volk*, 4. Aufl., Hermannstadt, 1925–1926, Bd. 3, 3.

⁶⁵ So streift Marion Werner die Thematik der Reformationsfeier 1817 nur ganz am Rande: Marion WERNER, *Das Lutherbild in der evangelischen Kirche A.B. während des 19. und 20. Jahrhunderts*, ZfSL, 33(2010), 8, 12.

⁶⁶ TEUTSCH (wie Anm. 64), Bd. 3, 11–14.

⁶⁷ Zit. nach TEUTSCH (wie Anm. 64), Bd. 3, 12.

⁶⁸ SL, Bd. 2, 270.

⁶⁹ Abgedruckt unter dem Titel: [J. T. KLEIN], *Zur Vorgeschichte des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Kbl. VfSL, 26(1903), 144–148.

Wirksamkeit siebenbürgischer Gelehrter am Ende des 18. Jahrhunderts, die Kenntnis der organisatorischen Bemühungen und die Orientierung an älteren Initiativschriften zur Gründung von gelehrten Gesellschaften in Siebenbürgen, machen es wahrscheinlich, dass Filtsch, so er nicht der alleinige Autor, zumindest an seinem Entstehen maßgeblich beteiligt gewesen ist. Chronologisch betrachtet ist sogar davon auszugehen, dass diese Initiative anlässlich der Eröffnung des Brukenthal-Museums entwickelt worden ist.

Es fällt an dieser Stelle auf, wie wenig das Brukenthal-Museum als Faktor der institutionellen Wissenschaftsgeschichte im frühen 19. Jahrhundert bisher wahrgenommen wurde.⁷⁰ Erwähnt sei noch, dass der Entwurf bemüht ist, die allgemeine Gelehrtheit zu überwinden, um auf dem Gebiet der historischen Forschung Fortschritte erzielen zu können. Ziel war immer noch die Erstellung einer umfassenden Geschichte Siebenbürgens. Urkundengestützt sollte sie mit der Römerzeit beginnen, unter besonderer Berücksichtigung der mittelalterlichen Geschichte und der Fürstentumszeit lückenlos bis ins 18. Jahrhundert geführt werden, oder zumindest „Materialien“, also Quellenveröffentlichungen sollten dafür bereit gestellt werden.⁷¹

Über die sächsischen wissenschaftsorganisatorischen Bestrebungen kann bilanziert werden, dass es ihnen vor allem an der politischen Unterstützung für die Gründung von Vereinen fehlte, was eine gewisse Kompensierung durch zahlreiche wissenschaftliche Veröffentlichungen bewirkte. Die Situation bei ungarischen Initiativen fällt hingegen genau gegenteilig aus.

Die Ungarische Gesellschaft zur Sprachpflege (Magyar Nyelvmívelő Társaság) mit Sitz in Neumarkt, geht auf eine Initiative von Georg Aranka zurück, der wie etwa Filtsch und ein guter Teil der sächsischen wie der siebenbürgischen Intellektuellen überhaupt Mitglied der Hermannstädter Freimaurerloge gewesen ist.⁷² Sie entstand 1791 in Klausenburg, erfreute sich der Befürwortung durch den Landtag und wurde vom Gouverneur Siebenbürgens, Georg Graf Bánffy, präsiert.⁷³ Ihrer Mobilisierungskraft sind einige grundlegende Werke zur siebenbürgischen Geschichte zu verdanken⁷⁴, wenngleich die Rezension der ersten eigenständigen Veröffentlichung der Gesellschaft von 1796 in der Siebenbürgischen Quartalschrift sehr kritisch ausgefallen war.⁷⁵

Aus der Sprachpflegegesellschaft ging 1792, ebenfalls unter dem Vorsitz Bánffys die *Societas philohistorum* hervor.⁷⁶ Sie war anders als die Sprachpflegegesellschaft keine arbeitende wissenschaftliche Gesellschaft, sondern eine primär fördernde Einrichtung. Ihr Hauptzweck war die Gewährleistung der finanziellen Voraussetzungen zur Neuauflage seltener historischer Werke und der Herausgabe von Handschriften.

Trausch fügte dem erwähnten Sammelband zu wissenschaftlichen siebenbürgischen Gesellschaften je eine Mitgliederliste der beiden genannten ungarischen Gesellschaften bei. Die Liste der Philohistorischen Gesellschaft von 1801 ist in erster Linie als eine Liste des siebenbürgisch-ungarischen Adels einzuordnen, da es hier um die Pränumeration der Veröffentlichungen der Gesellschaft ging.⁷⁷ Sodann sind etliche teils führende Freimaurer der

⁷⁰ Gudrun-Liane Ittu oder Christine Lapping als jüngste monographische Arbeiten über das Brukenthal-Museum vertiefen diesen Aspekt nicht, sondern beschränken sich auf die Geschichte der einzelnen Sammlungen. Gudrun-Liane ITTU, *Geschichte des Brukenthalmuseums*, Hermannstadt, 2003; Christine LAPPING, *Die Sammlung des Freiherren Samuel von Brukenthal: Eine Untersuchung zur Geschichte und zum Charakter der Sammlung im Hermannstädter Museum*, Kronstadt, Heidelberg 2004.

⁷¹ KLEIN (wie Anm. 69), 146f.

⁷² Vgl. die nach Berufsständen gegliederte Mitgliederverzeichnisse der Loge bei: ȘINDILARIU (wie Anm. 25), Anhang XIII–XXI.

⁷³ AHG: IV.F.1.Tq.166, Nr. 9.

⁷⁴ Elemér JANCÓS, *Aranka György* = Hg. DERS., *Studii literare*, București, 1983, 220–257. DERS., *Az erdély magyar nyelvmívelő társaság iratai*, București, 1955.

⁷⁵ Vgl. die nicht signierte Rezension von: *A Magyar Nyelv-mívelő Társaság Munkáinak első darabja*, Hermannstadt 1796, Siebenbürgische Quartalschrift, 5(1797), 266–278.

⁷⁶ KLEIN (wie Anm. 69), 145.

⁷⁷ AHG: IV.F.1.Tq.166, Nr. 58.

Hermannstädter Loge, zumeist Ungarn darin zu finden.⁷⁸ Von sächsischer Seite ist allein der Komes der Nation, Michael Brukenenthal, darin anzutreffen, was angesichts der Tatsache verwundert, dass Joseph Karl Eder die Projekte der Gesellschaft bearbeitete. Eder gab 1797 und 1800 die ersten beiden Bände der *Scriptores rerum Transylvanicarum* heraus.⁷⁹

Die Mitgliederliste der ungarischen Sprachgesellschaft bei Trausch von 1799 ist; teilweise nach Disziplinen strukturiert, weniger stark vom Adel geprägt und überraschenderweise ethnisch stärker gemischt. So sind sechs Sachsen darunter zu finden, neben Eder etwa Johann Michael Ballmann und der Kronstädter Rektor Johann Teutsch.⁸⁰ In der wissenschaftlichen Literatur sind ferner noch Hinweise zu finden, dass der Hermannstädter Buchdrucker Martin Hochmeister oder der Augenarzt Ioan Piuariu-Molnar Mitglieder dieser Gesellschaft gewesen sind.⁸¹

Abschließend kann das Folgende bilanzierend festgehalten werden: Das Wiedererstarken der ethnisch-ständischen Trennlinien der siebenbürgischen Gesellschaft auf dem Landtag von 1790/91 trug zur Politisierung der Wissenschaftslandschaft Siebenbürgens in allen drei Sprachkreisen wesentlich bei. Historisch-rechtliche Untermauerungen kollektiver Positionen waren in unterschiedlicher wissenschaftlicher Qualität an der Tagesordnung. Hinzu kam die Etablierung des Rumänischen und Ungarischen als Hoch- und Wissenschaftssprachen.

Fragt man nach dem Erbe der Aufklärung oder der Freimaurerei, so ist dieses in der gegenseitigen Wahrnehmung und Anteilnahme am Vereinsleben des jeweils ethnischen Gegenübers auch nach 1790 zu verorten. Als Beispiele dafür mögen die genannten nichtungarischen Mitglieder in der ungarischen Sprachgesellschaft dienen. Ferner räumte die Siebenbürgische Quartalschrift durchaus Raum auch für „nicht-sächsische“ Themen ein. Sodann beschloss die ungarische Sprachgesellschaft auf ihrer 31. Versammlung 1798, ihre Protokolle zu veröffentlichen, was die Quartalschrift bereitwillig übernahm⁸². An den Archivalien der Hermannstädter Freimaurerloge lässt sich weit besser als bei vielen anderen Logen nachvollziehen, in welch gründlichem Maße die Übernahme bürokratischer Verwaltungspraktiken in der zweiten Hälfte der 1780er Jahre für einen in nuce bürgerlichen Vereinigungszweck erfolgt ist, der zu diesem Zeitpunkt bereits mit einem ausgeprägten landeskundlichen Interesse verwoben war.⁸³

⁷⁸ Es sei hier lediglich auf den Freiherrn Johann Christiani von Rall, Kommandierender General von Siebenbürgen 1788–1790 verwiesen, vgl. KUTSCHERA (wie Anm. 41), 208.

⁷⁹ Joseph Karl EDER, *Scriptores rerum Transsilvanicarum cura et opera Societatis Philohistoricum Transilv.*, Editi et illustrati, Tomi I, vol. I, *complexum Cristiani Schesaei ruinas pannonicas*, Cibinii, typis sumtibusque Martini Hochmeister, 1797. DERS., *Scriptores rerum Transsilvanicarum*, Tomi II, vol. I, *complexum Ambrosii Simigiani Historiam rerum Ungaricarum et transsilvanicarum*, Cibinii, typis Mart. Hochmeister, 1800.

⁸⁰ AHG: IV.F.1.Tq.166, Nr. 57.

⁸¹ TRÓCSÁNYI Zsolt, *Felvilágodás és ferenci reakció (1771–1830) = Erdély története*, Hg. KÖPECZI Béla, Budapest, 1986, Bd. 2, 1135; László MAKKAJ, *Histoire de Transylvanie*, Paris, 1946, 296.

⁸² Siebenbürgische Quartalschrift, 6(1798), 280–286; 7(1801), 54–58.

⁸³ ŞINDILARIU (wie Anm.25), 115, 198.

A *Kiss catechismus* ismeretlen kiadásának sajátos példányáról

Mivel a köszöntő kötetek megengednek némi műfaji lazaságot, alábbi soraimat nem a tanulmányírás szabályai szerint pötyögtetem be a gépbe, hanem inkább történetet mondok, ami egyúttal a könyvtörténetbe is (az Ünnepeelt hatására is) belekontárkodó levéltáros munkamódszerére is fényt vet.

László Dezső kolozsvári református lelkipásztor, közíró, volt országgyűlési képviselő és levéltáros¹ gazdag hagyatékát özvegye, Vidovszky Éva családtagjai segítségével szakszerűen rendezte, és a belvárosi parókián lévő lakásában őrizte. Halála (2003. március 28.) után fia, dr. László Ferenc muzikológus, zeneakadémiai tanár számolta fel a lakást, a hagyatékot (kéziratok, levelezés stb.) az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárnak adta át a tárolására szolgáló szekrénnel együtt. Az átvétel után László tanár úr említette, hogy édesapja könyvtárát a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának adományozták, de maradt még vagy két-doboznyi könyv, nézzem át, hátha kerül valami hasznos a levéltár számára.

Az átnézés során szemembe ötlött egy igen rossz állapotú, szúrágta, lapjaira szétesett kötet, préselt bőrkötése is elázott valamikor, és az első táblából 16. századi nyomtatványnak tűnő lapok kerültek elő. Elsőre e lapok tűntek izgalmasabbnak, maga a *Keresztényi tudomány, avagy kiss catechismus...* címet viselő kötet 1723-ban jelent meg Kassán, erre csak legyintettem gondolatban, biztosan van belőle több is, a szakirodalom meg bizonyára régóta ismeri.

A szétázott, de penészedés nélkül megszáradt tábla lapjait nem volt nehéz azonosítani, az egyikén ugyanis a *Candido lectori* megszólítással kezdődő előszó olvasható a szerző nevével együtt: Christian Francken Gardelebiensis. Retrospektív bibliográfiáinkban könnyen megtalálható a kiadvány teljes címeírása: *Epictetus: Epicteti philosophi stoici enchiridion, in quo ingeniosissime docetur, quemadmodum ad animi tranquillitatem beatitudinemque presentis vite perueniri possit...* Claudiopoli, 1585, apud Gasparem Helti. 8rét, 123 folio.²

A kolozsvári Heltai-műhelyben 1585-ben kiadott Epiktétosz-féle sztoikus életfilozófiát Christian Francken, a kolozsvári unitárius iskola rektora rendezte sajtó alá, amint ajánlásából is kiderül, két német kortársa munkájának felhasználásával: Hieronymus Wolf evangélikus iskolamester fordította latinra és Thomas Kirchmeyer látta el magyarázatokkal. A mű iskolai használatra készült. Nem számít különleges ritkaságnak, a kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárában (ma az Akadémiai Könyvtárban) 3, a Központi Egyetemi Könyvtárban 1, az Országos Széchényi Könyvtárban 3, az MTA Könyvtárában 1, a gyulafehérvári Batthyaneumban 1 példányát őrzik, de Krakkóban, Poznańban és Prágában is van 1-1 példány. A példányok nagyobb része ép.

A most vizsgált könyvtáblába a kommentált Epiktétoszból 12 lap, az eredeti 123 fóliónak épp a 10%-a került bele. A 12 lap nem egymás után következik, a teljes kötet A–Q-ig terjedő íveiből az A–M-ig mindegyik ívből van egy-egy lap. Megmaradt az A2 ívjelzésű fólión az előszó két oldala is.

Az Epiktétosz-kötet eredeti előzéklapjaiból is bekerült három a könyvtáblába, igen rongált, szüette állapotban vannak az A2–D2 jelzésű lapokkal együtt. Ezek az előzéklapokon tulajdonosbejegyzések is olvashatók: „Est Stephani ...sdi In manib[us] Domi[ni] ... salus mea. Stephanus est [posses]sor hujus li[bri] Nadasdi” „Est Stephani Nadasdi” (17. sz.) „Sum verus possessor hujus libri cui voquor Stephanus Fajnik. Finis.” (17. sz.) Nádasdi István kezével egy magyar nyelvű, nyolcsoros bejegyzés is olvasható: „Asztali áldás. Nagy kegyelmű Istenünk es igen irgalmas menyei Szent Atya[nk]. Kérünk [tég]edet szenteld meg minek[ün]k ez te teremtesidet ... őket egesseg ... tápláltatásunkra ... penig áldásidért hálá ... Szent Fiadnak az mi Urunk

¹ Életére lásd *László Dezső emlékezete*, szerk. CSEKE Péter, Kolozsvár, Polis, 2004.

² RMNy 565, RMK II. 186.

[Jes]us Christus altala. Amen.” Ezt csak azzal magyarázhatom, hogy e kötet az egymást váltó tulajdonosok kezén igen megrongálódott, talán az olvasói érdeklődés is csökkent iránta, és selejtpapírként került a könyvkötő műhelyébe, valamikor 1723 táján.

A könyvkötők a táblához szükséges lemezpapírt leggyakrabban makulatúralapok összeragasztásával állították elő, a használt és főlegesen vált papír olcsóbb lévén. Leginkább nyomdákban szereztek be a papírhulladékot, korrektúraíveket, elrontott nyomtatványokat, kéziratokat hasznosítottak így újra.³ Előfordult az is, hogy selejtezésre ítélt levéltári iratok kerültek be a kötetláblákba, Vincze Zoltán például Szék bányaváros egyik 18. századi jegyzőkönyvének táblájából nyomtatványokat, levélfogalmazványokat, irattöredékeket áztatott ki.⁴ Mostani nyomozásom az bizonyítja, hogy a használt papír beszerzési körébe a régi könyvek is beletartozhattak.

Bár elég rossz állapotban maradt fenn a katekizmus első táblájának vaknyomásos barna bőrborítása, a minták azért azonosíthatók. Kurta József könyvtáros véleménye szerint erdélyi műhelyben készült, a középmező akantuszleveles sarokbélyegzőjét egy 1640-es gyulafehérvári kiadvány tábláján is fölfedezte.⁵ Egyébként az első táblát, valamikori utólagos javításként, otromba madzagoltésekkel fogták hozzá a könyvtesthez.

Végül a kezdetben nem túl jelentősnek ítélt 18. századi nyomtatványnak, a *Kiss catechismus*-nak is utánanéztem, és előzetes vélekedésem tévesnek bizonyult. A Petrik mutatójában nem szerepelt a kassai akadémiai nyomda kiadványai között, a Pótlások kötete pedig csak egy későbbi kiadását ismeri: Kassa, 1744, Akadémiai betűkkel, 12rét, 190 l., a Debreceni Ref. Kollégium Nagykönyvtára őriz belőle egy példányt.⁶ Ilyenkor a mindentudó szakemberekhez, az OSZK régi könyveseihez fordul az ember, és érdeklődésemre V. Ecsedy Judit megerősítette, hogy a katekizmusnak ez a korai kiadása mindeddig ismeretlen.

Teljes címeírása: *Keresztenyi tudomány, avagy kiss catechismus, melyet a kisderek és a meg-térteknek kedvéért, Seraphicus Szent Ferencz szerzetiből való egy minorita barát más könyvekből egybeszedett. és meltosagos groff nagy-karolyi Karolyi Ferencz ur ő nagysága, tekintetes nemes Szatthmár vármegyének örökös fő-ispánnya etc. istenes kölcségével ki-nyomtatott.* Kassán, az akadémiai betűkkel, Frauenheim Janos által 1723-dik eszt. 8rét, 96 l. Címlapján IHS nyomdászjelvény, harmadik oldalán szedett körzetekből összeállított vignetta látható, az első mondat A betűs iniciáléval kezdődik.

Mint már jeleztem, a nyolcadrétű, 96 lapos katekizmuskötet eléggé rongált, de a füzése aránylag ép, a nyomtatvány szinte hiánytalan, csak az 5–6. oldalt tartalmazó A3 levél vészett el. Jellegzetessége, hogy az utolsó két oldalt kisebb fokozatú betűkből szedték, hogy a szöveg elférjen 6 íven, és a legvégén még egy záródísznek is maradt hely. Címlapján tulajdonosbejegyzés olvasható: „Stephanus Boer”, 18. századi kézírással, a címlap verzőján, igen gyakorlatlan kéztől: „hic liber meus Lazarus Pais Anno Eszer Hetszaz nocvakilenc”, a hátvédlapon pedig: „Mezei János” (18. sz.).

Nyomozásom fent részletezett eredményeiről még 2004-ben tájékoztattam László Ferencet, aki nagyon örült, hogy a rongyollott kötet ilyen jelentősnek bizonyult. Jeleztem neki, hogy mindezeket közölni is szeretném, ő pedig úgy rendelkezett, hogy a tanulmány megjelenése után a könyv kerüljön a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárába. Különféle okok miatt a közlés mind ez ideig elmaradt, időközben 2010-ben László Ferenc is elhunyt, ezért a kötetet – rendbetétele után – apa és fia emlékének ajánlva fogom átadni az említett könyvtárnak.

³ BORSA Gedeon, *Nyomtatványok Manlius kötetlábláiban*, Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1972, Bp., OSZK, 1975, 166.

⁴ Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, G 2 Pokoly–Nagy-gyűjtemény, nr. 502. A kiáztatott lapokat Vincze Zoltán a levéltárnak adományozta 2012-ben.

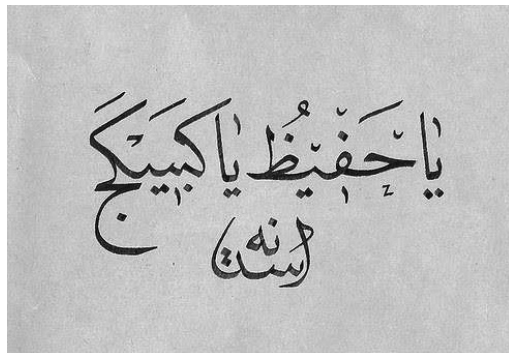
⁵ MEDGYESI Pál, *Szent atyák öröme*, RMNy 1826, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtára, RMK 29. Kurta József könyvtáros szíves közlését köszönöm.

⁶ PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, VI, *Nyomda- és kiadástörténeti mutató*, Bp., 1972; VII, *Pótlások*, Bp., 1989, 260.

كچىكېكس Kebikecs, a keleti kéziratok Dzsinnje és a könyvészet mágusai, a Szahafok

Allah korusun Muhterem Ustam!

A muszlim könyvészzettel, régi kéziratok kiadványok terjesztésével, olvasásával, azok megfejtésével foglalkozók előbb-utóbb találkoznak a füles, bőrkötéses kötetek előlapjaira írt bejegyzéssel: حفيظ كيكچ, melynek jelentése: Óvjad Kebikecs! Kiről vagy miről szól ez a rejtélyes sor? Többek közt erre is választ kívánunk adni írásunkban.

Kebikecs

Ez a sor egy *muvaszík*, a موثق -muszlimok tudás és az írás iránti tiszteletének bizonyítéka, s megállapodás isten és a tudósok közt. A tudás viszont az írásban manifesztálódik. A próféták korának legendája ekképpen vall erről. Egyszer Salamon öröklétként legyen része, megkérdezett egy ifritet (szellemet): „Ó, mondd meg, mi a szó? Az elhangzott szó nem több mint szél csupán. S mi az, amivel maradásra bírjuk? Az írás.”¹ A betűvetés tudománya tehát isteni sugallat. A közel-keleti népek fatalista világnézetének erre legtömörebb bizonyítéka: *Maktúb* – مكتوب – ahogyan megíratott, azaz elrendeltetett próféciája. E sorsokat befolyásoló sorokat az Úr diktálta fénylő mondatokba. Legalábbis Abbasz al Búni véleménye ez.²

Az viszont tény: az iszlám terjedése következtében a 8. századra a tudomány egyik hivatalos nyelve az arab lett. A hellenizmus, az indoiráni népek kultúráját átörökítő, az államigazgatás szövegeit lejegyző, a bölcsesség, az ész és tudományok megőrzésének orákuluma innentől kezdve: a könyv.³

Ezek után aligha csodálhatjuk, hogy az uralkodók és a tudósok korában a könyvgyűjtés kedvenc elfoglaltság.⁴ Szultáni és vallási alapítványok mesés könyvgyűjteményei Bagdadban, Kairóban, Damaszkuszban is e korban alapítottak. Később társult hozzájuk az oszmánok fővárosa, Konstantinápoly.

A muszlim kultúrhistorizmus egyik leghíresebb könyvesboltja Bagdadban, Nedim névéhez kötődik. Az ő munkája az első katalógus – فهرست النديم. Korának encyklopédiája ez a mű. A 9. századra már minden muszlim nagyváros izgalmas köteteket, kéziratokat kínáló könyvkereskedésekkel rendelkezett, ahol pazar emlékezőtehetségű keleti bölcsek kínálták nem hétköznapi portékáikat. A boltok arab szinonim nevei – دكان الورقین, الصحف – országokként változtak, de egyet jelentettek: lejegyzett bölcsességek tárházát. Makrizi, a híres könyvész maga is éjszakákat bolyongott e kis üzletek tájékán, és miután a vásárlók elmentek, kezébe vehette a számára legértékesebb köteteket.⁵

Igen ám, de a papírgyártás szamarkandi megkezdése óta a lapok szerves anyagból készültek. Minden szépírómester – خطاط – saját receptje alapján, saját összetételű tintájával írt.⁶ A könyves ritkaságok boltosainak aggodalmára és kárára, de a lapokat elemőzsiának tekintő rág-

¹ DÉVÉNYI Kinga, IVÁNYI Tamás, „Kiszáradt a toll...”: Az arab írás története, Bp., TIT Ny., Kőrösi Csoma Társaság Keleti Nyelvek Kollégiuma, 1987 (Keleti nyelvek kincsestára, 4).

² Franz DORNSEIFF, *Das Alphabet in Mystic und Magie*, Leipzig, Teubner, 1925.

³ الجاحظ البيان والتبيين 2. köt., Kairó, 1964.

⁴ DÉVÉNYI, IVÁNYI, i. m., 72.

⁵ MAKRÍZI, *Al khatatt al Miszrija*, 2, Bejrút, é. n., 12.

⁶ DÉVÉNYI, IVÁNYI, i. m., 63–68.

csalók legnagyobb öröme. A kéziratok védelmére hivatott *Kebikecs*, aki lehet a rágszáló bogarak Dzsinnje és sejkje. Ókori asszír iratokon is olvashatjuk már a nevét. A cizellált bőrkötésű, leffentyűs kötetek első oldalán egyfajta talizmán. Figyelmezteti a könyvlap pusztítóit: „Hé, ez nem a területed!” Amint regélik, egyszer valamelyik tollnok a hátsó lapra írta fel a nevét. A kötetből így csak az utolsó oldal maradt fenn! De a természettudományos alapon állók szerint lehet, hogy egyfajta mérgezett tinta is készülhet: békaűből, esküvői virágból, ázsiai boglárkából. Elpusztítja az ízeltlábú könyvmolyokat.⁷ Így e sor a könyvgyűjtők védőszentje lett.

Ehhez hasonló legendák tudói és két lábon járó bibliográfiák, könyvmágusok, a szahafok. Nevük, amint a fentiekből is kiderül, régi iratok és könyvek ismerőit jelenti. A Szent Korán gyűjteményes neve is ezt erősíti meg: *مصحف*, azaz írt lapokból álló.

A Bajezid-negyed szahaffjai, Isztambul

Korunkban e régi intelligenciához tartozókat ősi formában már csak Isztambulban találjuk meg. A Bajezid szultán nevét viselő dzsámi, egyetem és könyvtár a hozzá tartozó könyvárusok és alkuszok negyede immár világhírű, bibliofilek utazásának célpontja is. Míg harsány kereskedelmi élet zajlik közvetlen szomszédságában a fedett bazárban, addig ez hársfák lombjai alatt megbújó, könyves kioszkok udvara az elvonulás, elmélkedés szigete. Közepén a nyári forróságot hűtő szökőkúttal és Ibrahim Mütefferrika mellszobrával. E jeles, kolozsvári hazánkfiának és öt társának köszönhetik az arab betűs nyomtatás bevezetését a 18. századbeli Ottomán Birodalomban.⁸

A fák árnyékában szundikáló macskák egy világhírű oszmán szahaf hű társainak leszármazottai, ezért ma is nagy becsben állnak mind a látogatók, mind a helyi könyvbúvárok részéről. Társaságukban a csendet csak a teás- és kávécsészék csörgése töri meg. Itt zajlanak az egyedülálló Huzur Derszeri-nyugalom tanulmányai. Olvasók, halkán suttogók ülnek kis székeiken, könyvekről, tudásról, irodalomról társalogva.

Ám a szahaf, könyvritkaságok óvóhelye, korábban árverések színtere is, 15. századi alapítása óta beszállítója a Bajezid Állami Könyvtárnak. Az itt élt régi antikváriusok és tudósok szelleme óvja a már többször leégett, de mindig újjáépült könyvkincses udvart. Most közülük kettőt idézzünk meg. Egyikük már a mennybeli könyvespolcok kötetei között kutat, másik kortársunk.

Iszmail Baba macskás könyvtára

Korántsem sugalljon bárkinek is lekicsinylést a fenti alcím. Sőt a Bajezid Állami Könyvtár fénykorát jelzi, amikor itt élt és dolgozott Iszmail Szaib Szendzser (1871–1940). *کتابخانه عمومی عثمانی*. Kütüphane-i Umumi-je Oszmani néven ismert, s a mai állapotát II. Abdülhamíd szultánnak köszönhető, európai szisztémával működő bibliotéka már akkor is a ritka keleti gyűjtemények tárházának számított. Igazgatója korának kétlábú könyvtára, a keleti nyelvek és tudományok ragyogó csillaga, a végtelen memóriájú Iszmail Baba volt. A 19. és a 20. század elején miatta lett a Bajezid Könyvtár a világ keletkutatóinak zarándokhelye.

A tudós árva fiúként nevelkedett, de soha életében nem panaszkodott erről senkinek. Magas, hagyományos ruházatú, a szellemi elithez tartozást jelentő fehér turbános megjelenése betöltötte az akkoriban kopottas eleganciájú, bordó bársonyos huzatú fotelekkel és dívánnyal berendezett olvasótermet. Itt fogadta, kedvenc macskáival körülvéve, látogatóit, előkészítve öt csésze forró teát számukra. Megtörtént esetek, no meg írásos dokumentumok, memoárok őrzik hevé s nevét ma is. A három iszlám alapnyelven kívül németül, latinul és franciául tudó Iszmail Baba olyan ritka nyelvi és bibliográfiai eseteket oldott meg, hogy a világ négy sarkából jártak hozzá tudósok, kutatók, uralkodók és mindenki, aki nem boldogult valamilyen ritka arab, perzsa

⁷ Tuba ÇAVDAR, *Kebikeç Yavuz Arğıt Armağanı*, Istanbul, 2010, 185; Lásd még: Pakalin M. ZEKİ, *Osmanlı Tarih Deyimler ve Terimler Sözlüğü II*, Istanbul, CILT, 1946, 56.

⁸ Nejla Serpil ALTÜNEK, *İlk Türk Matbaasına Kuruluşu ve Ibrahim Mütefferrika*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 10., sayı 1, 1983, 191–204.

vagy oszmánli kifejezéssel és szöveggel. Vagy csak egyszerűen nem tudták, melyik könyvet hol keressék. Páratlan memóriáját bizonyítják a következő esetek.⁹

Egyik este Musztafa Kemal Atatürktől telefonüzenet érkezett: „Hodzsám! A jordániai emír Seríf Abdullah (a mostani uralkodó nagyapja) Ankarába látogatott. Szerinte Isztambul egyik könyvtárában van egy régi, általa régen keresett mű, címe كتاب الانوار „Kitab el Anvar” (A Fények Könyve). Sem a katalógusszámát, sem a helyét biztosan nem tudjuk. Érte küldöm adjutánsomat.”

Iszmail efendi, ölében kedvenc cicájával fogadta a lihegő küldöncöt: Az általatok keresett könyv ilyen cím alatt nem létezik. De véleményem szerint az emír nem is ezt keresi, hanem كتاب الانواع „Kitab el Anva” (A Különbségek Könyve) címűt, itt, ilyen szám alatt találjátok meg. Ez lesz az óhajtott mű. Ezt vidd el az emírnék!

Egy másik alkalommal Hindusztánból egy bibliai bölcs öltözkézésben tudós érkezett. Isztambul megcsodálta ruházatát, de ő csak Iszmail Babával akart találkozni. A történelmi hársfák alatt diskurálva egy arab vers soraira emlékeztek, amelyet nem tudott helyesen értelmezni. Arra sem emlékezett, melyik műben olvashatta. A hindu alapos ismeretekkel bírt mind az arab, mind a perzsa nyelvben. A diskurzus folyamán a páratlan emlékezettel megáldott Iszmail összerakta és megfejtette a verssorok helyét, illetve az értelmezét. Az indus pedig a könyvtár anyagi támogatásával jutalmazta.

Iszmail bej és a „cicás könyvtár” leghűségesebb európai híve a német Oskar Recher (1883–1972) keleti nyelvész, akiből hosszú törökországi tartózkodása alatt muszlim tudós, Osman Recher lett. Berlinben szerzett doktorátusával utazott könyvtári kutatásokra Isztambulba, 1909-ben. Fő érdeklődési területe az iszlám előtti arab líra és az oszmanisztika. Élete folyamát meghatározó személyiség és későbbi, elválaszthatatlan barátja lett Iszmail mester. Bár egy ízben hazatért, az első világháborúban arab nyelvi cenzorként dolgozott Németországban, majd a Breslaui Egyetemen kapott katedrát, ahol a már fasizálódó spirituális környezet nem kedvezett a zsidó származású Kelet-kutatónak. Kortársa, a szintén híres Bertold Spuler szerint¹⁰ komoly sértések és atrocitások miatt 1928-ban újra Isztambulban, Iszmail igazgató úr „papucsá előtt találjuk”, nemcsak mint örök diákot, hanem a DMG (Deutsche Morgenländische Gesellschaft) képviselőjét. Sem előtte, sem utána nem lesz hasonló, aki úgy tud arab és oszmáni szövegeket értelmezni és buktatóikból kivezetni, mint ő – emlékezett meg mesteréről. Recher Isztambulban telepedett le, s boszporuszi otthonában élt, Iszmail mester macskacsaládjának leszármazottaival.

A mi Germanus Gyula professzorunk (1884–1979) a Vörös Félhold karitatív szervezet munkatársaként 1918-ban is találkozott a könyvtárigazgató úrral: „Iszmail igazgató úr még mindig rendezgette a keleti könyvek ezreit. Ugyanaz a szelíd tekintet, mint tíz évvel ezelőtt, de amikor régi szokása szerint öt csésze teát rakott elém sorban, felsóhajtott. Hazafiúi lelkéből küldött felém fájó híreket. A sátán lett úrrá a földön, mondá. Te gyógyszerzt hoztál nekünk, de inkább fejet hoztál volna a mi fejetlen vezetőinknek!”¹¹ (Úgy látszik, változhatnak az idők és azok szereplői, de nem változik az ész embereinek politikusokról alkotott megítélése.)

A könyvaukciók doajene – Ibrahim Manav, a Könyvek Efendie

Az utolsó két isztanbuli tudós szahaf egyike, Ibrahim Manav, aki a legnagyobb tapasztalatokkal felruházott aukciós is. Akárcsak elődei, egész életét a kéziratoknak, könyomatos köteteknek, régi térképeknek és az arab szépirás remekeinek gyűjtésére és adás-vevésének szentelte. DILMEN KITABEVI név alatt igazi könyves kuckó várja a csodálkozókat, de főleg a helyi és külszörzörökéből hozzá érkező kutatókat, kollégákat, művészeket és írókat. Egyik alkalommal mesélt a régebbi, klasszikus időkről:

⁹ Ayaklı KÜTÜPHANELER, *Dursun Gürlek*, 5. Baskı, Istanbul, 2009 (Kubbealtı Neşriyat No. 111), 244–255.

¹⁰ Bertold SPULER, *Oskar Recher zum 100. Geburtstag. 1. oktober 1883–1983*, Der Islam 61(1984), p. 12–13.

¹¹ GERMANUS Gyula, *A félhold fakó fényében*, 2. kiad., Bp., Tánácsics, 1958 (Úti kalandok, 5), 101.

A szahaf mindig is igazi intellektuális találkozóhely. Alig tudják ma már rajtunk kívül, hogy az 550 éves szahaf cég, korábban a Fedett Bazárban, a könyvesek utcájában volt. A cég vezetését mindig a legidősebb, legműveltebb bolttulajdonos látta el, akit szabályosan választottak meg. Ő volt a szahafok sejkje, ám ha nem jól látta el feladatát, azonnal leválthatták. Nálunk még a klasszikus ottomán cégszokványok élnek. Először a jelentkező a könyvészeti tudományokban szolgál, azután segéd (*khalfa*), míg végül mester, azaz sejk. Iszmail Dilmen, aki szintén hosszú ideig volt a cég sejkje, mellett kezdtem a szakmát mint boltos szolgál. Elmondhatom: az itteni mesterek neveltek, tanítottak és palléroztak arabra, oszmanisztikára, angol nyelvre, földrajzra 10 éves korom óta. A szahaf bazár némaságában, a homokóra légységével pergő időt kihasználva válhattam azzá, ami lettem.

Írók, költők, művészek és tudósok barátjává?

Mindig is ez volt az álomom. Különösen büszke vagyok Tevfik Neyzen, a Mevlevi Dervisek fuvolaművészenek barátságára. Ez a hegyi turistaként öltözködő, göndör hajú férfi, nemcsak mint zenész, hanem mint komponista is híres az iszlám országokban. Rendkívül közvetlen és kitűnő társalkodó. Iszákjából két dolog sohasem hiányzott, a fuvalája és egy üveg raki (ánizsos szeszes ital). „Amikor fuvalázok, a mennyben sétálok a nagy Mevlána Dzselal ed Din Rumival,¹² a misztikussal, keringő dervisek alapítójával, ha rakit iszom, akkor is dervisekkel vagyok, csak Bektasikkal”,¹³ meséli, miközben húz egyet az üvegből. Számos békés órát töltöttem el Halide Edippel, Atatürk harcostársával és írónővel, de sorolhatnám még Yaşar Kemaltól, a „Török Író”-tól, akit az egész világ ismert *Indzse Mehmed* című rabló regénye sikere miatt, Iszkander Paláig művész barátaim nevét, akik sok esetben kuncsaftjaim is. De politikusokkal sohasem volt szerencsém, így nem is cimboráltunk.

Az első nagy 20. századi oszmán könyvek árverése is az Ön nevéhez fűződik?

Valóban, de akkor már igazi céhbeli „Könyvek Efendijének” számítottak. Óriási sikere volt az ottomán eleganciájú, patinás Pera Palace Hotelben tartott 1965. évi aukciónak. Ott ismerhettem meg kiváló turkológusokat is, akiknek meg kellett volna venni a ritkaságokat, mert ők értékelték és fel is használhatták, nekik járt volna. De sajnos őket gyakran újjgazdagok hívták meg szakértőknek. Azok, akik megvették, polcra tették, értékörzőnek, státuszsimbólumnak. Sajnos a könyveknek is megvan a maguk sorsa.

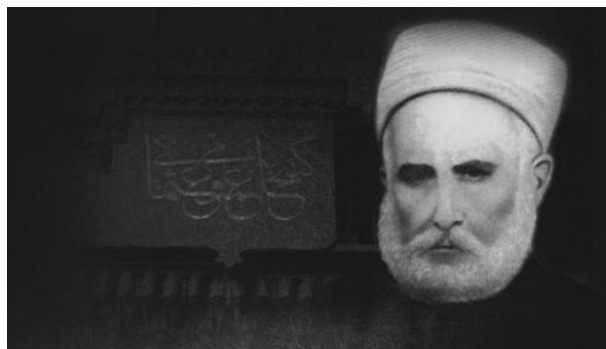
Aysegül leányával most már ketten vezetik az üzletet, aki képzett régész, Oxfordban is folytatott tanulmányokat, így megvan a remény a folytonosságra?

Ezt nem merem állítani, ugyanis, aki ma csak ebből akar megélni, ahhoz nagy hősiesség kell. Leányom is szereti a szakmát, de mellette a szállodánkkal is foglalkozik. Abból él.

Nos, engedtessek meg egy saját élmény is. Ibrahim Manav segítségével sohasem abszolválhattam volna az Ankarai Közel-keleti Egyetemen. Több ízben kölcsönzött ki olyan könyveket, amelyek nem voltak fellelhetők sehol. Óriási érték volt mindegyik, de ő akkor így nyugtatott meg: „Most Kebikecs örül, hogy megóvta neked a köteteket. Neked szükséged van rá. Vevő mindig lesz, de értő kevés!” De nem tévedek nagyot, hogy összes magyar turkológus kollégámnak hasonló tapasztalatai vannak. Allah óvja a könyvek utolsó Efendijét!

¹² A keringő dervis rend alapítója, költő és filozófus. Lásd: *Islam Ansiklopedesi*, kiad. Diyanet VAKFI, Istanbul, 1989 ('M' betű alatt).

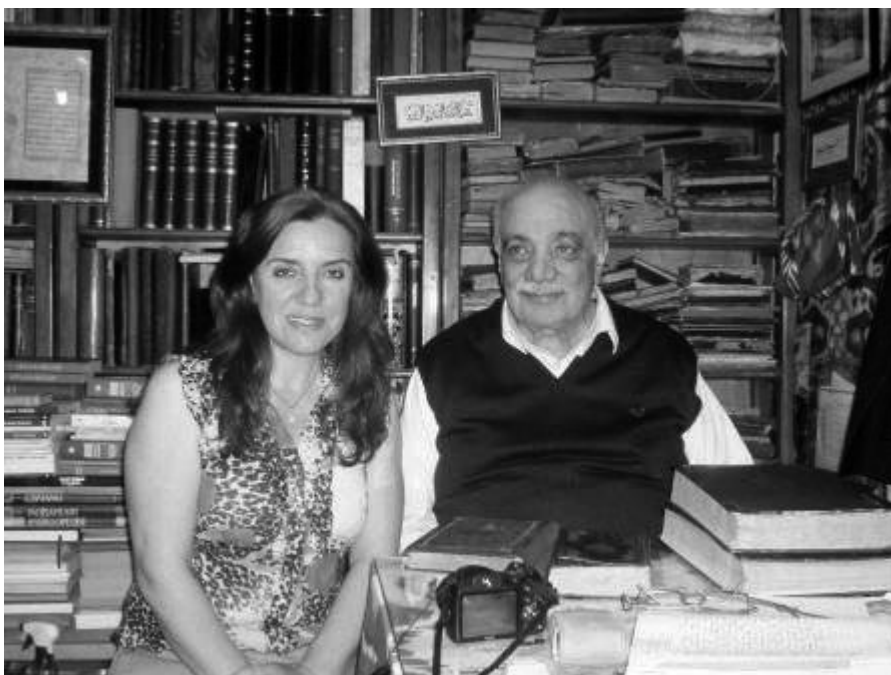
¹³ Uo., 'B' betű alatt.

Iszmail bej, a két lábon járó könyvtár

Soós Tamás a Bajezid-negyedben Ibrahim Müteferrika mellszobra mellett

Ibrahim Manav és lánya, Aysegül Manav

Bél Mátyás Bars vármegye leírása című kéziratának egyik bírálója:

Pongrácz Gáspár esztergomi kanonok

Bél Mátyás megjelent és kéziratban maradt vármegyeleírásai közel 300 éve foglalkoztatják a Kárpát-medence történetével, művelődéstörténetével foglalkozó kutatókat. Bél tizenegy vármegye leírását tette közzé; a kiadatlan, részben befejezetlen, kéziratok halála után egy ideig özvegye őrizte, végül azokat Batthyány József kalocsai érsek vásárolta meg. A kéziratokat Pozsonyból a Dunán vitték az érsek akkori székhelyére, szállítás közben azonban egy részük vízbe merült, elázott. A kiadás folytatására – bár arra jeles személyeket szemeltek ki –, nem került sor. Batthyány József esztergomi érseki kinevezése után a kéziratok ismét Pozsonyba kerültek,¹ onnan 1821-ben Esztergomba. A 20. század második felében az MTA Történettudományi Intézete többször tervezte a kéziratban maradt vármegyeleírások kritikai kiadását, ami végül egy elkötelezett ifjú, Tóth Gergely és társai igyekezete nyomán indult el.² Ezt természetesen megelőzte a kéziratok teljességre törekvő számbavétele. Eddig a kéziratban maradt vármegyeleírások közül kritikai kiadásban Sopron, Árva és Trencsén vármegyék leírása jelent meg.³

Minden olyan adalék érdeklődésre tart számot, ami a vármegyeleírások készítésének folyamatára, a nem azonos készültségi állapotban ránk maradt kéziratokra, azok sorsára vonatkozik. Bél kezdetben területi egységenként képzelte el a kiadási sorrendet. A kéziratok elkészítésével, a javítások, kiegészítések folytonos beépítésével, aztán pedig (sőt néha párhuzamosan) az elkészült kéziratok hivatalos ellenőriztetésével is sok gondja akadt.

A megjelent vármegyeleírások (1723: Szepes, a vármegyeleírásokról kiadott tervezet mintaleírása; 1735–1736: Pozsony, Turóc, Zólyom, Liptó; 1737: Pest-Pilis-Solt; 1742: Nógrád, Bars, Nyitra, Hont; 1747[1749?]: Moson) között találjuk Bars vármegyéjét is.

Bars vármegye esetében Bél Mátyásnak nagy volt a támogatottsága, sok a segítőtársa. Már 1720-ban arra kérte volt tanítványát, Radvánszky Lászlót, hogy a Bars vármegyeleírás kéziratát továbbítsa Nagy Boldizsár körmöcbányai jegyzőnek, aki megígérte, hogy azt kiegészíti.⁴ 1730 körül elkészült az alapkézirat. A fennmaradt kéziratváltozatokat, kiegészítéseket elemzően mutatta be Tóth Gergely.⁵

A vármegyei hatóság több vármegyéhez hasonlóan megkapta ellenőrzésre, javításra a kéziratot. Bél valószínűleg már 1730-ban elküldte Bars vármegye leírását (közvetlenül) a vármegyének. 1732. július 9-én arról panaszkodott, hogy a már három éve elkészült kéziratának ellenőrzését nem végezték el.⁶ Az ellenőrzési folyamatról ismert adat, hogy 1735. május 20-án

¹ SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa*, Bp., MTA, 1984; TÓTH Gergely, *Bél Mátyás kéziratjai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában*, Bp., OSZK–Gondolat, 2006 (Nemzeti téka). A vármegyeleírásokra is fontos forráscsoport kiadása: *Bél Mátyás levelezése*, s. a. r., bev., jegyz. SZELESTEI N. László, Bp., Balassi, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése, 3); A vármegyeleírások kézíratainak alapos számbavétele: TÓTH Gergely, *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kézíratainak ismertetése*, I–II, PhD-értekezés, Bp., ELTE, 2007. doktori.btk.elte.hu/hist/tothgergely/diss.pdf

² A kritikai kiadásról, annak Bél Mátyás időrendi terveihez hasonlításáról: TÓTH Gergely, *Bél Mátyás Notitiájának kritikai kiadása*, Fons, 15(2008), 425–443.

³ BÉL Mátyás, *Sopron vármegye leírása – Descriptio Comitatus Semproniensis*, I–III, s. a. r., ford. DÉRI Balázs, FÖLDVÁRY Miklós, TÓTH Gergely, szerk. KINCSES Katalin Mária, Sopron, Soproni Levéltár, 2001–2006; BEL, Matthias: *Notitia Hungariae novae descriptio historico geographica... Comitatum ineditorum tomus primus, in quo continentur Comitatus adhuc in mss. haerentes Partis Primae Cis-Danubialis, hoc est, Comitatus Arvensis et Trentsiniensis*, edendo operi praefuit et praefatus est Gregorius TÓTH; rec. et not. Ladislaus GLÜCK, Zoltanus GÓZSY, Gregorius TÓTH, Budapestini, sumptibus Instituti Historici Academiae Scientiarum Hungaricae, Archivi Hungariae Regnicolaris, 2011.

⁴ *Bél Mátyás levelezése*, i. m., (I. j.), nr. 129.

⁵ PhD dolgozatában (II. kötet, 83–93): <http://doktori.btk.elte.hu/hist/tothgergely/diss.pdf>

⁶ „Barchiensem, itidem ante triennium elaboratum, sed qui toto eo tempore apud Dominum supremum Comitem haeret. NB: vix spero recipi aliter laborem posse, nisi dictus Supremus Comes, semel iterumque admoneatur.” TÓTH Gergely, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/tothgergely/diss.pdf> (II. kötet, 84.)

kelt levelében⁷ Bél ismét kérte a Helytartótanácsot, sürgesse a vármegyénél a leírás átnézését, ellenőriztetését, mert ez Nyitra és Bars vármegyék esetében nem történt meg, holott azokat a második kötetben szeretne volna kiadni. A Helytartótanács május 21-i ülésének fogalmazványa⁸ tanúskodik arról, hogy a sürgetést elküldték a vármegyének.

Eközben a vármegye május 4-i közgyűlésén kijelölték Kvassay László helyettes alispánt, báró Bossány Miklóst, Pongrácz Gáspár esztergomi kanonokot, Tajnay Ádám törvényszéki ülnököt és Baesckády Pál jegyzőt a munka elvégzésére. Ők július 17–20-án a kistapolcsányi kastélyban tárgyaltak a műről, a vármegyei közgyűlés augusztus 8-án foglalkozott az üggyel. Az elkészített véleményt, az „Observationes revisoriae”-t, ma Esztergomban őrzik.⁹

Pongrácz Gáspárnak a vármegyei megbízottak közé kerüléséről a bizottsági jelentésen kívül az alább közlendő, július 24-én kelt levelében olvashatunk. A megbeszélésen szóvá tette az érsekségre nézve előítéletes, sértő részeket, amelyekről kivonatot küldött az érseki hatóságnak, hogy a prímás lépni tudjon.¹⁰ A bizottság magáévá tette véleményét. A műben sok a tévedés (a hit dolgát kivéve), a történetíráshoz nem méltó rész, többen csodálkoztak, hogy annak kiadásáról van szó. A javítások többsége a birtokviszonyok pontosításával foglalkozik.

Pongrácz kanonok július 24-én az érseki hivatalba küldött levelére a válasz július 28-án kelt fogalmazványát is ráírták. Eszerint továbbították levelét a prímásnak, aki dicsérte Pongrácz buzgalmát. Ha megérkezik a vármegyétől a véleményezés, akkor se szűnjön meg az érsekség érdekeit védelmezni. (A levél mellett egy rövid töredék maradt fenn, amely a vármegyeleírásról készített kifogások részlete lehet, annak egyes részei a bizottság által készített feljegyzésekben is szerepelnek.)

Bél 1735-ben Roth Tamástól azt kérte, hogy Körmöcbánya leírását vizsgálta meg a városi tanáccsal. Külön kéziratban maradt meg a kistapolcsányi uradalom alapos leírása. Talán szintén külön kéziratba foglalta az esztergomi érsekség Bars vármegyei uradalmainak leírását is. (Ez bizonyára szintén Pongrácz kezébe került.) Bél a vármegyétől kapott kifogások, észrevételek figyelembevételével elkészített változatot küldte el a Kancelláriának. November 29-én Batthyány Lajos kancellárhoz is írt sürgető levelet a hivatalos (kancelláriai) vélemény megkapása érdekében.¹¹ A Kancelláriától Bél 1736. február 16-i keltezéssel kapta meg az ekkor már kevés kifogást, megjegyzést tartalmazó választ.¹²

Pongrácz Gáspár esztergomi kanonok (1733–1766)¹³ a teológiát a bécsi Pázmáneumban végezte, 1723-ban szentelték pappá, 1726-ban teológiai doktori fokozatot szerzett, 1726–1733 között pápai plébános volt. A helyi reformátusokkal szemben védte a katolikusok érdekeit. E csatározások eredménye megjelent hitvitázó műve, az *Antidotum universale saluberrimum ac summe necessarium contra omnes morbos acatholicorum Hungariae*.¹⁴ A kötet végén olvasható latin nyelvű várostörténeti műve Pápa városáról.¹⁵ 1740-től elmebetegként élte életét. Hogy a Bél vármegyeleírását véleményezők közé került, annak bizonyára Pápa város történetének

⁷ Bél Mátyás levelezése, i. m., (1. j.), nr. 521. (1735. máj. 20.)

⁸ Uo., Függelék, VIII/40.

⁹ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Hist. I. n. ff. 53–62: „*Relatio revisionis et censure operis Matthiae Béll Descriptionem Comitatus Barsiensis in se continentis, anno 1735, die 8va mensis Augusti, sub generali ejusdem [...] Comitatus congregatione in oppido Aranyos-Marót praesentata.*” A jelentés felsorolja a kijelölt tagokat és rangjukat is megadja. Pongrácz Gáspár kanonok ekkor: praefectus Sancti Benedicti.

¹⁰ A közös jelentésben is szó van a verebelyi uradalomról és a pénzvámról. A jelentés által említett, az ország történetébe nem illő kifejezéseket, tévedéseket Bél a megjelentetés előtt kijavította. Ilyen például a „Praeter morem Hungarorum” kifejezés, vagy az „eruditi Tyrnavienses” a jezsuiták helyett, vagy a Bél által is fabulosusként említett város eredet (Oppidum Zarnoviensis).

¹¹ Bél Mátyás levelezése, i. m., (1. j.), nr. 543.

¹² Uo., nr. 584.

¹³ KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok*, Esztergom, 1900, 346.

¹⁴ PONGRÁ CZ, Casparus, *Antidotum universale saluberrimum, ac summe necessarium contra morbos acatholicorum Hungariae [...] ex pluribus et diversis spiritualibus considerationibus [...] paratum*, Tyrnaviae, Acad., 1733.

¹⁵ Kiadása (fordítással együtt): Ifj. HERMANN István (kiad., ford.), *Szentmiklósi és óvári Pongrácz Gáspár pápai plébános városleírása a XVIII. század elejéről*, Pápa, Jókai Városi Könyvtár, 1999 (Jókai füzetek).

leírása, kiadása éppúgy hozzájárult, mint *Antidotum*ának katolikus érdekeket védő jellege. Nem mellékesen származási helye (Liptó vármegye) és kiterjedt családi kapcsolatai révén terepismerttel, birtokügyekre való rálátással rendelkezhetett. Műveltségének tanúja megírt könyvén kívül, hogy az 1733-ban Pápán tartott egyházlátogatás során nemcsak példás életét és szorgalmát jegyezték fel róla, hanem azt is, hogy sok könyve volt.¹⁶ 1730 nyarán írt levelében azt kérte Esterházy Imre prímástól, hogy egy elkészült latin munkácskáját neki dedikálhassa.¹⁷ A pápai plébánia *Historia domus*ában feljegyezte, hogy a kiadott *Antidotum*on kívül még négy latin művet írt Pápán, amelyek kiadásra várnak.¹⁸ Eszerint 1730-ban nem sikerült kiadásra szánt művét megjelentetnie.

Melléklet

Pongrácz Gáspár Bél Mátyás Bars vármegyeről írt leírásáról küldi véleményét
a pozsonyi érseki irodának¹⁹

Illustrissime ac Reverendissime Domine,
Domine ac Patrone gratiosissime.

Proximis diebus in Inclyto Comitatu Barseinsi cum non nullis aliis in revisione Operis Beeliani Praedicantii Posoniensis fui deputatus, in quo opere aliqua inventa sunt Archi Episcopatu praepudicosa, et non minus simul injuriosa: quae hic accludo, et extracta transmittio, ut Suae Celsitudini repraesentare dignetur, quo sua Celsitudo valeat suis locis rei obviare. Deputatio quidem illi totum illum paragraphum pro errore exposuit, et omnino exmittendum signavit, verum nescio, utrum is expositionem nostram admissurus sit. De caetero multae etiam aliae in eo opere inveniuntur levitates, et inconvenientiae, ac multa diversa, historia regni non satis digna. Et in universum erroribus variis (materia fidei excepta) omnino scatet; ita, ut mirentur plerique editionem ipsi hujus operis admittendam esse. Me caeterum favoribus et gratiis humillime devoveo, atque maneo

Illustrissimae et Reverendissimae Dominationis Vestrae
Tyrnaviae, 24. Julii. 1735.

Servus humillimus
Casparus Pongrácz mp.

P.S. Hac ipsa occasione voluissem perlubenter etiam Posonium divertere faciendae humillimae reverentiae ergo: verum negotia revocant; proximo enim die Mercurii in Comitatu Hontiensi, in Congregatione ejusdem inclyti Comitatus necessarie debeo adesse, propter subditos, qui ab inquarterisata illic Gillianiani regiminis nova conducta militia multa gravamina, et maximam aggravationem perpessi sunt.

[A külzeten:] Casparus Pongracz mittit reflexiones super opus Belianum actas 1735.

¹⁶ Berényi Zsigmond egyházlátogatási feljegyzése a szakirodalom állandóan ismételt része.

¹⁷ „Dein, e Parochialibus meis talibus qualibus laboribus collegi, et praeparavi certam opellam, lingua Latina, typis, et lucidandam, quam spero non infructuosam fore: hanc si suo glorioso Nomini dedicari Celsitudo Vestra pati dignaretur, suppliciter deferre cuperem, deferremque.” 1730. aug. 12. Esztergom, Prímási Levéltár, AS, AR, Classis X, nr. 196, 69. csomó, p. 128.

¹⁸ Ifj. HERMANN, *i. m.*, (15. j.), 9.

¹⁹ Esztergom, Prímási Levéltár, AEV, nr. 1072.

[Válasz a levél végén más kézzel írva:]

Reverendissime Domine Frater

Retuli Suae Celsitudini, qualiter Rssma DV occasione revisionis Beliani operis antevertere studuerit praejudicia Principi Ecclesiae Strigoniensi, per Authorem illum inferenda. Dilaudavit Sua Celsitudo eximium zelum, et ubi Inclyti Comitatus observationes transmissae fuerint, ulterius etiam indemnitati jurium Ecclesiae providere non intermittet. Me [...] Posonii 28. Julii 1735.

[A levél mellett Pongrácz véleményének töredéke:]

Et postquam Reges et Archi Episcopi in antiquissimis eorum Regestis et Privilegiis inveniunt vocabulum Urburarum, a tot, uti praemissum est annis eorum Praedecessoribus solutarum, satagunt illas saepius, sed frustra, ex novo, a Montanistis extorquere, et sic uni bovi duas cutes, per indirectum, et contra naturam detrahere; ac si nescirent, ante dictam limitationem, per Regnicolas factam, et jam a tot annis, irrevocabiliter observatam: alioqui tot Reges et Archi Episcopi, auri et argenti cupidissimi, per omnia gravamina, imo etiam varias excommunicationes et personarum detentiones, illas, nomine Almae Ecclesiae Strigoniensis, a Montanistis extorsissent: auri enim sacra fames, quid non mortalia pectora vexat? Imo Praefecti Archi Episcopi fuerunt jurati, ut proventus jam fictae Almae Ecclesiae Strigoniensis, si qui essent ab eadem avulsi, vellent modis omnibus recuperare: et saepius, praevia ratione hoc conati sunt; sed repugnante justitia oleum et lampada perdiderunt. Nam

Fallitur augurio spes bona saepe suo. [Ovid.]

Ante haec quidem prisco illo jure, et Strigoniensis Archi Episcopi praerogativa fuit, et Pisetarii sui Officium. Hodie, quibus haec ejus provincia partibus absolvatur, non habet dicere. Illud in comperto est, Parochum Cremnitziensem, Pisetarii munere fungi, et cum proventibus quibusdam Archi Episcopi aliis, tum Pisetio ejus, ne quid intertrimenti accadat, speciali sectione 1. de Processu Oszlanensi, membro 1. §. 6.

Habet etiam plura alia similia ad Archi Episcopatum perstringendum, et ad Piseti jura exaggeranda scripta, quae inspiciendo inveniri poterunt, dum ad Excelsum Consilium liber remittetur.

Istvánffy Miklós feljegyzése Mátyás király egykori római lovas képéről¹

Immár másfélszáz esztendeje annak, hogy Jacob Burckhardt (1818–1897) az itáliai reneszánsz korról szóló nagy művében, Paulus Jovius (1483–1552) történeti műve alapján utalást tett egy Mátyás királyt ábrázoló, egykor Rómában, mégpedig a Campo de' Fiori sarkán álló ház falán látható lovas képre.² A német tudós által hivatkozott olasz humanista ugyanis saját tapasztalata alapján írta a következőket:³ „Az ő (= Mátyás király) fegyveres lovas képmása, a legpompásabban lefestve, Rómában, a Campo de' Fiorin, szemközt a szobám erkélyével, egy a San Lorenzónál lévő ház szegletén látszik, amelyhez jól illik egy másik, nagyon hasonló, Andrea Mantegna keze által festett képe, amely a mi múzeumunkban megismerhető.”⁴

Hampel József (1849–1913) régész volt az a kutató, aki 1888-ban felhívta a magyar tudomány figyelmét Mátyás király egykori római lovas képére.⁵ Ő az erről szóló információt a francia Eugène Müntz közleménye alapján ismertette.⁶ Valójában Rodolfo Lanciani fedezte fel azt a 17. század eleji vízfestményt a Bibliotheca Vaticana egyik kéziratában (Cod. Barberini. Lat. 4423. fol. 75.), amely egy római ház falán látható freskó nyomán készült.⁷ Ez a kis kép a páncélos, kivont kardot emelő Mátyás királyt ló hátán ábrázolja, feje fölé egy angyal koronát tart, balra fenn egy másik angyal, jobbra fenn egy szárnyas ördög alakjával, alattuk pedig két epigramma olvasható, keretbe foglalva. A kép alatti jegyzet a következő: „Corvinus Mátyás lefestve egy házon, bal felől a Pellegrino utca kezdetén, az a kép az, amelyről Jovius említést tett.”⁸

A magyar kutatók a továbbiakban örömmel használták fel ezt az adatot. Berzeviczy Albert Beatrix királynéről írott életrajzában közölte a vatikáni vízfestményt, a jegyzetekben pedig a rajta olvasható két epigrammát.⁹ Alaposabban azonban Balogh Jolán (1900–1988) művészettörténész járt utána a hajdani freskónak, amelyről élete során többször is értekezett.¹⁰ Időközben további említések kerültek elő a freskóról. Ezeket az 1940-es években Bánfi Florio gyűjtötte össze, az itáliai magyar emlékekről készült katalógusában.¹¹ Újabban Pócs Dániel foglalkozott a Mátyás-kép egykori helyének kérdésével, és vitatott alkotójával.¹² Az ő eredményeit használta

¹ Jelen írásom ORLOVSZKY Géza, *Az Istvánffy-könyvtár egy kötete a Pálos Könyvtárban* című, e kötetben olvasható tanulmányához kapcsolódik: 527–532.

² Jacob BURCKHARDT, *Geschichte der Renaissance in Italien*, Stuttgart, 1868, 231.

³ Paulus JOVIUS, *Elogia virorum bellica virtute illustrium veris imaginibus supposita*, Florentiae, 1551, 159.

⁴ „Effigies eius armata equestris, luculentissime depicta Romae in Campo Florae, contra Podium cubiculi mei in Angulo Laurentianae domus spectatur, ad quam arripit altera persimilis Andreae Mantinae manu picta, quae in musaeo nostro conspicitur.”

⁵ HAMPEL József, *Mátyás király lóháton*, Archaeologiai Értesítő, 1888, 330.

⁶ Eugène MÜNTZ, *Les sources de l'archéologie chrétienne dans les bibliothèques de Rome, Florence et de Milan*, Roma, 1888, 65–66, Planche I.

⁷ Rodolfo LANCIANI, *Il Codice Barberiniano XXX, 89, contenente frammenti di una descrizione di Roma del secolo XVI*, Archivio della Società romana di storia patria, 6(1883), 228.

⁸ „Matthia Corvino dipinto in una casa a mano manca all'entrar della strada del Pellegrino, della qual pitturane fa' menzione il Giovio.”

⁹ BERZEVICZY Albert, *Beatrix királyné (1457–1508)*, Bp., 1908, 692.

¹⁰ BALOGH Jolán, *Mantegna magyar vonatkozású portréi*, Századok, 1925, 244–247; Uő, *Mátyás király arcképei = Mátyás király emlékkönyv születésének ötszáz éves fordulójára*, I, szerk. LUKINICH Imre, Bp., 1940, 483, 496–498; Uő, *A művészet Mátyás király udvarában*, I, Adattár, Bp., 1966, 707–708.

¹¹ Florio BANFI, *Ricordi ungheresi in Italia*, Annuario della R. Accademia d'Ungheria, Roma, 1940–1941, 250–251; Uő, *Magyar emlékek Itáliában*, bőv., átdolg. kiad., szerk. KOVÁCS Zsuzsa, SÁRKÖZY Péter, Szeged, 2005 (Casain Campo dei Fiori), 268–269.

¹² PÓCS Dániel, *L'affresco di Mattia Corvino a Campo de' Fiori: Quesiti stilistici e iconografici*, Arte Lombarda, 139(2003), fasc. 3, 101–109; Uő, *Mátyás király elpusztult freskója Rómában = Mi végre a tudomány?: Fialat Kutatók Fóruma*, 1, (2003), Bp., MTA Társadalomkutató Központ, 2004, 85–112.

fel Pattantyús Manga tanulmányában.¹³ Legutóbb pedig jómagam további, általam talált adatokkal kiegészítve foglaltam össze az eddigi kutatások eredményeit.¹⁴

Ebben a témában tehát nagy jelentősége van minden újabb adat felbukkanásának, így annak is, amelyet Orlovsky Géza fedezett fel a Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárában.¹⁵ Ő éppen Istvánffy Miklós halálának 400. évfordulója kapcsán vette elő korábbi jegyzeteit a történetíró könyvtárának egyik, addig nem azonosított kötetéről.¹⁶ Ennek a teológiai témájú könyvnek a belső előzéklapján olvasható Istvánffy Miklós possessorbejegyzése: „Nicolai Istuanffy 1575.Viennae”, alatta pedig a Mátyás király római lovas képéről szóló epigrammák, illetve egy görög nyelvű idézet:

„Carmina in effigiem auratam Matthiae Regis
Ung[ari]ae Romae in palatio Car[dina]lis Farnesii.

ANGELUS

Deberis caelo, Matthia invicte, sed ipsa
Relligio in terris usque tuenda tenet.
Hanc victor defende diu, caelumque mereri
Mortales possint qua pietate, doce.

DAEMON

Tartara te cupiunt sed te sibi vendicat aether;
Diis adeo virtus, Rex bone, chara tua est
Dum neque te sperant mea regna, neque astra reposcunt:
Imperio terras inter utrumque rege.

Θεοῦ διδόντος μηδὲν ἰσχύει φθόνος:
καὶ μὴ διδόντος μηδὲν ἰσχύει πόνος.”¹⁷

Magyarul:

„Versek Mátyásnak, Magyarország királyának aranyozott képmására,
Rómában, Farnese bíboros palotájában.

AZ ANGYAL

Számit az ég tereád, győztes Mátyás, de a folyvást
Védendő vallás megköt a föld kerekén.
Ezt diadalmasan óvd ezután, és mennybe hogyan jut
Földi halandó, azt, ily kegyesen, te tanítsd!

A DÉMON

Vágyik rád a pokol, de a menny is tégedet óhajt,
Virtusod istenek is, drága király, szeretik.

¹³ PATTANTYUS Manga, *A török kérdés a XV. században Róma egyik közterén: Az elpusztult Mátyás-lovaskép megrendelésének lehetséges alternatívái*, Orpheus Noster, 2011, 27–37.

¹⁴ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Mátyás király egykori lovas képe Rómában, a Campo de' Fiori sarkán*, Jelenkor, 57(2014/5), 583–590.

¹⁵ ORLOVSKY, i. m.

¹⁶ SISTO da Siena, *Bibliotheca sancta, a F. Sixto Senensi, [...] ex praecipuis catholicae ecclesiae autoribus collecta, [...] tomus primus*, Lugduni, apud Carolum Pesnot, 1575. Jelzete: G.c.8.

¹⁷ Gregorius NAZIANZENUS, *Carminum liber I Theologica*, sectio II, *Poemata moralia*, 127–128. Nota bene! Istvánffynál οὐδὲν helyett μηδὲν, illetve κόπος helyett πόνος szerepel.

Míg nem vár birodalmam, míg nem hív el az égbolt,
Köztük a föld színét vessed uralmad alá!

Ha Isten akarja, semmit sem árt az irigység,
És ha ő nem akarja, semmit sem használ a dologosság.”

Orlovsky Géza említett tanulmányában meggyőző érvekkel bizonyította, hogy a fenti bejegyzés valóban magától Istvánffy Miklóstól származik. A jeles történetíró humanista képzettségéhez az ógörög nyelv ismerete is hozzátartozott. Saját latin versei között is görög idézetek, sőt azok általa készített latin fordításai is szerepelnek.¹⁸ Ezek egyike a „Πλοῦτε, θεῶν κάλλιστε” kezdetű Theognis-idézet (*Sententiae*, 1117–1118), amely Plutusról, a gazdagság istenéről szól.¹⁹ A magyar történeti művében komoly forráskritikát alkalmazó Istvánffy ezzel a feljegyzésével nagyban hitelesíti Mátyás király római lovas képének egykori tényleges létezését.

Az Istvánffy Miklós által feljegyzett, Mátyásra vonatkozó epigrammák egy másik 16. századi könyv előzéklapján is olvashatók. Az MTA Könyvtárában őrzik azt az 1565-ben megjelent, Heltai Gáspár által kiadott Bonfini-kötetet, amelynek belső táblájára, és az azt követő előzéklapra egykori tulajdonosa, a kolozsvári születésű, brünni orvos, Jordán Tamás (1539–1585) három, Mátyás királyra vonatkozó verses adalékot jegyzett fel, valamikor az 1570-es évek elején.²⁰

Ebből a 19. század első felében még Nagynyűjtódi Jancsó Imre (1793–1848) királyi udvari titkár gyűjteményében lévő kötetből egy bécsi történész, Joseph Vinzenz Häufler (1810–1852) már 1847-ben, jóllehet kisebb hibákkal, közölte az epigrammákat és azok német fordítását.²¹ Ez a publikáció azonban máig elkerülte a kutatók figyelmét. 135 évvel később, Ritoókné Szalay Ágnes ebben a kötetben fedezte fel újra a Mátyás királyra vonatkozó bejegyzéseket, amelyek közül ő csupán az elsőt, az alvó nimfa kútjáról és az azt kísérő epigrammáról szólót használta fel nevezetes tanulmányához.²² A második bejegyzés nem más, mint Mátyás király sokszor idézett, „Matthias iaceo rex hac sub mole sepultus” kezdetű, ismeretlen szerzőtől való, fiktív epitáfiuma.²³ A harmadik bejegyzés pedig az eddigiekben tárgyalt, Mátyás királyt ábrázoló, római freskóról tudósít a következőképpen:

„Romae ad campum Florae è regione S. Laurentii in Damaso pictura equestris Matthiae regis aurea panoplia sub pedibus agmina Turcarum prostrata. Supra verticem a dextra Angelus: a laeva Diabolus.

Diabolus loquitur

Tartara te cupiunt, sed te sibi vendicat aether
Diis adeo virtus Rex bone grata tua est.
Dum neque te sperant mea Regna neque astra reposcunt
Imperio terras inter utrumque rege.

¹⁸ Nicolai ISTVÁNFFY, *Carmina*, szerzői kézirat: MTA Könyvtára, M. Irod. Írók, 4-r. 241/II. – Nicolaus ISTVÁNFFY, *Carmina*, ed. Iosephus HOLUB, Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, 1935.

¹⁹ THEOGNIDOS tou Megareōs *Gnōmai elegeiakai*. THEOGNIDIS Megarensis *Sententiae*, Parisiis, 1543, 74.

²⁰ *Historiae inclyti Matthiae Hunnyadis, regis Hungariae*, ex Antonio BONFINII, Claudiopoli, 1565. MTA Könyvtára, RM II. 4/b. Címlapján kéziratos jegyzet: „D. Thomae Iordano fratri charissimo Stephanus Iordanus Claudiopoli mittebat 1569.”

²¹ *Kleine historische Bilder-Gallerie aus Ungarn's denkwürdiger Vorzeit*, Pest, 1847, 201–202.

²² RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „*Nympha super ripam Danubii*”, *ItK*, 87(1983), 67–74; *uez*: = *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi, Bp., 2002 (Humanizmus és Reformáció, 28), 87–102; lásd még: PATAKI Zita Ágota, „*nympha ad amoenum fontem dormiens*” (*CIL VI/5, 3*e*): *Ekphrasis oder Herrscherallegorese?* I, Stuttgart, 2005, 51, a 83-as lábjegyzetben a Mátyás lovas képéről szóló feljegyzés hibákkal teli közlése!

²³ *Analecta Nova ad historiam renaissance in Hungaria litterarum spectantia*, relictis cum commentariis edidit Eugenius ABEL partimque auxit Stephanus HEGEDŰS, Budapestini, 1903, 419.

Angelus

Deberis coelo Matthia invicte sed ipsa
 Relligio interris usque tuenda tenet
 Hanc victor defende diu: coelumque mereri
 Mortaleis possint qua pietate doce.”

Magyarul: „Rómában, a Campo de’ Fiorin, a San Lorenzo in Damaso templom tájékán van Mátyás király lovas képe, aranyos páncélban, lába alatt törökök eltiport csapatával. A kép teteje fölött jobbról egy angyal, balról egy ördög. Az ördög így szól...” (A két epigrammát saját fordításunkban lásd feljebb.)

A másik, eddig ismert magyarországi adat is 19. századi közleményben jelent meg, ám a továbbiakban ez is elkerülte a kutatók figyelmét. Podhradczy József (1795–1870) a *Tudományos Gyűjtemény* című, reformkori folyóirat 1836. esztendei évfolyamában, a *Jelességek* című rovatban, forrás megjelölése nélkül négy történeti érdekességet közölt.²⁴ Az első kettőben, Szamosközy István történeti feljegyzéseiből kiemelve, egy nándorfehérvári sírfeliratot ismertett, majd egy olvasni tudó, krími tatár kánt mutatott be. A harmadik és negyedik közleményben pedig Mátyás királyról szóló római és olmützi feliratokat idézett. Az első kettő és a negyedik adat könnyen azonosítható, mert ezek a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött, Hevenesi Gábor (1656–1715), Pray György (1723–1801) és Kaprinai István (1714–1785) által összeírt kéziratokból származnak.²⁵ A harmadik idézet lelőhelye azonban ismeretlen, talán ez is az Egyetemi Könyvtár valamelyik kéziratában rejtekezhet. Podhradczy harmadik adata a következő: „Egy más régi kéziratban meg ezeket találtam:

In effigiem auratam equestrem Matthiae regis Hungariae, Romae in antiquo palatio illustrissimi cardinalis Farnesii.

Angelus.

Deberis coelo Matthia invicte! Sed ipsa
 Relligio interris usque tuenda, tenet.
 Hanc victor defende diu, coelumque mereri
 Mortales possint qua pietate, doce.

Dämon.

Tartara te cupiunt, sed te sibi vendicat aether,
 Diis adeo virtus, rex bone, cura tua est.
 Dum neque te sperant mea regna nec astra reposcunt,
 Imperio terras inter utrumque gere.”

Magyarul: „Mátyásnak, Magyarország királyának aranyozott lovas képmására, Rómában, a tekintetes Farnese bíboros régi palotájában. – Az angyal... A démon...” (A két epigrammát saját fordításunkban lásd feljebb.)

A Podhradczy közleményében idézett szöveg csaknem azonos a most előkerült Istvánffy-félével. A Jordán Tamás-féle változattal szemben ez a két feljegyzés nem a Campo de’ Fiorinál egykor meglévő freskóról szól, hanem egy ahhoz hasonló festményről, amely Alessandro Farnese (1520–1589) bíboros és műgyűjtő régi palotájában, azaz a pápai kancellária épületében volt látható. A bíboros egyik 1585. november 30-án kelt iratának végén így utalt lakhelyére:

²⁴ Tudományos Gyűjtemény, VI, Pest, 1836, 129–130.

²⁵ *Collectio Hevenesiana*, tomus LXVIII, 116; *Collectio Prayana*, tomus J, 59, 82; *Collectio Kaprinaiana*, tomus XIII, 67.

„Datum Romae in palatio nostrae resindentiae apud S. Laurentium in Damaso.”²⁶ (Az új Farnese-palota az ifjabbik Antonio da Sangallo építész terve szerint a 16. század második felére épült fel.) A kancelláriát a régi San Lorenzo in Damaso-templom lebontása után építették át a ma is látható formájára.

Alessandro Farnese palotájában a jeles holland tudós, Justus Lipsius (1547–1606) is megfordult, aki 1568–1570 közt élt Rómában. Ekkoriban antik szövegeket másolt az ottani gyűjteményben, s másolatai nyomtatásban is megjelentek. Az egyik görög felirat helyét ő is hasonlóan jelölte meg, mint a Mátyás lovas képéről szóló Istvánffy-féle, illetve a Podhradczy-féle feljegyzés: „Romae, in Palatio Cardinalis Farnesii, marmor anno LXIX. effossum, descriptum a me inter primos.”²⁷

A továbbiakban azokat a Magyarországon kívüli feljegyzéseket sorolom fel, amelyek Mátyás király egykori római lovas képét megemlégtették. Ezek segítségével lehet ugyanis az eddig ismertetett hazai adatokat jobban értelmezni.

Giovangirolamo De’ Rossi (1505–1564) Mátyás királyról írott művében, amely egy firenzei kéziratban maradt fenn, a király több ábrázolásáról is említést tett: „[Mátyás] lovas, fegyveres képmása Rómában a Campo de’ Fiorin látható, amelyet most nem akarok részletesen leírni, mert könnyűszerrel meg lehet nézni a S. Lorenzo templomban. Egy Andrea Mantegna által készített hasonló [képe] Giovio múzeumában van, s birtokol róla még egy másikat II. Cosimo de’ Medici firenzei herceg, amely a Mantegnáról készült.”²⁸

Nathan Chytraeus (1543–1598) német humanista útikönyvébe is bekerült a Mátyás-freskó leírása: „A Fiori sarkánál, egy bizonyos ház falán, Mátyás magyar király, a fegyveres és lovas, valamint a törökök csapatán tapodó számára, Scaramella ezt a záradékot toldotta.”²⁹

Giulio Mancini (1588–1630) VIII. Orbán pápa orvosa, *Viaggio di Roma per vedere le pitture* című római útikönyvében, amely egy vatikáni kéziratban maradt fenn (Cod. Barberini Lat. 4315), némileg félreértvén a korábbi feljegyzéseket, a következőt írta: „A Pellegrino elején Mantegna Hunyadi Mátyást ábrázoló képmása.”³⁰

Egy 17. századi vatikáni kódex (Cod. Chigiano III. 66.) immár az időközben eltűnt Mátyás-freskóról emlékezik meg: „Ennek az utcának az elején, a Campo de’ Fioriról jövet, balra, úgy látszik, Mátyás király lakott, nagyjából a S. Lorenzo in Damaso templommal szemben, amelynek abban az időben a homlokzata a Florida, avagy del Pellegrino utcára nézett. A külső falon volt ábrázolva a magyar hős, és a festmény VIII. Orbán pápa [1623–1644] idejében még megvolt.”³¹

2010-ben vált publikussá az a vászonra festett, ám erősen megrongálódott, Mátyást ábrázoló lovas kép, amely Fraknó várában, az Esterházy-gyűjteményben maradt fenn.³² A festmény

²⁶ *Bullarium Casinense, seu constitutiones...*, tomus primus, selecta per Cornelium MARGARINUM, Venetiis, 1650, 246.

²⁷ [Martinus SMETIUS.] *Inscriptionum antiquarum, quae passim per Europam liber*, accessit *Auctarium* a Iusto Lipsio, Leiden, 1588, 57.

²⁸ „L’effigie sua è ritratta armata a cavallo a Roma in Campo di Fiore, la quale non voglio entrare altrimenti a descrivere, potendosi con molta agevolezza vedere nella chiesa di San Lorenzo. Una simile fatta da Andrea Mantegna è nel museo del Giove et un’ altra anco ne ha Cosimo de’ Medici, Duca Ilo di Fiorenza tratta da quella del Mantegna.” – Karl NEHRING, *Vita del re Mattia Corvino: Aus einer florentinischen Handschrift des 16. Jahrhunderts*, Ungarn-Jahrbuch, 1973, 64.

²⁹ „In acie Florae, in area domus cuiusdam, Matthiae Hungariae regi armato & equestri, Turcorumque turbam calcanti, Scaramella elogium hoc addidit.” – Nathan CHYTRAEUS, *Variorum in Europa itinerum deliciae*, Herborn, 1594, 390.

³⁰ „A capo al Pellegrino il ritratto di Mattia Unniade del Mantegna.” – Di Giulio Mancini e del suo trattato inedito sopra le pitture di Roma = *Il Buonarroti*, scritti sopra le arti e le lettere raccolti per cura de Benvenuto GASPARNI, II, Roma, Quadreno I. Gennaio, 1867, 7.

³¹ „Al principio di questa via, entrandovi de piazza Campo di Fiori a sinistra pare abitasse Mattia Corvino, circa di fronte alla chiesa di S. Lorenzo in Damaso, che a quel tempo aveva la sua facciata nella via Florida o del Pellegrino. All’esterno vi era rappresentato l’ero e ungherese e la pittura esisteva ancora a tempo di Urbano VIII.” – Umberto GNOLI, *Facciate graffite e dipinte in Roma*, Il Vasari, 1938, 35–36.

³² Stefan KÖRNER, Margit KOPP, *Die Bilderwelten des Fürsten Paul I. Esterházy: Gemälde und Bildprogramme = „Ez világ, mint egy kert...”: Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, szerk. BUBRYÁK Orsolya, Bp., 2010, 218: Mátyás király lovas képe „nach dem Fresko am Campo de’ Fiori in Rom, 16. Jahrhundert. Öl auf Leinwand Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung.

még 1645 előtt készülhetett. Az ábrázolás több ponton eltér attól a vízfestménytől, amely a vatikáni kéziratból ismert. Itt angyalok helyett szárnyas puttókat látunk, az ördög alakja is más formájú.³³

Jordán Tamás, Podhradczky ismeretlenje és Istvánffy Miklós feljegyzése abban közös, hogy a két epigrammát hibátlanul, és nem a vatikáni vízfestményről közlik. Az eddigi publikációkban ugyanis a vízfestményről leírt hibás, illetve bizonytalan olvasatok jelentek meg. Fontos eltérés, hogy a többi feljegyzéssel szemben Istvánffy és Podhradczky ismeretlenje démont beszéltet, nem pedig ördögöt. Meglepő viszont, hogy Jordán Tamásnál balra van az ördög, jobbra az angyal; az epigrammák sorrendje is ezt a fordított helyzetet követi. Ő maga, itáliai tanulmányait követően, 1564 elején Rómában is megfordult, s ekkor vélhetőleg saját szemével látta a Campo de' Fiori sarkán a Mátyás-freskót.³⁴

A három magyarországi feljegyzés talán egy olyan forrásra mehet vissza, amely Bakócz Tamás (1442–1521) csaknem kétesztendősi római tartózkodása idején készült. Az esztergomi bíboros-érsek 1512. január 26-án érkezett a városba, ahol a továbbiakban éppen a Campo de' Fiorin lakott. Bakócz és kísérete Pietro Isvalies (†1511) reggiói bíboros-érsek és veszprémi püspöki adminisztrátor ottani palotáját bérelte ki, mégpedig egy szomszédos házzal együtt.³⁵ Aligha kerülhetett el a hosszasan ott vendégeskedő magyarok figyelmét a közeli házon látható Mátyás-freskó, illetve a régi Farnese-palotában levő festmény.

Az eddigiek alapján úgy látszik, hogy Mátyás királynak két lovas képe volt Rómában. Az egyik freskó formájában a Campo de' Fiori és Via Pellegrino találkozásánál álló ház falára került. Ott, két említés szerint, a freskó alatt eltapodott törökök festett alakjai is látszottak. A másik, vélhetőleg egy táblakép, talán a freskó előzménye, avagy mintája lehetett, amelyet a cancellária épületében, illetve korábban a régi San Lorenzo in Damaso-templomban tartottak. A Fraknón lévő, vászonra festett másolat az utóbbi nyomán készülhetett. Ma tehát mindkét képről rendelkezünk többé-kevésbé hiteles másolattal.

A festmény, majd a róla készült freskó Mátyás 1464. március 29-én, nagycsütörtökön történt székesfehérvári koronázása utáni időben készülhetett. Erre utalhat a Mátyás feje fölé tartott korona. Ezt az eseményt az tette lehetővé, hogy 1463 nyarán, csaknem negyed század után, Mátyásnak sikerült visszaszereznie III. Frigyesztől a nála lévő Szent Koronát. A kép nagyon emlékeztet a magyar koronázási szertartás azon részére, amikor a lován ülő király egy dombon a négy égtáj felé suhint kardjával. A két epigramma pedig az éppen ebben az időben dúló, a pogány törökök és az eretnek husziták elleni harcokra utal. Erre az időszakra utal az a sokatmondó hiány is, hogy a két epigrammában és feliratukban nem kerül elő a király Corvinus megnevezése, amelyet csupán az 1470-es évektől kezdtek Mátyásra alkalmazni Itáliában.³⁶

³³ MIKÓ Árpád, *Az Esterházy-kincstár és a Mátyás-hagyomány = Esterházy Pál a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. ÁCS Pál, Bp., rec.iti, 2015, 244–246.

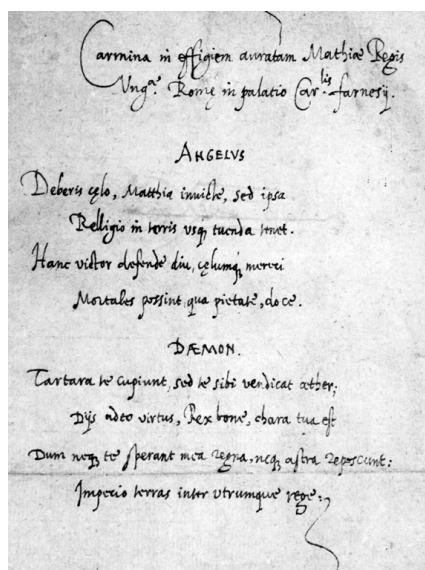
³⁴ MAGYAR László András, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Jordán Tamás = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, IV, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2005, 489–490.

³⁵ FRANKÓI Vilmos, *Erdődi Bakócz Tamás*, Bp., 1889, 117.

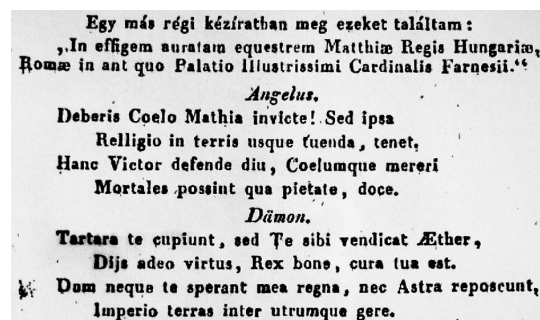
³⁶ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A Corvinus-legenda és a régészeti emlékek = Uő, „Nympha super ripam Danubii”: tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi, 2002, 105.

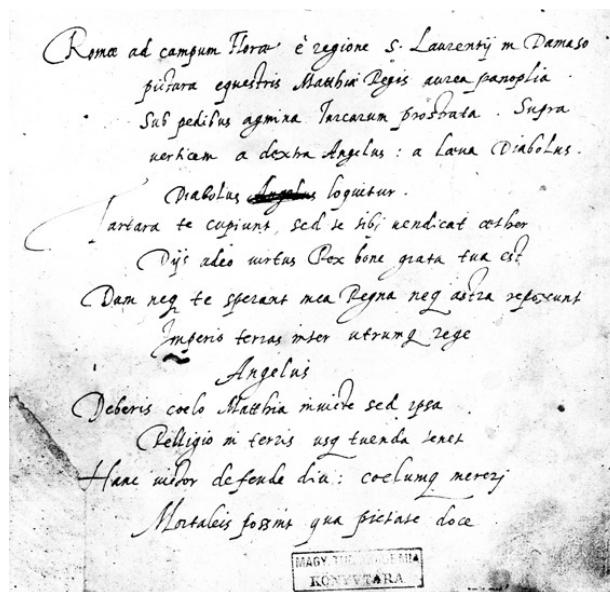
A vatikáni akvarell és a fraknói festmény

Istvánffy Miklós könyvbejegyzése

Podhradczky József közleménye
a Tudományos Gyűjteményben

Jordán Tamás könyvbejegyzése

A Campo de' Fiori és a pápai kancellária épülete.
 Részlet Antonio Tempesta Rómát ábrázoló metszetéről (Róma, 1645)

Epistolae familiares – baráti (?) levelek
Oláh Miklós barátai levelezése tükrében

Ajánlás

Jelen tanulmány az Oláh Miklós leveleiből készülő kritikai kiadás munkálatainak lenyomata, egy, a későbbiekben nagyobb kidolgozásra váró téma rövid, vázlatos ismertetése.¹ Mivel azonban jól tudjuk, hogy az ünnepezt is szívesen foglalkozik Oláhnak – ha nem is feltétlenül írásos munkásságával, hanem sokkal inkább – a könyvtárával, könyvgyűjteményével,² bízunk benne, hogy e rövid írás kedvére való lesz.

Műfaji előzmények – baráti levelek

Az *epistolae familiares* műfaját hagyományosan Cicerótól szokás eredeztetni: családi és baráti leveleit ő rendezte elsőként gyűjteménybe, melynek az *Epistolae ad familiares* (azaz *Levelek a barátokhoz*) címet adta. Cicero, bár művét elsősorban valóban a barátaihoz és rokonaihoz írt levelekből szerkesztette össze, magát a gyűjteményt természetesen az önreprezentáció jegyében hozta létre.³ Kitűnik ez nem csupán abból a szándékból, hogy a művet publikálta, azaz közzétette, hanem az is ezt a célját látszik bizonyítani, hogy a kollekcióba nemcsak privát, hanem úgymond publikus életének a levélváltásait beválogatta.

Majd másfél évezreddel később Petrarca, mikor megtalálta a korábban elveszettként számon tartott Cicero-művet, elhatározta, hogy elődje nyomdokai lépve, ő maga is összeszerkeszt egy hasonló gyűjteményt. A műnek végül az *Epystolarum mearum ad diversos liber* címet adta (a kutatás *Familiarium rerum libri*, azaz: *Baráti levelek könyvei* címmel emlegeti), ötletének pedig óriási sikere lett. Innentől kezdve minden magára valamit adó humanista igyekezett összeállítani és közreadni portfólióját, azaz leveleskönyvét. E helyütt elég jelezni, hogy egy élő, már a csúcspontján túl járó hagyományba csatlakozott be Oláh Miklós, mikor leveleinek összegyűjtését és publikálását eltervezte. Címadásában – *Epistole familiares N. Olahi ad Amicos* (magyarul *Leveleskönyvként* szokás emlegetni) – egyértelműen a cicerói-petrarcai tradíciót követi, sajátos megoldásai és egyéni hangja azonban azt mutatják, elsősorban nem a baráti kötelékek bemutatása vagy az irodalmi elődökkel való párbeszéd folytatása vezérelte munkájában.

Barátok a Leveleskönyv alapján

Kézenfekvő dolog volna a *Leveleskönyvet* a benne található adatok és részletes leírások alapján nem csupán történeti és művelődéstörténeti forrásként kezelni, hanem abból egyszersmind Oláh kapcsolati, baráti hálózatát is feltérképezni. Amennyiben az úgynevezett baráti levelek Oláh barátaihoz szólnának, úgy logikusnak tűnhetne, hogy a legintenzívebb és/vagy legősztintébb levélváltások túlsó felén Oláh barátait találjuk.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet fiatal kutatója.

¹ A kritikai kiadás megjelenéséig a meglévő kiadást idézzük: *Oláh Miklós levelezése*, kiad. IPOLYI Arnold, Bp., 1875 (Monumenta Hungariae Historica, 25). Oláh Miklós nevét helyesebb volna Nicolaus Olahusnak írunk, de egyelőre megmaradunk a hagyományosan használt, de helytelen, magyarosított formánál.

² MONOK István, ZVARA Edina, *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai* = *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidéken*, szerk. ÁCS Pál, Bp., Reciti, 2015, 203; SZOLIVA Gábor, „*Viennae excudi fecimus*”: *Oláh Miklós esztergomi érsek könyvkiadói tevékenysége és a katolikus megújulás*, *Sapientiana* 8(2015), 21 (13. lj.).

³ Amanda WILCOX, *The Gift of Correspondence in Classical Rome: Friendship in Cicero's Ad Familiares and Seneca's Moral Epistles*, Madison, University of Wisconsin Press, 2012, 4.

A *Leveleskönyv* 616⁴ tételt tartalmazó gyűjtemény: ennek nagy része levelezés (613), de akad pár szónoki beszéd is (3), illetve a levelek mellékleteként szerepel néhány vers is.⁵ A *Leveleskönyv*ben található levelek döntő többségének Oláh az írója vagy a címzettje (604),⁶ ám a gyűjteménybe belekerült néhány olyan misszilis is, melyekre ezek egyike sem igaz (12).⁷ A levelezőpartnerek túlnyomórészt könnyen azonosíthatók, leszámítva az olyan eseteket, mint például amikor Oláh csak *Ad Amicum* vagy *Ad Joannem* címzéssel látta el a levelet. A biztosan azonosítható partnerek közül Oláh a legélénkebb levelezést a következőkkel folytatta: Cornelius Scepperus (47), Szalaházy Tamás (36)⁸ és Rotterdami Erasmus (30).⁹ Cornelius Scepperus egyike brüsszeli új barátainak, élénk párbeszédet folytattak, elsősorban a politikai helyzetről. Szalaházy Tamás az egyik kulcsfigura abban a tekintetben, hogy Oláhnak emigrációja alatt mindvégig naprakész tájékoztatásban volt része a hazai híreket illetően. Szalaházy a politikai tudósításon kívül ritkán Oláh családjáról is hírt adott, de elsősorban birtokokról és politikáról értekeztek. Szalaházy 1535-ben bekövetkezett haláláig rendszeres a levélváltás köztük, akárcsak az egy évvel később elhunyt Erasmusszal. Oláh és Erasmus levelezésének és barátságának ismertetésétől e helyütt eltekintünk, mivel a témát már sokan és nálunk sokkal alaposabban feltárták, így elég a többi kutató eredményére támaszkodnunk.¹⁰ Schleicher Pál igen sommás összefoglalása szerint¹¹ különösebben komoly barátság nem alakult ki köztük; Erasmusnak a gyűjteményben való kiemelt szerepeltetése Oláh önreprezentációs eszközeinek egyike.

Ha meggondoljuk, kikről van szó – Cornelius Scepperus (Habsburg) V. Károly német-római császár tanácsadója; Szalaházy Tamás (Habsburg) I. Ferdinánd bizalmas tanácsadója, egri püspök és kancellár; valamint nem utolsósorban Rotterdami Erasmus, a korszak legnagyobb hatású humanistája, aki vigasztaló művét az özvegy (Habsburg) Mária királynénak ajánlotta –, feltűnő, hogy mennyire egységes a gyűjtemény javát adó korpusz szerzőinek politikai állása: egytől egyig Habsburg-párti, azaz Oláh szemszögéből nézve politikailag megbízható, vállalható emberekről van szó.

Ha megfordítjuk a listát, és azt nézzük, hogy a gyűjtemény tanúsága szerint kikkel váltott Oláh a legkevesebbszer levelet, sőt: kikkel nem levelezett egyáltalán, további érdekes eredményekre jutunk. A *Leveleskönyv*ben nem találni egyetlen levelet sem Oláh legközelebbi roko-

⁴ A *Leveleskönyvet* Ipolyi Arnold rendezte sajtó alá és 1875-ben jelentette meg nyomtatásban. Ipolyi kiadása revideálásra szorul, többek közt azért is, mert kihagyott egy levelet, illetve egy másik levél két másolatban is megtalálható a gyűjteményben – a kiadásban azonban ezt semmi sem jelzi.

⁵ A versek elsősorban az Erasmus halálára írt epitaphiumok 1536-ból; a levelek ezenkívül számos hosszabb-rövidebb verses idézetet tartalmaznak, elsősorban antik auktórok (Homérosz, Hésziódosz, Vergilius) műveiből.

⁶ A levelek száma valójában 603, mivel egy levél két különböző fasciculusban is lemásolásra került.

⁷ Minden bizonnyal azért szerepeltette Oláh a saját levelezése közt e szövegeket, mert szerzőjük vagy címzettjük számára fontos, tiszteletre méltó ember volt: Johannes Henckel, Erasmus, Mária királyné, Cornelius Schepper. E levelek a most készülő kritikai kiadásnak természetesen nem fogják részét képezni, hacsak nem a lábjegyzetben, utalás szintjén.

⁸ FAZEKAS István, *Szalaházy Tamás, egy Habsburg-hű főpap portréja*, Történelmi Szemle, 49(2007), 19–34.

⁹ Itt jegyzendő meg, hogy a *Leveleskönyvből* kimaradt, ám az Erasmus kritikai kiadás darabjaként ismert egy levél, melyet Oláh Erasmusnak 1530. 09. 30-án írt, lásd: *The Complete Letters of Erasmus*, ed. Percy Stafford ALLEN, Tom. IX, Oxford, 1938, 57. Erasmus és Oláh levelezéséről lásd: IMRICH NAGY, *Mikuláš Oláh a Erazmus Rotterdamský – osudy jedného nenaplneného priateľa* = *Decus Sapientiae: Sambucus Supplementum*, III, Trnava, 2011, 145–155.

¹⁰ Kettejük ismeretségének korábban Kollányi Ferenc szentelt egy hosszabb tanulmányt és Schleicher Pál egy egész kismonográfiát. KOLLÁNYI Ferenc, *Oláh Miklós és Rotterdami Erasmus*, Magyar Sión, 16(1885), 585–604, 736–758; SCHLEICHER Pál, *Oláh Miklós és Erasmus*, Bp., 1941 (Értekezések a magyarországi latinság köréből, 3).

¹¹ Schleicher így ír kettejük viszonyáról: „Oláh részéről naiv tisztelet és humanista hiúság játszott közre, nem is beszélve arról, hogy Erasmusban tökéletes szellemi kielégülést talált volna. Ami Erasmust illeti, nála bizony már önző taktikai érdekek játszottak szerepet. Ebben az időben Erasmus lába alatt már a friburgi talaj is igen forró, mert a katolikusok és a protestánsok egyformán rossz szemmel nézik. [...] Erasmushoz való viszonya időközben nem nagy változáson ment át. Levelezésük továbbra is tipikus παντά περ παντων, amelyben Oláh folytonosan hazahívja a Mestert, aki viszont ezt folytonosan megígérte és jellemző erasmusi bizonytalansággal, sohasem teljesítette. Irodalmi és világnézeti kérdéseket továbbra is csak alkalmilag érintenek.” – SCHLEICHER 1941, 32, 38.

naitól,¹² se hozzájuk címezve. A sereghajtók közt leljük Brodarics Istvánt¹³ (8) és Nádasdy Tamást (2) is, feltehetően nagyjából az előzőekkel azonos okból kifolyólag: egyikőjük sem számít politikailag vállalható barátnak. A gyűjteménybe bekerült Brodaricccsal váltott levelek mind-egyikében azt találjuk, hogy Oláh korholja Brodaricsot, amiért az átállt Szapolyai oldalára, míg Brodarics nem győz hamut szórni a fejére, és Oláh segítségét kéri abban, hogy Mária királyné kegyébe visszakérülhessen.¹⁴ Nádasdy esetében a helyzet kissé bonyolultabb: ő ugyanis nem önszántából lett Szapolyai-párti, hanem kényszerből,¹⁵ politikai megítélése ezért nem egyértelmű. Bár amint lehetősége nyílt rá, 1534-ben tüstént visszatért Ferdinánd hívei közé; az 1538–1539-es¹⁶ évekig, mikor Oláh a *Leveleskönyvet* összeállította, Nádasdy nem tartozik a legmegbízhatóbb országvezetők közé. Ennek tudható be, hogy a gyűjteményben csupán két levél szerepel a levélváltásukból: az igazán fontos dolgokról nem levél útján értesítik egymást. Plasztikus példája ennek az 1530. január 7-én kelt levél, melyben Oláh így ír: „Nem értem egészen, amit a levélvivőről írtál. Írj róla érthetőbben; ha a tiéd közül kívánsz küldeni valakit, örömmel várom, ha pedig senkit nem akarsz küldeni, akkor írd meg, mi a szándékom, s mit jelent az, amit a levélvivőről írsz leveledben, ennek ugyanis nem tudom kivenni az értelmét. – Szeretném tudni, hogyan számolt be neked az én Jánosom, mert mondhatott olyasmit, amit én nem bíztam rá; tapasztaltam ugyanis, hogy széllébélt és gyakran hanyag a rábízott dolgokban. Féltő hát, olyat is talált mondani neked, amit nem hallott tőlem, úgyhogy leköteleznél, ha tudatnád velem az ő szavait, hogy ha a rábízott követségben hüen járt el, akkor szorgalmát és megbízhatóságát figyelmedbe ajánlhassam, ha pedig nem, akkor kitisztázhassam általa megvitt üzenetemet, s ami hibát elkövetett, kiigazíthassam.”¹⁷ Ebből a részletből világosan kiderül, hogy Oláh nem csak levél, sőt elsősorban nem levél útján üzent meg az igazán fontos, érzékeny témákat érintő mondanivalóját; igen gyakran küldött mandátumleveleket és/vagy üzent meg kizárólag szóbeli üzenet formájában mondanivalóját barátai számára. Úgy tűnik tehát, hogy Oláh nem csupán nem válogatott bele sok misszilit a kötetébe, de sokszor ezek a levelek valójában meg sem születtek,¹⁸ hacsak nem semmitmondó mandátumlevelek formájában.¹⁹

¹² Oláh Máté, Oláh Orsolya, Oláh-Császár Miklós és Oláh Lukrécia, aki minden bizonnyal Oláh Miklós törvénytelen lánya volt. Utóbbi kettő talán még túl fiatal volt a levelezéshez. Lukrécia édesanyja, Lucretia Caballis (vom Ross) azonban a *Leveleskönyv*ben többször is szóba kerül. Bővebben lásd: FAZEKAS István, *A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből*, Fons, 9(2002), 228, illetve: RÉTHELYI Orsolya, *Főhercegnői udvarból királynéi udvar: Habsburg Mária budai királyné udvartartásának kezdetei*, Századok, 141(2007), 1207.

¹³ Oláh és Brodarics levelezéséhez legutóbb: Castilia MANEA-GRGIN, *Humanist i zagrebački biskup Nicolaus Olahus (Nikola Olah, Nicolae Valahul ili Românul, 1543–1548) i njegova korespondencija sa Stjepanom Brodarićem*, RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest, 42(2010), 231–267, különösen: 248–254. Brodaricsról bővebben: KASZA Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja: Brodarics István pályaképe*, Bp.–Pécs, Kronosz–Magyar Történelmi Társulat, 2015.

¹⁴ Brodarics magát rendszeresen Aeneashoz hasonlítja, aki invitus hagyta el Didót, miként ő is Mária királynét. Ennek részleteiről: SZILÁGYI Emőke Rita, *Oláh Miklós epitaphiuma Brodarics István halálára*, Lymbus, 12(2014[2015]), 7–16, különösen: 11.

¹⁵ Erről bővebben: BESSENYEI József, *A Nádasdyak*, Bp., General Press, 2005, 22.

¹⁶ A *Leveleskönyvet* mind ez ideig 1538 körülre datálták Ipolyi kiadása alapján. Ipolyi a *terminus post quem*et a szerinte legkésőbbi levél alapján adta meg, azonban egy 1539-es levél (Ipolyi ed. 209.) datálását tévesen 1532-nek olvasta, ezért a korábbi 1538-as dátum legfőljebb a gyűjtemény összeállítási időpontjának kezdeteként adható meg, befejezéseként semmiképpen sem.

¹⁷ Hegyi György fordítása = *Magyar humanisták levelei XV–XVI. század*, szerk. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Gondolat, 1971, 605. A latin eredeti: IPOLYI 1875, 23.

¹⁸ Oláh többször utal rá *Leveleskönyvében*, hogy veszélyesnek ítéli a levélírást, sőt oly korban élnek, amikor még beszélni is alig mer nyíltan: „scilicet quod tanta est hominum nostri temporis improbitas, et tam magna cura adhibetur ubique ad observandas litteras, ut non modo exemplum ad quemquam mittere, sed ne loqui quidem aperte audeas.” Oláh Paulus comeshez, 1532. 10. 24. = IPOLYI 1875, 257.

¹⁹ További példa a mandátumlevelek meglétére például Oláh Franciscus Praepositushoz írt levele: Gent, 1531. 06. 02., IPOLYI 1875, 134–135. Magyarul: „Elküldtem hozzád Joannes Corneliust, aki irántad is, irántam is igen jóindulattal viseltetik, hogyha valami titkos dolog szorongatná a lelked, amit nem szeretnél vagy nem mersz levélre bízni (*litteris mandare*), azt neki elmondhasd.” Oláh szerkesztési eljárásairól: SZILÁGYI Emőke Rita, *Oláh Miklós mint szerkesztő: Szerkesztési eljárások és cenzúra-típusok az Epistolae familiaresben = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Bp., reciti, 2015, 81–86.

Barátok a kiadatlan levelek alapján

Problémás összehasonlítani egy, a szerző saját keze által összeállított gyűjteményt az olyan, publikálásra nem szánt levelek korpuszával, mely ráadásul későbbi időszakból való. Hogy mégis erre adjuk a fejünket, az azzal magyarázható, hogy akad egy barát, aki mindkét korpuszban előfordul. Láttuk, hogy a *Leveleskönyv*ben Nádasdy Tamás előfordulása jelentéktelennek mondható, belső összefüggések azonban arra utalnak, hogy a látszólagosnál erősebb baráti és levelezői viszonyt feltételezhetünk Oláh és közte. Oláh legkésőbb az 1540-es évek elején hazatért és Ferdinánd szolgálatában megkezdte fényes hazai karrierjének építését. Nincs arra vonatkozólag forrásunk, hogy későbbi leveleit kiadásra szánva összegyűjtötte volna, ennek tükrében érthető, hogy az 1538–1539 utáni levelei szétszóródva²⁰ várják publikálásukat. A legnagyobb összefüggő korpuszok a Magyar Országos Levéltárban található az Esterházy, Batthyány, Nádasdy és Oláh családi levelezések állagaiban. A Nádasdy család levelei közt találjuk Nádasdy Tamás és Oláh Miklós levelezését is, azaz pontosabban csupán kettejük levélváltásának a felét, Oláh Nádasdyhoz írt eredeti missziliseit.²¹ A több mint 110 levelet tartalmazó korpusz az 1539 és 1565 közti időszak, azon belül túlnyomórészt az 1550-es évek anyagát tartalmazza, s mind eredeti, autográf kézirat.²² Oláh és Nádasdy barátságára nem csupán a levelezés intenzitása enged következtetni – amint láttuk a *Leveleskönyv* kapcsán, az még önmagában nem feltétlenül jelent valódi barátságot –, hanem ezen kiadatlan és minden bizonnyal semmiképpen sem publikálásra szánt levelek személyes hangneme és tematikái is mind erre utalnak. A korpusz legkorábbi darabja némi jóindulattal akár a *Leveleskönyv* részét is képezhetne volna, hiszen a gyűjtemény utolsó tétele 1539. március 4-i, míg a szóban forgó misszilis 1539. november 17-i. Hogy mégsem került be a gyűjteménybe, annak nem csupán a későbbi keltezés az oka, hanem sokkal inkább a levél témája: ebben a levélben ugyanis Oláh végre őszintén és érzéseit szabadjára engedve siratja el Nádasdyval közös barátjukat, Brodaricsot.²³

Nem csupán a Nádasdyval való barátság nyomait cenzúrázta ki Oláh a gyűjteményéből: erre a sorsra jutottak minden bizonnyal azok a családtagok és barátok is, akik a *Leveleskönyv*ben kizárólag említés szintjén kerülnek elő, azonban a későbbi korpuszban jelentékeny levelezőpartnernek bizonyultak. A kihagyás oka elsősorban a túl közeli (sokszor családi) nexus volt, de legalább ilyen fontos érv lehetett az elimináció során az is, hogy e közeli barátokkal, rokonokkal Oláh magyarul vagy németül levelezett, márpedig egy rendes humanista levélgyűjtemény kizárólag latin nyelvű leveleket tartalmazhat. Magyar nyelvű misszilisek maradtak fent szép számban²⁴ a Choron Jánossal,²⁵ Jurisics Miklóssal,²⁶ Nádasdy Kristóffal és legközelebbi rokonaival: Oláh Orsolyával és Oláh-Császár Miklóssal folytatott levélváltásaiból. Német nyelvű episztolája egyelőre kevesebb ismert, levelezőpartnereinek azonosítása még folyamatban van, de az eddigiekből úgy tűnik, hogy e misszilisek túlnyomórészt hivatalos jellegűek.

²⁰ Elsősorban a következő városok gyűjteményeiben találhatóak kiadatlan Oláh-levelek: Bécs, Budapest, Esztergom, London, Nagyszombat, Sopron stb.

²¹ Nádasdy Tamás 1562-ben bekövetkezett halála után Oláh az özvegygel, Nádasdyné Kanizsai Orsolyával folytatta a levelezést, immár részben magyarul, részben latinul.

²² Budapest, MNL OL, E 185 (Archivum familiae Nádasdy). A levelek párjai, azaz Nádasdy Oláhhoz címzett levelei az Oláh családi levelek közt található: Budapest, MNL-OL, P 184 (Oláh család).

²³ A levél betűhív közlését lásd: SZILÁGYI 2014, 12–14. Brodarics és Nádasdy barátságáról: KASZA Péter, *Nádasdy Tamás és Brodarics István levelezése = Nádasdy Tamás (1498–1562): Tudományos emlékülés: Sárovar, 1998. szeptember 10–11.*, szerk. SÖPTEI István, Sárovar, 1999 (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai, 3), 55–65.

²⁴ E tanulmányban nem tudunk végleges számokat közölni, hiszen a forrásgyűjtés még zajlik, egyelőre 30-nál több magyar nyelvű kézitról van tudomásunk. Az itt említett misszilisek java 1545–1567 közt íródott, azon belül is inkább az 1560-as években. A készülő kritikai kiadásban terveink szerint már a magyar és német nyelvű leveleket is közreadjuk.

²⁵ A *Leveleskönyv*ben többször is említik a Choron családot, elsősorban Choron Andrást, például Szalaházy Tamás Oláhhoz, 1530. 02. 13. = IPOLYI 1875, 34; Szalaházy Tamás Oláhhoz, 1530. 02. 27. = IPOLYI 1875, 49.

²⁶ Oláh egy baráthoz, 1532. 09. 22. = IPOLYI 1875, 248.

Összefoglalás

Megismerhető-e Oláh baráti hálózata, legintimebb baráti köre a levelezése, különös tekintettel a saját kezűleg összeállított *Leveleskönyve* alapján? Mire használja Oláh a leveleket és mire a gyűjteményt? Mi az elsődleges célja, mikor egy válogatást közread? – Ezekre a kérdésekre kerestük ebben a tanulmányban a válaszokat, több-kevesebb sikerrel. A felvetett kérdések és a kutatás közben felmerülő problémák alaposabb kidolgozást igényelnek, de az eddigi eredmények alapján az jól látszik, hogy Oláht a *Leveleskönyv* összeállításakor alapvetően két szándék vezérelte: előkészíteni hazatérését, és egyúttal bizonyítani a Habsburgokhoz való hűségét. Szelekciója egyrészt politikai jellegű, másrészt a privátabb hangnemű leveleket is sokszor kiszórta, de cenzúrájának áldozatul estek a nem latin nyelven írt misszilisek is. Barátaival és legközelebbi rokonaival folytatott, valóban meghitt leveleit nem szánta publikálásra, ezeket hiába is keressük a *Leveleskönyv*ben. Igaz ugyanakkor, hogy a kényes politikai helyzet okán sokszor nem is levél útján tartotta a kapcsolatot szeretteivel, ezért a későbbiekben a kutatás fontos területe lesz megbízottjainak, mandátumlevelei átadóinak (például Czeglédi János, vagy az itt említett Joannes Cornelius) az alaposabb megismerése és bemutatása. Ők ugyanis kulcsfigurái lehetnek annak a határterületnek, amelyet Oláh húzott publikus (amit tulajdonképpen a *Leveleskönyv*ben megmutatott) és privát (amit elrejtett az olvasók előtt) élete közt.

„....secundum modum Ecclesiae Zagrabiensis”

Egy középkori pszaltérium metamorfózisa

A trienti zsinatot követően a római Szentszék V. Pius pápa tekintélyével és a liturgikus egységesítés szándékával kiadta az új *Breviarium Romanum*ot (1568), majd később a *Missale Romanum*ot (1570). A római szertartásrend átvétele azonban nem kötelezte azon egyházmegyéket és szerzetesrendeket, amelyek hagyománya kétszáz évnél idősebb volt. Közismert, hogy a zágrábi egyházmegye élt az engedménnyel, és a Pázmány Péter (1570–1637) érseksége alatt liturgikusan egységesülő Magyarország utolsó hagyományhű szigete maradt egészen 1788-ig.¹ Több tanulmány készült a középkori zágrábi liturgia újkori utóéletéről,² az érdeklődés azonban mindaddig nem terjedt ki a barokk kori székesegyházi káptalan zsolozsmagyakorlatára. Jelen tanulmányban e zsolozsma beszédes tanúját, a káptalani kórus egyetlen fennmaradt kézirat pszaltériumát vizsgáljuk könyvtörténeti, liturgikus és zenei szempontból.

Az említett kéziratot a zágrábi Metropolitanska knjižnica egyházmegyei gyűjteményében MR 2 jelzet alatt őrzik. A karkönyv méretű (40 × 55,5 cm), 18. századi aranyozott bőrkötéssel ellátott,³ pergamenre írt zsoltároskönyv az első pagina bevezetője alapján a zágrábi székesegyház használatára készült Juraj Dumbović zágrábi örkanonok és kaposfői infulás prépost felügyelete alatt.⁴ Dumbović a nevezett címet 1733-tól haláláig, 1743-ig viselte,⁵ így a pszaltérium keletkezését első megközelítésben e két megjelölt év közé tehetjük. A könyvtári nyilvántartás és Dragutin Kniewald katalógusa is 18. századiként sorolja be a kéziratot.⁶ Valójában azonban a könyv korpuszában szakaszosan váltakozik két különböző korú réteg. A fiatalabb főlíókat készítették Dumbović kérésére, ezekből ma hetvenkettőt ismerünk, míg a fennmaradt másik százhárom főlíó egy középkori pszaltériumból származik. A barokk korban egybekötött kéziratkorpusz egységes oldalszámozást kapott, ezt használom a hivatkozásokban. A két réteget elsősorban az íráskép alapján lehet megkülönböztetni, a felhasznált pergamen minősége, állapota nem válik el szembetűnően. A pszaltérium egybefüggő barokk kori szakasszal, a vasárnapi matutínus és a

¹ FÜZES Ádám, *A trentói reformliturgia átvétele az esztergomi érseki tartomány területén Pázmány Péter érseksége alatt: A magyarországi rítusváltás történetének és hátterének bemutatása*, doktori disszertáció, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar, 2003, 202–212.

² CSOMÓ Orsolya, *A zágrábi székesegyház XVII–XVIII. századi processzionáléi*, DLA dolgozat, Bp., Liszt Ferenc Zene-művészeti Egyetem, Egyházzenei Doktoriskola, 2001; UŐ, *Protestáló tradicionalisták – a zágrábi történet*, Magyar Egyházzene, 2010/2011, 3. sz., 247–254.

³ Rozsondai Marianne szíves közlése alapján az előtáblán látható aranyozott egyesbélyegzők, különösen a csigavonalban végződő C alakú idom és a centrumban lévő „vésett kő” tipikus barokk motívumok, tehát a kötés a 18. századra tehető, zágrábi eredete pedig valószínűsíthető.

⁴ „Ad laudem omnipotentis Dei Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen. Beatissimae Virginis Magnae Dominae et Patronae Hungariae Mariae, sanctorum Stephani, Emerici, Ladislai et omnium Supernorum Civium cultum, venerationem Almae Ecclesiae Zagrabiensis, Venerabilis Cleri Pietatis decus, fervorem et incrementum incipit Psalterium cum suis pertinentiis secundum modum Ecclesiae Zagrabiensis moderatum renovari factum impensis Ecclesiae, Procurante Zelo Reverendissimi Domini Georgii Dumbovich, Prepositi Infulati Sancti Benedicti de Kaposfő, Custodis et Canonici Ecclesiae Zagrabiensis etc.”

⁵ Juraj Dumbović (Dumbovich György) 1686-ban született, 1699-től a zágrábi szeminárium növendéke volt. Bécsi filozófiai, majd bolognai teológiai tanulmányok után 1712-ben pappá szentelték, és a Zágráb melletti Jakuševac plébániájának (*Parochia S. Marci in Spinis*) plébánosa lett. Egy 1714-es vizitációs jegyzőkönyv rendezett életének, a szentségi szolgálatban gondosnak, és kiváló prédikátornak mondja, amelynek következtében két év múlva bekerült a zágrábi káptalanba. 1721-ben nyerte el a Szent Benedekről nevezett kaposfői préposti címet; 1727-ben Csázma, 1730-ban Dubec esperese, majd 1733-tól haláláig a zágrábi káptalan örkanonoka volt. 1743. április 3-án, 57 évesen távozott az élők sorából. Lásd: Ljudevit IVANČAN, *Podaci o kanonicima*, IV, 1677–1765, kézirat, Metropolitanska knjižnica, M 31921, 723.

⁶ Dragutin KNEWALD, *Illuminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa*, Zagreb, Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1944, 86, 99. A pszaltérium nem szerepel a hazai eredetű liturgikus kódexanyagot feldolgozó fontosabb katalógusokban, vö. CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ Gárdonyi Klára, *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, II, Bp., MTA Könyvtára, 1993, 248; SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., MTA Zenetudományi Intézete, 1981.

kishórak anyagával kezdődik (1–88), majd a hétköznapi matutíniumok és laudesek következnek a régi pszaltériumból kölcsönözve (89–302). Ez utóbbi részben négy helyen pótoltak egy-egy fóliót, vélhetően a korábbiak sérült vagy hiányzó volta miatt, míg a vesperások ezt követő sorozata egységesen újabb keletű (303–350).⁷ A pszaltérium jelenlegi állapotában 32 oldalnyi lakúna van a csütörtöki matutínium harmadik zsoltárpárosától a pénteki matutínium elejéig (193–224), valamint hiányzik a könyv vége, a szombati vesperás folytatása a második zsoltár közepétől (351-től).

Nem tartozik a pszaltérium újkori korpuszához az a négy-négy fólió terjedelmű, szintén középkori himnáriumtöredék, amelyet a barokk kötés elkészülte után ragasztottak a kötéstáblák belső felére. Az utólagosságot egyrészt az igazolja, hogy a töredékek nem illeszkednek szervesen a barokk kori könyvtestbe, nem kaptak oldalszámozást, másrészt tartalmuk sem kötődik a zágrábi hagyományhoz.

Zsoltárbeosztás

A felhasznált középkori pszaltérium zsoltárbeosztása gyakorlati szempontok miatt eltért az amúgy szokásos szigorú számsorrendtől a laudesek és a kishórak esetében (például az 50. és az 5. zsoltárt a hétfői laudesnél írták ki, az 53., 117. és 118. zsoltárt a vasárnapi kishóráknál stb.), és ezt az elvet követte a barokk szkriptor is. A kompletórium zsoltárai közül a régi rétegben megmaradt 30. és 90. zsoltárt ugyanakkor a sorszámuknak megfelelő helyen találjuk, tehát eredetileg nem voltak egymás mellé szerkesztve. A barokk szkriptor ezzel szemben nem közli sorrendben sem a 4., sem a 133. zsoltárt (a kompletórium másik két zsoltárát), ezért gyanítható, hogy hajdan a kötet végén, a vesperások sorozata után állt a kompletórium teljes anyaga. Mára ez a szombati vesperás említett befejezésével együtt elveszett – talán épp a kompletóriumot tartalmazó fóliók egykori mindennapos forgatása miatt. A 99. zsoltár – minthogy része a vasárnapi laudesnek és a szombati matutíniumnak is – kétszer szerepel a pszaltériumban, előbb a barokk szkriptor lejegyzésében (40), majd a régi rétegben (262).

Illumináció, paleográfiai jellemzők

A korpusz középkori fólióinak írása gyakorlott kéztől származó, igényes gótikus könyvírás (1. b ábra), rokonítható a *Budai pszaltérium* betűképeivel.⁸ A hétköznapi matutíniumok első zsoltárát jelölő, nagy méretű középkori iniciáléit – bár megtartották őket a barokk kori átalakítás során – sajnos későbbi illetéktelen kezek egytől egyig eltávolították a pszaltériumból.⁹ A rendkívül gazdagon kidolgozott, aranyfüst keretbe foglalt kezdőbetűk színvonaláról legfeljebb a 259. oldal *C(antate)*-iniciálé töredéke alapján lehet képet alkotni, ahol a kivágás pontatlanul történt (1. b ábra). Többé-kevésbé épen maradt a kivágások mellett három reneszánsz széldísz, amelyek kulcsfontosságú művészettörténeti adattal szolgálnak a könyv történetéhez. Ha összevetjük a budai eredetű, 15–16. század fordulójáról származó úgynevezett *Budai antifonále*¹⁰ fol. 10^v töredékén a *H(odie)*-iniciálé melletti széldísz pszaltériumunk *C(antate)* és *S(alvum)* iniciáléi melletti széldíszekkel (259, 181), meglepő hasonlóságra lelünk (1. ábra). A hosszanti elrendezésű széldíszek mindegyikét vízszintes szimmetriasíkról felfelé és lefelé induló, hullámzó virágindák alkotják. A tükrös elrendezésű díszítmények alsó és felső végződése emellett mindig különböző, ami sajátos változatosságot ad a rajzolatnak. A *H(odie)* melletti széldísz felső végén álló virág szinte teljesen azonosan megismétlődik a *C(antate)* melletti dísz felső végén, míg az előző díszítmény végződésénél lévő virágindák kereszteződése a *S(alvum)* mellettinél köszön vissza.

⁷ Dumbović idején készült szakaszok: 1–88, 103–104, 117–118, 177–178, 293–294, 303–350. Középkori eredetű szakaszok: 89–102, 105–116, 119–176, 179–292, 295–302.

⁸ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 3c; töredékei: Bp., MTA Kézirattár, K 480.

⁹ Az iniciálék egy részét késsel kivágták – 89 *D(ominus)*, 181 *S(alvum)*, 259 *C(antate)* –, másutt a fólió egy részével együtt kitépték – 124 *D(ixi)*, 153 *D(icit)* –, valamint a 224 *E(xultate)* a 32 oldalnyi hiányzó szakaszban volt, így annak sorsáról nem tudunk.

¹⁰ Pozsony, Archiv mesta EC Lad. 6 („Knauz 1”); töredékei: Pozsony, Archiv mesta EC Lad. 2/48–49; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Töredékek, A 23/III, V. A szóban forgó töredéket Budapesten őrzik.

1. ábra. A budai miniátorműhely reneszánsz széldíszei: a) Budai antifonále, *H(odie)*-iniciálé mellett (fol. 10^v); b) MR 2, *C(antate)*-iniciálé mellett (295); c) MR 2, *S(alvum)*-iniciálé mellett (181)

A díszekben tükröződő azonos motivikus gondolkodás, a használt színek egyezése és az egyes részletek kidolgozásának egybevágása bizonyossá teszi, hogy a két kódexet azonos műhely – és talán azonos mester – illuminálta. Mikó Árpád művészettörténeti kutatásai nyomán, épp a fenti típusú széldíszek vizsgálata alapján kerültek összefüggésbe a budai királyi kancellária mellett működő miniátorműhely egyes munkái, a *Budai antifonále*, a *Budai pszaltérium* és több címeres nemeslevél (armális) a 16. század elejéről.¹¹ A zágrábi MR 2 pszaltérium régi rétege ugyanennek a csoportnak a tagja, így illuminálása szintén a 15–16. század fordulójára vagy a 16. század első évtizedére tehető.

Csak egy fólió tartalmaz a pszaltérium korpuszában középkori anyagában zenei bejegyzést: a 247–248. oldalon a 94. zsoltár előtt és második verse után notálva szerepel a *Venite adoremus* antifóna. Négy piros vonalra írt, szépen formált kvadrát neumáit a szóhatároknál vékony függőleges vonal választja el. A *custos* keskeny fejű, ferdén, hosszan jobbra húzott szárral.

A könyvtáblák belső felére utólagosan kiragasztott himnáriumszövegek írásképe (betűformái, az írástükör és a sorok mérete stb.) és notációja (neumaformái, kulcsai, vonalainak távol-sága, az elválasztások alkalmazása, a *custos* stb.) teljességgel megegyezik a pszaltérium középkori rétegének írásával és notációjával. Eszerint az MR 2 pszaltérium összes középkori fóliója egy könyvtest része volt hajdan, a himnáriumszövegek az egykori zsoltároskönyv himnáriumszövegéből valók (2. a ábra).

A Dumbović örkanonok által megbízott szkriptor szakmájának hasonlóan kiváló mestere volt: egységes, ízléses írásképe a gótikus könyvírás néhol barokkosan díszített, kései alakja (2. b ábra).¹² Bizonyosan az ő keze nyomát örzi két további zágrábi liturgikus könyv is.¹³ Személye

¹¹ Mikó Árpád, *Fáncsi Imre armálisa (1511) és két, Budán illuminált kottás díszkódex*, *Ars Hungarica*, 2013/1–2, 31–41.

¹² Madas Edit szíves közlése szerint az „alközépkori” jelleget a hajszálvonalak kezelése, a majuszkulák, illetve az iniciálék első ránézésre elárulják. Figyelemre méltó, hogy a barokk szkriptor j betűt használ, amelyet a középkor ebben a formában nem ismer (lásd: 117 „adjutorium”, 177 „ejus”), a „hymnum” szót pedig helytelenül „hijmnum”-nak írja, két vesszőt téve a kettős i betűre (177).

¹³ Lásd egy 1742-ben készített kéziratos processzionále címlapján (Zágráb, Metropolitanska knjižnica, MR 191), valamint Thuz Osvát püspök intonáriumának néhány utólagosan beillesztett lapján (Zágráb, Metropolitanska knjižnica, MR 10, fol. 6^v és fol. 28^v után). Az utóbbi forrás két példájából látható, hogy a szóban forgó szkriptor egyformán jól kottázott metzigót–magyar keveréknótációval és kvadráttal.

2. ábra. Írásminta az MR 2 pszaltériumból: a) Keresztelő Szent János vesperáshimnusa az előtáblára ragasztott középkori himnáriumböredékben (fol. 3^v); b) a vasárnapi matutínium harmadik nocturnusának kezdete a barokk kori rétegben (29)

körül egyelőre nem sikerült minden kétséget eloszlatni. Több érv szól Dumbović egyik kortársa, Nikola Stanislav Pepelko kanonok mellett, akiről feljegyezték, hogy „vir magnus in cantu, scriptura ordinaria et gotica, apprime gnarus et canendi peritia ac singulari efformandorum caracterum arte clarus”.¹⁴ Minthogy a pszaltérium újabb rétege paleográfiai szempontból a legszínvonalasabb 18. századi zágrábi liturgikus kéziratok egyike, készítőjére bizonyosan illene a fenti idézet. Pepelko 1713 és 1745 között a káptalan tagja volt, szukcentorként és a szkriptorium vezetőjeként szolgált. Monogramja szerepel a székesegyház 1719-re datált, reprezentatív graduáléjában, amely a pszaltériumhoz hasonlóan igényes mű, mégis nehezen használható az azonosításhoz, mert több kéz munkájának tűnik.¹⁵ Kniewald ugyanakkor elképzelhetőnek tartja, hogy a graduále mellett a pszaltérium és további teljes liturgikus kéziratok is tőle származnak.¹⁶ A pszaltérium legalább tizennégy évvel későbbi a graduálénál, így azzal is számolni kell, hogy Pepelko időközben alakíthatott sajátos írásképén. Mindazonáltal 1745-ben bekövetkezett haláláig a káptalan tagja volt, és ezért, ha esetleg személyesen nem ő végezte, vélhetően akkor is ő irányította a pszaltérium átalakítását, újabb fólióinak elkészítését.

Az újkori réteg kottairása igényes kvadrát, mérete körülbelül fele a középkori rétegben fellelhetőnek, azaz elsősorban a könyv mellett közel álló énekes számára készült. A notáció bőséges számú példán tanulmányozható. Jellegzetessége helyenként az egymást követő, ugyanazon hangot ismétlő *punctumok* „összeolvasztása” egy vízszintes sávvá, illetve a rombusz alakú, felül vékony, kampószerű indával ellátott *custos*. A középkori rétegben pótoltt újabb fóliókon a barokk szkriptor feltüntette a korábban csak szöveggel jelzett antifónák dallamait is.

Rítus

A Dumbović-féle átalakítás során készített újabb fóliók antifóna-, responzórium- és himnuszrendje egyetlen tétel kivételével összhangban van a középkori Zágráb zsolozsmahagyomá-

¹⁴ A Nikola Pepelkóra vonatkozó adatokat lásd: IVANČAN, *i. m.*, 724–725.

¹⁵ Zágráb, Metropolitanska knjižnica, MR 6. Pepelko monogramját lásd a 441. oldalon, Szent Miklós ünnepénél: N[icholaus] P[epelko] C[anonicus] Z[agrabiensis]. Ljudevit Ivančan is megjegyzi, hogy Pepelko a nagyobb kéziratokon nem egyedül dolgozott, lásd: IVANČAN, *i. m.*, 725.

¹⁶ A zágrábi Metropolitanska knjižnica 1736-os horvát nyelvű és 1740-es latin passionáléja (MR 3, MR 162) Kniewald szerint Pepelko munkája lehet, lásd: KNIIEWALD, *i. m.*, 87, 102, 104. Mindkét passionále Dumbović örkanonoksága alatt készült, sőt a latin nyelvű egyedül őt említi, lásd: IVANČAN, *i. m.*, 724. A horvát kötet írás- és kottaképének minősége elmarad a graduálétól és a pszaltériumétól, így kétséges, hogy valóban Pepelko írta.

nyával,¹⁷ azaz megfelel a bevezetőben említett székesegyházi használatnak. E tételrend nagyobb része ugyanakkor nem különbözik Esztergom hagyományától sem, így tágabb értelemben a középkori „összmagyar” szokást követi. Legfontosabb jellegzetességei a vasárnapi laudes zsoltár-antifónái,¹⁸ a vasárnapi („longa”) prima négy, régi stílusú zsoltárantifónája¹⁹ és a vasárnapi vespérás *responsorium prolixuma*.²⁰ Ezeket mind kottával is megtaláljuk a pszaltérium barokk kori rétegében. A himnuszokat a középkori szövegváltozattal közli. A 14. századi forrásokban már dokumentált zágrábi sajátosság a vasárnapi kishórák (Szentháromság vasárnapjáról kölcsönzött) antifónáinak *Alleluia*-kontrafaktummal való helyettesítése Vízkereszt nyolcada és Hetvenedvasárnap között, ezt szintén megerősíti a Dumbović-féle anyag.²¹ A kishórák olvasmányainál (*capitulum*), ahol a barokk szkriptor csak utalt a szövegre, rendszeresen feltűnik egy hivatkozás: „reliqua ut in Breviario”. Eszerint a kódex használatakor feltételezték, hogy a hivatkozott szöveg folytatását egy kéznél lévő breviáriumból olvassa az officiáns. A kódexhez időben legközelebb a Martin Borković püspök megrendelésére 1687-ben a bécsi Leopold Voigt műhelyében nyomtatott *Breviarium ad usum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis*²² áll, vélhetően erre utal a rubrika, bár elviekben használhatták a korábbi nyomtatott breviáriumokat (1484, 1505), vagy akár magánhasználatú kéziratokat is. A nyomtatott breviáriumok és a pszaltérium lényegében ugyanazon szokásrend különböző korú írásbeli megfogalmazásai.

A középkori pszaltérium rítusának meghatározásához a hétköznapi matutíniumok és laudesek jellegzetes pontjai szolgálnak kiindulásul. A zsoltárok között szövegesen közölt antifónák néhány esetben nem illeszkednek a középkori zágrábi hagyományba,²³ sőt néhol ellentétbe kerül egy adott zsoltár előtt az újkori fólión jelzett antifóna-intonáció és a zsoltár után a középkori anyagban kiírt teljes antifóna.²⁴ Egyes hétköznapi matutíniumok elején még azonosítható, hogy a hórához himnusz tartozik, amely szintén nem jellemző a zágrábi hagyományra.²⁵ Az eltérések

¹⁷ Vö. KOVÁCS Andrea, *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae*, VI/A, Kalocsa–Zagreb (*Temporale*), Bp., MTA Zenetudományi Intézete, 2008, nr. 41450–43500. Egyedül a vasárnapi matutínium harmadik nokturnusának első antifónájánál találunk (véletlen?) eltérést: a zágrábi hagyományban szilárdan *Caeli enarrant gloria Dei*, míg itt *Non sunt loquela* áll (Esztergom szokásával egyezően), lásd: 2. b ábra.

¹⁸ *Indutus est Dominus, Gloria et honor, Deus misereatur nostri, Caminus ardebat, Sanctus sanctus sanctus*, lásd: 38–48, vö. *Psalterium Strigoniense Venetiis 1523 cum notis musicis manuscriptis* (*Psalterium Nicolai Olahi*), közr. SZOLIVA Gábor, Bp., MTA BTK Zenetudományi Intézete, 2015 (*Musicalia Danubiana*, 25; *Bavarica et Hungarica*, 2), 45. Az említett esztergomi zsoltároskönyv faksimile kiadása Monok István hathatós segítségével valósult meg, amelyért e helyen mondok neki hálás köszönetet.

¹⁹ *Dominus regit me, Oculi mei semper, In medio ecclesiae, Beati qui ambulant*, lásd: 50–66, vö. DOBSZAY László, *Corpus Antiphonarum: Európai örökség és hazai alakítás*, Bp., Balassi, 2003, 52 (109. l.), 114–115.

²⁰ *Quam magnificata*, lásd: 310, vö. SZENDREI Janka, *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*, Bp., Balassi, 2005, 114.

²¹ Lásd: 71, 76, 82, 88.

²² RMK III. 3492: e harmadik kiadás a *Breviarium Zagrabiense* 1484-es első nyomtatott kiadásának (RMK III. 133) emendátoraira (Georgius de Bexin, Blasius de Kemlek) hivatkozik, azaz lényegében az *editio princeps* újranyomása. Azonos megfogalmazású rubrikák találhatók az 1484-es és az 1687-es breviáriumok, valamint a Dumbović-féle pszaltérium anyagában.

²³ Vö. KOVÁCS, i. m., 112–114.

funkció	MR 2 középkori rétege (p.)	középkori Zágráb
f2 L a1	<i>Laudate Dominum</i> (122)	<i>In excelsis laudate</i>
f3 N a5	<i>Magnus Dominus</i> (144)	<i>Auribus percipite</i>
f3 L a1	<i>Dele Domine</i> (148)	<i>Secundum magnam</i>
f4 N a5	<i>Nonne Deo subiecta</i> (168)	<i>A timore inimici</i>
f4 N a6	<i>Benedicite gentes</i> (175)	<i>In ecclesiis benedicite</i>
f4 L Ab	<i>De manu omnium</i> (180)	<i>Salutem ex inimicis</i>
f5 Inv	<i>Dominum qui fecit nos</i> (180)	<i>Adoremus Dominum</i>
f6 N a6	<i>Cantate Domino</i> (252)	<i>Laudate Domino</i>
f6 N W	<i>Intret oratio mea</i> (252)	<i>Beatus homo</i>
f6 L a1	<i>Spiritu principali</i> (252)	<i>Sacrificium Deo</i>

²⁴ Lásd: 177 *Exsultavit cor meum* és 179 *Dominus iudicabit* (f4 L a4), 294 *Et in servis tuis* és 301 *Date magnitudinem* (Sabb L a4).

²⁵ Lásd: 123 *Consort Paterni luminis* (f3), 152 *Rerum Creator optime* (f4), 180 *Nox atra rerum* (f5), 258 *Summae Deus clementiae* (Sabb), vö. KOVÁCS, i. m., 45, nr. 41870.

egységesen a római kuriális pszaltérium rendjének felelnek meg, amelyet a 15–16. század fordulóján legnagyobb számban ferences közösségek követtek hazánkban. Ebbe az irányba mutat a középkori notáció jellege is. A hajdani pszaltériumról leválasztott, majd később a barokk kötetláblakra ragasztott himnárius töredékein Páduai Szent Antal és Assisi Szent Ferenc himnuszai azonosíthatók, valamint számos olyan tétel, amelyet a ferences hagyomány kivétel nélkül magáénak tudhat, Zágrábban azonban idegen.²⁶ Keresztelő Szent János ismert *Ut queant laxis* himnuszát sem a középkori magyarországi dallamával, hanem a Nyugat-Európa és Itália területén énekelt változattal közli (2. a ábra). Az „idegen” himnuszoknak nincs nyoma az 1687-es zágrábi breviáriumban sem, ezért egyelőre nem tisztázott a himnáriumból származó föliók utólagos beragasztásának indítéka. A középkori réteg ferences provenienciáját ugyanakkor tovább erősíti, hogy a korpusz említett *Venite adoremus* antifónája hangról hangra megegyezik egy 14. századi magyar ferences antifonáléban olvashatóval.²⁷ Mindezek alapján a középkori pszaltériumot (annak himnáriumával együtt) egy eddig ismeretlen, magyar vonatkozású, vélhetően ferences használatú középkori liturgikus kéziratként azonosíthatjuk.

A kódex zenei értékei

A himnáriumtöredék bővíti a középkori Magyarország területéről származó – nem túlságosan bőséges – kottás himnuszforrások körét, amely már önmagában figyelemre méltó. A Dumbóvíci-féle átalakítással létrejött újkori pszaltérium zenei értéke azonban talán még ezen is túlszár. A 35–37. oldalon kottával közli a barokk kori katedrális szokásos *Te Deum* változatát, innen tudhatjuk, hogy nem a középkori magyar forrásokból ismert magas járású befejezéssel énekelték.²⁸ Más téren ugyanakkor a pszaltérium a középkori magyarországi zsolozsmahagyomány tanúja, a zárványként fennmaradt és a 18. század végéig fejlődő zágrábi változat egyik utolsó kottás forrása. A karkönyv méretű zsolozsmakönyvek között ténylegesen az utolsó. Már említett antifónái mellett zenetörténeti értékkel bírnak a vasárnapi laudes és prima, valamint a vesperások kottás himnuszai is.²⁹ A vasárnapi vesperás *Quam magnificata* responzóriumának bejegyzése egyedülálló. A középkori magyar zsolozsmaliturgia emblematisztes tételle kottával először a 12. századi *Codex Albensis*-ben dokumentálható,³⁰ az esztergomi szerkönyvek elmaradhatatlan eleme a

²⁶ Vö. KOVÁCS Andrea, *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae*, VI/B, Kalocsa–Zagreb (Sanctorale), Bp., MTA Zenetudományi Intézete, 2008.

funkció	MR 2 középkori himnáriumtöredék (fol.)	középkori Zágráb
Conv. Pauli – V, M	<i>Doctor egregie</i> (Elő, 1 ^v)	<i>Doctor egregie</i>
Petri cath. – V, M	<i>Quodcumque vinclis</i> (Elő, 2 ^f)	<i>Iam bone pastor</i> (div.)
Antonius cf. – M	<i>[Laus regi plena gaudio]</i> (Elő, 3 ^f)	–
Antonius cf. – L	<i>Iesu lux vera mentium</i> (Elő, 3 ^f)	–
Joh. Bapt. – V	<i>Ut queant laxis</i> (Elő, 3 ^v)	<i>Ut queant laxis</i> (más dallamon!)
Franciscus cf. – V2	<i>[Decus morum dux minorum]</i> (Elő, 4 ^f)	<i>Iste confessor</i> (közös himnusz)
O. Ss. – V, M	<i>Christe Redemptor omnium</i> (Elő, 4 ^v)	<i>Christe Redemptor omnium</i>
Visit. BMV – V	<i>In Mariam vitae viam</i> (Hát, 1 ^f)	<i>In Mariam vitae viam</i>
Visit. BMV – M	<i>O Christi mater caelica</i> (Hát, 1 ^v)	<i>O Christi mater caelica</i> (C)
Visit. BMV – L	<i>De sacro tabernaculo</i> (Hát, 2 ^f)	<i>De sacro tabernaculo</i>
Maria Magd. – V, M	<i>Nardi Maria pistici</i> (Hát, 2 ^v)	<i>Lauda mater ecclesia</i>
Vinc. Petri – V, M	<i>Petrus beatus cathenarum</i> (Hát, 3 ^f)	<i>Iam bone pastor</i> (div.)
Transfig. – V	<i>Gaude Mater pietatis</i> (Hát, 3 ^v)	<i>O lux beata Trinitas / Gaude mater piet.</i>
Transfig. – M	<i>Exsultet laudibus sacrata concio</i> (Hát, 4 ^f)	–

²⁷ Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 118. fol. 92^r. Az antifóna kétversenkénti megismétlése is teljesen általános ferences gyakorlat.

²⁸ Vö. SZENDREI Janka, *Első hangjegyes népénekünk: A Te Deum-dallam magyarországi története* = *Népzene és zenetörténet*, III, szerk. VARGYAS Lajos, Bp., Editio Musica, 1977, 102–133, 262–275.

²⁹ Lásd: 48 *Ecce iam noctis* (D L), 50 *Iam lucis orto sidere* (I), 310 *Lucis Creator optime* (D V), 316 *Immense caeli Conditor* (f2 V), 321 *Telluris ingens Conditor* (f3 V), 326 *Caeli Deus sanctissime* (f4 V), 337 *Magnae Deus potentiae* (f5 V), 346 *Plasmator hominis Deus* (f6 V).

³⁰ Graz, Universitätsbibliothek, Ms. 211, fol. 35^r.

17. század elejéig,³¹ utolsó kottás feljegyzése pedig épp e zágrábi példa. Az eredetileg 8. tónusú tétel főrésze itt *G* helyett *a*-ra végződik. Így a középkorból nem ismerjük, rendhagyó zárata inkább kései romlásnak tekinthető. Az erős *G*-tonalitás ugyanakkor arra készítette a notátort, hogy a szubtonális érzetű lépéseket megerősítse egy-egy piros színű feloldójellel, nehogy valaki – barokk zenei érzéke alapján – vezetőhangot énekeljen ezeken a helyeken.

Quam ma - gni - fi - ca - ta sunt, o - pe - ra tu - a, Do - mi - ne.

O - mni - a in sa - pi - en - ti - a fe - ci - sti. O - pe - ra.

Glo - ri - a Pa - tri et Fi - li - o et Spi - ri - tu - i San - cto. O -

pe - ra tu - a, Do - mi - ne. [R. Quam magnificata...]

Összegzés

A zágrábi MR 2 pszaltérium szövevényes történetének szálai tehát a 15–16. század fordulójának Budájára vezetnek: a királyi kancellária szkriptóriumának mestere ekkoriban dolgozhatott a hajdani középkori pszaltérium reneszánsz széldíszsein. De miképp kerülhetett egy kuriális rítusú pszaltérium a királyi kancellária műhelyébe? A későbbi esztergomi érsek, Bakócz Tamás személye esetleg magyarázatul szolgálhat: 1490-től II. Ulászló királyi kancellárja (és ezáltal a szkriptórium előjárója) volt, 1491-ben pedig VIII. Ince kinevezte a magyarországi obszerváns ferencesek protektorává, így sok szállal kötődött a rendhez.³² Bakócz akár a könyv ajándékozója vagy a ferences megrendelő pártfogója is lehetett, de erre nincs közvetlen bizonyíték. Nem tudjuk azt sem, vajon az elkészült zsoltároskönyvet végül használatba vette-e egy ferences közösség. Annyi bizonyos, hogy a mohácsi csatát követő nehéz történelmi időszakban a könyv csodásan épen maradt, majd legkésőbb a 18. század első felében Zágrábban tűnt fel. Akár a káptalani kincstár, akár más intézmény vagy magánszemély tulajdona volt, Juraj Dumbović örkanonok 1733 és 1743 között megbízhatta a zágrábi szkriptóriumot, Nikola Pepelko kanonokot, hogy részekre bontva felhasználják egy új, zágrábi rítusú pszaltériumhoz. Bár a munkában közreműködő újkori szkriptor képes lett volna a teljes új zsoltároskönyvet egymaga elkészíteni, mégsem emellett döntöttek. A középkori pszaltériumból használható föliókat a helyi rítus sajátosságainak megfelelően művészi igénnyel kiegészítették, újrafűzték, majd a könyvtestet körülvágás után bőrrel bevont fatáblás kötésbe helyezték. Az új szerkönyvet több évtizeden keresztül rendszeresen használták, erről árulkodnak a pergamenlapok elszíneződött, elkopott sarkai. Ezen évek alatt kerülhettek – egyelőre ismeretlen okból – a középkori pszaltérium himnáriumának töredékei a könyvtáblák belső felére. A megválaszolatlanul hagyott kérdések mellett a könyv újkori állapota számos meglepetéssel szolgált, és főként betekintést engedett egy sok évszázados, virágzó liturgikus kultúra utolsó évtizedeibe.

³¹ Középkori dallamváltozatait lásd: László DOBSZAY, Janka SZENDREI, *Responsories*, Bp., Balassi, 2013, II, nr. 8165.

³² KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Bp., MTA, 1923, I, 353. A rend és Bakócz kapcsolatáról lásd még: ERDÉLYI Gabriella, *Egy kolostorper története: Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 2005 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 38), 50–53.

A Festetics-kódex Petrarca-fordításai a költőre vonatkozó újabb kutatások fényében
(Vázlat)

I.

A Festetics-kódexben található bűnbánati zsoltárokról először Boros Alán fogalmazta meg, hogy ezeknek a szövegeknek semmi közük a Dávid-féle zsoltárokhoz.¹ Származásukat viszont Katona Lajos nemsokára tisztázta.² A rákövetkező irodalomtörténészek közül ki kell emelnünk még Gondán Feliciánt, aki néhány helyen megkísérelte korrigálni a Katona által közölt latin szöveget, illetve az annak alapján készült magyar fordítást.³ Elfogadja Katonának azt a véleményét, hogy a Petrarca-sorozat negyedik zsoltárából olyan „természetimádó rajongás”, illetve „modern érzés” árad, ami új és meglepő a középkori kontextusban.⁴ Ettől kezdve újabb filológiai vizsgálat nem foglalkozott a szöveg latin forrásával. Horváth János is teljes joggal hangsúlyozta ki ezen zsoltárok rendkívüli egyediségét: egyrészt, a középkori környezetbe illesztve azt írja, hogy: „A Festetics-kódexben néhány magánimádság is található (köztük fölöttébb feltűnő módon egy humanista szerzemény, Petrarca hét bűnbánó zsoltára)”;⁵ másrészt a humanista törekvések történetében igen előkelő helyet juttat nekik: „A nagyvázsonyi pálosok Festetics-kódexében (1493–4) találjuk a legelső nyomokat, tehát jóformán e kolostori irodalom megindulása percében. A címlapdíszítés firenzei munkára vall, s Kálmáncsehynek a budai műhelyben készült breviáriumaival tart rokonságot. Szövegében Petrarca bűnbánó zsoltárainak, a renaissance-költő e merőben szubjektív, s a modern természetrajongást is éreztető alkotásának a fordítása lep meg. A kódex renaissance-díszje is megerősít abban a hitben, hogy e fordítmány komolyabb humanista öntudatot jelent.”⁶

Horváth János óta a magyar irodalomtörténet-írás nemigen foglalkozott a Festetics-kódex, illetve a Petrarca-zsoltárok értékelésével; a kérdést átengedte a történészeknek és a nyelvészeknek. Kisbán Emil tárgyalja ugyan a Kinizsi Pál alapította nagyvázsonyi kolostor történetét, de a kódexszel nem foglalkozik.⁷ Lukcsics Pál alaposan feldolgozta a Kinizsi alapítástól kezdve a vár és a hozzá tartozó falvak, illetve a mindenkor földesúr által patronált kolostor történetének okleveles anyagát.⁸ Pásztor Lajos ma is nélkülözhetetlen könyvében egyrészt felhívja a figyelmet a pálos és a karthauzi lelkület összefüggéseire, másrészt a mélyreható Szent Ágoston-i hatásra, Temesvári Pelbárttal példálózván, és regisztrálja az aszkézis és a „világias” örömök esetleges egymásmellettségét, amelyet természetesen Szent Ferenc *Naphimnusza* mutat fel leglátványosabban. Külön elemzi a Festetics- és a Czech-kódex Mária offíciumait, és részletesen elemzi az 1514-ben Velencében kinyomtatott pálos misszálét.⁹ Molnár József kiadta a kódex hasonmását.¹⁰ A Magyar Remekírók sorozatában megjelent középkori antológia a 6. zsoltár modern

¹ BOROS Alán, *Zsoltárfordítás a kódexek korában*, Bp., Stephaneum, 1903, 57–74.

² KATONA Lajos, *A Festetics-codex zsoltárai*, ItK, 15(1905), 149–157.

³ GONDÁN Felicián, *A középkori magyar pálos-rend és nyelvemlékei (Festetic- és Czech-kódex)*, Pécs, 1916, 105–109, a javasolt korrekciók a 108. lapon.

⁴ I. h.

⁵ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1944, 166.

⁶ HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása: Magyar humanizmus*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1935, 265.

⁷ KISBÁN Emil, *A magyar Pálosrend története, I, (1225–1711)*, Bp., a pálos kolostor kiadása, 1938, 128.

⁸ LUKCSICS Pál, *Kinizsyné Magyar Benigna örökösei*, Turul, 48(1934), 66–75. Mint tudjuk, a Festetics-kódex keletkezése idején, vagyis 1494-ben következett be Kinizsi Pál halála, és utána az özvegy Mislenovics Márk királyi udvarnokhoz ment férjhez.

⁹ PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940, 9 skk, 17, 20–21, 31, 34–35, 74.

¹⁰ *Festetics-kódex (ELTE Magyar Kodexek)*, előszó MOLNÁR József, Bp., 1977. (A transliteráció hiányzik.)

átírását tartalmazza.¹¹ Tarnai Andor pontosan tisztázta azt a korábbi kutatók által összekuszált kérdést, hogy kik is olvashatták a zsoltárokat. Ugyanis a pálosok alsóbb rétege csak akkor kapott erre engedélyt, ha felvették a papi rendeket. Ez az engedélyezés, illetve tilalom természetesen vonatkozott a Vulgataból kiválasztott két bűnbánati zsoltárra is (6, 31, 37, 50, 101, 129, 142). Tarnai viszont leszögezi, hogy ennek a más kódexekben is lefordított sorozatnak és ezzel együtt olvasási lehetőségüknek vagy kötelezettségüknek semmi köze a Festetics-kódexben található Petrarca-féle zsoltárokhoz.¹² Gondos, modern átírásban megjelent az egyetemisták számára az első zsoltár szövege.¹³ Végre pedig N. Abaffy Csilla elkészítette a kódex modern kiadását, amely minden további kutatás alapjául szolgálhat, hiszen tartalmazza a hasonmást, a pontos és alapos transliterációt és a hozzá tartozó textológiai jegyzeteket, valamint a teljes bibliográfiát. Sajnos a Petrarca-féle zsoltárok latin szövegével való összevetésre, illetve az ezen szövegekre vonatkozó friss szakirodalom ismertetésére és mérlegelésére ugyanúgy nem vállalkozik, mint a sorozat többi kötete.¹⁴ Petrarca születésének 700. évfordulójára jelent meg a Nuova Corvina Petrarca különszáma, ahol Józsa Judit említette röviden a kódexben található Petrarca-fordításokat.¹⁵ A Festetics-kódex szerepelt természetesen az Országos Széchényi Könyvtár nagy nyelvemlék-kiállításán is, a katalógusban Kertész Balázs foglalta össze a rá vonatkozó tudnivalókat.¹⁶ Végül Lázs Sándor tanulmánya minden eddiginél részletesebben és alaposan foglalta össze a kódex hányattatásait.¹⁷ Örömmel említhetjük meg azt is, hogy a Petrarca évfordulóra megjelentetett kétnyelvű műfordításkötetében Csehy Zoltán újr fordította az 1. és a 6. zsoltárt.¹⁸

Ami pedig a nemzetközi Petrarca-szakirodalmat illeti, szempontunkból az első fontos lépést Marco Vattasso tette meg, aki végleg leszögezte, hogy a Ludolphus de Saxonia által írott *Expositio in Psalterium* első nyomtatott kiadásában (1491) található és a Petrarca-féle *Psalmi penitenciales* után olvasható *Psalmi confessionales* apokrif, semmi köze Petrarcahoz. Így ír róluk: „Ezek után hét másik zsoltár következik, mindegyik egy-egy főbűnről. Mindegyikükben a bűnös vádolja saját bűneit, pontosan azzal a vétkekkel kapcsolatban, amelyet éppen vizsgál. Így hét igazi ábrázolást kapunk a bűnösről, azaz a gőgösről, a fukarról, a kéjencről, az irigyről, a torokosról, a haragosról és a tunyáról. Egy másik zsoltárban, a 9.-ben a bűnös más vétkeiről tesz vallomást, általában vádolja önmagát minden helytelen cselekedetért, kifejezi fájdalmát és bocsánatot kér értük. Ez található az ősnymtatványban, amelyet vizsgáltam, egy vatikáni kódexben a 9. zsoltár után még következik egy meleg hangú ima Istenhez, a Szent Szűzhöz és a paradicsomi szentekhez.”¹⁹ Egyébként már az 1491-es speyeri kiadó is gyanakodhatott, mert ezen gyónási zsoltárokat a következő címmel közli: „Francisci Petrarche poete laureati psalmi confessionales caute tamen ac sobrie legendi.”²⁰ (Mint láthatjuk, az óvatosság és a józanság indokolt volt...)

1929-ben jelent meg az a kiadás, amely mindmáig alapvető a Petrarca-zsoltárokkal kapcsolatban. Henry Cochin könyvéhez a Petrarca-kutatás egyik atyamestere, Pierre de Nolhac írt

¹¹ Új kiadása: *A magyar nyelvű középkori irodalom*, vál., szerk., jegyz. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Neumann Kht., 2000. <<http://mek.oszk.hu/06100/06196/html/kozep0011/kozep0011>> [2016. március 22.]

¹² TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdi”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és kritika), 210.

¹³ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez, középkor (1000–1530)*, főszerk. TARNAI Andor, szerk. MADAS Edit, Bp., Tankönyvkiadó, 1992, 469.

¹⁴ *Festetics-kódex, 1494 előtt: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, bevezetéssel és jegyzetekkel*, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: N. ABAFFY Csilla, Bp., Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1996.

¹⁵ Judit JÓZSA, *Le versioni ungheresi del Canzoniere di Petrarca e la loro critica*, Nuova Corvina, Nr. 15, 2004, 71–81.

¹⁶ „Látjátok feleim...”: *Magyar nyelvemlékek a 16. század elejéig*, szerk. MADAS Edit, Bp., OSZK, 2009, Nr. 53, 342–343.

¹⁷ LÁZS Sándor, *Kinizsiné Magyar Benigna könyveinek sorsa*, Magyar Könyvszemle, 126(2010), 100–102.

¹⁸ Francesco PETRARCA, *Orpheusz lantja, Dávid hárfája: Válogatás Petrarca latin nyelvű költészetéből*, vál., ford. és az utószót írta: CSEHY Zoltán, Pozsony, Kalligram, 2004, 144–149.

¹⁹ Marco VATTASSO, *I codici Petrarqueschi della Biblioteca Vaticana, Seguono cinque appendici con testi inediti, poco conosciuti, mal pubblicati [...]*, Roma, Tipografia Poliglotta Vaticana, 1908 (Appendice, 3), 198.

²⁰ Az interneten található a düsseldorfi Heinrich Heine Egyetem könyvtárának inkunábuluma, amelyet 2014-ben helyeztek fel a világhálóra: <<http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ink/content/titleinfo/6866378>> [2016.03.11.]

előszót.²¹ Cochin, noha sok kiadást és néhány kéziratot is ismert, szerencsés kézzel talált egyet, amelyről először még 1904-ben adott hírt Francesco Novati. Ezt már szerinte is díszpéldányként készítették a Viscontiak számára, és így vagy a Milánóban élő Petrarca autográf kézírata, vagy ha másolat, akkor ő emendálta.²² Majd az első világháború után megalakult a ma is fennálló olasz nemzeti bizottság Petrarca műveinek kritikai kiadására, Giuseppe De Luca vállalta magára azt a hálátlan feladatot, amelyet nagy ideig szorgalommal végzett, de azután reménytelenségében félbehagyott, vagyis hogy a számtalan kéziratot összevetve rekonstruálja a hét zsoltár szövegtörténetét.²³ Ezért a következő kiadó és kommentátor is a luzerni kéziratot vette alapul.²⁴ Mikor pedig a sokáig félbeszakadt vagy nagyon akadozva folyó kritikai kiadást a költő születésének 7. centenáriuma energikusan megújították és felgyorsították, akkor maga Donatella Coppini, az előzmények legjobb ismerője kapta meg a feladatot a kritikai kiadás és fordítás elkészítésére. Ő 138 kéziratot tanulmányozott végig, amelyek Európa különböző országaiban találhatók Ausztriától Lengyelorszáig vagy Belgiumtól a Vatikánig, sőt Oxfordtól Kalinyingrádig; Amerikába, a Pennsylvanai Egyetem könyvtárába csak egy jutott. Ennek ellenére úgy döntött, hogy marad mint alapszöveg a luzerni, pergamentekercsre írott díszkéziratnál, amely, úgy látszik, mégiscsak a legrégebb, és talán közvetlen köze is van Petrarca kezéhez.²⁵ (A variánsok természetesen számba veszik a többi kéziratot is.)

Ami pedig a zsoltárok elhelyezését illeti a Petrarca-életművön belül, ezzel legelőször talán Pietro Paolo Gerosa foglalkozott. Természetesen nem tagadja a dávidi zsoltárok alapvető ihletését, de ennél döntőbbnek tartja Szent Ágoston hatását, hiszen a hippói püspök is – élete végén – újraírta a zsoltárokat azért, hogy újra megsirathassa ifjúkori bűneit – legalábbis így ír róla életrajzírója, Possidius. Ebből a szempontból elemzi tehát végig a szerző azt a finom játékot, amit Petrarca űz a Szent Ágoston által, illetve az általa kiválasztott zsoltárok egymáshoz képest és a dávidi eredetihez képest kielemezhető jelentéstartományával.²⁶ Egy cseh szerző 1995-ben felhívta a figyelmet arra, hogy csehországi útja miatt Petrarca kezdettől fogva milyen óriási hatást gyakorolt Közép-Európára.²⁷ Közismert az a történet Petrarca levelezéséből, hogy egy hajdani francia udvaronc, Sagremor de Pommiers számára küldte el ajándékba a bűnbánati zsoltárokat, mikor ez a régi barátja felhagyott a világi élettel és belépett a karthauzi rendbe. Ebben a levelében Petrarca azt írja, hogy ő ezt régebben írta, mégpedig nem egészen egy nap leforgása alatt! Ezt az állítását a szakirodalom többnyire jelképesnek fogta fel, újabban azonban egy kutató igen erős bizonyatékokkal érvelt amellett, hogy ez szó szerint értendő, és ez a nap nem egyéb volt, mint 1348 májusának az a napja, amikor megkapta a gyász hírt, vagyis értesült Laura haláláról.²⁸ Donatella Coppini egy alapvető tanulmánya pedig arra világított rá, hogy miképpen befolyásolta a már korábban és joggal emlegetett Szent Ágoston-i hatást a bűnbánati zsoltárok írására Szent Ágostonnak az a hatalmas, két főlíó kötetből álló műve, az *Enarrationes in Psalmos*, amelyet ajándékba kapott 1355-ben legjobb barátjától, Boccacciótól. A könyv szerencsésen megmaradt Párizsban, és a szerző ezért a nagyszámú, Petrarca kezétől származó széljegyzetből pontosan

²¹ PÉTRARQUE, *Les psaumes pénitentiels*, publiés d'après le manuscrit de la Bibliothèque de Lucerne par Henry COCHIN, préface de Pierre de NOLHAC, Paris, L. Rouart et Fils éditeurs, 1929.

²² *I. m.*, 83–93.

²³ Vö. Donatella COPPINI, *Giuseppe De Luca e l'edizione dei „Salmi penitenziali” di Francesco Petrarca*, Archivio italiano per la storia della pietà, 9(1996), 31–94.

²⁴ Francesco PETRARCA, *Psalmi penitenziali*, a cura di Roberto GIGLIUCCI, Roma, Salerno Editrice, 1997.

²⁵ Francesco PETRARCA, *Psalmi Penitentiales, Orationes*, a cura di Donatella COPPINI, Firenze, Casa Editrice di Lettere, 2010.

²⁶ Pietro Paolo GEROSA, *Umanesimo Cristiano del Petrarca: Influenza agostiniana, nattinenze medievali*, Torino, Bottega d'Erasmus, 1966, 326–329.

²⁷ Ivan SEIDL, *Premesse per lo studio della fortuna petrarchesca in ambiente centroeuropeo (secolo XIV–XVI)*, Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity, 16, 1995, 25–32. Sajnos nem elemzi azokat a korábban a Cseh Királysághoz tartozó könyvtárakban lévő kéziratokat, amelyek közül például Sziléziában, a wrocławai Egyetemi Könyvtárban található olyan, amelyik tartalmazza a Petrarca-zsoltárokat.

²⁸ Claudio BELLINATI, *Francesco Petrarca I sette salmi penitenziali: Presentazione e nuova traduzione del latino*, Padova, Il Poligrafo casa editrice, 2004, 11–14, 39–40.

rekonstruálhatja, hogy mennyiben befolyásolta Szent Ágoston hermeneutikája a költőt.²⁹ Végül a 700 éves évforduló során megjelent könyvtárnyi szakirodalom alapján egy amerikai kutató összegezte a kialakult tudományos konszenzust egy olyan kézikönyvben, ami először kísérli meg angolszász nyelvterületen, hogy kritikai bevezetést nyújtson Petrarca összes műveihez. Az eddig röptében érintett kérdéseken kívül természetesen kitér arra, amit a legújabb monográfiák is igen fontosnak tartanak: tudniillik zsoltárok verstani szempontú értelmezésére, amennyiben mindenél merészebb kísérletnek tekintik arra, hogy egy merőben újfajta prózaverssel próbálja megteremteni az olaszban hiányzó, de a héber költészetben Szent Jeromos szerint megvolt időmértékes verselést.³⁰

Az egyik leghasználhatóbb monográfia szerzője például így fejezi be a bűnbánati zsoltárok-ról írott fejezetét: „Az egynapos kísérlet folytatás nélkül maradt és ráadásul maga a költő szerint teljességgel alkalmi. (*Öregkori levelek, Római X, 1.*) Akkor is, ha a bibliai és profán összevegyítése rendkívül erősen jellemző az ő humanizmusára, amely problematikus és sokféleképpen értelmezhető, de világosan vállalja a szembenézést. Amikor nem játszik szerepet a dologban az, hogy a költő a stílussal és a metrikával mérje magát, akkor a keresztény meditáció Petrarcánál prózában képes hasonló száraz és erőteljesen kitartó lényegre törő alkotásra. Ezek azok az imádságok, amelyeket, szétszórva különböző kódexekben, neki tulajdonítanak, és amelyek mögött fölsejlik mint szilárd csontozat az a zsoltáros póre mellérendelés, amely titokban azért együtt él azokkal a magas költészetbe tartozó regiszterekkel, amelyek megtalálhatók már az Africában, de az aszkétikus művekben is.”³¹

Remélem, hogy kedvet csináltam másnak is – az enyém már ugyanis megvan – a folytatáshoz, vagyis, hogy a Festetics-kódexben található régi magyar költészeti kincset ne tekintsük csak nyelvészetiileg elemezhető szövegkorpusznak. Ezt a nyelvemléket ráadásul még becsesebbé teszi, hogy mai ismereteink szerint ez az imádságoskönyv az egyetlen 15. századi, Magyarországhoz kötődő kódex, melyben Petrarca-szövegek olvashatók.³²

II.

Mivel a most adott terjedelemben lehetetlen volna kellő alapossággal végigelemezni mind a hét petrarcai zsoltárt abból a szempontból, hogy mely görög-római, illetve bibliai forrásokat imitál vagy épít be saját szövegébe, mind pedig abból a szempontból, hogy legfőképpen a Szent Ágostontól tanult zsoltármagyarázat milyen hermeneutikai fogásaival operál vagy alakítja a szövegeket, ezért példaképpen csak a Katonától Horváth Jánosig méltán dicsért és humanista szelleműnek tartott negyedik zsoltárt fogom részletesen elemezni. Ezért most közlöm is az eddigi legelfogadhatóbbnak tartott kiadás alapján a latin szöveget, a tanulmány függelékében pedig az olvasó megtalálhatja mind a hét psalmos szövegét, az eredeti hangalakot tükröző, de a mai helyesírással átírt változatban.

²⁹ Donatella COPPINI, *Petrarca, i salmi e il codice parigino latino 1994 delle 'Enarrationes' di Agostino = Petrarca e Agostino*, a cura di Roberto CARDINI, Donatella COPPINI, Roma, Bulzoni Editore, 2004, 19–38.

³⁰ E. Ann MATTER, *Petrarch's personal psalms: Psalmi penitenciales = Petrarch: A critical Guide to the Complete Works*, eds. Victoria KIRKHAM, Armando MAGGI, Chicago, University of Chicago Press, 2009, 219–227, 427–430.

³¹ Marco ARIANI, *Petrarca*, Roma, Salerno Editrice, 1999.

³² Noha korábban egy ma Párizsban őrzött kódexről azt feltételezték, hogy az corvina és Beatrix királyné számára készült, egyértelműen bizonyítható, hogy a könyv sohasem volt magyarországi gyűjtemény része. Vö. *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne*, publ. par Jean-François MAILLARD, István MONOK, Donatella NEBBIA, Bp., OSZK, 2009 (Supplementum Corvinianum, 2); LENGYEL Réka, *Sulla conoscenza del Petrarca in Ungheria nel Quattrocento*, Nuova Corvina, 21(2009), 42–48.

Psalmus IV³³

- (1) Recordari libet munerum tuorum, Deus, ut sit michi confusio ante oculos, et rubor in genis meis.
- (2) Sic enim forte misereberis, ubi non prorsus oblitum videris omnium que michi tribuisti, largitor optime.
- (3) Tu michi celum et stellas, (quid enim horum indigebas?), tu michi vicissitudines temporum creasti.
- (4) Tu solem et lunam, tu dies noctesque, tu lucem ac tenebras discrevist.
- (5) Aer opus digitorum tuorum, serenitatem et nubes tu fecisti, et ventos et pluvias.
- (6) Terram aquis involvisti, fecisti montes et maria, valles ac planiciem, fontes, lacus ac flumina.
- (7) Hec intus variis seminibus fecundasti, circum quoque multiplici specie decorasti.
- (8) Herbis virentibus vestisti campos, distinxisti colles floribus et silvas ramorum foliis.
- (9) Fatigato requiem preparasti, estuanti umbras arborum, et ad otium recessus amenissimos,
- (10) sitienti fontes lucidos, esurienti baccas omnis generis, et refectionis quam multiplicis alimenta.
- (11) Quam multiformibus animantibus terras et pelagus implesti, et circumfusus tractus aeris! Quis cuncta dinumeret?
- (12) Hec omnia pedibus hominum subiecisti: usque ad oblectationes varias amasti hominem.
- (13) Nec me minus ideo quia cum multis: quin et singularia quedam prebui michi.
- (14) Tu corpus hominis pre cunctis creaturis tuis adornasti, tu membra miris ordinibus collocasti.
- (15) Os illi imperiosum ac serenum spiritumque tui capacem et contemplatorem celestium statuisti.
- (16) Addidisti artes innumeras quibus vita hec foret ornatior, eterne quoque vite spem dedisti.
- (17) Ostendisti viam qua gradiendum foret. Aperuisti aditum in tabernacula tua. Monuisti quid cavendum atque unde declinandum sit.
- (18) Deputasti comitem perpetuum ac ducem. Gressus omnes e specula contemplatus es et errores meos observasti.
- (19) Cadentem sustentasti, labentem firmasti, errantem direxisti, prostratum sustulisti, suscitasti mortuum.
- (20) Miseratus es labores meos totiens ubi non misericordia sed odio dignus eram.
- (21) Et quibus meis meritis tam multa, tam digna, tam grandia? Gratis et indignus hec accepi.
- (22) Pro his omnibus quid tibi retribuere vides. Verumtamen miserere iterum et succurre, quia sine te morior.
- (23) Ingratitudinum mearum ne reminiscaris amplius, sed salvam fac animam meam, nil iam de propriis viribus sperantem.
- (24) Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. Sicut erat in principio et nunc et semper et in secula seculorum. Amen

Magyarázatok (A számokkal a fentebbi latin szöveg verseinek számára utalok.)³⁴

- (1) Ebben található a dávidi zsoltárokra való utalás; például a 43. zs. 16. sorára („és arcom elborítja szégyenem”, illetve a 68. zs. 8. és 20., valamint rákövetkező soraira („pirulás rájok ne szálljon miattam”; „piroonságom te ismered és szégyenem, gyalázatom”). Egyébként is

³³ PETRARCA, COPPINI, 25. jegyzetben *i. m.*, 32–36. (Ez a kiadás a költő születésének 700 éves évfordulójára készült a Nemzeti Kiadás kritikai kiadás-sorozatának részeként.) A teljes latin szöveg ezen kívül könnyen megtalálható még az interneten, két helyen is. Az egyik a Biblioteca italiana, amely Roberto Gigliucci fentebb idézett kiadását (1997) digitalizálta, a másik a Biblioteca dei Classici Italiani honlapja, amely viszont a maga részéről Pasquale Stoppelli (Lexis Progetti Editoriali, Roma, 1997) CD-ROM-ját használta. <http://www.classicitaliani.it/petrarca/poesia/psalmi_penitentiali.htm> [2016. 03. 08.] Ez viszont lényegileg szintén Gigliucci változatán alapul, csupán helyenként más központozást alkalmaz.

³⁴ A magyarázatokat Roberto Gigliucci idézett kiadásának kommentárjaiból állítottam össze.

- megjegyezhető, hogy a *confusio* és a *rubor* a bibliai nyelvben gyakran társulnak egymással, nemcsak a zsoltárokból, hanem a prófétáknál is, például Izajásnál.
- (3)-(4) Itt is van utalás a valódi zsoltárokra, mégpedig a 73-asra és a 103-asra, amelyek utalnak Isten azon jótéteményeire, adományaira, sőt magára az egész teremtett világra, amelyekről a bűnös elfeledkezett. Erre a feledésre utaló áthallások megtalálhatók Petrarca legnagyobb terjedelmű művében is, a *De remediis utriusque Fortunae* című munka második könyvének 93. fejezetében. Itt ráadásul Arisztotelészre való hivatkozással bizonyítja be, hogy az emberiség egyik fő hibája, hogy elfeledkezik a mástól kapott jótéteményről: „Írattatik amaz aristotélesi néműnémű nemes elméjűség, hogy valaki megemlékezzék a mással közlött jótéteményről, de a mástól vett jótéteményről elfelejtkezzenek.”³⁵ De az intertextuális áthallások sora – mint Petrarcanál legtöbbször – itt is véget nem érő, hiszen már magában a Fortuna-könyvben hivatkozik Senecára, azután a *Familiares* idevonható levelében (X, 3.) Ciceróra és Szent Ágostonra.
- (5) A 8. dávidi zsoltár 4. sora szerint is az egek az Úr ujjainak alkotásai.
- (10) A *Familiares* egy helyén is (VII, 3, 17) emlegeti az „oly sok fényes forrást, a sok kanyargó folyót, a még annyi halakkal teli tavat”.
- (12) Ez igen erős áthallás a 8. zs. 7. verséből: „adtál neki hatalmat kezeden minden művei felett, lábai elé vetél mindeneket”.
- (14) Folytatódik az utalás a fent említett zsoltárra, a 6. és 7. versre: „az angyalok alá csak kevéssel aláztad, dicsőséggel nagysággal koronáztad”. Ki kell emelnünk, hogy ez az egész laudatio az embernek adott isteni adományok fenségéről mintegy az alapját, illetve egyik forrását képezi a humanizmus egyik legkedveltebb témájának, azaz az „emberi méltóságról” (de dignitate hominis) írott gondolatmeneteknek, értekezéseknek, amelyek közül talán a leghíresebb Giannozzo Manetti *De dignitate hominis* (1452) című műve. Megvan azonban a bibliai gondolatnak a római párja is, mert hiszen Cicero *Az istenek természete* című művében (II. 54 skk) majdnem azonos módon fogalmazza meg, hogy az egész emberi természet alakja és tökéletessége mutatja azt, hogy erről a halhatatlan istenek gondoskodtak. Sőt Petrarca saját maga az önmaga és mások tudatlanságáról szintén beszélt, egyenesen Ciceróra hivatkozva a test és az érzékek, illetve a tagok elrendezése és összeillesztése csodálatos rendjéről.³⁶
- (15) Itt Petrarca az egyik leghíresebb antik mitológiai, filozófiai, költészeti motívumra utal, hiszen Ovidiustól tudhatjuk, hogy az embert az különbözteti meg a többi élőlénytől, hogy egyenesen áll és arcát felfelé fordítva nézi az eget (*Metamorphoses* I, 85–86.). Ez vidáman élél a 20. századig, hiszen még Thomas Mann is használja a Felix Krullról írott regényében (*Egy szélhámos vallomásai*). Természetesen maga Petrarca is utal erre a forrásra egy párizsi kódexben, amely hajdan az ő tulajdonában volt és sok széljegyzetét is tartalmazza. (A kódex egyébként Cassiodorus *De anima* című művét tartalmazza.) Az ovidiusi gondolat megtalálható már Cicero említett művében is, és Cassiodoruson kívül más egyházatyák, például Szent Ambrus és Lactantius is használták.
- (16) Figyelemre méltó, hogy a számtalan művészetre való utalást Petrarca más művébe is beillesztette (I. ecloga, 99–100. sor: „Qui corpus mentemque dedit, quibus addidit artes / Innumeras geminum cumulans ab originem unus”. Az eclogában ketten folytatnak párbeszédet, Monicus és Silvius, tehát az allegóriát figyelembe véve Petrarca öccse, Gherardo, aki karthauzi szerzetesnek állt és maga Petrarca. Az idézett részben Monicus beszél, Cseh

³⁵ PETRARCHA Ferenc, *A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól*, SZÉKELY László fordítása (1760–1762), sajtó alá rend., a jegyzeteket és a kísérőtanulmányokat írta: BÍRÓ Csilla, LENGYEL Réka, MÁTÉ Ágnes, Szeged, Lazi, 2015, 204.

³⁶ Vö. CICERO, *Az istenek természete*, ford. HAVAS László, Szeged, Lazi, 2004; PETRARCA, *De ignorantia – A tudatlanságról*, ford. LÁZÁR István Dávid, Szeged, Lazi, 2003.

- Zoltán fordításában magyarul: „Ímígyen lelket adott testünkbe s ezernyi tudást vele együtt, / ősi iker kegyajándékunk így sokszorozódik”.³⁷
- (17) Látszik, hogy ezek a zsoltárok ugyanabban a lelkiállapotban vagy az írói életmű ugyanazon fázisában keletkeztek, mint a *Secretum*, ugyanis ott olvasható, a III. könyvben Ágoston szájába adva a Ferencnek, azaz Petrarcának szóló felvilágosítás, hogy Isten sugallja és mutatja meg neki az utakat, amelyeken járnia kell, illetve mutatja meg azokat, amelyek tévútra viszik.³⁸ Hozzátehetjük még azt is, hogy fennmaradt Petrarcának egy rövid imádsága 1338. július 10-ről, amelyben ugyanezt a képet használja, és ahol szól: „Ő én üdvösségem Jézus Krisztus, ha téged irgalmasságra indíthat az emberi nyomorúság, akkor állj mellém nyomorúságomban és kegyesen hallgasd meg imámat: tedd, hogy zárándokutam tessenek neked, és lépteimet irányítsd az örök üdvösség útjára”.³⁹
- (18) Az emmausi jelenetre (Lukács evangéliuma, 24,13 skk) való utalás nem csupán nagyon kedves Petrarcának, hiszen a 3. bűnbánati zsoltárban is felhasználja, hanem ilyen típusú értelmezéséhez utat mutatott neki maga Szent Ágoston, aki a 235. szentbeszédében így szól: „Az úton velük mint útítársuk gyalogolt és ő maga volt vezetőjük.” Az a megfogalmazás pedig, hogy Isten mint egy őrszem magaslatról kíséri az emberek minden léptét, egyenesen Jób könyvére emlékeztet (34, 21).
- (19)-(20) Az elbukót felsegíti, a lankadót megerősíti Isten, a karthauzi szerzetesekhez intézett *De otio religioso* című művében is (II, 16) és a humanista életmódot dicsőítő *De vita solitariában* is (I, 5).
- (21) Az itt vázolt kegyelemtan végső soron Szent Pálra megy vissza (1. Kor, 4,7), hiszen az apostol arról beszél, hogy az, amit az ember birtokol, azt mind kapta, ha viszont kapta, akkor miért dicsekszik azzal, amit csak kapott!⁴⁰
- (23) Ez a vers teológiaiilag igen mély, hiszen Szent Ágoston vallomásai nyomán azt is figyelembe veszi, hogy Isten a hálátlanok és gonoszok iránt is irgalmas szívű. Ez végső soron Lukács evangéliumára megy vissza (6, 35).

Függelék

Petrarca zsoltárainak a Festetics-kódexben található magyar fordítása, az eredeti olvasatot megőrző mai átírásban.*

A kéziratban: 364–405. oldal, az utólagos könyvtári számozás szerint 182^v–203^r, N. Abaffy Csilla kiadásában: 755–837.

Penitencia tartásról való psalmosok. Elő psalmos:

- (1) Jaj nékem, mert haragossá én ellenem töttem én megváltómat, és ő törvényét kemenséggel elmulattam.
- (2) Igaz utat akaratom szerint elhagytam, és az járatlan utakon messzé és szélesen forgottam.
- (3) Minden darabosokat és belhatatlanokat általjártam és mindenütt muka (sic!) és nyavalya.

³⁷ Lásd a következő kétnyelvű kötetet: PETRARCA, CSEHY, 18. jegyzetben *i. m.*, 20–22.; feltétlenül elolvasandó még: CSEHY Zoltán, *Parthenias: Olvasati megjegyzések Petrarca első eclogájához*, Helikon, 2004/1–2, 166–176.

³⁸ Vö. PETRARCA, *Kétségeim titkos küzdelme*, ford. LÁZÁR István Dávid, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 1999.

³⁹ „Salus mea, Christe Ihesu, si te ad miserecordium inclinare potest humana miseria, adesto michi misero et preces meas benignus exaudi: fac peregrinationem meam tibi placitam et gressus meus dirige in viam salutis eterne.” Lásd: PETRARCA, COPPINI, 25. jegyzetben *i. m.*, 60.

⁴⁰ Vö. Francesco PETRARCA, *Secretum*, ed. bilingue, a cura di Enrico FENZI, Milano, Mursia, 1992, 320–321.

* Az MTA Nyelvtudományi Intézetének honlapján található egy átírás:

<http://omagyarkorpusz.nyud.hu/documents/kodexek/FestK/norm/FestK_4.txt> [2016. március 20.] Ez azonban – akár csak a többi – komoly tudományos, különösen irodalomtudományi célra használhatatlan, ugyanis a mai köznyelvhez igazította az átírást, a betűhív átírással, automata programmal generálva a feltüntetett alakokat. „A betűhív szöveget az Argumentum kiadótól kaptuk meg TEX forrásfájlok formájában; ezekből nyertük ki a szöveget. A morfológiai elemzést és az egyes szövegszavakhoz tartozó töveket a Jakab László-féle adattárból nyertük ki. A normalizált alakokat automatikusan generáltuk a mai magyar töből és a morfológiai elemzésből.”

- (4) Egy vagy más barmoknak csordái közzől, és vadaknak barlangja kezett én lakásom.
- (5) Nyavalyásságokban gyenyerkedésekkel forgottam, és tövissekben vettem én ágyamat.
- (6) És veszedelembe aluttam el, és kénokban reménlettem nyúgolmat.
- (7) Mast azért mit tegyek, ennyi veszedelmekben hová forduljak: én ifjúságomnak remenségi mind elestenek.
- (8) És löttem tengerbe veszetthez hasonlatos, ki jószága elvesztése után, mezejtelen, kiűsz, szelekkel és vésszel hagyigáltatott.
- (9) Eltávoztam én az parttól, és az megszabadolásnak utát meg nem fogom, de elragadtatom balfelől.
- (10) Látok, de igen vékonyon, és inneg vagyom nékem nagy bajlódásom, mert én magamra megharagozom, és én lelkeimmel ellenkedem.
- (11) Haragozom én bineimre, de navallyáságomnak nagy terhe alatt megnyomattam; sincsen lélekvételőmnek helye.
- (12) Gyakorta futásomat megtartuztatam, és az régi igát levetnem gondoltam, de belhatott csontimban.
- (13) Ó ha valamikor le esnéjek én nyakamból; leesik legottan ha te parancsolandasz, felséges.
- (14) Ó ha én magamra úgy haragodjam, hogy téged szeresselek vagy késén!
- (15) De igen félők, mert én szabadságom önne kezem miatt elveszött.
- (16) Igazán kénzódok, néki engedtem, méltó mukával kénzódok.
- (17) Mit szerzettem bolondságommal magamnak, én láncomat énmagam egybeszöttem, és akarván estem halálnak lesiben.
- (18) Hálókat vetett nékem ellenségem, valahová megyek vala, és én lábimnak töröket hagyigált.
- (19) Én kedig megutáltam, és bátron jártam az iszamókon, és búneimben magamnak hízelkedtem.
- (20) Hittem, hogy ifjúságnak ékes tévelgeni, és utat követtem vala, hova engemet viselt hertelenség.
- (21) És mondtam magamnak: – Mit az életednek fele előtt az utolsókról gondolsz? Minden kor megtartja ő végeit.
- (22) Látja ezeket Isten, de megmeveti, igen könnyű lészen bocsánatra, megfordolhatsz, mikor akarsz!
- (23) Mast az gonosz szokás az ő ünét megkéri, és erővel elvonszja hejában ellene akarót.
- (24) Hova fussak, nincsen utam, és én megketeztettem, és én megmenekedésem igen távol.
- (25) Meghaljak én bineimbe, ha nékem segítség nem jevend onnag feljől?
- (26) Nem érdemlettem – én vallom – de te Uram irgalmazj és terítsd ki kezedet elveszőnek!
- (27) És megemlékezvén te ígéretidről, szabadíts meg engemet pokolnak torkiból.
- (28) Dicsőség Atyának és Fiúnak és Szent Léleknek,
- (29) Miként vala kezdetben és ma és mindenha és erőkköl erőkké. Amen.

Penitenciáról való másik psalmos:

- (1) Magamnak hívom azkit megsértettem, sem félek, meghívom azkit elveték, sem szégyenlem.
- (2) Az elveszett marhát megadom, esmég merészkedem ez setétségekből szemeimet mennybe felemelnöm,
- (3) Ott lakozik én megváltóm, ki hatalmas poklokból kiszaggatni.
- (4) És meghívolt tagokban lelket beötni, és kivonni vesztet feket koporsóból.
- (5) Én enmagamba elvesztem, de őbenne énnékem életem megmaradó, és idvesség erőkké.
- (6) Ó parancsol halálnak, ő életet ad, és megújjeht, ki tilt jobbakat reménleni?
- (7) Repüljenek el, kik engemet ijjegetnek, én binem igen nagy, de Úrnak irgalmassága mérhetetlen.
- (8) Vétkeztem boldogtalan, gonoszokat gonoszbakra felrakván, és enmagának nagy ellenség.
- (9) Ingyen minden kozsmóimat egy vagy mindentől kisebb cseppe szent vérnek lemosja.

- (10) De maga honnag nékem nyegésem, szegd meg ez követ uram, és kútfejek kiomoljanak ez kemenséges diamantból!
- (11) Tiszta vizek buzogjanak és leszálljanak e(v)es fertőben, holott az kemén vadkan szenétlen belhever.
- (12) És mosattassanak meg az régi fertekezések, hogy néked lehessen kellemetes ez lakodalm, mikort nékem utálatos.
- (13) Legyen nékem édszaka én nyavalyásságomnak emlékezeti, és napon idvességemnek reménsége jelönjék.
- (14) Timporaljam vígakat szomorokkal, de te irgalmasságidról soha el nem feledkezjem.
- (15) Mennyi gonoszokból engemet megmentettél, és miképpen én lelkemet el nem hattad sok veszedelmekben.
- (16) Sírjak bánkódván elhagyott jókról, bódogbakra fohászkodjam, én magamról féljek mindenkor, terólad soha kétségbe ne esjem.
- (17) Legyen nékem én ágyam purgatóriumom, és én fekőhelyem én siralmamnak titkosa.
- (18) És én testemben bánkódjam, minekelőtte hanyatt essem poklokba.
- (19) Irgalmazj uram, irgalmazj és te mívedet meg ne hadd, én szabadítóm és utolsó reménségem.
- (20) Dicsőség Atyának és Finak és Szent Léleknek,
- (21) Miként vala kezdetben és ma és mindenha és örökköl örökké.

Penitencia tartasról való Harmadik Psalmos:

- (1) Irgalmazj én bánatimról Uram, eléggé és felette ferteztem én bineimnek sáriban, megfonnyadtam nyavalyás.
- (2) De mi vagyon továbbá várandó gyetrettnék, az idő haszontalan elmúlt, életemet tanálcsban elkeltettem.
- (3) Halál én szemeim előtt szembeáll, és utolsó házam koporsóm, és csikorgás és nyegése pokolnak.
- (4) Míglén csal meg engemet az mái nap, az holnapnak várása alatt, mikor kezdek tehozjád megtérnem.
- (5) Állasd meg immár habokit és vészekit lelkemnek, világosítsd meg én szívemnek tanálcsit, és vesd meg én mukámnak határit.
- (6) Ki értelmet adtál volt, hogy jól mívelném, adj akaratot, és mívelkedetre igazgasd, hogy te ajándékoknak szemembe hányásával meg ne szégyenüljek.
- (7) Szabadíts meg te ellenségednek szolgálatjából, és hogy ne törjön te kezeidnek mívére, tilts meg, mert ki megtiltsa, nincsen.
- (8) Szabadohh meg engemet az erők kénoktól, légyen nékem én tisztolásomnak része én mukám, kivel itt naponként mukálkodom.
- (9) Továbbá való kénimat ez világon és ez tagokban kivegyed, minekelőtte eljőjön szegénségnek ideje.
- (10) Viselj engemet te utaidra, napnak elnyugatjának előtte, mert megestvéledik, és éj barátja tolvajoknak.
- (11) Készeríts engemet te hozjád, ha hívni kevés, továbbá valament akarod, csak ne veszjek el.
- (12) Tekénts Uram, láss, irgalmazj, mert tenmagad isméröd minden nyavalyámat.
- (13) Dicsőség Atyának, és Finak és Szent Léleknek, miként vala kezdetben, és ma, és mindenha, és örökköl örökké.
- (14) Amen.

Negyed psalmos: Penitenciáról való, Istennek sokképen való jól téteről:

- (1) Emlékezzél kelljen ajándékidról, Isten, hogy légyen nékem szégyen, én szemeim előtt, és pirolás én orcáimban.

- (2) Mert talántal így irgalmazsz meg, mikor nem mindenestől elfeledtnek látandasz mindenekről, kit adakozol, jó adó!
- (3) Te énnékem mennyet és húgyakat, mert ezeknek melyiknélkül valál szíkes, Te én nékem idéknek változásit teremted.
- (4) Napot és holdat, Te napokat és éjekeket, Te világosságot és setétséget egymástól megválasztád.
- (5) Ég Te ujjadnak míve, tisztaidőt és fellegeket Te töttél, szeleket és esseket.
- (6) Földet vizekkel béltakartál, töttél hegyeket és tengereket, völgyeket és egyenésegeket, kútfejekeket, állóvizeket és folyóvizeket.
- (7) Ezeket önbennök külön-külön magokkal megcsemetésítéd, minden felől sok képpen való ábrázsal megékesítéd.
- (8) Zöld füvekkel megruházád mezőket, hegy-nyakakat megválogatál virágokkal és erdőket ágaknak levelivel.
- (9) Megfáradtnak nyugolmat csináltál, meghevőltnek fának árnyíkit, és mulatságra gyenyerő mulatóhelyeket.
- (10) Megszomélholtnak igen tiszta vizeket, megéhültnek minden nemű gyemölcseket, és sokképen való melegejtésnek eledelit.
- (11) Mely sokképen való lelkes állatokval feldeket és tengert bélteltél, és kernyületlött egeknek fekésit, ki mindent számlálhat meg.
- (12) Mindezeket embereknek lába alá vetetted, kilemb kilemb gyenyerkedésig szerettél embert.
- (13) Engemet sem azért kevésbé, mert sokakkal, ső [itt: sőt] némely tulajdonságokat adtál nekem.
- (14) Te embernek testét minden teremtt állatok felett megékesítetted, Te tagokat csuda szerőkkel meghelheztetted.
- (15) Szát neki parancsolót és vidámot, és lelket Téged foghatót, és mennyeknek meggondolhatóját adtad.
- (16) Ahhoz adtál sokképen való tudományokat, kikvel ez élet ékesültebb volna, és örök életnek reménségét adtad.
- (17) Megmutattad az utat, kin járni kellene, megnyitottad bélmenetit te lakodalmadba, megoktattad mitől magát kellene megóni, és honnag el kellene hajtani.
- (18) Mellé adtad Te társolódat és vezéredet, minden menését az néző helről szemlélted, és én tévelgésimet eszedbe vetted.
- (19) Elesőt megtartottál, eliszamót megerősítettél, tévelgőt igazgattál, elestet felemeltél, holtat megelevenítettél.
- (20) Megkenyöröltél én mukáimon ennyészer, holott nem irgalmassággal, de gyűlölséggel voltam méltó.
- (21) És minémű én érdemimért ily sokakat, ily nagyokat, ingyen és méltatlan ezeket vöttem.
- (22) Mind ezekért mit Tenéked megfizessek, látod, ingyen irgalmazj ismég, és segejts meg, mert Te nálad nélkül meghalok.
- (23) Az én hálátlanságimról ne emlékezzél továbbá, idvezíhned én lelkemet, immár tulajdon én erőmben semmit sem bízottat.
- (24) Dicsőség Atyának és Finak és Szent Léleknek, miként vala kezdetben és ma és mindenha és erőkköl erőkké. Amen.

Penitencia tartásról való: Ötöd psalmos:

- (1) Én éjeim szomoróságban elmúlnak, és számtalan ijegetésekvel forgatnak, én lelkemnek tudománya megrezeszt álmatlant, és gonoszól vagyon nekem.
- (2) Én álмам kilemb-kilemb réoletekkel bántatik, nem nyugolmat én nékem, hanem mukát hozván.
- (3) Döghalálos terténetnek jelét tilts meg Uram, és kelj eleiben, mert előjevő halálnak jelensége.

- (4) Én napimat keserőségemben múltattam el, megemésztettek engemet halhatatlan gondok, és én lelkemnek perlésével megkeseredtem.
- (5) Én testemnek terhével megfáradott és meghorgadottól járok, és földet akaratom nekül nézem.
- (6) Belől és kívől én magamnak megbántója vagyok, mindkétfelől házi ellenséget leltem, kik engemet lábok alá nyomottak.
- (7) Idegen reámjáróknak megnyílt bétéjel, és az kőfalnak őrizeti levettető.
- (8) És én, álommal nehezült és ogzatlan, éjnek setéségei között megnyomattam.
- (9) Semmi reménségem nékem idvességemben, semmi segejtségem egyebűnneg, hanem Te irgalmasságodban reménkedem.
- (10) Segél(j), siess, és adj segedelmet, és irgalmazj meg énnékem.
- (11) Dicsőség Atyának és Fiúnak és Szent Léleknek, miként vala kezdetben és ma és minha és örökköl örökké. Amen.

Penitencia tartásról való: Hatodik psalmos:

- (1) Megszállottanak engemet én ellenségim, igen forgatván sokféle gerelyekkel.
- (2) Meglankadtam, bódogtalan, és igen megrettentem, halálnak félelme állapot énrájam.
- (3) Kenyeklettem én pálcámra, és mondtam, imé, megszenvedem s meg nem csekkeném.
- (4) Nem tekintettem naptámadatra, sem honnag kellett volna segejtséget vártam, sem mikért méltó vala reménlettem.
- (5) Azért az gyámol, kire könyöklettem vala, engemet hirtelen meghagya, és én hanyatt-homlok földre esőt vagyok.
- (6) Megismertem, leesvén, mely betegül állottam volt: tolvajok szökének leesöttre.
- (7) Megfosztának engemet sok kazdagságoktól, gyűjtöttekről énnékem, igen messzűnnen, évvel és vérrel megszernyejtének engemet.
- (8) Igen nehéz sebekkel megtekejtének engemet, holt elevenen és mezejtelen hagyának az kietlenben.
- (9) Fejemet és én melljemet általverék, még én szívemnek alatta kereskedtenek keménben.
- (10) Ott a seb avólással megrothadott, én életemnek félök, ott te kezeidet, Uram, nyótsd rejá hamarsággal.
- (11) Mert élsz, én Idvezítém, és ezt látván magasságból, hallgattál és szenvedted, mert én érdemlettem.
- (12) Irgalmazsz találtán, sem szenveded végiglen, mert tenmagad hatalmas vagy törvént vetni halálnak.
- (13) Te megfogod hóhéröket én halálomtól, mert tebenned reménségem nagy vagyon, te idvezítesz engemet kegyetleneknek kezéből.
- (14) Dicsőség Atyának és Fiúnak és Szent Léleknek, miként vala kezdetben és ma és mindenha és örökköl örökké. Amen.

Penitencia tartásról való, Hetedik és utolsó psalmos:

Alojtom vala, hogy állok mikor leesém, jaj nékem, hova forduljak, igen leüttettem.
Hova vagy honnag estem, szernyőködem mikor megemlékezem, és igen erősen megrettenök.
Reménséget tartok vala én erőimben és magamnak nagyokat, némelyeket ígértem vala.
Álmakat magamnak költök vala, mast megsalattott, felserkönek könnyhullatásimval.
Bátor voltam veszedelmekben, víg nyavalyáknak keziben, vészekben partot alajtottam.
Kernyel nézek az ködökön, keveték visszavaló mindenkor és tekerges életnek utait, és bódogtalansággal édesítőket.
Tudod, mert Te nékem mindenkor valál végem, de te hozjád én magam által jöni alojtván, hátra iklódtam, megválogathatlan ösvényöken.
Értem most mindenött lesöket, szánom ily hosszú tévelgésimet, és azért hol lészen nyugalmam.

Gyűlöletes vagyok magamnak, és mindent mívelek magam megunással, erőt szenvedek és egyebet nem illik.
Új szándokomat régi szokásom megnyomja, és mikor az igazak kellendnek, ismeg hátra iszalom az szokottakra.
Mennyeszer immár, ásítván, az okádásra tértem, és enmagamba megharagván mondtam: míg valjon ezeket és mi leszén vége?
Igaz kénnya maga elhitt léleknek, tudom, mi engemet elvesztött: semmi nem voltam, el-felemltem szemöldökömet.
Ismerem semmi bizodalmát embereknek, hanem csak Istenben, és ha kevésbé Istenben, villámodják meg féneslen.
Vedd el Uram éntőlem vakmerőségnek lelkét, és alázatosságot adj, néked kellemetöst.
Hogy fel ne magasztassam oktalan, és magamnak énmagamról hazudjak, de megmaradjak Te félelmedbe.
Sár és vékon árnyék vagyok, és füst, szélnek ereje előtt, úgy magamnak tettetöm láttatni.
Úgy magamnak láttassam mindenkor, és ez alojtásba megmaradjak józanon és idvezen, Te árnyékod alatt.
Mennyeszer innen lábamat elindojtandom, leessem és énreám töröknek legyen szidalma.
Tudom és megismertem, megfödött engemet immár hasonlatos elomlás.
És mégis felkelnem nem tehettem, de mondhatatlan nyavalyákval nyavalygok.
Ily hosszan fergetezős, fergetezem vermekben, és én gonosz kívánságimnak sárába fekszek.
Emelj fel engem Kristos Jesus, és irgalmasságoson tartóztass, hogy ne essem le utolsó korimon.
Dicsőség Atyának és Finak és Szent Léleknek, miként vala kezdetben és ma és mindenha és örökköl örökké. Amen.

Cserei olvas...
Írásantropológiai és olvasástörténeti megfontolások
az ifjú Cserei Mihály íráshasználati habitusában
(Esettanulmány)

I. Bevezető

Noha az irodalom- és történetírás Cserei Mihályt (1667–1756) elsősorban történetíróként és a *História* szerzőjeként kanonizálta, a rendkívül olvasott és művelt, szokatlanul hosszú életet élt Cserei többször leírta magyarul és latinul is élete legfőbb eseményeit. Ifjúkorában, sőt vélhetően családos emberként is rendszeresen végzett feljegyzéseket magyar és latin nyelvű kalendáriumokba (1690–1698). Friss házasként 1698 januárjában vetette először papírra élete eseményeit,¹ majd a brassói exilium alatt jegyzőkönyvet vezetett, és a közismert *Históriáját* 1709 és 1712 között alkotta meg. Ugyancsak Brassóban, 1709 nyarán, július folyamán írta meg a csak részleteiben publikált bölcseleti művét, a *Compendium theologicum et politicumot*,² melynek első oldalaira szintén felvezette addigi élete főbb eseményeit. 1722-ben a Kászoni János elleni pereskedése alkalmából írta meg *Memorialisát*, melybe latin nyelvű élettörténetét (*Vera descriptio meorum fidelium Servitiorum et pro fidelitate passionum, fide mea christiana descripta*) is beszerkesztette, majd 1733-ban, mikor újra jegyzőkönyvet kezdett vezetni,³ feljegyezte élete eseményeit 1748-ig, végül 80 évesen, 1747. augusztus 10-én írta meg *Apológiáját*. Hasonlóképpen látványos az olvasó és könyvgyűjtő⁴ Cserei Mihály alakja, hiszen élete végére impozáns könyvállományt gyűjtött össze, amelynek egy részét fiának, Cserei Györgynek adományozta.

Ebben az esettanulmányban, amely csupán töredéke egy hosszú, átfogó, Cserei Mihály írásait és olvasmányait vizsgáló többéves kutatásnak,⁵ arra teszek kísérletet, hogy Cserei Mihály íráshasználati profiljának kialakulásához és ezt a folyamatot megörökítő legkorábbi forrásaihoz

* A tanulmány szerzője az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a REFO500 Nemzetközi Tudományos Konzorcium közép- és délkelet-európai partnerintézményeinek koordinátora.

¹ Ebbe a fölió formátumú, 1698-ban még üres könyvbe tisztázta le saját kezével fő művét, a *Históriát*. Ennek előzéklapjaira jegyezte fel 1698. január 2-án élete addigi eseményeit röviden, évszám és esemény szerinti összefüggésben. A kézirat lelőhelye: Budapest, MTA KIK Kézirattára, jelzete: K100. Ez alapján készült el a szöveg első kiadása: *Nagyvajtai Cserei Mihály Históriája*, a szerző eredeti kéziratából KAZINCZY Gábor által, 1. kiad., Pest, Emich, 1852 (Újabb Nemzeti Könyvtár). (A továbbiakban: CSEREI 1852.)

² Az eredeti kézirat a Kolozsvári Akadémia Könyvtár kéziratárában található: *Compendium Theologicum et Politicum*, 1709. Jelzete: ms. U. 1119 (A továbbiakban: *Compendium* 1709). Ennek csupán részleteit publikálták: SZÁDECZKY Lajos, *Cserei történetbölcseleti műve*, Történelmi Tár, 7(1906), 445–552.

³ Cserei élete folyamán többször is jegyzőkönyvet vezetett, ezekbe a gazdasági jellegű feljegyzések mellett gyakran saját írásából (versei, jogi reflexiói, olvasmányai) is örökített meg, illetve élettörténetének analitikus (évszám és esemény) feljegyzését is lelkiismeretesen elvégezte. A legnagyobb jegyzőkönyvén kívül még öt jegyzőkönyve ismeretes, amelyek marosvásárhelyi, kolozsvári és budapesti gyűjteményekben maradtak fenn. Vö. SZÁDECZKY Lajos, *Cserei Mihály jegyzőkönyvéből*, Történelmi Tár, 4(1903), 569–572.

⁴ Ebben a legnagyobbként aposztrofált jegyzőkönyvben a meglévő könyveiről is listát készített Cserei, amelyet Szádeczky Lajos publikált: SZÁDECZKY, *Cserei Mihály...*, i. m., 1903, 569–572.

⁵ TÓTH Zsombor, *Usus Doctrinae: Cserei Mihály Praxis Pietatis olvasata = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi prédikátor életművéről*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÖRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2007, 45–79; Uő, *Ifjúkori önarckép: Cserei Mihály 1690–1697 = Generációk a történelemben*, szerk. GYÁNI Gábor, LÁCZAY Magdolna, Nyíregyháza, 2008, 235–247; Uő, *Egy kora újkori familiárisi kapcsolat kérdései: Cserei Mihály esete gróf altorjai Apor Istvánnal (1692–1703)*, = *Acta Siculica* 2008 – *A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*, szerk. KINDA István, kiad. a Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2008, 309–318; Uő, *Cserei Mihály és élettörténete (Esettanulmány)* = *Könyvek által a világ...: Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*, szerk. BÁNYAI Réka, SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009, 403–426; Uő, *Egy kora újkori székely fiatalember műveltsége: Cserei Mihály kiadatlan dialektika jegyzete 1684-ből*, = *Acta Siculica* 2011 – *A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*, szerk. KINDA István, kiad. a Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2011, 483–491; Uő, *Cserei hallgat...: A kora újkori prédikáció befogadásának hermeneutikai és történeti antropológiai kérdései* = *A kora újkori prózái kegyességi műfajok rendszere és elmélete*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013, 166–188.

nyúljak vissza. Jelenlegi tudásunk alapján az udvarhelyi tanulmányait megkezdő, a gimnázium szellemi környezetében és könyvei⁶ között formálódó kamasz Cserei íráshasználati habitusáról tudunk megállapításokat tenni. Esettanulmányom a könyvpossession Cserei Mihályra fókuszál, azaz olvasási szokásait és szöveghasználati eljárásait tekintem át annak érdekében, hogy íráshasználati szokásának alapvonásait megjelöljezhessem.

II. Cserei habitusának összetevői: olvasás, írás, fordítás

Cserei Mihály legelső könyvét 1678. január 2-án Fogarasban vásárolta, amikor tizenkét éves volt. Noha a könyvbe, amely Cornelius Schonaeus *Terentius Christianus*ának 1656-os váradi edíciója,⁷ maga Cserei több alkalommal és különféle időpontokban írt be possessor bejegyzéseket, mind az élettörténeti háttér, mind íráshasználati habitusa valószínűsíti az 1678. január 2-i, rituális jelentőséggel is telített beszerzési időpontot. Cornelius Schonaeus opusa Alexander Rosaeus *Virgilii evangelizantis Christiados libri XIII.* című művével⁸ együtt (amelyek terentiusi fabulák és a vergiliusi epikus költészet erőteljesen krisztianizált változatai)⁹ a 17. századi kálvinista gimnáziumi és kollégiumi oktatásban az enyedi kollégiumnak alárendelt alsóbb szintű iskolák, vagyis partikulák (például Marosvásárhely, Várad, illetve Székelyudvarhely)¹⁰ tananyagának szerves részét képezték mint retorikai segédkönyvek.¹¹ Ugyanis a *classis etymologiae*ben Schonaeust fordítva, ennek alapján ismerkedtek a szófejtéssel, továbbá a *classis syntacticae et poeticae* foglalkozásai során Rosaeus alapján sajátították el a mondattant és poétikát. Cserei pedig pár hónappal a könyv beszerzése előtt, 1677 őszén¹² kezdte el tanulmányait a székelyudvarhelyi gimnáziumban.¹³

⁶ A gimnázium könyvtárának és könyvvállományának történeti alakulásához lásd: JAKÓ Zsigmond, *A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár története* = J. Zs., *Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kriterion, 1977, 219–250; illetve: *Erdélyi Könyvesházak*, II, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Szászváros, Székelyudvarhely, s. a. r. JAKÓ Zsigmond anyagának felhasználásával MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, Scriptum Kft., 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2), 203–217. – A coetus állományáról megbízható jelzésünk csupán 1698-ból van, amikor is szeptember 15-én Johannes Jástfalvi listát készített erről a corpus-ról és bemásolta a *De Romanae Ecclesiae Idololatria* című nyomtatvány első címvédő lapjára. (Vö. Johannes RAINOLDI, *De Romanae Ecclesiae Idololatria in cultu sanctorum...*, Oxoniae, 1606. A könyv jelenleg a Székelyudvarhelyi Dokumentációs Könyvtár állományában található. Itt mondok köszönetet Róth András Lajosnak, aki digitális felvételt készített számomra erről a könyvlistáról.) Nagy valószínűséggel ez a könyvvállomány Cserei idejében is többé-kevésbé azonos lehetett. Mivel Cserei udvarhelyi tartózkodásának ideje 1677 ősze – 1685. április 10. az 1693–1694 után bővülő gimnáziumi könyvtár törzsanyaga nem releváns, csak a coetus példányairól feltételezhetjük, hogy Cserei számára is hozzáférhetők voltak. A coetus állományának méltatáshoz lásd: JAKÓ, *A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár...*, i. m., 219–220.

⁷ SCHONAEUS, Cornelius, *Terentius Cristianus seu Comodiae Sacrae...*, Varadini, 1656. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár gyűjteményének unitárius fondjában őrzik Cserei példányát, jelzete: U. 398. A példány könyvészeti leírásához lásd: *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár Gyűjteményeinek Katalógusa*, szerk. SIPOS Gábor, Kolozsvár, Scientia, 2004 (Sapientia Könyvek, 28), 477–478.

⁸ Rosaeus tankönyvi használatát a váradi kiadás is igazolja: Alexander ROSAEUS, *Virgilii Euangelizantis Christiados Libelli aliquot in gratiam Classis Poeticae Varadiensis editi*, Varadini, 1656. Cserei is megszerezte ezt a könyvet, talán több példány is lehetett belőle. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár gyűjteményének unitárius fondjában őrzik ennek a könyvnek az 1684-es debreceni kiadását (jelzete: U. 429), amelyet Cserei Mihály, a possessor bejegyzés szerint 1685. október 31-én vásárolt meg. Könyvészeti leírásához lásd: SIPOS, *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár...*, i. m., 475–476.

⁹ E sajátos recepciónak az erdélyi kollégiumi oktatásba történő beépüléséhez lásd: DÓCZY Örs, *Terentius és Vergilius műveinek recepciója a marosvásárhelyi református partikula tanrendjében Fogarasi Mátyás iskolamestersége alatt (1662–1665)* = *Könyvek által a világ...*, i. m., 91–111.

¹⁰ A Cserei Mihály által látogatott székelyudvarhelyi, a 17. században még csak gimnázium, a későbbiek során kollégiummá alakuló tanintézmény történetéhez lásd: KIS Ferenc, *A Székelyudvarhelyi Ev. Reform. Kollégium Történelme*, Székelyudvarhely, 1873; GÖNCZI Lajos, *A székelyudvarhelyi ev. reform. kollegium múltja és jelene*, H. n., 1893.

¹¹ Alexander Rosaeus (Ross) és Cornelius Schonaeus műveinek a 17. századi retorika és poétika oktatásában játszott szerepéhez lásd: BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai, 1998, 124, illetve DÓCZY, *Terentius és Vergilius...*, i. m., 98.

¹² A mondhatni szokásos datálási problémába ütközünk. Cserei a *Históriában* 1679-re teszi tanulmányainak kezdetét (CSEREI 1852, 103), ennél valószínűbb viszont az 1677-es kezdet, amelyet Cserei Mihálynak Borosnyai Lukács udvarhelyi tanárhoz, későbbi református püspökhöz intézett válaszelevelében (kelt. 1747. április 4.) jelölt meg. (A levél közölve: GÖNCZI, *A székelyudvarhelyi...*, i. m., 16–18.) Borosnyai, tudván, hogy Cserei az udvarhelyi gimnáziumban tanult, levelében arra kérte, hogy a gimnázium akkori tanáraitól, tanrendjéről és úgy általában szervezettségéről szolgáltatson adatokat.

Cornelius Schonaeus alkotása Terentius stílusában bibliai alakokat jelenít meg – Námán, Tóbiás, Nehemiás, Saulus, József, Judit, Zsuzsánna, Dániel stb., illetve ezek történetét dramatizálja.¹⁴ Cserei és kortársai tehát egy ilyen „tankönyvből” gyakorolták latin tudásukat és alapvetően azokat az aldiszciplínákat, amelyek egy tágan felfogott *grammatika* alá besorolhatók. Noha Csereit megelőzően több possessor (Stephanus Literati, Andreas Literati) is volt ennek a példánynak, Cserei bejegyzéseinek természetéből rekonstruálható mind olvasata, mind szöveghasználata, továbbá az írás- és olvasásaktusokból kialakuló íráshasználati habitusának *praktikus* és *reprezentációs* funkciója.

Praktikus funkciót jelöl az a mód, ahogy Cserei diákként és a könyv tulajdonosaként használta ezt a szöveget: olvasta, fordította latinból magyarra, továbbá a nyomtatott szövegfelületre grafikus jeleket vitt rá saját újabb olvasatait segítő, vagy egy adott olvasás során kialakult jelentést rögzítő. A csekély számú marginális,¹⁵ vagy a más jellegű, az olvasás és/vagy fordítás alkalmából keletkező egyéb jelek,¹⁶ szövegek valószínűsítik, hogy Cserei hosszabb időn keresztül rendszeresen olvasta, fordította, sőt néha kommentálta ezeket a szövegeket. A könyvben megjelenő, Csereitől származó bejegyzések írásképeket tekintve egytől egyig a *teenager*, pontosabban a diák Cserei kézírását mutatják.¹⁷ Túl azon, hogy ez a tény is Cornelius Schonaeus „tankönyvi” használatát igazolja, értékes forrása az udvarhelyi gimnáziumi diák Cserei gyer-

(A levél közölve: GÖNCZI, *A székeljudvarhelyi...*, i. m., 14–15.) Cserei válaszában az 1677-es kezdés mellett kétszer is említi, hogy 8 évet töltött Udvarhelyen, illetve hangsúlyozza, hogy 70 évvel korábbi eseményekre kénytelen visszaemlékezni, 80 évesen. Vö. GÖNCZI, *A székeljudvarhelyi...*, i. m., 16, 17. Mivel onnan történő elmenetele előtt a logika tankönyvét lemásolta – ennek manu propria kéziratán a másolás befejezésének dátuma, 1685. április 10. áll –, ez is az 1677-es őszi kezdést valószínűsíti, amikor is Cserei tizedik életévét betöltötte. Mivel Cserei tanulmányait Letenyei Pál rektorsága alatt kezdte el, aki a triviális iskolát alakította át gimnáziummá, azaz kezdetben 4 classist szervezett (ethimologia, syntaxis, poesis és rhetorica) – és csupán Rozgonyi János rektor 1680–1685 közötti mandátuma alatt következett be a négy felső classist megelőző párvista és rudimentarista osztályok felállítása –, Cserei udvarhelyi tartózkodásának már a *legelső* évében (1677 ősze–1678 nyara) szembesült Schonaeusszal mint tananyaggal. Vö. GÖNCZI, *A székeljudvarhelyi...*, i. m., 11; KIS, *A Székeljudvarhelyi...*, i. m., 23–24. Ha nem így lenne, és ő csak 1678 őszén kezdte volna el tanulmányait, akkor 1678 januárjában különösebb oka nem lett volna Schonaeus opuszát megvásárolni.

¹³ A székeljudvarhelyi gimnázium Bethlen Jánosnak az 1670. március 15-i 1000 arany adományának köszönhetően alakult át helyi „ortodoxa scholából”, azaz triviális iskolából magasabb tudományos fokozatú tanintézménnyé, vagyis gimnáziummá, 1671-ben. Kovásznai Péter erdélyi református püspök elnöklete alatt tartották Nagyenyeden a közzsínatot, amely meghozta ezt a döntést. (Bethlen János adománylevele közölve: KIS, *A Székeljudvarhelyi...*, i. m., (10. j.) 109). A kollégiumi rangot nyert intézmény alapszabályzatát is ekkor állították össze *Canones schola udvarhelyianae* címmel. Vö. KIS, *A Székeljudvarhelyi...*, i. m., (10. j.) 14; GÖNCZI, *A székeljudvarhelyi...*, i. m., (10. j.) 7.

¹⁴ Noha Schonaeus darabjai az iskolai képzés bevett anyagát képezték, és így egy olyan erkölcsi „üzenet” továbbító, ami az intézmény és patrónusai által elvárt magatartást jelölte meg követendőként, nem lehet érdektelen, hogy Cserei miként viszonyult ezekhez az élettörténetekhez. Vajon a feladott leckén és kötelező feladaton túlmenően őt mennyiben érintették ezek az olvasmányok, különös tekintettel arra, hogy a *bűnösség felismerésének* vagy a *megértésnek* pedagógiaiailag jól kamatoztatható témáit variálják. (Schonaeus *Naaman* című darabját e szempontból értelmezi Dóczy Örs. Vö. DÓCZY, *Terentius és Vergilius...*, i. m., (9. j.) 102–103. Még ha az átlag diákról ezek az engedelmességre buzdítások le is peregettek, vajon a konverziós tapasztalatot átvészélő Cserei mennyire lehetett közömbös ez iránt?

¹⁵ József történetét olvasva a diák Cserei egy latin margináliát produkált. A „Homine prudentiore in vita vidi neminem...” sor mellé írja: *pleonasmus*. Vö. SCHONAEUS, *Terentius Cristianus...*, i. m., (7. j.) 241. Zsuzsánna történetének (újra)olvasása során a latin szövegtesthez ezúttal egy magyar margináliát illeszt: *magának*. SCHONAEUS, *Terentius Cristianus...*, i. m., (7. j.) 389.

¹⁶ A szorgalmasan olvasó, fordító, esetleg marginálisokat író, de mégiscsak gyerek Cserei néha elfáradt, vagy legalábbis ellankadt a figyelme. A tolla viszont ilyenkor sem vesztegelt, József történetét olvasva, alig két oldal után a figyelme elkalandozott, következőképp egy nem könnyen felismerhető, de mégis félreérthetetlen falloszt rajzolt... Vö. SCHONAEUS, *Terentius Cristianus...*, i. m., (7. j.) 241. Noha a rajz, bevallom, több értelmezést is megenged, mégis úgy vélem, hogy összefügg az élettörténeti és élettani kontextussal; Cserei ugyanis 11–12 éves kamasz, kizárólag fiúk társaságában van, ezek között nagyobb, idősebb fiúk is akadnak, így a szexuális felvilágosítás elkerülhetetlen volt, amely Cserei életét akkoriban meghatározta. Ez jellegzetes diákcsinynak minősül, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a kollégium törvényei erőteljesen tiltottak minden olyan tevékenységet, amelyek lehetőséget adhattak a szexualitással kapcsolatos beszéd, gesztusok vagy megbotránkoztató magatartás performálására. A káromkodókat 10, a bordalokat vagy szerelmi dalokat éneklőket első alkalommal 5 dénárnyi büntetéssel sújtották. A visszaeső szabálysértőket mindkét esetben sokkal súlyosabban fegyelmezték. A vonatkozó törvényekhez lásd: GÖNCZI, *A székeljudvarhelyi...*, i. m., 70, 75.

¹⁷ A közvetlenül az udvarhelyi gimnáziumból való távozása előtt lemásolt logika tankönyvének autográf kézírati írásképe megbízható összehasonlítást biztosít.

mekkorának (1678 ősze–1685 tavasza). Noha keltezésüket nagyon pontosan nem tudjuk beazonosítani, annyi megállapítható, hogy a bejegyzések 1678–1679 folyamán keletkezettek, amikor Cserei a *classis etymologiae*-ben rendszeresen olvasta/fordította a különféle bibliai hősről szóló, keresztény erkölcsi szempontból megírt komédiákat. Dániel története¹⁸ különösen felkeltette érdeklődését,¹⁹ hiszen nemcsak elolvasta, fordította, hanem saját fordításának másfél oldalas, autográf kéziratát be is ragasztotta a könyvbe, így a *nyomtatott lap* latin szövegét a *kézírtos* magyar fordítás utólag beillesztett lapja kíséri.²⁰ Íme:

„*Veri Dei Cultor, & amator Daniel
Idolatrans vivens inter Babylonios
Neque, promissis, neque precibus induci potest
Belo Babyloniorum ut Sacrificet Deo.
Mox rege urgente, constanter repugnat: &
Belum non nisi inanimum simulacrum esse afferens,
Ejusque, sacerdotes accusat; utpote
Qui regem, populumque suis sycophantiis,
Dolisque fallerent. Quod cum rationibus
Certis, indiciisque manifestis comprobatur,
Sacerdotes necantur, Belum Daniel
Sternit, templumque ejus subvertit funditus.*”²¹

Cserei prózai fordítása így hangzik: „*Az Igaz Istennek tisztelője és szeretője az Daniel az balványozó Babiloniaiak között élén / Sem igiretekkel, sem peniglen keresekkel rea nem hajthatek / hogy az Babiloniai Bél Istennek aldoznak / Majd az kiralytul kényszerétetvén alhatatosan ellene mond / és az Bél Istennek nem egjébnem hanem elet nélkül val kepnek lenni mongja / és az ő Papjait vadolya / tudnilik az kik az kiralyt es az kősséget az ő Patvarkodasokkal es csalardozasokkal megh csalnak / Melyet midőn bizonyos okokkal az nyilván valo játékkal megh probalt volna, / az Papok meghölettetnek/ az Bél Istent Daniel elrontya / és az / és az ő Templomat fenekitül fogva fel forditya.*”²²

A következő szövegrészletet hasonló módon, valószínűleg egy soron következő házi feladat alkalmával véglegesítette. Előbb a latin, majd a magyar verziót láthatjuk:

¹⁸ SCHONAEUS, *Terentius Cristianus...*, i. m., (7. j.) 415–457.

¹⁹ A lefordított szövegrészek fordítás- és élettörténeti beágyazottságát vizsgálva izgalmas hipotézisek merülnek fel. A bálványozás ellen fellépő Dániel esete, aki Cserei fordításában *az igaz Istennek tisztelője és szeretője*, továbbá „*az bálványozó Babiloniaiak között él*” elgondolkodtató analógiát teremt Cserei egyik meghatározó gyerekkori, Udvarhelyhez kapcsolódó élményével, nevezetesen, a rövid ideig tartó, katolikus anyja által diszkréten támogatott katolizálásával, amelyből még idejében megtért.

²⁰ A Sipos-féle katalógus összeállítói félreértik Cserei kézíratos „beavatkozását” a nyomtatott szövegtestbe. Nem ismerik fel, hogy Cserei kézíratos magyar szövege a nyomtatott latin fordítása, így „...*Az igaz Istennek tisztelője és szeretője az Daniel ... kezdetű másfél oldalas magyar imádságnak*” nyilvánították. Vö. SIPOS, *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár...*, i. m., (8. j.) 478. Cserei előbb lefordította, majd utána illesztette be a magyar kézíratos fordítást a 416. és 417. oldalak közé. Vö. SCHONAEUS, *Terentius Cristianus...*, i. m., (7. j.) 416–417. Mivel közvetlenül a kötésbe ragasztotta be a kézíratos lapot, a könyvet újabb lappal bővítette, amit én 416 A-val, illetve ennek rektóját és verzóját értelemszerűen 416 Ar-val, 416Av-val jelölök. Noha Cserei figyelmetlenségből fordítva ragasztotta be ezt a lapot, mégis követhető, hogy a nyomtatott szöveg 416. oldalán található latin passzusának magyar megfelelője a 416Av oldalon található, míg a 417. oldalon lévő latin szövegrészlet magyar fordítása a 416Ar oldalon olvasható. Vö. SCHONAEUS, *Terentius Cristianus...*, i. m., (7. j.) 416 Av–416Ar.

²¹ SCHONAEUS, *Terentius Cristianus...*, i. m., (7. j.) 416–417.

²² Uo., 416Av.

„Actus I Scena I.

Jambici.

Summas tibi gratias ago benignissime

Deus, pro maxima tua erga me clementia.

Qui non solum ea, quibus corpusculi necessitas

Eget, verum alia etiam plurima, quae ad gloriam,

et honorem spectant, liberaliter mihi es

largitus hactenus. Tu insidias, & fraudes, quibus

Homines idolatrae, & impii, me fallere,

Atque illaq veare conati sunt, á me avertisti procul:

Amara in dulcia, tristia in laeta, asperaque

In jucunda, bonitate tua commutasti mihi.

Praeterea quod regi nostro charus sim, quodque is me suis

Proceribus omnibus praepositum, ad maximos

Honores extulerit, neque intimum habeat, ac sua

Mihi consilia committat, creditaque omnia,

Id tibi soli acceptum ferri convenit.

Sed quid ego te predicem, aut quid Laudem mi Deus?

Nihil unquam tam magnifice quicquam dicam, quin,

Benignitas Longe id superet tua.”

Cserei prózai fordítása: „Nagy halakat adok Teneked kegyelmes Isten az te en hozzam valo nagy kegyelmességedert. / Az ki nem csak azokat, kik nélkül az én Testem szűkölködik de megh annak felette többeket, sokakat, amelyek diczsőségemre és tisztességemre tartoznak bővségesen en nekem eddiglen ki szolgáltattad. / Te az dösölködéseket és czalardsagokat, kikkel az balvanyozo istentelen Emberek engemet megh csalni és törben ejteni igjekeztenek, en rullam el fordítottad. / Az keserüket edesekke, az szomorut örömrre, az darabosokat gjönyörűségre az Te josagodbul énnekem változtattad. / Annak felette hogy a mi kirajjunknak kedveben legyenek, és hogy ő engemet minden fő rendei felet felyül helyezettvén nagy tisztességre felemelt, / és hogy én ő nekie belső embere legyenek, és minden tanacsat enreám bizza es nekem engedje; aszt egyedül csak teneked illik tulajdonítani, / De miért én téged hirdesselek, es miért tegedet En Istenem dicserjelek. / Soha semmit oly meltosagosan nem mondhatok, melyet a te kegyelmességed sokkal felyül nem haladna.”²³

A „tankönyv” jellegű Schonaeus, íme, valóságos gyakorlókönyvvé alakult, amely megőrizte a diák Cserei egyik első szellemi termékét. Az sem kizárt, hogy ez a fordítás egy vizsga vagy a szokásos szerda délutáni kikérdezések, számonkérések²⁴ egyikének alkalmából keletkezett.

Írásantropológiai szempontból Cserei íráshabitusának archeológiája felől jelentős előzményt rögzít, hisz bizonyítja, hogy a kalendáriumokban látható írásszokás – a nyomtatott felületekhez illesztett kéziratos szövegek – egy régóta kialakult, Cserei gyermekkorára visszavezethető írásaktus következetes érvényesítése. Ezen a ponton igazolt az a tény is, hogy Cserei kalendáriumi feljegyzései olyan kialakult íráshasználati habitus alapján működnek, ami diakrón nézetben meghatározó jelentőségű előzményekre vezethető vissza. Ugyancsak az írásos kultúrát használó Cserei íráshasználati mentalitásához ad további adalékot ez a rendkívüli példa azáltal, hogy világosan megmutatja: Cserei habitusában a *nyomtatott szöveg* nem lezárt entitás, sőt ennek szerzősége is – ne feledjük egy *copy right nélküli írásbeliségben* történik mindez – felfüggesztődik, az olvasó-possessor módosítja, felülírja kedve szerint, illetve íráshasználati habitusa által diktált módon alakítja saját igényeihez.

²³ Uo., 416 Av-416Ar.

²⁴ A gimnázium törvénykönyve előírta ezeket a szerda délutáni kikérdezéseket. Vö. GÖNCZI, *A székeljudvarhelyi...*, i. m., (10. j.) 81–82.

Ezek az írásantropológiai sajátosságok érdekesen köszönnek vissza egy másik vonatkozásban is, mégpedig akkor, ha Cserei íráshasználatának *reprezentációs* funkcióit szemléljük. Itt elsősorban az íráshasználati habitusnak azon funkcióira utalok, amelyek a praktikus, azaz a fentiekben *tankönyvi*, *gyakorlókönyvi* használatként leírt funkciókhoz képest jelölnek énreprezentációs jellegzetességeket. A könyvet használó Cserei némely olvasási aktusát úgy is igyekezett megörökíteni, hogy írással jelölte az alkalmat. Több possessorori bejegyzés is felfogható ekként, de ezeknél egyértelműbb a legelső possessorori bejegyzéshez kapcsolódó írásaktus, amikor is Cserei egy háromszakaszos verset írt be a Schonaeus-kötetbe.²⁵ Az 1678. év eleji lelkiállapotának értékes forrása lehet ez a vers, hiszen élettörténetileg kontextualizálva valószínűnek tűnik, hogy a gyermek Csereinek e periódusban már nehéz kihívásoknak kellett megfelelnie. Noha apja rabsága csak később, 1679 őszén következett be, a környezetváltás, a gimnáziumi szigorú életvitel és oktatás, továbbá ezek kivételülési lelki életére, kegyességére, sőt felekezeti identitására, együttesen befolyásolhatták abban, hogy a tizenegy éves Cserei Mihály Balassi Bálint²⁶ egyik legmélyebben vívódó, kételyekről és kétségbeesésről szóló versrészletét választotta, ezzel dokumentálva gyermeki, olvasói és possessorori énjét:

*„Oh én kegyelmes Istenem
Mely igen meg verel engem
Nintsen mertekletessegem
Banatimtol ürességem.*

*Nem tagadom mert vetkeztem
Hitemet gyakran meg szegtem
Rut fertelmes volt eitem
Kiert lam im megfizetem.*

*Legyen azért elegh immár
sok bum es szenvedesem nagj kár
Rut szég(y)en ki mint hegjes ar
Lelkemben keservesen jár.”*

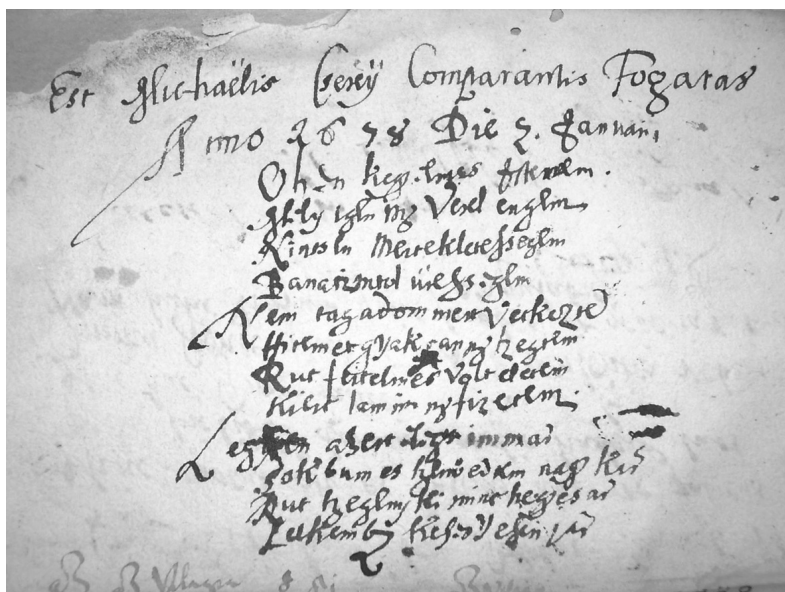
A tizenegy éves Cserei reprezentációs gesztusa többszörösen figyelemre méltó. Sajátjaként tűnt fel egy olyan szöveget, amely az irodalomtörténet-írás mai megítélése szerint is a korszak magyar nyelvű költészetének legjavához tartozott, továbbá lelki életének olyan dimenzióját nyitja meg, ami az átlagosnál nagyobb vallásos érzékenységet és műveltséget sejtet. Maga a reprezentáció gesztusa pedig ugyancsak fiatal korát meghazudtoló, átlagon felüli írástudót/használatot jelöl meg személyében. További bonyodalmakat konstituál az is, hogy ez a három szakasz csupán *emlékeztet* a Balassi Bálintnak tulajdonított, *Óh én kegyelmes Istenem* kezdetű versre, ugyanis az első szakasz két utolsó sora eltér e vers összes ismert változatának szövegvariánsaitól.²⁷

²⁵ A Sipos-féle katalógus összeállítói megint tévednek, szerintük ez a Balassi vers „12 soros imádság *Oh en kegyelmes Istenem...*” kezdettel. SIPOS, *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár...*, i. m., (8. j.) 478. A Balassi-vers a kötet második hátvédldlapjának rektóján olvasható a possessorori bejegyzéssel együtt, amely szerint Cserei Mihály Fogarasban vásárolta ezt a könyvet: „*Est Michaelis Csereij Comparantis Fogaras*”. Ezt a későbbi keletkezésű possessorori bejegyzések is visszaigazolják. 1685 decemberében újra beírja a könyv első hátvédldlapjának rektójára: „*Est Michaelis Csereij Anno 1685 die 18. Decembris Emptus in Arce Fogaras.*”

²⁶ A Balassi Bálint verseinek hálózati kritikai kiadásához csatolt irodalomtörténeti jegyzetek szerint a verset, amely a reptóriumban az 1109-es számot viseli, csupán a korabeli hagyomány állítása alapján tekintjük Balassi Bálint versének, amelyet sem dedikáció, akrosztichon vagy kolofon nem támaszt alá.

Vö. <<http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/krit/r1109rep.htm>>

²⁷ Csereinél az első szakasz 3. és 4. sora így hangzik: „*Nintsen mertekletessegem / Banatimtol ürességem.*” Az összes általunk ismert, Balassinak tulajdonított szövegvariánsban az első szakasz 3. és 4. sora minimális eltérésektől eltekintve, következetesen azonos és így hangzik: „*Kegyelmezz meg már énnékem / Ne hagyj bűnömben elvesznem.*” A bejegyzés

Balassi Bálint „Oh, én kegyelmes Istenem” kezdetű versének Cserei Mihály-féle változata, autográf

A Cserei által elvégzett reprezentációs gesztus nemcsak énjének és mentális világának belső építkezésére enged rálátást, hanem fontos előzményt szolgáltat egy, az 1690 és 1698 között teleírt kalendáriumokban előforduló hasonló helyzet jobb megértéséhez. Cserei az 1693-as kalendáriumába Rimay János *Idő ósága nevel magas fákat* kezdetű, háromszakaszos versét írta be, hozzáadva egy negyedik szakaszt, amely, legalábbis tudomásom szerint, szintén ismeretlen a kutatás számára. Cserei itt sem jelzi a szöveg szerzőjét vagy forrását, *sajátjaként* használja ezt a verset. Úgy tűnik, hogy Cserei íráshasználati habitusában, különösen a reprezentációs funkciót szolgáló írásaktusok esetében rendkívül tágra felfogott szöveg-szerző relációban gondolkodik, sőt reprezentálás gesztusának oly jelentőséget ad, amely zavartalanul alárendeli az olvasott, mások tollából származó textusokat az én(ség) írásban történő felmutatásának. Kijelenthetjük tehát, hogy Cserei esetében az íráshasználati habitus reprezentációs funkciója az énség mediálásának eszköze.²⁸

III. Konklúziók

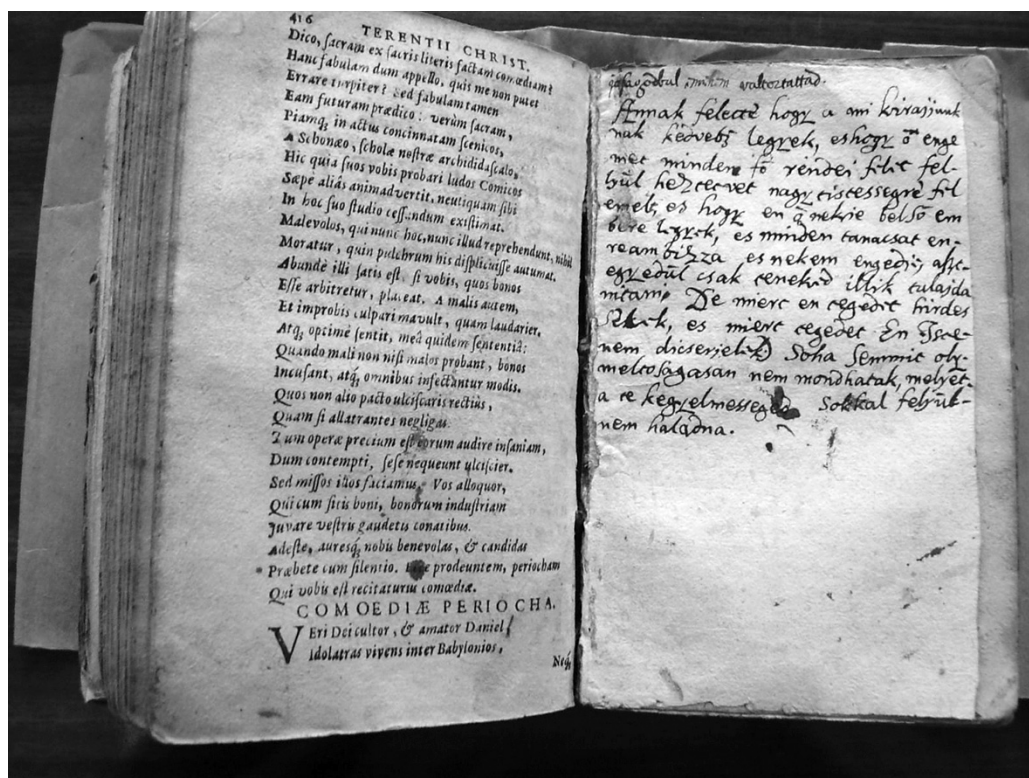
Összegezve Cserei viszonyulását az írásbeliséghez, egyaránt utalva ezáltal az olvasás és írás aktusára, két konklúzió ígérkezik említésre méltónak. Cserei kéziratai, könyvlistái, fennmaradt könyvei azt sugallják, hogy az olvasás és írás aktusához egyaránt hozzákapcsolódott a *praktikus* és *reprezentációs* funkció. Ennek jelentősége és következménye, hogy az egyes Cserei szövegek vagy olvasmányok értelmezésében mindenekelőtt erre a kettős hermeneutikai és írásantropológiai elvre kell figyelnünk, kiegészítve ezt további poétikai vagy mentalitástörténeti megfontolásokkal. A második konklúzió e felismerés mediális jelentőségét hangsúlyozza. Olvasás és írás, szóbeliség és írásbeliség komplementáris viszonya egyéni módon határozta meg Cserei részesedését az írásos kultúrában. A szöveg olvasásának és írásának hagyományos fogalma és gyakorlata helyett inkább mediális transzformációkon keresztül megvalósuló szövegperformanciáról lehetne beszélni. A nyomtatott szöveg olvasása, értelmezése széljegyzetek, kisebb-nagyobb összefüggő szövegek,

időpontjáig, 1678. január 2-ig, nyolc nyomtatott Balassi-kiadás jelent meg, egyik edícióban sem szerepel a Cserei által megadott szövegváltozat. A mai ismereteink szerinti kéziratos korpuszban szintén nem található ez a szövegváltozat. Vö. <<http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/krit/r1109rep.htm>>. Kézenfekvő lenne itt Csereit megjelölni a vers „felülírójaként”, ám én mégis valószínűbbnek találok azt, hogy egy általunk nem ismert, talán elveszett vagy lappangó kéziratos forrásból vette át a szöveget.

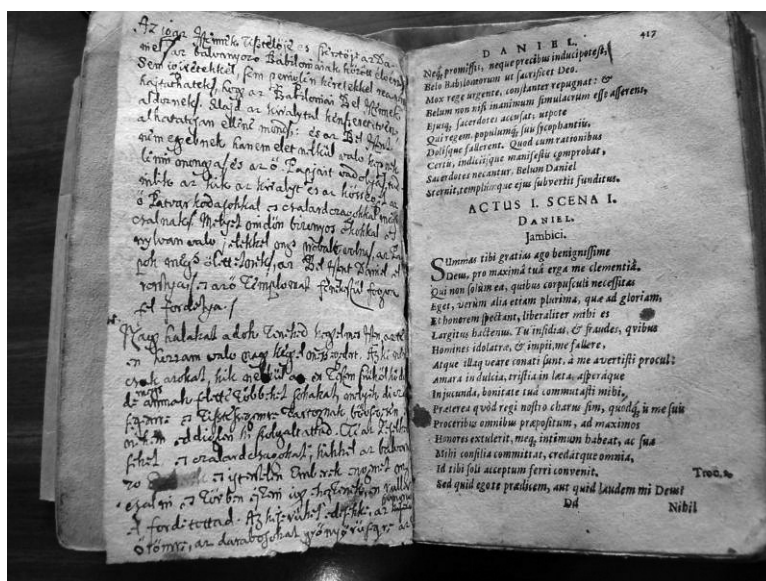
²⁸ Cserei könyveinek biografikus tárgyakként való vizsgálata az életút mikrotörténetének és Cserei íráshasználati habitusának jobb megértéséhez lásd: TÓTH Zsombor, *Kéziratok nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság: Módszertani megfontolások*, ItK 119(2015), 642–648.

sőt önálló textusok kialakulásához vezettek, amelyek néha a nyomtatott szövegtest médiumába is behatoltak, ennek szerves részévé váltak.

Ezek alapján nemcsak az állapítható meg, hogy Cserei kultúrájában és korában átlagon felüli íráshasználó, hanem az is, hogy *sajátos módon* hagyatkozik a kora újkori írásos kultúrára. Továbbá az írásnak és olvasásnak a Cserei által művelt, sajátosan *egyedi*, mégis egy *bevett*, *eltanult* gyakorlatot követő jellege azt igazolja, hogy Cserei, írásantropológiai szempontból egy bizonyos *íráshasználati mentalitás* alapján használja az írástudását, mely egyszerre egyéni *habitus*, de ugyanakkor egy közös társadalmi-kulturális *praxis* derivátuma.

Cserei Mihály Schonaeus-fordítása (részlet), autográf

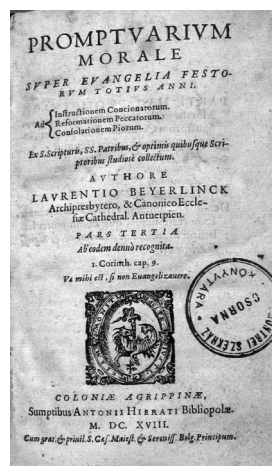
Cserei Mihály Schonaeus-fordítása (részlet), autográf

Egy könyvről...

A könyvet¹ az Országos Széchényi Könyvtár raktárának polcáról, több tucat hasonló kötés közül emelték ki, restaurálásra...

A kötet

A könyv címlapja

Sorsáról maga tudósít, ha hézagosan is: 1618-ban Kölnben adták ki, Antonius Hieratus könyvkereskedő költségén és árusítási privilégiumával. Első, ám ismeretlen tulajdonosának címeres ex librisét előzéke tükrén láthatjuk, igaz, csak töredékesen, mert nevét az ex libris írszalagjáról ledörzsölték. Majd ezt az ex librist a könyv új tulajdonosa, „A csornai Prépostság Könyvtára”, sajátjával takarta el.

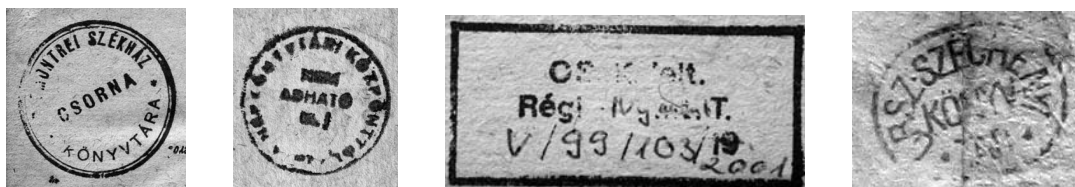
A kötetben talált és szétválasztott ex librisek

A könyv Csornára kerülésének ideje bizonytalan, de mivel a török hódoltság és a reformáció következtében a rend csornai jelenléte hosszú időre megszűnt, és visszaállítása csak 1802-ben történt meg, a könyv ezután kerülhetett ide.² Az ex librist azonban csak a 20. században ragasztották a könyvbe, erre papírjának anyaga utal. Szintén 20. századi a csornai Premontrei

¹ Laurentius BEYERLINCK, *Promotuarium morale super evangelista festorum totius anni*, Köln, Antonius Hieratus, 1618, 8° 828 [22] ff. A kötet jelzete: OSZK RNYT RK180, mérete: 180 × 110 × 51 mm.

² PUSKELY Mária, *Szerzetesek: A megszentelt élet 99 intézménye*, Bp., Zrínyi Nyomda kiadója, 1990, 86–89.

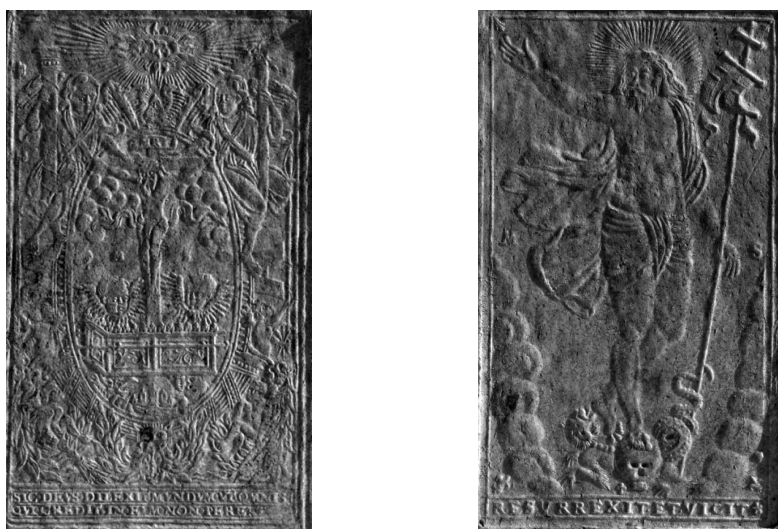
Székház lila körpecsétje is a címlapon. A könyv további útját még három pecsét jelzi. Az egyik a Népkönyvtári Központé, mely 1952-ben kerülhetett a könyvbe, amikor a rend 1950-es felosztása után, a kb. 40.000 kötetet számláló könyvtárat az OKK³ munkatársai szétválogatták.⁴ Ezután a könyv sokáig a raktárban pihent, majd a növedéknapló számát is tartalmazó pecsét szerint 2001-ben sorolták a Széchényi Könyvtár állományába, és ugyanekkor került bele az OSZK gyűszűpecsétje is.

A kötetben látható pecsétek

A könyv szinte tökéletes épségben maradt ránk, annak ellenére, hogy vándorlása során hosszabb ideig nyirkos, nedves helyen lehetett. Jó állapotához hozzájárult az is, hogy e hosszú idő alatt, tulajdonosváltásai ellenére sem forgatták sűrűn lapjait... A könyvet közvetlen vízkár nem érte, de a nedves helyen eltöltött időszakban kötésének ragasztóanyagai lebomlottak, lapjai megsötétedtek és néhányukon penészfoltok jelenetek meg. Teljes kiszáradása valószínűleg már az OSZK száraz raktárában történt. Ekkor a meggyengült ragasztások szétváltak és feltárták a könyv szerkezetét, így készítéséről, készítőjéről szintén a könyv által kaphatunk információkat; de nemcsak a könyvről, hanem általa kötéscsoportjáról, a német reneszánsz kötésekről is, melyeknek tipikus darabja.

A könyvet fehér, timsós cserzésű disznóbőrrel borították és vaknyomással díszítették. Az elő- és a háttábla díszítésének felépítése megegyezik, centrális, a táblák lemezekről nyomott középmezéjét indamintás görgetővel keretelték. Az eltérő ábrájú középdiszkek nyomólemezei tartalmilag összetartozó lemezpárt alkotnak. Az előtáblán ovális keretben a megfeszített Krisztust láthatjuk, keresztfája két kerub által közrefogva a frigyládából emelkedik ki, az ovális keretre felül angyalok támaszkodnak, felettük sugárkoszorúba foglalva Isten héber megnevezése olvasható, az alsó részt a pokol tüze nyaldossa. A lemez alján két sorban felirat olvasható: SIC DEUS DILEXIT MUNDUM UT OMNIS / QUI CREDIT IN EUM NON PEREAT

Az előtábla és háttábla lemezének lenyomata

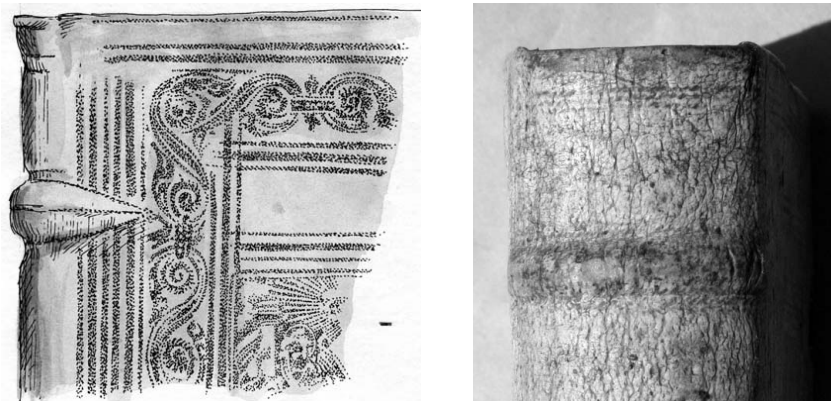
³ Országos Könyvtári Központ.

⁴ Wix Györgyné, *A szerzetesi könyvtárak sorsa Magyarországon 1950–1952*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1997, 35 (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetek, 11).

A háttábla nyomólemezére a feltámadt Krisztust vészték, aki a bűn és a halál fölötti győzelem jeléül koponyán és sárkánykígyón tapos, jobbjával az ég felé mutat, bal kezében kereszt ábrájú zászlót tart. A lemez alján itt is feliratot olvashatunk: RESURREXIT ET VICIT. Mindkét lemez ábráján a figyelmes szemlélő két betűből álló M S monogramot találhat. A monogram nem a vésnök, hanem a könyvkötő, a Stuttgartban tevékenykedő Martin Stetter⁵ nevét rejt.

A táblákat keretelő indaminta nemcsak a lemezek lenyomatát, hanem alattuk és felettük egy-egy üres mezőt is körbezár. Az előtáblán a mezőkbe, általában a tulajdonos monogramját és a tulajdonba vétel időpontját nyomták, de ebben az esetben a mezők üresen maradtak. A kötés-típus nagyobb méretű könyvein a centrális elrendezés többes, egyre szűkülő kereteket jelent, a vizsgált kötésen, a könyv mérete miatt, ez csak egy keretet és az általa közbezárt hármasszorosított mezőt. A keretmezők elválasztását, a kötés díszítésének felosztását léniákkal végezték. Általánosságban a kereteket görgetővel töltötték ki, vagy szórtan egyesbélyegzővel díszítették, esetleg kitöltetlenül hagyták. A kötések középmezőjét vagy lemezről készült nyomással díszítették, görgető sorral vagy sorokkal töltötték ki. A reneszánsz kötésekben jelent meg a görgető, illetve a lemezhasználat, de az addig kizárólagosan használt egyesbélyegzők sem tűntek el. Szintén ebben az időben jelent meg a kötések aranyozása is, de a típus kötésein csak elvétve találkozhatunk vele. Legtöbbször csak a fentebb említett, a tulajdonosra utaló monogram és évszám, esetleg címfelirat készülhetett aranyozva, ez azonban nem feltétlen a kötéssel egy időben került a könyvre.

Nemcsak a keretekenél találunk léniázást, hanem a könyv egyes kötéshelyi elemeit is léniák hangsúlyozzák, megfigyelhetjük a táblák belső oldalán a táblaél mentén, a részsütölások szélein, a szíjakon és a gerincen, a bordák tövében és az oromszegők alatt. A bordákat hangsúlyozó nyomás ráfut a táblákra és V alakban záródik.

A bordák lekötésének nyoma a kötésen

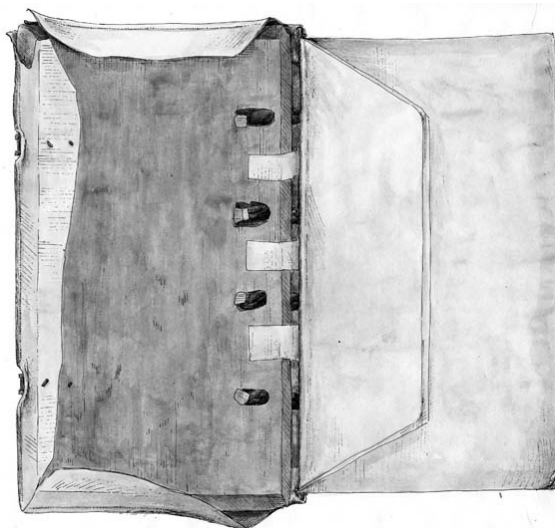
Ez a lenyomat legtöbbször nem vonalszerű, hanem a sodrott zsinag lenyomatához hasonló, lehet egyes vagy többes vonalú. A kötés során jön létre, amikor a bőrt, felhúzása után száradásig lekötötték, hogy a bőr a bordatövekbe simuljon, de ezt a lenyomatot egyúttal díszítő elemként is alkalmazták. A háromszög alakú záródást a lekötő zsinagok kereszteződése okozta. A dekoratívítást több szál egymás mellé fektetésével fokozták, de sok esetben megfigyelhetjük, hogy ezt a hatást vaknyomással érték el. Találkozhatunk a két módszer kombinációjával is, mikor csak a V alakú záródást nyomták filétával és a bordák mellett futó lenyomatot a zsinag okozta. A kötésen a gerincmezők díszítetlenül maradtak, sűrűn, nyomással kitöltött gerincmezőket általában csak a típus korai példányain láthatunk. A könyvön lévő két gerincmezőt takaró fekete festés és a rajta lévő elhalványult szám és címfelirat utólag, talán a csornai gyűjteményben kerülhetett a könyvre.

⁵ Konrad HAEBLER, *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*, II, Leipzig, 1928, 422–423.

Ha a levált kötésbőr alá tekintünk, feltárul a könyv szerkezete, és lépésről lépésre követhetjük készítésének nyomait. A fűzésre előkészített ívekhez fehér, merített papírból készítették el a könyv előzéket. Két-két, a könyv lapjánál szélesebb lapot szabtak, a lapokat könyv szélességűre hajtották, majd kettesével egymásba csúsztatták. Ezután a könyvet négy, dupla zsinegbordára fűzték fel, az ívekhez fűzve a hajtás vonalában az előzékeket is. Így az egyik lap az előzéktükröt a másik a röpelőzéket alkotta.

Az előzéktükröt kiragasztásakor eltakarta a fűzést, ezért a könyv kinyitásakor a nyílásban nem láthatjuk a fűzőcérnát. A fűzés után az íveket körbevágták, majd a könyv gerincét meggömbölyítették, leenyvezték és a gerincmezők közepét keskeny pergamenszalagokkal kasírozták meg. A könyvtest így kialakított végleges méretéhez szabták le a bükkfa táblákat. A reneszánsz korra e fafaj használata a könyvkötésben szinte kizárólagossá vált. Ennek oka feltehetően jó hasíthatósága, könnyű elérhetősége és a tölgyfánál finomabb rost-szerkezete volt. A táblák belső oldalát a metszések mentén rézsútolták, körülbelül 6-7 mm-es sávban, a rézsútolást a gerincoldalon is megfigyelhetjük, de sokkal meredekebb szögben és sokkal keskenyebb sávban. Ebbe a sávba feküdtek bele a fűzéstől megvastagodott ívek. A táblák külső oldalát szakaszosan rézsútolták, kivéve a gerincoldalon, ahol a táblákat úgy formálták, hogy íve a gerinc ívét folytassa.

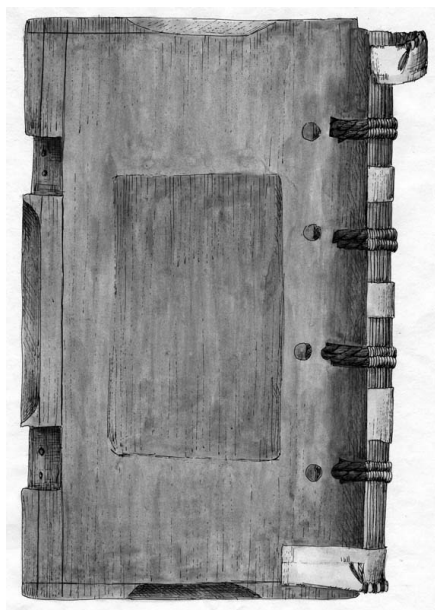
A bordazsinegek rögzítéséhez a táblákat, a bordák vonalában, két-két helyen átfúrták, és a táblák belső oldalán a két lyuk között árkot vésték, hogy a táblán átvezetett bordák belesimuljanak a tábla síkjába. A fatáblák sarkain, ellentétben az általánosan elterjedt módszerrel, nem vágtak ki kis négyzet alakú helyet az oromszegőnek. A szíjak helyét a táblába mélyítették és forduláshoz is helyet alakítottak ki a tábla élén. Szintén bevésték az előtáblába a csat akadályának helyét. A táblákon ezeknek az elemeknek a helyét az asztalosok által ma is használt párhuzamvonalzó karcával jelölték ki. A karcok ma is jól láthatók a táblákon. Szintén jól látható nyoma maradt a táblákon a középdísz lemezének. A lemezeket a bőrborításba présel nyomták, mert nagy felületük miatt kézi erővel nem volt lehetséges. A prés túlzott meghúzása eredményezte a mély benyomódást.

A nyitott könyv a levált előzékkal

A könyv gerince belefekszik a tábla gerincoldali rézsútolásába, a gerinc ívét a fatábla külső íve folytatja

A könyv háta; jól látható a tábla kialakítása és az elemek helyét kijelölő karc és a lemez benyomódása

A táblák elkészülte után a gerinckasírozó pergamenszalagok gerincen túlnyúló végeit megnyevzték és erre illesztették rá a táblákat. Az így ideiglenesen rögzített táblák lyukain átfűzték a bordazsinegeket, majd véglegesen a táblák belső oldala felől ékekkkel rögzítették. Ezután, ha szükséges volt, még igazították a táblák gerincoldali ívén. Ha ilyen igazítás történt, akkor a bordák alatt kis lépcső képződött. A könyv metszését füzöldre festették, mára ez a szín gyakorlatilag eltűnt a metszésekről, de a kötésbőr alatt, a táblákon a rézsútolások mentén és halványan a metszésre fekvő oromszegő alatt is fennmaradt. Hasonló, a metszésfestésből maradt festéknyomot több korabeli megbontott kötés tábláján is megfigyelhattunk, ezért valószínű, hogy általános gyakorlat volt, hogy a már betáblázott könyvön végezték a metszés festését.

A kötéstípusba tartozó könyvek metszését gyakran festették, leggyakoribb a zöld és a piros szín használata, ritkább a sárga színé, de mivel a sárga szín rossz fényállósága miatt teljesen elhalványodhatott, ezért valószínű, gyakoribb volt a köteteken, mint azt ma gondoljuk. A metszések piros színe nagyjából egységes árnyalatú és fényálló, a zöld színek a füzöld árnyalatától a majdnem feketéig terjednek, festésükhöz többféle, különböző fényállóságú pigmentet vagy pigmentkeveréket használhattak.

A metszésfestés után az úgynevezett kétszínű oromszegőt⁶ egy félbehajtott és a könyvre ragasztott pergamencsíkra varrták, dupla szállal. A hímzőszálak színe elhalványult, csak a bőr takarásában maradt meg halványan. E szerint az oromszegőt piros és nyers színnel varrták, ami az egyik leggyakoribb színválasztás e kötéstípusnál. A hímzés elkészültével a pergamenalap gerincen túlnyúló végeit a táblák külső oldalára ragasztották.

Ezután húzták fel az előzőleg méretre szabott és a szélein elvékonyított bőrt a kötetre. A bőr felragasztásához keményítőt használtak. A tábla belső oldalára hajló beütéseket nyílásban, a tábla éléig bevágták, hogy az oromszegők mögé is be tudják a bőrt hajtani, mert a kiragasztott oromszegő alapok ezt csak így tették lehetővé. A sarkoknál a bőrt átlapoltan hajtották be. Száradásig a bordákat és az oromszegőket lekötötték, majd a kötés díszítése következett. A csatok csak ezután kerültek a kötetre. A vereteket ötvösök készítették, a könyvkötők pedig kereskedőtől szereztek be. A könyvön látható csatpár a felemás csatípusba tartozik. Sárgarézből készült, formáját kifűrészelték, rézsútolását reszelővel készítették, díszítését beütő szerszámokkal és

⁶ TÓTH Zsuzsanna, *A kétszínű oromszegő és a történeti kötéstípusok kapcsolata*, Székelyudvarhely, Haás Rezső Múzeum, 2014 (ISIS Erdélyi Magyar restaurátor füzetek, 14), 27–37 (román nyelvű összefoglalója: 142–143).

véséssel alakították. A beütések eltorzították a körvonalait. Valószínű azért, hogy a szíjra jobban rásimuljon, a horgas félkaréjos végét vékonyra kalapálták. A csat hátoldalán jól látszanak az ütések nyomai, nemcsak a karéjoknál, hanem végig a csaton. Az ütésekkel az anyagot zömítve tették a csatot merevebbé. Ezután szegecselték fel a csat hátoldalára a vékonyabb lemezből készített trapéz alakú hátlemezt. Az előoldalon a szegecselést szinte láthatatlanra dolgozták el. A vereteket eddig a pontig ötvös készítette, a szíjra és a könyvre szerelése a könyvkötőre maradt.

A könyvön lévő csatpár

A horgas csatot tartó szíjat három réteg bőrből ragasztották össze. A felső réteg megegyezett a kötésbőrrel, az alsóbb rétegek más, sötét színű bőrből is készülhettek, többször megfigyelhető, hogy a bőr másodlagosan felhasznált. A bőrrétegek közé gyakran pergamenréteget is tettek, hogy meggátolják a szíjak nyúlását. A vizsgált könyvön pergamenréteget nem találunk, de a középső bőrréteg sötétbarna. A szíjakat általában léniázás díszíti, ebben az esetben a szíj kopottsága miatt, vagy mert nem volt, ez nem figyelhető meg.

A vereteket rézszegekkel szerelték a táblára és a szíjakra, a táblákat átütő szegek végeit a táblák belső oldalán belekalapálták a fába. Végül a kötés utolsó lépéseként kiragasztották az előzéktükröket.

A széteső kötés vizsgálatakor egy érdekes dologra derült fény: a könyvkötő egyszerre legalább 24 könyvvel dolgozhatott, mert vöröses krétával a kötés részeit összeszámozta, a 24-es számot írta mind a kötésbőrre, mind a táblára, és apró, elhalványodott számot láthatunk az előzék sarkában is...

Számozás a bőrről és a fatáblán

Számozás az előzék sarkában

Trinkell Zakariás primási gyóntató küldetése a bécsi udvarban
(1664. augusztus)*

A magyar történettudománynak jelentős adóssága, hogy hiányoznak az ország kora újkori – mely Monok István fő kutatási korszaka – történelmében meghatározó szerepet játszó egyházi rend, kiváltképpen annak politikai szerepére vonatkozó vizsgálatok.¹ Márpedig ezek alapvető fontosságúak, hiszen a korszak, a *status ecclesiasticus*, és kiváltképpen azok mindenkori vezetői, az esztergomi érsekek szerepének, udvari befolyásának beható vizsgálata nélkül aligha ismerhető és főként érthető meg. Közleményem ehhez a politikai szerephez kíván adalékot nyújtani, ez esetben a Zrínyi-kutatás és az 1664-es sorsdöntő események összefüggésében.

Részleteiben, vagy akár tényeiben csak újonnan ismertek azok a mind tartalmukban, mind módozatukban változatos lépések, amelyeket a Pázmány-utód Lippay György primás 1663 folyamán tett Zrínyi Miklós érdekében a bécsi udvarban.²

Ezeknél is jelentősebb mozzanat a Rajnai Szövetség Bécsben tartózkodó, a pozsonyi primási palotában is megforduló egyik vezetője, Bernhard von Galen münsteri hercegpüspök és a német birodalmi rendek 1664. október eleji megkeresése. A vasvári béke ellen irányuló akció Lippay vállalkozása volt, amire a „magyar előkelők” nevében került sor, és beleillik a horvát bánnal egyeztetett, közös cselekvések sorába.³

Hasonlóan koordinált, valamivel korábbi fellépés kulcsdokumentumával ismerkedhetünk meg az alábbiakban. A primásnak már 1663 nyarán is kedvelt eszköze volt, hogy személyes bécsi jelenlétei számát, idejét jezsuita gyóntatója, Trinkell Zakariás⁴ udvarba küldésével szaporította. Míg az uralkodónak, vagy a Titkos Tanács elnökének, Johann Ferdinand Porziának⁵ írt leveleit az udvari magyar kancellár, vagy titkárok referálták vázlatosan, késedelmesen, a jezsuita páter sokkal meggyőzőbben, részletesebben és főként gyorsabban közvetíthette a primás szüntelen áradó kéréseit, követeléseit, javaslatait és sűrűsödő panaszait akár Porziának, akár Philipp Miller ugyancsak jezsuita császári gyóntató (†1676) közreműködésével és közvetítésével magának I. Lipótnak.⁶

A primási jezsuita diplomácia 1664 nyárutóján lépett újra működésbe. Főszereplője ismételtén Trinkell Zakariás, fő kedvezményezettje pedig a korábbiaknál is egyértelműbben Zrínyi Miklós: személye és a közös politikai célok.

* Készült az MTA–PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoportban.

¹ Leginkább Pázmány esetében kedvező a helyzet. Vö. *Pázmány Péter-bibliográfia 1598–2004*, szerk. ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2005 (Pázmány Irodalmi Műhely: Bibliográfiák – Katalógusok).

² Péter TUSOR, „Zrínius ipse desperat”: *Die Korrespondenz von Erzbischof Lippay und Graf Porzia (1662–1663) = Wiener Archivforschungen: Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien*, István Fazekas, hrsg. v. Zsuzsanna CZIRÁKI, Anna FUNDÁRKOVÁ, Orsolya MANHERCZ, Zsuzsanna PERES, Márta VAJNÁGI, Wien, Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, 2014 (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, 10), 166–182.

³ TUSOR Péter, *Lippay primás, a vasvári béke és a német birodalmi rendek (1664. október) = Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt: Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*, szerk. KLESTENITZ Tibor, ZOMBORI István, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015, 79–87.

⁴ Lippay rector spiritualisa korábban a nagyszombati kollégium rektora volt, ekkortájt a pozsonyi kollégium tagjaként egyéb megbízatásai mellett Lippay Jánossal és Ferencsel a primási udvarba rendelt misszionárius. A hazai historiográfiában az önálló magyar jezsuita rendtartomány kezdeményezőjeként került személye méltatásra. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I. 1601–1640*, Romae, Institutum Historicum, 1982 (Monumenta Historica Societatis Iesu, 117), II, 775; Uő, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I. 1641–1665*, Romae, Institutum Historicum, 1990 (Monumenta Historica Societatis Iesu, 125), III, 786; R. VÁRKONYI Ágnes, *Bécsi levelek = Uő, Európa Zrínyije: Válogatott tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2010, 311–317, 312–313.

⁵ Őrá legújabbban: Stefan SIENELL, *Die ersten Minister Kaiser Leopolds I: Johann Ferdinand von Portia und Wenzel Eusebius von Lobkowitz = Der zweite Mann im Staat: Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit*, hrsg. v. Michael KAISER, Andreas PEČAR, Berlin, Duncker & Humblot, 2003, 317–330.

⁶ TUSOR, „Zrínius ipse desperat”..., i. m. idézett forrásközlése mellett egy részletesebb elemzés a Trinkellnek adott instrukciók ismertetésével: TUSOR Péter, *A primás, a bán és a bécsi udvar (1663–1664)*, Történelmi Szemle, 2015, 219–249.

Trinkelte 1664. augusztus 16-án Lippay saját kezűleg aláírt – az alábbiakban közlésre kerülő – utasítással indította útnak Pozsonyból a császárvárosba.⁷ Küldetésének célja hármas volt. El kellett érnie, hogy ne oszlassák fel Jean-Louis Raduit de Souches⁸ alsó-magyarországi seregtestét és a tábornok szolgálatban tartását. Ki kellett járnia, hogy Zrínyi Miklós a megfelelő beosztást, önálló sereget kapjon a törökellenes háborúban. Harmadik megbízatása lelkipásztori jellegű volt. Rá kellett vennie a Haditanácsot, hogy a konstantinápolyi rezidens útján szerezzenek információkat az előző évi hadjáratban elhurcoltak sorsáról. Részben azért, hogy ha még élnek, esetleg kiválthassák őket (ez volt a törökök felé kommunikálandó, őket anyagilag érdekeltté tevő ok), főként pedig, hogy azok, akiknek elhurcolták férjét, feleségét, újrահázasodhassanak. Ehhez azonban meg kellett bizonyosodni afelől, hogy házastársuk már nem él.⁹

A küldetés középpontjában Zrínyi ügye állott. Az instrukció 16 főliójából 9 ezt részletezi. A szöveg – történeti értéke, jellege mellett – már-már irodalmi kvalitásokkal bír, kortárs eulógiumként értelmezhető. Szerzője előjáróban visszautal a De Souches mellett felhozott fő érvre, hogy milyen nehéz és költséges háború idején még külföldön is jó hadvezért találni. Nem szabad a már meglévőkről lemondani, hiszen a vezér személye kulcsfontosságú: „jobb a szarvasok seregében küzdeni oroszán vezetésével, mint az oroszánokéban szarvastól igazgatva” – hoz érvelését erősítő patrisztikus idézetet. Lippay primás szerint felesleges felsorolni a gróf érdemeit, mindennél ékeesebben szólnak ennél tettei, kiváltképpen a legutóbbiak, melyeket a „világ látott, és a gróf úr dicsőssége és híre az egész földkerekségen fénylik, nemcsak minálunk, hanem az ellenségénél is”. „Tudniillik ott becsülik a gróf urat, ahol nincs és nem áll rendelkezésre, ahol van és rendelkezésre áll, ott megvetik, ellenszenvvel tekintenek rá, elkeserítik” – olvasható az első kulcsmondat; melyet rögtön követ a következő, miszerint „ki nem látná, hogy e grófot Isten választotta ki arra, hogy Krisztus ellenségeivel szemben megharcolja az Úr harcát”. Állítását már-már mitikusan adatolt győzelmekkel támasztja alá (500 katonával arat győzelmet 8000 ezer tatár felett, saját eszközeivel a Muraköz és Stájerország ellen törő 30 000-es török sereget futamít meg). És bár e győzelmei felett az uralkodó is ujjongott, „hűséges grófját”, a „hazáját legjobban szerető polgárt”, „annyi tartomány védelmezőjét”, aki mindenét a közjó javára bocsátotta – és akinek birtokait nemcsak az ellenség, hanem most a császári katonaság is pusztítja – annyi hitegetés után mellőzik, elvetik. Ez pedig a dinasztia hagyományaival is ellentétes: „Egyedül e gróf lesz példa és tükör nemcsak nekünk, hanem a világ számára, amennyiben érdemes szolgálatai elnyerik jutalmukat, annál is inkább, mivel a Szentséges Ausztriai Házzal mindenhol úgy tudják, övéi érdemeit sosem hagyja elismerés nélkül.”

Zrínyi azonban még a varasdi főkapitányság általa kért „kicsiny hivatalát” sem kapta meg, amelyet csak azért szeretett volna elnyerni, hogy „hazájának jobban és hasznosabban szolgálhasson”, pedig azt sokszor adták már „finoman fogalmazva is kevésbé hasznos” idegeneknek. Tudniillik azért utasították el, hogy, úgymond, nehogy „túl nagyra nőjön”, nem is az ellenség, hanem saját uralkodója ellenében. A méltányos jutalom helyett rásütött vádat, tekintve az ő és családja kétszáz éves szolgálatát az Ausztriai Háznak, hatalmas jogtalanságként és lelki fájdalomként élte meg Zrínyi – állítja a primás. A visszautasítás kimondhatatlanul sértette a *bonus comes* lelkét, mégis továbblépett rajta. Méltóságához illő katonaságot kívánt, akikkel

⁷ Lelőhelye: Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, Kézirattár, Collectio Hevenessiana, tom. 16, p. 355–370. – Pauler egy mondatban, név, pontos idő és hivatkozás nélkül említi, hogy a primás Zrínyi érdekében gyóntatóját is Bécsbe küldte: PAULER Gyula, *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664–1671*, Bp., Akadémia, 1876, I, 23 (vö. *uo.*, 10, 1. j. is).

⁸ A korbelt magyar levelekben „Zúza” vagy „Susa Uram”, hugenotta francia származású császári tábornok, majd a Haditanács tagja is (†1682). Már 1645-ben kitüntette magát Brünn védelmében, 1657-től a második északi háborúban harcolt, az 1660-as évek magyarországi törökellenes harcainak egyik legjelentősebb és sikeresebb hadvezére.

⁹ A primás attól tartott, hogy ha nem rendezik a kérdést, az érdekelt protestáns prédikátorok előtt kötnek új házasságot. A tájékozódás megkönnyítésére plébánosaitól be akarta kérni az érintettek névsorát. – A probléma réginek és gyakornak számított a hódoltság idején. Vö. például Galla Ferenc hódoltsági missziók történetéről írt monográfiája kéziratát, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Galla Ferenc hagyatéka (P 2088), 26/d tétel, fol. 1–238. Nem a probléma a különleges, hanem a módszer, a Habsburg-diplomáciát bevonni kívánó rendezésének szándéka, terve.

Szlavónia megszállt részeibe, Boszniába, Szerbiába nyomulva egészen Belgrádig fellázíthatná az ott élőket. Ám mindössze kétezer német katonát ajánlottak neki, némi magyar és horvát kiegészítéssel. Akár komolyan tették ezt, akár gúnyolódásból – folytatja az instrukció –, mindkettő egyaránt hatalmas *degradatio*, személyének megvetése és messzemenő semmibevétele. Ennyi katonaság nevetségesen csekély és elégtelen a feladat végrehajtására, a gróf katonai erényei és képességei megérdemlik, hogy a megfelelő eszközöket bocsássák rendelkezésére.

A Zrínyit ért közelmúltbeli, személyesnek is tekintett méltánytalanságok elősorolása után a Trinkellnek adott utasítás két, hosszas sorokon keresztül fejtegetett érveléssel folytatódik. Lippay szerint nem kevesen hánytorgatják fel, hogy a magyarok nem azzal a lelkesedéssel és elszántsággal vesznek részt a háborúban, ami hazájuk védelmében elvárható, illetve nevükhöz illendő lenne. A primás visszautasítja, sőt megfordítja a magyarelles érvelést. Arra hivatkozik, hogy lám, azzal az eggyel is hogy bánnak a magyarokkal szemben ellentétes érülettel viseltetők, aki jártasságánál fogva egyedül alkalmas a török ellen sereget vezetni, és mellőzése valóban oda fog hatni, hogy nemzetük megvetését, a híven szolgálók mellőzését látva egyáltalán nem vesznek részt a harcokban. Márpedig a háború magyar könnyűlovasság nélkül nem nyerhető meg, hiszen nem elegendő a törököket a csatában megfutamítani, meg is kell őket abban gátolni, hogy újra rendezhessék soraikat.

„Néhányaktól hallottam azt a vélekedést” – szólal meg először egyes szám első személyben Lippay –, „hogy a gróf úr ugyan alkalmas lehet a törökök legyőzésére portyákon és kisebb csatákban, és ennek dicsőségét senki nem vitatja el tőle, ám az a katonai erősség és erény, ami egy teljes hadsereg vezényletéhez szükséges, nincsen meg benne.” A primás ezen az állításon a felháborodás helyett inkább gúnyolódni kezd:

„Ám hiába mondanak efféléket, inkább bizony irigységből, mintsem másból, ugyanis hol s mikor tűnt úgy, hogy a gróf nem alkalmas hadsereg vezérletére, s hogy e tisztségében hibákat követett el?, katonáit, seregét elvesztette? Sőt! A rábízottakat inkább dicséretesen vezette, és nem emlékezhet senki sem arra, hogy akár kisebb csetepatéban is vereséget szenvedett volna az ellenségtől! Hacsak persze nem abból áll a parancsnoklás tudománya, hogy soha fel ne tűnjünk az ellenség előtt, vele meg ne ütközzünk, száz mérföldes körzetben dűljük fel a haza összes területét, mindenünnen menekülve vonuljunk vissza, teljes, ütőképes hadseregünket morzsoljuk fel, veszejtsük el éhség által és egyéb módokon, pusztítsuk saját népeinket, területeinket, országainkat. Bizonylyan ezt tarthatják és vélhetik jártasságnak a hadsereg irányításában e jóemberek. Ha így van, a gróf valóban híján van a tudásnak.”

Célzásai annyira egyértelműek, hogy Raimondo Montecuccolit akár nyugodtan nevesíthette volna a szövegben.¹⁰

Az instrukció célszemélyének megnevezése csupán ezután következik: a primási érveket Trinkellnek ezúttal nem Porziával, nem páter Miller császári gyóntatóval, hanem közvetlenül I. Lipóttal kellett közölni. Megtoldva még azzal, hogy akár a De Souches-, akár a Zrínyi-féle se-regtest léte biztonsági okokból is kívánatos, arra az esetre, ha a fősereggel valami szerencsétlenség történne.

A forrás szövegében található történeti adatok tulajdonképpen nem újak. Eddig is tudtuk, hogy Zrínyi július derekától Bécsben tartózkodott, hogy saját hadtestet kívánt, és hogy Porzia 2000 német katonát ajánlott fel neki.¹¹ Sőt igazából az esztergomi érsek Zrínyi melletti kiállásának tényéről is lehetett tudni az elképzeléseit mindenben támogatni látszó, és a Lippayval a

¹⁰ Montecuccolira legújabban: NAGY Levente, HAUSNER Gábor, *Raimondo Montecuccoli és a magyarok*, Hadtörténelmi Közlemények, 2011, 679–740.

¹¹ SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós (1620–1664)*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1902, V, 132.

jelek szerint kooperáló Carlo Caraffa nuncius jóvoltából.¹² Trinkell küldetésében ezt a fellépését azonosíthatjuk és ismerhetjük meg részleteiben. Az instrukció adatai, értesülései ugyanakkor szervesen kiegészítik, árnyalják, pontosítják és gazdagítják az eddig ismert forrásokat: leginkább Molin velencei követ, az említett pápai nuncius és Vitnyédy – már a pozitivisták irodalom által feltárt és feldolgozott – tudósításait.¹³ Hangsúlyozottan új történeti információként értékelhetjük viszont azt, hogy udvari körök nagyobb sereg irányítására kétségbe vonták Zrínyi képességeit. Nyilván a szóbeszéd („propaganda”) szintjén ez volt az indok az önálló sereg vezetésére irányuló igény elutasításának. Szintén új elem, hogy a velencei követ tudósításával ellentétben Zrínyi mindvégig kérhette magának a varasdi főkapitányságot. Az akár Belgrádig törő augusztus/szeptemberi diverzió ötlete sem mondható eddig túlon túl elterjedtnek a szakirodalomban.¹⁴

Legfontosabb mozzanatnak mindazonáltal a szöveg hangnemt tekintetjük. Szinte ugyanazok az indulatok mutatkoznak meg benne, mint amelyek a horvát bán Bécsben 1664. július 17-én Lipóthoz intézett, a hadieseményeket, Zrínyiújvár elvesztését, birtokai pusztulását hosszasan leíró memorandumában. Ez utolsó ismert irata.¹⁵ Tudjuk, hogy Lippay július derekán már egy hónapja Bécsben tartózkodott, hogy „bán uram dolgát eligazítsák”,¹⁶ Zrínyi lelkiállapotát, érveit személyesen is ismerhette. Emellett axiómaként állíthatjuk, hogy a kiélezett helyzetben egészen a bán novemberi haláláig folyamatos érintkezésben álltak egymással.¹⁷ Az instrukció szövege bizonyos elemeiben tehát a Lippayhoz intézett július végi, augusztus eleji Zrínyi-levelek, szóbeli üzenetek parafrázisának tekinthető.¹⁸

Valószínű, hogy Trinkell küldetésére sem egyeztetés nélkül került sor, tulajdonképpen az utolsó pillanatban. A primás augusztus 8-án még úgy tudta, hogy „Zrínyi Uramat, úgy értem, accommodálták, de micsoda satisfactióval, nem tudhatom, harmad nap alatt meg kell indulnia

¹² Így a Zrínyinek adandó külön „Korps”, a neki adandó „elégtétel” (sodisfazione), vagy akár Érsekújvár ostroma kapcsán. Artur LEVINSON, *Nuntiaturreichichte vom Kaiserhofe Leopolds I. 1657–1669*, Wien, Hölder, 1913 (Archiv für Österreichische Geschichte, 103), I, n. 412 (augusztus 9.) és n. 416. (augusztus 28.); FRANKÓI Vilmos, *Zrínyi Miklós pályájának vége, 1664 április–november: közlemények a vatikáni levéltárból*, Történeti Társ, 1894, 577–595, különösen n. 14 (augusztus 23.).

¹³ Vö. SZÉCHY, i. m., 132–135.

¹⁴ Jóllehet Pauler ezt idézi. Forrásunkból hozza még – túlzónak értékelve a számokat –, röviden említve, hogy 500 lovasal 8000 tatárt futamított meg, és hogy 60 000 (az instrukcióban azonban 30 000 szerepel) fős oszmán sereggel szállt szembe, továbbá a varasdi főkapitányság kérését, a Muraköz dúlását, és hogy a primás szemében Zrínyi Isten bajnoka, ki hű az uralkodóhoz, és az egyedüli magyar, aki kész szembeállni az ellenséggel. PAULER, i. m., 22–23 és 10. Utóbbi helyen jegyzetben „Lippay leveleit” említi, és a Trinkell-féle instrukció pontos oldalszámait adja meg a Hevenessi-gyűjteményből. – A téli hadjárat kapcsán is felvetődött egy Boszniaig hatoló diverzió ötlete, erről lásd: R. VÁRKONYI Ágnes, *Horvátország reménye: Juraj Križanić és a nemzetközi törökellenes szövetség = Uő, Európa Zrínyi: Válogatott tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2010, 173–201, 198–199.

¹⁵ ZRÍNYI Miklós *Összes művei, Levelek*, kiad. KLANICZAY Tibor, CSAPODI Csaba, Bp., Akadémiai, 1958, II, n. 306. Magyar fordításának újraközléseit külön nem idézem.

¹⁶ „Engemet eő Felsége mégis itten tartóztat, egy holnapja immár hogy itt lakom Bécsben, mind azért Bán uram dolgát eligazítsák, s mind pedig az én bé adott punctumimra, kiket én a mostani üdeőnek mi vóltára nézvén legjobbaknak és alkalmasbaknak gondoltam vékony ítéletem szerint lenni, resolválja magát eő Felsége, bé hivatván engemet is az tartandó Tanácsban, azomban napról napra halad és múlik...” A keresztény seregek három részre osztása (korábban az udvar is hajlott efelé), és egy horvátországi „tábor” Zrínyire bízása már ekkor megjelenik a primásnál: „En csekély elmém szerint azon vólnék, Bán uramnak adnának egy bizonyos Armádát independenter Montecuccoli uramtól, mellyel hasznos operatiókat tehetne eő kegyelme, az minthogy tudja jól kegyelmed, az vólt akarata eő Felségének is ezelőtt, hogy három tábort csináljon, edgyikét a feölfeöldön, másikat a Duna mellett, harmadikát pedig Thoót és Horváth ország táján. Bán uramnak adandó corpus pedig állana német, magyar és horvát hadakból. Bizonyos, hogy igen bús elmével nagyon eő kegyelme, mivel most is jó legény vitéz szolgálait vágták le, s jószágát rontják, pusztetják Montecuccoli uram népei”. Lippay Wesselényihez, 1664. július 19. TUSOR Péter, *„Írom kegyelmednek, mint igaz magyar, igaz magyarnak”: Lippay György veszprémi, egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665)*, Bp., Gondolat, 2015 (Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae de Petro Pázmány nuncupatae. Series II: Collectanea Studiorum et Textuum, vol. I/1), n. 432; vö. R. VÁRKONYI, *Horvátország reménye...*, i. m., 195–196.

¹⁷ 1664 őszére vonatkoztatva SZÉCHY, i. m., 144–145. is utal erre. Lásd még Vitnyédy október 6-i levelét: FABÓ András, *Vitnyédy István levelei (1652–1664)*, Magyar Történelmi Társ, 1871, 15. sz., 1–272, és 1871, 16. sz., 7–268, n. 439.

¹⁸ Lippay a fennmaradt források tanúsága szerint Wesselényivel, Rottallal heti gyakorisággal érintkezik ebben az időszakban, szemrehányást tesz, ha nem kap időben választ, mentegetőzik, ha ő késlekedik, vagy ha titkára miatt nem tud úgy mond „különbséget tenni” a levelek között, és Rottalnak a Wesselényihez intézett másolatát küldi el.

Bécsből, és dolgához látni”.¹⁹ A misszióról a hír alaptalan voltának kiderülése után kellett dönteni. Nem tudjuk, hogy Trinkell egyáltalán bejutott-e a császárhoz. Azt viszont igen, hogy célját nem érte el. Zrínyit távozásra szólították fel és augusztus 21-én elhagyta Bécset.²⁰ Hamarosan De Souches is megvált a szolgálattól.²¹

Akár fogadta Lipót a primási gyóntatót, akár nem, akár sikerült eljuttatni hozzá esetleg Miller gyóntatón keresztül Lippay érveit, kéréseit, akár nem, mindkét esetben bizonyos: a primás és vele együtt a magyar rendiség teljesen elveszítette befolyását a Habsburg-döntéshozatalra, amelynek addig része volt, és amelyben – ha vereségekkel, problémákkal tarkítva is, panaszáradatok, késhegyig menő udvari küzdelmek útján – végső soron megkerülhetetlen szerepet tudott játszani. A titkos jezsuita diplomácia is csődöt mondott. Sőt nemcsak csődöt mondott, hanem alapját, értelmét veszítette az udvar irányában.

Trinkell küldetésének az égvilágon semmiféle realitása nem volt, tekintve, hogy a békét Vasváron már augusztus 10-én aláírták.²²

FORRÁS

Instructio pro Reverendo Patre Zacharia Trinkelio

Causa suae missionis est triplex: 1.mo Ut efficere conetur, et obtinere, ne auferantur regimenta equestris Haister, et aliorum ab armata domini generalis Susae. 2.do Instetur pro accommodatione domini bani, cum contentatione eiusdem. 3.^{io} Propter difficultates, quibus impediuntur praesertim rustici et plebei, ne possint ducere uxores, propter incertitudinem, an vivant, vel mortui sint coniuges eorum, quas Tartari, ac Turcae in hac revolutione et hostilitate praesertim anni praeteriti acceperunt aut trucidarunt, per consilium bellicum scribendum residenti Caesareo, ut laboret de resciscendis quinam habeantur et sint superstites ex praedictis captivis.

Quantum ad 1.um Multae eaeque gravissimae sunt causae et argumenta,²³ propter quae nullo modo fieri debeat avulsio illa equestrum regimentorum. Primo:²⁴ Ne persona²⁵ domini Susae amittatur²⁶ aut dimittatur²⁷, de cuius insigni virtute et valore ac probata tum alias saepe, tum praesertim hac aestate contra hostem Christiani nominis militandi peritia, et prosperitate²⁸ constat universis,²⁹ siquidem avulsis praedictis regimentis [pag. 356] amplius servire et operam praestare non vult, sed ad sua recedere et privatus vivere. Et sane habet causam rationabilem, et pene irrefragabilem istius suae resolutionis. Hactenus enim auxilio praefati equitatus quantas virtutes praestiterit, victorias intra breve tempus obtinuerit, est in comperto. Illis privatus, nihil potuerit efficere, neque hosti se opponere, nisi ad ludibrium et perditionem. Melius igitur iudicat nunc cum honore discedere et campum quietare, quam deinceps cum dedecore et ingominia sine medys et necessarys famam et honorem hactenus ubique obtentum, obscurare, denigrare, amittere. Sane ea est hodie passim et apud nos hominum penuria, ut ducem huiusmodi

¹⁹ Levele Rottalhoz, TUSOR, „*Írom kegyelmednek...*, i. m., n. 434.

²⁰ A bécsi tartózkodásra a pozitívista forrásközlések adataival: SZÉCHY, i. m., 133–135; s többek között R. VÁRKONYI Ágnes, *Zrínyi száz napja* = Uő, *Európa Zrínyije: Válogatott tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2010, 318–332, 321–322.

²¹ Pozsony, 1664. szeptember 12. Lippay Rottalhoz, TUSOR, „*Írom kegyelmednek...*, i. m., n. 439.

²² *Szentgotthárd – Vasvár 1664. Háború és béke Zrínyi Miklós korában: Nemzetközi konferencia a szentgotthárdi csata és a vasvári béke 350. évfordulója* (Vasvár, 2014. május 15–17.) előadásai, illetve megjelentendő tanulmányai. – Amint a jelen kötet alapjául szolgáló konferencián is aláhúztam: el kell kerülni, hogy amiként a romantikus-nacionalista történetírás a vasvári békét követő időszak viszonyait vetítette vissza a korábbi évek, évtizedek Habsburg–magyar viszonyának megítélésben, most ugyanez a hiba *vice versa* megismétlődjék.

²³ Utána kihúzva: ‘*occurrunt*’.

²⁴ Utána kihúzva: ‘*Propter*’.

²⁵ Eredetileg: ‘*personam*’, utána kihúzva ‘*ipsius*’.

²⁶ A szó sorközi beszúrás.

²⁷ Két szó lapszéli beszúrás, szövegbeli jelölése az ‘*amittatur*’ után.

²⁸ Utána a szövegből kihúzva: ‘*nullo modo amittendam, aut dimitendam esse*’.

²⁹ Két szó sorközi beszúrás.

praestantem, excellentem, non facile sit acquirere; imo prout tempore bellorum praeteritorum³⁰ contra Turcas in eo laboratum sit vel maxime, ut³¹ etiam in exteris provinciis et nationibus³² conquirentur, evocarentur magnis quibusvis sumptibus exquisiti belli duces ac generales³³ cum omni ab iisdem postulanda contentatione, praesertim cum vix supersit aliquis etiam in exteris nationibus, qui experientia edoctus sit belli contra Turcas gerendi, quemadmodum iste, qui iam didicit, et expertus est feliciter. Deinde, cum eiusmodi bonus dux et militiae praefectus [pag. 357] pluris non immerito aestimetur, quam totus aliquis exercitus, imo vis et fortitudo exercitus in ipso duce sit constituta, teste Scriptura asserente, „melius esse in exercitu cervorum duce leone, quam in exercitu leonum, cervo duce, militare”.³⁴ Accedit singularis dexteritas et rara felicitas domini Susae in expugnandis ac defendendis fortalitys, quae summe in hoc bello praesertim Turcico requiritur et aestimari debet. Et licet quispiam concederet non esse illum dimittendum, tamen etiam sit, quid poterit facere sine mediis, exutus praesertim optima parte exercitus et cui iam ipse assuevit ac vice versa. Nunc vero tempus esset metendi et fructus colligendi proximae victoriae, cui similem, audio affirmari, ab annis centum Austriaca domus non habuit. Nunc Úyvár interceptandum, vel etiam Strigonium tentandum, et aliae quaevis optimarum rerum gerendarum occasiones, quas omnes amitemus cum fructu victoriae, si mutiletur exercitus, insufficiensque et inutilis ad magna reddatur. Praeterea sollicitè Maiestas Sua et consilium nec immerito disquirat ac laborat, quonam modo distrahendus sit exercitus magni vezirý, cum quo aequo Marte configere periculosum admodum iudicatur; non video aliam meliorem distrahendi opportunitatem, quam per exercitum domini Susae, si verbi gratia, Novam Arcem [pag. 358] obsideat, illam enim certo non relinquet absque succursu vezirius, locum tantae importantiae et unicam in hoc bello factorum suorum gloriam. Idem medium et finis praesentissimus erit cogendi inimicum, ut se ad Danubium recipiat et consequenter exercitus noster illuc se promovere possit propter victualium et omnium aliorum necessariorum commoditatem. Praeter supradicta occurrit ea quoque consideratio, si saepefata regimenta domino Susae auferantur alteri quidem exercitui ultra-danubiano vel parum, vel nihil proderit modica illa accessio, Susiano antea plurimum decedet, imo et reliquum inutile reddetur et insufficiens. Non desunt ultra-danubiano exercitui copiae, adest numerus sufficiens, nunc etiam auctus³⁵ fere decem millibus eorum, qui apud Altenburgum excubabant, et aliorum, qui in dies plures et plures adveniunt et multiplicantur. Praesertim cum apparuit hactenus illum exercitum vix aliquam vel nullam aggrediendi hostis intentionem habere, sed potius irruentis ipsius inimici impetum sustinuisse, ad quod satis superque militum habent praefati generales. Denique non existimandum diu in statu praesenti negotium duratur, sed mox compariturum ex hac parte Danubý hostilem exercitum validiorem, quam hactenus, qui [pag. 359] defacto congregatur Budae, et iam pars non contemnenda in promptu habetur, qui si parem vel fortiorem antagonistam non reperiatur, facile iterum eadem, quae priori anno, faciet, non solum Ungariam, sed Austriam, Moraviam, aliasque provincias infestabit. Vereor etiam, ne illo casu Posonium obsideat, et quae inde consequuntur, ingruant nobis mala, et multis de causis nihil esset utilius vezirio magno, quam exercitum suum in conspectu Posoný collocare, quem [!] apparuit hactenus quaelibet fortalitys ab eo invasa in conspectu totius exercitus nostri intercepisse. Recordari dignetur etiam Sua Maiestas, quod exercitum hunc pro defensione superioris Hungariae et succursu Transylvaniae destinaverit, Transylvaniam in summo periculo versari, praesertim quod renuerit hostilia contra nos arma ad mandatum Turcarum inferre; non est consultum amittere Transylvaniam, habere autem pro nobis utilissimum. Legantur historiae tempore belli Turcici, quantum nobis profuerit armorum principis

³⁰ A szó sorközi beszúrás.

³¹ Az 'in'-től lapszéli beszúrás.

³² Utána kihúzza: 'ad exemplum Rudolphi imperatoris'.

³³ Az 'exquisiti'-től lapszéli beszúrás.

³⁴ Vö. Cornelius a LAPIDE, *In Exodum Commentarium (ab undecimo capite usque ad finem) = Scripturae Sacrae cursus completus*, ed. I. P. MIGNE, Parisiis, apud editorem in via Gallicè dicta, Rue des Maçons-Sorbonne, n° 7, 1839, VI, 392 (Exodus 32, 28).

³⁵ Utána kihúzza: 'est'.

Transylvaniae Sigimundi Bathorÿ cum Rudolpho imperatore coniunctio etc. Ita, ut plane ex enumeratis alÿsque rationibus separatio ista aliquot regimentorum nullo modo suadenda sit, quin potius summopere evitanda. [pag. 360]

Alterum punctum, seu causa missionis est domini comitis Zerini accommodatio cum satisfactione. De cuius persona eadem iuremerito, quae de domino Susa dicta sunt, repeti possunt et exaggerari, quam difficile sit bonum exercitus ducem reperire, quanta virtutes et requisita in persona praedicti domini comitis reperiantur, loquuntur et clamantur acta eiusdem, vel in hoc bello Turcico perpetrata,³⁶ quae repeti opere pretium non est, cum sint mundo perspecta, et gloria, ac fama ipsius domini comitis ubique terrarum fulgeat, non solum apud nos, verum etiam apud inimicos. Aestimatur videlicet bonus comes, ubi non est et non habetur, ubi est et habetur, contemnitur, disgustatur, exacerbatur. Et sane, ut alia praetereamus, quis non videt electum hunc fuisse comitem a Deo contra inimicos Christi ad praeliandum³⁷ praelia Domini, quando cum quingentis militibus Tartaros aggressus, aperto Marte et iusto praelio octo millia ipsorum devicit ac deposuit, patriam et vicinas provincias ab imminente iam iam summo periculo liberavit. Nec solum octo millia, sed longe plura Turcarum ac Tartarorum millia, quorum numerus vulgi fama ad 30 millia, vel etiam ultro ipsorum Turcarum calculo numerabantur, parata ac destinata ad invadendam ac devastandam non solum Insulam verum etiam Styriam et vicinas provincias, [pag. 362] quos tamen omnes cecidit, vel sensim consumpsit cum modica manu, ac propriÿs pene medÿs, et viribus comes Zrinius. Laetata est tunc Sua Maiestas, et ingenti gaudio perfusa, provinciae omnes recreatae, depositique ac metu pene, quid agerent, inscii³⁸ populi et provinciae spem, animum et corda erexerunt; nunc fidelissimum Suae Maiestatis comitem et patriae amantissimum civem, tot provinciarum defensorem, posteaquum nimio fervore, ac desiderio promovendi ulterius quoque boni publici omnia sua exposuisset, bona et facultates ab inimicis occupari laetus sustinuisset, a nostris propriis residuum suorum bonorum³⁹ conculcari ac devastari passus fuisset, et iam ad extrema devenisset cum spe indubia a Sua Maiestate eidem toties promissa, cum augmento et accumulatione omnia ista eisdem reponendi, nunc deseritur, contemnitur, abicitur, nulla illi satisfactio inpenditur, nec ad minus, aut officium, quo ulterius Christianitati, patriae, ac Suae Maiestati prodesse posset, applicatur, iudicet mundus, ac Deus. Sane solus iste comes, exemplum, et speculum non solum nobis, sed mundo erit, qualiter benemerita servitia recompensentur, tantoque magis, quod Augustissima Domus Austriaca hanc toto orbe laudem habuerit, quod suorum merita, nunquam irrenumerata [pag. 363] dimittere solebat, verum etiam in ipsis seris nepotibus grata cum recordatione consueverint praemiari. Bonus comes exiguum officium Generalatus Varasdiensis, si proportio suorum meritorum spectetur, non tam pro sua commoditate, quam ut melius ac utilis servire patriae valeat; impense desideravit, quod toties exteris, ne dicam, parum utilibus concreditum et collatum fuit, ipsi comiti denegatur,⁴⁰ vel maxime ob suspicionem, ne aequo potentior reddatur, scilicet non tam contra inimicos, quam contra proprium dominum, cuius nulla unquam nec in ipsum, nec in familiam suam a ducentis annis Austriacae domui semper fidelissimam, cadere potuit macula aut suspicio, nunc quanta ipsi fiat iniuria, quantus animi dolor, quae ultra amplissima, quae expectabat, ac sperabat praemia, talis naevus⁴¹ suspicionis inureretur. Repulsa ista, quam graviter ferivit animum boni comitis ex tali praesertim causa explicari non potest. Pergitur ulterius, et laboratur, qualiter militia aliqua proportionata virtuti suae atque etiam dignitati multo etiam magis infestandis inimicis, in eorum provincias irruendi, populos Turcis subiectos, Rasciam, Bosniam, Sclavoniam ad defectum a Turcis cogendi, omnia usque fere Belgradum, susque deque miscendi, offeruntur illi duo millia non omnino Germanorum, cum paucis quibusdam [pag. 364] Ungaris, et Croatis, qui paulo ante summa cum gloria tantus, ac talis

³⁶ A szó sorközi beszúrás, alatta egy szó a szövegből kihúzza.

³⁷ A szó sorközi beszúrás.

³⁸ Mindhárom jelző így, 'i' végződéssel.

³⁹ Két szó lapszéli beszúrás.

⁴⁰ Utána kihúzza: 'per'.

⁴¹ Utána egy különálló betű, talán 'p' kihúzza.

generalis, et dux militiae, auctoritate ipsius Caesaris fuerat declaratus, exiguae huic cohorti praeficitur, et maximis rebus perficiendis minima omnium media offeruntur, hic sane anxius ac dubius haerere potest vel ipse comes, vel quispiam alius. An serio cum ipso agatur, vel solum per illusionem, et ludibrium⁴² ista offerebantur; si enim dignitates, quas hactenus obtinuerit in ducendis ac regendis tam Germanicis, quam Ungaricis militibus considerantur, magna sane est ista disparitas ac degradatio, non sine contemptu ac summo eiusdem despectu. Si ad magnas res gerendas et tanta effectuada, quae ab ipso fieri, vel etiam postulari possunt, quae proportio tam exigui militis ac pene nullius adversus Turcarum vires, penetrandas hostiles regiones, subiugandas nationes bellum in hostico gerendum. Si est existimatio virtutis suae, quam meretur,⁴³ ei exercendae media et modus plus,⁴⁴ quam vilis et exiguus offertur.⁴⁵ Sane quam magnae virtutes in saepefato comite reperiuntur, quo maius opus est, quod aggredi parat [pag. 365] aut potest, eo ampliore deberent auxilia assignari. Conqueruntur non pauci, quod Ungari non eo fervore et frequentia, quo pro aris, et focis, proque nominis sui dignitate affluant et contra hostem decertent; Quo in puncto sunt sane causae et rationes, quibus sufficienter probatur fecisse Ungaros quaecunque ab illis fieri poterant aut debebant, quod si minus fuit, quam sperabatur aut magnitudo etiam necessitatis exegisset, non ipsis Ungaris vitio vertendum, sed⁴⁶ qui causa huius fuere impedimenti ac defectus, sed nunc ys omissis dicitur hunc esse inter Ungaros hodiernos prae caeteris aut fere unicum, qui ducendo exercitui gerendoque bello contra Turcas par ipsa experientia idoneusque habeatur. Ecce hunc quoque unicum quomodo tractant, non sane Sua Maiestas, de cuius animo et affectu erga praefatum comitem constat, sed alij sinistre erga nationem Ungaricam affecti, ita ut reliquorum quoque Ungarorum animum, si quem etiam habuissent, averti ac retardari sit necesse, cum despectum suae nationis talemque contemptum videant, et sic fideles, beneque meritos servitores praemiari, cum tamen interim in confesto sit apud omnes, Turcas sine exercitu Ungarico levis armaturae, vinci nequitiam posse, quos non sufficit in fugam per acies firmas converti, nisi insuper prematur victoria, et ex fuga sese periculosius recolligendi respirium et commoditas concedatur.

Obŷci audiŷi a quibusdam praedictum dominum comitem ad infestandum [pag. 366] quidem Turcam excursionibus, et minoribus praelibus esse praestantem hancque laudem ei ab omnibus concedendam, prout et personae suae supra quam duces consueverint⁴⁷ militarem⁴⁸ fortitudinem et virtutem, verum regendis integris exercitibus non esse parem. Sed haec frustra dicuntur, et magis ex livore, quam alias, ubi enim apparuit comitem non esse parem regendo exercitui, ubi visum est eundem errores in tali officio commississe?, militiam, exercitum amisisse?, quin potius sibi concreditos semper cum sua laude rexisse, et numquam ab inimicis victum etiam in minori occasione recordari, nisi hoc sit bene ducere exercitum, numquam in conspectu hostis comparere, neque cum eo congregi, omnem regionem et patriam ad centum et amplius miliaria deserere, fugiendo ubique recedere, integros exercitus validissimos qua fame, qua alijs modis consumere,⁴⁹ ac delere,⁵⁰ proprios populos, regiones aut regna vastare, haec forsitan regendi exercitus peritia ab eisdem habetur et censetur. Si ita est, hanc certe artem praedictus comes non novit, neque discere intendit. Quibus omnibus alijsque rationibus plurimis bene perspectis, ponderatis supplicatur humillime Suae Maiestati, dignetur praedictum comitem cum satisfactione dimittere, postulatum generalatus officium eidem conferre, militiam congruentem qua proportionaliter virtuti suae operari possit, et maximi monumenti rebus,

⁴² A szó sorközi beszúrás, alatta és utána kihúzza: 'irritationem seu irrisionem'.

⁴³ Utána egy szó (talán 'summe') kihúzza.

⁴⁴ A szó sorközi beszúrás.

⁴⁵ A szó sorközi beszúrás. Alatta és utána a szövegből kihúzza: 'quae non eius animo par, nonnisi cum contemptu, et vili eiusdem aestimatione attribuitur'.

⁴⁶ A szó sorközi beszúrás.

⁴⁷ Az utolsó három szó lapszéli beszúrás, végéről kihúzza: 'sese exponere'.

⁴⁸ Előtte három szó kihúzza.

⁴⁹ A szó sorközi beszúrás, alatta kihúzza: 'intermittere'.

⁵⁰ A szó felett egy beszúrás kezdemény ('conf') kihúzza.

quarum occasionem, atque etiam animum habeat, exequendis sufficiens sit, assignare; tandem ne Hungari conqueri possint totam nationem in persona domini comitis contemni, despici, etc. nequaquam patiat. [pag. 367] Ad extremum: Pro utroque praedictorum, tam domini Zrini, quam Susae negotio ponderari illud summe, et considerari oportet. Quid si exercitum nostrum Ultradanubianum, seu principalem infortunium aliquod a quo in proximo quoque congressu parum abfuimus,⁵¹ damnum et rupturam pati contingat,⁵² quid tunc Sua Maiestas factura esset, si non haberet exercitum domini Susae, et Zriny, et illos quidem iustos exercitus, quorum vel alteruter, vel uterque simul coniunctus victori inimico sese opponere posset, illumque impedire a ruina, vastatione et occupatione regnorum et provinciarum Christianitatis. Certe vel in hunc eventum merito Sua Maiestas duobus istis exercitibus, et quidem valide ac sufficienter iam nunc providere deberet, quo facto facilius praecipuus iste exercitus defensionem solum, prout nunc facit, incumbere et vim inimicorum sustinere posset, duo autem isti offensive semper Turcas infestare. Si posset etiam secure unus vel alius, vel etiam tertius exercitus ultro hostem aggredi et cum eo conflagrare, neque retardaret nos continuus ille metus, quid faciemus, si hunc exercitum amiserimus, qui metus hodie quoque nos detinet, ne pulcherrimis occasionibus [pag. 368] debellandi hostis utamur, neque illum invadere praesumamus, cum tamen victoriae nonnisi pugnantibus concedantur, neque aliud etiam a Divina Maiestate sine miraculo expectandum sit.⁵³ [pag. 369]

Quantum ad tertium punctum: Non opus longa instructione, scit Sua Paternitas, in quo statu versetur negotium, quomodo Viennae quoque per theologos quaestio examinata. An et quomodo plebeis praesertim, quorum uxores per Turcas, et Tartaros proximis temporibus in captivitatem abductae sunt, matrimonium cum alijs ut inire possint, concedendum, quo moraliter impossibile est ipsos carere diu posse. Ex altera vicissim parte tot canones, prohibitiones ecclesiasticae et his similia prohibere, ne ad alia vota transire permittantur coniuges, nisi expresse et evidenter constet aut probatum sit de morte naturali prioris viri aut uxoris, imo impossibile videatur, rescire pro certo, quinam ex ipsis captivis abductis postea occisi, morbis, alijsque afflictionibus mortui fuerint et extincti. Multi sine dubio illorum in partes ultra marinas venditi et abducti, de quibus nihil unquam sciri potest, quod factum sit, num mortui an vivi. Interim plerique illorum qui vel maritos, vel uxores amiserunt, instant, quatenus illis ab ecclesia concedatur ineundi matrimonium licentia et parochis benedictio, usque adeo, ut non pauci etiam [pag. 370] ad praedicantes accedere et ab illis copulari, licet ipsi catholicam fidem profitentur, possint. Videbatur multum ad praesentem difficultatem complanandam conducere, si adhibetur atque moraliter omnis possibilis diligentia rescindi nomina captivorum apud Turcas existentium, in quo ex mandato Suae Maiestatis dominus residens Caesareus laborare posset. Recordor tempore tractatus Sóniensis cum Turcis ab utraque parte editos fuisse cathalogos et nomina eorum Christianorum, qui apud Turcas haberentur; in quo posset dominus residens utilem operam navare et Turcae ipsi talium conscriptionem non denegarent, si spem haberent, quod nos eorum captivorum lytrum deponere cuperemus. Quod ipsum non paucos facturos fore etiam est sperandum. Scriberetur igitur ex Consilio Bellico residenti in Porta, ut vel sic aliquam probabilitatem coniugum, qui desiderantur, [ha]bere possemus. Interim et ego demandabo parochis, ut mihi undique transmittant nomina suorum parochianorum, qui in praedicto casu comprehenduntur. Actum Posony die 16. mensis Augusti 1664.

[s. k.]

Archiepiscopus Strigoniensis

⁵¹ Utána kihúzva: 'patiat'.

⁵² Az 'abfuimus' -tól lapszéli betoldás.

⁵³ Utána 5 sor kihúzva: 'nisi bona pugna et praelium, ut iure merito hos quoque duos exercitus non solum attenuare; et in unicum solum omnia congerere opus habeat, quo semel amisso, et unus, et aliter, vel etiam coniuncti insufficientes sint, aut etiam inutiles'.

A szegedi Rómeó és Júlia
Tóth Katalin levelei ifj. Horváth Istvánhoz¹

„A Carlton öngyilkosai – *Megírtuk, hogy szombaton délután az egyik dunaparti szállóban holtan találták ifj. Horváth István bölcsészhallgatót és Tóth Kata harmadéves vegyészhallgatónőt. Ciánoldattal mérgezték meg magukat s búcsúlevelük szerint azért követték el a közösen elhatározott öngyilkosságot, mert nem lehettek egymáséi.*

Mind a két öngyilkos egyetemi hallgató a szegedi egyetemen végezte tanulmányait. A 22 éves fiatalember a szegedi Egyetemi Ifjúsági Színjátszó Társaságnak egyik tehetséges tagja volt, rendezői pályára készült és a tavalyi emlékezetes egyetemi Hamlet-előadásnak ő volt a rendezője. A 20 éves Tóth Kata, aki szegedi leány, ezen az előadáson a királynét játszotta. Ifj. Horváth István a Hamlet-előadás alkalmából kiadott albumban terjedelmes tanulmányt írt és fölkellette maga iránt a figyelmet. Tóth Kata pedig kitüntetéssel tette le szigorlatait.

A szülők egy részről sem ellenezték a tervezett házasságot, csak azt kívánták, hogy előbb végezzék el tanulmányaikat. A két szerelmes útjába azonban váratlan akadály gördült. A szegedi egyetemi ifjúsági diákszervezet tagnévsorát felülvizsgálták és kiderült, hogy az érvényben levő rendelkezések folytán ifj. Horváth István nem lehet a társaságnak rendes tagja, mert anyai ágon okmányai nem felelnek meg a követelményeknek. Kiderült az is, hogy házasságkötésük elé elháríthatatlan törvényes akadályok gördültek. Le kellett volna mondaniok egymásról, de mivel szakítani nem tudtak, inkább a halált választották.”

A fenti cikk 1941. október 21-én jelent meg a *Pesti Hírlap*ban, összefoglalva a néhány nappal korábban bekövetkezett kettős öngyilkosság részleteit és hátterét. A szenzációnak ígérkező halálesetről a *Pesti Hírlap* mellett szinte minden nagyobb fővárosi és regionális újság beszámolt. S bár a tragédia emléke a háborús események közepette jó időre kialudt, ifj. Horváth István személye és a cikkben is említett *Hamlet*-bemutató azóta legendává érett. Az előadás színháztörténeti hátterét és körülményeit többen feldolgozták már, a fiatalok szerelmének pedig számos irodalmi mű és dokumentumprodukció állított emléket.

Ifj. Horváth István 1922. február 19-én született Budapesten. Apja keresztény, édesanyja zsidó származású volt.² Szellemi felkészültségét az otthoni környezet alapozta meg. A középiskola alsó négy osztályát a fasori evangélikus gimnáziumban,³ a felső négy osztályt a sárospataki református kollégium Angol Internátusában végezte el. Itt bontakozott ki színjátszó tehetsége és a színházelmélet iránti fogékonysága. A kollégiumi önképzőkörben ugyanis eljátszotta – többek közt – a *Macbeth* angol nyelvű kollégiumi előadásának címszerepét,⁴ angol fordításban színre vitte – és Lucifer szerepében be is mutatta – *Az ember tragédiája* jeleneteit, megrendezte Szigligeti Ede *Liliomfiját*, és megformálta a darabból Szilvay professzor szerepét.⁵ De nemcsak

¹ Egy évtizedig voltam Monok István közeli munkatársa: ő a József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára (ma Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár) kéziratátárosaként, én a régi könyvgyűjtemény egyik kezelőjeként álltunk 1980-tól a frissen alapított Régi Könyvek és Kéziratok Tára élén. Jelen írással az ő kéziratátárosi tevékenységét kívánom méltatni, hiszen akkoriban került a könyvtár állományába annak az ifj. Horváth Istvánnak néhány kézírata, aki egyben az alább bemutatott – magántulajdonban lévő – levélgűjtemény címzettje.

² Az édesanya személyére nincsenek adatok. A család könyvtárának egyik kötetét egy bizonyos Fuchs Katónak ajánlották. Vö. Moissi: *Der Mensch und der Künstler in Worten und Bildern*, zsgest. v. Hans BÖHM, Berlin, Eigenbröddler, 1927, 96; *Fuchs Kató – Meinem lieben Katólein zum Gedenken von Ihrer Lidi Wessely*. Lelőhely: Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár. Jelzete: B 115500. Egy másik könyv tulajdonosa Havas Piroska volt. Vö. *Royal readers: First series*, London–Edinburgh–New York, Nelson, 1902 (The Royal School Series, 3) – *Havas Piroska*. Lelőhely: Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár. Jelzete: B 115105.

³ *A Budapesti Evangélikus Gimnázium értesítője az 1932/33. iskolai évről*, közléteszi MIKOLA Sándor, Bp., 1933, 45.

⁴ ABLONCZY László, *Egy skóli tudós-komédiás*, Film, Színház, Muzsika, 1981. szeptember 5., 20.

⁵ HORVÁTH István, ifj., *Örök színház*, sajtó alá rend. HONT Ferenc, bev. tanulm. SÍK Sándor, Bp., Madách Színház, Új Színház Kft., 1942 (Madách-könyvtár, 5), 18.

a gyakorlatban, hanem az iskolapadban is a kiválasztott pályára készült: *Shakespeare in Hungary* című iskolai dolgozatával elnyerte az Erdélyi János Önképzőkör pályadíját, a nyári szüneteket pedig Angliában töltötte, ahol beutazta a nevezetes történelmi és kulturális központokat.⁶ Ezzel a felkészültséggel érkezett meg fiatal bölcsészhallgatóként Dugonics András, Tömörkény István és Juhász Gyula városába, Szegedre.

Szeged a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának avantgárd előadásaival, a Szegedi Szabadtéri Játékok megalapításával és Hont Ferenc színházszervező és színházméleti alapvetéseivel ekkoriban a vidéki színházi élet fellegvárának számított. Horváth számára azonban a színházhoz vezető utat főként az egyetemi közösség biztosította. Az 1940-es évek legelején, a második bécsi döntést követő időszakban ugyanis a rektor Szent-Györgyi Albert és néhány tanártársa (Sík Sándor, Paku Imre) az egyetemi ifjúság összefogásában, a diákegység létrehozásában találta meg a politikai túlélés reményét.⁷ A mintát a kissé elitista, kultúrfőlényt mutató angol college-októl kölcsönözték, amit formailag a hallgatókkal kialakított baráti viszonyral valószínűsített meg, tartalmilag pedig azzal az illúzióval tápláltak, hogy van még lehetőség a szellemi és ideológiai elkülönülésre a háborúba sodródó Magyarországon.⁸ A diákegység egyik legfőbb szerveződése a Szegedi Egyetemi Ifjúság Színjátszó Társasága⁹ volt, melynek tagjai 1941. április 1-jén mutatták be a szegedi Városi Színházban az azóta legendássá vált szegedi „diák Hamlet”-et. A társulat mentora Szent-Györgyi volt, az előadást pedig az egyetem elsőéves bölcsészhallgatója, ifj. Horváth István rendezte, aki ezzel a bemutatóval a magyar színházi élet ünnepe, nagy reményű ígérete lett, és beírta nevét a magyar színházművészet történetébe.¹⁰

Az előadás ugyanis – amely a *Pesti Hírlap* tudósítása szerint „a szakma keretein túlmutató hivatástudatot sugárzott – hatalmas sikert aratott. A közönség, a színházi közélet és a kritika egyaránt ujjongva köszöntötte, hiszen „összhatását és egységes benyomását tekintve még a legszigorúbb mérték alapján is művészi értékűnek” bizonyult. A *Szegedi Friss Ujság* szerint „az a tomboló siker, amely a darabnak minden egyes jelenetét végigkísérte, nemcsak a kiváló szereplőgárdának szólt, hanem a zseniális rendezőnek is”. A *Pesti Hírlap* pedig egyenesen úgy fogalmaz, hogy „az egész előadás lelke és lelkiismerete a rendkívül szuggesztív és tehetséges ifjú rendező: Horváth István” volt.¹¹

A felgyorsuló történelem azonban tragikus véget vetett a sikeres pályakezdésnek. A zsidó származású, s amúgy is törekeny lelkű és érzékeny fiatal rendező-hallgató, aki a rendezői hivatásra korát meghazudtoló tudatossággal készült, néhány hónap múlva – a házassági jogról szóló harmadik zsidótörvény megjelenésekor – szerelmével, a Hamlet-előadásban Gertrúd szerepét alakító Tóth Katalin vegyészhallgatóval, színpadi és egyetemi pályatársával egy budapesti hotelszobában öngyilkosságba menekült.¹²

Ifj. Horváth István tevékenysége és az általa rendezett *Hamlet*-bemutató azóta legendává érett. A színháztörténeti háttérrel és az előadás körülményeit sokan feldolgozták,¹³ a tragikusan

⁶ A Sárospataki Ref. Főiskola Theol. Akadémiai és Gimnáziumi évkönyve (értéskönyve) az 1939–40-ik iskolai évről, összeáll. ZSIROS József, TÁRCZY Árpád, Sárospatak, 1940, 143.

⁷ Szent-Györgyi Albert rektor beszéde a diáksághoz a diákegység megteremtéséről, Délmagyarország, 1940. december 14., 3.

⁸ SZÉKELY Lajos, *Szegedi Hamlet, 1941*, Tiszatáj, 1964, 12. sz., 3.

⁹ SÁNDOR János, *Kizökönt az idő...: Egy szegedi Hamlet-előadás anatómiája*, Szeged, 1997, 10. sz., 24.

¹⁰ *Hamlet: A szegedi bemutató századik évfordulójára*, szerk. PAKU Imre, Szeged, Szeged Városi Nyomda és K., 1941 (Az Egyetemi Színjátszó Társaság ismertető füzetek, 1), 37.

¹¹ VÉR György, *A szegedi „egyetemi Hamlet”*, Film, Színház, Irodalom, 1941. április 4–10., 7.

¹² *Rejtélyes kettős öngyilkosság a dunaparti szállodában*, Pesti Hírlap, 1941. október 19., 5; *Városszerte megdöbbenést keltett Tóth Kata és ifj. Horváth István egyetemi hallgatók tragédiája*, Szegedi Napló, 1941. október 21., [6.]; „Most már semmi baj, minden jóra fordul. El kell utaznom, Isten veletek...” Vö. *Két szegedi huszéves diák megrázó tragédiája*, Délmagyarország, 1941. október 21., 5.

¹³ SZÉKELY, i. m., 3; Uő, *Szegedi egyetemi színjátszás 1941-ben*, Szegedi Egyetem, 1982. március 24., 2; POLNER Zoltán, *Emlékezés egy emlékezetes Hamlet-előadásra*, Csongrád Megyei Hírlap, 1974. március 17., 8; Uő, *A szegedi Rómeó és Júlia története*, Csongrád Megyei Hírlap, 1981. október 18., 7; Uő, „Hittem, hogy nincs halál csak élet”, Csongrád Megyei Hírlap, 1984. július 23., 37–38.

rövid életútnak pedig számos irodalmi mű és dokumentumprodukció állított emléket. Somlyó György háromfelvonásos drámát (*Miért hal meg az ember*, Magyar Nemzet, 1957), Kálmán László (*Rómeó és Júlia* 1941, Szeged, 1970) és Szelényi Anna (*Szép valóság*, Színház, 1986) ugyancsak színművet, Erdődy János regényt (*Jó éj, királyfi!*, 1984) írt a témáról, legújabbban pedig „A legenda” című dokumentumfilm (rend. Bubryák István, 2011) és a Szegedi Egyetemi Színház „Rohadt az államgépben valami” című előadása (rend. Varga Norbert, 2012) foglalta össze a még elérhető szóbeli és írásos emlékeket.

Szerencsés véletlen folytán nemrégiben előkerültek Tóth Katalinnak ifj. Horváth Istvánhoz írt, eddig ismeretlen levelei, amelyek egészen a halálukig dokumentálják a két tragikus sorsú fiatal életét.¹⁴ Tóth Kata a fennmaradt leveleket 1941 márciusa és szeptembere között írta. Ez az időszak felöleli a két fiatal kapcsolatának csaknem teljes intervallumát. Az utolsó hetek levelezése ugyan nem maradt fenn, de nincs is arra szükség, hogy avatatlan szemünk elé kerüljön. Már a szeptemberi – zaklatott lelkiállapotról tanúskodó – üzenetek is előrevetítik a bekövetkező tragédia árnyékát. Sajnos, Horváth levelei elkallódtak, pedig Tóth Kata megőrizte és időnként újraolvasta őket. Tartalmukat a lány utalásaiból, olykor idézeteiből ismerjük. A diák-rendező szintén szorgalmas levélíró volt: naponta olykor két-három levelet is váltottak.

A fiatal lány a leveleket – a szülői tiltás ellenére – intenzíven, s persze a legnagyobb titokban írta. A Szegedi Egyetemi Ifjúság kihalt irodájában, a Szegedi Úszó Egylet pázsitján, az újszegedi tenispályán, a Takács evezőház teraszán, este az ágyban, könyvolvasást mímelve, de leginkább a Dóm téri Szerves Kémiai Intézet üresen kongó laboratóriumában. Az oktatási hetek alatt az üzenetek a Központi Egyetem portájára, Horváth szegedi albérletébe, olykor a Párizsi körúton fenntartott titkos találkahelyre érkeztek. A húsvéti és nyári szünetben írott leveleket Tóth Kata a fiatalember budapesti lakcímére, a tusnádfürdői Manyi villába, az utolsó hetekben pedig a Horváthtal egy házban lakó Kalmár Sándor címére küldte. Ez utóbbi a nevelőanya, Kalmár Ilona testvére volt. Horváth leveleit ugyanakkor jó szándékú közvetítők, leginkább Kata szegedi évfolyamtársai továbbították.

Az együttlét idején írt levelek inkább csak rövid – a Központi Egyetem portáján vagy a diák-rendező albérleti szobájában hagyott – üzenetek; csoda, hogy egyáltalán fennmaradtak. Találkozások és időpontok egyeztetése, praktikus teendők, például fényképek továbbítása, vásárlások szervezése. Azt azonban kiolvashatjuk belőlük, amit a *Szegedi Új Nemzedék* tudósítója is elárult: a fiatalok hetekkel a *Hamlet* bemutató előtt bejelentették házassági szándékukat Tóth Kata édesanyjának, aki válaszképpen a próbákra való részvételtől, és egyáltalán a Horváthtal való találkozástól is eltiltotta lányát.¹⁵ Kata ekkor 21 éves, egészséges életkedvű, szorgalmas és szófogadó fiatal, most azonban daccal és keserű malíciával veszi tudomásul a szülői döntést. Kész a kapcsolat intim részleteit is kitergetve kompromittálni magát, semmint hogy a szerelméről lemondjon. Ezért titokban és persze sikertelenül továbbra is azt szervezi, hogy Horváthtal valahol Szeged környékén házasságra lép. Egyelőre nem tud a fiú zsidó származásáról és naivan úgy véli: egy utólagos egyházi esküvővel elsimíthatja majd a kijátszott szülők ellenérzését.

A levelek tartalma és stílusa a *Hamlet*-bemutató után, a húsvéti szünetben láthatóan megváltozik. Tóth Kata továbbra is életvidám, lendületes és szorgalmas leány, aki a légiriadót fiatalos vakmerőséggel szabotálja, a szesztilalom idején a Kémiai Intézet laboratóriumában hallgatótársaival alkoholos oldatot kotyvaszt, színházba jár, kalapot próbál, és rövid levélben kéri a Budapestre hazatért Horváthot: „Ha az utcán mész és útközben drogeriába ütközöl, nézz be, hátha ott kapnál még Kashana szájrouge-t 'Soleil II' színben! Jó lenne, ha külön kapnál betétet, mert tokom az rengeteg van hozzá”. A fiatalembert azonban mintha kicserélték volna. A *Hamlet* előkészítése idején lázas aktivitással, túlfűtött izgalommal rendezett és „minden akadályt legyűrve, fiatalos lelkesedéssel, acélos akaraterővel, megingathatatlan önbizalommal” érte el a

¹⁴ A levelek magántulajdonban vannak, megőrzésükért és a kiadásukhoz való hozzájárulásért Szelényi Annát illeti köszönet.

¹⁵ Tóth Katalin szülei előtt még mindig érthetetlen lányuk tragikus tette, Szegedi Új Nemzedék, 1941. október 22., 5.

maga elé tűzött célt. Ahogy mentora, Hont Ferenc emlékezett: „Az előadást hihetetlen energiával valósította meg. Pontosan tudta, hogy mit akar. Előre megfontolt szándékától, rendezői elképzeléseitől semmiféle eszközzel nem lehetett eltéríteni. Elgondolása keresztülvitelében nem ismert nehézséget, elhárított minden akadályt.” Valószínű, hogy Tóth Katát is ez a lobogó szenvedély kápráztatta el. „Maga igenis szuggerál, ha együtt vagyunk” – idézi a lány a szülők szavait. Azonban ez a túlzott aktivitás és a vele járó szellemi intenzitás mintha erővel visszaélt volna az idegrendszer teherbíró képességével, és a mániás kedély hirtelen búskomorságba, depresszióba fordul át. „Most kaptam meg második leveledet, ami nagyon mehökkentett! Ilyen gondolatokra jutni egyszerre! Borzasztó nagy volt az ellentét eddigi beszédeink folytán felmerült mondataid és leírt gondolataid között” – írja Tóth Kata a fiatalembernek.

„A szélsőséges kedély, ezen belül is a mániás-depressziós személyiség és kedélyállapot gyakori és jellemző volt a vizsgált költő-génuszok többségére” – írja az orvos-genetikus egyes talentumok, például Babits Mihály, József Attila vagy Weöres Sándor öngyilkossági késztetése kapcsán.¹⁶ Majd így folytatja: „Az ihletettség lázas mániás fázisában alkották meg csodálatos költeményeiket, de ez olyan mértékben szipolyozta ki agyukat, hogy a központi idegrendszer kiszipolyozása miatt bekövetkezett annak kimerülése is, mégpedig depresszió formájában.” A kedélybetegség kialakulásához nemcsak a kiüresedés, az alkotói válságként megélt nyugalmi időszak, hanem a külső provokációk, elsősorban a társadalmi konfliktusokkal kiváltott pszichés stresszek is hozzájárulnak.

A lány a legjobb módszert alkalmazza, hogy Horváthot talpra állítsa. Jelentéktelen pletykákkal, hétköznapi eseményekről szóló beszámolókkal, a felhőtlen együttlét emlékeivel vigasztalja a háborús fenyegetettségben magára maradt fiatalembert. Racionális érvekkel és anyai intelmekkel csillapítja a reménytelen jövőt vizionáló diák depresszióját. Ugyanakkor leplezetlenül hangsúlyozza szerelmét, hűségét és odaadását: „Hogy Te mit jelentesz nekem, azt csak egy banális szóval tudom kifejezni: mindent! És éppen ezért voltam olyan boldog Veled, mert Tőled mindent megkaptam, amit valaha is csak el mertem képzelni!” Igazi Éva, aki finom érzékenységgel, ösztönös asszonyi odaadással húzza vissza a férfit a szakadék széléről. Úgy érzi, át kell vennie az irányítást, hiszen „örök tapasztalatnak lehet nevezni az öregek meséit arról, hogy végeredményben a nőnek kell a nagy terheket a vállán cipelni”.

Eközben a délvidéki hadműveletek megindítása miatt az egyetem a tervezettnél tíz nappal később, 1941. április 28-án nyitja meg újra kapuit. A két fiatal egyre türelmetlenebbül várja a találkozást. Ez a hosszú távollét is hozzájárul ahhoz, hogy a húsvéti szünet után alig leplezve szövik az egyszer már meghiúsult házasságkötés tervét. Egyikőjük sem elégszik meg azzal, ami a korabeli tudósításokból ismert: „A szülők, amikor látták, hogy a fiatalok szerelme komoly, kijelentették, hogy elvben semmi kifogásunk sincs a házasság ellen, azonban tekintettel arra, hogy még mind a ketten gyerekek, várjanak addig, amíg legalább a tanulmányaikat befejezik.”¹⁷

Nem csoda, ha a tanév végén sem tudnak elszakadni egymástól; a diák-rendező még a július elejét is Szegeden tölti. Ekkor azonban kitör a botrány. Tóth József levelet írat lányával, amelyben távozásra szólítja fel Horváthot és nyomatékkal a rendőrséghez fordul. „Kedves Pista! Ma reggel Apámmal folytatott beszélgetés miatt magam kérlek rá, hogy utazz el. Már a rendőrség is bele van keverve az ügybe s minden csak úgy folyhat simán le, ha Te most elutazol. Ti.: ebben az esetben mindent lefűjnek. Apádnak sürgöny megy, hogy mégse utazzék s a rendőrség is el lesz intézve. Hülye hírek, mint okirathamisítás vádját fogták Rád s ha ki is derülne az igazság, hogy ti. egy szó sem igaz az egészből, nagy meghurcoltatással járna. Mindez pedig csak úgy kerülhető el, ha most elutazol” – írja Kata a levélben. Előkerül a fiatalember zsidó származása is: „Aztán természetesen a faji kérdés is jött. Hogy Maga nekem azt hazudta, hogy csak 1 nagyszülője zsidó, holott a Maga papája maga mondta, hogy 3 és így maga külföldön fog majd pályát befutni.” Tóth József az antiszemita közbeszéd frázisait ismételi, e mögött azonban a

¹⁶ CZEIZEL Endre, *A magyar költő-génuszok sorsa*, Bp., Galenus, 2012, 519–520.

¹⁷ Tóth Katalin szülei előtt még mindig érthetetlen lányuk tragikus tette, Szegedi Uj Nemzedék, 1941. október 22., 5.

lányát féltő apa kétségbeesése húzódik. „Apám kijelentette, hogy ő állja a szavát és ha diplomám lesz, csináljak, amit akarok. Ha akarok, Magához mehetek. Persze addig teljes eltiltás és nagy remény, hogy ezt nem fogjuk bírni úgysem addig” – olvassuk másutt.

A fiatalok hat hétre ismét elszakadnak egymástól. Horváthot már néhány nap elteltével depressziós hangulat gyötri. Kétségbeesetten kapaszkodik választott hivatásába: ekkor állítja össze az *Örök színház* című kötetben megjelent rendezésművészeti kézikönyv vázlatát, és lefordítja Noël Pierce Coward angol drámaíró *Cavalcade* című művét.¹⁸ Az igazi segítség azonban Katától érkezik: „most minden erőmet összeszedve azon fáradoznék, hogy téged kiemeljelek a mostani lelkiállapotodból” – írja a lány július 7-én. Ösztönös terapeuta, aki napsütéssel, sétával, sporttal és társasággal enyhítené az Aktedronra szoruló fiatalember magányát. „A mostani helyzetet nem szabad úgy felfogni, hogy minden egyes nap újult szenvedésként tör ránk, mert nem vagyunk együtt s hogy a mostani helyzet mindig újabb és újabb tört döf a szívünkbe” – bátorít egy újabb levélben.

Szinte naponta írnak egymásnak. Kata beszámol a Kémiai Intézetben végzett nyári munkáról, pletykál a hallgatótársakról, az egyetem oktatóiról, barátokról és családtagoktól. Felidézi olvasmányélményeit, a Szegedi Úszó Egyletben és az evezőházban eltöltött órákat, a közös múlt emlékeit, és még inkább a jövőre vonatkozó terveket: „Tegnap, amikor egyedül itt kint voltam a teraszon, hosszú ideig ébren álmodtam Magáról, rólunk. Már be is rendeztem a lakásunkat s teljesen ott éltem Magával hosszú éveket.” A levelek azonban elsősorban szerelmeslevelek, egy-egy soruk a magyar szerelmi levelezés legszebb emlékei közé tartozik. A lány szenvedélyes és odaadó, s miközben bátorítani igyekszik a lehangolt és magába forduló fiatalembert, egyre inkább alárendeli magát a kapcsolatában. „Olvassa el annak a 7. (azt hiszem, a 7. verse az) versét – hivatkozik Pál apostol levelére. – Következő nap, hogy írtam előző levelém Magának, került az a kezembe. Megint újabb csodát véltem felfedezni. Ugyanaz, csak más szavakkal, mint amit én írtam Magának arról, hogy Magának csak az én életemmel van joga rendelkezni, de a sajátjával nem.”

Tóth Kata ugyanakkor lázasan konspirál. Amikor augusztus 3-án Tokodra, gyógyszerész unokabátyjához utazik nyaralni, rendkívül körültekintően szervezi meg a találkozást a Tusnádfürdőről hazaérkező Horváthtal. Augusztus közepétől pedig versenyt fut az idővel, hogy az úgynevezett harmadik zsidótörvény életbelépése előtt elhárítsa a házasságkötés akadályait. Ügyvédekkel, orvosokkal, sofőrökkel tárgyal, és közben nemcsak lelki támaszt nyújt, hanem a praktikus teendőket, például Horváth egyetemi beíratását is elvégzi. Mint tudjuk, ebben a versenyben alulmaradt és a Shakespeare-drámába illő szerelem tragikus véget ér.

Vajon miért választották a közös halált, a problémák megoldásának ezt a formáját? Hozzájárult ehhez a fanatikus korszellem, amely a választott hivatástól és a szerelemtől egyaránt megfosztotta az érzékeny diák-rendező. Horváth amúgy is tisztában volt személyiségének fontosságával, ezért állandó élveboncolásra, önvizsgálódásra kényszerült. Döntésének alapvető okát tehát az önmagával szemben is könyörtelen brandi szellemiségben kell keresnünk. Ahogy elhíresült búcsúlevelében olvassuk: „De Brand is voltam. Titkon és mélyen – főleg Brand. Az igazságok kérlelhetetlen hirdetője. A 'százszázalékos' ember. És ezért is megyek, mielőtt engem is megköveznének”.¹⁹ Mindez találkozhatott azzal a labilis, szélsőséges kedélyállapottal, amire Tóth Kata levelei utalnak. A történelmi kataklizma tovább mélyítette az önpusztításra is képes depressziós hajlamot. Ne felejtjük el, hogy három évvel később, 1944. október 17-én az idősebb Horváth István is öngyilkosságba menekült.²⁰ Az apa és fia halála nemcsak a közös sorssal, hanem a depresszióra való közös genetikai hajlammal is magyarázható. Ráadásul a harmincas

¹⁸ HORVÁTH, *Örök színház*, i. m., 31–78, 261–262.

¹⁹ Az utalás Ibsen prófétalelkű Brandjára utal, akin „nem fog sem kételkedés, sem megalkuvás: egyenes úton halad előre s azt követeli, hogy mindenki vele menjen, akár a halálba is, a meggyőződésért.” Vö. SCHÖPFLIN Aladár, *Ibsen Brand-ja: Hajdu Henrik fordítása*, Nyugat, 1926, II, 13. füzet, 68; Ibsen Peer Gyntje ifj. Horváth István kéziratos bejegyzéseivel ma is megtalálható. Lelőhely: Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár. Jelzete: A 116618.

²⁰ POLNER Zoltán, *A szegedi Rómeó és Júlia története*, Csongrád Megyei Hírlap, 1981. október 18., 7.

években Magyarországon – még a hagyományosan alacsonyabb rátájú izraelita közösségekben is – soha nem tapasztalt mértékben nőtt a szuicid esetek száma. Bár 1941-ben az előző időszakhoz képest kevesebb öngyilkosságot követtek el, a 2522 regisztrált áldozat közt ott találjuk Teleki Pál miniszterelnököt is. A korabeli lapok pedig heti rendszerességgel számoltak be más, kevésbé elhíresült öngyilkossági esetekről. A vegyészhallgató lányban a közös halál gondolatát az önként vállalt alárendeltség és az unipoláris mániaként megélt házassági terv kudarca hozta felszínre.

Tóth Katalin levelei a lehető legközelebb visznek bennünket a kimagasló tehetségű színházi gényusz tündöklésének és tragédiájának megismeréséhez. Ugyanakkor messze túlmutatnak a helytörténeti vonatkozáson, és magyarázatot adnak az 1941-es év egész magyarságának alapvető tragédiájára.

Bibliaolvasó kalauz a 18. században

Az olvasmánytörténeti kutatások során a Biblia rendszeres olvasására a fennmaradt példányok bejegyzéseiből lehet a legjobban következtetni. Monok István *A Rákóczi-család könyvtárai* című összefoglalásában sorra vette I. Rákóczi György fejedelem bibliáit, amelyekbe a fejedelem őszinte hálaadással híven feljegyezte, hogy hol, mikor, melyik könyvet olvasta el.¹

Ezek a bejegyzések összhangban vannak Szalárdi János megállapításával, amely szerint Rákóczi „...az Bibliából pedig rendszerint minden estve két-két caputokat akárminémű gondos dolgai közben is el nem vesztegli vala. És így az Ótestamentum könyveit tizenháromszor, az Újtestamentumot pedig harminckétszer többször olvasta vala el.”²

A hit elmélyítése, a megtérés és a szent élet elnyerése érdekében a rendszeres bibliaolvasást Lewis Bayly és a puritánusok is igen fontosnak tartották. Bayly a *Praxis pietatis*ban arra nézve is eligazítást adott, hogy a teljes Bibliát egy év alatt mi módon lehet elolvasni:

„Ha ez mód szerint minden nap három három részt elolvassz: egyiket reggel, másikat délben, harmadikat estve, tehát az egész Szentírásnak minden bévött könyveit, négy részek híján, melyeket más időben, nagyobb ürességed lévén, elolvashatsz, egy esztendeig minden dolgod haladékja nélkül általolvashatsz. Az részeket pedig renddel olvassad, hogy mind az históriákat, s mind pedig a Szentírásnak célját inkább eszedben vehessed! Az Apocryphus könyveket vagy olvasod vagy nem, szabad vagy véle, melyek mivel emberi lélek által irattattanak, az holott az Szentírással egyeznek, elhiggyed, hahol pedig nem, csak félre hagyjad.”

A szöveghez fűzött jegyzet a margón az Ó- és Újtestamentum részeinek számát a következőképpen összegzi:

„Az ótestamentumbeli Szentírásnak minden bévött könyveiben az zsoltárokat 60 részekre tudván 839 részek vannak, melyekkel egybenvetvén az újtestamentumbeli írásnak 260 részeit, mind öszvességgel ezer kilencvenkilenc részek lesznek, melyeket ha hármanként háromszázhatvanöt-fele osztunk (mivel ennyi számú napok vannak egy esztendőben), csak négy részek maradnak fenn, melyeket az elődben írott mód szerint bizonyos időben elolvashatsz.”³

E számítás az Apokrif könyvek fejezeteinek számát nem vette figyelembe, tehát annak elolvasását valóban fakultatívnak szánták.

A Medgyesi Pál fordította *Praxis pietatis* a további kiadásoknak köszönhetően igen nagy hatással volt a magyar reformátusság vallási életére,⁴ és nagy szerepet játszott a bibliaolvasás mindenkinek szóló programja hazai megvalósulásában is.⁵

¹ MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1600*, Szeged, Scriptum Kft. (A Kárpát-medence koraújkorai könyvtárai, 1), 1996, 666–667, 669.

² SZALÁRDI János *síralmas magyar krónikája*, sajtó alá rend. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Magyar Helikon, 1980, 293; idézi: MONOK, i. m., XXI.

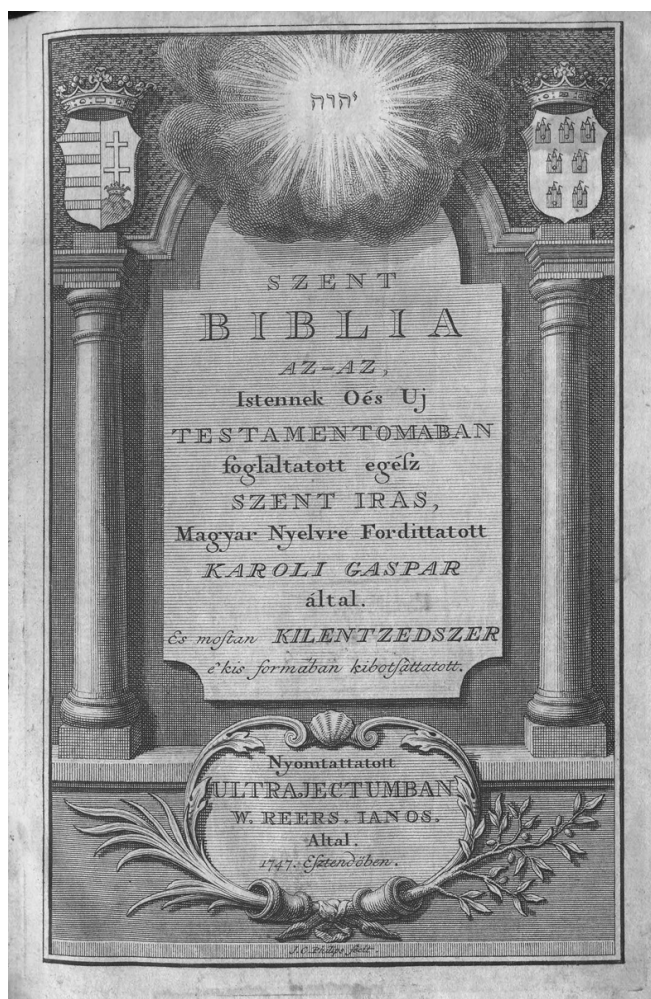
³ Rövid tanítás az Szent Bibliának esztendőnként könnyű, hasznos és idvességes által-olvasása felől = MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis azaz kegyesség gyakorlás...*, Debrecen, Fodorik Menyhért, 1636, 307–308 (RMNy 1639). <http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/08/75/dd/1/RMK_I_657.pdf> [2015. január 31.]

⁴ ESZE Tamás, *A magyar Praxis Pietatis: kiadástörténeti tanulmány*, Könyv és Könyvtár, 3(1963), 43–79.

⁵ PÉTER Katalin, *A Bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században*, Századok, 119(1985), 1006–1027. című írását és a cáfolatait újabban GÁBORJÁNI SZABÓ Botond foglalta össze: *Biblia és olvasás = Biblia Sacra Hungarica: A könyv, „mely örök életet ad”*, szerk. HELTAI János, GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2008, 63–64; lásd még: OLÁH Róbert, *Bibliák a kora újkorai református könyvtárakban*, Egyháztörténeti Szemle, 15(2014), 8–23.

A teljes Biblia egy esztendő alatt való elolvasását célozta egy évszázaddal később az a *Mutató tábla*, amely a holland bibliakiadások mintájára az öt magyar utrecht kiadás közül az utolsó háromban maradt fenn. Így az 1747. évi kilencedik, az 1765. évi tizenötödik, majd az 1794-ben Pethe Ferenc által Utrechtben kiadott magyar nyelvű bibliák⁶ végén közreadott Szenci Molnár Albert zsoltárkönyve után, örszóval jelezve találta meg azt – nagyon praktikusán – a könyv tulajdonosa: „Ide tétetik a’ belga Bibliából a’ Szent Írás olvasására mutató tábla, mely szerint ha az kegyes olvasó minden napokon a’ napok után tétetett részeket elolvassa, az egész Bibliát minden esztendőben egyszer hasznosan és jó renddel által-olvashatja.”

A szakirodalomban eddig csupán Bottyán János utalt az 1794. évi, Pethe Ferenc által kiadott Bibliában található kalauzra.⁷ A mellékelt képek az 1747. és 1794. évi kiadásokból valók.⁸ Jól látszik rajtuk, hogy az 1747. évi még utal a kalauz eredetére, és benne a hónapok a megszo-
kott régi magyar elnevezésükkel szerepelnek (1–3. kép). 1794-ben azonban már a forrásra való utalás elmarad, a cím szövege is némileg módosul, és a hónapokat modern elnevezésükkel említik (4–6. kép), az olvastatás sorrendje azonban egyezik a korábbi változattal.

1. kép. Az 1747. évi utrecht Bibliája címlapja

⁶ PETRIK Géza, *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, Bp., 1888, I., 280.

⁷ BOTTYÁN János, *A magyar Biblia évszázadai*, sajtó alá rend., kieg. FEKETE Csaba, Bp., Kálvin, 2009, 95.

⁸ Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, RK 3. és RK 52.

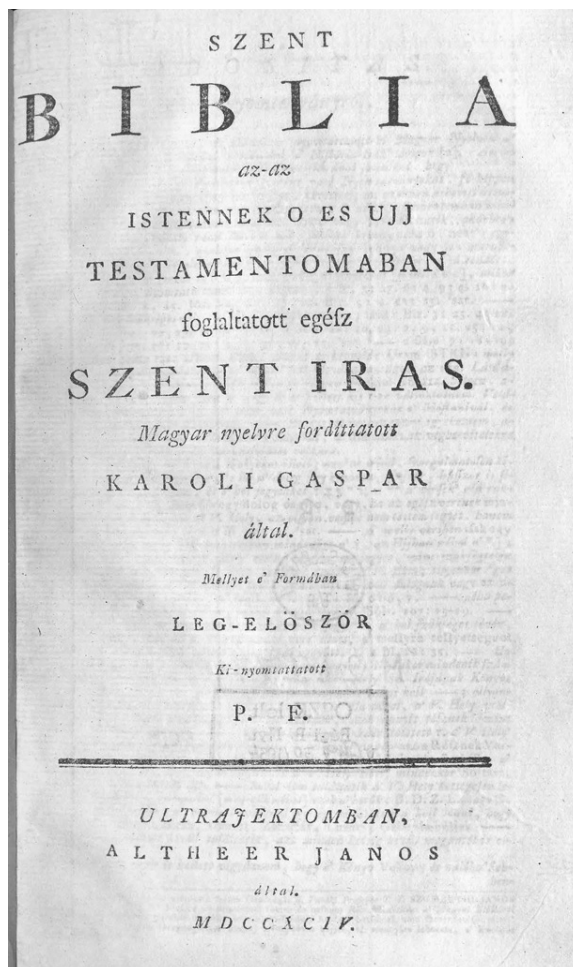
T A B L A.		T A B L A.		T A B L A.	
Sólt.	Level.	Sólt.	Level.	Sólt.	Level.
X	Mire távoztál tőlünk V R	LXX	Sieft ments meg V R am Isten 47		
LII	Már itt kezdél gonoszkedni	CXL	Scabaditi-meg engem 94		
XXIX	Már itt kezdél gonoszkedni	XII	Scabaditi-meg tőrtőrt-meg 9		
	Magasztalja az én Éi-	LIX	Scabaditi-meg engem V R 39		
	veztem.	CXXI	Scemem a heggyekre vatem 87		
	Meghagyat nekünk	CXVI	Scerrem és áldom az 86		
	U R Isten	XXV	Scemem hozzád emletem 70		
	Mennyeli felségese Isten 101				
	N	T			
XLVIII	Nagy az U R méltóságában	XVI	Tart-meg engemet ál 16		
LXXXV	Nagy kegyelen töl V R am	LIV	Tart-meg V R am Isten 37		
XCII	Nagy hatalommal rendel	LXXI	Te benned búzom 47		
XXXVII	Nézője Konkolád az 35	XC	Te benned búzom eltitl 62		
CXV	Nem nekünk V R am nem 79	CXLI	Te hozzád küldtél V R 95		
CXLVIII	No ditiérjétek mindnyájan 98	CXXIX	Te hozzád kijeltesz szívből 90		
XLVII	No minden nepek fővén 33	CXXIII	Te hozzád fellegetem 87		
XXXIII	Nefek Isten felé 22	LVIII	Te hozzád küldtél szívből 39		
	O	U			
VII	Oh én V R am és én Istenem	LXXII	U R am a te titelteted 48		
XLVIII	Oh én V R am ki érti adz 11	XVI	U R am én tiéte benned 20		
XCIV	Oh én V R am és én Istenem	XXV	U R am én tiéte benned 20		
XXII	Oh felségese V R mi kegye 7	LXXXIII	U R am ne hallgassál illi igen 58		
III	Oh melly bűlde az ély ember 21	CXXIII	U R am nem üz nagyra 90		
LXXXV	Oh melly fűken vagnak 3	CXXIX	U R am te megváltjál 91		
CIX	Oh feregeknek Isten 38	VI	U R am te nagy fellegeted 5		
	Oh U R Isten én ditiérjem 76	V	U R Isten az én imádásom 5		
	Oh én lekem ditiérjed itenséged 104	LXVII	U R Isten áldj meg jó-voltad 44		
		LXXXVIIII	U R Isten én imádásom 60		
		LI	U R Isten kegyelmezz-meg 35		
LXXX	Örök idők U R am pecnyók 55	CVIII	U R Isten kegyelmezz-meg 35		
CXXII	Örülök az én Éi-zenben 87	LXIX	U R Isten kegyelmezz-meg 35		
XXI	Örvendez U R am a Király 14	CXXXIV	U R Isten kegyelmezz-meg 35		
LXXXI	Örvendezetek az erős 56		Uram börtölésed 104		
LXVI	Örvendeztetétek jóval 49		U R Isten melly fűken vagnak 100		
	Örül az én Éi-zen az 103		V		
XXXV	Perejt U R am perliómmel 24	XL	Várván vártam a Fels. 28		

2. kép. Az 1747. évi utrechti Bibliához csatolt Mutató tábla kezdete

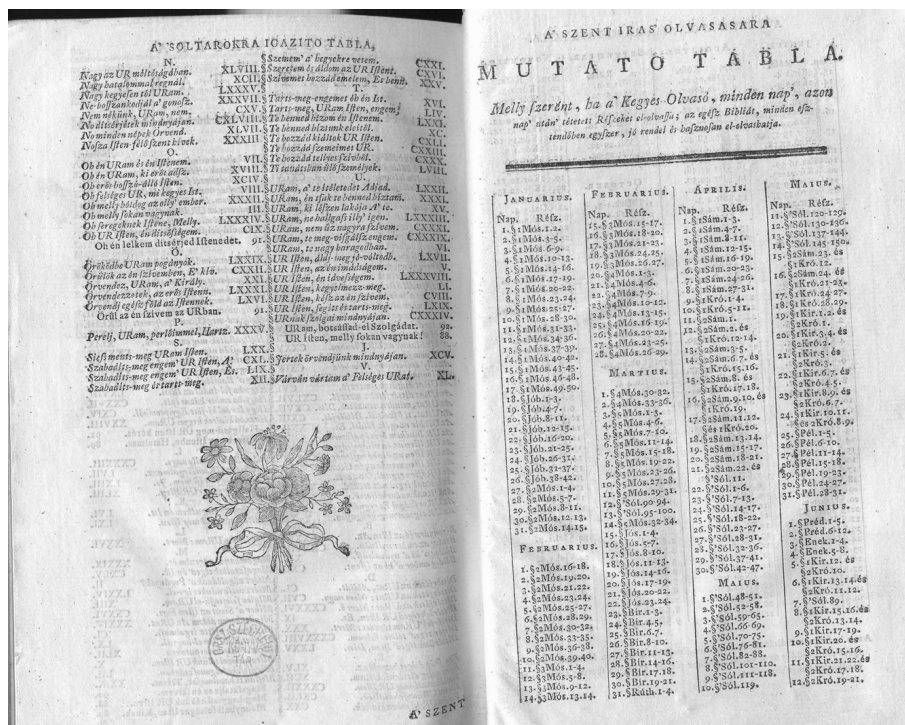
Pünkösöd H. Rész.	Sz. Iván H. 2. Coron. Rész.	Kis Alzír. H. Jéróniás Rész.	Sz. Mihály H. Máté Rész.	Mind Sz. H. Apjafi, Telek Rész.	Sz. András H. Rész.
Nap.	Nap.	Nap.	Nap.	Nap.	Nap.
1. 118 - 51.	12. 1. Cor. 33 - 35.	12. 51. 52.	22. 17 - 19.	27. 7. 8.	28. 1. Thes. 1. 2. 3.
2. 12 - 58.	23. 2. Cor. 24. 25. 2. Cor. 36.	13. 1 - 3.	25. 20 - 22.	28. 9 - 11.	30. 4. 5.
3. 19 - 65.	24. Jónás 1 - 4.	13. 1 - 3.	26. 23 - 25.	29. 12 - 14.	31. Karátson H.
4. 66 - 69.	Ejáiás.	14. 4 - 5. 6. Sál. 137.	30. 15 - 17.	30. 15 - 17.	1. 2. Thes. 1. 2. 3.
5. 70 - 75.	25. 1 - 3.	Ezekiel.	31. 18 - 20.	31. 18 - 20.	2. 1. Tim. 1. 2. 3.
6. 76 - 82.	26. 4 - 7.	15. 1. 2.			3. 4. 5. 6.
7. 82 - 88.	27. 8 - 11.	16. 1. 4.			4. 1. Tim. 1. 2.
8. 101 - 110.	28. 12 - 14.	17. 5 - 7.	1. 1 - 3.	1. 21 - 23.	5. 3. 4.
9. 111 - 118.	29. 15 - 19.	18. 8 - 10.	2. 4 - 6.	2. 24 - 26.	6. Tit. 1. 2. 3.
10. 119.	30. 21 - 24.	19. 11 - 13.	3. 7 - 9.	3. 27 - 28.	7. Filem. 1. rész.
11. 120 - 129.	Sz. Jakab H.	20. 14 - 16.	4. 10 - 11.	4. Róm. 1 - 3.	8. Sid. 1. 2. 3.
12. 130 - 136.	1. 25 - 29.	21. 17 - 18.	5. 12 - 13.	5. 4 - 6.	9. 4. 5. 6.
13. 137 - 144.	2. 30 - 39.	22. 19 - 20.	6. 14 - 16.	6. 7.	10. 7. 8.
14. 145 - 150.	3. 40 - 42.	23. 21 - 22.	7. 1 - 2.	7. 9 - 11.	11. 9. 10.
15. 2. Sam. 23. 1. Cor. 12.	4. 43 - 45.	24. 23 - 24.	8. 3. 4.	8. 12 - 14.	12. 11 - 13.
16. 2. Sam. 24. 1. Cor. 21 - 23.	5. 46 - 48.	25. 25 - 27.	9. 5. 6.	9. 15 - 16.	13. Jak. 1. 2.
17. 1. Cor. 24 - 27.	6. 49 - 53.	26. 28 - 30.	10. 7. 8.	10. 1. Kér. 1. 2. 3.	14. 3. 4. 5.
18. 1. Cor. 28 - 29.	7. 53 - 57.	27. 31 - 32.	11. 9. 10.	11. 4. 5. 6.	15. 1. Pé. 1. 2. 3.
19. 1. Kér. 1. 2. 2. Cor. 1.	8. 58 - 62.	28. 33 - 34.	12. 11 - 12.	12. 7. 8. 9.	16. 4. 5.
20. 1. Kér. 3. 4. 2. Cor. 2.	9. 63 - 66.	29. 35 - 37.	13. 13 - 15.	13. 10 - 12.	17. 2. Pé. 1. 2. 3.
21. 1. Kér. 5. 2. Cor. 3.	Hódás.	30. 38 - 39.	14. 16 - 18.	14. 13. 14.	18. 1. Ján. 1. 2.
22. 1. Kér. 6. 7. 2. Cor. 4. 5.	10. 1 - 4.	31. 40. 41.	15. 19 - 20.	15. 15. 16.	19. 3. 4. 5.
23. 1. Kér. 8. 9. 2. Cor. 6. 7.	12. 10 - 14.	Sz. Sz. Mihály H.	16. 21 - 22.	16. 2. Kér. 1. 2. 3.	20. Ján. 2. 6. 3. Levala.
24. 1. Kér. 10. 11. 2. Cor. 8. 9.	Péld.	1. 42. 43.	17. 23 - 24.	17. 4. 5. 6.	21. Fúd. Level.
25. 1 - 5.	13. Joel 1 - 3.	2. 44 - 46.	18. 1 - 3.	18. 7. 8. 9.	22. Jelen. 1. 2.
26. 6 - 10.	14. Amós 1 - 3.	3. 47 - 48.	19. 4 - 6.	19. 10. 11.	23. 3. 4.
27. 11 - 14.	15. 4 - 6.	4. 1 - 4.	20. 7 - 9.	20. 12. 13.	24. 5. 6.
28. 15 - 18.	16. Mik. 1 - 4.	5. 1. 6.	21. 10 - 12.	21. Galat. 1. 2.	25. 7. 8.
29. 19 - 23.	17. 5 - 7.	6. 7 - 9.	22. 13 - 16.	22. 3. 5. 6.	26. 9 - 11.
30. 24 - 27.	19. Náhúm 1 - 3.	7. 10 - 12.	23. 17 - 19.	23. Eféz. 1. 2. 3.	27. 12. 13.
31. 28 - 31.	20. Habak. 1 - 3.	8. 1 - 5.	24. 20. 21.	24. Filipp. 1. 2.	28. 14. 15.
Sz. Iván H. Prédik.	21. Sófón. 1 - 3.	9. 6 - 10.	Apjafi, Telek.	25. 1 - 3.	29. 16. 17.
1. 1 - 5.	22. Abdiás. 1. rész.	10. Hag. 1. 2.	36. 4 - 6.	26. 3. 4.	30. 18. 19.
2. 6 - 12.	Jéróniás.	Zakariás.		28. Koles. 1. 2. 3. 4.	31. 20 - 22.
3. 1 - 4.	23. 1. 2.	11. 1 - 5.			
4. 5 - 8.	24. 3 - 5.	12. 6 - 10.			
5. 1. Kér. 12. 2. Cor. 10.	25. 6 - 8.	13. 11 - 14.			
6. 1. Kér. 13. 14. 2. Cor. 13. 12.	26. 9 - 11.	14. 1 - 3.			
7. Sál. 89.	27. 12 - 14.	15. 4 - 7.			
8. 1. Kér. 15. 16. 2. Cor. 13. 14.	28. 15. 16.	16. 8 - 10.			
9. 1. Kér. 17 - 19.	29. 17. 18.	17. 11 - 13.			
10. 1. Kér. 20. 2. Cor. 15. 16.	30. 19. 20.	18. 1 - 3.			
11. 1. Kér. 21. 22. 2. Cor. 24. 25.	31. 21. 22.	19. 4 - 6.			
12. 2. Cor. 19 - 21.	Kis Alzír	20. 7 - 10.			
13. 2. Kér. 1 - 4.	1. 23 - 25.	21. 11 - 13.			
14. 5 - 9.	2. 26. 27.	22. 1 - 4.			
15. 10 - 12. 2. Cor. 22. 23.	3. 28 - 30.	23. 5 - 7.			
16. 2. Kér. 13. 14. 2. Cor. 24. 25.	4. 31. 32.	24. 8 - 10.			
17. 2. Kér. 15. 16. 17. 2. Cor. 28.	5. 33 - 35.	25. 11 - 13.			
18. 2. Kér. 18 - 20.	6. 36. 37.	26. 14 - 16.			
19. Eféz. 16 - 39.	7. 38 - 40.				
20. 2. Kér. 21 - 23.	8. 41 - 43.				
21. 2. Kér. 25 - 28.	9. 44 - 46.				
	10. 47. 48.				
	11. 49. 50.				

275

3. kép. Az 1747. évi utrecht-i Biblia Mutató táblájának folytatása

4. kép. Az 1794. évi utrechti Biblia címlapja

5. kép. Az 1794. évi utrechti Bibliához csatolt Mutató tábla kezdete

A' SZENT ÍRÁS OLVASÁSÁRA MUTATÓ TÁBLA.

JUNIVS.		AUGUSTVS.		SEPTEMBER.		NOVEMBER.	
Nap.	Réfé.	Nap.	Réfé.	Nap.	Réfé.	Nap.	Réfé.
1.	1. Kér. 1.4.	1.	1. Kér. 3.25.	22.	Mat. 1.4.	10.	1. Kér. 1.3.
2.	2. Kér. 5.9.	2.	2. Kér. 20.7.	23.	Mat. 5.7.	11.	1. Kér. 4.9.
3.	3. Kér. 10.12.68.	3.	3. Kér. 28.30.	24.	Mat. 8.10.	12.	1. Kér. 7.9.
4.	4. Kér. 15.13.49.	4.	4. Kér. 3.39.	25.	Mat. 11.13.	13.	1. Kér. 10.12.
5.	5. Kér. 20.15.	5.	5. Kér. 3.35.	26.	Mat. 14.16.	14.	1. Kér. 1.12.
6.	6. Kér. 25.17.48.	6.	6. Kér. 3.37.	27.	Mat. 17.19.	15.	1. Kér. 15.16.
7.	7. Kér. 27.25.	7.	7. Kér. 3.40.	28.	Mat. 20.2.	16.	1. Kér. 1.3.
8.	8. Kér. 30.20.	8.	8. Kér. 4.1.	29.	Mat. 23.25.	17.	1. Kér. 4.6.
9.	9. Kér. 35.39.	9.	9. Kér. 4.46.	30.	Mat. 26.28.	18.	1. Kér. 7.9.
10.	10. Kér. 40.20.23.	10.	10. Kér. 4.48.			19.	1. Kér. 12.11.
11.	11. Kér. 45.35.	11.	11. Kér. 4.50.	OCTOBER.		20.	1. Kér. 12.13.
12.	12. Kér. 50.35.	12.	12. Kér. 5.5.	1.	Mat. 1.3.	21.	1. Kér. 12.13.
13.	13. Kér. 55.35.	13.	13. Kér. 1.3.	2.	Mat. 4.6.	22.	1. Kér. 12.13.
14.	14. Kér. 60.35.	14.	14. Kér. 1.4.	3.	Mat. 7.9.	23.	1. Kér. 12.13.
15.	15. Kér. 65.35.	15.	15. Kér. 1.5.	4.	Mat. 10.11.	24.	1. Kér. 12.13.
16.	16. Kér. 70.35.	16.	16. Kér. 1.6.	5.	Mat. 12.13.	25.	1. Kér. 12.13.
17.	17. Kér. 75.35.	17.	17. Kér. 1.7.	6.	Mat. 14.16.	26.	1. Kér. 12.13.
18.	18. Kér. 80.35.	18.	18. Kér. 1.8.	7.	Mat. 17.19.	27.	1. Kér. 12.13.
19.	19. Kér. 85.35.	19.	19. Kér. 1.9.	8.	Mat. 20.2.	28.	1. Kér. 12.13.
20.	20. Kér. 90.35.	20.	20. Kér. 1.10.	9.	Mat. 23.25.	29.	1. Kér. 12.13.
21.	21. Kér. 95.35.	21.	21. Kér. 1.11.	10.	Mat. 26.28.	30.	1. Kér. 12.13.
22.	22. Kér. 100.35.	22.	22. Kér. 1.12.				
23.	23. Kér. 105.35.	23.	23. Kér. 1.13.	NOVEMBER.			
24.	24. Kér. 110.35.	24.	24. Kér. 1.14.	1.	Mat. 1.3.		
25.	25. Kér. 115.35.	25.	25. Kér. 1.15.	2.	Mat. 4.6.		
26.	26. Kér. 120.35.	26.	26. Kér. 1.16.	3.	Mat. 7.9.		
27.	27. Kér. 125.35.	27.	27. Kér. 1.17.	4.	Mat. 10.11.		
28.	28. Kér. 130.35.	28.	28. Kér. 1.18.	5.	Mat. 12.13.		
29.	29. Kér. 135.35.	29.	29. Kér. 1.19.	6.	Mat. 14.16.		
30.	30. Kér. 140.35.	30.	30. Kér. 1.20.	7.	Mat. 17.19.		
31.	31. Kér. 145.35.	31.	31. Kér. 1.21.	8.	Mat. 20.2.		
				9.	Mat. 23.25.		
				10.	Mat. 26.28.		
				11.	Mat. 29.31.		
				12.	Mat. 32.34.		
				13.	Mat. 35.37.		
				14.	Mat. 38.39.		
				15.	Mat. 41.42.		
				16.	Mat. 44.45.		
				17.	Mat. 47.48.		
				18.	Mat. 50.51.		
				19.	Mat. 53.54.		
				20.	Mat. 56.57.		
				21.	Mat. 59.60.		
				22.	Mat. 62.63.		
				23.	Mat. 65.66.		
				24.	Mat. 68.69.		
				25.	Mat. 71.72.		
				26.	Mat. 74.75.		
				27.	Mat. 77.78.		
				28.	Mat. 80.81.		
				29.	Mat. 83.84.		
				30.	Mat. 86.87.		
				31.	Mat. 89.90.		

Arzon huzson-hat'Sóltároknak és nyolcs Enekeknek tulajdon Nótáit, a' mel-
lyek' előtti' eddig nem voltak, eleibe tettem, a' régula füzéret énekelni ki-
vántoknak könnyebbsége.

6. kép. Az 1794. évi utrechti Biblia Mutató táblájának folytatása

A korabeli olvasók valóban nagy hasznát vették az ilyen 'kalauz'-nak, amely több ezer példányban és viszonylag olcsó pénzért megvásárolható bibliakiadásokkal⁹ együtt jelent meg. Ezt igazolja 1751-ben *A' Szent Írásnak épületes és idvességes olvasására oktató tanáts-adás*¹⁰ többek által idézett kijelentése, amely szerint „vagynak mi közöttünk [...] szép számmal, mind férfiak, mind asszonyok [...] a Szent Írásnak magánosan-való olvasásában-is eléggé szorgalmatosok, találtnak olyanok-is, a kik az egész Bibliát renddel által s meg által olvassák.”¹¹

A teljes Bibliának egy év alatt való elolvasása azóta is világszerte szokásban van. Sőt manapság már a többi bibliaolvasó kalauzhoz hasonlóan ez is elérhető az interneten is.¹² Akkor is és most is ugyanaz a cél vezette az ilyen útmutatók közreadóit: „Az Isten Beszéde Hallgatásának és Olvasásának nem ez az egyenes vége és valóságos haszna, hogy az ember csak ezeket cselekedje-meg, ennél tovább pedig ne menjen, hanem ez: hogy amit az Isten Beszédéből hallott vagy olvasott, tartsa-meg azt jövőendő haszonra, a szerint éljen, és így, hogy igaz Keresztyén és valóságos kegyes ember légyen.”¹³

⁹ TRÓCSÁNYI Zoltán, *A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma*, Magyar Könyvszemle, 60(1941), 33. és BOTTYÁN, i. m., 95.

¹⁰ Debrecen, Margitai János, 1751, 6. <<http://mek.oszk.hu/04100/04177/04177.pdf>> [2016. január 31.]; PETRIK, i. m., Bp., 1892, IV, 93.

¹¹ FEKETE Csabára hivatkozva (Theologiai Szemle, 28(1985), 347.) idézi GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, i. m., 67.

¹² Például: <<http://www.biblia.hu/egyev/egyev.htm>> [2016. január 31.]

¹³ *A' Szent Írásnak épületes és idvességes olvasására oktató tanáts-adás*, Debrecen, Margitai, 1751, 5.

Bacsinszky András munkácsi püspök könyveinek jegyzéke 1790-ből¹

A munkácsi görögkatolikus püspökségnek a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban (Bereg-szász)² őrzött levéltára számos, a kutatás számára ismeretlen forrást őriz. A sajátos rendezésen átesett hatalmas irategyüttes kutatása során került elő a történeti emlékezetben „legnagyobb-ként” jegyzett munkácsi püspök, Bacsinszky András (1732–1809)³ könyvtárának jegyzéke, melynek közreadásával köszöntjük a 60 éves Monok Istvánt.

Bacsinszky püspök tanulmányainak⁴ két színtere, egyben műveltségének két legfontosabb forrása az ungvári jezsuita gimnázium és a nagyszombati egyetem.⁵ Udvari István kutatásaiból tudjuk, hogy a nagyszombati egyetemen Bacsinszky 1752 és 1758 között végzett teológiai tanulmányokat,⁶ tehát az ungvári jezsuita gimnáziumban 1752 előtt fejezte be középfokú tanulmányait. Mivel a jezsuita gimnáziumokba általában tízéves kortól kerültek felvételre a diákok, s Bacsinszky 1732-ben született, ezért az ungvári középfokú tanulmányait – Udvari István adataiból kiindulva – az 1742 és 1752 közötti évtizedre kell tennünk. A püspöki kinevezését megelőző kánoni kivizsgálás egyik tanúja, Simoga János egyházmegyei vicekancellár megerősíti, hogy Bacsinszky hat évet töltött a nagyszombati egyetemen.⁷ A rendelkezésünkre álló adatok alapján Bacsinszky András közép- és felsőfokú tanulmányait 1742 és 1758 közé kell elhelyeznünk.

Bacsinszky András tehát középfokú tanulmányait az ungvári jezsuita gimnáziumban végezte,⁸ az intézményt Drugeth György 1613-ban alapította Homonnán.⁹ 1640-ben fia, Drugeth János a jezsuita pátereket Ungvárra költöztette át, ahol a mai székesegyház helyén álló templom és a mellette épült rendház lett a Jézus Társaság ungvári otthona. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem hadjárata miatt viszont a jezsuita páterek és a diákok csak 1646-ban tudták teljesen birtokukba venni az új székhelyet. Az intézmény hamar a régió legnívósabb katolikus iskolája lett. A több évtizedes nyugodt oktatómunkát először a Thököly-felkelés zavarta meg 1679-ben, majd pedig 1684-től tíz évig szünetelt is az oktatás. Az 1694-ben újraindított kollégium életében a Rákóczi-szabadságharc okozott újabb zavarokat. Jóllehet maga Rákóczi és főembere, Bercsényi Miklós is próbálta védeni az ungvári jezsuitákat, protestáns nyomásra 1706-ban a pátereknek el kellett hagyniuk a várost. 1718-ban indult újra a kollégium, s a Társaság 1773-ban elrendelt felosztásáig zavartanul működött.

¹ Tanulmányom az OTKA K108780 számú projekt keretében valósult meg.

² Derzhavnyj Arhiv Zakarpatskoy Oblasti (a továbbiakban: DAZO).

³ A püspök munkásságának a legújabb kutatások eredményeire épülő feldolgozása: *Bacsinszky András munkácsi püspök: A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, szerk. VÉGHSEŐ Tamás, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 2014 (Collectanea Athanasiana, I, Studia, 6).

⁴ Bacsinszky András püspök tanulmányaihoz részletesebben: VÉGHSEŐ Tamás, *Bacsinszky András püspöki tanulmányai Ungvárott és Nagyszombatban = Bacsinszky András munkácsi püspök...*, i. m., 29–37.

⁵ *Brevis Notitia Foundationis Theodori Koriathovits, olim ducis de Munkacs, pro religiosis Ruthenis Ordinis Sancti Basilii Magni, in monte Csernek ad Munkacs, Anno MCCCCLX Factae: Exhibens seriem episcoporum Graeco-catholicorum Munkacsi-ensium, cum praecipuis eorumque aliorumque Illustrium Virorum Gestis, e variis Diplomatis, Decretisque Regiis, ac aliis Documentis authenticis potissimum con-cinnatam, Pars prima, Authore R. P. Joannico Basilovits, Ordinis Sancti Basilii Magni, in vener. Monasterio de Monte Csernek ad Munkacs Proto-hegumen, Cassoviae, 1799, 286.*

⁶ UDVARI István, *Bacsinszky András püspök a ruszin felvilágosodás képviselője = Uő, Ruszinok a XVIII. században: Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 1994 (Vasvári Pál Társaság Füzetek, 9), 196–197.

⁷ Archivio Segreto Vaticano (a továbbiakban: ASV), Nunziatura di Vienna, Processi, fasc. 515. fol. 46.

⁸ SZARKA Anna, *Az ungvári jezsuita kollégium és a munkácsi püspökség könyvgyűjteménye: az ungvári egyetemi könyvtár előtörténete*, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1994.

⁹ MOLNÁR Antal, *A hommonai jezsuita kollégium = Uő, Lehetetlen küldetés?: Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Bp., L'Harmattan, 2009, 95–146.

Bár ismeretlen előttünk Bacsinszky András ungvári tanulmányi előmenetele, joggal feltételezhetjük, hogy nem okozhatott neki gondot a gimnáziumi tudásanyag elsajátítása, ha főpásztora, Olsavszky Emmánuel püspök nagyszombati tanulmányokra is alkalmasnak ítélte, ami nagy kiváltságnak számított. Alternatívaként a gyengébb képességű növendékeknek fenntartott munkácsi képző vagy az egri szeminárium kínálkozhatott.¹⁰ Bacsinszky középfokú tanulmányait minden bizonnyal olyan eredménnyel fejezte be, melyek alapján elnyerhette a nagyszombati ösztöndíj kiváltságát. Az is nyilvánvalónak tűnik, hogy a teológiai szakirodalommal, annak különböző műfajaival elsőként az ungvári kollégium könyvtárában találkozhatott.

A „magyar Rómá”-ban az 1635-ben Pázmány Péter által alapított és jezsuiták által vezetett egyetem mellé települve több papnevelő intézet is működött: az Oláh érsek alapította és Pázmány által továbbfejlesztett Stephaneum, a Lippay György érsek alapította Seminarium Generale (más néven Seminarium Rubrorum), a Szelepcshényi érsek kezdeményezésére megnyílt Seminarium Marianum és több szerzetesrendi kollégium. Pázmány a világi értelmiség képzésére hozta létre az Adalbertinumot, melyben elszegényedett, de jó képességű katolikus nemesifjak kaphattak helyet, hogy az egyetemen tanulhassanak. Ennek az alapításnak különös szerepe lehetett volna a görögkatolikus papképzésben.¹¹ Kollonich Lipót bíboros 1704-ben – De Camillis János József munkácsi püspök (1689–1706) kezdeményezésére – ezt az intézményt kívánta átalakítani a magyar királyság területén élő keleti szertartású katolikus papnövendékek nagyszombati képzőjévé. Jány Ferenc szerémi püspök hagyatékából uralkodói engedéllyel 18 ezer forintot használhatott fel erre a célra, amit saját vagyonából 20 ezerre egészített ki. Az összeget a jezsuitáknak adta azzal, hogy a kamatok szolgálják a görögkatolikus papnövendékek tanulmányainak finanszírozását. A Rákóczi-szabadságharc és Kollonich halála megakadályozta a terv megvalósítását, majd pedig Jány örököseinek akadékoskodása késleltette sikerrel a kivitelezést. Az Adalbertinum növendékeinek jelölési joga a pécsi püspökség kezébe került. Az a feltétel, hogy a pécsi püspöknek görögkatolikus növendékeket is kell jelölnie – az esztergomi érsek, a munkácsi püspök és a jezsuiták ismételt tiltakozása ellenére –, hamar feledésbe merült. Végül az alapítványból csak arra futotta, hogy az egyetem jezsuita rektora évente 2-3 görögkatolikus papnövendéket tudott elhelyezni valamelyik nagyszombati szemináriumban.

A források szerint Bacsinszky 1752 táján ezen kiváltságos alapítványi helyek egyikét kapta meg a legnagyobb nagyszombati papnevelőben, a Seminarium Generalében. A latin rítusú szemináriumba bekerült fiatal görögkatolikus teológusnak teljes mértékben alkalmazkodnia kellett az intézmény liturgikus rendjéhez. Míg az egri szemináriumban biztosított volt a görögkatolikus papnövendékek rítus szerinti oktatása, nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy ez Nagyszombatban is így lett volna.

Az ifjú Bacsinszky András éppen akkor kezdte meg tanulmányait az egyetemen, amikor annak oktatási szerkezetében lényegi változások zajlottak le.¹² Mária Terézia utasítására 1752-ben először a bécsi egyetem teológiai karát reformálták meg, majd egy évvel később annak mintájára a nagyszombati teológusképzés is átalakult. Bacsinszky egyetemi évei alatt a főtantárgynak számító dogmatikát Prileszky János és Schmitt Miklós tanította. Prileszky éveken át a délelőtti katedra tanára volt, míg Schmitt a délutáni órákért felelt. 1755-ben Prileszky távozott Nagyszombatból, a helyére Schmitt lépett, míg a délután órákat Román György vette át. A biblikus

¹⁰ A görögkatolikus papképzés ezen korszakáról bővebben: UDVARI István, *A munkácsi egyházmegye oktatásügye a XVIII. században = Örökség és küldetés 1950–2000: a Nyíregyházi Görög Katolikus Papnevelő Intézet és a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola alapításának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga: 2000. október 2–3*, szerk. JANKA György, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 2001, 71–81.

¹¹ Bővebben: VÉGHSEŐ Tamás, *Kollonich Lipót bíboros és a munkácsi egyházmegye görög katolikusai = Rómából Hungáriába: A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, szerk. VÉGHSEŐ Tamás, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 2008 (Collectanea Athanasiana, I, Studia, 1), 267–282.

¹² HERMANN Egyed, ARTNER Edgár, *A Hittudományi Kar története 1635–1935*, Bp., Pázmány Péter Tudományegyetem, 1938 (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története, 1), 101–139.

órákat Splényi József, majd Schotter János oktatták. A hitvitázás tudományára Muszka Miklós, Sajghó Ignác és Klaus Ignác, egyháztörténetre Pintér József, Fonovics János, Jaszlinszky András tanították. Szónoklattant Gasó Istvántól tanult, kánonjogot Fonovics Jánostól. A keleti egyházak sajátosságairól, illetve a keresztény kelet és nyugat közötti teológiai polémiáról szóló oktatást Antonius Werntle munkássága határozta meg.¹³ A későbbi püspök könyvtárában több egykori tanárának könyve is szerepel.

A Bacsinszky püspök életét feldolgozó történeti irodalom ismétlődő állítása szerint tanulmányait teológiai doktori cím megszerzésével fejezte be. A kortárs Basilovits erről még nem tud, s a már említett, 1772-ben lefolytatott püspöki processzus tanúja, Major Gergely (udvari cenzor) szerint sem szerzett semmilyen fokozatot.¹⁴ A későbbi szakirodalomban azonban ismételten találkozunk ezzel az állítással.¹⁵ Az egyetem történetét feldolgozó Hermann Egyed kiemeli, hogy az 1753-as reform következtében annyira megszigorították a fokozatszerzést, hogy tíz éven át nem került sor doktorrá avatásra, s a baccalaureusok száma is jelentősen megcsappant. Bacsinszky nevét hiába keressük a nagyszombati egyetemen fokozatot szerzett hallgatók listáján is.¹⁶ Ezen a listán ugyan – Hermann Egyed állításával ellentétben – több fokozatszerzőt is találunk, de tény, hogy számuk a korábbi időszakokhoz képest jelentősen visszaesett. Valószínű tehát, hogy a nagy műveltségű tudós főpap nem szerzett doktori címet.

A könyvjegyzék¹⁷ húsz fólió terjedelmű, számozást nem tartalmaz. Jellegét tekintve talán egy nagyobb rendszerezést előkészítő listának szánta az ismeretlen szerző, aki a cím tanúsága szerint 1790. június 16-án látott munkához. A jegyzék elején a kor szokásainak megfelelően diszciplínák szerint még csoportosítani próbálja a könyveket, de ezt a fajta rendszerezést hamar elhagyja. „A” betűvel jelölve az erkölcsoteológiai munkákat kezdi sorba rendezni (*Moralistae*), de néhány tétel után már dogmatikai könyveket is találunk a listán. Minden bizonnyal ez magyarázza a „*Moralistae*” felirat áthúzását, s az általánosabb „*Theologi*” felirat feltüntetését. A jegyzéknek ez a része 21 tételt tartalmaz, majd következik a „B” betűvel jelölt kánonjogi rész (*Canonistae*). Az itt felsorolt 127 kötet után azonban már csak egy „*Nota bene*” jelöli a szakasz végét, mely arra figyelmeztet, hogy onnantól kezdve ismét teológiai művek következnek. További rendszerezéssel nem találkozunk, csupán egy-egy tétel után olvashatunk megjegyzéseket arra vonatkozóan, hogy az adott kötetet hová kell besorolni. Arra is találunk utalást, hogy a jegyzékbe felvett kötet valójában nem a püspöké, hanem Simoga kanonoké. Nyolc kötetet utólag – ismeretlen okból – kihúztak a listából. Ez utóbbiakkal együtt a lista összesen 424 tételből áll: ezek döntő többsége tartalmazza a szerző nevét, a mű címét, a kiadás helyét és évét, s csupán néhány tétel szerepel a listán csak a szerző nevével jelölve. A jegyzéken külön oszlop jelöli a kötetek számát. A szerző a tételek számozásával is próbálkozott, a számozás azonban csak a 61. sorszámig követhető. A „B”-vel jelölt kánonjogi rész számozása nem az előző folytatása, s egy későbbi szerző azt is újraszámozta, áthúzva az előző számozást.

A jegyzék 77 kötete magyarországi nyomdából származik. A legtöbb ezek közül természetesen a nagyszombati nyomda terméke, de találunk kassai, győri, pesti, budai, kolozsvári, váci és balázsfalvi kiadványokat is. Jelentős – mintegy hatvanra rúg – a Bécsben kiadott, s több esetben magyarországi szerzőtől származó kötetek száma is. A könyvállomány legrégebbi kötete 1545-ben Lyonban jelent meg. Szerzője a spanyol származású Luis Gomez (1484?–1543), aki a padovai egyetemen egyházjogot tanított, majd élete utolsó két évében Sarno püspökeként szolgált. A jegyzékben szereplő, több kiadást is megélt műve (*Commentaria in Regulas*

¹³ Karl A. FISCHER, *Die Kaschauer und Tyrnauer Jesuiten-Universitäten im 17. und 18. Jahrhundert: Namenslisten der Professoren*, Ungarn-Jahrbuch, 1987, 117–185.

¹⁴ ASV, Nunziatura di Vienna, Processi, fasc. 515. fol. 66.

¹⁵ Vö. UDVARI, *Bacsinszky András püspök...*, 6. jegyzetben i. m., 197; BENDÁSZ Dániel, *Bacsinszky András és a Munkácsi Egyházmegye kánoni felállítása = Bacsinszky András munkácsi püspök...*, 3. jegyzetben i. m., 55.

¹⁶ BOGNÁR Krisztina, KISS József Mihály, VARGA Júlia, *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2002 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 25).

¹⁷ Jelzete: DAZO Fond 151. opisz 25. nr. 151.

Cancellariae iudiciales) az egyházi bíróságok működését meghatározó szabályokhoz fűzött kommentár. Az állomány „legfrissebb” szerzeménye Szuhányi Ferenc 1789-ben Kassán megjelent *Dialogi, quibus naturalistarum, seu fortium spirituum virorum opiniones variis de rebus, iisque oppositae sententiae referuntur* című munkája. A szerző egykori jezsuita, majd a rend feloszlata után világi pap, a kassai akadémia tanára, később igazgatója, a könyvgyűjtő Bacsinszky püspök kortársa. A könyvállomány további huszonhárom kötete, vagyis 5,6 százaléka tíz éven belüli kiadás. 20 kötet (4,7%) 16. századi, 85 (20%) 17. századi, míg a fennmaradó 319 (75,3%) a 18. század első kilenc évtizedében jelent meg. Elsőre nem tűnik meglepőnek, hogy a könyvek döntő többsége latin nyelvű, hiszen ez a korszak jellemzője. Mindössze három magyar (Muratori két műve és Szalézi Szent Ferenc Filóteája) és egy francia nyelvű kiadványt találunk. Lévéen szó azonban egy görögkatolikus püspök könyvtáráról, akit a kultúrtörténet a ruszin felvilágosodás és nyelvművelés kiemelkedő alakjaként tart számon, feltűnő a szláv nyelvű kötetek teljes hiánya. Részben magyarázatként szolgálhat az, hogy a liturgikus kiadványok folyamatos használatuk miatt nem képezték a könyvtári állomány részét. Ugyanakkor a szláv nyelvű liturgikus könyvek vagy segédkönyvek, mint például a szertartások menetét a liturgikus év eseményeire lebontva tartalmazó úgynevezett tipikonok több változatban is ismertek voltak, melyeket többnyire konzultáció céljából könyvtárban tartottak, s a templomokban csak az egyházmegyében elfogadott változatot használták. A szláv nyelvű liturgikus könyvek hiánya mellett feltűnő a korszakban széles körben ismert és alapműnek számító, latinul írt Goar-féle *Euchologion*,¹⁸ a De Camillis püspök által szláv nyelven kiadott katekizmus és ábécés-könyv,¹⁹ valamint Olsavszky Mihály Mánuel a *Szeretet kötele*²⁰ című művének hiánya is. Ezek a feltűnő hiányosságok arra engednek következtetni, hogy a püspöknek lehetett egy kézikönyvtára is, melyben a liturgikus és a szláv nyelvű köteteket őrizte, vagy egyszerűen a leltározás elakadt az ilyen jellegű könyvek feldolgozása előtt.

A könyvállomány huszonhat olyan kötetet tartalmaz, melyek kifejezetten keleti teológiai témákat, illetve a keleti és a nyugati egyház közötti eltéréseket és a teológiai polémia fontosabb kérdéseit tárgyalják (a Filioque-kérdést, a Filioque beillesztését a hitvallásba, a purgatórium léteének kérdését, a pápai primátust stb.). Ahogyan Baán István is rámutatott,²¹ Bacsinszky püspök könyvtárában megvoltak a korszakban alapműnek származó munkák, melyek közül kiemelkedik a vitathatatlan nemzetközi szaktekintélynek számító Leon Allatiosz (1586–1669) nyolc műve. De megtaláljuk a listán Petrus Arcudius, Dionysius Petavius, vagy az egykori nagyszombati professzor Antonius Werntle²² munkáit is. A magyar királyságbeli keleti teológiai irodalmat Áron Péter-Pál (1709–1764) balázsfalvi görögkatolikus püspök 1757-ben kiadott *Doctrina christiana* című műve képviseli. A keleti teológiai traktátusok mellett további tizenkilenc keleti egyházatyától származó, vagy patrisztikus témájú könyvet is találunk. Ezeket is figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy Bacsinszky püspök könyvállományának körülbelül 10 százaléka nevezhető felekezetspecifikusnak.

A fentebb említett Werntlén kívül Bacsinszky egykori professzorai közül Prileszky János három, Muszka Miklós és Schmitt Miklós kettő-kettő, Jaszlinszky András egy munkával szerepel a könyvjegyzékben.

¹⁸ *Euchologion sive Rituale Graecorum complectens Ritus et ordines Divinae Liturgiae, officiorum Sacramentorum Consecratio Jacobi Goar*, Venetiis, Ex Typographia Bartholomaei Javarina, 1730.

¹⁹ *Katechisis d'la nauki Uhoruskim ludem zloženij: Ot prevelebnijš(aho) Hospodina Io: Iosifa: Dekamilisa Chio episkopa Sebast(ijskoho) Mukaču i proč(aja) és Bukvar jazyka Slovenska Pisani i čtenija učitisja chočaščim v poleznoje rukovoženije*. Mindkét mű Nagyszombatban jelent meg, a katekizmus 1698-ban, az ábécés-könyv 1699-ben.

²⁰ *Sermo de sacra occidentalem inter, orientalem Ecclesiam unione Michael Manuel Olsavszky episcopus Rossensis Munkacsiensis, Vindobonae, Typis Aghelenianis, 1765*; magyarul: *A szeretet kötele az az a nap-keleti és nap-nyugati anya szent egy-ház-közt-ülő egygyességről lőtt beszéd...* Olsavszki, ford., megbőv. LETHENYEI János, Pétszett, Engel János József betűivel, 1780.

²¹ BAÁN István, *Hogyan értékelték Palamasz Szent Gergelyt és tanítását Nyugaton, és miképp hatott ez a bizánci szertartású egyházak liturgikus könyveire?*, *Athanasiana*, 41(2015), 134.

²² Werntle neve lemaradt a listáról, de a *Controversiae Orientalis, et occidentalis Ecclesiae Graeci 1752* szöveggel szereplő tétel kétségtelenül az ő munkájára utal.

Registrum Bibliothecae Suae Excellentiae Domini Andreae Bacsinszki Episcopi Munkacsiensis
die 16^a Junii 1790 Laborari caeptum²³

<Moralistae> Theologi

Numerus marg.		Numerus Tomorum	Numerus Registri
A.			
1.	Ioannis de Corella Praxis pro Confessariis 1723.	1	1
2.	Reifenstuel Anacleti Theologia Moralis Venetiis 1732.	1	1
3.	Reifenstuel – Theologia Moralis. Mutinae 1745	1	2
4.	Claudii la Croix Theologia Moralis Ravennae 1753.	1	2
5.	Valerii Reginaldi Praxis Fori Poenitentialis Tomus 1 ^{us} Coloniae Agrippinae 1622. secundus Moguntiae 1622	2	2
6.	Dominici Soto. in 4 ^{um} sententiarum commentarii. Duaci 1613	1	2
7.	Ioannis de Lugo. de Virtute, et Sacramento poenitentiae, item de suffragiis, et Indulgentiis Lugduni 1638. Ejusdem de Sacramentis in genere, Eucharistia, et Missae Sacrificio Lugduni 1652.	2	2
8.	Thomae Sanchez Opuscula moralia. Lugduni 1655.	1	2
9.	Gabrielis Vazques Comentarii in S. Thomam. Antverpiae 1621.	6	6
10.	Crescentii Krisper. Expositio quatuor librorum sententiarum Scoti. Augustae Vindelicorum 1728	4	4
11.	Antonii Diana Resolutiones morales Venetiis 1636	6	12
12.	Francisci Ivanez. Theologia omnigena Moguntiae 1617	12	12
	Ejusdem Metaphisicarum Disputationum Moguntiae 1600.	2	2
13.	Sancti Thomae Aquinalis Summa Theologiae cum Commentariis Cardinalis Thomae A Vio. Lugduni 1575.	4	4
14.	Pauli Laymann. Theologia moralis Patavii 1760.	1	2
15.	Aegidii de Coninck Commentarii in S. Thomam Antverpiae 1616	1	1
16.	Ioannis Pontas Dictionarium casuum conscientiae Venetiis 1738	3	3
17.	Francisci Pouget. Institutionis catholicae. Venetiis 1742	2	2
18.	Gasparis Iuenin. Commentarii de Sacramentis Venetiis 1761	1	1
19.	Renati Drouwen. de Re Sacramentaria. Venetiis 1772	2	2
fol. 2.			
Numerus		Vol.	Tomi
20.	Quaestiones disputatae divi Thomae Venetiis 1569	1	1
21.	Tournelii Cursus Theologicus. Coloniae Agrippinae 1735	3	6

²³ A jegyzékben áthúzott szövegrészek <> jelek között szerepelnek. A főlírásszámolás az átírás során készült.

22.	Ioannis Clericati. Decisiones Sacramentales Anconae 1757.	3	3
23.	Thomae Waldensis Doctrinale Antiquitatum Fidei Catholicae Ecclesiae Venetiis 1757.	3	3
24.	Dionysii Petavii Dogmata Theologica. Venetiis 1757	3	6
25.	Ioannis Calvini. Institutionum Christianae Religionis Libri 4 ^{or} Amstelodami 1667	1	1
26.	Ioannis Morini. Commentarius Historicus de disciplina In Administratione Sacramenti Poenitentiae. Antverpiae 1682.	1	1
	dicto De Sacris ordinationibus Antverpiae 1695.	1	1
27.	Rodolphi Hospiniani opera omnia in septem Tomos distributa Geneva 1681.	7	7
28.	Lucii Ferraris prompta Bibliotheca Romae 1767.	4	4
29. a.	Emmanuelis Schelstrate Acta orientalis Ecclesiae contra Lutheri haeresim Roma 1739.	2	2
30. b.	Iosephi Thomasi Institutiones Theologicae antiquorum Patrum. Romae 1769	4	4
31. c.	Melchioris Cani opera Theologica. Venetiis 1759.	1	1
d 32.	Casus Conscientiae ex mandato Benedicti 14 propositi et resoluti Neapoli 1772	1	1
e 33.	Henrici de Noris Vindiciae Augustinianae Venetiis 1768.	1	1
f 34.	Catechismus ex Decreto Concilii Tridentini Venetiis 1737.	1	1
g 35.	Vindiciae adversus Sycofantas Iuvavienses Coloniae 1741.	1	1
h 36.	Nova Gigantomachia Augustini Kordeckii Cracoviae 1655.	1	1
fol. 3.			
i 37.	Amandi Fridenfels gloriosus Sanctus Romedius vetero Pragae 1699.	1	1
k 38.	Homo Terrenus in statu Innocentiae conditus. Viennae Austriae	1	1
l 39.	Ignatii Graveson Tractatus de mysteriis et annis Christi. Romae 1711.	1	1
m 40.	Antonii Valsechii Religio Victrix. Venetiis 1777	1	2
n 41.	Antonii Valsechii de fundamentis Religionis, et fontibus Impietatis. Venetiis 1770	1	3
o 42.	Petri Magagnotti Exercitationes Selecta ex Theologia Dogmatica et Morali. Patavii 1764.	1	1
p 43.	Petri Gazzaniga Theologicae Praelectiones de Deo Uno et Trino Venetiis 1770	2	3
q 44.	Ioannis Trombelli Tractatus de Sacramentis per Polemicas, et Liturgicas Dissertationes distributi. Bononiae 1769.	7	7
r 45.	Danielis Concina. Apparatus ad Theologiam dogmatico moralem Romae 1751.	1	2
s 46.	Danielis Concina Theologia dogmatico – moralis Romae 1749	5	10
t 47.	Danielis Concina Disciplina Apostolico-Monastica. Venetiis 1739.	1	1
u 48.	Antonii Lampridii de superstitione vitanda, sive censura voti Sanguinari. Mediolani 1742.	1	1
v 49.	Vincentii Patuzzi. de proxima humanorum Actuum regula in Opinionum delectu Tractatio. Venetiis 1761.	1	2
w 50.	Lamindi Pritannii. de moderatione Ingeniorum in Religionis negotio. Venetiis 1741.	1	1

x 51.	Martini Bonacinae. Tractatus de Legibus. Mediolani 1622.	1	1
y 52.	Friderici Majeri. Musaeum Ministri Ecclesiae Lipsiae 1718.	2	2
z 53.	Candidi Briger. Mixtura de Incarnatione. Cremsii 1732.	1	1
x 54.	Pauli Tarnovii. de Trinitate liber unus. Rostochi 1625.	1	1
t 55.	Andreae Monosloi. de Invocatione Sanctorum. Tyrnaviae 1589.	1	1
y 56.	Andreae Iaszlinszky. Tractatus Theologicus de Angelis, Beatudini, et Actibus humanis Tyrnaviae 1762.	1	1
57.	Ioannis Prileczki. Tractatus de Paenitentiae, Extrema Unctione, ordine, et Matrimonio Tyrnaviae 1755.	1	1
58.	Nicolai Muszka. Tractatus de Sacramentis. Viennae 1759.	1	1
59.	Iosephi Redlhamer. Tractatus de Virtutibus Theologicis. Vindobonae 1759.	1	1
60.	Nicolai Schmith. Tractatus de Jure, et Justitia. Tyrnaviae 1756.	1	1
61.	Nicolai Schmith. Tractatus de fide; spe, charitate. <u>ibidem</u> 1755	1	1
fol. 4.			
	<u>B</u> Canonistae		
Numerus		Volumen	Tomi
<29.> 2.	Nicolai, Ferosini. opera omnia Canonica, Civilia, et Criminalia. Coloniae Allobrogum 1741.	14	14
<30.> 3.	Prosperi Fagnani. Commentaria in quinque Libros Decretalium. Venetiis 1742	3	6
<31.> <3> 4	Emanuelis Gonzales. Commentaria perpetua in quinque Libros Decretalium Gregorii IX. Venetiis 1767.	4	5
<32.> <4.> 5	Francisci Hallier. De Sacris Electionibus, et ordinationibus ex antiquo, et novo Ecclesiae usu. Romae 1739.	3	3
<33.> 6.	Ernrici Pirhing. Jus Canonicum in V. Libros Decretalium Distributum. Venetiis 1759.	2	5
<34.> <6.> 7.	Francisci Monacelli. Formularium Legali practicum Fori Ecclesiastici. Venetiis 1764.	1	2
<35.> 8.	Ludovi <vetus> Thomasini. Vetus, et Nova Ecclesiae Disciplina circa Beneficia, et Beneficiarios Venetiis 1773	3	3
<36.> 9.	Leopoldi Pilati. Origines Juris Pontificii Tridenti 1739.	1	1
<37.> <9.> 10	Caroli Pellegrini. Praxis Vicariorum, et omnium in utroque Foro Jusdicentium Venetiis 1743.	1	1
<38.> 11.	Didaci Covarruvias. Opera omnia Juridica Franco Furti 1599.	1	1
12.	Andreae Gallandii et		
<40.> 13.	Thomae Sanchez. De Sacramento Matrimonii opus canonisticum. Lugduni 1690	1	1 <3>
14 <41.> <13>	Ludovici du Menil. Doctrina, et Disciplina Ecclesiae. Coloniae 1730.	2	11
15 <42.> <13>	Leonardi Lessii De Justitia et Jure. Antverpiae 1626.	1	1
16 <43> <14>	Anacleti Reiffenstul. Jus Canonicum universum Maceratae 1746.	3	6
17 <44.> <15>	Ludovici Sabbatini. Dissertationes de praerogativa Status Ecclesiastici Augustae Vindelicorum 1741.	1	4
18 <45.> <16>	Hieronimi Venero, et Leyva. Examen Episcoporum. Etc. Venetiis 1659	1	1

<46> <17>	Benedicti XIV. opera omnia, in quindecim Tomos distributa. Bassani 1767	5	15
<47. 19	Benedicti XIV. Bullarium Romae 1746.	4	4>
	19. fagnanus 20. garcias 21. index prohibitorum		
fol. 5.			
48.	Clementis XI. Epistolae, et Brevia Selectiora Romae 1724	2	2
	Ejusdem opera omnia		
	22. Schem. 23. Marcus Antonius de Dominis 24. Gerson		
<49.> 25	Mandata Regia per Excelsum Consilium Regium Intimata. Partes IV. Vacii 1775	1	1
26 <50.>	Vincentii Petra Commentaria ad Bullas singulas Romanorum Pontificum. Romae 1705.	1	1
27. 51.	Laurentii de Nicollis. Jus Canonicum casibus practicis explanatum. Salisburgi 1729.	2	2
28. <52.>	Coordinationis Sacrorum Canonum Neo-Pragae 1708.	1	1
29. <53.>	Ludovici Postii Decisiones Rotae Bonomiae Parmae 1694.	1	1
30. <54.>	Ioannis Kugler. Tractatus Theologico-Canonicus de Sponsalibus, et Matrimonio. Herbipoli 1713	1	1
31. <55.>	Heinrichmanni Consilia, sive Responsiones Juris Dilingae 1566.	1	3
32. <56.>	Francisci Schmier Juris prudentia Canonico-civilis Salisburgi 1729.	3	4
33. <57.>	Caesaris Calvinii Tractatus de aequitate Mediolani 1676.	1	2
34. <58.>	In 4 ^o Anonimi Opus De Potestate Papae, et Imperatoris	1	1
35. <59.>	Decretum Gratiani Emendatum, et notationibus illustratum. Venetiis 1595.	<1> 3	<1> 3
36. <60.>	Decretales D. Gregorii Papae IX. Venetiis 1595.	1	1
37. <61.>	Decretalium Liber sextus, et extravagantes Venetiis 1595.	1	1
38. <62.>	Monacelli Francisci Formularium Legale practicum Fori Ecclesiastici Venetiis 1732.	3	3
39. <63.>	Hugo Grotius. De Imperio Summarum Potestatum circa Sacra Neapoli 1770	1	2
40.	Thomae Cerboni De Jure, et Legum disciplina Romae 1776.	4	4
fol. 6.			
41. <64.>	De Suprema Romani Pontificis in Ecclesiam Universam Potestate. Exercitatio Romae 1776.	1	1
42. <65.>	Bosvet De Potestate Ecclesiastica, et temporali sive Declaratio Cleri Gallicani Vienna 1776.	1	1
43. <66.>	Bosvet. Defensio declarationis Cleri Gallicani Luxemburgi 1739.	1	1
44. <67.>	Ballerini, de Vi, ac Ratione Primatus Romanorum Pontificum Veronae 1766.	1	1
45. <68.>	Italus <alius Repelius> ad Febronium de statu Ecclesiae Lucae 1770	1 <1>	1<1>
46. <69.>	Guilielmi Beveregii Codex Canonum Ecclesiae primitivae vindicatus. Amstelodami 1697	1	1
47. <70.>	Gregorii Zallwein Principia Juris Ecclesiastici Germaniae Augustae Vindelicorum 1763	4	4
48. <71.>	Henningii Boehmeri Jus Ecclesiasticum protestantium Halaë Magdeburgicae 1756.	5	5
49. <72.>	Henningii Boehmeri Jus Parochiale Halaë Magdeburgicae 1760	1	1
50. <73.>	Georgii Calixti De Conjugio Clericorum. Helmstadii 1783.	1	2

51. <74.>	Eliae Du Pin Dissertationes de antiqua Ecclesiae disciplina Coloniae Agripinae 1691.	1	1
<75.	Regionis Prumiensis Abbatis de Ecclesiasticis disciplinis Libri duo Viennae 1765.	1	1>
52. <75.>	Sappellii de statu Ecclesiae Augustae Vindelicorum 1773.	4	4
53. <76.>	Justini Febronii De statu Ecclesiae, et Legitima Potestate Romani Pontificis Bullioni 1765	4	4
<56.> <77.> 54	Justini Febronii Commentarius in suam Retractationem Francofurti ad Maenum 1787.	1	1
<57.> <78.> 55.	Thomae Mamachii Epistolarum ad Justinum Febronium Libri tres Romae 1776.	3	3
<58.> <79.> 56.	Ioannis de Vigilibus Vindiciarum adversus Febronium. Liber Singularis Augustae Vindelicorum 1765.	1	2
<59.> <80.> 57.	Francisci Canz de Cultibus Magicis Vindobonae 1771.	1	1
fol. 7.			
<81.> 57.	Caroli Richardi Analysis Conciliorum Augustae Vindelicorum 1778.	4	4
<82.> 58.	Ludovici Engel Collegium Universi Juris Canonici Salisburgi 1736.	1	1
<83.> <69.> 59.	Bartholomaei Liverzani Thesaurus Resolutionum S. Congregationis Concilii Romae 1745.	12	31
<84.> 60.	Xaverii Gmeineri Institutiones Juris Ecclesiastici Viennae 1782.	2	2
<85.> 61.	Georgii Lakics Institutiones Juris Ecclesiastici Budae 1779	2	2
<86.> 62.	Georgii Lakics De Legitima Episcoporum Instituendorum, et destituendorum Ratione Viennae 1783.	1	1
<87.> 63.	Georgii Lakics Juris publici Ecclesiastici pars generalis de Ecclesia Christiana Viennae 1774.	1	1
<88.> 64.	Georgii Lakics Praecognita Juris Ecclesiastici Universi Viennae 1775.	1	1
<89.> 65.	Pauli Rieger Institutiones Juris prudentiae Ecclesiastici Viennae 1774.	4	4
<90.> 66.	Pauli Rieger Specimen corporis Juris Ecclesiastici Regni Hungariae Viennae 1768.	2	2
<91.> 67.	Valentini Eybel Collectio Variarum Dissertationum Viennae 1774 Seq.	3	3
<92.> 68.	Ejusdem: partim earundem dissertationem reduplicatio, partim aliarum complexio. Viennae 1774	2	2
<93.> 79.	Valentini Eybel Adumbratio studii Juris prudentiae, duobus opusculis Edita Viennae 1773.	2	2
<94.> 70.	Dicto Corpus Juris Pastoralis Viennae 1776	1	3
<95.> 71.	Dicto Ordo principiorum Juris prudentiae Ecclesiasticae Viennae 1775.	1	2
<96.> 72.	Aniani Eliphii Concordia Juris Canonici cum Edictis Caesareo-Regiis Viennae 1781 Item Theodosi Trasibuli ad Anianum Eliphium Epistolae II. Ibidem 1782.	1	1
<97.> 73.	Iosephi Behem Jus Ecclesiasticum Universum Viennae 1782. Nota Bene: opus manum	1	1
fol. 8.			
<98.> 74.	Praxis, seu Forma Processualis Fori spiritualis in Regno Hungariae usu recepta Tyrnaviae 1756.	1	1
<99.> 75.	Enchiridion Martini Biro Episcopi Veszprimiensis Iaurini 1750	1	1

<100.> 76.	Vincentii Mancini de Juramento, ejusque vi, et effectu Tractatus Venetiis 1601.	1	1
<101.> 77.	Seraphini de Seraphinis Tractatus de privilegiis Juramenti Venetiis 1603.	1	1
<102.> 78.	Petri Ballerini. de Potestate Summorum Pontificum contra Febronium. Augustae Vindelicorum 1770.	1	1
<103.> 79.	Reginaldi Lucarini. Episcopus Regularis, seu Tractatus de Regulari assumendo, seu assumpto ad Episcopatum Romae 1659.	1	1
<104.> 80.	Michaelis Szegedi. Primatus Romani Pontificis Tyrnaviae 1750.	1	1
<105.> 81.	Pauli Lancellotti. Institutiones Juris Canonici Venetiis 1606.	1	1
<106.> 82.	Horilegium sponsalium. Cassoviae 1741.	1	1
<107.> 83.	Thomae Soldati. Instructio de Indulgentia Jubilei. Quinque – Ecclesiis 1776.	1	1
<108.> 84.	Martini Gerbert de Legitima Ecclesiastica potestate circa Sacra, et Profana 1761.	1	1
<109.> 85.	Pauli Piasech. Praxis Episcopalis, et Ecclesiastica. Coloniae Agrippinae 1665.	1	1
<110.> 86.	Viti Pichler Compendium Juris Canonici. Augustae Vindelicorum 1733	2	2
<111.> 87.	Francisci Schmalczgruber. Succinta Ss. Canonum Doctrina Augustae Vindelicorum 1747.	2	2
<112.> 88.	Ferdinandi Hauch. Epinomia Parochorum. Pragae 1672.	1	1
<113.> 89.	Adami Weber. Nucleus Juris Episcopalis Salisburgi 1787.	1	1
<114.> 90.	Conradi Vogler. Tractatus de Officiis Regiminis Pastoralis Augustae, et Ratisbonae 1739.	1	1
<115.> 91.	Tiburtii Navar. Manuductio ad praxim executionis Litterarum S. Poenitentiariae Tyrnavae 1738.	1	1
fol. 9.			
<116.> 92.	Rauttenstrauch Institutiones Juris Ecclesiastici Germaniae Pragae 1772.	1	1
<117.> 93.	Claudii Fleury Institutiones Juris Ecclesiastici Francofurti, et Lipsiae 1724.	1	1
<118.> 94.	Dominici Schram. Institutiones Juris Ecclesiastici Publici, et privati. Augustae Vindelicorum 1774.	3	3
<119.> 95.	Compendium Praelectionum Canoniarum. Francofurti ad Maenum 1773.	1	1
<120.> 96.	Nicetae Horvath Sermo pacis. Viennae 1786.	1	1
<121.> 97.	Dissertatiuncula An status Ecclesiasticus sit perfectior Religioso Augustae Vindelicorum 1752.	1	1
<122.> 98.	Bina Quaestio Canonico-Critica de praestantia status Ecclesiastici prae Monastico Augustae Vindelicorum 1752.	1	1
<123.> 99.	P. A. Desing. Opes Sacerdotum num Reipublicae noxae 1753.	1	1
<124.> 100.	Photii Nomo-Canon. Lutetiae Parisiorum 1615.	1	1
<125.> 101.	Assertiones Juridicae Viennae 1750. /nihil valet/	1	1
<126.> 102.	Francisci Ceccoperi Bibliotessera Canoniarum Coloniae 1737.	1	1
<127.> 103.	Ioannis Szily Episcopi Sabariensis Instructio Cleri Vindobonae 1777.	1	1
<128.> 104.	Dominici Viva. de Jubilaeo praesertim anni Sancti, et Indulgentiis Enchiridion. Tyrnaviae 1750.	1	1
<129.> 105.	Bona Clericorum causa de Monachis a Parochiis amovendis Coloniae Agrippinae 1769.	1	1

<130.> 106.	Erasmi Ungepraveti Commentarius super Decretales Ienae 1660.	1	1
<131.> 107.	Andreae Vallensis Paratitla Coloniae Agrippinae 1670	1	1
<132.> 108.	Pauli Laymann defensio Romani Pontificis Dilingae 1631.	1	1
<133.> 109.	Tractatus conubiorum Ienae 1606.	1	1
<134.> 110.	Stephani de Auila de Censuris Ecclesiasticis Tractatus Coloniae Agrippinae 1623.	1	1
<135.> 111.	Roberti König Principia Juris Canonici Salisburgi 1714. nihil valet	3	3
<136.> 112.	Ioannis Schambogen Commentarium in Greg. IX. Decretalium Libros V. Pragae 1699.	1	1
fol. 10.			
<137.> 113.	Ernrici Pirhing Synopsis Canonum Augustae Vindelicorum 1695. jam habetur fuse numero 33.	1	1
<138.> 114.	Adami Grenek. Examen Juris Canonici Viennae 1718.	1	1
<139.> 114 (!)	Guilelmi Rossaei de Justa Reipublicae Christianae in Reges impios, et haereticos auctoritate Antverpiae 1592.	1	1
<140.> 115.	Ludovici Gomisii Commentaria in Regulas Cancellariae Lugduni 1545	1	1
<141.> 116.	Hermani Wesselingii Aurifodina Juris Universi Coloniae Agrippinae 1661.	1	1
<142.> 177<6>.	Alphonsi Alvarez de Jure Romanorum Pontificum, opus Coloniae Agrippinae 1586	1	1
<143.> 118.	Joachimi Mynsingeri in Decretales commentarii practici Francofurti 1602.	1	1
<144.	<Iosephi Cardinalis Thomasi Institutiones Theologiae antiquorum Patrum Romae 1769	4	4>
	Nota Bene rarsus incipiunt Theologi		
<144.> 62.	Samuelis Verenfelsii opuscula Theologica Basileae 1782.	3	3
<145.> 63.	Nicolai Muszka de Legibus, peccatis, et eorum poenis Viennae 1756.	1	1
<146.> 64.	Hieronymi Florentini de hominibus abortivis baptizandis Augustae Vindelicorum 1761.	1	1
<147.> 65.	Stephani Hayd Introductio Hermeneutica. Viennae 1777	1	1
<148.> 66.	Andreae Schmith Prolusiones Marianaе Helmstadii 1733.	1	1
<149.> 67.	Iaroslai a S. Alexio theologia Historica-dogmatica Iaurini 1738.	1	1
<150.> 68.	Petri Gazzaniga Theologiae Dogmaticae Tomus 1.3.4. Viennae 1775.	3	3
<151.> 69.	Ioannis Prileczki Tractatus de Trinitate Tyrnaviae 1760	1	1
<152.> 70.	Iosephi Bertieri Tractatus Theologici de Legibus, Incarnatione, et Sacramentis in genere Viennae 1771.	3	3
<153.> 71.	Tobiae Lohner Instructio practica de horis canonicis Venetiis 1736.	1	1
<154.> 72.	Petri Tamburini Dissertatio de Gratia Viennae 1774.	1	1
fol. 11.			
<155.> 73.	Iacobi Boileau Disquisitio de adoratione Eucharistiae Viennae 1743.	1	1
<156.> 74.	Iosephi Monschein Theologia dogmatico speculativa Augustae Vindelicorum 1763.	1	1
<157.> 75.	Hieronymi Schweiger Quinque argumenta de adventu Messiae Cremsii 1746.	1	1

<158.> 76.	Pichler Theologia Polemica Tyrnaviae 1755.	1	2
<159.> 77.	Ludovici Abellis Medulla Theologiae Augustae Vindelicorum 1754.	2	2
<160.> 78.	Ludovici Habert Theologia Dogma. et Moralis Augustae Vindelicorum 1751.	2	2
<161.> 79.	Iosephi Carl Assertiones Theologiae De Angelis, et Actibus Humanis Viennae 1753	1	1
<162.> 80.	Claudii la Croix Theologia Moralis Coloniae Agrippinae 1713	1	1
<163.> 81.	Iacobi Platelii Synopsis Theologiae Coloniae Agrippinae 1658	1	2
<164.> 82.	Benedicti Piazza Dissertatio Biblico phisica Tyrnaviae 1749	1	1
<165.> 83.	Ioannis Bapt. Cotelarii Ecclesiae Graecae monumenta Lutetiae Parisiorum 1677	2	3
<166.> 84.	Mathiae Furmanni Historia S. de Baptizma Constantini M. Romae 1742	2	2
<167.> 85.	Iosephi Catalani de Codice S. Evangelii Romae 1733.	1	3
<168.> 86.	Petrus Arcudius Utrum detur purgatorium Romae 1717	1	1
<169.> 87.	Leonis Allatii Graecia Orthodoxa. Romae 1759.	2	2
<170.> 88.	Leonis Allatii Diatriba de scriptis Simeonum Parisiis 1664.	1	1
<171.> 89.	Leonis Allatii de perpetua Consensione Ecclesiae occidentalis, atque orientalis Coloniae 1648.	1	1
<172.> 90.	Aloysii Cyprii Consensus Graecorum, ac Latinorum Patrum de processione spiritus Sancti ex Filio Romae 1716	1	1
<173.> 91.	Doctrina Catholica de Reali praesentia Christi in Eucharistia Zagrabiae 1771.	1	1
<174.> 92.	Ignatii Martinovits Dissertatio de Harmonia inter bonitatem Dei, et mala creata Leopoli 1783	1	1
fol. 12.			
<175.> 93.	Concinae Danielis. Commentarius in Rescriptum Benedicti XIV. de Jejunio Venetiis 1745.	1	1
<176.> 94.	Adami Zernikav Tractatus Theologici de Processione Spiritus S. a solo Patre Regiomonti 1774.	2	2
<177.> 95.	Hermannii Vitsii Exercitationes Sacrae in Symbolum Apostolicum Herbornae Nassaviorum 1712	1	1
<178.> 96.	Iosephi Redlhamer Tractatus de Deo uno, et Trino Viennae 1756.	1	1
<179.> 97.	Andreae Fett ex psalmo de profundis pro Purgatorio Tractatus Viennae 1735.	1	1
<180.> 98.	Henrici Blyssimii Tractatus de uno, geminoque S. Eucharistiae percipiendae Ritu, ac usu Ingolstadii 1585.	1	1
<181> 99.	Theocleti Polyides Sacra Tuba Fidei orthodoxae Graecae orientalis <Poly> 1736.	1	1
<182.> 100.	Cardinalis Sfondrati in praedestinationem Animadversiones Coloniae 1707.	1	1
<183.> 101.	Martini Szent Ivány Opuscula Polemica. Tyrnaviae 1753.	1	1
<184.> 102.	Bernardi Ribera Echo Fidei Viennae 1733.	1	1
<185.> 103.	Iacobi Viestner Impedimenta conjugiorum Ingolstadii 1696. Nota Bene positus ad Canonistas	1	1
<186.> 104.	Jodoci Kedd Constantinus M. Romano Catholicus	1	1
<186.>	Stephani Iavorszky Responsum Apologeticum contra Buddeum	1	1

105.	Viennae 1731		
<187> 106.	Leonis Alatii de Mensura temporum antiquorum Coloniae Agrippinae 1645.	1	1
<188.> 107.	Mathiae Purulich Dissertatio de ultimo Christi Paschate Tyrnaviae 1765	1	1
<189> 108.	Michaelis Le-quien Dissertationes Damascenicae 1763 Viennae	1	1
<190> 109.	Leonis Alattii de Purgatorio Romae 1655.	1	1
<191.> 110.	Ioannis <Ala> Allatii Contra Hottingerum opus Romae 1661	1	1
fol. 13.			
<192> 111.	Leonis Allatii Apes Urbanae Romae 1633	1	1
<193.> 112.	Leonis Allatii de Aetate, et Interstitiis in collatione Ordinum Romae 1638	1	1
<194.> 113.	Leonis Allatii de octava synodo Photiana Romae 1662.	1	1
114.	Christophori Peichich Speculum veritatis inter orientalem Ecclesiam Tyrnaviae 1730	1	1
<196.> 115.	Francisci Szuhányi Dialogi Polemici Cassoviae 1789	1	1
<197.> 116.	Marci Struggel Theologia Scholastica Polemica. Viennae 1752	2	2
<198.> 117.	Floriani Dalham de Canone Dogmatum Christianorum et Ecclesiasticae disciplinae libri duo Viennae 1784.	1	2
<199.> 118.	La Perpetuite de La Foy de Leglise Catholique Touchent L'eucharistie Defendue Parisiis 1704	4	4
<200.> 119.	Danielis Huetii Demonstratio Evangelica Venetiis 1765	1	2
<201.> 120.	Benedicti 14 Constitutiones selectae, in quibus Theologiae moralis et dogmaticae Praecepta traduntur Romae 1761.	1	2
<202.> 121.	Caroli Handriani historico-biblicae Dissertationes selectae Viennae 1753	1	1
<203.> 122.	Ludovico Tsapódi de Religione Tractatus Tyrnaviae 1771	1	1
<204.> 123.	Danielis Tobenz Institutiones Doctrinae Patrum Viennae 1777	1	1
<205.> 124.	Dominici Diodati exercitatio de Christo Graecae loquente Neapoli 1767.	1	1
<206.> 125.	Adami Vizer Praenotiones Hermeneuticae Tyrnaviae 1777	1	1
<207.> 126.	Ioannis Prileszki Acta SS. Firmiliani, Pontii, et Victorini adnotationibus Theologicis illustrata Cassoviae 1760	1	1
<208.> 117.	Monsperger Hermeneutica V. Testamenti Viennae 1776.	1	2
<209> 128.	Natalis Alexandri Dissertationes de schismate Graecorum Viennae 1780	1	1
<210> 129.	Michaelis Horváth Historia Litteraria Theologiae Pastoralis Viennae 1783	1	1
fol. 14.			
<211> 130.	Horváth Theologiae Pastoralis Pars Prima Viennae 1780	1	1
<212> 131.	Michaelis Horvath Crestomathia Pastoralis Pestini 1782	1	2
<213.> 132.	Montalcii Litterae Provinciales Coloniae 1775	1	1
<214.> 133.	Ioannis de Ulloa Principia Regulorum pro intelligentia S. Scripturae Tyrnaviae 1717	1	1

<215.> 134.	Ioannis de Pallafox excusatio ab errore Iansenismi Mantuae 1773	1	1
<216.> 135.	Ioannis Cochlei adversus Lutherum de Gratia	1	1
<217.> 136.	Synopsis polemicae certi auctoris Viennae 1759	1	1
<218.> 137.	Bartholomei a martyribus stimulus Pastorum Augustae Vindelicorum 1768	1	1
<219.> 138.	Cauzii Juris prudentiae Theologiae Vürtemb. 1731	1	1
<220.> 139.	Martini Wigant Tribunal Confessariorum Viennae 1745 Nota bene: Est in compendium redactum a Füzi	1	1
<221.> 140.	Iosephi Hungari Dissertationes de Gratia Agriae 1761	1	1
<222.> 141.	Francisci Genetti Theologia moralis Venetiis 1736.	5	5
<223.> 142.	Angeli Englmayr Series Impedimentorum Matrimonii Retzii 1740	1	1
<224.> 143.	Resolutiones practicae de Sacramento Poenitentiae Oppaviae 1732	1	1
<225.> 144.	Quaestiones in Epistolas Apostolorum Cassoviae 1750	1	1
<226.> 145.	Andreae Andreveci memoriale Confessariorum Tyrnaviae 1737.	1	1
<227.> 146.	Tractatus Theologiae moralis Practicus Tyrnaviae 1779	1	1
<228.> 147.	Friderici Mayeri Ecloge Evangelicae Hamburgi 1732	2	2
<229.> 148.	Manuelis Nau Concordia Ecclesiae Romanae Graecoque Parisiis 1680. Nota Bene: ad 176. numerum referendus	1	1
<230.> 149.	Muratorius Lajosnak ahitatossagrul költ munkaja Egerben 1763	1	1
<231.> 150.	Muratorius Lajosnak a felebaráti szeretetnek magyarázatja Betsben 1776	1	1
<232.> 151.	Filothea, vagis az istent szerető leleknek az ajtatos eletre való bevezetés. Egerben 1741	-	-
<233.> 152.	Caroli Biluart Summa S. Thomae Vürtemburgi 1758	18	18
<234.> 153.	Billuart Supplementum Cursus Theologiae Vürtemburgi 1760	1	1
<235.> 154.	Ioachimi Langii Oratoria Sacra Halae magdeburgorum 1733	1	1
fol. 15.			
<236.> 154. (!)	Ioannis Olearii de stilo Novi Testamenti Coburgi 1725	1	1
<227.> 155.	Meditationes ad usum Clericorum accomodatae Augustae Vindelicorum 1767.	2	4
<228.> 156.	Ioannis Buxtursi de Judaeorum fide Ritibus et Ceremoniis etc. Basileae 1742	1	1
<229.> 157.	Petri Danes Institutiones Doctrinae Christianae Venetiis 1755	1	1
<230.> 158.	Iacobi Masenii meditata Concordia Protestantium Coloniae Agrippinae 1662.	1	1
<231.> 159.	Iulii Coturii Demonstrationes Catholicae, quibus ostenditur Lutheranam Ecclesiam non esse Catholicam Lesnepoli 1641	1	1
<232.> 160.	Gennadii Scholarii Constantinopolitani Patriarchae Defensio quinque Capitum quae in Florentina synodo continentur Romae 1637.	1	1
<233.> 161.	Decalogus Quaestionum Theologico Polemicarum Pragae 1738	1	1

<234.> 162.	Controversiae Orientalis, et occidentalis Ecclesiae Graeci 1752	1	1
<235.> <163.>	<Dissertationes in libris Testamenti Augustini Calmeth Cassoviae 1752	1	1>
<220. 225.> 163.	Francisci Porteri Securis evangelica ad haeresis huius temporis radices posita Romae 1674.	-	-
164. <236.>	Theologia Catholica indifferentem, et alium quemvis errantem ad veram Fidem manuducens Claudiopoli 1732	1	1
<237> 165.	Godefridi Fuchs Responsum ad Epistolam dogmaticam ejusdem Theologi Lutherani Cassoviae 1731	1	1
<238> 166.	Dionisii Areopagitae opera Venetiis 1546	1	1
<239.> 167.	Francisci Otrokocsi Princeps Nadib Christus Tyrnaviae 1716	1	1
<240.> 168.	Dissertationes, et Problemata de Christo	1	1
<241.> 169.	Ioannis Lucerna Gründlicher Bericht von der heiligen Beicht Pragae 1678.	1	1
<242> 170	Caspari Biesmen Doctrina moralis in brevissimum Compendium redacta Coloniae Agrippinae 1693	1	1
<243> 171.	Hipoleti Maraccii Fides Caietana in Controversia Conceptionis B V Mariae ad libram veritatis Viennae Austriae 1683.	1	1
<243.> 172.	Martini Becani Compendium Controversiarum de Fide et Religione Cassoviae 1749.	3	3
<244> 173.	Numerus Quinarius Controversisticus Viennae 1738	1	1
<245> 174.	Laurentii Tapoltsani Historicae Religionis Reformatis Tyrnaviae 1714	1	1
<246> 175.	Eustralii Presbiteri Constantinopolitani adversus eos qui negant animas post mortem precibus posse juvari. Zagrabiae 1770	-	-
fol. 16.			
<247> 176.	Andreae Forneri Iubileus quint-evangelicus utriusque confessionis Augustanae, tam veteris Lutheropuritanae, quam recentioris Luther- Calviniani genuinis coloribus illustratus Ingolstadii 1618.	1	1
<248> 177.	Dissertatio de Purgatorio, et suffragiis pro Defunctis Tyrnaviae 1775.	1	1
<249> 178.	Francisci Veronii Regula fidei Catholicae Budae 1783.	1	1
<250> 179.	Gabrielis Kapi Institutiones de Trinitate Tyrnaviae 1732.	1	1
<251> 180.	Andreae Zasii Encyclopedia Theologiae Pestini 1787	1	1
<252> 181.	Michaelis Zvorenii Causa Religionis contra helveticae, et augustanae Confessionis cultores Budae 1781	1	1
<253.> 182	Iosephi Svorenii Idea Encyclopediae Theologicae Viennae et Zagrabiae 1785	1	1
<254> 183.	Michaelis Zvorenii Causa Religionis contra Libertinos defensa Budae 1779	1	1
<255> 184	R. P. Felicis Panormitani Examen Ecclesiasticum Coloniae 1712	1	1
<256> 185.	Balduini de Immaculata Conceptione Deiparae Virginis Salisburgi 1668	1	1
<257> 186.	Candidi Briger de Trinitate Stirae 1726	1	1
<258> 187.	Martini Navari Manuali Confessorum Antverpiae 1589.	1	1

<259> 188.	R. G. Richardi Arsdekin Theologia Impartita Antverpiae 1678	1	1
<260> 189.	Georgii Ederi Methodus contra sectas ad arguendos haereticos necessaria Ingolstadii 1580	1	1
<261> 190.	Francisci Herzig Manuale Parochi Augustae Vindelicorum 1729	1	1
<262> 191.	Martini Becani De Republica Ecclesiastica Moguntiae 1618	1	1
<263> 192.	Iacobi Masenii Nova Praxis orthodoxae Fidei Coloniae Agrippinae 1669	1	1
<264> 193.	Andreae Schmidii Breviarium Theologiae Polem. Helmstadi 1710	1	1
<265> 194.	Discursus Theol. Viennae Austriae 1730.	1	1
<266> 195.	Ioannis Gisbert Vera idea Theologiae cum historia Ecclesiae lociatae In Universitate Tolasana 1750	1	1
fol. 17.			
<267> 196.	Hieronimi Andeuci Memoriale confessoriorum Tyrnaviae 1742	1	1
<268> 197.	Iansenii Doctrina Viennae 1732	1	1
<269> 198.	Quinquagena Casuum Tyrn. 1716	1	1
<270> 199.	Francisci Cereale Idea Sacerdotis christiani Viennae 1642	1	1
<271> 200.	Forma Colloquii familiaris inter Catholicorum et Lutheranorum Tyrn. 1733	1	1
<272> 201.	Guilelmi Perkinsi Catholicus Reformatus Hanoviae 1608	1	1
<273> 202.	Tractatus Theologicus Pauli R[...]	1	1
<274> 203.	Francisci Neumayr Rhetorica Catheticha Augustae Vindelicorum 1756.	1	1
<275> 204.	Gulielmi Baile Catechismus Viennae Austriae 1626.	1	1
<276> 205.	Ioannis Danner Medulla Sacramentorum Viennae Austriae 1715	1	1
<277> 206.	Röseri Institutiones morales Rostochii 1729	1	1
<278> 207.	Samuelis Raby Tractatus quo indicatur error Iudeorum circa observantiam legis 1742 Cassoviae	1	1
<279> 208.	Pauli Segneri Instructio Poenitentis Viennae Austriae 1730	1	1
<280> 209.	Martini Szent Iványi Doctrina Fidei Christianae Ecclesiae Tyrnaviae 1726	1	1
<281> 210.	Instructio Catechetica de gloriosis mysteriis Christi Tyrnaviae 1721	1	1
<282> 211.	Petri Aaron Doctrina Christiana Balasfalvae 1757	1	1
<283> 212.	Manuale Parochorum Tyrnaviae 1720	1	1
<284> 213.	Ioannis Melchioris Fundamenta Theologiae Didascalica Claudiopoli 1701	1	1
<285> 214.	Principia Critica Cassoviae 1746	1	1
<286> 215.	Joannis Bonae Manuctio ad Coelum Tyrnaviae 1730	1	1
<287> 216.	Theses Proominales Cassoviae 1736	1	1
<288> 217.	Ioannis Raicsani opusculum de vera et falsa Fidei regula Tyrnaviae 1772.	1	1
<289> 218.	Martini Funes Speculum morale et practicum Constantiae 1599.	1	1

<290> 219.	Georgii Gobat Alphabetum Matrimoniale Constantiae 1665	1	1
<291> 220.	Notitia SS. Patrum, qui duobus primis Ecclesiae Saeculis floruerunt Tyrnaviae 1753.	1	1
<292> 221.	S. Gregorii Neo-Caesariensis opera omnia curante Gerardo Vossio Moguntiae 1604.	1	1
<293> 222.	S. Ioannis Chrysostomi Adversus viluperatores vitae monasticae libri tres Agriae 1760	1	1
fol. 18.			
<294> 223.	Iosephi Weissenbach de Eloquentia Patrum Augustae Vindelicorum 1775	3	6
<295> 224.	Clementis Alexandrini opera quae exstant Wirceburgi 1778	3	3
<296> 225.	Justini Philosophi et Martyris opera quae extant Wirceburgi 1777	3	3
<297> 226.	Origenis Adamantii opera omnia Wirceburgi 1780	4	4
<298> 227.	Caecilii Cypriani opera omnia Wirceburgi 1782	1	1
<299> 228.	Septimii Tertuliani opera omnia ibidem 1708	2	2
<300> 229.	Lucii Lactantii Firmiani opera omnia Lipsiae 1735	1	1
<301> 230.	S. Aurelii Augusti opera selecta de Gratia et Libero arbitrio Augustae Vindelicorum 1764	1	2
<302> 231.	S. Hieronymi Presbiteri Epistolae selectae Tyrnaviae 1762	1	1
<303> 232.	Iacobi Merlini clavis operum S. Augustini Viennae Austriae 1740	1	1
<304> 233.	D. Cyrilli Patriarchae Alexandrini liber. Coloniae 1573	1	1
<305> 234.	S. Gregorii Papae liber ad Johannem Episcopum Ravennae Grecii 1742	1	1
<306> 235.	Caecilii Lactantii liber de mortibus Persecutorum Aboae 1684	1	1
<307> 236.	Iacobi Spreng Theologia Patrum Vindicata Tyrnaviae 1727	1	1
<308> 237.	S. Salviani opera omnia Tyrnaviae 1752	2	2
<309> 238.	S. Ignatii Martyris Epistolae Parisiis 1608	1	1
<310> 239.	Basilii Magnus Parisiis 1679.	1	2
<311> 240.	Danielis Tobenz Institutiones usus et doctrina Patrum Vindobonae 1783.	2	2
<312> 241.	Francisci Nagy Dissertatio inauguralis Patrologica de notione Patris Ecclesiae Tyrnaviae 1776	1	1
<313> 242.	S. Salvini opera, et Vincentii Commonitorum Bremae 1688	1	1
<314> 243.	S. Ignatii Martyris genus ac Epistolae Londini 1680	1	1
<315> 244.	Leonis Magni Epistola ad Flavianum Hamburgi 1594	1	1
<316> 245.	Aurelii Symachi Epistolarum ad Diversos Libros 10. S. Gervasii 1601	1	1
<317> 246.	Balthasari Corderii Aepilogus moralis S. Cyrilli Cassoviae 1749	1	1
<318> 247.	S. Ignatius ab odiis adversariorum vindicatus Tyrnaviae 1737	1	1
<319> 248.	S. Cyrilli Apologi morales Tyrnaviae 1751	1	1
<320> 249.	Ioannis Bapti. Instructio ordinandorum Coloniae Agrippinae 1627.	1	1

<321> 250. fol. 19.	Alphonsi Roderici Exercitationes ad virtutes Christianas Coloniae 1746	2	2
<322> 251.	Ludovici de Ponte Meditationes Waldsassii 1733	<6> 5	<6> 5
<323> 252.	Ludovici Habert Theologia Dogmatica et moralis Augustae Vindelicorum 1751	2	2
<324> 253.	Augustini Calmet Dissertationes Tyrnaviae 1751	7	7
<325> 254.	Elisaei Sargar Supplementum Conferentiorum Theologiae moralium Augustae Vindelicorum 1725.	1	1
<326> 255.	Benedicti Piazza Dissertatio Biblico Physica Tyrnaviae 1749	1	1
<327> 256.	Quaestiones selectae et Responsa in Epistolas S. Apostolorum Cassoviae 1748.	1	1
<328> 257.	Tiburtii Navar Manuductio ad Praxim executionis litterarum S. Poenitentiae Tyrnaviae 1751	1	1
<328> 258.	Francisci Cangiamilla Embryologia Sacra Augustae Vindelicorum 1765. Nota Bene: hic est ex Simogianis	1	1
<329> 259.	Tobiae Lohner Instructio Practica de Conversatione Apostolica Tyrnaviae 1743	1	1
<330 260.	Iansenii Doctrina ex Thomisticae Theologiae praeceptis damnata Viennae 1732>	1	1
<331> 261.	Ioannis Nierenbach de adoratione in Spiritu et veritate	1	1
<332> 262.	Ioannis Bisselli Exempla tragica de pestiferis peccatorum fructibus Dilingae 1652 Note bene: his est ex Simogianis	1	1
<333> 263.	Andreae Schmidii Compendium theologiae Homileticae Helmstadii 1713	1	1
<334> 264	Dominici Viva de jubiles Anni Sancti Tyrnaviae 1750	1	1
<335> 265	Ioannis Cassiani Eremitae Monasticarum Institutionum Libri 8.	1	1
<336> 266.	Michaelis Pselli Dialogus de operatione Daemonum Lutetiae Parisiorum 1615	1	1
<337> 267.	P. Ameloti monumenta Epistolica de antiquitatibus Ecclesiae. Lugduni Batavorum 1698.	1	1
<338 268.	Christophori Paichlich Speculum veritatis inter orientalem> et occidentalem Ecclesiam Tyrnaviae 1730	1	1
<339> 269.	Ioannis Simunich brevis notitia schismatis graeci, et controversiorum Orientalium Zagrabiae 1764	1	1
<340> 270.	De ter adorandae Trinitatis divinissima Mysteria	1	1
<341> 271.	Motiva quinquaginta ad praeligandam Romano Catholicam E. Religionem Agriae 1756	1	1
<341> 272.	Inocentii a Divo Thoma Veritas Catholica de Purgatorio Iaurini	1	1
<342> 273.	Christophori Paichlich Concordia orthodoxorum Patrum orientalium et occidentalium Claudiopoli 1745	1	1
<343> 274.	Zachariae Boverii Orthodoxa consultatio de ratione verae fidei et religionis Coloniae Agrippinae 1626	1	1
<344> 275.	Apologiae ministrorum Tigurniae Ecclesiae ad Confutationem Andreae Iacobi Tyguri 1575	1	1
<345> 276.	Georgii Barsony Veritas toti mundo declarata de non tolerandini Hungaria Lutheranos et Calvinistas	1	1
fol. 20.			

<346> 277.	Hieremiae Drexeli Orbis phaethon Monachii 1629	1	1
<347> 278.	Principia Critica Cassoviae 1746	1	1
<348> 279.	Ioannis Raitsani de vera et falsa fidei Regula Cassoviae 1723	1	1
<349> 280.	Hermanni Busembaumi Medulla theologiae Moralis Tyrnaviae 1735	1	1
<350> 281.	Ioannis Klapenburgi Disputationes theologiae Frane Kerae 1645	1	1
<351> 282.	Hieronimi Torensis Panoplia manualis Viennae 1718	1	1
<352> 283.	Ioannis Lüskenii Verum veri Evangelii ministerium Coloniae 1707	1	1
	Nota bene: rursus intercedunt aliqui canonistae		
<353> 120.	Roberti Bellarmini Admonitio ad Episcopum Theanensem Nepotem suum Monachi 1749	1	1
<354> 121.	Francisci Turriani de Ecclesia catholica defensio locorum S. Scripturae Coloniae Agrippinae 1580	1	1
<355> 122.	Roberti König Principia Juris canonici. Salisburgi 1701	3	3>
<355> 122.	Sensa Romanorum Pontificum Clementis XIV. Praedecessorum circa ejusdem Breve datum 21. Julii 1773.	1	1
<356> 123.	Rochi Ansfelder Expositiones canonico Theologicae Ingolstadii 1760	1	1
<357> 124.	Antonii Foebei Institutionum Juris canonici libri 4tor M. Varadini 1762	1	1
<358> 125.	Henrici Canisi Summa Juris Canonici Herbipoli 177 (sic!).	1	1
<359> 126.	Ioannis Bartholotti Exercitatio politico canonica de libertate conscientiae Viennae 1772.	1	1
<360> 127.	Roberti Bellarmini Tractatus de potestate Summi Pontificis Coloniae Agrippinae 1611.	1	1
<361> 128.	Disputatio Juridica Canonico Civilis Neo Praegae 1688.	1	1

A Bibliotheca Windhagiana: egy különleges arisztokrata könyvtár a 17. századból

A címben megnevezett téma több szálon is kötődik Monok István kutatásaihoz: először is, legutóbbi monográfiája a magyarországi arisztokrata könyvtárakról és a főnemesség olvasmányairól párhuzamot kínál a kora újkori Habsburg Birodalom osztrák és cseh arisztokráciájának könyvtáraihoz és műveltségükhöz, így Joachim Enzmilner, Windhag grófja könyvtárához is.¹ Másodszor: Monok István kezdeményezésére lendültek fel a Mátyás király, illetve a magyar humanisták könyvtáraival kapcsolatos kutatások² – Enzmilnernek egy korvina mellett Zsámbokytól is voltak kötetei. Végül, amikor Enzmilner könyvei a 18. század végén szétszóródtak, akkor magyar gyűjteményekbe is eljutottak, közülük négy kötetet éppen Monok István és Zvara Edina tárt fel a kismartoni Esterházy-könyvtárban.³

Joachim Enzmilner, Windhag grófja (1600–1678) a 17. század Habsburg Birodalomának sokféle szempontból izgalmas alakja: szigorú katolikus sváb értelmiségi családból, a dillingeni és ingolstadti jezsuita egyetemeken végzett tanulmányok után emelkedett fel a császári adminisztráció egyik legfontosabb jogi szakértőjévé. 1669-ben elsősorban az egyházi ügyekben nyújtott szolgálatai elismerésül grófi címet kapott.⁴ Látványos karrierjével párhuzamosan vagyona is szépen gyarapodott, amelynek révén – a mintaként tekintett birodalmi arisztokráciához való alkalmazkodás jegyében – különleges ízlését is kamatoztatni tudta. Pazar rezidenciáit és reprezentatív gyűjteményeit, a korban szokatlan módon, a nyilvánosság elé tárta, hiszen kastélyairól és azok berendezéséről megjelentetett egy rézmetszetekkel illusztrált kötetet 1656-ban a Merian-kiadóház *Topographia*-sorozatában. A műnek ráadásul egy újabb, kibővített változata is kijött 1673-ban *Topographia Windhagiana aucta* címmel.⁵ Az utóbbi években több tanulmányban és diplomamunkában is foglalkoztak

Joachim Enzmilner, Windhag grófja
(rézmetszet)

¹ MONOK István, *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp.–Eger, 2012.

² Szegeden Monok István vezetésével indultak meg a könyvtörténeti kutatások az 1980-as években, ennek során kiadta Zsámboky János, Dudith András, Johann Dernschwam humanisták könyvtárainak katalógusait, majd az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójaként számos projektet, konferenciát és kiállítást kezdeményezett Mátyás király könyvtárával, a Bibliotheca Corvinianával kapcsolatban.

³ MONOK István–ZVARA Edina, *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás*, szerk. ÁCS Pál, Bp., 2015, 210–212.

⁴ Georg GRÜLL, *Geschichte des Schlosses und der Herrschaft Windhag bei Perg*, Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines, 87(1937), 216–225; Irene VORDERWINKEL, *Die Kunstkammer des Grafen Joachim von Windhag*, Univ. Diss., Wien, 1957, 6–15.

⁵ *Topographia Windhagiana, Das ist: Aygentliche Delineation, oder Contrafaitur, Perspectiv, Aufzug, Grund und Abriß auff unterschiedliche Prospecten und Formen, mit beygesetzter kurtzer historischer Beschreibung bey der Herrschafften, Windhaag und Reichenau*, Frankfurt am Main, Caspar Merian, 1656; Hyachint MARIAN, *Topographia Windhagiana aucta*, Wien, 1673.

Enzmilner gyűjteményeivel és könyvtárával, utóbbira már csak azért is érdemes pillantást vetni, mert több magyar vonatkozása is van.

Könyvtár a kastélyban

Joachim Enzmilner könyvtárához a források még nem kiaknázottak, főként az említett két *Topographia Windhagiana* terjedelmes leírásait használja ma is a kutatás. A második kiadás előszavában Enzmilner káplánja és könyvtárosa, Hyachint Marian dominikánus szerzetes a könyvtár történetére kitérve megemlítette, hogy 1656 óta jelentős változások történtek a gróf birtokain és kastélyaiban. Többek között elkészült a „tekintélyes és világhírű” új és modern könyvtár, amelynek berendezésével és felállításával éppen őt bízta meg.⁶ Marian szerint az alapító sok könyvet örökölt az elődöktől, de még többel gyarapította a gyűjteményt: megszerzte például az evangélikus Helmhard Jörger von Tollet steyerreggi könyvtárát, illetve kereskedőktől és magánszemélyektől is nagy mennyiségben vásárolt. Mivel a könyvtár gyorsan kinőtte a régi helyét a windhagi kastélyban – a kötetek száma 1656-ban már 22 ezer volt,⁷ ami 1673-ra tovább emelkedhetett –, ezért új emeletet kellett építeni, majd a könyveket a következőképpen osztották el a három nagy teremben:

Bibliotheca Antiqua: az 1550-ig kiadott nyomtatványok,

Bibliotheca Nova: az 1550–1650 között kiadott nyomtatványok,

Bibliotheca Moderna: az 1650-től kiadott nyomtatványok.⁸

Ismerve a korszak általános könyvtárberendezési elveit, nagyon szokatlan az a szemlélet, amely az elhelyezés alapjául a könyvek kiadási idejét veszi figyelembe, azaz megkülönbözteti a legrégibbi és a legújabb kiadványokat, majd azokon belül alakít ki szakrendet. Az incunabulumok vagy antikvák ilyen jellegű elkülönítése, illetve kifejezetten gyűjtése majd a 18. század egyik fontos trendje lesz. Források híján nem világos, hogy Enzmilnerre ki vagy mi volt hatással az érdekes koncepció kidolgozásakor.

A háromosztatú könyvtár antikva állományát az öregtoronyban, a két újabbat a kastély közép-ső részének harmadik szintjén helyezték el. A nagy ablakokkal, így megfelelő megvilágítással és levegőztetési lehetőséggel bíró boltíves termek a közölt rézmetszetek alapján lenyűgözően egységes, rendezett képet mutatnak. Egyetlen korabeli fedelmi vagy arisztokrata könyvtárról sem ismerünk ennyi ábrázolást. Az összességében 11 különböző méretű, jelmagyarázattal ellátott rézmetszet az alábbi részleteket tárja elénk: a könyvtárat (*Bibliothec*), az új könyvtár homlokzatát (*Fachada deß Neuen Bibliothec*), a régi könyvtár bejáratát (*Eingang der Alten Bibliothec*), az új könyvtár hátsó részét (*Hindertheil der neuen Bibliothec*), a régi könyvtár rondóját (*Rundel der Alten Bibliothec*), a régi könyvtár látképét (*Perspectiv der Alten Bibliothec*), az új könyvtár látképét (*Perspectiv der Neuen Bibliothec*), a könyvtárak fő bejáratát (*Portal und Haubt-Eingang in die Bibliothecas*), az új könyvtárat (*Neue Bibliothec*), a régi könyvtárat (*Alte Bibliotheca*), a modern könyvtárat (*Neueste oder Moderna Bibliotheca*). A könyvtártermekben a boltívekig állnak a fal melletti polcok, roskadásig megtöltve könyvekkel, az alsó polcokon a nagyobb, a felsőkön a legkisebb méretű könyvek sorakoznak. Középpütt a kisebb könyves szekrények egyfajta olvasópultként is funkcionálnak, rajtuk kinyitott könyvek láthatók.

⁶ MARIAN, *Topographia*, i. m., Vorrede.

⁷ *Topographia Windhagiana* 1656, i. m., 14.

⁸ MARIAN, *Topographia*, i. m., 8.

A régi könyvtár látképe (Hychint Marian, Topographia Windhagiana aucta, 1673)

A könyvtártermek ikonográfiai programját, kifestését és díszítését külön is részletezte Marian, ennek ismertetése egy későbbi tanulmány tárgya lehet. A falakon lévő stukkók és freskók mellett a termekben elhelyezett festmények, szobrok, glóbuszok és egyéb Kunstkammer-jellegű tárgyak (például csontvázak) a könyvtár muzeális jellegét hangsúlyozták. Az új és modern könyvtárrész egyébként a Kunstkammer helyiségeivel folytatódott, amely megerősíti azt az alkotói szándékot, hogy a különleges látvány és a minőségi tartalom egyformán fontos szempontok voltak a kompozíció kialakításakor.⁹

Az új könyvtár látképe (Hychint Marian, Topographia Windhagiana aucta, 1673)

⁹ MARIAN, *Topographia*, i. m., 8–17; GRÜLL, *Geschichte*, i. m., 235–244; Eric GABERSON, *Bibliotheca Windhagiana: A seventeenth-century Austrian library and its decoration*, *Journal of the History of Collections*, 5(1993), 120–127.

Marian leírása a gróf könyvszeretetét egyes szerzők és könyvek külön említésével is érzékelteti. Az antikva könyvtárban ráccsal elzárt szekrényben helyezték el például Luther összes művét, valamint a hozzá hasonló heretikusok kiadványait.¹⁰ Az új könyvtárban azt emeli ki, hogy a könyvek mellett több száz rézmetszetet őriznek, a legkülönlegesebbnek azonban az öt ritka címeres könyvet tartja, amelybe a világ minden jelentős személyének címerét megfestették.¹¹ A modern könyvtár egyik kincse a 19 kötetes párizsi Biblia-kiadás 1660-ból Jean de la Haye ferences szerzetes kiadásában.¹² Bár kéziratokról kevés szó esik a *Topographiában* és egyáltalán nem ismert Enzmilner kéziratának katalógusa, a fennmaradt kódexek és kötetek arról tanúskodnak, hogy a gyűjtőszenvédély ezt a területet is komolyan érintette.

A könyvtár sorsa

Enzmilner 1670-ben tett végrendeletében, majd annak kiegészítéseiben (1672-ben és 1676-ban) úgy rendelkezett a könyvtárról, hogy a képekkel, az anatómiai bábukkal, a matematikai eszközökkel és a két nagy glóbuszal együtt szállítsák Bécsbe. A könyvtárat nyilvánossá kívánta tenni, mégpedig a milánói Bibliotheca Ambrosiana mintájára.¹³ Más dokumentumokból az is kiderül, hogy elsősorban az általa alapított bécsi szeminárium (Windhagsche Stipendienstiftung) tanulóinak kívánt segítséget nyújtani a könyvekkel. 1678-ban bekövetkező halála után valóban az alapítvány vezetői vették gondozásukba a könyvtárat, amelyet Bécsben a domonkos kolostor kezelésében lévő épületben helyeztek el, nem messze az egyetemtől.¹⁴ A domonkosok befolyása már korábban is érvényesült Enzmilner életében: egyrészt egyetlen utóda, Eva Magdalena nevű lánya ebbe a rendbe lépett be, másrészt Windhagban maga is alapított egy rendházat.¹⁵ A könyvtár a későbbiekben az alsó-ausztriai tartományi marsall bírósága (Niederösterreichisches Landmarschallgericht) felügyelete alatt állt, és működtetésére két könyvtárost is kineveztek, egy világi személyt és egyet a domonkosok közül.¹⁶ Enzmilner a könyvtár fenntartására és gyarapítására külön összeget biztosított.¹⁷

1733-ban az akkori felügyelő, Dominik Ferdinand Edler von Guarient und Raal kiadta a Bibliotheca Windhagiana katalógusát, a több mint 16 ezer könyvet a következő szakokba osztották: teológia, jog, orvosi, filozófiai, történeti-politikai, illetve minden más.¹⁸ A könyvtárat II. József rendeletére 1786-ban a bécsi egyetem könyvtárába szállították át, ahol ma is megtalálhatók egyes kötetei,¹⁹ ugyanakkor a kéziratok és könyvek egy részét kiválogatták és azok az Udvari Könyvtárba (Hofbibliothek) kerültek, amelynek utódában, az Osztrák Nemzeti Könyvtárban (Österreichische Nationalbibliothek) ma is őrzik őket. Az ÖNB online katalógusa szerint 46 kézirat és 19 ősnymtatvány „viseli” a Windhagiana-jegyeket, azaz vagy kéziratos possessor-bejegyzés, vagy ex libris vagy supralibros jelzi a tulajdonost.²⁰

¹⁰ MARIAN, *Topographia*, i. m., 11.

¹¹ MARIAN, *Topographia*, i. m., 13. A ma az Eberhard Karls Tübingeni Egyetem Könyvtárában lévő köteteket digitalizálták, <<http://idb.ub.uni-tuebingen.de/>>

¹² MARIAN, *Topographia*, i. m., 14–15.

¹³ Marie-Christine TOIFL, *Bibliotheca Windhagiana: Die Bibliothek des Joachim Enzmilner, Graf von Windhag*, Diplomarbeit, Wien, 2013, 22–24, 73–78.

¹⁴ Walpurga OPPEKER, *Joachim Enzmilner, Graf von Windhag (1600–1678): Fallbeispiele zum frühneuzeitlichen Bildungsmäzenatentum in Österreich ob und unter der Enns in Schulstiftungen und Studienfinanzierung = Bildungsmäzenatentum in den böhmischen, österreichischen und ungarischen Ländern, 1500–1800*, hgg. von Joachim BAHLCKE, Thomas WINKELBAUER, Wien–München, 2011, 224–226.

¹⁵ GRÜLL, *Geschichte*, i. m., 251–266.

¹⁶ Johann Georg KEYSSLER, *Neueste Reise durch Teutschland, Böhmen, Ungarn und die Schweiz*, Hannover, 1741, III, 933.

¹⁷ TOIFL, *Bibliotheca*, i. m., 76.

¹⁸ Ferdinand Dominicus GUARIENT, *Bibliotheca Windhagiana Ab Illustrissimo, Quondam S.R.I. Comite Joanne Joachimo Ab, Et In Windhag, Müntzbach, Pragthall, Et Saxenegg, [...] Anno M.DC.LXXVIII. pro Usu Publico, & quotidiana frequentatione fundata*, Viennae Austriae, 1733.

¹⁹ Walter PONGRATZ, *Bestandsgeschichte der Universitätsbibliothek Wien = Bibliothek und Buchbestand im Wandel der Zeit: Bibliotheksgeschichtliche Studien*, hrsg. von Franz A. BIENERT, Karl-Heinz WEINMANN, Wiesbaden, 1984, 46–65; TOIFL, *Bibliotheca*, i. m., 33–34, 37.

²⁰ Walpurga OPPEKER, *Bucheignerzeichen des Grafen Joachim von Windhag*, Biblos: Beiträge zu Buch, Bibliothek und Schrift, 2011/1, 137–150.

Magyar vonatkozások

Az 1786-ban az Udvari Könyvtárba küldött kéziratok és könyvek közül a possessorbejegyzés alapján néhány Zsámboky Jánosé volt.²¹ Arra már Zsámboky könyvtárkatalógusának kiadója, Gulyás Pál felfigyelt, hogy „több Sámbock-féle kézirat is ezen a könyvtáron át jutott vissza a bécsi gyűjteménybe”.²² Nem ismert, hogy az uralkodó által 1578-ban és 1584-ben megvásárolt Zsámboky-könyvtár egyes darabjai mikor és hogyan kerültek Enzmilnerhez: vagy nem minden Zsámboky-kötetet integráltak az udvari könyvtárba vagy a könyvtárosok adtak el az állományból. Ugyanakkor nemcsak az Osztrák Nemzeti Könyvtárban, hanem a Bécsi Egyetem Könyvtárában is van olyan kötet – például a *Florilegium Diversorum Epigrammatum* (Paris, 1531) –, amelynek címlapján Zsámboky saját kezű kézírása (Sambuci) felett a *Bibliothecae Windhagianae Catalogo inscriptus 1667* bejegyzés olvasható.²³

A Zsámboky-kötetek mellett Enzmilner rendelkezett egy korvinával is, mégpedig Georgius Trapezuntius (1395–1484) *Isagoge dialectica ad Petrum Gambacurtam* című kéziratával (mai jelzete: ÖNB Cod. Lat. 2485).²⁴ Mátyás címerét Csapodi Csaba szerint a király első címerfestője festette be, míg az első kötéstábla verzőjára Enzmilner 1667-es ex librise van beragasztva, illetve a következő possessorbejegyzés beírva: *Bibliothecae Windhagianae Catalogo inscriptus 1667*.²⁵ A további adatok hiányoznak a kódex történetének teljes rekonstrukciójához, így nem ismert, hogy hol őrizték 1490 és 1667 között.

A 18. század végén a szerzetesrendek feloszlásával, könyvtáraik felszámolásával a bécsi egyetem könyvtára jelentősen gyarapítani tudta állományát, azonban arra is rákényszerült, hogy a több példányban meglévő könyveket kiselejtezze, ezért az 1780–1790-es években nagy számban árvereztek el duplumköteteket,²⁶ amelyekből magyar gyűjtők is vásároltak. Így ma magyarországi könyvtárakban számos, az egykori Bibliotheca Windhagianából származó könyv található, a teljesség igénye nélkül néhány példa: a Székesfehérvári Püspöki Könyvtár kilenc 1601 előtt kiadott nyomtatványa, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár szintén 1601 előtti két kötete, a Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegye régi állományában két kötet,²⁷ az Országos Széchényi Könyvtárból az online katalógus alapján legalább hét kötet adatolható.

Joachim Enzmilner, Windhag grófja olvasmányainak tartalmi elemzése még várat magára, a környezete okos és olvasó – állítólag a kezében mindig könyvet tartó – embernek látta.²⁸ Gyűjteménye, amely halála után még több mint 100 évig egyben maradt, izgalmasan összegyűrt egyvelege a művelt értelmiségi és szakpolitikus tudásvágyából született hatalmas könyvtárnak, valamint az első generációs főnemes messzire érő anyagi lehetőségei révén megteremtett különleges környezetnek és látványnak.

²¹ Gerstinger három „közös” görög kéziratot ismer, lásd: Hans GERSTINGER, *Johannes Sambucus als Handschriften-sammler = Festschrift der Nationalbibliothek in Wien zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes*, Wien, 1926, 383.

²² GULYÁS Pál, *A Zsámboky-könyvtár katalógusa, 1587*, szerk. MONOK István, Szeged, 1992 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmainak történetéhez, 12/2), 255. tétel. Gulyás még egy ősnymtatványt is említ, amelyben Zsámboky és Enzmilner bejegyzése egyaránt megtalálható, 772. tétel.

²³ OPPEKER, *Bucheignerzeichen, i. m.*, 137. Ez a példa is mutatja, hogy a bécsi Egyetemi Könyvtár állománya még tartogathat meglepetéseket magyar szempontból.

²⁴ A műről EKLER Péter, *Adalékok a korvinák történetéhez: Trapezuntius-kódexek, Trapezuntius-korvinák*, Magyar Könyvszemle, 123(2007), 265–277.

²⁵ CSAPODI Csaba, *Bibliotheca Corviniana*, 3., bőv. kiad. Bp., 1981, 69; Hermann Julius HERMANN, *Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance, Teil 3, Mittelitalien: Toskana, Umbrien, Rom*, Leipzig, 1932, 43–44.

²⁶ PONGRATZ, *Bestandsgeschichte, i. m.*, 58–59.

²⁷ VELENCZEI Katalin, *A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa*, Bp., 2008, 83, 110, 225, 330, 470, 637, 661, 835, 867. tételek; KLINDA Mária, *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa*, Bp., 2001, 910, 911. tételek; EMÖDI András, *A Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya*, 1–2. kötet, Bp.–Nagyvárad, 2005–2008, Ant 24. és 605. tételek.

²⁸ TOIFL, *Bibliotheca, i. m.*, 15.

A vallási kultúra középkori fázisai a Kárpát-medencében

A hungarológia keretében sajátos szempontokat érvényesíthetünk, ha áttekinteni kívánjuk a vallások megjelenését és változását a Kárpát-medencében. Hatalmas és sokrétű ez a jelenség, és a kiváló előtanulmányok¹ ellenére is még igen sok a feltáratlan, vagy éppen vitatott kérdés.² Ma is szinte csak címszavakkal tudjuk leírni ezeket.³

A Kárpát-medence egésze sem ökológiailag, sem etnikailag nem volt egységes, és a vallásoknak is különböző fejlődésrajzát adhatjuk, ha mondjuk (mai megnevezésekkel) a Mura-vidék, a Morvamező, a Kárpátalja vagy a csángók lakta Moldva vallásainak történetét keressük.⁴ A nagy vallások követői legalább a római kor óta meg is jelentek e tájon, köztük zsidók és keresztények, sőt akár a „keleti” misztériumvallások követői is. A pannóniai kelták vallását még ma sem ismerjük eléggé. Hogy a Római Birodalom bukása után milyen vallási kontinuitással számolhatunk a Kárpát-medence különböző tájain, még bizonyos meglevő adatok ismeretében sem könnyen dönthető el. A magyar honfoglalás előtt mind a későbbi szlovén és horvát, mind a szlovák területeken már megjelent a kereszténység.⁵ A magyarok pedig ez időben már tudtak a keresztény, a zsidó és az iszlám vallásokról, jöllehet a lakosság túlnyomó többsége csak a „szentistváni” térítés eredményeként tartozott a kereszténységhez. A magyar nyelv vallási terminológiája olyan fontos szavakat, mint az *Isten* vagy az *ördög*, akár a balkáni *Karácsony* a kereszténység előtti vallásokból őrzött meg.⁶ Már a 18. században megkezdődött a tudományos vita arról, volt-e „ősvallása” a magyaroknak, végeztek-e (és ha igen, milyen) áldozatokat, jellemezte-e őket a tűz kultusza stb.? Leginkább a későbbi magyar néphit kutatói szokták említeni, hogy a sámánizmus „nyomai” a honfoglalás után jóval később is megtalálhatók lennének. Mások ezt nem látják bizonyítottnak, és hangsúlyozzák, hogy a valódi sámánizmust

¹ Az alábbiakban ritkán adok szakirodalmi hivatkozást, mivel közismert tényeket és mindenki által használt kézikönyveket, tanulmánygyűjteményeket idézhetnék. Egy megjegyzést a két leginkább használható segédkönyvről mégis tennék: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, főszerk. KRISTÓ Gyula, Bp., Akadémiai, 1994; *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, I–XIV, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2003–2012. Az előbbi homogén jellegű, ám mára (legalább) egy nemzedékkel korábbi nézeteket továbbít, és a könyv terjedelme sem adott lehetőséget vitázó érvelésre. Az utóbbi nagyjából egy évtized alatt készült, terjedelmesebb és kiválóan szerkesztett, ám a gondos olvasó észreveheti, az egyes szócikkszerzők véleménye különbözhet, szóhasználatuk is eltérő. Jellemző, hogy a „vallás”-ra vonatkozó szócikkek „listája” és „felfogásmódja” is különbözik. Kristónál van „kőfaragás” címszó, de nincs „könyv” szócikk. Köszeghynél az előzőt terjedelmes tanulmány tárgyalja, a „könyv” címszavak majd 90 nyomtatott oldalt tesznek ki, sok, kiváló és nem csak ismétlődő illusztrációkkal. Feltétlenül megemlítem, hogy a „vezető címszó” („könyvkultúra és írásbeliség”) „kora újkori” részét (a 177–209. lapokon) Monok István készítette.

² Az említett művekben a „vallási” címszavak aránya és teljessége is következetlen. A *Magyar Katolikus Lexikon* tizenhat kötete (1993–2003, pótkötettel) viszont gyakran a címben jelzett tematikán túlmenően is igen pontos tájékoztatást ad. Ezekre azonban egyenként nem utalok.

³ Több olyan témával, amiről ebben az áttekintésben szó esik, korábban már külön tanulmányban is foglalkoztam, mégpedig ott a szakirodalomra utalásokkal is. Ezekre azonban csak ritkán és a helykímélés szempontjáról hivatkozom.

⁴ Sajnos, éppen a vallással kapcsolatos történeti ökológiai vizsgálatok még ma is hiányoznak nálunk. Pedig lenne erre is mód, pl. MEZŐ András, *A templomcím a magyar helységnevekben* című könyve áttekintését (Bp., METEM, 1996) alapul véve. Történészek is foglalkoztak középkori templomalapításaink forrásanyagával, ezt is lehetne vallásökológiai szempontból továbbfejleszteni. BARTHA Elek, *Vallásökológia* című úttörő könyve (Debrecen, Ethnika 1992) néprajzi és újkori szempontú.

⁵ Lásd a különböző területekre vonatkozó összegezést: *Prinjatje hristianstva narodami Central'noj i Jugo-Vostočnoj Evrope i krešćenje Rusi*, otv. red. G. G. LITAVRIN, Moszkva, „Nauka”, 1988. Magyar szempontokat érvényesítő konferencia és kiadvány volt.

⁶ Ezzel a témakörrel több dolgozatomban foglalkoztam. Lásd például, egy fontos téma elkülönítésével: VOIGT Vilmos, *Mi lehetett a vallás jelentésű szó a régi magyar nyelvben? = Vallásfogalmak sokfélesége*, szerk. KENDEFFY Gábor, KOPECZKY Rita, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2012, 84–91. – Hogy egy hasonló „címszó” vallástörténeti áttekintése miben azonos, miben különböző, lásd egy másik alapfogalomról írott dolgozatomat: VOIGT Vilmos, *Régi magyar bűnök = Bűn-vallás és kegyelem*, szerk. HUBAI Péter, Bp., Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2014, 538–543.

évezredek és kilométerek ezrei választják el a Kárpát-medencébe érkezett magyarok világképétől.⁷

Az viszont tény, hogy a magyarok keresztény hitre térítése több irányból kezdődött meg. Bár később a római egyházhoz tartozott az ország, a kezdet kezdetén mind a bizánci, mind a római térítők jártak erre. Noha mindez még az egyházszakadás előtti korban volt, azért a kétféle liturgia és nyelv világosan különbözött egymástól. Egyébként nem is közvetlenül Róma, hanem a bajor és cseh egyház egymással is versengve próbálták fennhatóságukat a magyarokra is kiterjeszteni. Ha máshol nem, Kijevben láthatták a magyarok egy szláv egyház kiépítését. A korai orosz világi és egyházi források foglalkoznak a magyar kereszténység szláv kapcsolataival – de ez nem volt nagyméretű térítés.⁸ A már korábban Pannoniában élt népeket illetően a „karan-tánok” megtérítésével tekintélyes irodalom foglalkozik. A későbbi magyar egyházi életben azonban nem különítették el az ilyen egyedi kapcsolatokat, és nem készült egy *Conversio Hungarorum* leírás.⁹

A magyarok keresztény hitre térítését, ennek politikai, katonai, művelődésbeli vonatkozásait, majd a világi hatalomtól elválaszthatatlan szervezeti kiépítését sokszor és részletesen tárgyalták. A helyi különbségeket azonban mégsem egyeztetették (például az említett ökológia vagy az etnikumok szempontjából).¹⁰

Hogy milyen gyorsan és mélyrehatóan ment végbe a magyarok kereszténnyé válása, több forrásból is csak igen töredékes módon rajzolhatjuk meg. Gazdag keresztény szókincsünk története egyenként sem könnyű téma. A temetőkben több példa van mind a „keresztény”, mind a „kereszténység előtti” felfogásra is – ám egyik irányban sem túl sok és egyértelmű adattal. Legelső törvénykönyveinkben megjelennek a „pogány szokások”, főként az „áldozatok” elítélése, büntetése. Ám itt több mint évszázados az a vélemény is, miszerint a vonatkozó latin mondatok nem a magyarországi mindennapi életet, hanem a Karoling-törvénykönyvek szövegeinek átvételét tükrözik.¹¹

Nem könnyen eldönthető a „pogányházadások” értelmezésének kérdése sem. Először 1046-ban az ország vezetői (elsősorban Gellért püspök környezete) hívták be Péter király ellen Vazul számkivetett fiait. Ám a fordultatos történet során volt népfelkelés, a szövetségesek (talán véletlenül) megölése, az elfogott és megvakított Péter király országszerte elrettentő mutogatása, Gellért püspök meggyilkolása, a behívott Vazul-fiak politikai pálfordulásai stb. A „pogányházadás” vezetője a békési Vata volt, egy erőszakkal kereszténnyé tett, talán besenyő törzsfő, mindkét gyilkosságot személyesen is hozzá kapcsolták. Ehhez képest meglepő módon viszont

⁷ Lásd tudománytörténeti áttekintésemet: VOIGT Vilmos, *A magyar ősvalláskutatás kérdései*, Bp., Magyar Vallástudományi Társaság, 2003 (Vallástudományi Tanulmányok, 4).

⁸ Hogy e téren is volna mit áttekinteni, csak példaként említjük, hogy az Erdélyből származó Magyar Mózes (Moiszej Ugrin (990–1043, a kijevi barlangkolostor egyik legkorábbi szerzetese) tevékenységét több figyelem övezhetné. Lásd: IVANCSÓ István, *Magyar Mózes – liturgikus tiszteletének tükrében*, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 1997. Még a megszilárdult határu katolikus egyház keretében is különleges helyet foglalt el a „keleti” terület, például Halics. Lásd például a 14. századi (nálunk szinte ismeretlen maradt) szentet: PIOTR STEFANIAK, *Árpád-házi Boldog Konstancia OP, (1238–1301) magyar királylány és halicsi hercegnő*, Bp., METEM, 2009.

⁹ A magyarok megtérítésére vonatkozó áttekintésem utal a különböző irányból érkező hatásokra: VOIGT Vilmos, *Volt-e „Conversio Hungarorum”-szöveg? = Conversio*, szerk. DÉRI Balázs, Bp., ELTE BTK Vallástudományi Központ 2013 (Agion könyvek, 1), 340–343.

¹⁰ Mind ténybelileg, mind módszertanát tekintve jelentős áttörés volt az 1991 májusában Esztergomban rendezett tudományközi és felekezeti egyháztörténeti konferencia: *Egyházak a változó világban: A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai: Esztergom, 1991. május 29–31.*, szerk. BÁRDOS István, BEKE Margit, Tatabánya, Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata, 1992. Több mint száz előadással, a teljes magyar vallástörténet távlatában, a népi vallásosságot is ide értve. A későbbi kiadványok is a magyar kultúrát a „kelet és nyugat között” metaforával közelítették meg. Lásd például a három évvel későbbi konferenciát: *Magyarok Kelet és Nyugat metszéspontján*, szerk. BEKE Margit, BÁRDOS István, Esztergom, Esztergom-Budapesti Érsekség, 1994. A megnevezés háttérében Michael EDWARDS nevezetes technikai művelődéstörténeti könyve áll: *East-West Passage: The Travel of Ideas, Arts and Inventions between Asia and the Western World*, New York, Taplinger, 1971.

¹¹ Lásd erről szkeptikus és rövid áttekintésemet: VOIGT Vilmos, *Az áldozattól az áldomásig és az ágyúig (és vissza) = Sors, áldozat, divináció*, szerk. PÓCS Éva, Bp., Osiris; Pécs, JPTE, 2001 (Janus/Osiris könyvtár), 387–400.

még I. András udvarában is volt politikai szerepe, noha a király eddigre törvényekkel állította helyre – a kereszténységet. A lázadás során püspököket öltek, templomokat romboltak le, birtokokat koboztak el. A nép a pogány viseletet és szokásokat újra használta. A második pogánylázadás kiváltó előzményeként I. Béla király népgyűlést hívott össze 1061-ben, ám a küldöttekhez a köznép soraiból sokan csatlakoztak, követelték az egyház felszámolását. A király kivárt, majd katonáival, mihelyt lehetett, szétverette a lázadókat. A pogányok vezére, Janus személyéről sem sokat tudunk, az utókor úgy gondolta, Vata fia volt. Az utókor táltosokat, fősámánokat, regösöket, bűbajosokat fedez fel a mozgalom vezetői között, idézve a magyar folklór évszázadokkal későbbi szakszavait. A korabeli források azonban igen szűkszavúak, és mindkét „lázadást” akár a királyi uralomért folytatott feudális küzdelemként is magyarázhatjuk, és a következő évtizedekben Salamon király harcai még ennél is fordulatosabbak, már-már Shakespeare-királydrámára hasonlítanak. Ám ezeket a krónikák már nem minősítik pogánylázadásnak, noha Salamon élete végén éppen hogy egy pogány besenyő hadsereggel akarta visszaszerezni királyságát. Őróla viszont az utókor (hihetetlen történetként) azt állította, hogy élete végén az isztriai Pulában remete lett – és a környéken ma is szentként tisztelik. Az 1040-es, 1060-as évek változatos eseményei csakugyan megtörténtek, ám ha a „pogánylázadás” minősítését nem tartjuk hitelesnek, felmerül a kérdés: honnan vették az írók ezt a minősítést?

Időnként felbukkan az az ötlet, miszerint a Gellért püspök emlegette magyarországi eretnekek bogumilok lettek volna. Ez azonban időrendi okokból tarthatatlan nézet.¹² A „dualisztikus” világfelfogás egyébként más (például boszniai) formáiban sem hatott ekkor közvetlenül a magyarokra. Természetesen a politikai és harci események (a pogány kunok, tatárok, keresztény bizánciak vagy bolgárok révén) befolyásolhatták a szertartások milyenségét. Szent István megkoronázása után az ország egyértelműen a római vallási gyakorlatot követte. Ezt képviselték a keresztes hadjáratokban résztvevők, köztük sok magyar is. Hogy hazatértük után pontosan milyen „mediterrán” vallási jelenségekre emlékeztek, igazában nem tudjuk, csak Jókai fantáziáját ihlették meg. Eddig ezt a kérdéskört nem tekintették át összefoglalóan – pedig mindennek sok váratlan mozzanata is volt.¹³

Voltaképpen királyi dokumentumokból ismerjük, hogy a középkori Magyarországon éltek olyan csoportok, amelyek az iszlámot gyakorolták. Ezeket különféle néven nevezték: *böszörmény*, *iszmaelita*, sőt *szaracén* és *káliz*. A honfoglalókkal együtt érkezetteket a magyar királyok következetesen meg akarták téríteni. Ám volt egy másik, zsoldos katonákból álló csoport is – ez a maga törvényei szerint élt és a magyar királyok több ízben is keresztény ellenfeleik ellen használták fel őket. A leginkább valószínű, hogy „magrebi arabok” voltak.¹⁴

A középkori Európában oly gyakori harc az eretnekek ellen, nálunk csak kisebb mértékben jelentkezett, főként a boszniai eretnekekkel kapcsolatban. Az olasz földön az 1070-es években megjelenő „patarénok” elveit a 13. századtól utasítják el és gyűjtőfogalomként használják – a boszniai „eretnekek” esetében is. Máig sem tudjuk, a boszniaiaknak igazában milyen kapcsolatuk lehetett az olyan „nyugati” mozgalmakkal, mint a katharoké. Mivel évszázadokon át

¹² Lásd áttekintésem: VOIGT Vilmos, *A bogumilizmus magyar és délszláv eredete*, Folklór és Társadalom 7(1992), 18–27. Mások nem is kételkednek abban, hogy bogumil „térítők” jöttek Magyarországra. Azonban még Szegfű László is csak arra gondol, hogy Bulgária 1018-ban bekövetkezett széthullása lehetett ennek kiváltó oka.

¹³ Tanulságos képet ad ez évszázadokról kötet sorozatában TÖRÖK József, *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete – A tizenkettedik század magyar egyháztörténete – A tizenharmadik század magyar egyháztörténete* (Bp., Mikes, 2002–2003).

¹⁴ Már 1844-ben Jerney János a *Tudománytár* hasábjain tüzetes cikket írt róluk. Ennek modern reprintjében: *A magyarországi izmaelitákról* (Bp., Kőrösi Csoma Társaság, 1971) Czegléd Károly egyértelműen ugyanígy nyilatkozik. Utal arra is, hogy a granadai (azaz magrebi) arab utazó, Abú Hámid, aki 1150 és 1153 között járt Magyarországon, szintén leírta az iszlámot követő két csoportot. Noha nem magyar szerzők művéből fordítva, e leírás magyarul is olvasható: *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet-és Közép-Európában: 1131–1153*, Bp., Gondolat, 1985. Magam már régen és egy nálunk szinte hozzáférhetetlen dolgozatban foglalkoztam a kérdés tágabb keretbe állításával, ideértve a zsidók és vallásuk meglétét a középkori Magyarországon: *Ethnic contacts between the Western Mediterranean (Medieval Iberia) and Hungary = Actes du deuxième Congrès International d'étude des cultures de la Méditerranée Occidentale*, II, Alger, S.N.E.D., 1978, 402–410.

használják ugyanezeket a megnevezéseket, nehéz megállapítani, pontosan mikor és milyen vallási gyakorlatnak felelnek meg. Az obszerváns Marchiai Jakab 1434-től működött a boszniai ferencesek vezetőjeként, kifejezetten bogumillel szemben. Inkvizítori társával, Kapisztrán Jánossal együtt előbb 1426-tól olasz földön üldözte az eretnekeket. Majd Kapisztrán a husziták ellen fordult. E tevékenysége (legalábbis elvben) egész Magyarországra is kiterjedt.

Más irányból terjednek el a 12. század végén kialakuló „valdensek”. Lyonból, majd Piemontból kiűzetésük után Európa számos vidékén alakítanak kis közösségeket. Magyarországon 1375 és 1405 között bukkannak fel, a városi német polgárok körében (Sopron, Kőszeg, Győr és Buda). „Térítő” tevékenységükről nem tudunk.¹⁵

A cseh huszitizmusnak azonban erős hatása volt Magyarországon – noha nem annyira, mint ahogy az 1950-es években ezt hangoztatták.¹⁶ Rögtön hozzátehetjük, hogy egyes újító és „laikus” mozgalmak – noha nem minden nehézség nélkül – végül is megmaradhattak a hivatalos római egyházon belül. A közöttük legismertebbek, az 1220-as években már regulákkal biztosított ferencesek, igen hamar eljutottak Magyarországra is. Ők is először német földről, a Duna mentén érkeztek, és már 1232-ben megalakult a magyarországi ferences rendtartomány. Az uralkodók Magyarországon, évszázadokon át hatékonyan támogatták a ferenceseket, és a barátok között királyok, hadvezérek voltak, és a vallásosság legfontosabb újításait is elterjesztették: kis közösségekben végzett rítusok, személyes vallásgyakorlat, a helyi népnyelv fejlesztése, gyógyítás stb. Ezért gyakran állították, hogy mindez a „magyar népi vallásosság” kifejlődésében is fontos szerepet játszott, ami könnyen elhíhető, ám évszázadokkal későbből nehéz bizonyítani. Kevésbé köztudott, hogy Magyarországon és környékén a ferencesek erőteljes térítő tevékenységet folytattak (olykor az uralkodó megbízásból): a kunok és jászok, majd a bogumilok, bolgárok, szerbek és románok körében, sőt a kipcsak-tatárok megtérítését is évtizedeken át erőltették.

Nem itt kell bemutatni a huszitizmus történetét. Csupán azt említhetjük, hogy ez is a laicizáló-modernizáló vallási törekvések sorába állítható. Már a kortársak is hangsúlyozták Wyclif hatását Hus nézeteinek rendszerbe foglalásában. Még a „népnyelvi” bibliafordításoknak, pontosabban egyes, ideológiai szempontból fontos részek antológiáinak is voltak előzményei. Már az 1439-ben készült magyarországi *Ferences-krónika* elmondja, hogy két délvidéki magyar, Tamás és Bálint a prágai egyetemen Ján Hus baccalaureusai voltak. Hazatértük után a szerémségi Kamonban alakult ki egy vallási közösség, 1439-ben Marchiai Jakab már Magyarország jó részén üldözte a „huszitákat”, többeket máglyahalálra ítélte. Inkvizíciós útján jutott el Kamoncra, lefogatta a vezetőket, erre lázadás tört ki és a gyülekezet elmenekült, végül egészen a moldvai Tatrosba, ahol (a ránk maradt szöveg szerint Henzsel Imre fia, Németi György által 1466-ban) másolták a ma *Müncheni-kódex* néven ismert, az evangéliumokból vett részekből álló szöveget. Az *Apor-kódex* (az 1400-as évek végéről) zsoltárfordításokat, a *Bécsi-kódex* (1466) ószövetségi könyveket tartalmaz. A sajátos helyesírás is Hus cseh ortográfiai reformját tükrözi. A három kódex gazdag anyagot ad nyelvtörténeti, kegyességtörténeti és eszmetörténeti vizsgálatokhoz,¹⁷ ám a „magyarországi huszitizmus” mint vallástörténeti jelenség több figyelmet érdemelne. Annyi bizonyos, hogy az eretneküldöző ferencesek nem tévesztették szemük elől a „huszitákat”.

1437-ben Kolozsvárt és környékén kirobbant a Budai Nagy Antal vezette „parasztfelkelés”, amelyhez kezdetben kisnemesek is csatlakoztak, mivel Lépes György püspök tőlük is és az ortodox egyházhoz tartozó románoktól is megkövetelte a tized befizetését és megszüntette a szabad költözködés jogát. A résztvevők a püspök által az előző évben behívott Marchiai Jakab eltávolítását is követelték. Több győztes csata és egyezmény után a felkelés végül is elbukott:

¹⁵ Érdekessége ellenére sem foglalkozott tüzetesebben e mozgalommal a magyarországi egyháztörténet.

¹⁶ Jól tükrözi ezt Székely György tanulmánya: *A huszitizmus és a magyar nép*, Századok, 90(1956), 331–367.

¹⁷ Lásd legutóbb HADROVICS László, *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága*, Bp., Akadémiai, 1994, a korábbi szakirodalom summázatával.

ám éppen vallási gyakorlatáról keveset tudunk, azt azonban igen, hogy a szentséget „kelyhes” módon és mindenkinek kiszolgáltatták.¹⁸

Egyébként a középkori magyarországi vallásos irodalom elég sokrétű és sokféle ahhoz, hogy ne egyetlen szálra fűzzük mindezt. Nyelvészek, irodalomtörténészek tüzetesen bemutatták a magyar nyelvű vallási szövegek kifejlődését is.¹⁹ Tanulságos tény, hogy a legfontosabb magyar kódexek már a XVI. század elején, azaz a reformáció kezdetének idejében készültek, és az ilyen vallási irodalom csak növekszik a könyvnyomtatás megjelenésekor.

*

Ha a Dózsa-lázadás, a lutheri reformáció és Mohács „fázisánál” most megállunk, azt mondhatjuk, hogy ezen időre már a magyar királyság egy jellemzően európai feudális társadalomszervezetet épített ki. Noha a magyarok nemcsak deklaratív, hanem folyamatszerű térítéséről máig sem készült tüzetes monográfia,²⁰ azt észlelhetjük, hogy ennek eredménye rögtön interetnikus és „ország”-határokon átívelő volt. Jellemző, hogy az „első” „magyar író”, Boldog Mór pécsi püspök (valószínűleg csakugyan magyar ember) művében két, Nyitrára került remete, Zoerard és Benedek életét és tiszteletét írja le. Ez a magyar /vallási/ irodalom kezdete!²¹ Az „első hazai” teológiai munka pedig nem más, mint Gellért püspök elmélkedése – egy kaotikusan gazdag és ezoterikus, egyáltalán nem gyakorlati következtetésekig eljutó mű²² –, amelyet 1043 nyarán, Bakonybélben írhatott az akkor még nem is ötvenéves szerző. A velencei születésű értelmiségi széles körű műveltséggel rendelkezett, ám forrásművekre is támaszkodik, főként az akkor világhírű hispániai Isidorus *Etymologiarum*... kézikönyvére, amelyet a maga 166 lapos könyvében mintegy 200(!) alkalommal idéz: tízszer annyiszor, mint a más kora középkori szerzőket együtt. Innen veszi a különféle „eretnekek”-nek tulajdonított nézetek világméretű bemutatását is. Egyébként tucatnyi más auctort is idéz. A remeteség iránt nyilvánvaló vonzalmat tanúsító szerző a magyar egyházszervezésbe, térítésbe, sőt a politikába is beleártja magát: művének horizontja mégsem „Maros megye”, hanem az ekkor éppen a clunyi reformokkal megújuló egyház kontroverziái.

A magyarokkal összekapcsolható nagy távolságú zarándoklatok is összetett képet mutatnak. Noha maga István király – egyes kósza híresztelések ellenére – nem volt (jeruzsálemi!) zarándok, Gellért viszont éppen jeruzsálemi zarándokúttjára készült, amikor Isztriából a magyar udvarba küldték. Nemcsak a Zobor-hegy válik nemzetközileg ismert zarándokhellyé, majd Szent Imre herceg, később főként Szent László maradványaihoz zarándokolnak. Ez a gyakorlat még Kapisztrán János sírjához is kapcsolódik, amint ezt Fügedi Erik módszertanilag is kiváló írásaiban hatásosan bemutatta.²³ Mind későbbi, mind középkori „zarándokaink” vizsgálata továbbra is kínálkozó terület,²⁴ újra is értékelhető adatokkal.²⁵

¹⁸ Lásd: DEMÉNY Lajos, *Parasztfelkelés Erdélyben: 1437–1438*, Bp., Gondolat, 1987.

¹⁹ Jellemző, modern és gazdag volt az a kiállítás (Országos Széchényi Könyvtár, 2009–2010), amely alapján tartalmas tanulmánygyűjtemény jelent meg, több művet illetően is új felismerésekkel: „*Látjátok feleim...*”: Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig, szerk. MADAS Edit, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2009.

²⁰ A legutóbbi(!) összegezés: *A katolikus hittérítés története*, I, szerk. LÉVAY Mihály, Bp., Franklin-Társulat, 1937, 362–446. Hogy e téren is további kutatási feladatok lennének, könnyű bizonyítani. Egyes térítőkről gazdag szakirodalom készült, lásd pl. *Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert (Wojtech-Wojciech-Béla): Válogatott tanulmányok*, szerk. SOMORJAI Ádám, Bp., METEM, 1994. Ez jellegzetesen komparatív jellegű kötet, ám végül sem tudunk meg sok mindent a címben szereplő térítőről. Egy másik személlyel kapcsolatban eddig is ismert volt – azonban a magyarok megtérítésének fő szereplőin kívüli eseményként –, hogy 972 tavaszán Wolfgang szerzetes (később Regensburg püspöke) a magyarokhoz küldetett „Krisztus evangéliumának hirdetésére”. A fél évre tehető misszió célja azonban inkább diplomáciai volt és a magyarok quedinburgi békemissziójának előzménye lehetett. Lásd: JÁKLI István, „...a magyarokhoz küldetett”, Bp., Bencés, 1992. (A váratlan szenttisztelet is külön figyelmet érdemelne.)

²¹ Lásd: SÓLYMOS Szilveszter, *Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon*, Bp., METEM, 1996.

²² Kitűnő modern kiadása és fordítása: *Deliberatio Gerardi Moresanae aecclesiae Episcopi Sypra Hymnum trium pverorum*, szerk. KARÁCSONYI Béla, SZEGFÜ László, Szeged, Scriptum, 1999.

²³ Lásd tanulmánykötetében, amely egy negyed század alatt közzétett írásaiból válogat, és jól jelzi a magyarországi valóság művelődéstörténeti vizsgálatának változatos lehetőségeit: FÜGEDI Erik, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*:

A középkori Magyarország „szellemi életéről” alkotott kép az utóbbi majd fél évszázad során radikálisan megváltozott és sokkal gazdagabb „európai” háttérrel mutatott fel. Az udvari kultúra és ennek ideológiája szabályszerű reprezentációban jelent meg. Még a folkloristák is különféle jelenségeket „datáltak” a magyar középkorra (vagy még előbbre) a hősepikai alkotásoktól, meséktől és balladáktól kezdve egészen középkori „sámán-inkvizícióig”. Az ilyen „nem-egyidejű” értelmezések azonban egymást oltják ki, és e helyen nem is tanulságos foglalkozni velük, hiszen az így visszafelé datált adatok és szövegek leginkább az utóbbi pár évszázadból ismertek.²⁶ Csak bizonyos fokig kivétel az Erdélyi Zsuzsanna gyűjtötte „archaikus ima”-anyag. Ez igazán sokszálú európai folklór, és ennek legkorábbi ránk maradt szövegei ráolvasások és amulettek. Ezek datálása a 16. század első felére elég bizonyossággal megállapítható. Az igazi probléma az: vajon a több száz nemrég gyűjtött laikus apokrif imaszöveg datálható-e Mohács előttre? Egyes magyarázók például a Grál csillogását is meglátták az imaszövegekben, noha sokkal egyszerűbb lenne az imaszövegek nyelvét ugyan régiesnek tartani, ám a szövegekben uralkodó „barokk” szcenikát a valódi barokk korra tenni.²⁷

Ami a magyar középkor vallási életének kompetens összefoglalását illeti, kevés kísérletet ismerünk. Köztük a legismertebb Mályusz Eleméré, aki az 1940-es években elkezdett egyetemi szemináriumának egyes részeit publikálta, majd jóval később kötetben is kiadta.²⁸ Ebben azt fejtegeti, hogy primitív és szűk körű volt a középkori Magyarország egyházi műveltsége. A magyar földre eljutott legelső térítő-generáció jónak nevezhető szellemi színvonalát a következő évszázadokban a Benedek-rendiek sekélyes lelkisége követte. Természetesen az egyháztörténe-

Tanulmányok a magyar középkorról, Bp., Magvető, 1981. Azért Csukovics Enikő könyvében (*Középkori magyar zárándokok*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 2003) panaszkodik, hogy a témakör nincs teljesen feldolgozva – sőt Barna Gábor (a Bálint Sándor jegyzeteiből összeállított művében: *Búcsújáró magyarok: A magyarországi búcsújárás története és néprajza*, Bp., Szent István Társulat, 1994) éppen a középkori és történeti adatokat nem, vagy nem pontosan ismeri.

²⁴ Megint tanulmányaimra hivatkozhatom, megemlítvén, hogy ezeket sem sokan használták. *Egy példa: Vallás és vándorlás* = V. V., *A vallási élmény története: Bevezetés a vallástudományba*, Bp., Timp, 2004. 189–207. Arra törekedtem, hogy világméretű és kultúrákon át vezető példákat hozzak, a fontos nemzetközi szakirodalom megemlékezésével, és a búcsújárást a „vándorlás” még tágabb körébe illesszem.

²⁵ Minthogy más szakmai közeg számára készült, a kívülállók számára hatástalan maradt az a kiadvány, amelyben nemcsak a „Szent László pénzei” forrásadatokat közöltük, hanem azzal a kérdéssel is foglalkoztunk (amit Holik Flóris vetett fel), miszerint a *nummulites*-etiológiákat a magyarok a compostellai zárándoklatok mintegy utazási reklámszövegeiből vették volna át: HÁLA József, KECSKEMÉTI Tibor, VOIGT Vilmos, *Kőpénzek: Mondák, költemények és énekek*, Marosvásárhely, Mentor, 2004. A könyvben Temesvári Pelbárttól Benedek Elekig idézzük a Szent László imájára a tatárok elé szétszórta aranypénzek kövé válásának elbeszéléseit. Tudomásom szerint ez az egyetlen olyan magyar „történeti motívum-szöveg”-antológia, ami nem egy teória bizonyítására készült, és a sok évszázaddal későbbi folklórfeljegyzések adatait is csak(!) valódi értékükön mutatja be. A kötet végén a geológus Kecskeméti: *A földtörténeti múlt legendás élőlényei, a nummuliteszek* (a 209–248. lapokon) című tanulmánya is az ókorig tekint vissza, a magam írása: *A kővé vált pénzek folklórja* (249–311. l.) pedig művelődéstörténeti szempontból is kommentálja a közölt szövegeket. Ebben is hangsúlyoztam, hogy a kővé vált pénzek motívumát nálunk Temesvári Pelbárt írta le először – vagyis csak évszázadokkal Szent László király halála után. Elképzelhető, ám nem bizonyítható, hogy ő a magyar szóbeliségből merített – ám más esetekben tudjuk, latin nyelvű exemplumokat használt. A legrégebb ismert magyar nyelvű szöveg pedig a kiválóan művelt és tudatosan író „kathauzi névtelen” révén (1524–1527) maradt ránk. Ez árulkodó módon így kezdődik: (Szent Lászlóról) „olvastatik továbbá, miképpen ötet úristen mindenben megsegéllette” – azaz itt sem „népi” szóbeliséget említve. Tanulmányomban arra is kitérek, mennyiben lehet a „közelmúlt” magyar folklórgyűjtéseiben felbukkanó közléseket sok évszázaddal régibb adatoknak tekinteni? Nemcsak a ma oly szorgalmasan dolgozó Magyar Zoltán, hanem a reformkor óta sokan mások is úgy gondolták, hogy a magyar középkori irodalom könyvespolcait a 19–20. századi folklórral is pótolni lehet.

²⁶ Szerencsére legutóbb megjelent egy, a korábbiakhoz képest teljes szövegkorpusz (a második, külön kötetben a történetileg adatolható szövegekkel): PÓCS Éva, *Ráolvasások: Gyűjtemény a legújabb korból (1851–2012)*, Bp., Balassi, 2014. Pócs Éva terjedelmes áttekintésével. – ILLYEFALVI Emese, *Ráolvasások: Gyűjtemény a történeti forrásokból (1488–1850)*, Bp., Balassi, 2014. Megbízható forrástörténeti megjegyzésekkel. Ám ismételten le kell szögeznünk, hogy csak a 15. század végétől kezdve rendelkezünk írott dokumentumokkal. Európában viszont vannak középkori maledikció-, benedikció- és ezektől elválaszthatatlan imaszövegek is.

²⁷ A „történeti magyar folklór” kérdéseit itt nem kell adatolnom. Erdélyi Zsuzsanna gazdag életműve szerencsére nyomtatásban jól hozzáférhető, ide értve az imaszövegekre utaló írásokat is. Ami az általam követendőnek tartott „történeti-összehasonlító” elemzést illeti, lásd dolgozatomat: *Erdélyi Zsuzsanna évtizedei és évszázadai = Vallási kultúra és életmód a Kárpát-medencében 9: Tanulmánykötet a 90 esztendő Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére*, szerk. GYÖNGYÖSSY Orsolya, LIMBACHER Gábor, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2014, 12–23.

²⁸ MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971.

szek szembeszálltak e nézettel, például kiemelve a *Pray-kódex* lelkeségének gazdagságát.²⁹ Mára azonban egészen más ellenérveket is említhetünk. Nem csupán az egyre sokasodó rendtörténeti művek (köztük a magyarországi alapítású pálosoké) mutatnak ennél gazdagabb vallási kultúrát.³⁰ A magyar „szent királyok” sorozata pontosan megfelel a kortársi európai modellnek, sőt bizonyos mértékig sikeresebb is volt, mint a környező országokban.³¹ Árpád-házi (Thüringiai) Szent Erzsébet kultusza külföldön keletkezett, Szent Margit hagiográfiája azonban hazai eredetű.³² Szent István, Gellért, Szent László alakja a magyar „értelmiség” által olvasott művekből is ismertté vált, és a művészet is rendszeresen ábrázolta őket.³³ Megjelenik a magyar identitás kidolgozása is: mind a honfoglalás, mind a tatárjárás, mind a hun–magyar rokonság tematizáló megfogalmazásával. Viszont a kereszténység előtti magyar hiedelmekről és szokásokról szinte meg sem emlékeznek.

Már István európai távlatú egyházpolitikát kezdeményezett, s mind László, mind az Anjou-királyok hasonlóan széleskörű politikát gyakoroltak, amibe a távol folytatott háborúk is beletartoznak, megannyi egyházi és hitéletbeli következményekkel. Zsigmond király pedig a konstanzi zsinat és a huszitizmus elleni fellépése révén európai vallástörténeti jelentőségre tett szert. Nálunk pedig a magyar király főkegyúri joga volt évszázadokig meghatározó kerete az egyház szerkezetének. Kódexeink megélénkítő kutatása is gazdagabb lelki életre talált, mint korábban gondolni szoktuk. Az ún. *Magyar Anjou Legendárium* (több mint 100 lap, a 14. századtól) egyedi és valószínűleg nem is „hazai” dísz tárgyként is szorosan kapcsolódik a magyarországi elit vallásosságához.

Külön kellene foglalkozni azzal, miként folytatódik mindez a Hunyadiak korában. (Amikor például a cseh husziták ellen folytatott harcok is még folytatódtak, ám ekkor már az ottomán hódítás az ideológiai ellenfél.)

A honfoglalás utáni fél évezredben az országban intézményessé vált a kereszténység, és már megjelentek a nyelvi és etnikai különbségek is. A kereszténységre térítés az európai átlagnál kevesebb konfliktussal járt. A nagy egyházi események (pl. Róma és Bizánc különválása, keresztes hadjáratok, az eretnekek üldözése) érezhetők az országban, de nem véres konfliktusokkal. Az európai műveltség terjed el, megkezdődik az „anyanyelv” használata, ám nem folyik igazi felsőoktatás. Nem tudunk hazai teológiai vitákról sem. Kódexeink sokrétű információt nyújtanak, ám külföldi források nyomán. Nincs antiklerikális ideológiánk.

És hogy a Mályusz által említett „elkészettségre” is hozunk példát, az „istenítélet” gyakorlatát a *Váradi Regestrum* az 1208 és 1235 közti évekből mutatja be. Európai távlatban is fontos ez a forrásanyag. Ám abból az időből való, amikor 1215-ben a IV. Lateráni Zsinat végképp

²⁹ SÖVEGES Dávid, *Fejezetek a lelkiség történetéből*, Pannonhalma, Szent Gellért Hittudományi Főiskola, 1993. 100–108.

³⁰ Az utóbbi években neomitológiai/ősvallási csatatérre változott „ősmagyar pálos/táltos hit”, a magyar tömegkommunikáció egyik kedvence, és az egykori pálos szerzetes, a még egyházából is kivált Árva Vince érdekei védelmében. Ennél sokkal nagyobb figyelmet érdemel a rend régi története. Önálló rendként saját szertartásrendet alakítottak ki. Lásd: TÖRÖK József, *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*, Bp., 1977. Másrészt az 1250 körül szerzetesi közösségbe tömörülő pilisi remeték névadójáról, ereklyéjének 1381-ben Velencéből Nagy Lajos király számára békeajándékként Magyarországra hozásáról, majd a bekövetkező csodákról egyre több mirakulumból fogalmazódott meg. Ezek a 14. századra utalnak vissza, és a 16. századtól kezdve írott forrásokban is nyomuk van. A széles nemzetközi horizont előtt a középkori motívumok az ellenreformáció idejéig szervesen hagyományozódtak tovább. Ennek első bemutatása: KNAPP Éva, *Remete Szent Pál csodái*, Századok, 3(1983), 511–557.

³¹ Lásd: KLANICZAY Gábor, *Az uralkodók szentsége a középkorban: Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*, Bp., Balassi, 2000.

³² KLANICZAY Tibor, KLANICZAY Gábor, *Szent Margit legendái és stigmái*, Bp., Argumentum, 1994.

³³ A Szent Istvánra, Szent Lászlóra, Szent Erzsébetre és másokra vonatkozó szakirodalom olyan hatalmas, hogy itt még az erre utalásról is el kellett tekinteni.

megtiltja e gyakorlatot és „korszerűbb” jogszolgáltatást érvényesít.³⁴ Nálunk pedig egy ideig tovább folytatják a régi rítust.³⁵

De az ilyen elmaradottság nemcsak a magyarok sajtosága, hanem általában a központoktól távol élőké. Ismert, hogy 1254-től a római egyházban hosszú és kíméletlen vita kezdődött a papi rendek viseletéről. Mivel az „ördög színének” tartották, betiltották a fekete-fehér csíkos papi palástot, amelyhez viszont a karmeliták mint ősi, Istentől kapott darabként (ez eredetileg Illés próféta palástja, amelyet mennybemenetelekor dob le tanítványának, Elizeusnak) a végsőkéig ragaszkodtak. Amikor 1287-ben, vagyis a vita negyvenedik(!) évében, a Montpellier-ben tartott egyetemes káptalan elé került a probléma, a francia főpapok számára megdöbbentő volt, hogy egyes távoli tartományok küldöttei, mint a spanyolok, a Rajna mentén élők és a magyarok(!) a fekete-fehér csíkos papi öltözetet viselték. Még mindig.³⁶

³⁴ Egészen kiváló és világméretű távlatú monográfia: Ignasi TERRADAS SABORIT, *Justicia vindicatoria: De la ofensa e indefensión a la imprecación y el oráculo, la vindicta y el talión, la ordalía y el juramento, la composición y la reconciliación*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones científicas, 2008. A *Váradí Regestrum* fontosságára és a mi „megkésettségünkre” is utaltam tanulmányomban: *Ritvs explorandae veritatis = Rítus és ünnep: Rite and Feast*, szerk. BARNA Gábor, GYÖNGYÖSSY Orsolya, Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2010, 180–186.

³⁵ A vártól így is hosszabbra nyúlt áttekintésben szándékkal nem idéztem elsődleges forrásokat, történeti áttekintéseket és a nem magyar szakirodalmat sem – jóllehet szempontom éppen komparatív volt. Nem egyháztörténeti, hanem vallásosság-történeti szempontból utaltam a közismert tényekre. Dolgozatom lezárása után kaptam értesítést HORVÁTH Iván, *Ómagyar szövegemlékek, mint textológiai tárgyak* című művének megjelenéséről (Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2015), amely egészen újszerű felfogást képvisel, érdemes lenne ezt a középkori vallási szövegeken is kipróbálni.

³⁶ Michel PASTOUREAU, *L'Étoffe du diable: Une histoire des rayures et des tissus rayés*, Paris, Seuil, 1991, 23.

Reformatorische Ideen auf dem Dorf

Interdisziplinäre Vielfalt im Werk von Damasus Dürr (ca. 1535–1586)

Vorbemerkung

Nach gegenwärtigem Kenntnisstand handelt es sich bei dem im Original erhaltenen Predigtband aus der Feder des in Brenndorf geborenen Pfarrers Damasus Dürr um eine singuläre Quelle: Überlieferte Dorfpredigten aus der Reformationszeit sind in der Forschung und als Archivalien unbekannt. Dem vielfach beklagten Quellenmangel könnte die Edition dieses Quellen-Korpus aus dem letzten Drittel des 16. Jahrhunderts abhelfen und so entscheidende Forschungsimpulse setzen.

1. Rezeption der reformatorischen Bewegungen in der „Pionierregion der Religionsfreiheit“ – Siebenbürgen zwischen 1520 und 1571

Die von der lateinischen Westkirche geprägten Strukturen und Institutionen in Siebenbürgen, in denen die Einflüsse der reformatorischen Bewegung in differenzierter Weise rezipiert wurden, durchliefen im 16. Jahrhundert einen mehr oder weniger intensiven Transformationsprozess, waren aber auch von tiefgreifenden Diskontinuitäten geprägt.¹ Sie waren eingebunden in eine

¹ Friedrich TEUTSCH, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, Band I, 1150–1699, Hermannstadt, 1921; Adolf SCHULLERUS, *Luthers Sprache in Siebenbürgen = Forschungen zur siebenbürgischen Geistes- und Sprachgeschichte im Zeitalter der Reformation*, Hermannstadt, 1923, 5–160; Hermann JEKEL, Ludwig BINDER, *Die Bischöfe der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen*, I, Hermannstadt, 1933, ND, Köln 1978; Erich ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen: Ihr Verhältnis zu Wittenberg und der Schweiz*, I, Köln, 1962; II, Köln 1964; Karl REINERTH, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*, Köln, 1979 (Studia Transylvanica, 5); György ENYEDI and Central European Unitarism in the 16–17th Centuries, Hgg. Mihály BALÁZS, Gizella KESERÜ, Bp., 2000 (Studia Humanitatis, 1); Andreas MÜLLER, *Reformation zwischen Ost und West: Valentin Wagners griechischer Katechismus (Kronstadt 1550)*, Köln, 2000 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 23); DERS., *Humanistisch geprägte Reformation an der Grenze von östlichem und westlichem Christentum: Valentin Wagners griechischer Katechismus von 1550*, Mandelbachtal, 2000 (Texts and studies in the history of theology, 5); Márta FATA, *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700*, Münster, 2000 (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 60); Graeme MURDOCK, *Calvinism on the Frontier 1600–1660: international Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Oxford, 2000; *Handbuch der Historischen Stätten: Siebenbürgen*, Hg. Harald ROTH, Stuttgart 2003; *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, Hgg. Wilhelm KÜHLMANN, Anton SCHINDLING, Stuttgart, 2004 (Contubernium, 62); *Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen: Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, Hgg. Ulrich A. WIEN, Krista ZACH, Köln, 2004 (Siebenbürgisches Archiv, 37); Krista ZACH, *Konfessionelle Pluralität, Stände und Nation: Ausgewählte Abhandlungen zur südosteuropäischen Religions- und Gesellschaftsgeschichte*, hg. von Joachim BAHLCHE, Konrad GÜNDISCH, Münster, 2004 (Religions- und Kulturgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa, 6); *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, Hgg. Volker LEPPIN, Ulrich A. WIEN, Stuttgart, 2005 (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 66); Evelin WETTER, *Überlegungen zum Bekenntniswert vorreformatorischer Retabelausstattungen siebenbürgisch-sächsischer Pfarrkirchen = Konfessionelle Pluralität als Herausforderung: Koexistenz und Konflikt in Spätmittelalter und Früher Neuzeit: Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag*, Leipzig, 2006, 109–126; *Formierungen des Konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa*, Hgg. DIES, Stuttgart, 2008 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 33); *Staat–Nation–Kirche: Eine Geschichte der katholischen Kirche Siebenbürgens vom Mittelalter bis zum frühen 20. Jahrhundert*, hg. von Joachim BAHLCHE, Krista ZACH, München, 2007 (Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas: Wissenschaftliche Reihe, 98); *Hermannstadt und Siebenbürgen: Die Protokolle des Hermannstädter Rates und der Sächsischen Nationsuniversität 1391–1705*, (mit einer DVD-Beilage der digitalen Reproduktion der erhaltenen Protokollbände), hg. von Käthe HIENTZ, Bernhard HEIGL, Thomas ŞINDILARIU, Sibiu/Hermannstadt, 2007; Mihály BUCSAY, Zoltán CSEPREGI, *Das Abendmahlsbekenntnis zu Marosvásárhely (Neumarkt), 1559 = Reformierte Bekenntnisschriften*, Bd 2/1: 1559–1562, hg. von Heiner FAULENBACH, Eberhard BUSCH, Neukirchen, 2008; *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, Hgg. Márta FATA, Anton SCHINDLING, Münster, 2010 (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 155); *Calvin und Calvinismus: Europäische Perspektiven*, Hgg. Irene DINGEL, Herman SELDERHUIS, Göttingen, 2011 (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte, Mainz: Beiheft, 84: Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte, 84); *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI.*

blühende Wirtschaftsregion zu Beginn des 16. Jahrhunderts. Als Teil des international verflochtenen Königreichs Ungarn prägten die Städte das geistig-kulturelle Klima. Insbesondere vom Montanwesen (Silber, Gold, Salz) rührte der ökonomische Wohlstand her. International agierende Handelshäuser gründeten Niederlassungen, wichtige oberdeutsche Patrizierfamilien hatten Zweige auch in siebenbürgisch-sächsischen Städten, in denen aber auch Menschen aus unterschiedlichsten europäischen Herkunftsregionen integriert wurden.² Mitteleuropa erstreckte sich bis an die Karpaten – und darüber hinaus. Neben und über den ökonomischen Austausch hinaus prägte der kulturelle und kirchliche gesamteuropäische Kontext. Mangels eigener Universität partizipierten die geistigen Eliten durch die peregrinatio academica an der Entwicklung der zentraleuropäischen Universitäten.³ Basierend auf dem mittelalterlichen Eigenkirchenrecht besaßen die Pfarrgemeinden auf Königsboden eine im Vergleich zu Mitteleuropa attraktive Finanzausstattung. Insbesondere deshalb waren die siebenbürgisch-sächsischen Pfarrer – schon vorreformatorisch – ungewöhnlich oft Akademiker, sogar mit akademischen Würden und Titeln ausgezeichnet.⁴

Seit der Regierungszeit von Matthias Corvinus gehörte Ungarn zum Wirkungsraum humanistischer Gelehrsamkeit. Bischofshöfe, Städte und der Königshof waren jeweils spezifisch im humanistischen Milieu integriert und partizipierten an der zeitgenössischen Diskussion.⁵

Das humanistisch gesinnte Stadtbürgertum siebenbürgisch-sächsischer Städte wurde zum Resonanzraum der – zunächst an Wittenberg orientierten – Reformation. Bereits 1520 waren in Hermannstadt erste reformatorische Schriften bekannt und führten zu ersten kirchenkritischen, antiklerikalen Reaktionen.⁶ Bereits 1523 kam es zur Kenntnisnahme der Zwinglischen Abendmahlstheologie in Buda.⁷ Der ungarische König sowie der Reichstag beschlossen wiederholt zwischen 1523 und 1525 gegen die Neugläubigen gerichtete Maßnahmen.⁸

Auf Grund der militärisch-politischen Katastrophe des ungarischen Heeres 1526 bei Mohács,⁹ geriet der marginalisierte Rest der früheren Elite in eine massive Legitimationskrise. Ganz in der mittelalterlichen Tradition¹⁰ wurde der militärische Erfolg der Osmanen als innergeschichtliches Gerichtshandeln Gottes gedeutet. Im reformatorischen Kontext wurde dafür in den sog. „Türkenschriften“ angeblich wegen der vielen Ketzereien, der Gottlosigkeit und Verwirrung zunächst vornehmlich die altgläubige Kirche, im apokalyptischen Terminus: der „Antichrist“ in Rom verantwortlich gemacht.¹¹

Jahrhunderts (= EKO), Hg. Emil SEHLING, fortgeführt von der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, hrsg. von Eike WOLGAST, Band 24: *Siebenbürgen*, bearb. von Martin ARMGART unter Mitarbeit von Karin MEESE, Tübingen, 2012; *Radikale Reformation: Die Unitarier in Siebenbürgen*, Hg. Ulrich A. WIEN, Juliane BRANDT, András F. BALOGH, Köln, Weimar, Wien, 2013 (Studia Transylvanica, 44); Jan-Andrea BERNHARD, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen: ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der Frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, 2015, (Refo500, 19); Gerald VOLKMER, *Siebenbürgen zwischen Habsburgermonarchie und Osmanischem Reich: Völkerrechtliche Stellung und Völkerrechtspraxis eines ostmitteleuropäischen Fürstentums 1541–1699*, Berlin, 2015 (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im Östlichen Europa, 56).

² Vgl. dazu auch Harald ROTH, *Hermannstadt: Kleine Geschichte einer Stadt in Siebenbürgen*, Köln², 2007, 41.

³ Sándor TONK, *Siebenbürgische Studenten an den ausländischen Universitäten = Beiträge zur siebenbürgischen Schulgeschichte*, hg. von Walter KÖNIG, Köln, 1996 (Siebenbürgisches Archiv, 32), 113–124.

⁴ Adolf SCHULLERUS, *Luthers Sprache* (wie Anm. 1), 135, Fußnote 2, und 139–141.

⁵ WIEN, ZACH, *Humanismus* (wie Anm. 1).

⁶ TEUTSCH, *Kirchengeschichte*, I (wie Anm. 1), 197–206; E. ROTH, *Reformation*, I (wie Anm. 1), 14–35.

⁷ Erich BRYNER, *Die Ausstrahlung Bullingers auf die Reformation in Ungarn und Polen = Heinrich Bullinger und seine Zeit: Eine Vorlesungsreihe*, Hg. Emidio CAMPI, Zürich 2004 (Zwingliana, 31), 180.

⁸ TEUTSCH, *Kirchengeschichte*, I (wie Anm. 1), 197–200.

⁹ János KARÁCSONYI, *Die konfessionellen Verhältnisse in Siebenbürgen und den angeschlossenen Gebieten (1526–1571) = Kirche–Staat–Nation* (wie Anm. 1), 43.

¹⁰ Seit Sophronius von Jerusalem.

¹¹ BRYNER, *Ausstrahlung* (wie Anm. 7), 182; Volker LEPPIN, *Antichrist und Jüngster Tag: das Profil apokalyptischer Flugschriftenpublizistik im deutschen Luthertum 1548–1618*, Gütersloh, 1999 (Quellen und Forschungen zur Reformationgeschichte, 69).

Mit der Niederlage 1541 bei Buda – definitiv im Frieden von Adrianopel 1568 – wurde Ungarn dreigeteilt: West-Ungarn (Hauptstadt Pozsony/Bratislava) fiel in die habsburgische Einfluss-Zone, das mittlere Ungarn gehörte zum Osmanischen Reich (als Vilayet). Das nordöstliche Ungarn (Partes) mit der Woiwodschaft Siebenbürgen wurde ein der Hohen Pforte tributpflichtiges Fürstentum mit weitgehender innerer Autonomie der drei staatstragenden Stände: dem ungarischen Adel, der quasi adligen Gruppe der Szekler und den Siebenbürger Sachsen. In diesem Gebiet lebten schätzungsweise 1 Million Menschen.¹² Die von der Zustimmung der Osmanen abhängigen Regenten Siebenbürgens mit den Partes konnten eine weitgehende innere Autonomie ihres Herrschaftsraumes bewahren, mussten dafür aber eine bedeutende jährliche Tributeleistung in Höhe von 10.000 Dukaten leisten.¹³

Unmittelbar nach dem endgültigen Verlust der habsburgischen Präponderanz über Ungarn und Siebenbürgen (1541) ergriffen die Verantwortlichen in den siebenbürgischen Städten die Gelegenheit, um – ausgehend von Kronstadt 1542 – binnen weniger Jahre die Reformation einzuführen. 1550 beschloss die ständische Repräsentationsvertretung der Siebenbürger Sachsen, die Sächsische Nationsuniversität, die verbindliche Geltung der Kirchenordnung von 1547 für das gesamte Rechtsgebiet.¹⁴

Ein dauerhafter Einfluss der schweizerischen Reformation – insbesondere Heinrich Bullingers – auf die frühe siebenbürgisch-sächsische Reformation in Kronstadt, „ist nicht mehr auszumachen“,¹⁵ aber wohl unwahrscheinlich.¹⁶

Im offiziellen siebenbürgisch-sächsischen Rechtsraum vertraten die politischen und kirchlichen Repräsentanten (politische Nationsuniversität sowie die geistliche Universität bzw. die 1553 neugeschaffene Superintendentur in Hermannstadt – seit 1572 in Birtihalm/Berethalom) eine konservative, an Wittenberg orientierte Linie.

Hatte der Landtag 1557 außer den Altgläubigen nur noch den Anhängern der Confessio Augustana Religionsfreiheit zuerkannt,¹⁷ die „Sakramentariier“ aber noch verboten, so wurde schon 1564 auf dem Landtag auch das reformierte Bekenntnis in diese einbeschlossen, was auf dem Landtag 1568 im Rahmen einer allgemeinen, unspezifisch gehaltenen Religionsfreiheit wiederholt wurde.¹⁸ Nach mehreren Diskussionen auf Synoden und weiteren öffentlichen Disputationen¹⁹ ging ein großer Teil der ungarischen Adligen zusammen mit dem – von seinen Beratern, dem Hofprediger Franz Hertel (Dávid Ferenc) und dem Arzt Giorgio Biandrata – beeinflussten Fürsten János II. Zsigmond Szapolyai zum unitarischen Bekenntnis über.²⁰ Ausdrücklich wurde 1571 auf dem siebenbürgischen Landtag im Rahmen der Religionsfreiheit die (unitarische) Konfession des Landesfürsten erwähnt, sie also in den Kreis aller bis dahin erreichten Bekenntnisstatus einbezogen. Dazu gehörten die Altgläubigen, und die Bekenntnisgruppen der Reformierten, der Unitarier und die Anhänger der Wittenberger

¹² Das Gebiet des Königreichs/Fürstentums umfasste acht Komitate Ost-Ungarns (östlich der Theiß), die sogenannten „Partes adnexae“ (Máramaros, Közép-Szolnok, Kraszna, Bihar, Zaránd, Arad, Temes und Krassó) mit 350.000 Einwohnern, 80.000 Sachsen in elf Bezirken (Stühlen), 150.000 Szekler in neun Bezirken und etwa 450.000 Menschen in den sieben siebenbürgischen Komitaten (Hunyad, Fehér, Torda, Küküllő, Kolozs, Doboka und Belső-Szolnok).

¹³ MURDOCK, *Frontier* (wie Anm. 1), 13.

¹⁴ REINERTH, *Gründung* (wie Anm. 1), 190.

¹⁵ BRYNER, *Ausstrahlung* (wie Anm. 7), 183. Bullingers erster Kontakt zu Siebenbürgen könnte der Brief vom 28. August 1543 an den Kronstädter Pfarrer Martin Hentius gewesen sein. Ob der nur in Zürich erhaltene Bullinger-Brief überhaupt abgesandt wurde, ist Gegenstand der Diskussion. Erich Roth druckt ihn ab, Gottfried Locher hält Roths Argumente für stichhaltig, Karl Reinertth erkennt in dem Text nur einen nicht ausgefertigten Entwurf. Andreas Müller schließt einen prägenden schweizerischen Einfluss auf die Kronstädter aus.

¹⁶ MÜLLER, *Reformation* (wie Anm. 1), S. XX.

¹⁷ FATA, *Ungarn* (wie Anm. 1), 103.

¹⁸ EKO 24 (wie Anm. 1), 80 und 86.

¹⁹ Ulrich A. WIEN, *What does evangelical mean?: On the complexity of disputes and religious debates between Wittenberg-, Swiss- and Unitarian-orientated groups in Transylvania* (in Vorbereitung).

²⁰ WIEN, BRANDT, BALOGH, *Radikale Reformation* (wie Anm. 1).

Richtung, welche definitiv und ausdrücklich 1595 aufgezählt wurden.²¹ Die politisch nicht repräsentierten rumänisch-orthodoxen Gläubigen wurden toleriert. Sie befanden sich damit auf der untersten Stufe religiöser und damit auch politischer „Toleranz“. Diese Konstellation musste von allen nachfolgenden Fürsten Siebenbürgens (als *conditiones Principum*) vor Amtsantritt zugesichert werden,²² wurde in der Sammlung der Landesgesetze 1653 erneut verbrieft und musste – trotz faktischer Einschränkungen – auch von den Habsburgern bis ins 19. Jahrhundert respektiert werden.

Siebenbürgen – an der Peripherie des westkirchlichen Raumes gelegen – hatte sich unter dem Schutz der osmanischen Vorherrschaft zu einer Pionierregion der Religionsfreiheit entwickelt. Diese Konstellation des politischen Schutzes von Plurikonfessionalität und der Koexistenz von vier Bekenntnisgemeinschaften im religiösen wie im öffentlich-rechtlichen Raum hatte dauerhaft Bestand.

2. Reformatorsche Bewegung unter den Siebenbürger Sachsen – eine Bewegung unterschiedlicher Geschwindigkeiten

Mit der Änderung der „Ceremonien“ im nordsiebenbürgischen Bistritzer Kapitel war an den institutionalisierten Beginn der Reformation 1542 im siebenbürgischen Kronstadt (Brassó) angeknüpft worden. Über diesen notierte der Organist und Chronist Hieronymus Ostermayer: „Hat man im Monat Octobris angefangen evangelische Mess zu halten in Croner Kirche und die papistische weggeschafft, Gott und seinem heiligen Namen zu Ehren“.²³

Verbunden damit war 1543 als nachträgliche Rechtfertigungsschrift der Druck der Burzenländer Kirchenordnung des Johannes Honterus, des Reformationsbüchleins,²⁴ die Einführung einer neuen Gottesdienstordnung, außerdem einer Schulordnung²⁵ sowie die Durchführung von Visitationen im gesamten Burzenland (Barcaság) und schließlich zu Jahresbeginn 1544 ein obrigkeitlich gelenkter „Bildersturm“. Der seit 1542 verheiratete Stadtpfarrer Jeremias Jekel – ehemaliger Zaungast des Schäßburger Religionsgespräches – resignierte zusammen mit drei Stadtpredigern, und nach übermäßig langer Vakanz wurde der Kronstädter humanistische Universalgelehrte, Drucker, Verleger, Pädagoge, Ratsherr und Theologe Johannes Honterus zum Stadtpfarrer erhoben.²⁶

²¹ EKO 24 (wie Anm. 1), 98; Vergleiche dazu Ulrich A. WIEN, *The Formula Pii Consensus 1572 – Reception of the Wittenberg Theology in Transylvania* (in Vorbereitung).

²² Die *Conditiones Principum* – eine Art Wahlkapitulation, die zwischen den Ständen im Landtag und den Fürsten seit 1576 (dem Amtsantritt Christoph Báthoris) ausgehandelt wurde – beinhalteten immer die verbindliche Gültigkeit der verbrieften Religionsfreiheit; vgl. ZACH, *Konfessionelle Pluralität* (wie Anm. 1), 59, 96, 119.

²³ *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó 4: Chroniken und Tagebücher*, 1. Band: (1143–1867), Brassó [Kronstadt], 1903, 504.

²⁴ *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae*, Kronstadt, 1543, RMNy 52, 114–115. Das Werk wurde noch 1543 in Wittenberg bei Klug mit Melanchthons Vorrede (MBW Nr. 3310; CR 5, 172–174, Nr. 2752) nachgedruckt: VD16 H-4776. Editionen: EKO 24 (wie Anm. 1), 177–202. Oskar NETOLICZKA, *Johannes Honterus' ausgewählte Schriften*, Wien, 1896, 11–28; Johannes HONTERUS *Schriften, Briefe, Zeugnisse*, Übersetzung bei Ludwig BINDER, Bukarest, 1996, 169–186.

²⁵ *Constitutio scholae Coronensis*, RMNy 1, Anhang Nr. 10, 727–728; abgedruckt bei NETOLICZKA, *Schriften* (wie Anm. 24), 47–54; übersetzt bei BINDER, *Schriften* (wie Anm. 24), 161–169. Vgl. dazu auch Walter KÖNIG, *Schola seminarium rei publicae: Aufsätze zu Geschichte und Gegenwart des Schulwesens in Siebenbürgen und Rumänien*, Köln, Weimar, Wien, 2005 (Siebenbürgisches Archiv: Folge 3, 38), 30–33.

²⁶ Ulrich A. WIEN, „*Sis bonus atque humilis, sic te virtusque Deusque/Tollet in excelsum, constituetque locum*“: *Humanistische Reformation in Kronstadt/Siebenbürgen = Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, hg. von Wilhelm KÜHLMANN, Anton SCHINDLING, Stuttgart, 2004 (Contubernium, 62), 135–150; Vgl. DERS., *Der Humanist Johannes Honterus = Johannes Honterus – Rudimenta Cosmographica: Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542)*, ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte Faksimile-Ausgabe, Hermannstadt, Bonn, 2015, 11–37.

Geistliche und Senatoren Kronstadts nutzten den Rom-konformen Sprachgebrauch des Begriffs „reformatio“, um sowohl das eigenmächtige Verfahren zu bemänteln und zugleich die Fiktion christlicher Einheit und kirchlicher Integration aufrechtzuerhalten.²⁷

Nach der zutreffenden Beurteilung Erich Roths lässt sich aber gerade im Blick auf die Gottesdienstordnung die Kontinuitätsorientierung des Honterus ablesen. Die vorreformatorisch üblichen zwei Werktagsgottesdienste (Messe und Vesper) auf den Dörfern des Burzenlandes wurden trotz Mangels an gebildeten Hilfsgeistlichen „nach altem Brauch [...] täglich gehalten“.²⁸ Diese Regelung wurde auch 1547 in der „Kirchenordnung“ der Deutschen in Siebenbürgen übernommen.

Honterus konnte in der Apologie behaupten, die Änderungen seien so unauffällig, dass niemand die Veränderungen akustisch bemerke, es sei denn er habe das Reformationsbüchlein gelesen.²⁹ Außer den Jugendunterweisungen an Sonn- und Werktagen hat Honterus nach Auffassung Roths „kaum Neues“ eingeführt und verfuhr „mit den gottesdienstlichen Einrichtungen in überaus konservativer Weise“.³⁰ Erich Roth hat hervorgehoben, dass im Gottesdienst auf den Dörfern – laut Kirchenordnung 1547 – die Predigt nach dem Credo im Hochamt ihre Stellung hat, wohingegen in den Städten feiertags ein zweites Offizium als Predigtgottesdienst noch vor dem dritten Gottesdienst (dem Hochamt) eingeführt wurde.³¹

Die insgesamt konservativer eingestellten Gemeinden in Hermannstadt (Nagyszeben) und Umgebung, die so genannte Altländer Gruppe, behielten z.B. in der Quadragesima tagesspezifische Perikopenlesungen bei,³² ebenso die Komplet als Eigentümlichkeit in der Fastenzeit bis ins 18. Jahrhundert,³³ und die Predigt bildete an den kommunionslosen Tagen den Höhepunkt des Hochamtes.³⁴

Selbst 1764 – ohne die Sondereinrichtungen – fanden allein in der Hermannstädter Stadtpfarrkirche noch eintausend Gottesdienste statt. Die lateinischen Hymnen sang jetzt die gesamte Gemeinde, wie das Schmeizel bezeugt.³⁵ Und die Messgewänder sind dort bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts in Gebrauch gestanden,³⁶ während sie in Schäßburg (Segesvár) und Kronstadt³⁷ schon etwas früher eingemottet worden waren.

Getauft wurde im Gemeindegottesdienst, werktags in der Frühkirche, feiertags in der Vesper. Der Exorzismus hat sich sehr lange gehalten, erst nach der Mitte des 19. Jahrhunderts wurde er aus dem Raum vor der Kirchentüre (denn „unter dem Turm“ vollzog sich der erste Teil der Taufe) ins Wohnhaus – unter Leitung von kundigen Männern und Frauen – transferiert. In Draas (Homoróddaróc) wurde – als Relikt vorreformatorischer Riten – bei der Taufe noch Salz (exorcisatio salis) und Speichel (Hephata) angewendet. (Als siebenbürgisches Alleinstellungsmerkmal kann wohl die Einführung des 1565 auf der Synode beschlossenen Treuegelöbnisses als regelrechter Schwur im Anschluss an das Jawort in der Trauung gelten).³⁸

²⁷ Vgl. dazu Zoltán CSEPREGI, *Die Auffassung der Reformation bei Honterus und seinen Zeitgenossen = Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, hg. von Ulrich A. WIEN, Krista ZACH, Köln, Weimar, Wien, 2004 (Siebenbürgisches Archiv, 37), 13.

²⁸ Nach der Übersetzung von Julius Groß im Beiheft zu Bd. 8 der „Quellen Kronstadts“, zitiert nach Erich ROTH, *Die Geschichte des Gottesdienstes der Siebenbürger Sachsen*, Göttingen, 1954 (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, 3), 81.

²⁹ Vgl. NETOLICZKA, *Schriften* (wie Anm. 21), 41.

³⁰ Erich ROTH, *Gottesdienst* (wie Anm. 25), 86.

³¹ Ebenda, 97.

³² Ebenda, 98.

³³ Ebenda, 103.

³⁴ Ebenda, 99.

³⁵ Ebenda, 214.

³⁶ Ebenda, 211.

³⁷ Evelin WETTER, *Das vorreformatorische Erbe in der Ausstattung siebenbürgisch-sächsischer Pfarrkirchen A.B. Altarbildwerke – Vasa sacra/Abendmahlsgerät – Paramente = Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, Hg. Ulrich A. WIEN, Krista ZACH, Köln, Weimar, Wien, 2004, 45–53; DIES., *Liturgische Gewänder in der Schwarzen Kirche zu Kronstadt in Siebenbürgen*, 2 Bände, Riggisberg, 2015.

³⁸ Erich ROTH, *Gottesdienst* (wie Anm. 25), 225f.

Während die Pfarreien des Mediascher Kapitels erst um die Mitte der 1550er Jahre nach und nach zur Reformation geführt werden konnten, und eine erste Visitation erst 1557 im Bezirk durchgeführt wurde,³⁹ waren die Gemeinden und Geistlichen des ganzen Bistritzer Kapitels (Beszterce) bis 1546 schon zur Reformation übergegangen. Diese rasche Umsetzung reformatorischer Maßnahmen setzte sich auch in den kommenden beiden Jahrzehnten fort. Eventuell haben dazu auch äußere Anstöße aus den zunehmend von Heinrich Bullinger beeinflussten ungarischen Gemeinden beigetragen. Genau dieser „Kryptocalvinismus“-Verdacht führte zu massiver Kritik am Bistritzer Kapitel, weshalb die bereits eingeleitete Purifizierung 1563 vom Fürsten János II. Zsigmond Szapolyai streng untersagt wurde. Waren bereits sämtliche Bilder entfernt, bestanden sogar Bestrebungen, sowohl Kerzen und Messgewänder (Caseln und Röcke) abzuschaffen. Die sächsische Synode, die am 25. November 1565 tagte, gestattete denjenigen, die bereits auf die Messgewänder verzichtet hatten, ihr Verhalten, alle übrigen sollten aber weiterhin die Gebräuche bewahren.⁴⁰ Der linnene Chorrock, die geschichtlichen Bilder sowie die Orgeln wurden beibehalten.⁴¹ Ganz im Gegensatz dazu hatte Stadtpfarrer Franz Hertel (Dávid Ferenc) bereits 1564 in Klausenburg (Kolozsvár) Altäre, Taufbecken und Orgeln weggeräumt und die vasa sacra unter kommunale Verwahrung überführt.⁴²

Die Amtsführung des lutherischen Superintendenten Matthias Hebler (1556–1571) ist gekennzeichnet vom „Kampf gegen die revolutionären Strömungen in der Kirche, die Säkularisation des Kirchenregiments und die Rationalisierung des Kirchendogmas“.⁴³ Dabei war er ein typischer „Vertreter der sächsischen Geistlichkeit, die ohne revolutionären Bruch mit der Vergangenheit den neuen Glaubensinhalt mit möglicher Bewahrung der überkommenen Formen des Kirchentums zu vereinigen sich für gebunden fühlte“.⁴⁴

1557 verfasste er die Glaubensschrift „Consensus doctrinae de sacramentis Christi pastorum et ministrorum ecclesiarum in inferiori Pannonia et nationis utriusque in tota Transsylvania“, in der sich die Generalsynode in Klausenburg auf die Wittenbergische Abendmahlslehre festlegte. Die weitere Zusammenarbeit der organisatorisch in eine ungarische und eine deutsche Superintendenz ausdifferenzierten Kirchen zerbrach aber schon 1559. Franz Hertel (Dávid Ferenc) orientierte sich zwischenzeitlich mit dem Großteil seiner Gemeinden an der zeitgenössischen schweizerischen Reformationsbewegung.⁴⁵ Daraufhin integrierte die sächsische Kirche die ungarische Minderheit der Dávid-Gegner, und Hebler fasste 1561 diese Theologie in einer „Brevis confessio“ zusammen, die von den Universitäten Wittenberg, Leipzig, Rostock und Frankfurt/O. positiv begutachtet wurde.⁴⁶ Die theologische Entwicklung führte zur weiteren Diversifizierung der reformatorischen Bewegung; insbesondere das Zentrum

³⁹ Karl FABRITIUS, *Zur Reformationsgeschichte des Mediascher Kapitels*, Archiv des Vereins für Siebenbürg. Landeskunde Neue Folge 1, 442–445.

⁴⁰ Auch die Formula Pii Consensus (1572) forderte bei den Adiaphora, den (regional verschiedenen) status quo zu erhalten, vgl. dazu EKO 24, 351f. – Vgl. Ulrich A. WIEN, *Rezeption der Wittenberger Theologie in Siebenbürgen: die Formula Pii Consensus 1572*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 38(2015), 37–47; Gerhardt BINDER, *Die „Formula pii consensus“: Übersetzung ins Deutsche*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 38(2015), 197–227.

⁴¹ Heinrich WITTSTOCK, *Beiträge zur Geschichte des Nösnergaues*, Wien, 1858, 44–45. Matthias HEBLER ließ sogar einen fürstlichen Befehl erwirken, um die Einheitlichkeit in der alten priesterlichen Amtstracht wieder herzustellen; vgl. dazu *Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen*, Zweiter Theil, *Die Synodalverhandlungen der Evang. Landeskirche A.B. in Siebenbürgen im Reformationsjahrhundert* von Georg Daniel TEUTSCH, hg. vom Landesconsistorium. Hermannstadt, 1883 [künftig UB 2], 78. Die Restituierung der vereinzelt bei turbulenten Bilderstürmen entfernten Altäre wurde auf derselben Synode behandelt, UB 2, 105: „Altaria nullo modo diruantur, sed si ubi in nostris ecclesiis per homines turbulentos diruta sunt, dent operam pii pastores, ut sine tumultibus restituantur.“ – EKO 24 (wie Anm. 1), 293.

⁴² Adolf SCHULLERUS, *Luthers Sprache* (wie Anm. 1), 256.

⁴³ Ebenda, 227f.

⁴⁴ Ebenda, 227.

⁴⁵ Ulrich A. WIEN, *Grenzgänger: Die siebenbürgischen Theologen Kaspar Helth und Franz Dávid unterwegs von Luther zu Calvin und Sozzini = Reformierte Retrospektiven*, hg. von Harm KLUETING, Jan ROHLS, Wuppertal, 2001, 115–127.

⁴⁶ Márta FATA, (wie Anm. 1), 104f.

Klausenburg⁴⁷ sah den Übergang der geistlichen Multiplikatoren über den Antitrinitarismus bis hin zum Sabbatarianismus.

Politisch wurde diese Entwicklung vom Fürsten János II. Szapolyai gestützt, so dass auf dem Landtag 1568 alle politisch auf dem Landtag in Thorenburg (Torda) repräsentierten Konfessionen Religionsfreiheit erhielten.⁴⁸

Diese Koordinaten prägen die Predigtsituation auch der Unterwälder Gemeinde Kleinpold und ihres seit 1568 dort wirkenden Pfarrers Damasus Dürr.

3. Damasus Dürr – Notizen zur Biographie

Der Pfarrer und Dechant von Kleinpold/Siebenbürgen, Damasus Dürr wurde um 1535 wohl in Brenndorf geboren.⁴⁹ Erstmals nachweisbar ist er durch den Matrikel-Eintrag 1553 des Kronstädter Gymnasiums.⁵⁰

Nach eigenen Angaben studierte er in Wittenberg, wo er circa 1556 angekommen sein dürfte. Die Hälfte seiner Bibliotheksneuerwerbungen bezeugt Wittenberg als Druckort,⁵¹ was seine Angaben stützt, er habe „selbs aus dem mund des ehrwürdigen herrn Philippi Melanthonis Witebergae gehört“⁵² und an der Leucorea seine Bildung geschöpft. Doch über die Theologie hinaus erstreckte sich sein akademisches Studium auch auf die Naturwissenschaften sowie die Medizin. In dieser Disziplin lehrte Vitus Winshemius, dessen Vorlesung 1559 er besucht hat.⁵³

Die Ordination zum Dienst „gen Newenstadt in transilvania“⁵⁴ (Keresztényfalva) wurde am 3. September 1559 vollzogen. Doch er begann 1560 seinen geistlichen Beruf als Stadtprediger (Diaconus) in Hermannstadt – an der Seite des dortigen Stadtpfarrers und Superintendenten Matthias Hebler (1556–1571).⁵⁵ Schließlich wurde er zum Dorfpfarrer in Kleinpold (Kisapold), einer Gemeinde des Kirchenbezirks/Kapitels Unterwald gewählt und am 19. Januar 1568 dorthin berufen.⁵⁶ Warum den gebildeten und sprachmächtigen Pfarrer keine größere und anspruchsvollere Gemeinde mit bedeutenderer Pfründe berief, muss offen bleiben. Vielleicht hatte er nicht die nötigen familiären Beziehungen zum städtischen Patriziat, das häufig auf die Pfarrwahlen Einfluss nahm. Dürr hat sich, zweimal verwitwet, dreimal verheiratet. Die Tochter Anna verstarb 1569, die Gattin Elisabeth 1570. Auch die zweite Gemahlin Sophia starb früh – während der Pestepidemie 1573. Bereits 1574 heiratete Dürr erneut, die „Margaris, Filia Pauli

⁴⁷ Edit SZEGEDI, *Die Reformation in Klausenburg = Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der frühen Neuzeit*, Hg. Volker LEPPIN, Ulrich A. Wien, Stuttgart, 2005 (Contubernium, 62), 77–88.

⁴⁸ Ulrich A. WIEN, „*Rex sum populorum, non conscientiarum*“: Religionsfreiheit in der Pionierregion Siebenbürgen. Grundlagen und Grenzen religiöser Toleranz im 16. Jahrhundert = Wahrheit suchen – Wirklichkeit wahrnehmen (FS Mercker), hg. von Elisabeth REIL, Rolf SCHIEDER, Landau, 2000, 273–280.

⁴⁹ Vgl. dazu meinen Beitrag: *Sozialdisziplinierung in der Predigt*, Spiegelungen, 1(2006), 57–69. Brenndorf (rum. Bod) im Burzenland liegt in Sichtweite des „zaydesberg“es, des Zeidener Berges, den Dürr (S. 38) erwähnt. Sein „Exlibris“-Vermerk DDB (Damasus Dürr Brenndorfensis) sowie die Todesnotiz im Capitelsbuch deuten auf diese Gemeinde als Geburtsort. Apoldia inferioris / Niederpold (rum. Apoldu de Jos) war bereits Anfang des 13. Jahrhunderts sicher sächsisch besiedelt, im 17. Jahrhundert ist der sächs. Bevölkerungsteil durch Kriegseinwirkungen fast völlig untergegangen. Heute ist Apoldu de Jos ein lebendiges, vorwiegend rumänisch bewohntes Dorf mit weit sichtbarer orthodoxer Kirche und einer griechisch-katholischen Kirchenruine.

⁵⁰ Archiv der Honterusgemeinde/Schwarze Kirche, Kronstadt.

⁵¹ Gustav GÜNDISCH, *Die Bibliothek des Damasus Dürr = DERS., Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen: Ausgewählte Aufsätze und Berichte*, Köln, Wien, 1987 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 14), 344.

⁵² Damasus DÜRR, *Predigten 1554–1578*, hg. vom Unterwälder Kapitel, Mühlbach, 1939 [bis 1941], 15.

⁵³ Damasus DÜRR, *Predigten-Manuskript*, 311. Gegenwärtig befindet sich der ledergebundene, großformatige Band im Zentralarchiv der Ev. Landeskirche in Rumänien unter der Signatur: ZAEKR 209-DA 175.

⁵⁴ Johann DULDNER, *Sächsische Geistliche unter den Wittenberger Ordinierten*, Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde [Kbl], 28(1905), 7–11.

⁵⁵ Hermann JEKEL, *Die Bischöfe* (wie Anm.1), 11–22.

⁵⁶ Friedrich TEUTSCH, *Zur Lebensgeschichte des Damasus Dürr*, Kbl, 41(1918), 34.

Klein, honesti civis Cibiniensis".⁵⁷ Zweimal in Folge wurde Dürr in das Amt des Dechanten des Unterwälder Kapitels gewählt und erwies sich in den Konfliktregelungen als tüchtiger und energischer Sachwalter der Kapitelsinteressen. Mitten im Amt stehend verstarb er in Kleinpold 1585.⁵⁸

4. Predigt-Edition als Desiderat

Ein dringendes Desiderat der Forschung ist die Edition der deutschen Predigten des Kleinpolder Pfarrers Damasus Dürr (ca. 1535 bis 1585). Nach gegenwärtigem Kenntnisstand ist es eine singuläre Quelle: Dorfpredigten aus der Reformationszeit sind praktisch unbekannt (Drucke der Flacianischen „Konfessionskirche“ aus dem Burgenland sind vermutlich zwar aus Predigten hervorgegangen, aber entsprechen in der Druckfassung nicht mehr der Gattung). Dürr, ein siebenbürgisch-sächsischer, akademischer Pfarrer der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts, hinterließ zwei handschriftliche Bände seiner Predigten, von denen einer (wohl der zweite) bereits im 19. Jahrhundert verloren war. Den anderen (ersten) hat der Mühlbacher Stadtprediger Dr. Albert Amlacher in der dortigen Kapitelsbibliothek entdeckt. Eine erste kursorische Darstellung zu dieser herausragenden Quelle stammt aus seiner Feder (1883). Kurz vor dem Zweiten Weltkrieg begann ein erster, wegen der Zeitverhältnisse rasch steckengebliebener Versuch einer Druckausgabe um den Pfarrer in Urwegen (Szászorbó) und Unterwälder Dechanten Ludwig Klaster (1897–1973). Gegenwärtig befindet sich der ledergebundene, großformatige Band im Zentralarchiv der Ev. Landeskirche in Rumänien unter der Signatur: ZAEKR 209-DA 175. Der handschriftlich im Autograph des Damasus Dürr vorliegende Band enthält 47 Predigten etwa aus den Jahren zwischen 1569 bis 1583 zum Weihnachtsfestkreis und zur Passionszeit. Er spiegelt die Zeit nach dem Konzil von Trient und die Zeitgenossenschaft zu den Bemühungen um die Konkordienformel wider.

Auch im europäischen Vergleich sind diese Predigten sehr selten: Es sind Dorfpredigten! Die Einführung und Praxis der Reformation auf dem Land und in bäuerlichen Kontexten ist – angesichts eines weitgehenden eklatanten Quellenmangels – ein inzwischen deutlich artikuliertes Forschungsdesiderat.⁵⁹ Im deutschen Sprachbereich sind aus dem urbanen oder höfischen Milieu Predigtdrucke und Manuskripte erhalten. Die Predigten der führenden Reformatoren sind in den einschlägigen Editionen gedruckt und auch wissenschaftlich untersucht. Zur Reformation auf dem Dorf fehlen aber die Quellen. Insofern ist das vorliegende Text-Corpus eine singuläre Quelle. Theologisch gehört sie – aufgrund des regionalgeschichtlichen Kontextes der siebenbürgisch-sächsischen Reformation – zur dort breit rezipierten melanchthonischen Theologie. Zeitlich steht sie am Übergang zum Konfessionellen Zeitalter, was sich auch in der zum Teil aufscheinenden polemischen Kontroverstheologie widerspiegelt: Vornehmlich gegen die helvetisch-reformierte, aber auch gegen die im lokalen Umfeld virulente antitrinitarisch-unitarische Theologie. Der Prediger grenzt sich aber auch gegen den Islam ab und wiederholt antisemitische Stereotype.

Die Predigten sind allerdings nicht nur unter theologiehistorischer Hinsicht aussagekräftig, sondern sowohl unter germanistischer (literatur- und sprachwissenschaftlicher), ethnologischer als auch unter mentalitäts- und sozialhistorischer Perspektive ein lohnenswertes Forschungsobjekt. Beispielsweise sind Fragen von Faschingsbräuchen, Umgang mit Senilität, aber auch der vereinzelt thematisierte Antisemitismus von Belang. Einige Aspekte, so z.B. zur Sozial-

⁵⁷ Albert AMLACHER, *Damasus Dürr: Ein evangelischer Pfarrer und Dechant des Unterwälder Kapitels aus dem Jahrhundert der Reformation: Aus seinen Predigten und handschriftlichen Aufzeichnungen geschildert*, Hermannstadt, 1883, 8–14; Zitat aus dem *Manuskript* (wie Anm. 49), 647.

⁵⁸ AMLACHER, *Dürr*, 8; Vgl. auch Dana J. DOGARU, *Rezipientenbezug und -wirksamkeit in der Syntax der Predigten des siebenbürgisch-sächsischen Pfarrers Damasus Dürr (ca. 1535–1585)*, Hildesheim, Zürich, New York, 2006 (*Documenta Linguistica*, 7), 24–26.

⁵⁹ Eike WOLGAST, *Die Einführung der Reformation im internationalen Vergleich = Kirche und Politik am Oberrhein im 16. Jahrhundert: Reformation und Macht im Südwesten des Reiches*, Tübingen, 2015 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 89), 16.

disziplinierung (z.B. Hexenthematik oder Kleiderluxus)⁶⁰ und zu raumsoziologischen Bezügen (beispielsweise Kirchengestaltung und Adaphora)⁶¹ sind bereits untersucht worden.

Erst jüngst wurden weitere Themenkreise skizziert und vorgestellt.⁶²

- a) Das spezifisch reformatorisch profilierte Beichtverständnis und die Implementierung paraliturgischer Formeln („Versöhnung“):

Nachbarschaften bildeten in den siebenbürgisch-sächsischen Gemeinden der Neuzeit die Grundstruktur für das ländliche gesellschaftliche Leben im Ort. Zur *Nachbarschaft* gehörten gleichberechtigt alle Hausstände. Ökonomische und soziokulturelle Normierung, Erwartbarkeit sozialen Verhaltens und dessen Kontrolle prägten das Zusammenleben in den siebenbürgisch-sächsischen Gemeinden. Die Nachbarschaften bildeten die unterste Rechts- und Schlichtungsinstanz: Zur Beichte und zum Abendmahl wurden nur untereinander versöhnte Nachbarn zugelassen.⁶³

Ein wichtiges, geradezu unentbehrliches Element gemeinschaftlichen Verhaltens und Redens in der nachbarschaftlich geordneten Gemeinschaft bis ins 20. Jahrhundert waren die Paraliturgien. Sie setzten die Einzelnen wie die Gemeinschaft durch traditionelles, kirchlich geprägtes Formelgut in sozialen und biographischen Grenzsituationen sprachfähig – und damit auch mündig – zu sein.

Anhand der Gründonnerstags-Predigt von Damasus Dürr aus dem Jahre 1578 kann der Ursprung dieser Formeln auf Grund des Einflusses der Pfarrer aufgezeigt werden. Die ursprünglich geistliche Ebene der Beicht- und Abendmahlsvorbereitung wird verwoben mit der gemeinschaftlichen Konfliktlösungspraxis. Dürr geht nicht mehr vom katholischen Beichtverständnis aus, dass Sünde dem Pfarrer gebeichtet werden müsse, dieser die Schuldvergebung zuspreche und zugleich Bußleistungen auferlege, um das kirchliche Strafregister zu mindern. Nunmehr in reformatorischem Sinne legt der Pfarrer den Gemeindegliedern jetzt nahe – als *mutua consolatio fratrum* –, sich persönlich um die Klärung des Verhältnisses zu bemühen und sich zu versöhnen. Dürr fordert die Verursacher von Unfrieden, Streit oder Niedertracht auf, bei ihrem Gegenüber christlich bußfertig um Entschuldigung zu bitten, und spricht ihnen gewissermaßen vor, was sie in diesem Fall sagen sollen. Doch zugleich macht er die Empfänger des Schuldeingeständnisses aufmerksam, wie sie sich als generell ebenfalls sündige Menschen und zugleich als christliche Geschwister und Seelsorger an anderen Mitchristen bewähren sollen. Auch ihnen hilft er bei der Wortwahl, indem er für sie vorformuliert, wie sie auf das Schuldbekenntnis demütig reagieren sollen, um das ihnen angetane Fehlverhalten zu verzeihen.

Damit wurden den Menschen klare Ratschläge gegeben, um in bewusst evangelischer Weise Unstimmigkeiten oder „Verdross“ in offenem Austrag zu regeln und Konflikte beizulegen. Nicht nur der kirchliche, religiöse Friede, sondern auch der – für eine Minderheit immer gefährdete – Zusammenhalt als Gemeinschaft konnte so gewahrt und gesichert werden. So haben die Pfarrer im Reformationsjahrhundert dafür gesorgt, die Menschen in unverkennbar evangelischem Sinn mündig, versöhnungsbereit und trostfähig zu machen. Aber sie haben dadurch die Gemeindeglieder auch zu

⁶⁰ Ulrich A. WIEN, *Sozialdisziplinierung* (wie Anm. 45).

⁶¹ Ulrich A. WIEN, *Formierung des konfessionellen Raums in Siebenbürgen: Zur Wahrnehmung der Reformierten durch die siebenbürgisch-sächsischen Evangelischen im 16. und 17. Jahrhundert = Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jh. bis 1918*, hg. von Márta FATA, Anton SCHINDLING, Münster, 2010 (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 155), 441–452.

⁶² Ulrich A. WIEN, *Reformation in Siebenbürgen: Aktuelle Forschungen und Desiderate am Beispiel der Predigten Damasus Dürres und der Synodalprotokolle der Evangelischen Superintendentur Bihărm, Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im Östlichen Europa*, 22(2014), 37–66.

⁶³ Vgl. dazu auch Annemie SCHENK, *Deutsche in Siebenbürgen: Ihre Geschichte und Kultur*, München, 1992, 155–157.

vereinheitlichten gemeinschaftlichen Maßstäben und Lebensformen erzogen und diese Disziplin auch von ihnen hinterher eingefordert.

Denjenigen, die sich öffentlich als unwürdig zum Empfang des „heilthumb[s]“ im Abendmahl erweisen sollten, drohte Dürr – wie in dieser Zeit üblich – mit der *Kirchenzucht*, um die Kirchengemeinschaft zu schützen;

b) aber auch ethische Impulse angesichts sozialer Notlagen:

Aus Dürres Predigten können u.a. konkrete sozialgeschichtliche Beobachtungen abgeleitet und spezifische Informationen erhoben werden. Dürr illustrierte den Gegensatz von bürgerlichem Wohlstand, ja sogar adligem Reichtum und Verschwendung, zu niederdrückender Armut. Er nannte Hausarme und ihre Lebensverhältnisse,⁶⁴ aber auch anderweitige prekäre familiäre Zustände, die im Suizid endeten.⁶⁵ Verhaltenskritik wurde mit Lösungsmodellen oder mit dem Appell an die eschatologische Verantwortung kombiniert. Dürres Kritik gipfelte in dem Vorwurf an die Männer der Gemeinde, aus Feigheit sich nicht um die Pesttoten gekümmert zu haben, sondern diese lebensgefährliche Aufgabe den Frauen überlassen zu haben.

Schließlich unternahm er es, den jeweiligen Sozialgruppen eine biblisch fundierte ethische Grundhaltung zu empfehlen, die allerdings an den gesellschaftlichen Strukturen nicht rüttelte: Den Wohlhabenden stellte er die Sozialpflichtigkeit des Eigentums vor Augen,⁶⁶ den Armen die vertrauensvolle Hinwendung zu Gott im Gebet, denn allen Menschen sei ihre Position („ihr Amt“) in der Gesellschaftsordnung zugewiesen;⁶⁷

c) schließlich die Standes- und Ordnungsvorstellungen des Predigers:

Die Vorstellung des Verhältnisses der Stände zueinander, des Gegenübers von Oberkeit und Untertanen, aber auch die voneinander geschiedenen Zuständigkeiten von Politik und Geistlichkeit weichen bei Dürr nicht von den allgemein in Wittenberg vertretenen Positionen ab. Für ein Amt und dessen Dauer wird man von Gott bestimmt;⁶⁸ analog zu Jesu Kenosis, die sein Amt als Knecht und Sklaven erwies, haben auch die Menschen in seinen Fußstapfen zu wandeln und sich in ihrem Stand zu bewähren.⁶⁹ Amt und Beruf sind von Gott auferlegt, weshalb niemand davor flüchten soll.⁷⁰ Jeder Stand und Beruf fordert Beständigkeit.⁷¹ Vor Herrschaftskritik in Form einer Art Fürstenspiegels, verbunden mit Tadel bezüglich der Verschwendungssucht, dem Protz oder auch von Machtmissbrauch⁷² hat Dürr allerdings keineswegs zurückgeschreckt. Auch mangelnde erzieherische Konsequenz schon im Familienalltag und Nötigung der Amtspersonen kritisiert Dürr sehr deutlich;⁷³ sehr zum Unmut mancher seiner Zuhörer – wie Dürr zugleich festhielt.⁷⁴ Darüber hinaus hält Dürr den Wohlhabenden den Spiegel vor, indem er ihre Prasserei scharf geißelt.⁷⁵ Schließlich fügt sich in dieses Bild – so die Geschichtsdeutung bei Dürr – Ungarns Niedergang: Dieser Souveränitätsverlust sei Folge der internen politischen Zwietracht gewesen.⁷⁶

⁶⁴ Damasus DÜRR, *Predigten-Manuskript* (wie Anm. 49), 444, 452, 521–522.

⁶⁵ Ebenda, 521–522.

⁶⁶ Ebenda, 636.

⁶⁷ Ebenda, 681.

⁶⁸ Ebenda, 430.

⁶⁹ Ebenda, 431.

⁷⁰ Ebenda, 464–465.

⁷¹ Ebenda, 645.

⁷² Ebenda, 644.

⁷³ Ebenda, 471–472.

⁷⁴ Ebenda, 526–527.

⁷⁵ Ebenda, 534.

⁷⁶ Ebenda, 502.

Fazit

Gattungsspezifik

Die Predigtsammlung Dürrs hat es längst verdient, komplett ediert und wissenschaftlicher Rezeption zugeführt zu werden. Die Predigtweise Dürrs folgt dem Vorbild Luthers. Dessen Konzeption der Predigt als der biblischen und kreatürlichen Wortgestalt ebenbürtige, ja überlegene Anrede Gottes („deus dixit“), die im mündlichen Wort des Evangeliums unmittelbar zu einer Antwort auf das zugesprochene Wort bereit macht, findet sich auch bei Dürr wieder. Er vermeidet weitgehend gesetzliche Rede und ermutigt zur evangelischen Mündigkeit (s.o. „Paraliturgie“), vermittelt also auch christliche Sprachkompetenz, die mittels der Kanzelrede eingeübt wird. Dabei ist Dürrs Predigtweise sowohl biblisch begründet und an Luthers Hermeneutik („scriptura sacra sui ipsius interpres“) orientiert. Zudem ist sie christologisch zentriert sowie konkret, d.h. lässt die individuelle menschliche Lebensgeschichte auf die göttliche Heilsgeschichte hin transparent werden. Die Predigten sind durch ihre erzählenden Passagen und anschaulichen Beispiele homiletisch beachtlich Zeugnisse der frühen evangelischen Predigtkunst. Sie zeichnen sich aber auch durch ihren argumentativen, ja z.T. antithetischen Charakter (einerseits in der polemischen, kontroverstheologischen Auseinandersetzung mit den Reformierten, Unitariern und anderen Konfessionen oder Religionen sowie andererseits im kosmisch-eschatologischen Kampf um den von Gott und Teufel beanspruchten Menschen) aus.

Die jeweilige Predigt-Disposition ist durch die handschriftlichen Randglossen exakt nachzuvollziehen, außerdem enthalten die Randglossen weitere persönliche oder allgemeine historische oder theologische Hinweise und z.T. Datierungsnotizen.

Die Quellen liegen bereits in einer Transkription als digitale Datei vor. Die Bukarester Germanistin Grete Klaster-Ungureanu (1927–2015), Tochter des Urwegener Pfarrers Ludwig Klaster, der die erste Druckausgabe begonnen hatte, erstellte bereits in den 1970er Jahren auf Schreibmaschine ein Typoskript der Quellen. In den Jahren 2013–2014 hat sie diese Transkription im PC erfasst. Diese Fassung muss nun am Original überprüft, an wenigen Stellen ergänzt und mit kritischen Kommentaren versehen werden.

Die Predigten Dürrs erwecken den eindeutigen Eindruck, sie seien nicht nur vom Lokalkolorit geprägt, sondern auch eigenverantwortet und eigenständig, ja sogar mit Bestimmtheit innovativ verfasst („Paraliturgie“) und formuliert worden. Insofern sind reichhaltige Forschungsimpulse und wissenschaftliche Untersuchungen in mehreren geisteswissenschaftlichen Disziplinen zu erwarten.

Tabula gratulatoria

Bajáki Rita (Budapest)	Elbe István (Budapest)
Bánfi Szilvia (Budapest)	Fajt Anita (Szeged)
Bánkeszi Katalin (Budapest)	Fáy Zoltán (Budapest)
Baricz Zsolt (Szeged)	Ferenczné Oszlánczi Krisztina (Eger)
Bartók István (Budapest–Pécs)	Fodor Pál (Budapest)
Békés Enikő (Budapest)	Gáborjáni Szabó Botond (Debrecen)
Bellágh Rózsa (Budapest)	Gácsi Hedvig (Szeged–Lipcse)
Bellavics István (Budapest–Szeged)	Gál Jenő (Prága)
Berecz Ágnes (Budapest)	Gál Tibor (Eger)
Bíró Csilla (Budapest)	Gazsóné Bodor Györgyi (Szeged)
Bíró Gyöngyi (Budapest)	Gecsényi Lajos (Budapest)
Blaskó Katalin (Bécs)	Góczán Andrea (Budapest)
Bobory Dóra (Budapest)	Grócz Zita (Kalocsa)
Boka László (Budapest)	Grüll Tibor (Budapest)
Borda Lajos (Zebegény)	Gündisch, Konrad (Gundelsheim)
Boross Klára (Budapest)	Hargittay Emil (Budapest)
Borsa Gedeon (Budapest)	Heltai János (Budapest)
Borvölgyi Györgyi (Budapest)	Herner János (Budapest)
Buda Attila (Budapest)	Hoffmann Gizella (Szeged–Budapest)
Budai-Király Tímea (Budapest)	Horn Ildikó (Budapest)
Bujdosó Hajnalka (Szokolnya)	Hudi József (Pápa)
Czigány Balázs (Kismarton)	Ilia Mihály (Szeged)
Csillag Katalin (Budapest)	Jakó Klára (Budapest–Kolozsvár)
Csóka-Jaksa Helga (Pécs)	Kasza Péter (Szeged)
Deák Eszter (Budapest)	Kecskeméti Gábor (Budapest)
Detre Ildikó (Budapest)	Kégli Ferenc (Budapest)
Di Francesco, Amedeo (Nápoly)	Keserű Gizella (Szeged)
Didier, Christophe (Strasbourg)	Keveházi László (Budapest)
Dippold Péter (Budapest)	Kiss Erika (Budapest)
Dmitrieva, Karina (Moszkva)	Kiss Tamás (Győr)
Domokos György (Piliscsaba)	Kocsis András Sándor (Budapest)
Ekler Péter (Budapest)	Koltai András (Budapest)

Koltay Klára (Debrecen)	Sarbak Gábor (Budapest)
Kopylov, Marc (Párizs)	Sántha Teréz (Budapest)
Kovács Eszter (Budapest)	Sarkadi Nagy Emese (Eger–Esztergom)
Körner, Stefan (Berlin)	Schmelcz-Pohánka Éva (Pécs)
Lauf Judit (Budapest)	Sebők Marcell (Budapest)
Lukács Bea (Budapest)	Sirató Ildikó (Budapest)
Madas Edit (Budapest)	Stohl Róbert (Szeged)
Martí Tibor (Budapest)	Szabó András (Budapest)
Mikusi Balázs (Budapest)	Szabó-Koncz Timea (Budapest)
Mizera Tamás (Eger)	Szabó Krisztina (Budapest)
Moldován István (Budapest)	Szajbély Mihály (Szeged)
Molnár Antal (Róma)	Szende Katalin (Budapest)
A. Molnár Ferenc (Miskolc–Debrecen)	Szilágyi András (Budapest)
Muckenhaupt Erzsébet (Csíkszereda)	Szilasi László (Szeged)
Nagy Andor (Eger)	Szilárdi Edina (Dunaújváros)
Nagy Györgyi (Budapest)	Szőnyi György Endre (Szeged–Budapest)
Nagy Levente (Budapest)	Szvorényi Róbert (Budapest)
Németh Gábor (Zirc)	Tamás Zsuzsanna (Budapest)
Ötvös Éva (Szeged)	Tóth Ferenc (Budapest–Szombathely)
Őze Sándor (Piliscsaba)	Tóth Gergely (Budapest)
Pajorin Klára (Budapest)	Tóth Gábor (Budapest)
Patkósné Hanesz Andrea (Szeged)	Újváry Gábor (Budapest)
Pavercsik Ilona (Budapest)	Varga Bernadett (Budapest)
Pecsuk Ottó (Budapest)	Varga Katalin (Budapest)
Penke Olga (Szeged)	Veres Gábor (Eger)
Perschy, Jakob (Kismarton)	Violáné Bakonyi Ibolya (Csurgó)
Perger Péter (Budapest)	Visoczki Istvánné (Budapest)
Petercsák Tivadar (Eger)	Vizkelety András (Budapest)
Petrőczy Éva (Budapest)	Žibritová, Gabriela (Pozsony)
Pomázi Gyöngyi (Budapest)	Zászkaliczky Márton (Budapest)
Rácz Ágnes (Budapest)	Zombori István (Szeged)
Ritoók Zsigmond (Budapest)	Zsupán Edina (Budapest)
Roth, Harald (Potsdam)	

Személy- és helynévmutató

- A. B. 604
 A. M. → Monoszlóy András
 A. T. → Teutsch, Andreas
 Aa, Pieter van der 105
 Abaffy Csilla, N. 681, 686, 681, 686
 Abaffy László 522
 Abafi, Ludwig 226
 Abbasz al Búni 651
Abbázia (Opatija) 472
 Abdülhamíd, II., török szultán 652
 Ábel Jenő 662
 Abelly, Louis (Abellis) 392, 396, 737
 Ablonczy László 715
 Aboa → Turku
 Abrugi György 604
 Abu al-Ghasi Bahadur 104
 Abu-Hámíd al-Garnáti 752
 Accorsi, Maria Luisa 195
 Accursio, Mariangelo 595, 597
 Achim L. András 482
 Ackermann, Manfred 34
 Aconcio, Giacomo 265, 267
 Ács Pál 39–41, 70, 184, 307, 372, 555, 665, 668, 745, 307, 372, 555, 665, 668, 745
 Ács Zoltán 309–312, 319
 Adalbert, Szent (Wojtech-Wojciech-Béla) 754
 Adam, Wolfgang 518
 Adams, Alison 436
 Addison, Joseph 266
 Adelung, Johann Christoph 122
 Adler, Aegidius 199
 Adonyi Judit 706
Adrianopol (Drinápoly, Edirne) 760
 Adrianus a Nanceio 403
 Adriányi Gábor 706
 Ady Endre 500
 Aetius d'Amide 427
 Affò, Ireneo 144, 145
 Agathiasz 298
 Agnelli, Giacomo 633
 Ágoston, Szent (Augustinus, Aurelius, Sanctus) 175, 199, 285, 338, 396, 392, 417, 453, 511, 513, 523, 526, 680, 682, 683, 685, 686, 742
 Ágoston Gábor 43
 Agricola, Rudolf 200, 375
 Agrippa von Nettesheim, Heinrich Cornelius 107
 Agvilo, Sydney d' 546
 Ahmed Zoga, I. 220
 Aingen Lampert 386
 Aiszoposz (Esopus) 105, 320
 Aita Seacă → Szárazajta
 Aiud → Nagyenyed
 Ajtai Abód Mihály 231, 237
 Ajtai Kovács Albert 498, 499, 502
 Alaghy család 309
 Alaghy Ferenc 309, 316, 317, 319, 328
 Alaghy György 309
 Alaghy István 309
 Alaghy Menyhért 255
 Aland, Kurt 121
 Alatus → Allatiosz
 Alba Iulia → Gyulafehérvár
 Albani, Giovanni Francesco → Kelemen, XI., pápa (Clemens)
 Albanzani, Donato 458
 Albert Dávid 523
 Albert, VII., Flandria kormányzója, osztrák herceg 448
 Alberti, Idzardus 579
 Alberti, Ignaz 173
 Alberti, Johann 232, 233, 235, 237, 240–242, 246
 Albertinus, Aegidius 93
 Albertus Magnus 218
 Albinus, Samuel Theodor 124
 Albinus, Siegfried Bernhard 242, 247
 Albohazen, Haly 164
 Albrizzi, Giovanni Battista (Albritius) 400
 Albumasar 164
Alcalá 442
 Alciati, Andrea 39, 40
 Áldor Imre 497
 Alexa Károly 481
 Alexandre, Noël 96, 738
 Alexandrus Magnus → Sándor, Nagy
 Alföldy Gábor 224
Algír (Alger)
 Allatiosz, León (Alatus) 729, 737, 738
 Allen, Percy Stafford 669
 Allio, Donato Felice de 273
 Almási Balogh Pál 436

- Almási Ferenc 57
 Almási Gábor 463
 Alopecius, Hero 376
 Alsted, Johann Heinrich 263, 265, 521, 525
 Altdorf 126, 371, 590, 591
 Althusser, Louis Pierre 454
 Altmann, Hugo 100
 Altona 183
 Altünek, Nejla Serpil 652
 Álvarez de Toledo, Letizia 281
 Alvarez Guerrero, Alfonso 736
 Alvinczi Péter 138, 204, 206, 321
 Amadutius, Johannes Christophorus 144
 Amat de Graveson, Ignace Hyacinthe
 (Ignatius Graveson) 731
 Amati család 225
 Amberg (*Amberga*) 524, 525
 Ambrosius a S. Spiritu 392, 396
 Ambrus, Szent (Ambrosius Mediolanensis)
 416
 Amburger, Erik 642
 Amelote, Denis 743
 Amersfoort, Hendrik 577, 578
 Amersfoort, Jacobus 577, 578
 Ames, William 575
 Amlacher, Albert 765
 Amsterdam (*Amszterdam*) 103–108, 121,
 129, 212, 213, 234, 246, 266, 267, 298,
 404, 487, 574, 575, 578, 630, 631, 731,
 733
 Anakreon (Anacreonte) 144
 Anarcs 320
 Anastasie, Bischof 506
 Ancona 731
 Anderson, Ian 18
 Andocs 394
 András, I., magyar király 752
 András, II., magyar király 150
 András, deák 312
 Andreasszyek Mátyás 313
 Andres, Giovanni 145
 Andrés, Juan 145
 Andreucci, Andrea Girolamo 392, 396, 739,
 741
 Andrian, Carl (Handrianus) 738
 Andriescu, Bogdan 504
 Andrieux, F. 553
 Andruzzi, Luigi (Aloysius Cyprius) 737
 Anger 553
 Angerianus, Hieronymus 330
 Anghel, Atanasie 506
 Anghel, Gheorghe 419
 Angi János 491
 Anglerius, Petrus Martyr 441–445
 Angles, Josephus 396
 Anglicus, Bartholomaeus 613
 Anianus Eliphius → Taispergar, Josip
Anjou 133
 Anjou család 756
 Ankara 653
 Anna Amalia von Wolfenbüttel 519
 Annat, Pierre (Petro Annato) 396
 Annus Witerbiensis 298
 Anonymus 571
 Antal, Páduai Szent (Antoine) 678
 Antoine, Paul-Gabriel 390, 392, 396
 Antoninus Pius 593
 Antwerpen (*Antverpia*) 44, 74, 80, 92, 95,
 375, 376, 399, 448, 542, 543, 589, 730–
 732, 736, 740, 741
 Apafi család 419, 424, 445
 Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 445,
 505, 507, 609
 Apafi Mihály, II., erdélyi fejedelem 445
Apátfalva 127
 Apiarius, Mathias 415
 Apoldu de Jos → Kisapold
 Apollonius, Levinus 442, 445
 Apor család 753
 Apor István 692
 Appony → Nagyappony
 Apponyi I. Antal 220, 223, 224, 226
 Apponyi I. Antal György 143, 222–227
 Apponyi II. Antal 222, 223
 Apponyi család 143, 220–224
 Apponyi Geraldina 220
 Apponyi György 222
 Apponyi Henrik 220, 221
 Apponyi József 222
 Apponyi Lajos 222
 Apponyi Sándor 67, 222, 294, 463, 464
 Aquila, Johannes 479
 Aquincum → Óbuda
 Aracri, Basile 458, 460
 Arad 491, 492
 Aragóniai család 514
 Aranka György (Georg) 473, 647
 Arany János 69, 408, 475
Aranyosmedgyes (Medieșu Aurit) 156
 Arborio di Gattinara, Ludovico Giuseppe
 143

Archdekin → Archdekin
 Arcudius, Petrus 729, 737
 Argentoratum → Strasbourg
 Ari András 526
 Ariani, Marco 683
 Ariosti, Giuseppe 418
 Arisztophanész 248
 Arisztotelész (Aristoteles, Aristotile) 215, 319, 415, 416, 452, 459, 462, 542, 543, 685
 Arkstée, Johann Caspar 266, 267
 Armgart, Martin 759
 Arnd, Nicolaus 416
 Arndt, Johann 125, 382
 Arnold, Gottfried 211
 Arnoldus, Nicolaus 575, 578
 Áron Péter-Pál 729, 741
 Arpagaus, Christian 97
 Arrivabene, Giovanni 147
 Arrizabalaga, Jon 432
 Arsdekin, Richard (Archdekin) 396, 741
 Artaria 171, 173
 Artner Edgár 727
 Artner, Erhard 46
 Artner, Georgius Aegidius 365
 Árva Vince 756
Aschach 373
 Asselt, W. J. van 238
 Assmann, Aleida 519
 Assmann, Jan 519
 Aszalay István 255
Aszód 285
 Asztalos András 563
 Asztalos Zsuzska 563
 Atatürk → Musztafa Kemal
Athen (Athén) 87, 247
 Attavante degli Attavanti 510, 511
 Attila, hun fejedelem 296, 300, 346, 573
 Aubertus, Petrus 178, 179
 Augenfeld M. Miksa 635
Augsburg (Augsbourg, Augustae Vindelicorum) 62–64, 66, 95, 96, 98, 176, 183–185, 188, 263, 296, 389, 392, 396–401, 403, 404, 555, 557, 570, 730, 732–737, 739, 741–743
 August, braunschweig-lüneburgi herceg (Herzog August, Herzog zu Braunschweig-Lüneburg, Fürst von Braunschweig-Wolfenbüttel) 32, 35, 371, 380, 514, 519, 586

Augustae Vindelicorum → Augsburg
 Augustin, Heinrich Friedrich 67
 Augustinová, Eva 224
 Augustinus, Aurelius, Sanctus → Ágoston, Szent
 Aurenhammer, Hans 269
 Aurnhammer, Achim 541
 Ausfelder, Rochus 744
 Ausonius, Decimus Magnus 337–340
Austerlitz 279
 Avancini, Niccolò 390, 392, 396, 403
 Aventinus 298
 Averoult, Antoine, de 396
 Averroës 415, 459
 Avicenna 427
Avignon 460, 546, 550, 552
 Avila, Esteban de 736
 Ayala, gróf 226
 Azpilcueta, Martino (Martinus Navar) 740

B

B. G. 606–608
 Baán István 729
 Babinger, Franz 39, 40
 Babits Mihály 718
Baca (Bața) 259
 Bacher, Rahel 517
 Bachleitner, Norbert 98
 Bachmann-Medick, Doris 109
 Backus, Irena 47
 Bacon, Francis 72, 77, 80, 86
 Bacsinszky András 726–730
 Bacsikády Pál 657
 Bácskai Vera 491, 492
Bad Arolsen 518
 Bad Tuschnad → Tusnádfürdő
 Bade, Josse (Jodocus Badius) 630, 631, 635
Baden 430
 Bădeni → Bágyon
Bagdad 514, 651
Bágyon (Bădeni, Bogendor) 115
 Bahlcke, Joachim 748, 758
Báhony (Báhoň) 198
 Baia Mare → Nagybánya
 Băile Tușnad → Tusnádfürdő
 Baier, Johann Conrad 66
 Baile, Guillaume 741
 Bain, Jennifer 549
 Bajáki Rita 577, 582
 Bajezid, török szultán 652

- Bajmóc (Bojnice)* 221
 Bajtay Antal (Bajtai) 250, 639
 Bajza József 78, 110
 Bakai Benedek 522, 524
 Bakai család 564, 565, 567
 Bakai Kata (Ferenczy Gergelyné, majd Dékány Lőrincné) 564–567
 Bakai Péter 329, 564–567
 Baker, Josephine 221
 Baker-Smith, Dominik 20
 Bakó Mihály 387
 Bakócz Tamás 665, 679
Bakonybél 754
 Balás Gábor 229
 Balassa család 313
 Balassa Menyhért, gyarmati 313
 Balassa Menyhért, gyarmati, ifj. 313
 Balassa István, gyarmati 313
 Balassi Anna 328
 Balassi Bálint 40, 70, 71, 73–75, 306–310, 312, 313, 318, 319, 321, 325, 326, 328, 330, 333, 335, 336, 697, 698
 Balassi Ferenc 336
 Balassi István 313
 Balásy Bálint 386, 394
 Balázs Éva, H. 641
 Balázs János 378
 Balázs László 261
 Balázs Mihály 46, 47, 320, 351, 364, 418, 447, 451, 758
 Balázs Péter 51, 53
Balázsfalva (Blaj, Blasendorf) 321, 728, 729
 Balázsovits, Odoricus 385
 Balbi, Adrien 226
 Baldi Károly 498
 Baldini, A. Enzo 450
 Balduini, Girolamo 415
 Balduinus [Helenoceus] → Schönleben, Johann Ludwig
 Bâle → Basel
 Bálint pap 753
 Bálint István 140
 Bálint Sándor 755
 Balla Tibor 354
Ballenstedt 125
 Balleoni (Baglioni) 396
 Ballerini, Pietro 733, 735
 Ballmann, Johann Michael 648
 Balogh András, F. 163, 759, 760
 Balogh Bernát 387
 Balogh Ferenc 292
 Balogh János Mátyás 353
 Balogh Jolán 420–423, 660
 Balogh Margit 200
 Baltik Frigyes 284
Bamberg (Bamberga) 401, 403
 Bán Imre 86
 Bánffy György (Georg) 420, 424, 641, 647
 Bánffy Zsófia 315
 Bánfi Florio 660
Bánpataka
 Banská Bystrica → Besztercebánya
 Banská Štiavnica → Selmecebánya
 Bányai Mihály 261
 Bányai Réka 385, 692
 Barabás Jenő 57
 Bárány Attila 254
 Bárány György 382
 Baranyai Decsi János 259, 305, 323, 333, 451, 452
 Baranyi Pál 392, 396
 Barát Ármin 499
 Baráth Magdolna 255
 Barátné Hajdu Ágnes 56
 Barb, A. A. 340
 Barbaric, Damir 195
 Barbaro, Ermolao 179, 416
 Barbaro, Francesco 414
 Barberini, Maffeo → Orbán, VIII.
 Barbier, Frédéric 15, 16, 62, 144, 150, 520
 Barbu, Daniel 643
 Barbu, Violeta 258
 Bărbulescu, Mihai 418
 Barcaföldvár → Földvár
Barcelona (Barcelone) 274
 Barclay, Johann 543
 Barcsa János 477
 Barcsay István 57
 Bardócz Pál 234
 Bárdos István 751
 Bărgăului → Borgóprund
 Bârgu (?), Pătru von 505
 Bariletti, Antonio 80
 Barker, Francis 443
 Barkó Mihály 261
 Barkóczy Krisztina 257
 Barlay Ö. Szabolcs 450, 530
 Barna Gábor 755, 757
 Barna György 253–255
 Baroczi, Jacobus 396
 Barra Gábor 496

- Barra Gáborné, özv. 496
Barrientos, Alamos de 83
Bársony György 743
Barta János 491
Bartal György 223
Bártfa (Bartfeld, Bardejov) 289, 323, 329, 333, 419
Bartha Boldizsár 476
Bartha Elek 750
Bartha Endre 533
Bartha Miklós 499
Bartha Tibor 206
Bartholomeus a martyribus 739
Bartholotti, Johann Nepomuk 744
Bartók Béla 359
Bartók István 376, 378, 420, 670, 693
Bartoniek Emma 253, 301
Barye, Antoine-Louis 488, 490
Barzia, Josephus de 399
Basel (Bázel, Basilea, Bâle) 15, 46, 47, 102, 104, 105, 144, 152, 175, 178, 179, 200, 250, 298, 384, 396, 415–417, 427, 437, 442–445, 464, 465, 522, 525, 570, 578, 594, 736, 739
Basilius Magnus → Vazul, Nagy Szent
Basilovits János 726, 728
Basó Sára, Szokoly Péterné 316
Bassano 733
Basta, Giorgio 449, 450
Báta 367
Báthori István, ecsedi (1430–1593) 84
Báthory András, somlyói, erdélyi fejedelem 20, 324, 420, 422, 450, 535
Báthory Boldizsár, somlyói 349, 420–424
Báthory család, ecsedi 315, 325
Báthory család, somlyói 419, 420, 421, 423, 424
Báthory Gábor, somlyói, erdélyi fejedelem 535
Báthory István, ecsedi (Báthori) (1555–1605) 307, 309–311, 313, 315–322, 324–326, 330, 333, 334
Báthory István, somlyói 420, 421, 450
Báthory Istvánné → Homonnai Fruzsina
Báthory Kristóf, somlyói (Christoph) 420, 424, 761
Báthory Miklós, ecsedi, országbíró (Báthori) 140, 309–311
Báthory Miklósné → Losonczy Fruzsina
Báthory Zsigmond, somlyói, erdélyi fejedelem 50, 322, 347, 349, 420, 421, 447, 449–452, 712
Batizi András (Andreas) 296, 384
Bátori Márton 331
Bátori Miklós 140
Batthyány I. Ádám 272, 273, 276, 277, 333, 563
Batthyány II. Ádám 269, 270, 273
Batthyány II. Ádámné → Batthyány-Strattmann, Eleonore
Batthyány III. Ádám 346
Batthyány Antal József (Antoine-Joseph) 277
Batthyány Antónia 275
Batthyány család (famille) 186, 268, 269, 271–274, 276, 279, 333, 343, 433, 469, 563, 671
Batthyány Eleonóra (Eléonore), Esterházy Lászlóné 273
Batthyány Ferenc (Franz) 272
Batthyány II. Ferenc (François) 271, 277
Batthyány Franciska (Batthyány Miklósné Széchenyi Franciska) 276
Batthyány Fülöp (Philippe) 272, 273, 277, 343
Batthyány Gusztáv (Gustave) 277
Batthyány Ignác (Ignace, Ignaz) 144, 151, 268, 276, 642–644
Batthyány Imre (Emmerich) 276
Batthyány Irène 270
Batthyány János Nepomuk (Jean Népomucène) 272
Batthyány József (Joseph) 141, 142, 268, 278, 279, 343, 656
Batthyány József Emánuel (Joseph-Emmanuel) 277
Batthyány Julianna Franciska 275
Batthyány Karolina (Caroline) 277
Batthyány Károly (Carl, Charles) 270, 271, 275
Batthyány Károly József (Charles Joseph) 270, 271, 273, 344, 367
Batthyány Lajos (Louis) 277, 278, 657
Batthyány II. Lajos (Louis) 272
Batthyány Lajos Ernő (Louis Ernest) 268, 270, 272–277
Batthyány Miklós (Nicolas) 276
Batthyány Miklósné → Szécsényi Franciska
Batthyány Ödön (Eugène) 271
Batthyány Pál (Paul) 277

- Batthyány Tódor (Théodore) 277
 Batthyány Zsigmond (Sigismond) 277
 Batthyány-Montenuovo 275
 Batthyány-Strattmann család 269, 270
 Batthyány-Strattmann Eleonóra (Eléonore),
 Batthyány II. Ádámné 269, 270, 274
 Batz, Hans 90
 Bauch, Gustav 376
 Baudelaire, Charles 486
 Bauhofer György 284
 Bauhofer, Georg 191
 Bauhofer, Wilhelmina 191
 Baumann, Georg 163
 Baumeister, Josef Anton Ignaz 144
 Baumgarten, Siegmund Jakob 125
 Baumgartner Bernadette 481–483
 Bautz, Friedrich Wilhelm 122
 Bäwerl/Bauerl → Peuerl
 Bayer, Jacobus Ignatius 95
 Bayer, Johann 209
 Bayle, Pierre 53, 263
 Bayly, Lewis 721
Bazin (Pezinok, Bösing) 363
 Beatrix, Aragóniai, magyar királyné 514,
 660, 683
Beaufort-en-Vallée 133
 Beaulieu, Geoffroi de 133
 Bebelius, Johannes 443, 444
 Becanus, Martinus 392, 396, 740, 741
 Becker, Bruno 265
 Becker, Felix 185
 Becker-Cantarino, Barbara 542
 Bécs → Wien
 Beda Venerabilis 514
 Bedeus, Familie 643
 Beer, Friedrich Wilhelm 126
 Beer, Guilielmus 127
 Beer, Johann Christoph 391, 396
 Beer, Mathias 639
 Beethoven, Ludwig van 370
 Behem → Pehem, Josef Johann Nepomuk
 Beichel József 501
 Beke László 480
 Beke Margit 751
 Bekényidés (?) István 524
Békés 260–262
 Beksics Gusztáv 500
 Bél Mátyás (Matthieu) 126, 258, 259, 278,
 382, 383, 475, 477, 571, 573, 656–659
 Bel, Philippe le 551
 Béla, I., magyar király 752
 Belgrade → Beograd
 Béli Gábor 195
 Bell, Nancy 621
 Bellarmino, Roberto 523–525, 744
 Bellegambe, Franciscus 396
 Bellerus, Johannes 399
 Bellinati, Claudio 682
 Bellingradt, Daniel 183
 Bellovics Lőrinc 386, 394, 395
 Belting, Hans 514
 Beluszký Pál 491–493
 Bembo, Pietro 47
 Bencard, Johann Caspar 398–401, 404
 Bencédi Székely István → Székely István,
 Bencédi
 Bencze Anna 564
 Bencze Imre 289
 Benda Kálmán 202, 203, 316, 318, 327,
 334, 522
 Bendász Dániel 728
 Bendl Júlia 442
 Bene Ferenc 433
 Bene Sándor 48, 49, 69, 74–82, 86
 Benedek Elek 755
 Benedek, remete 754
 Benedek, Nursiai Szent 673
 Benedek, XIII., pápa (Benoît) 550
 Benedek, XIV., pápa (Prospero Lorenzo
 Lambertini) 396, 731, 733, 737, 738
 Benedeki Márton 522, 525
 Benger Miklós 392, 396
 Beniczky Péter 392, 394, 403
 Benke Mihály 160
 Benkes János 609
 Benkő Ferenc 102
 Benkő József 102, 421
 Benkő János 420
 Benoît → Benedek
 Bensio, Michael 396
 Bentivoglio, Ginevra 530
 Benzing, Josef 63
 Benzoni, Girolamo 437–443, 445, 446
 Bényei Miklós 355
 Bényei Péter 296
 Benyovszky Móric 25, 478
*Beograd (Belgrad, Belgrade) 72, 467, 506,
 708, 709, 712*
 Bepler, Jill 519, 520
 Béranger, Jean 268

- Bérard, Jean 468
Berchorius → Bersuire
Bérczy János 433
Bercsényi Miklós 726
Berde Károly 353
Bereg 260
Beregszász (Berehove, Bergsaß) 726
Beregszentmiklós (Szentmiklós, Csinagyijovo) 305, 315, 316, 318, 320, 325, 331
Berei Farkas András → Farkas András, Berei
Bereley Miklós 312
Bérenger, Jean 252, 268, 467, 559
Berents, Berent 577, 581, 582
Berényi György 253–256
Berényi Zsigmond 658
Berényi, Maria 504
Berethalom (Biertan, BIRTHÄLM) 128, 760
Berg, Johannes van den 238, 240
Berger, Peter L. 516
Berkel, Klaas van 234
Berkeszi István 493, 494, 497, 500
Berlász Jenő 200, 417, 527–529, 595
Berlin 66, 120, 129, 399, 430, 499, 622, 653
Bern 429, 588
Bernand, Carmen 436
Bernát, Clairvaux-i Szent 199
Bernegger, Matthias 542, 543
Bernhard, Jan-Andrea 87, 89, 249, 759
Bernier 468
Bernstein → Borostyánkő
Bernutz család 521
Berry, Jean de 549
Bersuire (Berchorius), Pierre 93
Berta Tibor 56
Bertella, J. 399
Berther, Vigil 90, 96
Bertieri, Joseph 736
Bertin, Henri-Léonard 470
Bertók Krisztina 554
Bertók Lajos 257
Bertramus, Bonaventura Cornelius 180
Bertus, L. 399
Berzetz, Josephus 234
Berzeviczy Albert 660
Berzeviczy Klára 363
Besançon 67
Besenyő (Heidendorf, Vișoara) 365, 646
Bessenyei Anna 472
Bessenyei György, I. (1747–1811) 346, 472, 474, 475
Bessenyei György, II. 370
Bessenyei József 670
Beszterce (Bistrița, Bistritz) 211, 444, 517, 646
Besztercebánya (Banská Bystrica, Neusohl) 40, 121, 127, 128, 294, 301, 366, 595
Bétemps, Isabelle 549
Bethlen család 445
Bethlen Domokos 156
Bethlen Farkas 257, 421, 424
Bethlen Gábor (Gabriel), erdélyi fejedelem 164, 228–230, 237, 238, 245, 247, 248, 273, 321, 322, 372, 419, 423, 424, 522, 535, 536, 541, 542, 608
Bethlen István, id., erdélyi fejedelem 522
Bethlen János 424, 522, 694
Bethlen Judit 257
Bethlen Kata 228, 231, 237, 248, 445
Bethlen Miklós 230, 418, 419, 521
Bethlen Péter 522
Bethlen Zsuzsanna, Teleki Sámuelné 154, 156
Bethlenfalva (Betlanovce, Betlensdorf) 414
Betti, Gian Luigi 450, 451
Bevensen 124
Beveridge, William 733
Bexin, Georgius de 677
Beyerlinck, Laurentius 700
Beyreuther, Erich 364
Beythe András 521, 531
Beythe Imre 521
Beythe István 203, 204, 208, 305, 521
Bèze, Theodore de (Beza) 47, 168, 177, 351
Bhabha, Homi 626
Biagioni, Mario 49
Biandrata, Giorgio 760
Bianu, Ioan 504
Biart, Martin 95, 96
Biba, von Otto 225
Bibó Lajos 56
Bichat, François Xavier 431
Biczing, P. Capist. 396
Bicske 275, 278
Bienert, Franz A. 748
Biertan → Berethalom
Biesmann, Caspar 392, 402, 740
Bietenholz, Peter G. 376
Bigler-Marschall, Ingrid 112
Bihardiószeg (Diosig) 576, 582

Biia → Magyarbénye
 Biller, Josef H. 185
 Billuart, Charles René 739
 Binchois, Gilles 553
 Binder, Gerhardt 763
 Binder, Ludwig 758, 761
 Binder Pál 347, 349
 Binders, Johann von 642
 Bindseil, Heinrich 375
 Biner, Joseph 92
 Bircher, Mainrad 90
 Bircher, Martin 542, 543
 Birchler, Fintan 89
 Birckmann, Arnold 526
 Birkenstock, Melchior von 67, 226
 Birly Ede 433
 Bíró Csilla 685
 Bíró Ferenc 52, 109, 110, 368, 474
 Bíró Lajos 500
 Bíró Márton → Padányi Bíró Márton
 Bíró Miklós 634
 Bíró Szabolcs 409
 Birthälm → Berethalom
 Bissel, Johannes 743
 Bistrița, Bistritz → Beszterce
 Bisztray Gyula 116, 319
 Bitay Árpád 419
 Bitskey István 47, 98, 381
 Bitterli, Urs 442
 Bittó Tádé 569
 Bitto, Thadeus 569
 Bladius, Antonius 416
 Blaga, Lucian 250
 Blaeu, Willem 383, 404
 Blaj → Balázsfalva
 Blanka, Kasztíliai, francia királyné 136
 Blasendorf → Balázsfalva
 Blaskó Katalin 366
 Blau Manó 499
 Blau Mária, Heim Antalné 499
 Blauenstein → Kékkő
 Bleul, Peter Paul 401
 Bloch, Marc 407
 Blochberger, Michael 66
 Blok, P. J. 238, 239, 242, 243, 247, 248
 Blotevogel, Hans-Heinrich 117
 Blotius, Hugo 590
 Blum, Claudia 473
 Blumenbach, Johann Friedrich 432
 Blysssem (Blyssimius), Heinrich 737

Boars Hill 18
 Bocatius (Bock), Joannes 331, 332
 Boccaccio, Giovanni 334, 416, 458, 459, 513, 682
 Bocholier, François 643
 Bockelmann, J. F. 232
 Bocskai István 50, 320, 336, 349, 449–451
 Bod Péter 87, 102, 104, 228–251, 260, 378, 525, 533, 535
 Bod → Brenndorf
 Bodenheimer, Frederick Simon 214
 Bodnár Szilvia 510
 Bodó Sándor 262
 Bodoki József 104, 105, 231
 Bodola János 104
Bodoló (Budulov)
 Bodoni, Giambattista 143–148
 Bodor András 421
 Bódy Zsombor 118
Buzău 508
 Boèce → Boethius
 Boeckler, Johann Heinrich 82, 105
 Boehmerius, Justus Henningius 733
 Boeles, W. B. S. 577, 582
 Boer, Stephanus 650
 Boerhaave, Herman 233, 234, 243, 245, 247, 431, 432
 Boethius, Anicius Manlius Severinus (Boèce, Boezio) 145, 200, 459, 547, 548
 Bogár Lajos 280
 Bogáti Fazekas Miklós 521
 Bogdándi Zsolt 421
 Bogdány Imre 180
 Bogendor → Bágyon
 Boghici, Radu 509
 Bogišić, Valtazar 78
 Bogyay Emese → Pießkalla Emese
 Bogyay Tamás 479–482, 484
 Boia, Lucian 643
 Boilă, Ioan (Johann Bulia) 641
 Boileau, Jacques 736
 Bouillant, H. 631
 Boisot, abbé 67
 Boissy, Louis de 345
 Bojnice → Bajmóc
 Bojti Veres Gáspár 541
 Bolland, Johannes 569
 Bolla, Abondio 274
 Bolland, Jean 569
 Bollbuck, Harald 543

- Bologna (Bononia)* 39, 143, 195, 198, 200, 451, 571, 616, 617, 731
Bolonya 124
Bóly 275
 Bolyai Farkas 152
 Bolyai János 152
 Bona, Giovanni 741
 Bonacina, Martino 732
 Bonadio, Giovanni 440
 Bonagratia de Bergamo 396
 Boncz Ferenc 197
 Boner, Joannes 376
 Boner, Severinus
 Bonfini, Antonio 48, 71–73, 201, 296, 298, 300, 529, 559, 570, 573, 662
 Bonifác, VIII., pápa 133
 Bonnoberger, Ludovicus 554
 Bononia → Bologna
 Bonta, I. E. 229
Bonyhádvarasd 224
 Boráros János (Jean) 279
 Borbándi Gyula 479, 481–484
 Borbély István 329
 Borbély Pál 287
Bordeaux 64, 468
 Borgard, Philippe 468
 Borges, Jorge Luis 280–282
Borgóprund (Prundu Bârgăului)
 Borković, Martin 677
Bormio 87, 96
 Born, Ignaz von 642
 Bornatico, Remo 93
 Bornemisza Ferenc 522
 Bornemisza Péter 204, 205, 285
 Bornemisza Váci Menyhért (Bornemisza Vak Menyhért) 326
 Boronkai László 422, 424
 Boronkay János 421, 422
 Boros Alán 680
Borosbocsárd (Bucerdea Vinoasă) 244
 Borosnyai Lukács 234, 693
 Boross Gábor 265
 Boross Klára 529, 530
Borostyánkő (Bernstein) 277
 Boroszló → Wrocław
 Borovszky Samu 576, 582
 Borsa Gedeon 37, 474, 477, 506, 583, 650
 Borsi-Kálmán Béla 493
Borsmonostor (Klostermarienber) 562
 Borss Dániel 571
 Bortoli, Antonio 388, 399
 Boselli, Antonio 147
 Boserup, Ivan 517
 Bossány Miklós 657
 Bossuat, Robert 135
 Bossuet, Jacques Bénigne (Bosvet) 733
 Bossuit, Ignace 549
 Bostoen, Karen 104
 Botero, Giovanni 450
 Botfalu → Brenndorf
 Bottyán János 722, 725
 Boullier, David Renauld (Boullion) 106, 108
 Bourbon család 133, 188
 Bourbon, Antoinette de 132
 Bourdieu, Pierre 516, 517
Bourges 232
Bourgogne 553
 Bourgogne, Marie de 62
 Bourguet, Marie-Noelle 470
 Bourignon, Antoinette 209, 210, 212
 Boveri, Zaccaria 743
 Bozzay Réka 228, 234, 260, 522, 523, 574, 582, 583
Bozsok 272
 Böckelmann, Johann Friedrich 232, 242
 Böckh, Franz Heinrich 226
 Bödeker, Hans Erich 265, 427
 Böhm Lénárt 494
 Böhm, Hans 715
 Böhme, Jacob 210
 Böning, Holger 183
 Böröcz Enikő 284
 Bösing → Bazin
 Bötticher, Jacob Gottfried 383
 Brahe, Tycho 18–21
 Brandau, báró 226
 Brandenburgi György 595
 Brandstetter, Maximilian 41
 Brandt, Juliane 163, 759, 760
 Brant, Sebastian 199
Brassó (Corona, Cronstadt, Kronstadt, Braşov) 14, 16, 37, 121, 124–126, 150, 151, 209, 211, 365, 505, 508, 509, 517, 604, 607, 609, 637, 638, 640, 648, 692, 760–762, 764
 Bratislava → Pozsony
 Braudel, Fernand 149, 407
Braunschweig 32, 112
 Breckenius, Joannes de 574
 Bredár, Julius 473, 474, 476

- Breeze, Andrew 375–377
 Breitkopf, Bernhard Christoph 541
 Breitkopf, Johann Gottlob Immanuel 66
Brenndorf (Bod, Botfalú) 758, 764
 Brenner, Martin 300
 Brenz, Johann 285
 Breslau → Wrocław
 Bressani, Martin 486
Bressanone (Brixen) 93
 Breul, Wolfgang 210
 Brewer család 168
 Brewer, Lorenz 298
 Brewsterus, Guilielmus 179
Brieg 294, 544
 Briger, Candidus 732, 740
 Bright, Richard 367
 Brinker-von der Heyde, Claudia 518, 520
 Brinkmann, Angelini 397
 Brixen → Bressanone
 Brizzi, Gian Paolo 195
Brno 375
Bród (Slavonski Brod) 465, 466
 Brodarics István 670, 671
 Broeyer, F. G. M. 238
 Broickwy von Königstein, Antonius 416
 Bromley, Roger 519
 Brooks, Hugh Cecil 143–146
 Broos → Szászváros
 Brouhoven, Iacov van 235
 Brown, Edward 463, 468
 Brown, John 429, 430
Bruck 367
 Bruckner, John 210
 Brugis, Franciscus de 607
 Brugneris, Michael 571
 Bruijn, Jan de 238
 Brukenthal Sámuel 209, 211, 212, 250, 543, 637–640, 643–647
 Brukenthal, Michael 648
 Brun, Charles Le 185
 Bruna → Brünn
 Brunnemann, Johann 630
 Brunnholtz, Peter 123, 131
 Bruno, Giordano 21
 Bruto, Giovanni Michaele (Brutus) 451, 452
Bruxelles (Brüsszel, Brussele) 39, 132, 133, 511
 Bruzen de La Martinière, Antoine-Augustin 468
 Brücher, Günter 268
 Brüning, Jochen 183
Brünn (Bruna) 296, 497, 573, 707
 Brüsszel → Bruxelles
 Bry, Theodor de 445, 446
 Bryner, Erich 759, 760
 Brzeziński, Szymon 463
 Bubryák István 717
 Bubryák Orsolya 39, 186, 664
 Bucerdea Vinoasă → Borosbocsárd
 Buchanan, George 106–108
 Bucher, Florian 482
 Buchholzer, Abraham 298
 Buchner, August 543
 Buchner, Elias 294
Bucquoy 271
 Bucquoy család (les Bucquoy) 271
 Bucquoy, Marie Philippine 271
București (Bucharest, Bukarest) 15, 375, 509, 639
 Bucsay Mihály 205, 758
Buda (Ofen, Oven) 15, 126, 141, 153, 173, 174, 186, 188, 191, 275, 278, 279, 285, 332, 366, 388, 392, 396, 398, 401, 402, 404, 432, 468, 504, 510, 513, 514, 527, 569, 593, 595, 597, 674, 675, 711, 728, 734, 740, 753, 759, 760
 Budai Ézsaiás 475
 Budai Ferenc 475
 Budai Nagy Antal 753
 Budakeszi György 203, 204, 208
Budapest 7, 10, 14, 15, 17, 31, 37–39, 56, 67, 87, 102, 109, 114–121, 137, 163, 170, 195, 220, 221, 269, 277, 279, 280, 283, 305, 353, 375, 380, 385, 413, 414, 425, 435, 472, 479–481, 483, 491, 500, 502, 504–506, 510, 511, 513, 514, 527, 554, 562, 584, 593, 604, 631–636, 656, 660, 671, 673, 674, 678, 680, 692, 700, 706, 715, 721, 750
 Buday János 387
 Budulov → Bodoló
 Bufano, Antonietta 458, 460
 Bujtás László Zsigmond 102, 230
 Bukarest → București
 Bulgarus 243
 Bulia, Johann → Boilă, Ioan
 Bullinger, Heinrich 176, 759, 760, 763
 Bullinger, Johann Balthasar 95
 Bumke, Joachim 519
 Bun, Jean-Pierre 468

Bundesí János (Bindési) 568
Bundi, Martin 94
Bunzlau 544
Bunyan, John (Bunian) 125
Bunyitay Vince 566
Buonaccorsi, Filippo → Callimachus
 Experiens, Philippus
Bura László 523
Burchard von Worms 417
Burckhardt, Jacob 660
Burgess, Jacquelin 115
Burke, Peter 407, 515
Burmann, Pieter 103, 248, 258
Burschel, Peter 295
Buruť, Ladislau (Ladislaus Burutz) 641
Bus, Gervais de 551
Busaeus, Johann 401
Busbecq, Ogier Ghiselin de 40
Busch, Eberhard 758
Buschmann Ferenc 632, 636
Busenbaum, Hermann 397, 744
Butkovszky Bertalan 632
Buxtorf, Johann (Buxtursius) 739
Buzárovits Gusztáv 495
Buzási Enikő 531, 555
Buzogány Dezső 228, 237, 534
Büdy Mihály 199
Bürk, Adalbert 371
Býchory 472
Byron, George 488
Byzantinus, Stephanus 105

C
Catch, C. C. 14
Cabadajová, Jana 221
Caballis, Lucretia (vom Ross) 670
Cabussitius, Joannes 403
Caccia, Franciscus 397
Cacheda Barreiro, Rosa Margarita 630
Caemmerer, Christine
Caepio 217
Caesar, Caius Iulius 82, 84, 105, 248, 415, 570
Cahusac, Louis de
Cailhava, Léon 65
Čakovec → Csáktornya
Calenius, Gerwin 416, 444
Calixt, Georg 733
Callimachus Experiens, Philippus (Filippo Buonaccorsi) 298

Callimaco → Kallimakhosz
Calls, Georg 373
Calmet, Augustin 392, 397, 487, 740, 743
Calovius, Abraham 304
Călugăreni → Mikháza
Calvetus, Urbanus 445
Calvin, Jean (Kálvin) 168, 177, 302, 351, 534, 731, 758, 763, 766
Calvino, Giulio Cesare 733
Camden, William 21
Camille, Michael 489
„Camp., P. Sthi” 403
Campadona → Kempten
Campana, Augustino 595
Campi, Emidio 759
Campidona → Kempten
Campion, Edmund 18
Câmpulung (Langenau) 507
Cangiamila, Francesco Emanuele 743
Canise → Kanizsa
Canisius, Heinrich 744
Cañizares-Esguerra, Jorge 436, 439
Canning, Kathleen 519
Cano, Melchior 731
Cantacuzino, Șerban, Fürst der Walachei 509
Canter, Wilhelm 589
Cantor, Georg 281
Cantzler, Hans 176
Capella, Martianus 19
Capp, Bernard 168
Capperonnier, Jean 133
Capracotta 301
Caprez, Hans
Caraffa, Carlo 271, 709
Caraman, Jean de 460
Cardini, Roberto 683
Carion, Johann 298
Carl, Joseph 737
Carli, Pater 93
Carlo Emanuele, savoyai herceg 450
Carlsburg → Gyulafehérvár
Carmen, Johannes 553
Caro, Annibal 144
Caroli, Ladislaus → Károlyi László
Carolina Teresa di Borbone 145
Carolinus, Johannes → Károlyi János
Carpanius, Josephus 570
Carpanus 573
Carrillo, Alfonso 450

- Carthago (E)* 217
 Carthago → Karkhédón (TN)
 Cartier, Gallus 92, 96
Cârțișoara (Oberkerz) 158, 507
 Cartwright, Thomas 179
 Caselius, Joannes 48
 Casimir → Kázmér
 Cassianus, Joannes 743
 Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 685
 Cassovia → Kassa
 Castelberg, Conrad de 92
 Castelberg, de Famille
 Castelberg, Marian de 92, 95
 Castellio, Sebastian 46–48
Castrisch 87
 Catalani, Giuseppe 737
Catania 450
 Cathrin, Maurus 92
 Cato Maior, Marcus Porcius 214
 Catullus (Catullo) 145, 146, 339
 Cauz → Kauz
 Cavalieri, Bonaventura 281
 Cavallo, Guglielmo 357
 Çavdar, Tuba 652
 Cazes, Hélène 530
 Čazma → Csázma
 Cazotte, Jacques 486
 Ceaușescu, Nicolae 152, 637
 Cebete → Kébes
 Ceccopieri, Francesco 735
 Čechynce → Csetény
 Ceglédi Nyíri János 305
Celldömök 31
Celle 125
 Celtis, Conrad 63, 332, 338, 340, 637, 638
 Cerboni, Tommaso Maria 733
 Cereale, Francesco 741
 Cernovodeanu, Paul 258
 Certeau, Michel de 441
 Cervantes, Fernando 436
 Cervantes, Miguel de 149
 Cesaris, Johannes 553
 Cetto Benedek 392, 403
 Ceuaș → Csávás
 Chaline, Olivier 271
Chicago 489
Champagne 133, 125
 Chanadi → Csanádi
 Chanler, William Astor 620
Chantilly 62, 64, 65, 67, 274, 550, 552
 Charles II de Navarre 549
 Charles le Téméraire 62
 Charles Quint → Károly, V.
 Charles → Károly
 Charpentier, Jacques 416
 Chartier, Roger 357, 446
Chartres 485
 Chartres, Guillaume de 133
 Châtellerant 96
Chatou 15, 62
 Chaudière, Guillaume 636
 Chaunu, Pierre 407
 Chauveton, Urbain 437, 439, 445
 Cheminais de Montaigu 397
 Chemnitz, Martin 416
 Chevallier, Marjolaine 210
Chiavenna 87, 96
 Chiericato (Clericatus), Giovanni Maria 731
 Chindriș, Ioan 504, 509
 Chintas Miklós 331
 Choron András 671
 Choron család 671
 Choron János 671
 Chotek, Rudolf 369
 Chouët, Jacques I. 133
 Chouët, Pierre 266
 Christiani → Sutoris
 Christianus Democritus → Dippel, Johann
 Conrad
 Chrysologus, Petrus 392, 397
Chur 87
 Chyreny → Cserényi
 Chytraeus, Nathan 664
 Cibenius, Johannes 521, 524
 Cibinium → Nagyszeben
 Cicero, Marcus Tullius 17, 41, 47, 106, 200,
 239, 240, 258, 339, 353, 415, 416, 441,
 668, 685
Cieszyn 636
 Cinq Églises → Pécs
 Cinq-Mars, Marcelle 358
 Ciobanu, Vasile 639
 Ciotta, Giovanni 277
 Cipolla, Costantino 334
 Cipós István, Szalkai 521, 524
 Cirill, Alexandriai Szent (Cyrillus
 Alexandrias) 416
 Cisnădie → Nagydisznód
 Citton, Yves 52–54
 Claudopolis → Kolozsvár

Claudius, római császár 260
 Claus, Ignatius 394
 Claus, Johannes 298
 Claus, Joseph Ignatz 390, 391, 397
 Clausewitz, Carl von 356
 Clemens Alexandrinus → Alexandriai Kelemen
 Clemens, Clément → Kelemen
 Clenardus, Nicolaus 180
 Clerq, Peter de 232, 237, 244
 Cleyn, Johannes 415
 Clinchamp, Maximilien-Louis de 65
 Cloppenburg, Johannes (Klapenburg) 744
 Cluj-Napoca → Kolozsvár
Cluny 754
Coburg (Cobourg) 66, 185, 739
 Coccejus, Johannes 233, 242, 579
 Cochin, Henry 681, 682
 Cochlaeus, Johannes 739
 Coelius, Gregorius 200
 Coellen → Cölln
 Coellnberger, Samuel 362
 Cole, Francis Joseph 214
 Colenbrander, Herman Theodor 232, 245
 Colerus, Christian 373
 Colerus → Köhler
 Colla, Vincentius 415
 Colluthus (Coluto Tebano) 145, 147, 148
 Cologne → Köln
 Cologne, Franco de (Franco Teutonium) 548
 Colombo, Cristoforo (Kolumbusz) 437
 Colonia Agrippina → Köln
 Colonia Allobrogum → Genève
 Colonna, Agapito 460
 Colonna, Giovanni 460
 Colta, Rodica Elena 504
 Columella, Lucius Junius Moderatus 214, 215
 Colvin, Howard Montagu 18
 Colvin, Mrs. 18
 Comaromium → Komárom
 Comenius → Komenský
 Commelinus, Hieronymus 178
Compiègne 67
 Concina, Daniel 397, 731, 737
Conegliano 449
 Conermann, Klaus 543
 Coninck, de Giles (Aegidius de Coninck) 730
 Conley, Tom 441
 Constantia → Konstanz
 Constantin, OFM 397
 Constantinopels → Isztambul
 Coppini, Donatella 682–684, 686
 Corales 442, 443
 Corbellini, Augusta 87
 Cordara, Giulio 570
 Cordier, Mathurin (Corderius) 578
 Cordier, Balthasar 742
 Cordier, Baude 550, 552, 553
 Corella, Jaime de 730
 Coresi, diakónus (Diakon Coresi) 505
 Cornelius, Joannes 670, 672
 Cornides Dániel 236
 Corona → Brassó
 Corsini, Edoardo 105
 Cortanze, Gérard de 268
 Cortés, Hernán (Cortez) 438, 443
 Cortese, Tommaso 70
 Corvin, Matthias; Corvino, Mattia → Mátyás, I.
 Corvinus → Rab, Georg
 Corvinusok 85
 Coşbuc, George 636
 Cosgrove, Denis 118
 Cosmerovius, Matthäus 557, 609
 Cotelier, Jean-Baptiste 737
 Coturius → La Couture
 Couburg → Coburg
 Couldry, Nick 516
 Courtilz de Sandras, Gatien de 264, 266
 Covarrubias y Leyva, Diego De Galland, André (Covarruvias) 732
 Coward, Noël Pierce 719
 Cox, Leonard 375–377
Cölln (Coellen) 401
 Cracovia → Kraków
 Cramoisy, Sébastien 133
 Crantz, Heinrich Johann von 277
 Crato, Johannes 138, 266, 525
 Cravaliz, Agostino di 440
 Crellius, Johannes 265
 Crembs → Krems
Creuzburg 136
 Criszan, Petrus 506
 Cristian → Keresztényfalva
 Croiset, Jean 92
 Croix → Lacroix
 Cronegk, Johann Friedrich von 363
 Cronstadt → Brassó

- Crusius, Martinus 179
 Cujacius 243
 Cullen, William 429
 Culpin, D. J. 264
 Culpiu → Mezőkölpény
 Cunningham, Andrew 247, 432
 Curtius Rufus, Quintus 20, 105, 108
 Cyprianus, Thascius Caecilius 392, 397, 742
 Cyprius, Aloysius → Andruzzi, Luigi
 Cyrillus Alexandrias → Cirill, Alexandriai Szent
 Cytowska, Maria 375
 Czeglédi István 138
 Czeglédi János 672
 Czegléd Károly 752
 Czeh János 325, 680
 Czeizel Endre 718
 Czekus Frigyes 59, 60
 Czékus István 190–194
 Czékus, Martin 191
 Czékus, Martin, Frau → Rusznyák Erzsébet
 Czelder, Caspar 365
 Czelder Márton 175
 Czibere Mária 554
 Czibula Katalin 109
 Czilchert 277
 Cziráki Zsuzsanna 706
 Cziráky Moyses 255
 Czobor Erzsébet, Thurzó Györgyné 99
 Czundel Károly 190

 CS
Csákány 271
Csákánydoroszló 275
 Csáki VII. István 420
 Csáki család 424
Csáktornya (Čakovec, Tschakturn) 69, 77, 444
 Csáktornyai Mátyás 305, 323
 Csáky család 562
 Csáky Gergely 50
 Csáky Imre (Emmerich) 278
 Csáky Kálmán 472
 Csáky-Széll Marianne 472, 473
 Csanádi Demeter (Chanadi) 520
 Csanak Dóra, F. 104
 Csanaki Máté 230
 Csapó Mónika 38
 Csapodi Csaba 71, 510–514, 607, 673, 709, 749
 Csapodiné Gárdonyi Klára 511, 513, 673
 Csapody Lajos (Tsapódi) 738
Császár 564
 Császlay István 320
 Császtvay Tünde 114, 117, 118, 521, 541
 Csathó Ádám 367
 Csáthy Károly 495
 Csáthy Lajos 497
 Csatai Endre 365
Csávás (Szászcávás, Ceuaș) 156
Csázma (Chezmicze, Čazma) 673
 Csécsi János, ifj. 139
 Cseffei László 522
 Csefkó Gyula 42
 Csehy Zoltán 530, 681, 685, 686
 Cseke Péter 649
 Cséke Zsolt 478
Cseklész 275
 Csemegi József 481
Csenger 327
 Csepregi Zoltán 35, 121, 122, 176, 364, 365, 381, 382, 384, 595, 758, 762
 Cserei György 692
 Cserei Mihály 692–699
 Cserényi Mihály (Chyreny) 305, 349, 351
 Csernai Mátyás 57, 61
Csernek 505, 726
 Csernus Sándor 62, 132–135
 Csetri Elek 643
Csetény (Nyitracsehi, Čechynce) 564
 Csicseri Ambrus 329
 Csiha Kálmán 206
 Csikesz Sándor 205
 Csiki Tamás 493
Csíksomlyó (Șumuleu Ciuc, Schomlenberg) 388, 389
Csíkszereda (Miercurea Ciuc, Szeklerburg) 608, 609
 Csizi István 255
 Csokonai Vitéz Mihály 472–475, 477, 574
 Csomay Futamot Bálint 523, 526
Csombárd 386, 394
 Csomó Orsolya 673
 Csonka Ferenc 78, 323
 Csorba Dávid 137, 295
 Csorba Győző 73
Csorna 700
 Csörsz Rumen István 109, 333, 474, 475, 477
 Csukovics Enikő 755
 Csulai György 535

Csurgó 574, 584
 Csúri Piroska 436
 Csuta Miklós 329, 331
Csúz (Dubník) 203
 Csuzy Zsigmond 390–392, 397
Csütörtökhely (Spišský Štvrtok, Donnersmarkt) 562

 D
 Da Coccaglio, Viatore (Italus alius Repelius) 733
 Dalbion, Mathilde 552
 Dalham, Florian 738
 Dalí, Salvador 35
 Dálnoki Ferenc 237, 238
 Dálnoki Teleki Mihály 102
Damas 274
 Damaszkusz → Dimask
 Damianus, Joannes 392, 397
 Dán Róbert 614, 615
 Danaeus, Lambertus 523, 526
 Dancka → Gdańsk
 Dáné Veronka 102, 231
 Danes, Pierre 739
 Danielczyk, Julia 629
 Daniel János, vargyasi 522
 Danner, Johann Baptist 741
 Dante, Alighieri 148
 Danzig → Gdańsk
 Darien → Santa María la Antigua del Darién
 Daru család 566
 Daru János 566
 Darvas József, nagyréti 127
 Darvas Tibor 260
 Dathenus, Petrus 579
 Dávid Ferenc (Franz Hertel) 350, 351, 760, 763
 Dávid Géza 41, 466
 Dávid Zoltán 308
 Davies, William 405
 Dax György 287
 De Azara, José 147, 148
 De Braeckle (Bracle), Jacques 39, 40
 De Bure 67
 De Camillis János József 727, 729
 De Lama, Pietro 146
 De Luca, Giuseppe 682
 De Pasquale, Andrea 143, 144
 De Rieux, Antoine Pierre 133–136

De Rossi, Gianbernardo 145
 De Souches, Jean-Louis Raduit (Susa/Zúza) 707, 708, 710, 711, 714
 De' Rossi, Giovangirolamo 664
 Deaecto, Marisa Midori 149
 Deák Ferenc 498, 499
 Deáki Pál 236, 249
Debrecen 98, 104, 137, 139, 141, 142, 174, 177, 179, 202, 206, 207, 229, 231, 249, 260, 261, 290, 294, 329, 432, 444, 472, 473, 484, 491, 492, 495, 497, 521, 523–526, 576, 582, 583, 604, 606, 608, 634, 650, 693, 721, 725
 Debreceni Gele János 574–578, 580–582, 584, 585
 Debreceni Pellionis János 575
 Debreceni Simonides Gáspár 522, 525, 526
 Debreczeni Attila 477
 Debreczeni Droppán Béla 594
 Debreczeni Péter 524
 Decius, Philippus 199
 Decurtins, Carli 93
 Decsi Gáspár 39
 Decsi Mihály 39
 Decsi N. Péter 522, 526
 Deé Nagy Anikó 102–105, 152, 154, 155, 236, 249, 692
 Deér József 480
 Deesch → Dés
 Degenfeld Pál 285
 Degenfeld-Schomberg Berta 285
 Degkwitz, A. 518
 Dehnel, Regine 518
 Deidrich, Georg 347, 349
 Dej → Dés
 Dékány Lőrinc 564
 Dékány Lőrincné → Bakai Kata
 Delaborde, Henri- François 135
 Deleuze, Gilles 52
 Deli Lajos 57, 58
 Delisle, Léopold 64, 65, 132
 Delsenbach, J. A. 270
 Delvaux, André (Andreas Vallensis) 736
 Demen, Hermann 399, 403
 Demény Lajos 643, 754
 Demeter Júlia 109
 Demeter, pataki jobbágyfiú 566
 Demjén József 497, 498
Den Haag (Hága, La Haye) 103, 105, 463
 Denis, Michael 427

- Dentulini, Thomas 294, 303
 Deplazes, Gion 90
Derecske 260
 Déri Balázs 656, 751
 Déri Eszter 188
 Derkics Szaniszló 386, 394
 Dernschwam, Hans 40, 200, 417, 595, 745
Dés (Dej, Deesch) 178, 347
 Descartes, René 52, 233, 249
 Deschamps, Pierre Ernest Charles 64
 Desing, Anselm 735
 Desjardin, Ernest 594
 Dessewffy család 433
 Detre Ildikó 24
 Détsei Ádám 180
Deventer 376, 631
 Dévényi Kinga 651
 Dezericius, Innocentius 743
 Dezső Béla 235
 Dezső Krisztina 353
 Dezsőfi család 308
 Di Francesco, Amedeo 79
Diakovár (Đakovo, Djakowar) 597
 Diana, Antonino 730
 Dianiska András 191, 193, 194
 Diderot, Denis 51, 53, 265, 266
 Diestel, Ludwig 192
 Dietrich, Johann 209
 Dietrichstein 344, 559, 560, 613
 Dietzel, Armin 592
 Digges, Thomas 21
 Dilich, Wilhelm 296
Dillingen (Dilinga) 98, 100, 101, 399–401, 404, 415, 570, 733, 736, 743, 745
 Dillon Bussi, Angela 511
Dimask (Damaszkusz) 651
 Dimitrie, Lehrer 508
 Dingel, Irene 758
 Diogenész 50
 Diodati, Domenico 738
 Dionysius Areopagita 740
 Dionysius Cartusianus 416
 Dionysius Longinus (Longino) 145, 146
 Diós István 527
 Dioscorides 530
 Diosig → Bihardiószeg
 Dippel, Johann Conrad (Christianus Democritus) 211, 213
Disentis (Mustér) 87, 89–97
 Ditters von Dittersdorf, Karl 342, 346
 Diwald, Franz 341
 Do Paço, David 467, 469
 Dobó Domokos 292
 Dobó Ferenc, I. 309, 312
 Dobó Ferenc, II. 636
 Dobó Krisztina, Várdai Mihályné, majd Balassi Bálintné 308–310, 312, 313, 318
Dobra 271
 Dobre, Priester 506
 Dobronoki Fejér István (S. F. D.) 177, 178, 181, 182
 Dobronoki Fejér Miklós 176, 177, 182
 Dobronoki György 529
 Dobrovits Dorottya 273
Dobsina (Dobschau, Dobšiná) 190, 191
 Dobszay László 677, 679
 Dobszay Tamás 252
 Doby András 312
 Dóczy András, nagylucsei 328
 Dóczy Örs 693, 694
 Does, Theodor van der (Dusa) 106, 108
 Dogaru, Dana J. 765
 Dogo, Marco 469
 Doleschall Sándor 284
 Doll, Aloys 398
 Domannus, Joannes 48
 Domaszewski, Alfred 594, 596, 597
 Domby Sámuel 433
 Dominis, Marco Antonio de 733
 Dominkovics Péter 252, 254
 Domokos Lőrinc 264
 Donatus, Aelius 376, 377
 Donellus, Hugo 232
 Donn, Florentius 397
 Donnersmarkt → Csütörtökhely
 Donno, Ferdinando 449, 450
Dordrecht 235
 Dormer 173
 Dorn, Franz Xaver 390, 394, 397
 Dornseiff, Franz 651
 Doru, Todericiu 464
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 31
 Dotti, Ugo 458, 460
Douai (Duaci) 730
 Dourlat, Anton 397
Dover 20
 Dózsa György 754
 Döbrentei Gábor 75
 Dömjén Gergely 231
 Draas → Homoróddaróc
 Drăgan, Ioan 643
 Drasenovich Mária 72

-
- Draskovich család 273
Draskovich György 196–200, 528, 529
Draskovich János 255, 529
Draskovich Jánosné → Istvánffy Éva
Draskovich Károly (Charles) 273
Draskovich Mátyás 198, 199
Drăuşeni → Homoróddaróc
Dreikirchen → Tövis
Drexel, Jeremias 397, 744
Drezden (Drezda) 294, 295, 431, 570
Drimborn, Johann 400
Drinápoly → Adrianopel
Drótos László 411, 412
Drouin, Hyacinth R. (Renatus Drouwen)
730
Drudo, Hilarius 107
Drugeth György 726
Drugeth János 726
Du Mesnil, Louis (Menil) 732
Du Pin, Louis Ellies 734
Du Rieux, Anthoine Pierre
Diacó → Douai
Dubec 673
Dubník → Csúz
Duby, Georges 263, 407
Duchonová, Diana 195
Ducreux, Marie-Elizabeth 209
Dudith András 17–20, 152, 195, 309, 324,
384, 542, 544, 745
Dufaj, Guillaume 549
Dugonics András 716
Dukkon Ágnes 163, 164, 168
Duldner, Johann 764
Dullinger, Josef 469
Dulman, Theodor 92
Dumbović, Juraj (Dumbovich György) 673–
679
Dumbrăvioara → Sáromberke
Dumitran, Ana 509
Dumitrescu, Laura 552
Dunavarsány 287
Durazzo, Giacomo 345
Dusa → Does
Dürer, Albrecht 332
Dürr, Anna 764
Dürr, Damasus 758, 764–768
Dürr, Elisabeth 764
Dürr, Margaritis (Klein) 764
Dürr, Sophia 764
Düsseldorf 517
E
Eben, Johann Georg 371
Eber, Paul 168
Eberhard, Winfried 758
Eberhardt Béla 387
Ebner, Erasmus 377
Eck, Valentin 375, 376
Eckhard, Andreas 211, 213
Eckhardt Sándor 75, 305–307, 315, 317–
322, 326, 330, 331, 334, 335
Eckhart, Georg 211
Eckhel, Joseph Hilarius 146
Eco, Umberto 22
Ecole, J. 237
Ecsed (Nagyecséd) 318–322, 324
Ecsedy Judit, V. 103, 170, 477, 506, 607,
609, 650
Eder, Georg 741
Eder, Joseph Carl 421, 637, 638, 642, 645,
648
Edimbourg → Sopron
Edinburgh 20, 429, 431
Edip, Halide 654
Edirne → Adrianopel
Edison, Thomas 25
Eduard (Edward), III., Hitvalló, Szent, angol
király 44
Eduard (Edward), VI., angol király 46, 47
Edwards, Michael 751
Effen, Justus van 264, 267
Egenhoff, Uta 183
Egenolff, Christian 524
Eger (Agria) 7, 10, 11, 27, 29, 140, 151,
154, 404, 415, 530, 535, 536, 568, 651,
727, 739, 742, 743
Éger Gábor 140
Egersseg → Zalaegerszeg
Eggenberg, Fürst 519
Egrespataki András 575
Egyed Ákos 492–494, 643
Egyed Emese 102
Eijnatten, Joris van 239, 240
Eiler Tamás 77, 78
Einmart, Matthaus 188
Einsiedeln 90, 92, 95
Eisemann György 114, 115
Eisenberg, Ludwig 112
Eisenstadt → Kismarton
Eitzenberger Ferenc Antal 401, 402
Ekler Péter 749

- Elbel, Benjamin 389, 397
Elek László 262, 264
Eleonóra Magdolna Terézia, Pfalz-Neuburgi 554, 561
Elisabeth von Braunschweig, Fürstin 519
Elischer József 284
Ellebodius, Nicasius 521, 529
Ellinger István
Elsner, Norbert 432
Elsevier → Elzevier
Elstow 125
Elzevier (Elsevier, Elzevir) család 108, 232, 578, 579, 583
Emich Gusztáv 496, 497, 501
Emödi András 174, 385, 388, 392, 395, 568, 569, 573, 749
Emödi Tamás 319
Endrei Gyula 56
Endter, Wolfgang 163, 164
Endter, Wolfgang Moritz 402
Engel János József 729
Engel, Ludwig 734
Engelberg 90
Engelbrecht 402
Engelert, Johann 401
Engels, Heinz 62
Englmayr, Angelus 739
Entz Géza 108
Enzmilner von Windhag, Eva Magdalena 748
Enzmilner von Windhag, Joachim 745, 746, 748, 749
Enzner, Manfred 372
Enyed → Nagyenyed
Enyedi György 46, 347–352, 758
Enyedi István 526
Enyedi R. Gáspár 575
Enyedi Sándor 342
Eötvös Loránd 67
Eperjes (Preschau, Prešov) 192, 312, 313, 419, 505, 521, 526
Epiktétosz (Epitteto) 86, 145, 146, 455, 456, 649
Epikurosz 455
Episcopus, Eusebius 416
Episcopus, Nicolaus 175, 415
Episcopus, Simon 404
Erasmus, Desiderius 47, 106, 175, 179, 180, 200, 230, 376, 384, 416, 605, 669
Érd 621
Erdei Klára 333
Erdélyi Gabriella 679
Erdélyi János 716
Erdélyi Zsuzsanna 755
Erdmann, G. 214
Erdődy János 369, 717
Erdődy Nepomuki János 343
Erdődy Tamás 256
Erdős Károly 293
Erdőszengyel (Sângeru de Pădure) 158
Erdőszentgyörgy (Sângeorgiu de Pădure, Sankt Georgen auf der Heide) 156
Eredics Péter 583
Erfurt (Erphordia) 372–374
Erhard, Caspar 397
Erhard, Thomas Aquinas 397
Erhardt József 632
Erhardt, Thomas 92
Erlangen 66, 513, 586–592
Ernö, főherceg 310–312
Erpenius, Thomas 238, 239
Erphordia → Erfurt
Érsekújvár (Neuhäusel, Nova Arx, Nové Zámky) 176, 185, 203, 709, 711
Erzsébet, angol királynő 21
Erzsébet, Árpád-házi (Thüringiai), Szent 135, 136, 756
Esiodo → Hésziadosz
Esopus → Aiszoposz
Espagne, Michel 152
Esseg → Eszék
Esterházy család (famille) 226, 269, 283, 341, 343, 371, 372, 414, 469, 555, 664, 671, 745
Esterházy Ferenc (François) 270, 345, 346
Esterházy Imre 558, 658
Esterházy László (Ladislav) 273
Esterházy Lászlóné → Batthyány Eleonóra (Eléonore)
Esterházy I. (Fényes) Miklós 278, 342
Esterházy II. Miklós (Nicolás) 159
Esterházy Miklós, nádor (Nicolás) 254, 255, 273, 372
Esterházy Pál, nádor 184, 188, 372, 391, 392, 402, 555, 664, 665, 668, 745
Esterházy II. Pál Antal 342, 344
Esterházy Péter 114
Esterházy Zsófia Ludovika Amália
 Wilhelmina Kreszcencia 555
Esze Tamás 721
Eszék (Esseg, Osijek) 465, 466, 593–597

Esztergom (Strigonium) 142, 186, 278, 294,
366, 402, 495, 514, 556–558, 561, 656–
658, 671, 674, 677, 711, 751
Eszterházy Károly 11, 151, 570
Eszterházy Mihály 570
Etényi Nóra, G. 183, 185, 554, 555
Etienne, II. Henri (Henricus Stephanus)
588–590
Etienne, Robert (Robertus Stephanus) 589
Euripidész (Euripides) 334, 588
Eusebius Pamphilus 416
Eustralius Presbyter Constantinopolitanus
740
Eutropius 105
Evans, R. H. 67
Evanston 67
Even-Zohar, Itamar 516
Evlija Cselebi 69
Eybel, Joseph Valentin 734
Eybl, Franz M. 98

F

F. P. A. 526
F. Z. P. → Petri Zobas Ferenc
Faber, Eva 464, 469
Faber, Matthias 390, 392, 397, 398
Fábián Dániel 161
Fábián János 260–265
Fabian, Bernhard 516
Fabian, Claudia 514
Fabiani Ferenc 367
Fabianus et Hugolinus 398
Fabó András 709
Fabri, Johannes 199
Fabricius, Johann Andrea 66
Fabritius Henrik 498
Fabritius, Karl 763
Fabroni, Angelo 145
Fac, Bolesław 542
Fachner, Johann Georg 189
Faerno, Gabriele 145–148
Făgăraș → Fogaras
Fagnani, Prospero 732, 733
Fajnik, Stephanus 649
Fajt Anita 209
Falka Sámuel, bikfalvi 144
Fallenbüchl Zoltán 366, 369
Faltysová, Vlasta 473
Faludi Ferenc 275
Fáncsi Imre 675
Fantoni, Marcello 85

Fantuzzi, Giovanni 450
Faragó Sándor 634
Farbaky József 191, 193, 194
Farbaky Péter 511, 531
Farciennes 271
Farkas András, I. 191
Farkas András, II. 296
Farkas András, Berei 474
Farkas Gábor Farkas 17, 99, 140, 443, 444
Farkas Marlene 479, 480
Farkas Mátyás 386
Farnabius 80
Farnese, Alessandro 528–530, 661, 663–665
Faroghi, Suraiya 469
Fata Márta 190, 193, 302, 758, 760, 763,
766
Faulenbach, Heiner 758
Faur, Ion 506
Fazakas Gergely Tamás 295, 692
Fazekas István 195, 197, 669, 670, 706
Febei, Franciscus Antonius (Foebei) 744
Febronius, Justinus → Hontheim, Johann
Nikolaus von
Febvre, Lucien 62, 151, 407
Fechner, Jörg-Ulrich 541, 542
Federmayer, Frederik 610, 611
Fehér Dezső 502, 503
Fehérgyarmat 177
Fejér Jenő 634
Fejér Tamás 420
Fejér Vilmos 498
Fejérvölgy István 196
Fejérvár → Gyulafehérvár
Fejérvári István 329
Fekete Csaba 174, 202, 204, 205, 249, 444,
523, 525, 526, 722, 725
Feketealom (Codlea, Zeiden) 125
Feldioara → Földvár
Feldkirch, Johannes Bernhards aus 416
Feléb 156
Felhő Ibolya 263
Feliciano, Felice 514
Feltoty András 420
Femmich, Johann 347
Fenzi, Enrico 686
Fenyvesi László 40
Ferber Budensis, Joannes (Verber) 595
Ferdinánd (Ferdinand), főherceg,
(Ferdinando d'Asburgo-Este) 143
Ferdinánd István 287

- Ferdinánd, I., német-római császár és magyar király 253, 595, 611, 669–671
 Ferdinánd, II., német-római császár és magyar király 371
 Ferdinánd, IV., német-római császár és magyar király 188
 Ferdinando di Borbone, párizsi herceg 143
 Ferdinando III d'Asburgo-Lorena 143
 Ferdinandy Geyza 252
 Ferenc, I., francia király 133
 Ferenc, I., német-római, majd osztrák császár és magyar király 141, 224, 527
 Ferenc, II. (Francesco II d'Asburgo Lorena, François II de Habsbourg-Lorraine) 143, 279
 Ferenc József, osztrák császár és magyar király (Franz Joseph) 193, 620
 Ferenc, Assisi Szent (Franciscus Assisiatis, Sanctus) 402, 650, 678–680, 686
 Ferenc, deák 534
 Ferenc, Szalézi Szent (Franciscus Salesius, Sanctus) 390, 392, 398, 729
 Ferencffy Lőrinc 195, 335
 Ferenczi Attila 77
 Ferenczi Zoltán 341, 496, 499
 Ferenczy Gergely 564
 Ferenczy Gergelyné → Bakai Kata
 Ferosino, Rodriguez Nicolaus 732
Ferrara 85
 Ferraris, Lucius 731
Fertőd 278
 Ferwagner Péter Ákos 464
 Festetics család 425, 426, 680
 Festetics György 425–433
 Festetics Kristóf 425
 Festetics László (Laci gróf) 425, 426, 430, 433
 Festetics Pál 425
 Fett, Andreas 737
 Feuchère, Jean-Jacques 488, 489
 Feuer Mária 546
 Féval, Paul 485, 489
 Ficino, Marsilio 322, 329
 Fiebrink, Rebecca 551
 Filipecz János 613
Filippi (Philippi) 216
 Filstich, Johann 126
 Filtsch, Johann 644–647
 Finance, Laurence de 485, 488
 Fiorentini, Girolamo 736
Firenze (Florenz) 423, 510, 511, 514, 660
 Firpo, Luigi 450
 Fischer von Erlach, Johann Bernard 269, 270, 274
 Fischer, Anselm 92
 Fischer, Ernst 98
 Fischer, Holger 480
 Fischer, Johann Martin 274
 Fischer, Karl A. 728
 Fitz Jenő 596
Fiume (Rijeka) 277, 278, 469, 493, 620
 Flachet, Jean-Claude 463–471
 Flaig, Egon 622
 Flammarion, Ernest 633
 Fleisz János 492–494, 498, 501
 Flemming, Carl 634
 Fleury, Claude, 735
 Florenz → Firenze
 Florio, John 21
 Flotzinger, Rudolf 373
 Fockema Andreae, Sybrandus 582
 Fodor István 103, 154
 Fodor Pál 39, 44, 466
 Fodorik Menyhért 604, 721
Fogaras (Făgăraș, Fogarasch) 248, 421, 422, 509, 693, 697
 Fogarasi Mátyás 693
 Foglár György 392, 398
 Folard, Jean Charles de 103
 Fonovics János 728
 Font Zsuzsa 209–211, 257, 364, 381
 Forchtenstein → Fraknó
 Ford, Philip 436
 Forer, Laurenz (Thomas Vitus, pseud.) 100, 101
 Forgách Ferenc 49, 195
 Forgách Mihály 335
 Formentini, Aurora 272
 Formica, Matteo 554
 Forró Pál, Háportoni → Háportoni Forró Pál
 Forster, Leonard 543
 Forster, Wilhelm 191
 Forteguera, Sebastiano 554
 Fótiós (Photius) 735
 Foucault, Michel 515
 Fours et de Bucquoy, Charles Joseph 271
 Fours, Charles 271
 Földes Konrád 386
 Földesi Ferenc 514
Földvár (Barcafeldvár, Feldioara, Marienburg) 121, 124, 125

-
- Földvr István 312
 Földvr Miklós 656
 Frk K. Gusztáv 501
 Frner, Andreas 740
 Frstemann, Karl Eduard 175
 Fraccari, Claudio 334
Fraknó (Forchtenstein) 664–666
 Fraknó Vilmos 51, 196, 254, 321, 665, 709
 Francesco → Ferenc
 Francisci András 536
 Franciscus Assisiatis, Sanctus → Ferenc,
 Assisi Szent
 Franciscus Salesius, Sanctus → Ferenc,
 Szalézi Szent
 Francisi, Anna Agneta 128
 Francke, August Hermann 34, 125, 209,
 210, 380–384
 Francke, Gotthilf August 124, 382
 Francken, Christian 48–50, 322, 323, 351,
 649
 Francolin, Hans 186
 Francus, Wilhelm 211, 213
Franeker 229, 257, 329, 522, 523, 574–585,
744
 Frangepn Ferenc 475
 Frank Lajos 635
 Frank, Johann Peter 432
 Frank, Peter R. 173
 Frankenberg, Bernhard Frank von 89, 90,
 92, 95, 96
Frankfurt am Main 41, 101, 105, 112, 213,
247, 329, 430, 445, 446, 522, 524, 543,
544, 557, 571, 588, 594, 610, 732, 734–
736, 745
Frankfurt an der Oder 229, 522, 523, 526,
763
 Franklin, Benjamin 406
 Frankov, Jana 269
 Frantz, Eva 480
 Franz Joseph → Ferenc Jzsef
 Frauenbach → Nagybnya
 Frauenheim Jnos 650
 Frauenheim, J. H. 398
 Frédéric → Frigyes
 Frmiot, Marcel 553
 French, Roger 214, 247
 Fresne du Cange, Charles du 133
 Freud Rbert 281
 Frey, Josephus 246, 247
 Freylinghausen, Johann Anastasius 382
 Freysmuth, Joseph 363, 364
 Fridericus a Jesu 398
 Friedenfels, Amandus 731
 Friedrich von Brandenburg-Bayreuth 591
 Friess 399
 Friessem, Johann Wilhelm 399, 401
 Frigyes, II., porosz kirly 357, 367
 Frigyes, III., német-rmai csszr (Frédéric)
 62, 153, 332, 665
 Friijhoff, Willem 229, 234
 Frimmel, Johannes 173
 Frimmov, Eva 414
 Fritsche, Markus 416
 Frobenius, Hieronymus 175, 415–417, 427
 Frobenius, Johannes 298, 384, 415
 Fromageau, Germain 399
 Frommann, Friedrich Wilhelm 371
 Fronius család 365
 Fronius, Petrus 365
 Froschover, Christoph 176, 177
 Frlich Dvid (Frhlich) 163–165, 167–169,
 298, 300, 301, 419
 Frlich János 163
 Fuchs Kat 715
 Fuchs, Gottfried Sigmund 740
 Fuchs, Leonhart 427
 Fuchs, Reimar Walter 587
 Fucker, Andreas 365
 Fues, Ludwig Friedrich 190
 Fugger család 595
 Fuhrmann, Mathias 569, 572, 573, 737
 Fukry, Valéria 611
 Fulcitius, Paulus 198, 199
 Fumaroli, Marc 74
 Fundárková, Anna 195, 706
 Funes, Martín de 741
 Funs, III. Adalbert de 92–95
 Furrer, Norbert 87
 Fügedi Erik 754
 Füleki H. Gergely 525
 Fülemile Ágnes 435
 Fülep Lajos 275
 Fülöp, II., spanyol király (Philippe) 149,
 407, 448
 Fülöp, III., francia király 134, 125
 Fülöp, IV., Szép, francia király (Philippe le
 Beau) 62, 134
 Fülöp, V., francia király 132
 Fülöp, Jó, burgundi herceg 132
Fr (Rba) 203
 Füsslin, Casimirus 394, 403

Füsüs Miklós 566

Füzes Ádám 673

G

G. V. → Udvarhelyi György

Gaberson, Eric 747

Gábor Csilla 305, 320, 364

Gábor Imre 356

Gáborjáni Szabó Botond 175, 249, 525, 721, 725

Gácsi Hedvig 444

Gailler, Franciscus Salesius 398

Gajdoš, Věslav Jozef 221, 224

Galambos Bálintné 563

Galánta (Gallandau, Galanta) 176

Galata (Pera) 39, 40

Galatino, Pietro 264, 266

Galavics Géza 39, 186, 188, 664

Galen, Bernhard von 706

Galénosz 214, 427, 428

Gálfi, Samuel 180

Gálfi Emőke 420, 421

Gálfi János (Gálfi) 418, 421, 422, 424

Galgóczi Ferenc (François) 275

Galilei, Galileo 163

Galiot, Jean 553

Galla Ferenc 707

Gallandau → Galánta

Gallemart, Jean 398

Gallin, Franciscus Damianus 88

Gámán János 498

Gámán József 498

Gamauf Teofil 555

Gamillscheg, Ernst 510, 511, 513, 514

Gánóczy Antal 570

Garampi, Giuseppe 143

Garavaglia, Renato 548

Garavelli, Enrico 143

Gârbova → Szászorbó

García Ferrari, Mercedes 436

Gasó István 728

Gasparoni, Benvenuto 664

Gasser, Johann 269

Gastgeber, Christian 338

Gáti István 475

Gaubius, David 233, 237, 244, 245

Gaudy László, H. 287, 288

Gaultier de Saint-Blancard, François 263, 267

Gavanti, Bartholomaeus 398

Gay, Peter 243

Gazzaniga, Pietro Maria 731, 736

Gdańsk (Dancka, Danzig) 128, 541, 542

Geck, Elisabeth 62

Géczi János 9, 214

Gecse Gusztáv 264

Gecsényi Lajos 255

Geertz, Clifford 515

Geibel Ármin 496

Gelder, Johann Hermann von 399

Geleji Katona István 535, 536, 604–609

Gelenius, Sigismundus (Zikmund Hrubý z Jelení) 416

Gellérfi Gergő 356

Gellért, Szent (Giorgio Sagredo) 751, 752, 754, 756

Gellius, Aulus 106, 164, 200, 513

Gemer → Sajógömör

Gemerská Panica → Gömörpanyit

Gemert, Guillaume von 93

Geml József 492

Genetti, Francesco 739

Genève (Colonia Allobrogum, Geneva, Genf) 12, 103, 104, 133, 168, 178–180, 199, 263, 266, 437, 440, 445, 523, 526, 577, 589, 731

Genga, Fabio 447, 448, 450

Genga, Flaminio 447, 448

Genga, Giovanni Battista 447–449, 451, 452

Genga, Simone 447, 448

Gennádiosz Szkholáriosz (Gennadius Scholarius) 739

Genscher, Hans-Dietrich 34

Gent 39, 670

Gentile, Valentino 351

Genyijeva, Jekatyerina Jurjevna 137

Georg, III, Anhalt, Fürst 610

George, II., roi de Grande-Bretagne 66

George, Alexander L. 406

Georgetown 85

Gergeli, Georgius 569

Gerbert, Martin 735

Gerbesch → Gerebenes

Gerdes, Daniel 249–251

Gerebenes (Mezőgerebenes, Grebenișu de Câmpie, Gerbesch) 156

Geréby László 319

Gerendi János 50, 322

Gergei László 312

Gergel, Georgius 569

-
- Gergely, IX., pápa (Ugolino di Anagni) (Gregorius) 732, 733
Gergely, XIII., pápa (Gregor) 415
Gergely, deák 326
Gergely, Nagy Szent (Sanctus Gregorius Papa) 742
Gergely, Nazianzi Szent (Gregorius Nazianzenus) 530, 661
Gergely, Palamasz Szent 729
Gergely, Thaumaturgosz Szent (Sanctus Gregorius Neo-Caesariensis) 742
Gerhard, Johann 107, 579
Geringer, Carl 638
Germantown 121, 123, 130, 131
Germanus Gyula 653
Gernyeszeg (Ghernesig, Kertzing) 144
Gerosa, Pietro Paolo 682
Gerő Zsigmond 635, 636
Gerretzen, Jan Gerard 246, 247
Gersh, Stephen 547
Gerson, Jean 733
Gerstinger, Hans 589, 749
Gessner, David 630
Geszthi Ferenc 424
Geszti Mihály 378
Gevers Bálint (Valentin) 604
Gherardo di Giovanni 510, 511
Ghernesig → Gernyeszeg
Ghezso, Francesco 95
Ghiczi (Ghyczy) János 420, 421
Ghitta, Demeter 506
Ghitta, Ovidiu 643
Gianotti, Donato 105
Gichtel, Johann Georg 210, 211, 213
Gidófalvi Péter 525
Gierl, Martin 265, 427
Giessen 66, 578
Giger, Hubert 93
Giglioni, Guido 86
Gigliucci, Roberto 682, 684
Gilău → Gyalu
Gingerbread, Gwen 18
Ginsburgum → Kőszeg
Ginther, Anton 390, 398
Giovanni d'Aragona 514
Giovio, Paolo (Jovius) 530, 660, 664
Girard, Jean Baptist 398
Gîrbea, Katalina 552
Girtanner, Christoph 429, 430
Gisbert, Jean 741
Giskra → Jiskra
Gissibl, Bernhard 626, 627
Giunta, Lucantonio 607
Giuseppe → József
Gizella, Boldog, magyar királyné 186
Glasgow 39, 41
Glatfelter, Charles H. 121, 122, 123
Glatter Rezső 634
Glauchau 124
Glemm, Christian Gottlob 346
Glodariu, Eugenia 504
Glogau 634
Glomski, Jacqueline 375, 377
Glosius, Samuel 430
Glück László 656
Gmeiner, Franz Xaver 734
Gmelin, Johann Friedrich 432
Gnoli, Umberto 664
Goar, Jacobus 729
Gobat, Georges 742
Góbi Imre 284
Goes, Damião da 444
Goethe, Johann Wolfgang von 31, 33, 35, 37
Gold, John Robert 115
Goldenberg, Samuil 423
Goldstein, Kilian 375, 376
Golvers, Noël 520
Gombási István 533
Gombos Ferenc 498
Gomesius, Ludovicus (Gomisis) 736
Gómez Muntane, María del Carmen 548
Gomez, Luis 728
Gondán Felicián 680
Gonet 92
Gonzaga Anna Eleonóra, magyar királyné 544
Gonzaga család 450
Gonzaga Eleonóra Magdolna 557, 558
Gonzaga, Rodolfo 450
Gonzaga, Vincenzo 450
González Téllez, Emanuel 732
Goody, Jack 435
Goold, G. P. 214
Gordon, Edwards 214
Goritz, Johann 595
Goropius Becanus, Johannes 298
Gosker, Margriet 582
Gotha 66
Gottfriedsen, Cristel 372
Gottsched, Johann Christoph 541

- Gotz Gábor 534
 Goubert, Pierre 407
 Goudin 92
Govora 506
 Göbhardt, Martin 401
 Göbl, Joseph 636
Gödöllő 343
 Göllner, Carl 638, 641, 642, 644
 Göltz, Klaus E. 381
 Gömöri György 522, 574, 582
Gömörpanyit (Gemerská Panica)
Gönc 289, 292, 293, 329
 Gönci György 526
 Gönczi Lajos 693, 694, 696
 Gönczi Miklós 293
 Gönczy Monika 296
 Göranson, Ulf 518
 Görbédy Kata, id. Szokoly Miklósné, majd Uray Sándorné 309
Görlitz 225, 433
 Görner, Franz 479
 Görz, Georg 214
Göttingen (Göttinga) 32, 66, 160, 363, 364, 427, 429, 431, 432, 515, 645, 646
 Gözsy Zoltán 656
 Graaf, G. Hendrik van de 229, 231, 232, 235, 236, 239
 Graauwhart, Hendrik 631
 Graecium → Graz
 Graevius, Johannes Georgius (Gräve) 105, 106
 Graf, Angela 32
 Graff, Johannes Andreas 398
 Gragger Róbert 40
 Gran → Győr
 Granasztói Olga 220, 224, 225
 Grancea, Mihaela 643
 Granvelle, Antoine Perrenot 67
 Gräser, Daniel 645
 Grassalkovich Antal 275
 Grassalkovich család 343
 Gratianus 199, 733
 Grattenauer, Christoff Friedrich 294, 303
 Gravesande, Jacob 's 233, 234, 237, 243–245
 Graveson, Ignatius → Amat de Graveson, Ignace Hyacinthe
Graz (Grác, Graecium) 98, 256, 268, 277, 319, 327, 392, 397, 400, 402, 678
 Grebenișu de Câmpie → Gerebenes
 Gredalj, Michael 198
 Greenaway, Frank 214
 Greenblatt, Stephen 442
 Greene, Gordon 552
 Gregl, Jacobus 398
 Gregorius → Gergely
 Gregus Máté 56
Greifswald 125
 Greig, Donald 550
 Grell, Ole Peter 247, 432
 Gremper, Johannes 510
 Greneck, Adam Joseph 736
 Grieninger, Joannes 414
Groningen 574, 578, 582
 Gronovius, Johann Frederik 232
 Groß, Julius 639, 762
 Grossegger, Elisabeth 343
 Grossing, Franz Rudolf von 398
 Großsanktnikolaus → Nagyszentmiklós
 Großwardein → Nagyvárad
 Grotius, Hugo 80, 233, 242, 243, 542–544, 733
 Gruber Károly Antal 222, 223, 226
 Gruterus, Janus 543
 Gruther, Anton 403
 Gruzinski, Serge 436, 443
 Grill Tibor 214
 Grill, Georg 745, 747, 748
 Gründer, Augustinus 544
 Gryphius, Andeas 542
 Gualtherus → Gwalther
 Guarient und Raal, Dominik Ferdinand Edler von 748
 Guarinus, Thomas 396
 Gubasóczy János 557
 Gudor Kund Botond 228, 243, 245
 Guéranger, Prosper 549
 Guggisberg, Hans R. 46
 Guicciardini, Francesco 49, 83, 452
 Guise család 132
 Gulyás Pál 293, 440, 499, 590, 749
 Gumprecht, örgróf 595
 Gundelfingen, Heinrich von 73
Gundelsheim 599
 Gurka Dezső 429, 430, 436
 Gustav-Adolph, II., svéd király 194
 Guszarova, Tatjana 252, 255, 256
 Gutenberg, Johannes 10, 66, 151, 153, 636
 Guthy Ferenc 326
 Guyot, Alain 469

Gündisch, Gustav 211, 764
Gündisch, Konrad 758
Güns → Kőszeg
Günther, Samuel 365
Günther, Ursula 550–552
Güssing → Németújvár
Gwalther (Gualtherus), Rudolf 176, 177

GY

Gyalu (Gilău, Julmarkt) 348
Gyalui Farkas 342, 499
Gyáni Gábor 492, 493, 692
Gyárfás Tihamér 607
Gyarmathi Sámuel 426
Gyarmathy Imre 319, 326
Gyarmati Balassa Menyhért → Balassa
Menyhért, gyarmati
Gyarmati Tamás 578, 583
Gyimótfalva (Jormannsdorf) 276, 277
Gyöngyös 562, 567
Gyöngyösi István 334
Gyöngyösi László 574
Gyöngyössi János 102
Gyöngyössy Orsolya 755, 757
Győr (Gran, Jaurinum, Raab) 126, 191,
195–197, 199, 200, 278, 366, 392, 394,
396, 397, 400–403, 433, 465, 470, 491,
493, 497, 529, 559, 569, 597, 633, 728,
734, 736, 753
György Aladár 221
Györgyényi Ignác 320
Győri L. János 692
Gyujtó Sándor 161
Gyula 186, 260, 261, 264, 265, 504
Gyula, II., pápa (Jules) 275
Gyulafehérvár (Alba Iulia, Bălgrad,
Carlsburg, Karlsburg, Fejérvár) 137,
144, 151, 178, 228, 230, 244, 247, 249,
263, 265, 268, 418–424, 451, 504, 506–
508, 523, 535, 541, 542, 545, 597, 604–
606, 608, 609, 649, 650
Gyulai Éva 187, 328, 554
Gyulai Ignác (Ignace) 279
Gyulai Pál 110, 496
Gyulay család 310
Gyurikovits, Georg 638

H

Haamstede 106
Haan, Ludovicus 122, 126, 127

Haa, Melchior 400
Haas Gottlieb 500
Haberkorn, Joseph 392, 398
Haberland, Detlef 542
Habermann, Johann Baptist 209
Habert, Louis 737, 743
Habsburg család (les Habsbourg) 62, 63,
150, 188, 189, 247, 252, 254, 256, 268,
270, 311, 325, 350, 467, 672, 761
Hackhoffer, Arnold 398
Hackius, Franciscus 82
Hackstock, Johannes 294
Hacsaturján, N. A. 256
Hadot, Pierre 485
Hadvics László 753
Haebler, Konrad 702
Haeften, Benedikt van 392, 398
Haën, Anton de 431, 432
Hafenreffer, Matthias 99
Haffner, Melchior 185
Hága → Den Haag
Hagecius, Thaddaeus 18
Hagemann 129
Hagenau 375
Hagymási Kristóf 420
Hahnemann, Samuel 431
Haid, Johann Jakob 383
Haiman György 477
Hainburg 343
Háiszler György 434
Hajdu Henrik 719
Hajnal István 253
Hajós 278
Hajós József 108
Hakucha János, kelemenfalvi 569
Hála József 755
Halasy-Nagy József 264
Halasz Csiba, Eva 468
Halbertsma, J. H. 246
Hall, Joseph 263, 266
Hall, Murray G. 629
Halle an der Saale 25, 34, 122–129, 209–
211, 213, 294, 295, 364, 380–384, 398,
733, 739
Haller Gábor 257
Haller, Albrecht von 429–432
Hallier, François 732
Halma, François 105
Halmesvirta, Anssi 456
Helmstedt (Helmstadium) 733, 736, 741,
743

- Halogy* 274
 Halthaus, Carl 62
 Halverson, Jeffry R. 43
Hamburg 31, 183, 480, 496, 739, 742
 Hamel Bruyninx, Jacob Jan 230
 Hamm, C. 551
 Hampel József 596, 660
 Hamvas Endre 257
 Han, Weigand 610
 Hanapi Miklós (Hanapis) 398, 570
Hanau (Hanovia) 741
 Handrianus → Andrian
Hannover (Hanovre) 32, 66, 71, 124, 518
 Hanus Erzsébet 463
 Hanuy Ferenc 98
 Háportoni Forró Pál 20, 324
 Happel, Eberhard Werner von 183
 Hărăstaș → Harasztos
 Haraszi Sándor 464
Harasztos (Hărăstaș, Wahldorf) 534
 Harcsár Magda 138
Harderwijk 246
 Hardt, Michael 52
 Hargittay Emil 228
Hari (Heria) 534
 Hárach János 372
 Harig, Georg 214
 Harris, Marvin 437
 Harsányi András 290, 291
 Harsányi István 137–141, 250
 Hartfelder, Karl 376
 Hartleben, Konrad Adolf 496
 Hartung, Philipp de 394, 398
 Harvey, William 428
 Hășdat → Hosdát
Hașfalău (Vânători) 508
 Hassler, Éric 269
 Határ Győző 482
Hatvan 303
 Hauck, Ferdinand 735
 Häufler, Joseph Vinzenz 662
 Hauser, Henri 407
 Hausner Gábor 46, 48, 71, 85, 708
 Hauszmann Alajos 277
 Havas László 298, 339, 685
 Havas Ödön 633
 Havas Piroska 715
 Havasi Krisztina 480, 481
 Haverkamp, Sigebert 234, 247, 248
 Hávor Imre 369
 Hayd, Stephan 736
 Haydn, Joseph 225, 342, 344
 Haydn, Michael 342
 Haye, Jean de la 748
 Hayer, Jean Nicolas Hubert 106, 108
 Hazay Ernő 501
 Hazay Vilmos 499, 501
 Hebler, Matthias 763, 764
 Heckenast Gusztáv 122, 127, 495–497, 501
 Heerbrand, Jacob 521, 524
 Hefe, Melchior 278
 Hegedüs Béla 109
 Hegedüs István 662
 Hegedüs Márton 39
 Hegedüs Sándor 500
 Hegendorff, Christoph 378
Hegyesalom 15
 Hegyesi Márton 500
 Hegyesy Vilmos 499
 Hegyi Ádám 260
 Hegyi Ferenc 369
 Hegyi Géza 308
 Hegyi György 670
 Hehel, Peter 398
 Heidanus, Abrahamus 579
Heidelberg 40, 45, 138, 177–179, 242, 347, 517, 542, 544, 566, 599
 Heigl, Bernhard 365, 638, 758
Heilbronn 430
 Heim Antal 499, 502
 Heim Antalné → Blau Mária
 Heim család 499, 502
 Heimbach, Matthias 390, 398
 Heimler Károly 365
 Heine, Heinrich 681
 Heineccius, Johann Gottlieb 242
 Heinrich der Löwen 33
 Heinsius, Daniel 232
 Heinsius, Nicolaus 108
 Heiss, Elias 185
 Heiss, Joannes 185, 186
 Heitzmann, Christian 514
 Heksch Ágnes 51
 Held, Jeremias 39
 Helden, Albert van 234
 Hellebrant Árpád 583
 Hellenbach, Johann 303
 Heller Bernát 47, 48
 Hellmann, Joseph 341
 Hellmár Antal 392, 403

Helme (*Királyhelme*, *Kráľovský Chlmec*) 329, 336
Helmont, Jean Baptiste van 247, 429
Heltai Gáspár (Kaspar Helth) 204, 208, 296, 324, 649, 662, 763
Heltai János 99, 138, 140, 177–179, 476, 541, 542, 721
Heltau → Nagydisznód
Helth, Kaspar → Heltai Gáspár
Hemsterhuis, Tiberius 232, 233, 238, 241, 246, 247
Henckel, Johannes 669
Hendre, Biro Doina 268
Hengerer, Mark 557
Henggeler, Rudolf 90
Henrard, Nadine 547
Henrichmann, Jakob 733
Henricpetri, Sebastian 437, 442, 445
Henrik, II., Szent, német-római császár 186
Hentius, Martin 760
Henzsel Imre 753
Henyey Pál 569
Hepp, Andreas 516
Herbig, Franz L. 497
Herbig, Friedrich Ludwig 496
Herbipolum → Würzburg
Herborn (*Herborna Nassoviae*) 180, 419, 737
Herczeg Ferenc 497
Herepei János 178
Heresinczy Anna 198, 199
Heresinczy György 195, 201
Heresinczy János 197–199
Heresinczy Pál 197–199
Heresinczy Péter 195–201
Héri Vera, G. 187
Hermán János 57
Hermann Egyed 387, 727, 728
Hermann István, ifj. 657, 658
Hermann, Christine 629
Hermann, Hermann Julius 749
Hermann, II., türingiai tartománygróf 135, 136
Hermannstadt → Nagyszeben
Hermans, Joseph M. M. 517
Hermányi Dienes József 247, 534
Herner János 195, 293, 414, 522
Hérodotosz (Hérodote) 149, 218, 298, 299
Herpay Gábor 142

Herrmann, George Michael Gottlieb von 365, 638, 645
Hertel, Franz → Dávid Ferenc
Hertzig, Franciscus 392, 398, 741
Herwagen, Johann 104, 416
Hess, Günter 332
Hess, Ursula 332
Hésziodosz (Esiodo) 143, 144, 164, 669
Hevenesi Gábor 392, 403, 663, 709
Hevesy, Andre de 153
Heyden, Sebald 378
Heidendorf → Besenyő
Hientz, Käthe 758
Hienz, Hermann A. 601, 637
Hieratus, Antonius 700
Hieronimus, Sanctus → Jeromos, Szent
Hilaire-Perez, Liliane 464, 465, 470
Hilbert, David 281
Hildburghausen (*Hildburghusa*) 430
Hildebertus Lavardinus 339, 340
Hill 121
Hillebrandt, Franz Anton 270, 342
Hillebrandt, Lucas von 278
Hillenius, Michael 375, 376
Himmelreich Tiburtius 197–199
Himmelreich Tiburtiusné, Anna 199
Himle, F. A. 400
Hindemith, Paul 553
Hippokratész 243, 427
Hirsch, Emanuel 211
Hirschberg, Valentinus Theocritus von → Mögling, Daniel
Hirsching, Friedrich Carl Gottlob 66
Hiszánkés, Petra 415
Hitler, Adolf 221
Hizler, Clemens (Hitzler) 371–374
Hizler, Hieronymus 371
Hizler, Michael 371
Hlavačková, Miriam 413
Hmira János 98, 101
Hobson, Anthony 514
Hochmeister, Martin 421, 648
Hochstätten → Hosdát
Hocquardus, Bonaventura 608, 609
Hódmezővásárhely 56, 57, 61, 260, 472
Hodoş, Nerva 504
Hodossy Zsófia 309
Hoeniger, Nicolaus 437, 442, 445
Hofer, Carl 636
Hofer, Richard 636

- Hoffman, Johann Georg 188
 Hoffmann és Campe 496
 Hoffmann György 312
 Hoffmann Zsuzsanna 214
 Hoffmann, Friedrich 428, 429
 Hoffmann, Johann 384
 Hofin, J. 398
 Hogarth, William 272
 Hoghiz → Olthévíz
 Holbach, Paul Henri Thiry, baron d' 51, 262
Holics (Holič, Holitsch) 343
 Holik Flóris 755
 Holl András 22
 Hollebeek, Conradus 107
 Holló Szilvia Andrea 262
 Hollo, J. A. 455
 Holthusen, Mechthild → Raabe, Mechthild
 Holtrop, Pieter 238
 Holub, Iosephus 662
 Holzmann, Apollonius 398
 Hóman Bálint 480
 Homérosz 79, 84, 86, 164, 243, 669
Homonna 726
 Homonnai Bálint 320
 Homonnai Gáspár 310
 Homonnai Fruzsina, ecsedi Báthory
 Istvánné 315
Homoróddaróc (Drăușeni, Draas) 762
 Honert, Johann van den 232, 234–237, 239–
 241, 246, 250
 Honert, Taco Haio van den 239, 240
 Hont Ferenc 715, 716, 718
 Honterus, Johannes 37, 151, 761, 762
 Hontheim, Johann Nikolaus von (Justinus
 Febronius) 734
 Hooghe, Romein de 184
 Hoornbeeck, Johannes 578
 Hopp-Gantner, Maria-Luise 185
 Hoppin, Richard 549, 550
 Horatius (Orazio) 106, 145, 339
 Horatsik János 498
Horn 373
 Horn Ildikó 41, 322, 420, 463
 Hornius 238
 Hornyik Sándor 109
 Horodisch, Abraham 630, 631
 Horthy Miklós 57
 Horváth Antal, ifj. 594
 Horváth Aranka 507
 Horváth Árpád 356
 Horváth Gáspár 198, 199, 201
 Horváth István, ifj. 715–719
 Horváth Iván 280, 305–307, 317, 329, 333,
 757
 Horváth János 73, 195, 680, 683
 Horváth László 274
 Horváth Mihály 738
 Horváth Nicetas 735
 Horváth Zsigmond 284
 Horváth, Pavol 611
Hosdát (Hășdat, Hochstätten) 533, 534
 Hospinianus, Rodolphus 731
 Hõe von Hönegg, Matthias 99
Hőgyész 222, 224, 226
 Höhnel, Ludwig von 620–629
 Hörcsik Richárd 566
 Hörk József 190
 Hraba, Karel Jan 388
 Hrasztoviczay György 198
 Hrubý z Jelení, Zikmund → Gelenius,
 Sigismundus
 Hubai Péter 750
 Hubbard, Elbert 27
 Hubbes Éva 102
 Huber, Ulricus 574
 Huberinus, Caspar 285
 Hubert Gabriella, H. 283, 287
 Hubert Ildikó 289
 Huchon, Mireille 305
 Huet, Pierre Daniel 738
 Huett, Albert 50
 Hufeland, Christoph Wilhelm 430, 433
 Hugo de Sancto Victore 459
 Hugo, Victor 485
 Hugo de Sancto Caro 399
 Huisch, Johann Wilhelm 398, 399
 Huizinga, Johan 251
 Hulme, Peter 443
 Humboldt, Wilhelm von 430
 Hunedoara → Vajdahunyard
 Hunganotus, Christophorus 140
 Hunnedeng → Vajdahunyard
 Hunt, John Dixon 20
 Hunter, Michael 262
 Hunyadi Antal 385
 Hunyadi család 296, 385, 391, 756
 Hunyadi Ferenc 323
 Hunyadi János 71, 72, 153
 Hunyadi Mátyás → Mátyás, I.
 Hunyadi Szabó Ferenc 142
 Hus, Ján 605, 753

Huszár Gál 202, 203, 207, 285
Hutten, Ulrich von 99
Hügel Ottó 497, 498, 500, 502
Hügel, Eduard 497
Hürrem, szultána 42
Hyginus, Gaius Julius 105

I

I. B. TS. 607
I. C. Z. → Károlyi János(?)
I. S. 524
I. W. B. 180
Iasi 506, 508, 509
Iaszlinszky → Jaszlinszky
Ibanez, Francisco (Ivanez) 730
Ibsen, Henrik 719
Iffland, August Wilhelm 112
Ighiu → Magyarigen
Igló (*Szepesújhely, Spišská Nová Ves, Iglov, Zipser Neudorf*) 364
Ignác, Antióchiai Szent (Sanctus Ignatius Martyr) 742
Ignéc (*Znyacevo*) 330
Ignéczi András 331
Ilger, Franz Anton 398, 401
Ilia Mihály 324
Illei János 570
Illésházi György 445, 446
Illésházy István 310
Illéssy János 318
Illyefalvi Emese 755
Illyefalvi István 305
Illyés András 390, 392, 398, 571
Illyés István 391, 392, 398
Im Hof, Ulrich 640
Imre, Árpád-házi Szent (Emericus) 754
Imre László 296
Imre Mihály 47, 294–296, 303, 324, 692
Ince, VIII., pápa 679
Ince, XI., pápa 186
Indianfield 121
Indig Ottó 497, 498, 501
Ingolstadt (*Ingolstadium*) 63, 98, 100, 101, 400, 401, 570, 571, 737, 740, 741, 744, 745
Ingrao, Charles 467
Innsbruck 15, 62
Ioan, diacon (Diakon Johannes) 507
Iosif, Popa (Priesters Iosef) 507
Ipolyi Arnold 319, 320, 331, 336, 668–671

Iratosi T. János 329
Irnerius 243
Isagogus 397, 749
Iser, Wolfgang 516
Isidorus Hispalensis → Izidor, Sevilalai Szent
Ispán Ágota Lídia 435
Israel, Jonathan 51, 52
István, I., Szent, magyar király (Stephanus) 58, 184, 186, 420, 569, 680, 752, 754, 756
István, III., magyar király 573
István, IV., magyar király 573
Istvánffy Éva, Draskovich Jánosné 528, 529
Istvánffy Katalin, Keglevich Györgyné 528
Istvánffy Miklós 48, 71, 73, 195, 311–313, 318, 335, 521, 527–532, 570, 573, 660–666
Istvánffy Orsolya, Lipcsey Jánosné 528
Istvánfi Pál 473
Isvalies, Pietro 665
Iszmail Baba 652, 653
Iszmail Dilmen 654
Iszmail Szaib Szendzser (İsmail Saib Sencer) 652
Iztambul (*Constantinople, Konstantinápoly*) 39–41, 186, 464, 465, 467, 468, 470, 652, 653
Italus alius Repelius → Da Coccaglio, Viatore
Ittu, Gudrun-Liane 647
Iuenin → Juénin
Ivančan, Ljudevit 195, 673, 676
Ivancsó István 751
Ivánka 275
Ivanka pri Dunaji → Pozsonyivánka
Iványi Béla 195, 292, 293, 414
Iványi Tamás 651
Iversen, Margaret 443
Ivrea 553
Izidor, Sevilalai Szent (Isidorus Hispalensis) 218, 461, 754

J

Jablonsky, Ernst 229
Jacob, Margaret 51
Jacobs, Eduard 364
Jacquenod, Placide 463
Jahn, Ilse 214
Ják 199

- Jakab Elek 494, 496
 Jakab László 686
 Jakab, II., angol király 263
 Jákli István 754
 Jakó Klára 535, 643
 Jakó Zsigmond 102, 108, 177, 180, 249, 257, 258, 444, 512, 535, 538, 604, 643, 693
 Jakubovich Emil 613, 614, 616, 617, 619
Jakuševac 673
 Jambrekovich László 220, 222, 223
 Jambrešić, Andrija (Jambresics, Jambresicus) 392, 403
 Jancsó Elemér 647
 Jancsó Imre, Nagynyújtódi → Nagynyújtódi Jancsó Imre
 Janell, Gualtherius 214
 Janibi Ali Pacha 467
 Janka György 727
 Jánki Törös János 329
 Jankovics József 10, 138, 209, 305, 313, 332, 521, 541, 670
 Jankovits László 305, 337, 339, 593, 670
 János, I., magyar király (Szapolyai János) 595, 670
 János Frigyes, választófejedelem 605
 János Szabolcs 341
 János Zsigmond (János II. Szapolyai) 319, 350, 351, 419, 420, 760, 763, 764
 János, Aranyszájú Szent (Sanctus Joannes Chrysostomus) 742
 János, Damaszkuszi Szent 511
 János, III., lengyel király 184, 185
 János, Nepomuki Szent (Saint Jean Népomucène) 276, 395, 402
 János, XXI., pápa 415
 János, XXII., pápa (Jean) 460, 549
 Janssonius, Jan 383, 575
 Janus Pannonius 70–73, 144, 155, 323, 392, 394, 398, 597
 Janus, Ludovicus 214
 Janus, pogány vezér 752
 Jány Ferenc 727
 Jaquemot, Theodore 266
 Jashemsk, Wilhelmina 214
 Jasper család 497
 Jástfalvi, Johannes 693
 Jászay Magda 450
 Jászberényi Pál 578, 583
 Jaszlinszky András (Iaszlinszky) 728, 729, 732
 Jauernig, Reinhold 122
 Jaurinum → Győr
 Javarina, Bartholomaeus 729
 Jávora Anna 510, 531
 Javorszkij, Sztjepan Szemjon (Iavorszky) 737
 Jean Ier de Luxembourg 549
 Jean → János
 Jeanne, II de Navarre 548
 Jeanne la Folle → Johanna, II., Őrült
 Jekel, Jeremias 761
 Jekeli, Hermann 211, 758, 764
 Jelenits István 73
 Jelšava, Jelschau → Joslva
Jena (Jéna) 121, 122, 124, 126–128, 294, 295, 301, 363, 365, 382, 736
 Jenei Ferenc 313, 320, 324
 Jenei Mihály 329
 Jenei Tamás 533
 Jensen, Christoph 588
 Jensen, Kristian 375
 Jenny, Rudolf 89
 Jerney János 752
 Jeromos, Szent (Hieronymus) 392, 394, 398, 415, 416, 510, 511, 514, 572, 683, 742
 Jeszenszky János (Jesenius) 554
 Jibou → Zsibó
 Jindřich, Marek 475
Jindřichův Hradec (Neuhaus) 15
 Jiskra, Jan (Giskra) 153
 Joannes a S. Felice 399
 Joannes a S. Geminiano 399
 Joannes Chrysostomus, Sanctus → János, Aranyszájú Szent
 Jochum, Uwe 516, 520
 Johann Albrecht, örgróf 595
 Johann Friedrich, württembergi herceg 99
 Johanna, II., Őrült (Jeanne la Folle) 62
 Johanna, Navarrai, francia királyné 134, 135
 Johannes Damascenus 416
 Johannes, Diakon → Ioan, diacon
 Joannis, Erasmus 347, 350
 John of Lancaster (Bedford hercege) 132
 Joinville, Jean de 132–136
 Jókai Mór 500
Jolsva (Jelšava, Jelschau) 294
 Jong, C. G. F. de 240
 Jonghen, Henricus 399
 Jordán István 662

Jordán Tamás 529, 530, 662, 663, 665, 667
Jordanes 164, 298, 300
Jormannsdorf → Gyimótfalva
Jósa András 319
Joseph, archiduc 273
Josephus a S. Maria 391, 392, 399
Josephus Hungarus → Kováts József
Josephus, Flavius 47, 399, 416
Jósika István 420–424
Jovius, Paulus → Giovio, Paolo
Józan Adolf 386, 394
Józsa Judit 681
József Attila 7, 11, 718
József, I., német-római császár és magyar király 186–189, 554, 555
József, II., német-római császár és magyar király (Giuseppe, Joseph) 103, 112, 143, 144, 224, 343, 344, 368–370, 386, 432, 640, 645, 748
József, nádor (Joseph) 223, 531
Jöcher, Christian Gottlieb 122
Jörg, Robert 332
Jörger von Tollet, Helmhard 746
Jörger, Carl 372, 373
Juelich, Mirja 480
Juénin, Gaspard (Iuenin) 730
Juhász Gyula 11, 716
Juhász István, I. 180
Juhász István, II. 264
Juhász János 260
Juhász László 662
Juhász-Ormsby Ágnes 375
Julius, braunschweig-lüneburgi herceg 32
Julmarkt → Gyalu
Junck, Jacobus 399
Jung József 275
Junius, Franciscus (Du Jon) 177, 178
Junius, Johann Friedrich 401
Juntke, Fritz 122
Jurisics Miklós 671
Justinus 298
Justinianus 199, 242
Jusztinus, Szent (Justinus Philosophus et Martyr) 742
Jürgensen, Renate 65
Jyväskylä 14, 138, 454

K
K., Jozef 17
Kabai Márton 525

Kaczián János 285
Kadácsi István 161
Kádas Ferenc 566
Kairó 651
Kaiser, Michael 706
Kaiserslautern 371
Kájoni János 618, 619
Kajtár István 195
Kakas István 349
Kákonyi Mátyás 367
Káldi György 387, 391, 392, 396, 530, 534
Káldos János 347, 350, 351
Kalinyingrád (Königsberg, Regiomontum) 124, 125, 682, 737
Kallewier, Abraham 104
Kallimakhosz (Callimaco) 145
Kálló 316
Kálmán László 717
Kálmán Rezső 287
Kálmáncsehi Domokos 680
Kalmár Ilona 717
Kalmár Sándor 717
Kalmár Zoltán 464
Kálnai András 524
Kalocsa 278, 294, 397, 414, 556–558, 561
Kálvin → Calvin
Kameňany → Kövi
Kammerberger, Georgius 178
Kamonc (Kamanc, Sremska Kamenica) 753
Kampmann, Chistoph 188
Kanizsa (Canise) 186, 273, 465
Kanizsai Orsolya, Nádasdy Tamásné 671
Kannicht, Richard 588
Kánya Pál 284
Kapeller, Jaroslaus (Iaroslau a S. Alexio) 736
Kapi család 424
Kapi Gábor 740
Kapisztrán János 753, 754
Kapornak 562
Kaposvár 635, 636
Kaposi Krisztina 78
Kaposi Molnár Sándor 362
Kaposi R. István 329
Kaprinai István 663
Kapronczay Károly 356
Kaprontzai Ádám 103
Káptalanfa 394
Kapy Klára 335
Kara Musztafa 184
Karácson Imre 69

- Karácsonyi Béla 754
 Karácsonyi János 566, 679, 759
 Karády Viktor 493
 Karafiat, Leopold 497
 Kardos István 231
 Kardos Tibor 47, 48, 70, 72
Karkhédón (Carthagó, Karthágó; TN) 247
 Karlinszky Balázs 571
Karlsruhe 430
 Kärnä, Aino 375
 Karnarutić, Brne 72
 Károly → Nagykaroly
 Károly, Lotaringiai 186, 187
 Károly, V., francia király (Charles) 132
 Károly, V., német-római császár (Charles Quint, Carolus) 62, 66, 67, 188, 669
 Károly, VI., francia király (Charles) 132, 465
 Károly, VI., német-római császár és magyar király (II.) 231
 Károly, X., francia király (Charles) 67
 Károly, Nagy 299, 300
 Károlyi Árpád 321
 Károlyi család 257, 343, 433
 Károlyi Ferenc 650
 Károlyi Gáspár 289–293, 297, 533
 Károlyi János(?) (Johannes Carolinus, I. C. Z.) 180
 Károlyi Lajos 221
 Károlyi László (Ladislaus Caroli) 319
 Károlyi Sándor 231, 234, 257
 Károlyi Zsuzsanna, Bethlen Gáborné 535, 536, 541, 605, 608
 Karsay Orsolya 514
 Karsay Sándor 194
 Karsay, Alexander 192
 Karthágó → Karkhédón
 Karthauzi Névtelen 755
 Karvalics László, Z. 353, 354, 359
 Kaser, Karl 466
 Kasok Andrásné, Katalin 564
Kassa (Casovia, Košice, Kaschau) 17, 19, 99, 257, 310–313, 331, 375, 397, 398, 400, 402, 444, 491, 492, 495, 570, 571, 604, 605, 608, 636, 649, 650, 726, 728, 729, 735, 738–744
 Kästner, Erhart 32
 Kasza Péter 670, 671
 Kaszás Sándor 633
 Kászoni János 692
 Kaszonyi Mihály 522, 526
 Kátai Mihály 320
 Katalin, Nagy, orosz cárnő (Katherina die Große) 519
 Katancsich (Katánczy), Matthias Petrus 593–595 597
 Káthay Mihály 335
 Katherina die Große → Katalin, Nagy
 Kathona Géza 205
 Kató Béla 533
 Katona Anikó 359
 Katona Csaba 252
 Katona István 571
 Katona József 109–113
 Katona Lajos 175, 177, 178, 680
 Katona Tünde 361, 444, 542
 Katsiardi-Hering, Olga 469
 Katuščák, Dušan 23
Katwijk 239
 Katzianer, Johann 595
 Kaufmann, Thomas 98, 99
 Kaunitz-Rittberg, Wenzel Anton 271
 Kauz, Constantin Franz Florian Anton von (Cauz) 734, 739
 Kayser, Werner 183
 Kazenberger, Kilian 390, 399
 Kázmér, IV., lengyel király (Kazimir Casimir) 153
 Kazinczy Ferenc 69, 109, 110, 346
 Kazinczy Gábor 473, 692
 Kébes (Cebete) 145, 146
 Kebikecs 651, 652, 654
 Keblovsky János 191
 Keckermann, Bartholomaeus 230
Kecskemét 110, 191
 Kecskeméti C. János 329
 Kecskeméti Gábor 78, 81, 138, 375
 Kecskeméti Károly (Charles) 252, 467, 468, 470
 Kecskeméti Tibor 755
 Kedd, Jodocus 737
 Keglevich család 433
 Keglevich Györgyné → Istvánffy Katalin
 Kégli Ferenc 11
 Kehling, Carl Heinrich von 66
Kékkő (Modrý Kameň, Blauenstein) 366
 Kelecsényi Gábor 249
 Kelemen István 342
 Kelemen, Alexandriai (Clemens Alexandrinus) 742
 Kelemen, V., pápa (Clément) 551
 Kelemen, VI., pápa (Clément) 459, 548, 553

-
- Kelemen, VIII., pápa 447
Kelemen, XI., pápa (Giovanni Francesco Albani) (Clemens) 733
Kelemen, XIV., pápa 744
Kellemesi Mihály 324
Kellman, H. 551
Kellner Ernő 633
Kemal, Yaşar 654
Kemény család 424
Kemény János 418
Kemlek, Blasius de 677
Kemper, Hans-Georg 100
Kempis, Thomas 392, 399
Kempten (Campadona, Campidona) 97, 396, 398
Kendeffi család 103, 106
Kendeffi Elek 102–108
Kendeffi Rákhel 102
Kendeffy Gábor 750
Kendi Anna, Török Jánosné 335
Kendi Ferenc 349
Kendi Sándor 349
Kenessey Béla 292
Kénosi Tözsér János 348
Kenyeres Ágnes 122
Kenyeres István 254
Kepler, Johann 20, 163
Kerekes Dóra 40
Kereki János 324
Kerényi Ferenc 110, 341–343, 346
Kereszt Pál 569
Keresztényfalva (Cristian, Neustadt-Burzenland, Noscht) 764
Keresztesi József 235
Keresztessy Csaba 224, 225
Keresztúr 99, 566
Keresztúri G. Bálint 574, 581, 582
Kérészy Zoltán 252
Kéri Ferenc 570
Kerny Terézia 510
Kertész Balázs 681
Kertzing → Gernyeszeg
Kerver, Jacques 636
Keserű Bálint 10, 37, 49, 209, 257, 315, 320, 333
Keserű Gizella 758
Keserői Dajka János 535, 536
Késmárk (Kežmarok, Käsmark) 127, 163
Kessler, Wolfgang 541
Keszeg Anna 102, 103
Keszthely 386, 425–427
Ketteler, Peter 400
Keunecke, Hans-Otto 590
Keveházi Katalin 31, 200, 333, 376, 444, 595
Keviczky János 17
Keyssler, Johann Georg 748
Khavanova, Olga 366, 370
Khemerer, Antonius 416
Khevenhüller, Franz Christoph 253, 557
Khevenhüller-Metsch, Johann Joseph 343–346
Kiel 429
Kijev 751
Kilián Ádám 426
Kilián György 426
Kilián István 571, 572
Kilián testvérek 426, 427
Kincses Katalin Mária 656
Kinda István 692
King, Lester S. 247
Kinizsi Pál 84, 680
Kinizsi Pálné → Magyar Benigna
Király István 119, 263
Király Péter 371, 372
Királyfalva 275
Királyfalvi Róth Johanna → Róth Johanna, királyfalvi
Királyhelmece → Helmece
Kirchmayer, Georg Caspar 105
Kirchmayer, Thomas 649
Kirkham, Victoria 683
Kis Ferenc 693, 694
Kisapold (Apoldu de Jos, Kleinpold) 764, 765
Kisbán Emil 680
Kisfaludi Orbán 329
Kiskapusi Mihály 329
Kiskartal 285
Kiskundorozsma 56, 59
Kismarton (Eisenstadt) 11, 273, 414, 465, 745
Kiss Barbara 24
Kiss Farkas Gábor 69, 70, 79–81, 84, 375
Kiss Ilona 137
Kiss József 115
Kiss József Mihály 728
Kiss Kálmán, H. 292
Kiss Margit 109
Kiss Mihály 261
Kiss Réka 435

- Kissné Bognár Krisztina 319, 728
Kistapolcsány (Topolčianky) 657
Kistelek 56
 Kis-Tóth Lajos 27
Kisvárdai (Várda) 305, 307–313, 315, 316, 318–327, 329–332, 335
 Kisvárdai család → Várdai család
 Kisvárdai László 320
 Kisvárdai László, ifj. 320
 Kisvárdai Mihály 312, 329
 Kitionich János 198, 256
 Kittsee → Köpcsény
 Klaniczay Gábor 756
 Klaniczay Tibor 29, 35, 46, 49, 69–71, 73, 74, 76, 83, 86, 319, 320, 323, 473, 474, 511, 709, 756
 Klapenburg → Cloppenburg
 Klapka József 501
 Kloster, Ludwig 765, 768
 Kloster-Ungureanu, Grete 768
 Klaus Ignác 728
 Klausenburg → Kolozsvár
 Klauzal 277
 Klebelsberg Kunó 29, 60
 Klein, Ioannes Samuel 122, 126
 Klein, J. T. 646, 647
 Klein, Kurt Karl 599
 Kleinpold → Kisapold
 Klestenitz Tibor 706
 Klimeková, Agáta 220
 Klimó György 475, 593
 Klinda Mária 749
 Klinkhardt, Julius 636
 Klobusiczki Ferenc 569
 Klobusiczky András 254
 Kloster Dealu → Târgoviște
 Klosterberg, Brigitte 35, 122, 364, 380, 381, 383, 384
 Klostermarienbergr → Borsmonostor
 Klöpfel, Tanja 517
 Klösz Jakab, ifj. 329
 Klueting, Harm 763
 Klug, Josef 376, 761
 Knapp Éva 72, 385, 390, 394, 474, 568–571, 573, 756
 Knappert, Laurentius 233
 Knellinger, Peter Balthasar 399
 Knibbe, David 235, 236
 Kniewald, Dragutin 673, 676
 Knieszsa István 203, 330
 Knittel, Caspar 399
 Knobloch, Johann 375
 Knoche, Michael 518
 Knyphausen, Dodo von 210
København (Copenhagen, Koppenhága) 430, 431, 517
 Koberwein, Friedrich 341
 Kodály Zoltán 359
 Koehler, Gualtherus 265
 Kohl, Clemens 170, 172
 Kohlmann, Sigrid 592
 Kokas Károly 405, 408, 411
 Kolb, Georg Adam 365
 Koliben → Mogoş
 Kollányi Ferenc 196, 197, 278, 657, 669
 Kollega Tarsoly István 283
 Kollenicz András 392, 399
 Kollonich Lipót 197, 727
 Kolozsi Ádám 353
Kolozsvár (Claudiopolis, Cluj-Napoca, Klausenburg) 12, 14, 50, 88, 102, 103, 108, 111, 137, 150, 153, 204, 229, 230, 250, 252, 294, 305, 322, 324, 341, 347–352, 366, 403, 420, 423, 444, 491–496, 498, 499, 501–503, 521, 529, 533, 534, 604, 605, 608, 609, 639, 647, 649, 650, 662, 692, 693, 697, 728, 740, 741, 743, 753, 763, 764
 Koltai András 200, 272, 273
 Kolumbusz → Cristoforo Colombo
Komárom (Comaromium, Komorn, Komárno) 176, 177, 203, 400
 Komáromi Csipkés György 104, 262, 263, 266, 578
 Komáromy András 253
 Komenský, Jan Amos (Comenius) 631
Komjáti 176, 202, 203
 Komlovszki Tibor 305
 Komorová, Klára 413
 Koncsol László 176
 Konstancia, Árpád-házi Boldog 751
 Konstantin, I., Nagy, római császár 40, 186
 Konstantinápoly → Isztambul
Konstanz (Constantia) 741, 742
 Kooker, Henk de 104
 Kopácsi István 175
 Kopčany → Köpcsény
 Kopeczky Rita 750
 Kopernikusz, Nikolausz 17–19, 163
 Kopp, Margit 664

-
- Koppány Tibor 271–274
Kopenhagen → København
Koppmayer, Jacob 184, 185
Korányi András 365
Kordecki, Augustyn 731
Korek Péter 57
Koriathovits, Theodorus 726
Korniss György 521
Korniss Mihály 522
Koroknay Éva, Sz. 513
Koroknay Gyula 308, 312, 318
Korompay János 475
Korompay Klára 254
Korponay János 255, 256
Kors, Alan Charles 262
Korte, Barbara 622
Kosáry Domokos 25, 222, 410
Kosch, Wilhelm 112
Koschlig, Manfred 32
Koselleck, Reinhart 640
Kossuth Lajos 60
Kotrba, Franz 620
Kótsi Patkó János 110, 341
Kotvan, Imrich 414
Kotzebue, August von 111, 112
Kovachich Márton György 256
Kovács Ágnes 257
Kovács András, I. 108, 418–420, 422, 535
Kovács András, II. 320
Kovács Andrea 677, 678
Kovács Eleonóra 283
Kovács Eszter 303
Kovács Gy. István 229
Kovács György 526
Kovács Györgyné 562, 563
Kovács Imre 482
Kovács József László 40
Kovács József, Ö. 118
Kovács Márton 562, 563
Kovács Mihály 562
Kovács Péter 596
Kovács Sándor 285–287
Kovács Sándor Iván 46, 48, 71, 72, 75, 77, 329
Kovács Sándor, V. 73, 670, 681
Kovács Tamás, I. 562, 563
Kovács Tamás, II. 483
Kovács Zsigmond 594
Kovács Zsuzsa 660
Kovacsóczi Farkas (Kovacsóczy) 349, 421, 422, 424
Kovacsóczi János 422
Kovácsnai Gotz József 533, 534
Kovácsnai Péter 694
Kovácsnai Sándor 106
Kováts József 473
Kováts József (Josephus Hungarus) 739
Kováts Mihály 430, 433
Kowalská, Ewa 302
Kowalska, Halina 376
Kozárvári Mátyás 39
Kozáry Gyula 59
Kozma Katalin 222
Köblös József 176
Köblös Zoltán 534
Kögler, J. 279
Köhler, Christoph (Colerus) 544
Kölcsei Pál 521, 524
Kölcsey Ferenc 75
Köleséri Sámuel 210, 257, 258, 259
Köleséri Sámuel, ifj. 257
Kölesy Vince 593–596, 598
Köln (Cologne, Colonia Agrippina) 39, 43, 92, 98, 200, 267, 375, 376, 389, 392, 396–401, 403, 404, 416, 417, 444, 526, 573, 700, 730–732, 734–744
König, Eva 32
König, Robert 736, 744
König, Walter 759, 761
Königsberg → Kalinyingrád
Königsberger 276
Köpcsény (Kittsee, Kopčany) 275
Köpeczi Béla 257, 463, 643, 648
Köppen, Ulrich 515
Körizs Imre 77
Körmend 186, 268, 272–275, 343
Körmendi B. György 524
Körmöcbánya (Kremnica, Kremnitz) 294, 656, 657
Körner, Stefan 371, 372, 664
Kőrös (Križevci, Kreuz) 568
Körösi Sámuel 566
Köster, Friedrich Burchard 66
Kőszeg (Ginsburgum, Güns) 279, 479, 573, 753
Kőszeghy József 494
Kőszeghy Péter 122, 305, 318, 323, 330, 333, 347, 372, 529, 665, 750
Kötél Emőke 359
Kővárhosszúfalu (Satulung, Satul Lung) 508
Kővári László 494
Kövér Lajos 69, 464, 467, 468

- Kövi (Kameňany)* 294
Kraków (Cracovia, Krakkó) 18, 20, 296, 299, 324, 330, 375–378, 649, 731
 Králik, Peter 220, 221
 Kráľovský Chlmec → Helmec
 Kramarics Péter 386, 394
 Kramer, Rainer 637
 Krammer Lipót 632
 Krancsics Marcián 385, 386
 Kraniacz Orbán 562
 Kránitz Zsolt 176
 Krantz, Johann Nepomuk 432
 Krapundorf → Magyarigen
 Krász Lilla 425
 Kratter, Franz 112
 Kraudi, Johann Georg 294
 Kraus Reggiani, Clara 458, 460
 Kraus, Johann Ulrich 185–187
 Kraus, Wolfgang 268, 269
 Krause, Katharina 188
 Krauß, Eberhard 372
 Krekler, Ingeborg 371
 Kremnica, Kremnitz → Körmöcbánya
Krems (Crembs) 373, 736
 Krems, Eva-Bettina 188
 Kresslin, Georg 588
 Kreul, Andreas 269
 Kreutzer Andrea 322, 353, 354
 Kreuz → Körös
 Kriebel, Johann Samuel 363
 Kriesbaumer, Johann 92
 Krischan, Alexander 500
 Krisper, Crescentius 730
 Kristó Gyula 643, 750
 Kristóf Ildikó, Sz. 435–437, 439, 440, 442, 445, 446
 Kriza János 496
 Križanić, Juraj 709
 Krizbai István 179
 Križevci → Körös
 Krmann, Daniel 365
 Kroll, Jacobus 574, 580, 582
 Kromer, Marcin 415
 Kronovetter Lipót Antal (Léopold Antoine) 278
 Kronstadt → Brassó
 Krummholz, Martin 269
 Kruppa Tamás 421, 447, 449, 450
 Kruse, Britta-Juliane 519
 Kruspér Pál 368
 Krüger, Thomas 180
 Kubelík, Jan (Kubelik János) 472
 Kubelík, Rafael 473
 Kubinyi András 566
 Kucserka Zsófia 118
 Kuess, Gustav 225
 Kugler, Johann 733
 Kukenheisen, Jos. 399
 Kukučová, Dagmar 473, 474, 476
 Kulcsár György 174, 444
 Kulcsár Péter 41, 72, 138, 139, 329, 555
 Kulin Demeter 231
 Kulin Ferenc 346
 Kultsár István 203, 425–427, 430, 433
 Kun József 214
 Kupecký, Jan 383
 Kupelwieser Steinle, Léopold 276
Kurima 564
 Kurta József 175, 650
 Kurtzböck, Joseph 102
 Kurucz György 425–427
 Kurz, Ferdinand Sigmund 253
 Kuskóczy János 198, 199
 Kutassy János 198, 199
 Kutasy Mercédesz 281
 Kutschera, Rolf 643, 648
 Kutschersfeld, Podivin von 369
 Kuyk, J. van 233
 Kuzmík, Jozef 415, 417
 Kühlmann, Wilhelm 541, 758, 761
 Kühndel, Ján 417
 Kükenshöner, Günter 516
 Küllös Imola 474
 Künast, Hans-Jörg 63
 Kürillosz, Alexandriai Szent (Cyrillus Patriarcha Alexandrini) 742
 Küsel család 185
 Küsel, Melchior 185
 Kütüphane-i Umumi-je Oszmani (Kütüphane-i Umumi Osmani) 652
 Kütüphaneler, Ayaklı 653
 Kvassay László 657
 Kyriss, Ernst 65

 L
 L. S. → Sandorfalvi, Lucas
 La Couture, Jules César (Coturius) 739
 La Haye, Jean de 400, 401
 Labé, Louise 305
 Laborszky Anna 472
 Labrousse, Ernest 407

-
- Labsánszky János 302
Laci gróf → Festetics László
Lacroix, Claude (Croix) 730, 737
Lacroix, Paul (Croix) 64
Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 685, 742
Láczay Magdolna 692
Laczkó Ibolya 479
Laczkovits Miklós 103
Ladányi Sándor 229, 522, 523, 574, 576, 582, 583
La Haye → Den Haag
Lahdelma, Tuomo 454, 456
Laine, Françoise 553
Lajos, Anjou 133
Lajos, Badeni 187
Lajos, II., magyar király (Ludovít) 40, 611
Lajos, IX., Szent, francia király (Louis) 132–136
Lajos, X., francia király 132, 134, 136
Lajos, XI., francia király (Louis) 62
Lajos, XIII., francia király (Louis) 271
Lajos, XIV., francia király (Louis, Ludwig) 184, 188, 263, 264, 267, 271, 356
Lajos, XVI., francia király
Lajos, Nagy, Anjou, magyar király 756
Lakics György Zsigmond 734
Lakos Lajos 493, 494, 501
Lalou, Elisabeth 552
Lamberg, Franz Anton 345
Lamberg, Johann Maximilian 561
Lambertinus, Prosperus 399
Lamet, Adrien Augustin de Bussy de 399
Lamparter, Henricus (Lampardus) 101
Lampe, Friedrich Adolf 237, 239, 240
Lampridius, Antonius → Muratori, Lodovico Antonio
Lancellotti, Giovanni Paolo 735
Lanciani, Rodolfo 660
Lanckisch, Friedrich 401
Landais, Benjamin 469
Landau 758
Landerer család 392, 402, 404
Landerer János Mihály 397, 401
Landerer Mihály 400
Landerer, L. F. 396
Landerer, Leopold 401
Landgráf Ildikó 435
Láng Klára 604
Landini, Francesco 546
Landovics István 391, 392, 399
Landsberg 98
Láng József 498, 503
Lange, Joachim 739
Langenau → Câmpulung
Langendorf 126
Lanzmar Ferenc 392, 399
Lányi György (Lani) 302
Laonicus Chalcocondylas 573
Lapide, Cornelius a 92, 397, 711
Lapping, Christine 647
Laselve, Zacharias 399
Laskai Csókás Péter 522, 525
Laskai János 82–85
Lassus, Roland de 549
Laszky Ármin 500, 501, 502, 503
Laszky Nagy Endre 500
László Dezső 649
László Ferenc 649, 650
László, I., Szent, magyar király (Ladislaus) 570, 754, 755
Laszowski, Emilij 195
Lasztoczy János 335
Latour, de, Familie 88
Latzkovits Miklós 103, 361, 444
Lausanne 429
Laval 133
Lavingen 98
Laxenburg 344
Laymann, Paul 399, 730, 736
Lázár István Dávid 444, 458, 685, 686
Lázár János 102, 259
Lazius, Wolfgang 594, 595, 597
Lázs Sándor 681
Le Camus de Limare 67
Le Goff, Jacques 135, 136, 407
Le Jay, Gabriel 570, 574
Le Men, Ségolène 487, 489
Leade, Jane 210, 213
Lebeau, Christine 463
Leclerc, Sebastian 185
Leers, Arnout 404
Leeuwarden 575, 577, 581 585
Leewis, Dionysius de 416
Légrády Imre 501
Légrády Károly 501
Légrády Ottó 501
Lehmann Sándor 498
Lehoczky Pál 317
Leiben 371
Leibic (Lubica) 163

- Leibniz, Gottfried Wilhelm 105, 108
Leiden (Leida, Leyden, Lugdunum Batavorum) 82, 85, 103–108, 144, 179, 228–250, 262, 329, 337, 429, 431, 522, 523, 527, 530, 542–545, 578, 579, 664, 743
 Leiden, Philips van 243
Leipzig (Lipcse, Lipsia) 15, 66, 99, 105, 126, 128, 160, 179, 180, 183, 199, 213, 259, 267, 294, 295, 301, 303, 337, 338, 372, 401, 425, 426, 430, 477, 488, 496, 497, 524, 541, 588, 630, 636, 637, 732, 735, 742, 763
Léka (Lockenhaus) 562
Lelesz (Leles) 312
 Leleszi János 420
Lemberg (Leopolum) 737
 Lénárt Orsolya 109, 468
 Lendvai Jenő 494
 Lendvay Ignáz 369
 Lenger, Johann Georg (Langer) 556, 558, 561
 Lengyel Réka 109, 394, 472, 478, 683, 685
 Lengyel Zsolt, K. 40, 479–481, 643
 Leniaud, Jean-Michel 485, 488
 Lenôtre, d'André 274
 Lenty István (Lenthy) 385
 Leó, II., pápa (Léon) 275
 Leo a Sancto Laurentio 390, 399
 Leó, Nagy Szent (Sanctus Leo Magnus) 742
 Leopold, II., König von Belgien 621–623
 Leopold → Lipót
 Leopoldov, Leopoldtadt → Lipótvár
 Leopolum → Lemberg
Lepanto 40
 Lépes Bálint 329
 Lépes György 753
Lepoglava (Schönhaupt) 568
 Leporini Miklós 294, 295, 302
 Leppin, Volker 758, 759, 764
 Lequien, Michel 738
 Lercher, Christoph 397
 Léry, Jean de (Lerius) 438–441, 446
 Lesser, Friedrich Christian 129
 Lessern, Friedrich Christian 66
 Lessing, Gotthold Ephraim 32–34, 110
 Lessius, Leonardus 402, 732
 Lestringant, Frank 439, 440
 Letenyei Pál 694
 Lethenyei János 729
 Letins, Constantin 390, 399
 Leu, Urs B. 87, 516
 Leuckart, Andreas 403
 Leusden, Johannes 574, 580, 581
 Leutschau → Lőcse
Leuven (Lovanium, Löwen) 355, 399, 589
 Lévai János 177, 182
Levante (Levant) 464, 469
 Lévay Mihály 754
 Levinson, Artur 709
 Levoča → Lőcse
 Lewis, Mark 405
 Leyden → Leiden
 Liebau, Heike 381
 Ligers, F. A. 397
 Ligeti György 546, 553
 Lignicei Effmurdts Jakab 604
 Liguori, Alfonso de 403
 Lilienthal, Andrea 519
 Lilti, Antoine 52
 Lily, William 376
 Limbacher Gábor 755
Lindau 371
 Lindeboom, Gerrit Arie 233, 247
 Lindner, Kurt 34
 Lingel János 287
 Linné, Carl von 9, 129, 232, 432
 Linon-Chipon, Sophie 464–466, 468
Linz (Lincium) 231, 275, 371, 372, 398, 401
 Lipcse → Leipzig
 Lipcsey Jánosné → Istvánffy Orsolya
 Lipcsey Péter 319
 Lipót, I., német-római császár és magyar király (Leopold) 184–189, 255, 555–557, 706–709
 Lipót, II., német-római császár és magyar király (Leopold) 171–173, 224
Lipótvár (Újvároska, Leopoldov, Leopoldtadt) 367
 Lippay Ferenc 706
 Lippay György 50, 706–710, 727
 Lippay János 706
 Lipsia → Leipzig
 Lipsiai [Rheda] Pál 606
 Lipsin, Ludovicus 404
 Lipsius, Justus 7, 48, 76, 79–86, 138, 238, 542, 664
 Lipták Dorottya 491, 495, 497
Liptóújvár (Liptovský Hrádok) 318
 Listi I. János 414

-
- Listi II. János 414
Litavrin, G. G. 750
Literati, Andreas 694
Literati, Stephanus 694
Liutprandus 298
Liverzani, Bartholomaeus 734
Livius, Titus 84, 164, 513, 514
Lobkovic Poppel, Ladislav 610
Lobkowitz család 226
Lobkowitz Poppel Éva 271, 272, 333
Lobkowitz, Wenzel Eusebius von 556, 706
Loccum 66
Locher, Gottfried 760
Lochner 186
Lochner, Johannes Georg 630
Locke, John 245, 249, 263, 264, 266
Lockenhaus → Léka
Lodron Laterano M. Karolina 224
Lohner, Tobias 92, 390, 392, 399, 736, 743
Lombardus, Petrus 199
London (Londres) 18, 21, 67, 124, 125, 243, 279, 427, 429, 463, 489, 671, 742
Longino → Dionysius Longinus
Longosz (Longo) 144
Longueval, Ferdinand de 271
Lónyabánya (Lovinobaňa) 294, 302
Lónyay Zsigmond 329
López de Gómara, Francisco 438–440
Lorántffy Zsuzsanna 522
Lordon, Frédéric 52
Lorenz, Hellmut 269
Lorettom (Lorette) 273
Lorinc → Lőrinc
Lorraine, Claude de 132
Los Angeles 489
Losonc (Losonz) 121, 126, 127
Losonczy Anna (Losoncz) 140, 308, 309, 310, 312, 324
Losonczy Antal 310
Losonczy Bánffy Zsófia 315
Losonczy család (Losoncz) 314, 325
Losonczy Dóra (Losoncz) 309
Losonczy Fruzsina, Báthory Miklósné (Losoncz) 140, 309
Losonczy István (Losoncz) 140, 310
Losonczy János 231
Lossius, Lucas 524
Lotter, Tobias Conrad 398
Lotz János 481
Lotz-Heumann, Ute 98
Louis → Lajos
Lovanium → Leuven
Lowetinszky János József 353
Löbl Dávid 634
Lőcse (Leutschau, Levoča) 163, 168, 191, 298, 365, 377, 403, 491, 604, 631
Lőkös Péter 363
Lőrinc, deák (Diakon Lorinc) 505
Lőrinczi Réka 378
Löseke, Johann Ludwig Leberecht 399
Löther, Rolf 214
Lövei Pál 510
Löw, Karl Friedrich 365
Löwen → Leuven
Löwenklau, Johannes 39, 41
Lőwy Dániel 493, 501
Luby, Anton 96
Luca, Franciscus 399
Lucanus, Marcus Annaeus 78, 80–82, 85, 542
Lucarini, Reginaldus de 735
Lucca 132, 133, 733
Lucchese, Filiberto 272–275
Lucerna von Liechtenthal, Johann Franz 740
Luchtmans család 104, 232
Luchtmans, Johannes 104–106, 108
Luchtmans, Samuel 104–106, 108, 240
Luchtmans, Samuel, id. 104
Lucianus 376
Luckmann, Thomas 516
Lucretius (Lucrezio) 146–148, 339, 510
Ludányi Mária 71
Ludbreg 274, 275
Ludewig, J. P. 259
Ludwig → Lajos
Ludiková, Zuzana 511
Ludolphus de Saxonia 681
Ludovicus Granatensis 399
Ludovít, Ludwig → Lajos
Luffy Katalin 305
Lugdunum Batavorum → Leiden
Lugdunum → Lyon
Lugnez 90
Lugo, Juan de 730
Lukács György 121
Lukács László 706
Lukacsics Pál 305, 308, 315, 324, 326, 680
Lukinich Imre 363, 660
Lull, Ramon 44
Lulofs, Johann 237, 240, 241, 243, 245, 246

Luna, Pedro de 550
 Lunsingh Scheurleer, Th. H. 245
 Luther, Martin 99, 100, 163, 194, 204, 284,
 286, 287, 297, 304, 382, 605, 731, 748,
 758, 759, 763, 768
Luxembourg 733
 Luyken, Caspar 631
 Luyken, Jan 631
 Luz, Christine 588
Luzern 682
 Lüsken, Johann 744
Lyon (Lugdunum) 168, 403, 415, 463–465,
 470, 527, 542, 543, 578, 661, 728, 730,
 732, 736, 753

M

M. B. K. 606
 M. G. 606–609
 M. S. → Martin Stetter
 Maas, Otto 632
Maastricht (Traiectum ad Mosam) 274, 399
 Mabillon, Jean 92
 Macan, Trpimir 528
 Maccovius, Johannes 578
 MacDougall, Elisabeth Blair 214, 217
Macerata 732
 Machaut, Guillaume de 546, 549, 550, 553
 Machiavelli, Niccolò (Machiavel) 49, 76,
 79, 83, 85, 105, 152
 Maczák Ibolya 706
Madaras (Mezőmadaras, Mădăraș) 156
 Madas Edit 675, 681, 754
 Mader Béla 28, 30
 Mader, Eric-Oliver 98, 99
Madrid 44
 Maestlin, Michael 18
 Maffei, Scipione 418
 Magagnotti, Pietro 731
Magdeburg 210, 242
 Magerus, Johannes 294
 Maggi, Armando 683
 Magno-Varadinum → Nagyvárad
 Magnus, Olaus 105
 Mágochy Gáspár 315, 320
 Mágócsy-Dietz Sándor 287
 Magosházy Ferenc 569
 Magyar Benigna, Kinizsi Pálné 680, 681
 Magyar József 497
 Magyar László András 257, 529, 665
 Magyar Menáchem 496
 Magyar Mózes (Moiszej Ugrin) 751

Magyar Salamon 497
 Magyar Zoltán 435, 755
Magyarbénye (Biia) 534
 Magyari István 99
Magyarigen (Ighiu, Krapundorf) 249, 250
Magyaróvár (Övár) 203
 Magyary Mihály 498, 502
 Mailand → Milano
 Maillard, Jean-François 518, 683
Mainz (Moguntia, Mayence) 63, 66, 112,
 267, 400, 586, 587, 589, 730, 741, 742
 Maire, Dirk 233
 Maior, Petru 504
 Maissen, Felici 95, 97
 Majer, Johann 294–296, 298–303
 Majer, Paul 294
 Major Gergely 728
 Major, Johannes 399
 Makai Márta 51
 Makai Zoltán 493
 Makay László 316
 Makkai László 648
 Makó Pál 392, 404
 Makrízi 651
 Maksai Mihály 247
 Maksay Ferenc 562
 Makvinoz, Georgius 198
 Malacarne, Giancarlo 334
Malacka (Malacky) 221
 Malet, Gilles 132
 Maleter (Milleter), Johann 364, 365
 Malvezzi, Virgilio 47
 Mályusz Elemér 51, 103, 283–285, 755, 756
 Mamachi, Tommaso Maria 734
 Manav, Ibrahim 654
Manchester 376, 513
 Mancini, Giulio 664
 Mancini, Vincenzo 735
 Mandrou, Robert 407
 Mandušić, Iva 528
 Manea-Grgin, Castilia 670
 Manetti, Giannozzo 685
 Mangold, Friedrich Gabriel 402
 Manhercz Orsolya 706
 Maniu, Grigore 636
 Manlius, Arnoldus (Arnout de Man) 39–43,
 45
 Manlius, Johannes 604, 650
 Mann, Thomas 685
 Mannerheim, Carl Gustaf Emil von 454–
 457

-
- Mannheim* 425
Mantegna, Andrea 530, 664
Mantova (Mantua) 146, 450, 739
Manutius, Aldus 200, 280
Mánya (Velká Maná) 221
Mányoki Gábor 283
Mányoki János 283
Maráczy László 198
Márai Sándor 454–457
Máramarossziget (Maramureshsigeth, Sighetu Marmăției) 175
Marbach 31
Marburg 518, 566, 588
Marchantius, Jacobus 448, 450
Marchi, Gian Paolo 418
Marchiai Jakab 753
Marcu, Dimitrie (Demeter Marco) 641
Marcus Aurelius 455, 456, 596
Mareš, Franz 269
Maresius, Samuel 578
Margadant, Silvio 87
Margarini, Cornelio 105, 664
Margit, Árpád-házi Szent 756
Margit, Provence-i, francia királyné 134
Margitai János 725
Margitai Péter 329
Margócsy Dániel 104
Margócsy István 346
Maria Amalia, arciduchessa d'Austria 143
Mária Anna, főhercegnő 344, 345
Maria Beatrice d'Este 143
Mária Dorottya, főhercegnő 284
Mária Krisztina, főhercegnő 367
Mária Terézia, magyar királynő (Maria Theresia, Marie-Thérèse) 173, 224, 250, 270, 271, 278, 342–346, 366, 368, 385, 386, 469, 558, 570, 639, 640, 727
Mária, Habsburg, magyar királyné 669, 670
Marian, Hyachint 745–748
Marianus ab Angelis 400
Máriavölgy (Marianka, Marienthal) 385, 568, 569
Marie-Élisabeth d' Autriche 271
Marie-Louise, páрмаi hercegnő (duchesse de Parme) 275
Marien 505
Marienburg
Marienburg → Földvár
Marigny, Jean 485
Marikowszki Márton 433
Marino, Giovan Battista 70, 71, 74, 75
Marjamäki, Lauri 375
Márkus Dezső 254
Markusovszky Sámuel 123
Markwart, Michler 430
Marliani, Ambrogio 392, 400
Marnef, Engilbert de 133, 631
Marnef, Jean de 133
Marosi Ernő 479
Marosi László 356
Marosvásárhely (Târgu-Mureș, Wasarhely) 103, 104, 144, 151, 152, 154–159, 161, 162, 202, 229, 249, 250, 323, 348, 444, 693
Marosvásárhelyi Gergely 605, 608
Marpon, Charles 633
Marracci, Ippolito 740
Marschner, Heinrich 488
Marseille 464
Marsigli, Luigi Ferdinando 463
Marteau, Pierre 267
Martels, Zweder Rudolf Willem Maria von 40
Martin → Turócszentmárton
Martin, Henri Jean 62, 516
Martínez, Guillermo 281, 282
Martinovics Ignác 51–55, 737
Márton Áron 420
Márton István, mándi 229
Marton József 420
Márton, pap 325
Martonfalvi T. György 575, 576, 584
Mártonhegy (Șomartin, Martinsberg) 124, 125
Martyr, Petrus → Anglerius, Petrus Martyr
Mârza, Eva 504, 509
Mârza, Iacob 504
Mârza, Radu 643
Masen, Jacob 739, 741
Masnicius, Tobias 294, 301
Mason, Charles Peter 589
Massiliensis, Salvianus 392
Massimiliano di Sassonia 145
Massys, Jan (Matsys) 20
Massys, Jan, ifj. (Matsys) 20, 21
Matare, Joannes 400
Máté Ágnes 523, 685
Máté Zsolt 619
Matheron, Alexandre 52
Matić, Tomo 78
Matovčík, Augustín 123, 221
Mátrai László 51

- Matschke, Rhea 383
 Mattelart, Armand 356
 Matter, E. Ann 683
 Matter, Jacques 486
 Matthaeides, Samuel 123
 Mattheus, Johann 297
 Mattheus, Sebastian 296
 Matthias → Mátyás, I.
 Matthias, Markus 210
 Mátyás, I., magyar király (Corvin Mátyás, Hunyadi Mátyás, Matthias, Mathias Corvin, Matthias Corvinus, Mattia Corvino) 24, 25, 46, 49, 70, 72, 77–80, 84, 86, 144, 145, 153, 296, 298, 300, 307, 397, 510, 511, 513, 514, 518, 528–531, 565, 613, 619, 637, 660–665, 683, 745, 749, 759
 Mátyás, német-római császár (I.) és magyar király (II.) 253, 313, 554
Matyóc (Maťovce) 326
 Mátyus István 433
 Mauerer, Johann von 384
 Maulbertsch, Franz Anton 270, 278
 Maurer Adolf 495
 Maurerer, Johann von 384
 Maximilian, Maximilien → Miksa
 Mayence → Mainz
 Mayer Gyula 70
 Mayer Károly 385
 Mayer, Franz Anton 464
 Mayer, Ignatius 400
 Mayer, Johann 341
 Mayer, Johann Friedrich 732, 739
 Mayer, Sebald 415
 Mayr, Leonhard 400
 Mayvald József 530
 Mazar, Daniel (Mazarius) 302, 304
 Mazar Kristóf (Mazarius) 294, 302–304
 Mazarin, Jules 279, 520
 Mazzolini, Silvestro 414
 McKenzie 517
 Medell, Adalbert II. de 89, 92–94
 Mederus, Petrus 130
Medgyes (Mediasch, Mediaș) 150, 193, 637
 Medgyesi Pál 522, 526, 650, 692, 721
 Medgyesy-Schmikli Norbert 568
 Mediaș → Medgyes
 Medici család 518
 Medici, II. Cosimo de' 664
 Medici, Lorenzo de' 518
 Medick, Hans 519
 Medieșu Aurit → Aranyosmedgyes
Medina 42
 Mediolanum → Milano
 Meese, Karin 759
 Megyericsi János 422, 424, 595, 597
 Mehringer, Max 591
Meierhof 276
 Meijer, Th. J. 582
 Meiner, Annemarie 630
 Meise, Helga 519, 520
 Meisner, Balthasar 99
Mekka 42
 Melanchthon, Philipp 138, 140, 164, 179, 263, 296–298, 375–378, 384, 521, 524, 605, 610, 761, 764
 Melchior, Johannes 741
 Melich János 378
 Melith család 321
 Melith Ferenc 307
 Melith István 308, 310–312, 319
 Melith Pál 315, 316
 Melith Péter 315, 316, 327
 Melith Péter, ifj. 327
 Melius Juhász Péter 204, 205
Melk 231, 371
 Melot, Anicet 133
 Melotai → Milotai
 Melzer, Jakob 363
Memmingen 371
 Ménage, Gilles 106, 108
 Menandrosz (Menander) 298
 Ménard, Claude 133–136
 Menninger, Johann Matthias 341
 Menyhárt Miklós 525
 Mercator, Bernardinus 392, 400, 404
 Mercier, Alain 62
 Meres István 75
Merény (Nálepko, Wagendrissel)
 Merényi Lajos 318
 Merian, Caspar 745
 Merian, Matthäus 544
 Merkus, Henrikus 267
 Merlin, Jacques 742
 Mersich, Brigitte 510, 511, 513, 514
 Méryon, Charles 487–489
 Mesmer, Franz Anton 430, 431
 Messerschmidt, Franz Xavier 278
 Messerschmidt, J. A. 279
 Messina, Tommaso da 459, 460

-
- Messmer, Franz 270
Mészáros Ede 530
Mészáros István 366
Mészáros Mihály 563
Mészáros Pongrácné 562
Meszlényi Márton 605
Mesztegnyő 385–391, 394, 395
Metastasio, Pietro 345, 346
Metternich, Wilhelm 399, 400
Metternich család 226
Mezőgerebenes → Gerebenes
Mezőmadaras → Madaras
Mezőtúr 260
Metz, Peter 89
Meudon 274
Meyer, Christian 547
Meyer, Gerhard 364
Meyer, Johann August 124
Mezei János 650
Mezei Zsolt 388
Mezey Barna 42
Mező András 750
Mezőberény 287
Mezőkeresztes 317
Mezőkölpény (Culpiu) 156
Mezőkövesd 651
Mezőkövesdi Újfalvi Sándor → Újfalvi
Sándor, mezőkövesdi
Mezőtúr 260
Mezővári 177
Mgrady, Deborah 549
Micatius, Nicolaus (Migazzi) 198
Michaelis, Georgius 294
Michelazzi, Agostino 225, 226
Micu, Samuil 504
Micske 562
Miercurea Ciuc → Csíkszereda
Migazzi → Micatius
Migne, Jacques Paul 711
Mikes Kelemen 264
Mikháza (Călugăreni) 152, 388, 389
Miklós Ödön 234, 235, 238, 239, 574, 582
Mikó Árpád 195, 196, 307, 510, 512–514,
531, 665, 675
Mikó Imre 12, 102, 496
Mikola Sándor 715
Mikolai Hegedűs János 607
Miksa, I., német-római császár (Maximilian,
Maximilien) 62, 63, 332, 591
Miksa, II., német-római császár
(Maximilian) 589
Miksa Emánuel, II., bajor választófejedelem
185–188
Miksa, főherceg 449
Mikszáth Kálmán 114–120, 500
Mikszáth Kálmánné 118
Mikulov (Nikolsburg) 613, 615, 616–619
Milano (Milánó, Mailand, Mediolanum) 89,
90, 96, 143, 338, 460, 510, 511, 531,
595, 633, 660, 682, 731–733
Milde, Heinrich 383, 384
Mildner-Mazzei, Sabine 432
Milkovics, Michael 569
Millaud, Polydore 64
Millecker, Felix 497
Miller, Johann Martin 363
Miller, Philipp 706, 708, 710
Milner, Max 486
Milotai Nyilas István (Melotai) 204–208
Mindszent 56
Mirandola, Giovanni Pico della 179
Mirès, Jules 64
Mirošević, F. 195
Miskolc 634
Miskolci Csulyak Ferenc 526
Miskolci Csulyak István 177, 333
Miskolci P. Boldizsár 522, 525
Mislenovics Márk 680
Missfelder, Jan-Friedrich 98
Misztótfalu (Tăuții de Jos)
Misztótfalusi Kis Miklós (Tótfalusi Kis
Miklós) 482–484, 538
Mittler, Elmar 515–518, 520
Mittwoch, Eugen 40
Mitu, Sorin 643
Mizauld, Antoine 200
Mljet 81
Mócsy András 596
Modena (Mutina) 25, 400
Módis László 205
Modor (Modra, Modern) 362, 363, 365
Modrý Kameň → Kékkő
Mogoș (Koliben) 506
Moguntia → Mainz
Mohács 153, 252, 378, 450, 594, 595, 679,
680, 754, 755, 759
Mojmírovce → Ürmény
Mojzer Miklós 514, 531
Molan à Lockum, abbé (Loccum) 66

- Molan, Johann 66
 Moldovai Mihály 39
 Moldovan Péter 154
 Moldoványi József 225
 Molhuysen, P. C. 239
 Molière 343, 346
 Molin, velencei követ 709
 Molina, Luis de 43
 Molitorisz János 287
 Moll Gusztáv 497
 Moller, Johann Gottfried 128
 Moller, Karl Otto 127, 128
 Molnár Antal 196, 255, 726
 Molnár János 392, 400, 576, 582
 Molnár József 333, 479, 482–484, 680
 Molnár Gergely 376
 Molnár Mór 632
 Molnár Sándor 362
 Molnár Sándor, Kaposi → Kaposi Molnár Sándor
 Molnar, Johann 641
 Molsdorf, Petrus a 371
 Mommsen, Theodor 594, 595
 Monacellis, Francesco 732, 733
 Monachium → München
 Monfils, Lesley 104, 107
 Monfrin, Jacques 132–136
 Monok István 7, 9, 10, 12–16, 22–31, 35, 37, 46, 62, 70, 71, 85, 87, 99, 122, 137, 138, 141, 144, 149, 151–153, 155, 174, 184, 195, 200, 202, 211, 260, 262, 272, 283, 289, 293, 353, 355, 364, 371, 372, 376, 380, 383–385, 405, 409, 414, 418, 435, 440, 444, 445, 447, 451, 463, 464, 477, 479, 482, 484, 504, 510, 517–522, 528, 529, 553, 556, 560, 562, 567, 568, 577, 582, 589, 590, 595, 668, 683, 693, 706, 715, 721, 726, 745, 749, 750
 Monos Tamás → Pataki Monos Tamás
 Monoszlóy András (A. M., Monoszlai) 199, 413–417, 732
 Monoszlóy Gábor 414–416
 Monschein, Joseph 736
 Monsperger, Joseph Julius 738
 Mont, de, Familie 88
 Mont, Georg de 92
 Montaigne, Michel de 455
 Montanus, Johannes 416
 Monte di Giovanni 510, 511
 Monte, Georgius de 92
 Montecuccoli, Raimondo 708, 709
 Montgomery, John Warwick 527
 Monthessy, Jeanne de 271
 Montefeltro, Federico da 518
Montpellier 757
 Mór, Boldog 754
 Mórággyi Miklós 521, 525
 Morando Visconti, Giovanni 418, 424
 Moravcsik Gyuláné 191
 Moravus, Augustinus 338
 Mordtmann, Johannes Heinrich 40
 More, Thomas (Morus Tamás) 20, 78, 107
 Moreau de Maupertuis, Pierre Louis 103
 Moreau, Denis 402
 Moreno, Paula 547
 Moreri, Louis 468
 Moretus, Balthasar 74, 80
 Moretus, Johannes 448
 Morgagni, Giovanni Battista 431
 Móric, Nassau 85
 Móricz Sándor 444
 Morin, Jean 731
 Mornay, Philippe de 85
 Morra, Isabella 335
Mortlake 279
 Morton, A. G. 214
 Morvay Győző 174
 Moscau → Moszkva
 Mosdossy Ambrus 420
 Mossóczy Zakariás 196, 529
Moszkva (Moscau) 12, 128, 252, 366
 Mozart, Wolfgang Amadeus 225
 Mózes Teréz 495
 Möbius, Markus 214
 Mögling, Daniel (Valentinus Theocritus von Hirschberg) 544
 Mörsch, Franz Xaver (Mersch) 112
 Muckenhaupt Erzsébet 609
 Munich → München
Munkács (Mukacseve, Mukačevo,) 315, 505, 726–730
 Munkácsi János 305
 Murád dragomán (Somlyai Balázs) 39–41, 43, 45
 Murányi Zsigmond 110–112
 Muratori, Lodovico Antonio (Antonius Lampridius, Lamindus Pritannius) 729, 731, 739
 Muray, Philippe 486
 Murdock, Graeme 758, 760

Mureni → Szederjes
 Mureșanu, Camil 643
 Muret, Marc-Antoine 578
 Muris, Jean de 548, 553
 Murphy, Martin 375
 Murray, Johannes Andreas 427, 432
 Murs, Jean de 547
 Muschenbroek, Jan van (Musschenbroek) 243
 Muschenbroek, Pieter van (Musschenbroek) 108, 233, 234, 237, 243–245
 Musper, H. Th. 62
 Mustér → Disentis
 Muszka Miklós 728, 729, 732, 736
 Musztafa Kemal Atatürk 653
 Mutina → Modena
 Mühlbach → Szászsebes
 Mühlenberg, Heinrich Melchior 121, 123
 Müller, Andreas 381, 758, 760
 Müller, David 543, 544
 Müller, Georg Eduard 639
 Müller, Iso 89–92, 94–96
 Müller, Jakob Aurelius 645
 Müller, Jan-Dirk 63
 Müller, Jodocus Henricus 400
 Müller, Nicolaus 209
 Müller, Peter 268, 269
 Müller, Rainer A. 235
 Müller, Thomas 381
 Müller-Bahlke, Thomas 381
 München (*Monachium, Munich*) 12, 35, 36, 66, 67, 93, 98, 100, 101, 221, 274, 294, 399, 402, 479–483, 514, 570, 588, 591, 744
 Müntz, Eugène 660
 Müttefferrika, Ibrahim 652, 655
 Mylius, Hermann 400
 Mynsinger von Frundeck, Joachim 736

N

Naboth, Valentin 19
 Nacsády József 120
 Nadányi János 298, 300
 Nádasdi István 649
 Nádasdy család 670, 671
 Nádasdy II. Ferenc 322
 Nádasdy III. Ferenc 475
 Nádasdy Kristóf 671
 Nádasdy Lajos 572
 Nádasdy László 316

Nádasdy Tamás 322, 670, 671
 Nádasdy Tamásné → Kanizsai Orsolya
 Nádasdi János 392, 404
 Nádudvari P. István 523, 525
 Nádudvari Péter 525
 Nagy Béni 386
 Nagy Boldizsár 656
 Nagy Ferenc 392, 404, 742
 Nagy Géza 247
 Nagy Imre 109, 110
 Nagy Iván 123, 127, 128, 255, 308, 415, 610
 Nagy Károly 634
 Nagy Lajos 319, 491
 Nagy László, J. 464
 Nagy Levente 708
 Nagy Márta 382
 Nagy Mihály 596
 Nagy Sámuel 426
 Nagy Zoltán 186, 272, 435
 Nagy Zsuzsa, L. 491
 Nagy, Imrich 669
 Nagyappony (*Appony, Oponice*) 143, 220, 221, 223, 226
 Nagybánya (*Frauenbach, Baia Mare*) 40, 174–182, 444, 576, 583, 604
 Nagycenk 275
 Nagydisznód (*Cisnădie, Heltau*) 128
 Nagyenyed (*Enyed, Aiud, Strassburg a.M.*) 88, 121, 126, 155, 160, 180, 228–231, 236–238, 245, 247, 248, 444, 445, 525, 534, 535, 694
 Nagyharsány 186
 Nagykanizsa 495
 Nagykároly (*Károly, Carei, Großkarol*) 231, 293, 343, 433
 Nagylucsei Orbán 513, 514
 Nagynyújtódi Jancsó Imre 662
 Nagyszalánc → Szalánc
 Nagyszeben (*Szeben, Cibinium, Hermannstadt, Sibiu*) 50, 128, 150, 193, 209–211, 213, 231, 246, 257, 262, 266, 349, 372, 400, 418, 421, 494, 504, 512, 517, 534, 543, 639–643, 645–648, 758–760, 762, 764
 Nagyszentmiklós (*Sănnicolau Mare, Großsanktnikolaus*) 499
 Nagyszombat (*Trnava, Tyrnavia, Tyrnau*) 112, 221, 366, 387, 392, 394–404, 414–416, 431, 432, 435, 444–446, 504, 521, 569–572, 608, 609, 657, 658, 671, 706, 726–728, 732, 734–744

- Nagyszőlős (Vynohradiv)* 329
Nagyvárkány (Vel'ké Trakan) 328
Nagyvárad (Magno-Varadinum, Großwardein, Oradea, Várad) 174, 178, 186, 187, 260, 265, 266, 278, 335, 341, 342, 385, 395, 491–495, 497, 498, 501–503, 512, 522, 523, 533, 568, 573, 604–609, 693, 744, 749
Nagyvázsony 680
 Naigeon, Jacques-André 262
 Naisbitt, John 407, 408
 Nálepko → Merény
 Nalis, Franco Biondi 450
Nancy 62
 Nangis, Guillaume de 133
Nantes 263
 Napoléon, I., francia császár (Bonaparte) 279, 475, 527
 Napoléon, III., francia császár 486
 Napoléone, Elisa, comtesse Camerata 65
Napoli (Nápoly) 295, 301, 302, 322, 405, 731, 733, 738
 Náprágyi Demeter 319, 320, 324, 348, 414, 415, 417, 535
 Nastasă, Lucian 643
 Nau, Michel 739
 Naudé, Gabriel 520
Naugard 124
 Nausea, Friedrich 199
 Navar, Martinus → Azpilcueta, Martino
 Navar, Tiburce 392, 400, 735, 743
Navarra 135
 Nebbia, Donatella 683
 Nebrija, Elio Antonio de 415
 Nedim 651
 Nègre, Charles 488, 489
 Negri, Antonio 52
 Négyesy László 70, 77, 79, 80, 84
 Nehring, Karl 664
 Neipperg, Guillaume de (Montenuovo) 275
 Nelis, Corneille-François 147
 Nemegyei János 247, 248
 Nemes Gábor 195–197
Nemescsó (Tschobing) 382
 Németh András 513
 Németh Balázs 202, 203
 Németh Gyula 616, 617, 619
 Németh Noémi 444, 445, 693
 Németh S. Katalin 31, 35
 Németh Sámuel 365
 Németh Sándor 556
 Németh Zsófia 492, 493
 Németi György 753
Németújvár (Güssing) 14, 204, 271, 272, 273, 343, 388, 521, 562
 Nepos, Cornelius 105
 Nepveu, Franciscus 400
 Nerval, Gérard de 485
 Nesri, Mehmed 40
 Netoliczka, Oskar 761, 762
 Netter, Thomas (Waldensis) 731
 Neuber, Ulricus 416
Neuburg 98, 99
 Neudorf → Szászújfalu
 Neuhaus → Jindřichův Hradec
 Neuhausel → Érsekújvár
 Neuheuser, Hanns Peter 517
 Neumann, Victor 493
 Neumayer, Franz 570, 573, 741
 Neumayr, Josephus 400
 Neusohl → Besztercebánya
 Neuss, Melchior von (Novesianus) 417
 Neustadt-Burzenland → Keresztényfalva
 Neutra → Nyitra
New Haven 513
New York 489
 Newton, Isaac 233, 243–245
 Nexon, Yannick 67
 Néző István 308, 319
 Nicoară, Toader 643
 Nicolai, Friedrich 427, 399
 Nicollis, Laurentius Vigilius de 733
 Nieberle, Aemilianus 391, 392, 394, 400
Niebüll 123
 Nieremberg, Juan Eusebio 743
 Niewöhner, Friedrich 183
 Nikitscher Péter 117
 Nikléczi Sámuel 294, 295, 302
 Nikolsburg → Mikulov
Nimwegen 234
 Nogarola Ferdinánd 310, 311
 Nold, Sabina-Claudia 89
 Nolhac, Pierre de 681, 682
 Noordegraaf, Jan 246
 Norberg-Schulz, Christian 269
Nordhausen 129
 Norimberga → Nürnberg
 Noris, Enrico 731
 Noscht → Keresztényfalva
 Nottensteinin, Veronica 396
 Nou Săsesc → Szászújfalu

Nousel, Johann Joseph 112
Nouzille, Jean 466
Nova Arx → Érsekújvár
Novati, Francesco 682
Nové Zámky → Érsekújvár
Novesianus → Neuss
Noypauer, Peter 274
Nördlingen 371
Nussbächer, Gernot 37
Nürnberg (*Norimberga*, *Nuremberg*) 62, 63,
65, 66, 98, 163, 164, 169, 185, 186, 231,
332, 371–373, 375, 384, 396, 397, 416,
586–588, 590, 591, 613, 630, 633

NY

Nyáry család 321
Nyáry Erzsébet, Sennyei Ferencé 13
Nyáry István 308, 315, 327, 329, 331, 335
Nyáry Istvánné → Telegdi Anna
Nyáry Krisztina 319, 331, 336
Nyáry Pál 307, 315–320, 326–329, 334–
336, 424
Nyáry Pálné → Várdai Kata
Nyerges Judit 138, 521, 541
Nyírbátor 318
Nyíregyháza 193, 327, 726
Nyitra (*Neutra*) 521, 557, 559, 560, 754
Nyitracsehi → Csetény
Nyizsnyij Novgorod 11, 137

O

Oberkerz → Cârțișoara
Obst, Helmut 34, 381
Óbuda (*Aquincum*) 595
Ockeghem, Johannes 546
Ocsovszki Pál 159
Oderlitzky, Anton 170
Oedtl, Christian 270
Oeffele, Andreas Felix von 66
Ofen → Buda
Offenbach 213
Oláh család 671
Oláh Lukrécia 414, 670
Oláh Máté 670
Oláh Miklós (Mikuláš) 195, 298, 414, 417,
668–672, 677, 727
Oláh Orsolya 670, 671
Oláh Róbert 249, 521, 525, 721
Oláh Szabolcs 47
Oláh-Császár Miklós 670, 671

Old Goshenhoppen 121
Oldenburg (*Oldenbourg*) 31, 36, 66
Olearius, Johannes 739
Olmütz (*Olomucium*) 400
Olsavszky Emmánuel 727
Olsavszky Mihály Mánuel 729
Olthévíz (*Hoghiz*, *Warmwasser*) 249
Ommen, Kasper van 530
Ónika László 526
Opatija → Abbázia
Opava (*Oppavia*, *Troppau*) 739
Opitz, Martin 541–545
Oponice → Nagyappony
Oporinus, Johannes 47, 179, 416, 594
Oppavia → Opavia
Oppeker, Walpurga 748, 749
Oradea → Nagyvárad
Orăștie → Szászváros
Orazio → Horatius
Orban, Stephan 382
Orbán, VIII., pápa (Maffeo Barberini;
Urbanus) 70, 74, 664
Orczy József 141
Órigenész Adamantiosz 742
Orlovsky Géza 46, 71, 305, 306, 308, 315,
317, 527, 660–662
Ormós Ferenc 496
Orosháza 287
Orosius, Paulus 105
Orosz Ferenc 570–573
Orosz László 109
Orsoli, Giovanni Battista 272
Ország Borbála 140
Ország család 140, 310
Ország Ilona, Perényi Gáborné 137–142
Ország Kristóf 140
Ország László 140
Osiander, Lukas 99
Osijek → Eszék
Osmarinus Liliorus, Joannes 416
Osnabrück 520
Osorius, Joannes 400
Ostermayer, Hieronymus 761
Ostrosith Judit 611
Oszwald Gáspár 278
Otrokocsi Fóris Ferenc 573, 740
Ottenfels-Gschwind Marianne 277
Otterspeer, Willem 232, 233, 236, 238, 242,
243, 245, 246, 248
Otto, Henrik 517

Ottobeuren 90

Óvár → Magyaróvár

Óvári 177

Oven → Buda

Ovidius Naso, Publius 81, 164, 330, 332, 339, 524, 541–543, 659, 685

Owen, Johann 107

Oxford (Oxonia) 18–21, 168, 220, 513, 522, 654, 682, 693

Ö

Ödenburg → Sopron

Ölyvesi Balázs 445

Őraljaboldogfalva (Sântămăria-Orlea) 102, 108

Örsi Károly 224

Ősz Sándor Előd 533, 534

Ötting 126

Ötvös Péter 14, 211, 324, 517, 519, 541

Őze Sándor 296, 297, 568

P

P. Bonaegratia → Bonagratia de Bergamo (?)

P. S. T. → Torjai, Petrus S.

Paál Vince 354

Paas, John Roger 183–187

Pacassi, Niccolo 270

Pácin 316, 317, 328

Paczolay Péter 86

Paczoth Ferenc, 328

Paczoth Ferenc, ifj. 328

Paczoth Judit 328

Padányi Bíró Márton 385, 387, 390–392, 394, 396, 402, 403, 734

Paddenburg, Abraham van 104

Padova (Padua) 76, 195, 200, 431, 451, 521, 589, 728, 730, 731

Pafraet, Albertus 376

Paganini, Gianni 49

Pagden, Anthony 438

Pagnini, Giuseppe Maria 144

Pais, Lazarus 650

Pajkossy Györgyné 529

Pajor Enikő 546

Paku Imre 716

Pál József 418

Pál Judit 493, 494, 643

Pál, Remete Szent 570, 572, 686, 756

Pala, Iskander 654

Palafox y Mendoza, Juan de 739

Palestrina, Giovanni Pierluigi da 546

Pálfa 224

Pálffy család 343

Pálffy Géza 39, 186, 195, 196, 252, 256, 466, 554, 555, 557, 558, 560

Pálffy Károly József Jeromos (Karl Hieronymus Pálffy) 344

Pálffy Margit 264

Pálffy Miklós 344

Pálházi Göncz Miklós 99

Palingènio Stellato, Marcello 107

Palladini, Fiammetta 263

Pallócsay báró 369

Palm, comte 67

Palm, Johann Jakob 66

Palma Ferenc Károly 392, 400, 571, 573

Pálóczi Horváth János 522

Pangerl, Imgard 557

Panormitanus, Felix → Potesta, Felice

Pápa 142, 203, 521, 525, 568–573, 632, 657, 658

Pápai Ernő 633, 635

Pápai Páriz Ferenc 229, 230, 378, 392, 400

Pápai Páriz Ferenc, ifj. 229

Papanek György 392, 404

Papenbroeck, Gerard van 248

Papp Balázs 48

Papp Miklós, K. 498, 499, 503

Papp Moldvai Gábor 506

Paracelsus 427, 428

Paraschiva, Frau 509

Parcus, Jakob (Kündig) 47

Paris (Párizs, Parigi) 12, 15, 18, 39, 62, 67, 102, 103, 107, 108, 120, 132, 133, 144, 152, 180, 185, 188, 360, 396, 399, 402, 430, 433, 463, 464, 469, 470, 486, 488–490, 499, 518, 542, 544, 551, 553, 589, 613, 630, 633, 636, 662, 682, 683, 735, 737–739, 742, 743, 749

Paris, Gaston 132, 133–135

Parker, Geoffrey 85

Parma 143–148, 733

Paruta, Paolo 86

Pasor, Georgius 578

Passarowitz → Pozsarevác

Passau (Passavium) 231, 402

Passer, Franz 341

Passerini, V. 143

Passet, Joanne E. 360

Pastoureau, Michel 757

-
- Pásztai Ottó 493
 Pászti László 35, 382, 383
 Pásztor Lajos 680
 Patachich Ádám 278, 342, 346, 558
 Patachich Gábor (Gabriel) 278, 558
 Patak → Sárospatak
 Pataki Füsüs János 566
 Pataki Gábor 510
 Pataki Imre 329
 Pataki Monos Tamás 139, 140, 566
 Pataki Zita Ágota 662
 Pater, C. de 237, 243, 244
 Paterculus, Velleius
 Pattantyús Manga 661
 Patuzzi, Giovanni Vincenzo 731
Paukovec (Szentivánzelina) 528
 Pauler Gyula 707, 709
 Pauli, Simon 416
 Paulus, comes 670
 Paulus Diaconus 298
 Paulus Hieronymus a Sancta Helena 400
 Paumeister, Karl 274
 Pauphilet, Albert 136
 Pauser, Josef 557
 Pavercsik Ilona 163, 171, 476
Pavia 429
 Paxy Lajos 392, 400
 Payet, Marie 468
 Payr Sándor 529, 555
 Pázmány Péter 43, 98, 99, 101, 327, 329,
 390–392, 400, 413, 481, 673, 706, 727
 Pazzi, Francesco de 322
 Pearson, David 517
 Pečar, Andreas 706
 Péchi Judit 307
 Pecican, Ovidiu 643
 Peck, Michael 275
Pécs (Quinqueecclesia, Cinq Églises, Sopianae) 186, 275, 337, 404, 465, 469,
 483, 491, 492, 495, 593–598, 632, 729,
 735
 Pécsi János 39
 Pécsy Zsigmond 369
Peebles 20
 Pehem, Josef Johann Nepomuk (Behem)
 734
 Peichich, Kristóf (Paichich) 738, 743
 Pelech, Johann 191
 Pellegrini, Carlo 732
 Pelzhoffer, Franciscus 392, 402
 Penczicz, Philipus de (Pencsicei Fülöp) 613,
 619
 Penke Olga 51
 Penkert, Sibylle 39, 40
 Pensold, Wolfgang 373
 Péntek István 571
 Pepelko, Nikola Stanislav 676, 679
 Perényi család 140, 142, 315
 Perényi Gábor, I. (†1567) 137–142
 Perényi Gábor, II. (†1638) 137, 138
 Perényi Péter 142
 Perényi Gáborné → Ország Ilona, Salgai
 Kata
 Peres Zsuzsanna 195, 706
Perg 745
 Perger Péter 476
 Perizonius, Jacobus 232, 248
 Perjés Géza 76, 356
 Perkins, William 741
 Perlaky Dávid 287
 Perlicius, Johann Daniel 127
 Perna, Petrus 46
 Perrière, Guillaume de la 133
 Persovits József 484
 Pešalj, Jovan 467
 Pesnot, Charles 168, 527, 661
Pest 126, 141, 149, 191, 224, 268, 275, 286,
 401–403, 425, 426, 430, 432–434, 497,
 499, 504, 527, 529, 569, 594, 728, 738,
 740
Pest-Buda 144, 491
 Pesti Anthemius János 524
 Petau, Denis (Dionysius Petavius) 729, 731
 Péter Katalin 562, 565, 721
 Péter László 123
 Péter, Orseolo, magyar király 751
 Péterfy Sándor 61
 Péteri Takáts József → Takáts József, Péteri
 Petersen, Johann Wilhelm 210, 211, 213
 Petersen, Johanna Eleonora 210, 211, 213
Pétervárad (Petervaradin, Peterwardein)
 465
 Pethe Ferenc 722
 Pethő Gáspár 571
 Pethő Gergely 571
 Pethő Tibor 464
 Petki János 320
 Petneházi Gábor 39, 41
 Petneki Áron 11
 Petőfi Sándor 473
 Petra, Vincenzo 733

- Petrarca, Francesco 145, 458–462, 668, 680–686
 Petrarca, Gerardo 461, 685
 Petreius, Johann 375
 Petri Zobas Ferenc (F. Z. P.) 178, 179
 Petrichevich Horváth Kozma 424
 Petrik Géza 463, 650, 722, 725
 Petrityevith Horváth Boldizsár 159
 Petrovinai Pekri Anna 140
 Petrőci család (Petrőczy, Petróczi) 610–612
 Petrőci Dániel (Daniel) 610, 611
 Petrőci György (Juraj) 610, 611
 Petrőci Imre (Imrich) 610, 611
 Petrőci István (Štefan) 611
 Petrőci László 610
 Petrőci Márton (Martin) 610, 611
 Petrőci Miklós (Mikuláš) 610, 611, 612
 Petrőci Pál 610, 611
 Petrőci, Vavrinec 611
 Petrőci Zsuzsanna (Zuzana) 610, 611
 Petrőczy Kata Szidónia 611
 Pettkó Béla 254
 Peucer, Kaspar 18, 140, 164, 263, 266
 Peucker, Georgius 294, 301
Peuerbach 275
 Peuerl, Paul (Peyrl, Bäwerl/Bauerl) 373, 374
 Peutinger, Konrad 63
 Pexenfelder, Michael 92, 93
 Peyrère, Isaac de la 579
 Pezinok → Bazin
 Pezzana, Niccolò 399
 Pezzl, Johann 225, 226
Pfäfers 90
 Pfaff, Christoph Heinrich 429, 430
 Pfinzing, famille 64, 65
 Pfinzing, Melchior 62, 63, 66
Philadelphia 121, 123, 130, 131
 Philepouicz, Michael felesége, Margit 199
 Philippe le Beau → Fülöp, IV., Szép
 Philips, Roger 214
 Philón, Alexandriai (Philo) 416
 Philostratus 514
 Phleps, Erich 599
 Photius → Fótiusz
Piacenza 92
 Piasecki, Paweł 735
 Pichler, Antonius 144
 Pichler, Vitus 735, 737
 Picon, Maurice 468
 Pictet, Benedict 239
Pierrefonds 487, 488
 Pierstll, Andreas 392, 400
 Pießkalla Emese (Bogyay Emese) 480
 Pießkalla, Michael 480
 Piešťany → Pöstyén
Pikestown 121
 Pilati, Leopold 732
 Pilch Jenő 356
 Pin, Ellias du 238
 Pinel, Philippe 431
Pinkafő (Pinkafeld) 276, 277
 Pintér Gábor 283
 Pintér József 728
 Pintér Márta Zsuzsanna 555, 568, 571–573
 Pinticu → Szászpéntek
 Pirckheimerand, Wilibald 513
 Pirenne, Henri 407
 Pirhing, Ehrenreich 732, 736
 Piringer, Johann 276
 Pirnát Antal 50, 322
 Piscator, Johannes 180
 Piso, Jacobus 337–340, 637
 Piso, Stephan 637, 638
 Pistorius, Georg 400
 Pistorius, Johann 298
 Pistyan → Pöstyén
 Pitagoras (Pythagore) 485, 547
 Pitt, Charles 553
 Pitters, Hermann 209, 210
 Pittoni, Leonardo 396
 Piuariu-Molnar, Ioan 504, 505, 641, 643, 648
 Pius, V., pápa 673
 Pizzaro, Francisco 437
 Placskó István 285
 Planta, von, Familie 88
 Plantin, Christoph 7, 80, 230, 232, 448, 543, 589
 Platani, Paulus 294, 303
 Platel, Jacques 737
 Platen, gróf 124
 Platón 164, 454
 Plattl, Jacobus 400
 Plautus, Titus Maccius 107, 108, 200, 345
 Piazza, Benedetto 737, 743
 Plenck, Joseph Jacob 432
 Plinius Secundus Maior, Caius (id. Plinius) 105, 214–219, 376, 461, 474
 Plinius Caecilius Secundus, Caius (ifj. Plinius) 105, 200, 474, 477

-
- Plutarkhosz (Plutarchos) 84, 441
 Pock, Johann Baptist Caspar 400
 Pócs Dániel 529, 660
 Pócs Éva 437, 751, 755
 Podhradczky József 663–666
 Podmaniczky család 310
 Podmaniczky Géza 285
 Podmaniczky Lajos 285
 Poggiali, Gaetano 143
 Pohlei, Pavel 473
 Pohlig, Matthias 98
 Poiret, Pierre 209–212
Poitiers 133, 631
 Poitiers, Alphonse de 135
Poitou 135
 Polanus von Polansdorf, Amandus 178
 Poletti, Michel 490
 Póli István 305
 Polidori, John William 488
 Polier de Bottens, Georges Pierre G. 266
 Politianus, Johannes Angelus 523–525
 Polleross, Friedrich 187, 269
 Polner Zoltán 716, 719
 Polübiosz 103
 Polyander, Johannes 179, 522
 Polygranus, Franciscus 521, 526
 Polyides, Theocletus 737
 Pomey, Franciscus 392, 400
 Pommiers, Sagremor de 682
 Pompei, Girolamo 145
 Pomponazzi, Pietro 49, 76
 Pongrácz Gáspár 656–659
 Pongratz, Walter 748, 749
 Pontano, Giovanni 107, 164, 570, 573
 Pontas, Joannes 730, 400
 Ponte → Puente
 Pop, Maria (Lazăr) 505
 Popa, Martin 508
 Popkin, Richard H. 106
 Popovici Zugrav, Iacov 509
 Popovoj, G. A. 255
 Popp Zugrav, Ioan 509
 Poppel, William 264
 Poprády Géza 24
Pornó (Pornóapáti) 199
 Porphüriosz 200
 Porphyrio, Pomponius 510, 511
 Porter, Francis 740
 Portia, Girolamo 449
 Porzia, Johann Ferdinand 706, 708
 Porzsolt Kálmán 497
 Possevino, Antonio 450
 Possidius, Szent 682
 Postio, Lodovico 733
 Postma, Ferenc 236, 239, 249, 251, 523, 574, 575, 578, 579, 582–583
 Potesta, Felice (Felix Panormitanus) 740
Potherin (Podhrin/Podhering) 315
Pottendorf 399
 Pouget, François-Aimé 730
Poznań 649
 Pozsár Annamária 99, 444
Pozsarevác (Požarevac, Passarowitz) 467
Pozsega (Požega, Poschega) 466
Pozsony (Bratislava, Pressburg, Presbourg) 98, 99, 101, 113, 121, 123, 126, 127, 130, 170–173, 187, 191, 197, 198, 221–223, 226, 253, 257, 258, 268, 270, 275, 278, 279, 301, 302, 312, 313, 316, 327, 343, 363, 382, 385, 388, 389, 391, 392, 394, 397, 398, 400, 401, 404, 413–415, 417, 444, 450, 465, 475, 491–493, 495, 521, 529, 531, 554, 557, 558, 571, 637, 638, 656, 674, 706, 707, 710, 711, 714, 760
Pozsonyivánka (Ivanka pri Dunaji) 343
Pöstyén (Piešťany, Pistyan) 472
 Praepositus, Franciscus → Újlaki Ferenc
 Praet, Joseph Van 67
 Praetorius, Johannes 18
Praha (Prague, Prága) 18, 19, 48, 50, 120, 144, 195–197, 199, 200, 221, 225, 278, 316, 319, 323, 387, 392, 396, 399, 402, 446, 472–476, 478, 511, 649, 731, 733, 735, 736, 739, 740, 744
 Prandau, Franz Freyherr von 226
Pratovecchio 458
 Pratt, Mary Louise 437
 Praudich, Emericus 468
 Pray György 392, 404, 663
 Préaud, Maxime 184
 Prehauser, Gottfried 346
 Presbourg, Pressburg → Pozsony
 Preschau, Prešov → Eperjes
 Prete, Sextus 337
 Preuß, Charlotte Lydia 122
 Preyer, Johann 494
 Pricklmayer, Mattheas (Prickelmaier, Prickhelmayer) 253
 Prideaux, Humphrey 630
 Prieser, Johann Heinrich von 66

Prileczky János (Prileszky) 391, 392, 400, 570, 727, 729, 732, 736, 738
 Priscianus, Theodorus 378
 Pritannius, Lamindus → Muratori, Lodovico Antonio
 Probst, Johann 554–561
 Prohaska, Karl 636
 Prokop, F. 279
 Prónay Dezső 284
 Prónay Sándor 285
 Propertius (Properzio) 145, 146, 332
 Prospero Lorenzo Lambertini → Benedek, XIV.
 Prudentius Clemens, Aurelius 145
 Prundu Bârgăului → Borgóprund
 Pszellosz, Mikhaél 743
 Ptolemaiosz 164
 Puchaim, Johann Rudolf 253
Pucho (Púchov) 176
 Puchovinus Chrenomskij, Johannes 176
 Puente, Luis de la (Ponte) 743
 Puffendorf, Samuel 242
Pula 752
 Pulszky Ferenc 594
 Punt, H. 247
 Punter, J. V. 115
 Purkircher, Georg 521, 529
 Purulič, Matija 738
 Pusch, Sigismundus 400
 Puskely Mária 700
 Puteanus, Erycius 298
Püspöki 343
 Pütz 399
 Pyanet, Victor 489
 Pythagore

Q

Quedlinburg 754
 Quentel, Johannes 416, 444
 Quinqueecclesiae → Pécs
 Quintilianus, Marcus Fabius 339, 512, 542, 543

R

Raab → Győr
 Raab, Armin 225
 Raabe, Mechtild (Holthusen) 31, 35, 36, 381
 Raabe, Christiane 36
 Raabe, Elisabeth 36
 Raabe, Katharina 36

Raabe, Paul 31–36, 380
 Raabin, Justina 128
 Rab, Georg (Corvinus) 180, 525, 610
 Rába Baltazár 569
 Raby Sámuel 741
Ráckeve 510
 Rácz Etelka 420
 Rácz Gyula 287
 Rácz Károly 141
 Rad, Sohn des Lehrers Dimitrie 508
 Ráday család 206, 426
 Ráday Gedeon 104, 250, 426
 Ráday Pál 426
 Radéczy István 416, 521, 530
 Radics Vilmos 635
 Radosav, Doru 643
 Radvánszky Béla 228, 249, 287, 308, 309, 316, 319, 320
 Radvánszky család 287
 Radvánszky László 656
 Radziwiłł, M. K. 392, 400
 Raff, Georg C. 436
Raguza (Dubrovnik) 81
 Rainer M. János 359
 Rainoldi, Johannes 693
 Rainolds, William (Guilelmus Rosseus) 736
 Rajesányi János 741, 744
 Rajna, Pio 460
Rakamaz 327
Rakicsány 272
 Rákóczi család 137, 138, 273, 278, 445, 721
 Rákóczi II. Ferenc, erdélyi fejedelem 127, 563, 726, 727
 Rákóczi I. György, erdélyi fejedelem 255, 522, 535, 536, 604, 606, 721, 726
 Rákóczi II. György, erdélyi fejedelem 40, 81, 254, 255, 322, 445, 521, 535
 Rákóczi Zsigmond, erdélyi fejedelem 319, 320, 325
 Rákóczi Zsigmondné → Telegdi Borbála
Rákosd (Răcăștia) 534
 Rákosi Jenő 632
 Rall, Johann Christiani von 648
 Ranschburg György 613
 Rantzau, Heinrich 48
 Rapaics Rajmund 566
 Rapin, René 106, 108
 Ráth György 294, 605, 606
 Ráth Károly 48
 Ráth Mór 497
 Ratisbonne → Regensburg

-
- Rátonyi Broda István 577
 Rauscher, Johann Martin 101
 Rauss (szül. Sutoris), Justina 124, 128
 Rauss, Caspar 124, 125
 Rauss, Johann 125, 128
 Rauss, Lucas 121, 123, 125
 Rauss, Lucas, id. 124, 125
 Rauss, Lucas, ifj. 121
 Rauss, Martin 124, 125
 Rautenberg, Ursula 517, 586
 Rautenstrauch, Franz Stephan 735
 Rauwenhoff, L. W. E. 248
 Ravanellus, Petrus 577, 578
 Ravasz István 354
 Ravasz László 206
Ravenna 458, 730, 742
Ravensburg 371, 374
 Recher, Oskar (Osman Recher) 653
 Rechnitz → Rohonc
 Reclam, Philipp 496
 Redlhamer, Joseph 732, 737
 Reed, Marcia 517
 Reeland, Adrian 237
Regensburg (Ratisbona, Ratisbonne) 67, 89, 188, 231, 276, 371, 372, 479–483, 631, 735
 Reginó, Prümi (Regino Prumiensis Abbatis) 734
 Regiomontum → Königsberg
 Regius, Henricus 578
 Regnard, Jean-François 345
 Regnault, Valère (Reginaldus) 730
Reichenau 745
 Reiffenstuel, Anaklet 391, 394, 400, 730, 732
 Reihing, Jacob 98–101
 Reihing, Konrad 98
 Reil, Elisabeth 764
Reims 133, 553
 Reinbeck, Johann Gustav 263, 265, 267
 Reinchart, Prosopius 400
 Reinerth, Karl 758, 760
Reinhardsbrunn 136
 Reitsma, Tiberius 107
 Remondini 397, 398, 402
 René, Anjou 133
 René, szicíliai király 133
 Renn, Joachim 109
 Rennauer, F. J. 401
 Renouard, Antonio Agostino 147
 Rescigno, Eduardo 548
 Reske, Christoph 63, 183
 Reszegei Kata 309
 Réthelyi Orsolya 670
 Rettégi György 102
 Rettey Imre 325
 Retzium → Rötzt
 Reusch, Heinrich 100
 Reusner, Elias 298
 Reusner, Nicolaus 107, 298
 Revard, Stella P. 375
 Révay család 555
 Révay Ferenc 445
 Révay István 319
 Révay Károly 555
 Révay Péter 86, 335, 531, 555, 557, 559, 560
 Révész Imre, ifj. 141, 142
 Reviczky Antal 392, 404
 Réz József 262
 Rezik, Ján 123, 126
 Rhaetus, Johannes Georgius 95
 Rhamba, Johannes 524
Rheinau 90
 Rheticus, Georg Joachim 17, 19
Rhinebeck 121
 Rhym, Carl → Rijm, Karel
 Ribadeneyra, Pedro de 400
 Ribera, Bernardo 737
 Ricci, Flavianus 402
 Ricci, Bartolomeo 415
 Richard, Charles-Louis 734
 Richard, Jean 136
 Richardson, Samuel 106, 108
 Richarme, Aéain 490
 Richelieu 67
 Richter, Angela 384
 Richter, August Gottlieb 432
 Richter, Georg Gottlob 432
Ricse 330
 Ridder-Symoens, Hilde de 234, 235, 250
 Riedl, Sebastian 400
 Rieger, Matthäus 399, 400
 Riegger, Paul Josef von 734
 Rieger, Matthaeus 397
 Rijeka → Fiume
 Rijm, Karel (Carl Rhym de Estebeck, Charles Rym, seigneur de Bellem) 39, 40
Rijswijk 263, 583
 Rimaszombati Mihály 526
Rimatamásfalva (Tomášová) 302

- Rimay János 74–76, 81, 86, 289, 291, 292, 308, 315, 320, 322, 331, 335, 336, 698
 Ritius, Michael (Riccio) 298
 Ritoókné Szalay Ágnes 73, 289, 291, 514, 529, 530, 593, 662, 665
 Ritter József Ignác 367
 Rivery, Abel 168
 Rivetti, Pietro 531
 Rix, Martyn 214
 Robbins, Caroline 264
 Rochat, Antony 239
 Rodenborch, Jan (Rodenberg) 99
 Rodriguez, Alonso 400, 743
 Roeck, Bernd 518
 Rohls, Jan 763
Rohonc (Rechnitz) 268, 269, 271, 273, 274, 343
Roigny, Michel de 630
 Rolleder, Anton 371, 373
Roma (Róma, Rome) 18, 39, 98, 151, 164, 275, 306, 322, 392, 396, 397, 402, 416, 447, 485, 529, 530, 569, 570, 573, 595, 660–665, 667, 727, 731–740, 751, 756
 Román György 727
 Román János 309
 Rómer Flóris 510, 513, 594, 595, 597
 Rommerskirchen, Leonhard 401
 Romsics Ignác 51
Roquetaillade 487, 488
 Rosaeus, Alexander (Ross) 693
 Rosemberg, Orsini 270
 Rosenau → Rozsnyó
 Rosenberg, Ruprecht 274
 Rosenstein, Nils Rosen von 433
 Roşia → Veresmart
 Rosignoli, Carlo Gregorio 400
 Rosius à Porta, Petrus Dominicus 88, 249
 Rosselli, Francesco 514
 Rosseus, Guilelmus → Rainolds, William
 Rossi, Ettore 41
Rostock 542, 732, 741, 763
 Rota, Pietro 89
 Rotermund, Heinrich Wilhelm 122
 Róth András Lajos 108, 693
 Roth Antal 636
 Roth Johanna, királyfalvi, Teleki Józsefné 191
 Roth Tamás 657
 Roth, Eberhard Rudolph 183
 Roth, Erich 758–760, 762
 Roth, Harald 637, 639, 643, 758, 759
 Roth, Stefan Ludwig 211
 Rothberg → Veresmart
Rothenburg 66
 Rothenfels, Johann Hossman von 211, 212
 Rother, Christian 599
 Rothschild, Edmond de 184
 Rothschuh, Karl E. 428
 Rottal, Johann 709, 710
Rotterdam 121, 129, 404
Rouen 132, 266
Roussillon 470
 Roxer, Daniel 294, 303
 Royen, Adriaan van 236
 Royer család 385, 388, 391, 392, 397, 400, 571
 Rozgonyi János 694
 Rózsa György 35, 184, 189, 383
Rozsnyó (Rosenau, Rožňava) 128, 191, 192, 491, 632
 Rozsondai Béla 607
 Rozsondai Marianne 510, 512–514, 604, 607, 673
 Röell, Alexander Hermann 263, 267
 Röser, Jakob 741
 Röttig Gusztáv 636
Rötz (Retzium) 739
 Rub, Otto 113
 Rúbaň → Für
 Rubiés, Joan-Pau 436
 Rucher, Johann Conrad 237, 242
 Rucsics János (Ruchich) 48, 71, 77, 78, 80, 81
 Rudolf von Habsburg, Erzherzog 620, 621, 629
 Rudolf, német-római császár (II.) és magyar király (I.) 50, 188, 195–197, 248, 310, 315, 321, 449, 711, 712
 Ruestow, G. Edward 237, 243, 244
 Ruff 130
 Rufinus 339
 Ruhnkenius, David 246, 247
 Rullus, Ioannes 376, 378
 Rumi család 387
 Rumi Mihály 386, 387, 394
 Rupke, Nicolaas A. 432
 Rupprich, Hans 338
 Ruprecht, Gottlieb 363
 Ruprecht, Theophil 363
 Rusand, Étienne 463
 Russell, Bertrand 455, 456

-
- Rust, Johan Heinrich 636
 Rusu, Cosmin 643
 Rusznyák Erzsébet (Elisabeth), Czékus Mártonné 191
 Rutschmann, Anton 527
 Ruyter, Michiel de 295
 Rüdiger, Horst 520
 Rüegg, Walter 235
 Ryantová, Marie 101
 Rylands, John 376
- S
 S. Alexio, Iaroslau a → Kapeller, Jaroslau
 S. F. D. → Dobronoki Fejér István
 S. Gervasium → Saint-Gervais
 S. P. 524
 S. S. Sz. → Szepesi Sartoris István
 Saada, Anne 265
Saarbrücken 636
 Sabbatini D'Anfora, Lodovico 732
 Săbed → Szabéd
 Sabellico, Marcantonio Coccio 200
 Sabov, Peter 221
 Sacrobosco, Johannes de 18
Sagogn 94
 Sagredo, Giorgio → Gellért, Szent
 Said, Edward W.
Saint-Chamond 465, 470, 471
Saint-Cloud 274
Saint-Denis 631
Saint-Gervais (S. Gervasium) 742
 Saint-Petersbourg → Szankt-Petyerburg
 Sajghó Ignác 728
 Sajó Géza 607
Sajógömör (Gemer) 414
Sajókaza 287
 Saktorová, Helena 414, 610
 Šal'a → Vágsellye
 Salamon Ferenc 254
 Salamon József 103
 Salamon, magyar király 752
 Salánky György 230
 Salgai Kata, Perényi Gáborné 137
 Salis, von, Familie 88
 Salisburga → Salzburg
 Sallai József 140
 Sallier, Claude 133
 Sallustius Crispus, Caius 83, 415
 Salmasius, Claudius 232
 Salomoni, Generoso 396
- Salvianus Massiliensis 401
Salzburg (Salisburga) 400, 402, 555, 733–736, 740, 744
 Samardžić, Nikola 467
 Samarjai Máté János 204–206
 Sambach, Ch. 172
 Sambucus, Johannes → Zsámboky János
 Samecz András 56
 Šamorín → Somorja
 Samssinóczy János 198, 199, 201
 Sámuel Aladár 231, 234
San Francisco 409
 Sánchez, Tomás 730, 732
Sand Alban bey Mentz
 Sándor János 716
 Sándor Klára 613, 616–618
 Sándor Lipót, főherceg 51
 Sándor Móric 444
 Sándor, Nagy (Alexandrus Magnus) 69, 86, 570
 Sandorfalvi, Lucas (L. S.) 606
 Sandoval de Castro, Diego 335
 Sandt, Hubertus Waltherus Maria van de 237, 241, 242
 Sangallo, Antonio da 664
 Sânger → Szengyel
 Sângeorgiu de Pădure → Erdőszentgyörgy
 Sângeru de Pădure → Erdőszengyel
 Sankt Georgen auf der Heide → Erdőszentgyörgy
 Sankt Georgen → Sepsiszentgyörgy
 Sannasaro, Jacopo 544
 Sânnicolau Mare → Nagyszentmiklós
Santa María la Antigua del Darién 442
 Santorio, Antonio 21
São Paulo 149
 Sappel, Ladislaus 734
Saratoga Springs 360
 Sarbak Gábor 568
 Sárdi Margit, S. 305–307, 534
 Sárdi Sámuel 400
 Sargar, Elisaeus 743
 Sarka Gergely 563
 Šarišské Michaľany → Szentmihályfalva
Sárkány (Șercaia, Schirkanyen) 124, 125, 126, 128
 Sárközy, D. Valentinus 329
 Sárközy Péter 660
 Sarno 728

Sáromberke (*Dumbrăvioara, Scharnberg*)
 152, 155, 156, 158, 160, 162
 Sárosi Gyula 475
 Sárospatak (*Patak*) 11, 137–140, 174, 229,
 230, 325, 329, 444, 522, 563–567, 715
 Sartorius (Szabó) János 382
 Sartorius Judit 294
 Sárvár 671
 Sárvári János 521, 522
 Sas Ede 503
 Sas Pintik → Szászpéntek
 Sasfi Csaba 492, 493
 Sashegyi Oszkár 263
 Sassen, F. L. R. 233
 Sassen, Ferdinand 237, 245
 Sasvári Mihály 524
 Šátek, Jozef 413
 Sathmar → Szatmárnémeti
 Sátorajaiújhely 568–573
 Satu Mare → Szatmárnémeti
 Satulung → Kővárhosszúfalu
 Sauigh, pater 402
 Saulcy, Louis de 486
 Saumur 135, 136
 Saurau család 268
 Sauzet, Henri du 630
 Savaria → Szombathely
 Savary Des Bruslons, Jacques 467
 Savary, Philémon-Louis 467
 Savoyai Jenő (Eugène de Savoie) 269, 270
 Sawatzki, Casimir (Zavadzki) 257
 Saxe, marsall 132
 Saxlehner András 285
 Sbogar, Johannes Maria 387
 Scaliger, Joseph Justus 233, 238
 Scaliger, Julius 543, 570
 Scaramella 664
 Scepperus, Cornelius 669
 Schallaburg 511
 Schaller 223
 Schambogen, Johann Christoph 736
 Scharnberg → Sáromberke
 Schässburg → Segesvár
 Schauuff, Johann Nepomuk 170–173
 Schaumburg, Karl 426
 Schedius Lajos 284
 Scheiblerus, Christophorus 578
 Scheichelbauer, Bernhard 225
 Schelhorn, Johann Georg 588
 Schelle → Vágsellye

Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 429,
 430
 Schelstrate, Emmanuel 731
 Scheltinga, Gerlach 237, 242, 243, 248
 Schemnitz → Selmezbánya
 Schend, Michael 257
 Schenk, Annemie 766
 Schepper, Cornelius 669
 Scherlock, William 264
 Schermann Egyed 263
 Schesaeus, Christianus 335, 648
 Scheuchzer, Johann Jacob 258
 Scheutz, Martin 557
 Schieder, Rolf 764
 Schiller, Friedrich 31, 87
 Schindler, Otto G. 554
 Schindling, Anton 193, 302, 541, 758, 761,
 766
 Schirkanyen → Sárkány
 Schlaining → Szalónak
 Schlebusch, Joannes 401
 Schlechter, Armin 516, 520
 Schleich, Clemens 140
 Schleicher Pál 669
 Schlöter, G. 398
 Schlözer, August Ludwig 645, 646
 Schmal, Andrej 475
 Schmalkalden 363
 Schmalzgrueber, Franz 735
 Schmeitzel, Martin 125, 364, 365
 Schmelzer-Pohánka Éva 593
 Schmerling, Anton von 498
 Schmid, Leo 90, 95, 96
 Schmid, Nicolaus Johann 400
 Schmidt Károly Jenő 123
 Schmidt, Johann Andreas 736, 741, 743
 Schmidt, Matthias Andreas 67
 Schmidtfeld, barone 146
 Schmidt-Herrling, E. 590, 591
 Schmier, Franz 733
 Schmitth Miklós 392, 404, 727, 729, 732
 Schnabel, Werner Wilhelm 361, 362
 Schnalke, Thomas 590
 Schnatz 186
 Schnell, Anselmus 401
 Schneppen, Heinz 232, 233, 242
 Schnyder, André 588
 Schober, Martin 365
 Schock, Flemming 183
 Scholtz Oszkár 284, 285

-
- Schomlenberg → Csíkсомlyó
 Schonaeus, Cornelius 693–695, 699
 Schotanus, Christianus 575, 578, 579
 Schotel, G. D. J. 234, 235
 Schotter János 728
 Schöffner, Peter 586, 587, 590, 591
 Schönbächler, Daniel 89
Schönborn 268, 270
 Schönborn, Arthur 270
 Schönborn, Friedrich Karl von 270
Schönbrunn 344
 Schöne, Albrecht 39
 Schöne, Antonius 140
 Schönfeld, Johann Ferdinand von 225
 Schönhaupt → Lepoglava
 Schönleben, Johann Ludwig (Balduinus [Helenoceus]) 740
 Schönsperger, Hans, id. 62, 66
 Schönsperger, Johann, id. 63
 Schönwetter 397
 Schöpflin Aladár 719
 Schram Ferenc 564
 Schram, Dominicus 735
 Schröder, Hans 600
 Schrödl József 123
 Schrödter, Christian 294
 Schrötter, Joannes 404
 Schuhmacher 92
 Schulitz von Schulitzau, Weickhard 542, 545
 Schuller, Friedrich 601, 637
 Schuller, Georg Adolf 638, 639, 644–646
 Schullerus, Adolf 758, 759, 763
 Schultens család 232, 233, 238
 Schultens, Albert 88, 232, 234, 236–241, 246, 248
 Schultens, Johann Jacob 237, 239
 Schulz-Behrend, George 541
 Schulze, Hagen 231
 Schulze, Johann Ludewig 122
 Schumacher, Adalgott 90, 94, 95
 Schumann, Jutta 187, 188
 Schunke, Ilse 517
 Schupp, Johann Balthasar 107
 Schurmann, Anna Maria 211
 Schütter von Klingenberg, Lorenz 373
 Schwägerle, Karl Ignaz 401
 Schwalm Edit, Cs. 262
 Schwandtner János György 392, 394, 401
 Schwartz, Ioachim 237, 242
 Schwartz, Joannes 569
 Schwartzwalder, Jeremias 365
 Schwarzenbach, Franz 17
 Schwarzenberg család 269
 Schwarzenberg, Adam Franz von 269
 Schweiger, Hieronymus 736
Schweinfurt 66
 Schwindel, Kurt 99, 100
 Sciacca, Enzo 450
 Scott, A. Brian 340
 Scott, H. M. 640
 Scotus, Hieronymus 415
 Scudieri, Magnolia 511
 Scultetus, Abraham 178, 179
 Scultetus, Ladislaus 521, 526
 Scupoli, Laurentius 401
 Sebal, Wilhelm 633
 Sebeş → Szászsebes
 Sebestyén Gyula 618
 Sebestyén, Gheorghe 423
 Sebestyén-Spielmann Mihály 236
 Secken → Szék
 Sedenga, Sultan 626
 Seewann, Gerhard 639
Segesvár (Schässburg, Sighişoara) 150, 193, 365, 517, 762
 Segesváry Viktor 104, 426
 Segneri, Paolo 92, 390, 391, 401, 404, 741
 Sehling, Emil 759
 Seidl, Ivan 682
 Seidler, Andrea 620
 Seipp, Christoph 341
 Seitz, Wolfgang 185
 Seivert, Johann 257, 637, 638
 Sekulić, Ante 195
 Selderhuis, Herman 758
Selmezbánya (Banská Štiavnica, Schemnitz) 491
 Sembodja, Sultan 625, 626
 Senec → Szenc
 Seneca, Lucius Annaeus 76–81, 83, 84, 86, 258, 298, 392, 402, 404, 455, 513, 570, 573, 685
 Senenses, Franciscus 416
 Senftleben, Caspar 544
 Senglaub, Konrad 214
 Senleches, Jacob 550
Senlis 62
 Sennyei Ferenc 13
 Sennyei Ferencé → Nyáry Erzsébet

- Sennyey Anna, Telegdi Jánosné (Segnyey) 315–317
 Sennyey István 557
 Sennyey Pongrácz 411
 Sennyey Sándor 328
 Sentengel → Szengyel
 Seraphinis, Seraphinus de 735
 Şerban (Sohn des Diakons Coresi) 505
 Şercaia → Sárkány
 Serédy István 310
 Serédy Istvánné → Várdai Klára
 Serif Abdullah, pasa 653
 Serventi di Parma, Alessandro 147
 Servet, Miguel 46, 351
 Setzer, Johann 375
 Severus, Sulpicius 579
Sevilla 73
 Seznec, Jean 339
 Sfondrati, Celestino 737
 Shadkovius, Nicolaus → Szadka, Mikołaj z
 Shaftesbury, lord 227
 Shakespeare, William 20, 21, 31, 716, 719, 752
 Shaw, D. J. 517
 Sherlock, William 266
 Shevchenko, Nadežda N. 515
 Shimada, Shingo 109
 Siben → Zsibó
 Sibiu → Nagyszeben
 Sibrik Gáspár 424
 Sic → Szék
 Sidney, Philip 543, 544
 Sidó Zsuzsa 108
 Siegel, Rudolph E. 214
 Siegert, Christine 225
 Siegvölck, Georg Paul 211
 Sienai Sixtus → Sisto da Siena
 Sienell, Stefan 556, 706
 Sienerth, Stefan 644
 Siess János József 401, 402
 Sigebertus Gemblacensis 298
 Sighetu Marmației → Máramarossziget
 Sighişoara → Segesvár
 Sigismundo de Sigismundis 510
 Sík Sándor 715, 716
Siklós 273, 275
 Sillein → Zsolna
 Silvius, Zacharias 404
 Simeon von Haşfalú, Priester 508
 Simigiani, Ambrosius 421
 Simoga János 726, 728
 Simon József 49, 50, 322, 349, 352
 Simon Melinda 630, 632
 Simon Róbert 42, 43
 Simon Szilvia 142
 Simon Zoltán 224, 225, 308–310, 321, 327
 Simonescu, Dan 504
 Simoni, Simone 50
 Simonides, Johann 294, 295, 301
 Simunich, Joannes Baptista 743
 Sinai Miklós 141, 142, 475, 524
 Şincai, Gheorghe 504
 Şindilariu, Thomas 365, 637, 638, 640–642, 647, 648, 758
 Singer, Charles 214, 247
 Sinkovics István 451
 Sipos Balázs 358
 Sipos Gábor 237, 249, 305, 533, 535, 604, 649, 693, 695, 697
 Sire, Marie-Anne 488
 Sirleto, Girolamo 449
 Sisa József 480
 Sisto da Siena (Sienai Sixtus) 416, 527, 661
 Sivirsky Antal 230
 Sixtus, V., pápa 520
 Sizendorf, Michael 269
 Skalica, Skalitz → Szakolca
 Skaricza Máté 39
 Slanec → Szalánc
 Slavonski Brod → Bród
 Sleidanus, Johannes 105, 416, 579
 Slezák, Vit 221
 Sloane, Hans 258
 Sluis, J. van 240, 580
 Smetius, Martinus 664
 Smíšek, Rostislav 554
 Smith, Michael 27
 Smith, William 589
 Smitmer 147
 Snischek, Carl 223
 Snijders, Gerrit 237
 Sobieski, Jan 184
 Solange 553
 Solar, Félix 64, 65
 Soldati, Tommaso Maria 735
 Soliman le Magnifique → Szülejmán
 Solimano → Szülejmán
 Solinus, Gaius Iulius 105
 Solis, Virgil 186
 Solt Andor 109, 110, 112

-
- Soltész Elemér 174, 175
Soltész Erzsébet 607
Soltész Ferenc Gábor 554
Soltész István 555
Soltész János 175
Sólymos Szilveszter 754
Solymosy Lajos 287
Şomartin → Mártonhegy
Sombori László 422, 424
Sombori Sándor 347
Somkuti Gabriella 146, 426
Somlóvásárhely 569
Somlyai Balázs → Murád dragomán
Somlyó György 717
Somme 359
Sommerein → Somorja
Sommervogel, Carlos 98, 100, 101
Somogyfajsz 394
Somogyi Ambrus 421
Somogyvár 394
Somorja (Šamorín, Sommerein) 203
Somorjai Ádám 754
Sondrio 95
Sonkoly Gábor 494
Sonnenfeld Adolf 503
Sonnenfels, Joseph von 346, 640
Soós István, I. 526
Soós István, II. 368
Soós Kristóf, Sóvári 289, 292, 293
Soós Tamás 651
Sophie von Polen 519
Sophrionius von Jerusalem 759
Sopianae → Pécs
Sopko, Július 413, 414
Sopron (Edimbourg, Ödenburg) 14, 112, 190, 252, 275, 366, 401, 402, 465, 491, 527, 529, 531, 554–556, 558–561, 570, 636, 671, 753
Sordet, Yann 520
Soriano, Marine 552
Sorostély (Soroştin, Schorsten) 158
Sós Endre 495
Soter, Johann 375
Soto, Domingo de 730
Sozzini, Fausto 763
Söptei István 671
Söveges Dávid 756
Spanheim 238
Spannenberger Norbert 466
Specht, Thomas 98
Spekner Enikő 511
Spener, Philipp Jakob 209, 382
Spescha, Placidus a 95
Spielenberger Sámuel 331
Spielmann, Anton 147, 148, 226
Spielmann-Sebestyén Mihály 692
Spies, Placidus 92
Spindler, Franz 367
Spinoza, Baruch 51, 52, 106, 265
Spiquel, Agnès 485
Spira, Johannes Emericus de 607
Spišská Nová Ves → Igló
Spišský Štvrtok → Csütörtökhely
Splényi József 728
Spontone, Ciro 448–452
Sprecher, Johann Andreas von 89
Spreng, Jakob 742
Spuler, Bertold 653
Sréter János, szandai 128
St. Gallen 95
St. Petersburg → Szankt-Petyersburg
Stadler 398
Stahl, Ernst Georg 429, 430
Staley, Gregory Allen 77
Stănescu, Heinz 638, 642–644
Stangler, Gottfried 511
Stanley, Henry Morton 622
Stannard, Jerry 214
Stanyhurst, Guillaume 401
Staud Géza 343
Stearn, W. T. 232, 236
Steel, Richard 266
Stefaniak, Piotr 751
Ste-Geneviève
Stegmannus, Josua 578
Steidlmaier, Christoph 46
Stein Gábor 496, 502
Stein Gusztáv 496, 502
Stein János 495, 496, 498, 502
Stein, Charlotte von 35
Steinbeck, Wolfram 225
Steiner testvérek 502
Steinke, Hubert 432
Steinmetz, Horst 541
Steinsiess Antal 390–392, 401
Stella, Didacus (Diego de Estella) 397
Stengel, Georgius 100, 101
Stephanie, belgische Erzherzogin 621, 622
Stephanus → Etienne
Stetter, Martin (M. S.) 702

Stevenson, William Henry 18
 Stewart, Ian 281
Steyeregg 746
Steyr (Stira) 371, 373, 740
 Stief Jenő 498
 Stilingius János 569
 Stirling János 216, 217
 Stobaios, Johannes 588–590
 Stock, K. L. 214
 Stoianovich, Traian 467
 Stoll Béla 319, 473, 474
 Stone, Anne 550
 Stoppelli, Pasquale 684
 Störck, Anton 432
 Strabón 298
 Stradivari, Antonio 225
 Stradling, John 85
 Stranitzky, Joseph Anton 346
Strasbourg (Argentoratum, Strassburg) 12, 18, 105, 375, 414, 415, 542, 543
 Strassburg a.M. → Nagyenyed
 Strasser Albert 500
 Sträter, Udo 364, 381
 Strattmann család 268, 269, 275
 Strattmann, Eléonore → Batthyány-Strattmann Eleonóra (Eléonore)
 Strattmann, Theodor Heinrich von 275
 Straub, Jürgen 109
Straubing 231
 Streibig család 392, 394, 396, 397, 400, 402, 403
 Streibig, G. J. 396, 400, 401
 Streibig, J. 396
 Strigonium → Esztergom
 Stringer, Chris 405
 Strobl, Andreas 401
 Strobl, Eduard 561
 Stromp László 190
 Strötter, Franciscus 401
 Struggel, Marcus 738
 Strusk 221
 Strutz, Barbara 33
 Struve, Christian August 433
Stuttgart 99, 371–374, 465, 499, 511, 513, 700
Suceava 507
 Sudár Balázs 40, 41, 43
 Sudetis, Johannes Matthias a 298
 Suetonius, Tranquillus, Caius 248
Sulzbach 92, 93, 401, 403

Șumuleu Ciuc → Csíksomlyó
 Sutoris, Georg (Christiani) 125
 Sutoris, Justina → Rauss, Justina
 Sümegi György 510
 Sünzel, Friedrich 416
 Sváby Frigyes 535
 Svatoš, Martin 209
 Svätý Jur → Szentgyörgy
 Swieten, Gerhard van 232, 247, 431, 432, 640
 Swieten, Gottfried van 225
 Sydenham, Thomas 428, 431
 Sylvester János 10, 375, 378
 Symmachus, Quintus Aurelius 742

 SZ
 SZ. M. 606, 607
 Sz. Step. 179
 Szabadi István 141, 142, 177, 260, 521
Szabadszállás 524
 Szabadváry Ferenc
Szabéd (Săbed) 156
 Szabó Ádám 596
 Szabó Ágnes 250
 Szabó András 40, 138–140, 290, 293, 298, 328, 566
 Szabó Ferenc 43
 Szabó György 102, 421
 Szabó István 390–392, 394, 401, 571, 573
 Szabó János, I. 382
 Szabó János, II. 57
 Szabó János, B. 40
 Szabó József, S. 142, 576, 583
 Szabó Károly 321, 505, 583
 Szabó Levente, T. 118
 Szabó Mátyás 260, 265
 Szabó Mihály 524
 Szabó Miklós 121, 123–126, 128, 365, 574, 583
 Szabó Sámuel 102
 Szabó Zoltán 482
 Szádeczky Lajos 422, 692
 Szadka, Mikołaj z (Nicolaus Shadkovius) 376
 Szakály Ferenc 39, 423, 721
 Száki család 206
 Száki János 204, 206
Szokolca (Skalica, Skalitz) 388, 397
 Szakolyi → Szokoly
 Szalaházy Tamás 669, 671

- Szalai Mátyás 564
Szalánc (Nagyszalánc, Slanec) 310
 Szalárdi János 423, 721
 Szalatnay 508
 Szalay Károly 248
 Szalkai Cipós István → Cipós István, Szalkai
 Szálkai Tamás 521
Szalók (Slavkov) 163
Szalónak (Schlaining) 271, 274, 276
 Szalvian, Marseille-i Szent 742
 Szamosközy István 418, 421, 422, 451, 452, 521
 Szamosujlaky Mihály 309
 Szamota István 69
Szankt-Petyerburg (St. Petersburg, Saint-Petersbourg, Szentpétervár) 324, 470, 489, 519
 Szántai Mihály 329
 Szapáry Géza 278
 Szapolyai János → János, I., magyar király
 Száraz Orsolya 99, 295, 391
Szárabajta (Aita Seacă) 534, 606
 Szárabajtai Nagy Bertalan 606
 Szarka Anna 726
 Szász Anikó 420
 Szász Zoltán 493, 494, 643
 Szászi János 525
Szászka 126
 Szászky János → Tomka Szászky János
 Szászcsávás → Ceuaș
Szászorbó (Gârbova, Urwegen) 765
Szászpéntek (Pinticu, Pintak, Tekendorf, Sas Pintik) 506
Szászsebes (Mühlbach, Sebeș) 150, 505
Szászújfalú (Neudorf, Nou Săsesc) 128, 365
Szászváros (Orăștie, Broos) 102, 348, 444, 505, 693
 Szathmári Pap Mihály 103–108
 Szathmári Pap Zsigmond, ifj. 108
 Szatmár → Szatmárnémeti
 Szatmári György 597
 Szatmári Lázár Miklós 138
 Szatmári Paksi Mihály 426
Szatmárnémeti (Szatmár, Sathmar, Satu Mare) 174, 175, 444, 523, 568
 Szauder József 104
 Száva Farkas 154
 Szczucki, Lech 48, 49, 324
 Szeben → Nagyszeben
 Széchényi család 433
 Széchényi Ferenc 24, 25, 144, 222, 223, 426, 531
 Széchenyi Franciska → Batthyány Franciska (Batthyány Miklósné)
 Széchényi György 556–558, 561
 Széchenyi István 475
 Széchényi Pál (Paul) 278
 Széchy Károly 708–710
 Szécsényi Franciska, Batthyány Miklósné
Szederves (Mureni, Neuflaigen, Sedresc) 158
Szeged 7, 10, 11, 14, 28–30, 46, 51, 56, 57, 60, 69, 115, 132, 186, 209, 222, 257, 294, 361, 366, 405, 435, 447, 472, 491, 492, 519, 541, 546, 553, 613, 630, 715–718, 745
 Szegedi Edit 764
 Szegedi Kis István 260, 522, 525
 Szegedi Mihály 735
Szeged-Szentmihálytelek 60
 Szegedy-Maszák Mihály 305, 454, 455
 Szegfű László 752, 754
Szék (Sic, Secken) 650
 Székács József 191, 287
 Székely György 753
 Székely István, Bencédi 296, 298–300
 Székely Lajos 716
 Székely László 685
Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc) 102, 108, 249, 444, 523, 534, 693, 694
 Székérgyártó György 562
Székesfehérvár 231, 510, 525, 568, 597, 749
 Székesfehérvári András (Zekesfeyerwary) 420
 Szeklerburg → Csíkszereda
Szekszárd 632, 633
 Szélényi Anna 717
 Szelepcsényi György (Szelepchény) 556–558, 561, 727
 Szelestei N. László 205, 258, 319, 322, 364, 477, 656
 Szelim, II., török szultán 42
 Széll Farkas 472–478
 Széll György 472
 Széll Lajos 472
 Széll Marianne → Csáky-Széll Marianne
 Széll Sámuel 472
 Szelp Szabolcs 613, 616
 Szemere Pál 253–256
 Szénási Sándor 479

- Szénássy Sándor 284
Szenc (Senec, Wartberg) 208, 521
 Szenci Kertész Ábrahám 266, 605–607
 Szenci Molnár Albert 138, 208, 250, 296, 298, 328, 378, 536, 722
 Szende Katalin 511
 Szendrei Janka 673, 677–679
Szengyel (Mezőszengyel, Sânger, Sentengel) 156
Szentes 56
Szentgotthárd 272, 710
Szentgyörgy (Svätý Jur, Sankt Georgen) 366
 Szent-Györgyi Albert 716
 Szentiványi Márton 569, 737, 741
Szentlélek 609
 Szentmargitai János 348
 Szentmártoni Szabó Géza 42, 140, 305, 307, 308, 315, 316, 318, 324, 333–335, 528–530, 660, 661, 665
Szentmihályfalva (Šarišské Michaľany) 115
 Szentmiklós → Beregszentmiklós
 Szentmiklósi Pál 521, 525
 Szentpáli Elek 160
Szentpéter 158
 Szentpétersvár → Szankt-Petyerburg
 Szepesi György 39
 Szepessy Tibor 324
 Szepesújhely → Igló
 Szepsi Lentulus János (Szívós?) 522, 525
 Szepsi Sartoris István (S. S. Sz.) 178
 Szerb Antal 69
 Szerdahelyi Antal 260, 263–265
 Szeredi Pál 481
 Szeremlyéni Sztás Ferenc (Zeremlyéni Zitás) 419
 Szigethy Lajos 285
 Szigeti Gyula István 231, 234
Szigetvár 186, 465, 466
 Szigligeti Ede 110, 111, 715
 Szíjártó M. István 252
 Szíjártó Zsolt 115
 Szijj Jolán 353
 Szikszai Fabricius Balázs 137–142
 Szilády Áron 321, 322
 Szilágyi András 510
 Szilágyi Emőke Rita 668, 670, 671
 Szilágyi Ferenc 474, 477
 Szilágyi Ferenc, id. 102
 Szilágyi Sándor 421
 Szilasi László 74, 75
 Szilvási János 347–352
 Szilvási Márton 577
 Szilvay, professzor 715
 Szily János 735
 Szily Kálmán 265
 Szinnyei József 123, 125, 126–128, 222, 225, 292, 406, 407, 413–415, 497, 499, 534
 Szirmay Péter 253
 Szivák Gábor 308, 319
 Szkhárosi Horváth András 296
 Szkilnik, Michelle 552
 Szlávik Mátyás 285
Szmolenszk 109
 Szobovich, L. 277
 Szokoly Albert (Szakoly) 316, 317
 Szokoly Albertné 317
 Szokolyi Boldizsár (Szakolyi) 309
 Szokoly család (Zokoli, Zokoly) 308, 314, 316, 330
 Szokoly Elek 643
 Szokoly Erzsébet (Erzsók) 307, 316–318, 327, 330
 Szokoly György 319
 Szokoly István (Szakoly, Zokoly) 308
 Szokoly Jánosné (Zokoly) 309
 Szokoly Kata 307
 Szokoly Mihály 316
 Szokoly Miklós, id. (Szakolyi, Zokoly) 308–311
 Szokoly Miklós, ifj. (Szakolyi, Szokolyi, Zokoly) 307–313, 315–327, 331–336
 Szokoly Miklósné, id. → Görbédy Kata
 Szokoly Miklósné, ifj. → Telegdi Kata
 Szokoly Péter 316
 Szokoly Péterné → Basó Sára
 Szókratész 441
 Szoliva Gábrriel 668, 673, 677
Szombathely (Savaria) 198–201, 268, 278, 394
 Szontagh Tamás 285
 Szórád → Zoerard-András
 Szögi László 121, 123–128, 175, 177–180, 365, 522
Szöllősgyőrök 394
 Szörényi László 70, 73, 80, 81, 209, 680
 Szöts Zoltán Oszkár 354
 Sztankovácsky Gáspár 198
 Sztáray Zoltán 482
 Sztéhlo Kornél 285

Sztrabón 164
Sztromszky, Samuel 191
Szuhányi Ferenc 729, 738
Szülejmán (Solimano, Soliman le
Magnifique, Szulejmán) 40–42, 153
Szvorényi Mihály József 740
Szymonowic, Szymon 544
Szyrocki, Marian 543

T

Tábori Róbert 497
Tacitus, Publius Cornelius (Tacito) 83, 86,
145–148, 164, 452, 453, 513, 542, 545
Tacuino, Giovanni 338
Taillebourg 135
Taispergar, Josip (Anianus Eliphios) 734
Tajnay Ádám 657
Takács Antal 386, 394
Takács Imre 512, 531
Takács László 77
Takács Marianna, H. 174
Takáts József, Péteri 425, 426
Takáts Sándor 257
Tálkötő/Tollkötő Péter 421
Talleyrand-Périgord, Charles Maurice 279
Tállyai György 525
Tamás pap 753
Tamás Zsuzsanna 122
Tamás, Aquinói Szent (Thomas Aquinas)
199, 416, 511–513, 730
Tamburini, Pietro 736
Tamburini, Tommaso 390, 401
Tamerlán → Timur Lenk
Táncz Menyhért 571, 572
Tandori Dezső
Tapissier, Jean 553
Tapolcsányi Lőrinc 740
Tar Attila 123, 125–128, 363, 365
Tar Ibolya 451
Țărcă, Irímie 508, 509
Tarczali Zsigmond 231
Tárczy Árpád 716
Tarcsafürdő (Tatzmannsdorf) 276, 277
Tardi György 39
Tardy Lajos 40, 595
Târgoviște (Kloster Dealu) 507, 508
Târgu-Mureș → Marosvásárhely
Tarnai Andor 75, 78, 102, 104, 681
Tarnóc Márton 82, 333
Tarnow, Paul (Tarnovius) 630, 732
Tartaret, Pierre 414

Tasi Réka 81
Tasnádi Péter 39
Tasso, Torquato 72, 146, 148, 243
Tatai István 318, 324
Tatros 753
Tatzmannsdorf → Tarcsafürdő
Taubinger Rezső 287
Taurinus, Stephanus 544
Tausers, Elzear 401
Tăuții de Jos → Misztótfalu
Taverne, Jean Baptist 401
Techener, J. 65
Técsi J. Miklós 576
Téflán János 509
Tegyey Imre 339
Teissl József Ignác 367
Teiuș → Tövis
Tekendorf → Szászpéntek
Telegdi Anna, Nyáry Istvánné 308, 317,
319, 329, 331
Telegdi Borbála, Rákóczi Zsigmondné
(Bora) 315, 318, 319, 326, 327, 329
Telegdi család 314, 315, 318, 319, 325, 330
Telegdi Gáspár 331
Telegdi István 318
Telegdi János 305, 315–317, 321, 330, 618,
619
Telegdi Jánosné → Sennyey Anna
Telegdi K. Lajos 495
Telegdi Kata, ifj. Szokoly Miklósné 305–
309, 313, 315–320, 324, 326, 327, 329–
336
Telegdi László 196
Telegdi Mihály 315, 318, 319
Telegdi Miklós 196, 319, 414, 608, 609
Telegdi Pál 305, 307–309, 312, 313, 315,
317–322, 324, 325, 335
Telegdi Pálné → Várdai Kata
Telegdi Zsigmond 328
Telek József 392, 401
Teleki Ádám 157
Teleki család 157, 158, 249, 424, 445, 620
Teleki Domokos, I. 154, 156, 157, 160
Teleki Domokos, II. 160
Teleki Ferenc 154, 156, 157
Teleki József, I. (1738–1796) 102, 104, 156,
159, 249, 473
Teleki József, II. (1790–1855) 426
Teleki Józsefné → Roth Johanna, királyfalvi
Teleki László, id. 426

- Teleki Mária, Rédei Ádámné 154, 156
 Teleki II. Mihály 156, 259
 Teleki Mihály, Dálnoki → Dálnoki Teleki Mihály
 Teleki Pál 332, 720
 Teleki Sámuel, I. (1739–1822) 102–105, 143–148, 152, 154–156, 236, 249, 251
 Teleki Sámuel, II. (1845–1916) 620–629
 Teleki Sámuelné → Bethlen Zsuzsanna
 Teleki Sándor 156
Temesvár (Temeswar, Timișoara) 491–497, 499–503, 527, 635
 Temesvári Pelbárt 680, 755
 Tempesta, Antonio 667
 Tenk Imréné 60
 Teodorovici, Ioan 504
 Terbe Erika 254
 Terebes → Túrterebes
 Terentius Afer, Publius 105, 106, 200, 214, 571, 578, 694
 Terentius, Johannes Gerhardi 579
Ternée 271
 Terradas Saborit, Ignasi 757
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 44, 218, 742
Teschen 636
 Teszelszky Kees 463, 468, 554
 Teutonicus, Franco (Franco de Cologne) 548
 Deutsch, Andreas (A. T.) 209–213
 Deutsch, Friedrich 638, 644, 646, 758, 759, 764
 Deutsch, Georg Daniel 638, 645, 646, 763
 Deutsch, Johann 648
 Deutsch, Susanna Margareta 211, 213
 Tevfik, Neyzen 654
 Thacker, Christopher 214, 217
 Thaddaeus, Johannes 578
 Thanner, Jakob 337
 Thébusz János 287
 Thelegdy → Telegdi
 Theognis 662
 Theokritosz (Teocrito) 145, 146
 Theophrasztosz (Teofrasto) 144, 146, 214, 215, 542
 Theophylactus 200, 511–513
 Thernyey László 313
 Thesselius, Johannes 371–374
 Thevet, André 636
 Thibaud, gróf 135
 Thieme, Ulrich 185
 Thimig, Hugo 113
 Thirring Gusztáv 492, 493
 Thiry-Stassin, Martine 547
 Thoma–Huisch 398
 Thomas Aquinas → Tamás, Aquinói Szent
 Thomas Hybernicus 404
 Thomasius → Tomasi
 Thomassin, Louis (Thomasinus) 732
 Thompson, Edward P. 515
 Thomson, Joseph 624
 Thorenburg → Torda
Thorn 124, 125
 Thököly Erzse (Tököli Alžbetou) 611
 Thököly Imre 726
 Thuanus, Franciscus 544
 Thuri, Petrus 329
 Thúrócz Szent Péter, Carolus David de 444
 Thuróczy János 296, 298, 571, 573
 Thuróczy László 392, 404
 Thury Etele 176, 327, 576, 583
 Thurzó család 331, 332
 Thurzó Ferenc 174–180, 576, 583
 Thurzó György (Juraj) 99, 414, 445, 611
 Thurzó Györgyné → Czobor Erzsébet
 Thurzó Imre (Imrich) 331, 336, 611
 Thuz Osvát 675
 Tiberio, Giovanni Battista 742
 Tiberius, római császár 216
 Tibullusz (Tibullo) 145, 146, 332
 Tichy Ákos 501
 Tichy Alajos 501
 Tichy család 497, 498, 501
 Tichy János 497, 498, 501
Tiefencastel 90
 Tigurum → Zürich
 Til, Salomon van 238
 Tilcsik György 187
 Tilesius, Balthasar 178, 179
 Tilsch család 496
 Timár Lajos 118
 Timișoara → Temesvár
 Timkó György 631
 Timon Sámuel 391, 392, 401
 Timur Lenk (Tamerlán) 573
 Tinódi Lantos Sebestyén 48
 Tip, Tippo 622
 Tirinus, Jakob 94
 Tischer, Anuschka 188
 Tissot, Samuel 425

-
- Tissot, Simon André 433
 Tisza család 500
 Tisza Kálmán 498
 Tiszabecs P. Tamás 137, 138
Tiszaeszlár 500
Tiszapüspöki 260
Tiszaszentmárton 140, 308
 Titus, római császár 218
Tivadar 330
Tóalmás 285
 Tobenz, Daniel 738, 742
 Todorescu Gyula (Iuliu) 505–509
 Todorov, Tzvetan 437
 Todorova, Maria 468
 Tofeus Mihály 445
 Toffler, Alvin 360
Tohickon 121
 Toifl, Marie-Christine 748, 749
Tokaj 331, 646
 Tokár János 500
 Tokay József 57
 Toldalagi, Joannes 605
 Toldy Ferenc 292
 Toledo, Francesco de 389, 398, 416
 Tollus, Jacobus 69
 Tolmácsi, M. Georgius 329
 Tolnai Fabricius Bálint 39
 Tolnai Gábor 104, 249
 Toman, Rolf 268, 270
 Tomasi, Giorgio 448, 449, 452
 Tomasi, Giuseppe Maria (Josephus Cardinalis Thomasius) 731, 736
 Tomášová → Rimatamásfalva
 Tomcsányi Kristóf 260
 Tomka Szászky János 126
 Tonk Sándor 123, 125, 444, 535, 574, 583, 643, 693, 759
 Toperczer 277
 Topolčianky → Kistapolcsány
 Toppeltinus → Töppelt
Torda (Thorenburg) 421, 451, 568, 573, 764
Tordos (Turdaş, Tordesch) 508
Torino 450
 Torjai, Petrus S. (P. S. T.) 605
 Torkos András 382
 Tornai Gáspár 522
 Tornyai Tamás 424
 Toroczkai Máté 46
Torony 271, 329
 Torre, Carlo della 273
 Torres, Francisco de 744
 Torres, Jerónimo de 744
 Tošnerová, Marie 474
 Tótfalusi Kis Miklós → Misztótfalusi Kis Miklós
 Tóth András 527
 Tóth Annamária, Cs. 132
 Tóth Csaba 554
 Tóth Ferenc 468
 Tóth Gergely 86, 258, 475, 560, 656
 Tóth István 347
 Tóth István György 39, 307, 469, 536
 Tóth József 718
 Tóth Katalin 715–720
 Tóth Margit 408
 Tóth Sándor Attila 570
 Tóth Tamás 558
 Tóth Zsombor 295, 692, 698
 Tóth Zsuzsanna 700, 704
Tótmegyer 343
Toulouse 133
 Toulouse, Henri 463
 Tournély (Tournelius), Honoré 730
 Tournes, Ian de 168
 Towneley, John 67
 Tóza Rigó Attila 407
 Tölesek (Tölcéki/Töltszéki) M. István 522, 525, 526
 Töltési István 604
 Tömörkény István 716
 Tönnemann, Andreas 518
 Töppelt, Laurentius (Toppeltinus) 301
 Török Bálint 140
 Török Ferenc 140
 Török Gyöngyi 511
 Török János 335
 Török Jánosné → Kendi Anna
 Török József, I. 369
 Török József, II. 475
 Török József, III. 752, 756
Tövis (Teiuş, Dreikirchen) 385, 568
 Traiectum ad Rhenum → Utrecht
 Traiectum ad Mosam → Maastricht
Transmannndorff 275
 Trapezuntius, Georgius 749
 Trattner János Tamás 401
 Traugott Klein, Joseph 646
 Trauner, Ignatius 92
 Trausch, Johann 648

Trausch, Joseph Franz 121, 123–126, 128, 637, 645, 647
 Trautmannsdorf, Maximilian 253
 Trautwein, Gregor (Ioannes de Vigilibus) 734
 Trauzner Lukács 50
 Trecesius, Andreas 376
 Trélat, Eugène 485
Tremmen 124
Trencsén (Trenčín, Trentschin) 126, 366, 445, 446, 611, 632
Trento (Trident) 92, 398, 673, 731, 732
 Treter, Thomas 400
 Trew, Christoph Jakob 589–592
 Trident → Trento
Trieszt (Trieste) 464, 469
 Trieu, du 92
 Trigland, Jacobus 578
 Trinkell Zakariás 706–710
 Triphiodorus (Trifiodoro) 145, 147, 148
 Tripier, Léon 65
 Trnava → Nagyszombat
 Trocsani, Georgius 290
 Trócsányi Zoltán 725
 Trócsányi Zsolt 648
 Trombelli, Giovanni Crisostomo 731
 Troppau → Opava
 Trostler, Josef 296
 Tröhler, Ulrich 432
 Trudaine, Daniel 465
Trun 93
 Trusius, Gabriel 294
 Trypućko, József 375
 Tsapódi → Csapody
 Tschakturn → Csáktornya
 Tscharner, von, Familie 88
 Tschizewskij, Dmitrij I. 384
 Tull, Jethro 17–21
 Tunghi Gyula 229
 Turbuly Éva 555
 Turcan, Isabelle 468
 Turczynski, Emanuel 643
 Turdaş → Tordos
 Turettini, Jean Alfonz 242
 Turgonyi János 524
Turku (Aboa) 742
Turóc 444
 Turóczy József 570
 Turóczy László 571
Turócszentmárton (Martin) 413, 415, 610

Tursellinus, Horatius 248
Túrterebes (Terebes) 137, 139
Tusnádfürdő (Băile Tuşnad, Bad Tuschnad) 717, 719
 Tusor Péter 101, 195–197, 706, 709, 710
Tübingen (Tubinga) 32, 99, 100, 101, 177, 190, 191, 193, 194, 371, 375, 428, 431, 521
 Türi Mihály 228, 231
 Türi Sámuel 250
 Türoszi Vilmos 200
 Tüskés Gábor 109, 394, 478, 570
 Tyrnavia → Nagyszombat

U

Udvarhelyi György (G. V.) 179
 Udvarhelyi Miklós 110, 111
 Udvari István 726–728
 Ugoletto, Taddeo 144, 145
 Ugolino di Anagni → Gergely, IX.
 Ugron Gábor 499
 Uhri Nóra 480
 Uhrmann család 502
 Uhrmann Henrik 499, 502
 Uhrmann Márton 499, 502
 Uhrovec → Zayugróc
 Újfalvi Sándor, mezőkövesdi 342
 Újlaki Ferenc (Franciscus Praepositus) 670
Újpetre 275
 Újvároska → Lipótvár
 Ujváry Gábor 480
 Ulászló, II., magyar király 510, 514, 679
 Ulf, Göranson 518
 Ulloa, Juan de 738
Ulm 183–185, 189, 371
 Ulpius Marcellus, Lucius 593, 595–597
 Ulrich, Paul S. 112
 Umlauf, K. 516, 517
 Underwood, Ashworth 247
 Ungepauer, Erasmus 736
 Ungnád Dávid 40
 Ungnad Kristóf 140, 310–312, 324
Ungvár (Uzshorod) 444, 446, 726, 727
 Ungvári János 535
Uppsala 375, 518
 Uray Sándorné → Görbédy Kata
 Urban → Orbán
 Urbańczyk, Stanisław 379
Urfahrt 371
 Urmin → Ürmény

Urwegen → Szászorbo
Utrecht (Ultrajectom, Traiectum ad Rhenum) 70, 102–107, 144, 152, 234, 238–240, 245, 398, 574, 575, 577, 578, 580, 607, 722–725

Uzoni Fosztó István 348, 349

Ü

Ürmény (Urmin, Mojmirovce) 385

V

Vác (Waitzen) 191, 278, 444, 633, 728, 733

Vachott Imre 475

Vadász Veronika 320

Vadianus, Joachim

Vágsellye (Šaľa, Schelle) 98

Vaidei 509

Vaillant, Jean-Foy 105, 553

Vaj, Daniela 468

Vaja 75, 329

Vajda László 186

Vajda Sámuel 392, 401

Vajda, Marie-Françoise 469

Vajdahunyad (Hunedoara, Hunnedeng) 533, 534

Vajdakamarási Lőrinc 39

Vajnági Márta 706

Vakarcs Szilárd 236

Vakfi, Diyanet 654

Válaszúti András 605

Válaszúti Pál 329

Valckenaar, L. C. 241, 242

Valckenier, Johannes 574, 575, 580, 581

Valencia (Valenciennes) 15, 25

Valerius Maximus 200

Vallensis, Andreas → Delvaux, André

Valls de Gomis, Estelle 485

Valsecchi, Antonino 731

Valter, Claudia 65

Vály Mária 472

Vámos Éva 229

Vámospércs 576

Van der Aa 232

Van Der Borne, Dirk 631

Van Marnix, Philips 579

Van Nienes, A. P. 574, 577, 580, 583

Van Oudendorp, Frans 104–107, 247, 248

Van Ranst, Franciscus 95

Van Sluis, Jakob 523

Vănători → Haşfalu

Várad → Nagyvárad

Váradolaszi (Nagyváradolaszi) 156–158, 162

Varajás, I. I. 255

Varannó (Vranov nad Topľou) 329

Varasd (Varaždin, Warasdin) 256, 366, 568

Varchi, Benedetto

Várda → Kisvárda

Várdai Ambrus 309

Várdai Anna 308, 309

Várdai család (Kisvárdai) 308, 310–312, 314, 325, 330, 336

Várdai Fruzsina 309

Várdai István 309, 313, 319

Várdai János 309, 312

Várdai Kata, Telegdi Pálné, majd Nyáry Pálné 305, 307–310, 312, 313, 315–322, 324–329, 332, 334–336

Várdai Klára, Serédy Istvánné 309

Várdai Mihály (Wárdai) 308–313, 319

Várdai Miklós 309–313, 324

Varga András 99, 174, 444, 445, 715

Varga Bálint András 546

Varga Endre 562

Varga Imre 302, 571, 572

Varga István, Cs. 164

Varga Júlia 728

Varga Norbert 717

Varga Pál, S. 296, 297

Varga Sándor 496

Varga Szabolcs 195, 200, 466

Vargha Sándor 284

Vargyas Gábor 435

Vargyas Lajos 678

Várhelyi József 57

Vári Szabó Sámuel 473

Varjas Béla 40

Várkesző 199

Várkonyi Ágnes, R. 41, 186, 322, 420, 447, 643, 706, 709, 710

Várkonyi Gábor 322

Várnagy Antal 224–226

Varro, Marcus Terentius 214

Varsád 365

Vásárhelyi János 533

Vásárhelyi Judit, P. 123, 476, 477, 536, 583, 721

Vásárhelyi Sámuel (Wásárhelyi) 250

Vásárosnamény 329, 330

Vásberg → Waesberge

- Vass Éva Tünde 593
Vass Mátyás 57
Västerås 513
Vasvár 706, 710
Vászolics, Sidorius 385
Vata, törzsfő 751, 752
Vattasso, Marco 681
Vauban, Marquis de 356
Vayer Lajos 530
Vázquez, Gabriel 730
Vazul (Vászoly) 751
Vazul, Nagy Szent (Basilus Magnus) 415, 505, 726, 742
Vázsonyi Márton 382
Vécsey Tamás 595, 596
Vedelius, Nicholas 523
Veen, Sytze van der 104
Végh András 511
Vegh, Željko 529
Véghseő Tamás 726, 727
Veinstein, Gilles 469
Veith, Franz Anton 398, 404
Veith, fratres 389
Veith, Johann Emanuel 276
Vekerdi József 463
Velence → Venezia
Velenczei Katalin 749
Velká Maná → Mánya
Velleius Paterculus, Gaius 82, 108
Vels, Anselm 48
Veltlin 87, 96
Veltmann, Claus 381
Venedien, Henricus 401
Venero de Leyva, Hieronymus 732
Venezia (*Velence*, *Venetia*, *Venice*, *Venise*, *Venedig*) 77, 79, 80, 95, 199, 200, 221, 280, 322, 338, 388, 391, 392, 396–400, 403, 404, 415, 416, 431, 437, 440, 449–451, 458, 464, 469, 486, 570, 607, 608, 664, 680, 729–733, 735–740, 756
Venturi, Francesco 152
Venturi, Franco 151
Vér György 716
Verancsics Antal (Anton Vrančič) 40, 414–416, 420
Verancsics Faustus 197, 199, 316
Verber János (Joannes Ferber Budensis) 595, 597
Veresegyházi Szentyei Mihály 604, 607
Veresmart (*Roșia*, *Rothberg*) 125
Veresmarti Jeremiás 179
Veress Endre 195, 450
Vergerio, Pier Paolo 414
Vergilius Maro, Publius (Virgilio, Virgilius) 86, 145, 146, 164, 214, 324, 377, 379, 669, 693, 694
Vérin, Hélène 464
Vernet, Horace 489
Vernière, Paul 51
Verók Attila 35, 209, 211, 382–384, 517
Véron, François 740
Verona 418, 451, 513, 733
Verő Mária 307
Verőce (*Virovitica*) 466
Versailles 269, 274, 470
Versec (*Vršac*, *Werschetz*) 495
Vértesi Lázár 200
Vértesy Miklós 607
Verzea, Rad 508
Vesalius, Andreas 427, 428
Vesely, Daniel 382
Veszely Károly 419
Veszprém (*Weszprém*) 9, 214, 385, 402, 415, 434, 557, 559, 569
Veszprémi István 230
Vetter, Conrad 98
Vető Béla 287
Victorinus, Caius Marius 512
Viczián János 527
Vida Mária 426
Vidi Ferenc 569
Vidóc 322
Vidonyi Elemér 57
Vidovszky Éva 649
Viedeň → Wien
Vieira, Antonio 401
Vienne → Wien
Viestner → Wiestner
Vietor, Hieronymus 375, 376–378
Vietoris de Kiss-Kovalocz et in Horocz, Ladislaus 606
Viga Gyula 262, 328
Vigh Éva 335
Vigilibus, Ioannes de → Trautwein, Gregor
Viglius 243
Vignon, Eustache 180, 437, 440, 445, 526
Vigyázó Ferenc 289, 606
Viișoara → Besenyő
Vilcsek Béla 164
Vilímec, Miroslav 472
Vilmányi Sámuel 578, 583

Vilmos, Orániai 263, 264
 Vince, Lerinumi Szent 742
 Vincze Zoltán 650
 Vindobona → Wien
Vinica 528
 Vinnius, Arnold 243
 Violáné Bakonyi Ibolya 574
 Viollet-le-Duc, Eugène 485–488
 Virág Jenő 284, 287, 288
 Virágh Ferenc 319, 330
 Virdung, Johann 376
 Virgilius → Vergilius
 Virovitica → Verőce
 Visconti család 459, 682
 Viskolcz Noémi 372, 745
 Vita Zsigmond 228, 239, 247, 249
 Vitéz János 512
 Vitnyédy István 709
 Vitriarius, Jacob 237
 Vitriarius, Philipp Reinhard 242
 Vitry, Philippe de 548–550, 553
 Vitsius → Witsius
 Vittorio, Antonio di 464
 Vitus, Thomas (pseud.) → Forer, Laurenz
 Viva, Domenico 735, 743
 Vizer Ádám János 738
Vizsoly 292, 477, 533, 535–537, 540
 Vlasta, Sandra 629
 Voeste, Anja 588
 Vogel, Rudolph Augustin 432
 Vogler, Josephus 401
 Vogler, Konrad 735
 Voigt Vilmos 750–752, 755
 Voigt, Christoph 209
 Voigt, Leopold 402, 554, 555, 677
 Voigt, Nikolaus 209
 Volder, Burchard de 234
Volkány (Vulcan, Wolkendorf) 125
 Volkmer, Gerald 759
 Volkra, Otto Ján 413
 Voltaire 232, 243, 344
 Vorderwinkel, Irene 745
 Vornholz, Werner 402
 Vorwerk, Anna 34
 Voß, Gerhard Johannes 742
 Vossius, Gerhard 232
 Vozár 127
 Vögelin, Ernst (Voegelin) 524
 Vörös Antal 263
 Vrančič, Anton → Verancsics Antal

Vranov nad Topľou → Varannó
 Vriendt, S. de 39
 Vulcan → Volkány
 Vulcanius, Bonaventura 530

 W
 Wacker von Wackenfels, Johann Matthäus 544
 Waesberge, Johann (Vásberg) 298, 607
 Wagendrissel → Merény
 Wagner, Bettina 517
 Wagner, Ernst 123, 124, 125
 Wagner, Franz 571
 Wagner, Johann Christoph 185
 Wagner, Matthäus 183–189
 Wagner, Richard 488
 Wagner, Valentin 758
 Wahldorf → Harasztos
 Wahr, Karl 341
 Waiblinger, Hans 176
 Wailly, Natalis de 132, 133, 135, 136
 Waitzen → Vác
 Wajdits József 495
 Walaeus, Antonius 578
 Walbaum, Anton Heinrich 364, 365
 Waldapfel József 110, 111, 379
 Waldensis, Thomas → Netter, Thomas
 Waldkirch, Konrad 178, 525
Waldsassen (Waldsassium) 743
 Waldstein, Anne Barbe 271
 Waldstein, Anne Marie Borbala de 271
 Waldstein, Octave Ladislás 271
 Waldstein, Octave Wenceslas de 271
 Walesius 298
 Wall, Ernestine van der 238
 Wallaszky Pál 637
 Walleshausen Gyula 427
 Wallmann, Johannes 381
 Wanyay Mózes 312
 Warasdin → Varasd
 Wárda → Kisvárdá
 Wárdai → Várdai
 Warest, Charles 271
 Warmwasser → Olthévíz
 Warnecke, Friedrich 65
 Warner, Levinus 238
 Wartberg → Szenc
 Wasarhely → Marosvásárhely
 Wásárhelyi → Vásárhelyi
Washington 518, 635

- Weber, Johann Adam 735
 Weber, Max 15
 Wechel, Andreas 180
 Wedenzen, Augustinus 94
 Weeks, Linton 360
 Wehli Tünde 479–481
 Wehrs, Johann Thomas Ludwig 363, 364
 Weichner család 508
 Weichner Géza 508
 Weidemann, Christoph Erich 66
 Weigel, Christoph 631
 Weikard, Melchior Adam 429, 430
 Weiler, Johann Georg 294
Weiltingen 124
Weimar 34, 35, 284, 430, 518, 519
 Weininger, Michael 371
 Weinmann, Karl-Heinz 748
 Weiskern, Friedrich Wilhelm 346
 Weiß, Hermann 194
 Weisz Márton 633
 Weißenbach, Joseph Anton 742
Weissenburg (Wissembourg) 376
 Weisz Antal 190, 192–194
 Weitz, Weitz, Ivan Krstitelj 401
 Weizsäcker, Karl von 190
 Welser, Maria 100
 Wendenzen, Augustin 94
 Weöres Sándor 718
 Werbőczy István 564, 606, 608
 Werenfels, Samuel 736
 Werner, Franz 100
 Werner, G. 590
 Werner, Marion 646
 Werner, Zacharias 276
Wernigerode 123
 Werntle, Antonius 728, 729
 Werschetz → Versec
 Weselius, Johann 234, 236, 239
 Wesselényi család 156
 Wesselényi Ferenc 707, 709
 Wesselényi Kata, Rédei Zsigmondné 156, 158
 Wesselényi Miklós, id. 341, 342, 346
 Wesselényi Miklós 420
 Wesseling, Hermann 736
 Wessely, Lidi 715
 Wessely, Othmar 373
 Westerhof, Arnold Heinrich 105
 Weszprém → Veszprém
 Weszprémi István 259, 426, 432
 Wetsch, Ignaz Josef 277
 Wetter, Evelin 758, 762
 Wettstein 266
 White, Dustin 405
 Widmann, Hans 190
 Widmanstetter, Franz (Widmanstadius) 400, 402
Wien (Bécs, Vienna, Vienna Austriae, Vienne, Viedeň, Vindobona, Wienna) 18, 39, 40, 63, 67, 70, 77, 78, 98, 102, 108, 112, 113, 141, 143, 144, 146, 147, 151, 152, 154–157, 159, 161, 162, 171–173, 176, 177, 183–187, 195–197, 199, 201, 202, 221–227, 231, 232, 234, 250, 252, 257–260, 268–270, 276, 278, 310–313, 315, 319–322, 331, 332, 337, 338, 341–345, 366, 368, 369, 372, 375, 376, 384, 392, 396, 397, 400–404, 413, 414, 416, 418, 425, 426, 430–433, 450, 465–470, 475, 493, 496, 497, 504, 510–514, 520, 527, 530, 544, 554–560, 570–572, 589, 590, 595, 597, 608, 609, 620, 632, 637, 638, 640, 642, 646, 657, 661, 668, 671, 673, 677, 706, 709, 710, 714, 716, 728, 729, 731–742, 744, 745, 748, 749
 Wien, Ulrich Andreas 163, 758–764, 766
Wiener Neustadt 465
 Wiener, Claudia 332
 Vienna → Wien
 Wiering, Thomas 183, 189
 Wiestner, Jacob (Viestner) 737
 Wigand Ottó 496
 Wigandt, Martin 404, 739
 Wilcox, Amanda 668
 Wilczek, Johann Joseph Maria Graf von (Wiltzeck) 143, 147
 Wild, Bartholomaeus 144
 Wille, Wilhelm 371
 Willems, Alphonse 578, 579, 583
Windesheim 242
Windhag 745, 746, 748, 749
 Windisch Éva, V. 418
 Windischgrätz család 270
 Winkelbauer, Thomas 557, 748
 Winshemius, Vitus 764
 Winterburger, Johannes 337, 338, 340, 416
 Wirceburgum → Würzburg
 Wiss, Johann Sebastian 363
 Wissingh, Antonius 401
 Witeberga → Wittenberg
 Witsius, Herman (Vitsius) 737

-
- Witten, Henning 101
Wittenberg (Witeberga) 99, 105, 122, 127, 128, 137–140, 142, 163, 164, 168, 175, 176–178, 180, 263, 266, 294–299, 301–304, 329, 363, 371, 375, 376, 377, 521–525, 543, 565–567, 758, 760, 761, 763, 764
 Witthman, Barbara (Corbelli) 276
 Witthman, Christophe 276
 Witthman, Paul 276
 Wittich, Paul 19
 Wittmann, Reinhard 357
 Wittstock, Heinrich 763
 Wix Györgyné 123, 474, 583, 701
 Wlassics András 367
 Wolkendorf → Volkány
 Wolf, Hieronymus 649
 Wolf, Jürgen 518
 Wolf, Matthias 515
Wolfenbüttel 31–36, 40, 66, 380, 514, 518, 519, 586, 587
 Wolff, Christian 125, 237, 249
 Wolff, Joseph 397–400, 403
 Wolff, Larry 468
 Wolff, Nicolaus 415
 Wolfgang Wilhelm, Pfalz-Neuburg választófejedelem 98, 99, 101
 Wolfgang, szerzetes, Regensburg püspöke 754
 Wolfner Tivadar 500
Wolfsburg 33
 Wolfsgroeber, Cölestin 561
 Wolgast, Eike 759, 765
 Wolkinger, Alois 96
 Wollebius, Johannes 578, 579
Wolmirstedt 125
 Wolrab, Hans Jacob 188
 Wolrab, Nicolaus 179, 180, 199
 Woodbridge, Benjamin M. 264
 Wools, Jeanne van der 271
 Wootton, David 262
 Wourdanius, Cornelius 230, 232
 Woyts, Johann Jacob 390, 401
 Wrede, Martin 188
Wrocław (Boroszló, Breslau) 19, 21, 163, 167, 168, 376, 543, 544, 653, 682
 Wurtzbourg → Würzburg
 Wurzbach, Constant von 112, 123, 125, 127, 222
Würzburg (Herbipolum, Wirceburgum, Wurtzbourg, Würzburg) 66, 270, 398, 733, 742, 744
 Wyclif, John 743
 Wysseleń Miklós

 Y
 Yerasimos, Stéphane 39
York 121
Yorktown
 Young, Arthur P. 360

 Z
 Zabolai Mihály 523, 525, 526
 Zaborowski, Stanislaus 376
 Zacchia, Paolo 630
 Zach, Krista 758, 759, 761, 762
 Zaepernick, Gertraud 211
 Zagerle, Sebastian 276
Zágráb (Zagreb) 71–73, 80, 195–197, 199, 366, 401, 403, 425, 492, 493, 495, 528, 568, 673–679, 737, 740, 743
 Záh, Helmut 63
 Zajgar Antal 369
 Zákány József 524
Zalaegerszeg (Egerszeg) 465
Zalakomár 14
 Zalányi Péter 250
 Zaláu → Zilah
 Zalay György (Georges) 274
 Zallwein, Gregor 733
 Zamagna, Bernardo 143, 144
 Zarándy A. Gáspár 255
 Zarnóczki Áron 463
 Zasius, Andreas Maximus 740
 Zászkaliczky Márton 670
 Zatin → Zétény
 Zaunstöck, Holger 381
 Zavadzki → Sawatzki
 Zawiasa Róbert 409
 Zay család (Zai) 220, 221, 610–612
 Zay Barbara (Barbora) 610, 611
 Zay Ferenc (František) 611
 Zayaruznaya, Anna 551
Zayugróc (Uhrovec) 220, 611
 Zdrantzki 257
 Zeitler, Christoph Andreas 382
 Zekesfeyerwary → Székesfehérvári
 Zeki, Pakalin M. 652
 Zelliger Alajos 279

- Zemlinsky, Alexander 553
 Zénon 455
 Zeremlyéni → Szeremlyéni
Zétény (Zatín) 331
 Zevecote, Jacob van 107
 Zic, Igor 277, 278
 Zichy család 305, 319, 325, 328, 329
 Ziegeler, Hans Joachim 63
 Ziegenhagen, Friedrich Michael 124
 Zieglauer, Ferdinand von 641–643
 Ziegler, Friedrich Julius Wilhelm 110–113
 Ziegler, Hendrick 188
 Ziegler, Johann 365
 Zikzai Imre 421
Zilah (Zillenmarkt, Zaláu) 174, 175, 444
 Zilahi Sámuel 104
 Žilina → Zsolna
 Zillenmarkt → Zilah
 Zimmermann, Franz 639
 Zimmermann, Johann Georg 425
 Zimmermann, Johann Jakob 630
 Zimmermann, Michaël 416
 Zingerle, Elisabeth 449
Zinna 93
 Zinzendorf, Albrecht, von 555, 556, 558, 560, 561
 Zinzendorf, Nikolaus Ludwig von 364
 Zipser Neudorf → Igló
 Ziska, Franz 225, 226
Zizers 92
 Zlaychich, Matthias 198
 Zmeskáll Miklós 370
 Zmetak, Ernest 279
 Znyacevo → Ignéc
 Zoerard-András, Szent (Szórád) 754
 Zoernickau, Adam (Zernikav) 737
 Zokoly → Szokoly
 Zolnai Béla 264
 Zombori Antal 39
 Zombori István 706
 Zoványi Jenő 123, 125, 126, 128, 177, 228, 229, 522, 535, 574, 576, 583
 Zrínyi Ilona 140
 Zrínyi Miklós, I. (1508 k.–1566) 70–72, 74, 78
 Zrínyi Miklós, II. (Miklouš Zrinski, 1620–1664) 46–50, 69–86, 328, 410, 444, 706–710, 712, 714
 Zrínyi Péter (Petar Zrinski) 77, 78, 475
 Zub, Alexandru 643
 Zubánics László 313
 Zugravu, Iacov 508, 509
Zürich (Tigurum) 35, 36, 87, 176, 177, 295, 425, 499, 588, 630
 Zvara Edina 184, 371, 372, 385, 388, 389, 483, 521, 668, 745
Zwickau 375
 ZS
 Zsámboky János (Johannes Sambucus) 70, 72, 152, 439, 440, 521, 542, 586, 588–590, 745, 749
 Zsedényi István 294, 295, 302
Zsibó (Jibou, Siben) 341, 342
 Zsidanics Adrián 386, 394
 Zsigmond, III., lengyel király 323
 Zsigmond, német-római császár és magyar király 756
 Zsilinszky Mihály 231
 Zsinka Ferenc 177, 198
 Zsiros József 716
 Zsoldos János 433
Zsolna (Sillein, Žilina) 23, 302
 Zsolnai András 17
 Zsolnai Kata 17
 Zsupán Edina 510, 514

MONOKgraphia

Festschrift für István Monok zum 60. Geburtstag.

Herausgegeben von Judit Nyerges, Attila Verók und Edina Zvara

Fremdsprachiges Inhaltsverzeichnis

Vorwort	7
Begrüßungsworte	
Géczi, János (Veszprém): In strenger Buchstabenfolge: <i>für den sechzigjährigen István Monok</i>	9
Jankovics József (Budapest): Das István-Monok-Universum	10
Ötvös Péter (Szeged): der Monok	14
Frédéric Barbier (Paris–Chatou): Avec István Monok, une page de l’histoire européenne, au tournant des XXe et XXIe siècles	15
Farkas Gábor Farkas (Budapest): András Dudith und Jethro Tull	17
Holl András (Budapest): Nomen rosae – Grußworte für István Monok	22
Dušan Katuščák (Žilina/Zsolna): Priateľský pozdrav pre prof. Istvána Monoka – Friendly greeting to Professor István Monok	23
Kiss Barbara (Budapest): Bibliothekar der Nation 1999–2009	24
Kis-Tóth Lajos (Eger): Begrüßung	27
Mader Béla (Szeged): Eine Art Begrüßung	28
Németh S. Katalin (Budapest–Celldömölk): Vorbilder: Subjektives Porträt von einem Bibliothekarehepaar	31
Gernot Nussbächer (Brassó): Ein Gruß- und Dankeswort aus Kronstadt	37
Csapó Mónika (Budapest): 60 Worte	38
Beiträge	
Ács, Pál–Petneházi, Gábor (Budapest): Hitziges Wortgefecht im Jahre 1571 zwischen Dragoman Murád (Balázs Somlyai) und Arnoldus Manlius	39
Balázs, Mihály (Szeged): Von drei Titeln der Zrínyi-Bibliothek (Arzneimittel gegen Bücherverzeichnisvergiftung)	46
Balázs, Péter (Szeged): Martinovics, der „Spinozist“ – Versuch einer Interpretation (zweiter Anlauf)	51
Barátné Hajdu, Ágnes (Budapest): Die Tätigkeit und die Illustrationsbewerbungen des Vereins für allgemeine Bildung in Komitat (Csongrád Megyei Általános Tanító Egyesület) zwischen den beiden Weltkriegen	56
Barbier, Frédéric (Paris–Chatou): Un exemplaire exceptionnel: le <i>Theuerdank</i> de Melchior Pfünzing à la Bibliothèque du château de Chantilly	62
Bene, Sándor (Budapest): Zrínyi, der Stoiker	69
Bernhard, Jan-Andrea (Castrisch–Zürich): Die alte Klosterbibliothek Disentis: Ein buchgeschichtlich bemerkenswerter Fund	87
Bitskey, István (Debrecen): Péter Pázmány und der Reihing-Streit: Beitrag zur Buchanschaffung im Erzbischofshof	98
Bujtás, László (Budapest): Auf der Spur einer vergessenen Adelsbibliothek aus Siebenbürgen des 18. Jahrhunderts: Buchankäufe von Elek Kendeffi in den Niederlanden (1761–1762)	102
Czibula, Katalin (Budapest): Zwei Manuskripte: ein deutschsprachiges Drama und seine Übersetzung: Von der Textausgabe der Dramenübersetzung <i>Jolanta, die Königin Jerusalems (Jolánta a’ Jerusálemi Királyné)</i> von József Katona	109
Császtvay, Tünde (Budapest): Die modernen Lichter der durchsichtigen, traurigen Stadt: das Budapest-Erlebnis von Kálmán Mikszáth	114
Csepregi, Zoltán (Budapest): Von Burzenland bis Pennsylvanien: Autobiographie von Lucas Rauss (1724–1788)	121

Csernus, Sándor (Szeged): Manuskripte und Erstausgaben der Geschichte von Jean de Joinville und die Verantwortung der Buchdrucker	132
Csorba, Dávid (Debrecen): Der Fall der mangelnden Leichenrede über Ilona Ország.....	137
De Pasquale, Andrea (Bologna): Bodoni in Ungheria: la corrispondenza con il conte Sámuel Teleki.....	143
Deaecto, Marisa Midori (São Paulo): István Monok: un historien à l'échelle européenne	149
Deé Nagy, Anikó (Marosvásárhely/Neumarkt am Mieresch–Eger): Das Testament von Sámuel Teleki.....	154
Dukkon, Ágnes (Budapest): Der Humor von David Frölich: Kommentare zur Wetterprognose in seinem Nürnberger Kalender für das Jahr 1641	163
V. Ecsedy, Judit (Budapest): Eine zweisprachige Anzeige (1790) des Preßburger Verlegers Schauff.....	170
Emódi, András (Nagyvárad/Großwardein): Von den in Nagybánya/Frauenbach/ Baia Mare erhalten gebliebenen Bänden der <i>Schola Rivulina</i>	174
G. Etényi, Nóra (Budapest): Aktualität und Repräsentation: Die <i>almanach royal</i> des Ulmer Verlegers Matthäus Wagner (1648–1694)	183
Fata, Márta (Tübingen): „Dem Verdienst die Krone!": Bemühungen um die Ehrendoktorwürde der Universität Tübingen für den lutherisch-evangelischen Superintendenten István Czékus in den Jahren 1877 und 1889	190
Fazekas, István (Budapest): Die Lehren eines Bücherverzeichnisses: Bischof und Kanzler von Győr/Raab, Péter Heresinczy und die in seinem Nachlass inventierten Bücher (1590)	195
Fekete, Csaba (Debrecen): Formel aus Csallóköz/Großer Schüttinsel oder eine reformierte Agende aus dem 16.–17. Jahrhundert	202
Font, Zsuzsa (Szeged): Die Literatur des Spiritualismus und des radikalen Pietismus in Hermannstadt: die Bücher von Andreas Teutsch in der Brukenhalsammlung	209
Géczi, János (Veszprém): Der Enzyklopädist Plinius über die Rosen	214
Granasztói, Olga (Budapest): Litteris in Patria Augendis?: Bibliotheksgeschichtliche Betrachtungen zum Apropos Schicksal der „anderen" Apponyi-Bibliothek, 1774–2011	220
Gudor, Kund Botond (Gyulafehérvár/Karlsburg): Péter Bod und die Peregrination in den Niederlanden	228
Guszarova, Tatjana (Moskau): Die Sprache des amtlichen Umgangs im Ungarn des 17. Jahrhunderts	252
Hamvas, Endre–Keserű, Bálint (Szeged): Das Schicksal des wissenschaftlich-literarischen Hauptwerkes von Sámuel Köleséri	257
Hegyí, Ádám (Szeged): Die gefährlichen Bücher des reformierten Lehrers János Fábián aus Komitat Békés	260
Hendre Biro, Doina (Gyulafehérvár/Karlsburg): La vocation de mécènes des Batthyány: Résidences, palais et châteaux	268
Horváth, Iván (Budapest): Eine alte Metapher.....	280
H. Hubert, Gabriella (Budapest): Entwurf der Frühgeschichte der Evangelischen Landesbibliothek (Evangelikus Országos Könyvtár).....	283
Hubert, Ildikó (Budapest): Aufzeichnung zum Tod von Gáspár Károlyi: im handschriftlichen Nachtrag zu den Postillen von Kristóf Sóvári Soós	289
Imre, Mihály (Debrecen): Incunabula Hungarorum – die Lesung der ungarischen Frühgeschichte in Wittenberg, im Trauerjahrzehnt.....	294
Jankovics, József–Kőszeghy, Péter (Budapest): Umstände in Kisvárdá – der Gedichtbrief von Kata Telegdi	305
Jankovits, László (Pécs/Fünfkirchen): Untersuchungen zu Jacobus Piso und der Wiener Ausonius-Ausgabe	337
János, Szabolcs (Nagyvárad/Großwardein): Ungarische Magnatenfamilien in der Theaterkultur Wiens im 18. Jahrhundert.....	341

Káldos, János (Budapest): „...egyig le kell vágni, hogy legyen egy hit” [„...alle müssen gesäubert werden, um einen einzigen Glauben zu haben”]: die in Oktober 1593 in Klausenburg gehaltene Rede von János Szilvási	347
Z. Karvalics, László (Szeged): Die Musen schweigen nicht einmal im Krieg (Gesichtspunkte und Beispiele für die Interpretation eines seltsamen Begriffsvierecks)	353
Katona, Tünde (Szeged): Angenehme Nachbarschaft: Von zusammenhörenden Stammbucheinträgen	361
Khavanova, Olga (Moskau): Sprachkenntnisse ungarischer Beamten und die Reformbestrebungen des aufgeklärten Absolutismus	366
Király, Péter (Kaiserslautern): Ein mit Noten versehener Eintrag von Johannes Thesselius im Stammbuch von Clemens Hizler (1611)	371
Kiss Farkas, Gábor (Budapest): Der erste, teilweise ungarischsprachige Druck (Melancthon: <i>Elementa Latinae grammatices</i> , Krakau, Vietor, 1526)	375
Klosterberg, Brigitte (Halle an der Saale): Hungarica in den Beständen der Bibliothek und des Archivs der Franckeschen Stiftungen zu Halle	380
Knapp, Éva (Budapest): Eine unbekannte marianische Franziskanerbibliothek im 18. Jahrhundert	385
Kokas, Károly (Szeged): Geisteswissenschaften digital 2016: Die Geisteswissenschaftler und die EDV-Annäherung: einst und heute	405
Komorová, Klára (Turócszentmárton/Turz-Sankt Martin): Der Rest der Bibliothek des Preßburger Kapitels	413
Kovács, András (Kolozsvar): Ein Spaziergang mit dem Kanzler Miklós Bethlen in Karlsburg	418
Krász, Lilla (Budapest): Bibliophile Magnaten: Von der medizinwissenschaftlichen Büchersammlung des Grafen György Festetics (Entwurf)	425
Sz. Kristóf, Ildikó (Szeged–Budapest): „Indi legendi & scribendi usum mirantur”: Von der Vergangenheit und dem Vorkommen einer kulturellen Stereotypie im alten Ungarn	435
Kruppa, Tamás (Szeged): Geschichtsschreiber in der Stadt Rom(?): Auf der Spur einer vorgesehenen(?) Siebenbürgen-Geschichte	447
Lahdelma, Tuomo (Jyväskylä): Márai und Mannerheim	454
Lázár, István Dávid (Szeged): „Melior fieri studeo, si possim”: Die Unwissenheit und ihre moralischen Folgen bei Petrarca	458
Lebeau, Christine (Párizs): Négocié des savoirs d’État : les <i>Observations</i> de Jean-Claude Flachat sur le royaume de Hongrie	463
Lengyel, Réka (Budapest): Die wiedergewonnene Bibliothek: Die Bearbeitungsmöglichkeiten der Széll Farkas-Sammlung im 21. Jahrhundert	472
K. Lengyel, Zsolt (Regensburg): Bogyay, Borbándi, Molnár: Drei Nachlässe in einem ungarischen Sammlung Bayerns	479
Leniaud, Jean-Michel (Chartres): Viollet-le-Duc et les Vampires	485
Lipták, Dorottya (Budapest): Kapitel aus der Geschichte der „siebenbürgischen” Bücher- und Pressewelt des 19. Jahrhunderts: Karrieren, Generationen, Tendenzen in stadt- und unternehmensgeschichtlichem Kontext	491
Mârza, Eva – †Mârza, Iacob (Gyulafehérvár/Karlsburg): Alte rumänische Bücher in der Széchényi-Nationalbibliothek in Budapest	504
Mikó, Árpád (Budapest): Die <i>Bibliotheca Corviniana</i> und die vergoldeten Corvina-Einbände	510
Mittler, Elmar (Göttingen): Von der Bibliotheksgeschichte zur Bibliothek als Geschichte: Neue Konzepte kulturanthropologischer bibliothekshistorischer Forschung	515
Oláh, Róbert (Debrecen): Beiträge zu den „ <i>et amicorum</i> ”-Besitzeinträgen	521
Orlovsky, Géza (Budapest): Ein Band aus der Istvánffy-Bibliothek in der Paulinerbibliothek	527
Ősz, Sándor Előd (Kolozsvar/Klausenburg): Ein bis jetzt unbekanntes Exemplar der Vizsoly-Bibel in der Bibliothek des Instituts für Protestantische Theologie zu Klausenburg	533
Ötvös, Péter (Szeged): Martin Opitz liest	541
Pajor, Enikő (Szeged): „Et musique est une science, Qui veut qu’on rit et chante et dance”: à la recherche des traces françaises de l’ars subtilior	546

Pálffy, Géza (Budapest): Von der Entstehung zweier vergessener Hungarica: Die Schriften von Johann Probst über die Krönung der Königin und den Landtag zu Ödenburg im Jahre 1681 (Wien, 1682)	554
Péter, Katalin (Budapest): Von den Lesestoffen des hohen Adels bis hin zum Rektor in Gyöngyös im 16.–17. Jahrhundert	562
Pintér, Márta Zsuzsanna (Eger): Die Lehren zweier Bücherverzeichnisse der Pauliner	568
Postma, Ferenc (Amsterdam): Warum Johannes Gele Debreceni bei Nacht und Nebel aus Franeker verschwunden ist: Die Franeker Inventarliste seiner dort hinterlassenen Bücher und Güter (1661)	574
Rautenberg, Ursula (Erlangen): Eine Inkunabel, die Johannes Sambucus besessen hat: Der „ <i>Herbarius latinus</i> “ (Mainz: Peter Schöffer, 1484) im Besitz der Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg	586
Ritoókné Szalay, Ágnes (Budapest): Ein römischer Stein und seine Bibliographie	593
Rother, Christian (Gundelsheim): Zwanzig Jahre EDV in der Siebenbürgischen Bibliothek Gundelsheim: Erweiterter Aufsatz der auf der Jubiläumstagung des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde am 12.09.2015 vorgetragenen PowerPoint-Präsentation	599
Rozsondai, Marianne (Budapest): Weitere Gruppen von siebenbürgischen Bucheinbänden aus dem 17. Jahrhundert	604
Saktorová, Helena (Turócszentmárton/Turz-Sankt Martin): Wissenswertes über die Stammtafeln der Familien Zai und Petrőci	610
Sándor, Klára (Szeged): Von einem rappeligen (aber glücklicherweise durch Brotkäfer nicht angefressenen) Manuskript der Nationalbibliothek Széchényi zu Budapest	613
Seidler, Andrea (Wien): Sámuel Teleki und Ludwig Höhnel in Ostafrika: Analyse eines Reiseberichtes	620
Simon, Melinda (Szeged): Gebügelter Kittel statt aufgekrempelte Hemdsärmel: Die Umgestaltung der Druckerei- und Druckerdarstellungen an der Wende des 19. zum 20. Jahrhundert	630
Thomas Şindilariu (Brassó): Die Anfänge der siebenbürgischen Landeskunde im Umfeld der Freimaurer und Samuel von Brukenthals	637
Sipos, Gábor (Koložsvár): Vom eigenartigen Exemplar der unbekannten Ausgabe des <i>Kleinen Catechismus</i> (<i>Kiss catechismus</i>)	649
Soós, Tamás (Eger–Mezőkövesd): كچى كى كى Kebikecs, der Dschinn der orientalischen Handschriften und die Magier der Buchkunde, die Sahafs	651
Szelestei Nagy, László (Budapest): Einer der Kritiker des Manuskripts des Werkes <i>Beschreibung des Komitat Bars</i> (<i>Bars vármegye leírása</i>) von Mátyás Bél: der Graner Domherr Gáspár Pongrácz	656
Szentmártoni Szabó, Géza (Budapest): Die Aufzeichnung von Miklós Istvánffy über das einstige Bild des Königs Matthias als römischen Reiters	660
Szilágyi, Emőke Rita (Budapest): <i>Epistolae familiares</i> – freundliche(?) Briefe: Miklós Oláh im Spiegel seiner Korrespondenz mit seinen Freunden	668
Szoliva, Gábor OFM (Budapest): „...secundum modum Ecclesiae Zagrabiensis“: Metamorphose eines mittelalterlichen Psalters	673
Szörényi, László (Budapest): Die Petrarca-Übersetzungen des Festetics-Codex im Licht der neuesten Forschungen zum genannten Dichter (Entwurf)	680
Tóth, Zsombor (Budapest): Cserei liest...: Schriftanthropologische und lesegeschichtliche Überlegungen im Schreibenwendungshabitus von Mihály Cserei, d. J. (Fallstudie)	692
Tóth, Zsuzsanna (Budapest): Von einem Buch	700
Tusor, Péter (Budapest): Die Gesandtschaft des Primasbeichtvaters Zakariás Trinkell in den Wiener Hof (August 1664)	706
Varga, András (Szeged): Romeo und Julia in Szeged: Die Briefe von Katalin Tóth an István Horváth, d. J.	715
P. Vásárhelyi, Judit (Budapest): Wegweiser zum Bibellesen im 18. Jahrhundert	721

Véghseő, Tamás (Nyíregyháza): Das Verzeichnis der Bücher des Munkacser Bischofs András Bacsinszky aus dem Jahre 1790.....	726
Viskolcz, Noémi (Szeged): Die <i>Bibliotheca Windhagiana</i> : Eine seltsame Aristokratenbibliothek aus dem 17. Jahrhundert.....	745
Voigt, Vilmos (Budapest): Die mittelalterlichen Phasen der religiösen Kultur im Karpatenbecken.....	750
Wien, Ulrich Andreas (Landau): Reformatorische Ideen auf dem Dorf: Interdisziplinäre Vielfalt im Werk von Damasus Dürr (ca. 1535–1586).....	758
Tabula gratulatoria	769
Namen- und Ortsregister	771
Fremdsprachiges Inhaltsverzeichnis.....	843

„Monok István az efféle okoskodásokat – »Haladjunk!«
vagy »Dolgozni mikor fogunk?« – már akkor is csak egy
legyintéssel intézte el, amikor még divatban voltak.
Isten éltesse hatvanadik születésnapján!”

(Bene Sándor)

„A végén az is kiderül, miszerint Monok
néhány odavetett adata alighanem cáfolja
az egész nehezen felépített gondolatmenetemet.”

(Péter Katalin)

„Balázs Mihálynak azzal, hogy lassan mérgezésem van
a könyvjegyzékektől, s kérve, ne találjon többet.”

(Monok István dedikációja Balázs Mihálynak)

KOSSUTH KIADÓ

www.kossuth.hu

kiado@kossuth.hu